EPISC. HIPPON.
AVGVSTINVS
Den H. Outvader
Aur. Augustinus
VAN DE
Stadt Godts.
Begrepen in 22 Boecken.
Verdeylt in vijf Stucken,
Vyt den latijne verduytscht
Door
IOHANNES FENACOLIUS.
Verciert met Rycke
Aenteickeninghen
t'Amsterdam,
By IOOST HARTGERS
Ao 1646.

XXII. BOECKEN
VAN DE
STADT GODS,

Begrijpende

De beginſelen en voortgang der zelver, als mede de verdedinge der Chriſtelijke Religie, tegen de doolingen en laſteringen der Heydenen, Ketteren, en andere vyanden van Gods kerke. Ook op veel plaetſen met treffelijke Hiſtorien vermengt.

Beſchreven door den

HEILIGEN OUTVADER

AVRELIVS AVGVSTINVS,

Biſſchop van Hippo.

Doorgaens met wijtloopige Uytleggingen verrijkt.

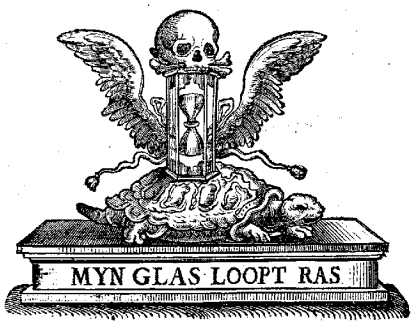

t' AMSTERDAM,
Voor IOOST HARTGERS, Boekverkooper in de Gaſthuysſteegh, in de Boekwinkel, in 't jaer 1646.

Den Heylighen Oudt-vader

AURELIUS AUGUSTINUS,

Van de

STADT GODTS.

Teghens den Heydenen.

Het eerste Boeck.

Aen MARCELLINUM.

CAP. I.

Van de vyanden des naems Christi, dewelcke van de Barbarische in de ghemeene verwoestinghe des stadts van Romen om Christi wille merckelijcken verschoont zijn.

DE allerheerlijckste Stadt Godts / mijn allerliefste Soon / a Marcelline / **heb ick met dit tegenwoordighe werck** / 't welck ick aen u schrijve / en volghens mijn belofte aen u oock schuldigh ben / voorghenomen voor te spreken / eensdeels na ghelegentheyt van den loop des teghenwoordigen tijts / namentlijck voor soo veel als deselfde onder den godtloosen in vreemdelinghschap zijnde / uyt den gheloove leeft; eensdeels na gelegentheyt van de ghestadigh-durende eeuwige wooninghe / op de welcke deselfde in alle ghedultigheyt verwacht soo lange en ter tijdt toe dat de ghrechtigheyt haer weder-keere tot het oordeel, alsdan namentlijck sal sy hebben de laetste overwinninge en volkomen vreede / en sal alsdan in alle heerlijckheydt ontfanghen de vereyde eeuwige woonstede. Mijn voornemen dan is dese selfde Stadt te verdedigen en te verantwoorden teghens den Heydenen en den ghenen die hare goden verheffen boven den oppersten Schepper des Werelts / en boven den hooghsten Voor-meester deses Stadts. Ick bekenne het is een groot en moeyelijck werck / Maer Godt is mijn hulper. Want soo veel my belanght / ick weet wat voor krachten van nooden zijn / om den hooghmoedigen wel te onderrechten. Ick weet oock insghelijcks van wat kracht dat de oormoedigheydt is / door dewelcke te wege ghebracht wert dat de geestelijcke hooghept / dewelcke haer niet en vertoont in menschelijcke pracht / maer dewelcke begaeft is met godtlijcke ghenade / haer verre verheft boven alle aertsche hooghe den / dewelcke door de onghestadicheden des werelts seer onstantvastich en onseecker staen. Want Godt den oppersten Coninck en den Voorn-meester deses Stadts / van dewelcke wy voorghenomen hebben te handelen / heeft in de Schrift sijns volcx den sin van zijn godtlijcke Wet ghevoenbaert / als daer namentlijcken ghesept wordt: Godt wederstaet den hooveerdighen, en den Nederighen geeft hy ghenade. Hier-en-tusschen dit stuck 't welck Gode eyghen is / schrijft den opgeblasenen geest van de hooghmoedighe siele hem selven mede toe / en wil darmen mede tot haren lof sal segghen: Hoe dat sy den nederighen verschoonen, en den hooveerdighen straffen en veroormoedighen. Verhalvement oock by dese gelegentheyt niet nalaten en kan van de aertsche Stadt mede te spreken want deselfde Stadt soeckt oock heerschappye te hebben / niet teghenstaende dat haere volckeren dienstbaer zijn / en dat de onmatighe begeerte van heerschen over haer selfs de heerschappye ghenomen heeft. Ober sulcx het geene die selfde Stadt aengaet / sal ick mede geensins verswighen / volghens den eysch van mijn voorgenomen werck / en na dat my oock dieshalven ghelegentheyt gegeven sal werden. Want uyt dese Stadt komen voort alle die vyanden / teghens dewelcke ick de Stadt Godts voorgenomen hebbe te verdedigen. Middelerwijle van dese vyanden nochtans zijn daer veele / dewelcke de dwalinge harer godtloosheyt verbeteren / en eyntlijcken goede en bequame burgers werden van de Stadt Godts: maer veele daer-enteghen zijn met sulcke vier-blammen van haer regens dese Stadt onsteecken / en zijn soo gantsch ondanckbaer over de merckelijcke en welbekende weldaeds van den Verlosser des selfs / dat sy nimmermeer op en houden van te lasteren en te schelden / daer sy nochtans heden ten daghe hare lastertonghen niet en souden teghens de selfde hebben konnen verroeren ofte beweghen / ten waer saecke dat sy vluchtende voor der vyanden swert / tot dese Stadt haren toevlucht ghenomen hadden en uytsteken in de ghehepligh de plaetsen des selfs / haer leven daer sy soo hooghmoedich op trosten ghebonden en verkreghen hadden. En om sulcks te bewijsen zijn niet selfs die Romeynen dewelcke de Barbarische om Christi wille verschoont hebben / mede vyanden van den Naem Christi: Sulcx ghetuyghen de plaetsen der Martelaren / en de a Hooft-kercken der Apostelen / dewelcke in de grouwelijcke verwoestinghe des Stadts Romen alle die

a geens

a Deze Marcellinus is een machtigh Schrijver geweest van wegen het Rijck van Romen in Afrijcken / zijnde een treffelijck wijs en voorsichtigh Christen Heere / die veel goets voor de Kercken in Afrijcken gedaen heeft / ghelijck Orosius berracht. Darom hy oock een Vaderlijcken en Vriendelijcken brief is geschreven van Augustinus / gelijck sulcks hare onderlinge brieven aen malkanderen geschreven / grootelijcks ons kunnen geven. Hy noemt hem hier ouderen in den geestelijcken voor de Christen.

Deus tuus sijnen sone noemt. Hab. 2. Heb. 10. Psalm 94. 15. na de oversettinge des 70. Psalm 62.

Jacob 4. 6. 1. Pet. 5. 5.

Virgilius Æneid. 6. Parcere subjectis & debellare superbos.

a Basilica.

LEVENSSCHETS VAN AUGUSTINUS

Het leven van Augustinus Aurelius Augustinus (354-430) is één van de weinige kerkvaders over wie we goed zijn ingelicht. Hij werd geboren op 13 november 354 in Thagaste (Numidië). Zijn vader heette Patricius. Zijn moeder Monnica. Na de lagere school vertrok hij naar de stad Madaurus, waar hij les kreeg in het lezen van Latijnse en Griekse schrijvers. Latijn genoot zijn voorkeur, een taal die hij van jongsaf had leren spreken. Daarnaast kreeg hij ook onderwijs in geschiedenis, sterrenkunde, muziek en welsprekendheid. De opleiding duurde vier jaar. Na zijn terugkeer in Thagaste gaf hij zich een jaar lang over aan verveling.

Na het overlijden van zijn vader in 371 was er voor verdere studie geen geld. Hij werd toen echter financieel geadopteerd door Romanianus, een rijke stadsgenoot. Deze bood aan zijn studie in de retorica in Carthago te betalen. Dat een 17-jarige student het in deze havenstad (waar men zich op velerlei wijze kon 'vermaken') niet gemakkelijk had, spreekt voor zich. Verscheidene jaren is Augustinus daar in de ban van de astrologie geweest, mede veroorzaakt door het feit, dat hij maar een beperkte christelijke opvoeding had gekregen en in de leer van de kerk niet thuis was. In Carthago ontmoette hij ook een vriendin, met wie hij ongeveer 15 jaar samengewoond heeft. Zij kregen een zoon, aan wie ze de schone naam Adeodatus (= door God gegeven) gaven.

Aanvankelijk wilde Augustinus redenaar worden om beroemd en rijk te kunnen zijn, maar de lectuur van Cicero's Hortensius bracht hem op andere gedachten: hij zag in dat hij zich beter kon werpen op het verkrijgen van wijsheid. Toch werd hij in de filosofie niet bevredigd: de filosofische stelsels bestreden voornamelijk elkaar en boden hem weinig wijsheid. Vervolgens nam hij de Bijbel ter hand, maar (gewend zijnde aan een verzorgde stijl en fraaie bewoordingen) vond hij dit in een slechte Latijnse vertaling gelezen boek erg teleurstellend. De inhoud achtte hij te simpel of te onbegrijpelijk. Op zoek naar de waarheid kwam hij in aanraking met de sekte der Manicheeërs, waarbij hij negen jaar toehoorder zou zijn. Afgestudeerd als retor keerde hij terug naar Thagaste, waar hij leraar Latijn werd. Hij bleek een voortreffelijk docent.

In 374 ging hij wederom naar Carthago, nu om toekomstige redenaars op te leiden. In 383 verhuisde hij naar Rome. Hij was de losbandigheid van de leerlingen in Carthago beu. Maar in Rome viel het ook niet mee: als het op betalen aankwam, bleven de studenten weg en zochten een andere leraar. Zo werd hij nog geen jaar later leraar in de retorica in Milaan. Daar maakte hij kennis met de bisschop Ambrosius. Hij werd getroffen door diens vriendelijkheid en besloot bij hem in de kerk te komen om zijn retorische gaven te beluisteren. Dat deed hij en genoot ervan. Langzamerhand begon ook iets van de inhoud van de preken van Ambrosius tot hem door te dringen. De nieuwe inzichten weekten hem definitief los van het Manicheïsme en hij besloot kerkelijk onderricht te gaan volgen.

In 386 kwam Augustinus tot bekering en in 387 werd hij gedoopt. In datzelfde jaar stierf zijn moeder Monnica, die hem naar Rome en Milaan was nagereisd. In 388 keerde hij terug naar Afrika en ging zich met een aantal vrienden in een soort klooster-gemeenschap wijden aan geestelijke arbeid. Binnen enkele jaren was Augustinus uitstekend thuis in Gods Woord en ontwikkelde zich tot een meester in de dogmatiek. Wat hij als retor juist niet wilde, gebeurde nu toch: zijn reputatie groeide van plaats tot plaats en hij werd een bekend man! In 391 volgde een roep van de gemeente van Hippo Regius. Hij werd daar presbyter en in 396 bisschop, toen zijn voorganger Valerius was overleden. Tot zijn dood in 430 is

Augustinus bisschop van deze plaats gebleven. Daar heeft hij het Woord en de Sacramenten bediend. Hij zorgde voor de armen, maar was ook veel op reis om concilies en synoden bij te wonen. Veel tijd besteedde hij aan het beantwoorden van brieven, waarin hem problemen voorgelegd werden. Soms werden dat hele tractaten of boeken, die meestal door hem werden gedicteerd en door stenografen opgenomen. Doordat de kerk eigen stenografen in dienst had, beschikken we nu nog over nauwkeurig opgetekende preken en verhandelingen. Een hoogbegaafd literator Augustinus heeft bijzonder veel werk nagelaten. Hij heeft ruim honderd werken geschreven over alle mogelijke theologische onderwerpen.

DE STAD GODS

Naar aanleiding van de val van Rome schreef hij een machtig verweerschrift van het christendom, De ***Civitate Deï, Over de Stad (***of: ***Staat) Gods.*** Hij is daarmee dertien jaar bezig geweest (413-426). Aanleiding ervoor was de beschuldiging dat het christendom de oorzaak was van de val van Rome.

De 24e Augustus van het jaar 410 werd de stad Rome ingenomen door de Visi-Goten onder Alarik. Alarik was een Ariaans Christen en Visigotisch bevelhebber. Deze verovering van de Eeuwige Stad door de "barbaarse" horden wekte bij de Romeinen een merkwaardige reactie. Er was in die dagen, niettegenstaande de Christianisering van de Romeinse wereld, nog een vrij krachtige heidense partij. Zij hield vast aan het geloof in de oude goden, zij wilde de oude, door de vaderen overgeleverde, heidense gebruiken handhaven of herstellen; met een zeker heimwee dacht zij terug aan de tijden van Rome's bloei, toen de oud-vaderlandse goden nog vereerd werden, en door actief optreden trachtte zij niet alleen te redden wat nog te redden viel, maar ze streefde zelfs naar een herleving, een wederom opwaken van het heidendom: een heidens réveil was haar doel. Reeds eerder maakten we kennis met een der leiders van deze partij: Symmachus, de rector die Augustinus had aanbevolen voor zijn ambt te Milaan. Nu leefde deze niet meer, hij was in 402 gestorven.

Het is duidelijk, dat de inneming van de stad op deze heidenen een bijzonder pijnlijke indruk maakte en dat zij haar beschouwden als een straf voor de verwaarlozing van de cultus der oude goden. Hoe zij redeneerden deelt Augustinus zelf mee in een van zijn preken. "Zie", zo zeiden zij, "toen wij onze offers brachten aan onze goden, stond Rome in volle kracht en verkeerde Rome in bloei; maar thans, nu het offer van uw God de overhand heeft en algemeen verbreid is, zie wat Rome te lijden heeft".

De aanval op de Christenen is duidelijk: onze goden beschermden de stad; nu hun dienst niet meer wordt waargenomen, hebben zij de handen van haar afgetrokken. Uw God blijkt niet bij machte van haar af te weren de ramp van een plundering en verwoesting, die ze onder het bewind van onze goden niet geleden heeft. Het Christendom is de oorzaak van de tegenspoed en de val van Rome.

Als Augustinus deze redenering hoort, ontvlamt hij, zoals hij zelf zegt, in ijver voor het huis Gods en belooft zijn vrienden tegen deze lasteringen en dwalingen een boek te schrijven. En wanneer zijn overstelpend drukke bezigheden dit plan nog even op uitvoering doen wachten, schrijft Marcellinus hem een brief om hem dringend aan zijn belofte te herinneren. Deze Flavius Marcellinus was een hooggeplaatst Romeins ambtenaar, een gelovig man en vriend van Augustinus. Hij was een gevolmachtigde van keizer Honotius, in Carthago.

"Ik herinner mij zeer wel", zo schrijft hij, "uw belofte om op dit alles te antwoorden en ik vraag inlossing daarvan: ik bid u, dat gij een boekwerk schrijft, dat vooral in deze tijd de Kerk ongelofelijk veel nut zal brengen."

Helaas heeft de doortastende man het werk, waartoe hij Augustinus had aangezet, zelf niet meer gelezen. Het is aan hem opgedragen, maar omstreeks de tijd, waarin de eerste drie boeken verschenen, of kort daarvoor, was hij in 413, ter dood gebracht. Af en toe gaf Augustinus een gedeelte van het werk uit en ongeveer dertien jaren duurde het, voordat de arbeid voltooid was. Als 72-jarige grijsaard besluit Augustinus, na dankzegging aan God, met een tweevoudig "Amen" het laatste hoofdstuk van zijn geweldig werk.

INHOUD

De hoofdindeling van het boek geeft Augustinus als volgt aan:

Augustinus bestijdt in het *eerste deel* van zijn boek de tegenstanders van het Christendom. "De wreedheden, zo zegt hij, die plaats vonden bij de verwoesting van Rome, waren het gevolg van de oorlogsgebruiken, die de Romeinen zelf ook altijd hebben toegepast. Maar de uitingen van menslievendheid waren te danken aan het Christendom. Alarik was een [Ariaans] Christen en daarom werden de kerken gespaard met allen, die zich er in bevonden, ook de heidenen. De heidenen, die van alle onheilen, welke over hen komen, de schuld aan de Christenen geven, moeten hun eigen geschiedenis maar eens nagaan en dan zullen ze zien, dat ook vroeger, toen het Christendom er nog niet was, grote rampen het Romeinse rijk getroffen hebben.

1-5 De eerste vijf boeken weerleggen hen, die menen, dat tot de voorspoed van het menselijke leven de dienst van de vele goden, die de heidenen plegen te vereren, nodig is, en betogen dat de rampen ontstaan en zich vermenigvuldigen doordat die dienst verhinderd wordt.

6-10 De volgende vijf gaan in tegen hen, die wel erkennen, dat deze rampen er steeds geweest zijn en ook steeds zullen blijven voorkomen en dat ze, nu eens groot, dan weer klein, afwisselen naar gelang van plaats, tijd, en personen, maar die toch betogen, dat de dienst der vele goden, volgens welke men hun offers brengt, nuttig is met het oog op het leven na de dood.

In deze tien boeken dus worden deze ijdele opvattingen, die ingaan tegen de Christelijke godsdienst, weerlegd. Maar opdat niemand er ons een verwijt van zou kunnen maken, dat wij slechts de opvattingen van anderen weerlegd, maar niet die van ons verdedigd hebben, is aan het laatste *het tweede deel* van dit werk, vervat in twaalf boeken, gewijd. Trouwens, als het nodig is, verdedigen we ook in de eerste tien onze opvattingen en weerleggen we ook in de latere twaalf hetgeen daartegen ingaat.

11-22 Van die twaalf latere boeken behandelen de eerste vier het ontstaan *van twee rijken,* één van God, en één van deze wereld. De volgende vier gaan over hun voortgang en ontwikkeling, de laatste vier over het einde, dat voor hen komen moet. Hoewel zo alle tweeëntwintig boeken over beide staten geschreven zijn, hebben zij toch hun titel ontleend aan de beste staat, zodat zij genoemd werden "De Stad Gods." Tot zover Augustinus.

De eerste tien boeken heeft Augustinus gemaakt tot een apologie in grote stijl. Maar reeds van de aanvang af heeft hij zijn betoog op een hoog plan gesteld. Hij doet gevoelen, dat belangrijker dan de aantijgingen der vijanden, die in de val van Rome hun onmiddellijke aanleiding vinden, is de antithese, die er als diepste beginsel aan ten grondslag ligt. Wanneer hij de Romeinen heeft doen zien, dat hun eigen oude geschiedenis hun beweringen weerspreekt, dan blijft hij daarbij niet staan, maar toont aan, dat ook de historie behoort beoordeeld te worden naar de beginselen der Christelijke wereldbeschouwing, die Gods voorzienigheid leert en rechtstreeks ingaat tegen de heidense opvattingen.

Er zijn tweeërlei mensen: burgers van de staat Gods en burgers van de staat der wereld. En de grondwetten van die beide staten staan tot elkaar in scherpe tegenstelling. Hij duidt deze allegorisch aan met de namen Jeruzalem en Babylon. Van Jeruzalem zegt hij, dat ze is "de roemruchte stad Gods, dienend tot een teken van de vrije stad, die het hemelse Jeruzalem genoemd wordt. De gedachte aan de stad, de staat of het rijk Gods werd hem door de Schrift zelf geschonken. Hij wijst op Ps. 87: 3: *"Zeer heerlijke dingen worden van u gesproken, o stad Gods",* en meer dergelijke plaatsen. Die hebben hem de titel van zijn boek geleverd, want in de Latijnse vertaling wordt er gesproken van de *civitas Dei.*

Van deze twee staten of steden behandelt Augustinus in twaalf boeken *het ontstaan, de voortgang en het einde.* De periode van het ontstaan valt in tweeën uiteen: het ontstaan onder de engelen en het ontstaan onder de mensen. Op een bepaald punt in de eeuwigheid begint door de schepping der engelen het hemelse rijk. Een deel echter der engelen, gedreven door de hovaardij, valt af van God. Zo maken de twee liefden scheiding tussen de goede engelen, die gedreven worden door de goede liefde tot God, en die van nu af *de civitas caelestis,* het hemelse rijk of de hemelse staat, vormen en de boze engelen, die, gedreven door de verkeerde liefde, nl. die tot zichzelf, de *civitas terrena,* het aardse rijk of staat, in het leven roepen.

Met de schepping van de mens vangt het ontstaan onder de mensen aan. Immers in Adam komen, naar het vooruit-weten Gods, de beide rijken op aarde. Is het aardse rijk eerst nog verborgen, met de zondeval openbaart het zich en van dat ogenblik af bevinden zich op aarde "twee soorten van gemeenschap van mensen, die wij naar onze Schriften terecht in allegorische zin twee rijken (of staten) zouden kunnen noemen", het ene een rijk van mensen, die naar de geest en naar God, het andere van mensen, die naar het vlees, naar de mens, willen leven.

Met de zondeval begint de voortgang der beide rijken. Deze duurt tot aan het laatste oordeel en strekt zich dus uit in de tijd van wat wij de wereldgeschiedenis plegen te noemen. Deze tijd is verdeeld in zes tijdperken, in overeenstemming met de zes tijdperken, waarin men het leven van de individuele mens kan verdelen. Dat de wereldgeschiedenis in zes tijdperken zal verlopen, is een opvatting, die men in de oud-Christelijke litteratuur ook vóór Augustinus herhaaldelijk aantreft.

Ook de parallelisering van geschiedtijdperken met de perioden van het menselijk leven was niet nieuw: bij verscheidene vroegere heidense auteurs treffen we haar aan.

Deze tijdperken deelt Augustinus als volgt in.

Het eerste tijdperk, de kinderleeftijd, loopt van de zondeval tot aan de zondvloed, van Adam tot Noach. In die tijd leven tien generaties, gezamenlijk gedurende 1656 jaar. Ten

aanzien van dit getal sluit Augustinus zich aan bij de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament en niet bij de Septuaginta, volgens welke het eerste tijdperk 2262 jaren moet omvatten. In de zonen van Adam, Kain en Abel, openbaren beide rijken zich voor het eerst zichtbaar van elkander gescheiden. Kain is de stichter van het rijk der mensen, Abel is de eerste burger van het rijk Gods. In overeenstemming met de woorden van de apostel: "doch het geestelijke is niet eerst, maar het natuurlijke, daarna het geestelijke" (1 Cor. 15, 46), is Kain de eerstgeborene als burger van deze wereld. Van hem wordt dan ook uitdrukkelijk vermeld, dat hij een stad stichtte (Gen. 4, 17), terwijl Abel, die op aarde als het ware in vreemdelingschap verkeerde, dat niet deed.

Het tweede tijdperk, de knapenleeftijd van de mensheid, loopt, evenals de eerste periode der wereld in tien generaties, van Noach tot Abraham. Augustinus laat in het midden of gedurende deze tijd de geschiedenis van de Staat Gods zich voortzet dan wel onderbroken is. Hij is echter geneigd aan te nemen, dat in de nakomelingschap van Sem en ook wel in die van Japhet het rijk Gods zich ononderbroken heeft voortgezet. Volgens de Septuaginta duurt dit tijdperk 1070 jaren; maar de Hebreeuwse tekst levert een veel lager cijfer op: Augustinus laat deze kwestie onopgelost. De grote gebeurtenis in dit tijdperk is de spraakverwarring bij de torenbouw te Babylon, welke naam betekent verwarring. De verdeling der aarde onder Peleg, de zoon van Heber (Gen. 10)), vat Augustinus symbolisch op als de spraakverwarring. Van dit ogenblik af kan men de geschiedenis der beide rijken duidelijk van elkander onderscheiden.

Derde tijdperk. Met Abraham vangt het derde tijdperk aan, dat der jongelingschap. Zowel dit als de twee volgende tijdperken beslaan naar luid van het eerste hoofdstuk van Mattheus de tijd van veertien generaties. De geschiedenis van het Godsrijk is vrijwel dezelfde als die van het uitverkoren volk; het wereldrijk openbaart zich het duidelijkst in de staten der Sicyoniërs, Egyptenaren en vooral in het rijk der Assyriërs en Babyloniërs. Ninus, de geweldige heerser over de halve wereld, namelijk over het Oosten, werd koning 43 jaar vóór de geboorte van Abraham, die zelf ongeveer 1.200 jaar vóór de stichting van Rome leefde. Van Assyrië neemt Rome, als een tweede Babylon en de dochter van het eerste Babylon, de wereldheerschappij over. Het wordt gesticht ten tijde van koning Hizkia.

Vierde tijdperk. We zijn dan reeds in het vierde wereldtijdperk, dat loopt van David tot de Babylonische ballingschap toe. Het is het tijdperk der mannelijke kracht. In de geschiedenis van het rijk Gods is dit de tijd der profeten.

Het vijfde tijdperk, dat van de rijpe leeftijd, strekt zich uit van de Babylonische ballingschap tot aan de geboorte van Christus, en het zesde van deze geboorte af tot het laatste oordeel. Het is de tijd van de ouderdom, het wereldtijdperk, waarin we nu zijn en dat duurt tot het einde der tijden, dat ons nog verborgen is. Hoelang het duren zal, weten we dus niet en het is met geen getal van generaties af te meten.

Zevende tijdperk. Met het laatste oordeel vangt het zevende tijdperk aan. Wanneer de doden zullen zijn opgestaan, zullen in het oordeel de beide rijken voor goed gescheiden worden. De burgers van het rijk der wereld zullen worden uitgestoten tot de eeuwige pijn. Zij zullen dan geen rijk meer vormen; van God verlaten zullen zij verkeren in strijd en onvrede in de buitenste duisternis. Voor de burgers van het Godsrijk echter zal de zevende dag aanbreken, de sabbat der rust, wiens einde niet zal zijn de avond, maar die over zal gaan in de dag des Heren, als het ware de eeuwige achtste dag. Zo is Augustinus' beschrijving weer tot de eeuwigheid teruggekeerd. De wereldgeschiedenis is voor hem een episode uit het grote drama van de strijd van de duivel en zijn trawanten tegen God.

VERTALERS

De eerste vertaler van De Stad Gods is bij ons weten Fenacolius. Johannes Fenacolius werd in 1577 waarschijnlijk in Delft geboren. Na beëindiging van zijn studie Godgeleerdheid te Leiden werd hij conrector te Delft en daarna op 16 december 1601 predikant te 't Woudt. Hij heette eigenlijk Vennecool, maar hij heeft zijn naam veranderd in het Latijns klinkende Fenacolius. Op 31 oktober 1608 wordt Fenacolius verbonden als predikant van Maassluis. Hij blijft er predikant tot zijn dood op 13 mei 1645. Fenacolius wordt in Maassluis geëerd met een gedenkteken en een straatnaam.

Hij was een geleerd man, hetgeen ondermeer blijkt uit zijn vertaling van werken van Caesar, Tacitus, Livius en de kerkvader Aurelius Augustinus. Bekend zijn: "Wyt beroemde commentariën van de alderdoorluchtigsten Prince Cajus Julius Caesar" (uitgave Delft 1614) en **"De stadt Gods van de H. Outvader Aurelius Augustinus", uitgave Delft 1621.**

Een herdrukt van deze uitgave vond plaats in *1646 te Amsterdam bij Joost Hartgers*

Na deze tijd zijn een aanzienlijk aantal herdrukken gevolgd.

Van Katholieke zijde verscheen een nieuwe vertaling uit het Latijn door Dr. G. Wijdeveld, in 1983 bij Ambo/Anthos uitgevers, Amsterdam. Deze leest vlot en is heel duidelijk. Onder de Katholieke schrijvers zijn zeer goede kenners van de Latijnse taal. Tot nog toe o.i. een van de beste vertalingen in het Nederlands.

De eerste alinea luidt als volgt:

"De glorierijke stad van God zowel hier, in het voorbijsnellen van de tijden, nu die stad tussen de onvromen in de vreemde verblijft, - levend uit het geloof, als ook daarginds, in de bestendigheid van het eeuwig verblijf dat zij nu nog in geduldige volharding verwacht, uitziende naar het ogenblik waarop de gerechtigheid tot het oordeel zal overgaan, maar dat

zij eenmaal op grandioze wijze zal betrekken, wanneer de uiteindelijke overwinning en de vrede zullen zijn verwezenlijkt - die glorierijke stad van God wil ik met dit werk, mede ondernomen omdat een u gedane belofte mij daartoe verplichtte, mijn dierbare zoon Marcellinus, gaan verdedigen tegen degenen die boven haar stichter hun eigen goden stellen: een groot en moeilijk werk, maar God is onze helper."

Van Protestantse kant is de degelijke uitgave bekend van W.A.F. Koopman - Lemmer z.j. Gebonden in orig. half-leren band, klein folio; 422 blz. (1876-1878). Deze komt dicht bij het origineel. De titel luidt:

De stad Gods in haar begin en voortgang, bevattende eene verhandeling over Gods kerk of de stad Gods, alsmede eene verdediging der christelijke religie tegen de dwalingen en lasteringen der heidenen en andere vijanden. Waarbij: De Stad Gods in haar Begin en Voortgang, beschreven in twee deelen, bevattende eene Verhandeling over de Stad der Wereld of het Heidendom, en Gods Kerk of de Stad Gods. Alsmede eene Verdediging der christelijke Religie tegen de dwalingen en lasteringen der heidenen en andere vijanden. Op vele plaatsen met voortreffelijke historiën vermengd. Nieuwe en naar de tegenwoordige spelling verbeterde uitgave.

Een bekende uitgave werd verzorgd door ***dr. A. Sizoo***, uitgave Kok, Kampen 1947. Hij vertaalt de aanvang van de Stad Gods als volgt:

"Het glorierijke Rijk Gods, zowel voor zover het zich bevindt in de loop der tijden, nu het te midden der goddelozen in vreemdelingschap verkeert, levende uit het geloof, alsook zoals het zijn zal in de onwankelbaarheid van zijn eeuwige woonstede, welke het nu in lijdzaamheid verwacht, totdat de gerechtigheid weerkeert tot het oordeel, en welke het dan bij uitnemendheid zal verwerven in de laatste overwinning; en de voleindiging van de vrede, heb ik op mij genomen in dit werk te verdedigen tegenover hen, die hun eigen goden stellen boven de Grondvester van dat Rijk; een groot en zwaar werk, *maar God is onze Helper."*

De digitale versie van de ***Gihonbron*** luidt iets anders:

"De aller-heerlijkste stad Gods, mijn allerliefste zoon Marcellinus! heb ik met dit werk, dat ik aan u schrijf, en volgens mijn belofte aan u óók schuldig ben, voorgenomen voor te spreken, eensdeels naar gelegenheid van de loop van de tegenwoordige tijd, namelijk voor zoveel als dezelve onder de goddelozen in vreemdelingschap zijnde, uit het geloof leeft; eensdeels naar gelegenheid van de eeuwige woning, op welke dezelve in alle geduld verwacht tot de tijd, dat de gerechtigheid haar wederkeert tot het oordeel; alsdan namelijk zal zij hebben de laatste overwinning en volkomen vrede, en zal dan in alle heerlijkheid ontvangen de bereide eeuwige woonstede. Mijn voornemen dan is, deze zelfde stad te verdedigen en te verantwoorden tegen de heidenen en hen, die hun goden verheffen boven de Schepper der wereld en boven de Bouwmeester van deze stad. Ik beken, dat het een groot moeilijk werk is, *maar God is mijn Helper."*

De herdruk van 1646 en andere drukken liggen ten grondslag aan de digitale uitgave van **de Stichting Gihonbron te Middelburg,** (2015). Gebruik werd gemaakt van de versie in PDF formaat, afkomstig van de site *Computerbijbel,* beheerd door Dr. Rav Boaz Katzir; was een Messias belijdend Jood.

De stijl is gevormd naar het Nederlands van ca. 70 jaar geleden; de grammatica is zoveel mogelijk aan hedendaags schrijf-Nederlands aangepast. Van de eerste pagina is een kopie uit 1646 bijgevoegd. De lezer kan daaruit aflezen hoever de digitale versie aangepast is. Helaas konden niet alle fouten die door scannen van PDF formaat in de tekst geslopen zijn, gecorrigeerd worden.

INHOUD VAN 22 BOEKEN ONDERVERDEELD IN 5 HOOFDDELEN

EERSTE hoofddeel

1ste boek bestaat in 36 hoofdstukken

1. De vijanden van de naam van Christus zijn in de verwoesting van Rome door de barbaren, om Christus' wil verschoond; mede door hun aanvoerder Alarik, een christen.
2. Er zijn nooit oorlogen zo gevoerd waarin de overwinnaars de overwonnenen spaarden om wil van hun goden.
3. Hoe dwaas de Romeinen geloofden dat de huisgoden van Troje, die hen niet konden bewaren, de Romeinen wel goed konden doen.
4. Van de toevluchtplaats van Juno in Troje. En van de kerken van de apostelen waarin al degenen die daarin vluchten door de barbaren werden beschermd.
5. Wat Caesar heeft gesproken over de gewoonte en der vijanden wanneer zij plunderen.
6. Romeinen namen nooit geen steden in waarin ze de vluchtenden in hun tempels verschoonden.
7. Al de verwoestingen van Rome gebeurden volgens de gewoonte van oorlogen; maar waar ze bescherming bewezen geschiedde het door de kracht van Christus. Beschermden toonden zich soms ondankbaar.
8. Dat voorspoed en tegenspoed bij de goeden en de kwaden dikwijls samengaan.
9. Van de verdorvenheden waarom goeden en kwaden tegelijk gestraft worden.
10. Dat het verlies van tijdelijke dingen echter altijd geen verlies is voor de heiligen.
11. Van het levenseinde.
12. Van de begrafenis; hoewel ze de christenen onthouden werd hebben zij daardoor geen schade geleden.
13. Op welke manier de lichamen van de heiligen begraven werden.
14. Van de gevangenissen van de heiligen waarin zij door God vertroost werden.
15. Van Marcus Regulus die leed vanwege een zijn afgodische religie.
16. Of de gevangenen maagden van de christenen hun deugdzaamheid besmetten als zij verkracht werden.
17. Van de zelfdoding uit vrees van straf of oneer.
18. Over de onkuisheid die geschied tegen wil en dank van de mens.
19. Van Lucretia die zichzelf doodde omdat zijn verkracht was.
20. Dat er geen Schriftuurlijke reden zijn die de christenen toelaat zichzelf te doden.
21. Over het doden van mensen die niet vallen onder de misdaad van doodslag.
22. Dat de zelfdoding geen daad is van dapperheid.
23. Van Cato die zichzelf doodde en niet tot voorbeeld is.
24. Dat christenen in deugden Regulus en Cato hierin te boven gaan.
25. Dat zelfmoord om een zonde te vermijden ongeoorloofd is.
26. Van ongeoorloofde dingen die de heiligen gedaan hebben.
27. Of men zichzelf mag doden om de zonde te ontgaan.
28. Over de oordelen Gods over het land en het eren van de lichamen van de heiligen.
29. Wat christenen de medegelovigen moeten zeggen, die vragen waarom Christus de vijanden niet heeft beteugeld.
30. Dat zij die over de heerschappij van de christenen klagen niet anders zoeken dan onbeschaamd te leven; voorbeeld in Carthago.
31. Door welke trappen de begeerte van heerschappij in de Romeinen vermeerderd is.
32. Van de instelling van de toneelspelen.
33. Van de rampen onder de Romeinen niet verbeterd werden door de verwoesting van hun land.

34. Van de goedheid Gods die de verwoesting van de stad Rome gematigd heeft.
35. Van de verborgen kinderen die bij de Kerk behoren, levende onder de goddelozen, en dat er valse christenen die binnen de Kerk leven.
36. Van welke zaken gesproken wordt in de volgende verhandeling.

Boek 2 bestaat in 29 hoofdstukken

1. De manier hoe men de tegensprekers moet beantwoorden.
2. Overzicht wat er in het 1e boek is verhandeld.
3. Welke onheilen over de Romeinen kwamen voordat de Christelijke religie onder haar bevestigd werd.
4. Aanval op de heidense goden omdat ze degenen die haar dienden toelieten vrijuit goddeloze dingen te doen.
5. De moeder van de goden leerde haar dienaars grote onzedelijkheid.
6. Die hebben nog nooit tot de morele verbetering van hun vereerders bijgedragen.
7. Dat de leerlingen van de filosofen buiten de Goddelijke Schrift geen wezenlijk nut kunnen doen.
8. De mythologische verhalen en de door de goden zelf gewenste toneelspelen hebben het volk alleen maar zedeloosheid geleerd.
9. De oude Romeinen leerden dat het vrijuit spreken van hun Poëten moest bedwongen worden maar de Grieken lieten ieder in hun eigen lusten vrij.
10. De duivel is sluw en wil dat men allerlei lasteringen de mensen zal vertellen.
11. Toneelspelers werden bij de Grieken in de regering van de republiek opgenomen.
12. Hoewel de Romeinen de Poëten de vrijheid ontnamen om tegen de mensen te lasteren, lieten ze toe een minder goed gevoelen van de goden te hebben.
13. Dat de Romeinen begrepen hebben dat hun goden die met oneerlijke spelen vereerd wilden worden, alle goddelijke eer onwaardig waren.
14. De mening van Plato over toneelspelers en Poëten.
15. Dat de Romeinen sommige goden zelf gekozen hebben.
16. De goden van de Romeinen behoorden de mensen het goede te leren.
17. In Rome was het roven en vervoeren van Sabijnse vrouwen toegestaan.
18. Met citaten uit schrijvers als Sallustius en Cicero wordt duidelijk gemaakt, hoe weinig de goden, die geen goede wezens, maar alleen onreine demonen zijn, ter bevordering van gerechtigheid en goede zeden hebben gedaan.
19. De goddeloosheden in de Romeinse republiek.
20. De beschuldigingen tegenover de Christelijke religie.
21. De mening van Cicero over de Romeinse republiek.
22. De goden van de Romeinen droegen geen zorg voor een beschaafd leven.
23. Dat voor en tegenspoed niet afhangen van de gunst of ongewenst van de duivelen, maar naar Gods wil.
24. Over de daden van Sylla en dat de duivelen zijn helpers zijn geweest.
25. De boze geesten wekken de mensen op tot schandelijke daden.
26. Ondanks de opwekking tot een goed leven werd in de heidense godsdienst allerlei boosheid geleerd.
27. Ook de ceremonies van de staatsgodsdienst waren vaak schunnig en zedeloos.
28. Het grote voorrecht van de Christelijke religie.
29. Vermaning aan de Romeinen om hun afgoden te verwerken.

Boek 3 bestaat in 31 hoofdstukken

1. Zolang de afgoden gediend werden, was de wereld altijd aan veel ellende onderworpen.
2. Of de goden van de Romeinen en Grieken reden hadden om de verwoesting van Troje toe te laten.

3. Hoe de goden dachten over het overspel van Paris.
4. De mening van Varro of de mensen van goden voortkomen.
5. De goden hebben het overspel van Paris niet kunnen bestraffen.
6. De ontrouw van de Vestaalse maagd die de moeder van Romulus werd; en met diens broedermoord op Remus, is een aaneenschakeling van wandaden geweest en de heidense goden hebben die broedermoord van Romulus niet gewroken
7. Over de verwoesting van Ilum door Fimbria.
8. Rome werd aanbevolen aan de goden van de stad Ilum; terwijl Illum verwoest was.
9. Of de goden vrede gebracht hebben onder het rijk van Numa.
10. Over Numa en haar goden.
11. Over het beeld van Apollo, die de ondergang van de Grieken zou voorzegd hebben.
12. Het groot aantal goden van Numa die hen echter niet konden helpen.
13. Hoe de Romeinen hun eerste huwelijken hebben verkregen.
14. De onrechtvaardige oorlog die Romeinen de Albaniërs hebben aangedaan.
15. Over het leven en de uitkomst van de Romeinse koningen.
16. Over de 1e burgemeesters bij de Romeinen.
17. Over de problemen en tegenheden van de eerste burgemeesterlijke regering.
18. De grote nederlaag van de Romeinen tegen Carthago in de Afrikaanse oorlogen.
19. Over de 2e Carthaanse oorlog.
20. Van de droevige ondergang van de Saguntiners.
21. Rome was ondankbaar aan haar verlosser Scipio.
22. Alle burgers van Rome binnen Azië moesten gedood worden volgens het plakkaat van Mithridates.
23. Bijzondere kwaden die de Romeinse republiek getroffen hebben.
24. Van de burgerlijke tweedracht.
25. Over de *Tempel van de Eendracht*.
26. Van de oorlogen die na de bouw van die Tempel gevolgd zijn.
27. Over de burgeroorlogen van de Mariaanse en de Syllaanse twisten.
28. Over de Syllaanse overwinning.
29. Over de inval van de Gothen en de nederlagen van de Romeinen door de Fransen.
30. Dat de zwaarste oorlogen voorafgegaan zijn aan de komst van Christus.
31. Van de onredelijke laster van afgodendienaars die zij op de Christenen leggen.

Boek 4 bestaat in 34 hoofdstukken

1. Over de goden van wie in het 1e boek verhandeld wordt.
2. Over de goden in het 2e boek beschreven.
3. Of de geweldige uitbreiding van het Romeinse rijk aan de heidense goden te danken was.
4. De koninkrijken zonder gerechtigheid zijn moorddadig.
5. Over de grote ere gedaan aan schermvechters.
6. Onrecht door de koning Ninus.
7. Of de goden werkzaam zijn in de toename of afname van koninkrijken.
8. Door welke goden Rome beschouwd wordt te bloeien.
9. Moet men de langdurigheid van het Romeinse rijk aan Jupiter toeschrijven?
10. Zijn er goden over verschillende gedeelten van de wereld tot opzieners gesteld?
11. Dat zeer veel goden volgens sommige leraars der heidenen een en dezelfde Jupiter zijn.
12. Over het gevoelen van hen die menen dat God de ziel is van de wereld en de wereld het lichaam van God.
13. Sommigen menen dat alleen de redelijke dieren delen zijn van de enige God.
14. De opkomst en vermeerdering van rijken kunnen niet aan Jupiter toegeschreven

worden maar aan de godin Victoria.
15. Of het past aan de goede mensen om overal en altijd te regeren.
16. Visie van de Romeinen over de deugden die ze goden noemden en eerden.
17. Of zij de godin Victoria als god kunnen achten.
18. Op welke manier godinnen tot haar waardigheid verheven zijn.
19. Van het Vrouwelijk god Fortuna.
20. Van Virtus (Deugd) en Fides (Geloof) die de heidenen in hun godsdiensten als god vereerden.
21. Dat de heidenen de enigen waren God niet kenden.
22. Varro zegt dat hij de rechte wetenschap om goden te eren aan de Romeinen heeft overgebracht.
23. Over de godheid van het Geluk, nl Felicitas.
24. Van de namen die de goden ontvingen.
25. Dat de enige God te eren het ware Geluk is.
26. Over de Kamerspelen.
27. Over drieërlei categoriën van de goden.
28. Of de dienst van de goden de Romeinen enig voordeel hebben gedaan.
29. Over de valsheid van wondertekenen onder de Romeinen.
30. De mening van de Romeinen zoals Cicero en Balbus over de goden.
31. De mening van Varro over de kennis van de goden.
32. Of het nuttig is dat de volkeren aan de goden onderdanig blijven?
33. Het ligt aan de macht van de ware God de bestemming en tijden van de koningen en de koninkrijken.
34. Het rijk van de Joden is door de ware God ingesteld. De aardse goederen en bescherming die Israël van Hem heeft gekregen, laat Zijn macht ook duidelijk zien.

Boek 5 bestaat in 27 hoofdstukken

1. Dat de koninkrijken hun oorsprong niet hebben in de stand van de sterren.
2. Over de vorming van tweelingen.
3. De mening van de waarzegger Nigidius over de tweelingen.
4. Van Ezau en Jakob.
5. Over de Mathematische waarzeggers.
6. Van tweelingen met ongelijke sekse.
7. Of de ene dag beter is dan de andere dag om te trouwen, enz.
8. De samenloop van omstandigheden hangt aan de wil Gods; deze wordt genoemd *Fatum.*
9. Over Gods voorwetenschap.
10. Of er een dwangmatigheid bestaat die heerst over de wil van de mensen.
11. Van de algemene Voorzienigheid Gods.
12. Of de Romeinen wisten dat de vermeerdering van hun rijk van de ware God kwam.
13. Over de liefde tot lof en eer; hoewel een ondeugd kan ze nochtans een Deugd zijn.
14. Alle lof en roem komt alleen de ware God toe.
15. God heeft bepaalde deugden van de Romeinen met aardse voorspoed willen belonen, maar Hij kan daarnaast ook nog wel andere bedoelingen gehad hebben.
16. Van het loon van de heilige burgers van de eeuwige stad Gods.
17. Met welk succes Rome hun oorlogen gevoerd hebben.
18. De opofferingsgezindheid en de liefde van de Romeinen voor hun vaderstad moesten misschien als voorbeeld dienen voor de christenen, wier Vaderstad in de hemel ligt.
19. Dat de wens maar eerlijkheid en de begeerte naar heerschappij onder elkaar verschillen.
20. Over de deugden en de menselijke eer.

21. Gods voorzienige almacht moeten Rome's grootheid veroorzaakt hebben.
22. Hoe dat ook moge zijn, de heerschappij in deze wereld wordt alleen door de ware God verleend.
23. Over de oorlog waarin Radagaisus, koning der Gothen, en een dienaar van de duivel, overwonnen is.
24. Het werkelijk geluk van een christen keizer ligt niet in zijn militaire of andere successen, maar in zijn deugden.
25. De successen van de Christelijke keizer Constantijn laten wel zien, dat men de heidense goden niet nodig heeft om aardse voorspoed te krijgen. Het christelijk geloof is echter geen garantie voor werelds welslagen.
26. De goede eigenschappen van keizer Theodosius.
27. Augustinus weerlegt een felle bestraffing die tegen hem door afgunstige lasteraars werd beschreven.

Tweede hoofddeel
Boek 6 bestaat in 12 hoofdstukken

1. Of de eredienst van de heidense goden de mens na zijn dood van nut kan zijn, hem het eeuwig leven kan bezorgen. Het zou wel vreemd zijn als die goden, die het geringere goed - de aardse voorspoed - niet kunnen garanderen, wel tot die veel hogere weldaad bij machte waren!
2. Varro's visie over de afgoden van de heidenen.
3. De visie van Varro wordt onderzocht.
4. Varro meent dat de menselijke zaken ouder zijn dan de goddelijke zaken.
5. Varro heeft drieërlei leer over de goden: een fabelachtige (fabulosa) leer, een (naturalis) natuurlijke leer en een (civilis) burgerlijk leer.
6. Aan de hand van citaten uit Varro wordt dan het godsdienstig gehalte onderzocht van het mythologisch godengeloof, van de officiële staatscultus en van de theologie der filosofen. Tussen het mythologisch godengeloof en de staatscultus blijkt Varro niet veel onderscheid te zien en ze blijken allebei een zo gering godsdienstig en moreel gehalte te hebben, dat van enige betekenis voor het eeuwige leven geen sprake is.
7. Idem.
8. De heidense leraars over het merkwaardig gedrag van hun goden.
9. De ambten van iedere godheid.
10. Het ongunstig oordeel van Seneca over de heidense staatsgodsdienst en hun goden.
11. De mening van Seneca over de Joden.
12. De conclusie is dat de heidense goden het eeuwige leven niet kunnen geven, zomin als hulp in het tijdelijk leven.

Boek 7 bestaat in 35 hoofdstukken

1. De burgerlijke leer van de afgoden wordt verworpen.
2. Van de hoogste goden en de ambten van de mindere goden.
3. Dat de keuze tussen hogere en lagere goden dwaasheid is.
4. De hogere of uitgelezen goden hebben veel meer gruwelijke dingen gedaan dan de lagere goden.
5. Van de verborgen leer van de heidenen, bedoeld om hun dwalingen op te sieren.
6. De mening van Varro dat God de ziel van de wereld is en dat die God verdeeld is in vele zielen die samen de goddelijke natuur uitmaken.
7. Wat men denkt van Janus en Terminis die beide in 2 goden gedeeld werden.
8. De reden waarom de dienaars van Janus hem 2 aangezichten toeschrijven.
9. Van de macht van Jupiter in vergelijking met Janus.

10. Van het onderscheid tussen Janus en Jupiter.
11. Dat de bijnamen die Jupiter kreeg, aantonen dat er over één persoon gedacht wordt.
12. Dat Jupiter ook Pecunia dat is *Geld* genoemd wordt.
13. Hier wordt verklaard wie Saturnus is en wie Genius is en bewezen dat het beiden Jupiter zijn.
14. Over de ambten van Mercurius en Mars.
15. Waarom sommige sterren naar de namen van hun goden worden genoemd.
16. Van Apollo en Diana en voorname goden waarvan men zegt dat het delen van de wereld zouden zijn.
17. Dat Varro zijn mening twijfelachtig uitspreekt.
18. Hierdoor zijn veel dwalingen onder het heidendom opgekomen.
19. De reden waarom men zegt dat men Saturnus eer moet geven.
20. Van de ophef van de Eleucinische Ceres.
21. Van de schandalige ontucht van jongens die ter ere van de afgod Liber wordt gehouden.
22. Over Neptunus, zijn vrouw Salacia en Venilia.
23. Van Rome meent dat de aarde een godin is.
24. Over de bijnamen van de aarde.
25. De leer van de Griekse wijsheren over Attis en de ontmanning.
26. Over de schandalige onreinheid van de godsdienst van de (Magna Mater) Grote Moeder.
27. Over de onderzoekers van de natuur die van geen ware Godheid weten.
28. Dat de godsdienst leringen van Varro niet overeenstemmen met elkaar.
29. De leraars over de natuur behoorden de enigen waarachtige God te erkennen.
30. Op welke godvruchtige wijze de Schepper van de schepselen onderscheiden en gekend kan worden.
31. Welke weldaden van God de beminnaars van de Waarheid genieten.
32. Dat de verborgenheid van de verlossing door Christus in geen voorgaande tijden ontbroken heeft, door prediking en verkondiging.
33. Dat het bedrog van boze geesten en dwalingen van de mensen alleen door de Christelijke religie ontdekt wordt.
34. Omdat de heidense goden niet zulke vergoddelijkte mensen waren, moeten het vermommingen van boze geesten zijn. De geschriften van de oude Romeinse koning Numa Pompilius, die daarover waarschijnlijk meer uitsluitsel gaven, op bevel van de senaat verbrand.
35. Van Hydromantia, dat zijn voorzeggingen uit het water, waardoor Numa begoocheld werd.

Boek 8 bestaat in 27 hoofdstukken

1. De filosofen (Platonici) hebben een betere wetenschap van de natuurlijke (naturalis) leer der goden dan de andere heidenen.
2. Er zijn 2 soorten der filosofen, de Italiaanse en de Ionische.
3. De leer van Socrates die de filosofie inrichtte tot verbering van de zeden.
4. Plato was de beste leerling van Socrates die de filosofie in 3 categorieën onderscheiden heeft.
5. Over de leer van de goddelijkheid hebben de Platonische geleerden en veel beter inzicht dan alle andere filosofen.
6. De Platonische geleerden over de filosofie leerden dat geen godheid materialistisch kan zijn.
7. De Platonische geleerden munten uit in de filosofie van het redelijk denken.
8. De volgelingen van Plato munten boven anderen uit in de leer van de goede zeden,

de etica.
9. Plato's gedachten over God komen het dichtst bij het ware geloof.
10. Een godzalig christen gaat de filosofische kunst en wetenschappen ver te boven.
11. Waar vandaan Plato die wetenschap en dat verstand heeft kunnen verkrijgen.
12. Met dat al zijn ook de Platonici de vele goden blijven vereren
13. Plato heeft geleerd dat de goden anders niet kunnen zijn dan goed en de deugd beminnen.
14. Er zijn 3 soorten verstandige zielen: de hemelse goden, de luchtgeesten en de aardse mensen.
15. Dat de luchtgeesten (*de geestelijke boosheden in de lucht*) niet meer zijn dan de mensen hoewel ze hoger wonen dan hen.
16. Wat Apuleius, een volgeling van Plato leerde over de zeden van de luchtgeesten, of demonen.
17. Of het betamelijk is om de geesten te eren met al hun gebreken en aandoenngen?
18. De bedenkelijke theorieën over de demonen die, in de lucht gelokaliseerd, als middelaars tussen goden en mensen zouden functioneren.
19. Over de gruweten van de toverkunst die gebruik maakt van boze geesten.
20. De mening wordt onderzocht of goden liever vermengd worden met luchtgeesten dan met de mens.
21. Of de goden de demonen gebruiken om haar meer bekend te maken.
22. Over de aard van die demonen wordt uitvoerig gesproken, ook naar aanleiding van teksten van Apuleius en Hermes Trismegistus.
23. Idem.
24. Dat Heere verwerpt de dwaling van de mens: Zal de mens zic goden maken? Ze zijn toch geen goden.
25. Van die dingen die engelen en mensen gemeenschappelijk kunnen hebben.
26. Dat al de godsdienstigheid van de heidenen bestond in het eren van dode mensen.
27. De eer die christenen toebrengen aan de martelaren.

Boek 9 bestaat in 23 hoofdstukken

1. Samenvatting over de leer van de demonen.
2. De vraag of er ook goede demonen bestaan, wier bemiddeling iets kan betekenen voor een gelukzalig leven na de dood, wordt ontkennend beantwoord.
3. De merkwaardige leer van de Platonicus Apuleius over demonen.
4. Over de leer van de stoïcijnen betreffende de affecten, de gemoedsgestalten.
5. Dat de gemoedsaandoeningen en gestalten de christenen moeten aanzetten om de deugd te beoefenen.
6. Over de dwaalleer van Apuleius inzake de gemoedsgestalten.
7. De leer van de Platonisten over de afgoden.
8. De definitie van Apuleius over de hemelse goden, de demonen en de aardse mensen.
9. Of mensen de vriendschap kunnen krijgen van de goden door tussenkomst van de demonen.
10. De visie van Plotinus is dat de mensen minder ellendig zijn in hun sterfelijk lichaam dan de demonen of luchtgeesten zijn in hun eeuwig bestaan.
11. De Platonisten geloven dat de zielen van de mensen na hun dood demonen worden.
12. Waarin het verschil bestaat volgens de Platonisten tussen de natuur van mensen en demonen.
13. Dat de demonen staan tussen goden en mensen.
14. Of de mensen, omdat ze sterfelijk zijn, wel de ware gelukzaligheid kunnen verkrijgen.

15. Van de Middelaar Gods en der mensen, de Mens Christus Jezus.
16. Nadat de gelijkstelling van eventuele 'goede' demonen en de goede engelen is afgewezen, wordt het niet geringe weten van de boze demonen vergeleken met dat van de goede engelen, die de oorzaken van alle dingen in het eeuwig Woord ervaren.
17. Dat de mens om eeuwig gelukzalig te worden alleen de Middelaar Christus nodig heeft.
18. De luchtgeesten bedriegen de mensen als ze leren dat deze een toegang tot God verlenen.
19. Dat de luchtgeesten of demonen zelfs van hen die gebruik van deze maken, hen toch geen goed kunnen doen.
20. Van de oorzaken waardoor de demonen zo hovaardig worden.
21. Op welke wijze de Heere Zich in Zijn grote kracht heeft willen bekend maken aan deze boze geesten of duivelen.
22. Het verschil tussen de wetenschap der Engelen en die der duivelen.
23. Dat de naam goden ten onrechte de goden der heidenen wordt toegeschreven; en nochtans wordt diezelfde naam gebruikt voor de engelen en rechtvaardige mensen.

Boek 10 bestaat in 32 hoofdstukken

1. Omdat offers alleen aan de ware God gebracht moeten worden, mogen ze nooit aan de goden worden gebracht.
2. De visie van Plotinus het over de verlichting van Boven.
3. Dat de Patonische gezinden afgeweken zijn van de Schepper en de goede en kwade engelen geëerd hebben.
4. Offeranden komen alleen de ware en enige God toe.
5. Van de offergaven die God niet heeft vereist.
6. Van de ware en volkomen offerande.
7. Dat de engelen de gelovigen zodanig liefhebben dat ze onze dienaars zijn maar willen niet dat wij hun dienaars zijn.
8. Dat God om het geloof van de Godvruchtigen te versterken wonderen heeft gedaan door de dienst der Engelen.
9. Van de ongeoorloofde kunst die behoren bij de dienst der duivelen zoals die door Platonisch gezinden wordt geleerd.
10. Met proeven door de ijdele kunst van het aanroepen van demonen en duivelen, worden de zielen op valse manier gerustgesteld.
11. In een brief van Porphirius veracht hij onderwijs aan Egyptische Anebuntem om onderwezen te worden in verschillende soorten duivelen.
12. Over de wonderen die de ware God werkt door de dienst van heilige engelen.
13. Dat de onzienlijke God Zichzelf zichtbaar heeft vertoond niet in hetgeen wat Hij is, maar wat ze van Hem zagen.
14. Dat de eeuwige God niet alleen gediend moet worden voor eeuwige belangen maar ook voor tijdelijke weldaden die in de macht van Zijn Voorzienigheid bestaan.
15. De heilige engelen staan in dienst van de Goddelijke voorzienigheid.
16. Dat de engelen niet gediend moeten worden met godsdienstige eer om hetgeen zij doen, maar dat zij een juist opdracht geven om de enige God te dienen.
17. Over de Ark des Verbonds van Israel en de wonderen die daarmee samengingen.
18. Bestraffing tegen hen die zij en dat men geen kerkelijke boeken moet geloven want dat God Zijn volk geleerd heeft door wonderen.
19. Om welke reden de ware God eertijds gediend werd door zichtbare offeranden.
20. Over de hoogste offerande van de Middelaar Gods die Zelf mens is geworden.
21. Dat de heiligen de demonen hebben overwonnen om in de leer van de ware God te blijven en te volharden.

22. Vanwaar de heiligen die macht gekregen hebben tegen de duivelen; van waar heeft de ware reiniging des harten zijn oorsprong?
23. Over de principes die de volgelingen van Plato leren inzake de reiniging der ziel.
24. Het enige en ware beginsel wat alleen de menselijke natuur kan reinigen en vernieuwen.
25. Dat de heiligen zowel onder de tijd van de Wet en daarvoor gerechtvaardigd zijn door het geloof in Verborgenheid van de Messias.
26. Over Porphirius dwalingen die zweven tussen de dienst van de ware God en van de demonen.
27. Over de goddeloosheid van Porphirius dievan veel anderen te boven gaat.
28. Hoe het komt dat Porphirius zo blind is geweest; omdat hij niet wilde bekennen de ware wijsheid die in Christus is.
29. Over de menswording van onze Heere Jezus Christus, die de volgelingen van Plato niet willen belijden.
30. Welke bijzondere leringen Plato heeft weerlegd en verbeterd tegen in de visie van Porphirius.
31. Weerlegging van de Platonische gezinden die zeggen dat de menselijke ziel eeuwig is met God.
32. Van Gods gewone weg om de ziel te verlossen; die alleen door de genade van Christus geopenbaard is.

Derde hoofddeel
Boek 11 bestaat in 34 hoofdstukken

1. Over het begin en einde van de beide steden, namelijk van de hemelse Stad Gods en de aardse Stad; in het kort aangetoond.
2. Dat de kennis van de ware God alleen mogelijk is door de Middelaar Jezus Christus.
3. Over de voortreffelijkheid van de Canonieke geschriften die uitgewerkt zijn door de Geest van God.
4. Van de schepping.
5. Dat er vóór de schepping geen oneindige tijden en geen oneindige plaatsen zijn geweest.
6. Tegelijk met de schepping is de tijd begonnen.
7. Over de 1e scheppingsdagen; dat die een avond en morgen hebben gehad, voordat de zon geschapen werd.
8. Wat de rust van God inhoudt nadat Hij alles geschapen had.
9. De schepping van de engelen volgens Gods getuigenis. Zij waren goed, zoals al het geschapene, maar niet zonder meer goed, zoals de Schepper. Zij konden zich, als de vrije wezens die ze waren, van God afwenden. Sommigen onder hen deden dat ook en werden slecht, niet in hun wezen, hun natuur, maar in hun wil.
10. Van de aller-enkelvoudigheid, ongemengde en onveranderlijke Drie-eenheid van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest.
11. Wat men moet denken van de engelen die in de waarheid niet staande gebleven zijn.
12. Over de vergelijking tussen de gelukzaligheid van de rechtvaardigen en de gelukzaligheid die de eerste voorouders in de Lusthof bezaten.
13. Of de gevallen engelen konden weten dat ze van God zouden afvallen; en of de goede engelen wisten dat zij standvastig zouden blijven.
14. Wat er bedoeld wordt met de woorden van Jezus: *dat de duivel in de waarheid niet is staande gebleven want de waarheid is in hem niet.*
15. Wat betekent uitdrukking: *de duivel zondigt van den beginne.*
16. Van het onderscheid tussen levende en niet levende schepsels.
17. Dat het kwaad in de mens niet geschapen is, maar een keuze van zijn eigen wil.

18. Van de schoonheid van de gehele wereld.
19. Wat betekent uitdrukking: *toen scheidde God het licht van de duisternis.*
20. Wat het betekent, dat er staat: *en God zag dat het licht goed was.*
21. Van de eeuwige en onveranderlijke wetenschap Gods en van Zijn wil waardoor Hij alle dingen geschapen heeft.
22. De mensen worden weerlegd die menen dat er in de mens enig natuurlijk kwaad moet liggen, hoewel de schepping van God goed is.
23. Over de dwalingen waarvan Origenes beschuldigd werd.
24. Over de Goddelijke Drievuldigheid die Hij in al Zijn werken verspreid heeft.
25. Over de drieërlei leerling van de gehele filosofie; zie boek 8.
26. Over het Beeld van Gods Drievuldigheid wat enigszins in de natuur van de mens ligt, ook van hen die niet zalig worden.
27. Van het *aanzijn* (het bestaan) en het beminnen daarvan.
28. Of wij het beminnen zelfs waardoor wij beide het zijn en weten beminnen, behoorden te beminnen om alzo meer te benaderen aan het beeld van de goddelijke Drie-eenheid.
29. De Engelen hebben wetenschap waardoor zij de Drie-eenheid in de godheid kennen, mede door Zijn werken.
30. Over de volkomenheid van het getal 6, de volmaaktheid van Gods werken.
31. Over de 7e dag waarin ons de volheid van de rust wordt aangeprezen.
32. Sommigen menen dat de schepping van de Engelen eerder plaatsvond dan de schepping van de wereld.
33. Van de 2 ongelijke gezelschappen der Engelen, waarvan de enige worden genoemd *licht* en de ander *duisternis.*
34. Sommigen menen dat bij de schepping van het firmament waar de naam draagt afgescheiden wateren, de engelen moeten worden verstaan; anderen menen dat de wateren niet geschapen zijn.

Boek 12 bestaat in 27 hoofdstukken

1. Over de schepping van de goede en de kwade engelen.
2. Dat er geen *wezen* of *zijn* bestaat die geschapen zijn strijdig tegen de wil van God.
3. Over de vijanden van God; niet door hun geschapen natuur maar door hun tegen God strijdende wil.
4. Over de natuur van alle onredelijke dingen ook hetgeen geen leven bezit, die niet afwijken van de schoonheid van de schepping.
5. Dat in alle scheppingswerken de grote Schepper te prijzen is.
6. Wat de oorzaak is van de zaligheid van de goede engelen en de oorzaak van de ellende van de kwade engelen. Dat wij geen werkende oorzaak van de kwade wil hebben te zoeken, maar een deficiënte oorzaak.
7. Van de zondige wil die afwijkt van de onveranderlijke goede wil van God. De goedheid van al het geschapene en de wijze waarop de Schepper de slechte wil van de vrije schepsels en zijn gevolgen 'ordent', dat wil zeggen in het plan van Zijn voorzienigheid opneemt.
8. Of de heilige engelen door de Schepper voortgebracht, Hem ook hebben tot Gever van hun goede wil; namelijk door instorting van Zijn liefde door de Heilige Geest. Augustinus opteert voor de mening dat met de schepping van het licht in Genesis 1, 3 de schepping van de engelen bedoeld is. Zij waren goed, zoals al het geschapene, maar niet zonder meer goed, zoals de Schepper. Zij konden zich, als de vrije wezens die ze waren, van God afwenden.
9. Over de valsheid en onwaardheid van sommigen die leren dat er aan de tijd vóór de schepping duizenden jaren voorafging.
10. Weerlegging van de mening van hen die zeggen dat er ontelbare werelden zijn, of

dat dezelfde wereld na verloop van perioden weer als herschapen wordt.
11. Wat men moet antwoorden tegen hen, die zeggen dat de eerste schepping van de mens al te traag en te laat is geschied.
12. Van de kringloop der tijden, die volgens enige filosofen tot bepaalde tijdperken besloten zijn en wanneer dat tijdperk ten einde is het weer opnieuw begint.
13. Van de tijdelijke schepping van het menselijk geslacht in kringlopen, wordt weerlegt door Salomo en de dood van Christus.
14. Moet men geloven dat God er altijd is geweest en dat hij ook altijd Heere over anderen is geweest; hoe dit mogelijk is.
15. Hoe moeten wij het verstaan dat een mens het eeuwige leven wordt beloofd vóór de eeuwige tijden.
16. Het geloof houdt staande de leer van de onveranderlijke raad en wil van God tegen de razende mensen die willen dat de werken Gods herhaald worden en steeds weer opnieuw beginnen.
17. Weerlegging van hen die zeggen dat alles wat oneindig is niet door Gods wetenschap kan bepaald worden.
18. Van de bewering der heidenen over de oneindigheid van getallen.
19. Wat moeten we verstaan met *het uitspansel boven de wateren?*
20. Het goddeloos gevoelen van hen die zeggen, dat de zielen die de ware gelukzaligheid deelachtig zijn toch weer terugkeren tot een bepaalde omloop van tijden en opnieuw ellende moet doorstaan.
21. Van de schepping van Adam en bijgevolg de schepping van het menselijk geslacht. De gedachte dat er altijd mensen bestaan hebben, wordt afgewezen; ook al te hoge getallen voor de ouderdom van het menselijk geslacht is niet geloofwaardig.
22. God heeft tevoren geweten dat de eerste mens die hij geschapen had zou zondigen en dat Hij ook voorzien heeft hoeveel Godvruchtigen uit hem zouden voorkomen.
23. Over de menselijke natuur, geschapen naar het beeld Gods.
24. Kunnen de Engelen scheppers zijn van de allerkleinste schepselen?
25. Dat God de Werkmeester is van alle creaturen en al wat bestaat.
26. De Platonisch gezinden worden weerlegd omdat zij zeggen dat God de engelen heeft geschapen en dat de engelen scheppers zijn van de menselijke lichaam.
27. In de schepping van Adam is de volheid van het gehele menselijke geslacht geschapen; waarvan God te voren heeft voorzien welke vereerd zouden worden met een genadige prijs en welk gedeelte veroordeeld zou worden met de straf. Het boek eindigt met overwegingen over de mogelijkheid van andere verklaringen.

Boek 13 bestaat in 24 hoofdstukken

1. De zondeval van de eerste mens en de straf voor die zondeval, de dood.
2. De dood heeft verschillende verschijningsvormen: de dood van het lichaam door zijn scheiding van de ziel, de dood van de ziel door haar scheiding van God.
3. De lichamelijke dood treft alle mensen; ook de rechtvaardige mensen, want de zonde van de eerste mensen gaat over op allen.
4. Waarom de wedergeborenen wel bevrijd zijn van de zonde, niet van de straf der zonde.
5. Evenals de zondige mensen de wet misbruiken, die goed is, zo gebruiken de rechtvaardigen de dood die kwaad is.
6. Van de scheiding van ziel en lichaam door de dood.
7. Over degenen die sterven maar het bad der wedergeboorte nog niet ontvangen hebben.
8. Dat de heiligen die voor de waarheid de *eerste dood* sterven ontslagen worden van de 2e dood.
9. Of het levensgevoel weggenomen wordt bij de stervenden of bij degenen die reeds

gestorven zijn.
10. Of men het leven van de sterfelijke mens meer een *dood* dan een leven mag noemen.
11. De vraag is: kan iemand tegelijk levend en toch dood zijn?
12. Welke dood heeft God bedreigd op de zondeval van de eerste mensen?
13. Welke straf hebben de eerste mensen gevoeld na hun overtreding?
14. Hoe goed de mens door God geschapen is; maar dat hij gevallen is door zijn eigen vrije wil.
15. Adam zondigde voordat God hem verlaten had, daardoor was de *eerste dood* de scheiding van God.
16. De filosofen die zich aankanten tegen de Stad van God geloven niet dat de scheiding van God tot de straf behoort.
17. Weerlegging van degenen die zeggen dat aardse lichamen niet onverderfelijk of eeuwig kunnen worden.
18. De filosofen zeggen dat aardse lichamen nooit onder hemelbewoners kunnen komen, want wat een aards gewicht heeft valt vanzelf naar beneden.
19. Weerlegging van hen die zeggen dat de eerste mensen niet onsterfelijk waren, ook al zouden ze nooit gezondigd hebben.
20. Dat de lichamen van de heiligen *rusten in hoop en verwachten een betere Opstanding.*
21. Van het Paradijs en dat er geestelijke leringen in af te lezen is.
22. Dat de lichamen van de heiligen na de Opstanding geestelijk zijn, maar niet zodanig dat ze ophouden een lichaam te wezen.
23. Wat houdt het in dat Paulus schrijft: *er is een natuurlijk lichaam en er is een geestelijk lichaam; en dat zij allen in Adam sterven, die in Christus levend gemaakt worden.*
24. Wat houdt de inblazing van God in toen Hij bij Adam een levende ziel inblies. En wat houdt het in toen Jezus op Zijn discipelen blies en zei: ontvangen de Heilige Geest.

Boek 14 bestaat in 28 hoofdstukken

1. Een uiteenzettingen over de gevolgen van de zonde. Doordat de goddelijke genade een aantal afstammelingen van Adam voor de tweede dood bewaart, wordt de hele mensheid in twee groepen verdeeld, die wij op grond van de Heilige Schrift twee steden kunnen noemen: de Stad van de mensen die naar het vlees en de Stad van hen die naar de geest leven.
2. Wat het betekent *naar het vlees te leven.*
3. Dat de oorzaak van de zonde begonnen is in de ziel en dat het verderf in de mens geen zonde is, maar een straf.
4. Wat het betekent *naar de mens te leven en naar God te leven.* 'Vlees' betekent dan de mens als geheel. 'Naar het vlees leven' betekent dus: naar de mens der zonde te leven.
5. Dat de leer der Poeten van de Platonisch gezinden verdragelijker is dan de lering van de Manicheeën; maar beiden zijn verwerpelijk.
6. Van de hoedanigheid van de menselijke wil en van de toetssteen wat als kwaad beschouwd moet worden en wat als goed.
7. Dat *amor*, dat betekent liefde en *deligere* dat beminnen betekend, zonder onderscheid in de Heilige Schrift zowel ten goede als ten kwade wordt beschreven.
8. Over de 3 gemoeds ontroering (begeerte, vreugde en behoezaameid) die volgens de stoïcijnse geleerden in de ziel van de wijzen werken.
9. Over de bewegingen in het gemoed, in de ziel van de rechtvaardigen in de Stad Gods.

10. Of de eerste mensen in het Paradijs ook onderworpen waren aan bepaalde ontroeringen in hun gemoed.
11. Van de zondeval van de eerste mens die van nature goed geschapen is. Hun gevallen natuur kan alleen hersteld worden door de Werkmeester daarvan.
12. Wat de eerste zonde van de mens inhield.
13. Dat in de overtreding van Adam door zijn kwade wil de zondige daad voorafging.
14. De grootste zonde was de hoogmoed, wat aan de val voorafging.
15. Van de straf op hun zonde van ongehoorzaamheid die de eerste mensen moesten ondergaan.
16. Van de zonde der begeerten en inzonderheid van libido, dat is de seksuele begeerten. Vooral de geslachtsdrift, die in het Paradijs aan verstand en wil gehoorzaamde, is rebels geworden en haar oproerigheid is voor de mens diep beschamend, veel beschamender dan de rebellie van andere driften en hartstochten.
17. Van de naaktheid van de mensen die zij pas na de eerste zonde dat gewaar werden.
18. Over de schaamte van de bijslaap een niet alleen in het algemeen maar zelfs ook binnen het huwelijk. De mens is ook veel meer geneigd zijn seksuele activiteit te verbergen dan bijvoorbeeld zijn woede.
19. Dat toorn en de vleselijke lusten zodanig kunnen werken dat ze beteugeld moeten worden door de breidel van de wijsheid.
20. Van het ontuchtige leven van de Cynische wijsgeren, of zogenaamd de 'honds-gezinden', die geslachtsgemeenschap beoefenden in het openbaar. Vanzelf waren de pogingen van de Cynische filosofen om het schaamtegevoel te negeren tot mislukken gedoemd.
21. Van de zegen van de menselijke vruchtbaarheid, maar dat na de zondeval er zoveel vleselijke lusten bijgekomen zijn.
22. Over de huwelijk samenkomst die God vanaf den beginne gezegend heeft.
23. De vraag is of Adam en Eva in het paradijs voortgeteelt zouden hebben indien zij niet gezondigd hadden.
24. Beschouwingen over de seksualiteit in de paradijselijke toestand en over de wijze waarop God de zonde van de mensen toch ten goede heeft gekeerd
25. Dat het hoogste geluk niet ligt in de begeerten, maar in het doen van Gods wil.
26. Of Adam en Eva in de staat der rechtheid de leden tot voortteling wel gebruikt zouden hebben? De geslachtsdelen zouden door de wil bewogen worden, niet door de lusten.
27. Dat de zonde van mensen en engelen Gods Voorzienigheid niet verstoord.
28. Van de hoedanigheid van de aardse en de hemelse Stad.

Het vierde hoofddeel
Boek 15 bestaat in 27 hoofdstukken

1. Het begin van de geschiedenis der beide steden onder de mensen. Die geschiedenis begint met Caïn en Abel. Caïns moord op Abel zet de strijd in, die de stad van deze wereld tegen de stad van God voert.
2. Van de kinderen des vleses en de kinderen der belofte.
3. Dat de onvruchtbare Sara door de genade Gods vruchtbaar werd gemaakt.
4. Van de strijd en vrede van de aardse Stad.
5. De mededeling in Genesis over een door Kaïn gestichte Stad leidt tot uitvoerige beschouwingen over de levensduur van de oudste mensengeneraties.
6. De burgers van de Stad Gods lijden ook aan de gevolgen van de zonde maar worden door God genezen.
7. Van de oorzaak van Kaïn's boosheid en die er door de Heere niet van weerhouden wilde worden.

8. De reden waarom Kain een stad begon te bouwen.
9. Van het langdurig leven van de mensen voor de zondvloed.
10. Over de geslachtslijsten van Genesis waarbij ook verschillen tussen de Hebreeuwse tekst en de Septuaginta ter sprake komen.
11. Een kwestie over de jaren van Methusalem.
12. Weerlegging van hen die geen geloof hechten aan het langdurige leven van deze mensen.
13. Of men in de jaren van de geslachtsregisters de Hebreeuwse Bijbel of de Septuaginta moet volgen.
14. Toelichting op de verschillen in beide Bijbels.
15. Of de mannen die in de geslachtsregisters voorkomen zich van de bijslaap hebben onthouden tot de tijd dat een zoon werd geboren die hem in het geslachtsregister opvolgt.
16. Van het en het functioneren van het huwelijk in die oudste tijden en dat de eerste huwelijken verschilden van later tijden.
17. Van de stamvaders Adam en Lamech.
18. Waaruit blijkt dat Adam, Seth en een ons behoorden tot de geestelijke stad, dat eerst tot het lichaam van Christus. Namen en getallen in de beide geslachtslijsten - de vermoorde Abel is als stamvader vervangen door Seth - geven aanleiding tot velerlei allegorische en andere interpretaties.
19. Wat de betekenis is, dat Henoch weggenomen werd.
20. Van de nakomelingen van Kaïn en die van Adam tot Noach.
21. Er is een verschil tussen de geslachten van Kaïn en de zonen van Seth.
22. Over de val van de zonen Gods die belust werden op vreemde vrouwen.
23. Sommigen menen dat de Engelen belust werden op vreemde vrouwen en dat uit hen de reuzen geboren werden.
24. Wat betekent het dat God heeft gezegd ten aanzien van de komende zondvloed: *dat de dagen der mensen zullen zijn 120 jaar.*
25. Over de gramschap van God, wat een Hem een heilige deugd is.
26. De ark en alles wat daarmee te maken heeft is een beeld van Christus en Zijn kerk.
27. Wat er de ark en de zondvloed betreft mag men niet volgen degenen die de geestelijke lering verwerpen; en evenmin degenen die de historiële waarheid loochenen.

Boek 16 bestaat in 43 hoofdstukken

1. Of er na de zondvloed vanaf Noach tot Abraham geslachten gevonden werden die de ware God dienden?
2. Wat de profetische betekenis was die afgebeeld werd door de zonen van Noach.
3. Over de geslachtsregisters van de 3 zonen van Noach.
4. De spraakverwarring te Babel.
5. Het neerdalen van de Heere bij de toren bouwen van Babel.
6. Hoe wij de taal moeten opvatten die God spreekt tot de Engelen.
7. Hoe allerlei soorten beesten tot de ark konden komen van de verst afgelegen eilanden der zee.
8. Wangedrochten uit de mensen voortgekomen zijn, afkomstig van Adam.
9. Of er aan de andere kant van de aarde ook mensen wonen die wij Antipode's, dat is *tegenvoeters* noemen.
10. Van het geslacht van Sem, die de voortzetting was van de inwoners van de Stad Gods. De stad van God heeft tijdens het tweede tijdperk vooral bestaan in het nageslacht van Sem en het belangrijkste volk is in die nakomelingschap het huis van Heber, het Hebreeuwse volk, dat ook de oorspronkelijke taal van het mensdom bewaard heeft.

11. Dat de Hebreeuwse taal te oudste is van allemaal.
12. Vanaf de tijd van Abraham kwam er een nieuwe ordening betreffende de inwoners van de Stad Gods.
13. Thera de vader van Abraham is met hem opgetrokken naar Haran; of dat geoorloofd was.
14. Over de levensduur van Thera.
15. Over het bevel en de belofte van God gedaan aan Abraham om de Chaldeeën te verlaten.
16. Over de 1ste beloften van God gedaan aan Abraham.
17. Over de 3 voornaamste koninkrijken ten tijde van Abraham, waarvan het rijk Assyrië de aller-voornaamste was.
18. Van de 2e belofte Gods aan Abraham gedaan waarin zijn zaad het land Kannaän werd beloofd.
19. Over de kuisheid van Sara en het verzuim van Abraham gedaan in Egypte.
20. Van de vrijwillige scheiding tussen Lot en Abraham.
21. Van de 3e belofte Gods gedaan aan Abraham en zijn zaad betreffende het land Kanaän tot in eeuwigheid.
22. Over de overwinning van Abraham op de volkeren die de inwoners van Sodom en Lot meevoerden; en dat Abraham door Melchizédek gezegend werd.
23. De belofte des Heeren dat Abraham tot een groot volk zou worden als de sterren aan de hemel. Wat Abraham geloofde en *dat dat hem tot rechtvaardigheid gerekend werd,* hoewel hij nog de voorhuid had.
24. Van de geestelijke betekenis van het offer wat Abraham bij die gelegenheid gedaan heeft.
25. Toen Sarah onvruchtbaar bleef gaf zij haar dienstmaagd Hagar aan Abraham tot een vrouw.
26. De vernieuwde belofte van God aan Abraham dat hij een zoon uit Sara zou gewinnen, waardoor hij gesteld werd tot een vader van vele volkeren. Dit werd bezegeld met de instelling van de besnijdenis.
27. Dat de zoontjes die niet besneden werden verloren gingen omdat men het verbond Gods verbroken had.
28. Over de naamswijziging van Abraham en Sara.
29. Van de 3 mannen, zijnde engelen die Abraham bezochten bij de eikenbossen van Mamré.
30. De ondergang van Sodom en de verlossing van Lot. Tevens het verblijf van Abraham in Egypte.
31. De geboorte van Izak, wat *lachen* betekent.
32. Gods bevel aan Abraham om zijn zoon Izak op te offeren. De dood van Sara.
33. Rebecca wordt een de voorzienigheid Gods de vrouw van Izak.
34. Wat moeten wij er van denken dat Abraham na de dood van Sara, Ketura tot een vrouw nam.
35. Het goddelijk antwoord aan Rebekka aangaande de geboorte van 2 zonen.
36. Van de goddelijke zegening die Jakob ontving van zijn vader Izak.
37. Dat met de 2 zonen, Jakob en Ezau, 2 geestelijke betekenissen afgebeeld worden.
38. Jacobs vlucht naar Laban in Mesopotámië en zijn huwelijken aldaar.
39. De betekenis van de naam Israel die aan Jakob werd gegeven door de Heere.
40. Jakob ging met 75 zielen naar Egypte; nochtans schijnt het uit de Schrift dat sommigen ná zijn aankomst daar geboren werden.
41. Over de zegeningen van Jakob aan zijn zonen, in het bijzonder aan Juda.
42. Over de tijden van Mozes, Jozua, en Richteren, en daarna van de koningen, van wie Saul de eerste is geweest. De uittocht uit Egypte, de intocht in het beloofde land, het tijdperk van de rechters in Israël en het bewind van Saul, worden in het laatste

hoofdstuk summier afgehandeld.

Boek 17 bestaat in 24 hoofdstukken

1. Van de tijden der profeten. De voorzeggingen en voorafbeeldingen van Christus zijn in deze tijd zo talrijk, dat Augustinus in het eerste hoofdstuk al belooft de behandeling zo kort mogelijk te houden.
2. Proeven van de vervulling van Gods belofte aangaande de bezitting van het land Kanaän, wat ook door het vleselijk Israel werd bewoond.
3. Over de 3 betekenissen van de boeken der profeten, sommigen betrekking hebbende op het aardse Jeruzalem, sommigen op het hemelse Jeruzalem en anderen op beide.
4. Van de profetieën over het Israëlische rijk, over het priesterschap en over hetgeen Hanna de moeder van Samuel heeft geprofeteerd.
5. Over de profetie betreffende het huis van Eli, dat het priesterschap van zijn geslacht zou weggenomen worden.
6. Van het priesterschap en koninkrijk van Israel wat eeuwig duren zal, hoewel het tijdelijk is geweest. Hoe moeten we eeuwig opvatten?
7. Dat de scheuring in het Koninkrijk van Israel een afbeelding was van de scheiding tussen het geestelijk en vleselijk Israel.
8. Gods beloften aan David en zijn zoon zijn eensdeels in Salomo vervuld maar volmaakt in Christus Davids Zoon.
9. Hoe worden de overeenkomsten uitgelegd tussen de profetie Ethan in Psalm 89 en de historie van het koninkrijk Israëls.
10. Dat de zaken die beloofd werden in het aards Jeruzalem hun volkomen vervulling hebben gekregen in het geestelijk Jeruzalem en Koninkrijk van Christus.
11. Dat de dood van Christus alleen macht heeft om de zielen van Gods volk van de hel te verlossen.
12. Van welke personen of zaken gesproken wordt in de 89e Psalm, wanneer er gezegd wordt: *waar zijn Uw oude ontfermingen, Heere?*
13. Of de beloofde vrede van het koninkrijk van Israel opzicht heeft op de navolgende tijden?
14. Over de ijver en wijsheid van David in het opstellen van zijn Psalmen.
15. Of alles wat van Christus en Zijn gemeente wordt geprofeteerd in het vervolg van tijden vervuld zou worden.
16. Dat de zaken die letterlijk of verborgen geprofeteerd worden in de 45e Psalm behoren tot Christus en Zijn kerk.
17. Over de 110e Psalm en het priesterschap van Christus; en over de 22e Psalm en het lijden van Christus.
18. Van de opstanding van Christus spreekt de 3e Psalm, de 41e Psalm, de 16e Psalm en de 68e Psalm.
19. In de 69e Psalm wordt de hardnekkigheid van het ongeloof der Joden geprofeteerd.
20. Van het koninkrijk van David, van zijn godzaligheid, van zijn zoon Salomo; en of de boeken der Psalmen en die van Salomo, door henzelf geschreven werden.
21. Over de koningen van Juda en Israël na de tijd van Salomo.
22. Over koning Jerobeam die de afgoderij heeft ingevoerd; en dat de Heere nochtans profeten zond tot het volk om te waarschuwen tegen afgoderij.
23. Van de veranderlijke staat in het Koninkrijk van de Hebreeën totdat zij gevankelijk werden weggevoerd. Dat Juda in hun land is teruggekomen en ten slotte onder de overheersing van de Romeinen terecht gekomen is.
24. Van de profeten die in de laatste tijden onder de Joden geleefd hebben.

Boek 18 bestaat in 54 hoofdstukken

1. Terugblik over de zaken die in de voorgaande 17 boeken beschreven zijn.
2. Van de aardse Stad en hun koningen en de tijd waarin zij leefden; dat die overeenkomt met de tijd van Abraham. De machtigste en langdurigste rijken zijn het Assyrische in het Oosten en, toen dat ten onder was gegaan, het Romeinse in het Westen geweest.
3. Over de koninkrijken van Assyrië en Sicyon tot de tijd dat Abraham 100 jaar was; en vervolgens over de tijden tijdens het leven van Izak, Ezau en Jakob. Als voorlopers van Rome worden ook nog de rijken van Sicyon en Argos in Griekenland vermeld.
4. Van Jakobs geschiedenissen en zijn zoon Jozef.
5. Al deze rijken en hun koningen worden op grond van de gegevens der antieke chronologie in verband gebracht met de Bijbelse persoonlijkheden die hun tijdgenoten waren. Over Apis de koning der Argiven rieken die de Egyptenaars Serapis noemden en die zij goddelijke eer toedragen.
6. Wie er geheerst hebben bij de Argiven en bij de Assyriërs ten tijde van Jakobs sterven in Egypte.
7. Onder welke koningen in Egypte Jozef gestorven is.
8. Onder welke koningen in Egypte Mozes geboren is en welke godsdienst zij bedreven.
9. Over de stichting van de stad Athene.
10. Wat Varro vertelt over de naam Areopagus en van de watervloed Deucalion.
11. Op welke tijd Mozes het volk uit Egypte heeft gelijk en onder welke koningen Jozua heeft geleefd.
12. Over de godsdiensten en de valse goden die de Grieken in die tijd aanhingen tot de tijd van Jozua's dood.
13. Over de fabelachtige personen, welke verhalen die in de tijd van de Richteren in omloop kwamen toen andere koningen over Israël heersten.
14. Van de poëten die *theologi* genoemd werden, omdat ze schreven over de goden (Theos).
15. Over de ondergang van het koninkrijk van de Argiven, ten tijde toen Picus is de zoon van Saturnus, voor het eerst het rijk van zijn vader onder de Laurentiërs heeft gekregen.
16. Van Diomedus, dat hij na de verwoesting van Troje onder de goden werd gerekend en dat zijn metgezellen in vogels werden veranderd.
17. Varro verdedigde voorgenoemde ongelooflijke veranderingen.
18. Wat men moet geloven van de werkingen in de mensen die hen schijnen te overkomen door de duivelen.
19. Over de diverse koningen na de verwoesting van Troje toen Abdon richter was over de Hebreeën.
20. Beschrijving van de Koninklijke regeringen na de tijd van de Richters.
21. Over de koningen van het land Latium (Latijnen); waarvan de 1e koning namelijk Aeneas en de 12e Aventinus tot goden zijn verklaard.
22. Over de tijd waarin Rome werd gebouwd; in die tijd werd het koninkrijk van Assyrië vernietigd en regeerde Zedekia in het Joodse land.
23. **Van de heidense profetes de Eritreïsche Sibylle die merkwaardige dingen van Christus heeft voorzegd.** Wordt ook vermeld door Lactantius Caecilius Firmianus, christelijk schrijver, ca. 250-ca. 320 n. Chr.
24. In deze tijd leefde Manasse, konng van Juda, en Romulus te Rome; ook Thales van Milete, een van de 7 wijze mannen.
25. Welk de uitstekendste Filosofen geweest zijn ten tijden dat bij de Romeinen Tarquinius Priscus heerste en bij de Hebreen Zedekia, toen Jeruzalem werd ingenomen en de tempel verwoest.
26. Hoe dat ten tijde toen de 70 jaren vervult waren, de Joden verlost waren uit hun

gevangenschap, ook de Romeinen van hun Koninklijke heerschappij verlost zijn.
27. Terugblik over de tijden der Profeten, die van de roeping der heidenen gesproken hebben.
28. Wat Hoséa en Amos geprofeteerd hebben van die dingen die tot het Evangelie van Christus behoren.
29. Over de profetieën van Jesaja en de belofte voor de heidenen.
30. Micha's profetie over Christus en Zijn kerk.
31. De profeten Obadja, Nahum en Habakuk hebben gesproken over de zaligheid in Christus.
32. Van de profetie die in het gebed van Habakuk en in zijn lofzang vervat is.
33. Wat Jeremia en Zefaja geprofeteerd hebben over de roeping van de heidenen.
34. Van de Profetie van Daniel en Ezechiël, die zien op Christus en Zijn kerk.
35. Van de drie laatste Profeten Haggaï, Zacharia en Maleáchi.
36. Van Ezra en de boeken der Makkabeeën.
37. Uit de Oudtestamentische boeken kennen wij ook profeten die ouder zijn dan de wijzen uit enig ander land: vóór Abraham werd er al door Noach en door Henoch geprofeteerd. De ouderdom van de Egyptische wetenschap wordt overdreven. De enige betrouwbare geschiedenis is die van de Bijbelse boeken.
38. Dat in de Kerkelijke Canon enige Schriften der heiligen uit het Oude Testament niet zijn opgenomen.
39. Van de Hebreeuwse taal en letteren die er altijd geweest zijn.
40. Van de leugenachtigheid en overlevering van de Egyptenaren die hun wetenschappen en geleerdheden toeschrijven aan een oudheid van honderdduizend jaren.
41. Van de verschillen en tegenstrijdigheid van der Filosofen en van de eendracht van de Canonische Schriftuur.
42. Van de voorzienigheid Gods waardoor de Schriften van het Oude Testament in de Griekse taal zijn overgezet; de Septuaginta.
43. Van de voortreffelijkheid en geloofwaardigheid van de 70 Overzetters. Die voortreffelijkheid van de Hebreeuwse boeken bracht de Egyptische koning Ptolemaeus Philadelphus ertoe ze in het Grieks te laten vertalen.
44. Over het verschil tussen de Hebreeuwse Bijbel en de Septuaginta betreffend de verwoesting van Ninevé.
45. Van de komst van onze Zaligmaker.
46. De verstrooiing van de Joden, die hun heilige hoeken naar alle landen meenamen, heeft overal de volken in contact gebracht met het profetisch getuigenis van die boeken; hierdoor is de groei van de Kerk zeer bevorderd.
47. Of er voor de tijd van Christus ook enige geweest onder de heidenen die tot de gemeenschap der hemelse Stad behoord hebben.
48. Hoe een overzicht van de geschiedenis der Kerk, de nieuwe tempel, die nog luisterrijker moet worden dan de oude. Haar heerlijkheid zal overigens pas ten volle zichtbaar zijn op de dag van het oordeel, wanneer zij zal ophouden uit goede en slechte leden te bestaan.
49. In de Kerk van Christus worden in deze wereld veel verworpenen vermengd onder de uitverkorenen.
50. Door de verkondiging van het Evangelie is de waarheid veel klaarder en krachtiger geworden.
51. Hoe dat het *Algemeen Geloof* door de geschillen met de ketters juist bevestigd werd.
52. Over de vervolgingen van de Antichrist.
53. Over de laatste vervolging en de tijd van die oordeelsdag; deze tijd is onbekend en Augustinus kant zich tegen het geloof aan profetieën waarmee men het toch zou

kunnen berekenen.

54. Van de aller-dwaaste leugens van hen die meenden dat de tijd van de Christelijke Religie niet boven de 365 jaren zou duren.

Het vijfde hoofddeel bestaande in 5 boeken

Boek 19 bestaat in 28 hoofdstukken

1. Een vergelijk tussen wat de heidense filosofie en wat de christelijke leer over het hoogste goed van de mens weet te zeggen. Er zijn volgens Varro's berekeningen ca. 288 filosofische meningen; deze zoeken het hoogste goed allemaal in de mens zelf en in dit aardse leven.
2. Varro reduceert deze visies tot een aantal van 3.
3. Uitleg over de 3 visies van Varro; en welke de beste is volgens de leer van de Oude en de Nieuwe Academie.
4. De burgers van de stad van God daarentegen weten dat het hoogste goed, het ware geluk en de werkelijke vrede niet in deze wereld te vinden zijn.
5. Dat de samenleving wanneer ze het meest begeerd wordt, soms door allerlei omstandigheden omgekeerd wordt.
6. Over de dwalingen in menselijke vonnissen wanneer de waarheid verborgen blijft.
7. Over het onderscheid van de talen waardoor de mensheid uiteen ging. Bovendien een visie over de oorlogen die veel ellende brachten, ook al waren sommigen rechtvaardig.
8. Dat zelfs vriendschap van goede mensen onzeker is en door gevaren omringd kan worden.
9. Dat de vriendschap van de heilige engelen in dit leven niet openbaar kan zijn voor de mensen; ook vanwege de bedrieglijkheid van de duivelen.
10. Van de zaligheid die voor de heiligen bereid is na het overwinnen van de verzoekingen in dit leven.
11. Van de gelukzaligheid van het eeuwige leven en vrede waarin de heiligen eenmaal de volmaaktheid zullen bereiken.
12. Over de wrede oorlogen, zodat de mensen begeren wat tot vrede dient.
13. Van de algemene vrede en dat die de wet van lichaam en ziel niet omver stoot, want ieder mens blijft leven onder de rechtvaardige Rechter die vergeldt wat iedere verdiend met zijn eigen wil.
14. Van de instelling der Wetten, zowel in de hemelse als aardse Stad waardoor de mensheid door heerschappij bewaard wordt en door haar bewaring gediend wordt.
15. Van de natuurlijke vrijheid; en van de dienstbaarheid, die veroorzaakt is door de verkeerde wil. Al is het dat iemand niet dienstbaar wil zijn hij nochtans een knecht is van zijn eigen verkeerde genegenheid.
16. Van de gelijke rechten tot de heerschappij voeren.
17. Dat het hemels gezelschap vrede kan hebben met de aardse Stad, waardoor er echter ook tweedracht ontstaat. Ook de slechtste mensen en mensengemeenschappen zijn onbestaanbaar zonder een zekere mate van vrede.
18. Over de twijfelachtige visies van de Nieuwe en de Oude Academie en dat die onderscheiden is van de standvastigheid van het christelijk geloof.
19. Over het grote onderscheid in de klederdracht en de manieren in de plaatsen waar het christenvolk woont.
20. Dat de burgers van de heilige Stad in dit leven in hoop zalig zijn.
21. De vraag worden beantwoord over de Romeinse staatsgemeenschap; of het Romeinse rijk ooit een eigen Republiek is geweest. Het fundament van de gerechtigheid blijkt daar wel ontbroken te hebben, maar zowel in het Romeinse als

in andere rijken blijven er altijd andere elementen over die waardering verdienen en waarmee ook de Stad van God haar voordeel kan doen.
22. Of de God die de christenen eren en dienen de enige ware God is, die men alleen offerande behoorde te doen.
23. **Welke dingen volgens Porphyrius in de godenorakels gesproken hebben over de God van de Joden en over Christus.**
24. Over het volkerenrecht dat niet alleen de Romeinen maar ook andere rijken met recht de naam van koninkrijk of republieken mogen voeren.
25. Dat er geen oprechte en ware deugden kunnen zijn waar de ware Religie niet heerst.
26. Dat Gods volk de vrede van het rijk waarin zij wonen gebruikt tot een godvruchtig leven.
27. Dat de vrede van hen die een God te dienen in dit leven niet volmaakt kan zijn. Dat overigens de onverminderde en onbedreigde vrede pas in het hiernamaals bereikt kan worden, vermindert niet de reële betekenis die alles wat, hoe dan ook, vrede is reeds in dit leven heeft.
28. Van het vreselijke einde van de goddelozen.

Boek 20 bestaat in 30 hoofdstukken

1. Hoewel God ten allen tijde oordeelt, spreken wij in dit boek alleen van het laatste oordeel.
2. Van het oordeel Gods in dit leven over menselijke zaken welks oordeel wij niet kunnen doorgronden. Het laatste oordeel zal alle nu nog vaak drukkende onduidelijkheden doen verdwijnen en zowel het eeuwig geluk der goeden als het eeuwig ongeluk der verdoemden inleiden.
3. Wat Salomo gesproken heeft in het boek Prediker over die dingen in dit leven die zowel de goeden en de kwaden ervaren.
4. Om het laatste Oordeel te beschrijven is het nodig om eerst de bewijzen uit het Nieuwe Testament aan te halen en daarna van het Oude Testament.
5. Over de teksten waarin het Oordeel aan het eind van de wereld van onze Heere en Zaligmaker besproken wordt.
6. Van de 1e Opstanding en van de 2e Opstanding.
7. Van de 1e Opstanding en de 2e Opstanding der rechtvaardigen; en over de 1000 jaar waarvan in Openbaring van Johannes hfd. 20 gesproken wordt.
8. Van de binding van de satan en zijn loslating na 1000 jaar.
9. Waarin het Koninkrijk der heiligen bestaat waneer Christus met hen 1000 jaar zal regeren en waarvan dit onderscheiden is van het eeuwig koninkrijk.
10. Antwoord aan hen die menen dat de Opstanding alleen het lichaam betreft en niet de ziel.
11. Over Gog en Magog die de duivel na zijn ontbinding op het einde van de wereld zal optrekken om Gods kerk te vervolgen.
12. Over de laatste straf die de goddelozen treft, zoals er geschreven wordt: *dat het vuur neerdaalde van de hemel en hen verteerde.*
13. Of men voor de tijd van vervolging van de antichrist 1000 jaar moet rekenen.
14. Over de verdoemenis van de duivelen met al de hunnen. Een korte terugblik over hetgeen wat te voren gezegd is over de Opstanding en het laatste Oordeel.
15. Wat de bedoeling is dat er gezegd wordt in Openbaring 20 *dat de zee en de hel hun doden gaven.*
16. Over de nieuwe hemel en de nieuwe aarde.
17. Van de eeuwige heerlijkheid van de kerk van God na hun dood.
18. Het onderwijs van de apostel Petrus over het laatste Oordeel.
19. Wat de apostel Paulus geschreven heeft aan de Thessalonicensen over de

openbaring van de antichrist en dat daarna de grote Dag des Heeren volgt.
20. Wat Paulus geleerd heeft in dezelfde brief over de opstanding der doden.
21. Wat de profeet Jesaja heeft geprofeteerd van de opstanding der doden en het laatste Oordeel.
22. Wat Jesaja bedoeld in hoofdstuk 66, *dat de heiligen uit zullen gaan om de straffen der goddelozen te zien.*
23. Wat Daniel heeft geprofeteerd van de vervolging van de antichrist, van Gods Oordeel en van het Koninkrijk der heiligen tot in eeuwigheid.
24. Wat David heeft geprofeteerd in de Psalmen over het einde van de wereld en het laatste Oordeel.
25. De profeet Maleáchi heeft het laatste Oordeel Gods ook verklaard. En verder, over de reiniging die zal plaatsvinden door uitzuiverende straffen.
26. *Van de offeranden die de heiligen Gods zullen offeren en Gode behagen zoals in oude dagen*, volgens de profeet Maleáchi.
27. Van het onderscheid tussen de rechtvaardigen en de goddelozen wat in het laatste Oordeel gezien wordt, volgens de profeet Maleáchi.
28. Dat men de Wet van Mozes geestelijk moet verstaan opdat het vleselijk verstand van de mens niet vervalt tot goddeloze tegenspraak.
29. Maléachi's profetie over de komst van Elia vóór het oordeel *door wiens prediking de Joden zullen bekeerd worden.*
30. Dat de boeken van het Oude Testament die spreken over het laatste Oordeel de Persoon van Christus niet duidelijk aanwijzen, maar dat het zonder twijfel blijkt dat het Christus is.

Boek 21 bestaat in 27 hoofdstukken

1. Van de volgorde in deze verhandeling. Eerst wordt de straf van de verdoemden behandeld en daarna de eeuwige zaligheid van de heiligen.
2. Of de lichamen in het vuur van de hel eeuwig kunnen duren?
3. En of er noodzakelijk op volgt dat door de lichamelijke pijnen de vernietiging van het vlees volgt.
4. Enkele voorbeelden worden gegeven dat er levende lichamen konden blijven leven midden in het vuur.
5. Er zijn veel dingen in dit leven die niet recht gekend en begrepen kunnen worden. Toch is er niet aan te twijfelen dat er zulke dingen veel meer na dit leven kunnen zijn.
6. Dat de wonderen die er gebeurd zijn soms door menselijk verstand zijn uitgewerkt of door de kunst van de duivelen en boze geesten.
7. In alle wonderlijke en onmogelijke dingen ligt de hoogste reden om de almachtige Schepper te geloven.
8. Dat het niet tegen de natuurlijke gang van zaken is als er iets aanwezig is in het natuurlijk leven wat later zich gewijzigd.
9. Van de hel en de eeuwigdurende straf.
10. Of door het vuur van de hel, indien het letterlijk opgevat moet worden, ook de boze geesten en de duivelen daardoor branden?
11. Of de rechtvaardigheidsregels meebrengen dat de tijd van de straf niet langer behoort te duren dan de tijd der zonden.
12. Van de grootheid van de eerste zonden van onze voorouders Adam en Eva waardoor al zijn nakomelingen vallen onder de eeuwige straf, die buiten de genade van de Zaligmaker blijven.
13. De 'barmhartige' christenen die - in allerlei gradaties - verzachtingen van de eeuwigheid en onherroepelijkheid der straffen bedacht hebben door bv. een vagevuur, worden uitvoerig weerlegd.

14. De tijdelijke straffen in dit leven zijn alle mensen onderworpen.
15. Dat in de toekomende wereld volkomen verlossing is van alle soorten zonde en kwaad.
16. Over de levenstijd en ouderdom wanneer mensen worden wedergeboren.
17. Er zijn mensen die niet geloven dat God eeuwig zal straffen.
18. Zij geloven dat in het laatste Oordeel geen mens eeuwig verdoemd zal worden, vanwege de voorbede en tussentreding van de Heiligen.
19. Er zijn mensen die geloven dat zelf ketters vrijheid van straffen krijgen omdat ze mededelen in het lichaam van Christus.
20. Anderen geloven dat niet alle mensen vrijheid van straf krijgen maar alleen degenen die in de christelijke kerk herboren zijn, al is het dat ze in vele misdaden en dwalingen waren vervallen.
21. Van degenen die in het ware Algemeen Geloof blijven, al is het dat ze zware straf verdiend hebben nochtans vrijgesproken worden vanwege het Fundament des geloofs dat is Jezus Christus, waarop zij rusten.
22. Van degenen die menen dat de misdaden die gepleegd werden onder het mom van de werken van aalmoezen of daden van barmhartigheid niet onder het Oordeel vallen.
23. Weerlegging van hen die zeggen dat de straffen over de duivels en de goddeloze mensen niet eeuwig zullen zijn.
24. Weerlegging van hen die zeggen dat de zondaren in het oordeel Gods verschoond worden vanwege Gods grote barmhartigheid.
25. Problemen worden toegelicht die ontstaan door degenen die gedoopt zijn onder de leer van de ketters of onder de leer van de Algemene Kerk, maar naderhand tot ketterij vervallen; bovendien van hen die in de ware Kerk goddeloos leven.
26. Uitleg over de leer van Paulus in Korinthe dat zij die het Fundament deelachtig zijn, maar in een vervallen toestand leven, *behouden worden, maar als door vuur.*
27. Weerlegging van hen die menen dat hun zonden geen schade zullen doen als ze maar aalmoezen geven en daden van barmhartigheid.

Boek 22 bestaat in 30 hoofdstukken

1. Van de schepping van engelen en mensen.
2. Van de eeuwige, onveranderlijke wil van God.
3. Nogmaals van de eeuwige gelukzaligheid van de Heiligen en de eeuwige straffen der goddelozen.
4. Weerlegging van de filosofen die menen dat aardse lichamen niet opgevoerd kunnen worden tot de hemelse woning. Ook hier worden veel bezwaren geopperd, die zich allereerst richten tegen de verheffing van de verheerlijkte lichamen in de hemel. Aan degenen die dat wonder niet willen aanvaarden, wordt voorgehouden dat de vereniging van geest en lichaam toch een veel groter wonder is.
5. Dat sommigen de opstanding des vleses niet geloven hoewel doorgaans de wereld die wel gelooft.
6. Dat de Romeinen hun grondlegger Romulus tot een God gemaakt hebben, maar dat de kerk hun Grondlegger en Heere Christus geloven en beminnen.
7. Bewijs dat door goddelijke kracht en niet door menselijke wijsheid de wereld in Christus heeft geloofd. De Goddelijke almacht heeft nog veel andere wonderen verricht; zij heeft de prediking van de apostelen door wonderen bevestigd en het feit dat de hele wereld die prediking door eenvoudige, ongeletterde mannen aanvaard heeft, is een nog groter wonder.
8. Van de mirakelen en wonderen waardoor de wereld in Christus gelovende en welke wonderen bleven duren zelfs toen ze gelooft hadden. Als de tegenstanders dan vragen waarom er vandaag geen wonderen meer gebeuren, vertelt Augustinus over

talrijke wonderen die in zijn eigen omgeving gebeurd zijn en die tot in details worden beschreven.

9. Dat al de wonderen die door de martelaren in de naam van Christus zijn geschied, getuigenis geven aan hun geloof in Christus.
10. Het is veel behoorlijker om de martelaren te vereren waardoor vele wonderen zijn verkregen, opdat daardoor de ware God geëerd en gediend wordt, dan dat men de duivelen zou eren vanwege hun mirakelen.
11. Verzet tegen de Platonische filosofen die beweren dat door de natuurkracht en het gewicht van de elementen geen aards lichaam in de hemel kan komen.
12. Weerlegging van de spotters die de christenen lasteren vanwege hun geloof in de Opstanding des vleses.
13. Spitsvondige vragen als over de verrijzenis van misgeboorten, over de lichaamsgrootte, het geslacht en de eventuele lichamelijke gebreken van de opgestanen worden uitvoerig behandeld; en over de mogelijkheid om de verspreide lichamen weer bijeen te brengen.
14. Vraag over de jonge kinderen, of zij in de Opstanding hun kleine gestalte behouden of dat zij een volgroeid lichaam krijgen.
15. Over de mate van de grote naar het lichaam van Christus toebedeeld, zullen de lichamen van der heiligen in de opstanding zijn.
16. Hoe men de gelijkvormigheid van het lichaam der gelovigen naar het heerlijk lichaam van Christus moet opvatten.
17. Of de lichamen van de vrouwen in hun vrouwelijke gedaante zullen opstaan.
18. Van de volkomenheid van de lichamen der opstanding, namelijk van Christus en Zijn lichaam wat de gehele Kerk uitmaakt.
19. Van de heerlijkheid der verrezen lichamen kunnen wij, in de armzaligheid van ons huidig bestaan, ons maar een zeer ontoereikende voorstelling maken, op grond van de gaven die Gods goedheid ons nu al zo overvloedig schenkt.
20. In de Opstanding zullen de lichamen van al de gelovigen hoe ver ze verspreid liggen en vergaan zijn bij elkaar komen.
21. Van de vernieuwing van het lichaam der heiligen tot een geestelijk lichaam.
22. Dat de straffen en gebreken van het lichaam door de overtreding van onze 1e voorouders gekomen zijn, waarvan alleen de gelovigen door de genade van Christus verlost worden.
23. Van de moeiten en ellende die de goeden en de kwaden onderworpen zijn; en van de verdrukkingen die alleen de rechtvaardigen overkomen.
24. Van de goedheid Gods waarmee de Schepper dit leven nog verrijkt, al ligt het onder het oordeel der vergankelijkheid, *zijnde de verdoemenis onderworpen* volgens de leer van Paulus, Romeinen 8.
25. Nogmaals over het hardnekkig ongeloof van degenen die de Opstanding bestrijden, hoewel de wereld doorgaans die gelooft.
26. Over de merkwaardige lering van Plato die leerde dat de opperste God de mindere goden heeft beloofd dat ze nooit hun lichamen geheel zullen verliezen.
27. Over de tegenstrijdige beschrijvingen van Plato en Porphirius aangaande de Opstanding.
28. Wat de heidense filosofen voor de mensen konden betekenen in de leer der opstanding indien ze deze maar met een recht inzicht geleerd hadden.
29. Het heerlijk gezicht van de heiligen in de toekomende wereld dat zij Gods aangezicht zullen zien en ziende Hem eeuwig beminnen.
30. Van de eeuwige zaligheid in de Stad Gods en de eeuwige sabbat.

AURELIUS AUGUSTINUS DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

DEEL 1 BOEK 1. AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave 1646:

het eerste hoofddeel begint met boek 1, eindigt met boek 5

Hoofdstuk 1. VAN DE VIJANDEN VAN DE NAAM VAN CHRISTUS, WELKE VAN DE BARBAREN IN DE VERWOESTING VAN DE STAD ROME, OM CHRISTUS WIL OPMERKELIJK VERSCHOOND ZIJN.

De aller-heerlijkste stad Gods, mijn allerliefste zoon Marcellinus! heb ik met dit werk, dat ik aan u schrijf, en volgens mijn belofte aan u óók schuldig ben, voorgenomen voor te spreken, eensdeels naar gelegenheid van de loop van de tegenwoordige tijd, namelijk voor zoveel als dezelve onder de goddelozen in vreemdelingschap zijnde, *uit het geloof leeft;* eensdeels naar gelegenheid van de eeuwige woning, op welke dezelve in alle geduld verwacht tot de tijd, *dat de gerechtigheid zich wederkeert tot het oordeel*; alsdan namelijk zal zij hebben de laatste overwinning en volkomen vrede, en zal dan in alle heerlijkheid ontvangen de bereide eeuwige woonstede. Mijn voornemen dan is, deze zelfde Stad te verdedigen en te verantwoorden tegen de heidenen en hen, die hun goden verheffen boven de Opper Schepper der wereld en boven de Bouwmeester van deze stad. Ik beken, dat het een groot moeilijk werk is, *maar God is mijn Helper.*

Want zoveel mij belangt, ik weet, welke krachten nodig zijn, om de hoogmoedigen wél te onderrichten. Insgelijks weet ik ook van welke kracht de ootmoed is, door welke te weeg gebracht wordt, dat de geestelijke hoogheid, welke zich niet vertoont in menselijke pracht, maar die begaafd is met goddelijke genade, zich verre verheft boven alle aardse hoogheden, welke door de onbestendigheid der wereld zeer onzeker zijn. Want God, de opperste Koning en de Bouwmeester van deze stad, van welke wij voorgenomen hebben te handelen, heeft in de Schrift van Zijn volk de zin van Zijn goddelijke Wet geopenbaard, als daar namelijk gezegd wordt: 'God wederstaat de hovaardigen, maar de nederigen geeft hij genade'. (Jakobus 4:6) Dit stuk, hetwelk God eigen is, schrijft de opgeblazen geest van de hoogmoedige ziel zich zelf mede toe, en wil, dat men mede tot haar lof zal zeggen: hoe zij de nederigen verschoont en de hovaardigen straft en verootmoedigt. Daarom kan men ook bij deze gelegenheid niet nalaten van de aardse stad mede te spreken, want deze stad zoekt ook heerschappij te hebben, niet tegenstaande haar volken dienstbaar zijn en de onmatige begeerte van heersen over haar zelfs de heerschappij genomen heeft.

Daarom, hetgeen die zelfde stad aangaat, zal ik mede geenszins verzwijgen, volgens de eis van mijn voorgenomen werk en nadat mij ook daartoe gelegenheid zal gegeven worden. Want uit deze stad komen voort al die vijanden tegen welke ik de stad Gods voorgenomen heb te verdedigen. Van deze vijanden nochtans zijn er velen, die de dwalingen van hun goddeloosheid verbeteren en eindelijk goede en bekwame burgers worden van de stad Gods; maar velen daarentegen zijn met zulke vuurvlammen van haat tegen deze stad ontstoken en zijn zó gans ondankbaar over de opmerkelijke en welbekende weldaden van de Verlosser zelf, dat zij nimmer ophouden met lasteren en schelden, daar zij nochtans heden ten dage hun lastertongen tegen dezelfde niet zouden hebben kunnen verroeren of bewegen, mits zij tot deze stad hun toevlucht genomen hadden en mitsdien in de geheiligde plaatsen waar zij zelf hun leven (waar zij zo hoogmoedig op roemen) gevonden

en verkregen hadden. En om dat te bewijzen, zijn niet zelfs de Romeinen, welke de Barbaren om Christus wil verschoond hebben, mede vijanden van de naam Christus? dat getuigen de plaatsen der Martelaren en de hoofdkerken der Apostelen, welke in de gruwelijke verwoesting der stad Rome al diegenen, die tot haar hun toevlucht namen, hetzij de hare hetzij diegenen, die haar vreemd waren, zonder onderscheid geherbergd en ontvangen hebben. Want zoverre en tot die plaatsen toe bedreef die bloeddorstige vijand zijn wreedheid, aldaar werd de razende dolheid van de moordenaars opmerkelijk weerhouden en aldaar kreeg zij haar bepaling; ja, daar werden veel mensen gebracht, welke enige van de vijanden uit ontferming en medelijden elders buiten die plaatsen gespaard en behouden hadden, teneinde zij niet zouden vervallen in de handen van anderen, welke zodanig medelijden misschien niet zouden gehad hebben. Aangaande diegenen, die elders wreed waren en naar de manier der vijanden gruwelijk razende en woedende, diezelfden kwamen zodra niet tot, die plaatsen, waar alles verboden was, wat anders volgens het recht van de oorlog geoorloofd is, of spoedig werden in hen belemmerd en bedwongen al hun gruwelijke wreedheden van slaan en stoten; insgelijks werd ook in hen gebroken al hun grote begeerte om de mensen te vangen en te binden. Daarom zijn door dit middel velen vrijgelaten en ontkomen, zelfs van hen, die nu de tijden van de Christelijke godsdienst lasteren en tegenspreken. Want het kwaad en het ongeluk, dat de stad Rome geleden heeft, leggen zij Christus ten laste; maar het goed, dat hun gedaan is, met name, dat zij hun leven behouden hebben om de eer van Christus wil, dat schrijven zij niet toe aan Christus, maar aan hun domme overleggingen van aaneen geketende blinde werkingen van de bewegingen des hemels en van de sterren, of aan hun verdichte goden. indien zij enig recht verstand wilden gebruiken, behoorden zij evenwel veel meer al het wrede en onbetamelijke, dat zij van de vijanden geleden hebben, toe te eigenen en toe te schrijven aan die zelfde goddelijke Voorzienigheid, welke in het algemeen de bedorven manieren van de mensen probeert te verbeteren en te vermorsen door de plagen der oorlogen, en die tevens door dezelfde plagen en verdrukkingen een rechtvaardig en prijselijk leven der sterfelijke mensen probeert te oefenen, en daarna het leven aldus geoefend en beproefd zijnde, probeert of tot een betere staat en leven eenmaal over te zetten, óf ook anders op deze aarde tot zekere andere einden en gebruiken een tijdje op te houden.

Verder behoorden zij ook zo de tijden der Christelijke godsdienst toe te eigenen, dat de wrede barbaarse mensen buiten het gewoon gebruik der oorlogen hen bij het leven behouden en verschoond hebben, hetzij op alle plaatsen, waar ook, om de naam van Christus, hetzij ook in het bijzonder in zodanige plaatsen, waar de naam van Christus geheiligd wordt, en welke na de overvloedige barmhartigheid Gods tot de vergadering van de gemeente verkoren zijn; ja! vanwege dat behoren zij God te danken en hierom behoorden zij in waarheid en oprechtheid tot zijn naam te lopen, opdat zij alzo ten laatste zouden mogen ontkomen en ontvlieden de straffen van het eeuwige helse vuur. Des te meer aangezien velen van diezelfde mensen zijn naam in leugens huichelend aangenomen hebben om te ontvlieden de straffen van het tegenwoordige verderf en van de tijdelijke dood. Want diegene, welke gij hedendaags ziet, dat de dienstknechten van Christus stout en onbetamelijk beschimpen en lasteren, onder hen zijn voorwaar zeer velen, welke dat algemeen verderf en die algemene moord niet zouden ontkomen zijn, tenzij zij zich zelf geveinsd hadden dienstknechten van Christus geweest te zijn. En zie, nu komt de ondankbare hovaardigheid en de aller-goddelooste uitzinnigheid zover, dat zij met een boos en verkeerd hart Zijn naam weerstaan tot hun verdoemenis om gestraft te worden met de eeuwige duisternis, tot welke naam zij nochtans met de mond, of anders huichelend en bedrieglijk hun toevlucht genomen hebben ter wille van dit tijdelijk leven, opdat zij door middel van dit het zelfde zouden mogen genieten en behouden.

Hoofdstuk 2. DAT ER NOOIT ENIGE OORLOGEN ALZO GEVOERD ZIJN, IN WELKE DE OVERWINNAARS, GESPAARD EN VERSCHOOND HEBBEN DE OVERWONNENEN OM HUNNER GODEN WIL.

Er zijn zoveel oorlogen beschreven, welke gevoerd zijn of vóór de opbouw van de stad Rome, of na haar opbouw en na de opkomst van haar rijk, laat de wedersprekers en lasteraars zelf lezen, en indien zij kunnen laat zij een voorbeeld, voortbrengen dat van, vreemden en buitenlanders ooit enige stad alzo ingenomen is, dat de vijanden welke dezelfde ingenomen hadden, verschoond zouden hebben degenen, welke zij bevonden tot de tempels van goden hun toevlucht genomen te hebben; of laat, hetzij ook uit enige historie, bewijzen dat ooit een barbaars krijgsoverste zou geboden hebben, wanneer zij in de stad zouden komen vallen, dat men als dan niemand zou slaan of stoten, welke in deze of die tempel gevonden mocht worden. Heeft niet Eneas gezien, hoe Priamus, staande aan het altaar, met zijn eigen bloed bevlekt had de offeranden en het vuur, hetwelk hij zelf geheiligd had? Hebben niet Diomedes en Ulyssus, nadat zij de wachters van het hoogste kasteel omgebracht hadden, aangetast het heilige beeld en hebben zij ook, met hun bloedige handen niet beslaan, aan te roeren de klederen van de godin Minerva? En evenwel nochtans hetgeen daar bij de zelfde schrijver volgt, is daarom niet waarachtig geweest, namelijk: dat van die tijd af de hoop der Grieken begon te vervallen en achteruit te gaan. Want daarna kregen zij de victorie, en daarna hebben zij te vuur en te zwaard de stad Troje verwoest en uitgeroeid, ja daarna hebben zij de koning Priamus vluchtende aan het altaar gedood. Zo dan wijders, Troje is ook daarom niet ondergegaan, ondanks dat het de godin Minerva verloren had. Want wat voordeel had Minerva nu verloren, dat zij nu meer dan te voren moest te niet komen? Haar wachters en bewaarders, zult gij mogelijk zeggen. dat is ook voorwaar waarachtig, want na dat de wachters gedood waren, konden zij ook lichtelijk weggenomen en vervoerd worden. Want de mensen werden niet door het beeld maar het beeld werd door de mensen bewaard. Zo dan, met welke reden kon men haar eren als diegene, welke zou behoeden beide, het vaderland en de burgers, welke hun eigen wachters niet heeft kunnen behoeden of bewaren.

Hoofdstuk 3. HOE DWAAS EN ONWIJS DE ROMEINEN GELOOFD HEBBEN, DAT DE HUISGODEN, WELKE TROJE NIET HEBBEN KUNNEN BEWAREN, HUN GEHOLPEN ZOUDEN KUNNEN HEBBEN.

En hier intussen zie toch, welke goden het geweest zijn, aan welke de Romeinen met blijdschap hun stad bevolen hebben, om dezelve te bewaren. O gans beklaaglijke en ellendige dwaling! Intussen wanneer wij zoiets van hun goden zeggen, worden zij vergramd en moeilijk op ons. En ondertussen op hun eigen schrijvers, om welke van buiten te leren zij loon gegeven hebben, zijn zij niet eens vergramd, ja wat meer is, ik laat staan dat zij hen vergrammen zouden; zij vereren daarenboven de leraars zelf met landsgeld en met grote en heerlijke staten. Zo dan, laat hiervan ingezien worden Virgilius, die de kinderen leren, omdat hij een groot poëet is en van allen de heerlijkste en beste, opdat alzo de jeugd, vroegtijdig met hem bekend zal worden, en hem niet gauw zouden vergeten, volgens hetgeen Horatius zegt 'een nieuwe pot zal in het algemeen behouden de reuk, welke hij allereerst ontvangt.' Daarom dan, bij deze Virgilus wordt Juno ingevoerd, vergramd zijnde op de Trojanen, en daarenboven tegen hen opmakende Eolus, de Koning der winden, zeggende: 'ziel, het volk, hetwelk ik haat, vaart over de Tyrrheense zee, brengende Ilias en de overwonnen huisgoden over in Italië.' En toch hebben alzo wijze lieden aan deze overwonnen huisgoden met enige schijn Rome kunnen bevelen, teneinde het niet zou ingenomen en overwonnen worden? Maar u zult mogelijk zeggen. Juno zeide dit als een verstoorde vrouw, niet wetende door de uitzinnigheid van haar gramschap, wat zij zei. Maar Eneas zelf, die zo dikwijls genoemd wordt de godvruchtige, wat zei die? Spreekt hij

zelf niet mee aldus 'Panthus Otriades, de priester van het heilige slot en van Phebus komt daar voort en neemt zelf met zijn geheiligde hand de overwonnen goden en de kleine jongen Neef en loopt zeer verbaasd en uitzinnig naar de drempel.' Zegt hij niet verder, dat die zelfde goden, welke hij niet ontziet te zeggen overwonnen te wezen, veel meer aan hem bevolen zijn, dan hij aan hen? Want aldus wordt tot hem gezegd: 'ziet, Troje beveelt aan U te bewaren zijn heiligdom alsmede zijn huisgoden.' Indien dan Virgilius van deze goden betuigt, ten eerste dat zij overwonnen zijn en ten andere dat deze overwonnen goden, opdat zij hun vijanden zouden mogen ontkomen, bevolen zijn geweest aan de mensen, wat is dat voor een dwaasheid nog te willen menen, dat Rome wijselijk en wel aan zodanige voorstanders en beschermers bevolen is? En dat niet alleen, maar nog daarenboven, dat men Rome nooit zou kunnen verwoest hebben, indien zij dezelfde goden te voren niet verloren hadden.

Maar ik zeg hiertegen, indien men de overwonnen goden als voorstanders en beschermers wil eren, wat is dat anders dan dat men gaat vertrouwen, niet op goede goden, maar op kwade en boze geesten. Daarom veel wijzer en betamelijker zou men geloven, indien men de zaak alzo nam, namelijk niet in zodanig gevoelen, dat Rome tot deze verwoesting niet zou kunnen gekomen zijn, tenware haar goden eerst waren verloren gegaan, maar aldus: namelijk dat haar goden vele jaren te voren zouden verloren gegaan zijn, tenware dat Rome met alle macht zoveel als het kon dezelve bewaard had. Want wie ziet niet, als hij zeer opmerkzaam is, welk een ijdel en dwaas gevoel men gehad heeft, daarin namelijk aan de éne zijde, mits men meende dat Rome niet kon overwonnen worden onder de overwonnen beschermers; en aan de andere zijde, mits men meent dat Rome tot ondergang gekomen is, omdat het zijn bewaarders, namelijk zijn voorgaande goden verloren heeft, daar nochtans de enige oorzaak van zijn verderf en ondergang met recht deze kan geweest zijn, dat het heeft willen hebben zwakke en verderfelijke behoeders en bewaarders. Zo dan, als de poëten dit alles van de overwonnen goden geschreven en in hun vermakelijke gedichten gezongen hebben, dat is niet geweest omdat de poëten een lust gehad hebben in deze zaak te liegen, maar de waarheid is van zulk een kracht, geweest, dat zij de wijze mannen gedwongen heeft zelf te bekennen. Maar van dit alles zullen wij op een andere plaats beter kunnen spreken, en dit zelfde zullen wij elders naarstiger en uitgebreider kunnen behandelen. Tegenwoordig, gelijk ik voorgenomen heb, zal ik een weinig naar mijn vermogen spreken van de ondankbare mensen, welke al die straffen en tegenspoeden, die zij naar hun verkeerdheid en boosheid des levens met recht vanwege hun lasteringen lijden, Christus te laste leggen. Daarenboven dit, dat zij bij het leven behouden en gespaard werden om Christus wil, daarvan willen zij niet eens aandachtig aanmerking nemen: ja, wat meer is, hun tongen door de uitzinnigheid van hun boze lasterende verkeerdheid oefenen zij zeer smadelijk tegen zijn naam. En nochtans met dezelfde tongen hebben zij in leugens en geveinsdheid zijn naam gebruikt, opdat zij zouden mogen leven. Door die zelfde tongen, welke zij in de geheiligde plaatsen van Christus van vrees ingehouden hebben, om aldaar beschermd en bewaard te mogen zijn, hebben zij daarna als zij om zijn wil ongeschonden van de vijand ontkomen waren, hebben zij hem schandelijk misbruikt en hebben hem met haat en vijandige lastering besprongen.

Hoofdstuk 4. VAN DE GEHEILIGDE TOEVLUCHTPLAATS VAN JUNO BINNEN TROJE, WELKE NIEMAND BEVRIJD HEEFT TEGEN TE GRIEKEN, EN VAN DE KERKEN DER APOSTELEN, WELKE AL DIEGENEN, DIE BINNEN DEZELVE VLUCHTTEN, TEGEN DE BARBAREN BESCHERMD EN BEWAARD HEBBEN.

Inmiddels Troje zelf, gelijk ik gezegd heb, welke de moeder is van het Romeinse volk, in de geheiligde plaatsen van zijn goden zijn burgers niet heeft kunnen beschermen tegen het vuur en zwaard der Grieken, welke de zelfde goden eerden; ja, wat meer is, in de geheiligde

toevluchtplaats van Juno bewaarden de buit Phenix en de strenge Ulyssus als vertrouwde en uitgelezen bewaarders; alhier bracht men al de Trojaanse schatten, welke uit de verbrande tempels genomen waren, namelijk de kostelijkste tafels of dissen der goden, en de bekers geheel van goud, en voorts die zeer heerlijke klederen, die zij hier of daar geroofd hadden. En daarenboven rondom dezelve stonden in grote menigte de jonge kinderen en de verbaasde moeders. Zo dan, men heeft aldaar een geheiligde plaats van zodanige grote godin verkoren, niet om de gevangenen daaruit te halen en alzo te bevrijden, maar om hen daar in te sluiten. Vergelijk nu eens deze geheiligde toevluchtplaats, welke daar is een tempel niet van een gemene god, noch van de gemene schare der goden, maar een tempel zelfs van de zuster en van de huisvrouw van Jupiter, ja een tempel van de koningin aller-goden: vergelijk dezelve, zeg ik, met de geheugenis van onze apostelen. Aldaar in de tempel van Juno werden gebracht de gehele buit, welke geroofd was uit de verbrande tempels, en welke de goden afgenomen waren, niet om die aan de overwonnene n terug te geven, maar om aan de overwinnaars zelf uit te delen. Maar alhier heeft men met eerbied en aller-heiligste gedienstigheid gebracht al hetgeen dat ergens was en dat ook elders bevonden werd tot die plaatsen te behoren. Aldaar is de vrijheid verloren, maar hier is zij behouden. Aldaar werd de gevankelijkheid gesloten, maar hier werd zij gekeerd. Aldaar werden benauwd die van de heersende vijand geëigend werden; maar hier werden gebracht diegenen, welke van de ontfermende vijand behouden en verlost werden. Eindelijk, die tempel van Juno had de gierigheid en hoogmoed van de lichtvaardige Grieken voor hen zelf verkozen. Maar de barmhartigheid en ootmoed van de gruwelijk barbaarse mensen heeft verkoren de kerken van Christus. Maar hiertegen zou men mogen zeggen, hoe er mogelijk enige Grieken zijn geweest, welke toen in hun victorie de tempels van hun gemene goden gespaard en verschoond hebben, en welke de ellendige en overwonnen Trojanen, toen zij daar naar toe vluchtten, niet hebben durven slaan of gevangen nemen. Insgelijks zou men mogen zeggen, dat Virgilius naar de gewone wijze der poëten dat gelogen en versierd heeft. Maar hiertegen houd ik het vast, hoe hij beschreven heeft de gewone manier of handeling der vijanden, als zij enige steden verwoestten en vernielden.

Hoofdstuk 5. WAT CAESAR GEVOELD EN GESPROKEN HEEFT VAN DE GEWOONTE VAN DE VIJANDEN, ALS ZIJ ENIGE STEDEN PLUNDERDEN EN VERWOESTTEN.

Deze manier en wijze van doen verhaalt ook Caesar, gelijk daarvan, schrijft Sallustius, een waarachtig vermaard historieschrijver; want in de raad heeft hij in zijn stem, welke hij tegen de gezworen en tezamen gespannen hoop bijbracht, onder andere redenen van de verwoesting der steden niet nagelaten te verhalen, hoe toen de maagden onteerd en weggevoerd werden, en de kinderen afgerukt werden van de vrije omhelzing van hun liefste ouders, en de vrouwen alles moesten lijden wat de overwinnaars lustte en geliefde; insgelijks, dat toen de tempels en huizen beroofd werden, en dat er grote moord en brand geschiedde; eindelijk, dat toen alles vervuld werd met wapens, met verslagen lichamen, met bloed en met rouw. Indien hij hier de tempels verzwegen had, zo zou men gemeend mogen hebben, hoe de vijanden probeerden te sparen de geheiligde plaatsen der goden. Maar neen! hij noemt dezelve en betuigt verder, dat de Romeinse tempels dat te vrezen hadden, niet van de buitenlandse vijand, maar van Catilina zelf en zijn medegenoten, namelijk de aller-edelste raadsheren en Romeinse burgers. Maar men zal mogen zeggen, dat deze lieden verdorven mensen zijn geweest en verraders van hun vaderland.

Hoofdstuk 6. DAT DE ROMEINEN ZELFS GEEN STEDEN OOIT ZO INGENOMEN HEBBEN, DAT ZIJ IN DE TEMPELS ZELF DE OVERWONNENEN ZOUDEN GESPAARD HEBBEN.

Daarom laat onze rede zich wat breder uitbreiden door vele en verscheiden volken, welke onder elkander oorlog gevoerd hebben en nooit de overwonnenen in de geheiligde plaatsen van hun goden gespaard hebben. Vooreerst laat ons inzien de Romeinen zelf, en

laat ons hun daden overwegen; de Romeinen, zeg ik, laat ons die inzien, van wie tot een bijzondere lof gezegd is, hoe zij gewend zijn de ootmoedigen te sparen en de hoogmoedigen te beoorlogen, en dat zij, wanneer hun enig leed aangedaan is, veel liever willen vergeven dan vijandelijk. vervolgen. Deze zelfde, nadat zij zo vele en grote steden, om hun heerschappij verder uit te breiden, overwonnen en ingenomen hebben, en die, nadat zij overwonnen hadden, ook verwoest hebben, laat ons daarvan lezen, welke tempels zij probeerden te sparen, ten einde zij zouden mogen bevrijd worden, welke aldaar mochten gevlucht zijn. Deden zij dat ooit, en hebben de schrijvers van hun verhandelde daden dit verzwegen? Neen, voorwaar! het is niet waarschijnlijk, want daar de schrijvers bijzonder zodanige dingen zochten, welke dienen zouden om hen te prijzen, zouden zij dan vergeten en achterwege gelaten hebben de aller- heerlijkste getuigenissen van hun godsvrucht, volgens hun eigen gevoelens?

Men zegt van Marcus Marcellus, die voortreffelijke en edele man van naam onder de Romeinen, welke ingenomen heeft de aller- heerlijkste stad,' Syracuse, dat hij, toen hij zag, dat de stad ondergaan zou, eerst geweend heeft, en dat hij zijn eigen tranen eerst daar gestort heeft eer dezelve haar bloed stortte. Tevens, dat hij ook zorg gedragen heeft voor de maagdelijke eerbaarheid, opdat die in zijn vijand ook zou mogen behouden blijven, want eer hij als overwinnaar belast had in de stad te vallen, heeft hij met een uitdrukkelijk verbod order gegeven, dat niemand enig lichaam van vrije mensen zou onteren. Hier nochtans is de stad naar het gewone gebruik van de oorlog geplunderd en verwoest, zonder dat men ergens leest, dat er van deze zo kuise en genadige veldoverste enig gebod zou gegeven zijn, dat, zo wie tot deze of die tempel vluchtte, die vrij en onbeschadigd zou wezen; hetwelk nochtans geenszins zou voorbijgegaan geweest zijn, des te meer alzo men van zijn wenen, alsook van zijn gebod, hetwelk hij uit had laten gaan om de eerbaarheid niet te bevlekken, niet heeft kunnen verzwijgen. Ook, Fabius, de verwoester van de stad Tarente, werd geprezen omdat hij zich onthield van de bestorming en plundering van de beelden; want toen hem zijn schrijver vroeg, wat hij met de beelden der goden, welke mede gevangen waren, wilde gedaan hebben, zo heeft hij zijn ingetogen gemoed ook met een leugentje als met een saus gematigd en vermaakt; want hij vroeg hoedanig die waren. En toen hem hierop geboodschapt werd, dat vele der beelden niet alleen groot waren, maar zelfs ook gewapend, zo heeft hij daarop gezegd; 'laat ons de Tarentiners hun vergramde goden laten houden." Aangezien de beschrijvers van de verhandelde zaken van de Romeinen niet hebben kunnen verzwijgen, noch het wenen van de voorgaanden, noch het lachen van dezen, insgelijks ook nog de reine, kuise barmhartigheid van de eersten, noch de kluchtige ingetogenheid van de laatsten, hoe zouden zij dat kunnen verzwegen hebben, indien zij enige mensen gespaard hadden ter ere van iemand van hun goden; indien zij enig openbaar gebod aan de lieden gedaan hadden van in een zekere tempel zich te onthouden en geen woord noch enige gevangenis aldaar te doen.

Hoofdstuk 7. Dat al de plunderingen, wreedheden en verwoestingen, hen overgekomen zijnde in het innemen van Rome, geschied zijn volgens de gewoonte van de oorlog; maar hetgeen het stuk van genade en sparing aangaat, dat dat geschied is door de kracht van de naam Christus.

Zo dan, al de verwoestingen, moorden, roverijen, branden en andere verdrukkingen, welke geschied zijn bij het innemen van Rome, dat alles is gekomen volgens het algemeen gebruik en de gewoonte van de oorlogen, maar hetgeen op een nieuwe, ongewone manier aldaar geschied is, namelijk dat de gruwzame barbaarsheid met een buitengewone vertoning van zaken zich zo goedertieren verklaard heeft, dat de allergrootste hoofdkerken van de Christenen door hen verkoren en verordineerd zijn geweest, ten einde dat aldaar vergaderd zou worden

al het volk, dat men wilde sparen en verschonen, gevende uitdrukkelijk last, dat niemand, aldaar zijnde, mocht geslagen worden, noch ook dat niemand daar vandaan mocht genomen worden; ja! wat meer is, dat aldaar zelfs van de vijanden door medelijden en ontferming vele mensen gebracht werden om hen daardoor te, bevrijden en te verlossen en voorts, dat zelfs van de wrede vijand niet een van allen, die men anders gevangen genomen zou hebben, van die plaatsen weggehaald of vervoerd is geweest; dat moet men de naam Christus, ja, dit alles moet men aan de tijden der Christelijke religie toeschrijven; indien iemand dit niet ziet, die is gans blind, en indien iemand het ziet en niet prijst, deze is ondankbaar. En indien er iemand is, welke degenen die het prijst, wederstaat, deze is razend en uitzinnig. Want het is er verre vandaan, dat er enig wijs man zou zijn, welke dat de wreedheid der barbaren zou kunnen toe-eigenen. Want hij is degene, die de aller-wreedste en onstuimigste gemoederen verschrikt heeft, hij is degene die dezelve gebreideld heeft, hij is diegene, die dezelve wonderlijk gematigd en bedwongen heeft, namelijk diegene, die door de profeet zoveel jaren vóór deze tijd voorzegd heeft: 'Ik wil hun zonden met de roede te huis zoeken, en hun misdaad met plagen; maar mijn genade wil ik niet van hen wenden.' (Psalm 89:33)

Hoofdstuk 8. HOE GEMAK EN ONGEMAK, VOORSPOED EN TEGENSPOED DE GOEDEN EN DE KWADEN DIKWIJLS GEMEEN ZIJN.

Iemand zal zeggen: Waarom komt dan die goddelijke barmhartigheid en genade ook tot de goddelozen en ondankbaren? Omdat Hij, die hun die genade mede deelachtig maakt, dezelfde is, die dagelijks zijn zon doet opgaan over goeden en kwaden en regeert over rechtvaardigen en onrechtvaardigen. Voorwaar, hoewel sommigen dit bedenkende, door boetvaardigheid van hun boosheid, zich zelf verbeteren. En daarentegen, hoewel sommige anderen, gelijk de apostel zegt (Romeinen 2:4-5), de rijkdom der goedertierenheid en lankmoedigheid Gods verachtende naar de hardnekkigheid van hun harten, en volgens hun onbeheerst gemoed zichzelf verzamelen een schat des toorns, tot de dag des toorns en van de ontdekking van het rechtvaardige oordeels Gods, welke een ieder vergelden zal naar zijn werken. Nochtans de lankmoedigheid Gods nodigt de bozen tot boetvaardigheid, tegelijkertijd ook daarentegen de roede Gods de vromen onderwijst tot lijdzaamheid. Insgelijks de goedertierenheid Gods omhelst de goeden om die genadig te koesteren, gelijk ook daarentegen de strengheid Gods de kwaden aantast om die te straffen Want het heeft de goddelijke voorzienigheid goed gedacht in de toekomst voor de rechtvaardigen zodanige goederen tevoren te bereiden, welke de onrechtvaardigen niet zullen genieten: en daarentegen zodanig kwaad voor de goddelozen met hetwelk de goeden geenszins gekweld noch gepijnigd worden. Maar in deze wereld heeft hij gewild, dat het tijdelijk goed en kwaad beiden algemeen zouden zijn, ten einde de mensen aan de een zijde dit tijdelijk goed niet al te begerig zouden najagen; alzo ziet men, dat de bozen hetzelfde mede hebben; en aan de andere zijde opdat het tijdelijk kwaad met geen schandelijke onbehoorlijkheid vermeden werd, alzo in het algemeen de goeden daarmede ook bewaard werden. Hier intussen is er zeel veel aan gelegen hoedanig het gebruik is, zo van die dingen welke voorspoedig zijn, als van die dingen welke rampspoedig zijn; want door deze tijdelijke goederen wordt de goede niet verheven, noch de kwade verbroken noch verootmoedigd. Maar de kwade wordt daarom met zodanige tegenspoed gestraft, dat hij door deze tegenspoed te niet komt. Daarom in deze dingen uit te delen, toont God dikwijls zeer klaar Zijn werking; want aan de een zijde indien nu in deze wereld alle zonden openbaar gestraft werden, zo zou men lichtelijk menen, dat er niets gehouden werd tot het laatste oordeel. Wederom aan de andere zijde, indien de Godheid in deze wereld geen zonden altijd openbaar strafte, zo zou men lichtelijk menen, dat er geen Goddelijke Voorzienigheid was.

Evenzo in voorspoed, indien God door een merkelijke openbare mildheid dat sommigen, die Hem daarom bidden, niet gaf, zo zouden wij lichtelijk zeggen, dat voorspoedige zaken Hem niet aangaan. Wederom daarentegen, indien Hij allen en een ieder van hen, die Hem daarom bidden, voorspoed gaf, zouden wij bij ons zelf menen, dat wij alleen om zulke beloningen Hem behoorden te dienen, en zodanige manier van dienst zou ons niet godvruchtig, maar veeleer vol begeerlijkheid en gierigheid maken. Nadien dit alles zo is, zo moeten wij weten, wanneer goeden en kwaden gelijk gestraft worden, hoe zij daarom niet onderscheiden te houden zijn uit oorzaak, dat hetgeen zij beiden geleden hebben, niet onderscheiden is. Want er blijft een ongelijkheid tussen de personen, welke lijden, hoewel zij nochtans staan in gelijkheid van lijden: insgelijks deugd en ondeugd worden daarom niet zonder onderscheid onder elkander gemengd, hoewel zij komen onder één pijniging. Want gelijk onder één vuur het goud blinkend wordt en het kaf rokend, en gelijk onder één dorsvlegel de stoppels verbroken en de korendelen gezuiverd worden, en gelijk verder ook de onzuivere droesem daarom met de olie niet tezamen gemengd wordt, daar dezelfde door het gewicht van een pers uitgedrukt wordt: als zo een en hetzelfde geweld overvallen de goeden, proeft en zuivert haar en maakt ze smeltende, maar de kwaden veroordeelt, verwoest en vernield hen. Daarom in dezelfde verdrukking vloeken de kwaden tegen God en lasteren Hem; maar de goeden bidden en prijzen Hem. Daarom, zo gans veel is er aan gelegen, niet in de hoedanigheid der dingen die men lijdt, maar in de hoedanigheden der personen, die aan het lijden onderworpen zijn; want drek en kostelijke zalf kan met gelijke roering bewogen worden, maar het een geeft een gruwelijke stank, maar het andere een liefelijke reuk van zich.

Hoofdstuk 9. VAN DE OORZAKEN DER VERDORVENHEDEN, OM WELKE GOEDEN EN KWADEN TEGELIJK GESTRAFT WORDEN.

Zo dan, wat hebben de Christenen in de gemene verwoesting van het rijk geleden, het welk hun en allen die dat met het geloof behoorlijk overlegden, niet veel meer gediend zouden hebben tot vordering en stichting? Eerst daarin: overmits zij ootmoedig overleggen de zonden, om wier wil God verstoord is, en sindsdien de ganse wereld met allerlei ellenden en zwarigheden vervult, want hoewel zij veel verschillen van de misdadigers en goddelozen, nochtans achten zij zichzelf zo zeer niet vervreemd te zijn van alle boosheden, dat zij zichzelf zouden durven ontkennen waardig te zijn om zelfs alle tijdelijke straffen voor dezelfde te lijden; want behalve dat een ieder die vroom en prijzenswaardig leeft, soms zijn vleselijke lust en begeerte te veel onderdanig is, niet juist in het nakomen van de gruwzaamheid der zonde zelf of in het dadelijk vervallen tot de afgrond der misdaden, of tot de afgrijselijkheid der goddeloosheid, maar nochtans in enige zonden, welke óf weinig óf klein zijn, en naarmate dezelfde kleiner zijn, ook des te overvloediger. Dit dan uitgezonderd, wie wordt daar ergens lichtelijk gevonden, die de mensen van deze wereld om wier verschrikkelijke hovaardij, onkuisheid, gierigheid en andere vervloekte boosheden en goddeloosheden, God het land en de aarde, gelijk Hij dreigend voorzegd heeft, vermorzelt, alzo houdt als Hij die behoort te houden, en alzo met hen leeft, gelijk Hij met hen behoort te leven; want in het algemeen gebeurt het, zo wanneer men bij hen is, dat men zichzelf met stilzwijgen onbehoorlijk onthoudt van hen te leren en te vermanen, en soms ook van hen te bekijven en te bestraffen: hetwelk gebeurt, of omdat ons de arbeid te veel is, of omdat wij hun aangezicht ontzien te vertoornen; want wij vermijden hun vijandschap, opdat zij ons niet hinderen en schaden in die tijdelijke dingen, welke onze begeerlijkheid zoekt te verkrijgen of welke onze zwakheid vreest te verliezen, zodat, al is het, dat de goeden het leven der bozen mishaagt en zij daarover ook met hen niet vervallen in die verdoemenis, welke na dit leven dezulken te voren bereid werd, nochtans, mits zij

daarom hun verdoemelijke zonden zonder enige straf gespaard en voorbijgegaan zijn, omdat zij in andere kleine en vergeeflijke zonden hen gevreesd hebben, zo is het dat zij terecht met hen tijdelijk gestraft worden, hoewel zij nochtans geenszins met hen in de eeuwigheid gepijnigd worden, dat zij dit leven als bitter gevoelen, terwijl zij, de zoetheid des levens beminnende, de zondaren, door hen te bestraffen, tot geen bitterheid hebben willen zijn. Maar indien iemand daarom nalaat iemand die kwaad doet, te berispen en te bestraffen, of hij wacht op bekwamer tijd en gelegenheid, of dat hij van hunnentwege vreest, dat zij door zijn vermaning erger zouden mogen worden, of andere zwakken zouden mogen verhinderen, die men anders tot een vroom en godzalig leven zou kunnen onderrichten, ja, hen zou kunnen dringen en afkeren van het geloof; zoiets voorwaar is geen zaak van begeerlijkheid, maar is een raad en voorzichtigheid der liefde. Maar zoiets is te bestraffen, dat zij, die verschillen van de bozen in leven en ook een afkeer hebben van hun daden, evenwel nochtans anderen zouden sparen, welke zij zich behoorden te ontleren en te ontwennen en over welke zij zich behoorden te bestraffen; want zij vrezen hun verstoornissen, ten einde zij zich niet beschadigen in zulke dingen, welke beide, voor goeden en kwaden, wel geoorloofd zijn te gebruiken; maar nochtans begeriger dan het behoort gezocht te worden van diegene, welke in deze wereld vreemdelingen zijn, en die de hoop van het vaderland hier boven gestadig zich voor ogen stellen. Want niet alleen zoeken dezen met lust en genegenheid vele tijdelijke en aardse goederen te vergaderen, welke zwak zijn, gelijk degenen die in de huwelijkse staat leven; insgelijks zodanige die enige kinderen hebben of zoeken te hebben, en die huizen en huisgezinnen bezitten en bouwen; welke dé apostel in de gemeente aanspreekt, hun lerende en vermanende hoe en op welke wijze zij zullen leven, namelijk de huisvrouwen met haar mannen, en de mannen met hun huisvrouwen, wederom de kinderen met hun ouders, en deze met hun kinderen; voorts de knechten met hun heren, en de heren met hun knechten. De zodanige vergaderen niet alleen met lust de aardse goederen, en verliezen daarentegen hetzelfde met smart en zeer ongaarne, zodat zij om hetzelfde geenszins zouden durven verstoren, zelfs zulke mensen, wier leven hen ten hoogste mishaagt, als zijnde gans boos en goddeloos. Maar hetzelfde doen ook zij, die in dit leven een hoger trap en staat houden, en verder ook zij, die vrij zijn en door geen band van het huwelijk gebonden of verschrikt; insgelijks zij, die ook matige kost en kleding gebruiken. Deze zoeken ook hun eer en hun tijdelijk welvaren te behouden, over dat vrezende het geweld en de listige raadslagen der bozen, zo onthouden zij zich van hen te bestraffen. En hoewel het niet geschiedt dat zij hen zozeer vrezen, dat zij door hun bedreigingen en boosheden hen geheel zouden involgen en daardoor tot gelijke goddeloosheden en boze daden zouden vervallen, evenwel nochtans, hetgeen zij vermijden met hun te doen, dat zelfde durven noch willen zij in hen niet bestraffen, daar het nochtans mogelijk zou geschieden, indien zij hen bestraften, dal zij. zich zouden verbeteren. Maar zij vrezen, indien zij zich niet kwamen te verbeteren, dat alsdan hun leven en eer in gevaar en uiterste ondergang zou mogen komen, hetwelk zij niet doen met zodanige overlegging als of hun eer en behoud noodwendig waren tot dienst en nut der mensen en tot zodanig einde om henzelf te onderwijzen; maar veelmeer doen zij dat enkel uit zwakheid, waardoor zij een behagen krijgen in een vleiende tong en in een menselijke dag (1 Corinthiërs 4), en waardoor zij daarenboven vrezen het oordeel des volks, insgelijks enige pijniging of doding van het vlees. In het kort, dat werd bij hen gelaten, om de vrees van de banden van hun begeerlijkheid, en niet door de gedienstigheden en schuldige plichten der liefde. Zo dan deze reden dunkt mij niet een van de minste te zijn, waarom de goeden samen met de kwaden gelijk gekastijd worden, uit oorzaak namelijk, dat het God behaagde de algemene verdorvenheden der mensen, met tijdelijke kastijdingen en bezoekingen te straffen. Want zij worden, alle tezamen gelijk gekastijd; maar niet omdat zij allen een even boos leven leiden, maar omdat zij allen gelijk en tezamen het tijdelijke leven beminnen, niet op gelijke wijze en mate, maar nochtans gelijkelijk, daar nochtans de vromen hetzelfde behoorden klem te achten, opdat de

anderen door hen bestraft en verbeterd zijnde, met hen het eeuwige leven zouden mogen genieten. En indien het dan gebeurt dat zij om hetzelfde te zoeken en te bekomen, met hen geen metgezellen willen zijn, zo zal men hen, die onze vijanden zijn, verdragen en daarenboven lief hebben, want het is altijd voor ons, zo lang als zij leven onzeker, of zij nog ten laatste hun boze wil tot een betere staat zullen veranderen. Daarom, in deze zaak hebben niet alleen gelijke, maar ook veel gewichtige reden, diegenen, tot wie door de profeet gezegd wordt: (Ezechiël 33:9) 'dezelfden worden wel om hun zonden, wil weggenomen, maar hun bloed. wil Ik van des wachters hand eisen;' want hiertoe zijn de wachters, nl. de oversten der volken, gesteld in de gemeente, ten einde zij nimmer zouden ophouden om de zonden te bestraffen. Hiertussen is nochtans diegene van deze schuld niet vrij, die, mits hij geen overste der gemeente is, daarom deze schuldige plicht nalaat, in diegene nl. met welk hij verknocht is door maagschap, of andere noodzakelijkheid des levens, zulks, dat hij wetende vele dingen, in welke hij heeft te vermanen en te bestraffen, evenwel vermijdt hun moeilijkheid en verstoring, om reden en oorzaak van zulke dingen, niet welke hem in dit leven ongeoorloofd zijn te gebruiken, maar in welke hij meer dan hem geoorloofd is, vermaak schept. Ten andere zijn er ook redenen waarom de vromen met tijdelijke straffen en kastijdingen bezocht worden, en voornamelijk geldt hier de reden, die wij aanmerken in Job, nl. opdat 's mensen gemoed hierdoor beproefd en bekend mag worden met welke kracht der godsvrucht het God om-niet in oprechte liefde bemint. Zo dan, dit alles naarstig bemerkende en inziende, overleg toch of de gelovigen en godzaligen enig kwaad kan overkomen, dat hen niet ten beste keert, of het moest zijn, dat iemand mogelijk wilde menen, dat dit zeggen van de apostel tevergeefs was, daar hij zegt: (Romeinen 8:28) *'Wij weten, dat degenen, die God lief hebben, alle dingen medewerken ten goede.'*

Hoofdstuk 10. DAT DOOR HET VERLIES DER TIJDELIJKE DINGEN EVENWEL ALTIJD GEEN VERLIES IS BIJ DE VROMEN.

Maar sommigen zeggen: 'zij hebben alles verloren wat zij hadden.' Ik antwoord: hebben zij dan ook het geloof verloren? Hebben zij verloren de godzaligheid? Hebben zij ook. verloren de goederen van de inwendige mens, die rijk is voor God (1 Petrus 3:4)? Want dit zijn de rijkdommen en schatten der Christenen, aan wie de rijke apostel gezegd heeft (1 Timotheüs 6:6): 'de godzaligheid is een groot gewin met vergenoegen, want wij hebben niets in de wereld gebracht, het is openbaar, dat wij ook niets daaruit kunnen dragen; maar als wij voedsel en deksel hebben, wij zullen daarmee vergenoegd zijn. Maar die rijk willen worden, vallen in verzoeking en in de strik, en in vele dwaze en schadelijke begeerlijkheden, welke de mensen doen verzinken in verderf en ondergang. Want de geldgierigheid is een wortel van alle kwaad, tot welke sommigen lust hebbende, zijn afgedwaald van het geloof, en hebben zichzelf met vele smarten doorstoken.' Zo dan allen, die hun aardse rijkdommen verloren hebben in die algemene verwoesting, indien zij hetzelfde alzo hebben bezeten, evenals zij vroeger gehoord hadden van die man, welke uiterlijk arm en inwendig rijk was, dat is (1 Corinthiërs 7:31) indien zij deze wereld gebruikten als niet misbruikende, de zodanige hebben mogen zeggen hetzelfde dat die man zei, die zwaar aangevochten is geweest en nochtans geenszins overwonnen, namelijk: *Ik ben naakt van mijns moeders lijf gekomen, naakt zal ik daar weer heenvaren. De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen; de naam van de Heere zij geloofd.* Want gelijk een dienstknecht, die goed en getrouw is, hield hij voor grote rijkdommen de wil van zijn Heer, die hij dienende rijk werd in verstand, zodat hij gedurende zijn leven niet bedroefd werd door het verlaten van die dingen, welke hij kort daaraan stervende zeer haastig zou moeten ruimen. Maar daarentegen dezen zijn zwak en ziek, welke de aardse goederen, hoewel zij die niet boven

Christus stellen, met enige genegenheid nochtans aanhangen en beminnen; daarom hoezeer zij door al te grote liefde tot zichzelf zich vergrijpen, zulks, gevoelen zij best, wanneer zij die verliezen. Want zo groot zijn hun droefheden en smarten als zij te voren met dezelfde zich doorstoken hebben, gelijk de apostel spreekt als ik boven verhaald heb. Want het is nodig dat aan hen, welke lang de tucht der woorden veracht hebben, ook eenmaal de tucht der beproeving in het werk gesteld wordt. Want als de Apostel gezegd heeft die rijk wil worden, valt in verzoeking, zo is het dat hij voorwaar daarmee in de rijkdommen de begeerte bestraft, en niet de bezittingen, want elders gebiedt hij aldus, zeggende 'gebiedt de rijken in deze wereld, dat zij niet hovaardig zijn, noch hun hoop zetten op de onbestendige rijkdom; maar op de levende God, die ons alle dingen rijkelijk geeft om te gebruiken. Dat zij goed doen, en rijk worden in goede werken, mild geven, gaarne delen, zichzelf een goed fundament wegleggende in het toekomende, opdat zij het eeuwige leven verkrijgen. Voorwaar! die dit alles naarstig van hun rijkdommen gedaan hebben die hebben groot gewin genoten, en over klein verlies zich licht getroost. Want zij hebben zich meer verheugd in die dingen, die zij mild gaven, terwijl die in alle zekerheid bewaard werden, dan zij zich bedroefd hebben in het verlies van die dingen, die zij met zorg bewaarden, terwijl dezelfde zo licht verloren werden. Want dat -kon bij hen hier op aarde verloren worden, het welk namelijk bij hen hier niet gezocht werd vandaan te nemen. Want degenen, die daar volgen de raad van hun Heer, zeggende 'vergadert u geen schatten op de aarde, waar mot en roest deze verderven, en waar de dieven doorgraven en stelen'. Maar vergadert u schatten in de hemel, waar noch mot noch roest deze verderven, en waar de dieven niet doorgraven noch stelen. Want waar uw schat is, daar zal ook uw hart zijn. (Mattheüs 6:19-21) De zodanige hebben in de tijd van verdrukking beproefd, hoe wél en wijs zij daarin gedaan hebben, dat zij geenszins veracht hebben hun aller-waarachtigste meester, welke is de aller- trouwste, en vanwege Zijn almacht de aller-onoverwinnelijkste bewaarder van hun schat. Want indien vele mensen zich daarin verheugen, dat zij daar hun rijkdommen weggelegd hebben, waar nooit een vijand heeft kunnen aankomen; hoeveel te zekerder mogen die zich dan verheugen, welke door raad en vermaning van hun God aldaar vertrokken zijn, alwaar toch gans geen vijand kan aankomen. Daarom, onze goede vriend Paulinus, bisschop van Nola, die een man was overvloedig rijk in schatten, en in wil en begeerte gans arm en zeer heilig, heeft wel en godzalig, ten tijde dat de barbaarse Nolam verwoestte, en hij ook van hen gevangen gehouden werd, en zijn hart God de Heere gebeden, gelijk wij daarna van hem hebben, zeggende 'Heere! laat ik geen tegenwerping maken vanwege enig goud of zilver, want U weet, waar altijd mijn goederen zijn.' En voorwaar! daar was het, dat hij al zijn goederen had, daar diegene hem vermaand hadden dezelve te verbergen en weg te leggen, welke te voren voorzegd hadden, dat al deze ongelukken de wereld zullen overkomen. Zodra allen, welke in dezen de raad en de goede vermaning van hun Heere gehoorzaam zijn geweest, namelijk waar en op welke wijze zij de schatten zullen wegleggen en vergaderen, zodanige hebben door het overvallen en plunderen van de barbaren zelf ook hun aardse rijkdommen nimmer meer verloren. Insgelijks ook aangaande diegenen, welke daarna verdriet hebben gehad, dat zij de Heere in dit deel niet hebben gehoorzaamd, dezelve hebben mede genoegzaam geleerd, indien het niet is door enige voorgaande kennis en wijsheid, tenminste door de navolgende ervaring en bevinding, wat men van zodanige dingen behoorde te houden. Maar u zult zeggen, er zijn ook sommige Christenen, welke zwaar gepijnigd zijn, om hun goederen aan de vijand te ontdekken. Maar ik antwoord, dat zij zodanig goed, uit kracht waarvan zij goed zijn, nimmer meer aan de vijand tot roof hebben kunnen ontdekken of het ook verliezen. Daarom zulken zijn nooit recht goed geweest, welke liever gepijnigd wilden worden, dan dat zij aan de vijand de Mammon van de ongerechtigheid zouden ontdekken, ja zij, die zulke zware pijnigingen leden vanwege het goud, behoorde men te vermanen en indachtig te maken, wat men schuldig is te lijden voor Christus, opdat zij zouden mogen leren veel liever lief te hebben Hem, welke al degenen, die voor Hem lijden rijk maakt met de eeuwige

gelukzaligheid, dan te beminnen goud en zilver, om hetwelk het voor ons gans ellendig en bezwaarlijk is te lijden, hetzij dat het, met te liegen, verborgen wordt, of met de waarheid te zeggen, ontdekt wordt. Maar in het lijden van de pijnigingen heeft niemand, door Christus te belijden, Hem verloren. Daarentegen heeft niemand in pijnigingen het goud behouden, dan met het te ontkennen en te verloochenen. Daarom veel dienstiger en voordeliger zijn ons die pijnigingen, welke ons leren het onverderfelijk goed te beminnen, dan zodanige goederen, welke hun meesters zonder enig nut of voordeel gestadig door onmatige liefde dezelve, kwellen. Maar iemand zal zeggen, dat er sommige mensen geweest zijn, welke geen goederen hebben om aan de vijanden te openbaren, nochtans, zo men meende, dat zij ze hadden, gepijnigd zijn. Maar hierop antwoord ik, dat zij mogelijk zulken geweest zijn, welke dezelve begeerden en zochten te hebben, zodat zij arm geweest zijn, maar geenszins door een heilige wil en genegenheid. Daarom men dezelve hiermede zal dienen, hoe dat niet hun goederen, maar hun onmatige begeerten waardig zijn geweest zulke pijnigingen. Maar indien daar enige zijn, welke door een voornemen van een beter leven geen verborgen weg ge legde schat van goud of zilver gehad hebben, van hen weet ik vooreerst niet of het iemand van hen gebeurd is, dat hij zou gepijnigd zijn als een, die men achtte hetzelve te hebben; en ten anderen, indien het iemand mag gebeurd zijn, voorwaar! die in het pijnigen beleed zijn heilige armoede, die heeft Christus beleden. Daarom, al is het, dat hij niet heeft kunnen verwerven om van de vijand geloofd te worden, nochtans, hij, die een belijder is gebleven van de heilige armoede, heeft zonder verwachting van het hemelse loon niet kunnen gepijnigd worden.

Hoofdstuk 11. VAN HET UITERSTE EINDE VAN HET TIJDELIJKE LEVEN, HETZIJ LANG OF KORT.

Maar zeggen sommigen: er zijn ook Christenen, die door langdurige honger zijn bedorven en uitgeteerd. Het is waar, maar de vromen en de gelovigen hebben dat door een godzalig geduld ook ten beste geduid en tot nut en gedienstigheid gekeerd. Want diegene, welke de honger ter dood gebracht heeft, de zodanige heeft dezelve even als een lichamelijke ziekte verlost en bevrijd van alle kwalen en ongevallen van dit leven. En diegene, welke de honger niet heeft gedood, de zodanige heeft dezelve geleerd veel spaarzamer te kunnen leven, en veel langer ook te kunnen vasten. Maar behalve dit, zo zijn er ook vele Christenen met het zwaard gedood, en velen van hen zijn gestorven door verscheiden lelijke en gruwelijke manieren van doden, welke hun aangedaan werden. Ik beken het; maar hoe kan men ons dat zo kwalijk nemen, terwijl dat al degenen, die tot dit tijdelijk leven voortgebracht zijn, algemeen is. Voorts weet ik ook vast, dat er niemand ter wereld ooit gestorven is, of hij moest eenmaal sterven. Overigens, het einde des levens maakt het niet alle mensen gelijk, hetzij dat zij een lang of een kort leven gehad hebben. Want in wat, dat bij de mensen gelijk voorbij is, daarin is geen keur van goed of kwaad, van lang of kort. En wat is er aan gelegen, met welke dood dit leven beëindigd wordt, wanneer bij, wiens leven ten einde gebracht is, niet wederom genoodzaakt zal worden opnieuw te sterven? Boven dit alles, naardien vele ontelbare manieren van dood in de dagelijkse onzekerheden van onze levens aan ieder mens dagelijks bedreigingen schijnen te doen en daar benevens naardien die bedreigingen ons gestadig in dit leven kwellen, zolang wij namelijk onzeker zijn, welke dood ons zal overkomen: zo vraag ik wat van beiden beter is, stervende de een manier van dood te lijden en daarmee gedaan te hebben, of in leven blijvende, al de manieren van dood gestadig te vrezen en te wachten? Het is wel waar, mij is niet onbekend hoe slecht en dom de mensen liever verkiezen lang te leven onder de vrees en bekommernis van zoveel manieren van dood, dan dat zij eenmaal stervende voortaan geen dood meer zouden vrezen. Maar het is wat anders datgene hetwelk het gevoelen van vlees dat door zwakheid bevreesd is vliedt en haat: en het is wat anders hetgeen de reden van het verstand, nadat dezelve vlijtig overleg gedaan heeft, ons overtuigt. Want men mag dat voor geen kwade dood houden, welke

dood een goed leven voorafgegaan is. En daar benevens is er ook niets hetwelk een kwade dood maakt dan wat er na de dood volgt. Alzo al diegenen, welke noodzakelijk moeten sterven, hebben niet veel daarop te letten, welke manier van moeilijkheid hen overkomt, waardoor zij komen te sterven; maar stervende hebben zij daarop te letten, waar zij alsdan zullen moeten gaan. Zo dan naardien de Christenen weten, dat de dood van die godzalige arme man, welke lag onder de tongen van de honden (Lukas 16:19) welke hem lekten, beter is geweest dan die van de goddeloze rijke, die in zijde en purper gekleed ging: wat kunnen dan al die gruwelijke manieren van dood van de overledenen, die wél geleefd hebben, schaden of deren?

Hoofdstuk 12. VAN DE BEGRAFENIS VAN 'S MENSEN LICHAMEN, WELKE, HOEWEL ZIJ DE CHRISTENEN ONTHOUDEN WERD, HEN NIET GEHINDERD HEEFT.

Maar hier komt nog bij, dat de grote menigte verslagen lichamen niet konden begraven worden. Voorwaar! daarover is het geloof der godzaligen niet zeer bevreesd of verschrikt, want hetzelfde houdt hen vast aan hetgeen, dat voorzegd is, namelijk, dat zelfs de verslindende beesten niet zullen beletten de opstanding der lichamen, van welke niet één haar van het hoofd kan verloren gaan. (Mattheüs 1 30, Lukas 12:7). Ook zou de waarheid geenszins zeggen. (Mattheüs 10:28) En vreest niet voor degenen, die het lichaam doden, en de ziel niet kunnen doden, wanneer het al zo was, dat er enige schade en nadeel zou kunnen geschieden aan het toekomstige leven, zoals de vijanden dikwijls voornemen en ook beginnen te doen tegen de lichamen van de verslagenen. Zo dan, dat kan geenszins wezen, of het moest zijn, dat iemand zo vreemd van gedachten wilde zijn, dat hij hier zou willen staande houden, dat wel zij, die het lichaam doden, niet behoren gevreesd te worden vóór de dood, omdat zij het lichaam kunnen doden, maar dat zij behoren gevreesd te worden na de dood, opdat zij ons verslagen lichaam niet onbegraven laten liggen. Indien dat waarlijk gegrond is, dat zij namelijk zondige macht hebben over de doden en verslagenen, om dat met hen te mogen doen, zo is dan vals wat Christus zegt (Lukas 12:4) dat zij het lichaam kunnen doden en daarna niets meer kunnen doen. Maar hetzij verre, dat dat onwaar is, hetgeen de waarheid gezegd heeft. Want er is gezegd, dat zij wat doen als zij doden; want in het doden heeft het lichaam enig gevoel, maar daarna kunnen zij niets doen, omdat er in het omgebrachte lichaam geen gevoel meer is. Daarom zijn er vele lichamen der Christenen, welke met geen aarde bedekt zijn, maar evenwel is er nooit iemand geweest, die dezelve van hemel of aarde zou kunnen scheiden, want de ganse aarde werd vervuld door de tegenwoordigheid van degene, die te voren weet wanneer hij zal opwekken, wat hij geschapen heeft. Het is wel waar, dat er in Psalm 79:2 gezegd wordt: 'Zij hebben de lichamen van uw knechten de vogels onder de hemel te eten gegeven, en het vlees van uw heiligen de dieren in het land. Zij hebben bloed vergoten rondom Jeruzalem als water, en daar was niemand, die begroef.' Maar dat dient meest tot vergroting en uitbreiding van de wreedheid van degenen, die dat gedaan hebben, maar geenszins om daarmee te kennen te geven de ongelukzaligheid van hen, die dat gedaan hadden. Want al is het waar, dat deze dingen in het oog der mensen hard en gruwelijk schijnen te zijn, evenwel nochtans de dood' der heiligen is in het oog van de Heere kostelijk en dierbaar. Daarom zijn al deze dingen, namelijk de bezorging en beschikking van een eerlijk lijk, de bestelling en bevordering van een eerlijke begrafenis en voorts al de ceremoniën en pracht van de uitvaart meer tot troost van de levenden dan tot hulp van de doden. Zo dan, laat het zo zijn, dat de kostelijke begrafenis der goddelozen enig voordeel doet, evenwel zal het de godzalige geenszins schaden of hinderen, indien hij óf een slechte óf geen begrafenis heeft. Alzo die rijke man, welke in purper gekleed ging, heeft, nadat hij gestorven was, in het aanschouwen van de mensen van het groot gevolg van zijn knechten en dienaren een zeer heerlijke uitvaart gehad, maar die arme man, welke vol zweren was, heeft in het aanschouwen van de Heere een veel heerlijker uitvaart gehad door de dienst

van de heilige Engelen, die hem gevoerd hebben niet in een marmer stenen graf, maar in de schoot van Abraham. Het is wel waar, hiermee spotten zij, tegen wie wij thans voorgenomen hebben de stad Gods te verdedigen, maar hun eigen wijzen hebben ook gering geacht de bezorging om de begrafenis, ja ganse legermachten, als zij kloekmoedig stierven voor hun aards vaderland, hebben er vaak weinig naar gevraagd, waar zij na hun dood zouden liggen, en welke dieren zij tot spijs zouden wezen, zodat de dichters van deze zaak met grote toestemming van velen hebben kunnen zeggen: 'Met de blauwe hemel werd hij bedekt, die geen doodkist heeft'. En omdat dit zo is, behoren zij zoveel te minder met de Christenen te spotten vanwege hun onbegraven lichamen, terwijl de Christenen een verzekerde belofte hebben van de vernieuwing van het vlees, evenals van al hun leden, welke geschieden zal niet alleen uit de aarde maar ook uit de meest verborgen boezem van alle andere elementen, in welke de vervallen dode lichamen als ingetogen en ingewikkeld worden, zodat zij in een punt des tijds zullen opgewekt en in hun oude stand hersteld worden.

Hoofdstuk 13. OP WELKE WIJZE DE LICHAMEN DER HEILIGEN BEGRAVEN WERDEN.

Echter moet men daarom niet verachten noch schandelijk wegwerpen de lichamen van de gestorvenen, en bijzonder van de rechtvaardigen en gelovigen, welke de Heilige Geest als werktuigen en vaten gebruikt heeft tot alle goede werken. Want indien de nakomelingen een kleed of een ring van hun ouders of dergelijke daarom des te liever hebben, overmits de grote genegenheid, die zij hun ouders toegedragen hebben, zo mag men ook geenszins klein achten hun lichamen, omdat wij de lichamen veel nauwer en gemeenzamer meedragen dan enige klederen. Want zij dienen niet tot enig uiterlijk sieraad of behulp, dat men van buiten ons aanbrengt, maar behoren zelfs tot de natuur van de mens. Daarom zijn ook de dode lichamen van de oude rechtvaardigen met zeer gedienstige goedwilligheid waargenomen, en over dezelfde heeft men uitvaarten gehouden, en vanwege dezelfde heeft men ook bezorgd een eerlijke begrafenis; ja zij zelf, terwijl zij leefden, hebben bevelen aan hun kinderen gedaan van hun lichamen eerlijk te begraven of te vervoeren. Insgelijks Tobias wordt naar het getuigenis van de Engel geprezen als een, die door het begraven van de doden genade bij God gevonden heeft. Alsook de Heere zelf, die ten derden dage zou verrijzen, prijst het goede werk van die godzalige vrouw, en beveelt het ook te verkondigen, namelijk: dat zij die kostelijke zalf over zijn leden uitgestort heeft, en dat zij dat gedaan heeft om hem te begraven. Behalve dit alles wordt ook zeer loffelijk melding gedaan in het evangelie van diegene, welke zijn lichaam van het kruis namen en daarenboven met alle naarstigheid hetzelve bevorderden om eerlijk begraven te worden. Echter deze getuigenissen geven daarom dit niet te verstaan, dat de dode lichamen enig gevoel zouden hebben, maar dit alles dient om vast te maken het geloof van de verrijzenis, en om ons te kennen te geven hoe de lichamen van de doden ook behoren onder de voorzienigheid Gods, wie deze en dergelijke gedienstigheden en werken der liefde ook behaaglijk en aangenaam zijn, zodat men hier ook tot lering kan zeggen en besluiten, welk een grote vergelding er zal wezen voor de aalmoezen en weldadigheden, welke wij doen aan degenen, welke beide leven en gevoelen; indien zelfs die gedienstigheid niet verloren gaat, welke men doet aan de verstorven leden van de mensen. Daar zijn nog meer andere dingen, welke de heilige Patriarchen van hun lichamen te begraven of te vervoeren, bevolen hebben, maar dat hebben zij gewild dat men zou verstaan als gesproken door een profetische geest. Daarom om daarvan te verhandelen, dient thans tot ons voornemen niet, zodat daarom genoeg zal zijn, wat wij gezegd hebben. Ondertussen indien die dingen, welke dienen tot onderhoud van de levenden, zoals spijs en kleding, wanneer die ons ontbreken, dezelve daarom hoewel wij in grote benauwdheid zijn, niet beschadigen onze deugd om in het goede te volharden, en ook uit ons gemoed niet wegnemen noch uitroeien de godzaligheid. maar maken dezelve door oefening veel vruchtbaarder. Hoeveel te meer

moet daar uit volgen wanneer zulke gewoonlijkheden (welke men placht in het werk te stellen tot gedienstigheden van de lijken en tot begrafenis van de lichamen der overledenen) ontbroken, dat dat geenszins daarom diegenen ongelukkig of ellendig maakt, welke alr eeds in de verborgene woonplaatsen van de godzaligen in ruste zijn. Daarom besluiten wij, wanneer deze dingen in die zware verwoesting van de grote stad, of ook in de verwoesting van andere steden aan de dode lichamen der Christenen ontbroken hebben, dat dat niet geweest is de schuld der levenden, omdat zij de begrafenis aan hen niet hebben kunnen besteden, noch enige straf der overledenen, omdat zij dat niet hebben kunnen gevoelen.

Hoofdstuk 14. VAN DE GEVANGENISSEN VAN DE HEILIGEN, IN WELKE NOOIT DE GODDELIJKE VERTROOSTINGEN ONTBROKEN HEBBEN.

Maar onze wedersprekers zeggen, hoe vele Christenen ook gevangen weggeleid zijn. Dit toch zou een zeer ellendige zaak zijn, indien zij ergens hebben kunnen weggeleid worden, daar zij hun God niet gevonden hebben. Maar tegen deze zwarigheden zijn in de heilige Schrift ook grote vertroostingen; daar zijn in de gevangenis geweest de drie jongelingen, insgelijks Daniël, en voorts ook meer andere profeten, welke God de vertrooster daarom niet ontbroken heeft. Zo dan diegene, welke de profeet niet verlaten heeft in de buik van de walvis, diezelfde heeft zijn gelovigen ook niet verlaten, toen zij gekomen waren onder de heerschappij van een heidens volk, dat, hoewel het barbaars was, nochtans menselijk geweest is. Dit alles hebben zij, met welke wij nu handelen, ook liever te bespotten dan te geloven, daar zij nochtans in hun schriften geloven, dat de vermaarde citerspeler Arion van Methymua, na dat hij over boord geworpen was, zou gedragen zijn op de rug van een dolfijn, en alzo te land gevoerd. Maar zie toch, ons voorbeeld van Jona is bij hen ongelooflijker: ja, voorwaar met reden ongelooflijker. want het is wonderlijker, daar het krachtiger en machtiger is.

Hoofdstuk 15. VAN REGULUS, IN WIE EEN VOORBEELD IS VAN GEWILLIGE GEVANGENIS, DOOR HEM GELEDEN OM ZIJN AFGODISCHE RELIGIE, WELK LIJDEN HEM GEEN VOORDEEL HEEFT KUNNEN BRENGEN, ALZO HIJ DE AFGODEN DIENDE EN EERDE.

Zij echter hebben ook onder hun doorluchtige en heerlijke mannen een vermaard voorbeeld van een vrijwillige gevangenis, geleden om de godsdienst. Want daar is geweest Marcus Attilius Regulus, veldoverste van de Romeinen. Deze, gevangen genomen zijnde door die van Carthago, hebben die van Carthago hem te verstaan gegeven, dat zij liever hadden dat hun gevangenen, die zij bij de Romeinen hadden, hen weer zouden gegeven worden, dan dat zij de gevangenen van de Romeinen bij zich zouden houden. En om dit te verwerven, hebben zij tezamen met hun gezanten, voornamelijk de rechtvaardige Regulus, naar Rome gezonden; maar verbonden hem eerst bij ede, indien hij niet te weeg bracht wat zij wilden en verzochten, dat hij dan weer naar Carthago met hen zou keren. Zo dan is hij daarover met hen voort getogen. Maar gekomen zijnde in de raad, heeft hij aldaar met alle macht geraden, dat men die van Carthago hun verzoek zou afslaan en dat men hun geenszins in dat ten gevalle zou zijn, omdat hij meende, dat het niet dienstig noch voordelig zou zijn voor de Romeinse republiek, de gevangenen tegen hen te verwisselen. En voorwaar naar deze raad hem gegeven is hij geenszins van de zijn aangepord of gedwongen om weder bij de vijand te keren: maar evenwel heeft hij zelf, desniettegenstaande, gewillig willen nakomen, wat hij bij ede had gezworen. Daarom bij hen gekomen zijnde, hebben zij hem met nieuw uitgedachte en verschrikkelijke pijnigingen gedood. Want zij hebben hem besloten en ook gedwongen te staan binnen een nauw uitgehold hout, hetwelk rondom en aan de kanten doorslagen was met zeer scherpe spijkers, zodat hij zich noch aan de éne noch aan de andere zijde kon roeren of buigen, zonder zware en bittere pijnen te lijden: daarenboven hielden zij hem gestadig wakker en hebben hem alzo gedood. Voorwaar! met

recht prijzen de Romeinen zijn vroomheid, welke veel meer en groter was dan zij n allerhoogste zwarigheid. Maar ondertussen hij had gezworen bij die goden vanwege wier godsdienst, overmits die verboden werd, zij meenden dat al deze zwarigheden het menselijk geslacht aangedaan werden. Zo dan, de goden die men eert, teneinde zij dit leven gelukkig en voorspoedig zouden maken, dezelve hebben gewild of toegelaten dat zij, die zo eerbiedig bij hen gezworen hadden, zo zwaar zouden gestraft worden. Indien dit zo is, zo bid ik u, welke straf konden zij zwaarder aangedaan hebben degenen, die meinedig bij hen gezworen hadden? Maar waarom is het niet veel beter dat ik mijn besluitredenen wederzijds verzeker en vast maak? Want heeft hij de goden alzo geëerd, dat hij, overmits de getrouwheid en eerbied van de eed, niet heeft willen blijven in zijn vaderland? Nog ook van daar niet heeft willen elders gaan, maar tot zijn aller- bitterste vijanden heeft willen wederkeren? Ik zeg indien hij dat bevorderlijk heeft geacht voor zijn leven, waarvan hij zulk een verschrikkelijk einde heeft gekregen, dat hij ongetwijfeld bedrogen is: zodat hij merkbaar met zijn voorbeeld geleerd heeft, dat de goden in deze tijdelijke gelukzaligheid geen voordeel altijd hun dienaars aanbrengen, omdat deze man, die geheel tot hun godsdienst overgegeven was, beide overwonnen en ook gevangen weggevoerd is, en overmits hij anders niet wilde doen dan volgens hetgeen hij hen gezworen had, welke daarenboven met een nieuwe en vroeger ongehoorde en zeer verschrikkelijke manier van straf gepijnigd en gedood is. En indien zij willen zeggen, dat de dienst van de goden na dit leven de gelukzaligheid als een loon bijbrengt, waarom beschuldigen zij dan de tegenwoordige tijden van de Christenen, zeggende, dat de stad deze ramp gekregen heeft, omdat zij opgehouden heeft voortaan haar goden te eren, want al was het ook geweest, dat de stad dezelve ten hoogste was blijven eren, evenwel had zij zo ongelukkig en ellendig kunnen worden als Regulus ooit geweest is. Of het moest zijn, dat iemand met uitzinnigheid tegen de klare waarheid zich wilde stellen, zodat hij zou willen drijven, dat de ganse stad zolang die goden eert, niet ongelukkig kan zijn, maar aangaande een mens alleen, dat die niettemin ongelukkig zou kunnen zijn, uit oorzaak dat. de macht van haar goden bekwamer is om velen tegelijk te bewaren dan ieder mens hoofd voor hoofd, elk in het bijzonder alleen, daar het nochtans zo is, dat iedere menigte bestaat uit vele onderscheidene hoofden en bijzondere personen. Maar indien zij zeggen, dat Marcus Regulus zelfs in de gevangenis en in die pijnigingen van het lichaam heeft kunnen gelukzalig zijn ten aanzien van de deugdelijkheid van zijn gemoed, zo behoort men dan de regie en ware deugd te zoeken, waardoor de ganse stad gelukzalig zou kunnen zijn. Want het komt niet elders vandaan, dat de stad gelukzalig is, en wederom elders dat een mens in het bijzonder gelukzalig is; want een stad of burgerschap is niet anders dan een eendrachtige menigte van vele onderscheiden hoofden der mensen. Ondertussen roer ik nog niet eens aan, noch overleg, hoedanig de deugd in Regulus is geweest. Want het is mij nu genoeg, dat de wedersprekers door dit aller- vermaarde voorbeeld gedwongen worden te belijden, dat men de goden moet eren, niet om de goederen van het lichaam, noch om de dingen, die van buiten de mens toevallen, omdat hij liever dit alles heeft willen ontberen dan de goden te vergrammen bij wie hij had gezworen. Maar wat zullen wij met die mensen doen, welke roemen, dat zij zulk een burger hebben gehad, en ondertussen vrezen, dat zij zulk een stad zouden hebben? Maar indien zij zeggen, dat zij niet vrezen, laat zij dan bekennen, dat dergelijks als Regulus gebeurd is, de stad mede kan overkomen, met name wanneer zij zo vlijtig als hij, de goden eert, en laat zij meteen voortaan ophouden te lasteren de tijden der Christenen. 'Maar aangezien de vraag alhier aangeroerd is van die Christenen, welke ook gevankelijk weggevoerd zijn, zo vermaan ik hen, welke onbeschaamd en onwijs met onze aller-heilzaamste religie spotten, dat zij dit voorbeeld naarstig willen inzien en voortaan zwijgen, want indien het geen schande is geweest voor hun eigen goden, dat hun aandachtige dienaar, welke zo naarstig gehouden heeft de behoorlijke getrouwheid van de eed, heeft moeten derven zijn vaderland en daarenboven heeft moeten gevangen zijn bij de vijanden, en eindelijk aldaar door een langzame dood en door een straf van een

ongehoorde wreedheid heeft moeten sterven; veel minder dan heeft men te beschuldigen de Christelijke naam in de gevangenis van zijn geheiligde belijders, welke door een waarachtig geloof verwachtende het vaderland hierboven, wisten en bekenden dat zij in deze hun woningen vreemdelingen waren.

Hoofdstuk 16. OF OOK DE ONTERINGEN EN VERKRACHTINGEN, WELKE DE GEVANGEN MAAGDEN VAN DE CHRISTENEN GELEDEN HEBBEN, ZONDER ENIGE TOESTEMMING MET HAREN WIL, HEBBEN KUNNEN BESMETTEN DE DEUGDELIJKHEID VAN HAAR GEMOED

Hier intussen menen zij, dat zij de Christenen een zware misdaad ten laste leggen, als zij namelijk tot verzwaring van hun gevangenis daar bij voegen, dat er ook schandelijke verkrachtingen hebben plaats gehad, niet alleen tot ontering van het huwelijk, maar zelfs ook tegen de huwbare dochters, ja ook tegen enige geheiligde maagden. Aangaande deze zaak moeten wij vooreerst weten, hoe alhier het geloof, niet de godzaligheid, niet de deugd zelve, welke kuisheid genoemd wordt, bepaald of benauwd werd, maar veel meer werd onze onderhandeling en overlegging als tussen twee engten benauwd, namelijk tussen schaamte en reden. Daar benevens zoeken wij tegenwoordig niet zo zeer de vreemden en tegensprekers te beantwoorden, als wij wel zoeken de onzen vertroosting bij te brengen. Zo dan, la at vooreerst dat vastgesteld zijn, dat die deugd, door welke men wél leeft, in de ziel haar zetel en woning heeft , en dat zij van daar haar heerschappij toont over al de leden van het lichaam, zodat het lichaam heilig wordt door een heilige wil. Daarom, wanneer die zelfde wil ongekrenkt en standvastig blijft, dat al wat een ander aan of in mijn lichaam doet, omdat hetzelfde zonder zich zelf te minderen, niet kan vermeden worden, buiten alle schuld is van degenen, die dat overkomt. Maar aangezien men in een ander lichaam niet alleen te weeg kan brengen dingen, welke smarten en pijnen veroorzaken, maar ook zodanige lelijkheden, welke tot onkuisheid behoren, zo staat ook te bemerken, dat wanneer zulke lelijkheid in een ander bedreven wordt, al is het, dat dat niet uitdrijft de eerbaarheid, welke men met een zeer standvastig gemoed behouden heeft, dat het nochtans enige schaamte aanbrengt, hetwelk ook zijn oorzaak heeft, namelijk, opdat men niet meent, dat wat niet geheel heeft kunnen geschieden zonder wellust van het vlees, ook geschied zou zijn met enige toestemming van het gemoed. Daarom die vrouwen, die zichzelf gedood hebben om deze en dergelijke lelijkheden te ontgaan, welke zij zouden hebben moeten lijden, hoe zou het mogelijk zijn, dat de menselijke toegenegenheid haar dat niet zou willen ten beste houden en vergeven. Daarentegen ook diegenen, welke zich zelve niet hebben willen doden, uit oorzaak, dat zij geen kwaad hebben willen doen, noch ook door haar eigen misdaad een andere boosheid voorkwamen: van dezen zeg ik ook rond uit, wanneer iemand de zodanige dat tot schuld rekent, dat hij zelf te houden is als een, die niet zonder schuld is van onverstand en dwaasheid.

Hoofdstuk 17. VAN DE EIGENWILLIGE DOOD, UIT VREES VOOR STRAF OF ONEER.

Want wanneer men door eigen. macht niet mag doden enig mens, zelfs niet die boos is, uit oorzaak dat er geen wet is, die toelaat te doden, voorwaar! zo moet hij ook een doodslager zijn, die zichzelf doodt. En des te schuldiger zal hij zijn, dodende zichzelf, naarmate hij onschuldiger is in de zaak, om wiens wil hij zichzelf heeft willen doden. Want is het zaak, dat wij terecht gruwen over de daad van Judas, en wanneer de waarheid ook terecht van hem oordeelt, dat hij, toen hij zichzelf met een strik had gewurgd, daarmee veel meer vergroot heeft de gruwelijkheid van zijn verschrikkelijke en boze verraderij dan dat hij die zou gezuiverd hebben; (want wanhopende op de barmhartigheid Gods, heeft hij een schadelijk berouw gehad, zodat hij geen plaats heeft gelaten voor enig heilzaam berouw en leedwezen ter zaligheid), hoeveel te meer moet dan de mens zich wachten zich zelf te doden, wanneer hij bij zichzelf geen schuld vindt, om zich met zulk een zware straf te straffen! Want Judas, toen hij zichzelf heeft gedood, heeft een boos en gruwelijk mens

gedood. En evenwel heeft hij zijn leven geëindigd als een die schuldig was, niet alleen aan de dood van Christus, maar ook. aan zijn eigen dood; want hoewel hij om zijn misdaad gedood is, nochtans is dat geschied door middel van een andere, welke hij, door zichzelf te doden, bedreef.

Hoofdstuk 18. VAN EEN ANDER ZIJN ONKUISHEID IN HET VERKRACHTEN, WELKE 'S MENSEN GEMOED TEGEN DANK IN ZIJN OVERVALLEN LICHAAM MOET LIJDEN.

Waarom zal dan een mens, die geen kwaad heeft gedaan, zichzelf kwaad doen, en waarom zal hij door zichzelf te doden, een onschuldig mens doden, namelijk alleen daarom, opdat hij geen overlast lijdt van een zondig en schuldig mens? Zal hij dan in zichzelf zonde bedrijven om voor te komen dat een ander zijn zonde in hem bedreven wordt? Maar u zult zeggen, daar is grote vrees, dat een ander zijn onkuisheid u zal besmetten, waarop ik zeg: indien het een ander is, zo kan het u niet besmetten, en indien het u zal besmetten, zo is het een ander niet. Maar aangezien reinheid een deugd van het gemoed is, hebbende tot haarmetgezellin de deugd der kloekheid, door welke de mens voorneemt, liever alle kwaad te lijden dan enig kwaad in te willige n of toe te staan, en omdat geen kloekmoedig en eerbaar mens in zijn macht heeft aangaande het vlees wat van hetzelve zal geschieden, maar alleen aangaande het gemoed, wat hij namelijk met hetzelve toestaat of verwerpt: wie zal daar wezen, zijnde bij zijn zinnen, welke ooit zal menen, dat hij zijn eerbaarheid en reinheid verliest, wanneer het zou mogen gebeuren, dat zijn vlees aangetast en overvallen werd, en dat in hetzelve zodanige onkuisheid, welke niet de zijn is, geoefend en volbracht werd? Want indien op deze manier de reinheid verloren wordt, zo zal daaruit moeten volgen, dat de reinheid geen deugd van het gemoed is, en zij zal voortaan niet behoren tot die goederen door welke men wél leeft, maar zal moeten gerekend worden onder de goederen des lichaams, zoals: sterkte, schoonheid, gezondheid en zo daar iets dergelijks meer is, welke goederen, al is het, dat ze afgaan en verminderen, daarom geenszins verminderen een goed en rechtvaardig leven. Daarom, indien de reinheid onder zodanige goederen behoort, waarom lijdt men voor dezelve om die niet te verliezen, overlast met perikel zijns lichaams? En indien zij behoort onder de goederen van het gemoed, zo kan zij niet verloren worden al is het ook, dat het lichaam verkracht wordt. Ja het is ook een prijselijk goed in de eerbaarheid, wanneer, zij niet wijkt de onnut van de begeerte van het vlees, want dat doende, wordt het lichaam geheiligd. Daarom als de mens met een vaste mening volhardt, in de begeerlijkheden niet te wijken of toe te geven, zo is het dat de reinheid in het lichaam niet verloren wordt, uit oorzaak dat zij wil, ja, zoveel als in hem is, ook zijn macht gestadig in hem blijft volharden, om zijn lichaam heilig te gebruiken. Want het bestaat daarin niet dat iemands lichaam heilig is, overmits namelijk zijn leden geheel zijn, of overmits dezelve niet aangeraakt worden met enige aantasting, want door verscheidene gevallen kunnen zij gekwetst worden en geweld lijden. De dokter, onze gezondheid willende bevorderen, doet dikwijls zulke dingen, welke wij gruwen te aanschouwen. Alzo ook een zekere vroedvrouw, willende met de hand onderzoeken de ongeschonden geheelheid van een zekere maagd, heeft met dusdanig onderzoek te doen dezelve, hetzij door boosheid of door onwetendheid of bij geval, zo geraakt, dat zij bedorven werd. Ik meen niet, dat iemand dit zo dwaas zal willen verstaan, dat hij zou menen, dat deze dochter daarom iets heeft verloren, zelfs ook aangaande de heiligheid van haar lichaam, niettegenstaande de geheelheid van dat lid geschonden en bedorven was. Daarom, indien het voornemen van het gemoed vast blijft, door hetwelk het lichaam de kracht krijgt van geheiligd te worden, zo volgt daaruit ook, dat de heiligheid van ons lichaam, welke de volharding van onze eigen eerbaarheid gestadig vasthoudt en bewaart, niet weggenomen of verloren wordt door het geweld en de overlast van een ander zijn oneerbaarheid en onkuisheid. Alzo ook daarentegen, indien er ergens een vrouw is, welke onrein en bedorven is van gemoed, en welke daarover ook de belofte van haar voornemens

breekt, welke zij God beloofd had, en verder ook eindelijk heen gaat tot haar bedrieger om van hem onteerd te worden, zullen wij zeggen, dat zodanige vrouw, welke zo heen gaat en die zo geheel verloren heeft de heiligheid van haar gemoed, door welke haar lichaam geheiligd werd, alsnog evenwel heilig is van lichaam? Verre moet van ons zijn zodanige dwaling. Zo dan, hieruit hebben wij te leren aan de een zijde, hoe de heiligheid van het lichaam verloren wordt zelfs zonder aanroering van het lichaam, wanneer de heiligheid en reinheid van het gemoed bevlekt is, maar aan de andere zijde, wanneer de heiligheid van het gemoed in haar geheel blijft, al is het ook dat het lichaam overweldigd wordt, dat nochtans daarom geenszins de heiligheid van het lichaam verloren wordt. Daarom zodanige vrouwen, welke zonder enige inwilliging van haar zelf met geweld overvallen worden, en die overlast lijden door de zonde van een ander, deze hebben geen reden om zichzelf te doden. En nog veel minder reden is er van zulks, eer de daad daarom bedreven is, want men begaat een gewisse doodslag, terwijl zelfs de misdaad, hoewel van een ander, nog onzeker en twijfelachtig is. Zo dan, hieraan kan men zien onze zeer klare en duidelijke reden, zodat wij verklaren, wanneer 's mensen lichaam overvallen wordt, zonder dat het voornemen der eerbaarheid en reinheid veranderd wordt door enige inwilliging ten kwade, dat alsdan de zonde en misdaad alleen begaan wordt door degene, die het lichaam overvallen en verkracht heeft, en niet door diegene, welke overvallen zijnde, de verkrachter zonder wil en genegenheid toegelaten heeft. Hier tussen deze mensen, tegen welke wij verdedigen en verantwoorden niet alleen de gemoederen, maar ook de heilige lichamen van de Christelijke vrouwen, die in de gemene gevangenissen en plunderingen overweldigd en verkracht zijn, zullen dezelve zo boos zijn, dat zij alsnog zullen durven weerspreken onze voor verhaalde redenen?

Hoofdstuk 19. VAN LUCRETIA, DIE ZICHZELF GEDOOD HEEFT, OMDAT ZIJ VERKRACHT WAS.

Voorwaar! zij verheffen met grote lof van kuisheid en eerbaarheid Lucretia, die zeer edele en vermaarde jonkvrouw onder de oude Romeinen; deze zelfde heeft de zoon van de koning Tarquinius met geweld verkracht en heeft onkuis zijn wil met haar gedaan, welke schandelijke en oneerlijke daad van de jonge prins zij ontdekt en te kennen gegeven heeft aan haar man Collatinus, alsmede aan haar neef Brutus, mannen voorwaar! welke zeer edel en kloekmoedig waren, en heeft hen met eed en belofte verbonden en verplicht tot wraak. Daarna mismoedig zijnde, vanwege die lelijke misdaad, welke in haar lichaam was bedreven, en niet langer dat kunnende overkomen en verdragen, heeft zij zichzelf gedood. Wat zullen wij hier zeggen? Zullen wij haar oordelen en houden voor een overspeelster, of voor een reine en eerbare vrouw? Maar wie toch zal er zijn, die menen zal, dat men lang over zodanige vraag zich zal hebben te bedenken. Voorwaar! Eden heeft zeer wel en waarachtig in zijn vertoogredenen, over deze zaak uitgesproken, gezegd: 'het is een zaak wonder om te zeggen: twee zijn er geweest en één heeft het overspel begaan.' Ik zeg het is heerlijk en zeer wel gezegd; want in de vermenging van beide deze lichamen heeft hij in de éne gezien zijn onreinste begeerlijkheid; en in de andere haar eerbaarste en reinste wil, dat dat hij acht genomen heeft niet op hetgeen, dat door de samenvoeging der lichamelijke leden geschiedt, maar op hetgeen verhandeld wordt door de verscheidenheid der gemoederen. Daarom heeft hij gezegd dat het twee zijn daar geweest en één heeft het overspel gedaan.' Maar ondertussen, waartoe strekt het, dat die zwaar gestraft wordt, welke geen overspel begaan heeft, want hij is wel tezamen met zijn vader uit zijn vaderland verjaagd en verdreven, maar zij is met de allerhoogste en zwaarste straf, namelijk met de dood, gestraft. Daarom zeg ik, gelijk het geen oneerbaarheid is, dat iemand tegen dank verkracht wordt, alzo is het ook geen gerechtigheid, dat diegene, welke eerbaar is, gestraft wordt. Daarom spreek ik u aan, Romeinse wetten en rechters; want u wilt niet toelaten dat een misdadiger na zijn bedreven misdaad onveroordeeld zal gedood worden, en indien dat

komt te geschieden, u wilt daar straf over doen. Indien er nu iemand komt aan uw vierschaar en aangeeft, en ook kennelijk- bewijst dergelijke misdaad, namelijk, dat er een zekere vrouw gedood is, niet alleen onveroordeeld, maar daar benevens ook eerbaar en onschuldig zijnde, zult gijlieden zulk één, die dat gedaan heeft, niet met behoorlijke strengheid straffen? Nu, dat heeft gedaan de genoemde Lucretia, welke overal zozeer geprezen is, de onschuldige, reine, eerbare en daarenboven met geweld verkrachte Lucretia. Geeft hier vonnis en beoordeelt. Indien u zegt, niet te kunnen, omdat degene, die u zou mogen straffen, niet voorhanden is, waarom is het dan, dat u evenwel met zulk een grote lof gaat prijzen de moordenares van een onschuldige en eerbare vrouw? Ja, zodanige moordenares, welke u op generlei wijze wilt verdedigen bij de helse Rechters, namelijk zelfs bij zodanige als in de gedichten bij uw Poëten bekend zijn. Maar men zal mogelijk zeggen, dat zij in zodanige plaats der hel niet is, omdat zij zichzelf gedood heeft, niet als een, die onschuldig was, maar als een, welke kwaad in haar gemoed bewust was; want het kan zijn, dat de jonge prins met geweld op haar viel, dat zij door de wil van haar eigen vlees mede verlokt en bekoord zijnde, ook dat ingewilligd heeft; hetwelk daarom in zichzelf willende straffen, heeft zij zulk een zwaar berouw geha d, dat zij geacht heeft, dat men zodanige misdaad met de dood behoorde te zuiveren. Nochtans behoorde zij zichzelf niet gedood te hebben, indien zij bij haar valse goden een nuttig en vruchtbaar berouw had willen uitvoeren. Maar genomen, dat het mogelijk zo is, en dat het zeggen van haar gesproken vals en onwaar is, dat er namelijk twee geweest zijn, en dat één het overspel begaan heeft, zulks, dat daarentegen zij beide het overspel hebben bedreven, de een namelijk met een openbare en kennelijke overval, en de andere met heimelijke en verborgen inwilliging, zo volgt daaruit, hoe zij zichzelf niet onschuldig gedood heeft, en volgens die mag verder van haar geleerde voorstanders wel terecht gezegd worden, dat zij in de hel onder diegene niet is, welke zonder enige misdaad zijnde, zichzelf met eigen hand gedood hebben. Want deze zaak wordt van weerszijden zo nauw bepaald, namelijk indien u haar doodslag wilt verkleinen, dat u alsdan de misdaad van het overspel moet bekennen, en daarentegen, zo u de misdaad van het overspel wilt zuiveren, dat u alsdan de misdaad van de doodslag moet verzwaren. Want hier kan geen andere uitkomst gevonden worden, zodat men moet zeggen: Indien zij een overspelige vrouw is geweest, waarom is zij zo geprezen? Ondertussen, om met dit heerlijk voorbeeld van deze doorluchtige vrouw hen te weerleggen, welke de Christen vrouwen, die in de gemene gevangenissen verkracht zijn, lasteren, niet kunnende hebben enig bedenken van heiligheid van harentwege; tegen dezelve is ons genoeg hetgeen te voren in het verhaal van de lof van de genoemde vrouw gezegd is: namelijk, dat er twee geweest zijn; en dat één het overspel begaan heeft. Want Lucretia is door het grootste deel van hen voor zulk een gehouden, welke zichzelf niet heeft kunnen bevlekken met enige onkuise en overspelige inwilliging. Daarom, daar zij geen overspeelster was, dat zij zichzelf gedood heeft alleen omdat zij het overspel had moeten verdragen, dat is geweest niet een liefde der eerbaarheid, maar een zwakheid der schaamte. Want zij heeft zich geschaamd over een anders zijn schande, welke was bedreven in haar, en geenszins met haar. Daarenboven zijnde een Romeinse vrouw en zeer eergierig zijnde, heeft zij te zeer gevreesd, dat het namelijk ligt zou geschieden, dat men zou menen, dat hetgeen zij door geweld had geleden, terwijl zij leefde, dat zij hetzelve gaarne en gewillig geleden had, indien zij bleef in het leven. Alzo heeft zij nodig geacht voor de ogen der mensen die straf te doen tot een getuigenis van de oprechtheid van haar gemoed, daar zij op geen andere wijze voor de mensen de zuiverheid van haar geweten volkomen kon doen blijken. Want zij heeft zich geschaamd, dat men haar zou houden als een medegenoot van zodanige daad, zodat zij niet lijdelijk heeft kunnen verdragen, hetgeen een ander in haar schandelijk bedreven had. Maar dat hebben de Christenvrouwen niet gedaan, welke dergelijke zwarigheden geleden hebbende als nog leven. Want daarom hebben zij in zichzelf niet gestraft een ander zijn misdaad, opdat zij alzo haar eigen zonden niet zouden voegen bij een ander zijn boosheden, namelijk, alzo de vijanden door onkuis te

begeren in hun oneerlijkheid bedreven hebben, dat zij alzo in zichzelf geen doodslagen zouden begaan. Want zij hebben van binnen de roem van haar reinheid, namelijk het getuigenis van haar consciëntie, en dat hebben zij daarenboven in de ogen van haar God, en niet meer vereisen zij, wanneer zij niet meer kunnen hebben om wél te doen; want zij hebben niet willen afdwalen van het grote aanzien van de Wet Gods en hebben door kwade middelen niet onbehoorlijk willen ontgaan de kwetsing van het boze vermoeden van de mensen.

Hoofdstuk 20. HOE ER GEEN SCHRIFTUUR NOCH REDEN IS, WELKE DE CHRISTENEN TOELAAT, OM WELKE OORZAAK OOK, ZICHZELF TE DODEN.

En voorwaar! het is niet zonder oorzaak, dat men in de heilige Canonieke boeken nergens kan vinden, dat ons ergens van God geboden of toegelaten zou zijn, dat wij namelijk, hetzij óf om de onsterfelijkheid te verkrijgen, of om enig kwaad te derven of te ontgaan, ons zelf zouden mogen doden. Want wij moeten weten, dat ons dat verboden wordt, daar de Wet zegt: (Exodus 20) 'Gij zult niet doden,.' bijzonder des te meer, vermits daar niet bijgevoegd staat 'uw naaste', gelijk hij nochtans doet ter plaatse, daar hij vals e getuigenis verbiedt; want hij zegt: 'Gij zult geen valse getuigenis spreken tegen uw naasten.' Hoewel nochtans daarom niemand moet menen, wanneer hij tegen zichzelf enig vals getuigenis gesproken heeft, dat hij daarom vrij zou zijn van zodanige zonde; want om de liefde behoorlijk te beoefenen, heeft men de regel van zijn naaste lief te hebben als zichzelf. (Mattheüs 22) Zo dan, indien zodanig een, die van zichzelf een vals getuigenis spreekt, niet minder schuldig is aan vals getuigenis, dan of hij dat tegen zijn naasten gedaan had, daar nochtans in dat gebod, in het welk de valse getuigenis verboden wordt, een verbod alleen gedaan wordt van dat niet te doen tegen zijn naasten, zodat zij, die weinig verstand hebben, ligt zouden denken, dat er niet verboden is, dat iemand een valse getuige zal zijn tegen zichzelf, hoeveel te meer moeten wij dan weten en verstaan, dat het de mens niet geoorloofd is, zichzelf te doden, omdat geschreven is: 'Gij zult niet doden,' zonder iets meer daar bij te voegen. Daarom wordt bij sommigen de zaak zó ver getrokken, dat zij dit gebod zoeken uit te breiden zelfs over de dieren, zodat zij hieruit willen besluiten, dat men geen dezelve zou moeten doden. Maar waarom denken zij hier dan mede niet aan de kruiden, aan het gras en aan alles, wat met zijn wortels in de aarde gevoed wordt en vast staat? Want ook zodanige dingen, hoewel zij niet gevoelen, leven nochtans; alzo mogen dezelve ook sterven, en dientengevolge, wanneer hun geweld aangedaan wordt, mogen zij ook gedood worden. Daarom zegt ook de Apostel, sprekende van deze en dergelijke zaden, hetgeen gij zaait, wordt niet levend, tenzij het eerst sterft; en in zekere Psalm is er ook geschreven: 'Hij doodt hun wijnstok met hagel.' Zullen wij dan hierom, als wij horen zeggen: 'Gij zult niet doden,' zeggen dat het ongeoorloofd is, enig struikje of kruid te plukken? Dat zij verre! Daarom, deze en dergelijke razernij moeten wij terzijde stellen, als wij lezen: 'Gij zult niet doden.' Overigens ook indien wij verstaan dat. dat niet gesproken is van enig geboomte of gras, vermits deze geen gevoel hebben; insgelijks ook dat hetzelfde niet gesproken is van onredelijk gedierte, noch vliegende, noch zwemmende, noch gaande, noch kruipende, vermits zij geen redelijk vernuft met ons delen, omdat dat hen niet gegeven is om met ons algemeen te hebben, zodat ook daarover door een aller-vaardigste schikking en bestelling van de Schepper beide hun leven en dood ons gebruik en onze dienst onderworpen is. Zo blijft dan over, dat wij dit van de mens moeten verstaan, als er gezegd wordt: 'Gij zult niet doden.' En indien men niet moet doden een ander mens, evenmin mag men dit ook zich zelf doen; want indien iemand zich zelf doodt, voorwaar! niet anders is het dat hij doodt, dan een mens.

Hoofdstuk 21. VAN ZODANIGE MENSENDODINGEN, WELKE BUITEN MISDAAD VAN DOODSLAG ZIJN.

Hoewel niet geoorloofd is, dat een mens zal gedood worden, zo maakt nochtans dezelfde goddelijke Schriftuur enige uitzonderingen. Want vooreerst worden uitgezonderd diegene, welke God gelast heeft dat men zal doden, hetzij of door een gegeven wet, óf door enig bijzonder uitgedrukt bevel naar gelegenheid van de tijd aan enig persoon gedaan. Want zodanig een doodt niet, namelijk in dat daar hij zijn meester, die hem hetzelfde beveelt, gehoorzame dienst schuldig is, want hij is even als een zwaard, dat tot hulp en dienst is degene, die het gebruikt. Daarom hebben zij geenszins gedaan tegen dit gebod, in hetwelk gezegd is: 'gij zult niet doden,' namelijk zodanige, welke door bevel van God oorlogen gevoerd hebben, of zodanige, welke dragende de persoon van de hoge gemene macht van de overheid, de misdadigers en bozen volgens zijn wetten, dat is volgens het bevel van de aller-rechtvaardigste reden, met de dood gestraft hebben. Insgelijks is Abraham nooit beschuldigd van enige misdaad der wreedheid, maar is veel meer geprezen vanwege zijn godsvrucht, toen hij zijn zoon wilde doden, niet uit boosheid, maar uit gehoorzaamheid. Met recht twijfelt men ook of men voor een bevel Gods zal houden, dat Jeftha zijn dochter, die hem tegemoet kwam, gedood heeft, omdat hij een gelofte had gedaan aan God, dat hij aan Hem zou opofferen, wat hem het eerst, tegemoet zou komen, wanneer hij na de strijd als overwinnaar thuis zou keren. Daarenboven, toen Simson door de val van het huis zich zelf met zijn vijanden verpletterde, dat hij daarom van doodslag bevrijd en verontschuldigd wordt, dat geschiedt op geen andere wijze, dan dat die geest, welke door hem mirakelen en wonderen deed, hem dat heimelijk en in het verborgen bevolen had. Zo dan uitgezonderd al diegene, welke in het algemeen of de rechtvaardigste Wet gelast te doden, of anders in het bijzonder God, die zelf de fontein der rechtvaardigheid is, zo volgt daar noodwendig uit, dat ieder, die zich zelf of iemand anders doodt, met recht schuldig is aan misdaad van doodslag.

Hoofdstuk 22. HOE HET GEWILLIG DODEN VAN ZICH ZELF GEENSZINS BEHOORT TOT DE KLOEKHEID VAN HET GEMOED.

Daarom degene, die dat zich zelf gedaan hebben, zullen, mogelijk gehouden worden als bewonderenswaardig vanwege de kloekheid van hun gemoed, maar zullen nimmer gehouden worden als prijzenswaardig vanwege hun gezond verstand. Hoewel ook indien men de zaak wat nauwkeuriger volgens de redelijkheid wil onderzoeken, bevonden zal worden, dat dat geenszins terecht voor kloekheid van het gemoed kan gerekend worden, daar namelijk iemand, vermits hij niet sterk genoeg is om te dragen of zijn eigen zwarigheden en tegenspoeden, of een ander zijn zonde en misdaden, zich zelf gaat doden. Want zulk een gemoed wordt met recht aller-zwakst geacht, dat niet dragen kan enig harde dienstbaarheid en zwarigheid van zijn eigen lichaam, of anders enig ijdele en dwaze mening van het gemene volk. Daarom zodanig gemoed moet men meer en hoger achten, dat een ellendig leven liever draagt dan het vliedt, en hetwelk het menselijk oordeel bijzonder van het gemene volk hetwelk grotendeels in de duisternis der dwaling verstrikt is, weet vanwege het zuivere licht van zijn consciëntie te versmaden en klein te achten. Daarom, indien men meent, dat dat uit een kloekmoedig gemoed voort komt, wanneer enig mens zich zelf de dood aan doet, zo zal Cleombrotus bijzonder bevonden worden van zeer kloekmoedig gemoed geweest te zijn; van wie men zei, dat hij, nadat hij gelezen had een zeker boek van Plato waarin deze van de onsterfelijkheid der ziel handelt, zich zelf van boven van een zekere muur geworpen heeft, en dat hij mitsdien uit dit leven verhuisd is tot dat leven, hetwelk hij beter achtte te zijn. Want hem benauwde noch enige ellende, noch enige misdaad, hetzij ware of valse, om welke hij zich zelf uit dit leven zou weggenomen hebben, maar het is alleen de kloekheid van zijn gemoed geweest, die hem bewogen heeft

om de dood in te gaan, en mitsdien te breken de zeer zoete banden van het tegenwoordige leven. Dat dat meer kloekmoedig dan wel behoorlijk van hem is geweest, daarin heeft hem zelfs Plato, wiens schriften hij had gelezen, genoegzaam tot overtuiging en bewijs kunnen zijn; want voorwaar! hij zelf zou vooreerst en voornamelijk dat gedaan hebben, en daarenboven ook anderen bevolen hebben hetzelfde te doen.

Hoofdstuk 23. WAARVOOR HET VOORBEELD VAN CATO IS TE HOUDEN, WELKE, NIET KUNNENDE VERDRAGEN DE VOORTGANG VAN DE OVERWINNINGEN VAN CAESAR, ZICH ZELF GEDOOD HEEFT.

Maar, zeggen zij: er zijn velen geweest, die zich zelf gedood hebben, opdat zij niet zouden vervallen in de handen van hun vijanden. Maar hiertegen hebben wij aan te merken, dat wij niet alleen hebben te onderzoeken of dat gedaan is, maar of het ook behoorde gedaan te worden. Want boven voorbeelden moet men stellen het gezond oordeel en verstand, waarmee ondertussen ook andere voorbeelden bevonden worden overeen te komen, namelijk zodanige, welke zoveel te waardiger zijn, om na te volgen als zij boven andere uitstekend zijn in godsvrucht. Want dat hebben niet gedaan de Patriarchen, noch de profeten, noch de Apostelen. En het is ook niet zonder reden, want onze Heere Christus zelf, wanneer hij hen, toen zij vervolging zouden lijden, vermaand heeft te vluchten van de een stad in de andere, had hen ook kunnen vermanen, dat zij zich zelf zouden doden, om niet te komen in de handen van de vervolgers. Daarom, daar hij dat noch geboden, noch vermaand heeft, dat namelijk de zijnen op deze wijze uit het leven zouden scheiden, wie hij nochtans beloofd had, wanneer zij van hier zouden scheiden, dat hij de eeuwige woonsteden voor hen zou bereiden, zo besluiten wij vast, ongezien al die voorbeelden, welke de heidenen, die God niet kennen, hiertegen zouden mogen bij brengen, hoe het voor ons, die de enigen waren God eren, klaar en kennelijk is, dat dat geenszins geoorloofd is. Behalve het voorbeeld van Lucretia, van welke wij vroeger ons gevoelen gezegd hebben, zullen zij niet ligt iemand van aanzien kunnen vinden, door wiens voorbeeld zij dat zouden kunnen leren en voorschrijven, uitgezonderd alleen het voorbeeld van Cato, die zich zelf gedood heeft: niet zó te verstaan, vermits hij dat alleen gedaan heeft, maar daarom, vermits hij geacht werd voor een man die geleerd en vroom was, zodat men niet zonder oorzaak meende, dat het wel en behoorlijk van hem kon gebeurd zijn en als nog zou kunnen geschieden, hetgeen hij gedaan heeft. Maar wat zal ik anders zeggen van deze zijn daad, dan hetgeen enige geleerde mannen, zijn vrienden zelfs daarvan gezegd hebben, welke zeer wijs hem afrieden om dat te doen, oordelende deze daad meer te spruiten uit een zwak dan uit een sterk gemoed. Want hiermee zeiden zij, werd niet betoond enige eerlijkheid, zoekende te vermijden het schandelijke, maar veel meer een merkelijke zwakheid, niet kunnende verdragen de tegenspoed, hetwelk ook Cato met zijn aller-liefste zoon genoegzaam heeft te kennen gegeven. Want indien het zo schandelijk was onder de victorie van Caesar te leven, waarom is dan de vader van zijn zoon een aanrader geweest van deze schandelijkheid? En waarom heeft hij hem vermaand alles goeds te willen verwachten van de goedheid en weldadigheid van Caesar? Waarom heeft hij niet veel liever hem gedwongen met hem te sterven? Want indien Torquatus wel en prijselijk heeft gedood zijn zoon, welke buiten zijn bevel tegen de vijand gestreden had, en daarenboven ook de overwinning had behaald; waarom heeft de overwonnen Cato verschoond zijn zoon, zijnde met hem overwonnen, toen hij zich zelf niet verschoonde? Of meent gij, dat zijn vijand overwonnen te hebben buiten bevel, schandelijker was dan zijn overwinnende vijand zonder eer te moeten verdragen? Daarom zeg ik, dat Cato in generlei wijze geoordeeld heeft, dat het schandelijker was onder de overwinnende Caesar te leven, want anders zou hij ongetwijfeld zijn zoon van deze schandelijkheid met zijn vaderlijk zwaard verlost hebben. Wat is er dan geweest? Niets anders dan dat hij zeer lief gehad heeft zijn zoon, wie hij hoopte en wilde dat door Caesar zou gespaard en in het leven gehouden worden.

Hoofdstuk 24. HOE DE CHRISTENEN IN DE DEUGD IN WELKE REGULUS BOVEN CATO GEWEEST IS, BOVENAL UITSTEKEND ZIJN.

Ondertussen echter willen zij, tegen wie wij handelen, geenszins toelaten dat wij boven Cato zullen stellen en verheffen die heilige man Job, welke liever in zijn vlees heeft willen lijden zo vele schrikkelijke ellenden en kwalen, dan zich zelf de dood aan te doen en door middel van die te ontgaan zo vele ellendige pijnen, noch dat wij ook in vergelijking van hem uit onze schriften, die vanwege de grootste aanzienlijkheid van hun auteurs, de hoogste zijn en daarom waard om te geloven, zullen bijbrengen andere heiligen, welke liever hebben willen verdragen de gevangenis en de heerschappij van de vijanden, dan zich zelf te doden. Maar ondertussen nochtans, laat ons uit hun eigen schriften Marcus Regulus verheffen boven deze zelfde Marcus Cato. Voorwaar! Cato heeft nooit Caesar overwonnen, maar door hem overwonnen zijnde, heeft hij hem niet waardig gerekend, dat hij hem onderworpen zou moeten zijn, en om hem nimmer onderworpen te worden, heeft hij liever verkozen dat hij van zich zelf gedood werd. Maar Regulus had reeds de Punische-Afrikaners overwonnen en zelf een Romeins veldoverste zijnde, had hij voor het Romeinse rijk zulk een overwinning behaald, die niet door verlies van burgers droevig was, maar door het verslaan van de vijand prijselijk. Evenwel daarna door hen overwonnen zijnde, heeft hij liever in dienstbaarheid willen staan en hen verdragen dan zichzelf met sterven te onttrekken. Alzo heeft hij bewaard en behouden eensdeels zijn geduld onder de heerschappij van die van Carthago, eensdeels zijn standvastigheid in de oprechte liefde tot de Romeinen; want aan de een zijde heeft hij zijn overwonnen lichaam niet onttrokken aan de vijanden, en aan de andere zijde heeft hij zijn onoverwonnen gemoed niet onttrokken aan zijn medeburgers. Want voorwaar! dat hij zichzelf niet wilde doden, dat is niet bij hem geschied uit liefde tot het tegenwoordige leven: omdat hij dat kennelijk bewezen heeft, als hij, ter oorzaak van zijn belofte en eed, zeer vrijmoedig zonder enige zwarigheid te maken, wedergekeerd is tot zodanige van zijn vijanden, welke hij meer leed met woorden in de Raad aangedaan had dan ooit met wapenen in de oorlog. Zo dan, aangezien die grote versmader van het tegenwoordige leven liever gewild heeft zijn leven te eindigen door allerlei pijnen en smarten, die hem van de razende en woedende vijand zouden mogen aangedaan worden, dan zich zelf om te brengen en te doden, zo heeft hij ongetwijfeld geoordeeld, dat het een gruwelijke misdaad is, dat enig mens zich zelf doodt. En voorwaar, de Romeinen onder al hun prijselijke en deugdshalve vermaarde mannen, zullen niemand ooit nog heerlijker, noch beter kunnen voortbrengen, namelijk zodanig één, dat hem aan de een zijde niet bedorven heeft de voorspoed (want hij bleef altijd in grote armoede, niettegenstaande zijn vele en grote overwinningen); en aan de andere zijde, dat hem niet kleinmoedig gemaakt heeft zijn tegenspoed, want hij is onbeschroomd weergekeerd tot zijn zwaar einde en verderf. Zo dan naardien de aller-kloekste en vermaardste mannen, welke geweest zijn zeer voortreffelijke voorstanders van dit aardse vaderland, en welke geen valse dienaars zijn geweest van de valse Goden, maar geweest zijn aller-waarachtigste eedzweerders bij dezelve, insgelijks die ook hun overwonnen vijanden, volgens het gebruik en het recht van de oorlog, hebben kunnen verslaan, naardien deze, zeg ik, zelf nochtans als zij door de vijand overwonnen waren, niet hebben willen doden of verslaan, en naardien al dezelve, daar zij de dood niet vreesden, liever hebben gehad hun overwinnende heren te dulden en, te dragen, dan zich zelf de dood aan te doen: hoeveel te meer moeten dan Christenen, die de ware God eren, en die zuchten naar het vaderland hierboven, zich zelf van zulk een gruwzame daad onthouden, wanneer de Goddelijke beschikking hen voor een tijd aan hun vijanden onderwerpt, hetzij om hen te beproeven, of ook om hen te verbeteren; want in hun nederigheid verlaat hen niet die allerhoogste, die zo nederig om hunnentwil in de wereld is gekomen, hetwelk men des te meer kan vertrouwen, vermits er geen reden is van enige

krijgsmacht, of van zodanige krijg, die iemand verbindt om zijn overwonnen vijand dood te slaan.

Hoofdstuk 25. HOE DE ENE ZONDE DOOR DE ANDERE NIET BEHOORT VERMEDEN TE WORDEN.

Maar wat is dit voor een boze dwaling, welke de mens overkomt, namelijk dat de mens om zijn vijand, of daarom vermits hij in hem gezondigd heeft, of daarom opdat hij niet in hem komt te zondigen, zich zelf gaat doden, daar hij nochtans zijn vijand zelf, welke in hem zondigt of zou mogen zondigen, niet zou durven doden? Maar zij zeggen: het is te vrezen en men behoort ook dat te voorkomen, dat namelijk het lichaam, zijnde gesteld onder de onkuisheid der vijanden, het gemoed door de wellusten niet verlokt om in te willigen tot dezelfde zonde; daarom, zeggen zij verder, moet de mens niet om een ander zijn zonde, maar om zijn eigen zonde, eer die door hem bedreven wordt, zich zelf doden. Maar dezen antwoorden wij, hoe zodanig gemoed, dat meer onderworpen is God en zijn wijsheid dan de begeerlijkheid van het lichaam, in generlei wijze, dit zal doen, namelijk dat het zou inwilligen de onkuise begeerlijkheid van zijn vlees, wanneer hetzelve opgewekt wordt door een ander zijn onkuisheid. Voorts indien het een afgrijselijke en verdoemelijke misdaad is, zich zelf als een mens zijnde, te doden, gelijk de waarheid ons kennelijk verklaart, wie zal nog zo dwaas en uitzinnig zijn, dat hij zal zeggen: welaan! laat ons nu zondigen, opdat wij anders bijgeval later niet zondigen. En laat ons nu doodslag doen, opdat wij anders bijgeval later niet vervallen tot overspel. Verder is het ook alzo, dat de ongerechtigheid en boosheid zo verre de heerschappij over ons hebben, dat daarom niet de onnozelheid en heiligheid, maar veel meer de zonde bij ons verkoren wordt, zo vraag ik of het dan evenwel niet veel beter is te staan in vreze van een toekomstig overspel, dan dadelijk te begaan een tegenwoordige en zekere doodslag? En verder of het toch ook niet beter is, een zonde te begaan, die door ware boetvaardigheid en door berouw kan genezen worden, dan te bedrijven zulk een misdaad, vanwege welke geen plaats van genezende boetvaardigheid overgelaten wordt. Dit verhaal ik vanwege zodanige mannen of vrouwen, welke achten, dat zij zich zelf mogen aandoen zulk een geweld, waardoor zij ter dood geholpen worden, niet om te ontgaan een ander zijn zonde, maar om te vermijden hun eigen zonde, namelijk; opdat zij, wanneer zij opgewekt worden door een ander zijn onkuisheid, niet zouden inwilligen hun eigen boze begeerlijkheid. Ondertussen, verre moet dat zijn van een Christengemoed, dat op zijn God vertrouwt en zijn hoop op Hem stelt en alleen steunt op Zijn hulp. Middelerwijl indien de ongehoorzaamheid van de begeerlijkheid, welke in onze sterfelijke leden woont, tegen de wet van onze wil uit hun wet als bewogen wordt, en daarenboven, indien in het lichaam van degene die slaapt zodanige beweging buiten alle schulden: hoeveel te meer is die zelfde beweging buiten alle schuld in het lichaam van degenen, die wakker zijn, dat niet inwilligt!

Hoofdstuk 26.

VAN ENIGE ONGEOORLOOFDE DINGEN, DIE HIER EN DAAR BEKEND WERDEN DOOR DE HEILIGEN TE ZIJN GEDAAN, HOE MEN DEZELVE ZAL ACHTEN BEDREVEN TE ZIJN.

Maar zij zeggen verder, er zijn geweest enige heilige vrouwen, die in tijden van vervolging, teneinde de overvallers haar eerbaarheid te ontlopen, zich zelf in een snelstromende rivier geworpen hebben, opdat zij van dezelve weggenomen en gedood zouden worden. En deze zeggen zij, zijn ook op die wijze gestorven, en haar martelaarschappen werden daarenboven in de algemene kerk met een aller- vermaarde eerbiedigheid bezocht. Het is waar, en ik durf ook van deze vrouwen niet lichtvaardig iets oordelen of zeggen, want ik weet niet of de goddelijke autoriteit tot dat de kerk bewogen heeft door enige verborgen geloofwaardige betuigingen, namelijk dat dezelve alzo gaat eren de gedachtenis van die

vrouwen; het kan zijn, dat het zo is. Want deze zelfde vrouwen kunnen dat gedaan hebben, niet juist door menselijke dwaling bedrogen zijnde, maar van God gelast en bevolen zijnde, zodat zij geweest zijn niet dwalende, maar gehoorzamende, gelijk men weet, dat men ook van Simson niet anders behoort te geloven. Want wanneer God beveelt, of zonder enige omwegen zijn bevelen ons inwendig verklaart, wie zal de gehoorzaamheid dan tot misdaad kunnen rekenen? Wie zal de gedienstigheid der godsvrucht kunnen beschuldigen? Maar dit moet men daarom niet te ligt navolgen, en men moet daarom niet denken, dat iemand, welke voorneemt zijn zoon aan God te offeren, dat hij dat zonder gruwel en misdaad zal doen, vermits Abraham dat prijselijk gedaan heeft; want een soldaat, wanneer hij gehoorzaam is het bevel van zijn overheid, onder welke hij wettelijk gesteld is, en volgens die een mens doodt, dezelve geenszins door enige wet van zijn volk of stad schuldig is aan doodslag, maar veel meer, indien hij dat niet doet, schuldig wordt, vanwege de versmading zijns verkregen hevels. Maar het is wat anders, indien hij bij zich zelf en door eigen beweging dat doet, want dan vervalt hij in de misdaad van het vergieten van mensenbloed. Daarom vanwege hetwelk hij gestraft wordt, indien hij geen bevel hebbende, dat doet; vanwege hetzelve zal hij ook gestraft worden, indien hij bevel hebbende, dat niet doet. Zo dan, indien dat alzo moet zijn uit kracht van het bevel van de opperste veldoversten, hoeveel te meer dan moet dat zijn krachtens het bevel van de Schepper. Daarom, de mens, die hoort dat het niet geoorloofd is zich zelf te doden, mag dat doen wanneer diegene dat beveelt, wiens geboden men nimmer moet verachten. Maar hierop moet hij ondertussen zeer naarstig letten, of dit goddelijk bevel niet in onzekerheid wankelt en twijfelachtig staat. Want zoveel ons belangt, wij spreken door het uiterlijke oor. de consciëntie aan, en nemen geenszins aan het oordeel van enige verborgen dingen, want niemand weet wat er verhandeld wordt in de mens, dan de Geest des mensen, welke in hem is. Zo dan dit zeggen wij, dit bevestigen wij, namelijk dat niemand zich zelf de dood moet aandoen, als willende ontgaan enige tijdelijke ellende en zwarigheden, opdat hij niet vervalt in de zwarigheden, welke eeuwigdurend zijn. Insgelijks, dat ook niemand dat moet doen vanwege een ander zijn zonden, opdat hij zich zelf daardoor niet begint te bezwaren met zijn eigen zonde, daar hij geen besmetting van een ander zijn zonde zou gehad hebben. Voorts: dat ook niemand dat moet doen, om zij vroegere zonden, omdat het nodiger is vanwege dezelve, dat men behoudt het tegenwoordige leven, opdat dezelve door boetvaardigheid en berouw mogen genezen worden. En eindelijk, dat zulks, ook niemand doen moet uit begeerte en verlangen naar een beter leven, hetwelk men hoopt na de dood te zullen verkrijgen; omdat zij het beter leven na de dood niet ontvangen, die schuldig zijn aan hun eigen dood.

Hoofdstuk 27. OF MEN, OM DE ZONDE TE VERMIJDEN, ZICHZELF MAG DODEN.

Maar daar is nog een oorzaak over, van welke ik begonnen ben te spreken, namelijk, dat sommigen menen, dat het nut is, dat iemand zich zelf doodt, te weten daarom, opdat hij niet vervalt in enige zonde, hetzij door de prikkelende wellus t of anders door enige harde aandringende pijnen. Indien wij deze reden een plaats willen geven, zal zij ook zover lopen, dat men de mensen, wanneer zij afgewassen worden met het bad van de heilige wedergeboorte en daarover vergiffenis van al hun zonden ontvangen, zal moeten vermanen om zich zelf alsdan bijzonderlijk te willen doden. Want dan is het tijd om alle toekomstige zonden te voorkomen, zo wanneer alle vroegere zonden te niet gedaan zijn. Daarom indien door zich zelf te doden dat behoorlijk geschiedt, waarom geschiedt dan niet hetzelfde bijzonder? Waarom is het, dat ieder gedoopte zich zelf verschoont en spaart? Waarom gaat hij zijn bevrijd en verlost hoofd wederom steken in zo vele gevaren van het tegenwoordige leven, daar hij zo ligt vermag alles te vermijden door zich zelf te doden, en naardien er ook uitdrukkelijk ge schreven is: 'die het gevaar lief heeft, vervalt er in'.

Waarom worden dan door hem bemind zo vele en zo grote gevaren, of, indien zij niet bemind worden, waarom worden ze dan aangevangen en opgenomen? Waarom blijft hij in dit leven, wie geoorloofd is daaruit te scheiden en te vertrekken? Of zal de dwaze verkeerdheid zo zeer ons hart omkeren en van de ontdekking van de waarheid afkeren, dat namelijk iemand zal menen, om niet te vervallen in een zonde onder de heerschappij van een vijand, die hem gevangen houdt, dat hij zich zelf alsdan mag doden en daarentegen, dat hij behoort in het leven om te verdragen de wereld, welke ieder uur vol is van alle bekoringen, en ook zulke bekoringen als men vreest onder enige Heere en meer andere ontelbare, zonder welke dit leven niet geleid wordt. Ja! wat reden is er, wanneer wij de gedoopte aanspreken om haar te vermanen, hetzij tot de maagdelijke eerbaarheid, of tot de weduwlijke reinheid, of ook zelfs tot de huwelijksgetrouwheid , dat wij met zodanige vermaningen onze tijd verslijten, daar wij een gereder en beter weg hebben, en zodanig een, welke gans vrij is van alle gevaren van zonden, namelijk dat wij een ieder na de pas geschiede vergeving van zijn zonden kunnen vermanen om de dood aan te gaan en die zich zelf aan te doen, opdat wij alzo hen ten eerste gezond en rein de Heere toezenden. Daarom, indien iemand goed vindt dat voor te nemen of een ander aan te raden, die is niet alleen dwaas, maar gans razend en uitzinnig; want met welk recht zal men tot de mens zeggen: dood uzelf, opdat u bij uw kleine zonden geen grotere en zwaardere voegt, terwijl gij toch leeft onder een heer, die vanwege zijn barbaarse manieren onrein is. Ja! hij kan niet dan met de allerhoogste boosheid zeggen: doodt u zelf en bevrijdt u van al uw zonden, opdat u niet wederom zulke of veel erger begaat, terwijl u leeft in een wereld, die zo aanlokkelijk en bekoorlijk is door zoveel onreine wellusten, en welke zo woedend en razend is door zoveel ongeoorloofde en gruwelijke wreedheden, ja, die zo vijandig is door zoveel dwalend e twisten en onderlinge verschrikkingen. Zo dan, omdat dat ongeoorloofd is te zeggen, zo is het ook voorwaar ongeoorloofd, zich zelf te doden. Want indien het eerste geoorloofd was, zou er ook enige wettige en rechtvaardige oorzaak zijn om aan zich zelf dat te doen, maar omdat dat niet zo is, is er ook geen reden en oorzaak tot het laatste. Zo dan, gij gelovige vrienden van Christus, hebt daarom geen verdriet in uw leven, al is het vaak, dat uw eerbaarheid de vijanden tot spot is geweest. Want u hebt een grote en waarachtige vertroosting, indien u een getrouwe consciëntie behoudt, namelijk; dat u nooit ingewilligd hebt de zonden van hen, aan wie toegelaten is, hun zonden in u te bedrijven.

Hoofdstuk 28. DOOR WELK OORDEEL GODS GEDOOGD WORDT, DAT DE WULPSE ONKUISHEID VAN DE VIJANDEN HAAR LELIJKE ZONDEN BEDRIJFT OVER DE LICHAMEN VAN DE EERLIJKEN EN KUISEN.

Maar u zult mogelijk vragen, waarom zij in dat gedoogd en toegelaten zijn. Hierop zeg ik, dat de voorzienigheid van de Schepper en regeerder der wereld diep en hoog is, en dat zijn oordelen onbegrijpelijk zijn en zijn wegen ondoorgrondelijk. Middelerwijl echter vraagt in alle getrouwheid uw zielen en onderzoekt aan dezelve of gij niet te eniger tijd bij geval u zelden te hoog verheven hebt vanwege dat heerlijke goed van uw reinheid, eerbaarheid en kuisheid, en of gij ook u zelf daarom niet te zeer verheugd hebt vanwege het prijzen der mensen, en daarenboven ook anderen hun eer niet benijd hebt. Ik beschuldig u niet van zulks, waarvan ik geen kennis heb, ik hoor ook mede niet wat uw harten, in deze gevraagd zijnde, antwoorden. Maar nochtans, indien uw harten hierop antwoorden, dat het alzo is, wilt u daarom niet verwonderen, dat gij dat verloren hebt, waarin gij de mensen gezocht hebt te behagen. En laat het u zo vreemd niet zijn, dat dat u overgebleven is, hetwelk men aan de mensen niet kan vertonen. Zo dan, indien gij degenen, die in u zondigen, hun zonden niet ingewilligd hebt, zo weet aan de een zijde, dat Gods hulp bij zijn Goddelijke genade gekomen is, ten einde dezelve in u niet zou verloren worden; en aan de andere zijde, dat de menselijke oneer gekomen is in plaats van menselijke eer, teneinde dezelve voortaan niet te zeer door u zou bemind worden. In beide wilt u troosten, gij kleinmoedige;

want aan de een zijde bent u beproefd, en aan de andere zijde bent u gekastijd. Insgelijks ten aanzien van het een wordt gij gerechtvaardigd, en ten aanzien van het andere wordt gij verbeterd. Maar daarentegen indien er enige vrouwen zijn, wier harten, wanneer die gevraagd worden, antwoorden, dat zij zich zelf nooit verhovaardigd hebben vanwege het eerlijke goed of haar maagdelijkheid of weduwschap, of huwelijksreinheid, maar dat zij zich altijd met de nederige gevoegd hebben, en dat zij vanwege de genade Gods met beving zich verheugd hebben, en dat zij niemand misgund hebben de heerlijkheid van gelijke heiligheid en reinheid, en daarenboven, dat zij allen menselijke lof ter zijde gesteld hebben, welke in het algemeen des te groter de mensen placht gegeven te worden naarmate het goed, dat de lof vereist, zeldzamer en minder te vinden is. Alzo dat ze liever gewenst hebben, dat haar getal dagelijks groter zou worden dan dat zij in een klein getal alleen boven anderen zouden uitsteken, Zodanige vrouwen, indien de onkuisheid van de barbaren ook enige van dezelve heeft overweldigd, moeten geenszins murmureren, dat dat toegelaten werd, noch moeten daarom bij zich zelf denken, dat God geen acht op dat geeft, omdat Hij dit toelaat, hetwelk niemand ooit ongestraft begaat. Want er worden sommige zware lasten van de kwade begeerlijkheden door een verborgen tegenwoordig oordeel Gods hier van de mensen afgenomen, en sommige van die lasten worden tot het laatste openbare oordeel opgehouden. Voorts zodanige vrouwen, welke ten beste in haar gemoed overtuigd zijn, dat zij namelijk nooit vanwege het heerlijke goed van haar eerbaarheid een hoogmoedig en opgeblazen hart gehad hebben, en evenwel in haar vlees het geweld en de verkrachting van haar vijanden hebben moeten lijden, zij hebben mogelijk een heimelijke en verborgen zwakheid gehad, welke tot opgeblazenheid van hoogmoed zou geleid hebben, indien zij deze van haar nederigheid in die gemene verwoesting, te boven gekomen waren. Daarom, gelijk sommigen door de dood weggerukt zijn, opdat de gemene boosheid niet zou verkeren haar verstand, alzo is er iets door geweld van zodanige vrouwen weggenomen, opdat haar voorspoed niet zou veranderen en bederven haar nederigheid en ootmoed. Zo dan, op welke wijze gij dat neemt, hetzij van zodanige vrouwen, die vanwege haar vlees, vermits zij niemand zijn schandelijke aanrakingen geleden hadden, hoogmoedig geweest zijn, of van zodanige, welke mogelijk hoogmoedig hadden kunnen worden, indien zij door het geweld van de vijanden niet aangetast waren, van geen van beiden is weggenomen haar eerbaarheid, maar beiden zijn zij vermaand tot ootmoed: want belangende de eerste, werd in dezelve zeer verbeterd de hoogmoed, die in haar woonde, en belangende de andere, in dezelve werd voorgekomen de hoogmoed, die in haar was nakende en aanstaande. Daarenboven schijnt het ook, dat men niet behoort te verzwijgen hoe sommige vrouwen die dat geleden hebben, bij zich zelf mogelijk gedacht hebben, dat het goed der eerbaarheid behoort geacht te worden onder de lichamelijke goederen, en dat het de mensen gestadig bijblijft, indien namelijk het lichaam niet aangeroerd wordt met iemands onkuise genegenheid, zodat zij geenszins daarentegen verstaan, hoe hetzelve alleen gelegen is in de enige van God bijgestane en geholpene sterkte van onze wil, ten einde alzo beide, het lichaam en de geest heilig zijn; noch dat zij ook daarenboven verstaan dat het zodanig goed is, hetwelk tegen wil en dank van het gemoed niet kan weggenomen worden, welke dwaling door middel van deze haar zwarigheid haar mogelijk weggenomen is. Want als zij beginnen te bedenken met welke consciëntie zij God gediend hebben, en daarenboven naardien zij vanwege haar ongekrenkt geloof dat van God niet kunnen gevoelen, hoe hij haar, welke Hem alzo dienen, en Hem gestadig aanroepen, enigszins zonde kunnen verlaten, zo is het, dat zij aan de een zijde wel niet kunnen betwijfelen hoezeer de eerbaarheid Hem behaagt, maar aan de andere zijde volgt daaruit ook, dat hij geenszins zou toegelaten hebben, dat dat aan zijn heiligen zou overkomen zijn, indien daardoor had kunnen verloren gaan haar heiligheid, welke hij haar gegeven heeft en welke hij in haar bewerkt.

Hoofdstuk 29. WAT HET HUISGEZIN VAN CHRISTUS DE ONGELOVIGEN MOET ANTWOORDEN ALS ZIJ HETZELVE VERWIJTEN, DAT CHRISTUS IN DE WOEDENDE RAZERNIJ VAN DE VIJANDEN HET NIET VERLOST HEEFT.

Zo dan het gehele huisgezin van de opperste en ware God heeft zulke vertroostingen, welke niet bedrieglijk zijn, en welke niet gegrond zijn op de hoop van enige wankele en vergankelijke dingen, en daarenboven heeft het ook zodanig tijdelijk leven, dat geenszins te verachten is, in hetwelk hij geleid en onderwezen wordt tot het eeuwige; voorts: gebruik, evenals die buitenlands is, deze aardse goederen, en stelt geen lust noch behagen in dezelve. Eindelijk door de tegenspoeden, welke dezelve heeft, wordt dezelve of beproefd, of verbeterd. Ondertussen zij, die met hun vroomheid spotten en tot hen zeggen, wanneer zij misschien in enig tijdelijk kwaad en in tegenspoed vervallen zijn: waar is nu hun God? Laat zij zelf zeggen waar hun goden zijn als zij dergelijke zwarigheden lijden en onderworpen zijn, om welke te ontgaan zij hun eren, of ook dagelijks leren, dat men hen behoort te eren. Maar het huisgezin van Christus antwoordt: mijn God is overal tegenwoordig, overal ook geheel en nergens besloten. Overigens wanneer Hij mij door tegenspoed bezwaart, zo is het, dat Hij óf mijn gerechtigheden beproeft, of mijn zonden kastijdt, zodat hij mij het eeuwige loon voor het godzalig verdragen van de tijdelijke tegenspoeden geeft. Maar gij, wie zijt gij, met wie te spreken nauwelijks betamelijk is van uw Goden, hoewel te minder van mijn God, welke schrikkelijk en wonderbaar is over alle Goden, want alle Goden van de volken zijn afgoden, maar de Heere heeft de Hemel gemaakt. (Psalm 96:4)

Hoofdstuk 30. HOE ZIJ, WELKE OVER DE TIJDEN VAN DE CHRISTENEN KLAGEN, ZODANIGE MENSEN ZIJN, WELKE ANDERS NIET ZOEKEN DAN DAT ZIJ ZOUDEN MOGEN BLOEIEN IN ZODANIGE VOORSPOED, WELKE SCHANDELIJK EN BESCHAMEND IS.

Daarom indien thans die Scipio Nasica, leefde eertijds uw hogepriester, die de ganse raad ten tijde van de grote schrik der Punische oorlogen (alzo men een aller-vroomst man en boven anderen uitstekend, zocht tot het inhalen van de Phrigysche godsdienst) verkoren heeft, indien die man, zeg ik, wiens aangezicht gij nu niet eens zou durven aanschouwen, thans nog leefde, voorwaar hij zou u merkelijk van zodanige onbeschaamdheid weerhouden en bestraffen. Want waarom is het, wanneer gij met tegenspoed benauwd wordt, dat gij klaagt over de tijden der Christenen? Anders nergens om, dan overmits gij uw overdadigheid in alle vrijheid wilt oefenen en dien vervolgens, wanneer alle moeilijkheid en zwarigheid van tegenspoed weggenomen waren, geheel wilt wegvloeien in alle verdorvenheden der manieren. Want het is daarom niet, dat gij vrede wilt hebben en in alle dingen overvloedig zijn, opdat gij namelijk deze goederen eerlijk zou gebruiken, dat is nederig, sober, matig en godzalig, maar het is daarom, opdat men ontelbare vergaderingen van wellusten met dolle en uitzinnige verkwistingen zouden mogen verkrijgen, zodat in tijden van welvaart en voorspoed daarover zodanig kwaad groeit in de manieren, welke dikwijls erger en schadelijker zijn dan het uitzinnig razen en woeden van de vijanden. Daarom die Scipio, uw opperste priester, welke door het oordeel van de ganse Raad voor de aller-vroomsten verklaard is, deze bezorgd en bevreesd zijnde, dat u zodanige ellende en zwarigheid zou overkomen, heeft, nooit gewild, dat de stad Carthago, welke tegen het Romeinse rijk haar hoofd opstak, zou vernield en verwoest worden. Alzo toen Cato stemde, dat men Carthago zou uitroeien en verdelgen, heeft hij hem wedersproken, gevende voor reden, dat de vrijheid van alle zorgen en bekommernissen hun niet diende, en dat hij dezelve vreesde als de grootste vijand van de zwakke gemoederen van het Romeinse volk, zodat hij de gestadige vrees en verschrikking even zo nodig voor de burgers hield, als hij voor hen, zijnde als wezen, een bekwaam voogd en voorstander nodig beschouwde. En in zijn mening is hij ook niet bedrogen, want met de daad en bevinding is genoegzaam

betoond en bewezen hoe waarachtig hij dat gezegd had. Want als Carthago te niet gedaan en geheel geslecht was, en dientengevolge ook die grote schrik van de Romeinse republiek uitgeblust en verdorven was, is later door middel van haar grote voorspoed, vrede en welvaart zeer veel en groot kwaad ontstaan en gevolgd, want haar eendracht is terstond geheel verbroken en vernietigd, eerst door wrede en bloedige beroerten en muiterijen, en daarna door vele zware burgeroorlogen, zodat onder hen grote nederlagen geleden zijn, veel bloed vergoten werd en daar benevens dat hun woedende wreedheid zo ontstoken is geweest met begeerte van elkander te verbannen en te beroven, dat dezelfde Romeinen, welke ten tijde van de oprechte eenvoudigheid van hun levens voor het kwaad van hun vijanden bevreesd waren, later nadat zij de vorige oprechtheid verloren hadden, veel meer wreedheid van hun eigen medeburgers hebben moeten lijden dan ooit te voren De begeerte van de heerschappij alzo, welke onder andere gebreken van het menselijke geslacht zeer groot was bij het Romeinse volk, heeft daarna de overhand gehad alleen onder weinig machtigen, zodat die alle andere burgers ten laatste vertreden en vermoeid hebben; eindelijk werden ook zij door heerszucht onder het juk van de dienstbaarheid gebracht.

Hoofdstuk 31. DOOR WELKE TRAPPEN EN MIDDELEN DE BEGEERTE VAN HEERSCHAP PIJ IN DE ROMEINEN ALLENGS HOGER GEKOMEN EN VERMEERDERD IS.

Want deze zelfde begeerte van heerschappij, wanneer kon die anders ophouden in de hovaardigste gemoederen, dan zo wanneer dezelve door vervolgende opklimming van verscheidene hoogheden en eer tot de Koninklijke macht gekomen was? Middelerwijl tot deze achtereenvolgende opklimmingen zou daar nimmermeer enige lust geweest zijn, tenzij de eergierigheid de overhand gehad had. En de eergierigheid kon ook geenszins de overhand hebben, of het moest zijn onder zodanig volk, dat beide door gierigheid en door overdaad bedorven was. Nu, het volk is gierig en daar benevens dartel en overdadig geworden door grote weelde en voorspoed, welke die Nasica zeer voorzichtig oordeelde dat men behoorde voor te komen en te vermijden, als hij namelijk niet wilde verdelgd en verwoest hebben de allergrootste, sterkste en rijkste stad van de vijanden, teneinde door middel van gestadige vrees de dartele en kwade wil in hen zou mogen betoomd en ingehouden worden, en wanneer de kwade wil gebreideld en ingehouden werd, twijfelde hij niet of de overdadigheid zou daardoor belet worden, en wederom indien de overdadigheid bedwongen was, dat dan ook de gierigheid geenszins de overheid zou hebben. En eindelijk al deze gebreken geweerd en uitgesloten zijnde, twijfelde hij niet of de deugd, welke alleen nuttig en dienstig was voor de stad, zou bloeien en toenemen en alzo zou ook de vrijheid welke zeer wel met de deugd overeenkomt, gestadig bij haar blijven. Insgelijks hieruit had het ook zijn oorsprong, en uit deze aller-voorzichtigste liefde van zijn vaderlands kwam het voort, dat uw opperste priester, welke van de raad van die tijd zonder enig verschil van stemmen als de aller-vroomste man verkoren is, dat die zelfde zeg ik de Raad, die voornam een zekeren schouw of speelhof met zitbanken te maken, van zodanig voornemen teruggehouden heeft en hen met een zeer treffend vertoog onderricht, dat zij geenszins zouden toelaten dat de dartelheid der Grieken zou insluipen onder de voortreffelijke en mannelijke manie ren van hun vaderland, en dientengevolge dat zij geenszins tot belediging en verzwakking van de Romeinse vroomheid zou inwilligen enige buitenlandse boosheid en ongeschiktheid. En voorwaar! hij heeft door zijn aanzien zoveel vermocht, dat die wijze en voorzichtige Raad bewogen zijnde door zijn redenen, van die tijd af ook in de toekomst verboden heeft zodanige schouwtrappen en banken op te richten, welke zij alleen voor een zekere tijd toen opwierpen, en welke de stad in he t aanschouwen van die spelen begonnen was te gebruiken. Zo dan, dit alzo zijnde, met welk een vlijt en ijver zou die zelfde man zelfs de toneelspelers geweerd hebben, indien hij namelijk had durven weerstaan het aanzien degenen welke hij meende Goden te zijn, welke hij nochtans

niet verstond dat schadelijke geesten waren, of indien hij dat verstond, zo meende hij, dat men de Goden meer behoorde te verzoenen dan te versmaden. Want toen was de heidenen nog niet geopenbaard de leer van hierboven, die door het geloof het hart reinigt, en welke 's mensen genegenheid verandert, om met een nederige godzaligheid te omhelzen alle hemelse en boven-hemelse dingen, en welke eindelijk de mens verlost van de heerschappij der hovaardige geesten.

Hoofdstuk 32. VAN DE INSTELLING DER TONEELSPELEN.

Middelerwijl nochtans wilt aanmerken, gij die van dat niet weet, en wilt met uw verstand hierop acht geven, gij die u zelf veinst alsof gij geen kennis van dit alles had: gij allen tezamen, zeg ik, die, verlost zijn van zodanige Heeren, tegen uw verlosser murmureert. Want aangaande uw toneelspelen, welke anders niet zijn dan beschouwingen van alle schandelijkheden en vuile lichtvaardigheden, en daar benevens, welke anders niet zijn dan ongebondenheid aller- ijdelheden, dezelve zijn niet door de verdorvenheden van de mensen, maar door de bevelen van uw goden ingesteld, zo dat het met recht verdraaglijker en beter zou zijn, dat gij die genoemde Scipio goddelijke eer aan deed, dan dat gij zodanige Goden eert. Want deze Goden zijn geenszins beter geweest dan hun Priester. Gij toch, wilt nog eenmaal verstaan, indien uw gemoed, dat dronken en doorweekt is van alle dwalingen, welke het zolang ingezogen heeft, u toelaat enige gezonde rede te verstaan: want uw goden hebben u gelast, dat gij hun vermakelijke toneelspelen zou vertonen, om daardoor te doen ophouden de pest en andere besmettelijke ziekten der lichamen. Uw Priester daarentegen, om te voorkomen de pest en besmetting van de zielen, heeft u verboden het oprichten van tonelen. Kies nu, wie van beide u zult eren, indien gij door enig licht van het verstand de ziel hoger acht dan het lichaam. En voorwaar! die besmettelijke pest der lichamen is niet opgehouden, omdat bij dit strijdbare volk, dat te voren alleen gewend was aan de Circenische spelen, ingeslopen is de vermakelijke razernij van het toneelspel. Want de listigheid van de boze geesten, welke voorzag dat de pest evenwel op zijn behoorlijke tijd zou ophouden, heeft bij die gelegenheid gezocht wat anders in te voeren, namelijk een veel erger pest, waarin hij zich verheugd, te weten, niet voor de lichamen, maar voor de zielen, welke pest de gemoederen van deze ellendige mensen met zulke duisternis verblind, en met zulke gruwelijke lelijkheid onteerd heeft, dat zelfs tegenwoordig na de verwoesting van de stad Rome (hetwelk mogelijk ongelooflijk zal geacht worden, indien het van onze nakomelingen gehoord wordt), al diege nen, welke met de pest bevangen zijn, en welke van daar ontvluchtende, te Carthago gekomen, nu niet anders doen dan dagelijks elk om strijd in de speelhoven hun razende dolheid vertonen om de toneelspelers aldaar te aanschouwen.

Hoofdstuk 33. VAN DE GEBREKEN VAN DE ROMEINEN, WELKE DOOR DE VERWOESTING VAN HUN VADERLAND NIET VERBETERD ZIJN.

O uitzinnige zinnen en gemoederen, wat is dit toch een dolle razernij, dat gij, daar al de Oosterse volken treuren, en daar de grootste steden in de afgelegen hoeken van het aardrijk haar rouw en droefheid betonen, de Speelhoven bezoekt, naar dezelve toeloopt en ze vult, en daarom veel uitzinniger dingen bedrijft dan daar ooit geweest zijn. Voorwaar! deze smet en pest van de zielen, deze verwoesting van alle vroomheid en eerbaarheid vreesde van uwentwege die Scipio, toen hij verhinderde en verbood, dat men schouw- of speelhoven zou timmeren en oprichten; en toen hij ook zag, dat gij door weelde en voorspoed ligt zou bederven en te niet komen, en eindelijk, wanneer bij geenszins daartoe wilde verstaan, dat gij vrij en buiten alle zorg van de schrik van de vijanden zou wezen. Want hij kon niet begrijpen, dat de Republiek, bij het verval van goede zeden, ooit kon vaststaan en gelukkig blijven. Maar in u heeft meer kracht en aanzien gehad, hetgeen de boze geesten, u misleidende, hebben geraden, dan dat de wijze en voorzichtige mensen u

hebben ontraden en u zijn voorgekomen. En hiervan komt het, dat gij niet wilt dat het kwaad hetwelk gij doet, u zal toegeëigend worden, maar het kwaad dat gij lijdt, dat ontziet gij niet, toe te eigenen aan de tij de van de Christenen. Daarom in uw verzekering vanwege de vijanden zoekt gij niet een vreedzame en geruste Republiek, maar gij zoekt overdadigheid en dartelheid in alle zorgeloosheid en ongestraft te mogen oefenen, zodat gij verkeerd en bedorven zijnde door voorspoed, zelfs nu niet kunt verbeterd worden door tegenspoed. Daarom wat zijt gij voor mensen? De genoemde Scipio wilde, dat gij in gestadige vrees en schrik zou zijn vanwege de vijand, opdat gij niet te eniger tijd in overdadigheid zou wegvloeien, maar gij tegenwoordig zelfs van de vijand verjaagd en verdreven zijnde, hebt uw dartele overdadigheid niet kunnen inhouden of bedwingen, zodat gij het nut der straf geheel hebt verloren, zijnde de ellendigste geworden en de allerbooste gebleven. Dat gij in het leven gebleven zijt, is een genade Gods, welke door u te behouden, u vermaant, dat gij behoort verbeterd te worden door ware en oprechte boetvaardigheid. Want Zijn goedheid is zodanig jegens u geweest, dat Hij u, ondankbare mensen, deze weldaad gedaan heeft, dat gij óf onder de naam van Zijn dienstknechten, óf in de plaatsen van Zijn Martelaren en getuigen ontkomen zijt de handen van uw vijanden.

Hoofdstuk 34. VAN DE GOEDERTIERENHEID GODS, WELKE DE VERWOESTING VAN DE STAD ROME GEMATIGD HEEFT.

Men zegt van Romulus en Remus, dat zij een geheiligde toevluchtplaats en vrije berging ingesteld hebben, opdat ieder, die aldaar vluchtte, van alle beschadiging en straf vrij zou zijn, hetwelk zij deden om te dienen tot een middel, waardoor zij een grote menigte mensen zouden kunnen bijeen krijgen en alzo hun stad zouden mogen bevolken. Voorwaar een bewonderenswaardig voorbeeld, alzo het geschied is ter ere van Christus. Want even dat hebben tegenwoordig verordineerd de verwoesters van de stad, hetwelk te voren ingesteld hadden de stichters en opbouwers dezelve. Maar een groter zaak is dit, want zij hebben dat gedaan opdat het getal van de burgers zou vermeerderd worden; maar deze hetzelfde doende, hebben dat gedaan opdat een grote menigte hun vijanden zou mogen behouden en verschoond worden. Deze en meer andere dergelijke dingen, welke iemand overvloediger en bekwamer zou kunnen bijbrengen, kan bij gelegenheid het huisgezin van onze Heere Jezus Christus en het buitenlandse burgerschap van Koning Christus, zijn vijanden antwoorden.

Hoofdstuk 35. VAN DE HEIMELIJK VERBORGEN KINDEREN, WELKE DE KERK HEEFT ONDER DE GODDELOZEN, EN VAN DE VALSE CHRISTENEN, DIE BINNEN DE KERK ZIJN.

Ondertussen nochtans heeft dit burgerschap van Jezus Christus te bedenken, hoe zelfs onder hun vijanden nog velen schuilen, die eindelijk hun medeburgers nog zullen worden. En laat dezelve hun arbeid en hun aanspraak aan hen niet onnut of te vergeefs achten, uit oorzaak dat ze de vijand zó lang draagt tot de tijd komt van de laatste verklaring en belijdenis. Insgelijks ditzelfde burgerschap Gods zolang het buitenlands is in de wereld, heeft binnen zich ook zulke lieden, welke er mee verenigd zijn door de gemeenschap der Sacramenten, van welke sommige in het verborgen en anderen in het openbaar zijn. Deze ontzien zich niet, tezamen met de vijand te murmureren tegen God, wiens Sacrament zij dragen en daarom is het, dat zij met dezelve op de speelhoven gaan en vervallen nu weer met ons de kerken. Maar van de verbetering van sommige dezelve moet men daarom des te minder de moed verloren geven, omdat zelfs onder de openbare vijanden gepredestineerde vrienden verborgen zijn, welke alsnog niet alleen ons, maar ook zich zelf onbekend zijn. Want deze twee steden zijn in deze wereld als door elkaar gevlochten en vermengd, hetwelk zolang duren zal, totdat zij in het laatste oordeel zullen gescheiden worden. Daarom van beide deze steden opgang en voortgang en behoorlijk einde, zal ik alles wat ik nodig acht te zeggen, zoveel God mij Zijn genade zal geven, verhalen en

verklaren tot eer en verheerlijking van de stad Gods, welke door de vergelijking met haar tegendeel des te klaarder zal uitsteken en lichten.

Hoofdstuk 36. VAN WELKE ZAKEN MEN HEEFT TE SPREKEN IN DE VOLGENDE VERHANDELING.

Enige dingen heb ik nog te zeggen tegen hen, die de nederlagen en verwoestingen van de Romeinse republiek aan onze religie te laste leggen, uit oorzaak, gelijk zij zeggen, dat zij verhinderd zijn aan hun Goden te offeren. Insgelijks moet ik ook verhalen welk kwaad hen evenwel had kunnen overkomen, en daarenboven hoe hen genoeg zal schijnen dat kwaad, hetwelk hun stad geleden heeft, of ook hun provinciën die tot hun rijk behoorden eer hun offeranden verboden waren, welk kwaad alles tezamen zij buiten twijfel ons ook zouden toeschrijven, indien onze religie toen bij hen in het openbaar bekend geweest was, en dientengevolge onze religie hen verhinderd en weerhouden had van hun onheilige heiligheden en Godsdiensten. Daarom moet ik ook aantonen, hoe hun manieren zijn geweest, en waarom de ware God, in wie zijn macht alle Rijken zijn, hun verwaardigd heeft te helpen tot opkomst van hun Rijk, en hoe hen in het geheel niet geholpen hebben diegene, welke zij menen Goden te zijn; ja veel meer hoe zij met hun liegen en bedriegen hun zaken veracht en geschaad hebben.

Eindelijk zal daar gehandeld worden tegen hen, die, niettegenstaande zij met zeer klare redenen weerlegd en overtuigd zijn, evenwel staande willen houden, dat men de Goden behoort te eren niet om enig profijt in dit leven, maar om zodanig nut, dat na de dood zal zijn. Welke verhandeling, zoals ik meen, veel zwaarder zal zijn en daar benevens ook waardiger enige hoger aanmerking en onderzoeking, zodat men alhier van node zal hebben te handelen tegen de filosofen, niet zodanige, welke van de gemene hoop zijn; maar tegen hen, welke onder hen in vermaardheid van eer de heerlijkste zijn, en daar benevens in vele dingen eens zijn met ons gevoelen: zodat wij zullen hebben te spreken van de onsterfelijkheid van de ziel, en hoe de ware God de wereld geschapen heeft, voorts ook van Zijn voorzienigheid door welke Hij al het geschapene regeert. Maar aangezien men hen ook in zulke dingen, die zij tegen ons gevoelen, behoort te weerleggen, zo is het, dat wij ook aangaande deze dienst niet in gebreke moeten blijven, zodat wij naar de kracht, die God ons zal meedelen, de weerleggingen der goddelozen zullen weerleggen, opdat wij alzo behoorlijk mogen voorstaan de stad Gods, insgelijks de ware godzaligheid en de oprechte dienst van God, waarin alleen onze waarachtige en eeuwige gelukzaligheid beloofd wordt. Laat dit dan het einde zijn van dit eerste stuk, opdat wij daarna mogen aanvangen, hetgeen wij voorts voorgenomen hebben.

AURELIUS AUGUSTINUS VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

BOEK 2

Oude uitgave 1646:

het eerste deel begint met boek 1 en eindigt met boek 5

Hoofdstuk 1. VAN DE MANIER DER ONDERHANDELINGEN MET DE WEERSPREKERS, WELKE MEN NOODWENDIG TEGEN HEN MOET GEBRUIKEN.

Bijaldien het zwak gevoel van de menselijke onderhandelingen niet openlijk durft weerstaan de aller-klaarste reden der waarheid, en daarentegen bijaldien de zaken zó stonden, dat de mensen graag en gewillig hun krankheid voegden onder de gezonde leer als onder een medicijn, tot tijd en wijle, dat zij door Goddelijke hulp, (welke het geloof der Godzaligheid verkrijgt) genezen worden: voorwaar! er zou geen lange rede nodig zijn om iedere dwaling en valse mening te weerleggen voor zodanige, namelijk die wél voelen, en hun voelen met genoegzame woorden uitdrukken. Maar nu, terwijl dit de meeste en grootste ziekte is van vele dwaze en onwijze gemoederen, dat zij hun onverstandige en onvernuftige bewegingen, zelfs nadat er volkomen reden gegeven is, nl. zodanige als de een mens de andere schuldig is, dat zij dezelfde zeg ik, hetzij door al te grote blindheid, waardoor men zelfs klare en openbare dingen niet ziet, hetzij door een harde hardnekkigheid, waardoor men ook dat wat men ziet, niet wil lijden of verdragen, evenals de rede en de waarheid zelf voorstaan; zo is het, dat wij ook noodzakelijk in het brede moeten verhandelen zelfs klare dingen, niet alleen om aanschouwd te worden van hen, die dezelfde niet zien, maar ook om de tastende en knipogende dezelfde zo voor te dragen, dat zij enigszins van door hen mogen gevoeld worden. Intussen, wat mate en einde zal er zijn van gesprekken en onderhandelingen, indien wij menen, dat men altijd hen, die antwoorden, weer zal antwoorden. Want deze mensen zijn zodanig, dat zij of niet kunnen verstaan wat er wordt gezegd of zij zijn zo hard door de boosheid van hun gemoed, dat, al is het, dat zij dat verstaan, zij evenwel zich niet willen onderwerpen. Hierop antwoorden zij gelijk daar geschreven is en spreken boosheid, en blijven altijd ijdel zonder vermoeid te worden, welke tegenspraak, indien wij zo dikwijls willen weerleggen als zij voorgenomen hebben met een stout voorhoofd zelfs daarnaar niet te vragen wat zij zeggen, als zij slechts enigszins onze onderhandelingen mogen weerspreken. Voorwaar! u zult daaruit zien en bekennen, dat dat een oneindige moeite was, en daarnevens een arbeid, welke heel ellendig, onvruchtbaar en te vergeefs was. Daarom mijn lieve zoon Marcellinus! zou ik niet graag u of anderen, welke deze mijn arbeid om de liefde van Christus wil nuttig en overvloedig van dienst kan zijn, tot zulke rechters van mijn schriften hebben, dat u altijd, wanneer u hoort dat tegen hetgeen u leest, iets gesproken wordt, enig nieuw antwoord van mij zou willen eisen, opdat niet geschiedt, dat zodanige mensen eindelijk gelijk worden aan die vrouwen, van welke de Apostel vermaant, zeggende: (2 Timotheüs 3:7) hoe zij altijd leren en nimmermeer tot de kennis der waarheid komen.

Hoofdstuk 2. KORT VERHAAL VAN HETGEEN IN HET EERSTE BOEK VERHANDELD IS.

In het voorgaande boek, toen ik begon te handelen van de stad Gods, bij welke gelegenheid dit hele werk door Zijn hulp bij de hand genomen is, is mij allereerst in de zin gekomen om te beantwoorden diegenen welke al deze oorlogen, waardoor de wereld beroerd werd, en bijzonder onderscheiden verwoestingen van de stad Rome door de Barbaren (Gothen) aan de Christelijke religie ten laste leggen uit oorzaak, dat zij door dezelfde belet zijn met hun

boze offeranden de duivel te dienen, daar zij veelmeer behoorden te bedenken dit Christus toe te schrijven, nl. dat de Barbaren om Zijn naam tegen de orde en het gebruik van de oorlog de plaatsen van de ware godsdienst en de allergrootste kerken hun vrij vergund hebben om aldaar te mogen vluchten, ja dat zij in velen de behoorlijke godsdienst, die Christus toekwam, niet alleen de oprechten, maar ook zulken, die door vrees versierd werden, zo geëerd hebben, dat zij geoordeeld hebben tegen hen al datgene ongeoorloofd te zijn, wat anders volgens het recht van de oorlog geoorloofd was. Ondertussen is vanwege dat de vraag geworden waarom de goddelozen en ondankbaren ook deze Goddelijke weldaden deelachtig zijn geweest, en waarom ook al die zware en harde dingen, welke aldaar vijandelijk bedreven zijn, beide de godzaligen en de goddelozen tegelijk getroffen hebben. (Dit is, zegt Plutarchus, de voornaamste vraag van die filosofen geweest, welke ontkenden, dat de wereld door de voorzienigheid Gods geregeerd wordt.) Welke vraag alzo zij zich in vele dingen in deze wereld uitbreidt, hetzij óf in de dagelijkse weldaden Gods, óf ook in de straffen en nederlagen der mensen, zo is het dat dezelfde, uit oorzaak dat beide deze dingen zowel diegenen die wél leven als degenen die kwalijk leven, zonder onderscheid in het algemeen overkomen, vele mensen grotelijks bekommeren en bezwaren. Daarom is het, dat ik naar gelegenheid van mijn voorgenomen werk, bij deze zaak ook wat lang gestaan heb, bijzonder daarom, opdat ik voornamelijk zou mogen troosten de heilige vrouwen, en haar die godzalig en eerbaar zijn, met name zodanige, in welkevan de vijanden dat bedreven is, dat haar pijn van schaamte aangebracht heeft, hoewel het de standvastigheid van haar eerbaarheid niet benomen heeft, zodat zij daarom zich niet behoefden te bedroeven vanwege haar leven, alzo daar bij haar geen reden was om bedroefd te kunnen zijn vanwege enige boosheid. Daarom heb ik ook een weinig gesproken en verhandeld tegen hen, welke met een onbeschaamde dartelheid gaan lasteren en bespotten de Christenen, zijnde in die gemene moeilijkheden en tegenspoeden, en daarenboven welke zich ook niet ontzien te spotten met de reine schaamte der verootmoedigde vrouwen, niettegenstaande dezelfde voor eerbaar en heilig bekend zijn. Daarna heb ik bewezen tegen dezelfde, hoe zij zelf aller-boost en aller-ongeschiktst zijn, en hoe zij verre ontaard en afgeweken zijn van die Romeinen zelf, wier ontelbare heerlijke daden zozeer geprezen en met zo eerlijke gedachtenis van schriften beschreven zijn, ja dat zij genoegzame heftige vijanden van hun eer geworden zijn; zodat zij de heerlijke stad Rome, die door de gestadige zorg, vlijt en arbeid van hun voorouders opgebouwd en verheerlijkt is, erger gemaakt hebben, terwijl zij stond dan toen zij verwoest werd. Want in haar verwoesting zij n alleen vervallen de stenen en houten; maar in haar leven is alles vervallen, niet alleen de sterkten der muren, maar ook de sterkten en rechte versierselen der manieren, zodat hun harten met gruwelijker begeerlijkheden gebrand hebben dan de huizen der stad door de vlammen van het vuur. Zo dan, met dit te verhandelen, heb ik het eerste Boek geëindigd. Ondertussen heb ik voorgenomen te verhandelen, welke tegenspoeden en rampen deze stad geleden heeft van haar oorsprong af, zo bij zich zelf als in de provinciën en landen, die onder haar stonden, welk een en ander zij ongetwijfeld ook aan de Christelijke religie te laste zouden leggen, indien het geweest was, dat toen de Evangelische leer tegen hun valse en bedrieglijke Goden onder hen was gepredikt geworden.

Hoofdstuk 3. WELK KWAAD de ROMEINEN OVERGEKOMEN IS TOEN ZIJ DE GODEN EERDEN NL. EER DE CHRISTELIJKE RELIGIE ONDER HEN TOENAM.

Doch u zult denken, terwijl ik dit alles verhaal, dat ik spreek en handel tegen de ongeleerden, uit wier ongeleerdheid en groot onverstand ook dit spreekwoord voortgekomen is: 'De regen blijft achter en houdt op, uit oorzaak van de Christelijke naam en religie'. (Goddeloos en lasterlijk spreekwoord, waarvan Tertulianus en Cyprianus ook gewagen. Indien de Tiber over de muren loopt, indien de Nijl niet over het veld stroomt,

indien de aarde beeft, indien er sterfte en dure tijd is, straks legt men dat aan de Christelijke religie te laste, en men roept: weg met de Christenen! voor de leeuwen!) Ondertussen zijn er ook enigen onder hen, die in de vrije geleerdheid opgetogen en onderwezen zijn en die ook de geschiedenis beminnen, door welke zij dit alles te weten kunnen komen. Zij veinzen evenwel, alsof zij dat niet wisten, teneinde zij de menigte der ongeleerden des te vijandiger tegen ons mogen maken, en met name arbeiden zij hiertoe om het gemene volk wijs te maken, hoe al die nederlagen en moeilijkheden alleen geschieden uit oorzaak van de Christelijke naam, die met een wijdlopend gerucht en een zeer heerlijke naam tegen en boven al hun Goden overal zich verspreidt en uitbreidt. Maar hiertegen zeg ik, dat zij met ons eens willen overleggen met welke zwakheden en hoe menigmaal het Romeinse Rijk tevoren bezwaard en verwoest is geweest, nl. eer Christus in het vlees gekomen was, en eer Zijn naam met zulk een heerlijkheid, welke zij tevergeefs hem misgunnen, de volken is bekend gemaakt, en vermaan hen verder, dat zij in de verhaalde moeilijkheden hun Goden voorstaan indien zij kunnen, want zij eren hun Goden daarom, opdat hun dienaars zodanige moeilijkheden niet zouden lijden, of onderworpen zijn, hetwelk zij nu enigszins schijnen te verschonen uit oorzaak, dat, bijaldien zij iets daarom nu lijden, zij dat later aan ons willen toegeschreven hebben. Maar waarom hebben de Goden toegelaten, dat hun dienaars overgekomen zijn zodanige dingen als ik verhalen zal, nl. eer de verklaarde naam Christus hen in de weg was, en eer dezelfde hun offeranden belette?

Hoofdstuk 4. HOE DE DIENAARS DER GODEN VAN HUN GODEN NOOIT ENIGE ONDERWIJZING DER DEUGD ONTVANGEN HEBBEN, EN HOE ZIJ IN DE BEDIENING VAN HUN GODSDIENSTEN EN OFFERANDEN ZEER SCHANDELIJKE DINGEN GEDAAN HEBBEN.

Vooreerst heb ik hier te vragen, waarom hun Goden geen zorg hebben willen dragen en orde stellen, dat zij in hun gemene omgang des levens zulke aller-booste en ongeschiktste manieren ónder elkaar niet zouden hebben. Want aangaande de ware God, deze heeft met recht hen, van wie Hij niet geëerd wordt, klein geacht en is hen voorbij gegaan. Zo dan, die Goden, van wier godsdienst de aller-ondankbaarste mensen klagen dat zij weerhouden worden, waarom hebben zij hun dienaars niet geholpen met enige wetten en zeden, teneinde zij wél en geschikt onder elkaar zouden leven? Maar het is recht, en het een is naar het ander, want gelijk zij waargenomen hebben hun offeranden, alzo hebben de anderen waargenomen hun daden. Maar zij antwoorden, dat ieder boos is door zijn eigen wil. Maar evenwel betaamde het hun Goden, die hun raadgevers waren, geenszins voor de volken die hen eerden, te verbergen de onderwijzingen van een goed leven, terwijl zij daarentegen met een klare verkondiging hun deelachtig behoorden te maken, en daarnaast behoorden zij ook door profeten aan te spreken en te bestraffen diegenen, welke zondigden; insgelijks behoorden zij ook bedreigingen van straffen te doen aan hen, die kwalijk handelen, en daarentegen heerlijke beloningen te beloven aan degenen, die wél doen en goed leven. Maar waar is, ooit iets dergelijks in de tempels van hun Goden met een klare en luide stem gepredikt en geleerd? Wij zijn eens in onze jonkheid gekomen op een schouwspel en aller-ongeschiktst spotspel. Aldaar zagen wij die dolrazende Priesters, en daarnaast hoorden wij die grappige koorzangers, en verder vermaakten wij ons in die aller-schandelijkste spelen, welke ter ere van de Goden en Godinnen gedaan werden. Want daar werden ter ere van de Hemelse maagd en van Berecynthia, de moeder aller- Goden, zodanige oneerlijke dingen in het openbaar voor haar stallingen en geheiligde zitplaatsen op de jaarlijkse feestdag van haar wassingen, door de aller-booste en lichtvaardigste toneelspelers gezongen, welke heel onbetamelijk waren te horen, ik zeg niet alleen voor de moeder der Goden, maar voor iedere moeder, zelfs van gemene Raadsheren, of van andere gemene eerlijke lieden, ja zodanige dingen, die heel onbetamelijk waren te horen zelfs voor iedere moeder van deze toneelspelers. Want de menselijke schaamte heeft nog enige

eerbied voor zijn ouders, welke de boosheid zelfs niet geheel kan te niet doen en weg nemen. Daarom zouden zelfs de toneelspelers zich schamen bij huis, in tegenwoordigheid van hun moeders, deze schande van oneerlijke woorden en daden. En evenwel deze schandelijkheid bedrijven en spelen zij in het openbaar, in tegenwoordigheid van de moeder aller- Goden, en daarnaast ten aanschouwe en ten aanhore van een zeer grote menigte, beide van mannen en vrouwen, welke menigte tegenwoordig komt en staat, uitgelokt zijnde door nieuwsgierigheid, maar scheidende, zo is het dat zij beschaamd weggaat met kwetsing van haar eerbaarheid. Daarom vraag ik, wat men dan mag noemen heiligschendingen, indien dat heiligheden zijn? Of wat men zal noemen bevlekking, indien dat is een wassing? Boven dit alles werden deze dingen tafelgerechten genoemd, even alsof men een maaltijd ging houden, waardoor de onreine duivelen, evenals door hun eigen spijs, zouden mogen gevoed en verzadigd worden. Want wie verstaan niet hoedanige geesten die zijn, welke in zodanige oneerlijke vuiligheden hun vermaak scheppen, of het moest zijn, dat zij zo onkundig waren, dat zij heel niet wisten dat er onreine geesten waren, welke de mensen onder de naam der Goden bedriegen; of het moest zijn, dat zij zodanig leven leiden, in hetwelk zij liever hen dan de ware God te vriend hebben, en ook als zij vergramd zijn, hen veel meer vrezen.

Hoofdstuk 5. VAN DE VUILE EN REINHEDEN MET WELKE DE MOEDER DER GODEN VAN HAAR DIENAARS GEËERD WORDT.

Doch ik. zou geenszins in deze zaak tot rechters begeren diegenen, welke zich dagelijks meer zoeken te vermaken met de gebreken van hun schandelijke gewoonte, dan dat zij tegen dezelfde zouden strijden, maar ik zou allerliefst tot rechter begeren die Scipio, die van de Raad voor de vroomste man verkoren en bekend is, en door wiens handen het beeld van deze duivel gedragen is en in de stad gebracht. Vooreerst zou ik hem verzoeken, dat hij ons zou willen zeggen, of hij niet zou wensen, dat zijn moeder zodanige diensten en weldaden aan de republiek mocht gedaan hebben, dat men haar waardig acht door algemeen besluit goddelijke eer toe te eigenen, nl. op zodanige wijze gelijk men weet dat de Grieken, Romeinen en andere volken dat aan enige sterfelijke mensen toegeëigend hebben, wier goede diensten en weldaden zij grotelijks achten, dat dat zij ook geloven dat zij onsterfelijk geworden en onder het getal der Goden opgenomen en gerekend zijn. Voorwaar! ik meen hij zou zodanige gelukzaligheid voor zijn moeder, indien het mogelijk was, wensen. Maar indien wij daarna hem vroegen, of hij ook onder haar goddelijke eer wilde vermengd hebben die voorgaande schandelijkheden, zou hij dan niet openlijk uitroepen dat hij liever had dat zijn moeder dood bleef liggen, dan dat zij tot zulk een einde als Godin zou leven, om met lust zodanige lelijkheden aan te horen? Voorwaar! het zij verre, dat die Raadsheer van het Romeinse volk, welke met zulke wijsheid en verstand begaafd was, dat hij geenszins wilde toelaten dat men een schouw- of speelhof zou timmeren in een stad van kloeke en voortreffelijke mannen, dat die zou gewild en toegelaten hebben, dat men zijn moeder alzo zou eren, nl. dat men met zodanige godsdiensten en offeranden haar als een Godin zou eren, door welke zelfs een gehuwde vrouw wanneer zij die alleen met woorden en met de mond hoorde vertellen, geëerd zou wezen. En hoe zou hij enigszins kunnen geloven, dat de eerbaarheid van deze aller-loffelijkste vrouw, alzo door de Godheid zou kunnen veranderd worden, dat zij tevreden zou zijn, dat haar dienaars haar met zulke ongeschikte eer zouden dienen, zodanig zeg ik, dat indien zij onder de mensen nog leefde en wandelde, en indien het dan in haar tegenwoordigheid gebeurde, dat men zodanige vuile lasterwoorden tegen iemand sprak, haar vrienden, haar man en kinderen zich met recht van harentwege zouden schamen, bijaldien zij haar oren niet toesloot en met haast van daar niet vertrok. Zo dan, zulk een moeder der Goden, welke zodanig is, dat ieder van de schandelijkste mensen zich schamen zou haar tot moeder te hebben, willende de Romeinse gemoederen innemen en tot zich

trekken, heeft gezocht de aller-vroomste man, niet om hem door hulp en vermaning zodanig te maken, maar om hem door schandelijke bedriegerijen te vangen en te verstrikken, zijnde in dit opzicht gelijk aan haar, van wie geschreven is: Een vrouw zoekt te vangen de kostelijke zielen der mannen.' Want dit heeft zij gezocht, dat nl. dat voortreffelijk gemoed en van zo goede inborst door deze verklaring even als door een goddelijk getuigenis, zou verhovaardigd worden, teneinde hij zelf, menende waarlijk de aller-vroomste en beste te zijn, niet zou bekommerd wezen om te zoeken de ware godzaligheid en oprechte religie, zonder welke alle verstand, hoe prijselijk ook, door hovaardigheid geheel verijdeld en te niet gedaan wordt. Daarom zeggen wij tot besluit, hoe kan het anders zijn dan door bedriegerij en loosheid, dat deze Godin de aller-vroomste man gezocht heeft, nademaal zij zodanige dingen zoekt te hebben in haar godsdienst en offeranden, van welke de aller-vroomste mannen een afkeer zouden hebben, dat men die over hun tafels en maaltijden zou oefenen.

Hoofdstuk 6. HOE DE GODEN DER HEIDENEN, NOOIT DE MENSEN ENIGE LERINGEN VAN WÉL TE LEVEN, GEGEVEN HEBBEN.

En dit is ook de oorzaak, dat deze Goden geen acht geslagen hebben op het leven en de manieren der sleden en volken, welke hen eerden; zulks, dat zij zonder enig verbond en schrikkelijke bedreiging van straffen toegelaten hebben, dat de mensen met zulke gruwelijke boosheden geheel zouden vervuld worden, niet alleen in de akker en op de wijnbergen, niet alleen in het huis en in het geld, niet alleen in het lichaam, dat onder de ziel staat, maar ook zelfs in de ziel en in het gemoed, hetwelk een regeerder en bestuurder van het vlees is. Of indien zij willen zeggen, dat zij verboden hebben, laat dan dat betoond en bewezen worden. Het is waar, zij roemen ons, maar ik weet niét van welke stille suizingen en mompelingen, die alleen in de oren van weinigen opgevangen worden, en welke als door een verborgen godsdienstigheid de mensen overgegeven zijn, waardoor zij willen zeggen, dat de vroomheid en eerbaarheid des levens kunnen geleerd worden; maar dit zeg ik hun, laat eenmaal zodanige plaatsen aangewezen en verhaald worden, welke toegeëigend zijn tot zodanige vergaderingen, niet dat men spelen oefent met oneerlijke woorden en gebaren van toneelspelers, noch ook daar men met uitstorting van allerlei schandelijkheid het feest Fugalia oefent, hetwelk met recht genoemd wordt een feest van Fugalia of ontvliedingen, maar ik meen, van schaamte en eerbaarheid. Deze vergaderingen bedoel ik niet, maar ik meen zodanige vergaderingen, alwaar de volkeren tezamen komen om aan te horen, wat de Goden leren en bevelen van het weerhouden der gierigheid, insgelijks van de verbreking en betonen der eergierigheid, voorts ook van het bedwingen der onkuise en overdadige lusten; ja eindelijk alwaar de ellendige mensen kunnen leren datgene, wat Perzius vermaant dat men behoort te leren, zeggende: Leert toch, u ellendige mensen! en onderzoekt de oorzaak der dingen, nl. wat wij zijn en waartoe wij geboren werden in dit leven, insgelijks welke order ons gegeven is, en voorts hoe ligt onze wederkeer zij van het rechte perk, nl. de deugd; daarenboven ook vanwaar wij gekomen zijn. Wijders met hoedanige matigheid men naar rijkdom zal staan, wat er ook geoorloofd zij te wensen, daarnaast ook, welk nut het harde geld kan aanbrengen, en hoeveel men behoort uit te delen aan zijn Vaderland en aan zijn lieve vrienden: eindelijk, hoedanig God wil dat u zult zijn, en in welke staat u hier op aarde gesteld bent in de menselijke zaken. Laat toch gezegd worden in welke plaatsen deze leringen van de Goden plachten geleerd en voorgesteld te worden, en in welke plaatsen dit van de volkeren die hen dienen, met grote menigte en toeloop placht aangehoord te worden, gelijk wij betoond hebben van onze kerken, nl. dat dezelfde zo wijd en breed als zich de Christelijke religie uitspreidt, daartoe overal ingesteld zijn.

Hoofdstuk 7. HOE DE GEDICHTEN DER FILOSOFEN BUITEN DE GODDELIJKE SCHRIFTUUR ONNUT ZIJN, EN HOE DE MENS, DIE TOT ALLE BOOSHEID GENEGEN IS, MEER BEWOGEN WORDT TOT KWAAD DOOR HETGEEN DE GODEN GEDAAN HEBBEN, DAN DOOR HETGEEN DE MENSEN GELEERD HEBBEN.

Doch mogelijk zullen zij ons hier verhalen van de scholen en diepgrondige onderhandelingen der filosofen. Maar hierop antwoord ik ten eerste, dat zij geen Romeinen zijn geweest, maar Grieken. Of indien zij willen zeggen, dat dezelfde daarom Romeinen geworden zijn, mits nu ook Griekenland een Romeinse provincie is geworden, zo antwoord ik, dat deze scholen geen onderwijzing zijn der Goden, maar dat dezelfde uitgevonden en op gekomen zijn door mensen, welke, begaafd zijnde met zeer scherpzinnig verstand, enigszins gepoogd hebben door hun vernuftige overleggingen te onderzoeken, wat er verborgen was in de Natuur, en wat men in de gemene manieren behoorde te betrachten en wat men ook behoorde te schuwen; wijders wat er ook in de gemene regelen van de kunst der redesluiting door vaste en zekere samenbinding volgde, of dat er niet in volgde, of ook tegenstrijdig was. En voorwaar, sommigen van hen hebben óók, zoveel als zij van God geholpen zijn, enige grote dingen gevonden; maar aangezien zij door hun menselijk vernuft soms wederom verhinderd zijn, zo is het, dat zij ook grotelijks hebben gedwaald, des temeer terwijl de Goddelijke voorzienigheid hun hoogmoed rechtvaardig heeft weerstaan, opdat zij ons alzo door vergelijking van ons zelf met hen zou aanwijzen de oprechte weg der godzaligheid, die door nederigheid opklimt tot hetgeen hoog en van boven is; van hetwelk wij hierna met wil en believen van de ware God onze Heere overvloediger gelegenheid zullen krijgen om daarvan te spreken. Maar indien de filosofen iets gevonden hebben, dat men zou mogen achten genoeg te zijn om een goed leven te leiden, en het eeuwig gelukzalig leven te verkrijgen, zou men niet zeggen, dat het billijker was, dat men een zodanige Goddelijke eer zou toe-eigenen? Zou het ook niet beter en eerlijker zijn, dat in een zekere tempel van Plato zijn boeken gelezen werden, dan dat in de tempels der duivelen de Gallische Priesters ontmand, de onkuise burgers geheiligd en enige dolrazende mensen gesneden werden, en voorts alle andere dingen bedreven werden die ongeschikt en wreed zijn, gelijk men weet dat in de verhandelingen van de feesten en offeranden van zodanige Goden plachten geoefend te worden? Ja zou het ook niet beter zijn de jeugd tot gerechtigheid op te trekken en te onderwijzen in het lezen van de wetten der Goden dan dat men ijdel en zonder enige vrucht gaat prijzen de wetten en instellingen der voorouders? Want al de dienaars van zulke Goden hebben daarna volgens de aandrijving van hun boze lust, welke gelijk Perzius zegt 'met een heet vergif besmet is,' meer gezien op hetgeen Jupiter gedaan heeft, dan op hetgeen Plato geleerd, of Cato bestraft heeft. Een lichtvaardig jongeling bij Terentium komt bij geval te zien een zekere schilderij, welke aan een wand geschilderd was, in welke schilderij begrepen was, hoe Jupiter, gelijk men zegt, aan Danaë eertijds in haar schoot gestuurd had een gouden regen. Ditzelfde neemt hij straks tot zijn voordeel, en zoekt zijn schandelijkheid door dit groot, aanzienlijk voorbeeld te verschonen, want hij beroemt zich, dat hij hierin God navolgt. Maar welke God toch, zegt hij? Die nl., welke de tempelen des Hemels met groot geklank en donder doet schudden. Zou ik, veracht mens dan, zegt hij voorts, dat niet mogen doen? O ja, ik heb dat gedaan en ook graag.

Hoofdstuk 8. VAN DE TONEELSP ELEN, IN WELKE DE GODEN DOOR HET OPENBAREN VAN HUN SCHANDELI JKHEDEN NIET VERGRAMD, MAAR VERZOEND WERDEN.

Maar zeggen zij, deze dingen werden niet verhandeld op de feesten en offeranden der Goden, maar in de fabelen en gedichten der poëten, waartegen ik niet zeggen wil, dat hun verhandelingen der feesten schandelijker zijn dan de verhandelingen der toneelspelen. Maar dit zeg ik, dat de historie hun zelfs zal overtuigen van hetgeen zij ontkennen, nl. dat

de Romeinen deze zelfde spelen, in welke de gedichten der poëten de overhand hebben, niet door domme en onverstandige gedienstigheid op de feesten van hun Goden bij zich zelf ingevoerd hebben, maar dat de Goden zelf dat gedaan hebben terwijl zij hun streng hebben bevolen en enigszins ook afgeperst, dat zodanige spelen ten dienste van hen openbaar op hun hoogfeest elk jaar zouden geoefend worden, en dat dezelfde ter ere van hen zouden geheiligd worden. Dit heb ik in het eerste boek met een klein verhaal kort aangeroerd. Want de toneelspelen zijn op een zekere tijd toen er een zware sterfte kwam door bevel van de opperste Priesters te Rome allereerst ingesteld. Aangaande dit, wie zal er zijn, die niet menen zal, dat hij om wel te leven veel meer heeft na te volgen dat als er verhandeld werd in de spelen, die door Goddelijk bevel ingesteld zijn, dan dat hij zou navolgen dat als er geschreven staat in de wetten, die door mensenraad gemaakt en afgekondigd werden? Ondertussen aangaande, de poëten indien zij met enige leugenachtige kluchten versierd hebben dat Jupiter een overspeler is, zo zeggen wij, dat de Goden, hoewel zij eerlijk zijn en niettemin zulke schandelijkheid door menselijke spelen zich te voren laten opdichten, tegen hen geenszins schuldig geweest zijn enige straf te doen, uit oorzaak, dat zij te voren in anderen verzuimd hadden zich daarom te vergrammen en daarover wraak te doen. Zo dan, deze 'en zodanige zijn de toneelspelen, welke men acht verdraaglijk te zijn, nl. hun blij- en treurspelen, dat is, hun versierde kluchten der poëten, welke zij verhandelen ten aanschouwe van ieder met grote schandelijkheid van vele dingen, maar alzo dat dezelfde geenszins gesteld zijn met uitspraak van vele oneerlijke, vuile woorden, gelijk in meer andere dingen anderszins geschiedt, daarom ook in het leren van zodanige wetenschappen, welke eerlijk en vrij genaamd werden. Ook werden de kinderen gedwongen door de oude mannen om dezelfde te lezen en van buiten te leren.

Hoofdstuk 9. HOE DE OUDE ROMEINEN VERSTAAN HEBBEN, DAT MEN HET GROTE VRIJSPREKEN EN VRIJSCHRIJVEN DER POËTEN BEHOORDE TE BEDWINGEN HETWELK NOCHTANS DE GRIEKEN VOLGENS HET OORDEEL VAN HUN GODEN, HUN NAAR EIGEN LUST VR IJGELATEN HEBBEN.

Maar nochtans wat in dit opzicht de oude Romeinen gevoeld hebben, dat getuigt Cicero in die boeken, welke hij over de Republiek geschreven heeft, alwaar Scipio, van deze zaak sprekende, aldus zegt: Nooit zouden de spelen vanwege hun schandelijkheden op de speelplaatsen goed kunnen gekend worden, tenzij het, dat dat de gewoonte en de manier van ons leven alzo toeliet. Maar enige oude Grieken intussen hebben gestadig van hun boze en verkeerde meningen behouden, ja bij hen is ook door een wet toegelaten geweest, dat men in ieder spel dat met naam en toenaam mocht zeggen als men wilde, en van wie men wilde. Daarom zoals die Afrikaanse Scipio in dezelfde boeken spreekt: 'Wie is het, die door zodanig toneelspel niet geraakt werd, of veelmeer, wie heeft het niet gekweld of getergd, ja wie heeft het ooit gespaard en verschoond? En schoon het zelf heeft geraakt en berispt enige boze mensen onder het volk, en tevens enige oproerige burgers in de Republiek, gelijk daar zijn geweest Cleon, Cleofon en Hyperbolus: welaan zegt hij, laat ons, dat lijden en u toegeven, hoewel het beter is dat zulke burgers zullen vermaand en bestraft worden van de tuchtmeester dan van de poëten, maar wat voegt het, dat men de vrome Pericles, die zo vele jaren en zo trouw met groot aanzien zijn gemeente beide in vrede en in oorlog, geregeerd heeft, zo schandelijk met openbare gedichten ging lasteren, en daarenboven zo oneerlijk op het toneel ging doorhalen, dat heeft hen niet meer gevoegd en betaamd, zegt hij, dan alsof onze Plautus of Navius hadden willen lasteren Publius en Cneus Scipio, en alsof Cicilius van Marcus Cato kwaad had willen spreken. En een weinig daarna zegt hij, daarentegen onze twaalf tafelen, nadat zij enige weinige zaken bevolen hadden met lijfstraf te straffen, zo is het dat zij onder dezelfde ook nodig geacht hebben deze wet te stellen, nl.: indien iemand gespeeld of enig gedicht gemaakt had, dat een ander enige oneer of schande te laste legde, dat hij ook aan de wet des doods zou schuldig zijn. Voorwaar zeer heerlijk en

wél; want ons leven zijn wij schuldig te stellen onder het oordeel en wettig onderzoek van de overheden, en niet onder het lichtvaardig, lasterend verstand der poëten. Insgelijks zijn wij niet gehouden enigen smaad en laster te horen dan onder zodanige conditie, dat het geoorloofd is, zich zelf te verantwoorden en in het gericht te verweren. Dit alles heeft mij goed gedacht uit het vierde Boek van Cicero, van de Republiek, van woord tot woord uit te trekken, uitgezonderd alleen, dat door mij enige weinige woorden, om de zaak beter te verstaan, óf overgeslagen of een weinig veranderd zijn, want dezelfde woorden dienen grotelijks tot de zaak, die ik, indien ik mag, poog te verklaren. Zo dan, daarna zegt hij meer andere dingen, en besluit alzo deze plaats, dat hij eindelijk aantoont, hoe het de oude Romeinen misnoegd heeft, dat enig levend mens op het toneel óf geprezen, óf gelasterd zou worden. Maar gelijk ik gezegd heb, dit hebben de Grieken alzo niet gewild, maar begeerden, dat er vrijheid zou zijn, hetwelk hoewel het oneerlijker was, nochtans was het beter met de spelen, die op de feesten der Goden geschiedden, overeenkomend; want zij zagen, dat deze lasteringen hun Goden lief en aangenaam waren, nl. niet alleen de lasteringen der mensen, maar ook der Goden zelfs welke openbaar in het toneelspelen geschiedden; waarover het hun ook evenveel was, hetzij dat dezelfde door de poëten waren versierd, hetzij dat er enige ware schandelijkheden verhaald en gespeeld werden in de schouwhoven. En dit alles werd bij de dienaars der Goden niet alleen belachelijk gehouden, maar het was te wensen geweest, dat zij het ook niet waardig geacht hadden om na te volgen. Zo dan, hierover hebben zij het ook voor een al te hovaardige za ak gehouden; nl. dat men de eer van hun overheden en burgers zou sparen, daar zelfs de Goden niet gewild hebben, dat zij in hun eer zouden gespaard en verschoond worden: want dat men hierover bijbrengt tot verschoning hoe de lasteringen, die zij tegen de Goden spreken, niet waar zijn, maar vals en versierd, dat maakt de zaak des te erger, indien u wilt spreken naar de godzaligheid van de religie. En indien het zo is, dat u de boosheid van de duivelen terecht overlegt, wat kan er dan listiger aangelegd worden om de mens te bedriege n, dan dit alles? Ondertussen staat hier te bedenken, wanneer men lastert en schande uitwerpt tegen een goede en voordelige overste van het Vaderland, is dat daarom niet des te onbehoorlijker en oneerlijker naarmate het verder van de waarheid is, en naarmate het ook vreemder is van zijn leven? Daarom, welke straffen zullen ooit zwaar genoeg kunnen verordineerd worden, wanneer zelfs aan God zulk een schandelijke laster en groot ongelijk geschiedt?

Hoofdstuk 10. MET WELKE LOOSHEID OM DE MENSEN TE BESCHADIGEN, DE DUIVELEN WILLEN, DAT MEN VERSIERDE WAARACHTIGE LASTERINGEN VAN HEN ZAL VERTELLEN.

Intussen nochtans zo is het, dat de boze geesten, welke zij menen Goden te zijn, ook willen, dat men van hen zal verhalen en spreken zodanige dingen als zij nooit bedreven hebben, nl. daarom, opdat zij der mensen gemoederen met zodanige meningen evenals met netten zouden verstrikken en daardoor hen zouden mogen bij zich trekken tot de verordineerde straf, zodat het hen ook evenveel is of nl. enige mensen dat bedreven hebben, welke zij, als een welbehagen hebbende in de menselijke dwalingen, graag voor Goden willen gehouden hebben, en wat meer is, in plaats van welke zij meermalen ook zichzelf, door duizenderlei kunsten van schade en bedrog weten voor te doen om van de mensen geëerd te worden. Zo dan nl. de Grieken bemerkten en verstonden dat zij dienstknechten waren van dusdanige Goden, zo hebben zij ook besloten, terwijl de Goden aan zo vele en zo grote smaadredenen en lasteringen in de speelhoven onderworpen waren, dat de poëten hen ook geenszins behoorden te verschonen, eensdeels omdat ze aan hun Goden zochten gelijk te worden, anderdeels omdat zij vreesden wanneer zij naar een eerlijker en loffelijker naam stonden en door middel van die zich boven de Goden plaatsten, dat zij hen alsdan tot toorn en gramschap zouden verwekken. Alzo behoort het en dient het ook tot deze betamelijkheid dat zij de toneelspelers en vertoners van deze kluchten in zodanig

aanziengehouden hebben, dat zij dezelfde met grote eer van hun stad verwaardigd hebben. Alzo heeft Eschines van Athene, die aller-welsprekendste man, hetwelk in hetzelfde Boek van de Republiek verhaald wordt, nadat hij in zijn jonkheid vele treurspelen gespeeld had, de regering van de Republiek aangenomen. Insgelijks hebben ook die van Athene Aristodemus, zijnde ook een meester en handelaar van treurspelen, als een gezant vanwege de allergrootste zaken, zo van vrede als van oorlog, dikwijls tot koning Philippus gezonden. Want het dacht hun niet betamelijk nog gevoeglijk te zijn, nadien zij zagen dat deze kunsten en wetenschappen, mitsgaders deze toneelspelen, hun Goden aangenaam en behaaglijk waren, dat men zodanige mensen, door welke dezelfde verhandeld werden, voor schandelijk en oneerlijk zou houden en buiten alle standen zou sluiten.

Hoofdstuk 11. HOE DE TONEELSPELERS BIJ DE GRIEKEN TOT DE REGERING VAN DE REPUBLIEK OPGENOMEN ZIJN, ALZO DE VERZOENERS DER GODEN VAN DE MENSEN TEN ONRECHTE VERWORPEN WERDEN.

Dit alles dan hebben de Grieken schandelijk gedaan, maar nochtans voor hun God heel gevoeglijk, want zij durfden het leven van hun burgers niet onttrekken aan de lasterende tongen van hun poëten en toneelspelers, waarnaar zij zagen, dat van dezelfde gelasterd werd het leven der Goden met wil en behagen zelfs van de Goden. Verder hebben zij ook die mensen, door wie verhandeld werden in de speelhoven dusdanige schandelijkheden, die zij zagen aangenaam te zijn zelfs voor hun Goden, die zij onderworpen waren, voor zodanige gehouden, welke men niet alleen behoorde in de stad te verachten en te versmaden, maar die men ook ten hoogste behoort te eren. Want wat oorzaak konden zij vinden, waarom zij de Priesters zouden eren, door welke zij aangename offeranden aan de Goden offerden; en dat zij daarentegen de toneelspelers voor schandelijk en smadelijk zouden houden, van welke zij door vermaning der Goden onderwezen waren, hoe de Goden begeerden dat men hun zodanig vermaak of eer zou aandoen, en indien men dat niet deed, dat zij zich daarvoor zouden vergrammen; hetwelk des te meer aanzien verkreeg door een Labeo, die in de zaken der Goden zeer ervaren moet geweest zijn, want hij onderscheidt door de verscheidenheid van Godsdiensten de goede Goden van de kwade Goden, zó, dat hij betuigt, dat de kwade Goden verdoend werden door doodslagen en door droevige gebeden, maar dat de goede Goden verzoend werden door blijde, vermakelijke en behaaglijke diensten, gelijk daar zijn, zoals hij zelf zegt, spelen, maaltijden en gasterijen. Hoe of dit alles is, zullen wij daarna door Gods hulp naarstig verhandelen. Ondertussen zoveel de tegenwoordige zaak belangt, hetzij hoe u het neemt, nl. of al de Goden zonder onderscheid (als alle tezamen goed zijnde) alles wordt toegeschreven, want het betaamt niet, dat de Goden kwaad zullen zijn, hoewel het inderdaad waarachtig is, alzo zij alle gelijkelijk onreine Geesten zijn, dat zij alle gelijkelijk kwaad zijn: of dat u het neemt met zekere onderscheiding, gelijk Labeo dat goed vond, nl. dat u deze zodanige diensten, en anderen wederom andere diensten toeschrijft. Het is alzo, dat de Grieken zeer gevoeglijk beide deze dienaars achten zodanig te zijn, dat zij alle eer waardig zijn, nl. de Priesters daarom, mits de offeranden door hen bediend worden en de toneelspelers daarom, mits de spelen door hen vertoond worden. De reden van dat is, opdat zij niet overtuigd worden ongelijk te doen of allen hun Goden hoewel nochtans de spelen aan alle Goden aangenaam zijn, of hetwelk onbetamelijker is, ongelijk te doen die Goden, welke zij goed achten te zijn, terwijl de spelen, zoals zij menen, door hen alleen bemind worden.

Hoofdstuk 12. HOE DE ROMEINEN, BENEMENDE DE POËTEN HUN VRIJHEID VAN LASTEREN TEGEN DE MENSEN, WELKE ZIJ NOCHTANS HUN TOEGELATEN HEBBEN TEGEN DE GODEN, EEN BETER GEVOELEN VAN ZICH ZELF DAN VAN HUN GODEN GEHAD HEBBEN.

Maar de Romeinen daarentegen, gelijk Scipio roemt die onderhandeling van de Republiek, wilden geenszins toelaten, dat hun leven en hun eer zouden staan onder de smaadredenen

en lasteringen der Poëten, zodat zij daarover door zekere Wetten ook geordonneerd hebben, indien iemand bestond dergelijk gedicht te maken, dat dezelfde met de dood gestraft zou worden, hetwelk zij wel eerlijk genoeg ten aanzien van zich zelf ingesteld hebben, maar hoogmoedig en oneerbiedig ten aanzien van hun Goden, welke zij daaronder niet begrepen hebben. Maar terwijl zij wisten, dat de Goden niet alleen met lijdzaamheid de lasteringen verdroegen, maar zelfs ook graag door beschimping, laster en smaadreden van de poëten overgehaald werden, zo is het, dat zij veel liever zich zelf onwaardig gerekend hebben zodanige lastering dan de Goden, zodat zij met een uitgedrukte wet zich zelf ook deswege hebben verzekerd, maar aangaande de Goden over de jaarlijkse bediening van hun godsdiensten, daaronder hebben zij ook hun lasteringen vermengd. Zo dan, o Scipio! weet u te prijzen, dat de Romeinse poëten verboden is zodanige ongebonden vrijheid van lasteren, zodat zij niemand van de Romeinen mochten beschimpen, en zult u daarentegen met goede ogen aanzien, dat zij niemand van uw Goden sparen? Zult u dan meer achting hebben voor de eer van uw Raadhuis dan voor de eer van uw Capitool of Godenhuis? Of op de eer van het enige Rome, dan op de eer van de hele Hemel? Dat men nl. door uitgedrukte wet der poëten zal verbieden hun lasterende tong tegen de burgers te oefenen, en dat men daarentegen geen acht geven zal op uw Goden, zodat de aller-zwaarste lasteringen tegen dezelfde uitgeschoten werden, zonder dat er enig verbod daarom bij iemand gedaan werd, hetzij bij Raadsheer, Tuchtmeester, Prins of Opperpriester. Maar het heeft u onbehoorlijk gedacht, nl. dat Plautus of Nevius zouden lasteren Publius en Cnejus Scipio, of dat ook Cecillus zou lasteren Marcus Cato. En ondertussen is het bij u voor behoorlijk en gevoeglijk doorgegaan, dat uw Terentius met de grootste schande van de goedertierendste en grootste Jupiter, de boosheid der jongelingen heeft opgewekt.

Hoofdstuk 13. HOE DE ROMEINEN BEHOORDEN VERSTAAN TE HEBBEN, DAT HUN GODEN, WELKE MET ONEERLIJKE SPELEN VEREERD WILDEN WORDEN, ALLE GODDELIJKE EER ONWAARDIG WAREN.

Maar hij zou mij mogelijk antwoorden, indien hij leefde: Hoe zouden wij dat kunnen straffen, hetgeen de Goden zelf gewild hebben dat hun heilig zouden zijn? Want zij hebben zelfs de toneelspelen, in welke zodanige schandelijkheden geoefend, gesproken en verhandeld werden, onder de Romeinse manieren ingevoerd, en hebben daarnaast bevolen, dat men dezelfde, hun ter ere, zou heiligen en vertonen. Maar waarom heeft men niet veel meer hieruit verstaan, hoe zij geen ware Goden waren, en hoe zij dientengevolge geenszins waardig waren, dat zulk een heerlijke Republiek hun enige Goddelijke eer zou aandoen? Want is het alzo geenszins betamelijk noch behoorlijk, dat men hen zou eren, indien zij begeerden, dat men hun spelen met laster en beschimping der Romeinen zou oefenen; hoe kan het dan wezen, dat men hen nog acht voor Goden, die men moet eren? Ja, veel meer, hoe komt het, dat men niet verstaat, dat zij zijn vervloekte Goden, welke uit lust, die zij hebben om mensen te bedriegen, van de mensen eisen, dat onder hun eer ook verhaald zullen worden hun schandelijkheden. Maar de Romeinen, hoewel zij met een schadelijke superstitie bezwaard waren, zodat zij die Goden eerden, welke zij zagen, dat zich wilden toegeëigend hebben de schandelijkheden der toneelspelen, evenwel nochtans zo is het, dat zij achterdocht gehad hebben op hun behoorlijk aanzien, en hebben voorts ook gedacht aan de behoorlijke eerbaarheid en schaamte, zodat zij geenszins de toneelspelers en handelaars dezer kluchten naar de manier der Grieken geëerd hebben, maar gelijk diezelfde Scipio spreekt bij Cireco, naardien zij deze ijdele kluchtkunsten het gehele toneel in verachting hadden, zo is het, dat zij deze soort mensen niet alleen uitsloten van de gemene eer aller- burgers, maar zij (de Romeinen) wilden ook, dat door order der Tuchtmeesters de toneelspelers uit het Romeinse gelid zouden geweerd worden. Voorwaar een zeer heerlijke wijsheid, welke men met recht onder de Romeinse prijzingen behoort te

stellen. Maar ik wenste, dat zij deze wijsheid waarnamen en dat zij dezelfde opvolgden. Want ziet toch hoe heerlijk, indien daar iemand onder de Romeinse burgers was, die liever verkoos een toneelspeler te zijn, dezelfde werd niet alleen beroofd van alle bekwaamheid om tot eer en staat te komen, maar werd ook daarenboven door order des tuchtmeesters geenszins toegelaten, zijn eigen gelid te behouden. O eerbeminnend gemoed van zodanige stad, en hetwelk waarlijk Romeins is, dat wil zeggen, dat naar alle hoogheid en eer staat. Maar laat mij hier intussen toch geantwoord worden, met welke waarschijnlijke reden het geschiedde, dat aan de een zijde de toneelspelers verstoken werden van alle eer, en dat aan de andere zijde de toneelspelen onder de verering der Goden vermengd werden. Is het niet alzo, dat de Romeinse deugd en vroomheid lange tijd niet geweten hebben van deze toneelspelen, maar daarna, alzo zij gezocht werden tot vermaak van 's mensen wellust, en alzo dezelfde allengs inslopen door de verdorvenheid en boosheid van 's mensen manieren, dat men dezelfde hun ter ere zou vertonen? Dit zo zijnde, hoe kan dan verworpen worden de toneelspeler, door wie God geëerd werd? En met welke reden beschuldigt men de handelaar van de schandelijkheid der toneelspelen, indien men met Goddelijke eer aanbidt de eiser zelf? In deze zaak staan de Grieken en Romeinen tegenover elkaar, want de Grieken menen, dat zij met recht de toneelspelers eren, uit oorzaak, dat zij de Goden eren, die de toneelspelen eisen, maar de Romeinen hebben niet willen toelaten, dat door het toneel enig burgerlijk lid zelfs van het gemene volk onteerd zou worden, hoeveel te minder zouden zij dat dan toegelaten hebben van hun Raadhuis, in welke twistreden tussen beiden dusdanig besluit het kort de zaak geheel zal afdoen. De Grieken beginnen aldus: 'Indien men zulke Goden moet eren, zo moet men ook hun dienaren, de toneelspelers, voor eerwaardig houden.' Hierop zeggen de Romeinen: 'maar geenszins moet men zodanige mensen vóór eerwaardig houden.' Eindelijk besluiten de Christenen: 'Zo moet men dan ook geenszins zodanige Goden eren.'

Hoofdstuk 14. HOE PLATO, DIE DE POËTEN IN EEN WEL GESCHIKTE STAD GEEN PLAATS HEEFT WILLEN GEVEN, BETER GEWEEST IS DAN DEZE GODEN, WELKE DOOR TONEELSPELINGEN VEREERD WILDEN WORDEN.

Daarna vragen wij verder waarom de poëten en de dichters van zodanige kluchten niet zo wel voor oneerlijk gehouden werden als de toneelspelers, terwijl hen zo wel als die door de wet der twaalf tafelen verboden werd de burgers in hun goede naam te kwetsen, en terwijl zij ook diegene zijn, welke zodanige schandelijke lasteringen tegen de Goden uitbrengen? Hoe kan dit bestaan, en met welke reden kan dit voor billijk en recht doorgaan, dat de spelers van deze poëtische gedichten en van deze schandelijke en versmade Goden oneerlijk zullen geacht zijn, en dat men de meesters en dichters zelf voor eerlijk zal houden? Of zal men veelmeer de Griekse Plato prijzen, die, als hij met. zijn vernuft overlegd hoedanig een wel geschikte stad behoorde te zijn, onder andere aangaande de poëten goed gevonden en gewild heeft, dat men dezelfde als vijanden van een welgemanierde burgerschap uit de stad zou verjagen. De reden hiervan is geweest, dat hij zodanig een man was, die aan de een zijde niet kon verdragen de lasteringen en het ongelijk, dat men de Goden aandeed, en aan de andere zijde wilde hij ook geenszins toelaten, dat men door dusdanige gedichten de gemoederen der burgers zou verkeren en bederven. Maar maak nu een vergelijking tussen de menselijkheid van Plato, die de poëten uil de stad verjaagd wil hebben om de burgers niet te bedriegen, en tussen de Goddelijkheid der Goden, die zelfs tot hun eer de toneelspelen begeerden gespeeld te hebben. Want aangaande Plato, deze heeft in zijn onderwijzingen de lichtvaardigheid en dartelheid der Grieken bestraft, en heeft hen vermaand en geraden, hoewel hij door zijn vermaning niet verkreeg noch won, dat zulke schandelijkheden zelfs niet meer onder hen zouden beschreven worden. Maar aangaande de Goden, zij hebben met hun bevelen de Romeinse voortreffelijkheid en geschiktheid dit afgedwongen, dat men zulke spelen zou spelen; ja hebben niet alleen

gewild, dat men die zou spelen, maar dat men dezelfde hun zou eigenen en heiligen en hun in hun jaarlijkse feesten openbaar zou betonen. Aan wie zal nu de stad beter en met meer eer de Goddelijke eer door algemeen besluit toe-eigenen, of aan Plato, die deze vuile en schandelijke dingen verbiedt óf aan de duivelen, die hun vermaak scheppen in deze en dergelijke bedriegerijen der mensen, welke hij de waarheid van de zaak niet heeft kunnen doen verstaan. Maar Laveo onder andere heeft Plato waardig geacht om onder de halfgoden te mogen gesteld worden even gelijk onder dezelfde gesteld zijn geweest Hercules en Romulus. Aangaande deze halfgoden, zichzelf stelt hij in eer en waardigheid boven de helden, maar niettemin stelt hij hen beide mede onder het getal der Goden. Maar ik zou mij niet ontzien, die man, welke hij een halfgod noemt, te stellen en te verheffen niet alleen boven de helden, maar ook zelfs boven de Goden. En voorwaar, de wetten der Romeinen komen zeer nabij overeen met de leringen van Plato; want deze verwerpt alle poëtische gedichten, maar de Romeinen benemen de poëten van hun vrijheid van lasteren tegen de mensen. Plato verbant de poëten en ontzegt hun de inwoning der stad; de Romeinen weren de spelers der poëtische kluchten van het gemene gezelschap van het burgerschap, en zouden mogelijk ook overal hen weren, indien zij iets ongeschikts bestonden aan te richten tegen de Goden, welke de toneelspelen vereisen. Hier intussen staat te bemerken, hoe de Romeinen geenszins enige wetten, dienende óf om goede manieren in te voeren, óf om kwade manieren te verbeteren, van hun Goden hebben te ontvangen, of te verwachten gehad, terwijl zij dezelfde door hun eigen wetten binden en overtuigen; want de Goden willen, dat men tot hun eer toneelspelen zal spelen. Zij daarentegen weren de toneelspelers van alle eer. Insgelijks bevelen de Goden, dat men door poëtische gedichten hun schandelijkheden zal spelen; maar zij daarentegen bedwingen de onbeschaamdheid der poëten en schrikken hen af van alle lasteringen der mensen. Maar die halfgod Plato heeft aan de een zijde de boze lust van zodanige Goden weerstaan, en aan de andere zijde heeft hij de Romeinen getoond, wat hun nog te volmaken stond in hun goed beginsel, als hij nl. niet gewild heeft, dat óf de poëten zelf, óf enige andere mensen, welke naar hun behagen liegen, of anderszins, welke aan de ellendige mensen de aller-booste daden der Goden voorstellen als om na te volgen, dat dezelfde geenszins in een wel geschikte stad zouden leven of wonen. Wij intussen houden Plato noch voor een God, noch voor een halfgod, noch vergelijken hem met enige Engel van de opperste God, noch met enige profeet, noch met enige apostel, noch met enige martelaar van Christus, noch ook met enig Christenmens, waarvan de oorzaak bij ons op zijn plaats en te zijner tijd, door Gods hulp, zal verklaard worden. Maar terwijl zij willen, dat hij een halfgod geweest is, zo houden wij hem niet zonder reden voor iemand, die men behoort te verheffen, indien zij niet willen toelaten, boven Romulus en Hercules, hoewel niemand der historieschrijvers of poëten van hem ooit gezegd of versierd heeft, dat hij of zijn broeder, gelijk Romulus, gedood heeft, óf enige andere schandelijkheid, gelijk Hercules bedreven heeft, nochtans als iemand, dien men verre behoort te stellen boven Priamus of boven enig ander Hondshoofd, of ten laatste boven de Cortse, welke Goden de Romeinen eensdeels van buiten en uit andere landen aangenomen en ontvangen hebben, en eensdeels uit zichzelf tot hun Goden zich toe geheiligd hebben. Ondertussen hoe zullen dan deze Goden zorg dragen, dat door goede leringen en wetten deze grote boosheden van het gemoed en verdorvenheden der manieren óf zullen verboden en weerhouden worden, wanneer dezelfde aanstaande zijn, of zullen uitgeroeid worden, wanneer zij ingeworteld zijn? Want zij zelf zijn zodanige welke deze boosheden voort zaaien en vermeerderen, omdat zij willen, dat zodanige daden, die óf hun- óf als de hunne zijn, de volkeren zullen bekend gemaakt worden in openbare vertoningen der toneelspelen, opdat alzo de verdorven lust der mensen, welke van zich zelf heel boos is, tot dezelfde als door een Goddelijk voorbeeld des te meer zou aangestoken en opgewekt worden, zodat tevergeefs hierover Cicero uitroept, handelende van de poëten, als hij tot hen gekomen zijnde, aldus zegt: 'daar komt dan het roepen en toestemmen van het volk, dat hem even draagt als een

groot en wijs meester.' En zij dan, hoe bewimpelen en verduisteren zij voor het volk hun redenen? Welke vrees jagen zij hun aan? En hoe ontsteken zij hun begeerlijkheden?

Hoofdstuk 15. HOE DE ROMEINEN ZICH ZELF ENIGE GODEN VERKOZEN HEBBEN, NIET DOOR BESCHEIDEN RAAD OF REDE, MAAR MERENDEELS DOOR VLEIERIJ.

Ondertussen wat hebben de Romeinen voor bescheiden reden gehad in het verkiezen zelfs van hun valse Goden? Wat zeg ik van reden? Zou men niet veel meer zeggen, dat het geweest is rechte vleierij? Want die voortreffelijke Plato, die zij willen een halfgod geweest te zijn, en die ook zo vlijtig met zijn voortreffelijke vermaningen gearbeid heeft, dat door de kwade genegenheden onzer ziel, voor welke men zich bijzonder moet wachten, de manieren van de mensen niet verdorven zouden worden, die hebben zij niet eens verwaardigd een klein kerkje tot zijn eer te timmeren, en ondertussen hun Romulus hebben zij boven vele van hun Goden verheven en gesteld, hoewel nochtans hun meest verborgen leer hem meer voor een halfgod dan voor een gehele God schijnt te houden. Daarom hebben zij hem ook een Flaminische Priester gemaakt, welke manier van priesterschap, blijkende aan het opperste topje en kwastje van, hun geheiligde hoed, zozeer onder de Romeinse godsdienstigheden uitgeblonken heeft, dat zij alleen drieërlei Flaminische Priesters hebben gehad, welke ingesteld zijn geweest alleen ter ere van drie Goden, nl. de Dialische, Flamenpriester ter ere van Jupiter en de Martialische ter ere van Mars en de Quirinalische ter ere van Romulus, want deze zelfde door de goedgunstigheid zijner burgers als in de Hemel opgenomen, is daarna genoemd geweest Quirinus. Alzo blijkt hieruit, dat Romulus door deze manier van eer verheven en gesteld is boven Neptunus en Pluto, beide broeders van Jupiter, ja zelfs boven Saturnus, hun vader, want dat heerlijke priesterschap, hetwelk zij aan Jupiter als iets groots toegeëigend hadden, dat zelfde hebben zij ook toegeëigend aan hem en aan Mars, als zijnde zijn vader, en mogelijk ook om zijnentwil.

Hoofdstuk 16. HOE DE ROMEINEN, INDIEN HUN GODEN ENIGE BEKOMMERING VAN GERECHTIGHEID GEHAD HADDEN, MEER DE ONDERWIJZINGEN VAN HUN LEVEN VAN HUN GODEN, DAN VAN DE MENSEN BEHOORDEN ONTLEEND TE HEBBEN.

Ondertussen indien de Romeinen, van hun Goden, enige wetten van wél te leven hadden kunnen ontvangen, voorwaar het was dan niet nodig geweest, dat zij 300 jaren na het opbouwen van Rome de wetten van Solon gingen ontlenen aan die van Athene. En daar zij van de Goden geen andere kregen, zo is het, dat zij dezelfde gehouden hebben, en enigszins zochten te verbeteren. En aangezien Lycurgus verdicht had, hoe hij door raad en ingeven van Apollo zijn wetten aan de Lacedemonischen gegeven had, evenwel nochtans hebben de Romeinen zulks, daar zij voorzichtig waren, niet willen geloven en geen wetten van daar willen ontvangen noch aannemen. Insgelijks Numa Pompilius, die Romulus opgevolgd heeft, wordt gezegd enige wetten gesteld te hebben, maar zulke, die niet genoegzaam waren om de stad te regeren. Ook heeft hij vele geheiligde ceremoniën en godsdiensten ingesteld. Nergens leest men van zijn wetten, dat hij die van enige Goden ontvangen heeft. Zo blijkt dan uit dit alles, dat hun Goden geenszins bekommerd zijn geweest vanwege hun dienaars, om nl. in dezelfde te beletten, dat hun geen kwaad der ziel, des levens of der manieren zou overkomen, niettegenstaande dat kwaad zodanig en zó groot was, dat zelfs hun aller-geleerdste mannen betuigd hebben, dat aangezien hun steden in haar wezen mochten blijven, evenwel door middel van dezelfde noodwendig hun Republieken moesten vergaan. Maar wat wil ik zeggen, dat zij bekommerd zouden geweest zijn om dit kwaad te beletten; het is alzo, dat zij daarentegen hun uiterste vlijt aangewend hebben, opdat het zelf zou mogen toenemen en vermeerderen, gelijk hier boven bewezen is.

Hoofdstuk 17. VAN HET RO VEN EN VERVOEREN DER SABIJNSE VROUWEN, ALSMEDE VAN ENIGE ANDERE BOOSHEDEN, DIE ZELFS IN DE OUDE LOFFELIJKE TIJDEN BINNEN DE STAD ROME IN ZWANG WAREN.

Maar mogelijk zult u zeggen, waarom van de Goden geen wetten gegeven zijn aan het Romeinse volk, mits, gelijk Sallustius zegt: gerechtigheid en billijkheid hij hen door de wetten geen meerdere kracht kregen dan dezelfde hadden door de natuur. Daarom geloof ik ook, dat uit kracht van die gerechtigheid en billijkheid de Sabijnse vrouwen bij hen geroofd en weggenomen zijn. Want wat kan daar rechtvaardiger en billijker zijn, dan dat men bedrieglijk met een loos voorwendsel van een schouwspel gaat uitlokken de dochters van anderen, en dat men dezelfde voorts niet ontvangt met toestemming van haar ouders maar dat men dezelfde met genade tot zich nam? Maar ik zeg indien de Sabijners onbehoorlijk deden dat zij hun, die hun dochters met vriendschap van hen verzochten, dezelfde weigerden, hoeveel te onbehoorlijk er is het dan van hen gedaan, dat zij zodanige dochters, welke hun niet gegeven werden, met geweld wegnamen en vervoerden. En voorwaar, men kon ook rechtvaardiger en billijker tegen zodanig volk oorlog voeren, dat aan hun landslieden en naburen hun dochters, welke zij vriendschappelijk ten huwelijk verzochten, weigerden, dan men kon tegen zulk een volk, dat zijn dochters, met geweld hun afgenomen zijnde, wederom eiste. Zo dan, dit was hier veel meer nodig, dat Mars zijn zoon, wanneer hij tegen hen in oorlog kwam, zou helpen, opdat hij alzo met wapenen zou mogen wreken het ongelijk, dat hem door het weigeren der huwelijken geschied was, en alzo voorts daardoor zou mogen geraken aan de vrouwen, welke hij begeerde. Want in de strijd de victorie behaald hebbende, zou hij, zoals het schijnt door enig recht van oorlog, de dochters, welke onrechtvaardig hem geweigerd waren, gerechtelijk vervoerd en na zich genomen hebben. Maar dat hij de dochters, welke hem niet gegeven waren, in tijd van vrede met geweld genomen heeft, dat heeft hij door geen recht van vrede gedaan, en daarenboven heeft hij ook een onrechtvaardige oorloggevoerd tegen de ouders der dochters, welke met recht vergramd waren, hoewel nochtans dit laatste hem tot meer voordeel en geluk gestrekt heeft. Ondertussen hoewel het Circenische schouwspel tot gedachtenis van deze bedrieglijke daad gebleven is, evenwel heeft in die stad en in dat rijk de navolging van dat schandelijke voorbeeld de nakomelingen geenszins behaagd, zodat de Romeinen liever hierin hebben willen dwalen, dat zij Romulus na die bedreven boosheid tot hun God zichzelf zouden toe-eigenen, dan dat zij toelaten zouden, hetzij door enige wet, of door enige gewoonte, dat men in het vervoeren der dochters en vrouwen deze zijn daad zou navolgen. Maar verder na de verdrijving van koning Tarquinius (tezamen met zijn kinderen), wiens zoon Luc retia door onkuisheid verkracht had, als toen had het mede uit deze gerechtigheid en billijkheid zijn oorsprong, dat de burgemeester Junius Brutus zijn medebroeder Lucius Tarquinius Collatinus, de man van de genoemde Lucretia, welke zeer vroom en oprecht was, gedwongen heeft zijn staat der overheid af te leggen, alleen om de gelijkheid van de naam Tarquinius, en om de bloedverwantschap met dezelfde, zodat hij verder hem ook geenszins heeft willen toelaten om binnen de stad te wonen, welke schandelijke onredelijkheid hij met toestemming of ten minste met toelating van het volk gedaan heeft, van welk volk nochtans die zelfde Collatinus, gelijk ook Brutus, het burgemeesterschap tezamen ontvangen hadden. Insgelijks uit kracht van deze gerechtigheid en billijkheid is het geschied, en daarvan, denk ik, is het gekomen, dat men zo ondankbaar gehandeld heeft met Marcus Camillus, welke, zijnde een zeer voortreffelijk man van zijn tijd, na een tienjarige oorlog kloekmoedig overwonnen heeft de Vejenters, welke te dien tijde de aller-zwaarste vijanden van het Romeinse volk waren, zodat Rome vanwege hen in grote verbaasdheid was, en schier twijfelde aan eigen behoud, des te meer omdat de Romeinse heerkracht door zo dikwijls ongelukkig te strijden bijna geheel afgesleten en teniet gekomen was. Deze vijanden dan, toen de zaken in zulk een moeilijkheid stonden, heeft hij overwonnen en daarnaast heeft hij hun aller-machtigste en

rijkste stad overweldigd en ingenomen; niettegenstaande dit alles is hij echter door de haat van zijn afgunstigen en van de benijders van zijn vroomheid en door de hoogmoed van de hoofden van het volk met vele ongeschikte beschuldigingen bezwaard, zodat hij die stad, welke hij zo getrouw bewaard, en zo vroom verlost had, zo ondankbaar heeft bevonden, dat hij zich verzekerd houdende van zijn veroordeling, buiten 's lands in ballingschap is getogen, waardoor hij evenwel zijn veroordeling niet is ontkomen, want in zijn afwezigheid hebben zij hem veroordeeld tot een boete van tien duizend gewichten koper. Evenwel, toen daarna zijn ondankbaar Vaderland door de Fransen ingenomen was, heeft hij het wederom van hun geweld bevrijd en van hen verlost. Ik zou bij dit alles, indien ik er lust in had, veel meer lelijke en onrechtvaardige dingen kunnen verhalen, waardoor deze stad dikwijls beroerd en ontsteld is geweest, nl. te dien tijde toen de machtigen de gemeente tot onderdanigheid wilden brengen, maar deze dat weigerde en daarover de voorstanders wederzijds elk meer de zijnen zochten te helpen uit begeerte en genegenheid om elkaar te overheren en te vermeesteren, dan dat zij om enige gerechtigheid en billijkheid dachten.

Hoofdstuk 18. WELKE DINGEN DE HISTORIE VAN SALLUSTIUS VAN DE BEROERTEN DER ROMEINEN VERHAALT.

Daar het mij verdriet meer van deze lelijkheden te verhalen, zo zal ik dan ophouden, en veel liever Sallustius zelf, ter plaatse daar hij van de Romeinen lof gesproken heeft, tot een getuige invoeren, des te meer omdat onze reden van hem in dezer voege begonnen is: de gerechtigheid en billijkheid heeft bij hen door de wetten geen meer kracht verkregen dan dezelfde hadden door de natuur, prijzende en verheffende alzo die tijd, toen de koningen verdreven waren, op welke tijd de stad in korte stonden wonderlijk toegenomen en vermeerderd is. Evenwel diezelfde Sallustius bekent in het eerste boek zijn historiën, nl. in de aanvang zelf, hoe ook te dien tijde, toen de Republiek van de koningen overgezet was tot de burgemeesters, straks daaraan na een weinig stilstand, begonnen zijn de overlast en het geweld der machtigen zodat daarover het volk en de gemeente een afscheiding gemaakt hebben van de heren vaderen, waaruit ook vele onenigheden en andere moeilijkheden in de stad gevolgd zijn. Insgelijks als hij ook verhaald had, hoe het Romeinse volk tussen de tweede en laatste oorlog van Carthago, altijd onder elkaar in grote eendracht geleefd had, en daarover ook aangewezen had, hoe niet de liefde der gerechtigheid, maar de vrede de oorzaak was geweest van zulk een groot goed, daar zij vlijtig, en getrouw onder elkaar de vrede onderhielden, zolang Carthago stond, om welke oorzaak ook Nasica nooit gewild heeft, dat men de stad Carthago geheel zou slechten en verwoesten, nl. om te weerhouden alle boosheid, en om te onderhouden hun beste manieren, en opdat ook door vrees de gebreken zouden mogen bedwongen worden. Als Sallustius dit alles verhaald had, heeft hij daarbij gevoegd en gezegd 'maar tweedracht, geldgierigheid, eergierigheid en meer andere ondeugden, welke in tijden van vrede en voorspoed plachten voor te komen, dezelfde zijn na de verwoesting van Carthago bijzonder aangegroeid en vermeerderd, gevende alzo te verstaan, hoe zij ook vóór de tijden van vrede plachten op te komen, aan te groeien en te vermeerderen. Daarom voegt hij ook daarbij een menselijke reden waarom hij alzo gesproken heeft, want, zegt hij, de verongelijkingen en de overlast van de machtigen, en daarover de afscheiding der gemeente van de heren vaderen, en meer andere onenigheden zijn daar in tijden van vrede geweest, zelfs van het begin af, zodat men niet naar gerechtigheid noch naar billijkheid gehandeld heeft, dan toen de koningen verdreven waren, nl. terwijl zij vrees hadden voor Tarquinius en die zware oorlog met Etrurië. Ziet u wel waardoor het gekomen is, dat, men in die korte tijd, toen de koningen verdreven of verjaagd waren, enigszins naar gerechtigheid en billijkheid gehandeld heeft? De oorzaak hiervan zegt hij was de vrees, want men stond in grotere vrees vanwege de oorlog, welke de verdreven koning Tarquinius (verjaagd en verdreven zijnde uit zijn Rijk en uit de stad) en daarnaast de Etruscen, met wie

hij vergezeld was, tegen de Romeinen met alle macht voerden. Waar hoort toch wat hij daarna bijvoegt: daarna, zegt hij, begonnen de heren vaderen met slaafse bevelen de gemeente te oefenen en te kwellen, en begonnen mede aangaande het benemen des levens en het slaan op de rug koninklijkerwijs met hen te handelen, en begonnen verder hen van de landen en bouwneringen te versteken, en verder in alle andere delen te leven als alleen macht hebbende en gebied. Nadat de gemeente met deze wreedheden belast werd, en daarenboven ook heel onderdrukt door de last van de zware woeker, die in zwang was, en eindelijk alzo zij door de gestadige oorlogen zware schattingen moesten opbrengen en niettemin in de krijg trekken, zo is het, dat eindelijk de gemeente gewapenderhand de heilige berg en insgelijks ook de Aventijnse berg ingenomen en bezet heeft , waarop gevolgd is, dat de gemeente zekere hoofden van het volk, alsmede andere vrijheden en gerechtigheden gekregen heeft, na welke tijd opgekomen is de tweede Punische oorlog tegen Carthago, welke wederzijds een einde aan alle onderlinge twisten gemaakt heeft. Zo ziet u dan, van welke tijd af, te weten weinige jaren na het verdrijven der koningen, hoedanig de Romeinen geweest zijn, van wie hij zegt: de gerechtigheid en billijkheid hebben bij hen door de wetten niet meer kracht gekregen dan zij hadden door de natuur.

Ondertussen indien die tijden zo bevonden worden, van welke betuigd wordt, dat Rome toen aller-schoonst en aller-heerlijkst was, wat zullen wij dan menen, dat men van de volgende tijden zal hebben te zeggen en te bedenken, nl. toen deze Republiek allengs is veranderd geworden, en toen zij van een aller-schoonste en welgesteldste Republiek (om de woorden van dezelfde historische schrijver te gebruiken) een aller-booste en aller-schandelijkste is geworden, gelijk hij vroeger gezegd heeft, na de vernieling en verwoesting van Carthago. Maar wat Sallustius van deze tijden verhaalt, dat kan men het best lezen in zijn historie, waar hij ons te kennen geeft door welk kwaad en door welke ongeschikte manieren, die in tijden van vrede en welvaart aangegroeid zijn, men eindelijk gekomen is tot de burgeroorlogen, van welke tijd af, gelijk hij zegt, de manieren der voorouders niet zoals tevoren allengs geweken zijn, maar zijn naar de manier van een aflopend boek geheel doorgega an zodanig, dat de jeugd door onkuisheid, overdaad en gierigheid heel bedorven is geweest, zodat men met recht kon zeggen, dat er mensen geboren waren, die niet konden lijden, dat zij zelf enige goederen hadden en die ook niet konden verdragen, dat anderen enige goederen bezaten. Daarna komt Sallustius en verhaalt veel van de verdorvenheden van Sylla, alsmede vele andere lelijkheden der Republiek, waarin ook andere schrijvers overeenkomen, hoewel met een heel ongelijke welsprekendheid. Zo dan ziet u, en naar ik ineen een ieder, die daar op let, kan het ook licht zien, tot welk een grote vuiligheid van allerlei ongeschikte manieren die stad vervallen is geweest vóór de komst van onzen Koning hierboven. Want dit alles is geschied, niet alleen eer Christus tegenwoordig in het vlees was, lerende en onderwijzende, maar ook eer Hij van een maagd geboren was; daarom naardien zij van die tijden zoveel en zo groot kwaad, dal vóór de uitroeiing van Carthago in oude tijden enigszins minder en verdraaglijker was, en na de uitroeiing van Carthago geheel onverdraaglijk en heel schrikkelijk, naardien zeg ik, zij dit zelfde kwaad niet hebben durven toe-eigenen hun goden, welke door hun boze listigheid vele ijdele en verkeerde meningen in 's mensen gemoed strooiden, waardoor dagelijks zodanige gebreken en boosheden zo overvloedig toenamen; waarom is het dan, dat zij al het tegenwoordige kwaad Christus ten laste leggen, die door zijn aller-heilzaamste leer verbiedt, dat men deze valse en bedrieglijke goden zal eren, en die door een goddelijke kracht te niet doet en veroordeelt alle schadelijke en boze begeerlijkheden der mensen, en verder die allengs de wereld (welke uitteert en vervalt door al dit kwaad) overal onttrekt haar eigen huisgezin en kinderen, teneinde Hij alzo daardoor opbouwt die eeuwige, aller-schoonste en heerlijkste stad, niet door de toestemming der ijdelheid, maar door het oordeel der waarheid.

Hoofdstuk 19. VAN DE VERDORVENHEID DER ROMEINSE REPUBLIKEINSE EER, DAT CHRISTUS WEGGENOMEN HAD DE DIENST DER GODEN.

Aanschouwt dan de Romeinse Republiek, hoe die allengs veranderde, en dat zij uit een aller-schoonste en geschikte republiek geworden is de aller-booste en schandelijkste. En voorwaar, ik ben diegene niet, welke dat het eerst zegt, maar dat hebben lang vóór de komst van Christus gezegd zelfs hun schrijvers van wie wij dit alles om loon geleend hebben. Ziet dan, hoe de manieren der voorouders door de komst van Christus, nl. na de uitroeiing van Carthago niet meer allengs gelijk tevoren vervallen zijn, maar daarna, even als een aflopende beek, geheel ter neder gestort zijn, zodat de jeugd door onkuisheid, overdadigheid en gierigheid heel bedorven is geweest. Naardien dit alles alzo is, laat zij ons daarentegen ergens vandaan weten te lezen en bij te brengen enige wetten en bevelen van hun goden, welke het Romeinse volk tegen deze onkuisheid, overdadigheid en gierigheid bij hen zouden mogen gegeven zijn. En welk een wenselijke zaak zou het zijn, dat zij alleen goede en geschikte dingen voor het Romeinse volk hadden geschreven en dat het niet zover gekomen was, dat zij zelfs schandelijke en oneerlijke dingen van hen hadden vereist, opdat en alzo met zodanige dingen door hun valse godheid zouden verwerven een schadelijk aanzien. Daarentegen laten zij lezen onze schriftuur, aldaar zullen zij bevinden hoe vele schone bevelen en geboden er door de profeten, door het heilig Evangelie, door de handelingen der Apostelen en door hun zendbrieven tegen de gierigheid, overdadigheid en onkuisheid overal en aan alle volken, welke, om in dat onderwezen te worden, bij elkander vergaderden, gegeven werden; ja men zal bevinden hoe heerlijk en goddelijk hetzelfde geschiedt, en dat dat geenszins voortkomt uit het onnut en ijdel geraas van de twistredenen der filosofen, maar veel meer dat het als met kracht uitdondert uit de Goddelijke antwoorden en uit de wolken Gods. Evenwel niet tegenstaande dit alles, leggen zij geenszins hun goden ten laste, dat hun republiek, zelfs voor de komst van Christus, door onkuisheid, overdadigheid en gierigheid, alsook door andere wrede en ongeschikte manieren, aller-verdorvenst en aller-schandelijkst is geworden. Maar al hun straffen, die zij vanwege hun hovaardij, dartelheid en weelde te zelfde tijd geleden hebben, van dat beschuldigen zij de Christelijke religie, wier wetten en bevelen, aangaande de rechtvaardige en goede manieren nochtans te wensen was, dat tezamen en tegelijk wilden horen nakomende koningen van het aardrijk en alle r volkeren, insgelijks de vorsten en alle rechters der aarde, voorts ook de jongelingen en maagden, en daarnaast de oude en jonge mannen tezamen, en verder allerlei mensen van beider geslacht, en ook van allerlei jaren, nl. hun verstand machtig zijnde, ja zelfs ook de tollenaren en soldaten, die Johannes de Doper aanspreekt, en volgens ditzelfde dat de republiek het aardrijk en het tegenwoordige leven mocht versieren met haar gelukzaligheid, en dat zij eindelijk op zodanige wijze mocht opklimmen tot de hoogste top van het eeuwige leven, om in eeuwigheid gelukzalig te heersen. Maar aangezien de een tot het gehoor komt en de ander wederom hetzelfde versmaadt, en vele mensen in het algemeen meer behagen hebben in de toelachende boosheden dan in de nuttige hardheid der deugden, zo is het, dat de dienstknechten van Christus belast worden te lijden en te verdragen, hetzij dat zij zijn koningen of vorsten, rechters of soldaten, of uit de provinciën, of rijk of arm, of vrij of onvrij en slaven van beider geslacht, en mitsdien dat zij ook alle gelijk moeten dulden en verdragen, indien het nodig is, een aller-schandelijkste en booste republiek, opdat zij eindelijk door haar duiding in het aller-heiligste en aller-heerlijkste Raadhuis der Engelen, en in de Hemelse Republiek, in welke de wil Gods een wet is, voor zichzelf een aller-schoonste plaats mogen verkrijgen.

Hoofdstuk 20. MET WELKE GELUKZALIGHEID ZIJ, DIE DE TIJDEN, VAN DE CHRISTELIJKE RELIGIE BESCHULDIGEN, ZICH ZOEKEN TE VERHEUGEN, EN MET WELKE MANIEREN ZIJ ZOEKEN HUN LEVEN AAN TE STELLEN.

Doch deze dienaars en beminnaars van die voor verhaalde Goden, zo zij doorgaans zich daarin verheugen, dat zij hun navolgers mogen wezen al hun boosheden en schandelijkheden, zo is het, dat zij ook geenszins daarop acht gaven de gehele Republiek heel boos en schandelijk werd. Dit zeggen zij daarom: hetzij met de Republiek zoals het zij, als alleen dat het geval is, dat zij staande blijft, dat zij bloeit in alle overvloed, dat zij heerlijk is door de victories, of, het welk gelukkiger geacht wordt, dat zij wel verzekerd en bewaard is door vrede. Aangaande zulks, wat gaat ons dat aan? En wat hebben wij met dat te doen? Maar dit gaat ons allermeest aan, dat de mensen gestadig hun rijkdommen vermeerderen, en dat zij alzo middelen mogen hebben om dagelijks grote overdadigheden en verkwistingen aan te richten. Insgelijks ook, opdat alzo de machtigen de armen onder hun geweld en gebied mogen brengen. Want dit is hun zeggen: laat de armen, opdat zij met spijs en drank verzadigd mogen worden, de rijken gedienstig zijn, en laat zij hun in alles ten gevalle zijn, opdat zij rustige ledigheid mogen genieten onder hun bescherming: laat ook de rijken de armen tot hun onderdanen en tot dienst van hun hoogmoed misbruiken. Laat verder ook de volkeren een behagen hebben, niet in de raadslieden van hun nut en profijt, maar in de vergunners en vertoners der wellusten en vermakelijkheden. Voorts laat daar niet geboden worden harde dingen, laat daar niet verboden worden onreine dingen, laat de Koningen ook daar niet naar vragen over hoe goede onderdanen zij heersen, maar over hoe gehoorzame en gedienstige. Laat de Provinciën de koningen dienen en achten, niet als bestuurders van hun manieren, maar als heersende heren van het Rijk, en als verzorgers van allerlei wellusten en vermakelijkheden. Laten zij de koningen eren, niet oprecht, maar boos, en laat zij dezelfde slaafs vrezen. Boven dit alles, laat daar ook wetten en bevelen gegeven worden, meer tegen zulks, dat zou kunnen schaden de wijngaard van een ander dan tegen zulks, hetwelk zou kunnen schaden ieders eigen leven. Laat daar niemand betrokken worden tot de rechters, dan die hinderlijk en schadelijk is geweest van het goed van een ander, huis of enig ander ding tegen zijn wil. Maar aangaande iemands eigen goederen, laat daarmede een ieder doen wat hij wil, insgelijks ook zelfs met een ander mens, wanneer het zijn wil is, laat ook een ieder daarmede doen wat hem gelust en gelieft. Laat het overal vol openbare en gemene hoeren zijn, eensdeels allen en ieder ten beste die dezelfde believen te genieten, eensdeels ook en bijzonder voor diegene, die geen eigen kunnen houden. Insgelijks laat er ook getimmerd worden zeer hovaardige gebouwen en zeer voortreffelijke en schone huizen: laat ook zeer kostelijke maaltijden en gasterijen gehouden worden, en laat aldaar een ieder die lusten, en die mag nacht en dag spelen, drinken, spuwen en wegvloeien in allerlei oneerlijkheid. Laat het overal razen en woelen van dansenden, en laat de speelhoven daveren en weerklank geven van het menigvuldig geroep der oneerlijke blijdschap, mitsgaders van allerlei manieren, hetzij van aller-wreedste of van aller-schandelijkste vermakelijkheden en wellusten. Eindelijk, dat men die mens ook daarentegen houdt voor een openbaar en gemeenschappelijk vijand, die geen behagen in zodanig geluk en vermaak heeft. En indien daar iemand is, die dit geluk zoekt te veranderen of weg te nemen, laat de gemene menigte haar oren vrijelijk van hem af keren, laat ze hem ook vrijelijk met zijn stoel stoten, en laat ze hem uit het getal der levenden wegnemen. Laat die voor waarachtige Goden gehouden worden, die de volkeren deze vermakelijkheden hebben doen verkrijgen, en verkregen zijnde, hebben doen behouden. Laat zij ook geëerd worden zoals zij zelf willen, laat zij ook spelen eisen zodanige als zij willen en laat zij dezelfde mogen genieten van hun dienaars en met hun dienaars; als zij dit alleen slechts te weeg brengen, dat zij vanwege zodanig geluk geen gevaar hebben te verwachten, noch vanwege vijanden, noch vanwege sterfte, noch vanwege enige nederlaag en verlies. Dit alles zeggen zij: maar wie zal daar zijn bij zijn zinnen, die zodanige Republiek in gelijkheid zou durven stellen, ik zal niet zeggen met het Romeinse rijk, maar zelfs ook met het huis van Sardanapalus, die eertijds koning is geweest, zozeer genegen tot wellust, dat hij op zijn graf heeft doen schrijven, hoe hij (aldaar dood liggende) dat alleen behouden had, wat zijn overdadige vermakelijkheid, terwijl hij leefde, met schandelijke verkwisting eertijds

verteerd had. Welk een koning, die deze mensen destijds hadden, en dat hij hun in alles alzo toegevend was, en dat hij met geen strengheid hun in enige dingen tegenstond; het is zeker, dat zij aan dezen veel liever en met meer gewilligheid een tempel en Flaminische priester zouden toe heiligen, dan ooit de oude Romeinen aan Romulus gedaan hebben.

Hoofdstuk 21. HOEDANIG OORDEEL EN GEVOELEN CICERO GEHAD HEEFT VAN DE ROMEINSE REPUBLIEK.

Maar indien men op die schrijver geen acht slaat, die gezegd heeft, dat de Romeinse republiek de aller-booste en aller-schandelijkste was, en indien men ook daarop niet let, met welke schandvlek en oneer van aller-booste en gruwelijke manieren zij vervuld werd, maar dat men alleen daarop wil zien, dat ze mag vaststaan en behouden blijven, zeer wel: laat zodanige dan horen hoe de republiek niet, gelijk Sallustius zegt, aller-boost en schandelijkst is, maar dat zij, gelijk Cicero begeert, alreeds geheel was verloren gegaan, zo dat er heel geen republiek meer was overgebleven. Want hij voert in zijn reden in een Scipio, nl. die Scipio, die de stad Carthago verwoest had, en doet hem aldaar spreken van de republiek, die naar zijn gevoelen door haar verdorvenheid, welke Sallustius beschrijft, weldra zou verloren gaan; want terzelfder tijd werd dit hem gesproken en verhandeld, nl. toen er een van de Grachen, van wie Sallustius betuigt dat zeer zware beroerten ontstaan zijn, gedood werd, want van zijn dood wordt in dezelfde boeken ook melding gemaakt. Zo dan, als deze Scipio in het einde van het tweede Boek gezegd had: hoe dat, evenals in de snaren en in de fluiten, in het zingen, zelfs in de stemmen altijd een nauwe overeenstemming, bestaande uit verscheidene geluiden, moet gehouden worden zodanig, dat indien daar ergens enig verschil is, dat het straks geschiedt, dat de geleerde oren en die hen verstaan, het niet kunnen verdragen. En gelijk dat gezang, bestaande in de besturing en matiging zelfs van de aller-ongelijkste stemmen, zeer eendrachtig en harmonisch wordt, alzo is het ook dat een stad bestaat uit tezamen menging van allerlei staten, hoge, middelbare en lage, evenals van verscheidene geluiden, zodat door het overeenkomen van heel ongelijke staten de stad met een zeer redelijke en bekwame matiging uit eendrachtige inwoners bestaat. Daarom hetgeen van de zangers in het zingen, harmonie of overeenstemming genoemd wordt, dat is in een stad en burgerschap de eendracht, welke in alle Republieken de vaste en beste band is tot behoud en welvaart, zodat dezelfde ook zonder gerechtigheid geenszins kunnen bestaan. En voorts als hij wat breder en uitvoeriger van deze zaak gesproken had, nl. welk een groot profijt de gerechtigheid een stad aanbrengt en wanneer dezelfde ontbreekt, welk een grote schade daardoor aan een stad geschiedt, zo is daarover door Pilus, zijnde een van diegene die in dit gesprek tegenwoordig waren, gesproken, en heeft van hem gevorderd, dat deze vraag wat breder zou verhandeld worden, en dat men wat meer zou spreken van de gerechtigheid, uit oorzaak dat er in het algemeen door velen gezegd werd, dat een republiek zonder ongerechtigheid niet kon geregeerd worden. Dit heeft Scipio toegestaan en ingewilligd dat men deze vraag wat nader zou onderzoeken. Voorts heeft hij geantwoord dat alles, wat zonder bewijs van de republiek gezegd was, niets te beduiden had, en zou men verder hierin gaan, dat alsdan moest bewezen zijn niet alleen, dat het heel vals en tegen de waarheid is, dat een republiek zonder ongerechtigheid niet kan geregeerd worden, maar daarenboven ook, dat het zeker en waarachtig is, dat daarentegen zonder de hoogste gerechtigheid de republiek niet kan voorgestaan en geregeerd worden. Ondertussen, alzo de verklaring van deze vraag tot de volgende dag opgeschort en uitgesteld werd zo is er over de zaak in het derde Boek met vele heftige redenen over en weer gehandeld. Want Pilus zelf heeft aangenomen te beweren het voelen van degenen, die zeggen: 'dat een Republiek niet kan geregeerd worden zonder ongerechtigheid,' maar deed het zó, dat hij voorheen zijn onschuld zeer

naarstig deed, opdat men niet zou menen, dat hij zelf zoiets voelde. Alzo heeft hij zeer ernstig gehandeld en gesproken vanwege de ongerechtigheid tegen de gerechtigheid, pogende door vele waarschijnlijke redenen en voorbeelden te bewijzen, dal de ongerechtigheid zeer nuttig en dienstig was voor de republiek, en daarentegen, dat de gerechtigheid heel onbekwaam en ondienstig was. Hierover is later gevolgd Lelius, en deze heeft ten verzoeke van hun allen zeer ernstig de gerechtigheid voorgestaan, en heeft met alle macht, zoveel hij kon, betoond en bewezen, dat er niets zo schadelijk en vijandig is voor een stad als de ongerechtigheid, en dat een republiek ook niet kan staande blijven, noch wel bewaard en geregeerd worden, dan door gerechtigheid. Nadat dit bij hem verhandeld was zoveel als hij goedvond, is Scipio wederom voorgekomen en heeft zijn reden aangevat alwaar hij dezelfde gelaten had, zodat hij aldaar wederom verhaald en ook zeer aangeprezen heeft zijn zeer fraaie en korte beschrijving van de republiek, want tevoren had hij gezegd van de republiek, dat is het gemenebest, hoe zij anders niet is dan het beste of het profijt van het volk. Nu, aangaande het volk, het zelf zei hij te zijn niet allerlei vergadering van menigte, maar zulk een vergadering, welke door eenparig en gelijk recht, mitsgaders door gelijke gemeenschap van profijt verenigd is. Daarna verklaart hij welk groot nut en profijt in het onderzoeken der waarheid van welke zaak het is, de rechte en eigen beschrijving mee brengt. En uit deze zijn beschrijvingen besluit hij eindelijk, hoe het dan eerst kan zijn een republiek, dat is het beste voor het volk, wanneer zij wél en volgens recht geregeerd wordt, hetzij door een koning alleen, of door weinigen van de voornaamste en machtigste, of ook zelfs door het hele volk. Indien het nu gebeurt, dat er een onrechtvaardige koning regeert, die hij naar de Griekse manier, een Tiran noemde of indien het ook gebeurt dat de voornaamste en machtigste in hun regering onrecht vaardig zijn, hetwelk hij factie noemt, dat is een kwade samenspanning, of eindelijk indien het gemene volk in de regering onrechtvaardig is, hetwelk hij geen andere bekende naam wist te geven dan hij het mede een Tiran noemde, zo besloot hij verder daaruit, dat alsdan de Republiek niet alleen boos en verdorven was, gelijk daags tevoren verklaard was, maar daarnaast ook, dat dezelfde alsdan heel geen Republiek was, hetwelk hij beweerde uit kracht van die reden, welke hij tevoren uit de beschrijving van de Republiek genomen had; want alsdan is er geen gemenebest van het volk nl. wanneer enig Tiran het met boze samenspanning regeert: en het volk is ook mede geen volk, wanneer het ongerechtig is, terwijl het dan geenszins zodanige menigte is, welke door eenparige overeenstemming van gelijk recht, mitsgaders door gemeenschap van gelijk profijt verenigd is, gelijk het volk tevoren beschreven is te zijn. Daarom terzelfder tijd toen de Romeinse Republiek zodanig was als Sallustius die tevoren beschreven heeft, zo volgt hieruit, dat zij toenmaals niet was aller-boost en aller-schandelijkst, gelijk hij zegt, maar dat dezelfde heel geen Republiek was; want dat blijkt merkelijk uit die reden welke die onderhandeling tussen die grote heren gehouden, ontdekt heeft, gelijk zulk ook Sallustius niet op de naam van Scipio of iemand anders, maar met eigen mond sprekende, in het beginvan zijn vijfde boek bewezen heeft, verhalende aldaar een zeker gedicht van de poëet Ennius, in hetwelk hij zegt; hoe het Romeinse rijk alleen vast blijft en bestaat door de oude voortreffelijke manieren en mannen, welk gedicht volgens mijn oordeel, zegt hij, zo ten aanzien van de kortheid der woorden, als ten aanzien van de waarheid des zins als door een Goddelijke ingeving schijnt uitgesproken, want deze grote Republiek die zo gerechtelijk en zo ver heerste, zou geenszins kunnen stichten of zolang hebben kunnen houden, noch aan de een zijde de mannen alleen, indien de stad niet zo welgemanierd was, noch aan de andere zijde ook de manieren alleen niet, indien de stad niet wel voorzien was van mannen om dezelfde waar te nemen en te bedienen. Alzo voor ons geheugen zegt hij, hebben de goede vaderlijke manieren altijd genomen voortreffelijke mannen, en deze wederom hebben altijd zeer meesterlijk onderhouden de oude manieren en instellingen der voorouders. Maar aangaande onze eeuw, die heeft wel een zeer voortreffelijke republiek ontvangen, maar evenals een schoon schilderij, welke zeer heerlijk is, maar nochtans verdwijnende en

verduisterende van oudheid; evenzo, zeg ik, is onze Republiek, maar onze eeuw is heel achteloos geweest, niet alleen om haar in haar oude stand te brengen, en met haar eerste en eigen verwen te vernieuwen en te verlichten, maar heeft zelfs dit niet bezorgd en teweeg gebracht, dat zij zou behouden enige schijn van haar oude gedaante en tenminste enige uiterlijke trekken en lijnen van haar oude gestalte. Want wat is er gebleven van de oude manieren, door welke, volgens zijn zeggen, het Romeinse rijk staande gehouden werd? Want om de waarheid recht uit te spreken, wij zien dat dezelfde door vergetelheid zó heel verduisterd zijn, dat zij niet alleen niet meer geoefend worden, maar dat zij bij velen ook heel onbekend zijn.

En wat zal ik zeggen van de mannen? want de goede oude manieren zijn teniet gegaan bij gebrek aan mannen, van welk kwaad, alzo wij een oorzaak zijn, wij niet alleen rekenschap zullen moeten geven, maar wij zullen ook, evenals zij die schuldig zijn aan lijfstraf, zware verantwoording moeten doen. Want door onze schuld geschiedt het, en niet bij geval, dat wij thans alleen een Republiek in naam hebben, en dat wij die inderdaad al lang verloren hebben. Dit alles heeft Cicero beleden bijna 70 jaren na de dood van de Afrikaanse Scipio, die hij in zijn boeken van de Republiek invoert en van deze zaak doet spreken. Evenwel werd dit alles bij hem verhandeld 60 jaren vóór de komst van Christus: welk alles, indien men voelde en zei op zodanige tijd als de Christelijke religie overal verbreid was en de overhand had, wie zou daar thans van hen niet zijn, die het zelf de Christenen niet zou willen wijten en ten laste leggen? Zo dan, waarom hebben hun goden toen niet beter toegezien, en waarom hebben zij niet gevorderd en besteld, dat toen niet teniet en verloren ging deze haar Republiek, welke Cicero, lang eer Christus in het vlees kwam, zo droevig beklaagde, verloren te zijn? Insgelijks zo laat ik ook hun priesters toezien, zelfs ten tijde van de oude mannen en manieren, hoedanig nl. toen de Republiek geweest is, en of in haar ook gebloeid heeft de ware gerechtigheid. En mogelijk zal men bevinden, dat dezelfde toenmaals niet geweest is levende van manieren, maar veelmeer geveinsd en geschilderd van verwen, hetwelk ook Cicero onwetend, toen hij dezelfde te voorschijn bracht, uitgedrukt heeft. Maar op een andere tijd, indien God wil, zullen wij dit breder kunnen zien, want ik zal op de behoorlijke plaats arbeiden en pogen te bewijzen, dat de Romeinse Republiek nooit een Republiek geweest is, uit oorzaak, dat in haar nooit geweest is de ware gerecht igheid: hetwelk ik zal doen volgens de beschrijvingen van Cicero, in welke hij door de mond van Scipio kortweg verklaard heeft, eerst wat de republiek is, en daarna ook wat het volk is. En verder zal ik het ook bewijzen uit het oordeel en getuigenis van velen, zowel van hem zelf als van hen, die hij in die onderhandeling ingevoerd heeft om met elkaar te spreken. Maar hier intussen sta ik toe, dat dezelfde enigszins volgens zekere waarschijnlijke beschrijvingen, en als op hun wijze en manieren een Republiek geweest is, en dat zij beter geregeerd en waargenomen is van de oude Romeinen, dan van de laatste en nieuwe. Ondertussen de ware gerechtigheid is nergens te vinden dan in de Republiek, waarin Christus de Schepper en Regeerder is. Maar indien deze naam, alzo hij elders op andere wijze genomen wordt, mogelijk van onze gewone manier van spreken wat verschilt, zo zeggen wij dat waarlijk in die stad de ware gerechtigheid is, van welke de H. Schrift zegt: het zijn heerlijke dingen, welke van u gesproken worden, o stad Gods! (Psalm 87:3)

Hoofdstuk 22. HOE DE GODEN DER ROMEINEN NOOIT ENIGE ZORG GEDRAGEN HEBBEN VOOR DE REPUBLIEK, TEN EINDE DEZELFDE DOOR KWADE MANIEREN NIET ZONDE VERLOREN GAAN.

Maar om wederom te komen tot dat als de tegenwoordige vraag belangt, het is kennelijk genoeg hoe zeer loffelijk, dat zij volgens de getuigenis van hun geleerdste schrijvers willen zeggen, dat zij hun Republiek is of geweest is, dat zij evenwel lang vóór de komst van Christus geheel boos en aller-schandelijkst en bedorven was geworden, ja dat zij eindelijk

geheel geen Republiek was, en ten laatste door haar verdorven manieren geheel was verloren gegaan. En wat waren haar Goden, die haar bewaarders en voorstanders waren, hierin schuldig te doen, ten einde zij niet zou bederven en ondergaan? Voorwaar! zij hadden voornamelijk behoren te geven enige wetten en bevelen van eer, vroom leven en geschikte manieren nl. aan zulk een volk, dat hun zo naarstig en aandachtig diende, en van hetwelk zij vereerd werden met zo vele tempels, met zo vele Priesters en verscheidene manieren van offeranden, met menigerlei godsdiensten, met zo vele jaarlijkse feesten en eindelijk met zoveel blijdschap van voortreffelijke toneelspelen. Maar de duivelen hebben in dit alles niet anders gezocht dan hun voordeel, met eens op hen acht gevende hoe zij leefden, ja veel meer daarop lettende en dat bevorderende dat zij nl. boos en ongeschikt zouden leven, maar evenwel zó, dat zij met vrees als hun onderdanen alles niet te min zouden doen dat tot dienst van hun eer strekte. Maar u zult mogelijk zeggen, dat zij enige wetten en bevelen gegeven hebben; indien dat zo is, zeer wel: laat dan wederom getoond en uit enig boek gelezen worden, hoedanige wetten der Goden als bij hen eertijds aan de stad gegeven zijnde, de Gracchenversmaad en verworpen hebben, toen zij alles met beroerte en muiterij in verwarring stelden. Insgelijks hoedanige wetten ook versmaad hebben Marius, en Cinna en Cato, toen zij zich begaven tot burgerlijke oorlogen en die opnamen om onrechtvaardige oorzaken, en voorts dezelfde zeer wreed voerden, en ten laatste nog wreder eindigden. Daarenboven ook hoedanige wetten Sylla versmaad heeft, wiens leven, manieren en daden, volgens de beschrijving van Sallustius en van andere historie schrijvers, zo verschrikkelijk geweest zijn. Ja, wie zou niet moeten bekennen, dat toen de Republiek tot haar ondergang kwam? Maar mogelijk zullen zij vanwege zulke ongeschikte manieren van de burgers tot bescherming van hun Goden ons durven tegenwerpen dat gedicht van Vergilius: de Goden alle gelijkelijk, bij welke dit Rijk bestond, zijn geweken uit hun tempelen, en hebben hun altaren verlaten. Maar hierop zeggen wij eerst, indien dit zo is, dat zij dan geen reden hebben om te klagen over de Christelijke religie, alsof hun Goden hierdoor op hen vergramd geworden waren en hun hadden verlaten, terwijl voorlang hun voorouders door hun ongeschikte manieren, zo vele kleine Goden evenals muggen en vliegen van de altaren van hun stad hadden verjaagd en verdreven. Maar waar is deze grote menigte van al hun Goden geweest, toen Rome, lang vóór de oude manieren bedorven waren, door de Fransen ingenomen en verbrand is? Maar mogelijk hebben zij toen, tegenwoordig zijnde, geslapen. En voorwaar, toen was de gehele stad in de macht der vijanden, uitgezonderd alleen de Capitolijnse berg, welke ook ingenomen zou geweest zijn, bijaldien de ganzen, terwijl de Goden sliepen, voor de belegerden niet gewaakt hadden, waardoor het ook geschied is, dat Rome toen bijna vervallen is tot de bijgelovigheid der Egyptenaren, welke beesten en vogelen eerden en dienden, want van die tijd af hebben zij ter ere van de ganzen jaarlijks feest gehouden. Maar thans is mijn mening niet, te handelen over de moeilijkheden die van buiten komen, welke meer moeilijkheden van het lichaam dan van de ziel zijn, nl. zodanige, welke óf van de vijanden óf door middel van enige andere nederlaag ons overkomen. Want thans handel ik over de besmetting der manieren, welke in het eerst haar verf een weinig verschoten en verloren hebben, maar daarna zijn zij naar de manier van een beek geheel uitgestort en verlopen, zodat de val van de Republiek, hoewel de huizen en vesten in hun geheel bleven, zo groot is geweest, dat zeer voortreffelijke schrijvers zich niet ontzien te zeggen, dat dezelfde toen geheel verloren is geweest. Hier intussen aangaande de Goden, indien de stad hun bevelen en geboden van een goed en vroom leven, van de gerechtigheid te oefenen, verlaat en versmaadt, zo zeg ik dat dezelfde alle gelijkelijk met zeer rechtvaardige reden van hen afgeweken zijn, en dat het niet ten onrechte is, dat zij alle tezamen hun tempelen en altaren verlaten hebben. Maar wat zijn dit toch voor Goden geweest, die aan de een zijde met hun volk, dat hen eerde, niet hebben willen leven, en aan de andere zijde, die hun volk, alzo het onbehoorlijk leefde, niet geleerd hebben wél te leven?

Hoofdstuk 23. HOE DE VERANDERINGEN DER TIJDELIJKE DINGEN NIET HANGEN AAN DE GUNST OF ONGUNST DER DUIVELEN, MAAR AAN HET GOEDVINDEN EN BELIEVEN VAN DE WARE GOD.

Maar wat wil ik daar van zeggen, het schijnt dat zij ook geholpen hebben tot de uitvoering en volbrenging van hun boze begeerlijkheden, en men zou kunnen bewijzen dat zij geenszins gearbeid hebben om die te betomen en te bedwingen. Want hoe? Deze Goden, welke Marius, een man van nieuwe opkomst en die onedel was, en daar benevens een aller-bloedigste oorzaak, aanleider en uitvoerder van de burgerlijke oorlogen, zover geholpen hebben, dat hij zevenmaal burgemeester is geworden, en dat hij in zijn zevende burgemeesterschap in goede ouderdom is gestorven juist voor de tijden van Sylla, die kort daarna overwinnaar was, teneinde hij alzo in zijn handen niet zou vervallen. Waarom hebben zij hem ook hierin niet geholpen, dat hij zich zelf had mogen matigen en inhouden van zulke gruweten en van zo vele grote en lelijke daden? Maar indien zij zeggen, dat hun Goden hem geenszins in die vorige staat en heerlijkheid geholpen hebben, voorwaar het is niet weinig dat zij daarmede zeggen, want zij bekennen daarmede, dat de mens buiten alle hulp en gunst der Goden zodanige en zo grote tijdelijke gelukzaligheid, welke zij zo zeer beminnen, kan verkrijgen, en daar benevens, hoe zodanige mannen, gelijk Marius een was, zonder aanzien van de gramschap der Goden, overvloedig kunnen genieten welvaart, sterkte, rijkdom, eer, waardigheid en een lang leven, daarentegen ook, hoe zulke mannen als Regulus geweest is, zonder aanzien van de vriendschap, gunst en toegenegenheid der Goden, kunnen gepijnigd en jammerlijk bezwaard worden met gevangenis, dienstbaarheid, armoede, wakingen en andere onlijdelijke smarten en ook in dezelfde sterven, hetwelk, indien zij toestaan alzo te zijn, zo belijden zij genoegzaam, dat zij heel geen voordeel doen, en mitsdien dat het tevergeefs is dat men hen dient en eert. Want indien deze Goden meer gearbeid en ingesteld hebben, dat het volk zulke dingen zou leren, die geheel strijdig waren tegen de deugden van het gemoed en tegen de vroomheid des levens, waarvan men de beloning hoopt en verwacht na de dood: insgelijks indien ook deze Goden in deze vergankelijke en tijdelijke goederen degenen die zij haten, niet altijd hinderen of schaden, en degenen die zij liefhebben, niet helpen noch bevoordelen, waarom is het dan, dat men hen dient, en waarom is het, dat men met zulke begeerte van hen te willen eren, alsnog naar hen vraagt en hun dagelijks eist en begeert? En waarom is het, dat men in deze bekommerde en bedroefde tijden dagelijks mort, even alsof de Goden, verstoord zijnde, vertrokken waren, en waarom is het mede, dat daarom de Christelijke religie met de schandelijkste lasteringen dagelijks gelasterd wordt? Maar zij zullen mogelijk zeggen, dat de Goden in deze tijdelijke dingen macht hebben, óf om wél te doen, óf om te beschadigen; indien dat zo is, waarom zijn zij dan Marius, die aller-booste man, goedgunstig geweest, en daartegen Regulus, die aller-vroomste man, kwaadgunstig? Of zal men hieruit moeten verstaan en bekennen, dat zij zelfs aller-onrechtvaardigst en boost zijn? En zal men dientengevolge hieruit menen, dat men hun des temeer moet vrezen en eren? Laat men ze dan voor het een noch het ander, maar voor niets houden. Want, om de waarheid te zeggen, men zal bevinden, dat Regulus hun niet minder geëerd heeft dan Marius. En evenwel heeft niemand te denken, dat hij daarom een boos leven mag verkiezen, uit oorzaak, dat de Goden in het algemeen geacht worden meer gunst betoond te hebben aan Marius dan aan Regulus. Want Metellus, die aller-loffelijkste man onder de Romeinen, welke 5 zonen gehad heeft die burgemeester geweest zijn, is zeer gelukkig en overvloedig geweest in alle tijdelijke goederen en rijkdommen, en daarentegen Catilina, die aller-booste mens, is overvallen geweest met de uiterste armoede en is ongelukkig in zijn boze oorlogen omgekomen. De goeden worden alleen begiftigd met de ware gelukzaligheid, nl. zij, die de ware God eren, van wie alleen alle gelukzaligheid kan gegeven worden. Ondertussen hun Republiek door hel insluipen van allerlei kwade manieren verloren ging, zo is het zeker, dat hun Goden niet alleen niets gedaan hebben tot besturing en verbetering van zulke

manieren, ten einde dezelfde niet zou ondergaan, maar zij hebben veel meer tot verergering en verderf van die manieren alle voedsel gegeven, opdat zij zou mogen verloren gaan. Insgelijks het geldt niet, dat zij zich zelf zouden mogen veinzen goed geweest te zijn, en dat zij vanwege de boosheid der burgers als verstoord zijnde van hen afgeweken zijn. Want zij waren kennelijk aldaar, zij werden gemerkt, zij werden overtuigd, maar met hun bevelen konden zij de zaak niet verbeteren, en met hun stilzwijgen konden zij ook niet verborgen blijven. Ik roer hier niet aan, dat Marius door ontferming van de burgers van Minturna aan de Godin Marica in haar eigen geheiligde plaats bevolen is geweest, opdat zij hem in de meeste nood zou helpen en alles ten beste doen gelukken, waarop gevolgd is, dat hij in zijn hoogste moeilijkheid, waarvan geen uitkomst scheen te wezen, behouden ontkomen is, en dat niet alleen, maar daar benevens, dat hij in de stad Rome zijn wrede heirkracht (zelf wreed zijnde) gevoerd en gebracht heeft. En hoe bloedig, wreed onmenselijk en vijandig zijn aller-gruwzaamste victorie toen geweest is, kan ieder, die dat wil, genoegzaam lezen in de boeken van hen, die daarvan geschreven hebben. Maar zulks, gelijk ik gezegd heb, roer ik niet aan, en ik kan ook die bloedige voorspoed van Marius niet toeschrijven aan een, ik weet niet hoedanige Marica, maar ik eigen veel liever dezelfde toe aan de verborgene voorzienigheid Gods, als zijnde het rechte middel om hun monden te stoppen, en om te bevrijden van hun dwalingen, allen die niet halsstarrig in deze zaak handelen, maar veel meer dit wijs overleggen. Want al is het, dat de duivelen ook iets in deze dingen vermogen, evenwel vermogen zij niet meer dan hun toegelaten wordt door de verborgen wil van de Almachtige. Laat ons de aardse gelukzaligheid zo heel groot niet achten, terwijl zij ook dikwijls de bozen en de zodanige (gelijk Marius geweest is) vergund wordt. En aan de andere zijde, laat ons de gelukzaligheid ook niet als kwaad beschouwen en verwerpen, terwijl wij zien, dat zelfs ook tegen dank der duivelen met dezelfde overvloedig begiftigd zijn geweest zeer vele goede en godzalige dienstknechten de enigen waren Gods. En eindelijk, laat geenszins zodanige bedenkingen ons overkomen, dat wij zouden menen, dat wij om deze aardse voor of tegenspoed deze aller-onreinste geesten hebben aan te roepen, te verzoenen of te vrezen. Want gelijk de boze mensen op aarde niet alles kunnen doen zoals zij willen, zo vermogen zij ook niet alles te doen wat zij willen, want zij kunnen niet verder dan hun toegelaten wordt door de schikking en besturing van degenen, wiens oordelen niemand ooit volkomen begrepen heeft, niemand ooit rechtvaardig bestraft heeft.

Hoofdstuk 24. VAN DE DADEN VAN SYLLA, EN HOE DE DUIVELEN ZICH BETOOND HEBBEN ZIJN HELPERS GEWEEST TE ZIJN IN ZIJN HANDELINGEN.

Hoe wreed Marius ook geregeerd had, wanneer de burger van Rome een vergelijking maakte tussen de tijd van hem en die van Sylla hadden zij ongetwijfeld toch wel reden om de vroegere tijden terug te wensen. Van Sylla schrijft Livius dat ten tijde toen hij allereerst zijn leger omtrent de stad aanvoerde tegen Marius, bij hem enige offerande gedaan is, en dat de ingewanden van die offerande van zo aangename betekenis zijn geweest, dat de priester Posthumius, die een voorzegger was uit de offeranden, daarover gewild heeft, dat men hem zou gevangen houden, bereid zijnde met de dood aan de lijve gestraft te worden, indien Sylla met de hulp en gunst der Goden niet uitvoerde dat als hij voornam en in de zin had. Ziet, ten dezen tijde waren de Goden niet geweken uit hun tempels, noch hadden hun altaren verlaten, toen zij nl. de uitkomst der toekomstige dingen aan Sylla voorzeiden, en evenwel aangaande zijn eigen verbetering daar over in het minst niet bekommerd waren. Door voorzegging der toekomstige dingen hebben zij hem beloofd groot geluk en voorspoed, maar door dreigingen van straffen hebben zij geenszins gebroken zijn boze wil en kwade neigingen. Daarna, toen hij in Azië was, voerende de Mithridatische oorlog, zo is hem van Jupiter door Lucius Titus aangezegd, dat hij Mithridates zou overwinnen, en dat is ook geschied. Daarna, als hij voornam weer te keren in de stad, om aldaar door middel van

burgeroorlog en bloedstorting zijn eigen en het leed en ongelijk van zijn vrienden, dat hen overkomen was, te wreken, zo is hem wederom van dezelfde Jupiter, door een zeker soldaat van het 6de legioen aangezegd, dat hij, gelijk hij hem eertijds voorzegd had zijn victorie tegen Mithridates, hem nu beloofde, dat hij hem zodanige macht zou geven, door middel van welke hij de Republiek haar vijanden zou afnemen. Hierover heeft Sylla aan de soldaat gevraagd welk een gedaante hem verschenen was, en toen hem dit gezegd was, is hij daarover indachtig geworden, dat het dezelfde gedaante was die hij tevoren van diegene verstaan had, welke hem van de zelfde Jupiter aangediend had de voorzegging van de Mithridatische victorie. Maar wat zal men hier kunnen antwoorden, wanneer men gevraagd wordt, waarom de Goden dus bekommerd zijn geweest om hem zijn geluk en voorspoed tevoren te zeggen: en aan de andere zijde, waarom er niet een van de Goden bekommerd is geweest om Sylla door goede vermaningen te verbeteren, welke door zijn boze burgeroorlogen zodanig gruwzaam kwaad zou aanrichten, dat niet alleen de Republiek zou verderven en onteren, maar dat dezelfde heel zou wegnemen en te niet maken? Het antwoord kan niet anders zijn, dan dat men uit dit alles genoegzaam verstaat, dat deze Goden duivelen zijn, gelijk ik vaak gezegd heb. En voorwaar het is ons genoeg bekend uit de H. Schrift, en de zaken geven ons óók genoegzaam te kennen, dat zij tot dat hun best doen, opdat zij voor Goden mogen gehouden worden, en ten einde zij ook zouden mogen gediend en geëerd worden, en ten laatste, opdat men aan hen dat zou betonen, waardoor een ieder die aan hen deze betoning doet, in hun gezelschap zou mogen komen en met hen voor het oordeel Gods zou mogen brengen een en dezelfde kwade zaak. Na deze tijd toen Sylla binnen Tarentium gekomen was en aldaar offerande gedaan. had, zo heeft hij in het bovenste hoofd van de lever van een kalf gezien een gelijkenis van een gouden kroon. Toen heeft Posthumius, de voorzegger uit de offeranden, hem geantwoord, dat hem hiermede beduid en voorzegd werd een zeer heerlijke en zonderlinge victorie, en heeft hem verder daarover belast, dat hij die ingewanden alleen zou eten. Onderwijl na het tussenkomen van een korte tijd heeft een zekere slaaf van Lucius Pontius, even als iemand die toekomstige dingen voorzegt, uitgeroepen: Ziet! ik kom als een bode van Bellona; de victorie is aan uw zijde, o Sylla! En daarna heeft hij er bijgevoegd, dat het Hof-Capitool zou branden. Nadat hij dit alles gezegd had, is hij uit het leger gegaan, maar de andere dag is hij met meer verbaasdheid en beroering weergekeerd, en heeft met luider stem uitgeroepen, dat het Capitool reeds afgebrand was. En inderdaad het Capitool was afgebrand, hetwelk de duivel zeer licht kon weten en voorzien, en ook zeer snel aan hen kon boodschappen. Maar ondertussen wilt toch, zoveel in het bijzonder de zaak belangt, hier naarstig op letten onder welke Goden deze mensen begeren te zijn, welke lasteren onze Zaligmaker, die alleen de wil en de genegenheid van de gelovigen verlost van de heerschappij van de duivelen. Vooreerst daar is een mens, welke, even als iemand die toekomstige dingen wil voorspellen, uitgeroepen heeft: 'O Sylla! aan uw zijde is de victorie.' En opdat men hem des te beter zou geloven, dat hij dat door een goddelijke geest uitriep, zo heeft hij daarenboven nog iets anders geboodschapt, hetwelk hij zei spoedig te zullen geschieden, en inderdaad ook kort daarna geschied is, op zodanige plaats als hij gezegd had en van welke hij ook ver vandaan was, diegene nl. door wie die geest sprak. Maar evenwel heeft hij nimmer uitgeroepen: 'O Sylla! onthoud u van uw boze en lelijke daden, want hij heeft, nadat hij overwinnaar was, zeer vele gruwelijke daden bedreven, hij zeg ik, wie vroeger in de kalfslever geopenbaard en verschenen was een zeer heerlijk teken der victorie, nl. de gouden kroon, waarvan vroeger melding is gemaakt. Voorwaar indien zodanig teken de rechtvaardige Goden plachten te geven en geenszins de goddeloze duivels, zo moet men nochtans vast alhier bekennen, dat zij toen door die ingewanden aan Sylla getoond en geopenbaard hebben zulke toekomstige ongelukken, welke meestendeels boos en schandelijk waren, en tevens voor Sylla hoogst schadelijk, want die victorie heeft nooit zozeer zijn hoogheid en staat gevorderd, of zij heeft veelmeer zijn begeerlijkheid beschadigd, zo dat het hierdoor geschied is, dat hij onmachtig geworden zijnde in zijn

begeerlijkheden, en daarnaast hoogmoedig in zijn voorspoed, eindelijk neergestort is, zodat hij meer bedorven is geworden in de geschiktheid van zijn ziel, dan hij zijn vijanden ooit bedorven heeft in hun lichamen; welke waarlijk droevige dingen deze Goden nochtans niet kunnen gegeven hebben, noch door ingewanden, noch door voorzeggingen uit het vogelgeschrei, noch door iemands dromen of waarzeggingen; want zij vreesden en waren bekommerd niet meest vanwege zulks, dat hij niet verbeterd zou worden, maar meest vanwege zulks, dat hij niet overwonnen zou worden. Ja wat meer is, daarin arbeidden zij aller-naarstig en zorgvuldig, dat deze heerlijke overwinnaar van de burgers overwonnen en gevangen zou gehouden worden onder de schandelijkste ondeugden, opdat hij alzo van de duivelen veel nauwer zou mogen belegerd gehouden worden.

Hoofdstuk 25. HOE DE BOZE GEESTEN MET HET BEDRIJVEN VAN HUN SCHANDELIJKHEDEN ZICH ZELF TOT EEN GODDELIJK VOORBEELD DE MENSEN VOORSTELLEN, EN MIT SDIEN TOT VELE BOOSHEDEN AANMANEN EN OPWEKKEN.

Zo dan, uitgezonderd de zodanige, welke liever verkiezen deze Goden na te volgen dan door de Goddelijke genade van hun gezelschap te scheiden, wie is er die niet verstaat, die niet ziet wat deze boze geesten met hun voorbeeld pogen teweeg te brengen, nl. dit, dat zij de boosheden, als een Goddelijke kracht, aanzien mogen geven. Ja het is geschied in een wijd effen veld van het landschap Campanië, nl. kort voor dat in hetzelfde veld de burgerlijke heirkrachten samengekomen zijn en aldaar met een gruwzame slag tegen elkaar gestreden hebben, dat men aldaar een weinig tevoren gezien heeft zekere heirkrachten tegen elkander vechtende; hetwelk op deze manier toeging, nl. dat men in het eerst aldaar hoorde een groot geklank en gerammel; enige tijd daarna zijn daar velen gekomen, welke boodschapten, dat zij gezien hadden, dat aldaar sommige dagen achter elkander twee heirkrachten in volle slagorde tegen elkaar streden, welke strijd geëindigd en opgehouden zijnde, zo heeft men aldaar gevonden voetstappen even als van mensen en paarden, nl. zodanige als na zulk een slag en strijd zouden kunnen achtergelaten worden. Hierop volgt nu, indien de Goden waarlijk onder elkander gestreden hebben, zo mogen de burgeroorlogen der mensen met recht verschoond worden. Ondertussen laat alhier mede eens aangemerkt worden hoedanig toen óf de boosheid óf de ellende is geweest van zulke Goden. En indien men wil zeggen dat zij niet waarlijk gestreden hebben, maar dat zij geveinsd hebben tegen elkaar te vechten, wat hebben zij daarmee anders gedaan dan dat zij de Romeinen te verstaan gegeven hebben, dat zij met hun burgeroorlogen, als volgende daarin het voorbeeld der Goden, geen boosheid noch onbehoorlijkheid hebben bedreven. Want de burgeroorlogen waren toen al reeds begonnen, en er waren ook al reeds voorgegaan zekere merkelijke en schrikkelijke nederlagen van enige gruwzame gevechten en veldslagen; insgelijks waren er ook velen die reeds grotelijks in hun gemoed beroerd en bewogen waren vanwege het schrikkelijk voorbeeld, dat reeds in de burgeroorlogen gebeurd was, nl. hoe een zeker soldaat, willende degenen die hij verslagen had, zijn wapenen en kleren uitschudden, zodra hij het lichaam ontbloot had, bekend heeft dat het zijn broeder was, waarover hij, verslagen zijnde in zijn gemoed, de burgeroorlogen ten hoogste vervloekt heeft, en heeft daarenboven aldaar ter plaatse zich zelf mede gedood en bij het lichaam van zijn broeder zich zelf gevoegd en neergelegd, vanwege welke moeilijkheden en ongelukken, opdat zij niet verdrietig zouden worden en alzo een afkeer krijgen van de burgeroorlogen, maar veelmeer opdat dagelijks hoe langer hoe meer de ijver en lust van deze wapenen zouden aanwassen, zo hebben later deze duivelen, welke zij meenden Goden te zijn en welke zij achtten dat men behoorde te dienen en te eren, zich zelf aan de mensen willen vertonen, evenals zulken, welke zelfs onder elkander streden, teneinde de burgerlijke liefde en genegenheid niet bevreesd zou zijn hen in dergelijke oorlogen en gevechten na te volgen, ja wat meer is, opdat de menselijke boosheid door een Goddelijk voorbeeld zou verontschuldigd worden. En door dergelijke listigheid hebben deze

boze geesten gewild, dat men hun toneelspelen, waarvan ik zo veel gezegd heb, zou toe-eigenen en toeheiligen, alwaar zodanige gruwzame schandelijkheden van de Goden, in de toneelliedjes en in de verhandelingen der spelen bij de toneelspelers verhaald zijn, dat een ieder, hetzij hij geloofde dat zij dat gedaan hadden, hetzij hij geloofde dal zij dat niet gedaan hadden, vrijelijk zulke lelijkheden mocht navolgen, alzo hij zag, dat zij dagelijks in de vertoningen zelf lust en behagen hadden. Ondertussen, opdat niemand meent dat de poëten, wanneer zij van de Goden verhalen hoe zij onder elkaar gestreden en gevochten hebben, tegen de Goden meer geschreven hebben openbare lasteringen dan zulke dingen, welke hun eerlijk en gevoeglijk waren, zo valt hier aan te merken, dat zij, om de mensen te bedriegen, de gedichten der poëten genoegzaam gesterkt en bevestigd hebben, als zij nl. hun gevechten voor 's mensen ogen vertoonden, niet alleen door de toneelspelers in het toneelhof, maar daarenboven ook door bun zelf in het openbare veld. Dit alles zijn wij genoodzaakt te zeggen; want wij zien merkelijk, dat hun eigen schrijvers zich niet ontzien hebben beide te zeggen en te schrijven, hoe de Romeinse Republiek lang te voren door de kwade manieren der burgers te niet gedaan was, zodat er geen Republiek overgebleven was voor de toekomst van onzer Heere Jezus Christus, welke ondergang van de Republiek zij geenszins hun Goden te laste leggen, daar zij nochtans dit tegenwoordig tijdelijk kwaad in hetwelk de goeden, hetzij dat zij leven, hetzij dat zij sterven, nimmermeer zullen vergaan, onze Christus toe-eigenen, niettegenstaande het zo klaar blijft, dat onze Christus zo vele heerlijke onderwijzingen en zulke voortreffelijke vermaningen gedaan heeft tot een goed en vroom leven, en daarnaast zich zeer heftig gesteld heeft tegen alle ongeschiktheden en verdorven manieren. En daarentegen aangaande hun Goden, deze hebben nooit door dergelijke onderwijzingen iets verhandeld met hun volk, hetwelk diende ten beste van hun Republiek, teneinde zij niet zou verloren gaan: ja als men het wel inziet, hebben zij door hun boze voorbeelden, als met een schadelijke voortgang daartoe eigenlijk gearbeid, dat zij hun manieren zouden verderven, opdat alzo hun Republiek zou ondergaan. Daarom meen ik nu niet meer, dat er iemand zal zijn, die dit lezende, voortaan zou durven zeggen, dat de Republiek daarom ten onder gegaan is, mits de Goden alle gelijkelijk uit hun tempelen geweken waren en hun altaren hadden verlaten, even alsof zij vrienden van de deugd waren geweest, en over de ondeugden der mensen vertoornd waren; want men kan genoegzaam hun overtuigen en bewijzen uit al de tekenen van de ingewanden, van het vogelgeschrei en andere voorzeggingen, door middel van welke zij genoegzaam wilden roemen en zich zelf die eer geven, dat zij de toekomstige dingen tevoren wisten, en als aanschouwers en aanhoorders waren van hun gevechten, dat zij bij hen tegenwoordig zijn gebleven: want bijaldien zij waarlijk van hen waren afgeweken geweest, de Romeinen, komende tot de burgeroorlogen, zouden nooit zo hevig tegen de anderen ontstoken geweest zijn door hun eigen begeerlijkheden, als anderszins wel geschied is door de opwekkingen en ophitsingen van deze voor verhaalde Goden.

Hoofdstuk 26. VAN DE HEIMELIJKE, VE RMANINGEN DER DUIVELEN, DIENENDE ALS TOT OPWEKKING VAN EEN GOED LEVEN, EN HOE EVENWEL IN HET OPENBAAR IN HUN GODSDIENSTEN ALLE BOOSHEID GELEERD WERD.

Zo dan, naardien dit alles alzo is, nl. dat openlijk aan de Goden toegeëigend zijn allerlei schandelijkheden en wreedheden, en daar benevens dat op zekere en gewone tijden van het jaar aan hen ook toegeheiligd zijn verscheidene lasteringen tegen hen, alsmede verscheidene van hun misdaden, hetzij dat dezelfde volgens de waarheid alzo verhaald werden, of door hun begeerte alzo versierd en verdicht zijn, ik zeg door hun begeerte; want men hield het daarvoor, dat zij vergramd waren, wanneer dat niet geschiedde. En later verder, dat men ook zover gekomen is dat men dezelfde voor ieders ogen voorgesteld heeft om te aanschouwen, even alsof men wilde dat men ze zou navolgen: waarom is het dat dezelfde duivelen, welke door deze ijdele vermakelijkheden genoegzaam belijden onreine

geesten te zijn, ja die door hun boosheden en schandelijkheden óf in waarheid verteld werden, óf versierd werden, mitsgaders ook door hun vermaarde feesten en lichtvaardige vermakelijkheden, welke zij van de onbeschaamden begeerden en van de beschaamden en eerlijken afdringen, genoegzaam betuigen, dat zij liefhebbers en aanraders zijn van een boos en onrein leven. Waarom is het, zeg ik, dat deze duivelen in hun heiligdommen en andere verborgen plaatsen gezegd worden aan sommige van de hunne, als uitverkoren geheiligden, enige goede onderwijzingen aangaande het leven en de manieren te geven? Maar hierop is het antwoord, indien dat zo is, dat daaruit kan bespeurd en bemerkt worden, dat de boosheid van deze beschadigende geesten niet dan te bozer en listiger is. Want de vroomheid en eerbaarheid is van zodanige kracht, dat het menselijk geslacht geheel of ten dele door de lof zelf bewogen wordt, zodat de menselijke natuur in schandelijkheid nimmermeer zo verdorven en overwonnen is, dat zij geheel verloren zou hebben alle gevoel van eerbaarheid. Daarom , bijaldien de boosheid des duivels niet ergens hem zelf, gelijk wij weten dat in onze Schriftuur geschreven is , verandert in een Engel des lichts, (2 Corinthiërs 11:14) zo kan hij het werk zijner bedriegerij niet volbrengen. Zo dan, buiten staat het volk, en aldaar maakt de goddeloosheid een groot geraas en gedruis, en binnen is de geveinsde heiligheid en eerbaarheid, welke voor weinigen nauwelijks spreekt en enig geluid maakt. Schandelijke dingen werden in het openbaar getoond en prijselijke dingen in het geheim; want het eerlijke is verborgen en het oneerlijke is openbaar. Insgelijks het kwaad, dat men verhandelt, roept en nodigt alle mensen tot aanschouwers, en het goede dat er gezegd wordt, vindt nauwelijks enige toehoorders, even alsof men zich eerlijke dingen behoefde te schamen en oneerlijke behoorde te roemen. Maar waar is dat toch ergens dan in de tempelen der duivelen? Ja, waar is dat anders dan in de herbergen der bedriegerijen? Want dat geschiedt, opdat de eerlijken, die weinig in getal zijn, van hen mede zouden mogen gevangen worden. En de openbare schandelijkheid geschiedt, opdat de grote hoop, welke schandelijk van leven is, niet verbeterd zou worden. Daarom, waar en wanneer hun geheiligden gehoord hebben de onderwijzingen van hun hemelse eerbaarheid, weten wij niet; maar nochtans hebben wij allen gelijk, welke van alle hoeken tezamen gekomen waren, en die stonden, waar wij best konden, voor de kerker zelfs, alwaar wij dat beeld gesteld zagen, toen met alle vlijt en naarstigheid aanschouwende de spelen, die daar gespeeld werden. En als nu zagen wij aan de een zijde de grote hoerenpracht, en aan de andere zij de de maagdelijke Godin. Wij zagen, dat de hoer eerbiedig aanbeden werd en dat voor de andere zeer oneerlijke en schandelijke dingen gespeeld werden. En hoewel wij niemand in het gehele spel beschaamder zagen dan Vesta, zo zagen wij evenwel niet, dat de spelers enige schaamte kregen, want alle werken der vuilste oneerbaarheid werden aldaar bedreven. Men wist wel wat de maagdelijke Godin behaagde en aangenaam was, en toch vertoonde men zulks, hetwelk de verstandige gehuwde vrouwen van de tempel mochten tehuis dragen. Maar enige voorzichtige vrouwen wendden hun aangezichten af van de onreine en oneerlijke daden der spelers; maar openlijk beschaamd zijnde, deze kunst der oneerbaarheid te zien, leerden zij die nochtans met een verborgen mening en aandacht. Want zij waren beschaamd voor de mensen, zodat zij die oneerbare gebaren en daden niet met een openbaar vrij aangezicht durfden aanschouwen, en nog veel minder durfden zij de godsdienst van die Godin, die zij met reiner hart eerden, veroordelen. Zo dan, om te leren werd openlijk in de tempel datgene vertoond, waarvoor men anders in zijn huis de verborgen plaats zoekt. Voorwaar, het is zeer te verwonderen, dat er nog enige schaamte is gebleven onder de mensen, en dat zij hun schandelijkheden, welke zij zo godsdienstig bij de Goden leerden, niet vrijmoediger en stouter bedreven hebben, en des te verwondelijker is zulks, mits bij hen voor zeker gehouden werd, dat zij hen ten hoogste zouden vergrammen, indien zij niet bestelden, dat zulke dingen hun vertoond werden. Maar wat voor geest is het toch anders, welke door een heimelijk ingeven hun aller-booste gemoederen beweegt, welke ook bij hen aanhoudt om overspel te doen, en ook een behagen daarin heeft, zo wanneer het zelf gedaan is, dan

dezelfde welke door dusdanige godsdienst zich vermaakt, stellende in de tempelen beelden der duivelen, beminnende in de spelen allerlei afbeeldingen der ondeugden, mompelende heimelijk enige woorden der gerechtigheid om te bedriegen weinige goeden, en oefenende in het openbaar allerlei uitnodigingen en aanlokkingen der schandelijkheid om zijn macht te behouden over ontelbaar kwaad.

Hoofdstuk 27. MET WELKE OMKERING VAN ALLE GOEDE TUCHT EN GESCHIKTHEID DE ROMEINEN, OM HUN GODEN TE VERZOENEN, DE ONEERLIJKE SPELEN INGESTELD EN ZICH TOE GEHEILIGD HEBBEN.

Daarom die voortreffelijke man en zeer wijze filosoof Tertullius toen hij opperbouwmeester zou worden, riep overluid in de oren der hele stad, dat onder andere ambten van die staat ook dit zijn ambt was geworden, dat hij de moeder Flora met feestelijkheid en blijdschap van spelen moest verzoenen, welke spelen zo aandachtig plachten onderhouden te worden, als zij anders wel schandelijk geoefend en gespeeld werden. (Deze spelen waren zo vuil, dat de spelers die niet durfden spelen in tegenwoordigheid van Cato.), Hij zegt ook op een andere plaats toen hij burgemeester was geworden, dat men in de uiterste gevaren der stad onder anderen ook 10 dagen achter elkander spelen had geoefend, en dat men niets, dat tot de verzoening der Goden behoorde, achterwege had gelaten. Ziet toch wat hij wil zeggen nl. of het niet beter geweest was zodanige Goden te vergrammen met nuchterheid en matigheid dan dezelfde te verzoenen met overdadigheid en onkuisheid: ja, alsof het niet beter geweest was deze Goden door eerlijkheid des levens tot vijandschap te tergen, dan hen door zodanige lelijkheid en schandelijkheid te vermurwen en te verzachten. Want die mensen (Catilina met de zijnen) om welke men de verzoening aan de Goden deed, zouden nooit met meer wreedheid zich kunnen beschadigd hebben, indien men dat achterwege gelaten had, dan zij zich beschadigd hebben toen men met schandelijke lelijkheid de Goden verzoende. Daarom, opdat geweerd zou worden, wat men vreesde van de vijand te moeten lijden in het lichaam, zo werden de Goden tot dat als verzoend, maar tot zodanig einde, opdat de deugd daardoor zou verjaagd worden uit de gemoederen; want de Goden wilden niet eerder zich stellen tot beschermers tegen de bestrijders der muren en vesten, of zij moesten zelfs te voren naar hun gelieven overwinnaars zijn van alle goede manieren. Zo heeft dan de hele stad met ogen en oren in het openbaar geleerd deze aller-dartelste, oneerlijkste, onbeschaamdste, booste en onreinste verzoening van deze Goden, niettegenstaande de prijselijke kloekhartigheid van de Romeinse deugd, al de spelers en handelaars van deze verzoening verstoken heeft van alle eer, uitgedaan heeft uit hun stam, bekend heeft voor schandelijk, gemaakt heeft voor oneerlijk. Deze zeg ik, doet zo schandelijk, zo verfoeilijk voor de ware religie en zo afgrijselijke verzoening voor deze Goden, deze zo besmettelijke en lasterlijke spelen tegen de Goden, deze zo lelijke en gruwzame daden der Goden, welke zo boos en schandelijk versierd zijn, en nog veel bozer en schandelijker bedreven zijn, heeft met ogen en oren, zeg ik, de hele stad in het openbaar geleerd: verder zag dezelfde dat zodanige daden de Goden behaagden, zodat dezelfde ook gemeend heeft, dat men dusdanige dingen niet alleen de Goden moest vertonen, maar dat men dezelfde ook meest navolgen; want aangaande dit, ik weet niet wat voor goed of eerbaarheid dat is, hetwelk tegen zo weinigen en zo heimelijk uitgesproken werd, indien het anders waar is dat het uitgesproken werd, daarvan was de vrees aan de éne zijde dat het openbaar zou worden, en aan de andere zijde nog veel meer dat het nagekomen en gevolgd zou worden.

Hoofdstuk 28. VAN DE HEILZAAMHEID DER CHRISTELIJKE RELIGIE.

Deze boze en ondankbare lieden, evenwel, welke zo zeer met die boze geest ingenomen en overladen zijn, klagen en morren zeer, dat de mensen van dat duivels juk en van dat hels gezelschap van die aller-onreinste machten door de naam Christus verlost worden, en dat

zij van die nacht der aller-schadelijkste goddeloosheid overgezet worden tot het licht der heilzaamste godzaligheid. Daarom kunnen zij niet verdragen, dat de volkeren met een reine blijdschap en met een eerlijke onderscheiding van beide geslachten zo naarstig toelopen naar de kerken, opdat zij aldaar mogen horen, hoewel zij hier voor een korte tijd moeten leven, opdat zij na dit leven mogen waardig bevonden worden, gelukzalig en altijd te leven; want aldaar wordt de heilige Schriftuur en de leer der gerechtigheid van een verheven plaats in het aanschouwen van een ieder gepredikt, nl. van de predikstoel. En is het zaak dat de mensen dezelfde nakomen, zo horen zij dat tot een genadige beloning, en zij, die dezelfde niet nakomen, horen dat tot oordeel en verdoemenis. Maar al is het, dat aldaar in de kerken komen sommige bespotters van zulke leringen en onderwijzingen, zo geschiedt het niettemin, dat al hun dartelheid afgeleid wordt door een haastige verandering, of anders ingehouden en bedwongen wordt, beide door vrees en door schaamte; want daar wordt niets schandelijks of oneerlijks voorgesteld om te aanschouwen of na te volgen, alwaar nl. óf de onderwijzingen van de ware God in 's mensen gemoed ingedrukt worden, of Zijn mirakelen en wonderen verhaald worden, of Zijn gaven geprezen worden, óf Zijn weldaden door ootmoedige gebeden begeerd worden.

Hoofdstuk 29. VAN DE DIENST DER GODEN TE VERWERPEN, EEN ZEER VOORTREFFELIJKE VERMANING TOT DE ROMEINEN.

Zo dan, wilt liever hier naar staan, o, prijselijk Romeins bloed, o geslacht en nakomelingen van Regulus, Scevola, Scipio's en Fabricius, ja zeg ik, wilt liever hiernaar staan en wilt dit alles toch leren onderscheiden van de aller-schandelijkste ijdelheid en de bedrieglijkste boosheid der duivelen. En indien er iets prijselijks in uw natuur uitsteekt, bedenkt, dat dat niet gezuiverd noch ter volkomenheid gebracht wordt, dan door de ware godzaligheid, en hoe dat daarentegen door de goddeloosheid verstrooid en gestraft wordt. Kiest nu, wat u wilt volgen, opdat u, zonder te dwalen, geprezen mag worden niet in u zelf, maar in de ware God. Want eertijds hebt u roem gehad bij het volk, maar door een verborgen oordeel van de Goddelijke Voorzienigheid, hebt u hiertegen gemist de ware religie, welke u schuldig bent te verkiezen. Ontwaakt toch, het is dag, gelijk u alreeds ontwaakt bent geworden in sommigen van de uwen, van wier volkomen deugd, mitsgaders van wier lijden voor het ware geloof wij ook roemen, alzo zij standvastig gestreden hebben tegen de vijandigste machten, en dezelfde ook, met kloekmoedig te sterven, overwonnen hebben, en mitsdien door hun bloed ons dit vaderland verkregen hebben, tot welk vaderland wij u nodigen en vermanen, opdat u eenmaal gevolgd en gerekend mag worden onder het getal van die burgers, wier vrije berging (om zo te spreken) alleen is de ware vergeving der zonden. Ondertussen, wilt geenszins horen naar enige ongeschikte mens en, welke Christus en de Christenen lasteren, en die de tegenwoordige tijden als kwaad beschouwen, uit oorzaak zij zodanige tijden niet zoeken, in welke zij een gerust leven mogen leiden, maar veelmeer, in welke zij een vrije en ongestrafte boosheid mogen oefenen: welke dingen u nooit behaagd hebben, zelfs vanwege uw aards vaderland. Daarom nu, aanvaardt het hemelse vaderland, vanwege hetwelk u de minste ongerustheid zult lijden, en nochtans in het zelf zult u waarachtig en enig heersen. Aldaar zult u niet hebben de Vestaalse haard of schoorsteen, noch ook de Capitolijnse steen (alzo noemt hij spottenderwijs Jupiter, voor wie een stenen beeld in het Capitool gesteld was) maar aldaar zal zijn de enige en ware God, die Zijn Rijk geen palen noch tijden zal stellen, maar wiens heerschappij zonder einde zal zijn. En wilt toch niet meer de valse en bedrieglijke Goden nalopen, maar verwerpt en versmaadt ze veel liever, staande van hart naar de ware vrijheid. Want het zijn geen Goden, maar boze geesten, die verdriet en smart hebben in uw eeuwige gelukzaligheid. Het schijnt dat Juno nooit zo zeer de Trojanen, van wie u uw afkomst hebt naar het vlees, benijd heeft het innemen van de Romeinse Sterkten als deze duivelen, die u nog tegenwoordig Goden meent te zijn, dagelijks aan allerlei geslachten van mensen benijden en misgunnen de

bezittingen van de eeuwige woonsteden. En u zelf hebt alreeds niet weinig van de gelegenheid van zulke geesten geoordeeld, als u nl. hen met spelen verzoend hebt en daarna de mensen, door welke u de spelen gedaan en volbracht hebt, voor eerloos verklaard en gehouden hebt. Ei wilt toch toelaten, dat uw vrijheid beschermd en bewaard wordt tegen die onreine geesten, welke hun eigen schande op uw hals gelegd hebben, teneinde u dezelfde hun zou toeheiligen en spelen. Maar gedenkt, dat u van alle eer en staat afgezet hebt de spelers en handelaars van de schandelijkheden en misdaden der Goden: en bidt daarover ootmoedig de waarachtige God, dat Hij van u wil weren zulke Goden, die een behagen hebben in het spelen en verhalen van hun boosheden en misdaden, hetzij die waarachtig geschied zijn, (hetwelk dan aller-schandelijkst is) hetzij dat ze versierd en verdicht zijn (hetwelk dan aller-boost is). Voorwaar, het is wél van u gedaan, dat u door uw eigen beweging zover gekomen bent, dat u niet hebt willen gedogen dat de gemeenschap der burgers voor de kamer- en toneelspelers zou openstaan, maar ontwaakt volkomen, want de Goddelijke Majesteit wordt geenszins door zodanige kunsten verzoend en vereerd, door welke de menselijke waardigheid wordt bevlekt en onteerd. En, als men het wel aanziet, hoe kunt u bedenken, dat Goden, die in zulke ijdele gedienstigheden vermaak scheppen, zullen kunnen gerekend en gehouden worden als zulken, welke zijn onder het getal van de heilige Hemelse macht en, daar u meent, dat de mensen, door welke deze gedienstigheden verhandeld worden, niet waard zijn om ze te rekenen en te houden onder een hoop Romeinse burgers. Voorwaar! veel heerlijker is de stad hierboven, alwaar overwinning is en waarheid, alwaar waardigheid is en heiligheid, vrede en gelukzaligheid, leven en eeuwigheid. Daarom, indien u lust en verlangen krijgt om eenmaal te komen tot die gelukzalige stad, schuwt en vermijdt het gezelschap der duivelen, en bedenkt, dat het onbetamelijk is , dat zij van eerlijke lieden gediend worden, welke door schandelijke en eerloze lieden verzoend worden. Alzo, laat die Goden door Christelijke uitzuivering alzo van uw gezelschap geweerd worden, gelijk deze lichtvaardige mensen door de aantekening van de tuchtheren van uw waardigheid verstoken en geweerd zijn. Belangende de vleselijke en tijdelijke goederen, die de bozen alleen zoeken te genieten en te hebben, van gelijken aangaande het vleselijk en tijdelijk kwaad, hetwelk alleen zij geenszins willen hebben of lijden, daarvan moet men achten, dat de duivelen geenszins in dezelfde hebben zodanige macht, als men meent dat zij hebben. En al ware het, dat zij enige macht hadden, zo behoorden wij nochtans veel liever die tijdelijke dingen te versmaden, dan dat wij om dezelfde hen zouden dienen, terwijl wij door hen te dienen eindelijk niet zullen noch kunnen komen tot zodanig goed, hetwelk zij ons benijden. Maar ondertussen, dat zij geenszins zodanige macht hebben in die dingen, gelijk zij menen, welke nog beweren, dat men om dezelfde hen behoort te dienen en te eren, dat zullen wij hierna zien, alzo dit Boek hiermede een einde heeft.

AURELIUS AUGUSTINUS VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

BOEK 3

Oude uitgave 1646:

het eerste deel begint met boek 1 en eindigt met boek 5

Hoofdstuk 1. VAN DE TEGENSPOEDEN, WELKE ALLEEN DE BOZEN VREZEN, EN DIE NOCHTANS DE WERELD, ZOLANG ZIJ DE GODEN EERDE, ALTIJD HEEFT MOETEN ONDERWORPEN ZIJN.

Het is nu genoeg, zoals ik meen, gesproken van de ongeschiktheden der manieren, mitsgaders van het kwaad der zielen, welke men bijzonder behoort te vermijden, zodat wij kennelijk bewezen hebben, dat de valse Goden geenszins enige zorg gedragen hebben om hun volk, hetwelk hen diende, te hulp te komen, teneinde het met zodanige zware last van al dit kwaad niet zou overladen worden, maar dat zij veel liever daartoe gearbeid hebben, dat het allermeest met zodanige last zou mogen onderdrukt worden. Nu dunkt mij, dat ik van die kwaden behoor te spreken, welke alleen de bozen geenszins willen hebben of lijden, zoals daar zijn: honger en dure tijd, ziekte, oorlog, beroving, gevangenis, doding en meer andere dergelijke dingen, welke wij in het eerste Boek verhaald hebben. Want de bozen houden deze dingen alleen voor kwaad, welke nochtans niemand kwaad maken en schoon zij die goederen hebben, welke zij prijzen, zo schamen zij zich evenwel niet om zelf kwaad te blijven, zodat zij meer vergramd en ontevreden zijn wanneer zij hebben een hofstede, dan wanneer zij hebben een kwaad leve n, even alsof het meeste goed van de mens daaraan gelegen was, dat hij alles, behalve zichzelf, goed heeft. Ondertussen hebben nooit hun Goden, zelfs wanneer zij in alle vrijheid van hen geëerd worden, belet, dat zulk kwaad, hetwelk zij alleen vrezen, hun niet zou overkomen; want toen op verschillende tijden en op verscheiden plaatsen vóór de komst van onze Verlosser het menselijk geslacht met ontelbare en sommige schier ook ongelooflijke nederlagen vermorzeld en verwoest werd; welke Goden anders dan deze, heeft de hele wereld geëerd, uitgezonderd alleen het Hebreeuwse volk, mitsgaders sommige andere buiten dat volk (gelijk Job, Naäman van Syrië en weinig anderen), nl. diegene, welke door een aller-verborgenst en rechtvaardigst oordeel Gods waardig geacht zijn de Goddelijke genade? Maar ik zal thans, opdat ik het niet te lang maak, al die zwaarste ongelukken van alle andere volkeren, waar die ook zijn, geheel verzwijgen, en zal alleen spreken van zulks, dat Rome en het Romeinse Rijk belangt, dat is te zeggen, eigenlijk het hele burgerschap, mitsgaders al de landen, die of door bondgenootschap aan hetzelfde gehecht zijn, óf door enige dienstbaarheid onder hetzelfde staan en onderworpen zijn. Van al die landen dan, alzo zij vóór de komst van Christus onder het lichaam van onze Republiek behoorden, zal ik tegenwoordig verhalen, welke moeilijkheden zij toen geleden hebben.

Hoofdstuk 2. OF OOK DE GODEN, WELKE OP GELIJKE WIJZE VAN DE ROMEINEN EN GRIEKEN GEËERD EN GEDIEND ZIJN, ENIGE OORZAK EN, GEHAD HEBBEN OM WELKE ZIJ TOEGELATEN HEBBEN, DAT TROJE VERWOEST ZOU WORDEN.

In het eerst, Troje of Ilium, waarvan het Romeinse volk zijn oorsprong heeft, alzo men daar dezelfde Goden had en diende (want ik kan hier niet voorbijgaan of verzwijgen, wat ik in het eerste Boek aangeroerd heb) waarom is dat door de Grieken overwonnen, ingenomen en verwoest? Daarop zeggen zij, dat er door middel van die recht vaardige vergelding en wraak gedaan is aan koning Priamus vanwege de meinedigheden van zijn vader Laomedon. Zeer, wel zo is het dan ook waar, dat Apollo en Neptunus om een zeker huurlingloon

diezelfde Laomedon in zijn werken, evenals arbeiders en dienstknechten, gediend hebben; want men zegt, dat hij hun een zeker huurlingloon beloofd had, en dat hij daarna dat ontkend heeft, en daar benevens ook met eed gezworen, dat dat gelogen was. Maar indien dat waar is, zo ben ik zeer verwonderd hoe het komt, dat Apollo, die genoemd wordt een voorzegger der toekomstige dingen in zulk werk, zozeer zonder achterdenken gewrocht heeft, even als iemand, die niet wist noch dacht, dat Laomedon zijn belofte later zou ontkennen. En behalve dat, zo heeft het ook zelfs Neptunus, zijn oom, de broeder van Jupiter, en de koning der zee niet gevoegd noch betaamd, dat hij onwetend zou zijn van zulke toekomstige dingen: des te meer overmits Homerus deze zelfde invoert als iemand, die wat groots voorzegt van het geslacht van Eneas, door wiens nakomelingen Rome gebouwd is, vóór welke opbouw nochtans men zegt dat diezelfde poëet geweest is. Insgelijks verhaalt hij ook, dat hij Eneas met een wolk weggenomen heeft, opdat hij, gelijk hij zegt, door Achillus niet zou gedood worden, en zegt ook daarbij, dat dat ten zelfde tijde geschiedde toen zij de vesten van het meinedige Troje, welke hij met eigen handen bearbeid had, (gelijk hij ook bij Vergilius bekent) wilde verwoesten en ondersteboven keren. Zo dan, deze grote Goden Neptunus en Apollo, niet eens wetende noch bedenkende, dat Laomedon hun het beloofde loon zou ontkennen, zijn om niet ten dienste van de ondankbaren, arbeiders en opmakers geweest van de Trojaanse vesten. Hier voorwaar heeft men te bemerken, of het niet zwaarder is zulke Goden te geloven dan zulke Goden meinedige beloften te doen. Want aangaande dit laatste, dat daar zoveel aan gelegen was, dat heeft Homerus zelfs niet kunnen geloven, terwijl hij aan de een zijde Neptunus stelt als strijdende tegen de Trojanen, en aan de andere zijde stelt hij de God Apollo als strijdende voor de Trojanen, daar nochtans de fabel uitdrukkelijk verhaalt, dat zij beide door die meinedigheid verstoord zijn geweest. Indien zij dan de poëtische fabelen geloven, zo mogen zij zich dan wel schamen, om te dienen en te eren zulke Goden, en indien zij de fabelen niet geloven, laat zij dan ook niet voorwenden de Trojaanse meinedigheden, en laten zij zich niet verwonderen, dat de Goden gestraft hebben de Trojaanse meinedigheden en bemind hebben de Romeinse. Want van waar is het gekomen, dat die samenzwering van Catilina in die grote en zo verdorven stad zulk een grote menigte van zodanige mensen gehad heeft, welke beide de hand en de tong met meineed en burgerlijk bloed was onderhoudende? En wat hebben ook anders gedaan de Raadsheren, welke zo dikwijls gekrenkt zijn geweest in hun gerichten, en insgelijks ook het volk, dat zo dikwijls gekrenkt is geweest in zijn stemmen, of ook in enige andere zaken, welke door vertoogredenen bij hen verhandeld werden, wat, zeg ik, hebben zij anders gedaan, dan dat zij met meinedigheden te bedrijven, grotelijks zich vergrepen hebben? Want in de aller-verdorvenste tijden werden de oude manieren van zweren hiertoe onderhouden, niet om door vrees van de eed de mensen van de boosheden af te weren, maar opdat bij de andere boosheden ook de meinedigheden zouden gevoegd worden.

Hoofdstuk 3. HOE DE GODEN NIET HEBBEN KUNNEN VERSTOORD ZIJN VANWEGE HET OVERSPEL VAN PARIS, UIT OORZAAK DAT ZIJ ZELF, GELIJK VAN HEN GESCHREVEN WORDT HET ZELF GENOEGZAAM ONDER ELKAAR PLEGEN.

Zo dan, er is geen reden of oorzaak, waarom gezegd en verdicht zal worden, dat tegen de meinedige Trojanen, vanwege hun valse belofte, de Goden, aan welke, gelijk zij zeggen hun rijk bestond, vergramd zijn geweest, nl. toen zij overwonnen zijn door het geweld der Grieken, ja zelfs vanwege het overspel van Paris, gelijk wederom van enige anderen bij gebracht wordt, kan geenszins gezegd worden, dat zij zo verstoord zouden geweest zijn, dat zij daarom Troje zouden verlaten hebben. Want het is een gewoonte bij de Goden, dat zij aanraders en leraren zijn der zonden, en geen straffers noch wrekers van hen zelf. Daarom dient ten deze einde aangemerkt te worden, hetgeen Sallustius zegt: de stad Rome, zegt hij, hebben in het eerst, gelijkerwijze ik van mijn voorouders ontvangen heb, gebouwd en

bezeten de Trojanen, welke, gevlucht zijnde uit hun Vaderland, onder hun leidsman Eneas in het onzekere van de een plaats naar de andere waren dolende. Hieruit volgt dit, indien de Goden aangaande het overspel van Paris verstaan hebben, dat men het behoorde te wreken en te straffen, zo behoorde men dat zelfde veelmeer in deze Trojanen, of anders zelfs in de Romeinen gestraft te hebben, uit oorzaak, dat de moeder van Eneas het genoemde overspel van Parisgenoegzaam besteld en teweeg gebracht had. Maar hoe konden zij in Paris deze schandelijkheid haten, die in hun metgezellin Venus, opdat ik andere lelijkheden verzwijgt, niet gehaat hebben, hetgeen zij met Anchises bedreven had, van welke zij Eneas gebaard heeft? Maar u zult mogelijk zeggen, dat het daarom alzo geschied is, overmits het overspel van Paris gedaan werd met verstoring van Menelaüs, en daarentegen het overspel van Venus met toelating van haar man Vulcanus. Dit schijnt wat, want ik geloof, dat de Goden niet zeer jaloers zijn over hun vrouwen, daar zij zich ook verwaardigen, hetzelfde met de mensen algemeen te hebben. Maar dit zeggende, zal ik mogelijk bij hen geacht worden hun fabelen te bespotten, en het zal naar hun oordeel schijnen even als of ik een zaak van zulk groot gewicht niet ernstig genoeg verhandelde. Maar om dat te voorkomen, laat ons dan veel liever geloven, dat Eneas geenszins is geweest de zoon van Venus. Ziet, ik ben tevreden, maar alzo, dat gij dan mede zegt, dat Romulus geenszins is geweest een zoon van Mars. Maar indien dit laatste waar is, waarom zal dan ook het eerste niet waar zijn? Of meent gij, dat aan de mensen, zijnde vrouwen, geoorloofd is, zich met de Goden te vermengen, en daarentegen, dat het de mensen, zijnde mannen, geenszins geoorloofd is zich te mogen vermengen met de Godinnen? Voorwaar! dat is een hard ongelijk, of veelmeer een ongelooflijke conditie, want hetgeen Mars in de bijslaping heeft mogen doen vanwege het recht van Venus, zal Venus zelf dat niet mogen doen vanwege haar eigen recht? Maar beide deze zaken, zo ten aanzien van de vrouwen als van de mannen, zijn bevestigd door de getuigenissen van de Romeinse Historiën, zodat de jonge Caesar niet minder geloofd heeft dat Venus van oude tijden zijn eerste moeder was, dan de oude Romulus geloofd heeft, dal Mars zijn vader was.

Hoofdstuk 4. VAN HET GEVOELEN VAN VARRO, WELKE ZEGT, DAT HET NUTTIG EN DIENSTIG IS, DAT DE MENSEN GELOVEN, DAT ZIJ VAN DE GODEN VOORT GESPROTEN WAREN.

Maar iemand zal mogelijk hier zeggen: gelooft gij dan dat waarachtig te zijn? Neen! ik geloof dat niet. En zelfs Varro, één van hun aller-geleerdste mannen, durft dat niet wel stoutelijk, noch vrijmoedig genoeg zeggen, evenwel bijna nochtans bekent hij dat vals te zijn; maar betuigt, dat het dienstig en nuttig is voor de steden, dat enige kloeke mannen onder hen bij zichzelf geloven, hoewel het vals is, dat zij van de Goden afkomstig zijn, opdat 's mensen gemoed, dat vanwege zijn goddelijk geslacht een hoog vertrouwen bij zichzelf schept, de uitvoeringen van zware zaken des te stouter bij de hand nemen, des te ijveriger en heftiger verhandeld en ten laatste des te gelukkiger vanwege zijn groot vertrouwen vervuld en ten einde brengt. Dit is het gevoelen van Varro, uitgedrukt door mij, zoals ik dit het best doen kon, waaruit gij genoegzaam ziet, welke wijde plaats het zelf opendoet voor de valsheid en leugens, want uit het zelf kunnen wij merkelijk verstaan, dat er bij hen nog meer godsdiensten zouden kunnen verdicht worden, terwijl men onder hen meent, dat zelfs de leugens, van de Goden verdicht, de burgers dienstig en voordelig zijn. Maar aangaande Venus, of die uit de bijslaping met Anchises zou kunnen gebaard hebben Eneas, en van gelijken of ook Mars uit de bijslaping met Sylvia, de dochter van Numitor, Romulus zou kunnen gebaard hebben, dat zullen wij in het midden laten. Want bijkans dergelijke vraag komt ook uit onze schriftuur voort, terwijl volgens dat zelfde ook gevraagd wordt, of de afvallige engelen met de dochters der mensen hebben geslapen, zodat daaruit reuzen

geboren zijn, dat is, zeer grote en sterke mannen met welke het aardrijk toen vervuld is geworden.

Hoofdstuk 5. HOE MEN NIET KAN BEWIJZEN, DAT DE GODEN HET OVERSPEL VAN PARIS GESTRAFT HEBBEN, TERWIJL ZIJ dat IN DE MOEDER VAN ROMULUS NIET GEWROKEN HEBBEN.

Maar evenwel laat onze tegenwoordige handeling als nog tot beiden strekken. En vooreerst, indien het waar is, hetgeen bij hen gelezen wordt van de moeder van Eneas en van de vader van Romulus, hoe kunnen de overspelen der mensen de Goden mishagen, terwijl zij die in elkander eendrachtelijk verdragen? En indien het niet waar is, zo volgt daaruit, alzo zij een behagen hebben in hun eigen vals verdicht overspelen, dat zij geenszins kunnen vergramd worden op de gedane overspelen der mensen. Bij dit alles mag men ook voegen, indien dat van Mars niet geloofd wordt, dat men het ook van Venus niet heeft te geloven. Verder volgt daaruit, dat de zaak van de moeder van Romulus met de dekmantel van de Goddelijke bijslaping niet kan goedgemaakt worden, des te minder, overmits Sylvia, de moeder van Romulus, een priesteres en non van Vesta geweest is; daarom hadden de Goden veelmeer hun heiligschendende oneerlijkheid in de Romeinen behoren te straffen dan het overspel van Paris in de Trojanen; want zelfs de oude Romeinen plachten de Vestaalse priesteressen, welke bevonden waren schuldig te zijn aan oneerlijkheid, levend te bedelven; maar aangaande de overspelige vrouwen, al is het, dat zij haar met enig vonnis veroordeelden, evenwel straften zij haar echter niet met de dood, want zoveel zwaarder wraak deden zij tegen de schending van de Goddelijke heiligheden, zoals zij meenden, dan zij deden tegen de schending van de menselijke slaapkamers.

Hoofdstuk 6. VAN DE BROEDERMOORD VAN ROMULUS, DIE DE GODEN NIET GEWROKEN HEBBEN.

Doch ik voeg hier nog bij een andere zaak, nl. indien de zonden der mensen zozeer de Goden mishaagd hebben, dat zij, vergramd zijnde vanwege de daad van Paris, Troje daarom verwoest en te vuur en te zwaard verdorven hebben, zo zeg ik, dat de vermoorde broeder van Romulus veelmeer hun getergd zou hebben tegen de Romeinen, dan de bespotte Griekse man ooit hun heeft kunnen tergen tegen de Trojanen. Want wie ziet niet, dat de broedermoord van een beginnende stad veelmeer dient om tot gramschap te verwekken dan het overspel van een heersende stad. Intussen staat hier te bemerken, dat het de zaak, welke wij nu verhandelen, niet eens raakt, of nl. Romulus dat gelast heeft, dan of hij dat zelf gedaan heeft, hetwelk velen onbeschaamd durven ontkennen, velen ook door schaamte in twijfel trekken, en velen ook door droefheid verzwijgen en verborgen houden. Over dat willen wij ook in het naarstig onderzoeken van die zaak, alsmede in het overleggen der getuigenissen van vele schrijvers onze tijd tegenwoordig niet slijten. Ondertussen is het zeker, dat de broeder van Romulus in het openbaar gedood is, niet van de vijanden en ook niet van vreemdelingen. Nu, Romulus, hetzij dat hij dat zelf gedaan of het gelast heeft, is meer geweest het hoofd van de Romeinen, dan Paris het hoofd is geweest van de Trojanen. Naardien dit zo is, waarom heeft die wegvoerder van een huisvrouw van een ander de gramschap der Goden tegen de Trojanen opgewekt, en daarentegen waarom heeft die moordenaar van zijn eigen broeder de bescherming der Goden voor de Romeinen verkregen? Maar indien gij wilt zeggen, dat zodanige moord noch gedaan noch bevolen is door Romulus, uit oorzaak, dat het behoorde gestraft te worden, zo volgt daaruit dat zulks, hetwelk de hele stad ingewilligd en toegelaten heeft, ook de hele stad gedaan heeft, en daarom heeft zij niet haar broeder, maar wat erger is, haar vader gedood. Want beide zijn zij stichters en opbouwers van die stad geweest, en dat een van hun beiden door moord weggenomen werd, dat is geweest, omdat men niet gedogen wilde, dat hij hun heer en meester zou zijn. Daarom, volgens mijn mening is er geen reden, dat men van Troje zal

zeggen, dat het zodanig groot kwaad verdiend heeft, dat de Goden schuldig waren het te verlaten, opdat het zou mogen verwoest worden. Daarentegen is echter ook geen reden, dat men van Rome zal zeggen, dat het zulk een groot goed verdiend heeft, dat de Goden schuldig waren het te bewonen, opdat het zou mogen vermeerderd worden. Maar als men iets zeggen zal, zo heeft men dit met waarheid te zeggen, dat nl. die Goden, nadat zij overwonnen waren, vandaar gevlucht zijn, en daarna zich tot de Romeinen begeven hebben om die even zo te bedriegen. Ondertussen zijn zij ook daar gebleven, om naar hun gewoonte hen te bedriegen, die wederom hetzelfde land zouden bewonen; maar hier hebben zij veelmeer uitgeoefend dezelfde kunsten van hun bedriegerij, en zijn ook daarom alhier met meer eer en vermaardheid beroemd geweest.

Hoofdstuk 7. VAN DE VERWOESTING VAN ILIUM, HETWELK FIMBRIA, DE VELDOVERSTE VAN MARIUS, HELEMAAL BEDORVEN HEEFT.

Voorwaar toen alles vol burgeroorlogen was, wat had toch Iliumvoor kwaad bedreven, dat het door Fimbria, die aller-boosten mens van de Mariaanse zijde, moest verwoest en omgekeerd worden, veel gruwelijker en wreder dan ooit te voren geschied was door de Grieken? Want in deze verwoesting hebben ook vele mensen van daar moeten vluchten, en velen zijn daar gevangen genomen en hebben in dienstbaarheid moeten leven. Want Fimbria had een gebod uitgegeven, dat men niemand zou sparen, zodat hij daarover ook de hele stad, en al de mensen die er in waren, met vuur verbrand heeft. dat heeft Ilium moeten lijden, niet van de Grieken, die zij door hun boosheid getergd hadden, maar van de Romeinen, die zij zelfs door hun geleden moeilijkheid eertijds afgezet en voortgeplant hadden. En ondertussen hebben hun beide gemene Goden, om dat te weren, niets daartoe gedaan, of hetwelk de rechte waarheid is, zij hebben niets daartoe kunnen doen. Wat zal men hier dan zeggen? Zijn al hun Goden, bij welke die stad bestaan had sedert de tijd, dat zij na de oude verbranding en verwoesting der Grieken, weder opgebouwd was, toen mede uit hun tempelen geweken, en hebben zij toen mede hun altaren verlaten? Indien gij hierop ja antwoordt, en mitsdien zegt, dat de Goden uit hun tempelen geweken zijn geweest, zo vraag ik waarom zij dat gedaan hebben. Voorwaar! wanneer ik de zaak der burgers en inwoners overleg, zo vind ik die goed te zijn, en bemerk mitsdien dat de zaak van de burgers beter is naarmate de zaak van de Goden in het verlaten van hen slechter is. Want de burgers hadden de poorten der stad tegen Fimbria gesloten opdat zij het zelf in haar geheel ten dienste van Sylla zou mogen behouden. Hierover is Fimbria tegen hen vergramd geweest en heeft de hele stad verbrand, ja, wat meer is, geheel verdelgd en te niet gemaakt. Aangaande Sylla, die was toen zodanig veldoverste, welke het hield met de beste zijde in de burgeroorlogen die toen zeer naarstig arbeidde om door de wapenen de Republiek weer in haar geheel te stellen. En van deze goede beginselen had hij als nog geen kwade uitkomsten gehad. Daarom, wat konden dan de burgers van die stad beter, eerlijker en getrouwer doen? Wat konden zij ook betamelijker doen ten aanzien van hun bloedverwantschap met de Romeinen, dan dat zij hun stad zochten te bewaren ten dienste van de beste zaak en van de beste zijde der Romeinen, en dat zij haar poorten daarover gingen sluiten tegen de verrader en verwoester van de Republiek? Maar bemerkt toch, gij voorstanders der Goden! tot welk een verderf haar evenwel dat gekeerd heeft. Laat het zo zijn, dat de Goden eertijds de overspelers verlaten hebben, en dat zij eertijds de stad Ilium de Grieken overgegeven hebben om die te verbranden, opdat uit haar as een eerlijker en reiner Rome zou voortspruiten: maar waarom is het toch, dat zij daarna zo lelijk verlaten hebben de zelfde stad? Daarna zeg ik, toen zij in bloedverwantschap stond met de Romeinen, en toen zij zich geenszins weerspannig aanstelde tegen Rome, haar edele dochter, ja dat meer is, toen zij aan haar beste zijde haar aller-standvastigste en goedhartigste getrouwheid betoonde en behield? Waarom is het toch, zeg ik, dat zij deze stad hebben laten verwoesten, niet van de sterke en kloeke helden der Grieken, maar van

een aller-vuilst en oneerlijkst man der Romeinen? Maar u zult mogelijk willen zeggen, dat de Goden de zaak van de Syllaanse zijde mishaagd heeft, tot wier dienst deze ellendigen, de stad zoekende te behouden, haar poorten gesloten hadden. Indien dat zo is, waarom hebben zij dan aan diezelfde Sylla zo veel goeds beloofd en te voren voorzegd? Of naar het schijnt, zal men uit dit en dergelijks moeten bekennen, dat de Goden meer vleiers zijn der gelukzaligen, dan dat zij beschermers zouden wezen der ellendigen. Zo volgt dan daaruit ook, dat de stad Ilium door de Goden, alzo zij van hen verlaten werd, niet omgekeerd is geweest. Maar de duivelen, altijd even wakker zijnde om te bedriegen, hebben gedaan wat zij konden en vermochten; want nadat de stad tezamen met al de beelden omgekeerd en verbrand was, zo is het evenwel dat men wil zeggen, gelijk Livius schrijft, dat het beeld van Minerva onder de vervallen steenhoop van de tempel geheel ongeschonden is blijven staan, niet opdat men zou mogen zeggen: o, vaderlijke Goden, onder wier bescherming Troje altijd blijft staan, hetwelk tot hun lof dient; maar opdat men niet zou mogen zeggen: de Goden zijn gegaan uit hun tempelen en hebben hun altaren verlaten, hetwelk tot hun verdediging dient; want zulke dingen zijn hun toegelaten te kunnen doen, niet uit welke getoond kan worden, dat zij machtig zijn, maar uit welke getoond kan worden, dat zij tegenwoordig zijn.

Hoofdstuk 8. OF HET WÉL EN WIJSELIJK TOEGEGAAN IS, DAT MEN AAN DE GODEN VAN DE STAD ILLIUM OF TROJE BEVOLEN HEEFT, ROME TE BEWAREN.

Maar met welke voorzichtigheid toch is de bewaring van Rome bevolen, nadat men zulk een proef gezien had van Troje, aan de Goden der stad; ik weet wel: iemand zal zeggen, dat zij alreeds gewoon waren te Ro me te wonen, nl. toen door het innemen van Fimbria Ilium verwoest werd. Maar indien dat zo is, hoe is het dan gekomen, dat het beeld van Minerva daar is blijven staan? Maar indien de Goden bij Rome waren, toen Fimbria de stad Illium verdelgde en verwoestte, mogelijk dat de Romeinse Goden wederom bij Ilium waren ten tijde dat Rome ingenomen en verbrand werd door de Fransen. En gelijk deze Goden wonderlijk scherp zijn van gehoor en snel van beweging, zo kan het mogelijk geschied zijn, dat zij op het geroep en gekakel der ganzen weder gekeerd zijn, opdat zij tenminste zouden behouden en bewaren de Capitolijnse berg, die alleen overgebleven was. Want om het andere te bewaren en te beschermen, zijn zij te laat vermaand geworden om weer te keren.

Hoofdstuk 9. OF MEN OOK BEHOORT TE GELOVEN, DAT DE GODEN, DIE VREDE TE WEEG GEBRACHT HEBBEN, ONDER HET RIJK VAN NUMA GEWEEST ZIJN.

Maar behalve dit alles gelooft men ook van deze Goden, dat zij Numa Pompilius, de opvolger van Romulus, wonderlijk geholpen en voorgestaan hebben, zodat er vrede geweest is gedurende de hele tijd zijner regering, en mitsdien de poorten van Janusgesloten waren, die in tijd van oorlog openstonden, hetwelk zij zeggen hierdoor bij hem verdiend en verkregen te zijn, omdat hij de Romeinen vele godsdiensten ingesteld en geleerd had. Hierop antwoord ik, dat men zulk een man, vanwege langdurige tijd van vrede, behoorde geluk te wensen, bijzonder indien hij het verstand gehad van die wél te besteden aan goede en heilzame dingen, en indien hij daar benevens met ware godzaligheid de ware God gezocht had, stellende terzijde alle schadelijke en ijdele zorgeloosheid en ledigheid. Maar deze Goden hebben hem zodanige vrede niet gegeven. En minder zouden zij hem kunnen bedrogen hebben, indien zij hem nooit in ledige vrede gevonden hadden; want naarmate zij hem minder bezig gevonden hebben, naar die mate hebben zij hem meer werk gegeven. Want wat hij al gedaan heeft, en door welke loosheden hij deze Goden aan zich zelf en de stad heeft kunnen verbinden, geeft ons Varro klaar genoeg te kennen. En indien het de Heere behaagt, zo zal daarvan bij ons ook breder te zijner tijd verhandeld worden. Maar thans, aangezien hier gesproken wordt van de weldaden der Goden, zo zeggen wij,

dat de vrede een zeer grote weldaad is van de ware God, die meestendeels, gelijk ook de zon, de regen en andere noodwendigheden des levens, algemeen is beide de ondankbaren en kwaden. En voorwaar! het staat ook wel te bemerken, indien de Goden deze grote weldaad toen gegeven hebben aan Rome of aan Pompilius, waarom hebben zij dat zelfde later aan het Romeinse Rijk nooit meer gedaan, zelfs niet in de aller-loffelijkste tijden? Of zijn de godsdiensten nuttiger en dienstiger geweest toen zij ingesteld werden, dan daarna toen zij ingesteld zijnde, geoefend en onderhouden werden? Maar ziet gij niet, dat de godsdiensten toen? nog niet bestonden, maar opdat zij zouden mogen bestaan, werden zij ingesteld; maar daarna waren zij, en opdat zij dienstig zouden mogen zijn, werden zij geoefend en onderhouden. Wat reden is er dan, dat ten tijde van koning Numa, 33 jaren, of gelijk anderen willen, 39 jaren in vrede doorgebracht zijn? En dat daarna, toen de godsdiensten ingesteld waren en toen de Goden zelf, die genoegzaam door deze godsdiensten genodigd en aangehaald waren, alreeds haar voorstanders en beschermers geworden waren, dat nauwelijks na zo vele jaren sedert de opbouw van de stad tot de tijden van Augustus, in de historiën verhaald wordt van enige tijd van vrede? Want niet meer dan één jaar, hetwelk geschied is na de eerste Afrikaanse oorlog, en dat ook verhaald wordt als een groot wonder, zal men kunnen bevinden nadien geweest te zijn, in hetwelk de Romeinen de poorten van de oorlog hebben mogen sluiten.

Hoofdstuk 10. OF HET OOK KAN BESTAAN, DAT MEN HET ROMEINSE RIJK MET ZULKE RAZERNIJ DER OORLOGEN HEEFT VERMEERDERD, NADEMAAL HET DOOR ZODANIGE OEFENING, MET WELKE HET ONDER NUMA VERMEERDERD IS, GERUST EN WÉL VERZEKERD HEEFT KUNNEN ZIJN.

Maar hierop antwoorden zij, dat het Romeinse Rijk door geen ander middel zo wijd en breed vermeerderd en met zodanige heerlijkheid vermaard heeft kunnen worden, dan door gedurige en gestadig achtereenvolgende oorlogen: voorwaar een bekwame reden, nl. daarom, opdat het Rijk groot mocht zijn. Maar moest dit Rijk ongerust zijn? Is het niet alzo, dat het voor de lichamen der mensen veel beter gehouden wordt een middelmatige lengte met gezondheid te hebben, dan dat men door gestadige kwelling en tegenspoed tot een reuzengrootte zou opwassen? Daarom, wat zou daar toch kwaads zijn, ja zeg ik veel liever, welk groot goeds zou daar zijn, indien daar altijd zodanige tijden bleven, daar Sallustius van aanroert, als hij zegt: zo dan in het begin waren de koningen (want dat is de eerste naam der heerschappij op aarde geweest) zeer verscheiden van zinlijkheden; want sommigen oefenden het verstand, anderen oefenden het lichaam; en het leven der mensen werd toen overgebracht zonder enige begeerlijkheid, en ieder was genoegzaam tevreden met het zijne. Maar het schijnt, opdat het grote Rijk mocht vermeerderd worden, dat men datgene moest doen wat Virgilius vervloekt, zeggende: allengs is gekomen de boze en verwelkende eeuw, mitsgaders de dolheid van de oorlog en de begeerlijkheid. Maar vanwege het opnemen en voeren van hun grote en zware oorlogen, brengen de Romeinen dit in het algemeen voort als tot een rechtvaardige verantwoording, dat hun vijanden hen eerst overvallen hebben, en dat zij genoodzaakt zijn geweest hen te weerstaan, niet door enige begeerte om menselijke eer te verkrijgen, maar door noodzakelijkheid van hun welvaart en vrijheid te behouden, hetwelk ik niet weerspreek, en laat het ook helemaal alzo zijn. Want nadat hun Rijk (gelijk Sallustius zelf schrijft) met wetten, goede manieren en met landen overvloedig genoeg voorzien was, zo scheen het gelukkig en machtig genoeg te zijn, maar gelijk het gewoonlijk gaat in menselijke zaken, zo is, vanwege hun macht en rijkdommen, nijdigheid tegen hen opgekomen en ontstaan, en zo hebben de naburige koningen en volken hen met oorlog aangetast, en weinig van hun vrienden hebben hen geholpen en bijgestaan; want velen van hen met vrees verslagen zijnde, hielden zich verre buiten het gevaar. Maar de Romeinen waren binnen de stad en buiten in het leger overal even naarstig; zij haastten zich, zij bereidden zich, zij vermaanden elkander, zij trokken de vijand

tegemoet en beschermden alzo, door middel van de wapenen, hun vrijheid, hun vaderland en hun ouders. Daarna, als zij het gevaar door hun vroomheid van de hals geweerd hadden, zo deden zij aan hun bondgenoten en vrienden bijstand en maakten zich alzo vrienden, meer door weldaden te doen dan door die te genieten. En voorwaar! door deze middelen is Rome ook eerlijk opgekomen. Maar hoe is het gekomen dat er, ten tijde der regering van Numa, zo langdurig vrede was? Hebben de bozen hen toen mede overvallen en met oorlog aangetast, of wedervoer hun daarvan toen niets, zodat daarom de vrede zolang bestaan bleef? Indien gij zegt, dat Rome toen mede met oorlog getergd werd, en dat men toen mede gewapenderhand elkander tegemoet ging, zo staat aan te merken, waardoor het gekomen is, dat zij door geen gevechten overwonnen werden en ook door geen geweld van Mars verschrikt zijn, bevredigende alleszins hun vijanden en houdende dezelfde in stilte; want de middelen, die men toen gebruikt heeft tot bedwang der vijanden, behoort men altijd te gebruiken, opdat het zou mogen geschieden, dat men de poorten van Janus altijd zou mogen sluiten, en dat Rome altijd in vreedzame gerustheid zou mogen heersen. Indien men hierop zegt, dat dat niet in de macht der Goden geweest is, zo heeft Rome dan vrede gehad, niet zolang de Goden wilden, maar zolang als de omliggende naburen dat geliefde, alzo zij zich stil hielden en Rome met geen oorlog tergden. Hieruit ziet men, dat de Goden zich dit niet hebben toe te eigenen, of het moest zijn, dat deze Goden zo onbeschaamd waren, dat zij aan de mensen als een weldaad zouden durven verkopen, hetgeen van de wil of onwil van andere mensen afhangt. Het is wel waar, men ziet hoeverre aan de duivels toegelaten wordt, de boze gemoederen der mensen, vanwege hun eigen schuld en verdorvenheid, te verschrikken en op te wekken. Maar men moet wederom weten, indien zij dit altijd vermochten, en indien door geen andere verborgen macht tegen hun pogingen en voornemens dikwijls anders gehandeld werd, zo zouden zij ongetwijfeld altijd in hun macht hebben de vrede en alle oorlogsvictories en overwinningen, uit oorzaak dat dezelfde door de bewegingen van 's mensen gemoed altijd uitgevoerd en teweeggebracht worden.

Hoofdstuk 11. VAN HET BEELD VAN DE CUMANISCHE APOLLO, WIENS WENING GEACHT WERD TE VOORZEGGEN DE NEDERLAAG DER GRIEKEN, WELKE HIJ NOCHTANS GEENSZINS KON HELPEN.

Maar het is zeker, dat vele overwinningen vaak geschieden tegen hun wil, hetwelk kennelijk is niet alleen uit de fabelen, welke nauwelijks iets waars zeggen of beduiden, maar dat belijdt zelfs de Romeinse historie, want nergens toe anders strekt hetgeen er geschreven wordt van de Cumanische Apollo, van wie geboodschapt is, dat hij vier dagen achtereen geweend heeft toen de Romeinen oorloogden tegen de Achaejers en tegen koning Aristonicus, door welk wonder men zegt, dat de waarnemers der offeranden en van het vogelgeschrei verschrikt zijn geweest, oordelende, dat men dat beeld in zee behoorde te werpen. Maar de Cumaanse oude mannen hebben dat tegen gesproken, verhalende dat dergelijk wonder ten tijde van de oorlog van Antiochus en van Persis op gelijke wijze, mede gebeurd was, en dat toenmaals de Romeinen (alzo hun zaak voorspoedig afgelopen was), door algemeen besluit des Raads aan dezelfde Apollo, tot betuiging van hun dankbaarheid, hun gaven en geschenken hadden gezonden. Op deze waarschuwing der oude mannen heeft men geleerder en verstandiger waarnemers der offeranden ontboden, welke geantwoord hebben, dat het wenen en schreien van het beeld van Apollo niets dan alle geluk voor de Romeinen beduidde, en dat daarom, overmits de stad Cuma een voortgeplante hoop volk der Grieken was, deze wenende Apollo anders niet beduidde dan droefheid en verschrikkelijke nederlaag voor dat land, waar hij vandaan gehaald was, nl. voor Griekenland. Hierop is gevolgd, dat men kort daarna geboodschapt heeft, dat koning Aristonicus overwonnen en gevangen genomen was, welke koning deze Apollo, gelijk zij zeggen, geenszins wilde, dat overwonnen zou worden, zodat hij vanwege zijn verlies zeer bedroefd was, gelijk hij dat ook te kennen gaf door de tranen van zijn stenen beeld. En

voorwaar, volgens dit zelfde werden de manieren der duivelen niet zo geheel onbekwaam in de gedichten der poëten beschreven, want hoewel het fabelachtige gedichten zijn, nochtans zijn ze der waarheid gelijk. Alzo komt het hiervan, dat Diana bij Virgilius haar lieve Camillus beweent, en alzo heeft Hercules ook geschreid over zijn vriend Pallas, toen hij lag op zijn sterven. En mogelijk zijn ook hiervan gekomen al de gedachten en overleggingen van Numa Pompillius, die in grote vrede was, maar niet wist door wie, en die dat ook niet eens onderzocht. Want alzo hij in zijn geruste en vredige ledigheid overlegde aan welke en hoedanige Goden hij het welvaren en het Rijk der Romeinen zou bevelen te bewaren, én daarover aan de een zijde nooit kon verstaan, dat die Ware en Almachtige Opperste God alle aardse dingen met zijn Goddelijke zorg waarneemt en bestuurt, en aan de andere zijde, alzo hem in de zin kwam, belangende de Trojaanse Goden, welke Eneas mede gebracht had, dat die noch het Rijk van Troje, noch dat van Lavinium, hetwelk door Eneas zelf gesticht was, lang hadden kunnen bewaren, zo heeft hij met alle voorzichtigheid de stad van andere Goden willen voorzien, die hij sterker achtte dan de voorgaande eerste Goden, nl. die, welke óf met Romulus te Rome gekomen waren, óf welke na de verwoesting van Alba nadien nog te Rome zouden mogen komen, en heeft hij deze Goden ten dienste van de andere gesteld, nl. of tot hun beschermers en bewaarders, als zijnde blode en vluchtende Goden, of tot hun helpers en verlossers, als zijnde zwakke Goden.

Hoofdstuk 12. WELKE GROTE MENIGTE GODEN DE ROMEINEN, NA DE INSTELLING VAN NUMA NOG BIJGEVOEGD HEBBEN, WELKE GROTE MENIGTE HUN NOCHTANS NIET GEHOLPEN HEEFT.

Evenwel met al deze heiligheden en godsdiensten, welke Pompilius ingesteld had, heeft Rome zich niet verwaardigd tevreden te zijn, want aldaar hadden zij nog niet de hoogste tempel van Jupiter, daarom heeft koning Tarquinius Superbus, de koning van Rome, het Capitool gebouwd. Insgelijks is ook Esculapius van de stad Epidaurus naar Rome vertrokken, opdat hij alzo, terwijl hij was de aller-geleerdste medicijnmeester, in die vermaarde stad zijn kunst met meer eer en aanzien zou mogen uitoefenen. Ook is aldaar van Pessimun te gekomen de moeder der Goden, ik weet niet vanwaar afkomstig; want het was onbetamelijk, nademaal haar zoon beschermheer was van de Capitolijnse berg, dat zij nog langer in een ongeachte plaats zou verborgen blijven. Intussen is waar, indien zij de moeder aller- Goden is, dat zij te Rome niet alleen gevolgd heeft sommige van haar kinderen, maar dat zij ook voor sommige anderen van haar kinderen, die nadien nog volgden, voorheen aldaar gekomen is. En voorwaar, ik bedenk mij ook met verwondering, of zij ook gebaard heeft de Cynocephalus, genaamd heer Hondshoofd, die lang na haar uit Egypte gekomen is. En verder of ook van haar geboren is de Godin, genaamd Juffrouw Cortse, zodanig onderzoek laat ik haar achterneef Esculapius bevolen zijn. Maar vanwaar zij geboren en afkomstig is, het is alzo, gelijk ik meen, dat de uitlandse Goden deze Godin, als zijnde een burgeres van Rome, niet voor ongeacht en onedel zullen durven schelden. Zo dan, onder de bescherming van zo vele Goden, inlandse en uitlandse, Hemelse, aardse, helse, verder zeegoden, fonteingoden, riviergoden, en gelijk Varro zegt, zekere en onzekere Goden, en eindelijk alle soorten en geslachten van Goden, evenals bij de dieren, mannen en vrouwen. Onder de bescherming dan van al deze Goden, naardien Rome nu gesteld en verzekerd was, zo behoorde deze stad met zo grote en verschrikkelijke nederlagen, van welke ik uit vele weinige zal verhalen, geenszins bezwaard en gekweld geweest te zijn. Want voorwaar! al te ve le Goden hadden zij door de grote rook hunner offeranden, evenals door een gegeven teken, tot hun bescherming bijeen vergaderd. Door zo vele tempelen, altaren, offeranden en Priesters ter ere van de Goden in te stellen, hebben zij de Opperste en Ware God, die deze dingen in behoorlijke oefening alleen toekomen, ten hoogste vertoornd. En inderdaad ziet men ook, dat Rome aller-gelukkigst gebloeid heeft toen zij deze dingen allerminst hadden. Maar daarna, gelijk men weet, dat een groot schip meer schippers nodig

heeft dan een klein schip, zo is het mede toegegaan met die stad, want naarmate zij groter werd, meende zij ook meer Goden te moeten hebben; want aangaande die weinige Goden, onder welke zij nochtans in vergelijking van hun volgend erger leven tevoren veel beter en gelukkiger geleefd hadden, dezelfde hebben zij, zoals ik meen, nadien mistrouwd, achtende die in de toekomst niet machtig genoeg te zijn om de stad te helpen. En in het eerst zelfs onder de koningen, uitgezonderd alleen Numa Pompilius, van wie ik hier boven heb gesproken, welk een kwaad is die strijd geweest, welke veroorzaakte, dat de broeder van Romulus gedood moest worden.

HOOFDSTUK 13. MET WELK RECHT EN DOOR WELK VERBOND DE ROMEINEN HUN EERSTE HUWELIJKEN VERKREGEN HEBBEN.

Insgelijks aanmerkt Juno zelf, welke met haar Jupiter zo naarstig onderhield de Romeinen, die heren der wereld en dat getabbaarde volk, en daar benevens ook Venus zelf, welke zo zeer beminde haar lieve Eneas-kinderen, u zult bevinden, dat deze geen van beiden hun hebben kunnen helpen, om door goede en rechtvaardige middelen aan huwelijken te komen, waarvan het gevolg was, dat zij bestaan hebben de vrouwen met list en bedrog tot zich te nemen, waarover zij ook kort daarna genoodzaakt zijn geweest te strijden tegen hun schoonvaders, zodat deze bedroefde en ellendige vrouwen, die, vanwege het ongelijk haar aangedaan, met haar mannen nog niet verzoend waren, het bloed van haar ouders als tot een bruidsgift hebben moeten ontvangen. Maar gij zegt, dat de Romeinen, in dit gevecht hun buren overwonnen hebben. Maar lieve, met hoeveel en hoe grote wonden van weerszijden, zo van vrienden als bloedverwanten, zijn die overwinningen verkregen? Och om een schoonvader Cesaren om een schoonzoon Pompejus, met welk een grote en rechtvaardige ijver der droefheid, zelfs nadat de dochter van Caesar, zijnde de huisvrouw van Pompejus, gestorven was, roept Lucanus uit: wij zingen u zodanige oorlogen, gevoerd in de Ematische velden, welke meer dan burgeroorlogen zijn, en daar benevens verhalen wij u, dat men de boosheid gerechtvaardigd heeft. Zo dan, de Romeinen hebben alzo de overwinning gehad, teneinde zij daarna met hun bebloede handen door de nederlaag van hun schoonvaders zouden mogen afdringen van hun dochters zeer droevige en benauwde omhelzingen; want zij durfden niet wenen over hun omgebrachte vaders, opdat zij aan de andere zijde haar mannen, die alreeds de victorie hadden, niet zouden vergrammen. En welk een ellende was dat! Zelfs toen de strijd geschiedde, wisten zij niet voor wie van beiden zij hadden te bidden. Met dusdanige huwelijken dan heeft niet Venus, de Godin der liefde, maar Bellona, de Godin van de oorlog, het Romeinse volk begiftigd: of anders mogelijk kan het geschied zijn, dat Aleckto, de helse Godin dolrazende uitzinnigheid, meer macht nu over hen door de gunst van Juno gehad heeft dan dezelfde eertijds had, toen zij door het gebed van Juno tegen Eneas opgemaakt werd. En voorwaar, Andromacheis eertijds gelukkiger geweest toen zij gevangen werd, dan deze dochters in het huwelijk met de Romeinen; want Pyrrhus, nadat hij de omhelzingen van Andromache, hoewel zij nu slafelijk en dienstbaar was, eenmaal aangenomen had, heeft daarna niemand van de Trojanen meer gedood of omgebracht. Maar de Romeinen doodden hun schoonvaders in hun oorlogen, wier dochters zij alreeds omhelsden. Andromache, zijnde onder de macht van haar overwinnaar, heeft over de dood van de haren rouw mogen dragen, maar heeft verder niet iemands dood behoeven te vrezen. Maar deze dochters, zijnde met deze oorlogsmannen gehuwd, vreesden voor de dood van haar ouders wanneer haar mannen uittrokken, en wanneer die wederkwamen, hadden zij droefheid en rouw vanwege het omkomen van haar ouders. Evenwel konden zij in het openbaar noch vrees noch droefheid laten blijken; want óf vanwege het omkomen van haar medeburgers, vrienden, broeders en ouders, moesten zij door medelijden ontstoken worden en van hart bedroefd zijn, of vanwege de overwinningen van haar mannen moesten zij wrede blijdschap betonen. Bij dit alles moet ook gevoegd worden, dat sommige vrouwen door het zwaard van haar ouders

haar mannen verloren hebben, en sommige door het zwaard van weerszijden haar ouders en mannen beide; want aan de zijde der Romeinen zijn ook geen kleine gevaren geweest. Want men kwam ook tot de belegering der stad, en zij beschermden haar met het sluiten der poorten. Als men met verraad de poorten der stad open gekregen had, zodat de vijanden binnen de vesten gekomen waren, zo is daarover zelfs op de markt een ze er boze en wrede slag gevallen tussen de schoonzonen en schoonvaders. En in het eerst geschiedde het ook dat deze rovers en ontschakers der dochters overwonnen werden, zodat zij velen al binnen hun huizen liepen, en mitsdien zeer schandelijk bevlekten hun voorgaande overwinningen. Daarom heeft Romulus alhier, alzo hij een wantrouwen kreeg vanwege de vroomheid van de zijnen, Jupiter aangeroepen en gebeden, opdat de zijnen zouden blijven staan, waarom hij ook bij gelegenheid van dat de naam Jupiter de Staander gevonden heeft. En voorwaar, aan deze zo grote moeilijkheid zou daar geen einde gekomen zijn, indien niet de ontschaakte dochters met hangende en uitgespreide haren tussenbeide waren gekomen, en vallende voor de voeten van haar ouders, haar aller-rechtvaardigste gramschap niet door overwinnende wapenen, maar door ootmoedig bidden en smeken gestild hadden. Nadat de zaken dus afgelopen waren, heeft Romulus tot een metgezel in het Rijk moeten lijden Titus Tatius, koning der Sabijnen, hetwelk Romulus verdroten heeft, want hij kon geen metgezel verdragen. En hoe zou hij toch deze metgezel lang hebben kunnen dulden, daar hij zelfs zijn eigen broeder, die een tweeling met hem was, niet heeft kunnen lijden? Daarom, opdat hij te groter God zou zijn, zo heeft hij, nadat deze Titus Tatius mede gedood was, het Rijk alleen ingenomen en behouden. Och! wat zijn dit toch voor verbonden en rechten der huwelijken? En wat zijn dit toch voor verbintenissen en beloften van broederschap, zwagerschap, bondgenootschap? En eindelijk wat zijn dit voor woorden van Goddelijkheid? Ja ten laatste wat kon daar zijn voor leven en behoud der stad onder zo vele en zulke beschermende Goden? Maar laat ons voortgaan, want uit dit alles ziet gij genoeg hoe grote en hoeveel dingen men hier nog zou mogen opzeggen, tenzij het, dat ons voornemen was, die andere dingen, welke nog gevolgd zijn, mede te overwegen, waartoe wij ons ook thans totaal haasten.

Hoofdstuk 14. VAN DE ONRECHTVAARDIGE OORLOGEN, WELKE DE ROMEINEN DE ALBANERS AANGEDAAN HEBBEN, EN VAN DE VICTORIE, DIE ZIJ, ALLEEN UIT BEGEERTE OM OVER ANDEREN TE HEERSEN, GEZOCHT EN VERKREGEN HEBBEN.

Maar wat is er na Numa geschied onder de andere koningen? En met welke grote moeilijkheid, niet alleen ten aanzien van zichzelf, maar ook ten aanzien van de Romeinen, zijn de Albaners ten oorlog geroepen en opgemaakt? Hoe vele nederlagen, alzo de vrede van Numa door haar langdurigheid in kleinachting was gekomen, zijn daar geweest aan beide zijden, zowel ten aanzien van de Romeinse als van de Albaanse heerkracht? En welke grote vermindering en afneming is daardoor gekomen van die beide steden. Ondertussen, deze stad Alba, welke Ascanius, de zoon van Eneas, gesticht heeft, is meer de moeder van Rome geweest dan zelfs Troje. Deze stad nochtans is van koning Tullius Hostilius getergd geweest tot oorlog en mitsdien genoodzaakt geweest met hem te strijden. Nu, strijdende heeft zij de Romeinen beschadigd en is ook zelf beschadigd geworden, hetwelk zolang duurde, dat zij door gelijk verlies van veel strijden eindelijk onder elkaar daarom verdriet kregen. Daarom hebben zij wederzijds goedgevonden, dat zij de uitkomst van die oorlog in de waagschaal zouden stellen met drie gebroeders welke zij van weerszijden drie tegen drie zouden nemen. Daarom aan de Romeinse zijde zijn daar voortgekomen drie Horatiussen, en aan de Albaanse zijde drie Curiatiussen; maar door de drie Curiatiussen zijn daar twee Horatiussen verslagen. En aan de andere zijde wederom zijn door de éne overgebleven Horatius de drie Curiatiussen overwonnen en gedood. Zo dan heeft Rome de victorie behouden, maar met zulk een nederlaag in die uiterste strijd, dat van zes levende mensen slechts één weer behouden thuis is gekomen. Maar aan weerszijden, wie had de schade en

het verlies? Wie had de droefheid en moeilijkheid anders dan het geslacht van Eneas, dan de nakomelingen van Ascanius, dan de nazaten van Venus, dan de neven en achterkinderen van Jupiter? Want voorwaar, deze oorlog is meer geweest dan een burgeroorlog, terwijl een stad, die dochter was, oorlog gevoerd heeft met een stad, die haar moeder was. En benevens de voorgaande moeilijkheden, die voorgevallen zijn in deze drie gebroeders strijd is ook nog een ander gruwelijk en verschrikkelijk kwaad bij gekomen. Want daar deze beide volkeren tevoren vrienden en buren waren, en ook bloedverwanten, zo was het ook daarom geschied, dat de zuster van de Horatiussen ondertrouwd was aan een van de Curiatiussen, en daar benevens is ook daarop gevolgd, alzo haar broeder met de victorie weeromkwam, dat zij, in zijn handen enige geplunderde dingen van haar bruidegom gezien hebbende, geschreid en geweend heeft, en omdat zij daarom schreide en weende, dat zij ook door haar eigen broeder gedood is. Voorwaar! veel beter en menselijker, naar mijn oordeel, is geweest de liefde en genegenheid van deze enige dochter, dan daar is geweest de genegenheid en natuurlijkheid van het hele Romeinse volk, want omdat zij bedroefd was vanwege haar man, aan wie zij verknocht was door ondertrouw, en daarenboven ook bedroefd vanwege haar broeder, omdat hij gedood had degenen, aan wie hij zijn zuster toegezegd had; ik meen dat zij geenszins daarin is te beschuldigen geweest, dat zij geweend en geschreid heeft. En alzo is het, dat men ook leest bij Virgilius van de godvruchtige Eneas, dat hij prijselijk geweend heeft over zijn vijand, die hij nochtans met eigen hand gedood had. Alzo heeft ook Marcellus zich over de stad Syracuse, welker schoonheid en heerlijkheid hij bemerkte, dat door zijn geweld zeer haastig vernield was, met wening ontfermd. Ik bid u, laat ons zoveel verwerven van onze menselijke genegenheid, dat nl. een vrouw, buiten alle schuld van misdaad, beweend heeft haar bruidegom die door haar broeder gedood was, des temeer alzo enige voortreffelijke mannen prijselijk beweend hebben zelfs hun vijanden, die zij overwonnen hadden. Zo dan, ten tijde toen deze vrouw beweende de dood van haar bruidegom, die hem aangedaan was van haar broeder, als toen verheugde zich Rome vanwege de oorlog, die zij met verlies van zo vele mensen gevoerd had tegen die stad, welke haar moeder was, en daarenboven verblijdde zij zich zeer vanwege de overwinning, die zij verkregen had met grote bloedstorting van zo vele nabestaande vrienden van weerszijden. Naardien dit zo is, wat wil men ons voorwerpen, de naam van lof en van victorie, die men gezocht heeft? Daarom om daarover recht te oordelen, laat al de verhinderingen van hun razende en uitzinnige mening ter zijde gesteld worden, en laat al hun daden naakt en bloot aangezien worden, naakt en bloot overlegd worden, en ook naakt en bloot beoordeeld worden. Daarenboven laat de zaak van Alba bepleit worden, gelijk te voren het overspel van Troje bepleit is: voorwaar! daar is geen zodanige zaak en er wordt geen dergelijke gevonden. Want in deze oorlog heeft Tullus geen andere reden gehad, dan dat hij de vertraagde en ongeoefende mannen tot oorlog en de heerkrachten, welke in vergetelheid van alle Triomfen gekomen waren, door dit middel wederom tot de wapenen wilde opwekken. Daarom alleen is er door bondgenoten en bloedverwanten zulk een gruwelijke oorlog aangericht, welke grote onbehoorlijkheid Sallustius alleen in het voorbijgaan aanroert; want alzo hij kort verhaald had de oude tijden en die ook geprezen had, omdat 's mensen leven toen zonder enige begeerlijkheid doorgebracht werd en mitsdien een ieder vergenoegd en tevreden was met het zijne. Voorts zegt hij: maar daarna, toen Cyrus in aanzien was, en de Lacedemoniërs en Atheners in Griekenland steden en volkeren begonnen te overwinnen en aan zich onderdanig maakten, kort daarna, begon men ook de begeerte om over anderen te heersen voor een genoegzame oorzaak tot oorlog te houden, en verder begon men te menen, dat de grootste eer en heerlijkheid bestonden in het grootste rijk. En voorts gelijk hij verder aldaar voorgenomen heeft te zeggen: het is mij genoeg, dat ik dusverre zijn woorden gesteld en verhaald heb. Zo dan, die begeerte van over anderen te heersen, doet groot kwaad onder het menselijk geslacht, en bederft en vermorzelt het geheel. En door die kwade begeerlijkheid is Rome toen helemaal overwonnen geweest, toen het zich verheugde omdat het Alba overwonnen had, en verder

toen het de lof van zijn gruwelijke daad een eer en heerlijkheid noemde. Want de zondaar, gelijk onze schriftuur zegt, wordt geprezen vanwege de begeerlijkheden van zijn gemoed, en die kwade zaken verhandelt, wordt geroemd. Daarom laat deze bedrieglijke dekmantels en deze loze pleisterkalk van de zaken afgenomen worden, opdat men die mag zien en bekennen met een oprecht oordeel. En laat voortaan niemand tegen mij zeggen, die en die is groot, overmits hij met deze of met een ander gestreden en die ook overwonnen heeft. Want de scherm vechters vechten mee en overwinnen elkander, en hun wreedheid verkrijgt verering van prijs en lof. Maar evenwel meen ik, dat het beter is straf te lijden vanwege blohartigheid, dan de eer van zodanige wapenen te verwerven. En voorwaar bij voorbeeld, indien enige schermvechters op de schermplaats kwamen om tegen elkaar te strijden, en dat de één was de zoon en de ander de vader, wie zou zodanig schouwspel kunnen aanzien en verdragen? Wie zou ze niet van elkander rukken en wegnemen? Naardien dat zo is, hoe kan dan die strijd der wapenen eerlijk zijn, daar twee zo nabestaande steden tegen elkander strijden, waarvan de een de moeder is van de andere? Of is er daarom onderscheid te rekenen, terwijl deze twee steden geen zekere schermplaats hadden? Of anders, terwijl zij brede en wijde velden hadden, die zij vervulden, niet met de dode lichamen van twee schermvechters, ma ar die zij vervulden met zeer vele doden van beide volkeren? Of ook, omdat deze gevechten besloten werden, niet met enig rund schouwhof, maar met de gehele ronde wereld? Maar ondertussen is toen bij de levenden, en nadien bij de nakomelingen, zover als het gerucht zich strekt, een gruwelijk en schandelijk schouwspel nagelaten. Maar aangaande de Goden, welke voorstanders waren van het Romeinse Rijk, en die toen aanschouwers waren van dit strijden, evenwel gelijk van de spelen en het strijden op het schouwhof, deze leden mede geweld en ongelijk, zolang totdat de zuster van de Horatiussen, welke weende omdat de drie Curiatiussen gedood waren, mede als een derde aan de andere zijde door het zwaard van haar broeder gedood, is, en bij haar twee omgebrachte broederen gevoegd zijn, want dat moest daarom wezen, opdat Rome, hetwelk de victorie had, niet minder doden zou hebben dan Alba. Tot een getuige van de vrucht der victories is men eindelijk daartoe gekomen, dat men de stad Alba helemaal verwoest en omgekeerd heeft: een stad nochtans, alwaar Trojaanse Goden als in hun derde plaats metterwoon gekomen waren. Want eerst waren zij binnen Ilium, hetwelk de Grieken omgekeerd en verwoest hebben, vandaar zijn zij vertrokken naar Lavinium, alwaar koning Latinus de vreemde en vluchtende koning terneder gesteld had, en vandaar waren zij alhier gekomen, maar mogelijk, volgens hun gewoonte, waren zij toen mede vandaar vertrokken, en daarom is het gekomen, dat die stad mede verwoest is. Want al de Goden aan welke het Rijk bestond, waren mogelijk geweken uit hun tempelen en hadden hun altaren verlaten. En ziet! ten derden male waren zij vertrokken, opdat Rome als een vierde stad met alle voorzichtigheid en zekerheid hun zou mogen toevertrouwd worden. Maar welk een wonderlijke zaak! Alba mishaagde hun, alwaar Amulius de heerschappij had, nadat hij zijn broeder verjaagd had, en Rome daarentegen behaagde hun, alwaar Romulus de heerschappij had, nadat hij zijn broeder gedood had. Maar zeggen zij, eer Alba verwoest werd, is de hele burgerij dezer stad overgezet binnen Rome, opdat alzo van twee steden één stad zou worden. Zeer wél! En genomen, dat het alzo geschied is, evenwel is de stad, die het Rijk van Ascanius was, en de derde woonplaats van de Trojaanse Goden, en daar benevens de moederstad van het Romeinse volk, verwoest en omgekeerd, zelfs van Rome, dat haar dochter was. Intussen is er van weerszijden veel bloed gestort, eer het daartoe gekomen is, dat de overblijfselen der oorlogen een jammerlijke en bedroefde samenmenging konden maken van twee volkeren tot één. En wat zou ik verder al kunnen verhalen, indien ik in het bijzonder wilde spreken van hetgeen onder de andere koningen verhandeld is! Hoe vaak zijn dezelfde oorlogen vernieuwd, welke door de victories schenen geëindigd te zijn! En met welke zware nederlagen zijn dezelfde oorlogen telkens weer volvoerd en volbracht! En hoe vele oorlogen zijn daar telkens wederom, niettegenstaande zo menig verbond en zo menige

gesloten vrede ontstaan, tussen de schoonvaders en schoonzonen en tussen hun geslacht en hun nakomelingen! Van welke ellende en moeilijkheden dit onder andere geen klein teken en getuigenis is nl., dat er niemand van al de koningen geweest is, die de poorten van de oorlog gesloten heeft, want de oorzaak van dat is, dat niemand van hen onder zo vele beschermende Goden zijn Rijk in vrede bezeten heeft.

Hoofdstuk 15. HOEDANIG HET LEVEN EN UITEINDE DER ROMEINSE KONINGEN IS GEWEEST.

Maar behalve dit alles, hoedanig zijn toch de uitgangen der koningen geweest? Want aangaande Romulus laat daarvan spreken zelfs hun fabelachtige vleierij, door welke van hem gezegd wordt, dat hij in de Hemel is opgenomen. En verder laat daarvan ook getuigen enige van hun schrijvers, welke zeggen, dat hij van de Raad vanwege zijn grote hovaardij en wreedheid in stukken getrokken en gescheurd is, en zodra dat geschied was, dat men daarna uitgemaakt heeft een, ik weet niet hoedanige, Julius Proculus, welke onder het volk zou zeggen, dat hij voor hem verschenen was en dat hij door hem aan het Romeinse volk liet bevelen, dat men hem voortaan onder de Goden zou houden en eren. Hierdoor is het geschied, dat het volk, hetwelk dapper tegen de Raad begon te morren en de hoornen op te steken, gestild en tevreden gesteld is. En boven dit alles gebeurde het juist ten tijde, dat er een zonsverduistering geschiedde, van welke, alzo het onverstandige volk geen kennis had, dat het zelfde moest plaats hebben als een natuurlijk gevolg van haar stand, zo is het, dat zij dit zelfde teken aan de waardigheden en verdiensten van Romulus toeschreven. Even alsof men niet veel meer behoorde bedacht te hebben, daar de zon zodanige droefheid betoonde, dat dat een duidelijk teken was, dat hij gedood was. Want blijkbaar, zou men mogen zeggen, werd zijn gruwelijke moord te kennen gegeven en ontdekt door de afkeer, die zelfs het klare daglicht van dat had, even gelijk wij weten, dat dat in waarheid geschied is, ten tijde dat Jezus door de wreedheid en goddeloosheid der Joden gekruisigd werd. Want die verduistering der zon geschiedde niet volgens de gewone loop der Hemelse lichamen, gelijk dat duidelijk daaruit blijkt, overmits het toen was het Pascha der Joden, hetwelk jaarlijks op volle maan gehouden werd; want de gewone verduistering der zon zal altijd geschieden in het ophouden en eindigen der maan. Maar om wederom te komen tot Romulus, betreffende zijn opneming ten Hemel, daarvan geeft Cicero in zijn boeken van de Republiek genoegzaam te kennen, dat die meer gemeend dan geschied is. Want door het invoeren van de reden van Scipio, hem zeer prijzende, zegt hij: dat hij zodanige heerlijkheid verkregen heeft, alzo hij zeer haastig en onverwacht in de verduistering der zon niet meer ge zien werd, waaruit men opmaakte, dat hij gesteld was onder het getal der Goden, welke naam en mening niemand van de sterfelijke mensen ooit heeft kunnen verkrijgen, tenzij hij een uitnemende heerlijkheid van deugd en kloekheid boven anderen had. En aangaande zijn zeggen, dat hij zeer haastig niet meer gezien werd, daarbij wordt verstaan, óf het geweld van het onweer, of het helemaal heimelijk en verborgen moorden en ombrengen van hem. Want andere van hun schrijvers voegen ook bij de verduistering der zon een zeer haastig onweer, hetwelk een geschikte gelegenheid gegeven heeft óf om hem te vermoorden, óf hetwelk zelf Romulus verschrikkelijker wijze vernield en gedood heeft, gelijk wij weten van Tullus Hostilius, die de derde koning van Rome is geweest, dat hij verschrikkelijk door de bliksem is doodgeslagen, van wie nochtans diezelfde Cicero in de voorgaande boeken verhaalt, dat hij, niettegenstaande zulk een dood, evenwel nooit geacht is als een, die onder de Goden opgenomen is, mogelijk daarom, overmits de Romeinen zodanige heerlijkheid, als in Romulus bekend en aangenomen is, niet al te algemeen hebben willen maken, dat is, tot te grote kleinachting brengen, indien nl. dat aan anderen mede licht vergund werd. Insgelijks zegt hij ook openlijk in zijn redenen van bestraffingen: wij hebben die Romulus, welke deze stad gesticht heeft, door onze goedgunstigheid en door de algemene geruchten onder de onsterfelijke Goden verheven,

met welke reden hij heeft willen te kennen geven, dat hij dat niet inderdaad noch in waarheid was geworden, maar dat hij vanwege zijn uitnemendheden en waardigheden van zijn deugd en kloekheid, door hun goedgunstigheid zo hoog was geroemd en verheven. Verder in een samenspreking, genaamd Hortensius, alwaar bij hem gesproken wordt alleen van de gewone verduisteringen, zegt hij: opdat dezelfde gelijke verduistering maakt als zij maakte in het ombrengen en doden van Romulus, hetwelk hem overkwam in de verduistering van de zon. Voorwaar, alhier heeft hij zich niet ontzien, de dood van deze mens onbewimpeld uit te drukken, alzo hij toen in dezelfde verhandeling meer was een onderzoeker der waarheid, dan een vleier of pluimstrijker. Voorts belangende de andere koningen van het Romeinse volk, uitgezonderd Numa Pompilius, en Ancus Martius, welke door ziekte gestorven zijn, welke verschrikkelijke uiteinden hebben zij alle gehad! Want Tullus Hostilius, de overwinnaar en verwoester van Alba, is met zijn gehele huis door de bliksem verbrande Tarquinius Priscusis door de zonen van zijn voorganger gedood en omgebracht en Servius Tullius is door een vervloekte moord van zijn schoonzoon Tarquinius Superbus, die na hem aan de regering gekomen is, gruwelijk ter dood gebracht. En niettegenstaande zulk een gruwelijke vadermoord bedreven was tegen de allerbeste koning van dat volk, evenwel waren de Goden daarom niet geweken uit hun tempel, noch hadden ook hun altaren verlaten, welke Goden nochtans, volgens hun zeggen, zó ontsteld en beroerd zijn geweest door het overspel van Paris, dat zij daarom dat aan het ellendige Troje zouden gedaan hebben, nl. dat zij het verlaten en overgegeven zouden hebben aan de Grieken, om door hen geheel verwoest en verbrand te worden. Maar om voort te gaan, Tarquinius, nadat hij zijn schoonvader gedood had, is na hem aan het bewind gekomen. Deze nochtans, zijnde een zo gruwelijke vadermoordenaar, en daardoor aan de heerschappij gekomen, hebben de Goden, alzo zij toen geenszins vertrokken, maar tegenwoordig bleven, gezien zeer heerlijk en verheven door vele oorlogen en victories, en daarnevens uit de buit der oorlogen hebben zij hem ook zien timmeren en bouwen het Capitool en in dat gebouw van die vadermoordenaar hebben zij ook geduld en toegelaten, dat hun koning en Jupiter zijn troon over hen zou hebben en ook over hen heersen. En dat hij onschuldig geweest zou zijn, toen hij het Capitool bouwde, en dat hij daarna door zijn slechte daden uit de stad zou verdreven zijn, geenszins; maar tot het rijk, in hetwelk hij het Capitool gebouwd heeft, is hij door middel van zijn aller-vervloektste en gruwelijkste vadermoord gekomen.. Want dat de Romeinen hem daarna uit het Rijk hebben gestotenen buiten hun stadsvesten gesloten hebben, is niet geschied vanwege zijn misdaad, maar vanwege de misdaad van zijn zoon, die Lucretia had verkracht, niet alleen buiten zijn weten, maar zelfs ook in zij n afwezigheid. Want toenmaals had hij belegerd, de stad Ardea, en dientengevolge voerde hij toen oorlog ten dienste der Romeinen, zodat wij niet zouden kunnen zeggen wat hij gedaan zou hebben, indien de schandelijkheid van zijn zoon ter zijner kennis gebracht was. Evenwel nochtans zonder te voren enige proef of bevinding in dezelfde zaak te nemen van zijn oordeel, heeft het volk van Rome hem zijn staat en Rijk ontnomen, en heeft daar benevens de heerkracht welke bij hem was, gelast hem te verlaten, en die mitsdien wederom tot zich genomen. Nadat dit geschied was, hebben die van Rome de poorten gesloten, zodat hij wederom komende, geenszins toegelaten is daar binnen te komen. Intussen heeft hij de naburen opgemaakt, en heeft zware oorlogen gevoerd, met welke hij de Romeinen zeer kwelde en verzwakte, maar daarna verlaten zijnde van hen, op wier bijstand hij vertrouwde, en die vervolgens niet weer aan zijn Rijk kunnen komen, heeft hij als een gewoon burger in stilte 14 jaren (zoals men zegt) doorgebracht in de stad Tusculum, zijnde zeer nabij Rome gelegen, en is aldaar met zijn huisvrouw tot zijn laatste ouderdom gekomen, en mogelijk met beter uitkomst gestorven dan zijn schoonvader, welke door een vervloekte moord van zijn schoonzoon, zelfs ook niet buiten kennis van zijn dochter, gelijk men verhaalt, gedood en omgebracht is. Intussen hebben de Romeinen die Tarquinius niet genoemd de wrede of moorddadige, maar hebben hem genoemd Superbus, dat is, de hovaardige, mogelijk omdat zij met een andere

hoogmoed gedreven zijn, zijn koninklijke hovaardigheid niet hebben kunnen verdragen. Want aangaande de gruwelijkheid van de moord van zijn schoonvader, hun allerbeste koning, daarop hebben zij zo weinig acht gegeven, dat zij deze zelfde niettemin tot hun koning gemaakt hebben. En voorwaar, alhier is te verwonderen, dat tegen zulk een gruwel de Goden geen vergelding van zwaarder gruwel gedaan hebben, en dat zij niet uit hun tempelen zijn gelopen en hun altaren hebben verlaten. Of het moest zijn, dat iemand deze Goden alzo wil voorspreken, dat hij zou willen zeggen, dat zij te Rome gebleven zijn, opdat zij de Romeinen meer zouden straffen dan met weldaden helpen, alzo zij hen aan de een zijde verleidden met ijdele victories en aan de andere zijde met zware oorlogen kwelden. Dit is het leven der Romeinen geweest in die loffelijke tijd hunner Republiek tot de verjaging van Tarquinius Superbus, nl. bijna 243 jaren, binnen welke tijd al die victories, welke met zoveel bloed en moeite verkregen zijn, nauwelijks zoveel teweeggebracht hebben, dat zij het Rijk vanaf de stad binnen de 20 mijlen uitgebreid hebben.

Hoofdstuk 16. VAN DE EERSTE BURGEMEESTERS BIJ DE ROMEINEN, VAN WELKE DE EEN DE ANDER UIT ZIJN VADERLAND HEEFT VERDREVEN, EN HOE DAARNA DEZELFDE, NA VELE GRUWELIJK BEDREVEN MOORDEN, WEDEROM VAN ZIJN VIJAND IS GEDOOD.

Maar laat ons bij deze ook voegen die tijd, van welke Sallustius zegt, dat dezelfde met een redelijke en geschikte gerechtigheid doorgebracht werd zolang als er vrees was vanwege Tarquinius en zolang zij zware oorlog hadden met Etrurië. Want Rome is met zware oorlogen belast geweest, zolang die van Etrurië Tarquinius hielpen, die weder in zijn Rijk zocht te komen. Daarom zegt hij, dat de Republiek door de aandringende benauwdheid der vrees, en niet door het aanraden der gerechtigheid, met zulk een redelijk en geschikt recht geregeerd is. Maar in die korte tijd van dat éne jaar, voor welke die eerste burgemeesters verkozen zijn na het uitdrijven van de koninklijke macht, welk een droevig jaar is dat geweest! Want zij hebben geen van beiden hun jaar uitgediend, want Januis Brutus heeft zijn medebroeder Lucius Tarquinius Collatinus van alle staat beroofd en uit de stad verjaagd. Kort daarna is hij zelf door kwetsingen van zijn vijand in de oorlog omgekomen, nadat tevoren eerst door hem gedood waren zijn zonen, alsmede de broeders van zijn huisvrouw, omdat hij verstaan had, dat zij een verbintenis met elkander gemaakt hadden om Tarquinius weer in zijn Rijk te herstellen, welke daad Virgilius eerst met lof verhaalt, maar daarna als een gruwel voorstelt; want als hij gezegd had, dat de vader, ten dienste van de schone en lieve vrijheid, zijn eigen zonen, alzo zij nieuwe oorlogen verwekten, gestraft heeft, zo heeft hij kort daarna uitgeroepen: o, ongelukkig mens! niettegenstaande de nakomelingen deze uw daden zullen verheffen, alsof hij wilde zeggen: hoewel de nakomelingen deze uw daden zullen verheffen en roemen, nochtans hij, die zijn zonen gedood heeft, is ongelukkig, waarom hij ook, om deze ellendige mens te troosten, daarbij gevoegd heeft: de liefde des vaderlands en de grote begeerte van eer hebben u tot dat bewogen. Zo dan, zien wij dit niet in Brutus, welke aan de een zijde zijn eigene zonen gedood heeft en aan de andere zijde zijn vijand, de zoon van Tarquinius, die door hem geslagen was, niet heeft kunnen overleven, omdat hij wederom van hem is geslagen geworden, zodat Tarquinius veel meer hem overleefd heeft? En daar benevens is hiermede, naar het schijnt, niet gewroken de onschuld van zijn medebroeder Collatinus, die na de verdrijving van Tarquinius, aangezien hij een goed burger was, hetzelfde heeft moeten lijden, hetgeen de tiran Tarquinius zelf tevoren geleden had? Van deze zelfde Brutus wordt ook gezegd, dat hij een bloedverwant van Tarquinius geweest is. Maar de gelijkheid van de naam drukte Collatius, uit hoofde hij mede Tarquinius genoemd werd; maar dat was geen grote nood of moeilijkheid, terwijl men hem daarom kon gedwongen hebben zijn naam te veranderen, en niet zijn vaderland. Ja, zonder enige verandering had men in zijn naam het woord Tarquinius kunnen uitlaten, zodat hij alleen Lucius Collatinus had kunnen heten. Om deze oorzaak heeft men niet gewild, dat hij verliezen zou, hetgeen hij zonder enige schade

kon verliezen, teneinde men reden zou mogen hebben om de eerste burgemeester af te zetten, en om een goed burger de stad te doen derven. Zo dan deze verschrikkelijke ongerechtigheid, welke in geen deel dienstig is geweest voor de Republiek, is die mede geweest een heerlijkheid en eer van Junius Brutus? Heeft hem, om dat aan te richten, de liefde van het Vaderland en de grote begeerte van eer mede bewogen? Zo dan toen nu de tiran Tarquinius verdreven was, is tezamen met Brutus burgemeester gemaakt de man van Lucretia, Lucius Tarquinius Collatinus. En voorwaar, hoe gerechtig en behoorlijk heeft het volk op de burger acht geslagen, nl. op zijn geschiktheden, en niet op zijn naam. En hoe onrechtvaardig en onbehoorlijk heeft Brutus hem, die zijn medebroeder was in die allereerste en nieuwe staat, beroofd, beide van zijn Vaderland en staat, alleen om de wil van de naam, die hij hem lichtelijk alleen kon benomen hebben, indien die hem geërgerd had. Deze rampen zijn in de Republiek gebeurd, deze tegenspoeden zijn geschied, zelfs te dien tijde, toen men in de Republiek naar billijkheid en recht zocht te handelen. Verder is ook Lucretius, die in de plaats van Brutus gesteld was eer het zelfde jaar om was, door ziekte uitgeteerd en gestorven. En alzo hebben eindelijk Publius Valerius, die na Collatinus gevolgd was, en Marcus Horatius, welke, in de plaats van de afgestorven Lucretius gekomen was, tezamen vervuld dat even droevige als helse jaar, in hetwelk 5 burgemeesters geweest zijn, nl. Brutus, Collatinus, Valerius, Lucretius en Horatius. In het jaar van de eerste burgemeesterlijke staat heeft de Romeinse Republiek verkregen nieuwe eer, aanzien en macht, uit oorzaak, dat de vrees en het gevaar allengs wat verminderden, niet omdat de oorlogen ophielden, maar omdat zij niet zo zwaar drukten. Toen nu die tijd voorbij was, in welke men naar billijkheid en recht had gehandeld, zijn daar andere tijden gevolgd, welke de genoemde Sallustius aldus kort verklaart: daarna begonnen de heren vaderen met slaafse en dienstbare bevelen de gemeente en het volk te kwellen en naar koninklijke wijze met het leven en de rug van het volk te handelen, voorts uit hun velden en landen hen te verjagen, en zonder andere goede lieden ergens in te achten, alleen in het Rijk en in het bewind van die als te leven. Zo is het daarover geschied, dat het volk door dusdanige wreedheden getergd is geworden, en bijzonder des te meer, omdat zij met veel woeker en belastingen bezwaard werden, terwijl zij door gestadige oorlogen de schattingen en krijgsdienst beide tegelijk moesten onderworpen zijn. Hierover is de gemeente in de wapenen gekomen, en heeft ingenomen de heilige en de Aventijnse berg. En toen kreeg de gemeente haar eigene opperhoofden van het volk en enige andere gerechtigheden. Ondertussen is de tweede oorlog van Carthago het einde geworden van hun beider tweedracht en twisten.

Hoofdstuk 17. MET WELKE MOEILIJKHEID DE ROMEINSE REPUBLIEK GEKWELD IS GEWEEST NA DE BEGINSELEN VAN DE BURGEMEESTERLIJKE HEERSCHAPPIJ, EN HOE ZIJ IN HET MINST NIET GEHOLPEN ZIJN GEWORDEN VAN DE GODEN, DIE ZIJ EERDEN.

Zo dan, hoe ellendig die Republiek geweest is zo vele jaren, nl. zelfs tot de tweede oorlog van Carthago toe, is kort van Sallustius te kennen gegeven, betuigende, dat de oorlogen nimmermeer ophielden hen van buiten te verontrusten, en hoe de twisten en beroerten hen ook verontrustten van binnen. Daarom zijn hun overwinningen geen volkomen vreugde der gelukzaligen geweest, maar ijdele vertroostingen der ellendigen, en aanlokkende tergingen om dagelijks hoe lang zo meer ander groter en verschrikkelijker kwaad te doen en bij de hand te nemen. Ondertussen, de goede en wijze Romeinen zullen zich niet vergrammen op ons overmits wij dit zeggen; hoewel ik meen, dat men van deze zaak hen niet behoort aan te spreken of te vermanen, naardien het zeker en buiten allen twijfel is, dat zij daarom niet zullen vergramd worden, want wij spreken niet harder en verhalen ook geen harder dingen, dan zelfs hun eigen schrijvers doen. Met alle naarstigheid hebben zij gearbeid om hun schrijvers van buiten te leren en hebben ook hun kinderen gedwongen, hetzelfde te doen. Maar indien daar enigen zijn, die mij, vanwege dit verhaal, zouden willen

vergrammen, hoe zouden zij mij dan dulden, indien ik zei hetgeen Sallustius zegt? Daar zijn zeer vele moeilijkheden, beroerten en eindelijk ook burgeroorlogen opgekomen, uit oorzaak dat er enige weinige machtigen opgestaan zijn, welken, om te believen, velen toevielen. Deze zelfde gebruikten de eerlijke naam of dekmantel van de Heeren Vaderen of van de gemeente, en zochten ondertussen met die schijn hun eigen heerschappij. De burgers zijn toen goed of kwaad genoemd, niet vanwege hun daden, die zij betoond en bewezen hadden aan de Republiek, want zij waren allen evenzeer bedorven, maar nadat iemand het rijkst en machtigst was, en ook het geweldigst in ongelijk te doen, als hij alleen het tegenwoordige voorstond, dezelfde werd voor goed gehouden.' Ondertussen indien de historieschrijvers geacht hebben dat het behoorde tot de eerlijke vrijheid, dat men al niet verzweeg het kwaad van zijn eigen stad, welke zij nochtans op vele plaatsen anderszins gedwongen zijn met grote lof te prijzen, alzo zij geen andere waarachtiger en beter stad hadden in welke de eeuwige burgers vergaderd werden, wat behoren wij dan te doen? Want naarmate onze hoop vaster en zekerder op God staat, naar die mate moet ook onze vrijheid groter zijn. Wat behoren wij dan te doen, zeg ik, wanneer wij horen, dat zij de tegenwoordige ongelukken en tegenspoeden onze Christus wijten, teneinde daardoor de zwakke en onverstandige gemoederen vervreemd mogen worden van die stad, in welke men alleen eeuwig en gelukzalig zal leven? En voorwaar! wij spreken geen verschrikkelijker noch gruwelijker dingen van hun Goden, dan hun eigen schrijvers die zij lezen, en die zij ten hoogste verheffen, want uit hen hebben wij ontvangen, hetgeen wij zeggen, terwijl wij geenszins vermogen bij onszelf te zeggen, noch al deze dingen, noch dusdanige. Zo dan, deze zelfde Goden, die men om een klein en bedrieglijk geluk dezer wereld, meent te moeten eren, waar waren zij allen tezamen toen de Romeinen, aan welke zij zich met de aller-leugenachtigste schalksheid aangeprezen hadden, om van hen geëerd te worden, met zo vele en grote ellende en moeilijkheden gekweld werden? Ja, waar waren die Goden, toen de burgemeester Valerius gedood werd, willende het Capitool behouden en beschermen, ten tijde toen het door de slaven en ballingen beklommen was? Voorwaar! het is hem veel lichter geweest de tempel van Jupiter te beschermen, dan het al die grote menigte van Goden was tezamen met hun allerhoogste en goedertierendste koning, wiens tempel hij bevrijd had, geweest is om hem te ontzetten en te helpen. Van gelijke, waar waren deze Goden, toen de stad, vermoeid zijnde door de menigvuldige onheilen van het oproer, enige gezanten gezonden had naar Athene, om aldaar van hen wetten te halen, en toen dezelfde stad op de gezanten wachtte en een weinig ondertussen in stilte zijnde, door een zeer grote hongersnood en jammerlijke sterfte bedorven is geweest? En voorts, waar waren deze Goden, toen het volk, ten tweede male benauwd zijnde door hongersnood, de allereerste overste van het koren en de lijftocht verkoren heeft? En waar waren zij, toen Spurius Emilius, alzo de hongersnood aanhield, aan de hongerende menigte koren uitdeelde? En toen hij daarover beschuldigd werd als een, die koning zocht te zijn? En toen hij daarom voorts bij middel van het aanhouden van de genoemde overste van het koren door de Dictator Lucius Quintius, zijnde een helemaal stokoud man, van Quintius Servilius, de oppermeester der ridders, met een zeer grote en gevaarlijke beroerte der hele stad, gedood en omgebracht is? Verder, waar waren deze Goden, toen daar een zeer grote sterfte ontstaan was, en toen het volk, bezig zijnde met de onnutte Goden, welke zonder hulp en bate waren, door lange vergeefse verwachtingen vermoeid was geworden, zodat zij eindelijk goed vonden nieuwe disbereidingen en offeranden tot verzoening der Goden te doen, zodanige nl. als zij te voren nooit gedaan hadden; want deze disbedden werden bereid ter ere van de Goden, vanwaar dit heiligdom of deze heiligschending de naam van disbereiding gekregen beeft. Maar voorts, waar waren deze Goden toen de Romeinse heerkracht tien volle jaren achter elkander ongelukkig streed en bij Vejen zo vele en zo geduchte nederlagen kreeg, dat zij eindelijk geheel ondergegaan zou zijn, zo zij ten laatste niet geholpen en ontzet geweest was door Furius Camillus, welke daarna door de ondankbare stad veroordeeld en verstoten is? En waar waren ook deze Goden toen de

Franken of Gallen Rome ingenomen, geplunderd, verbrand en met vele moorden vervuld hadden? Waar waren deze Goden, toen die zeer vermaarde en geweldige sterfte zulk een grote nederlaag onder de Romeinen maakte, die sterfte zeg ik, in welke de genoemde Furius Camillus omkwam, die de ondankbare Republiek tegen de Vejenters bewaard had, en die haar ook van de Franken verlost en bevrijd had? Maar ellendige mensen, in die jammerlijke pest gingen zij kamerspelen, een andere nieuwe pest nl. invoeren, niet voor de Romeinse lichamen, maar hetgeen veel schadelijker en verderfelijker is, voor de deugd en goede zeden. Verder, waar waren ook deze Goden, toen daar een andere erge sterfte opkwam, welke men meende voort te komen van het venijnstrooien van de vrouwen, van welke men vele, ja zelfs ook edele, bullen alle mening en vertrouwen bevonden heeft, zodanige manieren gehad te hebben, die veel zwaarder en erger waren dan een pest? Of waar waren ook deze Goden, toen beide burgemeesters met hun heerkracht binnen de Caudijnse gaffels van de Samneters belegerd waren, en toen zij genoodzaakt werden die onbehoorlijke schikking en dat schandelijk verbond met hen te maken? Want die zaak werd alzo geschikt, dat zij tot gijzelaars moesten overgeven 600 Romeinse ridders, en daar benevens moesten al de anderen hunne wapenen afleggen en werden van al hun bagage en kleding beroofd, zodat zij elk met een enkel kleedje onder het juk van hun vijanden moesten doorgaan. Of waar waren deze Goden, toen de Romeinen nl. aan de een zijde met een grote sterfte bezwaard waren, en aan de andere zijde diegene, welke in de heerkracht waren, met de bliksem geslagen werden en velen bij hopen vergingen? Of waar waren deze Goden, toen zij, met een andere onlijdelijke pest gekweld zijnde, genoodzaakt werden Esculapius van Epidaurus als medic ijngod te Rome te ontbieden en te halen? Maar dat deden zij mogelijk omdat hun Jupiter, de koning van allen, die nu lang in het Capitool gezeten had vanwege zijn menigvuldig lopen en hoer jagen, dat hij in zijn jonkheid gepleegd had, de tijd wellicht niet gehad had om in zijn jeugd de kunstvan de medicijnen te leren. Of waar waren ook deze Goden, toen tegelijk samenspanden al deze vijanden, de Lucaners, de Brutischen, de Samniters, de Etrusken en de Franken van Sens? En toen allereerst van hen omgebracht zijn hun gezanten? En toen daarna verslagen is met een schout hun hele heerkracht, zodat tezamen met hem omkwamen 7 Oppermeesters en 13000 soldaten? Of waar waren deze Goden, toen, nl. zware en lange beroerten der Romeinen, waardoor men ten laatste kwam tot een vijandige afscheiding van de Raad, het volk geweken was in het stadje Janiculum? Welk kwaad zodanige moeilijkheid meebracht, dat daarom, gelijk men in de uiterste gevaren placht te doen, een Dictator verkozen is geweest, nl. Hortensius, die het volk wederom terecht bracht, en welke in diezelfde staat van Dictatorschap stierf, hetwelk geen Dictator ooit te voren gebeurd was, waarom ook dit zoveel te meer schande voor die Goden is geweest, dat de dood van zulk een man geschiedde op zulk een tijd, daar zij zelfs Esculapius tegenwoordig hadden. En na die tijd zijn aan alle kanten zo vele oorlogen over hen gekomen, dat bij gebrek aan soldaten, ook tot de krijg aangetekend zijn zelfs diegene, welke kindertelers genoemd werden, welke die naam alzo gekregen hadden, uit oorzaak dat zij vanwege hun armoede niet konden dragen de onkosten van krijgsdienst, zodat zij alleen daarmede aan de Republiek dienst deden, dat zij bezig waren met kinderen te telen. Insgelijks van de Tarentijners is ook opontboden en tot hulp verzocht Pyrrhus, koning van Griekenland, zijnde in die tijd zeer vermaard in macht en heerlijkheid, welke toen ook een vijand der Romeinen geworden is. Deze, alzo hij van de uitkomst van zijn voornemen Apollo ging vragen, heeft van hem zeer aardig een dubbel en helemaal twijfelachtig antwoord gekregen, nl. dat, wat er ook van weerszijden gebeurde, hij evenwel voor een waarachtig waarzegger moest gehouden worden; want hij zegt aldus: 'Dico te Pyrrhe vincere posse Romanos.' uit kan tweezins genomen worden, want het betekent of dat Pyrrhus de Romeinen kon overwinnen, of dat de Romeinen Pyrrhus konden overwinnen: aan weerszijden even schoon, zodat deze loze waarzegger altijd vast ging, wachtende aan weerszijden gerust op de uitkomst, zodanig als die mocht vallen, hetzij dat Pyrrhus van de Romeinen, of de Romeinen door Pyrrhus overwonnen werden. Maar ondertussen, welke

verschrikkelijke nederlaag is er toen van beide heerkrachten gevolgd, in welke nochtans Pyrrhus de overhand gehad heeft, zodat hij nu alreeds naar zijn verstand Apollo kon roemen een waarzegger geweest te zijn, indien er niet op gevolgd was, dat kort daarna, in een andere slag, de Romeinen de overhand gekregen hadden. En in dat menigvuldig omkomen der mensen in de oorlog, is ondertussen ook een zware pest en sterfte onder de vrouwen gekomen, want eer zij haar vruchten ter wereld konden brengen, zijn zij, zwanger zijnde, gestorven. Maar ik meen, dat in die tijd Esculapius zichzelf verontschuldigd heeft, overmits hij zich uitgaf voor een Oppermedicijnmeester, en niet voor een vroedvrouw. Verder stierven ook de beesten, zodat men meende; dat eindelijk het hele geslacht der dieren geheel zou te niet gaan. Voorts, wat dunkt u van de vermaarde winter, die zich met zulk een ongelooflijk strenge koude vertoonde, dat de sneeuw 40 dagen achter elkaar, zelfs op de markt, met een verschrikkelijke hoogte gestadig bleef liggen, en daar benevens ook, dat de Tiber, waaraan Rome ligt, dik toegevroren was? Voorwaar, indien dat in onze tijd gebeurd was, wat en welke zware dingen zouden zij niet gezegd hebben! Wat dunkt u ook van die grote pest die zolang haar strengheid toonde en zo vele mensen doodde? En voorwaar tevergeefs! Toen zij in het volgende jaar veel strenger werd en aanhield, heeft men in tegenwoordigheid van Esculapius daarenboven zijn toevlucht genomen tot de Sibyllijnse boeken, in welke manier van antwoorden en voorzeggingen, gelijk Cicero in zijn boek van de voorzegging verhaalt, men allermeest gewend is, geloof te geven de verklaarders zelf, welke in alle voorvallende onze kere en twijfelachtige dingen, zoveel zij kunnen of willen, zijn radende en gissende. Hierover heeft men toenmaals gezegd, dat de oorzaak van die pest was, dat er toen velen waren, die enige geheiligde huizen ingenomen hadden, en die voor zich zelf in het bijzonder in het bezit hadden, en ondertussen is hiermede Esculapius bevrijd geworden van de grote laster van zijn onwetendheid of ook zijner luiheid en traagheid. Maar ik bid u toch, hoe is het gekomen, dat toen door zo velen de geheiligde huizen en tempelen zijn ingenomen, zonder dat iemand dat belette of verbood? Voorwaar! anders nergens om, dan omdat men zodanige grote menigte van Go de lange tijd tevergeefs aanbeden en geëerd had, waardoor het geschied is, dat die plaatsen allengs van haar dienaars zijn verlaten geworden, en alzo lichtelijk, zonder iemands verstoring of gramschap, tot menselijke diensten of gebruiken kunnen toegeëigend worden. Middelerwijl, dat die tempelen, alleen om de pest te doen ophouden, zeer naarstig wederom bezocht zijn en van nieuws opgemaakt, kan ik niet verstaan, dat dat overeenkomt met de grote wettenschappen van Varro, welke, schrijvende van de heilige tempelen, verhaalt, dat er zo vele zelf nog duister en onbekend waren, of het moest zijn, dat men zegt, dat zij nadien op dezelfde wijze wederom veronachtzaamd waren en, van de lieden ingenomen zijnde, wederom verdonkerd en onbekend gemaakt waren. Maar ondertussen toen ter tijde is bevorderd geworden een zeer fraai middel, niet van verdrijving der pest, maar van verontschuldiging der Goden.

Hoofdstuk 18. WELKE ZWARE NEDERLAGEN DE ROMEINEN, GELEDEN HEBBEN IN DE AFRIKAANSE OORLOGEN VAN CARTHAGO, EN HOE ZIJ TEVERGEEFS DE HULP VAN HUN GODEN VERZOCHTEN.

Verder in de oorlogen van Carthago, toen tussen die beide Rijken de victorie lang twijfelachtig en onzeker was, en toen die twee sterke volkeren hun geweldigste en machtigste aanvallen tegen elkander deden, wat al kleine koninkrijken zijn daar te onder gebracht, wat al machtige en heerlijke steden zijn daar verwoest! Hoeveel zijn daar ook bedorven, en hoeveel burgerschappen en vrijdommen zijn daar geschonden en te niet gemaakt! Hoeveel Landschappen van het aardrijk zijn daar te gronde gebracht! Hoe dikwijls zijn de overwinnaars nu aan de éne, dan aan de andere zijde wederom overwonnen! Hoeveel mensen zijn er omgekomen, zowel van de strijdende soldaten als van de volkeren, die buiten alle wapenen waren! Welk een grote menigte schepen is er in verscheidene

zeegevechten bedorven, en ook door verscheidene onweren en geweld van winden omgekomen en vergaan! Voorwaar, indien wij dit alles wilden verhalen, wij zonden ten laatste niets anders worden dan beschrijvers van historiën. Inmiddels is de Romeinse stad, toen ter tijd beroerd zijnde met zeer grote vrees, heen gelopen tot zeer ijdele en bespottelijke hulpmiddelen, want daar zijn, uit kracht van de bevelen der Sibillijnsche boeken, wederom vernieuwd de honderdjarige spelen, welke ingesteld waren om éénmaal binnen de 100 jaren gehouden te worden, maar welke toen, door versloffende gedachtenis vanwege de voorgaande gelukkige tijden, buiten gebruik gekomen waren. Insgelijks hebben de Opperpriesters ook weer van nieuws aangevangen de geheiligde spelen, ingesteld zijnde ter ere van de helse Goden, welke ook in vergetelheid gekomen waren, uit oorzaak dat de volgende jaren en tijden in geluk verbeterd waren. Voorwaar! toen men deze spelen van nieuws aanving, geschiedde zulks, omdat de helse Goden, die nu verheugd en rijk geworden waren door zulk een menigte doden, ook vermaak en lust gekregen hadden in het spelen, daar nochtans de mensen genoegzaam speelden die grote spelen der duivelen en die vette en schone maaltijden der helse Goden, wanneer zij handelden van de wrede oorlogen, de bloedige kloekmoedigheden en de droevige victories, zo van de een als van de andere zijde meebrengende zo vele doden. Ondertussen in de eerste oorlogen van Carthago is de Romeinen niets jammerlijker noch beklaaglijker overgekomen, dan dat zij toen alzo overwonnen zijn, dat onder anderen aldaar ook gevangen werd die Regulus, van wie wij in ons eerste en tweede boek melding gemaakt hebben, een man, die geheel groot was en die tevoren een overwinnaar en bedwinger was geweest van die van Carthago, en welke ook voorwaar de eerste oorlog van Carthago teneinde gebracht zou hebben, indien hij, door al te grote zucht naar lof en eer, de vermoeide burgers van Carthago geen zwaarder lasten opgelegd had dan zij konden dragen. Zeker, de aller-onverwachtste gevangenis van deze man, zijn aller- bitterste dienstbaarheid, zijn aller-getrouwste eedzwering en zijn aller-wreedste dood, indien dit alles tezamen deze Goden niet dwingt schaamrood te worden, zo zeg ik, dat zij waarlijk luchtgeesten zijn en dat zij geen bloed hebben. En in deze zelfde tijd hebben ook niet ontbroken de aller-zwaarste rampen of ellendes binnen de stad, want alzo de rivier de Tiber buiten alle geheugenis en gewoonte zeer hoog overlopen was, zo is het daardoor geschied, dat schier alle effen laagten der stad geheel bedorven zijn geworden, want sommige huizen werden door het geweld van de stroom omvergeworpen, en sommigen door een gestadig staand water doornat en geweekt zijnde, vielen in. Ondertussen na die moeilijkheid is wederom gevolgd een brand, die veel schadelijker was en welke in al de hoogste huizen sloeg in de nabijheid van de markt, zelfs ook niet verschonende de tempel van Vesta, alwaar de maagden, niet zozeer geëerd als veroordeeld, met gestadige oplegging van hout, gewend zijn het vuur en de brand een eeuwig en gestadig leven te geven. Maar toen ter tijd was het niet alleen, dat het vuur aldaar leefde, maar het betoonde ook een wreed en schadelijk geweld, en daardoor zijn de maagden verschrikt geworden en hebben de Goddelijke heiligdommen, welke nu 3 steden in welke dezelfde geweest waren, ten onder gebracht hadden, verlaten, naar die zelf haar van die brand niet konden bevrijden of verlossen. Maar de Opperpriester Mettellus, zijn eigen leven ter zijde stellende, is op dezelfde kloek gevallen, en heeft dezelfde, nadat hij half verbrand was, weggenomen. Want het vuur heeft niet bekend enige Goddelijkheid, ook de Goddelijkheid, indien er enige was, zo hij daar niet geweest was, zou niet weggevlucht zijn. Daarom heeft de mens veel meer behulpzaam kunnen zijn aan de heiligdommen van Vesta, dan deze heiligdommen behulpzaam hebben kunnen zijn de mensen. Want indien deze heiligdommen uit zichzelf het vuur niet wisten te verjagen, hoe konden zij dan de stad, wier behoud zij geacht werden te bewaren, tegen die -genoemde wateren en tegen die brand beschermen en haar hulp bewijzen? Voorwaar in het minst niet, gelijk ook de zaak zelf geopenbaard heeft, dat zij dat in het geheel niet vermochten. Deze en dusdanige dingen zouden hun geenszins van ons voorgeworpen worden, indien zij zeiden, dat die heiligdommen ingesteld waren, niet tot bewaring en bescherming van deze

tijdelijke goederen, maar tot beduiding en verklaring van de eeuwige goederen. Wanneer het gebeurde, dat deze lichamelijke en zichtbare goederen verloren gingen, zouden zij mogen zeggen, dat niets van die dingen verminderd werd om welke dezelfde ingesteld zijn, en dat zij, bedorven zij nde, weer hersteld en gebracht konden worden tot dezelfde diensten en gebruiken. Maar nu menen zij door een zeer jammerlijke ellendige blindheid, dat het heeft kunnen geschieden, dal de aardse welvaart en het tijdelijk geluk der stad nie t konden vergaan vanwege zodanige heiligdommen, die nochtans zelf hebben kunnen vergaan. Zo dan, wanneer hun betoond en bewezen wordt, dat zelfs, wanneer hun heiligdommen gebleven zijn, hen overvallen is een merkelijke krenking van hun welvaart, en daar benevens merkelijke moeilijkheden en ongelukken, alsdan staan zij helemaal beschaamd, niet willende veranderen hun gevoelen, dat zij nochtans niet kunnen staande houden.

Hoofdstuk 19. VAN DE DROEVIGE MOEILIJKHEDEN VAN DE TWEEDE OORLOG VAN CARTHAGO, IN WELKE DE MACHTEN VAN BEIDE ZIJDEN TEN ENENMALE GEKRENKT EN GESLETEN ZIJN GEWEEST.

Maar aangaande de tweede Afrikaanse oorlog van Carthago, het zou te lang zijn om te verhalen al die nederlagen van beide volkeren, welke in zo vele landen zo wijd en breed onder elkander geoorloogd hebben, dat zelfs allen, welke niet alleen hebben willen verhalen de Romeinse oorlogen, maar zelfs ook voorgenomen hebben het Romeinse Rijk te prijzen, hebben moeten bekennen, dat zij, die de overwinning gehad hebben, de overwonnenen het allermeest gelijk geweest zijn; want nadat Hannibal van Spanje begonnen was op de been te komen, en voorts het Pyreneese gebergte overgetrokken was, en ook het Franse land doorgelopen had, en van gelijke de Alpen doorboord had, en ook, door zulk een lange omweg zijn krachten dapper vermeerderd had, met alles te verwoesten, te plunderen en onder zijn geweld te brengen, en eindelijk ook met geweld was invallende als op de keel van Italië, naar de manier van een grote waterstroom, welke bloedige oorlogen zijn daar toen gevoerd! Hoe vele veldslagen zijn daar toen geleverd, hoe dikwijls zijn de Romeinen overwonnen, hoe vele steden zijn daar de vijand toegevallen en hoe vele zijn daar ook ingenomen en met geweld overvallen! Welke verschrikkelijke gevechten zijn daar ook geschied, en hoe dikwijls zijn zij door de Romeinse nederlagen eerlijk en heugelijk geweest voor Hannibal! En wat zal ik zeggen van dat aller-gruwelijkste en verschrikkelijkste kwaad en de tegenspoed van de veldslag van Cannae, waar Hannibal, niettegenstaande hij de aller-wreedste mens was, evenwel verzaad is geworden door die zware nederlaag van zijn aller- bitterste vijanden, zodat men van hem zegt, dat hij ten laatste gelast heeft, dat men van doodslaan zou ophouden en de Romeinen verschonen. Als toen heeft hij naar Carthago gezonden 3 mudden vol gouden ringen, opdat de zijnen daaruit zouden mogen verstaan, dat er in die slag zulk een grote menigte van de Romeinse adel gebleven was, dat die lichter zou kunnen gemeten worden dan geteld. En opdat zij ook hieruit zouden kunnen afleiden, dat men lichter kon gissen dan beschreven kon worden de grote nederlaag van de hele andere menigte, die zonder ringen verslagen lag, en die boven de anderen zoveel overvloediger in getal was als minder in aanzien. Daarom is hierop ook gevolgd zulk een groot gebrek aan soldaten, dat de Romeinen overal de misdadigers, met kwijtschelding van hun misdaad, bijeen vergaderd en ook al hun slaven vrijheid gegeven hebben, opdat alzo door hen hun ellendig beschaamde heerkracht niet alleen zou vervuld, maar ook voorzien worden. Maar aan deze slaven, of veelmeer aan deze bevrijde knechten, opdat wij hun geen ongelijk doen, toen zij voor de Romeinen zouden strijden, hebben wapenen ontbroken. Wat heeft men toen gedaan? Men heeft dezelfde genomen uit de tempelen, hetwelk even zoveel was, alsof de Romeinen tegen hun Goden gezegd hadden, legt nu af al hetgeen gij tot nu toe zo ijdel en onnut bezeten hebt, teneinde onze slaven ons misschien daarmede enige dienst mogen doen, met hetwelk gij, onze Goden, tot nu toe

niets hebt kunnen uitrichten. Als toen (alzo de gemene schatkamer niet kon verstrekken tot voldoening van de betaling der soldaten) zijn tot gemene dienst te hulp gekomen de schatten en goederen van ieder in het bijzonder, zodat ieder alles, wat hij had, gewillig bijbracht, zodat de Raad zelf (uitgezonderd alleen ieder zijn gouden ringen en gouden knoppen, zijnde zeer ellendige tekenen van hun waardigheid) géén goud behield, en hoe veel te meer dan hebben dat mede gedaan al de andere staten en geleden. Maar wie zou nu ooit zulke Goden verdragen willen, indien zij in onze tijd tot dergelijke armoede gedrongen werden, nadien wij hedendaags hen nauwelijks verdragen, daar men nl., vanwege ijdele en overtollige vermakelijkheden, meer geeft aan de kamerspelers dan men toen aan de legioenen gegeven heeft voor zijn uiterste behoud.

Hoofdstuk 20. VAN HET JAMMERLIJK OMKOMEN DER SAGUNTINERS, AAN WELKE DE ROMEINSE/IE GODEN, NIETTEGENSTAANDE ZIJ HET UITERSTE LEDEN VOOR DE ROMEINEN, GEEN HULP OF ONTZETTING GEDAAN HEBBEN.

Maar onder al de moeilijkheden van deze tweede oorlog van Carthago is er niets droeviger noch beklagenswaardiger geweest, dan het jammerlijk omkomen van de Saguntiners. Want deze stad van Spanje, die geweest is in de hoogste vriendschap met het volk van Rome, willende hun getrouwheid aan dat volk betonen, is bovenmate verschrikkelijk verwoest en omgekeerd geworden; want alhier heeft Hannibal het verbond van de Romeinen verbroken, en heeft daar benevens middelen en oorzaken gezocht, waardoor hij hen tot de oorlog zou mogen tergen, en met groot geweld heeft hij de stad Saguntum zeer heftig belegerd. Toen dit te Rome gehoord was, zijn daar enige gezanten tot Hannibal gezonden, teneinde hij van die belegering zou af zien. Maar deze gezanten werden bij hem niet geacht, daarom zijn zij van daar vertrokken naar Carthago, en deden aldaar hun klacht over het breken van het verbond, maar aldaar scheidden zij mede met ongedane zaken en keerden wederom naar Rome. Intussen, terwijl deze tijd met over en weder reizen dus heenging, is die aller-machtigste stad, welke ten hoogste in de vriendschap en liefde was van de Romeinse Republiek, zeer jammerlijk en ellendig in de achtste of negende maand van haar belegering van die van Carthago te gronde verwoest en uitgeroeid, welker ondergang te lezen, hoeveel te meer dan te beschrijven, mij een schrik is. Nochtans zal ik hetzelfde kort verhalen, want het dient grotelijks tot die zaak, waarvan wij thans handelen. In het eerst is dezelfde door hongersnood geheel uitgestorven, zodat, naar men zegt, enige burgers van deze stad zichzelf gespijsd hebben met de dode lichamen van hun medeburgers. Daarna, toen de stad van alles moe en tot de uiterste mistroostigheid was gekomen, heeft zij, om niet gevangen te komen in de banden van Hannibal, in het openbaar een groot lijkvuur van allerlei dingen aangelegd, en hebben in hetzelfde, toen het brandende en aangestoken was, zichzelf allen tegelijk geworpen, dodende met zwaarden zichzelf en al de hunnen. Hier behoorden immers de Goden wat gedaan te hebben, die gierige opslokkers en rabauwen, welke zo begeerlijk zijn, gapende naar het vette der offeranden, en die uit de duisterheid van hun onzekere en dubbel bewimpelde voorzeggingen de mensen schandelijk bedriegen. Hier behoorden zij, zeg ik, wat gedaan te hebben, nl. om de aller-aangenaamste en lieftalligste stad van het Romeinse volk te hulp te komen en te ontzetten, en om niet te geheugen of toe te laten, dat deze lieve stad, door behoud van trouwe verloren gaande, alzo zou verloren gaan. Want deze Goden hebben midden tussen beiden gestaan toen deze stad, door middel van een verbond, aan de Romeinse Republiek verenigd en gehecht werd. Zo dan, deze stad getrouw houdende haar verbond, hetwelk ten overstaan en ten behage van de Goden haar met de Romeinen verenigd had, getrouw houdende haar belofte, welke haar verknocht had aan de Romeinen, alsmede haar eed, die haar verbonden had, deze stad zeg ik, is door een trouweloze meinedige belegerd en benauwd geworden, en eindelijk geheel verdorven en verwoest. En voorwaar, indien deze zelfde Goden daarna, toen Hannibal dicht onder de vesten van Rome

was, door een verschrikkelijk onweer en door bliksem vervaard gemaakt en verre van de hand gezonden hebben, als toen behoorden zij eerst en in het bijzonder iets dergelijks gedaan te. hebben, want ik durf wel vrijmoedig zeggen, dat zij veel eerlijker en beter met hun onweer hun geweld en hun macht zouden hebben kunnen tonen voor de vrienden der Romeinen, (eensdeels, overmits zij daarom de uiterste moeilijkheid leden, n l. om de Romeinen hun trouw en belofte niet te breken, eensdeels ook, omdat zij bij zichzelf geen macht nog middel hadden om zich te beschermen) dan zij dat deden voor de Romeinen zelf, terwijl zij de krijg voerden voor zich zelf, en terwijl zij daarenboven ook van zich zelf zeer machtig waren tegen Hannibal. Zo dan, indien zij waarlijk beschermers zijn geweest van het geluk en van de heerlijkheid der Romeinen, zo behoorden zij dan van hen afgekeerd te hebben het zware verdriet der Saguntijnse ellende. Ondertussen hoe dwaas gelooft men nu, dat Rome door de overwinnaar Hannibal niet heeft kunnen verwoest worden, uit oorzaak van de beschutting dezer beschermende Goden, welke nochtans de stad Saguntum niet hebben kunnen te hulp komen en ontzetten, ten einde zij niet door de vriendschap der Romeinen zou verloren gaan. Maar indien de inwoners van Saguntum Christenen waren geweest en zij iets dergelijks voor het Evangelische geloof geleden hadden, hoewel dat zij dan zichzelf noch met zwaard noch met vuur zouden gedood hebben, evenwel nochtans, indien zij een hele verwoesting en uitroeiing voor het Evangelische geloof hadden moeten lijden, zij zouden dat met dezelfde hoop geleden hebben, waarmee zij in Christus geloofd hadden, niet om het loon van deze korte tijd, maar om het loon der eeuwigheid zonder einde te genieten. Maar aangaande deze hun Goden, die gezegd worden daarom van hen geëerd te worden, en die zij ook behoren te vereren, teneinde het geluk en de voorspoed van onze tijdelijke en vergankelijke dingen onder hen zou mogen beschermd en verzekerd zijn, -wat zullen de voorstanders en verontschuldigers zelf, aangaande de ondergang van de burgers van Saguntum, van hunnentwege kunnen antwoorden? Voorwaar! niet anders, dan zij van de omgebrachte Regulus kunnen doen, want tussen hen beiden is dit onderscheid alleen, dat hij een man is geweest, maar deze een gehele stad. Ondertussen de oorzaak van hun beider ondergang is geweest de getrouwe houding en bewaring van hun belofte. Want uit oorzaak en uit kracht van belofte heeft hij willen wederkeren tot de vijanden, en om deze zelfde oorzaak heeft deze stad niet aan de vijand willen overgaan. Zo dan, de getrouwe houding van belofte en woord, tergt dat de Goden tot gramschap? Of staan de zaken alzo, dat onder de gunstige beschutting der Goden kunnen ondergaan, niet alleen de mensen ieder in het bijzonder, maar ook hele steden? Laten zij hier kiezen een van beiden, welke zij willen, indien zij zeggen, dat deze Goden vergramd zijn vanwege het trouw houden van woord en belofte, laat zij dan tot hun dienaars trouweloze meinedigen gaan zoeken, om geëerd te worden. Indien zij zeggen, dat zij onder hun gunstige genade aan vele smarten en moeilijkheden onderworpen zijn, dat dat onaangezien dezelfde, beide mensen en steden zouden kunnen ondergaan, zo worden zij dan geëerd zonder aanzien van enige vrucht en genieting van dit tijdelijke geluk. Alzo laat ze dan allen en een ieder ophouden vergramd te zijn en te morren, deze n l., welke, wanneer de heiligdommen van hun Goden teniet gebracht en geschonden zijn geworden, bij zichzelf menen, dat zij daarom ellendig en ongelukkig geworden zijn. Want zelfs wanneer hun Goden blijven, ja ook, wanneer zij hen gunstig zijn, kan het geschieden, dat zij niet alleen gelijk nu, vanwege hun ellende en hun tegenspoed klagen en morren, maar daar benevens, dat zij, ook verschrikkelijk gepijnigd zijnde, geheel kunnen vergaan, gelijk met Regulus en de Saguntijners eertijds gebeurd is.

Hoofdstuk 21. HOE ONDANKBAAR DE ROMEINSE STAD IS GEWEEST JEGENS HAAR VERLOSSER SCIPIO, EN IN HOEDANIGE GELEGENHEDEN EN MANIEREN DE STAD GELEEFD HEEFT TEN TIJDE, DAT SALLUSTIUS DEZELFDE BESCHRIJFT, ALS DE ALLERBESTE GEWEEST TE ZIJN.

Voorts tussen de tweede en laatste oorlog van Carthago, ten welke tijde Sallustius zegt, dat de Romeinen geleefd hebben in de beste en geschiktste manieren en in de hoogste eensgezindheid (want ik ga vele dingen voorbij, denkende aan de omvang van mijn voorgenomen werk) ten zelfde tijd is het geschied, dat Scipio, veldoverste van Rome en Italië, die heerlijke en wonderlijke volvoerder van die zo verschrikkelijke, zo bloedige en gevaarlijke tweede oorlog van Carthago, die overwinnaar van Hannibal, die bedwinger van Carthago, wiens leven van kindsbeen af zodanig beschreven werd, dat het helemaal toegedaan was de Goden, en daarenboven ook geheel opgetogen is geweest in de tempelen, diezelfde zeg ik, heeft zich moeten buigen onder de beschuldigingen en aanklachten van zijn vijanden, en heeft moeten derven zijn Vaderland, dat hij door zijn vroomheid behouden en vrijgemaakt had, zodat hij zich opgehouden heeft in het stadje Linternen, in het land van Napels, en aldaar de overige tijd van zijn leven doorgebracht heeft, hebbende na zijn heerlijke triomf volstrekt geen lust tot de stad, ja was zelfs zo afkerig van haar, dat van hem gezegd wordt, dat hij gelast zou hebben, dat men, zelfs wanneer hij dood was, de uitvaart van zijn lijk niet zou laten geschieden in zijn ondankbaar Vaderland. Daarna, toen Cnejus Manlius, de stedehouder des burgemeesters, triomf had van de Galatische volkeren, toen is allereerst binnen Rome de overdadigheid van Azië, veel erger zijnde dan enig vijand, binnen Rome ingeslopen. Toen zegt men, dat allereerst gezien zijn de koperen bedsteden en de kostelijke spreien en dekens; toen heeft men bij de maaltijden ingevoerd enige zangeressen en voorts allerlei ongebonden boosheid. Maar ik heb nu voorgenomen te bespreken zodanige verkeerdheden en ongelukken, welke de mensen ongeduldig lijden, en niet van zodanige verkeerdheden en ongelukken, die zij gaarne en met lust doen. Daarom, hetgeen ik van Scipio verhaald heb, nl. dat hij, zich onder zijn vijanden buigende, gestorven is buiten zijn Vaderland, dat hij verlost had, dat zelfde zeg ik, behoort tot onze tegenwoordige onderhandeling, te weten: dat de Romeinse Goden, van wier tempelen hij Hannibal afgeweerd had, hem niet eens enige vergelding gedaan hebben, daar zij nochtans om het tijdelijk geluk bij hen geëerd werden. Maar aangezien Sallustius gezegd heeft, dat te dien tijde de geschiktste manieren geweest zijn, zo dunkt mij daarom ook goed, wat te verhalen van de overdadigheid van Azië, opdat men mag verstaan, dat dat van Sallustius gezegd is in vergelijking van andere tijden, in welke nl. veel ongeschikter manieren in de aller-zwaarste tweedracht geweest zijn. Want toenmaals, dat is tussen de tweede en laatste oorlog van Carthago, is de Voconiaanse Wet gegeven, nl. dat niemand enige vrouw tot erfgenaam maken zou, ja zelfs ook niet zijn enige dochter, welke Wet zó onrechtvaardig is, dat ik niet weet, wat er onrechtvaardiger gesproken of gedacht zou kunnen worden. Evenwel, in die gehele tussentijd van die twee oorlogen van Carthago, zijn de tegenspoed en de ongelukken het verdraaglijkst geweest, want de heerkracht werd alleen buitenlands door oorlogen gesleten, maar ondertussen door overwinningen werden zij weder verkwikt. En binnen de stad was in het geheel geen woedende tweedracht, gelijk dat vroeger het geval was. Maar in de laatste oorlog van Carthago is door een enige inval van de tweede Scipio, die ook daarom de bijnaam van Afrikaner gekregen heeft, die machtige stad, welke in geweld bijna het Romeinse Rijk gelijk was, tot de grond verwoest en verdelgd geworden. Van die tijd af is de Romeinse Republiek met zulke zware overladingen van allerlei kwaad overvallen geworden, dat vanwege de voorspoed en de gerustheid van haar zaken (waardoor, alzo haar manieren al te zeer verdorven werden, al dat kwaad op elkander gehoopt werd) bewezen kan worden, dat Carthago, zo haast verwoest zijnde, van die tijd af haar veel meer schade gedaan heeft dan Carthago, zolang vijandig zijnde tevoren binnen al die tijd haar schade gedaan had. Ik zeg gedurende die he le tijd, tot aan keizer Augustus, welke schijnt de vrijheid (die zelfs naar haar eigen mening toen nog niet in haar volle heerlijkheid was, maar vol twist en verderf, ja helemaal krachteloos en zwak) de Romeinen geheel ontweldigd te hebben, en welke alles schijnt hersteld te hebben naar de wijze van een koninklijke regering, ja die schijnt de Republiek, die door zieke ouderdom vervallen was, wederom als hersteld en vernieuwd te hebben. Ik

zeg gedurende de hele tijd; ondertussen ga ik voorbij al die krijgsnederlagen, welke zij nu om deze, dan om andere oorzaken geleden hebben, en insgelijks ga ik ook voorbij het Numantijnse verbond, hetwelk met een verschrikkelijke smaad zeer schandelijk aangegaan is, want de kiekens waren uit de kool gevlogen en hadden een kwaad augurium, zoals zij zeggen, dat is, een kwade beduiding, door haar gebaar aan de burgemeester Mancinum gedaan, even alsof alle andere krijgsoversten voorheen met een kwade beduiding van het vogel gezwerm, tegen die stad zo vele jaren geoorloogd hebben, ik zeg zo vele jaren, in welke deze kleine stad, belegerd zijnde door de Romeinen, haar heerkrachten zozeer bedorven had, dat zij zelfs voor de Romeinse Republiek nu een schrik begon te worden.

Hoofdstuk 22. VAN HET PLAKKAAT VAN MITHRIDATES, IN HETWELK HIJ BEVOLEN HEEFT, DAT MEN AL DE BURGERS VAN ROME, DIE BINNEN AZIË WAREN, ZOU DODEN.

Maar dit alles ga ik voorbij, hoewel ik geenszins kan verzwijgen, dat Mithridates, de koning van Azië, gelast heeft op één dag te doden alle burgers van Rome, welke overal in Azië uitlandig waren, en welke in ontelbare menigte aldaar bezig waren met koophandel, en dat dit volgens zijn bevel ook alzo geschied is. Voorwaar! welk een ellendige en jammerlijke gestalte was dat om te zien, dat een ieder, om het even waar hij gevonden werd, in het veld, op de weg, in de stad, in huis, op de straat, op de markt, in de tempel, in zijn bed en bij de maaltijd, zeer schielijk en wreed vermoord werd! Welk een gekerm van hen, die daar stierven! Welk een geween van hen, die het aanzagen! En mogelijk ook van hen, die ze doodsloegen, is daar geweest. Welk een harde dwang is dat geweest voor degenen, die hen geherbergd hadden, nl. dat zij niet alleen binnen hun huizen moesten zien die gruwelijk wrede moorden, maar zelfs óók die moesten doen. Want van die lieflijke vriendelijkheid der herberging moest zij zeer schielijk afstand doen met verandering van haar lieflijk wezen en gelaat, en moest zich begeven tot uitvoering van vijandelijkheid, zelfs in vrede, door middel, om zo te spreken, van onderlinge wonden, want de geslagene werd geraakt in zijn lichaam en de slager in zijn gemoed. Wat zegt u hierop? Hebben deze alle tezamen mede de beduidingen van het vogel gezwerm versmaad? Of was het alzo, dat zij geen huisgoden of gemene Goden hadden, om die vooraf te vragen, toen zij van huis trokken tot deze hun uitlandigheid, zijnde buiten alle wederkomst? Indien dit zo is, zo hebben zij door geen reden vanwege dergelijke zaak te onzen tijd te klagen, want eertijds hebben de Romeinen deze ijdelheden ook versmaad. En indien zij zeggen, dat zij hun raad gevraagd hebben, laat ze dan antwoorden wat dat geholpen en gebaat heeft, naar die alleen uit kracht van menselijke wetten dit alles geschied is, zonder dat iemand het belette.

Hoofdstuk 23. VAN VERSCHEIDENE BINNENLANDSE KWADEN, MET WELKE DE ROMEINSE REPUBLIEK JAMMERLIJK GEKWELD IS GEWEEST EN VOOR WELKE EEN MERKELIJK TEKEN IS VOORAFGEGAAN, BESLAANDE IN DE DOLHEID VAN ALLE DIEREN, DIE DE MENSEN TEN DIENSTE WAREN.

Maar laat ons ook, zo kort wij kunnen, gaan verhalen die onheilen, welke, naarmate ze meer inwendig zijn geweest, binnen in het lichaam van de Republiek, ook ellendiger zijn geweest. Deze zijn geweest de burgertwisten, of om beter te zeggen, de onburgerlijke. Want daar zijn niet alleen beroerten en muiterijen buiten de stad geweest, maar ook in de stad, alwaar een zeer krachtig bloed vergoten is, alwaar ook de bittere genegenheden aan weerszijden gewoed hebben, niet alleen met verschillende twisten, en met verscheidene woordstrijdingen tegen elkander, maar ook zijn zij met zwaarden en wapenen tegen elkander opgetrokken. Welk een Romeins bloed hebben vergoten de bondgenoten-oorlogen, de slavenoorlogen en de burgeroorlogen! Welk groot bederf en welke grote verwoesting hebben zij gemaakt in Italië! En voorwaar, eer Latium, het land der bondgenoten, zich opwierp als toen is het geschied, dat alle dieren, staande onder de dienst der mensen, zoals: honden, paarden, ezels, ossen en meer andere dieren, welke

onder het gebied der mensen waren, zeer haastig zijn verwilderd, vergetende zeer schielijk al hun tamme goedertierenheid, zodat zij, de huizen van hun meester verlatende, in het wild liepen dwalen en daarenboven van zich afweerden alle toegang der mensen, niet alleen van andere, maar ook van hun eigen meesters, niet zonder verderf en zwaar gevaar van degenen, welke van nabij zich verstoutte bij hen te komen. Welk een gruwel was dat, en van welk groot kwaad is dat een teken geweest? En indien dit teken zo gruwelijk kwaad geweest is, wat was dat dan voor een aller-hoogst gruwelijk kwaad, waarvan dit een teken was? Voorwaar, indien iets dergelijks in onze tijden geschied was, wij zouden hen veel doller en woedender tegen ons vernemen, dan zij toenmaals hun dieren ooit tegen hen vernomen hebben.

Hoofdstuk 24. VAN DE TWEEDRACHT DER BURGERS, WELKE DOOR DE GRACCHISCHE BEROERTEN VERWEKT IS GEWORDEN.

Intussen zijn de beroerten van de Gracchen, die door hun veldwetten veroorzaakt werden, het begin geweest van de burgeroorlogen, want zij wilden die velden en landen delen onder het volk, welke de adel onrechtvaardig bezat. Maar deze onrechtvaardigheid te willen aantasten, is een zaak geweest, die helemaal gevaarlijk was, ja, gelijk de zaak geleerd heeft, helemaal verderfelijk en schadelijk; want hoeveel lijken en doden zijn er gemaakt, toen de eerste Gracchus gedood werd! En hoeveel zijn daar insgelijks gemaakt toen Cajus Gracchus, de broeder van de zo-even genoemde Tiberius Grachus, korte tijd daarna mede omgebracht werd! Want beide, edele en onedele, werden daar gedood, niet volgens de wetten, noch volgens de orders en bevelen der machten, maar door beroerlijkheden en midden in de twisten en gevechten der gemoederen. Ondertussen na het ombrengen van de tweede Gracchus, heeft de burgemeester Lucius Opimus, die de wapenen binnen de stad tegen hem opgenomen had, en die hem met zijn bondgenoten overwonnen en gedood had, dezelfde, zeg ik, heeft ook een grote slachting en moord onder de burgers aangericht. Want alzo hij onderzoek naar deze zaak deed, en bij manier van rechterlijk oordeel de anderen vervolgde, zo zegt men dat hij daardoor 3000 mensen gedood heeft, waaruit ligt te gissen en op te maken is, welk een menigte doden die strijd en samenstoot der wapenen uitgewerkt hebben, nadien het oordeel en de in schijn nauw onderzochte en wél overwogen kennis der gerichten zo grote menigte van doden uitgemaakt heeft. Onder anderen had hij, die Gracchus doodgeslagen heeft, zijn hoofd aan de burgemeester verkocht voor zulk een gewicht goud, als het zwaar mocht zijn; want zulk een verdrag was er gemaakt vóór hij vermoord werd, in welke moord ook omgebracht is Marcus Fulvius met zijn kinderen. Deze Marcus Fulvius was vroeger burgemeester geweest.

Hoofdstuk 25. VAN DE TEMPEL DER EENDRACHT, WELKE OP DE PLAATS DER BEROERTEN EN MOORDEN DOOR EEN BESLUIT VAN DE RAAD GEBOUWD IS.

Doch voorwaar, door een heerlijk besluit van de Raad is het geschied, dat op dezelfde plaats, waar die droevige en bloedige beroerte geschied was, en alwaar zo vele burgers van alle staten verslagen waren, een Tempel der Eendracht gebouwd is, teneinde dezelfde als een getinte van de straf der Gracchen de ogen van hen, die hun vertogen daar deden, zou verschrikt maken en hun gedachten en overleggingen zou prikkelen, en hun smart van zodanig kwaad doen hebben. Maar wat is dit anders geweest dan een bespotting der Goden? Dat men nl. voor deze Godin een tempel bouwde, welke, schoon in een stad, die geenszins zozeer gescheurd en vaneen gerukt was door onderlinge tweedracht, evenwel nochtans van zelf onder de voet zou vallen. Maar mogelijk is de Godin der eendracht ook schuldig geweest aan deze moeilijkheid, overmits zij nl. de gemoederen der burgers verlaten had, en daarom dat zij vanwege zulk een misdaad verdiend heeft in die tempel, evenals in een gevangenis besloten te worden. En voorwaar, indien zij gewild hebben, dat de gedachten met de verhandelde zaken zouden overeenkomen, waarom hebben zij niet

liever aldaar een Tempel van de Tweedracht gebouwd? En zou men niet mogen zeggen, naar de onderscheiding van Labeo, dat de eendracht is een goede, en de tweedracht een kwade Godin? En voorwaar, hij schijnt in dat opzicht niet anders gevolgd te hebben dan hetzelfde dat hij te Rome gezien had, alwaar hij had gemerkt, dat er een tempel gebouwd was voor de koorts en ook een tempel voor de gezondheid, daarom behoorde men op dezelfde wijze een tempel gebouwd te hebben niet alleen voor de Eendracht, maar ook voor de Tweedracht. En gewis, als men het wel inziet, de Romeinen, die zulk een kwade Godin verstoord lieten blijven, hebben met gevaar willen leven, en hebben niet wel overlegd, dat de verwoesting van Trojehaar oorsprong heeft van de verstoring en vergramming dezer Godin. Want alzo de Tweedracht onder de andere Goden niet mee genodigd was, zo heeft zij door het opwerpen van de gouden appel gevonden, die twist der drie Godinnen, waarover een gekijf en geding onder die Godinnen gevallen is; maar Venus heeft het gewonnen, Helena is weggenomen en vervoerd en Troje is eindelijk verwoest. Daarom indien zij klaarblijkelijk daarom vergramd is geweest, overmits zij niet waardig geacht werd enige tempel nevens andere Goden in de stad te hebben, en dus de stad ontrust heeft met zo grote beroerten, hoeveel te gruwelijker dan heeft zij vertoornd kunnen worden als zij op de plaats van die zware moord, dat is op de plaats van haar eigen werk, gezien heeft dat er een Tempel gebouwd is geweest van haar tegengodin. Ziet, als wij deze ijdelheden aldus gaan bespotten, zo worden deze geleerde en wijze lieden daarover tegen ons moeilijk en gram, en nochtans blijven zij evenwel dienstknechten, beide van goede en kwade Goden, zodat zij niet kunnen ontgaan deze vragen en onderhandelingen van het stuk aangaande deze Godinnen der Eendracht en der Tweedracht, hoe zij het ook maken, hetzij nl. dat zij nalaten de dienst van deze Godinnen, uit oorzaak dat zij de Cortse en de krijg hoger achten als aan welke zij hun godsdiensten vanouds gedaan hebben, of hetzij dat zij dezelfde ook gaan eren, omdat dan de Eendracht van hen ontrouw afgeweken zal zijn, en daarentegen de woedende Tweedracht hen gebracht zal hebben zelfs tot burgeroorlogen.

Hoofdstuk 26. VAN DE OORLOGEN, WELKE NA DE OPBOUW VAN DE TEMPEL DER EENDRACHT EVENWEL GEVOLGD ZIJN.

Maar niet zonder oorzaak hebben zij goed gevonden hen, die enige vertogen deden, de tempel der Eendracht als een getuige van het ombrengen en de straf der Gracchen voor ogen te stellen, ten einde dat zou mogen dienen tot een zeer heerlijke wering en beletting van alle beroerten. Evenwel wat zij hiermee uitgericht en gevorderd hebben, geven de veel ergere ongelukken, die daarna gevolgd zijn, ons te kennen. Want zij, die daarna enige vertogen deden, hebben gepoogd en gearbeid niet te vermijden het voorbeeld der Gracchen, maar hun voornemen te overtreffen en te boven te gaan, gelijk daar is geweest Lucius Saturnius, Opperhoofd van het volk, en Cajus Caesar Servilius, de Schout, en 7 jaar daarna Marcus Drusus, welke alle tezamen door hun beroerten oorzaak zijn geweest van zeer zware moorden en eindelijk van de bondgenotenoorlogen, welke daarna zeer heftig gebrand hebben, zodat daardoor Italië een zware aanstoot geleden heeft, zodat het tot een jammerlijke verwoesting en tot verderf gebracht werd. Na die tijd is gevolgd de oorlog der slaven; ook zijn gevolgd de burgeroorlogen, in welke zo vele veldslagen geleverd zijn en zoveel bloed vergoten is. En dat alleen, opdat ten naaste bij alle volkeren van Italië, over welke toen bijzonder de Romeinse heerschappij zich uitstrekte, evenals een wreed en barbaars volk zouden getemd en gedwongen worden. Ondertussen, hoe en op welke wijze door zeer weinig schermvechters, nl. door minder dan 70, de oorlog der slaven begonnen en toegenomen is, en daar benevens tot welke grote en dappere menigte dezelfde aangewassen is, en hoe vele Veldoversten van het Romeinse volk de menigte overwonnen heeft, en hoe vele steden en landschappen zij ook verwoest heeft, hebben de geschiedschrijvers nimmer ten volle kunnen uitleggen of verklaren. En niet alleen die oorlog

der slaven is er geweest, maar vroeger hadden de slaven ook de provincie van Macedonië geplunderd, en daarna ook Sicilië en de hele zeestreek. Maar wie is er ook, die naar de gruwzaamheid der zaak, terecht zou kunnen uitspreken welk een verschrikkelijke en grote vrijbuiterij de zeerovers in de eerste hebben aangericht, en daarna ook, welke zware en geweldige oorlogen zij hebben teweeg gebracht.

Hoofdstuk 27. VAN DE BURGEROORLOGEN, NL. DE MARIAANSE EN SYLLAANSE.

Verder is daar ook geweest die wrede Marius, welke zeer bloedig was door het burgerlijk bloed. Deze heeft eerst vele van zijn vijanden verslagen, maar daarna is hij overwonnen en uit de stad gevlucht. Een weinig later toen de stad nauwelijks weer een weinig ruimer ademhaalde (om de Tulliaansche woorden te gebruiken) heeft Cinna met Marius haar wederom overwonnen. Toen werden daar gedood de aller-kloekste en aller-vermaardste mannen, en de lichten der stad zijn uitgeblust geworden. Daarna heeft Sylla de wreedheid en ongerechtigheid dezer victorie gewroken. Met welke vermindering der burgers en met welke ellende der Republiek dat geschied is, zal niet nodig zijn hier te verhalen, want deze wraak heeft meer kwaad gedaan dan anders geschied zou zijn, indien de misdaden die gestraft werden, ongestraft gebleven waren, waarom ook Lucanus er van zegt: 'de medicijn is de maat te buiten gegaan, en ter plaatse daar het gebrek de handen was leidende, daar is de medicijn te diep gevolgd. Ondertussen de bozen zijn omgekomen. Maar toen nu enige schuldigen hier en daar alleen konden overblijven, heeft men vrijheid tot onderlinge haat gegeven, en daarover heeft de gramschap, ontbonden zijnde van de dwang der wetten, zich zeer ongeschikt uitgegoten.' Want in die Mariaanse en Syllaanse oorlog, zijn behalve diegene die buiten in de slag gebleven waren, een ontelbare menigte mensen zelfs in de stad omgekomen, zodat de gebuurten, straten, markten, schouwhoven en tempelen overal met doden gevuld zijn geweest, en wel zó, dat men zeer kwalijk heeft kunnen onderscheiden en oordelen, of de overwinnaars meer doden hebben gemaakt omdat zij hun vijanden zouden overwinnen, dan of zij meer doden hebben gemaakt omdat zij hen overwonnen hadden; want in het eerst toen de Mariaanse victorie geschied was en toen hij zich van zijn ballingschap hersteld had, alstoen (behalve de moorden die hier en daar geschiedden) is het hoofd van de burgemeester Octavius gesteld op de afkondigingplaats, insgelijks zijn Caesar en Fimbriain hun huizen gedood, en daar benevens de beide Crassussen, vader en zoon, zijn in elkanders aanschouwen omgebracht, voorts Bebjus en Numitorius zijn met de haak gesleept en getrokken, en wel zó, dat zij met uitstorting van hun ingewanden gestorven zijn, verder Catulus heeft vergif ingedronken om zich aan de handen zijner vijanden te onttrekken, en eindelijk Merula, de Dialische priester, heeft zijn eigen aders afgestoken en mitsdien, met zijn eigen bloed offerande aan Jupiter gedaan. En boven dit alles werden in het aanschouwen van Marius en voor zijn ogen al diegene gedood, welke hij, wanneer zij hem kwamen groeten, de rechterhandniet wilde geven. Anderen zeggen, dat hij zich vergiftigd heeft.

Hoofdstuk 28. HOEDANIG DE SYLLAANSE VICTORIE IS GEWEEST WELKE WREKENDE WAS DE MARIAANSE WREEDHEID.

Hierop is gevolgd de Syllaanse victorie als een wreekster van deze wreedheid, welke na zo zwaar bloed der burgers, door wier storting dezelfde verkregen was, na de voleinding van de oorlog veel wreder in de vrede zijn geweld betoond heeft, uit oorzaak dat de vijandschap nog levendig bleef. En bij de oude en nieuwe moorden van Marius zijn ook gevoegd enige andere, nog veel zwaarder moorden, die van de jonge Marius en van Carbo, zijnde beide van de Mariaanse zijde, later verwekt zijn, want alzo Sylla hen op de hielen zat en zij daarover niet alleen de victorie mistrouwden, maar ook hun eigen leven en behoud, zo hebben zij het overal met moorden, zo bij zich zelf als bij anderen gedaan, vervuld. Want behalve hun moorden, die zij op verscheiden wegen en straten uitgebreid hadden, hebben

zij ook de Raad belegerd, zodat zij zelfs uit het Raadhuis, even als uit een gevangenis, voorgebracht werden om het zwaard te ontvangen. Onder anderen is daar geweest de opperpriester Mucius Scevola, die, alzo er bij de Romeinen niets heiliger gehouden werd dan de tempel van Vesta, haar altaar heeft omhelsd en aldaar is gedood, en heeft alzo dat vuur, hetwelk door gestadige bewaring van de maagden daar altijd brandde, schier met zijn bloed toen uitgeblust. Daarna is de overwinnaar Sylla in de stad gekomen, die op de gemene straten niet door woede van de oorlog, maar door woeding zelfs van de vrede, 7 duizend voetknechten, geheel ongewapend zijnde, omgebracht heeft, niet met strijden, maar met heten en gebieden, en voorts overal door de hele stad doodde en de Syllaansgezinden sloeg zoveel hem geliefde, zodat de doden in het geheel niet konden geteld worden, hetwelk zolang duurde tot aan Sylla te kennen gegeven werd, dat men enige lieden behoorde te laten leven, opdat zij, die het gewonnen hadden, nog enigen zouden mogen behouden, over welke zij zouden kunnen heersen. Toen is hierover de grote vrijheid van moorden, welke hier en daar woedende voortging, een weinig ingehouden en bedwongen, en toen is met grote blijdschap voorgesteld die tafelen dat register, hetwelk uit beide de heerlijkste staten der mensen, nl. uit de staat der Ridders en Raadsheren bevatte het getal van 2000 mannen, welke te doden of te verbannen zouden zijn. Voorwaar het getal bedroefde hun wel, maar dat het in zekere mate bepaald werd, dat verkwikte hen wederom; want hoewel er zoveel moesten omkomen, evenwel was er nergens zulke grote droefheid als er aan de andere wel blijdschap geweest is, terwijl al de anderen niet hadden te vrezen. Maar aangaande diegenen, welke moesten sterven, gelijk het hun wreed geschenen heeft te zien de vrije verzekering van de anderen, zo is er ook bij hen een zware zucht gevallen over de bijzondere uitgezochte manieren van dodingen, aan welke zij onderworpen waren, want daar is een geweest, die door de scheurende handen van elkaar gerukt werd zonder zwaard. Foei! welk een ijselijke wreedheid, want veel gruwelijker doen de mensen die een levend mens verscheuren, dan de beesten plachten te doen, die een dood lichaam, dat weggeworpen is, verscheuren en verslinden. Een ander zijn de ogen uitgestoken en van stuk tot stuk al zijn leden afgehouwen, en is alzo gedwongen in de uiterste pijnen en smarten lang te leven, of, om beter te zeggen, lang te sterven. Ook zijn bij afroepingen openbaar onder de spies verkocht enige vermaarde steden, even alsof het huizen of hoven waren. Daar benevens aangaande een zekere stad is het geschied, alsof men maar een misdadig mens had bevolen te doden, dat men alzo bevolen heeft de hele stad te doden en om te brengen. Dit alles is na de oorlog in de vrede geschied, niet om de victorie, die te verkrijgen zou zijn, te verhaasten, maar opdat de victorie, die verkregen was, in geen kleinachting zou komen. Vanwege de wreedheid heeft de vrede met de oorlog gestreden en heeft die overwonnen; want de oorlog heeft de gewapenden neergeslagen en gedood, de vrede daarentegen heeft de ongewapenden vermoord en omgebracht. De oorlog bracht mede dat zij, die geslagen werden, indien zij konden, weerom mochten slaan; maar de vrede bracht mede voor hem, die ontkomen was, dat hij mocht leven, maar, voor hem die stervende was, dat hij geenszins enige weerstand mocht bieden.

Hoofdstuk 29. EEN VERGELIJKING VAN DE GOTHISCHE INVAL, MET DE NEDERLAGEN, WELKE DE ROMEINEN OF VAN DE FRANKEN ÓF VAN DE AANDRIJVERS DER BURGEROORLOGEN GELEDEN HEBBEN.

Waar is toch enige zo dolle woede der buitenlandse volkeren en enige zodanige wreedheid der barbaren, die bij deze victorie der burgers over hun medeburgers kan vergeleken worden, want welke moeilijkheid heeft Rome ooit droeviger, gruwelijker en bitterder gezien? Of is het geweest de wreedheid eertijds van de Franken, of onlangs een weinig voor dezen de inval der Gothen, of de wreedheid van Marius en Sylla en van enige andere vermaarde mannen, die aan hun zijde waren en die als lichten in de stad waren, welker wreedheid zelfs was over hun leden? Het is waar, de Franken hebben wel de Raad gedood

en alles dat in de hele stad tot de Raad behoorde, (behalve het Capitolijnse Hof, hetwelk alleen tamelijk wel voorzien en verzekerd was) hebben zij met plundering kunnen vinden. Maar toen de Romeinen op dat gebergte waren, hebben zij hun het leven om goud verkocht, hetwelk zij met een zwaard wel niet konden benemen, maar nochtans door lange belegering konden doen verdwijnen en verteren. Maar de Gothen hebben zo vele Raadsheren gespaard en verschoond, dat het bijna voor een wonder gerekend wordt, dat zij daar nog enigen gedood hebben. Maar Sylla heeft, zelfs bij het leven van Marius, het Capitool ingenomen, dat bevrijd was geweest van de Franken, en heeft het zelf, nu overwinnaar geworden zijnde, tot zijn zitstoel gebruikt om van daar alle wrede bevelen en ordinantiën tot moorden te geven. Daarna, toen Marius door de vlucht ontkomen was, zodanig nochtans dat hij van mening was, wreder en bloediger weerom te komen, zo heeft hij ondertussen op het Capitool door een besluit van de Raad zeer vele mensen van hun leven en goederen beroofd. Evenzo aan de Mariaanse zijde, in de afwezigheid van Sylla, wat hebben zij gespaard en wat is er ooit zo heilig geweest dat zij verschoond hebben? Ja zij hebben zelfs Mutio, een burger, een Raadsheer, een Opperpriester, en die zelfs het altaar, alwaar de Romeinse Goddelijke verzekeringen, ge lijk zij zeggen, waren, met zijn ellendige omhelzingen omvatte, niet gespaard of verschoond. En verder die laatste tafel van Sylla, opdat wij alle andere ontelbare dodingen voorbijgaan, heeft meer Raadsheren gedood en omgebracht dan ooit de Gothen zelfs hebben kunnen plunderen.

Hoofdstuk 30. VAN EEN TEZAMEN GEKNOOPT VERVOLG VAN VERSCHEIDENE ALLER-ZWAARSTE OORLOGEN, WELKE DE KOMST VAN CHRISTUS VOORAFGEGAAN ZIJN.

Met welk aanzicht, met wat hart, met welke onbeschaamdheid, met welke onwijsheid, of veel liever uitzinnigheid, gaat men al dit voorgaande voorbij, zodat men het niet eens zijn Goden wijt noch te laste legt, en daarentegen, dat men dit tegenwoordige alles onze Christus gaat wijten. Voorwaar! die wrede burgeroorlogen zijn bitterder geweest dan alle oorlogen der vijanden zelfs, naar de bekentenis van hen, die daarvan aandrijvers geweest zijn; want door de heftigheid zelf is die Republiek niet alleen geoordeeld, gekrenkt geweest te zijn; maar ook helemaal verdorven. Ondertussen, al deze wrede burgeroorlogen zijn lang vóór de komst van Christus opgerezen, zodat zij door een tezamenknoping van vele en verscheidene aller-booste oorzaken van de Mariaanse en Syllaanse oorlog voortgelopen zijn tot de oorlogen van Sertoriusen Catilina, van welke de een door Sylla gebannen was en de andere door hem opgevoed en opgetogen. En van Sertorius en Catilina zijn ze voortgelopen tot de oorlog van Lepidus en Catulus, van welke de één de Syllaanse handelingen wilde teniet doen en de ander die wilde voorstaan. Wederom van daar zijn ze voortgelopen tot de oorlogen van Pompejus en Caesar, van welke twee Pompejus een jaloers navolger van Sylla is geweest, zó, dat hij hem gelijk geworden en in macht te boven gegaan is. Ondertussen, Caesar kon het groot vermogen en aanzien van Pompejus niet verdragen, alleen omdat hij dat zelf niet had. Daarna, toen Pompejus overwonnen en gedood was, is hij zijn macht ver te boven gegaan. Vandaar zijn de burgeroorlogen eindelijk gekomen tot een andere Caesar, welke daarna Augustus is genaamd geweest, onder wiens regering Christus geboren is. Want deze Augustusheeft ook met velen zeer zware burgeroorlogen gevoerd, en daarin zijn ook vele zeer voortreffelijke mannen om hals gekomen, waaronder ook geweest is Cicero, die welsprekende en kunstige meester in het beleid en de regering der Republiek. En aangaande Cajus Caesar, de overwinnaar van Pompejus, welke zijn burgerlijke victorie matig en goedertieren geoefend heeft, en welke allen, die zijn tegenzijde hielden, hun leven en staat weder gegeven heeft, deze heeft een zekere samenspanning van enige edele Raadsheren, even alsof hij naar de koninklijke regering gestaan had, zelfs in het Raadhuis in schijn om de vrijheid der Republiek, omgebracht en gedood. Ondertussen, naar de macht van deze Caesar scheen Antonius geheel te trachten, een man, die in leven en manieren hem helemaal ongelijk was en die daar benevens

helemaal verdorven was, en besmet met allerlei ondeugden. Tegen deze heeft Cicero zich met alle macht gesteld, mede in schijn tot behoud van de vrijheid van het vaderland. Ten zelfde tijd heeft zich vertoond de andere Caesar, een jongeling van zeer wonderbaar goede inborst, nl. die, welke was de aangenomen zoon van Cajus Caesar, en die nadien genaamd is geweest Augustus. Aan deze Caesar, nog jongeling zijnde, betoonde Cicero grote gunst, opdat zijn macht tegen Antonius zou gestijfd en opgetrokken worden, hopende vast vanwege dezelfde, dat, wanneer de heerschappij van Antonius verdreven en verdrukt zou zijn, hij alsdan de vrijheid van de Republiek weer in haar geheel zou herstellen. Zo blind en onverdacht was Cicero van het toekomstige, dat hij niet eens voorzag noch bedacht, dat deze zelfde jongeling, wiens waardigheid en macht hij zozeer voedde, hem, ik zeg Cicero, zou leveren onder het geweld van zijn vijand Antonius, om van hem gedood te worden, ja, wat meer is, dat hij nog daarenboven diezelfde vrijheid van de Republiek, om welke hij zo menigmaal en zo ijverig geroepen had, zelfs ten laatste onder het juk van zijn eigen heerschappij zou brengen.

Hoofdstuk 31. HOE ZIJ, AAN WELKE NIET TOEGELATEN WERD HUN GODEN LANGER TE EREN, ZEER ONBESCHAAMD DE TEGENWOORDIGE MOEILIJKHEDEN DER TIJDEN ONZE CHRISTUS TE LASTE LEGGEN, NAAR DIE TEN ZELFDE TIJD, TOEN ZIJ GEËERD WERDEN, EVEN GROTE MOEILIJKHEDEN GEWEEST ZIJN.

Laat dan deze mensen hun Goden beschuldigen van dusdanig groot kwaad, naardien zij tegen onze Christus ondankbaar zijn vanwege dusdanig groot goed. Voorwaar, toen dit groot kwaad geschiedde, waren warm al de altaren van hun Go den, en riekten dezelve zeer liefelijk door de wierook van Saba en door de vers geplukte bloemen en kransen, ja, toen was in ere hun priesterschap en toen glinsterden en blonken hun tempelen; men offerde, men speelde, men raasde in de kerken, te dien tijde nl., toen daar overal zoveel burgerbloed, zelfs door de burgers, vergoten werd; niet alleen hier en daar in andere plaatsen buiten de Tempelen, maar zelfs ook tussen de altaren der Goden. Tullius heeft geen Tempel verkozen om aldaar te vluchten, omdat Mutius tevoren dezelfde vergeefs had verkoren. Maar deze lieden, welk e veel schandelijker lasteren de tijden der Christenen, zijn of gevlucht tot de plaatsen die Christus toegeheiligd waren, óf zijn aldaar geleid en gebracht zelfs van de Barbaren, opdat zij bij het leven zouden mogen behouden blijven. Daarom, dit weet ik, en dat zullen met mij allen, die zonder eenzijdigheid willen oordelen, lichtelijk bekennen; (opdat ik voorbij ga al hetgeen, dat ik zeer veel verhaald heb en meer andere dingen, welke ik gemeend heb dat te lang zouden zijn om te verhalen) indien het menselijk geslacht vóór de oorlogen van Carthago de Christelijke leer en tucht aangenomen had, en dat daarop gevolgd was zodanige verderving en verwoesting der Rijken, gelijkerwijs tot bezwaring van Europa en Afrika in die oorlogen geweest is, dat niemand van al deze mensen, welke tegenwoordig ons lastig vallen, dit voorgaand kwaad op geen dingen anders dan tot last van de Christelijke religie zouden gelegd hebben. En veel min zou men hun lasteringen hebben kunnen verdragen, zoveel de Romeinen aangaat, indien na het ontvangen en de uitbreiding van de Christelijke religie gevolgd was óf die overval der Franken, óf die gruwelijke beschadiging van de rivier de Tiber, óf ook die verschrikkelijke vernieling en verwoesting van de brand, hetwelk alle rampen en ongelukken te boven gaat, indien daarop gevolgd waren al de voor verhaalde burgeroorlogen. Verder ook indien alle andere onheilen, van welke sommige zo ongelooflijk geschied zijn, dat zij onder de wonderen verteld werden, indien dezelfde zeg ik, in de tijd der Christenen gebeurd waren, aan wie zouden zij dezelfde als misdaden te laste leggen, anders dan aan de Christenen? Ik laat nog varen al die andere dingen, welke meer wonderlijk dan schadelijk zijn geweest, zoals: dat de koeien gesproken hebben, en dat de jonge kinderen, eer zij geboren waren, in de buiken van hun moeders enige woorden uitgeroepen hebben; daar benevens, dat ook de slangen gevlogen hebben, en voorts, dat ook de hennen, zijnde wijfjes, en de mensen

zijnde vrouwen in een mannelijke beeltenis en in dat geslacht zouden veranderd zijn, en meer andere dergelijke dingen, welke beschreven in hun boeken, niet der fabelen, maar zelfs der Historiën, die, hetzij dat ze waar of onwaar zijn, de mensen niet aanbrengen enige schade of verderf, maar alleen een verwondering. Maar wanneer het aarde regent, wanneer het krijt regent, wanneer het stenen regent, niet op zodanige wijze gelijk de hagel met die naam placht genoemd te worden, maar inderdaad stenen, voorwaar deze dingen hebben de mensen veel schade en leed kunnen doen. Ook lezen wij bij dezelfde Historieschrijvers, dat door het vuur van de berg Etna, dat van boven die berg zich verspreidde tot aan het strand, de zee zo heet is geworden, dat daardoor de steenrotsen zijn verbrand, en dat het pek van de schepen is gesmolten. Datzelfde gelijk het ongelooflijk wonder was, is ook niet weinig schadelijk geweest. Ook hebben zij geschreven, dat door brand van diezelfde berg het eiland Sicilië met zulk een menigte vonken vervuld is geworden, dat zij de huizen van de stad. Catina geheel bedekten en overvielen, zodat zij de hele stad verwoestte, door welke ellende de Romeinen bewogen zijn, uit medelijden en barmhartigheid, hun kwijt te schelden de hele schatting van dat jaar. Ook hebben zij beschreven hoe er in Afrika, nadat het een provincie van de Romeinen was geworden, zulk een grote menigte sprinkhanen geweest is, dat hetzelfde voor een wonderteken werd gehouden, van welke sprinkhanen zij ook zeggen, dat zij met een grote en ongelooflijke wolk alle gelijktijdig in zee gestort en geworpen zijn, nl. nadat zij alle vruchten en bladeren van de bomen afgegeten hadden. Nadat de sprinkhanen alle gelijktijdig verdronken en gestorven, en daarna weer aan land gesmeten waren, is door hun verrotting en stank de lucht zo besmet en bedorven geworden, dat zij zeggen, dat daaruit zulk een zware sterfte ontstaan is, dat er nl. alleen in het koninkrijk van Masinissa gerekend werden, gestorven te zijn 800 maal duizend mensen, en nog veel meer mensen in die landen, die allen naast de oever of het strand waren, zodat zij ook voor waar verhalen, dat toen binnen Utica van 30 duizend jonge mannen, die aldaar waren, slechts 10 overgebleven zijn. Zo dan deze onze tegenwoordige ijdele lastering, aan welke wij moeten onderworpen zijn, en die wij ook gedwongen worden te beantwoorden, indien men dezelfde nu ten tijde der Christenen mede kwam te zien, wat is er van dat alles, dat zij der Christelijke religie niet zouden wijlen en te laste leggen? En nochtans wijten zij geen van deze dingen aan hun Goden, wier godsdienst zij mettertijd vereisen, teneinde zij deze kleine en lichte dingen niet zouden lijden, daar voorheen hun voorouders, van wie deze Goden zeer aandachtig geëerd werden, zulke grote moeilijkheden en ellende alleszins en aan alle kanten geleden hebben.

AURELIUS AUGUSTINUS VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

BOEK 4

Oude uitgave 1646:

het eerste deel begint met boek 1 en eindigt met boek 5

Hoofdstuk 1. VAN HETGEEN IN HET EERSTE BOEK VERHANDELD IS.

Beginnende van de Stad Gods te spreken, heb ik eerst goed gevonden te beantwoorden dezelfde vijanden, welke alleen trachten naar de aardse blijdschap, en anders niet zoeken dan deze vergankelijke dingen. Alle droefheid en tegenspoeden, die zij hierin komen te lijden (meer door barmhartigheid Gods om hen ten beste te vermanen, dan door Zijn strengheid om hen te straffen), leggen zij te laste aan de Christelijke godsdienst, welke de enige zaligmakende en ware religie is. En naardien onder hen ook een ongeleerde gemeente is, zo is het, dat dezelfde als door het aanzien van hun geleerden nog ééns zo zwaar tot hating van ons getergd en opgemaakt worden, terwijl de ongeleerde en onwetende mensen bij zichzelf menen, dat zodanige dingen, welke buiten gewoonte, in hun tijd gebeurd zijn, in verleden tijden bij hun voorouders nooit plachten te geschieden. En alzo daar velen zijn, welke hun mening bevestigen, zelfs ook zij, die weten, dat dat vals is, verzwijgende hun kennis en wetenschap, die zij daarvan hebben, ten einde zij alzo zouden mogen schijnen rechtvaardige klachten tegen ons te hebben, zo heeft men noodwendig moeten tonen, dat de zaak anders gelegen is dan zij menen, en dat heeft men moeten bewijzen uit hun eigen boeken, welke hun eigen schrijvers nagelaten hebben tot zodanig einde, om daaruit te bekennen de historie van de verleden tijden. En verder heeft men hen ook moeten leren, dat de valse Goden, die zij óf in het openbaar geëerd hebben, óf heimelijk nog eren, anders niet zijn dan de aller-vuilste en onreinste geesten, en de aller-booste en bedrieglijkste duivels, waarom zij ook een behagen hebben in hun eigen boeverijen en boosheden, hetzij dat ze waarlijk geschied zijn, of van hen verdicht werden, zodat zij ook gewild hebben, dat dezelfde op hun feestdagen niet alleen openbaar zouden vermaand, maar ook ten toon gesteld worden. En tot welk einde toch? Hierom, opdat de menselijke zwakheid niet zou afgetrokken worden van hun verdoemelijke handelingen, alzo hen dagelijks als een goddelijk voorschrift gegeven werd, om de gruweten van hun Goden na te volgen. Dit hebben wij bewezen, niet uit onze eigen gissing of met ons verstand, maar een deel uit verschillende gedachtenis zelf, terwijl wij gezien hebben, dat aan deze zodanige Goden ook deze zodanige dingen vertoond zijn; een deel ook uit de schriften van hen, welke dat niet als in spijt, maar als ter ere van hun Goden, beschreven en de nakomelingen achtergelaten hebben, zodat Varro, de aller-geleerdste onder hen, en een man van bijzonder aanzien, als hij zijn boeken der menselijke en goddelijke zaken elk bijzonder stelde en afdeelde, en sommige er van toe-eigende tot de menselijke zaken en sommige tot de goddelijke, ieder naar de waardigheid der verhandelde zaken, dat hij, zeg ik, de kamerspelen niet alleen gesteld heeft onder de menselijke zaken, maar ook onder de goddelijke. Daar evenwel de zaken met de kamerspelen alzo gelegen zijn, bijaldien in de stad alleen goede en eerlijke lieden geweest waren, dat dan dezelfde kamerspelen niet toegelaten zouden zijn, zelfs onder de menselijke zaken. Maar hij heeft dit niet gedaan naar zijn eigen zin en verstand, maar omdat hij een man was binnen Rome geboren en opgevoed; daarom heeft hij dezelfde tevoren onder de goddelijke zaken al gesteld gevonden.

Hoofdstuk 2. VAN DATGENE, HETWELK IN HET TWEEDE EN DERDE BOEK BEVAT IS.

Naardien wij in het einde van het eerste Boek kort gesteld hebben al datgene wat wij in het vervolg zouden hebben te verhandelen en daarvan reeds in de twee daaropvolgende Boeken iets gesproken hebben, zo dunkt ons toch goed, dat wij nu de verwachting van de lezer enigszins voldoen, in hetgeen nog te verhandelen staat. Zo dan, wij hadden toegezegd, dat wij ook iets zouden zeggen tegen hen, die de nederlagen en moeilijkheden van de Romeinse Republiek aan onze religie te laste leggen, en dat wij daarom verhalen zouden alle rampen en ongelukken welke ons in de zin zouden mogen komen en die naar onze mening genoeg zijn, nl. welke deze stad zelf geleden heeft of de provinciën, welke tot haar heerschappij behoorden, nl. in die tijden toen haar offerhanden nog nooit verboden of belet waren, welke rampen en ongelukken alle tezamen zij ongetwijfeld ons zouden wijten, indien door dezelfde onze religie bloeide, of anders door zodanig middel hen van hun boosheden en heiligschendingen weerhield. Dit alles, zo ik meen, hebben wij in het tweede en derde Boek genoegzaam afgedaan; want in het tweede hebben wij verhandeld van het kwaad der ongeschikte manieren, welk kwaad óf voor het enige, óf voor het grootste te houden is. En in het derde Boek hebben wij gesproken van zodanige rampen en ongelukken, welke alleen de dwazen vrezen te zullen lijden, te weten de ongelukken van het lichaam en van de uiterlijke dingen, welke in het algemeen ook de goeden moeten lijden. En voorwaar zeer weinig heb ik gesproken van deze stad alleen en van haar Rijk, welke ik heb aangeroerd niet verder dan tot keizer Augustus. En wat einde zou het zijn, indien ik hier had willen verhalen en in het brede uitbreiden al die ongelukken, welke niet de mensen elkander doen, gelijk daar zijn de verwoestingen en het bederf der landen en steden door de krijgslieden, maar ik meen zodanige rampen en ongelukken, welke door de elementen der wereld de aardse zaken overkomen, welke Apulejus op zekere plaats alle tezamen kort aanroert in dat boek, hetwelk hij van de wereld geschreven heeft, zeggende, dat alle aardse dingen hun veranderingen, omkeringen en hun verderf hebben; want door enige kleine schuddingen der aarde, zegt hij, dat de aarde opgesprongen en opgescheurd is, en dat hele steden tezamen met haar inwoners in de aarde verzonken en besloten zijn geworden, en dat gehele landen door afbreking en overvalling van uitgegoten slagregen geheel onder water zijn gesteld, en daarnaast, dat ook zulke landen, welke aan het vasteland gehecht waren, door de overkomst en door het geweld van de baren van buiten, tot eilanden geworden zijn, en dat wederom daarentegen andere eilanden door de slapheid der zee aan het vasteland gekomen zijn, zodat men dezelfde te voet heeft kunnen begaan. Verder, dat ook door de winden en door het geweld van het onweer hele steden omgekeerd zijn. Daarenboven, dat ook brand en vuurvlammen uit de wolken gebarsten zijn, waardoor de landen van het Oosten verbrand en verdorven zijn, en daarnaast in de landen van het Westen, dat enige opwellingen en uitstortingen. van lelijke dampen en vuiligheden dezelfde moeilijkheden van verwoesting aangebracht hebben, en dat ook alzo eertijds uit het opperste van de berg Etna door zijn gaten uitgestort zijn, op de manier van een beek, hele rivieren van vuurvlammen, welke als door een Goddelijke brand voortliepen overal door de naar beneden afdalende plaatsen heen. Indien ik deze en dergelijke dingen, waarvan de historiën gewagen, uit dezelfde had willen vergaderen, wanneer zou ik toch geëindigd zijn? En toch zijn die alle geschied, nl. vóór dat de naam Christus hun ijdele valse dingen, en welke heel schadelijk zijn voor de ware zaligheid, bedwongen en ingehouden had. Maar boven dit alle s heb ik ook beloofd, dat ik hen zou aanwijzen welke en hoedanige manieren en om welke reden de ware God tot vermeerdering van hun Rijk zich verwaardigd heeft hen te helpen, ik zeg de ware God, in wiens macht alle koninkrijken zijn. En hoe weinig hen geholpen hebben, diegene, welke zij Goden meenden te zijn, ja wat meer is, hoezeer zij met hun liegen en bedriegen hen beschadigd hebben, van hetwelk mij dunkt, dat ik nu behoor te spreken, en bijzonder van de opkomst en vermeerdering van het Romeinse Rijk; want van de schadelijke bedriegerij der duivelen, welke zij als Goden eren,

hoeveel kwaad en hoeveel verdorvenheden zij in hun manieren gebracht hebben, daarvan is reeds veel gesproken, vooral in het tweede Hoek. Ondertussen in al de voor verhaalde afgedane en voltrokken drie Boeken hebben wij ook, waar wij meenden dat het te pas kwam, verhaald welke grote troost God in al die oorlogsrampen, door de naam Christus, die de Barbaren zulk een grote eer bewezen hebben, heeft gebracht goeden en kwaden tegen alle gebruik der oorlogen, die God, zeg ik, welke Zijn zon laat opgaan, beide over goeden en kwaden, en welke ook regent beide over rechtvaardigen en onrechtvaardigen. (Mattheüs 5:48)

Hoofdstuk 3. OF ZODANIGE AANWASSING EN GROTE VERMEERDERING VAN HET RIJK, WELKE DOOR GEEN ANDER MIDDEL DAN DOOR OORLOGEN VERKREGEN WERD, TE HOUDEN IS VOOR EEN GOED ÓF VAN DE GELUKKIGEN ÓF VAN DE WIJZEN.

Maar laat ons zien welk een zaak het is, nl. dat zij zodanige wijde uitbreiding en langdurigheid van het Romeinse Rijk deze Goden durven toeschrijven, welke zij betuigen altijd aandachtig en eerlijk gediend te hebben, zelfs met behaaglijke belevingen van schandelijke spelen, en ook door gedienstigheden van schandelijke mensen. Maar eerst zou ik gaarne een weinig willen onderzoeken en van hen willen weten, wat reden, welk bescheid, welke wijsheid het is, te willen roemen van de grootheid van het Rijk, en dat men daarentegen niet kan tonen, dat er bij de mensen, zelfs onder dat Rijk behorende, altijd enig geluk is, terwijl zij altijd met een duistere vrees en bloedige begeerlijkheid verkeren in oorlogsnederlagen en moorden, en in loutere bloedstorting óf van de burgers, óf van de vijanden, zijnde evenwel medemensen, zodat niet ten onrechte hun blijdschap, zijnde zeer broos glinsterende, vergeleken wordt bij een glas. En opdat men dit te lichter mag begrijpen, zo laat ons niet verijdeld worden, gedreven zijnde door een lege opgeblazenheid, en laat ons de scherpzinnigheid van ons verstand niet dom maken door hoog klinkende namen van enige dingen, te weten als wij horen noemen Volken, Koninkrijken en Provinciën, maar laat ons twee mensen stellen; want ieder mens, hoofd voor hoofd, moet gerekend worden gelijk iedere letter in een woord, nl. gelijk iedere letter tot het wezen van het woord behoort, alzo is ieder mens een wezenlijk beginsel van de stad en het koninkrijk, hoe uitgestrekt deze ook mogen zijn. En laat ons bedenken, dat één van deze twee mensen arm is, of anders van middelmatige staat, en de andere zeer rijk; maar ondertussen dat de rijke benauwd is met veel vrees en uitteert door veel droefheid, insgelijks brandende in begeerlijkheden en nooit meer zonder bekommernis, maar altijd ongerust, en altijd vermoeid en beladen met gestadige twisten en moeite der vijandschap, en evenwel in het midden van deze ellende zijn goederen uitermate vermeerderende, en daardoor dagelijks ophopende de zwaarste en bitterste bekommernissen. En daarentegen aangaande de man van kleine staat, dat hij met zijn klein en gering inkomen vergenoegd en tevreden is en daarenboven ook bemind is bij zijn bloedverwanten, buren en vrienden, voorts in de allervermakelijkste vrede zich verblijdt, en verder ook godsdienstig en aandachtig in godsvrucht, goedertieren en weldadig van gemoed, gezond van lichaam, spaarzaam, en matig van leven, kuis en zuiver van wandel en manieren, gerust van consciëntie. Voorwaar, dit overleggende, meen ik niet, dat er iemand is, die zo onwijs zou zijn, dat hij nl. zou durven twijfelen wiens toestand hij zou willen kiezen. Nu, gelijk het bij deze twee mensen is, alzo is het ook in twee huisgezinnen, alzo is het ook bij twee volkeren, en alzo is het, dat dezelfde regel der gelijkheid mede gevolgd moet worden in twee koninkrijken. En bijaldien dezelfde regel zeer wakker en vlijtig gevolgd wordt, en bijaldien, ook ons verstand en oordeel verbeterd worden, zo zullen wij lichtelijk zien, waar de ijdelheid woont en waar de gelukzaligheid huishoudt. Daarom, indien de ware God geëerd en indien Hij gediend wordt met Zijn waarachtige godsdiensten en met goede en geschikte manieren, alsdan is het nuttig en dienstig, dat de goeden wijd en breed hun heerschappij hebben. En dat is niet zozeer nuttig voor hun zelf als voor diegenen, over wie zij de heerschappij hebben; want

zoveel hen aangaat, hun godzaligheid en vroomheid, welke zeer grote gaven Gods zijn, zijn genoegzaam tot de ware gelukzaligheid, zodat zij in dezelfde het tegenwoordige leven wél leiden, en daarna het eeuwige leven verwerven. Zo dan op deze aarde wordt de heerschappij der goeden beschikt, niet zozeer voor hen als wel voor de gemene menselijke zaken; maar de heerschappij en het rijk der kwaden doen de meeste schade aan hen, die rijk zijn, omdat zij door de meerdere vrijheid van boosheden hun gemoederen geheel en al bederven en verwoesten; maar zij, die hen moeten dienen en onderworpen zijn, lijden anders geen schade, dan van hun eigen boosheid. Want welk kwaad de rechtvaardigen aangedaan wordt van onrechtvaardige Heren, dat is hun geen straf van misdaad, maar alleen een beproeving van hun vroomheid. Alzo de goede, al is het ook dat hij dient, is evenwel vrij, en de kwade, al is het dat hij heerschappij voert, is evenwel een dienstknecht, niet van een enig mens , maar hetwelk veel zwaarder is, van zoveel heren als er nl. zonden en gebreken zijn, volgens het getuigenis der Goddelijke Schrift, welke, van de zonden handelende, op zekere plaats aldus zegt: van wie iemand verwonnen is, diens dienstknecht is hij geworden.

Hoofdstuk 4. HOE DE KONINKRIJKEN ZONDER GERECHTIGHEID AAN DE MOORDEN EN ROVERIJEN HEEL GELIJK ZIJN.

Zo dan, wanneer de gerechtigheid weggenomen wordt, wat zijn de koninkrijken anders dan grote vrijbuiterijen? En wat zijn de vrijbuiterijen anders dan kleine koninkrijken? Want de menigte der mensen wordt geregeerd door het bevel van een overste, en wordt tezamen geknoopt door een verdrag van bondgenootschap, en daarnaast hun buit wordt uitgedeeld door een wet van een algemeen welbehagen. Dit kwaad intussen, indien het door zulke vermeerdering van verdorven mensen toeneemt en aanwast, dat het begint plaatsen in te houden, zitstoelen te stellen, steden in te nemen, volken onder hun geweld te brengen, alsdan begint het kennelijk de naam van Koninkrijk aan te nemen, die hun niet de benomen begeerlijkheid, maar de toegevoegde vrijheid en onbekommerdheid der straf, nu in het openbaar begint te geven. Daarom heeft een gevangen zeerover zeer aardig en met waarheid aan Alexander de Grote geantwoord, die hem vroeg: 'Wat hij zich liet voorstaan, dat hij alzo de zee beroofde en onvrij maakte.' Op deze vraag van Alexander de Grote heeft de zeerover met vrijmoedige stoutheid gezegd: 'En wat laat gij u voorstaan, dat gij dus de gehele wereld gaat plunderen en beroven? Maar overmits ik zulk met één klein scheepje doe, zo word ik een zeerover genoemd; maar gij, overmits gij dat doet met een machtige en geweldige vloot, wordt een Veldoverste en Koning genoemd.'

Hoofdstuk 5. VAN DE WEGGELOPEN SCHERMVECHTERS WIER MAC HT BIJNA DE KONINKLIJKE HOOGHEID GELIJK GEWORDEN IS.

Ondertussen zal ik evenwel nalaten te onderzoeken, hoedanige lieden Romulus opgeraapt en bijeen vergaderd heeft, want zij zijn grotelijks daarmede geholpen en verbeterd geworden, dat hun uit dat leven vergund werd de inwoning en gemeenschap der stad, want van die tijd aan hebben zij voortaan opgehouden te denken aan hun verdiende straf, welker vrees hun tot meer boosheden aandreef, zodat zij na die tijd veel stiller en vreedzamer zijn geworden voor de menselijke zaken. Maar dit zal ik zeggen, dat zelfs het Romeinse Rijk toen het groot geworden was, en toen het zeer vele volken onder zijn geweld gebracht had, en daarnaast zeer ontzaglijk geworden was voor alle andere volken, bittere smart gevoeld heeft en ook dapper gevreesd heeft, zijnde overvallen met zeer veel werk, zodat het genoeg te doen had om een grote en zware aanstaande nederlaag te voorkomen, nl. in die tijd, toen drie schermvechters in het land van Napels uit het spel weggelopen zijn, bijeen vergaderd en opgeraapt hadden een zeer grote heerkracht, en ook zichzelf drie krijgsoversten opgeworpen en gemaakt hebben, en daarnaast Italië zeer breed geplunderd en zeer wreed afgelopen en verwoest hadden. Laat ze ons hier zeggen, welk een God hun

geholpen heeft, dat zij van een kleine en verachtelijke hoop vrijbuiters opgeklommen zijn tot zodanige koninklijke macht, welke zelfs schrikkelijk is geweest voor zo groot Romeins geweld en voor hun sterkte; maar misschien wilt u zeggen, dat zij door geen goddelijke hulp geholpen zijn, daar zij niet lang gebleven zijn. Ja toch, omdat in schijn het leven van ieder mens in het bijzonder lang is. Voorwaar! volgens zodanig besluit zouden de Goden niemand helpen in hun heerschappij en regering, terwijl ieder in het bijzonder zeer haast is stervende. En indien het voor geen weldaad te achten is, hetgeen in ieder mens een korte tijd duurt, zo volgt ook daaruit, dat het van hoofd tot hoofd in allen, evenals een damp, verdwijnt. Want wat is er hun aan gelegen, die onder Romulus de Goden hebben geëerd, en reeds lang dood zijn, dat nl. na hun dood het Romeinse Rijk tot zulk een macht opgewassen is, en dat zij ondertussen onder de aarde hun zaken moeten verhandelen? Of deze zaken goed of kwaad zijn, dat dient niet tot deze onze tegenwoordige verhandeling. Zo dan, deze goddelijke hulp moet verstaan worden, zelfs ook van al diegenen, welke door een Rijk, zijnde voor vele jaren langdurig door af- en aangaan van sterfelijke mensen, niet van weinige dagen, de loop van hun leven als met haast doorgaande, dragende ondertussen elk zijn lasten van zijn handelingen. Daarom indien alle weldaden, zelfs van een aller-kortste tijd, aan de hulp der Goden toe te schrijven zijn, zo zijn ongetwijfeld die schermvechters niet weinig geholpen geweest, die de banden van hun slaafse staat gebroken hebben, welke weggelopen zijn, welke ontkomen zijn, welke een grote en aller-machtigste heerkracht bijeen verzameld hebben, welke gehoorzaamd hebben de raadgevingen en bevelen van hun Koningen, welke gevreesd zijn van de Romeinse hoogheid, en welke heel onoverwinnelijk zijn geweest voor ettelijke Romeinse Veldoversten, zodat zij zeer veel gewonnen en ingenomen hebben, vele victories verkregen hebben, zulke wellusten en vermakelijkheden als zij wilden, genoten hebben, al hetgeen, waartoe hun lust strekte, gedaan hebben, en eindelijk als Hoogmogende en heersende Heren geleefd hebben, zó lang tot zij overwonnen werden, hetwelk niet dan zeer bezwaarlijk en met grote moeite geschiedde. Maar laat ons tot groter en meer dingen komen.

Hoofdstuk 6. VAN DE BEGEERLIJKHEID VAN KONING NINUS, DIE, OM ZEER WIJD EN BREED TE HEERSEN, ALLEREERST ZIJN NABUREN OORLOG AANGEDAAN HEEFT.

Justinus, die een Griekse, of veel meer een buitenlandse Historie beschreven heeft, volgende daarin Trogus Pompejus, heeft dezelfde niet alleen in het Latijn, gelijk hij mede, uitgegeven, maar heeft ook zeer kort geschreven, en het werk zijner boeken begint aldus: 'In den beginne is de heerschappij der Landen, Volkeren en natiën bij de Koningen geweest, welke niet de ijdele bekruiping van de stemmen des volks, maar hun deugdzaamheid en geschiktheid, onder de vromen te voren beproefd zijnde, tot de hoogheid van zodanige majesteit opgetogen en gevorderd heeft. Voorts, de volkeren werden niet betoomd door enige wetten, want het beleid der Prinsen, was in plaats van wetten. Daar benevens was het een algemeen gebruik de landpalen van zijn Rijk meer te beschermen dan deze groter te maken of te vermeerderen; daarom werden de Koninkrijken besloten elk binnen zijn eigen vaderland. Maar Ninus, de koning der Assyriërs, heeft allereerst de oude en steeds bij alle volkeren gebruikte manier veranderd door zijn nieuwe begeerlijkheid der heerschappij. Want deze heeft allereerst de naburen met oorlog bestookt, en heeft al de volkeren rondom zich, alzo zij niet op enige tegenstand bedacht waren, bedwongen en overheerst, zelfs tot de uiterste palen van Lybië.' Weinig daarna zegt hij; 'Ninus heeft, de grootheid van zijn gezochte heerschappij eindelijk met een gestadige bezitting bevestigd; want de naaste gezetenen bedwongen hebbende, is hij door vermeerdering en toeneming van krachten sterker geworden, en is daarop, kort daarna voortgegaan tot andere volkeren, zodat de naaste victorie een instrument en middel was van de navolgende, en heeft, alzo voortgaande, al de volken van het hele Oosten onder zijn geweld gebracht.' En hoewel men

hier mocht zeggen, dat beide, hij en Trogus, met een onzekere en twijfelachtige waarheid geschreven hebben, (want andere vaster en zekerder schriften geven genoegzaam te kennen, dat zij enige dingen gelogen hebben) evenwel is het bij andere schrijvers ook zeker, dat he t Rijk der Assyriërs een grote uitbreiding heeft verkregen door koning Ninus. En daarnaast heeft het ook zolang achtereen geduurd, dat het Romeinse Rijk nog van zodanige ouderdom van jaren niet is; want gelijk zij schrijven, die de historiën der geschiedenis van tijd tot tijd vervolgd hebben, zo is het, dat dit Rijk gebleven is 1240 jaren, beginnende van het eerste jaar, dat Ninus begon te heersen tot die tijd, dat hetzelfde Rijk overgezet werd tot de Meden. Nu zijn naburen oorlog aan te doen, en van hen verder tot alle andere landen te lopen, en daarnaast de volkeren, die niemand hinderlijk noch schadelijk waren, te gaan vermorzelen en onderdrukken, alleen uit begeerte van heerschappij, hoe kan men dat anders noemen dan een grote roverij en vrijbuiterij?

Hoofdstuk 7. OF DE AARDSE KONINKRIJKEN IN HUN TOE- EN AFNEMEN, NAAR GELEGENHEID VAN DE GODEN, BEIDE GEHOLPEN EN VERLATEN WORDEN.

Indien dan dit Rijk zo groot en langdurig geweest is zonder enige hulp der Goden, waarom wordt de Romeinse Goden toegeschreven, dat het Romeinse Rijk dus uitgestrekt is en zo lang van duur? Want zoals de oorzaak is van het éne, is ook de oorzaak van het andere. Indien zij nu zeggen willen, dat het Rijk der Assyriërs aan de hulp der Goden toegeschreven moet worden, zo vraag ik hun aan welke Goden? Want die andere volken, welke Ninus bedwongen en onder zijn geweld gebracht heeft, eerden toen geen andere Goden. Of wilt u zeggen, dat de Assyriërs hun eigen Goden gehad hebben, welke verstandiger en meer meesters waren van een Rijk op te richten en te bewaren, zijn zij dan daarna gestorven toen deze zelfde Assyriërs hun Rijk verloren hebben? Of is het alzo, dat hun dagloon niet genoeg betaald werd? Of dat hun meer loon beloofd is, en dat zij daarom liever tot de Meden wilden overgaan, en vandaar wederom door nodiging en aanlokking van Cyrus, en mogelijk wat meer belovende, tot de Perzen? Welk volk, begrepen zijnde in geen kleine palen van het Oosten, na het Rijk van de Macedonische Alexander, hetwelk groot was in plaatsen, maar aller-kortst in tijd, alsnog tot deze tijd toe is gebleven. Indien dit zo is, zo volgt daaruit, dat deze Goden ontrouw zijn, naardien zij de hunnen verlaten hebben en tot de vijanden overgelopen zijn, hetwelk zelfs Camillus, een mens zijnde, niet gedaan heeft, die, alzo hij overwonnen en ingenomen had de aller-vijandigste stad ten dienste van Rome, hetzelfde Rome vanwege al die moeite zeer ondankbaar jegens hem bevonden had. Evenwel al zodanig ongelijk vergeten hebbende, heeft hij gedacht aan zijn vaderland, en heeft dezelfde ondankbare stad wederom niettemin verlost van de Franken. Of daar moet uit volgen, dat deze Goden zo sterk niet zijn als de sterke Goden betaamt te wezen, naar dien zij óf door mensenberaadslagingen óf door mensengeweld kunnen overwonnen worden. Of mogelijk wilt gij zeggen, wanneer de mensen onder elkander oorlogen, dat dan de Goden niet door de mensen, maar dat de Goden door andere Goden overwonnen worden, nl. van zodanige, welke eigen Goden zijn in iedere stad. Indien dit zo is, zo hebben dan de Goden ook onder elkander vijandschap, welke zij naar hun vermogen tegen elkander opnemen, en daarom moet iedere stad niet zo zeer alleen eren haar Goden als ook wel andere Goden, van welke haar Goden geholpen worden. Eindelijk en ten laatste, hoe het ook met de gelegenheid van die Goden gesteld is, hetzij aangaande hun overgaan, hun vlucht of verhuizing, of ook bezwijking in de strijd; het is zeker, dat toen in die hoek van de wereld de naam Christus nog niet gepredikt was, nl. toen die koninkrijken door grote oorlogsnederlagen verloren en overgezet zijn. Want indien na 1240 jaren, toen nl. het koninkrijk van de Assyriërs weggenomen was, de Christelijke godsdienst aldaar een ander eeuwig koninkrijk gepredikt, en aldaar de gruwelijke diensten der valse Goden bedwongen had, wat zouden de ijdele mensen van dat volk anders gezegd hebben, dan dat hun koninkrijk, hetwelk zo lang onder hen bewaard was geweest, op geen andere wijze en om

geen andere reden had kunnen vergaan, dan omdat zij hun godsdiensten hadden verlaten en de Christelijke religie hadden ontvangen. Op deze ijdele redenen, die zij hadden kunnen gebruiken, hebben de Romeinen te letten, en in dezelfde hebben zij ook te zien als in een spiegel, en indien zij dit doen, zo zullen zij zich schamen over dergelijke dingen te klagen, indien zij tenminste enige schaamte hebben, hoewel nochtans het Romeinse rijk meer gezegd mag worden geslagen of gekwetst te zijn dan veranderd, hetwelk ook op andere tijden voor de naam Christus hun gebeurd is, van welke kwetsing en bedroeving het rijk daarna wederom verkwikt en genezen is, van hetwelk men ook in deze tijd de moed niet heeft geheel verloren te geven: want wie is er, die de wil Gods van deze zaak geweten of bekend heeft? (Romeinen 11:34, 1 Corinthiërs 2:16)

Hoofdstuk 8. WELKE DE GODEN ZIJN, DOOR WIE DE ROMEINEN GEACHT HEBBEN, DAT HUN RIJK VERMEERDERD EN BEWAARD IS, EN HOE ZIJ DEZELFDE ELK BIJZONDER, NAUWELIJKS DE BEWAR ING VAN IEDERE BIJZONDERE ZAAK HEBBEN KUNNEN VERTROUWEN.

Maar daarna, indien het u gelieft, laat ons ook vragen uit zulk een groot menigte Goden, die de Romeinen eerden, welke Goden voornamelijk of welke Goden in het bijzonder volgens hun geloof, toch hun Rijk vergroot en behouden hebben? Want ik meen niet, dat zij in dit groot stuk werk, hetwelk zo geheel vol is van zo grote waardigheid, onder de naam der Goden en Godinnen enig gedeelte zullen durven toeschrijven aan Cleoacina, dat is, de Grootgodin, of aan Volupia, dat is, de Godin der vermakelijkheid, welke van Voluptas, dat is, vermakelijkheid genaamd is, of ook aan Libentina, de Godin der onkuisheid, welke haar naam heeft van Labido, dat is onkuisheid, of ook aan Vagitanus, de God van het kindergekrijt, welke toeziener is op het gekrijt der jonge kinderen, genaamd Vugitus, of aan Cunina, de Godin van de wieg, welke Cunas, dat is, de wiegen der jonge kinderen bedient. En hoe zouden toch alle namen der Goden of Godinnen op één plaats van dit Boek kunnen verhaald worden, welke zij zelfs nauwelijks hebben kunnen bevatten in zeer grote boeken, verdelende onder de Goden ieder zijn eigen ambt voor iedere zaak in het bijzonder. Want alzo hebben zij niet goed gevonden het ambt der Velden aan één God alleen te bevelen, want het land genaamd Rus, hebben zij bevolen aan de Godin Rusina, en de opperste hoogten, der gebergten, genaamd Juga hebben zij bevolen aan de God Jugatinus, en de heuvelen en de lage gebergten, genaamd Colles, aan de Godin Collatina, en de dalen en laagten, genaamd Valles, aan de Godin Vallonia. Ondertussen hebben zij nooit zulk een Segetium, dat is zulk een Godin van het gewas kunnen vinden, aan welke zij eenmaal geheel hun Segatas, dat is hun hele korengewas bevolen en vertrouwden, maar bij gedeelten, zo is het, dat zij over het gezaaide koren zo lang als het onder de aarde was, hebben gewild, dat allereerst het opzicht zou hebben de Godin Seja, dat is, de Godin der zaaiing. Daarna, wanneer het boven de aarde was en alreeds Segeten, dat is, groen loof begon te maken, zo is het, dat zij alsdan wilden, dat de Godin Segetia het opzicht daarover zou hebben. Verder als nu het koren vergaderd was en in de schuur weggelegd, zo hebben zij, teneinde het Tuto, dat is, wel vrij en verzekerd zou bewaard worden, over het hetzelfde gesteld de Godin Tutilina, want daartoe strekte de macht van Segetia niet, terwijl die niet verder toezag, dan zolang tot het gewas van zijn beginnend en uitspruitend groen loof tot dorre aren gekomen was. Zo dan, de mensen, welke een lust hadden tot de menigte der Goden, zijn daarmede niet vergenoegd geweest, dat nl. hun ellendige ziel alleen tot roof gesteld zou worden onder zo grote menigte duivelen, terwijl dezelfde de zuivere omhelzing van de enige ware God versmaadt. Daarom hebben zij over het opschietende koren tot een opzienster gesteld Proserpinam. En daarnaast over de knieën en over de Nodi, dat is, de knuistjes en knoopjes van de halmen, de God Nodotum. En over de Involmenta, dat is, de besloten ingewikkelde vastigheden der kerdelhuisjes, de Godin Volutinam. En wanneer deze korrelhuisjes Patuscunt, dat is, beginnen te openbaren, dat de aar begint voort te

komen en uit te kijken, de Godin Pateleam. En wanneer het gewas met zijn nieuwe aren zeer effen en gelijk over het veld staat, overmits de ouden het woord Hostire gebruikten voor gelijkmaken, zo hebben zij tot een toezienster daarover gesteld de Godin Hostilinam. En wanneer het koren Floret, dat is, bloeit, de Godin Floram. En wanneer het koren Lactescit, dat is, melkachtig in zijn korrel is, de Godin Lacturtiam. En wanneer het, Maturescit, dat is, rijp wordt, de Godin Maturam. Eindelijk en ten laatste, wanneer het hele gewas Runcatur, dat is, van de aarde gehaald wordt, de Godin Runcinam. En ik verhaal het niet alles, want daar zij geen schaamte van. hebben, daarvan heb ik verdriet. Ondertussen, dit weinige heb ik gezegd en verhaald, opdat men zou mogen verstaan, hoe zij geenszins zullen durven zeggen, dat nl. die Goden gesteld, vermeerderd en bewaard zouden hebben het Romeinse Rijk, terwijl deze Goden, ieder in zijn ambt, alzo ge steld worden, dat er niets geheel aan één alleen vertrouwd wordt. Want hoe zou de Godin Segetia acht genomen hebben op het Rijk, welke niet geoorloofd was beide, voor het gewas en voor de hoornen zorg te dragen? En wanneer zou de Godin Cunina op de wapenen kunnen gedacht hebben, terwijl het haar niet toegelaten werd, dat zij haar opzicht zou strekken buiten de wiegen der jonge kinderen? En hoe zou de God Nodotus hun geholpen hebben in de oorlog, terwijl hij zelfs geen gezag had over het korrelhuisje van de aar, maar zijn opzicht behoorde alleen tot het knuistje van de knie van het stro. Verder, een ieder stelt aan zijn huis een deurwachter, en voorwaar! het is genoeg, overmits hij een mens is. Maar zij lieden hebben alhier gesteld drie Goden, nl. voor de fores, dat is, de deuren, de God Forculem, en voor de cardo, dat is, het hengsel van de deur, de Godin Cardeam, en voor de limen, dat is, de drempel, de God Limentinum. De reden van dat is, overmits de God Forculus niet tegelijk de deur, het hengsel en de dorpel of drempel heeft kunnen bewaren.

Hoofdstuk 9. OF MEN DE GROOTHEID EN LANGDURIGHEID VAN HET ROMEINSE RIJK HEEFT TOE TE SCHRIJVEN AAN JUPITER, DIE VOLGENS DE MENING VAN ZIJN DIENAARS DE ALLER-OPPERSTE GOD IS.

Zo dan, deze mening van al deze kleine Goden zullen wij laten varen, of veelmeer een beetje voorbij gaan. En wij moeten eens gaan onderzoeken het ambt en de bediening der groter Goden, door wie Rome zo machtig en groot geworden is, dat het zulk een lange tijd over zoveel volkeren geheerst heeft. Zij zeggen nl., dat dat het werk is geweest van Jupiter, want die willen zij gehouden hebben voor de Koning aller- Goden en Godinnen, dat geeft te kennen zijn scepter, dat ook zijn Hof- Capitool op het hoge gebergte te Rome. Van deze God roemen zij, dat met alle recht en reden, niettegenstaande het van een poëet voortgekomen is, gezegd wordt: 'Overal is alles vol van Jupiter.' Deze zelfde gelooft ook Varro, dat van diegenen geëerd wordt, welke alleen een God zonder enig beeld eren, maar dat hij met een anderen naam door hen genoemd wordt. Indien dit zo is, waarom is hij dan zo kwalijk onthaald binnen Rome (even gelijk ook sommigen bij andere volken) dat men hem nl. een beeld en een gelijkenis gesteld heeft? Dit heeft ook zelfs die Varro mishaagd, waarom hij ook, niettegenstaande hij zeer bedwongen en ingehouden werd door de verkeerde gewoonte van deze stad, nochtans geenszins getwijfeld heeft te zeggen en te schrijven, dat zij, die voor de volkeren de beelden ingesteld hebben, aan de éne zijde hun de godsdienstige vrees benomen hebben, en aan de andere zijde ook hun dwalingen vermeerderd hebben.

Hoofdstuk 10. WELKE MENINGEN ZIJ GEVOLGD HEBBEN, WELKE VERSCHEIDENE GODEN OVER VERSCHEIDEN GEDEELTEN DER WERELD TOT OPZIENERS GESTELD HEBBEN.

Maar waarom wordt hem ook Juno als vrouw toegevoegd, welke genaamd wordt zijn zuster en huisvrouw? Daarop antwoorden zij, omdat wij Jupiter in het vuur ontvingen en Juno in de lucht, welke twee elementen samengevoegd zijn, maar alzo, dat het een hoger en het lager is. Indien dat waar is, zo is hij dan diegene niet, van wie voorheen gezegd is: overal is

alles vol van Jupiter,' terwijl ook Juno een gedeelte vervult. Of is het zo, dat zij tezamen dit beide vervullen, en dat alzo beide deze gehuwde Goden twee dingen tegelijk doen, nl. dat zij tegelijk zijn in deze twee elementen, en dat ook ieder in het zijn bijzonder is? Maar waarom wordt dan het vuur gegeven aan Jupiter en de lucht aan Juno? Ten laatste, indien deze twee genoeg zijn, waarom wordt dan de zee aan Neptunus toegeëigend, en de aarde aan Pluto? En opdat zij ook niet zonder huisvrouwen zouden zijn, zo is aan Neptunus toegevoegd Salacia, en aan Pluto Proserpina. Want zeggen zij, gelijk Juno het benedenste deel van de Hemel bezit, alzo bezit Salacia het benedenste deel der zee, en Proserpina het benedenste deel der aarde. Maar lieve! zij zoeken vast rond om hun fabelen met enigen schijn samen te naaien, maar zij vinden niet. Want indien dit alzo was, zo zouden hun oude geleerden liever gezegd hebben, dat er drie elementen der wereld waren, en niet vier, opdat alzo ieder huwelijk van deze drie Goden verdeeld zou worden, ieder met zijn bijzonder element. Maar nu hebben deze zelfden alle gelijk gezegd, dat wat anders is het vuur, wat anders de lucht en wat anders de aarde. Maar het water, hetzij dat het boven of beneden is, het is altijd water, en ik meen, dat het nimmer zo ongelijk is, dat het geen water zou zijn. En de benedenste aarde, wat kan zij anders zijn dan aarde, hoezeer zij ook in verscheidenheid van plaatsen onderscheiden is? En voorts ziet, omdat nu in deze 3 of 4 lichamelijke elementen de gehele wereld volkomen vervuld is, waar zal dan Minerva zijn? Wat zal zij bezitten? Wat zal zij vervullen? Want zij is tezamen met deze twee op het Hofcapitool gesteld, daar zij nochtans geen dochter is van deze twee. Of indien zij willen zeggen, dat Minerva bezit het bovenste deel van het vuur, en dat daarom de poëten verdicht hebben, dat zij geboren is uit het hoofd van Jupiter, waarom wordt zij dan niet veel liever gehouden voor de koningin der Goden, terwijl zij boven Jupiter is? Of is het omdat het niet betaamde de dochter boven de vader te verheffen? Waarom is dan die betamelijkheid en gevoegelijke billijkheid niet gehouden met Jupiter tegen zijn vader Saturnus? Is het, omdat hij overwonnen is? Maar hebben zij dan gevochten? Dat zij verre, zeggen zij, want dat is anders niet dan een razend geklap der fabelen. Zeer wel! Laat men dan de fabelen niet geloven, en laat men van de Goden een beter gevoelen hebben. Waarom heeft men dan aan de vader van Jupiter, mocht het geen hoger zijn, tenminste geen gelijk gestoelte van eer gegeven? Omdat Saturnus, zeggen zij, de lankheid des tijds is. Zo eren zij dan de tijd die Saturnus eren, en meteen wordt bedenkelijk te kennen gegeven, dat Jupiter, de koning der Goden, door de tijd voortgebracht is. En voorwaar wordt daar ook iets onbetamelijks gezegd, wanneer gezegd wordt, dat Jupiter en Juno door de tijd voortgebracht zijn, omdat hij de Hemel is en zij de aarde, en naardien Hemel en aarde geschapen zijn; want dat zij dat zijn, bevatten ook hun geleerden en wijzen in hun boeken, zodat het niet is uit de gedichten der poëten, maar uit de boeken der filosofen, hetgeen van Virgilius gesproken is, zeggende aldus: als toen is de almachtige Vader des Hemels met zijn vruchtbare regen nedergedaald in de schoot van zijn blijde huisvrouw, dat is, in de schoot van het land of de aarde, want in deze woorden willen zij ook enig onderscheid maken, terwijl zij menen, dat zelfs in de aarde, Terra, dat is aarde, iets anders is, en dat Tellus, dat is land, iets anders is, en dat Tellums, dat is de God der velden, iets anders is. En al deze Goden hebben zij ieder met hun namen genoemd, met hun ambten onderscheiden, en ook ieder met hun eigen altaren en godsdiensten vereerd. Deze zelfde aarde noemen zij ook de moeder der Goden, zodat nu als reeds die dingen, welke de poëten verdichten, veel verdraaglijker zijn dan hetgeen zij voorstellen, want niet naar de poëtische boeken, maar zelfs naar de boeken van hun godsdiensten is niet alleen Juno de zuster en huisvrouw van Jupiter, maar ook eindelijk de moeder van Jupiter. Deze zelfde aarde noemen zij ook Ceres; deze zelfde eren zij ook als Vesta, daar zij nochtans dikwijls zeggen, dat Vesta anders niet is dan het vuur, dat tot de haard behoort, zonder hetwelk de stad niet kan bestaan, en dat daarom maagden het zelf plachten te dienen, omdat van een maagd, niet geboren wordt, welke ijdelheid eenmaal geheel teniet gedaan en uitgeblust moest worden van diegene welke van een maagd geboren is. En eindelijk, wie zal het nog kunnen dulden en verdragen,

naardien zij zo grote eer in schijn als kuisheid het vuur toeschrijven, dat zij zich ten laatste ook niet schamen deze zelfde Vesta Venuste noemen, omdat alzo haar geëerde maagdelijkheid eindelijk verijdeld en teniet gemaakt wordt door haar dienstmeisjes. Want indien Vesta Venus is geweest, hoe hebben dan de maagden, zich onthoudende van Venus werken, haar bekwaam kunnen dienen? Of is het alzo, dat er twee Godinnen Venus zijn genaamd, zijnde de éne een maagd en de andere een vrouw? Of liever zijn daar 3, de éne der maagden, welke ook Vesta genaamd wordt, de tweede der gehuwde vrouwen en der hoeren? Aan welke ook die van Phenicíëzekere geschenken gaven vanwege hun dochters, welke zij eerst tot oefening der hoererij stelden eer zij dezelfde ten huwelijk aan mannen voegden. Maar wie van deze allen is de huisvrouw van Vulcanus geweest? Niet zij, die maagd is terwijl zij een man heeft. En verre is het vandaar dat het een hoer is, teneinde het niet schijnt dat wij de zoon van Junoen de meehelper van Minerva verwijt doen. Alzo volgt daaruit, dat zij behoort onder de gehuwde vrouwen; nochtans willen wij niet, dat zij haar zullen navolgen in dat als zij bedreven heeft met Mars. Maar zeggen zij, gij keert u wederom tot de fabelen; maar hierop zeg ik, wat recht en reden is er toe, om op ons vergramd te zijn, overmit s wij zodanige dingen van hun Goden zeggen, en op zich zelf niet eens te gaan vergrammen, terwijl zij zelfs op de schouwhoven deze boeverijen van hun Goden zeer gaarne aanschouwen, en dat meer is, dat zij nog daarenboven (hetwelk heel ongelooflijk zou zijn, tenzij het met vele getuigen bewezen werd) durven zeggen, dat deze spelen en vertoningen van de boeverijen van hun Goden ter ere van dezelfde Goden ingesteld zijn.

Hoofdstuk 11. VAN ZEER VELE GODEN, WELKE DE LERAREN DER heidenen BEWEREN ÉÉN EN DEZELFDE JUPITER TE ZIJN.

Zo dan, laat ze met natuurlijke reden en beweringen zoveel Goden stellen als zij willen en laat Jupiter soms zijn de ziel van deze lichamelijke wereld, welke dit hele gebouw, bestaande en samengevoegd zijnde uit, (of uit zoveel als het hun belieft) elementen, vervult en beweegt: of laat hij daarna ook zekere van zijn gedeelten der wereld aan zijn zuster en broeders inruimen, of laat hem ook het vuur zijn, om alzo daardoor als van boven te omhelzen de lucht, zijn Juno, zijnde benedenwaarts uitgespreid; of laat hij, tezamen met de lucht, de gehele Hemel zijn, en laat hij mitsdien de aarde met zijn vruchtbare regen en met zijn zaad bevruchten, als zijn huisvrouw zijnde, en dezelfde ook zijnde zijn moeder, want dat is geen schande onder deze Goden; of laat hij eindelijk die enige God zijn, van wie velen menen, dat die aller-vermaardste poëet gesproken heeft, zeggende, dat God is gaande door al de landen, en door al de gewesten der zee en door de hoge Hemel.' Laat hij in het vuurzijn Jupiter, laat hij in de lucht zijn Juno, laat hij in de zee zijn Neptunus, in de benedenste delen der zee Salacia, laat hij op de aarde zijn Pluto en in de benedenste aarde Proserpina; laat hij in de huishaarden zijn Vesta en in de ovens der smeden Vulcanus, laat hij in de Hemeltekenen zijn zon, maan en sterren, laat hij onder de waarzeggers zijn Apollo, laat hij in de koopwaren zijn Mercurius, laat hij in Jano zijn den beginner, en in Termino de eindiger, laat hij in de tijd zijn Saturnus, laat hij Mars en Bellona zijn in de oorlogen, laat hij Liber zijn in de wijngaarden, Ceres in het koren, Diana in de bossen en Minerva in de verstanden. Laat hij eindelijk ook zijn de hele grote menigte van lage en kleine Goden, laat hij onder de naam van Liber het opzicht hebben over het zaad der mannen, en onder de naam Libera over het zaad der vrouwen, laat hij ook zijn Diespiter, welke de vrucht tot Diem, dat is, tot de aanschouwing van het licht van de dag brengt, laat hij ook zijn de Godin Mena, welke zij gesteld hebben over Menstrua, dat is, over de stonden der vrouwen; laat hij zijn Lucina, welke van de barende vrouwen aangeroepen wordt. Laat hij ook Opem, dat is, hulp doen aan de kinderen, die geboren worden, ontvangende dezelfde op de schoot der aarde, en laat hij Opis genaamd worden. Laat hij ook Invagit u, dat is, in hun krijten hun mond opendoen, en laat hij mitsdien de God Vagitanus geheel worden. Laat hij hun ook van

de aarde, Levare, dat is, oplichten, en laat hij genoemd worden de Godin Levana. Laat hij ook over Cunas, dat is, over die wiegen het opzicht hebben, en laat hij genaamd worden de Godin Cunina. Laat hij géén andere zijn, maar laat hij dezelfde zijn in die Godinnen, welke degenen, die geboren worden, hun toekomstige zaken met een Carmen, dat is, met een lied tevoren zingen, en daarover Carmentes genaamd worden. Laat hij ook het opzicht hebben over Fortuita, dat is, over de onzekere gevallen, en laat hij genaamd worden Fortuna. Insgelijks in de Godin Rumina, laat hij het kleine kindje de mamme en de borst inmelken, want de oude Romeinen hebben de mamme Rumam genoemd; en in de Godin Potina laat hij aandienen Potionem, dat is, het drinken. Voorts in de Godin Edulica laat hij geven Escam, dat is, eten. Laat hij ook van Pavor, dat is, van de schrik der jonge kinderen Paventia genaamd worden. En laat hij van Voluptas, dat is, vermakelijkheid, Volupia genaamd worden. En laat hij ook van hun hoop, welke venit, dat is, begint te komen, Venilia genaamd worden. Laat hij ook van ago, dat is, werken, Agenoria genaamd worden, en van stimuli, dat is, van prikkelen, door welke de mens tot al te vele werkingen aangedreven wordt, de Godin Stimula genaamd worden. Laat hij ook de Godin Strenua zijn met de mens te maken strenuum, dat is, naarstig en wakker. En laat hij ook zijn Numeria, welke de mensen leert numerare, dat is, cijferen en tellen, en Caemena, welke de mensen leert canere, dat is, zingen. Laat hij ook zijn de God Consus, met de mensen te geven consilium, dat is, raad. En laat hij zijn de Godin Sentia, met de mensen in te blazen sententias, dat is, goede bedenkelijkheden en stemmen. Laat hij ook zijn de Godin Juventas, welke na de kindertabbaard straks aanneemt het beginsel van de jaren juventutis, dat is, van het jongelingschap. Laat hij ook zijn de gebaarde Fortune, welke de volwassenen, die zij eren wil, een baard geeft, en dat daarom, opdat zij wederom deze Goddelijkheid zodanig als ze is, tenminste zouden noemen een mangod, nl. of van barba, dat is, de baard-Barbatum, geluk van nodis, dat is, van de knuistjes der strohalmen, Nodotus genaamd wordt, of immers niet Fortunam, maar omdat zij baarden heeft, liever God Fortunium. Laat hij ook in de God Jugatino man en vrouw jungere, dat is, tezamen voegen, en laat hij ook, wanneer de gordelvan de getrouwde Virgo, dat is, maagd, ontbonden wordt, aangeroepen en genaamd worden de Godin Virginensis. Laat hij ook zijn Mutinus, die bij de Grieken genaamd wordt Priapus, indien hij het zich niet schaamt. Dit alles tezamen, hetwelk ik gezegd heb, en ook datgene, wat ik niet gezegd heb, want ik heb niet goedgevonden alles te zeggen en te verhalen; al deze Goden en Godinnen tezamen, laat die alle gelijkelijk zijn de enige Jupiter of laat ze alle tezamen zijn, gelijk sommigen zeggen, zijn delen, of ook zijn krachten, gelijk het hun dunkt, welke een behagen in dat gevoelen hebben, dat hij is 'de ziel der wereld', hetwelk het gevoelen is van enige grote mannen en ook van zeer vele geleerden. Indien dit, zeg ik, alzo is, hetwelk ik ondertussen nog niet onderzoek hoe het is, wat zouden zij dan daar mede verliezen, dat zij door een voorzichtiger en korter weg de enige ware God eerden? Want wat zou men in hem versmaden of klein achten, als hij geheel geëerd werd? Indien zij zeggen, dat men te vrezen heeft, dat nl. zijn gedeelten, overmits zij overgeslagen of verzuimd zijn, op ons zullen vergramd worden zo volgt dan daaruit, dat dit hele leven, gelijk zij zeggen willen, niet is als van een levendmakende ziel, welke al de andere Goden tezamen en tegelijk bevat als zijn eigen krachten, of als zijn leden, of als zijn delen; want ieder deeltje heeft dan zijn eigen leven van de andere afgezonderd, indien nl. het éne zonder het andere kan vergramd worden, indien het een kan gestild en verzoend worden, en het andere wederom in toorn kan ontstoken worden. En indien men zegt, dat zij alle tegelijk (dat is de gehele Jupiter) daarover kunnen vergramd worden, indien nl. al zijn gedeelten elk bijzonder in de kleinste stukjes en brokjes niet geëerd worden, zo spreekt men heel zot en dwaas, want daar zou geen gedeelte overgeslagen worden als die enige, die het alles begrijpt, geëerd wordt. Want om voorbij te gaan andere dingen, die ontelbaar zijn, als zij zeggen dat alle gesternten delen zijn van Jupiter en dat zij allen leven en redelijke zielen hebben, en daarom buiten alle twijfel Goden zijn, zien zij dan niet, hoeveel Goden zij zelf dan niet eren, en hoeveel er zijn voor welke zij geen tempelen bouwen, noch altaren

oprichten? Want deze hebben zij alleen goedgevonden op te richten voor zeer weinige sterren, en hoe zal men dan ieder bijzonder offeren? Indien het dan zó is, dat zij vergramd worden, welke niet ieder bijzonder geëerd worden, hoe komt het, dat zij dan niet vrezen, daar zij maar weinigen verzoenen, anderszins behalve dezelfde de hele Hemel tot vijand hebbende, te leven? Maar indien zij zeggen, dat zij daarmede alle sterren eren, overmits zij Jupiter eren, in wie dezelfde begrepen zijn, zo mogen zij ook door zulk een korte weg in hem alleen godsdienstig te eren, alle anderen bevatten en begrijpen; want alzo kan daar niemand gram worden, naardien men ze alle godsdienstig eert in deze enigen alleen. Ook kan niemand versmaad en veracht worden, veel minder dan als men enigen gaat eren met overslaan van de anderen, want dan geeft men rechtvaardig reden tot gramschap aan zovelen, die overgeslagen, worden, zijnde veelmeer in getal dan alle anderen, die geëerd worden, welke gramscha p des te groter moet zijn, omdat een Priapus, uitgespannen zijnde met zijn schandelijke vuile naaktheid, boven zo velen, die in de bovenste woonstede zeer heerlijk glinsteren, gesteld en geacht wordt.

Hoofdstuk 12. VAN HET GEVOELEN VAN DEGENEN, WELKE MENEN, DAT GOD DE ZIEL IS DER WERELD, EN DE WERELD HET LICHAAM VAN GOD.

Maar wat is dit? Moet dit niet bewegen alle scherpzinnige mensen, ja alle mensen zelfs, hoedanig die ook zijn? Want hiertoe is niet nodig enige uitnemendheid van het verstand, maar alleen, dat zij, met aflegging van alle genegenheid tot twisten, aandachtig op de zaak letten. Daarom, indien God is de ziel der wereld, en dat de wereld voor die ziel evenals een lichaam is, zo dat het als een groot levend dier is, bestaande uit ziel en lichaam, en dat deze God ook is als een schoot der Natuur, alles in zich zelf bevattende, zodat van zijn ziel, door welke dit hele gebouw der wereld levendig gemaakt wordt, al de levens en al de zielen van alle levende schepselen, elk naar zijn gelegenheid, in welke hij voortgebracht wordt, genomen worden. Dan volgt daaruit, dat er niets in de gehele wereld kan zijn, of het is een gedeelte Gods. En indien dit zo is, wie ziet niet, welke ongoddelijkheid en welke ongeschikte ongodvruchtigheid daaruit zal volgen. Want zelfs, wanneer iemand iets met zijn voeten vertreedt, zal daaruit volgen, dat hij een gedeelte Gods vertreedt. En daarnaast in het doden van ieder dier zal het ook geschieden, dat er, een gedeelte Gods gedood wordt. Ik wil niet alles zeggen, dat mij wel zou kunnen voorkomen te denken, omdat het niet alles zonder schaamte zou kunnen gezegd worden.

Hoofdstuk 13. VAN DIEGENEN, WELKE MENEN, DAT ALLEEN DE REDELIJKE DIEREN DELEN ZIJN VAN DE ENIGE GOD.

Doch indien zij willen beweren, dat alleen de redelijke dieren, gelijk daar zijn de mensen, delen Gods zijn, zo kan ik niet zien, noch verstaan, bijaldien de gehele wereld God is, gelijk zij zeggen, hoe zij de beesten van zijn delen kunnen afzonderen, zonder die mede daaronder te rekenen. Maar wat is het nodig tegen zodanig zeggen veel te strijden? Want als men het wél inziet, aangaande dit redelijk gedierte, nl. de mensen, wat kan er ongelukkiger en erger geloofd worden dan dat er een gedeelte Gods geslagen wordt als er een kind geslagen wordt? Voorts dat er enige delen Gods zouden worden dartel, ongerechtig, goddeloos, ja heel verdoemelijk, wie zal dat kunnen dulden of verdragen, tenware het, dat hij geheel razend en uitzinnig was. Eindelijk, waarom wordt Hij op diegenen vergramd, van welke Hij niet geëerd wordt, terwijl Hij van zijn eigen gedeelten niet geëerd wordt? Zo blijft dan wederom over, dat zij moesten zeggen, dat de Goden alle hun eigen leven hebben, en dat ieder voor zich zelf leeft, en dat er niet één van hen is, welke een gedeelte van een ander is; daarom, dat men ze alle moet eren, welke kunnen ge kend en geëerd worden, want daar zijn er zovele, dat men ze niet alle kan weten noch tellen. Ondertussen, terwijl Jupiter van allen, als de koning, het oppergebied heeft, zo acht ik, dat van hun gemeend wordt, dat hij het Romeinse Rijk óf ingesteld, óf vergroot heeft.

Want indien hij dat niet gedaan heeft, wat voor een ander God geloven zij dan, dat zodanig groot stuk werk bij de hand zou hebben kunnen nemen, terwijl zij alle bezig zijn ieder met zijn eigen ambt en met zijn eigen werk, zodat de een niet moet invallen in het ambt van een ander of werk. Zo dan, door de koning der Goden heeft het koninkrijk der mensen kunnen opkomen en vergroot worden.

Hoofdstuk 14. HOE DE OPKOMST EN VERMEERDERING DER RIJKEN ONGEVOEGELIJK TOEGESCHREVEN WORDT AAN JUPITER, NAARDIEN DE GODIN DER VICTORIE, WELKE ZIJ WILLEN DAT ER OOK ZIJ, ALLEEN GENOEGZAAM KAN ZIJN TOT DE UITVOERING VAN DEZE ZAAK.

Hier moet ik allereerst vragen, waarom zelfs het Rijk mede niet in God is. Want waarom zal het Rijk geen God zijn, indien de Victorieeen Godin is? Of, ook, waarom heeft men Jupiter in deze zaak van node, indien de Victorie u gunstig is, indien zij u toegedaan is, en indien zij altijd gaat bij hen, welke zij wil dat de overwinnaars zullen zijn? Voorwaar, wanneer deze Godin gunstig en toegedaan is, welke volkeren zouden daar kunnen overblijven, welke niet onderworpen of overwonnen worden? Of mishaagt het de Goden met een ongerechtigde onredelijkheid te gaan strijden, en met een oorlog, die men zich zelf zonder reden aangaat, te gaan tergen de geruste naburen, welke niemand enig ongelijk of overlast doen, tegen die, zeg ik, te gaan strijden, alleen opdat men zijn Rijk daardoor zou kunnen vergroten? Indien zij dit geheel en van hart alzo kunnen gevoelen, ik sta het toe en prijs het.

Hoofdstuk 15. OF HET DE GOEDEN WEL VOEGT, ALTIJD OVER MEER TE WILLEN HEERSEN.

Zo hebben zij dan te zien of het de goede mannen wel voegt, zich te verheugen in de uitgebreidheid van het Rijk; want de ongerechtigheid van hen met welke rechtvaardige oorlogen gevoerd zijn, heeft het rijk geholpen, dat het zo toegenomen en vergroot is, hetwelk anders klein zou gebleven zijn, indien de rustigheid en gerechtigheid der naburen hun tenminste met geen ongelijk getergd hadden, om daardoor oorlog tegen hen te voeren. En voorwaar, op zodanige wijze zouden alle koninkrijken klein geweest zijn, en zouden gebloeid en zich verheugd hebben door een eendrachtige en vreedzame buurschap, en daarnaast 's mensen zaken zouden ook veel gelukkiger geweest zijn. En alzo zouden ook in de wereld zeer vele Rijken geweest zijn, evenals er in een stad vele huizen der burgers zijn. Daarom, te oorlogen en door bedwang en overwinning der volkeren het Rijk te vermeerderen, achten de kwaden een geluk te zijn en de goeden een noodzakelijkheid. Evenwel, terwijl de zaken zeer kwalijk zouden staan, indien de onrechtvaardige geweldenaars over de rechtvaardigen heersten, zo is het, dat dat ook niet ongepast een geluk genoemd wordt. Maar ongetwijfeld is het een groter geluk een eendrachtige, vreedzame goede buur te hebben dan een oorlogszuchtige kwade buur te bedwingen en te overwinnen. Hierom zijn het kwade begeerten te wensen een te mogen hebben, dien u zou mogen halen, en dat alleen, opdat er lieden mogen zijn, die u zou kunnen overwinnen en overheersen. Zo dan, indien met rechtvaardige oorlogen te voeren, en niet met onrechtvaardige, de Romeinen zulk een groot Rijk hebben kunnen verkrijgen, zullen zij hierover dan wel eens anders ongerechtigheid even als een Godin eren? Want voorwaar wij zien dat tot de grote uitbreiding van hun Rijk deze zelfde hun veel geholpen heeft door de buren op te hitsen om onrechtvaardige geweldenaars te zijn, en wel hierom, opdat er enige volken zouden zijn met welke men rechtvaardige oorlogen zou kunnen voeren, opdat het Rijk mocht toenemen en vergroot worden. En gewis, waarom zal de ongerechtigheid, bijzonder van buitenlandse volken, ook niet een Godin zijn, naardien zelfs de versaagdheid, en de bleekheid en de Cortse waardig geacht zijn Romeinse Goden te wezen. Zo dan, het Romeinse Rijk is opgekomen door de ongerechtigheid van anderen en door de Godin de Victorie. Want alzo de ongerechtigheid oorzaak van oorlogen geweest is, en de victorie die oorlogen gelukkig geëindigd heeft, zo is daardoor, zelfs met stilzitten van Jupiter, het Rijk

gewassen en toegenomen. Want welke gedeelten van gedienstigheden zou toch Jupiter hier kunnen gehad hebben, naardien alle weldaden, die men hem zou kunnen toeschrijven, zelfs voor Goden gehouden worden, Goden genoemd worden, Goden geëerd worden, en eindelijk, ieder naar zijn ambten, als Goden zelfs aangeroepen worden. Maar alsdan zou hij hier enig gedeelte van gedienstigheid hebben, indien hij zelfs het Rijk genaamd werd, gelijk zij zelfs genaamd wordt de Victorie, of indien het Rijk een weldaad en gave is van Jupiter, waarom zal dan de Victorie ook niet voor zijn weldaad en gave gehouden worden? Ongetwijfeld zou dit het geval zijn, indien in het Capitool gekend en geëerd werd niet een steen, maar de ware Koning der Koningen en de Heere der heersenden. (Openbaring 19:16)

Hoofdstuk 16. WAARDOOR HET GEKOMEN IS, ALZO DE ROMEINEN ALLE ZAKEN EN ALLE BEWEGINGEN, IEDER AAN ZIJN EIGEN GOD TOE-EIGENEN, DAT ZIJ DE TEMPEL DER RUSTE WILDEN GESTELD HEBBEN BUITEN HUN POORTEN.

Doch ondertussen verwonder ik mij zeer, dat zij aan iedere zaak en bijna aan iedere beweging elk zijn Goden toegeschreven hebben, want de Godin Ageroniam noemden zij die, welke hun tot agere, dat is, tot verhandeling der zaken opwekte, de Godin Stimulam, welke hun tot verhandeling der zaken bovenmate was stimulans, dat is, aanprikkelende, en de Godin Murciam, die de mens niet al te zeer woelende en bewegende was makende, en welke daarentegen de mens maakte, gelijk Pomponius zegt, murcidum, dat is, heel lui en heel ledig, zonder iets te willen doen, en de Godin Strenuam, die de mens maakte strenuum, dat is, heel wakker en vlijtig. Al deze Goden en Godinnen zijn zij begonnen in het openbaar hun offeranden en godsdiensten te doen. Maar die Godin, welke zij Rustonoemen, uit oorzaak dat zij ruste maakt, deze heeft haar tempel buiten de Collijnsche poort, én deze hebben zij nimmermeer openbaar willen aannemen noch binnen ontvangen. Waartoe geschiedde zulks? Is het, om daarmede te betonen een kennelijk teken van hun ongerust gemoed dat zij hadden? Of is veelmeer hiermede te kennen gegeven, dat diegene, welke zulk een grote menigte Goden blijft eren, niet kan hebben noch rust van de Goden, noch rust en ontslagenheid van de duivelen? Tot welke rust daarentegen ons roept de ware Medicijnmeester, zeggende: Leert van mij dat ik zachtmoedig ben, en ootmoedig van harte, en u zult rust vinden voor uw zielen. (Mattheüs 11:29)

Hoofdstuk 17. OF OOK DE VICTORIE BIJ HEN, NAARDIEN JUPITER DE HOOGSTE MACHT HAD, VOOR EEN GODIN KON GEACHT WORDEN.

Doch mogelijk willen zij zeggen, dat Jupiter de Godin victorie toezendt, en dat zij hem, als koning der Goden, onderdanig is, en dus tot zulken komt als hij haar beveelt, en aan dezelfde zijde zijn zitstoel neemt, alzo wanneer men dit zegt, zo zegt men het met de waarheid, maar niet van die Jupiter, die zij, naar hen eigen goeddunken, verdichten de koning der Goden te zijn, maar dat wordt waarachtig gezegd van de ware Koning der eeuwen, omdat hij zendt niet de victorie, welke geen zelfstandigheid is, maar zijn Engel, en doet overwinnen degenen, die Hij wil, Wiens raad wel verborgen maar nooit onrechtvaardig kan zijn. Ondertussen, indien de Victorie een Godin is, waarom is dan de triomf geen God, en waarom wordt dezelfde niet bij de victorie gevoegd, óf als een man, óf als een broeder, óf als een zoon? Want zodanige dingen hebben zij van hun Goden geloofd, welke, indien de poëten kwamen te verdichten en indien dezelfde daarom van ons overgehaald werden, alsdan zouden zij antwoorden, dat er belachelijke verdichtselen der poelen zijn, welke de ware Goden niet behoren toegeschreven te worden. Evenwel hun zelf belachten en bespotten zij niet, als zij zulke razernij en niet bij de poëten lazen, maar in hun tempelen eerden. Zo behoren zij dan van alle Goden Jupiter te bidden, en hem alleen ootmoedig aan te roepen, want de Victorie, naardien zij een Godin is, staande onder die Koning, wanneer dan dezelfde haar ergens zendt, zal hem niet kunnen noch durven weerstaan, en liever haar eigen wil doen.

Hoofdstuk 18. HOE, EN OP WELKE WIJZE ZIJ, DIE MENEN DAT HET GELUK EN TOEVAL GODINNEN ZIJN, DEZELFDE TOT GODINNEN GEMAAKT HEBBEN.

Ja dat meer is, is dan het geluk zelfs bij hen een Godin? Heeft het ook een tempel gekregen? Een altaar verdiend? En zijn aan hetzelfde ook hun gevoegelijke godsdiensten en offeranden gedaan? Voorwaar, indien dit zo is, zo behoorde zij dan ook alleen geëerd te worden. Want waar het geluk is, welk goed zal daar niet zijn? Maar wat wil dat wezen, dat ook de fortuin of het toeval als een Godin geacht en geëerd wordt? Of is het geluk iets anders dan het toeval? Ja, want het geval kan ook kwaad zijn, maar indien het geluk kwaad is, zo is het geen geluk. Nochtans voorwaar, alle Goden, beide van mannelijk en vrouwelijk geslacht, indien zij nl. enig onderscheid van geslacht hebben, moeten wij voor goed houden: dat zegt Plato, dat zeggen ook alle andere filosofen, en dat betuigen ook de innemendste regeerders der republieken en volken. Maar hoe geschiedt het dan, dal de Godin het Toeval soms goed, soms kwaad is? Of mogelijk wilt gij zeggen, wanneer het kwaad is, dat het geen Godin is, maar dat het dan zeer haastig in een kwade duivel veranderd wordt. Maar deze Godinnen, hoeveel zijn zij dan in getal? Zeker wel zoveel als er mensen zijn, die gelukkig zijn, dat is, van een goed toeval. Want naardien er ook vele anderen zijn, tegelijk, dat is, op een tijd van kwaad toeval, zou dan daaruit moeten volgen, indien zij maar een en dezelfde was, dat zij tegelijk goed en kwaad zou zijn, wat anders voor deze, en wederom wat anders voor die? Of is diegene, welke een Godin is, al tijd goed? Indien dat zo is, zo is zij het Geluk; waarom geeft men haar dan verscheiden namen? Maar dat is nog enigszins lijdelijk, wan één en dezelfde zaak plagt dikwijls met verscheiden namen genoemd te worden. Maar waartoe dienen dan weer haar verscheiden tempelen, waartoe haar verscheiden altaren, haar verscheiden godsdiensten en offeranden? Ja, zeggen zij, daar is een enige reden en oorzaak, want dat is geluk, hetwelk de goeden hebben door hun voorbijgaande verdiensten. Maar het toeval, dat goed genoemd wordt, hebben goede en kwade mensen beide, door een geval zonder aanmerking van hun verdiensten, waarom het ook Fortuna, dat is, Geval genoemd wordt. Maar hoe is deze Godin toch goed, welke zonder enige kennis en zonder enig oordeel komt tot de goeden en kwaden zonder onderscheid? En waartoe wordt zij geëerd, die alzo heel blind is, en welke doorgaans alzo blindelings tot de lieden loopt, dat zij meestendeels voorbijgaat aan haar dienaars en die haar eren, en daarentegen aanhangt, haar versmaders en die haar verachten? Of indien het geschiedt, dat haar dienaars, met haar te eren, iets vorderen, zodat zij van haar gezien en bemind werden, zo volgt zij nu dan mede verdiensten, en komt niet hij toeval. Waar blijft dan de beschrijving van de Fortuin? En waar is datgene, hetwelk zijn naam van Fortuin of Geval gekregen heeft? Want haar te eren, helpt niet, indien zij Geval of Fortuin is. En indien zij haar dienaars weet te onderscheiden én te onderkennen, om hen boven anderen te helpen en bevorderlijk te zijn, alsdan is zij geen Fortuin. Maar mogelijk is het zo, dat Jupiter haar zendt, waar hij wil. Indien dat zo is, laat hij dan ook alleen geëerd worden, want de Fortuin, wanneer hij haar iets beveelt, en wanneer hij haar ergens zendt, waar hij haar hebben wil, kan hem niet weerstaan. Of anders laat haar de kwaden eren, welke geen deugden noch verdiensten willen hebben, door welke de Godin het Geluk zou kunnen aangehaald en gelokt hebben.

Hoofdstuk 19. VAN DE VROUWELIJKE FORTUNE.

Ja deze, welke zij noemen de Fortune, evenals een Goddelijke kracht zijnde, schrijven zij zó veel toe, dat zij ook beschreven hebben, dat haar beeldhetwelk van de vrouwen opgericht en ingewijd is, en dat genoemd is de vrouwelijke Fortune, ook gesproken zou hebben, en dat het meer dan eenmaal gezegd zou hebben, dat de vrouwen haar behoorlijk ingewijd en geëerd hadden. Indien dit waar is, zo behoren wij ons evenwel daarover niet te verwonderen, want het is de kwade duivelen niet zo heel zwaar en vreemd ook op die wijze

de mensen te bedriegen. Daarom zijn listige kunsten en loze schalksheden behoorden zij veelmeer hieruit bekend te hebben, dat namelijk zodanige Godin gesproken heeft, welke bij geval bevalt, en niet welke naar verdienste als overkomt. Want de Fortune heeft gesproken en het geluk is stom geweest, tot welk einde en waartoe anders, dan opdat de mensen geen achting zouden nemen van wél te leven, als zij nl. tot hun gunst gelogen hadden de Fortune, welke hun zonder aanzien van enige goede verdiensten, vol fortuin en geluk maakt. En voorwaar, in. die Fortune spreekt, zo zou niet alleen de vrouwelijke, maar veelmeer ook de mannelijke Fortune spreken, opdat het niet eindelijk zou schijnen, dat de vrouwen, overmits zij dit beeld ingewijd hebben, dit groot wonder van het spreken van het beeld meer dan de mannen door haar overvloedig praten veroorzaakt hebben.

Hoofdstuk 20. VAN DE DEUGD EN HET GELOOF, WELKE DE heidenen MET TEMPELS EN GODSDIENSTEN GEËERD HEBBEN, GAANDE ONDERTUSSEN VOORBIJ ALLE ANDERE GOEDEREN, WELKE MEN EVENZO BEHOORDE GEËERD TE HEBBEN, INDIEN MEN AAN DE VOORWAARDE TERECHT GODDELIJKHEID TOESCHRIJFT.

Middelerwijl de Deugd hebben zij ook tot een Godin gemaakt, welke, indien zij nl. een Godin is, ver boven velen behoort verheven te worden. Maar aangezien zij geen Godin is, maar een gave Gods, zo moet zij van die verkregen worden van wie dezelfde alleen kan gegeven worden, en alsdan zal de hele menigte aller- valse Goden moeten verdwijnen en vergaan. Maar waarom is het Geloof ook voor een Godin gehouden, en waarom heeft het ook een tempelen altaar ontvangen? Indien iemand dit Geloof wijselijk en terecht bekent, zo maakt en bereidt hij zichzelf tot een woning voor hetzelfde. En vanwaar weten zij wat het Geloof is, welks allereerste en bijzonderste ambt is, dat met men nl. in de ware God gelooft? Maar waarom was hun de Deugd niet genoeg? Is ook niet aldaar het Geloof? Want zij hebben immers gezien, dat men de Deugd in 4 geslachten behoorde te delen, nl. in voorzichtigheid, gerechtigheid, kloekheid en matigheid. En naardien deze elk bijzonder weer haar geslachten hebben, zo is het, dat onder de delen der gerechtigheid ook het geloof is te rekenen. Maar bij ons heeft dezelfde de hoogste plaats, bij ons zeg ik, die weten wat het is, dat de gerechtigde uit het geloof leeft. Maar ondertussen verwonder ik mij over deze lieden, die dus begerig zijn tot zulk een grote menigte Goden, naardien het Geloof een Godin bij hen is, waarom zij zoveel andere Godinnen dan zulk een ongelijk gedaan hebben, gaande dezelfde geheel voorbij, welke zij ook evenzo wel tempels en altaren hadden kunnen toewijden. Waarom heeft de Matigheid niet verdiend een Godin te zijn, terwijl onder haar naamenige Romeinse Prinsen geen kleine eer verkregen hebben? En waarom is ook de Kloekheid geen Godin, welke Mucius bijgestaan heeft, toen hij zijn rechterhand stak. in de vlam van het vuur; welke ook Curtius bijgestaan heeft, toen hij zich voor zijn Vaderland in de openscheurde aarde van boven neerwierp, welke ook bijgestaan heeft Decius, de vader, en Decius, de zon, toen zij beide hun leven voor hun heerkrachten overgaven? Indien anders deze mannen alle tezamen ware kloekheid gehad hebben, daarvan zal tegenwoordig niet gehandeld worden. Waarom heeft ook de Voorzichtigheid, waarom heeft ook de Wijsheid geen plaats van haar Goddelijkheid verdiend? Of is het, omdat zij in de algemene naam der deugd alle gelijkelijk geëerd worden? Voorwaar, alzo zou dan ook kunnen geëerd worden die enige God, wiens delen de andere Goden geacht worden te zijn. Maar in die enige deugd is ook het Geloof en de kuisheid, welke evenwel daar buiten in hun eigen tempels hun altaren verdiend hebben. Maar deze Godin heeft gemaakt niet de waarheid, maar de ijdelheid.

Hoofdstuk 21. HOE DE HEIDENEN, TERWIJL ZIJ DE ENIGE GOD NIET WISTEN NOCH VERSTONDEN, ALLEEN TEVREDEN BEHOORDEN GEWEEST TE ZIJN MET DE DEUGD EN HET GELUK.

Want deze zijn gaven van de ware God en niet Zijn Godinnen. Ondertussen, waar de deugd en het geluk zijn, wat wil men daar verder zoeken of vereisen? Want wat zal hem ooit genoeg zijn, die de deugd en het geluk niet genoeg zijn? Want de Deugd begrijpt alles wat er te doen is , en het Geluk alles, wat er te wensen is. Maar indien Jupiter daarom geëerd wordt, opdat hij dat zou geven, zo volgt daaruit, indien de grote uitbreiding en de langdurigheid van het Rijk enig goed is, dat dezelfde mede behoren tot het Geluk. Naardien dit zo is, waarom heeft men dan niet verstaan, dat zij gaven Gods zijn, en geen Godinnen. En indien zij gehouden en geacht zijn voor Godinnen, zo behoorde men dan geenszins zulk een andere grote hoop van Goden gezocht te hebben. Want wanneer men wél bemerkt de eigen ambten van al de Goden en Godinnen, zoals zij die naar eigen wil en goeddunken gesteld en verdicht hebben, zo laat zij dan zoeken, om iets te vinden, indien het hun mogelijk is, hetwelk van enige God zou mogen bijgevoegd worden aan zulk een mens, welke de Deugd en het Geluk heeft. Wat geleerdheid zal men, óf van Mercurius, óf van Minerva behoeven te begeren, daar de Deugd alles onder zich heeft; want van de Ouden is de Deugd aldus beschreven, nl. dat zij is Ars, dat is, de kunst van wél en geschikt te leven. Daarom heeft men ook gemeend, dat het woord Ars, dat is, kunst, bij de Latijnen zijn oorsprong genomen heeft van het Griekse woordje Arere, dat is, deugd. Ondertussen, indien de Deugd tot niemand kan komen dan alleen tot hen, die wijs en verstandig zijn, wat behoeft men dan die God de Vader Catiusom de mensen Catos, dat is, scherpzinnig te maken, naardien dat het Geluk wel kon bijbrengen. Want dat men verstandig en wijs geboren wordt, dat is een geluk. En hoewel de Godin het Geluk van die, welke nog niet geboren, was, niet kon geëerd worden, zodat zij hem toegedaan zijnde, dat zou gegeven hebben, nochtans willen zij zeggen, dat dezelfde aan de ouders, haar getrouwe dienaars zijnde, zou vergund hebben, dat van hun geboren en voortgesproten zijn verstandige kinderen. En wat is het van node voor die vrouwen, die in barensnood zijn, dat zij Lucinam aanroepen, naardien zij, zo haar het Geluk gunstig is, niet alleen goed zullen hebben om te baren, maar ook goede kinderen zullen baren. En wat behoeft men ook diegenen, welke geboren worden, te bevelen aan de hulpgodin Ops, en de jonge schreiende kinderen aan de schreigod Vagitanus, en de liggende kinderen aan de wieggodin Cunina, en de zuigelingen aan de zooggodin Rumina, en de staande kinderen aan de stagod Statilinus, en de herwaarts adeuntes, dat is, naar u toegaande, aan de toeganggodin Adeona, en de gindswaarts abeuntes, dat is, van u weggaande, aan de weggaande godin Abeona, en voorts, opdat zij een goed mentem, dat is, verstand, zouden hebben, aan de verstandgodin Mens, van gelijken, opdat zij het goede zouden willen, aan de wilgod Volumnus, en aan de wilgodin Volumina, en opdat zij wel zouden mogen huwen, aan de huwelijksgoden, en opdat zij overvloedig vruchten des lands zouden ontvangen, aan de veldgoden, en voornamelijk aan de vruchtgodin Fructesea. Verder, opdat zij ook gelukkig belligerarent, dat is, zouden oorlogen aan Mars en Bellona, en opdat zij zouden overwinnen, aan de overwingodin Victoria, en opdat zij honorarentur, dat is, mogen geëerd worden, aan de eregod Honorinus, en opdat zij pecuniosi, dat is, overvloedig van geld zouden mogen zijn, aan de geldgodin Pecunia, en verder, opdat zij ook zouden mogen hebben kopergeld en zilvergeld, aan de kopergod Aesculanus, en aan zijn zoon, de zilvergod Argentinus; want daarom hebben zij de kopergod Aesculanus tot een vader van de zilvergod Argentinusgesteld, omdat het kopergeld eerst in gebruik was, en daarna het zilvergeld. Maar ik verwonder mij, dat niet de zilvergod Argentinus ook voortgeleefd heeft de goudgod Aurinum, want het goudgeld is eindelijk ook na het zilvergeld gevolgd. Zo dan, wat is het van node geweest, om deze goederen wille, óf der zielen, óf des lichaams, óf andere goederen buiten de mens, te gaan eren en aanroepen zulk een grote hoop Goden, welke ik niet alle verhaald heb, des temeer overmits zij zelfs, zo wanneer zij al de menselijke goederen, elk bijzonder van stukje tot stukje afdelen, niet al die kleine en bijzondere Goden kunnen vinden noch voorzien; wat is het van node, zeg ik, haar alle aan te roepen, naardien met een zeer groot en gereed gemak de enige Godin het Geluk dit alles kan geven? En niet

alleen behoeft men niemand anders te zoeken om enig goed elders te ontvangen, maar zelfs behoeft men ook niemand anders dan haar te zoeken, om alle kwaad te weren en te verdrijven. Want waartoe is het nodig vanwege fessos, dat is, vanwege de vermoeidheid aan te roepen de Godin Fessonia, en om zijn vijanden peilere, dat is, te verdrijven, de Godin Pellonia, en om de wil van de zieken de medicijngod óf Apollo óf Aesculapius, óf beide tegelijk, wanneer er enig zwaar gevaar is. Insgelijks behoeft ook niet gebeden te worden de God Spiniensis om spinas, dat is, doornen uit de velden te roeien, noch de Godin Rubigo, opdat er geen rubigo, dat is, geen brandaren in het koren zouden komen, want als het enige Geluk tegenwoordig is en u beschermt, alsdan zal daar geen kwaad overkomen, of, zo het overkomt, zal het licht verdreven kunnen worden, Eindelijk, naardien wij tegenwoordig van deze twee Godinnen handelen, nl. van de Deugd en het Geluk, zo zeg ik, indien het Geluk een beloning der Deugd is, dat hetzelfde geen Godin, maar een gave Gods. En indien het een Godin is, waarom zou men dan ook niet mogen zeggen, dat zij zelfs ook de Deugd aanbrengt, terwijl na de Deugd gewoonlijk een groot geluk plagt te volgen.

Hoofdstuk 22. VAN DE RECHTE WETENSCHAP OM DE GODEN TE EREN, WAAROP VARRO ZICH BEROEMT, DAT DIE DOOR HEM AAN DE ROMEINEN GEBRACHT IS.

Wat is dan datgene, waarop Varro zich beroemt als op een grote weldaad, die hij zijn medeburgers aanbrengt? Dit nl., dat hij niet alleen verhaalt al die Goden, welke door de Romeinen behoren geëerd te worden, maar daarenboven ook alles zegt, wat tot iedere God behoort. Want, zegt hij, gelijk het heel niet helpt noch baat, dat de mensen de naam en de gestalte van enige medicijnmeester weten, zo zij niet weten, wat een medicijnmeester is, alzo zegt hij ook, dat het heel niet helpt, dat gij weet, dat er een God Aesculapius is, indien gij niet weet, dat hij uw gezondheid helpt, en mitsdien ook niet weet, waarom gij hem behoort te bidden. Ditzelfde verklaart hij nog met een andere gelijkenis, zeggende: indien enig mens niet weet, wie een smid of timmerman is, wie een schilder, wie een dekker is, en van wie hij enig nodig huisraad zal kunnen halen, wie hij ook tot zijn helper zal nemen, wie tot zijn leidsman, wie tot zijn leraar; dat zulk een mens niet alleen niet wél kan leven, maar ook in het geheel niet kan le ven. Op dezelfde wijze heeft hij ook buiten alle twijfel een ieder willen voorstellen, hoe alsdan de gedachtenis der Goden profijtig is, indien men nl. weet en bekent, welke kracht of macht over iedere zaak in het bijzonder, elke God heeft; want daardoor, zegt hij, zullen wij kunnen weten, welke God wij, naar gelegenheid van iedere zaak, zullen moeten aanroepen en te hulp nemen, opdat wij niet doen gelijk de kamerspelers om te lachen, dat wij nl. van de wijngod Liber water eisen, en van de watergodinnen Lymphen, wijn. Dit is waarlijk een groot profijt en voordeel. En wie zou hem niet behoren te danken, indien hij waarachtige dingen aanwees, en indien hij de mensen geleerd had te eren en te aanbidden de enige waren God, van wie alle goede gaven zijn.

Hoofdstuk 23. VAN HET GELUK, HETWELK DE ROMEINEN, ZIJNDE DIENAARS VAN VELE GODEN, IN DE EERSTE LANGE TIJD NIET HEBBEN GEËERD MET GODDELIJKE EER, DAAR HETZELFDE EVENWEL IN PLAATS VAN ALLEN, ALLEEN GENOEG WAS.

Zo dan, daar wij nu van spreken, indien hun boeken en godsdiensten waarachtig zijn, en indien ook het Geluk een Godin is, waarom is dan dezelfde, welke alles kan geven, en welke met het kortste middel de mens gelukkig kan maken, niet van hen opgericht om alleen geëerd te worden? Want wie is er, die iets anders wenst dan dat hij gelukkig mag worden? En waarom heeft na zoveel Romeinse Prinsen Lucullusvoor deze zo grote Godin eerst zó laat een tempel gesteld en opgericht? Waarom heeft niet Romulus, die een gelukkige stad wilde bouwen, vooreerst en vooral ter ere van deze Godin een tempel gesticht, daar hij dan de andere Goden niet om iets zou hebben behoeven te bidden, naardien hem niets zou ontbroken hebben, wanneer deze hem geholpen had. Want hij zelf zou niet eerst koning geweest zijn, noch ook daarna, gelijk zij menen, zou hij God geworden zijn, bijaldien deze

Godin hem niet toegedaan en gunstig geweest was. Daarom dan, waartoe heeft Romulus voor de Romeinen ingesteld de Goden Janus, Jupiter, Mars, Picus, Faunus, Tiberinus, Hercules en zo er meer zijn. En waartoe heeft Titus Tatius daarbij gevoegd Saturnus, Opem, Solem, Lunam, Vulcanus, Lucem, en nog meer andere welke hij daar bijgevoegd heeft, en onder andere ook de gootgodin Cloacina, achterwege latende het Geluk? En waartoe heeft Numa zoveel Goden en Godinnen ingesteld zonder dezelfde Godin het Geluk? Of is het mogelijk zó, dat hij deze Godin onder zulk een grote hoop niet heeft kunnen zien? Zekerlijk, koning Hostilius zou niet ingevoerd hebben deze nieuwe Goden, nl. de Versaagdheid en de Bleekheid, om dezelfde te verzoenen, bijaldien hij deze Godin gekend en geëerd had, want wanneer het Geluk tegenwoordig geweest was, zo zou dan alle Versaagdheid en Bleekheid niet alleen, verzoend zijnde, vertrokken zijn, maar ook, verjaagd zijnde, hebben moeten vluchten. Verder, wat was dat voor een zaak, nl. dat het Romeinse Rijk zo groot en uitgestrekt werd, en dat er alsnog niemand was, die het Geluk eerde? Of is het zó, dat het Rijk daarom meer groot dan gelukkig geweest is? Want voorwaar, hoe zou ook daar het ware geluk kunnen zijn, waar geen Godsvrucht was? Want de godsvruchtis de waarachtige dienst van de ware God, en niet een dienst van zoveel valse Goden als er duivelen zijn. Maar daarna, toen ook het Geluk onder het getal der Goden opgenomen is, als toen is bijzonder een groot ongeluk en grote ellende der burgeroorlogen achteraan gevolgd. Maar mogelijk is het geschied, omdat het Geluk rechtvaardig verstoord was, eensdeels omdat deze Godin zo laat genodigd is, anderdeels omdat zij niet tot ere, maar meer tot spijt en smaad op het laatste aangenomen werd, opdat voortaan met haar geëerd zou worden die schandelijke Priapus en de vuile gootgodin Cloacina, en de Versaagdheid, en de Bleekheid, en de Cortse, en meer andere van die stof, zijnde geen Goddelijkheden, die men behoort te eren, maar zijnde schandelijkheden en gebreken der mensen, die haar met onverstand eren. Eindelijk ook, indien men goedgevonden heeft deze grote Godin te eren met zulk een aller-schandelijkste hoop, waarom is zij dan niet heerlijker en doorluchtiger geëerd geworden dan alle andere? Want wie kan het overkomen en verdragen, dat het geluk niet eens gesteld is, óf onder de Goden, genaamd Consenters, welke zij zeggen, dat in de raad van Jupiter zitten, óf onder de Goden, welke zij de uitgelezenste noemen? En dat haar niet eens een tempel gesteld wordt, welke in verhevenheid van plaats en in heerlijkheid van werk boven anderen uitsteekt. Ja, waarom is haar geen beter woning gesteld dan zelfs voor Jupiter? Want niemand anders dan het Geluk heeft zelfs ook aan Jupiter het koninkrijk gegeven. Indien het nl. zo is, dat hij ge lukkig was toen hij het koninkrijk had, en indien ook het geluk zelfs beter is dan enig koninkrijk. Want er is geen twijfel aan, of men zou wel lichtelijk iemand vinden, die bevreesd zou zijn, koning te worden. Maar daarentegen zal er niemand gevonden worden, die niet gelukkig zou willen zijn. Zo dan, laat de Goden zelfs hierover aangesproken worden, indien zij menen, dat dezelfde door het vogelgezwerm of op andere manier had kunnen aangesproken worden, en laat ze gevraagd worden, of zij hun plaats niet voor het Geluk zouden willen ruimen, indien daar ergens een gelegen en bekwame plaats was, bezet zijnde met de tempelen of altaren van andere Goden, alwaar nl. een groter en verhevener tempel voor het Geluk zou kunnen gebouwd worden. Voorzeker! zelfs Jupiter zou haar zijn plaats ruimen, ja, zou voor het Geluk zover wel wijken, dat hij haar gaarne toelaten zou, dat zij boven hem het opperste van hel Capitolijns gebergte zou bezitten. Want voorwaar, niemand van hen allen zou het Geluk willen weerstaan, of het moest zijn dat er iemand was, hetwelk onmogelijk is, die ongelukkig wilde zijn. Daarom, geenszins zou Jupiter, indien hij gevraagd werd, aan haar doen, hetgeen de drie Goden Mars, Terminusen Juventasaan hem gedaan hebben, welke haar wel en haar koning geenszins wilden wijken, want gelijk hun schriften te kennen geven, toen koning Tarquinius het hofcapitool wilde bouwen, en hij die plaats, welke hem de bekwaamste en waardigste dacht te zijn, bezet zag van andere Goden, en tegen hun dank en wil niets durfde doen, evenwel nochtans gelovende, dat zij alle gewillig zulk een grote God haar Prins zouden wijken, des temeer omdat er zeer vele waren ter plaatse, daar het Capitool

gebouwd is; zo heeft hij daarover door het vogelgezwerm en geschrei haar gevraagd, of zij nl. aan Jupiter haar plaats wilde ruimen, waarop zij alle gelijkelijk betoonden, dat zij gaarne daar vandaan wilden wijken, behalve alleen zij, die ik verhaald heb, nl. Mars, Terminus en Juventas; waarom het Capitool alzo gebouwd is, dat er ook die 3 gebleven zijn, maar met zulke duistere en onbekende beelden en tekenen, dat de aller-geleerdste mannen onder hen dat nauwelijks geweten hebben. Maar zelfs Jupiter, zeg ik, zou op generlei wijze alzo het Geluk versmaden, gelijkerwijze hij van Terminus, Mars en Juventas versmaad is. Ja, wat meer is, zelfs zij, welke ook voor Jupiter niet hebben willen wijken, zouden zeker voor het Geluk wijken, dat Jupiter hen tot een koning gegeven heeft. Of indien het gebeurde dat zij het Geluk niet weken, datzelfde zouden zij niet doen uit versmading van haar, maar alleen omdat zij in de woning van het Geluk veel liever hebben zelfs ongeacht te zijn, dan zonder haar in hun eigen plaatsen uit te steken en verheven te zijn. Alzo, wanneer de Godin het Geluk in de aller-heerlijkste en aller-verhevenste plaats gesteld was, alsdan zouden alle burgers leren verstaan, van wie men de hulp en de voldoening van alle goede wensen zou hebben te verzoeken. En alsdan, zelfs na uitwijzing en aanraden der Natuur, zou straks de overtollige menigte van alle andere Goden verlaten en vergeten worden, en het enige Geluk zou gediend en geëerd worden, haar alleen zou men aandachtig bidden, haar tempel alleen zou bezocht worden van alle burgers, welke gelukkig wilden zijn, waarvan er niemand zou zijn, welke dat niet zou willen. En daarom, zij zelfs, welke van allen begeerd wordt, zou van haar zelfs alleen begeerd worden. Want wie zou van enige God iets anders willen ontvangen dan hét geluk, of hetgeen hij meent, dat tot het geluk behoort? Daarom, indien het Geluk in haar macht heeft om te zijn niet zodanig mens als zij zelf wil (en dat heeft zij in haar macht, indien zij een Godin is) wat is dit dan voor een dwaasheid, dezelfde van enige God te begeren, die hij van haar genoegzaam kan verkrijgen? Zo dan, deze Godin behoorden zij zelfs ook in waardigheid van plaats boven alle andere Goden geëerd te hebben. Want gelijk men bij hun zelf leest, die oude Romeinen hebben een, ik weet niet wat voor een, Summanus, aan wie zij de nachtbliksem toeschreven, meer geëerd dan Jupiter zelf, tot wie de dagbliksem behoorde. Maar daarna, toen ter ere van Jupiter een heerlijke en zeer verheven tempel gebouwd was, als toen is het geschied, dat vanwege de heerlijkheid zijns tempels de hele menigte zozeer tot hem gelopen is, dat er nauwelijks één gevonden wordt, welke geheugenis heeft, dat hij de naam Summanus tenminste ergens zou gelezen hebben, alzo hij die nu niet meer horen kan. En indien het Geluk geen Godin is, omdat, gelijk de waarheid is, dezelfde een gave van God is, zo behoort men dan die God te zoeken, welke het kan geven, en men behoort te verlaten die menigte valse Goden, welke de ijdele menigte dwaze mensen najaagt, makende de gaven Gods tot Goden, en daarenboven Hem, wiens gaven het zijn, door de stijfzinnigheid van hun hovaardige wil, vergramd. Daarom kan zodoende diegene niet zonder ongelijk zijn, welke het Geluk evenals een Godin eert, en daarenboven God, de gever van het geluk, verlaat; even gelijk hij niet zonder honger kan zijn, die het geschilderde brood gaat lekken, en het oprechte brood, dat de mens heeft, van de mens niet begeert te hebben.

Hoofdstuk 24. OP WELKE WIJZE DE heidenen BEWEREN, DAT ZIJ DE GODDELIJKE GAVEN BEHOORLIJK ONDER DE GODEN STELLEN.

Maar ik heb ook lust hun redenen te bemerken. Zal men dan menen, zeggen zij, dat onze voorouders zo dwaas geweest zijn, dat zij niet eens zouden geweten hebben, dat dit Goddelijke gaven zijn, en geen Goden? Maar, zeggen zij, aangezien zij zeker wisten, dat aan niemand zodanige dingen vergund werden, tenzij dat het hem gegeven werd van enige God, zo is het, dat zij die Goden, wier namen zij niet konden vinden, genoemd hebben met de namen der dingen, die zij gevoelden en bemerkten, dat hun van hen gegeven werden, over dat trokken en verbogen zij ook enige namen, van de zaken zelf haar oorsprong nemende, alzo van helium, dat is oorlog, hebben zij de oorlogsgodin Bellonam genoemd, en

niet bellum; evenzo van cunæ, dat is wieg, hebben zij de wieggodin Cuniam gehele, en niet cunam, gelijk ook van segetes, dat is, het gewas van het koren, hebben zij de gewasgodin Segetiam genoemd, en niet segetem, gelijk ook van poma, dat is, appelen, hebben zij de appelgodin Pomanam gehele, en niet pomum, gelijk mede van boves, dat is ossen, hebben zij de ossengodin genoemd, Bubonam, en niet bovem. Of zeker ook zonder enige buiging en verandering van het woord zijn zij genoemd, even gelijk de zaken zelf. Alzo is Pecunia genaamd de Godin, welke geeft pecuniam, dat is, geld, welk geld evenwel geenszins de Godin Pecunia zelf geacht is. Alzo de Godin Deugd, welke ge eft de deugd, de Ere, welke geeft ere; de Eendracht, welke geeft eendracht; de Victorie of overwinning, welke geeft overwinning. Alzo zeggen zij mede, wanneer het Geluk een Godin genaamd wordt, zo meent men het geluk zelf niet, dat gegeven wordt, maar men meent daarmee die Goddelijkheid van welke het geluk gegeven wordt. Dit bescheid en antwoord aan ons gegeven zijnde, zo zullen wij klaarlijk, volgens diezelfde reden, veel lichter en gereder degenen, wiens hart niet al te zeer verhard is geworden, te verstaan kunnen geven, hetgeen wij tegenwoordig willen zeggen.

Hoofdstuk 25. VAN ALLEEN DE ENIGE GOD TE EREN.

Van alleen de enige God te eren, die, al is het dat Hij met zijn naam niet bekend wordt, evenwel gevoeld wordt een Gever te zijn van het geluk. Indien dan nu de menselijke zwakheid gevoeld en bemerkt heeft, dat het geluk niet kan gegeven worden dan van een enige God; en indien dat zelfs die mensen bemerkt hebben, welke zoveel Goden dienden, en onder die ook Jupiter, de koning zelf, te weten, nademaal zij de naam van die God, van wie het geluk gegeven wordt, niet wisten, dat zij Hem daarom hebben willen noemen met de naam van die zaak, welke zij geloofden, dat van hem. gegeven werd: zo geven zij dan genoegzaam daarmede te kennen, dat het geluk zelfs van Jupiter niet kan gegeven worden, die zij alreeds eerden, maar dal het gegeven wordt van die God, die zij achtten, dat men met de naam van geluk behoorde te eren. Daarom houd ik het voor vast, dat zij geloofd hebben, dat het geluk gegeven werd van een zekere God die zij niet wisten noch kenden. Laat dan die Go d zelf gezocht worden, laat Hijzelf gediend worden, en het zal genoeg zijn. Laat verworpen en verstoten worden het gedruis en het gebaar der ontelbare duivelen, en laat die deze God niet genoeg zijn, wie niet genoeg is deze zijn gave; ja zeg ik, laat die niet genoeg zijn die God, de gever van het geluk, nl. om Die alleen te eren, wie het geluk zelf niet genoeg is om te ontvangen; maar diegene, voor wie het geluk genoeg is (want de mens heeft niets, dat hij meer daar boven zou kunnen wensen) laat de zodanige de enige God, de Gever van het geluk, dienen, welke niet is dezelfde, die zij Jupiter noemen; want indien zij hem bekenden voor een gever van het geluk, zo zouden zij voorwaar niet een andere God, of een andere Godin, van welke het geluk gegeven wordt, onder de naam van het geluk zoeken en eren. En daarenboven, indien zij dat van Jupiter geloofden, zo zouden zij dan ook niet willen toestaan, dat men dan deze zelfde Jupiter met zoveel smaad en spijtige lasteringen zou eren; want hij wordt openbaar genaamd een overspelige bijslaper van andere vrouwen; ja hij wordt ook genoemd een ontschaker en rover van een zeker schoon knechtje.

Hoofdstuk 26. VAN DE KAMER- OF TONEELSPELEN, WELKE DE GODEN VAN HUN DIENAARS VEREIST HEBBEN, DAT MEN TER ERE VAN HEN ZOU VERTONEN.

Maar Tullius zegt hierop, dat Homerus dit uit zijn eigen hoofd aldus versierd en verdicht heette en dat hij menselijkheden overgezet heeft aan de Goden, maar aangaande mij, zegt hij, ik wilde liever, dat hij Goddelijkheden overgezet had aan ons. En voorwaar, met recht heeft die voortreffelijke, vrome man een mishagen gehad in deze poëet, overmits hij in de Goden ook Goddelijke boeverijen en boosheden versierde. Maar indien de verstandigen hierin zulk een mishagen hebben, waarom worden dan de kamerspelen, in welke deze

kluchten en boeverijen uitgesproken, gezongen, gespeeld en ter ere der Goden vertoond worden, waarom zeg ik, worden deze zelfde kamerspelen onder de godsdienstige zaken, zelfs van de aller-geleerdste mannen, beschreven? Voorwaar, alhier moet Cicero uitroepen, niet alleen tegen de versierde gedichten der poëten, maar zelfs tegen de instellingen der voorouders. Daarom, zouden zij ook hier niet mogen uitroepen, wat hebben wij kwaads gedaan? Want de Goden zelfs hebben gewild, dat men dusdanige dingen hun ter er e zal vertonen, dat hebben zij vereist, dat hebben zij streng geboden, ja zij hebben grote moeilijkheid en nederla ag voorzegd, indien dat niet gedaan werd. En daarnaast hebben zij ook streng wraak gedaan, wanneer iets in deze dingen verzuimd of achterwege gelaten werd, en eindelijk hebben zij zich ook weer verzoend beloond, wanneer men wederom nagekomen is en gedaan heeft datgene, wat achterwege gelaten was. Hetgeen ik zeggen zal, verhaalt onder hen wonderlijke daden. Daar is geweest een Titus Latinus, een Romeins huisvader: aan deze is in de droom gezegd, dat hij in de Raad zou boodschappen en te kennen geven, dat men de Romeinse spelen weder van nieuws zou beginnen, uit oorzaak dat op de eerste dag van die spelen de Goden mishaagd had hun droevige heerschappij, bewezen aan een misdadig mens, die zij, ten aanschouwe van het volk, bevolen hadden tot de straffe des doods te brengen, tot droefheid der Goden, welke uit zodanige spelen niet dan vrolijkheid zochten. Maar ondertussen, alzo hij, die door de droom vermaand was, de andere dag niet durfde uitvoeren, wat hem bevolen was, zo is het geschied, dat hem hetzelfde in de tweede nacht nog veel strenger bevolen is. En meteen heeft hij ook verloren zijn zoon, omdat hij dat niet gedaan had. In de derde nacht is de man wederom gezegd, dat hem zwaarder straf was nakende, indien hij het nog niet deed. En toen hij evenwel dat nog niet durfde beslaan, is hij daarover gevallen in een zware en verschrikkelijke ziekte. Door aanraden zijner vrienden heeft hij toen eerst de zaak aan de Overheden te kennen gegeven, en is in een Rosbaar in de Raad gedragen. En toen hij aldaar zijn droom verteld had, heeft hij daarover spoedig zijn gezondheid weer gekregen, zodat hij kloek en gezond op zijn voeten daar vandaan gegaan is. De Raad, vanwege dit wonder verschrikt en verbaasd zijnde, heeft kort daarna tot verval van de onkosten der spelen het geld viermaal verdubbeld, en heeft gelast, dat men de spelen wederom van nieuws zou beginnen. Wie, die enig gezond verstand heeft, ziet alhier niet, dat deze mensen, onderworpen zijnde aan de boze duivelen (van wier heerschappij hen geen ding verlost), dan de genade Gods door Jezus Christus onze Heere met geweld gedrongen en gedwongen zijn, aan deze Goden zodanige dingen te vertonen, welke zelfs door ieder redelijk verstand kunnen geoordeeld worden, ongeschikt en schandelijk te zijn? Want in deze spelen worden der Goden schelmerijen en boeverijen bij de Poëten beschreven, in het openbaar verhandeld en ten toon gesteld, welke spelen des niettegenstaande door verdringing der Goden en door bevel van de Raad zelfs van nieuws en tweemaal achter elkander toenmaals hebben moeten verhandeld worden. Ja, in deze spelen hebben de aller-lichtste en aller-schandelijkste kamerspelers Jupiter, de ontschaker en benemer der reinheid, gezongen en gespeeld, en hebben hem daarmede verzoend. Voorwaar, indien dit lelijke stuk als laster voor hem versierd is, zo behoorde hij daarover vergramd geweest te zijn. Of, indien hij een behagen had in zodanige boeverijen, die door leugens van hem versierd werden, wanneer eerde men hem dan anders, dan als men de duivel diende? Daarom zou hij diegene kunnen zijn, welke het Romeinse Rijk gebouwd, vergroot en bewaard zou hebben; hij, zeg ik, welke veel verachter en slechter is in hel wreken van zijn eer dan enig Romeins mens, welke zodanige lasterspelen tegen hun zelf niet zou willen lijden. Zou hij geluk kunnen geven, die ongelukkig geëerd werd, en die daarenboven, wanneer hij alzo niet geëerd werd, nog veel ongelukkiger vergramd werd?

Hoofdstuk 27. VAN DRIEËRLEI GESLACHTEN DER GODEN, VAN WELKE DE OPPERPRIESTER SCEVOLA ZEKERE VERHANDELING DOET.

Verder vindt men ook beschreven in hun schriften hoe die zeer geleerde opperpriester Scevolaheeft willen beweren, dat er drieërlei geslachten der Goden geweest zijn, nl. het éne van de poëten, het tweede van de filosofen en het derde van de prinsen en voornaamste heren der stad. Aangaande het eerste, dit zegt hij heel beuzelachtigte zijn, overmits er vele dingen van de Goden versierd worden, die hun ongevoegelijk zijn. Nopens het tweede, het zelf zegt hij niet te dienen noch te schikken voor de steden, omdat het enige overtollige zaken begrijpt en ook enige dingen, welke de volkeren schadelijk zouden zijn om te weten. Belangende de overtollige dingen, daar behoeft men niet veel zaak van te maken, want men plagt gemeenlijk bij de geleerde mannen te zeggen; overtollige dingen schaden niet. Maar welke zijn de dingen, welke, zo zij geopenbaard werden, voor de menigte zouden schaden? Dit nl. zegt hij, dat Herculus, Esculapius, Castor en Pollux geen Goden zijn; want bij de geleerden wordt gezegd, dat zij mensen zijn geweest, en volgens de menselijke conditie bezweken en te onder gekomen zijn. Wat nog daarenboven? Dit, nl. dat de steden van diegenen, welke Goden zijn, geen ware beelden hebben; insgelijks, dat de waarachtige God geen onderscheiden beeltenis van man of vrouw heeft, en voorts, dat Hij ook geen bepaalde ouderdom heeft, noch ook enige omschreven leden van het lichaam. Dit wil deze opperpriester niet toelaten, dat het volk zal weten, want zijn mening is niet, dat dat vals is. Alzo meent hij, dat de steden in het stuk van de kennis en ere der Goden door valse wijsmakingen bedrogen worden, hetwelk ook Varro zegt in zijn boeken der Goddelijke dingen. O! toch een schone godsdienst, tot welke de kranke zijn toevlucht mag nemen om verlost te worden. Een fijne zaak, als men naar de waarheid onderzoekt om daardoor bevrijd te worden, dat men alsdan acht, dat het de mens beter is, dat hij door leugens bedrogen wordt. Verder, aangaande het poëtische geslacht der Goden, waarom Scevola dat verwerpt, dat wordt in datzelfde schrijven mede niet verzwegen, nl. omdat zij de Goden zó lelijk maken, dat zij zelfs bij goede en vrome mensen niet kunnen vergeleken worden, terwijl zij de éne doen stelen en de andere overspel doen bedrijven, en alzo van gelijke invoeren iets anders schandelijk en geschikt te zeggen of te doen, gelijkerwijs de drie godinnen onder elkander twisten over de prijs der schoonheid; dat verder ook die twee Godinnen, welke van Venus overwonnen werden, Troje omgekeerd en verwoest hebben, dat Jupiter ook veranderd werd in een stier, of in een zwaan, teneinde hij daardoor alzo ergens bij enige vrouw zou mogen slapen. Verder, dat ook enige Godinnen bij mensen slapen en met dezelfde in het huwelijk treden, dat ook Saturnus zijn zonen opslokt en verslindt; en eindelijk, dat er geen wonderheden en ook geen boosheden of schelmerijen kunnen versierd worden, welke aldaar niet gevonden worden. Dit alles betuigt hij, dat veel van de natuur der Goden verschilt en dat het geen gemeenschap met dezelfde heeft. Maar o, Scevola! Gij opperpriester! Neem weg de spelen, indien gij kunt; beveel de volkeren, dat zij niet meer de onsterfelijke Goden zodanige eer aandoen, uit welke zij genegenheid krijgen om zich te verwonderen over de boeverijen der Goden, en uit welke zij ook lust en behagen scheppen om alles na te volgen, hetgeen zij doen kunnen. En indien het volk op dit uw doen antwoordt: u, opperpriesters! u hebt zelf deze dingen bij ons ingevoerd, vraagt zelf de Goden, door wier aandrijven u dat bevolen hebt, of zij niet gewild hebben, dat men zulke spelen, hun ter ere, zou vertonen? Indien die spelen kwaad zijn, en in generlei wijze gelooflijk, overeen te komen met de majesteit der Goden, zo volgt daaruit, dat het ongelijk der Goden, van welke men dat zonder enige moeilijkheid versiert, bovenal allergrootst is. Maar de Goden horen hierin uw redenen niet; zij zijn duivelen, zij leren het kwade, zij hebben een behagen in schandelijkheden. Daarnaast achten zij het niet alleen voor geen ongelijk, indien van hen deze voorverhaalde schandelijkheden verdicht en versierd worden; maar daarentegen kunnen zij geenszins zodanig ongelijk verdragen, indien op hun feestdagen dezelfde (dat meer is) niet in het openbaar vertoond en gespeeld worden. Daarom, indien men, aangaande de spelen, met Jupiter wil spreken om ze af te schaffen, bijzonder omdat in de kamerspelen zijn boeverijenen boosheden meestendeels gespeeld en vertoond worden, wie ziet niet, dat men reden tot dat heeft? Niettegenstaande men ook

bij Jupiter zou willen verstaan die God, van wie deze gehele wereld geregeerd en bestuurd wordt, want deze hoge God voornamelijk geschiedt door dusdanige manier van doen bij lieden het allerhoogste ongelijk, overmits gij Hem tezamen onder deze vuile Goden eert, en daarnaast hem nageeft, dat Hij hun koning is.

Hoofdstuk 28. OF DE DIENST DER GODEN DE ROMEINEN, IN HET VERKRIJGEN EN VERGROTEN VAN HET RIJK, ENIG VOORDEEL GEDAAN HEEFT.

Deze Goden dan, welke door dusdanige manieren van ere verzoend of veel meer beschuldigd worden, (want het is zelfs meer oneer, dat zij behagen hebben in vals versierde schandelijkheden dan het is, wanneer men de waarheid van hen zegt) deze zeg ik, hebben het Romeinse Rijk noch kunnen vergroten, noch kunnen bewaren. Want voorwaar, indien zij dat vermochten te doen, zo zouden zij veel liever zodanige grote weldaad en zulk een groot geschenk aan de Grieken gedaan hebben, welke hun in dusdanige godsdiensten, dat is, in de toneelspelen, veel heerlijker en waardiger geëerd hebben, terwijl zij, ziende dat de Goden van de Poëten gescholden en gelasterd werden, daarover zichzelf ook geenszins hebben willen verschonen, noch onttrekken van het schimpen en lasteren der Poëten; want zij gaven de Poëten vrijheid, om alle mensen, die zij wilden, smadelijk te belasteren. En daarnaast hebben zij ook de Kamerspelers niet voor schandelijke lieden gehouden, maar hebben hen beschouwd als zulken, die waardig waren de aller-heerlijkste eer en staat. Daarom, gelijk de Romeinen goudgeld hebben kunnen hebben, al is het, dat zij de goudgod Aurinum niet eerden, alzo zouden zij ook zilvergeld kunnen hebben, al was het ook, dat zij de zilvergod Argentinum en ook zijn vader, de kopergod Aesculanum niet geëerd hadden. En alzo voorts met alle andere dingen, welke mij verdrieten te verhalen. Ook gaat het mede alzo toe met het Rijk, dat zij wel geenszins tegen dank van de ware God hebben kunnen verkrijgen, maar nochtans zonder toedoen van de valse Goden bezeten hebben, alzo zij vele zelf óf niet geweten óf ook veronachtzaamd hebben. Ondertussen, indien zij enige God gekend en met een oprecht geloof en een oprechte wandel gediend hadden, zo zouden zij hier op aarde een beter Rijk, zodanig als het geweest was, gehad hebben, en daarna zouden zij ontvangen hebben het eeuwige Rijk, hetzij, dat zij het Rijk hier hadden of niet.

Hoofdstuk 29. VAN DE VALSHEID VAN HET WONDERLIJK TEKEN, HETWELK HUN TOESCHEEN TE BETEKENEN DE MACHT EN DE VASTHEID VAN HET ROMEINSE RIJK.

Middelerwijl, hetgeen zodanig is als ik een weinig tevoren verhaald heb, hebben zij gezegd een schoon en heerlijk teken geweest te zijn, nl. dat Mars, Terminus en Juventas hun plaats niet hebben willen wijken voor Jupiter, de koning der Goden. Want daarmee, zeggen zij, is beduid geweest, dat het Martische volk, dat is het Romeinse, niemand zijn plaats zou geven. Voorts dat ook niemand de Romeinse terminos, dat is, de palen van het Romeinse Rijk, overmits de God Terminum, zou kunnen verzetten. Daarnaast, dat ook de Romeinse Juventus, dat is, jonge manschap, niemand zou wijken, overmits de Godin Juventus. Laat ze nu hierover zien, met welke reden zij dan hadden die tot een koning van hun Goden en tot een gever van hun Rijk, daar zij zodanige tekenen tot een tegendeel hem gingen stellen, zeggende ronduit, dat het een heerlijke zaak was geweest hem niet te wijken. Indien deze dingen waarachtig zijn, zo hebben zij nochtans heel geen reden om iets te vrezen; want zij zullen niet willen belijden, dat de Goden Christus geweken zijn, welke niet wilden wijken voor Jupiter. Nochtans behoudens de palen van het Rijk, hebben zij Christus mogen wijken, zowel uit de zitstoelen van hun plaatsen als bijzonder uit het hart van de gelovigen. Maar evenwel eer Christus in het vlees kwam, eer ook deze dingen beschreven werden, die wij uit hun boeken thans verhalen, maar nochtans wel verstaande na die tijd, dat dit wonderteken onder koning Tarquinius geschied was, is verscheiden maal de Romeinse heerkracht geslapen geweest, dat is, in de vlucht gestrooid, en is mitsdien betoond, dat dit wonderteken vals was, nl. dat deze Godin Juventa Jupiter niet geweken heeft. Daarnaast is

dit Martische volk in de stad zelfs jammerlijk vertreden geweest van de overwinnende Franken, welke binnen in de stad gevallen waren. Verder zijn ook de palen van het Rijk zeer nauw en eng bepaald geworden, ten tijde dat vele steden Hannibal toevielen. En alzo is mitsdien verijdeld geworden de schone heerlijkheid van hun wonderteken, en tegen Jupiter is evenwel gebleven een moedwillige ongehoorzaamheid, niet der Goden, maar der duivelen. Maar het is wat anders, niet geweken te zijn, en wat anders wedergekeerd te zijn vanwaar men geweken was, hoewel daarna door het believen van Hadrianusde palen van het Romeinse Rijk in het Oosten veranderd zijn; want hij heeft 3 vermaarde provinciën Armenië, Mesopotamië en Assyrië wedergegeven aan het Rijk der Perzen, zodat deze Go d Terminus, welke naar hun zeggen de Romeinse Terminus, dat is, de palen van het Rijk bewaarde, en welke door het voorgaande aller-heerlijkste teken zijn plaats voor Jupiter niet geweken noch geruimd had, toen meer schijnt gevreesd te hebben Hadrianus, een koning der mensen, dan de koning der Goden. En wederom op een andere tijd deze provinciën weergekregen hebbende, zo is daarna, schier in onze tijd, de paal van het Rijk wederom teruggeweken, toen nl. Julianus, welke zeer toegedaan was de vermaning der Goden, met een stout bestaan belast had die schepen te verbranden, in welke de lijftocht aangevoerd werd. Alzo is het ook geschied, dat de heerkracht, alzo die daardoor van hare lijftocht verstoken was, en daarenboven daar hij zelf ook, mede van zijn vijanden gekwetst zijnde, omgekomen was, dat dezelfde, zeg ik, in zodanige uiterste benauwdheid gekomen is, dat er niemand daar vandaan heeft kunnen ontkomen (eensdeels, overmits de vijanden aan alle kanten op hen aanvielen, eensdeels ook, overmits de soldaten door de dood van de keizer zeer verslagen waren) of het moest zijn, dat door een verdrag van vrede de palen van het Rijk daar gesteld werden, waar zij nog heden ten dage blijven slaan, niet met zodanige schade van het Rijk als Hadrianus dat wel vergund had, maar blijvende aldaar bevestigd door een verdrag. Zo dan, met een ijdel en bedrieglijk teken heeft de God Terminus niet willen wijken voor Jupiter, daar hij nochtans geweken is voor de wil van Hadrianus, daar hij ook geweken is voor de roekeloosheid van Julianus, en ook voor de dringende noodzakelijkheid van Jovianus. Dit alles hebben wel gezien en verstaan de verstandigste en voortreffelijkste mannen der Romeinen, maar wat was het? Zij vermochten weinig tegen de aangenomen gewoonte der stad, welke aan de duivelse ceremoniën verbonden was, des temeer, overmits zij ook zelfs hierin nog dwaalden, dat (niettegenstaande zij gevoelden, dat al de Heidense godsdiensten ijdelheden en valsheden waren) zij evenwel nodig geacht hebben, dat men godsdienstige ere, welke alleen God toekomt, schuldig was te bewijzen aan de natuur aller- dingen, welke nochtans onder de regering en onder het gebied van de ware God staat, zodat zij het schepsel liever verkoren hebben te dienen, gelijk de Apostel zegt, dan de Schepper, welke te prijzen is in de eeuwigheid. Daarom is hun ten hoogste van node geweest de bijstand van de enige ware God, teneinde van Hem aan hun mochten toegezonden worden de Heilige Mannen en die waarlij k godvruchtig waren, en welke voor de ware Religie stierven tot zodanig einde, opdat de valse zou mogen weggenomen worden van hen, die leefden.

Hoofdstuk 30. WAT ZIJ BELIJDEN, TE GEVOELEN VAN DE GODEN DER HEIDENEN, DIE ZELF HUN DIENAARS ZIJN.

Cicero, een waarnemer van het vogelgeschrei, bespot zelfs voorzeggingen uit het vogelgeschrei, en berispt ten hoogste de mensen, dat zij de hele handelingen en beleiding van hun leven bestieren naar de stemmen van raven of kraaien. Maar deze Academisch gezinde, welke beweert, dat alle gevoelens onvast en onzeker staan, is geenszins waardig, dat hij enig geloof in deze zaak heeft, maar daar is geweest Quintius Lucilius Balbus, welke in zijn tweede Boek van de natuur der Goden een zekere reden en verhandeling doet, deze zelfde, hoewel hij de superstitiën en godsdiensten der valse Goden uit de natuur der dingen beweert helemaal te behoren tot het verstand van de natuurlijke en filosofische

geleerdheid; evenwel vergramd en verstoort hij zichzelf grotelijks over de instelling der beelden en over hun leugenachtige en fabelachtige leringen, sprekende aldus: 'Ziet gij dan niet, dat van de wetenschap der natuurlijke dingen, welke wél en nuttig gevonden zijn, reden en oorzaak genomen is om op te werpen zodanige verdichte en versierde Goden? Want deze zaak heeft voortgebracht, valse gevoelens, beroerlijke dwalingen en zodanige valse godsdiensten én superstitiën, welke schier anders niet zijn dan oude wijven klappernijen. Zodat ons nu bekend zijn de gedaanten der Goden, hun ouderdom, hun kleren en hun versierselen, daarenboven ook Hun geslachten, hun huwelijken; hun maagschappen, en eindelijk alles is aan hen overgebracht naar de gelijkenis van de menselijke zwakheid, want zelfs werden zij ook met verstoorde en beroerde gemoederen ingevoerd en op de baan gebracht. Ja wij hebben ook soms verstaan van hun begeerlijkheden, boze zwakheden en toornigheden. En boven dit alles, gelijk de poëtische gedichten te kennen geven, zijn zij ook niet zonder oorlogen en strijd geweest, niet alleen gelijkerwijze bij Homerus, alwaar de Goden twee heerkrachten, tegen elkander staande, ieder aan verscheiden zijden voorstaan en helpen vechten, maar zelfs lezen wij ook, dat zij met de Titanischeen ook met de reuzen hun eigen oorlogen gevoerd hebben. Deze dingen worden zeer dwaselijk gezegd en geloofd, zodat dit alles vol is van ijdelheid en van de allerhoogste en leugenacht igste lichtvaardigheid.' Middelerwijl zie hier, wat zij nl. zelf belijden, die de Goden der heidenen voorstaan. Daarna merk ook, dat hij zegt, dat deze dingen behoren tot deze superstitie en niet tot de religie, welke hij volgens het gevoelen van de Stoïsch gezinde schijnt te leren. Want niet alleen hebben de filosofen, zegt hij, maar ook onze voorouders de superstitie onderscheiden van de Religie, want diegenen zegt hij, welke gehele dagen baden en offerden, teneinde hun kinderen hen zouden mogen wezen superstities, dat is, hen zouden mogen overleven, dezelfde zijn genaamd geweest superstities, dat is, lieden, bezig zijnde met gebeden en offeranden voor het lang leven van hun kinderen. Dit alzo zijnde, wie verstaat niet, hoe hij, uit oorzaak dat hij vreest tegen te spreken de aangenomen gewoonte der stad, voorneemt en poogt te prijzen de Religie der voorouders, en dat hij dezelfde ook gaarne van superstitie zou onderscheiden, maar dat hij niet kan zien of vinden, hoe dat zou kunnen geschieden. Want bijaldien dat die van de voorouders genaamd zijn geweest superstitiosi, welke hele dagen baden en offerden, zijn die dan niet mede superstitiosi geweest? Welke, hetgeen hij zo zwaar berispt en bestraft, ingesteld hebben, nl. de beelden der Goden van verscheiden ouderdom en ook van verscheiden kleding, voorts der Goden geslachten, huwelijken en maagschappen. Deze dingen alle tezamen, nadien dezelfde als superstitieuse dingen bij hem bestraft worden, zo is het, dat hij bedenkelijk met zodanige beschuldigingen doorstrijkt zijn voorouders, welke instellers en dienaars zijn geweest van zodanige beelden. Ja dat meer is, bedektelijk doorstrijkt hij daarmede zichzelf, terwijl hij (hoezeer hij met al zijn welsprekendheid zichzelf tot de vrijheid poogt over te zetten) zelfs dezelfde ook moest eren, zodat hetgene hij in deze verhandeling met zijn welsprekende tong ronduit spreekt, daarvan in de vergadering van het volk niet eens het minste woord zou hebben durven kikken of roeren. Daarom wij Christenen, laat ons de Heere onze God danken, en niet de Hemel en de Aarde, gelijk hij dat in zijn onderhandeling besluitende bijbrengt, maar die, welke Hemel en Aarde gemaakt heeft, welke ook al deze superstitiën en valse godsdiensten (die die Balbus als balbutiens, dat is, als stamelende nauwelijks durft bestraffen) teniet gedaan en omgekeerd heeft door de aller-diepste nederigheid van Chrislus, door de prediking der Apostelen, door het geloof der Martelaren, die voor de waarheid sterven, en met de waarheid levend blijven, welke zeg ik: deze superstitiën door de vrije gedienstigheid van de zijn teniet gedaan heeft, niet alleen in de oprechte godsdienstige harten, maar ook in de superstitieuse tempelen.

Hoofdstuk 31. VAN DE MENINGEN VAN VARRO, WELKE VERWORPEN HEEFT HET GEMENE GEVOELEN VAN HET VOLK, EN DIE, HOEWEL HIJ NIET TOT DE KENNIS VAN DE WARE GOD

GEKOMEN IS, EVENWEL GEVOELD HEEFT, DAT MEN EEN GOD BEHOORT TE EREN EN TE DIENEN.

Maar wat zegt toch Varro, van wiens wegen wij ons bedroeven, dat hij (hoewel het niet geschied is naar zijn eigen oordeel) onder de godsdienstige zaken ook de kamerspelen heeft gesteld: dezelfde, als hij op vele plaatsen, evenals iemand die heel godsdienstig is, de mensen vermaant om de Goden te eren, bekent en belijdt hij ook niet mede elders, dat hij deze dingen, welke hij aanwijst dat de Romeinse stad ingesteld heeft, niet volgt naar zijn eigen oordeel? Zodat hij ook daarover niet twijfelt te zeggen en te belijden, bijaldien hij deze stad wederom van nieuws zou in orde stellen en alles schikken, dat hij veel liever naar de gelegenheid der natuur de Goden en de namen der Goden zou gaan inwijden. Maar aangezien, zegt hij voorts, dat in het oude volk nu daarvan een order aangenomen was, zo betuigt hij, dat hij de historie van de namen en bijnamen op zodanige wijze moet volgen en houden, gelijk die van de Ouden overgegeven was. Verder verhaalt hij, dat hij deze dingen schrijft en onderzoekt, opdat het gemene volk daardoor meer en meer gezind mag worden, om deze Goden meer te eren dan te verachten, met welke woorden deze aller-scherpzinnigste man genoegzaam te kennen geeft, dat hij niet alle dingen wil ontdekken, terwijl het hem niet alleen tot versmading der Goden zou dienen, maar zelfs ook voor het gemene volk heel verdacht zou schijnen, bijaldien het niet verzwegen werd. Ondertussen welke deze dingen zijn, heb ik wel gedacht dat men daarna zou hebben moeten gissen, tenware het, dat hij op een andere plaats, hetzelfde zeer kennelijk uitdrukte, want elders sprekende van de godsdiensten, zegt hij aldus: dat er wel vele dingen waarachtig zijn, welke niet alleen niet nuttig zijn voor het volk te weten, maar dat er ook enige dingen zijn, welke, hoewel ze vals zijn, evenwel niet dienstig zijn voor het volk anders daarvan te weten, en daarom, dat de Grieken hun Teletas, dat is, hun grootste zoenofferanden en hun mysteria, dat is, godsdienstige geheimenissen, altijd met stilzwijgen in het verborgen binnen de muren gesloten gehouden hebben. Voorwaar alhier heeft hij openlijk uitgebracht denhele verborgen raad in schijn van de wijzen, door welke de steden en volken toen geregeerd werden. Ondertussen verheugen zich wonderlijker wijze in deze bedriegerijen de boze duivelen, welke de bedriegers en de bedrogenen beide tezamen tegelijk bezeten houden, van wier heerschappij hun geen andere zaak verlost dan alleen de genade Gods door Jezus Christus onze Heere. Voorts zegt ook die aller-scherpzinnigste aller-geleerdste schrijver, dat hem dunkt, dat die mannen alleen terecht aangemerkt en getroffen hebben, wat God is, die geloofd hebben, dat Hij een ziel is, met zijn beweging en met zijn verstand de wereld regerende, met welke reden, al is het dat hij nog niet verstond, wat de Waarheid ons leert en beschrijft (want de ware God is geen ziel, maar is zelf de maker en Schepper der ziel); evenwel nochtans zien wij, bijaldien hij tegen het dwangelijk vooroordeel der stad had kunnen bevrijd zijn, dat hij beleden en ook geleerd zou hebben, dat men een God moet eren, welke met zijn beweging en met zijn verstand de wereld regeert, zodat aangaande deze zaak dit verschil tussen ons en hem, alleen overig bleef, dat hij Hem noemde een ziel, en niet veel liever de Schepper der ziele. Verder zegt hij ook, dat oude Romeinenmeer dan 170 jaren hun Goden zonder enige beeltenis geëerd hebben. Indien dit zo gebleven was, zegt hij, zouden de Goden veel zuiverder en reiner gediend worden. En tot bevestiging van dit zijn gevoelen, neemt hij onder anderen ook tot getuige het Joodse volk, en ontziet zich verder niet, dezelfde plaats aldus te besluiten, zeggende: 'Diegene, welke allereerst der Goden beelden voor de Volkeren gesteld hebben, dat dezelfde in hun steden aan de een zijde benomen hebben de vrees, en aan de andere zijde vermeerderd hebben de dwaling, oordelende heel wijselijk, dat de Goden in de ijdelheid der beelden zeer ligt konden versmaad en veracht worden. Maar daarenboven zegt hij ook, dat zij de dwaling vermeerderd niet dat zij die ingevoerd hebben; waarmee hij wil te kennen geven, dat te voren zonder de beelden als reeds de dwaling geweest was. Daarom als hij zegt, dal diegene alleen wél aangemerkt en terecht getroffen hebben, wat nl. God is, te weten zij,

die geloofden dat hij een ziel is die de wereld regeert, en daarnaast alzo hij ook meent, dat de godsdienst veel zuiverder en oprechter zonder beelden zou bediend en waargenomen worden, wie ziet dan niet, hoe heel nabij hij bij de waarheid gekomen is? Want voorwaar, indien hij iets vermocht had tegen de oudheid van hun zo grote dwaling, hij zou geoordeeld hebben, dat men zonder beelden behoorde te dienen en te eren alleen die enige God, van wie hij geloofde, dat de wereld geregeerd werd. En middelerwijl hij dus nabij de waarheid gevonden had, zo zou hij ook mogelijk wel ligt onderwezen geworden zijn van de veranderlijkheid der ziel, en alzo zou hij ook eindelijk wel kunnen verstaan hebben, dat de ware God veel liever is een onveranderlijke natuur, welke zelf de ziel geschapen heeft. Dit alles dan aldus zijnde, zo zien wij aangaande de bespottelijke ijdelheden van de veelheid der Goden, welke zodanige mannen in hun schriften gesteld hebben, dat zij meer gedrongen zijn geworden door de verborgen wil Gods dezelfde te belijden, dan dat zij ooit gepoogd zouden hebben de mensen van dat te vermanen en te onderrichten. Ondertussen wanneer bij ons enige getuigenissen uit dezelfde schr iften verhaald worden, zo worden die bij ons alleen daarom bijgebracht om te overwinnen en te overtuigen alle zodanige mensen, welke niet willen aanmerken noch verstaan, van welke grote en boze macht der duivelen ons verlost die uitnemende offerande van zo heilig vergoten bloed, en ook de gave van de geest, welke ons medegedeeld wordt.

Hoofdstuk 32. OM WAT SCHIJN VAN NUT DE VOORNAAMSTE HEREN DER VOLKEREN GEWILD HEBBEN, DAT DE VALSE RELIGIËN EN GODSDIENSTEN, BIJ DE VOLKEREN IN HUN ONDERDANIGHEID ZIJNDE, ZOUDEN BLIJVEN.

Hij zegt verder in zijn boeken van de voortelingen en geslachten der Goden, dat de volken altijd meer genegen zijn geweest de poëtische kluchtdichters dan de onderwijzers der naturen, en dat het daardoor geschied is, dat zijn voorouders (de oude Romeinen) geloofd hebben, dat in de Goden onderscheid is van mannelijk en vrouwelijk beeld en zelfs ook voortelingen, en daarnaast, dat zij in hen ook gesteld hebben huwelijken, hetwelk voorwaar alleen schijnt geschied te zijn, om dat het ambt en werk (in schijn) van de voorzienige en wijze mannen is geweest het volk in de religiën en godsdiensten te bedriegen, en gevolglijk in dat niet alleen te eren, maar ook na te volgen de duivelen, welke een allerhoogste genegenheid hebben om de mensen te bedriegen. Daarom ook gelijk de duivelen geen mensen volkomen kunnen bezitten, noch over hen hun heerschappij hebben, dan allen diegenen, welke zij met hun schalksheid en met arglistig bedrog bedriegen, alzo hebben ook de voornaamste Heren onder de mensen (niet, zeg ik, de rechtvaardigen en goeden, maar de duivelen gelijk zijnde) onder de naam en de dekmantel der religie, hetgeen zij zelf wisten ijdelheid en leugen te zijn, de volkeren even als waarheid zijnde, wijsgemaakt, om op zodanige wijze hun nauwer in een burgerlijke enigheid en maatschappij als te verslinden, en dat tot zodanig einde, opdat zij mede hun onderdanen ten volle zouden mogen bezitten, en volkomen heerschappij over hen zouden mogen hebben. Maar dusdoende, hoe zal daar enig mens, zwak in het verstand, en enige ongeleerde ooit tegelijk beide deze bedriegers kunnen ontgaan, nl. de bedrieglijke Prinsen der stad en de bedrieglijke duivelen?

Hoofdstuk 33. HOE DOOR HET OORDEEL EN DOOR DE MACHT VAN DE WARE GOD TEVOREN BESCHEIDEN EN BESTEMD ZIJN ZEKERE BEPAALDE TIJDEN DER KONINGEN EN DER RIJKEN.

Zo dan, die God is de ware oorsprong en gever van het geluk, aangezien Hij alleen de ware God is; Hij geeft ook de aardse koninkrijken beide, de goede en de kwade. En dat doet Hij niet bij geval, want Hij is God en geen Fortune of Geval; maar dat doet Hij naar de order der geschapen dingen en naar de geriefelijkste bestemming van de tijd, welke wel ons verborgen is, maar Hem evenwel ten volle bekend is. Nochtans onder dezelfde order der

dingen is Hij niet dienstbaar noch onderworpen, maar Hij regeert ze als Heere zelf en beschikt ze even als een Bestuurder zelf. Maar het geluk geeft Hij niemand dan alleen de goeden; daarom kunnen dit geluk hebben en ook niet hebben zij, die dienstbaarzijn; ook zij, die regeren, kunnen dit geluk hebben of niet hebben, welk geluk nochtans volkomen zal zijn in dat leven, waarin niemand meer dienstbaar zal zijn. Hierom worden de aardse koninkrijken beide de goeden en kwaden bij Hem gegeven, ten einde zijn dienaars, die nog kinderen zijn in de geestelijke toeneming van het gemoed, deze gaven van Hem niet gaan begeren noch verzoeken, evenals of die iets groots en bijzonders waren in zaken der zaligheid. En dit is de geheimenis der tijden van het Oude Testament geweest, in hetwelk het Nieuwe verborgen was, dat toen aardse gaven en weldaden beloofd zijn aan de verstandigen, welke toen ook geestelijk waren, hoewel zij nog niet door klare verkondiging predikten, hoedanige eeuwigheid door die tijdelijke zaken beduid werd, en daarnaast in welke gaven van God het ware geluk bestond.

Hoofdstuk 34. VAN HEL RIJK DER JODEN, DAT VAN DE ENIGE EN WARE GOD INGESTELD, EN OOK ZÓ LANG BEWAARD IS ALS ZIJ NL. IN DE WARE RELIGIE OPRECHT GEBLEVEN ZIJN.

Daarom, opdat men ook zou mogen bekennen, dat die aardse goederen, naar welke zij alleen trachten, die geen betere kunnen vinden noch bedenken, ook gelegen zijn in de macht of in het believen van vele valse Goden, welke de Romeinen hiervoor geloofd hebben, dat men behoorde te eren, zo heeft deze zelfde ware God zijn eigen volk in Egypte van zeer weinig mensen ten hoogste vermenigvuldigd en vermeerderd, en daarnaast heeft Hij dit zelfde volk door wonderlijke tekenen uit genoemd Land verlost. Voorwaar! die vrouwen hebben niet aangeroepen haar baargodin Lucinam, alzo deze God van de handen van de Egyptenaren, die hen vervolgden, en al hun nieuwgeboren kinderen wilden doden, zelf haar vruchten bevrijd, bewaard en behouden heeft, opdat alzo die kinderen wonderlijkerwijze zouden mogen vermeerderd worden, en alzo datzelfde volk ongelooflijk zou mogen wassen. Voorts, hun kindjes hebben gezogen zonder de zooggodin Rumina, zij hebben in de wie g gelegen zonder de wieggodin Cunina, zij hebben eten en drinken genomen zonder de eetgodin Educa, en zonder de drankgodin Potica, zij zijn opgevoed en opgetogen zonder zoveel kindergoden, zij zijn gehuwd zonder de huwelijksgoden, zij zijn man en wijf tezamen vergaderd, zonder de dienst van Priapus; en zonder enige aanroeping van Neptunus is de Zee van elkander gedeeld geweest en heeft hun, daardoor gaande, een open weg gemaakt, en dezelfde Zee heeft ook evenzo wederom door de baren, die weder tot elkander kwamen, hun vijanden, die hen van achteren vervolgden, versmoord en overvallen. Ook hebben zij niet opgericht noch gewijd enige Godin Mannia, zo wanneer zij het Manna van de Hemel ontvingen, en daarnaast hebben zij ook niet geëerd noch gediend enige Nimfen en Lymphen en Watergodinnen, wanneer hij met het slaan der steenrotsen voor de dorstigen het water deed heenvlieden. Verder hebben zij, zonder de razende godsdiensten van Mars en Bellona, hun oorlogen gevoerd, en zonder de Victorie hebben zij wel geen victorie gehad, maar nochtans hebben zij zelf niet gehouden voor een Godin, maar voor een gave en weldaad van hun God. Evenzo hadden zij zonder de gewasgodin Segetia hun korengewas; zonder de Ossengodin Bobona hun ossen; zonder de Honiggodin Mellona, hun honing, en zonder de Appelgodin Pomona hun appelen. En eindelijk alles, vanwege hetwelk de Romeinen achtten, dat men zulk een grote menigte van valse goden moest aanroepen en bidden, hebben zij van de enige ware God gekregen, veel gelukkiger en veel overvloediger dan zijlieden. En zo zij zich niet bezondigd hadden tegen Hem, door hun goddeloze eigenzinnigheid, en dat zij als door toverkunsten zich niet hadden laten vervoeren afvallende tot de vreemde Goden en tot de Afgoden, en ten laatste ook Christus dodende, zij zouden alsnog gebleven zijn in hun zelfde Rijk, dat, hoewel het niet zo groot geweest was als dat der Romeinen, evenwel voorwaar veel gelukkiger zou geweest zijn. En dat zij nu door bijna alle landen en volkeren verstrooid zijn, dat is de voorzienigheid van de

enige ware God. Want aangezien overal de beelden van de valse Goden, hun altaren, geheiligde bossen en tempelen omgekeerd en neergeworpen worden, en daarnaast ook hun offeranden verhinderd en belet worden, zo geschiedt zulks, ten einde uit hun boeken overal zou moge n blijken en bewezen worden, dat dit alles zo lang te voren al geprofeteerd en voorzegd is geweest, zodat men alzo niet heeft te menen of te achten, wanneer men wellicht ook in onze boeken zou mogen lezen, dat het door ons alzo verdicht of versierd is. Maar wat er volgt in het vijfde Boek, moeten wij nu mede eens gaan zien. Daarom zullen wij het nu hierbij laten en een einde maken aan onze uitvoerigheid en langheid.

AURELIUS AUGUSTINUS VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

BOEK 5

Oude uitgave 1646:

het eerste deel begint met boek 1 en eindigt met boek 5

HOOFDSTUK 1. DAT HET ROMEINSE RIJK EN ALLE ANDERE RIJKEN HUN OORZAAK NIET HEBBEN IN HET GEVAL OF IN DE GESTALTES VAN DE STERREN.

Aangezien buiten allen twijfel de volheid van die dingen, die men zou mogen wensen, het geluk is, hetwelk niet een godin, maar een gave Gods is, en aangezien er dus van de mensen geen God behoort gediend te worden dan die, welke hen gelukkig kan maken; zodat ook daarover met recht zou kunnen gezegd worden van het geluk zelf, indien het een godin was, dat men het alleen behoorde te eren. Bijgevolg laat ons nu zien, waarom God (die deze goederen kan geven, aan degenen, die niet goed en daarom ook niet gelukkig zijn) gewild heeft, dat het Romeinse Rijk zo groot en langdurig zou zijn. Voorwaar! dat die menigte valse goden, welke zij eerden, dat niet gedaan hebben, daarvan hebben wij reeds veel gezegd, en wanneer het ons dunkt, dat het te pas komt, zullen wij daarvan nog veel zeggen. En voorts, dat ook de oorzaak van de grootheid des Romeinse Rijk niet is gelegen noch in fortuna, dat is, in het geval, noch in fato, dat is, in een domme samen geketende onverbrekelijke orde van de bewegingen, werkingen en in vloeiingen van de Hemel en en sterren en andere tweede oorzaken, volgens het gevoelen of de mening degenen, welke die dingen zeggen te zijn fortuna, dat is, bij geval te geschieden, welke óf gene oorzaak hebben, óf wier oorzaken niet voortkomen uit een merkelijke orde, daar men reden van kan geven, en welke die dingen noemen fatalia, welke door een noodzakelijkheid van een zekere vaste orde buiten de wil Gods en van de mensen geschieden. Maar de menselijke Rijken (zeggen wij) worden gans en geheel gesteld door de Goddelijke Voorzienigheid; maar indien iemand dezelve op zodanige wijze gaat toe- eigenen aan het fatum, overmits hij bij het woord fatum verstaat niet anders dan Gods wil en Zijn macht, zo wensen wij, dat zulk een mens zijn mening behoudt en dat hij zijn tong verbetert. Want waarom zegt hij dat niet ten eersten, als hij hierna wel gaat zeggen, wanneer hem van iemand gevraagd wordt, wat hij bij fatum verslaat? Want de mensen in het algemeen, wanneer zij dit woord horen, zo verstaan zij bij hetzelve, volgens de gewone aangenomen manier van spreken, niet anders dan de kracht van de gestaltes van de sterren, gelijk dezelve is in de mens wanneer iemand geboren of ontvangen wordt. Deze gestaltes van de sterren zonderen enigen af van de wil Gods, terwijl enige anderen wederom daar tegen zeggen, dat zij hangt aan de wil Gods. Van deze twee zijn gans te verwerpen zij, welke menen dat de sterren zonder de wil Gods over ons besluiten, wat wij doen of niet doen zullen, welk goed wij zullen hebben, of wat kwaad wij zullen lijden. Deze zodanige mensen, zeg ik, behoort men af te houden en te weren van de oren van een iegelijk, niet alleen van hen, die de ware religie belijden, maar ook zelfs van hen, welke nog dienaars willen blijven van hun valse Goden, hoedanig dat ze zijn. Want dit gevoelen, wat brengt het anders uit, dan dat er gans geen God altoos geëerd en aangeroepen wordt? Hiertegen is onze tegenwoordige verhandeling niet ingesteld, maar tegen hen, welke zich stellen tegen de christelijke religie, omdat zij voorstaan hen, die zij goden menen te zijn. Zo dan, aangaande de anderen, welke de gestaltes van de sterren hangen aan de wil Gods, zodat al, wat de sterren enigszins besluiten, nl. hoe iemand is, en ook, wat voor goeds hem zal overkomen, of ook mede, welk kwaad hem zal gebeuren, dat alles hangt aan de wil Gods: tegen deze zeg ik, indien dat zo is, en indien zij menen, dal deze

sterren deze macht hebben gekregen van de allerhoogste macht, dat zij nl. met haar wil deze dingen zouden mogen besluiten, dat zij alsdan God groot ongelijk doen, omdat zij menen, dat (bij manier van spreken) in Gods aller-heerlijkste Raad en aller-schoonste Hof zeer schandelijke besluiten gemaakt worden, van zelfs de allermeeste boosheden en gruweten te doen, zodanige nl., dat, bijaldien enige aardse stad zulke dingen ergens ging besluiten, dat men dezelve te gronde zou omkeren door een algemeen oordeel en besluit van het menselijke geslacht. En voorts, indien men over 's mensen werken dusdanige Hemel se noodzakelijkheid stelt, welk oordeel over 's mens en daden wordt van God overgelaten, welke nochtans een Heere is beide van de sterren en van de mensen? Of zo zij wille n zeggen, dat de sterren geen macht ontvangen hebben van de opperste God, om zodanige dingen naar haar wil te besluiten, maar dat door dezelve in het indringen van zodanige noodzakelijkheden de bevelen Gods te enenmale vervuld worden, zo zeg ik, zal men dan zulk een gevoelen van God zelf hebben, hetwelk men zelfs gruwelijk acht te zijn, wanneer iemand het van de wil van der sterren gevoelt? Voorts, indien zij ook willen zeggen, dat de sterren gezegd worden zulke dingen meer te beduiden dan dezelve te werken, zodat die gestalte van de sterren in schijn is als een zekere spraak, voorzeggende de toekomstige dingen, en niet dezelve werkende. En voorwaar, dat is hét gevoelen geweest van enige mannen, die niet weinig geleerd waren. Maar de Mathematische waarzeggers plachten evenwel niet alzo te spreken, dat zij nl. als bij voorbeeld zouden zeggen: de, ster Mars alzo gesteld zijnde, betekent een doodslager, maar zij zeggen: zij maakt een doodslager. Maar laat ons hun toegeven, dat zij juist niet spreken zoals zij behoren te doen, en daarom, dat zij van de Filosofen een zekere regelmaat en manier van spreken behoorden te ontvangen, om alzo bekwaam te voorzeggen zulke dingen, als zij menen te kunnen vinden in de gestaltes van de sterren. Maar indien dat zo is, dat nl. de gestaltes van de sterren zekere duidingen hebben, hoe komt het dan, dat zij nooit enige reden hebben kunnen geven, waarom er zulke ongelijkheid en verscheidenheid is in het leven van de tweelingen, in haar werkingen, in haar uitkomsten, in haar neringen, kunsten, eer en staat, en voorts in alle andere dingen, behorende tot 's mensen leven, ja zelfs ook in de dood? Hoe komt het, dat in dit alles gewoonlijk zo grote verscheidenheid is, dat zoveel hetzelve belangt, vele vreemden hun meer gelijk zijn dan zelfs de tweelingen onder elkander, welke in de geboorte niet van een kleine tijd van de anderen verscheiden zijn geweest, en in de ontvangen door een bijslapen in één en hetzelfde ogenblik te samen en tegelijk voortgezaad zijn?

Hoofdstuk 2. VAN DE GELIJKE EN ONGELIJKE ZIEKTE VAN DE TWEELINGEN.

Cicero zegt, dal Hippocrates, de aller-vermaarde medicijnmeester, in zijn geschriften achtergelaten heeft, dat bij hem op een zekere tijd vermoed is geweest, aangaande twee broeders, alzo zij tegelijk ziek werden, en hun ziekte tegelijk op één tijd verzwaarde en tegelijk op één tijd wederom verlichtte, dat zij tweelingen moesten zijn. Hierover plagt Possidonius, een Stoischgezinde, zeer geneigd zijnde tot de voorzeggingen uit de sterren, daarentegen te beweren, dat zij op een en dezelfde gestaltes van de sterren geboren en op een en dezelfde gestaltes van de sterren ontvangen waren. Hierom meende de medicijnmeester, dat dat behoorde tot hun aller-gelijke temperamenten van de zelfde natuur. Dat zelfde heeft de filosoof, voorzegger zijnde uit de sterren, gemeend te behoren tot de gestaltes van de sterren, zodanig nl. als dezelve te dien tijde geweest was, toen zij geboren en ontvangen werden. In deze zaak is de medicijnen gissing veel aangenamer, en, als van nabij zijnde, ook veel gelovige, want zoals de ouders van temperament en natuur van het lichaam waren toen zij bij sliepen, zodanig temperament en zodanige zwakheid heeft lichtelijk kunnen overgezet worden op de eerste beginselen van de ontvangen kinderen, zodat hel ook geschied is, alzo zij te samen tegelijk uit het lichaam van hun moeder hun eerste wasdom ontvingen, dat zij met gelijke zwakheid geboren zijn. Daarna

zijn ze ook in één en hetzelfde huis, met één en dezelfde spijs en drank gevoed, aangaande hetwelk ook de Medicijn betuigt, dat de lucht, de gestaltes van de plaats en de kracht van het wateren mede zeer veel vermogen om het lichaam óf wél óf kwalijk te doen zijn. Daar benevens ook aan enerlei arbeid en oefeningen te samen gewend zijnde, zo kon mede daardoor geschieden, dat zij zulke gelijke lichamen hadden, zodat zij op één tijd en om enerlei oorzaak, te samen en tegelijk bewogen werden, om krank en ziek van lichaam te zijn. Maar de gestaltes van de Hemel en van de sterren, zodanig nl. als die geweest is, toen zij ontvangen of geboren zijn, tot deze gelijkheid van ziekte te willen trekken, ik weet niet, wat dat voor een vreemdheid is, omdat er zoveel schepselen van aller-verscheidene geslachten, en van aller-verscheidene genegenheden en uitkomsten op één tijd, en op één aarde van één en hetzelfde landschap, en ook onderworpen zijnde één en dezelfde Hemel, tegelijk konden ontvangen en geboren worden. Daar benevens hebben wij ook zelfs enige tweelingen gekend, welke niet alleen verschillend handelden, maar daarenboven ook aan ongelijke ziekten, onderworpen waren en op verschillende wijzen stierven, van hetwelk Hippocrates, naar mij dunkt, zeer lichtelijk reden zou kunnen gegeven hebben, nl. dat door hun verschillende spijzen en oefeningen van het lichaam, welke zij verkozen hebben. niet door enig temperament, maar door de wil van hun gemoed, hun deze verschillende ziekten en zwakheden hebben kunnen overkomen. Maar Possidonius of enig ander drijver van de besluiten van de sterren, indien hij het verstand van de ongeleerde, in dingen, die zij niet weten, niet wil bedriegen, zo zal het mij zeer verwonderen of hij ook hier iets zou kunnen vinden om nog wat te zeggen, want hetgeen zij pogen bij te brengen aangaande die kleinen tussentijd, die de tweelingen hadden toen zij geboren werden, ten aanzien van het verschillend delen van de Hemel, daar de tekening van het uur, hetwelk zij het geboorte uur noemen, gesteld wordt, dat vermag niet teweeg te brengen zodanige verscheidenheid als er wel gevonden wordt in de willen, daden, manieren en gevallen van de tweelingen; of indien het dat vermag, zo vermag het meer, zodat het te verwonderen, is, dat zodanige tweelingen nog een edelheid van het geslacht en een en dezelfde onedelheid behouden, wier allergrootste verscheidenheid zij nergens anders in stellen dan in ieders geboorte uur. Indien het dan geschiedt, dat de een na de ander zo haastig geboren wordt, dat er genoegzaam hetzelfde inzicht van de Hemel, en ten nauwste één en hetzelfde gedeelte van het geboorte uur blijft, zo vereis ik dan, dat alles in zodanige tweelingen gelijk zal zijn, hetwelk in gene tweelingen kan gevonden worden. En hier en tegen, indien het lang vertoeven van de navolgende vrucht het inzicht van de Hemel verandert, zo vereis ik onderscheidene ouders, die de tweelingen niet kunnen hebben.

Hoofdstuk 3. VAN DE VOND, DIE DE MATHEMATISCHE WAARZEGGER NIGIDIUS OP DE VRAAG VAN DE TWEELINGEN BIJGEBRACHT HEEFT, GENOMEN ZIJNDE VAN HET RAD EENS POTTENBAKKERS.

Daarom te vergeefs wordt hier ook bijgebracht die vermaarde vond van het rad eens pottenbakkers, die men zegt, dat Nigidius, zijnde met deze vraag voor het hoofd geslagen en die willende beantwoorden, bijgebracht beeft, waarom hij ook genaamd is geweest de pottenbakker. Deze zelfde, alzo hij ook een zekere tijd het rad van een pottenbakker met alle macht zeer snel omgedraaid had, en daarenboven terwijl het omliep, met alle haast door een inktstreek tweemaal daarop geslagen had, zo is het geschied, dat daarna die tekenen, welke hij met ophouden van de beweging geslagen had, bevonden zijn in het uiterste van het rad gene kleine ruimte van elkander te verschillen. Alzo mede ook, zei hij, in die snelle omdraaiing van de Hemel, al is het ook, dat de een na de ander met zulke rasheid geboren wordt als ik het rad tweemaal geslagen heb, evenwel is er in het verschil van de Hemel groot onderscheid. Daarom alhier is het in gelegen, wilde hij zeggen, aangaande die verscheidenheden, welke men zegt te zijn in de manieren, in de gevallen en uitkomsten van de tweelingen. Maar dit zijn bewijs en gedichtsel is zieker en brozer dan

zelfs die vaten, welke door de omdraaiing van het rad gemaakt worden. Want indien daar straks zulk een onderscheid is in de Hemel, zodat men door de gestaltes van de sterren niet kan begrijpen, waarom de één van de tweelingen erfenis ontvangt en de ander niet; waarom durven dan anderen van diegenen, welke geen tweelingen zijn, zo wanneer zij de gestaltes van de sterren ingezien hebben, zodanige dingen zo stout zeggen behoren tot die geheimenis van die geboren tijd, die niemand kan begrijpen, en die niemand kan aantekenen op de juiste ogenblikken in welke de mensen geboren worden? Indien zij hierop zeggen, dat zij deze dingen daarom in de geboorte uren van anderen voorzeggen; overmits hetgeen zij ze ggen, dingen zijn, die tot breder en ruimer begrijp van tijden behoren. Maar de ogenblikken (zeggen zij) van de aller-kleinste gedeelten van de tijden, welke de tweelingen onder elkander kunnen hebben wanneer zij geboren worden, worden toegeëigend tot de aller-kleinste zaken, vanwege welke de Mathematische waarzeggers niet plachten aangesproken noch gevraagd te worden. Want wie zal vragen, zeggen zij, wanneer hij zal zitten, wanneer hij zal wandelen, wanneer of wat hij ook zal eten? Maar wat zeggen is dit? Zeggen wij zodanige dingen, wanneer wij in de manieren, werken, gevallen en uitkomsten van de tweelingen zeer vele en gans verscheidene dingen aanwijzen?

Hoofdstuk 4. VAN DE TWEELINGEN EZAU EN JACOB, WELKE ZEER ONDERSCHEIDEN WAREN IN HUN MANIEREN EN HANDELINGEN.

In verleden oude tijden onzer vaderen zijn er twee tweelingen (om van enige vermaarde en bijzondere te spreken) zo dicht na elkander geboren, dat de laatste de verzen van de voeten hield van de eersten. In hun leven en in hun manieren is echter zulk een groot onderscheid geweest, en daar benevens zulk een verschil in hun handelingen en zulk een ongelijkheid in de liefde van hun ouders, dat zelfs ook dit kleine verschil van tijd hen onder elkander tot vijanden maakte. Als wij dit verhalen, wordt dan daarmede gezegd, dat, terwijl de éne wandelde, de andere zat, en terwijl de éne sliep, de andere waakte, en terwijl de éne sprak, de andere zweeg? Dit zijn dingen, behorende tot die kleinigheden, welke van die niet kunnen begrepen worden, welke zodanige gestaltes van de sterren, op welke een ieder geboren wordt, schrijven, van welke in het algemeen de Mathematischen gevraagd worden. Want één van deze twee heeft gediend om loon, en de andere heeft niet gediend, de éne werd door zijn moeder bemind, en de andere werd niet bemind, de éne heeft die ere, die zeer groot bij hen gehouden werd; verloren, en de andere heeft die verkregen. En aangaande hun huisvrouwen, hun kinderen en hun dingen, welk een verscheidenheid!

Hoofdstuk 5. OP WELKE WIJZE DE MATHEMATISCHE WAARZEGGERS KUNNEN OVERTUIGD WORDEN, DAT ZIJ EEN IJDELE WETENSCHAP HEBBEN.

Zo dan, indien dit alles behoort tot die kleine gedeelten van de lijden, welke de tweelingen onder elkander hebben, zodat aan dezelve de gewone gestaltes van de sterren niet toegeschreven kunnen worden, waarom zegt men dan zodanige dingen, wanneer zij van enige andere lieden de gestaltes in de sterren zien? Indien zij hierop zeggen, omdat dezelve geenszins behoren tot de kleine onbegrijpelijke gedeelten van de tijden, maar tot de groter onderscheiden van de tijden, welke waargenomen en aangemerkt kunnen worden, wat heeft dan hier te doen dat lemen rad van de pottenbakkers? Voorwaar anders nergens om, dan opdat de mensen, hebbende een lemen hart, roede rondom in een werveldraai zouden gedraaid worden, teneinde alzo bij hen de ijdelspreking van de Mathematische waarzeggers niet zou bekend noch gevonden worden. En wat hebben ook hier te doen die gebroeders, wier beider ziekte Hippocrates naar de medicijnkunst inziende, vermoed heeft uit de bemerking, dal hun beider ziekte op één tijd en tegelijk zwaarder en lichter werd, dat zij tweelingen waren? Voorwaar deze zelfde broeders wederleggen zij niet genoegzaam, die aan de sterren willen toeschrijven, wat uit hun gelijke temperamenten voortkomt. En waarom is het, dat zij beide tegelijk, en niet de éne voor en de andere na, ziek geworden

zijn, gelijk zij geboren waren, want zij konden niet beide tegelijk geboren worden. Of indien zulks, te weten dat zij op verscheiden tijden geboren zijn, geen werking noch kracht daarin gaf, dat zij daarom op verschillende tijden ziek zouden knoeten zijn? Waarom zeggen zij dan, dat de verscheidenheid van de tijd, waarop men geboren wordt, kracht heeft tot zoveel verscheidenheden van alle andere dingen? Waarom hebben zij op verscheiden tijden uitlandig kunnen zijn? Waarom op verscheiden tijden huisvrouwen kunnen trouwen en op verscheiden tijden kinderen kunnen telen en veel meer andere dingen kunnen doen? Is het, omdat zij op onderscheiden tijden geboren zijn? Zeer wel! Hoe komt het dan, dat zij om dezelfde reden niet op verscheiden tijden ziek hebben kunnen zijn? Want indien de ongelukkige tijd van de geboorte het inzicht van de Hemel veranderd heeft, zodat hetzelve ongelijkheid in alle andere zaken gebracht heeft, waarom is door de gelijkheid des tijd in de ontvangenis dezelfde gelijkheid des tijd in de ziekten alleen gebleven? Of wilt gij zeggen, omdat de fatale besluiten van de sterren, aangaande de ziekte, in de ontvangenis gelegen zijn, en de totale besluiten, aangaande alle andere dingen, in de geboorte gezegd worden gelegen te zijn, zo behoren zij dan niet toe te gaan, wanneer zij in het geboorte uur inzien de gestaltes van de sterren, dat zij alsdan iets van de ziekten van de mensen zouden voorzeggen, alzo zij de ure van de ontvangenis, die zij daarvan behoren in te zien, niet kunnen vinden. Maar indien zij daarom de ziekten voorzeggen, zonder eens in te zien het Hemel gezicht van de ure van de ontvangenis, uit oorzaak dat dat de kleinste ogenblikken, op welke de lieden geboren worden, te kennen geven, hoe zouden zij dan aan ieder van deze tweelingen in het bijzonder uit zijn geboorte uur kunnen voorzegd hebben, wanneer hij ziek zou worden, naardien de ander, die niet had hetzelfde geboorte uur, tegelijk met hem moest ziek zijn? Daarna vraag ik verder, indien daar zodanig verschil des tijd is in de geboorte van de tweelingen, dat overmits de verscheiden inzichten van de Hemel daarom ook bun de gestaltes van de sterren verscheiden moeten zijn, en dien ten gevolge ook verscheiden moeten zijn al de oordeeltekenen van de Hemel, in welke zulk een kracht gesteld wordt, dat daarvan naar gelegenheid ook verscheiden fatale werkingen en in vloeiingen van de sterren moeten volgen; waardoor heeft dan dat kunnen geschieden, omdat hun ontvangenis geen verschillenden tijd heeft kunnen hebben? Of is het alzo, dat twee op één ogenblik tijd ontvangen zijnde, ongelijke fatale werkingen konden hebben vanwege hun geboorte? Indien dat zo is, waarom kunnen dan ook niet twee, op één ogenblik tijd geboren zijnde, ongelijke fatale beleidingen van hun leven en sterven hebben? Want nademaal niet geschiedt daar nl. twee op één ogenblik ontvangen zijn, dat dat verhindert, dat de een vóór, de andere na geboren wordt, waarom zou het dan moeten geschieden, wanneer daar twee op één ogenblik tijd geboren worden, dat daar iets zou zijn, hetwelk zodanige kracht zou hebben om te beletten, dat de een vóór en de andere na niet zou kunnen sterven? Voorts, indien ook de ontvangenis, op één ogenblik geschied zijnde, toelaat dat de tweelingen zelfs in de buik van de moeder verscheiden gevallen kunnen hebben, waarom zou dan de geboorte, op één ogenblik van gelijken geschied zijnde, mede niet kunnen toelaten, dat twee mensen, alzo geboren zijnde, verscheiden gevallen op aarde zouden mogen hebben? Maar eindelijk, opdat alle gedichtselen van deze kunst, of veel meer van deze ijdelheid, geheel weggenomen mogen worden, hoe komt het, dat zij, die op één tijd en onder een en dezelfde gestaltes van de Hemel ontvangen zijn, verscheiden fatale in vloeiingen hebben, welke hun brengen tot de geboorte op verscheiden uren? En indien dat zo is, zou het dan mede niet kunnen geschieden, dat die tweede, die op één ogenblik des tijd en onder een en dezelfde gestaltes van de Hemel van twee moeders tegelijk geboren zijn, dat zij ook zodanige verscheiden fatale in vloeiingen van de sterren kunnen hebben, welke hun tot verscheiden noodzakelijkheden beide van leven en sterven zullen brengen? Of wilt gij zeggen, dat zij, die eerst ontvangen zijn, nog geen fatale in vloeiingen over hun natuur hebben, zodat zij die niet eer kunnen hebben vóór zij geboren zijn? Waartoe strekt het dan, dat zij zeggen, indien het uur van de ontvangenis kon gevonden worden, dat dan vele dingen bij hen kunnen voorzegd worden? Hierover is ook

bij enigen deze spreuk verhaald, dat er een wijze is geweest, die een zeker uur verkoos op hetwelk hij bij zijn huisvrouw sliep, menende, dat hij daardoor een wonderlijker zoon zou telen, waarover ook van gelijken dit bijgebracht wordt hetgeen Possidonius, een groot sterrenkundige, en daar benevens ook een groot Filosoof, geantwoord heeft, van die tweelingen, welke tegelijk ziek waren, nl. dat dat geschiedde, omdat zij op één tijd geboren en op één tijd ontvangen waren. Want hierom voegde hij daar Lij van de ontvangenis, opdat men hem niet zou voorwerpen, dat zij juist op de zelfden tijd niet hadden kunnen geboren worden, omdat hij daartegen zei, dat het gans zeker was, dat zij op één tijd ontvangen waren, teneinde hij alzo, dat ze tegelijk en op één tijd tezamen ziek waren, reden zou geven, niet van de aller-naaste gelijke tempering van de lichamen, maar opdat hij ook de gelijkheid van hun ziekte zou vinden aan de knoopingen van de sterren. Indien dan in de ontvangenis zulk een kracht is tot gelijke fatale in vloeiingen van de sterren, zo kunnen door de geboorte die fatale in vloeiingen niet veranderd worden. Of indien in de tweelingen de fatale orde van de werkingen van de sterren daarom veranderd wordt, omdat zij op verscheiden tijden geboren worden, waarom zullen wij niet liever bedenken, dat deze fatale orde tevoren reeds alzo veranderd is geweest, ten einde zij nl. op verscheiden tijden zouden geboren worden. Want hoe anders? Zal na zodanig zeggen de wil van hen, die leven, dan mede niet mogen veranderen de fatale orde hunner geboorte, omdat het vóór en nakomen dergenen die geboren worden, verandert de fatale orde hunner ontvangenis?

Hoofdstuk 6. VAN TWEELINGEN VAN ONGELIJKE BEELDTENNIS, DE een ZIJNDE EEN KNECHT OF ZOON EN DE ANDER EEN MEISJE OF DOCHTER.

Dikwijls evenwel gebeurt het zelfs in de ontvangenis van de tweelingen, alwaar zij beide één en dezelfde ogenblikken van de tijden hebben, dat onder een en dezelfde dusdanige onveranderlijke en fatale (zoals zij het noemen) gestaltes van de sterren, het een kind een knecht ontvangen wordt en het andere een meisje. Want wij hebben zelfs tweelingen gekend van verscheiden beeldtenissen, beide nog levende, en beide zijn zij ook fris in hun leven. Dezen, hoewel zij gelijke gedaanten van lichamen hebben, nl. voor zoveel als mogelijk is te geschieden in ongelijke beeldtenis; evenwel zijn zij in handeling en beleiding van hun levens zó gans ongelijk, dat behalve de oefeningen en daden, in welke de vrouwelijke van de mannelijke noodzakelijk moeten verschillen, dat hij in het ambt van Pagie of medeloper de krijg volgt, en is bijna altijd van huis en buiten 's land; maar zij wijkt van haar vaderland niet, noch ook van haar eigen landen en velden. Daarenboven, wat nog ongelooflijker is, indien nl. dusdanige fatale noodzakelijkheden van de sterren geloofd worden; maar nochtans geenszins is te verwonderen, indien de willen van de mensen geacht worden, en ook aanmerking op de bijzondere gaven Gods genomen wordt. Hij is gehuwd, zij is een geheiligde maagd; hij heeft een menigte kinderen geteeld, zij is nog niet gehuwd. Maar u zult zeggen, dat de kracht van de verschillende geboorte ogenblikken zeer veel vermag. Maar dat dat volstrekt niets te beduiden heeft, heb ik al overvloedig genoeg bewezen en verhandeld. Maar het zij hoe het zij, nochtans willen zij, dat hetzelve in de voortkomst kracht heeft. Maar hoe is het dan in de ontvangenis, alwaar het kennelijk is, dat er niet meer dan één bijslaping gewrocht heeft? Want zodanige kracht heeft de natuur, dat, wanneer een vrouw ontvangen heeft, zij daarna daar boven op gene andere vrucht kan ontvangen; waaruit dan noodzakelijk volgt, dat dezelfde ogenblikken van de ontvangenis in de tweelingen zijn. Maar mogelijk meent gij, overmits zij op verschillende ogenblikken en inzichten van de Hemel geboren worden, dat zij dan, als zij geboren worden, het een in een knechtje en het andere in een meisje veranderd zou worden; want dat zou zo gans vreemd niet gezegd worden, nl. dat de aanblazingen van de sterren alleen kracht hebben tot de onderscheidingen van de lichamen, tegelijkertijd wij zien, dat volgens het aankomen en vertrekken van de zon de tijden van het jaar zelfs veranderd worden, en gelijk wij zien, dat

volgens het toe- of afnemen van de maan enige dingen vermeerderd of verminderd worden, gelijk de kreeften, genaamd echini, en ook de mosselen, en verder ook de wonderlijke getijden van de Oceaan. Maar evenwel kunnen de willen van ons gemoed geenszins onder de gestaltes van de sterren gesteld worden. Daarom vermanen zij ons, nademaal zij ook onze daden daaraan pogen te hangen, dat wij dat hun moeten vragen, waarvan zij zelfs in het lichaam geen rekenschap weten te geven. Want wat is er zo zeer tot het lichaam behorende als de onderscheiding van de beeldtenis van het lichaam? En evenwel onder één gestaltes van de sterren hebben tweelingen van ongelijke beeldtenis kunnen ontvangen worden. Zo dan, wat kan er dwazer gezegd of geloofd worden, dan dat de gestaltes van de sterren, welke dezelfde op het uur van de ontvangenis in beiden is geweest, niet heeft kunnen teweeg brengen, dat iemand gene verschillende beeldtenis van zijn broeder kon hebben, met wie hij één en dezelfde gestaltes van de sterren gehad heeft. En hier en tegen, dat de gestaltes van de sterren, welke op het geboorte uur van hen, die geboren werden, geweest is, teweeg heeft kunnen brengen, dat de een van de ander zoveel verschilde in maagdelijke heiligheid en eerbaarheid?

Hoofdstuk 7. VAN HET VERKIEZEN VAN DE een DAG BOVEN DE ANDERE, OM OP DEZELFDE EEN HUISVROUW TE TROUWEN, OF OM OP DEZELFDE IETS IN HET VELD TE PLANTEN OF TE ZAAIEN.

Maar wie zal dat ook kunnen verdragen, dat zij naar het verkiezen van de dagen zich zelf ook verdichten zekere nieuwe, eigen gezette fatale orde over hun daden? Want, zeggen zij, hij was niet geboren, teneinde hij een wonderzoon zou hebben, maar veel meer, opdat hij een verachte zoon zou telen, en daarom heeft de geleerde man een zeker uur verkoren, op hetwelk hij zich met zijn huisvrouw zou vermengen. Voorwaar, dit zo zijnde, heeft hij zich zelf een nieuw eigen gezet en besluit gemaakt, hetwelk hij tevoren niet had en uit kracht van zijn eigen besluit is dat een zodanige fatale order beginnen te worden, welke nochtans in zijn geboorte niet geweest was. O! bijzonder uitzinnigheid en dwaasheid, men verkiest een zekeren dag op welke men een vrouw trouwt. Ik geloof daarom, overmits zij willen zeggen bij al dien er zodanige verkiezing niet geschiedt, dat dat kan voorvallen of komen op zodanige dag, welke niet goed is, en daarom, dat dezelve ongelukkig zou kunnen getrouwd worden. Indien dat zo is, waar blijft dan, wat de sterren ten aanzien van hem besloten hebben, toen hij geboren werd? Of is het zó, dat de mens kan veranderen, wat hem toe geschikt is door de keuze van de dag? En daarentegen, hetgeen hij zelf door middel van de verkiezing van de dag besloten heeft, dat het van gene andere hogere macht kan veranderd worden? Daarna, indien alleen de mensen, en niet alles wat onder de Hemel is, onder de gestaltes van de sterren staan, waarom verkiezen zij dan sommige dagen als geschikt tot de plantingen van wijngaarden, of bomen, of een ander gewas, en sommige dagen als geschikt voor de beesten, om ze óf te temmen óf bij hun mannetjes toe te laten, teneinde alzo de merriepaarden en koeien zouden mogen bevrucht worden, en dergelijke dingen meer? Indien zij willen zeggen, dat de uitgekozen dagen daarom kracht hebben in deze dingen, omdat de gestaltes van de sterren heerst over alle aardse dingen, hetzij dat ze leven, hetzij dat ze niet leven, naar de verscheidenheden van de veranderingen van de tijden. Laat zij dan hiertegen bemerken, hoe er ontelbare schepselen op één en hetzelfde ogenblik des tijd óf geboren worden óf voortkomen, óf beginnen, welke ieder zo menige en zo verschillende uitkomsten hebben, dat zij deze waarnemingen genoegzaam zelfs voor de kinderen ten spot stellen. Want wie is zó uitzinnig, dat hij zou durven zeggen, dat alle bomen, alle kruiden, alle beesten, kruipende dieren, vogelen, vissen, wormen, ieder bijzonder, verschillende ogenblikken hebben van hun geboorte en voort komst? Nochtans zo zijn ook de mensen gewoon, om de wetenschap van sommige Mathematische waarzeggers te beproeven, aan hen te brengen enige gestaltes van de sterren van sommige onredelijke dieren, wier voort komst zij binnenshuis zeer naarstig waargenomen hebben om deze

beproeving te doen. En alzo is het, dat zij die Mathematische waarzeggers voor de besten houden, welke, als zijde gestaltes ingezien hebben, weten te zeggen, dat er geen mens, maar een beest geboren is. Daarenboven durven zij ook zeggen hoedanig beest, of het bekwaam is tot wolwerk, of tot trekking en voering, of tot de ploeg, of tot bewaring van het huis; want zij worden ook beproefd zelfs tot de fatale besluiten over de honden. Ondertussen over dit alles antwoorden zij met een grote toestemming en geroep van ieder, die zich daarover zeer verwondert. Zo dwaas en uitzinnig zijn de mensen, dat zij menen, wanneer er een mens geboren wordt, dat de voort komst van alle andere dingen alzo belet wordt, dat te samen met hem onder één en hetzelfde gewest van de Hemel zelfs niet een vlieg zou kunnen voortkomen. Want indien zij toelaten, dat er tegelijk een vlieg zou kunnen voortkomen, zo volgt hierop zodanige besluitreden, welke hen, bij trappen allengs opklimmende, van de vliegen zal brengen tot de kemeldieren en olifanten. Verder schijnt het, dat zij ook dit niét willen bemerken, nl. wanneer er een zekere dag uitgekozen is om het veld te bezaaien, dat dan zoveel korreltjes tegelijk in de aarde komen, tegelijk ook spruiten, en met een uitgedrongen gewas tegelijk ook loof krijgen, tegelijk spillen en dik worden, en tegelijk wit worden; en dat evenwel van die aren, welke van gelijke ouderdom zijn mét de anderen en van gelijke uitspruiting en wasdom, sommige van de branddauw bevangen en tot brandaren verteerd worden, en sommige van de vogelen uitgepikt- en andere van de mensen afgeplukt worden. Hoe zullen zij het hier maken? Zullen zij zeggen, dat deze aren een andere gestaltes van de sterren gehad hebben, van welke zij zo verschillende uitkomsten zien? Of zullen zij veel liever laten, voortaan enige dagen tot deze zaken uit te kiezen, en alzo zeggen, dat dezelve niet behoren tot enig Hemel s besluit, zodat zij alleen de mensen onder de sterren willen stellen, wie nochtans alleen op aarde God gegeven heeft een vrije wil? Dit dan alles wel bemerkt zijnde, zo wordt niet te onrechte geloofd, nademaal de sterrenkijkers vele waarachtige dingen zeer wonderbaar antwoorden, dat dat geschiedt door heimelijke inblazing van de Geesten welke niet goed zijn, van wie arbeid en naarstigheid daartoe strekt, dat zij deze valse en schadelijke meningen van de fatale besluiten van de sterren zouden mogen indrukken en bevestigen in de gemoederen van de mensen. Dit alles geschiedt geenszins door enige kunst van aanmerking of inzage van het geboorte uur en de oordeeltekenen van de Hemel, omdat er gene zodanige kunst is.

Hoofdstuk 8. VAN HEN, WELKE NIET DE GESTALTES VAN DE STERREN, MAAR DE SAMEN KETENING EN SAMEN BINDING VAN DE OORZAKEN, HANGENDE AAN DE WIL GODS, DE NAAM FATUM GEVEN.

Maar zij, welke niet de gestaltes van de sterren, tegelijkertijd wanneer er iets ontvangen, of geboren of begonnen wordt, maar de orde en samen binding van alle oorzaken met elkander, door welke al wat er geschiedt, voorkomt, met de naam fatum noemen, met dezen hebben wij niet veel moeite te maken, noch te twisten over het geschil van het woord, nademaal zij zelfs de orde van de oorzaken en de samen binding van de zelfde toeschrijven aan de wil en de macht van de aller-opperste Gods, van wie allerbest en aller-waarachtigst geloofd wordt, dat Hij alle dingen weet eer zij geschieden, en daar benevens, dat Hij de dingen niet zonder orde en besluit laat; Hij, zeg ik, van wie alle machten zijn, hoewel van Hem alle willen niet zijn. Zo dan dat deze lieden voornamelijk de wil zelfs van de aller-opperste Gods, Wiens kracht zich onoverwinnelijk uitbreidt, fatum noemen, dat wordt aldus bewezen uit de navolgende gedichten, welke, zo ik mij niet vergis, van Anneus Seneca zijn. Leid mij, Gij Vader hoog, Gij heersend Heere verheven, Daar Gij mij hebben wilt, U volg ik zonder sneven, Maar of ik ook niet wou, nochtans ik volgen moet, En het zelfs doen tegen wil, dat God mij werken doet. Het fatum de mens leidt, die zelf wil zeer goedig, Het fatum de mens trekt, die niet en wil onvroedig. Hier zien wij zeer klaar, dat hij in de laatste gedichten dat fatum noemt, hetwelk hij boven genoemd had de wil van de Hoge

Vader, dien hij bereid is te gehoorzamen, opdat hij alzo willig mag geleid worden, om niet mitsdien onwillig getrokken te worden, omdat de fata diegene zelf wil leiden, en niet wil trekken. Insgelijks komen ook overeen met dit gevoelen die Homerische gedichten, welke Cicero in het Latijn overgezet heeft, waarvan de inhoud aldus luidt: 's Mensen gemoeden zijn, gelijk de Heere ras, Die zelfde hebben wil, Hij buigt haar wel te pas. Maar in deze verhandeling zou het poëtische zeggen geen aanzien hebben. Maar aangezien hij zegt, dat de Stoischgezinden, welke de kracht van dit fatum stellen, deze gedichten uit Homerus plachten te gebruiken, zo wordt aldaar gehandeld, niet van het gevoelen van dezen poëet, maar van het gevoelen dezer filosofen, nademaal door die gedichten, welke zij in hun onderhandeling bij brengen, welke zij van het fatum onder elkander hebben, openlijk genoegzaam verklaard wordt, wat zij het fatum achten te zijn, want zij noemen het Jupiter, die zij menen te zijn de opperste God, van wie zij zeggen de samen binding van de fata, dat is, de onverbrekelijke samen geketende orde van de beide oorzaken te hangen.

Hoofdstuk 9. VAN GODS VOORWETENDHEID, EN VAN DE VRIJE WIL VAN DE MENSEN, TEGEN DE BESCHRIJVING VAN CICERO.

Deze Stoïsch-gezinde poogt Cicero te weerleggen, maar ondertussen dat willende doen, meent hij, dat hij niets in dat tegen hen vermag, tenzij dat hij wegneemt alle voorzeggingen van toekomstige dingen, welke hij op deze wijze arbeidt weg te nemen, nl. dat hij ontkent, dat er enige wetenschap is van de toekomstige dingen; met alle macht zoekt hij te beweren, dat er gans gene wetenschap is van toekomstige zaken noch in God, noch in de mensen, en daar benevens, dat er ook gans van geen dingen enige voorzegging is. Alzo zien wij, dat hij alhier ontkent zelfs de voorwetenschap Gods, en daarenboven poogt hij ook te niet te doen met ijdele redenen al die klare Profetieën, welke zelfs lichter zijn dan de dag, stellende tegen dezelve enige goddelijke voorzegging, welke, zoals hij zegt, lichtelijk kunnen weerlegd worden, hoewel hij zelf nochtans dezelve niet tenietdoet noch weerlegt. Maar ondertussen loopt zijn reden bijzonder op het wederleggen van de voorzeggingen van de Mathematische waarzeggers, hetwelk hij ligt doen kan, omdat zij waarlijk zó zijn, dat zij zichzelf genoegzaam omstoten en weerleggen. Nochtans zijn zij , welke de fata, dat is, de besluiten van de sterren stellen, veel verdraaglijker dan deze, welke wegneemt zelfs in God de voorwetenschap van de toekomstige dingen, want te belijden, dat er een God is, en Hem te ontnemen, dat Hij de toekomstige dingen weet, is een merkelijke en openbare uitzinnigheid en razernij, hetwelk hij zelf ook wel zag, waarom hij ook gepoogd heeft hetzelfde te zeggen, hetwelk die dwazen zeggen, van wie geschreven is (Psalm 14:1, 53:5) de dwazen spreken in hun harten: daar is geen God. Maar dit heeft hij in zijn eigen persoon niet durven zeggen, want hij zag hoe hatelijk en onaangenaam dat bij ieder was. Daarom heeft hij Cottam quansuis in zijn reden ingevoerd, doende hem spreken en onderhandelen van deze zaak tegen de Stoischgezinde in zijn boeken van de natuur van de Goden. Nochtans eindelijk heeft hij liever zijn vonnis willen geven voor Lucilio Balbo, wien hij de zijde van de Stoischgezinde gaf te beantwoorden, dan voor Cotta, welke wilde doordrijven dat er gans geen Goddelijke natuur was. Nochtans in zijn boeken van de voorzeggingen van de toekomstige dingen bestrijdt hij openbaar in eigen persoon de voorwetenschap van de toekomstige dingen, hetwelk hij geheel schijnt te doen, omdat hij niet inwilligt enig fatum of vaste orde van de tweede oorzaken, en alzo verliest de vrijen wil. Want hij meent, wanneer er toegelaten wordt de wetenschap van de toekomstige dingen, dat daaruit het fatum, dat is, een onveranderlijke orde van de tweede oorzaken zó zeker moet volgen, dat men het gans niet zou kunnen ontkennen. Maar het zij zo als het zij met al die zware en duistere twisten en verwarde onderhandelingen van de filosofen: wij ondertussen, gelijk wij de oppersten en waren Go d belijden, alzo belijden wij ook Zijn wil en Zijn opperste macht en vóórwetendheid. Daarom vrezen wij niet eens, dat wij niet met ons willen zouden doen, hetgeen wij met onze wil doen, overmits nl. Hij, Wiens voorwetenschap niet bedrogen kan

worden, tevoren geweten heeft, dat wij dat zouden doen, hetwelk Cicero nochtans gevreesd heeft, waarom hij ook bestreed de voorwetenschap. Insgelijks hebben ook de Stoischen dit gevreesd, zodat zij daarom gezegd hebben, dat niet alles door noodzakelijkheid geschiedt, hoewel zij beweerden, dat alles door fatum, dat is, door een samen geketende orde van de tweede oorzaken geschiedde. Maar laat ons zien, wat het is, dat Cicero gevreesd heeft in de voorwetenschap van de toekomstige dingen, dat hij daarover met zijn afgrijselijke en vervloekte redestrijd gepoogd heeft haar te niet te doen en om te stoten. Dit nl., bijaldien alle toekomstige dingen tevoren geweten zijn, dat zij dan in zulk een orde zullen komen gelijk dezelve van tevoren geweten zijn, dat zij zouden komen. En indien zij in zodanige orde zullen komen, volgt daaruit, dat er bij de vóórwetende God een zekere orde van de dingen is. En zo er een zekere orde van de dingen is, is er ook een zekere orde van de oorzaken; want er kan niets geschieden zonder oorzaak. Voorts, zo er een orde van de oorzaken is, volgens welke alles gebeurt, zo volgt daaruit, zegt hij, dat al de dingen welke geschieden, door het fatum gebeuren. Indien dit alzo is, zegt hij voorts, zo is er niets in onze macht en daar is gene vrijheid van wil. Indien wij dit toegeven en bekennen, zegt hij, zo is het dan, dat het gehele menselijk leven omgekeerd en teniet gedaan wordt; tevergeefs worden daar wetten gegeven, tevergeefs doet men bestraffingen, prijzen, misprijzen en vermaningen, en door gene gerechtigheid worden aan de goede beloningen gegeven en aan de kwade straffen gedaan. Daarom, opdat dan hieruit niet zouden volgen zulke onbetamelijke vreemde en schadelijke dingen voor 's mensen zaken, zo wil hij, dat er geen voorwetenschap van de toekomstige dingen zij. Hierover brengt Cicero alhier zijn godsdienstig gemoed in zodanige engten, dat hij één van beiden moet kiezen, óf dat er wat gelegen is in onze wil, óf dat er voorwetenschap is van de toekomstige dingen, want hij meent, dal, het beide niet te gelijk kan zijn, nl. bijaldien men het een zegt, dat dan het andere ontkend wordt, bv. indien wij verkiezen de voorwetenschap van de toekomdingen, dat dan weggenomen wordt de vrijheid van de wil. En daarentegen, indien wij verkiezen de vrijheid van de wil, dat dan weggenomen wordt de voorwetenschap van de toekomstige dingen. Daarom hij, zijnde als een groot en geleerd man, en daarenboven ook zeer veel en zeer wijselijk het voordeel van 's mensen leven alleszins zoekende, heeft van deze twee gekozen de vrije verkiezing van de wil. En opdat hij dat zou mogen staande houden, heeft hij ontkend de voorwetenschap van de toekomstige dingen, en over dat aldus de mensen willende vrij maken, zo maakt hij hen ondertussen gruwelijke heiligschenders en lasteraars van God. Maar een oprecht godvruchtig en godsdienstig gemoed verkiest beide, belijdt beide en bewijst beide met een oprecht geloof van de godvruchtigheid, Hoe kan dat zijn, zegt hij? Want indien er voorwetenschap is van de toekomstige dingen, zo volgen dan ook in diezelfde voorwetenschap al die dingen, welke met elkander samen gehecht en samen verbonden zijn, tot dat men ten laatste zó ver komt, dat er niets is in onze wil. En wederom daarentegen, indien er iets is in onzen wil, zo kan men met dezelfde trappen en orde weder opwaarts lopen totdat men eindelijk daartoe komt, dat er gene voorwetenschap is van de toekomstige dingen. Want de opklimming en wederkeer is door alle zaken op deze manier, nl. indien er vrijheid van wil is, geschieden niet alle dingen door fatum, of door een samen geketende orde van de tweede oorzaken. En indien niet alles door fatum geschiedt, zo is er ook van alles gene zekere orde van de oorzaken. En indien er van alles gene zekere orde van de oorzaken is, zo is er ook gene zekere orde van de dingen bij de vóórwetende God, omdat zij anders niet kunnen geschieden dan door het voorgaan en werken van de oorzaken. En voorts, indien daar geen zekere orde is bij de vóórwetende God, zo komen dan ook alle dingen niet alzo noch op zodanige wijze, gelijkerwijze Hij tevoren geweten heeft, dat zij zouden kome n. En eindelijk, indien alle dingen niet op zodanige wijze gebeuren noch komen als zij van Hem tevoren geweten zijn, dat zij zouden komen, zo is er in God gene voorwetenschap van de toekomstige dingen, zegt hij. Maar tegen deze heiligschendend en goddeloze stoutheden zeggen wij dit, nl. dat God alles weet eer het geschiedt, en dat wij niet onze wil doen,

hetgeen wij gevoelen en bekennen van ons geenszins anders dan willende gedaan te worden. Wij zeggen evenwel niet, dat alles door fatum geschiedt, ja wij zeggen veelmeer, dat er niets geschiedt door fatum, want het woord fatum in zodanige zaken gesteld zijnde, daar zij , die daar van spreken, het gewoonlijk in stellen, nl. in de gestaltes van de sterren, in welke iemand ontvangen of geboren is, zeggen wij ganselijk niet te gelden, noch plaats te hebben, uit oorzaak dat de zaak zelfs tevergeefs en ijdel van de 'mensen gezegd wordt. Maar aangaande de orde van de oorzaken, in welke de wil Gods veel vermag, dezelve ontkennen wij niet, nochtans noemen wij dezelve niet fatum, of het moest zijn, dat men het 'woord fatum wil verstaan voort te komen a fando, dat is, van spreken; want wij kunnen niet ontkennen, dat er in de Heilige Schrifturen geschreven is 'God heeft eenmaal gesproken: en deze twee dingen heb ik gehoord, want God heeft macht, en Gij, Heere! hebt barmhartigheid; want u zult een ieder vergelden naar zijn werken'. (Psalm 62:12) Want dat er gezegd wordt: Hij heeft eenmaal gesproken, dat wordt aldus verstaan, nl. dat Hij onbeweeglijk, dat is, onveranderlijk gesproken heeft gelijkerwijze Hij onveranderlijk alle dingen weet, welke zullen geschieden, en welke Hij zelf doen za l. Zo dan, op deze wijze zouden wij fatum van fando, dat is, van spreken, kunnen noemen en gebruiken, tenware het, dat dit woord alrede op een andere zaak verstaan werd, waartoe wij niet willen, dat 's mensen harten nullen geneigd of anderszins vervoerd worden. Daarenboven volgt ook dat niet, indien er bij God een zekere orde is van alle oorzaken, dat er daarom niets is in de vrijheid van onzen wil; want onze willen zijn ook gerekend onder de orde van de oorzaken, welke orde bij God zeker en vast is, en in zijn voorwetenschap begrepen wordt. De reden van dat is deze, overmits ook de menselijke willen oorzaken zijn van de menselijke werken. En daarom geschiedt het op deze wijze, dat diegene, welke al de oorzaken van de dingen tevoren geweten heeft, dat Hij voorwaar in diezelfde oorzaken niet onwetend heeft kunnen zijn van onze willen, welke Hij tevoren geweten heeft, dat oorzaken zouden zijn van onze werken. Ook aangaande ditzelfde, dat er nl. niets geschiedt zonder voorafgaande oorzaak, hetwelk diezelfde Cicero mede toestaat, is zelfs tegenwoordig genoeg om hem in dit geschil te overtuigen en te wederleggen. Want wat helpt het hem, dat hij zegt, dat er niets geschiedt zonder oorzaak, maar dat niet alle oorzaken bestaan in fatum, dat is, in een vaste orde van de oorzaken, omdat er oorzaak is het geval, oorzaak van de natuur en oorzaak van de wil. Want hiertegen is ons genoeg, dat hij belijdt, dat alles wat geschiedt, niet anders geschiedt dan door voorgaande oorzaak. Want wij zeggen niet, dat die oorzaken, welke genaamd worden van het geval, waarvan de Fortune of het geval de naam gekregen heeft, gans gene oorzaken zijn, maar wij zeggen, dat het verbergen oorzaken zijn, welke wij toe eigen de wil óf van de ware God, óf van enige andere Geesten. En voorts de oorzaken der natuur scheiden wij mede geenszins af van de wil degenen, die de Werkmeester en schepper is van alle naturen. En aangaande de oorzaken des wil, deze zijn óf God, óf van de Engelen, óf van de mensen, óf van enige andere dieren, indien enigszins in de onvernuftige dieren met de naam van willen mogen genoemd worden sommige hunner bewegingen, door welke zij sommige dingen doen door ingevingen hunner natuur, als zij nl. iets goeds of kwaads doen, of vermijden. En belangende de Engelen, deze zeg ik ook dat een wil hebben, hetzij dat zij goede Engelen zijn, welke wij Engelen Gods noemen, hetzij dat zij kwade Engelen zijn, welke wij Engelen des duivels noemen, of ook duivelen zelfs. En alzo zeggen wij ook, dat de mensen willen hebben, hetzij, dat zij goede of kwade mensen zijn. Middelerwijl door dit alles wordt besloten, dat er gene andere werkende oorzaken zijn van alle dingen die er geschieden, dan de willende oorzaken van die natuur, welker wetten de Geest van het leven is. Want de lucht of de wind wordt ook een Geest genoemd, maar daar dezelve een lichaam is, zo is dezelve de Geest van het leven niet. Alzo de Geest van het leven, die alles levend maakt en welke een schepper is van alle lichamen en van alle geschapen Geesten, Die is God, zijnde een Geest die niet geschapen is. In Zijn wil is de hoogste macht, en Hij is diegene, welke de goede willen van de geschapen Geesten helpt, en de kwade willen oordeelt en in het algemeen alle willen ordineert, schikt en bestiert, en

voorts, die sommigen macht geeft en sommigen niet geeft; want gelijk Hij Schepper is van alle naturen, alzo is hij Gever van alle machten, maar niet van alle willen. Want de kwade willen zijn niet van Hem, omdat die zijn tegen de natuur, die van Hem is. Zo dan, de lichamen staan zeer veel onder de willen, want enige lichamen staan onder onze willen, nl. onder de willen van de sterfelijke gedierten, en meer onder de willen van de mensen dan van de beesten. En enige lichamen staan onder de willen van de Engelen, maar ondertussen staan alle lichamen in het algemeen bovenal onder de wil van God, aan wie ook alle willen onderworpen zijn, omdat zij gene macht hebben dan zodanige, die Hij haar geeft. Zo dan, de oorzaak aller- dingen, welke werkt, en niet gewrocht wordt, is God. Maar andere oorzaken zijn zodanig, dat zij werken en ge wrocht worden, gelijk daar zijn alle geschapen Geesten, en bijzonder de redelijke en vernuftige. En aangaande de lichamelijke oorzaken, welke meer gewrocht worden dan zelf werkende zijn, deze kan men niet stellen onder de werkende oorzaken, want zij vermogen datgene, hetwelk de willen van de geesten uit en door haar werken. Daarom, waarom zal dan de orde van de oorzaken, die zeker is bij de vóórwetende God, teweeg brengen, dat er niets zou zijn in de vrijheid van onzen wil, naardien in de orde van de oorzaken onze willen onder anderen mede grotelijks hun plaatsen hebben? Laat Cicero hierover dan twisten met hen, welke zeggen, dat deze orde van de oorzaken fataal is, of welk dezelve veelmeer met de naam fatum noemen, waarvan wij een afschrik hebben, bijzonder om des woord wil, hetwelk gemeenlijk plagt verstaan te worden op zodanige zaak, die niet waar is. Verder, dat bij ook ontkent, dat de orde aller-oorzaken aller-zekerst en aller-bekendst is in de voorwetenschap Gods, daarin vergruweten wij hem meer dan zelfs de Stoischen zouden mogen doen. Want dat stellende, zo is het, dat hij óf ontkent dat er een God is, hetwelk hij onder de invoering van een ander persoon gepoogd heeft te doen in de boeken van de natuur van de Goden; óf, indien hij belijdt dat er een God is, dien bij nochtans ontkent voorwetende te zijn van de toekomstige dingen, zo is het, dat hij op zodanige wijze ook niet anders zegt dan hetgeen die dwaas in zijn hart sprak, zeggende: daar is geen God. Want die gene voorwetenschap heeft van alle toekomstige dingen, die is ook geen God; daarom zo is het, dat onze willen zoveel vermogen, als God gewild en tevoren geweten heeft, dat ze zouden vermogen. En daarom, hetgeen zij vermogen, dat vermogen zij aller-zekerst, en hetgeen dezelve zullen doen, zullen zij daarom doen, overmits zij dat zullen vermogen en dat zullen doen, hetwelk Hij tevoren geweten heeft, wiens vóórwetenschap niet kan bedrogen worden. Intussen, indien ik de naam fatum enige zaak wilde toeschrijven, zo zou ik liever daartoe geneigd zijn om te zeggen, dat fatum is eigenlijk van de zwakken, en dat de naam wil eigenlijk is van dien machtigen, welke de zwakken in zijn geweld heeft, dan dat ik ooit daartoe zou willen komen, dat door die orde van de oorzaken (welke de Stoischen, niet naar de gewone, maar naar hun eigen manier fatum noemen) zou weggenomen worden de vrijheid van onze wil.

Hoofdstuk 10 OF ER ENIGE NOODDWANG HEERST OVER DE WILLEN VAN DE MENSEN.

Daarom heeft men hier niet te schromen voor die nooddwang, welken de Stoischen, voor dat schromende, zelf gewrocht hebben; want zij hebben de oorzaken van de dingen alzo onderscheiden, dat zij sommige zaken aan de noodzakelijkheid onttrokken en andere weder daar onder stelden. En onder die zaken, welke zij niet wilden, dat onder de noodzakelijkheid zouden zijn, hebben zij ook gesteld onze willen, en wel, omdat zij niet vrij zouden kunnen zijn, wanneer zij aan de noodzakelijkheid onderworpen waren. En voorwaar, indien bij deze onze noodzakelijkheid verstaan wordt zodanige nooddwang, welke niet in onze macht is, en welke daarenboven, al is het dat wij niet willen, dat doet en dat wenkt hetgeen zij mag, gelijk daar is de nooddwang van de dood, zo is het kennelijk en blijkbaar, dat onze willen, volgens welke men wél of kwalijk leeft, niet zijn. onder zodanige nooddwang; want wij doen vele dingen, welke wij niet zouden doen, indien wij niet wilden, waartoe vooreerst dient hel willen zelf, want indien wij willen, zo is het zo; indien wij niet

willen, zo is het ook zo niet, want wij zouden niet willen, indien wij onwillig waren. Maar indien dat beschreven wordt noodzakelijkheid te zijn, volgens welke wij zeggen nodig te zijn, dat er enige zaak zij of alzo geschiede, zo kan ik niet weten noch verstaan, waarom wij voor die noodzakelijkheid te vrezen hebben, dal zij ons zal benemen de vrijheid van wil; want wij stellen zelfs hel leven Gods en de voorwetenschap Gods onder geen nooddwang, wanneer wij zeggen dat het nodig is, dat God altijd leeft en alles tevoren weet, tegelijkertijd daarentegen ook Zijn macht niet verminderd wordt; wanneer er gezegd wordt, dat Hij niet kan sterven en ook niet kan bedrogen worden; want alzo mag Hij deze dingen niet, dat bijaldien Hij dezelve mocht, het veelmeer een teken zou zijn van verminderde macht. Want zeer wél wordt Hij de almachtige Heere genaamd, welke nochtans niet mag sterven of bedrogen worden; want Hij wordt almachtig genaamd, doende hetgeen Hij wil, en niet lijdende noch onderworpen zijnde hetgeen Hij niet wil; want indien dat Hem overkwam, zou Hij geenszins almachtig zijn. Daarom mag Hij sommige dingen niet, overmits Hij almachtig is, tegelijkertijd ook, wanneer wij zeggen het is nodig alzo te zijn, dat, als wij willen, dat wij dan willen met een vrije verkiezing: en wanneer wij dat zeggen, zeggen wij ongetwijfeld de waarheid, en daarom onderwerpen wij zelfs de vrijen wil niet aan enige nooddwang, welke alle vrijheid wegneemt. Zo zijn en blijven dan onze willen, en zij doen wat wij willen, hetwelk zo niet zou geschieden, indien wij niet wilden. Ondertussen, hetgeen iemand niet willende lijdt van de wil van andere mensen, hierin vermag ook de wil, hoewel nochtans niet de wil van die mens, maar het is de macht Gods; want indien daar alleen wil ware, en hij niet mocht hetgeen hij wilde, zo zou hij door machtiger wil kunnen verhinderd worden, en zodoende zou daar geen onwil zijn, tenware het dat er wil ware, niet van een ander, maar degenen die daar wil, al hoewel hij nochtans niet kan volbrengen hetgeen hij wil. Alzo, hetgeen de mens tegen zijn wil lijdt, dat moet hij niet toe eigenen enige willen van mensen, of Engelen, of van enige geschapen Geesten, maar liever moet hij het de wil van Hem toe eigenen, die de willende macht geeft. Dus is het niet waar, dal er niets in onze wil is, overmits God van tevoren geweten heeft, wat er zou komen in onzen wil; want die dat van tevoren geweten heeft wat er wezen zou in onzen wil, is hij niet, welke niets van tevoren geweten heeft. Daarom, indien Hij, die tevoren geweten heeft wat er zou komen in onze wil, zodanige niet is, welke niets, maar welke iets tevoren geweten heeft, voorwaar! zo geschiedt het ook, dat niettegenstaande Hij van alles voorwetende is,' dat er evenwel ook iets in onze wil is. Daarom worden wij ook in generlei wijze gedwongen, dat wij óf de voorwetenschap Gods behoudende, daarom zouden moeten wegnemen de vrijheid van de wil, óf de vrijheid van de wil behoudende, daarom zouden moeten ontkennen en loochenen, dat God (hetwelk gruwelijk is) niet voorwetende zou zijn van de toekomst, maar beide tezamen omhelzen wij, beide belijden wij in geloof en waarheid; want het eerste strekt daartoe, opdat wij wél geloven, en het tweede daartoe, opdat wij wél leven. En voorwaar, men leeft ook kwalijk, indien men van God niet wél gelooft. Daarom moet het verre van ons zijn, dat wij vanwege dat de voorwetenschap Gods zouden loochenen, omdat wij vrij willen zijn, daar wij nochtans door zijn hulp vrij zijn of zullen zijn. Hierover zijn niet te vergeefs de wetten, bestraffingen, vermaningen, prijzen en misprijzen; want Hij heeft ook tevoren geweten, dat deze zouden geschieden, en zij zijn ook van zodanige kracht en werking als Hij tevoren geweten heeft, dat zij in de toekomst zouden zijn, en evenzo zijn ook de gebeden van de mensen krachtig om dat te verkrijgen, hetgeen Hij tevoren geweten heeft, dat Hij dengenen, die Hem bidden, zou geven. En alzo zijn ook rechtvaardige beloningen gesteld voor de goede daden en straffen voor de zonden. En voorwaar, de mens zondigt ook daarom niet, overmits God tevoren geweten heeft, dat Hij zou zondigen. Ja, dat meer is, daarom wordt daar te minder getwijfeld dat hij zondigt, als hij zondigt, overmits Hij, wiens voorwetenschap niet kan bedrogen worden, tevoren geweten heeft, dat niet het fatum of de samengeketende werking van de sterren, dat niet de fortuin of het geval, dat ook niet iets anders zou zondigen, maar dat hij zelf zou zondigen.

Ondertussen deze zelfde nochtans, indien hij dat niet wil, zo zondigt hij niet, maar bijaldien hij niet zou willen zondigen, dat heeft Hij ook mede van tevoren al geweten.

Hoofdstuk 11. VAN DE ALGEMENE VOORZIENIGHEID GODS, ONDER WIER BESTIERING ALLES BEGREPEN IS.

Zo dan, die opperste en ware God, te samen met zijn Woord en de Heilige Geest, welke één zijn, die enige en almachtige God, Schepper en Maker van alle zielen en lichamen, door Wiens mededeling en gemeenschap allen gelukkig zijn, welke in waarheid, en niet in ijdelheid gelukkig zijn; Hij, die de mens gemaakt heeft een vernuftig dier, bestaande uit ziel en lichaam; Hij, die aan de een zijde niet toegelaten heeft, dat hij, zondigende, ongestraft zou blijven, en die, aan de andere zijde, hem ook niet gelaten heeft zonder barmhartigheid; Hij verder, welke beide de goeden en kwaden een wezen gegeven heeft algemeen met de stenen, en groeiend en voortzadend leven gemeenschappelijk met de bomen, een vijfzinnig leven gemeenschappelijk met de beesten, een redelijk en vernuftig leven, gemeenschappelijk alleen met de Engelen; Hij daarenboven, van Wie is alle grootte, alle schoonheid, alle orde en geschiktheid; Hij, van Wie is alle maat, getal en gewicht; Hij, van Wie alles is, dat ergens natuurlijk is, van welk geslacht het zij, van wat aanzien het ook zij; Hij daar benevens, van Wie zaden aller- geslachten zijn en de geslachten aller- zaden, en ook de bewegingen aller- zaden en aller- geslachten; Hij insgelijks, die het vlees gegeven heeft zijn oorsprong, schoonheid, gezondheid, vruchtbaarheid van de voortteling, goede schikkelijkheid van de leden, welvaren, eendrachtigheid; Hij verder, die aan de onredelijke ziel gegeven heeft geheugen, gevoel van de zinnen, en lust aan de redelijke ziel behalve het voorgaande, daarenboven nog wijsheid, verstand en wil; Hij eindelijk, die niet alleen de Hemel en de aarde, en ook niet alleen de Engelen en de mensen, maar zelfs ook niet de ingewanden van het kleinste en meest verachte diertje, noch ook de vederen van enige vogel, noch ook de bloem van enig kruid, noch ook de bladeren van enig geboomte, niet gelaten heeft zonder een aller-schikkelijkste overeenkomst, en zonder een aller-liefelijkste vrede aller- delen; die zelfde God, zeg ik, Die dit alles gedaan heeft, is in generlei wijze daarvoor behouden, dat Hij gewild zou hebben, dat de Rijken van de mensen, alsmede hun heerschappijen en dienstbaarheden zouden zijn buiten de wetten van de bestiering Zijner Goddelijke Voorzienigheid.

Hoofdstuk 12. DOOR HOEDANIG DEUGDEN EN GESCHIKTHEDEN DE OUDE ROMEINEN VERKREGEN HEBBEN, DAT DE WARE GOD, HOEWEL ZIJ HEM NIET EERDEN, HUN RIJK EVENWEL VERMEERDERD HEEFT.

Daarom laat ons zien, wat voor deugden en geschiktheden van de Romeinen de ware God, in Wiens macht alle aardse Rijken zijn, verwaardigd heeft te helpen, en om welke oorzaak Hij bewogen is geweest, om hun Rijk te vermeerderen, en opdat wij dit te volkomen zouden mogen afhandelen, zo hebben wij hiertoe dienende ook het voorgaande boek beschreven, bewijzende aldaar, dat in deze zaak gene macht altoos is van die Goden, welke zij meenden, dat zij zelfs met ijdele en beuzelachtige dingen konden eren, en daar benevens hebben wij ook tot dit zelfde einde beschreven deze voorgaande delen van het tegenwoordige boek, hetwelk wij tot hiertoe gebracht hebben, daartoe strekkende om weg te nemen de vraag van het fatum, teneinde het niet zou geschieden wanneer men nu onderricht was, hoe het Romeinse Rijk door de dienst dezer Goden niet vermeerderd, noch behouden was geweest, dat men dan bij zich zelf zou bedenken, dat men dit zelfde Rijk veel liever had toe te schrijven, ik weet niet aan wat fatum of aan welke domme samengeketende werkingen van de Hemel en van de sterren, dan aan de machtigste wil van de aller-opperste God. Zo dan, de oude en allereerste Romeinen, gelijk hun historie leert en betuigt, hoewel zij, evenals alle andere volkeren (uitgezonderd het enige volk van de Hebreeën) de valse Goden eerden en hun offeranden offerden, niet God, maar de duivelen: dezelve nochtans doorgaans zeer

begerig zijnde naar loten eer, en daar benevens ook mild en rustig zijnde in hun geld, zochten een grote heerlijkheid en naam, en begeerden ook eerlijke rijkdommen. Deze zelfde eer en heerlijkheid hebben zij hierover zeer ijzig bemind; om dezelve hebben zij willen leven, en voor dezelve hebben zij zich ook niet ontzien te sterven. Daar benevens hebben zij al hun andere begeerlijkheden met deze enige begeertevan de eer ingehouden en bedwongen. Ja zelfs daarenboven hun eigen vaderland hebben zij met alle vlijt eerst gezocht vrij te krijgen, en daarna heersende te maken, aan de een zijde uit oorzaak, overmits het dienen en onderdanig zijn hun oneerlijk scheen te wezen, en aan de andere zijde uit oorzaak, overmits het heersen en gebieden daarentegen hun eerlijk scheen te zijn. En hiervan is het gekomen, dat zij, niet kunnende verdragen de koninklijke heerschappij, zich zelf gemaakt hebben zekere jaarlijkse heerschappijen, nl. zekere 2 Oppergebieders, welke Consules, dat is, Burgemeester, geheten zijn van consulendo, dat is, van het omvragen van de stemmen, en niet Reges, dat is Koningen of Domini, dat is, Heren, hebbende hun naam van regnando en van dominando, dat is, van een Koninklijk Rijk te hebben en van heerschappij te voeren, hoewel nochtans Reges, dat is, Koningen, beter schijnen hun naam te hebben van regnando, dat is, van regeren en ten besten stieren, want gelijk Regnum, dat is, -een Koningrijk, zijn naam heeft van Reges, dal is, Koningen, alzo hebben ook Reges, dat is, Koningen, gelijk gezegd is, hun naam van regendo, dat is, van regeren en ten beste stieren.

Daarom is gemeend de Koninklijke hoogmoed, en niet de goede tucht en orde degenen, die regeert; daar is geme end de hovaardige grootsheid van de heersenden, en niet de goedwilligheid degenen, die daarom vraagt. Als nu Koning Tarquinius verdreven was en de Burgemeester ingesteld waren, zo is daarop gevolgd hetgeen die zelfde schrijver onder de lof van de Romeinen gesteld beeft, nl. dat de Stad in korte tijd zozeer gewassen is, dat het schier ongelooflijk is om te vertellen; zulk een grote begeerte van eer had hun hart ingenomen. Deze grote lofgierigheid dan, en zodanige grote begeerte van eer en heerlijkheid heeft zoveel wonderlijke en prijselijke dingen gewrocht, te weten; al die grote en heerlijke dingen naar de achting van de mensen. Die zelfde Sallustius prijst ook te zijner tijd die zo zeer grote en heerlijke mannen, nl. Marcus Cato en Cajus Cesar, zeggende, dat de Romeinse Republiek in lange tijd niemand gehad had, die groot en uitstekend was geweest in vroomheid en kloeke daden, maar dat er te zijn tijde 2 mannen van zeer grote vroomheid geweest zijn, maar van verscheidene leven en manieren. Ondertussen onder de lof en prijs van Cesar heeft hij gesteld, dat hij gemeenlijk wenste om een grote heerschappij, om een grote heirkracht en om een nieuwe oorlog, teneinde in dezelve zijn kloekheid en vroomheid zouden kunnen uitblinken en voor ieder blijken, waaruit wij zien, dat hij zulk een vertrouwen had op de begeerten van de mannen, groot zijnde in kloekheid, dat hij zegt, dat zij de arme volkeren opwekken ten oorlog, en dat zij de oorlog godin Bellona met een bloedige gesel voortdrijven, en dat te dien einde, opdat in dat zou uitglinsteren en blijken hun kloekheid en vroomheid. Ziet voorwaar, dat bracht teweeg die lofgierigheid en die begeerte tot eer. Ondertussen de Romeinen hebben vele grote dingen gedaan, eerst door liefde tot de vrijheid, daarna uit liefde tot de heerschappij en door begeerte tot lof en eer.

Van deze beide zaken geeft getuigenis een zeer voortreffelijk poëet onder hen, want hij zegt aldus:

Porsenna toen de stad, zocht met zijn heir te winnen,
Tarquinius met macht, poogt hij te brengen binnen,
Maar voor de vrijheid dier,
Aeneas, manlijk bloed,
Men stelde straks ter weer,
met kracht en kloeken moed.

Toen was de vrijheid hun een grote en waardige zaak, zodat in hun hart vast besloten was een van beiden te doen, óf vroom te sterven, óf vrij te leven. Maar toen zij nu de vrijheid verkregen hadden, is hun hart met zó grote begeerte van eer ingenomen geworden dat de vrijheid alleen weinig aanzien bij hen had, of het moest zijn dat er ook enige heerschappij bij gezocht werd, zodat het voor een grote zaak geacht werd, hetgeen dezelfde poëet zegt, als hij Jupiter aldus sprekende invoert:

Want mijn Juno fel, die alles nu zeer zwaar
Gesteld heeft in beroert', aard', zee en Hemel klaar,
Haar nog bedenken zal, en de Romein, vol eren,
Des ganse werelds Heer, versiert in tabbaardskleren,
De goê hand breden zal, en helpen hem uit nood;
Want dat behaagt mij, daarom de tijd zeer bloot
Eenmaal nog komen zal, dat Capys bloed verheven,
Mycenen brengen zal, en Plithiam ook in sneven.
De Grieken voorts zeer wreed, ook buigen onder hem,
En heersen over haar, met macht en volle stem.

Dit verhaalt Virgilius, invoerende de persoon van Jupiter, welke hij toekomstige dingen doet voorzeggen, maar hij zelf ondertussen verhaalt dat als er gebeurd was, en dat als hij tegenwoordig zag. Intussen ditzelfde heb ik willen verhalen, opdat ik zou mogen betonen, dat de Romeinen na de vrijheid, heerschappij in zulke waarde gehouden hebben, dat die door hen onder hun grootste eer gesteld en gerekend is geweest. En hiervan komt dat zeggen ook van die zelfde poëet, in hetwelk hij deze zelfde kunsten van de Romeinen van heersen en gebieden, alsmede van dwingen en de volkeren door oorlog te overwinnen, verre stelt boven al de kunsten van alle andere volkeren, zeggende aldus:

Een ander beter zal, van koper beelden malen,
Een ander ere zal van marmerwerk gaan halen,
Een ander redens zal, veel beter stellen fijn,
Bij anderen zullen best, verstaan de sterren zijn,
Maar gij Romein zeer kloek, wilt slechts gedachtig wezen,
Door uw gebied zeer wijd, de volken te doen vrezen,
Want dat uw werk zal zijn, heers in groter vree,
Het lange sparen wilt, het hoge straft met wee

Deze krijgskunsten oefenden zij daarom te verstandiger, hoe zij zich zelf minder onder de wellusten overgaven en onder de verzwakkingen beide van ziel en lichaam, door het begeren en vermeerderen van de rijkdommen, en door middel van dien voorts de geschiktheden van hun zeden te bederven, met de ellendige burgers te beroven, en met milde geschenken te doen tot onderhoud van de schandelijkheden van de kamerspelers. Daarom als deze besmettingen van de manieren ook de overhand hadden genomen, en overal gans overvloedig waren, ten tijde nl. toen Sallastius dit schreef, en toen Virgilius dit zong, toen stond men naar deze eer en naar deze lof, niet door de voorverhaalde krijgskunsten, maar door vals bedrog en listigheden. Daarom zegt ook diezelfde: Maar in het eerst oefende de eergierigheid meer hun gemoederen dan de gierigheid, welke ondeugd van eergierigheid met hen zeer na kwam bij de deugd; want lof, eer, heerschappij zoeken, beide vrome en onvrome tegelijk. Maar de vrome zegt hij, arbeidt door een oprechte weg en door oprechte middelen, de onvrome daarentegen, overmits hem wettelijke middelen en kunsten ontbreken, zoekt daartoe te komen door bedrog en list. Nu, dit zijn die goede en wettelijke kunsten, door vroomheid nl., en niet door list en bedrieglijke bekruiping van stemmen tot eer, lof en heerschappij te komen, welke nochtans beide, vromen en onvromen, evenzeer wensen en zoeken. Maar de eerste, dat is, de vrome, arbeidt tot dat door oprechte middelen en langs de ware weg. Deze oprechte weg is de

deugd, op welke hij steunt om daardoor te komen als tot het einde van zijn bezitting, nl. tot eer, lof en heerschappij. En dat de Romeinen zodanige mening gehad hebben, geven bij hen ook te verstaan de tempelen van hun Goden, want aller-naast aan elkander hebben zij gesteld te tempelen van de deugd en ere, houdende zodanige dingen voor Goden, welke van God gegeven worden. Daaruit kan men verstaan, hoedanig einde zij wilden dat van de deugd zou zijn, en daar benevens ook, waartoe alle goeden de deugd strekte, nl. tot ere. Ondertussen, de onvromen hadden de deugd niet, hoewel zij begeerden te hebben de ere, welke zij poogden te verkrijgen door kwade kunsten, nl. door bedrog en list. Maar Cato wordt meer van hem geprezen; want van dezen zegt hij, dat hij de ere minder zocht naarmate deze hem meer volgde; want de ere, met van wie begeerte zij ontstoken waren, is anders niet dan het oordeel van de mensen, van andere mensen ten beste gevoelende. En daarom is die deugd veel beter, welke niet vergenoegd is met enig menselijk oordeel, tenzij het, dat er ook bij is het oordeel van hun eigene consciëntie, waarom ook de Apostel zegt, want onze roem is dit, nl. het getuigenis onzer consciëntie. (2 Corinthiers 1:12) En op een andere plaats: een iegelijk beproeving zijn werk, en alsdan zal hij alleen ere in zich zelf hebben, en niet in een ander. Zo dan, de deugd moet niet volgen dezelfde eer, lof en heerschappij, welke zij zochten en tot welke de vromen door goede middelen poogden te komen, maar deze moeten veelmeer op de deugd volgen; want het is gene ware deugd, wanneer zij niet strekt tot dit einde, daar zodanig goed des mensen is, behalve hetgeen niet beter is. Daarom die eer en staat, naar welke Cato gestaan heeft, behoorde hij niet begeerd noch verzocht te hebben, omdat de stad aan hem zulks, niet begerende, om zijner deugd wille van zelf behoorde gegeven te hebben. Maar aangezien dat te dezelfde tijde twee Romeinen zeer groot in vroomheid waren, nl. Cesar en Cato, zo schijnt het, dat de deugd van Cato meer de waarheid schijnt genaderd te zijn dan de deugd van Cesar. Hoedanig toentertijd de stad geweest is, en hoedanig dezelve tevoren was, laat ons dat zien zelfs in de uitspraak van de stem van Cato, alwaar hij zegt: en wilt niet denken, dat onze voorouders hun Republiek uit klein hebben groot gemaakt door wapenen; want indien dat waarachtig ware, zo zouden wij haar tegenwoordig aller-schoonst en aller-heerlijkst hebben. Want wij hebben veel groter menigte van bondgenoten en burgers, daarenboven van wapenen en paarden, dan zijlieden. Maar het zijn andere dingen geweest, welke hen groot gemaakt hebben, welke wij nu niet hebben, nl. in de stad naarstigheid, buitenlands rechtvaardige heerschappij, voorts in het stemmen en beraadslagen een vrij gemoed, dat niet onderworpen was aan enige kwade begeerte of enige andere misdaad. In plaats van die hebben wij nu overdadigheid en gierigheid. Daar benevens ten aanzien van het algemeen is onze staat verarmd, en ten aanzien van een ieder in het bijzonder hebben wij overvloed en rijkdom. Voorts wij prijzen de rijkdommen en volgen de weelde en ledigheid, over dat tussen goeden en kwaden is geen onderscheid, want al de beloningen van de deugden heeft nu de enige eergierigheid aan zich gelogen en aangenomen. En dat is geen wonder, omdat gij elk bijzonder uw verscheiden raadslagen een ieder tot zijn eigen profijt bedenkt, omdat gij thuis zijnde, de wellusten, en hier zijnde, het geld of de gunsten dient. Daarover dat het ook geschiedt, dat deze storm tegenwoordig gedaan wordt als tegen een verlatene Republiek. Die deze tegenwoordige woorden van Cato, of anders van Sallustius hoort, zal veellicht menen, nadat de oude Romeinen geprezen worden, dat zij allen of meestendeels zodanig zijn geweest. Maar het is alzo niet; anders zou niet waarachtig zijn, hetgeen deze zelfde elders schrijft, en met name die dingen, welke wij uit hem verhaald hebben in het tweede Boek van dit werk, alwaar hij zegt; dat er verongelijking bij de machtigen gedaan zijn, en dat daarover gevolgd is een afscheiding van de gemeente van de heren Vaderen, en dat er ook binnen de stad meer andere tweedrachten en scheuringen geweest zijn, zelfs van den beginne aan, zodat men niet meer naar billijk en redelijk recht doorgaans handelde, behalve toen de koningen verdreven werden, toen zij nl. vreze hadden voor Tarquinius, hetwelk zó lang duurde totdat de zware oorlog, dien zij om Tarquinius wil met Etrurië opgenomen hadden, geëindigd en gesleten was; want hij zegt,

dat de Heren Vaderen daarna met een slaafs en dienstbaar gebied de gemeente gekweld hebben, en dat zij de lieden koninklijk wijze geslagen hebben, en dat zij hen uit hun akkers en velden verdreven hebben, en dat zij, zonder de anderen ergens in te kennen, alleen in het rijk geheerst hebben. En verder zegt hij, dat het einde van deze tweedrachten, nl. toen de Vaderen aan de éne zijde wilden heersen, en aan de andere zijde de gemeente niet wilde zo geheel onder hen als dienstbaar zijn, is de tweede oorlog van Carthago. Want hun begon wederom te persen een zeer zware vreze, welke door middel van een grote bekommernis hun ongeruste gemoederen begon te weerhouden, en dezelve van hun beroerlijkheden af te trekken en allengs wederom te brengen tot de burgerlijke eendrachtigheid. Maar middelerwijl door enige weinigen, welke naar hun gelegenheid redelijk goed waren, werden zeer grote dingen bediend en ditzelfde Rijk, met verdragen en inhouding van de kwaden, nam toe en vermeerderde zeer door de wijsheid en voorzichtigheid van weinige goeden, gelijk die zelfde historieschrijver zegt, want hij betuigt, nadat hij veel gelezen en gehoord had van al die heerlijke daden, welke het Romeinse volk, zo in vrede als in de krijg, zo te lande als ter zee, verhandeld had, dat hij zeer naarstig acht daarop heeft willen geven, wat voor een zaak bijzonder er bij henlieden geweest is, welke zo grote en zware zaken staande gehouden heeft, want hij wist, dat de Romeinen met een kleine macht dikwijls tegen zeer grote heirkrachten van de vijanden gestreden hadden; ook wist hij evenzo, dat er met zeer kleine middelen gans grote oorlogen met de aller-rijkste en machtigste koningen gevoerd waren; over dat zo verhaalt hij, nadat hij vele dingen hierover bij zich zelf overlegd had, dal het zeker en waarachtig was, dat de zeer heerlijke deugd van enige weinige burgers dat alles teweeggebracht had, en dat het mitsdien ook geschied was, dat de armoede overwonnen had de rijkdommen, en het getal vermeerderd had de menigte. Maar daarna, zegt hij, toen de stad door overdaad, weelde en ledigheid bedorven is geworden, toen is het hier en tegen geschied, dat de Republiek door haar grootheid ondersteunde de ondeugden en gebreken van de Gebieders en Overheden. Zo dan is ook van Cato geprezen de deugd van zeer weinigen, welke door een oprechte weg en door oprechte middelen, dat is zelfs door deugd waren arbeidende om tot lof, ere en heerschappij te komen, zodat binnen de stad was naarstigheid en wakkerheid, waarvan Cato verhaald hoeft: zodat er ten aanzien van het algemeen een rijke schatkamer was, en ten aanzien van een ieder bijzonder een armelijk en redelijk heenkomen. Daarom, toen nu alle zeden en goede geschiktheden bedorven waren, heeft hij ook een gebrek in het tegendeel gesteld, nl. ten aanzien van het gemeen, armoede, en ten aanzien van ieder in het bijzonder. Rijkdom en Weelde. Ondertussen nadat gans lang de Rijken van het Oosten zeer heerlijk geweest waren, heeft God ook ten laatste gewild, dat het Rijk van het Westen mede zeer heerlijk zou worden, ja hetwelk hij ten aanzien van de tijd gewild heeft, dat het laatste zou zijn, maar ten aanzien van de uitgestrektheid en grootheid van het Rijk het heerlijkst en doorluchtig zou wezen. En ditzelfde heeft bij bijzonder deze zodanige liefde vergund, om te bedwingen de zware kwaden en gebreken van vele volkeren. Want om ere, lof en roem zochten zij het welvaren van hun vaderland, in hetwelk zij zelfs ook heerlijkheid en ere vereisten, zodat zij de welvaart van hun vaderland niet ontzagen boven hun eigene welvaart te stellen, en ondertussen waren zij ook zó, dat zij om deze enige ondeugd, dat is, om de liefde en begeerte van lof en ere, bedwongen en inhielden de begeerte van geld en meer andere gebreken en ondeugden.

Hoofdstuk 13. VAN DE LIEFDE VAN LOF EN ERE, WELKE, HOEWEL DIE EEN ONDEUGD IS, DAAROM NOCHTANS EEN DEUGD GEMEEND WERD TE ZIJN, OVERMITS DOOR DEZELVE ENIGE GROTER EN ZWAARDER GEBREKEN EN ONDEUGDEN INGEHOUDEN EN BEDWONGEN WERDEN.

Want diegene ziet veel oprechter en gezonder, welke bekent dat de liefde van het volk een ondeugd is, hetwelk ook aan de poëet Horatius niet onbekend is geweest, als hij zegt: Zo u

lof liefde kwelt, dit boekje zult gij minnen; 'Want het rein maken zal, en zuiveren met zinnen. En dezelfde heeft in een zeker lyrisch gezang tot bedwang van de begeerte van de heerschappij, ook aldus gezongen: Veel wijder strekken zal uw Rijk, Zo gij dwingt hart en geest gelijk Van lof begeerlijkheid, zeer kwaad: Dan of gij Libiam bezaat, En het eiland Gades vol van macht: Of beide Peners te onder bracht. Ondertussen nochtans, diegene, welke hun schandelijke begeerte én door het ware geloof van de godzaligheid, én door de liefde van de verstandelijke schoonheid niet bedwingen, onder deze doen zij best, welke dat ten minste doen door begeerte van menselijke lof en ere; het is wel waar, zij zijn daarmee niet heilig, maar toch zijn zij minder schandelijk. Dit heeft ook Tullius niet kunnen verzwijgen in die boeken, welke hij van de Republiek geschreven heeft, alwaar hij spreekt, hoe men een Prins van de Stad zal onderwijzen en optrekken; want hij zegt, dat men dien moet voeden en koesteren met ere, en bijgevolg gaat hij verhalen, dat men hem moet indrukken, hoe zijn voorouders vele wonderlijke en heerlijke dingen teweeggebracht hebben van lof en ere. Zo dan, niet alleen deze ondeugd deden zij geen weerstand, maar vonden ook daarenboven goed, dat men deze ondeugd zou opwekken en ontsteken, menende dat dat zeer nuttig en dienstig was voor de Republiek, hoewel Tullius nochtans in zijn boeken van de filosofie niet verzwijgt, dat deze ondeugd een verderf en een pest is, want als hij van zodanige zinlijkheden en genegenheden sprak, welke men behoort te volgen om het einde van de ware Gods, en niet door opgeblazenheid van mensenlof, zo heeft hij daarop bijgevoegd deze algemene lering en spreuk: de ere voedt de kunsten, en een ieder wordt aangeprikkeld tot de bevlijtigingen dezelfde door de lof, want zodanige dingen blijven altijd in verachting, welke bij een ieder misprezen worden.

Hoofdstuk 14. HOE MEN ALLE LIEFDE VAN MENSENLOF BEHOORT AF TE SNIJDEN, OMDAT ALLE ROEM VAN DE RECHTVAARDIGEN ALLEEN IN GOD IS.

Intussen deze begeerlijkheid van het lof wederstaat men ongetwijfeld veel beter dan dat men die toegeeft; want een ieder is God zoveel tegelijker naarmate hij zuiverder is van deze onzuiverheid, welke in dit leven, al is het, dat zij niet geheel en met de wortel uit het hart uitgeroeid wordt (want zij houdt niet op te tergen de gemoederen die zelfs zeer wel toenemende zijn) nochtans tenminste behoort deze begeerte van het lof overwonnen te worden door de liefde van de gerechtigheid: alzo indien ergens in verachting blijven die dingen, welke door ieder misprezen worden, nochtans indien het goede, indien het oprechte dingen zijn, laat dan ook de liefde van het menselijke lof zich schamen, en laat zij wijken voor de liefde van de waarheid; want dit gebrek en deze ondeugd is zo vijandig tegen het ware geloof van de godzaligheid, wanneer daar nl. meer begeerte van het lof in het hart is dan vrede of liefde Gods, dat de Heere daarover gezegd heeft: hoe kunt gij geloven, die van malkander ere neemt, en die van God alleen komt, die zoekt gij niet? (Johannes 5:44) Insgelijks van enigen die in hem geloofd hadden, maar nochtans openbaar schroomden Hem te belijden, zegt de Evangelist aldus: zij hadden de ere van de mensen liever dan de ere Gods. (Johannes 12:43) Dit hebben de heilige Apostelen niet gedaan, die, als zij de naam Christus predikten in deze plaatsen, alwaar niet alleen misprezen werden, en altijd in verachting waren, gelijk hij zegt die dingen, welke bij een ieder misprezen, maar daarenboven ook tot een allerhoogste gruwel gehouden werden: evenwel hielden zij zich vast aan hetgeen zij gehoord hadden van hun goede Meester, ja van die, welke zelfs de medicijnmeester is van de zielen, zeggende aldus: zo wie mij verloochenen zal voor de mensen, die zal ik ook verloochenen voor mijn Vader, Die in de Hemel en is, en voor de Engelen Gods. (Mattheüs 10:33, Markus 8:38, Lukas 9:26, 12:8) Over dat midden onder de lasteringen en smaadheden, midden onder de aller-zwaarste vervolgingen en onder de aller-wreedste straffen zijn zij niet afgeschrikt van het prediken van de menselijke zaligheid, niettegenstaande zulk een razend woede van de menselijke verstoorders. En hoewel het geschiedde, dat zij, door Goddelijke dingen te zeggen en te werken, en door Goddelijk te leven, enigszins overwonnen de harde harten van de mensen, en alzo de vrede van de gerechtigheid inbrachten, zodat er in de gemeente van Christus hun een zeer grote ere navolgde, evenwel op dezelve als op het einde haar deugd hebben zij zich daarop niet stilgehouden, noch zich daarmede vergenoegd, maar deze hun ere hebben zij uitgestrekt en toegeëigend tot de ere Gods, om Wier wil zij zodanig waren. En met diezelfde brand ontstaken zij ook diegenen, van wie behoudenis zij zochten, nl. tot zijn liefde, teneinde zij mede door Hem zouden worden gelijk zij waren. Want teneinde zij om gene menselijke ere goed zouden zijn, zo had hun Meester hierover hen geleerd, zegge nde: ziet toe, dat gij uw gerechtigheid niet doet voor de mensen om van hen gezien te worden, anders zo zult gij geen loon hebben bij uw Vader die in de Hemel en is. Maar wederom, teneinde de mensen dat niet verkeerd zouden nemen noch verstaan, en alzo bevreesd zouden zijn de mensen te behagen, en Over dat met zich zelf voor de mensen te verbergen, dat zij goed zijn, minder stichting en voordeel aan hun naasten zouden doen, zo betoont hij elders tot wat einde zij ook zich zelf behoren bekend te maken, zeggende: laat alzo uw werken lichten voor de mensen, opdat zij uw goede werken zien en uw Vader loven, die in de Hemel en is (Mattheüs 5:16). Zo dan, niet, opdat gij door hen gezien wordt, dat is met mening en oogmerk, dat gijlieden zou willen, dat zij tot u zouden gekeerd worden, want het is niet door u zelf dat gij wat bent, maar opdat zij uw vader loven, die in de Hemel en is, nl. opdat zij tot Hem bekeerd zijnde, mogen worden, wat gij bent. dat hebben ook nagevolgd de martelaren, welke verre te boven gingen die vermaarde Scevola's, Curtiussen en Deciussen, niet met zich zelf straffen aan te doen, maar met geduldig de aangedane straffen te

verdragen. En daar benevens zijn zij hen ook verre te boven gegaan in de waarachtige deugd (want zij hadden de waren godsdienst) en in ontelbare menigte. Maar omdat zij in een aardse stad waren, hadden zij dit tot hun einde, nl. alle gedienstigheid voor dezelve te doen; hun oogmerk was de behoudenis van hun Rijk, niet in de Hemel, maar op de Aarde, niet beslaande ook in liet eeuwige leven, maar in het afgaan van de stervenden en in hel aankomen van hen, die zullen sterven. Daarom, zodanige mensen, wat zouden zij anders beminnen en zoeken dan ere, door welke zij zelfs na hun dood wilden leven in de mond degenen, die hen zouden loven.

Hoofdstuk 15. VAN HET TIJDELIJK LOON, WAARMEE GOD BELOOND HEEFT DE GOEDE MANIEREN EN GESCHIKTHEDEN VAN DE ROMEINEN.

Zo dan, deze lieden, die God niet zou geven het eeuwige leven met Zijn Heilige Engelen in de Hemelse Stad, tot van wie gemeenschap de ware godsvrucht (welke aan niemand anders die godsdienst, welke de Grieken latriam noemen, betoont dan alleen aan de waren Go d) de mensen alleen leidt, deze lieden zeg ik, indien Hij hen niet gegeven had deze aardse ere van het aller-uitnemende Rijk, zo zou hij dan geen loon altoos gegeven hebben aan hun goede kunsten, dat is, aan hun geschiktheden en deugden, door welke zij arbeidden om tot zo grote ere te geraken. Want aan de zodanige, welke daarom iets goeds schijnen te doen, om van de mensen geëerd te worden, zegt de Heere ook: Voorwaar zeg ik u, zij ontvangen hun loon. Over dat zij lieden mede hebben hun eigene huiszaken voor het gemenebest, dat is, voor de Republiek, en voor de gemene schatkamer verzuimd en veracht, en hebben de gierigheid tegengestaan; verder hebben zij met hun vrijen raad de welvaart van het Vaderlands gezocht, en daar benevens waren zij ook niet naar hun eigen wetten aan de misdaden onderworpen, noch ook aan hun boze lusten en begeerten; want door al deze dusdanige kunsten, als door de waren en oprechte weg, hebben zij gearbeid om te komen tol eer, heerschappij en lof, en door dusdanig middel zijn zij ook geëerd geweest schier bij alle volkeren, en daar benevens hebben zij ook vele volkeren opgelegd de wetten van hun gebied en van hun heerschappij. En daarenboven zijn zij nog heden ten dage in de schriften en historiën zeer heerlijk en vermaard bijna onder alle volkeren; zodat zij geen reden hebben om te klagen over de gerechtigheid van het ware en allerhoogste Gods; want zij hebben hun loon ontvangen.

Hoofdstuk 16. VAN HET LOON VAN DE HEILIGE BURGERS VAN DE EEUWIGE STAD, VOOR WIE DE VOORBEELDEN VAN DE DEUGDEN VAN DE ROMEINEN OOK NUFFIG EN DIENSTIG ZIJN.

Maar een geheel ander loon hebben de heiligen, welke hier smaadheden lijden voor de Stad Gods, welke gehaat is bij de liefhebbers van deze wereld. Deze Stad is een eeuwige Stad, alwaar niemand aankomt of geboren wordt, overmits er niemand afkomt of sterft, alwaar het ware en volkomen geluk niet een Godin, maar een gave Gods is. En vandaar ontvangen wij het onderpand van het geloof, zolang wij, hier vreemdelingen zijnde, naar hun schoonheid zuchten. Daar gaat de zon niet op, beide over goeden en kwaden, (Romeinen 8, Mattheüs 5:45). Maar de zon van de gerechtigheid beschermt alleen de goeden. Aldaar zal het geen grote moeite noch arbeid zijn door benauwdheid van zijn eigene huiszaken de gemene schatkamer rijk te maken, omdat aldaar een gemene schatkamer is van de waarheid. Daarom, het Romeinse Rijk is niet alleen daarom tot een grote menselijke ere uitgebreid, opdat nl. zodanig loon aan zulke mensen zou gegeven worden, maar ook, opdat de burgers van die eeuwige stad, zolang zij hier in vreemdelingschap zijn, naarstig en nuchter op die voorbeelden hun aanschouwing zouden nemen, opdat zij alzo mogen zien, welk een liefde men schuldig is aan het Vaderland hierboven, om des eeuwigen levens wille, indien nl. deze aardse stad zozeer bemind en geliefd is geweest van hun burgers om de ere van de wil van de mensen.

Hoofdstuk 17. MET WELKE VRUCHT DE ROMEINEN HUN OORLOGEN GEVOERD HEBBEN, EN WAT ZIJ HEN, DIE ZIJ OVERWONNEN HADDEN, AANGEBRACHT HEBBEN.

Ondertussen zoveel belangt dit leven van de sterfelijke mensen, hetwelk met weinige dagen beleefd en geëindigd wordt, wat is er aan gelegen onder wiens heerschappij de mens, die sterven zal, leeft, wanneer zij, die over hem heersen, hem niet dwingen tot ongoddelijke en onrechtvaardige dingen? Want hoe? Hebben de Romeinen iets beschadigd aan de volkeren, welke zij onder hun juk gebracht hebben en die zij hun wetten oplegden, anders dan dat zij daartoe gekomen zijn door een grote bloedstorting van de oorlogen? Voorwaar, indien dat met vriendschap, en door onderlinge eendracht geschied ware, het zou toegegaan zijn met beter geluk van zaken, maar dan zou daar geen ere geweest zijn van enige overwinnaars; want anderszins zelfs leefden de Romeinen onder hun wetten die zij anderen oplegden. dat zou de Republiek genoeg geweest zijn, tenware het, dat het Mars en Bellona mishaagd had; ja zelfs zou de victorie niet plaats gehad hebben, omdat daar niemand kon overwinnen, waar niemand streed. Zou het dan niet geschied zij n, dat de Romeinen tezamen met al andere volkeren een gelijke gelegenheid en conditie zouden gehad hebben? Bijzonder indien straks geschied was, hetgeen daarna zeer treffelijk en met een geschikte beleefdheid geschied is, nl. dat alle volkeren, behorende onder het Romeinse Rijk, de gemeenschap aan het burgerschap zouden ontvangen hebben, zodat zij alle gelijk Romeinse burgers zouden geweest zijn, en wel zó, dat, hetgeen tevoren weinigen toekwam, allen en een ieder zou toebehoren, uitgezonderd alleen, dat de arme gemeente, welke gene eigen velden had, door algemeen onderhoud zou leven, welk onderhoud door goede bedienaars van de Republiek veel aangenamer en minnelijk van de eendrachtige vrienden zou betoond geweest zijn, dan men anders hetzelve van de overwonnenen afgedrongen heeft. Want welk voordeel het bijbrengt tot de algemene welvaart en tot de goede en geschikte manieren, mitsgaders ook zelfs tot de waardigheden van de mensen, nl. dat de een overwonnen heeft en de andere overwonnen is, kan ik gans niet zien noch bekennen, anders dan de aller-ijdelste opgeblazenheid van de menselijke ere, in welke diegenen hun loon ontvangen hebben, welke met een grote begeerte hetzelfde gebrand hebben, en daarover grote en zware oorlogen gevoerd hebben. Want betalen hun landen daarom geen schattingen? Of kunnen zij daarom iets meer leren dan de anderen? En zijn er in andere landen ook mede niet vele Raadsheren welke Rome zelfs in haar uiterlijke gestaltes nooit gekend hebben? Neemt weg de hoogste roem, en wat zijn alle mensen anders dan mensen? Voorwaar, indien de boosheid en verkeerdheid van de wereld toeliet, dat slechts de besten het meest geëerd waren, dan zou de menselijke ere niet voor zulk een grote zaak gehouden worden, omdat zij een ijdele rook is zonder enig gewicht. Maar laat ons ook in deze zaken gebruiken de weldaad van de Heere onze Gods, en laat ons bedenken, welke grote dingen zij veracht hebben, wat zij verdragen, hebben, welke begeerlijkheden zij overwonnen hebben voor de menselijke ere; zij zeg ik, die waardig zijn geweest om dezelve te ontvangen als loon voor zulke deugden, en laat dit bij ons zulke kracht hebben, dat het dient om te verpletteren en te onderdrukken onzen hoogmoed, te weten, dat, nademaal die stad in welke ons beloofd is te zullen heersen, zoveel van die andere Stad verschilt, als de Hemel verschilt van de aarde; als de tijdelijke blijdschap van het eeuwige leven; de ijdele lof van de vaste roem; de gemeenschap van de sterfelijke mensen van de gemeenschap van de Engelen: als het licht van de zon en maan van het licht van Hem, Die zon en maan gemaakt heeft; dat zeg ik, alle burgers van dusdanig hoog Vaderland dit overleggende, bedenken, dat zij niets groots noch bijzonders gedaan hebben, indien zij , om dat te verkrijgen, óf enig goed werk gedaan hebben, óf enige rampen en zwarigheden geleden hebben, nademaal zij voor hun aardse Vaderland, dat zij al rede verkregen hadden, zulke grote dingen gedaan en zo grote zwarigheden geleden hebben, hetwelk alles bijzonder des temeer zijn inzien heeft, overmits de vergiffenis van de zonden, welke de burgers vergadert tot het eeuwige Vaderland, iets heeft, waarbij als in een

schaduw de vrije toevluchtplaats van Romulus gelijk is geweest, alwaar de ongestraftheid en vrijheid van allerlei misdaden bijeengebracht en vergaderd heeft zulke grote menigte, door welke die Stad gebouwd is geworden.

Hoofdstuk 18. HOE GANS VREEMD DE CHRISTENEN VAN ALLE ROEM BEHOORDEN TE ZIJN, WANNEER ZIJ IETS GEDAAN HEBBEN VOOR DE LIEFDE VAN HET EEUWIGE VADERLAND, DES TEMEER OMDAT DE ROMEINEN ZULKE GROTE ZAKEN UITGEVOERD HEBBEN VOOR DE MENSELIJKE EER EN VOOR DE AARDSE STAD.

Hoe kan het dan iets groots zijn voor het eeuwige Hemelse Vaderland al de liefelijkheden dezer wereld, hoe aangenaam die zouden mogen zijn, te versmaden, indien Brutus voor deze lijdelijke en aardse stad zijn zonen heeft kunnen doden, waartoe hij evenwel door niemand gedwongen werd. En voorwaar, het is een veel zwaarder en harder zaak zijn zonen te doden dan tegelijkertijd men voor de stad moet doen die dingen, welke men meent, dat men voor zijn kinderen behoort te vergaderen en te bewaren, of de armen te geven, of ook wanneer daar enige harde aanvechting is, welke van ons eist, dat dat voor het geloof en de gerechtigheid gedaan moet worden, dezelve te verliezen. Want niet de aardse rijkdommen maken ons of onze kinderen gelukkig, welke zullen verloren worden óf terwijl wij leven, óf wanneer wij dood zijn, van diegenen die wij niet willen, zullen bezeten worden. Maar God maakt gelukkig, Die de ware rijkdom is van de zielen. Maar aangaande Brutus, zelfs die poëet, welke hem prijst, geeft getuigenis van zijn ongeluk en zijn ellende, overmits hij zijn zonen gedood heeft, want hij zegt aldus; de vader bracht voor de schone vrijheid ter straffe zijn eigen zonen, welke nieuwe oorlogen verwekten. Och! hoe ongelukkig is hij, hoe zeer nochtans de nakomelingen deze zijn daden zullen verheffen. Maar in het navolgende gedichtje troost hij wederom de ongelukkige vader, zeggende: 's Vaders liefde heeft hem overwonnen, mitsgaders de grote begeerte van het lof. Dit zijn dan die twee dingen, nl. de vrijheid en de begeerte van mensenlof, welke de Romeinen gedreven en aangepord hebben tot grote en wondere daden. Ondertussen indien dan voor de vrijheid degenen die sterven zullen, en voor de begeerte van het lof, die men van de sterfelijke mensen verzoekt, zelfs de zonen door de vader hebben kunnen gedood worden, wat doen wij dan voor iets groots, indien hel geschiedt, dat voor de ware vrijheid, die ons van de heerschappij van de ongerechtigheid en van de dood, en van de duivel vrijgemaakt, indien vanwege dat niet uit een begeerte van het menselijke lof, maar uit liefde van de mensen te verlossen, niet van Tarquinius de Koning, maar van de duivelen en van de duivelen Prins: indien zeg ik, vanwege dit alles niet enige kinderen werden gedood, maar zelfs onder de kinderen de armen Christus geteld en gerekend werden. Van gelijken, indien ook een ander Romeins Prins, met de toenaam Torquatus, gedood heeft zijn zoon, niet, omdat hij gestreden had tegen het Vaderland, maar zelfs strijdende voor zijn Vaderland, nochtans hem gedood heeft, overmits hij tegen zijn bevel, dal is: tegen hetgeen zijn vader, zijnde oppergebieder, bevolen had, gestreden heeft, niettegenstaande hij zelfs van zijn vijand daartoe getergd en uitgedaagd was, niettegenstaande ook, dat hij dat door de hitte van de jeugd gedaan had, en eindelijk niettegenstaande hij ook de victorie had. Indien deze vader evenwel zijn zoon gedood heeft, ten einde hem namaals geen groter kwaad zou overkomen door hel voorbeeld van de versmading zijns bevel dan daar tegenwoordig goeds verworven was in de ere van zijn verslagen vijand: indien dat zo is, zeg ik, hoe zullen zij dan enige roem kunnen hebben, welke voor de wetten en bevelen van het onsterfelijk Vaderland alle aardse dingen, welke veel minder dan enige kinderen bemind worden, versmaden? Indien ook Fririus Camillus zijn ondankbaar Vaderland, van welks hals hij het juk van de Vejenters, ziende hun aller-wreedste vijanden, verdreven had, daarna niettegenstaande hij veroordeeld was geweest van enige machtigen van zijn tegenstanders, evenwel van de Fransen ten tweedemaal verlost heeft, uit oorzaak, dat hij geen beter Vaderland had daar hij eerlijker kon leven; indien bij, zeg ik, dat alzo gedaan heeft, waarom zal dan een mens

hoog verheven worden, even alsof hij iets groots gedaan had, hetwelk veellicht in de kerk van zijn vleselijke vijanden geleden heeft een aller-zwaarst ongelijk van afzetting zijns staats en zijner ere, en daarover zich niet begeven heeft tot de ketters, zijnde vijanden dezelfde kerk, of daarover niet heengegaan is en zelfs enige ketterij tegen dezelve gemaakt heeft, maar is veel liever heengegaan en heeft dezelve beschermd zoveel als hij kon tegen de aller-schadelijkste boosheid van de ketters, omdat er gene andere kerk is, want aldaar leeft men niet in de ere van de mensen, maar daar wordt verkregen het eeuwige leven. Voorts, indien ook Mutius zulke naarstigheid gedaan heeft, teneinde vrede zou gemaakt worden met koning Porsenna, die de Romeinen met een zeer zware oorlog benauwde; en indien het ook geschied is, dat diezelfde Mutius, overmits hij Porsenna zelf niet had kunnen doden, omdat hij, bedrogen zijnde, in plaats van hem een ander gedood had, daarover voor zijn ogen in het aanschouwen van hem zijn rechterhand op een brandend altaar uitgestrekt heeft, zeggende, dat er nog vele zulke waren als hij tegenwoordig hem zag te zijn, welke zijn dood en verderf gezworen hadden, waarover het ook geschied is, dat hij een schrik gekregen heeft vanwege die vroomheid en samenzwering van zulke mannen; over dat zonder enig uitstel heeft hij afstand gedaan van dien oorlog en heeft vrede met hen gemaakt. Indien dit zo is, wie zal dan diegene zijn, welke enige van zijn verdiensten zal durven toe eigenen tot het koningrijk van de Hemel en, indien hij voor hetzelve overgeeft om verbrand te worden niet een band, maar het ganse lichaam, doende dat niet zich zelf door eigen gewilligheid, maar veelmeer dat lijdende door vervolging van een ander. Wijders, indien ook de gewapende Curtius met een aangedreven paard zich zelf van boven neergeworpen heeft in het opgebarsten hol van de aarde, dienende en gehoorzamende daarmede de vermaningen van zijn Goden, die bevolen hadden, dat men in dat hol zou werpen hetgeen de Romeinen voor het beste hielden. Nu zij konden niet verstaan, dat zij iets beters hadden dan dat zij uitstekende waren in mannen en wapenen, zodat het nl. nodig was, dat volgens de bevelen van de Goden een gewapend man in dat verderf zou gestoten worden. Indien zulks, zeg ik, alzo is, wat is het dan voor groots, dat diegene kan zeggen, dat hij voor het eeuwige Vaderland gedaan heeft, welke voor enigen vijand van zijn geloof geleden heeft, en welke niet zich zelf door eigen gewilligheid in zodanige dood werpt, maar die, van een ander geworpen zijnde, de dood sterft, wat kan hij, zeg ik, zoveel bijzonders zeggen, naardien hij van zijn Heere, welke ook de Koning zijns Vaderlands is, een veel gewisser vermaning ontvangen heeft, zeggende: wilt niet vrezen voor diegenen, die het lichaam doden en de ziel niet kunnen doden (Mattheüs 10:28, Lukas 12:4)

Voorts, indien ook de doorluchtige Decü eniger wijle zich zelf met zekere woorden ter dood geheiligd hebben, en genoegzaam met zich zelf te doden, zich zelf voor hun heirkrachten overgegeven hebben, teneinde wanneer zij stierven en de gramschap van de Goden door hun bloed mitsdien verzoenden, het Romeinse heir daardoor zou mogen behouden en bevrijd worden. Indien, zeg ik, dat zo is, zo hebben de heilige martelaren in generlei opzicht zich te verhovaardigen, even alsof zij iets waardigs en verdienstelijks voor de medegenieting van het vaderland gedaan hadden, alwaar zij hebben de eeuwige en ware gelukzaligheid, nl. indien zij tot het vergieten van hun bloed toe niet alleen hun broederen; voor wie hun bloed vergoten werd, maar zelfs ook hun vijanden, door wie het vergoten werd, lief gehad hebben, gelijk hun bevolen is, en diens volgens, indien zij door liefdesgeloof en door geloofsliefde gestreden hebben, daarenboven, indien ook Marcus Pulvillus, bezig zijnde met het inwijden van de tempel van Jupiter, Juno en Minerva, toen ondertussen valselijk van zijn wangunstigen de dood van zijn zoon hem aangediend werd, teneinde hij alzo ontroerd zou worden door zodanige tijding, en mitsdien vandaar zou vertrekken, en gevolglijk, dat alzo zijn medebroeder de ere van de inwijding van de tempel zou verkrijgen, dit alles zo klein geacht heeft, dat men hem ergens onbegraven zou heen werpen; want de begeerte van die ere had in zijn hart zó gans de smart van het verlies van zijn zoon overwonnen. Indien dat zo is, wat groots en bijzonders zal diegene kunnen zeggen

dat hij gedaan heeft voor de verkondiging van het heilig Evangelie, door hetwelk de burgers van het Vaderland hierboven vergaderd en bevrijd worden van verscheiden dwalingen, omdat tot hem, zijnde bekommerd met de begrafenis zijns vaders, zijn Heere zegt: volgt mij na, en laat de doden hun doden begraven (Mattheüs 8:22, Lukas 9:60). Insgelijks indien ook Marcus Regulus, teneinde hij zijn aller-wreedste vijanden niet zou bedriegen met zijn eedzweren, van Rome tot dezelve wedergekeerd is, uit oorzaak, gelijk hij geantwoord heeft aan de Romeinen, die hem zochten te houden, dat hij, nadat hij de Afrikanen gediend had, aldaar bij hen de waardigheid van eerlijk burger niet kon behouden. En indien voorts die van Carthago, overmits hij hen tegengesproken had in de Romeinse Raad, hem met de aller-zwaarste straffen gedood hebben; wat voor pijnigingen behoort men dan niet klein te achten voor het geloof van dit Hemel se Vaderland, tot welks gelukzaligheid dit zelfde geloof ons brengt. Of wat zal de Heere wedergegeven worden voor al hetgeen Hij gegeven heeft, indien de mens voor het geloof, dat men Hem schuldig is, zulke dingen geleden heeft als nl. Regulus voor de gelofte die bij zijn aller-schadelijksten vijanden schuldig was, geleden heeft? En hoe zal een Christen zich durven verheffen vanwege zijn gewillige armoede, opdat hij in dit vreemdelingschap van zijn leven te lichter en gemakkelijker zijn weg wandelde, welke leidt tot dat Vaderland, alwaar de ware rijkdom Gods zelf is, als hij hoort of leest, dat Lucius Valerius, welke in zijn burgemeesterschap gestorven is, zo gans arm geweest is, dat er zekere penningen van het volk bijgelegd zijn om daarmede zijn begrafenis te bevorderen, ja als hij hoort of leest, dat Quintus Cincinnatus, alzo hij 4 jugermaten land bezat, en dezelve eigenhandig bebouwde, van de ploeg afgelegen is teneinde hij een dictator zou worden, dat is iemand, welke zelfs meer en hoger in ere was dan de burgemeester, en dat hij evenwel daarna, niettegenstaande hij zijn vijanden overwonnen en daardoor een zeer grote ere gekregen had, in dezelfde armoede gebleven is. Of hoe zal ook diegene kunnen zeggen, dat bij iets groots gedaan heeft, welke door gene verering noch beloning dezer wereld afgetrokken wordt van de gemeenschap van het eeuwige Vaderlands, wanneer hij verstaan zal hebben, dat Fabricius door de grote geschenken van Pyrrhus, koning van Epyrië, welke hem zelfs het vierde deel van zijn Rijk beloofde, niet heeft kunnen afgetrokken worden van de Romeinse stad, zodat hij aldaar liever op zich zelf in zijn armoede heeft willen blijven. Want aangaande, dat zij toen een Republiek hadden, dat is: het beste van het volk, het beste van het Vaderland, het gemenebest, aller-welvarendst, aller-machtigst en aller-rijkst, en dat zij ondertussen in hun huizen zelfs zo arm waren, dat er één van hen, die tweemaal burgemeester was geweest, daarom door van de Tuchtheren aantekening uit dien Raad van die arme mannen gedreven is, overmits hij nl. aan gemaakte zilveren vaten bevonden was te bezitten 10 ponden zilver. Dit, zeg ik, is genoegzaam kennelijk; daarom, indien zij toen op zodanige wijze arm waren, dat nochtans door hun overwinningen de gemene schatkamer rijk werd, wat zullen dan alle Christenen te zeggen hebben, welke met een veel heerlijker oogmerk en voornemen hun rijkdommen algemeen maken, volgens hetgeen geschreven is in de Handelingen van de Apostelen, te weten tot zodanig einde, opdat een ieder bedeeld wordt naar dat een iegelijk nood heeft, en voorts, dat ook niemand zegge, dat iets van zijn goederen zijn eigen is, maar dat alle dingen hunlieden algemeen zijn. Voorwaar! de Christenen dit bemerkende, zullen zij niet overvloedig genoeg kunnen verstaan, hoe zij, van wie dat niet behoorde opgeblazen te worden met enige roem, omdat zij dit doen om te genieten de gemeenschap van de Engelen? Want wat is dit voor een zo grote zaak, omdat deze Raadsheren bijna evenzo gedaan hebben voor het behoud van de eer van de Romeinen? Deze en meer andere dingen, die men in hun schriften kan vinden, hoe zouden die zozeer bekend geweest, hoe zouden die ook met zulk een roem verbreid geweest zijn, tenware, dat het Romeinse Rijk zich zeer wijd en breed uitgestrekt hadden en met zeer heerlijke aanwassing vermeert geweest was. Daarom, in dat zo grote en langdurige Rijk, hetwelk zo vermaard en heerlijk geweest is door de deugden en vroomheden van zoveel voortreffelijke mannen, is aan hen gegeven volgens hun mening en hun oogmerk zodanig loon als zij zochten, en aan ons zijn

voorgesteld zodanige voorbeelden, welke ons dienen tot noodwendige vermaning, nl. bijaldien wij niet onderhouden de ware deugden, welke die deugden enigszins gelijk zijn, welke zij onderhouden hebben voor de eer van de aardse stad; bijaldien zeg ik, dat wij dezelve niet onderhouden voor de aller-heerlijkste stad Gods, dat wij alsdan met schaamte aangeprikkeld en geslagen mochten worden. En daarentegen aan de andere zijde, bijaldien wij dezelve onderhouden, dat wij door hoogmoed ons zelf niet verheffen; want gelijk de Apostel zegt: (Romeinen 8:18) het lijden van deze tegenwoordige tijd is niet waardig te wegen met de toekomende heerlijkheid, die aan ons zal geopenbaard worden. Maar aangaande de menselijke heerlijkheid van deze tegenwoordige tijd, met dezelve scheen hun leven enigszins waardig te zijn om daarmede te wegen, waarom hel ook geschied is, dat zelfs de Joden, die Christus gedood hebben niet te onrechte tot hun heerlijkheid bijgevoegd en geschonken zijn volgens de openbaring van het nieuwe testament, hetwelk in het Oude bedekt is geweest, hetwelk hun leerde, hoe de enige en ware God moest gediend en geëerd worden, niet vanwege de aardse en lijdelijke weldaden, welke de Goddelijke Voorzienigheid door elkander geeft beide aan de goeden en kwaden, maar vanwege het eeuwige, leven, en vanwege de eeuwigdurende weldaden, en zelfs vanwege de gemeenschap van de stad van hier boven. Zo dan, deze Joden zijn wel te recht tot hun heerlijkheid geschonken en bijgevoegd, nl. omdat alzo diegenen, welke door hun deugden (te wele n zodanige als zij vermochten) de aardse heerlijkheid gezocht en verkregen hebben, hen zouden overwinnen, welke door hun grote ondeugden en gebreken de Gever van de ware heerlijkheid en van de eeuwige Stad verworpen en gedood hebben.

Hoofdstuk 19. HOE DE BEGEERTE VAN DE EER EN DIE VAN DE HEERSCHAPPIJ ONDER ELKANDER VERSCHILLEN.

Ondertussen, zeker is er ook onderscheid tussen de begeerte van de menselijke eer en tussen de begeerte van de heerschappij; want hoewel de algemene genegenheid zodanig is, dat diegene, welke in de menseneer een groot behagen heeft, ook zeer ijverig en vurig zoekt te heersen, nochtans diegene, welke de ware ere (hoewel echter van menselijke lof) begeren, zij doen hun best, dat zij hen, die een oprecht oordeel hebben, niet mishagen; want er zijn vele goede dingen in de manieren en het leven van de mensen, van welke velen wel oordelen, hoewel nochtans velen die niet hebben. Ondertussen, door middel van deze goede dingen in de manieren arbeiden zij om te komen tot de eer en tot hel Rijk of de heerschappij, van welke Sallustius spreekt, maar zulk een arbeidt door de oprechten en waren weg om daartoe te komen. Maar diegene, welke zonder begeerte van ere (welke maakt dat de mens vreest hen te mishagen, die een oprecht oordeel hebben) zoekt te heersen en te gebieden, deze zoekt in het algemeen zelfs door openbare aller-gruwzaamste schelmstukken te bekomen, hetgeen hij bemint. Daarom hij, die de ere begeert, arbeidt om daartoe te komen óf door de waren weg, óf door bedrog en list, willende goed schijnen, dat bij evenwel niet is. En bij hem, die deugden heeft, is het zelfs een grote deugd de eer te versmaden; want die versmading is in het aanschouwen Gods, maar wordt niet openbaar en blijkt niet voor enig menselijk oordeel; want wat hij doet voor de ogen van de mensen, om te schijnen een versmading van de eer te zijn, indien het geschiedt, dat de lieden menen, dat hij dat doet om meer lof, dat is, om meer eer; hij zal geen middel noch raad weten om te bewijzen voor het oordeel van hen, die dat vermoeden, dat het anders met hen gesteld is dan zij vermoeden. Maar diegene, welke versmaadt het oordeel van hen, die hem kunnen prijzen, die versmaadt ook de lichtvaardigheid van hen, welke anders van hem kunnen denken of vermoeden, hoewel hij nochtans, indien hij waarlijk goed is, niet versmaadt de zaligheid dezelfde; want diegene, welke van de Geest Gods deugden heeft, is van zodanige gerechtigheid, dat hij zelfs lief heeft zijn vijanden, en hen alzo lief heeft, dat hij de achterklappers of lasteraars wil verbeterd of bekeerd en alzo tot zijn medegenoten hebben, niet in dit aardse Vaderland, maar in het Vaderland hierboven. En aangaande hen,

die hem prijzen, acht hij evenwel niet klein, dat zij hem liefhebben, en alzo wil hij niet bedriegen die hem prijzen, opdat hij ook aan de andere zijde niet bedriegt die hem liefhebben. Daarom houdt hij bij hen zeer vurig aan, opdat veel liever Die geprezen wordt, van Wie de mens alles heeft, dat met recht in hem geprezen word. Maar diegene, welke met versmading van eer begerig staat naar heerschappij, deze gaat de beesten te boven, hetzij in wreedheid van het leven of in overdadigheid. Zodanig zijn sommige n van de Romeinen geweest, die, hoewel zij de zorg en bekommering van alle eer en aanzien verloren hadden, evenwel niet geweest zijn zonder begeerte tot heerschappij. En voorwaar! de historie geeft te kennen, dat er velen zodanig geweest zijn. Maar allereerst en bovenal heeft keizer Nero de aller-opperste top bezeten van deze ondeugd; want zijn overdadigheid en onkuisheid zijn zo groot geweest, dat men in het algemeen meende, dat er niets mannelijks van hem te vrezen was. En wederom aan de andere zijde is zijn wreedheid en hardheid ook zo groot geweest, dat men in het algemeen geloofd zou hebben, dat er niets zachts, ja zelfs ook gene onkuise liefde geweest was, bijaldien men dat tevoren niet geweten had. Ondertussen, aan zodanige wordt de macht van te heersen niet gegeven dan alleen door de voorzienigheid Gods, nl. wanneer Hij oordeelt, dat 's mensen zaken zodanige Heren waardig zijn; want de Goddelijke stem is hiervan openbaar, daar de wijsheid Gods spreekt: door mij regeren de koningen, en door mij bezitten de Tirannen het aardrijk. Maar opdat men niet meent, dat door het woord Tirannen moeten verstaan worden de aller-booste koningen, maar dat met dien naam genoemd worden de machtige en geweldige Prinsen, volgens het gebruik van het oude woord, waarover Virgilius zegt: het zal mij een groot deel van de vrede zijn, dat ik de rechterhand van de Tiran mag aanvoeren, zo is het, dat aller-klaarst op een andere plaats van God gesproken is: Die daar de boze en geveinsde mens doet heersen, overmits de verkeerdheid van het volk. Daarom hoewel ik genoegzaam zoveel als ik vermocht, verklaard heb om welke oorzaak de enige ware en rechtvaardige God de goede Romeinen, naar een zekere gestalte van een aardse stad, geholpen heeft om te verkrijgen de heerlijkheid van zulk een groot Rijk; evenwel kan er dieshalve nog een andere meer verborgen oorzaak zijn, nl. overmits verscheiden verdiensten van het menselijke geslacht, die God meer bekend zijn dan ons; want anderszins is dat vast en zeker, nl. onder allen die waarachtig godzalig zijn, dat niemand zonder de ware godsvrucht, dat is, zonder de ware dienst van de ware Gods, enige ware deugd kan hebben, en daarenboven, dat dezelve ook gene ware deugd kan zijn, wanneer zij dienstbaar is onder de menselijke eer. Nochtans is het zeker, dat allen, welke gene burgers zijn van de eeuwige stad, die in onze Heilige Schriften genaamd wordt de Stad Gods, veel nuttiger en dienstiger zijn voor de aardse stad, indien zij hebben de begeerte van eer, dan wanneer zij die niet hebben. Maar aangaande diegenen, welke, begaafd zijnde met de ware godsvrucht, wél en godzalig leven, indien zij de wetenschap bekomen om de volkeren te regeren, voorwaar! dan is er niet gelukkiger voor 's mensen zaken, dan dat zij door ontferming Gods ook de macht van de regering hebben. Nu, zodanige mensen eigenen al hun deugden, zo vele en zo groot als zij in dit leven kunnen hebben, niemand anders toe dan alleen aan de genade van God, omdat Hij die is, welke hen, dezelve willende, gelovende en begerende, gegeven heeft. Voorts verstaan zij mede ook, hoeveel hen nog ontbreekt om te komen tot die volmaaktheid van de gerechtigheid, welke is in dat medegezelschap van de heilige Engelen, aan wie zij zich zelf pogen gelijkvormig te maken. Maar hoezeer die deugd geprezen en geroemd wordt, welke zonder de ware godsvrucht dienende is de eer van de mensen, het is alzo, dat zij geenszins te vergelijken is met de aller-kleinste beginselen van de heiligen, van wie hoop gesteld is op de genade en barmhartigheid van de ware God.

Hoofdstuk 20. HOE HUN DEUGDEN SCHANDELIJK EN DIENSTBAAR ZIJN, ZOWEL VAN DE EER VAN DE MENSEN, ALS VAN DE WELLUSTEN VAN HET LICHAAM.

Daarom die filosofen, welke het einde van het menselijke goeds in de deugd stellen, plachten in het algemeen om enige schaamte aan te jagen sommige andere filosofen, die de deugden wel prijzen maar ze afmeten met het einde van de lichamelijke wellust, zodat zij menen dat de wellust om zich zelf behoorde begeerd te worden, maar aangaande de deugden, dat zij behoren begeerd te worden om de wellust; tegen deze, zeg ik, plachten zij in het algemeen een zeker tafereel met woorden af te schilderen, in hetwelk de wellust in een koninklijke stoel, evenals een tere en gemakkelijke koningin zit, en rondom haar worden de deugden evenals haar dienstmaagden onder haar onderdanigheid gesteld, acht gevende op haar woorden en werken, zodat zij doen al hetgeen zij beveelt; daarom dat zij diegene is, welke aan de voorzichtigheid belast, dat zij wakker omzie en onderzoekt hoe de wellust wel zal kunnen heersen en ook behouden blijven. Insgelijks, dat zij aan de gerechtigheid belast, dat zij zoveel weldaden geve als zij kan, om te bekomen zodanige vriendschap, welke nodig en dienstig is tot de lichamelijke gemakken. Daarenboven, dat zij ook niemand onrecht doe, opdat het door de kwetsingen van de wetten niet geschiede, dat de wellust niet langer zonder zorg en zwarigheid zou mogen leven. Daar benevens, dat zij ook aan de vroomheid belaste, indien het lichaam enige zwarigheid en pijn overkomt, welke nochtans niet ter dood dwingt, dat zij dan haar gebiedende vrouw, dat is de wellust kloek in de gedachten van haar hart behoudt, opdat zij alzo door de herinnering van haar vorige vermakelijkheden mag verzachten de scherpe angels van haar tegenwoordige pijn. Ook belast zij aan de matigheid, dat zij juist van pas spijze genoeg neme. En indien daar enige dingen zijn, welke haar zeer behagen en zeer wel smaken, dat zij toezie, dat door al te grote onmatigheid door haar niet worde ingenomen wat haar gezondheid zou kunnen verstoren, en diens volgens opdat ook de wellust, welke de Epicurischgezinden ook voor een zeer groot deel stellen in de gezondheid des lichaam, niet zwaar worde gekrenkt en gekwetst. Ziet, alzo zullen de deugden met al de waardigheid haar eer gaan dienen de wellust, evenals een zekere heersende en oneerlijke vrouw. Daarom zeggen zij, dat er niets schandelijker is dan deze schilderij, niets lelijker en ook niets, dat het aanschouwen van de goeden minder kan verdragen. En gewis, zij zeggen de waarheid. Maar ondertussen de zaak wel ingezien zijnde, zo meen ik ook mede, indien deze schilderij zó geschilderd wordt, dat in dezelve de deugden gaan dienen de menselijke eer, dat zodanige schilderij mede niet zal hebben haar behoorlijke schikkelijkheid en gevoegelijkheid, want hoewel deze eer niet is een tere en gemakkelijke vrouw, nochtans is zij gans opgeblazen en hovaardig en heeft zeer veel ijdelheid. Daarom is het niet waardig noch schikkelijk genoeg, dat de onbeweeglijkheid en vastheid van de deugden haar zal dienen, dat dat de voorzichtigheid niets voorzie, de gerechtigheid ook niets deelt, de vroomheid niets verdraagt, de matigheid niets matige, dan alleen met inzicht om daarmee de mensen te behagen, en de opgeblazen ere te dienen. Insgelijks zullen ook zij zich zelf niet verschonen kunnen van deze lelijkheid, welke het oordeel van anderen verwerpen als versmading zijnde van ere en ondertussen zich zelf wijs schijnen te zijn en zich zelf behagen; want hun deugd, zo het als een deugd te houden is, is op een zekere andere wijze de menselijke lof mee onderworpen, omdat diegene, welke zich zelf behaagt, mede een mens is. Maar hij, die met een ware godsvrucht in God (die hij bemint) gelooft en hoopt, die neemt meer acht op die dingen, in welke hij zich zelf mishaagt, dan op die dingen, (indien er slechts enige in hem zijn) welke niet zozeer hem, als wel de waarheid behagen. En deze dingen, waarmee hij al rede kan behagen, schrijft hij aan niemand anders toe dan alleen aan de barmhartigheid van Hem, Dien hij vreest te mishagen, en alzo doet hij zijn dankzeggingen vanwege zodanige dingen, waarvan hij nu genezen is, en stort zijn gebeden vanwege zulke dingen, waarvan hij genezen zoekt te worden.

Hoofdstuk 21. HOE HET ROMEINSE RIJK BESCHIKT EN BESTELD IS DOOR DE WARE GOD, VAN WIE ALLE MACHT IS, EN DOOR WIENS VOORZIENIGHEID ALLE DINGEN GEREGEERD WORDEN.

Naardien alles zo is, zo laat ons de macht van het Rijk en de heerschappij te geven, niemand toeschrijven dan alleen de ware God, Die aan de een zijde het ware geluk, nl. het Koningrijk van de Hemel en, alleen geeft de godvruchtige, en aan de andere zijde het aardse Koningrijk geeft beide de godvruchtige en ongodvruchtige, naar dat Hem behaagt, Die niets behaagt, dat onrechtvaardig is. Want hoewel wij alleen weinige dingen gezegd hebben, welke Hij wilde dat ons openbaar zouden wezen, evenwel is het veel ten aanzien van ons; want het gaat verre boven onze krachten 's mensen verborgenheden te onderzoeken, en daar benevens met een klare proeve te oordelen en te onderscheiden de verdiensten van de Rijken. Die enige ware God daarom, die het menselijk geslacht noch met oordeel, noch met hulp verlaat, deze heeft het Rijk de Romeinen gegeven wanneer Hij wilde en zo groot Hij wilde, even gelijk Hij tevoren het Rijk gegeven had de Assyriërs, of de Perzen, bij wie, gelijk hun schriften vermelden, alleen twee Goden geëerd werden, van wie de een goed was en de andere kwaad; opdat ik ook zwijg van het Hebreeuwse volk, van hetwelk ik al rede zoveel gezegd heb als mij dacht genoeg te zijn, welk volk geen andere God geëerd en gediend heeft dan deze enige God, zelfs ook toen het was heersende. Daarom die God, die de Perzen Segetes, dat is, korengewas, gegeven heeft zonder de wasgodin Segetia, welke ook hen gegeven heeft andere gaven en weldaden van de aarde zonder de dienst van zoveel Goden, welke zij gesteld hebben óf ieder bijzonder over iedere zaak, of ook wel vele Goden tezamen over éne zaak; Diezelfde God heeft ook de Romeinen het Rijk gegeven zonder de dienst van die Goden, door van wie dienst zij geloofden en meenden, dat zij hun Rijk verkregen. En alzo in het bijzonder heeft Hij ook datzelfde Rijk aan enige mensen gegeven, want die het Marius gegeven heeft die heeft het ook gegeven aan Cajus Julius Cesar; die het Augustus gegeven heeft, die heeft het ook Nero gegeven, die heeft het ook gegeven aan de twee Vespasianussen, nl. vader en zoon, zijnde beide zeer goedertieren en vriendelijke keizers; diezelfde heeft het ook gegeven aan de aller-wreedste Domitianus. En alzo het niet nodig is allen door te lopen, zo zeg ik verder, Hij, die het Rijk gegeven heeft aan Constantinus, de Christenkeizer, die heeft het ook gegeven aan de afvallige Julianus, wiens voortreffelijke inborst en wiens verstand door de begeerte van heerschappij de heilschendige en vervloekte ondervraging van de toekomstige dingen bedrogen heeft, want bij vertrouwde te dien tijde geheel op de ijdele superstitiën van de waarzeggingen, zodat hij, zich verlatende op de zekerheid van de victorie, al zijn schepen, waarin de noodwendige lijftocht aangevoerd werd, verbrand heeft, waarom hij daarna met een zeer moedig en stout bestaan zeer heet, was aandringende en voortvarende; maar eindelijk, volgens de verdiensten van zijn roekeloosheid, is hij omgekomen en gedood, zodat hij in 's vijand landen zijn heirkracht in groot gebrek en armoede gelaten heeft, hetwelk op gene wijze daarvandaan kon bomen, tenware het, dat tegen dat gelukkig teken van dien paalgod Terminius, van wie wij in het vierde Boek gezegd hebben, dat de palen van het Romeinse Rijks veranderd en verminderd werden; want de God Terminus heeft geweken de nood, voor wie nochtans tevoren niet geweken was Jupiter. Zo dan, dit alles regeert en bestuurt de enige ware God zo het Hem belieft. En hoewel hij dat doet naar oorzaken die ons verborgen zijn, kan iemand daarom zeggen, dat zij onrechtvaardig zijn?

Hoofdstuk 22. HOE DE TIJDEN EN UITKOMSTEN VAN DE OORLOGEN AAN GODS OORDEEL HANGEN.

Ondertussen gelijk het aan Zijn believen staat, mitsgaders aan Zijn rechtvaardig oordeel en aan Zijn barmhartigheid, het menselijk geslacht te slaan en te vermorzelen, of te vertroosten; alzo is het ook met de lijden van de oorlogen, zodat sommige oorlogen zeer ras en andere zeer langzaam geëindigd werden; alzo is de oorlog van de zeerovers van Pompejus, en de derde oorlog van Carthago van Scipio door een ongelooflijke rasheid en kortheid van de tijd ten einde gebracht. Insgelijks ook de oorlog van de weggelopen schermvechters, hoewel in dezelfde vele Romeinse krijgsoversten en onder anderen ook

twee burgemeesters overwonnen werden, en hoewel Italië zeer schrikkelijk afgelopen en geplunderd werd, evenwel is dezelve in het derde jaar, nadat hij vele dingen verteerd en gesleten had, ook zelf mede gesleten en teneinde gebracht. Daarenboven zijn daar ook geweest de Picentische, Marsische en Pelignische volkeren, welke gene uitlandse, maar zelfs Italiaanse volkeren waren. Deze hebben na een langdurige en aller- onderdanige dienstbaarheid onder het juk van de Romeinen, bestaan hun hoofd op te steken tot de vrijheid, zelfs toen daar zeer vele volkeren en natiën onder het juk van liet Romeinse Rijk gebracht waren, en toen zelfs Carthago verwoest en neergeworpen was. In deze Italiaanse oorlog zijn de Romeinen dikwijls overwonnen, en aldaar zijn ook omgekomen twee burgemeesters en sommige andere aller-edelste Raadsheren. Evenwel dit kwaad heeft niet lang geduurd, want het vijfde jaar heeft aan hetzelve een einde gemaakt. Maar de tweede oorlog van Carthago heeft met de allergrootste schade en met verderf van de Republiek 18 jaren achter elkander de Romeinse krachten uitgemergeld en bijna geheel uitgeteerd; want in 2 veldslagen zij n toen schier zeventig duizend Romeinen verslagen en omgekomen. Voorts de eerste Punische oorlog van Charthago heeft geduurd 23 jaren en de Mithridatische oorlog 40 jaren. En teneinde niemand meent, dat de eerste beginselen van het Rijk van de Romeinen sterker en bekwamer zijn geweest om hun oor logen veel spoediger ten einde te brengen, alzo de oude eerste tijden gans zeer verprezen waren in alle deugden, aangemerkt de Samnitische oorlog, welke bijna 50 jaren geduurd heeft, in welken oorlog de Romeinen alzo overwonnen zijn geworden, dat zij gedwongen werden Onder het juk door te gaan Maar ondertussen aangezien de Romeinen de ere met beminden om de gerechtigheid, maar veelmeer om van de ere wil de gerechtigheid schenen te beminnen, zo is het ook, dat zij bij gelegenheid de vrede en het verbond hetwelk daar gemaakt was, gebroken hebben. Dit alles verhaal ik, omdat er vele mensen zijn, welke meestendeels van verleden dingen óf onwetend zijn, óf indien zij die weten, hun wetenschap in dat opzicht verbergen en verzwijgen, Daarom geschiedt het, wanneer zij ten tijde van de Christenen enige oorlog zien, die een weinig langer duurt, dat zij straks zeer gruwelijk en lasterlijk uitvaren tegen onze religie uitroepende met luider keel, indien deze religie daar niet ware, en indien daarentegen de Goden naar de ouden godsdienst geëerd werden, voorwaar zeggen zij, straks zou door dezelfde Romeinse kloekheid en vroomheid, welke met de hulp van Mars en Bellona eertijds roet zulke rasheid zo grote oorlogen ten einde gebracht beeft, deze zelfde oorlog nu tegenwoordig, met gelijke rasheid mede ten einde gebracht worden. Maar allen, die gelezen hebben welke langdurige oorlogen, en ook met welke verschillende uitkomsten, en daar benevens met welke droevige nederlagen, eertijds door de oude Romeinen ook gevoerd zijn, laat die bij zich zelf naarstig overleggen en gedenken, dat de wereld, gelijk ook eertijds plagt te geschieden, even als een onstuimige zee door verscheiden waden en onweer van zodanige rampen gestadig ginds en herwaarts gedreven wordt; en last ze toch eenmaal belijden en bekennen, wat zij toch niet gaarne willen belijden, en laat ze niet langer met hun lasterende uitzinnige tongen, die zij tegen God scherpen, zich zelf doden, en de eenvoudige en onwetenden bedriegen.

Hoofdstuk 23. VAN DIE OORLOG, IN WELKE RHADAGAISUS, KONING VAN DE GOTHEN, ZIJNDE EEN DIENAAR VAN DE DUIVE LEN, IN ÉÉN DAG MET ZIJN GROTE HEIRKRACHTEN OVERWONNEN IS.

Ondertussen nochtans hetgeen bij onze geheugenis God zeer wonderlijk en barmhartig gedaan heeft, dat verhalen zij niet eens mei dankzegging, maar hetzelve pogen zij veelmeer zoveel in hen is, in het graf van de vergetelheid, zo dit mogelijk ware, te begraven, en zo het van ons verzwegen, werd, zouden wij even ondankbaar zijn als zij. Zo dan, toen Rhadagaisus, honing van de Gothen, Het een grote en schrikkelijke heirkracht in de naaste omliggende plaatsen van de stad gelegerd en de Romeinen als op de nek was, toen is het geschied, dat hij op één dag alleen met zulke haastigheid overwonnen werd, dat er aan de

Romeinse zijde niet één Romein, ik wil niet zeggen gedood is, maar zelfs ook niet gekwetst is, en aan zijn zijde daarentegen is zijn ganse heirkracht, zijnde veel meer dan honderd duizend man sterk, verslagen, en hij zelf is met zijn zonen gevangen genomen en daarna ook met behoorlijke straf omgebracht. En voorwaar, indien die goddeloze Prins met zo grote en goddeloze heirkrachten binnen Rome gekomen ware, van wie zou bij gespaard hebben? Welke plaatsen van de martelaren zou hij door enigen eerbied verschoond hebben? In wiens persoon zou bij God gevreesd hebben? Wiens bloed zou hij niet hebben willen vergieten? Wiens eerbaarheid zou hij niet willen aangeroerd hebben? En hoe schoon spreken zouden deze lasteraars voor hun Goden gehad hebben, niet welk uitzinnige verwijten zouden zij geroemd hebben, dat hij daarom de victorie had gehad, dat hij daarom zulke, grote dingen vermocht had, overmits hij met zijn dagelijkse offeranden de Goden verzoende en tot zijn vriendschap nodigde, hetwelk de Christelijke religie de Romeinen niet toeliet te doen. Want toen hij, naderde bij die plaatsen, alwaar hij door de wenk van de allerhoogste Majesteit te onder gebracht is, alzo de tijding van zijn overkomst toen overal liep, zo werd ons omtrent Carthago gezegd, dat de heidenen dat geloofden, uitstrooiden en roemden, dat hij onder de beschutting én hulp van zijn goedgunstige Goden, die men zei dat hij dagelijks offerde, gans niet kon overwonnen worden van hen, die hun Romeinse Goden zulke offeranden niet deden, en die ook niet toelieten, dat dat door iemand zou geschieden. Zo dan, deze ellendige mensen betonen zij nog gene dankbaarheid vanwege zo grote barmhartigheid Gods, Die, nadat Hij de boze manieren en het leven van de mensen, hebbende een veel zwaarder overval van de barbaren verdiend, voorgenomen had te kastijden en te tuchtigen, evenwel nochtans Zijn gramschap met zulke goedertierenheid en genade gematigd heeft, dat Hij vooreerst teweeggebracht heeft, dat hij zelf wonderlijk overwonnen werd, en dat tot zodanig einde, opdat niet tot omkering van de gemoederen van de zwakken enige ere de duivelen zou gegeven worden, die men wist, dat hij diende en aanriep. Daarna als door deze zelfde barbaren Rome namaals ingenomen werd, dat dezelve tegen alle gewoonte van de oorlogen, voorheen gevoerd zijnde, uit eerbied van de Christelijke religie, allen die tot de heilige plaatsen, hun toevlucht namen, beschermd hebben, en dat zij vanwege de Christelijke naam, diezelfde duivelen en al die ceremoniën van hun goddeloze offerhanden, op welke hij zich zo hoogmoedig verlaten had, zo gans tegen gestaan hebben, dat zij veel zwaarder oorlog tegen dezelve schenen te voeren dan tegen de mensen. Zo dan, de ware Heere en regeerder van de zaken heeft aan de éne zijde de Romeinen getuchtigd en gekastijd met barmhartigheid, en evenwel aan de andere zijde heeft Hij ook wonderlijk de overwonnenen, zijnde dienaars en aanbidders van de duivelen, betoond en bewezen, dat hun offeranden niet dienstig noch nodig zijn voor de welvaart en de behoudenis van de tegenwoordige zaken, teneinde het alzo mocht geschieden, dat van allen, welke niet hardnekkig willen tegenstrijden, maar veel liever op alles voorzichtig willen letten, de ware religie aan de éne zijde om enige tegenwoordige noden niet verlaten worden, en aan de andere zijde dezelve met een aller-getrouwe verwachting van het eeuwige leven, niet dan des te meer bewaard en vastgehouden wordt.

Hoofdstuk 24. WAT HET GELUK IS VAN DE CHRISTENKEIZERS, EN HOE OPRECHT EN WAARACHTIG HUN GELUK IS.

Over dat zo zeggen wij niet, dat enige christenkeizers gelukkig geweest zijn omdat zij lang geregeerd of door een zachte dood stervende enige zonen in het Rijk achtergelaten hebben, of omdat zij de vijanden van de Republiek bedwongen en overwonnen hebben, of omdat zij de vijandige burgers, tegen hen opstaande, hebben kunnen vermijden, of anders hebben kunnen inhouden en onderdrukken; want deze en meer andere óf weldaden, óf verkwikkingen van dit ellendige leven hebben ook enige dienaars van de duivelen kunnen verkrijgen, welke niet behoren tot het Rijk Gods, waartoe zij behoren. En dat is geschied door zijn barmhartigheid, opdat zij, die in Hem zouden geloven, die dingen niet als hun

hoogste goederen van Hem zouden begeren. Maar wij noemen hen gelukkig, indien zij midden onder de tongen die hen hoog eren, en onder de gedienstigheden degenen, die hun zeer nederig groeten, niet verheven worden van harte, maar bedenken dat zij mensen zijn; indien zij hun macht onderdanig en dienstbaar stellen onder Zijn Majesteit tot zodanig einde bijzonder om de dienst Gods wijd en breed uit te breiden; indien zij God vrezen, liefhebben en eren; indien zij allermeest beminnen dat Rijk, in hetwelk zij niet vrezen te hebben medegenoten en medestanders; indien zij tragelijk wrake doen en lichtelijk vergeven; indien zij dezelfde wrake doen naar de nood en eis van de regering en bescherming van de Republiek, en niet om de haat van hun eigen vijand schappen daarmede te verzadigen; ook indien zij de vergeving doen, niet om vrijheid van boosheid te geven, maar tot een hope van verbetering, indien zij, hetgeen zij genoodzaakt worden hardelijk te ordonneren en te besluiten, met enige zachtheid van barmhartigheid en met enige mildheid van weldaden vergelden; indien de overdadigheid zoveel te nauwer bij hen bedwongen en betuchtigd wordt als dezelve te vrijer bij hen kan zijn; indien zij liever over hun boze begeerlijkheden dan over enige volkeren zoeken te heersen; en eindelijk, indien zij dit alles doen, niet om de ijver van ijdele ere, maar om de liefde van de eeuwige gelukzaligheid, en indien zij voor hun zonden niet verzuimen God te offeren een offerande van de nederigheid, van de ontferming en van het gebed: zulke christenkeizers zijn hier gelukkig door de hope, en daarna zullen zij dat ook inderdaad worden als datgene, wat wij verwachten, zal gekomen zijn.

Hoofdstuk 25. VAN DE VOORSPOED, DIE GOD GEGEVEN HEEFT AAN DE CHRISTENKEIZER CONSTANTINUS.

Ondertussen teneinde de mensen, welke geloven dat God om het eeuwige leven moet gediend wezen, aan de andere zijde niet zouden menen, dat niemand deze hoogheden en aardse koningrijken zou kunnen verkrijgen dan die de duivelen dienen en aanbidden, overmits deze Geesten in zodanige dingen veel vermogen, zo heeft onze goede God de keizer Constantinus zijnde een Prins, niet de duivelen aanbiddende, maar de ware God erende en dienende, met zo grote aardse heerlijkheden en weldaden overladen als iemand ter wereld zou durven wensen. Ja dezelfde heeft Hij ook die genade bewezen, dat hij heeft gebouwd die stad, zijnde een medegezellin van het Romeinse Rijk, ja zijnde zelfs als de dochter van Rome, maar zonder enige tempel of beeld van de duivelen. Hij heeft daar benevens lang het Rijk bezeten; voorts, hij alleen keizer zijnde, heeft hij ingehouden en beschermd de ganse Romeinse wereld; ook is hij aller-gelukkigst en meest overwinnend geweest in het besturen en uitvoeren van de oorlogen; ook is hij in het onderdruk ken van de Tirannen alleszins zeer voorspoedig geweest. Daarenboven is hij, vol zijnde van jaren, door ziekte en rijpen ouderdom natuurlijk gestorven en heeft hij zijn zonen in het Rijk nagelaten. Maar wederom, opdat er geen keizer zij, welke daarom een Christen wordt, opdat hij het geluk van Constantinus zou mogen verkrijgen, daar men nochtans alleen een Christen moet worden om het eeuwige leven te verkrijgen, zo heeft God Jovinianus veel spoediger uit dit leven gehaald dan Julianus, en ook heeft Hij toegelaten, dat Gratianus met het zwaard van de Tirannen omgebracht werd; maar veel genadiger en zachter dan dat geschiedde aan de grote Pompejus, die nl. de Romeinse Goden eerde; want zijn dood heeft door Cato niet kunnen gewroken worden, die hij nochtans enigerwijze als een erfgenaam van de burgeroorlogen gelaten had. Maar hij, hoewel de godvruchtige zielen zodanige verkwikkingen niet begeren, is door Theodosius gewroken, die hij een medegenoot van zijn Rijk gemaakt had, niettegenstaande hij zelf een kleine en jonge broeder had, want zijn lust en begeerte strekte meer tot een getrouw medegenootschap, dan tot al te grote macht.

Hoofdstuk 26. VAN HET GELOOF EN DE GODSVRUCHT VAN KEIZER THEODOSIUS.

Alzo heeft Theodosius hem zodanige getrouwheid bewezen als bij hem schuldig was, niet alleen bij zijn leven, maar zelfs ook na zijn dood. Want zijn kleine jonge broeder Valentinianus, die van Maximus, welke hem omgebracht had, verdreven werd, dezelfde, even gelijk een wees verlaten zijnde, beeft hij als een Christenkeizer goedertieren opgenomen tot het medegenootschap van zijn. Rijk, en heeft hem bewaard met een vaderlijke liefde en genegenheid, hem zeg ik, dien hij, alzo bij ontbloot was van alle macht en rijkdommen, zonder enige moeite had kunnen wegnemen, bijaldien hij meer gebrand had in begeerte van wijd en breed te heersen dan in liefde en genegenheid van weldaden te betonen. Alzo heeft hij veel liever, toen hij hem opnam, zorg gedragen voor het behoud van zijn keizerlijke waardigheid, en heeft hem met beleefdheid zelfs en met alle vriendschap en gunst vertroost. Daarna toen die grote voorspoed van Maximus hem overal zeer schrikkelijk maakte, als toen in die nood en in die benauwdheden zijner bekommeringen is hij niet vervallen tot die gruwelijke, heilig schendende en ongeoorloofde onderzoekingen van de toekomstige dingen, maar beeft gezonden tot een Johannes, wonende in de woestijn van Egypte, van wie hij door algemeen gerucht verstaan had, dat die een dienaar Gods was, begaafd met de geest van de profetie, en heeft van hem ontvangen een aller-zekerste tijding van zijn victorie. Daarna heeft hij omgebracht de Tiran Maximus en beeft met een aller- barmhartige eerbied de jongen Valentianus in het gedeelte van zijn rijk, daar hij uitgestoten was, wederom hersteld. En daarna, toen deze kort daarop was omgebracht, hetzij door verraad of enige andere manier of enig ongeval, heeft hij Eugenius, een ander tiran, die niet wettelijk in de plaats van dezen keizer was gesteld, met zijn macht aangetast, en heeft hem, nadat hij wederom hierover een profetisch antwoord ontvangen bad, vast en zeker zijnde in het geloof, onderdrukt; want tegen zijn aller-sterkste heirkracht heeft hij meer gestreden met bidden dan met slaan. Enige soldaten van ben die daar geweest zijn, hebben ons verteld, dat al de pijlen en schichten, die zij tegen de vijanden uitschoten, met geweld uit hun handen als genomen en gedreven werden, omdat van de zijde van Theodosius zich een sterke wind verhief, lopende met geweid tegen de vijanden aan, welke niet alleen al die pijlen en schichten, die zij tegen hem uitwierpen, zeer snel voortdreef, maar daar benevens ook hun eigen pijlen weerom blies en dreef tegen hun eigen lichamen, waarom ook de poëet Claudianus, hoewel vreemd zijnde van de naam Christus, in zijn lof nochtans aldus van hem gesproken heeft: O Gij Gods lieve vriend, voor Wie gaan strijden krachtig, De lacht en 's Hemel s heir, met storm en winden machtig. Toen hij nu dus overwinnaar geworden was, even gelijk; hij tevoren geloofd en voorzegd had, heeft hij de beelden van Jupiter, die tot tegenstand van Hem, ik weet niet met welke godsdiensten en ceremoniën als geheiligd waren, en daarenboven ook in de Alpische gebergten gesteld, dezelve zeg ik, heeft hij alle te samen ter neergelegd, en heeft zeer goedertieren en blijmoedig bliksemen geschonken aan zijn lopers, welke spotachtig jokkende waren (gelijk toen die blijdschap dat wel toeliet) met deze bliksemen, zeggende, alzo zij zagen, dat het gouden bliksemen waren, dat zij met dezelfde bliksemen wel wilden bebliksemd wezen. Aangaande de kinderen van zijn vijanden, van welke gene door zijn bevel weggenomen zijn, maar alleen door het geweld van de oorlog, dezelve nog gene Christenen geworden zijnde, en evenwel tot de kerk hun toevlucht nemende, heeft hij gewild, dat bij deze gelegenheid Christenen zouden gemaakt worden, en heeft dezelve met een Christelijke liefde bemind. Voorts heeft hij hen niet beroofd van hun goederen, maar heeft hen veel meer verbeterd met ere en staat. Wijders na de victorie heeft hij ook niet gehengd, dat enige bijzondere vijandschappen tegen iemand langer zouden gelden. Daarenboven, de burgeroorlogen heeft hij niet gevoerd evenals Cinna, Marius en Sylla, en andere dergelijke, welke dezelfde oorlogen, hoewel ze schoon geëindigd waren, evenwel zelf niet hebben willen eindigen. Maar hij is meer bedroefd geweest over hun ontstaan, dan dat hij ooit gewild zou hebben, wanneer ze geëindigd waren, dat zij iemand schadelijk zouden geweest zijn. En boven dit alles, zelf van het begin van zijn Rijk af, heeft bij nooit opgehouden van de benauwde kerk met zijn aller-ongerechtigste en barmhartige wetten te

hulp te komen, en dezelve tegen de goddeloze bij te staan, welke kerk toen onder anderen de ketter Valens, houdende de zijde van de Arrianen, zeer heftig beschermd had en ook veel afbreuk gedaan; want dat hij een lidmaat was van dezelfde kerk, daarin verheugde hij zich meer dan dat hij als keizer heerste op aarde. Wijders heeft hij ook gelapt, overal de beelden, van de heidenen uit te roeien en om te keren, genoegzaam wetende en verstaande, dat zelfs de aardse gaven en weldaden niet gelegen zijn in de macht van de duivelen, maar in de macht van de ware God. Maar bovenal, wat is er wonderlijker in hem geweest dan zijn godvruchtige vernedering? Want alzo hij door tussenkomst van de bisschoppen en opzieners van de kerken belooft had te zullen vergeven zekere aller-zwaarste misdaad van de burgers van Thessalonica, en evenwel door de beroerte van enigen, die dagelijks bij hem verkeerden en met hem omgingen, gedrongen was, tegen zijn belofte, wrake te doen; zo is het, dat hij, daarover met de kerkelijke tucht gestraft zijnde, zulk een berouw en zulk een boetvaardigheid betoond heeft, dat het volk, hetwelk voor hem bad, ziende zijn keizerlijke hoogheid ootmoedig op de aarde gestrekt liggen, vanwege dit meer geschreid heeft dan zij vanwege dezelfde, ziende die te enige tijd door hun overtredingen vergramd, ooit tevoren gevreesd hebben. Deze en meer andere dergelijke goede werken, welke te lang zouden zijn om te verhalen, heeft hij roet zich genomen uit die tijdelijke rook en damp van alle menselijke verheffing en hoogheid, van welke werken het loon is de eeuwige gelukzaligheid, van welke God de Gever is, alleen aan hen, die waarachtig godvruchtig zijn. Maar alle andere hoogheden, of heerlijkheden, of ook behulpzaamheden, gelijk ook zelfs de wereld, het licht, de lucht, de aarde, het water, de vruchten, en zelfs ook de ziel van de mens, zijn lichaam, zijn zinnen, zijn verstand, zijn leven, dit alles tezamen geeft Hij goede en kwade beide, onder welke ook te rekenen is de grootheid van ieder Rijk, hetwelk hij volgens zekere bestiering van de tijden aan de mensen uitdeelt.

Hoofdstuk 27. een HEFTIGE BESTRAFFING VAN AUGUSTINUS TEGEN ENIGE NIJDIGE EN WANGUNSTIGE LASTERAARS, WELKE GESCHREVEN HADDEN TEGEN DEZE zijn VOORGAANDE BOEKEN, DIE REEDS IN HET LICHT GEGEVEN WAREN.

Ondertussen bemerk ik, dat ik ook hen moet antwoorden, welke (nadat zij kennelijk weerlegd en overtuigd zijn met de aller-klaarste bewijsredenen, door welke men betoond heeft, dat hun grote menigte valse Goden niets helpt noch vordert in die tijdelijke dingen, welke alleen de dwazen begeren) nu pogen te bewijzen, dat men deze Goden moet eren, niet om enig nut van deze tegenwoordige levens, maar om zodanig nut en profijt, hetwelk na de dood komen zal. Want zij, die om de vriendschap dezer wereld de ijdelheid willen eren, en die klagen, dat zij in hun kinderlijk gevoelen niet gelaten worden, dezen meen ik, dat in deze 5 Boeken genoegzaam beantwoord zijn. Toen ik de eerste 3 Boeken in het licht gegeven had, en deze in veler handen gekomen waren, heb ik verstaan en gehoord, dat er enigen waren, die tegen schriften gereed maakten. En daarna is door enigen mij te kennen gegeven, dat zij reeds een antwoord geschreven hadden, maar dat zij tijd en gelegenheid zochten en verbeidden om dat zonder gevaar te mogen uitgeven (nl. zonder gevaar van wederbeantwoording, vertoevende tot zijn dood.) Maar deze zelfden vermaan ik, dat zij niet wensen zulke dingen, welke hun geen voordeel kunnen doen. En voorwaar, in het algemeen schijnt die zeer gereed en ligt geantwoord te hebben, welke niet wil zwijgen. En wijders, wat heeft ook gemeenlijk meer reden en spraak dan de ijdelheid en de leugen? Maar laten zij alles naarstig overleggen, en indien zij, zonder eenzijdigheid en vooroordeel oordelende, dezelve zodanig bevinden te zijn, welke door hun gans onbeschaamde klappernij zijnde vergezelschapt met een satirische of kamerspeelse lichtvaardigheid meer gelasterd dan weerlegd kunnen worden, laten zij ook dan inhouden en bedwingen hun ijdele beuzelingon, en laten zij liever verkiezen van de wijzen verbeterd dan van de onwijzen geprezen te worden; want indien zij andere gelegenheid en tijd verwachten, niet

tot meerdere vrijheid van de waarheid te mogen zeggen, maar tot meerdere vrijheid om ongebonden te mogen schelden en lasteren, zo moet verre van hen wezen, dat dat hen zou gebeuren, hetgeen Tullius zegt van een, die vanwege zijn ongebonden vrijheid van kwaad te mogen doen, gelukkig genoemd werd. Maar o! ellendig en ongelukkig mens, welke vrijheid had van kwaad te mogen doen! Daarom al diegenen, welke zich zelf gelukkig achten vanwege hun ongebonden vrijheid van kwalijk te spreken en te lasteren, zullen veel gelukkiger zijn, indien dat hun gans niet geoorloofd is. Want ten zelfde tijde, dat zij dat doen, zouden zij op een veel betere wijze, met aflegging van alle ijdelheid van hun roem, uit een begeerte als van te leren en te vragen, alles kunnen tegenspr eken wat zij wilden, en alzo zouden zij ook, zoveel als mogelijk is, van hen, die zij vragen, alle dingen die behoorlijk zijn, met een vriendelijke onderhandeling (dat is: eerlijk, voortreffelijk, ernstig en vrij) kunnen horen en leren.

AURELIUS AUGUSTINUS VAN TEGEN DE HEIDENEN.

Oude uitgave 1646:

het tweede deel begint met boek 6 en eindigt met boek 10

Waarin vertoont wordt

Aan de ene zijde:

Dat de heidense goden en godsdiensten niet alleen geen voordeel doen tot eeuwige zaligheid van het leven na de dood, maar dat deze regelrecht de mensen van de gemeenschap van de ware God die het Opperste Goed is, afleiden en tot de uiterste rampzaligheid en eeuwige pijniging die bereid is voor de duivel en de valse goden, vervoeren. En dat zij dus ten hoogste schadelijk en verderfelijk zijn.

Aan de andere zijde:

Hoe dat de enige ware godsdienst van de Christenen, waarin zij de enige ware God, Schepper van hemel en aarde, God Vader, Zoon en Heilige Geest, naar Zijn Woord in geest en waarheid dienen, de mensen alleen van de eeuwige ellenden en verdoemenis bevrijd. En daarentgen hoe deze de mensen met God, die het ware Goed is, door het geloof in Jezus Christus verenigd en in de eeuwige onuitsprekelijke vreugde van Zijn Rijk overzet. Dat daarom alleen de godsdienst van de Christenen de ware godsdienst is, die tot het eeuwige leven bevorderlijk en prijselijk is.

AURELIUS AUGUSTINUS VAN TEGEN DE HEIDENEN.

Oude uitgave 1646:

het tweede deel begint met boek 6 en eindigt met boek 10

BOEK 6

Hoofdstuk 1. VAN HEN, DIE ZEGGEN, DAT DE GODEN BIJ HEN GEËERD WORDEN, NIET OM HET TEGENWOORDIGE LEVEN, MAAR OM HET EEUWIGE LEVEN.

In de 5 voorgaande Boeken acht ik genoeg door mij verhandeld te zijn tegen hen, die menen, dat men om het nut deze sterfelijke leven en deze aardse dingen met zulke ere en dienst, welke in het Grieks latria genoemd wordt, en welke de enige ware God toekomt, behoort te eren en te dienen zoveel valse Goden, welke de Christelijke waarheid bewijst óf onnutte beelden te zijn, óf onreine geesten en schadelijke duivelen, óf zeker op het hoogst schepselen, en niet de Schepper te zijn. Ondertussen, van wie is onbekend, dat noch de voorgaande 5 boeken, noch ook enige andere Boeken, nemende dezelve in zo groot getal als men wil, ooit zullen teweeg brengen, dat men hun zeer grote zotternij en hardnekkigheid ter enige tijd zou kunnen voldoen? Want dat wordt gehouden te zijn de ere van de ijdelheid, geenszins te wijken de krachten van de waarheid, gewis tot verderf van hen over wie zulk een gruwelijke ondeugd heerst; want zelfs de ziekte stelt zich dikwijls onoverwinnelijk aan tegen alle arbeid en alle naarstigheid van de medicijnmeester, niet bij schuld van de medicijnmeester, maar bij gebrek van de zieke, die ongeneeslijk is. Maar zij, die, wat zij lezen, óf zonder enige hardnekkigheid lezen, óf met gene grote en al te heftige vasthouding hun oude dwaling, en daar benevens die, hetgeen zij verstaan en bemerken, wél overleggen, dezelve zullen lichtelijk oordelen, dat wij door het getal van de 5 geëindigde Boeken, eerder meer dan de noodzakelijkheid van de vraag vereist, voldaan hebben, dan dat wij te weinig en niet genoeg zouden gesproken hebben, zodat zij voortaan niet meer zullen kunnen twijfelen, dat die ganse haat van de zwarigheden van het leven, en van de verderving en verandering van deze aardse zaken (welke de ongeleerde aan de Christelijke religie zoeken te laste te leggen, niet alleen met stilzwijgen van de geleerden, maar zelfs ook met hen openbaar gunstig te zijn, tegen hun eigen consciëntie, alzo de uitzinnige goddeloosheid hun harten bezeten heeft) dat diezelfde haat, zeg ik, geheel ijdel en ledig is van oprechte bedenking en reden, en dat daarentegen dezelve vol is van de aller-lichtvaardigste roekeloosheid en van de aller-schadelijkste hovaardigheid van het hart Middelerwijl nu, aangezien voortaan, gelijk de beloofde orde vereist, ook zij te weerleggen en te onderwijzen zijn, welke willen beweren, dat de Goden van de Heidenen, die de christelijke religie geheel verwerpt, behoren geëerd en gediend te worden, niet om dit tegenwoordige leven, maar om dat leven, hetwelk eerst na de dood zal komen, zo dunkt het mij goed, het begin van mijn verhandeling aan te vangen met een profetische spreuk van het heilige Psalm, zeggende: zalig is hij, welke de Heere onze God tot zijn hoop heeft, en welke niet gezien heeft op de ijdelheden noch op de leugenachtige uitzinnigheden. Nochtans in al deze ijdelheden en leugenachtige uitzinnigheden zouden de filosofen verre aller-verdragelijkst schijnen te wezen om te horen, omdat hun mishaagd hebben de gemene bedenkingen en dwalingen van de volkeren; welk volkeren beelden gesteld hebben voor hun Goden, en hebben daarenboven vele valse en onbetamelijke dingen van hen, die zij onsterfelijke Goden noemden, óf zelf versierd, óf van anderen versierd zijnde, geloofd, en hebben verder al die dingen, die zij daarvan geloofden, onder hun godsdienst en onder hun ceremoniën van hun heiligdommen vermengd. Zo dan, met deze lieden, welke betuigd hebben, dat zij zodanige dingen tegenstonden en misprezen, hoewel niet juist vrijmoedig dat uitsprekende, maar evenwel in hun vertogen en verhandelingen genoegzaam stilletjes

uitmompelende, met dezen, zeg ik, zal tegenwoordig met ongevoegelijk deze onze voorgestelde vraag verhandeld worden, nl. 'of men behoort te eren, om het leven hetwelk na de dood zal wezen, de enige God, welke alle geestelijke en lichamelijke schepselen gemaakt heeft, dan of men behoort te eren vele Goden, welke enige van. hun filosofen, boven anderen wel de uitstekende en uitnemende zijnde, gemeend hebben door deze enige God gemaakt en hem boven anderen zo hoog gesteld te zijn'. En vooreerst, wie zal kunnen verdragen, dat men zegt en doordrijft, dat die Goden, waarvan wij enige in het 4de boek verhaald hebben, die Goden nl., welke ieder hun bijzondere diensten zelfs van de allerminste zaken gegeven worden, dat die Goden, zeg ik, het eeuwige leven iemand zouden kunnen geven? En voorwaar, zullen ook ooit die aller-geleerdste en aller-scherpzinnigste mannen, welke als vanwege een grote weldaad roemen, dat zij bij geschrifte de mensen onderwezen hebben aangaande de Goden, opdat zij daarom zouden mogen weten, waarom men ieder hetzelfde behoort te bidden, en wat men van ieder hun heeft te eisen en te begeren; teneinde het niet geschiede, dat men met een aller-schandelijkste vreemdheid, gelijk in de Kamerspelen spottenderwijze wel placht toe te gaan, van Liber, de wijngod, ga begeren water, en van de Nymphen, dat is, van de watergodinnen, begeerde wijn; zullen deze mannen, die dit zo nauw beschreven hebben, wel iemand van de mensen, biddende de onsterfelijke Goden, raden, wanneer het geschiedt, dat hijvan de Nymphen of watergodinnen wijn begeert, en zij hem daarover geantwoord hebben: lieve man! wij hebben water, begeer wijn van de wijngod Liber; zullen zij hem, zeg ik, hier over wel durven raden of ingeven, dat hij met recht zou kunnen zeggen; wel! indien gij geen wijn hebt, geef mij dan het eeuwige leven. Voorwaar, indien iemand dat begon te zeggen, wat zou ongeschikter geacht worden dan zodanige vreemdheid? Zouden deze Godinnekens niet al schaterende en lachende (want zij plachten, zeer ligt genegen te zijn tot lachen, indien zij anders u ook niet zoeken te bedriegen gelijk de duivelen doen) zouden zij, zeg ik, niet al lachende tegen zodanig biddend mens antwoorden; o, mens! hoe? meent gij, dat wij in onze macht hebben vitam, dat is, het leven, alzo gij hoort, dat wij zelfs in onze macht niet hebben vitem, dat is enen wijngaard. Zo dan, het is een onbeschaamde dwaasheid, het eeuwige leven van zodanige Goden te begeren, van welke gezegd wordt, dat elk zijn bijzonder deel van dit aller-ellendigste en kortste leven, mitsgaders van die dingen, welke dienen om dit te helpen en te onderhouden, zo nauw elk in hun orde waarnemen, dat, bijaldien het gebeurde, dat van iemand begeerd wordt, dat als onder de bescherming en macht van een ander is, dat dat zo gans ongevoegelijk en vreemd gehouden wordt, dat het geacht wordt gelijk te zijn aan de lichtvaardige Kamerspeelse spotternij. Daarom, wanneer dit geschiedt door de Kamerspeelse gekken, die beter weten, met recht worden zodanige belagen in het schouwhof, maar wanneer dat geschiedt van enige gekken die niet beter weten, met meer recht worden zodanige in de wereld belagen. Alzo, hoedanige God en hoedanige Godin, en ook om welke zaak men ie der zal bidden, nl. zo ver die Goden aangaat, die de steden ingesteld hebben, dat alles is van de geleerden zeer vernuftig gevonden, en in geschrifte, tot herinnering de nakomelingen nagelaten, als bij voorbeeld, wat men zal begeren van Liber, wat ook van de Nymphen, wat voorts van Vulcanus, en alzo met al de anderen, welke ik in het 4de Boek eensdeels verhaald heb, anderdeels ook heb willen voorbijgaan. Maar indien het een dwaling is, van de koorngodin Ceres wijn te begeren, en van de wijngod Liber brood, en van de vuurgod Vulcanus water, en van de watergodinnen of Nymphen vuur; indien zulks, zeg ik, een dwaling is, hoeveel te uitzinniger razernij kan men dan lichtelijk verstaan, dat het zal zijn, indien iemand van deze genoemde goden aangebeden wordt om het eeuwige leven. Daarom, indien wij hiervoor, ondervragende aangaande het aardse koningrijk, wat voor goden of godinnen men heeft te achten, dat hetzelve aan de mensen kunnen aanbrengen, nadat bij ons alles ondertast en doorzocht is, bewezen hebben, dat het gans vreemd is van de waarheid, te menen, dat van iemand van al deze menigte van de valse goden zelfs de aardse rijken zouden gesteld worden; zal het dan ook

niet een aller- uitzinnige goddeloosheid zijn, indien men gaat geloven, dat het eeuwige leven, hetwelk zonder enigen twijfel en ook zonder enige vergelijking verre te stellen is boven alle aardse koningrijken, van iemand van de goden aan enig mens gegeven wordt? Voorwaar ja; want het is geenszins waarachtig, dat deze Goden zouden geschenen hebben, dat zij daarom geenszins enig aards rijk kunnen geven, overmits zij al te groot en verheven zijn, en het aardse rijk al te laag en te veracht is, zodat zij in hun hoge en verheven staat zich geenszins hebben willen verwaardigen om daar enige acht op te geven; want hoe klein iemand dezelve acht, en hoezeer iemand met recht door een allerhoogste bemerking van de menselijke boosheid al de vergankelijke hoogheden van het aardse rijk versmaadt, zo is het nochtans gewis, dat deze Goden zich zodanig en op zulk een wijze vertoond hebben, dat zij gans onwaardig schenen, dat men deze Rijken hun zou willen geven, of ook bevelen o m te bewaren; waaruit dan ook volgt, gelijk in de 2 naaste boeken bewezen is, dat er geen God uit die ganse hoop van de Goden, zo van de gemene als van de oppergoden, bekwaam is enige sterfelijke Rijken de sterfelijke te geven, en naardien dit zo is, hoeveel te minderkan dan iemand van zodanige Goden enige van de onsterfelijken sterfelijke maken. Daarenboven, indien wij nu met zulke handelen, welke menen, dat men de Goden moet eren, niet vanwege dit leven, maar vanwege het leven, dat na de dood zal zijn, zo volgt daaruit, dat zij niet alleen te eren zijn om die dingen, welke, evenals verdeelde ambten, onder de macht van die Goden gesteld worden, niet door reden van waarheid, maar door bedenken van ijdelheid, gelijk het bedenken van hen is, welke beweren, dat de dienst dezer Goden noodwendig is vanwege de nuttigheden dezes sterfelijke levens, tegen welke ik, zoveel ik vermocht, in de voorgaande boeken genoeg gesproken en verhandeld heb. Naar dien alles zo is, volgt daaruit, dat, bijaldien de jeugd van die mensen allermeest blo eit, die de jeugdgodin Juventas eren, en daarentegen, dat hare versmader óf binnen de jaren hun jeugd sterven, óf anders in hun jeugd, even als in een oud lichaam, geheel versterven. En van gelijken bijaldien de gebaarde Fortuine veel schoner en lieflijker de wangen van hare dienaars bekleedt, en daarentegen, bijaldien wij die alleen kaal of kwalijk gebaard zagen, van welke dezelve versmaad wordt; bijaldien dat geschiedde, zouden wij ook met zeer goed recht aldus zeggen, naardien deze Godinnen ieder in haar ambt enigerwijze kunnen bepaald worden: dat daaruit dan volgt, dat men van de jeugdgodin Juventas niet -behoort te begeren het eeuwige leven, naardien zij zelfs de baard niet kan geven. En evenzo, dat men ook van de gebaarde Fortuine na dit leven niet iets goeds heeft te hopen, naardien in dit leven haar macht niet zodanig is, dat zij zelfs die jeugdige tijd kan geven, welke met een baard bekleed, wordt. Maar benevens dit alles is het ondertussen waarachtig, dat zelfs om die dingen, welke men meent, dat onder haar macht staan, haar dienst niet nodig is , want er zijn velen geweest, die de jeugdgodin Juventas naarstig geëerd en evenwel geenszins in hun jeugd gebloeid hebben; ook zijn er velen, welke dezelve niet eren, die nochtans bloeien in een kloeke sterkte van de jonkheid. Insgelijks zijn er ook velen, welke zeer ootmoedig de gebaarde Fortuine hebben gediend, en evenwel geen baard, ja zelfs geen wanschikkelijke baard hebben kunnen krijgen en daar benevens zij, welke haar eren om een baard van haar te krijgen, worden zeer schrikkelijk van enige gebaarde lieden, welke haar versmaden, bespot. En voorwaar, is het mogelijk, dat 's mensen hart zo dwaas en uitzinnig is, dat zij bij zich zelf geloven, dat de godsdienst van die Goden, om het eeuwige leven te verkrijgen, nuttig en dienstig kan zijn, daar zij zo merkelijk bevinden, dat om deze tijdelijke en haast vergankelijke weldaden te verkrijgen, over welke men zegt, dat ieder dezer Goden zijn bijzonder ambt heeft , dezelve gans ijdel en bespottelijk is? Zeker, dat zij het eeuwige leven zouden kunnen geven, hebben zelfs zij niet durven zeggen, welke hun deze tijdelijke ambten, elk zijn deeltje en stukje, opdat er niemand (dewijl zij menen, dat zij gans vele in getal waren) van dezelve zou ledig zitten, verdeeld en gegeven hebben tot zodanig einde, opdat zij als met enige kennis van de dwaze en onwijze volkeren zouden geëerd worden.

Hoofdstuk 2. WAT MEN VAN VARRO HEEFT TE GELOVEN AANGAANDE ZIJN GEVOELEN VAN DE GODEN VAN DE HEIDENEN, VAN WIE HIJ ZODANIGE GESLACHTEN EN GODSDIENSTEN ONTDEKT HEEFT, DAT HIJ VEEL EERBIEDIGER TEN AANZIEN VAN HEN ZOU GEDAAN HEBBEN, INDIEN HIJ VAN HEN GEHEEL GEZWEGEN HAD.

En aangaande zulks, wie is er, die dit alles nauwer onderzocht heeft dan Marcus Varro? En wie heeft dezelve geleerder gevonden? Wie heeft ze aandachtiger bemerkt? Wie heeft ze scherpzinniger onderscheiden? Wie heeft ze ook naarstig en volkomen beschreven? Want hoewel hij zo heel zoetvloeiend niet is van uitspraak, nochtans is zij zo vol van leringen en onderwijzingen, dat hij de liefhebber van de zaken zo volkomen in alle geleerdheid, welke wij wereldse en zij vrije geleerdheid noemen, onderwijst als Cicero daarentegen ooit de liefhebber van de woorden vermaakt, waarom ook zelfs Tullius hem zodanig getuigenis geeft, dat hij in zijn academische boeken uitdrukkelijk zegt, dat hij aangaande die zaak (nl. welke hij daar noemt) een zekere onderhandeling gehad heeft met Marcus Varro, een man, zegt hij, welke van alle geleerden wellicht de scherpzinnigste is en zonder enige twijfel de aller-geleerdste: hij zegt niet de aller-welsprekendste en de aller-begaafdste van tong, want waarlijk metterdaad in zodanige gave was hij verre beneden hem, maar hij noemt hem een man, van alle geleerden wellicht de scherpzinnigste, en voegt daar nog bij in dezelfde boeken, dat is, in de academische boeken, (in welke hij leert, dat men aan alle dingen heeft te twijfelen) dat hij zonder enige twijfel wel de aller-geleerdste is. Want voorwaar, vanwege deze enige zaak was hij zo gans zeker, dat hij dies halve alle twijfelingen verwierp, welke hij nochtans in alle andere zaken gewoon was bij te brengen, zodat het blijkt, dat hij, die een Voorstander was van de twijfelingen van de academische, in dit enige stuk genoegzaam zich zelf vergeten heeft, nl. dat hij een academisch gezinde was. Insgelijks in het eerste boek, als hij ten hoogste verhief zekere werken van dezelfde Varro, aangaande zijn onderwijzingen in de geleerdheid, zegt hij aldus: uw boeken hebben ons, die in onze stad te enenmale vreemdelingen waren, en dwalende evenals gasten, genoegzaam weer thuis gebracht, teneinde wij eenmaal mogen bekennen, wie en waar wij zijn. Want gij hebt ons ontdekt de ouderdom onze Vaderlands, gij hebt de beschrijvingen van de lijden gij hebt de wetten en gerechtigheden van de godsdiensten, gij hebt ook de gerechtigheden van de priesters, gij hebt ook de huiswetten, gij hebt de gemene stadswetten beschreven; voorts hebt gij de namen, geslachten, ambten en oorzaken van de zitstoelen, landsappen en plaatsen, gij hebt ook de namen, geslachten, ambten en oorzaken van alle Goddelijke en menselijke zaken ons ontdekt en geopenbaard. Deze man, van zulk een vermaarde en uitnemende geleerdheid, die man, van wie ook Terentianus kort en met een zeer fraai gedichtje spreekt, zeggende aldus: 'van allen is Varro de geleerdste man,' die man, welke zó veel gelezen heeft, dat wij ons te verwonderen hebben, dat hij nog enige ledige tijd gehad heeft om iets te kunnen schrijven; die man zeg ik, welke ook zo veel geschreven heeft, dat wij nauwelijks kunnen geloven, dat er iemand zou zijn, welke in zijn leven zoveel zou hebben kunnen schrijven; die man, zeg ik, zo groot en kloek in verstand, zo groot en kloek in lering en onderwijzing, deze zelfde heeft van deze Goddelijke zaken zoveel belachelijke, versmaadlijke en gruwelijke dingen beschreven, dat ik niet weet, al ware het, dat hij met voordacht een bevechter en tegenspreker van de Goddelijke dingen, van welke hij geschreven heeft, had willen zijn, en dat hij met voordacht had willen zeggen, dat dezelve niet dienen tot de godsdienst, maar tot de superstitiën, dat ik niet weet, zeg ik, of hij dan in dezelve belachelijke, versmadelijke en gruwelijke zaken zou geschreven hebben, want naardien hij van die Goden, welke hij geëerd heeft, en ook geacht heeft, dat men die behoorde te eren, zodanig gevoelen gehad heeft, dat hij in datzelfde werk van zijn onderwijzingen van de geleerden zegt 'dat hij bevreesd en bezorgd is vanwege dezelve, teneinde zij niet zouden teniet komen en ten onder gaan, niet door afloping en plundering van de vijanden, maar door verzuim van de burgers, van welke zwarigheid hij zegt, dat dezelve door hem, evenals tegen een gemene verwoesting, bevrijd worden. En wijders, dat

door deze zijn dusdanige boeken dezelve in de gedachtenis van de vromer mensen geborgen en bewaard worden met een veel naarstig en nuttiger zorg, dan ooit Metellus gedaan heeft, welke geroemd wordt, omdat hij de Vestaalse godsdiensten van de brand bevrijd heeft, of ook Aeneas, welke geprezen wordt, omdat hij uit de Trojaanse verwoesting zijn huisgoden verlost heeft.' En nochtans heeft deze zelfde Varro voor de navolgende tijden zodanige dingen te lezen gelaten, welke van de voorgaande en onwijze eeuwen geoordeeld zouden worden met recht verwerpelijk te zijn, en zodanige wezen, welke ten hoogste vijandig zouden zijn tegen de waarheid van de religie. Daarom, wat hebben wij, aangaande deze Varro anders te oordelen, dan dat deze aller-dapperste en aller-geleerdste man, en nochtans daar benevens ook niet geheel vrij zijnde van de Heilige Geest, wel geperst is geweest met de gewoonten en wetten zijner stad aan de éne zijde, maar aan de andere zijde nochtans, dat hij niet heeft willen noch kunnen verzwijgen zodanige, redenen, door welke hij, als onder de schijn van zijn godsdienst te prijzen, bewogen is geweest, om te schrijven de gelegenheden dezelfde.

Hoofdstuk 3. HOEDANIG DE VERDELING IS VAN DE BOEKEN VAN VARRO, DIE HIJ GEMAAKT HEEFT AANGAANDE DE OUDHEDEN VAN DE MENSELIJKE EN GODDELIJKE ZAKEN.

Dezelfde Varro heeft 41 boeken van de oudheden beschreven, en die verdeeld in menselijke en Goddelijke zaken. De menselijke zaken eigent hij toe 25 en de Goddelijke 16 Boeken, en die verdeling heeft hij zodanige orde gevolgd, dat hij de boeken van de menselijke zaken verdeeld heeft in 4 delen, elk deel van 6 boeken; want zijn oogmerk was, te overleggen, wie zij zijn, die werken, waar zij werken, wanneer zij werken en wat zij werken. In de 6 eerste boeken heeft hij van de mensen geschreven, in de tweede 6 boeken van de plaatsen, in de derde 6 van de tijden, en in de vierde en laatste 6 boeken heeft hij van zaken en van de dingen geschreven. Maar daarbij en aan het hoofd van dezelve heeft hij een bijzonder boek gesteld, dat eerst in het algemeen van alle zaken spreekt. Insgelijks in de Goddelijke zaken heeft hij ook gehouden dezelfde orde van de afdeling, zoveel belangt die dingen, welke men aan de Goden heeft te betonen; want de heilige Godengodsdiensten worden van de mensen betoond op hun gevoegelijke plaatsen en tijden. Dit alles, hetwelk ik gezegd heb, heeft hij vervaardigd in 4 delen, bevattende elk 3 boeken; want de eerste 3 heeft hij geschreven van de mensen, de volgende 3 van de plaatsen, de derde 3 van de tijden, en de vierde of laatste 3 van de heilige godsdiensten, in van wie verhandeling hij ons ook met een zeer scherpzinnige onderscheiding te kennen geeft, waar de mensen die zullen hebben te betonen, wanneer zij die zullen betonen en wat zij zullen betonen; maar aangezien hij ook moest te kennen geven (want dat werd bijzonder verwacht) aan wie men deze godsdiensten zou betonen, zo heeft hij ook zelfs van de Goden zijn 3 laatste boeken beschreven, zo dat er dus 5 maal 3 of 15 boeken waren. Maar al deze boeken, gelijk wij gezegd hebben, zijn 16 in getal, want in de aanvang van die boeken heeft hij een bijzonder boek voor aangesteld, waarin allereerst van alles in het algemeen wordt gesproken. En dit ten einde gebracht hebbende, heeft hij vervolgens naar zijn 5 delig afdeling de 3 voorste, die tot de mensen behoren, wederom zó onderscheiden, dat het eerste is van de Priesters, het tweede van de waarnemers van het vogelzwerm en het derde van de 15 geheiligde mannen tot die dingen, die de godsdienst aangaan. Aangaande de tweede 3, behorende tot de plaatsen, deze heeft hij aldus verdeeld, dat hij in het eerste derzelve gesproken heeft van de kapelletje in het tweede van de geheiligde kerken, en in het derde van de geheiligde plaatsen. De 3, welke voorts daaraan volgen, behoren tot de tijden, dat is, tot de feestdagen, zodat hij. het eerste van die gemaakt heeft van de vier dagen, het tweede van de openbare en gemene spelen op de renplaats, genaamd Circus, en het derde van de toneelspelen. Belangende de vierde 3, behorende tot de godsdiensten, aldaar heeft hij in het eerste geschreven van de inwijdingen, in het

tweede van de bijzondere huisgodsdiensten, en in het laatste van de openbare en gemene godsdiensten. En eindelijk na al deze prachtige toebereidingen, van deze godsdiensten, komen in de 3 uiterste daaraanvolgende, die nog overig zijn, de Goden aller-laatst, aan wie die ganse godsdienst besteed wordt. In het eerste wordt verhandeld van de bekende en zekere Goden, in het tweede van de onbekende en onzekere Goden, in het derde worden voorgesteld en ingebracht al de Goden tezamen, en in het laatste dezelfde boek de bijzonderste en uitgelezen. Uit dit alles blijkt genoegzaam, dat in deze ganse orde van die aller-schoonste en aller-scherpzinnigste afdeling en onderscheiding dezer dingen tevergeefs het eeuwige leven gezocht, gehoopt, en ook aller- onbeschaamd gewenst wordt: zulks, zeg ik, zal lichtelijk ieder mens, die niet met een verstokt hart zich zelf vijandig is, kunnen merken uit alles, dat wij nu gezegd hebben, en dat wij nog voortaan zullen zeggen. Want deze godsdiensten zijn óf instellingen van de mensen, óf van de luchtgeesten, niet zodanige, welke zij noemen goede luchtgeesten, maar opdat ik ronder en klaarder spreke, van de onreine luchtgeesten, en buiten allen twijfel van de boze geesten en duivelen, die de mensen boos inblazen gruwelijke en schadelijke gedachten, waardoor geschiedt, dat de menselijke ziel meer en meer verijdelt , zodat zij niet kan bekwaam gemaakt worden om de onveranderlijke en eeuwige waarheid ooit aan te hangen. Door hun wonderlijk grote benijden drukken zij heimelijk het kwade in de gedachten van de goddeloze, en somtijds blazen zij ook wel openbaar dat in de zinnen van de mensen, en verzekeren alles, zo zij kunnen, met een bedrieglijke betuiging. Voorts staat ook wel aan te merken, dat deze zelfde Varro betuigt, eerst van de menselijke en daarna van de Goddelijke zaken geschreven te hebben, omdat de burgerschappen en steden allereerst geweest zijn, en dat daarna deze dingen door hen ingesteld zijn. Maar de ware religie en de oprechte godsdienst zijn niet van enige aardse stad ingesteld; maar deze zelfd e ware religie stelt veel meer in en bouwt een Hemelse stad. En daar benevens, dezelfde ware religie is door de ware God, de Gever van het eeuwige leven, ingeblazen en geleerd aan zijn ware en oprechte dienaren.

Hoofdstuk 4. HOE VOLGENS DE VERHANDELING VAN VARRO, ZELFS BIJ DE DIENAARS VAN DE GODEN, DE MENSELIJKE ZAKEN BEVONDEN WORDEN OUDER TE ZIJN DAN DE GODDELIJKE ZAKEN.

Ondertussen, dat Varro belijdt, dat hij daarom eerst van de menselijke zaken en daarna van de Goddelijke geschreven heeft, omdat deze Goddelijke zaken van de mensen ingesteld zijn, dit alles is door hem gedaan om deze reden: want zegt hij, gelijk een schilder eerder is dan zijn geschilderd tafereel, en een timmerman eerder is dan het huis, alzo zegt hij, zijn mede de steden eerder dan die dingen, welke door de steden ingesteld zijn. Insgelijks zegt hij ook, dat hij wel eerst van de Goden geschreven zou hebben en daarna van de mensen, indien hij voorgenomen had van alle en de gehele natuur van de Goden te schrijven, even alsof hij hier alleen geschreven had van enig gedeelte van de natuur van de Goden en niets van allen geheel, en daar benevens, alsof enig gedeelte van de natuur van de Goden, overmits het niet is alle en geheel, daarom niet behoort voor te gaan voor de mensen. Roven dit alles, als men het ook wel inziet, schijnt bij in die 3 laatste boeken, verklarende zeer naarstig de zekere, onzekere en uitgelezen Goden, gene natuur van de Goden voorbij te gaan. Wat is het dan te zeggen, dat hij zegt 'indien wij van alle en de gehele natuur van de Goden en van de mensen schreven, zo zouden wij eerst de Goddelijke zaken afgedaan hebben eer wij tot de menselijke zaken zouden gekomen zijn.' Want hij schrijft óf van alle en de gehele natuur van de Goden, óf van enige natuur derzelve of van gene. Indien hij van alle en de gehele natuur van de Goden schrijft, zo behoorde dezelve door hem gesteld te worden vóór de menselijke zaken. En indien hij van enig gedeelte van de natuur van de Goden schrijft, waarom gaat dat mede niet vóór de menselijke zaken? Of is het alzo, dat enig gedeelte van de Goden niet waardig is om gesteld te worden vóór de gehele natuur

van de mensen? En indien het te veel ware, dat enig gedeelte van de Goden vóór alle menselijke zaken zouden gesteld worden, zo is nochtans dat zelfde gedeelte tenminste wel waardig, om vóór de Romeinse zaken in het bijzonder gesteld te worden; want hij heeft zijn boeken van de menselijke zaken geschreven, niet voor zoveel de ganse wereld aangaat, maar zoveel als dezelve alleen Rome belangen. Deze boeken nochtans, wil hij zeggen, dat hij wél terecht in orde van schrijven gesteld heeft vóór de boeken van de Goddelijke zaken, even gelijk men de schilder stelt vóór zijn geschilderd tafereel, en gelijk men de timmerman stelt vóór het huis, belijdende die volgens alzo openlijk, dat deze Goddelijke zaken, even als een schilderij of huishouding door de mensen ingesteld zijn. Zo volgt hieruit dan eindelijk, dat men merkelijk te verstaan heeft, dat hij van gans gene natuur van de Goden geschreven heeft, maar dat hij dat niet openlijk heeft willen zeggen, maar alleen de verstandige heeft te bedenken gelaten; want waar gezegd wordt niet alle, wordt wel volgens het gewone gebruik verstaan enige, maar men mag het ook uitleggen en verstaan met de verklaring van gene, want daar men zegt gene, daar is het niet alle, en daar is het van gelijken ook zelfs niet enige; want, gelijk hij zelf zegt, indien het alle natuur van de Goden was van welke hij schreef, dat dezelve dan in orde van schrijven vóór de menselijke zaken gesteld was. Maar merkt toch aan, dat zwijgende de waarheid genoeg overluid roept, al was het, dat het niet alle natuur van de Goden was, als het ten minste enig deel ware, dat dezelve dan buiten allen twijfel behoorde gesteld te worden vóór de Romeinse zaken. Maar het is alzo, dat dezelve achter de Romeinse zaken gesteld wordt; zo volgt dan daaruit, dat hetgeen hij beschrijft, gene natuur van de Goden is, en alzo is zijn mening niet geweest, dat hij de menselijke zaken vóór de Goddelijke zou hebben willen stellen, maar dit is zijn mening geweest, nl. dat hij valse zaken niet heeft willen stellen voor waarachtige; want in die boeken, welke hij van de menselijke zaken geschreven heeft, heeft hij gevolgd de historie van de verhandelde en gebeurde dingen; maar in die boeken, welke hij geschreven heeft van de dingen, die hij Goddelijke zaken noemt, wat verhaalt hij anders dan opinies en meningen van ijdele dingen? En dit is het, dat Rij door een loze en scherpzinnige bedenking heeft willen te kennen geven, schrijvende niet alleen van deze dingen op het laatst' en achteraan, en van de andere dingen vooraan, maar ook reden gevende, waarom hij dat gedaan heeft; indien hij deze reden verzwegen had, zou mogelijk deze zijn daad van anderen op een andere wijze verschoond geweest zijn. Maar in de reden, die hij zelf gegeven heeft, betoont hij genoeg, dat hij anderen niets gelaten heeft, om naar hun goeddunken iets anders te vermoeden of te bedenken. En daarenboven heeft hij met dezelfde reden genoegzaam bewezen, dat hij de mensen hoger geacht heeft dan hun instellingen, maar geenszins, dat hij de natuur van de mensen stelde boven die van de Goden. Hieruit blijkt daarom genoegzaam, dat hij beleden heeft, dat hij de boeken van de Goddelijke zaken geschreven heeft, niet naar de waarheid, welke tot de Goddelijke natuur behoort, maar naar de valsheid, welke tot de dwaling dient. Dit heeft hij ook elders veel klaarder en openlijker gesteld, gelijk ik in het, vierde Boek verhaald heb, zeggende: dat hij naar uitwijzen van de natuur zou geschreven hebben, bijaldien hij een nieuwe stad zou bouwen, maar aangezien hij nu een oude stad gevonden had, dat hij daarom niet anders had kunnen doen, dan hun gewoonte te volgen.

Hoofdstuk 5. VAN DE DRIEËRLEI SOORTEN VAN DE LEER VAN DE GODEN, NAAR HET GEVOELEN VAN VARRO, WAARVAN DE ÉNE IS DE FABELACHTIGE LEER VAN DE GODEN, DE TWEEDE DE NATUURLIJKE, EN DE DERDE DE BURGERLIJK.

Maar daarna, vat is dat ook, dat hij zegt, dal er drieërlei geslachten zijn van de leer van de Goden, dat is, van zodanige redenen en onderwijzingen, welke verklaringen van de Goden doen, waarvan de éne wordt genaamd de Mythische leer van de Goden, de tweede de Phisische, en de derde de Burgerlijke? In het Hollands, indien het gebruik dit toeliet, zouden wij die soort, welke hij vooraan gesteld heeft, mogen noemen de verdichte kluchtleer van

de Goden, maar wij zullen dezelve noemen de fabelachtige leer, want het woord Mythische is gesproken van de fabelen, omdat Mythos in het Grieks een fabel genoemd wordt. Aangaande het tweede geslacht, dat genaamd wordt de natuurlijke leer, laat de dagelijkse gewoonte van spreken genoeg toe. Aangaande het derde, dat is al reeds in het Hollands uitgedrukt, omdat het de Burgerlijke leer genaamd wordt. Daarna zegt diezelfde Varro: de Mythische leer van de Goden noemen zij zodanige manier van onderwijzing als bijzonderlijk de poëten gebruiken, de Physische leer, welke de filosofen gebruiken, en de Burgerlijke, welke de volkeren gebruiken. Het eerste geslacht, waarvan ik gezegd heb, zegt hij, daarin zijn vele dingen verdicht, welke strijden tegen de waardigheid en tegen de natuur van de onsterfelijke Goden; want in zodanige onderwijzing vindt men, hoe de een God voortgekomen is uit het hoofd, de andere uit de dije, en wederom hoe een ander gesproten is uit enige druppelen bloed, ja in deze onderwijzing vindt gij, hoe de Goden gestolen hebben, hoe ze overspel gedaan hebben, hoe zij ook als knechten de mensen gediend hebben. Eindelijk worden in die leer alle dingen aan de Goden toegeëigend, welke niet alleen bij de mensen, maar zelfs ook bij de meest verachte mensen bespeurd worden. In het verhandelen van die leer heeft hij voorwaar, daar hij mocht, daar hij het heeft durven bestaan, daar hij het vrij en buiten straffe geacht heeft, zonder enige verdonkering of bewimpeling uitgedrukt, welk een grote oneer en welk ongelijk zij de natuur van de Goden deden met hun aller-leugenachtigste fabelen; want hij sprak niet van de natuurlijke leer van de Goden, ook niet van de burgerlijke, maar van de fabelachtige, welke hij meende, dat vrijmoedig genoeg van hem kon bestraft worden. Maar laat ons zien, wat hij van de tweede manier van leer zegt. De tweede soort van lering, zegt hij, is die, van welke de filosofen vele boeken hebben nagelaten, in welke boeken verhaald wordt, wie de Goden zijn, waar, van welk geslacht, en hoedanig dezelve zijn, van wat tijd dezelve begonnen zijn, of zij van alle eeuwigheid zijn, en of zij uit vuur bestaan, gelijk Heraclitus geloofd heeft, dan of zij bestaan uit zekere getallen (Numeri) gelijk Pythagoras meende, dan of zij bestaan uit zekere ondeelbare aller-kleinste luchtstoffen (atoma) gelijk Epicurus dacht, en zo voorts meer andere dingen, welke de oren van de mensen veel beter binnen de muren in de school kunnen verdragen dan buiten 's huis op de markten. Maar in deze soort van lering, die hij de Physische genoemd heeft en welke tot de filosofen behoort, heeft hij niets bestraft, alleen heeft hij hun geschillen, die zij onder elkander hebben, verhaald en door wie en door welke personen zodanige grote menigte van verschillende gezindheden gekomen is. Ondertussen staat te bemerken, dat hij deze manier van lering verbannen heeft van de markt, dat is, van de volkeren, en dezelve gesloten heeft binnen de scholen en de muren. Maar die eerste aller-leugenachtigste en aller-schandelijkste soort van lering heeft hij geenszins verbannen van de steden, godsdienstige oren van de volkeren, onder dezelve bijzonder ook van de Romeinen. Want ziet toch eens: hetgeen de filosofen verhandelen van de onsterfelijke Goden, dat kunnen zij niet verdragen; maar wat de poëten zingen en de kamerspelers spelen, al zulks, overmits het verdicht is tegen de waardigheid en de natuur van de onsterfelijke Goden, en omdat dat mede kan bespeurd worden niet alleen bij de mensen, maar zelfs ook bij de meest verachte mensen; al zulks, zeg ik, verdragen zij niet alleen, maar horen het ook gaarne. En niet alleen dit, maar daarenboven ordonneren zij ook, dat dit alles de Goden zelfs moet behagen, en dat zij hierdoor moeten verzoend worden. Maar iemand zal mogen zeggen, deze twee soorten van leringen, nl. de Mythische en de Physische, dat is, de fabelachtige en de natuurlijke, laat ons die onderscheidenvan de burgerlijke manier van lering, van welke nu gehandeld wordt en die hij zelf ook onderscheiden heeft. En opdat wij dit doen, zo laat ons de burgerlijke manier van lering zelf zien en laat ons bemerken, hoe en op welke wijze hij dezelve verklaart. Voorwaar, ik zie wel waarom de fabelachtige lering van de burgerlijke moet onderscheiden worden, nl. omdat dezelve vals , schandelijk en onwaardig is. Maar dat men de natuurlijke soort van lering van de burgerlijke wil onderscheiden, wat is dat anders dan te belijden, dat zelfs de burgerlijke lering vol gebrek is? En indien deze soort van lering natuurlijk is, wat is er in de natuurlijke

lering dan te berispen, dat men die wil buiten sluiten? Maar indien deze manier van lering niet natuurlijk is, wat is dan haar waardigheid zo bijzonder, dat zij boven de andere zal toegelaten worden? Dit is nl. daarvan de reden, te weten: dezelfde oorzaak, waarom hij eerst van de menselijke zaken en daarna van de Goddelijke geschreven heeft, te weten: omdat hij in de Goddelijke gevolgd heeft niet de natuur van de Goden, maar de instellingen van de mensen. Maar laat ons ook eens de burgerlijke manier van de lering van de Goden zien. De derde soort van de lering zegt hij, is die, welke in de steden de burgers, en bijzonder de Priesters moeten weten, oefenen en waarnemen, in welke manier van lering begrepen is, welke Goden men in het algemeen en openbaar behoort te eren, en welke godsdiensten en offerhanden voor ieder behoorlijk zijn waar te nemen. Maar laat ons voorts nog bemerken wat er volgt: de eerste manier van de lering van de Goden, zegt hij, is bijzonder bekwaam tot het schouwhof, de tweede tot de wereld en de derde tot de stad. Wie ziet hier niet, wie van de drie hij de hoogste prijs gegeven heeft? Voorwaar de tweede, welke hij hierboven gezegd heeft de lering van de filosofen te zijn; want hij betuigt, dat deze tot de wereld behoort, boven welke zij menen, dat er onder alle dingen niets heerlijker noch uitnemende kan zijn. Ondertussen, die twee manieren van de leringen van de Goden, de eerste en de derde, te weten, van het schouwhof en van de stad, deze heeft hij van die andere onderscheiden en afgezonderd. En wij zien ook, dat niet straks, hetgeen van de stad is, tot de wereld kan behoren, hoewel wij nochtans zien, dat de steden in de wereld gelegen zijn. Want het zou kunnen geschieden, dat volgens zekere valse meningen in de stad zodanige Goden zouden geëerd en geloofd worden, wier natuur noch in de wereld, noch buiten dezelve is. Nu, het schouwhof, waar is dat anders dan in de stad? En wie anders heeft ook het schouwhof ingesteld dan de stad? En waartoe anders heeft zij dat ingesteld dan om de wil van de toneelspelen? En waarin anders bestaan de toneelspelen dan in Goddelijke zaken, van welke die boeken met zeer grote kloekheid beschreven worden?

Hoofdstuk 6. VAN DE MYTHISCHE OF FABELACHTIGE LEER VAN DE GODEN, ALSMEDE VAN DE BURGERLIJKE LEER VAN DE GODEN TEGEN VARRO.

O gij, Marcus Varro! naardien gij van alle geleerden de scherpzinnigste, en zonder enige twijfel de aller-geleerdste mens bent, maar nochtans een mens, en niet God, en ook niet door de Geest Gods opgetogen om in waarheid en vrijheid de Goddelijke dingen te zien en te verkondigen, zo is het nochtans, dat gij zeer wel ziet hoe verre de Goddelijke zaken van de menselijke beuzeling en leugens moeten afgezonderd zijn, maar evenwel, gij vreest de aller-booste meningen van de volkeren te kwetsen, alsmede hun gewoonten in de oefeningen van hun superstitiën; dat deze van de natuur van de Goden verschillen, ja zelfs vreemd zijn van zodanige Goden, welke de zwakheid van het menselijke gemoed verdicht en bedenkt in de elementen dezer wereld, dat gevoelt gij eensdeels zelf, wanneer gij deze superstitiën aan alle kanten overlegt, en eensdeels is het mede ook, dat dat uw ganse geleerdheid overal uitroept. Ondertussen, wat doet hier uw menselijk, hoewel aller-heerlijkst verstand? En wat zegt in deze engten uw menselijke, hoewel overvloedige en zeer grote geleerdheid? Gij wilt de natuurlijke Goden eren, en hij werd gedwongen de burgerlijke te eren. Maar gij hebt enige andere fabelachtige Goden gevonden, tegen welke gij vrij wat vrijmoediger, hetgeen gij gevoelt, uitspuwt, zodat gij daarmede, willende of niet willende, zelfs ook de burgerlijke Goden bespuwt en bespreng. Want gij zegt, dat de fabelachtige Goden bekwaam zijn tot het schouwhof de natuurlijke tot de wereld en de burgerlijke tot de stad, daar de wereld nochtans is een Goddelijk werk, maar de steden en schouwhoven werken van de mensen zijn. Daar benevens worden ook op de schouwhoven geen andere Goden bespot en begekt dan die, welke aangebeden worden in de tempelen, en aan geen andere Goden vertoont gij uw spelen dan aan die, welke gij uw offeranden offert. Maar zou gij niet veel vrijer en veel scherpzinniger deze dingen afdelen, indien gij zei,

dat enige Goden natuurlijk zijn, enige van de mensen ingesteld zijn? En aangaande die Goden, die van de mensen ingesteld zijn, wat anders daarvan verhalen de schriften van de poëten, wat anders de schriften van de Priesters, maar evenwel dat ze beide onder elkander door gemeenschap van de valsheid zó wél overeenkomen, dat ze beide de duivelen aangenaam zijn, welke de leer van de waarheid haten. Zo dan een weinig ter zijde stellende die leer van de Goden, welke zij de natuurlijke noemen, van welke men namaals heeft te handelen, dunkt het u alsnog wel goed, dat men het eeuwige leven zal begeren of hopen van de poëtische Goden, van de Goden van het schouwhof, van de spelen en van de tonelen? Dat zij verre! Ja, de ware God wil van ons afkeren zulke gruwelijke en heiligschendend dwaasheid en uitzinnigheid. Want hoe? Meent gij, dat van die Goden, aan wie deze dingen beha gen, en wie deze dingen verzoenen, in welke zelfs hun gebreken en misdaden opgehaald en vermeld worden; meent gij, zeg ik, dat van zodanige Goden het eeuwige leven te begeren is? Voorwaar, ik meen niet, dat er iemand is, die tot zulk een hoogste trap van de aller-uitzinnige goddeloosheid is razende. Zo dan, noch door de fabelachtige, noch door de burgerlijke leer van de Goden krijgt iemand het eeuwige leven; want de fabelachtige leer, schandelijke dingen van de Goden verdichtende, zaait dezelve; de burgerlijke leer, dezelve gunstig toestaande, maait dezelve. De fabelachtige leer strooit de leugens, de burgerlijke leer vergadert dezelve. De fabelachtige beschimpt de Goddelijke zaken door valse versierde misdaden; de burgerlijke omhelst gunstig in haar godsdienstige zaken zelfs ook de spelen van die misdaden. De fabelachtige verklaart door zangliederen enige gruwelijke gedicht van de mensen van de Goden, de burgerlijke heiligt dezelve op de feest- en vierdagen dezelfde Goden. De. fabelachtige zingt de boeven en schelmerijen van de Goden, de burgerlijke bemint dezelve. De fabelachtige ontdekt of versiert dezelve, de burgerlijke bevestigt ze door haar getuigenis, wanneer ze waar zijn, of vermaakt zich met dezelve wanneer ze onwaar zijn. Alzo, beide deze leren zijn schandelijk, beide zijn ze verdoemelijk. Maar die leer, welke het schouwhof aangaat, haar belijdenis brengt mede niets dan openbare schandelijkheid; en die leer, welke de stad aangaat, dezelve wordt door haar schandelijkheid versierd. Daarom, wat meent gij zal van dat het eeuwige leven gehoopt worden, vanwaar zelfs dit korte en tijdelijke leven bevlekt wordt? Is het niet alzo, dat de omgang van boze mensen indien zij zich indringen in onze genegenheden en toestemmingen, ons leven bevlekt en verderft? En zal dan ons leven niet bevlekt en verdorven worden van de gemeenschap, van de duivelen, welke in hun boosheden geëerd worden? Och! indien de boosheden waarachtig zijn, welke kwade duivelen zijn zij dan, en indien zij onwaar zijn, hoe kwalijk doet men dan. Maar terwijl wij dit zeggen, zal mogelijk iemand, die geheel onwetend is van deze dingen, bij zich zelf denken, dat die dingen aangaande de Goden alleen onwaardig zijn hun Goddelijke majesteit, en daar benevens belachelijk en gruwelijk, nl. welke in de poëtische gedichten gezongen worden en daarenboven in de kamerspelen gespeeld worden, maar aangaande die heilige godsdiensten, welke niet de kamerspelers, maar de Priesters verhandelen, dat hetzelfde geheel zuiver zijn en vreemd van alle schandelijkheid. Maar hiertegen zeg ik, indien dat zo ware, dat dan nimmermeer iemand de schandelijkheden des speelhof zou gelasten te spelen tot hun eer, ja zelfs ook de Goden zouden dan nimmermeer bevelen, dat men dezelve aan hen zou vertonen. Maar daarom schaamt men zich niet, zodanige dingen ten dienste van de Goden te verhandelen in de schouwhoven, overmits dergelijke dingen verhandeld worden in de tempelen. Eindelijk, de voorverhaalde schrijver, als bij de burgelijke leer van de Goden van de fabelachtige en natuurlijke, als een derde in haar eigen geslacht poogt te onderscheiden, zo heeft hij meer gewild, dat men dezelve zou houden, als zodanige, welke uit beiden gematigd is, dan als zodanige, welke van beide gescheiden en afgezonderd is. Want hij zegt, dat die dingen, welke de poëten schrijven, minder en onwaardiger zijn dan dat de volkeren dezelve zouden behoren te volgen, en dat die dingen, welke de filosofen schrijven, veel hoger en meer zijn dan het wel betaamt te onderzoeken voor het gemene volk. En nochtans, deze dingen zijn evenwel zo vreemd niet, zegt hij, of

daar zijn niettemin uit beide die soorten niet weinige dingen genomen, behorende tot de burgerlijke redenen. Die dingen daarom, welke gemeenschappelijk zijn met de poëten, zullen wij te samen met de burgerlijke beschrijven, in welke wij nochtans meer gemeenschap moeten hebben met de filosofen dan met de poëten. Zo dan wil hij niet zeggen, dat er geen gemeenschap altoos zij met de poëten. En nochtans op een andere plaats van de voortteling van de Goden zegt hij, dat de volkeren meer genegen zijn geweest tot de poëten dan tot de fysische of meesters van de natuur. Maar daarop is het antwoord, dat hij hier gezegd heeft, wat er behoort te geschieden, en aldaar geeft hij te kennen wat er geschiedt; want van de fysische of leraren van de natuur heeft hij gezegd, dat zij om de nuttigheidswille geschreven hebben, maar de poëten om des vermaak wil, en diens volgens die dingen, welke van de poëten beschreven zijn, moeten de volkeren niet navolgen, want het zijn boosheden en boeverijen van de Goden, welke nochtans vermaken en de volkeren en de Goden; want om des vermaaks wille, gelijk hij zegt, schrijven de poëten, en niet om des nuts wille; nochtans beschrijven zij zodanige dingen, welke de Goden begeren en de volkeren zoeken te vertonen.

Hoofdstuk 7. VAN DE GELIJKHEID EN OVEREENKOMST TUSSEN DE FABELACHTIGE EN BURGERLIJKE LEER VAN DE GODEN.

Zo dan, tot de burgerlijke leer van de Goden worden gesteld en toegevoegd de fabelachtige leer van de Goden, de leer van het schouwhof, het toneel, enz., zijnde alle te zaaien vol onwaardigheid en schande. En deze gehele leer, welke met recht geoordeeld wordt als een bestraflijk en verwerpelijke leer, is een gedeelte van die leer, welke men oordeel dat men behoort te eren en in waarde te houden, en dezelve is zeker niet een ongevoegelijk deel, gelijk ik voorgenomen heb te bewijzen, noch zodanig deel, dat van het ganse lichaam vreemd zijnde, ongeschikt aan hetzelve gehecht of gehangen wordt; maar is ganselijk met hetzelve overeen komende, en als een lid dezelfde lichaam zeer gevoegelijk en geschikt met hetzelve verenigd. Want wat geven anders te kennen die beelden, schoonheden, ouderdom, onderscheidingen van de vrouwelijke en mannelijke gelijkenis, en ook de kledingen en toerustingen van de Goden? Want hebben de poëten een gebaarden Jupiter en een ongebaarde Mercurius, hebben de Priesters die mede niet? Of hebben de kamerspelers vuile en ongeschikte schandelijkheden Priapus aangedaan, en hebben dat niet mede gedaan de Priesters? Of staat deze Priapus op een andere manier in de geheiligde plaatsen om aangebeden te worden, dan hij wel bespottelijk en belachelijk te voorschijn komt op de schouwhoven? Of dat Saturnus een oud man is, en Apollo een jong man, zijn dat alleen de personen van de kamerspelers, zodat het mede niet zijn de beelden van de tempelen? Waarom is Forculus, die meester is over Fores, dat is, over de deur, en waarom is Limentinus, die meester is over Limen, dat is, over de dorpel (drempel) waarom zijn dat, zeg ik, mangoden, en waarom is onder dezelve Cardea, welke Cardo, dat is, het hengsel van de deur, bewaart, een Godin? Worden deze dingen niet gevonden in de boeken van de Goddelijke zaken, welke zelfs de voortreffelijkste poëten onwaardig geacht hebben om in, hun gedichten vermaand te worden? Of meent gij, dat Diana op het schouwhof de wapenen draagt, en aangaande Diana in de stad, dat die in eenvoudigheid maagd is? Of is ook Apollo op het toneel een citerspeler, en de Delphische Apollo daarentegen zonder enige wetenschap van die kunst? Maar deze dingen zijn nog eerlijk ten aanzien van zoveel schandelijke dingen, welke daarenboven nog vertoond worden. Want vooreerst, wat hebben die van Jupiter gevoeld, welke zijn voedsterminne in het Capitool gesteld hebben? Hebben zij daarmee niet betuigt de waarheid van het schrijven van Evemerus, welke niet met de fabelachtige klappernij, maar met een historische naarstigheid alle dusdanige Goden beschreven en kennelijk bewezen heeft, dat zij allen sterfelijke mensen geweest zijn? Insgelijks zij, die de gastgoden en teljoorlikkers van Jupiter aan zijn tafel ingesteld hebben, wat hebben zij anders daarmede te kennen gegeven dan

dat hun godsdiensten niet dan kamerspeelse godsdiensten waren? Want zelfs Varro noemt ze teljoorlikkers van Jupiter, die op zijn maaltijd besteld waren. En voorwaar, indien hij minder gezegd had, het zou geschenen hebben, dat hij zelfs laching gezocht had. Maar nu heeft hij dat gezegd, niet toen hij de Goden belachte, maar toen hij hen prees; want zijn boeken, niet van de menselijke, maar van de Goddelijke zaken, betuigen, dat hij dat geschreven heeft, en hij schreef dat niet toen hij de toneelspelen verklaarde, maar toen hij de Capitolijnsche rechten verhaalde. Maar eindelijk wordt hij van zodanige overwonnen, en belijdt, gelijk zij de Goden in menselijke gedaante gemaakt hebben, dat zij ook alzo geloofd hebben, dat zij zich mede verheugden in de menselijke vermakelijkheden. Want de boze geesten hebben mede op hun stuk gelet, zodat zij geenszins in gebreke zijn gebleven om deze schadelijke meningen en gevoelens met bespotting van de menselijke gemoederen te bevestigen. Daaruit ontsproot ook, dat de tempelbewaarder van Hercules, ledig zijnde en stilletjes zich vermakende, bij zich zelf gespeeld heeft, roerende zijn beide handen bij beurten, in wier een hij gesteld had Hercules en de andere zich zelf, en speelde alzo tegen hem onder zodanige afspraak, nl. bijaldien hij het kwam te winnen, dat hij hem dan van de Godsgiften van de tempel moest bereiden een maaltijd, en hem een liefelijk boelken bijbrengen; maar indien Hercules het kwam te winnen, dat hij alsdan van zijn eigen geld datzelfde evenzo tot vermaak van Hercules zou bevorderen en ten beste geven. Daarna, toen het geschiedde, dat hij van zich zelf evenals van Hercules verwonnen was, heeft hij daarover aan de God Hercules de beloofden maaltijd, alsmede de aller-vermaardste hoer, Laurentina, ten beste gegeven. Ondertussen als hij hielp in de tempel, heeft zij in haren slaap zich laten voorstaan, dat zij vermengd werd met Hercules, en dat hij tot haar zei: wanneer ze daar vandaan zou gaan, dat zij bij de eersten jongman, die haar tegemoet zou komen, het loon zou vinden, hetwelk zij zou hebben te geloven, dat haar van Hercules betaald was. Middelerwijl, toen zij hiervoor wegging, is haar het eerst tegemoet gekomen Tarutius, een zeer rijk jongman, die haar lief gekregen en ook lang bij zich gehouden heeft, zodat hij eindelijk gestorven is, instellende haar voor zijn erfgenaam. Toen zij alzo een grote schat geld gekregen had, heeft zij, om niet ondankbaar te zijn vanwege de Goddelijke beloning, het volk van Rome tot erfgenaam ingesteld, alzo zij meende, dat dat de Goden aller-aangenaamst zon zijn. Toen zij nu niet meer te voorschijn kwam, is dit haar testament gevonden, waarover, en vanwege zodanige weldaden zij zeggen, dat zij na dien tijd Goddelijke eer verworven en verkregen heeft. Indien de poëten dit verdicht, indien de kamerspelers dat gespeeld hebben, zou men ongetwijfeld zeggen, dat hetzelve tot de fabelachtige leer van de Goden behoorde, en men zou oordelen, dat het behoort afgezonderd te worden van de waardigheid van de burgerlijke leer van de Goden. Maar onaangezien deze oneerlijkheden, niet van de poëten, maar van de volkeren; niet van de kamerspelen, maar van de godsdiensten; niet van de schouwhoven, maar van de tempelen, dat is, niet van de fabelachtige, maar van de burgerlijke leer van de Goden, bij zulk een voortreffelijk schrijf verhaald worden, zo is het, dat niet zonder oorzaak de kamerspelers door hun speelkunsten verdichten en vertonen van de Goden oneerlijkheid, welke zoveel en zo groot is, maar ganselijk tevergeefs en buiten alle reden en oorzaak pogen de Priesters, door hun heilige diensten te vertonen en te verdichten van de Goden eerlijkheid, die zo gans weinig en niets is. Daar zijn heilige diensten van Juno, en zij worden gehouden in haar geliefd eiland Samos, alwaar zij aan Jupiter ten huwelijk gegeven is; daar zijn heilige diensten van Ceres, in welke Prosperpina, zijnde van Pluto weggevoerd en ontschaakt, gezocht wordt. Daar zijn ook heilige diensten van Venus, in welke haar welgeliefde Adonis die aller-schoonste jongman, omgebracht zijnde door de tanden van een wild zwijn, geschreid en beweend wordt. Voorts zijn daar heilige diensten van de moeder van de Goden, in welke Atys, een zeer schoon jongman, van haar bemind, en daarover uit vrouwelijke jaloezie ontmand en gesneden zijnde, beweend door de rampzaligheid van enige mannen, die zelf mede gesneden zijn, welke zij Gallos of Kapoenen noemen. Al deze dingen tezamen, naardien zij veel lelijker en schandelijker zijn dan enige vuiligheid van het

toneel, wat reden is er dan, dat zij van de poëten fabelachtige gedichten van de Goden, nl. zodanige als tot het schouwhof behoren, pogen te onderscheiden van de burgerlijke leer van de Goden, die zij verstaan tot de stad te behoren; wat reden, zeg ik, om die te onderscheiden, even als eerlijke en betamelijke dingen van oneerlijke en onbetamelijke onderscheiden worden? Voorwaar, ik zeg, dat er veel meer reden is om de kamerspelers te bedanken, omdat zij de ogen van de mensen ontzien en gespaard hebben, en niet alles in hun schouwspelen ontdekt en ontbloot hebben, dat binnen de muren van de heilige tempelen verborgen is, en gewis, wat heeft men toch voor goeds van de heilige diensten te gevoelen, welke in de verborgen duisternissen bedekt worden, naardien alle diensten, die in het licht gebracht worden, zo afgrijselijk en gruwelijk zijn? Want zekerlijk, wat zij in het verborgen doen door hun gesnedene en verwijfde mannen, dat laat ik hen over. Ondertussen nochtans, deze zelfde mensen, zo rampzalig en schandelijk ontmand en verdorven zijnde, hebben zij geenszins kunnen verbergen. Daarom laten zij hun best doen, om ieder, die zij kunnen wijsmaken, dat zij iets heiligs door zodanige mensen verhandelen, welke zij niet kunnen ontkennen, dat onder hun heiligdommen verkeren en gesteld worden. Het is wel waar, wij weten niet wat zij doen, maar nochtans weten wij door van wie zij hun dingen doen. Ondertussen weten wij wat er op het toneel gespeeld wordt, nl. nimmermeer zodanige dingen, welke in het gezelschap van de hoeren verhandeld worden, en op hetzelve komt ook nimmermeer een gesnedene of verwijfde. En evenwel, die deze dingen spelen, zijn lichtvaardige en oneerlijke lieden, want van eerlijke lieden betaamt het niet, dat zodanige dingen zouden gespeeld worden. Wat zijn dat voor heilige diensten, tot welke de heiligheid zelf zodanige mannen verkoren heeft, welke zelfs de oneerlijke vuiligheid van de speel- en danskamer niet zouden willen aannemen noch toelaten.

Hoofdstuk 8. VAN DE VERKLARINGEN VAN DE NATUURLIJKE REDENEN, WELKE DE HEIDENSE LERAREN VOOR HUN GODEN POGEN HIJ TE BRENGEN.

Maar deze zodanige dingen hebben enige fysiologische inzichten, gelijk zij zeggen, dat is enige verklaringen van natuurlijke redenen, even alsof wij in deze verhandeling de physologie en niet de theologie vereisten, dat is, de reden van de natuur, en niet de reden Gods. Neen, alzo niet; want hoewel diegene, die de ware God is, een God is, niet door mening, maar door natuur, nochtans niet alle natuur is God, want daar is dé na tuur van de mens, van het vee, van bomen, van stenen, en nochtans geen van alle is God. Ondertussen, wanneer er verhandeld wordt van de heilige diensten van de moeder van de Goden, indien het voornaamste stok van de verklaring dezelve is, dat de moeder van de Goden de aarde is, wat vereisen wij dan verder, en waarom willen wij alle andere zaken, de Goden aangaande, zo nauw onderzoeken? Want voorwaar, is er ook enige reden, welke merkelijker en klaarder kan bevestigen het zeggen van hen, welke beweren, dat al die voorzegde Goden mensen geweest zijn? Want gelijk zij van de aarde voortgekomen zijn, alzo is het ook, dat de aarde hun moeder is; maar in de ware leer van God is de aarde een werk Gods, en niet de moeder. Evenwel op welke wijze zij deze hun heilige diensten uitleggen en tot de natuur van de dingen duiden, nochtans dat de mannen zich laten misbruiken naar van de vrouwen wijze, dat is niet volgens de natuur, maar tegen de natuur. Dit gebrek, deze misdaad, deze oneer heeft onder die heilige diensten haar gewone professie, dat is, oefening, welke ten lijden van de aller- ongeschiktste manieren onder de zwaarste pijnigingen nauwelijks heeft haar confessie, dat is, belijdenis. Voorts, indien deze heilige diensten, welke men bewijst vuiler te zijn dan zelfs de schandelijkheden van het toneel, indien deze diensten, zeg ik, daarom verschoond en gezuiverd worden, omdat zij hebben haar verklaringen, door welke zij bewezen worden de natuur van de dingen te beduiden, waarom zullen dan ook de poëtische gedichten niet evenzo verschoond en gezuiverd worden? Want zij hebben ook vele dingen naar dezelfde wijze uitgelegd en verklaard, zodat hetgeen aller-afgrijselijkst en gruwelijkst bij hen gezegd wordt, nl. dal

Saturnus zijn kinderen opgeslokt en verslonden heeft, van enigen aldus uitgelegd wordt, nl. dat de langdurigheid van de tijd, welke door de naam Saturnus te kennen gegeven wordt, alles dat de zelve voortbrengt, verteert. Of, gelijk diezelfde Varro meent, overmits Saturnus behoort tot de zaden, welke wederom in de aarde vallen van welke zij gekomen zijn. Insgelijks verklaren anderen het ook op een andere wijze, en alzo ook alle andere dingen, en evenwel wordt het een fabelachtige leer van de Goden genaamd, en wordt tezamen met al haar uitleggingen en verklaringen berispt, verworpen en misprezen, niet alleen van de natuurlijke leer van de Goden, welke tot de filosofen behoort, maar dezelve wordt ook van deze onze burgerlijke leer van de Goden, van welke wij nu handelen, en die gezegd wordt tot de steden en volkeren te behoren, met recht als verwerpelijk geoordeeld, nl. omdat zij van de Goden onbetamelijke en onwelvoeglijk dingen versierd heeft, hetwelk ongetwijfeld met zodanig inzicht en zulk bedenken geschiedt, overmits de aller-scherpzinnigste en aller-geleerdste mannen, van wie deze dingen geschreven zijn, bij zich zelf verstonden, dat zij beide te misprijzen waren, zowel de fabelachtige leer van de Goden, als deze burgerlijke; maar de fabelachtige durfden zij misprijzen, maar de burgerlijke niet. De fabelachtige stelden zij bestraffelijk voor, maar de burgerlijke, als dezelve gelijk zijnde, hebben zij ondertussen bij dezelve geheel vergeleken en uitgelegd, niet opdat men deze voor de andere, als waardiger houdende, zou verkiezen, maar opdat deze, als verwerpelijk, tezamen met de andere zou bedacht en verstaan worden. Over dat zo zijn buiten enig gevaar van hen, welke de burgerlijke leer van de Goden vreesden te berispen, beide deze geslachten en manieren van leren tezamen verworpen, zodat die leer, welke zij de natuurlijke leer noemen, onder de beste verstanden hare plaats gevonden heeft; want de burgerlijke en fabelachtige leer, zijn beide fabelachtig en ook beide burgerlijk; want hij, die de ijdelheden, de vuiligheden van belden wijselijk en verstandig doorziet, die zal ze beide fabelachtig bevinden; Hoe zal dan aan iemand van die Goden toegeschreven kunnen worden de macht van het eeuwige leven te geven, omdat hun beelden en godsdiensten genoegzaam betuigen, dat zij de fabelachtige Goden, welke openlijk verworpen zijn, gans gelijk zijn in gedaante, ouderdom, onderscheiding van mannelijke of vrouwelijke gelijkenis, kleding, huwelijk, voortteling, ceremoniën en godsdiensten, in al hetwelk zij verstaan worden óf dat zij mensen geweest zijn, en dienst volgens, dat naar de gelegenheid van ieders leven of dood, hun deze heilige diensten en jaarlijkse feesten ingesteld zijn, en dat voorts de duivelen onder de hand mede hun best gedaan hebben om die dwalingen in 's mensen hart in te drukken en te bevestigen: best gedaan hebben om die dwalingen in 's mensen hart in te drukken en te bevestigen: óf anders, dat deze dwalingen ingeslopen zijn bij gelegenheid van de bewegingen van de onreinste geesten, zoekende de menselijke gemoederen te verleiden en te bedriegen.

Hoofdstuk 9. VAN DE AMBTEN, VAN IEDER VAN DE GODEN.

En waartoe dienen ook de ambten van ieder van de Goden, zo verachtelijk en klein gedeeld, zodat zij zeggen, dat men de Goden behoort te bidden naar ieders eigen ambt en staat? Hiervan hebben wij nu niet alles, maar toch veel gezegd. En voorwaar, is het niet alzo, dat deze dingen meer overeenkomen met de kamerspeelse huichelarij, dan met de Goddelijke waardigheid? Indien iemand twee voedsterminnen bij zijn kind bestelde, en hij de een anders niet gaf dan eten, en de andere niets dan drinken, gelijk zij tot deze zaak twee Godinnen besteld hebben, nl. Educam en Potinam, zou zodanig iemand voor ons niet een gek schijnen te zijn, en zou het ons niet dunken, dat hij in zijn huis een zaak naar de gelijkenis en manier van een kamerspel aanrichtte? Ook zeggen zij, dat Liber zijn naam heeft van liberamentum, dat is, ontlasting, overmits de mannen in het samenkomen door dezelfde weldaad hun zaad uitschietende, van dat ontlast worden. En hetzelfde zeggen zij ook, dat Libera, welke zij ook menen Venus genaamd te zijn, in de vrouwen doet, zodat zij zeggen, dat dezelve mede haar zaad uitschieten, en daarom, dat het daarom ook is, dat ter

ere van Liber datzelfde mannelijk gedeelte van het lichaam in zijn tempel gesteld wordt, en ter ere van Libera datzelfde vrouwelijke gedeelte. Daarenboven voegen zij ook daarbij, dat bij Liber ook gesteld zijn, enige vrouwen, alsmede de wijn, om door middel van dien de onkuise lust te verwekken; alzo de Bacchusfeesten met een allerhoogste razernij en uitzinnigheid gehouden worden; zodat Varro zelf bekent, dat zodanige dingen van de Bacchusdienaars niet anders kunnen gedaan worden dan met een ontsteld en beroerd gemoed. Maar deze gruwelijke razernijen en dartelheden hebben namaals de Raad mishaagd, zodat deze gelast heeft dezelve teniet te doen en af te schaffen, en mogelijk hebben zij toen iets gemerkt, nl. wat de onreine geesten, welke voor Goden geacht worden, in 's mensen gemoed vermogen. Want voorwaar, deze dusdanige razernijen zullen nimmermeer geschieden in de schouwhoven; want aldaar speelt men, en niet aldaar raast men, hoewel nochtans zulke Goden aan te houden, welke in dusdanige spelen vermaak hebben, een zaak is, welke aan razernij gelijk is. Wijders, wat heeft dat te beduiden, dat, wanneer hij een religieusse van een superstitieusen gaat onderscheiden, hij dat doet met dit onderscheid, dat hij nl. zegt, dat van een superstitieusen de Goden gevreesd worden, maar dat van een religieuzen dezelve geëerd worden even gelijk de ouders, en dat zij van zodanig enen geenszins gevreesd worden als vijanden, zodat hij diensvolgens zegt, dat zij alle goed zijn, zodat zij veeleer de schuldigen en misdadige zullen sparen dan dat zij iemand onschuldig zouden straffen. Nochtans verhaalt hij daarna, dat bij een kraamvrouw, nadat ze gebaald heeft, 3 Goden tot bewaring besteld worden, teneinde de God Sylvanus niet 's nachts bij haar inkomen en haar kwelt. Over dat dat het geschiedt, dat om die bewaarders te beduiden, dat er 3 mensen 's nachts rondom de dorpel van het huis gaan, en dat zij eerst met een bijl de dorpel slaan, daarna met een stamper, en ten derde, dat zij de dorpel met bezems vegen, opdat door het geven van deze tekenen van de bouwnering de God Sylvanus belet mag worden binnen te komen; want de bomen worden niet gehouwen noch gehakt zonder bijl, het koren wordt niet gebroken zonder stamper, en de vruchten worden niet vergaderd zonder bezems, waarom van deze 3 dingen ook die 3 Goden genaamd zijn, nl. Intercidona van intercido, dat is, afgehouwen met de bijl, en Pilumnus van dilum, dat is, van de stamper, en Deverra van deverro, dat is, afvegen met de bezem: en dit alles, opdat met deze 3 bewaargoden de kraamvrouw tegen het geweld van de God Sylvanus zou mogen bewaard worden. Eilieve toch, zie! de bewaring van de goede Goden zou tegen de wreedheid en het geweld van een beschadigenden God niet kunnen gelden, tenware, dat er velen waren tegen één, en tenware (alzo hij een rauw, ongeschikt en ongeoefend God is, als zijnde gans wild en woest) dat zij hem met de tekenen van de oefening van de landbouw, als tegen zijn natuur strijdende, wederstonden en afkeerden. Ja toch, is dit dan de goedertierenheid dezer Goden, is dit hun eendracht? Zijn dit de heilzame en helpende Goden van de steden, welke voorwaar meer te belagen zijn dan de belachelijke nabootsingen van de poëten en schouwhoven? Wijders, wanneer man en vrouw junguntur, dat is, samengevoegd worden, alsdan wordt hun bijgevoegd de God Jugatinus: laat dat verdraaglijk zijn. Maar de vrouw welke huwt, est domum ducenda, dat is, moet thuis gebracht zijn, alsdan wordt bij haar besteld de God Domiducus En voorts opdat zij in domo, dat is, in het huis blijft, zo wordt haar ook bijgevoegd de God Domitius, en opdat zij bij haar man maneat, dat is, blijve, zo wordt haar toegevoegd de Godin Mantruna. Wat wordt er nog daarenboven gezocht? Ei, laat toch de menselijke schaamte en eerbaarheid ontzien worden, en laat al het andere navolgende, de begeerlijkheid van het vlees en het bloed door bevordering van stille heimelijkheden van de schaamte bij haar zelf alleen volbrengen en volvoeren. Waartoe dan wordt de kamer vervuld met een grote drang en menigte van Goden, wanneer de bruiloftpriesters vertrekken? Voorwaar daarom wordt de kamer met zoveel Goden vervuld, niet opdat door het bedenken van hun tegenwoordigheid temeer zorg voor het behoud van de eerbaarheid zou mogen zijn, maar opdat van de dochter, welke zwak en teer is vanwege haar vrouwelijke natuur, en welke zeer beschroomd en

beducht is vanwege de nieuwheid van de zaak, door hun medehulp zonder enige moeite en zwarigheid het maagschap haar zou mogen benomen worden.

Daarom zo is daar tegenwoordig de Godin Virginensis, en de God genaamd de vader Subigus, en de godin genaamd de moeder Prema, en de Godin Partunda, en Venus, en Priapus. Maar wat is dit toch voor een zaak? Is het de man van node, in dat werk werkende, dat hij geholpen wordt van de Goden? En zal hem niet één God uit de hoop, of éne Godin genoeg kunnen zijn? Zou de enige Venus alleen niet genoeg kunnen zijn, welke daarom gezegd wordt alzo genaamd te zijn, overmits het zonder hare kracht niet geschiedt, dat de vrouw ophoudt maagd te zijn? Indien er enig schaamrood aangezicht bij de mensen is, dat bij de Goden niet is, zal het niet geschieden, wanneer deze oneerlijkheden tezamen gehuwde mensen bedenken, dat er bij hen zoveel Goden, beide van mannelijk en vrouwelijk onderscheid tegenwoordig zijn, en dat zij bij hun werk ieder zeer naarstig het hun doen, zal het niet geschieden, dat gelovende en bedenkende, dat zij beide dan zo beschaamd zullen worden, dat in deze zaakvan schaamte zich de een minder zal roeren en de andere minder zal tegenworstelen? En zeker, indien de Godin van de maagschap, genaamd Virginensis, daar tegenwoordig is, opdat Virgini, dat is, de maagd, haar maagdelijke gordel ontbonden worde. Indien ook daarbij is de speelgod Subigus, opdat zij van haar man subigatur, dat is, te onder gelegd worde; indien verder daarbij is de drukgodin Prema, opdat zij, onder gelegd zijnde, zich niet roert, wanneer zij prematuur, dat is, gedrukt wordt, wat doet dan daarbij de boorgodin Partunda? Laat deze godin zich schamen, laat zij buiten gaan, ja laat de man mede wat doen; want het is gans onbetamelijk en oneerlijk, dat datgene, naar hetwelk deze godin genoemd wordt, iemand anders dan hij volbrengt. Maar mogelijk wordt zij daarom verdragen, overmits zij gezegd wordt een godin te zijn, en niet een god. Want indien men geloofde, dat zij van mannelijke natuur was, en dat zij daarom Partundus of boorgod genaamd werd, zou de man tot behoud van de eerbaarheid zijner huisvrouw van node hebben te vereisen meer zekere hulp tegen dezelfde als ooit de kraamvrouw nodig gehad heeft tegen Silvanus. Maar wat wil ik hiervan toch zeggen, naardien aldaar tegenwoordig is die al te mannelijke God Priapus, op van wiens aller-gruwelijkst en aller- oneerlijkst lid de nieuwgehuwde, naar de eerlijkste en godsdienstige wijze van de vrouwen, belast werden te zitten? Zo dan, indien dit alles zo is, laat ze meer de burgerlijke leer van de goden van de fabelachtige leer onderscheiden; laat ze onderscheiden de steden van de schouwhoven, de tempelen van de tonelen, de heilige diensten van de Priesters van de zangdichten van de Poëten; laat ze, zeg ik, die pogen te onderscheiden met al de kloekheid van hun verstand en met alle scherpzinnigheid, zoveel zij kunnen, even nl. gelijk zij menen als eerlijke zaken van schandelijke; als ware van bedriegelijk; als voortreffelijke en gewichtige van ijdele en lichtvaardige; als ernstige van bespottelijke en belachelijke, ja als zodanige zaken, die men beho ort te begeren, van zodanige, die men daarentegen behoort te verwerpen. Daarom verstaan wij genoeg, wat zij doen, die bekennen, dat de schouwhoofse en fabelachtige leer van de goden van de burgerlijke afhangt, zodat aan dezelve van de gezangdichten van de Poëten, even als van een spiegel, een weerschijn gegeven wordt; alzo is het, dat deze burgerlijke leer van de Goden, welke zij niet durven veroordelen, bij hen verklaard wordt; maar haar schijnsel bestraffen zij vrijmoedig, opdat het mag geschieden, dat zij, welke weten wat zij willen, daardoor bewogen mogen worden het aanzicht, waarvan dit een schijnsel en beeld is, te vergruweten en te haten, hetwelk nochtans zelfs die Goden, als zichzelf in deze spiegel ziende, evenwel zoo gans beminnen, opdat zij in beide te beter zouden mogen gezien en bekend worden, wie en hoe zij zijn. Alzo is het mede ook, dat zij hun dienaars met schrikkelijke bevelen gedrongen hebben, opdat zij de vuilheid en onreinheid van hun fabelachtige leer van de Goden hen zouden goedheilige, in hun jaarlijkse feesten zouden stellen en onder hun Goddelijke zaken zouden houden, en alzo hebben zij kennelijk betoond en bewezen, dat zij gans onreine geesten zijn, en daar benevens hebben rij ook de

verworpen, verachte, schouwhoofse leer van de Goden een lid en deel gemaakt van deze burgerlijke leer van de Goden, welke bij hen zo gans uitgelezen en wel beproefd is; de verworpen, verachte, schouwhoofse leer van de Goden een lid en deel gemaakt van deze burgerlijke leer van de Goden, welke bij hen zo gans uitgelezen en wel beproefd is; zodat deze leren tezamen gans schandelijk en bedrieglijk zijn, en zodanige, welke in zich bevatten niets dan bedrieglijke en versierde Goden, maar het een deel derzelve is begrepen in de schriften van de priesters en het andere deel in de zangdichten van de poëten. Ondertussen aangaande deze leer, of dezelve nog enige andere delen heeft, dit is een andere vraag. Volgens de afdeling van Varro heb ik genoeg bewezen, zoals ik meen, dat de leer van de Goden, beide van de stad en van het schouwhof tot een en dezelfde burgerlijke leer behoren. Daarom, naardien zij beide zijn van gelijke schande, vreemdheid, onwaardigheid en valsheid, zo moet het verre zijn van alle godsdienstige mannen, dat zij het eeuwige leven óf van deze, óf van die zouden hopen. Daarom laat te dien einde zelfs ook Varro aangemerkt worden. Hij is begonnen van de Goden te verhalen en hen aan te wijzen, zelfs van de ontvangen des mensen aan, zodat hij hun telling begonnen is van Jano, en heeft de orde en de lijst van dien gebracht tot de dood toe van een zeer oud mens, en de Goden, tot dien zelfden mens behorende, heeft hij besloten en geëindigd aan de Godin Nenia, welke op de lijkpracht van de oude lieden gezongen werd. Daarna is hij begonnen aan te wijzen andere Goden, welke niet tot de mens zelf, maar tot datgene, wat de mens aangaat, behoren, zoals: voedsel, deksel en meer andere dingen welke tot dit tegenwoordig leven nodig zijn, aanwijzende in allen en in ieder, wat ieders ambt is, en waarom men ieder behoort aan te roepen. Ondertussen in al deze naarstige onderzoekingen en verhandelingen heeft hij gene Goden aangewezen of genoemd, van welke men het eeuwige leven zou mogen verzoeken, om welks wil alleen wij eigenlijk Christenen zijn. Zo dan, dit alles aanmerkende, wie is nog zo dom en traag van verstand, dat hij niet zou verstaan, dat deze man, die de burgerlijke leer van de Goden zo naarstig verklaart en ontdekt; die ook bewijst, dat dezelve die onwaardige en schandelijke fabelachtige leer gelijk is; die ook kennelijk en klaar toont, dat die zelfde fabelachtige leer een gedeelte is van deze burgerlijke leer; dat deze man, zeg ik, daarmee een plaats inruimt en bereidt in de gemoederen van de mensen, alleen voor die natuurlijke leer van de Goden, welke hij zegt, dat tot de filosofen behoort; maar dat hij ondertussen dit zelfde doet met zulk een bedekte loosheid, dat hij de fabelachtige leer wel openlijk berispt, maar de burgerlijke leer durft hij dat niet openlijk doen, maar haar schandelijkheid heimelijk ontdekkende, geeft hij te kennen, dat zij bestraffelijk is, waardoor het mitsdien geschiedt, dat zij beide verwerpelijk zijn door het oordeel van hen, die de zaken recht bemerken en wel verstaan, zodat alleen de natuurlijke leer van de Goden overblijft om te verkiezen, van welke ik ook op zijn behoorlijke plaats, in naam en met hulp van de ware God, wat naarstig en aandachtiger heb te verhandelen.

Hoofdstuk 10. VAN DE VRIJMOEDIGHEID VAN SENECA, DIE DE BURGERLIJKE LEER VAN DE GODEN VEEL HEFTIGER BESTRAFT DAN VARRO OOIT DE FABELACHTIGE DOET.

Ondertussen, de vrijmoedigheid, welke Varro in die mate ontbroken heeft, dat hij de burgerlijke leer van de Goden, zijnde de leer van het schouwhof gelijk, niet openlijk zoals de andere heeft durven bestraffen, die zelfde vrijmoedigheid nochtans heeft Anneus Seneca, dien wij door zekere merktekenen ten tijde van onze Apostelen, bevinden in groot aanzien te zijn geweest, niet ontbroken; het is wel waar, dat hij de vrijmoedigheid niet geheel noch volkomen gehad heeft, evenwel heeft hij die enigermate en ten deele gehad; want in zijn schrijven heeft hij dezelve gehad, maar in zijn leven en wandel heeft hem dezelve ontbroken. Daarom heeft bij in dat boek, hetwelk hij tegen de superstitiën gemaakt heeft, veel overvloediger en heftiger die burgerlijke en stadsche leer van de Goden bestraft dan Varro ooit de schouwhof en fabelachtige gedaan heeft. Want als hij van de beelden

handelde, heeft hij gezegd, dat zij die heilige, onsterfelijke en onbesmettelijke Goden gaan heiligen in een zeer verachte en veranderlijke stof. Sommige, zegt hij, hebben de gedaante van mensen, wilde dieren en vissen, en sommige, met vermenging van zinnen, trekken verscheiden lichamen aan. Deze noemen zij Goden, welke, indien zij een levende adem ontvingen en ons onvoorziens tegemoet kwamen, door ieder voor schrikkelijke gedrochten en wanschepselen zouden gehouden worden. Voorts een weinig daarna, als hij, de natuurlijke leer van de Goden prijzende, verscheidene gevoelens van sommige filosofen bijeen vergaderd had, heeft hij zich zelf een vraag voorgesteld, zeggende aldus: alhier te dezer plaatse zal iemand mogen zeggen: zal ik dan geloven, dat Hemel en Aarde Goden zijn, en dat er andere Goden zijn boven de maan, andere beneden de maan? Zal ik alhier lijden óf Platonem óf de Peripatetischgezinden Stratonem, waarvan de éne God gesteld heeft zonder lichaam en de andere zonder ziel? En hierop antwoordende, zegt hij: wat zal men dan aannemen? Of dunkt u veel waarachtiger te zijn de dromen van Titus Tatius, of van Romulus, of van Tullus Hostilius? Titus Tatius heeft ingewilligd en geheiligd de Godin Clucinam; Romulus Picum en Tiberinum; Hostilius de verbaasdheid en de bleekheid, twee aller-ergste bewegingen van de mensen, waarvan de éne een beweging is van een verschrikt gemoed en de andere een beweging des lichaam, en is dezelve gene ziekte, maar is een kleur. Zult gij deze Goden liever geloven en in de Hemel ontvangen? En verder, aangaande de godsdiensten en ceremoniën, die zo wreed en schandelijk zijn, hoe vrijmoedig heeft hij daarvan geschreven! Deze, zegt hij, snijdt zich zelf af zijn mannelijke gedeelten, en die zijn armen. Hoe moeten zij daar de verstoorde Goden vrezen, daar zij met zodanige middelen de vriendschap van de gunstige Goden moeten behouden? Voorwaar, die Goden moeten op generlei wijze geëerd worden, indien zij dat willen. Ondertussen, zo groot is de razernij van 's mensen gemoed, hetwelk onrustig en uit zijn plaats verdreven is, zodat op zulke wijze de Goden verzoend worden op welke zelfs de mensen niet zouden willen verzoend zijn. De aller-booste Tirannen, en welke op de gemene spraak zijn vanwege hun wreedheid, hebben wel de leden van enige lieden verscheurd en verbroken, maar niemand hebben zij ooit belast, dat hij zijn eigen leden zou verscheuren en schenden. Daar zijn wel enige lieden geweest, welke ontmand zijn tot de vermakelijkheid van de koninklijke wellust, maar niemand heeft ooit door bevel van zijn heer de handen aan zich zelf geslagen om zich zelf te maken, dat hij geen man was. Zij daarentegen doden zich zelf in de tempelen, en doen godsdienst met hun wonden en met hun bloed. Indien het iemand gelegen komt, te gaan zien wat zij doen en wat zij lijden, hij zal aldaar terstond bevinden zulke dingen, welke voor eerlijke lieden zó oneerlijk, voor vrije lieden zó onbetamelijk, voor wijze lieden zóó dwaas zijn, dat er niemand is, welke daaraan zal twijfelen, dat zij voor razend dol zouden te houden zijn, bijaldien zij weinig in getal raasden, maar nu is de grote menigte degene die razen, als een dekmantel van verstand en wijsheid. Benevens dit alles verhaalt hij ook, hetgeen zelfs in het Capitool placht te geschieden, en bestraft het ook onbeschroomd, zeggende: 'Wie zal anders van die dingen kunnen gevoelen en geloven, dan dat zij geschieden van zodanige, welke óf giechelende spotters, óf dolle lieden zijn? Alzo eerst bespot hebbende de Egyptische godsdiensten, hoe nl. aldaar de verloren Osiris beweend wordt, en wederom kort daarna, als hij gevonden is, welk een grote blijdschap er dan betoond wordt, zo is het, dat hij dit alles, bijzonder deze droefheid en blijdschap, gans bespottelijk acht te wezen, want niettegenstaande, dat het verliezen en vinden verdicht wordt, zo is het evenwel nochtans, dat waarlijk droefheid en blijdschap van hen, die niets verloren én ook niets gevonden hebben, uitgedrukt wordt. Maar aangaande de razernij zegt hij, dat die een zekere tijd heeft, en het is enigszins verdraaglijk slechts éénmaal 's jaar te razen. Maar ik ben in het Capitool gekomen; aldaar moest ik mij schamen over die openbare uitzinnigheid, ziende welk een gedienstigheid de ijdele razernij zich zelf toeëigend; de éne onderwerpt de Goden onder God, de andere boodschapt aan Jupiter de uren en hoe laat het is; wederom een ander is een Hellebaardier, en een ander is een zalver, die met een ijdele beweging van de armen zich houdt even alsof hij zalvende was.

Ook zijn daar enige vrouwen, welke het haar van Juno en Minerva strijken en streden, staande verre van de tempel, ik laat staan van haar beeld, zodat zij van verre hare vingers roeren, even naar de manier degene, die het haar schikken en strijken. Ook zijn daar enigen, die de spiegel houden, alsmede enigen, welke de Goden tot hun voorspraak en om bijstand aanroepen, wanneer zij om enige zaken voor de rechter zullen verschijnen. Ook zijn daar enigen, welke de Goden onderrichten van hun zaak, en hoe hun recht staat; ook is daar geweest een ervaren kamerspeler, een stokoud man; deze speelde dagelijks op het Capitool, even alsof de Goden gaarne diegenen aanschouwen, welke de mensen nu verlieten. Ja allerlei handwerkslieden zitten daar tegenwoordig, dienende de onsterfelijke Goden.' En weinig daarna 'Deze zelfden nochtans beloven aan God gene schandelijke en oneerlijke gedienstigheid, hoewel dezelve overtollig is. Maar daar zitten ook enige vrouwen en dochters op het Capitool, welke menen, dat zij van Jupiter gevrijd en bemind worden, en zijn zó onbeschaamd, dat zij niet verschrikt worden door het aanzien van Juno, welke nochtans, indien gij de poëten geloven wilt, uitermate kwaad, toornig en grimmig is. Deze vrijmoedigheid heeft Varro niet gehad, want alleen de poëtische leer van de Goden heeft hij durven bestraffen, maar de burgerlijke leer heeft hij niet durven bestraffen welke nochtans deze gans teniet maakt. En voorwaar, indien wij op de waarheid willen letten, en als men ook de waarheid zat zeggen, het is veel erger met de tempelen, alwaar deze dingen waarlijk verhandeld worden, dan het is met de schouwhoven, alwaar deze dingen bij manier van versiering geveinsd worden. Daarom, in deze godsdiensten van de burgerlijke leer van de Goden, heeft Seneca voor een wijs man liever de eigenschappen van de schouwhoven verkoren, opdat hij alzo deze dingen niet heeft in het geloof en in de godsdienst zijns harten, maar dat hij dezelve alleen veinst in zijn uiterlijke daden en werken, want hij zegt 'Welk alles een wijs man zal onderhouden, als zijnde door de wetten van het land geboden, maar niet, als zijnde de Goden aangenaam.' En een weinig daarna 'Wat zal het nog worden (zegt hij) omdat wij de Goden zelfs hun huwelijken mede toevoegen, en zodanige huwelijken, welke zelfs niet wettelijk noch behoorlijk zijn, nl. van de broeders en zusters onder elkander. Alzo Bellona voegen wij ten huwelijk roet Mars, Venus' met Vulcanus, Salaciam met Neptunus, en sommige nochtans la ten wij evenwel ongehuwd leven, even alsof hun geen huwelijk had mogen gebeuren, voornamelijk des te meer, naardien er ook enige weduwen zijn, zoals Populonia of Fulgora, en ook de Godin Rumina, vanwege welke ik niet eens verwonderd ben, dat naar haar gene vrijers gestaan hebben. Deze zo grote onedele menigte Goden, welke de langdurige superstitie door lankmoedigheid destijds ingevoerd heeft, zullen wij, zegt hij, alzo aanbidden, dat wij gedenken, dat hun dienst meer tot de gewoonte en de manier behoort, dan tot waarheid en tot de zaak zelf.' Zo hebben dan geenszins noch die wetten, noch die burgerlijke leer van de Goden dat ingesteld, wat de Goden aangenaam was, of wat tot de waarheid van de zaak behoorde. Ondertussen, deze Seneca, die de filosofen als vrijmoedig gemaakt hadden, deze zeg ik, aange zien hij een doorluchtig Raadsheer van het Romeinse volk was, eerde nochtans hetgeen hij berispte; verhandelde, hetgeen hij bestrafte; aanbad, hetgeen hij beschuldigde, nl. daarom, overmits de filosofie hem iets groots en bijzonders geleerd had, nl. dat hij niet superstities zou zijn in de wereld, maar evenwel overmits de wetten van de burgers en de gewoonten van de mensen, dat hij wel niet zou heengaan en op het schouwhof zich veinzen als een kamerspeler, maar dat hij in de tempel de kamerspeler als zou navolgen, in hetwelk hij meer dan enig kamerspeler te veroordelen was, overmits hij die dingen, welke hij in leugen en geveinsdheid verhandelde, zó verhandelde, dat het volk niet anders meende, dan dat hij dat waarlijk verhandelde. Maar een kamerspeler vermaakt het volk meer met spelen, dan hij het bedriegt met geveinsdheid en valsheid.

Hoofdstuk 11. WAT SENECA VAN DE JODEN GEVOELD HEEFT.

Middelerwijl onder andere superstitiën van de burgerlijke leer van de Goden berispt hij ook de Sacramenten van de Joden, en bijzonder hun Sabbatten, zeggende, zij dat onnut en ijdel doen, overmits zij door middel van die tussen gestelde zevende dagen ten naastenbij het zevende deel hun levens met ledigheid verliezen, en daar benevens, dat vele dingen, welke van stonden aan, zonder enige vertoeven van de tijd, van node zijn te doen, met dezelve uit te stellen en niet te doen, dikwijls verloren gaan of beschadigd worden. En aangaande de Christenen, welke toon bij de Joden ook zeer gehaat waren, dezelve heeft hij noch ter een noch ter andere zijde durven verhalen, opdat hij alzo óf hen niet zou prijzen tegen de oude gewoonte van zijn Vaderland, óf hen ook niet zou berispen, veellicht, tegen zijn eigen wil en gevoelen. Zo dan, van de Joden sprekende, zegt hij 'Naardien ondertussen de gewoonte van dat aller-booste volk zoozeer onder de mensen toegenomen is, dat hun gewoonte nu schier in alle landen aangenomen is, zo is het, dat de overwonnenen de overwinnaars wetten gegeven hebben'. Dit zeggende, verwonderde bij zich, en verstond niet, wat er nl. door Gods macht gedaan werd. Nochtans heeft hij daar bijgevoegd een zeer bekwame reden, door welke hij te bennen gaf, wat hij nl. van de grond en de rechte oorzaak hun Sacramenten gevoelde; want hij zegt aldus 'Zij nochtans weten oorzaken en redenen te geven van hun godsdiensten; maar het meeste deel van het volk heeft gene reden voor zijn handelingen'. Maar aangaande de Sacramenten van de Joden, waarom en hoeverre dezelve door Goddelijke bevelen ingesteld zijn, en hoe zij hiernamaals van het volk Gods, aan hetwelk de verborgenheid van het eeuwige leven geopenbaard is, door dezelfde Goddelijke bevelen te zijner tijd, als dat behoorde, weder weggenomen en afgeschaft zijn, daarvan hebben wij elders gesproken, bijzonder toen wij tegen de Manicheeën handelden, en evenzo zullen wij ook in dit tegenwoordige werk te zijner tijd en gevoegelijk daarvan spreken.

Hoofdstuk 12. NAARDIEN DE IJDELHEID VAN DEZE HEIDENSE GODEN DUS ONTDEKT IS, HOE DIENVOLGENS BUITEN ALLEN TWIJFEL IS, DAL ZIJ NIEMAND HET EEUWIGE LEVEN KUNNEN GEVEN, omdat ZIJ ZELFS GEEN HULP DOEN AAN HET TIJDELIJK LEVEN.

Nu dan, aangaande deze 3 soorten van de leer van de Goden, welke de Grieken noemen Mytische, Physische en Politische, en in onze taal genoemd kunnen worden de fabelachtige, natuurlijke en burgerlijke, dies aangaande, zeg ik, hebben wij te bemerken, dat men het eeuwige leven niet heeft te hopen uit enige van deze leren, noch van de fabelachtige, welke zelfs de dienaars van de menigte van de valse Goden vrijmoedig berispt hebben, noch van de burgerlijke, welke beweerd wordt een gedeelte daarvan te zijn, en die ook bevonden wordt dezelve óf gans gelijk óf ook wel veel erger te zijn. Dit is belangende de twee, en indien iemand, hetgeen in dit Boek gezegd is, niet genoeg is, laat hij dan ook die dingen bijvoegen, welke in de voorgaande Boeken, (en bijzonder in het vierde van God, de Gever van het geluk) zeer overvloedig verhandeld zijn; want indien het geluk een Godin was, aan van wie moesten de mensen, vanwege het eeuwige leven, toe geheiligd worden anders dan alleen aan het geluk? Maar aangezien, dat zij geen Godin, maar een gave Gods is, aan welken God behoren wij dan toe geheiligd te worden anders dan aan de Gever en Gunner van het geluk? Wij, zeg ik, die het eeuwige leven, alwaar het ware en volkomen geluk is, met een godvruchtige liefde beminnen. Ondertussen hier en tegen, dat er geen Gever van het geluk is onder al die Goden, welke met zulke schandelijkheid geëerd worden, en die, tenzij dat ze alzo geëerd worden, nog veel schandelijker vergramd worden, en dienvolgens, welke genoegzaam belijden, dat zij een hoop aller- onreinste geesten zijn: dit zelfde meen ik uit hetgeen gezegd is, zó klaar te blijken, dat er niemand aan behoort te twijfelen. En voorwaar, diegene, welke geen geluk geeft, hoe zou die kunnen geven het eeuwige leven? Want dat noemen wij het eeuwige leven, alwaar het geluk zonder einde is; want indien de ziel leeft in de eeuwige straffen, met welke zelfs ook de onreine geesten zullen gepijnigd worden, zo heeft men dat veelmeer te noemen een eeuwige dood dan een leven; want er

is geen zwaarder noch erger dood, dan daar, waar de dood nimmermeer sterft. Maar aangezien de natuur van de ziel, vanwege dat zij onsterfelijk geschapen is, zonder leven, zodanig als het is, niet kan zijn, zo is haar hoogste dood een vervreemding van het leven in het eeuwig duren van de straf. Zo dan, het leven, hetwelk eeuwig is, dat is, zonder einde gelukkig, dat geeft diegene alleen, welke daar geeft het ware geluk. Naardien genoegzaam en overtuigend gebleken is, dat die Goden, welke, naar uitwijzen van de burgerlijke eer van de Goden, bij de mensen geëerd worden, het ware geluk niet kunnen geven, zo volgt daaruit, dat men ook geen van al de Goden behoort te eren, niet alleen zelfs niet vanwege deze tijdelijke en aardse dingen, gelijk wij in de 5 voorgaande Boeken bewezen hebben, maar ook zoveel te meer niet vanwege het eeuwige leven, dat na de dood zijn zal, waarvan wij in dit enige Boek, door medewerking van al de andere voorgaande, tegenwoordig verhandeld hebben. Maar aangezien de kracht van de oude en verdoofde gewoonte al te diep ingeworteld is in vele mensen, bijaldien ik iemand te weinig zal schijnen gehandeld te hebben van het verwerpen en vermijden van deze burgerlijke leer van de Goden, diegene gelieve naarstig acht te geven op het navolgende Boek, hetwelk wij door Gods hulp hier zullen bijvoegen.

AURELIUS AUGUSTINUS VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

Aan Marcellinus.

Boek 7.

Oude Uitgave:

het tweede deel begint met boek 6 en eindigt met boek 10

Hoofdstuk 1. NA DIEN HET ZEKER IS, DAT MEN IN DE BURGERLIJKE LEER VAN DE GODEN GEEN GODDELIJKHEI D KAN VINDEN, OF MEN DAN ZAL HEBBEN TE GELOVEN, DAT MEN HETZELFDE WEL ZAL KUNNEN VINDEN ONDER DE UITGELEZEN GODEN.

Dat ik tot nu toe de kwade en oude meningen van de mensen, strijdende tegen de waarheid der oprechte godsdienst, welke de langdurige dwaling van het menselijke geslacht zeer diep en vast in 's mensen gemoed ingedrukt heeft, met alle naarstigheid poogde uit te roeien en geheel met van de wortel weg te nemen, en dat ik in dat naar de mate mijn gaven door de hulp Gods mede gewrocht heb met de genade van Hem, Die zulks, als de ware God zijnde, lichtelijk vermag teweeg te brengen, dit, hoop ik, zullen de kloeke, waardigste en beste verstanden, van wie de voorgaande Boeken tot deze zaak genoeg zijn, mij ten goede aanrekenen, en alles geduldig en in vriendschap verdragen. Daar benevens om andere redenen zullen zij ook geen dingen als overvloedig achten, welke zij verstaan zelf niet nodig te zijn. Want er wordt tegenwoordig van een zeer grote en gewichtige zaak gesproken, omdat er gepredikt wordt van de ware en waarlijk heilige goddelijkheid, hoe men die (niettegenstaande wij ook van haar ontvangen alle nodige hulpmiddelen tot onze broosheid die wij nu omdragen, nochtans niet om van de vergankelijke damp van dit leven, maar om het gelukzalige leven, dat geen ander is dan het eeuwige) moet zoeken, eren ten dienen. Deze Goddelijkheid of Godheid, (want zo danig woord gebruiken de onze tegenwoordig, opdat zij alzo uit de Griekse sprake wat klaarder en uitdrukkelijker mogen overzetten, hetgeen zij noemen theotes), is niet in die leer van de Goden, welke zij de burgerlijke noemen en die door Marcus Varro in 16 boeken verklaard is, dat is, dat men door van de dienst van deze Goden, welke van de Steden ingesteld zijn om ieder op zijn wijze te eren, niet kan komen tot het geluk van het eeuwige leven, kunnen sommigen genoegzaam uit het voorverhaalde verstaan, maar evenwel, indien er iemand is, die het zesde Boek, dat wij laatst afgehandeld hebben, nog niet genoeg onderricht heeft, ongetwijfeld zal deze, wanneer hij dit Boek gelezen zal hebben, niets hebben, dat hij meer over de verklaring van deze vraag zal begeren te weten. Want als nu mag het nog geschieden, dat er iemand is, welke bedenkt, hoe men de uitgelezen en voornaamste Goden, welke Varro in zijn laatste boek vervat heeft, behoort te eren om he t gelukzalige leven dat eeuwig is. Ondertussen vanwege deze uitgelezenheid van de Goden zeg ik niet, hetgeen Tertulianus meer kluchtig dan waarachtig zegt, nl. indien de Goden als bloembollen uitgekozen worden, dat dan de anderen als verwerpelijk geoordeeld worden. dat zeg ik niet, want ik zie, dat ook zelfs van die, welke uitverkoren zijn, enige afgezonderd worden tot wat groter en beters; gelijkerwijs in van de krijg jonge soldaten uitgekozen zijn, uit hen worden ook enigen gekozen tot enig groter werk van de wapens. Insgelijks als in de gemeente gekozen worden opzie ners, zo worden daarin de anderen niet verworpen, naardien alle goede gelovigen met recht uitverkorenen genaamd worden. Evenzo worden in een gebouw de hoekstenen verkozen, maar geenszins worden daarom alle andere steen verworpen, welke tot andere gedeelten van dat gebouw gebruikt worden. Daar worden ook enige druiven verkozen om te eten; daarom verwerpen wij echter de anderen niet, welke

wij houden om te drinken; maar men behoeft dies halve niet ver te doorlopen en te verhalen, omdat de zaak kennelijk en openbaar is. Alzo is het, omdat er nl. enige Goden uit vele verkozen zijn, dat noch diegene te bestraffen is die dat geschreven heeft, noch ook zij, die de uitgelezen Goden eren, noch ook de uitgelezen Goden zelf. Maar hierop is het, dat men bijzonder en allermeest te letten heeft, nl. wie die uigelezen Goden zijn, en waartoe en tot welke zaak zij uitgelezen schijnen te zijn.

Hoofdstuk 2. WELKE DE UITGELEZEN GODEN ZIJN, EN OF ZIJ OOK AFGEZONDERD GEACHT WORDEN VAN DE AMBTEN VAN DE SLECHTE GODEN.

Zo prijst ons dan Varro met het beschrijven van één boek bijzonder aan deze uitgelezen Goden, nl. Janus, Jupiter, Saturnus, Genius, Mercurius, Apollo, Mars, Vulcanus, Neptunus, Sol, Orcus, Liber de vader, Tellus, Ceres, Juno, Luna, Diana, Minerva, Venus en Vesta, in welke 12 man en 8 vrouwen zijn. Waarom zegt men, dat deze Goden de meest uitverkorene en meest uitgelezen zijn? Is het, omdat zij afgezonderd en uitgelezen zijn vanwege hun grote bedieningen in de wereld, of is het, omdat zij van de volkeren meest bekend zijn, en omdat hun de meeste dienst in de wereld bewezen wordt? Indien gij zegt, dat het is, omdat de grootste werken van hen uitgevoerd en bediend worden in de wereld, zo behoorden wij dan hen niet gevonden te hebben onder die grote hoop van die Goden, welke tot kleine lichte werken verordineerd zijn. Want eerst zelfs Janus, wanneer de kindervrucht ontvangen wordt, (want daarvan nemen al die werken hun oorsprong, welke aan kleine stukje en brokje onder de kleine Goden verdeeld worden) opent van de toegang om het zaad te ontvangen; daar is dan ook Saturnus bij om het zaad zelf; daar is ook Liber bij, welke van de vader ontlast met uitstorting van zijn zaad. Daar is ook bij Libera, welke zij ook willen, dat Venus is, die ook dezelfde weldaad doet aan de vrouw, opdat zij ook met uitschieting van haar zaad ontlast mag worden. Al deze Goden zijn uit het getal van hen, welke uitgelezen genoemd worden. Maar daar is ook bij de Godin Mena of Mane, welke het opzicht heeft over de maandstondig vloed, en hoewel zij een dochter is van Jupiter, nochtans is zij onedel en niet zeer vermaard. En niettemin eigent diezelfde schrijver, in zijn boek van de uitgelezen Goden, dien tast van de maandstondige vloed aan Juno toe, welke onder de uitgelezen Goden zelfs een koningin is. En alzo geschiedt het, dat Juno Lucina als te samen met de genoemde Mena, hare stiefdochter, het opzicht heeft over dezelfde vloed van het bloed. Daar zijn ook bij, ik weet niet welke onbekende Goden Vitumnus nl. en Sentinus, van welke de een de vrucht vitam, dat is, het leven geeft, en de andere sensus, dat is, de vijf zinnen. En ondertussen deze zelfde Goden richten veel meer uit, hoewel zij de aller- onedelste zijn, dan al die ganse menigte grote vorsten en uitgelezen Goden; want voorwaar, zonder leven en zonder vijf zinnen, wat is die ganse dracht, welke in der vrouwen buik gedragen wordt? Zekerlijk, zonder hetzelfde is het anders niet dan een aller-verwerpelijke zaak, welke bij slijk en stof te vergelijken is.

Hoofdstuk 3. DE REDEN, DIE VAN HET VERKIEZEN VAN DE GODEN GEGEVEN WORDT, IS GANS IJDEL, UIT OORZAAK, DAT AAN VELE VAN DE LAGE GODEN MEI HEERLIJKER BEDIENING TOEGEËIGEND WORDT.

Welke is dan de oorzaak, die zoveel uitgelezen Goden gedwongen heeft tot deze aller-laagste werken en bedieningen, alwaar zij van Vitumnus en Sentinus, die in een duister gerucht onbekend gehouden zijn, verwonnen en te boven gegaan worden, nl. in de verdeling van de weldadigheden en de gedienstigheden in het werken van de vrucht van het mensen? Want de uitgelezen God Janus werkt van de toegang en als de deur voor het zaad; de uitgelezen God Saturnus werkt het zaad zelf; de uitgelezen God Liber werkt de uitschieting van het zaad in de mannen; hetzelfde werkt ook Libera, dié ook Ceres of Venus genoemd wordt, in de vrouwen; de uitgelezen Godin Juno werkt ook, hoewel niet alleen, maar met Mena, de dochter van Jupiter, de maanstondige vloeden tot groei van de vrucht,

welke ontvangen is. En die slechte Vitumnus werkt het leven, en daar benevens die slechte en onedele Sentinus werkt de zinnen, welke twee dingen zo verre boven al de andere zaken uitnemend zijn als ze weder verre beneden het verstand en de rede staan, want gelijk die dieren, welke rede en verstand hebben, gewis meer zijn dan die dieren, welke zonder verstand en rede, even als het vee, leven en gevoelen, alzo ook die schepselen, welke begaafd zijn met leven en met zinnen, worden met recht in groter achting gehouden dan zij, die noch leven noch zinnen hebben. Zo dan, onder de uitgelezen Goden behoorde Vitumnus, de werker van het levens, en Sentinus, de werker der zinnen, met meer reden gehouden te worden dan Janus, de ontvanger van het zaad en Saturnus, de gever van het zaad of de zaaier en Liber te samen met Libera, de bewegers of uitschieters der zaden, welke zaden zo danig zijn, dat bijaldien ze niet komen tot het leven en tot de zinnen, dat daarvan niet waard is eens te denken. En evenwel deze 2 uitgelezen gaven worden niet gegeven van de uitgelezen goden, maar van zekere onbekende goden, en die geheel vergeten zijn door de grote waardigheid en het aanzien van de anderen. Indien men hierop antwoordt, dat Janus de kracht heeft in de beginselen van alle zaken en over dat vanwege de opening, die hij doet, dat hem mede niet te onrechte de ontvangen van het mensen toegeschreven wordt, en van gelijken, dat Saturnus een zaaier is van alle zaden, en daarom, dat de zaaiing van het mensen van zijn werking mede niet kan afgezonderd worden; daarenboven, dat Liber en Libera de werkers zijn van de uitschieting van alle zaden, en alzo dat zij ook het opzicht hebben over die dinge n, welke tot voortbrenging der mensen behoren. Voorts, dat Jano het opzicht heeft over alle schepselen die gezuiverd en geboren worden, en daarom dat zij ook in geen gebreke is aangaande de zuiveringen der vrouwen en de baringen van de mensen, maar laat ze toch naarstig omzien en onderzoeken, wat zij willen antwoorden aangaande Vitumnus en Sentinus, of dat zij ook willen, dat zij kracht zullen hebben over alle schepselen, welke leven en zinnen hebben. Indien zij dat toestaan, laat ze dan verder bemerken hoe hoog zij dan haar zullen stellen; want de zaden hebben die krachten, dat zij in en uit de aarde spruiten. Ook meent zij, dat de sterrengoden leven, gevoel en zinnen hebben; indien zij hierop zeggen, dat aan Vitumnus en Sentinus zo danige dingen alleen toegeëigend worden om dezelfde te geven die schepselen, welke in het vlees leven en door de zinnen werken, waarom geeft dan die God, welke alles doet leven en zinnen hebben, aan het vlees niet mede leven en zinnen, gunnende uit kracht van zijn algemeen werk die gaven ook aan die besloten vruchten? En wat heeft men toch Vitumnus of Sentinus van node? Indien in het algemeen alle dingen van dien geregeerd worden, welke het opzicht heeft over het leven en over de zinnen, en indien aan deze als aan zijn knechten deze vleselijke dingen, als zijnde aller-laagst, bevolen zijn? Of zijn al deze uitgelezen Goden zonder enig gevolg en dienstboden, dat zij niemand hadden aan welke zij het ook zouden bevelen, zodat zij ondertussen met al hun ganse hoogheid en edelheid, om van wie wil zij waardig geacht zijn om boven anderen verkoren te worden, gedrongen en genoodzaakt zijn geweest hun werk met de slechten en onedelen te doen? Daar is zelfs die uitgelezen Juno, die koningin, die zuster van Jupiter, en ook zijn huisvrouw Iterduca, dat is, in het reizen de geleidster voor de kinderen, en doet haar werk met de aller-slechtste en onedelste Godinnen, Abeona, dat is, wegganggodin, en Adeona, dat is, toeganggodin. Aldaar hebben zij ook gesteld de Godin Mens, welke in de kinderen werkt een goed mentem, dat is, verstand; en evenwel hetzelfde wordt onder de uitgelezen Goden niet gesteld, even alsof daar nog wat groter van de mens zou kunnen gegeven worden. Ondertussen wordt Juno onder de uitgelezen Goden gesteld, overmits zij is Iterduca, dat is, op de reizen de geleidster, en daar benevens ook Domiduca, dat is, de leidster naar huis, even alsof het een grote zaak was te reizen en thuis geleid te worden, hoewel men ondertussen zonder goed verstand en kennis ware. Want de Godin van deze gave hebben deze uitkiezers geenszins gesteld onder de uitgelezen Goden, en nochtans behoort men deze zeker voor Minerva te stellen, welke zij midden in deze kleine werken der kinderen toegeëigend hebben de memorie, dat is, de gave van het geheugen; want wie verstaat niet

buiten allen twijfel, dat het veel beter is een goed verstand te hebben dan een goede kracht van geheugen, hoe groot die ook moge zijn. Want niemand die een goed verstand en een goede inborst heeft, is boos; maar hier en tegen zijn er wel aller-booste mensen die een wonderlijk geheugen hebben, welke van het te bozer zijn, naarmate zij minder kunnen vergeten hetgeen zij kwalijk voorgenomen en bedacht hebben. En nochtans is Minerva onder de uitgelezen Goden; maar Mens, de Godin van het goeden verstand, is ond er van de slechten en verachten hoop verborgen. Wat zal ik ook zeggen van de Deugd? En wat van het Geluk, van hetwelk wij in het vierde Boek al veel gezegd hebben, welke, hoewel zij die voor Godinnen hielden, zij nochtans geen plaats hebben willen geven onder de uitgelezen Goden, alwaar zij nochtans plaats gegund hebben aan Mars, van de God van het oorlog, en aan Orcus, van de God van de Hel, van welke de eerste een dodenmaker is en de andere een dodenontvanger. Zo dan, naardien in deze kleine werken, welke in vele kleine stukken verdeeld zijn, wij ook zelfs de uitgelezen Goden even als van de Raad met de gemeente te samen zien werken, en naardien wij ook bevinden, dat van sommige Goden, die men geenszins waardig geacht heeft onder de uitgelezen te stellen, veel groter en beter dingen bediend worden dan van hen, welke in het algemeen uitgelezen Goden genoemd worden; zo volgt daaruit klaar, dat wij zeker te menen hebben, dat zij daarom de uitgelezen en voornaamste Goden genoemd zijn, niet vanwege de waardigste en voornaamste bedieningen in de wereld, maar omdat het met hen zó uitgevallen is, dat zij best onder de volkeren bekend zijn geworden, waarom ook Varro zegt, dat sommige Goden, vaders zijnde, en sommige Godinnen moeders zijnde, even als onder de mensen onedel zijn geacht. Indien dan het Geluk niet heeft moeten gesteld worden onder de uitgelezen Goden, omdat het voorgaande uitgelezen Goden tot die edelheid en vermaardheid zijn gekomen, niet door hun verdiensten, maar door fortuin en bij geval, zo behoorde dan bijzonder de Fortune gesteld te worden onder deze uitgelezen Goden, of, dat meer is, wel boven hetzelfde; want deze Godin, zeggen zij, geeft een ieder zijn gaven, niet door redelijke en vernuftige bestelling, maar zoals het een iegelijk bij geval overkomt. Deze Godin, zeg ik, behoort onder de uitgelezen Goden het aller-uiterste topje te bezitten, alzo zij onder hen voornamelijk getoond heeft wat zij vermocht, naardien wij haar zien uitgelezen te zijn, niet door enige bijzondere deugd of kracht, niet door enig bescheiden en redelijk geluk, maar door de losse en onzekere macht der Fortune, want alzo voelde haar dienaars van haar; daarom heeft ook de zeer welsprekende Sallustius de Goden verstaan als hij zei: 'Maar zekerlijk de Fortune heerst in alle dingen, hetzelfde maakt alle dingen vermaard of duister, meer naar believen dan naar waarheid.' Want zij kunnen geen reden geven noch bedenken, waarom Venus zo edel en vermaard is, en de Deugd zo slecht en onbekend, daar nochtans de Goddelijkheden van beide Godinnen geheiligd zijn van hen, en daar benevens door haar verdiensten zo ongelijk zijn, dat zij niet bij elkander te vergelijken zijn. Of is het alzo, dat Venus verdiend heeft vermaard en edel te zijn, omdat er meer zijn, die Venus begeren dan de Deugd? Waarom is het dan, dat de Godin Minerva, dat is, de Godin van de geleerdheid, zo vermaard gehouden is, en de Godin Pecunia, dat is, het geld, zo slecht en van zo klein aanzien gerekend is, naardien het in het algemeen geschiedt, dat de gierigheid onder allerlei soort van mensen meer lieden aanlokt dan de geleerdheid? En zelfs onder hen, welke geleerden en vernuftige kunstenaars zijn, zult gij zelden iemand vinden, die zijn geleerdheid en kunst voor geld niet te koop heeft. Zo dan, indien naar het oordeel van de onwijze en dwaze gemeente de verkiezing van de Goden geschied is, waarom is dan de Godin Pecunia, dat is, de Godin van het geld, niet hoger gesteld dan Minerva, dat is, de Godin der wijsheid en geleerdheid, naardien om van het geld wille velen hoog geleerd en voortreffelijke kunstenaars worden. En indien deze onderscheiding en verkiezing geschied is naar het oordeel van weinige wijzen, waarom is dan de Deugd niet gesteld boven Venus, naardien de redelijkheid zelf de Deugd boven Venus verheft? Maar ondertussen bovenal, gelijk ik gezegd heb, behoorde de Fortune de voornaamste plaats te hebben, omdat zij, gelijk diegenen menen, die haar veel toeschrijven, in alle dingen heerst, en alle dingen

vermaard of duister maakt, meer naar believen dan naar waarheid. En voorwaar, indien zij zoveel vermogen over de Goden heeft, dat zij door haar los en onverstandig oordeel zodanige als zij wilde, vermaard gemaakt heeft, en zodanige, die zij ook wilde, wederom duister en veracht gemaakt heeft, zo behoort zij zelfs onder de uitgelezen Goden de voornaamste plaats te hebben, omdat zij zelfs over de Goden van zo danige uitnemende en bijzondere macht is. Of het is alzo, dat men zelfs van de Fortune hebben te bedenken, dat zij daaronder niet heeft kunnen gesteld worden, overmits haar niet anders in van de weg geweest is, dan zelfs de tegenspoed Fortune. Zo volgt daaruit, dat zij tegen zich zelf geweest is, zó zelfs, dat zij, die anderen edel maakt, zich zelf in van de weg geweest is, om edel te worden.

Hoofdstuk 4. HOE HET BETER GESTELD IS MET DE LAGE GODEN, WELKE NIET ONTEERD WORDEN DOOR ENIGE SCHANDELIJKHEDEN, DAN MET DE UITGELEZEN GODEN, VAN WIE ZEER GRUWELIJKE SCHANDLIJKHEDEN GEZEGD WORDEN.

Ondertussen, iemand begerig zijnde naar edelheid en vermaardheid, zou van de uitgelezen Goden mogen toeroepen, dat zij reden hadden zich te verblijden, en zou mitsdien verder mogen zeggen, dat zij geheel de gunst van de Fortune gehad hadden, indien het ware, dat hij aan de andere zijde niet bemerkte, dat zij meer tot lasteringen dan tot ere uitgekozen zijn; want die aller-laagste hoop en menigte Goden heeft hare onedelheid zóó bedekt en zo beschermd, dat zij met gene smaadheden noch lasteringen overvallen zijn. Wij lachen, wanneer wij hen door de gedichten der menselijke opinies, met ieder zijn werk te doen dat hem bij de mensen toegelegd is, onder elkander verdeeld zien, bijna even als kleine pachters van de accijns, of bijna even als de handwerkslieden in een zilversmidwinkel, alwaar een vat, opdat het volmaakt worde, door de handen van vele werklieden gaat, daar het nochtans door een volmaakt meester genoegzaam volmaakt zou kunnen worden. Maar op deze wijze leert ieder van die werklieden in korte tijd een gedeelte van die kunst, terwijl hij zeer lang zou moeten werken om zijn vak geheel en grondig te verstaan. Maar nochtans wordt er van die Goden, welke niet uitgelezen zijn, nauwelijks één gevonden, die vanwege enige misdaad enig kwaad gerucht gehad heeft. En daarentegen wordt er van de uitgelezen Goden nauwelijks iemand gevonden, die in zich zelf niet ontvangen heeft enig schandelijk merk van bijzondere lastering. Deze zijn tot hun lage werken niet vernederd, en gene zijn niet opgeklommen tot hun hoge schandelijkheden. Aangaande Janus komt mij althans niet licht iets in van de zin, dat tot zijn smaad en schande behoort. En mogelijk is hij wel zó geweest, dat hij veel oprechter geleefd heeft dan de anderen, en veel meer afgezonderd van alle schandelijkheden en boosheden; want van de vluchtende Saturnus heeft hij goedertieren in zijn land ontvangen, en met die aangenomen vreemdeling heeft hij zijn Rijk verdeeld, zodat zij elk ook hun steden bouwden, hij Janiculum en de andere Saturniam. Maar deze mensen evenwel, die in de dienst van hun Goden zo begerig zijn naar alle oneer, hebben dezen Janus, wiens leven zij niet zeer schandelijk vonden, onteerd met een gruwelijke lelijkheid van het beeld, nu hem makende met 2, dan met 4 aangezichten, even alsof het een dubbel mens was. Of hebben zij veellicht dit daarom aldus gewild, aangezien de meeste van de uitgelezen Goden, schandelijke dingen doende, waarover men zich behoorde te schamen, hun aangezicht genoegzaam verloren hebben, zodat zij van gene schaamte Weten, opdat hij, overmits hij boven anderen onschuldiger en oprechter geleefd heeft, daarom met zo veel te meer aangezichten zich boven anderen zou vertonen?

Hoofdstuk 5. VAN DE VERBORGENE LEER DER HEIDENEN, EN VAN HUN NATUURLIJKE REDENEN EN INZICHTEN.

Maar laat ons liever horen hun uitleggingen en verklaringen, behorende tot de natuur, met welke zij de schande van hun ellendigste dwaling, als met een schijn van een hoger en dieper leer, zoeken te bedekken. En vooreerst zo is het; dat Varro deze verklaringen alzo

aanprijst, dat hij zegt, hoe de ouden alzo de beelden van de Goden, hun merktekenen, wapenen en versierselen verdicht hebben, dat allen, die tot de verborgenheden van de geleerdheden enige toegang gehad hebben, zo wanneer zij hetzelfde met hun ogen aanzagen, genoegzaam met hun gemoed en verstand konden zien de ziel der wereld, alsmede de delen hetzelfde, dat is, de waarachtige Goden. Aangaande hen, die hun beelden gesteld hebben in de gedaante van een mens, dezen schijnen getracht te hebben om te kennen te geven, dat de ziel van de sterfelijke mensen ten hoogste gelijkmatig is met onze onsterfelijke ziel, even alsof daar zekere vaten gesteld werden om de Goden te betekenen, en bij voorbeeld alsof men in van de tempel van Liber een wijnvat stelde, dat van de wijn betekent, verstaande bij het vat, dat van de wijn besluit, van de wijn zelf, die er in besloten wordt. Alzo willen zij mede zeggen, hoe door het beeld, dat een menselijke gedaante heeft, betekend wordt de redelijke ziel, uit oorzaak, dat die natuur, van welke zij willen dat God of de Goden zijn, in zo danige gestalte van lichaam, even als in een vat, besloten wordt. Daar zijn de verborgenheden van de geleerdheden, tot welke die aller-geleerdste man zijn toegang gehad heeft, zodat hij uit kracht van dien hetzelfde in het licht bracht. Maar zeg mij toch, gij aller-scherpzinnigste man, hebt gij dan in die verborgenheden der geleerdheden uw voorgaande wijsheid verloren, waardoor het u in nuchtere verstand goed gedacht heeft 'dat diegene, welke allereerst van de volkeren beelden gesteld hebben, dat die aan de een zijde van de burgers benomen hebben de vreze en aan de andere zijde de dwalingen vermeerderd hebben, zó, dat de oude Romeinen veel zuiverder de Goden geëerd hebben zonder enige beelden.' Ziet, deze oude Romeinen hebben u geleerd, dat gij dit hebt durven zeggen tegen de jongste en laatste Romeinen. Want indien de aller-oudste Romeinen de beelden hadden geëerd, zo zou gij veellicht uw gans gevoelen van geen beelden te stellen met een stilzwijgen van gewisse bevreesdheid bedekt hebben, en mitsdien de verborgenheid van die geleerdheid in het verklaren van deze schadelijke en ijdele gedichten met veel meer woorden en met veel meer hoogmoed verheven hebben. Nochtans uw geleerde en verstandige ziel heeft door deze verborgenheden der geleerdheid (waarover wij ook van uwentwege zeer bedroefd zijn) in generlei wijze kunnen komen tot dien allerhoogste God, door Wie de ziel gemaakt is, en niet met wie zij gemaakt is. Insgelijks, wiens gedeelte de ziel niet is, maar wiens schepsel zij is. Daarenboven, die niet is de ziel van allen, maar die gemaakt heeft de ziel van allen. Eindelijk: door wiens verlichting de ziel zalig wordt, indien zij niet ondankbaar zijn genade verwerpt. Maar deze verborgenheden van de geleerdheden, hoedanig zij zijn en waarvoor zij te houden, zijn, zullen genoeg aantonen de volgende dingen. Ondertussen belijdt die aller-geleerdste man, dat de ziel van de wereld en de delen dezelfde waarachtige Goden zijn, waaruit men bemerkt, dat zijn ganse leer van de Goden, nl. dezelfde natuurlijke, welke hij allermeest toeschrijft, zich heeft kunnen uitstrekken tot de natuur van de redelijke ziel; want van deze natuurlijke leer van de Goden doet hij in dit boek een zeer kleine voorrede, in welke wij zullen zien, of hij door verklaringen, genomen uit de natuur van de burgerlijke leer van de Goden, welke hij aller-laatst van de uitgelezen Goden geschreven heeft, zou mogen brengen tot de natuurlijke leer van de Goden en dezelfde begrijpen. Indien hij dat kan doen, is de ganse leer van de Goden natuurlijk. En waartoe was het dan nodig met zulk nauwe zorg voor onderscheiding, de burgerlijke van de natuurlijke af te zonderen? En indien hij zegt, dat zij met een goed onderscheid afgezonderd is, volgt daaruit, naardien die leer niet waarachtig is, welke hem dunkt natuurlijk te zijn, (want zij komt tot de ziel, en niet tot van de ware God, die de ziel gemaakt heeft) hoeveel te meer verwerpelijk en hoeveel te valser is dan de burgerlijke leer, welke bijzonder en voornamelijk bezig is met de natuur van de lichamen, zoals zelfs de verklaringen dezelfde, die met zoveel naarstigheid door hen onderzocht en doorgrond zijn, en waarvan ik nog enige dingen noodzakelijk zal moeten verhalen, voldoende zullen bewijzen.

Hoofdstuk 6. VAN HET GEVOELEN VAN VARRO, VOLGENS HETWELK HIJ GEACHT HEEFT, DAT GOD IS EEN ZIEL DER WERELD, EN DAT DEZELFDE GOD EVENWEL IN ZIJN DELEN VELE ZIELEN HEEFT, WELKE ALLE TEZAMEN VAN GODDELIJKE NATUUR ZIJN.

Zo zegt dan diezelfde Varro in zijn voorrede van de natuurlijke leer van de Goden, hoe hij meent, dat God is een ziel van de wereld, welke de Grieken noemen cosmos, en dat dezelfde wereld ook God is. Maar gelijk een wijs mens, hoewel hij uit lichaam en ziel bestaat, nochtans van de ziel van de naam heeft van wijs, dat alzo de wereld mede van de ziel van de naam van God heeft, daar zij nochtans uit ziel en lichaam beide bestaat. Hier schijnt hij enigszins te belijden één God, maar opdat hij daarna weer meer Goden mag invoeren, zo voegt hij daarbij, hoe de wereld in 2 delen gedeeld wordt, nl. in Hemel en Aarde, en de Hemel wederom in Hemel en lucht, en de Aarde in Water en Aarde, van welke de Hemel het hoogst is, en daaraan de Lucht, en daaraanvolgende het Water, en het allerlaagst de Aarde. En ondertussen, dat al deze vier delen vol van zielen zijn, nl. in van de Hemel en de Lucht vol van onsterfelijke zielen, en in het Water en de Aarde vol van sterfelijke zielen. Daarenboven, dat van de hoogste omloop van het Hemels tot van de omloop der maan, de Hemelse zielen de lichten en sterren zijn; en dat zij Hemelse Goden zijn, dat dat niet alleen verstaan en gemerkt wordt, maar dat het ook inderdaad alzo schijnt te zijn. Maar tussen van de omloop van de maan en tussen de hoogten van de wolken en winden, dat aldaar zekere luchtzielen zijn, en dat men die inwendig kan zien met het gemoed, en niet met de ogen, en dat zij genaamd worden: vorsten van het lucht, huisgoden en landschapsgoden. Dit nl. is zijn natuurlijke leer van de Goden, beknopt door hem voorgesteld in zijn voorrede, welke niet alleen hem, maar ook velen filosofen behaagd heeft, van welke wij dan naarstig zullen hebben te handelen, alsook van de burgerlijke leer van de Goden, als wij door de hulp van het ware Gods, afgedaan zullen hebben, wat nog overig is aangaande de uitgelezen Goden.

Hoofdstuk 7. OF HET OOK ENIGE SCHIJN VAN REDEN HEEFT; DAT JANUS EN TERMINUS IN 2 GODEN GEDEELD WORDEN.

Zo dan vraag ik aangaande Janus, van wie Varro zijn beginsel genomen heeft, wie hij is. Hierop wordt geantwoord, dat hij is de wereld. Voorwaar, dit is een kort en zeer klaar antwoord. Maar waarom zegt men, dat de beginselen der zaken tot hem behoren, en de einden der zaken tot dien anderen, dien zij Terminus noemen? Want zij zeggen uitdrukkelijk, dat, overmits de beginselen en einden der zaken, aan die 2 Goden twee bijzondere maanden toe heiligt zijn, behalve die 10, van welke tot December het hoofd en het beginsel Martius is, nl. Januarius aan Janus, en Februarius aan Terminus. Zij zeggen daarover, dat daarom het feest van Terminus in de maand Februarius gehouden wordt, nl. in diezelfde dagen als de offeranden der reinigingen geschieden, welke zij noemen Februum, waarvan die maand haar naam ontvangen heeft. Behoren dan de beginselen der zaken tot de wereld, welke Janus is, en behoren tot hem de einden van de zaken niet, zodat er een ander God over die moet gesteld worden? Is het niet alzo aangaande al die dingen, welke zij zeggen, dat in deze wereld ontstaan, dat zij ook belijden, dat dezelfde in deze wereld wederom eindigen? Maar wat is dit voor een ijdelheid, hem in zijn werk een halve macht te geven, en in zijn beeld hem een dubbel aangezicht te geven? Zouden zij met deze 2 aangezichten God niet veel beter verklaren en uitleggen, indien zij zeiden, dat Janus en Terminus dezelfde waren, opdat zij alzo een aangezicht voor de beginselen en een aangezicht voor de einden mochten geven? Want die iets werkt, moet op beide zijn oogmerk hebben; want die in alle beweging van zijn werking niet ziet op het begin, die ziet ook niet op het einde; daarom is het ook nodig, dat bij de omziende gedachtenis ook gevoegd wordt het vooruitziende oogmerk. Want hij, van wie uit zijn memorie ontgaat wat hij begonnen heeft, zal ook niet weten te vinden, hoe hij dat zal eindigen. Maar indien zij

meent, dat het gelukzalige leven in deze wereld begonnen en buiten hetzelfde volbracht wordt, en dat zij daarom aan Janus, dat is, aan de wereld, alleen toeschrijven de macht der beginselen, dan zouden zij gewis van de God Terminus boven hem stellen, en zij zouden hem ook zelfs niet afzonderen van de uitgelezen Goden; hoewel men ook nu op deze wijze, alzo nl. in deze twee Goden de beginselen van de tijdelijke zaken en de einden verhandeld worden, meer eer behoort te geven aan Terminus dan aan Janus; want de blijdschap is altijd zeer groot, wanneer een zaak volbracht is, maar de beginselen zijn altijd vol zorgen en bekommeringen tot ze ten einde gebracht zijn, welk einde ieder die iets begint, bijzonder begeert, verwacht en wenst, terwijl hij over zijn begonnen zaak niet eerder verheugd of verblijd is, voor zij gelukkig geëindigd is.

Hoofdstuk 8. WAAROM DE DIENAARS VAN JANUS HEM MET EEN TWEE AANGEZICHTENBEELD VERSIERD HEBBEN, HETWELK ZIJ NOCHTANS OOK WILLEN, DAT EEN VIER AANGEZICHTENBEELD ZAL SCHIJNEN TE ZIJN.

Maar laat toch de uitlegging van het twee aangezichtenbeeld van Janus voortgebracht worden; want hij wordt gezegd 2 aangezichten te hebben, nl. één vóór en één achter, overmits onze gaping, wanneer wij onze mond wijd open doen, een gelijkenis heeft van de wereld, waarover ook palatum, dat is, het bovenste overwelfsel van onze mond, genaamd wordt het verhemelte; de Grieken noemen het ouranon. En daarover hebben ook, zegt hij, enige Latijnse poëten van de Hemel zelf genoemd palatum. Doormiddel van dezelfde gaping van het mond zeggen zij voorts, dat er een toegang is buitenwaarts naar de tanden en binnenwaarts naar de keel. Ziet waartoe de wereld gebracht wordt, overmits het woord palatum, dat is, het gehemelte van de mond, soms voor van de Hemel genomen wordt, zowel door de Grieken als door de poëten. Maar wat gaat dit toch de ziel aan, of wat gaat dit toch het eeuwige leven aan? Daarom alleen om het speeksel laat deze God geëerd worden, om hetwelk óf in te zwelgen, óf uit te spuwen, beide die deuren van het gehemelte van de mond geopend worden. En wat is er vreemder dan zelfs in de wereld gene 2 deuren te kunnen vinden, tegenover elkander gesteld zijnde, door welke dezelfde óf wat binnenwaarts tot zich neemt, óf wat buitenwaarts van zich uitwerpt, zo danig, dat men van onzen mond en onze keel, naar welke de wereld, gene gelijkenis heeft, wil maken een beeld en een gelijkenis van de wereld in Janus, alleen om het palatum, dat is, het verhemelte van de mond wille, waarvan Janus gene gelijkenis heeft. Maar als zij hem nu maken een vier aangezichtenbeeld, en hem van de dubbelen Janus noemen, zo duiden zij dat op de 4 delen van de wereld, even alsof de wereld iets buiten zich zelf zag, gelijk Janus met al zijn aangezichten doet. Verder, indien Janus de wereld is, en daarenboven, indien de wereld uit 4 delen of hoeken bestaat, zo volgt daaruit, dat het beeld van de twee aangezichten Janus vals is. Of indien dat gezegd wordt waarachtig te zijn, omdat door van de naam van het Oosten en Westen de gehele wereld mede plagt verstaan te worden, zal het dan wel geschieden, wanneer wij nevens het Oosten en Westen van de wereldandere hoeken noemen, nl. het Noorden en Zuiden, dat iemand, gelijk wijs men van de vier aangezichten Janus noemt van de dubbele Janus, alzo ook mede de wereld dan zal noemen de dubbele wereld? Voorwaar, zij hebben daarmee gans niet de 4 deuren, welke voor de in en uitgaande open staan, kunnen aanduiden op de gelijkenis der wereld, gelijk zij wel van de tweeaangezichten Janus iets gevonden hebben om te zeggen en te duiden op van de mond van het mensen, tenware dat hen in deze zaak Neptunus wil te baat komen, en hun een vis geven, die, behalve de opening van zijn mond en keel, ook ter rechter en ter linker zijde de kieuwen openstaan. Ondertussen, geen ziel ontvlucht door zoveel deuren deze ijdelheid als die ziel, welke inwendig de waarheid hoort spreken en zeggen.

Hoofdstuk 9. VAN DE MACHT VAN JUPITER, EN VAN DE VERGELIJKING HETZELFDE MET JANUS.

Maar laat ons nu uitleggen, van wie zij verstaan willen hebben door Jovem, welke ook Jupiter genaamd wordt. Daarop zeggen zij, dezelfde God, hebbende macht over alle oorzaken, door welke iets in de wereld voortkomt, hetwelk, hoe grote zaak ook, genoeg betuigt, dat alle vermaarde gedichten van Virgilius, luidende aldus: Gelukkig is die man, en ook zeer hoog geacht, Van alle ding' die weet, d' oorzaken wel bedacht. Maar laat deze aller-scherpzinnigste en aller-geleerdste man ons eens antwoorden, waarom dan Janus voor hem gesteld wordt, waarop hij zegt, overmits alles wat eerst is, aan Janus bestaat, en alles wat hoogst is, aan Jupiter. Over dat zegt hij, dat het met recht is, dat Jupiter geacht is voor de koning van allen, want hetgeen eerst is, wordt te boven gegaan en overwonnen van hetgeen dat hoogst is, want al is het, dat hetgeen eerst is, voorgaat in tijd, evenwel hetgeen hoogst is, gaat alles te boven in waardigheid. Dit alles, zeg ik, zou wél gezegd zijn, wanneer men onderscheid maakt tussen het eerste en hoogste van de daden: want gelijk het reizen het eerste begin is van die daad, alzo ter plaatse te komen, waar men wenst te komen, is het hoogste, gelijke wijs ook de aanvang van te leren het eerste begin is van die daad; alzo de ontvangen van de lering is het hoogste. En alzo in alle dingen zijn de beginselen het eerste en de einden het hoogste. Maar aangaande deze zaak, hetzelfde heeft men al reeds tussen Janus en Terminus overwogen. Nu, de oorzaken die aan Jupiter toegeschreven worden, zijn zo danige dingen, die werkende oorzaken zijn, en niet zo danige dingen, die gewrochte werken zijn. Aangaande deze werkende oorzaken nu, kan het geenszins geschieden, dat zij ooit ten aanzien van de tijd voorgekomen kunnen worden óf van haar werkingen, die zij doen, óf van de gebreken dier werkingen; want de zaak welke werkt, is altijd eerder dan die, welke gewrocht wordt. Daarom, ofschoon tot Janus behoren de eerste beginselen van de gewrochte zaken, zo volgt evenwel niet, dat dezelfde daarom eerder zouden zijn dan de werkende oorzaken, welke zij aan Jupiter toeschrijven. Want gelijk daar niets gewrocht wordt, alzo wordt daar ook niets begonnen om gewrocht te worden, daar nl. gene werkende oorzaak voorgaat. Middelerwijl deze God, aan van wie alleen hangen al de oorzaken van alle gewrochte naturen en van alle natuurlijke dingen, indien de volkeren dezen Jupiter noemen, en indien zij hem met zo gruwelijke smaadheden en met zo schandelijke lasteringen eren, zo zeg ik, dat zij zich aan veel schrikkelijk boosheid schuldig maken dan wanneer zij meenden, dat er in het geheel geen God ware. Daarom houd ik het daarvoor, dat het hun veel beter zou zijn, dat zij iemand anders met van de naam van Jupiter noemden, te weten, zo danig ene, die zulke oneerlijke en schandelijke ere waardig was, en dat zij mitsdien een ijdel gedicht zich zelf voorlegd en om dat veel liever te lasteren, gelijk wijs zij zeggen, dat Saturnus een steen voorgelegd is, om die in plaats van zijn geboren zoon op te slokken en te verslinden, dan te zeggen, dat die God, welke daar dondert, ook overspel bedrijft; welke daar de gehele wereld regeert, dat hij ook door vele hoererijen en onkuisheden wegvloeit, welke de hoogste oorzaken heeft van alle naturen en van alle natuurlijke dingen, dat hij ondertussen aangaande zich zelf gene goede oorzaken bij zich zelf heeft. Daarna vraag ik, welke plaats onder de Goden hij aan deze Jupiter geeft, indien Janus de wereld is? Want dezelfde heeft van de ware God beschreven als zijnde een ziel van de wereld, mitsgaders ook zijnde de gedeelten hetzelfde. Alzo, alles wat dit niet is, dat is volgens hun zeggen ook de waarachtige God niet. Zullen zij dan liever zeggen, dat Jupiter alzo de ziel van de wereld is, dat Janus ondertussen zijn lichaam is, dat is, deze zichtbare wereld? Indien zij dat zeggen, zullen zij geen reden hebben om Janus een God te noemen, want naar hun eigen zeggen is het lichaam van de wereld God niet, maar God is de ziel van de wereld en hare gedeelten. Daarom is het, dat diezelfde Varro ook openlijk zegt, dat hij meent, dat God is de ziel der wereld, en evenwel, dat deze zelfde wereld ook God is; want gelijk iemand een wijs mens genoemd wordt, daar hij bestaat uit ziel en lichaam, en alleen maar de ziel gezegd wordt wijs te zijn, alzo zegt hij ook, dat de wereld genoemd wordt God van de ziel, daar zij nochtans bestaat uit ziel en lichaam. Zo dan, het lichaam van de wereldalleen is God niet, maar God is óf alleen de ziel er van, óf tegelijk het lichaam en de ziel tezamen, nochtans zó, dat God genoemd wordt, niet ten aanzien van het

lichaam, maar ten aanzien van de ziel der wereld. Maar indien dan Janus de wereld is, en daar benevens ook God is, zullen zij dan wel willen zeggen, dat Jupiter, om God te mogen zijn, een gedeelte van Janus is? Voorwaar, het geheel plachten zij meer toe te schrijven aan Jupiter: van daar komt ook de spreuk: Alles is vol van Jupiter. Zo dan, aangaande Jupiter, ten einde hij God zij, en bijzonder de koning van de Goden, zo kunnen zij van hem niet anders bedenken, dan dat hij de wereld is, opdat hij alzo volgens hun zeggen over de andere Goden evenals over zijn gedeelten heerst. Daarom volgens deze mening verklaart diezelfde Varro zekere gedichten van Valerius Soranus in dat boek, hetwelk hij, afgezonderd van de andere, geschreven heeft van de dienst van de Goden. De inhoud van deze gedichten luidt aldus: 'O, gij almachtige Jupiter! gij koning van de koningen, gij God, vader en moeder van de Goden, gij God één en alle.' Nu, deze woorden, worden in datzelfde boek alzo verklaard, dat zij meent, dat God man is, als zijnde diegene, welke het zaad uitschiet, en dat hij vrouw is, als zijnde diegene, welke het ontvangt: daarom , dat Jupiter de wereld is, en dat die alle zaden uit zich zelf uitschiet en wederom in zich zelf ontvangt, en daarom, zegt hij, heeft Saturnus geschreven: o, Jupiter! vader en moeder, en niettemin, dat deze enige en dezelfde wereld, tezamen met hare oorzaak, alles, is; want er is niet meer dan éne wereld, en in die enige wereld zijn alle dingen.

Hoofdstuk 10. OF DE ONDERSCHEIDING VAN JANUS EN JUPITER GOED IS.

Zo dan, naardien Janus de wereld is en Jupiter ook, en evenwel daar er niet meer dan éne wereld is, waarom zijn Janus en Jupiter dan twee Goden? Waarom hebben zij elk op zich zelf hun tempelen en altaren? Waarom hebben zij verscheiden godsdiensten en ongelijke beelden? Is het omdat er een andere kracht is van de beginselen, een andere kracht van de oorzaken, en omdat Janus van de beginselen en Jupiter van de oorzaken zijn naam ontvangen heeft? Maar wat is dit te zeggen? Zal het ook geschieden, wanneer een mens in verscheiden zaken 2 krachten of 2 kunsten heeft, dat hij daarom, overmits elke zaak haar eigen bijzondere kracht vereist, zal genoemd worden 2 rechters, of 2 kunstenaars of meesters? Alzo mede ook, naardien één en dezelfde God de macht heeft van de beginselen, en ook de macht van de oorzaken, zal men daarom nodig hebben te denken, dat er 2 Goden zijn, naardien de beginselen en de oorzaken 2 dingen zijn? Maar indien zij evenwel meent, dat dat behoorlijk is, laat zij dan ook zeggen, dat Jupiter zelf zoveel Goden is als zij hem, vanwege zijn vele en verscheiden krachten, wel bijnamen gegeven hebben. En naardien al die zaken, van welke zij hem bijnamen gegeven hebben, vele en verscheiden zijn, zo zullen wij daarvan enige weinige verhalen.

Hoofdstuk 11. VAN DE BIJNAMEN VAN JUPITER, WELKE NIET UITGESTREKT WORDEN TOT VELE GODEN, MAAR TOT EEN GOD.

Zo dan, zij hebben hem genoemd de overwinnaar, de onoverwinnelijke, de helper, de aandrijver, de staander, de honderd voet, de balk, de voedstergod, de Ruminus, dat is de zogergod, en meer andere namen, welke te lang zou zijn om te verhalen. Al deze bijnamen hebben zij één God gegeven, overmits verscheiden oorzaken en krachten, en evenwel overmits zoveel zaken hebben zij hem niet over drongen zoveel Goden te zijn, maar hebben van hem gezegd, dat hij alles overwon, dat hij van niemand overwonnen werd, dat hij hen, die in nood waren, hulp deed, dat hij de macht had van verdrijven, van stil te doen staan, van te bevestigen, en van te doen liggen en rusten, dat hij ook als een balk de wereld te samen hield en onderhield, dat hij ook alles voedde en spijsde, dat hij ook ruma, dat is met zijn mamme alle dieren zoogde. In deze dingen, gelijk wij bemerken, zijn enige grote en enige kleine dingen, en nochtans één wordt gezegd beide te doen. Voorwaar, ik meen, dat de oorzaken van de dingen en de beginselen onder elkander veel nader zijn, om welke zaken nochtans zij gewild hebben, dat éne wereld 2 goden zouden zijn, nl. Jupiter en Janus. Van Jupiter zeggen zij, dat hij de wereld onderhoudt, en dat hij ieder dier zijn mamme

geeft, en evenwel vanwege deze twee werken, welke zoveel in kracht en waardigheid van elkander verschillen, is bij niet gedrongen geweest 2 goden te zijn, maar blijft één Jupiter, die, vanwege zijn onderhouding van de wereld, een balk genoemd wordt, en vanwege zijn zogen genaamd Ruminus, dat is de zoger. Ik wil alhier niet verhalen, hoe hij veel beter had kunnen zeggen, dat Juno van de zuigende dieren de mamme gaf, dan dat Jupiter dat zou doen, bijzonder daar zij is de godin Rumina, dat is de zoogster, welke tot dit werk hem alle hulp en dienst kon geven; want ik bedenk dat mij straks wederom zou kunnen geantwoord worden, dat zelfs Juno niet anders is dan Jupiter, volgens van de inhoud van de voorgaande gedichten van Valerius Soranus, alwaar gezegd is: O, almachtige Jupiter! gij koning van de koningen, gij God, vader en moeder van de Goden. Maar waarom is hij toch Ruminus, dat is zoger, genaamd, naardien hij allen, die de zaak naarstig onderzoeken, bevonden zal worden, dat hij ook is de godin Rumina, dat is zoogster? En voorwaar, indien het terecht voor de majesteit van de Goden onwaardig en onbetamelijk scheen te zijn, dat in een en dezelfde drie de een God behoorde tot het opzicht van het halmknuisten, en de andere tot het opzicht van het zolder in de aar, hoeveel te onbetamelijke en onwaardiger is het dan, dat een en dezelfde aller-laagste zaak, te weten, het voeden der dieren met de mamme, zou beschikt en besteld worden door de macht van 2 Goden, van wie de éne zou zijn Jupiter, de koning van allen en daarenboven, dat hij ditzelfde zou doen, niet met zijn huisvrouw, maar ik weet niet met welk een slechte en onbekende Rumina, of het moest zijn, dat hij zelf ware beide nl. Rumina en Ruminus, nl. Ruminus voor alle zuigende mannelijke dieren en Rumina voor alle zuigende vrouwelijke dieren. Want ik zou gaarne geneigd zijn te zeggen, dat zij aan Jupiter geen vrouwelijke naam hebben willen geven, ten ware dat er in de voorgaande gedichten gezegd werd 'vader en moeder', en ten ware, dat ik ook onder andere zijn bijnamen van hem las, dat hij ook genaamd wordt Pecunia, dat is de Godin van het geld, welke Godin wij hier voren onder de kleine Goden gevonden hebben, zoals wij in het vierde boek reeds verhaald hebben. Maar aangezien mannen en vrouwen beide Pecuniam, dat is geld, hebben, zo laat ik aan henlieden over te beantwoorden, waarom hij dan ook mede niet Pecunia en Pecunius genoemd wordt, gelijk wijs hij ook Rumina en Ruminus genaamd is.

Hoofdstuk 12. HOE JUPITER OOK PECUNIA, DAT IS: GELD, GENAAMD WORDT.

Maar hoe fraai hebben zij toch reden van deze naam gegeven! Hij wordt ook, zeggen zij, Pecunia (geld) genaamd, omdat alles hem toebehoort. O, heerlijk schone reden van die Goddelijke naam! Ja toch, degene, die alles toebehoort, wordt die zeer verachtelijk en versmadelijk genaamd Pecunia? Want ten aanzien van alle dingen, die in Hemel en Aarde begrepen zijn, wat is toch Pecunia of het geld in al die dingen, welke door de mensen onder van de naam Pecunia, of geld bezeten worden? Maar de gierigheid van de mens en heeft aan Jupiter deze naam gegeven, zodat diegene, welke Pecunia of het geld bemint, niet iedere God schijnt te beminnen, maar zelfs Jupiter, van de koning van allen. Nochtans zou het heel wat anders zijn, indien hij Rijkdom genaamd werd, want een ander ding is rijkdom en een ander ding is geld; want wij zeggen, dat de wijzen, rechtvaardigen en goeden rijk zijn, welke nochtans altijd geen geld of wel zeer weinig hebben; want allermeest zijn zij rijk in deugden, door welke zij, ook zelfs in de noodzakelijkheid van de lichamelijke dingen, met hetgeen zij hebben, genoeg hebben. Maar de gierige, die altijd naar meer haken en altijd gebrek hebben, die noemen wij arm, welke grote schatten geld zij ook mogen hebben; want zelfs in van de overvloed van alle dingen, hoe groot die ook zij, kunnen zij niet zijn zonder gebrek te hebben. Ook noemen wij met rechtvan de ware God zelf rijk te zijn, nochtans niet ten aanzien van geld, maar om zijn almachtigheid. Zo dan, die vol geld zijn, worden ook rijk genaamd, inwendig zijn zij arm en gebrek hebbende, indien zij begerig zijn; insgelijks, die zonder geld zijn, worden arm genaamd, maar inwendig zijn zij rijk, zo zij wijs zijn. Wat zal dit dan voor een leer van de Goden zijn bij van de wijze, alwaar de koning van

de Goden van de naam van die zaak ontvangt, welke geen wijze ooit begeerd heeft? Voorwaar, het zou veel beter zijn, dat men met deze leer wat gezonds leerde, hetwelk tot het eeuwige leven behoorde, zodat God, de regeerder van de wereld, van hen genoemd werd, niet Pecunia, dat is geld, maar Sapientia, dat is wijsheid, welker liefde de mensen reinigt van de vuiligheden van de gierigheid, dat is, van de liefde van het geld.

Hoofdstuk 13. WANNEER VERKLAARD WORDT WAT SATURNUS, EN WAT GENIUS IS, HOE DAARMEE BEWEZEN WORDT, DAT ZIJ BEIDE JUPITER ZIJN.

Maar wat wil ik meer van deze Jupiter verhalen, tot van wie ongetwijfeld al de anderen mee moeten gebracht worden, opdat er alzo eindelijk niet anders blijft dan een ijdele mening van vele Goden, omdat hij alles is, hetzij dat er aangemerkt worden zijn delen of machten, hetzij er ook aangemerkt wordt zijn kracht, welke zij menen door alles uitgebreid te zijn, zó dat hij uit dé delen van dit ganse gebouw, waaruit deze zichtbare wereld bestaat, en uit haar menigvuldige regering van de naturen quansius als vele Goden namen ontvangen beeft. Want wat is Saturnus? Een van de voornaamste Goden, zegt hij, bij wie de heerschappij is van alle zaailingen. Maar de verklaring van de voorgaande gedichten van Valerius Soranus, brengt die niet mee, hoe Jupiter is de wereld, en hoe hij alle zaden uit zich zelf uitschiet, en in zich zelf wederom ontvangt? Zo is hij dan die, bij wie de heerschappij is van alle zaailingen. En wat is ook de teelgod Genius? Hetzelfde, zegt hij, is een God, die over de telingen van de dingen gesteld is, en die de kracht heeft om alle dingen voort te telen. Maar eilieve, wie toch anders meent zij, dat deze kracht van voortteling heeft, dan de wereld van welke gezegd is: 'O, gij Jupiter, gij almachtige teler en teelster.' En naardien hij op een andere plaats zegt, hoe Genius de redelijke ziel is van een iegelijk, en alzo, dat ieder zijn Genius heeft; en naardien hij verder zegt, dat God is zo danige ziel van de wereld, zo is het, dat hij de zaak genoegzaam hiertoe brengt, dat men heeft te geloven, dat de ziel van de wereld genoegzaam is als een algemeen ziel. Deze dan is diegene, welke zij Jupiter noeme n; want anders, indien iedere Genius God is, en iedere ziel van de mensen Genius is, zo volgt daaruit, dat iedere ziel van de mensen God is. Naardien de ongerijmdheid hiervan hen dwingt om daarvan een afkeer te hebben, zo volgt daaruit, dat zij hem op een bijzondere en uitnemende wijze noemen van de God Genius, dien zij zeggen de ziel van de wereld te zijn, en dien zij alzo ook Jupiter noemen.

Hoofdstuk 14. VAN DE AMBTEN VAN MERCURIUS EN MARS.

Aangaande Mercurius en Mars hebben zij geen redenen kunnen vinden, hoe en op welke wijze zij die zouden mogen brengen tot enige delen van de wereld en tot enige van de werken Gods, welke zijn in de elementen; daarom hebben zij die gesteld over de werken van de mensen, makende hen dienaars en helpers om wél te spreken en te oorlogen. Want vooreerst Mercurius, indien hij ook macht heeft over de reden en over de spraak van de Goden, zo heerst hij mitsdien mede zelfs over van de koning van de Goden, en zo spreekt Jupiter zelfs mede naar zijn believen, of ontvangt mede van hem de macht om te kunnen spreken, hetwelk immers gans vreemd en ongerijmd is. En indien men zegt, dat hem alleen de macht toegeëigend wordt over de menselijke spraak, zo is het niet gelovig aangaande Jupiter, dat hij zich wel heeft willen vernederen om met de mamme te zogen niet alleen de kinderen, maar ook de beesten, waarvan hij Ruminus (zoger) genaamd is, en dat hij de zorg en het opzicht over onze spraak, met welke wij de beesten te boven gaan, niet gewild zou hebben, dat hem zou aangaan. Daarom, indien hem dat aangaat, is hij zelfs Jupiter en Mercurius beide. En indien men wil zeggen, dat Mercurius de reden en de spraak is, gelijk die dingen te kennen geven, welke zij van hem verklaren, want daarom zeggen zij, dat hij Mercurius genaamd wordt als medius currens, dat is, midden tussen beide heenlopende, zodat hij ook in het Grieks Hermes genaamd wordt, omdat onze spraak en de verklaring van het gemoed, welke tot de spraak behoort, Hermenia geheten wordt; ja daarom zegt men

ook van hem, dat hij het opzicht heeft over de koopwaren, omdat er redenen en woorden midden tussen de kopers en verkopers over en weder gaan: insgelijks geven zij hem ook vleugelen aan hoofd en voeten, overmits zij daarmede willen aanduiden, dat de woorden van de mensen zeer vlug door de lucht vliegen. Eindelijk zeggen zij ook, dat hij de bode genaamd is, omdat door de spraak, even als door een bode, al onze gedachten te kennen gegeven en verklaard worden. Zo dan, zeg ik, indien Mercurius de spraak zelf is, volgens hun eigene belijdenis, zo is hij ongetwijfeld geen God. Maar naardien zij zich zodanig tot Goden maken, welke niet dan duivelen zijn, zo volgt daaruit, dat zij, aanroepende de onreine Geesten, van diegenen tot eigendom bezeten en ingenomen worden, welke gene Goden maar duivelen zijn. Insgelijks, daar zij voor Mars geen element of gedeelte van de wereldhebben kunnen vinden, om alzo ten minste enige werken der natuur hem te doen verhandelen, zo hebben zij daarover gezegd, dat hij de God van de oorlog is; maar indien het geluk een eeuwige en gestadige vrede gaf, zou Mars niets te doen hebben. En indien Mars de oorlof zelf is, gelijk Mercurius de spraak is, zo wens ik van harte, tegelijkertijd het dan kenne lijk is, dat hij geen God is, dat er mede ook alzo nimmermeer oorlog zij, die, hoewel valselijk, God zou mogen genaamd worden.

Hoofdstuk 15. VAN SOMMIGE STERREN, WELKE DE heidenen MET DE NAMEN HUN GODEN GENOEMD HEBBEN.

Doch veellicht zouden deze Goden die sterren mogen zijn, welke zij met hun namen genoemd hebben; want een zekere ster noemen zij Mercurius, en een andere ster noemen zij Mars, maar er is ook een ster, die zij Jupiter noemen, en evenwel noemen zij de wereld ook Jupiter. Er is ook een zekere ster, die zij Saturnus noemen, en evenwel behalve die ster, geven zij hem niettemin een belangrijk gedeelte in de stof van alle zaden. Ook is er een klaarste en doorluchtige ster van allen, welke door hen genaamd wordt Venus, en evenwel wille n zij mede, dat de maan zelf Venus is, niettegenstaande dat bij hen Juno en Venus over die aller-doorluchtige ster, even als over van de gouden appel, onder elkander twisten, want enigen willen dat deze ster, in het algemeen genaamd Lucifer, dat is lichtdragende ster, de ster Venus is, en enigen zeggen, dat het is de ster van Juno, maar Venus (gelijk ze wel meer gewoon is) ziet Juno het voordeel af en wint van de strijd; want de meeste schrijven die ster Venus toe, zodat onder hen nauwelijks iemand meer gevonden wordt, welke anders denkt. Maar wie zou niet moeten lachen, wanneer zij Jupiter van de koning van allen noemen, daar zijn ster nochtans met zulke grote klaarheid door de ster van Venus overwonnen wordt. Voorwaar, zijn ster behoort zoveel te klaarder en lichter boven anderen te zijn als hij boven anderen machtig is. Hierop antwoorden zij, dat dat hen daarom zo goed dunkt, overmits deze ster, welke gemeend wordt duisterder te zijn, hoger, is en veel verder van de aarde. Maar indien de hoogste waardigheid de hoogste plaats verdiend heeft, waarom is dan Saturnus hoger dan Jupiter? Of heeft de ijdelheid van deze fabel, die Jupiter tot een koning maakt, niet kunnen klimmen tot de sterren, en die plaats, welke Saturnus noch in zijn Rijk, noch in het Capitool heeft kunnen behouden, is hem dan toegelaten die in van de Hemel te mogen behouden? Maar waarom heeft toch Janus ook niet enige sterren gekregen? Is het, omdat hij zelf de wereld is, en omdat al de sterren in hem bestaan? Jupiter is mede wereld, en toch heeft hij wél een ster. Of heeft hij zijn zaak besteld zo als hij best mocht, en over zulks, in plaats van een ster, welke hij onder de sterren niet heeft, is hem dit dan tot een vergelding geschied, dat hij wederom zoveel aangezichten op de aarde ontvangen heeft? Eindelij k, indien zij Mercurius en Mars, overmits hun sterren, alleen meenden zekere gedeelten van de wereld te zijn, uit oorzaak, dat de spraak en de oorlog geen gedeelten van de wereld zijn, maar alleen werkingen van de mensen, waarom houden zij dan voor geen Goden van de Ram, van de Stier, van de Kreeft, van de Scorpion en al de anderen, die zij de Hemelse tekens noemen, en die niet bestaan uit éne ster, maar elk uit vele sterren, en welke zij ook zeggen, dat boven deze

voorgaande sterren in van de hoogste Hemel gesteld zijn, alwaar de gestadige beweging en omloop van de sterren zodanig loop geeft, welke zonder enige dwaling is; waarom hebben zij, zeg ik, aan deze sterren gene altaren, gene godsdiensten, gene tempelen ingesteld? En waarom hebben zij die niet gehouden onder de Goden, ik wil niet zeggen juist onder de uitgelezen Goden, maar ten minste niet onder die gemene en slechte Goden?

Hoofdstuk 16. VAN APOLLO EN DIANA EN ANDERE UITGELEZEN GODEN, WELKE ZIJ GEWILD HEBBEN, DAT DELEN VAN DE WERELD ZONDEN ZIJN.

Ondertussen aangaande Apollo, hoewel zij willen, dat hij is een waarzegger en medicijnmeester, nochtans opdat zij hem onder enig gedeelte van de wereldzouden mogen stellen, zo hebben zij gezegd, dat hij ook de zon is, en dat Diana, zijn volle zuster, evenzo is de maan en de Godin, welke het opzicht heeft over de wegen; daarom willen zij ook, dat zij maagd is, overmits de weg niets baat. Van gelijken willen zij ook, dat ze beide pijlen hebben overmits deze 2 Hemelse lichamen van de Hemel hun lichtstralen uitschieten, zelfs tot de aarde. Voorts willen zij, dat Vulcanus het vuur van de wereld is en Neptunus het water der wereld, en dat de vader Dis, dat is Orcus, het aardse en laagste gedeelte van de wereld is. Wijders stellen zij Liber en Ceres over het opzicht van de zaden, nl. hem over de mannelijke en haar over de vrouwelijke zaden, of hem over de vochtigheid van de zaden en haar over de droogte dezelfde. En dit alles strekt zich tot de wereld of Jupiter, die daarom genaamd is Vader en moeder, of teler en teelster, overmits hij alle zaden uit zich zelf uitschiet en in zich ontvangt. En somtijds willen zij ook, dat diezelfde Ceres de grote moeder is, welke, volgens hun zeggen niet anders kan zijn dan de Aarde; ook zeggen zij, dat Ceres Juno is, en daarom schrijven zij haar toe de tweede oorzaak van de dingen, daar nochtans van Jupiter gezegd wordt, dat hij is de vader en de moeder van de Goden, want naar hun zeggen is Jupiter de gehele wereld. Van gelijken aangaande Minerva, aangezien zij haar het opzicht gegeven hebben, over alle menselijke ambachten en kunsten, zo is het, dat zij van harentwege niet een ster gevonden hebben, alwaar zij haar zouden mogen stellen, nochtans hebben zij haar genoemd óf de hoogste Hemel, óf ook soms wel de maan. Daarenboven hebben zij ook gemeend, dat Vesta de grootste van alle Godinnen was, overmits zij zelf de Aarde is, hoewel zij nochtans ook goedgevonden hebben, haar onteigenen het lichtste vuur van de wereld, dat tot het gebruik van de mensen behoort, het zachtste en het goedertieren vuur zeg ik, niet dat heftig en geweldig vuur zoals het vuur van Vulcanus. Zo dan, al deze uitgelezen Goden willen zij, dat de wereld zij, en in sommige de delen hetzelfde: en met name aangaande de wereld in het geheel Jupiter, en aangaande de delen dezelfde, gelijk wijs met name de teelgod Genius, de grote moeder, de zon, de maan, of anders Apollo en Diana. Daarenboven maken zij somtijds van vele dingen een God, en soms van vele Goden een ding, en met name daar vele dingen een God zijn, gelijk zelfs Jupiter, want de gehele wereld is Jupiter, en alleen de Hemel is Jupiter, en alleen een zekere ster wordt genoemd Jupiter. Evenzo is Juno de heerseres en de vrouw over de tweede oorzaken; ook is Juno de lucht en de aarde, en indien zij Venus in haar twist kwam te overwinnen, zou zij ook een ster zijn. Insgelijks is Minerva de hoogste Hemel; ook is zij zelfs de maan, welke zij menen te zijn in de laagste bepaling van de Hemel. Zo ook hier en tegen daar vele Goden een ding zijn, gelijk de wereld, want Janus is de wereld en Jupiter is de wereld: alzo de aarde; want Juno is de aarde, de grote moeder is de aarde, en Ceres is de aarde.

Hoofdstuk 17. HOE ZELFS VARRO ZIJN MENINGEN VAN DE GODEN TWIJFELACHTIG EN MET BEWIMPELING UITGESPROKEN HEEFT.

Gelijk het met deze dingen is, die ik bij exempel verhaald heb, dat ze nl. zich zelf verwarren, niet verklaren maar verduisteren, alzo is het ook met alle andere dingen, welke alle tezamen zoals de genegenheid van de dwalende mening haar gedreven heeft, nu ginds dan herwaarts, nu hier dan daar opspringen, stuitende weer omspringen geheel in het wild, zó, dat Varro liever aan alles twijfelt, dan iets met zekerheid wil zeggen: want als hij van de zekere en bekende Goden het eerste van zijn 3 laatste boeken voleindigd had, heeft hij daarna in het tweede, beginnende te spreken van de onzekere en onbekende Goden, aldus gezegd 'alhoewel ik in dit boekje twijfelachtige meningen van de Goden gesteld heb, evenwel behoor

ik niet berispt te worden; want diegene, die meent, dat men kan en behoort geoordeeld te worden, dezelfde zal, wanneer hij het hoort, het zelf kunnen doen. Aangaande mij, ik zou eer daartoe kunnen gebracht worden, dat ik zelfs al hetgeen, hetwelk ik in het eerste boek gezegd heb, zou in twijfel trekken, dan dat ik alles, wat ik in dit boek schrijven zal, tot enige korte staat zou kunnen brengen.' Alzo heeft hij niet alleen het boek van de onzekere Goden, maar zelfs ook zijn ander boek van de zekere Goden gans onzeker gemaakt. Voorts in zijn derde boek van de uitgelezen Goden, nadat hij zo danige voorrede gedaan had, gelijk hij uit de natuurlijke leer van de Goden nodig achtte om te doen, zo is het, dat hij (aanvangende de ijdelheden en leugenachtige razernij van deze burgerlijke leer van de Goden, tot welke de waarheid van de zaken hem niet alleen niet leidde, maar in welke het aanzien van de voorouderen hem ook tegensprak, ja drukte en bezwaarde) aldus gezegd heeft 'van de openbare Goden van het Romeinse volk, welke zij tempelen gesticht hebben, en welke zij aangetekend en versierd hebben met vele beelden, zal ik dit boek schrijven, maar gelijkertijd als Xenophanes Colophonius schrijft, ik zal stellen hetgeen ik meen, en niet hetgeen ik wil drijven of staande houden; want het voegt en schikt van de mens, deze dingen bedenkelijk te menen, maar God komt het toe, dezelfde voorzeker te weten.' Zo dan willende verhalen de dingen, die van de mensen ingesteld zijn, zo belooft hij met een bevende en versaagde bewimpeling de verklaring van deze dingen, niet in diervoege, alsof hij hetzelfde volk omen begreep en verstond en ook vast geloofde, maar op zo danige wijze als welke hij meent en aan welke hij zelf twijfelt, want al die dingen wist hij niet zó zeker als hij wel wist, dat er was een wereld, dat er was een Hemel en een aarde, en dat de Hemel klaar blinkende was van sterren, en de aarde vruchtbaar was van zaden, en meer andere dergelijke dingen; ja hij geloofde dezelfde niet met zulke zekerheid en vastheid van het gemoederen, als hij wel geloofde, dat deze ganse wereld en deze gehele natuur door een zekere onzichtbare almachtige kracht geregeerd, bestuurd en onderhouden werd: zo zeker zeg ik, als hij dit alles wist, geloofde en kon zeggen, zo zeker kon hij niet zeggen van Janus, dat die de wereld was, of zo zeker kon hij ook niet bevinden van Saturnus, dat die de vader was van Jupiter, en hoe hij ook mede van de regerende Jupiter onderworpen was geworden, en meer andere dergelijke dingen.

Hoofdstuk 18. WELKE WAARSCHIJNLIJK DE OORZAAK IS, WAARDOOR DE DWALING VAN HET HEIDENDOM OPGEKOMEN IS.

De gelovige reden hiervan is, dat deze Goden mensen geweest zijn, en dat ter ere van ieder dezelfde jaarlijkse offeranden en feesten naar hun aard, naar hun manieren, werkingen en gevallen ingesteld zijn van hen, die door vleiingen gewild hebben, dat zij Goden zouden zijn, en dat zij dezelfde leer wijd en breed overal verbreid hebben, allengs inborende in de zielen van de mensen, zijnde dan de duivels gelijk, en zijnde ook zeer begerig naar nieuwe en kluchtige dingen; en verder, dat de leugens van de poëten hetzelfde enig schijnsel en kleed omgehangen hebben, met welke zij hetzelfde versierd hebben, en voorts, dat ook de bedrieglijke geesten de mensen zeer naarstig tot dezelfde verleid hebben. Want voorwaar, het heeft ligt kunnen geschieden, dat enig moedwillig jongeling, of anders enige zoon, vrezende door zijn boze vader gedood te worden, of anders ook begerig zijnde naar het Rijk van zijn vader, dat dezelfde zijn vader uit het Rijk gaat stoten, dan daar nl. geschieden kan, hetgeen hij verklaart, te weten, dat de vader Saturnus van zijn zoon Jupiter overwonnen is, omdat de oorzaak van ieder ding, tot Jupiter behorende, eerder is dan het zaad dat tot Saturnus behoort; want indien dat alzo ware, zo zou Saturnus nooit eerst wezen, en zou ook nooit de vader van Jupiter kunnen zijn; want altijd gaat de oorzaak vóór het zaad, en zij wordt nimmer uit het zaad voortgebracht. Maar wanneer de mensen de aller-ijdelste fabeleo of verhandelde daden der mensen pogen te vereren met enige natuurlijke uitleggingen, alsdan is het, dat de mensen, ja zelfs de aller-scherpzinnigste onder hen, zulke engten en benauwdheden straks noodzakelijk moeten onderworpen zijn, dat wij daarom ook zelfs hun ijdelheid moeten bewenen en beklagen.

Hoofdstuk 19. VAN DE UITLEGGINGEN AANGAANDE SAT URNUS, DOOR WELKE ZIJ REDEN GEVEN, DAT MEN SCHULDIG IS, HEM TE EREN.

Aangaande Saturnus, zegt hij, hebben zij gezegd, dat hij gewoon was alles, dat van hem gesproten en voortgekomen was, op te slokken en te verslinden, en dat, omdat de zaden wederom daar naar toe keren, vanwaar zij gesproten zijn. En belangende, dat hem in plaats van Jupiter voorgeworpen is een kluit aarde om op te slokken, dit beduidt, zegt hij, dat in het zaaien de vruchtzaden met mensenhanden plachten bedekt te worden eer het nut van het aarden en ploegen gevonden was. Maar dusdoende, zo moest Saturnus dan gezegd worden zelf de aarde te zijn, en niet de zaden; want de aarde slokt enigszins op, wat zij voortgebracht heeft, naardien de zaden, daaruit voortgesproten zijnde, in haar wederkeren om wederom door haar ontvangen te worden. En aangaande, dat hij in plaats van Jupiter gezegd wordt een kluit ingenomen te hebben, want dient dat daartoe, dat het zaad met kluiten door 's mensen handen eertijds bedekt is geweest? Of is het daarom niet verslonden en opgeslokt als andere zaden, overmits het met een kluit bedekt is geweest? Want dit is even zoveel gezegd als of diegene, welke daar een kluit gelegd had, het zaad had weggenomen, gelijk als zij willen zeggen, dat Jupiter weggenomen werd toen aan Saturnus de kluit voorgelegd werd. Maar hier en tegen, moet men niet veel meer bekennen, dat diegene, die het zaad met een kluit bedekt, dat hij daarmede teweegbrengt, dat het zoveel te wakkerder van de aarde verslonden wordt? Daarenboven, als men dat alzo uitlegt, is Jupiter op die wijze het zaad zelf, en niet de oorzaak van het zaad, gelijk nochtans een weinig tevoren gezegd is. Maar wat zouden de mensen toch hier veel meer kunnen doen, die, zotte dingen willende verklaren, niet vinden, wat zij wijselijk daarvan zullen zeggen? Hij zegt verder, dat hij ook een sikkel heeft ten dienste ven van de landbouw. Maar zeker toen hij heerste, was er onder zijn Rijk gene landbouw en alzo is het, dat zijn tijden gezegd worden de eerste geweest te zijn, gelijk dezelfde Varro de fabelen verklaart, en dien volgens leefden de allereerste mensen van die zaden, welke de aarde van zelf voortbracht. Of is het alzo, dat hij, van de koninklijke staf verloren hebbende, in plaats van dien van de sikkel ontvangen heeft, zodat diegene, die in zijn eerste tijden een ledige koning was, daarna, toen zijn zoon de heerschappij kreeg, geworden is een naarstig, gestadig werkend arbeidsman? Maar wijders zegt hij daarna ook, dat hem daarom van sommige volkeren zelfs enige kinderen plachten geofferd te worden, zoals die van Carthago, en ook van sommige volkeren zelfs enige volwassen mensen, zoals van de Fransen, en wel daarom, omdat van alle zaden het menselijke geslacht het beste zaad is. Maar waartoe is het nodig van deze allerwreedste ijdelheid veel te zeggen? Laat ons veel liever dit stuk aanmerken en vasthouden, nl. dat al deze uitleggingen en verklaringen niet geduid worden tot van de ware God, tot die levende, onlichamelijke en onveranderlijke natuur, van welke men het leven, dat in eeuwigheid gelukzalig is, heeft te begeren en te bidden, maar dat hier en tegen al de einden van deze uitleggingen daarheen strekken, dat ze nl. dienen in lichamelijke, tijdelijke, veranderlijke en sterfelijke zaken. Maar ondertussen zegt hij verder, dat in de fabelen gezegd wordt, dat Saturnus zijn vader (de Hemel) gelubd en ontma nd heeft. Ditzelfde beduidt naar zijn zeggen, dat bij Saturnus, en niet bij van de Hemel, het Goddelijke zaad is, en dat dat genoegzaam daaruit bekend wordt, omdat er in van de Hemel geen zaden wassen. Maar ziet toch wat hieruit volgt; dit nl.: indien Saturnus de zoon is van de Hemel, dan is hij ook een zoon van Jupiter; want zeer naarstig en sterk zeggen zij allen gelijk, dat de Hemel Jupiter is. Over zulks, zo bemerken wij klaar, dat die dingen, die van de waarheid niet voortkomen, in het algemeen van zelf zonder iemands beweging zich zelf omstoten. Voorts zegt hij, dat hij genaamd is Cronos, dat volgens de eigenschap van het Griekse woord beduidt een zekere gezette gelegenheid van het tijd, zonder welke, zegt hij, het zaad niet vruchtbaar kan zijn. Deze en veel meer andere dingen worden van Saturnus gezegd, en worden alle op het zaad geduid. Indien dit zo was, zou Saturnus alleen met al die grote voorverhaalde macht genoeg kunnen zijn. En waartoe worden dan de andere Goden vereist, bijzonder Liber en Libera, welke ook is

Ceres? Van welke hij wederom, zoveel het zaad belangt, vele dingen zegt, even alsof hij van Saturnus niets gezegd had.

Hoofdstuk 20. VAN DE OFFERANDEN EN GODSDIENSTEN VAN DE ELEUSIJNSCHE CERES.

Onder de godsdiensten van Ceres worden bijzonder genoemd de Eleusijnsche godsdiensten, welke bij die van Athene de aller-vermaarde geweest zijn, vanwege welke hij anders gans geen uitlegging doet dan hetgeen het koren belangt, hetwelk Ceres gevonden heeft en hetgeen Proserpina aangaat, welke zij door ontschaking van Orcus verloren heeft. En deze zelfde zegt hij te beduiden de vruchtbaarheid der zaden, welke alzo dezelfde op een zekere tijd op de aarde ontbroken had en daarover vanwege die onvruchtbaarheid de aarde bedroefd was, dat daarover een algemeen mening onder de lieden gekomen is, dat Orcus de dochter van Ceres, dat is de vruchtbaarheid zelf, welke proserpendo, dat is van voortkruipen en voortspruiten, Proserpina genaamd is, weggenomen had, en in de hel of in het onderste gedeelte van de aarde gehouden had; welke zaak, als die door gemene rouw openbaar geworden was, en dat daarna dezelfde vruchtbaarheid weer was gekomen, door de wederherstelling en wederkomst van Proserpina, dat het daarover geschied is, dat er overal zeer grote blijdschap ontstaan is, en dat van die tijd af haar jaarlijkse godsdiensten en offeranden zijn ingesteld. Daarna zegt hij, dat er vele dingen in haar verborgenheden ingesteld zijn, welke nergens anders toe dienen dan tot de vinding van het koren.

Hoofdstuk 21. VAN DE SCHANDELIJKE VUILIGHEID EN, ONREINHEID VAN DE GODSDIENSTEN, DIE TER ERE VAN LIBER GEHOUDEN, WERDEN.

Aangaande de godsdiensten van Liber, welke zij het opzicht gegeven hebben over de vochtigheid vloeiende zaden, en dienvolgens niet alleen over de vochten van de vruchten, onder welke de wijn enigermate de voornaamste plaats heeft, maar ook over de zaden van de dieren; deze godsdiensten, zeg ik, tot welke grote schandelijkheden en oneerlijkheden zijn die gekomen; het verdriet mij zelfs, dit alles te zeggen en te verhalen vanwege de langheid van mijn reden, maar evenwel aan de andere zijde, vanwege haar stoute en hovaardige plompheid en ongeschiktheid, verdriet het mij geenszins. Middelerwijl onder andere dingen, welke ik genoodzaakt werd voorbij te gaan, omdat ze al te vele zijn, zegt hij, dat er hier en daar op de algemene wegen van Italië zekere godsdiensten ter ere van Liber gehouden zijn en dat die met zulke moedwillige schandelijkheid geoefend zijn, dat tot zijn eer zelfs de oneerlijke beelden van mannelijke schaamte geëerd zijn, niet in enige heimelijke plaats, als een weinig beschaamd zijnde, maar in het openbaar en met een verheugende boosheid; want dit vuile en oneerlijke lid werd op de feestdagen Liber met grote ere op een. wagen gesteld, en werd alzo gevoerd eerst op de algemene wegen door de velden en daarna voorts zelfs tot de stad toe. Ja in de stad van Lavinium werd een gehele maand toegeëigend aan Liber, gedurende welke ieder alle schandelijke en oneerlijke woorden gebruikte zolang totdat ditzelfde lid over de markt gevoerd was en eindelijk op zijn plaats stil rustte; welk zo oneerlijk lid zelfs de aller-eerlijkste moeder van het huisgezin in het openbaar en ten aanschouw van ieder een krans moest opzetten; want de God Liber moest men verzoenen en te vriend houden voor de goede uitkomst van de vruchten. Ziet, op deze wijze moest men de betovering van de velden verdrijven, dat nl. een eerlijke vrouw in het openbaar gedrongen werd dat te doen, dat zelfs voor een hoer op het schouwhof onbetamelijk was te doen, bijzonder wanneer eerlijke vrouwen dat zouden mogen aanschouwen. Daarom zo men daarom gemeend, dat Saturnus niet genoeg kon zijn voor de zaden, nl. opdat alzo de onreine ziel gelegenheid zou vinden om het getal van de Goden te vermenigvuldigen, en verder, opdat dezelfde ziel, verlaten zijnde (door de verdiensten van haar onreinheid) van de enige ware God, en door middel van de menigte van de valse Goden met een begeerte van meer onreinheid ontstoken zijnde, zich zelf zou noemen, en vinden deze gruwelijke en heilschendige diensten en offeranden, en mitsdien

zich zelf zou overgeven om geschonden en 'onteerd te worden van een grote menigte van de onreine duivelen.

Hoofdstuk 22. VAN NEPTUNUS, SALACIA EN VENILIA.

Maar aangezien Neptunus reeds Salacia tot een huisvrouw had, welke zij gezegd hebben het onderste water van de zee te zijn, waarom is hem nevens die ook bijgevoegd Venilia, nl. daarom, opdat zonder enige redenen, alleen naar het believen van 's mensen ziel tot de boosheid overgegeven zijnde, de aanlokking van de duivels zou vermeerderd worden? Maar laat toch door deze heerlijke leer van de Goden enige uitleggingen voortgebracht worden, welke ons door bijbrengen van enige redenen weerhouden van zo danige bestraffing. Venilia, zegt hij, is het water, hetwelk komt aan van de oever, en Salacia is het water dat tot de zee wederkeert. Maar waarom worden daar dan 2 Godinnen gemaakt, naardien het hetzelfde water is, dat komt en wederkeert? Hierom nl., omdat de razende begeerlijkheid en wil van de mensen zelf opvloeit met een genegenheid van vele Goden; want hoewel het geen tweeërlei water wordt, hetgeen komt en wederkeert, nochtans bij gelegenheid van deze ijdelheid 2 duivelen tot haar gelokt en genodigd hebbende, werd haar ziel ten hoogste besmet, welke ziel eenmaal gaat en niet wederkeert. (Job 10:21, Lukas 16:29) Ik bid u, Varro! en ook al diegenen, welke dusdanige schriften van zulke geleerde mannen gelezen hebben, gij, die bij u zelf roemt, dat gij iets groots geleerd hebt, verklaart mij toch dit, ik wil niet zeggen naar de eeuwige en onveranderlijke natuur, die alleen God is, maar verklaart mij dit naar de ziel van de wereld en naar haar delen, die gij meent de ware Goden te zijn; want aangaande dat gedeelte van de wereld, dat door de zee gaat, dat gij dat u lieden gemaakt hebt tot van de God Neptunus is enigszins verdraaglijker dwaling. Maar is het alzo wel, dat op zo danige wijze het water, komende tot van de oever en wederkerende tot de zee, dat die beide 2 delen van de wereld zijn, of 2 delen van de ziel van de wereld? Wie is er van u, die zo onverstandig zou kunnen zijn, dat bij zeggen zou dat te verstaan? Maar waarom hebben de voorouders die dan voor u lieden tot 2 Godinnen gesteld? nl. daarom, overmits er zorg gedragen is bij uw wijze voorouders, niet te dien einde, dat des te meer Goden u lieden zouden regeren, maar opdat des te meer duivels, welke in die ijdelheden en valse leugens zich vermaken, uw harten zouden bezitten en tot een eigendom houden. En verder, hoe komt het ook, dat diezelfde Salacia, welke tevoren was het onderste deel van de zee, in aanzien van hetwelk zij onder haar man gelegen was, hoe komt het, dat zij door deze laatste verklaring van de eerste naam verloren heeft? Want met hetgeen gijlieden zegt, dat dezelfde is een wederkerende vloed der zee, hebt gij haar in het bovenste genoegzaam gesteld. Maar mogelijk is het, omdat zij Venilia tot een mede bijslaapster gekregen heeft, dat zij, daarom vergramd geworden zijnde, haar man van het bovenste deel van de zee uitgesloten heeft.

Hoofdstuk 23. VAN DE AARDE, WELKE VARRO MEDE MEENT EEN GODIN TE ZIJN, OMDAT DIE ZIEL VAN DE WERELD, WELKE HIJ ACHT GOD TE ZIJN, OOK DIT BENEDENSTE DEEL VAN ZIJN LICHAAM DOORDRINGT EN HET EEN GODDELIJKE KRACHT GEEFT.

Maar er is een enige Aarde, welke wij vol dieren zien. Deze Aarde, welke een groot lichaam is onder de elementen, en het benedenste deel van de wereld, waarom willen zij, dat die een Godin zal zijn? Of is het, omdat zij vruchtbaar is? Waarom zijn dan niet veel meer de mensen zelf Goden, die de Aarde met bouwen vruchtbaarder maken, maar wel verstaande, haar bebouwen met ploegen, maar niet bouwen met aanbidden. Maar zeggen zij, dat gedeelte van de ziel van de wereld, dat door dezelfde doordringt, maakt haar tot een Godin, even alsof daar niet veel merkelijker een ziel ware in de mensen, aan welke zelfs niet eens getwijfeld wordt of zij bestaat, en nochtans worden de mensen voor gene Goden gehouden. En evenwel, hetgeen grotelijks te beklagen is, zo is het dat de mensen diegenen, die gene Goden zijn, en hen, die slechter zijn dan de mensen, dezen zeg ik, zijn de mensen door een wonderlijke en verkeerde dwaling met ere en aanbidden onderworpen. En voorwaar, diezelfde Varro zegt in hetzelfde

boek van de uitgelezen Goden, dat er zijn drieërlei trappen van zielen in de gehele natuur, van welke de eerste die is, welke doordringt door al de delen van het lichaam die leven, en heeft gene gevoelende kracht, maar alleen een gezonde gestalten om te leven. Deze kracht, zegt hij, dat in ons lichaam zich uitbreidt over het gebeente, over de nagels en over het haar. De tweede trap van de ziel n zegt hij zo danig te zijn, dat daarin de kracht van het gevoel is. Deze kracht zegt hij, strekt zich uit tot de 5 zinnen, nl.: tot de ogen, oren, neusgaten, mond en tot het gevoel. De derde trap van de ziel zegt hij de allerhoogste te zijn, welke eigenlijk ziel genoemd wordt, en in deze zegt hij, dat boven al het verstand en de rede uitsteken, en dat alle sterfelijke dieren hier zonder zijn, behalve de mens. En omdat de mensen in deze ziel God gelijk schijnen te zijn, zo zegt hij , dat dit gedeelte van de ziel van de wereld God is, maar dat dit in ons genoemd wordt Genius, of een geest van het vernuft. Alzo is het, dat hij ook in de ziel van de wereld drieërlei trappen maakt. En het eerste deel zegt hij te zijn stenen en hout, en daar benevens deze aarde die wij zien, tot welke niet doordringt enige gevoelende kracht. Aangaande het tweede deel, dat hij gevoel noemt, dat zegt hij te zijn de Hemel. En belangende het derde deel, dat hij ook de ziel van hetzelfde noemt, en hetwelk ook met zijn kracht doordringt tot de sterren, ditzelfde zegt hij ook, dat de Godin maakt. Alzo wanneer zij met haar kracht zich verspreidt in de aarde, dat zij dan van de aarde maakt de Godin Tellus, en wanneer zij met haar kracht zich verspreidt in de zee en in de wateren van de oceaan, dat zij van de zee van de God Neptunus maakt. Maar laat hij toch eens wederkeren van deze leer van de Goden, welke hij meent natuurlijk te zijn, tot welke hij, als om te rusten van deze omwegen en moeilijke kromten, nu vermoeid zijnde, gegaan is. Laat hij, zeg ik, wederkeren; laat hij wederkeren tot de burgerlijke leer van de Goden: ondertussen hier houd ik hem nog vast zolang ik van de Aarde handel. En ik zeg hem ook nog niet, indien de aarde en de stenen onze beenderen en nagels gelijk zijn, dat zij dan ook, op dezelfde wijze als zij geen verstand hebben, gelijkerwijs als zij geen gevoel hebben. Of indien onze beenderen en nagels gezegd worden zelfs mede verstand te hebben, omdat zij tezamen gehecht zijn aan van de mens die verstand heeft, zeggen wij een openbare grote dwaasheid. En dien volgens moeten wij ook bekennen, dat zij, welke zeggen dat dezelfde Goden zijn in deze wereld zo dwaas zijn, als zij nl. dwaas zijn, welke zeggen, dat de beenderen en nagels die in ons zijn, ook mensen zijn. Maar deze dingen zullen wij veellicht met de filosofen te verhandelen hebben. Daarom willen wij nu alleen tegen die politische, dat is, tegen die burgerlijke man ons stellen; want het kan mogelijk geschied zijn, hoewel hij het hoofd een weinig schijnt te hebben willen opsteken tot die vrijheid van de 'natuurlijke leer van de Goden, dat hij nochtans ondertussen zijn boek omslaande, en bedenkende, dat hij tegenwoordig nog met het stellen er van bezig was, enigszins weder naar zijn voorgaand schrijven gezien heeft, en dat hij dit daarom alzo gezegd heeft, opdat men van zijn voorouders of ook van andere steden niet zou denken, dat zij tijdelijk Tellus, de Godin der aarde, of Neptunus, van de God der zee, geëerd hebben. Daarom zo zeg ik dit, gelijkerwijs dat gedeelte van de ziel der wereld, hetwelk door de aarde dringt, een en dezelfde aarde is, waarom hij die een en dezelfde aarde niet heeft laten zijn die enige en dezelfde Godin, welke hij Tellus noemt? En indien hij dat gedaan heeft, waar blijft dan Orcus, de broeder van Jupiter en Neptunus, die zij noemen van de vader Dis? Waar blijft dan zijn huisvrouw Proserpina, die volgens een zeker ander gevoelen in dezelfde boeken gesteld, gezegd wordt te zijn, niet de vruchtbaarheid der aarde, maar het onderste deel der aarde? Indien zij hierop zeggen, wanneer een zeker gedeelte van de ziel van de wereld het bovenste deel van de aarde doordringt, dat hetzelfde dan maakt van de God, genaamd de vader Dis, en, wanneer een gedeelte van de ziel van de wereld het onderste deel der aarde doordringt, dat het dan maakt de Godin Proserpina, wat zal dan deze Tellus zijn? Gewis alzo wordt het geheel, nl. de Aarde, hetwelk deze Tellus was, in deze 2 delen en in deze 2 Goden verdeeld, dat men eindelijk niet kan weten noch vinden, wie deze derde is, of waar zij is, tenware, dat men wil zeggen, dat beide deze Goden, Orcus en Proserpina tezamen, een en dezelfde Godin Tellus zijn, en alzo dat ze niet 3 in getal zijn, maar dat zij 1 of 2 zijn, en evenwel 3 worden zij genaamd, 3 worden zij geacht, 3 worden zij geëerd, ieder met haar altaren, met haar tempelen, met hare

godsdiensten en offeranden, met haar beelden en priesters, en diensvolgens ieder ook met haar bedrieglijk duivels, welke de ellendige ziel, tot die bedriegerij overgegeven zijnde, te een maal schenden en bederven. Maar daarenboven laat zij ons nog meer antwoorden, nl. welke hoek en wat gedeelte van de aarde een zeker gedeelte van de ziel van de wereld doordringt, wanneer zij maakt van de God Tellumo. Deze, zegt hij, is geen God op zich zelf, maar één en dezelfde aarde en heeft tweevoudige kracht, nl. een mannelijke kracht overmits zij de zaden voortbrengt, en een vrouwelijke kracht overmits zij de zaden ontvangt, voedt en opkweekt, zodat dezelfde aarde vanwege hare vrouwelijke kracht genaamd is Tellus, en vanwege hare mannelijke kracht Tellumo. Maar hoe komt het dan, dat zelfs de Priesters, gelijk hij zelf bekent, met bijvoeging van nog 2 andere, aan 4 Goden hun godsdienst doen, nl. aan Tellus, Tellumo, Altor en Rusor? Van Tellus en Tellumo is nu gezegd. Maar waarom doen zij hun godsdienst aan Altor? Omdat alle dingen, zegt hij, welke op de aarde voortgebracht zijn, van de aarde aluntur, dat is, gevoed worden. En waarom aan Rusor? Hierop zegt hij, omdat alle dingen rursus, dat is, wederkeren tot dezelfde aarde.

Hoofdstuk 24. VAN DE BIJNAMEN VAN DE AARDE, ALSMEDE VAN DEZELFDE BEDUIDENISSEN, WELKE, AL IS HET, DAT ZIJ AANWIJZINGEN ZIJN GEWEEST VAN VELE DINGEN, EVENWEL DAAROM NIET BEHOORDEN GESTIJFD OF GESTERKT TE HEBBEN DE MENING VAN VELE GODEN.

Daarom éne en dezelfde aarde behoorde wel, vanwege haar viervoudige kracht, 4 bijnamen gehad te hebben, maar behoorde daarom niet gemaakt te hebben 4 Goden, gelijk men ziet dat de enige Jupiter geweest is met zoveel bijnamen, en de enige Juno insgelijks roet zoveel bijnamen, door welke alle gezegd en te kennen gegeven wordt een veelvoudige kracht , behorende tot een God of tot een Godin; maar geenszins heeft de menigte van de bijnamen daarom ook gemaakt een menigte Goden. Maar voorwaar, gelijk zelfs de aller-schandelijkste vrouwen wel eenmaal verdriet en leedwezen krijgen vanwege die moeiten, die zij door haar moedwilligheid en onkuisheid aangericht hebben, alzo ook 's mensen ziel die schandelijk geworden is en zich overgegeven heeft onder de onreine geesten, gelijk zij een behagen gekregen heeft om zich zelf een groot getal Goden te maken, teneinde zij alzo hen zouden onderworpen zijn om van hen onteerd en besmet te worden. Alzo is het, dat zij ook eenmaal over dat zich geschaamd heeft; want zelfs Varro als zich schamende vanwege de grote menigte, wil, dat Tellus of de Aarde een Godin is; deze zelfde, zegt hij, noemen zij ook de grote Moeder, en belangende, dat zij een trommel heeft, dat daarmee beduid wordt de rondheid van de Aarde; voorts belangende, dat ook vaste zitstoelen rondom dezelfde gesteld worden, dat daarmee beduid wordt, hoewel alles bewogen wordt, dat nochtans de Aarde niet bewogen wordt. Verder, aangaande zij ook ingesteld hebben, om deze Godin te dienen, zekere Priesters, genaamd Galli, dat is, Kapoenen; dat dat beduidt, dat zij, welke zaad nodig hebben, de aarde moeten volgen en nalopen, omdat alles in haar gevonden wordt. En dat zij zich zelf bij haar slingeren en werpen, daarmee wordt geboden, zegt hij, dat zij, die de aarde bebouwen, niet moeten zitten, omdat zij altijd wat hebben en vinden om te doen. Voorts het geklingel van de bellen en het gerammel van het gereedschappen, die ginds en weer geworpen worden, alsmede het geklap van de handen, en dergelijk gerammel en gekraak, wat heeft dat in de landbouw te doen? dat beduidt, dat alle gereedschappen eertijds van koper waren, want men heeft dat geklank van koper alleen, omdat de ouden eertijds het land met koper bouwden eer het ijzer gevonden was. Hierbij voegen zij nog, zegt hij, een losse leeuw, welke tam is, om daarmee te betonen, dat er geen aarde zo ver gelegen is of ook zo geheel wreed, welke zich niet zal laten bouwen en tam maken. Daarna voegt hij daarbij en zegt, aangezien zij de moeder Tellus met vele namen en bijnamen genoemd hebben, dat dezelfde vele Goden waren; want zij meent, zegt hij, dat Tellus is de Godin Opis, overmits zij opera, dat is, met werken en naarstigheid beter wordt; dat zij is de moeder, overmits zij veel baart; dat zij is de grote, overmits zij de spijs voortbrengt en baart; dat zij is Proserpina, overmits de vruchten uit

dezelfde proserpant, dat is, voortspruiten; dat zij is Vesta, overmits zij met kruiden en gras vestiatur, dat is, bekleed en overtogen wordt. En alzo zegt hij mede, dat zij ook andere Godinnen niet vreemd noch ongevoegelijk tot dezelfde brengen. Maar indien het dan een Godin is, die, wanneer men de waarheid raad vraagt en doorzoekt, zelf gans gene Godin is, waartoe dient het, dat men ondertussen loopt tot zoveel Godinnen? Die vele namen, zegt hij, zijn van één Godin, want geenszins zijn daar zoveel Godinnen als er namen zijn. Maar met dit te zeggen, bezwaart het hoge aanzien van de dwalende voorouders deze zelfde Varro, en dwingt hem, na zo danige uitspraak, zelfs versaagd te worden en te vrezen, want hij voegt er bij en zegt, dat het gevoelen der voorouders over deze Godinnen, welke dezelfde gemeend hebben vele in getal te zijn, hiermede niet strijdt. Maar hoe strijdt dit niet, omdat het geheel iets anders is dat een Godin vele namen heeft, en geheel iets anders, dat er vele Godinnen zouden zijn? Maar zegt hij, het kan geschieden, dat dezelfde zaak één is, en daar benevens, dat in dezelfde zaak sommige dingen veel zijn. Ik sta het toe, gelijk bv., dat in één en dezelfde mens enige dingen veel kunnen zijn; maar zijn er daarom ook vele mensen? Alzo dat er in ééne en dezelfde Godin, enige dingen veel zijn; maar zijn er daarom ook vele Godinnen? Maar laat ze delen en tezamen klampen, vermeerderen en weer vermeerderen en door elkander inwikkelen zo als zij best willen. Dit zijn die zeer heerlijke verborgenheden van Tellus en van de grote Moeder, nl. dat dezelfde van dit alles gestrekt en geduid worden op de sterfelijke zaden en op de oefening van de landbouw. Maar aangezien de trommel, de malle slingering van de leden van de Priester, genaamd Gallus of Kapoen, het geklingel van de bellen en het verdichtsel ven de leeuwen, aangezien zeg ik, dezelfde hiertoe geduid worden, en dit einde hebben, binnen diezelfde dingen dan op die wijze mede wel enig mens het eeuwige leven verzekeren en beloven? En daar benevens, hoe schikt het zich, dat de gesnedene Galli deze grote Godin dienen, om daarmee te beduiden dat zij, die zaad gebrek hebben, de aarde behoren te volgen, even alsof zelfs haar dienst dit niet meebracht, dat zij zonder zaad moesten zijn? Want één van beiden; is het alzo dat zij, met deze Godin te volgen, zaad krijgen, daar zij zaad gebrek hebben? Of is het veelmeer zó, dat zij, met deze Godin te volgen, zaad verliezen daar zij zaad hadden? Ik zeg u, deze uw beduiding is een verklaring, of is een bezwaar. Ziet en merkt men dan niet eens hoezeer de boze duivelen de overhand gehad hebben, welke met deze godsdiensten geen grote dingen hebben durven beloven en verzekeren, en evenwel zo danige wrede zaken hebben durven vereisen; want indien de aarde voor geen Godin gehouden werd, zo zouden de mensen met werken hun handen aan dezelfde slaan, om zaden te verkrijgen, en geenszins zouden zij, met zich zelf te snijden en te kwetsen, de handen aan zich zelf slaan om haar zaden te verderven en te verliezen om harentwille. Ja was bet, dat zij voor gene Godin gehouden werd, zij zou door de handen van anderen zó vruchtbaar worden, dat zij van de mens niet eens zou dwingen door zijn handen onvruchtbaar te worden. Daarom aangaande dat op de godsdiensten van Liber een eerlijke vrouw de mannelijke schaamte van Liber met een krans versierde in het aanschouwen van de ganse menigte, alwaar veellicht ook bij stond haar man, welken dit ziende, in zijn aangezicht rood werd en het angstzweet van schaamte zwetende, indien immers, zeg ik, enig voorhoofd en enige schaamte in van de mens is; daarenboven, dat ook op de bruiloften en in de inwijding van de nieuwe huwelijken de nieuw getrouwde bruid belast werd te zitten op de schacht van Priapus, dat alles te samen is bij dit lelijke wrede stuk niet te vergelijken, zodat deze zo schandelijke lelijkheden nochtans lichte dingen zijn ten aanzien van deze aller-wreedste schandelijkheid, of veelmeer om zo te spreken aller-schandelijkste wreedheid; want aldaar wordt wel beide het mannelijk en vrouwelijk geslacht door de duivelse kunsten bespot en bedrogen, maar nochtans zó, dat er niemand door zijn eigen wonden gekwetst nog gedood wordt. Aldaar vreest men wel voor de betovering van de velden, maar men vreest niet voor de afsnijding der leden; aldaar wordt de schaamte van de nieuw getrouwde bruid wel onteerd, maar nochtans zó, dat er niet alleen niet benomen wordt de vruchtbaarheid, maar zelfs ook niet de maagdelijkheid; maar hier helaas, wordt de mannelijkheid alzo afgesneden, dat, hoewel hij aan de een zijde niet veranderd wordt in een vrouw, evenwel aan de andere zijde niet gelaten wordt een man.

Hoofdstuk 25. WELKE BEDUIDING DE LEER VAN DE GRIEKSE WIJZEN GEVONDEN HEEFT OVER DE ONTMANNING EN AFSNIJDING VAN ATIJS.

Maar Atijs is bij hem niet verhaald, en de uitlegging is ook van hem niet vereist, nochtans ter gedachtenis van zijn liefde wordt de Gallus of Kapoen gesneden. Ondertussen de Griekse geleerden en wijzen hebben geenszins die zo heilige en heerlijke beduiding en reden van dien gezwegen, want de vermaarde filosoof Porphirius zegt vanwege de gestalte van de aarde in de lente, die boven andere tijden de schoonste is, dat Atijs beduidt de bloemen, en dat deze Atijs gesneden is, overmits de bloem afvalt vóór de vrucht Maar dusdoende hebben zij dan niet van de mens zelf, of van de mens Atijs, maar zijn mannelijkheid alleen bij de bloem vergeleken; want deze was hem afgevallen bij zijn leven, ja wat zeg ik, deze is hem niet afgevallen noch afgeplukt, maar is hem eenmaal afgesneden en afgescheurd. En toen hij die bloem verloren had, is daarna hem ook geen vrucht nagevolgd, maar veelmeer dorheid en onvruchtbaarheid; maar wat is hij dan zelf, die overgebleven is, en wat is al hetgeen, dat deze gesneden mens bijgebleven is; wat zegt men dat daarmee beduid en betekend wordt; waartoe strekt het? En welke verklaring wordt daarvan bijgebracht? Of is het alzo, wanneer zij hierin teve rgeefs gearbeid hebben en niet gevonden, dat zij zich zelf laten voorstaan, dat men veel liever dit daarvan moet geloven, nl. hetgeen door algemeen geruchten gezegd wordt en ook in schriften geschreven is van zeker gelubd mens? Maar onze Varro heeft met recht van zo danige uitlegging een afkeer gehad, waarom hij dat niet heeft willen zeggen, want het was hem, die zulk een aller-geleerdst man was, niet onbekend.

Hoofdstuk 26. VAN DE ONEERLIJKE SCHANDELIJKHEID VAN DE GODSDIENSTEN VAN DE GROTE MOEDER.

Insgelijks heeft Varro niets willen zeggen van al die burgers, welke aan dezelfde grote moeder tegen alle eerbaarheid van mannen en vrouwen geheiligd en toegeëigend zijn, die nog ten huidige dage met vochtig gestreken haar, met een blanke aangezicht, met slap vloeiende leden en met een wijvengang door de straten en buurten van Carthago gaan, en van de lieden giften bidden om daarvan wulps, weelderig en schandelijk te mogen leven. Hiervan, zeg ik, heeft Varro niets willen zeggen, en ik weet ook niet, dat ik ergens daarvoor de beduiding gelezen heb. Want van dat heeft de reden schaamte gekregen, van dat heeft de spraak gezwegen. Zo dan, de grote moeder, is al de Goden, zijnde hare kinderen, te boven gegaan, niet in grootheid van Goddelijkheid, maar in grootte van schandelijkheid; want hij deze schrikkelijk lelijke heer heeft zelfs noch Priapus, noch de lelijkheid zelf gelijkenis, want hij had in zijn beeld alleen lelijkheid, maar zij heeft in haar godsdiensten lelijke wreedheid; hij had bijgevoegde leden in de steen, en zij heeft verloren leden in de mensen. Ja, haar oneerlijkheid is zó schandelijk, dat zelfs zoveel boevenstukken van Jupiter en zoveel van zijn hoererijen en overspelen, hoe groot ze ook zijn, dezelfde nimmermeer te boven gaan noch vermeesteren; want onder zoveel wijfse verdorvenheden heeft hij van de Hemel met een Ganymedes onteerd, maar zij heeft met zoveel openbare en welbekende burgers, welke zelfs daarvoor uitgingen, de aarde bevlekt en van de Hemel ongelijk gedaan. Maar in deze soort van aller-schandelijkste wreedheid zouden wij mogelijk Saturnus met haar kunnen vergelijken, of boven haar kunnen stellen, van wie men zegt, dat hij zijn eigen vader gelubd zou hebben. Maar in de godsdiensten van Saturnus hebben de mensen liever door de handen van anderen gedood willen worden dan met hun eigen handen gesneden worden. Hij heeft zijn zonen opgeslokt, gelijk de poëten zeggen, waaruit de aanschouwers van de natuur verklaren wat zij willen, maar zijn zonen, gelijk de historie vermeldt, heeft hij gedood. Maar evenwel die gewoonte, welke die van Carthago gehad hebben, nl. om hun zonen hem te offeren, hebben nooit de Romeinen aangenomen. Maar deze grote Moeder van de Goden heeft ook in de Romeinse tempels gesnedene mannen ingevoerd, en heeft die wreedheid en gewoonte ook aldaar onderhouden, omdat men geloofde, dat zij vires, dat is, de krachten en kloekheden van de Romeinen hielp met af te

snijden virilia virorum, dat is, de mannelijkheden van de mannen. En wat zijn ook bij dit zeer lelijk kwaad te vergelijken de dieverijen van Mercurius, de dartelheid van Venus, de hoererijen en schandelijkheden van al de anderen, welke wij wel zouden voorthalen uit de boeken, tenware dat ze dagelijks in het openbaar gezongen en gespeeld werden in de schouwhoven. Maar dit alles, zeg ik, wat is dit te vergelijken bij dit zo groot oneerlijk kwaad, welks grootheid alleen voor deze grote Moeder voegde, des te meer omdat dezelfde gezegd worden door de poëten versierd te zijn, alsof de poëten ook zouden versierd hebben, dat deze dingen voor de Goden aangenaam en behaaglijk zijn. Want dat zij gezongen of geschreven worden, dat is de stoutheid of dartelheid van de poëten geweest. Maar dat zij door bevel en afdringen van de Goden bijgevoegd zijn tot de Goddelijke zaken en tot haar ere, wat is dat anders dan de schandelijkheid van de Goden zelf, ja dat meer is, wat is het anders dan een belijdenis van de duivelen en een bedrog van de ellendige? Maar aangaande dit stuk, dat men de moeder van de Goden behoorlijk geacht heeft te dienen door het heiligen van gesnedene, dat hebben de poëten niet versierd, maar zij hebben veelmeer van dat een afschrik gehad, dan dat zij dat zouden gezongen hebben. Zo dan, niemand behoorde toegeëigend te worden aan deze Goden, zelfs ook niet aan de uitgelezen Goden, om nl. door middel van hen na zijn dood gelukzalig te leven, omdat zij, die vóór hun dood hen toe geheiligd zijn, zelfs in dit leven niet eerlijk hebben kunnen leven, zijnde onderworpen aan zo schandelijke superstitiën, en daar benevens verbonden aan zulke onreine duivelen. Maar dit alles, zegt hij, strekt tot mundum, dat is, tot de wereld; maar laat hij wel toezien, dat het niet veelmeer strekt tot immundum, dat is, tot de onreine. En wat kan daar niet gestrekt worden tot de wereld van al hetgeen, dat bewezen wordt in de wereld te zijn? Maar wij zoeken zo danig gemoed, dat, bouwende op de ware religie, niet aanbidt de wereld evenals zijn God, maar om Gods wil de wereld prijst als het werk Gods, opdat hij, van de wereldse onreinheden gereinigd zijnde, mag komen mundus, dat is, rein tot God, welke geschapen heeft mundum, dat is, de wereld. Middelerwijl zien wij, dat deze uitgelezen Goden wel klaarder bekend zijn geworden dan de andere, maar nochtans niet op zodanige wijze , dat daarom hun deugden en weldaden te meer zouden verbreid worden, maar opdat door middel van dat daarom hun schandelijkheden te minder bedekt zouden worden, waaruit ook van het te meer gelovig is, dat zij allen mensen geweest zijn, gelijk niet alleen de schriften van de poëten maar ook die der historiën dat verklaren, want Virgilius zegt: 'Saturnus is allereerst van de Hemel nedergedaald, vluchtende voor de wapenen van Jupiter, zodat hij balling werd met beroving van zijn rijk'. En aangezien zij, die voor ons óf in de Griekse sprake, óf in de Latijnse tegen deze dwalingen geschreven hebben, daarvandaan vele dingen in hun schriften gesteld hebben, zo heeft het mij niet goed gedacht, hierbij lang te blijven staan.

HOOFDSTUK 27. VAN DE GEDICHT VAN DE ONDERZOEKERS VAN DE NATUREN, WELKE DE WARE GODDELIJKHEID NIET EREN EN OOK VAN DIE GODSDIENST NIET WETEN, MET WELKE MEN, DE WARE GODDELIJKHEID SCHULDIG IS TE EREN.

Maar als ik ook nauw bemerk zelfs de beduiding van de onderzoekers van de natuur, door welke de geleerde en scherpzinnige mannen deze menselijke zaken pogen te veranderen in Goddelijke zaken, zo zie ik, dat dit alles nergens toe gebracht kan worden dan alleen tot de tijdelijke en aardse werken en tot een lichamelijke natuur, of indien het een onzichtbare natuur is, evenwel veranderlijk, hetwelk in geen geval de ware God kan zijn. Daarom, al is het, dat er bij hen gehandeld wordt van de beduidenis, passende op de godsdienstigheid, zo is dat te beklagen, dat door dezelfde niet verkondigd noch gepredikt wordt de ware God, hoewel het nochtans enigszins wederom lijdelijk is, dat hun scholen zo vuile en schandelijke dinge n niet gedaan, noch ook geboden worden. Maar aangezien, dat men in plaats van de ware God, door Wiens inwoning onze ziel alleen gelukkig is, niet behoort te eren het lichaam, of de ziel; hoeveel te schandelijker is het dan, deze dingen te eren, en die daarenboven zó te eren, dat 's mensen lichaam daardoor niet behoudt zijn eer noch de ziel van hem die de dienst doet, verkrijgt hare zaligheid. Daarom, indien met enige tempel, met enige Priester, met enige

offerande, die alle tezamenvan de ware God toekomen, geëerd wordt enig element der wereld, of enig geschapen geest, al was het ook dat hij niet onrein is, of kwaad, evenwel is dat kwaad; maar het is niet kwaad overmits die dingen kwaad zouden zijn met welke men de eer bewijst, maar omdat die dingen zulke dingen zijn, met welke men Dien alleen schuldig is. te eren, aan Wie zo danige ere en dienst toekomt. Insgelijks indien iemand met de zotternij of onmogelijkheid van de beelden, met de offeranden van geslachte mensen, met kransversiering van de mannelijke schaamte, met verering van de hoererijen, met snijding van zijn leden, met heiliging van bugbers, met feesten van vuile en oneerlijke spelen; indien iemand, zeg ik, wil beweren, dat hij daarmede van de enige ware God, van de schepper van alle zielen en lichamen, eert: deze doet gans kwalijk en vergrijpt zich zeer, maar niet, omdat men niet schuldig is te eren dengenen, die hij eert, maar omdat hij dingen, die men schuldig is te eren, niet eert op zodanige wijze als men schuldig is hem te eren. Maar diegene, welke aan de een zijde met alle dusdanige dingen, dat is met schandelijke en oneerlijke dingen, en aan de andere zijde niet van de ware God, van de Schepper van ziel en lichaam, maar een schepsel eert, hoewel het juist niet boos is, nochtans is het een schepsel, hetzij dat dit óf de ziel, óf het lichaam, óf beide tezamen is, zulk een zondigt dubbel tegen God, aan de een zijde, omdat hij, in plaats van Hem, zelfs eert hetgeen Hij niet is, en aan de andere zijde, omdat Hij Hem met zo danige dingen eert, waarmee men God, ja van de mens zelfs niet behoort te eren. Ondertussen blijkt hieruit alleen klaar op welke wijze, dat is, hoe schandelijke en gruwelijke godsdienst deze lieden ge had hebben. Maar wat of wie zij in hun godsdienst geëerd hebben, dat zou voor ons duister zijn, zo hun historie niet betuigde, dat zij zodanige dingen, welke zij zelf bekennen vuil en schandelijk te zijn, ter ere van hun Goden (zijnde zelfs daartoe met schrikkelijke bedreigingen van dezelfde gedrongen) geoefend en gedaan hadden. Zo dan alle bewimpelingen en omwegen dus afgelegd zijnde, zo blijkt, dat het zeker is, dat door de burgerlijke leer van de Goden de boze duivelen en aller- onreinste geesten in het bezoeken van de dwaze beelden genodigd en aangelokt zijn geweest, de dwaze harten van de mensen te bezitten.

Hoofdstuk 28. HOE DE LEER VAN VARRO; AANGAANDE DE GODEN; IN GEEN DEEL MET ZICH ZELF OVEREENKOMT.

Wat heeft het dan te beduiden, dat die aller-geleerdste en aller-scherpzinnigste Varro al deze Goden door een loos en kloek beleid van redenen poogt te brengen en te dulden op van de Hemel en de aarde, en onderwijl dat hij evenwel hetzelfde niet kan uitvoeren noch teweegbrengen? Want zijn dingen vloeien hem van de handen en springen hem weder tegen het hoofd, insgelijks dalen zijn opgeheven dingen laag en vallen nederwaarts. Aangezien, zegt hij, gelijk ook in het eerste boek gezegd is van de plaatsen, dat er aangemerkt zijn 2 beginselen van de Goden, nl. eensdeels van de Hemel en eensdeels van de aarde, van welke de Goden eensdeels genoemd worden de Hemelse en eensdeels de aardse, zo is het gelijkerwijs wij in onze voorgaande boeken het beginsel aangevangen hebben van de Hemel, nl. toen wij spraken van Janus, die sommigen gezegd hebben van de Hemel te zijn, en sommigen de wereld, dat wij ook alzo, schrijvende van het vrouwelijk geslacht van de Goden, ons beginsel aangevangen hebben van Tellus, dat is, van de aarde. Alhier bemerk ik, welke zwarigheid in zulk een groot verstand steekt; want hij beeldt zich in door een zekere waarschijnlijke reden, dat de Hemel diegene is, welke werkt, en dat de aarde diegene is, welke is lijdende, en daarom schrijft hij van de Hemel een mannelijke kracht toe, en de aarde een vrouwelijke kracht, en bemerkt niet eens, dat het alleen Diegene is, Die dat alles doet, welke nl. beide heeft gemaakt. En hiervan komt het, dat hij die vermaarde godsdiensten van de Samothracische in het voorgaande boek mede alzo verklaart; want bij belooft, dat hij dezelfde, welke de zijn nog niet bekend waren, door schrijven zal verklaren, en doet als heilige toezegging, dat hij dezelfde van de zijnen toezenden zal. Want hij zegt, dat hij aldaar door verscheiden aanwijzingen en tekenen bemerkt heeft aan de beelden, dat het éne beeld beduidt van de Hemel, het andere de aarde, en het

derde de voorbeelden aller- dingen, welke Plato noemt ideas: alzo wil hij, dat de Hemel beduidt Juno, en dat bij de voorbeelden of ideas verstaan wordt Minerva; daarom dat de Hemel is, hetwelk iets werkt, en dat de aarde is de stof, van welke iets gewrocht wordt, en dat het voorbeeld datgene is, waarnaar iets gewrocht of gemaakt wordt: In welke zaak ik nalaat te zeggen, hoe Plato zegt dat zij uitwijzen niet alleen, dat de Hemel iets werkt, maar dat de Hemel zelf tevoren naar deze voorbeelden al rede gemaakt en gewrocht was. Daarom zeg ik dit, nl. dat hij de reden van deze 3 Goden, met welke hij alles vervat heeft in zijn boek van de uitgelezen Goden, met dat te zeggen, verloren heeft; want van de Hemel schrijft hij toe de mannelijke Goden, en de aarde schrijft hij toe de vrouwelijke geslachten van de Goden, onder welk vrouwelijk geslacht hij ook Minerva gesteld heeft, die hij voorheen zelfs boven van de Hemel gesteld had. Daarna de mannelijke God Neptunus is in de zee, welke meer tot de aarde dan tot van de Hemel behoort. Eindelijk ook de vader Dis, die in het Grieks Pluto genaamd wordt, is ook een mannelijk broeder van Jupiter en Neptunus, en nochtans zegt men van hem, dot hij mede een aards God is, inhoudende het bovenste deel der aarde, en hebbende Proserpina tot zijn huisvrouw in het benedenste deel der aarde. Hoe rijmt het dan, dat zij nu zeggen, dat de Goden in van de Hemel zijn, en dat de Godinnen op de aarde zijn, en dat zij dan weer pogen, de Godinnen in van de Hemel en de Goden op de aarde te brengen? Welke vastigheid, welke gestadigheid, welke rechtzinnigheid, welk zeker besluit heeft zo danige reden en verhandeling? Alzo ook die Tellus is het beginsel van alle Godinnen, nl. die grote Moeder, bij welke woelt de uitzinnige schandelijkheid van de buggers, en van de afgesnedenen en van hen, die zich zelf snijden; maar wat is dit dan te zeggen, dat aan de een zijde Janus genaamd wordt het hoofd van de Goden, en aan de andere zijde Tellus het hoofd der Godinnen, en dat middelerwijl hun dwaling in Janus geen hoofd maakt, en even zo de razernij met Tellus, dat die niet één razend maakt? En waarom is het, dat zij toch ijdel en teve rgeefs dit alles pogen te brengen tot de wereld, even als of de wereld in plaats van de ware God, en het werk in plaats van de Werkmeester kon geëerd worden? En evenwel overtuigt de klare openbare waarheid hen genoeg, dat zij dat nimmermeer kunnen uitvoeren noch teweegbrengen. Want hoe zij het wenden en keren, altijd vervallen zij in verwarring en verdwaaldheid. Laten zij dus al hun goden, zoveel hun oorsprong belangt, veel liever brengen tot de afgestorven mensen en tot de aller-booste duivelen, en dan zal er geen geschil overblijven.

Hoofdstuk 29. HOE AL DIE DINGEN, WELKE DE AANSCHOUWERS VAN DE NATUUR GEBRACHT HEBBEN TOT DE WERELD EN TOT DE DELEN DEZELFDE, BIJ HEN BEHOORDEN GEBRACHT GEWEEST TE ZIJN TOT VAN DE ENIGE WARE GOD.

Want al die dingen, welke door hen volgens die leer van de Goden als door natuurlijke redenen gebracht worden tot de wereld; al die dingen, zeg ik, hoe wél en bekwaam zonder perikel van enig goddeloos gevoelen die kunnen toegeschreven worden aan God, die veel meer de wereld gemaakt heeft, en die een Schepper is van alle zielen en alle lichamen, laat ons dat op deze wijze bemerken: vooreerst wij eren God, en niet van de Hemel en de aarde, in welke 2 delen deze ganse wereld bestaat; wij eren ook niet de ziel of de zielen, die door alle levende schepselen verspreid zijn, maar God, die Hemel en aarde gemaakt heeft en alles wat daarin is; die alle zielen gemaakt heeft, hebbende haar leven op allerlei wijze, hetzij, dat het is de groeiende ziel, zijnde zonder zinnen en reden, hetzij dat het is de vijfzinnige ziel, hetzij dat het is de redelijke of verstandige ziel. En opdat ik eenmaal mag beginnen te doorlopen de werken van de enige en ware God, om wiens werken wille zijlieden, wanneer zij hun schandelijkste en oneerlijkste godsdiensten eerlijk pogen te verklaren, zich zelf vele valse Goden gemaakt hebben: zo zeggen wij, dat wij die God eren, die de naturen, door Hem geschapen, gegeven heeft haar beginselen en einden van stilstaan en bewegen; die de oorzaken aller- dingen heeft, weet en schikt, die de kracht van de zaden geschapen heeft; die van de redelijken adem, welke eigenlijk de ziel genaamd wordt, ingedrukt heeft alle levende schepselen die Hij gewild heeft; die de macht en het gebruik van de spraak gegeven heeft; die de macht van toekomende

dingen te voorzeggen aan zo danige geesten medegedeeld heeft als Hem beliefde, en die toekomende dingen voorzegt door dengenen, dien Hij daartoe gebruiken wil, en die ook de kwade ziekten verdrijft door dengenen, dien Hij daartoe verkiest; die verder ook over de oorlogen, wanneer het menselijk geslacht daardoor moet verbeterd en gekastijd worden, het gezag heeft, en hun beginselen, voortgangen en einden bestuurt; die ook het aller-heftigste en geweldigste vuur dezer wereld, naar van de behoorlijken eis der allergrootste natuur, geschapen heeft en regeert; die de Schepper en Bestuurder is van alle wateren; die de zon gemaakt heeft, het aller-klaarste licht van alle lichamelijke lichten, en dezelfde gegeven heeft haar behoorlijke werking, kracht en beweging naar van de eis; ja die, welke zelfs over de hel en over het benedenste deel der aarde Zijn heerschappij en macht niet onttrekt; die de zaden en het voedsel der dieren geschapen heeft, en droog of vochtig zijnde, elk naar zijn natuur; die de vruchten der aarde aan dieren en mensen geeft; die niet alleen de voornaamste oorzaken, maar ook de volgende weet, schikt en ordineert; die de maan gesteld heeft haar beweging, die voorts Hemelse en aardse wegen geeft voor de veranderingen van de plaatsen; die aan de menselijke verstanden, welke Hij geschapen heeft, ook heeft gegeven wetenschap van verscheiden kunsten, om daarmee het leven en de natuur te helpen; die de samenvoeging van man en vrouw tot behulp van vermeerdering van het geslacht ingesteld heeft; die de vergaderingen der mensen gegund heeft de lieflijke weldaad van het aardse vuur, om dat op de haardsteden en in de lichten te gebruiken tol een zeer goedertieren dienst. Gewis, al deze dingen zijn die, welke Varro, die aller-scherpzinnigste en aller-geleerdste man, van de uitgelezen Goden, ik weet niet door welke natuurlijke uitleggingen, die hij óf elders ontvangen, óf zelf bedacht en gepoogd heeft te verdelen en te verklaren.

Hoofdstuk 30. OP WELKE GODVRUCHTIGE WIJZE DE SCHEPPER VAN DE SCHEPSELEN ONDERSCHEIDEN KAN WORDEN, OPDAT IN PLAATS VAN DE ENIGE GOD NIET GEËERD WORDEN ZÓ VELE GODEN ALS ER WERKEN ZIJN VAN ÉÉN WERKMEESTER.

Maar dit alles doet en werkt de enige en waarachtige God. Daarom, gelijk Hij God is, overal geheel, in geen plaatsen gesloten, aan geen banden gebonden, in geen delen deelbaar, op generlei wijze veranderlijk, vervullende Hemel en aarde met zijn bijzijnde macht, en met geen afwezende natuur; alzo is het ook, dat Hij alles bestuurt en onderhoudt wat Hij geschapen heeft, maar alzo, dat hij dezelfde mede toelaat te oefenen en te werken hun eigen bewegingen. En hoewel er niets kan zijn zonder Hem, nochtans zijn er geen dingen, die kunnen zijn, wat Hij is. Hij doet wel vele dingen door de Engelen, maar die Engelen maakt Hij alleen gelukzalig van zich zelf. Daarom, al is het, dat Hij om enige oorzaak aan de mensen de Engelen toezendt, nochtans maakt Hij de mensen niet gelukzalig van de Engelen, maar van zich zelf, even gelijk Hij de Engelen doet. Laat ons dus van deze enige en ware God het eeuwige leven hopen en verwachten.

Hoofdstuk 31. WELKE WELDADEN GODS (UITGEZONDERD DE ALGEMEEN WELDADIGHEID) EIGENLIJK DE BEMINNAARS EN BETRACHTERS VAN DE WAARHEID GENIETEN.

Want wij hebben van Hem, behalve die weldaden welke Hij (door de bestiering en onderhouding van de natuur, waarvan wij nu wat gesproken hebben) goeden en kwaden geeft, een zeer groot bewijs van een zeer grote liefde, eigen zijnde alleen van de goeden. Want hoewel wij nimmermeer vanwege deze weldaden, dat wij zijn, dat wij leven, dat wij Hemel en aarde aanschouwen, dat wij verstand en rede hebben, waarmee wij Hem, die dit alles geschapen heeft, onderzoeken, hoewel wij, zeg ik, voor al deze weldaden Hem nimmer ten volle kunnen danken: nochtans bovenal dat Hij die is, welke ons, belast en beladen zijnde met zonden en vervreemd van de aanschouwing Zijns lichts, en verblind met de liefde van de duisternis, dat is, van der boosheid, ons zeg ik, dus gesteld zijnde, niet geheel verlaten heeft, en dat hij ons gezonden heeft Zijn Woord, hetwelk is Zijn eniggeboren Zoon, die in het aangenomen vlees voor ons geboren is en ook voor ons geleden heeft, teneinde wij daaruit

zouden bekennen, in hoe grote waarde God van de mens houdt, en opdat wij door Zijn bijzondere offerande van al onze zonden zouden gereinigd, worden, en opdat Zijn liefde door Zijn Geest in onze hart verspreid zijnde, wij ten laatste, nadat wij alle zwarigheden zullen overwonnen hebben, zouden mogen komen in de eeuwige ruste en in de onuitsprekelijke zoetigheid van zijn aanschouwing. Welke harten, welke tongen zullen daar zijn, die ooit zo ver pogen en arbeiden zullen, dat ze genoegzaam zullen kunnen zijn om God van de Heere hiervoor behoorlijk te danken.

Hoofdstuk 32. HOE DE VERBORGENHEID VAN DE VERLOSSING DOOR CHRISTUS IN GEEN TIJDEN VOORHEEN ONTBROKEN HEEFT, EN DAT HETZELFDE ALTIJD DOOR VERSCHEIDEN VERKLARINGEN GEPREDIKT EN VERKONDIGD IS.

Deze verborgenheid van het eeuwige levens is van den beginne van het menselijke geslacht door zekere tekenen en Sacramenten, naar gelegenheid der tijden gevoegelijk zijnde, door de Engelen verkondigd en gepredikt aan degenen, die het behoorde. Daarna is het Hebreeuwse volk vergaderd in een zekere Republiek, welk volk deze verborgenheid zou onderhouden, en in hetwelk hij wilde, dat alles, wat van de komst van Christus tot nu toe en vervolgens zou geschieden en bomen, dat datzelfde zou voorzegd worden door sommige mensen, eensdeels met wetenschap en kennis, eensdeels ook, zonder kennis en wetenschap te hebben van hetgeen zij voorzeiden. Voorts is ditzelfde volk door alle volkeren ook verstrooid uit oorzaak en vanwege het getuigenis van de schrifturen, in welke voorzegd is de toekomstige eeuwige zaligheid in Christus; want niet alleen al de profetieën, welke door woorden uitgesproken zijn, en ook mede niet alleen al de onderwijzingen van het levens, die de manieren en de godvruchtigheid verbeteren, begrepen zijnde in dezelfde schrifturen; maar ook zelfs hun heilige diensten, de priesterschappen, de tabernakel of tempel, de altaren, de offeranden, de ceremoniën, de feestdagen en wat er meer behoort tot die dienst, welke men God schuldig is, en in het Grieks eigenlijk latria genaamd wordt, dit alles strekt om ons te onderwijzen, hoe al zulke dingen daarmede beduid en tevoren voorzegd zijn, welke wij geloven in Christus vervuld te zijn om het eeuwige leven der gelovigen, en die wij dagelijks zien vervuld worden, en welke wij ook vertrouwen, dat nog zullen vervuld worden.

Hoofdstuk 33. DAT DE BEDRIEGERIJ VAN DE BOZE GEESTEN, ZICH VERHEUGENDE IN DE DWALING VAN DE MENSEN, ALLEEN DOOR DE CHRISTELIJKE RELIGIE KON ONTDEKT WORDEN.

Zo dan, door deze enige en ware religie alleen kon ontdekt worden, hoe de Goden der heidenen anders niet 'zijn dan de aller- onreinste duivelen, die bij gelegenheid en onder het deksel van de verstorvene zielen, en onder van de schijn en de gedaante van wereldse schepselen willen, dat ze voor Goden zullen gehouden worden, en daarenboven, welke als in Goddelijke ere van aller-schandelijkste dingen met een hovaardige onreinheid zich verheugen, benijdende alzo mitsdien aan de menselijke gemoederen hun bekering tot van de ware God. Uit de aller-gruwelijkste en aller-goddelooste heerschappij dezer duivelen wordt de mens verlost als hij in Die gelooft, welke, om weer op te staan, een voorbeeld van zo grote nederigheid gegeven heeft als hun hovaardigheid is, door welke zij gevallen zijn. Alzo zijn niet alleen deze Goden, van welke wij nu vele genoemd hebben, mitsgaders andere van hun Goden en ook andere, aan hun gelijk, van alle andere volken en landen, maar ook deze, van welke wij nu handelen, evenals in van de Raad van de Goden uitgelezen; maar zó uitgelezen, dat ze geheel uitgelezen zijn in uitnemendheid van de boosheden en boeverijen, maar niet in waardigheid van de deugden. Varro, die hun godsdiensten als tot natuurlijke redenen wil duiden, zoekt schandelijke zaken goed te maken en kan niet vinden, hoe het met dezelfde natuurlijke dingen zal sluiten en goed overeenkomen; want het zijn de oorzaken van die godsdiensten niet, die hij meent dat de oorzaken zijn, of veel liever die hij wil, dat men voor de oorzaken zal houden. Want niet alleen indien dat de oorzaken waren, maar zelfs indien het

enige andere manieren van oorzaken waren, al is het, dat ze ook niet behoorden tot van de ware God en tot het eeuwige leven, dat men alleen in de godsdienst heeft te zoeken, nochtans enige reden en enig bescheid van hare dingen gevende, hoedanig het was, zo zouden zij nochtans enigszins van de aanstoot kunnen verzachten, welke enige schandelijkheid en ongeschiktheid in hun godsdiensten veroorzaakt had, zoals dat dezelfde Varro gepoogd heeft te doen in sommige fabelen van de schouwhoven, of ook in sommige verborgenheden van de tempelen en godsdiensten, alwaar bij de schouwhoven door de gelijkenis met de tempelen en godsdiensten niet goed gemaakt heeft, maar heeft veelmeer de tempelen en godsdiensten veroordeeld door de gelijkenis van de schouwhoven. En evenwel heeft hij tamelijk zijn best gedaan om van de ongeschikte en harde zin dier dingen (zijnde zeer aanstotelijk vanwege de gruwelijke zaken, die daarin begrepen waren) door verklaring en aanwijzing van natuurlijke oorzaken, te verzachten.

Hoofdstuk 34. VAN DE BOEKEN VAN NUMA POMPILIUS, WELKE DE RAAD HEEFT DOEN VERBRANDEN, OPDAT DE OORZAKEN EN REDENEN VAN DE GODSDIENSTEN, WELKE DAARIN BEGREPEN WAREN, NIET VERDER BEKEND ZOUDEN WORDEN.

Hiertegen nochtans bevinden wij, dat de aanwijzingen van de oorzaken van de godsdiensten, gelijk die aller-geleerdste man zelf betuigt van de boeken van Numa Pompilius, geenszins hebben kunnen geleden worden, ja! dat zij gehouden zijn, niet alleen als zodanige, welke niet waardig waren gelezen te worden door de priesters, maar als zo danige, die zelfs niet waardig waren om in heimelijk geschrift te zijn, en in een duistere hoek stil verborgen te blijven liggen; want ik zal nu zeggen, wat ik in het 3e boek van dit mijn werk beloofd heb te zullen zeggen, want gelijk bij dezelfde Varro gelezen wordt zijn boek over de dienst van de Goden: Er is een Terentius geweest, die, alzo hij een hof had bij de stad Janiculum, en zijn koeherder omtrent het graf van Numa Pompilius ploegde, en in het ploegen uit de aarde geroeid had zekere van zijn boeken, in welke geschreven waren de oorzaken van zijn ingestelde godsdiensten, zo is het, dat diezelfde Terentius, deze boeken ziende, die in de stad gebracht heeft bij van de Schout, maar zodra de Schout het begin van de boeken doorgezien had, heeft deze de zaak, als van groot gewicht zijnde, aan van de Raad te kennen gegeven, middelerwijl de voornaamste van de stad, als zij enige oorzaken hadden, begonnen waren te lezen, nl. waarom in de godsdiensten iedere zaak in het bijzonder gesteld was, zo is het daarover geschied, dat de Raad dat met van de overledenen Numa wel toestond, maar evenwel hebben de heren Vaderen, bezorgd zijnde voor hun religie, besloten en goedgevonden, dat de Schout die boeken zou verbranden. Een iegelijk bedenke hiervan zo danige reden als hem goeddunkt, ja ieder voortreffelijk voorstander van zulke goddeloosheid, zegge hiervan, wat hem de uitzinnige kakeling inblaast om te zeggen. Het is mij genoeg te vermanen, dat de oorzaken der godsdiensten van koning Pompilius, insteller van de Romeinse godsdiensten, beschreven zijn geweest, en dat ze niet hebben moeten bekend worden, noch aan het volk, noch bij van de Raad, ja zelfs niet aan de Priesters. En daarenboven zien wij hier, dat zelfs Numa Pompilius, door onbehoorlijke curieusheid en nauwkeurig onderzoek, gekomen is tot zulke verborgen geheimenissen der duivelen, welke hij zelfs wel voor zich zelf beschreef, opdat hij alzo iets zou hebben, door welks lezing hij van zijn dingen indachtig gemaakt zou worden. Maar dezelfde geheimenissen, niettegenstaande hij een koning was, die geenszins iemand vreesde, heeft hij evenwel niemand durven leren, noch dezelfde ook, óf met te niet te doen, óf met enigszins te bederven, durven schenden en beschadigen, zodat hij niet gewild heeft, dat deze dingen aan iemand bekend werden, opdat hij van de mensen geen ongeoorloofde dingen zou leren, en daar benevens, dat hij ook gevreesd heeft deze dingen te schenden en te beschadigen, opdat hij de duivelen niet tegen zich verstoord en vergramd zou maken; daarom heeft hij dezelfde verborgen in zij n graf, waar hij meende, dat ze wél bewaard waren, niet eens bedenkende, dat de ploeg aan zijn graf zou kunnen genaken. Ondertussen de Raad, omdat die vreesde de godsdiensten der voorouders te veroordelen en dieshalve genoodzaakt werd aan Numa

toestemming te geven, heeft evenwel die boeken zóó verderfelijk en schadelijk geoordeeld, dat hij niet gelast heeft ze weder in de aarde te verbergen, opdat de menselijke curieusheid niet van het te heftiger de ontdekte zaken zou onderzoeken, maar heeft belast, dat men die ondienstige gedenkschriften zou verbranden, omdat zij het voor noodwendig hielden, de godsdiensten, die zij hadden, te blijven oefenen, zodat men verdraaglijker dwaalde met de oorzaken daarvan niet te weten, dan dat de stad zou beroerd worden met de oorzaken daarvan te bekennen.

Hoofdstuk 35. VAN HYDROMANTIA, DAT IS: VAN DE VOORZEGGING UIT HET WATER, DOOR WELKE NUMA, ZIENDE ENIGE SCHIJNSELS VAN DE DUIVELEN, VAN DEZELFDE BEGOOCHELD WERD. Want zelfs ook Numa, tot wien geen profeet Gods, noch enige Engel gezonden werd, is bewogen geweest te oefenen Hydromantia, dat is de duivelse voorzegging uit het water, in welk water hij zag de schijnsels en beelden van de Goden, of veelmeer de goochelarijen van de duivels, teneinde hij alzo van hen zou mogen horen en verstaan, wat hij in de godsdiensten moest instellen en waarnemen, welke manier van voorzegging Varro zegt van de Perzen overgebracht te zijn, en dat zij allereerst van Numa, en daarna van de filosoof Pythagoras gebruikt is, alwaar hij ook verhaalt, dat men van de helse Goden raad vraagt niet zonder bijgevoegd bloed, en zegt verder, dat dat in het Grieks Necromentia, dat is: voorzegging uit de doden, welke voorzegging, hetzij dat ze hydromentia of Necromentia genaamd wordt, hetzelfde even is, alwaar de doden schijnen raad te geven en iets te voorzeggen. Door welke middelen en kunsten dat geschiedt, daar laat ik hen voor zorgen en daarin mogen zij toezien. Ik wil hier niet eens zeggen, dat deze kunsten ook vóór de komst van onze Zaligmakers, zelfs in de steden der Heidenen, door uitgedrukte wetten plachten verboden te worden, en door allerstrengste straffen plachten gestraft en gewroken te worden. Zulks, zeg ik, wil ik tegenwoordig niet zeggen, want mogelijk waren toen zodanige dingen bij hen geoorloofd. Nochtans door deze kunsten is Pompilius in de godsdiensten onderwezen, van welke godsdiensten hij de daden wel in het licht gebracht heeft, maar de oorzaken daarvan heeft hij verborgen gehouden. Alzo heeft hij zelf gevreesd datgene, waarin hij onderwezen werd, en daar benevens zijn boeken, bevattende de redenen der Romeinse godsdiensten, in het licht gebracht zijnde, zijn door van de Raad verbrand. Ondertussen, wat heeft het te beduiden, dat Varro van de godsdiensten, ik weet niet welke andere natuurlijke oorzaken aanwijst en verklaart, vanwege welke namelijk deze boeken niet verbrand zonden worden, indien zij dezelfde bevat hadden, ten ware, dat wij wilden men, en dat de samengeroepen Vaderen, deze boeken, van Varro geschreven en uitgegeven zijnde aan van de Opperpriester Cesar, van gelijken zouden verbrand hebben. Wijders, overmits Numa Pompilius het water weggedaan, d. i. uitgedragen heeft, opdat hij daarmede zijn hydromantia, di. zijn voorzegging, uit het water zou mogen oefenen, zo is het, dat daarom gezegd wordt, dat hij de Watergodin Egeria tot een huisvrouw gehad heeft, gelijk in het voornoemde boek van 'Varro gezegd wordt; want op zo danige wijze plachten waarachtig geschiede zaken door besprenging van leugens in fabelen veranderd te worden. Deze Romeinse koning zeer curieus zijnde in de kunst van hydromantia, heeft uit dezelfde de godsdiensten verstaan en geleerd, welke de Priesters in hun boeken hebben, nochtans dezelfde redenen heeft hij niet gewild, dat iemand behalve hij zelf zou weten. Daarom, deze zelfde redenen afgezonderd, op zich zelf geschreven zijnde, heeft hij gemaakt, dat zij enigszins met hem zouden sterven, zo wanneer hij besteld heeft, dat zij, als uit de kennis van de mensen getrokken en in eeuwigheid met hem begraven werden. Zo dan, in die zelfde boeken waren, óf de vuile en kwade begeerlijkheden van de duivelen beschreven, zodat het bleek, dat die ganse burgerlijke leer van de Goden, zelfs bij die mensen verdoemelijk scheen te zijn, welke zo vele schandelijke dingen in hun godsdiensten opgenomen hadden, óf anders in dezelfde zijn verhaald geweest zulke, die tezamen anders niet waren dan dode mensen, welke door de langdurige oudheid van het tijd schier alle volkeren van de heidenen geloofden onsterfelijke Goden te zijn, want de duivelen hebben ook vermaak in zulke godsdiensten, zodat zij ook zich zelf, in plaats van de doden, welke zij gemaakt hebben, dat

voor goden geacht worden, door betuiging van de bedrieglijke mirakelen stellen, en laten zich, in plaats van die, eren en aanbidden. Middelerwijl zo is het door een verborgene voorzienigheid van het ware Gods geschied, dat de duivelen voor die verhaalde kunsten, door welke hydromantia kon geoefend worden, verenigd zijnde met haar vriend Pompilius, toegelaten zijn, dat ze aan hem al die dingen zouden belijden en bekend maken, en evenwel, dat ze niet toegelaten zijn hem te vermanen, dat hij toch toezien zou, wanneer bij stierf, dat hij alles, wat hij daarvan ia schrift aangetekend had, veel liever zou verbranden dan onder de aarde begraven. En om te beletten, dat zij niet zouden bekend en openbaar worden, hebben zij niet kunnen weerstaan noch van de ploeg, waardoor zij opgeaard zijn, noch van de schrijfpriem van Varro, waardoor al die dingen, die hiervan verhandeld zijn, tot onze kennis gekomen zijn, want hetgeen hun niet toegelaten wordt, dat kunnen zij niet doen. Nu, dat zij soms toelating krijgen, geschiedt door een hoog en rechtvaardig oordeel Gods, naar gelegenheid van de verdiensten der mensen, welke óf betamelijk is dat ze van hen óf alleen gekastijd worden, óf ook billijk en rechtvaardig is, dat ze daar benevens ook van hen onderworpen gemaakt en bedrogen worden. Ondertussen hoe schadelijk en hoe verre vervreemd van de dienst van de ware Goddelijkheid die schriften geoordeeld zijn, dat kan daaruit verstaan worden, overmits de Raad die schriften liever heeft willen verbranden, die Pompilius verborgen had, dan te vrezen wat hij gevreesd heeft, die dat nochtans niet kon vrezen. Daarom ieder, die in de toekomst geen gelukkig zalig leven wil hebben en hier thans ook geen godvruchtig leven begeert te leiden, deze zoekt door middel van deze godsdiensten van de eeuwige dood: maar hij, die met de boze duivelen gene gemeenschap wil hebben, laat die niet vrezen de boze superstitie, door welk e zij geëerd worden, maar laat hij bekennen de ware religie, door welke zij ontdekt en overwonnen worden.

AURELIUS AUGUSTINUS VAN DE STAD TEGEN DE HEIDENEN.

BOEK 8. AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave:

het tweede deel begint met boek 6 en eindigt met boek 10

Hoofdstuk 1. HOE HET STUK VAN DE NATUURLIJKE LEER VAN DE GODEN TE OVERLEGGEN STAAT MET DE FILOSOFEN, DIE MANNEN ZIJN VAN HEERLIJKER EN BETER WETENSCHAP.

Tegenwoordig hebben wij van node een veel aandachtiger en omzichtiger gemoed dan ons ooit tevoren van node geweest is in de beantwoording van de voorgaande vraagstukken en in de verklaring van de voorgaande Boeken; want ik zal in gesprek komen aangaande de leer van de Goden, welke zij de natuurlijke noemen, niet met algemeen slechte mensen, want het belangt niet de fabelachtige leer van de Goden, of de burgerlijke leer van de Goden, dat is, óf van het schouwhof, óf van de stad, waarvan de een openbaar verhaalt de boeverijen van de Goden en de andere te kennen geeft hun boze willen en begeerten, en alzo dat zij meer zijn boze duivelen dan Goden; maar ik zal in reden en gesprek treden met de filosofen, wier naam anders niet meebrengt dan: liefde van de wijsheid. Indien de wijsheid zelf God is door Wie alle dingen gemaakt zijn, gelijk de Goddelijke schrift en waarheid ons aanwijst, volgt daaruit, dat een waar en oprecht filosoof zij een liefhebber Gods. Maar aangezien de zaak en daad, welke deze naam meebrengt , niet dadelijk is bij allen, welke met deze naam roemen, want niet allen, die filosofen genaamd worden zijn daarom liefhebbers van de ware wijsheid; daarom van allen, van wie gevoelen wij uit hun schriften hebben kunnen kennen, moeten wij die bijzonder uitkiezen, met wie wij deze onze onderhandeling vooral stichtelijk en niet zonder vrucht mogen doen. Want ik heb in dit werk niet voorgenomen alle ijdele gevoelens van alle filosofen te weerleggen, maar alleen zulke bedenkingen, die behoren tot de theologie, met welk Grieks woord wij verstaan, dat te kennen gegeven wordt 'de onderhandeling, reden, of leer van de Goddelijkheid.' En evenwel ook alle zulke meningen, de leer van de Goddelijkheid aangaande, zal ik ook niet aanroeren, maar alleen de meningen van hen, die, hoewel zij met ons overeenkomen, dat er een Goddelijkheid is, die zorg draagt voor 's mensen zaken, nochtans menen, dat de dienst van de onveranderlijke God niet genoeg is om te verkrijgen het gelukzalige leven zelfs ook na de dood: daarom zeggen zij, dat er van Dien éne God vele Goden geschapen en ingesteld zijn, en dienvolgens dat men dezelve daarom behoort te eren. Deze lieden gaan het gevoelen van Varro door nadering van de waarheid te boven, want Varro heeft de ganse natuurlijke leer van de Goddelijkheid zo ver kunnen brengen, dat hij die uitgestrekt heeft tot deze wereld of tot de ziel van deze wereld; maar deze filosofen belijden boven alle naturen van de zielen één God, die niet alleen geschapen heeft deze zichtbare wereld, die dikwijls met de naam van Hemel en aarde genoemd wordt, maar die ook alle zielen gemaakt heeft, en die daarenboven de redelijke en verstandelijke ziel, zoals daar is de menselijke ziel, door mededeling van Zijn onveranderlijk en onlichamelijk licht gelukzalig maakt, welke filosofen (die Platonischgezinden genaamd zijn, ontvangende hun naam van hun leraar en meester Plato) meen ik, niemand onbekend kunnen zijn van hen, die daar een weinig van gehoord hebben.

Hoofdstuk 2. VAN TWEEËRLEI FILOSOFEN, NL. VAN DE ITALIAANSE EN JONISCHE, EN VAN HUN EERSTE MEESTERS.

Van deze Plato zal ik kort aanroeren, wat ik nodig acht tot deze tegenwoordige onderhandeling, verhalende eerst diegene, welke ten aanzien van de tijd in dezelfde wijze van

eren vóór hem geweest zijn. Zo dan, zoveel belangt de geleerdheden in de Griekse taal, welke taal onder alle andere spraken van de volkeren de vermaarde geacht wordt, daar worden gezegd tweeërlei soort van filosofen te zijn, van welke de een genaamd worden de Italiaanse, gesproten zijnde uit dat gedeelte van Italië, dat eertijds groot Griekenland heette, en de andere zijn genaamd de Jonische, die zich ophielden in die landen, welke nu Griekenland heten. De Italiaanse filosofen hebben tot hun eerste meester gehad de Zammischen Pythogoras van wie zij ook zeggen, dat de naam filosofie het eerst opgekomen is; want naardien zij tevoren sophi, dat is, wijzen, genaamd werden, omdat zij in een prijselijk leven en in een loffelijke wandel boven anderen uitstaken, en hij hierover gevraagd werd waarvoor hij uitging en wie hij zich zelf beleed te zijn, heeft hij geantwoord, dat hij was een filosoof, dat is, een onderzoeker en liefhebber van de wijsheid, want voor een wijze door te gaan, dat dacht hem al te groots en laatdunkend te zijn. De eerste en voornaamste meester van de Jonische filosofen is geweest Thales, zijnde een van die 7, welke genaamd worden de 7 wijzen. Maar die andere 6 waren van hem onderscheiden in manier van leven en in zekere leringen, dienende om wél te leven. Maar deze Thales, opdat hij een menigte navolgers en aanhangers zou mogen maken, heeft de natuur van de dingen onderzocht, en zijn onderzoekingen en onderhandelingen in geschrift stellende, heeft hij boven anderen uitgestoken, en daarin is het, dat hij bijzonder bij de mensen in bewondering geweest is, dat hij met zijn verstand begrijpende de getallen en bewegingen van de sterren, zelfs de verduisteringen van zon en maan zeker heeft kunnen voorzeggen. Ondertussen het water heeft hij geacht te zijn het beginsel van alle dingen, zeggende dat daarvan al de elementen van de wereld, ja zelfs de wereld en al wat er in geteeld wordt, zijn oorsprong heeft. Maar over dit werk, dat wij aanschouwen zo wonder te zijn, wanneer wij de wereld bemerken, heeft hij geen Goddelijke ziel gestekt. Na deze Thales is gevolgd zijn dagelijkse toehoorder Anaximander, die een ander gevoelen van de natuur van de dingen heeft voorgesteld, want hij heeft gemeend, dat alle zaken voortkwamen niet uit één ding alleen, (gelijk Thales, welke meende, dat alles uit de vochtigheid voortkwam) maar dat iedere zaak voortkwam uit haar eigen beginselen, welke beginselen van iedere zaak in het bijzonder hij gemeend heeft, dat oneindig en zonder getal waren, en alzo, dat zij ook ontalrijke werelden voortbrachten, gelijk ook ontallijke zulke dingen, die daarin voortkomen, en voorts, dat dezelfde werelden nu vergingen, dan weer opnieuw voortgebracht werden, naar dat iedere wereld in haar tijd en ouderdom had kunnen blijven bestaan: ondertussen al deze werken beeft hij de Goddelijke ziel mede niet toegeschreven. Deze zelfde heeft tot zijn discipel en navolger achtergelaten Anaximenes, welke al de oorzaken van de dingen toegeëigend heeft aan de oneindige lucht; die ook de Goden niet geloochend noch verzwegen heeft, maar evenwel niet geloofd heeft, dat de lucht door hen gemaakt was, maar die meende, dat zij uit de lucht voortgesproten waren. Maar zijn toehoorder Anaxagoras was van gevoelen, dat de Goddelijke ziel van al de dingen, die wij zien, de Werkmeester was, en zei, dat alle geslachten van de dingen voortkwamen elk naar zijn eigen gelegenheden en soorten uit een oneindige stof, bestaande uit gelijknamige delen, maar dat dat werkte de Goddelijke ziel. Insgelijks Diogenes, een andere toehoorder van Anaximenes, heeft wel gezegd, dat lucht de stof was van de dingen, en dat uit die stof alles voortkwam, maar deze lucht, zei hij, was deelachtig de Goddelijke reden, zonder welke hij zei, dat niets van dezelve kon gemaakt worden. Na Anaxagoras is gevolgd zijn toehoorder Archelaus, die ook gemeend heeft, dat alles bestond uit gelijknamige delen, maar dat ieder daaruit zó bestond, dat hij meteen zei, dat daarin ook verval was een Goddelijke ziel, die met tezamen voeging en afscheiding wrocht en bewoog al die gelijknamige lichamen, nl. die deels. Van dezen wordt gezegd, dat zijn discipel is geweest Socrates, de meester van Plato, om wie zijn wil ik dit alles kort verhaald heb.

Hoofdstuk 3. VAN DE LEER EN HET ONDERWIJS VAN SOCRATES.

Deze Socrates is de eerste geweest, die, naar men zegt, de ganse filosofie geleid en gebracht heeft tot de verbetering en schikking van goede manieren, omdat zij alle vóór zijn tijd meest hun uiterste best deden in het onderzoeken van de fysische, dat is, van de natuurlijke zaken. Maar ik kan niet zeker zeggen, óf nl. Socrates dit deed uit een mishagen van die duistere en onzekere dingen, zodat hij daarom zijn best deed om iets zeker te vinden, te weten zulks, dat noodwendig en, dienstig zou zijn voor het gelukzalig leven, om welks wil alleen al de vlijt van de filosofen schijnt gewaakt en gearbeid te hebben; dan óf hij dat gedaan heeft, gelijk sommigen ten beste van hem vermoeden, vermits hij niet wilde, dat de gemoederen, onrein zijnde door aardse begeerlijkheden, zich zouden vervorderen om zich zelf op. zulke wijze te begeven tot Goddelijke zaken, want hij zag, dat bij hen de oorzaken van de dingen onderzocht werden, nl. die, welke de eerste en voornaamste waren, en die hij geloofde alleen aan de wil van de enige ware Gods te bestaan waarom hij ook aangaande dezelve meende, dat ze niet konden begrepen worden dan alleen door een gezuiverd gemoed. En alzo achtte hij, dat men bijzonder behoorde te arbeiden om zijn leven te zuiveren door goede manieren, opdat het gemoed, dat overladen is door de neerdrukkende kwade genegenheden, door zijn eigen natuurlijke wakkerheid en gewilligheid zich omhoog tot het eeuwige zou mogen verheffen, en alzo met de zuiverheid zijn verstand terecht zou mogen aanschouwen de natuur en eigenschappen van het onlichamelijke en onveranderlijke licht, in hetwelk gestadig de oorzaken van alle geschapen naturen leven. Ook is het bekend, hoe naarstig hij bestraft de dwaasheid van die onwijzen, welke meenden, dat zij iets wisten en met name heeft hij zo danige mening in zijn vraagstukken, aangaande de zeden van het leven, waarheen hij zijn ganse gemoed scheen gestrekt te hebben, met een wonderlijk fraaie manier van onderhandeling, en met een aller-scherpzinnigste beleefdheid aangeroerd en overgehaald, sprekende van zich zelf, nl. eensdeels óf belijdende zijn eigen onwetendheid, óf ontkennende anderdeels zijn grote wetenschap en geleerdheid, waarover hij ook verscheiden hatelijke vijandschappen tegen zich verwekt heeft, zodat hij door een valse en lasterlijke beschuldiging veroordeeld is en met de dood gestraft. Maar daarna heeft dezelfde stad Athene, die hem openbaar veroordeeld had, zulk een openbare en algemene droefheid en rouw over hem betoond, dat de gramschap van het volk zich geheel tot 2 van zijn beschuldigers zoozeer gekeerd beeft, dat daarover de éne door de menigte van het aandringende volk dood gedrongen is, en de andere zich zelf in een gewillige en eeuwige ballingschap begeven heeft, waardoor hij gelijke straf ontging. Zo dan, Socrates, zijnde van zulk een vermaarden naam, beide in zijn leven en na zijn dood, heeft zeer vele aanhangers en navolgers van zijn filosofie en leer nagelaten, van wie arbeid elk om strijd bijzonder bestond in het onderzoekenvan zulke vraagstukken, die het leven en de manieren aangingen, alwaar men nl. verhandelt van het opperste goed, zonder hetwelk de mens niet gelukzalig kan zijn. En naardien in de onderhandelingen van Socrates dat niet klaar genoeg uitgedrukt was, omdat hij alles vraagt, alles zegt, alles tegenspreekt zonder zelf zijn gevoelen uit te drukken, zo heeft elk uit zijn schriften genomen, wat hem behaagde, en heeft in zulks, haar dat het hem goed dacht, het einde des goeds gesteld. Nu, dat wordt het einde des goeds genaamd nl. wanneer men daartoe gekomen is, dat men dan met eer gelukzalig is. Ondertussen, deze Socratische discipelen hebben onder elkander zó verschillende gevoelens van dit einde gehad, dat het nauwelijks te geloven is, dat de discipelen van één meester zulke verschillende gevoelens over dezelfde zaak zouden kunnen hebben, en bijzonder, dat enige (hetwelk schier onmogelijk schijnt te zijn) het opperste goed gezegd hebben te zijn de wellust, gelijk Aristippus, en wederom andere gezegd hebben, dat het opperste goed de deugd is, gelijk Antisthenes. En alzo al de anderen hebben elk hun bijzonder gevoelen gehad.

Hoofdstuk 4. VAN PLATO, DE UITNEMENDE ONDER DE DISCIPELEN VAN SOCRATES, DIE DE GANSE FILOSOFIE DOOR DRIEËRLEI AFDELING ONDERSCHEIDEN HEEFT.

Onder de discipelen van Socrates is Plato niet ten onrechte vermaard geweest, zodat hij door zijn grote naam al de anderen verduisterd heeft. Daar hij van Athene was, van eerlijke huize onder de zijnen geboren, en daar hij door zijn wonderlijk groot verstand allen, die met hem discipelen waren, verre te boven ging, zo is het, omdat hij zich zelf noch de Socratische onderwijzing, achtte niet genoeg te zijn tot de verstrekking van de filosofie, dat hij wijd en breed, overal zo ver het hem mogelijk was, buiten 's land gereisd heeft, trekkende overal heen, waar het gerucht hem uitlokte om enige vermaarde wetenschap te verkrijgen. Alzo is hij ook in Egypte geweest en van daar is hij gekomen in de gewesten van Italië, waar de naam van de Pythagorischen in grote achting was, en heeft met kleine moeite aldaar geleerd de gehele Italiaanse filosofie, die toen in wezen was, horende ten zeilden tijde de uitnemende en beste leraars. En daar hij zijn meester Socrates bovenal beminde, doet hij hem in bijna al zijn redenen spreken, zodat hij zelfs die dingen, welke hij van anderen geleerd had, door zijn eigen verstand gezien had, tezamen met zijn fraaiigheden en onderhandelingen van de goede zeden gepast en gevoegelijk onder de anderen mengt. Middelerwijl, daar de beoefening van de wijsheid bestaat of in werking, óf in aanschouwing, zodat het éne deel er van genaamd mag worden de werkende filosofie en het andere deel de aanschouwende filosofie, van welke de werkende behoort tot de werking en verhandeling des levens, dat is, tot de onderwijzing van de zeden en schuldige plichten, en de aanschouwende behoort tot het aanschouwen van de oorzaken van de natuur en tot het inzien en bemerken van de aller-zuiverste en aller-oprechtste waarheid; zo is het, dat van Socrates verhaald wordt, hoe hij bijzonder uitstak in de werkende filosofie; maar van Pithagoras zegt men, dat hij met al de macht van zijn verstand zoveel hij kon, arbeidde in de aanschouwende filosofie, Maar Plato heeft deze beide delen van de filosofie samen gevoegd en wordt daarom geprezen als iemand, die de filosofie volkomen gemaakt en in 3 delen verdeeld heeft, waarvan het eer is: de zeden en schuldige plichten, die in het bijzonder bestaan in doen en werken. Het, tweede is de natuurlijke, welke toegeëigend is tot aanschouwing. Het derde is de redesluiting, waardoor de waarheid van de valsheid onderscheiden wordt. Dit laatste deel, hoewel het tot beide, nl. tot de werking en aanschouwing nodig is, zo is het nochtans, dat de aanschouwing zichzelf allermeest toegeëigend heeft de doorgronding en bemerking van de waarheid. Deze afdeling in drieën alzo strijdt niet tegen die afdeling, door welke gezegd wordt, dat de gehele oefening van de wijsheid bestaat óf in de werking, óf in de aanschouwing. Ondertussen, wat Plato in deze delen, of vanwege deze delen elk in het bijzonder gevoeld heeft, nl. waarin hij bekend en geloofd heeft, dat van alle werkingen een einde bestaat, waar ook is de oorzaak van alle naturen, en daar benevens, waar ook is het rechte licht van alle redekaveling; dit alles nu te verklaren, acht ik overbodig, en iets lichtvaardig daarvan te zeggen, meen ik onbehoorlijk te zijn. Want omdat hij arbeidt om zijn meester Socrates na te volgen, die hij in zijn boeken gewoonlijk laat spreken, en vooral omdat hij overal zoekt te behouden zijn bekende gewoonte van zijn eigen kennis en mening te verbergen (want in zulke manieren had hij ook een behagen), zo is het daarover geschied, dat, aangaande de aller-gewichtigste zaken, het eigen gevoelen van Plato niet ligt heeft kunnen bekend en onderscheiden worden. Nochtans aangaande de dingen, die bij hem gelezen worden, hetzij hij het zelf gezegd heeft, of dat hij verhaalt en beschrijft, wat anderen gezegd hebben, en dat hem behaaglijk toescheen, moeten door ons enige dingen verhaald en in dit werk gevoegd worden, nl. zulke dingen, in welke hij óf overeenkomt met de ware religie, óf tegen dezelve schijnt te strijden, nl. zoveel de vraag betreft, aangaande de éne God of vele Goden. De leer van onze algemeen religie verklaart, dat men behoort te eren de enige God en het waarachtig gelukzalig leven, dat na de dood zal zijn. Sommigen hebben Plato verre verheven boven alle filosofen van de Heidenen, omdat bij alles veel scherpzinniger verstaan heeft. Mogelijk, zeg ik, gevoelen dezen in zoverre iets van God, dat in Hem gevonden wordt de oorzaak om te bestaan, het vernuft om te verstaan en de orde om te leven, van welke 3 men ligt verstaat, dat het eerste behoort tot het deel natuur, het tweede tot de reden en het vernuft, en het derde tot de zeden en geschiktheden van het leven. Want indien de mens zó geschapen is, dat hij door hetgeen wat in hem het heerlijkst is,

nadert en bestaat wat boven allen het heerlijkst is, nl. de enigen waren en allerbeste God, zonder Wie geen natuur bestaat, geen lering onderwijst en geen gebruik van zeden dienstig is; laat deze God, in wie alle dingen voor ons zeker bestaan, dan gezocht worden, laat deze God, in Wie alle dingen vast en waarachtig zijn, dan gezien worden; laat deze God, in wie alle dingen oprecht en rechtvaardig zijn, dan bemind worden.

Hoofdstuk 5. HOE MEN, AANGAANDE DE LEER VAN DE GODDELIJKHEID BIJZONDER HEEFT TE HANDELEN MET DE PLATONISCH-GEZINDEN, ALZO HUN GEVOELEN VERRE OVERTREFT AL DE LERINGEN VAN ALLE, ANDERE FILOSOFEN.

Indien dan Plato gezegd heeft, dat een wijs man is een navolger, een kenner en een liefhebber van deze God, door wie zijn mededeling hij gelukzalig is; wat is het dan nodig de andere Filosofen te bemoeien, omdat er geen van die allen ons nader gekomen zijn dan dezen? Laat hen dan wijken, niet alleen de fabelachtige leer van de Goddelijkheid, welke de gemoederen van de goddeloze verheugt met de boeverijen van hun Goden, ook niet alleen die burgerlijke leer van de Goddelijkheid, in welke de onreine duivelen, onder de naam van Goden, de volken genegen zijnde, tot aardse blijdschap verleiden en in welke die zelfde duivelen de menselijke dwalingen willen houden, even als hun Goddelijke leer; in welke zij ook hun dienaars houden, even als bedienaars van hun ijdelheid, om nl. te aanschouwen de spelen van hun boeverijen, verwekkende met hun aller- onreinste oefeningen, door middel van deze hun dienaars ook anderen tot dezen hun dienst, en mitsdien door al deze blinde aanschouwers hun zelf de aller-vermakelijke spelen vertonende; ja in welke, indien daar enige eerlijke dingen verhandeld worden in de tempelen, dezelve door samenvoeging van de vuilheid van de schouwhoven straks verontreinigd worden, en daarentegen, indien daar enige schandelijke dingen verhandeld worden op de schouwhoven, zij door vergelijking zelfs van de vuilheid van de tempelen geprezen worden. En die dingen, welke Varro uit deze godsdiensten getrokken en geduid heeft, op de Hemel en de aarde, en op de zaden en werking van de sterfelijke dingen, zulke dingen, zeg ik, als hij daar poogt te beweren, worden door deze godsdiensten niet beduid, en daarom is al zijn pogen ijdel en maakt met hetzelve, dat hem de waarheid niet volgt. En ofschoon zodanige dingen dat beduidden, behoorde nochtans de redelijke ziel die dingen, welke in orde van de natuur verre beneden haar gesteld zijn, voor haar God niet te eren, en behoort boven zich zelve niet te verheffen, even als Goden, die dingen, boven welke de ware God haar verre verheven heeft, die dingen, zeg ik, welke Numa Pompilius te samen met al wat tot deze godsdienst behoorde, belast heeft, tegelijk met Hem, toen hij gestorven was, te begraven en te verbergen, en welke de Raad, toen zij daarna door een ploeg opgeaard waren, belast heeft te verbranden.. Van dezelfde soort zijn ook die dingen, om wat zachter van Numa te gevoelen, welke de Macedonische Alexander aan zijn moeder schrijft, dat hem van een Leo, zijnde een zeer groot voorstander van de Egyptische godsdiensten, geopenbaard en ontdekt zijn; want aldaar wordt gezegd, niet alleen van Picus en Faunus, en Eneas, en Romulus, of ook Hercules en Esculapius, en Liber, geboren van Seniele, en de Tindarische gebroeders, of van enige andere, welke, gesproten zijnde van sterfelijke mensen, zij voor Goden houden, maar zelfs van de uitgelezen Goden, en die van de grootste volken zijn, welke Cicero in zijn Tusculaanse vragen met verzwijging van hun namen schijnt aan te roeren, gelijk Jupiter, Juno, Saturnus, Vulkanus, Vesta, en veel meer andere, welke Varro poogt te duiden op de delen of op de elementen van de wereld van al deze Goden te samen, en tegelijk wordt aldaar gezegd, dat zij anders niet dan mensen geweest zijn. Ondertus sen die hogepriester, beducht zijnde, dat zulke verborgenheden bij hem ontdekt waren, heeft daarover met bidding Alexander vermaand, dat, zodra hij deze dingen in geschrifte zijn moeder te verstaan gegeven heeft, hij die door de vlammen van het vuur wil doen verbranden. Ondertussen laat niet alleen deze dingen, welke deze tweeërlei soorten van leringen van de Goddelijkheid, nl. de fabelachtige en burgerlijke begrijpen, laat, zeg ik, niet alleen die leringen de Platonische Filosofen wijken, welke gezegd hebben, dat de ware God de Werkmeester en oorsprong is van alle dingen, de

verlichter van de waarheid en de gever van de gelukzaligheid; maar laat zelfs ook haar wijken al de andere Filosofen, welke, met hun gemoederen al te zeer toegedaan zijnde het lichaam, niet anders geloofd hebben dan lichamelijke beginselen van de natuur, laat deze wijken deze zo grote mannen, die bekenners van zulk een groot God, gelijk Thales, die het eerste begin stelde in de vochtigheid, Anaximenus in de lucht, de Stoischgezinden in het vuur, Epicurus in ondeelbare stof, dat is in de aller-kleinste en aller-fijnste luchtstofjes, die zó klein zijn, dat zij niet kunnen gekloofd of gedeeld worden, en ook niet kunnen gevoeld worden, en al de andere, bij wier verhaal niet nodig is lang te blijven staan, welke namelijk, of enkele óf samengevoegde lichamen, hetzij, dat zij levenloos zijn of leven hebben maar toch lichamen, gesteld hebben tot een oorzaak en begin van de dingen; want sommige van deze filosofen hebben gemeend, dat van levenloze dingen levende dingen konden voortkomen, zoals de Epicuristen. En sommigen me enden, dat van hetgeen, wat leven heeft, beide levende en levenloze dingen konden voortkomen, maar evenwel alle te samen lichamelijke dingen van datgene, wat zelf een lichaam is; want de Stoisch-gezinden meenden, dat het vuur leven heeft, en tevens dat het ook wijs is, en verder, dat het ook de Werkmeester is van de gehele wereld en van alles, wat daar in is, en eindelijk, dat het vuur gans en geheel God is. Deze en dergelijke mannen hebben dat alleen kunnen bedenken, wat hun harten gehecht zijnde aan de zinnen van het vlees, te samen met dezelve verdicht en versierd hebben; want in zich zelf hadden zij, wat zij niet zagen, en zij beeldden zich in, wat zij buiten zich zagen, zelfs ook, wanneer zij het niet zagen, maar bij zich zelf bedachten. Maar in het aanschouwen van zodanige bedenking is geen lichaam, maar een gelijkenis van het lichaam Maar datgene waarvandaan deze gelijkenis van het lichaam in het gemoed gezien wordt, is geen lichaam en ook geen gelijkenis van het lichaam. En datgene, van waar dat gezien en ook geoordeeld wordt, of de gelijkenis schoon of lelijk is, dat is voorwaar veel beter dan die gelijkenis, welke geoordeeld wordt! Nu, dat is het gemoed des mensen en de natuur van de vernuftige ziel, welke geen lichaam is. En indien het gebeurt, dat in de ziel van hem, die bedenkelijk is over enige gelijkenis van het lichaam, zelfs te dien tijde wanneer in zijn ziel de gelijkenis van het lichaam gezien en geoordeeld wordt, evenwel de ziel daarom geen lichaam is, zo volgt ook daaruit, dat onze ziel geen aarde is, noch water, noch lucht, noch vuur, uit welke 4 elementen wij deze lichamelijke wereld opgemaakt zien. Maar indien onze ziel dan geen lichaam is, hoe is dan God, de Schepper van de ziel, een lichaam? Laat dan deze, gelijk gezegd is, de Platonisch-gezinden wijken, en laat hen ook wijken diegenen, welke zich wel geschaamd hebben te zeggen, dat God een lichaam is, maar nochtans aangaande Hem hebben zij gezegd, dat onze zielen van gelijke natuur zijn als Hij. En alzo met dit te zeggen, heeft hen niet eens bewogen de grote veranderlijkheid van de ziel, welke immers onbehoorlijk is aan de natuur Gods toe te eigenen. Maar zeggen zij, door het lichaam wordt de natuur van de ziel veranderd, want uit zichzelf is zij onveranderlijk. Maar meteen konden zij mede zeggen: het is door een zeker lichaam, dat het vlees gekwetst wordt, want bij zich zelf is het onkwetsbaar; maar wat gans niet veranderd kan worden, dat kan door geen ding veranderd worden. Alzo blijkt hieruit, dat, wat door enig lichaam veranderd kan worden, dat hetzelve door een zeker ding kan veranderd worden, en dat het alzo niet met recht gezegd kan worden onveranderlijk te zijn.

Hoofdstuk 6. VAN HET GEVOELEN VAN DE PLATONISCH-GEZINDEN IN DAT DEEL VAN DE FILOSOFIE, HETWELK PHYSICA, DAT IS: ONDERWIJZING IN DE NATUUR VAN DE DINGEN, GENOEMD WORDT.

Deze Filosofen, welke niet te onrechte boven de anderen in naam en heerlijkheid uitgestoken hebben, hebben gezien, dat God geen lichaam is, en daarom God zoekende, zijn zij boven alle lichamen geklommen, want zij hebben gezien, dat alles wat veranderlijk is, niet kan zijn de opperste God, en Dien zoekende, zij n zij boven alle zielen en veranderlijke geesten geklommen. Daarna hebben zij ook gezien, hoe alle onderscheidene vormen in ieder veranderlijk ding zijn wat het is, hoe dezelve, op welke wijze en van hoedanige natuur zij zijn,

niet hebben kunnen zijn dan van Hem, die waarlijk bestaat, omdat hij onveranderlijk is. En dienvolgens, dat alles, hetzij dat gij aanmerkt het lichaam van de ganse wereld, de gedaante dezelve, de hoedanigheden, de welgeordineerde beweging, en de welsamengevoegde elementen van de Hemel tot de aarde en de lichamen die in dezelve zijn, of hetzij, dat gij aanmerkt allerlei levens, gelijk het leven dat voedt, groeit en vast tezamen houdt, zoals in de hoornen, of hetgeen dit voorgaande alles heeft en daar benevens ook door de zinnen gevoelt en bemerkt, zoals het vee, of hetgeen dit laatste alles tezamen heeft, en daarenboven ook door de vernuftige rede verstandig is, zoals de mens, of hetgeen dat geen voedende hulp van spijs behoeft, maar dat alleen dit heeft, dat het vasthoudt, gevoelt en met vernuftige reden verstaat, zoals de Engelen; dit alles, zeg ik, kan van niemand zijn dan van Hem, die enkel is in wezen, want bij Hem is het geen onderscheiden ding wezen te hebben en te leven, even alsof hij ook wezen zou kunnen hebben zonder te leven, en bij Hem is het ook niet wat anders leven te hebben en verstand te hebben, even alsof wij het leven zouden kunnen hebben zonder verstand te hebben, en bij Hem is het ook niet wat anders vernuftig verstand te hebben, en gelukzalig te zijn, even alsof hij vernuftig verstand zou kunnen hebben zonder gelukzaligheid; maar wat in Hem is leven, verstaan, gelukzalig zijn, dat alles is in Hem ook wezen of zijn, vanwege welke onveranderlijkheid en enkelheid van zijn natuur zij aangaande Hem verstaan hebben, dat Hij al deze dingen gemaakt had, en dat hij zelf uit niet één ding geworden was. Want zij hebben bemerkt, dat alles wat er is, óf lichaam is, óf ziel, en dat dat de levende ziel iets beter is dan het lichaam, zodat de gevoelige vorm is aangaande het lichaam, maar de verstandige aangaande de ziel; alzo hebben zij de verstandelijke vorm gesteld boven de gevoelige. Nu, dat noemen wij gevoelig te zijn, wat gevoeld kan worden door het gezicht en door de aanraking van het lichaam; en dit noemen wij verstandelijk te zijn, wat door de aanschouwing van de ziel kan verstaan worden. En aangaande de ziel, zo zij onveranderlijk was, zou de een niet beter dan de ander van de gevoeglijke gedaante oordelen, de kloekverstandige niet beter dan de traag verstandige, de geleerde niet beter dan de onkundige, de welgeoefende niet beter dan de ongeoefende, enz. Daarom, hetgeen meerderheid en minderheid ontvangt en onderworpen is, dat is zonder twijfel veranderlijk. Alzo hebben de kloekverstandige mannen en de geleerden, en die in deze dingen geoefend waren, ligt hieruit besloten en bemerkt, dat in die dingen niet kan zijn de allereerste vorm, in welke bewezen wordt veranderlijkheid te zijn. Zo dan, naardien in hun aanschouwing lichaam en ziel meerderheid en minderheid hadden in schoonheden, en indien zij alle vorm en schoonheid konden missen, dat zij dan gans niets zouden zijn, zo hebben zij daaruit gezien, dat er iets was, waarin de allereerste onveranderlijke vorm is, en dat alzo met dezelve niet te vergelijken is. En zo hebben zij aangaande hetzelve terecht geloofd, dat het is het eerste begin van alle dingen, dat door niemand gemaakt is, en waardoor alle dingen gemaakt zijn. Alzo, wat kennelijk is aan God, dat heeft hij hen geopenbaard, omdat van hen zijn onzienlijke dingen, door die dingen die van Hem gemaakt zijn, doorgezien en verstaan zijn, nl. zijn eeuwige mogendheid en Godheid, van welke alle zichtbare en tijdelijke dingen geschapen zijn. Daarover is genoeg gezegd van dat gedeelte, dat zij noemen het Physische, dat is: het natuurlijk gedeelte.

Hoofdstuk 7. HOE DE PLATONISCH-GEZINDEN VE RRE BOVEN AL DE ANDEREN TE HOUDEN ZIJN IN HET LOGISCHE GEDEELTE, DAT IS IN DE FILOSOFIE VAN DE REDEVINDING.

Aangaande die lering, in welke het 2de deel onzer afdeling bestaat, welke door hen Logica, dat is: de Filosofie van de redesluiting, genoemd wordt, verre is het van daar, dat enige filosofen bij hen vergeleken zouden kunnen worden, omdat zij het oordeel van de waarheid gesteld hebben in de uiterlijke zinnen van het lichaam, en geacht hebben, dat men alles, wat er genoemd wordt, behoort te beoordelen naar de onzekere en bedrieglijke regelen dezelve, gelijk de Epicuristen en Stoïcijnen, die, naardien zij groot behagen hadden in een kloek en verstandig beleid van een reden te sluiten en te verhandelen, gemeend hebben, dat men

dezelve behoorde te nemen alleen van de zinnen van het lichaam, zeggende, dat 's mensen gemoed of ziel van dezelve ontving zekere algemeen kennis van die dingen, nl., welke zij met beschrijving en verklaring breder uitlegden; en dat hier vandaan de ganse reden van te leren en geleerd te worden, haar oorsprong nam en daar benevens samengevoegd werd. Maar over deze mensen plagt ik vaak verwonderd te zijn naardien zij zeggen, dat alleen de wijzen schoon zijn, met welke zinnen van het lichaam zij toch die schoonheid mogen gezien hebben, en met welke ogen van het vlees zij de schoonheid en de heerlijkheid van de wijsheid kunnen aanschouwd hebben. Maar dezen, die wij met recht boven alle anderen stellen, hebben die dingen, welke door het gemoed gezien worden, onderscheiden van die dingen, welke met de zinnen aangeroerd en genaderd worden, zodat zij aan de een zijde de zinnen niet benamen, wat zij vermochten, noch aan de andere zijde de zinnen gaven boven hetgeen zij vermochten. Nu, het licht van de zielen en gemoederen, dienende om alles te leren, hebben zij gezegd die zelfde God te zijn, door wie dat alles gemaakt is.

Hoofdstuk 8. DAT DE PLATONISTEN OOK DE VOORNAAMSTE ZIJN IN DE FILOSOFIE VAN DE GOEDE ZEDEN EN MANIEREN.

Nu is nog over dat deel, hetwelk de zeden en geschiktheden van het leven aangaat, dat zij met een Grieks woord Ethica noemen, alwaar gevraagd en onderzocht wordt naar het Opperste goed, tot hetwelk wij vrij alles mogen strekken wat wij verhandelen, dat wij waarlijk niet om iets anders, maar om zich zelf mogen begeren, en dat, zo wij het verkregen hebben, ons die gerustheid zal geven, dat wij niets hogers zoeken om daardoor gelukzalig te zijn. Daarom is dit goed ook genoemd het einde van alles, want om dit willen wij alle andere dingen, en om niets anders willen wij dit dan om zich zelf. Dit gelukzaligmakende goed dan hebben sommigen van de lichamen, sommigen van de zielen, sommigen van beide gezegd in de mens te zijn. Want zij zagen, dat de mens bestond uit ziel en lichaam, en daarom van één van deze 2, of van beide te samen geloofden zij, dat hun gelukzaligheid kon komen, zodat zij daarmede het goed van hun voorgesteld einde hadden, waardoor zij als gelukzalig waren, en tot hetwelk zij alles, dat zij verhandelden, strekten, en wanneer zij het verkregen hadden, dat zij dan verder niet zochten om iets hogers te strekken. Daarom ook zij, die gezegd worden een derde soort van goed hier bijgevoegd te hebben, nl. zodanig goed, dat het goed buiten de mens genoemd wordt, zoals: eer, heerlijkheid, geld en dergelijke meer; dezulken hebben die daar niet bijgevoegd, opdat die het uiterste einde zouden zijn, dat is: dat men die om haar zelve zou begeren, maar hebben gewild, dat men die begeren zou om enig ander goed, waardoor dit soort van buitengoed de goede goed, maar de kwaden kwaad zou zijn. Zo dan, zij, die het goed van de mensen óf van de ziel, óf van het lichaam, óf van beide gezocht hebben, dezen hebben niet anders bij zich zelf bedacht dan dat het opperste goed van de mensen van de mens zelf moest begeerd worden, zodat zij, die het begeerd hebben van het lichaam, het begeerd hebben van het slechtste deel van de mensen, en die het begeerd hebben van de ziel, dat die dat gezocht hebben van het beste deel, en zij, die het begeerd hebben van beide, dat die dat gezocht hebben van de gehele mens, hetzij, dat het van enig gedeelte des mensen óf van de gehele mens is, het is zeker, dat het nergens anders vandaan is dan van de mens. En hoewel deze onderscheidingen 3 in getal zijn, hebben zij daarom toch nog geen 3 onderscheidene gezindheden van de filosofen gemaakt, maar de filosofen hebben verschillende gevoelens gehad, zowel van het goed van het lichaam als van het goed van de ziel, als ook van het goed van beide. Daarom laat al deze geleerden wijken, deze filosofen, welke niet gezegd hebben, dat die mens gelukzalig is, die daar geniet óf zijn lichaam, óf zijn ziel, maar die God geniet, niet op zodanige wijze als de ziel het lichaam of zich zelve geniet, of zoals de een vriend de andere geniet, maar zoals het oog het licht geniet. Ondertussen, hetgeen men uitvoeriger tot deze gelijkenissen zou kunnen brengen, nl. wat en hoe dat is, dat zal, indien God ons belieft te helpen, op een andere plaats duidelijker blijken.

Hoofdstuk 9. VAN DIE FILOSOFIE, WELKE HET NAAST GEKOMEN, IS TOT DE WAARHEID VAN HET CHRISTELIJK GELOOF.

Laat het ons dan genoeg zijn voor het tegenwoordige verhaald te hebben, dat Plato aangaande het einde des goeds zodanige beschrijving gedaan heeft, dat hij zegt, dat het einde des goeds niets anders is, dan volgens de deugd te leven, en dat het alleen verkregen wordt door hem, die heeft de kennis van God en Zijn navolging, en dat hij om geen andere reden gelukzalig is. Daarom zegt hij ook, dat het ambt van een filosoof of wijze is: God te beminnen, Wies natuur onlichamelijk is. Hieruit wordt dan vast besloten, dat de filosoof of liefhebber van de wijsheid gelukzalig zal zijn, wanneer hij begint God te genieten; want hoewel hij niet straks gelukzalig is, die geniet, wat hij bemint, (want velen, die beminnen, wat zij niet behoren te beminnen, zijn ellendig, en nog veel ellendiger zijn zij, wanneer zij dat genieten) nochtans die niet geniet, wat hij bemint, is ook niet gelukzalig; want zij, die dingen beminnen, welke zij niet behoren te beminnen, menen dat zij gelukzalig zijn, niet door het beminnen, maar door het genieten. Daarom, die geniet, wat hij bemint, en voorts het ware en opperste goed bemint, wie anders dan de aller- ellendigste zal durve n loochenen, dat zo iemand gelukzalig is? Nu, het ware en Opperste goed, zegt Plato, is God, waarom hij ook wil, dat een filosoof zij een liefhebber Gods, opdat alzo, aangezien de filosofie haar oogmerk heeft op het gelukzalig leven, hij, die God bemint, gelukzalig zij, genietende God. Zo dan, al die filosofen, die van de opperste en ware God deze dingen gevoeld hebben, nl. dat Hij de Werkmeester is van alle geschapen dingen en het licht van alles, wat men kan kennen en weten, en het goed van alles, dat men kan doen en werken, en daar benevens, dat Hij diegene is, van Wie wij hebben het eerste begin onzer natuur en de waarheid onzer leer, en de gelukzaligheid onze levens, hetzij dat zij gepast Platonisch-gezinden genoemd worden, of dat zij een anderen naam hun gezindheid geven; of hetzij, dat de Jonisch-gezinden, n. l. zij, die onder hen de voornaamste geweest zijn, alleen deze voorgaande dingen gevoeld hebben, gelijk die zelfde Plato en zij, die hem wel verstaan hebben; óf het zij, dat ze genoemd zijn de Italiaanse filosofen vanwege Pythagoras, en de Pythagoristen, en vanwege enige anderen, die mogelijk onder de zelve geweest zijn; óf het zij, dat er enigen geweest zijn van andere volken, welke voor wijzen of filosofen geacht zijn, welke dat óf gezien, óf geleerd hebben, die allen stellen wij boven alle andere filosofen, en belijden gaarne, dat zij ons zeer na zijn; want hoewel een Christen alleen onderwezen is in de Kerkelijke schriften en mogelijk geen kennis heeft van de naam van de Platonisten, en ook niet weet of er tweeërlei soort van filosofen geweest zijn, de Griekse taal, nl. de Jonische en de Italiaanse; evenwel is hij niet zo dom en onwetend in menselijke zaken, dat hij niet zou weten, dat de filosofen belijdenis doen óf van de liefde van de wijsheid, óf van de wijsheid zelve. Ondertussen wacht hij zich voor hen, die wijs zijn naar de elementen dezer wereld, en niet naar God, van wie de wereld zelve geschapen is. Want een Christen wordt dies halve vermaand door het bevel des Apostels, zodat hij ook gaarne en getrouwelijk hiervan hoort, wat hem gezegd is, nl.: Ziet toe, dat daar niemand zij, die u rooft door filosofie en ijdele verleiding naar de elementen van de wereld. Maar opdat een Christen verder niet meent, dat al de filosofen zó zijn, zo boort hij wederom op een andere plaats, dat van de zelfde Apostel aangaande sommige filosofen gezegd wordt 'Dat hetgeen kennelijk is aan God, in hen openbaar is, want God heeft het hen geopenbaard; want dat in Hem onzichtbaar is, nl. Zijn eeuwige mogendheid en Godheid, wordt uit de schepping van de wereld doorzien, omdat het door de geschapen creaturen verstaan wordt.' En insgelijks op een andere plaats, daar hij tot die van Athene spreekt, want alzo hij tot hen een zeer grote zaak van God gezegd had, die door weinigen kon verstaan worden, nl. dat wij in Hem leven, ons bewegen en zijn, zo heeft hij daar bijgevoegd en gezegd: gelijk ook sommigen onder u gezegd hebben. En gewis, hij wist ondertussen zich zelf voor hen te wachten in die dingen, waarin zij dwaalden; want waar door hem gezegd is 'dat God hen door de geschapen creaturen geopenbaard heeft zijn onzienlijke dingen,' welke alleen zichtbaar zijn met het verstand, aldaar is ook gezegd 'dat zij de zelfden God niet terecht geëerd hebben, omdat zij ook de goddelijke eer, deze enige God

toekomende, aan andere dingen, welke dat niet toekwam, betoond en bewezen hebben. 'Omdat zij, God kennende, Hem als God niet hebben verheerlijkt of gedankt; maar zijn verijdeld geworden in hun overleggingen, en hun onverstandig hart is verduisterd geworden. Zich uitgevende voor wijzen, zijn zij dwaas geworden, en hebben de heerlijkheid van de onverderfelijke God veranderd in de gelijkenis van een beeld van een verderfelijk mens, en van gevogelte, en van viervoetige en kruipende gedierten.' (Romeinen 1:21-23). Met deze woorden geeft hij ons kennelijk te verstaan de Romeinen, Grieken en Egyptenaren, die vanwege hun wijsheid overal zeer beroemd waren. Maar hierover zullen wij later met hen handelen. Maar in zulks, waarin zij met ons overeenkomen, aangaande deze enige God, de Werkmeester van de ganse wereld, dat Hij nl. niet alleen boven alle lichamen onlichamelijk is, maar ook boven alle zielen onverderfelijk is, insgelijks ons eerste begin en onze oorsprong, ons licht en ons goed; in dit alles stellen wij hen met recht boven alle andere filosofen.

Hoofdstuk 10. HOE GROOT DE UITNEMENDHEID IS VAN EEN GODZALIG CHRISTEN ONDER DE FILOSOFISCHE KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

En hoewel een Christen, geen kennis hebbende van hun geleerdheid, juist niet gebruikt zulke woorden, welke hij in onderhandeling en omgang met hen niet geleerd heeft, zodat hij dat deel van de filosofie, waarin gehandeld wordt van het onderzoek van de natuur, niet noemt in het Grieks Physica, dat is: de filosofie aangaande de natuur van de dingen; en ook dat deel, waarin onderzocht wordt hoe men de waarheid kan bekomen, niet noemt Logica, dat is: Redeneerkunde, en daarenboven ook dat deel, waarin van de zeden en geschiktheden van het leven gehandeld wordt, alsmede van het goede te begeren en het kwade te schuwen, niet noemt Ethica, dat is: de filosofie aangaande de zeden; al is het, zeg ik, dat hij juist zulke woorden niet gebruikt, toch is hij daarom niet onwetend, dat wij van de enige ware God die natuur hebben, in welke wij gemaakt zijn naar Zijn beeld; dat wij ook van Hem die lering hebben, door welke wij Hem en ons zelf kennen; dat wij ook van Hem die genade hebben, door welke wij, met Hem verenigd zijnde, gelukzalig worden. Dit is dan ook de reden, waarom wij de Christenen boven alle anderen stellen; want naardien alle andere filosofen hun verstand en arbeid gesleten hebben in het onderzoeken van de oorzaken van de dingen, en welke orde van leer en leven men behoort te houden, zo is het, dat dezen daarentegen God hebben bekend, en nadat zij Hem bekend hebben, Hem ook hebben gevonden die de oorzaak is van al het geschapene en die het licht is om de waarheid te verkrijgen, en die de springader is om de gelukzaligheid in te drinken. Zo dan, zij die van God dat gevoelen, het zij dat zij zijn Platonisten of andere filosofen van andere volken, zulke, zeg ik, gevoelen met ons en komen met ons overeen. Maar ondertussen heeft mij het best gedacht, deze zaken met de Platonisten te verhandelen, omdat hun geschriften meest bekend zijn, want de Grieken, wier spraak de uitnemende is onder alle volken, hebben deze geschriften met groten lof geprezen, en evenzo de Latijnse, bewogen zijnde óf door de uitnemendheid óf door de heerlijkheid dezelve, hebben die ook allerliefst geleerd, zodat zij dezelve, in de Latijnse taal overzettende, veel heerlijker en vermaarde gemaakt hebben.

Hoofdstuk 11. VAN WAAR PLATO DIE WETENSCHAP EN DAT VERSTAND HEEFT KUNNEN KRIJGEN, WAARDOOR HIJ ONZEE CHRISTELIJKE WETENSCHAP ZO NABIJ GEKOMEN IS.

Maar sommige mensen met ons vergezelschapt zijnde in de genade van Christus, verwonderen zich wanneer zij horen of lezen, dat Plato aangaande God zulke dingen gevoeld heeft, welke zij zelf bekennen zeer wel overeen te komen met de waarheid van onze religie. Alzo is het, dat enigen gemeend hebben dat hij de profeet Jeremia gehoord heeft en dat hij ook de profetische schriften gelezen heeft. Maar wanneer nauwkeurig acht gegeven wordt op de jaartallen, welke in de historie voorkomen, zal men bevinden, dat Plato, van die tijd af te rekenen dat Jeremia geprofeteerd heeft, omtrent 100 jaar daarna geboren is. En daar deze Plato 81 jaren geleefd heeft, zal men verder bevinden, dat er omtrent 60 jaren gevonden

worden te rekenen n.l. van zijn sterfjaar af tot die tijd, waarop Ptolemeus, Koning van Egypte, de profetische schriften van het Hebreeuwse volk uit het Joodse land verzocht heeft, ten einde hij dezelve in zijn land zou mogen hebben, bestellende en belastende daarenboven, dat zij door de 70 Hebreeuwse mannen, die ook de Griekse taal verstonden, zouden overgezet worden. Alzo volgt hieruit, dat Plato op zijn buitenlandse reis in Egypte Jeremia niet heeft kunnen zien, daar hij toen reeds lang gestorven was, alsmede, dat hij ook die profetische schriften niet heeft kunnen lezen, omdat zij nog niet overgezet waren in de Griekse taal, die zijn taal was, tenware dat hij, alzo hij een man was van uitnemende naarstigheid en dapper onderzoek, door een vertolker, gelijk hij de Egyptische geleerdheden geleerd heeft, alzo mede ook de H. S. gelezen had, niet om met naschrijven dezelve over te zetten, hetwelk Ptolemeus (die door zijn Koninklijke macht kon gevreesd en ontzien worden) gezegd wordt als een grote weldaad gedaan te hebben, maar opdat hij door samenspraak van de Joden zou leren zo veel als hij kon begrijpen, wat dezelve waren bevattende. En om dat te vermoeden, daartoe schijnen ons deze tekenen te bewegen, daar het boek van de schepping aldus begint: in den beginne schiep God Hemel en aarde. En de aarde was woest en ledig en het was duister op de afgrond, en de Geest Gods zweefde op de wateren. Nu, Plato zegt in zijn boek, genaamd Tinneus, dat hij beschreven heeft van de samenvoeging en making van de wereld, aldus: dat God in dit zelfde werk eerst aarde en vuur samengevoegd heeft. Nu, hef is kennelijk, dat hij de plaats des Hemels het vuur toe-eigent. Zo dan, deze reden heeft een gelijkenis van zulks, waarin gezegd is: in den beginne schiep God Hemel en aarde. Daarna stelt hij 2 middelen, waardoor deze aller-uiterste elementen met elkander verenigd worden, n.l. water en lucht, waarmee men meent, dat hij verstaan heeft, hetgeen er geschreven is, n.l. en de Geest Gods zweefde op de wateren; zodat hij weinig aanmerking er op nam, op welke wijze de Schrift de Geest Gods plagt te noemen, des te meer, omdat de lucht ook Geest genoemd wordt, zodat het kan schijnen, dat hij gemeend heeft, dat in die zelfde plaats de 4 elementen verhaald werden. Voorts dat Plato zegt, dat een filosoof is een liefhebber Gods, daar is niets, dat dienaangaande meer op de H. S. past, en bijzonder dit nog, hetwelk mg ook grotelijks beweegt, dat ik schier toestem, dat Plato niet geweest is zonder kennis van deze boeken, n.l. als tot de heilige Mozes aldus de woorden Gods door de Engel gebracht werden, indien men vroeg, welke de naam is degenen, die hem gelastte heen te gaan, om het Hebreeuwse volk uit Egypte te verlossen, dat men dan zou antwoorden, ik ben, die ik ben, alzo zult gij tot de hinderen Israëls zeggen; die daar is, heeft mij tot u gezonden, als in vergelijking n.l., dat hij waarlijk is, omdat hij onveranderlijk is; en dat die dingen, die veranderlijk gemaakt zijn, daarentegen niet zijn. Deze spreuk heeft Plato dapper vastgehouden, en heeft die altijd zeer naarstig aangeprezen. En ik weet niet of dat ook ergens gevonden wordt in de boeken van hen, die vóór Plato geweest zijn, dan alleen in die boeken, waarin gezegd is; ik ben, die ik ben, en alzo zult gij zeggen: die daar is, heeft mij tot u gezonden. Maar hetzij, dat hij deze dingen geleerd heeft, óf uit de boeken van de ouden, die vóór hem geweest zijn, óf veelmeer op zulke wijze, gelijk de Apostel zegt: overmits hetgeen dat kennelijk is aan God, in hen openbaar is; want God heeft hen geopenbaard, want dat in Hem onzienlijk is, (n.l. zijn eeuwige mogendheid en Godheid) wordt uit de schepping van de wereld doorzien, omdat het door de geschapen creaturen verstaan wordt. Hetzij, zeg ik, door wat middel hij dit bekomen heeft, zo is het evenwel alzo, dat ik niet zonder reden tegenwoordig de Platonisch-gezinde filosofen verkozen heb om met hen te handelen, omdat in deze tegenwoordige vraag, die wij voorgenomen hebben te onderzoeken, gesproken wordt van de natuurlijke leer van de Godheid, en uit dezelve gevraagd wordt 'of men namelijk vanwege de gelukzaligheid, welke na de dood wezen zal, godsdienstigheid behoort te oefenen aan één God, of aan meer Goden.' Want aangaande de vraag, of men n.l. vanwege de goederen van deze tegenwoordige leven één God behoort te eren of meer, daarvan heb ik reeds vroeger, naar ik meen, genoegzame verklaring gegeven.

Hoofdstuk 12. HOE DE PLATONISTEN, NIETTEGENSTAANDE ZIJ VAN DE ENIGE EN WARE GOD WÉL GEVOELD HEBBEN, EVENWEL GEOORDEELD HEBBEN, DAT MEN AAN VELE GODEN zijn GODSDIENSTEN BEHOORT TE DOEN.

Bijzonder heb ik hen verkozen, omdat zij zoveel te heerlijker en vermaarder gehouden zijn, naarmate zij van de enige God, die hemel en aarde gemaakt heeft, te beter gevoeld hebben; want zozeer zijn zij door het oordeel van de nakomelingen boven alle anderen geacht, dat, daar aan de een zijde Aristoteles, de discipel van Plato, een man van zeer uitnemend verstand, die in welsprekendheid minder was dan Plato, maar vele anderen evenwel te boven ging, dat aan de een zijde, zeg ik, hij opgericht heeft de gezindheid van de Peripatetischen, dat is: wandelende plagt te leren, en alzo van de wandelaars, overmits hij wandelende zelfs bij het leve n van zijn meester, vele discipelen van zeer heerlijke naam tot zijn gezindheid getrokken en vergaderd had; en dat aan de andere zijde na de dood van Plato Speusippus, de zoon van zijn zuster, en Xenocrates, zijn lieve discipel, in zijn school, welke de academie genoemd werd, als in zijn plant nagevolgd waren, zodat zij en alle andere navolgers daarom de Academische genoemd werden; dat evenwel de vermaarde ónder de jongste en laatste filosofen die een behagen gehad hebben om Plato na te volgen, nooit gewild hebben, dat zij genoemd zouden worden óf Peripatetischen óf Academische, maar zij wilden Platonisch-gezinden of Platonisten genoemd worden, van wie onder de Grieken zeer vermaard zijn Plotinus, Jamblichus en Prophyrius in beide spraken, nl. in de Griekse en in de Latijnse; ook Apulejus van Afrika is een vermaard Platonist geweest. Al deze mannen en meer anderen van gelijke soort, en zelfs Plato, hebben gemeend, dat men aan vele goden zijn godsdiensten behoort te doen.

Hoofdstuk 13. VAN DE SPREUK VAN PLATO, DOOR WELKE HIJ GEZEGD HEEFT, DAT DE GODEN NIET ANDERS DAN GOED KUNNEN ZIJN EN DE DEUGD BEMINNEN.

Hoewel deze Platonisten in vele andere zeer grote dingen van ons verschillen, nochtans in die zaak, welke ik tevoren gesteld heb, vraag ik vooreerst van hen, alzo het geen kleine zaak is en alzo daar vandaan nu tegenwoordig ons verschil komt, aan welke en hoedanige Goden zij menen, dat men deze godsdienst behoort te betonen, óf aan de goeden, óf aan de kwaden, óf aan de goeden en kwaden beide? Maar hiervan hebben wij de klare uitgedrukte mening van Plato, die zegt, dat al de Goden goed zijn, waaruit volgt, dat men moet verstaan, dat men de godsdiensten aan de goeden heeft te doen; want dan, wanneer zij goed zijn, doet men zijn godsdiensten aan de Goden, want zo zij niet goed zijn, zullen zij ook geen Goden zijn, en naardien dit zo is, (want wat behoort men anders van de Goden te geloven?) wordt dan zeker te niet gedaan die mening, volgens welke sommigen geloven, dat men de kwade Goden met offeranden en diensten moet verzoenen, opdat zij niet schaden, en dat men de goede Goden moet aanroepen, opdat zij ons helpen. Nu, de kwaden zijn geen Goden, daarom moet men, zoals zij zeggen, de behoorlijke eer van de godsdiensten aan de goeden doen. Maar welke en hoe zijn dan die Goden, die een behagen hebben in de toneelspelen, welke daarenboven vereisen, dat men die spelen bij de godsdiensten en de Goddelijke zaken zal voegen, en die eindelijk vereisen, dat men tot hun eer dezelve zal vertonen? Voorwaar! hun macht in dit opzicht betuigt niet dat zij niets zijn, maar hun genegenheid en begeerlijkheid betuigt, dat zij boos zijn; want wat Plato van de toneel- en kamerspelen gevoeld heeft, is kennelijk genoeg, omdat hij zelfs oordeelt, dat men poëten en speldichters uit een stad behoort te verjagen en te verbannen, omdat zij in het algemeen zo onbetamelijk en belachelijk dichten, en zo ongevoegelijk zijn voor de hoge majesteit en goedheid van de Goden. Welke en hoe zijn dan die Goden, die vanwege de toneelspelen van Plato verschillen, en dies halve met hem twisten en onenig zijn? Want Plato wil niet gehangen, dat de Goden met vals verdichte schandelijkheden en oneerlijke boeverijen zullen onteerd worden; en zij daarentegen gelasten dat met zo danige schandelijkheden en boeverijen hun eer zal verheerlijkt worden. Daarenboven zij op zekeren tijd gelastende, dat hun spelen zouden vernieuwd worden,

hebben niet alleen schandelijke dingen begeerd, maar daarenboven ook boze en kwade dingen bedreven, want een Tito Latino hebben zij zijn zoon onthaald, en hebben hem daarenboven ook een ziekte gezonden, overmits hij hun bevel niet nagekomen was; deze ziekte hebben zij daarna teruggetrokken, nl. toen hij hun bevel volbracht had. Maar Plato meent, dat men dezulken, en die boos zijn niet, heeft te vrezen, en houdt de vastheid van zijn voorgaande reden gans stijf en vast, zodat hij niet schroomt ronduit te zeggen, dat men al die gruwelijke, heilschendige en lasterlijke beuzelaars van de poëten en speldichters, in welke zij vanwege hun mededelende gemeenschap en lust van de onreinheid een behagen hebben, van ieder welgeschikt volk behoort te verjagen en te verbannen. Nu, deze Plato, hetwelk ik in het 2de boek verhaald heb, wordt van Lubeo onder de halve Goden gesteld, welke. Lubeo nochtans meent, dat de kwade Goden met bloedige offeranden en met dergelijke godsdiensten verzoend worden, en dat de goede Goden daarentegen tevreden gesteld worden met spelen en dergelijke dingen, die tot blijdschap en vermaak dienen. Maar wat reden is er dan, dat deze halfgod Plato zo danige vermakelijkheden, daar hij ze schandelijk oordeelt te zijn, zo standvastig durft benemen en onttrekken niet de halfgoden, maar de Goden zelfs, en dienvolgens zelfs de goede Goden? Voorwaar, deze Goden zelfs wederleggen het gevoelen van Labeo, omdat deze Goden in de voorgaande Latino zich zelf betoond hebben niet alleen onkuis en dartel, en genegen tot spelen te zijn, maar daarenboven ook wreed en schrikkelijk. Daarom laat dan de Platonisten ons dit alles uitleggen en verklaren, omdat zij menen, volgens het gevoelen van hun leermeester, dat alle Goden goed en eerlijk zijn, en daar benevens medegezellen en vrienden van de deugden van de wijzen, zodat zij het voor onbehoorlijk achten, dat men enig ander gevoelen van iemand van de Goden zou hebben. Maar, zeggen zij, wij zullen dat uitleggen en verklaren. Welaan dan, laat ons aandachtig luisteren en toehoren.

Hoofdstuk 14. VAN HET GEVOELEN VAN HEN, DIE GEZEGD HEBBEN, DAT DE VERSTANDELIJKE EN VERNUFTIGE ZIELEN DRIEËRLEI ZIJN, NAMELIJK: VAN DE HEMELSE GODEN, VAN DE LUCHTGEESTEN EN VAN DE AARDSE MENSEN.

Zij zeggen van alle levende dieren, die een redelijke en vernuftige ziel hebben, drieërlei onderscheiding, nl. van de Goden, van de mensen en degenen, die Daemons of luchtgeesten genoemd worden. De Goden, zeggen zij, bewaren de allerhoogste plaats; de mensen de allerlaagste, en de luchtgeesten de middelste tussen beiden; want de zitstoel van de Goden is in de Hemel, die van de mensen op aarde en die van de luchtgeesten in de lucht. En gelijk zij ieder verscheiden waardigheden van plaatsen hebben, alzo hebben zij ook ieder hun verscheiden waardigheden van de naturen, Alzo zijn de Goden waardiger dan de mensen en luchtgeesten, en de mensen zijn beneden de Goden en luchtgeesten gesteld, niet alleen ten aanzien van de orde van de elementen, maar ook ten aanzien van een merkelijke onderscheiding in waardigheden en heerlijkheden- Zo dan, gelijk de luchtgeesten, die in het midden staan, minder zijn te achten dan de Goden, beneden wie zij wonen, alzo zijn zij ook meer te achten dan de mensen, boven wie zij zijn; want eensdeels hebben zij de onsterfelijkheid van hun lichamen met de Goden gemeen, en anderdeels hebben zij de bewegingen en beroeringen van hun zielen met de mensen gemeen; daarom, zeggen zij, is het geen wonder, dat zij ook vermaak hebben in de vuilheid en de schandelijkheid van de spelen en in de gedichten van de poëten of speldichters; want zij zijn ook aan menselijke bewegingen onderworpen, van welke de Goden zeer verre verschillen, en van welke zij in alle opzichten zeer vreemd zijn, waaruit dan besloten wordt, dat Plato, door de poëtische spelen te verfoeien, en door hun gedichten te verbieden, niet de goden, die allen goed en in de hoogste heerlijkheid verheven zijn, beroofd heeft van het vermaak van de toneelspelen, maar de luchtgeesten. Indien dit alles zo is, in wat aanzien heeft dan Plato durven beslaan met het verjagen van de poëten en speldichters uit iedere stad, te onttrekken deze schouwhof vermakelijkheden, ik wil niet zeggen de goden, die hij afgescheiden heeft van alle menselijke besmetting, maar ik zeg te gaan onttrekken de luchtgeesten; in wat aanzien heeft hij dat durven doen? Omdat hij op deze

wijze 's mens en gemoed heeft willen vermanen, onaangezien het hier tegenwoordig nog in het stervend lichaam gesloten is, dat het nochtans vanwege de schone glans van de eerbaarheid behoort te verwerpen die onzuivere en oneerlijke bevelen van de luchtgeesten, en dat zij hun onreinheid behoren te verfoeien. Want indien Plato dit alles met een beweging van de allerhoogste eerbaarheid bestraft en verbiedt, zo is het daarentegen waar, dat de luchtgeesten met een beweging van de allerhoogste oneerlijkheid zullen eisen en bevelen. Alzo moet een van allen zijn, óf Apulejus is mis en wordt bedrogen, zodat Socrates van dat geslacht van de Goden geen zodanige god tot een metgezel en vriend gehad heeft, óf Plato moet tweeërlei gevoelen gehad hebben, in strijd met elkander, nl. nu de luchtgeesten erende, dan hun vermakelijkheden van een welgeschikte en gemanierde stad verbannende, óf men moet het aan Socrates tot geen verering en heerlijkheid tekenen, dat hij de vriendschap van een luchtgeest gehad heeft, waarvan verre vandaan is, dat Apulejes dies halve enige schaamte zou gehad hebben, omdat hij zelfs zijn boek het opschrift gegeven heeft 'van de God van Socrates', hetwelk hij, naar zijn eigen lering, met welke hij zo naarstig en met zo overvloedige redenen de goden van de luchtgeesten onderscheidt, tot opschrift behoorde gegeven te hebben, niet 'van de God,' maar 'van de luchtgeest van Socrates.' Maar dat heeft hij liever willen stellen binnen in zijn boek; want door de gezonde leer, welke de mensen verschenen is, hebben alle of bijna alle mensen zulk een grote afschrik gekregen van de naam van de Daemons of luchtgeesten, dat ieder, die voorheen het opschrift van het boek van de Daemon of luchtgeest van Socrates kwam te lezen eer hij binnen in het boek de verhandeling van Apulejus, met welke de waardigheid van de luchtgeesten geprezen wordt, gelezen had, straks daarop bij zich zelf zou bedenken, dat die man geenszins terecht wijs geweest was. En wat heeft ook Apulejus bijzonders in de luchtgeesten gevonden omdat in hen te prijzen? Voorwaar, anders niet dan de fijnheid en sterkte van hun lichamen en de hogere plaats van woning; want aangaande hun zeden en manieren, wanneer hij in het algemeen van hen allen spreekt, heeft hij niet alleen niets gezegd dat goed is, maar hij heeft daarenboven veel kwaads van hen gesproken. Ja eindelijk, niemand die dit boek leest, zal zich verwonderen over deze luchtgeesten, dat zij ook de toneelse schandelijkheid in hun godsdienstige zaken begeerd hebben, en daarenboven, alzo zij voor Goden willen geacht worden, zal niemand zich ook verwonderen, dat zij hun vermaak en genot hebben kunnen scheppen in de schandelijkheid en boeverijen van de Goden; ja, inziende hun gelegenheden, zal niemand zich verwonderen, dat al die dingen, welke in hun godsdiensten óf met vuile jaarlijkse schandelijkheden belagen werden, óf met onbetamelijke en schrikkelijke wreedheden vergruweld werden, zowel met hun bewegendheden en geneigdheden overeenkomen.

Hoofdstuk 15. HOE DEZE LUCHTGEESTEN GEENSZINS MEER ZIJN DAN DE MENSEN, NOCH TER OORZAAK DAT HUN LICHAMEN UIT DE LUCHT BESTAAN, NOCH TER OORZAAK VAN HUN WONINGEN, DIE HOGER ZIJN DAN DE WONINGEN VAN DE MENSEN.

Daarom, wanneer een waar godsdienstig gemoed, dat de ware God onderdanig is, dit alles zal bemerken, verre moet het vandaar zijn, dat hij zou menen dat de luchtgeesten beter zijn dan hij, omdat zij beter lichaam hebben. Want indien dat zo was, moest de mens ook vele dieren boven zich stellen, omdat vele dieren ons te boven gaan in scherpte van zinnen, in zeer lichte en snelle beweging, in kloekheid van krachten, in lengte van leven en in sterke vastheid van lichaam. Want wie is er onder de mensen, die in het zien de arenden en gieren gelijk is? Wie heeft zulk een scherpe reuk als de hond? Wie is er, die in snelheid van beweging aan de hazen, herten en vogelen gelijk is? Welk mens gelijkt in sterkte de leeuw en de olifant? Maar evenwel, gelijk wij door het gebruik van de rede en des verstand veel beter zijn dan al deze dieren, alzo moeten wij, door wel en eerlijk te leven, ook veel beter zijn dan deze luchtgeesten. Want daarom zijn door de voorzienigheid Gods enige betere gaven van de lichamen aan sommige levende schepselen gegeven, bij vergelijking van wie het nochtans zeker is, dat wij beter zijn, opdat wij daardoor zouden geleerd worden, aangaande hetgeen waarin wij hen overtreffen,

dat wij dat schuldig zijn met veel meer naarstigheid en zorg waar te nemen dan ons lichaam, en dienvolgens, dat wij daaruit verder zouden leren alle lichamelijke heerlijkheid en uitnemendheid, die wij bekennen, dat de luchtgeesten genoeg hebben, te versmaden en gering te achten ten aanzien van de goedheid en deugdzaamheid onze levens, in Welke wij verre boven hen gesteld worden bedenkende, dat wij ook eenmaal zullen hebben de onsterflijkheid onzer lichamen, niet zo danige, in welke de eeuwigdurendheid van de straffen ons pijnigt, maar zo danige, welke voorafgaat de zuiverheid van gemoed. Nu, aangaande de hoogte van de plaats, daar deze luchtgeesten in de lucht, en wij op de aarde wonen, dat men daaruit zal bewogen worden om te menen, dat zij boven ons in waardigheid moeten gesteld en geacht worden, dat is gans bespottelijk, want op deze wijze zal het nodig zijn, dat wij ook alle vliegende dieren boven ons zullen moeten stellen. Maar, zeggen zij, de vliegende dieren, als zij van vliegen moede zijn, of wanneer zij nodig hebben hun lichaam met spijze te verversen, alsdan begeven zij zich op de aarde, nl. om te rusten of om te eten, hetwelk, volgens hun zeggen, de luchtgeesten niet doen. Maar willen zij dan zeggen, dat de vliegende dieren ons te boven gaan, en de luchtgeesten weder te boven gaan de vliegende dieren? Daar dit een grote zotternij zou zijn, zo is er ook geen reden, te menen, dat de luchtgeesten, vanwege het wonen in een hoger element, waardig zouden zijn, dat wij hen daarom met een aandachtige genegenheid van godsdienst onderworpen zouden moeten zijn; want gelijk het heeft kunnen geschieden, dat de vogelen van de lucht aan de een zijde niet gesteld worden boven ons aardse mensen, maar daarentegen aan de andere zijde ons ook onderworpen zijn, ter oorzaak van de waardigheid van de redelijke ziel, die in ons is; alzo heeft het ook kunnen geschieden, dat de luchtgeesten, hoewel zij meer uit lucht bestaan dan wij, ten aanzien nl., dat de lucht hoger is dan de aarde, maar daarentegen, dat wij in dit opzicht verre boven hen te stellen zijn, omdat hun wanhoop geenszins te vergelijken is bij de hoop van de godvruchtige mensen; want die reden van Plato, met welke hij de 4 elementen in zulke ordinantie vervolgens elkander stelt en samenvoegt, zó, dat hij tussen de uiterste elementen, nl. tussen het aller-licht bewegelijke vuur en tussen de onbewegelijke aarde de lucht en het water stelt, zodanig, dat, zoveel hoger de lucht is boven het water en het vuur boven de lucht, ook zoveel hoger de wateren zijn boven de aarde, geeft ons genoeg te verstaan, dat. wij de waardigheden van de dieren geenszins hebben te achten naar de trappen van de elementen. En hoewel Plato de wateren boven de aarde stelt, zegt Apulejus, dat de mens te samen met meer anderen een aards dier is, dat evenwel verre boven alle waterdieren gesteld wordt, waarmee hij ons te kennen geeft, dat wij daaruit genoeg kunnen verstaan, dat wij, wanneer er van de waardigheid van de dieren gehandeld wordt, niet dezelfde orde moeten volgen, die er schijnt te zijn in de trappen van de lichamelijke elementen, maar daarentegen, dat het ook zijn kan, dat er een betere ziel woont in een benedenlichaam en een ergere ziel in een bovenlichaam.

Hoofdstuk 16. WAT DE PLATONISCHE APULEJUS GEVOELD HEEFT VAN DE ZEDEN VAN DE LUCHTGEESTEN.

Aangaande de zeden van de luchtgeesten heeft deze Platonist gezegd, dat zij beroerd en gedreven worden met dezelfde bewegingen en genegenheden van de gemoederen met welke de mensen bewogen zijn, zodat zij mede getergd en vergramd worden door leed en ongelijk, verzoend en tevreden gesteld worden door gedienstigheid en geschenken, alsmede dat ze zich verheugen in vereringen, en dat ze zich vermaken in verscheiden ceremoniën van godsdiensten, en dat zij vanwege dezelve ook ontsteld en beroerd worden, wanneer iets verzuimd of nagelaten is. Onder anderen zegt hij ook, dat tot hen behoren de waarzeggingen van de tekenbeduiders, waarnemers van het vogelgeschrei, bekijkers van de offeranden en van alle andere waarzeggers, als ook de voorzeggingen van de dromen, en dat van hen ook hun oorsprong hebben de wonderheden en de kunsten van de tovenaars. En eindelijk in het kort hen beschrijvende, zegt hij: de luchtgeesten zijn in hun gemeenschappelijk geslacht te rekenen onder de dieren of levende naturen; alzo zijn zij, zegt hij, zekere levende dieren, onderworpen

alle lijden en beroerten in hun gemoed, redelijk en vernuftig in hun verstand, zijnde lichaamshalve bestaande uit de lucht, en tijdshalve zijn zij eeuwig. Van de 5 delen dezer beschrijving zegt hij, dat de eerste 3 punten hen met ons algemeen zijn en dat het 4de punt hun eigen is, en dat zij het 5de punt met de Goden gemeenschappelijk hebben. Maar ik zie in de eerste 3 punten, die zij met ons gemeenschappelijk hebben, 2 punten, die zij, met de Goden gemeenschappelijk hebben, want hij zegt dat ook de Goden levende dieren zijn, en voornamelijk blijkt dat uit zijn afdeling, want ieder levend dier zijn element gevende, heeft hij onder de aardse dieren gesteld de mens, tezamen met alle andere dieren die op de aarde leven en door de 5 zinnen gevoelen; en onder de waterdieren heeft hij gesteld de vissen en alle andere zwemmende dieren, en onder de levende dieren van de lucht heeft hij gesteld de luchtgeesten, en onder de levende dieren van de Hemel de Goden. Daarom, dat hij zegt, dat de luchtgeesten, gerekend in hun gemeenste geslacht, levende dieren zijn, dat is hen gemeenschappelijk niet alleen met de mensen, maar ook met de Goden en beesten. Insgelijks, dat zij redelijk en vernuftig zijn in hun verstand, dat is hen mede gemeenschappelijk met de Goden en mensen; maar dat zij tijdshalve eeuwig zijn, dit hebben zij alleen gemeenschappelijk met de Goden. En dat zij onderworpen zijn alle lijden en beroerten in hun gemoed, dat bobben zij alleen gemeenschappelijk met de mens. En eindelijk, dat hun lichaam uit de lucht bestaat, dat hebben zij. Alleen op zich zelf; ondertussen, dat zij in hun gemeenschappelijk geslacht levende dieren zijn, is niets bijzonders noch groots, want dat zijn ook de beesten. En dat zij redelijk en vernuftig zijn in hun verstand, daarmede zijn zij niet hoger noch meer dan wij zijn, want wij zijn dat ook. En dat zij tijdshalve eeuwig zijn, wat goeds is daarin toch gelegen, indien zij niet eeuwig gelukzalig zijn? Want tijdelijk geluk is veel beter dan een ongelukkige eeuwigheid. En dat zij onderworpen zijn alle lijden en beroerten in hun gemoed, hoe kunnen zij daarmee boven ons zijn, daar wij dat mede zijn, en wij zouden dat niet zijn, tenware wij ellendig war en En dat hun lichaam uit de lucht bestaat, waarom is dat voor zulk een grote zaak te houden, omdat de natuur van iedere ziel, hoedanig die ook is, boven allerlei lichamen gesteld wordt. Daarom moet men de godsdienstige eer, die men schuldig is de betonen met de ziel, geenszins betonen aan zodanig ding, dat minder is dan de ziel; maar indien hij zonder die eigenschappen, welke hij zegt van de luchtgeesten te zijn, ging verhalen deugd, wijsheid, geluk, en daarbij zei, dat zij deze dingen eeuwig en gemeenschappelijk hadden met de Goden, voorwaar dan zou hij iets bijbrengen dat wenselijk was, en dat men hoog behoort te achten. Maar evenwel zouden wij om deze dingen hen daarom niet mogen eren als God, maar wij behoren veel meer Hem te eren, van wie wij weten, dat zij dit alles ontvangen hebben. Maar evenwel zouden wij om deze dingen hen daarom niet mogen eren als God, maar wij behoren veel meer Hem te eren, van wie wij weten, dat zij dit alles ontvangen hebben. En hoeveel minder dan zijn zo danige levende dieren, die uit de lucht bestaan, de goddelijke eer waardig, zo danige zeg ik, welke daarbij redelijk en verstandig zijn, opdat zij ellendig mogen zijn, en daarom lijden en beroerten onderworpen, omdat zij ellendig zijn, en daarom eeuwig, omdat zij hun ellende nimmermeer zouden eindigen. Daarom, opdat ik alle andere punten nalaten, en die halve dit stuk alleen verhandelen, nl. aangaande zulks, hetwelk hij gezegd heeft, dat de luchtgeesten met ons gemeenschappelijk hebben, te weten de bewegingen en beroeringen van het gemoed, zo vraag ik, naardien al de 4 elementen vol zijn van levende dieren, nl. het vuur en de lucht met onsterfelijke dieren, en het water en de aarde met sterfelijke dieren; hoe komt het dan, dat de gemoederen van de luchtgeesten door beroerten en onweer van verscheiden bewegingen gedreven worden? Want de beroerlijkheid is even hetzelfde, wat in het Grieks pathos (dat is: lijden) genoemd wordt, waarom hij ook dezelve heeft willen beschrijven, hoe zij in hun gemoed alle lijden onderworpen waren, want van woord tot woord moest pathos lijden uitgelegd woorden, dat anders niet is dan een beweging des gemoeds tegen alle verstand en redelijkheid. Maar waarom zijn deze beroeringen, die in de beesten niet zijn, in de gemoederen van de luchtgeesten? Hierom nl., omdat indien er iets dergelijks in de beesten schijnt te zijn, dat niet is enige beroering, omdat het niet is tegen de redelijkheid en het verstand alzo de beesten dat niet hebben. Nu aangaande de mensen, dat die beroeringen

in hen zijn, dat doet óf hun dwaasheid, óf hun ellendigheid; want wij zijn nog niet zalig in die volmaaktheid van de wijsheid, welke ons, verlost. zijnde van deze sterfelijkheid, in het einde onze levens beloofd is. En aangaande de Goden zeggen zij, dat die daarom deze beroeringen niet onderworpen zijn, omdat zij niet alleen eeuwig, maar ook gelukzalig zijn, want zij zeggen, dat zij dezelfde verstandelijke en redelijke zielen hebben, maar dat die zuiver en rein zijn van alle besmetting en verderf. Daarom, indien de Goden daarom geen beroeringen onderworpen zijn, nl. omdat zij gelukzalige dieren zijn, en geen ellendige, en indien de beesten ook daarom geen beroeringen onderworpen zijn, omdat zij zo danige dieren zijn, welke noch gelukzalig noch ellendig kunnen zijn, zo volgt dan daaruit, dat de luchtgeesten, gelijk ook de mensen, daarom de beroeringen onderworpen zijn, overmits zij beide dieren zijn, niet gelukzalig, maar ellendig.

Hoofdstuk 17. OF HET OOK BETAMELIJK IS, DAT DIE GEESTEN DOOR DE MENS GEËERD WORDEN, VAN WIE DE GEBREKEN EN ONDEUGDEN HIJ DAGELIJKS HOE LANGER HOE MEER BEHOORT BEVRIJD EN GEZUIVERD TE WORDEN.

Ondertussen welk een grote dwaasheid, of veel meer uitzinnigheid is het, dat wij door enigen godsdienst dezen luchtgeesten of duivelen onderworpen worden, naardien wij door de ware religie verlost worden van zulke gebreken en ondeugden, waarmee wij hen gelijk zijn. Want naardien deze luchtgeesten tot gramschap aangeprikkeld worden, hetwelk ook die Apulejus moet bekennen, onaangezien hij hen veel verschoont, en daarenboven hen ook oordeelt waardig te zijn Goddelijke ere; en hier en tegen de ware Religie aan ons beveelt, dat wij niet moeten aangeprikkeld noch bewogen worden tot gramschap ma ar dat wij veel meer dezelve moeten weerstaan. Insgelijks, aangezien deze luchtgeesten door de geschenken aangehaald worden, en hier en tegen de ware Religie aan ons gebiedt, dat wij niemand door het ontvangen van geschenken gunstig moeten zijn. Voorts, naardien deze luchtgeesten ook vermaakt worden door ere, en de ware Religie hiertegen aan ons leert, dat wij door zo danige dingen op generlei wijze bewogen moeten worden. Wijders naardien deze luchtgeesten haters zijn van sommige mensen, en wederom anderen beminnen, niet met een wijs, voorzichtig en stil oordeel, maar met een beroerlijk gemoed, dat allerlei lijden, gelijk hij het noemt, onderworpen is, en hier en tegen de ware Religie ons gelast, dat wij zelfs onze vijanden moeten liefhebben. Eindelijk alle beweging van het hart en alle onstuimigheid van het verstand, alsmede alle beroeringen en zware onweer van het gemoed, met welke hij zegt, dat deze luchtgeesten op en neder als een onstuimige zee zijn woedende en barende; deze alle te samen belast ons de ware Religie van ons af te leggen; welke oorzaak en reden is er dan anders, dan uw dwaasheid en ellendige dwaling, dat gij u zelf met godsdienstige ere onder die luchtgeesten gevoegzaam stelt, aan wie gij zelf in leven ongelijk wilt zijn, zodat gij met uw Religie en godsdienst die eert, welken gij nochtans niet zou willen navolgen, daar evenwel het voornaamste hoofdstuk van de Religie is, hem na te volgen, die gij eert.

Hoofdstuk 18. HOE DE RELIGIE IS, IN WELKE GELEERD WORDT, DAT DE MENSEN DEZE LUCHTGEESTEN TOT ADVOCATEN EN ALS VOORSPRAAK MOETEN GEBRUIKEN OM DE GUNST VAN GOEDE GODEN TE VERKRIJGEN.

Tevergeefs heeft Apulejus en allen, die hetzelfde gevoelen met hem gehad hebben, de luchtgeesten deze eer aangedaan, want het geldt niet, dat hij hen in de lucht, midden tussen hemel en aarde stelt, overmits zij, omdat God met geen mens vermengd wordt of gemeenschap heeft, de gebeden van de mensen tot de goden overdragen, hetwelk zij zeggen, dat Plato gezegd heeft, en wederom, wanneer zij bij de goden verkregen hebben, wat zij begeerden, dat zij dat wederom van daar tot de mens neerwaarts brengen; want zij, die dat geloofden, meenden, dat het onbetamelijk was, dat de mensen met de goden vermengd zouden worden, en de goden met de mensen; maar zij achtten gevoegelijk te zijn, dat de luchtgeesten zouden vermengd worden beide met de goden en met de mensen, zodat zij die

zouden zijn, welke van hier opnemen de verzoeken, en die van daar brengen, wat verkregen is, opdat alzo, zeiden zij, de zuivere en reine mens , en die vervreemd is van de boosheden van de toverkunsten, enige voorspraak hebben, door welke de goden hem mogen verhoren, nl. zulk een voorspraak, die zodanige dingen bemint, welke deze zelfde mens niet beminnende, daarmee des te waardiger wordt, zodat zij hem daarom des te lichter en liever behoorden te verhoren; want zij beminnen de toneelschandelijkheden, welke de eerbaarheid en reinheid niet bemint. Zij beminnen in de boosheden van de tovenaars hun duizenderlei kunsten van te schaden, welke de ware oprechte onnozelheid niet bemint. Zo dan, indien de eerbaarheid en onnozelheid iets van de goden willen ver krijgen, dat zullen zij niet kunnen met hare enge vroomheden, maar hare vijanden moeten als voorspraak tussenbeide komen, en naardien dit zeer vreemd is, zo blijkt ook daaruit, dat al zijn redenen gans niet te beduiden hebben, met welke hij poogt te rechtvaardigen de poëtische gedichten en de toneelachtige schouwspelen. En benevens dien hebben wij ook tegen dezelve als een bestraffer hun eigen meester, nl. dien Plato, die bij hen van zo hoog aanzien was, te weten, wanneer het daartoe komt, dat de menselijke schaamte zich zelve zóó ver te kort doet, dat zij niet alleen beminnen schandelijke dingen, maar ook menen, dat die de goddelijkheid aangenaam zijn.

Hoofdstuk 19. VAN DE GRUWELIJKHEID VAN DE TOVERKUNST, WELKE STEUNT OP HET VOORSTAAN VAN DE BOZE GEESTEN.

Aangaande de toverkunsten, van welke enige gans ongelukkige en goddeloze mensen ook lust hebben te roemen in de naam van hun luchtgeesten, tegen dezelve zal ik tot overtuiging nemen het algemeen en openbare licht. Maar waarom worden die dingen met de strengheid van de wetten zo zwaar gestraft, indien het werken zijn, dienstig om de Goden te eren? Of hebben veellicht de Christenen deze wetten ingesteld, door welke de toverkunsten gestraft worden? En indien dat zo is, in wat aanzien is het anders, dan overmits het buiten allen twijfel is, dat deze boze daden schadelijk zijn voor het menselijk geslacht? Daar is die aller-vermaarde poëet, die uitdrukkelijk zegt: mijn lieve Zuster! ik betuig bij de Goden, en bij U, en bij Uw lief hoofd, dat ik gans node en ongaarne mij zelf begeef tot de toverkunsten. En dat is ook wel aan te merken, als hij op een andere plaats van deze kunsten zegt: ik heb zelfs gezien, dat ganse velden met korengewas elders overgezet en vervoerd zijn. En aangezien door deze schandelijke en boze leer de vruchten van anderen gezaaid werden, op andere vreemde velden overgevoerd werden, is het niet alzo, dat Cicero daarover verhaalt, dat er in de 12 tafelen, dat is in de aller-oudste wetten van de Romeinen beschreven is, dat hen, die dat doen, hun straf gesteld is? Eindelijk, is zelfs niet Apulejus bij de Christenrechters vanwege zijn toverkunsten beschuldigd en aangeklaagd geworden? Welk toverkunsten, toen ze hem voorgeworpen werden, indien hij zeker wist dat ze Goddelijk en goed waren, en overeenkomende met de werken van de Goddelijke krachten, hij niet alleen behoorde bekend te hebben, maar waarvan hij ook openbare belijdenis had moeten doen, bestraffende en beschuldigende veel meer de wetten, door welke deze dingen verboden werden, en door welke deze dingen geacht werden, waardig te zijn om veroordeeld te worden, alzo dezelve daarentegen behoorden gehouden te worden voor wonderlijke, eerwaardige en godsdienstige dingen. Want zodoende zou hij zijn gevoelen bij de rechters voorgestaan hebben en hen tot hetzelve aangeraden hebben; of indien het daarover geschied ware, dat zij evenwel in hun verstand waren gebleven, volgens de onrechtvaardige wetten en hem, die zulke dingen leerde en prees, daarover met de dood gestraft hadden, zo zouden immers in zijn rechtvaardige zaak deze luchtgeesten behoorlijke weldaden en gaven, waardig zijnde voor zijn ziel, aan hem vergolden hebben, omdat hij niet beschroomd was geweest zich zelf het menselijk leven te laten benemen vanwege het leren en aanprijzen van hun goddelijke werken. Even als onze martelaren, wanneer hen de christelijke religie als een misdaad te laste gelegd werd, door welke zij nochtans wisten, dat zij zalig zouden worden en in de eeuwige heerlijkheid komen; zij, zeg ik, hebben daarom geenszins verkoren te ontvlieden de tijdelijke straffen met dezelve

te loochenen; maar hebben veel meer daarentegen met bekennen, met belijden, met prediken en leren, en daarenboven met alles voor dezelve getrouw en standvastig te verdragen en te lijden, en eindelijk in een godvruchtige verzekerdheid en geloof te sterven, hen gedrongen schaamrood te worden, zodat zij ten laatste zoveel teweeggebracht hebben, dat die wetten veranderd zijn geworden, door welke zij in hun godsdienst belet werden. Maar deze Platonische filosoof heeft uitge geven een zeer wijdlopig en geleerd vertoog, waarin hij beweert, dat de misdaad van de toverkunsten van hem gans vreemd is, zodat hij op geen andere wijze onschuldig wil schijnen, dan met al die dingen te ontkennen, welke van niemand ooit, die onschuldig is, kunnen gedaan worden. Ondertussen, al die wonderheden van de tovenaars, welke hij wel terecht gevoelt, dat men behoort te veroordelen, geschieden door de leringen en werkingen van de duivelen, aangaande welke hij dan te zeggen heeft, waarom men die behoort te eren. Maar bij zegt, dat zij ons noodwendig en dienstig zijn om onze gebeden tot de goden over te dragen. Maar hoe sluit het, dal wij door hen, wier werken wij moeten schuwen, willen, dat onze gebeden tot de waren God zullen komen? Daarna vraag ik, hoedanige gebeden van de mensen hij meent, dat aan de goede goden door deze luchtgeesten bij wijze van gezantschap overgebracht worden? Zijn het tovergebeden, of behoorlijke en geoorloofde gebeden? Indien hij zegt: tovergebeden, zo danige gebeden begeren die goden niet; indien hij zegt: behoorlijke of geoorloofde gebeden, zo danige gebeden willen zij niet, dat door zulke boden overgebracht zullen worden. En indien het geschiedt, dat enig boetvaardig zondaar zijn gebeden uitstort, bijzonder vanwege zulks, overmits hij enige toverse werken gedaan heeft, zal het dan wel gebeuren, dat hij door tussenspraak van diezelfde, bij God vergiffenis zal krijgen, door wies aandrijving en vordering hij zich beklaagt, dat bij tot die misdaad vervallen is? Maar indien de zaak dus staat, is het dan ook alzo, dat deze luchtgeesten, teneinde zij te beter vergiffenis voor de boetvaardige mogen verkrijgen, zelve eerst berouw tonen en boetvaardigheid bewijzen omdat, zij de mens dus bedrogen hebben? dat heeft niemand ooit van de luchtgeesten gezegd; want indien dat alzo ware, zouden zij, die door middel van boetvaardigheid tot de genade van de vergiffenis zoeken te komen, geenszins voor zich zelf durven vereisen enige goddelijke eer; want ten aanzien van de boetvaardigheid is er een kermende en jammerhartige nederigheid, maar ten aanzien van het vereisen van de goddelijke eer is er een afgrijselijke hovaardigheid.

Hoofdstuk 20. OF HET OOK GELOOFLIJK IS, DAT DE GOEDE GODEN LIEVER VERMENGD WORDEN MET DE LUCHTGEESTEN DAN MET DE MENSEN.

Maar zegt gij, daar is een hoogdringende nood, en een zeer nauwe oorzaak, welke de luchtgeesten dwingt te spreken en te handelen tussen de goden en de mensen, zodat zij van de mensen opwaarts dragen hun verzoeken en begeerten, en weder nederwaarts tot hen brengen, wat er verkregen is. Maar hoe groot is toch die nood, en welke is toch die oorzaak? Omdat, zeggen zij, er geen God met de mensen vermengd wordt. Maar ei lieve! een schone heiligheid dan van dien God, die niet vermengd wordt met een boetvaardig mens die hem aanroept en bidt, en die ondertussen wel vermengd wordt met een hovaardige luchtgeest, of duivel. Daarenboven, die niet vermengd wordt met een mens, zijn toevlucht nemende tot de goddelijkheid en wel vermengd wordt met een duivel, die de goddelijkheid nabootst. Insgelijks, die niet vermengd wordt met een mens, biddende om vergiffenis en genade, en wel vermengd wordt met een duivel, die alle boosheid aanraadt. Verder, die niet vermengd wordt met een mens, welke door zijn filosofische boeken de Poëten en Speldichters uit een welgeschikte stad verjaagt; maar daarentegen wel vermengd wordt met een duivel, die van de prinsen en van de priesters van de stad de lichtvaardigheden en huichelarijen van de poëten en speldichters door vertoningen van toneelse spelen vereist. Wijders: die niet vermengd wordt met een mens, verbiedende de schelmerijen en boeverijen van de goden na te spelen en na te apen, en wel vermengd wordt met een duivel, die zich vermaakt in de vals verdichte boeverijen van de goden. Daar benevens, die niet vermengd wordt met een mens, die de

boosheden van de tovenaars straft door rechtvaardige wetten, maar daarentegen wel vermengd wordt met een duivel, die de toverkunsten leert en volbrengt. Eindelijk, die niet vermengd wordt met een mens, die de navolging van de duivelen vermijdt en schuwt, en wel vermengd wordt met een duivel, die het nergens anders op toelegt, dan om de mensen te bedriegen.

Hoofdstuk 21. OF DE GODEN DE LUCHTGEESTEN TOT HUN BODEN. EN TOT VERKLAARDERS VAN HUN BEVELEN GEBRUIKEN, EN DAT ZIJ DOOR HEN BEDROGEN WORDEN; OF ZIJ dat NIET WETEN, DUN OF ZIJ dat WEL WETEN EN WEL WILLEN.

Maar veel lichter is de nood zeer groot van deze zo grote vreemdheid en onvoeglijkheid, nl. overmits de hemelse goden, die 's mensen zaken verzorgen, gans verborgen en onbekend zouden zijn, wat de aardse mensen doen, tenware, dat de luchtgeesten hen dat te kennen gaven en boodschapten, omdat de Hemel zeer ver is van de Aarde en zeer hoog boven dezelve verheven; maar de lucht raakt zowel aan de Hemel als aan de Aarde, en dus aan beide. Maar, o wonderlijke wijsheid! wat gevoelen zij anders van deze goden, welke zij nochtans willen zeggen, dat de allerbeste zijn, dan dat zij aan de een zijde wel verzorgen de menselijke zaken, opdat zij niet onwaardig schijnen te zijn hun dienst; maar aan de andere zijde, overmits de verre gelegenheid en de wijde verscheidenheid van de elementen de menselijke zaken niet weten, opdat alzo mitsdien deze luchtgeesten geacht mogen worden van node te zijn, en dienvolgens, dat zij ook behoren geëerd te worden, door wie de goden kunnen verstaan, wat in 's mensen zaken omgaat, en waarin men de mensen behoort te hulp te komen. Indien dat zo is, heeft de luchtgeest meer kennis met de Goden door zijn naburig lichaam, dan de mens door zijn goede ziel.' O, gans beklagenswaardige nood! of veel liever bespottelijke en verfoeilijke ijdelheid, om daardoor teweeg te brengen, dat niet ijdel is de goddelijkheid. Want, indien de goden met een gemoed, vrij zijnde van alle beletselen van het lichaam, ons gemoed kunnen zien, zo behoeven zij dan tot dat niet de luchtgeesten als hun dienstboden. En indien de hemelse goden de lichamelijke tekenen van de gemoederen, zoals daar zijn: het wezen van het aangezicht, de spraak, de beweging enz. door hun lichaam kunnen gevoelen, en daaruit besluiten, wat de luchtgeesten hen boodschappen, zo kunnen zij ook door de leugens van de luchtgeesten bedrogen worden. Doch, indien het zó is, dat de goddelijkheid van de goden van de luchtgeesten niet bedrogen kan worden, zo volgt daaruit, dat bij diezelfde goddelijkheid ook niet onbekend kan zijn, wat wij doen en verhandelen. Onder anderen wilde ik wel, dat zij mij wilden zeggen ten eersten: of deze luchtgeesten, aangaande de poëtische gedichten van de boeverijen van de goden, aan de goden geboodschapt hebben, dat zij Plato mishaagden, houdende ondertussen bij zich zelf verborgen, dat dezelve hen daarentegen wel behaagden. Ten tweede: dan of zij beide, nl. het gevoelen van Plato en hun eigen gevoelen verborgen gehouden hebben, zodat zij liefst gehad hebben, dat de Goden van deze zaken onwetend zouden zijn. Ten derde: dan of zij daarentegen die verscheiden gevoelens ontdekt en te kennen gegeven hebben, nl. aan de een zijde de godsdienstige wijsheid van Plato ten dienste van de Goden, en aan de andere zijde hun lasterlijke vuile lust tot bespotting van de Goden. Ten vierde: dan of zij gewild hebben, dat het gevoelen van Plato, waardoor hij geenszins toegelaten heeft dat de goden door de goddeloze vrijheid van de poëten met vals verdichte boeverijen zouden onteerd worden, voor de Goden onbekend zou blijven, en hier en tegen, dat zij noch schaamte noch vrees gehad hebben te ontdekken hun boosheid, ter oorzaak van welke zij zo danige toneelspelen beminnen, in welke de schandelijkheden en oneerlijkheden van de Goden tentoongesteld worden. Van deze 4, welke ik vragenderwijze voorgesteld heb, laat zij 1 van allen verkiezen, en laat ze in ieder bijzonder opmerken, welk een kwaad en gruwel zij van de goede Goden geloven en gevoelen, want indien zij het eerste verkiezen, zo zeggen zij, dat de goede Goden niet vermocht hebben te wonen met de goeden Plato, te dien tijde toen hij hun lastering belette, en dat zij daarentegen gewoond hebben met de boze duivelen, zelfs te dien tijde, toen hij hun lastering belette, en dat zij daarentegen gewoond

hebben met de boze duivelen, zelfs te dien tijde, toen zij zich verheugden in van de Goden lasteringen, omdat de goede Goden de goede mens, als verre van hem gesteld zijnde, niets anders kunnen bekennen dan door deze luchtgeesten, welke, als hen naburig zijnde, zeer wel kunnen kennen. Indien zij nu het 2de verkiezen, nl. indien zij zeggen dat beide gevoelens bij de luchtgeesten verborgen gehouden zijn, zodat de Goden gans niet geweten hebben noch de aller-ongodsdienstigste wet van Plato, noch de heilig schendige en lasterlijke vermakelijkheid van de lichtgeesten; wat zullen dan de Goden in 's mensen zaken noodwendigs en dienstigs door deze dienstboden de luchtgeesten kunnen weten of bekennen, naardien zij die dingen niet weten, welke ter ere van de goede Goden door de godsdienstigheid van de goede mensen tegen de boze genegenheid van de kwade luchtgeesten ingesteld worden? Maar indien zij het 3de verkiezen, en alzo antwoorden, dat door dezelfde luchtgeesten, als tussenbeide lopende boden, beide de gevoelens aan de Goden bekend zijn gemaakt, nl. niet alleen het gevoelen van Plato, verbiedende de lasteringen van de Goden, maar ook de boosheid van de luchtgeesten, zich verheugende in de lasteringen van de Goden, zo vraag ik, of dat is aan iemand iets boodschappen, of iemand bespotten? Want hoe? Horen de Goden dus dit allebeide, bekennen zij dus dit allebeide? En gaan zij evenwel dus toe, dat zij de boze luchtgeesten, die niet anders zoeken en doen dan zo danige dingen, die strijdig zijn tegen de waardigheid van de Goden en tegen de godsdienstigheid van Plato, dat zij evenwel, zeg ik, dezelve niet alleen niet weren van hun toegang, maar dat zij ook door dezelfde boze luchtgeesten, hun naburig zijnde, aan de vergelegen goede Plato geschenken zouden geven; want die achter elkander vervolgende orde van de elementen, zijnde als een geketende orde, heeft hen alzo te samen gebonden, dat zij samengevoegd kunnen worden met hen, door wie zij gelasterd worden, en daarentegen met hem, van wie zij voorgestaan worden, niet bij de anderen kunnen gevoegd worden, zodat zij het beide wel weten, maar de gewichten van lucht en aarde kunnen zij niet verzetten. En indien zij het 4de verkiezen, dat is nog erger dan een van al de anderen. Want wie zal kunnen dulden en verdragen, dat deze luchtgeesten aan de Goden te kennen gegeven hebben die lasterlijke gedichten van de onsterfelijke Goden, en die onbetamelijke, lichtvaardige spotachtige spelingen van de schouwhoven, en daar benevens hun aller-vurigste begeerlijkheid en aller-zoetste vermakelijkheid in deze allen; en dat zij daarentegen verzwegen hebben, dat Plato met zijn filosofische voortreffelijkheid en waardigheid geoordeeld heeft, dat men al deze spelen behoorde te weren en te verbannen van een zeer goede en geschikte Republiek; zodat hieruit blijkt, dat de goede Goden door zulke boden gedwongen worden te kennen de boosheden van de bozen, niet alleen de boosheden van anderen, maar zelfs de boosheden van deze boden, en dat zij niet toegelaten worden de goede dingen van de filosofen, tegen dezelve strijdende, te bekennen, daar nochtans die voorgaande kwade dingen tot smaad en lastering van de Goden zijn, en deze goede dingen daarentegen tot verering van die Goden.

Hoofdstuk 22. VAN DE DIENST VAN DE LUCHTGEESTEN TE VERWERPEN TEGEN APULEJUS.

Aangezien dan, dat men geen van de 4 verkiezen mag, opdat men met het verkiezen van enige dezelve niet kwalijk gevoelt van de Goden, zo volgt dan daaruit, dat men op generlei wijze heeft te geloven, wat Apulejus de mensen poogt wijs te maken, alsmede al de andere filosofen, welke in hetzelfde gevoelen zijn, nl. dat deze luchtgeesten tussen de Goden en mensen zijn even als lopende boden tussen beiden, zodat zij van hier onze gebeden opwaarts zouden dragen, en vandaar de hulp van de Goden weder naar beneden zouden brengen. Maar hier en tegen heeft men van hen te geloven, dat zij geesten zijn, die aller-begerigst zijn om schade te doen; die geheel vervreemd zijn van alle gerechtigheid; die opgeblazen zijn door hovaardigheid; die gans bitter zijn door nijdigheid; die listig zijn door schalksheid en bedrog; die wel in deze lucht wonen, omdat zij van de hoogte van de opperste Hemel uitgeworpen zijn, zodat zij, vanwege de verdiensten van hun onbekeerlijke overtreding, in deze zelfde lucht als in een bekwamen kerker voor hen van tevoren veroordeeld zijn. En hoewel de plaats van de lucht

boven de aarde en het water is, zijn zij daarom niet beter in waardigheden, noch hoger dan de mensen, omdat zij niet met het aardse lichaam, maar met een zuivere ziel de waren God tot hun hulp verkiezende, hen lichtelijk te boven gaan; maar niettemin heersen zij over vele mensen, welke gans onwaardig zijn de mededeling van de ware religie, even als over hun gevangenen en onderdanen, en daar benevens hebben zij het grootste deel van deze mensen door hun wonderheden en bedrieglijke tekenen, zowel van hetgeen zij gedaan als van hetgeen zij voorzegd hebben, wijsgemaakt, dat ze Goden zijn. Maar sommigen evenwel, die op hun gebreken en ondeugden wat aandachtiger en naarstig acht garen, hebben zij niet kunnen wijsmaken, dat zij Goden zijn; daarom hebben zij zich uitgegeven voor lopende boden tussen de Goden en mensen, en voor zulke, die verkrijgers waren van alle weldaden van de Goden. Nochtans hebben zo danige mensen niet kunnen bedenken, dat men hen zo grote eer behoort aan te doen, omdat zij niet geloofden, dat zij Goden waren, alzo zij zagen, dat zij boos waren; want alle Goden wilden zij zeggen, dat goed waren; evenwel durfden zij niet ronduit zeggen, dat zij de Goddelijke eer onwaardig waren, bijzonder daarom, opdat zij niet ergeren zouden de volken, van welke zij zagen, dat zij door een verouderde en ingewortelde superstitie met zoveel offeranden en tempelen gediend werden.

Hoofdstuk 23. WAT HERMES TRIMEGISTUS AANGAANDE DE AFGODERIJ GEVOELD HEEFT, EN WAARUIT HIJ HEEFT KUNNEN WETEN, DAT DE EGYPTISCHE SUPERSTITIËN ZOUDEN WEGGEDAAN WORDEN.

De Egyptische Hermes, die zij Trimegistus noemen, heeft aangaande deze luchtgeesten verscheiden dingen gevoeld en beschreven- Het is wel waar, Apulejus ontkent, dat ze goden zijn, maar als hij zegt, dat zij op zo danige wijze tussen de goden en de mensen staan, dat zij voor de mensen bij de Goden nodig en dienstig schijnen te zijn, zo scheidt hij hun godsdienst en ere niet af van de godsdienst van de goden die boven zijn. Maar deze Egyptenaar zegt, 'dat er ander goden zijn gemaakt van de Opperste God en andere goden van de mensen.' Indien iemand dit hoort zeggen op zulk een wijze als het van mij gesteld is, hij zou ligt menen, dat het gesproken werd van de beelden, want dezelve zijn werken van de handen van de mensen. Maar hij zegt, dat de zichtbare en tastbare beelden even als de lichamen van de goden zijn, en dat enige geesten, tot dezelve verzocht en genodigd zijnde, binnen in die beelden zijn, welke enigszins wat vermogen, hetzij om te beschadigen, of om te vervullen enige begeerten van die, welke hun goddelijke ere en alle gedienstigheden van aanbidding doen. Zo dan, wanneer men deze onzichtbare geesten door een zekere kunst gaat vereren met de zichtbare dingen van enige lichamelijke stof, zodat het zijn als levende lichamen toegeëigend dien geesten, nl. dien beelden, welke slaan onder hun onderdanigheid, alsdan zegt hij, dat dat niet anders is dan goden te maken, en dat deze zo grote en wonderlijke macht van goden te maken, ook de mensen gekregen hebben. De eigen woorden van dezen Egyptenaar, even gelijk ze in onze taal overgezet zijn, zal ik stellen. En naardien, zegt hij, van de vermaagschapping en de gemeenschap van de mensen en van de goden ons opgelegd is te spreken, mijn lieve Asclepius, zo wil dan bekennen de kracht en macht des mensen. De Heere, zegt hij, en de Vader, of wat het hoogste is, God, gelijk Hij is de maker van de Hemelse goden, alzo is de mens de maker van die goden, welke in de tempelen staan, aldaar tevreden zijnde met de menselijke naburigheid en gemeenschap. En weinig daarna zegt hij: Alzo is de menselijkheid altijd gedenkende op hare eerste natuur en oorsprong, zo danig, dat zij altijd blijft in de navolging van haar goddelijkheid: Daarom gelijk de Vader en de Heere enige eeuwige goden gemaakt hebben, ten einde zij zijns gelijk zouden wezen, alzo heeft ook de menselijkheid haar goden naar de gelijkenis van haar wezen gemaakt. Als Asclepius, tot wie hij bijzonderlijk sprak, hem geantwoord had, en tot hem zei: Gij meent beelden, o Trimegistus? zo heeft hij daarop gezegd; beelden, o Asclepius! Ziet gij niet, hoeverre gij zelf ongelovig bent? Ik meen beelden, die zinnen hebben en leven, en die vol geest zijn en welke zo grote en dusdanige dingen doen, welke wellicht bij geen waarzegger geweten worden, in vele zaken zijn voorzeggende, en die

daarenboven ziekten en zwakheden de mensen aanbrengen en hen weer helpen en genezen; eindelijk, die ook droefheid en blijdschap naar gelegenheden verwekken. En gij, o Asclepius! Weet gij niet, dat Egypte een beeldtennis is van de Hemel, of, wat waarachtiger is, een overzetting of neerdalen van alle dingen, die bestuurd en geoefend worden in de Hemel? En indien men nog waarachtiger zal zeggen, weet gij niet, dat ons landschap is als de tempel van de gehele wereld? En voorwaar! aangezien het voor een wijs man gevoegelijk is alle dingen van tevoren te weten, zo is het ook onbetamelijk, dat u lieden dat onbekend zou zijn; want de tijd zal komen, dat het zal blijken, dat de Egyptenaars te vergeefs met een godvruchtig gemoed onderhouden hebben hun religie, zo aandachtig toegedaan zijnde de Goddelijkheid, en dat al hun heilige aanbidding en ere te vergeefs zal uitvallen en gans teniet zal komen.' Daarna heeft Hermes deze plaats met vele woorden breder uitgelegd en verklaard, zodat hij alhier schijnt te voorzeggen die tijd, op welken de christelijke religie al de bedrieglijke gedichten van de mensen omgekeerd heeft, doende dat zoveel te heftiger en vrijmoediger als zij boven alle andere religiën waarachtiger en heiliger is, hetwelk zij alleen te dien einde gedaan heeft, opdat ze de mens door de genade van de ware Zaligmaker zou mogen verlossen van die goden, die de mens gemaakt heeft, en daarentegen hem zou mogen onderwerpen en onderdanig maken aan dien God, die de mens gemaakt heeft. Maar als Hermes dit voorzegt als een vriend, zo spreekt hij evenwel door dezelfde goochelarijen van de duivelen en luchtgeesten, en hij drukt niet klaar uit de Christennaam, maar geeft te kennen, dat al die dingen zouden weggenomen en te niet gedaan worden, door wie onderhouding de hemelse gelijkenis in Egypte bewaard werd. Alzo zulke toekomstige dingen beklagende, spreekt hij en betuigt hij daarvan als met een droevige verkondiging; want hij was een van diegenen, van wie de Apostel zegt, dat zij God gekend hebben, en hebben Hem als God niet geëerd noch gedankt, maar zijn ijdel geworden in hun gedachten, en hun onverstandig hart is verduisterd geworden; en daar zij zich zelf voor wijs hielden, zijn zij dwaas geworden, en de heerlijkheid van de onverderfelijke God hebben zij veranderd tot vergelijking eens beeld van de verderfelijke mens enz., hetwelk te lang zou zijn om te verhalen; want gij zegt vele zodanige dingen van de één ware God, Schepper van de wereld, even gelijk de waarheid dezelve heeft en stelt. En ik weet niet, hoe het komt, dat hij door de verduistering van zijn hart daartoe vervalt, dat hij wil dat de mensen altijd onderworpen zullen zijn aan die Goden, welke hij belijdt, dat van de mensen gemaakt worden, en dienvolgens dat hij daarover zo bedroefd is, dal die in toekomstige tijden zullen weggenomen worden, even alsof voor zulke mensen, over welke zijn eigen maaksel heerst, nog meer zwarigheid en ongeluk zou kunnen opkomen. En voorwaar, het zal lichter kunnen geschieden, dat hij, erende die goden, die bij gemaakt heeft, geen mens is, dan dat door Zijn eren en dienst die tot goden zonden kunnen worden, welke de mens gemaakt heeft; want het zal eer geschieden, dat de mens, in ere gesteld zijnde, zal vergeleken worden bij de beesten, die niet verstaan, dan dat het werk en maaksel des mensen gesteld zal worden boven het werk Gods, gemaakt zijnde naar zijn evenbeeld, nl. boven de mens zelf. Met recht zegt men daarom, dat de mens afwijkt van Hem, die hem gemaakt heeft, als hij boven zich zelf gaat stellen, hetgeen hij zelf gemaakt heeft. Over deze ijdele, bedrieglijke schadelijke en heilschendig dingen was de Egyptische Hermes bedroefd, omdat hij wist, dat de tijd komen zou, dat ze weggenomen zouden worden, maar zijn droefheid was zo onbeschaamd als zijn wetenschap onverdacht was, want dat had hem de Heilige Geest niet geopenbaard, gelijk de heiligen profeten, die, dit alles voorziende, met verheuging van het hart zeiden: zo dan, de mensen zullen goden maken, en ziet! zij zelf zijn geen goden.' En op een andere plaats: 'En het zal geschieden in die dag, zegt de Heere; ik zal uitroeien de namen van hun beelden van de aarde, en dezelfde gedachtenis zal niet meer zijn.' En van Egypte, hetgeen tot deze zaak dient, profeteert de heilige Jesaja aldus 'en de afgoden van Egypte, de werken van de handen, zullen voor het aangezicht Gods beven, en hun hart zal gebonden worden in dezelve,' en meer andere dergelijke dingen, verder daaraan volgende, van welke soort ook die geweest zijn, welke zich verblijdden, dat diegene, die ze wisten dat komen zoude, nu gekomen was; zodanig is geweest Simeon, zodanig is ook geweest Anna, welke Christus gekend hebben zodra Hij

geboren was; zo danig is ook geweest Elisabeth, welke Christus zodra Hij ontvangen was, in de geest gekend heeft; zo danig is ook geweest Petrus, die door openbaring van de Vader gezegd heeft 'Gij zijt Christus, de Zoon van de levende Gods. Maar aan deze Egyptenaar hebben die geesten te kennen gegeven de toekomstige aanstaande tijden van hun verderf, zo dat zij ook, vrezende voor de Heere, die in het vlees tegenwoordig was, gezegd hebben 'waarom zijt gij gekomen om ons voor de tijd te verderven?' Hetzij, dat zij meenden, dat die tijd hen te haastig overviel, welke zij wel dachten dat komen zou, maar meenden dat het langzamer zou gaan; of hetzij, dat zij ditzelfde hun verderf noemden, waardoor het geschiedde, dat zij voortaan bekend zijnde, verworpen en versmaad zouden worden, hetwelk hun was vóór de tijd, nl. vóór de tijd van het oordeel, in welken zij met de eeuwige verdoemenis zullen gestraft worden, tezamen met al de mensen, die in hun gemeenschap gehouden worden, gelijk de ware religie spreekt, welke niet bedriegt, noch bedrogen wordt, gelijk diegene wel doet, welke met allerlei winden van lering ginds en herwaarts gedreven zijnde, en daarenboven de waarheid onder de leugens vermengende, eerst bedroefd is om dat zijn religie zal teniet komen, en daarna, weder belijdt, dat het een dwaling is.

Hoofdstuk 24. DAT HERMES KENNELIJK DE DWALING VAN ZIJN VOOROUDERS BELEDEN HEEFT, VANWEGE WELKE HIJ NOCHTANS BEDROEFD IS, DAT DEZELVE ZAL ONTDEKT WORDEN EN TOT SCHANDE KOMEN.

Want na vele redenen komt hij wederom hiertoe, dat hij weer van de goden begint te spreken, welke de mensen gemaakt hebben, zeggende aldus: 'maar dit alles dus gesproken zijnde, laat dat van dusdanige dingen genoeg zijn. En laat ons wederkeren tot de mens en tot het vernuftige verstand, vanwege welke Goddelijke gave de mens genoemd is een vernuftig en verstandig dier. Want deze dingen zijn minder om te verwonderen, hoewel men zich grotelijks heeft te verwonderen over hetgeen, dat aangaande de mens gezegd is, want dat heeft te boven gegaan de verwondering van alle dingen over welke men verwonderd is, nl. dat de mens heeft kunnen vinden de Goddelijke natuur, en dat hij die heeft kunnen maken. Want aangezien onze voorouders grotelijks dwaalden, zijnde in de leer van de goden ongelovig, en daar benevens geen achting namen op de godsdienst, noch op de Goddelijke religie, zo is het, dat zij een zekere kunst hebben gevonden, met welke zij Goden gemaakt hebben, bij welke gevonden kunst zij ook gevoegd hebben een bijeenkomende kracht van de natuur van de wereld, en hebben dezelve met elkander gemengd, want naardien zij geen levende zielen konden maken, hebben zij opontboden de levende zielen óf van de duivelen, óf van de Engelen, en hebben die besloten binnen in de heilige beelden en in de Goddelijke verborgenheden, door welke die beelden macht konden hebben van wél of kwalijk te doen.' Ik weet niet of de duivelen, schoon bezworen zijnde, dit alles zo rond zouden willen bekennen als hij nl. wel bekend heeft; want hij zegt 'aangezien onze voorouders grotelijks dwaalden, zijnde in de leer van de goden ongelovig, en daar benevens geen achting name n op de godsdienst, noch op de Goddelijke religie, zo is het, dat zij een zekere kunst hebben gevonden, met welke zij Goden gemaakt hebben.' Maar wat toch? Zegt hij hier, dat zij een weinig gedwaald hebben, zodat zij vanwege dat gevonden hebben deze kunst van goden te maken? Of is hij alleen vergenoegd geweest, niet te zeggen dat zij dwaalden? Geenszins! Of het moest zijn, dat hij daarbij voegde, dat zij grotelijks dwaalden. Zo dan, die grote dwaling en dat ongeloof van hen, die geen achting namen op de godsdienst en op de Goddelijke religie, heeft gevonden een kunst, door welke dezelve goden gemaakt hebben. En nochtans onaangezien die grote dwaling en ongelovigheid en die afkerigheid van het gemoed van de godsdienst en Goddelijke religie dat gevonden heeft, dat de mens door kunst zich zelf goden gemaakt heeft, zo is het evenwel, dat deze wijze man, vanwege de wegneming van dat bedroefd is, en beklaagt grotelijks, dat dat even als een Goddelijke religie op een zekeren toekomstige tijd zal weggenomen worden. Ziet alhier of hij aan de een zijde niet door Goddelijke kracht gedwongen wordt, de verleden dwaling van zijn voorouders te ontdekken, en aan de andere zijde ook door een duivelse

kracht niet bewogen wordt de toekomstige straf van de duivelen te beklagen. Want indien hun voorouders, alzo zij grotelijks dwaalden in de lering van de Goden door hun ongelovigheid en afkerigheid van het gemoed van de godsdienst en Goddelijke religie, gevonden hebben een kunst, door welke zij goden gemaakt hebben; wat wonder is het, dat deze afgrijselijke kunst, te samen met al wat zij gemaakt heeft, alzo zij afgekeerd is van de Goddelijke religie, eenmaal weggenomen en teniet zal gedaan worden van de Goddelijke religie, omdat de waarheid altijd verbetert de dwaling en de leugen, en het geloof altijd bestraft de ongelovigheid, en de bekering ook altijd verbetert de afkering. Maar indien hij gezegd had met verzwijging van redenen, dat zijn voorouders gevonden hebben een kunst, door welke zij goden hebben gemaakt, zo zou dan ons ambt wezen, indien er enig rechtzinnig en godvruchtig verstand in ons ware, naarstig daarop te letten en toe te zien, dat zij geenszins hadden kunnen komen tot zo danige kunst, door welke de mens goden maakt, indien zij van de waarheid niet afdwaalden, indien zij zo danige dingen geloofden, welke goden betamelijk en waardig zijn, indien zij met hun harten aandachtig letten op de godsdienst en op de Goddelijke religie. En voorwaar, indien wij zeiden, dat de redenen van deze kunst geweest zijn de grote dwaling van de mensen, en hun ongelovigheid, en voorts de dwalende en ongelovigen gemoeds afkerigheid van de Goddelijke religie, zo zou nog enigszins te verdragen zijn de onbeschaamdheid van hen, die de waarheid tegenstaan. Maar naardien hij zelf, die vanwege de kracht van deze kunst boven alle andere dingen in de mens, verwonderd is, alzo hij door dezelve vermag goden te maken, en des halve bedroefd is, dat de tijd zal komen, dat al deze maaksels van de goden, die ingesteld zijn van de mensen, door uitgedrukte wetten zullen gelast worden weggenomen te worden; naardien, zeg ik, hij zelf belijdt en verklaart de redenen en oorzaken, waardoor men tot zodanige dingen gekomen is, zeggende dat zijn voorouders door grote dwaling en ongelovigheid, en door niet aandachtig genoeg te letten op de godsdienst en de Goddelijke religie, gevonden hebben deze kunst, door welke zij goden gemaakt hebben; wat behoren wij dan te zeggen, ja! Wat behoren wij dan te doen? Voorwaar, dit voornamelijk, dat wij de Heere, onze God, zoveel wij kunnen, zullen danken, die al deze godsdiensten door zodanige oorzaken, die gans strijdende zijn tegen die oorzaken, door welke dezelve ingesteld zijn, geheel weggenomen heeft. Want hetgeen de grote overvloedigheid van de dwaling ingesteld heeft, dat heeft de weg van de waarheid weggenomen; hetgeen de ongelovigheid heeft voortgebracht, dat heeft het geloof teniet gebracht; hetgeen de afkering van de religie en van de goddelijke dienst heeft ingesteld, dat heeft de bekering tot de enige ware en heilige God weggedaan; niet alleen in Egypte, vanwege hetwelk alleen de geest van de duivelen door hem zijn klacht maakt, maar ook in alle landen, in welke de Heere gezongen wordt een nieuw lied, gelijk de waarlijk heilige en de waarlijk profetische schriften voorzegd hebben, in welke geschreven is: 'Zingt de Heere een nieuw lied, zingt de Heere, alle wereld! Nu, het opschrift van deze Psalm is; heten tijde als de Heere een huis gebouwd werd na de gevangenis.' Nu, de Heere werd een huis gebouwd, nl. de Stad Gods, welke is de Heilige Kerk voor de gehele wereld. En ditzelfde huis wordt gebouwd na de gevangenis, met welke de duivelen de mensen gevangen hielden en bezaten, van welke mensen, nl. die in God geloven, deze huls gebouwd en opgemaakt wordt, even als van levende stenen. Want hoewel de mens zelf goden maakte, evenwel wordt hij daarom niet minder gevangen en bezeten gehouden van hen, die hij zelf gemaakt had, omdat hij met hen te eren en te dienen in hun gezelschap overgevoerd werd; ik zeg in hun gezelschap, niet van domme en stomme beelden, maar van arglistige en loze duivelen. Want, wat zijn de afgoden? Anders niet, dan hetgeen dezelfde Schrift zegt: 'zij hebben ogen, en zien niet, enz. wat men meer van zo danige stoffen, die, hoewel ze kunstig gemaakt zijn, nochtans zonder leven en 5 zinnen zijn, zou kunnen zeggen. Maar de onreine geesten zijn door dat voorgaande boze kunst alzo aan de beelden gebonden geworden, dat zij daarmede de zielen van hun dienstknechten hebben getrokken, en alzo in een zeer jammerlijke gevangenis hebben gebracht. Daarom zegt ook de Apostel 'wij weten, dat de afgod niet is, en dat de Heidenen, hetgeen zij offeren, de duivelen offeren en niet God, en ik wil niet, dat u de medegezellen van de duivelen wordt. Zo dan, na deze gevangenis, met welke

de mensen door de boze duivelen gevangen gehouden worden, wordt het huis Gods gebouwd in alle landen, waarvan die palm zijn opschrift gekregen heeft, waarin gezegd wordt, 'zingt de Heere een nieuw lied, zingt de Heere al de wereld. Zingt de Heere en looft Zijn naam, predikt de een dag aan de andere Zijn heil; vertelt onder de heidenen zijn ere, onder alle volken zijn wonderen; want de Heere is groot, en hoog te loven, wonderbaar boven alle goden, want al de goden van de heidenen zijn duivelen, maar de Heere heeft de Hemelen gemaakt.' Zo dan, hij, die bedroefd is geweest omdat de tijd komen zou, waarin de dienst van de afgoden zou weggenomen worden, alsmede van de duivelen heerschappij over hen, die hem dienen; diegene, zeg ik, is gedreven geweest door een kwade geest, waardoor hij gewild heeft, dat die gevangenis zou blijven, na welker wegneming de Psalm zingt en te kennen geeft, dat er een huis zal gebouwd worden in alle landen. Hermes heeft dat voorzegd met droefheid, maar de profeet heeft dat voorzegd met blijdschap. En aangezien de geest overwinnaar is, die dat door de Heilige profeten zong, zo is daar benevens ook Hermes wonderlijker wijze gedwongen, te belijden, dat die dingen (welke hij wel bedroefd zijnde, niet wilde, dat weggenomen zouden worden) niet ingesteld zijn van wijze, gelovige en godsdienstige lieden, maar van dwalende, ongelovige en van zodanige, die vervreemd en afkerig waren van de dienst van de goddelijke religie. En hoewel hij hen goden noemt, nochtans als hij zegt, dat zij gemaakt zijn van zo danige mensen, welke wij niet behoren gelijk te zijn, zo is het, dat hij daarmee genoeg, hetzij, dat hij wil of niet, verklaart en bewijst, dat die goden niet behoren geëerd noch gediend te worden van allen, die zo danige mensen niet zijn als zij geweest zijn, van wie dezelve gemaakt zijn, zodat zij nl. niet behoren geëerd noch gediend te worden van de wijzen, gelovigen en godsdienstige; zodat hij van gelijken en tezamen bewijst, dat diezelfde mensen, die deze goden gemaakt hebben, zich zelf dezen last opgelegd hebben, dat zij die voor goden hielden, die gene goden waren; want die profetische spreuk is waarachtig: zo dan de mens wil goden maken, ziet! zij zelf zijn geen goden. Zo dan, als Hermes genoemd had zodanige goden en ook goden van zodanige mensen, en welke ook van zodanige mensen door kunst gemaakt waren, te weten de duivelen, zijnde, ik weet niet door welke kunst, met de banden van hun begeerlijkheden aan de beelden gebonden. Ik zeg nog eens, als hij genoemd had deze goden, gemaakt zijnde door de mensen, zo heeft nochtans dat hen niet gegeven noch toegeëigend, als nl. de Platonische Apulejus wel doet waarvan wij nu genoeg gezegd hebben en waarvan wij ook bewezen hebben hoe merkelijk ongeschikt en ongerijmd zijn gevoelen is, nl. dat zij zouden zijn voorsprekers en voorbidders en middelaars tussen de goden die God gemaakt heeft en de mensen, die ook God gemaakt heeft, dragende van hier opwaarts de gebeden, en van daar nederwaarts brengende de weldaden. Want het is voorwaar al te grote zotternij en dwaasheid, dat men gelooft, dat de Goden die door de mensen gemaakt zijn, meer zullen vermogen bij de Goden die door God gemaakt zijn, dan de mensen zelf vermogen, die mede door God gemaakt zijn. Want een duivel, door gruwelijke kunst van de mensen gebonden zijnde aan een beeld, is een God geworden, maar wel verstaande, voor die mens en niet voor alle mensen. Wat is dal dan voor een God, die geen ander mens kan maken dan die dwalende is, ongelovig afgekeerd en vervreemd van God? Zo dan, indien de duivelen die geëerd worden in de tempelen, ingesloten worden in de beelden, dat is in de zienlijke gelijkenissen, en indien dat geschiedt door die mensen, welke door deze kunst de goden gemaakt hebben, daar zij nochtans zelve dwaalden en gans afkerig waren van de godsdienst en de Goddelijke Religie, zo volgt daaruit, dat zij geen lopende boden zijn tussen beiden, noch middelaars tussen de mensen en goden; en daarenboven, dat de mensen zelf, hoewel zij dwalen en ongelovig zijn, en ook afkerig van de godsdiensten en de Goddelijke Religie, zo volgt daaruit, dat zij geen lopende boden zijn tussen beiden, noch middelaars tussen de mensen en goden; en daarenboven, dat de mensen zelf, hoewel zij dwalen en ongelovig zijn, en ook afkerig van de godsdiensten en de Goddelijke Religie, nochtans veel beter zijn dan zij, de omdat zij door de mensen tot goden door zekere kunst gemaakt zijn. Hieruit blijkt dan, dat, wanneer deze goden iets vermogen, zij dat vermogen als duivelen; daarom zijn zij óf weldaden betonende, waarmee zij allermeest schaden, omdat zij dan allermeest bedriegen óf daarentegen doen zij in het openbaar kwaad.

Nochtans kunnen zij geen van al deze dingen doen dan wanneer en zo veel hen toegelaten wordt door de hoge en verborgene voorzienigheid Gods; want als midden tussen beiden staande, nl. tussen de mensen en de goden, vermogen zij niet veel bij de mensen door de vriendschap van de goden, omdat hun vrienden geenszins kunnen zijn de goede goden, welke wij noemen de heilige Engelen, die redelijke en verstandige schepselen van de heilige Hemelse woning, hetzij tronen, of heerschappijen, of overheden, of machten, van welke zij in genegenheid van het gemoed zo wijd en verre verschillen als de ondeugden verschillen van de deugden, en het kwade van het goede.

Hoofdstuk 25. VAN ZULKE DINGEN, DIE DE HEILIGEN ENGELEN EN DE MENSEN GEMEEN KUNNEN ZIJN.

Zo dan, op generlei wijze hebben wij, als door bemiddeling en tussenkomst van de luchtgeesten, te trachten en te staan naar de goedwilligheid of weldadigheid van de goden, of veel liever van de goede Engelen, maar tot dat zullen wij komen door gelijkvormigheid van een en dezelfde goede wil, waardoor wij met hen zijn en met hen leven, en te samen met hen de zelfden God eren, dien zij eren, al is het, dat wij hen niet kunnen zien met onze vleselijke ogen. Ondertussen zo zeer wij door de ongelijkheid van onze wil en door de broosheid van onze zwakheid boven hen ellendig zijn, zo wijd verschillen wij ook van hen door een deugdzaam leven, maar niet door plaats van het lichaam; want het is daarom niet, dat wij met hen niet samengevoegd en verenigd worden, overmits wij op de aarde in de gestalten van het vlees wonen, maar omdat wij door de onreinheid van ons hart anders niet dan aards gezind zijn en aardse wijsheid hebben. Maar dan worden wij met hen tezamen gevoegd als wij gezond gemaakt worden, zodat wij zo danig zijn als zij zijn; ondertussen door het geloof naderen wij hen, als wij geloven, dat wij van Hem zalig gemaakt worden, van wie zij zelf met toestemming van hun eigen toe geneigde genegenheid mede zalig gemaakt zijn.

Hoofdstuk 26. HOE AL DE GODSDIENSTIGHEID VAN DE heidenen IN HET EREN VAN DE DODE MENSEN VOLBRACHT IS.

En voorwaar, er is ook op te letten, dat die Egyptische filosoof onder anderen mede zegt, toen hij zo bedroefd was, dat die tijd zou komen, dat al die godsdiensten uit Egypte zouden weggenomen worden, welke hij belijdt, dat van hen ingesteld zijn, die grotelijks dwaalden; die ongelovig waren, en die daarenboven afgekeerd en vervreemd waren van de godsdienst van de Goddelijke religie; dat hij o.a. zeg ik, mede aldus zegt: als dan zal dit allerheiligste land, zijnde een zitstoel van de Godshuizen en tempelen, gans vol van graven en doden zijn. Even min of meer, indien deze godsdiensten niet weggenomen werden, alsof dan de mensen niet zouden sterven, en alsof dan de doden elders zouden gesteld worden dan in de aarde. En voorwaar! naarmate er meer tijd verloopt, naar die mate wordt ook het getal graven groter vanwege de grotere menigte doden. Maar van dat halve schijnt hij ontevreden en bedroefd te zijn, dat de gedachtenissen van onze martelaren en hun tempelen en Godshuizen gevolgd zijn, zodat zij, die zulke dingen kwamen te lezen met een gemoed, dat verkeerd is en van ons afgekeerd, daarover lichtelijk zouden menen, dat eertijds de goden van de heidenen geëerd zijn in de tempelen, en dat van ons de doden geëerd worden in de graven. Want de goddeloze mensen zijn van zo danige verduisterde blindheid, dat zij enigszins als tegen ganse bergen dom aanlopen, zodat zij zo danige dingen, die zelfs tegen hun ogen aanslaan, niet willen zien, zodat zij niet eens daarop acht slaan, dat in al de Schriften van de heidenen nergens gevonden worden, of ten minste nauwelijks gevonden worden, enige goden, welke tevoren niet geweest zijn mensen. Ondertussen zoeken zij evenwel aan deze goddelijke eer te bewijzen, evenals of zij nooit enige menselijkheid gehad hadden.

Ik laat varen, dat Varro zegt, dat zij meenden, dat alle doden zielgoden zijn, hetwelk hij nog bewijst door de godsdiensten, die zij bijna aan alle doden betonen, alwaar hij ook verhaalt

enige lijkspelen, schijnbaar alsof dat een merkelijk en kennelijk bewijs ware van de goddelijkheid, uit oorzaak dat de spelen anders niet plachten gespeeld te worden dan ter ere van de goden. En deze Hermes zelf, van wie nu gesproken wordt, zegt ook in datzelfde boek, waar hij de toekomstige dingen als voorzeggende beweert: als dan zal dit allerheiligste land, zijnde een zitstoel van de godshuizen en tempelen, gans vol zijn van graven en doden. En daarna betuigt hij 'dat de goden van Egypte dode mensen zijn.' Want als hij gezegd had 'dat zijn voorouders grotelijks in de lering van de Goden dwaalden, en daar benevens geen acht namen op de godsdiensten en de Goddelijke Religie, en eindelijk aldus dwalende een zekere kunst gevonden hadden, met welke zij zelf goden maakten, zo staat hij voorts, bij welke gevonden kunst zij ook gevoegd hebben een bij een komende kracht van de natuur dep wereld, en hebben dezelve met elkander gemengd. Want naardien zij geen levende zielen konden maken, zo hebben zij opontboden de levende zielen óf van de duivelen, óf van de Engelen, en hebben dezelve besloten binnen de heilige beelden en binnen in de goddelijke verborgenheden, door welke die beelden macht konden hebben van goed of kwaad te doen. Daarna volgt er, even alsof hij dat met voorbeelden wilde bewijzen, zeggende: "Want uw grote vader, o Asclepius!" Is de eerste vinder van de Medicijn geweest, ter ere van wie een tempel geheiligd is in het gebergte van Libië, omtrent de oever van de krokodillen, alwaar begraven ligt zijn sterfelijke mens, dat is: zijn lichaam; want zijn andere betere mens, of veel liever zijn gehele mens (indien nl. de gehele mens in het gevoelen des levens bestaat) is getrokken naar de Hemel, doende nu door zijn goddelijke kracht al zo danige hulp aan de kranke mensen, die het tevoren plagt te doen door de kunst van de Medicijn. Ziet toch, uitdrukkelijk zegt hij, dat de dode en afgestorvene geëerd en gehouden wordt voor een god in die plaats, waar hij zijn graf had, zodat hij bedrogen zijnde en bedriegende, zegt; dat hij getrokken is naar de Hemel, en dat hij aldaar nu door zijn goddelijke kracht alle hulp aan de kranke mensen bewijst.' Daarna voegt hij hier nog wat anders bij. Hermes, zegt hij, die mijn grote vader is, naar wie ik genoemd ben, blijft hij nog tegenwoordig niet in zijn vaderland, dat naar hem de bijnaam heeft, en helpt en behoedt hij niet aldaar alle sterfelijke mensen, die van alle kanten tot hem komen? Want deze grote Hermes, nl. Mercurius, die hij zijn grote vader noemt, wordt gezegd begraven te zijn in Hermopoli, dat is in die stad, die naar hem genaamd is. Ziet dan hier 2 goden, welke hij zegt dat mensen geweest zijn, nl. Esculapius en Mercurius; maar van Esculapius hebben de Grieken en Latijnen één gevoelen; maar velen menen, dat Mercurius (van wie hij betuigt, dat die zijn grote vader geweest is) geen sterfelijk mens geweest is. Maar u zult zeggen, deze is een ander en die is een ander, hoewel zij met één naam genoemd worden. Ik spreek het niet tegen, en laat het zo zijn, dat die een ander is en dat deze een ander is; maar deze ondertussen even gelijk als Esculapius, is van een mens een God geworden maar het getuigenis van dezen Trismegistus, zijn neef, zijnde een man van zo groot aanzien onder de zijnen. Daarna voegt hij er nog bij en zegt: 'dat Isis de huisvrouw van Osiris gans veel goed doet wanneer zij gunstig is, maar veel goed belet wanneer zij gram is.' Daarna, op dat hij mag bewijzen, dat er goden van die soort en dat geslacht zijn, welke de mensen door hun voorgaande kunst maken, geeft hij 'dat er uit de zielen van de gestorven mensen duivelen of luchtgeesten zijn voortgekomen, welke hij zegt, dat binnen in de beelden zijn gesloten geworden door die voorgaande kunst, welke de mensen (zijnde grotelijks dwalende, ongelovig en zonder Religie en godsdienst) gevonden hebben; want, zegt hij, zij, die deze goden maakten, konden geenszins enige levende zielen maken.' En als daarna dezelfde van deze voorgaande goden mede dat gezegd had, wat ik verhaald heb aangaande Isis, nl. dat zij veel goeds belet, wanneer zij gram is, zo heeft hij daar bij gevoegd , 'Want het is een lichte zaak voor de aardse en wereldse goden, vergramd te worden, naardien zij door de mensen zijn gemaakt en te samen gevoegd uit beide de naturen.' Hij zegt uit beide naturen, nl. uit ziel en lichaam, zodat in plaats van de ziel is de duivel, en in plaats van het lichaam het beeld. Hierom geschiedt het ook, zegt hij, dat deze afgoden door de Egyptenaars genoemd worden heilige levende dieren, zodat door al de steden van Egypte geëerd worden de zielen van hen, die de zelve in hun leven geheiligd hebben, zodat zij naar hun wetten gediend en naar hun namen

genoemd worden. Maar waar blijft nu die zeer droevige klacht: "dat het land van Egypte, zijnde een allerheiligste stoel van de Godshuizen en tempelen, vol van graven en doden zal worden?" Voorwaar, de bedriegende geest, door wie zijn ingeving Hermes dat zei, is gedrongen geweest door hem te belijden, dat toen dat zelfde land al rede gans vol is geweest van graven en doden, die zij voor hun goden eerden. Daarom, de droefheid en smart van de duivelen sprak door hem, omdat zij gans bedroefd waren, omdat zij zagen, dat hun toekomstige straffen bij de gedachtenissen van de heilige martelaren nakende waren. Want in vele zo danige plaatsen worden zij zeer gepijnigd, en worden daar benevens ook bekend voor dat als zij zijn, en worden voorts uitgeworpen en verdreven uit die lichamen, welke zij bezeten hadden.

Hoofdstuk 27. VAN DE MANIER VAN EREN, WELKE DE CHRISTENEN DOEN AAN DE MARTELAREN.

Evenwel ordineren, noch stellen wij meer in, voor de martelaren enige tempelen, priesterschappen, heilige plaatsen en offeranden; want niet zijlieden zelf, maar hun God, die zelfde is onze God. Het is waar, wij eren hun gedachtenissen als gedachtenissen van heilige mannen Gods, welke tot de dood voor de waarheid gestreden hebben, opdat de ware religie zou bekend worden, en de valse en versierde religiën en godsdiensten zouden te schande gemaakt worden, zo dat zij vrezende weerhielden allen, die tevoren dat gevoelden. Maar wie is er van de gelovigen, die ooit een priester heeft zien staan aan een altaar, gebouwd zijnde ter ere en ten dienste van God, op het heilige lichaam van enigen martelaar, (zulks zou men nu in het pausdom niet kunnen zeggen, alwaar zij voorgeven, dat zij tempelen en altaren gebouwd hebben op de plaatsen waar de heiligen en de martelaren begraven liggen.) En wie is er, die de priester op zodanige plaats ooit heeft horen zeggen u, Petrus, of Paulus, of Cyprianus! u, offer ik deze offerande. Want bij hun gedachtenissen wordt de offerande God, die hun gemaakt heeft mensen en martelaren beide, en die hun met de heilige Engelen in Hemelse heerlijkheid en ere vergezelschapt en samengevoegd heeft, daarom ook dat geschiedt, ten einde wij door zodanige openbare viering aan de een zijde openlijk en eendrachtig God mogen danken vanwege hun overwinningen, en aan de andere zijde ten aanzien van ons, opdat wij door de verversing en vernieuwing van hun gedachtenis, aanroepende die zelfde God tot hulp, elkander mogen vermanen tot navolging van dergelijke geestelijke victorie-kransen en palmtakken. Daarom al die gedienstigheden van de godzaligen, welke geschieden op de plaatsen van de martelaren, zijn versierselen van hun gedachtenissen, en geen heilige diensten of offeranden van de doden en afgestorvenen, even alsof zij Goden waren. Daarenboven zij, die ook hun spijzen daarheen brengen, hetwelk bij de zuiverste en beste christenen niet geschiedt, en daar benevens in meest alle landen van de wereld is geen zodanige gewoonte; nochtans zij, die dat doen, die zelfden, als zij hun spijzen nedergezet hebben, bidden God, en nemen dan die spijzen om te eten, of om de nooddruftige en gebrekkige mede te delen. Zo dan willen zij, dat die spijzen door de heilige bedenkingen van de godzaligheden van de martelaren zullen geheiligd worden in de naam van Hem, die de Heere is van de martelaren. Nu, hij, die kennis heeft van die enige offerande van de christenen, welke God aldaar geofferd wordt, die weet ook wel, dat die dingen geen offeranden zijn van de martelaren. Zo dan, wij eren onze martelaren niet, noch met Goddelijke ere, noch met menselijke boeverijen en schandelijkheden, gelijk zij hun Goden eren; ook offeren wij hen geen offeranden, noch vermaken wij ons met van de Goden smaadheden, veranderende dezelve in hun godsdiensten. Want aangaande Isis, de huisvrouw van Osiris, die Egyptische Godin, en aangaande haar ouders, van welke alle tezamen geschreven wordt, dat zij koningen geweest zijn, daarvan wordt gezegd, dat deze Isis, haar ouders offeranden willende doen, een zeker gewas gevonden heeft, en dat zij daarvan de aren aan haar man, de koning, en aan zijn raadsheer Mercurius getoond heeft; waaruit gesproten is, dat zij willen zeggen, dat die zelfde Isis ook Ceres is, van welke, hoe grote kwaden en ongeschiktheden er geschreven zijn, niet alleen van de poëet,

maar zelfs in hun geheiligde meest verborgen geschriften, allen mensen vrij en open staat te lezen die willen of die mogen, gelijk ook daarvan Alexander schrijft aan zijn moeder Olymphias, door ontdekking van de Priester Leo. En zij die dit gelezen hebben, laat ze het naarstig overleggen, en laat ze zien ter ere van welke afgestorven mensen, en van welke en hoedanige van hun daden deze heilige diensten, even als ter ere van goden, ingesteld geweest zijn. Voorwaar! het moet er verre vandaan zijn, dat zij ooit in enig opzicht of deel diezelfde afgestorven mensen, hoewel zij die voor goden houden, zouden durven vergelijken met onze heilige martelaren, welke wij nochtans voor geen goden houden; want wij stellen geen priesters in voor onze martelaren, en offeren ook geen offeranden voor onze martelaren, want dat is ongevoegelijk, onbehoorlijk en ongeoorloofd, omdat dat alleen toekomt de enige God. Daarenboven gaan wij ook niet toe, dat wij met enige oneerlijkheden en boeverijen, noch met enige schandelijke spelen hen vermaken, gelijk zij wel de schandelijkheden en boeverijen van hun goden spelen, nl. óf zulke; welke zij bedreven hebben toen zij mensen waren, óf zulke, die versierd en verdicht zijn tot vermaak van de boze duivelen, indien zij geen mensen geweest zijn. En voorwaar, van dat geslacht van de luchtgeesten zou Socrates geen God gehad hebben, indien hij een God gehad hadden. Maar alzo hij een mens was, zuiver en vrij van die kunst om goden te maken, zo kan het veellicht zijn, dat zij, die in die kunst hebben willen uitmunten, hem zulk een God aangebracht hebben. Wat zullen wij dan meer zeggen? Dit, nl. dat er niemand is, die enig verstand heeft, die voortaan zal twijfelen of menen, dat men die geesten behoort te eren om het eeuwig gelukzalig leven, dat na de dood zal zijn. Maar mogelijk zullen zij zeggen, dat wel alle goden goed zijn, maar dat sommige luchtgeesten goed, andere kwaad zijn, en alzo zullen zij veellicht oordelen, dat men behoort te eren diegene, door wie wij komen tot het eeuwig gelukzalig leven, welke zij menen goed te zijn. Hoedanig en wat het is, zullen wij zien in het nu volgende Boek.

AURELIUS AUGUSTINUS, VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

BOEK 9. AAN MARCELLINUS.

Hoofdstuk 1. TOT HOEDANIG ARTIKEL DE VOORGAANDE HANDELING GEKOMEN IS, EN WAT ER NOG VAN DE OVERGEBLEVEN VRAAG TE ONDERZOEKEN IS.

Er zijn enigen geweest, die gemeend hebben, dat er goede en kwade goden zijn, maar anderen, die een beter gevoelen van de goden hadden, hebben hun zulk een grote eer en lof toegeschreven, dat zij geloofden, dat alle goden goed waren. Maar zij, die zelden dat er goede en kwade goden waren, hebben ook de luchtgeesten genoemd met de naam van de goden, gelijk zij ook de goden noemden met de naam van de luchtgeesten, hoewel zelden, zodat zij ook zeggen, dat zelfs Jupiter, die volgens hun mening de koning en prins is van alle anderen, door Homerus een luchtgeest genoemd is. Maar zij, die zeggen, dat de goden niet anders dan goed kunnen zijn, en alzo, dat zij veel beter zijn dan die mensen, welke goed genoemd worden, dezulken worden met recht tot dat bewogen door de daden van de luchtgeesten, welke zo merkelijk zijn, dat zij die niet kunnen ontkennen. En alzo zij menen, dat die in generlei wijze door de goden, die volgens hun mening allen goed zijn, kunnen gedaan worden, zo worden zij genoodzaakt enig onderscheid te stellen, tussen de goden en luchtgeesten, zodat alles, wat hun recht mishaagt, zo in boze werken als in boze genegenheden, waardoor de verborgen geesten hun kracht betonen, dat zij dat geloven eigen werken te zijn van de luchtgeesten, en niet van de goden. Maar aangezien zij menen, dat deze luchtgeesten tussen de mensen en goden gesteld zijn, even alsof zonder hen geen God met de mensen vermengd werd, zodat zij van hier opwaarts dragen onze begeerten en verzoeken, en van daar weer nederwaarts tot ons brenge n, wat bij de goden verkregen is; en naardien de aller-voornaamste en aller-vermaarde filosofen van de Platonisten dat ook gevoelen, zo is het, dat het ons goed gedacht heeft met hen, even als met de aller- uitnemende, deze vraag wat nauwkeuriger te onderzoeken, nl. of de dienst van vele goden ons behulpzaam is om het gelukzalig leven te verkrijgen, dat na de dood zal zijn. Want in het voorgaande boek hebben wij gevraagd hoe en op welke wijze deze luchtgeesten middelaars zouden kunnen zijn van de mensen bij de goden, deze luchtgeesten zeg ik, welke lust en verheuging hebben in zulke dingen, van welke zelfs alle goede en wijze mensen een afkeer hebben en welke zij ten hoogste veroordelen, zoals: alle heilschendige, schandelijke en oneerlijke verdichtselen van de poëten, versierd zijnde niet ter oneer van een algemeen mens, maar zelfs ter oneer van de goden, en verder hun boze en strafwaardige overlast en hun geweld, door hen bedreven wordende met de toverkunsten. Aangaande dezen hebben wij hier voren gevraagd, hoe en op welke wijze zij, zijnde zulke geesten, tussen de goede goden (als nader vrienden bij dezelve zijnde) vriendschap en vereniging zou kunnen maken met de goede mensen, en is het toen bewezen, dat het op generlei wijze kan geschieden. Daarom moet dit boek bevatten de onderhandeling aangaande het onderscheid, indien zij willen, dat dit er is, niet van de goden onder elkander, die zij zeggen, dat alle goed zijn, en ook niet het onderscheid van de goden en van de luchtgeesten, van wie zij de eersten zeer verre van de mensen afzonderen en de anderen tussen de goden en de mensen stellen. Maar nu moeten wij spreken aangaande de onderscheiding van de luchtgeesten zelve, hetwelk eigenlijk behoort tot de tegenwoordige vraag.

Hoofdstuk 2. OF ONDER DE LUCHTGEESTEN, BOVEN WELKE DE GODEN ZIJN, ENIG GEDEELTE GOED IS, ZODAT 'S MENSEN ZIEL DOOR HUN HULP ZOU KUNNEN KOMEN TOT DE WARE GELUKZALIGHEID.

Bij sommigen is het een algemeen aangenomen gebruik, dat zij zeggen, dat enige luchtgeesten goed en anderen kwaad genoemd worden; welke mening of welk gevoelen, hetzij van de Platonische filosofen of van enige anderen, evenwel zó is, dat het geenszins behoorlijk is het onderzoek daarvan gering te achten, opdat er niemand zij, die menen, dat hij als de goede

luchtgeesten behoort na te volgen, zodat hij door hen als door middelaars zou trachten verenigd en verzoend te worden met de goden, welke hij alle voor goed houdt; alzo dat hij zijn best doet om met hen te mogen zijn, en dat hij ondertussen na zijn dood verstrikt zou wezen met de boze geesten, en mitsdien door hun listigheid bedrogen zijnde, verre zou afdwalen van de waren God, met en door Wie alleen de menselijke ziel, namelijk de redelijke en verstandelijke, gelukzalig is.

Hoofdstuk 3. WAT APULEJUS AAN DE LUCHTGEESTEN TOESCHRIJFT, WANNEER HIJ HEN AAN DE een ZIJDE WEL NIET ONTTREKT DE REDE EN HET VERSTANDE MAAR AAN DE ANDERE ZIJDE EVENWEL GEEN DEUGD TOE-EIGENT.

Wat onderscheid is er dan tussen de goede en kwade luchtgeesten, omdat de Platonist Apulejus, die in het algemeen hiervan handelt en die zoveel spreekt van hun lichamen, bestaande uit lucht, gans gezwegen heeft van de deugden van hun zielen, welke zij ongetwijfeld zouden gehad hebben, zo zij goed geweest waren. Zo dan, alle reden en oorzaken van de gelukzaligheid heeft hij ten aanzien van hen verzwegen, maar het bewijs van hun ellende heeft hij niet kunnen verzwijgen, omdat hij belijdt, dat hun ziel, met welke hij gezegd heeft, dat zij, redelijk en verstandelijk zijn, geenszins begaafd noch voorzien is met de deugd, en dat dezelve op generlei wijze wijkt de onvernuftige en onredelijke beweging van het gemoeds, maar daarentegen dat hun ziel, gelijk de gewoonte is van alle dwaze gemoederen, door onstuimige beroeringen en bewegingen als ginds en herwaarts gedreven wordt. Want zijn eigene woorden aangaande deze zaak luiden aldus: Zo dan ten meeste deele uit dit getal van de luchtgeesten plachten de Poëten niet zeer verre buiten de waarheid te verlichten de goden, welke daar haters en liefhebbers zijn van sommige mensen, zodat zij de een voorspoedig maken en hoog optrekken, en de ander daarentegen haten en onderdrukken. Zo zijn zij dan zó, dat zij medelijden hebben en ook vergramd worden; die beangst worden en ook verblijden, en eindelijk, die alle gestaltenissen en veranderingen van het menselijke gemoeds lijden of ondergaan, zodat zij met gelijke beroering van het hart en met gelijke onstuimigheid van het verstand door allerlei baren van de gedachten razen en woeden, welke alle zodanige onstuimigheden, alsmede alle zodanige onweer en verderfelijkheden verre van de gestadig durende gerustheid van de goden zijn. In deze woorden is buiten allen twijfel blijkbaar, dat hij niet aangaande enige laagste delen van de ziel gezegd heeft, dat zij even als een onstuimige zee door een onweer van de bewegingen ontrust werden, maar dat heeft hij gezegd aangaande de zielen van de luchtgeesten, door welke zij vernuftige en verstandige dieren zijn, zodat zij van het halve zelfs bij de wijze mensen niet te vergelijken zijn, die met een onberoerd gemoed tegenstaan alle zodanige beroeringen van de gemoederen, van welke de menselijke zwakheid niet vrij is: deze zelfde zeg ik, staan zij met een onberoerd gemoed tegen, zelfs wanneer zij naar de gelegenheid en gestalten onze menselijke levens die moeten onderworpen zijn, zodanig dat zij dezelfde niet toegeven of wijken om iets toe te staan of te doen, dat afwijkt van de weg van de wijsheid of van de wet van de gerechtigheid. Daarom zijn deze luchtgeesten gelijk aan de dwaze en ongerechtig mensen, niet in lichamen, maar in manieren, opdat ik niet zeg, dal zij erger en bozer zijn, omdat zij veel ouder zijnde en ook in hun behoorlijke rechtvaardige straf ongeneeslijk geworden zijnde, door een onstuimigheid van het gemoed (gelijk hij het gemoed heeft) woeden en onrustig zijn, zodat zij in geen deel van het gemoed blijven staan in de waarheid en in de deugd, door welke men de beroerde en boze beweging weerstaat.

Hoofdstuk 4. WAT HET GEVOELEN IS VAN DE PERIPATETISCHEN EN STOISCHEN AANGAANDE DE BEROERINGEN, DIE HET GEMOED OVERKOMEN.

Er zijn tweeërlei meningen onder de filosofen aangaande deze bewegingen van het gemoed, welke de Grieken Patha noemen en sommigen van de Latijnse, gelijk Cicero, perturbationes (beroerlijkheden) en sommigen noemen dezelve affectiones en affectus, dat is: genegenheden

en bewogenheden; terwijl anderen, gelijk Apulejus, die wat uitdrukkelijker naar het Grieks noemen met de naam passiones, dat is: lijdingen. Deze beroerlijkheden, bewogenheden of lijdingen komen een wijs man niet over, zeggen sommige filosofen; maar zij zeggen, dat al die bewogenheden zó zijn, dat ze gematigd zijn en de rede onderworpen, zodat de heerschappij van het gemoeds en van het verstand dezelve enigszins wetten stelt, door welke dezelve tot een noodwendige geschiktheid en mate gebracht worden. Zij, die dit gevoelen, zijn de Platonisten of de aanhangers van Aristoteles, omdat deze een discipel van Plato was, welke de Peripatetische gezindheid op de baan gebracht heeft. Maar anderen, zoals de Stoïcijnen, kunnen geenszins daartoe verstaan, dat enige dergelijke beroerlijkheden en lijdingen een wijs man zouden kunnen overkomen. Maar aangaande de Stoïcijnen betuigt Cicero in zijn boeken van de einden van de goeden en kwaden, dat zij meer in woorden dan in zaken strijden tegen de Platonisten of Peripatetischen; want de Stoïcijnen willen zij niet roemen goederen van het lichaam, maar gemakken en gedienstigheden van het lichaam, en dezelve uiterlijk, omdat zij geen goed in de mens willen bekennen dan alleen de deugd, welke is als een kunst van wél te leven, en die nergens anders is dan in de ziel. Maar de anderen noemen dezelve eenvoudig en volgens de gewone manier van spreken goeden, maar wél verstaande in vergelijking van de deugd, door welke men wél leeft, slechte en kleine goeden, waaruit blijkt, dat ze van beiden, hetzij dat ze goeden of gemakken geheten worden, gerekend en gehouden worden in gelijke achting; zodat aangaande deze vraag de Stoïcijnen zich boven de anderen vermaken in nieuwigheid van woorden; ja, mij dunkt ook, dat zij aangaande die vraag, nl. of de beroerlijkheden (beroeringen) en lijdingen van het gemoed ook een wijs man kunnen overkomen, dan of hij gans vreemd van dezelve is, meer van de woorden dan van de zaken zelf hun geschil maken; want ik meen, dat zij ook hiervan geen ander gevoelen hebben dan de Platonisten en Peripatetischen, zoveel de kracht van de zaken aangaat, maar niet zoveel het geluid van de woorden belangt. Want, opdat ik alle andere dingen voorbij ga, met welke ik dat zou kunnen bewijzen, zo zal ik, om niet langwijlig te zijn, alleen één voorbeeld, dat het aller-klaarste is, verhalen Aulus Gellius, een man van zeer voortreffelijke welsprekendheid en van zeer grote en zoetvloeiende wetenschap, schrijft in zijn boeken, die tot opschrift hebben 'de Attische Nachten,' dat hij op zekeren tijd te scheep gevaren is met een zeer vermaard Stoische filosoof. Deze filosoof, zoals Aulus Gellius breedvoeriger vertelt en dat ik kort zal aanroeren, ziende het gevaar, waarin zij verkeerden, daar het schip door onstuimig weder en verbolgen zee met groot gevaar her- en derwaarts gedreven werd, is door vrees verbleekt geworden; dit werd bemerkt door de andere schepelingen, die, hoewel zij in groot levensgevaar verkeerden, zeer naarstig letten op de filosoof, nl. om te zien of hij enige beroeringen in zijn gemoed zou krijgen of niet. Toen het onweer over was en de stilte en de gerustheid enige gelegenheid gaven om met elkander te spreken, was er onder hen, die in het schip voeren, een rijk en overdadig man uit Azië, die de filosoof aansprak en hem bespotte omdat hij bevreesd en verbleekt was geweest, daar hij nochtans onbeschroomd en onversaagd gebleven was in het groot gevaar dat hem over het hoofd hing. Hierop heeft de filosoof bijgebracht het antwoord van de Socratischen Arrisstippus, welke, alzo hij in dergelijke zaak van zulk een mens dezelfde woorden gehoord had, nl. dat hij met recht niet bekommerd was geweest voor de ziel van een aller-boosten boef; maar aangaande hem, dat het zijnshalve behoorlijk was, dat hij bevreesd en bekommerd moest zijn voor de ziel van Aristippus. Als nu die rijke man door dit antwoord afgezet was, heeft Aulus Gellius daarna aan de filosoof gevraagd (niet om te tergen, maar om te leren) welke de reden was van zijn verbaasdheid en vrees. Hierover heeft de filosoof, opdat hij dezen mens zou mogen onderwijzen, die vurig ontstoken was om te leren, straks uit zijn maalken een boek gehaald van de Stoischen Epictetus, in welk boek al die dingen geschreven waren, welke overeenkwamen met de leringen van Jeno en Chrysippus, welke wij weten, dat de voornaamste filosofen onder de Stoischen geweest zijn. In dat boek zegt Aulus Gellius, dat hij gelezen heeft, dat dit gevoelen bijzonder de Stoischen aanstond, nl. dat de gezichten van het gemoeds, welke zij noemen phantasias, dat is inbeeldingen, die zodanig zijn, dat ze niet in onze macht zijn, zodat men niet weet of zij onze gemoederen zullen overkomen, en wanneer,

omdat zij komen uit vervaarlijke en Vreselijke dingen, dat zodanige gezichten noodwendig het gemoed van een wijze mede moet beroeren en bewegen, zodat daardoor de schuldige plicht van het gemoeds en van het verstand, als door voorkoming van deze beroeringen en bewegingen, een weinige óf verbaasd wordt door vrees, óf te samen getrokken en bedwongen wordt door droefheid; en dat evenwel daarom in het gemoed niet komt enige mening of bedenking van het kwaads, en dat daarom ook zodanige dingen niet toegestaan noch toegestemd worden, want dat willen zij zeggen, dat in onze macht is, en alzo achten zij, dat er dit onderscheid is tussen het gemoed van een wijs man en van een dwaas, nl. dat het gemoed van een dwaas straks zich onderwerpt en buigt onder die beroeringen, en dat hij tot dezelve de toestemming van zijn verstand voegt, maar dat het gemoed van een wijze, hoewel het dezelfde beroeringen noodwendig ondergaat evenwel met een onberoerd verstand behoudt een waarachtig, onbewegelijk en vast oordeel en gevoelen van die dingen, welke het naar reden van het vernuft behoort óf te begeren, óf te schuwen en te vlieden. Dit alles heb ik aldus verklaard zo ik het best kon en heb dat gedaan niet beter dan Aulus Gellius, maar evenwel korter, en, zo ik meen, ook klaarder. Ik zeg dit alles, nl. wat hij verhaalt, dat hij in het boek van Epictetus gelezen aangaande die dingen, welke hij volgens de leringen van de Stoischen zou gezegd en gevoeld hebben. Indien dit alles zo is , is er geen of weinig onderscheid tussen de meningen van de stoïschen en andere filosofen aangaande de bewegingen en beroeringen van de gemoederen, want beide zijn zij die, welke het verstand en het vernuft van een wijze bevrijden van de heerschappij dezelve en mogelijk is het daarom, dat de stoïschen zeggen, dat deze beroeringen een wijze niet overkomen, overmits dezelve op generlei wijze zijn wijsheid met enige dwaling verduisteren, of met enige besmetting verderven. Nu, zij komen in het gemoed van een wijs man op, behoudens de klare zuiverheid zijner wijsheid, ter oorzaak van die dingen, welke zij noemen gemakken of ongemakken, hoewel zij dezelve niet willen noemen iets goeds of kwaads; want voorwaar, indien die filosoof al die dingen nergens voor geacht had, welke hij gevoelde, dat hij door schipbreuk zou verliezen, nl. het leven en het behoud van het lichaam, zo zou hij vanwege dat gevaar zo versaagd niet geweest zijn, dat hij dat zou hebben doen blijken door zijn bleekheid. Maar die beweging en ontroering van het gemoeds kon hij lijden, en evenwel in zijn verstand dit vast gevoelen behouden, dat dit leven en deze behoudenis van het lichaam, van wie verlies de gruwzame onstuimigheid van het onweer dreigde, niet zijn zodanig goed, dat hem, die het heeft, goed maakt, gelijk dat wel doet de gerechtigheid. Nu, aangaande hun zeggen, dat zij niet behoorden genoemd te worden iets goeds, maar gemakken, dat heeft men toe te eigenen tot de strijd van de woorden, en niet tot het onderzoek van de zaken; want wat is er zoveel aan gelegen, of zij bekwamer goed zullen genoemd worden, dan of zij gemakken zullen genoemd worden, als men ondertussen van dezelve niet bevrijd wordt, zodat de Stoïsch-gezinde niet minder verbaasd en verbleekt wordt dan de Peripatetische, en dat vanwege zulke dingen, niet die zij gelijk noemen, maar die zij gelijk achten. En voorwaar, zijlieden beide, indien zij door perikel van dat goed, of van die gemakken om enige schandelijke ongerechtigheid of boosheid te bedrijven, getergd en geperst worden, of dat zij dezelve anders niet zullen kunnen behouden, als' dan zeggen zij gelijkelijk, dat zij liever willen verliezen die dingen, door welke de natuur van hun lichaam behouden en in haar geheel bewaard wordt, dan dat zij zulke dingen zouden doen, door welke de gerechtigheid gekrenkt wordt. Alzo is het, dat het verstand, alwaar dit gevoelen en oordeel vast staat, geenszins toelaat, dat enige bewegingen en beroeringen, al is het, dat zij het benedenste delen van het gemoeds overkomen, over hen, tegen de rede en het vernuft, de heerschappij en de overhand zouden hebben; ja, wat meer is, het verstand heeft zelf de regering en de heerschappij, en bezit en beoefent het koningrijk van de deugden, niet met de beroeringen van het gemoeds toe te staan, maar veel liever met die tegen te staan. En zulk een wijs man beschrijft Virgilius als hij zegt 'Mijn verstand blijft onbewegelijk, en de tranen rollen van mijn aangezicht ijdelijk en tevergeefs.

Hoofdstuk 5. HOE DE BEROERINGEN EN BEWEGINGEN, WELKE DE CHRISTEN GEMOEDEREN BEROEREN, HEN NIET TREKKEN TOT ONDEUGD, MAAR DAT DEZELVE HUN DEUGD OEFENEN.

En het is nu ook niet nodig overvloedig en naarstig aan te wijzen, wat de Goddelijke schrift, in welke de christelijke lering begrepen is, van deze bewegingen en beroeringen van het gemoed leert; want deze zelfde schrift onderwerpt ons verstand aan God, opdat het door Hem geregeerd en geholpen zou worden, en wederom aan ons verstand onderwerpt zij de bewegingen en beroeringen van het gemoed, opdat zij van hetzelve alzo gematigd en betoond mogen worden, dat ze eindelijk mogen strekken tot gebruik en ten dienste van de gerechtigheid. Voorts, in onze lering wordt niet zo zeer gevraagd of een godzalig gemoed vergramd wordt, maar er wordt bijzonder op gelet, waarom het vergramd wordt, en daar wordt ook niet zo zeer gevraagd of iemand droevig wordt, maar waarom hij droevig is; noch ook of hij bevreesd is, maar waarom hij bevreesd is; want vergramd te worden op een mens, die zondigt, en dat tot zodanig einde, opdat hij verbeterd wordt en zich bekeert; insgelijks bedroefd te zijn vanwege iemand, die in benauwdheid en in zwarigheid is, opdat hij daarvan verlost en bevrijd wordt; voorts, te vrezen vanwege iemand, die in nood is, opdat hij niet te gronde ga; dat alles te doen, zeg ik, weet ik niet, hoe iemand, die enige gemonde bedenking (denkbeelden of gedachten) heeft, zal kunnen tegenspreken of straffen, want zulks, zou anders niet zijn, dan dat men volgens de aangenomen gewoonte zou willen bestraffen de barmhartigheid en het medelijden van de Stoischen. Maar voorwaar, die voorgaande Stoïsch-gezinden zouden veel eerlijker de beroering van barmhartigheid gehad hebben om een mens te verlossen, als hij wel had de beroering van de vrees van schipbreuk te lijden. Maar zeer veel beter en menselijker, en veel meer overeenkomstig het gevoelen van de godvruchtige heeft Cicero op de lof van Gesar gesproken toen hij zei: 'Daar is geen van uw deugden, die wonderlijker en aangenamer is, dan uw barmhartigheid.' En wat is barmhartigheid? Medelijden en erbarmen in onze harten over de ellende van anderen, door welke wij aangedreven worden, om hen, zoveel wij kunnen, te helpen, Nu, deze beweging is dienstbaar en onderworpen aan het vernuft en de redelijkheid, omdat de barmhartigheid alzo beloond wordt, dat intussen de gerechtigheid behouden wordt, zo ten aanzien, dat men mededeelt aan hem, die gebrekkig en behoeftig is, als ten aanzien, dat men vergeeft aan hem, die met leedwezen en berouw zich verbetert. Deze barmhartigheid heeft Cicero, die aller-voortreffelijkste vertoogmeester, een deugd genoemd, welke deugd de Stoischen evenwel onder de ondeugden stellen, namelijk de barmhartigheid. En evenwel deze zelfde Stoischen hebben (volgens de leringen van Zeno en Chrysippus, die de voornaamste filosofen van deze gezindheid zijn geweest) dergelijke beroeringen (gelijk ons aangewezen heeft het boek van Epictetus, een aller-vermaard Stoïsch- gezinde) toegelaten tot het gemoed van een wijs man zouden overkomen, die zij nochtans willen, dat vrij zal zijn van alle ondeugden. Bijgevolg kan daaruit dan ook besloten worden, dat zij deze beweging van het gemoeds niet gehouden hebben voor ondeugden, omdat zij een wijs man alzo kunnen overkomen, dat ze niets tegen de deugd van het verstand, noch tegen de rede en het vernuft vermogen, zodat de Peripatetischen of ook de Platonischen te samen met de Stoischen één en hetzelfde gevoelen in dezen hebben. Maar, gelijk Tullius zegt, het geschil van woorden heeft al voor lange tijd de Grieken gekweld, zodat zij meer tot twisten dan tot de waarheid genegen zijn geweekt. Ondertussen zou men met recht mogen vragen, of het lijden van deze beroeringen in allerlei goede ambten en plichten behoort tot de zwakheden van het tegenwoordige levens. Want de heilige engelen, hoewel zij zonder gramschap straffen die zij ontvangen om volgens de eeuwige wet Gods te straffen en ook de ellendige, zonder medelijden met zijn ellende, te hulp komen, en hen, die in nood zijn, en welke zij liefhebben, zonder vrees helpen; nochtans, volgens de menselijke manier van spreken, worden de namen van die beroeringen en bewegingen ook op hen toegepast, nl. vanwege zekere gelijkheid haar werkingen, en niet vanwege enige zwakheid haar bewegingen of herberging, gelijk ook God zelf volgens de Schrift gram wordt, en evenwel door geen zodanige bewegingen beroerd wordt; want dit woord

wordt gebruikt ten aanzien van de rechtvaardige effectus, dat is: werking van de wraak, en niet ten aanzien van enige beroerlijke affectus, dal is: beweging tot dezelve.

Hoofdstuk 6. MET HOEDANIGE BEROERINGEN DE LUCHTGEESTEN, VOLGENS DE BELIJDENIS VAN APULEJUS, GEKWELD WORDEN, DOOR VAN WIE HULP HIJ NOCHTANS ZEGT, DAT DE MENSEN BIJ DE GODEN GEHOLPEN WORDEN.

Maar deze vraag aangaande de heilige engelen zullen wij opschorten, en laat ons ondertussen zien hoe de Platonisten leggen, dat de luchtgeesten, die tussen de goede mensen gesteld zijn, onstuimig woeden door de baren dezer bewegingen en beroeringen Want indien hun verstand van deze dingen vrij was, en dat het over dezelve heerste, zodat zij aan zodanige bewegingen niet onderworpen waren, zou Apulejus niet gezegd hebben, dat zij met gelijke beroering van het hart, en met gelijke onstuimigheid van het verstand door allerlei baren van de gedachten woelen en woeden. Zo dan, hun verstand, dat is het opperste deel van hun ziel, ten aanzien van welke zij redelijk en vernuftig zijn, en in welke bestaat de deugd en de wijsheid, indien zij enige hadden, diezelfde zou behoren te heersen over de beroerte bewegingen van de benedenste delen van hun ziel, regerende en besturende die Maar, zeg ik, zelfs hun verstand, gelijk die Platonist belijdt, is met een onstuimigheid van de beroeringen woelende en woedende. Alzo is het verstand dezer luchtgeesten onderworpen aan de beroeringen en bewegingen van de onkuisheden, van de vrees, van de vergramming en dergelijke andere dingen meer. Dit dan alzo zijnde, wat deel is dan in hen vrij, en wat deel is in hen deelachtig zodanige wijsheid, door welke zij de goden mogen behagen, en naar gelijkvormigheid van hun manieren ten dienste van de mensen met hen handelen en spreken, omdat hun verstand onder het juk en onder de last van de ondeugden van de beroeringen is, en alzo hun rede en hun vernuft, welke het natuurlijkerwijze heeft, met zulke grote naarstigheid uitstrekt van de mensen te verstrikken en te bedriegen als hun begeerlijkheid groot is om die te beschadigen.

Hoofdstuk 7. HOE DE PLATONISTEN ZEGGEN, DAT DOOR DE GEDICHTEN VAN DE POËTEN DE GODEN ONTEERD ZIJN, BIJZONDER TEN AANZIEN VAN ZODANIGE STRIJDINGEN, DIE ALS TWEE ZIJDEN TEGEN ELKANDER HEBBEN, DAAR dat DE EIGENSCHAP IS VAN DE LUCHTGEESTEN, EN NIET VAN DE GODEN.

Doch indien er iemand is die wil zeggen, dat die goden, welke de Poëten niet verre van de waarheid verdichten haters en liefhebbers te zijn van enige mensen, dat die de goden, zeg ik, niet zijn uit het getal van allerlei goden, maar uit het getal van de boze luchtgeesten; want deze zodanige heeft Apulejus gezegd, dat met een onstuimigheid van het verstand door allerlei baren van de gedachten razen en woeden. Maar hoe zullen wij dat zo recht kunnen verslaan, naardien hij, toen hij dit zei, niet beschreven heeft alleen een middelaar van enige, nl. van de boze luchtgeesten, maar van alle luchtgeesten, vanwege hun lichamen in de lucht als in het midden tussen beiden, nl. tussen de goden en de mensen bestaande. Maar dit is het, wat hij legt van de Poëten dat zij verdichten, nl. dat zij uit het getal van die luchtgeesten enige goden maken, die zij namen van de Goden geven, en welke zij onder de anderen verdelen als vijanden van zulke mensen als zij zelf willen, volgens de ongestrafte ongebondenheid en de ongetoomde vrijheid van hun versierde gedichten, daar zij nochtans zeggen, dat de goden zeer onderscheiden zijn van de luchtgeesten, zowel in manieren als in de Hemelse plaats, als ook in rijkdom van de gelukzaligheid. Zo dan, dit is de versiering van de Poëten, nl. dat zij die goden noemen, welke geen goden zijn, en dat zij die onder de namen van de goden onder elkander doen oorlogen en strijden vanwege de mensen, welke tij, zijn lijden verkiezende, óf liefhebben, óf haten. Nu, zodanige versiering legt hij daarom niet verre van de waarheid te zijn, uit oorzaak dat diegenen met namen van de goden genoemd zijn, welke geen goden zijn, maar dat dat toekomt de luchtgeesten, welke zó van hem beschreven worden als zij zijn. Eindelijk zegt bij, dat hiervandaan gesproten is die Homerische Minerva, welke in het midden van de menigte van de Grieken tussenbeide gekomen is van Achillis te weerhouden. Alzo, dat zij Minerva zou

geweest zijn, wil hij, dat een poëtisch gedicht is, zodat hij dezelve onder de goden, welke hij gelooft dat allen goed en gelukzalig zijn, in de hoogste zitstoel van het Hemels stelt, verre buiten de gemeenschap en de omgang van de sterfelijke mensen. Maar hij wil zeggen, dat het een zekere luchtgeest geweest is, die de Grieken gunstig, en de Trojanen daarentegen vijandig was, gelijk daar een ander luchtgeest geweest is, zijnde een helper van de Trojanen tegen de Grieken, die dezelfde poëet noemt met de naam van Venus of Mars. Alzo dan, de goden die zodanige dingen niet doen, stelt hij in de Hemelse woningen. En deze zijn ondertussen de luchtgeesten geweest, welke nl. onder elkander geoorloogd hebben voor hen, die zij liefhadden, tegen hen, die zij haatten. En alzo heeft hij beleden, dat te deze aanzien de poëten dit niet ve rre van de waarheid gezegd hebben; want zij hebben het van hen gezegd, die hij betuigt, dat woelen en woeden door allerlei baren van gedachten, even met zodanige beweging van het hart en met zulke onstuimigheid van het verstand, welke de mensen gelijk is, opdat zij alzo liefde en haal voor anderen tegen elkander mogen oefenen, niet naar gerechtigheid, maar naar verkiezing van zijde, even als huns gelijke volk doet in de jagers en wagenmenners. (Hij spreekt alhier van de vertoningen van de Romeinse jachten en gevechten van de dieren, alsmede van de wagenmenners op de renplaats, Circus, waarvan men veel bij Tacitus kan lezen; want in het vertonen dezelve waar de aanschouwers verschillende zijden kiezen.) Want dit is het, waarvoor deze Platonische filosoof zorg schijnt gedragen te hebben, opdat daar niet zou geloofd worden, wanneer deze dingen gezongen en gespeeld werden van de poëten, dat dit alles geschiedde van de ouden zelfs, van wie namen de poëten in hun gedichten stellen, maar van de luchtgeesten, die in het midden tussen beiden wonen.

Hoofdstuk 8. DE BESCHRIJVING VAN DE PLATONISCHE APULEJUS AANGAANDE DE HEMELSE GODEN, DE LUCHTGEESTEN EN DE AARDSE MENSEN.

Maar aangaande zijn beschrijving van de luchtgeesten, zal men die lichtelijk overlopen, omdat hij met zijn beschrijving al de luchtgeesten begrepen en bevat heeft? Want hij zegt, dat de luchtgeesten in hun gemeenschappelijk geslacht levende dieren zijn, lijdelijk in hun gemoed, redelijk in hun verstand, ten aanzien van hun lichaam bestaande uit de lucht, en ten aanzien van de tijd eeuwig zijnde, in welke 5 voorverhaalde punten hij gans niets gezegd heeft van enig ding, dat deze luchtgeesten met de goede mensen zo zouden schijnen gemeenschappelijk te hebben, dat het ook niet is in de kwaden; want hij heeft tevoren met uitvoeriger beschrijving de mens aangeroerd, sprekende op zijn behoorlijke plaats van dezelve even als van de allerlaagste, en als van de aardse dieren, als zo hij eerst gesproken had van de Hemelse Goden, opdat hij alzo, wanneer hij die beide delen afgehandeld had, nl. het bovenste en benedenste, ten laatste op de derde plaats zou spreken van de luchtgeesten, die in het midden tussen beiden zijn. Zo dan, aangaande de mensen zegt hij, dat zij zich verheugen in rede, en daar benevens begaafd zijn met spraak; voorts hebbende onsterfelijke zielen en sterfelijke lichamen, en ligt benauwd zijnde van verstand, en dom en onvernuftig van lichamen; daarenboven zijnde van ongelijke manieren en daarentegen van gelijke dwalingen; behalve dit van hardnekkige stoutheid lijnde, en vasthoudende in hoop. Voorts van grove arbeid en van lichtvergankelijk geluk, benevens dit, elk, hoofd voor hoofd in het bijzonder, sterfelijk zijnde, maar nochtans ten aanzien van hun gemeenschappelijk geslacht altijddurend zijnde. Verder, door kinderen in hun plaats te stellen bij beurten veranderlijk, insgelijks snel zijnde van tijd, maar traag in wijsheid; voorts ras van sterven. Eindelijk: ellendig en kermende in hun leven, allen te samen de aarde bewonende. Als hij hier dus vele dingen zei, welke tot zeer vele mensen behoren, heeft hij hier wel verzwegen, wat hij wist de eigenschap te zijn van weinigen, nl. traag zijnde in wijsheid. En indien hij dat achterwege gelaten had, zou hij op generlei wijle met zodanige aandachtige naarstigheid zijner beschrijving terecht beschreven hebben het menselijk geslacht. En als hij de heerlijkheid en uitnemendheid van de goden geprezen heeft, heeft hij gezegd, dat in hen bijzonder uitsteekt hun gelukzaligheid, tot welke de mensen door middel van de wijsheid willen komen. Daarom, indien hij gewild had, dat er enige goede

luchtgeesten zouden verstaan worden, ongetwijfeld zou hij daarvan iets in hun beschrijving gesteld hebben, zodat men daaruit gemeend zou hebben, dat zij óf enig gedeelte van de gelukzaligheid gemeenschappelijk hadden met de goden, óf enige wijsheid gemeenschappelijk hadden met de mensen. Maar nu heeft hij aangaande hen geen zodanig goed aangeroerd, waardoor de goeden van de kwaden zouden kunnen onderscheiden worden; hoewel hij nochtans hen gespaard heeft in hun boosheid vrijmoedig uit te drukken, niet zo zeer om hen geen aanstoot te geven, als wel om geen aanstoot te geven aan hun dienaars, bij wie hij sprak. Nochtans heeft hij aan de wijzen genoeg te kennen gegeven, wat zij van hen behoren te gevoelen, naardien hij de goden (aangaande wie hij gewild heeft, dat men zou geloven, dat zij alle te samen goed en gelukzalig zijn) van hun bewegingen, en, gelijk hij zelf zegt, van hun beroeringen geheel afgezonderd heeft, makende hen met dezelve alleen gelijk in de eeuwigdurendheid van de lichamen, maar ten aanzien van hun gemoed leert hij zeer klaar, dat deze luchtgeesten niet de goden, maar de mensen geheel gelijk zijn, en dat niet vanwege het goed van de wijsheid, welke de mensen mede deelachtig kunnen zijn; maar vanwege de beroerlijkheid van de bewegingen, welke heerst over de dwazen en bozen, maar welke van de wijzen en goeden alzo geregeerd en bestuurd wordt, dat zij veel liever zouden wensen die niet te hebben dan dezelve dagelijks te gaan overwinnen. Want indien hij wilde dat er verstaan zou worden, dat deze luchtgeesten met de goden gemeenschappelijk hadden, niet de eeuwigheid van de lichamen, maar de eeuwigheid van de zielen, zo zou hij voorwaar de mensen van de gemeenschap van deze zaak niet afzonderen; want ongetwijfeld, als een Platonist zijnde, gevoelt hij, dat de mensen eeuwige zielen hebben. Daarom, als hij deze soort dieren beschreef, heeft hij des halve gezegd, dat de mensen hebben onsterfelijke zielen en sterfelijke lichamen.

Hoofdstuk 9. OF DE VRIENDSCHAP VAN DE HEMELSE GODEN VOOR DE MENSEN ZOU KUNNEN VERKREGEN WORDEN DOOR TUSSENSPRAAK VAN DE LUCHTGEESTEN.

Daarom indien daarom de mensen de eeuwigheid niet gemeenschappelijk hebben met de goden, omdat hun lichaam sterfelijk is, en indien daarentegen de luchtgeesten de eeuwigheid gemeenschappelijk hebben met de goden, omdat hun lichaam onsterfelijk is, vraag ik hoedanige middelaars deze luchtgeesten dan rijn tussen de goden en mensen, deze luchtgeesten zeg ik, door wie de mensen zoeken te komen tot de vriendschap van de goden, omdat zij te samen met de mensen dat tot het kwaadste gemeenschappelijk hebben, wat in alle levende dieren het best is, nl. de ziel, en daarentegen met de goden gemeenschappelijk tot het beste hebben, wat in alle levende dieren het kwaadste en slechtste is, nl. het lichaam. Want naardien alles wat leeft, dat is te zeggen alle levende dieren, bestaan uit ziel en lichaam, zo is het, dat van deze 2 de ziel beter is dan het lichaam en hoewel zij gebrekkig en zwak is, nochtans is zij beter dan het aller-gezondste en allersterkste lichaam, omdat haar natuur veel heerlijker is, ja door de besmettelijkheid van de ondeugden zelfs, wordt zij nimmermeer beneden het lichaam gesteld, even gelijk het toegaat met vuil goud, dat desniettegenstaande altijd veel hoger geacht wordt dan enig zilver of lood, hoe zuiver die ook mogen zijn. Nu, deze middelaars van de goden en mensen, door van wie tussenkomst de menselijke zaken met de Goddelijke te samen gevoegd en verenigd worden, hebben te samen met de goden gemeenschappelijk een eeuwig lichaam, en met de mensen een gebrekkige en ondeugdelijke ziel, even als of die godsdienst, waardoor de mensen met de goden door middel van de luchtgeesten willen samen gevoegd worden, gelegen is in het lichaam, en niet in de ziel. Maar wat voor boosheid of straf heeft deze valse en bedrieglijke middelaars als met het hoofd omlaag opgehangen, zodat zij het benedenste deel van ieder levend dier, nl. het lichaam, met de bovenste en hoogste gemeenschappelijk hebben, en daarentegen de ziel met de benedenste gemeenschappelijk hebben, zodanig dat zij ten aanzien van het dienstbare deel tezamen gevoegd zijn met de Hemelse goden, maar ten aanzien van het heersende deel met de aardse mensen ellendig rijn. Want het lichaam is dienstbaar, gelijk ook Sallustius zegt, zodat

wij gebruiken de heerschappij van de ziel en de dienstbaarheid van het lichaam. Nu, die zelfde Sallustius heeft ook daarbij gevoegd 'het een hebben wij gemeenschappelijk met de goden, maar het andere met de beesten;' want hij sprak van de mensen, die een sterfelijk lichaam hebben even gelijk de beesten. Maar deze, die ons de filosofen als middelaars tussen de goden en ons besteld hebben, mogen mede wel zeggen van hun ziel en hun lichaam 'het een hebben wij gemeenschappelijk met de goden en het andere met de mensen,' maar gelijk ik gezegd heb, even als tij, die verkeerd opgeknoopt en opgehangen zijn; wast het dienstbare lichaam hebben zij gemeenschappelijk met de gelukzalige goden, maar de heersende ziel met de ellendige mensen, zodat zij met het benedenste deel omhoog gehangen zijn, en met het bovenste deel omlaag. Daarom, indien ook iemand zou willen menen, dat zij de eeuwigheid gemeenschappelijk hebben met de goden omdat hun zielen door geen dood van de lichamen ontbonden worden, even als de zielen van alle aardse levende dieren doen, de zodanige heeft daarop te letten, dat hij daarom geenszins heeft te geloven, dat hun lichaam als een eeuwige wagen zou zijn van hen, die geëerd en verheerlijkt zijn, maar dat het is een eeuwige gevangenis van hen, die verdoemd zijn.

Hoofdstuk 10. HOE NAAR HET GEVOELEN VAN PLOTINUS DE MENSEN MINDER ELLENDIG ZIJN IN HUN STERFELIJK LICHAAM DAN DEZE LUCHTGEESTEN IN HUN EEUWIG LICHAAM.

Er is een Plotinus geweest, een man van onze herinnering zeer nabij onze tijd, die zeer geprezen wordt als iemand, die Plato het allerbest verstaan heeft. Als deze Plotinus van de menselijke zielen handelde, zei hij aldus, de barmhartige Vader heeft voor dezelve sterfelijke gevangenissen gemaakt. Ziet, dat de mensen sterfelijk zijn van lichaam, heeft hij geacht te behoren tot de barmhartigheid Gods van de Vader, nl. daarom, opdat zij niet altijd zouden gehouden worden in de ellende van het levens. Maar de boosheid dezer luchtgeesten is gans niet geacht waardig te zijn deze barmhartigheid, omdat dezelve in de ellendigheid van hun lijdelijke en beroerlijke ziel ontvangen heeft, niet een sterfelijk lichaam gelijk de mensen, maar een eeuwig lichaam. Want zij zouden veel gelukkiger zijn dan de mensen, indien zij een sterfelijk lichaam met hen en een gelukzalige ziel met de goden gemeenschappelijk hadden. Voorts zouden zij gelijk zijn met de mensen, indien zij te samen met hun ellendige ziel ook waardig waren geweest met de mensen gemeenschappelijk te mogen hebben een sterfelijk lichaam, opdat het alzo mede zou mogen geschieden, indien er nog enige godsvrucht bij hen kwam, dat zij van hun ellende, ten minste na hun dood, zouden mogen rosten. Maar nu zijn zij niet alleen ten aanzien van hun ellendige ziel, niet gelukkiger dan de mensen, maar zijn daarenboven ook ten aanzien van hun eeuwige gevangenis van het lichaam veel ellendiger dan zij. Want deze filosofen willen geenszins, dat men zal verstaan, dat zij in enige lering van de godsvrucht en wijsheid vorderen, en alzo dat zij van luchtgeesten goden zouden worden, omdat Apulejus te voren uitdrukkelijk gezegd heeft, dat deze luchtgeesten eeuwig zijn.

Hoofdstuk 11. VAN HET GEVOELEN VAN DE PLATONISTEN, WAARDOOR ZIJ MENEN, DAT DE ZIELEN VAN DE MENSEN LUCHTGEESTEN WORDEN NA DE AFSCHEIDING VAN HAAR LICHAMEN.

Boven dit alles zegt hij ook, dat de zielen van de mensen luchtgeesten zijn, zodat de mensen óf zekere huisgeesten genoemd worden, indien zij van goede gedienstigheid zijn, óf zekere warrende geesten genaamd worden, indien tij van kwade gedienstigheid zijn. Nu, aangaande de zielgoden, genaamd Manes, naardien het gans onzeker is, wat men daarvan zal zeggen, nl. of zij zijn van goede of van kwade gedienstigheden; wie ziet niet, zo hij slechts een weinig aandachtig bemerkt, welk een wijden afgrond zij met deze mening openen tot betrachting van alle verdorven zeden en manieren. Want de mensen, wanneer zij dit gevoelen hebben, nl. dat zij, hoe boos zij ook zijn, of warrende geesten genoemd worden, worden dagelijks zo veel te erger als zij daardoor begeriger worden om kwaad te doen, zodat zij ook menen, dat zij na hun dood met enige offeranden, even als met Goddelijke ere, gediend worden, opdat zij geen

kwaad zouden doen, of iemand beschadigen; want hij zegt, dat deze warrende geesten, Larvae genaamd, schadelijke boze luchtgeesten zijn, en voortgekomen van de mensen. Maar hierover te handelen, behoort tot een andere vraag. Ondertussen zegt hij, dat de gelukzaligen in het Grieks genoemd worden eudaimones, dat is te zeggen: goede luchtgeesten, omdat zij nl. goed zijn, zeggende alzo, dat de zielen van de mensen mede daemons of luchtgeesten zijn.

Hoofdstuk 12. VAN DE 3 PUNTEN TEGEN ELKANDER STAANDE, DOOR WELKE VOLGENS DE PLATONISTEN DE NATUUR VAN DE LUCHTGEESTEN EN VAN DE MENSEN ONDERSCHEIDEN WORDT.

Maar nu handelen wij van hen, welke hij in hun eigen natuur beschreven heeft, bestaande in het midden tussen de goden en de mensen, zijnde ten aanzien van hun gemeenschappelijk geslacht levende dieren, in hun verstand redelijk, in hun gemoed lijdelijk, en ten aanzien van hun lichaam bestaande uit de lucht, en ten aanzien van de tijd eeuwig zijnde. Want als hij eerst de goden in de hoogste Hemel stelde, en de mensen in de laagste aarde, onderscheidende hen alzo beide in plaatse en in waardigheid van de natuur, heeft hij aldus besloten. Ondertussen, zegt hij, hebt u tweeërlei levende dieren, en mitsdien ziet gij, dat de goden zeer veel van de mensen verschillen, nl. in hoogheid van plaats, in eeuwigdurendheid van het levens, in volkomenheid van de naturen, zodat zij geen naderende gemeenschap met elkander hebben, omdat er zulk een grote hoogte tussen de opperste en laagste woonplaatsen is, en daar benevens omdat er in de Hemel is een eeuwig leven zonder enige afbreking, maar hier een vergankelijk en als een afgebroken leven, alsmede dat de verstanden daar zijn verheven tot de gelukzaligheid en hier zijn vernederd tot de ellende. Zo zie ik hier dan strijdige dingen verhaald van de 2 uiterste delen van de natuur, nl. van de hoogste en van de laagste, want aan de een zijde bemerk ik Hemelse, en aan de andere zijde aardse dingen; want die prijselijke punten, die hij van de goden voorgesteld heeft, verhaalt hij daarna weer, maar met andere woorden, en dat tot zulk een einde, opdat hij 3 andere punten, tegen dezelve strijdende, aangaande de mens zou mogen bijbrengen. De 3 eigenschappen van de goden zijn deze, nl.: de hoge verhevenheid van de plaats, de eeuwigdurendheid van het levens en de volkomenheid van hun natuur. Deze zelfde verhaalt hij daarna zó met andere woorden, dat hij tegen die stelt zekere strijdige eigenschappen van de menselijke natuur, zeggende dat er zulk een groot verschil van hoogte is tussen de opperste woonplaatsen en tussen de laagste; want hij had vroeger gezegd; de hoge verhevenheid van de plaats. En voorts zegt hij, zo is aldaar een eeuwig leven zonder enige afbreking, maar hier is een vergankelijk en afgebroken leven, want hij had tevoren gezegd: de eeuwigdurendheid van het levens. En eindelijk zegt hij, dat de verstanden aldaar zijn verheven tot de gelukzaligheid, maar dat zij hier zijn vernederd tot de ellende, zodat zij geen naderende gemeenschap met elkander hebben; want hij had vroeger gezegd: de volkomenheid van hun natuur. Zo zijn dan door hem gesteld 3 eigenschappen van de goden, namelijk: de hoogverhevene plaats, de eeuwigheid en de gelukzaligheid. Hier tegen worden door hem gesteld 3 eigenschappen van de mensen, daar tegen strijdende, nl.: de nederige plaats, de sterfelijkheid en de ellende. Onder deze 3 eigenschappen van de goden en van de mensen, aangezien hij de luchtgeesten in het midden stelt, is aangaande de plaats geen verschil, want tussen de hoogste en laagste plaats wordt zeer wel en bekwaam gehouden en gezegd, dat er een middenplaats tussen beide is. Zo blijven daar dan 2 punten over, op welke men zeer aandachtig moet letten, opdat men mag betonen hoe en op welke wijze lij óf vreemd zijn van de luchtgeesten, of de luchtgeesten zó toegeëigend worden, dat de middenstand genoegzaam schijnt te vereisen, dat zij van hen niet vreemd kunnen zijn; want de zaken zijn alhier niet zó gelegen, dat (gelijk wij zeggen, dat de midden plaats noch de hoogste, noch de laagste is) alzo deze luchtgeesten, naardien zij zijn redelijke levende dieren, ook noch gelukzalig noch ellendig zijn, zoals de bomen of de beesten en die dingen, van welke wij met recht mogen zeggen, dat ze zijn óf zonder gevoel, óf zonder rede. Maar zij, in wier zielen rede en verstand is, moeten noodwendig óf ellendig óf gelukzalig zijn. Insgelijks mogen wij met

recht niet zeggen, dat de luchtgeesten noch sterfelijk noch eeuwig zijn; want alle dieren leven óf in eeuwigheid óf eindigen door de dood het leven, dat zij leven. Maar nu deze heeft gezegd, dat de luchtgeesten ten aanzien van de tijd eeuwig zijn, wat volgt er dan en blijft er over? Dat deze middelste van de 2 hoogste één hebben en van de 2 laagste één; want indien zij het beide hebben van de laagste, of beide van de hoogste, zo zijn zij geen middelste, maar aan de een of andere zijde zullen zij zich begeven, en daar blijven. Daar zij van deze 2, zoals bewezen is, beide niet kunnen hebben, zullen zij dan als middelste gesteld worden, door van weerszijden één te ontvangen. En naardien zij van de laagste niet kunnen hebben de eeuwigheid, die aldaar niet is, zo hebben zij dit van de hoogste, en daarom is dat andere niet tot voltrekking van hun middelheid dienende, nl.: dat zij van de laagste niet anders hebben dan de ellendigheid.

Hoofdstuk 13. HOE DE LUCHTGEESTEN, ALZO ZIJ MET DE GODEN, NIET GELUKZALIG NOCH MET DE MENSEN ELLENDIG ZIJN, MIDDEN TUSSEN BEIDEN STAAN ZONDER ENIGE GEMEENSCHAP VAN BEIDEN.

Volgens de Platonisten dan hebben de hoogverheven goden óf een gelukzalige eeuwigheid, óf een eeuwige gelukzaligheid, en daarentegen hebben de aller-laagste mensen óf een sterfelijke ellendigheid, óf een ellendige sterfelijkheid, en de luchtgeesten, tussen beiden zijnde, hebben óf een ellendige eeuwigheid, óf een eeuwige ellendigheid; want met die 5 eigenschappen, welke hij heeft gesteld in de beschrijving van de luchtgeesten, heeft hij geenszins betoond, dat zij midden tussen beide staan, gelijk hij beloofd heeft; want hij heeft gezegd, dat zij 3 eigenschappen met ons gemeenschappelijk hebben, nl.: dat zij in hun gemeenschappelijk geslacht levende dieren zijn; dat zij in hun verstand vernuftig zijn, en dat zij in hun ziel lijdelijk zijn. En aangaande de goden, dat zij met hen één eigenschap gemeenschappelijk hebben, nl. dat lij eeuwig zijn, en eindelijk, dat zij éne eigenschap op zich zelf afgezonderd hebben, nl. dat hun lichaam bestaat uit de lucht. Maar dit zo zijnde, hoe kunnen zij dan zijn in het midden tussen beiden staande, omdat zij éne hebben met de hoogste, en 3 met de laagste? Wie ziet niet, dat zij met verloting van de middelheid meest genegen zijn de laagste? Maar klaarlijk kunnen zij op dusdanige wijze als midden tussen beiden gevonden worden, overmits zij één zaak eigen op zich zelf hebben, nl. een lichaam, dat uit de lucht bestaat, even als de bovensten en laagste ieder hun eigenschap op zich zelf afgezonderd hebben, nl. de goden een Hemels en de mensen een aards lichaam. En benevens dit alles, dat er wederom 2 eigenschappen zijn, die gemeenschappelijk zijn aan hun allen, n, l. dat zij in hun gemeenschappelijk geslacht levende dieren zijn, en in hun verstand vernuftig; want hij zelf, sprekende van de goden en mensen, zegt aldus: u hebt dan 2 lerende dieren. En zij plachten van de goden anders niet te zeggen, dan dat zij vernuftig zijn in verstand. Nu, daar zijn 2 dingen over, nl. dat zij lijdelijk zijn in hun ziel, en ten aanzien van de tijd eeuwig, van welke 2 zij het een gemeenschappelijk hebben met de aller-laagste en het andere met de allerhoogste, opdat alzo de middelheid gesteld wordt in gelijke waagscha al, zodat zij zich aan de een zijde niet geheel verheffen tot het allerhoogste en aan de andere zijde niet geheel nederdalen tot het aller-laagste. Nu, dit te samen is anders niet, dan de ellendige eeuwigheid van de luchtgeesten, óf de eeuwige ellendigheid; want hij, die zegt 'in hun ziel lijdelijk,' die zou ook ellendig gezegd hebben, tenware hij voor hun dienaars zich geschaamd had. Daarom, aangezien door de voorzienigheid van het aller-opperste Gods, gelijk zij zelf mede belijden, de wereld geregeerd wordt, en niet door losse onzekerheid of bij toeval, zo blijkt daaruit, dat zij nooit zou hebben zodanige eeuwige ellendigheid, tenware, dat zij hadden een zeer grote boosheid. Evenzo indien de goede geesten, bij hen genaamd eudaemones, met recht gelukzalig genoemd worden, zo volgt daaruit, dat deze geesten, die zij in het midden tussen de mensen en goden stellen, geen goede geesten zijn. En welke plaats en woning is er dan voor de goede geesten, indien zij boven de mensen en beneden de goden deze hulp bijbrengen en de anderen dienst doen? Want indien zij goed en eeuwig zijn, zijn zij ook zeker gelukzalig. Nu, de eeuwige gelukzaligheid

laat niet toe, dat zij als in het midden tussen beide zullen zijn, want daarmede hebben zij eensdeels al te grote gelijkvormigheid met de goden en anderdeels worden zij al te ver van de mensen afgezonderd; zodat zij geheel te vergeefs zullen pogen te bewijzen, dat de goede geesten, alzo zij onsterfelijk en ook gelukzalig rijn, terecht in het midden gesteld worden tussen onsterfelijke en gelukzalige goden en tussen de sterfelijke en ellendige mensen. Want naardien zij het beide gemeenschappelijk hebben met de goden, nl. de gelukzaligheid en onsterfelijkheid, en dat geen van die 2 overeenkomt met de mensen, die ellendig en onsterfelijk zijn, blijkt het dan niet, dat zij veel meer van de mensen geheel afgezonderd zijn en verenigd met de goden, dan dat zij tussen beide in het midden zouden gesteld zijn? Want dan zouden zij in het midden zijn, als zij ook 3 eigenschappen hadden, niet met die 2 ieder in het bijzonder gemeen, maar met ieder aan weerszijden gemeen, gelijk de mens, die als in het midden tussen beide staat; nl. tussen de beesten en engelen; want daar een beest een onvernuftig en sterfelijk dier is, en een Engel daarentegen een vernuftig en onsterfelijk dier, zo is de mens in het midden tussen beide minder dan de engelen en meer dan de beesten; want met dezen heeft hij de sterfelijkheid en met de engelen de vernuftigheid gemeen, zodat de mens een vernuftig en sterfelijk dier is. Zo dan, als wij het midden zoeken tussen de gelukzalige onsterfelijke, en tussen de ellendige sterfelijke, moeten wij vinden, wat óf sterfelijk gelukzalig óf onsterfelijk ellendig is.

Hoofdstuk 14. OF DE MENSEN, NAARDIEN ZIJ STERFELIJK ZIJN, DOOR WARE GELUKZALIGHEID WEL GELUKKIG KUNNEN ZIJN.

Er is een grote twist onder de mensen nl. of de mens wel gelukzalig en sterfelijk beide kan zijn, want sommigen hebben hun gelegenheid nederig en laag ingezien en hebben gans geloochend dat enig mens de gelukzaligheid zou kunnen deelachtig zijn zolang hij sterfelijk leeft; maar sommigen hebben zich zei' ven zeer hoog verheven, en hebben durven zeggen, dat die sterfelijke mensen, die de wijsheid deelachtig zijn, ook gelukzalig kunnen zijn. Indien dit 200 is, waarom worden zulke mensen niet veel liever in het midden tussen beide gesteld, nl. tussen de sterfelijke ellendige en de onsterfelijke gelukzaligen, als de gelukzaligheid gemeenschappelijk hebbende met de onsterfelijke gelukzaligen en de sterfelijkheid met de sterfelijke ellendige. En voorwaar, indien zij geluk zalig zijn, zo benijden zij dan niemand; want wat is ellendiger dan nijdigheid? Daarom volgt daaruit, dat zij hun best behoren te doen zo veel als zij kunnen om de ellendige sterfelijke te helpen tot het verkrijgen van de gelukzaligheid, opdat zij na de dood onsterfelijk mogen zijn, en met de onsterfelijke en gelukzalige Engelen verenigd en te samen gevoegd worden.

Hoofdstuk 15. VAN DE MIDDELAAR GODS EN VAN DE WENSEN, DE MENS CHRISTUS JEZUS.

Ondertussen, wat veel geloofwaardiger en waarschijnlijker gezegd wordt, indien alle mensen, zolang zij sterfelijk zijn, noodzakelijk ook ellendig moeten zijn, moet men zulk een, midden tussen beide staande, zoeken, die niet alleen mens, maar ook God is, opdat alzo de gelukzalige sterfelijkheid van Hem, die tussen beide staat, door zijn tussenkomst de mensen mag brengen van de sterfelijke ellende tot de gelukzalige onsterfelijkheid, welke tussenpersoon aan de een lijdt niet sterfelijk moest worden en aan de andere zijde niet sterfelijk moest blijven. Want hij is sterfelijk geworden niet met verzwakking van de Goddelijkheid van het woord, maar met aanneming van de zwakheid van het vlees, en is niet sterfelijk gebleven in dat zelfde vlees, dat hij van de doden heeft opgewekt; want dit is de vrucht van zijn middelaarschap, opdat zij, om wie te verlossen hij middelaar geworden is, niet zouden blijven in de eeuwige dood van het vlees. Daarom heeft de middelaar tussen ons en God moeten hebben een voorbijgaande sterfelijkheid en een eeuwig blijvende gelukzaligheid, opdat hij met hetgeen voorbij gaat, overeen zou komen met de stervenden en hen zou overzetten uit de doden tot hetgeen blijft. Zo dan, de goede Engelen kunnen niet staan tussen de sterfelijke ellendige en de gelukzalige onsterfelijke, want zij zelf zijn ook gelukzalig en onsterfelijk. Maar de kwade Engelen kunnen

midden tussen beide staan, want zij zijn met hen onsterfelijk en met de mens ellendig; maar tegen dezen stelt zich de goede Middelaar, die tegen hun onsterfelijkheid en ellende voor een zekere tijd sterfelijk heeft willen zijn, en niet te min gelukzalig heeft kunnen zijn in eeuwigheid. Alzo heeft hij deze boze geesten, die onsterfelijk hovaardig en ellendig kwaad zijn, opdat zij niemand door de roem van hun onsterfelijkheid tot de ellende zouden verleiden, door de vernedering zijns doods en door de weldadigheid van zijn gelukzaligheid gans in hen te niet gedaan, van wie harten hij door hun geloof reinigt en die hij verlost van hun aller- onreinste heerschappij. Zo dan, de sterfelijke en ellendige mens, verre afgescheiden zijnde van de onsterfelijke en gelukzaligen, wat zal hij zich toch anders voor een middel verkiezen, waardoor hij met de onsterfelijkheid en gelukzaligheid zal te samen gevoegd worden. Want aangaande de onsterfelijkheid van de luchtgeesten of duivelen, om zich daarin te vermaken, dat is ellende, en aangaande de sterfelijkheid van Christus, om zich daaraan te stoten, die is nu al rede voorbij. Alzo heeft men door te vrezen voor eeuwige ellende, maar hier heeft men niet te vrezen voor de dood, die niet eeuwig heeft kunnen zijn, en verder heeft men daarentegen te beminnen de eeuwige gelukzaligheid. Want hij die onsterfelijk en ellendig is, stelt zich tot zodanig einde als in het midden tussen beide, opdat hij niemand late komen tot de gelukzalige onsterfelijkheid, omdat hij gestadig in dat blijft dat hetzelve belet, nl. in de ellende. Maar hij die sterfelijk en gelukzalig was, heelt zich zelf tot dat einde in het midden tussen beide gesteld, opdat hij, wanneer zijn sterfelijkheid voorbijgegaan was, aan de een zijde van hen, die gestorven waren, onsterfelijk zou maken, hetwelk hij in zijn opstanding betoond heelt, en aan de andere zijde van hen, die ellendig waren, gelukzalig zou maken, van welke gelukzaligheid hij nooit afgeweken is. Zo dan, de een van deze die in het midden staat, is boos, welke hen, die vrienden zijn, afweert; en de andere die in het midden staat, is goed, welke hen, die vijanden zijn, verzoent. En daarom zijn daar vele afweerders midden tussen beide staande, omdat de menigte, welke gelukzalig is, alleen gelukzalig wordt door de enige gemeenschap Gods, door gemis van welke gemeenschap de ellendige menigte van de boze engelen zich zelve veel meer tegen stelt tot onze verhindering dan tussenstelt tot onze hulp, want zelfs met hun menigte zijn zij enigszins als hinderlijk, waarom men niet kan komen tot dat enig zaligmakend goed, omdat wij, om daartoe te komen, niet vele middelaars, maar slechts één middelaar nodig hebben, nl. dien zelfden, door wiens gemeenschap wij gelukzalig zijn, nl. dien middelaar, die is het woord Gods, niet zodanig die daar is gemaakt, maar zodanig, door het welk alles is gemaakt. En nochtans is hij daarom geen middelaar, overmits hij allermeest het onsterfelijke woord is en overmits hij allermeest het gelukzalige woord is, zeer veel van de ellendige sterfelijke mensen verschillende; maar Hij is middelaar, omdat hij mens is, tonende daarmede, dat wij moeten zoeken, niet alleen tot het zalige, maar ook tot het zaligmakende goed, geenszins enige andere middelaars, door welke wij zouden kunnen menen, dat wij enige trappen zouden kunnen vinden om tot God te komen; want de zalige en zaligmakende God, zelf deelachtig geworden zijnde onze menselijke natuur, heeft ons een geschikt middel gegeven, waardoor wij zijn Goddelijkheid deelachtig kunnen worden. Want hij, ons van de sterfelijkheid en de ellende verlossende, voert ons niet over tot de onsterfelijke en gelukzalige engelen, ten einde door gemeenschap van hen wij ook onsterfelijk en gelukzalig zouden worden, maar hij voert ons over tot die heilige drie eenheid, door wier gemeenschap de engelen zelf ook gelukzalig zijn. Daarom, wanneer hij in de gedaante van een dienstknecht, om middelaar te worden, beneden de engelen heeft willen zijn, zo is hij ook in de gedaante Gods boven de engelen gebleven; want dal zelfde is in het benedenste de weg van het levens hetwelk in het bovenste is het leven.

Hoofdstuk 16. OF DE PLATONISTEN DE HEMELSE GODEN MET GOEDE REDEN WEL AFGESCHREVEN HEBBEN, ALS ZIJ ZEGGEN, DAT ZIJ DE AARDSE BESMETTINGEN VERMIJDEN, EN MET DE MENSEN MET VERMENGD WORDEN, MAAR DAT DE LUCHTGEESTEN DE MENSEN TOT DE VRIENDSCHAP VAN DE GODEN HELPEN.

Want het is niet waar, wat die zelfde Platonist betuigt, dat Plato gezegd heeft , nl. dat er geen God met de mens vermengd wordt. En dit zelfde zegt hij ook het voornaamste bewijs van hun hoogheid te zijn, dat zij door geen aanroering van de me nsen besmet worden; waaruit dan volgt, dat zij belijden, dat de luchtgeesten moeten besmet worden. Indien dit zo is, kunnen zij die niet reinigen, van wie zij besmet worden, zodat zij beide onrein worden, zowel de luchtgeesten door de aanroering van de mensen, als de mensen door de diening van de luchtgeesten. Of, indien het zó is, dat deze luchtgeesten kunnen aangeroerd worden, en vermengd worden met de mensen, zonder daardoor besmet te worden, zijn zij voorwaar beter dan de goden dezelve; want indien de goden met de mens en vermengd werden, zouden zij bevlekt worden. Want de voornaamste eigenschap van de goden wordt gezegd te zijn, dat de menselijke aanroering, alzo zij gans hoog verheven zijn, hen niet kan bevlekken. Want hij zegt, dat God, de opperste Schepper van allen, die wij de ware God noemen, alzo door Plato geroemd en verheven wordt, dat Hij nl. alleen die is, welke met geen woorden, zelfs in het minste, kan begrepen worden, door gebrek van menselijke uitspraak. Ja, dat de kennis en het verstand van deze God nauwelijks de wijze mannen, zelfs als zij met de kracht van hun ziel, zoveel als zij kunnen, zich zelf allermeest van het lichaam afgezonderd hebben, omschijnt, omdat Hij in hen, even als een wit licht in dikke duisternis met een haast vergankelijke flikkering van schijnsel alleen glinstert. Maar indien het evenwel zo is, dat die ware opperste God boven allen met Zijn verstandelijke en nochtans onuitsprekelijke tegenwoordigheid in die zielen van de wijzen tegenwoordig is, wanneer zij zich zelf, zoveel als zij kunnen, van het lichaam afgezonderd hebben, onaangezien, dat zij zeggen, dat Hij alleen somtijds tegenwoordig is, even als een wit licht met een haast vergankelijk schijnsel in dikke duisternis glinstert; indien Hij nochtans bij hen tegenwoordig is en door hen niet bevlekt kan worden, wat reden is er dun, dat die goden daarom gesteld worden in een allerhoogst verhevene plaats, teneinde zij door de menselijke aanroering niet zouden besmet worden? Even alsof ons daar iets anders zou nodig zijn dan die hemelse lichamen te zien, door wie licht de aarde verlicht wordt. Maar indien de sterren niet bevlekt worden als ze gezien worden, die volgens zijn zeggen allen zichtbare goden zijn, en indien de luchtgeesten niet bevlekt worden door het aanschouwen van de mensen, hoewel zij van nabij gezien worden, zal het dan wel mogelijk lijn, dat die goden door menselijke stemmen en aanspraken zullen besmet worden, welke door het gezicht van de ogen niet besmet worden? En is het dan wel reden, dat zij de luchtgeesten in het midden, tussen beide hebben, opdat door hen mogen aangeboodschapt worden van de mensen woorden, van welke lij zeer verre rijn, opdat zij aller-zuiverst en onbesmet mogen blijven? Wat zal ik nu van de andere linnen zeggen? Want de goden kunnen immers door de reuk, indien zij tegenwoordig waren, niet besmet worden, gelijk ook de luchtgeesten niet besmet kunnen worden door de dampen van zoveel levende menselijke lichamen, naardien zij niet besmet worden door de sterken reuk van zoveel dode en geslachte offeranden. Nu, in de zin van het smaak worden zij ook niet geperst met enige noodzakelijkheid van hun sterfelijkheid te sterken en te verversen, zodat zij door honger gedrongen zijnde, nodig zouden hebben spijzen van de mensen te zoeken; nu, hun gevoel is in hun eigen macht, want hoewel van die zin voornamelijk de aanroering schijnt genoemd te zijn, nochtans tot hiertoe, indien zij wilden, zouden zij met de mensen vermengd kunnen worden, om nl. daar te zien en van hen gezien te worden, hen te horen en van hen gehoord te worden. Maar wat nood is er toch van aanraking en gevoel? Want zelf de mensen zouden dat niet durven begeren, wanneer tij het aanschouwen, of het te samen spreken van de goden of van de goede geesten genieten. En indien de menselijke ijdelheid zich zoverre verliep, dat zij dat wilden doen, hoe zou toch iemand kunnen aanraken óf God, óf enige geest tegen Zijn wil, omdat hij geen mus kan aanraken, of hij moet haar eerst gevangen hebben. Zo dan, met zien en met zichzelf te tonen om gezien te worden, met spreken en ook met horen kunnen de goden lichamelijk met de mensen vermengd worden. Ondertussen op deze wijze indien de luchtgeesten vermengd en niet besmet worden, en de goden daarentegen, indien zij besmet worden, wanneer zij vermengd worden, zo zeggen tij daarmede, dat de luchtgeesten onbesmettelijk en de goden

besmettelijk rijn. Maar indien zij zeggen, dat de luchtgeesten ook besmet worden, wat brengen zij dan de mensen bij, dienstig tot het gelukzalige leven na de dood, omdat zij besmet zijnde, zich niet kunnen reinigen, alzo dat zij zich, rein zijnde, zouden kunnen verenigen met de besmette goden, tussen wie en tussen de mensen zij in het midden gesteld lijn. Of indien zij hen dit gemak en dit voordeel niet aanbrengen, wat baat dan de mensen die vriendelijke middeling van de luchtgeesten? Of strekt het daartoe, dat de mensen na de dood door de luchtgeesten of duivelen niet gaan tot de goden, maar dat zij beiden bevlekt zijnde, dan te samen met elkander leven, en dienvolgens dat geen van beiden gelukzalig is. Of wil iemand misschien zeggen, dat deze luchtgeesten, evenals sponsen of andere dergelijke dingen, hun vrienden reinigen, opdat zij zelf zoveel te vuiler als de mensen voor hun afwassing gereinigd zijn. Indien dit zo is, vermengen zich deze goden met veel meer besmette luchtgeesten, welke nochtans om niet besmet te worden de nadering en aanroering van de mensen vermeden hebben. Of mogelijk wilt u zeggen, dat de goden de luchtgeesten, die van de mensen bevlekt zijn, kunnen reinigen en evenwel van hen niet bevlekt worden, en dat zij op zodanige wijze de mensen niet kunnen reinigen? Maar wie zal dat aannemen, tenware dat de aller-bedriegelijkste luchtgeesten of duivelen hem bedrogen hebben. Roven dit gezien te worden en te zien, naar hun zeggen bevlekt: nu, de goden worden door de mensen gezien (want de aller-klaarste lichten van de wereld en alle andere sterren zegt hij, dat zichtbare goden zijn) zo volgt daaruit, dat de luchtgeesten, die niet gezien kunnen worden of zij willen zelfs vrijer zijn van de bevlekking van de mensen dan de goden? Of indien niet gezien te worden, maar zien bevlekt, laat ze dan ontkennen, dat van die aller-klaarste lichten, die zij goden menen te zijn, de mensen gezien worden, wanneer zij hun stralen tot de aarde uitstrekken, welke stralen van hen nochtans door alle onreine dingen verspreid worden, en evenwel daarvan niet bevlekt worden. En indien dat zo is, zullen dan de goden bevlekt worden, wanneer zij met de mensen vermengd worden? Want door de stralen van de zon en de maan wordt de aarde aangeroerd, en evenwel bevlekt dat dat licht niet. Maar ik verwonder mij zeer, dat zulke geleerde mannen, welke geoordeeld hebben, dat men alle lichamelijke en voelbare dingen minder behoort te achten dan alle onlichamelijke en verstandelijke dingen, wanneer men handelt van het gelukzalige leven, vermaan doen van lichamelijke aanweringen, waar blijft dan dat zeggen van Platini, als hij zegt 'men moet dan zijn toevlucht nemen tot dat allerheiligste en aller-klaarste vaderland, daar is onze Vader en daar is het alles. Welke scheepvaart, zegt hij, zullen wij nemen, of welke vlucht? Dit, nl. dat wij God gelijk moeten worden.' Nu, indien dan iemand zoveel tegelijker God is naarmate hij Hem nader is, zo volgt daaruit ook, dat er geen zo wijde afscheiding van Hem is als Hem ongelijk te zijn. Dus zo zeer is 's mensen ziel die onlichamelijke, eeuwigen en onveranderlijke ongelijk, als zij begerig is naar tijdelijke en veranderlijke dingen.

Hoofdstuk 17. Dat de mens, om het gelukzalig leven te verkrijgen, dat in de gemeenschap en het genieten van het opperste Goed bestaat, niet nodig heeft zodanige middelaar als de luchtgeest is, maar dat hij nodig heeft zulk een Middelaar, als de enige Christus is.

Zo dan, om dit te helpen, aangezien die sterfelijke en onreine dingen, die in het aller-laagste zijn, niet kunnen overeenkomen met de onsterfelijke reinheid die in het allerhoogste is, zo is er dies halve wel nodig een middelaar, maar nochtans niet zulk een middelaar, die wel een onsterfelijk lichaam heeft, naderende met de allerhoogste, en daarentegen enige gebrekkige zwakke ziel, gelijk zijnde de aller-laagste, door welk gebrek en welke ziekte hij ons meer benijdt, opdat wij niet genezen worden, dan dat hij ons zou helpen om genezen te worden. Maar zulk een middelaar hebben wij nodig, die zich zelf gevoegd heeft door de sterfelijkheid van zijn lichaam tot ons aller-laagste mensen, en die uit kracht van de onsterfelijke gerechtigheid van zijn geest (door welke hij niet in wijd verschil van plaats, maar in heerlijkheid en uitnemendheid van de gelijkenis gebleven is in de allerhoogste) ons waarlijk mededeelt Zijn Goddelijke hulp om ons te reinigen en te verlossen, welke, alzo hij voorwaar de

onbesmettelijke God is, zo moet het verre daar vandaan zijn, dat hij enige besmetting heeft te vrezen óf van de mens met wie hij aangedaan en bekleed is, óf van de mensen onder welke hij als mens gewandeld en verkeerd heeft. Ondertussen zijn deze 3 geen kleine dingen, welke hij ons heilzaam door Zijn mens wording vertoond heeft, nl. vooreerst, dat de ware Goddelijkheid niet kan bevlekt worden in het vlees, en ten tweede dat men daarom niet heeft te bedenken, dat de luchtgeesten beter zijn dan wij, overmits zij geen vlees hebben. Intussen, deze gelijk hem de Heilige Schrift roemt, is de middelaar Gods en van de mensen, de mens Christus Jezus, (1 Timotheus 2:5) van wiens Godheid, door welke hij de Vader gelijk is en van Zijn mensheid, door welke Hij ongelijk geworden 's, hier geen gelegenheid is, noch te pas komt om daarvan behoorlijk naar ons vermogen te spreken.

Hoofdstuk 18. DAT HET BEDROG VAN DE LUCHTGEESTEN, WAARMEE ZIJ DOOR HUN VOORBIDDING DE MENSEN ZEKERE EEN' TOEGANG TOT GOD, ANDERS NIET POOGT, DAN OM DE MENSEN VAN DE WEG VAN DE WAARHEID AF TE LEIDEN.

Zo dan, die luchtgeesten, die valse en bedrieglijke middelaars, welke, hoewel zij door vele werkingen betonen, dat zij door de onreinheid van hun geest ellendig en boos zijn, evenwel pogen rij door het groot verschil van de lichamelijke plaatsen, alsmede door de lichtheid van hun lichamen, die uit de lucht bestaan, ons af te keren en af te wenden van het profijt oneer zielen, en bereiden ons geen weg tot God, maar beletten veelmeer, dat de rechte weg gehouden wordt; want zelfs in de lichamelijke weg, die gans vals is en vol van alle dwaling, door welken ook de gerechtigheid haar gang niet neemt, want niet door de lichamelijke hoogte, maar door de geestelijke, dat is door de onlichamelijke gelijkheid moeten wij tot God opklimmen. Ik zeg dan zelfs in de lichamelijke weg (die de vrienden van de luchtgeesten door zekere trappen van elementen bereiden en ordineren, stellende nl. deze luchtgeesten in het midden tussen de Hemelse Goden en de aardse mensen) meenden zij, dat de goden dit voornamelijk hebben, dat zij vanwege dit groot verschil van plaatsen door geen menselijke aanroering bevlekt worden. Alzo geloven zij, dat de luchtgeesten meer van de mensen bevlekt worden dan dat de mensen van de luchtgeesten gereinigd worden; daarenboven geloven zij ook, dat ook de goden hadden, kunnen bevlekt worden; tenware zij door de hoogte van de plaats wel verzekerd en beschermd waren. Dit alles aanmerkende, wie is zo dom en ongelukkig van verstand, dat hij ooit zal kunnen menen, dat hij door deze weg zal mogen gereinigd worden, alwaar men leert, dat de mensen besmettende zijn, dat de luchtgeesten besmet worden en dat de Goden ook besmet kunnen worden; wie zal niet veel liever die weg verkiezen, door welken de mensen van de onveranderlijke God, om het gezelschap van de onbevlekte Engelen te genieten, van alle besmetting gereinigd worden.

Hoofdstuk 19. HOE DE NAAM VAN DEZE LUCHTGEESTEN, BIJ HUN DIENAARS DAEMONS GENAAMD, ZELFS VAN DIE DIENAARS NIET VERSTAAN, WORDT TOT ENIGE BEDUIDENIS VAN GOED.

Maar opdat wij ook, zelfs vanwege de woorden, niet schijnen te strijden, aangezien enige van deze luchtgeestdienaars, om zo te spreken, onder welke ook Labeo is, deze zelfde luchtgeesten van andere zeggen Engelen genaamd te worden, welke zij daemons noemen, zo bemerk ik, dat ik thans mede wat van de goede Engelen heb te spreken, welke zij wel geenszins loochenen, maar evenwel hen liever noemen goede daemons dan Engelen. Maar wij, gelijk de schriftuur spreekt, volgens welke wij Christenen zijn, leien van de Engelen, dat zij eensdeels goed zijn en anderdeels kwaad, maar nergens lezen wij van goede daemons. Maar in die zelfde schriftuur, overal waar deze naam gevonden wordt, bemerken wij, hetzij dat zij genaamd worden daemons of daemoria, dat daar mede te kennen gegeven worden de boze geesten of duivelen. En deze manier van spreken hebben de volken zo zeer overal gevolgd, dat er bijna niemand is van allen, die heidenen genoemd worden, en welke menen, dat men vele Goden en daemons behoort te eren, hoe wijs en geleerd hij ook is, dat hij ooit tot lof zelfs tegen zijn slaven zou

durven zeggen: u hebt de daemon. Maar zo iemand dit wil zeggen, men zal het houden buiten allen twijfel, dat men anders niet kan nemen, dan dat hij hem heeft willen schelden en lasteren. Wat oorzaak beweegt ons dan, dat wij dit woord, waarvan wij gesproken hebben zo breed gedrongen worden te verklaren, naardien wij met het gebruiken van de naam van de Engelen de zelfde aanstoot welke door de naam van daemons gegeven wordt, kunnen vermijden.

Hoofdstuk 20. VAN DE HOEDANIGHEID VAN DE WETENSCHAP, WELKE DE LUCHTGEESTEN OF DAEMONS HOVAARDIG MAAKT.

Hoewel de oorsprong van deze naam, indien wij de Goddelijke boeken inzien, iets meebrengt dat zijn onderzoek waardig is; want zij zijn genaamd daemons, hetwelk een Grieks woord is, vanwege hun wetenschap. Nu, de apostel, sprekende door de Heilige Geest, zegt aldus: de wetenschap maakt opgeblazenheid, maar de liefde verbetert. De rechte betekenis hiervan is, dat de wetenschap dan eerst nuttig is als er de liefde bij is, want zonder deze maakt zij opgeblazen of hovaardig. In deze daemons of luchtgeesten ondertussen is wetenschap zonder liefde, en daarom zijn zij zo opgeblazen of hovaardig, dat zij daartoe gearbeid hebben, dat men hen zou bewijzen Goddelijke eer en zodanige godvruchtige godsdienstigheid, welke tij weten, dat de ware God toekomt. En hiertoe arbeiden zij nog zo veel zij kunnen. Nu, tegen de hovaardigheid van deze daemons of duivelen, met welke zij naar verdiensten te recht het menselijk geslacht bezaten, welke een grote kracht wederom heeft de nederigheid Gods, welke in de gedaante van een dienstknecht verschenen is, weten de zielen van de mensen niet, die door de onreinheid van hovaardij opgeblazen zijn, zodat zij in hovaardigheid deze daemons of luchtgeesten of duivelen gelijk zijn, maar niet in wetenschap.

Hoofdstuk 21. OP HOEDANIGE WIJZE DE HEERE HEEFT WILLEN BEKEND WORDEN AAN DEZE BOZE GEESTEN OF DUIVELEN.

En zelfs deze daemons of duivelen weten dit mede zo wel dat zij zelf tegen de Heere, zijnde aangedaan met de zwakheid van het vlees, gezegd hebben 'wat hebt Gij met ons te doen, Gij Jezus van Nazareth? zijt Gij hier gekomen om ons te verderven eer het tijd is?' In welke woorden duidelijk blijkt, dat in hen wel grote wetenschap, maar geen liefde was; want zij vreesden hun straf van Hem, maar beminden de gerechtigheid niet in Hem. Nu, zoverre is Hij hen bekend gewerden als Hij zelf wilde, en zoverre heeft hij gewild als het behoorde. Maar alzo is Hij hen niet bekend geworden, even gelijk de Heilige Engel, welke genieten de mededeling van zijn eeuwigheid zelfs, ten aanzien van hetgeen, naar hetwelk hij het woord Gods is; maar op deze wijze is Hij hen bekend geworden, nl. gelijk het behoorde om hen te verschrikken, omdat hij uit hun tirannieke macht, die zij enigszins hadden, zou verlossen allen, die tevoren door Hem geschikt waren tot Zijn rijk en tot Zijn heerlijkheid, zijnde eeuwig waarachtig, en waarachtig eeuwig. Nu, Hij is de luchtgeesten en duivelen bekend geworden, niet te dien aanzien voor zo veel hij het eeuwige leven is en het onveranderlijke licht, dat de godvruchtige verlicht, om wie te zien door het geloof, dat in Hem is, de harten gereinigd worden; maar Hij is hen bekend geworden door enige tijdelijke werkingen van Zijn kracht en door enige tekenen van Zijn aller-verborgenste tegenwoordigheid, welke meer zichtbaar kunnen zijn voor van de Engelen verstand zelfs van de boze geesten, dan voor de zwakheid van de mensen. Wijders, ten zelfde tijde toen de Heere dezelve een weinig wilde achterhouden, en toen Hij enigszins dieper als verborgen was, toen begon de Prins van de duivelen aangaande Hem te twijfelen; daarom heeft hij Hem verzocht of Hij ook Christus was, verzoekende nl. zoverre en zo veel als hij zich toeliet te verzoeken, omdat hij de mens, die hij omdroeg, zou voegen naar de gelijkenis en het voorbeeld van onze navolging. Nu, na die verzoeking, als de Engelen, gelijk daar geschreven is, hem dienden, nl. de goede en heilige Engelen, en welke alzo de onreine geesten vervaarlijk en schrikkelijk waren, toen zeg ik, is hij meer en meer de

duivelen bekend geworden, hoedanig nl. hij was, zodat niemand van hen allen zijn bevel, hoewel zwakheid van het vlees in Hem verachtelijk scheen te zijn, heeft durven weerstaan.

Hoofdstuk 22. WAT ONDERSCHEID ER IS TUSSEN DE WETENSCHAP VAN DE HEILIGE ENGELEN EN DIE VAN DE DUIVELEN.

Nu, voor deze goede Engelen is alle wetenschap van de lichamelijke en tijdelijke dingen, door welke de duivelen hovaardig worden, gans verachtelijk en onwaar; niet omdat zij onwetende dezelfde zijn, maar omdat hun lief getal waardig is de liefde Gods, door welke zij geheiligd worden, ten aanzien van welker schoonheid niet alleen die onlichamelijk is, maar ook onveranderlijk en onuitsprekelijk zij in dezelfde heilige liefde ontstoken zijn, dat zij alle dingen, die daar beneden zijn, en alle dingen, die niet zijn hetgeen datzelfde is, en ook zich zelf onder dezelve meegerekend, verachten en versmaden, opdat zij in het geheel, alzo zij goed zijn, dat goed mogen genieten vanwege hetwelk zij goed zijn. En daarom zo weten zij ook zekerder al die tijdelijke en veranderlijke dingen, omdat zij op de voornaamste oorzaken dezelve in dat woord Gods zien, door hetwelk de wereld gemaakt is, door welke oorzaken enige dingen aangenomen en enige verworpen worden en alles geschikt en gevoegd wordt. Maar de duivelen zien niet op de eeuwige oorzaken van de tijden, noch op die hoofdoorzaken, op welke alles als het ware draait, begrepen in de wijsheid Go ds; maar op de oorzaken van enige tekenen, die voor ons verborgen zijn, waardoor zij veel meer toekomstige dingen dan de mensen (als hebbende van alles grote ervaring) voorzien, en niet alleen zulks, maar daar benevens voorzeggen lij ook somtijds hun eigen gelegenheden en gestaltenissen. Boven dit alles missen ook deze duivelen dikwijls in hun voorzeggingen, maar de Engelen nimmer; want het is wat anders iets uit tijdelijke dingen door gissing te gaan voorzeggen van het tijdelijke, en evenzo door veranderlijke dingen te voorzeggen van het veranderlijke, en voorts het zelfde te gaan indrukken de tijdelijke en veranderlijke wijze en gelegenheid van zijn wil en macht, hetwelk de duivelen in zeker opzicht toegelaten is. En het is wat anders in de eeuwige en onveranderlijke wetten Gods, welke in zijn wijsheid leven, de veranderingen van de tijden te voorzien, en Gods wil, welke, gelijk hij de zekerste is, ook alzo de machtigste is, door de gemeenschap van Zijn Goddelijke Geest te bekennen, hetwelk de heilige Engelen met een goede en welgeschikte bescheidenheid vergund is. En daarom zijn zij niet alleen eeuwig, maar ook gelukzalig. Nu, het goed, waardoor zij gelukzalig lijn, dat is hun God, door wie zij geschapen zijn; want zonder enige de minste afwijking van Hem genieten zij altijd Zijn gemeenschap en aanschouwing.

Hoofdstuk 23. HOE DE NAAM VAN DE GODEN VALS EN TEN ONRECHTE AAN DE GODEN VAN DE heidenen TOEGESCHREVEN WORDT, EN DAT NOCHTANS DIE ZELFDE NAAM DE HEILIGE ENGELEN EN DE RECHTVAARDIGE MENSEN, VOLGENS HET GETUIGENIS VAN DE GODDELIJKE SCHRIFT, GEMEENSCHAPPELIJK IS.

Indien de Platonisten deze zelfde liever noemen goden dan daemons of duivelen, zodat zij hen liever stellen onder diegenen, welke hun leraar en meester Plato schrijft zodanige goden te zijn, welke door God geschapen zijn, daarin laten wij hun gaarne zeggen wat zij willen, want aangaande het geschil van de woorden, daarvan behoort men met hen geen zwarigheid te maken. Ondertussen, indien zij hen alzo onsterfelijk wanen, dat zij niettegenstaande zij door God gemaakt zijn, evenwel van hen zeggen, dat zij gelukzalig zijn, niet dat zij dat zijn door zichzelf, maar met hem aan te hangen, door wie zij gemaakt zijn; indien zij zeg ik, dit zeggen, zo zeggen zij hetzelfde dat wij zeggen met welken naam tij hen noemen. Ondertussen, dat dit het gevoelen is van de Platonisten, hetzij van allen of van de besten, dat kan men genoegzaam in hun schriften vinden, en zo is het, dat aangaande de naam, met welken zij zodanige onsterfelijke en gelukzalige creaturen goden noemen, tussen ons en hen bijna geen verschil is, want in onze H. S. wordt ook gelezen 'God, van de goden Heere, heeft gesproken.' En elders 'dankt de God van de goden.' En wederom elders 'Hij is een groot Koning over alle goden.' Nu,

aangaande hetgeen er geschreven staat, nl. 'Hij is schrikkelijk over alle goden,' waarom dat gezegd is, wordt daarna bewezen, want daar volgt 'want alle goden van de heidenen zijn duivelen, maar de Heere heeft de Hemel gemaakt.' Zo heeft hij dan gezegd 'over alle goden,' maar wel verstaande, van de heidenen, dat is zodanige, welke de heidenen voor goden houden, zoals de duivelen. En daarom is hij schrikkelijk, overmits zij vanwege deze schrik tegen de Heere zeiden 'bent Gij hier gekomen om ons te verderven eer het tijd is?' Nu belangende hetgeen er gezegd wordt, nl. 'den God van de goden,' dat moet men niet verstaan evenals de God van de duivelen. En wanneer men zegt 'de grote Koning over alle goden,' moet het verre van ons zijn, te bedenken, dat dat even zoveel is als 'de grote Koning over alle duivelen.' Maar dezelfde schrift noemt enige mensen onder het volk Gods ook goden, gelijk als 'ik heb wel gezegd: gij zijt goden, en allen kinderen van het hoogste.' Zo dan mag men dit alzo verstaan, dat Hij, die genaamd is een God van de goden, een God is van deze goden, en dat Hij, die genaamd is een groot Koning over alle goden, een groot Koning is over deze goden. Maar aangezien dat van ons gevraagd wordt, indien de mensen genaamd zijn goden, overmits zij in het volk Gods zijn, nl. in dat volk, dat God aanspreekt óf door Zijn Engelen, óf door zodanige mensen; hoeveel te meer zijn dan de onsterfelijke die naam waardig, welke de gelukzaligheid altijd genieten, tot welke de mensen, met God te dienen, eenmaal begeren te komen. Wat zullen wij anders antwoorden, dan dat het niet te vergeefs is, dat de mensen in de Heilige Schrift meer met uitgedrukte woorden genoemd worden goden dan die onsterfelijke en gelukzaligen, die wij, volgens de beloften van de Schrift, gelijk zullen 'lijn in de verrijzenis, nl. te dien einde, opdat het niet geschiede, dat de ongelovige zwakheid iemand dezelfde vanwege hun heerlijkheid en uitnemendheid voor zijn God verstout te stellen of aan te nemen, hetwelk men aangaande de mens ligt kan vermijden. En met klaarder woorden is het nodig geweest, dat de mensen goden zouden genoemd worden in het volk Gods, opdat zij van het te zekerder en vaster zouden mogen vertrouwen, dat die God hun God is, welke daar genaamd is God van de goden; want al is het, dat die onsterfelijke en gelukzaligen, die in de Hemelen zijn goden genaamd worden, evenwel zijn tij nooit goden van de goden genaamd, dat is: goden van zulke mensen, die in het volk Gods gesteld zijn, tot welke nl. gezegd is 'gij bent goden, en allen kinderen van het Hoogste.' En hieruit spruit, wat de apostel zegt, nl. 'want hoewel daar zijn die goden genaamd worden, hetzij in de Hemel of op aarde, (gelijk daar vele goden en vele heren zijn) zo hebben wij nochtans één God, nl. die Vader, uit welken alle dingen zijn, en wij in Hem, en een Heere Jezus Christus, door wie alle dingen zijn, en wij door Hem.' (1 Corinthiers 8:5) Zo dan, aangaande de naam heeft men niet diep te ondervragen, omdat de zaak zo klaar is, dat tij geheel is buiten alle zwarigheid van twijfel. Nu, aangaande hetgeen dat wij zeggen, dat de Engelen, gezanten rijn, uit het getal van die onsterfelijke gelukzaligen, die aan de mensen de wil Gods verkondigen, dat behaagt hen niet, want zij geloven, dat die dienst gedaan wordt, niet door zulke, die zij goden noemen, dat is door die onsterfelijke en gelukzaligen, ma ar door de daemons of luchtgeesten, welke zij alleen zeggen onsterfelijk te zijn, maar niet durven zeggen gelukzalig te zijn, of zo lij dat zeggen, leggen zij dat zij op zulke wijzen onsterfelijk en gelukzalig zijn, dat tij evenwel niet hoger dan goede daemons of luchtgeesten lijn, maar geenszins goden, gesteld zijnde in de hoogten, en afgezonderd zijnde van alle menselijke aanraking; En hoewel er enige onderscheidene verklaring van dezen naam schijnt te zijn, nochtans is nu de naam van daemons of luchtgeesten zo afgrijselijk, dat wij in alle opzichten die geheel van de Engelen moeten afzonderen. Daar om laat hiermee dit boek besloten worden, opdat wij daaruit weten en verstaan, dat de onsterfelijke en gelukzaligen, met welken naam zij genoemd worden, wel verstaande nochtans zodanige, die gemaakt en geschapen zijn, geenszins in het midden tussen beiden staan om de ellendige sterfelijke, van wie zij door die tweeërlei onderscheiding afgezonderd worden, over te voeren tot de onsterfelijkheid en gelukzaligheid. En aangaande hen, die zo in het midden staan, dat zij de onsterfelijkheid gemeenschappelijk hebben met hen, die boven lijn, en de ellende gemeenschappelijk hebben met hen, die beneden zijn, aangezien dezulken, vanwege de verdienste van hun boosheid, ellendig fijn, zo is het, dat zij mitsdien ons veel meer kunnen benijden de gelukzaligheid, die zij

zelf niet hebben, dan dat zij ons die zouden kunnen geven; zodat de vrienden en liefhebbers van de daemons of luchtgeesten niets hebben, dat iets te beduiden heeft, of waardig om voort te brengen, waarom wij deze als helpers zouden behoren te eren, maar dat wij hen veelmeer als bedriegers behoren te schuwen. Nu, diegenen, die zij goed achten te zijn, en welke zij menen, dat men niet alleen als onsterfelijke, maar ook als gelukzaligen onder de naam van goden, om na de dood het gelukzalige leven te verkrijgen, behoort te eren en te dienen met godsdiensten en offeranden, aangaande die, hoedanig dat zij zijn, en welken naam zij waardig zijn en hoe dat de zodanige ook niet willen, dat door zodanige manier van godsdienstige eer iemand anders zal geëerd worden dan alleen de enige God, door wie zij geschapen en door wiens gemeenschap zij gelukzalig zijn, dat zelfde zullen wij door de hulp van de zelfden God in het volgende of tiende Boek met alle naarstigheid en vlijt behandelen.

AURELIUS AUGUSTINUS, VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

BOEK 10. AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave:

het tweede deel begint met boek 6 en eindigt met boek 10

Hoofdstuk 1. HOE DE PLATONISTEN OOK GELEERD HEBBEN, DAT DE WARE GELUKZALIGHEID, ZOWEL AAN DE ENGELEN ALS AAN DE MENSEN, TOEGEËIGEND WORDT DOOR DE ENIGE GOD; MAAR DAT MEN EVENWEL TE ONDERZOEKEN EN TE ONDERVRAGEN HEEFT, OF DEZE ZELFDE (WELKE ZIJ MENEN, DAT MEN DAAROM BEHOORT TE EREN) WILLEN, DAT MEN OFFERANDE ZAL DOEN AAN DE ENIGE GOD ALLEEN, OF OOK AAN HEN.

Het is een vast en zeker gevoelen onder allen, die hun redelijk verstand kunnen gebruiken, dat alle mensen gaarne gelukzalig willen zijn. Maar als de boosheid van de sterfelijke mensen onderzoekt, wie zij zijn, of waardoor zij gelukzalig worden, vanwege dat worden vele en zeer grote verschillen veroorzaakt, in welke de filosofen al hun naarstigheid en al hun tijd versleten hebben, en welke alle thans te voorschijn te brengen en te onderzoeken, eensdeels te langdurig en anderdeels onnodig zou zijn. Want indien hij, die dit leest, wederom eenmaal overlegt, wat wij in het achtste Boek verhandeld hebben in het verkiezen van de filosofen, met wie deze vraag te verhandelen was aangaande het gelukzalig leven, dat na de dood zal zijn, nl. of wij tot dat gelukzalig leven kunnen komen met de enige ware God te dienen, die ook de Maker en Werkmeester is van de goden, dan of men vele goden met godsdienstige eer en offerande moet dienen; die dit alles herhaalt en overlegt, zeg ik, die zal niet verwachten, dat dit alles hier wederom op nieuw zal aangeroerd worden, voornamelijk daar hij met het voorgaande te herlezen, zo hem wellicht dat weder vergeten is, zijn geheugen kan versterken. Want wij hebben uitgekozen de Platonisch gezinde filosofen, die met recht de edelste en vermaarde van allen zijn, omdat zij zulke zijn, welke, gelijk zij aan de een zijde hebben kunnen verstaan, dat de ziel van de mensen alzo wel onsterfelijk en redelijk of verstandig is, evenwel niet gelukzalig kan zijn dan door mededeling van het licht dezelfde Gods, door wie zowel de ziel zelve als de wereld gemaakt is: alzo ook aan de andere zijde heeft kunnen begrijpen, of hij moet met een zuivere en reine liefde aanhangen die enige God, die onveranderlijk is. Maar aangezien zij mede, hetzij, dat lij ingevolgd hebben de ijdelheid en de dwaling van de volken, of hetzij, dat zij (gelijk de apostel zegt) verijdeld geworden zijnde in hun gedachten, daardoor dat men vele goden behoort te eren, gemeend of gewild hebben, dat men dienst, die men schuldig is te bewijzen aan van hen zo menen, zodat daardoor gekomen is, dat enigen van hen geacht hebben, dat men zelfs de luchtgeesten of duivelen goddelijke eer van godsdiensten en offeranden behoort te doen, die wij nu reeds uitvoerig beantwoord hebben. Ondertussen, nu hebben wij te zien en te onderhandelen, zoveel God geven zal, aangaande de onsterfelijke en gelukzaligen, gesteld zijnde in de Hemelse woningen, t. w. die heerschappijen, vorstendommen en machten, welke zij goden noemen, envan welke zij ook enige noemen óf goede luchtgeesten, óf me t ons Engelen, hoe en op welke wijze dat men vanwege dezelve te geloven heeft dat zij willen, dat bij ons de godsdienst en de godsvrucht zal onderhouden worden, nl. om openlijk te zeggen, of het hen goed dunkt, dat men óf God te samen met hen, dan of men alleen hun God, die ook onze God is, godsdiensten en offeranden zal doen, en daar benevens enige van onze dingen, ja ons zelf met godsdienstigheid zal toeheiligen; want deze zodanige dienst is de Goddelijkheid, of om duidelijker te zeggen, de Godheid toebehorende, welke dienst, om met een woord te verklaren, aangezien mij geen geschikt Latijns woord te binnen komt, ik met een Grieks woord, waar het nodig is, uitdrukt, om alzo te kennen te

geven, wat ik wil zeggen; want de onzen hebben het woord latria overal, waar het in de HEILIGE SCHRIFT gesteld is, verklaard met het woord dienst, maar die dienst, welke men de mensen schuldig is, volgens welke de apostel de dienstknechten belast, dat zij hun heren onderworpen moeten zijn, zodanige dienst placht in het algemeen met een andere naam in het Grieks genoemd te worden. Daarom aangaande Latria, dat woord, volgens de gewone wijze van spreken, naar welke zij gesproken hebben, die ons de Goddelijke woorden in geschrifte hebben nagelaten, wordt óf altijd, óf dikwijls zó gesteld, dat het bijna altijd genomen wordt voor die dienst, welke tot de eer en dienst van God behoort. Dus, indien het alleen *ering* genaamd werd, zo zou dat schijnen niet alleen God toe te komen, want in het algemeen met het woord *Colo,* dat is; eren, wordt daar ook gezegd, dat men zelfs ook de mensen eert, nl. zulke, welke men óf met eerbiedige gedachtenis in waarde houdt of met eerbiedige tegenwoordigheid bezoekt. En niet alleen colimus, dat is: eren wij hen, onder welke wij ons met een eerbiedige nederige onderwerpen, maar zodanige dingen legt men ook dat wij colimus, dat is: eren, welke ook aan ons onderworpen lijn; daarom vanwege dit woord colo worden zelfs de bouwlieden en ploegers genoemd kolonie, dat is: eerders van de velden, akkerlieden, en worden daarenboven ook genaamd incolae, en zelfs de goden noemen zij om geen andere reden colicas, dan omdat zij de Hemel colunt, dat is: eren, niet met dien te aanbidden, maar met die te bewonen, zodat zij vanwege hun bewoning zijn als zekere kolonie caeli, dat is: eerders en liefhebbers van de Hemels, maar niet op zodanige wijze kolonie, gelijk de erfpachters van enige landen colori genaamd worden, welke onder de heerschappij van de eigenaars zelfs enige erkentenis aan hun vaderlijk land moeten doen vanwege hun landbouw; maar op zodanige wijze zijn zij colonif, gelijk een zeer voortreffelijke schrijver in de Latijnse spraak zegt 'daar is een oude stad geweest, welke de Tyrische kolonie of inwoners bezeten hebben,' want hij noemt ze colonos van incolendo, dat is: van inwonen, en niet van arum colendo, dat is: van de akker te bouwen. En hiervan komt het ook, dat die steden, welke van de grote steden, even als zwermen volkeren, voortgezet en voortgeplant zijn, coloniae genoemd worden. En alzo is het gans waarachtig, dat de ering God op geen andere wijze toekomt dan in een bijzondere en eigen betekenis dezelfde woorden. Daarom, omdat het eren ook van andere dingen gezegd wordt, zo is het, dat om die reden die dienst, die God toekomt, met geen één woord in het Latijn kan uitgedrukt worden, want zelfs de naam religie, hoewel zij met goed onderscheid schijnt te betekenen niet allerlei dienst, maar de dienst Gods, zodat daarover de onze die dienst, welke in het Grieks threskea genoemd wordt, met dien naam uitgedrukt hebben, maar nochtans aangezien door de gewone Latijnse manier van spreken, niet alleen van de ongeleerden, maar zelfs van de aller- geleerden, de religie gezegd wordt te zijn allerlei eerbiedige allerlei menselijke maagschappen en aan alle rlei vriendschappen, zo is het, dat met dat zelfde woord religie niet genoeg voorgekomen wordt alle twijfelachtigheid, wanneer de vraag is aangaande de dienst van de Godheid, omdat wij niet vast en verzekerd genoeg kunnen zeggen, dat religie anders geen dienst is dan de dienst Gods, want dit woord schijnt buiten gewoonte van zijn betekenis, aangaande de eerbied van de menselijke maagschap afgeleid te worden. Ook alzo met het woord Pietas placht ook eigenlijk verstaan te worden die godsdienst, welke de Grieken eusebeiam noemen. Nochtans beduidt dit woord Pietas zodanige dienst en liefde, die men zeer eerbiedig aan zijn ouders doet. Niettemin is naar de gewone manier' van spreken onder het volk deze naam ook gebruikt in de werken van de barmhartigheid, hetwelk naar mijn mening gekomen is, omdat God ons dezelfde bijzonder bevolen heeft te doen, betuigende dat die Hem behagen even als offeranden, of ook meer dan offeranden; uit welke gewone manier van spreken het ook gekomen is, dat God zelf genoemd werd Pius, dat is: goedertieren en weldadig, dien de Grieken nochtans nergens in hun taal eusebein noemen, hoewel hun gemeenschappelijk volk het woord eusebeia somtijds voor barmhartigheid gebruikt. Daarom ook de Grieken, opdat het onderscheid van de te zekerder zou mogen blijken, in sommige plaatsen van hun geschriften liever hebben willen zeggen, niet eusebeia, dat medebrengt goede gedienstigheid, maar heosobeiat, dat zoveel is als godsdienstigheid. Maar wat wij van al dezen nemen, het blijkt, dat wij de godsdienstigheid met

geen een woord in het Latijn kunnen uitdrukken. Zo dan, die dienst, welke in het Grieks genoemd wordt latreia en in het Latijn uitgelegd wordt servitus, dat is: dienst, maar nochtans alleen zodanige dienst, met welke wij God eren en diene n, of zelfs die eerbiedige gedienstigheid, welke in het Grieks threskeia genoemd wordt en in het La tijn Religio, dat is: eerbiedige gedienstigheid, welke wij alleen jegens God betonen; of die godsdienstigheid, welke de Grieken theosebeiam noemen en die wij in het Latijn met geen een woord kunnen uitdrukken, maar evenwel, welke wij mogen noemen cultum Dei, dat is: dienst Gods. Met welke naam men deze zou mogen noemen, zeggen wij, dat alleen toekomt dien God, die de waarachtige God is, die zijn dienaars tot goden maakt. Indien zij, die in de Hemelse woningen onsterfelijk en gelukzalig zijn, niet willen, dat wij gelukzalig zullen zijn, behoort men hen ook niet te eren en te dienen. En indien zij ons beminnen en ook willen, dat wij gelukzalig zullen zijn, en daar benevens willen, dat wij daardoor gelukzalig zullen zijn waardoor zij dit ook zijn, is hei dan niet alzo, dat zij door hetzelfde gelukzalig zijn als wij?

Hoofdstuk 2. VAN DE VERLICHTING VAN BOVEN, WAT PLOTINUS, EEN PLATONIST, GEVOELD HEEFT.

Doch aangaande deze vraag hebben wij geen twist met die aller-uitnemende filosofen; want zij hebben gezien en ook overvloedig in hun schriften nagelaten, dat zij op dezelfde wijze gelukzalig worden als wij, nl.: van de omschijning van een verstandig licht, dat hun God is, en dat ook wat anders is dan zij zijn; van wie zij ook verder zo verlicht worden, dat zij daarvoor klaar schijnende worden, zodat zij door zijn gemeenschap gans volkomen en gelukzalig bestaan. Ja Plotinus zegt zeer dikwijls, verklarende de mening van Plats, dat zelfs die ziel, welke zij daar menen te zijn van de gehele wereld, nergens vandaan haar gelukzaligheid heeft dan daar onze ziel die vandaan heeft, en dat Hij, van Wie de gelukzaligheid komt, het licht is, niet dat licht, dat de ziel van de wereld is, maar dat licht, waardoor de ziel van de wereld geschapen is, en van hetwelk, als een verstandig verlichtend licht, de ziel ook verstandig is lichtende, zodat in deze zaak van de Hemelse zichtbare en grote lichamen als een gelijkenis kan genomen worden op die onlichamelijke dingen, even alsof God de ionen de ziel de maan ware; want zij menen, dat de maan door het beschijnen van de zon verlicht wordt. Zo dan, die grote Platonist zegt, dat de redelijke ziel, of indien men haar liever verstandig wil noemen, onder welke hij ook de zielen van de onsterfelijke, en gelukzaligen verstaat, aangaande welke hij geen twijfel heeft of zij zijn in de Hemelse woningen, dat dezelfde ziel, zeg ik, geen natuur boven zich heeft dan alleen de natuur Gods, die de wereld gemaakt heeft en die ook dezelfde ziel gemaakt heeft; zodat alle inwoners boven ons nergens elders vandaan het gelukzalig leven gegeven wordt; en evenzo ook het licht van het verstand van de waarheid, dan vanwaar het ons gegeven wordt volgens de inhoud van het Evangelie, waarin gelezen wordt: 'Daar werd een mens van God gezonden, wiens naam was Johannes; deze kwam tot getuigenis, omdat hij van het licht zou getuigen, opdat zij allen door hem geloven zouden. Hij was dat licht niet, maar was gezonden, opdat hij van dat licht getuigen zou. 'Dat waarachtige licht was Hij, die alle mensen verlicht, komende in deze wereld.' In deze onderscheiding wordt genoeg getoond, dat de redelijke of verstandige ziel, zoals die in Johannes was, haar eigen licht niet kan zijn, maar dat zij lichtende is door de mededeling en gemeenschap van een ander waarachtig licht. En dat belijdt ook Johannes, als hij, van Hem getuigenis gevende, zegt: 'En van zijn volheid hebben wij allen ontvangen.'

Hoofdstuk 3. VAN DE WARE GODSDIENSTIGHEID, VAN WELKE DE PLATONISTEN, ONAANGEZIEN ZIJ DE SCHEPPER VAN ALLES VERSTONDEN, AFGEDWAALD ZIJN, ERENDE MET GODDELIJKE ERE DE ENGELEN, ZOWEL DE KWADE ALS DE GOEDE.

Indien dit alles zo is en de Platonisten of enige anderen alzo gevoeld hebben, en zij daar benevens 'God bekennende,' Hem ook als God geëerd en gedankt hebben, en indien zij niet ijdel geworden zijn in hun gedachten, zodat zij die niet geweest zijn, welke eensdeels oorzaken

geweest zijn van de dwalingen van de volkeren, en anderdeels hen ook niet hebben durven tegenstaan, voorwaar zij zouden dan met ons niet ontzien hebben te belijden, dat wij allen te samen, zowel de onsterfelijke en gelukzaligen als de sterfelijke en ellendige, om mede onsterfelijk en gelukzalig te mogen worden, behoren te eren en te dienen de enige God van de Goden, omdat Hij onze en hun God is.

Hoofdstuk 4. HOE DE OFFERANDEN ALLEEN DE ENIGEN, WAREN GOD TOEKOMEN.

Deze God zijn wij de dienst schuldig, welke in het Grieks latria genoemd wordt, zowel in al onze Sacramenten en godsdiensten, als in ons zelf; want alle te samen zijn wij zijn tempel want Hij verwaardigt zich in de eendracht van allen en ook in ieder bijzonder te wonen, en is daar benevens Diegene, welke niet groter is in allen dan in ieder in het bijzonder, want door geen grootheid wordt Hij opgespannen en door geen deling wordt Hij verkleind of verminderd. En als ons hart verheven is tot Hem, dan is ons hart Zijn altaar, en dan is het, dat wij met Hem verzoenen door zijn Zoon, onze Priester. Daar benevens offeren wij Hem bloedige offeranden, wanneer wij ten bloede toe voor Zijn waarheid strijden. Daarenboven, voor Hem roken wij het aller-zoetste reukwerk, als wij in Zijn aanschouwen branden met een godvruchtige en heilige liefde, als wij Hem beloven en vergen ons zelf, alsmede al zijn gaven in ons; als wij Hem op de jaarlijkse feestdagen, alsmede op de gezette vierdagen toe eigenen en heiligen de gedachtenis van zijn weldaden, opdat alzo door verloop van tijd niet inkruipen een ondankbare vergetelheid dezelfde; eindelijk, als wij Hem offeren op het altaar van onze harten door het vuur van hete liefde een offerande van de nederigheid van het lof. Zo dan, om Hem te zien gelijk Hij gezien kan worden, en om Hem aan te hangen, worden wij gereinigd van alle besmettingen van de zonde en van de boze begeerlijkheden, en in Zijn naam worden wij geheiligd; want Hij is de oorsprong van onze gelukzaligheid en Hij is het einde van alle onze betrachting. Zo dan, deze verkiezende, of veel liever weder verkiezende, want door Hem te verachten, hadden wij Hem verloren; deze zeg ik, weer verkiezende religentes, waarvan Religio gezegd wordt de naam gekregen te hebben, zo is het dat wij tot Hem trachten te komen door liefde, opdat wij, eindelijk bij Hem gekomen zijnde, mogen rusten, waarover ook zij gelukzalig zijn, die in dat einde volkomen zijn, want ons goed, van welks einde onder de filosofen grote twist is, is geen ander goed dan met Hem verknocht te zijn, zodat alleen de verstandelijke ziel van zulk een door zijn lichamelijke omhelzing, om zo te spreken, vervuld en vruchtbaar gemaakt wordt met ware deugden. Daarom wordt ons geboden dit goed te beminnen van ganser harte, van ganser ziel en met al onze krachten. Tot dit goed moeten wij geleid worden door hen, die ons beminnen, en tot dit goed moeten wij leiden die wij beminnen. En alzo worden vervuld die twee geboden, aan welke hangt de ganse Wet en de Profeten: u zult liefhebben de Heere uw God, met al uw harte, met al uw ziel en met al uw verstand. En u zult liefhebben uw naaste gelijk u zelf. En opdat de mens kennis zou mogen hebben hoe en op welke wijze hij zich zelf aal liefhebben, is hem een zeker einde gesteld, tot hetwelk hij al, wat hij doet, zou mogen strekken, teneinde hij alzo gelukzalig zou mogen zijn, want hij, die zich zelf te recht lief heeft, wil niet anders dan gelukzalig zijn. Nu, het einde hiervan is dit, nl. met God verenigd en verknocht te zijn. Daarom, die wetenschap heeft van zich zelf lief te hebben, wanneer hem belast wordt 'zijn naasten lief te hebben als zich zelf,' wat wordt dien anders belast, dan dat hij zijn naasten, zoveel hij kan, leren en vermanen, hoe hij God moet liefhebben? Dit is de rechte godsdienst; dit is de ware Religie; dit is de rechte godsvrucht; dit is de rechte dienst, die God toekomt Daarom, alle onsterfelijke macht, met hoe grote kracht zij begaafd is, indien het zo is, dat zij ons bemint als zich zelf, zo wil zij ook, opdat wij gelukzalig mogen worden, dat wij Dien onderworpen zullen zijn, aan Wie zij nu, gelukzalig zijnde, onderworpen is. Indien dan deze macht God niet eert, is het een ellendige macht omdat zij beroofd is van God; en indien deze macht God eert, zo wil zij zelf voor geen god geëerd worden. Want zodanige macht is veel meer involgende en met alle krachten van de liefde toestemmende die goddelijke spreuk, volgens welke geschreven is: die enige goden offerande

doet, behalve de Heere alleen, zal uitgeroeid worden. Want opdat ik alle andere dingen verzwijg welke behoren tot die godsdienstigheid, met welke God geëerd wordt, het is alzo, dat er niemand onder de mensen zal zijn, die zal dur ven zeggen, dat de offerande iemand anders toekomt dan alleen God. Ondertussen zijn er vele dingen in gebruik aangaande de godsdienst, die ook toegeëigend worden tot de menselijke eer, hetzij door al te grote nederigheid, of door al te gruwelijke vleierij, nochtans zó, dat zij, aan wie deze eer gedaan wordt, voor mensen gehouden worden, van welke mensen gezegd wordt, dat men hen moet dienen en eren, en wanneer hun veel toegeëigend wordt, dat men hen ook moet aanbidden. Maar wie heeft ooit geacht dat men iemand offerande zal doen anders dan Hem, van Wie hij óf geweten, óf gemeend, óf verdicht heeft, dat die God is. En hoe oud de godsdienst is aangaande het offeren, geven ons Kaïn en Abel genoegzaam te kennen, van welke broeders God van de oudste offerande verworpen heeft en van de jongste aangezien.

Hoofdstuk 5. VAN DE OFFERANDE, DIE GOD NIET VEREISTE MAAR TOT BEDUIDING VAN DE ZELF NOCHTANS GEWILD HEEFT, DAT ONDERHOUDEN ZOU WORDEN, HETGEEN HIJ DIES AANGAANDE VEREIST HEEFT.

En wie zal zo uitzinnig zijn, dat hij meent, dat die dingen, welke geofferd worden, tot enige diensten Gods nodig zijn? En hoewel de Goddelijke Schrift op vele plaatsen daarvan betuigt, nochtans opdat wij het niet te lang maken, zo zal het genoeg zijn dit weinige uit Psalm 16 te verhalen, nl.: 'Ik heb gezegd tot de Heere, Gij zijt mijn God, want Gij hebt mijn goederen niet gebrek.' Zo moet men dan geloven, dat God niet alleen geen beest of enig ander verderfelijk aards ding gebrek heeft, maar dat Hij ook niet gebrek heeft de gerechtigheid van de mens en alzo die ganse dienst volgens welke God te recht geëerd wordt, dat die bevorderlijk is de mens, en niet God; want niemand zal ooit tegen een fontein zeggen, dat hij haar bevorderlijk geweest is, wanneer hij van haar gedronken heeft; ook zal niemand kunnen zeggen, dat hij het licht bevorderlijk geweest is, indien hij het komt te zien. En aangezien van de oude vaderen zulke opofferingen in de offeranden van de beesten geschied zijn, welke nu het volk Gods met recht niet doet, daarmede moet men verstaan, dat door die dingen zulke dingen beduid zijn, welke nu in ons verhandeld worden, met zodanig opzicht, opdat wij met God zouden verknocht worden, en ook het voordeel van onze naasten dezelfde einde dienende, zouden mogen zoeken. Zo dan, de zichtbare offerande is een Sacrament of heilig teken van die offerande, welke onzichtbaar is. Daarom zo zegt die boetvaardige bij de profeet, of veel meer de propheet zelf, zoekende God vanwege zijn zonden tegen zich zelf goedgunstig en genadig te mogen hebben. Indien Gij lust gehad had ten offer, ik wou u hetzelfde wel gegeven hebben, maar brandoffers behagen u niet. De offeranden, die God behagen, zijn een beangste geest; een beangst en verslagen hart, ruit Gij, o God! niet verachten. Laat ons nu hier zien, dat ter plaatste waar hij gezegd heeft, dat God geen offerande wil, dat hij ook betoond heeft, dat God de offerande wil. Hij wil dan niet de offerande van een geslacht beest, maar Hij wil wel de offerande van een beangst en verslagen harte. Nu, door die offerande, welke Hij gezegd heeft dat Hij niet wilde, wordt beduid zodanige offerande, welke Hij daarna bijvoegt, dat Hij wel wil. Alzo heeft Hij gezegd, dat God die alzo niet wil gelijk daar bij de dwazen geloofd wordt, dat Hij die wil alleen om de wil van zijn vermaak, want indien Hij aangaande die offerande, welke Hij wil, van wie eigenschap dit enige is, nl. een vermorzeld en verslagen hart door de pijn van de leedwezens, indien Hij, zeg ik, aangaande die offerande niet gewild had, dat die beduid zou worden door die offeranden, welke men meent, dat Hij, als lust in dezelve hebbende, vereist, zo zou Hij voorwaar in de oude wet niet geboden hebben, dat men die Hem zouden opofferen; daarom moesten deze offeranden op haar bekwame en gezette tijd veranderd worden, opdat men niet zou geloven, dat zij zelfs voor God vermakelijk waren, of immer sinons waard en aangenaam waren, maar dat die offeranden voor God veel meer vermakelijk waren, welke door dezelve beduidt zijn. Daarom zegt hij ook elders, zo mij hongerde, wilde ik u daar niets van zeggen, want de aardbodem, is mijn en alles wat daarin is. Meent gij, dat ik ossenvlees

eten wil, of bokkenbloed drinken?' Even alsof Hij zei: schoon zij Mij nodig waren, evenwel zou Ik die dingen geenszins van u begeren, die Ik zelf in Mijn macht heb. Daarna voegt hij daarbij, wat zij beduiden, zeggende, offert God dank, en betaalt de hoogste uw belofte, en roept Mij aan in de nood, zo wil Ik u verlossen, zo zult Gij Mij prijzen.'. (Psalm 50:14) Insgelijks bij een anderen propheet 'waarmee zal ik de Heere verzoenen? Met buigen voor de hoge God? Zal ik Hem met brandoffers en jarige kalveren verzoenen? Meent gij, dat de Heere een welgevallen heeft aan vele duizenden rammen? Of aan olie, wanneer er ook ontalrijke stromen vol waren? Of zal ik mijn eerste zoon voor mijn overtreding geven? Het is u gezegd, mens! wat goed is, en wat de Heere van u eist, nl. Gods woord houden, en liefde oefenen, en ootmoedig zijn voor uw God.' In deze profetenwoorden zijn beide deze offeranden zeer kennelijk onderscheiden, zodat er genoegzaam verklaard wordt, dat God niet begeert die offeranden door welke deze offeranden beduid worden, die hij van ons eist. Voorts in de brief aan de Hebreeën 'vergeet niet, zegt hij de weldadigheid en de mededeelzaamheid; want met zulke offeranden behaagt men God.' Daarom ter plaatse waar geschreven is 'ik wil barmhartigheid, en geen offerande,' moet men verstaan, dat de een offerande hoger geacht wordt dan de andere, omdat datgene, wat van de mensen offerande genoemd wordt, een teken is van de ware offerande. Nu, de barmhartigheid is de ware offerande, waarom ook van haar gezegd wordt, gelijk ik tevoren verhaald heb 'want met zodanige offeranden behaagt men God.'. (Hebreeën 13:10) Zo dan, alle dingen, die in de dienst van de tabernakels of van de tempels zeer vele en zeer verscheiden gelezen worden, dat aangaande de offeranden van God geboden zijn, die zelfde worden toegeëigend tot de beduiding van de liefde Gods en van de naasten. Want aan deze twee geboden, gelijk geschreven is, hangt de ganse wet en de profeten. (Mattheüs 22:40)

Hoofdstuk 6. VAN DE WARE EN VOLKOMEN OFFERANDE.

Een ware offerande is allerlei werk, dat door ons gedaan wordt tot zodanig einde, opdat wij daardoor verenigd mogen worden in een heilige gemeenschap met God, zodat dit werk gestrekt wordt tot het einde dezelfde goeds, waardoor wij waarachtig gelukzalig kunnen zijn. Daarom is ook zelfs die barmhartigheid, met welke men enig mens te hulp komt, geen offerande, indien tij niet geschiedt om Gods wil; want al is het, dat zij gedaan of geofferd wordt door een mens, nochtans is zij geen offerande, omdat offerande een goddelijke zaak is, gelijk zelfs ook de oude Satijnschen het met het woord sacrifieium alzo genoemd hebben. Alzo zelfs ook de mens, toe geheiligd zijnde de naam Gods, en zich zelf door heiligheid van de levens God geheel toegeëigend hebbende, voor zoveel hij de wereld afsterft, teneinde hij God mag leven, in zodanig aanzien is hij een offerande; want dat behoort ook tot barmhartigheid, nl. tot zodanige, welke ieder aan zich zelf doet; daarom is er ook geschreven, 'gij, die God behaagt, erbarmt u over uw eigen ziel.' Insgelijks als wij ook ons lichaam door soberheid en matigheid kastijden, indien wij dat om Gods wil doen, gelijk behoort, zodat wij onze leden niet begeven tot de zonde om wapenen van de ongerechtigheid te zijn maar dat wij onze leden begeven God, om wapenen van de gerechtigheid te zijn, dat is dan mede een offerande, tot welke de apostel ons vermanende, aldus zegt: 'ik bid u broeders! Door de barmhartigheid Gods, dat gij uw lichamen God begeeft tot een levende, heilige en welbehaaglijk offerande, welke is, uw redelijke godsdienst.' Zo dan, indien het lichaam, hetwelk de ziel óf als haar laagste dienstknecht, óf als een instrument gebruikt, een offerande is, wanneer nl. het goede en oprechte gebruik van hetzelve tot God gestrekt wordt, hoeveel te meer zal dan de ziel een offerande zijn wanneer zij zich uitbreidt tot God, zodanig dat zij aangestoken is door het vuur van Zijn liefde, zodat zij daardoor verkiest haar gedaante van de wereldse begeerlijkheid, en voorts, dat zij allengs verbeterd, en dat zij God, die daar is als een eeuwige en onveranderlijke gedaante, altijd onderworpen is. Indien dit zo is, komt hen daarvan een aangename en behaaglijke offerande, omdat zij dat uit zijn schoonheid ontvangen heeft. Daarom heeft ook diezelfde apostel bij goed gevolg daar bij gevoegd: 'En wordt dezer wereld niet gelijk; maar wordt veranderd door de vernieuwing van uw gemoed, opdat gij mag beproeven, welke de

goede, welbehagende en volmaakte wil Gods is.' Zo dan, naardien de ware offeranden zulke werken van de barmhartigheid zijn, hetzij tegen ons zelf of tegen onze naasten, welke tot God gestrekt worden, en daar benevens naardien de werken van de barmhartigheid om geen andere reden geschieden, dan opdat wij van onze ellende zouden mogen verlost worden, en dienvolgens opdat wij gelukzalig mogen zijn, hetwelk niet geschiedt dan van die Goedenvan wie gezegd is: 'Dat is mijn goed, met God verenigd te zijn,' zo volgt ook vast daaruit, dat die gehele verloste Stad, nl. de vergadering en het gezelschap van de heiligen, even als een algemeen offerande God opgeofferd wordt door die grote Priester, die ook zich zelf in Zijn lijden voor ons opgeofferd heeft, opdat wij van Hem, zijnde zodanig groot hoofd, het lichaam zouden zijn, wél verstaande naar Zijn gedaante van dienstknecht; Want deze zelfde heeft Hij geofferd, en in dezelfde is Hij opgeofferd; naar dezelfde is Hij onze Middelaar; in dezelfde onze Priester en onze offerande. Als dan de apostel ons vermaand had; als dan de apostel ons vermaand had; 'dat wij onze lichamen God zouden geven tot een levende, heilige en welbehaaglijke offerande, welke is onze redelijke godsdienst, en dat wij dezer wereld niet gelijk zouden worden, maar veranderd zouden worden door de vernieuwing van onze gemoed, opdat wij alzo mogen beproeven welke de goede, welbehaaglijke en volmaakte wil Gods is, welke offerande wij geheel zelf zijn; want Hij zegt: door de genade, die Mij gegeven is, gebied Ik ieder, die onder u is, dat niemand gevoelt hetgeen hij behoort te gevoelen; maar dat zijn gevoelen zij tot matigheid naar dat God een iegelijk de mate van het geloof gedeeld heeft. (Romeinen 12:3) Want gelijk wij in één lichaam vele leden hebben, en gelijk al deze leden niet dezelfde werkingen hebben, alzo zijn wij velen één lichaam in Christus, en ieder bijzonder zijn wij elkanders leden, hebbende verscheiden gaven naar de genade, die ons gegeven is. Dit is de offerande van de Christenen, dat wij velen één lichaam zijn in Christus, hetwelk de gemeente door het Sacrament van de Altaars, zijnde de gelovigen bekend, oefent, in hetwelk aan de gemeente betoond wordt, dat in die opoffering, die Christus voor ons offert, Hij zelf opgeofferd wordt.

Hoofdstuk 7. HOE DE HEILIGE ENGELEN ZODANIGE LIEFDE TOT ONS DRAGEN, DAT ZIJ WILLEN, DAT WIJ DIENAARS ZULLEN ZIJN VAN DE ENIGE WARE GOD, EN GEENSZINS WILLEN, DAT WIJ HUN DIENAARS ZULLEN ZIJN.

Met recht zijn zij, die in de Hemelse woningen gesteld zijnde, onsterfelijk en gelukzalig zijn, zodanige, welke zich verblijden in de gemeenschap van hun Schepper, door Wiens eeuwigheid zij vast zijn; door Wiens waarheid zij zeker zijn; door Wiens gave zij heilig zijn; daarom zij ons sterfelijke, ellendige mensen barmhartig beminnen, opdat wij mede onsterfelijk en gelukzalig zouden mogen worden. Alzo willen zij geenszins, dat wij hun offerande zullen doen, maar diegenen, van wie offerande zij weten, dat zij te samen met ons zijn. Want te samen met hen zijn wij een stad Gods, tot welke stad gesproken wordt in Psalm 87:3, nl.: Heerlijke dingen worden van u gepredikt, gij stad Gods, van wie een deel ten aanzien van ons in vreemdelingschap is, en het andere deel ten aanzien van hen in behulpelijkheid is. Want van de Stad van hierboven, waar de wil Gods een verstandelijke en onveranderlijke wet is, wordt enigszins over ons zorg gedragen; want daar is zorg over ons, welke bediend wordt aan ons door de Engelen. En van daar komt de heilige Schriftuur, in welke gelezen wordt 'dat diegene, welke enige Goden offert behalve de Heere alleen, zal uitgeroeid worden. (Exodus 22:20)

Hoofdstuk 8. VAN DE MIRAKELEN, WELKE GOD, OM HET GELOOF VAN DE GODVRUCHTIGE TE VERSTERKEN, VERWAARDIGD HEEFT TE VOEGEN HIJ ZIJN BELOFTEN, GEDAAN DOOR DE DIENST VAN DE ENGELEN.

En aangaande zulks, indien ik gans oude mirakelen wilde verhalen, ik zou straks veel verder schijnen te gaan dan betaamt. Daarom zal ik zulke mirakelen aanroeren, die gedaan zijn tot betuiging van de beloften Gods, gelijk die zijn, door welke voor vele jaren aan Abraham voorzegd zijn, dat in zijn zaad alle volken zouden gezegend worden. Want wie zal zich niet

verwonderen, dat aan dezelfde Abraham zijn onvruchtbare huisvrouw een zoon gebaard heeft, en dat op die leeftijd op welke zij noch kon baren, noch vruchtbaar zijn; daar benevens, dat in de offerande Abrahams een vuurvlam van de Hemel gekomen is, welke voer tussen de gedeelde stukken van zijn opofferingen. Voorts, dat aan dezelfde Abraham ook door de Engelen tevoren aangezegd is die Hemelse brand van de Sodomiters, welke Engelen, de mensen gelijk zijnde, hij ter herberging ontvangen heeft; alsmede, dat hij door die Engelen Gods beloften ontving van zijn toekomstig zaad, en dat hij van hen ook verstond, welk een wonderbare verlossing er in die aanstaande brand van Sodom aangaande Lot, de zoon van zijn broeder zou geschieden door diezelfde Engelen. Daarenboven, dat de huisvrouw van Lot, op de weg achterom ziende, in een zoutsteen zeer schielijk veranderd is, dat vermaant ons door een grote verborgenheid, dat niemand op de wegvan zijn verlossing naar het verleden behoort te verlangen. Nu, hoeveel en hoe groot zijn die mirakelen, welke door Mozes in het verlossen van het volk Gods uit het juk van de dienstbaarheid zeer wonderbaar in Egypte verhandeld zijn, alwaar de tovenaars van Farao, dat is van de Koning van Egypte, welke dat volk met een harde heerschappij onderdrukte, toegelaten zijn mede enige wonderen te doen, en dat daarom, opdat zij van de te wonderlijker zouden mogen over wonnen worden; want zij deden hun dingen door goochelarijen en Toverachtige bezweringen, tot welke de boze Engelen of duivelen zeer genegen zijn. Maar gelijk Mozes hen zeer rechtvaardig in de naam van de Heere overwonnen heeft, alzo heeft hij hen door de dienst van de Engelen ligt zeer krachtig te boven gegaan. Voorts, alzo de tovenaars op de derde plaag in gebreke bleven, zo zijn ten laatste met een grote beschikking van de verborgenheden 10 plagen door Mozes vervuld, na welke eindelijk de harde harten van Farao en de Egyptenaren vermurwd en bewogen zijn geworden, om het volk Gods te laten gaan. Maar daarna kregen zij van dat berouw, en daar zij de Hebreeën in het wegtrekken poogden te vervolgen, zo is het daarover geschied, dat de zee voor hen gedeeld werd, zodat zij door het droge heengingen. Maar de anderen zijn de wateren, die weer te samen liepen, overvallen en verdronken. Wat zal ik ook van die mirakelen zeggen, welke, toen dat zelfde volk in de woestijn geleid werd, door een wonderbare goddelijke kracht in grote menigte geschied zijn, zoals nl. dat de wateren, welke niet gedronken konden worden, door het inwerpen van een hout, gelijk God geboden had, al hun bitterheid gemist hebben, zodat alle dorstige daarmede hun dorst gestild hebben. Daar benevens, dat voor de hongerige Manna van de Hemel gekomen is, en daarenboven alzo ieder, die dit Manna vergaderde, een zekere maat was gesteld, zodat alles, wat iemand daarboven vergaderde, door het ingroeien van worm en verrotte; maar daarentegen, wanneer er dubbele mate voor de dag van de Sabbat vergaderd was, alzo het niet geoorloofd was op de Sabbat iets te vergaderen, dat dan hetzelve door geen verrotting bedorven of geschonden was. Voorts, alzo zij begerig waren om vlees te eten, hetwelk men naar het scheen niet genoeg voor zulk een grote menigte volk kon krijgen, dat hun leger vervuld is geworden met vogelen, en dat daardoor de brand hunner begeerlijkheid, tot walgelijke verzadiging toe, uitgeblust is geworden. Voorts dat de vijanden, die hen tegenkwamen en hen de doorgang beletten, en daar benevens tegen hen spreken, door het gebed van Mozes, wiens handen van de anderen uitgestrekt waren naar de manier van een kruis, alle gelijkelijk verslagen zijn, zonder dat er iemand van het Hebreeuwse volk omgekomen is. Evenzo, dat de oproerige in het volk Gods en zij, die zich afscheidden van de vergadering, die van God ingesteld was tot een zichtbaar voorbeeld van een onzichtbare straf, levend door openscheuring van de aarde verzonken zijn. Boven dit alles, dat de steenrots, met de staf geslagen zijnde, uitgestort heeft zulk een overvloedige waterstroom, dat die genoeg was voor zulk een grote menigte. Eindelijk, dat die dodelijke beten van de serpenten, welke hen toegezonden waren tot een rechtvaardige straf van hun zonden, door dat verheven hout en door het aanschouwen van die koperen serpent genezen zijn, eensdeels, opdat daardoor het bezwaarde en benauwde volk zou mogen geholpen worden, anderdeels opdat de dood, door de dood teniet gedaan zijnde, hierdoor als in een gelijkenis van de dood van de gekruiste zou beduid worden, welke serpent, overmits de herinnering van de gebeurde zaak bewaard zijnde, alzo namaal het dwalende volk dezelve

begon te eren als een afgod, koning Ezechias, dienende God, met een godzalige macht van de overheid tot grote lof van zijn godsvrucht vermorzeld heeft.

Hoofdstuk 9. VAN DE ONGEOORLOOFDE KUNSTEN, BEHORENDE TOT DE DIENST VAN DE LUCHTGEESTEN OF DUIVELEN, IN WELKEN DE PLATONIST PORPHYRIUS SOMMIGE DINGEN TOESTAAT EN ANDERE TEGENSPREEKT.

Deze en andere dergelijke dingen, welke alle te verhalen te lang zou zijn, gebeurden tot bevestiging van de dienst van de enigen waren Gods en tot wegneming en wering van de dienst van vele valse goden. Nu, deze mirakelen werden gedaan door een oprecht eenvoudig geloof en door een vertrouwen van de godsvrucht, niet door toverijen en bezweringen gemaakt zijnde, door een boze kunst van gruwelijke ijdelheid, welke zij noemen toverij, of met een verschrikkelijke naam dodenbezwering, of door een eerlijker naam godenwerking. Ondertussen pogen zij deze lieden te onderscheiden, zeggende dat zij, die met deze ongeoorloofde kunsten omgaande, sommige verdoemelijk zijn, gelijk die, welke het gemeenschappelijk volk boze en schandelijke tovenaars noemt; want dezen, zeggen zij behoren tot de zwarte kunst van de dodenbezwering. En sommigen willen zij, dat prijselijk zullen schijnen, welke zij van de goden werking toe eigenen, daar zij nochtans beide gebonden zijn aan de bedrieglijke zwarte kunsten van de duivelen onder de namen van de engelen; want Porphyrius belooft enigszins door deze godenwerking als een zuivering van de ziel, hoewel nochtans slap en met een schaamachtige onderhandeling, waarom hij ook ontkent, dat deze gunst aan iemand zou kunnen teweeg brengen zijn bekering tot God, zodat men ziet, dat hij tussen deze ondeugd van deze aller-schrikkelijke ijdelheid en tussen de belijdenis van de filosofie en wijsheid dan aan de een dan aan de andere zijde met zijn spreuken in het onzekere staat. Want nu vermaant hij, dat men deze kunst behoort te schuwen, als zijnde een bedrieglijke kunst en in haar werking gevaarlijk en door de goede wetten verboden; dan weder als zich latende verwinnen van de prijzers dezelve, zegt hij, dat ze nuttig en dienstig is om een gedeelte van de ziel te reinigen; niet het verstandelijk gedeelte, waardoor begrepen wordt de waarheid van alle verstandelijke dingen, die geen gelijkenis van de lichamen hebben, maar dat het dient tot reiniging van dat geestelijke gedeelte, waardoor begrepen worden de beelden van de lichamelijke dingen; want dit gedeelte zegt hij, dat bekwaam gemaakt wordt door enige inwijdingen van de kunst van de godenwerkingen, welke zij noemen teletas, dat is: volkomen inwijdingen, en die volgens, dat zelfde daardoor ook vaardig gemaakt wordt tot het ontvangen van de geesten en engelen, om alzo voorts de goden te zien. Nochtans belijdt hij, dat door deze volkomen inwijdingen van de kunst van de goden werking geen zuivering komt tot de verstandelijke ziel, nl. zodanige, welke dezelve bekwaam maakt om zijn God te zien, en om voorts te doorzien wat waar is; waaruit men kan verstaan, hoedanig gezicht en van hoedanige Goden hij wil zeggen, dat er dan geschiedt met zodanige inwijdingen of bezweringen van de godenwerking, in welke die dingen niet gezien worden, welke waar zijn. Daarna zegt hij, dat de redelijke ziel kan opklimmen tot hetgeen hierboven is, al is het, dat, wat in hem geestelijk is, door geen kunst van de godenwerking gezuiverd is. Maar tot nu toe is gezegd, dat van een kunstenaar van de godenwerking het geestelijk gedeelte gezuiverd wordt, maar zó, dat het daardoor geenszins komt tot de onsterfelijkheid en eeuwigheid. Hoewel hij dan de engelen onderscheidt van de luchtgeesten, zeggende, dat de woonplaatsen van de luchtgeesten in de lucht zijn en dat die van de engelen in de Hemel of in het vuur zijn, en daar benevens, hoewel hij ook vermaant, dat men behoort te gebruiken de vriendschap van enige luchtgeest, opdat alzo door zijn ophelping ieder na zijn dood een weinig van de aarde zou mogen verheven worden, en hoewel hij ook zegt, dat er een andere weg is om te komen tot het medegezelschap van de engelen hier boven; nochtans betuigt hij enigszins met een uitgedrukte belijdenis, dat men het gezelschap van de luchtgeesten behoort te schuwen en te vermijden, als hij nl. zegt, dat de ziel na de dood haar straf lijdende, enigszins vergruwt de dienst van de luchtgeesten of duivelen, dezelve bedrogen is geweest. Alzo heeft hij zelfs deze

geprezene kunst van de godenwerking, welke hij prijst evenals of zij de engelen en goden verenigde, bij zodanige machten niet kunnen staande houden, welke óf zelfs de zuivering van de ziel benijden, óf welke behulpzaamheid tonen aan de kunsten van hen die ze benijden, zodat hij hierover de klacht van een Chaldeeër, wiens naam ik niet weet, verhaalt. Een goed man in Chaldéa, zegt hij, klaagt, dat hem gemist heeft het geluk van die grote arbeid, die hij aangewend had om de ziel te zuiveren, uit oorzaak dat een zeker man, die in dezelfde kunsten mede machtig was, aangeroerd is geweest met nijdigheid, zodat hij de bezworen machten door zijn heilige gebeden zo vast gebonden heeft, dat zij hem niet vermochten te geven, wat hij eiste. Zo heeft dan de een, zegt hij, gebonden, en de ander heeft hem niet ontbonden. En voorts door wat blijk en getuigenis heeft hij gezegd, dat het kennelijk is, dat de kunst van de godenwerking een kunst is bij de goden en de mensen, zowel om daarmede goed als kwaad te doen? Insgelijks, dat ook de goden aan lijdingen en bewegingen onderworpen zijn, en dat zij ook gebracht worden tot diezelfde beroeringen en lijdingen, welke Apulejus in het algemeen aan de luchtgeesten en aan de mensen toeschrijft, en nochtans afzonderende van hen de goden in hoogte van de hemelse woningen, en betuigende in die afzondering, dat dat het gevoelen is van Plato.

Hoofdstuk 10. VAN DE IJDELE KUNST VAN DE GODENWERKING, WELKE DOOR DIE AANROEPING VAN DE LUCHTGEESTEN EN DUIVELEN AAN DE ZIELEN BELOOFT EEN VALSE EN BEDRIEGLIJKE ZUIVERING.

Ziet nu dan hier een andere Platonist, die zij voor geleerden houden, nl. Porphyrius. Deze zegt, dat de goden zelfs onderworpen zijn aan lijdingen en beroeringen in hun gemoederen; want, zegt hij, zij hebben door heilige gebeden geholpen en verschrikt kunnen worden, zodat zij de ziel geen zuivering hebben kunnen doen, ja! hebben zo kunnen verschrikt worden door hen, die hun het kwade gebood, dat zij door de kunst van de godenwerking van die vrees niet hebben kunnen ontbonden worden van een anderen, die het goede aan hen verzocht, zodat zij niet vrij gesteld konden worden, zelfs om weldaden te doen. Wie ziet niet duidelijk, dat dit alle te samen gedichten zijn van de bedrieglijke duivelen, wie, zeg ik, ziet dat niet of hij moet zijn hun aller-ellendigste dienstknecht en alzo gans vervreemd van de genade van de ware Verlossers? Want indien deze dingen bij de goede goden verhandeld werden, zou aldaar de weldadige reiniger van de ziel veel meer vermogen dan de kwaadwillige tegenstander en beletter. Of indien die mens, van wiens wegen gehandeld werd, bij de rechtvaardige goden de reiniging onwaardig scheen te zijn, zo behoorden zij dan niet als diegene, die verschrikt waren van een benijder, noch ook als diegene, gelijk hij zelf zegt, die verhinderd werden vanwege de vrees en het ontzag van een sterke God, maar als diegene, die een vrij oordeel hadden, hem dat geweigerd te hebben, En het is om te verwonderen, dat die goede Chaldeeër, die Zijn ziel met de heilige inwijdingen van de godenwerking zocht te zuiveren, niet gevonden beeft een hoger God, die óf meer kon verschrikken dan een ander, en dus de verschrikte goden kon dwingen om wel te doen, óf die de verschrikker van hen kon afhouden, opdat zij vrij en onbekommerd zouden mogen weldoen. Ondertussen hebben deze goden, kunstenaar van de godenwerking zodanige heiligheden ontbroken, door welke hij allereerst die goden, welke hij aanriep, nl. zijn zuiveraars van de zielen, kon zuiveren van die schadelijke zwarigheid van de vrees. En wat reden is er, dat er een sterker God kan voortgebracht worden, van wie zij verschrikt worden, en dat er geen sterker God zou kunnen voortgebracht worden, van wie zij van hun schrik gezuiverd worden? Of wordt er wel een God gevonden, die een nijdigaard verhoort, en die de goden vrees aanjaagt, teneinde zij niet weldoen? En zal daar geen God gevonden worden, die de goedgunstige verhoort en die de goden hun vrees beneemt, opdat zij weldoen? O, fraaie kunst van de godenwerking! o! prijselijke reiniging van de ziel, in welke de onzuivere nijdigheid meer gebiedt, dan de zuivere weldadigheid verkrijgt. Maar, ei lieve! de bedrieglijkheid van de boze geesten behoort men te schuwen en te vermijden, en daarentegen de heilzame zaligmakende leer behoort men te horen; want aangaande, dat zij, welke deze

vuile zuiveringen door, hun gruwelijke kunsten weken, enige wonderschone beelden, gelijk hij die noemt, óf van de engelen óf van de goden als met een gezuiverde geest zien; indien het nl. alzo is, dat zij iets van dat zien, zo is het dat dat hetzelfde is, wat de Apostel Paulus zegt (2 Corinthiers 11:14) 'Want de Satan verandert zich zelf mee in een engel van het licht.' Want alle zodanige dingen zijn de bedrieglijke spokerijen degenen, welke, zoekende de ellendige zielen met bedrieglijke godsdiensten van vele en daar benevens valse goden te verstrikken, en pogende dezelve van de ware dienst Gods, door welke dezelve alleen gereinigd en genezen worden, af te wenden, daarover zich zelf, even als van Proteus gezegd wordt, in alle gedaanten gaat veranderen, somtijds vijandelijk vervolgende, somtijds bedrieglijk u te hulp komende, en aan alle zijden, hoe hij zich vertoont, altijd schadende.

Hoofdstuk 11. VAN DE BRIEF VAN PORPHYRIUS, GESCHREVEN AAN DE EGYPTISCHE ANEBUNTEM, WAARIN HIJ VERZOEKT ONDERWEZEN TE WORDEN AANGAANDE DE VERSCHEIDENHEID VAN DE DUIVELEN.

Doch beter verstand had deze Porphyrius toen hij aan de Egyptische Anebuntem schreef alwaar hij, sprekende even als een die onder zoekt en vraagt, deze gruwelijke kunsten geheel naakt ontdekt en ook omstoot. Alzo, aldaar verwerpt hij in het geheel alle luchtgeesten en duivelen, welke hij zegt, dat vanwege hun onbeschaamdheid optrekken de dampen van de offeranden, en daarom, dat zij daarom niet zijn in de Hemel, maar in de lucht onder de maan en ook zelfs binnen in de maan. Evenwel durft hij niet alle bedriegerijen, boosheden en beuzelachtige ongeschiktheden, vanwege welke hij terecht verstoord is, toeschrijven aan alle luchtgeesten in het gemeen, want sommige noemt hij goede luchtgeesten naar het gebruik van andere, daar hij nochtans van allen in het algemeen belijdt, dat zij onwijs en onvoorzichtig zijn. Maar hij verwondert zich grotelijks, dat niet alleen de goden bewogen en aangelokt worden door offeranden, maar dat zij daardoor ook gedrongen en gedwongen worden te doen, wat de mensen willen. En indien het alzo is, dat de goden van de luchtgeesten onderscheiden worden ter oorzaak van lichamelijkheid en onlichamelijkheid, hoe men zal kunnen zeggen, dat de zon en maan en alle andere zichtbare dingen in de Hemel goden zijn, omdat hij aangaande dezelve niet twijfelt, dat zij lichamen zijn. En voorts, indien zij goden zijn, hoe en op welke wijze sommigen genaamd worden goed daders en andere kwaaddaders, en daarenboven hoe en op welke wijze, naar die zij lichamelijk zijn, zij met de onlichamelijke verenigd worden. Ook vraagt hij, even alsof hij twijfelt, of in de waarzeggers en in hen, die enige wonderheden doen, hun zielen deze macht hebben, dan of er zekere geesten van buiten komen, door wie zij dat vermogen. En aangaande zijn gissing, hij meent bij zich zelf veel liever, dat de geesten van buiten komen overmits zij enige van die geesten binden aan de bijgevoegde middelen van stenen of kruiden, en door middel van dezelve gesloten deuren openen, of iets anders wonderlijks werken. Ook zegt hij verder, dat anderen menen, dat er een geslacht van luchtgeesten is, van wie eigen ambt is te verhoren. Dit geslacht, zegt hij, is van natuur zeer bedrieglijk en van allerlei gedaanten, en daar benevens zich voegende op velerlei wijze, aannemende en veinzende de gedaanten van goden en duivelen, en ook van de zielen van de overledenen. En voorts, dat dit geslacht al deze dingen doet, welke goed of kwaad schijnen te zijn; maar aangaande die dingen, welke goed zijn, dat zij daarin geen hulp doen, ja dat zij die ook niet weten, en daarenboven, dat zij aan de vlijtige liefhebbers en betrachters van de deugd alle kwaad berokkenen, hen beschuldigen en ook veelal in het goede verhinderen. Ook zegt hij, dat dit geslacht vol is van alle opgeblazen vermetelheid en hovaardigheid, en dat het vermaak en lust heeft in de rook van de offerande, en dat het zeer verheugd wordt door lof en gevlei, en meer andere dingen, welke hij verhaalt van dit geslacht bedrieglijke en boze geesten, die van buiten bij de ziel komen, en de menselijke zinnen, hetzij slapende of wakende, begoochelen en betoveren hetwelk hij niet als voorzeker houdende zegt, maar daar hij enig vermoeden en enigen twijfel vanwege dat heeft, zo zegt hij, dat anderen dat zeggen en menen. Want het is een zware zaak geweest voor zulk een groot

filosoof het ganse duivelse gezelschap of te verstaan en te bekennen of ook vrijmoediger tegen te spreken en te bestraffen, welk gezelschap nochtans ieder christen oude vrouw zich niet ontziet straks te bekennen en ook met alle vrijmoedigheid op het hoogst te vergruwen. Dat het kan zijn, dat hij vreest te verstoren Anebuntem zelfs, aan wie hij schrijft, als zijnde een, leer hoog vermaard voorstander van deze godsdiensten, alsook alle andere liefhebbers deze Goddelijke werken, welke tot de verering van de goden behoren. Nochtans volgt er verhalende enige dingen onderzoeksgewijze, welke met nuchtere verstand aangemerkt zijnde, niemand anders kunnen toegeschreven worden dan alleen aan de boze en bedrieglijke machten: want hij vraagt waarom met de goeden als aan te roepen aan de bozen als geboden wordt, dat zij de ongerechtig bevelen van de mensen zullen uitvoeren. Daar benevens, waarom zij iemand, aangeroerd zijnde met een genegenheid van bijslaping, niet verhoren wanneer hij om dat bidt, daar zij nochtans geen zwarigheid maken om ieder te verleiden tot onkuise en bloedschandige bijslapingen. Insgelijks, waarom zij hun priesters gelasten zich te onthouden van het vlees van de dieren, opdat zij door hun lichamelijke dampen niet bevlekt worden, en dat zij ondertussen zelfs door andere dampen vermaakt worden, alsmede door de reuk van de historiën. Wijders, waarom de inziener van het geslachte beest gelast wordt zich te onthouden van de aanraking van de dode dieren, daar nochtans zodanige dingen met dode dieren geoefend worden. Voorts, wat het ook zij, dat de mens, zijnde aan alle gebreken onderworpen, niet alleen bedreigt met zijn bezweren aan de luchtgeest of duivel, of ook aan de zon en maan, of aan iets anders van de hemelse lichamen, welke hij alle te samen in een valse schijn verschrikt om hen de waarheid af te dringen. Want hij dreigt de hemel, dat hij die zal in stukken stoten, en meer dergelijke dingen, die de mens onmogelijk zijn, opdat alzo die goden, even als aller-slechtste en onwijze kinderen, door deze valse en bespottelijke bedreigingen zouden verschrikt worden, en alzo doen, wat hen bevolen wordt. Boven dit alles zegt hij ook, dat een Cheremon, zijnde geleerd in deze heiligheden, of veel liever heiligschendingen geschreven heeft, dat al die dingen, welke door het algemeen gerucht bij de Egyptenaars verhaald worden aangaande Isis of Osiris (haar man), een zeer grote kracht hebben om de goden te dwingen, dat zij doen, wat men hun beveelt, uit oorzaak dat hij, die hen met bezweringen dwingt, hen dreigt, dat hij al de geheimenissen van hun godsdiensten zal uitbrengen en te schande maken, waarbij hij met een schrikkelijke stem voegt, dat hij alle leden van Osiris van elkander zal rukken en verstrooien, indien zij in gebreke blijven te doen, wat hun bevolen wordt. Vanwege deze en meer andere dergelijke ijdele en razende dingen is Porphyrius verwonderd, dat nl. de mens dat aan de goden bedreigt, en niet alleen aan sommigen, maar zelfs ook aan de hemelse goden, en aan die, welke met hun hemels licht op aarde glinsteren, en dal deze zelfde mens niet is zonder daad, ijdelijk dreigende, maar daarenboven ook met een geweldige macht hen dwingt, en door schrikkelijke dreigingen hen daartoe brengt, dat zij moeten doen, wat hij wil. Dies halve, zeg ik, verwondert Porphyrius zich met recht, ja! onder de schijn en het deksel van zich dus te verwonderen, en onder de schijn van te willen onderzoeken de oorzaken van dusdanige dingen, geeft hij genoeg te verstaan, dat dit de geesten doen, wier geslacht hij hier boven door het verhalen van de mening van anderen geschreven heeft, welke niet van natuur zijn gelijk hij gesteld heeft, maar door boosheid bedrieglijk, die hen veinzen te zijn óf goden, óf de zielen van de overledenen, en zich zelf geenszins veinzen duivelen te zijn, gelijk hij zegt, maar nochtans dat inderdaad zijn. En aangaande, dat hem dunkt, dat door middel van kruiden, gesteenten en dieren, en daar benevens door middel van zekere geluiden en stemmen, en voorts door middel van enige tekenen en merken en andere verdichtselen, en ook door middel van zeker bewegingen van de sterren, die zij in de omloop van de Hemels waargenomen hebben, van de mensen op de aarde gemaakt worden zeker bekwame machten of krachten, dienende tot vervoering van verscheiden werkingen; dit alles behoort tot diezelfde luchtgeesten en duivels, welke goochelaars en bedriegers zijn van zulke zielen, die zij onder zich hebben, en welke uit zulke dwalingen van de mensen zich zelf een genoeglijk spel bereiden. Zo dan, Porphyrius, twijfelende en onderzoekende, verhaalt óf waarlijk zodanige dingen, door welke deze bedriegende duivels overtuigd en bestraft worden, opdat alzo

daarmede betoond wordt, dat deze dingen alle te samen niet behoren tot die machten, die ons tot het verkrijgen van het geluk zalig leven gunstig zijn, maar dat dit alles behoort tot de listige en bedrieglijke duivelen óf hij heeft veel meer (om het beste te bedenken van dezen filosoof) op die wijze dezen Egyptische man willen terecht brengen, nl. niet willende zodanige man (die in deze dwalingen verkeerde, en die evenwel zich liet voorslaan, dat hij iets groots wist) als met een hovaardig aanzien eens leeraars verstoren, en alzo door een openbare tegenstrijden onderhandeling hem beroeren, maar dezelfde heeft hij als door de kleine nederigheid van iemand, die daar begeerde te zoeken en te leren, daartoe willen brengen om deze dingen nader te bedenken, en dus heeft hij hem willen aanwijzen hoezeer men deze dingen behoorde te verachten, of ook te schuwen en te vermijden. Eindelijk op het einde van zijn brief begeert hij van hem geleerd te worden, welke daar de rechte weg en het regie middel is tot gelukzaligheid volgens de Egyptische wijsheid. Want aangaande hen, die hun gemeenschap en hun omgang hebben met de goden, om nl. een weggelopen slaaf te vinden, of om een hofstede te bekomen, of om en huwelijk, of om koopmanschap, of om dergelijke dingen het Goddelijk gemoed verontrusten, van hen wordt gezegd, dat zij te vergeefs zich in de wijsheid schijnen geoefend te hebben. Insgelijks ook die zelfde goden met welke zij omgaan, al is het, dat zij van andere dingen de waarheid voorzeggen, nochtans aangezien zij van de gelukzaligheid niets zeker noch dienstig genoeg vermanen, zo betuigde hij, dal zij noch goden noch goede luchtgeesten waren, maar dat zij óf die waren, welke genoemd worden bedrieglijk, óf dat het alle te samen anders niet waren dan een menselijk gedicht. Maar aangezien zodanige en zo grote dingen verhandeld worden door deze zwarte kunsten, dat dezelve genoegzaam al het vermogen van de menselijke kracht te boven gaan, zo volgt daaruit, dat die dingen, welke wonderlijk schijnen, even als van God voorzegd of van hem gedrocht te worden, en evenwel niet strekken tot de dienst van de enige God, met Wie verenigd te zijn alleen ons zaligmakend goed is, zelfs na de bekentenis van de Platonisten, welke dat ook met vele redenen betuigen, dat die dingen, zeg ik anders niet wijselijk kunnen verstaan worden te lijn dan goochelarijen en spelingen van de boze duivelen, daar benevens verleidende verhinderingen, welke door ware godsvrucht en godsdienstigheid behoren vermeden te worden.

Hoofdstuk 12. VAN DE MIRAKELEN, WELKE DE WARE GOD WERKT DOOR DE DIENST VAN DE HEILIGE ENGELEN.

Maar alle zulke mirakelen, hetzij, dat ze door de engelen of op enige andere wijze door God geschieden, welke ons aanprijzen de godsdienst en de Religie van de enige God, in wie alleen ons gelukzalig leven bestaat, die behoort men te geloven, dat waarlijk van hen, of door hen, die ons naar de waarheid en godsvrucht beminnen, geschieden te weten: door de kracht Gods die in hen werkt. Want geenszins behoort men hen te horen, die zeggen, dat de onzichtbare God geen zichtbare mirakelen werkt, daar Hij nochtans naar hun eigen gevoelen de wereld gemaakt heeft, die zichtbaar is. Ondertussen al het wonder, dat er gebeurt in deze wereld, is voorwaar veel minder dan deze gehele wereld, nl. hemel en aarde, en alles wat daarin is, welke zeker God gemaakt heeft. Nu, gelijk Hij verborgen en onbegrijpelijk is voor de mens, die dezelve gemaakt heeft, alzo is ook verborgen en onbegrijpelijk de manier daarvan. En hoewel de mirakelen van de zichtbare naturen, door het dagelijks gestadig zien als in minachting zijn gekomen, nochtans als wij die wijselijk bezien en bemerken, zullen wij bevinden, dat zij veel groter zijn dan de aller-ongewoonste en zeldzaamste mirakelen, ja boven alle mirakelen, die door de mens geschieden, is geen groter mirakel dan de mens zelf. Daarom die God welke gemaakt heeft die zichtbare dingen hemel en aarde, ontziet zich mede niet, te doen zichtbare mirakelen in de hemel of op de aarde, teneinde Hij door dezelve 's mensen ziel, hangende aan de zichtbare dingen, opwekt om Hem, die onzichtbaar is, te eren; maar waar en wanneer Hij enig mirakel zal doen, daarvan is de onveranderlijke raad bij Hem, in wiens bestelling en beschikking al rede die tijden gemaakt zijn, welke daar in de toekomst zullen zijn. Want Hij, die

de tijdelijke dingen beweegt wordt nochtans niet tijdelijk bewogen, en daar benevens op geen andere wijze heeft Hij geweten, dat zij zouden geschieden, dan zij geschied zijn. En daarenboven op geen andere wijze verhoort Hij hen, die Hem aanroepen, dan Hij ziet, dat ze Hem zullen aanroepen; want als Zijn engelen verhoren, zo verhoort Hij in hen, even als in zijn ware tempel, en niet in de tempel met handen gemaakt; even als in al zijn heiligen, in welke Zijn bevelen tijdelijk geschieden, maar in Zijn eeuwige wet gezien zijn.

Hoofdstuk 13. VAN DE ONZICHTBARE GOD, DIE ZICH DIKWIJLS ZICHTBAAR VERTOOND HEEFT, NIET NAAR HETGEEN HIJ IS, MAAR NAAR HETGEEN ZIJ, DIE HEM ZAGEN, KONDEN VERDRAGEN.

En ons moet niet beroeren, dat, naardien Hij onzichtbaar is, evenwel dikwijls van Hem gezegd wordt dat Hij zichtbaar van de vaderen verschenen is. Want gelijk het ge luid, waardoor gehoord wordt enige spreuk, gesteld zijnde in de stilte onze verstand, niet hetzelfde is dal de spreuk is; alzo die gedaante, in welke God gezien is gesteld, zijnde in een onzichtbare natuur is mede niet hetzelfde wat God is. Nochtans wordt Hij gezien in dezelfde lichamelijke gedaante, evenals die spreuk gehoord wordt in hetzelfde geluid van de stem; daarom is hen ook niet onbekend geweest, dat zij geenszins die onzichtbare God konden zien in een lichamelijke gedaante. Want Hij en Mozes spraken met elkander, en evenwel zei Mozes tegen Hem: 'Indien ik genade voor U gevonden heb, toon mij U zelf kennelijk, opdat ik U mag zien.' Daarenboven, toen de wet Gods voor de uitroeping van de engelen zeer schrikkelijk moest gegeven worden, niet aan één mens of aan weinige wijzen, maar aan de ganse menigte en aan een zeer groot volk, zo is het ook geschied dat voor datzelfde volk grote dingen gedaan zijn op de berg, waar de wet door één gegeven werd, en waar de menigte al die Vreselijke en schrikkelijke dingen aanschouwde, die daar geschiedden. Want het volk Israëls heeft Mozes op zodanige wijze niet geloofd gelijk de Lacedemoniërs hun Lycurgus, ter oorzaak dat hij die wetten, die hij zelf gemaakt had, van Jupiter of Apollo ontvangen had; want als aan dat volk gegeven werd die wet, in welke gelast wordt, dat men de enige God moet eren, zo is het, dat in het aanschouwen van het volk, door wonderlijke tekenen en bewegingen van de dingen, zoveel zijn goddelijke voorzienigheid nodig oordeelde te zijn aldaar kennelijk gebleken is, dat het schepsel in het geven van deze niet zijn Schepper diende.

Hoofdstuk 14. VAN DE ENIGE GOD TE EREN, NIET ALLEEN OM DE EEUWIGE GOEDEREN, MAAR OOK OM DE TIJDELIJKE WELDADEN, WELKE ALLE TE SAMEN IN DE MACHT VAN zijn VOORZIEN IGHEID BESTAAN.

Nu, evenals het toegaat met de onderwijzing van een mens, evenzo gaat het ook toe met de onderwijzing van het menselijk geslacht, zoveel het volk Gods belangt; want deze onderwijzing is door zekere trappen van de tijden evenals door trappen van het ouderdom met zijn vermeerderingen aangewassen en toegenomen, zodat men van het tijdelijke opgeklommen is tot de omhelzing van het eeuwige, en van het zichtbare tot de onzienlijke, wel verstaande nochtans zó, dat ten zelfde lijdt, toen de zichtbare beloningen en weldaden van God beloofd werden, evenwel niet meer dan één God voorgehouden en aangeprezen werd te eren, opdat alzo de menselijke ziel zelfs voor de aardse weldaden van dit vergankelijk leven niemand anders zou onderworpen worden dan de ware Schepper en Heere van de zielen. Want alle dingen, welke of de engelen of de mens aan de mens kunnen doen, indien er iemand is, die vanwege dat ontkent, dat zij alle te samen zijn onder de macht van de enige Almachtige, die is razend en uitzinnig. Want aangaande de voorzienigheid, daarvan handelt de Platonist Plotinius zeker zeer gepast, want hij bewijst, dat dezelve afdaalt van de opperste God, wiens schoonheid vol verstand zijnde, onuitsprekelijk is, en dat dezelve nederwaarts zich uitbreidt tot deze aardse en zelfs tot de aller-laagste dingen, bewerende dat met de schoonheid van de bloemen en bladeren, welke alle, omdat zij verwerpelijk en haast vergankelijk zijn, hij betuigt, dat deze allerliefste en aller-gevoegelijke geschiktheden haar schoonheden en gedaanten niet

zouden kunnen hebben, tenzij, dat ze vandaar gemaakt en zo bekwaam te samen geschikt worden, waar de verstandelijke en onveranderlijke schoonheid, die alles in zich zelf heeft, haar blijvende woonsteden heeft. Dit betuigt ook Jezus, daar Hij zegt: Aanmerkt de leliën van het veld, hoe zij wassen; zij arbeiden niet en spinnen niet; en ik zeg u, dat ook Salomo in al zijn heerlijkheid niet is bekleed geweest gelijk een van dezen. Indien dan God het gras, dat heden op de akker is, en morgen in de oven geworpen wordt, alzo bekleedt hoeveel te meer dan u, gij klein gelovigen. Zo doet dan de menselijke ziel, die nog door aardse begeerlijkheden zwak is, Zeer wel, dat zij zelfs al die dingen, welke zij tijdelijk begeert, nl. deze aardse, en aller-laagste goederen, nodig zijnde tot onderhoud van dit vergankelijk leven, en daarom ten aanzien van de eeuwige goederen en weldaden van de toekomstige leven gans verachtelijk, dat zij nochtans al deze dingen gewoon is te verwachten alleen van de enige God, omdat het daardoor geschiedt dat deze zelfde ziel zelfs door het begeren van deze tijdelijke dingen niet afwijkt van zijn dienst, tot wie deze ziel eindelijk geheel komt door versmading van deze aardse dingen en door afkerigheid van dezelve.

Hoofdstuk 15. VAN DE DIENST VAN DE HEILIGE ENGELEN, MET WELKEN ZIJ DE VOORZIENIGHEID GODS TEN DIENSTE STAAN.

Op zodanige wijze dan heeft het de Goddelijke Voorzienigheid behaagd de loop van de tijden te schikken, teneinde de wet van de dienst van de enige ware God zou gegeven worden, gelijk ik gezegd heb en gelijk in de handelingen van de apostelen gelezen wordt door de afkondiging van de engelen, in welke God zelf zichtbaar verscheen, niet in Zijn substantie en eigenwezen, hetwelk altijd onzichtbaar blijft voor de verderfelijke ogen, maar zich zichtbaar vertonende door zekere tekenen stellende, nl. in plaats van de Schepper het schepsel, en door hetzelve met een geluid en een stem van een menselijke tong, van sylabe tot siylabe met bekwame ophouden van de lijden tot het volk sprekende; want in Zijn natuur wordt God niet lichamelijk, maar geestelijk gezien, niet naar de wijze van het gevoel van de 5 zinnen, maar naar de wijze van de overlegging van het verstand niet op tijdelijke wijze, maar om zo te spreken op eeuwige wijze, en daar benevens is Hij zodanig, die noch begint te spreken noch ophoudt te spreken; welke spraak zijn dienaars en boden, die bij hem zijn, oprecht horen, niet met het oor van het lichaam, maar met het oor van het gemoed, welke dienaren onsterfelijk gelukzalig zijnde, altijd genieten. Zijn onveranderlijke waarheid; alzo, wat zij op onuitsprekelijke manieren horen dat zij zullen doen en dat zij zelfs tot die zichtbare en gevoelige dingen zullen brengen, dat doen zij straks zonder enige vertoeven en zonder enige moeite. Nu, deze wet is gegeven met verdeling van de tijden, zodat die tijden, die eerst waren, gehad hebben, gelijk gezegd is, aardse beloften, door welke nochtans beduid werden de eeuwige beloften, welke wel velen van hen door zichtbare Sacramenten oefenden, maar weinigen waren er, die dat verstonden. Nochtans wordt daar met een aller-klaarste betuiging van woorden, ja, zelfs met een betuiging van alle dingen de dienst van een God geboden, niet van een God uit de hoop van velen, maar van die enige God, welke gemaakt heeft Hemel en aarde, en allerlei ziel en geest, welke niet is, wat Hij is. Want Hij is diegene, die hen gemaakt heeft, maar zij zijn diegenen, die door Hem gemaakt zijn, en welke, opdat zij mogen zijn en blijven, en zich zelf wel mogen hebben, zijner altijd gebrek hebben, nl. degenen, van wie zij gemaakt zijn.

Hoofdstuk 16. OF ZIJ, DIS HET GELUKZALIG LEVEN ZOEKEN TE BEKOMEN, DIE ENGELEN OOK HEBBEN TE GELOVEN, WELKE EISEN, DAT MEN HEN MET GODDELIJKE EER ZAL EREN, DAN OF ZIJ VEEL LIEVER DIE ENGELEN ZULLEN GELOVEN, WELKE GELASTEN, DAT MEN MET EEN HEILIGE GODSDIENSTIGE EER ZAL DIENEN NIET HEN, MAAR DE ENIGE GOD.

Welke engelen dan, aangaande het gelukzalig eeuwig leven, oordelen wij, dat wij zullen hebben te geloven? Zullen wij hen geloven die willen, dat men hen zal eren met godsdienstige ceremoniën, eisende van de mensen dat zij hen godsdienstige offeranden zullen doen? Of zullen wij hen geloven, die zeggen, dat deze ganse godsdienst alleen toekomt de enige God,

schepper van alles door wiens aanschouwing, gelijk zij zelf gelukzalig zijn, zij ook beloven en verzekeren, dat wij ook gelukzalig zullen worden? Want die aanschouwing Gods is een aanschouwing van zulke schoonheid, en is zulk een allergrootste liefde waardig, dat Plotinus zich niet ontziet, te zeggen, dat de mens zonder deze, hoe zeer hij anders mag begaafd en rijk zijn van allerlei andere goederen, de aller-ellendigste en ongelukkigste is. Maar aangezien enige engelen de mensen opwekken om alleen deze God met Goddelijke eer te eren, en wederom enigen de mensen opwekken, zelfs met wonderbaarlijke tekenen om hen zelf met Goddelijke eer te eren, en dat op zodanige wijze, dal de eersten verbieden dezen te eren, en deze daarentegen niet durven verbieden de enige God te eren, wie van beiden zal men dan geloven? Laat hierop antwoorden de Platonist, laat hierop antwoorden alle andere filosofen, laat hierop antwoorden de kunstenaars van de goden werking, of veel meer de Perurgi, dat is, van de godenjagers of de bedwingers van de goden; want zodanige naam zijn al die zwarte en ijdele kunsten waardig. Eindelijk laat hierop antwoorden de mensen, indien er enig gevoelen van hun natuur, waardoor zij tot redelijke schepselen geschapen zijn, in hen leeft; laat zij antwoorden zeg ik, of men offerande moet doen aan die goden of engelen, die zelf gelasten, dat men hun offeranden zal doen, dan of men offerande zal doen aan die enige God, gelijk zij gelasten, die dat aan zich zelf of aan de anderen verbieden te doen. Voorwaar, indien noch zij, noch dezen enige mirakelen deden, maar alleen dat geboden, nl. enigen, dat men aan hen offerande zal doen, en enigen daarentegen verboden om dat te doen, bevelende ernstig, dat men dat alleen aan de enige God zal doen; als dan voorwaar behoorde de godsvrucht genoegzaam in ieder te beoordelen en te onderscheiden, welke van deze twee komt van de hoogmoed, en welke komt van de ware godsdienstigheid. Ik zal nog; meer zeggen, indien zij, die offeranden voor zich zelf begeren, de menselijke zielen alleen tol dat bewogen door wonderlijke daden, en daarentegen zij, die dat verbieden, en die daar benevens belasten, dat men alleen aan de enige ware God offeranden zal doen, indien zij, zeg ik, zich niet eens verwaardigen enige zichtbare mirakelen te doen, evenwel voorwaar zou hun aanzien meer behoren te gelden; niet ten aanzien van het gevoelen van de zinnen; van het lichaam, maar ten aanzien van de redelijkheid en het oordeel van onze ziel. Maar aangezien God tot versterking van de woorden van Zijn waarheid, alzo gehandeld heeft, dat hij door die onsterfelijke boden, welke niet hun eigen hoogmoedige pracht, maar zijn Majesteit verkondigen, veel groter, zekerder en klaarder mirakelen gedaan heeft, teneinde alzo zij, die de offeranden voor zich zelf begeren, niet ligt de eenvoudige en zwakken godvruchtige hun valse godsdienst en religie zouden wijsmaken, dat zij nl. enige wonderheden voor hun uiterlijke zinnen vertonen; wie is er, zeg ik, dit alles aanmerkende, die zó uitzinnig zou willen zijn, dat hij niet zou verkiezen deze waarachtige dingen om na te volgen, alzo hij daar nog veel groter dingen vindt om zich daarover te verwonderen. Want die mirakelen van de heidense goden, waarvan de historie vermaant, ik zeg niet die mirakelen, welke op verscheiden tijden door ver borgen oorzaken zelfs van de wereld geschieden, gelijk de vreemdheden van de wanschepselen, welke nochtans zó zijn, dat zij gebeuren aan hen, die gesteld en geordineerd zijn onder de Goddelijke Voorzienigheid, als daar zijn de ongewone vruchten van de dieren en daar benevens de ongewone gestalten van de dingen, beide in Hemel en op aarde, hetzij dat dezelve alleen is schrikkende, of dat dezelve ook beschadigt, welke, gelijk zij zeggen, bij hen door offeranden plachten gestild en verzacht te worden, nl. met een aller-bedrieglijkste loosheid door duivelse ceremoniën. Maar ik zeg deze zodanige mirakelen, van welke merkelijk genoeg blijkt, dat zij door deze geest macht en kracht geschieden gelijk daar is wal er verhaald wordt van de beelden van de huisgoden, welke Eneas vluchtende van Troje weggevoerd heeft, van welke gezegd wordt, dat zij van plaats tot plaats van zelf verhuisd zijn. Insgelijks dal Tarquinius met een scheermes een keisteen overmidden van elkander gesneden heeft; voorts dat het Epidaurische Serpent is blijven hangen aan een medegezel aan hel beeld van Esculapius toen het naar Rome voer. Verder, dat het schip, waarin het beeld van de Phrygische moeder gevoerd werd, onbewegelijk vast is blijven zitten, niettegenstaande aan hetzelve een grote macht en menigte mensen en ossen trok, en dat een enige vrouw hetzelfde schip daarna aan

haren gordel gebonden heeft, en daarmede hetzelve tot betuiging van hare eerbaarheid van zijn plaats bewogen en voortgetrokken heeft. Daarenboven, dat ook een Vestaalse maagd, van van wie ontering onderzoek gedaan werd, een zeef of teems met water gevuld heeft uit de Tiber, zonder dat er iets uitliep, en mitsdien daardoor alle twijfel weggenomen heeft. Deze en andere dergelijke mirakelen zijn geenszins te vergelijken, noch in kracht noch in grootheid met die mirakelen, welke wij lezen, dat onder het volk Gods geschied zijn; hoeveel te minder zijn er dan die mirakelen bij te vergelijken, welke zelfs door de wellen van zulke volkeren, die deze Goden geëerd hebben, geoordeeld zijn, dat zij waardig waren om verboden en gestraft te worden, gelijk daar zijn de toverachtige mirakelen en de mirakelen van de kunsten van de godenwerking, welke voor het grootste deel door een schijn met een bespotting van de inbeeldingen de zinnen van de mensen bedriegen, gelijk daar is de maan van de Hemel te trekken, opdat zij nader zijnde, de kruiden die onder haar zijn, gelijk Lucanus zegt, bespuwt en bevochtigt. En al is het, dat enige van deze mirakelen in werking gelijk schijnen te zijn met sommige daden van de godvruchtige, zo geeft nochtans het einde, waardoor dezelve van de anderen onderscheiden worden, ons buiten allen twijfel zodanig bewijs, dal onze mirakelen de hun verre te boven gaan. Want deze menigte goden behoort men daarom vanwege die mirakelen van de te minder met offeranden te eren naarmate zij die meer begeren: maar door onze mirakelen wordt de enige God aangeprezen, welke zo met de betuiging van de Schrift als met het namaal teniet te doen van de offeranden betoont, dat Hij geen van deze zelfde offeranden nodig heeft. Zo dan, indien er enige engelen zijn, die voor zich zelf offeranden begeren, boven hen moet men verre diegenen stellen, welke die vereisen, niet voor zich zelf, maar voor God, de schepper van allen, die zij dienen. Want, hierdoor betonen zij met welke oprechte liefde zij ons beminnen, naardien zij door de offerande ons willen onderwerpen, niet aan hen, maar aan dien, door wiens aanschouwing zij zelfs gelukzalig zijn, en alzo ons zoeken te brengen tot Hem, van wie zij zelf nooit afgeweken zijn. Maar indien er ook enige engelen zijn, die willen, dat er offeranden zullen gedaan worden, niet aan een, maar aan velen, niet aan hen, maar aan die goden, welker engelen zij zijn: boven zulke engelen, zeg ik, zijn ook tij te stellen, welke engelen zijn van de enige God, aan wie zij alzo willen, dat men offeranden zal doen, dat lij het ondertussen verbieden te doen aan enige andere God; daarentegen, welke niemand van hen verbiedt te doen aan de enige God, omdat zij willen, dat men aan hen alleen offeranden zal doen. Maar indien er iets meer is, dit alles geeft te kennen hun hoogmoedige bedrieglijkheid, zodat zij, geen goede engelen zijn, noch engelen van de goede goden, maar zij zijn alle te samen boze duivelen, die niet willen, dat de enige God alleen met offeranden zal gediend worden, maar zij willen ook zelf met offeranden geëerd worden. Dus, hoe zal men beterden groter sterkte tegen hen kunnen verkiezen dan de beschutting van de enige God, die de goede engelen dienen, nl. zij, die ons gelasten, dat wij met onze offeranden niet hen, maar Hem zullen dienen, van Wie offerande wij zelf behoren te zijn.

Hoofdstuk 17. VAN DE ARK VAN HET TESTAMENT OF VERBOND, ALSMEDE VAN DE MIRAKELEN VAN DE TEKENEN, WELKE DOOR GOD GESCHIED ZIJN TOT BEVESTIGING VAN HET AANZIEN EN DE WAARDIGHEID VAN ZIJN WET EN BELOFTE.

Ondertussen, de wet Gods, die door de afkondiging van de engelen gegeven is, en in welke bevolen wordt de enige God met een godsdienstige eer van de religie te eren, en in welke daarentegen verboden wordt alle andere goden te eren, die wet is weggelegd geweest in die ark of kist, die genoemd werd de ark van de getuigenis, met welke naam genoegzaam te kennen gegeven wordt, dat die God, welke door al die dingen geëerd werd, niet gewoon is in enige plaats besloten te worden, omdat Zijn antwoorden en ook sommige tekenen tot werkelijke kennis van 's mensen zinnen van de plaats van de ark gegeven werden. Daarom dat hij hierdoor te kennen gaf de getuigenissen van Zijn wil, waarom ook de wet zelve geschreven was in stenen tafelen, en in de ark, gelijk ik gezegd heb, weggelegd, welke ark hun priesters, ten tijde van hun reis in de woestijn, te samen met de tabernakel, welke eveneens genoemd

werden de tabernakel van de getuigenis, met behoorlijke eerbied droegen. Ook was het hun tot een teken, dat daar nl. van de daags zich een wolk vertoonde, welke 's nachts als vuur glinsterde en scheen, welke wolk, wanneer die van haar plaats bewogen werd, als dan braken zij hun leger op en trokken dezelve na, en wanneer die wolk stilstond, sloegen zij hun leger mede ter neder. Nu, aan die wet zijn gegeven merkelijke getuigenissen van zeer grote mirakelen, behalve die antwoorden, welke uit de plaats van de ark gegeven werden; want alzo ten tijde, dat zij traden in het land van belofte, dié ark door de Jordaan ging, zo is de rivier aan haar opperste deel blijven staan en aan haar benedenste deel is dezelve afgelopen, zodat zij voor de ark en voor het volk een droge plaats van doortocht gemaakt heeft. Daarna gekomen zijnde bij de 1ste stad van de vijanden, die naar het gebruik van de heidenen vele goden eerde, zo is het, dat, deze ark rondom die stad 7 maal gevoerd is, en kort daarna zijn zeer schielijk hare muren omgevallen, zijnde met geen handen bestormd en met geen stormrammen gestoten. Verder daaraanvolgende, toen zij al rede waren in het land van belofte, en deze zelfde ark vanwege hun zonden door de vijanden was genomen, zo is het gebeurd, dat zij, die de ark genomen hadden, haar zeer eerbiedig in de tempel van hun God, die zij boven anderen eerden, gesteld hebben, en dat gedaan hebbende, zijn zij heengegaan en hebben de tempel gesloten, maar van de anderen daags die weder openende, hebben zij het beeld, dat zij aanbaden, bevonden op de aarde neergevallen, en zeer lelijk en mismaakt gebroken; daarna zijn zij ook zelf door vreemde wonderen aangetast, en zeer gruwelijk gestraft, zodat zij de ark van de Goddelijke getuigenis aan het volk, van hetwelk zij die genomen hadden, weergegeven en hersteld hebben. Nu, hoedanig is deze herstelling geweest? Zij hebben die gezet op een wagen en hebben daaraan geslagen 2 jonge koeien, van welke zij de zuigende kalveren afnamen, en hebben die laten lopen waar zij wilden, toekende hierin mede een proef te doen van de Goddelijke kracht maar deze koeien zijn rechtuit haren weg gegaan naar de Hebreeën, zonder enig mens die haar leidde of bestuurde, en daarenboven zonder enigszins te stutten of wederom getogen te worden door het loeien van hare hongerige zuigende kalveren, zodat zij van zelf dit grote sacrament aan de eigen dienaars weder gebracht hebben. Deze en meer andere dergelijke dingen zijn voor God klein, maar zeer groot voor de mensen om dezelve ten beste te verschrikken en te onderwijzen. Alzo, indien de filosofen, en bijzonder de platonisten, geprezen worden als diegenen, welke hoger verstand gehad hebben dan de anderen, en dat overmits zij geleerd hebben, dat de Goddelijke Voorzienigheid ook deze aardse en alledaagse dingen bediend en bestierd, bewijzende dat uit het getuigenis van de ontallijke schoonheden, welke niet alleen groeien aan de lichamen van de dieren, maar ook in de kruiden en in het gras: hoeveel te meer dan, en hoeveel te kennelijker geven deze dingen getuigenis tot de Goddelijkheid, welke op het uur van zijn predicatie verhandeld worden, alwaar ons die religie aangeprezen en bevolen wordt, welke daar gans verbiedt offeranden te doen aan enige Hemelse, aardse of helse inwoners, en welke daarentegen gelast; dat men de offerande alleen aan de enige ware God zal doen, die alleen bemint en bemind is, en die ons gelukzalig maakt, die ook van dezelfde offeranden geordineerd heeft zekere bestemde tijden, en die aangaande dezelve ook voorzegd heeft, dat Hij die door een beter priester ook tot een beter zal veranderen, en alzo daarmede betuigd heeft, dat Hij deze offeranden niet begeert, maar dat Hij door deze andere veel betere offeranden bedoelt, zodat hij die niet begeert daarom, opdat Hij door deze eer zou verhoogd worden, maar teneinde wij om Hem te eren en aan te hangen, aangestoken zijnde met het vuur van Zijn liefde (hetwelk goed is; niet voor Hem, maar voor ons) zouden mogen opgewekt worden.

Hoofdstuk 18. TEGEN HEN, WELKE UIT DIE MIRAKELEN, DOOR WELKE HET VOLK GODS GELEERD IS, ZEGGEN, DAT MEN GEENSZINS DE KERKELIJKE BOEKEN HEEFT TE GELOVEN.

Maar zal er ook iemand zó stout zijn, die zal durven zeggen, dat deze mirakelen vals zijn, en dat zij inderdaad niet geschied zijn, maar dat zij met leugen geschreven zijn? Hij, die dat zegt, nl. indien hij aangaande deze zaken gans ontkent, dat men enige schriften behoort te geloven, die

mag ook zeggen, dat er geen goden zijn, die acht geven op 's mensen zaken. Want deze goden hebben de mensen door geen ander middel wijs gemaakt dat men hen moet eren, dan door wonderlijke tekenen en werken, waarvan de historie van de heidenen genoegzaam getuigt, want hun goden hebben zich zelf meer wonderlijk kunnen tonen, dan profijtig en bevorderlijk. Maar wij hebben met dit werk, waarvan wij het Tiende boek onderhanden hebben niet voorgenomen die te wederleggen, welke óf ontkennen, dat er geen Goddelijke kracht is, óf gaan drijven, dat die geen acht geeft op 's mensen zaken; maar hen hebben wij voorgenomen te wederleggen, die hun goden stellen boven onze God, die de Stichter en Bouwer is van de heilige en aller-heerlijkste stad, welke niet eens weten, noch bedenken, dat Hij die is, welke de Schepper is van deze zichtbare en veranderlijke wereld en tevens de gever van het gelukzalig leven, dat Hij niet geeft van de dingen, die Hij geschapen heeft, maar van zichzelf. Daarom zegt ook Zijn profeet: 'Het is mij goed de Heere aan te hangen, en met Hem verknocht te zijn.' Want de vraag is onder de filosofen, aangaande zodanig einde van de goeds, tot welks verkrijging alle schuldige plichten zich moeten uitstrekken. Nu, hij heeft niet gezegd: 'het is mij goed overvloedig te zijn in gans vele rijkdommen, of zeer heerlijk gekleed te worden met purper, of ook boven anderen uit te glinsteren met een scepter of koninklijk hoofdwindsel; ook heeft hij niet gezegd, hetwelk sommige filosofen zich niet geschaamd hebben te zeggen: 'de wellust van het lichaam is mij goed', of, wat beter gezegd is, gelijk sommigen beter zijnde, schijnen gezegd te hebben: 'de deugd mijns gemoeds is mij goed'; maar hij zegt: 'Het is mij goed de Heere aan te hangen, en met Hem verknocht te zijn.' Dit heeft Hij hen geleerd, van wie de heilige engelen gezegd en bewezen hebben, door betuiging zelfs van de offeranden van de wet, dat men aan Hem offeranden moet doen, daarom is Hij ook zelf de offeranden degenen geworden, door wiens verstandelijk vuur hij aangestoken zijnde, brandde, zodat hij voortdreef met een heilige begeerte tot zijn onuitsprekelijke en onlichamelijke omhelzing. Daarom, indien de dienaars van vele goden, zodanig als zij die menen te zijn, de historiën van hun burgerlijke geschiedenissen of hun toverachtige boeken, of hun boeken (dat zij eerlijker menen te zijn) van de kunsten van de Godenwerking gaarne geloven aangaande hun mirakelen, dat die door de Goden gedaan zijn, wat reden is er dan, dat zij deze schrift niet willen geloven aangaande die daden, welke dezelve betuigen gedaan te zijn; welke schriften men zoveel te groter geloof boven anderen schuldig is, als Hij boven alle anderen groter is, vanwege Wie zij leren, en bevelen, dat men aan Hem alleen offeranden moet doen.

Hoofdstuk 19. WAT REDEN ER IS VAN DE ZICHTBARE OFFERANDE, WELKE DE WARE RELIGIE LEERT, DAT MEN ALLEEN AAN DE ENIGE WARE EN ONZICHTBARE GOD MOET OFFEREN.

Zij, die menen, dat deze zichtbare offeranden voegen en overeenkomen met andere goden, maar dat de onzichtbare offeranden voegen aan de onzichtbare God, nl. de grootste offeranden aan de grootste, en de beste offeranden aan de besten, gelijk daar zijn de schuldige plichten van een zuiver verstand en van een goede wil; zij, die dat menen, weten zeker niet, dat deze offeranden op zodanige wijzen tekenen zijn van de anderen, gelijk de bescheiden luidende woorden tekenen zijn van de dingen. Want, zoals wanneer wij God bidden en loven, tot dien onze duidelijke woorden zich uitstrekken, Wie wij weten, dat wij behoren op te dragen die dingen zelfs, welke wij in ons hart menen en verslaan, alzo wanneer wij offerande doen, moeten wij weten, dat wij aan niemand anders onze zichtbare offerande hebben te offeren, dan aan Hem, Wiens onzichtbare offerande wij zelf moeten zijn in onze eigen harten. Daarom alsdan zijn al de engelen en al de bovenste krachten, welke in goedheid en godsvrucht machtiger zijn dan wij, die allen zijn ons te samen gunstig en verblijden zich met ons, en daarenboven tot dat helpen zij ons naar hun uiterste kracht en vermogen. En zo wij deze dingen aan hen willen betonen, ontvangen zij dat niet gaarne. En daarom, wanneer zij alzo tot de mensen gezonden worden, dat hun tegenwoordigheid kan bemerkt worden, alsdan is het dat zij openlijk en klaar dat verbieden. Hiervan zijn de Heilige Schrifturen voorbeelden; want er zijn enigen geweest, die meenden, dat men de engelen behoorde te eren, hetzij met

te aanbidden of met te offeren, hetwelk beide zodanige manier van eer is, die God toekomt. Maar door hun vermaning zijn zij belet geweest, en zijn gelast deze eer te bewijzen aan Hem, Die zij wisten, dat dat alleen toekwam. Evenzo hebben ook de heilige mensen Gods de heilige engelen nagevolgd; want Paulus en Barnabas, in Lykaonië, zeker mirakel van genezing gedaan hebbende, zijn daarover gehouden voor goden, zodat die van Lykaonië hen offerande wilde doen. Maar zij hebben dat met nederige godsvrucht geweigerd en van zich afgekeerd, en hen verkondigd die God, in Wie zij geloofden. Maar deze bedrieglijke goden, die zo hovaardig de offeranden voor zich zelf vereisen, doen zulks, omdat zij weten, dat die niemand anders toekomen dan de enige ware God; want dat zij behagen zouden hebben, gelijk Prophyrius zegt, en zoals ook sommigen menen, in de brandende rook van de dode geslachte lichamen is geenszins waar, want zij verheugen zich niet in de brandende smook van de dode lichamen, maar in goddelijke eer Want overal hebben zij een grote overvloed van rokingen en smokings, en indien zij dies halve nog meer wilden, zouden zij zich zelf wel kunnen maken. Al die gasten dan, die zich hovaardig de Goddelijkheid toe eigenen, hebben geen vermaak in de rook van enig lichaam maar in het gemoed degenen, die hen aanbidt, opdat zij over hen, wanneer zij op deze wijze hem bedrogen hebben, en daarenboven onder hun onderdanigheid gebracht hebben, mogen heersen en daar benevens opdat zij hem de weg afsluitende tot de ware God, teweeg mogen brengen, dat de mens niet is zijn offerande, omdat hij offerande doet aan iemand nevens hem.

Hoofdstuk 20. Van de ware hoogste offeranden, welke de Middelaar Gods en van de mensen zelf geworden is.

Daarom, die ware Middelaar voor zover Hij de gedaante van een dienstknecht aan nam, is geworden de Middelaar Gods en van de mensen, n. l. de mens Christus Jezus. Deze, hoewel Hij voor zover Hij in de gedaante Gods is, offeranden met de Vader ontvangt, met Wie Hij ook één en dezelfde God is, nochtans voor zover Hij was in de gedaante van een dienstknecht heeft Hij liever gewild zelf een offerande te zijn, dan dat Hij enige offerande zou ontvangen, opdat niemand zou menen, dat men op gelijke wijze ook aan alle andere Creaturen offerandes zou mogen doen. Alzo is Hij hierdoor die Priester, die zelf offert, en die ook zelf de offerande is, van welke zaak Hij gewild heeft, dat de dagelijkse offerande van de gemeente, een Sacrament zou zijn, want omdat zij het lichaam is van Hem, die het hoofd is, zo is het, dat zij ook zegt, zichzelf door Hem op te offeren. Van deze ware offeranden zijn de oude offeranden van de heiligen menigvuldige en overvloedige tekenen geweest; want hierom werd deze enige offerande door velen afgebeeld, gelijk door vele woorden een zaak gezegd wordt, opdat deze enige offerande zonder enige walging van de te meer en te beter de mensen zou mogen aangeprezen en ingedrukt worden. En voor deze ware en hoogste offeranden zijn middelerwijl alle valse offeranden geweken.

Hoofdstuk 21. VAN DE MANIER VAN DE MACHT, GEGEVEN AAN DE LUCHTGEESTEN, OM DE HEILIGEN TE VERHEERLIJKEN, WELKE AL REDE HUN LIJDEN VERDRAGEN HEBBEN, WELKE DE LUCHTGEEST EN OOK OVERWONNEN HEBBEN, NIET MET DIE TE VERZOENEN OF TEVREDEN TE STELLEN; MAAR MET IN GOD TE BLIJVEN EN TE VOLHARDEN.

Zo dan, op de bestemde tijden is de luchtgeesten of duivelen ook macht gegeven, dat zij alle zodanige mensen, die zij in hun bezit hadden, zouden mogen opwekken, om tiranniek en wreed alle vijandschap tegen de stad Gods te mogen oefenen, zodat zij voor zich zelf niet alleen offeranden ontvangen en nemen van hen, die dezelve aan hen offeren, maar zij begeren die ook van hen, die tot dat onwillig zijn, en dat niet alleen, maar daarenboven met vervolging dwingen zij ook geweldig dezelve de genen, of die tot dat onwillig zijn, welke macht van de duivelen niet alleen geenszins schadelijk voor de kerk is, maar voordelig en dienstig, omdat daardoor hel getal van de martelaren vervuld wordt, welke de stad Gods voor zoveel te

vermaarder en heerlijker burgers houdt als zij boven anderen kloek en vromer tegen de goddeloosheid van de machten, zelfs ten bloede toe, gestreden hebben. Dezen zouden wij met recht en veel beter, indien de kerkelijke manier van spreken dat toeliet, onze Heros, d.i. helden mogen noemen; want men zegt, dat deze naam van Juno gekomen is, overmits Juno in het Grieks Hera genaamd wordt. Maar onze martelaren, indien gelijk ik gezegd heb, de kerkelijke manier van spreken dat toeliet, zouden helden genaamd worden, niet omdat zij enige gemeenschap hebben met de luchtgeesten, maar omdat zij deze overwinnen, nl. deze machten van de lucht en onder hen zelfs ook Juno, hoedanig men ook meent, dat deze is; Juno zeg ik, die niet gans ongevoegelijk door de poëten in hun reden ingevoerd wordt als zulk een boze godin, die een vijandin is van de deugden en van alle vrome en kloekmoedige mannen, die arbeiden om in de Hemel te komen. Daarom ligt zij ook soms zeer ongelukkig onder, en wijkt, gelijk, wanneer zij zegt bij Virgilus; 'Ik word van Aenæas overwonnen'; en evenzo, wanneer Helenus Aenæas vermaant, even als met een heiligen en godsdienstige raad, zeggende in dezer voege: 'Doet gewillig aan Juno beloften, en die heersende, machtige godin, overwint die met heilige en ootmoedige giften, volgens welke mening Porphyrius zegt, hoewel niet naar zijn eigen gevoelen, maar naar het gevoelen, van anderen, dat enige goede god of geest niet komt in enige gemeenschap met de mens, tenzij vooreerst verzoend is de kwade geest, even alsof de kwade goden bij hen sterker waren dan de goeden, omdat de kwaden de behulpzaamheid van de goeden verhinderen, of tenzij zij eerst verzoend worden en alzo de goeden plaats geven; want als de kwade goden niet willen, kunnen de goeden geen dienst en voordeel doen. En daarentegen kunnen de kwaden wel schade doen zonder dat de goeden dat kunnen verhinderen. Voorwaar, dit is de rechte weg niet van de ware heilige religie, en op zo'n wijze overwinnen onze martelaren Juno geenszins, d. i. de macht van de lucht, die de deugden van de godvruchtige benijdt. Ja, geenszins overweldigen onze helden Juno met godsdienstige, ootmoedige giften, maar overheersen en bedwingen haar met hun goddelijke deugden. Want Scipio is veel beter Africanus genaamd, overmits hij met zijn vroomheid en kloekheid Afrika overwonnen heeft, dan of hij zijn vijanden met giften en geschenken tevreden gesteld had, teneinde zij hem zouden sparen en verschonen.

Hoofdstuk 22. VANWAAR DE HEILIGEN MACHT GEKREGEN HEBBEN TEGEN DE DUIVELEN, EN VANWAAR DE WARE REINIGING VAN DE HARTEN HAAR OORSPRONG HEEFT.

De mensen, begaafd zijnde met de ware godsvrucht, verdrijven de macht van de lucht, die vijandig en strijdig is tegen de godsvrucht, en werpen dezelve uit met tegen te staan en niet met tevreden te stellen en overwinnen alle verzoekingen en tegenspoeden, niet met die macht te aanbidden, maar met hun God te aanbidden tegen dezelve; want deze macht overwint niemand, en brengt ook niemand onder het juk van haar onderdanigheid dan alleen door de gemeenschap van de zonde; zodat hij ook in de naam van Hem overwonnen wordt, die de mens heeft aangenomen zonder zonde, opdat in hem, zijnde priester en offerande beide, vergeving van de zonde zou geschieden, nl. door de Middelaar Gods en van de mensen, de mens Christus Jezus, door Wie de reiniging van onze zonden geschiedt, zodat wij door Hem met God verzoend worden; want de mens wordt door geen ding ter wereld van God gescheiden dan alleen door de zond e, welker reiniging in dit leven geschiedt; niet door onze deugd en vroomheid, maar door de Goddelijke ontferming en niet door onze vermogens, maar door de Goddelijke genade, want zelfs al die deugd, hoe klein zij is, tot de allerminste toe, welke onze deugd genaamd wordt, zij is door Zijn goedheid gegeven en voorwaar, wij zouden ons zelf in deze vleselijk veel toeschrijven, tenware wij gestadig tot de lijd van de aflegging van het vlees toe onder de genade leefden. Daarom is ons door de Middelaar genade getoond opdat wij, die bevlekt zijn vanwege het vlees van de zonde, door de gelijkenis van het vlees van de zonde gereinigd worden. Alzo met deze genade Gods, door welke Hij jegens ons Zijn grote barmhartigheid betoont, worden wij in dit leven door het geloof geregeerd, en met de genade zullen wij na dit leven, door de gedaante van de onveranderlijke waarheid overgebracht

worden tot de aller-volkomendste volmaaktheid. (Jakobus zegt: 'Wederstaat de duivel en hij zal van u vlieden.')

Hoofdstuk 23. VAN DE BEGINSELEN, IN WELKE DE PLATONISTEN DE REINIGING VAN DE ZIEL STELDEN.

Ondertussen zegt ook Porphyrius, dat er door de Goddelijke antwoorden geantwoord is, dat wij niet gereinigd worden door enige offeranden van maan of zon, opdat alzo daarmede door hem zou betoond worden, dat de mens geenszins kan gereinigd worden door de offeranden van enige goden; want wiens offeranden zullen reinigen, indien de offeranden van zon en maan niet reinigen, die zij houden te zijn onder de voornaamste hemelse goden? Voorts zegt hij, dat in dezelfde goddelijke antwoorden uitgedrukt is, dat de beginselen kunnen reinigen, opdat men niet zal denken, omdat daar gezegd was, dat de offeranden van zon en maan niet reinigden, dat dan de offerande van enigen anderen god uit de hoop machtig waren te reinigen. Nu, welk beginsel hij, als een Platonist meent, weten wij; want hij zegt: 'God de Vader en God de Zoon,' welke hij in het Grieks noemt, Het Vaderlijk verstand of het Vaderlijk gemoed. En aangaande de Heilige Geest, daarvan spreekt hij óf in het geheel niet, óf niet openlijk en klaar genoeg, want ik versta niet recht, van wie hij anders van deze twee de middelste zegt te zijn. Want indien hij ook wilde, dat men met dat de derde natuur van de ziel zou verstaan, zoals Plotinus doet, ter plaatse waar hij handelt, over de drie voornaamste substanties of zelfstandigheden, zou hij voorwaar niet gezegd hebben de middelste van deze twee, nl. tussen Vader en Zoon; want Plotinus stelt die zelfde natuur van de ziel na het Vaderlijk verstand, maar deze, als hij zegt de middelste, stelt dezelve niet, maar stelt die tussenbeiden. Maar dit heeft hij gezegd, zoals hij kon of wilde, ten aanzien nl. overmits wij denken de Heilige Geest te zijn, niet van de Vaders Geest alleen, noch ook van de Zoons Geest alleen, maar de Geest van beiden. Want de Filosofen spreken met vrij ruwe woorden en zelfs in zaken, die zeer moeilijk zijn te verstaan, vrezen zij niet eens de aanstoot of de ergernis van de godvruchtige oren. Maar wij moeten spreken naar een zekere regel of kerfstok, opdat de vrijheid van woorden geen goddeloze mening invoeren, zelfs aangaande die dingen, welke door de woorden beduid worden. Daarom op die wijze, wanneer wij van God spreken, zeggen wij niet twee of drie beginselen, gelijk ons ook niet geoorloofd is te zeggen óf twee Goden, óf drie Goden, hoewel wij van ieder in het bijzonder sprekende, hetzij van de Vader, of van de Zoon, of van de Heilige Geest, elk in het bijzonder belijden God te zijn. En nochtans zeggen wij ook niet, wat de Sabelliaanse ketters zeggen, nl. dat de Vader, Zoon en Heilige Geest alle drie dezelfde zijn, maar dat de Vader is de Vader van de Zoons en de Zoon is de Zoon van de Vaders, en dat van de Vaders en van de Zoons Heilige Geest, noch de Vader, noch de Zoon is. Zo is dan dit zeggen waarachtig, dat de mensen nergens anders door gereinigd worden, dan door één beginsel, hoewel door he n in het getal van velen beginselen zijn gezegd.

Hoofdstuk 24. VAN HET ENIGE EN WARE BEGINSEL, DAT ALLEEN DE MENSELIJKE NATUUR REINIGT EN VERNIEUWT.

Maar Phorpyrius, een onderdaan zijnde van deze nijdige machten, vanwege hij zich eensdeels wel schaamde en anderdeels evenwel bevreesd was dezelve vrijmoedig te straffen, deze Porphyrius heeft niet eens willen verstaan, dat de Heere Jezus Christus dat begin is, door Wiens menswording wij gereinigd worden. Alzo heeft hij hem versmaad, die in ons vlees is, hetwelk hij om de offerande van onze reiniging aangenomen heeft, zodat hij niet verslond die grote verborgenheid, ter oorzaak van zijn grote hovaardigheid, welke deze ware en goedertieren Middelaar te onder gebracht en teniet gemaakt heeft door Zijn nederigheid, hetwelk Hij gedaan heeft, zich zelf betonende ten dienste van de sterfelijke in die sterfelijkheid, welke de boze en bedrieglijke Middelaars niet hebbende, zich zelf zeer hoogmoedig daarover verheven hebben, zodat zij de ellendige mensen een bedrieglijke hulp toegezegd hebben. Zo dan, de goede en ware Middelaar bewijst ons, dat de zonde een kwaad

is, en niet het wezen of de natuur van het vlees, omdat dat te samen met de ziel van de mensen heeft kunnen aangenomen worden zonder zonde; voorts ook gehouden worden, en wijders door de dood afgelegd worden, en eindelijk door de verrijzing in een beter veranderd worden; en heeft ons ook betoond, aangaande de dood, hoewel die een straf van de zonde is, welke Hij nochtans voor ons betaald heeft zonder zonde, dal men dien dood niet behoort te vermijden met zonde te doen, maar dat men die veel liever, wanneer ons gelegenheid gegeven wordt, voor de gerechtigheid zal verdragen. En daarom zal Hij door Zijn sterven de zonden kunnen ontbinden, daar hij nl. zó gestorven is, dat hij gestorven is, niet voor Zijn zonde. Dezen heeft die Platonist niet erkend voor het begin, want dan zou hij zodanig beginsel erkend hebben, dat reinigt. Middelerwijl, niet het vlees is dit beginsel, noch de menselijke ziel, maar het Woord, door hetwelk alles gemaakt is: daarom reinigt het vlees niet door zich zelf, maar door het Woord van hel welk het aangenomen is, omdat het Woord vlees geworden is, en ouder ons gewoond heeft (Joh 1 vs 14) Want, sprekende van zijn vlees geestelijk te eten, dat enigen niet verstonden, en zich er aan ergerende, terugwerken, zeggende: 'dit is een harde reden; wie kan ze horen?' Zo heeft hij daarop geantwoord aan de anderen, die bij hem waren: 'Het is de Geest, die levend maakt, het vlees is niet nut.' (Joh 6 vs 63). Zo dan, dit beginsel aangenomen hebbende, beide de ziel en het vlees reinigt ook beide de ziel van de gelovigen en het vlees. Daarom, als de Joden vroegen wie Hij was, heeft Hij geantwoord, dat Hij was het beginsel, hetwelk wij vleselijke zwakke mensen, die aan de zonde onderworpen zijn en die ingewikkeld zijn in de duisternis van de onkunde, geenszins zouden kunnen begrijpen of verstaan, tenware wij van Hem gereinigd en geheeld werden door zulks, wat wij waren en niet waren: waren zeg ik, want wij waren mensen: niet waren, zeg ik, want wij waren geen rechtvaardigen. Nu, in Zijn menswording, was onze menselijke natuur, maar wel verstaande, zodanige natuur, die een recht vaardige, menselijke natuur was, en niet een zondige. Want dit is de middeling, waardoor de helpende hand aan de gevallenen en liggen de geboden is: dit is het zaad, dat tevoren geschikt is door de engelen, door wier afkondigingen aan de een zijde de Wet gegeven is in welke bevolen werd, dat men de enige God zal eren, en aan de andere zijde ook beloofd werd deze Middelaar, die komen zou.

Hoofdstuk 25. HOE ALLE HEILIGEN, ZOWEL ONDER DE TIJD VAN DE WET, ALS ONDER DE TIJDEN DAARVOOR, GERECHTVAARDIGD ZIJN IN HET SACRAMENT OF DE VERBORGENHEID EN IN HET GELOOF AAN CHRISTUS.

Door het geloof van deze verborgenheid hebben ook de oude rechtvaardigen, met godvruchtig te leve n, kunnen gereinigd worden, niet alleen voor er enige wet aan het Hebreeuwse Volk gegeven werd (want hen heeft geen prediking ontbroken, omdat zij zelfs God en de engelen tot predikers gehad hebben,) maar zelfs ook onder de tijden van de Wet, hoewel zij in figuren en in schaduwen Vreselijke beloften schenen te hebben van de geestelijke dingen, waarom het ook genaamd werd hel Oude Testament. Want toen waren er profeten, door wie, evenals door de engelen, dezelfde belofte gepredikt is. Onder die profeten is ook hij geweest, van wie ik vroeger die heerlijke en goddelijke spreuk, aangaande het einde van de menselijke goeds, verhaald heb, nl.: Het is mij goed de Heere aan te hangen. (Psalm 73:28.) In deze Psalm is zeer klaar uitgedrukt, het onderscheid van die twee testamenten, die genaamd worden het Oude en het Nieuwe; want aangaande de vleselijke en aardse beloften, alzo hij zag, dat de goddeloze in het genieten dezelve overvloedig waren, zo zegt hij, dal hij schier gestruikeld was, en dat zijn treden bijna hadden geslibberd, even alsof hij te vergeefs zijn God gediend had, omdat hij zag, dat zijn verachters bloeiden met zodanig geluk, als hij zelf van God verwacht had. Verder zegt hij, dat hij in het onderzoeken van de reden van dat leer naarstig geweest is, als begerende geheel te verstaan, waarom dat zo was, tot hij ten laatste ging in het Heiligdom van de Heere en aldaar aanmerkte het einde van hen, die dus gelukzalig schenen te dwalen. Toen heeft hij verstaan, dat zij alle in zodanige dingen, waarop zij zich zo hoog verhieven, te gronde gegaan zijn, en een einde genomen hebben, om hun boosheden en dat de ganse heerlijkheid van hun

lijdelijk geluk hen even geworden is als een droom, wanneer iemand ontwaakt, welke zeer schielijk bevindt, dat hij bedrogen is in zijn droom. En aangezien zij op deze aarde of in deze aardse stad een hoge dunk van zich zelf hadden, zo zegt hij: Heere! Hun beelden zult gij in de stad versmaad maken.' Ondertussen geeft hij genoeg te kennen, wat hem dienstig en nuttig geweest is, nl. dat hij zelfs alle aardse goederen van niemand anders heeft te begeren noch te verwachten, dan alleen van de enige ware God, in wiens macht alle dingen zijn; want aldus zegt hij: 'Als vee ben ik geworden bij U, en blijve nochtans bij U,' als vee heb ik gezegd, n l. dat geen verstand heeft; want ik behoorde zodanige dingen van U begeerd te hebben, welke ik niet kon gemeenschappelijk hebben met de Goddeloze. Nu bemerkende, dat zij overvloedig waren in het bezitten dezer tijdelijke dingen, heb ik gemeend, dat ik U tevergeefs gediend had, omdat zij, die U niet hebben willen dienen, deze dingen hadden. Evenwel, zegt hij, blijf ik steeds bij U, omdat ik zelfs onder het betrachten van zulke dingen geen andere Goden gedocht heb. En daarom volgt daar later 'Gij houdt mij bij mijn rechterhand, en gij leid mij naar Uw raad, en neemt mij eindelijk met eer aan,' gevende daarmede te kennen, even als of al die dingen ter linkerhand behoorden, welke hij gezien had, dat hij de goddeloze in groeien overvloed waren, en vanwege welke hij schier gestruikeld had, want hij zegt 'Wat heb ik niet in de Heme l? En evenwel, wal heb ik van U begeerd op de aarde?' Hij bestraft zich zelf en krijgt met goede reden een mishagen in zich zelf, want daar hij zulk een groot goed in de Hemel had, heeft hij daarna verstaan hoe vreemd het was, dat hij evenwel een vergankelijk broos en enigszins lemen geluk van zijn God op aarde gezocht had, want zegt hij, 'mijn hart heeft in mij versmacht en ook mijn vlees, Gij God mijns harten,' nl. door een goede versmachting opklimmende van het benedenste tot hel bovenste. Hierover wordt in een anderen Psalm gezegd: mijn ziel verlangt en zucht naar de voorhoven van de Heere.' En weder in een anderen Psalm 'mijne ziel is versmacht tot uw heil' Nochtans als hij van de versmachting van beide gezegd had, nl. van het hart en van het vlees, heeft hij daarbij niet gesteld, 'Gij God van mijn hart en vlees,' maar, 'Gij God mijns harten,' want hel vlees wordt door het hart gereinigd. Daarom zegt ook de Heere, 'Reinig eerst het binnenste, opdat ook het buitenste rein worde.'. (Mattheüs 15:1) Daarna zegt hij, dat een gedeelte van zich zelf God zelfs is, want zegt hij, 'God mijns harten en mijn deel bent Gij, God in van de eeuwigheid,' uit oorzaak, dat onder vele dingen, die van de mensen verkoren worden, hij een behagen gehad had om God boven al te verkiezen; want ziel, zegt hij, die van U wijken, zullen omkomen; Gij brengt om allen, die tegen U hoererij bedrijven, d i.: allen, die onreine bordelen willen zijn van vele Goden. Daarom volgt die spreuk om wier wil al het voorgaande mij goed gedacht heeft, belangende dezen psalm, te verklaren, nl.: het is mij goed de Heere aan te handen, niet van Hem te wijken met hoererijen in vele en verscheiden dingen te bedrijven. Ondertussen, 'God aan te hangen,' dat zal dan eerst volkomen zijn als alles verlust zal zijn, wat te verlossen is; maar nu geschiedt dat als er volgt 'En in de Heere mijn God mijn hoop te, stellen,' want hoop, die gezien wordt, is geen hoop. Want hetgeen iemand ziet, hoe hoopt hij dat, zegt de apostel. Nu, indien wij hetgeen wij niet zien, hopen, zo verwachten wij dan door lijdzaamheid; daarom in deze hoop nu gesteld zijnde, laten wij doen hetgeen er volgt, en laat ons ook naar onze gelegenheid engelen Gods zijn, d. i. Zijn boden, verkondigende Zijn wil en lovende Zijn eer en genade. Daarom als hij gezegd had 'En in de Heere mijn God mijn hoop te stellen,' zo heeft hij daarbij gevoegd, opdat ik verkondig Uw tot in de poorten van de dochters Sion,' welke is de aller-heerlijkste stad Gods, welke de enige God kent en eert. Deze stad hebben de heilige engelen verkondigd, die ons tot hun gezelschap genodigd hebben, en die gewild hebben, dat wij hun medeburgers in dezelve zouden zijn, die geen behagen hebben, dat wij hen zullen eren, evenals onze uitverkorene goden, maar dat wij met hen alleen zullen eren hun en onze God, noch ook, dat wij hun geen offerande zullen doen, maar dat wij te samen met hen zelfs een offerande Gods zullen zijn. Zo blijkt dan bij ieder, die dit voorgaande met geen boze hardnekkigheid overlegt, dat alle onsterfelijke gelukzalig zijn, die ons niet benijden; want indien zij ons benijden, kunnen zij niet gelukzalig zijn Daarom beminnen zij ons veelmeer, opdat wij met hen gelukzalig mogen

zijn; zij gunnen ons meer; zij helpen ons meer, wanneer wij één God te samen met hen eren, nl. *de Vader, de Zoon en de Heilige Geest,* dan wanneer wij hen zelfs eren door offeranden.

Hoofdstuk 26. VAN DE ONGESTADIGHEID VAN PORPHYRIUS, VERKERENDE IN HET ONZEKERE TUSSEN DE BELIJDENIS VAN DE WARE GODS EN TUSSEN DE DIENST VAN DE DUIVELEN.

Ondertussen kan ik niet zeggen, zo veel mij dunkt, hoe Porphyrius zich grotelijks vanwege zijn vrienden de kunstenaars van de godenwerking geschaamd heeft; want dat scheen hij tamelijk te verslaan, maar hij verantwoordde niet vrijmoedig genoeg de ware God tegen de dienst van vele goden. Want hij heeft gezegd, dat er sommige engelen waren, die neerdalende, de mensen, zijnde ervaren in de kunst der, godenwerking, goddelijke dingen te kennen gaven, en dat sommige engelen op de aarde die dingen verklaarden, die van de Vaders zijn, nl. zijn hoogte en diepte. Zullen wij dan wel kunnen geloven, dal deze engelen, wier ambt en dienst is de wil van de Vaders te verklaren, ooit iets anders zouden willen, dan dal wij onderworpen zullen zijn aan Hem, Wiens wil zij ons verklaren? Daarom vermaant ook die Platonist zeer wel, dat wij hen meer moeien navolgen dan aanroepen. Zo moeten wij dan ook niet vrezen, dal wij de onsterfelijke en gelukzaligen, die de enige God onderworpen zijn, zullen vergrammen met hen geen offeranden te doen; want hetgeen zij weten niemand anders toe te komen dan de enige God, door Wie aan te hangen zij ook gelukzalig zijn, zo volgt daaruit ook buiten allen twijfel, dat zij niet willen, dat dat aan hen zal betoond worden, noch door enige betekenende figuur, noch ook door de zaak zelf, die door de sacramenten betekend wordt. Deze grootse laatdunkendheid, is een eigenschap der, hovaardige en ellendige duivelen, van welke gans vreemd is, de godsvrucht van de engelen die God onderworpen zijn, en die alleen, door Hem aan te hangen, gelukzalig zijn, om welk goed te verkrijgen, het ook nodig is, dat zij ons met een oprechte goedhartigheid gunstig zijn, en dat zij zich zelf geenszins dat toe eigenen, waardoor wij aan hen onderworpen worden, maar dat zij veel meer Hem verkondigen, onder Wie wij met hen in vrede mogen verenigd worden. O gij filosoof! wat bent u dan meer beschroomd tegen die machten, en waarom misgunt gij de ware krachten, die gaven de waren Gods, vrijmoedige uitspraak en stem te mogen hebben? Gij hebt al rede gezegd, dat de engelen, die de wil van de Vaders verkondigen, onderscheiden zijn van die engelen, welke nederdalen tot die mensen, die ervaren zijn in de kunst van de godenwerking. Waarom gaat gij hen nog daarmede eren, dat gij zegt, dat zij goddelijke dingen te kennen geven? Welk goddelijke dingen kunnen zij toch te kennen geven, die niet verkondigen de wil van de Vader? Maar deze zijn zulke, welke de nijdige geest alzo niet heilige gebeden en bezweringen gebonden heeft, dal zij ondertussen geen reiniging kunnen doen van de ziel; ja, zelfs kunnen zij van die banden, al wilden zij reinigen, gelijk gij zegt, niet ontbonden worden, en alzo in hun eigen vrije mast gesteld worden. Twijfelt gij dan nog, dat dit boze duivelen zijn, of veinst gij mogelijk dat niet te weten, geenszins omdat gij de kunstenaars van de godenwerking niet wilt verstoren, van welke gij door ijdele curieusheid bedrogen zijnde, mogelijk deze dolle dingen als tol een grote weldaad ontvangen en geleerd hebt? Durft gij nog die nijdigheid, want ik zal hel niet noemen een heersende vrouw van de nijdiger, maar, gelijk gij het zelf belijdt veel liever een dienstmaagd van de nijdiger noemen; durft gij, zeg ik, deze met opklimming boven de lucht nog verheffen in de Hemel, en dezelve tussen uw sterrengoden stellen, ja, wat meer is, de sterren zelfs met deze uw schandelijkheden onteren?

Hoofdstuk 27. VAN DE GODDELOOSHEID VAN PORPHYRUS, MET WELKE HIJ ZELFS DE DWALING VAN APULEJUS TE BOVEN GING.

Hoeveel te menselijker en verdraaglijker heeft de Platonist Apulejus gedwaald, die gezegd heeft, dat alleen de luchtgeesten, onder de maan gesteld zijnde, bewogen worden door de gebreken van de bewegingen en door de beroeringen van de gemoeds; het is wel waar, hen eerde hij, maar nochtans willende of niet willende, heeft hij dat beleden; daarom met alle macht heeft hij in zijn onderhandeling de bovenste goden van de Hemels, behorende tot de

hemelse woningen, hetzij zij zichtbaar waren, gelijk zij, die hij zichtbaar zag lichten, zoals zon en maan, hetzij ook, dat zij onzichtbaar waren, zodanige als hij enigen meende te zijn: deze alle te samen heeft hij van de besmettingen van de beroeringen en bewegingen afgezonderd. Maar gij hebt dat niet van Plato geleerd, maar van uw meesters de Chaldeeën. nl. dat gij de menselijke ondeugden omhoog trekt, zelfs binnen de hemelse of Empyrische hoogten van de wereld of binnen de hemelse firmamenten, opdat uw goden van de te beier aan de kunstenaars van de godenwerking de goddelijke dingen zouden mogen verkondigen, boven welke goddelijke dingen gij nochtans door uw verstandelijk leven u zelf verheft, zodat de reinigingen van de kunst van de godenwerking, u zelf, als een filosoof zijnde, geenszins nodig schijnen te zijn, maar evenwel zo is het, dal gij dezelve anderen aanbrengt, ten einde gij alzo dat als een beloning mag betalen aan uw meester, alzo gij hen, die geen wetenschap hebben van de filosofie, tot zulke dingen misleidt, welke gij belijdt voor u als diegene, die hogere dingen kunt begrijpen, onnut te zijn, opdat mitsdien allen, die van de deugd en de rechte wetenschap van de filosofie vreemd zijn, welke voorwaar zeer zwaar is, en niet dan door weinigen verkregen wordt, door uw aanraden en lering mogen vragen aan zulke mensen, die ervaren zijn in de kunst van de godenwerking, opdat zij van hen niet in hun verstandelijke, maar in hun geestelijke ziel mogen gereinigd worden. Alzo, aangezien er buiten allen twijfel de grootste menigte is van hen, die geen lust hebben tot de filosofie, dat dienvolgens de grootste hoop gedwongen wordt te gaan tot die heimelijke, onbekende en ongeoorloofde meesters, en niet tot de Platonische scholen. Want die aller-onreine duivelen, welke zich zelf uitgever voor luchtgeesten, van wie de predikers en engelen gij geworden bent, hebben u geleerd en toegezegd, dat allen, die door de kunst van de godenwerking in hun geestelijke ziel gereinigd zijn, geenszins weder keren tot de Vader, maar dat zij boven de gewesten van de lucht tussen de hemelse goden zullen wonen. Maar dat hoort die menigte van de mensen niet, voor wie Christus gekomen is om hen van de heerschappij van de duivelen te verlossen, want in Hem hebben zij die aller-genadige reiniging van de ziel, van de geest en van het lichaam. Want Hij heeft de gehele mens zonder zonde aangenomen, opdat Hij alles, waaruit de mens beslaat, van het kwaad en het verderf van de zonde zou genezen. Och! of gij die ook bekend had en alzo aan Hem u zelf veel liever bevolen had met alle zekerheid te genezen, dan aan uw deugd, welke menselijk, broos en zwak is, of aan uw aller-booste en schadelijkste curieusheid. Want deze zou u niet bedrogen hebben, deze zeg ik welke uw eigen goddelijke antwoorden, gelijk gij zelf schrijft, heilig en onsterfelijk beleden heeft, van wie ook de aller-vermaarde poëet, het is wel waar poëtischer wijze, omdat het gebeurt in de afbeelding van een ander persoon, maar nochtans waarachtig indien wij het op deze zelfde duiden, want hij zegt aldus door deze Prins zal het geschieden, dat alle overblijfselen van onze misdaden, die bij ons gebleven zijn, te niet zullen wezen, zodat dezelfde aarde van haar gestadige vrees zal ontbinden en verlossen. Hij spreekt zelfs van de overblijfselen van de misdaden, welke zelfs bij hen, die veel gevorderd zijn in de deugd van de gerechtigheid, kunnen zijn, bij wie, al is het, dat er geen misdaden zijn, nochtans overblijfselen van misdaden kunnen blijven, welke van niemand anders kunnen genezen worden, dan van die Zaligmaker, van Wie dat gedicht spreekt; want dat Virgilius dit niet uit zich zelf gesproken heeft, geeft hij genoeg in hel 4de: van zijn gedicht, genaamd de 4de Hoga, te kennen, als hij zegt: nu komt de laatste eeuw van de Cumeise voorzegging, waaruit buiten allen twijfel blijkt, dat dit eerst uitgesproken is bij de Cumeinsche of Cumanische Sibylla. Maar de kunstenaars van de godenwerking, of veel meer zelfs de duivelen, die de gedaanten en beeld van de goden versieren en aannemen, zij bevlekken door de valsheid van hun goochelse spokerijen, en door de bedrieglijke bespotting van hun ijdele gedaanten meer 's mensen geest dan zij die reinigen. Want hoe zullen die 's mensen geest reinigen, welke zelf een onreine geest hebben? Want indien dat niet zo ware, zouden zij in generlei wijze door de bezweringen van enig nijdig mens gebonden kunnen worden, en geenszins zouden zij hun ijdele weldaad, die zij schenen te zullen doen, óf dit vrees achterwege laten, óf door gelijke nijdigheid weigeren Ondertussen is het ons genoeg, dat gij zegt, dat onze verstandelijke ziel, dal is ons gemoed, niet kan gereinigd worden door de reiniging van de kunst van de

godenwerking; en aangaande de geestelijke ziel, dal is, dal gedeelte van onze ziel, dat minder en lager is dan ons ge moed, dat gij daarvan zegt, dat het wel kan gereinigd worden door zodanige kunst, maar evenwel belijdt, dat het door dezelfde kunsten niet onsterfelijk noch eeuwig kan worden, maar Christus, die belooft het eeuwige leven, zodat ook tot Hem de gehele wereld toeloopt, het is wel waar met verbittering en vergrammen van u lieden, maar nochtans met verwondering en onttrekking. Aangezien gij dit niet hebt kunnen ontkennen, verschilt gij zoveel van u zelf, dat gij eerst leert, dat de mensen met de kunst van de godenwerking dwalen, er dat zij door hun blind en onwijs verstand vele mensen bedriegen en daarenboven, dat het ook een zekere dwaling is met enig doen of bidden tol de prinsen en engelen te lopen en zijn toevlucht te nemen. En wederom hiertegen, om niet te schijnen uw arbeid verloren te hebben met dat te zeggen, zo zendt gij de mensen tot de kunstenaars van de godenwerking, opdat door hen die geestelijke zielen van de genen gereinigd en gezuiverd mogen worden, welke niet leven naar hun verstandelijk gemoed.

Hoofdstuk 28. DOOR WELKE MENINGEN EN INBEELDINGEN PORPHYRIUS VERBLIND IS GEWEEST, ZODAT HIJ NIET HEEFT KUNNEN BEKENNEN DE WARE WIJSHEID, WELKE IS CHRISTUS.

Zo zendt gij dan de mensen tot een aller-zekerste dwaling. En schaamt gij u niet over zo een groot kwaad, daar gij belijdt een beminnaar te zijn van de deugd en wijsheid? Indien gij de wijsheid waarlijk en ge trouw bemind had, gij zou bekend hebben Christus, die is Gods kracht en Gods wijsheid, en gij, die opgeblazen bent met hoogmoed van de ijdele wetenschap, zou geenszins van Zijn aller-heilzaamste nederigheid afgeweken zijn. Nochtans belijdt gij, dat de geestelijke ziel, zelfs zonder de kunsten van de godenwerking, en zender zodanige offeranden, om welke te weten gij te vergeefs gearbeid hebt, kan gereinigd worden door de deugd van de matigheid en onthouding. En somtijds zegt gij ook, dat de offeranden na de dood de ziel niet verlichten noch opwaarts heffen gelijk nu, en dat het niet schijnt, dat er iets is, dat na het einde van deze leven aan die ziel, die gij de geestelijke noemt, bevorderlijk zou kunnen zijn. En evenwel wendt en keert gij deze dingen ginds en herwaarts op vele manieren, en verhaalt vaak hetzelfde, tol geen ander einde, zoals ik meen, dan opdat gij ook zou mogen schijnen ervaren te zijn in deze duiden, en alzo zou mogen hebben het behagen van hen, die ijdele onderzoekers zijn van deze dusdanige kunsten, of veel meer, opdat gij die lieden zou mogen begerig maken tol deze kunsten. Maar gij doet wel, dat gij zegt, dat deze kunst vol vrees is zo van de perikelen van de wetten als van de gevaarlijkheden van de verhandeling dezelve. En och! of de ellendige mensen dit tenminste van u hoorden, en daarvan niet afweken om alhier niet verslonden te worden, of veelmeer daarnaar toe gans niet gingen. Daarenboven zegt gij, dat de onwetendheid, en ook vele gebreken, die door haar komen, door geen offeranden kunnen gereinigd worden, maar alleen door het enig Vaderlijk gemoed of verstand, dat kennis heeft van de Vaderlijken wil. Nu, deze zelfde ge looft gij niet dat Christus is, want gij versmaadt Hem vanwege zijn lichaam, dat Hij uit de vrouw aangenomen heeft, insgelijks ook vanwege de schande van het kruis, want verachtende alle lage dingen, bent u bekwaam van de bovenste te berispen de allerhoogste wijsheid. Maar Hij vervult, wat de heilige profeten waarachtig van Hem voorzegd hebben, nl. 'Ik zal de wijsheid van de wijzen teniet maken, en het verstand van de verstandige zal ik wegnemen; 'want Hij maakt niet teniet en neemt ook zijn wijsheid niet weg in hen, welke hij nl. hen gegeven heeft, maar welke zij zich door hovaardigheid toeschrijven; zij, zeg ik, die Zijn wijsheid niet hebben. Daarom; nadat deze getuigenis, van de profeten verhaald is, volgt daarop bij de apostel 'Waar is de wijze? Waar is de schrijver? Waar is de onderzoeker van deze wereld? En heeft God niet de wijsheid van deze wereld dwaas gemaakt? want omdat in de wijsheid Gods de wereld God niet gekend heeft door de wijsheid, zo heeft het God behaagd door een dwaze prediking de gelovigen te behouden; omdat de Joden tekenen begeren en ook de Grieken wijsheid zoeken. Maar wij prediken, zegt hij, de gekruisigde Christus, de Joden wel een ergernis en de Grieken een dwaasheid, maar hun, die

geroepen zijn, Joden en Grieken beide prediken wij Christus, de macht Gods en de wijsheid Gods, want de dwaasheid en de ziekte Gods is sterker dan de mensen zijn' Zo dan dit dwaze en kranke versmaden de wijzen, en sterker door hun vroomheid. Maar dit is zodanige genade, welke geneest de zieken, niet hen, die hoogmoedig roemen wegens hun valse gelukzaligheid, maar die veel liever in nederigheid hun ware ellende belijden.

Hoofdstuk 29. VAN DE MENSWORDING VAN ONZE HEERE JEZUS CHRISTUS, DIE DE GODDELOOSHEID VAN DE PLATONISTEN ZICH SCHAAMT TE BELIJDEN.

Ondertussen gij verhaalt de Vader en Zijn Zoon, die gij noemt het vaderlijk verstand of gemoed, en één stelt gij midden tussen deze twee, met wie wij menen, dat gij wilt zeggen de Heilige Geest, zodat gij naar uw manier drie Goden noemt, door welke reden, al is het, dat gij woorden gebruikt, die in onze lering ongewoon zijn, gij nochtans enigszins ziet, als door enige schaduwen van een kleine en duistere inbeelding, waarheen men heeft te pogen maar middelerwijl wilt gij evenwel niet bekennen de menswording van de onveranderlijke Zoon Gods, door Wie wij behouden worden, zodat wij daardoor kunnen komen tot die dingen, die wij geloven, of die wij al rede ten dele verstaan. Zo ziet gij dan enigszins, hoewel van verre en met een duister schemerend gezicht, het vaderland, waarin wij behoren te blijven, maar de weg weet gij niet langs welken men daarheen behoort te gaan. Nochtans belijdt gij de genade, naardien gij zegt, dat het aan weinigen gegeven is tot God te komen door de kracht van het verstand, want gij zegt niet: het heeft weinigen behaagd of weinigen hebben gewild; maar als gij zegt, dat het gegeven is, zo belijdt gij ongetwijfeld de genade Gods, en niet de eigen genoegzaamheid van de mensen. Dit woord gebruikt gij elders nog klaarder en openlijker, ter plaatse waar gij, het gevoelen van Plato volgende, zelfs ook daaraan niet twijfelt, dat de mensen op generlei wijze in dit leven kan komen tot de volmaaktheid van de wijsheid, hoewel nochtans in hen, die naar het beleid van het verstand leven, alles, wat er ontbreekt, kan voltrokken en volbracht worden na dit leven door de voorzienigheid Gods door zijn genade. Och! of gij wist en bekende de genade Gods door Jezus Christus onzer Heere, alsmede zijn menswording, door welke Hij 's mensen ziel en lichaam aangenomen heelt; gij zou kunnen schijnen een groot voorbeeld van de genade te zijn. Maar wal zal ik doen? Ik weet, zoveel u aanhaal, dat ik tevergeefs voor de doden spreek, maar niet, zoveel hen aangaat, die U groot achten en beminnen, zo ter oorzaak van enige liefde van de wijsheid als door de lust van ijdele onderzoeking van die kunsten, die gij zelfs niet behoorde geleerd te hebben. Dezelfde spreek ik onder de aanspraak van U aan, en mogelijk niet tevergeefs; want Gods genade heeft door geen zaak ons aangenamer aangeprezen kunnen worden dan dat de eniggeboren Zoon Gods, in zich zelf onveranderlijk blijvende, aangelegen heeft de mens, opdat Hij door middel van de mens hope van zijn liefde zou geven aan de mensen, n l. opdat zij door Hem zou de komen tot Dien, welke onsterfelijk, onveranderlijk, rechtvaardig en gelukzalig is. En daar Hij ons van natuur ingeprent heeft, dat wij gaarne gelukzalig en onsterfelijk zouden zijn, zo heeft Hij blijvende gelukzalig en aannemende de sterfelijke om ons te geven, wal wij gaarne had de; Hij, zeg ik, heeft ons geleerd met lijden te versmaden hetgeen wij vrezen. Maar opdat gijlieden u in de waarheid zou mogen gerust stellen, is er nederigheid nodig geweest, die uw hardnekkigheid zeer bezwaarlijk heeft kunnen aannemen. Want wat wordt daar ongelooflijks gezegd, bijzonder aan u, welke al rede zodanig verstand en kennis hebt, waardoor gij u zelf behoorde te vermanen om dit te geloven? Ja, zeg ik, wat wordt er toch voor u ongelooflijks gezegd, wanneer daar gezegd wordt, dat God aangenomen heeft een menselijke ziel en een menselijk lichaam? Want voorwaar, gij schrijft aan de verstandelijke ziel zoveel toe, (welke nochtans een menselijke ziel is) dat gij zegt, dat zij kan verenigd zijn in wezen met dat Vaderlijk gemoed, dat gij belijdt te zijn de Zoon Gods. Waarom is het dan ongelooflijk, dat een zekere verstandelijke ziel op een onuitsprekelijke en bijzondere manier voor veler mensen zaligheid aangenomen is? En aangaande het lichaam, dal het verknocht is met de ziel, opdat de mens geheel en volkomen zij, dat bekennen wij zelfs door de betuiging van onze natuur, hetwelk voorwaar

geheel ongelooflijk zou zijn, tenware het algemeen en gewoon was; want aangaande het voorgaande, hoewel aldaar hetgeen menselijk is, samengevoegd wordt met het goddelijke, en hetgeen veranderlijk is, niet het onveranderlijke; nochtans is het veel lichter te geloven, dat de geest tezamen gevoegd wordt met de geest, of om die woorden te gebruiken, welke gij gewoon bent, dat het onlichamelijke samen gevoegd wordt mei het onlichamelijke, dat een lichaam samengevoegd wordt met hetgeen onlichamelijk is. Maar mogelijk ergert u lieden de ongewone baring van het lichaam uit de maagd. Maar dat behoort u niet te ergeren, maar veel meer behoorde u dit tot aanneming van de ware godsvrucht op te wekken, dat hij, die wonderlijk is, ook wonderlijk geboren is. Of ergert het u, dat hij, Zijn lichaam, door de dood afgelegd en door de verrijzenis tot een heler veranderd zijnde, nu onverderfelijk en onsterfelijk hierboven in de Hemel opgevoerd heeft? dat zult gij mogelijk niet willen geloven, ziende op Porphyrius, die in deze zelfde boeken, waaruit ik nu veel verhaald heb, nl., welke hij van de wederkering van de zielen geschreven heeft; die, zeg ik deze boeken zo vaak gebiedt en leert, dal men alle lichamen moet vlieden opdat alzo de ziel gelukzalig mag blijven mei haren God. Maar hij, die dit gevoelt, behoort zelf gestraft en verbeterd te worden, bij zonder daar gij aangaande de ziel dezer zichtbare wereld en dezen zo groten lichamelijke gebouw zulke grote en ongelooflijke dingen met hem gelooft; want volgens de leer van Plato zegt gij, dat de wereld een levend dier is; en daar benevens een aller-gelukzalig dier, hetwelk gij ook wilt, dat eeuwig is. Indien dit zo is, en indien alle lichaam te vlieden is, opdat de ziel gelukzalig zij, hoe kan het dan bestaan dat deze zelfde wereld nooit ontbonden zal worden van het lichaam, en evenwel nooit zal zijn zonder gelukzaligheid? Daarenboven belijdt gijlieden niet alleen in uw boeken, dat de zon en alle andere sterren lichamen zijn, hetwelk ook met u zelfs alle mensen niet twijfelen te zien en te zeggen, maar benevens dit door een hogere geleerdheid gelijk gij meent, zegt gij ook, dat zij aller-gelukzalige dieren zijn, en welke te samen met dezelfde lichamen eeuwig zijn. Maar wat reden is er dan als u hel christengeloof aangeraden en gepredikt wordt, dat gij dit alles dan vergeet, of dat gij dan veinst dat niet te weten noch te verstaan, hetwelk gij nochtans onder elkander placht te verhandelen en te leren. Wat oorzaak is er, dat gij om uw eigen mening wille, dat gij zelfs bestrijdt, geen christenen wilt zijn dan alleen omdat Christus ootmoedig gekomen is en gij hovaardig zijl? Hoe de lichamen van de heiligen in de opstanding zullen zijn, mag een weinig nauwkeuriger en dieper onder de geleerdste van de christelijke schrifturen onderzocht worden, maar evenwel twijfelen wij geenszins, dat zij eeuwig zullen zijn en zodanig gelijk Christus aan Zijn lichaam getoond heeft door het voorbeeld van zijn verrijzenis, Maar hoe zij zijn, naardien zij gezegd worden gans onverderfelijk en onsterfelijk te zijn, en welke geenszins in het minst beletten de aanschouwing van de zielen, met welke zij tol God uitgeschoten en uitgebreid wordt, en naardien gij ook zelf legt, dat er in de hemelse woonsteden ook onsterfelijke lichamen zijn van hen, die onsterfelijk gelukzalig zijn. Wat reden is er, dat gij meent, dat men alle lichamen moet vlieden, opdat wij gelukzalig mogen zijn, en alzo dal gij wilt schijnen met reden te schuwen het christengeloof anders dan hetgeen ik wederom zeg, daar Christus ootmoedig is en gij hovaardig bent. Maar mogelijk schaamt gij u verbeterd en bestraft te worden? Zeerwel; zulk is het gebrek alleen van de hovaardige, want dit is het, nl., dat deze geleerde mannen zich schamen van discipelen van Plato, discipelen van Christus te worden, die een visser door Zijn geest geleerd heeft met hoge wijsheid en met groot verstand te spreken en te zeggen 'in den beginne was het woord, en het woord was bij God, en het woord was God; dit was in den beginne bij God. Alle dingen zijn door hetzelve gemaakt en zonder hetzelve is niets gemaakt, van wal gemaakt is. In dezelve was het leven, en het leven was het licht van de mensen en het licht schijnt in de duisternis, en de duisternis heeft dat licht begrepen, welk beginsel van de heilige evangelies, dat genaamd is bij Johannes, een Platonist gezegd heeft in gouden letters behoorde geschreven te worden, er bijvoegende, dat men het in alle kerken op de verhevenste plaats behoorde te stellen, gelijk wij meermalen gehoord hebt en uit de heilige, oude man Simpliciano, die daarna als leraar en opziener gesteld is geweest over de gemeente van Milaan. Maar bij de hovaardige is daarom God die meester verachtelijk geweest, vermits het woord vlees geworden is en onder ons gewoond heeft; zodat

het voor deze ellendige niet genoeg is, dat zij ziek zijn tenzij zij in hun ziekte zich ook verheffen en alzo zich zelf schamen te genieten van de medicijnen, door welke zij genezen kunnen worden, want hetzelfde aldus te doen, strekt geenszins om opgericht te worden, maar gevallen zijnde, om van de te zwaarder geslagen te worden.

Hoofdstuk 30. WELKE BIJZONDERE LERINGEN VAN PLATO PORPHIRIUS WEERLEGD EN MET EEN ANDER GEVOELEN VERBETERD HEEFT.

Indien het onbetamelijk geacht wordt na het leven van Plato iets te verbeteren, waarom heeft dan Porphyrius sommige dingen, niet van gering aanzien zijnde, verbeterd? Want het is zeker dat Plato geschreven heeft, dat de zielen van de mensen na de dood verhuizen en verlopen zelfs tot de lichamen van de dieren. Dit gevoelen heeft Plato, de meester, gehad en ook Plotinus, maar hetzelve heeft hun discipel Porphyrius met recht mishaagd, want hij meende dat de menselijke zielen weer kwamen in de lichamen van de mensen, niet in hun eigen lichamen, die zij verlaten hadden, maar in andere nieuwe lichamen, want dit was hem in de weg, dat hij zich schaamde te geloven, dat een moeder verlopen zijnde in een muilpaard haar zoon zou dragen, en ondertussen schaamde hij zich niet te geloven, dat een moeder verlopen zijnde in een jong dochtertje, bij haar zoon zou slapen. Voorwaar, hoeveel beter is het te geloven, wat de heilige en waarachtige engelen geleerd hebben, hetgeen de profeten, door Gods geest gedreven zijnde, gesproken hebben, hetgeen hij zelf ook gesproken heeft, van wie als de toekomstige Zaligmaker de vooruit gezonden boden voorzegd hebben, hetgeen eindelijk gezegd hebben Zijn apostelen die de gehele wereld met het evangelie vervuld hebben. Ik zeg hoeveel eerlijker en beter is het, dat men gelooft, dat de zielen eenmaal wederkeren tot haar eigen lichamen dan zo vaak tot verscheidene lichamen. Maar, gelijk ik gezegd heb, Porphyrius is grotelijks in dit gevoelen verbeterd, als hij nl. bestaat te zeggen en te gevoelen, dat de menselijke zielen alleen in de mens kunnen verlopen en daarentegen hen niet ontziet om te stoten de dierlijke gevangenissen van de zielen. Verder zegt hij ook, dat God te dien einde de wereld een ziel gegeven heeft, opdat hij bekennende de boosheden van de lichamelijke slof, weder zou keren tot de Vader, opdat zij mitsdien ten laatste niet meer gevangen zou g houder worden bevlekt zijnde met de besmetting dezelve, in welke, al is het, dat hij enig ongevoegelijk verstand heeft, want de ziel is meer daarom aan het lichaam gegeven, opdat zij goed zou doen; want aangaande de boosheden, deze zouden zij niet leren, indien zij dezelve niet deden. Maar nochtans hierin en voorwaar in geen kleine zaak heeft hij de mening van de andere Platonisten verweten, dal hij beleden heeft, dat de ziel, die gereinigd is van alle boosheden en gesteld bij de Vader, nimmermeer zal lijden enige boosheden dezer wereld, door welke mening hij geheel weggenomen heeft wat allermeest als een Platonische leer gehouden wordt, nl. gelijk de doden van de levenden komen, dat alzo doorgaans de levenden wederom van de doden zouden komen, zodat hiermede ook bewezen wordt vals te zijn hetgeen Virgilius naar het Platonische gevoelen schijnt gezegd te hebben als hij nl. verhaalt, dat de gereinigde zielen gezonden zijn in de Elysische velden, door welke naam door een verdichte klachtspreuk schijnt betekend te worden de blijdschap van de gelukzaligen, en dat zij gebracht worden tot de vergeten van de voorgaande dingen; want daarom zijn zij, zei hij, zonder geheugen, opdat zij wederom mogen verzoeken de bovenste hemelen, en opdat zij wederom mogen beginnen genegen te zijn om in de lichamen weder te keren; zulks, zeg ik, heeft Porphyrius met recht mishaagd, want dit te geloven is inderdaad een dwaasheid, nl. dat de zielen in dat leven, dat niet volkomen gelukzalig kan zijn, tenzij dat het verzekerd is van zijn eeuwigheid, zouden verlangen naar de besmetting van de verderfelijke lichamen, en dal zij daar vandaan daarnaar toe zouden verlopen, even als of de allerhoogste reiniging zodanige vrucht zou werken, dat men de besmetting weder zou moeten zoeken; want indien het gebeurt, overmits zij volkomen gereinigd worden, dat zij daarom alle boosheden vergeten; en verder indien de vergetelheid van de boosheden teweeg brengt een begeerte tot de lichamen, in welk zij weder ingewikkeld worden in boosheden; voorwaar, dan zal het geschieden, dat het hoogste geluk oorzaak zal

worden van ongeluk, en de volkomen wijsheid oorzaak zal worden van dwaasheid, en de hoogste reinheid om zaak worden van onreinheid. En daar benevens zal de ziel aldaar niet gelukzalig zijn, zolang zij nl. daar zal zijn, waar zij moet bedrogen worden om gelukzalig te zijn; want zij zal niet gelukzalig zijn, tenzij dat zij genist en zeker is. Nu, wanneer zij gerust en zeker wil zijn, zal zij valselijk moeten menen, dal zij altijd gelukzalig moeten zijn, want te eniger tijd zal zij weder ellendig zijn. Zo dan, die de valsheid en leugen oorzaak is van verblijding hoe zal dezelve vanwege de waarheid blijde kunnen zijn? dat heeft Pophyirius gezegd; ook heeft hij gezegd, dat de gereinigde ziel wederkeert tot de Vader, opdat zij niet te eniger tijd gevangen gehouden worde, bevlekt zijnde met de besmetting van de boosheden.

Hoofdstuk 31. TEGEN DE REDEN VAN DE PLATONISTEN, DOOR WELKE ZIJ ZEGGEN, DAT DE MENSELIJKE ZIEL EEUWIG IS MET GOD.

Zo dan, te onrechte is er van sommige Platonisten gemeend, evenals of die omloop om van dezelve af te gaan en tot dezelve weder te keren noodwendig waren. En hoewel dat waarachtig ware, wat zou dit baten te weten, tenware de Platonisten zich daarmede boven ons zouden durven verheffen, nl. omdat wij in dit leven niet weten, dat zij in een ander beter leven aller-reinst en aller-zuiverst zullen geboren worden, en dat zij met leugens en valsheid te geloven, gelukzalig zullen worden. Naardien dit een aller-vroomste en aller-dwaaste zaak is te zeggen, zo is het, dat men voorwaar het gevoelen van Porphyrius boven diegene moet stellen, welke vermoed en gevoeld hebben, dat er zekere omlopen van de zielen waren, die beurtelings medebrachten gelukzaligheid en ellende. Indien dit alzo is, ziet dan een Platonist, die ten beste afwijkt van het gevoelen van Plato; ziet, deze heeft gezien, wal Plato niet heeft, gezien, en komende na zulk een groot meester, heeft hij niet verworpen de verbetering, maar hoger dan die mens heeft hij geacht de waarheid. En waarom geloven wij dan niet liever de goddelijkheid aangaande deze dingen, die wij met ons mens elijk verstand niet kunnen onderzoeken, welke goddelijkheid zegt, dat de ziel niet eeuwig is met God, maar dat zij, die vroeger niet was, geschapen is. Maar de Platonisten, die dit niet wilden geloven, meenden daarvoor voldoende redenen bij te brengen als zij zeiden, dat geen ding in de toekomst altijd kan zijn dan dat altijd bestaan heeft; hoewel Plato nochtans van de wereld en van die goden, welke hij schrijft van God gemaakt te zijn, openbaar zegt, dat zij begonnen zijn, maar echter geen einde zullen hebben, omdat hij te kennen geeft, dal zij door de wil van de Schepper eeuwig zullen blijven. Maar zij verstaan hierdoor, dat dat geen begin van de tijd is, maar in een begin van iets in plaats te stellen; want gelijk zij zegen 'indien de voet eeuwig in het stof gestaan had, zou er altijd een voetspoor onder zijn; nochtans zal niemand er aan twijfelen, dat het ontstaan is door iemand, die daar getreden heeft.' Evenwel kan hel niet vroeger zijn, daar het door de voet gemaakt is. Alzo, zeggen zij, de goden en de wereld in dezelve zijn ook geschapen en zijn er ook altijd geweest omdat Hij er altijd geweest is, die ze geschapen heeft en evenwel zijn zij gemaakt. Maar zo de ziel er altijd geweest is, zal men dan ook moeten zeggen, dat haar ellende er altijd geweest is? Maar zo er iets in de ziel is, dat er niet eeuwig geweest is, maar dat op zekere tijd begonnen is, waarom heeft hel dan niet kunnen gebeuren, dat de ziel zelf op zekere tijd geworden is, wat zij tevoren niet was? Daarna is ook de gelukzaligheid dezelve, welke na de bevinding van de onheilen vaster en meer zonder einde blijft, gelijk hij beleden heeft, ongetwijfeld op zekere tijd begonnen, en evenwel zal zij zijn, hoewel zij tevoren niet geweest is of bestaan heeft. Zo is hiermede dan niet tenietgedaan die ganse reden, door welke gemeend wordt, dat er zonder einde destijds niets kan zijn dan wat geen begin destijds heeft; want daar wordt gevonden de gelukzaligheid van de ziel, die, hoewel zij een begin destijds gehad heeft, evenwel geen einde zal hebben. Daarom laat de menselijke zwakheid wijken voor de Goddelijke getuigenis, en laat ons die gelukzaligen en onsterfelijke aangaande de ware religie geloven welke die eer, niet begeren voor zich zelf, welke zij weten, dat hun God, die ook onze God is, toekomt, en die bevelen, dat wij alleen offerande zullen doen aan hen, wier offerande wij tezamen met hen moeten zijn, zodat wij die

zijn, die geoefend moeten worden door die priester, die in de mens, dien Hij aangenomen heeft, en naar wie Hij ook priester heeft willen zijn, zich zelf verwaardigd heeft voor ons een offerande te worden zelfs tot de dood.

Hoofdstuk 32. VAN DE AL GEMENE WEG OM DE ZIEL TE VERLOSSEN, DIE PORPHYRIUS, ALZO HIJ VERKEERD GEZOCHT HEEFT, NIET GEVONDEN HEEFT, EN DIE ALLEEN DE CHRISTELIJKE, GENADE GEOPEND HEEFT.

Dit is die religie, welke een algemene weg bevat van de verlossing van de ziel, want geen ziel kan elders dan alleen in deze religie verlost worden; want deze is enigszins als die koninklijke weg, welke alleen brengt tol het koningrijk, niet zodanig, dat door tijdelijke hoogheid wankelbaar slaat, maar dat door de vastheid van de eeuwigheid zeker en onbewegelijk staat. Nu, als Porphyrius zegt in het eerste boek van de wederkering van de ziel omtrent het einde, dat er nog geen gezindheid te bekomen is, die een algemenen weg bevat van de verlossing van de ziel, hetzij zij genomen wordt van enige aller-waarachtigste filosofie, of van de manieren en onderwijzingen van de Indische, of van de ervarenheden van de Chaldeeën, of van een andere weg; zodat hij zegt, dat er tot nog toe zulk een weg door geen historische wetenschap ooit tot zijn kennis gekomen is. Als hij dit zegt, belijdt hij ongetwijfeld, dat er wel een weg is, maar hij wil zeggen, dat die tot nu toe nog niet tot zijn kennis gekomen is. Alzo meende hij, dat het niet genoeg was, wat hij van de verlossing van de ziel zo vlijtig geleerd had, en dat hij voor zich zelf of veel meer voor anderen scheen te weten en te bekennen, want hij gevoelde, dat hem nog ontbrak een zekere allerhoogste lering aangaande die aller-gewichtigste zaak, die hij zou mogen navolgen. Ondertussen als hij zegt, dat er uit de aller-waarachtigste filosofie geen gezindheid nog tot zijn kennis gekomen is, die een algemene weg bevat van de verlossing van de ziel, zo betoont hij, dunkt mij, genoeg, dat die filosofie, in welke hij gefilosofeerd en zich geoefend heeft, niet de ware filosofie is, en dat in dezelve ook zulk een weg niet begrepen wordt. En hoe zou deze ook de ware filosofie kunnen zijn, daar in dezelve deze weg niet bevat wordt? Want wat is de algemeen weg van de verlossing van de ziel anders toch, dan die weg, waardoor alle zielen verlost worden, en zonder welken dus geen ziet verlost wordt? Maar verder, als hij daar bijvoegt en zegt óf van de manieren en onderwijzingen van de Indische, óf van de ervarenheden van de Chaldeeën, óf van enige andere wegen, zo betuigt hij met die woorden openlijk, dat de algemeen weg van de verlossing van de ziel niet bevat wordt in die dingen, die hij van de Indische, nog in die dingen, welke hij van the Chaldeeën geleerd had. En evenwel heeft hij niet kunnen zwijgen, aangaande de Chaldeeën, dat hij van hen genomen had hun goddelijke antwoorden, van welke hij gestadig veel verhaalt. Wal algemeen weg van de verlossing van de ziel wil hij dan, dat verstaan zal worden, dat nog niet ontvangen noch bekomen is, hetzij uit enige ware filosofie, hetzij uit enige leringen van die volken, welke in goddelijke zaken groot geacht worden? En welke is die lering, welke hij zegt, dat nog door geen historische wetenschap tot zijn kennis gekomen is, ter oorzaak, dal bij hen het nauwkeurig onderzoeken van de engelen te bekennen en te eren, te veel vermogen heeft? Welke is toch anders die algemeen weg, dan die weg, welke niet een bijzonder volk eigen is, maar die, door God gegeven zijnde, aan alle volken algemeen is? Porphyrius twijfelt er niet aan, dat deze weg in de wereld is, want hij acht het onmogelijk, dat de Goddelijke Voorzienigheid het menselijk geslacht zou hebben kunnen laten zonder die algemene weg van de verlossing van de ziel. Alzo zegt hij niet, dat dit groot goed en deze goede hulp niet in de wereld is, maar dat het nog niet bekomen is, en dat het nog niet tot zijn kennis gebracht is. En dat was geen wonder, want Porphyrius leefde, toen de algemeen weg van de verlossing van de ziel, welke geen andere is dan de christelijke religie, toegelaten werd bestreden te worden van de dienaars van de afgoden en van de duivelen en van de aardse koningen, opdat daardoor het getal martelaren, dat is: van de getuigen van de waarheid zou mogen vervuld en geheiligd worden, en opdat mitsdien door dezelve zou betoond worden, dal men alle tijdelijk en lichamelijk kwaad voor het geloof van de godsdienstigheid en voor de betuiging van de

waarheid moet lijden Want Porphyrius zag zulks, en meende daarom, dat door al die vervolgingen deze weg haastig zou teniet komen, en dat die dus ook niet kon zijn de algemeen weg van de verlossing van de ziel; want hij verstond niet eens, dat hetzelfde, wat hem ergerde, en dat hij door het verkiezen van dezelfden weg vreesde te lijden, allermeest behoorde tot bevestiging van dien, en ook tot meer en sterker aanprijzing diende. Dit is dan de algemeen weg van de verlossing van de ziel, nl. welke aan alle volken door de Goddelijke barmhartigheid gegund is. Wanneer deze kennis tot iemand gekomen is, of nog tot iemand komen zal, dan heeft men nooit gezegd en mag men ook in het toekomende nooit zeggen, waarom zij nu, en waarom zo laat en niet eer gekomen is; want de raad van Hem, die toezender is van deze kennis, is ondoorgrondelijk voor 's mensen verstand, hetwelk deze ook wel bemerkt heeft toen hij zei, dat deze gave Gods nog niet ontvangen of bekomen is, en dat zij nog niet tot zijn kennis gebracht was, want hij heeft dezelve niet veroordeeld, daarom niet in de waarheid niet te zijn omdat zij bij hem in zijn geloof met ontvangen was, of omdat zij nog niet ter zijner kennis gekomen was. Alzo dan is dit van de algemenen weg van alle gelovigen die verlost worden, aangaande de gelovige Abraham ontvangen heeft dit goddelijk antwoord, nl.: In uw zaad zullen alle geslachten gezegend worden. Deze Abraham was wel een Chaldeeër van afkomst, maar hij heeft daar niet mogen blijven toen hij zulke beloften zou ontvangen, nl. dat van hem zou voortgebracht worden dat zaad, besteld zijnde door de engelen in de hand van de Middelaar in Wie begrepen is die algemeen weg van de verlossing van de ziel, nl. die weg die aan alle mensen gegeven is, want opdat Abraham die belofte zou mogen ontvangen, is hem gelast uit zijn vaderland te gaan, en uit zijn maagschap, en uit zijn vaders huis. Toen is hij allereerst verlost geworden van de superstitiën en de afgoderijen van de Chaldeeër; toen heeft hij gevolgd de enige ware God en heeft Hem gediend, en heeft Hem ook door het geloof standvastig geloofd in Zijn beloften. Dit is dan die algemeen weg, waarvan in de Heilige profetie gezegd is: God ontfermt zich onzer, en zegen ons; Hij lichte Zijn aanschijn over ons en ontfermt zich over ons; opdat wij op aarde Zijn weg mogen bekennen en onder alle volken Zijn heil, volgens hetwelk ook de Zaligmaker zelfs zo lang daarna, uit hel zaad van Abraham zijn vlees aangenomen hebbende van zich zelf zegt: Ik ben de weg, de waarheid en het leven. (Johannes 14:6) Dit is die algemeen weg, waarvan zo lang tevoren geprofeteerd is. heten laatste tijde zal de berg waar van de Heere, huis is, gewis zijn hoger dan alle bergen, en boven alle kleine bergen verheven worden, en alle volken zullen daar toelopen. En vele volken zullen heengaan en zeggen: Komt! laat ons op de berg van de Heere gaan, ten huize van de Gods Jacobs, dat Hij ons leert Zijn wegen, en wij wandelen op zijn paden; want van Sion zal de wet uitgaan, en van de Heere woord van Jeruzalem;' Zo is dan die weg niet van één volk, maar van alle volken. En de wet en het Woord van de Heere is niet in Sion en Jeruzalem gebleven, maar is vandaar voortgegaan, opdat deze zich zonden roepen verspreiden door de ganse wereld. Daarom heeft ook de Middelaar zelf na Zijn verrijzenis aan zijn versaagde Discipelen gezegd: Het was nodig alles vervuld te worden, wat van mij geschreven is in de wet van Mozes, en de profeten en de Psalmen. Toen opende hij hun verstand, dat zij de schriften verslonden, en zei tot hen; alzo is er geschreven, en alzo moest Christus lijden en ten derde dage weder opslaan van de doden, en in Zijn naam bekering en vergeving van de zonden gepredikt worden onder alle volken, beginnende van Jeruzalem. Dit is dan de algemeen weg van de verlossing van de ziel, dien de heilige engelen en de profeten allereerst gepredikt hebben onder weinige mensen, welke bij gelegenheid als zij konden de genade Gods gevonden hadden en bijzonder onder het Hebreeuwse volk, dal enigszins als een geheiligde republiek was Deze algemene weg dan hebben zij met de Tabernakel, de tempel, de priesterschap en offeranden aangeduid en verklaard tot een profetering en voorzegging van de vergadering van de stad Gods uit alle volken, en hebben dien eensdeels met verborgen reden voorzegd. Daarna heeft de Middelaar, zelf tegenwoordig gekomen zijnde in het vlees, alsmede zijn gelukzalige apostelen, de genade van het Nieuwe Testament ontdekt, en dit alles veel klaarder geopenbaard; veel klaarder zeg ik, want vroeger waren zij enigszins duister voorgesteld en te kennen gegeven naar gelegenheid van de ouderdom van de menselijke geslacht, gelijk de wijze God dezelve beliefde

te verdelen en te ordineren, zelfs met bevestiging en betuiging van vele wonderbare goddelijke werken, van welke ik hier boven enige gesteld heb. Want er zijn niet alleen gezien enige visioenen en gezichten van de engelen, en er zijn niet alleen gehoord enige woorden van de Hemelse dienaren, maar er zijn ook door de mensen, die in eenvoudige godsdienstigheid naar Gods woord leefden, zelfs onreine geesten van de lichamen en zinnen van de mensen verdreven; ook zijn de krankheden van het lichaam en de ziekten genezen. Insgelijks hebben de wilde dieren van de aarde en van de wat een, alsmede de vogelen van de Hemels, de elementen en de sterren Gods bevelen gedaan. Daar benevens, de onderste delen van de aarde zijn geweken en de doden zijn verrezen en weder levend geworden. Ik laat nog varen de eigene en bijzondere mirakelen van de Zaligmaker Zelf, voornamelijk aangaande zijn geboorte en verrijzenis, in welke eerste Hij alleen betoond heeft de verborgenheid van de maagdelijkheid van Zijn moeder, en in het andere heeft Hij betoond een voorbeeld degenen, die op het einde van de wereld weder zullen verrijzen. Deze weg reinigt de gehele mens en bereidt de sterfelijke in al zijn delen, uit welke hij bestaat, tot de onsterfelijkheid. Want opdat er geen andere reiniging voor dat Porphyrius het verstandelijk deel noemt, en ook geen andere reiniging voor dat deel, hetwelk hij bel geestelijk deel noemt, en geen andere reiniging voor het lichaam, heeft de ware en machtige Zaligmaker op zich genomen de gehele mens te reinigen. Dit is de weg, die nimmermeer het menselijk geslacht ontbroken heeft; want in vorige tijden zijn de toekomstige dingen daarvan voorzegd en thans worden de verleden en gebeurde dingen daarvan verkondigd. Buiten dezen weg is er niemand verlost, en zal ook niemand verlost worden. En aangaande het zeggen van Porphyrius, dat die algemeen weg van de verlossing van de ziel nog niet, zelf door geen historische wetenschap, tot zijn kennis gekomen is, dal is een zaak, om er zich over te verwonderen. Want wal kan er heerlijker en doorluchtiger gevonden worden dan deze historie, die de ganse wereld, met zulk een hoog aanzien vervuld heeft! Of wat kan er ook getrouwer en zekerder gevonden worden, aan deze historie, in welkende verleden dingen zó verteld worden, dat tegelijk ook de toekomstige dingen verkondigd worden, van welke wij reeds vele vervuld zien en van welke wij, wat nog over is, buiten allen twijfel hopen, dat ook vervuld zal worden. Want noch Porphyrius, noch enig Platonist kunnen, versmaden of verwerpen de voorzeggingen, zelfs mede in dezen weg, van de aardse dingen en welk tot dit sterfelijk leven behoren, hetwelk zij nochtans met recht in andere waarzeggingen of voorzeggingen van allerlei soorten en kunsten doen. Want zij zeggen, dat dezelve geenszins van grote mannen zijn, en alzo dat dezelve geenszins groot te achten zijn. En voorwaar met recht; want deze voorzeggingen gebeuren óf door een vóórvermoeden en door gissing, genomen uit de benedenste oorzaken, gelijk in de kunst van medicijnen door enige voorgaande tekenen vele dingen aangaande de aanstaande ziekten van de mensen voorzien worden, of anders de onreine duivelen zeggen tevoren zulke zaken en daden als zij zelf tevoren besteld hebben, en dus vergelden zij in de gemoederen en genegenheden of begeerlijkheden van de ongerechtigen zulke woorden, die overeen komen met hun daden, of zulke daden, die overeen komen met hun woorden, opdat zij alzo daardoor enigszins recht en geweld mogen krijgen over de zwakke materie van de menselijke broosheid. Maar de heilige mannen welke in die algemene weg van de verlossing van de zielen wandelden, hebben geenszins gearbeid zulke dingen als grote dingen te voorzeggen, hoewel hun ook zulke dingen niet onbekend zijn geweest, en daarom ook soms door hen zijn voorzegd, om daardoor die dingen te doen geloven, welke door de zinnen van de sterfelijke mensen niet konden begrepen worden, en welke niet haast noch licht tot enige bevinding konden gebracht worden Maar er waren andere dingen, die in waarheid en met recht groot en goddelijk waren, welke zij in de toekomst voorzeiden, bekomende daarvan de wil Gods zoveel als hun gegeven werd. Want door hen is voorzegd Christus, die in het vlees zou komen, alsmede alle andere dingen, die in Hem geopenbaard en klaar volbracht zijn en in Zijn naam zijn vervuld, zoals: de boetvaardigheid van de mensen en de bekering van de wil tot God, de vergiffenis van de zonden, de gerechtigheid van de genade, het geloof van de godvruchtige, de grote menigte van de gelovigen door de ganse wereld verenigd in de ware godsdienst, de omkering van de

dienst van de beelden en van de duivelen en de opwekking van de mensen uit hun aanvechtingen, de reiniging van hen, die in het geloof toenemen, de verlossing van alle kwaad in de dag van de oordeels, de opstanding van de doden, de eeuwige verdoemenis, van de goddeloze en het koningrijk van die eeuwige en aller-heerlijkste stad, die onsterfelijk het aanschouwen Gods in de eeuwigheid geniet. Al deze dingen tezamen zijn door hen in de schrifturen dezes levens voorzegd en beloofd, van welke wij zien, dat zoveel dingen vervuld zijn, dat wij daarover vast met een godvruchtig gemoed en met een goed geloof vertrouwen, dat al die andere dingen ook zullen geschieden. Alzo, zij, die de gerechtigheid dezes levens, voor zoveel die strekt om God te zien en Hem eeuwig aan te hangen, in zulke waarheid als dezelve gepredikt en geleerd wordt, niet willen geloven en alzo ook niet willen verslaan in het heiligdom van de schrifturen begrepen te zijn, dezen mogen dezelve bevechten en drukken, maar zullen dezelve nimmer overwinnen. Daarom al is het, dat wij in deze 10 boeken minder gedaan hebben dan sommige van ons verwacht hebben, nochtans hebben wij de begeerte van sommigen, zovelen als de ware God en Heere ons verwaardigd beeft te helpen, tevreden gesteld en voldaan, wederleggende nl. de tegenspraak van de goddeloze, welke hun goden stellen en verheffen boven de bouwmeester en stichter van de heilige stad, van welke wij voorgenomen hebben te handelen.

Aangaande deze vorige 10 boeken, de eerste 5 daarvan zijn geschreven tegen hen, die menen dat men de goden behoort te eren en te dienen, overmits het goede dezes levens, en de laatste 5 zijn geschreven tegen hen, die menen dat men de dienst van de goden behoort te onderhouden en waar te nemen om dat leven te bekomen, dat na de dood zal zijn. Daarom zullen wij nu voortaan spreken, gelijk wij in het eerste boek beloofd hebben, van de op- en voortgang en van de behoorlijke einden dezer 2 steden, van welke wij gezegd hebben, dat zij in deze wereld in elkander gevlochten en door elkander vermengd zijn. Daarvan zal ik met Gods hulp naar mijn vermogen alles verklaren, wat daarvan naar mijn mening behoort gezegd te worden.

AURELIUS AUGUSTINUS VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

AAN MARCELINUS

DEEL 3. BOEK 11.

Oude uitgave 1646:

het derde deel beginnende van boek 11 en eindigt met boek 14

Het derde deel des grooten wercks

Van den H. Oudtvader

AURELIUS AUGUSTINUS,

Bisschop van HIPPONE,

Van de

STADT GODTS,

Teghens den Heydenen.

Beginnende van het elfde Boeck, en eyndigende met het veertbiende.

Inhoudende den oorspronck en het begin van de vvare Heylige STADT GODTS, en van de onheylige *Stadt deses Werelts.*

Seer nut en dienstigh te lesen

Tegens den Heydenen, Atheisten, Epicuristen, Libertijnen en allerley Vrygeesten, en andere ongeloovige en goddeloose menschen.

Alles met groote neerstigheyt en ghetrouwigheyt tot stichtinge van de Kercke Godts, uyt de Latijnsche spraecke over-ghesetet,

door

JOHANNES LEONARDI FENACOLIUS *Batavus*,
Dienaer des H. Euangelii in de Gemeynte van *Maer-Sluys* in *Holandt*.

t'AMSTERDAM,
Voor *Joost Hartgersz*, Boeckverkooper in de Gast-Huys-steegh, Anno cIↃ IↃC XLVI.

AURELIUS AUGUSTINUS VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

DEEL 3 BOEK 11. AAN MARCELINUS

Oude uitgave 1646:

het derde deel beginnende van boek 11 en eindigt met boek 14

Hoofdstuk 1. Van dat gedeelte van het werk, waardoor de beginselen en einden van de beide steden, nl. van de hemelse en aardse beginnen, aangewezen worden.

De Stad Gods, zeggen wij die te zijn, waarvan de Schriftuur getuige is, welke alle soorten van menselijke verstanden onder zich gebracht heeft , niet door enige bewegingen, welke bij geval geschieden, maar door de beschikking van de allerhoogste voorzienigheid Gods, zodat dezelve, krachtig zijnde in goddelijke macht, verre te boven gaat alle schriften van alle heidenen; want aldaar is geschreven.(Psalm.87:3) Heerlijke dingen worden van U gepredikt, gij Stad Gods. En in een andere Psalm 48:*1 God is de Heere en hoog beroemd in de Stad onzes Gods; op Zijn heilige berg, alwaar Hij uitbreidende is de juichingen van de ganse aardrijk.* En een weinig daarna in het 9de van dezelfde psalm: Als wij gehoord hebben, zo zien wij het aan de Stad van de Heere Zebaoth,.aan de Stad onze Gods, God onderhoudt dezelve eeuwig. En in het 5de van Psalm 46. (Psalm 46:5) Doch nog zat de Stad Gods fijn lustig blijven, met haar bornputten, daar de heilige woningen van de Hoogste zijn, God is bij haar daarbinnen, daarom zal zij wel blijven, God helpt haar vroeg. Door deze en dergelijke getuigenissen hebben wij geleerd, dat er is een zekere Stad Gods, wier burgers wij begeren en verlangen te zijn, door dezelfde liefde, die ons de opbouwer dezelve ingeblazen heeft, boven welken opbouwer van de heilige Stad de burgers van de aardse stad hun Goden verheffen, niet eens wetende noch bedenkende, dat Hij is een God van de goden, niet van de valse Goden, dat is, goddeloze en hovaardige, welke beroofd zijn van zijn onveranderlijk licht, alle mensen algemeen zijnde, en dienvolgens, welke als tot een armelijke en gebrekkelijk macht gebracht zijnde enigszins hun eigen machten najagen en zoeken, zodat zij goddelijke ere van hun bedrogen onderdanen begeren;.maar een God van de godvruchtige goden en van de heiligen, die veel liever zich zelf aan de enige onderwerpen, dan dat zij velen zouden onderwerpen aan zich zelf, en die ook een beter behagen hebben in God zelf te dienen, dan dat zij zelf in plaats van God gediend worden. Maar de vijanden van deze heilige Stad hebben wij in de 10 voorgaande boeken, zoveel wij konden, door de hulp van onze Heere en Koning beantwoord. Alzo overleggende, wat nu van mij verwacht wordt, en daar benevens ook niet vergeten hebbende mijn overige schuld, zo zal ik beginnen te spreken van de op- en voortgang en van de behoorlijke einden dezer twee steden, nl de aardse en hemelse, welke wij gezegd hebben, dat in deze wereld in elkander gevlochten en enigszins door elkander vermengd zijn, waarvan ik, naar mijn vermogen, voorgenomen heb te handelen, steunende in alles en overal op de hulp van diezelfde onze Heere en Koning. En vooreerst zal ik zeggen hoe de beginselen van die twee steden allereerst voorheen gegaan zijn in de verscheidenheden van de engelen.

Hoofdstuk 2. VAN GOD TE BEKENNEN, TOT WELKE KENNIS GEEN MENS GEKOMEN IS DAN ALLEEN DOOR DE MIDDELAAR GODS EN VAN DE MENSEN, DE MENS JEZUS CHRISTUS.

Het is een grote en gans zeldzame zaak met de bedenking van zijn gemoed te treden buiten alle lichamelijke en onlichamelijke schepselen, welke alle tezamen als veranderlijk aangemerkt en bevonden worden, en boven dezelve op te klimmen en te komen tot het onveranderlijk

wezen Gods, en aldaar te zeggen uit Hem, dat alle zodanige natuur, die niet is wat Hij is, niemand anders gemaakt heeft dan Hij, want God spreekt alzo met de mens niet door enig lichamelijk creatuur indruisende in onze lichamelijke oren, zó dat tussen hem die geluid slaat en tussen hem die hoort, enige tussen plaatsen van de lucht geroerd en geslagen worden, en hij spreekt ook niet door zodanig geestelijk creatuur, hetwelk naar de gelijkenissen onzer lichamen afgebeeld wordt, gelijk in de dromen of op enige andere wijze; want op zodanige manier spreekt Hij ook als in de lichamelijke oren, want Hij spreekt als door een lichaam en als met tussenstelling van een zekere bekwame ruimte van de lichamelijke plaatsen, want zulke gezichten zijn zeer gelijk de lichamelijke manieren. Maar God spreekt zelfs, in der waarheid, nl. indien daar iemand is bekwaam om te horen met het verstand, en niet met het lichaam; want tot dat gedeelte van de mensen spreekt hij, dat in de mens boven alle andere gedeelten, uit welke de mens bestaat, het beste is, en ten aanzien van welks gelijkenis God zelf alleen de allerbeste is; want naardien bij de mens zeer wel verstaan wordt of zo dat niet geschieden kan, immers geacht wordt, dat de mens gemaakt is naar het evenbeeld Gods, zo volgt daaruit, dat hij voorwaar in dat zijn gedeelte aller-naast de opperste God is, met hetwelk hij te boven gaat al zijn benedenste delen, die hij met de beesten en het vee gemeenschappelijk heeft. Maar aangezien het; verstand, in hetwelk van natuur de reden en de verstandelijke wetenschap gelegen is, door enige duistere en oude gebreken zwak en krachteloos is, niet alleen om het onveranderlijke licht door genieting aan te hangen,.maar ook om dat door goede deugdelijke werken te verwerven, tot eenmaal dit ons verstand, van dag tot dag vernieuwd en genezen zijnde, mag bekwaam worden om ie ontvangen zodanige gelukzaligheid waartoe vooreerst van node is, dat het aangedaan word in welk geloof, opdat ons verstand te vrijmoediger ma g wandelen tot de waarheid, zo heeft God de waarheid zelf, nl. de Zoon Gods homine assumpto non tamen Deo consumto, dat is, met aanneming van de mens en nochtans niet met verderving van God, dit ons geloof gesticht en gegrond, opdat alzo de mensen een weg zouden hebben tot God door de mens God; want deze is de Middelaar Gods en van de mensen, de mens Christus Jezus. (I Timotheüs 2:5) Want ten aanzien dat Christus een Middelaar is, is Hij een mens en ook de weg om tot God te komen, want daardoor is Hij een Middelaar ten aandien dat Hij een mens is, en daardoor is Hij ook de weg, want indien tussen iemand die ergens naar toe poogt en tussen hetgeen daar bij naar toe poogt, een middenweg is, als dan is er hoop van aldaar te zullen komen. Maar indien de middenweg ontbreekt, of indien men ook niet weet, door welke weg men zal gaan, wat baat het dan de plaats te weten, daar men behoort te gaan? Maar de enige zekere weg tegen alle dwalingen is deze, dat deze zelfde Heere is God en mens beide, nl. tot wie men behoort te gaan, omdat Hij God, en door wie men behoort te gaan, omdat Hij mens is.

Hoofdstuk 3. VAN DE HOGE AANZIENLIJKHEID EN VOORTREFFELIJKHEID VAN DE CANONISCHE SCHRIFTUUR, WELKE GESTELD IS DOOR DE GEEST GODS.

Dezelfde heeft allereerst door de profeten, en daarna door zich zelf en eindelijk door de apostelen, zoveel Hem dacht genoeg te zijn, gesproken, en heeft ook uitgegeven die schriftuur, welk genaamd wordt de Canonische schriftuur, een schriftuur voorwaar van een aller-uitnemende waardigheid en aanzienlijkheid, die wij geloof geven in al die dingen waarvan wij niet onwetend behoren te zijn en welke wij evenwel niet bekwaam zijn door ons zelf te weten; want indien de dingen, die niet ver van onze zinnen (hetzij inwendige of uitwendige) gelegen zijn, kunnen geweten en bekend worden door onze getuigenissen: (waarom zij ook tegenwoordige dingen genaamd worden, alzo zij als voor onze zinnen tegenwoordig zijn, even gelijk die dingen gezegd worden voor de ogen te zijn, welke als tegenwoordig zijn onder de ogen) zo volgt daaruit voorwaar aangaande die dingen, die ver van onze zinnen gelegen zijn, en die wij niet kunnen weten door ons eigen getuigenis, dat wij daarvan het getuigenis van anderen van node hebben, zulks, dat wij zodanig geloof geven van welks zinnen wij weten en geloven, dat die dingen niet verre zijn of geweest zijn. Daarom, gelijk wij van zichtbare dingen,

die wij zelf niet gezien hebben, hen geloven, die ze gezien hebben, en gelijk wij alzo mede doen in alle andere dingen, welke elk tot haar eigen zin van het lichaam behoren, al zo ook in die dingen, welke door het gemoed en verstand sentiuntur, dat is, begrepen en verzint worden; want het verstand Wordt ook niet ongepast sensus, fiat is, zin genaamd, waarvan ook sententia, dat is, zichtbaarheid of mening van ons verstand, de naam gekregen heeft, nl dan in die onzichtbare dingen, welke van onze uitwendige zinnen zeer ver gelegen zijn: in deze, zeg ik, moeien wij geloven diegenen, welke dezelve in dat onlichamelijke licht met goede orde vervat zijnde, geleerd en ontvangen heb ben, of die dezelve gedurig aanschouwen, zoals de engelen Gods.

Hoofdstuk 4. DE SCHEPPING VAN DE WERELD IS NIET BUITEN ALLE TIJD, EN TOCH IS ZIJ NIET DOOR EEN NIEUWE RAAD GODS VERORDINEERDE EVEN ALSOF HIJ NADEMAAL GEWILD ZOU HEBBEN, WAT HIJ TEVOREN NIET WILDE

Het grootste van alle zichtbare dingen is de wereld en het grootste van alle onzichtbare dingen is God Maar dat er een wereld is, zien wij, en dat er een God is, geloven wij En dat God de wereld gemaakt heeft, dit zegt God ons zelf. Maar waar hebben wij Hem gehoord? Voorwaar nergens beter dan in de Heilige Schriftuur, in welke Zijn propheet gezegd heeft 'in den beginne schiep God Hemel en aarde.' Is er toen aldaar die propheet wel geweest, toen God schiep Hemel en aarde? Nee, voorwaar! Maar daar is geweest de wijsheid Gods, door welke alles gemaakt is, welke zich zelve ook overzet op de heilige zielen, en die de vrienden Gods en de profeten ordineert, en die hen inwendig zonder enig gerucht heimelijk Zijn werken vertelt. Met hen spreken ook de heilige engelen Gods, die altijd het aanschijn van de Vaders zien, en die Zijn wil verkondigen degenen, wiens dat behoort Van deze is die profeet één geweest, welke gezegd en geschreven heeft: 'In den beginne schiep God Hemel en aarde.' Dit is voorwaar een genoegzame getuige, om door hem God te geloven, want door dezelfde geest Gods waardoor hij deze dingen, als van dezelve aan hen geopenbaard zijnde, bekend heeft, heeft hij ook lang tevoren ons toekomstig geloof voorzegd. Maar waarom heeft het de eeuwige God behaagd, toen Hemel en aarde te maken, die Hij tevoren niet gemaakt had? Die dit zeggen en daarenboven willen, dat de wereld eeuwig is, zonder begin, en alzo ook willen, dat zij niet zal schijnen gemaakt te zijn door God, dezulken zijn gans afgedwaald van de waarheid, en zijn dol door de dodelijke ziekte van de goddeloosheid; want behalve de profetische schriften, geeft de wereld door haar aller-geschiktste veranderlijkheid en beweging, en door de aller-schoonste gestalte van alle zichtbare dingen, enigszins in haar zelf stilzwijgend te kennen; hoe zij gemaakt is, ja roept daarenboven overluid uit door al die voor verhaalde schoonheden, dat zij door niemand anders dan door God, die onuitsprekelijk en onzichtbaar groot is, en die ook onuitsprekelijk en onzichtbaar schoon is, heeft kunnen gemaakt worden. Zij, die wel belijden, dat de wereld door God gemaakt is, maar evenwel niet willen toeslaan, dat zij een begin van de tijd heeft, maar dat zij heeft een begin van de schepping, zodat zij op een zekere verborgene wijze, die nauwelijks te verslaan is, altijd zou gemaakt zijn geweest, dezulken zeggen wel enigszins, waardoor zij zich zelf laten voorstaan, dat zij God bevrijden van de onzekerheid van de geval, nl. opdat men niet meent, dat het scheppen van de wereld God schielijk in de gedachten zou gekomen zijn, evenals of dat nooit. tevoren in Zijn gedachten geweest ware, ja even alsof Hem aangekomen ware een nieuwe wil, daar Hij in geen ding veranderlijk is. Maar ondertussen zie ik niet, hoe naar hun gevoelen in alle andere dingen deze hun reden kan bestaan, bijzonder in 't stuk van de ziel. Want indien zij willen beweren, dat de ziel eeuwig tezamen met God is zo zullen zij dan geen raad weten, om ons aan te wijzen,. wanneer zij haar nieuwe ellende bekomen heeft, die zij nooit tevoren had. Want indien zij zeggen, dat dezelve altijd in verpozing gestaan heeft. van ellende en gelukzaligheid, als. bij beurten, zo moeten zij dan ook zeggen, dat zij altijd in zodanige verpozing bij beurten zal slaan. Hieruit zat dan ook dit. vreemde volgen,. dat, wanneer zij gelukzalig genoemd wordt, zij. evenwel niet gelukzalig is, omdat zij tevoren voorziet haar eigen

ellende en schande. Maar indien gij zegt, dat zij tevoren niet voorziet, dat zij óf schandelijk óf ellendig zal worden, maar dat zij vast meent, dat zij altijd gelukzalig zal zijn, zo volgt daaruit, dat zij gelukzalig wordt door een valse waan en een valse mening; welk zeggen zo dwaas is, dat er niet zotter noch dwazer kan gezegd worden En indien zij willen zeggen, dat in die oneindige tijden, voorheen de ellendigheid van de ziel bij beurten verpoosd is met gelukzaligheid, maar nu voortaan, wanneer zij éénmaal verlost is, dat zij niet meer tot haar ellende zou wederkeren, zo is het, dat zij evenwel overtuigd zullen worden, dat zij tevoren nooit gelukzalig geweest is, maar dat zij van nu aan begint gelukzalig te worden door een zekere nieuwe en geenszins bedrieglijke gelukzaligheid, en alzo zullen zij moeten belijden, dat dezelfde ziel iets nieuws overkomt, nl. deze grote en heerlijke zaak, welke haar voorheen nooit overkomen is Indien zij willen zeggen, dat God deze nieuwigheid niet zou gehad hebben in Zijn eeuwige raad, zo zullen zij meteen ook moeten zeggen, dat Hij niet is de oorsprong en Gever van de gelukzaligheid, dat een gruwelijke goddeloosheid zou zijn; maar indien zij zullen zeggen dat God door een nieuwe raad bedacht heeft, dat de ziel voortaan in eeuwigheid gelukzalig zou mogen zijn, hoe zullen zij dan kunnen bewijzen, dat God vreemd is van die veranderlijkheid, van welke zij zelf ook een afkeer hebben? Maar indien zij zeggen, dat zij ter eniger tijd geschapen is, maar voortaan in de toekomst tot geen tijd zal vergaan, zo belijden zij, dat dezelve. een waarachtig begin heeft, even als het getal doet, maar dat zij geen einde heeft, en alzo, dat de ziel, die éénmaal de ellende beproeft heeft, wanneer zij van dezelve verlost is, daarna nimmermeer ellendig zal worden, want blijvende onveranderlijk van de raad Gods, zullen zij geenszins twijfelen, dat dat noodwendig moet geschieden. Laat dan mede aangaande de wereld dat geloven, nl. dat de wereld op een zekere tijd heeft kunnen gemaakt worden, en dat evenwel daarom God, toen Hij baar maakte, niet veranderd heeft Zijn eeuwige raad en wil.

Hoofdstuk 5. HOE MEN EVEN WEINIG HEEFT TE DENKEN, DAT VÓÓR DE WERELD ONEINDIGHEDEN VAN DE TIJDEN GEWEEST ZIJN, ALS MEN WEINIG DENKT, DAT ER ONEINDIGHEDEN VAN DE PLAATSEN GEWEEST ZIJN

Maar aangaande hen, welke daarin met ons overeenkomen dat God de Schepper van de wereld. is, maar ons evenwel vragen, wat wij hebben te antwoorden van de tijd van de wereld, van dezulken moet men horen wat zij. hebben te antwoorden van de plaats van de wereld. Want als men vraagt waarom de wereld toen en niet vroeger gemaakt is, mag men op dezelfde wijze vragen, waarom de wereld op die plaats waar ze nu is, gemaakt is en niet op een andere plaats? Want indien zij oneindigheden van de tijd vóór de wereld bij zich zelf bedenken, in welke naar hun gevoelen God niet kan opgehouden hebben van werken, zo behoren zij dan ook buiten de wereld te bedenken oneindigheden van plaatsen, in welke, indien iemand wil zeggen dat de Almachtige niet heeft kunnen ledig zijn, zal dan daaruit niet volgen, dat zodanig iemand genoodzaakt zal zijn met Epicurus te dromen, dat er talrijke werelden zijn, hoewel met dit onderscheid dat hij zegt, dat deze zelfde werelden bij geval uit de onzekere bewegingen van de aller-kleinste ondeelbare luchtstofjes voortkomen en weder in dezelve veranderen maar zij zullen zeggen, dat die door het werk Gods gemaakt zijn, nl indien zij niet willen, dat vanwege de onbepaalde oneindigheid van plaatsen die buiten de wereld rondom zijn lijdende, God in dezelve ledig zou zijn, en daarenboven, indien zij ook niet willen toelaten, dat deze zelfde werelden om eniger oorzaak wille, hetwelk zij ook van deze wereld gevoelen, kunnen vergaan. Maar wij handelen nu met hen, die met ons gevoelen dat God onlichamelijk is, en dat Hij een Schepper is van al die naturen, welke niet zijn wat Hij is; want aangaande de anderen, het is al te oneerbiedig dezelve tot deze handeling van de godsdienstigheid en religie toe te laten, bijzonder omdat bij hen ook zulke zijn, die menen dat men de heilige godsdienstigheid. mede aan vele goden behoort te doen. Maar deze filosofen zijn in waardigheid, edelheid en aanzien verre de anderen te boven gegaan, en dat om geen andere reden dan omdat zij de waarheid nader geweest zijn dan de anderen. Het is wel waar, dat zij nog zeer verre daar vandaan geweest zijn, maar noch zijn zij nader geweest dan de anderen. Of zullen zij mogelijk

willen zeggen, aangaande het wezen Gods, dat zij niet besluiten, noch bepalen, noch uitspannen in een zekere plaats, maar van hetwelk zij gevoelen zoals men van God behoort te gevoelen. Zullen zij dit zelfde Wezen, dat met een onlichamelijke tegenwoordigheid overal geheel is, willen zeggen, dat het buiten de wereld niet tegenwoordig is in die grote oneindigheden van de plaatsen, maar dat het alleen in één plaats, en ten aanzien van die grote oneindigheid in een zeer kleine plaats, in welke de wereld is, tegenwoordig werkzaam is? Ik meen niet, dat zij tot zulke ijdele redenen zullen vervallen. Zo dan, naardien zij zeggen dat er een wereld is, hebbende een zeer groot lichamelijk maaksel, evenwel eindig en besloten in haar plaats, en daarenboven ook zeggen, dat de wereld door de werking Gods gemaakt is, zo is het ook, dat zij aangaande de oneindigheden van de tijden vóór de wereld waarom God in dezelve stil gestaan heeft van alle werking, even datzelfde zich zelf hebben Ie beantwoorden, hetgeen zij antwoorden aangaande de oneindigheden van de plaatsen buiten de wereld, waarom God in dezelve mede stil staat van alle werking. En gelijk het niet volgt, dat God meer door geval dan door Zijn Goddelijk verstand de wereld gesteld heeft, niet in een andere, maar juist in die plaats, in welke zij nu is, daar nochtans de oneindigheden van de plaatsen overal gelijk open stonden, zodat deze plaats niet boven een andere kon verkozen worden vanwege enige meerdere waardigheid; niettegenstaande deze Goddelijke reden, door welke dat geschied is, geen menselijk verstand kan begrijpen. Alzo volgt het ook mede niet, dat wij daarom zullen menen, dat God iets bij geval overgekomen in, overmits Hij meer in deze tijd dan in vroegere tijden de wereld geschapen is, hoewel alle vroegere tijden, evenals door een oneindigheid voorheen voorbij gegaan waren, zodat er geen reden van de onderscheid was, waarom de een tijd boven de andere verkoren werd. Indien zij hierop zeggen dat 's mensen gedachten ijdel zijn, door welke zij zich zelf inbeelden oneindige plaatsen, daar geen andere plaats is dan de wereld, zo kan men hun ook antwoorden, dat op dezelfde wijze de mensen ijdel bedenken de verleden tijden van de ledigheid Gods.

Hoofdstuk 6 HET BEGIN VAN DE SCHEPPING VAN DE WERELD EN VAN DE TIJDEN IS ÉÉN, EN HET ÉNE IS NIET VOORTGEKOMEN UIT HET ANDERE

Want indien de eeuwigheid en de tijd zeer wel onderscheiden worden, overmits de tijd niet is zonder enige bewegelijke bewegelijkheid, en daarentegen in de eeuwigheid geen verandering is, wie ziet dan niet dat de tijden niet geweest zouden zijn, tenware dat er een schepsel gemaakt ware geweest, dat iets door enige beweging zou veranderen, door welke beweging en verandering, nu het een, dan het ander (alzo zij niet tezamen en tegelijk kunnen zijn) wijkt of volgt, soms in korter, soms in langer verpozingen of vertoeven, zo is 't, dat de tijd eindelijk volgt. Andermaal God, in Wiens eeuwigheid gans geen verandering is, Schepper en Ordineerde is van de tijden, zo kan ik ook niet zien, dat van hem gezegd zal worden, dat Hij na zeker verloop van tijd de wereld geschapen zou hebben, en ware, dat men wilde zeggen, dat er vóór de wereld al enig schepsel geweest ware, door welks bewegingen de tijden verlopen mochten geweest zijn. Maar indien de Heilige Schriften, die bijzonder waarachtig zijn, zeggen, dat God in den beginne gemaakt heeft Hemel en aarde, teneinde men daaruit zou mogen verslaan, dat hij voorheen niets gemaakt heeft, (want indien Hij iets gemaakt had vóór alle andere dingen die Hij gemaakt heeft, dat zou voornamelijk gezegd worden in den beginne gemaakt te zijn) zo volgt daaruit ongetwijfeld, dat de wereld gemaakt is, niet in een zekere tijd, maar tezamen met de tijd. Want wat geschiedt in een zekere tijd, dat geschiedt ook na en voor een zekere tijd, nl. na dien tijd, die voorbij is, en voor dien tijd die komen zal. Nu, vóór de wereld kon daar geen tijd zijn die voorbij was, want daar was geen schepsel door welks veranderlijke bewegingen dezelve kon voortgedreven worden; maar de wereld is gemaakt tezamen met de tijd, indien nl. in de schepping van de wereld gemaakt is de veranderlijke beweging, gelijk dat schijnt te kennen te geven die orde van de eerste 6 of 7 dagen, in welke morgen en avond genoemd. worden, tot eindelijk alle dingen die God in deze dagen gemaakt heeft, ten zesde dage volbracht zijn, en daaraanvolgende ten zevende dage de ruste Gods in een grote

verborgenheid aangeprezen wordt. Hoedanig deze dagen zijn, is ons gans onmogelijk te bedenken, hoeveel te meer dan, dat te zeggen en uit te spreken.

Hoofdstuk 7. VALT DE HOEDANIGHEID VAN DE EERSTE DAGEN, VAN WELKE GEZEGD WORDT, DAT ZIJ, EER DE ZON GEMAAKT WAS, AVOND EN MORGEN GEHAD HEBBEN.

Want wij zien, dat deze onze bekende dagen geen avond hebben dan met de ondergang van de zon, en ook geen morgen, dan met de opgang van de zon. Maar de eerste 3 dagen zijn volbracht zonder de zon, (Genesis 1:14) omdat de zon eerst gezegd wordt ten vierde dage gemaakt te zijn. En allereerst is het licht ge schapen door het woord Gods, en toen scheidde God het licht van de duisternis, ge lijk er verhaald wordt, en noemde dat licht dag, en de duisternis nacht. (Genesis 1:4). Maar hoe dit licht geweest is en door welke beweging het avond en morgen gemaakt heeft, en hoedanige avond en morgen, dat is gans onbekend voor onze zinnen en voor ons verstand; nochtans, hoewel door ons niet kan verstaan worden hoedanig het geweest is, toch moeten wij het zonder enige twijfeling geloven; want daar kan enig lichamelijk licht geweest zijn in de bovenste delen van de wereld, verre van ons aanschouwen, van hetwelk de zon daarna aangestoken is, of door de naam van het licht kan beduid geweest zijn de Heilige Stad, bestaande in Heilige engelen en gelukzalige geesten, van welke de apostel spreekt, zeggende: *Het Jeruzalem, dat opwaarts is, dat is onze eeuwige moeder in de Hemelen*. (Galaten 4:26). Want hij zegt ook op een andere plaats 'Gij bent alle kinderen van het licht en van de dag; wij zijn niet van de nacht, noch van de duisternis, (1 Thessalonicenzen 5:5). Evenwel de avond van deze dag en de morgen, zouden wij enigszins dus gepast kunnen verstaan, nl. dat de wetenschap van het schepsel in vergelijking van de wetenschap van de Scheppers enigszins als avond is; insgelijks onze wetenschap wordt licht en als morgen, wanneer zij gestrekt wordt tot lof en beminnen van de Scheppers, en alsdan neigt. zij zich nimmermeer tot de nacht, wanneer de Schepper niet verlaten wordt van de beminning Zijns schepsels. Verder staat ook aan te merken, dat de Schriftuur, als zij die dagen ordentelijk verhaalt, nergens de naam *nacht* tussen gesteld heeft; want de schriftuur zegt nergens, dat er, nacht geworden is, maar wel 'daar is uit avond en morgen geworden de eerste dag. (Genesis 1:5). Evenzo ook de tweede dag en al de andere dagen; want de kennis van de schepsels, wanneer die in zich zelf aangemerkt wordt, is dan om zo te zeggen veel meer bloot en ruw, zonder kleur en verf dan wanneer die aangemerkt wordt in Gods wijsheid, en in dezelve evenals in een kunst, door welke zij gemaakt is, bekend wordt. En alzo is het, dat zij veel gevoeglijk avond dan nacht kan genoemd worden, welke nochtans, gelijk ik gezegd heb, wanneer zij gestrekt wordt tot lof en liefde van de Scheppers, straks weder haar keer neemt tot de morgen, en dit zelfde, wanneer het geschiedt tol kennis van God, is de eerste dag, en wanneer het geschiedt tot kennis van het firmament, dat, tussen de benedenste en bovenste wateren gelegen zijnde, de Hemel genoemd wordt, zo wordt de tweede dag. En wanneer het geschiedt tot kennis van de aarde en van de zee en ook tot kennis van alle groeiende en bezadende dingen, die door hun wortelen in de aarde gehecht zijn, alsdan wordt de derde dag, en wanneer het geschiedt tot kennis van het grote en het kleine licht, alsmede tot kennis van alle sterren, alsdan wordt de vierde dag. En wanneer het geschiedt tot kennis van alle zwemmende dieren in de wateren, en van alle vliegende dieren, alsdan wordt de vijfde dag; en wanneer het geschiedt tot kennis ven alle aardse dieren en tot kennis van de mens, alsdan wordt de zesde dag.

Hoofdstuk 8. WAT TE HOUDEN EN TE VERSLAAN IS VAN DE RUSTE GODS, MET WELKE HIJ, NA DE WERKEN VAN DE 6 DAGEN, GERUST HEEFT TEN ZEVENDEN DAGE.

Maar als God ten zevende dage gerust heeft van al Zijn werken, en die dag geheiligd heeft dat moet men geenszins kinderlijker verstaan, even alsof God, gearbeid had met werken, want Hij heeft alleen gesproken, en de dingen zijn daarmee gemaakt door Zijn verstandig en eeuwig Woord, en niet door enig geluidslaand en tijdelijk woord. Maar de *ruste Gods* beduidt de rust

van hen, die in God rusten, gelijk de blijdschap van het huis beduidt de blijdschap van hen, die in het huis blij zijn, al is 't, dat hen blij maakt niet het huis zelf, maar enige andere zaak. Hoeveel te meer dan, wanneer datzelfde huis door zijn schoonheid de inwoners blij maakt, zodat het niet alleen blij genaamd wordt op die wijze van spreken, op welke wij door het vat, dat iets ontvangt of bevat, verstaan wat daarin bevat wordt, gelijk wanneer men zegt dat de schouwhoven handklippen, de velden en weiden loeien, daar nochtans de mensen handklappen en de koeien loeien, maar ook op die wijze van spreken, op welke door de werker of de werkend e oorzaak verstaan wordt, hetgeen er gewrocht wordt, gelijk men zegt een blijde brief, waarmee beduidt wordt de blijdschap van hen, die hem lezen en daardoor blijde gemaakt worden. Alzo wanneer de profetische eerwaardigheid vertelt, dat God gerust heeft, wordt daarmede verstaan, de rust van hen, die in Hem rusten, en die Hij zelf doet rusten. Want de profetie belooft dit uitdrukkelijk aan de mensen tegen welke dezelve spreekt, en om wier wil dezelve beschreven is, dat zij zelfs mede naar hun goede werken, die God in en door hen werkt, nl. indien zij in dit leven eerst door het geloof enigszins tot Hem zullen gekomen zijn, dat zij, zeg ik, in Hem zullen hebben de eeuwige ruste. En ditzelfde is ook door de rust van de Sabbaths volgens het gebod van de Wet in het oude volk Gods tot voorbeeld gesteld, waarvan ik op zijn tijd en ter gepaster plaatse wat naarstig denk te spreken.

Hoofdstuk 9. WAT MEN VOLGENS DE GODDELIJKE GETUIGENISSEN HEEFT TE GEVOELEN VAN DE SCHEPPING VAN DE ENGELEN.

Maar aangezien ik nu van de aanvang en de opkomst van de Heilige Stad voorgenomen heb te zeggen, zo dunkt mij, dat ik eerst behoor te verhandelen het stuk, dat de Heilige engelen aangaat, welke een groot deel zijn van deze Stad, en van de te gelukzaliger deel, omdat het nooit in vreemdelingschap geweest is. Alzo zal ik nu de Goddelijke getuigenissen, die daarvan spreken, door Gods genade, zoveel mij nodig en genoeg zal dunken, pogen uit te leggen en te verklaren. En vooreerst daar de Heilige Schriften van de schepping van de wereld spreken aldaar wordt nergens kennelijk en uitdrukkelijk gezegd, of nl de engelen geschapen zijn, of ook in welke orde zij geschapen zijn. Indien zij niet geheel onaangeroerd gelaten zijn, zo zijn zij dan beduid en te kennen gegeven óf door de naam van de Hemel, als er nl, gezegd is:, (Genesis 1:1). *In den beginne schiep God Hemel en aarde,* of anders veelmeer door de naam van de lichts?, van hetwelk ik gesproken heb. Maar dat zij niet geheet overgeslagen en onaangeroerd zijn, meen ik hieruit, dat er geschreven is (Genesis 2:2) dat God rustte aan de zevende dag van al Zijn werken, die Hij gemaakt heeft, daar nochtans hetzelfde boek aldus begonnen is: In den beginne schiep God Hemel en aarde, zodat Hij geen andere dingen vóór Hemel en aarde schijnt gemaakt te hebben. Zodan, naardien Hij begonnen is van Hemel en aarde, en daarenboven, alzo de aarde, die Hij eerst gemaakt heeft, gelijk de schriftuur met goed gevolg uitspreekt, onzichtbaar en ongeschikt woest ge weest is; en ook, alzo het licht nog niet gemaakt was, overal duisternis was op de afgrond, dat is op de woeste en ongeschikte vermenging van aarde en water; want waar geen licht is, daar moet noodzakelijk duisternis zijn. Voorts, als daarna door de schepping alles in goede orde gesteld is hetwelk verteld wordt in 6 dagen volbracht te zijn, hoe zouden de engelen in dit alles dan kunnen overgeslagen zijn, even alsof zij niet onder de werken Gods waren, van welke Hij ten zevende dage gerust heeft? Ondertussen, dat de engelen een werk Gods zijn, het is wel waar; hoewel het hier niet overgeslagen is, evenwel is het niet klaar uitgedrukt, maar elders betuigt. de schriftuur dat met aller-klaarste woorden; want als er in het gezang van de 3 mannen in de vurige oven eerst gezegd is. 'Alle werken van de Heere moeten loven de Heere,' zo is 't, dat daarna in het verhaal dezelfde werken ook de engelen genoemd zijn. Ook wordt er, (Psalm 148) aldus gezongen 'Looft de Heere van de Hemelen, looft Hem in de hoogte, looft Hem al Zijn engelen, looft Hem al Zijn Heiren, looft Hem zon en maan, looft Hem alle lichtende sterren, looft Hem gij Hemelen van de Hemelen; en de wateren die boven aan de Hemelen zijn, die zullen loven de naam van de Heere, want. Hij. heeft. gesproken, en zij zijn geworden; Hij heeft geboden, en zij zijn

geschapen.' Alwaar ook door goddelijke inspraak klaar gezegd wordt, dat de engelen van God gemaakt zijn, want nadat zij onder alle andere Hemelse schepselen verhaald zijn, wordt tot een besluit, van allen bijgebracht. (Psalm 148:9). 'Hij hoeft gesproken, en zij zijn geworden.' Maar wie zal er zijn, die zou durven denken of menen, dat de engelen eerst gemaakt zullen zijn na al die werken, die in de 6 dagen verhaald zijn? En of het schoon ware, dat iemand zo uitzinnig was, dat hij dat dacht, zo zal de schriftuur van dezelfde en gelijke waardigheid hem bestraffen van ijdelheid, ter plaatse nl. daar God zegt: Toen de sterren gemaakt zijn, hebben Mij met luider keel al Mijn engelen geprezen Job 38:7 (naar de Septuaginta). Zo waren er dan toen de engelen, toen de sterren gemaakt zijn. Nu, de sterren zijn gemaakt ten 4de dage: zullen wij dan zeggen, dat de engelen gemaakt zijn ten derde dage? Dat zij verre; want het is ons bekend, wat er nl. ten zelfde dage gemaakt is, want de aarde is afgezonderd van de wateren, en die 2 elementen hebben elk naar hun aard verscheiden gedaanten aangenomen, en daarenboven heeft de aarde voortgebracht alles, wat in dezelve geworteld is. Of zijn de engelen gemaakt ten 2de dage? dat kan ook niet zijn, want toen is het firmament gemaakt tussen de bovenste en benedenste wateren, hetwelk Hemel genaamd is, in dit firmament zijn daarna de sterren gemaakt ten 4de dage. Zo dan, indien de engelen tot de werken Gods van de vóór verhaalde dagen behoren, zo zijn zij dat licht, dat de naam van de dag ontvangen heeft, dat, om aangewezen te worden dat het een enig bijzonder licht is, zo wordt daar gezegd, niet dat het geweest is de eerste dag, maar een dag , (Genesis 1:5, naar de Septuaginta). welke leest een dag. En geen andere dag is de 2de, of de derde of de andere, maar deze zelfde een dag wordt telkens wederom verhaald tot vervulling van het getal zessen of zevenen, ter oorzaak n l. van de wetenschap van zessen of zevenen, te weten van zessen in de werken, die God gemaakt heeft, en van zevenen in de ruste Gods. Want als God gezegd heeft 'het wordt licht, en het is licht geworden,' (Genesis 1:3). indien nl in dat licht terecht verstaan wordt de schepping van de engelen, voorwaar dan zijn zij ook deelachtig geworden aan het eeuwige licht, hetwelk is de onveranderlijke wijsheid Gods, door welke alles gemaakt is, die wij noemen de een geborene Zoon Gods, zodat zij door dat licht verlicht zijn, waardoor zij, geschapen zijnde, geworden zijn het licht, en genoemd zijn de dag ten aanzien van de mededeling van de onveranderlijke lichts en dag dat het woord Gods is, waardoor zij en ook alle dingen gemaakt zijn. Want het ware licht, dat alle mensen verlicht, komende in deze wereld, (Johannes 1:9) dat verlicht ook alle reine engelen, zodat zij het licht zijn niet in zich zelf, maar in God, en zo van deze enige engel afgekeerd wordt, wordt hij onrein, gelijk die alle zijn, welke genaamd worden onreine geesten, en alzo zijn die nu geen licht in de Heere, maar duisternis in zich zelf, beroofd en verstoken zijnde van de gemeenschap en mededeling van het eeuwige licht; want het kwaad heeft geen geschapen natuur, maar het verliezen van het goed heeft de naam van het kwaad ontvangen.

Hoofdstuk 10. VAN DE ENKELE, ONGEMENGDE EN ONVERANDERLIJKE DRIE EENHEID VAN DE VADER, DE ZOON EN DE HEILIGE GEEST, ZIJNDE DE ENIGE GOD, IN WIE GEEN ANDER DING IS ALS HOEDANIGHEID EN WEZEN.

Dit goed dan is alleen enig en zuiver enkel en alzo alleen onveranderlijk, hetwelk God is. Van dit goed zijn alle goeden geschapen, maar zij zijn geenszins enkel en ongemengd, en zijn daarom ook veranderlijk. Ik zeg voorwaar dat zij geschapen zijn, dat is, gemaakt en niet voort geteeld; want wat van het enkel goed voortgeleefd is, dat is ook enkel, en is even hetzelfde, hetwelk dat is, waarvan het voortgeleefd is, welke 2 wij Vader en Zoon noemen, en deze 2 zijn te samen met Hun Geest de enige God; want de Geest van de Vaders en van de Zoons wordt met een eigene uitdrukking van naam de Heilige Geest in de Heilige Schrift genoemd. Nu, Hij is een ander dan de Vader en de Zoon want Hij is noch de Vader noch de Zoon, maar ik heb gezegd een ander, en niet wat anders, want dit evengelijke enkel en evengelijke goed is te samen met dezelve onveranderlijk en ook eeuwig. En deze drieheid is de enige God, en laat daarom niet na te wezen enkel of enkelvoudig, hoewel het drieheid of drievuldigheid is; want

daarom zeggen wij niet dat de natuur dezes Goeds enkel is, overmits de Vader in dezelve alleen is, of de Zoon alleen, of de Heilige Geest alleen; want dit is niet een blote drie-eenheid. van de naam alleen, zonder zelfstandigheid van de personen gelijk de Sabelliaanse ketters gemeend hebben. Want die Vader die geteeld heeft, is enkel, en de Zoon, die geteeld is, is ook enkel, en dat is datgene van hetwelk Hij geteeld is, maar wordt enkel genaamd, overmits Hij hetgeen Hij heeft, datzelfde is; behoudens nochtans, dat ieder persoon genoemd wordt met een zeker aanzien tol de anderen persoon; want de Vader heeft de Zoon en is nochtans zelf de Zoon niet; en de Zoon heeft de Vader, en is nochtans zelf de Vader niet. Daarom in zulks, in hetwelk iets ten aanzien van zich zelf gezegd wordt, en niet ten aanzien van een ander, dat is het wat hetzelfde heeft, gelijkerwijs een levende ten aanzien van zich zelf levend heet, omdat hij leeft, en omdat datzelfde leven hij zelf is. Vanwege dat dan wordt de natuur enkel genoemd, uit oorzaak, dat in dezelve. niet is zodanige wijze van iets te hebben, dat men zou kunnen verliezen, en daar benevens omdat in dezelve niet iets anders is de hebbende en hetgeen hij heeft, gelijkerwijs het ander zins hier en tegen met een vat toegaat dat enige vochtigheid heeft, of met een lichaam dat enige verf heeft, of met de lucht, welke enig licht of enige hitte heeft, of met de ziel die enige wijsheid heeft; want het vat is niet het vocht, noch het lichaam de verwe, noch de lucht het licht of de hitte, noch de ziel de wijsheid; zodat het ook geschieden kan, dat zij berooid en verstoken kunnen worden van die dingen, welke zij hebben, en kunnen in andere gedaanten en hoedanigheden veranderd worden, want het vat kan ledig gemaakt worden van het vocht, waarvan het vol is; het lichaam kan ook zijn verwe verliezen: de lucht kan duister en ook koud worden, en de ziel kan ook onwijs en dwaas worden. Maar indien het lichaam onverderfelijk is, gelijk dat de heiligen in de verrijzenis toegezegd wordt, zo heeft het wel een niet-verlieselijke hoedanigheid van de onverderfelijk maar omdat het lichamelijke, wezen blijft, zo is het lichaam niet hetzelfde, dat de onverderfelijk is, want dezelve is ook geheel in alle delen van het lichaam, en is in het een deel niet meer of minder dan in het andere; want het een deel is niet onverderfelijker dan het andere. Maar het lichaam zelf is groter in zijn geheel dan in enig deel, en hoewel het een deel groter is dan het andere, zo is nochtans dat deel, dat groter is, daarom niet onverderfelijker dan een kleiner deel. Alzo is het lichaam, dat niet overal zijn eigen geheel is, iets anders, en iets anders is de verderfelijkheid, die overal in het lichaam geheel is, want alle. delen van het onverderfelijke lichaam, die aan de anderen ongelijk zijn, zijn nochtans gelijkelijk verdorven; want het geschiedt niet als bij exempel, daar de vinger kleiner is dan de gehele hand dat daarom de hand onverderfe lijker is dan de vinger. Alzo, hoewel vinger en hand ongelijk zijn, nochtans is er in beide gelijke onverderfelijk. Daarom, hoewel van het onverderfelijke lichaam onafscheidelijk is de onverderfelijk, nochtans is de substantie en het wezen iets anders door hetwelk het een lichaam genaamd wordt en iets anders is de hoedanigheid, door welke het onverderfelijk genaamd wordt. Evenzo is ook de ziel mede niet datgene, dat de ziel heeft, al is 't dat zij altijd wijs is, gelijk zij dan zou zijn, wanneer zij van deze tegenwoordige ellende bevrijd zal worden in de eeuwigheid; want al is 't, dat zij dan wijs is in van de eeuwigheid, zo zal zij nochtans wijs zijn door mededeling van de onveranderlijke wijsheid, welke niet is, hetgeen zij is. En evenzo of het gebeurde dat de lucht nimmermeer verlaten werd van haar ingestorte licht, zo is evenwel de lucht daarom niet hetzelfde wat het licht is, waardoor zij, verlicht wordt. En ik wil ook dit niet zeggen nl. dat de lucht de ziel is, zoals sommigen gemeend. hebben, die geen onlichamelijke natuur he bben kunnen bedanken Maar deze dingen, die met dezelve in een grote ongelijkheid staan, hebben evenwel met dezelve enige gelijkheid, zodat er niet ongepast gezegd wordt, dat de onlichamelijke ziel op zulk een wijze. licht wordt met het onlichamelijke licht van de enkele. of éénvuldige. wijsheid God als. het lichaam van de lucht verlicht wordt met het lichamelijk licht, en als ook de lucht duister wordt, verlaten zijnde nl van dat zelfde licht Want wat men noemt duisternissen van de lichamelijke plaatsen, zij zijn niet anders dan lucht zonder licht. Op gelijke wijze wordt de ziel verduisterd, als zij nl. beroofd is van het licht van de wijsheid. Naar dezelfde manier worden ook die dingen enkel genaamd, die in waarheid Goddelijk zijn, overmits in dezelve gelijk is de hoedanigheid en de substantie,

en daar benevens, overmits dezelve door mededeling van andere niet zijn óf Goddelijk, óf wijs, óf gelukzalig. Evenwel is de Geest in de Heilige schrifturen ook genaamd veelvuldig of velerlei in wijsheid, nl. daarom, overmits de Geest veel in zich zelf heeft; maar wal hij heeft, dat is dezelfde, en dat alles heeft dezelfde alleen. Want er zijn niet vele wijsheden, maar er is één wijsheid, in welke zijn alle onzichtbare en onveranderlijke redenen van de zichtbare en veranderlijke dingen in welke zijn overgrote en oneindige. schatten van de verstandelijke dingen, in welke zijn alle onzichtbare en onveranderlijke redenen van de zichtbare en veranderlijke dingen die door dezelve gemaakt zijn; want God heeft niets met onverstand en zonder kennis gemaakt, want dat kan zelfs niet gevoeglijk gezegd worden van enig mens, die een kunstenaar of maker is van enig werk. Alzo, indien Hij met kennis en wetenschap alles gemaakt heelt, zo volgt dan daaruit ook, dat Hij zulke dingen gemaakt heeft, die Hij tevoren geweien heeft, waaruit in mijn gemoed komt een zekere wondere zaak, maar nochtans waarachtig, nl. dat deze wereld ons niet bekend zou kunnen zijn tenware dat zij bestond. En daarenboven, dat zij niet zou kunnen wezen, tenware dat zij God bekend ware.

Hoofdstuk 11. OF MEN OOK TE GELOVEN HEEFT DAT DIE GEESTEN, WELKE IN DE WAARHEID NIET GEBLEVEN ZIJN, DEELACHTIG ZIJN GEWEEST AAN DIE GELUKZALIGHEID, WELKE DE HEILIGE ENGELEN VAN HUN BEGIN ALTIJD GEHAD HEBBEN.

Naardien dit zo is, zijn in generlei wijze ten aanzien van enige tijd voorheen geweest die geesten van de duisternissen, welke wij engelen noemen. Maar zodra zij gemaakt zijn, zijn zij licht gemaakt, nochtans zijn zij alzo niet alleen geschapen, dat zij eensdeels zouden zijn, en eensdeels zouden leven, maar zij zij n ook verlicht, opdat zij wijselijk en gelukzalig zouden leven. Van deze verlichting zijn enige engelen afgekeerd en hebben niet alleen verloren de heerlijkheid en uitnemendheid van hun wijs en gelukzalig leven, hetwelk dienvolgens ongetwijfeld niet eeuwig geweest is, noch ook zeker en vast in zijn eeuwighe id, maar houden daarenboven ook hun redelijk en vernuftig leven hoewel onwijs, zodanig, dat zij hetzelve met kunnen verliezen al wilden zij ook. Nu, hoeverre zij deelachtig zijn geweest aan die wijsheid eer zij gezondigd hadden, wie kan dat uitspreken of beschrijven? Insgelijks of zij ook in de mededeling dezelve hen gelijk zijn geweest, welke daarom waarlijk en volkomen gelukzalig genaamd worden,. overmits zij geenszins van de eeuwigheid van hun gelukzaligheid onzeker zijn, hoe kunnen wij dat zeggen? Want indien zij daarin even gelijk geweest waren, zou zouden zij ook in dezelfde eeuwigheid gebleven zijn, even gelukzalig, als zij waren even gelijk zeker. Want een leven, hoe lang het ook is, kan geen eeuwig leven genaamd worden, indien het een einde zal hebben, want het leven is alleen van te leven genoemd, maar eeuwig is daarvan genoemd, omdat het geen einde heeft. Daarom hoewel niet alles wat eeuwig is, daarom gelukzalig is, want het helse vuur wordt ook eeuwig genaamd, nochtans indien daar geen waar en volkomen gelukzalig leven is, dan dat, hetwelk eeuwig is, zo is dan zodanig leven van hen, overmits het te eniger tijd zou ophouden, en alzo, overmits het niet eeuwig was, niet gelukzalig geweest, hetzij, dat zij dat geweten hebben, of, dat niet wetende, iets anders gemeend hebben; want hebben zij dat geweten, zo liet de vrees hun niet toe gelukzalig te zijn en hebben zij dat niet geweten, zo liet hun onverstand en hun dwaling niet toe gelukzalig te zijn. Maar indien zij dit alzo onbewust waren, dat zij meteen op het onzekere en bedrieglijke zich niet wilden verlaten, maar dat zij. twijfelden en tot genendeel vast konden toestemmen, óf zij zouden hebben het eeuwige goed, dan óf het goed, dat zij hadden, een einde zou hebben, zo is het, dat zelfs die twijfeling van dit zo groot geluk met had de volheid van hetzelfde gelukzalig leven, dat wij geloven in de Heilige engelen te zijn. Want de naam van de gelukzaligen levens trekken wij niet tot zulke nauwe engelen van beduidenis dat wij alleen zouden zegden,. dat God gelukzalig is, Die nochtans zó waar gelukzalig is, dat er geen groter gelukzaligheid kan zijn. Daarom in vergelijking van dezelve, wanneer men wil zeggen dat de engelen gelukzalig zijn, te wijlen zelfs in hun allerhoogste gelukzaligheid, zodanig nl. als er in de engelen wezen kan, wat en hoedanig is dat daarbij vergeleken?

Hoofdstuk 12. VAN DE VERGELIJKING TUSSEN DE GELUKZALIGHEID VAN DE RECHTVAARDIGEN, DIE ZICH TEGENWOORDIG HOUDEN AAN DE BETOONINGEN VAN DE GODDELIJKE BELOFTEN, EN TUSSEN DE GELUKZALIGHEID VAN DE EERSTE VOOROUDERS IN DE LUSTHOF VÓÓR DE ZONDE.

Ondertussen, menen wij, dat dezelfde engelen zoveel belangt, dat zij redelijke en verstandelijke schepselen geweest zijn, ook gelukzalig behoren genoemd te worden. Want wie zou durven ontkennen, dat de eerste mensen in de lusthof niet gelukzalig geweest zijn vóór de zonde, niettegenstaande zij, aangaande hun gelukzaligheid onzeker waren hoelang die zou duren en of die ook eeuwig zou zijn. Nu, hetzelve zou eeuwig gebleven zijn indien zij niet gezondigd hadden. Evenwel heden ten dage noemen wij niet onwijs of ten onrechte hen gelukzalig, van wie wij zien, dat zij rechtvaardig en godvruchtig dit tegenwoordig leven leiden niet hoop van de toekomstige onsterfelijkheid zonder enige zonde, die de consciëntie bederft, ter oorzaak, dat zij lichtelijk vanwege de zonde van hun zwakheid de Goddelijke genade en barmhartigheid bekomen, welke, hoewel zijvan de beloning van hun volharding zeker zijn, nochtans aangaande hun volharding dikwijls onzeker bevonden worden. En welk mens zou er kunnen zijn, die uit zich zelf zou kunnen weten dat hij ten einde toe in zijn werking en vordering van de gerechtigheid zal volharden, tenzij, dat hij door enige openbaring van die verzekerd wordt, welke van deze zaak door een rechtvaardig en verborgen oordeel, niet alle en een ieder voorziet, maar evenwel niemand bedriegt. Zoveel dan belangt de verheuging over het tegenwoordige goed, zo is de eerste mens gelukzaliger geweest in de lusthof, dan enige rechtvaardige in deze sterfelijke zwakheid: maar zoveel aangaat de hoop van de toekomstige goeds, zo zal ieder mens in deze zijn pijnen en smarten van het lichaam gelukzaliger zijn (dewijl hem bewust is, niet in mening, maar in waarheid, dat hij zonder einde zal hebben in de gemeenschap van de opperste God het gezelschap van de engelen zijnde zonder enige droefenis en moeilijkheid). dan de eerste mens is geweest, die in dat grote geluk van de lusthof onzeker en onbewust was van zijn uitkomst.

Hoofdstuk 13. OF AL DE ENGELEN, ZIJN GESCHAPEN IN ÉÉN EN DEZELFDE GELUKZALIGHEID, ZODAT ZIJ, DIE GEVALLEN ZIJN, NIET HEBBEN KUNNEN WETEN, DAT ZIJ ZOUDEN VALLEN, EN ZIJ, DIE STAANDE GEBLEVEN ZIJN, NIET EERDER DE VÓÓRWETENDHEID VAN HUN VOLHARDING GEKREGEN HEBBEN, DAN NA DE VAL DEGENEN, DIE GEVALLEN ZIJN.

Daarom nu ligt begrijpen, hoe met tezamen voeging van deze twee teweeg gebracht wordt de gelukzaligheid, welke de verstandelijke natuur door een goed voornemen begeerd, zodat zij zonder enige moeite geniet dat onveranderlijk goed hetwelk God is, en daarenboven ook, dat zij in dat in van de eeuwigheid zal blijven, vanwege hetwelk zij door geen bedenkelijkheid twijfelt, noch door enige dwaling in het onzekere staat. Ondertussen, dat de engelen van het licht deze gelukzaligheid hebben, geloven wij door een godvruchtig geloof. En dat de zondige engelen, die door hun eigen boosheid van dat licht beroofd zijn, dezelve niet gehad hebben, zelfs eer zij gevallen waren, besluiten wij door reden en gevolg; maar indien zij enig leven geleefd hebben vóór de zonde, zo heeft men nochtans waarachtig te geloven, dat zij enige gelukzaligheid gehad hebben, hoewel geen zodanige, die met vaste voorwetenschap was in de toekomst Maar indien het u hard dunkt wanneer de engelen gemaakt zijn, te geloven, dat sommigen zó gemaakt zijn, dat zij niet ontvangen hebben de voorwetenschap, zo van hun volharding als van hun val, en wederom dat de anderen zó gemaakt zijn, dat zij met een allerzekerste waarheid de eeuwigheid van hun gelukzaligheid geweten hebben; indien u dat hard dunkt, en gij daarentegen wilt, dat zij alle te samen van den beginne geschapen zijn in gelijke gelukzaligheid, en dat zij in zodanige. staat tegelijk gebleven zijn tot de tijd dat deze engelen, die nu kwaad zijn, door hun eigen wil afgevallen zijn van het licht hunner goedheid; indien gij dat alzo zegt, is het ongetwijfeld nog veel harder, dat de heilige engelen nu nog, gelijk daaruit volgt, onzeker zouden zijn van hun eeuwige gelukzaligheid, en dienvolgens, dat zij van zich zelf

niet zouden weten wat wij van hen door de heilige schrift kunnen weten Want wie is er, zijnde een belijder van het algemeen christengeloof, aan wie niet bekend is, dat er voortaan geen nieuwe duivel meer uit de engelen zal voortkomen? (Mattheüs 22:30). En daar benevens, dat ook de duivel niet meer zal wederkomen in het gezelschap van de goede engelen? (Mattheüs 25:21). Want de waarheid in het evangelie belooft aan de heilige gelovigen, dat zij zullen gelijk zijn aan de engelen Gods, en aan wie ook belooft wordt, dat zij zullen ingaan tot het eeuwige leven. Ondertussen indien wij zeker zijn, dat wij nimmermeer uit dat onsterfelijk geluk zullen vervallen, en daarentegen, indien zij niet zeker zijn, zullen wij meer zijn dan de engelen, en niet gelijk de engelen. Maar aangezien de waarheid geenszins bedriegt, en zij zegt, dat wij hen gelijk zullen zijn, volgt daaruit, dat zij voorwaar ook zeker zijn van de eeuwige gelukzaligheid, van welke de anderen niet zeker zijn geweest, want hun gelukzaligheid was niet eeuwig, en hoe zouden zij daarvan zeker kunnen geweest zijn, omdat dezelve een einde zou hebben Daarom volgt daaruit, dat de engelen in het eerst óf ongelijk geweest zijn, óf indien zij gelijk geweest zijn, dat dan de goede engelen, na hun val eerst de zekere wetenschap van hun eeuwige gelukzaligheid gekregen hebben. Of tenzij, dat iemand wilde zeggen dat hetgeen de Heere van de duivel in het Evangelie zegt: Johannes 8:44, naar de gemene overzetting van de 73 in 't Latijn, 'Hij was een moordenaar van het begin, en heeft in de waarheid niet gestaan,' aldus moet genomen worden, nl. dat hij met alleen een moordenaar is geweest van het begin, dat is, in den beginne van de menselijke geslacht, nadat de mens gemaakt was, dien bij door zijn bedriegerij kon doden; maar dat hij ook van het begin zijn schepping in de waarheid niet gestaan heeft, zodat hij nooit gelukzalig is geweest met de heilige engelen, weigerende ten eerste zijn Schepper onderdanig te zijn, en daar benevens zeer verheven zijnde door hoogmoed op zijn eigen macht, en alzo bedrogen zijnde en bedriegende, omdat hij nooit kon ontkomen de macht des Almachtigen. Daarom, diegene, die door godvruchtige onderdanigheid niet heeft willen houden wat hij waarlijk was, die heeft door verheffing van de hoogmoed; willen nabootsen hetgeen hij niet was, zodat dienvolgens aldus bij hen verstaan wordt, wat de heilige apostel Johannes zegt:, (1 Johannes 5:8). 'De duivel zondigt van het begin,' dat is, van de tijd af, dat hij geschapen is, heeft hij die gerechtigheid verworpen, welke niemand anders dan alleen een godvruchtige en God onderdanige wil, kan hebben. Indien iemand dit gevoelen aanneemt en toestaat, gevoelt die niet met de ketters, nl. de Manicheen? En zo daar enige verderfelijke gezindheden meer zijn, die met hun gevoelen, dat de duivel, als uit een tegen beginsel, van het eerste aanzijn af, een eigene boze natuur heeft; deze lieden zijn zo dwaas in hun ijdelheid, dat zij de evangelische woorden in hetzelfde aanzien tezamen met ons houden, terwijl zij evenwel niet bemerken, dat de Heere niet gezegd heeft: hij is van 't begin aan van de waarheid vreemd geweest, maar hij heeft in de waarheid niet gestaan, met welke woorden Hij gewild heeft, dat wij zouden verstaan, dat hij van de waarheid afgevallen is, en indien hij in de waarheid gestaan had, zou hij, dezelve deelachtig zijnde, met de engelen gelukzalig gebleven zijn.

Hoofdstuk 14. IN WELKE MANIER VAN SPREKEN ER VAN DE DUIVEL GEZEGD IS: HIJ HEEFT IN DE WAARHEID NIET GESTAAN, WANT DE WAARHEID IS NIET IN HEM.

Want de Heere heeft. daar een oordeel of vonnis. bijgevoegd, even alsof wij al rede gevraagd hadden, waaruit men kan bewijzen, dat hij in de waarheid nie t gestaan heeft, als Hij zegt 'want de waarheid is in hem niet.' (Johannes 8:44). Nu, de waarheid zou in hem zijn, indien hij in dezelve gestaan had; maar dit is van hem gezegd met een manier van spreken, die niet zeer gewoon is, want aldus schijnt het te luiden: hij heeft in de waarheid niet gestaan, want de waarheid is niet in hem, even alsof de oorzaak ware, waarom hij in de waarheid niet gestaan heeft, overmits in hem de waarheid niet is, daar veelmeer de oorzaak er van is, waarom hij in de waarheid niet is, overmits hij in de waarheid niet gestaan heeft (Psalm 17:6, naar de Sepuaginta). Maar deze manier van spreken is ook in een zekere Psalm waar gezegd wordt 'Ik heb geroepen, want o God! Gij hebt mij verhoord.' Maar als hij gezegd heeft 'ik heb geroepen,

alsof van hem gevraagd was, waaruit hij kon bewijzen, dat hij geroepen had, zo is het dat hij van de werking van de verhoring Gods betoont de beweging van zijn roeping, even alsof hij zei: hieruit. bewijs ik, dat ik geroepen heb, want Gij hebt mij verhoord.

Hoofdstuk 15. WAT MEN TE GEVOELEN HEEFT VAN HETGEEN ER GESCHREVEN IS, 'DE DUIVEL ZONDIGT VAN HET BEGIN'

Insgelijks aangaande hetgeen ook Johannes van de duivel zegt, (I Johannes 3:8). 'de duivel zondigt van het begin, dat enigen daaruit willen beweren, dat er is een geschapen natuur van de zonden, dezulken verstaan niet, indien het natuurlijk is in de schepping, dat het dan geenszins zonde kan zijn. Maar wat antwoorden zij toch op de profetische getuigenissen, nl. op hetgeen Jesaja zegt (betekenende de duivel onder de figuurlijken persoon van Prins van Babylonië). 'hoe zijt gij van de Hemel gevallen, gij schone morgenster. (Jesaja 14:12). Of hetgeen Ezechiël zegt 'gij bent geweest in de lusthof Gods, en met allerlei edelgesteenten versierd. (Ezechiël 28:13). Met deze woorden wordt te verstaan gegeven, hoe hij te eniger tijd zonder zonde geweest is, want een weinig daarna wordt nog uitdrukkelijker van hem gezegd 'dat hij is geweest zonder vlek in zijn doen die dag toen hij geschapen was. (Ezechiël 28:15). Indien wij dit gevoeglijk wijze niet anders kunnen verstaan, zo zal het ook nodig zijn, dat wij die spreuk, met welke gezegd is 'hij hoeft in de waarheid niet gestaan,' mede zó nemen, dat hij in de waarheid geweest is, maar daarin niet gebleven is. En die spreuk, dat de duivel van den beginne aan zondigt, dat men daaruit niet moet menen, dat hij zondigt van den beginne aan dat hij geschapen is, maar van het begin van de zonde aan, uit oorzaak, dat van zijn hoogmoedigheid, de zonde allereerst begonnen is. En evenzo die spreuk, welke geschreven is in het boek Job, Ier plaatse waar melding gemaakt wordt van de duivel 'dat is het begin van het werk van de Heere, dat Hij gemaakt heeft, dat het bespot is geworden van zijn engelen, (Job 40:14, naar de overzetting van Septuaginta)., waarmee ook schijnt overeen te komen die psalm, in welken gelezen wordt 'de draak, die Gij gemaakt hebt om hem te bespotten' (Psalm 104:26; maar let op de Septuaginta). Deze spreuken moeten geenszins zo verstaan worden, dat wij zouden menen, dat hij zodanig van den beginne geschapen is om van de engelen bespot te worden, maar dat dat in deze straffe na de zonde geordineerd is. Zo dan, zijn begin is het werk van de Heere, want daar is geen natuur zelfs in de aller-slechtste beesten, welke Hij niet geordineerd en gemaakt heeft; want van Hem is alle mate, alle schoonheid, alle orde, zonder welke geen dingen kunnen gevonden of bedacht worden. Hoeveel temeer is dan van Hem de engel, welke in waardigheid van de natuur alle andere dingen, die God geschapen heeft, verre te boven gaat.

Hoofdstuk 16. VAN DE TRAPPEN EN VERSCHEIDENHEDEN VAN DE SCHEPSELEN, WELKE HET GEBRUIK VAN DE PROFIJT ANDERS ACHT DAN DE ORDE VAN DE REDEN.

Onder al deze. dingen, welke niet zijn het geen God is, door Wie zij gemaakt zijn, worden de levende dingen gesteld boven die, welke niet leven, gelijk ook die dingen, welke kracht hebben van voorstelling, of ook van te begeren, gesteld worden boven die dingen, welke zodanige beweging niet hebben. En onder die dingen, welke leven hebben, worden die welke gevoel van de zinnen hebben, boven die gehield, welke geen gevoelige zinnen hebben, want de dieren worden boven de bomen gesteld, en onder de dieren, die zinnen hebben, worden de verstandige gesteld boven die, welke niet verstandig zijn; zoals de mensen, die hovende dieren gesteld worden. En onder die schepselen, welke verstandig zijn, worden de onsterfelijke gesteld boven de sterfelijke, gelijk de engelen boven de mensen; maar al deze dingen worden boven elkander gesteld in orde van de natuur. Maar er is nog een andere manier van de bemerking van de dingen, welke is naar het profijt en de gedienstigheid van ieder in 't bijzonder, waardoor geschiedt, dat wij enige dingen, die zonder gevoel en zinnen zijn, zelfs boven enige dingen stellen, die gevoel en zinnen hebben, ja zó veel, dat wij, indien wij de macht. hadden, die geheel van de natuur van de dingen uit de wereld zouden wegnemen, niet

eens bedenkende welke plaats zij in dezelve hebben, of, indien wij het weten, die evenwel stellen boven ons profijt: want wie zou niet liever brood willen hebben in zijn huis dan muizen, en gouden penningen dan vlooien? En wat wonder is zulks, naardien zelfs in de vergelijking van de mensen, van wie natuur immers van zulke hoge waardigheid is, in 't algemeen een paard duurder gekocht wordt dan een slaaf, en een edelgesteente duurder dan een slavin. In zulke vrijheid van oordelen verschilt zeer veel de reden van hem, die iets bemerkt, van de noodzakelijkheid degenen, die iets gebrek heeft, of van de vermakelijkheid degenen, die iets begeert, omdat de reden een zaak acht naar dat zij ten aanzien van zich zelf is in de trappen van de dingen, maar de noodzakelijkheid acht een zaak voor zoveel als zij die om iets anders begeert: insgelijks onderzoekt de reden wal er waar schijnt te zijn voor het licht van de gemoeds. Maar de vermakelijkheid onderzoekt, wat er genoeglijk en zoetvlijend schijnt te zijn voor de zinnen van het lichaam; maar zoveel vermag het gewicht van de wil en van de liefde in de redelijke naturen, dat, hoewel de engelen in orde van de natuur boven de mensen gesteld worden, de goede mensen nochtans ten aanzien van de wet van de gerechtigheid, boven de kwade engelen geacht worden.

Hoofdstuk 17. HOE HET GEBREK VAN DE BOOSHEID NIET IS EEN GESCHAPENE NATUUR, MAAR DAT DE BOOSHEID TEGEN DE NATUUR IS, EN DAT DE OORZAAK VAN DE ZONDE NIET DE SCHEPPER IS, MAAR DE WIL.

Zo verstaan wij dan, dat er van de natuur en niet van de boosheid van de duivels gezegd is 'dat is het begin van het werk van de Heere'. (Job 40:14). Want waar de boosheid is. daar is zonder twijfel een natuur zonder gebreken voorgegaan. Nu, het gebrek is tegen de natuur, zodat het niets vermag dan de natuur te schaden; alzo zou het geen gebrek zijn van God te wijken tenware het de natuur van wie gebrek dit is, meer toekwam met God te zijn. Daarom is zelfs de kwade wil een zeer grote getuigenis van hun vroegere goede natuur. Maar gelijk God de Schepper is van de goede naturen, alzo is Hij ook de aller-rechtvaardigste schikker van de kwade willen, zodat, wanneer zij hun goede naturen kwalijk gebruiken. Hij ondertussen hun kwade willen wel gebruikt. Alzo heeft Hij teweeg gebracht, dat de duivel door Zijn instelling goed zijnde, en door zijn eigen wil kwaad, in het aller-laagste geordineerd is, zodat hij bespot wordt van zijn engelen, zodanig, dat zelfs zijn aanvechtingen de heiligen bevorderlijk zijn, daar hij meende hen met dezelve te beschadigen. En aangezie n God, toen Hij hem schiep, van zijn toekomstige boosheid niet onwetend was, en Hij tevoren zag welk goed hij door zij n kwaad zou teweeg brengen, zo zegt een zekere Psalm 'de draak, die Gij gemaakt hebt om hem te bespotten'; opdat hierdoor, nl dat Hij hem door Zijn goedheid goed gemaakt heeft, zou verstaan worden, dat Hij hem al rede door Zijn voorwetenschap alzo van tevoren bereid heeft, even gelijk Hij hem zou gebruiken, wanneer hij boos zou zijn.

Hoofdstuk 18. VAN DE SCHOONHEID VAN DE GANSE WERELD, WELKE DOOR DE SCHIKKING EN BESTELLING GODS NOG KLAARDER BLIJKT UIT. DE TEGENSTELLING VAN DE TEGENSTRIJDIGE DINGEN.

Want God zou niet één mens noch een engel geschapen hebben, die hij tevoren wist dat boos zou zijn, tenzij dat Hij meteen mede geweten had tot welke gedienstigheden en tot welk gebruik van goed Hij die zou voegen, om dienvolgens de orde van de wereld, evenals een aller-schoonst gezang, met enige tegendelen te versieren en te vereren. Want de tegendelen, gelijk ze genoemd worden, zijn in de versierselen van de redenen zeer fraai voegende en schikkende, en worden in het Latijn genoemd opposita, of, dat de zaak nog beter uitdrukt, contraposita, dat is, tegenstellingen. Want het woord antitheta is in de Latijnse taal in geen gebruik, hoewel de Latijnse reden zodanige manieren van versierselen mede gebruikt, en niet alleen de Latijnse, maar ook de talen van alle andere volken. Zulke manieren van tegenstellingen gebruikt de apostel Paulus in de tweede brief aan de Corinthiërs, als hij die plaats zeer zoetelijk uitlegt, waar hij zegt:. (2 Corinthiërs 6:7). 'door de wapenen van de rechtvaardigheid. ter

rechter en ter linker hand; door eer en oneer; door lastering en prijs: als verleiders en nochtans waarachtig; als. onbekend en nochtans bekend; als die sterven en ziet wij leven; als die gestraft worden en niet gedood als droevig zijnde en nochtans altijd vrolijk; als arm, nochtans velen rijk makende als niet hebbende en nochtans alle dingen bezittende.' Gelijk dan deze tegendelen, gesteld zijnde tegen andere tegendelen, in de redenen een fraaiheid geven, alzo uit de tegenstelling van verscheiden tegendelen tegen elkander bestaat de schoonheid en fraaiheid van deze wereld, niet ten aanzien van enige uitspraak van de woorden, maar ten aanzien van de klare uitspraak van de dingen, hetwelk aller-kennelijkst gesteld. en aangewezen wordt in het Boek Feclesiastius, op deze wijze, tegen het kwaad is het goed, en tegen de dood is het leven. Alzo ook tegen de godvruchtige is de zondaar.

Hoofdstuk 19. WAT MEN HEEFT TE GEVOELEN, AANGAANDE HETGEEN ER GESCHREVEN IS: TOEN SCHEIDDE GOD HET LICHT VAN DE DUISTERNIS.

Hoewel de duisterheid van de goddelijke woorden daartoe ook nuttig en dienstig is, dat zij zeer vele gevoelens van de waarheid voortbrengt, en die tot het licht van de kennis brengt, omdat de een dezelve dus en de andere weder zo verstaat; maar ondertussen heeft men daarin toe te zien, dat hetgeen op die duistere plaats zo verslaan wordt; dat hetzelfde versterkt en bevestigd wordt of door medegetuigen van klare en openbare zaken, óf door enige andere klare schriftuurplaatsen, die buiten allen twijfel zijn. Insgelijks wanneer daar vele dingen verhandeld worden, dat men dan tracht te komen tot datgene, wat hij gevoeld heeft, die het geschreven heeft; maar indien dat verborgen is, en evenwel bij gelegenheid ergens een duistere diepte moet verhandeld worden, laat dan enige andere waarachtige dinge n gelegd worden. Daarom dunkt mij dat gevoelen niet vreemd te zijn van de werken Gods, dat men zegge, wanneer het eerste licht gemaakt is, dat daarmede verstaan moet worden, dat de engelen geschapen zijn, en dat er onderscheid is gemaakt tussen de heilige en onreine engelen, als er gezegd wordt: toen scheidde God het licht van de duisternis, en noemde het licht. dag en de duisternis nacht. (Genesis 1:4). Want Hij alleen heeft hen van elkander kunnen schelden, die tevoren eer zij gevallen waren, geweten heeft, dat zij zouden vallen, en dienvolgens dat zij, berooid zijnde van het licht van de waarheid in hun duistere hoogmoed zo de volharden blijven. Want tussen dezen onze aller-bekend ste dag en nacht, dat is, tussen dit ons licht en onze duisternis, heeft Hij die grote lichten van de Hemels, die zeer gewoon zijn voor onze zinnen, bevolen dat zij dag en nacht zouden schelden, want zegt Hij 'daar worden lichten aan het firmament van de Hemels; dat zij schijnen op de aarde en de dag en de nacht scheiden '. (Genesis 1:14). En een weinig daarna zegt Hij: En God maakte twee grote lichten, een groot licht, dat de dag regeert en een klein licht dat de nacht regeert, daartoe ook sterren. En God zette ze aan het firmament van de Hemel dat zij schenen op de aarde, en de dag en de nacht regeerden en scheidden licht en duisternis. (Genesis 1:16). Maar tussen dat licht, hetwelk het heilig gezelschap van de engelen is, en hetwelk. merkelijk door de verlichting van de waarheid schijnt, en tussen de duisternissen, die tege n hetzelfde strijden, n l. die aller-ergste gemoederen van de boze engelen, die afgekeerd zijn van het licht van de gerechtigheid, is Hij degene geweest, die daarin heeft kunnen verdelen, daar het toekomstig kwaad, niet van hun natuur, maar van hun wil, Hem niet verborgen noch onbekend heeft kunnen zijn.

Hoofdstuk 20. VAN HETGEEN ER GESPROKEN IS NA DE SCHEIDING VAN HET LICHT EN VAN DE DUISTERNIS: 'EN GOD ZAG, DAT HET LICHT GOED WAS.'

Ook moet men met geen stilzwijgen voorbijgaan, (Genesis 1:3). waar God gezegd heeft: het wordt licht, en het werd licht, waarop gevolgd is: en God zag, dat het licht goed was, (Genesis 1:4). en niet daarna toen Hij het licht van de duisternis gescheiden had, en toen Hij het licht genoemd had dag en de duisternis nacht, opdat Hij niet tezamen met het licht aan de duisternissen zou schijnen een getuigenis van zijn welbehagen gegeven te hebben. Want daarna alwaar de duisternissen zonder schuld zijn, tussen welke nl. en tussen het licht, dat

zichtbaar is met onze ogen, de lichten van de Hemel hun scheiding maken, wordt daar niet voorheen, maar daarna tot een besluit gezegd: en God zag, dat het goed was. (Genesis 1:18) Want beide heeft het Hem behaagd, overmits het beide zonder zonde was. Maar als God zei: het wordt licht, en het werd licht, zo volgt daar straks: en God zag, dat het licht goed was. En daarna wordt daar tot een besluit bijgevoegd: toen scheidde God het licht van de duisternis, en noemde het licht dag en de duisternis nacht, maar op deze plaats is er niet bijgevoegd 'en God zag dat het goed was,' opdat het niet beide goed genaamd zou worden, omdat het éne kwaad was, nl. door zijn eigen misdaad en niet van natuur. En daarom heeft aldaar alleen het licht de Schepper behaagd Maar hoewel Hij de duisternissen van de engelen heeft willen ordineren, schikken en besturen, nochtans he eft Hij die nimmermeer willen toestemmen, noch voor goed of behaaglijk aannemen.

Hoofdstuk 21. VAN DE EEUWIGE EN ONVERANDERLIJKE WETENSCHAP GODS EN VAN DE WIL, DOOR WELKEN ALLE DINGEN, DIE HIJ GEMAAKT HEEFT, HEM ALTIJD ZO BEHAAGD HEBBEN TE MAKEN ALS ZIJ GEMAAKT ZIJN.

En wat is dies halve daarmede anders te verslaan, dat telkens, overal en op alles gezegd wordt: en God zag dat het goed was, dan een toestemming van Zijn werk, naar de kunst gemaakt zijnde, welke de wijsheid Gods is; want God zei niet, toen het nog niet gemaakt was, dat het toen goed was, zodat er niets van dit alles gemaakt zou geweest zijn, indien Hem iets onbekend geweest ware. Zo ziet Hij het dan overmits het goed is, en indien Hij het niet gezien had eer het gemaakt was, zou het niet gemaakt geweest zijn, zodat Hij ons aanwijst dat het goed is, maar geenszins dat zelf wijs wordt of verneemt. Maar Plato heeft meer durven zeggen, nl. dat God zeer verheven is geweest in blijdschap, hebbende de Scheppingvan de ganse wereld volbracht, in welke plaats hij niet zo uitzinnig geweest is, dat hij gemeend zou hebben, dat God door het nieuwe gebouw van Zijn werk gelukzaliger was geworden; maar op deze wijze heeft hij willen betonen, dat het gedane werk aan de kunstenaar heeft behaagd, evenals het Hem behaagd had toen Hij het naar de kunst nog zou doen, niet dat enigszins de wetenschap in God verandert, zodat de dingen, die niet zijn, namaals anders in Hem worden, gelijk ook iets anders de dingen, die nu zijn, en ook wat anders de dingen die geweest zijn. Want het is met God niet, dat Hij, even als wij, óf vooruit ziet wat toekomend is, óf aanschouwt, wat tegenwoordig is, óf ziet hetgeen voorbij is, maar dat doet Hij op een andere manier, welke zeer verre is van de gewoonte onzer gedachten, want Hij ziet niet van het een op het ander door verandering van gedachten, maar doet dat gans onveranderlijk, zodat de dingen, die lijdelijk geschieden, noch geen toekomende dingen zijn, maar tegenwoordige dingen, en verder ook nu geen verleden dingen zijn. Maar Hij begrijpt die dingen alle tezamen met een vaste, gestadige en eeuwige tegenwoordigheid, en begrijpt ze niet anders met de ogen dan met het gemoed, want Hij bestaat niet uit ziel en lichaam. Ook begrijpt Hij dat nu niet anders dan tevoren of daarna want Zijn wetenschap is niet gelijk onze wetenschap, dat zij verwisseld zou worden door de verandering van de drie tijden, nl. de tegenwoordige, het verleden en de toekomende tijd, want bij Hem is verandering, noch veranderlijke schaduwing van de tijd. (Jakobus 1:17) Want Zijn overlegging gaat niet van gedachten tot gedachten, want alle dingen, die Hij wetende bekent, zijn tegelijk in zijn onlichamelijke aanschouwing; want. gelijk Hij de tijdelijke dingen beweegt zonder enige tijdelijke bewegingen alzo is hel, dat Hij de tijden ook weel zonder enige lijdelijke wetenschappen. Zo dan, in datzelfde heeft Hij gezien, dat goed was wat hij gemaakt had, in hetwelk Hij gezien heeft, dat goed was wat Hij maken zou En dat Hij dit gedaan werk gezien heeft, daarmede heeft Hij zijn wetenschap niet verdubbeld of vermeerderd, even alsof Hij van mindere wetenschap zou geweest zijn vóór Hij gemaakt had hetgeen Hij zag, Hij, zeg ik, die zo volkomen niet zou kunnen werken, tenware Hij van zulke volkomen wetenschap ware, dat er uit Zijn werken niet kon bijgevoegd worden. Daarom, indien wij alleen hadden te beantwoorden de vraag, wie het licht gemaakt heeft, zo zou het genoeg zijn te zeggen: God heeft het licht gemaakt. Maar indien men vraagt, niet

alleen wie het gemaakt heeft, maar ook door wie Hij het gemaakt heeft, zal het genoeg zijn, dat men zegt: en God sprak het wordt licht, en het werd licht, opdat wij daaruit mogen bekennen, dat God niet alleen het licht gemaakt heeft, maar dat Hij het ook door het woord gemaakt heeft. Maar aangezien wij bijzonder 3 dingen van enig schepsel behoorden te weten en te verstaan, nl. wie het gemaakt heeft, door wie het gemaakt is, en waarom het gemaakt is, zo zegt Hij: en God sprak het worde licht, en het werd licht: en God zag dat het licht goed was. Indien wij dan vragen, wie het licht gemaakt heeft, het is God En door wie Hij het gemaakt heeft, en Hij sprak; 'het worde, en het werd.' En waarom Hij het gemaakt heeft, vermits het goed is, want er is geen uitnemende meester, dan God, noch krachtiger kunst dan Gods woord, noch beter oorzaak waarom, dan dat het goede van de goede God geschapen wordt. En deze oorzaak betuigt ook Plato, dat de rechtvaardige oorzaak is van de wereld te scheppen, nl. dat door de goede God goede werken zouden gemaakt worden, hetwelk hij zegt, hetzij dat hij dat van hen, die het gelezen hadden, verstaan en gehoord heelt, of dat hij door zijn aller-kloeke verstand de onzichtbare dingen Gods door de geschapen creaturen gezien en verstaan heeft, of dat hij dat geleerd heeft van hen, die dit alles gezien hadden.

Hoofdstuk 22. VAN ZULKE MENSEN WELKE IN ENIGE DINGEN DIE IN DE WERELD DOOR DE GOEDEN SCHEPPER GESCHAPEN ZIJN, EEN MISHAGEN HEBBEN, EN DIENVOLGENS MENEN, DAT ER ENIGE GESCHAPEN NATUUR KWAAD IS.

Evenwel deze oorzaak, nl. de goedheid Gods om goede dingen te scheppen; deze zo rechtvaardige en zo wel bekwame oorzaak, die, wanneer zij naarstig aangemerkt en godvruchtig overlegd wordt, genoegzaam eindigt alle zwarigheden van hen, die naar 's werelds oorsprong en begin onderzoeken, deze oorzaak, zeg ik hebben enige ketters niet gezien, want zij vonden een gebrekkige en broze sterfelijkheid van de vlees, dat al rede afkwam van zijn rechtvaardige straf, ten aanzien van welke vele dingen met hetzelve niet overeenkomen, gelijk vuur en koude, of enig wreed wild beest, of iets anders dergelijks. Ja welke zij niet eens bemerken, hoe bekwaam die in hun plaatsen en naturen zijn, en met welke schone orde die geschikt zijn, en hoe grote schoonheid en lieflijkheid die aan de wereld, elk naar zijn ambten en gedeelten, evenals tot een gemene republiek, aanbrengen: ja welke grote gedienstigheden zij ook ons toebrengen, indien wij die gevoeglijk en naar behoren wisten te gebruiken, zodat ook de vergiften, welke bij. onbehoorlijk gebruik schadelijk zijn, nochtans tot gezonde geneesmiddelen dienen wanneer zij behoorlijk gebruikt worden. En daarentegen zulke dingen, in welke wij ons vermaken, gelijk daar zijn: spijs en drank, en ook dit licht, die worden bevonden door ontijdig en onmatig gebruik ons schadelijk te zijn, waarom ook de Goddelijke Voorzienigheid vermaant, dat wij geen zaken onwijs zullen verachten, maar dat wij zeer nauw en naarstig het profijt en nut van ieder ding zullen onderzoeken, en waar ons verstand of onze zwakheid tekort komt, dat wij daar zullen geloven, dat het nut dies halve ons onbekend en verborgen is, gelijk ons enige dingen onbekend waren die wij later niet dan met veel moeite nauwelijks hebben kunnen leren kennen, want het verbergen van het nut is óf een oefening onzer nederigheid, óf een vermorzeling van onze hoogmoed, want geen geschapene natuur kan gans kwaad zijn, omdat de naam van de kwaad niets anders medebrengt dan een gemis en een beroving van het goede; maar ondertussen beginnende van de aardse tot de Hemelse en van de zichtbare tot de onzichtbare dingen, zullen wij bevinden, dat sommige goede dingen beter zijn dan andere, en dat daarom, opdat alle dingen ongelijk zouden mogen zijn. Nu, God is op zulke wijze een groot kunstenaar in grote dingen, dat Hij geen minder kunstenaar is in kleine dingen, welke kleine dingen niet naar hun grootte, welke zeer gering is, zijn af te meten, maar naar de wijsheid van de kunstenaars. Wanneer men bv. afscheert zijne. een wenkbrauw, is dit. zo weinig, dat men bijna niets van het lichaam afneemt; ondertussen hoeveel wordt daardoor afgenomen van de schoonheid, want het lichaam bestaat niet in wan schikkelijkheid, maar in gelijkheid en in een juiste afmeting van de leden. Voorwaar! men heeft zich niet zeer te verwonderen dat zij welke menen dat er enige natuur kwaad gesproten en voortgekomen

is, van een zeker tegenstrijdig beginsel, dat die zeg ik, niet willen aannemen deze oorzaak van de schepping van de dingen, nl. dat de goede God alle dingen goed geschapen heeft, omdat zij geloven, dat Hij voornamelijk bewogen is geweest door de uitersten nood van het kwaad, dat tegen Hem streed om deze werken van de wereld te maken, en dat Hij zijn goede natuur, met het kwaad te overwinnen en te bedwingen, besmet heeft, welke natuur, schandelijk besmet en zeer wreed gevangen en onderdrukt zijnde, Hij nauwelijks met grote moeite en arbeid reinigt. en bevrijdt, nochtans niet zijn natuur geheel, maar dat deel van zijn natuur dat van die besmetting niet kan gereinigd worden, hetwelk als. het deksel en de gevangenis zou zijn van de overwonnen en opgesloten vijand. Want de Manicheen zouden anders zo gans dwaas, of veelmeer zo gans dol niet zijn, indien zij geloofden, dat Gods natuur was, gelijk als zij is onveranderlijk en gans onverderfelijk, welke geen ding kan kwetsen of schaden. En indien zij aangaande de ziel met een christelijke gezondheid geloofden, dat zij door de wil tot erger kon veranderd worden, en daar benevens ook door de zonde kon verdorven worden, en dienvolgens van het licht van de onveranderlijke waarheid kon berooid worden, omdat zij niet is een gedeelte Gods, noch van die natuur, welke Gods is, maar omdat zij van God geschapen is, zijnde alzo verre beneden haar Schepper.

Hoofdstuk 23. VAN DE DWALING, VAN WELKE ORIGENIS' LERING BESCHULDIGD WORDT.

Maar het is allermeest te verwonderen, dat ook sommigen, die met ons geloven, dat er een beginsel is van alle dingen, en dat er geen natuur is, die niet is, wat God is, welke elders vandaan kan zijn dan van de Schepper, dat deze zelfde nochtans deze zo goede en eenvoudige oorzaak van de schepping van de wereld niet goedelijk en eenvoudig hebben willen geloven, zó, dat de goede God het goede zou scheppen en daar benevens, dat die dingen beneden God zouden zijn, welke niet zijn wat God is, nochtans dat niemand de goede dingen kon maken, dan alleen de goede God. Maar de zielen zeggen zij, dat die wel geen delen Gods zijn, maar dat zij gemaakt zijn door God, en voorts dat zij gezondigd hebben met af te wijken van de Schepper en dat zij door ver scheiden afwijkingen, naar gelegenheid van de verscheidenheden van de zonden, van de Hemelen tot de aarde voortgegaan zijn, en voorts verscheiden lichamen evenals gevangenissen verdiend hebben. En dat dit de wereld is, en dat dit de oorzaak is geweest van de schepping van de wereld, niet opdat er goede dingen zouden geschapen worden, maar opdat de kwade dingen zouden belet worden. Vanwege zodanige mening wordt Origenis terecht bestraft, want in zijn boeken, die hij noemt periarchon, dat is: van de beginselen, heeft hij dat gevoeld en ook geschreven, waarover ik, meer dan ik uitspreken kan, verwonderd ben, dat een man, zó geleerd en zó wel geoefend en ervaren in de kerkelijke schriften, niet eens aangemerkt heeft, hoe gans strijdig dat is tegen de mening van deze onze schriftuur, zijnde van zulk een groot aanzien, dat daar bijgevoegd wordt 'en God zag dat het Goed was.' En toen nu alles volbracht en volmaakt was, dat er toen tot een besluit bijgevo egd werd: en God zag aan alles wat Hij gemaakt had, en ziet daar, de was alles zeer goed, (Ge 1 vs 31), waarmee dezelve geen andere oorzaak om de wereld te scheppen, heeft willen verstaan hebben dan, opdat de goede dingen door de goeden God zouden gemaakt worden. Alzo, indien er niemand gezondigd had, zou de wereld versierd en vol geweest zijn alleen met goede naturen En overmits er zonde is, zo volgt daarom niet dat alles met zonde vervuld is, omdat er een veel groter getal goeden onder de Hemelse schepselen de ordinantie van hun natuur behoudt. En de kwade wil overmits die niet heeft willen houden de orde van de natuur, heeft daarom niet kunnen ontgaan de wetten van de rechtvaardige God, die alles ten beste schikt en ordineert. Want gelijk een schilderij schoon is, zelfs met een zwarte verwe, wanneer die nl , op haar behoorlijke plaats gesteld is, alzo ook de ganse wereld, indien men die kon aanschouwen, is tezamen ook met de zondaren schoon, niettegenstaande hun lelijkheid, wanneer die op zich zelf aangemerkt wordt, hen schandelijk maakt. Voorts heeft ook Origenis en zij, die met hem zo gevoelen, moeten zien, indien zodanige mening waarachtig ware, nl. dat de wereld daarom gemaakt is, opdat de zielen, naar de verdiensten van haar zonden, zekere lichamen zouden

ontvangen, evenals gevangenissen, in welke zij tot straf zouden op gesloten worden, zodat de zielen, die het minst gezondigd hadden, de bovenste en lichtste lichamen zouden hebben, en de zielen die zwaarder gezondigd hadden, de benedenste en zwaarste lichamen zouden hebben, indien dit zeg ik, waarachtig ware, moesten de duivelen, die de ergste van allen zijn, aardse lichamen hebben, welke de benedenste en zwaarste zijn, en niet de boze mensen, die ze nochtans hebben. Maar nu, opdat wij zouden mogen verstaan, dat de verdiensten van de zielen niet zijn te rekenen naar de hoedanigheden van de lichamen, zo is 't dat de aller-booste duivel een lichaam van de lucht heeft, maar de mens, die nu mede boos is, maar in veel mindere mate, heeft nochtans een lichaam van slijk, dat hij voorwaar al vóór de zonde ontvangen heeft. En wat dan er dwazer gezegd worden dan dat aangaande de zon, opdat zij in de wereld één en alleen mocht zijn, dat de kunstige God daarmede niet gezocht heeft te dienen óf de heerlijkheid van de schoonheid, óf het welvaren van de lichamelijke dingen, maar dat de zaak veelmeer hiermede alzo zou toegegaan zijn, dat zij opgekomen is ter oorzake dat een zekere ziel zó gezondigd had dat zij verdiend had in zodanig lichaam besloten te worden. En alzo, indien het gebeurd was, dat niet één ziel, maar twee zielen, ja niet twee zielen, maar 10 of 100 gelijkelijk en evenveel gezondigd hadden, dat dan deze wereld 100 zonnen zou gehad hebben, maar dat dat niet geschiedt is, door de wonderlijke beschikking en Voorzienigheid van de Werkmeesters ten dienste van het welvaren en de schoonheid van de lichamelijke dingen, maar dat dat gekomen zou zijn alleen bij gelegenheid van de afwijking van een zondigende ziel, zodat zij alleen zodanig lichaam verdiende. Maar alhier moet men weerhouden de afwijking niet van de zielen, van welke zij niet weten wat zij zeggen, maar de afwijking van hen, die zulke dingen gevoelen, als verre verdwaald zijnde van de waarheid en behoorlijkheid. Deze 3 dingen dan, die ik tevoren aangewezen heb, naardien zij in ieder schepsel vereist worden, nl. wie ze gemaakt heeft, door wie Hij ze gemaakt heeft, en waarom Hij ze gemaakt heeft, zo heeft men te antwoorden: ten eerste God, ten tweede door het Woord, en ten derde omdat Hij goed is. Ondertussen of hier in een geestelijke, diep verborgen zin de Goddelijke Drieheid ons te verstaan gegeven wordt, nl. Vader, Zoon en Heilige Geest, en of hier ook iets voorkomt dat ons op deze schriftuurplaats niet toelaat dat alzo te nemen, dit is een vraag van zeer veel diepte. Ondertussen, dat wij alles in een boek zouden verklaren, dat moet men ons niet te laste leggen.

Hoofdstuk 24. VAN DE GODDELIJKE DRIEVULDIGHEID, WELKE OVERAL IN AL zijn WERKEN VERSPREID HEEFT DE BETUIGINGEN VAN ZIJN EIGEN KLARE BEDUIDENISSEN.

Wij geloven, houden vast en prediken in alle getrouwheid, dat de Vader geteeld heeft het Woord, nl. die wijsheid, door welke alles gemaakt is, de Eniggeboren Zoon, te weten Hij één zijnde, de Ene; Hij eeuwig zijnde de mede Eeuwigen; Hij allerhoogst goed zijnde, die met de Vader even goed is. En daarenboven, dat de Heilige Geest is tezamen de Geest van de Vader en van de Zoon, en daar benevens, dat Hij van hetzelfde Wezen en van dezelfde eeuwigheid is met beiden, en dat dit geheel is de Drievuldigheid vanwege de eigenschap van de personen, en ook de Enige God vanwege de ondeelbare Godheid, gelijk ook enige Almachtige vanwege de ondeelbare Almacht; nochtans zó, dat, wanneer men van elk bijzonder vraagt, men dan heeft te antwoorden, dat ieder dezelve is God en Almachtig, en, wanneer men vraagt van allen tezamen tegelijk, dat men dan niet heeft te antwoorden, dat er zijn 3 Goden of 3 Almachtige, maar één Almachtige God, want in 3 is zulk een onafscheidelijke en ondeelbare éénheid, dat dezelve gewild heeft, dat zij alzo zal gepredikt worden. Nu, of de Heilige Geest van de goede Vader en van de goede Zoon, overmits dezelve beiden algemeen is, met recht de goedheid van beiden zou kunnen genoemd worden, daar van zou ik niet licht iets durven zeggen; maar veel lichter zou ik durven zeggen, dat Hij ware de Heiligheid van beiden, niet als de hoedanigheid van beiden, maar zelfs ook het Wezen en de Derde Persoon in de Drievuldigheid. Want tot dat leidt Hij mij veel waarschijnlijker, dat naardien de Vader Geest is en de Zoon ook, en de Vader heilig en de Zoon heilig, Hij nochtans eigenlijk genaamd wordt Heilige Geest, als de Heiligheid

die wezenlijk is, én mede wezenlijk van beiden. Maar indien de Goddelijke goedheid niet anders is dan Heiligheid, voorwaar dat is een naarstigheid van de reden en geen stoute vermetelheid, opdat in de werken Gods in een verborgen manier van spreken onze aandacht geoefend worde, en door inleiding bij ons verstaan worde de Drievuldigheid, en daar benevens wie ieder schepsel gemaakt heeft, door wie Hij het gemaakt heeft en waarom Hij het gemaakt heeft, want daar wordt verstaan de Vader van het Woord, die gezegd heeft dat het zou worden. Nu, wat door Zijn zeggen geworden is, dat is ongetwijfeld door het Woord geworden, en in hetgeen er gezegd wordt 'en God zag dat het goed was,' wordt genoeg te kennen gegeven, dat God niet door enige noodzakelijkheid en niet door enig gebrek van Zijn eigen dienst of profijt, maar alleen bewogen zijnde door zijn goedheid, gemaakt heeft wat Hij gemaakt heeft, nl. daarom, overmits het goed is, hetwelk daarom alzo genaamd wordt nadat het gemaakt was, opdat daardoor te kennen gegeven worde, dat de zaak die gemaakt is, overeenkomst heeft met de goedheid door welke zij gemaakt is Indien met deze goedheid terecht de Heilige Geest verstaan wordt, zo wordt ons genoegzaam te kennen gegeven de ganse Drievuldigheid in zijn werken. En vandaar is de oorsprong en de gelukzaligheid van die Heilige Stad, welke hier boven is waar de Heilige engelen zijn. Vraagt men vanwaar die Stad is? God heeft die gemaakt. Indien men vraagt vanwaar die wijze is, dan antwoorden wij: van God wordt hij verlicht. Verder, zo men vraagt vanwaar de gelukkige is, dan zeggen wij: van God, dien hij geniet, want in Hem bestaande, wordt hij verenigd; Hem aanschouwende, wordt hij verlicht; Hem ingelijfd zijnde, wordt Hij verheugd; door Hem is hij, ziet hij, bemint hij, en in de eeuwigheid Gods groeit hij, in de waarheid Gods licht hij en in de goedheid Gods verblijdt hij.

Hoofdstuk 25. VAN DRIEËRLEI LERING VAN DE GANSE FILOSOFIE.

Zoveel ik kan verstaan schijnt het, dat de filosofen hierom gewild hebben dat de lering van de wijsheid in drieën zou gedeeld zijn, ja hiervan is het gekomen, dat zij kunnen gemerkt hebben, dat zij drieërlei moest zijn. Want zij hebben haar alzo niet ingesteld, dat zij zo zou zijn, maar veeleer hebben zij haar zo gevonden, dat zij al rede zo was, zodat het een deel daarvan in 't Grieks genaamd wordt Fysica, dat is: de lering van de naturen;. het andere deel Logica, dat is: de lering dienende tot verbetering van de reden, en het derde Ethica, dat is: de lering van de zeden en van de geschiktheid van het leven, welke namen in het Latijn nu ook in vele schriften algemeen zijn, zodat zij genaamd worden naturalis, rationalis en moralis, welke wij ook kort in het achtste Boek aangeroerd hebben. Met dat hieruit zou moeten volgen, dat zij in deze 3 iets van God en van de Drievuldigheid gedacht hebben, hoewel daar gezegd wordt, dat Plato allereerst die afdeling zou bedacht hebben, welke geen anderen Werkmeester aller- naturen aangestaan en behaagd heeft dan alleen God, noch ook een andere gever van het verstand, noch ook een anderen aanblazer van de liefde om wél en gelukzalig te leven. Maar aangezien van de natuur van de dingen, van de manier van het onderzoek van de waarheid van het einde van het goede, tot hetwelk wij alles dat wij doen, moeten strekken, de gevoelens verschillen, zo is het dat in deze 3 grote vraagstukken al hun aandacht beslaat, en wel zo dat in ieder dezelfde grote verscheidenheid is van meningen, wat nl. ieder zal volgen. Nochtans twijfelt niemand er aan, dat er is een zekere oorzaak van de natuur, een zekere gedaante van de wetenschap en ook een zeker hoofdstuk van het leven. Daar worden ook 3 dingen aangemerkt, welke in ieder mens, die een kunstenaar is, nodig zijn om wat te maken, nl. de natuur, de leer en het gebruik De natuur moet beoordeeld worden uit het verstand, de leer uit de wetenschap en het gebruik uit de genieting van het werk hoewel mij niet onbekend is, dat de genieting eigenlijk is degenen die geniet het gebruik degenen die gebruikt, en dat tussenbeide dit onderscheid schijnt te zijn, dat wij gezegd worden dat eigenlijk te genieten hetwelk niet behoeft gestrekt te worden tot iets anders en dat ons door zich zelf vermaakt, en dat wij daarentegen dat gezegd worden te gebruiken, hetwelk wij om iets anders zoeken en betrachten zodat wij de tijdelijke dingen meer moeten gebruiken dan genieten, opdat wij eenmaal mogen komen om te genieten de eeuwige dingen, niet gelijk sommige verkeerde

mensen, die het geld willen genieten, en God willen gebruiken, want zij besteden het geld niet om Gods wil, maar God eren zij om het geld wille. Maar nochtans in die manier van spreken, welke zeer algemeen is, gebruiken wij het nut en genieten wij het gebruik; want door het nut verstaan wij de veldvruchten, die wij alle tezamen tijdelijk gebruiken. Naar deze manier dan noem ik het gebruik in deze 3, welke ik vermaand heb dat in de mens te bemerken zijn, nl. de natuur, de leer en het gebruik. Uit dit alles dan om het gelukzalig leven te bekomen, is, gelijk ik gezegd heb, door de filosofen drieërlei lering gevonden, nl. de natuurlijke vanwege de natuur, de redelijke vanwege de leer en die van de zeden vanwege het gebruik. Indien daarom onze natuur van ons zelf ware, zouden wij ook voortgebracht hebben onze eigene wijsheid, en wij zouden geen moeite doen om die door leren te verkrijgen, en onze liefde, van ons voortgekomen en weder tot ons gekeerd zijnde, zou ons genoeg zijn om gelukzalig te leven. Maar aangezien onze natuur God tot haar Werkmeester heeft, zo moeten wij ook buiten alle twijfel, om waarlijk wijs te zijn, Hem tot leraar hebben en evenzo moeten wij ook opdat wij gelukzalig mogen zijn, Hem tot een Gever hebben van de aller-verborgenste zoetigheid.

Hoofdstuk 26. VAN HET BEELD VAN DE ALLERHOOGSTE DRIEVULDIGHEID DAT OP ENIGERLEI WIJZE ZELFS IN DE NATUUR IS VAN DE MENS, DIE NOG NIET GELUKZALIG GEMAAKT IS.

Wij bekennen ook in ons het beeld Gods nl. van die allerhoogste Drievuldigheid, hoewel niet gelijk met God, maar veelmeer zeer veel daarvan verschillende, insgelijks ook mede niet eeuwig met God, en om in 't kort geheel te zeggen, niet van hetzelfde wezen als God; nochtans aangezien er God van natuur niets nader is onder alle dingen die door Hem gemaakt zijn, zo is het, dat wij in ons het beeld van de Drievuldigheid bekennen dat door eindelijk verbeteringen zal voltrokken worden, opdat het met het zelve mag zijn in een aller-naaste gelijkenis, want wij zijn, en wij weten ook dat wij zijn, en ons zijn en weten beminnen wij ook. Nu, in de dingen die ik gezegd heb, verontrust ons geen waarschijnlijke valsheid, want wij gevoelen die niet door enige zinnen van het lichaam, zoals wij die dingen doen, welke buiten ons zijn, als met name de kleuren door het zien, de geluiden door het gehoor, de geuren door de reuk, de smaak door het proeven, de hard- en zachtheden door het aanraken, van welke voelbare dingen wij zelfs zeer gelijke beeld, welke niet lichamelijk zijn, in onze gedachten overleggen en in onze memorie bewaren, zodat wij door dezelve opgewekt worden tot de begeerte er van; maar ondertussen is het gans zeker voor mij, en buiten alle bedrog van de verbeelding, dat ik ben en dat ik dit weet en mij zelf liefheb, zodat ik niet vrees in deze waarachtige dingen enige besluitredenen van de Academische, zeggende 'wat was het of gij bedrogen werd.' Voorwaar, indien ik werd bedrogen, zo ben ik immers; want die niet is, kan ook niet bedrogen worden, daarom indien ik bedrogen word, zo ben ik ook. En aangezien ik bedrogen word, hoe kan ik dan daarin bedrogen zijn, dat ik zou zijn, naardien, het zeker is, dat ik ben, indien ik bedrogen word. Alzo volgt ook daaruit, dat ik ook daarin niet bedrogen word, dat ik weet dat ik besta, welke twee, naardien ik bemin, zo voeg ik die zelfde liefde als. een derde van geen minder waarde en achting bij de voorgaande dingen die ik weet. Want ik wordt daarin niet bedrogen dat ik bemin, omdat ik niet bedrogen word in die dingen welke ik bemin, want hoewel zij vals mochten zijn, nochtans zou het waar zijn, dat ik valse dingen beminde; want op welke wijze zou ik terecht berispt en verhinderd worden van het beminnen van de valse dingen, indien het vals ware dat ik die beminde. Naardien dan die dingen waar en zeker zijn, wie zal er dan aan twijfelen, dat zelfs het beminnen van de dingen die bemind worden, niet waar en zeker is? Voorts is er evenmin iemand, die niet zou willen zijn, als er iemand is, die niet gelukzalig zou willen zijn. En hoe kan hij gelukzalig zijn, die niets is?

Hoofdstuk 27. VAN HET ZIJN EN WETEN, EN VAN HET BEMINNEN VAN BEIDE.

Ja, door een zekere natuurlijke kracht is zelfs het zijn zó genoeglijk, dat zelfs zij, die ellendig zijn, nooit om iets anders zouden willen teniet gaan Alzo wanneer zij zich zelf ellendig gevoelen, dan nog willen zij niet, dat zij uit de wereld zouden weggenomen worden, maar veel

liever willen zij, dat hun ellende van hen weggenomen wordt. En zij, die naar hun eigen oordeel aller-ellendigst zijn en die het ook waarlijk zijn, en zij, die niet alleen door de wijzen, omdat zij dwaas zijn, maar ook door hen, die zich zelf gelukzalig menen, geoordeeld worden ellendig te zijn, omdat zij zijn armoedige mensen en gebrekkige bedelaars; indien iemand deze de onsterfelijkheid wilde geven met toezegging dat hun ellende nimmermeer zou sterven, of indien zij in die ellende niet altijd wilden zijn, dat hen dan voorgesteld werd, dat zij niets of nergens zouden zijn, maar dat zij geheel zouden vergaan: voorwaar, dan zouden zij zich verheugen en liever verkiezen altijd zó te zijn dan dat zij gans niet zouden zijn. Dit getuigt ieder; want vanwaar komt het, dat de mensen vrezen te sterven en liever in deze hun ellende willen leven dan die door de dood te eindigen? Dit komt, omdat het genoeg blijkt hoe afkerig de natuur is van niet te zijn. Daarom, naardien zij weten dat zij sterven moeten, zo is het, dat zij als vanwege een grote weldaad daar naar verlangen, dat hun deze barmhartigheid zou mogen bewezen worden, nl. dat zij wat langer in deze ellende zouden mogen leven en wat later zouden sterven Met welk een grote blijdschap zouden zij alzo de onsterfelijkheid aannemen! Maar wat zal ik ook zeggen van de onredelijke dieren, die dergelijke dingen niet gegeven is te denken; zelfs van de allergrootste draken tot de aller-kleinste wormen? Geven zij niet met al hun bewegingen te kennen, dat zij willen zijn, en alzo dat zij hun vordert en ondergang vlieden? Wat zal ik ook zeggen van het geboomte en van alles wal uit de aarde spruit, hetwelk geen gevoel heeft om door een merkbare beweging het verderf te vlieden? Maken zij hun wortelen niet diep in de aarde vast, opdat zij een meer verzekerde spruit. mogen uitschieten, omhoog in de lucht, zodat zij. met hun wortels niet alleen hun voedsel trekken, maar ook hun bestaan behouden? Ja eindelijk zelfs die lichamen, welke niet alleen geen gevoel hebben, maar zelfs ook geen voortplantend leven, deze zeg ik, geven zich óf omhoog, óf dalen zeer laag neer, óf blijven in het midden hangen tot zodanig einde, opdat zij hun zijn ter plaatse waar zij volgens hun natuur kunnen zijn, mogen bewaren en behouden, Maar nu aangaande het weten, hoezeer dat bemind wordt, en hoe ongaarne de menselijke natuur wil bedrogen worden, dat kan hieruit. verstaan worden, dat ieder liever met een gezond en verstandig gemoed wil wenen en droevig zijn dan in razende uitzinnigheid zich verblijden, welke grote en wonderlijke kracht. in geen ander sterfelijk dier is dan in de mens, niettegenstaande sommige dieren veel scherper gezicht hebben om het licht te aanschouwen dan wij: maar nochtans kunnen zij niet genaken dat onlichamelijk licht waarmee ons gemoed enigszins bestraald wordt, zodanig, dat wij overal deze dingen wél en terecht kunnen oordelen. Ondertussen, hoewel in de zinnen van de onredelijke dieren geenszins enige wetenschap is, toch is er enige gelijkenis van wetenschap, Nu, de andere lichamelijke dingen zijn genaamd gevoelige dingen, niet omdat zij gevoelen, maar omdat zij gevoeld worden Ondertussen in de bomen is dit gelijk met het gevoel van onze zinnen, dat zij gevoed worden en zich voortplanten; maar deze en alle andere lichamelijke dingen hebben nochtans hun verborgen oorzaken in de naturen, evenwel hun verscheiden schoonheden en gedaanten door welke dit zichtbare gebouw van de wereld schoon is, stellen zij onder de bemerking en onder het gevoelen van onze zinnen, zodat zij schijnen als te willen geweten worden, in plaats dat ze zelf niet kunnen weten. Maar wij vatten dezelve alzo met de zinnen onze lichaam, dat wij nochtans met die zinnen over dezelve niet oordelen, want wij hebben een anderen zin, nl inwendig, die veel heerlijker is dan die uiterlijke zin van het lichaam waardoor wij rechtvaardige en onrechtvaardige dingen gevoelen en bemerken, te weten: de rechtvaardige dingen door een verstandelijke gedaante en de onrechtvaardige. dingen door het gemis en de beroving van de gerechtigheid, ten dienste van welken zin niet te baat komt het gezicht; noch het gehoor, noch de reuk, noch de smaak, noch het gevoel. Alzo door middel daarvan ben ik zeker, dat ik ben en dat ik dat ook weet en bemin, en ben mede zeker dat ik het bemin.

Hoofdstuk 28. OF WIJ OOK DE BEMINNING ZELVE, DOOR WELKE WIJ HET ZIJN EN HET WETEN BEMINNEN, BEHOREN TE BEMINNEN, MEER TE NADEREN TOT HET BEELD VAN DE GODDELIJKE DRIEHEID.

Maar van het zijn en van het weten hoezeer die in ons bemind worden, en hoe ook in alle andere dingen die berieden ons zijn, enige gelijkenis dezelfde, hoewel verschillend, gevonden wordt, daarvan hebben wij genoeg gezegd, nl. zoveel als ons voorgenomen werk scheen te vereisen Maar van de beminning, door welke zij bemind worden, en of ook de beminning zelf bemind wordt, is niet gesproken. Nu, zij wordt bemind, hetwelk wij. daaruit bewijzen, dat in al die dingen, welke aller-oprechtst bemind worden, de beminning zelf meest bemind wordt, want hij wordt met recht geen goed man genaamd, die weet wat goed is, maar die dat bemint. Waarom gevoelen wij dan niet in ons zelf, dat wij zelfs de beminning mede beminnen, door welke wij beminnen al het goed dat wij beminnen? Want er is ook een beminning, door welke bemind wordt, wat men niet behoort te beminnen, en diegene haast in zich zelf die beminning, welke bemint zodanige beminning, door welke bemind wordt, wat men behoort te beminnen Want zij kunnen beide in een mens zijn, en dat is goed voor hem, nl. dat die beminning toeneemt, door welke wij wél leven en dat die beminning afneemt, door welke wij. kwalijk leven, totdat zij eindelijk volkomen genezen wordt, en dat de gehele tijd, die wij leven, in goed mag veranderd worden. Want indien wij beesten waren, zouden wij beminnen een vleselijk leven en wat volgens de zinnen is, en dat zou een genoegzaam goed voor ons zijn, en wanneer het ons volgens datzelfde wél ware, zouden wij niets anders zoeken; insgelijks indien wij bomen waren, zouden wij wel door voelbare beweging niets kunnen beminnen, maar nochtans zouden wij. evenwel schijnen te begeren, dat wij zeer overvloedig vruchtbaar mochten zijn. Indien wij stenen waren, of baren, of wind, of vlam, of iets dergelijks, zonder zinnen of leven, zo zou ons nochtans niets ontbreken dan enige begeerte van ieders plaats en orde, want die wikkingen en neigingen van de gewichten zijn als de beminning van de lichamen, hetzij dat ze nederwaarts neigen door zwaarte, of zich opwaarts heffen door lichtheid, want het lichaam wordt door gewicht gedreven daar het gedreven wordt, evenals het gemoed door de beminning gedreven wordt. Maar aangezien wij mensen, zijn geschapen naar het evenbeeld van onze Schepper, bij Wie een ware eeuwigheid en een eeuwige waarheid is, en ook een eeuwige en ware beminning, en daar hij zelf is de eeuwige, ware en welbeminde Drievuldigheid, niet vermengd en ook niet afgezonderd, zo laat ons besluiten, dat in die dingen, welke beneden ons zijn, aangezien zij geenszins zouden zijn, noch ook in enige gedaante zouden begrepen zijn, en ook geen orde zouden begeren of houden, ten ware dat zij door Hem gemaakt waren die allermeest is, die aller-wijst is, die het meest goed is, laat ons zeg ik besluiten, door lopende al die dingen welke hij met een wonderlijke vastheid gemaakt heeft, hoe in dezelve enige merkbare tekenen en voetstappen van Hem, in sommige meer en in andere minder ingedrukt zijn, en laat ons in ons zelf wederkeren gelijk de jongste zoon in het Evangelie, (Lukas 15) en laat ons opstaan en tot Hem wederkeren, van wie wij door ons zondigen afgeweken zijn; daar zal ons zijn geen dood hebben, daar zal ons weten zonder dwaling zijn, daar zal ons beminnen geen verstoring noch kwetsing hebben. Nu, al is 't dat wij deze onze 3 stukken voor zeker houden en dienaangaande geen andere getuigen, geloven, zodat wij die zelf gevoelen en met ons waarachtig inwendig gezicht aanschouwen; maar nochtans, aangezien wij door ons zelf niet kunnen weten hoe lang die zullen zijn, en of zij ook nimmer zullen zijn en waar zij komen zullen, indien zij wél verhandeld worden, en waar daarentegen, indien ze kwalijk verhandeld worden, zo is het, dat wij hiervan andere getuigen óf zoeken, óf hebben, van welks geloofwaardigheid waarom men niet heeft te twijfelen, dient deze tegenwoordige plaats niet, om daarvan te handelen, maar zal later gelegenheid gegeven worden om daarvan naarstig te spreken. Maar is dit Boek van die Stad Gods, welke niet is in enige vreemdelingschap, noch in de sterfelijkheid dezes levens, maar die onsterfelijk altijd in de Hemelen is, dat is, in dit Boek van de Heilige engelen die God aanhangen, welke nooit afwijkers zijn geweest, noch die ooit zullen worden, van wie wij gezegd hebben dat God in het eerst hen gescheiden heeft van diegenen, welke, het eeuwige licht verlatende, duisternis geworden zijn, daarvan zullen wij door zijn hulp, wat wij begonnen zijn, zoveel wij kunnen, verklaren.

Hoofdstuk 29. VAN DE WETENSCHAP, VAN DE HEILIGE ENGELEN, DOOR WELKE ZIJ DE DRIEVULDIGHEID IN DE GODHEID HETZELFDE WETEN, EN DOOR WELKE ZIJ DE OORZAKEN VAN DE WERKEN EERDER AANSCHOUWEN IN DE KUNST VAN DE WERKMEESTERS, DAN IN DE WERKEN VAN DE KUNSTENAARS.

Zo dan, die Heilige engelen leren God kennen, niet door luidruchtige woorden, maar door de tegenwoordigheid van de onveranderlijke waarheid, dat is: door Zijn eniggeboren Woord. Insgelijks weten zij ook, dat het Woord zelf, en de Vader en hun Heilige Geest is die ondeelbare Drievuldigheid zelf, en dat ieder persoon in dezelve een zelfstandigheid is en dat zij alle nochtans niet 3 Goden zijn, maar de enige God. Dit,' zeg ik, weten zij alzo, dat het hun beter bekend is dan wij ons zelf bekend zijn. Ook het schepsel zelf weten zij beter aldaar, nl. in de wijsheid Gods, evenals in hun eigen kunst door welke het schepsel gemaakt is, dan zij die in het schepsel zelf weten, en alzo weten zij daar zich zelf beter dan in zich zelf, evenwel weten zij zich zelf ook in zich zelf; want zij zijn gemaakt en iets anders dan Hij die hen gemaakt heeft. Zo dan, aldaar weten zij zich zelf even als in een dagwetenschap, maar in zich zelf even als in een avondwetenschap, gelijk wij alreeds gezegd hebben Nu, het is een groot onderscheid of daar iets bekend wordt op zodanige wijze volgens welke het gemaakt is, dan of het bekend wordt in zich zelf, gelijk op een andere wijze de rechtheid van enige lijnen bekend wordt dan de waarheid van enige figuren, wanneer zij, verslaan zijnde door het verstand, aanschouwd worden, en op een andere wijze wordt dat bekend wanneer het in enig stof getekend en geschreven wordt Insgelijks op een andere wijze wordt de gerechtigheid beschreven in haar onveranderlijke waarheid, en op een andere wijze wordt zij beschreven in de ziel van de rechtvaardige n, en zo voorts met andere dingen, gelijk het firmament tussen de bovenste en benedenste wateren, hetwelk. Hemel genaamd is, gelijk ook beneden de vergadering van de wateren, en de ontbloting van de aarde, en de instelling van de kruiden en bomen, gelijk ook de schepping van zon, maan en sterren, alsmede van de dieren in de wateren, zoals van de vogels, vissen en walvissen, die in dezelve zwemmen, gelijk ook van alles wat er op de aarde loopt en kruipt, en zelfs van de mens, die boven alle andere dingen op de aarde zou uitsteken. Al deze dingen worden anders van de engelen in het Woord Gods bekend, als in hetwelk zij hebben hun oorzaken en redenen, nl. volgens welke zij gemaakt zijn, die altijd onveranderlijk blijven, en anders worden zij bekend in zich zelf, nl. aldaar met een klaardere kennis, maar alhier met een duisterder kennis van de kunst en van de werken, welke werken nochtans, wanneer zij gestrekt worden tot lof en eer van de Schepper, dan lichten even als een morgenstond in de gemoederen van de aanschouwers.

Hoofdstuk 30. VAN DE VOLKOMENHEID VAN HET GETAL ZES, HETWELK ALLEREERST IN DE GROOTTE ZIJNER DELEN VOLKOMEN VERVULD WORDT.

Nu, deze dingen, overmits de volkomenheid van het getal zes, worden verhaald volmaakt te zijn in 6 dagen, (Genesis 1) nl. ten zelfde dage 6 maal vernieuwd zijnde; niet dat voor God noodzakelijk was enige stond en vertoeven van tijd, even alsof Hij die was, welke niet heeft, kunnen scheppen alle dingen tegelijk, welke namaals door gepaste bewegingen zou hebben kunnen volbrengen de tijden, maar dat is geschied omdat door het getal van zessen beduid is geweest volmaaktheid Zijner werken; want het getal 6 wordt allereerst in zijn delen volkomen vervuld, nl. in zijn zesde en derde deel, en heeft als daar zijn l, 2 en 3, welke tot elkander gebracht zijnde, 6 uitmaken. Nu, die delen zijn in de bemerking van de getallen te verstaan, van welke gezegd kan worden het hoeveelste deel zij zijn, zoals de helft, het derde deel en het zesde deel, en voorts alle andere delen die van enig getal genoemd zijn. Want als bij exempel, overmits in het getal 9 vier een gedeelte daarvan is, zo kan men nochtans daarom niet zeggen het hoeveelste deel het daarvan is, maar van één kan men dat wél zeggen, want het is het negende deel er van, en van 3 kan; men het ook zeggen, want het is het derde deel er van. Maar die twee delen tezamen gevoegd, nl. het negende deel en het derde deel, of 1 en 3, zij

zijn verre van de som van dat getal hetwelk 9 is. Insgelijks van het getal 10 is het getal 4 een deel, maar het hoeveelste deel het daarvan is, kan men niet zeggen, maar van 1 kan men het wel zeggen, want dit is het tiende deel er van; voorts heeft dit getal ook een vijfde deel, gelijk daar is en daarenboven ook een helft gelijk daar is 5. Maar deze 3 delen, n l: het tiende en vijfde deel en de helft, dat is. l, 2 en 5 tezamen genomen, maken niet het getal 10, maar 8. Maar de delen van het getal 12 bij elkander genomen zijnde, gaan dat getal verre te boven, want dat getal heeft een twaalfde deel, hetwelk is l; het heeft een zesde deel, hetwelk is 2; het heeft een vierde deel, hetwelk is 3; het heeft een derde deel, hetwelk is 4; het heeft ook een helft of een tweede deel, hetwelk is 6, Nu, l, 2, 3, 4 en 6 zijn tezamen geen 12, maar 16, en dus meer. Dit heb ik goedgevonden in 't kort te verhalen, om alzo te kennen te geven de volkomenheid van het getal 6, dat allereerst, gelijk ik gezegd heb, wanneer nl de delen er van tot een som gebracht. of bij elkander geteld worden, volkomen zich zelf vervuld heeft, daar de som van die delen aan 't getal zelf gelijk is. Alzo in dit getal heeft God zijn werken volbracht. De reden van het getal 6 is alzo niet geheel te verwerpen, omdat er in vele plaatsen van de Heilige Schrifturen zeer kennelijk blijkt voor hen, die het zeer naarstig aanschouwen hoe groot men dat heeft te achten. En onder de lof Gods is voorwaar ook niet te vergeefs gezegd: alles hebt Gij geschikt in mate en getal en gewicht.

Hoofdstuk 31. VAN DE ZEVENDE DAG, IN WELKEN ONS DE VOLHEID EN DE RUSTE AANGEPREZEN WORDT.

Nu, ten zevende dage, nl ten zelven dage, zeven maal vernieuwd zijnde, welk getal ook op een andere manier volmaakt is, wordt ons voorgehouden de ruste Gods, in welke ruste allereerst het woord heiliging gebruikt wordt Zo dan, God heeft. die dag niet willen heiligen in enige Zijner werken, maar in Zijn rust welke geen avond heeft; want Hij is geen schepsel, dat anders in het Woord Gods, en anders in zich zelf bekend wordt hetwelk daarom ook maakt een andere kennis die als een dagkennis, en een andere kennis welke als een avondkennis is Voorts aangaande de volmaaktheid van het getal 7, daarvan zouden vele dingen kunnen gezegd worden, maar dit Boek is reeds lang genoeg en ik vrees ook, dat wij bij zodanige gevonden gelegenheid met deze onze kleine wetenschap zouden schijnen meer lichtvaardig dan profijtelijk te willen roemen. Zo moet men ook acht geven op de behoorlijke matiging, opdat het niet geschiede, wanneer wij veel van het getal beginnen te spreken, dat wij geoordeeld worden geen acht te geven op de maat en het gewicht; maar dit zal ons genoeg zijn alleen te vermanen, dat het eerste oneven getal 3 is en het gehele even getal 4, uit welke twee het getal 7 bestaat. En daarom is het, dat het dikwijls voor het algemeen en voor alle getallen gesteld wordt, gelijk daar is 'de rechtvaardige valt zeven maal en staat zeven maal wederom op,' dat is; zo dikwijls hij valt, zal hij niet verloren gaan, hetwelk Hij niet heeft willen verstaan hebben van de ongerechtigheden, maar van de verdrukkingen, welke hem tot ootmoed brengen Insgelijks 'en zevenmaal van de daags zal ik U prijzen, dat elders op een andere manier gezegd is, nl : Zijn lof zal altijd in mijn mond zijn. (Psalm 149) En vele dergelijke spreuken worden er in de Goddelijke Schriften gevonden, in welke het getal 7, gelijk ik gezegd heb, voor de geheelheid en voor de algemeenheid van iedere zaak placht gesteld te worden. En daarom H het, dat door het getal 7 ook beduid wordt de Heilige Geest, van wie de Heere zegt: Hij zal u alle waarheid leren (Johannes 16:13) Aldaar is de ruste Gods, in welke men rust in God, want in de gehele, d. i , in de volle volkomenheid is ruste, maar in het deel is arbeid, en daarom arbeiden wij zolang als wij ten dele bekenne n, maar als het volmaakte zal gekomen zijn, zal hetgeen dat ten dele is, vergaan, 1 Corinthiërs 13:9. En dit is ook de oorzaak, dat wij dezelfde schriftuur met arbeid doorzoeken Maar de Heilige Engelen, tot van wie gezelschap en vergadering wij in deze arbeidzame vreemdelingschap zuchten, gelijk zij hebben een eeuwigheid van altijd te blijven, alzo hebben zij ook een gemakkelijke lichtheid van alles te bekennen en een gelukzaligheid van te rusten, want. zonder moeilijkheid en arbeid helpen zij ons, want zij arbeiden niet met hun zuivere en vrije geestelijke bewegingen.

Hoofdstuk 32. VAN DE MENING DEGENEN, DIE WILLEN, DAT DE SCHEPPING VAN DE ENGELEN EERDER GEWEEST IS DAN DE SCHEPPING VAN DE WERELD.

Opdat niemand drijft en zegt, dat de Heilige engelen niet betekend. worden met hetgeen er geschreven is bij (Genesis 1:3) 'het wordt licht en het woord werd licht,' maar wil óf menen óf leren dat toen allereerst gemaakt is een zeker lichamelijk licht; maar aangaande de engelen, dat die voorheen gemaakt zijn, niet alleen vóór het firmament, dat Hemel genaamd is, maar ook zelfs vóór hetgeen er gezegd is bij Genesis 1:1, waar wij lezen: In den beginne schiep God Hemel en aarde. En aangaande die spreuk, met welke gezegd is.' in den beginne,' dat dat niet gezegd is, even alsof toen het allereerst gemaakt werd, alzo Hij voorheen de engelen gemaakt had maar dat dat gezegd is omdat Hij alles in zijn wijsheid gemaakt heeft, hetwelk Zijn Woord is, en hetwelk ook de schriftuur een begin noemt, gelijk Hij. zelf in het Evangelie de Joden, die Hem vraagden wie Hij was, geantwoord heeft, zeggende: dat Hij het begin is, tegen welke mening ik geen strijd zal voeren, bijzonder omdat mij, zeer behaagt, dat zelfs in het alleruiterste begin van het Heilige Boek van de Schepping ons de Drievuldigheid voorgesteld wordt. Want als er gezegd wordt: in den beginne schiep God Hemel en aarde,' dat daarmede verstaan wordt, dat de Vader dat gedaan heeft in de Zoon, gelijk het 24ste: van Psalm 104 betuigd, waar wij lezen: Hoe heerlijk zijn Uw werken O Heere, alles hebt Gij gemaakt in wijsheid,' en een weinig daarna wordt ook zeer geschikt de Heilige Geest verhaald; want als er gezegd is hoedanige aarde God allereerst gemaakt heeft, of wat tuig en welke stof van het toekomstig gebouw van de wereld Hij Hemel en aarde genoemd heeft, zo voegt Hij daarbij: en de aarde was woest en ledig, en het was duister op de afgrond, (Genesis 1:2) en opdat het verhaal van de Drievuldigheid zou vervuld worden, zegt Hij voorts: en de Geest Gods zweefde op het water. Een ieder neme dit daarom zoals hij zelf wil, omdat het zó diep is, dat het tot oefening van hen, die het lezen, kan voortbrengen verscheiden gevoelen, die nochtans van de regel van het geloof geen van allen afdwalen, behoudens nochtans, dat niemand daar aan twijfelt, dat de Heilige engelen, wonende in de hoogste woonplaatsen van de Hemel, niet zijn mede eeuwig met God, maar evenwel zeker en vast zijn aangaande hun eeuwige en ware gelukzaligheid, tol welker gezelschap de Heere te kennen gevende dat Zijn kleinen behoren, niet alleen zegt, dat zij de engelen Gods gelijk zullen zijn, (Mattheüs 22:30) maar Hij bewijst ons ook hoedanige aanschouwing zelfs de engelen genieten, als Hij zegt: ziet toe, dat gij met één van deze kleinen veracht; want ik zeg u, dat hun engelen in de Hemelen altijd zien het aangezicht van mijn vader, die in de Hemelen is.' Mattheüs 18:10.

Hoofdstuk 33. VAN DE TWEE ONGELIJKE GEZELSCHAPPEN VAN DE ENGELEN WELKE NIET. ONGEP AST VERSTAAN WORDEN GENOEMD TE ZIJN DOOR DE NAMEN LICHT EN DUISTERNIS.

Dat er zeker engelen zijn, die gezondigd hebben, en daarom in de benedenste delen van de wereld gestoten zijn, die hun als een kerker zijn tot de toekomstige laatste verdoemenis in de dag van het oordeel, dat betoont de apostel Petrus openlijk genoeg als hij zegt: dat God de engelen, als. zij gezondigd hadden, niet gespaard heeft, maar heeft hen met ketenen van de duisternis in de het geworpen, en overgegeven tot het Oordeel te bewaren. (2 Petrus 2:4) Zo dan tussen deze en de anderen, dat God, hetzij door zijn vóórwetendheid, of door Zijn werk enige afscheiding gemaakt heeft wie zal daaraan twijfelen, en dat de anderen met recht licht genaamd worden, wie zal dat durven tegenspreken? Naardien wij zelf hier in het geloof levende en hun gelijkheid nog hopende, maar nog niet hebbende, al rede licht genaamd zijn van de apostel, want hij zegt: gij zijt eertijds duisternis geweest, maar nu zijt gij licht in de Heere. (Efeziërs 5:8) Nu, dat deze afgeweken engelen zeer klaar duisternis genaamd worden, bemerken voorwaar zij wel, die óf verstaan, óf geloven, dat zij bozer en erger zijn dan de boze en ongelovige mensen. Daarom, al is 't dat er ook een ander licht in de plaats van dit Boek te verstaan is, daar wij nl lezen: God sprak het worde licht en het werd licht, en een andere duisternis betekend wordt ter plaatse waar geschreven is 'toen scheidde God het licht van de

duisternis,' nochtans verslaan wij daarbij deze 2 gezelschappen van de engelen, nl. die waarvan het een God geniet en het andere opgeblaze n is door de wind van de hovaardigheid. Het een is dat, tot hetwelk gezegd wordt: Aanbidt Hem al gij zijn engelen. (Psalm 97:7-8) Het andere is datgene, wiens overste zegt: al deze dingen zal ik u geven, indien gij neervalt en Mij aanbidt. (Mattheüs 4) Het een is brandende in een heilige liefde tot God; het andere is rockende van onreine liefde van zijn eigen hoogheid. En aangezien, gelijk daar geschreven is: God wederstaat de hovaardige, maar de nederige geeft hij genade, (Jakobus 4:6) zo is 't, dat het een woont in de Hemelen van de Hemelen, en het andere is daaruit verstoten, zodat het woelende is in deze benedenste Hemel van de lucht. Het een is gerust en stil door een godvruchtigheid vol licht, het andere woelt in onrust door begeerlijkheden vol duisternis. Het een is volgens het bevel Gods genadig helpende en rechtvaardig wrekende, het andere is door zijn hoogmoed van alles onder zich te brengen en door zijn lust van te beschadigen, altijd ommegaande en woedende. Het een is een dienstbaar gezelschap van de goedheid Gods, om daarvan te dienen zoveel als Hij wil, maar het andere is betoomd en gebreideld door de macht Go ds, om niet te schaden zoveel als het wil. Het een is dit andere bespottende, het andere benijdt wederom hen, wanneer zij vergaderen hun vreemdelingen. Zo dan, wij verstaan alhier die 2 gezelschappen van de engelen welke gans ongelijk en strijdig tegen elkander zijn, en van welke het een van geschapen natuur goed en van wil oprecht is, en het andere ook ten aanzien van zijn geschapen natuur goed, maar van wil verkeerd is, gelijk dat met andere klaarder getuigenissen van de goddelijke schriften verklaard is. Evenwel menen wij, dat in het Boek Genesis beide die gezelschappen te kennen gegeven worden met de namen licht en duisternis. En hoewel hij, die het geschreven heeft, mogelijk anders gevoeld heeft op deze plaats, nochtans is de duisterheid van deze. spreuk overvloedig verhandeld. En al is het dat wij niet genoegzaam de wil van de auteur van deze Boek hebben kunnen onderzoeken, nochtans zijn wij niet afgeweken van de regel van het geloof, welke door andere Heilige Schriften van gelijk aanzien en gelijke waardigheid de gelovigen genoegzaam bekend is. Want al is 't, dat hier lichamelijke werken Gods verhaald. worden, nochtans hebben zij ongetwijfeld enige gelijkenis met zijn geestelijke werken, volgens hetwelk de apostel zegt: gij zijt allen kinderen van de lichts en kinderen van de dag; wij zijn niet van de nacht, noch van de duisternis. (1 Thessalonicenzen 5:5) Nu, bijaldien hij, die dit geschreven heeft, dit zelfde gevoeld heeft zo is ons voornemen tol een volmaakter einde van de verhandeling gekomen, omdat men dan mag geloven, dat die man Gods, zijnde van zulke uitnemende en goddelijke wijsheid, ja de Geest Gods zelf door hem in het verhalen van de werken Gods, die hij alle tezamen zegt ten zesde dage volbracht te zijn, in generlei wijze de engelen overgeslagen heeft, hetzij dat men die woorden in den beginne neemt, omdat hij toen allereerst iets gemaakt heeft, (hetwelk. gevoeglijk verstaan wordt) dat men het neemt. omdat Hij. in Zijn eniggeboren Woord alles gemaakt heeft. Want als er geschreven is: in don beginne schiep God Hemel en aarde, zo is het dat met die woorden te kennen gegeven wordt de algemene schepping van alles, zowel geestelijk als lichamelijk, want het is geloofelijk als hij verhaalt die twee grote delen van de wereld, in welke alle dingen die geschapen zijn, begrepen zijn, dat hij allereerst als het geheel voorstelt, en dat hij daarna verhandelt de delen er van na het vervolg van dat geestelijk en verborgen getal van de dagen.

Hoofdstuk 34. HOE SOMMIGEN MENEN, DAT. IN DE SCHEPPING VAN DE FIRMAMENTS MET DE NAAM VAN DE AFGESCHEIDEN WATEREN VERSTAAN WORDEN DE ENGELEN, EN VERDER, HOE SOMMIGEN MENEN, DAT DE WATEREN NIET GESCHAPEN ZIJN.

Hoewel sommigen gemeend hebben, dat door de naam van de wateren enigszins. beduid zijn geweest de volken van de engelen, en aangaande hetgeen er gezegd is in Genesis 1:6, 'daar wordt een firmament tussen de wateren,' dat met de wateren boven het firmament de engelen verstaan worden, en dat met de wateren beneden het firmament verstaan worden óf deze zichtbare wateren óf de menigte van de boze engelen, óf de volkeren van alle mensen.

Indien dit zo is, zo blijkt aldaar niet waar de engelen gemaakt zijn, maar waar zij afgescheiden zijn, hoewel er ook sommigen zijn, die uitdrukkelijk ontkennen, dat de wateren door God zouden geschapen zijn, om dat er nergens geschreven staat, dat God sprak: daar worden wateren; maar dit te denken zou een zeer verkeerde en goddeloze ijdelheid zijn, want met gelijke ijdelheid zouden zij dat ook mogen zeggen van de aarde, omdat er ook nergens staat, dat God sprak: daar wordt aarde; maar zeggen zij, daar is geschreven: in den beginne schiep God hemel en aarde. Zeer wel maar daar moet dan ook het water verstaan worden want beide zijn in een naam begrepen, want Hem is de zee, gelijk in het 5de: van Psalm 95 te lezen staat: en Hij is Degene, Die dezelve gemaakt heeft, en zijn handen hebben gemaakt het droge, dat is: de aarde. Maar dezen, die door de naam van de wateren die boven de Hemelen zijn, de engelen verstaan, worden tot dat bewogen door de gewichten van de elementen, want zij kunnen niet verstaan, dat de neervloeiende en zware natuur van de wateren zou kunnen gesteld worden in de bovenste plaatsen van de wereld. Indien deze lieden naar hun vernuft een mens konden maken, zij zouden die vloeiende vochtigheid, die in 't Grieks Phlegma, dat is: flaime of vloeiing genaamd wordt, en welke in ons lichaam even gelijk in de elementen de plaats van de wateren vervult, geenszins in he t hoofd stellen. Nochtans is aldaar volgens Gods werk de aller-geschiktste zitplaats van diezelfde vochtigheid. Maar naar hun bedenking en naar hun gissing is dat zo vreemd, dat, zo wij dat niet wisten, en nochtans in ditzelfde boek geschreven ware, dat God die vloeiende en koude vochtigheid, die dienvolgens ook zwaar is, gesteld had in het bovenste deel van het menselijk lichaam boven alle andere leden, dat deze wegens van de elementen dit nimmermeer zouden willen geloven. En bijaldien zij zich zelf onderwerpen aan de autoriteit dezelfde Schriftuur, dat zij dan liever zouden oordelen, dat men iets anders daaruit behoort te verstaan. Maar indien wij alles naarstig zouden willen onderzoeken en verhandelen wat in het Goddelijk boek van de Schepping van de wereld geschreven is, zouden wij zeer vele dinge n moeten zeggen, en zeer verre zouden wij ook moeten afwijken van het voornemen van ons ingesteld werk. Daarom, naardien wij van die 2 verschillende en strijdende gezelschappen van de engelen, in welke als 2 beginselen zijn van de 2 steden in de menselijke zaken, van welke wij voorgenomen hebben voortaan te spreken, naardien wij, zeg ik, daarvan zoveel ons genoeg gedacht heeft, verhandeld hebben, zo laat ons daarover dit Boek ook eenmaal eindigen en besluiten.

AURELIUS AUGUSTINUS, VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN

Aan Macellinus.

Oude uitgave 1646:

het derde deel beginnende van boek 11 en eindigt met boek 14

BOEK 12

Hoofdstuk 1. VAN ENERLEI GESCHAPEN NATUUR, BEIDE VAN DE GOEDE EN VAN DE KWADE ENGELEN.

Maar eer ik van de Schepping van de mensen spreek, in welke ook kennelijk zal blijken een opgang van tweeërlei steden, zoveel belangt het geslacht van de redelijke en sterfelijke schepselen, gelijk dat in het voorgaande boek schijnt gebleken te zijn in de engelen. Eer ik hiervan spreek, dunkt mij goed nog enige dingen te zeggen van de engelen, zodat ik voorgenomen heb enige redenen bij te brengen, door welke bewezen kan worden, zoveel ons mogelijk is, dat het gezelschap van de mensen en engelen niet ongepast bij elkander gesteld wordt, zodat er niet zijn 4 steden, nl. twee van de engelen en twee van de mensen, maar dat ze veelmeer in alles tezamen met recht gezegd wordt niet dan 2 steden, dat is: tweeërlei gezelschappen te zijn, waarvan het een bestaat uit goede, en het andere uit kwade, niet alleen verstaande engelen, maar zelfs ook mensen. Ondertussen aangaande de engelen, daaraan behoort men niet te twijfelen of bij zich zelf bedenken dat die tegenstrijdige begeerlijkheden en genegenheden, die daar zijn tussen de goede en kwade engelen, hun oorsprong hebben uit verschillende naturen en beginselen, omdat God, die een goede Werkmeester en Schepper is van alles wat bestaat, hun beide geschapen heeft. Maar dit moet men weten, nl. dat deze tegenstrijdige. genegenheden haar oorsprong hebben uit de verschillende willen en begeerlijkheden, omdat sommigen standvastig volharden in het goede dat hen algemeen was, 't welk hen te samen God zelf was, zodat zij in zijn eeuwigheid, waarheid en liefde gebleven zijn, en anderen daarentegen hebben veelmeer behagen gehad in hun eigen macht, even alsof zij zelf hun eigen goed waren geweest. Alzo zijn zij van dat opperste zaligmakende goed, dat allen gemeenschappelijk was, afgeweken en tot zich zelf vervallen, zodat zij hebben opgeblazenheid van de hoogmoed, en in plaats van de allerhoogste eeuwigheid, loosheid van de ijdelheid, en in plaats van de aller-zekerste waarheid, heftige verdeeldheden Voorts in plaats van een onafscheidelijke liefde zij n zij daartoe vervallen, dat zij geworden zijn hovaardig, bedrieglijk en nijdig. De oorzaak van hun gelukzaligheid is alzo geweest: God aan te hangen, (met Hem verenigd te zijn) en naardien dit zo is, kan uit het tegendeel genoeg de oorzaak van hun ellende verstaan worden nl , dat die is: God niet aan te hangen. Al zo, wanneer men vraagt waarom zij gelukzalig zijn, wordt daar wél geantwoord, overmits zij God aanhangen (Psalm 73:28) En wanneer daar gevraagd wordt waarom zij ellendig zijn, zo wordt daar terecht geantwoord: omdat zij God niet aanhangen; want er is geen ander goed van enig redelijk of verstandig schepsel, door hetwelk het gelukzalig is, dan God alleen. Daarom, hoewel niet alle schepselen gelukzalig kunnen zijn (want wilde dieren, vee, hoornen, stenen en wanneer er iets dergelijks meer is, kunnen zodanige staat niet verkrijgen ook niet vatten) nochtans zodanig schepsel, hetwelk het vatten kan, kan noch vermag dat uit zich zelf, want het is uit niet geschapen, maar het vermag dat uit Hem, die het geschapen heeft. Daarom, wanneer het die verkrijgt, zo is het gelukzalig, wanneer het dien verliest, zo is het ellendig. Maar hij, die in geen ander goed, maar in zijn eigen goed gelukzalig is; die kan niet ellendig worden, omdat hij zich zelf niet kan verliezen. Wij zeggen dan, dat er geen ander onveranderlijk goed is dan alleen de enige ware en gelukzalige God, en dat de dingen, die Hij gemaakt heeft, goed zijn omdat ze. van Hem zijn, maar nochtans veranderlijk, omdat ze niet

uit Hem, maar uit niet gemaakt zijn. Hoewel dan deze dingen het hoogste goed niet zijn, omdat God hoger goed is, nochtans is dit veranderlijk goed daarom een groot goed, omdat het kan aanhangen om gelukzalig te zijn dat onveranderlijk goed, dat zonder hetzelfde noodzakelijk ellendig moet zijn. Voorts, in deze geschapen wereld zijn die andere dingen daarom niet beter, overmits zij niet ellendig kunnen zijn; want ook aangaande de andere leden onze lichaam mag men daarom niet zeggen, dat ze beter zijn dan de ogen, omdat ze niet blind kunnen worden. Daarom, gelijk de gevoelige natuur zelf, wanneer zij smart lijdt, beter is dan een steen, die geen smart kan lijden, alzo is de redelijke natuur, wanneer zij ellendig is, beter dan die natuur welke zonder reden is en welke alzo aan geen ellende onderworpen is, en naardien dit zo is, volgt daaruit, dat deze. natuur, die in zulke heerlijkheid. geschapen is, haar ge lukzaligheid krijgt, hoewel zij veranderlijk is, door het onveranderlijk goed, dat is: door de opperste God aan te hangen, (Psalm 73:28) en daar benevens dat zij haar gebrekkigheid niet vervult, tenzij dat zij gelukzalig is, en daarenboven dat niemand genoeg is om haar gebrekkigheid te vervullen, dan alleen God. Alzo God aan te hangen is geen gebrek, want alle gebrek schaadt de natuur, en alzo is het tegen de natuur. Zo dan, dit gezelschap verschilt niet in natuur van dat gezelschap, hetwelk God aanhangt, maar verschilt alleen in gebrek, niettegenstaande welk gebrek nochtans bewezen wordt, dat hun natuur zelf zeer groot en prijselijk is, want waar dit gebrek terecht misprezen wordt, daar wordt ongetwijfeld zijn natuur wederom geprezen. Want een rechte misprijzen van het gebrek geschiedt, omdat een prijselijke natuur daardoor onteerd wordt; want gelijk men zegt, dat het gebrek van de ogen blindheid is, zo wordt ook daarmee betoond, dat tot de natuur van de ogen behoort het gezicht, en wanneer het gebrek van de oren doofheid genoemd wordt, wordt daarmee te kennen gegeven, dat het gehoor tot de natuur van de oren behoort. Alzo mede, wanneer er gezegd wordt, dat het een gebrek is van de natuur van de engelen, dat zij God niet aanhangt, zo wordt daarmee openlijk verklaard, dat het behoorlijk is voor die natuur, dat zij God aanhangt. Nu, hoe grote lof het is God aan te hangen, nl voor Hem te leven, van Hem zijn wijsheid te hebben, in Hem zich te verblijden, en Hem, dat grote goed, te genieten, zonder dood, zonder dwaling, zonder moeite; wie zou dat ooit behoorlijk kunnen bedenken of uitspreken? Daarom, door het gebrek van de boze engelen, nl. dat zij God niet aanhangen, blijkt kennelijk genoeg, aangezien alle gebrek aan de natuur schadelijk is, dat God hun natuur gans goed geschapen heeft, omdat het zelf schadelijk is, niet met God te zijn.

Hoofdstuk 2. DAT ER GEEN WEZEN OF ZIJN IS, STRIJDIG TEGEN GOD, OMDAT ALLES, WAT GEEN WEZEN OF ZIJN HEEFT, GEHEEL VERSCHILLEND SCHIJNT TE ZIJN VAN HEM, DIE ALLERMEEST EN ALTIJD IS.

Laat dit dan gezegd zijn, opdat niemand meent wanneer wij van de afvallige engelen spreken, dat die een andere natuur uit een ander beginsel zouden kunnen hebben, en dat God geen Werkmeester zou zijn van hun natuur, van de goddeloosheid, van welke dwaling ieder zoveel te lichter en spoediger zal verlost worden naarmate hij met doorzicht zal verstaan hebben wat God gesproken heeft door de engel, toen Hij Mozes zond tot de kinderen Israël's, zeggende: *Ik ben, die Ik ben.* (Exodus 3:14) Want daar God diegene is, die het hoogste Aanzijn of Wezen is, dat is: diegene, die allermeest en dienvolgens onveranderlijk is, zo heeft Hij die dingen, die Hij uit niet geschapen heeft, hun zijn (bestaan) of wezen ook gegeven, maar Hij heeft hen niet gegeven het allermeest Aanzijn gelijk Hij zelf is. Voorts heeft Hij sommige schepselen gegeven meer zijn, anderen minder zijn, en heeft alzo de natuur in verschillende trappen van zijn of wezen geordineerd en geschikt. Want gelijk van datgene, hetwelk is sapere, dat is: *wijs zijn*, genaamd wordt Sapientia, dat is: wijsheid, alzo van datgene hetwelk is *esse*, dat is: *zijn*, wordt ook genaamd essentia, dat is, *wezen of zijn*; het is wel waar met een nieuwe naam, die de oude schrijvers in de Latijnse taal niet gebruikt hebben, maar nochtans is het een gewone naam, die in onze tijd veel gebruikt wordt, opdat alzo in onze taal niet zou ontbreken dat woord hetwelk de Grieken noemen *ousian*, want die naam is effen naar luid van de woord

uitgedrukt, zodat men gezegd heeft *essentia,* dat is; wezen of zijn. Alzo volgt hieruit, dat tegen die natuur, welk allermeest is, en door van wie werken alle dingen gemaakt zijn die er zijn, dat tegen die natuur zeg ik, niets strijdig is dan datgene, wat er niet is; want tegen hetgeen er is, is strijdig wat er niet is. Alzó is er geen *zijn* strijdig tegen God, dat is: tegen Hem, die het allerhoogste Zijn is, en die de Werkmeester is van alle dingen, die zijn of wezen hebben.

Hoofdstuk 3. VAN DE VIJANDEN GODS, NIET. DOOR DE GESCHAPEN NATUUR, MAAR. DOOR DE TEGENSTRIJDIGE WIL, DIE, ALS HIJ HEN SCHADE DOET, DE GOEDE NATUUR BESCHADIGT; WANT EEN GEBREK, DAT NIET SCHAADT, IS GEEN GEBREK.

In de Schriftuur worden zij vijanden Gods genaamd, niet die door geschapen natuur, maar die door gebreken tegenstaan Zijn bevel, kunnende daarmee Hem niet beschadigen, maar wel zich zelf Want zij zijn zijn vijanden vanwege hun wil om tegen te staan, maar niet vanwege enige macht om Hem te kunnen beschadigen, want God is onveranderlijke geheel onverderfelijk; alzo dat zelfde gebrek, met hetwelk zij, die Gods vijanden genaamd worden, God weerstaan, is niet God kwaad, maar hen zelf, en dat om geen andere oorzaak, dan omdat het in hen verderft het goede van de natuur. Zo dan, hun natuur is niet strijdig tegen God, maar hun gebrek, want hetgeen kwaad is, dat is strijdig tegen het goede. En wie zal dur ven ontkennen, dat God allerhoogst goed is? Alzo is het gebrek strijdig tegen God, gelijk kwaad strijdig is tegen goed. Voorts is ook goed de natuur die het bederft, alzo is het ook strijdig tegen dit goed, maar tegen God is het alleen strijdig even als goed tegen kwaad, maar tegen de natuur die hetzelfde bederft, is het niet alleen kwaad, maar het is de zelfs ook schadelijk. Want er zijn geen kwade die God schadelijk zijn, maar zij zijn schadelijk aan de veranderlijke en verderfelijke natuur, zelfs ook de goeden, gelijk dat blijkt zelfs uit het getuigenis van de gebreken. Want indien zij geen goede natuur waren, zouden de gebreken hen niet kunnen schaden, want wat doen zij anders met te schaden, dan dat zij dezelfs benemen hun geheelheid, hun schoonheid, hun zaligheid, hun deugd en al het goede, dat door gebrek van de natuur plagt afgetrokken en verminderd te worden. Indien dit niet geschiedt, zodat het, met geen goed weg te nemen, niets schaadt, zo volgt daaruit, dat het ook geen gebrek is; want een gebrek te zijn en niet te kunnen schaden, is onverenigbaar. waaruit dan besloten wordt, hoewel geen gebrek schade kan doen aan het onveranderlijke goed, dat het nochtans niet ergens elders schade kan doen dan aan datgene, wat goed is, want er kan nergens anders goed zijn, dan waar het schaadt. Zo kan dan op deze manier gezegd worden, dat er gebrek is, en dat er geen gebrek kan zijn in het hoogste goed, en dat het gebrek evenwel nergens anders kan zijn dan in hetgeen dat goed is. Zo dan, de goede dingen alleen kunnen ergens zijn, maar de kwade dingen nergens; want zelfs die natuur, welke door het gebrek van de kwade wil verdorven zijn, zijn kwaad voor zoveel als zij bedorven zijn, maar voor zoveel zij natuur zijn, zijn zij goed. En aangezien de gebrekkige natuur onder de straffen is, uitgezonderd alleen dat zij een natuur is zo is het ook goed, dat zij niet ongestraft is. Want dat is rechtvaardig, en al wat rechtvaardig is, is ongetwijfeld goed. Want niemand lijdt straffen vanwege de gebreken van zijn natuur, maar vanwege de gebreken van zijn wil, want zelfs al is 't, dat er enig gebrek is dat door gewoonte en door grote aanwas gesterkt is, zodat het even als natuurlijk aangewassen is, dat gebrek nochtans heeft van de wil zijn begin genomen. Want wij spreken nu van de gebreken van zodanige natuur, welke een gemoed heeft dat vattende is het verstandelijk licht waardoor het gerechtige van het ongerechtige onderscheiden wordt.

Hoofdstuk 4. VAN DE NATUUR VAN DE ONREDELIJKE DINGEN, EN OOK VAN DIE, WELKE GEEN LEVEN HEBBEN WELKE IN HUN GESLACHT EN ORDE NIET AFWIJKT VAN DE SCHOONHEID VAN DE GESCHAPEN WERELD.

Maar het is bespottelijk te menen, dat verdoemelijk en bestraffelijk zouden zijn, de gebreken van de beesten en de bomen, en voorts van alle andere veranderlijke en sterfelijke dingen, die zonder verstand of gevoel, of gans zonder leven zijn, dat die gebreken nl. door welke hun

vergankelijke natuur verdorven wordt, zouden bestraffelijk zijn, want deze schepselen hebben die orde door het bevel van de Scheppers alzo ontvangen, dat zij met elkander te wijken en elkander te volgen hier beneden op aarde in hun geslacht volbrengen zodanige schoonheid van de tijden, welke overeenkomt met de delen van de wereld. Want het was aan de een zijde niet behoorlijk, dat de aardse dingen in gelijkheid zouden gesteld worden met de Hemelse, of aan de andere zijde niet behoorlijk, dat de aardse dingen in de wereld daarom zouden ontbreken, omdat de Hemelse beter zijn. Zo dan, naardien in deze plaatsen waar het behoorlijk was dat deze dingen zouden zijn, enige dezelfs opkomen in plaats van die welke afgaan en enigen die klein zijn, verdrukt worden van die, welke groot zijn, en die overwonnen worden, veranderd worden in de hoedanigheden van hen, die hen overwinnen, zo hebben wij te bedanken, dat dat de loop is van de vergankelijke dingen. Ondertussen, de schoonheid dezelfs orde vermaakt ons daarom niet, overmits wij in een gedeelte dezelfs naar de gelegenheid van onze onsterfelijkheid ingewikkeld zijn, zodat wij het gemeenlijk niet genoeg kunnen verstaan daar nochtans al die dingen, welke ons mishagen, zeer wél en gepast met dat gedeelte overeenkomen Zo wordt ons daarom zeer wel en met recht gelast te geloven de Voorzienigheid Gods, alzo wij in al die dingen in ons zelf niet bekwaam zijn om die te aanschouwen, opdat wij het werk van zulk een groot kunstenaar door de ijdelheid van de menselijke vermetelheid in sommige dingen niet bestaan te berispen, hoewel zelfs de gebreken van de aards dingen, niet de gebreken van de wils, maar van de straf op deze zelfde wijze voor goed verklaren de natuur zelf, van welke geen is, of God is er de Werkmeester en Schepper van, gelijk blijkt, indien wij alles wijselijk aanmerken Want in deze aardse dingen mishaagt ons zelfs zulks, dat door enig gebrek weggenomen wordt, wat in de natuur behaaglijk is, uitgezonderd wanneer de natuur zelf de mensen mishagen, te weten wanneer zij hen schadelijk worden, want zij bemerken dan de natuur niet, maar hun eigen gedienstigheid en profijt, gelijk er geweest zijn die dieren, nl. kikvorsen, luizen, sprinkhanen enz. met welks overvloed de hoogmoed van de Egyptenaren gestraft is. Maar op zodanige wijze zouden zij zelfs ook de zon kunnen verachten, uit oorzaak dat sommige misdadigers, of zij, die hun schuldigen plicht niet doen, belast worden van de rechters om in de zon gesteld te worden. Zo dan, de natuur, niet ten aanzien van ons voordeel of onze schade, maar aangemerkt zijnde in zich zelf, geeft haar kunstenaar de eer. Alzo is ook de natuur van het eeuwige vuur zonder enige twijfel prijselijk, hoewel dat vuur tot straf zal dienen voor de verdoemde godlozen. Want wat, is er schoner dan het vuur, dat vlamt, verwarmt en verlicht? Want wat is profijtelijker dan het vuur, dat heet maakt, werkt en kookt, niettegenstaande er niets pijnlijker is dan datzelfde vuur, nl. wanneer het *ons* brandt? Zo dan, hetzelfde tot straf gesteld zijnde, is schadelijk, hetwelk nochtans, behoorlijk gebruikt zijnde, zeer dienstig bevonden wordt, want al de gemakken en gedienstigheden van het vuur die men in de ganse wereld heeft, wie zou die met woorden voldoende kunnen verklaren? Want men heeft geenszins gehoor te geven aan hen, die het licht in het vuur wél prijzen, maar de brand in hetzelfde misprijzen, nl. geen acht gevende op de natuur er van, maar ziende op hun eigen profijt en schade; want zij willen wel zien, maar zich niet branden. Maar deze lieden geven weinig acht daarop, hoe dat zelfde licht, dat hen zozeer behaagt, voor zwakke ogen schadelijk is.

Hoofdstuk 5. HOE IN ALLE ORDE EN GEDAANTE VAN DE NATUUR DE SCHEPPER TE PRIJZEN IS.

Zo dan, al de natuur welke er zijn, en dienvolgens haar orde, mate, gedaante en ook haar zekere vrede met zich zelf, die alle tezamen zijn voorwaar goed. En al? zij daar zijn, waar zij volgens de orde van de natuur behoren te zijn, zo is het, dat zij haar wezen of zijn, zoveel zij nl. ontvangen hebben, bewaren. En zij, die het altijd zijn niet ontvangen hebben, veranderen door gebruik. en beweging van de dingen, door middel van welke zij de wet van de Scheppers onderworpen worden, óf tot een beter óf tot een erger, omdat zij door de Voorzienigheid Gods arbeiden tot die uitgang, welke de orde van de regering van de wereld besluit en bevat, zodat nooit zodanige verderving, welke de veranderlijke en sterfelijke natuur ten ondergang

brengt, alzo iets van hetgeen het was, kan maken dat het niet is, zodat daar bij gevolg niet straks van wordt wat het behoorde te zijn. Naardien dit zo is, behoort men God geenszins te lasteren; God zeg ik, die daar meest is, en door Wie dienvolgens gemaakt is al zodanig wezen of zijn, dat niet is hetgeen dat moest is, want wat uit niet gemaakt is, kon, noch behoorde Hem gelijk te zijn, en indien het door Hem niet gemaakt ware, zo kon het ook op generlei wijze zijn. Naardien dat dit alles zo is, zo behoort men God, vanwege de aanstoting van enige gebreken aan de éne zijde niet te lasteren; en, vanwege de bemerking aller- natuur, behoort men Hem aan de andere zijde te prijzen.

Hoofdstuk 6. WELKE DE OORZAAK IS VAN DE GELUKZALIGHEID VAN DE GOEDE ENGELEN , EN WELKE DE OORZAAK IS VAN DE ELLENDE VAN DE KWADE ENGELEN.

Ondertussen wordt bevonden, dat dit de waarachtige oorzaak is van de goede engelen, nl. dat zij Hem aanhangen, die het meest goed is, en hier en tegen, wanneer men naar de oorzaak van de ellende van de kwade engelen vraagt, komt. ons met recht. dit tevoren, nl dat zij afgekeerd en afgeweken zijn tot zich zelf, welke Hem niet zijn, die meest is; en dit gebrek, hoe wordt het anders genoemd dan hovaardigheid? Want het beginsel aller- zonden is hovaardigheid. (Sirach 10:15) Zo dan, ten dienste van Hem hebben zij niet willen bewaren hun sterkte, en dienvolgens die veel meer geweest zouden zijn, indien zij nl. Hem, die allermeest is, aangehangen hadden, die hebben zich zelf boven Hem verheven, en alzo hetgeen minder is, meest geacht. Dit is de eerste ontbreking, dit is de eerste schending, dit is het eerste gebrek van die natuur, welke zo geschapen was, dat zij aan de een zijde niet allermeest zou zijn, en aan de andere zijde om de gelukzaligheid te bezitten, Hem kon genieten, die allermeest is, en zo zij van die afgekeerd wordt, wordt zij wel niet vernietigd, maar toch wordt zij minder, en gevolglijk ook ellendig Nu, indien men onderzoekt, welke de oorzaak is van deze kwade wil, zo wordt dies halve niets gevonden. Want wat is het, dat een boze wil maakt, omdat de wil zelf het boze werk doet? Alzo is de kwade wil wel een oorzaak van het kwade werk, maar de oorzaak van de kwade wil is niet; want indien het enig ding is, zo heeft het een wil, of het heeft die niet. Indien het een wil heeft, zo heeft het óf een goede of een kwade wil. Indien het een goede wil heeft wie is dan zo uitzinnig, dat hij zou zeggen dat de goede wil een kwade wil maakt? Want indien dat zo ware, zal de goede wil een oorzaak zijn van de zonde, hetwelk zo gans ongerijmd. is, dat er niets vreemder kan gemeend of gezegd worden. Nu, indien ditzelfde ding, hetwelk men meent de kwade wil te maken, zó is, dat het een kwade wil heeft, zo vraag ik bijgevolg dat ding, wie zijn wil kwaad gemaakt heeft, en om enig einde van onderzoek te hebben, zo geef ik te kennen, dat ik de oorzaak van de eerste kwade wil onderzoek, want de eerste wil is niet kwaad, omdat geen kwade wil hem kwaad gemaakt heelt. Maar de eerste kwade wil is diegene, welke geen kwade wil gemaakt heeft; want indien er een kwade wil vooraf gegaan is, van wie dezelfde gemaakt is, zo is die de eerste, welke dn anderen gemaakt heeft. Indien men antwoordt, dat geen ding hem gemaakt heelt, en dat hij alzo altijd geweest is, vraag ik of hij ook in enige natuur geweest is, want indien hij in geen natuur geweest is, zo is hij in 't geheel niet geweest, en indien hij in enige natuur, was, zo schond en bedierf hij die en was dezelfde tot schade, en volgens die beroofde hij die van haar goed, en daarom kon in geen kwade natuur een kwade wil zijn, maar dezelfde kon nochtans komen in een goede veranderlijke natuur, aan welke dit gebrek schade kon doen. Want indien hij de natuur niet beschadigd heeft, is het ook geen gebrek geweest, en dus kan ook niet gezegd worden, dat het een kwade wil geweest is; maar indien hij de natuur beschadigd heeft, zo heeft hij dit gedaan door het goede óf weg te nemen, óf te verminderen Alzo heeft niet altijd een kwade wil kunnen zijn in zodanig ding in hetwelk een natuurlijk goed vooraf gegaan was, dat de kwade wil, met hetzelfde te beschadigen, kon wegnemen. Indien dan de kwade wil niet altijd geweest is, vraag ik wie hem gemaakt heeft? Alzo volgt er, dat men moet zeggen dat zodanig ding de kwade wil

gemaakt heeft, in hetwelk geen wil geweest is. Aangaande dit ding vraag ik, of het hoger geweest is of lager, of hem gelijk. Indien zij zeggen: hoger, zo is het dan beter geweest; hoe zou het dan kunnen zijn zonder wil, ja, niet veel eer een goede wil hebben? Dit kan ook gezegd worden, indien het aan hem gelijk geweest is, want van twee (zo lang zij beiden gelijke goede wil hebben) kan het niet geschieden, dat de een in de ander zal maken een kwade wil. Alzo blijft overig, dat een lager ding, hetwelk geen wil heeft, gemaakt heeft de kwade wil van de natuur van de engelen, die allereerst gezondigd heeft. Maar hier staat te bemerken, dat alle. dingen die lager zijn, zelfs tot de aller-laagste aarde toe, aangezien zij een geschapen natuur en een wezen zijn, ongetwijfeld goed zijn, hebbende hun mate en gedaante elk in zijn geslacht en orde. Hoe zal dan enig goed ding de werkende oorzaak zijn van een kwade wil? Ja, zeg ik, hoe zal het goede een oorzaak kunnen zijn van het kwaad? Want wanneer de wil verlaat hem die hoger is, en zich keert tot de dingen die lager zijn, zo wordt hij kwaad, niet overmits hetgeen kwaad is, tot hetwelk hij zich keert, maar overmits die toekering zelf verkeerd en kwaad is; alzo heeft geen lager ding die kwade wil gemaakt, maar de wil zelf, die gemaakt was, heeft boos en onordentelijk de lagere dingen begeerd. Want indien het geschiedde, dat er twee waren van gelijke matiging en gestalten in ziel en lichaam, en dat zij beide zagen dezelfde schoonheid van hetzelfde lichaam; en dat ziende, dat één van beiden bewogen wordt om dat onbehoorlijk te gebruiken, en de ander daarentegen standvastig blijft in zijn kuise wil, wat menen wij dat de oorzaak is dat in de een de kwade wil komt, en in de ander niet? Wie heeft die kwade wil gemaakt, en waarin is hij gemaakt? dat heeft niet gedaan de schoonheid van het lichaam want dat heeft zij niet gedaan in beide, omdat dat niet ongelijk voorgekomen is aan het gezicht van beide. Of is het vlees van de aanschouwers oorzaak daarvan geweest? Waarom is dan mede niet van de anderen vlees oorzaak van dat geweest? Of is de ziel daarvan de oorzaak geweest? Maar waarom is dan beider ziel daarvan geen oorzaak geweest? Want wij hebben vroeger gezegd, dat zij beide in ziel en lichaam van gelijke genegenheid en gestaltes geweest zijn. Of zal men willen zegden, dat de een van hen door een verborgen inbla zing van de boze geest verzocht is, even min of meer of hij dan niet wederom met zijn eigen wil tot de inblazing of aanraden zou toegestemd hebben. Alzo deze toestemming, deze. kwade wil, die hij gevoegd heeft naar aanraden van hem, die hem ten kwade raadde, daarvan vragen wij wat dat voor een ding is, dat dat in hem teweeggebracht heeft. Want opdat dit beletsel ook van die vraag weggenomen worde, indien het, geschiedde dat zij beide ook met dezelfde verzoeking getergd werden, en de een die invoegde en die toestemde, en de ander daarentegen de zelfde bleef die hij tevoren was, wat blijkt daaruit anders dan dat de een heeft willen wijken van zijn reinheid en de ander niet; vanwaar is dat anders gekomen dan van de eigen wil, omdat er in beide enerlei gestaltes geweest is naar lichaam en ziel, en omdat de zelfde schoonheid van beider ogen even gelijk gezien is, en omdat ook enerlei verzoeking beide gelijk getergd heeft. Zij dan, die willen weten, welk ding in een van beiden de eigen wil kwaad gemaakt heeft, indien zij het nauwkeurig inzien en bemerken, zo zal hun niets tevoren komen; want indien wij zeggen dat hij zelf die gemaakt heeft, zo vraag ik, wat hij zelf was vóór de kwade wil anders dan een goede natuur, van welke God de Werkmeester is, die het onveranderlijke goed is. Diegene dan, welke zegt dat hij het is, welke ingewilligd heeft de verzoeking en aanraden, welke de ander niet ingewilligd heeft, nl. om onbehoorlijk te gebruiken het schone. lichaam, dat voor beiden gelijk gestaan heeft om gezien te worden, daar zij nochtans beide vóór de aanschouwing en verzoeking geheel gelijk waren in ziel en lichaam, die zegt dat hij zelf zich een kwade wil gemaakt heeft, omdat hij goed was vóór zijn kwade wil. Maar die dat zegt, heeft verder ook te onderzoeken waarom hij zijn wil alzo gemaakt heeft. Is het nl. overmits hij een natuur is of daarom overmits hij uit niet gemaakt is? En wanneer hij dat onderzoekt, zal hij bevinden, dat de kwade wil niet van hem is begonnen, overmits hij een natuur is, maar daarom van hem overmits zijn natuur uit niet gemaakt is. Want indien de natuur een oorzaak is van de kwade wil, wat worden wij gedwongen anders te zeggen, dan dat van het goede het kwade komt, en dat het goede een oorzaak is van het kwaad, omdat van de goede natuur voortkomt

de kwade wil. Hoe kan toch geschieden, dat een goede natuur, hoewel veranderlijk zijnde, eer zij heeft een kwade wil iets kwaads doet, dat is: de kwade wil zelf maakt?

Hoofdstuk 7. HOE MEN GEEN WERKENDE OORZAAK VAN DE KWADE WIL HEEFT TE ZOEKEN.

Zo zoekt dan niemand enige werkende oorzaak van de kwade wil, want er is geen oorzaak vanwege enige werking, maar er is oorzaak vanwege de ontbreking, want het is geen werking, maar het is ontbreking; want af te wijken van hetgeen dat meest is tot hetgeen dat minder is, dat is anders niet dan een kwade wil beginnen te krijgen. Nu, aangaande de oorzaken van deze ontbrekingen om die te willen weten, want het zijn geen oorzaken vanwege werkingen, gelijk ik gezegd heb, maar vanwege ontbrekingen; deze zelfde oorzaken van de ontbrekingen dan, om die te willen weten en vinden, is even zoveel alsof iemand zou willen aanschouwen de duisternis, of daar benevens zou willen horen de stilte, hetwelk nochtans beiden ons genoeg bekend is, maar het eerste wordt ons op geen andere wijze bekend dan door de ogen, en het tweede op geen andere wijze dan door de oren, niet ten aanzien van enige voelbare gedaante dezelfde, maar ten aanzien van het gemis en de ontbreking van die gedaante. Zo dan, niemand wil van mij weten, hetgeen ik niet weet. Of het moest zijn dat hij mogelijk wilde leren niet weten hetgeen dat men moet verslaan dat men niet kan weten Want die dingen, die niet in hun voelbare gedaante, maar door middel van de derving en ontbreking derzelf geweten worden, dezelfde, onmogelijker wijze daarvan te mogen zeggen of verstaan, worden enigszins door niet te weten, geweten, maar evenwel zó, dat zij door het weten niet geweten worden. Want wanneer het gezicht van de lichamelijke ogen door de lichamelijke gedaanten loopt, ziet het nergens duisternis dan daar, waar het begint niet te zien, alzo mede ook de stilte te gevoelen, behoort tot geen andere zin dan alleen tot de oren, welke stilte nochtans op geen andere wijze dan door niet te horen, bemerkt wordt. Alzo verder ook aanschouwt ons verstand wel de verstandelijke gedaanten door die te verslaan, maar wanneer zij ontbreken, dan leert en verstaat het die met niet te weten; want wie verslaat zijn feilen? Dit weet ik ondertussen, dat de natuur Gods nooit, nergens en in geen dele kan ontbreken, maar de dingen die uit niet gemaakt zijn, die kunnen ontbreken. Nochtans naar mate zij meer zijn, naar die mate doen zij ook meer goed, want dan doen zij iets, wanneer zij hun werkende oorzaken hebben, maar voor zoveel zij ontbreken, doen zij kwaad want wat kunnen zij dan anders doen dan ijdelheden, omdat zij anders geen oorzaken hebben dan zulke welke voortspruiten uit ontbreking.

Hoofdstuk 8. VAN DE VERKEERDE LIEFDE, DOOR WELKE DE WIL AFWIJKT VAN HET ONVERANDERLIJK GOED TOT HETGEEN VERANDERLIJK IS.

Insgelijks weet ik, dat in zulk een, in wie een kwade wil komt, dat die in hem is wordende, hetwelk, indien hij niet wilde, ook niet zou worden, en alzo volgt de rechtvaardige straf niet de noodwendige, maar de gewillige ontbrekingen Want de afwijking die daar geschiedt, geschiedt niet tot het kwade, maar geschiedt kwalijk, dat is; men wijkt met af tot de kwade natuur, maar men wijkt kwalijk af, omdat men afwijkt tegen de orde van de natuur van hetgeen dat het hoogste is, tot hetgeen dat minder is. Alzo ligt de schuld van de gierigheid niet bij het goud, maar bij de mensen, die het goud verkeerdelijk beminnen, nl. met verzaking van de gerechtigheid, die verre boven het goud behoort geacht te worden. Insgelijks ligt de schuld van de onkuisheid niet aan de schone lichamen, maar in de ziel die verkeerdelijk de lichamelijke wellusten bemint, en die ondertussen verlaat de matigheid en kuisheid, door welke wij verenigd worden met zulke dingen, die geestelijk schoon zijn Zo ook is de menselijke lof niet de schuld van de roem, maar de ziel die verkeerdelijk bemint van de mensen geprezen te worden, verachtende het getuigenis van haar eigen consciëntie. Zo ook is hij die macht geeft of de macht zelf niet de oorzaak van de hovaardigheid, maar de ziel die verkeerd haar macht bemint en die ondertussen versmaadt, de gerechtigheid van Hem die veel machtiger is. Alzo die het

goede van enige geschapen natuur, hoedanig die ook zij, verkeerdelijk bemint, die wordt in het goede kwaad al is het, dat hij verkrijgt wal hij wil, en daar benevens wordt, hij ellendig.

Hoofdstuk 9. OF DE HEILIGE ENGELEN HEM, DIE ZIJ TOT EEN SCHEPPER VAN HUN NATUUR HEBBEN, OOK HEBBEN TOT EEN GEVER VAN HUN GOEDE WIL NL DOOR MIDDEL VAN INSTORTING ZIJNER LIEFDE DOOR DE HEILIGE GEEST.

Zo is er dan van de kwade wil geen natuurlijk werkende oorzaak en er is niets dat zodanige. wil maakt dan alleen de afwijking, door welke God verlaten wordt, van welke afwijking zeker ook de oorzaak ontbreekt. Indien wij echter willen zeggen, dat er ook geen werkende oorzaak is zelfs van hun goede wil, zo hebben wij ons te wachten en toe te zien, dat men niet meent, dat de goede wil van de goede engelen niet geschapen is maar dat die God mede eeuwig is. Want voorwaar, naardien zij geschapen zijn, hoe zou dan van hun wil niet gezegd worden, dat die ook gemaakt is? En naardien hij gemaakt is, zo slaat te onderzoeken of die met hen gemaakt is, dan of zij voorheen zonder die geweest zijn. Indien hij met hen gemaakt is, zo is er geen twijfel aan, of hij is door Die ook gemaakt, Die hen gemaakt heeft. En zij, zodra zij gemaakt waren, hebben Hem, door Wie zij gemaakt zijn, aangehangen door de liefde met welke zij gemaakt zijn. En daarom zijn zij ook van hun gezelschap afgescheiden, omdat zij in dezelfde goede wil gebleven zijn, daar de anderen, van die afwijkende, veranderd zijn, nl. tot een kwade wil, hetwelk zij daarmede deden, overmits zij van het goede afgeweken zijn, dat nooit zou geschied zijn, zo zij niet gewild hadden. Maar indien gij zegt, dat de goede engelen eerst geweest zijn zonder goede wil, en alzo dat zij die in zich zelf, zonder de werking Gods, gemaakt hebben, volgt daaruit, dat zij door zich zelf beter gemaakt zijn dan door Hem. Maar dit zij verre! Want wat konden zij zonder goede wil anders zijn dan kwaad? Maar indien gij zegt, dat zij daarom niet kwaad behoefden te zijn, omdat in hen geen kwade wit was, en daar benevens, dat zij ook niet afgeweken waren van die wil, dien zij nog niet hadden, evenwel waren zij toen nog zo goed niet als zij wel met het verkrijgen van de goede wil begonnen te zijn. Maar indien zij zich zelf niet beter hebben kunnen maken dan Hij hen gemaakt heeft, buiten Wie er niemand is die iets beter kan maken, volgt daaruit, dat zij ook de goede wil, waardoor zij beter werden, niet hadden kunnen hebben dan door de hulp van de Scheppers. En aangezien hun goede wil teweeggebracht heeft, dat zij zich gekeerd hebben, niet tot zich zelf als minder zijnde, maar tot Hem die allermeest is, zodat zij, die aanhangende, meer werden, en door de genieting van Hem wijs en gelukzalig leefden: wat wordt hier anders mede betoond; dan dat de wil hoe goed die ook was, altijd alleen in het verlangen ellendig zou moeten blijven staan, ten ware, dat Hij, die hun goede natuur uit niet bekwaam gemaakt had om Hem te genieten uit zich zelf door hen te vervullen beter maakte nl. hen allereerst door op te wekken begeriger makende. Insgelijks heeft men ook dit te overleggen, nl. indien de goede engelen zelf in zich de goede wil gemaakt hebben, of zij die door enige wil gemaakt hebben of zonder enige wil. Indien zij zeggen zonder enige wil, zo hebben zij die ook niet gemaakt, indien zij zeggen door enige wil, zo staat te onderzoeken, of het een kwade of een goede wil geweest is; indien zij zeggen door een kwade wil, hoe heeft de kwade wil dan kunnen werken de goede wil? En indien zij zeggen door een goede wil, zo hadden zij al rede een goede wil. En wie heeft deze goede wil gemaakt anders dan Hij, die hen met een goede wil, dat is: met een reine liefde, door welke zij Hem aanhangen, geschapen heeft, nl. in hen de natuur makende, en tegelijk aan hen gevende de genade? Daarom heeft men aangaande de Heilige engelen te geloven, dat zij nimmer zonder een goede wil, dat is: zonder de liefde Gods geweest zijn. En aangaande de andere engelen, al is het, dat zij goed geschapen zijn, nochtans zijn zij kwaad door hun eigen kwade wil, die hun goede natuur niet gemaakt heeft, anders dan dat zij zelf gewillig van het goede afgeweken is, zodat de oorzaak van het kwaad niet is het goede, maar de oorzaak daarvan is de afwijking van het goede. Of mogelijk hebben zij ontvangen een mindere genade van de Goddelijke liefde dan zij die in dezelfde gebleven zijn Of, zo zij beide even goed geschapen zijn, zo zijn mogelijk, omdat deze door hun kwade wil vielen, de anderen meer geholpen geworden, zodat zij

gekomen zijn tot die volheid van de gelukzaligheid, vanwege welke zij ook gans zeker werden, dat zij nimmer van dezelfde zouden afvallen, gelijk wij reeds in het elfde boek verhandeld hebben Met behoorlijken en schuldigen lof van de Scheppers moeten wij dan belijden, dat niet alleen tot de Heilige mensen behoort, maar ook van de heilige engelen gezegd kan worden wat Paulus zegt: (Romeinen 5:5) hoe dat de liefde Gods in hem uitgestort is door de Heilige Geest, die hunlieden gegeven is. En daar benevens, dat het niet alleen de mensen goed is, maar dat het voornamelijk de engelen goed is, hetgeen er geschreven is in Psalm 73:28, waar wij lezen: het is mij goed de Heere aan te hangen Dit goed van de halve, dat zij gemeenschappelijk hebben, hebben zij tezamen met Hem, die zij aanhangen, en daar benevens hebben zij ook onder elkander een Heilig gezelschap en zijn onder elkander een stad Gods, en zij zijn ook zijn levende offerande en Zijn levende tempel, van welke een gedeelte uit de sterfelijke mensen vergaderd wordt, dat nl. met de onsterfelijke engelen zal verenigd worden; welk gedeelte óf sterfelijk in vreemdelingschap op aarde is, óf rust in de verborgene woningen en zitstoelen van de zie len, ten aanzien van hen die gestorven zijn. Hoe dat gedeelte door God, de Schepper, opgekomen en toegenomen is, daarvan dunkt mij, dat ik nu voortaan even heb te spreken gelijk van de engelen gesproken is. Want uit één mens, die God allereerst geschapen heeft, heeft het ganse menselijk geslacht zijn oorsprong genomen volgens de waarheid van de Heilige Schrift welke niet zonder reden een gans wonderlijk aanzien en eerbied heeft over de ganse aardbodem, en met name onder al die volkeren, van welke de Heilige Schrift onder andere dingen die zij gezegd heeft, ook door een ware Goddelijkheid voorzegd heeft, dat zij haar zouden geloven.

Hoofdstuk 10. VAN DE VALSHEID EN ONWAARHEID VAN ZODANIGE HISTORIE, WELKE AAN DE VERLEDEN TIJDEN TOE-EIGENT VELE DUIZENDEN JAREN.

Laat ons daarom laten varen al de onzekere gissingen van de mensen, welke niet weten wat zij spreken van de natuur, of van de oorsprong en de Schepping van het menselijk geslacht, want enige menen, gelijk zij van de wereld gemeend hebben dat die altijd geweest is, dat ook alzo de mensen er altijd geweest zijn. Daarom zei Apulejus toen hij dit geslacht van de levende dieren beschreef: de mensen voor elk bijzonder zijn sterfelijk, maar nochtans zijn zij eeuwig ten aanzien van het algemeen en voor hun gemeenschappelijk geslacht. En als men hiertegen tot hen zegt: indien het menselijk geslacht er altijd geweest is, hoe en op welke wijze het dan waar is, hetgeen hun historie zegt, als zij vertelt wie de eerste vinders geweest zijn van enige dingen, en van welke dingen; wie de eerste onderwijzers zijn geweest van de vrije geleerdheden en van and ere kunsten, of door wie allereerst dit of dat landschap en gedeelte van de aarde, of ook dit en dat eiland het eerst bewoond is. Alsdan antwoorden zij, dat door enige watervloeden en afbrandingen, die op zekere gezette tijden geschied zijn, de aardbodem, niet geheel, maar voor een groot deel, zó verwoest is, dat daardoor de mensen gebracht. zijn tot een zeer kleine menigte, uit van wie voortplanting de oude menigte wederom hersteld is, en dat deze herstelling en voortplanting alzo geschied is even alsof die de eerste geweest ware, daar nochtans veelmeer hersteld worden zulke dingen, die door grote verwoestingen bijna óf ten onder gebracht, óf teniet gedaan waren. Want de mens zegden zij, kan op geen andere wijze zijn dan uit de mens. Maar dit alles verhalende, zeggen zij wat zij menen, en niet wat zij weten, want hun bedriegen enige aller-leugenachtige geschriften, welke zij zeggen in de historie en de berekeningen van de tijden vele duizenden jaren te bevatten, daar wij nochtans uit de Heilige Schrift berekenen, dat er van de schepping van de mensen nog geen zes duizend. jaren verlopen zijn. En om niet wijdlopig te zijn in het aanwijzen hoe en op welke wijze de ijdelheid van die geschriften te wederleggen is, in welke veelmeer duizenden jaren verhaald worden, en hoe in de zelf ook geen vastheid noch zekerheid is, zo laat ons vooreerst inzien die brief van Alexander de Grote, die hij geschreven heeft. aan zijn moeder Olympias, bevattende een zeker verhaal van een Egyptische priester, die hij voortgebracht. heeft uit die geschriften, welke onder hen voor heilig gehouden worden. Deze brief begrijpt

ook die koninkrijken , waarvan de Griekse historie mede kennis heeft, onder welke rijken, in dien zelfde brief van Alexander, het Rijk van de Assyriërs boven de vijf duizend jaren telt, maar in de Griekse historie wordt van slechts 1300 jaren gesproken, beginnende zelfs van de heerschappij van Belus af, welke koning die Egyptenaar ook stelt in het begin van dat Rijk. Voorts stelt hij de heerschappijvan de Perzen en Macedoniërs, zelfs tot Alexander toe, met wie hij sprak, zodanig, dat zij meer dan acht duizend jaren bevat, daar nochtans bij de Grieken de jaren van het Rijk van de Macedoniërs tot de dood van Alexander bevonden worden te zijn niet meer dan 585, en de jaren van het Rijk van de Perzen, tot de victorie van Alexander geëindigd werd, worden berekend. te zijn 233. Zo zijn dan deze getallen van de jaren veel minder dan de Egyptische jaren en kunnen met die niet gelijk gemaakt worden, als was het dat zij driemaal verdubbeld werden, want van de Egyptenaren, dat zij eertijds zulke kleine jaren gehad hebben, dat ieder niet langer was dan 4 maanden, zodat een vol jaar, gelijk wij en zij nu hebben, 3 van hun oude jaren beval. Maar evenwel op zodanig wijze, gelijk ik gezegd heb, komt de Griekse historie niet overeen met het Egyptische getal van de jaren, en alzo heeft men veelmeer de Griekse historie te geloven, omdat die niet loopt buiten de waarheid van de jaren, welke in onze Heilige Schriften bevat zijn. Indien deze brief van Alexander, die allermeest bekend geworden is, zeer veel verschilt van de getallen van de tijden van de geloofwaardigheid van de dingen, hoeveel te minder moet men dan geloven die schriften, welke vol zijn van fabelachtige oudheden, en die zij evenwel willen voortbrengen tegen de zekerheid van de meest bekende Goddelijke boeken, welke boeken voorzegd hebben, dat de ganse wereld hun zou geloven, en welke boeken ook de ganse wereld, gelijk daarin voorzegd is, geloofd heeft, welke boeken daarom, alzo zij te kennen geven uit het toekomstige, wat zij voorzegd hebben, alzo zij in waarheid vervuld worden, ook het verleden naar waarheid verteld hebben.

Hoofdstuk 11. VAN HEN, DIE WEL NIET MENEN, DAT DEZE WERELD EEUWIG IS, MAAR. DAT ER ÓF TALLOZE WERELDEN ZIJN, ÓF DAT ER WEL ÉNE WERELD IS, MAAR DAT DEZE EERSTE EN DEZELFDE WERELD DOOR ZEKER BESLUIT EN ZEKERE BEPALING VAN EEUWEN TELKENS WEER GEBOREN WORDT EN VERDERFT.

Maar anderen, die menen, dat deze wereld niet eeuwig is, en ondertussen geloven, dat zij óf niet alleen is, maar dat er talloze werelden zijn, óf dat zij wel alleen is, maar dat zij door zekere bepaalde eeuwen ontelbare malen opkomt en ondergaat; deze mensen moeten dan bekennen, dat het geslacht van de mensen allereerst geweest is zonder middel van voort telende mensen, want het gaat alhier niet zoals met de watervloeden en afbrandingen van de aarde, welke zij, die ze stellen, niet menen dat over de ganse wereld kunnen geschieden, en daarom doordrijven dat er altijd weinige mensen overblijven, uit welke wederom voortkomt en hersteld wordt dé vorige menigte. Alzo kan het hier niet toegaan, nl. dat zij geenszins kunnen menen, wanneer de gehele wereld vergaat, dat dan enige mensen in de wereld zullen gelaten worden. Maar gelijk zij menen, dat de wereld zelf uit haar eigen materie. weder om geboren wordt of voortkomt, alzo moet daaruit ook volgen, dat het menselijk geslacht in de wereld uit de elementen dezelfde voortkomt, en dat daarna van de ouders het zaad van de mensen voortspruit even als van andere dieren.

Hoofdstuk 12. WAT MEN HEN ZAL ANTWOORDEN, DIE ZEGGEN, DAT DE EERSTE SCHEPPING VAN DE MENSEN AL TE TRAAG EN LAAT GESCHIED IS.

Hetgeen wij geantwoord hebben, toen de vraag van de oorsprong van de wereld verhandeld werd, degenen, die geloven dat de wereld niet altijd geweest is, maar dat zij begonnen is te zijn, gelijk ook Plato openbaar genoeg belijdt, hoewel hij door sommigen anders geacht wordt dan hij zegt gevoeld te hebben; datzelfde zal ik ook antwoorden (aangaande de eerste schepping van de mensen) aan hen, die op gelijke wijze vragen, waarom de mens in talloze en oneindige tijden voorheen niet geschapen is, en waarom hij zo laat geschapen is, zodat er bevonden wordt in de Heilige Schriften van die tijd at, dat hij begonnen is te zijn, dat er minder

dan zes duizend jaren zijn. Indien hun de kortheid van de tijd ergert, overmits hun de jaren zo weinig schijnen van die tijd af, dat van de mens m onze schriften gelezen wordt dat hij geschapen is, zo laat zij bemerken dat er niets langdurig is in hetwelk enig uiterste is. En daarenboven, indien alle lijden van de eeuwen met elkander en te samen vervat zijnde, met de oneindige eeuwigheid vergeleken werden, dat zij te achten zouden zijn niet voor klein en weinig, maar gans voor niets. Indien het ware, dat men niet zei van vijf of zes duizend jaren, maar zelfs zestig duizend of 600 duizend, en dat deze som wederom door nog ééns zoveel verdubbeld werd, zodat wij ten laatste voor de tijd, in welken God de mens geschapen heeft, geen getal meer hadden om te noemen, evenwel zou er gevraagd kunnen worden op de zelfde wijze, waarom God de mens niet eerder gemaakt had; want de eeuwige stilstand Gods van het scheppen van de mensen, die eeuwig voorheen geweest is, en die zonder enig begin ge weest is, die is zo groot, dat alle getallen van de tijden, die door zekere einden en bepalingen besloten worden, hoe groot. en onuitsprekelijk zij zijn, evenwel zó groot niet kunnen schijne n te zijn als wel het minste droppel waters is, vergeleken bij de ganse oceaan, die de gehele wereld omringt; want van deze twee is het een wel zeer klein en het andere onuitsprekelijk groot, maar beide zijn zij bepaald en hebben hun einde. Maar die tijd, die met enig begin aanvangt en die ook een einde heeft, hoe groot die ook is wanneer hij vergeleken wordt bij die tijd, die geen begin heeft, aangaande die weet ik niet of men hem in vergelijking van de eeuwigheid voor een allerminst deel heeft te houden, dan of men hem niet veelmeer voor niets heeft te achten. Want belangende deze tijd, indien van hem van het einde afgetrokken worden de minste ogenblikken ervan, stuk voor stuk, zo zal 't getal dezelfde telkens verminderen, al was het, dat de menigte dezelfde zo groot opwaarts klom, dat het zelfs geen naam kon vinden, gelijk bv. indien 's mensen tijd van die dag af in welke hij nu leeft, tot die dag toe op welke hij geboren is, allengs bij ogenblikken afgetrokken wordt, 't is zeker, dat die aftrekking eindelijk zal komen tot het eerste begin. Maar aangaande die tijd, die nimmer een begin gehad heeft, indien van hem afgetrokken worden, niet de aller-kleinste ogenblikken, of minstens van de uren, stuk voor stuk, of ook de dagen of maanden, of jaren, elk naar hun grootte, maar zelfs die allergrootste lijden, zo groot als enige som of getal van de jaren bevat, die van enige tijdrekenaars kan genoemd worden, welke som nimmer zo groot is of door aftrekking van de ogenblikken stuk voor stuk, wordt zij kleiner en komt te niet; indien zeg ik, deze zo grote sommen van de tijden van de eeuwigheid afgetrokken worden, niet eenmaal, tweemaal en dikwijls, maar gestadig, wat richt men uit, omdat men nimmer tot enig begin kan komen, alzo er geen begin is. Daarom aangaande hetgeen wij nu vragen, na. 5000 jaren en zoveel jaren als. er meer verlopen, zijn, datzelfde zouden onze nakomelingen, na. 6000 jaren met dezelfde curieusheid en ijdelheid kunnen vragen, indien de sterfelijkheid van de mensen met geboren te worden en te sterven, mitsgaders de onverstandige zwakheid dezelfde zolang bleven Ja zij, die vóór ons geweest zijn, hebben ook dusdanige vraag kunnen doen, zelfs ten tijde toen de schepping van de mensen noch was. Ja zelfs de eerste mens heeft ook van de andere daags, of ook op dezelfde dag toen hij geschapen was, mogen vragen: waarom hij niet eerder geschapen was. En zo hij eerder geschapen ware, zou die vraag, aangaande het begin van de tijdelijke dingen, toen niet met even veel recht hebben kunnen gedaan worden, als nu of namaals.

Hoofdstuk 13. VAN DE OMLOOP VAN DE TIJDEN, DIE ENIGE FILOSOFEN GELOOFD HEBBEN IN ZEKERE EINDEN BEPAALD EN BESLOTEN TE ZIJN, ZODAT ZIJ MEENDEN, DAT ALLES (EN AL TELKENS WEDEROM) EN ALTIJD TOT DEZELFDE ORDE EN GEDAANTE WEDERKEERDE.

Doch de filosofen en wijzen van deze wereld hebben gemeend, dat men dezelfde vraag op geen andere wijze mocht noch kon beantwoorden dan dat men moest invoeren enige omloper van de tijden, aangaande welke zij zeiden, dat door middel daarvan hetzelfde in de natuur van de dingen altijd vernieuwd en weer van voren herhaald. was, en zeiden voorts, dat alle omlopen van de toekomstige en voorbijgaande eeuwen voortaan zonder ophouden op

dezelfde wijze zouden geschieden, hetzij. dat in de blijvende wereld dezelfde omlopen mochten geschieden, of dat bij zekere beurten de wereld opkomende en weder tenietgaande, ons altijd dezelfde dingen als nieuw, beide, hetgeen voorbij en dat toekomstig is, mocht vertonen, van welk omloopspel zij geenszins ook kunnen bevrijden de onsterfelijke ziel, wanneer zij ook de wijsheid ontvangen heeft, zodat zij zonder ophouden telkens weder gaat tot eens valse gelukzaligheid, en zonder ophouden telkens wederkeert tot een ware ellende. Want hoe kan het een ware gelukzaligheid zijn, van wie eeuwigdurendheid men nimmer enige. vastheid heeft, want de ziel óf met groot onverstand weet in waarheid haar toekomstige ellende niet óf met groot ongeluk vreest zij zelfs in de gelukzaligheid haar ellende, maar aangenomen dat zij nimmer tot de ellende zal wederkeren, zo is 't nochtans waar, dat zij uit de ellende tot de gelukzaligheid overgaat, en alzo geschiedt daar wat nieuws op enigen tijd, dat geen einde van de tijd heeft. En waarom is dan ook de wereld niet gemaakt? En waarom is ook de mens niet gemaakt in de wereld? Opdat alzo deze valse omlopen van de valse en bedrieglijke wijzen, gevonden in de gezonde leer op het, pad van de rechte weg, mogen vermeden worden. Want er zijn ook enigen, die de spreuk, welke gelezen wordt in het boek van Salomo, dat Prediker genaamd wordt mede van deze omlopen willen verstaan hebben daar hij zegt 'wat is het, dat geschied is? Even datzelfde, dat hierna geschieden zal. Wat is het dat men gedaan heeft? Even hetzelfde, dat men hierna doen zal; en daar geschiedt niets nieuws onder de zon; geschiedt daar ook wat, daar men van zeggen mocht: ziet! dat is nieuw; want het is vóór geschied in voorgaande tijden, die vóór ons geweest zijn.' Want deze spreuk willen zij verslaan hebben van deze omlopen, die wederom tot, hetzelfde keren, en alles weder tot hetzelfde trekken, hetwelk deze wijze man nochtans óf gezegd heeft van die dingen, waarvan hij hier voren gesproken heeft, nl. van de voort telingen, van welke de een gaat en de andere komt, óf van de omwending van de zon, óf van de aflopingen van de beken, óf van allerlei soorten van dingen, die opkomen of ondergaan, Want er zijn mensen, die voor ons geweest zijn; zij zijn ook nu bij ons, en zij zullen ook zijn na ons, alzo ook de dieren en bomen. Insgelijks de wangeboorten die tegen het gewoon gebruik geboren warden, al is het, dat zij onder elkander zeer verscheiden zijn, en sommige dezelfde gezegd worden maar éénmaal geschied te zijn, maar nochtans ten aaneen van zulks, dat zij in 't algemeen genoemd worden wonderen en wangeboorten, zo zijn zij er geweest en zullen er zijn, en het is niet nieuw, dat er enige wangeboorte onder de zon geboren wordt, hoewel nochtans enigen deze woorden zo verstaan hebben, even alsof de wijze man wilde, dat men zou verstaan, dat alles in de predestinatie en voorbeschikking Gods geschied was, en daarom, dat er niets nieuws is onder de zon. Maar verre moet het van het oprecht geloof zijn, dat wij zouden geloven, dat door deze woorden van Salomo zouden te kennen gegeven zijn die omlopen van de tijden, volgens welke zij menen, dat altijd op dezelfde wijze dezelfde omlopen van de tijden en van de tijdelijke dingen weder herhaald en vernieuwd zouden worden, gelijk b. v. Plato, n l. gelijk hij te dien tijde als een filosoof in de stad Athene, in die school, welke de Academie genaamd is, zijn discipelen geleerd en onderwezen heeft, dat ook alzo na talloze eeuwen, met tussenkomen van zeer lange. tijden, maar nochtans zekere, diezelfde Plato, diezelfde stad, diezelfde school en dezelfde discipelen op nieuw zullen zijn, en na talloze eeuwen daarna, wederom op nieuw zullen zijn enz. dat zeg ik moet verre van ons zijn, dat wij dat zouden geloven; want Christus is eenma al voor de zonde gestorven, en opgewekt zijnde van de doden, sterft. Hij niet meer, en de d dood heeft geen heerschappij meer over Hem, en na de verrijzenis zullen wij altijd met de Heere wezen tot Wie wij nu zeggen hetgeen de Heilige Psalm ons vermaant: Gij, Heere! zult ons behoeden, en zult ons bewaren van dit geslachte in van de eeuwigheid. (Romeinen 6:9 2 Thessalonicensen 3:17, en Psalm 12:8) En hun meen ik, dat genoegzaam past hetgeen er volgt, nl : de goddeloze wandelen in een omloop, niet dat door die omlopen, die zij menen dat hun leven wederom zal lopen, maar daarom overmits tegenwoordig van zodanige dwaling hun weg is, nl. hun valse leer.

Hoofdstuk 14. VAN DE TIJDELIJKE SCHEPPING VAN HET MENSELIJKE GESLACHT, WELKE GOD NIET BEGONNEN IS DOOR EEN NIEUWE RAAD, NOCH DOOR EEN VERANDERLIJKE WIL.

En wat is het toch wonder, dat zij, in deze omlopen dwalende, noch toegang noch uitgang vinden, omdat zij niet weten door welk beginsel liet menselijk geslacht en deze onze sterfelijkheid begonnen is, noch ook door welk einde het besloten en geëindigd wordt, omdat zij tot de diepte Gods niet kunnen komen; want naardien Hij eeuwig en dus zonder begin is, nochtans heeft Hij van enig beginsel van de tijden begonne n, zodat Hij de mens, dien Hij nooit tevoren gemaakt had, op enige tijd gemaakt, niet op een nieuwe, haastige en onverwachte tijd maar door Zijn onveranderlijke en eeuwige Raad. Wie zou deze ondoorgrondelijke diepte kunnen doorgronden, volgens welke God de tijdelijke mens, eer er ooit een mens was, door een wil die niet veranderlijk is, te eniger tijd geschapen heeft, en volgens welke hij het menselijke geslacht uit één vermenigvuldigd heeft? Want de voorgaande Psalm, als hij voorheen gesteld en gezegd had: Gij Heere! zult ons behoeden en u zult ons bewaren van dit geslachte in van de eeuwigheid, en daarna een wederslag gedaan had tegen hen, m welks dwaze en goddeloze lering gans geen eeuwigheid van de verlossing en gelukzaligheid van de ziel gehouden wordt, zo heeft hij straks daar bijgevoegd: de goddeloze wandelen in een omloop, even alsof tegen hem gezegd werd: welk geloof gevoelt en verstaat gij dan? Of heeft men te menen, dat het God behaagd hoeft zeer schielijk de mens te maken, dien Hij nooit tevoren in zijn oneindige eeuwigheid gemaakt had; Hij zeg ik, dien niets nieuws kan overkomen, en in Wie niets veranderlijk is? En opdat ons, wanneer wij dit horen, geen twijfelachtigheid beroert, zo antwoordt hij straks tot God zelf, zeggende aldus: naar Uw diepte hebt Gij vermenigvuldigd de kinderen van de mensen. Laat de mensen gevoelen, zegt hij, naar hetgeen zij menen, en laat ze bedenken wat hun goeddunkt, en laat ze onderzoeken naar Uw diepte, die niemand van de mensen kan weten; gij zijt Diegene, welke vermenigvuldigd hebt de kinderen van de mensen. Want het is zeer diep en hoog, nl. dat God altijd geweest is, en dat Hij de mens, dien Hij nooit tevoren gemaakt had, te eniger tijd allereerst heeft willen maken, en dat Hij evenwel Zijn Raad en wil niet veranderd heeft.

Hoofdstuk 15. OF MEN HEEFT TE GELOVEN, GELIJK GOD ALTIJD GEWEEST IS, DAT HIJ OOK ALTIJD ALZO MOET VERSTAAN WORDEN, ALTIJD HEERE GEWEEST TE ZIJN, EN ALZO, DAT HEM NIMMER ENIG SCHEPSEL ZOU ONTBROKEN HEBBEN, OVER HETWELK HIJ HEERE GEWEEST IS EN VOORTS: HOE EEN ZAAK KAN GEZEGD WORDEN ALTIJD GESCHAPEN TE ZIJN, WELKE NOCHTANS NIET KAN GEZEGD WORDEN MEDE EEUWIG TE ZIJN.

Daarom zoveel mij belangt, gelijk ik niet zou durven zeggen, dat onze Heere God niet te eniger tijd Heere zou geweest zijn, alzo moet ik ook niet twijfelen aangaande de mens, dat hij tevoren nooit geweest is, en dat de eerste mens op een zekere tijd eerst geschapen is. Maar wanneer ik overleg, waarvan Hij Heere geweest is, indien er niet altijd een schepsel geweest is, word ik beschroomd iets te zeggen, want ik aanschouw mij zelf en overleg, dat er geschreven is: wie van de mensen kan de Raad Gods weten? Of wie kan bedenken wat de Heere wil? Want de gedachten van de sterfelijke mensen zijn blode en vreesachtig, en onze gedachten zijn onzeker; want het verderfelijke lichaam bezwaart de ziel en de aardse inwoning drukt nederwaarts onze zin en onze gedachte, wanneer zij veel bedenkt. Zo dan, uit de menigte van deze dingen, welke ik zeer veel in deze aardse inwoning bedenk, en voorwaar daarom veel, overmits ik dat enige, hetwelk onder dezelfde, of buiten dezelfde de waarheid is, (want mogelijk bedenk ik het geenszins) niet kan vinden. Indien ik zeg, dat het schepsel altijd geweest is, waarvan Hij Heere geweest is, die altijd Heere is, en tevoren nooit anders dan Heere geweest is, maar dat wij ondertussen zeggen dat nu de een, dan de ander schepsel geweest is, elk op verscheiden en bijzondere gelegenheden van tijden, om alzo geen schepsel mede eeuwig te stellen met de Schepper hetwelk het geloof en de gezonde rede veroordeelt, zo heeft men toe te zien en te bedenken, of het dan niet vreemd en ongerijmd is en gans verre

van het licht van de waarheid dat de sterfelijke mens altijd een schepsel geweest is, n l. de een afgaande en de ander aankomende: en daarentegen dat het onsterfelijk schepsel niet eerder begon te zijn, dan toen men tot onze. tijd is gekomen, naardien op dezelfde engelen geschapen zijn, indien immers terecht dat allereerst geschapen licht hunlieden betekent of anders veelmeer die Hemel, van welken gesproken is: in den beginne schiep God Hemel en aarde, daar zij nochtans niet geweest zijn, vóór zij gemaakt werden, want anderszins, indien de onsterfelijke gezegd worden altijd geweest te zijn, zo zou daar moeten geloofd worden, dat zij God mede eeuwig zijn. En indien ik wil zeggen dat de engelen niet te eniger tijd geschapen zijn, maar dat zij óók zelfs geweest zijn vóór alle tijden, zó, dat God hun Heere geweest is, die tevoren nimmer anders dan Heere geweest is , zo wordt dan van mij ook gevraagd, indien de engelen vóór alle tijden gemaakt zijn, of dan zulke, die gemaakt zijn, wel altijd hebben kunnen zijn? Hierop zal men schijnen te moeten antwoorden, dat zij niet altijd geweest zijn, omdat hetgeen dat altijd is, niet ongevoegelijk gezegd wordt eeuwig te zijn. Nu, zij worden zo verre gezegd altijd geweest te zijn, dat zij zelfs ook voor alle tijden gemaakt zijn, indien anderszins de tijden van de Hemel begonnen zijn, want op zodanige wijze waren zij vóór de Hemel. Maar indien de tijd niet van de Hemel begonnen is, maar vóór de Hemel geweest is, niet bestaande in uren en dagen, en maanden en jaren, want van zodanige maten van de tijden, welke gebruikelijk zijn en eigenlijk tijden genaamd worden, is kennelijk, dat zij haren oorsprong hebben van de beweging van de sterren, waarom ook God, toen Hij dezelfde schiep, gezegd heeft: en laat ze zijn tekenen, tijden, dagen en jaren, (Genesis 1:14) maar wél verstaande in enige veranderlijke beweging, van welke een ander voorbijgaat, en een ander volgt, alzo zij niet te gelijk kunnen zijn. Nu, indien vóór de Hemel in de bewegingen van de engelen iets dergelijks geweest is, en te dien aanzien daar tijd geweest is, en voorts, indien de engelen van dien tij d af, dat zij gemaakt zijn, lijdelijk bewogen werden, zo zijn zij ook in dier voege ten allen tijde geweest, omdat de tijden met hen gemaakt zijn. En wie zal er zijn, die zeggen zal, het is niet gestadig geweest wat altijd geweest is. Maar indien ik dat antwoord, zou zal tot mij gezegd worden: zijn zij dan niet mede eeuwig met hun Schepper, indien Hij gestadig geweest is en zij gestadig geweest zijn? En hoe zullen zij ook kunnen gezegd worden geschapen te zijn, indien zij verstaan worden steeds geweest te zijn? Wal zal hierop geantwoord worden? Of zal men moeten zeggen, dat zij daarom altijd geweest zijn, overmits zij te dien aanzien altijd geweest zijn, omdat zij tezamen roet de tijd gemaakt zijn, of omdat de tijden tezamen met hen gemaakt zijn, zó, dat zij nochtans geschapen zijn? Want wij ontkennen zelfs niet, dat ook de tijden geschapen zijn, hoewel niemand er aan twijfelt, dat er ten allen tijde ook tijd geweest is. Want indien er ten allen tijde geen tijd geweest is, zo is er dan enige tijd geweest, dat er geen tijd was. Wie van de aller- uitzinnige en dwazen zal dat zeggen? Want wij mogen met recht zeggen: er is een zekere tijd geweest, dat er geen Rome was; er is een zeker tijd geweest, dat er geen Jeruzalem was; er is een zekere tijd geweest, dat er geen Abraham was; er is een zekere tijd geweest, dat er geen mens was, enz. Ten laatste, indien de wereld niet met het begin van de tijd, maar na zekere tijd gemaakt is, zo mogen wij ook zeggen: er is een zekere tijd geweest, dat er geen wereld was. Maar te willen zeggen: er is tijd geweest, toen er geen tijd was, dat zeggen wij zo ongepast even of iemand zei: er is een mens geweest, toen er geen mens was; of: deze wereld is er geweest, toen deze wereld er niet was. Maar indien het van verscheiden verstaan wordt, zo mag het enigszins gezegd worden, nl. aldus: daar is een ander mens geweest, toen daar deze mens niet was. En alzo ook mogen wij met recht zeggen: er is een andere tijd geweest, toen deze tijd er niet was; maar te willen zeggen: er was een tijd, toen er geen tijd was, wie, zelfs van de uitzinnige, zal dat zeggen? Gelijk wij dan zeggen, dat de tijd geschapen is, en dat hij nochtans daarom gezegd wordt gestadig geweest te zijn, overmits de tijd ten allen tijde geweest is, alzo ook mede, overmits de engelen gestadig geweest zijn, zo volgt daar mede niet uit, dat zij daarom niet geschapen zouden zijn, omdat zij daarom gezegd worden gestadig geweest te zijn, overmits zij ten allen tijde geweest zijn, en daarom zo zijn zij ten allen tijde geweest, omdat de lijden, zelfs zonder dezelfde, geenszins hebben kunnen zijn. Want waar geen schepsel is, door welks veranderlijken bewegingen de tijden hebben kunnen

volbracht worden, daar kunnen geenszins tijden geweest zijn. En alzo, als is het dat zij gestadig geweest zijn, zo zijn zij nochtans geschapen, en zijn evenwel daarom, overmits zij gestadig geweest zijn, niet mede eeuwig met hun Schepper, want Hij. is gestadig geweest door een onveranderlijke eeuwigheid en zij daarentegen zijn gemaakt. Maar zij worden gezegd gestadig geweest te lijn, omdat zij ten allen tijde geweest zijn, omdat de tijden zelfs zonder hen geenszins hebben kunnen zijn. Nu, aangezien de tijd door veranderlijkheid heen loopt, kan hij niet mede eeuwig zijn met de onveranderlijke eeuwigheid. En daarom, al is het dat de onsterfelijkheid van de engelen niet te eniger tijd doorloopt, en ook niet voorbij is, even alsof zij nu niet meer was, en ook niet toekomstig is, even alsof zij nog niet was, nochtans gaan hun bewegingen, door welke de tijden volbracht worden, van het toekomstige tot het verleden, en dienvolgens kunnen zij niet mee eeuwig zijn met de Schepper, in Wiens bewegingen men niet te zeggen heeft, dat Hij geweest is, wat Hij nu niet is, of dat Hij zal worden, wat Hij nog niet is. Daarom, indien God altijd Heere geweest is, heeft Hij ook al tijd gehad een schepsel, dienende onder zijn heerschappij, maar nochtans niet van Hem geboren zijnde, maar door Hem uit niet gemaakt, en daar benevens niet met Hem mede eeuwig zijnde, want Hij was vóór hetzelfde, hoewel Hij nooit was zonder hetzelfde, zodat Hij niet met een voorbijlopende tijd, maar met een blijvende eeuwigheid voortgaat. Maar indien ik dit antwoord aan hen, die vragen, hoe de Schepper altijd Heere geweest is, indien er geen schepsel altijd dienende geweest is, of hoe het schepsel geschapen is, en niet veel meer met de Schepper mede eeuwig is, indien het altijd geweest is, zo vrees ik, dat zodanig iemand veel lichter en meer zal oordelen, dat ik zeg hetgeen ik niet weet, dan dat ik leer hetgeen ik weet. Zo keer ik dan weder tot hetgeen onze Schepper gewild heeft, dat wij zouden weten. En aangaande die dingen, welke Hij de wijste in dit leven toegelaten heeft te weten, of welke Hij bewaard heeft voor de gans volmaakten om in het andere leven te weten, deze alle tezamen belijd ik, dat boven de krachten van mijn verstand zijn. Maar ondertussen heeft mij goed gedacht. dit alles, zonder iets te stellen, te verhandelen, opdat zij die dit lezen, mogen zien van hoedanige gevaarlijkheden van de vragen zij zich moeten onthouden, en voorts, opdat zij ook niet bij zich zelf menen, dat zij tot alles bekwaam zijn, maar veel meer leren verstaan, dat men de apostel moet gehoorzaam zijn in hetgeen hij ons gebied; als hij zegt, door de genade, die mij gegeven is, gebied ik een iegelijk die onder u is, dat niemand gevoelt boven hetgeen hij behoort te gevoelen maar dat zijn gevoelen zij tot matigheid, nadat God een iegelijk de mate van het geloof gedeeld heeft. Want indien een jong kind naar zijn krachten opgevoed wordt, zal het met aan te wassen veel meer opnemen; maar indien het boven de krachten, van zijn sterkte opgevoed wordt, zal het veeleer verminderen en bezwijken, dan wassen of toenemen.

Hoofdstuk 16. HOE MEN HEEFT TE VERSTAAN, DAT DE MENS HET EEUWIGE LEVEN BELOOFD, IS VÓÓR DE EEUWIGE TIJDEN.

Welke tijden ondertussen vooraf gegaan zijn eer het menselijk geslacht geschapen werd belijd ik gaarne dat ik niet weet; nochtans denk ik niet, dat er gans geen schepsel met zijn Schepper mede eeuwige zou zijn, want de apostel spreekt ook van eeuwige tijden, en van geen toekomende, maar wat meer te verwonderen is, van verleden, want alzo zegt hij: tot de hoop van de eeuwige leven, het welk God, Die niet liegen kan, beloofd heeft vóór de eeuwige tijden, maar heeft Zijn Woord de Zijn tijd geopenbaard. (Titus 1:2) Ziet, hij zegt, dat voorheen de tijden eeuwig geweest zijn, welke nochtans met God niet mede eeuwig geweest zijn. Want Hij was niet alleen vóór de eeuwige tijden, maar heeft ook het eeuwige leven beloofd, dat Hij geopenbaard heeft te Zijn tijd, nl. Zijn Woord, want dat is het eeuwige leven. Nu, hoe heeft Hij het beloofd, wanneer Hij het nl. aan de mensen beloofd heeft, die nog niet waren vóór de eeuwige tijden dan overmits na al rede door zijn predestinatie, zodat in zijn eeuwigheid en in Zijn woord, Hem mede eeuwig zijnde, vast stond, hetgeen te Zijner tijd zou geschieden.

Hoofdstuk 17. WAT HET GEZOND GELOOF STAANDE HOUDT VAN DE ONVERANDERLIJKE RAAD EN WIL GODS TEGEN DE RAZERNIJ VAN HEN, DIE WILLEN, DAT DE WERKEN GODS HERHAALD WORDEN VAN DE EEUWIGHEID, EN DAT ZIJ ALTIJD WEDERKEREN DOOR DEZELFDE OMLOPEN VAN DE TIJDEN.

Ook betwijfel ik niet, dat nl. eer de eerste mens geschapen was, er nooit enig mens zou geweest zijn, noch ook die zelfde mens, noch ook een ander, in natuur hem gelijk zijnde. En van dit geloof zullen wij ook niet aftrekken de listige redenen van de filosofen, van welke die het scherpzinnigst geacht worden, welke zeggen, dat er geen oneindige dingen door enige wetenschap kunnen gevat worden, en dienvolgens zeggen zij dat God bij zich zelf van alle eindige dingen die Hij gemaakt heeft, allerlei eindige redenen heeft, en men heeft nimmer te geloven dat zijn goedheid ledig geweest is, opdat zijn werking niet tijdelijk zij, van welke de stilstand voorheen eeuwig geweest is, even alsof Hij berouw gehad had van Zijn voorgaande stilstand zonder begin, en dat Hij daarom enig begin van werk aangevangen heeft Alzo is het ook nodig, zeggen zij, dat dezelfde dingen altijd herhaald worden, en dat die, altijd herhaald zijnde, ook altijd omlopen, hetzij dat de wereld veranderlijk blijft, welke, al is het dat zij altijd geweest is, en dat zij dus zonder begin van tijd is, evenwel gemaakt is, of hetzij dat de opkomst en ondergang van de wereld altijd met die omlopen herhaalden en herhaald worden, opdat men niet meen, wanneer er gezegd wordt dat de werken Gods toen eerst begonnen zijn, dat God enigszins. Zijn voorgaande stilstand zonder begin als. ledig en lustig, en alzo Hem mishagende, veroordeeld heeft, en daarom veranderd heeft. Maar indien hij gezegd wordt altijd enige tijdelijke dingen gewrocht te hebben, maar nu het één dan het ander, en dat Hij alzo ook eenmaal gekomen is om de mens te maken, dien Hij tevoren nooit gemaakt had, niet dat Hij gekomen zou zijn met wetenschap, door welke zij. menen, dat geen oneindige. dingen kunnen begrepen worden, maar dat hij elk op zijn uur, zo als. het Hem in de zin kwam, als door een onzekere ongestadigheid van het geval schijnt gemaakt te hebben wat Hij gemaakt heeft. Maar indien deze omlopen toegestaan worden, zeggen zij, door welke dezelfde tijdelijke dingen telkens weder herhaald. en vernieuwd worden, hetzij met de wereld te blijven, óf het zij dat zij in de voorzegde omlopen indrukken hun omlopende opkomsten en ondergangen, alsdan zal geen ledigheid zonder begin van tijd zolang God toegeschreven worden, en ook geen onvoorzichtige onzekerheid Zijner werken. Want indien hetzelfde niet altijd herhaald en vernieuwd wordt, kunnen geenszins de dingen die door oneindige verscheidenheid verschillen, door enige of zijn wetenschap, of voorwetenschap gevat worden Deze. doortrokken redenen, door welke de goddeloze ons eenvoudig geloof, opdat wij met hen in de omloop zouden wandelen van de rechten weg pogen af te trekken, indien ons verstand hetzelfde niet kan wederleggen, zo behoort men nochtans dezelfde te bespotten, bij hetwelk. nog komt, dat door de hulp van de Heere onze. Gods al die draaiende omlopen, die het vernuft verdicht, de klare en openbare reden verbreekt; want hierin dwalen zij meest, dat zij liever in een valse omloop willen wandelen dan op de ware en rechte weg blijven, overmits zij het Goddelijk verstand, dat gans onveranderlijk is, en dat alle oneindigheid vat, en dat ook alle talloze dingen, zonder enige verandering van de gedachten, telt, gaan afmeten naar hun menselijk, veranderlijk en klein verstand Daarom hen ge schiedt wat de apostel zegt: want vergelijkende zichzelf met zich zelf, verstaan zij zich zelf niet. (2 Corinthiërs 10:12) Want aangezien zij alles wat er van nieuws in de zin komt om te doen, geheel door een nieuwe raad doen; (want zij hebben een veranderlij k verstand) voorwaar zo bedenken zij niet God, Dien zij niet bedenken kunnen, maar in plaats van Hem bedenken zij zich zelf, en vergelijken niet Hem, maar zich zelf, n l. niet met Hem, maar met zich zelf. Maar ons is niet geoorloofd te geloven, dat God anders gesteld is als Hij stil is, en anders als hij werkt omdat Hij niet kan gezegd worden verschillend gesteld te zijn, even alsof in zijn natuur iets geschiedde, dat tevoren niet geweest was; want die verscheiden gestaltenissen heeft, die lijdt, en alles wal iets lijdt, is veranderlijk Zo dan in Zijn stilstand laat geenszins bedacht worden óf luiheid óf ledigheid, gelijk ook in zijn werking laat geenszins bedacht worden arbeid, poging en moeite. Want stil zijnde, kan Hij werken, en

werkende, kan Hij stil zijn. Insgelijks tot een nieuw werk kan Hij bijbrengen, niet een nieuwe, maar Zijn eeuwige Raad, en geenszins met berouw; alzo Hij tevoren stil geweest was, is Hij begonnen te maken hetgeen Hij niet gemaakt had. En al is 't, dat Hij eerst stil geweest is, en daarna gewrocht heeft, hetwelk ik niet weet hoe het door de mensen zal kunnen verstaan werden, ongetwijfeld dat genaamd wordt eerst en namaals, is geweest in de zaken, die eerst niet waren en daarna waren. Want in Hem heeft de volgende wil niet veranderd noch weggenomen het voorgaande wil, maar die dingen, welke Hij geschapen heeft, die heeft Hij door diezelfde eeuwige en onveranderlijke wil gemaakt, alzo dat ze eerst niet geweest zijn zolang als ze niet waren, en dat zij namaals geweest zijn toen zij begonnen te zijn, willende daaruit. hen, die dat met kunnen zien, wonderlijk betonen hoe weinig Hij hen van doen gehad heeft, alzo dat Hij hen door een genadige goedheid geschapen heeft, omdat Hij zonder hen in een eeuwigheid zijnde zonder begin, in geen mindere gelukzaligheid geweest is dan tegenwoordig.

Hoofdstuk 18. TEGEN HEN, DIE ZEGDEN, DAT DIE DINGEN, WELKE ONEINDIG ZIJN, MET GEVAL KUNNEN WORDEN DOOR GODS WETENSCHAP.

Aangaande dat andere dat zij zeggen, dat zelfs. door de wetenschap Gods die dingen, welke oneindig zijn, niet kunnen gevat worden, daarvan is hen nog overig, dat zij meteen ook bestaan te zeggen, en alzo zich zelf mede in die diepen afgrond van de goddeloosheid steken, nl. dat God niet alle getallen weet, want het is zeker dat zij oneindig zijn; want met welk getal wilt gij dat men behoort te eindigen? Dat zelfde getal zeg ik met, dat met één eentje alleen kan vermeerderd worden, maar hoe groot het getal ook zij en welke grote menigte het ook bevat, het kan in de kunst en weten schap van cijferen niet alleen verdubbeld, maar ook vermenigvuld igd worden. Want ieder getal wordt alzo door zijn eigenschappen bepaald, dat geen dezelfde aan een ander gelijk kan zijn. Zo zijn ze dan onder elkander ongelijk en elk bijzonder is eindig, en al zijn ze oneindig, weet dan de Almachtige God de getallen niet overmits hun oneindigheid? En komt de wetenschap Gods alleen tot een zekere som van getallen? En weet God al die andere getallen niet? Wie, zelfs van de alle ruitzinnigste, zal dat durven zeggen? En ik meen ook niet, dat zij de getallen zullen durven versmaden, en dat zij zullen zeggen, dat die tot de wetenschap Gods niet behoren, omdat bij hen Plato met een groot aanzijn God aanprijst als Die de wereld door getallen gemaakt heeft, en omdat bij ons gelezen wordt deze spreuk, die tot God gezegd wordt, nl : alles hebt Gij in mate en getal en gewicht besteld en geschikt. Ook zegt de profeet van Hem: Die de eeuw uit het getale voort haalt. En de Zaligmaker zegt in het Evangelie ook: al de haren van uw hoofd zijn geteld. (Mattheüs 10:30) Verre moet het dan zijn, dat wij daar aan twijfelen, dat Hem niet bekend zou zijn elk getal, Hem zeg ik, van wies verstand (gelijk in zekere Psalm gedongen wordt) geen getal is. De oneindigheid van het getal dan, hoewel er geen oneindig getal is, is geenszins onbegrijpelijk voor Hem, Wiens verstand buiten getal is. Daarom indien al hetgeen, dat door wetenschap begrepen wordt met het begrijpen van Hem die het weet, geëindigd wordt, gewis zo is ook alle oneindigheid op een zekere wijze die voor ons onuitsprekelijk is, ten aanzien van God eindig, omdat voor zijn wetenschap niets onbegrijpelijk is. Alzo indien de oneindigheid van de getallen voor de wetenschap Gods, door welke dezelfde begrepen wordt, met oneindig kan zijn, wie zijn wij arme mensen toch, die stout ons durven vermeten een zekere bepaling te stellen voor zijn wetenschap?

Hoofdstuk 19. VAN DE EEUWEN VAN DE EEUWEN.

Ondertussen of hij dit alzo doet, en of door een vervolgende tezamen binding gehouden worden de eeuwen van de eeuwen, gelijk als. zij genoemd worden, te weten alzo, dat zij nochtans met een bijzondere verordineerde ongelijkheid zouden voortlopen, degenen alleen die uit hun ellende verlost worden, en die in de gelukzalige onsterfelijkheid zonder einde blijven, dan of zij alzo genaamd worden eeuwen van de eeuwen, dat daarbij verstaan worden

de eeuwen die in Gods wijsheid met een onbeweeglijke vastheid blijven, dat dat dezelfde die eeuwen als zijn werkende, welke met de tijd voorbijgaan, daarvan durf ik niets zeker beschrijven; want mogelijk kan een eeuw genoemd wilden hetgeen eeuwen zijn, zodat een eeuw van de eeuw niet anders genoemd wordt noch is dan eeuwen van de eeuwen, gelijk de Hemel van de Hemels niet anders gezegd wordt te zijn dan de Hemelen van de Hemelen. Want God heeft de Hemel genoemd het firmament, boven hetwelk de wateren zijn, en nochtans zegt Hij in de Psalm: en die wateren, welke boven de Hemelen zijn, laat ze prijzen de naam van de Heere. Welk dan van deze twee zij, en of behalve deze twee ook iets anders door de eeuwen van de eeuwen zou kunnen verstaan worden, dit is een aller-diepste vraag. En hetgeen wij nu verhandelen, zal niet beletten, dat zij ondertussen onafgedaan uitgesteld wordt; want hetzij. dat wij daarin iets kunnen stellen of niet, zo zal ondertussen de naarstige. onderhandeling dezelfde onze wijzer maken, opdat wij in zulke grote duisterheid van de dingen niet beslaan lichtvaardig iets te zeggen. Want nu handelen wij tegen die mening met welke gesteld worden die omlopen, door middel van welke gemeend wordt, dat het nodig is dat altijd hetzelfde door zekere gebeurtenissen van tijden op nieuw herhaald wordt. Nu, aangaande de eeuwen van de eeuwen, welke van beide meningen waar is, dat belangt deze omlopen niet, want hetzij dat het eeuwen van de eeuwen zijn, die met dezelfde altijd vernieuwd en herhaald worden, maar de een uit de andere met een wel geordineerde tezamen binding voortkomt en dat ondertussen de gelukzaligheid van de verlosten aller-zekerst zonder enige wederkeer van de ellende zou blijven, dan dat het eeuwen van de eeuwen zijn, die eeuwig zijn, en welke over de tijdelijke dingen even alsof ze haar onderworpen waren, heersen: het is alzo dat die omlopen, die altijd tot hetzelfde omdraaien, in hetzelfde geen plaats hebben, en bijzonder worden deze omlopen weerlegd door het eeuwige leven van de Heiligen.

Hoofdstuk 20. VAN DE GODDELOOSHEID DEGEN EN, DIE ZEGGEN, DAT DE ZIELEN, WELKE DE HOOGSTE EN WARE GELUKZALIGHEID DEELACHTIG ZIJN, TELKENS WEER DOOR ZEKERE OMLOPEN VAN DE TIJDEN TOT DEZELFDE BEZIGHEDEN, ELLENDE EN MOEITE ZULLEN WEDERKEREN.

En wat oren van de godvruchtige zullen kunnen verdragen, dat, als wij ons leven met zoveel en zo grote ellende doorgebracht hebben, indien het nog leven kan genoemd worden, hetgeen veelmeer dood is, en dat zo zwaar is, dat de dood, die ons daarvan verlost, door liefde van deze dood gevreesd wordt, en daar benevens, nadat wij zoveel kwaads overgekomen zijn, en nadat wij ten laatste eenmaal door de ware religie en wijsheid met verzoening en eindiging van de gramschap Gods gekomen zijn tot het aanschouwen Gods, en nadat wij gelukzalig geworden zijn met het aanschouwen van de onlichamelijke lichts, door mededeling van zijn onveranderlijke onsterfelijkheid, om welke te verkrijgen, wij een gestadig brandende liefde hebben, en dat het wederom nodig zou zijn die te eniger tijd te verlaten, en dat zij, die haar verlaten, zouden verstoten worden van die eeuwigheid, waarheid en gelukzaligheid, en daarentegen gewikkeld zouden worden in de helse sterfelijkheid, in de schandelijke zotheid en in de vervloekte rillende, daar nl , waar God verloren wordt waar de waarheid gehaat wordt en waar door onreine boosheden de gelukzaligheid gezocht wordt, en dat dit zou geschieden zonder enig einde van het voorgaande of van het volgende zodat het door zekere afmetingen van de eeuwen geschiedt is en nog in het toekomende altijd zo zou geschieden. En dit alles, opdat door de omschreven omlopen, die altijd gaan en keren door onze valse gelukzaligheden en waarachtige ellende maar nochtans door dien onophoudelijke draai eeuwig, opdat zeg ik, God daardoor bekend zouden mogen worden zijn werken, omdat Hij anders van werken niet zou kunnen rusten, noch ook door zijn wetenschap niet zou kunnen onderzoeken die dingen welke oneindig zijn. Wie zal dit kunnen horen? Wie zal dit kunnen geloven? Wie zal dit verdragen? Indien deze dingen waarachtig waren, zouden zij niet alleen wijzer verzwegen worden, maar ook (opdat ik naar mijn vermogen zegge hetgeen ik wil) veel geleerder en beter

niet geweten worden. Want indien wij deze dingen aldaar niet in onze gedachtenis zullen hebben, en alzo daarover gelukzalig zullen zijn, waarom wordt dan hierdoor de wetenschap hetzelfde onze ellende nog veel meer bezwaard? Maar indien wij dezelfde aldaar noodzakelijk zullen weten, maar dat wij die alhier niet weten, alsdan zal hier de verwachting van het hoogste goed gelukkiger zijn dan daar de verkrijging er van, naardien alhier verwacht wordt het toekomstige eeuwige leven, en aldaar weidt het gelukzalige leven, maar niet eeuwig zó geweten, dat men het eenmaal weder heeft te verliezen. En indien zij zeggen, dat er niemand tot die gelukzaligheid kan komen, tenzij hij deze omlopen, in welke de gelukzaligheid en ellende bij beurten omkomen, in de wetenschap en geleerdheid van deze levens bekennen, hoe belijden zij dan dat de mens naarmate hij God meer bemint, dat hij naar die mate te lichter tot de gelukzaligheid zal komen, omdat zij zulke dingen merkelijk leren, waardoor de liefde Gods moet verslappen? Want wie zou niet slapper en koeler Hem beminnen, dien Hij bedenkt dat hij noodzakelijk zal moeten verlaten, en tegen Wiens waarheid en wijsheid hij zal moeten gevoelen, en dat hij te zelfde tijde, wanneer hij door de volmaaktheid van de gelukzaligheid tot zijn volle kennis naar zijn begrip zal gekomen zijn, omdat niemand een mens, die een vriend van hem is, getrouw kan beminnen, wanneer hij weet, dat die vriend later zijn vijand zal worden. Maar verre moet het zijn dat die dingen waar zijn, die ons dreigen een ware ellende, die nimmer eindigen zal, en die door tussenstellingen van een valse gelukzaligheid dikwijls en zonder einde zal afgebroken worden. Want wat is er valser en bedrieglijker dan die gelukzaligheid, alwaar wij óf m zulk een licht van de waarheid niet weten, dat wij ellendig zullen worden, óf alwaar wij in de hoogste top van de gelukzaligheid vrezen, dat wij ellendig zullen worden Want indien wij daar niet zullen weten de toekomstige ellende, is hier onze ellende van meer kennis, omdat wij hier onze toekomstige gelukzaligheid weten. Of indien ons daar de toekomstige zwarigheid niet zal verborgen zijn, zo is het dat de ellendige ziel haar tijden gelukkiger overbrengt (alzo dezelfde geëindigd zijnde, zij tot gelukzaligheid verlicht wordt) dan de gelukzalige ziel, omdat (dezelfde geëindigd zijnde,) zij wederkeert tot de ellende. En alzo is de hoop van ons ongeluk gelukkig, en de hoop van ons geluk ongelukkig, en naardien wij hier ongelukken lijden, en daar toekomstige ongelukken vrezen, zo is het dat wij waarlijk meer altijd ellendig kunnen gezegd worden te zijn, dan dat wij soms gelukzalig zouden kunnen zijn. Maar aangezien de godvruchtigheid uitroept en de waarheid overtuigt dat deze dingen vals zijn, (want ons wordt waarlijk zodanige ware gelukzaligheid beloofd, waarvan men de vaste zekerheid altijd zal houden, en door geen ongelukzaligheid ooit zal afgesneden worden) zo laat ons de rechte weg volgen, die bij onze Christus is, en laat ons de weg van het geloof, en daar benevens ons verstand, door die Le idsman en Zaligmaker, afkeren van de ijdele en ongevoeglijke omloop van de goddeloze. Want indien de Platonischgezinde Perphyrius niet heeft willen volgen de mening; van zijn aanhang aangaande die omlopen en dat beurtelings gaan en wederkeren van de zielen zonder ophouden, hetzij dat hij bewogen is geweest óf door de valsheid en ijdelheid van de zaak zelf, óf dat hij al rede gevreesd en ontzien beeft van de Christenen tijden, en daarom, gelijk ik in het tiende boek vermaand heb, liever heeft willen zeggen dat de ziel, om het kwaad te bekennen, aan de wereld overgegeven is om eindelijk, van hetzelfde verlost en gezuiverd zijnde, niet meer, zo wanneer zij tot de Vader wedergekeerd is, dat te lijden; hoeveel te meer behoren wij dan die valsheid, welke zo zeer strijdt tegen het Christengeloof, te vergruwen en te vermijden. Nu, als deze omlopen tenietgedaan zijn, zal geen noodzakelijkheid ons dwingen, dat wij daarom zouden menen, dat het menselijk geslacht van die tijd af dat het begonnen is, geen begin van de tijd heeft, aangezien er niets nieuws is, dat door zekere beurten van tijden tevoren niet zou geweest zijn en ook namaals niet zal zijn. Want indien de ziel verlost wordt, evenals diegene, welke nimmermeer tot de ellende zal wederkeren, zo is 't gelijk zij nooit tevoren alzo verlost is, dat in dezelfde iets geschiedt, dat in baar tevoren nooit. geschied is, en aangaande zulk een zaak, die zeer groot is , nl. een eeuwige gelukzalighe id, die nimmermeer zal eindigen. En indien in de onsterfelijke natuur zulke nieuwigheid zal geschieden, welke door geen omloop herhaald is noch herhaald zal worden, waarom wordt daar dan gezegde dat dat in de sterfelijke zaken niet

kan geschieden? Indien zij zeggen, dat in de ziel geen nieuwigheid van de gelukzaligheid geschiedt, omdat zij wederkeert tot die gelukzaligheid, in welke zij altijd geweest is, zo is nochtans de verlossing zelf nieuw, als zij nl. van de ellende verlost wordt, in welke zij nooit geweest is, en in dezelfde is ook geschied zodanige nieuwigheid van de ellende, welke daar nooit geweest is. Nu, deze eeuwigheid, indien zij niet in de orde van de dingen komt, welke door de Goddelijke Voorzienigheid geregeerd worden, maar dat zij geschiedt bij geval, waar zijn dan die bepaalde en afgemeten omlopen, in welke geen nieuwe dingen geschieden maar altijd dezelfde, die daar geweest zijn, herhaald worden? Maar indien deze nieuwigheid van de ordinantie. van de Goddelijke Voorzienigheid. niet uitgesloten wordt, hetzij dat de ziel van God gegeven of van de Hemel gevallen is, zo mogen daar nieuwe dingen geschieden, welke tevoren niet geschied zijn, en welke evenwel van de orde van de dingen niet afgezonderd is. En indien de ziel door onvoorzichtigheid zich zelf heeft kunnen aandoen een nieuwe ellende, welke nochtans tevoren van de Goddelijke Voorzienigheid voorzien is, omdat zij haar ook besluit in de orde van de dingen, zodat de ziel niet buiten Voorzienigheid van deze ellende verlost wordt, met welke stoutheid en vermetelheid van de menselijke ijdelheid, durven wij dan loochenen, dat de Godheid nieuwe dingen zou kunnen maken, nieuw zijnde, niet voor Hem, maar voor de wereld, zodanige dingen, welke hij leveren niet gemaakt zou hebben, nog welke Hij ooit tevoren zou voorzien hebben? Maar indien zij zegen, dat de verloste zielen niet weder tot de ellende zullen keren, en daarom als dat geschiedt dat er in de wereld niets nieuws geschiedt, omdat altijd nu dezen, dan die verlost zijn, verlost worden en verlost zullen worden, zo laten zij immers dit voorwaar toe, indien dat zo is, dat er dan nieuwe zielen komen, welke ook nieuwe ellende en nieuwe verlossing overkomt. Want indien zij zeggen, dat die zielen oud zijn en dat wij voorheen altijd waren, zo dat uit dezelfde dagelijks nieuwe mensen worden van welker lichamen, indien zij wijs geleefd hebben, zij alzo verlost worden, dat zij nimmermeer tot de ellende wederkeren, zo zullen zij dan bij gevolg zeggen; dat de zielen oneindig zijn. Want hoe groot het bepaalde getal van de zielen geweest is, zo zou dat nimmer genoeg kunnen zijn voor de oneindige eeuwen in de toekomst, teneinde daarvan altij d mensen zouden mogen komen, welker zielen van die gestadige sterfelijkheid zó mochten bevrijd worden, dat zij daarna nimmer tot dezelfde zouden wederkeren. En nimmermeer zullen zij zich hier kunnen uitredden, hoe het oneindig getal van de zielen is in die dingen, welke zij willen, dat eindig zullen zijn, opdat zij God bekend mogen zijn. Daarom, aangezien al die omlopen veroordeeld en verworpen zijn, door middel van welke gemeend werd, dat de ziel noodzakelijk zou wederkeren tot dezelfde ellende, wat is er der halve genoeglijk voor de godsvrucht, dan te geloven, dat de God niet onmogelijke is, die dingen, welke Hij nooit. gemaakt heeft, op nieuw te maken, en evenwel door Zijn onuitsprekelijke vóórwetendheid geen veranderlijken wil daarom te hebben? Maar of het getal van de verloste zielen, en die nimmermeer tot de ellende zullen wederkeren, zou kunnen vermeerderd worden, daarin laat ik hen toezien, die zo scherpzinnig van de bepaling van de oneindigheid van de dingen weten te handelen Wij ondertussen, zullen onze sluitredenen aan weerszijden stellen; want indien het getal vermeerderd kan worden, welke oorzaak is er, dat men gaal loochenen, dat er niet geschapen kan worden, wat nooit tevoren geschapen is? Indien het getal van de verloste zielen, dat nooit tevoren geweest is, niet alleen eenmaal gemaakt is, maar ook nimmermeer zal ophouden gemaakt te worden, indien het ook nodig is, dat er enig zeker getal zij van de verloste zielen, die nimmer tot de ellende zullen wederkeren, en dat zelfde getal nimmer vermeerderd weidt, zo is ongetwijfeld zelfs dit getal, zodanig als het is, mede nooit tevoren geweest. En dit zelfde voorwaar kan mot wassen en tot de bepaling van zijne. grootte komen zonder enig begin, welke begin, aangezien het nooit tevoren geweest is, zo is het, opdat dat zelfde eenmaal zou wezen, dat de mens geschapen is, voor wie geen tevoren geweest is.

Hoofdstuk 21. VAN DE SCHEPPING VAN DE ENIGE EERSTE MENS, EN DIENVOLGENS IN HEM VAN DE SCHEPPING VAN HET MENSELIJKE GESLACHT.

Nu wij naar ons vermogen verklaard hebben deze. aller-zwaarste vraag, vanwege de eeuwigheid Gods, die nieuwe dingen schept zonder enige nieuwheid van de wils, is het voortaan niet zwaar te zien, dat hetgeen aangaande de schepping geschied is, veel beter geweest is, dat God uit één mens, dien Hij allereerst geschapen heeft, het gehele menselijke geslacht vermenigvuldigd heeft, dan dat Hij dat van velen gedaan had. Want aangezien Hij enige dieren geschapen heeft, alleen levende, en enigszins alleen wandelende, nl. zodanige die allermeest de eenzaamheid begeren, gelijk de arenden, kiekendieven, leeuwen, wolven enz; en ook sommige dieren, genegen tot gezelschap, geschapen heeft, welke bij elkander vergaderen en aller-liefst bij manier van kudden leven, zoals de duiven, herten en dassen en meer dergelijke; evenwel beide deze soorten van dieren heeft Hij niet vermenigvuldigd uit één maar vele zodanige dieren heeft Hij gewild, dat tegelijk zouden zijn. Maar aangaande de mens, wiens natuur Hij enigszins midden tussen de engelen en dieren schiep, opdat hij, indien hij zijn Schepper als zijn ware Heere gehoorzaam was geweest, en indien hij Zijn gebod met een godvruchtige onderdanigheid. bewaard had, in het gezelschap van de engelen zou overgaan zonder tussenkomst van de dood, en mitsdien zou verwerven de gelukzalige onsterfelijkheid zonder enig einde. En indien hij daarentegen de Heere zijn God kwam te vergrammen, gebruikende zijn vrije wil hoogmoedig en ongehoorzaam, dat hij dan ter dood toegeëigend zijnde, naar de manier van de beesten zou leven als. een dienstknecht. van de wellust, en als iemand, die nu de dood tot de eeuwige straf verordineerd is; zo heeft Hij hem alleen geschapen, maar niet zó alleen, dat hij van 't menselijk gezelschap zou verlaten zijn, maar opdat door die wijze. hem te krachtiger zou aangeprezen worden de enigheid van zijn gezelschap, en de band van de eendracht, omdat de mensen aan elkander gehecht zijn, niet alleen door gelijkheid van de natuur, maar zelfs ook door de vriendschap van de vermaagschapping, zodat Hij ook de vrouw, die Hij met de man wilde samenvoegen, niet heeft. willen scheppen gelijk Hij. de man geschapen had, maar heeft haar geschapen uit hem, opdat het gehele menselijke geslacht van één mens, zou afstammen.

Hoofdstuk 22. HOE GOD VAN TEVOREN GEWETEN HEEFT, DAT DIE EERSTE MENS, DIE HIJ GESCHAPEN HAD, ZOU ZONDIGEN, EN DAT HIJ METEEN OOK VOORZIEN HEEFT, HOE GROOT EEN VOLK VAN DE GODVRUCHTIGE HIJ UIT ZIJN GESLACHT DOOR zijn GENADE ZOU OVERZETTEN IN HET GEZELSCHAP VAN DE ENGELEN.

En God is ook niet onbekend geweest dat de mens zou zondigen, en dat hij, de dood onderworpen zijnde, sterfelijke nakomelinge n zou hebben, en dat door de gruwel van de zonde de mensen zó verre zouden vervallen, dat de beesten, van gelijk geslacht zijnde zonder redelijke wil, zekerder en vreedzamer onder elkander zouden leven, (zoals die beesten, die hun oorsprong uit de wateren en meestendeels uit de aarde hebben) dan de mensen, welker geslacht uit één voor gekomen is tot aanprijzing van de eendracht Want nooit hebben de leeuwen of de draken onder elkander zulke oorlogen gevoerd als de mensen onder elkaar voeren. Maar God heeft ook voorzien het volk van de godvruchtige, dat Hij door zijn genade tot de aanneming van de kindschaps zou roepen, en dat door de vergeving van de zonden gerechtvaardigd zijnde door de Heilige Geest, met de Heilige engelen in de eeuwige vrede zal verenigd worden, wanneer de laatste vijand de dood, zal teniet gedaan zijn, welk volk de bemerking van deze zaak tot voordeel zal dienen, nl. dat God uit één mens geschapen heeft het menselijk geslacht, om de mensen daarmede te kennen te geven, hoe aangenaam Hem onder velen de eensgezindheid is.

Hoofdstuk 23. VAN DE NATUUR VAN DE MENSELIJKE ZIEL, GESCHAPEN ZIJNDE NAAR HET BEELD GODS.

God heeft de mens gemaakt naar Zijn beeld en naar zijn gelijkenis. (Genesis 2) Want zulk een ziel heeft Hij. hem geschapen, dat hij door rede en verstand veel heerlijker is dan alle aardse, zwemmende en vliegende dieren, welke zodanig verstand niet hebben En als Hij de man uit

het stof van de aarde gemaakt had en hem een redelijke ziel had gegeven, heeft Hij hem ook een vrouw tot hulp gegeven, trekkende hem een been uit zijn zijde. En deze dingen zijn door geen vleselijke bemerkingen te overlegge n, gelijk wij zien, dat de handwerkslieden uit iedere aardse stof met hun leden maken alles wat zij door de vlijt van hun kunst kunnen, want de hand Gods is de macht Gods, die zelfs. de zichtbare dingen onzichtbaar werkt Maar zij menen, dat dit meer fabelachtig dan waarachtig is, zij, zeg ik, die de kracht en wijsheid Gods (welke zelfs zonder zaden de zaden weet te maken) naar deze gewone en dagelijkse werken afmeten. En aangezien zij die dingen, welke allereerst gescha pen zijn, met weten, zo is het, dat zij met ongeloof die bedenken, even alsof niet deze zelfde dingen, die zij weten van de menselijke ontvangen en geboorten, hen, die daar geen kennis van hebben, zo wanneer die hun verteld werden, ongelooflijk zouden schijnen, hoewel velen dezelfde meer aan de lichamelijke oorzaken van de natuur toeschrijven, dan aan de werken van het Goddelijk verstand.

Hoofdstuk 24. OF VAN DE ENGELEN GEZEGD KAN WORDEN, DAT ZIJ DE SCHEPPERS ZIJN VAN ENIGE, ZELFS DE ALLERMINSTE CREATUREN.

Maar met hen, die niet geloven dat het Goddelijk verstand die dingen zou doen of besturen, hebben wij in deze. boeken niet te doen Maar zij, die Plato geloven, zeggen dat alle sterfelijke dieren gemaakt zijn, niet van de Opperste God die de wereld gemaakt heeft, maar door zijn toelating en door bevel van andere mindere God, die Hij zelf gemaakt had, en dat onder die dieren de mens de voornaamste plaats heeft en aller-naast bij de God is. Maar indien deze lieden geen superstitie hadden, door middel van welke zij oorzaak zoeken, waarom zij zouden schijnen rechtvaardig godsdiensten en offeranden te doen aan hen als hun scheppers, zouden zij ligt buiten de dwaling van die mening zijn; want het is niet geoorloofd te geloven of te zeggen, ja zelfs eer men 't kan verstaan, dat iemand anders dan God, zelfs van de allerminste sterfelijke natuur, de Schepper is. Want al is het dat de engelen, die zij liever God noemden, hun werking doen, hetzij door bevel of toelating, aan die dingen welke voort geteeld. worden in de wereld, nochtans zeggen, wij, dat zij evenmin Scheppers van de dieren zijn als de landlieden scheppers zijn van de vruchten en bomen.

Hoofdstuk 25. HOE DE NATUUR EN DE GEDAANTE IN ALLE CREATUREN ALLEEN DOOR GOD GEMAAKT WORDT.

En naardien daar een andere gedaante is, welke van buiten in iedere lichamelijke stof gewrocht wordt, gelijk daar werken de pottenbakkers, de timmerlieden en andere dergelijke handwerkslieden, welke ook werken, schilderen en snijden zulke gedaanten, welke gelijk zijn aan de lichamen van de dieren, en daar benevens, naardien er ook een gedaante is, die van binnen haar werkende oorzaken heeft door een heimelijke en verborgene macht van de leven te en verstandige natuur, welke niet alleen maakt de natuurlijke gedaanten van de lichamen, maar zelfs ook de zielen van de dieren zo ze. niet zijn, daarom laat de bovengenoemde gedaante de handwerkslieden toegeschreven worden, en laai deze andere gedaante aan de enige kunstige Maker en Schepper God toegeëigend worden, die de wereld zelf, en de engelen zonder enige wereld en zonder enig engelen gemaakt heeft. Want van die Goddelijke kracht, die ede deelster is van alle dingen, en om zo te spreken, de werkster dezelfde, die niet weet van gemaakt te worden, maar die Zelf maakt, van wie de wereld, toen zij gemaakt werd, haar gedaante gekregen heeft, insgelijks ook de rondheid van de Hemels en de roodheid van de zon, ja van dezelfde Goddelijk werkende kracht, die niet weet van gemaakt te worden, maar die zelf maakt, heeft ook haar gedaante ontvangen de rondheid van de oog en de rondheid van de appels, en andere natuurlijke beeltenissen, die wij zien, dat in alle dingen die voortkomen, gewrocht worden, niet van buiten, maar door de binnenste macht van de Scheppers, Die gezegd heeft 'Ik vervul Hemel en aarde, Wiens wijsheid diegene is, welke sterk raakt van het een einde tot het andere, en welke alles zeer zoetelijk bestiert en beschikt.' Daarom welke dienst de allereerst geschapen engelen gedaan hebben aan de Schepper, Die

alle andere dingen maakte, weet ik niet, en ik durf hen niet toeschrijven, wat zij klaar niet mogen, en ik moet ben ook niet onttrekken wat zij mogen. De schepping en making nochtans van alle natuur, door middel van welke het geschiedt, dat ze ganselijk natuur zijn, schrijf ik zelfs met goede gunst van die God toe, dien zij met dankzegging weten dat zij zelfs schuldig zijn toe te schrijven hetgeen zij zijn Alzo zeggen wij, dat niet alleen de landlieden geen scheppers van de vruchten en gewassen zijn, omdat wij lezen: (1 Corinthiërs 3:7) Noch die plant, is wat, noch die nat maakt, maar God, Die de wasdom geeft, maar zelfs zeggen wij dat ook de aarde niet schept, hoewel zij een zeer vruchtbare moeder van alles schijnt te zijn, welke die dingen bevordert die uitschieten uit haar spruiten, en welke die dingen vasthoudt in haar wortels, omdat wij ook lezen (1 Corinthiërs 15) 'God geeft hun zodanig lichaam als Hij wil, en geeft een ieder van de zaden zijn eigen lichaam.' En alzo kunnen wij ook een vrouw niet de schepster noemen van haar kindje, maar die moeten wij veelmeer de schepper noemen, die eertijds tot zijn knecht gelegd heeft 'eer dat ik u beeldde in 's moeders lichaam, zo heb ik u gekend.' (Psalm 139:15, Jeremia 50) En hoewel de ziel van de vruchtdragende, dus of zo bewogen zijnde, vermag enige hoedanigheden de vrucht aan te trekken, gelijk Jakob gedaan heeft met de gespikkelde roeden, opdat daardoor zouden voortkomen beesten die bont en gespikkeld van kleur zouden zijn: nochtans die natuur welke voortgebracht is, heeft die ziel niet gemaakt, evenmin als zij zich zelf gemaakt heeft Laat dan alle lichamelijke of zakelijke oorzaken in de voorttelingen van de dingen bijgebracht worden, en laat die gevoegd worden hetzij tot de werkingen van de enge len of van de mensen, of ook tot de ver mengingen van enige andere dieren, hetzij van de mannen of vrouwen, en laat ook alle lusten en bewegingen van de ziel van de moeder iets vermogen om enige trekken of kleuren aan te brengen in de tere en zachte ontvangen, maar de natuur zelf, welke óf dus, óf zo, ieder in zijn geslacht gemaakt worden, deze maakt niemand dan alleen God, Wiens verborgen macht, die alles doordring, maakt dat alles is zoals het is. Daarom, indien wij in die gedaante, welke de Werkmeesters van buiten stellen in de lichamelijke dingen, zeggen aangaande de stad Rome en aangaande de stad Alexandrië, dat zij tot haar stichters en opbouwers gehad hebben niet enige Werkmeesters of timmerlieden, maar zelf koningen, door welker wil, raad en bevel zij gebouwd zijn, want Rome is door Romulus en Alexandrië door Alexander gebouwd; hoeveel temeer behoren wij dan niemand anders te zeggen de schepper van de natuur te zijn, dan alleen God, die niet maakt iets uit. zulke slof, welke Hij zelf niet gemaakt heeft, en Die geen werklieden heelt dan die, welke Hij zelf gemaakt heeft, en indien Hij zijn handwerksmacht, om zo te spreken, aan de dingen onttrekt, zo zullen zij wederom niet zijn, gelijk zij niet geweest zijn eer zij gema akt werden: ik zeg eer ze gemaakt werden, ten aanzien van de eeuwigheid en niet ten aanzien van de tijd. Want wie is anders de schepper van de lijden, dan Hij, welke die dingen gemaakt heeft door welker bewegingen de tijden voortlopen?

Hoofdstuk 26. VAN DE MENING VAN DE PLATONISCHGEZINDEN, DOOR WELKE ZIJ GEMEEND HEBBEN, DAT DE ENGELEN WEL DOOR GOD GESCHAPEN ZIJN, MAAR DAT ZIJ WEDER SCHEPPERS ZIJN VAN DE MENSELIJKE LICHAMEN.

Plato heeft gewild, dat de mindere God, welke ook door de Oppersten God gemaakt zijn Werkmeesters zouden zijn van alle andere dieren, zodat zij hun onsterfelijk deel wel van God namen, maar dat zij het sterfelijk deel werkten Alzo heeft hij niet gewild, dat zij scheppers zouden zijn van onze zielen, ma ar van onze lichamen. Daarom, aangezien Porphyrius mits de reiniging van de ziel zegt, dat men alle lichamen behoort te vlieden, en tezamen meteen ook met Plato en met de andere Platonisten gevoelt dat zij, die onmatig en oneerlijk geleefd hebben, om hun straffen te lijden wederkeren tot de sterfelijke lichamen, (Plato meent ook tot de lichamen van de beesten, maar Porphyrius alleen tot de lichamen van de mensen) hetwelk zo zijnde, volgt daaruit, dat zij moeten zeggen dat die God, welke zij door ons geëerd willen hebben evenals onze ouders en scheppers, niet anders zijn dan de timmerlieden van onze gevangenissen of kerkers, en dat zij niet zijn onze scheppers, maar onze sluiters en binders, nl.

in de aller-ellendigste gevangenissen en in de aller-zwaarste banden Laat dan de Platonischgezinden voortaan ophouden deze straffen van de zielen in die lichamen ons te dreigen, of laten zij ons niet aanprijzen die God om van ons geëerd te worden, omdat zij ons vermanen, dat wij dezelfd e werking in ons, zoveel wij kunnen, zullen vermijden en ontgaan, daar het nochtans beide geheel vals is; want de zielen lijden alzo haar straf niet, wanneer zij tot het leven van de straffen wederkeren, en daar benevens van alle levende dieren is niemand de schepper dan Hij, door Wie gemaakt zijn Hemel en aarde. Want indien er geen oorzaak is om te leven in dit lichaam, dan alleen om straf te lijden, hoe zegt dan diezelfde Plato, dat de wereld op geen andere wijze aller-schoonst en allerbest heeft kunnen gewrocht worden, ten ware dat zij met alle geslachten van de levende dieren, n l. van de onsterfelijke en sterfelijke, vervuld werd? Maar indien onze schepping, door welke wij zelfs sterfelijk geschapen zijn, een Goddelijke weldaad is, hoe is het dan een straf, weder te keren tot die lichamen, dat is, tot de Goddelijke weldaden En indien God, hetwelk Plato gestadig zegt, al de gedaanten van de dieren door Zijn eeuwig verstand beval heeft, evenals Hij de gedaante van de gehele wereld bevat heeft, heeft Hij dan ook niet alles geschapen? Of heeft Hij niet willen zijn de Werkmeester van enige dingen, welker kunst van te werken zijn onuitsprekelijk, ja zijn onuitsprekelijk prijselijk verstand nochtans heeft? Met recht dan is dat de ware godsdienst, die God bekent en roemt te zijn de Schepper van de ganse wereld en ook van alle dieren, dat is: van de zielen en van de lichamen, in welke aardse dingen door Hem voornamelijk naar zijn beeld gemaakt is de mens, om dier oor zaak wille, welke ik genoemd heb, of veellicht om enige andere grote oorzaak meer, die verborgen is. En dezelfde is gemaakt één, maar is niet gelaten alleen, want er is geen geslacht zó tweedrachtig door de zonde, noch enig geslacht zo gezelschapachtig van natuur. En de menselijke natuur zou voorwaar niets beter kunnen uitspreken tegen de zonde van de tweedracht, zowel om die te vermijden als zij nog niet bestaat, als om te genezen en te stuiten wanneer zij reeds beslaat, dan dat zij verhaalt de gedachtenis van de eerste vaders, die God daarom enig heeft willen scheppen, opdat uit hem de ganse menigte voortgeplant zou worden, ten einde daardoor, als door een vermaning, zelfs in velen de eendracht zou behouden worden. Nu, aangaande dat tot hulp van hem de vrouw gemaakt is uit zijn zijde, daarmede is ook genoegzaam te kennen gegeven hoe lief en aangenaam de gemeenschap en de samenvoeging van man en vrouw behoort te zijn. Deze werken Gods zijn daarom ongewoon, overmits zij de eerste zijn. Nu, die ze niet geloven, moeten ook niet geloven dat er wonderen geschied zijn, want deze, indien zij naar de gewone loop van de natuur voortkwamen, zouden dan geen wonderen kunnen genoemd worden. En wat wordt er toch tevergeefs voortgebracht onder een zo heerlijke bestiering van de Goddelijke voorzienigheid, al is het, dat de oorzaak daarvan verborgen is? Daarom zegt een zekere Heilige Psalm: komt en ziet de werken van de Heere, nu wat voor wonderen Hij gedaan heeft op de aarde, (Psalm 46:3) Maar waarom de vrouw uit de zijde van de mans gemaakt is, en wat dit allereerste wonder, om zo te zeggen, afgebeeld heeft, zal ik met Gods hulp op een andere plaats zeggen.

Hoofdstuk 27. HOE IN DE EERSTEN MENS VOORTGEBRACHT IS ALLE VOLHEID VAN HET MENSELIJKE GESLACHT, IN WELKE VOLHEID GOD TE VOREN VOORZIEN HEEFT, WELK GEDEELTE TE VERERENZOU ZIJN MET EEN GENADIGE PRIJS, EN WELK GEDEELTE TE VEROORDELEN ZOU ZIJN MET STRAF.

Maar aangezien wij nu dit boek te sluiten hebben met de eerste mens die allereerst gemaakt is, moeten wij bedenken dat in het menselijk geslacht, nog niet naar merkelijk blijkt, maar nochtans al rede naar de vóórwetendheid Gods, voortgekomen is tweeërlei gezelschap evenals tweeërlei steden; want uit hem zouden de mensen voortkomen, van welke sommigen vergaderd zouden worden bij de boze engelen ter straffe, en sommigen vergaderd zouden worden bij de goeden tot verheerlijking En hoewel dat geschiedt door een verborgen oordeel Gods, evenwel geschiedt dat door een rechtvaardig oordeel, omdat er geschreven is: alle

wegen van de Heere zijn barmhartigheid en waarheid, zodat zijn genade niet onrechtvaardig, en zijn rechtvaardigheid niet wreed kan zijn.

AURELIUS AUGUSTINUS, VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN

AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave 1646:

het derde deel beginnende van boek 11 en eindigt met boek 14

BOEK 13

Hoofdstuk 1. VAN DE VAL VAN DE EERSTE MENSEN, WAARDOOR DE STERFELIJKHEID VAN DE MENSEN HAAR OORSPRONG GENOMEN HEEFT.

Zo dan verklaard hebbende de aller-zwaarste vraagstukken aangaande de opkomst en de schepping van de wereld, alsmede aangaande het begin van het menselijk geslacht, vereist de orde en het vervolg van de dingen, dat wij nu, gelijk wij ook voorgenomen hebben, zodanige onderhandeling, welke de val van de eerste mensen betreft, alsmede welke verder belangt de oorsprong en de voorterving van de dood van de mensen, aanvangen. Want God hoeft de mensen niet zó geschapen gelijk Hij de engelen geschapen had, nl. al was het dat zij zondigden, dat zij daarom evenwel niet zouden kunnen sterven, maar heeft hen geschapen op deze wijze, nl. dat hun, wanneer zij hun ambt van de gehoorzaamheid volbracht hadden, zonder tussenkomst van de dood zou volgen de onsterfelijkheid. van de engelen en de gelukzalige eeuwigheid, en daarentegen, indien zij ongehoorzaam waren, dat de dood hen dan met een aller-rechtvaardigste verdoemenis zou straffen, zoals wij ook reeds in het voorgaande boek gezegd hebben.

Hoofdstuk 2. VAN DIE DOOD, DIE DE ZIEL, DIE NOCHTANS ALTIJD ZAL LEVEN, ZAL OVERKOMEN, EN VAN DIE DOOD, WELKEN HET LICHAAM ONDERWORPEN IS.

Ondertussen dunkt mij, dat ik een weinig nauwkeuriger van de manieren des doods heb te spreken, want hoewel de menselijke ziel waarachtig gezegd wordt onsterfelijk te zijn, toch heeft zij ook enigszins haar dood, want de ziel wordt gezegd onsterfelijk te zijn, omdat zij met ophoudt te leven en te gevoelen; het lichaam daarentegen is sterfelijk, omdat het van het leven, dat het heeft, kan verlaten worden, en omdat het door zich zelf niet leeft. Alzo geschiedt de dood van de ziel dan als God die verlaat, gelijk ook de dood van het lichaam dan, geschiedt, wanneer de ziel het verlaat. Zo is er dan een dood van beiden, en alzo van de gehete mens, nl. wanneer de ziel, van God verlaten zijnde, het lichaam verlaat, want dan leeft de ziel niet uit God, en het lichaam niet uit de ziel. Na deze dood van de gehele mens volgt die dood, dien het waardig getuigenis van de Goddelijke spreuken de tweede dood noemt. Deze heeft onze Zaligmaker te kennen gegeven, toen Hij zei: vreest dien, die machtig is, beide (ziel en lichaam) verderven in de hel. (Mattheüs 10:21) omdat dit niet eerder geschiedt dan voor de ziel met het lichaam alzo verenigd zal zijn, dat zij niet meer door enige afzondering van elkaar zullen gescheiden worden, zal het wellicht wonderlijk kunnen schijnen, dat men zegt, dat het lichaam met zulke manieren van dood gedood wordt, door welke het niet verlaten wordt van de ziel maar door welke, wat leven en gevoel heeft, gepijnigd wordt; want die laatste en eeuwige straf, van welke wij naarstig te zijner tijd zullen handelen, wordt met recht genoemd een dood van de ziel, omdat de ziel niet leeft uit God. Maar op welke wijze zal het toch een dood van het lichaam genaamd worden, omdat zelfs dan het lichaam leeft uit de ziel, want op

geen andere wijze kan het de lichamelijke pijnigingen, die na de verrijzenis zijn zullen, gevoelen. Of is het omdat het leven, hoedanig het ook is, wel altijd enig goed is, maar de pijn daarentegen kwaad is, en alzo, dat het lichaam niet gezegd kan worden te leven, in hetwelk de ziel niet een oorzaak is van het leven, maar een oorzaak van pijn? Voorwaar, de ziel leeft uit God, wanneer zij wél leeft, en zij kan niet wél leven, tenzij God in haar werkt, wat goed is. Maar het lichaam leeft uit de ziel, wanneer de ziel leeft in het lichaam, hetzij dat zij uit God leeft of niet leeft, want het leven van de goddeloze in hun lichamen is geen leven van de zielen, maar van de lichamen, alzo, zo danig leven dat hen ook de dode zielen, dat is: die van God verlaten zijn, hoewel hun eigen leven, (waaruit zij onsterfelijk zijn, niet ophoudt) kunnen bijbrengen. Maar in de laatste verdoemenis, hoewel de mens niet ophoudt te gevoelen, evenwel, aangezien dit. gevoelen niet door enige wellust zoet, noch door enige rust heilzaam, maar door smart pijnlijk is, is dat niet ten onrechte veelmeer dood dan levend genoemd, en wordt daarom genoemd de tweede dood, omdat het na de eersten is. Middelerwijl geschiedt door de dood een af scheiding van twee verenigde naturen, hetzij dat het een afscheiding is Gods en van de ziel, of dat het een afscheiding is van de ziel en het lichaam. Van de eerste dood van het lichaam kan gezegd worden, dat die goed is voor de goeden en kwaad voor de kwaden, maar de tweede dood, die zonder twijfel geen goeden overkomt, is alzo ook niemand goed.

Hoofdstuk 3. OF OOK DE DOOD, DIE DOOR DE ZONDE VAN DE EERSTE MENSEN OVER ALLE MENSEN GEGAAN IS, EEN STRAF VAN DE ZONDE IS, ZELFS IN DE HEILIGEN.

Doch hieruit spruit een zekere vraag, die men niet behoort voorbij te gaan, nl : of ook de dood, door welken ziel en lichaam van elkander gescheiden worden, waarlijk goed is voor de goeden Want indien dat zo is, hoe kan het dan zijn, dat deze dood zelf ook is een straf van de zonde? Want deze zelfde dood zouden de eerste mensen, ten ware zij niet gezondigd hadden, nimmer geleden hebben; op welke wijze zou hij dan goed kunnen zijn voor de goeden, omdat hij niemand kan overkomen dan de kwaden? En voorts, indien bij niemand kan overkomen dan de kwaden, zo behoorde het niet te zijn, dat er voor de goeden een goede dood ware, maar voor hen behoorde geen dood te zijn. Want waarom zou in hen enige straf zijn, omdat in hen niets straffelijks is? Daarom moet men belijden, dat de eerste mensen zó zijn geschapen, dat, zo zij niet gezondigd hadden, zij ook niet zouden gestorven zijn; maar daar de eerste mensen zondaars zijn geworden, zijn zij alzo met de dood gestraft, dat zelfs. ook al, wat uit hun stam voortgesproten is vastge houden wordt onder dezelfde straf; want uit hen kon niets anders geboren worden, dan wat zij zelf waren. Want ten aandien van de grootheid van hun schuld heeft de veroordeling de natuur veranderd tot erger, zodat datgene, wat door straf voorgegaan is in de zondigende eerste mensen, door natuur ook gevolgd is in de anderen die uit hen geboren zijn; want de mens is niet op zodanige wijze uit de mens, gelijk de eerste mens uit het stof is, want het stof is de materie geweest, waaruit de mens gemaakt werd, maar de een mens is uit de andere geboren Daarom, wat aarde is, is geen vlees, hoewel het vlees uit de aarde gemaakt is. Maar wat de mens, zijnde vader, is, dat is ook de mens, zijnde kind. In de eerste mens moest het gehele menselijk gedacht tot vermeerdering en voortplanting gaan door de vrouw, en dat ten zelfde tijde toen de samenvoeging van die twee personen het Goddelijk vonnis van de verdoemenis ontvangen had. En alzo hetgeen de mens geworden was, niet toen hij geschapen was, maar toen bij gezondigd had en gestraft werd, datzelfde, zoveel betreft de oorsprong van de zonde en van de dood, heeft hij voortgeplant. Ondertussen is diezelfde mens noch door de zonde, noch door de straf gebracht tot enige kindse domheid en zwakheid van het gemoed en het lichaam, gelijk wij zien dat die in de kleine kinderen zijn, welke God gewild heeft dat als de eerste beginselen, als van dierlijke jennen zouden zijn, alzo Hij hun ouders neergestoten had tot een dierlijk en sterfelijk leven, gelijk er geschreven is: de mens, toen hij in heerlijkheid was, heeft dat niet verstaan, en is. daarover vergeleken geworden bij de onverstandige beesten, en is hun ge lijk geworden (Psalm 49 vs 13). Maar dit

wordt uitgezonderd, dat wij de kinderen veel zwakker zien in het gebruik en de beweging van hun leden en in het gevoel van iets te begeren of te vermijden, dan wij nl. zien dat daar zijn de aller-teerste vruchten van andere dieren, even alsof de menselijke kracht zich zelf zoveel te heerlijker verliet boven andere dieren, hoe zij haar geweld meer ophoudt, even als een pijl, teruggetrokken zijnde wanneer de boog gespannen wordt. Zo dan, de eerste mens is niet door ongeoorloofde vermetelheid, noch door een rechtvaardige veroordeling vervallen of gedreven tot die kinderlijke slechtheden maar de menselijke natuur is in hem zozeer bedorven en veranderd, dat hij in zijn leden een strijdende ongehoorzaamheid van de begeerlijkheid leed, zodat hij dienvolgens ook verbonden werd met een noodzakelijkheid van sterven. En zo is het ook geschied, dat hij dat voort geteeld heeft wat hij door de zonde en straf geworden was, nl. onderworpen aan de zonde en de dood. Naardien de kinderen van die band van de zonden ontbonden werden door de genade van des Middelaar, Christus, zo is het dat zij dien dood alleen kunnen ondergaan, die de ziel afscheidt van het lichaam, maar in de tweeden dood, die zonder einde pijnlijk is, gaan zij niet, alzo zij verlost zijn van de verbintenis van de zonde.

Hoofdstuk 4. WAAROM VAN HEN, DIE DOOR DE GENADE VAN DE WEDERGEBOORTE BEVRIJD ZIJN VAN DE ZONDE, NIET WEGGENOMEN WORDT DE DOOD, DAT IS DE STRAF VAN DE ZONDE.

Doch indien iemand beducht is waarom zij welker verbintenis tot straf door de genade weggenomen is, ook de dood moeten ondergaan die een straf van de zonde is, die zelfde zal weten, dat die vraag reeds verhandeld en beantwoord is in een ander boek van ons, dat tot opschrift heeft: van de doop van de kleine kinderen, alwaar gezegd is, dat te dien einde gelaten wordt de bevinding van de afzondering van de ziel van het lichaam, niettegenstaande nu al rede de band van de misdaad weggenomen is, overmits het dan geschieden zou, indien nl. na het Sacrament van de wedergeboorte de onsterfelijkheid van het lichaam volgde dat ons geloof zou verzwakt en gekrenkt worden, want alsdan is het een geloof, nl. wanneer datgene, hetwelk inderdaad nog met gezien wordt, verwacht wordt in hope. Door de kracht en de strijd van het geloof heelt men ook in oude tijden de vrees van de dood moeten overwinnen, dat in de Heilige martelaren bijzonder uitgeblonken is. En van die strijd zou dan voorwaar geen victorie noch glorie zijn, ja zelfs gans geen strijd zou het kunnen zijn, indien de Heiligen na. het bad van de wedergeboorte niet konden ondergaan de lichamelijke dood, ja volgens dien, wie is er, die dan niet met de jonge kinderen, wanneer zij gedoopt worden, gaarne zou toelopen tot de genade van Christus, en dat alleen, opdat hij niet ontbonden zou worden van het lichaam? En mitsdien zou het geloof niet beproefd worden door een onzichtbare beloning, ja zelfs zou dan daar geen geloof zijn bijaldien men alzo dadelijk verkreeg en aannam de beloning van zijn werk. Maar nu is de straf van de zonde door een groter en wonderlijker genade van de Zaligmaker gekeerd en omgewend, ten gebruik en dienste van de gerechtigheid, want toen is tot de mens gezegd: u zult sterven, indien gij zondigt. En nu wordt daar gezegd tot de martelaar: sterf, opdat gij niet zondigt Toen is er gezegd: indien gij het gebod overtreedt, zult gij de dood sterven, en nu wordt er gelegd: indien gij de dood weigert, zult gij het gebod oven reden. Alzo, wat men toen te vrezen, had om niet te zondigen, dat zelfde moet men nu aannemen om niet te zondigen. Door de onuitsprekelijke barmhartigheid Gods alzo verandert zelfs de straf van de zonde tot wapen van de deugd, en de straf van de zondaar wordt een aangename offerande van het rechtvaardigen; want toen is de dood door zondigen verworven, en nu wordt de gerechtigheid door sterven verguld, maar dat heeft plaats in de Heilige martelaren, aan wie door de vervolger een van tweeën voorgesteld wordt, nl. dat zij óf hun geloof verlaten, óf de dood bezuren. Maar de rechtvaardigen hebben, door te geloven, liever willen lijden wat de eerste onrechtvaardige, door niet te geloven, geleden hebben; want tenzij zij gezondigd hadden, zij zouden niet gestorven zijn, maar de rechtvaardigen, tenzij dat zij sterven zullen zondigen. Zo dan, zij zijn gestorven, omdat zij gezondigd hadden, maar dezen zondigen niet, omdat zij sterven; want door hun misdaad is de dood gekomen tot straf, en

door hun straf geschiedt het, dat de dood niet komt tot misdaad, omdat de dood, die tevoren kwaad was, nu enig; goed geworden is. Maar zó grote genade heeft God aan het geloof bewezen, dat de dood welke men zeker weet strijdig te zijn tegen het leven, nu een middel geworden is, waardoor men gaat tot het leven.

Hoofdstuk 5. GELIJK DE ONRECHTVAARDIGEN KWALIJK DIE WET GEBRUIKEN, WELKE GOED IS, ALZO GESCHIEDT HET OOK, DAT DE RECHTVAARDIGEN DE DOOD WEL GEBRUIKEN, DIE KWAAD IS

Want de apostel, als hij wilde bewijzen hoeveel de zonde vermag om te schaden, wanneer er geen bijstand van de genade is, heeft zich nipt ontzien te zeggen, dat zelfs de wet, door welke de zonde verboden wordt, de macht van de zonde is; want zegt hij: de prikkel van de dood is de zonde, en de macht van de zonde is de wet (1 Corinthiërs 15:55) Want het is gans waarachtig, dat het verbod in ons vermeerdert de begeerte tot het ongeoorloofde werk, omdat de gerechtigheid niet zó bemind wordt, dat door de liefde tot haar de begeerte van de zonde zou overwonnen worden. Om de ware gerechtigheid te beminnen, en in haar een vermaak te hebben, is er niets dat ons te hulp komt dan de Goddelijke genade Maar opdat de wet daarom niet voor kwaad gehouden worde, omdat zij genaamd is de macht van de zonde, zo is het, dat hij op een andere plaats, deze zaak verhandelende, daarom zegt 'de Wet is heilig, en het gebod is heilig, rechtvaardig en goed. Is dan, dat goed is, mij de dood geworden, dat zij verre, maar de zonde is mij de dood geworden werkende mij de dood door hetgeen, dat goed is, opdat de zonde openbaar worde, dat is, op dat de zonde worde bovenmate zondigende door dat gebod '. (Romeinen 7:12) Hij zegt boven mate, want de overtreding wordt daar ook bij gevoegd, als nl de begeerte van de zonde vermeerderende, ook zelfs de Wet versmaad wordt. Maar waarom hebben wij goedgevonden dit dus te verhalen? Daarom nl omdat gelijk de Wet niet kwaad is, wanneer zij de begeerte van de zondaar vermeerdert. Alzo is de dood daarom ook geen goed, wanneer zij de heerlijkheid van hen, die lijden vermeerdert; want de Wet wordt door ongerechtigheid verlaten, en maakt alzo overtreders. En de dood wordt vanwege de waarheid opgenomen, en maakt alzo martelaars, en dienvolgens is de Wet wel goed, omdat zij een verbod van de zonde is, maar de dood is kwaad, doordat hij. een bezoldiging van de zonde is. (Romeinen 6:23) Maar gelijk de onrechtvaardige kwalijk gebruiken niet alleen kwade dingen, maar zelfs. ook goede, alzo daarentegen is het dat de rechtvaardigen wél gebruiken niet alleen de goede dingen maar zelfs ook de kwade. En hierdoor geschiedt het ook, dat de kwaden de Wet kwalijk gebruiken, hoewel de Wet goed is, en dat de goeden ook wel sterven, hoewel de dood kwaad is.

Hoofdstuk 6. VAN HET GEMENE KWAAD VAN DE DOOD, WAARDOOR DE SAMENVOEGING VAN ZIEL EN LICHAAM GESCHEIDEN WORDT

Zoveel daarom de dood van het lichaam belangt, nl. de afzondering van de ziel van het lichaam, wanneer zij, die sterfelijk genaamd worden, dezelve ondergaan, het is alzo dat die voor niemand goed is, want zij heeft een bitter gevoel, en dat geweld, waardoor beide vaneen gescheurd worden, welke in het levend schepsel tezamen gevoegd en verenigd waren, tot het schepsel sterft, is tegen de natuur, zolang tot hem benomen wordt alle gevoel, dat uit de samen binding van ziel en lichaam voortkwam, welke gehele moeilijkheid en pijn soms een slag van het lichaam of vertrekking van de ziel wegneemt, en laat niet toe door het voortkomen van de haastige verrassing, dat dezelve gevoeld wordt. Nochtans al hetgeen dat er is in de stervenden, hetwelk nl. met een pijnlijk gevoel wegneemt alle gevoel, datzelfde, door godzalig en getrouw te verdragen, vermeerdert de heerlijkheid van de deugd van de lijdzaamheid, maar neemt niet weg de naam van de straf. Alzo, hoewel door de gestadige voorterving van de eerste mensen de dood ongetwijfeld een straf is degenen, die geboren wordt, nochtans, indien zij aangemerkt wordt in haar eigenschap en in de gerechtigheid, zo wordt zij een heerlijkheid

degenen, die wedergeboren wordt. En voorts, hoewel de dood een vergelding van de zonde is, zo verwordt dezelve somtijds, dat er niets vergolden wordt aan de zonde.

Hoofdstuk 7. VAN DE DOOD, DIE HEN, WELKE HET BAD VAN DE WEDERGEBOORTE NOG MET ONTVANGEN HEBBEN, VOOR DE BELIJDENIS VAN CHRISTUS OPNEEMT.

Want zelfs hen, die zonder ontvangen te hebben het bad van de wedergeboorte, voor de belijdenis van Christus sterven, is dat zoveel in het vergeven van de zonden alsof zij met het heilige bad van de doop afgewassen waren Want Hij, Die gezegd heeft: tenzij dat iemand wedergeboren wordt uit water en Geest, zo kan hij in het Koningrijk van de Hemelen niet ingaan, heeft door een andere spreuk hen uitgezonderd als Hij elders niet minder algemeen zegt: zo wie Mij belijden zal voor de mensen, dien zal ik ook belijden voor mijn Vader Die in de Hemel is. (Johannes 3:5, Mattheüs 10:32) En op een andere plaats: wie. zijn leven zal verloren hebben om mijnentwil, die zal het behouden (Mattheüs 10:39) En hierover is het, dat er ook geschreven is: de dood Zijner Heiligen is dierbaar en waard in het aanschouwen van de Heere. (Psalm 116:15) Want wat is waardiger en kostelijker dan de dood, waardoor alle zonden vergeven, en alle deugden overvloediger verbeterd worden? Want zodanige zijn geenszins van zo grote deugdelijkheid, welke, wanneer zij de dood niet langer kunnen uitstellen, alsdan gedoopt worden, en alzo door wegneming van al hun zonden uit dit leven scheiden, als die wel zijn, welke, naardien zij de dood wel konden uitstellen, evenwel daarom niet hebben willen uitstellen, omdat zij liever gehad hebben, met Christus te belijden, hun leven te eindigen, dan, door Hem te verloochenen, tot zijn doop te komen, en indien zij dit gedaan hadden, zou ook dat in dat bad hun kunnen vergeven geweest zijn, alzo zij uit vrees van de dood Christus verloochend hadden; want in datzelfde bad is die gruwelijke misdaad hen vergeven, die Christus gedood had. Maar hoe zouden zij ook zonder de overvloedigheid van de genade van Zijn Geest, die waait waar Hij wil, Christus zozeer kunnen beminnen, dat zij in zulk een groot gevaar van het leven onder zo grote hope van vrij komen Hem niet zouden kunnen loochenen? Zo dan, de dierbare en kostelijke dood van de Heiligen, aan wie de dood van Christus met zo grote genade voorgesteld is, dat zij, om Hem te bekomen, zich niet ontzien hun eigen leven daarvoor te besteden en op te zetten, diezelfde dood heeft betoond, dat hetgeen tevoren geordineerd was tot straf van de zondaar, nu tot zodanig gebruik gebracht was, teneinde daaruit een overvloediger vrucht van de gerechtigheid zou voortspruiten. Alzo moet de dood daarom niet goed schijnen, overmits hij tot zodanige grote profijtelijkheid gekeerd is, niet door zijn eigen kracht, maar door de Goddelijke hulp, zodat hij voormaals tot vrees voorgesteld is om geen zonde te doen, en nu tot opneming voorgesteld wordt ook om geen zonde te doen, en voorts om de gedane zonde teniet te doen, en eindelijk, opdat daardoor de behoorlijke prijs van de gerechtigheid tot een grote victorie vergolden worde.

Hoofdstuk 8. HOE IN DE HEILIGEN DE OPNEMING VAN DE EERSTE DOOD VOOR DE WAARHEID EEN ONTSLAG EN EEN VRIJSPRAAK IS VAN DE TWEEDE DOOD.

En indien wij de zaak wat nauwkeuriger inzien, wordt zelfs de dood vermeden, wanneer iemand voor de waarheid getrouw en prijselijk sterft; want daarom wordt daar iets van de dood opgenomen, opdat de geheel dood ons niet genake, en daarenboven, opdat de tweede dood, die nimmer eindigt, ons niet overkomt Want de afzondering van de ziel van het lichaam wordt opgenomen, opdat het niet geschieden zou, wanneer God van de ziel afscheiden ware, dat dan de ziel ook zou gescheiden worden van het lichaam, en opdat het ook niet geschieden zou wanneer de eerste dood van de gehele mens vervuld ware, dat daarop zou volgen de tweede eeuwige dood; daarom, de dood, gelijk ik gezegd heb, wanneer de stervenden dien ondergaan, zo wanneer hij in hen maakt dat zij sterven, is voor niemand goed, maar evenwel wordt hij prijselijk geleden, hetzij óf om het goede te behouden, óf om het te verkrijgen. En aangezien in diezelfde dood nu zij zijn, die doden genoemd worden, zo wordt hij niet ongerijmd gezegd kwaad te zijn voor de kwaden, en goed voor de goeden. Want de zielen van

de godvruchtige, van de lichamen afgescheiden zijnde, zijn in ruste, en de zielen van de ongodvruchtige lijden straffe, totdat aan de een zijde de lichamen van de godvruchtige zielen zullen opgewekt worden ten eeuwige leven, en aan de andere zijde de lichamen van de ongodvruchtige zielen opgewekt zullen worden tot de eeuwige dood, die de tweede dood genaamd wordt.

Hoofdstuk 9. OF DE TIJD VAN DE DOOD, WAARDOOR HET GEVOEL VAN HET LEVEN WEGGENOMEN WORDT, GEZEGD MOET WORDEN TE ZIJN IN DE STERVENDEN, OF IN HEN, DIE GESTORVEN ZIJN.

Maar aangaande die tijd dat de zielen van de lichamen gescheiden zijn, hetzij in de goeden of in de kwaden, wordt getwijfeld wat men zal zeggen of hij is na de dood of in de dood. Want indien het na de dood is, is. het de dood niet, omdat dezelve reeds voorbij. is, maar het is namaals het tegenwoordige leven van de ziel, hetzij dat het goed of dat het kwaad is. Maar de dood was hun kwaad toen hij bij hen was, dat is: toen zij stierven, want bij hen was een zwaar, moeilijk en pijnlijk gevoel, welk kwaad de goeden nochtans wel gebruiken Nu, de dood op welke wijze kan die, óf goed, óf kwaad zijn, omdat hij nu niet is? Verder, indien wij. deze. zaak nog veel naarstiger bemerken, zal er ook uit blijken, dat mede datzelfde geen dood kan zijn, welks gevoel in de stervenden wij gezegd hebben zwaar, moeilijk en pijnlijk te zijn, want zolang zij gevoelen, leven zij nog en indien zij nog leven, moet men veelmeer van hen zeggen dat zij voor de dood dan in de dood zijn; want als de dood komt, beneemt hij alle gevoel van het lichaam, dat door de nadering van de dood moeilijk en pijnlijk plagt te zijn. En dienvolgens, hoe wij de stervenden doden zullen kunnen noemen, omdat zij nog niet gestorven zijn, maar door de nadering van de dood met de uiterste dodelijke zwarigheden benauwd. worden, dat is zeer zwaar te verklaren, hoewel zij nochtans terecht genoemd worden stervenden; want anderszins wanneer de dood die nu nadert, gekomen is, alsdan worden zij niet stervenden, maar gestorvenen genoemd. Zo dan, niemand is stervende, dan die leeft, want naardien zij in zulk een uiterste punt van het leven zijn als zij zouden mogen zijn, welke wij zeggen te zieltogen, zo volgt daaruit voorwaar, dat die nog leeft die nog niet zonder ziel is. Daarom is die beide, sterve nde en levende nl , maar tot de dood toegaande, maar van het leven afgaande, en evenwel nog in het leven, want de ziel is nog in het lichaam, en daarentegen nog niet in de dood, want de ziel is nog niet afgeweken van het lichaam. En wanne er zij van het lichaam zal afgeweken zijn, alsdan zal hij ook niet in de dood zijn, maar zal veel liever na de dood zijn, en alzo wanneer bij in de dood is, wie zal het ons kunnen zeggen? Want daar zal ook geen stervende zijn, indien niemand tegelijk leven en sterven ban; want zolang de ziel in het lichaam is, kunnen wij niet ontkennen dat er leven is. Of indien veel liever die stervende kan genoemd worden in wiens lichaam de ziel haar tochting heeft om te sterven, en dat alzo niemand tegelijk kan zijn levende en stervende, zo weet ik niet wanneer iemand dan levend is.

Hoofdstuk 10. OF MEN HET LEVEN VAN DE STERFELIJKE MENSEN MEER EEN DOOD DAN EEN LEVEN HEEFT TE NOEMEN.

Want nadat een ieder begonnen is te zijn in dit stervende lichaam, zo is het dat straks ten allen tijde doorgaans in hem zodanige tochting is, waardoor de dood komt, want zijn veranderlijkheid werkt dat de ganse tijd van zijn leven, indien men het leven noemen mag, waardoor men tot de dood komt. Wat er is niemand die de dood niet nader is na dit volgend jaar dan nu, en die morgen de dood niet nader is dan heden. Want iedere tijd, dien men leeft, wordt van de gezellen tijd van het leven afgenomen, en wat er over is, wordt dagelijks minder, zodat de tijd van het leven niet anders is dan een loping ter dood, in welke niemand toege laten wordt, óf een weinig stil te staan, óf een weinig trager te gaan, want allen worden gedrongen en voortgejaagd door gelijke beweging; want zelfs ook hij, die een korter leven heeft, heeft daarom niet rasser zijn tijd overgebracht dan hij, die een langer leven heeft. Maar aangezien gelijke ogenblikken in beide gelijk voortgedreven zijn, heeft de een de dood nader

gehad en de ander dien verder af, naar welken zij beide met dezelfde snelheid voortgelopen zijn. En voorwaar, het is niet gelijk een langer weg gegaan te zijn óf trager gewandeld te hebben Zo dan, die tot de dood toe een langer tijd overbrengt, deze gaat niet langzamer voort, maar bereist een langer weg Indien dan die tijd ten einde is, begint ieder te sterven, dat is: in de dood te zijn. Want wordt er anders door dagen, uren en ogenblikken voortgedreven dan de dood, die daarin zijn beweging heeft en daardoor volbracht zijnde, eindelijk door middel van dien vervuld wordt, zodat er begint enige tijd te zijn na de dood, die tevoren, toen het leven afgetrokken werd, was in de dood. Zo dan, de mens is nimmermeer in het leven van dien tijd af dat hij geweest is in dit lichaam, dat meer stervende dan levende is, indien het nl , niet tegelijk kan zijn beide in het leven en in de dood. Of wilt gij liever zeggen, dat het tegelijk is beide in het le ven en in de dood, nl. in het leven in hetwelk het leeft tot het geheel afgetrokken is, en in de dood, overmits diegene nu sterft, van wie het leven afgetrokken wordt? Want indien bij niet in het leven is, wat is dan datgene, dat hem afgetrokken wordt tot de tijd toe dat daarvan een volkomen afslijting en tenietdoening is? En indien hij niet in de dood is, wat is dan de aftrekking van het leven? Want niet zonder reden, wanneer het leven geheel afgetrokken zal zijn van het lichaam, wordt daarvan gezegd, dat het na de dood is, nl. daarom, omdat de dood reeds was toen het afgetrokken werd; want indien na de aftrekking van het leven de mens niet in de dood maar na de dood is, wanneer dan anders zal hij in de dood zijn dan als het leven hem afgetrokken wordt.

Hoofdstuk 11. OF IEMAND TEGELIJK LEVEND EN DOOD KAN ZIJN.

Doch indien de iemand vreemd schijnt, dat wij zeggen dat de mens, eer hij tot de dood komt, al rede in de dood is, (want wat is datgene dat hij nadert, overbrengende de tijd van zijn leven, indien hij al rede in dezelve. is) en des te meer, omdat het gans ongehoord is, dat iemand tegelijk zou kunnen gezegd worden levende en stervende te zijn, omdat waken en slapen niet tegelijk kan zijn: alzo heeft men dan hier te vragen, wanneer hij dan stervende is, want vóór de dood komt, is hij niet stervende, maar levende, en wanneer de dood zal gekomen zijn, is hij gestorven, en niet stervende: alzo het eerste is nog voor de dood en het laatste is na de dood: wanneer zal hij dan in de dood zijn? (want dan is hij stervende) Opdat het alzo mag geschieden, gelijk daar 3 bemerkingen zijn, zó, dat wij zeggen: voor de dood, in de dood en na de dood, dat ook alzo 3 verschillende dingen op ieder mogen passen, nl. levende, stervende en gestorven; daarom wanneer hij dan zal zijn stervende, dat is: in de dood, (dewijl hij niet is levende, dat is: voor de dood, noch gestorven, dat is: na de dood, maar stervende is, dat is: in de dood) dat kan zeer bezwaarlijk gezegd worden, want zolang de ziel in het lichaam is, bijzonder indien er ook gevoel bij is, ongetwijfeld leeft dan de mens, want hij bestaat uit ziel en lichaam, en alzo moet hij gezegd wo rden nog voor de dood te zijn, en niet in de dood. Wederom, wanneer nu de ziel afgescheiden is en alle gevoel van het lichaam geweken is, wordtvan hem gezegd, dat hij na de dood en gestorven is. Zo dan, tussenbeide verdwijnt die tijd, op welken hij zou zijn stervende of in de dood, want indien hij nog leeft, is hij voor de dood, en indien hij. ophoudt te leven, is hij reeds na. de dood, en alzo wordt hij nimmermeer bevonden stervende te zijn, dat is: na de dood. Alzo ook in het voorbijlopen van de tijden wordt de tegenwoordige tijd gezocht, en wordt niet gevonden, want hij is zonder enige zekerheid van tijd, door welken het heen gaat van het verleden tot het toekomende. Heeft men dan ook mede niet te bezien, of op dezelfde wijze ook niet kan gezegd worden, dat er geen dood van het lichaam is? Want indien die er is, wanneer is die? En wat is hij in iemand? En waar is iemand in dezelve? En alzo kan hij niet zijn; want indie n men nog leeft, zo is hij niet, want dat is voor de dood, en niet in de dood, en indien men opgehouden heeft te leven, zo is hij nu niet, want dat is na de dood, en niet in de dood. En indien er geen dood is noch voor, noch na, de dood wat is dan datgene, dat men zegt voor de dood of na de dood? Want dat wordt ijdel en te vergeefs gezegd, indien er geen dood is. En och!. of het zó ware, dat wij in het paradijs of de lusthof, met wél te leven, de tijd zó overgebracht hadden, dat er nu inderdaad

geen dood ware. Maar nu is er niet alleen de dood, maar hij is ook zo moeilijk en pijnlijk, dat het niet uit te spreken is, en daarenboven kan hij ook nergens door vermeden worden. Laat ons dan spreken volgens de gewoonte en laat ons zeggen dat voor de dood te zijn, wil zeggen: eer de dood ons overkomt, gelijk er geschreven is: voor de dood wilt geen mens prijzen. (Sirach 11:30) Laat ons ook zeggen, wanneer de dood overgekomen is: na de dood van dezen of dien is dit of dat geschiedt. Laat ons ook zeggen van de tegenwoordige tijd zo wij best kunnen, gelijk wanneer wij aldus spreken; stervende heeft deze of die zo danig testament gemaakt, insgelijks: dit en dat heeft hij stervende achtergelaten, hoewel niemand dat anders kan doen dan die levende is, zodat bij veelmeer dat zelfde voor de dood gedaan heeft en geenszins in de dood. Laat ons ook spreken gelijk de Goddelijke Schrift spreekt, die niet twijfelt te zeggen aangaande die doden, dat zij niet zijn na de dood, maar in de dood; want hieruit spruit de spreuk: want daar is niemand in de dood, die uwer gedenkt. (Psalm 6:6) Want zolang tot zij wederom opstaan, worden zij met recht gezegd in de dood te zijn, gelijk iemand gezegd wordt in de slaap te zijn zolang, tot hij ontwaakt En hoewel wij zeggen, dat zij, die in de slaap zijn, slapende zijn, nochtans kunnen wij op die wijze niet zeggen, dat zij, die gestorven zijn, stervende zijn; want zij sterven nu niet, die zoveel belangt de dood van het lichaam, waarvan wij nu handelen, al rede van hun lichamen afscheiden zijn. Maar dit is het wat ik gezegd heb, dat door geen uitspraak kan verklaard worden, nl. hoe en op welke wijze de stervenden gezegd worden te leven, of ook, hoe wij, gestorven zijnde, gezegd worden nog te zijn in de dood. Want hoe is het na de dood, indien het nog in de dood is, bijzonder daar wij hen niet zeggen stervende te zijn, gelijk wij hen, die in de slaap zijn, zeggen slapende te zijn, en die in flauwigheid zijn, zeggen flauw te zijn, en die in droefheid zijn, zeggen droevig te zijn, en die in leven zijn, zeggen levende te zijn. Of menen wij, dat de gestorvenen eer zij weder opstaan, gezegd worden te zijn in de dood, en dat zij evenwel niet stervenden kunnen genoemd worden? Voorwaar, daar vandaan meen ik dat niet ongepast gekomen is, veellicht wel niet door een menselijk vernuft, maar door een Goddelijk oordeel, dat het woord sterven, hetwelk is moritur, bij de grammatische meesters in de Latijnse taal niet in zijn lijden heeft kunnen verwisseld of vervoegd worden op zodanige wijze, noch naar zodanige regel gelijk andere dergelijke woorden veranderd worden, want van het woord voorkomen, dat is: oritur, spruit het woord van het verleden tijd *ortus est,* dat is: hij is voortgekomen geweest en andere dergelijke woorden meer, welke met participia van het verleden tijd naar gele genheid verwisseld worden. Nu, van dat woord sterven, hetwelk is moritur, indien wij naar enig woord van het verleden tijd vragen, zo plagt daarop geantwoord te worden mortuus est, met verdubbeling van de letter u, want mortuus dat is: dood, wordt evenzo gezegd als fatuus, dat is: dwaas; als arduus, dat is: hoog; als conspicuus, dat is: zichtbaar, en meer andere dergelijke woorden welke niet van de verleden tijd zijn, maar die zo danig zijn, aangezien zij nomina zijn, dat zij zonder tijd verwisseld worden, nochtans als of verwisseld werd, wat niet verwisseld kan worden, zo wordt in plaats van een participium van het verleden tijd een nomen gesteld. Alzo, zeer gevoeglijk is het geschied, dat, gelijk hetgeen dat er beduid wordt metterdaad niet gedecimeerde dat is: vermeden kan worden, ook mede alzo hetzelfde met de spraak niet gedecimeerde dat is: verwisseld kan worden; nochtans kan door de hulp van de genade van onze Verlosser dit teweeggebracht worden, dat wij genoegzaam mogen declineren, dat is: vermijden, de tweede dood, want die is de zwaarste en van alle kwaden de kwaadste, welke niet geschiedt door afscheiding van ziel en lichaam, maar die veelmeer geschiedt door een samenvoeging van beide tot de eeuwige straffe. Aldaar zullen gans in tegendeel de mensen niet zijn noch voor de dood, noch na de dood, maar zij zullen altijd zijn in de dood, en dienvolgens nimmermeer levende, nimmermeer dood, maar zonder einde stervende. En nooit zal het voor de mens erger zijn in de dood, dan wanneer de dood zelf zal zijn zonder dood.

Hoofdstuk 12. MET WELKE DOOD GOD DE EERSTE MENSEN BEDREIGD HEEFT, WANNEER ZIJ ZIJN GEBOD KWAMEN TE OVERTREDEN.

Als er gevraagd wordt welke dood God de eerste mensen gedreigd heeft wanneer zij zijn bevel kwamen te overtreden, en alzo hun gehoorzaamheid niet onderhielden; of het geweest is de dood van de zielen, of de dood van het lichaam, of die van de gehele mens, of die dood welke de tweede dood genoemd wordt, hierop heeft men te antwoorden, dat aldaar te verstaan zijn al de genoemde soorten van dood, want de eerste dood bestaat uit 2 doden, en de tweede bestaat geheel uit allen. Want gelijk het algemene land van de wereld uit vele landen bestaat, en de algemene kerk uit vele kerken, alzo bestaat ook die algemene dood uit al die doden, want de eerste bestaat uit 2 doden, de een van de ziel en de andere van het lichaam, zodat de eerste is een dood van de gehele mens, omdat de ziel, zijnde zonder God en zonder lichaam, voor een tijd straffe. lijdt; maar de tweede, alwaar de ziel is zonder God, lijdt de eeuwige straffen tezamen met het lichaam. Wanneer dan God tot de eerste mens, dien Hij in het Paradijs gesteld had, aangaande die verboden spijze, gezegd heeft: ten welken dage gij daarvan eet, zo zult gij de dood sterven, (Genesis 2:17) zo heeft Hij met die bedreiging bedoeld niet alleen het voorste deel van de eerste dood door welken de ziel beroofd wordtvan God, noch ook het laatste deel, waardoor het lichaam beroofd wordt van de ziel, noch ook alleen de eerste dood geheel, door welken de ziel, afgescheiden zijnde van God en van het lichaam, gestraft wordt, maar die bedreiging bevat alle soorten van dood, zelfs tot de laatste toe, die de tweede dood genoemd wordt en na welken geen dood meer komt.

Hoofdstuk 13. HOEDANIGE STRAF DE OVERTREDING VAN DE EERSTE MENSEN ALLEREERST GEVOELD HEEFT.

Want zodra er overtreding van het gebod geschiedde, zijn zij, alzo de Goddelijke genade hen verliet, beschaamd geworden over de naaktheid van hun lichamen, waarom zij ook met vijgenbladeren, die wellicht door de versaagden en beroerden allereerst gevonden zijn, hun schaamte gedekt hebben, welke leden nochtans tevoren dezelfde leden waren, maar waren toen geen schaamachtige leden, want zij hebben gevoeld een nieuwe beweging van hun ongehoorzaam vlees, dienende als tot een straffe van hun ongehoorzaamheid En nu had de ziel een behagen in een eigen vrijheid tot verkeerdheid, en, God niet willende dienen, werd zij ook verstoken van de oude eerste dienstbaarheid des lichaam, en aangezien zij naar haar believen de Opperste Heere verlaten had, zo heeft dezelve tot haar believen haar onderste knecht. niet kunnen houden, zodat zij geenszins in onderdanigheid. had haar vlees, gelijk zij altijd wel had kunnen houden, indien zij zelf in onderdanigheid aan God gebleven ware. En toen is het vlees begonnen te begeren tegen de geest, met welke strijd wij geboren zijn, trekkende daar vandaan de oorsprong van onze dood en een verdorven natuur in onze leden, en voorts daar vandaan medebrengende de strijd onzer natuur zonder enige volkomen victorie in dit leven.

Hoofdstuk 14. HOEDANIG DE MENS DOOR GOD GEMAAKT IS EN TOT WELKE STAAT HIJ VERVALLEN IS DOOR DE VRIJHEID VAN ZIJN WIL.

Want God heeft de mens oprecht geschapen, zijnde de Auteur van de naturen, maar geenszins van de gebreken, Maar de mens, door zijn eigen wil verdorven geworden zijnde, en daarover rechtvaardig verdoemd zijnde, heeft verdorven en verdoemde kinderen voortgebracht, want in dien éne zijn wij allen geweest, zodat die éne ons allen verdorven heeft; diezelfde een is door de vrouw gevallen in de zonde, welke Trouw van hem gemaakt is vóór de zonde. Toen was nog, elk onzer bijzonder, niet geschapen en toegedeeld zijn gedaante, in welke wij zouden leven, maar toen was er al rede de natuur, uit welke wij voortgebracht zouden worden, want dezelfde die door de zonde verdorven en aan de strik van de dood gebonden was, was daar benevens ook rechtvaardig verdoemd, zodat de mens. uit de mens. van geen andere conditie kan geboren worden, en dienvolgens is die grote menigte van al deze ellenden voortgekomen van het kwaad gebruik van de vrije wil, welke ellende het menselijk geslacht, hebbende een verdorven oorsprong, als zijnde in zijn wortel verdorven, door een samengebonden vervolg

van allerlei ellenden eindelijk brengt tot het verderf van de tweede dood, die geen einde heeft, waaraan alleen uitgezonderd worden diegenen, welke door de genade Gods verlost worden.

Hoofdstuk 15. HOE ADAM, ZONDIGENDE, EERDER GOD VERLATEN HEEFT, DAN HIJ DOOR GOD VERLATEN WERD, EN HOE DE EERSTE DOOD VAN DE ZIELEN IS GEWEEST, AFGEWEKEN TE ZIJN VAN GOD.

Daarom ook in hetgeen er gezegd is: u zult de dood sterven; want daar is niet gezegd doden; indien wij bij deze. dood alleen verstaan die, welke geschiedt wanneer de ziel verlaten wordt van haar leven, hetwelk voor hem God is, want de ziel is niet verlaten opdat zij weer zou verlaten, maar zij heeft verlaten ten einde zij verlaten zou worden. Want tot het kwaad van de ziel is allereerst geweest de wil daartoe, en tot het goede van de ziel de wil van de Schepper, zo ten aanzien dat hij die schiep welke niets was, als ten aanzien dat Hij die herschiep, welke gevallen zijnde, verdorven en verloren was. Zo dan, al is 't, dat wij deze dood ook verstaan, nl. dat God de dood daarmede aangezegd heeft, waar Hij zegt: ten dage dat gij daarvan eet, zult gij de dood sterven, alsof Hij zei, ten dage. dat gij door ongehoorzaamheid mij verlaat, zal ik u weer verlaten door gerechtigheid: voorwaar, in dien zelfde dood zijn ook begrepen en aangezegd al die andere doden, welke zeker zouden volgen. Want in hetgeen dat de ongehoorzame beweging voortgekomen is in het vlees, uit de beweging van de ongehoorzame ziel, zó, dat zij daarom hun schaamte bedekt hebben, daarin is al rede gevoeld een dood, in welken nl. God de ziel ver laten heeft. En deze is te kennen gegeven met deze zijn woorden, nl. wanneer Hij gezegd heeft tegen de mens, die met een uitzinnige vrees zich zelf verborg, zeggende: Adam! waar bent gij? (Genesis 3:10) Want Hij was niet als onwetend naar hem vragende, maar als bestraffende, hem vermanende, opdat hij zou mogen verslaan waar de mens was, in wie God niet was En als nu de ziel zelf het lichaam verlaten heeft, gekrenkt zijnde door jaren, en uitgemergeld door ouderdom, toen is de bevinding gekomen van dien anderen dood, van welken God, straffende nog de zonde, gezegd had: gij zijt aarde, en zult tot aarde worden, opdat alzo uit die 2 delen de eerste dood zou mogen vervuld worden, na welken ten laatste de tweede dood volgt, tenzij dat de mens door de genade Gods verlost worde. En voorwaar het lichaam, dat uit de aarde is, zou niet wederkeren tot de aarde, tenzij dat dat alleen geschiedde door de dood, die hem dan overkomt wanneer hij verlaten wordt van zijn leven, dat is: van zijn ziel, zodat het ook voor zeker gehouden wordt onder alle christenen, die zich waarlijk aan het algemeen geloof houden, dat zelfs de dood des lichaam ons toegevoegd is, niet door de wet van de natuur, uit kracht van welke God geen dood voor de mens gemaakt heeft, maar door de verdiensten van de zonde, omdat God, de zonde straffende, gezegd heeft tot de mens, in wie wij toen allen waren: stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeren. (Genesis 3:19)

Hoofdstuk 16. VAN DE FILOSOFEN EN HEIDENSE WIJZEN, WELKE MENEN, DAT DE AFSCHEIDING VAN DE ZIEL VAN HET LICHAAM. NIET TOT DE STRAF BEHOORT, DAAR NOCHTANS PLATO DE OPPERSTEN GOD ALDUS INVOERT, DAT HIJ DE MINDEREN GODEN BELOOFT, DAT ZIJ NIMMERMEER ZULLEN UITGETOGEN WORDEN VAN HUN LICHAMEN.

Maar de filosofen, tegen wier lasteringen wij de Stad Gods, dat is: Zijn Kerk, beschermen en voorstaan, laat dezen menen, dat zij wijselijk en met goede redenen schijnen te bespotten hetgeen wij aangaande de mens. zeggen, nl dat wij do afscheiding van ziel en lichaam onder de straffen hebben te stellen, want zij menen, dat dan volkomen gelukzaligheid van de ziel is wanneer zij, geheel van haar lichaam uitgetogen zijnde, enkel en alleen, en enigszins als naakt en bloot, tot God wederkeert. En voorwaar, ten ware dat ik niet vond in hun eigen schriften, door welke deze hun mening zou kunnen weerlegd worden, ik zou overvloedig reden hebben om te bewijzen, dat niet eigenlijk het lichaam, maar het verderfelijke lichaam lastig is voor de ziel. Daarvan komt ook wat wij uit onze schriftuur in het voorgaande boek verhaald hebben: want het verderfelijke lichaam bezwaart de ziele. Nu, wanneer hij het woordje verderfelijk

bijvoegt, geeft hij daarmede te kennen, dat de ziel bezwaard wordt niet door ieder lichaam, maar door zodanig lichaam als het met vervolg van wrake door de zonde geworden is. En al was het, dat dat daar niet bijgevoegd was, toch moeten wij dies halve niets anders verstaan Maar behalve dit alles, aangezien Plato zeer duidelijk betuigt, dat die goden, die van de Opperste God gemaakt zijn, onsterfelijke lichamen hebben, en dat hij daarenboven dien zelfde God van Wie zij gemaakt zijn, ook invoert als zij dit belovende in plaats van een grote weldaad te zullen geven, nl. dat zij in eeuwigheid met hun lichamen zullen blijven en dat zij van dezelve door geen dood zullen ontbonden worden, waarom is het dan, dat zij, om het christengeloof te lasteren, zich zelf veinzen niet te weten hetgeen zij nochtans weten? Of hebben zij veel liever met zich zelf te strijden en zich zelf tegen te spreken, als zij slechts ons zonder ophouden mogen tegenspreken? Want dit zijn de eigen woorden van Plato, gelijk Cicero die in de Latijnse taal overgezet heeft, reet welke hij de Oppersten God invoert, aansprekende de Goden die hij gemaakt heeft, en tot hen zeggende: 'gij lieden die gesproten bent uit de zaaiing van de Goden, aanmerkt toch van wat werken ik de vader en Werkmeester ben: al deze dingen zijn volgens mijn wil zo danig, dat zij niet ontbonden kunnen worden, hoewel nochtans al hetgeen dat gebonden is, wederom ontbonden kan worden. Maar het is geenszins goed noch betamelijk wederom te willen ontbinden, wat door reden gebonden is. En aangezien gijlieden zegt voortgesproten, zo kunt gij noch onsterfelijk noch ontbindelijk zijn, en evenwel zult gij nimmermeer ontbonden worden en geen uiterste besluit van de sterren zullen ulieder ombrengen, alzo dezelve niet machtiger zullen zijn dan mijn raad, welke een veel groter en vaster band is om ulieder eeuwigdurendheid te onderhouden dan die banden zijn, met welke gij, toen gij voort geteeld werd gebonden bent geweest. Ziet, Plato zegt dat de Goden door samenbinding van ziel en lichaam sterfelijk zijn, en dat zij nochtans onsterfelijk zijn door de wil en raad van die God door wie zij gemaakt zijn. Indien het dan een straf van de ziel is met enig lichaam gebonden te zijn, wat reden is er dan, dat God hen met zijn aanspraak (als bekommerd zijnde dat zij mochten sterven, dat is: ontbonden worden van hun lichamen) zeker en gerust maakt aangaande hun onsterfelijkheid, niet ten aanzien van hun natuur, welke te samengebonden is niet enkel maar overmits Zijn aller- onverwinnelijkste wil, door welke Hij machtig is teweeg te brengen, dat zelfs opgekomen dingen niet te onder komen, en samengebonden dingen niet ontbonden worden, maar altijd onverderfelijk blijven. En of Plato dit waarachtig zegt van de sterren, is een andere vraag, want men behoort hem straks niet toe te laten, dat die lichtgevende bollen, welke met hun lichamelijk licht op de aarde van de daags of 's nachts schijnen, met hun eigen zielen zouden leven, en dat die zielen verstandig en gelukzalig zouden zijn, hetwelk hij ook overal aangaande de ganse wereld zegt, even alsof zij een zeker allergrootst levend dier ware, in hetwelk alle andere dieren begrepen zouden zijn. Maar dit, gelijk ik gezegd heb, is een andere vraag, welke wij nu niet zullen verhandelen. Dit heb ik alleen goedgevonden te zeggen tegen hen, die zich zelf beroemen, dat zij óf Platonischgezinden genoemd worden, óf dit zijn (deze namen achten zij zó hoog, dat zij zich schaamden christenen te zijn, opdat deze naam die gemeenschappelijk is met het volk hun geleerd gezelschap niet verachtelijk zou maken), dat hun gezelschap des te meer opgeblazen is naar male. het kleiner is Alzo iets zoekende te vinden, dat zij in de Christelijke leer zouden kunnen lasteren en berispen, zo weerspreken zij de eeuwigheid van de lichamen, even alsof die dingen tegen elkander strijdig waren, nl : dat wij aan de een zijde zouden zoeken de gelukzaligheid van de ziel, en dat wij aan de andere zijde evenwel willen dat de ziel in het lichaam, even als in een ellendige gevangenis, zal gesloten en gebonden zijn, daar nochtans hun hoofd en meester Plato uitdrukkelijk zegt, dat zo danige gave en weldaad van de Opperste God aan de goden, door Hem gemaakt zijnde, vergund is, dat zij nl. nooit te eniger tijd zullen sterven, dat is: dat zij nimmer van de lichamen, met welke Hij hen tezamen gebonden heeft, zullen afgescheiden worden.

Hoofdstuk 17. TEGEN HEN, DIE ZEGGEN, DAT DE AARDSE LICHAMEN NIET ONVERDERFELIJK KUNNEN WORDEN EN OOK NIET EEUWIG KUNNEN ZIJN.

Benevens dit, zo is het dat zij ook drijven, dat de aardse lichamen niet eeuwig kunnen zijn, daar zij nochtans niet betwijfelen dat de ganse aarde een eeuwigdurend lid is van haar God, niet van de Opperste, maar nochtans van een groot God, nl. van deze gehele wereld, in welker midden dezelve gesteld is. Zo dan naardien die Opperste God een anderen, die zij mede menen God te zijn, nl. de wereld, die zij waardig houden om gesteld te worden boven alle andere goden die beneden haar zijn, en die zij ook menen levend te zijn, namelijk met een levende, redelijke of verstandelijke ziel, besloten zijnde in zo danig groot begrijp dezelfde lichaam, en voorts naardien Hij, even als leden dezelfde lichaam, geordineerd heeft. vele elementen, elk op zijn plaats gesteld, welker samenvoeging zij willen dat ontbindbaar en eeuwig is, opdat alzo nimmermeer hunlieder zo grote God sterft; naardien zij dit alles zo stellen, wat reden is er, dat in dit lichaam van zo groot een levend dier de aarde, als. het middelste lid er van, eeuwig is, en dat de lichamen van alle andere aardse dieren (indien nl. God, gelijk Hij in het andere doet dat alzo wil) niet eeuwig zouden kunnen zijn. Maar, zeggen zij, de aarde moet wederkeren tot de aarde, van welke de lichamen van de aardse dieren genomen zijn, waaruit dan geschiedt zeggen zij, dat dezelve noodzakelijk moeten ontbonden worden en sterven en alzo wedergegeven worden aan de eeuwigdurende aarde van welke zij genomen zijn. Indien ook iemand ditzelfde van het vuur beweert, zeggende, dat alle lichamen die van hetzelve genomen zijn, wederom aan het gehele vuur moeten hersteld worden, ten einde zij Hemelse dieren mogen worden, zal dan die onsterfelijkheid, welke Plato door de aanspraak van de Oppersten God aan zo danige goden belooft, door het geweld van deze reden sluiting en niet genoegzaam als te anders gaan? Of geschiedt het daarom niet, omdat God het niet wil, Wiens wil, gelijk Plato zegt, geen geweld kan overwinnen? Wat is er dan voor beletsel, dat God ook dat niet aangaande de aardse lichamen zou kunnen teweegbrengen, naardien Plato bekent dat God in zijn macht heeft, dat zelfs hetgeen opgekomen is, niet te onder komt, en dat, hetgeen gebonden is, niet ontbonden wordt, en dat ook de zielen, gesteld zijnde in hun lichamen, dezelve nooit verlaten, ja met deze lve de onsterfelijkheid en de eeuwige gelukzaligheid genieten? Waarom zou Hij dan niet vermogen, dat ook de aardse lichamen niet sterven? Of is God niet machtig voor zoveel de Christenen dat geloven, en is Hij alleen machtig voor zoveel de Platonisten willen? Ja, want zij menen dat de filosofen de raad Gods en zijn macht hebben kunnen bekennen, en dat de profeten dat niet hebben kunnen weten, daar hier en tegen de Geest Gods de profeten geleerd en onderwezen heeft om Zijn wil, zoveel Hem behaagd heeft, te verkondigen, maar om dien zelfde wil te bekennen, daarin heeft de filosofen meestendeels menselijke gissing bedrogen. Maar deze lieden hebben niet alleen bedrogen moeten worden door onwetendheid, maar zelfs. ook door hardnekkigheid, zodat zij zich zelf zeer klaar tegen spreken, drijvende met groot geweld van redekavelingen dat de ziel, om gelukkig te zijn, niet alleen heeft te vlieden haar aardse lichaam, maar ook allerlei lichamen; en wederom aan de andere zijde, aangaande de goden, drijvende dat die hebben de aller-gelukzaligste zielen en dat dezelve nochtans aan eeuwige lichamen gebonden zijn, maar aan Hemelse en vurige lichamen, en daarenboven, dat de ziel zelfs van Jupiter, dien zij willen deze wereld te zijn, geheel besloten is in alle lichamelijke elementen, uit welke dit groot gebouw, beginnende van de aarde en opklimmende tot de Hemel, bestaat; want Plato meent, dat deze ziel door zeker akkoord, naar de manier van de muziek, zich zelf uitbreidt, beginnende van het binnenste midden van de aarde (dat de landmeters het middelpunt noemen) door al de delen dezelve tot het opperste en uiterste des Hemels toe, zodat deze wereld is een levend dier, hebbende een levende ziel, welke wereld allergrootst, aller-gelukzaligst en eeuwig is en wier ziel aan de een zijde behoudt een volkomen gelukzaligheid van de wijsheid, en aan de andere zijde haar eigen lichaam niet verlaat, welk lichaam in eeuwigheid uit dezelfde ziel leeft, en daar benevens welk lichaam de ziel niet dom of traag kan maken, niettege nstaande hetzelve niet enkel is, maar samengevoegd uit vele en grote lichamen. Naardien zij dit alles onder hun eigen vermoeden stellen, waarom willen zij dan niet geloven dat door de wil en de macht van God de goddelijke lichamen onsterfelijk kunnen worden zodat de zielen eeuwig en zalig in dezelve kunnen leven, zijnde door geen dood van

dezelve afgesche iden en door geen lasten dezelve bezwaard, hetwelk zij dies aangaande nochtans drijven dat hun Goden kunnen doen in hun vurige lichamen en daar benevens dat Jupiter zelfs, hun koning, dat ook kan doen in alle lichamelijke elementen. Want indien de ziel, om gelukzalig te zijn, te vlieden heeft allerlei lichamen, laat dan hun goden ook vlieden van de sterren, laat dan Jupiter ook vlieden van de Hemel en van de aarde, of indien zij niet kunnen, laat ze daarom dan ellendig geoordeeld worden; maar geen van beiden willen zij, want eensdeels durven zij hun goden niet geven enige afscheiding van hun lichamen opdat zij niet zouden schijnen sterfelijke goden te eren, en anderdeels durven zij zich niet toe-eigenen de ontbering van de gelukzaligheid, opdat zij dienvolgens niet zouden schijnen te bekennen dat hun goden ongelukkig zijn, zo dan, om de gelukzaligheid te verkrijgen, heeft men geenszins te vlieden allerlei lichamen, maar alleen de verderfelijke en sterfelijke, want men heeft niet te vlieden zulke lichamen als de goedheid Gods de eerste mensen gegeven heeft, maar zulke als de straf van de zonde ons over gedrongen heeft.

Hoofdstuk 18. VAN DE AARDSE LICHAMEN, WELKE DE FILOSOFEN ZEGGEN, DAT ONDER DE HEMELSE INWONERS NIET KUNNEN ZIJN, DAAR HETGEEN, DAT AARDS IS, DOOR ZIJN NATUURLIJK GEWICHT NEDERDAALT TER AARDE.

Maar, zeggen zij, het is nodig dat de natuurlijke zwaarte de aardse lichamen óf op de aarde houdt, óf dwingt neder te dalen tot de aarde, en alzo kunnen diezelfde aardse lichamen niet in de Hemel zijn. En zelfs ook de eerste mensen waren op de aarde, nl. in een bosachtig en vruchtbaar land, dat Paradijs heette; maar aangezien men hierop zal hebben te antwoorden, laten zij vooreerst, zo ten aanzien van het lichaam van Christus, met hetwelk Hij opgevaren is ten Hemel, als ten aanzien van de lichamen van de Heiligen, zo danig nl als zij in de verrijzenis zullen zijn, een weinig nader en aandachtiger overleggen deze aardse zwaarte; want indien de menselijke kunst teweeg brengt dat uit de metalen, welke in het water gelegd zijnde, straks zinken, op enige wijze en door zekere middelen enige vaten gemaakt worden welke ook kunnen drijven, hoeveel temeer dan is het gelooflijk dat een zekere verborgene wijze van de werking Gods veel krachtiger dat kan teweeg brengen, door Wiens aller-machtigste wil Plato zegt dat het opgekomen niet kan te onderkomen, en het gebonden niet kan ont bonden worden, hoewel het veel wonderlijker is dat de onlichamelijke dingen met de lichamelijke verenigd worden dan dat de lichamen verenigd worden met lichamen. Daarom is het veel meer gelooflijk dat Gods verborgene werking dat kan teweeg brengen aan de aardse zwaarte, nl. dat zij door geen gewicht neervalt, en ook dat Hij zo danige kracht aan de zielen, die volkomen gelukzalig zijn, kan geven dat zij haar lichamen, hoewel aards, nochtans onverderfelijk zijnde, kunnen nederzetten waar zij willen en ook verzetten en veranderen waar zij willen met een gemakkelijke nederzetting en een zeer lichte verroering. Of heeft men te geloven, wanneer de engelen dat doen, nl. wanneer zij enige aardse dieren opnemen van waar zij willen, en die stellen waar het hen gelieft, dat zij dat niet zonder arbeid doen kunnen, of dat zij enigen last en moeite gevoelen? Indien wij dit niet hebben te geloven, waarom zullen wij dan ook niet geloven dat de geesten van de Heiligen, door de goddelijke gave volmaakt en gelukzalig zijnde, niet zonder moeite en bezwaar hun eigene lichamen zouden kunnen dragen en ook nederzetten waar zij willen, want naardien, gelijk wij in het dragen van de lasten gewoon zijn te gevoelen dat wij bemerken hoe de grootte meer is, dat ook alzo de zwaarte meer wordt, zodat veel ponden gewicht zwaarder drukken dan weinige; nochtans draagt de ziel de leden van haar vlees veel lichter wanneer zij in hun gezondheid sterk en vol zijn dan zij die draagt in ziekte wanneer zij mager zijn. En hoewel een gezonde en sterke lastiger is voor anderen die hem dragen dan een magere en zieke nochtans is hij zelf veel wakkerder om zijn eigen lichaam te bewegen en te dragen wanneer hij in goede gezondheid veel zwaarte heeft, dan wanneer hij in pest of uithongering weinig sterkte heeft, want zo grote kracht heeft niet het gewicht van de grootte, maar de mate van de tempering zelf in het houden van de aardse lichamen, niettegenstaande die nog verderfelijk en sterfelijk zijn, En wie zou nu met woorden

kunnen uitleggen en verklaren welk een verschil er is tussen de tegenwoordige gezondheid en de toekomstige onsterfelijkheid? Zo dan, laat de filosofen geenszins tegenspreken of lasteren ons geloof aan de zwaarte van de lichamen Want ik wil hen niet eens vragen, waarom zij niet geloven dat er geen aardse lichamen in de Hemel zouden kunnen zijn, omdat de ganse aardbodem op niets drijft en in de waagschaal blijft hangen. Maar mogelijk aangaande het middelpunt van de wereld, overmits alle zware dingen daar heen dalen, zal onze reden sluiting veel waarschijnlijker zijn. Maar dit zeg ik evenwel indien die mindere goden, aan wie Plato onder alle andere aardse dieren ook bevolen heeft de mens te maken, indien die goden vermogen hebben, van het vuur de kracht en hoedanigheid van branden weg te nemen, (gelijk hij zegt) latende ondertussen hetzelve de kracht van lichten, hetwelk voor de ogen schijnt en glinstert; zullen wij ontzien ditzelfde toe te eigenen aan de oppersten God, Wiens wil en macht hij toe-eigent, dat niet sterven zulke dingen die voortgekomen zijn, welke zo verscheiden en ongelijk zijn, nl. lichamelijke en onlichamelijke, te samen onder elkander gebonden zijnde, en die evenwel door geen ontbinding van elkaar kunnen gescheiden worden, zodat Hij ook van het vlees van de mensen, hetwelk Hij geeft onsterfelijkheid, en van hetwelk Hij wegneemt de verderfelijkheid, en dat Hij ook laat houden zijn natuur, en daar benevens de overeenkomst Zijner gestaltenissen leden, dat Hij, zeg ik, van dit vlees van de mensen afneemt alle traagheid en zwaarte. Maar van het geloof van de opstanding van de doden, en van hun onsterfelijke lichamen zullen wij, indien God wil, in het einde van dit werk naarstig handelen.

Hoofdstuk 19. TEGEN DE LERINGEN VAN HEN, DIE NIET GELOVEN, DAT DE EERSTE MENSEN, INDIEN ZIJ NIET GEZONDIGD HADDEN, ONSTERFELIJK ZOUDEN GEBLEVEN ZIJN.

Laat ons nu van de lichamen van de eerste mensen verklaren, hetgeen wij voorgenomen hebben, want zelfs ook die dood, welke gezegd wordt goed te zijn voor de goeden, en die niet alleen aan weinige verstandige of gelovigen maar aan allen bekend is, door welken geschiedt de afscheiding van de zielvan het lichaam, deze zelfde dood kon hen niet overgekomen zijn, ten ware de schuld van de zonde gevolgd was. Want al is 't, dat men niet heeft te twijfelen aangaande de zielen van de overleden rechtvaardigen en godvruchtige dat zij in ruste leven, nochtans zou het hen veel beter zijn met hun welvarende lichamen te leven, zodat zij, die menen, dat het aller-gelukkigst is zonder lichaam te zijn, zelf deze mening door hun eigen tegenstrijdig gevoelen wederleggen Want er is niemand van hen, die enige wijze mannen, hetzij dat zij sterven zullen of reeds gestorven zijn, dat is: hetzij dat zij zonder lichaam zijn of hun lichamen zullen verlaten, zou durven stellen boven die onsterfelijke goden, aan wie de Opperste God bij Plato belooft, tot een groot geschenk, het ontbindelijk leven, dat is: de eeuwige gemeenschap met hun lichamen. Nochtans meent Plato, dat het zeer wél met de mensen staat, wanneer zij dit leven godvruchtig en rechtvaardig doorgebracht hebben, omdat zij, wanneer zij van hun lichamen afgezonderd zijn, ontvangen worden in de schoot van hun goden; die nimmermeer hun lichamen verlaten, zodat zij, zonder gedachtenis zijnde van het voorgaande, de bovensten Hemel alzo verzoeken, dat zij wederom beginnen te willen wederkeren in hun lichamen, vanwege welke reden Virgilius, die het uit de lering van Plato verhaalt, geprezen wordt. Zo meent hij dan, dat de zielen van de sterfelijke mensen niet altijd in hun lichamen kunnen zijn, maar dat zij door de noodwendigheid des doods ontbonden worden, en daarenboven meent hij ook, dat zij zonder de lichamen niet altijd blijven, want hij acht, dat de levenden uit de doden, en de doden uit de levenden gestadig voortkomen, zodat de wijzen van andere mensen daarin schijnen te verschillen, dat zij na hun dood opwaarts vliegen naar de sterren, en dat ieder, nadat hij een tijdlang in een ster, hem gevoeglijk zijnde, gerust heeft, wederom zijn oude ellende begint te vergeten, zodat hij eindelijk door de begeerte, van wederom een lichaam te hebben, overwonnen zijnde, van daar wederkeert tot de moeite en ellende van de sterfelijke mensen: en aangaande hen, die een dwaas leven geleid hebben, dat die ter gelegener plaatse vervallen tot zulke lichamen, die met hun verdiensten overeenkomen, hetzij óf van de mensen, óf van de beesten. In deze aller-hardste gelegenheid

stelt hij ook de goede en wijze zielen, nl. dat haar zulke lichamen niet vergund zijn met welke zij altijd en onsterfelijk zouden kunnen leven, zodat zij noch in hun lichamen kunnen blijven, noch ook zonder die in de eeuwige reinheid kunnen volharden Van deze Platonische lering hebben wij reeds in de verhaalde boeken gezegd, dat Porphyrius zich dies halve ten tijde van de Christenen geschaamd heeft, en dat hij daarom niet alleen van de menselijke zielen, de lichamen van de dieren geweerd heeft, maar dat hij ook wilde, dat de zielen van de wijzen zó van de lichamelijke banden zouden verlost worden, dat zij met vermijding van allerlei lichamen zonder einde in eeuwigheid gelukzalig bij de Vader gehouden worden, en opdat hij niet zou schijnen verwonnen te worden van Christus, Die de Heiligen het eeuwige leven belooft, heeft hij ook de gereinigde zielen zonder enige wederkeer tot hare ellende in de eeuwige gelukza ligheid gesteld; en opdat hij zich tegen Christus zou stellen, heeft hij de verrijzenis van de onverderfelijke lichamen geloochend, en daarentegen gezegd, dat de zielen niet alleen zonder aardse, maar ook zonder enige lichamen zouden leven. En evenwel met dit gevoelen, zodanig als het is, heeft hij niet eens geboden, dat zij door geen godsdienst altoos de lichamelijke goden dienvolgens behoren onderworpen te zijn. Waarom toch? Omdat hij niet geloofd heeft, dat deze zielen, hoewel zij met geen lichaam vergezelschapt zijn, beter zouden zijn dan zij. Alzo, indien zij de menselijke zielen niet durven stellen boven de goden, zijnde aller-gelukzaligst, en nochtans in eeuwigdurende lichamen gesteld; waarom dunkt het hun dan vreemd en ongerijmd te zijn, dat de eerste mensen, gelijk het Christengeloof leert, alzo geschapen zijn, dat, zo zij niet gezondigd hadden, zij dan door geen dood van hun lichamen ontbonden zouden geworden zijn, maar dat zij, volgens de behoorlijkheid. van hen onderhouden gehoorzaamheid, met de onsterfelijkheid begiftigd zouden geworden zijn, zodat zij met hun lichamen in eeuwigheid zouden geleefd hebben. En daar benevens, waarom dunkt het hun ook vreemd, dat de Heiligen zulke lichamen in de verrijzenis zullen hebben, die dezelfde zijn in welke zij hier gearbeid hebben, en dat hun vlees evenwel niet zal kunnen overkomen enig verderf of enige zwarigheid, en dat hun gelukzaligheid ook niet zal kunnen overkomen enige pijn of ongelukzaligheid.

Hoofdstuk 20. HOE HET VLEES VAN DE HEILIGEN, DAT NU RUST OP HOOP, VERBETERD EN HERSTELD ZAL WORDEN TOT EEN BETER STAAT EN HOEDANIGHEID DAN DE STAAT VAN DE EERSTE MENSEN GEWEEST IS VÓÓR DE ZONDE.

De zielen van de overleden Heiligen hebben daarom nu geen zware dood, voor zoveel zij afgescheiden zijn van hun lichamen, omdat hun vlees rust op hope, hoewel het nochtans zonder enig gevoel versmading schijnt te ontvangen. Want de zielen verlangen niet, zoals Plato gemeend heeft, naar het vergeten van hun lichamen, maar aangezien zij gedenken wat hen beloofd is van Hem, Die niemand bedriegt, en die hen ook van de behoudenis van hun haar verzekering gegeven heeft, zo is het, dat zij veelmeer naar de verrijzenis van hun lichamen, in welke zij vele zwarigheden geleden hebben, maar waarin zij dat niet meer zullen lijden, met een verlangen en met geduld verwachten. En indien zij hun vlees niet gehaat hebben wanneer zij hetzelve, als het de zwakheid van hun verstand wederstond, door een geestelijke macht bedwongen, hoeveel temeer beminnen zij het dan, wanneer het met hen geestelijk zal worden Want gelijk de geest, dienende het vlees, niet ongepast vleselijk genoemd wordt, alzo wordt ook het vlees, dat de geest dient, met recht geestelijk genoemd, niet omdat het in de geest veranderd wordt, gelijk sommigen menen, omdat er geschreven is: dat natuurlijk lichaam, dat gezaaid werd, wordt opgewekt in een geestelijk lichaam; maar omdat het met een allerhoogste en wonderlijke gewilligheid van gehoorzaamheid de geest zal onderworpen worden, opdat alzo mag vervuld worden de aller-zekerste wil van de onlosmakelijke onsterfelijkheid, wegnemende mitsdien alle gevoel van moeite en arbeid, alsmede alle verderfelijkheid en traagheid. Want ons lichaam zal niet alleen zo zijn, als het nu is, zelfs in zijn allerbeste gezondheid, maar het zal ook zelfs zo niet zijn als het geweest is in de eerste mensen vóór de zonde; want hoewel zij niet gestorven zouden zijn, zo zij niet gezondigd

hadden, evenwel als mensen gebruikten zij spijs en drank, want zij droegen nog geen geestelijke, maar natuurlijke aardse lichamen, welke, hoewel zij door geen ouderdom verzwakten, zodat zij door noodwendigheid ter dood aangevoerd werden; welke stand en gelegenheid hun door een wonderlijke genade Gods medegedeeld werd van de boom van het leven, die tezamen met de verboden boom in het midden van het Paradijs stond; evenwel gebruikten zij ook andere spijze benevens die enige boom die hen verboden was, welke verboden was, niet omdat hij zelf kwaad was, maar omdat Hij daarmede wilde aanprijzen het goede van een zuivere, eenvoudige en oprechte gehoorzaamheid, welke gewis een grote deugd is van het redelijk schepsel, dat gesteld is onder een Schepper zijn Heer. Daarom, naardien daar geen kwaad aangeroerd werd, zo volgt daaruit. voorwaar, alzo het verboden aangeroerd werd, dat er alleen door ongehoorzaamheid gezondigd werd. Zo dan, zij werden ook met andere dingen gevoed, die zij innamen, opdat hun natuurlijke lichamen door honger of dorst geen pijn of ongemak zouden gevoelen, maar van de boom van het leven werd door hen gesmaakt, opdat hun van de een of andere zijde de dood niet zou overkomen, en opdat zij, door ouderdom uitgeteerd zijnde, na verloop van enigen tijd niet zouden sterven, zodat alle andere vruchten dan tot voedsel waren, maar de boom van het leven als tot een Sacrament, zodat de boom van het leven verstaan wordt in het lichamelijk Paradijs evenzo geweest te zijn gelijk daar is in het geestelijk, dat is: het verstandelijk Paradijs, de wijsheid Gods, van welke geschreven is: Zij is een boom van het leven allen, die dezelve omhelzen.

Hoofdstuk 21. VAN HET PARADIJS OF DE LUSTHOF, WAARIN DE EERSTE MENSEN GEWEEST ZIJN, EN HOE DOOR DE BETEKENIS DAARVAN ZEER GEPAST IETS GEESTELIJKS KAN GEZEGD WORDEN, BEHOUDENS DE WAARHEID VAN DE HISTORISCHE VERTELLING AANGAANDE DE LICHAMELIJKE PLAATS.

Sommigen duiden dat gehele Paradijs (waarin de eerste mensen de stamhouders van het menselijke geslacht, volgens de waarheid van de Schrift, gezegd worden geweest te zijn) tot enige geestelijke dingen die daardoor verstaan kunnen worden, zodat zij die bomen en vruchtdragende stammen keren tot de deugden en zeden van het leven, even alsof al deze zichtbare en lichamelijke dingen niet geweest waren, maar dat zij op die wijze alleen gezegd en geschreven zouden zijn om daarmede te beduiden zekere andere dingen, die daaruit verstaan konden worden, even alsof het lichamelijk Paradijs niet zou kunnen geweest zijn, om dat er ook een geestelijk Paradijs kan verstaan worden, gelijk de twee vrouwen Hagar en Sara niet zouden hebben kunnen zijn, gelijk ook de twee zonen Abrahams van haar geboren, nl. de een van de dienstmaagd en de andere van de vrije, omdat de apostel zegt, dat in hen de twee Testamenten afgebeeld zijn: of ook gelijk alsof uit geen steenrots door het slaan van Mozes het water gevloeid is, omdat daar ter plaatse door een figuurlijke beduiding ook Christus kan verstaan worden, alzo dezelfde apostel zegt: *En die steenrots was Christus* (1 Corinthiërs 10:4) ondertussen is. er niemand, die tegenspreekt, dat bij het Paradijs verstaan wordt het leven van de gelukzaligen, en bij de 4 rivieren daarvan de 4 deugden, nl. de voorzichtigheid, de kloekheid, de matigheid en de gerechtigheid, en bij de bomen van het Paradijs alle nuttige onderwijzingen en leringen, en bij de vruchten van de bomen de goede zeden en deugden van de godvruchtige, en bij de boom van het leven de moeder van alle goeden, nl. de wijsheid, en bij de boom van de wetenschap van het goed en het kwaad de bevinding van de overtreden bevelen. Want gelijk God de zondaar rechtvaardig straf gesteld heeft, alzo heeft Hij ook dat wel gedaan, maar de mens heeft daarvan de bevinding niet tot zijn best. Deze dingen kunnen ook veel beter in de kerk zó verstaan worden, dat wij die nemen even als voorafgaande profetische tekenen en aanwijzingen van de toekomstige dingen, verstaande nl. door het paradijs zelf de kerk of de gemeente, gelijk daarvan gelezen wordt in het Lied van de Liederen, en door de 4 rivieren van het Paradijs verstaande de 4 Evangeliën, en door de vruchtdragende bomen van de Heiligen, en door hun vruchten hun werken, en door de boom van het leven het Heilige van de Heiligen, nl. Christus, en door de boom van de kennis van het goed en het

kwaad de eigen macht des wils; want de mens alzo hij de Goddelijke wil veracht, kan zich zelf niet anders gebruiken dan tot zijn verderf, en alzo leert hij hoeveel het verschilt of hij nl. aanhangt het goed dat allen gemeenschappelijk is, dan of hij zich vermaakt in zijn eigen goed, want zich zelf beminnende, wordt hij zich zelf gegeven, zodat hij daarover met vreze en benauwdheden vervuld zijnde, volgens de Psalm zingt, zo hij immers zijn eigen kwaad gevoelt, zeggende: mijn ziel is tot mij zelf beroerd. (Psalm 41:7) Doch daarna verbeterd zijnde, zegt: mijn sterkte tot U zal ik bewaren. (Psalm 59) Deze en meer andere dingen indien zij gepast kunnen gezegd worden om van het Paradijs geestelijk te verstaan, laat ze vrij zonder belet van iemand gezegd worden, als slechts de aller-getrouwe waarheid van die historie geloofd wordt, die ons ten hoogste aangeprezen moet zijn door het verhaal van de gebeurde dingen.

Hoofdstuk 22. VAN DE LICHAMEN VAN DE HEILIGEN NA DE VERRIJZENIS, WELKE ALZO GEESTELIJK ZULLEN ZIJN, DAT HET VLEES IN GEEN GEEST VERANDERD WORDT.

De lichamen van de Heiligen welke in de verrijzenis zullen zijn, zullen geen gebrek hebben aan enige boom, zodat het ook niet geschieden zal, dat zij, door ziekte of ouderdom uitgeteerd zijnde, zullen sterven en zij zullen ook geen gebrek hebben aan enige andere lichamelijke spijzen, door welke alle moeite van honger of dorst vermeden wordt, want zij zullen aangetogen worden met een zekere en gans onverbrekelijke weldaad van de onsterfelijkheid, zodat zij niet behoeven te eten tenzij zij wilden, etende nl door mogelijkheid, en niet door noodzakelijkheid, hetwelk ook de engelen, wanneer zij zichtbaar en gevoeglijk verschenen, gedaan hebben, niet omdat zij daaraan behoefte hadden, maar omdat zij wilden en konden, want zij deden dat om met de mensen wat nader overeen te komen door de menselijkheid van hun dienst. Want men heeft geenszins te geloven, dat de engelen in spokerij zouden gegeten hebben, wanneer de mensen hen geherbergd hebben, hoewel zij voor hen, die niet wisten dat het engelen waren, door een gebrek en honger, de onze gelijk zijnde, schenen te eten. Daaruit ontspruit hetgeen de engel zegt in het Boek van Tobias: gij zaagt wel dat ik at, maar gij zaagt het met uw gezicht, dat is: gij meende dat ik spijze nam door noodzakelijkheid, nl. om het lichaam te voeden, gelijk gij doet. Maar indien van de engelen iets meer gelovigs kan gezegd worden, zeker nochtans twijfelt het Christen geloof niet dat te zeggen zelfs van de Zaligmaker, hoe Hij nl , zelfs na de verrijzenis, toen Hij was in een geestelijk vlees, met zijn discipelen spijs en drank genuttigd heeft. (Lukas 23) Want niet de macht, maar de behoefte aan eten en drinken zal zodanige lichamen benomen worden, daarom zullen ze ook geestelijk zijn, niet omdat zij zullen ophouden lichamen te zijn, maar omdat zij door de levendmakende Geest zullen blijven en bestaan.

Hoofdstuk 23. WAT MEN TE VERSTAAN HEEFT VAN HET NATUURLIJK EN WAT VAN HET GEESTELIJK LICHAAM, EN VAN HEN, DIE IN ADAM STERVEN, EN DIE IN CHRISTUS LEVEND GEMAAKT WORDEN.

Want indien die schepselen, die een levende ziel hebben en nog geen levendmakende geest, gezegd worden bezielde lichamen te zijn, en evenwel geen zielen zijn maar lichamen, evenzo worden ook de geestelijke lichamen genaamd en nochtans verre moet het van ons zijn, dat wij zouden geloven dat diezelfden geesten zullen worden, want deze lichamen zullen hebben de zelfstandigheid van het vlees, maar zullen door de levendmakende geest geen traagheid. noch vleselijke verderfelijkheid lijden. Alsdan zal hij niet een aards, maar een Hemels mens zijn, niet omdat hetzelfde lichaam, dat van de aarde gemaakt is, niet zal zijn, maar omdat het door een Hemels geschenk zó zal zijn, dat het bekwaam is om in de Hemel te wonen, niet door verlies van zijn natuur, maar door verandering van zijn hoedanigheid. Nu, de eerste mens van de aarde aards zijnde, is geworden tot een levende ziel, en niet tot een levendmakende geest, hetwelk voor hem, door de deugdelijkheid zijner gehoorzaamheid, bewaard werd. Zijn lichaam daarom, dat spijs en drank nodig had om met geen honger en dorst bezwaard te worden, en dat van de noodwendigheid van de dood weerhouden werd, niet door een volle en onloffelijke

onsterfelijkheid, maar door de boom van het leven, en dienvolgens dat lichaam hetwelk gestadig in de bloei van de jeugd bewaard werd, dat zelfde lichaam zeg ik, is buiten allen twijfel te houden dat niet geestelijk maar ziellijk geweest is, en evenwel dat geenszins zou gestorven zijn, indien hij gevallen ware, misdoende tegen het vonnis Gods, welke hem tevoren dat voorzegd en gedreigd had. En hoewel hem buiten het Paradijs geen spijze onthouden werd, evenwel, omdat hij van de boom van het leven weerhouden werd, moest hij allengs door verloop van tijd en door ouderdom zijn leven eindigen, dat hij in het lichaam, hoewel ziellijk zijnde, in het Paradijs (tenzij hij gezondigd had) eeuwigdurend had mogen hebben, totdat eindelijk ditzelfde lichaam door de deugdelijkheid zijner gehoorzaamheid geestelij k geworden was. Daarom al is 't, dat wij. dien kenne lijke dood, waardoor de afscheiding van de ziel van het lichaam geschiedt, verstaan mede betekend te zijn in de spreuk, door welke God gezegd heeft: ten dage gij daarvan eet, zult gij de dood sterven; zo moet dat evenwel niet ongerijmd schijnen, overmits zij niet geheel van het lichaam dezelfde dage. ontbonden zijn toen zij de verboden dodelijke spijze ingenomen hadden. Want ten zelfde dage is hun natuur verdorven geworden en veranderd tot erger, en door een aller-rechtvaardigste wederhouding van de boom van het leven is in hen gekomen een noodzakelijkheid van de lichamelijke dood, met welke noodzakelijkheid wij alle gelijkelijk geboren zijn, vanwege hetwelk de apostel niet zegt: het lichaam zal sterven om van de zonden wille, maar zegt: het lichaam is dood om de zonde, maar de geest is het leven om de gerechtigheid. (Romeinen 8:10) Daarna voegt hij er bij: en is 't, dat de geest degene, die Christus van de doden opgewekt heeft, in u lieden woont, zo zal Hij, die Christus van de doden opgewekt heeft, ook uw sterfelijke lichamen levend maken door zijn Geest die in u woont Alsdan zal het lichaam zijn tot een levendmakende geest, hetwelk nu is tot een levende ziel, en nochtans noemt de apostel deze zelfde dood te zijn, omdat het al rede aan de noodzakelijkheid van sterven gebonden was Maar in het Paradijs was het zó tot een levende ziel, hoewel niet tot een levendmakende geest, dat het nochtans met recht. niet kon gezegd worden dood te zijn, want het kon geen noodzakelijkheid van sterven gehad hebben dan alleen door het begaan van de zonde, want naardien God met het zeggen: Adam! waar bent gij? betekend heeft de dood van de ziel, welke geschied is door Hem te verlaten, en met het zeggen: gij zijt aarde en zult wederom tot aarde worden, betekend heeft de dood des lichaam, die aan hem geschied is door het afscheiden van de ziel, zo moet men geloven, DAT Hij niets gezegd heeft van de tweede dood, alzo Hij wilde, dat die verborgen zou zijn, overmits de dispensatie van het nieuwe Testament, alwaar de tweede dood aller-klaarst uitgedrukt wordt, opdat alzo daardoor allereerst mocht bewezen worden, dat die eerste dood, welke allen gemeenschappelijk is, voortgekomen is uit die zond e, welke in éne gemeenschappelijk is geworden aan allen; maar de tweede dood is niet gemeenschappelijk aan allen vanwege diegene, welke nader Zijn voornemen geroepen zijn, om zijn Heiligen te zijn, die Hij tevoren gekend heeft, en die Hij tevoren geordineerd heeft, gelijk de apostel zegt: om het beeld Zijns Zoons gelijkvormig te worden opdat Hij de eerstgeborene zij onder vele broederen, dien van de tweeden dood de genade Gods door de Middelaar verlost heeft. Zo is dan kennelijk, dat de eerste mens geschapen is, gelijk de apostel spreekt, in een ziellijk lichaam, want willende dit ziellijk lichaam, dat wij nu hebben, afzonderen van dat geestelijk lichaam, hetwelk daar zijn zal in de verrijzenis, zo zegt hij: het wordt gezaaid in verderfelijkheid, en het zal opgewekt worden in onverderfelijkheid; het wordt gezaaid in oneer, en het zal opgewekt worden in heerlijkheid; het wordt gezaaid in krankheid, en het zal opgewekt worden in mogendheid; hét wordt gezaaid ziellijk, maar het zal opgewekt worden geestelijk. En om dat te bewijzen, zegt hij daarna: indien daar een ziellijk lichaam is, zo is daar ook een geestelijk lichaam. En opdat hij zou mogen bewijzen wat een ziellijk lichaam is, zegt hij dat er aldus geschreven is: de eerste mens is geworden tot een levende ziele. Op die wijze dan heeft hij willen bewijzen wat een ziellijk lichaam is, hoewel de Schriftuur dat niet gezegd heeft van de eersten mens Adam, wanne er nl. zijn ziel door de blazing Gods geschapen is: en de mens is geworden in een ziellijk lichaam, maar de mens is geworden tot een levende ziel. Zo dan, in hetgeen er is. geschreven: en de eerste mens is geworden tot een levende ziele, heeft

de apostel willen verstaan het ziellijk lichaam van de mens, en hoe het geestelijk lichaam te verstaan is, bewijst hij, daar bijvoegende: maar de laatste Adam is geworden tot een levendmakende Geest, ongetwijfeld daarmede Christus beduidende, welke nu uit de doden alzo verrezen is, dat Hij voortaan niet meer kan sterven. Daarna zegt hij: maar het geestelijk lichaam is niet eerst, maar hetgeen dat ziellijk is, en daarna dat geestelijke, alwaar hij veel klaarder te kennen geeft, dat hij verstaan heeft het ziellijk lichaam door hetgeen er geschreven is, n l : dat de eerste mens gemaakt is tot een levende ziel; en dat hij door het geestelijk lichaam verstaat, niet hetgeen hij zegt: en de laatste Adam is geworden tot een levendmakende geest. Want het lichaam is ziellijk, zo danig nl. als de eerste Adam gehad heeft; niettegenstaande het dat was, dat het niet gestorven zou zijn, tenzij dat het gezondigd had: en het is ziellijk zo danig als wij ook nu hebben, zijnde tot nu toe zijn natuur verdorven en veranderd, voor zoveel als in hem, nadat hij gezondigd had, teweeggebracht is zulks, waardoor hij noodzakelijk moet sterven: en het is ziellijk zo danig als Christus in het eerst voor ons zich verwaardigd heeft te hebben, niet door noodzakelijkheid, maar door zijn mogendheid. Daarna is gevoegd het geestelijk lichaam, zodanig als nu voorgegaan is in Christus, even als ons hoofd en zo danig als er volgen zal in zijn leden in de laatste opstanding van de doden. Daarna. voegt. de apostel daarbij een aller-klaarst onderscheid van die twee mensen, zeggende: de eerste mens is van de aarde aards, en de tweede mens van de Hemel Hemels; en gelijk wij het beeld van de aardse gedragen hebben, laat ons ook alzo aandoen het beeld van Hem, die van de Hemel is. Dit heeft de apostel alzo gesteld even als dat in ons volgens het Sacrament van de wedergeboorte geschiedt, gelijk hij elders zegt: zoveel van u in Christus gedoopt zijn, die hebben Christus aangedaan; (Galaten 3:27) maar metterdaad zal dat dan volbracht worden, wanneer in ons, hetgeen ziellijk is door de geboorte, geestelijk geworden zal zijn door de opstanding; want, opdat ik de woorden van diezelfde apostel gebruik: wij zijn door hope zalig geworden. (Romeinen 8:24) Ondertussen hebben wij het beeld van de aardse mens aangetogen door het voorterven van de overtreding en van de dood, welke ons aangebracht heeft de geboorte; maar wij hebben aangelegen het beeld van de Hemelse mens, door de genade van de vergeving en van het eeuwige leven, dat ons aanbrengt de wedergeboorte, door geen ander middel dan door de Middelaar Gods en van de mensen de mens Jezus Christus, dien hij voor die Hemelse mens wil verslaan hebben, want Hij is van de Hemel gekomen, opdat Hij met het lichaam van de aardse sterfelijkheid zou bekleed worden, ten einde Hij hetzelve met een Hemelse onsterfelij kheid zou aandoen en bekleden. Nu, anderen noemt hij ook Hemelse, omdat zij door zijn genade zijn leden worden, zodat Christus met hen één is. Ditzelfde stelt hij in diezelfde brief nog veel klaarder, als. hij zegt: gelijk door één mens de dood is, alzo is ook door één mens de opstanding van de doden; want gelijk zij allen in Adam sterven, alzo zullen zij ook allen in Christus levend gemaakt worden, nl. in dat geestelijk lichaam, dat daar zijn zal tot een levendmakende geest, niet alsof zij allen, die in Adam sterven, leden van Christus zullen worden want uit hen zullen veelmeer zijn, die met de tweede dood in de eeuwigheid zullen gestraft worden. Maar daarom is er gezegd allen, overmits, daar niemand met zijn ziellijk lichaam sterft anders dan in Adam, alzo is er ook niemand, die met zijn geestelijk lichaam levend gemaakt wordt dan alleen in Christus. Alzo heeft men geenszins te denken, dat wij in de verrijzenis zo danig lichaam zullen hebben als de eerste mens gehad heeft vóór de zonde. En ook datgene, daar gezegd wordt: zodanig de aardse is, zodanig zijn ook de aardse, heeft men niet te verstaan volgens hetgeen dat men geworden is door het bedrijven van de zonde; want men heeft niet te menen, dat hij, eer hij gezondigd had, een geestelijk lichaam gehad heeft, en dat hetzelve bij schuld van zijn zonde in een ziellijk lichaam veranderd is. Want wanneer dat gemeend wordt, zo wordt er weinig acht geslagen op die woorden van dien groten leraar, welke zegt: indien daar is een ziellijk lichaam, zo is daar ook een geestelijk lichaam; gelijk daar geschreven is: de eerste mens Adam is geworden tot een levende ziele, (1 Corinthiërs 15:44) Of meent men, dat dat geschied is na de zonde, daar nochtans ditzelfde is de eerste Schepping des mensen, van welke de aller- gelukzaligste apostel, om het ziellijk lichaam te bewijzen, dit getuigenis van de wet genomen heeft.

Hoofdstuk 24. HOE MEN TE VERSTAAN HEEFT DIE INBLAZING, DOOR WELKE DE EERSTE MENS GEWORDEN IS TOT EEN LEVENDE ZIEL, EN HOE MEN TE VERSTAAN HEEFT DIE INBLAZING, WELKE DE HEERE GEDAAN HEEFT, ZEGGENDE: ONTVANGT DE HEILIGE GEEST.

Daarom hebben ook met weinig voorzichtigheid sommigen geoordeeld aangaande hetgeen men leest: en God blies hem in zijn aangezicht de adem van het leven, en alzo werd de mens een levende ziele, dat daarmede toen de eerste mens niet de ziel zou gegeven zijn, maar dat de ziel, die in hem was, door Zijn Geest levend gemaakt werd, tot welk oordeel zij bewogen werden, omdat de Heere Jezus, nadat Hij van de doden opgestaan was, zijn discipelen aangeblazen heeft, zeggende tot hen; ontvangt de Heiligen Geest; (Johannes 20:22) zodat zij menen, dat er iets dergelijks geschied is als er toen geschied was, even alsof de evangelist volgens dit zelfde gezegd had: en zij zijn geworden tot een lerende ziele. Indien dit gezegd was, zouden wij dat verslaan, dat de Geest Gods is als een zeker leven van de zielen, want de redelijke zielen zouden als dood te achten zijn, hoewel hun lichamen door hun tegenwoordigheid schijnen te leven. Maar op zo danige wijze ia het toen niet geschied toen de mens geschapen was, gelijk dat genoegzaam de eigen woorden van hetzelfde boek getuigen, welke aldus luiden: en God maakt de mens, nemende slof van de aarde, hetwelk sommigen, die dit klaarder wilden uitdrukken, gezegd hebben: en God maakte de mens uit het slijk van de aarde, omdat er voorheen gezegd is: doch een damp ging op van de aarde en bevochtigde al het land, zodat daaruit schijnt, dat er slijk te verslaan is, gemengd zijnde uit water en aarde, want nadat hij dat gezegd had, volgt daarop: en God maakte de mens, nemende slof van de aarde, n l. zoals in de Griekse boeken staat, uit welke de schriftuur zelfs in de Latijnse taal overgezet is. Nu, hetzij men zegt gewrocht , of dat iemand wil zeggen gemaakt, daaraan is niets gelegen, hoewel men nochtans eigenlijk zegt gemaakt. Maar het schijnt dat zij, die liever gewrocht hebben willen zeugen, de twijfelachtigheid in het woord hebben willen vermijden, omdat in de Latijnse taal het woordje fingere of fictum, dat is: gemaakt, dikwijls in gebruik is, dat het verstaan wordt van hen, die iets in een verzenden gemaakte leugen verdichten. Zo dan, deze mens gemaakt zijnde van het stof of van het slijk van de aarde, (want het was stof, zijnde doornat en bevochtigd) deze zeg ik, en om klaarder uit te drukken gelijk de schriftuur spreekt, dit stof van de aarde bewijst de apostel dat geworden is een ziellijk lichaam, nl. wanneer het de ziel ontvangen heeft, want die mens is geworden tot een levende ziele, dat is: dat gewrocht stof is geworden tot een levende ziele. Maar, zeggen zij, hij had reeds een ziel, anders kon hij geen mens geroemd worden, omdat de mens niet is een lichaam alleen en ook geen ziel alleen, maar bestaat uit ziel en lichaam, maar dit is waarachtig, dat niet de gehele mens, maar zijn beste deel de ziel is, en dat ook niet het lichaam de gehele mens, maar het laagste en slechtste deel van de mens is; maar wanneer beide tezamen gevoegd zijn, heeft het de naam van mens, welke naam nochtans elk bijzonder niet verliest, zelfs zo wanneer wij van ieder bijzonder spreken Want van wie wordt belet te zeggen, volgens de gewoonte van de dagelijkse manier van spreken: die mens is overleden, en is nu óf in de ruste óf in de straf, daar dat evenwel alleen van de ziel kan gezegd worden; insgelijks op deze of die plaats is die mens begraven, daar dat evenwel nergens anders van verstaan kan worden dan alleen van het lichaam. Maar mogelijk zal men hier zeggen, dat de Goddelijke Schrift alzo mei plagt te spreken; maar dezelve betuigt ons in dezen alzo, dat zelfs wanneer deze 2 samengevoegd zijn en de mens leeft, dat zij nochtans ieder deel bijzonder met de naam mens noemt, nl. de ziel noemende de inwendige mens, en het lichaam de uitwendige mens, even alsof het 2 mensen waren, daar nochtans beide tezamen niet meer dan één mens zijn. Maar ondertussen heeft men te bedenken naar wat deel de mens gezegd wordt te zijn van de aarde en die weer gaan zal tot de aarde. Belangende het eerste wordt de mens dat gezegd te zijn, ten aanzien van de redelijke ziel, zo danig als Go d door inblazing, of, indien men 't mogelijk gepaster zegt, door inademing gedaan heeft in de mens, dat is: in het lichaam des mensen. Aangaande het tweede wordt de mens dat gezegd te zijn naar het lichaam, zodanige mens als God gemaakt heeft uit het slof, aan hetwelk een ziel gegeven is, opdat de mens zou worden tot een levende ziele;

daarom met hetgeen de Heere gedaan heeft, wanneer Hij aanblies, zeggende: ontvangt de Heilige Geest, heeft Hij nl. gewild, dat men dit zou: aan, dat de Heilige Geest niet alleen is van de Vader, naar dat hij ook is de Geest van de Eengeborenen; want het is de zelfde Geest van de Vader en van de Zoon, met Wie hij ook Drie-eenheid is, nl Vader, Zoon en Heilige Geest, niet enig schepsel, maar de Schepper insgelijks ook die lichamelijke blazing, voortkomende uit de mond van het vlees, is niet geweest het wezen van de Heilige Geest, of zijn natuur, maar het is veel meer geweest een beduiding, uit welke wij kunnen verstaan dat de Heilige Geest de Vader en de Zoon gemeenschappelijk is, want ieder heeft niet die Geest afzonderlijk, maar één Geest is hun beiden. Nu, die Geest wordt in de Heilige Schrift altijd met een Grieks woord pneuma genaamd, gelijk hem ook de Heere op deze plaatse noemt, wanneer Hij door de blazing van Zijn lichamelijke mond hem beduidende, dezelve zijn discipelen gegeven heeft, en voorts in alle andere plaatsen van de goddelijke woorden heb ik nooit gelezen, dat hij anders genoemd wordt. Maar hier, waar gelezen wordt: en God beeft de mens gemaakt, nemende hem van de aarde, en heeft hem ingeblazen of ingeademd in zijn aangericht de Geest van het leven, en zegt de Griekse tekst niet pneuma, waardoor de Heilige Geest placht genoemd te worden, maar zegt pnoe, welke naam gelezen wordt veelmeer ten aanzien van enig schepsel als. van de Schepper; daarom hebben ook sommige Latijnse schrijvers om van het onderscheid wille dit woord veel liever willen overzetten, niet spiritum, dat is: geest, maar flatum, dat is: blazing. En dat is ook in de Griekse tekst zelfs te dier plaatse bij Jesaja alwaar God zegt: alle blazing heb Ik gemaakt, beduidende daarmede zonder twijfel alle zielen. Zo dan, wat in 't Grieks pnoe genoemd wordt, dat hebben de Latijnse soms overgezet flatum, dat is: blazing; somtijds spiritum, dat is: geest; somtijds inspirationem of aspirationem, dat is: aanblazing, en somtijds ook animam, dat is: ziele; maar pneuma hebben zij nimmer anders overgezet dan spiritum, dat is: geest, hetzij van de mensen, waarvan de apostel zegt: wie weet van de mensen hetgeen van de mensen is, dan de geest van de mensen, welke in hem is? (1 Corinthiërs 2:11) Of hetzij de geest van enig vee, gelijk in het boek van Salomo geschreven is: wie weet of de geest des mensen opwaarts gaat ten Hemel, en de geest van het vee nederwaarts gaat ter aarde? Of hetzij ook die lichamelijke geest, die ook wind genoemd wordt, want dit is zijn naam in zekeren psalm, in welken gezonden wordt: vuur, hagel, sneeuw, ijs en de peest des onweer. (Psalm 148:8) Of ook met een geschapen geest, maar de Schepper, gelijk daar is die geest, van welken de Heere zegt in het Evangelie: ontvangt de Heiligen Geest, beduidende hem met de lichamelijke aanblazing Zijns mond. En insgelijks, waar Hij zegt: gaat henen, doopt alle volkeren in de naam van de Vaders, en de Zoon, en van de Heilige Geest, (Mattheüs 28:19) alwaar de goddelijke Drie-eenheid ons zeer heerlijk en aller-kla arst voorgesteld wordt, en voorts ter plaatse waar gelezen wordt: God is een Geest, en in veel meer andere plaatsen van de Heilige Schrift, want in al deze getuigenissen van de Schrift, zoveel de Grieken belangt, zien wij geschreven met pnoen, maar *pneuma*, en zoveel de Latijnen aangaat, niet flatum, dat is: blazing, maar spiritum, dat is: geest. Daarom belangende hetgeen er geschreven is: hij heeft ingeademd, of, indien men eigenlijk wil zeggen: hij heeft ingeblazen in zijn aangezicht de geest van het leven; indien de Griekse overzetter gesteld had, niet *pnoen,* gelijk daar gelezen wordt, maar pneuma. zo zou evenwel daaruit niet volgen, dat wij genoodzaakt zouden zijn, te verstaan de Geest van de Schepper, welke eigenlijk in de Drie-eenheid genoemd wordt de Heilige Geest, aangezien pneuma, gelijk gezegd is, kennelijk is, gesproken te worden niet alleen van de Schepper, maar ook van het schepsel Maar zeggen zij, toen Hij het woordje Geest gelegd had, zou Hij daar niet bijgevoegd hebben: van het leven, tenzij Hij gewild had, dat men de Heiligen Geest daarmede zou verstaan hebben. En wanneer Hij gezegd had: de mens is geworden tot een ziele, zou hij daar niet bijgevoegd hebben het woordje levende, tenzij hij het leven van de ziel bedoeld had, hetwelk hem van God medegedeeld wordt door een gave van Gods Geest; want naardien de ziel, zeggen zij, enigszins leeft op haar eigen wijze, waartoe was het dan nodig, daarbij te voegen het woord levende, anders dan om daarmede te verslaan dat leven, dat hem door de Heilige Geest gegeven wordt, Maar wat is dit anders dan voor het menselijk gevoelen heftig te strijden, en alzo de Heilige

Schrift onachtzaam te bemerken; want het is immers een kleine zwarigheid een weinig verder te gaan, omdat men in 't zelfde boek een weinig hoger leest: laat de aarde voortbrengen levende zielen, toen nl. alle aardse dieren geschapen zijn. Daarna, wat is het toch voor moeite met tussenstelling van enige woorden nochtans in hetzelfde boek te bemerken wat daar verder geschreven is: en al hetgeen dat een geest van het leven had, en al hetgeen dat op het droge was dat sterft, toen Hij nl. te kennen gaf, dat alles wat op de aarde leeft, door de zondvloed te onder ging. Indien wij dan ook de levende ziel en de geest van het leven in het vee bevinden, gelijk de Goddelijke schriftuur gewoon is te spreken, en naardien ook op deze plaats, alwaar gelezen wordt: al hetgeen dat de geest van het leven had, de Griekse vertalers niet gezegd hebben pneuma, maar pnoen; waarom zeggen wij mede met, waartoe was het nodig dat Hij daar bijvoegde levende, omdat de ziel niet kan bestaan, tenzij dat zij leve? Of waartoe was het nodig, dat Hij daar bijvoegde: van het leven, naardien Hij de Geest tevoren gezegd had? Maar wij verslaan dat de Schrift op haar eigen bijzondere wijze van spreken gezegd heeft; de Geest van het leven, en de levende ziele, toen zij nl. wilde, dat er levende lichamen zouden verstaan worden, nl. zodanige, in welke zeer klaar gevoel van het lichaam is door de ziel. Maar in 's mensen schepping vergeten wij, hoe de Schrift gewoon is te spreken, omdat zij gans op haar eigen bijzondere manier spreekt, om te kennen te geven, dat de mens ook een redelijke ziel ontvangen heeft, welke Hij gewild heeft, dat men verslaan zal, dat niet door het voortbrengen van de wateren of de aarde gelijk van ander vlees, maar door Gods aanblazing geschapen is, en nochtans dat het geschiedt, dat deze zelfde leeft in het ziellijk lichaam, dat zodanig wordt wanneer de ziel daarin leeft, even gelijk die dieren leven, van welke Hij gezegd heeft: laat de aarde voortbrengen levende zielen, en die Hij ook gezegd heeft, dat zij in zich zelf hebben de Geest van het leven, alwaar Hij in 't Grieks met gezegd heeft pneuma, maar pnoen, nl. door zodanige naam uitdrukkende, niet de Heilige Geest, maar hun ziel. Maar zegden zij, indien Gods aanblazing verstaan wordt uit Gods mond gegaan te zijn, en indien wij dezelve geloven de ziel te zijn, zo zal daaruit volgen, dat de ziel is van dezelfde goddelijke substantie, en dat zij gelijk is met die wijsheid, welke zegt: ik ben uit de mond van de allerhoogste voortgekomen. Het is wel waar, de wijsheid heeft niet gezegd dat zij geblazen is uit de mond Gods, maar dat zij uit zijn mond voortgekomen is. Nu, gelijk wij van onze natuur, naar welke wij mensen zijn, niet enige aanblazing kunnen maken, wanneer wij blazen, maar dat wij dat doen van de lucht, die rondom ons verspreid is, die wij met uit- en inademen uitblazen en inhalen: alzo heeft ook Die Almachtige God niet van Zijn natuur, maar zelfs uit niet teweeg kunnen brengen die blazing, welke Hij, indringende in 's mensen lichaam zeer gezegd wordt ingeademd of ingeblazen te hebben, te weten hij, zijnde onlichamelijk, ook een onlichamelijke blazing, maar Hij, zijnde onveranderlijk, nochtans een onveranderlijke blazing, omdat Hij, zijnde niet geschapen, voortbrengt. wat geschapen is Maar nochtans, opdat zij mogen weten die van de Schrift willen spreken, en evenwel de manier van spreken in de Schrift niet bemerken, dat niet alleen dit gezegd wordt, n l. het uitgaan uil de mond Gods, hetwelk is van gelijke en dezelfde natuur, laten zij dan ook horen of lezen wat God zelf spreekt, als er geschreven is: zo dan, omdat gij lauw bent, en noch koud, noch heel, zal ik u uit Mijn mond beginnen te spuwen. (Openbaring 3:10) Daarom is er geen reden, waarom wij ons tegen de aller-klaarst sprekende apostel zullen stellen als hij het ziellijk lichaam onderscheidt van het geestelijk lichaam, dat is: dit lichaam, in hetwelk wij nu zijn, van dat lichaam in hetwelk wij namaals zullen zijn, en aldus zegt: daar wordt een ziellijk lichaam gezaaid, en daar zal opgewekt worden een geestelijk lichaam; want daar is een ziellijk lichaam en daar is ook een geestelijk lichaam, gelijk ook geschreven is: de eerste mens Adam is geworden tot een levende ziele, en de laatste Adam tot een levendmakende geest; maar het geestelijk lichaam is niet eerst, maar het ziellijk, daarna het geestelijk. De eerste mens van de aarde is aards, de tweede mens is de Heere van de Hemel. Zodanig de aardse is, zo danige zijn ook de aardse, en zo danige de Hemelse is, zo danig zijn ook de Hemelse. En gelijk wij het beeld van de aardse aangedaan hebben, laat ons ook alzo aandoen het beeld degenen die van de Hemel is, (1 Corinthiërs 15:44), van welke apostolische woorden wij hierboven gesproken hebben. Zo dan,

het ziellijk (natuurlijk) lichaam, in hetwelk de Apostel zegt, dat de eerste mens, Adam, geschapen is, datzelfde is alzo gemaakt, niet dat hij gans niet zou mogen sterven, maar opdat de mens niet zou sterven, indien hij niet zondigde; want dat lichaam, dat door de levendmakende Geest geestelijk en onsterfelijk zal zijn, dat zal gans niet kunnen sterven; even gelijk de ziel onsterfelijk geschapen is, welke, al is het dat zij gezegd wordt door de zonde dood te zijn, als dervende enigszins haar leven nl. de Geest Gods, waardoor zij beide wijselijk en gelukzalig kon leven, evenwel laat zij niet na te leven door haar eigen manier van leven, al is 't dat het een ellendig leven is, en dat uit oorzaak omdat zij onsterfelijk geschapen is, even als ook de afgeweken engelen, welke, al is 't dat zij op enige wijze door het zondigen dood zijn, omdat zij de fontein van het leven verlaten hebben, welke God is, Dien zij, indrinkende, wijs en geluk zalig hadden kunnen leven; nochtans hebben zij alzo niet kunnen sterven, dat zij gans opgehouden zouden hebben te leven en te gevoelen, omdat zij onsterfelijk geschapen zijn, en dienvolgens naar het laatste oordeel zullen zij gestoten worden, zoals zij zijn, in de tweede dood, zodat zij ook daar niet zonder leven zullen zijn, alzo zij nok niet zonder gevoel zullen zijn wanneer zij in de pijnen zullen zijn. Maar de mensen, behorende tot de genade Gods en burgers zijndevan de Heilige engelen, die in het gelukzalig leven gebleven zijn, zullen alzo met de geestelijke lichamen aangedaan worden, dat zij niet meer zondigen noch sterven; en evenwel zullen zij met zulke onsterfelijkheid bekleed zijn, die, zoals van de engelen onsterfelijkheid, door geen zonde zal weggenomen worden, en zal in hen de natuur van het vlees wel blijven, maar gans geen vleselijke verderfelijkheid of traagheid zal in dezelve meer overblijven. Maar daar volgt nu een vraagstuk, dat men noodwendig heeft te verhandelen, en dat men ook met de hulp van de Heere, de God van de waarheid, heeft te beantwoorden, nl. indien de lust van de ongehoorzame leden uit de zonde van de ongehoorzaamheid in de eerste mensen, toen de Goddelijke genade hen verlaten had, voortgekomen is, waarover men weet dat zij hun ogen geopend hebben, over hun naaktheid, dat is: die wat aandachtiger bemerkt hebben, zodat zij daarover aangezien hun onbeschaamde beweging zich stelde tegen de regering van hun wil, hun schaamte gedekt hebben; indien zeg ik, deze lust eerst toen voortgekomen is, hoe zij dan kinderen zouden geteeld hebben, indien zij zoals ze geschapen waren, zonder enige overtreding gebleven waren? Maar daar wij nu dit boek hebben te besluiten, en zulk een zware vraag niet bedwongen kan worden in engten en weinige woorden, zo is het, dat zij tot een volgend boek opgeschort zal worden.

AURELIUS AUGUSTINUS, VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN

AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave 1646:

het derde deel beginnende van boek 11 en eindigt met boek 14

BOEK 14

Hoofdstuk 1. HOE ALLE MENSEN DOOR DE ONGEHOORZAAMHEID VAN DE EERSTE MENS ZOUDEN HEBBEN MOETEN VALLEN IN DE EEUWIGDURENDHEID VAN DE TWEEDE DOOD, TEN WARE, DAT DE GENADE GODS VELEN VERLOSTE.

Wij hebben in het voorgaande boeken gezegd dat God uit één mens de mensen heeft willen voortbrengen, en dat niet alleen, om door gelijkheid van natuur het menselijk geslacht te verenigen, maar ook om, als door een vriendschap van onderlinge maagschap, het menselijk geslacht met de band van de vrede tot een eendrachtige éénheid te verbinden. Ook hebben wij aangewezen, dat ditzelfde menselijk geslacht in een ieder bijzonder niet zou gestorven zijn, tenzij dat die 2 eerste mensen van wie de eerste uit niet en de tweede uit hem geschapen is, dat door hun ongehoorzaamheid verdiend. hadden, want zij hadden zo grote en zware zonde gedaan, dat de menselijke natuur daardoor tot erger veranderd is, zodat ook de verbintenis van de zonde en de noodwendigheid van de dood beide overgegaan zijn op de nakomelingen. Ja het rijk van de doods heeft over de mensen zozeer geheerst, dat het allen tot de tweeden dood, waaraan geen einde is, door een straf, de mensen toebehorende, zou gebracht hebben, ten ware dat de genade Gods, de mens niet toebehorende, enigen daaruit verlost had, zodat het hierdoor ook geschied is, hoewel er zo vele en zo grote volkeren, verschillende in gebruiken en manieren, door de ganse wereld leven, en die daar benevens onderscheiden zijn door veelvoudige veranderlijkheden van talen, wapenen en kleding, dat er evenwel niet meer dan tweeërlei soort van het menselijke gezelschap zijn, die wij volgens onze schrift met recht kunnen noemen 2 steden, want de een is die van de mensen, die naar het vlees willen leven, en de andere stad is die van hen, welke naar de geest in vrede willen leven, en wanneer zij. verkrijgen hetgeen zij begeren, ook in dezelfde vrede naar gelegenheid van hun geslachtdadelijk leven.

Hoofdstuk 2. VAN HET VLESELIJK LEVEN, DAT NIET ALLEEN AAN TE MERKEN IS UIT DE GEBREKEN VAN HET LICHAAM, MAAR OOK UIT DE GEBREKEN VAN HET GEMOED.

Eerst moet men dan zien, wat het is naar het vlees, en wat het is naar de geest te leven. Want zo iemand dit slechts inziet wat ik gezegd heb, zodat hij niet overlegt of ook weinig gadeslaat hoe de Heilige schrifturen daarvan spreken, deze zou lichtelijk kunnen menen, dat de Epicurische filosofen naar het vlees leven, omdat zij het hoogste goed van de mensen in de wellust van het lichaam gesteld hebben, en dat dat voorts ook doen alle andere mensen, die op enigerlei wijze het goed van het lichaam gemeend hebben het opperste goed van de mensen te zijn, en dat voorts datzelfde mede doet al dat gemene volk, dat niet met enige lering of op dezelfde wijze dat filosofeert of met redenen zoekt te beweren, maar dat genegen is tot de lusten van het vlees, in geen andere wellusten zijn blijdschap en genot kon scheppen

dan in zodanige, welke het met zijn lichamelijke zinnen begrijpt En hier en tegen zou dezelfde zodanige mens meen, dat de Stoisch gezinden, die het opperste goed van de mensen in het gemoed stellen, naar de geest leven, want wal is het gemoed of de ziel van de mensen anders dan een geest? Maar evenwel, gelijk de Goddelijke schrift spreekt, worden zij beiden bewezen naar het vlees, want de Schrift noemt het vlees niet alleen lichaam van het aardse en sterfelijk gedierte, gelijk als zij zegt: niet alle vlees is enerlei vlees; maar een ander is het vlees van de mensen, een ander het vlees van de beesten, een ander van de vogelen en een ander van de vissen; (1 Corinthiërs 15:39) maar de Schrift gebruikt op vele andere wijzen de beduidenis van deze naam, onder welke verscheiden wijzen van spieken zij ook dikwijls de mens, dat is: de natuur van de mensen, vlees noemt, door een manier van spreken, welke door het deel het geheel beduidt, gelijk als daar is: geen vlees zal gerechtvaardigd worden uit de werken van de Wet. (Romeinen 3) Wel wil hij hiermede anders verstaan hebben dan: geen mens? Dit zegt bij een weinig daarna duidelijker, aldus: in de Wet zal niemand gerechtvaardigd worden, en tot de Galaten: wetende dat geen mens. gerechtvaardigd wordt uit de werken van de Wet. (Galaten 2:16) En volgens dezen zin wordt ook dit verstaan: en het woord is vlees geworden dat is te zeggen: mens, hetwelk. sommigen niet recht vattende, gemeend hebben, dat Christus zou geweest zijn zonder menselijke ziel. Maar gelijk door het geheel verstaan wordt het deel, ter plaatse waar de woorden van Maria Magdalena in het Evangelie gelezen worden, zeggende: *zij hebben mijn Heere weggenomen, en ik weet niet waar zij Hem gelegd hebben;* daar zij nochtans alleen van het vlees van Christus sprak, dat daar begraven was, en dat zij meende dat uit het graf was weggenomen. Alzo ook wordt door het deel het geheel verstaan wanneer het vlees genoemd wordt dat daarmede verstaan wordt de mens, gelijkerwijs die dingen zodanig zijn, die wij boven verhaald hebben. Zo dan naardien de Goddelijke Schrift op vele manieren, welke alle te onderzoeken en te verhalen te lang zou zijn, het woordje vlees noemt, zo laat ons alleen inzien, wat het is naar het vlees te leven, hetwelk gewis kwaad is, daar de natuur van het vlees nochtans niet kwaad is. En opdat wij dat grondig mogen onderzoeken en verslaan, zo laat ons inzien de plaats van de brief van de apostel Paulus, die hij geschreven heeft aan de Galaten, alwaar hij zegt: de werken van het vlees zijn openbaar welke zijn: overspel, hoererij, onreinheid, oneerlijkheid, afgoderij, toverij, vijandschap, twist, nijd, toorn, kiften, tweedracht, sekten, haat, moord, dronkenschap, razernij en dergelijke, van welke ik u voorzeg gelijk ik ook voorzegd heb dat zij die dat doen het Koningrijk Gods niet bezitten zullen, (Galaten 5 5:10). De ganse plaats van de apostolische brief wel aangemerkt zijnde, zal genoegzaam, zoveel tot deze tegenwoordige zaak nodig schijnen zal, deze vraag beantwoorden, nl. aangaande wat het is naar het vlees te leven. Want onder de werken van het vlees, welke hij gezegd heeft openbaar te zijn, en die hij ook veroordeeld heeft, vinden wij dus niet alleen, welke tot de wellust van het vlees behoren gelijk daar zijn: hoererij, onreinheid, oneerlijkheid, dronkenschap en razernij, maar wij bevinden onder dezelve ook zodanige werken, door welke betoond worden de gebreken van het gemoed en van de zielen welke van de wellust van het vlees gans vreemd zijn. Want wie is er die de dienst, welke men de afgoden doet, insgelijks de toverijen, vijandschappen, twist, nijd, toorn, tweedracht, sekten en haal niet veel liever verslaat gebreken te zijn van het gemoed dan van het vlees? Want het kan geschied en dat men om van de afgoderij wille, of ook om de dwaling van enige sekterij zich onthoudt van alle wellusten van het vlees, en nochtans zodanig mens, hoewel hij de wellust van het vlees schijnt in te houden en te bedwingen, wordt alsdan door het getuigenis van de apostels overtuigd naar het vlees te leven, en wordt zelfs in zodanige stand, in welken hij zich afhoudt van de wellusten van het vlees, beloond en bewezen, dat hij verdoemelijke werken het vlees doet. En voorts, wie is er, die de vijandschappen niet in zijn gemoed heeft, of, wie is er, die alzo spreekt, dat hij nl. zou zeggen tegen hem, die hij als vijand beschouwt: gij hebt kwaad vlees tegen mij, en met veel liever: gij hebt een kwaad gemoed tegen mij? Eindelijk gelijk het geschiedt, dat, wanneer iemand de vleselijkheden, om zo te spreken, hoort, dezelve mei twijfelt het vlees toe te eigenen; alzo twijfelt ook niemand aangaande de moedigheden of de verlopingen van het gemoed, gelijk daar is de toorn, dat zij tot het gemoed behoren. Waarom noemt dan die leraar

van de heidenen al deze en dergelijke dingen in geloof en waarheid werken van het vlees? Nergens om, dan omdat hij met die manieren van spreekt, met welke door het deel betekend wordt het geheel, door de naam van het vlees de gehele mens wil verstaan hebben.

Hoofdstuk 3. HOE DE OORZAAK VAN DE ZONDE VOORTGEKOMEN IS UIT DE ZIEL, EN NIET UIT HET VLEES, EN HOE DE VERDERFELIJKHEID, AANGEHAALD ZIJNDE DOOR DE ZONDE, GEEN ZONDE IS, MAAR EEN STRAF.

Doch indien iemand zegt, dat het vlees in onze kwade zeden de oorzaak is van allerlei gebreken, vermits de ziel van het vlees hare bewegelijkheid krijgende, op zodanige wijze leeft; voorwaar! de zodanige aanmerkt niet naarstig genoeg de ganse natuur van de mensen Het is wel waar, het verderfelijke lichaam bezwaart de ziele, waarom ook dezelfde apostel, handelende van dit verderfelijk lichaam, van hetwelk bij weinig tevoren gesproken had: al is 't, dat onze uiterlijke mens verderft, daarna. aldus zegt; want wij weten, dat, zo ons aardse huis dezes tabernakels gebroken wordt, wij een gebouw van God hebben, een huis, niet met handen gemaakt, maar eeuwig, in de Hemelen, want ook in dezen zuchten wij verlangende met onze woonstede, die uit de Hemel is, overkleed te worden Zo wij ook bekleden en niet naakt gevonden worden. Want ook wij, die in dezen tabernakel zijn, zuchten bezwaard zijnde, nademaal wij niet willen ontkleed, maar overkleed worden, opdat het sterfelijke van het leven verslonden worde, (2 Corinthiërs 5:1-4). Zo dan, wij worden bezwaard van dit verderfelijk lichaam, en omdat wij weten, dat de oorzaak van dit bezwaar niet is de natuur of de substantie van het lichaam, maar de verderfelijkheid van hetzelve, zo willen wij niet van het lichaam ontkleed, maar van de onsterfelijkheid van hetzelve overkleed worden; zodat het ook dan een lichaam zal zijn, maar aangezien het niet verderfelijk zal wezen, zat het ook niet bezwaren. Maar nu bezwaart het verderfelijk lichaam de ziel, en de aardse inwoning drukt neder het verstand, hetwelk vele dingen is bedenkende. Ondertussen zijn die in dwaling, welke meen, dat al de kwaden van de ziel uit het lichaam voortgekomen zijn. Want hoewel Virgilius met zeer klare gedichten het Platonische gevoelen schijnt uit te drukken, zeggende: Zij hebben een vurige kracht, en hun zaden hebben een Hemelse oorsprong, maar hoe bezwaren hen de onschuldige lichamen, en hoe dom maakt hen het aardse vlees en de sterfelijke leden. En hoewel hij verder wil dat die 4 aller-merkelijkste ontroeringen van het gemoed. nl. de begeerlijkheid, de vrees, de blijdschap, en de droefheid, als de oorsprong zijnde van alle zonden en gebreken, verstaan zullen worden uit het lichaam voort te komen, en, en dienvolgens daar bijvoegt en zegt; hier vandaan komt het dat zij vrezen en begeren, ook droevig en blijde zijn, zodat zij de Hemel niet aanschouwen, besloten zijnde in duisternis en in een blinde kerker. Nochtans bewijst ons daarvan anders ons geloof, want de verderfelijkheid van het lichaam, welke de ziel bezwaard is geen oorzaak van de eerste zonde maar een straf, en het verderfelijk vlees heeft niet gemaakt de zondigende ziel, maar de zondigende ziel heeft gemaakt, dat er het verderfelijk vlees is, uit welke verderfelijkheid van het vlees, al is het dat daaruit voortkomen enige prikkelingen van de gebreken, gelijk ook de gebrekkelijk lusten, nochtans heeft men al de gebreken van de ongerechtig levens het vlees niet toe te schrijven, ten einde wij van dit alles niet bevrijden de duivel, die geen lichaam heeft, want al is 't dat de duivel niet kan gezegd worden een hoereerder of dronkaard te zijn, of een bedrijver van enig ander kwaad dat behoort tot de wellusten van het vlees hoewel hij een heimelijke aanrader en aandrijver is van zulke zonden, evenwel is hij bijzonder hovaardig en nijdig, welk gebrek hem zo geheel ingenomen heelt, dat hij daarom in de kerker van de duistere lucht tot de eeuwige straffe toegeëigend is. Nu, deze gebreken, die de voornaamste plaats in de duivel hebben, eigent de apostel het vlees toe, welk vlees de duivel nochtans niet heeft. Want hij zegt. uitdrukkelijk, dat de vijandschappen, twisten, nijdigheden, gramschap en haat werken van het vlees zijn, van welke kwaden alle tezamen de hovaardij het hoofd en de voornaamste oorsprong is, welke zonder enig vlees heerst in de duivel. Want wie is meer vijand tegen de heiligen dan hij? Wie. wordt ook twistgieriger, toorniger, nijdiger en wraakgieriger tegen hen

bevonden? En aangezien hij dit alles heeft zonder vlees, hoe zijn het dan welken van het vlees, anders dan omdat het werken zijn dus mensen, dien de Schrift met de naam van vlees noemt? Want de mens is de duivel gelijk geworden, niet met vlees te hebben, dat de duivel met heeft, maar met te leven naar zijn eigen wil, dat is: naar de mens, want hij heeft ook naar eigen wil willen leven, wanneer hij in de waarheid niet gebleven is, zodat hij niet van God, maar van zich zelf de leugen gesproken heeft, hij, zeg ik, die met alleen een leugenaar is, maar ook een vader van de leugens, want hij heeft allereerst gelogen, En van wie de zonde is, van dien is ook de leugen begonnen. (Johannes 8:44)

Hoofdstuk 4. WAT HET IS NAAR DE MENS, EN WAT HET IS NAAR GOD TE LEVEN.

Wanneer de mens leeft, naar de mens, en niet naar God is hij de duivel gelijk, want zelfs ook de engel moest niet naar de engel, maar naar God leven, opdat hij alzo in de waarheid zou mogen staan, en daar benevens van God de waarheid zou mogen spreken, en niet van zich zelf de leugen; want ook van de mens zegt dezelfde apostel op een andere plaats 'indien de waarheid Gods in mijn leugen overvloedig geweest is.' Mijn leugen zegt hij, en de waarheid Gods. Zo dan, wanneer de mens leeft naar de waarheid, leeft hij niet naar zich zelf, maar naar God, want God is het die gezegd heeft: ik ben de waarheid. (Johannes 14) Maar wanneer hij leeft naar de mens, dan leeft hij niet naar God, maar naar de leugen, niet omdat, de mens zelf de leugen is, want God is de Werkmeester en Schepper van de mens, maar is niet de Werkmeester noch de Schepper van de leugens; maar omdat de mens goed en oprecht gemaakt is, opdat hij niet naar zich zelf, maar naar Hem, van Wie hij gemaakt was, zou leven, dat is: opdat hij veel liever Gods wil dan zijn eigen wil zou doen Alzo op zodanige wijze niet te leven als men gemaakt is om te leven, dat is een leugen, want zulk een wil gelukzalig zijn met zelfs op zodanige wijze niet te leven, waardoor hij gelukzalig zou kunnen worden. Wat is groter leugen dan zodanige wil? Daarom kan ook terecht gezegd worden, dat alle zonde leugen is, want er geschiedt geen zonde dan met zulk een wil waardoor wij willen dat het ons goed is, en daarentegen niet willen, dat het ons kwalijk is. Zo is dan de zonde een leugen, want naardien zij geschiedt opdat het ons wél is, geschiedt zij daarentegen veelmeer daardoor dat het ons kwaad is, of anders naardien zij geschiedt opdat het ons beter is, geschiedt het veelmeer daardoor dat het ons erger is. Vanwaar komt zulks? Dit komt alleen omdat de mens alleen door God goed kan zijn, Dien hij met te zondigen verlaat. En geenszins kan het hem goed zijn van zich zelf, want, naar zich zelf levende, bezondigt hij zich. Zo dan, aangaande hetgeen wij gezegd hebben, dat er 2 verschillende en tegen elkander strijdende steden gekomen zijn, n l. omdat enigen naar het vlees en enigen naar de geest leven, dit mag ook op deze wijze gezegd worden te komen, omdat enigen naar de mens en enigen naar God leven; want Paulus zegt zeer klaar: nademaal dat er nijd en kijvinge onder u lieden is, zijt gij dan niet vleselijk en wandelt gij dan niet naar de mens? (1 Corinthiërs 3:3) Hetzelfde als dat wandelen naar de mens is, dat is ook vleselijk zijn, omdat door het vlees, dat is: door het minste deel van de mens, verstaan wordt de mens, want dezelfde heeft hij voorheen ziellijk gezegd, die hij daarna noemt vleselijk, sprekende aldus 'want wat mens weet, hetgeen van de mensen is, dan de geest van de mensen, die in hem is? Alzo weet ook niemand hetgeen van God is, dan de Geest van God. Maar wij hebben niet ontvangen de geest van de wereld, maar de Geest die uit God is, opdat wij zouden weten de dingen, die ons van God geschonken zijn, welke wij ook spreken, niet met woorden, die de menselijke wijsheid leert, maar met woorden, die de Heilige Geest leert, geestelijke dingen met geestelijke samenvoegende. Maar de natuurlijke mens begrijpt niet de dingen, die van de Geest Gods zijn, want zij zijn hem dwaasheid '. (1 Corinthiërs 2:11-14) Tegen zodanige mensen, nl. natuurlijke, zegt hij een weinig daarna: 'en ik, broeders! kon tot u niet spreken als tot geestelijken, maar als tot vleselijke, als tot jonge kinderen in Christus, (1 Corinthiërs 3:1). En ditzelfde wordt hieruit ook verstaan naar deze zelfde wijze van spreken, nl. naar welke men door het deel het geheel verstaat. Want beide van de ziel en van het vlees, die delen zijn van de mens, mag beduid worden het geheel, dat is: de mens, en alzo is de

natuurlijke mens niet anders en ook de vleselijke mens niet anders, maar beide zijn één ding, nl. de mens, levende naar de mens, gelijk ook elders niet anders dan mensen beduid worden, hetzij waar men leest 'uit de werken van de Wet zal geen vlees gerechtvaardigd worden,', (Romeinen 3:20) hetzij ook ter plaatse, waar geschreven is: 75 zielen zijn met Jakob neer geklommen in Egypte. (Genesis 46:27) Want in de eerste plaats wordt door geen vlees verstaan: geen mens, en in de andere plaats door de 75 zielen worden verstaan 75 mensen En ter plaatse waar gezegd is: niet met woorden, die de menselijke wijsheid leert, heeft ook kunnen gezegd worden, niet met woorden die de vleselijke wijsheid leert, en ter plaatse waar gezegd is: *gij wandelt naar de mens, heeft ook kunnen gezegd worden naar het vlees.* En nog veelmeer blijkt dat als hij zegt: want als de één zegt: *ik ben van Paulus! en een ander: ik ben van Apollos! zijt gij niet vleselijk?* (1 Corinthiërs 3:4) Ziet, daar hij tevoren zei: gij zijt natuurlijke mensen, en ook: gij zijt vleselijk, dat zegt hij nu uitdrukkelijker, zeggende: *gij zijt mensen,* dat even zoveel is, als gij leeft naar de mens, en niet naar God, want indien gij naar Hem leefde, zou gij Goden zijn.

Hoofdstuk 5. HOE HET GEVOELEN VAN DE PLATONISCHGEZINDEN, AANGAANDE DE NATUUR VAN HET LICHAAM EN VAN DE ZIEL, VERDRAAGLIJKER IS DAN DAT VAN DE MANICHEEN. ONDERTUSSEN WORDEN DEZELVE MEDE VERWORPEN, OMDAT ZIJ DE OORZAKEN VAN DE GEBREKEN EN ONDEUGDEN AAN DE NATUUR VAN HET VLEES TOESCHRIJVEN.

In onze zonden en ongerechtigheden heeft men geenszins van node, tot lastering van de Schepper, de natuur van het vlees te beschuldigen, welke in haar geslacht goed is; maar met verlating van de goede Schepper, te leven naar het geschapen goed, dat is niet goed, hetzij iemand verkiest te leven óf naar het vlees, óf naar de ziel, óf naar de gehele mens, die bestaat uit ziel en lichaam, zodat ook de zelve, óf door de naam van de ziel alleen, óf ook door de naam van het vlees alleen kan betekend worden. Ondertussen diegene, welke de natuur van de ziel even als het opperste goed prijst, en de natuur van het vlees even als kwaad misprijst, die begeert de ziel vleselijk en beschouwt het vlees ook vleselijk, want dat verstaal hij alzo door menselijke ijdelheid, en niet door goddelijke waarheid. Maar de Platonischgezinden zijn niet zó uitzinnig als de Manicheen, dat zij de aardse lichamen als een natuur van de kwaads zouden vergruwen, omdat zij al de elementen, uit welke deze zich- en tastbare wereld samengevoegd is, alsmede al de hoedanigheden dezelve, de kunstige Werkmeester God toeschrijven, maar toch meen zij, dat de zielen zodanige bewegingen ontvangen uit aardse lichamen en uit de sterfelijke leden, dat zij daardoor bekomen alle ziekten van de begeerlijkheden en van de vrees, alsmede de blijdschap en droefheid, door welke 4 ontroeringen, gelijk Cicero ze noemt, of lijdelijkheden, zoals sommigen dit woord naar het Griekse woord uitdrukken, al de boosheden of ongeschiktheden van de menselijke zeden bevat worden Indien dit zo is, wat reden is er dan, dat Eneas bij Virgilius, als hij in de het van zijn vader gehoord had, dat de zielen weder zullen keren tot hun lichamen, zich zelf zozeer over deze mening verwondert, uitroepende: o, vader! zal men kunnen geloven, dat enige zielen van hier omhoog naar de Hemel zullen gaan, en dat zij weder zullen keren tot hun trage lichamen? Welk een ongelukkige begeerlijkheid van de lichts is dat voor de ellendige! Of is deze ongelukkige begeerlijkheid nog overgebleven uit de aardse lichamen en sterfelijke leden? Betuigt hij niet, dat de zielen gereinigd zijn van al deze lichamelijke pesten, gelijk hij ze noemt, nl. wanneer zij beginnen te willen wederkeren in haar lichamen? Hieruit wordt besloten, dat er evenwel niet met waarheid kan gezegd worden, dat al de bestraffelijke en onrechtvaardige bewegingen van de zielen uit de aardse lichamen de zielen zouden overkomen; want zelfs naar hun eigen zeggen, die ongelukkige begeerte, gelijk die vermaarde schrijver spreekt, is immers niet altijd uit het lichaam, omdat zij de ziel, die nu van alle lichamelijke pest gereinigd en buiten het lichaam gesteld is, dwingt om in het lichaam te zijn. Zo dan, naar hun eigen bekentenis wordt de ziel niet alleen bewogen uit het vlees om te begeren, te vrezen en om

blijde en droevig te zijn, maar ook met deze bewegingen kan zij zelfs uit zich zelve beroerd worden.

Hoofdstuk 6. VAN DE HOEDANIGHEID VAN HET MENSELIJKE WIL, ONDER WELKER OORDEEL DE BEWEGINGEN VAN HET GEMOED ÓF KWAAD GEACHT WORDEN, OF, OPRECHT EN GOED.

Ondertussen is er veel aan gelegen hoe de wil van de mens is, want indien hij verkeerd is, zal hij verkeerde bewegingen hebben, maar indien hij oprecht is, zullen de bewegingen niet alleen onstraffelijk, maar ook prijselijk zijn, want in al deze bewegingen is de wil, ja, zij alle tezamen zijn niet anders dan de wil. Want wat zijn begeerlijkheid en blijdschap? Niets anders dan een wil, strekkende tot bewilliging van zulke dingen, die wij willen, En wat zijn vrees en droefheid? Niets anders dan een wil, strekkende tot afk eer van die dingen, die wij niet willen. Maar als wij willen, begerende die dingen die wij willen, dat wordt begeerte genoemd, en als wij toestemmen in het genieten van die dingen, die wij willen, dat wordt blijdschap genoemd. Insgelijks als wij afkerig zijn van hetgeen wij niet willen dat ons zal overkomen, dat niet willen is vrees. Daar benevens als wij ook afkerig zijn van hetgeen ons, tegen onze wil, overgekomen is, zulk niet willen is droefheid. En voorwaar, naar de verscheidenheid van de dingen, welke óf begeerd, óf vermeden worden, is het dat de wil van de mensen, even gelijk hij aangelokt of gekwetst wordt, nu in deze of die bewegelijkheden veranderd en omgekeerd wordt Dus. moet de mens, die naar God leeft noodwendig zijn een liefhebber van het goede, en alzo volgt daaruit, dat hij ook de kwade haat. En daar niemand kwaad is van natuur, maar ieder die kwaad is, door zijn eigen gebrek kwaad is, zo is hij, die naar God leeft, een volkomen haat schuldig aan de kwaden, zodat hij om van het gebrek wille niet de mens haat, noch ook om van de mensen wil het gebrek bemint, maar dat hij haat het gebrek, en bemint de mens. Want wanneer het gebrek weggenomen en genezen is, zal hij het geheel, dat er overblijft, schuldig zijn te beminnen, en er zal niets zijn, dat hij behoort te haten.

Hoofdstuk 7. HOE AMOR, DAT IS: LIEFDE, EN DILECTIO, DAT IS: BEMINNING, ZONDER ONDERSCHEID BEIDE TEN GOEDE EN TEN KWADE IN DE HEILIGE SCHRIFT GEVONDEN WORDT.

Want wiens voornemen is God te lieven, en niet naar de mens, maar naar God ook zijn naasten te lieven evenals zich zelf, ongetwijfeld vanwege deze liefde wordt zulk een gezegd van goede wil te zijn, welke gebruikelijkst in de Heilige Schrift charitas genoemd wordt, maar volgens dezelfde Heilige Schrift wordt dezelve ook Amor genoemd, want de apostel, die zegt dat hij een *amator,* dat is: liefhebber van het goede behoort te zijn, die hij beveelt, dat men verkiezen zal om het volk te regeren, En zelfs de Heere, vragende Petrus de apostel: bemint gij mij meer dan dezen? zo is 't dat Petrus daarop geantwoord heeft: Heere! Gij weet dat ik U liefheb, en wederom heeft de Heere gevraagd, niet of Petrus Hem liefhad, maar of hij Hem beminde waarop Petrus weder geantwoord heeft: Heere! Gij weet dat ik u liefheb. Maar in de derde vraag zegt Jezus niet: bemint gij Mij, maar: hebt gij Mij lief? Hierop zegt de Evangelist: Petrus werd bedroefd, omdat Hij ten derde male tot hem zei: hebt gij mij lief? Daar nochtans de Heere niet ten derden male, maar slechts éénmaal gezegd heeft: hebt gij Mij lief, maar tweemaal gezegd heeft: bemint gij Mij? hieruit verstaan wij dan, dat zelfs als de Heere zei; bemint gij mij, niets anders gezegd heeft dan: hebt gij Mij lief? Nu, Petrus heeft ook het woord van deze enerlei zaak niet veranderd, maar zei ook ten derde male: *Heere! Gij weet alle dingen, Gij weet ook dat ik U liefheb.* Dit heeft mij goed gedacht te verhalen, omdat sommigen menen, dat het iets anders is dilectio, of charitas, en dat het iets anders is Amor; want zij zeggen dat dilectio, dat is: beminning, genomen moet worden in het goede; en Amor, dat is: liefde, in het kwade. Maar het is zeker, dat zelfs de schrijvers van de wereldse geleerdheid alzo niet geschreven hebben; daarom laat ik de filosofen daarvoor zorgen, of nl. zodanige woorden onderscheiden zijn, en hoe en op welke wijze. men dat zal doen. Evenwel aangaande Amor, of liefde in goede dingen, en belangende Amor, of liefde jegens God, dat zij dezelve grotelijks

achten, dat blijkt genoegzaam uit hun boeken Ondertussen heeft men hier waar te nemen, dat de schrifturen van onze religie, welker waardigheid wij boven alle andere schriften stellen, niets anders zeggen met het woord Amor, dan met het woord dilectio of met het woord charitas, want wij hebben reeds bewezen, dat Amor, dat is: liefde, in het goede gezegd en gesproken wordt. Doch, opdat niemand meent dat Amor, dat is: liefde, beide in het goede en in het kwade gesproken wordt, en dat dilectio, dat is: beminning of liefde, alleen in het goede gesproken wordt, die lette op hetgeen in Psalm 11 geschreven is, waar wij lezen; die de ongerechtigheid bemint haat zijn ziel. Ook behoort hij te letten op het zeggen van de apostel Johannes: zo iemand de wereld lief heeft, de liefde van de Vaders is niet in hem (I Johannes 2:15) Ziet, op de een plaats is het woord dilectio, dat is: beminning, beide in het goede en in het kwade. Nu, aangaande het woord Amor, dat is: liefde, daarvan hebben wij bewezen, dat het in het goede genomen wordt. En belangende dat het ook in het kwade genomen wordt, opdat niemand daarvan iets vereist, zo laat gelezen worden hetgeen er geschreven is, 2 Timotheus 3:2: want de mensen zullen zijn liefhebbers van zich zelf, geldgierig, laatdunkend, hovaardig, lasteraars, de ouderen ongehoorzaam, ondankbaar en onheilig Zo dan, de oprechte wil is; bonus Amor; malus Amor dat is een kwade wil. Middelerwijl de liefde, hakende naar hetgeen er geliefd wordt, is begeerte Nu, datgene. wat er geliefd wordt, hebbende en het genietende, is. blijdschap; voorts, vliedende het geen tegen hem strijdig is, dat is vrees, en het gevoel van dat strijdige, wanneer het hem overgekomen is, dat is droefheid. Alzo deze dingen zijn kwaad, indien de liefde kwaad is, en daarentegen goed, indien de liefde goed is Laat ons, wat wij hier zeggen ook bewijzen uit de Schrift. De apostel begeert ontbonden te worden, en met Christus te zijn. (Filippenzen 1:23) En elders: mijn ziel heeft begeerd te verlangen naar Uw oordelen te aller- tijd. Of indien het ge paster gezegd wordt: mijn ziel heeft verlangd te begeren Uw oordelen, (Psalm 119) En voorts op een andere plaats: de begeerte van de wijsheid brengt tot het Koningrijk. Evenwel de gewoonte van spreken heeft dit gebruik, dat wanneer het woord begeerte of begeerlijkhe id genoemd wordt, en er niet bijgevoegd wordt van welke zaak het is, dat het dan niet anders kan verstaan worden dan ten kwade. Voorts wordt de blijdschap bij de Psalmist genomen in het goede, zeggende: verblijdt u in de Heere, en verheugt u, gij rechtvaardigen En elders: Gij hebt blijdschap in mijn hart gegeven. En: u zult mij vervullen met blijdschap door Uw aangezicht, (Psalm 32:11 4:7, Psalm 16:11) Insgelijks is ook de vrees in het goede bij de apostel, als hij zegt: met vrezen en beven werkt uws zelfs zaligheid uit. En: wilt niet te hoog wijs zijn, maar vreest. En: *ik vrees dat gelijk het serpent Eva verleid heeft door listigheid, dat niet ook alzo uw gemoederen afgeleid zullen worden van de reinheid, die er is in Christus.* Aangaande de droefheid, genaamd tristia, welke Cicero meestendeels degritudo noemt, en die Virgilius dolor noemt, maar die ik liever tristitiam wil noemen, omdat degritudo, dat is: ziekte, en dolor, dat is: pijn, meestal van de lichamen gesproken worden; aangaande deze droefheid, zeg ik, is de vraag vrij wat twijfelachtig, of dezelfde nl. in het goede kan gevonden worden.

Hoofdstuk 8. VAN DE DRIE ONTROERINGEN OF BEWEGINGEN, WELKE DE STOISCH GEZINDEN MEENDEN, DAT IN HET GEMOED VAN DE WIJZEN WAREN, BUITEN SLUITENDE DE DROEFHEID OF ZWAARHARTIGHEID, WELKE DE DEUGD VAN HET GEMOED BEHOORT TE GEVOELEN.

Aangaande die ontroeringen of bewegingen, welke de Grieken noemen eupatheias, dat is: goede bewegingen, welke Cicero in 't Latijn genoemd heeft constantius, dat is: deugden van de standvastigheid, deze willen deze Stoisch gezinden dat er 3 in het gemoed van de wijzen zouden zijn in plaats van 3 ontroeringen, als. nl in plaats van de begeerte: wil, in plaats van laetitia, dat is: blijdschap; gaudium, dat is: verheuging, en in plaats van vrees: voorzichtigheid; maar in plaats van algritudo of dolor, dat is: droefheid, welke wij om alle twijfelachtigheid te vermijden, liever tristitiam hebben willen noemen, hebben zij gezegd, dat er niets was dat in het gemoed van een wijze kon zijn: want de wil, zeggen zij, begeert het goede hetwelk de wijze. doet De verheuging is van het verkregen goed, dat alleszins en overal de wijze bekomt;

de voorzichtigheid vermijdt het kwaad, dat de wijze behoort te vermijden Maar de droefheid, omdat zij van zodanig kwaad is, dat reeds overgekomen is, zo is het, aangezien zij het daarvoor houden, dat geen kwaad enigen wijze kan overkomen, dat zij daarover gezegd hebben, dat er in plaats van die niets in het gemoed van een wijze kan zijn; alzo zeggen zij, dat niemand anders verheugd en voorzichtig kan willen zijn, dan alleen een wijze. En aangaande het begeren, blijde zijn, vrezen en droevig zijn, dat dat niemand anders doet dan de dwaas. Daarom aangaande de 3 eerste, dat naar het schrijven van Cicero dezelve genaamd worden constantius, dat is: deugden van de standvastigheid, en deze laatste 4, dat die genoemd. worden perturbationes, dat is: ontroeringen, welke naar het schrijven van de meeste andere genaamd worden passiones, dat is: lijdingen. Maar in het Grieks worden het 3 eerste, gelijk ik gezegd heb genoemd eupatheias, dat is: goede bewegingen, en de 4 laatste worden genoemd patha, dat is: bewegingen of lijdingen. Maar terwijl ik, zoveel ik kon, onderzocht heb aangaande deze manier van spreken, nl. of die met de Heilige Schrift overeenkomt, heeft gevonden wat de profeet zegt: de goddeloze. hebben geen verheuging, spreekt de Heere even alsof zij zich meer zouden kunnen verblijden dan verheugen vanwege hun boosheden, want verheuging is eigenlijk toekomende de goeden en godvruchtige. Insgelijks aangaande die spreuk in het Evangelie: al wat gij wilt dat u de mensen doen zullen, doet gij hen ook alzo, deze schijnt alzo gezegd, te zijn even alsof niemand iets kwaads of schandelijks zou willen, maar dat de mens het kwaad begeert. Daarom, overmits deze gewoonte van spreken hebben sommige uitleggers daar bijgevoegd het woordje goed, en hebben alzo datzelfde op deze wijze verklaard: al het goed, dat gij wilt dat u de mensen doen zullen. Want zij meenden, dat men behoort te verhoeden, dat niemand wil, dat hem enige oneerlijke dingen van de mensen geschieden, gelijk daar zijn de overdadige maaltijden opdat ik van nog schandelijker dingen zwijgt, in welke, indien de mens aan anderen dergelijke deed, hij daarmede zou mogen meen, dat hij dit gebod vervult. Maar het Griekse Evangelie, waaruit hetzelve in het Latijn is overgezet, wordt niet gelezen het woordje goed, maar daar staat aldus: *al wat gij wilt, dat u de mensen doen zullen, doe gij hen ook alzo*, hetwelk ik geloof daarom te zijn, overmits hij in dat woord wilt, dat hij noemt, de goede wil verstaan hebben, want hij zegt niet: al wat gij begeert. Met deze manieren van spreken evenwel kan men onze spraak niet altijd bepalen, maar somtijds heeft men die te gebruiken En als wij die schrijvers lezen, van wie eerbiedige uitnemendheid ons niet geoorloofd is te weerspreken, zo moet men dezelve dan verstaan op die wijze, op welke de rechte zin geen andere uitkomst kan vinden, gelijk die plaatsen zijn, welke wij als voorbeelden eensdeels uit de profeet, anderdeels uit het Evangelie verhaald hebben. Want wie is er, die niet weet dat de goddeloze vrolijk zijn van blijdschap? En nochtans de goddeloze hebben geen verheuging, spreekt de Heere Vanwaar komt zulks? Omdat het woord verheuging iets anders is wanneer het in zijn rechte betekenis gesteld wordt. Insgelijks wie is er, die niet zal zeggen, dat er geen rechte lering aan de mens geboden wordt, daarmede dat al hetgeen zij begeren, dat hen van anderen zal geschieden, dat zij datzelfde aan hen ook doen zullen, opdat het niet geschiede, dat zij onder elkander zich zelf vermaken met de schandelijkheid van de ongeoorloofde wellusten. En evenwel is ditzelfde een aller-heilzaamst en waarachtigst gebod, nl : al wat gij wilt, dat u de mensen doen zullen, doe gij hen ook alzo. En vanwaar komt zulks? Omdat op deze plaats het woordje wilt op een eigene wijze van spreken gesteld is, welke hier op geen kwaad kan geduid worden. Maar door de gebruikelijkste manier van spreken in onze taal zou men niet goed kunnen zeggen: en wilt niet willen liegen enige leugen, of tenzij dat er ook een kwade wil was, van wiens boosheid die wil onderscheiden wordt, die de engelen zo hoog geroemd hebben: vrede op de aarde, de mensen van goede wil; want overtollig zou daar bijgevoegd staan goeden, indien er geen goede wil ware. (Lukas 2:14 naar de algemene Latijnse overzetting) En wat zou ook de apostel groots en bijzonders in de lof van de liefde gezegd hebben, als hij nl. zegt: dat zij zich niet verheugt in onrechtvaardigheid, tenzij dat de boosheid zich daarin verheugde, want zelfs bij de schrijvers van de wereldse geleerdheid wordt de betekenis dezer woorden zonder enig onderscheid dus, dan zo gevonden, want de aller-heerlijkste vertoogmeester Cicero zegt.

aldus: gij heren verkoren vaders, ik begeer genadig en goedertieren te zijn. Nu, aangezien hij dit woord ten goede gesteld heeft, wie zal daarover zo dwars geleerd zijn, dat hij zal willen drijven, dat bij niet: ik begeer, maar veel liever: ik wil behoorde gezegd te hebben Voorts bij Torentius zegt een lichtvaardig jongeling, brandende in uitzinnige begeerte, aldus: ik wil niet anders dan Philumenam, welke wil een onkuise lust is geweest, zoals genoegzaam het antwoord van een oude slaaf te kennen geeft, die aldaar ingevoerd wordt, want hij zegt tot zijn heer: het was veel beter, dat gij uw naarstigheid daartoe deed om de liefde uit uw gemoed te weten, dan dat te spreken, waardoor uw lust van de te meer opgewekt wordt. En dat ook de genoemde schrijvers de verheuging ten kwade gesteld hebben, daarvan is getuige dat gedicht van Virgilius, alwaar hij deze 4 ontroeringen met een allerhoogste kortheid begrepen heeft, zeggende: daarvan komt het dat zij vrezen, begeren, droevig en verheugd zijn, ja die zelfde schrijver heeft ook gezegd: kwade verheugingen van het gemoed. Daarom zo is het, dat beide goede en kwade willen voorzichtig en verheugd zijn, en opdat wij dit met andere woorden uitdrukken, beide goede en kwade begeren, vrezen en verblijden zich. Maar de goede doen dat alles wél, de kwade daarentegen doen dat kwalijk, nadat nl. de mensen een oprechte of een verkeerde wil hebben. Ja ook de droefheid, in plaats van welke de Stoïsch-gezinden gemeend hebben, dat men niets in het gemoed van een wijze zou kunnen vinden, wordt ook bevonden ten goede, en bijzonder bij onze schrijvers, want de apostel prijst die van Corinthe, dat ze bedroefd. zijn geweest naar God; (2 Corinthiërs 7:9) maar mogelijk zal iemand zeggen, dat de apostel van hunnentwege verheugd is geweest, terwijl zij bedroefd zijn geweest door boetvaardig te zijn, welke droefheid van geen anderen kan zijn, dan van hen die gezondigd hebben, want hij zegt aldus: *want hoewel ik u in de zendbrief bedroefd heb, het berouwt mij niet, hoewel het mij berouwd heeft; want ik zie, dat dezelfde zendbrief, hoewel voor een kleine tijd, u bedroefd heeft. Nu verblijde ik mij, niet omdat gij bedroefd bent geweest, maar omdat gij bedroefd bent geweest tot bekering; want gij zijt bedroefd geweest naar God, zodat gij in geen ding schade van ons geleden hebt. Want de droefheid naar God werkt een onberouwelijke bekering tot zaligheid; maar de droefheid van de wereld werkt de dood. Want ziet, ditzelfde, dat gij naar God bent bedroefd geworden, hoe grote naarstigheid heeft het in u gewrocht?* (2 Corinthiërs 7:8-11) Daarom mogen de Stoïsch gezinde voor hun gezindheden antwoorden dat de droefheid. daartoe schijnt nuttig te zijn, (en einde men berouw hebben van zondigen), maar dat dezelve evenwel in het gemoed van een wijze niet kan zijn, overmits geen zonde hem overkomt vanwege welker berouw hij bedroefd wordt, en daar benevens dat hem ook geen ander kwaad overkomt, door hetwelk te lijden en te gevoelen, hij droevig is. Men zegt van Alcibiades dat hij zich zelf gelukkig beschouwde, maar als Socrates van zijn gelegenheid verhandelde en hem bewees dat hij ten hoogste ellendig was, uit oorzaak dat hij dwaas was, zegt men dat hij daarover geweend en geschreid heeft. Alzo is aan dezen de dwaasheid een oorzaak geweest van deze nutte en gewenste droefheid, door welke die mens bedroefd is geweest dat hij dat was, wat hij niet behoorde te zijn. Maar de Stoïsch gezinde zeggen van de wijze, dat bij niet droevig kan zijn, maar zeggen dat niet van de dwaas.

Hoofdstuk 9. VAN DE BEROERINGEN VAN HET GEMOED, WELKER OPRECHTE BEWEGINGEN HET LEVEN VAN DE RECHTVAARDIGEN HEEFT.

Maar deze filosofen, zoveel belangt de vraag van de beroeringen van het gemoed, hebben wij reeds beantwoord in het negende boek van dit werk, alwaar wij getoond hebben, dat zij niet zozeer op de zaken als wel op de woorden gelet hebben, en alzo dat zij meer bege erte gehad hebben tot twist, dan tot de waarheid. Ondertussen is het bij ons, naar de Heilige Schrift en naar de Heilige leer, waarachtig, dat de burgers van de Heilige Stad Gods, welke hier naar God leven, vrezen, begeren, droevig en ook blij zijn. En daar hun liefde oprecht is, hebben zij ook al de genoemde bewegingen oprecht, want zij vrezen de eeuwige straf, zij begeren het eeuwige leven, zij zijn droevig in hun tegenwoordige zaak, omdat zij in zichzelf nog zuchten naar de aanneming tot hun kindschap, verwachtende de verlossing van hun lichaam; zij zijn ook blij in

hun hoop, overmits vervuld zal worden wat er geschreven is, nl: de dood is verslonden tot overwinning. (1 Corinthiërs 15:54) Zij vrezen te zondigen, zij begeren te volharden, zij zijn droevig over hun zonden, zij zijn blij vanwege hun goede werken; want opdat zij vrezen te zondigen, zo horen zij hoe de ongerechtigheid vermenigvuldigd zal worden, en dat de liefde van velen zal verkouden. (Mattheüs 24:12) En dat zij begeren te volharden, zo horen zij hetgeen daar geschreven is: maar wie volharden zal tot het einde, die zal zalig worden (Mattheüs 24:13) En opdat zij droevig mogen zijn vanwege hun zonden, zo horen zij: indien wij zeggen, dat wij geen zonde hebben, zo verleiden wij ons zelf, en de waarheid is in ons niet. (I Johannes 1:8) En opdat zij blijde mogen zijn vanwege hun goede werken, zo horen zij: de blijmoedige gever heeft God lief. Insgelijks, naar dat het met hun zwakheid of sterkte gesteld is, vrezen zij verzocht te worden, begeren zij verzocht te worden, zijn droevig en ook blij in hun verzoekingen, want opdat zij vrezen verzocht te worden, zo horen zij: indien ook een mens overvallen ware door enige misdaad, gij, die geestelijk bent, brengt de zodanige terecht met de geest van de zachtmoedigheid, ziende op u zelf, opdat ook gij niet verzocht wordt. (Galaten 6) En opdat zij begeren verzocht te worden, zo horen zij een sterk man van de Stad Gods zeggen: proeft mij, Heere! en verzoekt mij, brand mijn nieren en mijn hart. (Psalm 26:2) En opdat zij droevig zijn in hun verzoekingen, zo zien zij Petrus weende. En opdat zij blij zijn in hun verzoekingen, zo horen zij Jacobus zeggen: acht het voor grote vreugde, mijn broeders! wanneer gij in velerlei verzoekingen valt. (Jakobus 1:2) En niet alleen vanwege zich zelf worden zij bewogen met deze affecten en beroernissen, maar ook vanwege hen die zij begeren dat verlost zullen worden, en die zij ook vrezen dat verloren zullen gaan, en vanwege welke zij droevig zijn, wanneer zij verloren gaan, en ook vanwege welke zij blijde zijn, wanneer zij verlost worden. Want met allen aanschouwen wij gaarne met de ogen van het geloof die allerbeste en aller-kloekste man, die in zijn krankheden roemt, opdat wij, die in de kerk van Christus uit de heidenen gekomen zijn, vooral verhalen die leraar van de heidenen in het geloof en de waarheid, welke meer dan al zijn medeapostelen gearbeid heeft, en die door zeer vele brieven onderwezen heeft de volkeren Gods, niet alleen die, welke tegenwoordig van hen gezien worden, maar zelfs ook die, welke als toekomstige van hem voorzien worden; dezen zeg ik, waren kampioenen van Christus, door Hem geleerd en gezalfd zijnde, met Hem gekruist zijnde, in Hem heerlijk zijnde en in deze wereld een groten strijd strijdende en najagende de prijs van zijn roeping, deze zeg ik, zien wij zeer gaarne met de ogen van het geloof, verblijdende zich met de blijden, en weende met de weenden, van buiten hebbende strijd en van binnen vrees, begerende ontbonden en met Christus te zijn, verlangende de Romeinen te zien, om enige vrucht te hebben onder hen, gelijk ook onder alle andere heidenen, hebben vurigheid over die van Corinthe, en in die vurigheid vrezende, dat hun gemoederen niet verleid worden van die reinheid, die daar is in Christus, hebbende grote droefheid en smart van de harten over de Israëlieten, overmits zij niet bekennen Gods gerechtigheid, en hun eigen gerechtigheid willende stellen, de gerechtigheid Gods niet zijn onderworpen; en verklarende niet alleen droefheid, maar ook rouwe vanwege sommigen, die tevoren gezondigd had de en geen boetvaardigheid gedaan hadden vanwege hun onreinheid en hoererijen. Deze bewegingen, spruitende uit liefde tot het goede, ja uit een heilige liefde, indien dezelve ondeugden en gebreken moeten genoemd worden, laat ons dan toelaten, dat die ondeugden, die ware gebreken zijn, ondeugden genoemd worden. Maar aangezien deze bewegingen de oprechte redelijkheid volgen, omdat zij gebruikt worden waar het behoort, wie zou ze dan durven noemen zieke of gebrekkige lijdingen? Zodat ook de Heere zelf, zich verwaardigd hebbende te leven in de gedaante van een dienstknecht, maar geen zonde hebbende, die ook in het werk gesteld heeft waar Hij oordeelde dat men die behoorde in 't werk te stellen; want in Hem, in Wie een waar lichaam van de mensen was en een ware ziel van de mensen, is geen valse menselijke affectie of beweging geweest. Daarom, als deze dingen in Zijn Evangelie verhaald worden, nl. dat Hij met gramschap bedroefd is geweest over de hardheid van het hart van de Joden, dat Hij ook gezegd heeft: ik ben blijde om uwentwil, omdat gij gelooft; dat Hij, Lazarus willende opwekken, tranen gestort heeft; Dat Hij met Zijn discipelen begeerd heeft het

Pascha te eten; dat, toen Zijn lijden naderde, zijn ziel bedroefd is geweest tot de dood toe; die dingen voorwaar, worden niet vals. verhaald; maar deze dingen heeft Hij door zekere dispensatie en begeleiding, wanneer Hij wilde, in zijn menselijke ziel aangenomen, op gelijke wijze als Hij, toen Hij wilde, mens geworden is. Daarom aangaande deze beroernissen en bewegingen, als wij die oprecht naar God hebben, moet men belijden, dat zij van dit leven zijn, en niet van dat leven, dat wij hopen toekomstig te zullen zijn, waarom wij ook in dat leven, tegen onze wil, ons onder dezelve buigen. Alzo is het dat wij somtijds, hoewel wij niet bewogen worden met enige berispelijke begeerlijkheid, maar met een prijselijke liefde, dat wij ween, zelfs als wij niet willen. Zo hebben wij dezelve dan uit zwakheid van de menselijke gelegenheid, maar de Heere Jezus niet alzo, Wiens zwakheid zelfs uit macht en sterkte voortgekomen is. Maar evenwel staat te bemerken, zolang wij dragen de zwakheid van dit leven, indien het gebeurde dat wij die bewegingen gans niet hadden, dat wij dan eerder niet terecht, dan oprecht zouden leven; want de apostel bestraft en vergruwt enigen, van wie Hij onder anderen ook zegt: dat zij zijn zonder enige bewegelijkheid. Dezelve bestraft ook de heilige Psalm, als hij van enigen zegt: ik heb geloefd tot er iemand was die met mij bedroefd was, en daar is niemand geweest. Want gans niet bedroefd te zijn, zolang wij in deze plaats van de ellende zijn, gelijk ook iemand van de geleerden dezer wereld gevoeld en gezegd heeft, dat geschiedt niet zonder groot loon van ongevoelige beestelijkheid in de ziel, en van merkelijke domheid in het lichaam. Daarom dat gebrek, dat in 't Grieks apatheia, en om in 't Latijn te noemen impossibilitas, dat is: ongevoeligheid of onbeweeglijkheid, zou moeten genoemd worden, indien, zeg ik, deze onbeweeglijkheid alzo te verslaan is (want zij wordt geduid op de ziel, en niet op het lichaam) dat men zonder die bewegingen, welke tegen de redelijkheid overkomen en het gemoed ontroeren, kan leven, alsdan zal daaruit volgen, dat deze onbeweeglijkheid goed en gans te wensen is; maar evenwel is dezelve in dit leven niet, want het is. een zeggen, niet van enige bijzondere lieden, maar voornamelijk van de godvruchtige en die allermeest rechtvaardig zijn, nl : indien wij zeggen, dat wij geen zonde hebben, zo bedriegen wij ons zelf, en de waarheid is niet in ons; want dan zal die onbeweeglijkheid zijn, nl. wanneer er geen zonde meer in de mens zal zijn. Maar nu leeft men wél genoeg, indien men zonder bestraffelijke misdaad leeft, maar hij, die meent dat hij zonder zonde leeft, maakt daarmede niet dat hij geen zonde heeft, maar wél dat hij geen vergiffenis ontvangt. Maar indien dat onbeweeglijkheid moet genoemd worden, wanneer er gans geen beweging 's mensen gemoed kan aanraken, wie zal niet oordelen, dat zodanige domme ongevoeligheid erger is dan enige gebreken? Maar ondertussen dat de volkomen gelukzaligheid zonder enigen prikkel van vrees, en zonder enige. droefheid toekomstig is, dat mag zonder enige ongerijmdheid gezegd worden; maar niemand zal er zijn, die ooit zal zeg' gen, dat daar geen liefde noch blijdschap zal zijn, of het moest zijn, dat hij van de waarheid uitgesloten was. Maar indien dat onbeweeglijkheid genaamd wordt, nl. dan, wanneer noch vrees de mens verschrikt, noch droefheid hem beangstigt, zodanige onbeweeglijkheid moet men in dit leven geheel verwerpen, indien wij anders terecht, dat is: naar God willen leven Maar in dat gelukzalig leven, hetwelk ons beloofd wordt eeuwig te zullen zijn, aldaar moet de vrees gans afgezonderd worden, want die vrees, van welke de apostel Johannes spreekt: de vrees is niet in de liefde, maar de volkomen liefde drijft de vrees uit, want de vrees heeft straf, en wie vreest, die is niet volkomen in de liefde, (1 Johannes 4:18). Die vrees, zeg ik, is van dezelfde soort niet, van welke de vrees was, met welke de apostel Paulus vreesde, dat die van Corinthe door de listigheid van de slang zouden mogen misleid worden, want de liefde heeft deze vrees, ja niets is er dat dezelve heeft dan de liefde. Maar die voorgaande vrees is van die soort, welke niet is in de liefde, van welke de apostel Paulus zegt: want gij hebt niet weder ontvangen de geest van de dienstbaarheid tot vrees. Maar die andere reine vrees, blijvende van tijd tot tijd, indien zij ook in de toekomstige tijd zal zijn, (want hoe kan zij anders verslaan worden te blijven van tijd tot tijd?) is geen vrees, die hen afschrikt van enig kwaad, dat hun kan overkomen. Maar dezelve is houdende in het goede, dat niet verloren kan worden; want waar de liefde van het verkregen goed onveranderlijk is, voorwaar, indien dat gezegd kan worden,

zo is de vrees onbekommerd van enig perikel te wachten Want met de naam van reine vrees wordt die wil betekend, waardoor het ons nodig zal zijn niet te willen zondigen, en voorts de zonde te vermijden, niet door bekommering van de zwakheid, om nl niet te zondigen, maar door gerustheid van de liefde. Of indien in die aller-zekerste zekerheid van de eeuwige en gelukkige blijdschap gans geen soort van vrees kan zijn, zo is het dat dit zeggen: de vrees van de Heere is rein, volkomen, blijvende van tijd tot lijd, alzo te verslaan is, even gelijk er gezegd is: de lijdzaamheid van de armen zal niet vergaan in eeuwigheid. Want deze lijdzaamheid zal niet eeuwig zijn, omdat zij nergens elders nodig is, dan waar men het kwade heeft te lijden; maar dat zal eeuwig zijn, tot hetwelk men door lijdzaamheid komt. En evenzo is mogelijk de reine vrees gezegd van tijd tot tijd te blijven, overmits datgene zal blijven tot hetwelk de vrees ons brengt. Naardien dit zo is, en aangezien dat een oprecht leven behoort genoemd te worden, waardoor men zal komen tot het gelukzalig leven, zal ook een oprecht leven al die affecten en bewegingen oprecht hebben, maar een verkeerd leven zal die verkeerd hebben. Daar benevens zal het gelukzalig en eeuwig leven de liefde hebben, en ook de blijdschap; niet alleen oprecht, maar ook zeker, maar zal geen vrees noch droefheid hebben Hieruit blijkt nu enigszins, hoedanig in dit vreemdelingschap de burgers van de Stad Gods behoren te zijn, nl : levende naar de geest, en niet naar het vlees, dat is: naar God en niet naar de mens. En daar benevens blijkt ook, hoedanig zij in die onsterfelijkheid, naar welke zij trachten, zullen zijn, maar de Stad, dat is: het gezelschap van de goddeloze die niet naar God, maar naar de mens leven, en die zelf in de dienst hunner valse godheid, en in de versmading van de ware Godheid de leringen van de mensen en van de duivelen volgen, die Stad zeg ik, wordt bestormd en gekweld met deze boze affecten en bewegingen, even als met ziekten of ontroeringen. En indien deze Stad enige zulke burgers heeft, welke deze bewegingen schijnen te dwingen en dezelve als te matigen, deze zijn door hun goddeloosheid zo hovaardig en opgeblazen, dat zelfs hierdoor in hen meer vrees is naarmate zij minder droefheid hebben En of het gebeurde dat enigen (hebbende van de te meer beestelijkheid naarmate hun ijdelheid minder gevonden wordt) dat in zich zelf gans bemind hebben, dat zij met geen beweging altoos opgewekt werden, noch gebogen, noch geneigd werden, die zelfde hebben veelmeer hun ganse menselijkheid verloren, dan dat zij de ware gerustheid zouden verkregen hebben. Want overmits enige zaak hard is, is die daarom niet recht, en overmits enig lichaam verdoofd is, hetzelve is daarom niet gezond.

Hoofdstuk 10. OF MEN TE GELOVEN HEEFT, DAT DE EERSTE MENSEN, IN HET PARADIJS GESTELD ZIJNDE, EER ZIJ GEZONDIGD HADDEN, DOOR GEEN ONTROERINGEN BEWOGEN ZIJN GEWEEST.

Maar aangaande de eerste mens of de eerste mensen, (want daar was een huwelijk van twee) of zij deze bewegingen gehad hebben in hun natuurlijk lichaam vóór de zonde, wordt niet ten onrechte gevraagd, te meer alzo wij dezelve in het geestelijk lichaam hier namaals niet zullen hebben, nl. wanneer alle zonde gezuiverd en gereinigd zal zijn. Want indien zij die hadden, hoe waren zij dan gelukzalig in die uitnemende plaats van de gelukzaligheid, dat is: in het Paradijs? En hoe hij geheel en volkomen gelukzalig genoemd wordt, die met enige vrees of droefheid beroerd wordt? En wat kon die eerste mensen doen vrezen of droevig zijn bij zulk een grote overvloed van zo vele en grote goederen? Want daar werd geen dood gevreesd, noch enig kwaad of ziekte van het lichaam; daar was niets gebrek om voor de goeden wil te verkrijgen. Ook was daar geen ding, dat het vlees en gemoed van de mens, die gelukkig leefde, kon kwetsen. De liefde tot God werd door geen ontroering verbroken, en zodanig was ook de liefde van man en vrouw, die trouw en oprecht met elkander leefden, en uit deze liefde sproot een grote blijdschap, omdat zij nimmer ophield in het genieten van datgene, wat er bemind werd. Ook was daar een stille en geruste vermijding van de zonde, en zolang die bleef, kon hun van elders gans geen kwaad overkomen, dat hen kon bedroeven. Maar mogelijk zal men zeggen, dat zij de verboden boom begeerden aan te raken om te eten, maar dat zij vreesden te

sterven, en alzo dat in die plaats begeerte en vrees beide hen toen ook ontroerden. Maar het zij verre, dat wij dat zullen meen daar geweest te zijn, waar nochtans geen zonde was; want te begeren wat de Wet Gods verbiedt, en zich van dat te onthouden uit vrees voor straf, en niet uit liefde van de gerechtigheid, dat is niet zó, dat het geen zonde is. Nu het moet verre zijn, zeg ik, dat, vóór er enige zonde was, aldaar zodanige zonde zou geweest zijn, nl. dat men dies halve aangaande de verboden boom zou toestaan dat geweest te zijn, hetgeen de Heere van de vrouw zegt: *indien iemand een vrouw aanziet om die te begeren, die heeft al rede overspel in zijn hart gedaan* (Mattheüs 5:28) Zo dan, zo gelukkig als de eerste mensen waren, die niet ontsteld werden door enige ontroeringen, en die niet gekwetst noch bezwaard werden door enige ongemakken van het lichaam; zo gelukkig zou he t ganse menselijk geslacht geweest indien zij niet zulk een kwaad gedaan hadden, zijn, dat zij ook overgeplant hebben op hun nakomelingen, en zo ook niemand uit hun geslacht zodanige boosheid. bedreven had, welke de verdoemenis moest ontvangen. En die gelukzaligheid zou zolang gebleven zijn totdat door die zegening, in welke gezegd is: wast, en vermenigvuldigd u, het getal van de gepredestineerden en van tevoren geschikte Heiligen zou vervuld. zijn geworden, want dan zou hen gegeven worden een grotere gelukzaligheid, nl. zodanige, welke al rede de allergelukzaligste engelen gegeven was, alwaar een vaste en ontwijfelbare zekerheid zou zijn, dat niemand zou zondigen en ook niemand zou sterven. En zodanig zou het leven van de Heiligen geweest zijn, als ons leven zijn zal in die onverderfelijkheid van het lichamen, welke ons gegeven zal worden door de opstanding van de doden.

Hoofdstuk 11. VAN DE VAL VAN DE EERSTE MENSEN, IN WELKE ONZE NATUUR GOED GESCHAPEN IS, WELKE NATUUR NU NIET WEDER IN HAAR GEHEEL GESTELD KAN WORDEN, DAN ALLEEN DOOR DE WERKMEESTER DERZELVE.

Maar aangezien God alles tevoren geweten heeft, en alzo ook geweten heeft, dat de mensen zouden zondigen, zo moeten wij de Heilige Stad stellen naar dat als Hij tevoren geweten en geordineerd heeft, en niet naar dat wat tot onze kennis niet heeft kunnen komen, omdat het niet in de schikking Gods geweest is Want ook de mens. heeft. zelfs door zijn zonde niet kunnen verstoren de Goddelijke Raad, even alsof hij God gedwongen had te veranderen wat Hij voorgenomen had, omdat God door zijn vóórwetendheid dat beide voorgekomen is, nl. hoe boos de mens zou worden, dien Hij goed geschapen had, en ook welk goed Hij dan van hem op zodanige wijze zou teweegbrengen Want God, al is 't dat Hij gezegd wordt zijn besluiten te veranderen zodat ook door een figuurlijke manier van spreken in de Heilige Schrift gelezen wordt, dat God berouw gehad heeft, want dat wordt gezegd naar hetgeen de mens gehoopt had of naar hetgeen de orde van de natuurlijke oorzaken meebracht, en niet naar hetgeen door hetwelk Hij, almachtig zijnde, tevoren geweten had dat te zullen doen, daarom zo heeft God, gelijk er geschreven is, de mens oprecht gemaakt, en alzo van goeden wil, want hij zou niet oprecht zijn zonder een goeden wil. Zo is dan de goede wil een werk Gods, want met dezelfde is de mens door Hem gemaakt. Maar de eerste kwade wil, omdat die in de mens voor alle kwade werken voorgegaan is, is veelmeer een afwijking van het werk Gods tot zijn eigen werken, dan dat hij enig werk is. Alzo zijn ook zijn werken kwaad geweest, omdat zij geweest zijn naar hem en niet naar God, zodat van die werken, evenals van kwade vruchten, de wil als een kwade boom geweest is, of de mens zelf voor zoveel als hij was van kwaden wil. Middelerwijl, de kwade wil, hoewel hij niet is naar de natuur, maar tegen de natuur, alzo hij een gebrek is, nochtans is er van die natuur, van welke dat het gebrek is, hetwelk nergens elders kan zijn dan in de natuur, maar wel verstaande, in die natuur, welke de Schepper geschapen heeft uit niet, en niet in die natuur, welke de Schepper gegenereerd heeft van zich zelf, gelijk daar is het woord, dat Hij gegeneerd heeft, en waardoor alle dingen gemaakt zijn. Want al is 't, dat God de mens gemaakt heeft van het stof van de aarde, nochtans is diezelfde aarde en alle aardse stof geheel uit niet, en insgelijks toen de mens gemaakt werd, heeft Hij aan zijn lichaam gegeven een ziel, gemaakt zijnde uit niet. Ondertussen, de kwade dingen

worden zo verre overwonnen van de goede dingen, dat, al is het dat zij toegelaten worden te zijn om daarmede te betonen, hoewel de gerechtigheid van de Scheppers zelfs ook die kan gebruiken, dat evenwel de goede dingen zonder de kwade kunnen zijn, gelijk zelf de ware en hoogste God, gelijk ook boven deze duistere lucht al die Hemelse, zichtbare en onzichtbare schepselen. Maar de kwade dingen kunnen zonder de goede niet zijn, want de naturen in welke zij zijn, voor zoveel zij naturen zijn, zijn geheel goed. Nu, het kwaad wordt afgenomen, niet door afneming van enige natuur, die daar bijgekomen was, noch ook door afneming van enig deel dezelve, maar door genezing en verbetering van die natuur, welke bedorven en geschonden was geworden. Ondertussen, het vermogen van onze wil is dan waarlijk vrij, wanneer het niet meer dienstbaar, is onder de gebreken en zonden Zodanig vermogen is ons gegeven geweest van God, en hetzelve verloren zijnde door ons eigen gebrek, heeft door niemand wedergegeven kunnen word en, dan door Dien, Die het gegeven heeft, waarom ook de waarheid zegt: indien dan de zoon u zal vrijgemaakt hebben, zo zult gij waarlijk vrij zijn. (Johannes 8:36) Want dit even zoveel alsof hij zei: *indien de Zoon u zalig maakt, zo zult gij waarlijk zalig zijn,* want daardoor komt het dat Hij is Vrijmaker en Zaligmaker, Zo dan, de mens leefde naar God, beide in het lichamelijk en geestelijk Paradijs, want het lichamelijk Paradijs was niet om de goederen van het lichaam, en het geestelijk Paradijs was niet om de goederen van de ziel; ook was het geen geestelijk Paradijs, dat de mens zich ten nutte maakte door zijn inwendige zinnen, en ook was het geen lichamelijk Paradijs, dat de mens zich benuttigde door zijn uitwendige zinnen, maar beide zijn ze gans geweest om beider wil. Maar daarna, toen die engel, die hovaardig was, en volgens die ook nijdig, door zijn hovaardigheid van God tot zich zelf gekeerd was, en toen hij liever verkozen had als door een zekeren titanisch hoogmoed over onderdanen te heersen dan zelf onderdaan te zijn, als toen is hij uit het geestelijk Paradijs gevallen, van welke val, alsmede zijner metgezellen, die alle tezamen van engelen Gods zijn engelen geworden zijn, heb ik in het eerste en tweede boek van dit werk, zoveel ik kon, verhand eld. Deze heeft daarna door zijn boosaardig aanradende listigheid gezocht in te kruipen in de zinnen van de mens, dient hij, alzo hij zelf gevallen was, benijdde omdat die nog stond; daarom heeft hij in lichamelijk Paradijs, alwaar met die twee mensen, (man en vrouw) ook alle andere aardse dieren onderdanig en zonder schade te doen, verkeerden, uit die dieren verkozen een slang, welk dier zeer glad en ligt bewegelijk is, zodat het zeer geschikt was ten dienste van zijn werk om door hetzelve te spreken. Zo dan, door zijn tegenwoordigheid en aller-edelste natuur heeft deze engel de slang met zijn geestelijke boosheid aan zich zelf onderworpen, en die als zijn instrument misbruikende, heeft hij. bedrieglijke redenen door haar tot de vrouw gevoerd, beginnende nl. van het laagste deel van het menselijke huwelijk, opdat hij alzo trapsgewijze mocht komen tot het geheel, omdat hij meende dat de man niet zo lichtgelovig zou zijn als de vrouw, en daar benevens, dat hij door dwaling ook niet zo ligt zou kunnen bedrogen worden, maar dat hij aller-lichtst daartoe te brengen zou zijn, wanneer hij zich zou voegen onder eens anders dwaling. Want gelijk Aaron, aangesproken zijnde van het dwalende volk, niet ingewilligd heeft om enigen afgod te maken, maar hard aangedrongen zijnde, evenwel zich onder hen gebogen heeft, en daar benevens gelijk het ook niet gelovig is, dat Salomo door dwaling zou gemeend hebben, dat men de afgoden behoort te dienen, maar veelmeer, dat hij tot zulke gruweten gedrongen is door de vrouwelijke verlokkingen: alzo heeft men ook niet te geloven, dat de man verleid is door zijn vrouw, en daar benevens de een mens van de ander, en de een echtgenoot van de ander, en dat hij haar om de Wet Gods te overtreden, even alsof zij de waarheid sprak, zou geloofd hebben, maar het is veelmeer te geloven, dat hij door de vriendschap zich onder haar gebogen heeft, want de apostel heeft niets te vergeefs gezegd: Adam is niet verleid geweest, maar de vrouw werd verleid, (1 Timotheus 2:14). En dat daarom, overmits zij, hetgeen de slang sprak, als waar aannam, maar hij heeft van zijn enige echtgenote niet willen afscheiden, ja zelfs ook niet in de gemeenschap van de zonde, en evenwel is hij daarom niet minder schuldig, omdat hij beter wist en met voordacht zondigde, waarom ook de apostel niet zegt: hij heeft niet gezondigd, maar: *hij is niet verleid geweest;* want dat hij vrijwillig gezondigd heeft, toont hij genoeg, als hij zegt: door één

mens is de zonde in de wereld gekomen, (Romeinen 5:12) en daarna nog openlijker, als hij zegt: naar de gelijkenis van de overtreding Adams. Maar deze wil hij, dat men verstaan zal verleid te zijn, die daar niet meen dat datgene, wat zij doen, zonde is; maar hem aangaande, hij heeft dat wél geweten, want hoe zal anders waar zijn wat er staat, nl : Adam is niet verleid geweest. Maar daar hij geen bevinding had van de Goddelijke strengheid, zo heeft hij daarin kunnen bedrogen worden, dat hij wellicht gemeend heeft, dat de zonde, die daar gedaan werd, vergefelijk was. En alzo in datgene, waarin de vrouw verleid is geworden, is hij niet verleid geweest, maar dit heeft hem bedrogen, nl. dat hij dacht dat het ten beste bij God zou gericht worden, wanneer hij zou zeggen: *de vrouw, die Gij mij gegeven hebt, die gaf mij van dien boom, en ik at.* Maar waartoe zijn meer woorden nodig? Voorwaar, al is 't dat zij beide door te geloven niet zijn bedrogen, nochtans zijn zij beide, door te zondigen, gevangen, en in van de duivels strikken verstrikt.

Hoofdstuk 12. VAN DE HOEDANIGHEID VAN DE EERSTE ZONDE, DIE DOOR DE MENS BEGAAN IS.

Doch indien iemand bij zich zelf bedenkt, waarom de menselijke natuur door andere zonden niet evenzo veranderd werd gelijk zij veranderd is door de overtreding van die twee eerste mensen, waardoor hij onderworpen is aan zulke grote verdorvenheid als wij nu zien en gevoelen, en alzo waardoor hij de dood onderworpen is, en voorts waardoor hij ontroerd en ongerust gesteld wordt door zo vele en grote bewegingen en welke zozeer tegen elkander strijden, hetwelk. 's mensen natuur in het Paradijs vóór de zonde niet gehad heeft, niettegenstaande dezelve in een ziellijk lichaam was. Indien iemand hiertegen bedenkingen heeft, moet hij daarom niet menen, dat de daad, die de mens beging, licht of klein geweest is, overmits die geschied is in eetbare spijze, welke om geen andere reden kwaad noch in zich zelve schadelijk was, dan omdat die verboden was, want God heeft in dat Paradijs van de grootste gelukzaligheid niets kwaads geschapen of geplant; maar door dat gebod is hem bevolen en aangeprezen de gehoorzaamheid, welke deugd in de redelijke schepselen de moeder en bewaarster is. van alle deugden, want deze zelfde schepselen zijn zó gemaakt, dat het hun gans nuttig is, dat zij God onderworpen zijn, en daarentegen, dat het hun gans schadelijk en verderfelijk is hun eigen wil te doen. En niet die van Hem, van Wie die geschapen is. Zo dan, dit kleine gebod van alleen een soort van spijze niet te eten te midden van zo grote overvloed van alle andere spijzen; dit zo gering gebod, en zo ligt te onderhouden, dit zo kort gebod om in de memorie te bewaren, en vooral ook in dien tijd, toen de begeerte de wil niet wederstond, hetwelk eerst later door de straf van de overtreding gevolgd is; dit gebod zeg ik, is met zoveel te zwaarder, en groter ongerechtigheid geschonden geweest, naarmate het lichter op te volgen was.

Hoofdstuk 13. HOE IN DE OVERTREDING VAN ADAM DE KWADE WIL TOT ZIJN KWAAD WERK VOORTGEGAAN IS.

Ondertussen, in het verborgen zijn zij eerst begonnen kwaad te zijn, opdat zij alzo tot openbare ongehoorzaamheid zouden vervallen, want men kon niet gekomen zijn tot een kwaad werk, tenzij dat er eerst een kwade wil voorafgegaan was. Nu, wat heeft het beginsel van de kwaden wil anders kunnen zijn, dan alleen de hovaardigheid? Want het beginsel van alle zonde is de hovaardigheid. (Sirach 10:15) En wat is hovaardigheid anders dan een begeerte van een verkeerde hoogheid? Nu, dit is verkeerde hoogheid, nl. dat men dat beginsel, hetwelk ons gemoed behoort aan te hangen, gaat verlaten, en dat de mens. zich zelf enigszins als een beginsel gaat worden, hetwelk geschiedt, wanneer hij zich zelf al te zeer behaagt, en dit doet hij, wanneer hij van dit onveranderlijk goed afwijkt, dat hem meer behoorde te behagen dan hij zich zelf behaagt. En dit is voorwaar een eigen gewillige afwijking, want zo de wil standvastig gebleven was in de liefde tot dat Opperste onveranderlijk goed, van hetwelk hij verlicht werd om het te zien, en waardoor hij aangestoken werd om dat te beminnen, zou hij

nooit daarvan afgewend geweest zijn om zich zelf te behagen, zodat hij daaruit tot verduistering en verkoeling zou gekomen zijn, gelijk geschied is; want de vrouw, verduisterd zijnde, heeft geloofd, dat het waarheid was, wat de slang zei, en de man, verkoeld zijnde, heeft de wil van zijn huisvrouw gesteld boven het gebod Gods, meende, dat hij een vergeeflijke overtreding van Gods gebod deed, wanneer hij de metgezellin van zijn levens zelfs niet verliet in het gezelschap haar zonde. Zo dan is het kwade werk niet geschied, dat is: die overtreding, dat zij die verboden spijze aten, dan alleen van zulke, die reeds kwaad waren, want die vrucht kon niet kwaad zijn, tenzij dat zij van een kwade boom was. Nu, dat de boom kwaad is geweest, dat is geschied tegen de natuur, want tenzij dat het door het gebrek van de wil geschied ware, hetgeen tegen de natuur is, zou niet geschied zijn, want de natuur kon niet door het gebrek verdorven worden, of het moest zijn, dat het een natuur was, uit niet gemaakt zijnde. En daarom, dat er enige natuur is, dat heeft zij daaruit, overmits zij door God gemaakt is. Maar aangaande, dat zij van Hem, door Wie zij gemaakt is, afwijkt, dat heeft zij, omdat zij uit niet gemaakt is. En de mens is niet zó afgeweken, dat hij gans niets is, maar hij is zó afgeweken, dat hij, genegen zijnde tot zich zelf, minder is dan hij was, toen hij Hem aanhing, Die allermeest is. Zo dan, met verlating van God in zich zelf te zijn, is even zoveel als zich zelf te behagen, maar het is niet te zeggen niets te zijn, maar wel het niet te naderen, waarom ook de hovaardige volgens de Heilige Schrift met een andere naam genoemd worden: zichzelf behagende. (2 Petrus 2:14) Het is wel waar, dat het goed is zijn hart verheven te hebben, maar nochtans niet tot zich zelf, daar dit hovaardig is; maar tot de Heere, hetwelk gehoorzaamheid is, die bij niemand kan zijn, dan alleen bij de ootmoedige en nederige. Zo dan, er is iets in de nederigheid, dat op een wonderlijke wijze het hart opwaarts heft, en er is ook iets in de hoogmoed, dat het hart nederwaarts drukt. Het is waar, dat schijnt tegenstrijdig, nl. dat de verheffing nederwaarts is, en de vernedering opwaarts, maar een godvruchtige. vernedering maakt, dat men onderdanig is aan Hem, Die de bovenste is; nu, er is niets boven God, en daarom verheft de nederigheid, omdat zij de mens onderdanig maakt aan God, en de verheffing (die in het kwade is) die zelfs door datgene, waarmee zij de onderdanigheid veracht, valt van Hem, boven Wie niemand is, en daarom wordt hij daardoor vernederd en laag, zodat er geschreven is: *Gij hebt hen terneder geworpen,* toen zij verheven werden. Hij zegt niet: toen zij verheven waren geweest, alsof zij eerst verheven, en daarna terneder geworpen werden, maar toen zij verheven werden, toen zij zijn terneder geworpen; want zelfs het verheven worden is reeds niets anders dan terneder geworpen te worden Daarom wordt nu in de Stad Gods aan het burgerschap Gods, zijnde in deze wereld in vreemdelingschap, allermeest aangeprezen de nederigheid, en wordt allermeest geroemd in haren Koning, Welke Christus is. En daarentegen de ondeugd van de hovaardij en de verheffing, welke strijdig is tegen deze deugd, wordt ons in de Heilige Schrift geleerd, dat die allermeest heerst in de wederpartij, welke is: de duivel. Voorwaar, dit is een groot verschil, waardoor beide Steden, van welke wij spreken, onderscheiden worden, van welke de één is het gezelschap van de godvruchtige mensen, en de andere het gezelschap van de ongodvruchtige, welke ook ieder hun engelen hebben, die tot hen behoren, in welke aan de een zijde voorgegaan is de liefde Gods, en aan de andere zijde voorgegaan is de eigenliefde. Toen de zonde nu openbaar en bekend geworden was, nl. toen er gedaan was, wat God verboden had, toen zou de duivel niet gevangen genomen hebben de mens, tenzij hij begonnen was zich zelf te behagen, want hierdoor kwam het, dat hem vermaakt heeft hetgeen er gezegd werd: u zult als Goden zijn. Maar het beste dat zij konden zijn, was daarin gelegen, dat zij het opperste en ware beginsel aanhingen door gehoorzaamheid, en niet dat zij hun eigen beginsel werden door hovaardigheid; want de geschapen Goden zijn Goden, niet, door hun eigen kracht, maar door mededeling en gemeenschap van de ware God. Nu, de mens, begerende meer te zijn, is minder geworden, en toen hij verkoos zich zelf genoeg te zijn, is hij afgeweken van Hem, Die waarlijk genoeg is; zo is dan voorgegaan dat kwaad, waarmee de mens zich zelf behaagt, even alsof hij zich zelf een licht ware, daar hij nochtans daardoor afgekeerd wordt van dat licht, waarmee hij verlicht zou geworden zijn, indien het hem behaagd had. Dat kwaad, zeg ik, is

voorgegaan in het verborgene, ten einde dat kwaad zou volgen, hetwelk bedreven is in het openbaar. Want het is waarachtig hetgeen er geschreven is, nl : het hart wordt verheven vóór de val, en het wordt vernederd vóór de heerlijkheid. Alzo die val, welke in het verborgen geschiedt, gaat vóór dien val, die in het openbaar geschiedt, zelfs dan wanneer men niet eens meent, dat het een val is Want wie zou kunnen denken, dat verheffing een val is, en dat daar ontbreking is, waar de verhevene gelaten is? Maar wie zou ook niet de val kunnen zien, nl. wanneer een kennelijke en zekere overtreding van het gebod geschiedt? Want God heeft deze zaak verboden, omdat wanneer zij gedaan was, zij met geen schijn van gerechtigheid zou verantwoord worden. En daarom durf ik zeggen, *dat het de hovaardige nuttig is te vallen in enige merkelijke openbare zonde, opdat zij daardoor zich zelf mishagen mogen, die, met zich zelf te behagen, gevallen waren.* Want veel zaliger heeft Petrus zich zelf mishaagd toen hij weende, dan hij zich zelf behaagd heeft toen hij zeer hoog van zich zelf dacht. dat zegt ook een heilige Psalm, nl. vervult hun aangezichten met schande, en zij zullen Uw naam zoeken, Heere! Dat is: maakt, dat zij, die zich zelf behaagd hebben met hun naam te zoeken, zó mogen zijn, dat Gij hen behaagt met Uw naam te zoeken.

Hoofdstuk 14. VAN DE HOVAARDIJ VAN DE OVERTREDING, DIE ERGER IS GEWEEST DAN DE OVERTREDING ZELF.

Maar bovenal is die hovaardigheid boos en verdoemelijk, die zelfs in openbare zonden tot een uitvlucht van onschuld opgezocht wordt, gelijk daar zijn geweest de eerste mensen van welke de vrouw gezegd heeft: de slang heeft mij verleid, en ik heb daarvan gegeten, en hij; heeft ook de vrouw, die Gij mij gegeven hebt, gaf mij van dien boom, en ik at. (Genesis 3:12) Hier hoort men nergens enige begeerte van vergiffenis, en ook nergens enig verzoek om medicijnen en genezing; want al is het, dat zij niet loochenen, zoals Kaïn, hetgeen zij gedaan hebben, nochtans zoekt hun hovaardij, aangaande hetgeen zij gedaan heeft, de schuld er van op een ander te leggen, nl. de hovaardij van de vrouw op de slang, en de hovaardij van de man op de vrouw, maar het is meer een beschuldiging dan een ware verontschuldiging, wanneer daar het Goddelijk gebod een openbare overtreding is. Want zij hebben de overtreding gedaan, omdat de vrouw dat deed op aanraden van de slang, en omdat de man dat deed door mededeling en overgeving van de vrouw, even alsof daar iets geweest was, dat men meer had te geloven dan God, en onder hetwelk men meer dan onder God had te buigen.

Hoofdstuk 15. VAN DE GERECHTIGHEID VAN DE WEDERVERGELDING, WELKE DE EERSTE MENSEN VANWEGE HUN ONGEHOORZAAMHEID ONTVANGEN HEBBEN.

Aangezien God dan in Zijn bevelen versmaad is, Die de mens geschapen had; Die hem tot zijn evenbeeld gemaakt had; Die hem tot een heer over alle dieren gesteld had; Die hem in het Paradijs geplaatst had; Die hem overvloed van alle dingen, en met name van zijn zaligheid, gegeven had; Die hem met geboden, niet met vele , niet met grote, niet met zware belast had: maar Die hem een aller-kortst en aller-lichtst gebod, dienende tot nut van de gehoorzaamheid, gegeven had, om daarmede te betonen, dat Hij een Heere was over dat schepsel, hetwelk een vrijwillige dienstbaarheid betaamde; aangezien, zeg ik, Die God versmaad is, is daarop gevolgd een rechtvaardige veroordeling en verdoemenis, ik zeg zodanige verdoemenis, dat de mens, die door het onderhouden van het gebod Gods geworden zou zijn zelfs in het vlees geestelijk, nu daarentegen geworden is zelfs in de ziel vleselijk. Want hij die door zijn eigen hovaardigheid zich zelf behaagd had, zou beschonken geweest zijn met de gerechtigheid Gods, en nochtans gelijk hij zocht, is hij niet geheel gekomen onder zijn eigen macht, want van zichzelf is hij ook verschillende, en in plaats van die vrijheid, die hij begeerd had, moet hij zelfs onder hen, die hij met zondigen toegestemd heeft, een harde en ellendige dienstbaarheid lijden, zodat hij, willens gestorven zijnde in de geest, tegen wil moet sterven in het lichaam, en alzo hij een verlater is geweest van het eeuwige leven, zo is hij ook, tenzij dat de genade hem verlost, veroordeeld met de eeuwige dood. Indien nu iemand meent, dat deze. verdoemenis óf te

groot, óf onrechtvaardig is, die kan voorwaar niet overleggen noch berekenen, hoe groot de ongerechtigheid daar in het zondigen geweest is, waar zodanige gemakkelijkheid was om niet te vervallen tot zondigen: want gelijk niet ten onrechte de grote gehoorzaamheid van Abraham geroemd wordt, omdat een aller-zwaarste zaak hem belast werd, nl. dat hij zijn zoon zou doden, alzo is ook de ongehoorzaamheid in het Paradijs van de te groter geweest naar mate dat gebod, hetwelk hem gegeven werd, van minder zwarigheid was. En gelijk de gehoorzaamheid van de tweede mens (Christus) van de te meer geroemd wordt, omdat Hij gehoorzaam is geworden tot de dood toe, alzo is de ongehoorzaamheid van de eerste mens van de te verfoeijelijker, omdat hij ongehoorzaam is geweest tot de dood toe; want waar een grote straf op de ongehoorzaamheid gesteld is, en waar iets gemakkelijks van de Schepper bevolen is, wie zou genoegzaam kunnen verklaren, welk een kwaad het is, niet gehoorzaam te zijn in een lichte zaak, nog vanwege het bevel van zulk een grote macht, noch vanwege zo grote en schrikkelijke straf? En om in 't kort alles te zeggen, in die straf van die zonde, welke wedervergelding is er aan de ongehoorzaamheid gedaan, anders dan ongehoorzaamheid? Want welke ellende is er anders toch in de mens dan zijn ongehoorzaamheid tegen zich zelf, zodat, aangezien hij niet gewild heeft wat hij mocht, hij nu dat wil wat hij niet mag. Want in het Paradijs, al is 't, dat hij vóór de zonde niet alles mocht, nochtans wat hij niet vermocht, dat wilde hij ook niet, en daarom vermocht hij alles, wat hij wilde. Maar nu, gelijk wij in zijn geslacht bemerken, en gelijk ons de Goddelijke Schrift betuigt: is de mens de ijdelheid gelijk geworden. (Psalm 144:4) Want wie zou kunnen verhalen, hoeveel dingen er zijn, die hij wil en nochtans niet vermag, als nl zij n gemoed, en alzo zijn benedenste vlees niet gehoorzaam is zichzelf, dat is: zijn wil. Want zelfs tegen wil en dank wordt zijn gemoed ontroerd, en zijn vlees lijdt pijn, en wordt oud en sterft, en is onderworpen alles wat wij meer lijden, dat wij niet tegen wil zouden lijden, zo onze natuur geheel en in allen dele onze wil onderdanig was; maar nu lijdt ook ons vlees zulks, door hetwelk het niet toegelaten wordt te dienen. En wat is er aan gelegen, vanwaar het komt, als wij slechts weten, dat het gebeurt door de gerechtigheid van de heersende Gods, Die wij niet onderdanig he bben willen dienen; daarom wat is daaraan gelegen, zeg ik, dat ons vlees, dat ons onderdanig was geweest met niet te dienen, ons nu moeilijk is, want met God niet te dienen, hebben wij ons zelf moeilijk kunnen zijn, en niet Hem, want Hij heeft onze dienst alzo niet nodig, gelijk wij de dienst van ons lichaam nodig hebben, en daarom is het onze straf hetgeen wij ontvangen, en niet onze straf, hetgeen wij gedaan hebben. Nu, de pijnen, welke genaamd worden: van het vlees, zijnde pijnen van de ziel in en uit het vlees. Want wat pijn gevoelt toch het vlees, of wat begeert toch het vlees zonder de ziel? Want wanneer het vlees gezegd wordt te begeren, of pijn te lijden, alsdan is het óf de mens zelf, gelijk wij verhandeld hebben, óf iets van de ziel, hetwelk de beroeringen van het vlees beweegt, hetzij dat dezelve smartelijk is om pijn aan te doen, of genoeglijk is om wellust aan te doen; want de pijn van het vlees is alleen een kwetsing van de ziel uit het vlees en een zekere afkerigheid van het lijden daarvan, gelijk ook de pijn van de ziel, welke droefheid genoemd wordt, een afkerigheid is van die dingen, die ons tegen onze wil overkomen. Maar vóór de droefheid gaat algemeen de vrees die ook zelve in de ziel is, en niet in het vlees. Maar vóór de pijn van het vlees gaat niet enige vrees van het vlees, welke vóór de pijn in het vlees gevoeld wordt, maar voor de wellust gaat een zekere begeerte, welke gevoeld wordt in het vlees, en is als een lust en begeerlijkheid van hetzelve, even gelijk honger en dorst; maar hetgeen belangt de leden van de voortteling wordt gewoon in 't Latijn *libido,* dat is: begeerlijkheid, genoemd, daar nochtans hetzelve een algemeen woord is van alle lust en begeerte, want zelfs de gramschap hebben de ouden gezegd niet anders te zijn dan begeerlijkheid van wraak, hoewel somtijds de mens zelfs op levenloze dingen, in welke geen gevoel is van wraak, vergramd wordt, zodat hij, vergramd zijnde, zijn schrijfpen, wanneer die slecht schrijft, vermorzelt; maar hoewel dit een domme gramschap is, nochtans is het een begeerte van wraak en een schaduw van wedervergelding, zodat zij, die kwaad doen, ook kwaad lijden. Zo dan er is begeerte van wraak, welke gramschap genoemd wordt; er is ook begeerte van geld te hebben, welke gierigheid genoemd wordt; er is ook begeerte van altijd

zijn zin te hebben, welke hardnekkigheid genoemd wordt; ook is een begeerte van grootspreken, hetwelk roem geheten wordt en er zijn nog zeer vele en verscheidene begeerlijkheden, van welke sommige bepaalde namen hebben, en anderen weder niet. Zo wordt bv. de begeerte van heersen met een eigen naam genoemd heerszucht, welke zeer veel vermag in het gemoed van de tirannen, gelijk de burgeroorlogen overvloedig bewijzen.

Hoofdstuk 16. VAN HET KWAAD VAN 'S MENSEN WELLUSTEN.

Aangezien dan, dat er lusten of begeerten zijn van zeer vele dingen, evenwel wanneer het woord lust genoemd wordt, en daar niet bijgevoegd wordt waarvan en van welke zaak die lust is, zo plagt ons gemoed schier geen andere lust voor te komen dan die, waardoor de vuile delen van het lichaam opgewekt worden Nu, deze vuile vleselijke lust eigent zich zelf toe, niet alleen het gehele lichaam, maar beweegt ook de gehele mens, tezamen voegende en vermengende de beweging van het gemoed met de begeerte van het vlees, zodanig, dat daaruit volgt die wellust, behalve welke geen groter ond er al de wellusten van het lichaam is, zodat in dat ogenblik tijd, in hetwelk men komt tot het uiterste daarvan, schier al de scherpte en al de waakzaamheid van de gedachten overvallen wordt. Nu, wie is er, zijnde een vriend van de wijsheid en van de heilige blijdschap, levende in de huwelijke staat, en daar benevens, die (gelijk de apostel vermaant) weet zijn vat te bezitten in heiligmaking en eer, en niet in de ziekte van de begeerlijkheden en lusten, gelijk de heidenen die God niet kennen; (1 Thessalonicenzen 4) wie is er, zeg ik, zijnde zodanig, die niet liever, indien hij kon, zijn kinderen telen zou zonder die vleselijke lust en die beweging, ten einde alzo in de dienst van de voortteling van de kinderen die leden, die tot dit werk geschapen zijn, even als alle andere leden, die onderling in hun werk verdeeld zijn, zijn gemoed en zijn ziel gehoorzaam zouden mogen ten dienste staan, als bewogen zijnde door de begeerte van de wil, en niet opgewekt zijnde door de hitte van de vleselijke wellust. Want zelfs de beminnaars van deze wellust worden niet bewogen noch tot de huwelijkse bijslapingen, noch tot de onreinheden van hun schandelijkheden zo vaak als zij willen; want soms is die beweging gans overlastig en ontijdig, zonder dat men die begeert, en ook laat die beweging somtijds iemand geheel verlegen, die dezelve sterk begeert. En alzo wanneer die begeerte heet is in het gemoed, is zij koud in het lichaam, zodat dienvolgens op een wonderlijke wijze de vleselijke lust niet alleen niet ten dienste staat de wil om voort te telen, maar die lust wil ook zelfs de lust van de oefening van de vleselijke onkuisheid niet ten dienste zijn. En naardien deze lust in 't algemeen zich stelt tegen het gemoed, dat hen weerhoudt, zo is het, dat hij somtijds ook tegen zich zelf verdeeld wordt, en alzo het gemoed bewogen hebbende, volgt hij zich zelf niet in de bewegingen van het lichaam.

Hoofdstuk 17. VAN DE NAAKTHEID VAN DE EERSTE MENSEN, DIE ZIJ EERST NA DE ZONDE GEZIEN HEBBEN, DAT SCHANDELIJK EN BESCHAMEND WAS.

Zo is het dan met recht, dat wij allermeest beschaamd zijn vanwege deze lust, en met recht worden ook die leden, welke die lust, enigszins door zijn eigen recht om zo te spreken, en niet alleszins óf tot onze wil beweegt. óf niet beweegt; met recht, zeg ik, worden die leden genaamd schaamdelen, welke zij vóór de zonde van de mensen niet geweest zijn. Want gelijk er geschreven staat: zij waren naakt, en schaamden zich niet; niet omdat hun, hun naaktheid onbekend was, maar omdat hun naaktheid nog niet schandelijk was, want nog bewoog hun lust die leden niet tegen hun wil, en nog gaf het vlees niet door zijn eigen ongehoorzaamheid enigszins getuigenis, dienende tot ontdekking van de ongehoorzaamheid. van de mensen, want zij waren niet blind geschapen, gelijk het onverstandige volk algemeen meent, (deze mening is gesproten uit de woorden 'en hij at, en hun ogen werden geopend') want de man heeft de dieren gezien, die hij namen gegeven heeft; en aangaande de vrouw, van haar wordt gelezen 'en zij zag aan, dat van die boom goed te eten was, en liefelijk aan te zien dat het een lustige boom was..' Zo waren dan hun ogen open, maar waren nog niet geopend, dat is: zij

waren nog niet aandachtig om te bemerken welke grote weldaad hen door de bekle ding van de genade gedaan werd, omdat hun leden nog niet konden strijden tegen hen wil, welke genade weggenomen zijnde, is daarop gevolgd, opdat de ongehoorzaamheid met gelijk vergeldende straf zou gestraft worden, dat er in de beweging van het lichaam, geweest is een onbeschaamde nieuwheid, vanwaar ook gekomen is een ongeschikte na aktheid, en dit heeft hen aandachtig en ook beschaamd gemaakt; alzo is het, dat, wanneer zij het gebod Gods met openbare overtreding geschonden hadden, dat van hen geschreven is 'toen werden hun beider ogen geopend, en zij werden gewaar dat zij naakt waren, en vlochten vijgenbladeren tezamen, en maakten zich schorten..' (Genesis 3:7). Hun beider ogen, zegt hij, zijn geopend, niet om te zien, want zij zagen reeds tevoren, maar om onderscheid te maken tussen het goed dat zij verloren hadden, en tussen het kwaad waarin zij gevallen waren; waarom ook zelfs de boom, omdat hij diende tot zodanige onderkenning, wanneer hij tegen het gebod aangeroerd mocht worden om te eten, vanwege die zaak de naam ontvangen heeft, zodat hij genoemd werd de boom van de kennis van het goeds en kwaads; want wanneer de pijnlijkheid van de ziekte beproefd is, wordt de liefelijkheid van de gezondheid van de te aangenamer. Zo dan, zij hebben bekend, dat zij naakt waren, nl naakt gemaakt zijnde van die genade, door welke het geschiedde, dat geen naaktheid van het lichaam hen beschaamd. maakte vanwege enige wet van de zonde tegen hun gemoed strijdende Dit hebben zij dan bekend, hetwelk zij veel gelukkiger niet gekend zouden hebben, indien zij, God gelovende en gehoorzamende, niet dat bedreven hadden, waardoor zij gedwongen werden te beproeven welk een kwaad en welke schade hen aandeed het ongeloof en de ongehoorzaamheid Alzo beschaamd zijnde door de ongehoorzaamheid van hun eigen vlees, welke tezamen als een getuige en straffe was hunner ongehoorza amheid, zo hebben zij zich zelf tezamen gevlochten vijgenbladeren, en maakten zich schorten, dat is: een omgegord deksel om de schaamtedelen, waarom ook sommige Latijnse vertalers het woord succinctoria, dat is: schorten, gesteld hebben Ondertussen tegen de verdoemde schuld van de ongehoorzaamheid heeft de lust de wil ongehoorzaam bewogen, maar de schaamte heeft die schaamtelijk bedekt, en hiervan komt het, dat alle volkeren, aangezien zij van deze stam afkomstig zijn, overal ditzelfde, als. in hun natuur ingedrukt, onderhouden, nl. dat zij hun schaamtedelen bedekken, zodat enige Barbarischen zelfs in hun badstoven die delen van het lichaam niet eens naakt willen hebben, maar wanneer zij zich wassen, gebruiken zij deksels voor dezelve. Insgelijks ook in de duistere bosachtige wildernissen van Indië, doen sommigen deksels voor hun schaamtedelen, die zij voor hun andere lichaamsdelen niet hebben.

Hoofdstuk 18. HOE DE DELEN VAN DEZE GRAMSCHAP. EN VAN DE VLESELIJKE LUST ZO ZONDIG BEWOGEN WORDEN, DAT HET NODIG IS DIE DOOR DE BREIDEL VAN DE WIJSHEID TE BEDWINGEN, HETWELK NOCHTANS IN DE GEZONDHEID VAN DE NATUUR VÓÓR DE ZONDE NIET GEWEEST IS.

Alzo komt het ook hiervan, dat die Filosofen, die nader tot de waarheid gekomen zijn, aangaande de toorn en vleselijke lust bekend hebben, dat die gebrekkige delen van het gemoed zijn, omdat zij onberoerlijk en ongeregeld bewogen worden tot zulke dingen, welke de, wijsheid verbiedt te doen, en dienvolgens, dat zij van node hebben het verstand en de reden, die dezelve matigt; want dit derde deel van het gemoed zeggen zij even als. in een kasteel gesteld te zijn, om de andere delen te regeren, opdat alzo (terwijl deze gebiedt en de andere delen dienende zijn) al de gerechtigheid in alle delen onder de mensen zou mogen onderhouden worden. Deze delen, welke zij zelfs in een mens die wijs en machtig is, bekennen gebreken te zijn, zodat het verstand met dwingen en inhouden die breidelt, en wederom trekt van die dingen, waartoe zij ongerechtig bewogen worden, en daarentegen tot zulke dingen brengt, die door de wet van de wijsheid toegelaten zijn, gelijk bv. de gramschap, om daarmede te oefenen gerechtigde dwang, gelijk ook de vleselijke lust, om te dienen tot de voortplant ing van het geslacht: deze delen zeg ik, zijn in het Paradijs vóór de zonde niet gebrekkig geweest,

want zij werden niet tegen de oprechte wil tot iets bewogen, waarvan zij afstand behoorden gedaan te hebben door de rede, evenals door regerende breidels. Want aangaande, dat zij nu dus bewogen worden, en dat zij van hen, die matig rechtvaardig en godvruchtig leven, nu lichter, dan zwaarder, nochtans met dwingen en breidelen gematigd worden, dat is voorwaar geen gezondheid uit de natuur, maar een krankheid uit de schuld. En belangende, dat de schaamte niet alzo. verbergt de werken van de gramschap en die van alle andere bewegingen in woorden en daden, gelijk zij verbergt de werken van de vleselijke lust, welke geschieden met de leden van de voortplanting, welke oorzaak is daarvan anders, dan dat in de andere delen de leden van het lichaam bewegen met de affecten en beroeringen, maar de wil die hen toestemt, en welke in het gebruik hetzelfde geheel heerst; want hij, die een hard woord vergramd uitspreekt, of ook iemand slaat, zou dat niet kunnen doen, tenzij, door bevel van de wil, de tong en de hand daartoe bewogen werden, welke leden ook door dezelfde wil bewogen worden, zelfs wanneer er geen gramschap is. Maar de vleselijke lust heeft de voortplantende delen van het lichaam alzo onder zijn recht en gebied gebracht, dat zij niet kunnen bewogen worden, wanneer de vleselijke lust ontbreekt, en dienvolgens, tenzij dat dezelve, óf van zelf, óf opgewekt zijnde, zich verheft. En dat is het, waarover men zich schaamt; dat is het, wat men vanwege schaamte voor de ogen van de aanschouwers vermijdt, zodat de mens veel liever verdraagt een grote menigte aanschouwers, wanneer hij onrechtvaardig op enig mens vergramd wordt, dan hij verdraagt het aanschouwen van iemand wanneer hij gerechtig met zijn huisvrouw vermengd wordt.

Hoofdstuk 19. VAN DE ZEGENING VAN DE MENSELIJKE VRUCHTBAARHEID EN VAN DE VERMENIGVULDIGING VÓÓR DE ZONDE, WELKE DE OVERTREDING NIET WEGGENOMEN HEEFT, EN BIJ WELKE DE ZIEKTE VAN DE VLESELIJKE LUST GEKOMEN IS.

Alzo moet het er verre vandaan zijn, dat wij zouden geloven, dat die gehuwde lieden, in het Paradijs gesteld zijnde, door dien lust, over welke zij zich schamende, hun leden bedekt hebben, dat zij, zeg ik, door deze lust vervuld zouden hebben, wat God in zijn zegening gezegd heeft, nl. *wast en vermenigvuldigt u, en vervult de aarde.* (Genesis 1:28) Want na de zonde is deze vleselijke lust eerst opgekomen; na de zonde heeft de niet onbeschaamde natuur, verloren hebbende die macht, welke het lichaam in alle delen onderdanig was, deze lust gevoeld, geschaamd en gedekt. En aangaande die zegening van de huwelijks, nl. dat de gehuwden zouden wassen en vermeerderen en de aarde vervullen, hoewel dezelve in de zondigende mensen gebleven is, nochtans is die hen gegeven vóór zij gezondigd hadden, ten einde men daaruit zou mogen bekennen, dat de voortteling van de kinderen behoort tot de heerlijkheid van de huwelijks, en niet tot de straf van de zonde. Maar nu menen de mensen, als geen kennis hebbende van dat geluk, hetwelk geweest is in het Paradijs, dat de mensen geen kinderen hebben kunnen winnen, dan alleen door dat als zij bevonden en beproefd hebben, nl. door de vleselijke lust, vanwege welken wij zien, dat zelfs de eerbaarheid van het huwelijk zich schaamt. Ook zijn er enigen, die de Goddelijke Schrift, in welke gelezen wordt, dat zij na de zonde over hun naaktheid zich geschaamd hebben, en dat zij hun schaamte bedekt hebben, gans niet aannemen, maar die door ongeloof bespotten, (dit waren de Manicheen, die het gehele Oude Testament. verwierpen) Anderen, hoewel zij de Goddelijke Schrift aannemen en eren, willen dit zeggen 'wast en vermenigvuldigt u,' niet verstaan hebben naar de vleselijke vruchtbaarheid, omdat dergelijk zeggen ook naar de ziel gelezen wordt, nl. 'gij zult mij in mijn ziel vervullen met uw kracht; zodat zij, door hetgeen in Genesis volgt 'vervult de aarde en heerst over dezelve,' bij de aarde willen verstaan het vlees, dat de ziel met haar tegenwoordigheid vervult, en waarover zij allermeest heerst als zij in kracht vermenigvuldigd wordt; en aangaande de vleselijke vruchten, deze zeggen zij, dat zonder de vleselijke lust, die na de zonde opgekomen, aanschouwd, beschaamd, en bedekt geworden is, toen zelfs niet hebben kunnen geteeld worden, evenmin als dat nu kan geschieden, en dat zodanige vruchten in het Paradijs niet zouden geweest zijn, maar daar buiten, gelijk ook

geschiedt is, want zodra zij uit het Paradijs verdreven waren, kwamen zij tezamen om kinderen te winnen, en hebben die ook gewonnen.

Hoofdstuk 20. VAN DE HUWELIJKSSAMENKOMST, DIE IN DEN BEGINNE DOOR GOD INGESTELD EN GEZEGEND IS.

Doch wij twijfelen geenszins, hoe dat wassen, vermeerderen en de aarde vervullen, volgens de zegening Gods, een gave van de huwelijks is, hetwelk God vóór de zonde van de mensen van den beginne aan ingesteld heeft, scheppende man en vrouw, welk geslacht beide kennelijk te onderscheiden is in het vlees, want bij dit werk Gods heeft ook gevoegd zijn zegening; want als de Schrift gezegd had 'man en vrouw heeft Hij ze gemaakt,' heeft zij daarbij gevoegd 'wast en vermeerdert u, en vervult de aarde, en heerst over dezelve, welk alles, hoewel het niet ongevoegelijk tot een geestelijk verstand kan geduid worden, nochtans man en vrouw kan niet als iets gelijk zijnde in een mens verstaan worden; want in hem is iets wat anders hetgeen regeert dan hetgeen geregeerd wordt, maar gelijk kennelijk blijkt in de lichamen van verscheiden beeld, moet men zeggen, dat man en vrouw alzo geschapen zijn, dat zij met kinderen te telen zouden wassen, vermeerderen en de aarde vervullen; dit zo klaar gevoelen te willen weerspreken, zou een grote ongerijmdheid zijn. Want de Heere, toen Hij gevraagd werd of men om allerlei oorzaak zijn huisvrouw mocht verlaten, is niet gevraagd, noch van de geest die gebiedt en van het vlees dat onderdanig is; noch van de redelijke ziel, welke regeert, en van de onredelijke begeerte, die geregeerd wordt; noch van de aanschouwende deugt, die als. heersende uitsteekt, en van de werkende deugd, die dezelve onderdanig is; noch van het verstand van het gemoed en van de zinnen van het lichaam, maar Hij is gans klaar van de band van de huwelijks, waardoor beide die geslachten aan elkander verbonden zijn, gevraagd geworden, of het geoorloofd was om allerlei oorzaak zijn huisvrouw te verlaten, overmits Mozes, vanwege de hardheid. van de harten van de Israëlieten, toegelaten had een scheidbrief te geven, waarop de Heere antwoordt en zegt; hebt gij niet gelezen, die van het begin de mensen gemaakt heeft, dat Hij hen gemaakt heeft man en vrouw? En gezegd heeft: daarom zal een mens vader en moeder verlaten, en zal zijn vrouw aanhangen, en die twee zullen tot één vlees zijn: alzo dat zij niet meer twee zijn, maar één vlees. Hetgeen dan God samengevoegd heeft, schelde de mens niet. (Mattheüs 19:4-6) Zo is het dan zeker, dat man en vrouw van den beginne alzo ingesteld zijn, gelijk wij nu twee mensen van verscheiden geslacht zien en bekennen; maar dit enige wordt daar gezegd, hetzij om de samenvoeging van de huwelijks, of om de oorsprong van de vrouw, hoe zij uit de zijde van de mans gemaakt is, want zelfs ook de apostel vermaant door dat eerste voorbeeld, dat door de instelling Gods voorgegaan is, ieder van de mannen, dat hij zijn huisvrouw zal liefhebben.

Hoofdstuk 21. OF MEN OOK IN HET PARADIJS ZOU VOORT GETEELD HEBBEN, INDIEN DAAR NIEMAND GEZONDIGD HAD, EN OF TEGEN DE DAAD VAN DE VLESELIJKE LUST ALDAAR GESTREDEN ZOU HEBBEN DE LEER VAN DE REINHEID.

Nu, hij, die zegt dat de mensen niet zouden samengekomen zijn, noch ook voortteling zouden gedaan hebben, indien zij niet gezondigd hadden, wat zegt hij anders, dan dat de zonde om de menigte van de Heilige wil noodwendig is geweest? Want indien zij, met niet te zondigen, alleen zouden gebleven zijn (want gelijk zij meen, indien zij niet gezondigd hadden, zouden zij niet hebben kunnen voorttelen) voorwaar, opdat het geschieden mocht, dat er niet alleen twee rechtvaardige mensen zouden zijn, maar vele, zo is de zonde noodzakelijk geweest, hetwelk te willen zeggen en geloven, naardien dat een gans vreemde en ongerijmde zaak is, zo behoord men veelmeer dit te geloven hoe het getal van de Heiligen, zo groot als nodig was tot vervulling van de aller-gelukzaligste Stad zou geweest zijn, al was het, dat er niemand gezondigd had, ja, dat het zo groot zou geweest zijn als er nu door de genade Gods uit de menigte van de zondaren vergaderd wordt, zolang nl. als de kinderen dezer wereld voorttelen en voort geteeld worden. En daarom dat huwelijk waardig zijnde het geluk van het Paradijs,

indien daar geen zonde geweest was, zou een beminde vrucht geteeld en evenwel geen beschaamde lust gehad hebben. Maar hoe dat zou kunnen geschieden, daarvan hebben wij geen voorbeeld, om dat daarmede enigszins. te verklaren Evenwel moet daarom niet ongelooflijk schij nen, dat een lid zonder de vleselijke lust onderdanig heeft kunnen zijn de wil, aan wie tegenwoordig nog zo vele leden onderworpen zijn. En is het alzo, dat wij onze handen en voelen bewegen, wanneer wij willen zodanige dingen, die wij met die leden te doen hebben, hetwelk ook geschiedt zonder enigen tegenweer met zulke grote lichtheid als wij in ons zelf en in anderen zien, bijzonder in de kunstenaars en Werkmeesters van allerlei lichamelijke werkingen, in welke tot oefening van de zwakke en trage natuur bijgekomen is een zeer wakkere kloekheid en vernuftigheid. En zullen wij niet kunnen geloven, dat in het werk van de voortteling van de kinderen, indien daar geen vle selijke lust geweest was, die tot vergelding van de zonde van de ongehoorzaamheid opgekomen is, die leden daartoe dienende, even als alle andere, de mens, ten believen van zijn wil gehoorzaam en onderdanig hadden kunnen zijn? Heeft Cicero in de boeken van de Republiek niet gezegd toen hij van het onderscheid van de heerschingen handelde, en de gelijkenis van zodanige zaak uit de natuur van de mensen nam, heeft hij niet gezegd, dat men over de leden van het lichaam heerst even als over kinderen, nl. vanwege de lichtheid van het gehoorzamen? Heeft hij ook niet gezegd, dat de gebrekkige delen, evenals slaven, met een harder heerschappij behoorden bedwongen te worden? En voorwaar, door natuurlijke orde wordt de ziel gesteld voor het lichaam en nochtans heerst de ziel over het lichaam veel lichter dan over zich zelf. Maar deze vleselijke lust, waarvan wij nu spreken, is van de te meer om beschaamd te zijn, overmits de ziel in hem niet krachtig genoeg over zich zelf heerst, zoals zij wel wilde, en ook niet genoeg over haar lichaam, zodanig dat de wil meer dan de vleselijke lust de schaamachtige leden zou bewegen; want indien dat alzo is, zouden die leden in 't geheel niet schaamachtig zijn; maar nu is de ziel beschaamd, dat zij tegengestaan wordt door het lichaam, dat haar onderworpen gesteld is. Maar in andere bewegingen dan het gemoed zich zelf wederstaat, is het minder beschaamd, omdat het, wanneer het van zich zelf overwonnen wordt, zich zelf overwint, hoewel ongeregeld en gebrekkig, omdat het voortkomt uit die delen, welke de rede onderdanig behoorden te zijn, evenwel wordt het gemoed door zijn eigen delen, en alzo door zich zelf overwonnen, want wanneer het gemoed zich zelf wel geregeld en ordelijk overwint, zodat de onvernuftige bewegingen aan het verstand en de rede onderworpen worden, (wel verstaande indien ditzelfde verstand God onderworpen is) alsdan is dat een lof en deugd. Nochtans is daar minder schaamte, wanneer het gemoed zich zelf vanwege de gebrekkige delen niet gehoorzaam is, dan wanneer het lichaam, dat het tweede is naast het gemoed, en dat beneden hetzelve is, en welk natuur zonder hetzelve niet leeft, dan, zeg ik, wanneer dit lichaam het willende en bevelende gemoed niet onderdanig is. Maar naardien alle andere leden onder het bevel van de wils gehouden worden, zodanige nl , zonder welke die leden, die tegen wil door de vleselijke lust opgewekt worden, niet kunnen volbrengen wat zij begeren, zo is 't, dat de reinheid bewaard wordt, niet met verlies, maar met niet toelating van het genot van de zonde. Deze tegenworsteling, deze tegenstrijdigheid, deze onenigheid tussen wil of vleselijke lust, of veelmeer tot voldoening van de wil, deze ontbreking van de vleselijke lust zou ongetwijfeld, nl. bijaldien de ongehoorzaamheid van de schuld met geen ongehoorzaamheid van de straf vergolden was geworden, in het Paradijs het huwelijk niet onderworpen geweest zijn, maar diezelfde leden, evenals allo andere leden, zouden de wil onderdanig geweest zijn, want die akker van de kinderteling zou dat vat, tot dit werk geschapen zijnde, alzo bezaaid hebben evenals de hand tegenwoordig de aarde bezaait En alles wat de schaamte hen belette te spreken, die van deze zaak wat dieper willen handelen, en alles wat hen dwingt met eerbied van de reine schaamachtige oren verlof te verzoeken, daarvan zou toen geen reden geweest zijn, waarom datzelfde behoorde geschied te zijn, zodanig dat de redenen en woorden zonder enige vrees van onreinheid vrij uitgesproken zouden geweest zijn van alles, wat men aangaande deze leden zou kunnen bedenken. En daar zouden ook geen woorden geweest zijn, die men vuil en oneerlijk zou hebben kunnen noemen, maar alle woorden, die men van deze

leden zou hebben kunnen spreken, zouden zo eerlijk geweest zijn als alle andere woorden zijn, wanneer wij spreken van alle andere leden van het lichaam Zo dan, indien iemand komt tot deze boeken, onrein zijnde, dezelve verfoeide zijn schuld en niet zijn natuur, en laat hij aantekenen de werken zijner onreinheid, en niet de woorden onzer noodzakelijkheid, vanwege welke de reine en godsdienstige lezer of toehoorder lichtelijk mij dat zolang ten beste zal houden tot ik weerleg de ongelovigheid, handelende niet van het geloof van de dingen die onbeproefd. zijn, maar van het gevoelen van de dingen, die beproefd zijn. En diegene voorwaar, zal het lezen zonder aanstoot, die zich niet vergruwt over de apostel, bestraffende de aller-verschrikkelijkste schandelijk-heden van de vrouwen, die haar natuurlijk gebruik veranderd hebben in zodanig gebruik, dat tegen de natuur is. En dat zal des temeer ons ten goede gehouden worden, omdat wij nu niet verhalen, noch bestraffen die verdoemelijke vuiligheid, gelijk hij doet, en vermits wij evenwel in het verklaren van de genegenheden van de menselijke voortteling, zoveel wij kunnen, alle vuile. woorden, evenals hij, vermijden.

Hoofdstuk 22. HOE DE MENSEN IN HUN ONNOZELHEID, EN DOOR HUN GEHOORZAAMHEID IN HET PARADIJS BLIJVENDE, ALZO DE LEDEN VAN DE VOORTTELING TOT DE KINDERTELING ZOUDEN GEBRUIKT HEBBEN, EVENALS ZIJ ALLE ANDERE LEDEN NAAR HET BELIEVEN VAN hun WIL GEBRUIKTEN.

Zo dan, de man zou zijn geslacht voortgeplant hebben en de vrouw zou het ook ontvangen hebben, zijnde haar leden van de voortteling op zodanige tijd, wanneer het nodig was en voor zoveel het nodig was, tot dat door haar wil bewogen, en niet door enige vleselijke lust opgewekt. Want wij bewegen niet alleen naar onze wil die leden, die samengevlochten zijn met verscheiden beenderen, elk hangende aan zijn gelid, zoals voeten, handen en vingers, maar wij bewegen ook die leden, welke slap zijn door zachte en weke zenuwen, zodat wij die, wanneer wij ze willen bewegen, met toereiken uitsteken en met draaiing buigen, en ook met verstijving verharden, gelijk wij zien, dat de wil, zoveel als hij kan, die leden beweegt, die in de mond en het aangezicht zijn Insgelijks de longen, die van alle ingewanden, uitgezonderd het merg, de zachtste zijn, en daarom in het hol van de borst beschermd en beschanst zijn; deze, zoveel belangt de adem uiten in te halen, alsmede zoveel belangt het geluid van de stem te slaan of te matigen, evenals blaasbalgen van de werklieden of van de orgels, staan de wil geheel ten dienste in 't uitblazen, in het inademen, in 't spreken, roepen en zingen. Ik ga nog voorbij, dat enige dieren van natuur ingedrukt is, wanneer zij gevoelen, dat er op enige plaats iets weg te jagen is, de huid of het deksel waarmee hun ganse lichaam bekleed wordt, alleen daar bewegen, waar zij iets gevoelen, zodat zij niet alleen de vliegen, die op hun huid zitten, afschudden, maar zelfs ook door de schudding van hun huid de speren, die er in gestoken worden, afweren Ondertussen, daar de mens dat niet kan, heeft daarom de Schepper hetzelve niet kunnen geven aan sommige dieren? Alzo ook de mens heeft in al zijne. benedenste leden die gehoorzaamheid kunnen hebben, welke hij door zijn ongehoorzaamheid verloren heeft. Want het is God niet zwaar geweest, hem alzo te scheppen, dat, wat nu in zijn vlees alleen door vleselijke lust bewogen wordt, alleen door zijn wil zou bewogen geworden zijn; want wij kennen ook enige naturen van sommige mensen, die andere naturen geheel ongelijk zijn, en die alzo om hare zeldzaamheid zeer te bewonderen zijn, zodat zij enige dingen met hun lichaam doen, welke anderen op generlei wijze kunnen doen, en die zij ook nauwelijks geloven; want er zijn enigen, die hun oren roeren één voor één, of beide tegelijk. Er zijn enigen, die, zonder hun hoofd te roeren, al hun haar, dat op hun hoofd is, naar hun voorhoofd trekken, en wederom doen keren zo vaak zij willen. Er zijn enigen, die ongelofelijk veel en verscheiden dingen opgegeten hebbende, nadat het een korten tijd in hun lichaam geweest is, wat hen belieft, als uit een zak halen. Er zijn enigen, die de stemmen van vogels en beesten en van andere mensen alzo nabootsen, dat dezelve, tenzij, dat ze gezien worden, van dezelve onmogelijk onderscheiden kunnen worden. Er zijn enigen, die van beneden zonder enige schaamte naar hen believen zoveel gebrom en geluid weten te maken, dat zij ook met dat

gedeelte schijnen te zingen. Ik heb zelf gezien, dat er een man was, die zweette wanneer hij wilde. Ook is het bekend, dat er zijn, die schreien en overvloedig tranen storten, wanneer zij willen. En bovenal is dit nog veel ongelofelijker, hetwelk enige broederen onlangs door verse gedachtenis bevonden hebben, namelijk: er is een ouderling geweest, genaamd Restitutus, in de parochie van de gemeente van de Calamensen, die, wanneer het hem beliefde, (want hij werd gebeden om dat te doen door hen die bij deze wonderlijke zaak wensten tegenwoordig te zijn) op de verdichte stem van enig schreiend mens alle gevoel zó van zich wist weg te nemen, dat hij daar lag als een dode, zodat hij hen die hem knepen en staken, niet alleen niet gevoelde, maar dat hij ook, wanneer hem vuur aangelegd werd, daardoor merkelijk verbrand werd zonder enig gevoel van pijn, dan alleen daarna uit de wonde, dat hij niet met zich zo te houden, maar dat hij waarlijk, met niet te voelen, zijn lichaam niet roerde, dat bleek daaruit, omdat in hem, evenals in een dood mens, geen adem gevonden werd, maar later zei hij, dat hij de stemmen van de mensen, wanneer zij luide spraken, evenals van verre gehoord had. Aangezien dan het lichaam enigen, al is 't dat zij in het verderfelijk vlees dit ellendig leven leiden, in sommige bewegingen en genegenheden zó wonderlijk buiten de gewonen loop van de natuur onderdanig is, waarom zouden wij dan niet kunnen geloven, dat vóór de zonde van de ongehoorzaamheid en vóór de straf van de menselijke verdorvenheid de menselijke leden zonder enigen vleselijke lust in de voortteling van de kinderen niet gehoorzaam zou de hebben kunnen zijn de menselijke wil? Zo dan, de mens is zich zelf overgegeven, omdat hij God verlaten heeft met zich zelf te behagen, en omdat hij God niet gehoorzaam was, heeft hij ook zich zelf niet gehoorzaam kunnen zijn. En hieruit is onze ellende van de te merkelijker, omdat de mens uit kracht dezelve niet leeft zoals hij wil, want indien hij leefde zoals hij wilde, zou hij zich gelukkig achten, evenwel zou hij het alzo niet zijn, wanneer hij schandelijk leefde.

Hoofdstuk 23. VAN DE WARE GELUKZALIGHEID, DIE IN HET TIJDELIJK LEVEN NIET VERKREGEN WORDT.

Niemand leeft zoals hij wil, dan alleen hij, die gelukzalig is, en niemand is gelukzalig dan alleen hij, die gerechtig is; maar zelfs hij, die gerechtig is, leeft niet zoals hij wil, tenzij dat hij daar komt, waar hij in 't geheel niet kan sterven, bedrogen of gekwetst worden, en daarenboven; tenzij dat hij dan ook verzekerd is, dat hij zó altijd zal blijven, want dat begeert de natuur, die nimmermeer ten volle of volmaakt gelukzalig zal zijn, tenzij dat zij verkregen heeft wat zij begeert. Nu, wie is er van de mensen, die kan leven zoals hij wil, naardien zelfs het leven niet in zijn macht is; want hij wil leven, en wordt gedwongen te sterven. Daarom dan, hoe leeft zo iemand zoals hij wil, die niet leeft zo lang als hij wil? En indien hij wil sterven, hoe kan hij dan leven zoals hij wil, die nl. niet wil leven? En indien hij wil sterven, niet omdat hij niet wil leven, maar opdat hij na de dood beter mag leven, zo is 't dat hij nu nog niet leeft zoals hij wil, maar dan eerst, wanneer hij door zijn sterven gekomen is tot hetgeen dat hij wil Maar laat hij leven zoals hij wil, naardien hij zich zelf daarin geperst en vermeesterd heeft , nl. niet te willen wat hij niet kan, en te willen wat hij kan, gelijk Tarentius zegt 'aangezien dat niet kan geschieden wat gij wilt, wilt dan zulks, wat gij mag.' Evenwel is hij daarom niet gelukzalig, overmits hij geduldig ellendig is; want het gelukzalig leven, indien het niet bemind wordt, heeft men niet, maar indien men het bemint en heeft, is het nodig, dat men het bemint als heerlijker zijnde dan alle andere dingen, uit oorzaak, dat men alles wat men anders bemint, om ditzelfde moet beminnen. Maar indien dit leven zó verre bemind wordt als het waard is bemind te worden, (want die is niet gelukzalig, die het gelukzalig leven niet naar waarde bemint) kan het niet geschieden, dat hij, die het alzo bemint, niet het eeuwige leven zou willen; daarom zal het dan gelukzalig zijn, wanneer het eeuwig zijn zal.

Hoofdstuk 24. HOE MEN MOET GELOVEN AANGAANDE HET GELUK VAN HEN, DIE IN HET PARADIJS LEEFDEN, DAT ZIJ HET AMBT VAN DE VOORTTELING HEBBEN KUNNEN VERVULLEN ZONDER SCHAAMACHTIGE BEGEERTE.

De mens leefde in het Paradijs zoals hij wilde zolang hij wilde, wat God belastte, hij leefde God genietende, en uit God, de Goeden, was hij goed; hij leefde zonder enige gebrekkigheid, hebbende zijn altijd leven alzo in zijn macht. Hij had spijs om niet te hongeren; drank om niet te dorsten; de boom van het leven, opdat de ouderdom hem niet zou ontbinden; daar was geen verderfelijkheid in noch uit het lichaam, welke zijn zinnen enige moeilijkheid of pijn aanbracht. Daar was van binnen geen ziekte, en van buiten werd niet gevreesd enige slag of stoot; daar was een allerhoogste gezondheid in het vlees en in de ziel was gerustheid. En gelijk in het Paradijs geen hitte of koude was, alzo was in de bewoning daarvan geen kwetsing van de goeden wil, voortkomende óf uit begeerte, óf uit vrees. Daar was geheel niets droevigs, ook was daar niets ijdellijk blijde, maar er was een ware blijdschap, gestadig vloeiende uit God, jegens Wie weer brandde een liefde uit reiner hart en uit een goede consciëntie en uit een ongeveinsd geloof. Daar benevens hadden man en vrouw onder elkander een getrouw echtgenootschap, voortkomende uit eerlijke liefde; ook was daar een eendrachtige bewaking van het gemoed en van het lichaam, en daarenboven was daar ook het onderhouden van Gods bevel zonder arbeid en moeite; daar was geen vermoeidheid die de ledigen bezwaarde, noch een slaap die de onwillige overviel In zo grote gemakkelijkheid van de dingen, en in zulk geluk van de mensen moet het verre van ons zijn, dat wij zouden vermoeden, dat er toen geen menselijk geslacht kon voortgeplant worden zonder vleselijke lust, maar wij hebben te zeggen, hoe door zodanig believen van de wils die leden bewogen werden gelijk alle andere, en dat de man zonder enigen aanlokkende prikkel van de brand met gerustheid van het gemoed buiten alle verderfelijkheid van de reinheid van het lichaam instorting deed in de schoot van zijn vrouw, hetwelk men niet moet nalaten te geloven, hoewel men het door bevinding niet kan bewijzen, omdat de beroerlijke hitte die delen van het lichaam toen niet bewoog, maar een gewillige macht dat deed als het nodig was. Ondertussen heeft de almachtige oppersten God, de allerhoogst goede Schepper van alle naturen, de Helper en Vergelder van de goede willen, de Verlater en Verdoemer van de kwade willen, de Schikker en Bestuurder beide van goede en kwade willen geen raad ontbroken om het zeker getal zijner burgers door zijn wijsheid tevoren gepredestineerd zijnde, uit het verdoemde menselijk geslacht in zijn Stad te vervullen, onderscheidende hen niet door hun verdiensten, omdat de ganse massa verdoemd was, maar door genade; betonende alzo aan de verlosten niet alleen van hen zelf, maar ook van de niet verlosten, wat Hij hen schonk; want ieder bekent dan, dat hij niet door schuldige, maar door genadige. goedheid. verlost is. van de kwaden, wanneer hij van de gemeenschap dezelfde mensen vrij werd, met wie hem een rechtvaardige straf gemeenschappelijk was. En waarom zou God dan niet scheppen diegenen, welke Hij tevoren geweten heeft, dat zouden zondigen, naardien Hij in en uit ben kon bewijzen, aan de een zijde, wat hun schuld verdiende, en aan de andere zijde, wat door zijn genade gegeven werd, zodat onder deze Schepper en Bestuurder geen verkeerde wanordelijkheid van de zondaren de rechte orde van de dingen kon verkeren?

Hoofdstuk 25. VAN DE ZONDAARS, BEIDE ENGELEN EN MENSEN, VAN WIE VERKEERDHEID NIET BEROERT NOCH VERSTOORT DE VOORZIENIGHEID GODS.

De zondaren, engelen en mensen beide, doen daarom niets, waardoor belet worden de grote werken van de Heere, welke doorzocht zijn in al zijn willen; want Hij, die voorzienig en almachtig zijn gaven aan ieder deelt, Die kan niet alleen de goeden, maar ook zelfde kwaden gebruiken. En alzo waarom God de kwade engel, die vanwege zijn eerste kwade wil alzo veroordeeld en verhard was, dat hij nu geen goede wil meer had, toegelaten heeft, dat door hem de eerste mens, die oprecht geschapen was, zou verzocht worden, daarvan is dit de oorzaak, overmits hij alzo geschapen was, indien hij op de hulp Gods vertrouwde, dat dan de goede mens de kwade engel zou overwinnen, maar indien hij God, zijn Schepper en Helper, met zich zelf hovaardig te behagen, kwam te verlaten, dat hij dan overwonnen zou worden, zodat hij zijn goed had in zijn oprechten wil van God geholpen zijnde, en zijn kwaad had in zijn verkeerde wil, die God verliet, want zelfs vertrouwen op de hulp Gods kon hij niet, zonder de

hulp Gods, en evenwel daarom niet zich zelf te behagen, had hij in zijn macht niet af te wijken van de weldaden van de Goddelijke genade. Want gelijk het in de macht niet is in dit vlees te leven zonder voedsel, maar wel in de macht is in hetzelve niet te leven gelijk zij doen, die zich zelf doden; alzo wel te leven zonder de hulp Gods zelfs in het Paradijs was niet in 's mensen macht, maar het was wél in zijn macht kwalijk te leven, maar zó, dat dan hun gelukzaligheid niet zou blijven, maar dat daarentegen een aller-rechtvaardigste straf hen zou volgen. Daarom, aangezien God niet onwetend was van deze val van de mensen, waarom zou Hij niet toelaten, dat hij zou verzocht worden van de boosheid van de nijdige engels? Want op generlei wijze is hij onzeker geweest, dat hij zou overwonnen worden, maar evenwel is Hij voorwetend geweest, dat zelfs de duivel met meer heerlijkheid van de Heiligen van zijn zaad geholpen zijnde, met zijn genade zou overwonnen worden Daarom is het op deze wijze geschied, dat aan de een zijde God niets verborgen was van het toekomstige, en aan de andere zijde, dat Hij met zijn voorwetenschap niemand gedwongen heeft te zondigen, en daar benevens, dat Hij getoond heeft wat onderscheid er is tussen eigen zelfhovaardige vermetelheid en tussen zijn eigen zelfbescherming, bewijzende dat uit de navolgende bevinding van de engelen en mensen redelijke creaturen. Want wie zou durven geloven of zeggen, dat het niet in Gods macht geweest is, dat noch engel, noch mens zou vallen? Maar ditzelfde heeft Hij veel liever hun macht niet willen afnemen, opdat Hij alzo zou betonen welk een groot kwaad hun vaardigheid, en welk een groot goed Zijn genade vermag.

Hoofdstuk 26. VAN DE HOEDANIGHEID VAN DE TWEE STEDEN, NAMELIJK VAN DE AARDSE EN VAN DE HEMELSE STAD.

Zo dan, tweeërlei liefde heeft gemaakt tweeërlei Steden, nl. de aardse Stad, strekkende de liefde van zich zelf tot versmading van God, en de Hemelse Stad, strekkende de liefde Gods tot versmading van zich zelf. Voorts, die eerste Stad roemt in zich zelf, maar de Hemelse roemt in de Heere, want de aardse zoekt ere van de mensen, maar voor de inwoners van de Hemelse Stad is God, Die de getuige van hun consciëntie is, de allermeeste ere. De aardse Stad verheft haar hoofd in heerlijkheid, maar de Hemelse zegt tot haar God: *O, mijn heerlijkheid, Die mijn hoofd verhoogt.* Over de eerste heerst in haar vorsten, of in de volkeren, die zij zich onderwerpt, de lust en begeerte van heerschappij, maar in de Hemelse dienen de burgers elkander in liefde, nl. de Overste met tot het goede te vermanen, en de onderdanen met het goede te gehoorzamen. De eerste bemint in haar machtigen haar eigen macht, maar de Hemelse zegt tot haar God: *ik zal U beminnen, Heere! mijn kracht.* En daarom in de eerste hebben de wijzen dezelve, naar de mens levende, gezocht óf het goede van het lichaam, óf het goede van de ziel, óf het goede van beiden. En indien daar enigen van dezelfde God hebben kunnen bekennen, zo is het nochtans, dat zij Hem niet als God geëerd en gedankt hebben, maar zijn verijdeld geworden in hun gedachten, en hun onverstandig hart is verduisterd geworden, want daar zij zich zelf voor wijs hielden, dat is: in hun eigen wijsheid door de hovaardigheid. die in hen heerste, zich zelf verheffende waren, zijn zij dwaas geworden. En de heerlijkheid van de onverderfelijke Gods hebben zij veranderd tot vergelijking van een beeld van de verderfelijke mens en van de vogelen, en van de viervoetige en van de kruipende dieren, want om zodanige beelden te aanbidden, zijn zij óf leidslieden van de volken, óf aanhangers en navolgers geweest, zodat zij het schepsel geëerd en gediend hebben boven de schepper, Die te prijzen is in van de eeuwigheid: Amen. (Romeinen 1:25) Maar in de Hemelse Stad is geen andere wijsheid van de mensen dan die godsdienstigheid, waardoor de ware- God terecht geëerd wordt, van welke men verwacht de beloning in het gezelschap van de Heiligen, niet alleen van de mensen, maar ook van de engelen, zodat God alles zal zijn in allen, (1 Corinthiërs 15).

AURELIUS AUGUSTINUS VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

AAN MARCELLINUS.

DEEL 4

Oude uitgave 1646:

het vierde deel beginnende van boek 15 en eindigt met boek 18

AURELIUS AUGUSTINUS VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave 1646:

het vierde deel begint met boek 15 en eindigt met boek 18.

BOEK 15

Hoofdstuk 1. VAN DE TWEE ORDINANTIËN VAN HET MENSELIJKE GESLACHT, LOPENDE VAN DEN BEGINNE TOT VERSCHEIDEN EINDEN.

Van de gelukzaligheid van het Paradijs, en daar benevens van het leven van de eerste mensen aldaar, gelijk ook van hun zonde en straf hebben vele mensen veel gevoeld, veel gesproken en ook veel geschreven: maar volgens de Heilige Schrift hebben wij, wat wij in dezelve gelezen of uit dezelve verstaan hebben met dezelfde waarheid overeen te komen, hiervóór verhandeld. En indien zij nog dieper zouden onderzocht worden, zou dat voortbrengen zeer vele verhandelingen; maar wij hebben thans niet zoveel tijd, dat wij kunnen blijven staan bij alle punten, die enige ledige en neuswijze mensen zouden mogen vereisen, die bereid zijn verder te vragen dan zij begrip hebben om te verstaan. Nochtans meen ik, dat ik reeds genoeg gedaan heb met het beantwoorden van die grote en aller-zwaarste vragen aangaande het begin óf van de wereld, óf van de ziel, óf van het menselijke geslacht, dat wij in tweeërlei geslachten afgedeeld hebben, waarvan het éne is degenen, die naar van de mens leven en het andere degenen, die naar God leven, en die wij ook in een geestelijke verborgenheid tweeërlei steden noemen, dat is: tweeërlei gezelschappen van mensen, waarvan het een gepredestineerd of van tevoren beschikt is om in eeuwigheid te heersen met God, en het andere daarentegen om de eeuwige straf te lijden met van de duivel. Maar wat belangt het einde van deze steden, daarvan zullen wij later spreken. Maar nu, aangezien wij van de opkomst van die steden, zo ten aanzien van de engelen, van welker getal wij gelijkenis hebben, alsmede van de eerste twee mensen genoeg gesproken hebben, zo dunkt mij nu, dat ik ook behoor aan te vangen van de voortgang van die steden, beginnende van die tijd, dat de eerste mensen zijn begonnen voort te telen, tot die tijd toe, wanneer de mensen met de voortteling zullen ophouden; want die ganse tijd of eeuw, waarin de stervenden afgaan en zij, die geboren worden, aankomen, is de voortgang van die twee steden, waarvan wij hier handelen. Zo dan, allereerst is van die twee ouderen van het menselijke geslacht Kaïn geboren, behorende tot de stad van de mensen, en daarna is geboren Abel, behorende tot de Stad Gods, evenals wij in één en dezelfde mens metterdaad bevinden hetgeen de apostel zegt, nl dat niet eerst is het geestelijke, maar het natuurlijke, en daarna het geestelijke, (I Cor. 15:46), zodat het ook geschiedt dat ieder alzo hij uit een verdoemden stam voortkomt, noodwendig uit Adam eerst kwaad en vleselijk moet zijn; maar daarna, indien hij door de wedergeboorte in Christus toeneemt, wordt Hij goed en geestelijk. Alzo is het ook geschied in 't ganse menselijke geslacht, toen allereerst die twee sleden, beide door geboren te worden en te sterven, haren voortgang begonnen zijn, dat allereerst geboren is een burger van deze wereld, en na hem is geboren een vreemdeling in deze wereld, die behoorde tot de Stad Gods, zijnde door genade gepredestineerd, door genade verkoren, door genade een vreemdeling van beneden, door genade een burger van boven, want die mens, zoveel hem zelf aangaat komt voort uit diezelfde massa, die door oorspronkelijkheid geheel verdoemd is; maar God, even gelijk een

pottenbakker (want deze gelijkenis brengt de apostel zeer wijselijk voort) heeft uit dezelfde stof gemaakt het een vat ter eer en het andere ter oneer. Maar het eerste is gemaakt ter oneer, en daarna het andere ter eer; want zelfs in van de zelfde mens is eerst het verwerpelijke, waarvan wij allereerst moeten beginnen en waar het geenszins noodwendig is dat wij zullen blijven; en daarna is het oprechte en goede, tot hetwelk wij verder komen, en tot hetwelk wij komende, eindelijk blijven. Alzo, niet ieder mens die boos is, zal goed worden, maar nochtans zal niemand goed worden, die niet tevoren boos was. Maar naarmate iemand eerder beter wordt, naar die mate zal hij ook eerder een bewoner van de Hemelse Stad genoemd worden. Zo dan, van Kaïn is geschreven, dat hij een stad gebouwd heeft, maar Abel, als een vreemdeling zijnde, heeft geen stad gebouwd; want de stad van de Heiligen is van boven, hoewel dezelve hier haar burgers baart, in welke zij in vreemdelingschap is tot dat de tijd van haar Rijk komt, want zij zal dan vergaderen al haar burgers, verrijzende in hun lichamen, wanneer hen gegeven zal worden het beloofde Rijk, alwaar zij met haar Prins, van de Koning van de eeuwen, zonder enig einde van tijd zullen heersen.

Hoofdstuk 2. VAN DE KINDEREN VAN HET VLEES EN VAN DE KINDEREN VAN DE BELOFTE.

En voorwaar een zekere schaduw van deze stad en een profetisch voorbeeld heeft gediend op aarde meer om haar te betekenen dan om haar te vertonen, hetwelk geschiedde toen het behoorlijk was, dat zij zou aangewezen worden; Daarom deze stad is gezegd heilig te zijn uit kracht van het betekende beeld, en niet vanwege zodanige uitgedrukte waarheid, gelijk zij zal toekomstig zijn. Van dit dienstbare voorbeeld en van die vrije stad, die dezelve betekent, spreekt de apostel aldus tot de Galaten: zegt mij, gij die onder de wet wilt zijn! hoort gij de wet niet? Want er is geschreven, dat Abraham twee zonen had, een uit. de dienstmaagd, en een uit de vrije Maar gene, die uit de dienstmaagd was, is naar het vlees geboren geweest; maar deze, die uit de vrije was, door de belofte. Hetwelk dingen zijn, die andere beduiding hebben; want deze zijn de 2 Verbonden; het een van de berg Sinaï, tot dienstbaarheid barende, hetwelk is Agar: want dit, nl. Agar, is Sinaï een berg in Arabië, en komt. overeen met Jeruzalem, dat nu is, en is dienstbaar met haar kinderen. Maar Jeruzalem, dat boven is, dat is vrij, hetwelk is ons aller- moeder. Want er is geschreven: bent vrolijk, gij onvruchtbare, die niet baart! Breek uit en roep, gij, die geen barensnood hebt! Want de kinderen van de eenzame zijn veelmeer, dan degene, die van de man heeft. Maar wij, broeders! zijn kinderen van de belofte, als Izaäk was. Maar gelijkerwijs toen, die naar het vlees geboren was, degenen vervolgde, die naar van de geest geboren was, alzo ook nu. Maar wat zegt de Schrift? Werp de dienstmaagd uit en haar zoon; want de zoon van de dienstmaagd zal geenszins erven met van de zoon van de vrije, zo dan, broeders! Wij zijn niet kinderen van de dienstmaagd maar van de vrije. (Galaten 4:21-31) Deze wijze van dit alzo te verstaan, voortkomende van de verklaring van de apostel, opent ons zulk een plaats, die ons aanwijst hoe en op welke wijze wij de Schriften van het Oude en Nieuwe Testament behoren te nemen, want een deel van de aardse stad is een beeld van de Hemelse Stad geworden, niet met zich zelf te betekenen, maar met de and ere te betekenen, en daarom is zij dienstbaar; want zij is ingesteld, niet om zich zelve, maar om een ander te betekenen, en door voorgaande andere betekenis is deze voorbeeldende stad zelf voorgebeeld geweest, want Hagar, de dienstmaagd van Sara, en haar zoon zijn als voorbeelden van dit voorbeeld geweest. En aangezien de schaduwen zouden voorbijgaan door het opkomen van het licht, daarom heeft de vrije Sara, die betekende de vrije stad, om die wederom op een andere wijze te betekenen, gezegd: drijft uit de dienstmaagd en haar zoon, want de zoon van de dienstmaagd zal geen erfgenaam zijn met mijn zoon Izaäk, hetwelk de apostel zegt met van de zoon van de vrije. Zo dan, in deze aardse stad vinden wij tweeërlei gestaltenissen, van welke de een haar eigen tegenwoordigheid bewijst, en de andere door hare tegenwoordigheid dient tot betekening van de Hemelse Stad. Nu, de natuur, door de zonde verdorven zijnde, baart burgers van de aardse stad, maar de genade, bevrijdende de natuur van de zonde, baart burgers van de Hemelse Stad, zodat de eersten genoemd worden

vaten van de toorn, en de anderen vaten van de barmhartigheid. (Romeinen 9:22-23) dat is ook beduid geweest in de twee zonen van Abraham, want de een, Ismaël genoemd, is van de dienstmaagd Hagar naar het vlees geboren, maar de andere, Izaäk genoemd, is van de vrije Sara naar de belofte geboren. Beide zijn zij wel van het zaad Abrahams, maar van de eersten heeft de gewoonte, die aanwijst op de natuur voortgeteeld. Maar van de anderen heeft de belofte, die beduidt de genade, gegeven In van de eersten wordt de menselijke gewoonte betoond, maar in dezen wordt de Goddelijke weldaad aangeprezen.

Hoofdstuk 3. VAN DE ONVRUCHTBAARHEID VAN SARA, WELKE DE GENADE GODS VRUCHTBAAR GEMAAKT HEEFT.

Want Sara was onvruchtbaar, en door wanhoop van vrucht zocht zij ten minste van haar dienstmaagd. te hebben, wat zij van zich zelf niet kon kragen. Alzo heeft zij haar dienstmaagd overgegeven om bevrucht te worden van haar man, van dien zij wel wilde baren, maar niet kon. Daarom heeft zij ook op die wijze van de schuldigen plicht van haar man vereist. Zo dan, Ismaël is geboren gelijk andere mensen geboren werden, nl. volgens de gewone wet van de natuur, en daarom wordt er gezegd naar het vlees; niet dat zodanige dingen geen weldaden Gods zijn, of dat God die niet werkt, Wiens werkende wijsheid , gelijk geschreven is, alles van einde tot einde krachtig aanroert, en alles zoetelijk bestiert, maar omdat hier betekend moest worden die gave Gods, die de genade, zonder iets schuldig te zijn, om niet de mensen geeft, zo is het, dat op deze wijze zijn zoon moest gegeven worden, nl. voor zoveel het de natuur niet toebehoorde volgens haar gewone loop, want de natuur in zodanige vermenging van man en vrouw als die van Abraham en Sara, weigert de voortteling van de kinderen, nl. in die ouderdom, en daarenboven ook bijkomende de onvruchtbaarheid. van de vrouw, die zelfs ook toen niet baren kon, omdat de ouderdom niet nodig was bij. dé vruchtbaarheid, maar deze bij van de ouderdom; Dat aan die natuur, alzo gesteld zijnde, geen vrucht van nakomelingen toekwam, dit beduidt, dat de natuur van het menselijke geslacht, door de zonde verdorven zijnde, en alzo met recht verdoemd, geen ware gelukzaligheid in de toekomst verdiende. Zo dan, wel te recht beduidt Izaäk, naar de belofte geboren zijnde, de kinderen van de genade, de burgers van de vrije stad, de medegenoten van de eeuwige vrede, waar geen liefde is van eigen en bijzondere wil, maar zodanige liefde, die zich verheugt. in dat éne. en onveranderlijke goed, en die uit velen één hart maakt, dat is: die een volmaakte, eendrachtige gehoorzaamheid van de liefde geworden is.

Hoofdstuk 4. VAN DE STRIJD EN DE VREDE VAN DE AARDSE STAD.

Maar aangaande de aardse Stad, die niet eeuwig zal zijn, (want zij zal niet meer een stad zijn, wanneer zij veroordeeld zal zijn tot de uiterste straf) deze heeft alhier haar goed, door welks gemeenschap zij zich verheugt met zulke blijdschap als er van zulke dingen kan zijn En daar dit goed niet zó is, dat het geen vrees of benauwdheden zou aanbrengen aan zijn liefhebbers, zo is 't, dat deze Stad in 't algemeen tegen zich zelf verdeeld wordt met twisten en oorlogen, en met najagen van dodelijk verderfelijke of waarlijk sterfelijke overwinningen; want deze stad van wat gedeelte zij tegen enig and er gedeelte van haar zelf met oorlogen opstaat, zoekt altijd overwinnares te zijn van de volken, daar zij. zelf gevangen is onder de gebreken en ondeugden. En al is. 't, wanneer zij overwint, dat zij zich zelf hovaardig verheft, niettemin is zij dan mede verderfelijk of dodelijk vergiftig. En wanneer zij overlegt haar gelegenheid en gemene gevallen, zo is het, dat zij meer door de tegenspoeden, die haar kunnen overkomen, benauwd wordt, dan zij door van de voorspoed, die zij genoten heeft, verheven wordt. En op zodanige wijze is het een sterfelijke overwinning, want met gestadig te blijven, heeft zij over die niet altijd kunnen heersen, die zij heeft kunnen te onder brengen met te overwinnen. Maar met geen reden worden die dingen gezegd niet goed te zijn, die deze Stad begeert, omdat zij zelf ook in haar menselijk geslacht het beste is, want zij begeert voor deze laagste dingen een aardse vrede; tot dezelve verlangt zij te komen door oorlog, en indien zij overwint, en zo er niemand

is die haar wederstaat, zal de vrede zijn, die tevoren niet hadden die delen, die tegen elkander streden, en die vanwege de dingen, die zij te samen en tegelijk niet konden hebben door een ongelukkige. gebrekkigheid, oorlog voerden. Deze vrede zoeken de lastige en moeilijke oorlogen, deze verkrijgt de overwinning, die zo heerlijk geacht wordt. Nu, wanneer zij overwinnen, die voor de rechtvaardigste zaak strijden, wie twijfelt er aan, dat men zich dan behoort te verblijden vanwege zulk een overwinning, en wie acht niet, dat dan een wenselijke vrede gekomen is? Voorwaar, dit zijn goeden, en zonder twijfel gaven Gods. Maar indien het alzo is, dat met verachting van die beste goederen (die tot de stad hierboven behoren, waar de overwinning zeker zal zijn in eeuwige en allerhoogste vrede) hiertegen deze. aardse goederen alzo begeerd worden, dat zij geloofd worden of alleen te zijn, of dat zij meer bemind worden dan die dingen, die geloofd worden beter te zijn, zo moet noodwendig zijn, dat hierover niet alleen ellende zal volgen, maar dat ook de ellende, die reeds in haar is, zal vermeerderd worden.

Hoofdstuk 5. VAN DE STICHTER VAN DE AARDSE STAD, DIE EEN BROEDERMOORDENAAR. WAS, MET WIENS GODDELOOSHEID EEN STICHTER VAN DE STAD ROME, DOOR HET DODEN VAN ZIJN BROEDER; OOK WEL OVEREENGEKOMEN IS.

De stichter van de aardse stad is geweest een broedermoordenaar, want hij heeft zijn broeder, die een burger van de eeuwige stad en een vreemdeling op aarde was, door nijdigheid overwonnen en gedood, zodat het ook niet te verwonderen is, dat zo lange tijd daarna, in het opbouwen van die stad, die het hoofd zou worden van deze aardse stad, daar wij hier van spreken, en die over zo vele volken zou heersen, dezelve als een zeker beeld. van haar geslacht overeengekomen is met dit allereerste voorbeeld en gelijk het de Grieken noemen, met dit eerste voorschrift, want alhier zijn ook, gelijk een zeker poëet van hun gruwelijke daad verhaalt, de allereerste muren bevochtigd geweest met het broederbloed. Want op deze wijze is Rome gebouwd; daarom, wanneer de Romeinse historie betuigt, dat Remus gedood is door zijn broeder Romulus, zo wordt ook meteen te kennen gegeven, dat zij beide burgers geweest zijn van de aardse stad, en dat zij beide, vanwege de stichting van de Romeinse republiek, eer zochten; maar beide konden zij die zo groot niet hebben als één alleen die kon hebben, want hij, die met heerlijkheid en grote roem wilde heersen, zou minder moeten heersen wanneer zijn macht door het leven van zijn medegenoot verminderd werd. En opdat één de heerschappij zou hebben, heeft men dan medegenoot van kant geholpen, en alzo is dezelve door gruwelijke boosheid groot geworden tot erger, vermits hij door oprechtheid kleiner was tot beter Maar deze. broeders Kaïn en Abel hadden beide onder elkander geen gelijke begeerte van de aardse dingen, en vanwege dat heeft de een van de ander niet benijd, nl. als de heerschappij van hem, die van de ander gedood heeft, te erger zou zijn indien zij beide kwamen te heersen, want Abel zocht geen heerschappij in die stad, die gebouwd werd door zijn broeder, maar dat heeft gedaan die duivelse nijdigheid, door welke de kwaden de goeden benijden, waarvan geen andere oorzaak is, dan omdat dezen goed en zij kwaad zijn, want de bezitting van de goedheid wordt op generlei wijze minder door het bijkomen of bijblijven van een medegenoot, ja de bezitting van de goedheid. wordt zoveel te wijder uitgebreid, naar mate de eendrachtige liefde van de bondgenoten die tegen de nijdigheid bezit En voorwaar, die genegenheid zal hij niet hebben, die dezelve niet wil gemeenschappelijk hebben. En zoveel te groter zal diegene die vinden, hoe hij dan te meer kan beminnen zijn medegenoot. Ondertussen hetgeen er opgerezen is tussen Remus en Romulus, dat toont ons hoe en op welke wijze de aardse stad tegen zich zelf verdeeld werd, en wat er ontstaan is tussen Kaïn en Abel, dat bewijst ons de vijandschap tussen die 2 steden, nl. de Stad Gods en die van de mensen. Daarom strijden onder elkander kwaden en kwaden, insgelijks strijden onder elkander goeden en kwaden; Maar goeden en goeden, indien zij volmaakt zijn, kunnen onder elkander niet strijden, maar die nog toenemende en nog niet volmaakt zijn, kunnen tegen elkander strijden, nl. even alzo dat de goede ten aanzien van dat gedeelte, tegen een ander

strijdt, ten aanzien van hetwelk hij tegen zich zelf strijdt, want in een mens begeert het vlees tegen van de geest en de geest tegen het vlees. (Galaten 5:15) Daarom de geestelijke begeerte kan strijden tegen de vleselijke begeerte van een ander, of de vleselijke begeerte kan strijden tegen de geestelijke begeerte van een ander, evenals onder elkander strijden de goeden en kwaden; Of ook de vleselijke begeerten van 2 goeden, die nog niet volmaakt zijn, kunnen tegen elkander strijden evenals de kwaden tegen elkander strijden, tot tijd en wijle, dat de gezondheid van hen, die allengs genezen worden, tot de laatste overwinning gebracht wordt.

Hoofdstuk 7. VAN DE OORZAAK VAN KAÏN 'S BOOSHEID, EN VAN ZIJNE, HARDNEKKIGHEID, ALSMEDE VAN zijn VOORGENOMEN BOOSHEID, DIE ZELFS DOOR DE AANSPRAAK GODS, NIET WEERHOUDEN IS.

Maar wat wij tot nu toe naar ons vermogen verklaard hebben, nl. dat God tot Kaïn gesproken heeft, te moeten gelijk Hij tot van de eerste mens sprak, nl. door enige aan God onderworpene creaturen in een gevoegelijke gedaante evenals hun medegezel, wat heeft hem dit alles gebaat? Heeft hij niet evenwel zijn voorgenomen boosheid, aangaande het doden van zijn broeder, ook na het woord van de goddelijke vermaning, bedreven? Want als God hun beider offeranden onderscheiden had, door naar het een te zien en niet naar het andere, aangaande hetwelk men niet te twij felen heeft, of Hij heeft dat kunnen bekennen door het betuigen van enig zichtbaar teken. En omdat God dat gedaan had, omdat Kaïns werken boos, en die van zijn broeder goed waren, is Kaïn daarover zeer toornig geworden, en zijn gebaar veranderde; want alzo is er geschreven: en de Heere sprak tot Kaïn: waarom zijt gij ontstoken? En waarom is uw aangezicht vervallen? Is er niet, indien gij wél doet, verhoging? En zo gij niet wél doet, de zonde ligt aan de deur; zijn begeerte is toch tot u, en u zult over hem heersen, (Genesis 4:5) In deze vermaning, die God bijgebracht heeft tot Kaïn, daar er niet blijkt, aangaande hetgeen gezegd is: is er niet indien gij wel doet verhoging? En zo gij niet wél doet, de zonde ligt aan de deur, waarom of waaruit dat gezegd is, zo is het dat de duisterheid dezelve velerlei uitleggingen en verklaringen voortgebracht. heeft, omdat ieder uitlegger van de Goddelijke Schr ift dezelfde spreuk, naar van de regel van zijn geloof, gepoogd heeft te verklaren Want een offerande wordt dan terecht geofferd, wanneer die geofferd wordt aan van de ware God, aan Wie men alleen offerande te doen heeft. In welk opzicht Kaïn God mishaagd heeft, is moeilijk te zeggen. Maar de apostel Johannes, van deze broeders sprekende, zegt aldus: niet gelijk Kaïn, die uit van de boze was, en zijn broeder doodsloeg; en om welke oorzaak sloeg hij hem dood? Omdat zijn werken boos waren, en die van zijn broeder rechtvaardig, waarmee ons te verstaan gegeven wordt, dat God daarom niet gezien heeft op zijn gaven, omdat hij op deze wijze kwalijk deelde, nl. gevende God iets van het zijne, maar niet zich zelf, hetwelk allen doen, welke betrachten niet Gods wil, maar hen eigen wil, nl. zij, die levende niet met een oprecht, maar met een verkeerd harte, God een zekere gave offeren, door welke zij menen dat Hij verzoend kan worden, en dat te dat einde niet om hun boze begeerlijkheden te genezen, maar om die te vervullen en te verzadigen. En dit is de eigenschap van de aardse stad, God of de goden te eren, teneinde zij door zijn of hun hulp mag regeren in overwinning en aardse vrede niet uit liefde van ten beste te vorderen, maar uit begeerte om te heersen Want de vromen gebruiken de wereld om God te genieten, maar de niet vromen daarentegen willen God gebruiken om de wereld te genieten, wél verstaande zij, die geloven dat Hij is, en dat Hij daarenboven de menselijke zaken ook bestuurt; want er zijn ook zulke, die nog veel onvromer en erger zijn, nl die dat niet geloven Zo dan, toen Kaïn bekende dat God genadig aangezien had de offerande van zijn broeders, en dat Hij daarentegen zijn offerande niet aangezien had, toen had hij zijn goede broeder behoren na te volgen in plaats van hem te benijden. Maar aangezien hij droevig werd en zijn gelaat veranderde, heeft God die zonde bijzonder bestraft, nl. de droefheid over van zijn broeders vroomheid, want deze bestraffende, heeft Hij hem gevraagd. zeggende: waarom wordt gij droevig, en *waarom 's uw aangezicht vervallen?* Want dat hij zijn broeder benijdde, dat zag God en bestrafte Hij. Want anderszins dat kon van de

mensen, voor wie het hart van een ander verborgen is, twijfelachtig en gans onzeker zijn, nl. of hij met die droefheid bedroefd was geweest over zijn boosheid, door welke hij merkte dat hij God mishaagde, dan of hij droevig was geweest over de goedheid van zijn broeders, die God behaagd heeft als Hij zijn offerande genadig aanzag. Maar God geeft reden, waarom Hij Kaïns offerande niet genadig heeft willen aannemen, nl. omdat hij meer met recht Hem mishaagde, dan hij zijn broeder deed, die hem te onrechte mishaagde, omdat Kaïn onrechtvaardig was, doordien hij niet oprecht leefde, en mitsdien onwaardig, dat zijn offerande behaaglijk zou aangenomen worden, omdat hij daarmede betoond heeft hoe hoogst onrechtvaardig hij was, dat hij zijn rechtvaardige broeder zonder reden haatte. Nochtans laat Hij hem niet heen gaan zonder een heilig, rechtvaardig en goed bevel, want Hij zegt: is er niet, indien gij wel doet, verhoging? En zo gij niet wel doet, de zonde ligt aan de deur; zijn begeerte is toch tot u, en u zult over hem heersen. Over wie? Over zijn broeder? Dat zij verre! Over wie anders dan over de zonde? Want Hij had gezegd: gij hebt gezondigd, en daarna voegt Hij er bij is er niet, indien gij wel doet, verhoging? zijn begeerte is toch tot u, en u zult over hem heersen. Dit kan ook aldus verstaan worden, nl. dat de omwending van de zonde geheel tot van de mens behoort, zodat hij moet weten, dat hij, die zondigt, dat niemand anders moet toe-eigenen dan zich zelf, want dit is een heilzame en genezende medicijn van de boetvaardigheid en zodanige bede van de genade, die niet ongevoegelijk is, nl. als Hij zegt: zijn begeerte is toch tot u, dat men dan daarmede verstaat, niet dat dat zal zijn, maar dat dat dadelijk roet zijn, zodat het is een reden van een die beveelt, en niet van een, die iets in de toekomst voorzegt; want een iegelijk zal heersen over de zonde, indien hij dezelve niet boven zich zelf verheft met haar voor te staan Maar indien hij haar zich zelf met berouw en leedwezen onderwerpt, want ander zins, indien gij voorstaat de zonde, over u komende, zo zult gij dienstbaar zijn aan de zonde, over u heersende; maar wanneer men verstaat bij de zonde de vleselijke begeerlijkheid, van welke de apostel zegt: het vlees begeert tegen van de geest, onder de vruchten van welk vlees hij ook de nijdigheid verhaalt, door welke Kaïn geprikkeld werd tot zijn broeders verderf, alsdan wordt daar wel verstaan, dat dat zal zijn, dat is: dat zijn begeerte tot u zal zijn, en dat gij over hem zult heersen; want wanneer dat vleselijke veel bewogen zal zijn, dat de apostel zonde noemt, als hij zegt: zo doe ik dan nu dat niet meer, maar de zonde die in mij woont, welk deel van het gemoed ook de filosofen zeggen gebrekkig en verdorven te zijn, en dat het niet het verstand moet trekken, maar dat over hetzelve het verstand moet heersen, en hetzelve door zijn reden alle ongeoorloofde werken moet bedwingen. Zo wanneer dat deel bewogen of getergd zal zijn om iets kwaads te doen, alsdan, indien het rust en gehoorzaam zich voegt naar van de apostel, zeggende: bege eft uw leden niet ter zonde om wapenen van de ongerechtigheid te zijn, alsdan is. het, dat datzelfde deel, bedwongen en overwonnen zijnde, omgewend wordt tot het verstand, zodat de rede er over heerst. En dit is het, wat God geboden heeft aan deze mens, die met fakkelen van de nijd ontstoken was tegen zijn broeder, en die hem, die hij behoorde na te volgen, van de aarde begeerde weg te nemen. Hetgeen tot Kaïn gesproken is van de zonde, of van de verdorven begeerlijkheid van het vlees, dat wordt in Genesis 3:16 gesproken van Eva, alwaar men te verstaan heeft, dat de man in het regeren van zijn vrouw evenzo behoort te zijn als de ziel in het regeren van het vlees. En daarom zegt de apostel: die zijn eigen vrouw lief heeft, die heeft zich zelf lief; want niemand heeft ook ooit zijn eigen vlees gehaat. (Efeziërs 5:28-29) Doch dit gebod Gods heeft Kaïn als een overtreder ontvangen; daarom door toeneming van de zonde van de nijdigheid heeft hij zijn broeder lagen gelegd en gedood; zodanig iemand was de stichter van de aardse stad. Nu, aangaande hoe Kaïn beduid heeft de Joden, van wie Christus, de herder van de schapen, dat is: de herder van de mensen, gedood is, die Abel, de herder van de schapen, dat is: de herder van de beesten, tevoren afgebeeld heeft, dat (aangezien het een zaak is, die bestaat in een profetische gelijkenis) laat ik tegenwoordig na te verhalen, van de te meer, alzo ik gedachtig ben, dat ik hiervan reeds enige dingen tegen Faustus, van de Manicheeër, gesproken heb.

Hoofdstuk 8. WAAROM KAÏN IN HET BEGIN VAN HET MENSELIJK GESLACHT EEN STAD GEBOUWD HEEFT.

Maar opdat de Schrift niet ongelooflijk schijn, dunkt mij nu goed, die historie te behandelen, die zegt, dat door één mens gebouwd is een zekere stad ten tijde, dat er op de aarde niet meer dan 3 mannen schijnen geweest te zijn (te weten, toen Kaïn zijn broeder Abel gedood had) nl. de eerste mens, vader van allen, Kaïn zelf, en zijn zoon Henoch, naar wie die stad genoemd is. Maar zij, die deze zwarigheid maken, bedenken niet, dat de schrijver van de heilige historie niet nodig had al de mensen te noemen, die er toen konden zijn, zodat hij alleen die genoemd heeft, die zijn voorgenomen werk vereiste; want het voornemen van deze schrijver, die dit door van de Heilige Geest verhandelde, is geweest, door vervolg van zekere geslachten, uit één mens voortgekomen zijnde, te komen tot Abraham, en daarna voorts uit zijn zaad tot het volk Gods, teneinde in hetzelve, alzo het altijd onderscheiden bleef van andere volk en, voorgebeeld en voorzegd zouden worden al die dingen, welke aangaande die stad (welker rijk eeuwig zal zijn) en aangaande haar Koning en Opbouwer Christus, in van de Geest voorzien werden, dat toekomstig zouden zijn, hetwelk alles zó verhaald wordt, dat ondertussen niet gezwegen wordt van het andere gezelschap van de mensen, dat wij de aardse stad noemen, sprekende daarvan zoveel als dienstig was verhaald te worden, opdat alzo de Stad Gods door vergelijking met haar tegen stad van de te klaarder bekend worde. Wanneer dan de Goddelijke Schrift, ter plaatse, waar zij het getal jaren, welke die mensen geleefd hebben, verhaalt, op deze wijze besluit, nl. dat zij zegt van hen, van wie zij gesproken is 'en hij gewon zonen en dochters, en al de dagen van deze of die, welke hij geleefd heeft, zijn geweest zoveel jaren, en hij is gestorven. Naardien de Schrift hun zonen en dochters niet noemt, zal men vanwege dat niet nodig hebben te verstaan, dat binnen zo vele jaren, welke de mensen in de eerste eeuwen van de wereld leefden, een grote menigte mensen heeft kunnen geboren worden, door welker bijeenkomsten en vergaderingen zelfs vele steden konden gebouwd worden? Maar het heeft God eigenlijk aangegaan, door Wiens inblazing deze dingen geschreven zijn, deze twee gezelschappen in hun verscheiden geslachten allereerst te stellen en te onderscheiden, opdat alzo afgezonderd op zich zelf aan de éne zijde de geslachten van de mensen, dat is: van hen die naar van de mens leven, en ook afgezonderd op zich zelf aan de andere zijde de geslachten van de kinderen Gods, dat is: van de mensen die naar God leven, beide in orde gesteld zouden worden tot van de zondvloed toe, alwaar verhaald worden de afscheiding en samenvoeging van beide geslachten; want de afscheiding wordt aange wezen als de geslachten van beide elk bijzonder verhaald worden, nl. aan de een zijde van de broedermoordenaar Kaïn, en aan de andere zijde van Seth, want deze is ook geboren van Adam, in plaats van Abel, die door zijn broeder gedood was. En de samenvoeging wordt daar mede aangewezen, alzo de goeden tot erger zich gewend hadden, dat zij alle gelijkelijk zodanig geworden zijn, dat zij met van de zondvloed uitgeroeid zijn, uitgezonderd de enige rechtvaardige Noach en zijn huisvrouw en zijn 3 zonen met hun vrouwen, welke 8 mensen in die uitroeiing aller- sterfelijke mensen verwaardigd zijn door de ark te ontkomen. Zo dan, aangaande hetgeen er geschreven is: en Kaïn bekende zijn huisvrouw, en zij werd bevrucht, en baarde Henoch, en hij bouwde een stad en noemde van de naam dezelve naar van de naam van zijn zoons Henoch; daaruit volgt niet, dat men hebben te geloven, dat hij die zoon allereerst geteeld heeft, want men heeft dat daaruit niet te denken, wanneer daar gezegd wordt, dat hij zijn huisvrouw bekend heeft, even alsof hij zich toen eerst door bij slapen met haar vermengd had; want zelfs van Adam is niet toen alleen dit gezegd, toen Kaïn ontvangen is geweest, dien hij tot zijn eerstgeboren zoon schijnt gehad te hebben; maar daarna zegt de Schrift ook: *En Adam bekende wederom zijn huisvrouw, en zij baarde een zoon, en zij noemde zijn naam Seth,* waaruit men verstaat, dat de Schrift alzo gewoon is te spreken (hoewel niet altijd) nl. wanneer in dezelve gelezen wordt, dat het ontvangen van de mensen geschied zijn, zodat bij zijn huisvrouw te bekennen niet alleen te verstaan is die tijd wanneer beide geslachten met elkander allereerst vermengd worden. En het is ook geen noodwendig bewijs, dat wij zullen menen, dat Henoch de allereerst geboren

zoon van zijn vaders is geweest, hoewel naar zijn naam de stad genoemd is. Want het is niet zonder oorzaak geweest, dat om zekere reden de vader, daar hij meer kinderen had, dezen boven anderen bemind heeft, want ook Juda is de eerstgeborene niet geweest, naar wie het land Judea en het volk Judei, dat is; Joden, genaamd zijn; en al was het dat aan deze stichter van die stad die zoon eerst geboren was, nochtans heeft men daarom niet te menen, dat, toen hij geboren werd, deze nieuwgebouwde stad zijn naam gegeven is, want toen hij geboren werd, kon door één alleen geen stad gebouwd worden, omdat een stad niet anders is dan een menigte mensen, die door een zekere band van onderling gezelschap samengebonden zijn. Maar toen zijn geslacht met zulk een menigte toegenomen was, dat het de grootte van een volk had, toen heeft het kunnen geschieden, dat hij een stad gebouwd heeft, en dat hij deze stad van de naam van zijn eerstgeboren zoon gegeven heeft; want het leven van die mensen is zo lang geweest, dat van allen die daar genoemd worden, (welker jaren ook niet verzwegen zijn) de minste, die nl. het kortst vóór van de zondvloed geleefd heeft, tot 753 jaren gekomen is; want velen zijn ook boven de 900 jaren gekomen, hoewel er niemand tot de 1000 gekomen is, Wie zal dan twijfelen dat gedurende het leven van een mens het menselijk geslacht zozeer heeft kunnen vermenigvuldigd worden, dat men geen genoegzame stof zou gehad hebben om daarvan niet alleen één stad, maar zelfs meer steden te kunnen bouwen? Dit kan ook lichtelijk daaruit bewezen worden, omdat van Abraham binnen van de tijd van niet veel meer dan 400 jaren zulk een grote menigte van het Hebreeuwse volk voorgesproken is, dat in het uittrekken van dat volk uit Egypte verhaald worden geweest te zijn zesmaal honderd duizend mensen, strijdbare mannen, behalve het volk van de Edomieten, die wij achterwege laten als niet behorende tot het volk van Israël, het welk nochtans voortgeteeld heeft zijn broeder Ezau, mede een neef, of zoonskind van Abraham, behalve meer andere volken, die voortgesproten zijn uit het zaad van Abraham, hoewel niet gewonnen bij zijn huisvrouw Sara.

Hoofdstuk 9. VAN HET LANGDURIG LEVEN VAN DE MENSEN VÓÓR VAN DE ZONDVLOED, ALSMEDE VAN DE GROTE GESTALTE EN LENGTE VAN DE MENSELIJKE LICHAMEN.

Daarom zal geen wijze oordeler van zaken er aan twijfelen, dat Kaïn niet alleen een stad, maar ook een zeer grote stad heeft kunnen bouwen, naardien de mensen toen zeer oud werden, of het moest zijn dat iemand van de ongelovigen ons tegensprak aangaande dat groot getal jaren dat de mensen toen geleefd hebben, zeggende dat men dat niet heeft te geloven, zodat zij ook niet geloven, dat de gestalte van de lichamen veel groter en zwaarder geweest zijn dan ze nu zijn. Maar hiertegen zegt hun aller- vermaarde poëet Virgilius van een grote zware steen, stekende op de afpaling van de landen in de aarde, die een zeker aller-kloekste man van die tijd, vechtende uitgerukt heeft, en is daarmee weggelopen, en heeft die met geweld tegen zijn vijand aangedrukt en aangedreven; van die steen zegt hij, dat nauwelijks 12 uitgelezen mannen die op hun schouders zouden hebben kunnen nemen, ten aanzien van de gelegenheid van de lichamen van de mensen, die nu de aarde voortbrengt, gevende alzo te kennen, dat de aarde toen veel groter lichamen voortbracht. Hoeveel te meer is. dan dat geschied in die allereerste tijden van de wereld vóór dien vermaarden en weitberuchte zondvloed. Maar zij, die deze grootte van de lichamen niet willen geloven, worden dikwijls overtuigt door de opening van enige oude graven, die óf door oudheid, of door het geweld van de rivieren en wateren, óf door andere omstandigheden dikwijls ontbloot worden. Want in dezelve hebben zich geopenbaard, of uit dezelve zijn gehaald zekere beenderen van de doden van ongelofelijke grootte. Ik zelf heb op van de oever van Utica gezien (niet ik alleen, maar vele mensen met mij) een zekere baktand van een mens zó groot, dat, zo hij in kleine stukjes, van de grootte van onze tanden, van elkander gesneden ware geweest, hij 100 van onze tanden scheen te kunnen opleveren. Maar ik meen dat die tand van zekere reus geweest is, want behalve dat de lichamen van onze voorouders toen veel groter waren dan onze lichame n nu zijn, zo is het dat de reuzen dezelve wederom in grootte verre overtroffen, gelijk ook later gezien is op andere tijden, en ook in onze tijd, waarin wel weinig zodanige reuzen geweest zijn,

maar toch hebben zodanige mensen schier nooit ontbroken, nl. die de grootte van anderen verre te boven gingen. Plinius Secundus, een zeer geleerd man, betuigt dat, naarmate de loop van de wereld meer en meer afloopt, dat de natuur naar die mate ook kleiner lichamen voortbrengt, hetwelk hij ook verhaalt, dat Homerus dikwijls met zijn poëtische gedichten beklaagd heeft; welk zeggen van Homerus hij niet als poëtische gedichten bespot, maar veelmeer neemt hij, die een schrijver is van de natuurlijke wonderen, dat aan tot bewijs zijner historie. Maar gelijk ik gezegd heb, de grootte van de oude lichamen werd dikwijls vele eeuwen later ontdekt door de gevonden beenderen, alzo die zeer langdurig zijn. Maar de menigte van de jaren, die toen in ieder mens geweest is, kan door geen zodanige betuigingen of bewijzen tot proef gesteld worden, en evenwel moet men daarom deze Heilige historie haar geloof niet onttrekken, wier vertellingen wij zoveel te vrijmoediger geloven naarmate wij bemerken dat haar voorzeggingen zekerder vervuld zijn. Nochtans zegt Plinius ook, dat er nog een zeker volk was, in hetwelk men 200 jaren leefde. Nu, indien men gelooft dat de plaatsen, die ons onbekend zijn, thans die lengte van het menselijke leven hebben, waarvan wij geheel geen bevinding hebben, waarom zal men dan ook mede niet geloven, dat de vorige tijden, die ons onbekend zijn, dezelve mede gehad hebben? Of is het gelovig, dat, wat hier niet is, elders is? En is het ongelovig, dat, wat nu niet is, te eniger tijd geweest is?

Hoofdstuk 10. VAN HET ONDERSCHEID, DAT DE GETALLEN VAN DE JAREN IN VAN DE HEBREEUWSE BIJBEL EN IN VAN DE BIJBEL VAN DE LATIJNSE OVERZETTING, TEN TIJDE VAN AUGUSTINUS IN GEBRUIK ZIJNDE, ONDERLING SCHENEN TE HEBBEN.

Daarom al is 't, dat tussen de Hebreeuwse en onze boeken aangaande het getal van de jaren enig onderscheid schijnt te zijn, dat ik niet weet hoe het ontstaan is, evenwel is dat zo groot niet, dat zij verschillen aangaande die mensen, dat zij zo lang geleefd hebben, want zelfs Adam, eer hij die zoon kreeg die genaamd is Seth, wordt in onze boeken bevonden geleefd te hebben 230 jaren, en in de Hebreeuwse boeken wordt hij gezegd geleefd te hebben 130 jaren. Maar nadat hij hem geteeld had, wordt daar in onze boeken gelezen, dat hij 700 jaren geleefd heeft, en in de andere, dat hij 800 jaren geleefd heeft, zodat de gehele som van jaren overeenkomt. En daarna in de volgende geslachten, eer die geboren werd, die gezegd wordt geboren te worden, wordt zijn vader in de Hebreeuwse boeken gezegd 100 jaren minder geleefd te hebben, maar toen hij geboren was, worden dezelve in onze boeken 100 minder gevonden dan in de Hebreeuwse, en alzo is het dat van weerszijden zowel in het een als in het andere de geheelheid van het getal overeenkomt. Nu, in het zesde geslacht verschillen de boeken in geen deel, maar in het zevende geslacht, alwaar hij die geboren is, genaamd Enoch, verteld wordt niet gestorven te zijn, maar, alzo hij God behaagde, weggenomen te zijn, aldaar is hetzelfde verschil, dat in het voorgaande 5 geslachten is, aangaande de 100 jaren eer hem geboren werd die zoon, die daar genoemd is. En alzo is aangaande het geheel ook gelijke overeenkomst, want hij heeft volgens beide boeken, eer hij weggenomen werd, geleefd 365 jaren. Het achtste geslacht heeft ook enig verschil, maar kleiner dan de andere, en dat gans ongelijk; want Enoch, als hij voortteelde Methusalem, eer hij hem voortteelde, die in de orde volgt, heeft naar de Hebreeuwse boeken niet 100 jaren minder, maar 20 meer geleefd, welke wederom in onze boeken, nadat hij hem geteeld had, gevonden worden bijgevoegd te zijn, en alzo wordt in beide gelijke som van het getal jaren gevonden Alleen in het negende geslacht, nl. in de jaren van Lamech, de zoon van Methusalem, verschilt de som van het ganse getal, maar niet veel, want daar word in de Hebreeuwse boeken bevonden, dat hij 24 jaren meer geleefd heeft dan in onze boeken staat. Want eer hij gewon zijn zoon, die Noach genaamd is, staat daar in de Hebreeuwse boeken 6 minder dan in de onze, maar daarna als hij hem geboren was, staat in dezelve 30 meer dan in de onze; alzo wanneer die 6 afgetrokken worden, blijven er 24 over, gelijk gezegd is.

Hoofdstuk 11. VAN DE JAREN VAN METHUSALEM, WIENS LEVEN ZICH 14 JAREN NA DE ZONDVLOED SCHIJNT UIT TE BREIDEN.

Ter oorzaak van deze verscheidenheid. tussen de Hebreeuwse en onze boeken spruit die allervermaarde vraag aangaande Methusalem, die berekend wordt 14 jaren na van de zondvloed geleefd te hebben, daar nochtans de Schrift verhaalt, dat alleen 8 mensen in de ark het verderf van de zondvloed ontkomen zijn, onder wie Methusalem niet was. Want volgens onze boeken heeft Methusalem, eer hem zijn zoon Lamech geboren werd, geleefd 167 jaren, daarna heeft Lamech, eer hem Noach geboren werd, geleefd 188 jaren, die tezamen maken 355; hierbij worden nog 600 van Noach gevoegd, op welk jaar van zijn leven de zondvloed kwam, hetwelk tezamen uitmaakt 955, te rekenen van de tijd af, dat Methusalem geboren werd tot het jaar van de zondvloed. Nu, al de jaren van Methusalem worden berekend te zijn 969, want als hij geleefd had 167 jaren, en hem een zoon geboren werd, die Lamech heette, heeft hij na die tijd geleefd 802 jaren, welke jaren tezamen 969 bedragen. Wanneer men daarvan aftrekt 955, te rekenen van Methusalem geboorte tot van de zondvloed, blijven er nog 14 jaren over, die me n meent dat hij na van de zondvloed geleefd heeft. Daarom zeggen enigen, naardien hij op aarde niet kan geweest zijn, alwaar buiten allen twijfel alle vlees, dat de natuur niet toelaat in het water te leven, vervoerd en gebracht is geworden, dat hij met zijn vader, die weggenomen was geweest, een wijle tijd geweest is, en menen dat hij aldaar zolang geweest is tot de zondvloed voorbij was, want zij willen geenszins verminderen het geloof van deze boeken, die de kerk in een bijzondere waarde opgenomen heeft, zodat zij liever geloven, dat in de boeken van de Joden iets zou staan dat niet waar is, dan dat er iets onwaars in deze boeken zou staan, want zij willen niet toelaten, dat alhier eerder een dwaling van de vertalers heeft kunnen zijn, dan dat er iets vals zou zijn in die taal, waaruit die schrift door de Griekse overzetting in onze taal overgebracht heeft. Want zeggen zij, het is niet te geloven, dat de 70 vertalers, die gelijktijdig en met één zin hun overzetting gedaan hebben, hebben kunnen dwalen, of ook, dat zij, in zaken waaraan niets ge tegen was, zouden hebben willen liegen. Verder zeggen zij, dat de Joden, alzo zij ons benijden en misgunnen, dat de Wet en de profeten door overzetting tot ons gekomen zijn enige dingen in hun boeken veranderd hebben, opdat alzo de waardigheid en het aanzien van onze boeken zou verminderd worden. Deze mening en dit bedenken neme een ieder, zoals hem goeddunkt, maar nochtans is het zeker, dat Methusalem niet geleefd heeft na de zondvloed, maar dat hij in hetzelfde jaar, waarin de zondvloed kwam, gestorven is, indien anders waar is, wat aangaande het getal van de jaren in de Hebreeuwse boeken gevonden wordt. En belangende die 70 vertalers, wat mij daarvan dunkt, zal ik te zijner plaatse naarstige verhandelen, als wij tot het verhaal van die tijden, naar van de eis van de noodwendigheid van dit werk, door de hulp van de Heere zullen gekomen zijn. Maar dit alles volgens beide boeken dient genoegzaam tot deze tegenwoordige vraag, nl. hoe de mensen van die eeuwen zó lang geleefd hebben, dat gedurende het leven van één, die allereerst geboren is van die ouders, welke toen alleen op aarde waren, de menselijk geslacht zó kon vermenigvuldigd worden, dat het voldoende was om een stad te bouwen en die te bevolken.

Hoofdstuk 12. VAN DE MENING DEGENEN, DIE NIET. GELOVEN, DAT DE MENSEN VAN DE EERSTE TIJDEN ZOLANG GELEEFD HEBBEN ALS ER VAN HEN GESCHREVEN IS.

Ondertussen heeft men geenszins hen te horen, die menen dat te die tijde de jaren op andere wijzen gerekend zijn, nl. dat zij zo kort geweest zijn, dat één jaar van ons geacht wordt te bevatten 10 van hun jaren. Daarom zeggen zij, wanneer iemand hoort of leest, dat een mens 900 jaren geleefd heeft, de zodanige moet daarbij verstaan 90, want hun 10 jaren zijn één jaar van ons, en 10 van ons zijn gelijk 100 van hen geweest, en alzo gelijk zij menen is Adam oud geweest 23 jaar, nl. toen hem zijn zoon Seth geboren werd, en Seth was dus 20 jaren en 6 maanden, toen zijn zoon Enoch geboren werd, die de Schrift noemt 205 jaren. Want gelijk zij bedenken, welker mening wij alhier verklaren, zo is het dat de ouden toen zulk een jaar, als wij

nu hebben, deelden in 10 delen, en die delen noemden zij jaren. Daarom ook Enoch, de zoon van Seth, ging in zijn 19de jaar toen zijn zoon Cainan geboren werd, welke jaren volgens de Schrift 190 zijn. En vervolgens door al de geslachten, waarin de jaren van de mensen verhaald. worden vóór van de zondvloed, zo is. het, dat schier niemand in onze boeken, gevonden wordt, die geweest is 100 jaren of daar beneden, of ook 120, of anders een weinig meer; nl. wanneer hij een zoon kreeg; maar zij, die aller-jongst geteeld hebben, worden gezegd geweest te zijn van 160 jaren en ouder; want zeggen zij, geen mens van 10 jaren kan kinderen telen, welk getal 10 bij die mensen 100 heet. Maar op 16 jarige leeftijd is er rijpe manschap en dus bekwaamheid om kinderen te telen, die de tijden noemden 160 jaren. En opdat men 't niet ongelovig houden, dat het jaar toen anders gerekend is, voegen zij daar bij wat bij vele historieschrijvers gevonden wordt, nl. dat de Egyptenaren hun jaar hebben gehad van 4 maanden, de Acarnaners van 6 maanden en de Livanischen van 13 maanden Plinius Secundus mede ook, als hij verhaald had, dat er iemand geleefd had 152 jaren, en een ander nog 10 meer, en wederom sommige anderen, dat hun leven geweest was van 200 jaren, en sommigen van 300, 500, 600, ja enigen zelfs van 800 jaren; dit alles verhaald hebbende, zeg ik, meent hij dat dat gekomen is door onwetendheid van die tijden. Want sommigen, zegt hij, eindigden het een jaar met van de zomer en het andere met van de winter: weder anderen maakten van de 4 jaargetijden 4 jaren, zoals de Arcadischen, welke jaren van 3 maanden hadden. Ja, hij voegt er ook bij, dat op zekere tijd de Egyptenaren, welker korte jaren wij gezegd hebben van 4 maanden geweest te zijn, ook hun jaren geëindigd hebben met het einde van iedere maan; daarom zegt hij, wordt ook bij hen verhaald, dat enigen duizend jaar geleefd hebben. Deze als waarschijnlijke redenen, hebben sommigen zich zelf voorgesteld, niet om de zekerheid en geloofwaardigheid van deze heilige historie te niet te doen, maar om die te versterken, opdat de niet ongelooflijk schijn, dat de ouden zo vele jaren geleefd hebben. Daarom hebben zij door die redenen zich zelf wijs gemaakt (want zij menen niet dat zij hierin onwijs raden) dat toen zo klein begrip van tijd een jaar genoemd is, dat hun 10 jaren zijn geweest één van onze jaren, en dat 10 van onze jaren zijn geweest 100 van hen. Maar dat dit een aller-valst bewijs is, kan zeer klaar aangetoond worden, maar eer ik dat doe, meen ik niet te mogen verzwijgen, welke de gelovige. bedenking zou kunnen zijn. Voorwaar, wij zouden dit zeggen voldoende uit. de Hebreeuwse boeken kunnen wederleggen en van valsheid overtuigen, alwaar Adam bevonden wordt oud geweest te zijn, niet 130 jaren, toen zijn derde zoon geboren werd, welke jaren, indien zij 13 van de onze zijn, zo heeft hij ongetwijfeld zijn eerste zoon gekregen toen hij oud was 12 jaar of niet veel meer. Wie kan toch op die leeftijd volgens de gewone wet van de natuur kinderen telen? Maar laat ons deze mens laten varen, die mogelijk, zodra hij geschapen was, dat vermocht want het is niet gelovig, dat hij zo klein zou geschapen zijn als onze jonggeboren kinderen zijn. Maar zijn zoon is niet geweest 205 jaren, gelijk wij in onze boeken lezen, maar 105 jaren toen zijn zoon Enoch geboren werd, en alzo naar hun zeggen had hij nog niet van de ouderdom van 11 jaren Wat zal ik zeggen van Kenan, zijn zoon, die in onze boeken bevonden wordt 170 jaren oud geweest te zijn, maar in de Hebreeuwse boeken wordt van hem gelezen dat hij oud geweest is toen hij gewon Mahalaleël. Maar wat mens toch krijgt kinderen, oud zijnde 7 Jaren, indien nl. toen, wat 70 jaren genaamd werd, 7 jaren is.

Hoofdstuk 13. OF MEN IN HET TELLEN VAN DE JAREN MEER HEEFT DIE VOLGEN VAN DE HEBREEUWSE BIJBEL, OF DIE VAN DE 70 VERTALERS.

Maar wanneer ik dit zeg, zal straks daar tegen gezegd worden, dat dat een leugen is van de Joden, waarvan hierboven genoeg gehandeld heeft. Want aangaande de 70 vertalers, die zeer loffelijke geprezen mannen zijn geweest, zeggen zij, dat het niet te geloven is, dat die zouden hebben kunnen liegen. Maar indien ik hier vraag wat waarschijnlijker is, óf dat het volk van de Joden, dat zo wijd en breed verspreid was, door een eendrachtige algemene raad zou hebben kunnen samenspannen om zulk een leugen te schrijven, en dienvolgens dat zij, over mits zij anderen de geloofwaardigheid misgunden, zich zelf de waarheid zouden benomen hebben,

dan of die zeventig mannen, die zelf ook Joden waren, zijnde in éne plaats gezet, (want Ptolemeus, de koning van Egypte, had hen tot dit werk ontboden) de waarheid aan de buitenvolken misgund en benijd hebben, en door overlegging van algemene raad dit toen gedaan hebben; wie ziet niet wat waarschijnlijker is en lichter om te geloven? Maar het moet er verre vandaan zijn, dat enig wijs man zou bedenken, dat of de Joden, van hoe grote verkeerdheid en boosheid zij ook geweest zijn, dat zouden hebben kunnen teweeg brengen in zo vele boeken, en die zo wijd en breed verspreid zijn, of dat ook die 70 vermaarde mannen zulk een eendrachtige raad met elkander zouden genomen hebben om van de heidenen de waarheid te onthouden en te misgunnen. Alzo zou iemand waarschijnlijker kunnen zeggen dat, toen die boeken allereerst uit de boekenkamer van Ptolomeus uitgeschreven werden, toen zoiets heeft kunnen geschieden in één boek, nl. dat allereerst daar uitgeschreven is, vanwaar het zich verder verbreid heeft; ja, aldaar heeft ook kunnen plaats hebben een vergissing van de schrijver, en dat is niet vreemd te vermoeden aangaande de vraag van het leven van Methusalem, en aangaande die anderen, alwaar door het overschieten van 24 jaar, de som niet overeen komt. Maar belangende die plaatsen, in welke de gelijkenis van de fout vervolgt, zo dat voor de voortteeling van de zoon, die in de orde volgt, elders overblijven 100 jaren, elders te kort zijn. En na de geboorte van de zoon, waar zij te kort waren, wederom overschieten, en waar zij overschoten, wederom te kort zijn, opdat alzo de som overeen komt, hetwelk gevonden wordt in het eerste, tweede, derde, vierde vijfde en zevende geslacht. Deze fout, zeg ik, schijnt enigszins, om zo te spreken, een zekere standvastigheid te hebben, en riekt niet naar toeval, maar naar voordacht. Daarom, aangaande die verscheidenheid van de getallen, welke anders staan in de Griekse en Latijnse boeken, en anders in de Hebreeuwse boeken, in welke niet is aangaande die eerst bijgevoegde en later afgetrokken honderd jaren, door zo vele geslachten een vervolgde eenparigheid en overeenstemming, dit alles heeft men noch aan de vroomheid van de Joden, noch aan de naarstighe id en voorzichtigheid van de 70 vertalers toe te schrijven, maar dat moet men wijten aan de dwaling van hem, die allereerst van de boekenkamer van de genoemde koning het boek ontvangen heeft om uit te schrijven; want zelfs ook nu, daar de getallen niet dienen tot enig oogmerk, dat lichtelijk kan verstaan worden, of dat blijkt dienstig te zijn om geweten te worden, aldaar worden zij. zeer onachtzaam uitgeschreven, en worden nog veel onachtzamer verbeterd. Want wie is er, die meent dat hij behoort te weten hoeveel duizend mensen iedere stam Israël's heeft kunnen opbrengen; want men meent dat dat nergens dienstig voor is. En wie is er toch van de mensen, aan wie de diepte van het nut daarvan bekend is? Maar hier, waar door vervolg van zo vele geslachten 100 jaren bijgevoegd, elders afgenomen zijn, zodat navan de zoon, die geboren is, die jaren afblijven die er tevoren bijgevoegd zijn en wederom bijgevoegd worden die er tevoren afgehouden zijn opdat de som van de jaren overeenkomen; deze, zeg ik, die dat gedaan heeft, heeft willen aantonen en van de mensen wijsmaken, dat de ouden zoveel jaren geleefd hebben omdat zij zulke korte jaren hadden, hetwelk hij uit de rijpheid van de mannen, uit kracht. van welker bekwaamheid de kinderen geteeld worden, poogt te bewijzen. Alzo poogt hij hiermede de ongelovige mensen te onderrichten, dat in hun 100 jaren 10 van de onze te verstaan zijn, opdat zij alzo niet onwillig zouden zijn om te geloven, dat de mensen toen zolang geleefd hebben En ter plaatse, waar hij bevonden heeft, dat hun ouderdom niet voldoende was om kinderen te telen, daar heeft. hij 100 jaren bijgevoegd, die hij, toen de kinderen geboren waren, weer afgetrokken heeft, opdat alzo de som van de jaren zou overeenkomen; want alzo beeft hij de overeenkomst van de jaren, geschikt zijnde om kinderen te telen, gelovig willen maken, dat hij nochtans van de ganse ouderdom van ieder die geleefd heeft, van zijn getal niet heeft willen verminderen. Nu, dat hij dat in het zesde geslacht. niet gedaan heeft, dit versterkt mij zoveel te meer, dat hij dit alles gedaan heeft, omdat nl. die zaak, waarvan wij spreken, dat vereiste omdat hij hetzelve aldaar niet gedaan heeft, waar de zaak het niet vereiste, want in dit zelfde geslacht heeft hij bevonden in de Hebreeuwse boeken, dat Jared eer hij Enoch teelde, geleefd heeft 162 jaren, welke naar die rekening van die korte jaren uitmaken 16 jaren en een weinig minder dan 2 maanden, welke ouderdom nu

toereikend is om kinderen te krijgen, en alzo is hier niet nodig geweest 100 korte jaren er bij te voegen, dat 26 jaren van ons zou zijn. En zo is ook niet nodig geweest, nadat Enoch geboren was, enige jaren af te trekken, alzo hij. die eer hij geboren was, niet bijgevoegd had: daarom is het hierdoor gekomen, dat er tussen deze boeken op deze plaats enig verschil geweest is. Maar hier komt weder zwarigheid, nl. waarom in het achtste geslacht, eer Methusalem van Lamech geteeld werd, alzo daar in de Hebreeuwse boeken gelezen wordt 182 jaren, 20 minder in onze boeken gevonden worden alwaar veelmeer 100 in de onze. plachten bijgevoegd te worden; en wederom daarna, als Lamech geboren was, zien wij dat zij hersteld worden tot aanvulling van de som van de jaren, die in geen van beide boeken verschilt; want indien hij, vanwege de rijpheid van de mannen, gewild heeft, dat men bij de 170 jaren verstaan zou 17 jaren, zo is het, gelijk hij niets behoefde bij te voegen, dat hij ook al zo niet nodig had iets af te trekken, omdat hij reeds zodanige ouderdom bevond, die geschikt was tot de kinderteling, om wie wil hij in anderen, bij wie hij die ouderdom niet bevond, 100 jaren bijgevoegd heeft. Maar dit, aangaande die 20 jaren, zouden wij met recht mogen achten geschiedt te zijn door een ongelukkige vergissing, tenzij hij dezelfde jaren, gelijk hij die eerst afgetrokken had, daarna niet weder hersteld had, opdat alzo de som van de jaren zou overeenkomen. Of heeft men wellicht te menen, dat dat uit loosheid geschied is, opdat alzo zou bedekt worden zijn voorbedachtzaamheid, door welke 100 jaren door hem plachten bijgevoegd en daarna weer afgetrokken te worden, omdat zelfs daar, waar het niet nodig was, iets dergelijks geschiedde, niet zoveel belangt 100 jaren, maar zelfs zoveel belangt een zeer klein getal, dat eerst afgetrokken is, en daarna. weder in het geheel gesteld wordt. Maar hoe het ook genomen mag worden, hetzij dat men het gelooft dat het alzo geschied is, hetzij dat men het niet gelooft, hetzij ook eindelijk dat het zo is, hetzij dat het zo niet is, wat mij betreft, ik meen buiten allen twijfel, dat men zeer wél zal doen, dat wanneer er enige verscheidenheid in beide boeken gevonden wordt, omdat om de verhandelde zaak te geloven, dat het beide niet waarachtig kan zijn, dat men alsdan veel liever die taal gelooft, uit welke de overzetting in een andere taal door enige vertalers geschied is. Want zelfs in enige boeken, nl. in drie Griekse en een Latijns, en ook in een Syrisch, die alle tezamen in deze. overeenkomen, wordt Methusalem bevonden gestorven te zijn 6 jaren vóór van de zondvloed.

Hoofdstuk 14. VAN DE GELIJKHEID VAN DE JAREN, DIE IN VORIGE EEUWEN EVENLANG WAREN ALS TEGENWOORDIG.

Laat ons nu zien op welke wijze kennelijk kan aangetoond worden, dat de jaren toen geenszins zo kort geweest zijn, dat nl. hun 10 jaren een van de onzen zouden geweest zijn, maar dat zij even lang als onze jaren nu zijn, in dat aller-langste leven van mensen ge rekend zijn. Want alzo is er geschreven, nl. dat in het 600ste jaar van het leven van Noach de zondvloed kwam; maar waarom wordt aldaar gelezen: en het water van de zondvloed kwam op de aarde in het 600ste jaar van het leven van Noach, in de 2de maand, op van de 17de dag van de maand, indien zodanig aller-kleinst jaar, van hetwelk 10 een van onze jaren maken, 36 dagen had? Want zulk een klein jaar, indien het naar de oude manier deze naam had, datzelfde had óf geen maanden, óf iedere maand er van is van 3 dagen geweest, opdat het alzo zou mogen uitmaken 12 maanden. Maar hoe is hier dan gezegd: in het 600ste jaar in de 2de maand, op van de 17de dag van de maand? Anders nergens om, dan omdat de maanden toen zo waren als 28 nu zijn. Want hoe zou anders gezegd kunnen worden, dat de zondvloed begonnen is op van de 17de dag van de 2de maand? Daarna vervolgens in het einde van de zondvloed wordt aldus gelezen: en de ark rustte in de 7de maand, op van de 17de dag van de maand op het gebergte Ararat. En de wateren waren gaande en afnemende tot de 10de maand: in de 10de maand, op van de eersten van de maand, werden de toppen van de bergen gezien, (Genesis 8:4-5) Nu, indien de maanden geweest zijn zoals wij nu hebben, zijn ook hun jaren en onze jaren gelijk, want die maanden van 3 dagen, konden niet hebben 17 dagen. Of indien een 36ste deel van drie dagen toen een dag genoemd werd opdat alles naar gelijkheid verminderd

worde, zo volgt daaruit dan, dat zulk een grote zondvloed nauwelijks 4 dagen naar onze tijdrekening geduurd heeft, die nochtans verteld wordt geduurd te hebben 40 dagen en 40 nachten. Wie zal deze ongerijmdheid kunnen verdragen? Daarom laat geheel terzijde gesteld worden deze dwaling, welke door een valse bedenking de waarheid van onze Schrift alzo wil vast maken, dat zij die aan een andere kant. wederom verbreekt; want de dag is toen even lang geweest als die nu is, welke geëindigd werd met 24 uren. Ook is iedere maand toen even lang geweest als nu; even zo is ook ieder jaar geweest zoals nu. En dienvolgens hebben die ouden, die meer dan 900 jaren leefden, even zulke jaren geleefd als daarna Abraham geleefd heeft, levende 175 jaren, en na hem zijn zoon Izaäk, levende 180 jaren en diens zoon Jakob, leefde bijna 150 jaren. Ja, zo grote jaren, als door tussenstelling van enige eeuwen, Mozes geleefd heeft, levende 120 jaren; en eindelijk zo grote jaren als nu de mensen leven, die 70 of 80 jaren leven of niet veel meer, van wie mede gezegd is: en wat meer van hen is, dat is moeite en arbeid Ondertussen, die verscheidenheid van getallen, welke tussen de Hebreeuwse boeken en de onze gevonden wordt, verschilt van dit lange leven van de ouden niet. En indien daar iets zo verscheiden is, dat het beide niet waar kan zijn, al daar moet de zekerheid van de verhandelde zaken van die taal vereist worden, uit welke tot ons overgezet is hetgeen wij hebben, welk middel, hoewel het ieder die wil, overal genoeg bij de hand is, nochtans is het niet zonder reden en verborgenheid, dat niemand ooit de 70 vertalers uit de Hebreeuwse boeken heeft durven verbeteren in zo vele dingen, die zij nochtans verschillend schijnen te zeggen, want die verscheidenheid is niet geacht voor een fout, en ook ik meen niet, dat dezelve op enigerlei wijze daarvoor te houden is. Daarom waar geen fout van de schrijver is, maar waar een zin is, overeenkomende met de waarheid, en verkondigende de waarheid, daar moet men geloven, dat zij iets anders door van de Goddelijke Geest hebben willen spreken, niet naar de wijze van de uitleggers en vertalers, maar naar de vrijheid van hen, die profeterende zijn. Alzo wordt bij de Apostolische waardigheid bevonden, wanneer zij getuigenissen uit de Schrift verhaalt, dat zij niet alleen de Hebreeuwse boeken, maar ook deze boeken gebruikt heeft. Maar hiervan heb ik beloofd, dat ik op een gelegener plaatse, indien God mij belieft te helpen, naarstige zal spreken; alzo zal ik nu verklaren, wat nog voorhanden is. Alzo heeft men daaraan niet te twijfelen of van een mens, die eerst van de eerste mensen voortgesproten is, heeft in die tijd toen de mensen zo lang leefden, kunnen gebouwd worden een stad, nl. een aardse stad, en niet die stad, die genoemd wordt de Stad Gods, en opdat wij daarover zouden schrijven, hebben wij de moeite en van de arbeid van dit grote werk in handen genomen.

Hoofdstuk 15. OF HET OOK GELOVIG IS, DAT DE MANNEN VAN DE EERSTE EEUWEN ZICH ONTHOUDEN HEBBEN VAN ALLE BIJSLAPING TOT DIE OUDERDOM TOE, IN WELKEN ZIJ GEZEGD WORDEN, KINDEREN GETEELD TE HEBBEN.

Maar iemand zou kunnen zeggen: is het wel te geloven, dat een mens die kinderen zal telen, en die geen voornemen heeft van onthouding, dat zulk een mens, zeg ik, honderd en meer jaren, of naar de Hebreeuws boeken weinig minder, nl. 80, 70, 60 jaren zich van het werk van de bijslaping zal onthouden hebben; of, indien hij. zich niet onthouden heeft, dat hij evenwel geen kinderen zou hebben kunnen telen? Deze vraag wordt op twee manieren beantwoord: want óf hun manbaarheid is naar, proportie of evenredigheid zoveel te later geweest, naarmate hun levensjaren te meer geweest zijn, óf (en dit acht ik gelovig) hier zijn niet juist de eerstgeboren zonen verhaald, maar zodanige alleen, als nl. de orde van het vervolg van de geslachtsregister vereiste, opdat men mocht komen tot Noach, van wie wij daarna wederom zien, dat men gekomen is tot Abraham en van die vervolgens tot een andere bescheiden tijd, voor zoveel dienstig was om door het verhaal van al die geslachten te beduiden en te betekenen van de loop van de aller- heerlijkste stad, die in deze wereld in vreemdelingschap is, en alzo haar bovenste vaderland weder zoekt. Maar Kaïn, wat men niet ontkennen mag, is allereerst uit de samen menging van man en vrouw geboren want anders zou Adam, toen hij

geboren was, niet gezegd hebben 'ik heb gekregen een mens door God,' tenware, dat deze mens allereerst door zijn geboorte bij deze twee gevoegd ware. Na deze is gevolgd Abel, dien de oudste broeder gedood heeft, en deze heeft allereerst door zich zelf, als door een zekere voorbeeld van de Stad Gods, die hier in vreemdelingschap is getoond, dat zij van de goddeloze en van hen, die enigszins van de aarde gesproten zijn dat is: die hun aardse oorsprong beminnen en die zich in de aardse gelukzaligheid van de aardse stad verheugen, allerlei onrechtvaardige vervolgingen zal lijden. Maar hoe oud Adam was, toen hij Kaïn en Abel geteeld heeft, blijkt niet. Daarna worden voorgesteld aan de een zijde de geslachten van Kaïn, en aan de andere zijde de geslachten van Seth, die na Abels dood en in zijn plaats geboren werd, want er staat geschreven 'God heeft Adam een ander zaad verwekt voor Abel, die Kaïn gedood heeft. Naardien van die 2 registers van de geslachten, het een van Seth en het andere van Kaïn, met onderscheiden orde te kennen geven deze 2 steden, waarover wij thans handelen, en van welke de eerste een Hemelse Stad is, zijnde op aarde in vreemdelingschap, en de andere een aardse stad, hakende alleen naar de aardse blijdschap, even alsof er geen andere was, zo is het, dat aangaande het geslacht van Kaïn, wanneer het verhaald wordt, beginnende van Adam af te rekenen tot het achtste geslacht toe, dat daarvan niet één gezegd wordt, hoe oud hij was toen hij hem teelde, die na hem genoemd wordt. Want de Geest Gods heeft in de geslachten van de aardse stad met willen aantekenen de tijden vóór de zondvloed; maar in de geslachten van de Hemelse Stad heeft de Geest Gods dat liever gewild, als zijnde zodanige, die om te gedenken en in 't geheugen te bewaren bij de nakomelingen waardiger zijn. Alzo, toen Seth geboren was, zijn wel de jaren van zijn vader niet verzwegen, maat vroeger had deze reeds andere kinderen geteeld: en of hij alleen Kaïn en Abel geteeld heeft, wie zou dat durven zeggen; want het volgt niet, overmits zij alleen genoemd zijn vanwege de orde van de geslachten, die daar nodig waren verhaald té worden, dat men daaruit zou moeten besluiten, dat zij toen alleen geteeld zijn uit Adam Want naardien met verzwijging van de namen van al de anderen gelezen wordt, dat hij geteeld heeft zonen en dochters, wie zal bestaan te zeggen, indien hij de schuld van vermetelheid wil vermijden, het hoeveelste kind dit dan geweest is? Want Adam, toen Seth geboren was, heeft door Goddelijke ingeving vermaand zijnde, kunnen zeggen: God heeft mij een ander zaad verwekt voor Abel, ten aanzien, dat hij zulk een zou worden, die de heiligheid van hem vervullen, en niet ten aanzien, dat hij die is geweest, die in orde van tijd allereerst na hem geboren werd. Daarna aangaande wat er geschreven is: en Seth had geleefd 205 jaren, of (naar de Hebreeuwse boeken) 105 jaren, en teelde Enoch Wie zou hiervoor, tenzij hij gans onverdacht ware, kunnen zeggen dat deze. Enoch zijn eerstgeboren zoon geweest is, zodat men daarover met recht verwonderd zou vragen, hoe het komt, dat hij zo vele jaren buiten het huwelijk geweest is zonder enig voornemen van onthouding, of indien hij gehuwd geweest is, hoe het dan komt dat hij geen kinderen geteeld heeft, daar van hem gelezen wordt: en hij gewon zonen en dochters: Zo waren al de dagen van Seth 912 jaar, en bij stierf (Genesis 5:7-8). En alzo vervolgens al diegenen, welker jaren verhaald worden, van hen wordt ook niet verzwegen, dat zij zonen en dochters gewonnen hebben, en alzo blijkt daaruit gans niet of zij, die daar genoemd wordt te zijn geboren, geweest is de eerstgeborene. Ja veel meer, daar het niet gelovig is, dat die vaderen in zo hoge ouderdom onmanbaar geweest zijn, of ook dat zij zonder vrouwen en kinderen geweest zijn, zo is het ook niet gelovig dat deze zonen hun eerstgeborenen zijn geweest. Maar aangezien de schrijver van de heilige historie het oogmerk had om te komen met aantekening van eiken tijd door het ordelijk vervolg van de geslachten tot de afkomst en het leven van Noach, in wiens tijd de zondvloed kwam, zo is het dat hij alleen die geslachten verhaald heeft, niet die de eersten geweest zijn ieder van zijn ouderen, maar die in de orde van de afkomst te bemerken kwamen. En bv , op dat dat te klaarder blijk, zo zal ik iets tussen stellen, waardoor het geschieden zal, dat niemand zal hebben te twijfelen, dat heeft kunnen geschieden, wat ik zeg. De evangelist Mattheüs, willende beschrijven het geslacht en de afkomst van het vlees onze Heere door ordelijk verhaal zijner ouderen, beginnende bij van de vader Abraham, met zodanig voornemen en oogmerk om allereerst tot David te komen, zegt

aldus: Abraham gewon Izaäk; waarom heeft hij niet gezegd Ismaël, die hij allereerst gewon? Nu, Izaäk zegt hij, gewon Jakob; waarom heeft hij niet gezegd Ezau, die zijn eerstgeborene is geweest? Hierom, omdat hij door dien tot David niet kon komen. Daarna volgt daar: Jakob gewon Juda en zijn broeders; maar is Juda zijn eerstgeborene geweest, Juda, zegt hij: gewon Pheres en Sara, van welke tweelingen geen van beide geweest is de eerstgeborene van Juda, want voor hen had hij reeds 8 kinderen. Alzo in de orde van de geslachten heeft hij alleen behouden die, door welke hij tot David, en van daar voorts tot hem, daar zijn oogmerk toe strekte, kon komen, waaruit men dan mede kon verstaan, dat in het gesla chtsregister vóór van de zondvloed die oude mensen zijn genoemd, niet die de eerstgeborenen waren, maar zij, door wie de orde van het vervolg van de gedachten tot van de Patriarch Noach kon gebracht worden, opdat wij alzo niet gekweld noch vermoeid zouden worden met die duistere en onnodige vraag van hun laat aangekomene manbaarheid.

Hoofdstuk 16. VAN HET RECHT VAN DE HUWELIJKEN, EN HOE DE EERSTE HUWELIJKEN VERSCHILDEN VAN DIE, WELKE DAARNA GEVOLGD IS.

Zo dan, als nu het menselijk geslacht na de eerste samenvoeging van de man, gemaakt zijnde uit het slijk, en van zijn vrouw, gemaakt zijnde uit de zijde van de man, nodig had de vermenging van de mannen en vrouwen, opdat het zou vermenigvuldigd worden, en naardien er geen andere mensen waren, dan die uit die 2 geboren waren, zo is het dat de mannen hun zusters tot vrouwen genomen hebben, en naar mate dat door het hoog dringen van de nood ouder is, naar die mate is het daarna door het verbod van de godsdienst van de te gruwelijker geweest. En hoewel het in de eerste tijden van het menselijk geslacht geoorloofd was zijn zuster ten huwelijk te nemen, is men daarvan later zo afkerig geworden, dat dat thans als een grote schande zou worden gerekend, en zelfs bij de wet verboden is. Want, indien het onbetamelijk is door begeerlijkheid de palen van de landen over te treden, hoeveel te onbetamelijke is het dan door een kwade begeerlijkheid om te keren en teniet te doen de palen van de gewoonte of van de goede manieren. Zo dan, de samenvoeging van man en vrouw, zoveel het menselijk geslacht aangaat, is enigszins als een zaadhof van de stad; maar de aardse stad heeft alleen nodig de geboorte, maar de Hemelse Stad heeft ook nodig de wedergeboorte, opdat zij de onzuiverheid van de geboorte mag ontgaan. Nu, of vóór van de zondvloed enig teken van wederge boorte al of niet geweest is, en indien er enig teken geweest is, hoedanig dat geweest is, lichamelijk en zichtbaar (gelijk de besnijdenis, daarna. bevolen aan Abraham) dit verzwijgt de heilige historie. Nochtans, dat die aller-oudste mensen ook God geofferd hebben, dat verzwijgt de Schrift niet, gelijk gebleken is in de 2 eerste broeders, en insgelijks wordt ook gelezen aangaande Noach, als hij na van de zondvloed uit de ark gegaan was, dat hij God offeranden geofferd heeft, van welke zaak wij in de voorgaande boeken reeds gezegd hebben, dat de hovaardige luchtgeesten en duivelen, die zich zelf de Goddelijkheid willen toegeschreven hebben en voor Goden willen geacht worden, om geen andere oorzaak de offeranden begeren, en zich in die eer verheugen, dan omdat zij weten, dat de ware offerande van de ware God toekomt.

Hoofdstuk 17. VAN DIE 2 VADERS EN PRINSEN, DOOR ÉÉN VADER VOORTGETEELD.

Zo dan, als Adam nu vader was van hem, wiens geslachtsregister behoort tot de aardse stad, en van hem, wiens geslachtsregister behoort tot de Hemelse Stad, zo is 't na dat Abel gedood was en in zijn ombrenging een wonder Sacrament of verborgenheid voorgesteld was dat Kaïn en Seth van deze geslachten 2 vaders zijn geworden, in welks kinderen, die ook nodig waren verhaald te worden, klare tekenen van die 2 steden zijn begonnen in het geslacht van de mensen te openbaren. Want Kaïn heeft geteeld Henoch, in wiens naam hij een aardse stad gebouwd heeft, nl. die in deze wereld niet in vreemdelingschap is, maar die in de tijdelijke vrede dezer wereld. gerust is Nu, Kaïn betekent: bezitting; daarom is er ook gezegd, toen hij geboren was, hetzij van zijn vader, hetzij van zijn moeder: *ik heb een man van de Heere*

verkregen (Genesis 4). Maar Henoch betekent: wijding; want alhier wordt de aardse stad ingewijd, alwaar zij gebouwd wordt, want hier heeft zij haar einde, waarheen haar oogmerk strekt en dat zij begeert. Maar Seth betekent verrijzenis, en Enos (zijn zoon) mens, niet gelijk Adam, welke naam ook mens betekent, want deze naam wordt in de Hebreeuwse taal geacht gemeenschappelijk te zijn beide man en vrouw. Want alzo is er geschreven: Hij heeft ze geschapen man en vrouw, en heeft hen gezegend, en noemde hun naam mens. Maar Enos betekent alzo *mens,* dat de geleerden van die taal verklaren, dat daarmede de vrouw niet kan genoemd worden, zodat hij als een zoon van de verrijzenis is, in wie men niet trouwen zal; want aldaar is geen geboorte, wanneer ons daar gebracht heeft de wedergeboorte. Daarom meen ik ook, dat men niet te vergeefs heeft te bemerken, dat in deze geslachten, die voortgekomen zijn uit Seth, wanneer er gezegd wordt, dat hij geteeld heeft zonen en dochters, geen vrouw met naam genoemd wordt, geteeld te zijn. Maar in de geslachten, die geteeld werden uit Kaïn, daar wordt op het einde, zo verre zij zich nl. uitstrekken, aller-laatst een vrouw met name genoemd, die in hetzelfde geslacht geteeld is; want wij lezen: 'Methusael gewon Lamech, en Lamech nam 2 vrouwen, nl. Ada en Zilla. En Ada baarde Jabal; deze is geweest een vader degenen, die tenten bewoonden en vee hadden En de naam van zijn broeder was Jubal. En Zilla baarde Tubalkaïn, en de zuster van deze was Naëma. Tot hiertoe hebben zich uitgestrekt al de geslachten van Kaïn, die alle tezamen, van Adam af, acht in getal zijn, daaronder gerekend Adam zelf, nl. 7 tot aan Lamech, die 2 vrouwen gehad heeft. En het 8ste geslacht bestaat in zijn kinderen, onder wie ook een vrouw geboren is, zodat aldaar met dat zeer gepast beduid is, dat de aardse stad tot haar einde toe vleselijke voort telingen zal hebben, die daar geschieden door de samenvoeging van mannen en vrouwen. Daarom worden de vrouwen van dien mens, die hier genoemd wordt als de laatste vader, met haar eigen namen genoemd, hetwelk, uitgezonderd Eva, vóór van de zondvloed nergens gevonden wordt. Nu, gelijk Kaïn, welke naam bezitting betekent, een bouwer zijnde van de aards stad, en zijn zoon, naar wie de stad genoemd is Henoch, welke naam inwijding betekent; gelijk dat alles te kennen geeft, dat die stad een aards begin en einde heeft, zodat in haar niet hoger noch meer gehoopt wordt, dan hetgeen in deze wereld kan gezien worden, alzo betekent Seth verrijzenis die, naardien hij is een vader van zulke geslachten, die op zichzelve verhaald worden, zo hebben wij in te zien, wat deze heilige historie van zijn zoon zegt.

Hoofdstuk 18. WAT ER BEDUID IS DOOR ABEL, SETH EN ENOS, ALZO BLIJKT, DAT ZIJ TOT CHRISTUS EN ZIJN LICHAAM, DAT IS: TOT DE KERK BEHOREN.

En Seth, zegt hij, is een zoon geboren, en heeft zijn naam genoemd Enos: deze heeft gehoopt aan te roepen van de naam van de Heere Gods (Genesis 4:26. Naar de Septuaginta) En voorwaar, dat roept uit de betuiging van de waarheid; Daarom op hoop leeft die mens zijnde een zoon van de verrijzenis; op hoop leeft ook die Stad Gods, die geboren wordt uit het geloof van de verrijzenis van Christus, zolang nl als zij hier in vreemdelingschap is. Ondertussen door Abel, welke naam droefheid betekent, en door zijn broeder Seth wordt de doodvan Christus en Zijn leven uit de doden te kennen gegeven, uit welk geloof alhier geboren wordt de Stad Gods, nl die mens, die gehoopt heeft aan te roepen van de naam van de Heere Gods; want door hoop zijn wij zalig geworden zegt de apostel Nu, de hoop die gezien wordt, is geen hoop, want dat iemand ziet, waarom zal hij het hopen; waar is het, dat wij hopen, wat wij niet zien, zo verwachten wij het met lijdzaamheid. En wie zal menen, dat dat verschilt van de diepte eens Sacrament; want heeft ook niet Abel gehoopt, aan te roepen van de naam van de Heere Gods, wiens offerande, volgens de Schrift God zo aangenaam geweest is. Heeft ook zelfs niet Seth gehoopt aan te roepen van de naam van de Heere Gods, van wie gezegd is: God heeft mij een ander zaad verwekt voor Abel. Waarom wordt dan deze als eigen toegeschreven, hetgeen men verstaat, dat aan alle godvruchtige gemeenschappelijk is? Hierom nl , omdat in die mens, die allereerst genoemd wordt gesproken te zijn van een vader, die telende was voor het vaderland van de stad van hierboven, behoorde afgebeeld te worden wat niet leeft naar van de mens, in

de bezitting van de aardse gelukzaligheid, maar wat naar God leeft in de hoop van de eeuwige. gelukzaligheid. En daar is niet gezegd: deze heeft gehoopt in van de Heere zijn God, of: deze heeft aangeroepen van de naam van de Heere Gods, maar deze heeft gehoopt aan te roepen van de naam van de Heere Gods. Wat wil dit toch zeggen, nl. hij heeft gehoopt aan te roepen? Anders niet dan dat dit een profetie is, dat er een zeker volk zal komen, dat naar de verkiezing van de genade aanroepen zou van de naam van de Heere Gods. En dit is het, wat, door een ander profeet gezegd zijnde, de apostel verstaat van dit volk tot de genade Gods te behoren. En het zal geschieden, zo wie de naam van de Heere zal aanroepen, die zal behouden wezen Want dit zelfde wordt daarmede gezegd. *En hij heeft zijn naam genoemd Enos,* hetwelk te zeggen is mens, en daarna wat er bijgevoegd wordt: deze. heeft gehoopt aan te roepen van de naam van de Heere Gods, daarmee wordt genoeg betoond, dat de mens zijn hoop in zich zelf niet moet stellen, want vervloekt is een ieder, die zijn hoop stelt op van de mens, gelijk elders gelezen wordt, en alzo mag hij ook niet hopen op zich zelf, zo hij een burger zal zijn van de Hemelse Stad.

Hoofdstuk 19. WANT DOOR DE WEGNEMING VAN ENOCH WORDT TE KENNEN GEGEVEN.

Ook dat volk, waarvan Seth de vader is, heeft mede een naam van inwijding in zijn geslacht, nl. in dat geslacht, dat het 7de is van Adam, zijnde Adam daaronder begrepen; want de 7de van hem voortgeteeld, is. Enoch geweest, maar deze is hij, die weggenomen is, die God behaagd heeft vanwege zodanig uitstekend getal in de orde van de geslachten, door hetwelk de Sabbat geheiligd is, zijnde nl. de 7de van Adam Maar ten aanzien van de vader van de geslachten die onderscheiden worden van het geslacht Kaïns, nl. van Seth af, is hij de 6de geweest, op welke dag de mens geschapen is, en op welke dag God volbracht heeft al zijn werken Maar de wegneming van deze Enoch is de voorbeduide uitstelling van onze inwijding, die nu reeds geschied is in Christus, die alzo verrezen is dat hij niet meer sterft, en hij zelf is mede weggenomen. Ondertussen blijft daar nog over een inwijding van het ganse huis, waarvan Christus het fondament is, en dat opgeschort wordt tot het einde toe, wanneer er verrijzenis zijn zal van allen, die niet meer zullen sterven. Nu, hetzij dat daar ingewijd wordt het huis Gods, of de tempel Gods, of de Stad Gods, dat is evenveel en op hetzelfde uitkomende, gelijk dat ook niet vreemd is van de gewoonte van de Latijnse sprake; want Virgilius noemt die machtigste, heersende stad het huis van Assaracus, willende daarbij verstaan hebben de Romeinen, die van Asjaracus door de Trojanen hun oorsprong nemen; ook noemt hij dezelve het huis van Eneas, omdat van de Trojanen, die onder van de veldoverste Eneas in Italië gekomen waren, de stad Rome gebouwd is. Want de poëet heeft daarin nagevolgd de Heilige Schrift, waarin het grote volk van de Hebreeën genoemd wordt het huis Jakobs.

Hoofdstuk 20. VAN HETGEEN ER GEZEGD WORDT, DAT HET VERVOLG VAN DE AFKOMST VAN KAÏN BESLOTEN WORDT IN 8 GESLACHTEN, VAN ADAM AF TE REKENEN; EN DAT ONDER DE NAKOMELINGEN VAN ADAM NOACH DE 10DE IS.

Iemand zal mogen zeggen: maar indien het oogmerk van de schrijver van deze historie is geweest in het verhalen van de geslachten Adams door zijn zoon Seth, opdat hij door dezelve zou mogen komen tot Noach, onder wie de zondvloed kwam, en opdat voorts wederom van dezelve vervolgd zou worden de orde van hen, die later geboren zijn, om alzo te komen tot Abraham, van wie Mattheüs, de evangelist die geslachten begint, door welke hij. gekomen is tot Christus, van de eeuwige Koning van de Stad Gods: indien dit alles het oogmerk geweest is, wat oogmerk heeft hij dan gehad in de geslachten van Kaïn, en tot wie heeft hij dezelve willen brengen? Hierop wordt geantwoord: tot van de zondvloed, waarin het gehele geslacht van de aardse stad teniet gekomen is, maar alzo, dat het daarna door de zonen van Noach weder vernieuwd is; want deze aardse stad en dit aardse gezelschap van hen, die naar van de mens leven, zal nimmer ontbreken zelfs tot het einde van de wereld toe; van welke de Heere zegt 'de kinderen dezer wereld telen en worden geteeld. Maar de wedergeboorte brengt de Stad

Gods, die in vreemdelingschap is, in deze wereld tot die andere wereld, van wie kinderen noch telen, noch geteeld worden Maar hier op aarde is aan beide steden gemeen, geteeld te worden en te telen, hoewel de Stad Gods hier vele duizenden burgers heeft, die zich onthouden van het werk van de voortteeling En niet alleen de Stad Gods, maar ook die andere stad heeft enige burgers, die de anderen gelijk zijn door navolging, maar evenwel gans dooie nde; want tot deze stad behoren ook zij, die afwijkende van het geloof dezer stad, verscheiden ketterijen gesticht hebben; want zij leven naar van de mens, en niet naar God. En insgelijks de geleerden van de Indianen, Gymnosophisten genoemd, die gezegd worden naakt te filosoferen in de woestijnen van Indië, zijn ook burgers van die aardse stad, en onthouden zich evenwel niettemin van voortteeling. Want onthouding is niet goed dan naar het geloof van de hoogste goeds, hetwelk God is. Dit nochtans wordt van niemand vermeld vóór van de zondvloed; want zelfs ook Enoch, de zevende van Adam, die gezegd wordt weggenomen en niet gestorven te zijn, heeft zonen en dochters geteeld eer hij weggenomen werd, onder welke geweest is Methusalem, door wie de orde van de geslachten, die later verhaald worden, overspringt. Maar waarom wordt daar zulk een klein geslachtsregister verhaald, voortgesproten zijnde van de geslachten uit Kaïn, indien het nodig was, dat zij tot van de zondvloed toe moesten gebracht worden? Want daar was geen grote menigte van jaren, komende voor hun mannelijke ouderdom, zodat er 100 of meer jaren zouden doorgegaan zijn zonder kinderteling Want indien de schrijver van dit boek niet op iemand zijn oogmerk had, tot wie hij noodzakelijk wilde brengen diens geslachtsregister, zoals zijn oogmerk geweest is in die geslachten, welke komen van Seth, nl. door dezelve te komen tot Noach toe, opdat van dezelve weer een andere noodwendige orde van de geslachten zou volgen. Waarom is het dan nodig geweest voorbij te gaan de eerstgeboren zonen om te komen tot Lamech, in wiens zonen dat vervolg van de geslachten eindigt, te weten van Adam af op het achtste geslacht, en van Kaïn op het zevende? even alsof daar voortaan nog enige geslachten mee waren samen te binden, om daardoor te komen, óf tot het Israëlitische volk, waarin het aardse Jeruzalem ook een profetisch voorbeeld vertoond heeft tot de Hemelse Godheid; óf om te komen tot Christus naar het vlees, die boven allen is geprezen in eeuwigheid, ja! die de Bouwer en Heerser isvan dat Jeruzalem hier boven, toen namelijk al het geslacht van Kaïn door van de zondvloed uitgeroeid was; daarom zou in dit zelfde geslachtsregister mogen schijnen, dat in de orde daarvan de eerstgeborenen verhaald zijn. Maar waarom zijn daar zo weinig? Want daar de vaderen in de voortteeling niet stil stonden tot zij 100 jaar waren, hebben daar zo weinig niet kunnen zijn, omdat toen naar evenredigheid van hen lang leven geen zo late jongemanschap was; want laat ze allen even gelijk 30 jaar oud geweest zijn toen zij kinderen begonnen te telen, zo is 't, dat achtmaal 30 (want daar zijn 8 gesla chten tezamen met Adam, mitsgaders met diegene die Lamech geteeld heeft) uitmakende 340 jaren. Nu zal men menen, dat zij in van de ganse tijd daaraan volgende, tot van de zondvloed toe, geen kinderen geteeld hebben Of waarom heeft hij, die dit geschreven heeft, niet willen verhalen die geslachten, welke daar gevolgd. zijn? Want van Adam tot van de zondvloed worden berekend naar onze Latijnse bijbels 2262 jaren, en naar de Hebreeuwse bijbels 1656 jaren. Nu, genomen, dat wij menen, dat het kleinste getal het ware is, zo laat dan van 1656 jaren 240 afgetrokken worden; zal het dan wel gelovig zijn, dat het geslacht Kaïns van voortteeling opgehouden heeft die ganse 1400 jaren, en die daar nog boven lopen alle tezamen overig zijnde tot van de zondvloed toe? Maar zo iemand over deze zaak bekommerd is, laat die bedenken, dat vroeger op 2 manieren die vraag beantwoord is, nl. toen ik vroeg, of het ook te geloven is, dat die oude mensen zo vele jaren hebben kunnen stil zijn van het voorttelen van de kinderen; want dat kan verstaan worden, óf ten aanzien van hun late manbaarheid naar evenredigheid van hun lang leven, óf deze zelfde zonen, die in hun geslacht verteld worden, kunnen verstaan worden, niet eerstgeboren geweest te zijn, maar zodanig, dat de schrijver van het boek door hen tot dien kon komen, op wie zijn oogmerk was, zoals met name tot Noach in de geslachten van Seth Alzo, indien er in de geslachten Kaïns geen persoon is, op wie men zijn oogmerk moest hebben, en tot wie men met voorbijgaan van de eerstgeborenen door zodanige die verhaald zij n, moest komen, zo blijft er te verstaan het

late manschap, zodat zij een weinig na de honderd jaren eerst manbaar geworden zijn en bekwaam om kinderen te telen, zodanig, dat de orde van de geslachten door de eerstgeborenen gelopen is en daardoor tot van de zondvloed is gekomen tol een getal van zo vele jaren, hoewel het nochtans zijn kan, dat vanwege een verborgene oorzaak, die mij onbekend is, deze stad die wij noemen de aardse stad, met een vervolgend verhaal van geslachten tot Lamech en zijn kinderen, verhaald is geworden, en dat daarna de schrijver van dit boek opgehouden heeft al de anderen te verhalen, die er tot van de zondvloed geweest zijn Insgelijks waarom de orde van de geslachten niet vervolgd is. door de eerstgeborenen, zodat het dies halve niet nodig is te geloven, dat die mensen zulk een late manbaarheid gehad hebben, daarvan kan ook de oorzaak zijn, dat die zelfde stad, welke Kaïn op van de naam van zijn zoons Henoch gebouwd heeft, zeer uitgestrekt geheerst heeft, en dat zij vele koningen gehad heeft, niet gelijktijdig, maar ieder gedurende de jaren van zijn ouderdom, zodat allen, die in dezelve regeerden, hun opvolgers geteeld hebben. Van deze koningen heeft Kaïn zelf de eerste kunnen zijn; de tweede zijn zoon Henoch, naar wie die stad genoemd werd; de derde Gaidad; de vierde Manihel; de vijfde Methusaël; de zesde Lamech. Nu, het was niet nodig, dat de eerstgeborenen zouden volgen in het Rijk na hun heersenden vader: maar zij volgden, in wie gevonden werd enige bekwaamheid om te regeren, hetzij om enige kloekheid en deugd, nuttig en dienstig zijnde voor de aardse stad; hetzij omdat de vader deze boven andere zonen beminde, opdat hij voornamelijk als door een zeker erfelijk recht van regeren van de vader zou opvolgen. Verder kan het zijn, dat, toen Lamech nog regeerde, de zondvloed gekomen is, zodat die alle mensen gevonden heeft. om te ve rderven, uitgezonderd, die in de ark geweest zijn. En het is niet te verwonderen, dat door tussenstelling van verscheiden getallen van jaren, in zo lange tijd van Adam tot van de zondvloed, beide deze afkomst niet gehad hebben evenveel geslachten en getallen, want daar zijn door Kaïn 7, en door Seth 10; want de zevende, gelijk ik gezegd heb, van Adam is Lamech, en de tiende is Noach En daarom is er verhaald niet één zoon van Lamech, gelijk in de andere hierboven geschied is, maar daar worden vele zonen van Lamech verhaald, overmits het onzeker was, wie hem na zijn dood zou opvolgen, indien er nog enige tijd van regering tussen hem en van de zondvloed overgebleven ware Maar hoe het ook zij met de orde van vervolgende geslachten uit Kaïn, nl. hetzij dat zij is door de eerstgeborenen, óf dat zij is door koningen, dit dunkt mij, dat ik op generlei wijze behoor te verzwijgen, dat nadat Lamech de zevende van Adam gevonden was, nevens hem zo vele zijner kinderen daar ook verhaald worden tot het getal elf vervuld wordt, waarmee beduid wordt de zonde; want daar worden nog bijgevoegd 3 zonen en éne dochter. Nu, de vrouwen kunnen wat anders beduiden, en niet wat men nu heeft voor te stellen; want nu spreekt hij van de geslachten, maar aangaande hun vrouwen, van wie zij afkomstig zijn, dat is verzwegen. Maar, aangezien de Wet door het getal 10 gepredikt wordt, waarover ook die vermaarde 10 woorden zijn, zo is het voorwaar, dat het getal elf, alzo het overtreedt het getal 10, beduidt de overtreding van de Wet, en alzo: de zonde. En van hier komt het ook dat in van de Tabernakel van de getuigenis, die op de reis van het volk Gods als een reistempel was, belast zijn te maken elf haren behangselen; want in een haren kleed is de gedachtenis van de zonden, vanwege de bokken die ter linkerhand zullen staan; daarom, wanneer wij onze belijdenis doen, vallen wij voor God neder in een haren kleed, even alsof wij zeiden, wat in van de Psalm staat: mijn zonde is altijd voor mij. Nu, de afkomst van Adam door van de boze Kaïn wordt geëindigd en besloten met het getal elf, waardoor de zonde beduid wordt; en dit zelfde getal wordt besloten door een vrouw, van wie geslacht het begin van de zonde geschied is, door welke wij allen sterven. Nu, de zonde is alzo bedreven, teneinde de wellust van het vlees, die van de geest wederstaat, zouden volgen; want zelfs ook de dochter van Lamech, Noema, betekent wellust. Maar door Seth, van Adam tot Noach, wordt te kennen gegeven een wettelijk getal van tien, waarbij gevoegd worden 3 zonen van Noach, van welke de een afgevallen zijnde, de 2 anderen door van de vader gezegend worden, opdat (de verworpene afgezonderd zijnde) door het bijvoegen van de andere vromen tot het voorgaande getal, daarmede te kennen gegeven zou worden het getal twaalf, dat wel bekend en vermaard is in het getal patriarchen en

apostelen. Naardien dan dit alles zo is, heb ik nog te bemerken en te verhalen, dat beide deze afkomsten, welke door onderscheidene geslachten beduiden die twee steden, nl. de een van hen, die van de aarde geboren zijn, en de andere van de wedergeborenen, dat, zeg ik, deze daarna onder elkander gemengd zijn geworden, zodat het gehele menselijk geslacht, behalve 8 mensen, waard is geworden door van de zondvloed vernietigd te worden.

Hoofdstuk 21. WAAROM, NADAT. HENOCH (DE ZOON VAN KAÏN) VERHAALD IS, ER VERVOLGD IS GEWORDEN HET VERHAAL. VAN ZIJN GANSE GESLACHT TOT AAN VAN DE ZONDVLOED, EN DAAREN TEGEN, NADAT ENOS, DE ZOON VAN SETH, VERHAALD IS, DAT MEN WEDERGEKEERD IS TOT HET BEGIN VAN DE MENSELIJKE SCHEPPING.

Ondertussen heeft men eerst in te zien, hoe, wanneer de geslachten van Kaïn verhaald worden, stellende boven al zijne. nakomelingen Henoch, naar wie. de nieuwgebouwde stad genoemd is, vervolgens al de anderen daarbij gevoegd worden tot dat einde toe, nl. tot dat ganse geslacht en die ganse afkomst verdelgd werd door de zondvloed. Maar wanneer er een zoon van Seth, nl. Enos, verhaald is, zo is het, dat, eer de anderen daar bijgevoegd worden tot de zondvloed toe, er een zekere tussenreden bijgedaan wordt, want daar wordt gezegd: Dit is het boek van het mensen geslacht; ten dage toen God Adam schiep, maakte Hij hem naar de gelijkenis Gods, en schiep ze man en vrouw, en zegende ze en heeft hun naam genoemd Adam Mij dunkt, dat dit tussen gesteld is, opdat hier van Adam af weder zou beginnen een verhaal van de tijden, hetwelk in het verhaal van de aardse stad hij, die dit geschreven heeft, niet heeft willen doen, omdat God dezelve alzo verhaalde, dat hij die niet berekende. Maar waarom toch geschiedde het, dat, nadat de zoon van Seth verhaald is, zijnde een mens die gehoopt heeft aan te roepen van de naam van de Heere Gods, dan aldaar een wederkering geschiedt tot het verhaal van de hoofdreden, nl. omdat het behoorlijk was die 2 steden alzo voor te stellen, t. w. de een door een doodslager vervolgens tot een anderen doodslager toe, want Lamech belijdt aan zijn 2 vrouwen, dat hij een doodslag gedaan heeft: en de andere door hem, die gehoopt heeft aan te roepen van de naam van de Heere Gods; want dit is in deze wereld bij de Stads Gods, in deze sterfelijkheid en vreemdelingschap zijn de hoogste zaak die aan haar voorgesteld moest worden door een mens, die de verrijzenis van de omgebrachte geteeld heeft, want die een mens is de enigheid van de ganse Stad van hier boven, die wel niet vervuld is, maar die na het voorgaan van deze profetische voorbeeld zou vervuld worden. Zo dan, de zoon van Kaïn, van welke zaak zal hij in de aardse stad anders een naam hebben, dan van de aardse stad, die in zijn naam gebouwd is? Want hij is van hen, van wie gezongen wordt: zij zullen hun namen aanroepen in hun landen Daarom volgt hen achterna, wat in een andere Psalm geschreven is: *Heere! in Uw Stad zult Gij hun beeld teniet doen.* Nu, de zoon van Seth; dat is te zeggen de zoon van de verrijzenis, laat die hopen aan te roepen van de naam van de Heere Gods, want hij is een beeld van dat gezelschap van de mensen hetwelk zegt: en ik, als een vruchtbare olijfboom in het huis Gods, heb gehoopt op de barmhartigheid Gods. En laat hij niet staan naar de ijdele eer van een grote naam op d'aarde; want gelukzalig is die man, wiens hoop de naam van de Heere is, en die niet gezien heeft op de ijdelheden en op de valse razernij. Zo dan, naardien wij nu voorgesteld hebben die 2 steden, de een bestaande in de goederen van deze wereld, en de andere in de hoop Gods, die beide voortgekomen zijn uit een gemene deur van de sterfelijkheid die geopend is in Adam, opdat zij van daar zouden voortlopen tot haar eigen afgescheiden en behoorlijke einden, zo begint dan daarna het verhaal van de tijden, in welke nog andere geslachten bijgevoegd worden, met een verhaal van het hoofdbegin van Adam, uit wiens verdoemden oorsprong als uit een zodanige massa, die tot de verdiende verdoemenis overgegeven was, God enige vaten van de toorn ter oneer gemaakt heeft, en enige vaten van de barmhartigheid ter eer, gevende aan de eersten wat hen toekomt in straffe, en gevende dan dezen, wat hen niet toekomt, in genade; opdat alzo uit de vergelijking van de vaten van de

toorn de Hemelse Stad, die op aarde in vreemdelingschap is, leer niet te steunen noch te staan op de vrijheid van hun wil, maar dat zij hopen aan te roepen van de naam van de Heere; want de wil in die natuur, in wie hij uit niet goed geschapen is door van de goede God, maar veranderlijk van de onveranderlijke, kan afwijken van God om kwaad te doen, hetwelk geschiedt door van de vrije wil, en kan van het kwade afwijken om goed te doen, hetwelk niet geschiedt zonder de hulp van God.

Hoofdstuk 22. VAN DE VAL VAN DE KINDEREN GODS, BEVANGEN ZIENDE MET DE LIEFDE VAN DE VREEMDE VROUWEN, WAAROVER ZIJ OOK ALLEN, UITGEZONDERD 8 PERSONEN, VERDIEND HEBBEN, DOOR VAN DE ZONDVLOED VERDELGD TE WORDEN.

Daarom als het menselijk geslacht nu voortging en toenam, is door middel van deze zelfde vrije goeddunkend van de wil een vermenging geschied van deze beide steden, zodat door mededeling van de ongerechtigheid gevolgd is een zekere ongeregelde en verwarde gemeenschap zonder enig onderscheid, welk kwaad wederom zijn oorzaak genomen heeft van het vrouwelijk geslacht, maar niet op zodanige wijze als van den beginne; want die vrouwen zijn niet eerst verleid door bedriegerijen toen geschiedende, waardoor zij van de mannen die zonde zouden aangeraden hebben, maar deze vrouwen, die van den beginne aan kwade manieren geoefend hadden in de aardse stad dat is: in het gezelschap van hen, die van de aarde zijn; deze zijn bemind geworden van de kinderen Gods, nl. van de burgers van de Hemelse Stad, hetwelk geschiedt is om de schoonheid van hun lichamen, welke wel een goede gave van God is, maar ondertussen daarom geeft Hij die mede aan de kwaden, opdat het geen groot goed schijnt te zijn van de goeden. Zo dan met verlating van het grote goed, van de goeden eigen zijnde, is de val geschied tot het minste goed, van de goeden niet eigen zijnde, maar van de goeden en kwaden gemeenschappelijk zijnde En alzo zijn de kinderen Gods bevangen geworden met de liefde van de dochters van de mensen, en opdat zij die tot vrouwen zouden mogen hebben, zijn zij afgevallen tot de liefde van het gezelschap, dat van de aarde is, met verlating van de godsvrucht, die zij in het heilig gezelschap tevoren bewaarden en onderhielden Alzo de schoonheid van het lichaam is een goed van God wel gemaakt zijnde, maar is een tijdelijk, vleselijk en een aller-laagst goed, en alzo wordt het kwalijk bemind, met terug te stellen van de eeuwigen God, die het inwendig en eeuwig goed is. Daarom gelijk met verlating van de gerechtigheid het goud bemind wordt van de gierige, niet bij enige schuld van het goud, maar bij schuld van de mens, alzo staat het ook met alle schepselen want zij zijn goed en kunnen wel bemind worden en ook kwalijk bemind worden, nl. wel met onderhoudingvan de orde, en kwalijk met verstoring van de orde, hetwelk een schrijver kort met zekere gedichten op van de lof van de Scheppers aldus gezegd heeft, deze. dingen zijn U, en ze zijn goed, overmits gij, die goed bent, dezelve geschapen hebt. En in dezelve is niets dat ons is, anders dan dat we zondigen, beminnende met verstoring van de behoorlijke orde, in plaats van U, hetgeen van U geschapen is. Maar indien het gebeurt, dat de Schepper waarlijk en oprecht bemind wordt, dat is: indien Hij, en niet wat anders bemind wordt, kan hij niet kwalijk bemind worden; want zelfs de liefde moet ook moet orde bemind worden, opdat wel bemind worde wat men beminnen zal, en opdat in ons zij zodanige deugd, door welke men wél mag leven. Daarom dunkt mij, dat dit een korte en ware beschrijving van de deugd is, nl. dat ze is een orde van de liefde, waarover ook in dat heilige Lied van de Liederen de bruid van Christus (de Stad Gods) zingt: *breng de liefde in mij tot een orde.* Zo dan, met verstoring van de orde van de liefde hebben de kinderen Gods hun God ter zijde gesteld, en hebben bemind de dochters van de mensen. Door deze 2 namen worden beide steden genoeg onderscheiden, want zijlieden waren niet zó, dat zij geen kinderen van de mensen waren door hun natuur, maar zij hadden een andere naam ontvangen en verkregen door de genade, want in die zelfde schriftuur, ter plaatse waar de kinderen Gods gezegd worden bemind te hebben de dochters van de mensen, worden zij ook genoemd engelen Gods, zodat ook velen gemeend hebben, dat zij geen mensen zijn geweest, maar engelen.

Hoofdstuk 23. OF MEN OOK TE GELOVEN HEEFT, DAT DE ENGELEN, ZIJNDE VAN GEESTELIJK WEZEN, BEVANGEN ZIJN GEWEEST MET DE LIEFDE VAN DE SCHONE VROUWEN, EN DAT ZIJ HUWELIJKEN MET HAAR AANGEGAAN HEBBEN, WAARUIT REUZEN ZOUDEN VOORTGEKOMEN ZIJN.

Deze vraag hebben wij in het 3de boek van dit werk onbeantwoord gelaten, nl : of de engelen, alzo ze geesten zijn, lichamelijk met vrouwen kunnen te samen komen en te doen hebben; want er is geschreven 'die zijn engelen maakt geesten,' dat is: die van natuur geesten zijn, worden Zijn engelen gemaakt, daar Hij hen oplegt het ambt van te boodschappen; want Hij, die in 't Grieks genoemd wordt argeloos, welke naam naar de Latijnse uitspraak angelus genoemd wordt, wordt in de Latijnse taal gezegd nuncius, dat is: bode. Maar of Hij bijgevolg hun lichamen daarbij gevoegd heeft, zeggende: en zijn dienaren maakt vlammen van het vuur, dan of Hij daarmee heeft willen zeggen, dat zijn dienaren door zijn liefde moeten branden even als door een geestelijk vuur, dit is gans twijfelachtig. Nochtans betuigt die zelfde allerwaarachtigste schriftuur,' dat de engelen van de mensen in zulke lichamen verschenen zijn, zodat ze niet alleen gezien, maar ook getast en gevoeld konden worden En daar het doorgaans overal een zeer algemeen gerucht is, en velen ook durven zeggen, óf dat ze het zelf bevonden hebben, óf dat ze het van anderen gehoord hebben, aan wier geloofwaardigheid men niet heeft te twijfelen, dat de bos en veldgoden, welke zij gewoonlijk opzitters noemen, dikwijls de vrouwen moeilijk en lastig geweest zijn, en dat ze haar bijslapingen begeerd en ook volbracht. hebben: en voorts daar zij ook zeggen, dat enige duivelen tot zulke onreinheid gestadig aanleggen en die ook oefenen. En dat te willen ontkennen, wat zo velen van hen zeggen, schijnt een onbeschaamdheid te zijn, daarom durf ik niet lichtvaardig iets daarvan zeggen, nl. of enige geesten van het element van de lucht enig lichaam ontvangen hebbende (want dit element, wanneer het met een waaier bewogen wordt, kan gevoeld worden) aan deze vleselijke lust kunnen onderworpen zijn, zodat zij, zoveel als. zij kunnen, met de vrouwen, dat merkelijk gevoelende, zouden vermengd worden. Maar aangaande de heilige engelen Gods, in geen geval kan ik geloven, dat zij te die tijde alzo hebben kunnen vallen, en kan ook niet bedenken, dat de apostel Petrus van dezen gesproken heeft, toen hij zei 'is 't, dat God de engelen, als zij gezondigd hadden, niet gespaard heeft, maar heeft. hen met ketenen van de duisternis in de hel geworpen en overgegeven tot het oordeel te bewaren; maar dat hij veel liever van hen gesproken heeft, die allereerst afwijkende van God, te samen met van de duivel, hun overste, gevallen zijn, welke van de eerste mens met zijn serpentige listigheid uit nijd bedrogen heeft. Maar dat de mensen mede engelen Gods genoemd zijn, daarvan geeft het Heilige Schrift ons een duidelijk bewijs, want daar is ook van Johannes geschreven 'ziet, ik wil mijn engel zenden, die voor mij van de weg bereiden zal.' En Malachiet, de profeet, is door zijn eigen genade een engel genaamd. Maar dit is het, wat de zwarigheid met sommigen maakt, nl. dat uit hen, die genaamd zijn engelen Gods, en uit die vrouwen die zij bemind hebben, dat wij lezen, dat uit die voortgesproten zijn, niet mensen van ons geslacht, maar reuzen; even als of zulke grote lichamen van mensen, onze maat verre te boven gaande, in onze tijd ook niet geboren waren. Is het niet geschied, toen de verwoesting van de Stad Rome door de Goten geschied is, dat er binnen Rome een zekere vrouw was te samen met haar ouders, die enigszins met een reuzenlichaam verre boven anderen in lengte uitstak? Om deze vrouw te bezien, kwam van alle kanten een grote en wonderbare toeloop; en dat was meest te verwonderen, omdat haar ouders nauwelijks zulke grote mensen waren als wij van de langste meest al gewoon zijn te zien. Zo hebben daar dan reuzen kunnen geboren worden, en zelfs ook voorheen, eer de kinderen Gods, die ook engelen Gods genaamd zijn, met de dochters van de mensen vermengd zijn geweest, n. l. de kinderen van Seth met de dochters van Kaïn, want ook de Canonieke schrift spreekt alzo in dat boek waarin wij deze dingen lezen, want dezelfde woorden luiden aldus 'en het is geschiedt, als de mensen begonnen te vermenigvuldigen op aarde, en hen dochters geboren werden: toen zagen de engelen Gods, dat de dochters van de mensen schoon waren, en namen tot vrouwen uit allen diegenen, welke zij verkozen En de

Heere God sprak: mijn geest zal in deze mensen in eeuwigheid niet blijven, omdat zij vlees zijn; maar hun dagen zullen zijn 130 jaren. Nu, daar waren reuzen in die dagen op de aarde, en daarna, toen de kinderen Gods ingingen tot de dochters van de mensen, en zich zelf kinderen teelden, zo zijn die mens en van oude tijden af reuzen genoemd. Deze woorden van het goddelijk boek geven genoeg te kennen, dat in die dagen reuzen op aarde geweest zijn, nl. toen de kinderen Gods de dochters van de mensen tot vrouwen namen, en toen zij haar beminden als goed en hups, dat is: schoon; want de gewoonte van deze schriftuur is ook diegene, die schoon van lichaam zijn, goed te noemen. Maar ook nadat dit geschied was, zijn er reuzen geboren; want alzo zegt de Schrift 'en daar waren reuzen in die dagen op de aarde, en daarna, toen de kinderen Gods ingingen tot de dochters van de mensen; zo zijn ze dan in die dagen tevoren geweest, en ook daarna. En dat hij zegt 'en zij telen zich kinderen, dit bewijst genoeg, eer de kinderen Gods alzo vielen, dat zij God kinderen teelden, en niet zich zelf, en wel om te vermeerderen de burgers van de stad Gods, opdat zij aan die als engelen Gods zouden verkondigen, dat zij hun hoop zouden stellen in God, zijnde gelijk hij, die geboren is van Seth, nl. die zoon van de verrijzenis, die gehoopt heeft aan te roepen van de naam van de Heere Gods, en mitsdien opdat zij in die zelfde hoop met hun nakomelingen mede erfgenamen zouden zijn van het eeuwige goed, en voorts onder God van de Vader, broeders van hun kinderen, maar dat zij niet op zodanige wijze engelen Gods geweest zijn, dat zij geen mensen geweest zijn gelijk sommigen menen; maar daarentegen, dat zij buiten allen twijfel mensen geweest zijn, dat verklaart dezelfde Schrift zonder enige twijfel, want als er voorheen gezegd is 'dat de engelen Gods zagen, dat de dochters van de mensen goed, d. i , schoon waren, en dat zij die namen tot vrouwen uit al degenen die zij verkozen; en daarna is er bijgevoegd; en de Heere God sprak; '*Mijn geest zal in deze mensen in eeuwigheid niet blijven, omdat zij vlees zijn,'* want door van de geest Gods waren zij geworden engelen en kinderen Gods, maar afdalende tot de laagste dingen, worden zij mensen genoemd met een andere naam van de natuur, en niet van de genade; ja deze geesten, die God verlaten hebben, en daardoor zelf verlaten zijn, worden ook vlees genoemd en de 70 vertalers hebben hen genoemd engelen Gods, en ook kinderen Gods, hetwelk nochtans al de boeken alzo niet hebben, want sommigen hebben anders niets dan kinderen Gods. En Aquila, welken overzetter de Joden boven alle anderen hoogachten, heeft dit overgezet, niet engelen Gods, of kinderen Gods, maar kinderen van de goden Nu, beide is het waar; want zij waren kinderen Gods, en zij waren kinderen van de goden, omdat zij van de goden voortgeteeld waren, met wie zij te samen ook Goden waren, volgens die spreuk van de psalm: *Ik heb gezegd, gij zijt goden en alle te samen kinderen van de Hoogste,* want met recht wordt van de 70 vertalers geloofd, dat zij van de profetische geest ontvangen hebben, zodat het geschiedt is door zijn autoriteit en macht, wanneer zij iets veranderd hebben, of anders iets gezegd hebben dan dat was, wat zij overzetten. En daarom heeft men niet te twijfelen of dit is mede door Gods ingeven alzo gesproken, niettegenstaande het in het Hebreeuws twijfelachtig schijnt te zijn, zodat men het kan uitleggen beide, de kinderen Gods, en de kinderen van de goden. Laat ons alzo laten varen al de fabelen van die schriftuur, die apocrief, dat is: verborgen genaamd worden, omdat haar oorsprong, verborgen zijnde, niet klaar genoeg gebleken is voor die vaderen, van wie de autoriteit en waardigheid van de ware schriftuur door een zeker ve rvolg tot ons gekomen is. Nu, in deze apocrief boeken, al is 't dat er gevonden wordt enige waarheid, nochtans hebben ze. geen Canonieke autoriteit of waardigheid vanwege de vele valsheden Want dat Enoch, de 7de van Adam, enige dingen geschreven heeft, kunnen wij niet ontkennen, naardien de apostel Judas dat zegt in zijn Canonieke brief; maar het is niet te vergeefs, dat die niet bevonden zijn geschreven te zijn in dien Canon of lijst, die in van de tempel van het Hebreeuwse volk bewaard werd door de naarstigheid van de priesters, die achter elkander in dien staat volgden. Maar dat is alleen geweest, omdat zij vanwege hun oudheid geoordeeld zijn van verdacht geloof, zodat men ook niet kon bevinden of dit die zelfde dingen waren, die hij geschreven had, van de te meer omdat men geen zodanige mannen kon voortbrengen, die bevonden werden dezelve bewaard te hebben bij enige orde van opvolging. Daarom die

dingen, die onder zijn naam omgedragen worden, bevattende die fabelen van de reuzen, dat zij geen mensen tot vaders gehad hebben, worden met recht van de wijzen geoordeeld, dat het zijn schriften niet zijn, en dat men die alzo niet heeft te geloven, gelijk daar veel meer andere dingen zijn, welke onder de namen van andere profeten, en ook enige die nog jonger zijn, welke onder de namen van de apostelen van de zetters omgedragen worden, die alle te samen onder van de naam van apocriefe, na. naarstig onderzoek van de Canonieke autoriteit. en waardigheid, geweerd zijn; daarom volgens de Canonieke schrifturen, beide van de Hebreeën en van de Christenen is er niet aan te twijfelen dat er voor van de zondvloed vele reuzen geweest zijn, en dat die burgers waren van het gezelschap van de mensen, zijnde van de aarde. En daar benevens, dat de kinderen Gods, die naar het vlees van Seth voortgeteeld. zijn door verlating van de gerechtigheid. tot dit gezelschap afgeweken zijn. En het is niet te verwonderen, dat ook van hen reuzen geboren zijn, want zij zijn niet allen toen reuzen geweest, maar er zijn toen veel meer reuzen geweest dan op andere tijden na van de zondvloed, welke reuzen door van de Schepper geschapen zijn, opdat ook hieruit zou mogen betoond worden, dat niet alleen de schoonheid, maar ook de grootte en sterkte van de lichamen weinig ten achter zijn voor een wijs man, alzo zulk een door geestelijke en onsterfelijke en veel beter en vaster goederen, eigen zijnde van de goeden, en niet algemeen zijnde van de goeden en kwaden beide, heerlijk en gelukzalig gemaakt wordt. Baruch, deze zaak aanprijzende, zegt 'En aldaar zijn reuzen ook geweest, welke van begin aan mensen van grote lengte zijn geweest, bekwaam zijnde ten strijde. Dezen heeft de Heere niet verkoren, en ook heeft Hij hen van de weg van de wetenschap niet gegeven; daarom zijn zij omgekomen, omdat zij geen wijsheid gehad hebben; en zij zijn vergaan vanwege hun onbedachtzaamheid.

Hoofdstuk 24. HOE MEN TE VERSTAAN HEEFT, HETGEEN DE Heere GEZEGD HEEFT AAN HEN, DIE DOOR VAN DE ZONDVLOED ZOUDEN VERDELGD WORDEN, NL. 'EN HUN DAGEN ZULLEN ZIJN 120 JAREN.'

Gods woorden; 'En hun dagen zullen zijn 120 jaren' moet men niet opvatten, alsof daarmede voorzegd was, dat de mensen voortaan niet langer zouden leven dan 120 jaren, want zelfs ook na van de zondvloed bevinden wij, dat enigen ook gekomen zijn boven de 500 jaren; maar men moet daardoor verstaan, dat God dat gezegd heeft toen Noach omtrent aan het einde was van zijn 500 jaren, nl. toen hij 480 jaren oud was, welke de Schrift naar hare wijze 500 noemt, verstaande in 't algemeen door van de naam van de geheels het grootste deel; want in het 600ste jaar van de levens van Noach aan de tweede maand is de zondvloed gekomen, en alzo zijn daar 129 jaren voorzegd van het aanstaande leven van de mensen, die verdelgd zouden worden, want na verloop daarvan zouden zij door van de zondvloed uitgeroeid worden En niet zonder reden wordt daar geloofd, dat de zondvloed plaats had toen er geen op aarde gevonden werden, die niet waardig waren te ondergaan zulk een dood, als die, waarmee de goddeloze. gestraft zijn. Maar niet, dat zulk een dood van de goeden, die eenmaal mede alzo zouden sterven, iets aanbrengt, dat het hun kon schaden na van de dood; maar nochtans is niemand van hen door van de zondvloed gestorven, welke de Heilige Schrift verhaalt voortgesproten te zijn van het zaad van Seth. Daarom wordt de oorzaak van deze goddelijke zondvloed aldus verhaald: Toen nu God de Heere zag, zegt hij, dat van de mensen boosheden vermenigvuldigd waren op de aarde, en hun harten hoe langer hoe bozer waren, toen dacht God hoe hij van de mens gemaakt had op aarde en heeft overlegd en gezegd: 'ik zal van de mens, dien ik geschapen heb, verdelgen van de aarde, van de mensen af tot op het vee, en van het kruipende gewormte af tot op de vogelen van de Hemels toe; want ik ben vergramd overmits ik hen gemaakt heb.' (Naar de Septuaginta)

Hoofdstuk 25. VAN DE GRAMSCHAP GODS, WELKE DOOR GEEN ONTSTEKING zijn ONVERANDERLIJKE GERUSTHEID VERSTOORT OF BEROERT.

De gramschap Gods is geen ontroering of verstoring Van zijn gemoeds, maar een oordeel, waardoor straf aangedaan wordt aan de zonde En zijn bedenking en wederbedenking is zijn onveranderlijke reden en orde in die dingen, die veranderd zullen worden; want God heeft geen berouw, evenals een mens van enige daad, want Zijn raad is van alle dingen zo vast als zijn voorwetenschap zeker is. Maar indien de Schrift zulke woorden niet gebruikt, zou zij niet op enigerlei manieren gemeenzaam genoeg aan allerlei soorten van mensen zich verklaren, welke zij nochtans wil, dat alleszins. gediend. zullen zijn, opdat zij alzo verschrikken de hoogmoedige, en opwekken de onachtzame en oefenen de zoekenden, en voeden degenen die het verstaan, hetwelk dezelve niet zou doen, indien zij zich niet eerst nederwaarts tot ons boog en enigszins nederdaalde tot hen, die daar liggen. En aangaande, dat hij alle dieren, zowel aardse als vliegende, het verderf aanzegt, daarmee verklaart hij. de grootte van de toekomstige straf, maar geenszins dreigt hij daarmee het verderf van de dieren, die zonder rede zijn, even alsof zij mede gezondigd hadden.

Hoofdstuk 26. HOE DE ARK, DIE AAN NOACH BELAST IS TE MAKEN, IN ALLES CHRISTUS EN zijn KERK BEDUIDT.

Aangaande Noach, van de rechtvaardige. mens en welke (gelijk van hem de waarheid sprekende Schrift betuigt) in zijn geslacht volkomen was, niet zó als de burgers van de Stad Gods zullen zijn in die onsterfelijkheid, in welke zij van de engelen Gods gelijk zullen zijn, maar zó volkomen als de burgers van de Stad Gods op aarde kunnen zijn. Nu, aan die Noach heeft God belast, dat hij een ark zou maken, waarin hij met de zijnen, alsmede de dieren, die op bevel van God bij hem in de ark gegaan zijn, van het verderf van de zondvloed zou verschoond blijven; dat is zeker een figuurlijk voorbeeld geweest van de Stad Gods, zijnde in vreemdelingschap in deze wereld, welke daar is de gemeente Gods, die zalig en behouden wordt door het hout, waaraan gehangen heeft 'de Middelaar Gods en van de mensen, de mens Christus Jezus'. Want zelfs de maten van de lengte diepte en wijdte van de ark betekenen het menselijk lichaam, in wiens waarheid Hij, die aan de mensen voorzegd was, zou komen, en nu gekomen is. Want de lengte van het menselijk lichaam van het hoofd tot de voeten bedraagt zesmaal zoveel als de wijdte of breedte welke is van de een zijde tot de andere: en heeft tienmaal zoveel als de diepte, waarvan de maat is in de zijde van de rug tot van de buik, even alsof men een mens mat, die op zijn rug of buik lag. En de mens is tienmaal zo diep, als hij hoog is boven de aarde. Daarom: de ark is gemaakt 300 ellen in de lengte, 50 ellen in de wijdte en 30 in de diepte. En aangaande, dat zij een deur in de zijde gekregen heeft, dit is voorwaar die wonde, toen namelijk 'de zijde van de gekruiste Christus met een speer doorboord is geweest,' want allen die tot Hem komen, gaan hierdoor in, want hier vandaan zijn uitgevloeid die Sacramenten, door welke de gelovigen ingewijd en ingelijfd worden. En belangende, dat gelast werd de ark te maken van vierkante houten, dat beduidt van alle kant en een vast en gestadig leven van de heiligen; want hoe men een vierkant keert of wendt, Het blijft vast staan. En voorts zo zijn alle andere dingen, welke van het opbouwen van de ark verhaald worden, tekenen van kerkelijke zaken Maar dit alles nu te verhalen, zou te lang zijn, en dat hebben wij reeds gedaan in 't werk, dat wij tegen Faustus van de Manicheeër geschreven hebben, die niet geloofde, dat er iets in de boeken van de Hebreeën van Christus geprofeteerd was. En het kan ook gebeuren, dat er iemand beter dan wij, en de een ook bekwamer dan de ander, deze dingen verklaart; maar nochtans heeft men toe te zien, dat alles, wat er gezegd wordt, strekken moet tot de Stad Gods, van welke wij hier spreken, en die in deze boze wereld, even als in een zondvloed, in vreemdelingschap is. Hierop heeft men te letten, zeg ik, indien hij, die dit verklaart, niet wijd wil afwijken van de zin van hem, die dit alles beschreven heeft. Als bv : indien iemand aangaande hetgeen hier geschreven is 'het onderste zult gij 2 zolderingen maken, en 3 zolderingen zult gij maken' (niet dat ik in dat werk iets daarvan geschreven heb) daarmee verstaan wil hebben, dat de gemeente uit alle volkeren vergaderd wordt, en dat er van 2 zolderingen gesproken is, overmits 2 geslachten van mensen,

nl. de besnijdenis en de voorhuid, die de apostel op een andere wij ze noemt Joden en Grieken; evenzo dat dezelve van 3 zolderingen is geweest, omdat alle volkeren weder opgericht zijn na van de zondvloed van de 3 zonen van Noach En of ook iemand iets wat anders zei, dat tegen van de regel van het geloof niet strijdt; want naardien hij gewild heeft, dat de ark niet alleen in het benedenste haar kamers zou hebben, maar ook in het bovenste of middelste, dat hij gezegd heeft van 2 kamers te zijn: en daar benevens ook in het opperste boven het bovenste, dat hij gezegd heeft van 3 kamers te zijn, zodat te rekenen van beneden naar boven tot het opperste toe 3 woningen zijn geweest. Daarmee kunnen verstaan worden die 3 dingen, welke de apostel aanprijst, nl. geloof, hoop en liefde. Insgelijks veel bekwamer kunnen daarbij verstaan worden die 3 evangelische vruchtbaarheden, nl 30, 60 en 100, zodat in 't benedenste woont de huwelijks reinheid, boven de weduwen reinheid en daarboven de maagdelijke reinheid. Of voorts, indien daar iets beters naar het geloof van deze stad zou mogen verstaan en gezegd worden. En dat zou ik ook mogen zeggen van alle andere dingen, die men hier zou kunnen verklaren; want al is 't, dat zij op niet een wijze verhandeld worden, nochtans moeten dezelve uitgestrekt worden tot een en dezelfde eendrachtigheid van het algemene Christelijke geloof.

Hoofdstuk 27. DAT MEN, AANGAANDE DE ARK EN VAN DE ZONDVLOED, NIET HEN MOET TOESTAAN, DIE ALLEEN DE HISTORIE AANNEMEN ZONDER DE GEESTELIJKE BEDUIDENIS; EN AAN DE ANDERE ZIJDE OOK NIET MOET TOESTAAN HEN, DIE ALLEEN DE GEESTELIJKE BEDUIDING EN FIGUREN AANNEMEN, VERWERPENDE ONDERTUSSEN DE HISTORISCHE WAARHEID.

Nochtans moet niemand menen, dat deze dingen óf te vergeefs beschreven zijn, óf dat men alhier alleen de waarheid. van de gebeurde zaken zonder enige. geestelijke beduiding zal zoeken; of daarentegen zal menen, dat deze dingen niet geschied zijn, maar dat zij alleen figuren en beduiding van woorden zijn, of ook hetzelfde dat het is, dat dat geenszins behoort tot een profetie van de gemeente. Want wie is er, tenzij hij verkeerd zij van gemoed, welke beweert, dat die boeken ijdelijk geschreven zijn, die met zulk een groten eerbied en met zulk een naarstige onderhouding van een ordelijke successie bewaard zijn? Of welke daar zegt, dat men alleen de gebeurde zaken aldaar moet inzien? alwaar zeker te bemerken staat om andere dingen voorbij te gaan, indien het overmits de menigte van de dieren nodig was, dat er zodanige grootte en ruimte in de ark zou gemaakt worden; wat is er nodig geweest, dat er 2 en 2 onreine dieren, en 7 en 7 reine in de ark zouden gelaten worden, daar zij beide konden behouden worden door gelijk getal? Of heeft God, die dezelve belastte te bewaren, om daaruit het geslacht weder op te richten, niet vermocht dezelve weder te herstellen op die zelfde wijze, gelijk Hij die ingesteld had? Nu, zij, die drijven, dat dit geen gebeurde zaken zijn, maar alleen figuren en voorbeelden van de zaken, die betekend werden, die eerst menen, dat er zulk een grote watervloed niet heeft kunnen komen, nl. dat het water zó hoog zou gestegen zijn, dat het 15 ellen boven de hoogste bergen zou gestaan hebben Ten tweede zeggen zij ook, dat de ark niet groot genoeg was, om zo vele soorten van dieren te bevatten in beide geslachten, nl. 2 paar onreine en 7 paar van het reine. Maar mij dunkt, dat zulke mensen anders geen rekening maken dan op de 300 ellen lengte, op de 50 ellen wijdte en op de 30 ellen diepte, zodat zij niet eens bedenken, dat er nog eens zoveel ruimte was in het bovenste deel, en tevens ook nog eens zoveel ruimte in het opperste boven het bovenste, en alzo, dat die ellen, driemaal verdubbeld. zijnde, 900 maken in de lengte, 150 in de wijdte en 90 in de diepte. En zo wij overleggen, wat Origenes niet ongepast aangemerkt heeft, dat Mozes, de man Gods, geleerd is geweest, zoals er geschr even staat, in al de wijsheid van de Egyptenaren, die de kunst van de landmeters beminden, en alzo dat hier van de landmeters ellen bedoeld konden worden, van welke zij zeggen, dat één zoveel is als 6 van ons zijn, wie ziet niet welk een overvloedige menigte van dingen die grote ark heeft kunnen bevatten? En aangaande, ten derden, dat zij durven zeggen, dat er zulk een grote ark niet kon getimmerd worden, dat is een

plompe en onbeschaamde lastering, daar zij weten, dat er toen wel zeer grote steden gebouwd werden. Ook overleggen zij niet, dat er 100 jaar tijd geweest is om die ark te bouwen. Want ik meen immers niet, dat zij willen zeggen, dat alleen door de kalk de een steen op de andere geschikt zijnde, kan samenhangen, zodat er een muur van vele. mijlen in 't ronde kan gewrocht worden, zodanig, dat zij daarentegen zouden willen ontkennen, dat het een hout met het andere door houvasten, pennen, spijkers, en door lijmen van hars en pek niet zou kunnen te samenhangen, zodat daarvan gebouwd zou worden een ark, zijnde zeer verre en lang uitgestrekt, niet met kromme maar met rechte houten, en welke ark in de zee kruipt niet met enige moeite of arbeid van mensen, maar welke het water, wanneer het komt, door haar natuurlij ke orde van gewicht opligt, en die, op het water drijvende, om geen schipbreuk te lijden meer door de Goddelijke voorzienigheid, dan door de menselijke wijsheid wordt bestuurd. En zij, die vragen, of muizen, hagedissen, sprinkhanen, schallebijters, vliegen en vlooien niet in groter getal in de ark geweest zijn dan van God bepaald is toen Hij dat gelastte; de zodanige moeten eerst gewaarschuwd zijn, dat die reden alzo moet genomen worden in welke gezegd is 'en hetgeen dat op de aarde kruipt,' namelijk, dat het niet nodig was in de ark te bewaren die dieren, welke in het water kunnen leven, zoals vissen en sommige vogels. Daarna, als er gezegd wordt 'manneke en wijf zullen daar zijn,' zo verstaan wij voorwaar, dat dat gezegd wordt om het geslacht weder te herstellen En daarom is het niet nodig geweest, dat die dieren daar zouden, zijn, welke zonder vermenging uit allerlei dingen, of verderf van de dingen groeien; of, zo die dieren daar geweest zijn, dat zij dan daar mede zonder enig bepaald getal hebben kunnen zijn, even als zij gewoonlijk in de huizen zijn. Of, indien die allerheiligste verborgenheid, die daar verhandeld werd, en die figuur of dat voorbeeld van de allergrootste zaak in waarheid niet anders heeft kunnen vervuld worden dan daarmede, dat alle dieren daar waren in een zeker getal, nl. zodanige, welke niet door belet van de natuur in de wateren kunnen leven, zo is dat geweest een bezorging, niet van die mens of van die mensen, maar van God; want Noach bracht de dieren niet gevangen in de ark, maar daar zij zelf kwamen en ingingen, liet hij ze toe; want daartoe dient, wat er gezegd is, nl : zij zullen tot u ingaan, niet door enige daad van de mensen, maar door de beschikking Gods, zodat het ook te geloven is, dat die dieren daar niet geweest zijn, welke zonder onderscheid van mannetje of wijfje zijn; want er is bevolen en bepaald 'dat er manneken en wijf zullen zijn. 'Nu, er zijn enige dieren, die van allerlei dingen, zonder samenkomst alzo groeien, dat zij daarna samenkomen en telen, gelijk de vliegen en enige dieren, in wie geen mannelijks of vrouwelijk is, zoals de bijen. Nu, die dieren, die alzo het onderscheid van geslacht. hebben, dat zij nochtans geen vruchten hebben, gelijk de muilezels en muildieren, daaraan twijfel ik of zij daar geweest zijn, en of het niet veel liever genoeg geweest is, dat hun ouders daar geweest zijn, nl. de paarden en ezels; en evenzo met alle andere dieren, die door samen menging van verscheidene soorten een andere soort voortbrengen. Maar indien dat behoorde tot de verborgenheid, zo zijn zij. daar geweest, want deze soort heeft. ook tweeërlei geslacht Ook plagt. het sommigen te bekommeren, welke manier van spijzen de dieren aldaar kond en hebben, welke geacht worden anders niet dan vlees te eten, óf nl. boven het getal aldaar enige andere dieren geweest zijn, welke de noodzakelijkheid aldaar gedrongen had op te sluiten, als tot voorraad tot voeding voor anderen; dan of daar behalve het vlees (hetwelk men veel liever hebben te geloven) enige andere spijzen geweest zijn, welke voor allen dienden Want wij weten hoeveel dieren er zijn, welker spijs vlees is, die ook boomvruchten en appelen eten, en vooral vijgen en kastanjes; wat wonder is. het dan in die wijze en rechtvaardige man, en die ook van God onderwezen was welke spijs ieder paste zonder vlees zodanige spijze bereid en opgelegd heeft, die voor ieder dier geschikt was? En wat is er niet, dat zij, door van de honger gedrongen, hebben moeten eten, en wat is er, dat God niet zoet en gezond kon maken, die door zijn Goddelijke goedheid hen ook kon geven, dat zij zonder spijs zouden leven, tenzij dat dat zij met spijs leefden ook diende en voegde tot vervulling van de figuur en het voorbeeld van zodanige verborgenheid. Nu, dat zo velerlei tekenen van de gebeurde zaken niet zouden behoren tot voorbeeld van de kerk, daaraan behoort niemand, tenzij hij twistgierig wil zijn, in het minst te twijfelen. Want als

nu hebben de heidenen alzo de kerk vervuld, beide reine en onreine tot dat men tot een zeker einde komt. En alzo is het, dat zij met een band van de enigheid dezelve samengebonden worden, dat men ter oorzaak van dit aller-klaarste niet heeft te twijfelen aan alle andere dingen, welke enigszins duister gesproken zijn, en zeer moeilijk kunnen bekend worden, en daar dit zo is, en alzo niemand, hoe hard hij ook is, zou durven zeggen dat die dingen tevergeefs of ijdel beschreven zijn, en daar benevens, dat zij niet zouden beduiden, hoewel ze geschied zijn; en verder, indien ook niet gezegd kan worden, dat alleen die dingen, die niet geschied zijn, beduidelijk zijn, en daar benevens ook niet gezegd kan worden, dat die dingen vreemd van de kerk zij n, die enigszins waarschijnlijk kunnen gezegd worden enige beduidenis te hebben: zo is het dat men daarentegen meer heeft te geloven, dat die dingen zeer wijselijk in geschrift gesteld en ook gebeurd zijn, en daar benevens, dat zij ook iets tevoren beduiden, en dat dat als het is, ook behoort tot de kerken om een voorbeduiding voor die te zijn.

AURELIUS AUGUSTINUS VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave 1646:

het vierde deel begint met boek 15 en eindigt met boek 18.

DEEL 16

Hoofdstuk 1. OF NA DE ZONDVLOED, VAN NOACH TOT ABRAHAM, ENIGE GESLACHTEN NAAR GOD GELEEFD HEBBEN.

Of daar altijd enige merkbare overblijfselen van deze heilige stad in haar voortloop gebleven zijn, dan of zij geheel ondergegaan zijn door het tussenlopen van de tijden van de goddeloosheid, zodat er geen mens te vinden was, die een dienaar was van de ware God; dit gans klaar uit de woorden van de schrift te bewijzen, is een zware en zeer moeilijke zaak, omdat wij in de Canonieke heilige boeken na Noach (die met de zijnen verwaardigd werd door de ark van de verwoesting des zondvloed bevrijd te worden) niemand vinden tot aan Abraham, wie zijn godsvrucht door een klare goddelijke stem goed gekend en geprezen is geweest, zodat wij niet anders hebben, dan dat Noach zijn 2 zonen, Sem en Japhet door een zekere profetische zegening ons aanprijst, ziende en voorziende op datgene, wat lang daarna zou geschie den, zodat het ook gebeurd is, dat hij zijn 2de zoon, die tegen hem misdaan had vervloekt heeft, niet in hem zelf, maar in die zoon, zijn neef, met deze. woorden: 'vervloekt zij. het kind Canaän, en het zij een knecht. aller- knechten onder zijn broederen'. Nu, Canaän is geboren uit Cham, welke de naaktheid van zijn vaders niet bedekt, maar veel meer ontdekt heeft. Maar wederom van de andere kinderen verstaan hebbende, heeft hij daar bijgevoegd de zegening van zijn 2 zonen, nl. van de oudste en de jongste, zeggende: geloofd zij God de Heere van Sem, en Canaän zal zijn knecht zijn. God verheugt Jafet, en late hem wonen in de hutten van Sem'. Al deze dingen te samen, alsmede de planting van de wijnstok door Noach, en zijn dronkenschap van die vrucht, alsmede de ontbloting van hem toen hij sliep, en wat aldaar meer gebeurd en geschreven is, dat alles is vol van profetische zin en bekleed met profetische verborgenheden.

Hoofdstuk 2. WAT ER PROFETISCHERWIJZE TEVOREN VOORGEBEELD OF AANGEDUID IS IN DE KINDEREN VAN NOACH.

Maar aangezien wij nu de daad en werking van de dingen in de nakomelingen bekomen hebben, zo is het, dat datgene, wat tevoren bedekt was, nu genoegzaam ontdekt is. Want wie is er, die, dit alzo naarstig en verstandig aanmerkende, dat niet bekent, te zijn in Christus? Want Sem, uit wiens zaad Christus naar het vlees geboren is, wordt uitgelegd genoemd: en nu, wie is er meer genoemd dan Christus, wiens naam nu overal zijn reuk van zich geeft, zodat hij in het lied van de liederen en mede in een tevoren gezongen profetie vergeleken wordt bij een uitgestorte zalf, in welker hutten, dat is, gemeenten, woont de breedte of ruimte van de heidenen; want Jafet wordt uitgelegd breedte of ruimte. Maar Cham, die uitgelegd wordt heet, is de 2de zoon van Noach, als van beiden zich zelf afscheidende en tussen beiden ook blijvende staan, zodat hij niet is in de eerstelingen van de Israëlieten, noch in de volheid van de heidenen. En wat betekent dit anders, dan het hete geslacht van de ketters, welke heet zijn, niet door van de geest van de wijsheid; maar door van de geest van de listige schalksheid, waardoor de ingewanden van de ketters in 't algemeen verhit zijn; maar evenwel deze zelfde dingen strekken ten gebruik van hen, die dagelijks toenemen en vorderen, volgens die spreuk van de apostel, 'daar moeten ook sekten onder u zijn, opdat zij, die rechtzinnig zijn onder u

openbaar worden'. Daarom is er ook geschreven 'een geleerde zoon zal wijs zijn, maar hij zal een onwijze dienaar gebruiken'. Want daar zijn vele dingen, behorende tot het algemeen Christengeloof, die, als zij door de hete ongerustheid van de ketters omgeroerd worden, bij ons niet dan des te naarstige. om dezelve. tegen de ketters te beter te mogen verweren, aangemerkt worden; voorts ook des te klaarder verstaan en des te ijveriger gepredikt worden, zodat het geschil, door de wederpartij verwekt zijnde, de rechte gelegenheid en oorzaak wordt van te leren. Hoewel ondertussen met deze zoon niet alleen die beduid worden, welke openbaar afgezonden zijn, maar met deze. zelfde middelste zoon van Noach mogen ook niet te onrechte afgebeeld worden allen, die met van de Christennaam roemen en evenwel goddeloos leven, want zodanige verkondigen met hun belijdenis aan de een zijde het leven van Christus, die betekend is door de ontbloting van deze mens, en aan de andere zijde onteren zij Hem met kwaad te doen en verkeerd te handelen Van zulke is daarom gezegd 'uit hun vruchten zult gij ze kennen'. (Mattheüs 7:20) En alzo is Cham ook vervloekt in zijn zoon, even als in zijn vrucht, dat is: in zijn werk; daarom wordt ook zelfs zijn zoon Canaän zeer bekwaam uitgelegd hunlieder beweging. Nu, aangaande Sem en Jafet, zij zijn even als de besnijdenis en de voorhuid, of gelijk de apostel hen op een andere wijze noemt, Joden en Grieken, maar wél verstaande, geroepen en gerechtvaardigd; want zij, enigszins bekennende de naaktheid van hun vader, door welke beduid werd het lijden van de Verlosser, hebben een kleed genomen, en dat gelegd op hun ruggen en hebben bedekt de naaktheid van hun vader, en hebben niet gezien, wat zij met eerbied bedekten. Want in het lijden van Christus eren wij enigszins. aan de een zijde, wat van ons geschied is, en aan de andere zijde verfoeien wij de afgrijselijke wreedheid. van de Joden. Het kleed beduidt het Sacrament, en de ruggen de gedachtenissen van het verleden dingen, uit oorzaak dat de kerk te dien tijde dat Jafet woont in de hutten van Sem, en de boze broeder in het midden dezelve, het lijden van Christus, nu volbracht zijnde, verkondigt, en niet aanschouwt als nog toekomstig. Maar de boze broeder is in zijn zoon, dat is: in zijn werk, een knecht, dat is een dienaar van zijn goede broeders, omdat de goeden óf tot oefening van de lijdzaamheid, óf tot toeneming van de wijsheid de kwaden met goede wetenschap gebruiken, want deze. kwaden zijn zodanig naar het getuigenis van de apostel 'die Christus verkondigen niet oprecht; maar hetzij dat Christus (zegt hij) bij gelegenheid of in waarheid verkondigd wordt, ik verblijd mij daarin, en zal mij daarin verblijden'.. Want Hij is diegene, die Zijn wijngaard geplant heeft, van welke de profeet zegt 'de wijngaard van de Heere Zebaoth is het huis Israël's, en hij drinkt van zijn wijn;' hetzij dat hier verstaan wordt die beker, waarvan hij zegt 'kunt gij drinken van de drinkbeker, dien ik drinken zal?' En 'Vader! indien het mogelijk is, laat van mij dezen drinkbeker gaan,' waarmee hij zonder twijfel zijn lijden bedoelt; Of aangezien de wijn een vrucht is van de wijnstok, zo is veel meer dit daarmee bedoeld, dat hij uit van de wijnstok zelf, dat is uit het geslacht van de Israëlieten, vlees en bloed voor ons aangenomen heeft, om daarin te mogen lijden, en dat hij dronken geworden is, dat is: Geleden heeft en naakt geworden is; want aldaar is naakt geworden of verschenen zijn zwakheid, van wie de apostel zegt 'en indien hij gekruist is naar zijn zwakheid,' waarover ook dezelfde zegt 'de zwakheid Gods is sterker dan de mensen zijn, en de dwaasheid Gods wijzer dan de mensen zijn'. Nu aangaande hetgeen de Schrift, wanneer daar gezegd is 'hij is ontbloot geworden,' daar bijvoegt, in zijn hut, daarmee wordt zeer klaar betoond, dat hij van het volk van zijn vlees en van de huisgenoten zijn bloed, nl. van de Joden het kruis en de dood zou lijden. Dit lijden van Christus verkondigen de verworpenen uitwendig alleen in het geluid van de stem, want zij verstaan niet wat zij verkondigen; maar de vromen hebben in van de inwendige mens zo grote verborgenheid als zij inwendig in het hart het zieke en de dwaze Gods eren, want hetzelve is sterker en wijzer dan de mensen zijn. Van deze zaak is Cham een voorbeeld toen hij uitgaande, dat buiten verkondigd heeft maar Sem en Jafet om dat te bedenken, dat is, te eren, zijn binnengegaan, dat is, hebben inwendig dit. gedaan Deze geheimenissen van de Goddelijke Schrift onderzoeken wij zoveel wij kunnen, nl. de een meer gevoeglijk en beter, en de ander minder gevoeglijk, maar nochtans alle tezamen getrouw, houdende, dat al deze dingen te samen voorzeker niet gebeurd en beschreven zijn zonder

enige beduidenis of voorbeeldig van de toekomstige dingen, en dat zij alleen gestrekt hebben tot Christus en zijn kerk, welke de Stad Gods is, welke Stad van af het begin van het menselijke geslacht geen prediking ontbroken heeft, die wij nu in alles zien vervuld worden. Zo dan, nadat Noach gezegend had zijn 2 zonen, en nadat hij Cham vervloekt had, is er vervolgens van die tijd af tot Abraham toe, belangende het register en het verhaal van enige rechtvaardigen, die God van de Heere godvruchtig gediend hebben, een geheel stilzwijgen van de historie dezelve, gedurende meer dan duizend jaren. Ondertussen kan ik nimmer geloven, dat er geen rechtvaardigen zouden geweest zijn, maar dit meen ik, dat, zo men ze alle verhaald had, dat dat te lang zou geweest zijn. En dat zou meer een historische naarstigheid, dan een profetische voorzienigheid geweest zijn Ondertussen, die schrijver van de Heilige Schrift, of veel liever die Geest Gods verhaalt door hem zulke dingen, die niet alleen strekken om verleden dingen te vertellen, maar ook om toekomstige te voorzeggen, voor zoveel namelijk als al dat dient tot de Stad Gods, want zelfs alles wat hier gezegd wordt van die mensen, welke geen burgers van die Stad zijn, wordt te dien einde gezegd, opdat de Stad Gods uit de vergelijking van haar tegendeel óf toenemen, óf bove n hetzelve uitsteken. En voorwaar, niet al die dingen, die verteld worden gebeurd te zijn, moeten geacht. worden iets te beduiden, maar men moet weten, dat om die dingen, welke iets beduiden, ook bijgevoegd worden zulke dingen, die niets beduiden. Want alleen met het ploegijzer wordt de aarde geploegd, maar opdat dat mag geschieden, zijn ook alle andere delen van de ploeg nodig. Alzo ook in de profetische historie, worden sommige dingen gezegd, die niets beduiden of figuurlijk te kennen geven, maar zijn samengevoegd met die dingen, die hun voorbeduiding hebben, en enigszins met die samengebonden zijn.

Hoofdstuk 3. VAN DE GESLACHTEN VAN DE 3 ZONEN VAN NOACH.

Vervolgens moeten wij inzien de geslachten van de zonen van Noach, en wat ik daar van meen te moeten zeggen, is nodig dat ik dat ook voeg bij dit werk, waarin van tijd tot tijd de voortgang van de aardse en de Hemelse Stad bewezen wordt. Voor 't eerst zijn hetzelve begonnen verhaald te worden van Jafet, van wie 8 zonen genoemd worden, en 7 zoons kinderen van 2 van zijn zonen, nl. 3 van de een en 4 van de anderen, en worden alzo alle te samen 15. De zonen van Cham zijn 4 in getal, en daarbij 5 zoons kinderen van 1 van zijn zonen, en 2 kinds-kinder-kinderen uit 1 van zijn zoons kinderen, hetwelk. tezamen 11 is, hetwelk verhaald hebbende, zo geschiedt daar een wederkeer als tot het 1ste hoofd, en daar wordt gezegd: Chus gewon Nimrod; deze begon geweldig te zijn op aarde. Hij was een geweldig jager voor het aangezicht van de Heere; daarom wordt gezegd: 'gelijk Nimrod een geweldig jager voor het aangezicht van de Heere'. En het begin van zijn Rijk was Babel, en Orech, en Archa, en Calne in het land Sinear. Uit dit land is Assur uitgegaan, en heeft gebouwd Ninevé, en andere steden Deze Chus, vader van Nimrod, is allereerst genoemd onder de kinderen van Cham, wiens 5 zonen nu al rede gesteld waren, alsmede zijn 2 zoons kinderen. Maar het kan zijn, dat deze Chus Nimrod gewonnen heeft of na zijn zoons kinderen, of hetwelk. gelovig is, de Schriftuur heeft op zich zelf van hem willen spreken, overmits zijn uitstekendheid, daarom, dat ook zijn koningrijk verhaald wordt, welks begin is geweest de aller-vermaarde stad Babylon en al de andere steden of landschappen, die daarbij verhaald staan. En aangaande hetgeen er gelegd wordt, nl. dat Assur gekomen is uit het land Sinear, dat behoorde tot het koningrijk van Nimrod, en dat hij gebouwd heeft Ninevé en enige andere steden, die hij daar bijvoegt, dat is veel later geschied. Ondertussen als bij gelegenheid, heeft hij dit willen aanroeren vanwege de vermaardheid van het koningrijk Syrië, dat zeer wonderbaar en uitnemend uitgebreid en vergroot heeft Ninus, de zoon van Belus, stichter van de grote stad Ninevé, welke stad naar hem genoemd is. Nu, Assur, van wie de Assyriërs hun oorsprong hebben, is niet geweest onder de kinderen van Cham, maar wordt gevonden onder de kinderen van Sem. Daaruit blijkt dan, dat zij van 't geslacht Sem voortgekomen zijn, die daarna bezeten hebben het Rijk van Nimrod, zodat van daar af het Rijk uitgebreid is, omdat zij verscheidene steden gebouwd hebben, van

welke de 1ste en voornaamste was Ninevé. Van daar maakt de Schrift haar wederkeer tot van de anderen zoon van Cham, die Mitzraim heette, en aldaar worden allen verhaald die hij voorgeteld heeft, niet als elk zijnde bijzondere mannen, maar als zijnde 7 natiën van de 6de natie, even als van een 6de zoon wordt verhaald, dat er een volk voortgekomen is, dat genoemd werd Filistijnen, hetwelk 8 tezamen uitmaakt. Vandaar weder geschiedt een wederkeer tot Canaän, in welken zoon Cham vervloekt is, en die van hem geboren zijn, worden 11 in getal genoemd. Daarna verhaald hebbende enige steden, wordt daar gezegd tot wat einde zij gekomen zijn, en dienvolgens berekend hebbende al de zonen zoons kinderen, wordt daar verhaald, dat er van het geslacht van Cha m voortgesproten : zijn blijft nog over te verhalen alzo de Zonen van Sem, want allengs bij trappen zo is het dat het verhaal van al die geslachten, van de jongste begonnen zijnde, tot hem opklimt. Maar ter plaatse, waar de zonen van Sem beginnen verhaald te worden, is enige duisterheid, welke door verklaring moet verlicht worden, omdat het zeer veel behoort tot die zaak, welke wij vereisen, want aldus wordt daar gelezen: en aan Sem is geboren, die een vader is aller- kinderen, Heber, die de oudste broeder is van Jafet. De orde van de woorden is deze: en aan Sem is geboren Heber, welke Sem de vader is van al de kinderen Zo dan, Sem heeft hij willen verstaan als een aartsvader of hoofdvader van allen, die van zijn geslacht afkomstig zijn, die hij nl. hier zou verhalen, hetzij dat zij zijn, zijn zonen of kindskinderen of achterkleinkinderen, en die vervolgens daarvan voortgesproten zijn; want voorwaar, Sem heeft dien Heber niet geteeld, maar wordt in de orde van hen, die van hem geteeld zijn, de 5de gevonden Want Sem onder andere zijner zonen heeft geteeld Arpharat, en Arpharat Cainan, en deze Sela, en Sela Heber. En niet te vergeefs is hij allereerst genoemd, in het geslacht komende van Sem, en niet te vergeefs is hij gesteld voor de zonen, ofschoon hij is de 5de tak in zijn geslacht, want dat geschiedt omdat waarachtig is hetgeen men zegt, dat de Hebreeën naar hem genoemd zijn evenals Hebreeën, niettegenstaande er ook een andere bedenking zou kunnen zijn, nl. dat zij van Abraham evenals Abraheen schijnen genoemd te zijn; maar evenwel dat is waar, nl. dat zij naar Heber zijn genoemd Heberen, en daarna, met weglating van een letter, Hebreeën, welke taal alleen heeft kunnen behouden het volk Israël's, in hetwelk de Stad Gods, mitsgaders in van de heiligen in vreemdelingschap geweest is, die ook in allen door een Sacrament afgebeeld is. Zo dan, van de kinderen Sem's worden daar eerst 6 genoemd, daarna. zijn uit 1 van deze geboren 4 kindskinderen. Insgelijks een andere van de zonen van Sem gewon een kindskind voor Sem, waaruit wederom voortgekomen is een andere nakomeling en daarna weder een verder nakomeling, welke is geweest Heber. Deze Heber kreeg 2 zonen, waarvan hij van de een genoemd heeft Phalec, hetwelk uitgelegd wordt delende, waarover de Schriftuur voortvarende, en reden van deze naam gevende, aldus zegt: overmits dat te zijn tijde de aarde gedeeld was. Nu, wat dat is, zal later blijken En aangaande van de anderen, die ook uit Heber geboren is, die zelfde heeft gehad 12 zonen, en dienvolgens worden allen, die geboren zijn van Sem, 27 in getal In 't kort, allen die voortgesproten zijn van de 3 zonen van Noach, nl. 15 van Jafet, 31 van Cham en 27 van Sem, maken uit in getal 73. Daarna vervolgt de Schrift en zegt: dat zijn de kinderen van Sem in hun geslachten, spraken, landen en lieden. En insgelijks van allen: dat zijn nu de nakomelingen van de kinderen van Noach, in hun geslachten en lieden; Van die zijn uitgebreid de eilanden van de volken op de aarde na van de zondvloed, waaruit dan besloten word, dat 73, of veel liever, hetwelk na maal zal bewezen worden, 72 volkeren toen geweest zijn, en niet 72 mensen; want ook voorheen toen daar verhaald waren de zonen van Phalec, is er aldus besloten: van dezen zijn afgedeeld de eilanden van de heidenen in hun landen, een iegelijk naar zijn spraak, naar zijn geslacht en naar de lieden. Nu, in de zonen van Cham zijn op een zekere plaats nog veel klaarder de volken genoemd, gelijk ik hierboven betoond heb, want Mitzraim heeft geteeld diegenen, die genoemd worden Ludim, en alzo voorts op dezelfde wijze al die andere volken tot 7 toe. En dezelve alle tezamen verhaald hebbende, zegt de Schrift daarna besluitende aldus: dat zijn de kinderen van Cham in hun geslachten, spraken, landen en lieden. Daarom zijn de kinderen van velen niet verhaald, omdat zij voortspruitende bij andere volkeren samengevoegd zijn, want zelfs hebben zij geen

volkeren kunnen maken Want waarom geschiedt het anders, wanneer de 8 zonen van Jafet verhaald worden, dat er dan alleen verhaald worden die kinderen, die uit 2 van dezelve geboren zijn? En alzo daar 4 zonen van Cham genoemd worden, dat er alleen zodanige bijgevoegd worden, die uit de 3 afkomstig zijn, en ook, alzo daar 6 zonen van Sem genoemd worden, dat er alleen bijgevoegd worden de nakomelingen van twee? Zijn de anderen dan geheel zonder kinderen gebleven? Dat zij verre, dat men dat zal geloven; maar zij hebben geen volken gemaakt, om welke zij waardig waren verhaald te worden, want gelijk zij geboren werden, alzo werden zij ook gevoegd bij andere volken.

Hoofdstuk 4. VAN DE VERSCHEIDENHEID VAN DE TALEN EN VAN HET BEGIN VAN BABYLON

Hoewel deze volken gezegd worden elk in zijn taal geweest te zijn, nochtans keert de verhaler van dit alles zich weer tot die tijd, waarin geweest is één sprake van allen en vandaar verklaart hij voorts, wat daar gebeurd is, dat er voortgekomen is zulk een verscheidenheid van talen; want hij zegt: al de wereld had een tong en sprake. En het is geschied, toen zij optogen van het Oosten, vonden zij een veld in van de lande Sinear, en woonde aldaar. En de een mens sprak tot van de anderen: komt, laat ons tichelstenen maken en die met vuur bakken. En de tichelsteen hebben hen gediend tot stenen, en leem was hun tot kalk, en hebben gezegd: *'Komt laat ons een stad en toren bouwen, wiens oppervlakte tot aan van de hemel reikt, en laat ons een naam maken eer wij verstrooid worden over alle landen van de aarde. Toen kwam de Heere neder, zodat hij zag die stad en dien toren, welke de kinderen van de mensen bouwden. En de Heere zei: ziet! het is enerlei volk en enerlei sprake onder allen, en hebben dat begonnen te doen: zij zullen niet aflaten van allen, dat zij voorgenomen hebben te doen: Komt, laat ons neervaren en hun spraak aldaar verwarren, dat niemand van de anderen spraak verstaat. En de Heere heeft hen vandaar verstrooid in alle landen, zodat zij ophielden de stad en van de toren te bouwen.* Daarvan is haar naam Verwarring genoemd, omdat de Heere aldaar verwart had aller- landen sprake en de Heere God hen vandaar verstrooid had in alle landen. Deze stad, die genaamd is Verwarring, is Babylon, wiens wonderbaar gebouw de historie van de heidenen zeer hoog roemt; want Babylon wordt uitgelegd verwarring te betekenen, waaruit te besluiten is, dat Nimrod de bouwer dezer stad geweest is, zoals vroeger kort te kennen is gegeven; want als de Schrift van hem spreekt, zegt zij aldus: Het begin van zijn koningrijk is geweest Babylon, dat nl. zodanige stad was, die het oppergebied had, over alle andere steden, en waar evenals in de hoofdstad de woonstede van zijn Rijk was, hoewel die niet in zulke mate volmaakt was als zijn hoogmoedige goddeloosheid dat wel bedacht; want hij bedacht een al te grote hoogheid, welke gezegd wordt tot van de Hemel toe voorgenomen te zijn, hetzij van een enigen toren, die zij als de voornaamste wilden hebben, dat boven alle anderen zou uitsteken. Maar wat zou hier doen de menselijke en ijdele vermetelheid? Wat werk, en hoe groot wilde zij tot van de Hemel verheffen tegen God? En wanneer zouden zij met hun werk geklommen zijn boven alle gebergten? En wanneer zouden zij gekomen zijn boven de zoldering van zijn nevelachtige lucht? En wat zou toch God kunnen beschadigen enige verheffing, hoe hoog die ook zij hetzij geestelijk of lichamelijk? Maar de nederigheid maakt een zekere en ware weg tot de Hemel, verheffende opwaarts het hart tot de Heere, en niet tegen de Heere gelijk van Nimrod gezegd is 'jagende tegen van de Heere'. Sommigen, die dit niet verstonden, zijn door een twijfelachtig Grieks woord bedrogen geworden, zodat zij dat uitgelegd hebben, niet tegen van de Heere, maar voor van de Heere; want nantion betekent voor en tegen. Want dit woord is ook in een zekere psalm; laat ons zuchten voor van de Heere, die ons gemaakt heeft. En ditzelfde woord is ook in het boek Job, alwaar geschreven is: 'Gij bent in razernij uitgebarsten tegen van de Heere. En alzo moet men ook verstaan Nimrod die jagende was tegen de Heere. Nu, wat wordt daar bij die naam verstaan dat hij jagende, of een jager is geweest, nl. een bedrieger, overvaller- en moordenaar van de aardse dieren? Zo dan, hij richtte met zijn volken een toren op tegen de Heere; waardoor betekend is zijn goddeloze hovaardigheid. Nu, met recht wordt gestraft de kwade genegenheid en van de kwaden wil, al is het, dat niet tot

uitkomst komt. de kwade daden of werking Ondertussen, hoedanig is de manier van straf geweest? Voorwaar, aangezien de heerschappij van de heerser in de tong is, zo is aldaar ook geoordeeld en gestraft de hovaardigheid, zodat hij die niet heeft willen verstaan, dat hij God in zijn bevelen moest gehoorzamen, ook niet verstaan werd in zijn bevelen, die hij aan de mensen deed. En alzo is hun samenspanning gebroken geworden, omdat een ieder van hen, die hij niet verstond, afweek; want hij kon zich bij niemand aansluiten, dan bij hen, met wie hij kon spreken. En alzo zijn de volken verdeeld geworden door de talen, en zijn verstrooid geworden over de aarde, even gelijk het God behaagd. heeft, die dat gedaan heeft door verborgene en voor ons onbegrijpelijke middelen.

Hoofdstuk 5. VAN HET NEDERDALEN VAN DE HEERE, OM DE TAAL TE ONTWARREN VAN HEN, DIE DE TOREN BOUWDEN.

Nu aangaande hetgeen er geschreven is, en de Heere daalde neder, om te zien de stad en van de toren, die de kinderen van de mensen bouwden, dat is: welke bouwden niet de kinderen Gods, maar zij, die leefden naar van de mens, en hetwelk wij noemen de aardse stad; zo zeggen wij, dat God, die altijd overal geheel is, geen beweging is onderworpen van de een plaats naar de andere. Maar evenwel wordt Hij dan gezegd neder te dalen, wanneer hij iets op aarde doet, dat, alzo het wonderlijk is. en buiten van de gewonen loop van de natuur, dies halve. enigszins zijn tegenwoordigheid. te kennen geeft En insgelijks Hij, aan wie nimmer iets onbekend kan zijn, diezelfde leert niets in enigen tijd doorzien, maar te enigen tijd wordt Hij gezegd iets te zien en te bekennen, omdat Hij maakt, dat het gezien en bekend wordt; want die stad werd eerst zo zeer niet gezien als. God gemaakt heeft. dat ze gezien werd toen Hij betoonde hoezeer dezelve. hem mishaagde; hoewel ook op deze wijze God zou kunnen verstaan worden tot die stad nedergedaald te zijn, overmits zijn engelen, in welke hij woont, nedergedaald zijn, zodat, wat daarbij gevoegd is 'en God de Heere zei: ziet het is enerlei volk, en enerlei sprake onder hen allen,' en hetgeen voorts volgt Verder hetgeen daarna. bijgevoegd is 'komt, laat ons nederdalen en hun spraak aldaar verwarren' als een wederverhaal is van het voorgaande, betonende op welke wijze dat geschied was, aangaande hetgeen er gezegd was 'en de Heere daalde neder'. Want indien hij nu nedergedaald was, wat is dan dat te zeggen 'komt, laat ons nederdalen en hun spraak aldaar verwarren?' Hetwelk verstaan wordt tot de engelen gezegd te zijn, overmits Hij door de engelen nederdaalde, die in de nederdalende engelen was. En het is ook zeer wel, dat Hij niet zegt 'komt, en nederdalende verwart, maar laat ons verwarren hun taal,' betonende, dat Hij alzo werkt door Zijn dienaars, dat zij te samen ook medewerkers Gods zijn, gelijk de apostel zegt 'want wij zijn Gods medewerkers.

Hoofdstuk 6. HOE DE SPRAAK TE VERSTAAN. IS, DOOR WELKE GOD TOT DE ENGELEN SPREEKT.

Insgelijks kon ook datzelfde van de engelen verstaan worden, als er gezegd werd, toen de mens gemaakt werd 'laat ons van de mens. maken', omdat hij niet gezegd heeft. 'ik zal van de mens maken'. Maar alzo daar volgt 'naar ons evenbeeld', zo is het ons niet geoorloofd te geloven, dat de mens gemaakt is naar het evenbeeld van de engelen; of ook dat het evenbeeld van de engelen en dat van God een en hetzelfde is, en daarom, zo wordt aldaar met recht verstaan de meerderheid van de Drievuldigheid. Welke Drievuldigheid nochtans, de enige God alzo is, zo wanneer ze gezegd had 'laat ons maken', ook gezegd heeft 'en God maakte van de mens naar Zijn evenbeeld'; Hij zij niet 'en de goden maakten' of ook 'tot het evenbeeld van de goden'. Alzo kon hiermede verstaan worden, diezelfde Drievuldigheid, even alsof de Vader gezegd had tot van de Zoon en de Heilige Geest 'komt, en nederdalende laat ons aldaar hun taal verwarren', nl. indien daar iets was, dat ons belette de engelen te mogen verstaan, aan wie voornamelijk toekomt. tot God te komen door heilige bewegingen, dat is door godvruchtige gedachten, met welke bij. hen aangesproken en gevraagd wordt die onveranderlijke waarheid, even als een eeuwige wet in hun raadhuis van hier boven ; want zij

zijn zich zelf geen waarheid, maar zij zijn aan de scheppende waarheid deelachtig, tot welke hun genegenheid strekt als tot de fontein van het leven, opdat zij alzo uit de waarheid mogen ontvangen, wat zij uit zich zelf niet hebben En daarom is hun beweging standvastig, door welke zij komen, die niet afwijken. En God spreekt niet tot de engelen gelijk wij tot elkander spreken, of tot God of tot de engelen, of de engelen tot ons, of God door hen tot ons, maar Hij spreekt tot hen op zijn eigene wijze, maar ons wordt dat op onze wijze ontdekt en te kennen gegeven, want Gods hoge spreking voor Zijn daad is Gods onveranderlijke reden van Zijne. daad, welke reden geen klinkend of voorbijgaand geluid heeft, maar welke een altijd blijvende kracht heeft, en evenwel tijdelijk werkt. Met deze reden spreekt God tot zijn heilige engelen, maar tot ons anders, als van verre gesteld zijnde. Nu, wanneer wij enige dergelijke spraak door onze inwendige oren ontvangen, naderen wij de engelen. Daarom, opdat ik niet nodig heb altijd reden te geven in dit tegenwoordige werk van de sprekingen Gods, zo is het dat de onveranderlijke waarheid óf door zich zelf op een onuitsprekelijke wijze spreekt in de gemoederen van de redelijke schepselen, óf ook door een veranderlijk schepsel spreekt, hetzij in onze geest door geestelijke beeld, of in van de zin onze lichaam door lichamelijke stemmen. En aangaande hetgeen er gezegd wordt 'en nu zullen zij niet aflaten van alles dat zij voorgenomen hebben te doen', dit is niet gezegd bij wijze van verklaring, maar als bij manier van vraging, gelijk in 't algemeen van de dreigenden placht gezegd te worden, nl. op die wijze, gelijk een zegt: zullen zij niet bereiden hun wapenen, en hem uit de ganse stad navolgen? Op zodanige wijze moet men het verstaan, als of Hij gezegd had 'zullen zij dan niet aflaten van alles dat zij voorgenomen hebben, te doen,' nl. nonne in plaats van non. En al is 't, dat er ook gezegd wordt non, evenwel geeft dat uitdrukkelijk genoeg te kennen, dat hij dreigt. Maar vanwege van de slechten en eenvoudige hebben wij daar bij gedaan het bijvoegsteltje *ne* zodat wij zeggen nonne, uit oorzaak, dat wij de beweging van de stem van de uitspreker anders niet kunnen schrijven Zo dan, uit die 3 mensen, t w. de zonen van Noach, zijn 72 volken en even zo vele talen over d' aarde verspreid. Maar het getal van de volken is veel meer vermeerderd dan het getal van de talen, want zelfs in Afrika kennen wij vele volken van een taal En wie is er, die er aan twijfelt, dat de mensen door vermeerdering van hun geslacht te scheep naar de eilanden zijn gevaren om die te bewonen?

Hoofdstuk 7. OF ZELFS DE EILANDEN, DIE HET VERST VAN HET VASTELAND GELEGEN ZIJN, HEBBEN KUNNEN ONTVANGEN ALLERLEI GESLACHTEN VAN DIEREN UIT DAT GETAL, DAT TEN TIJDE VAN DE ZONDVLOED IN DE ARK BEHOUDEN IS.

Maar er is nog een vraag aangaande allerlei zodanig geslacht van die ren (welke onder de zorg van de mensen niet zijn, en die nochtans niet groeien evenals de vorsen uit de aarde, maar die alleen door de vermenging van de geslachten ontstaan, zoals de wolven en meer andere) hoe zij, alzo zij na van de zondvloed, waardoor al die dieren, die niet, in de ark waren, verdelgd zijn, op de eilanden hebben kunnen komen, met name indien zij op geen andere wijze hersteld zijn dan uit die dieren, welker verscheiden soorten van beide geslachten de ark behouden heeft. Het is waar, men zou kunnen geloven dat enige dieren met zwemmen op de eilanden zijn gekomen, maar dat is geweest op de naaste eilanden. Maar er zijn enige, eilanden die zover van het vasteland gelegen zijn, dat het schijnt dat er geen dieren zijn, die er naar toe hebben kunnen zwemmen; maar indien men zegt, dat de mensen die gevangen met zich overgebracht, en alzo ter plaatse waar zij woonden, verscheiden soorten van dieren geplant hebben, dat is niet ongelovig, dat door de begeerte van de weiderij en de jacht heeft kunnen geschieden, hoewel men ook niet te ontkennen heeft, dat zij door van de dienst van de engelen, uit bevel of door toelating Gods, hebben kunnen overgebracht worden. Maar indien het zo is, dat zij uit de aarde voortgekomen zijn, volgens de wijze van hun eerste oorsprong, toen God zei: laat de aarde voortbrengen levende dieren, zo blijkt daaruit nog veel klaarder, dat allerlei dieren in de ark geweest zijn, niet zo zeer om door voorteling allerlei geslachten van dieren weder te herstellen, als wel omdat het was een Sacrament van de kerk, dienende tot voorbeeld van

allerlei verscheiden heidenen en volken, nl. indien het alzo is, dat de aarde vele dieren voortgebracht heeft op de eilanden, waar zij niet naar toe konden reizen.

Hoofdstuk 8. OF ER OOK ZELDZAME SOORTEN VAN MENSEN ZIJN VOORTGEKOMEN UIT DE AFKOMST VAN ADAM, OF VAN DE KINDEREN VAN NOACH.

Er wordt ook gevraagd of men te geloven heeft, dat er zekere zeldzame soorten van mensen, waarvan de historie van de heidenen veel verhaalt, uit de zonen van Noach, of veel liever uit die enige mens, van wie zij zelf ook afkomstig waren, voortgesproten zijn. Maar al die soorten van mensen, die men zegt, dat er zijn, behoeft men niet te geloven, dat er zijn. Nochtans, wanneer ergens een mens geboren wordt met een vreemdsoortig lichaam, of die door geluid, kleur, kracht of iets anders van de gewone mensen zeer veel afwijkt of verschilt, zal niemand van de gelovigen durven betwijfelen, dat hij zijn oorsprong heeft van de eerste mens. En nochtans blijkt het, wat de natuur in vele n teweegbrengt, en wat er onder ons wonderlijk is door de zeldzaamheid. Nu, zodanige reden als er gegeven wordt van de wanschapen geboorte van de mensen onder ons, zodanige reden kan er ook gegeven worden van de vreemdsoortige en wanstaltige volkeren, want God is de Schepper van allen en Hij weet het best, waar, wanneer en hoe iets behoort geschapen te worden; want Hij weet allerbest met welke gelijkheid of verscheidenheid van delen Hij de schoonheid van de wereld zal opschikken of versieren. Ondertussen, hij, die het geheel niet kan aanschouwen, krijgt ligt aanstoot door de lelijkheid van enig deel, omdat hij niet weet, waar het bij past of waartoe het moet dienen. Wij weten, dat er mensen geboren worden met meer dan 5 vingers aan hun handen en voeten, en hoewel, dit een kleiner verschil is dan het voorgaande, moet het toch verre van ons zijn te denken of te geloven, dat de Schepper zich vergist heeft in 't getal van 's mensen vingeren, daar de kortzichtige mens niet weet, waarom God dat gedaan heeft. Daarom, al is 't, dat er ook meer verscheidenheid bestaat dan wij met ons beperkt verstand wenselijk en goed achten, toch weet Hij, Wiens werken niemand rechtvaardig bestraffen kan, wat Hij gedaan heeft, en waarom, hoewel dit laatste meestal met een ondoordringbare sluier voor ons bedekt en verborgen is. Bij de stad Hippo in Afrika is een mens geboren met voeten als een halve maan, en waaraan slechts 2 tenen; zijn handen waren op dezelfde wijze gevormd en alzo van gelijke gestalte. Zullen wij hierom durven loochenen of ontkennen, dat hij voortgesproten is uit die enige, die eerst geschapen is? En wie zou al die menselijke vruchten kunnen verhalen, die geheel ongelijk zijn aan die, uit welke zij geboren zijn? Nu, gelijk deze niet kunnen ontkend worden uit die eerste mens haar oorsprong te hebben genomen, alzo ook al die volken, van wie gezegd wordt, dat zij afgeweken zijn in de verscheidenheden van de lichamen van de gewone loop van de natuur, die de meeste mensen, ja bijna allen hebben, indien zij besloten worden onder zodanige beschrijving, dat zij vernuftige dieren en sterfelijk zijn. Alzo is het, dat men aangaande hen moet belijden, dat zij hun afkomst hebben van de enige eerste vader van allen, nl. indien het waar is, wat men vertelt van die verscheidenheid van de volken, alsmede van het groot verschil, dat er is tussen hen en ons. Want er zijn ook Simmen, Apen, Meerkatten en Bavianen, welke, zo wij niet zeker wisten, dat zij geen mensen waren, maar dieren; voorwaar! die historieschrijvers, welke dus van hun naarstig onderzoek roemen, zouden ons daarvan een stoute leugen kunnen verdichten, even alsof die dieren volken en geslachten van mensen waren. Maar indien het alzo is, dat zij mensen zijn, van wie die wonderlijke dingen verhaald worden en beschreven zijn, zou men mogen zeggen. En of God enige volken alzo heeft willen scheppen, opdat wij niet zouden menen, dat in die wanschapen vruchten de wijsheid van Hem, die de natuur maakt, ooit gefaald heeft, zoals in de kunst van ieder onvolkomen Werkmeester het geval is, daar alle mensenwerk onvolmaakt en gebrekkig is Want het moet ons niet vreemd voorkomen, gelijk er onder alle volken enige misvormde mensen zijn, dat ook alzo onder het ganse mensengeslacht enige wanstaltige. schepselen

gevonden worden; maar hoe veel de mensen onderling ook van elkander verschillen in gedaante, kleur of stem, of in enig ander opzicht, toch zijn zij allen afkomstig van de eerste mens Adam.

Hoofdstuk 9. VAN HET GESLACHT VAN SEM, IN WIENS AFKOMST DE ORDE VAN DE STAD GODS VOORTLOOPT EN TOT ABRAHAM TOE BESTUURD WORDT.

Ondertussen heeft men te houden de orde van de geslachten, afkomstig zijnde van Sem, opdat zij ook na van de zondvloed ons aanwijst de Stad Gods, op gelijke wijze als de orde van de geslachten, afkomstig zijnde van Seth, ons dat bewezen heeft vóór van de zondvloed. Alzo is het, dat de Goddelijke Schriftuur, wanneer zij de aardse stad in Babylon, dat is: in de verwarring, aangewezen heeft, weder keert met een verhaal van het voorgaande tot van de Patriarch Sem. En van daar begint zij voorts een verhaal van geslachten tot aan Abraham, met een verhaal ook van het getal jaren, waarop ieder zijn zoon, tot dit geslacht behorende, geteeld heeft, en ook tevens hoe lang hij geleefd heeft, alwaar men zeker heeft te bekennen, wat ik hier voor toegezegd heb, opdat alzo mag blijken, waarom van de zonen van Heber gezegd is op van de naam van een Phalec: *Daarom, dat in zijn dagen de aarde gedeeld was.* Want wat zal men hiermede, nl. dat de aarde gedeeld is, anders verstaan dan de verscheidenheid van de spraken? Zo dan nalatende al die andere zonen van Sem, die tot deze zaak niet behoren, laat, die alleen in de orde of het register van de geslachten gesteld worden, door welke men kan komen tot Abraham, gelijk vóór van de zondvloed zij bij elkander gesteld werden, door wie me n kon komen tot Noach, nl. met verhaal van die geslachten welke voort geteeld zijn uit zijn zoon Adams, die Seth genoemd wordt. Het verhaal van de geslachten aldaar begint aldus: En dit zijn de geslachten van Sem, de zoon van Noach, was 100 jaren oud en teelde Arphaxat in het tweede jaar na van de zondvloed. En Sem heeft geleefd, nadat hij Arphaxat geteeld had, 500 jaren, en teelde zonen en dochters, en is gestorven. En zo verhaalt hij ook alle anderen zeggende op welken leeftijd ieder zijn zoon geteeld heeft, behorende tot die orde van de geslachten, welke zich uitbreiden tot aan Abraham, en voorts ook hoeveel jaren hij geleefd heeft, gevende te kennen, dat hij zonen en dochters gewon, opdat wij alzo mogen verstaan, waardoor de volken hebben kunnen aanwassen, opdat wij niet kinderlijker wijze blijven staan haperen over weinige mensen, die aldaar verhaald worden, bedenkende bij ons zelf, hoe en op welke wijze zulke grote landen en koninkrijken vervuld hebben kunnen worden uit het geslacht van Sem, bijzonder ten opzichte van het koningrijk Assyrië, vanwaar Ninus, de overwinnaar van de Oosterse volken, met grote voorspoed zijn heerschappij genomen heeft en een zeer uitgebreid en machtig rijk, dat lang kon duren, aan zijn nakomelingen heeft overgegeven Maar opdat wij hierbij niet langer blijven staan dan nodig is, zullen wij in dit register van de geslachten niet verhalen hoeveel jaren ieder geleefd maar in welk jaar van zijn levens hij zijn zoon geteeld heeft, en dat stellen wij alleen, omdat het behoorlijk is dit met orde te verhalen, opdat wij alzo het getal jaren na van de zondvloed tot aan Abraham mogen berekenen, en ook omdat wij boven die dingen, bij welke de nood ons dwingt te blijven staan, nog andere zaken kort en dan terloops mogen aanroeren. Zo dan, in het tweede jaar na van de zondvloed, toen Sem honderd jaar oud was, heeft hij geteeld Arphaxat, en deze heeft geteeld, toen hij 135 jaren oud was, Tainan, die, toen hij 130 jaar oud was, Sala geteeld heeft. En Sala was ook 130 jaar toen hij Heber teelde; maar Heber was 134 jaren toen hij Phalec teelde, in wiens dagen de aarde gedeeld werd. Nu, Phalec heeft gele efd 130 jaren en heeft geteeld Ragau. En Ragau was oud 133 jaren en heeft geteeld Zeruch. En Zeruch was oud 130 jaren en heeft geteeld Nachor. En Nachor was oud 79 jaren en heeft geteeld Thara. En Thara was 70 jaren en heeft geteeld Abram, die God daarna Abraham genoemd heeft. Zo dan, van de zondvloed tot aan Abraham worden berekend 1072 jaren, nl. naar de gewone overzetting, dat is: van de 72 vertalers. Maar in de Hebreeuwse Bijbels verhalen enigen, dat er veel minder jaren gevonden worden, van welke zij óf geen óf een zeer duistere berekening geven. Ondertussen als wij in die 72 volken de Stad Gods zoeken, kunnen

wij niet zeggen, dat, toen de mensen enerlei tong of spraak hadden, het ganse mensengeslacht vervreemd zou geweest zijn van de dienst van de ware Gods, zodat de ware godsdienstigheid alleen in die geslachten zou gebleven zijn, welke neerwaarts dalen van het zaad Sems door Arphaxat, en alzo voortlopen tot aan Abraham; maar in die hovaardigheid van het bouwen des torens tot van de Hemel, waardoor de goddeloze verheffing te kennen gegeven wordt, is openbaar gebleken die aardse stad, dat is: het gezelschap van de goddeloze. Nu, of deze aardse stad tevoren niet geweest is, dan of zij verborgen geweest is, dan of zij beide gebleven zijn, nl. de godvruchtige stad in de 2 zonen van Noach, die gezegend zijn, alsmede in hun nakomelingen; en de ongodvruchtige stad in hem, die vervloekt is, alsmede in diens nakomelingen, uit welke ook voortgekomen is 'die Reus, zijnde een jager tegen van de Heere,' daarvan kan men niet ligt iets zeggen of er over oordelen; want mogelijk (hetwelk voorwaar veel gelovig is) zijn zelfs ook onder de kinderen van die 2, vóór de bouw van Babylon enige verachters van God geweest, en onder de kinderen van Cham enige dienstknechten Gods. Evenwel heeft men nimmermeer te geloven, dat beide soorten van mensen ooit op aarde ontbroken hebben Want zelfs wanneer er gezegd is 'zij zijn allen afgeweken, en zij zijn te samen onnut geworden; daar is niemand, die goed doet, ook niet één:' in beide die psalmen (Psalm 14:3, Psalm 53:4) worden ook deze redenen gele zen, nl: Moeten zij niet alle. dat bekennen, die de boosheid. werken, en die mijn volk verslinden in de spijze des broods? Zo was er dan toen ook een volk Gods; daarom, aangaande hetgeen er gezegd is, nl: Daar is niemand, die goed doet, ook niet één, dat is gesproken van de kinderen van de mensen, en niet van de kinderen Gods. Want er gaat vooraf 'God heeft van de Hemel nederwaarts gezien op de kinderen van de mensen, om te zien of iemand verstandig was en naar Hem vroeg. En daarna zijn al die dingen bijgevoegd, welke bewijzen, dat alle kinderen van de mensen nl. tot die stad behoren, die naar van de mens leeft, en niet naar God, en allen te samen zijn verworpen.

Hoofdstuk 10. HOE DIE TAAL ALLEREERST IN GEBRUIK GEWEEST IS ONDER DE MENSEN, WELKE LATER NAAR HEBER DE HEBREEUWSE GENOEMD IS; EN VOORTS IN WIENS GESLACHT ZIJ GEBLEVEN IS TOEN DE VERSCHEIDENHEID VAN DE SPRAKEN OF TALEN OPGEKOMEN IS.

Daarom heeft het ook aan geen kinderen van het verderf ontbroken toen alle mensen slechts éne spraak hadden; want vóór van de zondvloed was er maar éne spraak of taal, en evenwel zijn alle mensen, behalve het huis. van de rechtvaardigen Noach, waard geweest door van de zondvloed verdelgd te worden. Alzo mede ook toen de volken met verscheidenheid van de spraken door de verdienste van hun hovaardige goddeloosheid gestraft. en verdeeld. zijn, en toen de stad van de goddeloze van de naam van verwarring ontvangen had, dat is: Babylon genoemd werd, toen heeft daar niet ontbroken het huis. van Heber waarin die spraak, die vroeger aan allen gemeenschappelijk was, gebleven is. Daarom, gelijk ik hierboven aangewezen heb, toen de kinderen van Sem begonnen verhaald te worden, die elk een volk voort geteeld hebben, is allereerst verhaald geworden Heber, hoewel hij bevonden wordt een achternakomeling te zijn, dat is: de vijfde van hem voortgesproten. Nu, aangezien toen alle andere volken elk in zijn taal verdeeld waren, deze spraak gebleven is in het huis van Heber, zo is het, dat deze zelfde, die niet ten onrechte geloofd wordt eerst onder het ganse mensengeslacht algemeen geweest te zijn, voortaan vanwege dat de Hebreeuwse sprake genoemd is. Want toen was het nodig dat zij onderscheiden zou worden van andere talen met haar eigen naam, gelijk ook al de anderen met haar eigen namen genoemd zijn. Maar toen er slechts éne spraak was, werd zij niet anders dan een menselijke taal of spraak genoemd, daar het menselijk geslacht overal slechts deze taal sprak. Maar men zal zeggen: Indien in de dagen van Phalec, de zoon van Heber, de aarde gedeeld is geworden door de talen, verstaande door de aarde de mensen die toen op aarde waren, zo is 't, dat de spraak, die vroeger aan allen gemeenschappelijk was, meer naar zijn naam behoorde genoemd te worden. Maar hier moet men verstaan en weten, dat Heber zijn zoon Phalec genoemd heeft, omdat dit woord verdeling

betekent, omdat deze zoon hem geboren werd toen de aarde verdeeld is geworden door de talen, nl. te dien tijde volgens hetgeen er gezegd is, te weten: 'In zijn dagen is de aarde verdeeld geworden'. Want, tenware Heber nog geleefd had toen die menigte talen ontstond, zo zou die taal, die bij hem kon blijven, naar hem geen naam ontvangen hebben. En daar benevens moet men geloven, dat deze taal de eerste algemene taal geweest is, uit oorzaak, dat de vermenigvuldiging en verandering van de talen uit de straf zijn voortgekomen. Nu, buiten deze straf moest het volk Gods zijn. En het is ook niet zonder oorzaak, dat hij die taal, nl. diegene die Abraham gehouden heeft, ook niet heeft kunnen overzetten over al zijn kinderen maar alleen over die, welke voort geteeld zijn door Jakob, nl. over hen, die daar kennelijk en merkelijk bij elkander vergaderende tot een volk Gods, de Testamenten Gods en de afkomst van Christus hebben kunnen Ja zelfs Heber heeft deze zelfde taal niet overgezet op zijn ganse geslacht, maar alleen op dat geslacht, welk afkomst gebracht worden tot Abraham. Daarom al is er niet merkelijk uitgedrukt, dat er enig godvruchtig geslacht onder de mensen geweest is toen Babylon door de goddeloze gebouwd werd, zo is 't, dat deze duisterheid daartoe niet gestrekt hééft, opdat de goede begeerte van hem, die zoekt, zou verkort worden, maar veelmeer, opdat zij zou geoefend worden. Want naardien er gelezen wordt, dat er in het eerst één spraak geweest is voor allen, en naardien Heber geprezen wordt boven alle kinderen van Sem, hoewel hij de vijfde van hem afkomstig is. En verder, daar ook de Hebreeuwse taal die genoemd wordt, welke de hoogheid en de waardigheid van de Patriarchen en profeten, niet alleen in haar prediking en de dagelijkse sprekingen, maar ook in de heilige Schrifturen behouden heeft; voorwaar dan, wanneer er gevraagd wordt in die verdeling van de talen, waar die spraak heeft kunnen blijven, die vroeger algemeen was (en gewis), waar die gebleven is, daar is buiten allen twijfel die straf niet geweest, welke geschied is door de verandering van de talen: wat komt ons anders voor, dan dat zij gebleven is in het geslacht van hem, naar wie zij haar naam ontvangen heeft? En insgelijks komt ons ook voor, dat hier door geen klein merkteken van de gerechtigheid van het volk gebleken is, dat, naardien alle andere volken gestraft werden met de verandering van de talen, dat zodanige straf tot dit volk niet overgekomen is. Maar dit maakt nog enige bedenkelijkheid nl. hoe Heber en zijn zoon Phalec ieder een bijzonder volk hebben kunnen maken, indien enerlei taal bij beiden gebleven is? En zeker, er is een Hebreeuws volk voortgekomen uit Heber tot aan Abraham, en daardoor zo ver, tot daaruit ontstond het grote volk Israël's. Maar hoe hebben dan al die kinderen van Noach drie zonen, die vroeger verhaald zijn, elk hun volken gemaakt, zo Heber en Phalec ieder geen volk gemaakt hebben? Maar het is waarschijnlijkst, dat de reus Nimroth ook zelfs zijn volk gemaakt heeft, maar evenwel vanwege de uitstekendheid van zijn heerschappij en de grootte van zijn lichaam is hij ook uitstekende boven anderen op zich zelf alleen genoemd, opdat alzo. het getal blijve. van de 72 volken en spraken. Maar Phalec is genoemd geworden, omdat in zijn dagen de aarde gedeeld is geworden En hier behoeft men ook niet te vragen, hoe Nimroth heeft kunnen komen tot die tijd, waarop Babylon gebouwd en die verwarring van de talen ontstaan is en daardoor die verdeling van de volken. Want dat geeft geen reden, daar Heber de zesde is van Noach, en de Andere de vierde, dat die niet te samen op één tijd hebben kunnen komen in hun leven; want toen er minder geslachten waren, leefden de mensen langer dan toen er meer geslachten waren. Voorwaar! men moet verstaan, wanneer de aarde gedeeld is geweest, dat toen niet alleen geboren waren de andere kinderen van Noach's zonen, die verhaald worden vaders van de volken te zijn geweest, maar dat zij toen ook van zulk een ouderdom geweest zijn, dat zij zulke grote en talrijke geslachten hadden, die waardig zijn geweest de namen van ganse volken te dragen. Daarom heeft men geenszins te menen dat zij in die orde geteeld zijn als zij verhaald worden. Anderszins: de 12 kinderen van Joktan, die de andere zoon van Heber was, en alzo de broeder van Phalec; hoe hebben die nu al rede hun volken kunnen maken, indien Joktan na zijn broeder Phalec geboren is, even als hij ook na hem verhaald wordt; dewijl, toen Phalec geboren was, de aarde verdeeld is geweest? Dus moet men het zó verstaan, dat Phalec wel eerst genoemd is, maar dat hij lang na zijn broeder Joktan geboren is, zodat de 12 kinderen van Joktan al rede zó grote geslachten hadden, dat zij in

eigen talen konden verdeeld worden; want alzo heeft hij, die het laatst geboren was, eerst verhaald kunnen worden evenals onder hen, die van Noach's zonen voortgesproten zijn, eerst verhaald zijn de kinderen van Jafet, die de jongste van allen was, en daarna de kinderen van Cham, die de middelste was, en ten laatste de kinderen van Sem, die de eerste en oudste was. Nu, de namen van die volken zijn eensdeels gebleven, zodat het nog heden blijkt, vanwaar die gekomen zijn, zoals van Assier de Assyriërs, en van Heber de Hebreeën; anderdeels zijn zij door verloop van tijd veranderd, zodat de aller-geleerdste mensen, die de oudste historiën naarstig onderzoeken, nauwelijks uit Dezelve het begin of van de oorsprong van de volken noch van allen, noch van enigen hebben kunnen vinden. Want dat de Egyptenaars uit van de zoon van Cham, die Mitsraim genaamd werd, zouden gesproten zijn, daarvan geeft de oorsprong van het woord tegenwoordig gans geen overeenkomst of weerklank; gelijk ook niet van de Ethiopiër, van wie gezegd wordt, dat zij behoren tot dien zoon van Cham, die Chus genaamd werd. En indien alles wel aangemerkt wordt, zal daar duidelijk blijken, dat er meer namen verandert dan gebleven zijn.

Hoofdstuk 11. VAN DIE TIJD IN ABRAHAM, VAN WELKEN EEN NIEUWE ORDE VAN HET VERVOLG VAN HET HEILIGE GESLACHT AANGEVANGEN EN GESTELD WORDT.

Maar laat ons nu de vordering en van de voort gang van de Stad Gods zien, zelfs van dat punt destijds af, dat geworden is in van de vader Abraham, van welken tijd af de kennis veel klaarder wordt, en waar veel klaarder beloften Gods gelezen worden, die wij nu in Christus vervuld zien, want aldus hebben wij door aanwijzing van de Heilige Schrift geleerd. Abraham is geboren in het land van de Chaldeeën (Chaldea), welk land behoorde tot het Rijk van de Assyriërs Nu, bij de Chaldeeën hadden de goddelooste superstitiën en afgoderijen toen de overhand, even als bij de andere volken het geval was. Maar in het huis van Thara, waarvan Abraham afkomstig is, was de godsdienst of de verering van de enigen waren God overgebleven alsmede alleen de Hebreeuwse taal, hoewel hij volgens het verhaal van Jezu-Nave, (Jozua zoon van Nun) even als het openbare volk Gods in Egypte, in Mesopotamië de vreemde goden gediend heeft. En middelerwijl zijn alle anderen uit de afkomst van Heber allengs. tot andere talen en tot andere volken vervallen Daarom, gelijk door van de zondvloed van de wateren het enige huis van Noach overgebleven was om het menselijk geslacht te herstellen, alzo in van de zondvloed van vele superstitiën en afgoderijen door de ga nse wereld was het enige huis van Thara (Thera) overgebleven, waarin bewaard is de planting van de Stad Gods. Voorts, gelijk aldaar tevoren verhaald zijn de geslachten van Adam tot aan Noach, te samen met de getallen van de jaren; en gelijk ook vóór God tot Noach begon te spreken van het bouwen van de Ark, gezegd wordt: Dit zijn de geslachten van Noach, alzo is het, dat hier eerst verhaald zijn de geslachten, afkomstig zijnde van Sem tot aan Abraham. En daarna wordt daar ook een bijzonder uitstekend lid van de tijd gesteld; want daar wordt gezegd: Dit zijn de geslachten van Thara. Thara teelde Abram, Nachor en Aram. En Aram teelde Lot. En Aram is gestorven in tegenwoordigheid van zijn vader Thera, in het land, waarin hij geboren is, nl. in Chaldea. En Abram en Nachor hebben zich zelf huisvrouwen genomen Nu, de naam van Abram's vrouw was Sara, en de naam van Nachor's vrouw was Milka, de dochter van Aram. Die Aram was ook de vader van Jesca, welke Jesca gemeend wordt Sara te zijn, de huisvrouw van Abraham.

Hoofdstuk 12. WAARDOOR HET SCHIJNT GEKOMEN TE ZIJN, DAT IN DE VERHUIZING VAN THERA, DOOR WELKE HIJ CHALDEA VERLATEN HEEFT EN OVERGETROKKEN IS IN MESOPOTAMIË, GEEN VERMAAN GESCHIED IS VAN ZIJN ZOON NACHOR.

Daarna wordt verteld, dat Thera met de zijnen Chaldea verlaten heeft en dat hij gekomen is in Mesopotamië en aldaar ge woond heeft in Charranm. Nu, daar wordt gezwegen van Nachor, even alsof hij die niet met zich genomen had, want daar wordt gezegd 'en Thera nam met zich zijn zoon Abram, en Lot, de zoon van Aram, en zijn schoonzuster Sara, de vrouw van Abraham,

en beeft hen gevoerd uit Chaldea in het land Kanaän, en is gekomen in Charranm en heeft daar gewoond'. Nergens wordt hier ge noemd Nachor en zijn huisvrouw Milka; maar daarna vinden wij, als Abraham zijn knecht zond om voor zijn zoon Izaäk een huisvrouw te nemen, dat er aldus geschreven is, 'en de knecht nam 10 kamelen van de kamelen van zijn heren, en nam ook met zich van al de goederen van zijn heren, en maakte zich op en toog naar Mesopotamië tot de stad Nachor'. Door dat getuigenis, alsmede door andere getuigenissen van de heilige. historie. wordt bewezen, dat Nachor, Abraham's broeder, uitgegaan is uit Chaldea en dat hij zijn woonplaats gesteld heeft in Mesopotamië, waar Abraham gewoond heeft met zijn vader. Maar waarom heeft de Schrift hem niet verhaald, toen Thera met de zijnen uit Chaldea getogen is en in Mesopotamië gewoond heeft, waar niet alleen zijn zoon Abraham, maar ook zijn schoonzuster Sara, en zijn neef Lot verhaald worden, dat hij hen met zich genomen heeft? Waarom menen wij dat geschied te zijn? Misschien daarom, dat hij van de godsvrucht van zijn vader en broeder afgeweken was en aangehangen had de afgoderij. van de Chaldeeën, maar dat hij daarna, hetzij berouw hebbende, hetzij vervolging lijdende (dewijl hij verdacht was) ook vandaar zelfs vertrokken is. Want in het boek Judith, als Holofernis van de vijand van de Israëlieten vraagde wat dat voor een volk was, en of men tegen hen zou oorlogen of niet, heeft Achior, de vorst van de Amomnieten geantwoord: 'Onze heer wil een woord uit de mond van zijn knecht horen, en ik zal u de waarheid vertellen van dat volk, hetwelk omtrent deze gebergten woont, en daar zal geen leugen uit de mond uw knechts komen. Dit volk is een geslacht van het volk van Chaldeeën, en heeft eertijds gewoond in Mesopotamië, overmits zij niet wilden volgen de Goden van hun vaderen, welke geëerd waren in Chaldea, maar zijn afgeweken van de weg van hun vaderen en hebben aangebeden de God van de hemel, dien zij bekend hebben. En zij hebben hen verworpen van het aangezicht van hun Goden en zijn daarna gevlucht in Mesopotamië en hebben aldaar vele dagen gewoond. En God heeft hen gezegd, dat zij uitgaan zouden uit hun woning en dat zij heen gaan zouden in het land Canaän, en hebben aldaar gewoond'. En meer andere dingen, die Achior aldaar verhaalt, waaruit blijkt, dat het huis van Thera vervolging geleden heeft van de Chaldeeën, vanwege de godsvrucht en de godsdienst, door welke de enige ware God door hen geëerd werd.

Hoofdstuk 13. VAN DE JAREN VAN THERA, DIE IN DE STAD CHARRAN VAN DE TIJD ZIJN LEVENS VERVULD HEEFT.

Als nu Thera gestorven was in Mesopotamië, alwaar van hem gezegd wordt, dat hij 205 jaar geleefd heeft, zo beginnen daar verklaard te worden beloften Gods, gedaan aan Abraham. Maar hetzelve is aldus beschreven: 'En de dagen van Thera in Charran zijn geweest 205 jaar, en hij is gestorven in Charran. Dit moet men niet nemen alsof hij al die dagen daar geleefd heeft, maar dat hij al de dagen van zijn leven daar teneinde gebracht heeft, welke in getal zijn geweest 205 jaren, want anders zou men niet weten, hoeveel jaren Thera geleefd had, daar men niet leest in welk jaar van zijn leven hij gekomen is in Charran. Nu, het ware vreemd te menen, dat in die orde van de geslachten, waar naarstig verhaald wordt, hoeveel jaren ieder geleefd heeft, de jaren van het leven van dezen alleen niet zou beschreven zijn. Want, dat de jaren verzwegen worden van enigen, welke de Schrift verhaalt, die zijn niet in die orde, waarin het verhaal van de tijden door 't afgaan van de vaderen en door het aankomen van de kinderen bijeen gesteld wordt. Nu, die orde, welke gestrekt wordt van Adam tot Noach, en van daar weder tot aan Abraham, die bevat niet één, zonder het getal van de jaren van zijn leven.

Hoofdstuk 14. VAN DE TIJD VAN DE BELOFTE ABRAHAM'S, UIT KRACHT VAN WELKE HIJ VOLGENS GODS BEVEL GEGAAN IS UIT CHARRAN.

En aangaande, dat er na het verhaal van de dood van Abraham's vader Thera vervolgens verhaald wordt: En de Heere sprak tot Abram gaat uit uw vaderland, en uit uw maagschap, en uit uw vaders huis, enz , daarvan moet men niet menen overmits dat volgt in het vervolg van de reden van het boek, dat het ook alzo volgt in het vervolg van de tijd van de verhandelde

dingen; want indien dat zo is, zal daaruit een vraag volgen, die men niet zal kunnen beantwoorden Want na deze woorden Gods, die tot Abraham geschied zijn, spreekt de Schrift aldus: En Abram is uitgegaan gelijk hem de Heere gezegd had, en Lot toog met hem. Nu, Abram was 75 jaren, toen hij uitloog van Charran. Hoe kan dat waar zijn, indien hij na van de dood van zijn vader uitgegaan is uit Charran? Want daar Thera 70 jaren was, toen hij Abram teelde, gelijk hier boven aangewezen is, zo is 't, wanneer men bij dat getal voegt 75 jaren, welke Abraham oud was, toen hij gegaan is uit Charran dat dat te samen bedraagt 145 jaren. Alzo zoveel jaren was Thera oud, toen Abraham uitgegaan is uit die stad van Mesopotamië, want hij was 75 jaren, en alzo was zijn vader, die in het 70ste jaar van zijn leven hem geteeld had, 145 jaren. Zo is hij dan vandaar niet uitgetogen na van de dood van zijn vader, nl. na 205 jaren, welke zijn vader geleefd heeft, maar aangezien het jaar zijner reis geweest is het 75ste jaar, zo wordt uit die plaats buiten allen twijfel besloten, hoe dat het 145ste jaar van zijn vaders is geweest, alzo hij hem gewonnen had in het 70ste jaar van zijn leven. En alzo moet men hieruit verstaan, dat de Schrift naar haar gewone wijze wederkeert tot die tijd, die het voorgaande verhaal voorbijgegaan was, gelijk hierboven, toen hij verhaald had de kinderen van Noach's zonen; als toen heeft hij gezegd, dat zij waren in hun volken en talen. En evenwel daarna, even of dat in de orde van de tijden volgde, zegt hij: *En de gehele aarde had een taal, en allen hadden zij een sprake.* Maar hoe konden zij zijn in hun volken en talen, indien zij allen een taal hadden, tenzij, dat de reden wederkeert met een hervatting tot hetgeen zij tevoren voorbijgegaan was. Alzo ook hier, wanneer er gezegd is: 'En de dagen van Thera zijn in Charran geweest 245 jaren, en Thera is gestorven in Charran'. Daarna, de Schrift wederkerende tot hetgeen zij daarom voorbijgegaan was, opdat eerst van Thera, hetgeen begonnen was, zou volbracht worden, aldus later zegt: En de Heere zei tot Abram: 'Ga uit uw vaderland, enz'. Na welke woorden Gods daarna bijgevoegd wordt: 'En Abram is uitgegaan, gelijk hem de Heere gezegd had, en Lot toog met hem.' Nu, Abram was 75 jaren, toen hij uitloog uit Charran, hetwelk daarom geschied is, toen zijn vader ging in het 145ste jaar van zijn leven, want datzelfde is geweest het 75ste van Abram. Insgelijks wordt deze vraag ook op een andere wijze beantwoord, zodat de 75 jaren van Abram, op welke hij uitgetogen, is van Charran, van dien tijd af berekend worden, toen hij van het land van de Chaldeeën is verlost geweest, en niet van dien tijd af, toen hij geboren werd. Maar de heilige Stefanus in de handelingen van de apostelen, wanneer hij. dit verhaalt, zegt aldus: 'de God van de heerlijkheid wordt gezien van onze vader Abraham, als hij van Mesopotamië was, eer hij woonde in Charran'. En hij zei tot hem: 'Ga uit uw land, en uit uw maagschap, en kom in het land dat ik u wijzen zal,' volgens welke woorden van Stefanus de God Abraham's tot hem gesproken heeft, niet na van de dood van zijn vader, die gestorven is in Charran, alwaar tezamen met hem ook zijn zoon gewoond heeft, maar vóór hij woonde in diezelfde stad, nl. als hij was in Mesopotamië, want toen was hij reeds vertrokken uit Chaldea. Nu, aangaande dat Stefanus daar bijvoegt 'als toen is Abraham uitgegaan uit het land van de Chaldeeën en woonde in Charran,' dat betoont niet, wat er gedaan is, nadat God tot hem gesproken heeft; want hij is na die woorden Gods niet uitgegaan uit het land van de Chaldeeën, wanneer hij zegt, dat God tot hem gesproken heeft in Mesopotamië, maar datzelfde behoort tot dien ganse tijd, dien hij noemt als toen, d. i. nadat hij uitgegaan is uit Chaldea en gewoond heeft in Charran Insgelijks hetgeen er volgt 'en vandaar, nadat zijn vader gestorven was, heeft hij hem gebracht in dit land, waarin gij lieden nu woont. en uw vaders;' hij zegt niet: Nadat zijn vader gestorven was, is hij uitgetogen van Charran; maar hij zegt 'van daar nadat zijn vader gestorven was, heeft hij hem alhier gebracht'. Zo moet men dan verslaan, dat God gesproken heeft met Abraham, toen hij was in Mesopotamië, eer hij woonde in Charran; maar dat hij in Charran gekomen is met zijn vader, behoudende bij zich het bevel Gods, en dat hij van daar uitgegaan is in het 75ste jaar van zijn levens, en in het 145ste van zijn vaders. Nu, de ligging van zijn vader heeft hij gezegd te zijn in het land Kanaän, maar geenszins zegt hij dat zijn reis geschied is van Charran na van de dood van zijn vader. Want zijn vader was reeds gestorven toen hij het land gekocht heeft, waarvan hij, evenals van zijn eigen goed, bezitter begon te worden. Nu, aangaande dat God tot hem

gezegd heeft, toen hij in Mesopotamië woonde, nl. toen hij uitgetogen was uit Chaldea Ga uit uw land, en uit uw maagschap en uit uw vaders huis,' dat wordt alzo gezegd, niet omdat hij zijn lichaam van daar zou doen vertrekken, dat hij al rede gedaan had, maar opdat hij zijn ziel van daar zou aftrekken, want hij was van daar niet uitgetogen met zijn ziel zolang hij met hoop en verlangen van wederkomst gedreven werd, welk hopen en verlangen volgens Gods bevel gehoorzaam door zijn hulp moest afgesneden worden. En voorwaar, niet buiten gelovig heeft men te menen, dat, toen namaals Nachor zijn vader volgde, dat Abraham toen het bevel van de Heere vervuld heeft, zodat hij met Sara, zijn huisvrouw, en met Lot, van zijn broeders zoon, uitging uit Charran.

Hoofdstuk 15. VAN DE ORDE EN HOEDANIGHEID VAN DE BELOFTEN GODS, DIE AAN ABRAHAM GEDAAN ZIJN.

Maar nu voortaan heeft men te bemerken de beloften Gods, die aan Abraham gedaan zijn; want onder deze zijn begonnen te openbaren veel klaarder profetieën onze Heere Jezus Christus, dat is: de ware Gods, aangaande het volk van de godvruchtige, hetwelk de profetische waarheid voorzegd heeft. Van de eerste belofte wordt onder anderen aldus gelezen: En de Heere sprak tot Abram: 'Ga uit uw land en de maagschap, en uit het huis van uw vader, en ga in het land, dat Ik u wijzen zal. En Ik wil u tot een groot volk maken, en Ik wil u zegenen, en u een grote naam maken en u zult gezegend. zijn Ik wil zegenen, die u zegenen, en vervloeken, die u vervloeken, en in u nullen gezegend worden alle geslachten op aarde'. (Genesis 12) Hier heeft men te bemerken, dat er aan Abraham 2 dingen beloofd zijn, nl eerst, dat zijn zaad zou bezitten het land Canaän, hetwelk te kennen gegeven wordt met de woorden 'Ga in het land, dat Ik u wijzen zal. En Ik wil u tot een groot volk maken'. En ten tweede, wat verre het beste is, sprekende niet van zijn vleselijk, maar van zijn geestelijk zaad, waardoor hij een vader zou zijn niet alleen van het Israëlitische volk, maar van alle volken, die de voetstappen van zijn geloof zouden navolgen, hetwelk begonnen is beloofd te worden door deze woorden 'En in u zullen gezegend worden alle geslachten van de aarde.' Naar de mening van Eusebius is deze belofte gedaan in het 75ste levensjaar van Abraham, even alsof Abraham hierna dadelijk uit Charran was gegaan; want men mag de Schriftuur niet tegenspreken, waar gelezen wordt 'En Abraham was 75 jaren toen hij uil Charran loog'. Maar zo in dat jaar die beloften gedaan zijn, woonde Abraham reeds met zijn vader in Charran; want hij kon er niet uitgaan, ten zij hij daar vroeger woonde. Maar weder spreekt men dan Stefanus niet, die zegt 'De God van de heerlijkheid wordt gezien van onzen vader Abraham, als hij in Mesopotamië was eer hij woonde in Charran?' Maar men moet verstaan, dat in dat jaar al deze dingen geschied zijn, nl: de belofte Gods eer Abraham woonde in Charran, en zijn wonen in Charran en ook zijn vertrek van daar; niet alleen omdat Eusebius in zijn kronieken en tijdrekeningen van de uitgang uit Egypte van dit jaar van de belofte berekent, betonende, dat men uit Egypte gegaan is na 430 jaren, toen nl. de Wet gegeven werd; maar ook, omdat de apostel Paulus dat mede alzo verhaalt. (Paulus verhaalt, dat de Wet 430 jaren na de belofte, aan Abraham gedaan, gegeven is. Zie Galaten 3:17)

Hoofdstuk 16. VAN DE 3 ALLER-UITNEMENDSTE Koninkrijken VAN DE VOLKEN, VAN WELKE HET RIJK VAN DE ASSYRIËRS, WAARONDER ABRAHAM GEBOREN IS, HET UITNEMENDE EN HEERLIJKSTE GEWEEST IS.

Ten zelfde tijde waren er enige uitstekende Rijken van de volken, in welke zeer heerlijk uitstak de stad van de aardse mensen, dat is: het gezelschap van de mensen, levende naar van de mens onder de heerschappij van de afgeweken engelen. Deze Rijken zijn 3 geweest, nl: dat van de Cicyoniërs, van de Egyptenaars en van de Assyriërs. Maar het Assyrische Rijk was verre het machtigste en aanzienlijkste; want koning Ninus, de zoon van Pelus, had, behalve Indië, alle volken van Azië onder zijn geweld gebracht. Ik noem Azië niet dat gedeelte, dat alleen een provincie is van het grote Azië, maar ik versta door Azië, wat sommigen genomen hebben voor

een deel van de 2 delen van de wereld, en dat anderen gesteld hebben voor het derde deel van de wereld, zodat al de delen zijn Azië, Europa en Afrika; hetwelk tij aldus gesteld hebben niet met een gelijke verdeling; want het deel, dat Azië genoemd wordt, begint van het Zuiden en loopt door het Oosten naar het Noorden; maar Europa begint van het Noorden en loopt tot het Westen En van daar Afrika van het Westen tot het Zuiden; zodat die 2 delen, nl. Europa en Afrika, de halve wereld schijnen te bevatten en Azië de andere helft. Maar evenwel zijn er 2 delen van gemaakt, omdat tussen deze twee een zee van de oceaan inloopt, nl. dat water, dat midden door deze landen heen stroomt, vanwaar het een grote zee maakt. Daarom, indien gij de wereld deelt in 2 delen, nl. in het Oosten en Westen, is Azië in het Oosten en zijn Europa en Afrika in het Westen gelegen. Daarom één van die 3 rijken, welke toen boven anderen uitstaken, nl. het rijk van de Sicyoniërs, is niet geweest onder de Assyriërs, omdat het in Europa was. Ook het rijk van de Egyptenaren was hun mede niet onderworpen, alzo door hen gans Azië ingehouden werd, uitgezonderd alleen Indië, gelijk men zegt. Zo had dan in Assyrië de heerschappij van de goddeloze stad de overhand. En het hoofd hiervan was dat Babylon, hetwelk voorwaar de aller-geschiktste naam is van de aardse stad; want Babylon betekent verwarring. Nu, aldaar heeft Ninus geheerst na van de dood van zijn vader (Belus), die allereerst daar geheerst had 65 jaren. Maar zijn zoon Ninus, die na van de dood van zijn vaders hem opgevolgd is in het rijk, heeft 52 jaren geheerst, en had in zijn rijk geheerst 40 jaren toen Abraham geboren werd, hetwelk was omtrent het 1200ste jaar vóór de stichting van Rome, hetwelk was als een ander Babylon in het Westen.

Hoofdstuk 17. VAN DE TWEEDE AANSPRAAK GODS TOT ABRAHAM, DOOR WELKE HEM EN ZIJN ZAAD BELOOFD WERD HET LAND CANAÄN.

Abraham is heengetrokken van Charran in het 75ste jaar van zijn leven en in het 145ste jaar van zijn vaders, en is uitgetogen te samen met Lot, de zoon van zijn broeders, en met zijn huisvrouw Sara, en is gereisd naar het land Canaän en is aldaar gekomen tot aan Sichem toe, waar hij weder een Goddelijk antwoord ontvangen heeft, waarvan aldus geschreven is:'.en de Heere verscheen Abram, en zei tot hem: uw zaad zal Ik dit land geven'. Niets is hem daar beloofd van dat zaad, in hetwelk hij een vader geworden is van alle volkeren, maar van dat zaad is hem alleen beloofd, van hetwelk hij een vader is van het Israëlitische volks; want van dit zaad is dat land bezeten en bewoond geweest.

Hoofdstuk 18. HOE DE KUISHEID VAN SARA IN EGYPTE DOOR VAN DE HEERE BEWAARD IS GEWORDEN, WELKE ABRAHAM GEZEGD HAD NIET ZIJN HUISVROUW MAAR ZIJN ZUSTER TE ZIJN.

Daarna is Abraham, nadat hij een altaar gebouwd en God aangeroepen had, van daar getogen, en heeft gewoond in de woestijn, van waar hij door hongersnood gedrongen is geweest naar Egypte te vertrekken, alwaar hij gezegd heeft, dat zijn huisvrouw Sara zijn zuster was, zonder onwaarheid te spreken, want zij was dat omdat zij hem zeer na was bestaande, gelijk ook Lot vanwege dergelijke namaagschap genoemd is geweest zijn broeder, daar hij was de zoon van zijn broeders. Alzo heeft hij verzwegen dat zij zijn huisvrouw was, en niet ontkend, bevelende aan de een zijde God, de eerbaarheid zijner vrouw te bewaren, en aan de andere zijde als een mens zich wachtende voor menselijke verraderijen; want indien hij zich voor het gevaar niet gewacht had, voor zo veel hij zich wachten kon, zou hij meer God getergd hebben dan hij in God zou gehoopt hebben, van welke zaak wij veel gesproken hebben tegen van de lasterenden Manicheïschen Faustum. En eindelijk zo is er ook geschied, wat Abraham van de Heere vertrouwd heeft. Want Farao de koning van Egypte, die dezelve tot zijn huisvrouw genomen had, is zeer zwaar gestraft geworden, en heeft die haar man weergegeven Alhier moet verre van ons zijn, dat wij zouden menen, dat zij door de bijslaping van een ander bevlekt zou zijn geweest, want het is veel gelovig, dat door de grote plagen van de Farao niet toegelaten is geweest zoiets te doen.

Hoofdstuk 19. VAN DIE GEWILLIGE WIJKING, DIE LOT EN ABRAHAM ELKANDER DEDEN, WELKE HUN BEIDEN MET BEHOUD VAN DE LIEFDE BEHAAGD HEEFT.

Als Abraham nu wedergekeerd was uit Egypte in die plaats, uit welke hij gekomen was, is Lot, de zoon van zijn broeder, met behoud van de liefde van hem gescheiden en getrokken naar het land van de Sodemieters; want zij waren rijk geworden en hielden vele veehoeders, maar daar deze onder elkander begonnen te twisten, zo hebben zij op die wijze vermeden van de strijd en de tweedracht van hun huisgezinnen. Want daardoor, gelijk de menselijke zaken gewoonlijk lopen, kon ook tweedracht ontslaan zijn tussen hen zelf. Daarom om dit te voorkomen, spreekt Abraham tot zijn neef Lot: 'Laat er geen twist zijn tussen mij en u, en tussen mijn en uw herders, want wij zijn mannen broeders. Ziet! is niet het gehele land voor u open? Scheidt u af van mij; wilt gij ter linker hand, ik zal wijken ter rechterhand; of wilt gij ter rechterhand, ik zal ter linkerhand'. En voorwaar, hierdoor is mogelijk eertijds de vreedzame vriendschap gemaakt tussen de mensen, zodat, wanneer men iets van aardse dingen wilde schiften en scheiden, dat dan de meeste deelde en de minste koos. (De meeste of rijkste broeder deelde, en de minste of minder bedeelde koos).

Hoofdstuk 20. VAN DE DERDE BELOFTE GODS, DOOR WELKE HIJ HET LAND CANAÄN BELOOFT AAN ABRAHAM EN AAN ZIJN ZAAD IN EEUWIGHEID.

Toen Abraham en Lot van elkander geweken waren en Abraham in het land Canaän en Lot in Sodom woonde, heeft de Heere ten derde male door een Goddelijk antwoord tot Abraham gesproken, nl: 'Hef uw ogen op en zie van de plaats, waar gij nu bent, naar het Noorden, Zuiden, Oosten en de zee; want al het land, dat gij ziet, zal ik u geven en uw zaad. En ik zal uw zaad maken even als. het zand van de aarde. Want kan ook iemand op aarde dat tellen, zo zal ook uw zaad geteld worden. Daarom, maak u op en doorwandel het land in de lengte en de breedte, want ik zal het u geven'. Of in deze belofte ook die begrepen is, door welke hij een vader is geworden van alle volken, blijkt niet klaar genoeg; want het kan schijnen daartoe te behoren, als hij zegt 'En ik zal uw zaad maken evenals het zand van de aarde,' omdat door die spreekwijze even zoiets gezegd is, wat de Grieken hyperbolen noemen, dat is zodanige manier van spreken, die van ruimer uitmeting is, en welke in een figuurlijken zin moet opgevat worden. Nu, die figuur, dat is: die manier van spreken, geschiedt, wanneer hetgeen gezegd wordt, veel ruimer is dan hetgeen door dat zeggen wordt te kennen gegeven. Want wie ziet niet, dat het getal zandkorreltjes veel groter is dan het getal mensen, beginnende van Adam tot aan het einde van de wereld; hoe veel te meer is het groter dan ooit het zaad van Abraham, niet alleen dat behoort tot het Israëlitische volk, maar dat ook is en zijn zal ten aanzien van de navolging van zijn geloof door de ganse wereld in alle volken, welk zaad in vergelijking van de vele goddeloze voorwaar onder weinigen is, hoewel deze weinigen hun eigene ontelbare menigte maken, die naar de manier van spreken, genaamd hyperbool, betekend is door het zand van de aarde. En voorwaar, die menigte, die aan Abraham beloofd werd, is niet ontelbaar geweest voor God, maar voor de mensen, want voor God is niets ontelbaar. Daarom, aangezien niet alleen het Israëlitische volk, maar het ganse zaad Abrahams, ter plaatse, daar uitgedrukt, is de belofte van vele kinderen, niet naar het vlees, maar naar van de geest, zeer gepast vergeleken wordt bij de menigte zandkorreltjes, zo kan hieruit verstaan worden, dat er een belofte van beide zaken gedaan is. Maar evenwel hebben wij daarom gezegd, dat het niet klaar genoeg blijkt, overmits die menigte van dat enige volk, dat naar het vlees geboren is uit Abraham door zijn kleinzoon Jakob, zo sterk aangewassen en toegenomen is, dat het bijna alle delen van de wereld vervuld heeft. En daarom heeft dat volk ook kunnen vergeleken worden bij de menigte zandkorreltjes, want deze menigte is ontelbaar voor de mensen. Wat het land aangaat, er is niemand of hij stelt buiten allen twijfel, dat daarmede alleen het land Canaän betekend is. Maar betreffende hetgeen er gezegd is, nl: Ik zal hetzelve u geven en uw zaad, tot in eeuw, dit zal mogelijk enigen bekommeren zo zij door de

woorden 'tot in eeuw' zoveel verslaan als 'tot in eeuwigheid'. Maar indien zij het woordje eeuw op deze plaats zo nemen, gelijk wij door oprecht geloof hetzelve vast houden, nl: dat het begin van de toekomstige eeuw bij het einde van de tegenwoordige begint alsdan zal het hun geen bekommering baren; want al is 't, dat de Israëlieten verdreven zijn geweest van Jeruzalem, evenwel blijven zij in de andere sleden van het land Canaän en zullen ook tot het einde toe daar blijven. En dat ganse land is ook zelf het zaad Abrahams als het bewoond wordt door de Christenen.

Hoofdstuk 21. HOE DE VIJANDEN VAN DE SODEMIETERS DOOR ABRAHAM OVERWONNEN ZIJN, TOEN HIJ LOT UIT DE GEVANGENIS VERLOST HEEFT, EN HOE HIJ DOOR VAN DE PRIESTER MELCHIZEDEK GEZEGEND IS.

Als Abraham deze belofte ontvangen had, is hij vertrokken, en heeft gewoond in een andere plaats van hetzelfde land, nl. bij van de eik Mamre, welke was in Hebron. Daarna, als er 5 koningen tegen 4 oorloogden, en Lot van de vijanden, die Sodom overrompeld hadden nadat de Sodemieters overwonnen waren, ook gevangen genomen was, heeft Abraham hem verlost, brengende ten strijde 318 van hen, die in zijn huis geboren waren, en heeft de overwinning behaald vanwege de koningen van de Sodemieters, maar heeft niets van de buit willen nemen, hoewel de koning, tot wiens dienst hij de overwinning behaald had, hem zoiets aanbood. Maar toen voorwaar is hij gezegend geworden van Melchizedek, die een priester was van de allerhoogste God, en van wie in van de brief aan de Hebreeën (velen zeggen, dat dit een zendbrief van de apostel Paulus is, maar anderen ontkennen dit) vele en grote dingen beschreven zijn. Want aldaar heeft zich allereerst vertoond die offerande, die na God van de Christenen door de ganse wereld geotterd wordt. En daar woedt vervuld, wat lang na deze geschiedenis door van de propheet gezegd wordt tot Christus, die zou komen in het vlees, nl. 'Gij zijt een priester in van de eeuwigheid naar de ordening van Melchizedek,' te weten, niet naar de ordening van Aaron, welke ordening weggenomen zou worden, wanneer die dingen aan van de dag zouden komen, welke door die schaduwen tevoren beduid werden.

Hoofdstuk 22. VAN HET WOORD VAN DE HEERE TOT ABRAHAM, WAARDOOR HEM DE VERMEERDERING VAN ZIJN GESLACHT ZO GROOT ALS DE MENIGTE VAN DE STERREN BELOOFD WORDT, HETWELK HIJ GELOVENDE GERECHTVAARDIGD IS GEWORDEN, TEN TIJDE ZELFS, TOEN HIJ NOG IN DE VOORHUID WAS.

En na deze is ook het woord van de Heere tot Abraham geschied in een gezicht; want alzo Hij hem zijn beschutting en een zeer grote beloning beloofde, en hij evenwel zeer bekommerd was om enige nakomelingen te hebben, zodat hij Eliëzer, een knecht in zijn huis geboren, tot zijn toekomstige erfgenaam stelde, zo is 't daarover geschied, dat hem dadelijk een erfgenaam beloofd werd; niet die knecht, in zijn huis geboren, maar die van Abraham zelf afkomstig zou zijn En weer is hem een ontelbaar zaad beloofd, niet gelijk het zand van de zee, maar gelijk de sterren van de Hemel; waar hem, dunkt mij, meer beloofd zijn zulke nakomelingen, welke door de gelukzaligheid van de Hemel zouden verheven zijn; want zoveel belangt. de menigte, wat zijn de sterren van de Hemel te vergelijken bij het zand van de aarde? Of het moest zijn, dat iemand die gelijkenis daarin gelijk zegt te zijn voor zoveel de sterren ook niet kunnen geteld worden; want zoiets heeft men ook daarvan te geloven, dat zij met alle kunnen gezien worden; want naarmate men scherper ziet, naar die mate ontdekt men ook meer sterren, zodat er ook met recht. gemeend wordt, dat er enige sterren verborgen zijn, ook zelfs voor hen, die allerscherpst naar dezelve zien. Alzo zij, die geroemd worden begrepen en beschreven te hebben alle sterren, gelijk Aratus, of Eudoxus of wie ook meer, deze allen te samen worden verachtelijk gesteld door de hoge geloofwaardigheid van deze boek. En alhier voorwaar wordt die spreuk gesteld, waarvan de apostel vermaant om de genade Gods aan te prijzen en te verheffen, zeggende: Abraham geloofde God, en het heeft hem gerekend tot gerechtigheid, (Romeinen 4:3) hetwelk hij brengt, teneinde de besnedene niet zou roemen, en alzo de

onbesneden heidenen niet zou willen toelaten tot het geloof in Christus; want toen dat geschiedde, nl. dat van de gelovigen Abraham het geloof toegerekend werd tot gerechtigheid, was hij nog niet besneden.

Hoofdstuk 23. VAN DE BEDUIDING VAN DE OFFERANDE, WELKE ABRAHAM BEVOLEN IS TE OFFEREN TOEN HIJ VEREISTE, DAT HIJ ZOU MOGEN ONDERWEZEN WORDEN VAN HETGEEN HIJ GELOOFDE.

In dat zelfde gezicht als God tot hem sprak, heeft Hij ook dit tot hem gezegd: 'Ik ben die God die u uitgevoerd heb uit het land van de Chaldeeën opdat ik u dit. land geve, teneinde gij. erfgenaam daarvan bent. En als Abraham daarover gevraagd had, hoe hij zou kunnen weten, dat bij erfgenaam daarvan zou zijn, heeft God tot hem gezegd: 'Breng mij een driejarige koe, en een driejarige geit, en een driejarige ram, en een tortelduif en een duif'. En hij bracht Hem dat alles, en hij deelde het midden van elkander, en legde het een deel tegen het andere over, maar de vogelen deelde hij niet. En de vogels (gelijk geschreven is) daalden nederwaarts, en zaten op de lichamen, welke gedeeld waren: en Abraham, zat op dezelve. Nu, omtrent van de ondergang van de zo is er verschrikking op Abraham gevallen, en ziet! een grote vrees kwam hem over, en daar is gezegd tot Abraham: Dat zult gij weten, dat uw zaad vreemdeling zal zijn in een land, dat niet zijn eigen is, en daar zal men ze dwingen te dienen, en plagen 430 jaren; maar het volk, dat zij dienen zullen, zal ik rechten. Daarna zullen zij uittrekken met veel huisraad. En u zult varen tot uw vaderen, met vrede opgevoed zijnde in een goede ouderdom. En zij zullen ia het vierde geslacht zich zelf wederom hier naar toe wenden, want de zonden van de Ammoriters zijn nog niet vervuld. En als nu de zon tot van de ondergang was, kwam daar een vlam, en ziet! daar was een rockende oven en vlammen vuur, welke heenvoeren door het midden van die gedeelde stukken. Aan dien dag maakte de Heere God een verbond met Abraham, zeggende uw zaad wil ik dit land geven van de rivier van Egypte tot aan de grote rivier de Eufraat."

Al deze dingen zijn geschied in een gezicht van God, en zijn zodanig, dat het te lang zou zijn van ieder meer te spreken, en dit is ook buiten de mening van dit werk. Hetgeen dan hier nodig is, dat moeten wij weten; alzo, nadat er gezegd is, dat Abraham God geloofd heeft, en dat het hem gerekend is tot gerechtigheid, moeten wij weten, dat hij niet bezweken is in dat geloof, als hij nl. zei: 'Gij heersende Heere! waarbij zal ik weten dat ik erfgenaam van dit land zal zijn?' Want het erfgenaamschap van dit land had hem beloofd; want hij zegt niet 'waaruit zal ik dat weten,' evenals of hij niet geloofde; maar hij zegt 'waarbij zal ik dat weten,' opdat alzo tot die zaak, die hij geloofd had, enige gelijkenis zou bijgevoegd worden, door welke hij de wijze kon bekennen, gelijk het ook geen ongeloof is van de maagd Maria, als zij zegt: 'Hoe zal dat geschieden, omdat ik geen man beken?' Want daar zij verzekerd was, dat het zou geschieden, daarom vroeg zij naar de wijze, waarop het zou geschieden. En als zij dat gevraagd had, heeft zij gehoord: 'de Heilige Geest zal over u komen, en de kracht van de Allerhoogste zal u omschaduwen'. Ook is hier een gelijkenis gegeven van 3 viervoetige dieren en 2 vogelen, nl: een koe, een geit, een ram, een tortelduif en een duif, opdat bij hierbij zou weten, dat geschieden zou, wat hij reeds vast geloofde, dat geschieden zou. Hetzij dan, dat door de koe bekend is geweest het volk, gesteld zijnde onder het juk van de wet; door de geit hetzelfde volk voor zoveel als het zondig zou zijn, en door van de ram hetzelfde volk, voor zoveel als het heersen zou. Deze dieren zijn driejarig genoemd, omdat er 3 bijzondere afgedeelde tijden zijn, nl. van. Adam tot Noach, van Noach tot Abraham en van Abraham tot David (die na het verwerpen van Saul allereerst in het koningrijk van het Israëlitische volks door van de wil des Heren bevestigd is geweest); of omdat er iets anders is, dat zij gevoegelijke zouden mogen betekenen. Ondertussen op generlei wijze twijfel ik er aan, of in hetzelve zijn de geestelijke mensen beduid geweest door het bijvoegsel van de tortelduif en de duif. En daarom zo is er gezegd 'doch de vogelen deelde hij niet,' want de vleselijke worden onder elkander gedeeld,

maar de geestelijken op generlei wijze, hetzij dat zij zich van de koophandel omgang van de mensen afzonderen, gelijk de tortelduif, of hetzij dat zij in het midden van hetzelfde leven, gelijk de duif; nochtans beide die vogels zijn eenvoudig en onnozel. En alzo beduiden zij, hoe de mensen in het Israëlitische volk, aan hetwelk dat land zou gegeven worden, zouden zijn ondeelbare kinderen van de belofte, en dat zij erfgenamen van het koningrijk in de eeuwige gelukzaligheid zouden blijven. Nu, de vogelen, nederdalende op de lichamen, die gedeeld waren, betekenen niet wat goeds, maar beduiden de geesten van de lucht; welke hun, spijze zoeken van de deling van de vleselijke. En belangende, dat Abraham op dezelve gezeten heeft, dat beduidt, dat midden onder die delingen van de vleselijke de ware gelovigen tot aan het einde van de wereld zullen volharden En aangaande, dat omtrent van de ondergang van de zon verschrikking op Abraham gevallen is, alsmede een grote vrees, dat beduidt, dat omtrent het einde dezer wereld een grote ontroering, vervolging en verdrukking van de gelovigen zijn zal, van welke de Heere in het Evangelie gezegd heeft: 'Want dan zal grote verdrukking wezen, zoals er niet geweest is van den beginne van de wereld af tot aan nu toe'. En aangaande hetgeen er gezegd is tot Abraham: 'Dat zult gij weten, dat uw zaad vreemdeling zal zijn in een land, dat niet uw eigen is, en daar zal men ze dwingen te dienen en 400 jaren plagen,' dit is gans kennelijk geprofeteerd van het volk Israël's, dat in Egypte zou dienen. Niet, dat dit volk in die dienstbaarheid onder de Egyptenaren, die hen zouden plagen, zouden te leven hebben 400 jaren; maar dit is voorzegd, nl: dat dat in die 400 jaren zou geschieden, evenals er geschreven is van Thera, de vader van Abraham, nl. 'En de dagen van Thera waren in Charran 250 jaren,' niet omdat al die dagen daar geleefd zijn, maar omdat zij aldaar vervuld zijn. Alzo is ook hier daarom dit tussen gesteld, nl: En daar zal men ze dwingen te dienen, en 400 jaren plagen overmits nl. dat getal in die verdrukking vervuld is, en niet, overmits het gehele getal van de jaren aldaar in dienstbaarheid doorgebracht is, En voorwaar 400 jaren werden ze genoemd overmits de effen volheid van het getal, niettegenstaande de jaren een weinig meer zijn, hetzij, dat zij berekend worden van af dien tijd, waarop dit alles aan Abraham beloofd werd, óf hetzij, dat zij berekend worden van dien tijd, dat Izaäk geboren is, vanwege. nl het zaad Abrahams, waarvan die dingen voorzegd werden. Want deze jaren worden berekend van het 75ste jaar Abrahams (op welke tijd hen de eerste belofte gedaan werd) tot van de uitgang van Israël uit Egypte te zijn 430 jaren, van welke jaren ook de apostel even alzo vermaant. En dit zeg ik (zegt hij) het verbond, dat tevoren van God bevestigd is, wordt door de Wet (die na 430 jaren kwam) niet krachteloos gemaakt om de belofte teniet te doen. Zo dan, die 430 jaren konden ook 400 genoemd worden, daar zij niet veel meer waren. En hoeveel te meer konden zij 400 genoemd worden, wanneer nu enige jaren van dat getal al rede verlopen waren, nl. óf toen deze dingen in een gezicht aan Abraham aangewezen en gezegd werden, óf toen Izaäk geboren werd ten tijde, dat zijn vader oud was honderd jaren, hetwelk is na verloop van 25 jaren, te rekenen van de eerste belofte af, zodat er van de 430 niet meer overbleven dan 405, welke God 400 heeft willen noemen En aangaande verder al die andere dingen, die daar volgen in de woorden van de voorzeggende God, daaraan behoeft niemand te twijfelen of dat behoort tot het Israëlitische volk. En aangaande het bijgevoegde 'En als nu de zo tot van de ondergang was, zo kwam daar een vlam voort, en ziet! daar was een rokende oven, en daar waren vlammen vuur, welke heenvoeren door het midden van die gedeelde stukken,' dat beduidt, dat in het einde van de wereld de vleselijke zullen geoordeeld worden door het vuur; want gelijk de verdrukking van de Stad Gods, die zodanig zijn zal, dat zij nooit tevoren dat geweest is, nl. welke verwacht wordt, dat onder de Antichrist zal geschieden, beduid wordt door die duistere vrees van Abraham omtrent van de ondergang van de zon, dat is: omtrent de nadering van het einde van de wereld, alzo mede ook als de zon nu tot aan de ondergang is, dat is: als de wereld nu ten einde is, wordt daar betekend door dat vuur de dag van het oordeel, scheidende de vleselijke, die door het vuur zullen behouden zijn en in het vuur zullen veroordeeld zijn. Daarna, het verbond, gemaakt met Abraham, ontdekt ons eigenlijk het land Canaän en noemt in dat land elf volkeren van de rivier van Egypte af tot aan de grote rivier de Eufraat. Alzo, niet van de grote rivier van Egypte af, dat is: van de Nijl, maar van de kleine.

rivier af, welke een afdeling maakt tussen Egypte en het land Palestina, alwaar de stad Rhinocorura gelegen is.

Hoofdstuk 24. VAN HAGAR, DE DIENSTMAAGD VAN SARA, WELKE SARA GEWILD HEEFT, DAT EEN BIJSLAAP ZOU ZIJN VAN ABRAHAM.

Nu volgen voorts de tijden van de zonen Abrahams, nl. van de een van de dienstmaagd Hagar, en van de andere van de vrije Sara, van wie wij in het voorgaande boek reeds gesproken hebben. Maar zoveel belangt de geschiede zaak, alhier moet men geenszins vanwege dit bijwijf, aan Abraham enig brandmerk van schandelijke onreinheid doen. Want hij heeft haar gebruikt tot voortteling van een kind, en niet tot vervulling van een onkuise lust. En hij heeft dat gedaan, niet verachtende zijn huisvrouw, maar veel meer haar daarin gehoorzamende, alzo zij meende, dat het een verkwikking van hare onvruchtbaarheid zou zijn, indien zij van de vruchtbaren buik van haar dienstmaagd, ten aanzien van haar wil en haar genegenheid (alzo zij ten aanzien van haar natuur dat niet vermocht) enigszins. als. zij eigen maakte En alzo nu dat recht, waarvan de apostel zegt: Insgelijks de man heeft geen macht van zijn eigen lichaam, maar de vrouw, dit heeft deze vrouw willen gebruiken om te baren door een ander, hetgeen zij niet vermocht door haar zelf Hier is geen begeerte noch lust tot vleselijke dartelheid, en ook geen schandelijkheid van enige boosheid. Want om een kind te telen, werd de dienstmaagd door de huisvrouw aan van de man overgeleverd, en om een kind te telen, werd de dienstmaagd door van de man van de vrouw ontvangen. Alzo door geen van beiden werd gezocht enige vuile oneerlijkheid, maar een vrucht van de natuur. Voorts ook, als het daarna geschiedde, dat de dienstmaagd, zwanger zijnde, haar onvruchtbare vrouw hovaardig ver achtte en Sara door vrouwelijk nadenken dat bijzonder van de man weet, toen heeft ook Abraham aldaar betoond, dat hij niet was een dienstbaar minnaar, maar een vrij vruchtteler, en dat hij in Hagar voor zijn huisvrouw Sara de reinheid bewaard had, en dat hij niet zijn lust, maar haar wil volbracht had. En verder, dat hij haar ontvangen en niet begeerd had, en dat zij hem genaderd was, maar niet aangehangen had, en dat hij haar bevrucht, maar niet met lust bemint had; want hij zegt 'Ziet, uw maagd is onder uw geweld, doe met haar zoals het u behaagt'. O! een man, die mannelijk gebruikte de vrouwen, nl: matig zijn huisvrouw en gehoorzaam haar dienstmaagd maar evenwel geen van beiden onkuis.

Hoofdstuk 25. VAN DE BETUIGING AAN ABRAHAM, DOOR WELKE GOD AAN HEM, ZIJNDE EEN OUD MAN, BELOOFD HEEFT EEN ZOON, EN HEM GESTELD HEEFT TOT EEN VADER VAN DE VOLKEREN. INSGELIJKS WORDT DE VERZEKERING VAN DE BELOFTE VERZEGELD DOOR HET SACRAMENT VAN DE BESNIJDENIS.

Daarna is Ismaël geboren uit Hagar, in wie men zou mogen menen vervuld te zijn, wat hem beloofd was toen hij zijn knecht, in zijn huis geboren, tot een zoon wilde aannemen, toen hem nl. God daarop zei *'Deze zal uw erfgenaam niet zijn, maar hij, die uit u zal komen, die zal uw erfgenaam zijn'. Maar opdat hij niet zou menen, dat die belofte vervuld was in van de zoon van de dienstmaagd verscheen God hem toen hij 99 jaar oud was, en zei tot hem: 'Ik ben uw God, behaag Mij in Mijn aanschouwen, en bent zonder morring; want Ik zal een verbond tussen Mij en u stellen en wil u zeer vermenigvuldigen. En Abraham viel op zijn aangezicht, en God sprak tot hem zeggende: Ziet! Ik ben het, en heb Mijn verbond met u, en u zult een vader zijn van een menigte volkeren, en uw naam zal niet meer zijn Abram, maar Abraham; want Ik heb u gemaakt tot een vader van vele volken, en zal u zeer vermeerderen, en zal u volken maken, en koningen zullen van u komen. En Ik zal Mijn verbond maken tussen Mij en u en uw zaad na u, bij hun nakomelingen, dat het een eeuwig verbond zij, alzo dat Ik uw God zij en die van uw zaad na u. En Ik zal u en uw zaad na u, geven het land, in hetwelk gij een vreemdeling bent, nl. het ganse land Canaän tot eeuwige bezitting, en Ik zal hun God zijn. En God sprak verder tot*

Abraham: zo zult gij nu Mijn verbond houden, en uw zaad na u bij hun nakomelingen. En dit is Mijn verbond, dat gij houden zult tussen Mij en u en uw zaad na u bij hun nakomelingen. Alles wat mannelijk is onder u, zal besneden worden, en u zult aan de voorhuid van uw vlees besneden worden. En dat zal een teken van het verbond zijn tussen Mij en u. En ieder jongen, dat acht dagen oud is, zal onder u besneden worden, alles zeg Ik dat mannelijk is onder uw nakomelingen. De knecht, in uw huis geboren, of gekocht van vreemden, die niet van uw zaad zijn, zal besneden worden, en het zal een eeuwig verbond zijn. En die niet besneden zal zijn, diens ziel zal uitgeroeid worden uit zijn geslacht, omdat het Mijn verbond in van de wind geslagen heeft. En God sprak tot Abraham; Sarai, uw huisvrouw, zal niet meer heten Sarai, maar Sara zal haar naam zijn; want Ik wil haar zegenen, en Ik zal u uit haar een zoon geven, en Ik zal hen zegenen en zal van hem volkeren ma ken, en koningen zullen uit hem voortkomen. En Abraham viel op zijn aangezicht en lachte, en sprak in zijn harte, zeggende: zal mij, die 100 jaren oud is, een kind geboren worden, en zal Sara, die 90 jaren oud is, baren? En Abraham sprak tot God: och! dat Ismaël leven zou voor u! Maar God sprak tot Abraham: a, ziet! Sara uw huisvrouw, zal een zoon baren, en u zult zijn naam noemen Izaäk, en ik zal mijn verbond met hem maken tot een eeuwig verbond, en ik zal zijn God zijn en de God van zijn zaad na hem. Van Ismaël ook, ziet heb ik u gehoord: ziet, ik heb hem gezegend en wil hem vruchtbaar maken en zeer vermeerderen; 12 volkeren zal hij voorttelen, en ik zal hem tot een groot volk maken. Dan nog wil ik mijn verbond oprichten met Izaäk, dien Sara u baren zal omtrent dezen tijd in het volgende jaar'. (Genesis 17) Hier zijn openlijker en kennelijker beloften van de roeping van de heidenen in Izaäk, dat is in van de zoon van de belofte, door wie beduid wordt de genade, en niet de natuur, want van een oud man en van een onvruchtbare oude vrouw wordt een zoon beloofd Want al is. 't, dat God ook de natuurlijke voortlopen van de vruchtteling werkt, nochtans waar een kennelijk werk Gods is vanwege een natuur, die ophoudende is, en daar benevens gebrekkig, daar wordt des te duidelijker verstaan de genade. En aangezien dat geschieden zou niet door de geboorte, maar door de wedergeboorte is de besnijdenis bevolen ten tijde dat een zoon aan Abraham beloofd werd van Sara. En aangaande dat allen, niet alleen de zonen, maar ook de knechten, in het huis geboren, en daar benevens gekocht, gelast werd besneden te worden, dat betuigt, dat tot allen die genade behoort. Want wat beduidt de besnijdenis anders dan een natuur, die door uittrekking van haar oudheid vernieuwd wordt? En wat beduidt de 8ste dag anders dan Christus, die na. vervulling van de week, dat is na van de Sabbat verrezen is? Daarenboven worden haar andere namen gegeven dan de ouderen, en alles geeft weerklank van nieuwheid. En Insgelijks in het oude testament werd afgebeeld het nieuwe. Want wat is het oude testament anders dan een verberging van het nieuwe? En wat is het nieuwe testament anders dan een openbaring van het oude? Voorts is het lachen van Abraham een verheuging van hem, die zich zelf geluk wenst, en niet een bespotting van hem, die wantrouwend is. Daarenboven die woorden, die hij in zijn hart spreekt 'zal mij, die 100 jaren oud is, een kind geboren worden, en zal Sara die 90 jaren oud is, baren?' Dit zijn geen woorden van iemand, die twijfelt, maar het zijn woorden van iemand, die zich verwondert. En indien iemand enige bedenking neemt over hetgeen er gezegd is, 'en ik zal u, en uw zaad na u het land geven, waarin gij een vreemdeling bent, nl. het ganse land Canaän tot eeuwige bezitting,' hoe dat genomen wordt vervuld te zijn, of nog verwacht wordt vervuld te zullen worden, omdat geen aardse bezitting voor enig volk eeuwig kan zijn, die zal weten, dat alsdan aeternum, dat is eeuwig, van de Latijnse uitgelegd wordt, zo wanneer de Grieken noemen ajonion, dat zijn naam heeft van seculum dat is eeuw, of tijd van 100 jaren; want het Griekse woord ajon wordt seculum genaamd. Daarom dit woord ajonion hebben de Latijnse niet durven noemen seculare, opdat zij alzo van de zin niet tot wat anders zouden afleiden, want vele dingen worden secularia genaamd omdat in hocseculo, dat is: in deze eeuw of wereld zij alzo verhandeld worden, dat zij binnen korten tijd ook teniet gaan Maar hetgeen ajonion genaamd wordt, dat heeft óf geen einde óf het strekt zich uit tot het einde dezer eeuw of wereld.

Hoofdstuk 26. VAN DE JONGEN, WIENS ZIEL TENIET KOMT, INDIEN HET TEN ACHTSTE DAGE NIET BESNEDEN WERD, OVERMITS HIJ HET VERBOND GODS VERBROKEN HEEFT.

Insgelijks kan het ook enige bedenking geve n, hoe men te verstaan heeft wat alhier gezegd is nl: 'wat jongen niet besneden zal worden aan het vlees van zijn voorhuid ten achtste dage, diens ziel zal uitgeroeid worden uit zijn geslacht, overmits hij mijn verbond verbroken heeft'. Aangezien hier geen schuld is van dit kleine kind, wiens ziel hij gezegd heeft, dat verloren zal gaan, en daar benevens aangezien het ook niet verbroken heeft het verbond Gods, maar zijn ouders, die hem niet hebben laten besnijden, tenzij, dat men de kinderen wilde aanzien, niet naar de eigenschap huns levens, maar naar van de gemene oorsprong van het menselijke geslacht; want allen hebben zij in die één het Testament of verbond Gods verbroken in wie zij allen gezondigd hebben. En behalve die 2 grote Testamenten, het Oude en het Nieuwe, worden daar vele Testamenten of Verbonden Gods genaamd Want het eerste Testament. of Verbond, dat geschied is. totvan de eerste mens, is voorwaar dit, nl: 'Ten dage als gij daarvan eet, zult gij van de dood sterven'. Daarom is er ook geschreven 'Alle vlees zal als een kleed verouden. Het is een Testament of Verbond van den beginne, dat zij sterven, die de geboden Gods overtreden'. Want naardien de wet daarna veel klaarder gegeven is, en de apostel zegt 'Daar geen wet is, daar is geen overtreding,' hoe is het dan waar, hetgeen gelezen wordt in Psalm 119, nl: 'Ik heb alle zondaren van de aarde voor overtreders gehouden? Om geen andere oorzaak, dan omdat allen aan overtreding van de wet schuldig zijn, die vanwege enige zonde vast en overtuigd gehouden worden'. Daarom, indien ook de jonge kinderen, gelijk het ware geloof vasthoudt, zondaars geboren worden, niet naar eigenschap van hun leven, maar oorspronkelijk, zodat wij daarover belijden, dat hun de genade van de vergiffenis van de zonden nodig is, zo volgt daaruit, dat op die wijze, dat zij zondaars zijn, zij ook bekend worden overtreders te zijn van de wet, die gegeven is in het Paradijs; zodat het beide waar is, wat er geschreven is, nl: 'Ik heb alle zondaars van de aarde voor overtreders gehouden'. En: 'Daar geen wet is, daar is geen overtreding'. En daarom, daar de besnijdenis een teken is geweest van de wedergeboorte, zal niet zonder reden om de oorspronkelijke zonde of erfzonde, door welke het eerste Verbond Gods verbroken is, de geboorte het jonge. kind ten verderf brengen, tenzij de wedergeboorte hem verlost Alzo zijn deze goddelijke woorden te verstaan even alsof er gezegd was: 'Die niet wedergeboren zal zijn, diens ziel zal uitgeroeid worden uit zijn geslacht, omdat hij Mijn Verbond verbroken heeft, wanneer hij in Adam te samen met allen ook zelf mede gezondigd heeft;' want indien Hij gezegd had, overmits hij dit Mijn Verbond verbroken heeft, zouden wij geperst worden om het alleen van de besnijdenis te verstaan. Maar nu, daar Hij niet uitgedrukt heeft hoedanig Verbond het jonge kind verbroken heeft, is het ons vrij te verstaan, hoe het gesproken is van dat Verbond, welks verbreking tot het jonge kind kon behoren. Maar zo er iemand is, die wil beweren, dat dit van die besnijdenis gesproken is, daar in dezelve het jonge kind, dat niet besneden is, het Verbond Gods verbroken heeft; hij, die dit beweert, zoek dan mede enige manier van spreken, waardoor buiten alle ongerijmdheid kan verstaan worden, dat hij het Verbond verbroken heeft, omdat het, hoewel niet door hem, nochtans in hem verbroken is. Maar evenwel heeft men op deze wijze mede te bemerken, dat de ziel van het onbesneden kind door geen verzuim of geen verbreking in zich zelf rechtvaardig verloren gaat dan alleen door de verbintenisvan de schuld van de oorspronkelijke zonde.

Hoofdstuk 27. VAN DE VERANDERING VAN DE NAMEN ABRAM EN SARAI, DIE (ALZO ZIJ GEEN KINDEREN KONDEN TELEN, ZO TEN AANZIEN VAN DE ONVRUCHTBAARHEID VAN DE een ALS TEN AANZIEN VAN DE OUDERDOM VAN BEIDEN) DE GAVE VAN DE VRUCHTBAARHEID VERKREGEN HEBBEN.

Als er nu zulk een grote en klare belofte tot Abraham gedaan was, aan wie uitdrukkelijk was gezegd: 'Ik heb u gesteld tot een vader van vele volken, en Ik zal u zeer vermeerderen, en zal van u volkeren maken, en koningen zullen van u komen. En Ik zal u uit Sarai een zoon geven, en Ik zal hem zegenen, en Ik zal van hem volkeren maken, en koningen van de volkeren zullen uit hem voortkomen'. Deze belofte zien wij nu in Christus vervuld. Van dien tijd af zijn die gehuwde lieden in de Schriftuur niet meer genoemd Abram en Sarai, maar gelijk wij ze doorgaans van den beginne genoemd hebben, omdat ze nu voortaan alzo van ieder genoemd worden, nl: Abraham en Sara. Nu, waarom de naam Abram in Abraham veranderd is, daarvan is reden gegeven, nl. omdat God hem gesteld heeft tot een vader van vele volkeren. Daarom moet men verstaan, dat de naam Abraham dit beduidt. Maar Abram betekent: verheven vader. Maar van de verandering van Sarai in Sara wordt geen reden gegeven, maar gelijk zij zeggen, die de verklaringen van de Hebreeuwse namen geschreven hebben, die in de Heilige Schrift bevat zijn, betekent Sarai: mijn vrouw; maar Sara betekent: kracht. Daarom is ook in van de brief aan de Hebreeën geschreven; 'Door het geloof heeft ook Sara kracht ontvangen om zaad te geven'. Nu, beide waren zij oud, gelijk de Schrift betuigt, en zij was daarenboven ook onvruchtbaar en verlaten van het maandstondige bloed, zodat zij daarom niet kon baren, al was zij tevoren ook niet onvruchtbaar geweest. En verder kan het wel geschieden, indien een vrouw is van zulk een welgestelde ouderdom, dat zij de maandstonden nog heeft, dat zij van een jonge man wel ontvangen en baren kan; maar van een oude man kan zij niet baren, niettegenstaande die oude man bij een jong meisje wel kinderen zou kunnen telen, gelijk Abraham na van de dood van Sara bij Ketura wel konden, want bij bevond aan haar een krachtige, levendige jeugd. Daarom dit is het, wat de apostel als iets wonderlijks verheft, en daartoe dient wat hij zegt, dat het lichaam van Abraham verstorven was, overmits hij in dien ouderdom geen kinderen kon telen bij alle zodanige vrouwen, die nog op het laatst een aller-uiterste tijd van baren hebben; want zijn verstorven lichaam moeten wij in enig aanzien verstaan, en niet ten allen aanzien; want indien men verstaat ten aanzien van allen, zo was het niet een ouderdom eens levenden, maar een lijk van een dode; hoewel deze vraag aangaande Abraham, dat hij daarna bij Ketura kinderen gewonnen heeft, ook op deze wijze plagt beantwoord te worden, nl: omdat die gave van kinderen te telen, die hij van de Heere ontvangen had, ook bij hem gebleven was zelfs na van de dood van zijn huisvrouw. Maar die beantwoording van deze vraag, die wij gevolgd hebben, behoort men, dunkt mij, meer aan te nemen, omdat een man van honderd jaren nu bij geen vrouw enige kinderen kan verwekken, maar in dien tijd, toen zij zo lang leefden, dat 100 jaren geenszins een stokoud man maakten, kon zoiets wel geschieden.

Hoofdstuk 28. VAN DE 3 MANNEN OF ENGELEN, IN WIE BIJ VAN DE EIK MAMRE VERKLAARD WORDT, DAT DE HEERE AAN ABRAHAM VERSCHENEN IS.

Insgelijks is God aan Abraham verschenen bij van de eik Mamre in 3 mannen, die ongetwijfeld engelen geweest zijn, hoewel sommigen menen, dat één van hen de Heere Christus is geweest, zeggende daarbij, dat Christus ook voor de aanneming van het vlees zichtbaar is geweest. Het is wel waar, het is in het vermogen van de Goddelijke macht, en van de onzichtbare, onlichamelijke en onveranderlijke natuur, zonder enige verandering van zich zelf, zichtbaar voor het sterfelijke aanschouwen te verschijnen, wél verstaande, niet door hetgeen hij is, maar door iets dat hem onderworpen is. Nu, wat is hem niet onderworpen? Maar zo zij zeggen, dat één van die 3 Christus geweest is, omdat er geschreven is: En ziet! 3 mannen stonden tegenover hem, en hen ziende, liep hij hen tegemoet van de deur van zijn hut, en aanbad neervallende op de aarde, en zei: *'Heere! indien ik genade gevonden heb voor U,* enz'. Maar waarom bemerken zij niet, dat 2 van hen gekomen zijn, opdat de Sodomieters uitgeroeid zouden worden, toen Abraham nochtans als nog tot één sprak, Hem noemende Heere, en Hem biddende, dat Hij van de rechtvaardigen te samen met van de goddeloze. niet zou ombrengen. Nu, die 2 heeft Lot alzo ontvangen, dat hij ook zelfs in zijn samenspraak met hen

in het getal van één Heere gezegd heeft; want als hij eerst in het getal van velen gezegd had 'Ziet, Heren! komt. toch in ten huize van uw knecht,' en voorts wat daar meer gezegd wordt, zo wordt nochtans daarna aldus gelezen: 'En de engelen grepen zijn hand, en de hand van zijn huisvrouw, en de handen van zijn 2 dochters, daarom dat de Heere zijner verschoonde; en het is daarna geschied, als zij hem buiten gebracht hadden, dat zij zeiden: 'behoud uw ziel en ziet niet terug en staat niet in dit ganse land, maar op van de berg, behoud u, opdat gij niet omkomt'. Toen sprak hij tot hen: 'ik bid u, Heere! omdat uw knecht genade gevonden heeft voor uw ogen,' en hetgeen daar verder volgt. Voorts, na die woorden heeft de Heere in het getal van één hem geantwoord, daar Hij nochtans was in 2 engelen, zeggende: 'ziet! Ik heb uw aanschijn in dezen ontfermd'. Daarom is best gelovig, dat Abraham in 3 en Lot in 2 mannen van de Heere bekenden, tot wie zij in het getal van 1 spraken, zelfs ook daar zij meenden, dat zij mensen waren; want om geen andere oorzaak is het, dat zij hen alzo ontvangen hebben, zodat zij hen even als sterfelijke mensen, die de menselijke verkwikking nodig hadden, gediend hebben; maar voorwaar, er is iets in hen geweest, waardoor zij zo uitstaken boven anderen, hoewel zij evenals mensen waren, zodat zij, die deze herberging aan hen betoonden, niet hadden te twijfelen of in hen de Heere was even als in de profeten plagt te geschieden, en daarom noemden zij hen soms in het getal van velen als Heren, en soms spraken zij hen aan in het getal van 1 en noemden in hen van de Heere. Voorts, dat zij engelen geweest zijn, betuigt de Schrift niet alleen in het boek Genesis, alwaar deze geschiedenissen verhaald worden, maar ook in van de brief aan de Hebreeën, alwaar, als de herberging geprezen wordt, daarover aldus gezegd wordt 'door deze herberging hebben sommigen onwetend engelen geherbergd'. Middelerwijl door die drie mannen alzo weder aan Abraham beloofd werd een zoon van Sara, zo is daarbij ook van God dusdanig antwoord gegeven, zodat tot Abraham gezegd werd; 'gij zult een groot en machtig volk worden, en alle volken op aarde zullen in u gezegend worden'. En hier zijn die 2 aller-kortst en aller-volkomenst beloofd, nl. het volk Israël's naar het vlees, en alle volkeren naar het geloof. Na deze belofte als Lot verlost was van Sodom, en als door het overkomen van een vurige regen van de Hemel dat ganse land van dat goddeloze burgerschap tot as omgekeerd was, alwaar de gruwelijke vuiligheden met de mannen tot zulk een algemene gewoonte zó sterk toegenomen waren als ooit andere daden, van welke de wetten een algemene vrijheid gaven, toegenomen zijn. Maar middelerwijl is deze hun straf een proef en een voorbeeld geweest van het toekomstig oordeel Gods. Want waartoe dient het, dat hen, die verlost werden, door de engelen verboden werd achterom te zien? Alleen, omdat men met het gemoed niet moet wederkeren tot het oude leven, van hetwelk wij, wedergeboren door de genade, uitgetrokken worden, indien wij bedenken en voornemen, om het laatste oordeel te ontvlieden. Voorts: de huisvrouw van Lot is blijven staan toen zij achterom zag, en zij is in een zoutsteen veranderd, zodat zij van de gelovigen mensen als een saus gegeven heeft, om daarmede dat te proeven, waardoor zij mogen vermijden haar voorbeeld. Daarna heeft Abraham in Gerar bij Abimélech, van de koning van die stad, weder het zelfde aangaande Sara gedaan, wat hij vroeger in Egypte gedaan had, en Sara heeft hem aldaar ook weder ongeschonden teruggegeven, alwaar Abraham, bestraft. zijnde van de koning waarom hij gezwegen had en waarom hij zijn huisvrouw zijn zuster genoemd had, ontdekt heeft, wat hij gevreesd had, en heeft dit ook daar bijgevoegd: waarlijk! zij is mijn zuster van mijn vader weg, maar niet vanwege mijn moeder,' want van zijn vaders weg was zij. zó schoon, dat men zelfs in die hare hoge ouderdom op haar verliefd kon worden.

Hoofdstuk 30. VAN IZAÄK, DIE NA DE BELOFTE GEBOREN IS, EN HOE HEM DIE NAAM GEGEVEN IS VANWEGE HET LACHEN VAN ZIJN OUDERS.

Na deze tijd is aan Abraham, naar de belofte Gods, een zoon geboren van Sara, en dien zoons heeft hij genoemd Izaäk, welke naam betekent laching, want Abraham had gelachen toen die zoon hem beloofd werd; dit was het gevolg van zijn verwondering en grote blijdschap. Insgelijks had ook Izaäk's moeder gelachen, toen hij door die 3 mannen wederom beloofd

werd, twijfelende nl. bij zich zelf in blijdschap; want hoewel volgens de bestraffing van de engel dat lachen van blijdschap was, nochtans is het van geen volkomen geloof geweest; maar daarna is zij door dezelfde engel in haar geloof bevestigd en versterkt geworden Zo dan, vanwege dit lachen heeft het kind zijn naam ontvangen; want dat het lachen niet uit. smaad geschiedde, maar tot verheffing van blijdschap behoorde, dat heeft Sara nadat Izaäk geboren en met dien naam genoemd was, metterdaad betoond; want zij zegt; God heeft mij een lachen toegericht; want wie het horen zal, die zal zich met mij verheugen. Maar na enige tijd werd de dienstmaagd met haar zoon uit het huis gestoten, en daarmede worden, volgens het zeggen van de apostel, twee Testamenten beduid, nl: het Oude en het Nieuwe, alwaar Sara het beeld draagt van het Jeruzalem van hierboven, dat is: van de Stad Gods.

Hoofdstuk 31. VAN DE GEHOORZAAMHEID EN HET GELOOF ABRAHAMS, AANGAANDE WELKE HIJ BEPROEFD IS DOOR DE OPOFFERING VAN ZIJN ZOON, DIE HIJ TOT EEN OFFERANDE ZOU GEGEVEN HEBBEN. VOORTS: VAN DE DOOD VAN SARA.

Abraham dan werd verzocht om zijn aller-liefste zoon Izaäk op te offeren, opdat alzo zijn godvruchtige gehoorzaamheid zou beproefd worden, nl: om die tot kennis te brengen voor de eeuwen, en niet voor God. En voorwaar, niet alle verzoeking is verwerpelijk, want door welke de beproeving geschiedt, die is met verheuging aannemelijk Want het menselijk gemoed kan doorgaans zich zelf niet bekend worden, tenzij zijn krachten enigszins gevraagd worden niet door het woord, maar door de beproeving, nl: door de verzoeking, en dat hij dan zie, hoe hij zich zelf hebben te antwoorden. En voorwaar alsdan, indien hij Gods gave bekent, zo is hij alsdan godvruchtigheid en wordt dan gesterkt door de kracht van de genade, en dan wordt hij niet opgeblazen door ijdelheid van roem Voorwaar! nooit zou Abraham hebben kunnen geloven, dat God behagen had in mensenoffers, hoewel men, wanneer het goddelijk bevel klaar uitgesproken wordt, behoort te gehoorzamen en niet met menselijk vernuft mag tegenspreken. Maar daar Abraham zich bereid toonde, om zijn zoon te offeren, zo is hij ongetwijfeld te prijzen geweest, bijzonder omdat hij geloofde, dat hij verrijzen zou. Want God had tot hem gezegd, dat hij van de wil van zijn huisvrouw niet wilde nakomen, om de dienstmaagd en haren zoon niet meer bij zich in huis te houden 'In Izaäk zal u het zaad genoemd worden'. En aldaar volgt verder 'ook wil ik van de zoon van de maagd tot een groot volk maken, omdat hij uw zaad is'. Maar waarom is er dan gezegd 'In Izaäk zal u het zaad genoemd worden?' Want God heeft ook Ismaël zijn zaad genoemd. Maar de apostel, verklarende wat het is.' In Izaäk zal u het zaad genoemd worden' zegt aldus: Dat is, niet die naar het vlees kinderen zijn, zijn Gods kinderen, maar de kinderen van de belofte worden in 't zaad gerekend. En daarom, de kinderen van de belofte, opdat zij het zaad Abrahams zijn, worden in Izaäk genoemd, dat is: worden in Christus door de roepende genade vergaderd. Daarom, die godvruchtige vader, deze belofte met een vast geloof houdende, nl. dat zij door dezen, dien God beval te doden, moest vervuld worden, zo heeft hij niet getwijfeld dat hij, die opgeofferd moest worden, hem weder gegeven kon worden, alzo die hem gegeven was, die niet gehoopt was. Alzo is het ook te verstaan in van de brief aan de Hebreeën, en alzo is het mede verklaard. Door het geloof is Abraham voor henen gegaan; in Izaäk werd hij verzocht, en hij, die de belofte ontvangen had, heeft zijn enig geboren zoon geofferd; hij, tot wie gezegd was: In Izaäk zal u het zaad genoemd worden, bedenkende, dat God machtig was, ook uit de doden te verwekken En daarom heeft hij ook daar bijgevoegd: 'waaruit hij hem ook naar gelijkenis weder gebracht heeft namelijk naar de gelijkenis weder gebracht heeft nl. naar de gelijkenis van Hem, van Wie dezelfde apostel zegt: Die zijn eigen Zoon niet gespaard heeft, maar heeft Hem voor ons allen overgegeven. Daarom, gelijk de Heere zijn kruis gedragen heeft, zo heeft ook Izaäk het hout waarop hij gelegd zou worden, naar de plaats van zijn opoffering zelf gedragen. Eindelijk, aangezien Izaäk toen zijn vader verboden werd hem te slaan, niet moest gedood worden; wie is dan die ram geweest, door wiens opoffering de offerande door een voorbeeld bloed vervuld is? Namelijk die ram, welken Abraham gezien

hoeft, die daar hing met zijn hoornen in het bos. Hierdoor is voorbeeld Jezus Christus, zijnde met Joodse doornen gekroond eer hij opgeofferd werd. Maar laat ons liever de goddelijke woorden, door van de engel gesproken zijnde, horen: want de Schrift zegt aldus: En Abraham strekte zijn hand uit om het slachtmes te nemen, opdat hij zijn zoon zou doden. Toen riep hem de engel van de Heere van de Hemel en zei: 'Abraham!' En hij zei: 'Ziet ik!' 'Toen sprak de engel: 'Leg uw hand niet aan van de jongen, en doe hem niet; want nu weet ik, dat gij vreest uwen God, en gij hebt uw lieve zoon niet verschoond, om mijnentwil'. Nu weet ik, zegt. hij, dat is: nu heb ik gemaakt, dat geweten kan worden: want God was toen niet onwetend van zulks. Daarna, als die ram, in plaats van Izaäk geslacht was, heeft Abraham, gelijk er gelezen wordt, de naam van die plaats genoemd 'de Heere heeft gezien' zodat zij nog heden zeggen: de Heere is op van de berg verschenen. Nu, gelijk er gezegd is 'Nu weet ik,' in plaats van: 'Nu heb ik gemaakt, dat geweten kan worden,' alzo ook hier 'de Heere heeft gezien' in plaats van: 'De Heere is verschenen,' dat is; heeft gemaakt, dat hij gezien werd. 'En de engel van de Heere riep Abraham ten tweede male van de Hemel, zeggende: Ik heb bij Mij zelf gezworen, spreekt de Heere: omdat gij dit woord gedaan hebt, en uw lieve zoon niet verschoond hebt, om Mijnentwil, zo zal Ik u zegenen en uw zaad vermeerderen gelijk de sterren van de Hemel en gelijk het zand, dat aan van de oever van de zee is. En uw zaad zal in erfenis bezitten de steden van zijn vijanden En in uw zaad zullen alle volkeren van de aarde gezegend worden, omdat gij Mijn stem gehoorzaam geweest bent'. En op deze wijze is na het brandoffer, waardoor Christus beduid is, die belofte van de roeping van de heidenen bevestigd, zelfs door de eed zweren Gods; want vaak had Hij wel beloofd, maar nooit had Hij gezworen. Nu wat is het eed zweren van God anders dan een bevestiging van de belofte, en als een zekere bestraffing van de ongelovigen? Hierna is Sara gestorven in het 127ste jaar haar levens, toen haar man 137 jaar oud was; want hij was tien jaar ouder'? dan zij. Toen heeft Abraham een akker gekocht, waarin hij zijn huisvrouw begraven heeft. En naar het verhaal van Stefanus is hij toen in dat land gesteld; want hij is daar een eigenaar en bezitter van het land geworden na van de dood van zijn vaders, die berekend wordt 2 jaren tevoren gestorven te zijn.

Hoofdstuk 32. VAN REBECCA, DE NICHT VAN NACHOR, WELKE IZAÄK TOT EEN HUISVROUW GENOMEN HEEFT.

Toen Izaäk 40 jaren oud was, heeft hij Rebecca, de nicht van Nachor (zijn oom) tot een huisvrouw genomen, nl. in het 140ste jaar van het leven van zijn vaders, 3 jaren na van de dood zijner moeder. Nu, opdat hij haar tot vrouw zou nemen, zo is door zijn vader diens knecht in Mesopotamië gezonden. En wat is daarmede anders betoond, toen Abraham tot diezelfde knecht zei: 'Leg uw hand onder mijn heup, en ik zal u bezweren bij van de Heere God van de Hemel en bij van de Heere van de aarde, dat gij voor mijn zoon geen vrouw neemt van de dochters van de Kananiteren,' dan dat de Heere God van de Hemel en van de aarde in dat vlees, dat zijn oorsprong uit die heupen had, zou komen? Zijn dit dan kleine bewijzen van de vroeger verkondigde waarheid, welke wij in Christus vervuld zien worden?

Hoofdstuk 33. WAT ER MEDE TE VERSTAAN. IS, DAT ABRAHAM, NA VAN DE DOOD VAN SARA, TOT VROUW GENOMEN HEEFT KETURA.

Voorwaar! het moet verre van ons zijn, dat wij in hem zouden vermoeden enige vleselijke onbedwongen lust, bijzonder in dien hogen ouderdom en in die heiligheid van het geloof. Maar arbeidde hij dan nog om kinderen te telen, daar hij vanwege de belofte Gods met een aller-beproefdst geloof zich verzekerd hield van de vermenigvuldiging zijner kinderen uit Izaäk, evenals de sterren van de Hemel en als het zand van de aarde? Maar voorwaar, indien Hagar en Ismaël volgens de lering van de apostel betekend hebben de vleselijke in het Oude Testament, waarom zullen ook niet Ketura en haar kinderen betekenen de vleselijke, welke zich zelf laten voorstaan, dat zij tot het Nieuwe Testament behoren? Want beide zijn zij de vrouwen van Abraham genoemd, en ook de bijwijven Abrahams; maar Sara is nooit zijn bijwijf

genoemd, maar alleen zijn vrouw; want toen Hagar aan Abraham gegeven is, is er geschreven: 'Toen nam Sarai, Abrahams wijf, haar Egyptische maagd Hagar, 10 jaren nadat Ab raham gewoond had in het land Canaän, en gaf ze Abraham, haren man, tot wijf. (Genesis 16:3) Nu, aangaande Ketura, die hij genomen heeft na van de dood van Sara, wordt aldus gelezen: 'Abraham heeft nog een ander wijf genomen, welks naam was Ketura'. Ziet, beide worden zij wijven van Abraham genoemd, en beiden worden zij ook bevonden zijn bijwijven geweest te zijn, omdat de Schrift zegt; 'en Abraham gaf al zijn goed aan zijn zoon Izaäk; daarentegen gaf Abraham van de kinderen, die hij bij de bijwijven had, geschenken, en liet ze van zijn zoon Izaäk trekken, terwijl hij nog leefde, tegen van de opgang van de zon in het Oostenland'. Zo hebben dan de kinderen van de bijwijven enige geschenken, maar zij komen niet tot het beloofde Rijk, noch ketters, noch vleselijke Joden, want niemand anders dan Izaäk is erfgenaam, en niet zij, die naar het vlees kinderen zijn, zijn Gods kinderen, maar de kinderen van de belofte worden in 't zaad gerekend, van hetwelk. gezegd. is: 'in Izaäk zal u dat zaad genaamd worden'. En ik zie ook geen reden, waarom Ketura, die na van de dood van zijn wijf genomen is, een bij wijf genaamd is, dan om deze verborgenheids wille. Maar zo iemand dit niet in die beduiding wil aannemen, die lastere evenwel Abraham niet, want met dit exempel is mogelijk tevoren voorzien tegen die toekomstige ketters, die vijanden zouden zijn van het 2de huwelijk, teneinde aan hen zelfs in van de Vader van vele volkeren zou betoond worden, dat het geen zonde is, na van de dood van zijn huisvrouw, weer te huwen. En Abraham is gestorven toen hij oud was 175 jaren. Alzo heeft hij zijn zoon Izaäk, die hij in zijn 100ste jaar verwekt heeft, achtergelaten, oud zijnde 75 jaren.

Hoofdstuk 34. WAT HET GODDELIJK ANTWOORD TE KENNEN GEGEVEN HEEFT VAN DE TWEELINGEN, DIE NOG IN VAN DE BUIK VAN HUN MOEDER REBECCA BESLOTEN WAREN.

Van het eerste jaar van het leven van Izaäk tot zijn zestigste jaar, op hetwelk hem zijn zonen geboren zijn, is bijzonder opmerkelijk, dat, als hij God bad, dat zijn huisvrouw mocht baren, welke onvruchtbaar was, en de Heere hem daaromtrent gegeven had, wat hij. begeerde, zodat zij ontvangen heeft, zo gebeurde het, dat de tweelingvruchten, die nog in van de buik van de moeder waren, elkander stieten. Daar zij hierover beducht was, vroeg zij van de Heere, en kreeg daarover van Hem tot antwoord: 'Twee volken zijn in uw buik, en 2 natiën zullen zich uit uw ingewanden van een scheiden, en het een volk zal sterker zijn dan het andere, en de meerdere zal van de mindere dienen (Genesis 25:23) Dit wil de apostel verstaan hebben als een groot en kennelijk bewijs van de genade. 'Want als de kinderen nog niet geboren waren, nog iets goeds, of kwaads gedaan hadden,' wordt zonder enige verdiensten de kleinste verkozen en de grootste verworpen; want ongetwijfeld zoveel belangt de erfzonde of oorspronkelijke zonde, beide waren zij gelijk, maar zoveel belangt de dadelijke zonde van hun eigen en bijzonder leven, van beiden was daar geen. Maar hiervan nu breedvoerig te spreken, laat de reden van ons voor genomen werk niet toe, maar daarvan hebben wij reeds veel gezegd in andere boeken. Maar aangaande het zeggen, 'de meerdere zal van de mindere dienen,' er is bijna niemand van ons, die dat anders verslaan heeft, dan dat het meeste volk van de Joden het minste volk van de Christenen zal dienen. En waarlijk, al is 't, dat in het volk van de Edomiters, dat afkomstig is van de grootste, die 2 namen had (want hij werd Ezau genaamd en ook Edom, naar wie de Edomiters genoemd zijn) dat mocht schijnen vervuld te zijn, uit oorzaak, dat dit volk daarna te boven gegaan zou worden van het volk, dat gesproten is uit van de kleinsten, nl. het Israëlitische volk, zodat dat zelfde volk onderdanig zou worden degenen, die zelfs tevoren onderdanig geweest was; nochtans is. het, dat men gevoeglijk gelooft, dat die profetie op iets meerders gezien heeft, door welke gezegd is: 'het een volk zal sterker zijn dan het andere volk; en de meerdere zal van de mindere dienen'. En wat is dat anders, dan hetgeen in de Joden en in de Christenen kennelijk vervuld wordt?

Hoofdstuk 35. VAN HET GODDELIJK ANTWOORD EN DE ZEGENING, DIE IZAÄK, ZIJNDE ZIJN VADER IN GODSVRUCHT GELIJKE OOK NIET MINDER DAN ZIJN VADER ONTVANGEN HEEFT.

Insgelijks heeft ook Izaäk zodanig Goddelijk antwoord ontvangen als. zijn vader meermalen ontvangen had, van welk goddelijk antwoord geschreven is: 'En er was honger in dat land; behalve van de eerste honger, die in de dagen van Abraham geweest was; daarom toog Izaäk tot Abimélech, van de koning van de Filistijnen, naar Gerar'. En de Heere verscheen hem en zei: 'trek niet af naar Egypte; woon in het land, dat Ik u aanzeggen zal; woon als vreemdeling in dit land, en Ik zal met u zijn, en zal u zegenen; want u en uw zaad zal Ik deze landen geven; en Ik zal van de eed bevestigen, die Ik Abraham, uw vader, gezworen heb. En ik zal uw zaad vermenigvuldigen als de sterren van de Hemel, en zal uw zaad al deze landen geven, en in uw zaad zullen gezegend worden alle. volken van de aarde: daarom, dat Abraham Mijn stem gehoorzaam geweest is, en heeft onderhouden Mijn bevel, Mijn geboden, Mijn inzettingen en mijn wetten'. Deze patriarch heeft geen ander wijf en ook geen bijwijf gehad, maar is tevreden geweest met de nakomelingschap van zijn tweelingen. Maar hij heeft mede gevreesd voor 't gevaar vanwege de schoonheid van zijn huisvrouw toen hij woonde onder de vreemden, onder wie hij hetzelfde gedaan heeft, wat zijn vader gedaan had, nl. dat hij van zijn vrouw zei, dat zij zijn zuster was, en verzweeg dat ze zijn huisvrouw was; want zij was zijn nicht, zowel van vaders als van moeders zijde; maar zij is ook van vreemden ongeschonden gebleven zodra bekend werd, dat zij zijn huisvrouw was. En evenwel moeten wij hem daarom niet hoger stellen dan zijn vader, overmits hij geen andere vrouw dan zijn enige huisvrouw bekend heeft. Want de deugdelijkheden van zijn vaders geloof en gehoorzaamheid zijn ongetwijfeld zeer prijselijk en aangenaam geweest, zodat God tot dezen ook zegt, dat hij om zijnentwil het goed, dat hij hem doet, gedaan heeft. En, zegt hij in uw zaad zullen gezegend worden alle volken van de aarde, daarom, dat Abraham Mijn stem gehoorzaam geweest is, en heeft onderhouden Mijn bevel, Mijn geboden, Mijn inzettingen en Mijn wetten. En in een ander antwoord zegt Hij, 'Ik ben de God Abrahams uw vaders; vreest niet, want Ik ben met u; en Ik zal u zegenen, en uw zaad vermenigvuldigen, om Abrahams Mijns knechts wil,' opdat wij hieruit zouden mogen verstaan hoe kuis Abraham gedaan heeft, wat hij bij de onkuise mensen en allen, die verschoning van hun boosheid uit de Schrifturen zoeken, uit onreine vleselijke lust schijnt gedaan te hebben. Daarna dient het ons ook daartoe, opdat wij zouden mogen weten, dat wij de mensen onder elkander niet hebben te vergelijken alle en in aanmerking van enig goed, maar dat wij in ieder moeten bemerken al het goede. Want het kan zijn, dat iemand iets bijzonders heeft in zijn leven en zijn manieren, waardoor hij een ander te boven gaat, en dat dat zeer veel beter is dan dat waarin hij door een ander te boven gegaan wordt, en dus, hoewel naar het gezonde en ware oordeel de onthouding gesteld wordt boven het huwelijk, nochtans is een gelovig gehuwd mens beter dan een ongelovig mens die zich onthoudt. Want een ongelovig mens, die zich onthoudt, is niet alleen minder prijselijk, omdat hij zich onthoudt, daar hij nochtans niet gelooft, maar is veel meer te misprijzen, omdat hij niet gelooft, daar hij zich nochtans onthoudt. Laat ons dan zulke personen stellen, die beide goed zijn, zo zal dan evenwel voorwaar op dezelfde wijze een gehuwd mens, die allergrootst van geloof is, en die God aller-gehoorzaamst is, beter zijn als een, die zich onthoudt, zijnde van kleiner geloof en van minder gehoorzaamheid. Maar indien alle andere dingen gelijk zijn, wie zal er aan twijfelen, dat hij, die zich onthoudt, behoort gesteld te worden voor hem, die gehuwd is?

Hoofdstuk 36. VAN DIE DINGEN, WELKE IN EZAU EN JAKOB GEESTELIJKER WIJZE AFGEBEELD WORDEN.

Zo dan, de beide zonen van Izaäk, Ezau en Jakob wassen te samen op, en het eerstelingschap des oudsten wordt overgezet op van de jongste door een onderling verdrag tussen hun beiden, want daar de oudste met een onmatige begeerte belust was naar een zeker linzengerecht, dat

de jongste bereid had, zo heeft hij aan zijn broeder zijn eerstgeboorterecht met tussenstelling van eed verkocht, al waar wij zeggen, dat de mens te bestraffen is, niet in het eten van enige spijs, maar in de onmatige vraatgierigheid. Ondertussen wordt Izaäk oud, en het gezicht wordt door ouderdom van zijn ogen weggenomen Hij wil zijn oudste zoon zegenen, en in plaats van dien zegent hij onwetend van de jongste zoon, die in plaats van zijn oudste broeder, die ruig en harig was, zich zelf te tasten stelt onder de handen van zijn vaders zijnde bekleed met enige bokkenvellen, die voor hem tot dat bereid en geschikt gemaakt waren, en dragende alzo daarmede eens anders zonden. Nu, opdat deze behendigheid. Jakobs voor geen arglistig bedrog zou gehouden worden, en mitsdien daarin geen verborgenheid van enige grote zaak zou gezocht worden, zo heeft de schriftuur hier boven gezegd: 'en Ezau was een man verstandig in het jagen en wild, en Jakob was eenvoudig wonende bij huis'. Hetwelk enigen uitgelegd hebben zonder schalksheid of bedrog. Nu, hetzij hij gezegd wordt zonder bedrog geweest te zijn, of eenvoudig, of veel liever vroom en zonder enige veinzen of verdichting (hetwelk in 't Grieks genoemd wordt aplastos), wat beduidt het bedrog dan in die wens zonder bedrog, in het ontvangen van die zegening? Ja! wat beduidt het bedrog des eenvoudige? En wat is de verdichting van de niet-liegende? Niet anders dan een diepe verborgenheid van de waarheid. Maar hoedanig is de zegening zelf? 'Ziet, (zegt hij) de reuk van mijn zoon is als de reuk van het veld, hetwelk de Heere gezegend heeft. Zo geve u dan God van de dauw van de Hemel, en de vettigheden van de aarde, en menigte van tarwe, en most. Volken zullen u dienen, en natiën zullen zich voor u neerbuigen: wees heer over uw broederen, en de zonen van uw moeder zullen zich voor u neerbuigen; vervloekt moet hij zijn, wie u vervloekt; en wie u zegent, zij gezegend'. De zegening van Jakob dan, is de prediking van Christus onder alle volken. dat geschiedt daar, dat wordt daar verhandeld: de wet en de profetie is in Izaäk, en zelfs door de mond van de Joden wordt Christus van dezelve gezegend, maar als van hen, die hem niet kent, omdat dezelve ook niet gekend wordt. En door van de reuk van de naam Christus wordt dezelve evenals een reine akker vervult; zijn zegening is van de dauw van de Hemel, dat is: van de regen van de Goddelijke woorden, en van de overvloed van de aarde, dat is: van de vergadering van de volken En van zijn is des korens en van de wijn menigte dat is: die menigte, welke het koren en van de wijn in het Sacrament van zijn lichaam en bloed vergadert. Hem dienen de volkeren, en hem vallen de vorsten te voet. Hij is een heer van zijn broeders omdat zijn volk heerst over de Joden. Hem vallen de kinderen van zijn vaders te voet, dat is: de kinderen Abrahams naar het geloof, want hij zelf is een zoon Abrahams naar het vlees. Wie hem vloekt, die is vervloekt; en wie hem zegent, die is gezegend. Ja zelfs onze Christus wordt ook uit van de mond van de Joden, die, hoewel zij dwalen, nochtans de wet en de profeten zingen, gezegend, dat is: waarachtig genoemd; maar een ander wordt bij hen gemeend. gezegend. te worden, nl diegene, welke van hen, die dwalen, verwacht wordt. Maar ziet, als nu de oudste de beloofde zegening eist, wordt Izaäk verschrikt en bemerkt, dat hij van de een voor van de ander gezegend heeft. Hij verwondert zich, en vraagt, wie is het En evenwel maakt hij geen klachten, dat hij bedrogen is; ja straks, alzo hen inwendig geopenbaard werd de grote verborgenheid, vermijdt hij zijn verstoring en bevestigt de zegening. Hij zei: 'wie is hij dan, die het wildbraad gejaagd en tot mij gebracht heeft? En ik heb van alles gegeten, eer gij kwam, en heb hem gezegend; ook zal hij gezegend wezen'. Wie zou hier niet veel meer verwacht hebben een vervloeking van een vergramde, bijaldien dit alles naar de aardse wijze, en niet door inblazing van hierboven was verhandeld geweest. O, verhandelde dingen, maar welke profetische wijze verhandeld zijn: het is wel waar, op de aarde, maar volgens de openbaring uit van de Hemel, 't Is ook geschied door mensen, maar na ingeving van God. Maar indien alle stukken, die zo vruchtbaar zijn van zo grote verborgenheden, zouden overlegd en doorzocht worden, zou men vele boeken moeten vullen, maar de mate, die men matig aan dit werk moet besteden, dringt ons tot spoed en voort te varen tol andere dingen.

Hoofdstuk 37. VAN DE ZENDING JAKOBS IN MESOPOTAMIË OM EEN HUISVROUW TE NEMEN, EN VAN HET GEZICHT, DAT HIJ OP VAN DE WEG GEDROOMD HEEFT; EN VOORTS VAN ZIJN 4 VROUWEN, DAAR HIJ NOCHTANS NIET MEER DAN EEN VROUW BEGEERD HAD

Ondertussen wordt Jakob door zijn ouders gezonden in Mesopotamië, opdat hij aldaar een huisvrouw neemt De woorden van de uitzendende vader zijn deze: 'neem geen vrouw van de dochters Canaän Maak u op en trek in Mesopotamië tot het huis van Bethuël, van de vader van uw moeder, en neem u aldaar een vrouw van de dochters Laban's, van de broeder van uw moeder. En God almachtig zegen u, en maakt u vruchtbaar, en vermenigvuldigen u; dat gij tot een hoop volkeren wordt. En Hij geve u van de zegen Abrahams; u, en uw zaad met u, opdat gij erfelijk mocht bezitten het land van uw vreemdelingschap, hetwelk God Abraham gegeven heeft'. Hier verstaan wij nu, dat het zaad Jakobs afgescheiden is van het zaad Izaäk, hetwelk verwekt is door Ezau. Want wanneer er gezegd is, 'in Izaäk zal u het zaad genaamd worden,' nl. dat zaad, dat behoort tot de Stad Gods, zo is daarmede afgezonderd geweest het andere zaad van Abraham, dat er was in van de zoon van de dienstmaagd, en dat na maal nog zijn zou in de kinderen van Ketura. Maar het was nog twijfelachtig aangaande die tweelingen van Izaäk, of nl die zegening tot beide dan of zij tot één behoorde En zo zij tot één behoorde, wie van beiden het dan zou zijn, hetwelk nu verklaard is, wanneer Jakob profetische. wijze door zijn vader gezegend wordt, en wanneer tot hem gezegd wordt: en u zult worden tot hopen volkeren, en God geve u de zegening van Abraham, uw vader. Zo dan, Jakob, voorttrekkende in Mesopotamië, heeft in van de droom een goddelijk antwoord ontvangen, waarvan aldus geschreven is: en hij geraakte op een plaats, daar hij vernachtte; want de zon was ondergegaan En hij nam van de stenen dier plaats, en maakte zijn hoofdpeluw, en legde zich te slapen op die zelfde plaats. En hij droomde: 'en ziet, een ladder was gesteld op de aarde, wier opperste aan van de Hemel raakte, en ziet, de engelen Gods klommen daarbij op en neder. En ziet! de Heere stond op dezelve, en zei: ik ben de Heere, de God uw vaders Abrahams en de God van Izaäk; dit land, waar gij op ligt te slapen, zal ik u geven en uw zaad. En uw zaad zal zijn als het stof van de aarde, en u zult uitbreken in menigte westwaarts, en oostwaarts en noordwaarts, en zuidwaarts, en in u en in uw zaad zullen alle geslachten des aardbodems gezegend worden. En ziet! ik ben met u, en ik zal u behoeden overal, waar gij heentrekken zult, en ik zal u weer brengen in dit zelfde land; want ik zal u niet verlaten tot ik zal gedaan hebben, hetge en ik tot u gesproken heb. Toen nu Jakob ontwaakte, zei hij: gewis is de Heere aan deze plaats, en ik heb het niet geweten. En hij vreesde, en zei: hoe vreselijk is deze plaats; dit is niets dan een huis Gods, en dit is de poort van de Hemel. Toen stond Jakob 's morgens vroeg op, en hij nam de steen, die hij tot zijn hoofdpeluw gelegd had, en zette hem tot een opgericht teken, en goot daar olie bovenop, en hij noemde van de naam van die plaats Bethel'. Dit behoort tot een profetie, want niet naar de manier van de afgoderij heeft Jakob die steen met olie begoten, als makende dien tot een God; want hij heeft dien steen niet aangebeden of voor dezelfde offerande gedaan Maar aangezien de naam Christus van *chrisma* dat is van de zalving zijn oorsprong heeft, voorwaar! hier is iets van enige voorbeeld, dat tot een grote verborgenheid behoort. Nu, aangaande die ladder kan men bemerken, dat onze Zaligmaker ons die weder in het geheugen brengt in het evangelie, alwaar als hij gezegd had van Nathanael: ziet, waarlijk een Israëliet, in wie geen bedrog is; want Israël had dat gezicht gezien, want hij is Jakob; zo zegt hij terzelfder plaats 'voorwaar zeg ik u: hierna zult gij van de Hemel geopend zien, en de engelen op klimmende en nederdalende op van de Zoon van de mensen'. Zo is dan Jakob getogen in Mesopotamië, om van daar een huisvrouw te nemen. Hoe het gekomen is, dat hij 4 vrouwen gehad heeft, van welke hij verwekt heeft twaalf zonen en éne. dochter, en dat hij evenwel geen van alle onbehoorlijk begeerd heeft, dat geeft de Goddelijke Schriftuur te kennen. Want hij was gekomen om een vrouw te nemen, maar als de een voor de andere hem bijgelegd was, heeft hij ook haar niet verlaten, die hij onwetend in van de nacht gebruikt had, opdat het niet zou schijnen, dat hij haar ten spot gehouden ha d. En, daar in die tijd, om zijn geslacht te vermeerderen, geen wet verbood meer vrouwen te mogen hebben, zo

heeft hij ook die tot vrouw genomen, aan welke hij alleen belofte van zijn toekomstig huwelijk gedaan had. En daar zij onvruchtbaar was, heeft zij haar dienstmaagd, om van haar kinderen te mogen ontvangen, aan haar man gegeven, hetwelk ook haar oudste zuster, hoewel zij gebaard had, medegedaan heeft, alzo zij haar geslacht wilde vermeerderen. Ook leest men niet, dat Jakob een van alle begeerd of opgezocht heeft, uitgezonderd éne. En dat hij meer gebruikt heeft, dat heeft hij gedaan om kinderen te telen, behoudens het huwelijksrecht, zodat hij ook dat niet zou gedaan hebben, tenware zijn huisvrouwen dat begeerd hadden, die een wettelijke macht hadden over het lichaam van hun man.

Hoofdstuk 38. WAAROM JAKOB OOK ISRAËL GENAAMD WERD.

Zo heeft hij dan bij vier vrouwen twaalf zonen en éne dochter gehad. Daarna is hij getogen in Egypte door middel van zijn zoon Jozef, die, door zijn nijdige broeders verkocht zijnde, daar gebracht was, en daar ook verhoogd was geworden Nu, Jakob, gelijk ik een weinig tevoren gezegd heb, werd ook Israël genaamd, welken naam het volk, dat van hem gesproten is, allermeest behouden heeft. Deze naam is hem gegeven door van de engel, die met hem op van de weg geworsteld had toen hij wederkeerde van Mesopotamië. Deze engel droeg zeer kennelijk het voorbeeld van Christus; want dat Jakob de overhand over hem gehad heeft, nl. over hem, die dat zelfs wilde, diende om de verborgenheid af te beelden; want dat beduidt het lijden van Christus, waarin de Joden de overhand over Hem schijnen gehad te hebben. En nochtans heeft hij van dezelfde engel, die hij overwonnen had, zegening verworven, en alzo is het geven van die naam, nl. Israël, een zegening geweest; want Israël wordt uitgelegd'. ziende God,' hetwelk op het einde de beloning zal zijn van alle. vromen of godvruchtige. Voorts heeft diezelfde engel hem, die als boven liggende was, aangeroerd de breedte van zijn heup, en heeft hem daardoor kreupel gemaakt. Zo dan, die zelfde Jakob was gezegend en ook kreupel; gezegend nl. in hen, die uit datzelfde volk in Christus geloofd hebben, en kreupel in de ongelovigen; want de breedte van de heup is de menigte van het geslacht; want de meeste in dat geslacht zijn zij, van wie profetische wijze voorzegd is: 'En zij zijn kreupel afgewandeld van hun paden'.

Hoofdstuk 39. HOE VAN JAKOB GEZEGD WORDT, DAT HIJ MET 75 ZIELEN IN EGYPTE GETOGEN IS, DAAR NOCHTANS ENIGEN VAN HEN, DIE DAAR VERHAALD WORDEN, OP VAN DE VOLGENDEN TIJD DAARNA GETEELD ZIJN.

Zo dan, met Jakob zijn 75 zielen of mensen waaronder hij zelf en ook zijn zonen geteld zijn, in Egypte gekomen, in welk getal slechts 2 vrouwen verhaald worden, van welke de een zijn dochter en de andere zijn nicht is. Maar de zaak naarstig aangemerkt zijnde brengt die niet uit, dat er zulk een groot getal in het geslacht Jakobs te dier dage of in dat jaar geweest is, op hetwelk hij in Egypte gekomen is. Want er zijn ook onder dezelve verhaald de kinds-kinder-kinderen Jozefs, welke op generlei wijze toen konden zijn, daar, Jakob toen 130 jaren oud was, en zijn zoon Jozef 39 jaren, en daar men weet, dat deze op zijn dertigste jaar of later zijn huisvrouw genomen heeft hoe heeft hij binnen 9 jaren kinds-kinder-kinderen kunnen hebben van zijn zonen, welke hij bij dezelfde huisvrouw geteeld had? Aangezien dan Efraim en Manasse de zonen van Jozef geen kinderen hadden, maar dat Jakob, trekkende in Egypte, hen zelf vond kinderen te zijn van minder dan 9 jaren; hoe en op welke wijze geschiedt het dan, dat niet alleen hun kinderen, maar ook hun kindskinderen onder die 75 zielen geteld worden, welke toen met Jakob in Egypte gekomen zijn! Want aldaar wordt verhaald Machir, de zoon van Manasse, en het kindskind van Jozef; insgelijks ook de zoon van Machir, nl. Galaad, een kindskind van Mana sse, en een kinds-kinder-kind (achter-klein-kind) van Jozef, Ook is daar

diegene, welken Efraim (de andere zoon van Jozef) geteeld heeft, alsmede Bareth, de zoon van Efraim zoon, en dus een achterkleinkind van Jozef, welke alle op generlei wijze hebben kunnen zijn toen Jakob, in Egypte kwam, en toen hij de zonen van Jozef nog kinderen bevond te zijn van minder dan 9 jaren. Maar bij van de ingang van Jakob in Egypte, wanneer de Schriftuur gewaagt van 75 mensen, moet men niet die enige dag of dat enige jaar verstaan, maar die ganse tijd zolang Jozef geleefd heeft, door wie zij in Egypte kwamen. Want van Jozef zelf spreekt de Schriftuur aldus: 'En Jozef woonde in Egypte hij en zijne. broeders en al de bijwoning van zijn vaders, en leefde 110 jaren. En Jozef zag Efraim kinderen tot in het derde lid'. En dit is van zijn kinds-kinder-kind, de derde nl. van Efraim: want het derde lid noemt hij dus; het kind, het kindskind en het kinds-kinder-kind. Daarna. volgt er: 'En de kinderen van Machir, (de zoon van Manasse) werden geboren op Jozefs schoot'. En deze. zelfde is het kindskind van Manasse en het kinds kinderkind van Jozef. Maar in het getal van velen is hij genoemd, gelijk de Schriftuur dat meer gewoon is; want alzo is het, dat dezelve de enige dochter van Jakob ook dochters genoemd heeft; evenals ook naar het gebruik van de Latijnse taal en het getal van velen liberi genoemd worden de kinderen, al is 't ook dat er niet meer dan één is. Naardien dan het geluk van Jozef geroemd wordt, nl. dat hij heeft kunnen zien kinds-kinder-kinderen; zo moet men ook geenszins achten, dat die hebben kunnen zijn in het 39ste jaar van hun overgrootvader Jozef, nl. toen Jakob in Egypte kwam. En dit is het, wat minder zal doen missen degenen, die dit alles naarstig inziet. Want er is geschreven: 'dit zijn de namen van de kinderen Israël's, die in Egypte gekomen zijn te samen met hun vader Jakob'. Want dat is gezegd, omdat die 75 te samen met hem gerekend worden; maar niet omdat zij toen te samen allen gelijk daar waren, wanneer hij in Egypte getogen is. Maar, gelijk ik gezegd heb, die ganse tijd wordt voor zijn ingang gehouden, dien Jozef geleefd heeft, door wie zijn ingang schijnt geschied te zijn.

Hoofdstuk 40. VAN DE ZEGENINGEN, DIE JAKOB OF ISRAËL AAN ZIJN ZOON JUDA BELOOFD HEEFT.

Om van de wil van het Christenvolk, in hetwelk de Stad Gods in vreemdelingschap is op aarde indien wij in Abrahams zaad willen nazoeken het vlees van Christus, en wij ter zijde stellen de kinderen van de bijwijven, dan komt ons tevoren Izaäk. En indien wij het nazoeken in het zaad van Izaäk, en wij terzijde stellen Ezau, die ook Edom genaamd wordt, dan komt ons tevoren Jakob, die ook Israël genaamd word. En indien wij het zaad van Israël nazoeken, en wij terzijde stellen al de anderen, dan komt ons tevoren Juda, want uit die stam is Christus voortgekomen. En daarom als Israël in Egypte op zijn sterven lag en zijn zonen zegende, zo laat ons horen, hoe hij Juda profetische wijze gezegend heeft. Hij zegt 'Juda! u zullen uw broeders loven. Uw handen zullen op van de rug van uw vijanden zijn; uw vaders kinderen zullen u te voet vallen. Juda is een jonge leeuw, van uitwassing; mijn zoon! zijt gij opgeklommen, neerliggende hebt gij geslapen als een leeuw en als een jonge leeuw: wie zal hem opwekken? De prins zal niet ontbreken van Juda, noch de vorst van zijn heupen, tot dat die dingen komen, die voor hem weggelegd zijn. En hij zal de verwachting van de volkeren zijn. En hij zal zijn veulen aan van de wijnstok binden, en het veulen van zijn ezelin aan van de wijngaard klauwier. Hij zal zijn kleed in wijn wassen en in wijnbeziënbloed zijn mantel. Zijn ogen zijn roodachtige dan wijn, en zijn tanden witter dan melk'. Dit alles heb ik verklaard, handelende tegen van de Manicheïschen Faust. En ik meen dat het genoeg is, zoveel blijkt de waarheid dezer profetie, alwaar de dood van Christus voorzegd is door het woord slaping. En door van de naam van de leeuw is voorzegd zijn macht in van de dood, welke macht hij zelf in het evangelie verhaalt, zeggende: 'ik heb macht mijn leven te laten, en ik heb macht hetzelve wederom te nemen. Niemand neemt dat leven van mij, maar ik laat het van mij zelf. En ik neem het wederom aan'. En alzo is het dat hij gebruld heeft als een leeuw, en alzo heeft hij vervuld wat hij gezegd heeft, want tot

de macht behoort wat van zijn verrijzenis daar bij gevoegd is: wie zal hem opwekken? Dat is; overmits geen mens hem opgewekt heeft anders dan hij zich zelf, die ook daarom van zijn lichaam gezegd heeft: 'breekt dezen tempel, en in 3 dagen zal ik hem weder opbouwen'. Voorts, zelfs de manier van de dood, dat is: de verhoging van het kruis, wordt in één woord verstaan, dat hij nl zegt. opgeklommen. En aangaande, dat hij daar bij gevoegd heeft 'neerliggende hebt gij geslapen,' dat verklaart de evangelist als hij zegt: 'en Hij boog het hoofd en gaf van de geest,' of anders zeker wordt zijn begrafenis daaruit bekend, in welke hij neerligt slapende, en van welke hem geen mens opgewekt heeft gelijk de profeten enigen opwekt hebben, of gelijk hij anderen mede opgewekt heeft. Maar uit dezelve is hij ontwaakt en opgestaan, evenals uit van de slaap. Voorts 'zijn kleed, hetwelk hij wast in wijn,' dat is: reinigt van zonden in zijn bloed, wiens bloeds-Sacrament de gedoopte weten en verstaan; daarom hij daar ook bij voegt: 'en in wijnbeziën-bloed zijn mantel;' en welke is die anders dan de gemeente? 'En zijn ogen zijn roodachtige dan wijn,' verstaat daarbij zijn geestelijke, dronken zijnde van zijn beker. Hiervan zingt de psalm: 'En uw beker die daar dronken maakt, hoe heerlijk is die? En zijn tanden zijn witter dan melk,' hetwelk bij van de apostel kleine kinderen drinken,' verstaande daarbij de voedende woorden, alzo zij nog niet, bekwaam zijn tot vaste spijze'. Eindelijk, hij is diegene, in wie de beloften van Juda weggelegd zijn; ja! Hij is diegene, die is 'de verwachting van de volkeren, hetwelk klaarder is door het zien, dan door het beduiden.

Hoofdstuk 41. VAN JOZEFS ZONEN, DIE JAKOB DOOR PROFETISCHE VERWISSELING ZIJNER HANDEN, GEZEGEND HEEFT.

Doch gelijk de 2 zonen van Izaäk, nl Ezau en Jakob, een voorbeeld vertoond hebben van de 2 volken in de Joden en in de Christenen, hoewel, zoveel van de oorsprong van het vlees aangaat, de Joden niet gekomen zijn uit het zaad van Ezau, maar de Edomiters; noch ook de Christenvolken gekomen zijn van Jakob, maar veel meer de Joden, want daartoe alleen heeft dat voorbeeld gediend, aangaande hetgeen er gezegd is: 'De meerdere zal van de mindere dienen;' evenzo is het ook toegegaan met de 2 kinderen van Jozef; want de oudste heeft gedragen het beeld van de Joden en de jongste het beeld van de Christenen Als Jakob zegende, leidde hij zijn rechterhand op van de jongste, dien hij aan zijn linkerhand had, en zijn linkerhand op van de oudsten, dien hij aan zijn rechterhand. had Hoewel dit een dwaling scheen en in strijd met het algemeen gebruik of de gewoonte van dien tijd, heeft Jakob zijn handen niet willen veranderen, maar hij zei: 'Ik weet het wel, mijn zoon! ik weet het wel; deze zal ook tot een volk worden, en deze zal ook verhoogd worden; maar zijn jongste broeder zal groter worden dan hij, en zijn zaad zal zijn tot een menigte van de volken'. Deze 2 betonen mede die beloften; want de een zal zijn tot een volk, en de andere tot een menigte van de volken. Wat is er kennelijker, dan dat door deze 2 beloften bevat worden het volk van de Israëlieten en de ganse wereld in het zaad van Abraham, nl. het een volk naar het vlees, en het andere naar het geloof?

Hoofdstuk 42. VAN DE TIJDEN VAN MOZES, JOZUA EN VAN DE RECHTEREN, EN DAARNA VAN DE TIJDEN VAN DE KONINGEN, VAN WIE SAUL DE EERSTE IS GEWEEST; maar DAVID IS VAN HEN DE VOORNAAMSTE GEWEEST ZOWEL DOOR VERBORGENHEID ALS DOOR VROOMHEID.

Als nu Jakob en ook Jozef gestorven was, is dit volk in de volgende 144 jaren, te weten tot van de tijd dat men uitloog uit Egypte, ongelovig toegenomen, niettegenstaande het met zeer zware vervolgingen uitgeteerd werd, zodat op zekere tijd alle jongens, die daar geboren werden, gedood zijn; want de grote aanwas van dit volk begon de Egyptenaren, die daarover

verwonderd waren, zeer te verschrikken Toen werd Mozes steelsgewijze onttogen uit de landen van de moordenaars dezer kinderen, en is voorts, omdat God grote dingen door hem voorbereidde, aan het koninklijk hof gekozen, en is opgevoed en tot een zoon aangenomen van de dochter van Farao, welke naam in Egypte een algemene naam was van alle koningen. Hier is hij tot zulk een voortreffelijk man opgewassen, dat hij zelf dat volk, dat zo wonderbaar vermeerderd was, uit het aller-hardste en zwaarste juk van de dienstbaarheid, dat zij aldaar moesten dragen, uitgetogen heeft; of, om recht te zeggen, God veel meer door hem, die dat aan Abraham beloofd had. Maar eerst is hij getogen in het land Midian, gelijk aldaar verhaald wordt omdat hij, een Israëliet willende voorstaan, een Egyptenaar gedood had, waarover hij, verschrikt zijnde, gevlucht was; daarna door God gezonden zijnde, heeft hij in de macht van de geest Gods, de tovenaars van Farao, die hem wederstonden, overwonnen Toen zij n door hem van de Egyptenaren toezonden, die 10 opmerkelijke plagen, omdat zij het volk Gods niet wilden laten gaan, nl. de verandering van het water in bloed, de vorsen, de luizen, de boze gewormte, de sterfte van hun vee, de bladderige zweren, hagel, sprinkhanen, duisternis en eindelijk de sterfte van hun eerstgeborenen. Eindelijk en ten laatste omdat de Egyptenaren de Israëlieten, die zij, gedwongen zijnde door zo vele en zware plagen, hadden laten gaan, in de Rode Zee najaagden en vervolgden, zijn zij daar in verdronken en omgekomen. Waar alzo de Israëlieten uittrokken, heeft de zee, van elkander gedeeld zijnde, hun een weg gemaakt; maar de Egyptenaren (alzo zij hen bleven vervolgen) heeft datzelfde water, dat weder bij elkander liep, gesmoord en verdronken. Daarna is het volk Gods door van de leidsman Mozes 40 jaren door de woestijn geleidt; toen is de hut van de getuigenis ingesteld, alwaar God door offeranden, die de toekomstige dingen waren voorbeeldende, geëerd werd, toen nl. na de wet gans schrikkelijk gegeven was op van de berg; want die aller-merkelijkste Goddelijkheid deed betuigingen door wonderlijke tekenen en stemmen, hetwelk als geschied is nadat men uitgegaan was uit Egypte, en nadat het volk gekomen was in de woestijn, nl. ten 50ste dage na de houding van het Pascha door de slachting van het Lam, hetwelk geheel een voorbeeld van Christus is, tevoren verkondigende, hoe dat hij door de offerande van zijn lijden van deze wereld doorgaan zou tot van de Vader. Want Pascha betekent in de Hebreeuwse taal een doorgang, zodat nu, toen het nieuwe Testament geopenbaard werd, nadat ons Pascha Christus opgeofferd was, ten 50ste dage van de Hemel gekomen Is de Heilige Geest, welke genaamd is in het evangelie de vinger Gods, opdat dat onze overlegging weer zou brengen tot de gedachtenis van de 1ste vóórgebeelde daad, omdat zelfs van die tafelen van de wet verhaald wordt, dat zij geschreven zijn met van de vinger Gods. Als nu Mozes overleden was, heeft Jozua het volk geregeerd, en heeft hen in het land van de belofte gebracht en dat onder het volk verdeelt. Door deze 2 wonderlijke uitnemende vorsten zijn ook zware oorlogen zéér voorspoedig en wonderlijk gevoerd; maar God betuigde zich zó, dat zij die overwinningen bekwamen, niet zo zeer om de verdiensten van het Hebreeuwse volk, als wel om de zonde van de volkeren, die door hun oorlogen overwonnen werden. En na die vorsten zijn er Rechters geweest, en toen is het volk gesteld in het land van de belofte, opdat alzo zou beginnen voldaan te worden de eerste belofte aan Abraham, aangaande het enige volk, nl. het Hebreeuwse, en aangaande het land Canaän.

Doch nu nog niet aangaande alle volken en aangaande de ganse wereld; want dat zou de komst van Christus in het vlees te weeg brengen, en dat zou niet de onderhouding van de oude wet, maar het geloof van het evangelie vervullen. Hiervan is alhier een merkelijke voorbeeld geschied, met Mozes, die de wet voor het volk op van de berg Sinaï ontvangen had, hen in het land van de belofte gebracht heeft, maar Jozua, die ook wel Jezus Nave (de zoon van Nun) genoemd wordt. Nu, ten tijde van de Rechteren, evenals zich toedroegen de zonde van het volk, en evenals zich vertoonde de barmhartigheid Gods, evenzo hebben zich ook bij beurten toegedragen de voor- en tegenspoed van de oorlogen. Van daar is men gekomen tot de tijden van de Koningen, van wie de eerste is geweest Saul; toen deze daarna verworpen en door de nederlaag van de oorlogen verslagen was, en na dat zijn ganse geslacht verstoten was, zodat

daarvan geen Koningen meer zouden voortkomen, toen is David opgevolgd in het Rijk, wiens zoon Christus allermeest genaamd is, in wie geweest is als een ander zeker onderscheiden lid des tijds en enigszins als het begin van het jonge manschap van het volk Gods, welke manschap zijn jongelingschap als. gehad had, beginnende van Abraham, en lopende tot David. Want Mattheüs de evangelist, heeft niet tevergeefs aldus de geslachten verhaald, nl ; dat hij dit eerste lid van de tijd begrepen heeft in 14 geslachten, beginnende van Abraham af, en zich uitstrekkende tot aan David. Want van de jongelingschap af begint de man vermogen te krijgen om te telen, en daarom heeft het register van de geslachten zijn begin genomen van Abraham, die ook gesteld is geweest tot een vader van vele volken nl. toen hij zijn veranderde naam ontvangen heeft. Daarom dan, voor dezen is als het kinderschap geweest van ditzelfde volk Gods, beginnende van Noach af, en lopende tot aan Abraham, en daarom is het, dat vanwege dat de 1ste taal bij hen bevonden is geweest te zijn, nl. de Hebreeuwse, want de mens, van kindsbeen aan, begint eerst te spreken naar zijn onmondigheid, hetwelk daarom onmondigheid genaamd is, omdat hij met zijn mond nog niet spreken kan; welke 1ste onmondige kindsheid de vergetelheid versmoort, even gelijk de 1ste onmondige kindsheid van het menselijk geslacht door de zondvloed versmoord is geworden. Want wie is er toch, die kan denken aan zijn onmondige kindsheid? Daarom in dien voortgang van de Stad Gods, gelijk het voorgaande boek bevat heeft een en dezelfde 1sten ouderdom, laat ook alzo nu dit boek bevatten de 2 navolgende ouderdom, nl. van de tweeden en derden, in welken derden ouderdom vanwege de 3 jarige koe en de 3 jarige geit, en van de 3 jarige ram, het juk van de wet van de mensen opgelegd is, en mitsdien alzo is er verschenen de overvloedigheid van de zonde, en daar is opgestaan het begin des aardse koningrijk, waarin ook geen geestelijke ontbroken heeft, wier verborgenheid in de tortelduif en de duif afgebeeld is.

AURELIUS AUGUSTINUS, VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave 1646:

het vierde deel begint met boek 15 en eindigt met boek 18.

DEEL 17

Hoofdstuk 1. VAN DE TIJDEN, VAN DE PROFETEN.

Tot nu toe heeft de voortlopende Stad Gods bij tijdsorde verklaard, hoe de beloften Gods vervuld werden, die gedaan zijn aan Abraham aangaande van wie wij geleerd hebben, dat volgens Gods toezegging, beide het Israëlitische volk naar het vlees, en ook alle volken naar het ge loof aan zijn zaad verplicht zijn. Aangezien dan het einde van het voorgaande boek besloten is met het rijk van David, zo is het, dat wij nu van hetzelfde Rijk zoveel zullen aanroeren als ons nodig schijnt. Zo dan, die tijd, op welke de Heilige Samuel is begonnen te profeteren, en vervolgens voorts tot het volk Israël's in Babylonië gevoerd werd, en daarna tot dat na 70 jaren volgens de profetie van de Heilige Jeremia de Israëlieten wedergekeerd waren, en dat zij het huis Gods weder opgebouwd hadden, die ganse tijd is de tijd van de profeten, hoe wel wij ook een profeet mogen noemen de Patriarch Noach, in wiens dagen de ganse aarde door de zondvloed vernield is; gelijk wij ook weer anderen alzo mogen noemen, zowel boven als beneden, hem tot dien tijd, tot er Koningen onder het volk Gods begonnen te zijn, nl. omdat door hen enigszins betekend of voorzegd zijn enige toekomstige dingen die behoren tot de Stad Gods en het Rijk van de Hemelen. Alle zodanige mogen wij ook profeten noemen, en dat voornamelijk van het te meer, omdat enigen van hen alzo genoemd zijn, zoals Abraham en Mozes. Nochtans, de dagen van de profeten zijn voornamelijk die genoemd geweest, welke aangevangen zijn van dien tijd af, dat Samuel begon te profeteren, die allereerst door Gods bevel tot een koning gezalfd heeft. Saul, en toen die verworpen was, op bevel van dezelfde God David tot koning gezalfd heeft, van wiens geslacht alle anderen zouden opvolgen in de regering zo lang als dat behoorlijk was. Hetgeen dan door de profeten voorzegd is van Christus, terwijl de Stad Gods met afgaan van haar lidmaten door sterven, en met aankomen van anderen door geboorte, door die tijden voortliep, indien ik dat alles wilde verhalen, zou ik met mijn werk tot geen einde komen. En eerst, aangezien de Schriftuur met gepaste orde zó verhaalt de koningen en hun daden en uitkomsten, dat zij als met een historische naarstigheid schijnt bezig te zijn om de gebeurde zaken te vertellen: indien nu die zelfde Schriftuur door hulp van de Geest Gods naarstig aangemerkt en verhandeld wordt, zo zal bevonden worden, dat zij haar oogmerk meer gehad heeft om toekomstige dingen te voorzeggen, dan om verleden dingen te verhalen. En dat door naarstig onderzoek te ondertasten, en door vlijtige verhandeling aan te wijzen hoe wijdlopig dat is, wie is er toch, aan wie dat onbekend is, zo hij dit alles maar een weinig overlegt? Daarna, wie bemerkt niet, dat die dingen, welke men gelooft tot de profetie te behoren van Christus en van het Rijk van de Hemelen, hetwelk. is de Stad Gods, zo menigvuldig zijn, dat er om dat te openen groter verhandeling nodig is. dan de behoorlijke mate van dit werk vereist; daarom zal ik alles naar vermogen met mijn pen zó matigen, dat ik, om dit werk naar de wil Gods te volbrengen, niet zal verhalen die dingen, die overtollig zijn, en ook niet zal nalaten die dingen, welke nodig zijn.

Hoofdstuk 2. WANNEER DE BELOFTE GODS VERVULD IS VAN HET LAND KANAÄN, WELKS BEZITTING OOK HET VLESELIJK ISRAËL ONTVANGEN HEEFT.

In het voorgaande Boek hebben wij gezegd, dat van het begin van de belofte Gods aan Abraham hem 2 dingen beloofd zijn, van welke het een dit was, dat zijn zaad zou bezitten het land Kanaän, hetwelk hij te kennen geeft ter plaatse waar gezegd is 'Ga in het land, dat ik u wijzen zal, en ik zal u tot een groot volk maken.' Maar de andere belofte was zeer veel beter, sprekende nl. niet van zijn vleselijk zaad, maar van zijn geestelijk, waardoor hij een vader is, niet alleen van het Israëlitische volk, maar van alle volkeren, die de voetstappen van zijn geloof navolgen, hetwelk begonnen is beloofd te worden met deze woorden 'En in u zullen alle geslachten van de aarde gezegend worden.' En vervolgens hebben wij voorts door veel meer andere getuigenissen deze 2 beloften bewezen Zo dan, als. nu in het land van de belofte was het zaad van Abraham, dat is het volk Israël's naar het vlees; en aldaar begon het te heersen, niet alleen met inhouden en bezitten van de steden van de vijanden, maar ook met zelf koningen te hebben, zodat de beloften Gods meestendeels aangaande dit volk vervuld waren, niet alleen die beloften, die in de 3 vaderen Abraham, Izaäk en Jakob, bij hun tijd door woorden, of tekenen, of voorbeelden geschied zijn, maar zelfs ook die beloften, die geschied zijn door Mozes, door wie dat zelfde volk van de Egyptische dienstbaarheid verlost is, en door wie te zijn tijde alle verleden dingen ontdekt zijn toen hij het volk leidde door de woestijn. Maar dat dit volk aangaande het land Kanaän van de Egyptische rivier af tot aan de grote rivier de Eufraat zou heersen, die belofte is toen niet vervuld geworden, noch door de voortreffelijke Jozua, door wie dit volk in het land van belofte gevoerd is, en die het land, nadat hij de volkeren overwonnen had, onder de 12 stammen, gelijk God bevolen had, verdeeld heeft, en daarna gestorven is; ook is die belofte na hem gedurende de ganse tijd van de Rechter niet vervuld geworden En nochtans werd niet meer geprofeteerd, dat dat geschieden zou, maar het werd verwacht, dat het vervuld zou worden Nu, dat is vervuld door David en zijn zoon Salomo, wiens Rijk zó uitgebreid is geworden als beloofd was; want al die volken heeft hij zich onderdanig gemaakt en onder zijn schatting gebracht. Op zodanige wijze dan, is het zaad van Abraham gesteld geweest onder deze koningen in het land van belofte naar het vlees, nl. in het land Kanaän, dat er voorts niet overig was gebleven, in hetwelk die aardse belofte Gods meer moest vervuld worden, dan dat in ditzelfde land, zoveel het tijdelijk geluk en de voorspoed belangt, dit Hebreeuwse volk door vervolg van hun nakomelingen, wanneer zij de wetten van hun Heere en God gehoorzaamden, in een onbeweeglijke stand tot aan het einde dezer sterfelijke wereld altijd zou mogen blijven Maar, daar God wist, dat dit volk dat niet zou doen, zo heeft Hij ook lijdelijke straffen gebruikt, om zijn weinige gelovigen onder hen te oefenen, en om hen te vermanen, dat zij hierna ook zullen zijn onder alle volken, welke weer door hen moesten vermaand worden, alzo Hij in dezelve zijn tweede belofte, wanneer het Nieuwe Testament zou geopenbaard zijn, door de menswording van Christus zou vervullen.

Hoofdstuk 3. VAN DE DRIEËRLEI BEDUIDINGEN VAN DE PROFETEN, WELKE NU TOT HET AARDSE, DAN TOT HET HEMELSE JERUZALEM, EN DAN WEER TOT BEIDE STREKKEN.

Daarom gelijk het toegaat met die Goddelijke antwoorden tot Abraham, Izaäk en Jakob, en alle andere profetische tekenen of woorden, welke geschied zijn; even zo gaat het toe met al de profeten, welke er geweest zijn van af de tijd van deze Koningen; want eensdeels behoren zij tot het volk Abrahams naar het vlees, en anderdeels behoren zij tot het zaad degenen, in hetwelk alle volken, mede erfgenamen zijnde van Christus, door het Nieuwe Testament gezegend worden, om te bezitten het eeuwige leven en het Rijk van de Hemel; eensdeels behoren zij tot de dienstmaagd, welke ter dienstbaarheid geen eert, nl. tot het aardse Jeruzalem, dat dienstbaar is met hare kinderen, ander deels behoren zij tot de vrije Stad Gods, nl. tot het ware Jeruzalem, dat eeuwig is in de Hemelen, welks kinderen, alle te samen naar

God levende, vreemdelingen zijn op aarde. Maar er zijn ook onder dezelve enige zodanige profetieën, welke tot beide verstaan worden te behoren, nl. tot de dienstmaagd eigenlijk, en tot de vrije in een voorbeeld; alzo worden er gevonden drieërlei spreuken van de profeten, want enige behoren tot het aardse Jeruzalem, andere tot het Hemelse en sommige tot beide. Maar met voorbeelden behoor ik, dunkt mij, te bewijzen, wat ik zeg. De profeet Nathan is uitgezonden om Koning David vanwege zijn zware zonde te bestraffen, en om hem al die toekomstige onheilen te voorzeggen, welke hem gevolgd zijn. Deze en dergelijke dingen, hetzij dat zij het algemeen aangingen, dat is: tot de welvaart en het nut van het volk diende, hetzij dat zij iemand in 't bijzonder belangden, als. Nl. de Goddelijke woorden uitgesproken werden voor ieders bijzondere zaken, opdat door middel van dezelve iets toekomstige dienste van het tijdelijke leven zou mogen bekend worden; wie zal er aan twijfelen, dat dat behoort tot de aardse Stad? Maar ter plaatse, daar gelezen wordt 'ziet, de dagen komen, spreekt de Heere, dat ik met het huis van Israël en met het huis van Juda een nieuw verbond zal maken; niet naar het verbond, dat ik met hunne Vaderen gemaakt heb, ten dage als ik hunne hand aangreep, om hen uit Egypteland uit te voeren, welk mijn verbond zij vernietigd hebben, hoewel ik hen getrouwd had, spreekt de Heere; maar dit is het verbond, dat ik na die dagen met het huis van Israël maken zal, spreekt de Heere: *Ik zal Mijn wet in hun binnenste geven, en zal die in hun hart schrijven; en Ik zal hun tot een God zijn, en zij zullen Mij tot een volk zijn.'* (Jeremia 31:31-33) Hier wordt buiten allen twijfel het Jeruzalem van hierboven geprofeteerd, welks beloning God zelf is, van wie te hebben, en van wie het toe te komen, bij die zelfde Stad hare opperste en gehele goed is. Nu, tot beide behoort die zelfde, dat Jeruzalem genaamd wordt de Stad Gods, en dat geprofeteerd wordt, dat in dezelve het huis Gods zal zijn, en dat die profetie ook schijnt vervuld te worden wanneer Koning Salomo die aller-heerlijkste en aller-vermaarde tempel bouwt. Want deze dingen zijn naar de historie in het aardse Jeruzalem geschied, en zij zijn ook voorbeelden geweest van het Hemelse Jeruzalem, welke manier van profetie, uit beide als te samen gepakt en vermengd zijnde, in de oude Canonieke, in welke de vertellingen van de gebeurde zaken bevat zijn, van gans groter kracht is, en heeft dapper geoefend, en oefent nog het verstand van hen, die de Heilige Schrift onderzoeken, zodat, wat gelezen wordt historische wijze voorzegd en vervuld te zijn in het zaad van Abraham naar het vlees, ook naarstig onderzocht wordt, wat het in het zaad van Abraham naar het geloof geestelijk beduidt om eenmaal te zijner tijd vervuld te worden Ja enigen gaan zo ver, dat zij gemeend hebben, dat in deze zelfde boeken niets of voorzegd en volbracht is, of volbracht, hoewel niet voorzegd is, wat niet iets in een voorbeeldende betekenis beduidde om te behoren tot de Stad Gods van hierboven, en tot haar kinderen, die in dit leve n vreemdelingen zijn. Maar indien dat zo is, zullen de redenen van de profeten, of veel liever van al die Schrifturen, welke met de naam van het Nieuwe Testament genoemd worden, tweeërlei zijn, en niet drieërlei. Want dan zal daar niets zijn dat alleen tot het aardse Jeruzalem behoort, in dien nl. , alles wat van de zelf of om de zelf gezegd en vervuld wordt, iets betekent, dat ook tot het Hemelse Jeruzalem, door een geestelijke afbeelding moet gestrekt worden. En daarom zullen daar alle en tweeërlei manieren van betekenissen zijn, nl. de een tot het vrije Jeruzalem en de andere tot beide behorende; maar gelijk mij dunkt, dat zij grotelijks dwalen, die menen, dat geen gebeurde zaken in deze. Schrifturen iets anders behalve. hetgeen dat zij op die wijze als ze geschied zijn, zouden beduiden, alzo dunkt mij ook, dat zij gans stout en vermetel zijn, die drijven, dat hier geheel alle dingen moeten ingewikkeld zijn in de allegorisch en geestelijke betekeningen. En daarom, zo heb ik gezegd, dat deze betekenissen drieërlei, en niet tweeërlei zijn, want dat meen ik alzo te zijn, nochtans niet beschuldigende diegene welke uit iedere gebeurde zaak enigen bekwamen zin van een geestelijk verstand kunnen trekken, behouders nl. evenwel allereerst en vooral de waarheid van de historie. Maar de dingen, die alzo gezegd worden, dat zij tot geen zaak, hetzij geschied zijnde of nog moeten de geschieden, noch menselijker wijze, noch Goddelijkerwijze kunnen gepast worden; wie van de gelovigen zal twijfelende durven zeggen, dat zij daarom ijdel of te vergeefs gesproken zijn? Ja wie zal dezelve. niet veel meer

brengen tot een geestelijk verstand, indien hij kan; of wie zal niet belijden, dat hetzelve tot dat behoort gebracht te worden van diegene, die het kan?

Hoofdstuk 14. VAN DE VÓÓRGEBEELDE VERANDERING VAN HET ISRAËLITISCHE RIJK EN HET PRIESTERSCHAP, EN VAN DIE DINGEN, WELKE DE MOEDER VAN SAMUEL TEVOREN GEPROFETEERD HEEFT, DRAGENDE HET VOORBEELD VAN DE KERK.

Zo dan, als de voort loop van de Stad Gods gekomen is tot de tijden van de Koningen, wanneer David. na de verwerping van Saul allereerst het Rijk alzo bezeten heeft, dat ook hierna zijn nakomelingen, gedurende lange tijd, in het aardse Jeruzalem zouden blijven heersen; zo is het, dat deze zelfde stad ook toen een voorbeeld gegeven heeft van de verhandelde zaak, betekenende en tevoren beduidende (hetwelk niet verzwegen mag worden) de verandering van de toekomstige dingen zoveel belangt de twee Testamenten, het oude en het nieuwe, alwaar het Priesterschap en het Koningrijk veranderd is door de nieuwe en eeuwige Priester en Koning, welke is Christus Jezus. Want als de Priester Eli verworpen was, is in zijn plaats tot de dienst Gods gesteld Samuel, die gelijktijdig het ambt van Priester en Rechter bediend heeft. En toen Saul verworpen was, is David bevestigd geworden in het Koningrijk; waarin deze 2 hetzelfde, wat ik zeg, kennelijk afgebeeld hebben. Insgelijks is ook Hanna, de moeder van Samuel, welke vrouw eerst onvruchtbaar was, in haar late vruchtbaarheid verblijd geweest, en zij schijnt ook iets te profeteren als zij met verheuging haar vrolijkheid tot de Heere uitstort, wanneer zij nl. haar geboren en gespeend kind Gode met dezelfde godsvrucht als zij het Hem beloofd had, weer gegeven heeft; want zij zegt aldus: Mijn hart springt op van vreugde in de Heere, mijn hoorn is verhoogd in de Heere; mijn mond is wijd open gedaan over mijn vijanden; want ik verheug mij in uw heil. Er is niemand heilig, gelijk de Heere; want er is niemand dan Gij, en er is geen rotssteen, gelijk onze God! Maakt het niet te veel, dat gij hoog, hoog zou spreken, dat iets hards uit uw mond zou gaan; want de Heere is een God van de wetenschappen, en zijn daden zijn recht. gedaan. De boog van de sterken is. gebroken; en die struikelden, zijn met sterkte omgord. Die verzadigd waren, hebben zich verhuurd om brood, en die hongerig waren, zijn het niet meer; totdat de onvruchtbare zeven heeft gebaard, en die vele kinderen had, krachteloos is geworden. De Heere doodt en maakt levend: Hij doet ter helle nederdalen, en Hij doet weder opkomen De Heere maakt arm en maakt rijk; Hij vernedert, ook verhoogt Hij. Hij verheft de geringe uit het stof, en de nooddruftige verhoogd Hij uit de drek, om te doen zitten bij de vorsten, dat Hij hen de stoel van de eer doe beërven: want de grondvesten van het aardrijk zijn van de Heere, en Hij heeft de wereld daarop gezet. Hij zal de voeten van zijn gunstgenoten bewaren, maar de Goddeloze zullen zwijgen in duisternis; want een man vermag niet door kracht. Die met de Heere twisten, zullen verpletterd worden; Hij zal in de Hemel over hen donderen: de Heere zal de einden van de aarde richten, en zal Zijn Koning sterkte geven, en de hoorn Zijns Gezalfden verhogen!' Nu, zullen deze woorden gehouden worden als woorden van een enige vrouw, die zich zelf verblijdt vanwege haar geboren zoon. Zal het gemoed van het mensen zó verre afgekeerd zijn van het licht van de waarheid, dat het niet zal bemerken, dat deze woorden van deze vrouw, die zij uitgegoten heeft, de vrouwelijke maat verre te boven gaan? Maar hij, die behoorlijk bewogen wordt door die dingen, welke nu alreeds begonnen zijn zelfs in dit aardse vreemdelingschap vervuld te worden, zal die niet bemerken, zien of bekennen, hoe door deze. vrouw, wier naam dat ook uitdrukt (Hanna wil zeggen: zijn genade) zelfs de Christelijke Religie, zelfs de Stad Gods, van wie de Koning en Schepper Christus is, ja eindelijk zelfs de genade Gods in een profetische geest alzo gesproken heeft, van welke genade de hovaardige vervreemd worden, zodat zij vallen, en met welke daarentegen de nederige. vervuld worden, zodat zij opstaan hetwelk voornamelijk deze lofzang uitgezongen en te kennen gegeven heeft? Of het moest zijn, dat iemand zou willen zeggen, dat die vrouw niets geprofeteerd heeft, maar dat zij alleen met een verheugende zang God geprezen heeft, vanwege haar zoon, die zij van God gebeden en verkregen had. Maar wat beduidt dan zulks, dat zij zegt: 'De boog van de sterken is

gebroken; en die struikelden, zijn met sterkte omgord. Die verzadigd waren, hebben zich verhuurd om brood, en die hongerig waren, zijn het niet meer, totdat de onvruchtbare zeven heeft gebaard, en die vele kinderen had, krachteloos is geworden? Had zij dan 1 kinderen gebaard niettegenstaande zij onvruchtbaar was? Zij had maar een enige zoon toen zij dit zei, en later heeft zij ook geen 1 gebaard of 6 van welke Samuel de 7 de was; maar 3 jongens en 2 meisjes. Voorts, toen in dat volk nog geen koning was, vanwaar komt het, dat zij zei: 'Hij zal Zijn Koning sterkte geven, en de hoorn zijns Gezalfden verhogen,' zo zij niet profeteerde? Laat dan de Kerk van Christus, de Stad van de grote Koning, vol genade en vruchtbaar van kinderen, dit zelfde zeggen, hetwelk zij bekent, dat zo lang tevoren geprofeteerd is van haar zelf door de mond van deze godvruchtige moeder. 'Mijn hart is versterkt in de Heere, en mijn hoorn is verhoogd in mijn God:' waarlijk is haar hart versterkt, en waarlijk is haar hoorn verhoogd, daar dat niet in haar zelf geschiedt, maar in de Heere, haar God 'Mijn mond heeft zich wijd open gedaan over mijn vijanden,' want zelfs in de benauwdheden van de verdrukkingen is het woord Gods niet gebonden; ook zelfs niet in de predikers, wanneer zij gebonden zijn 'Ik ben verblijd in mijn heil,' zegt zij. Dit is Christus Jezus, dien Simeon, gelijk er in het Evangelie gelezen wordt, oud zijnde, klein omhelsd heeft; maar groot Hem bekend heeft, zeggende: 'Heere nu laat Gij Uw dienstknecht in vrede naar Uw woord; want mijn ogen hebben Uw heil gezien.' Laat dan de Kerk zeggen: 'Ik ben verblijd in mijn heil; want er is niemand heilig, gelijk de Heere, en er is niemand rechtvaardig als onze God,' die heilig is, en heilig maakt, en die ook rechtvaardig is en rechtvaardig maakt: 'En er is niemand heilig, behalve. Gij;' want niemand wordt zulks, dan alleen door U Voorts volgt daar nog: 'En wilt niet hovaardig roemen, noch hoge dingen spreken, en laat geen grootspreken uit uwen mond komen want de Heere zelf is een God van de wetenschappen, en niemand weet, wat Hij weet; want die meent, dat hij wat is, daar hij niets is, die bedriegt zich zelf.' Deze dingen worden gezegd tegen de vijanden van de Stad Gods, behorende tot Babylonië, die hovaardig zijn op eigen kracht, en die in zich zelf en niet in de Heere roemen, onder wie ook te rekenen zijn de vleselijke Israëlieten, zijnde aardse burgers van het aardse Jeruzalem, welke, zegt de apostel, niet bekennen de gerechtigheid Gods, maar die hun eigen gerechtigheid willen oprichten en dus niet onderworpen zijn aan de gerechtigheid Gods. Daarom, aangezien zij zó hovaardig zijn en bij zich zelf menen, dat zij van het hun, en niet van hetgeen, dat Gods is, Gode kunnen behagen, die een God is van de wetenschappen en alzo een rechter van de consciënties, omdat Hij ziet, dat de gedachten van de mensen ijdel zijn zo zij van Hem niet zijn. En Hij is een God, zegt zij, tevoren bereidende zijn beraadslagingen. Hiermee menen wij, dat de hovaardige vallen, en de nederige opstaan; want deze beraadslagingen (besluiten) voert hij uit, zeggende: De boog van de sterken is gebroken; en die struikelden, zijn met sterkte omgord. 'De boog is gebroken' betekent hier het voornemen van hen, die uit zich zelf zó machtig menen te zijn, dat zij zonder de gave en hulp Gods zijn bevelen kunnen volbrengen. En zij worden met kracht omgord, die ootmoedig zeggen: 'Ontferm u mijner, Heere! want ik ben zwak. Die verzadigd waren, hebben zich verhuurd om brood, en die hongerig waren, zijn het niet meer.' Door hen, die verzadigd, waren, heeft. men te verstaan de Israëlieten, aan wie de woorden Gods vertrouwd zijn. Maar in dit zelfde volk zijn de kinderen van de dienstmaagd verminderd geworden; want zelf in het brood, dat is: in de Goddelijke woorden, welke onder alle volken toen de Israëlieten ontvangen hebben, smaken zij aardse dingen. Maar de Heidenen, aan wie de wet niet gegeven was, nadat zij door het Nieuwe Testament tot die Goddelijke woorden gekomen zijn, zijn zelfs met veel te hongeren het land doorgelopen, omdat zij in dezelve geen aardse, maar hemelse dingen gesmaakt hebben En alsof er naar de reden hiervan gevraagd werd, zegt zij: 'Overmits de onvruchtbare 7 gebaard heeft, en die vele kinderen had, is krachteloos geworden.' Hier heeft het geheel, dat daar geprofeteerd werd, zich kennelijk ontdekt voor hen, die kennis hebben van het getal 7, waardoor beduid is de volkomenheid van de kerk, waarom ook de apostel Johannes schrijft tot 7 gemeenten, betonende daarmee, dat hij tot de volheid van een schrijft. En in de bijspreuken van Salomo heeft de wijsheid, dit tevoren afbeeldende, zich zelf een huis gebouwd en heeft het ondersteund met 7 kolommen. Want Gods Stad was onvruchtbaar

onder alle heidenen eer deze vrucht, door welke wij zien dat zij vruchtbaar geworden is, voortgekomen was, wij zien ook dat het aardse Jeruzalem, dat veel was in kinderen, nu verzwakt geworden is, want allen, die kinderen van de vrije in deze waren, waren haar kracht. Maar nu, aangezien aldaar de letter is en de geest niet, zo is zij door verlies van haar kracht verzwakt geworden. 'De Heere doodt en maakt leven,' want hij heeft gedood, die veel was in kinderen, en heeft de onvruchtbare levend gemaakt, welke 7 gebaard heeft, hoewel gepaster daarmede zou kunnen verstaan worden, dat hij levend maakt dezelfde, die hij gedood heeft; want zij voegt daarbij; hij leidt in de hel, en weer uit; want zij, tot wie de apostel zegt; 'is 't dan dat gij met Christus gestorven bent, zo zoekt gij dan, dat daarboven is, waar Christus is zittende ter rechterhand Gods,' diezelfden worden zalig gedood van de Heere, waarbij hij ook voegt 'smaakt hetgeen dat daarboven is, en niet wat op de aarde is,' zodat dezen die zelfde zijn, die hongerig het land doorgelopen zijn, want zegt hij, gij. bent gestorven Daarna volgt 'en uw leven is met Christus verborgen in God.' Maar heeft hij hen ook ter helle geleid, en weer uit? Dit zien wij zonder dat de gelovigen het in twijfel trekken, allermeest in hem vervuld te zijn, die ons hoofd is, met van wie volgens zeggen van de apostel, ons leven in God verborgen is; want die zijn eigen zoon niet gespaard heeft, maar dien heeft overgegeven voor ons allen, die zelfde heeft ook op die wijze hem gedood; en daar hij hem weder op gewekt heeft uit de doden, zo heeft hij hem weder levend gemaakt. En naardien in de profetie deze Zijn stem bekend wordt 'gij zult mijn ziel in de hel niet laten,' zo heeft Hij hem ter helle gebracht en ook weer daaruit. Door deze zijn armoede zijn wij rijk geworden, en opdat wij mogen weten wat dat is, zo laat ons horen wat daar volgt: 'hij vernedert en verhoogt' want de hovaardige vernedert hij; en de nederige verhoogt hij. Want hetgeen elders gelezen wordt, nl. 'God wederstaat de hovaardige, maar de nederige geeft hij genade,' (1 Petrus 5:5) dit begrijpt de gehele reden van deze vrouw, van wie de naam uitgelegd wordt 'zijne genade.' Nu, aangaande wat er bijgevoegd wordt 'hij verheft de armen van de aarde,' dit versta ik van niemand beter dan van Hem, die om onze wil arm geworden is, daar hij rijk was, opdat wij door Zijn armoede rijk zouden worden. Want hem heeft Hij van de aarde opgewekt zo spoedig, dat zijn vlees geen verrotting gezien heeft. En hetgeen daar bijgevoegd is, zal ik ook niet vreemd van hem houden, nl. 'en verhoogt de ellendige uit de drek.' Want de ellendige is dezelfde die daar arm is, en door de drek, waaruit hij verhoogd is, worden zeer wel verstaan zijn vervolgers, de Joden, onder welk getal de apostel gezegd had dat hij ook geweest was toen hij de gemeente vervolgde, want hij zegt: dat mij gewin was, dat heb ik om Christus wil schade geacht en niet alleen schade geacht, maar ook drek gerekend, opdat ik Christus win. Van de aarde is dan boven alle rijken verheven die arme en van dien drek is boven alle. overvloedige verhoogd die ellendige, dat hij hem zette met de machtigen van zijn volk, tegen wie hij zegt 'Gij zult zit ten op de 12 tronen.' Voorts: 'hij is de stoel van de eer hen tot een erfenis gevende.' Want die machtigen hadden gezegd 'Ziel! wij hebben het alles verlaten en zijn u nagevolgd.' Deze belofte hadden de machtigste gedaan. Maar van wie was hun dat anders dan van Hem, van wie hierna gesproken is: 'En hen, die belofte doen, geeft Hij hun belofte.' Want niemand zal de Heere iets beloven, tenzij hij van Hem ontvangt, wat hij Hem beloofd heeft. Daar volgt: 'Hij heeft gezegend de jaren van het rechtvaardigen,' dat hij met Hem nl. zonder einde leeft, te weten: tot wie gezegd is: 'En uw jaren zullen niet ophouden;' want daar blijven de jaren staan; maar hier zijn ze voorbijgaande, ja! hier vergaan ze. Maar aangaande deze twee stukken, nl. 'gevende belofte degenen, die belofte doet,' en 'Hij heeft gezegend de jaren van het rechtvaardigen daarvan is het een dat, wat wij doen, en het andere dat, wat wij ontvangen. Maar dit laatste wordt door de begiftiging Gods niet eerder ontvangen dan wanneer het eerste door zijn hulp gewrocht wordt; want Hij zegt 'geen man 's machtig in zijn kracht. De Heere zal zijn tegenpartij zwak maken,' nl. degenen, die de mens, aan Hem belofte doende, benijdt en wederstaat, zodat hij niet kan vervullen, wat hij beloofd heeft; insgelijks vanwege de twijfelachtige Griekse manier van spreken zou daarbij ook kunnen verstaan worden zijn eigene tegenpartij. Want wanneer de Heere ons heeft begonnen te bezitten, voorwaar! die wederpartij die de onze was, wordt de Zijne, en wordt door ons overwonnen, maar niet door

onze krachten, want 'geen man is machtig in zijn kracht: zo dan, de Heere zal zwak maken zijn tegenpartij, heilig is de Heere;' opdat dezelve overwonnen worde van die heilige n, welke de heilige Heere van de heiligen heilig gemaakt heeft. En daarom: 'Laat de wijze niet roemen in zijn wijsheid, en laat de machtige niet roemen in zijn macht, en laat de rijke niet roemen in zijn rijkdommen, maar hij, die roemt, laat hij hierin roemen, dat hij de Heere verstaat en kent, en dat hij recht en gerechtigheid doet in 't midden van het land.' En voorwaar in geen klein deel verstaat en kent hij de Heere, die verstaat en weet, dat hem ook dit van de Heere gegeven wordt, dat hij Hem verstaat en kent; want de apostel zegt: 'Wat hebt gij, dat gij niet ontvangen hebt? En zo gij het ontvangen hebt, wat roemt gij, alsof gij het niet ontvangen had? (1 Corinthiërs 4:7) Dat is: alsof gij dat van u zelf had, waarin gij roemt. Nu, die doet recht en gerechtigheid, die recht en wél leeft, en die leeft recht en wél, die gehoorzaam is het gebod Gods. En het einde van het gebod is datgene, tot hetwelk het gebod gestrekt wordt, nl.: 'de liefde uit reine harten, uit een goede consciëntie en uit een ongeveinsd geloof; maar gelijk de apostel Johannes betuigt, die liefde is uit God; alzo is ook recht en gerechtigheid doen uit God. Maar wat is dit 'in 't midden van de aarde?' Zullen dan zij geen recht en gerechtigheid schuldig zijn te doen, die wonen aan het uiterste van de aarde? Wie zal dat durven zeggen?' Waarom is daar dan bijgevoegd 'in het midden van de aarde?' Indien dit er niet bijgevoegd was, en zij alleen gezegd had 'recht en gerechtigheid te doen,' zou dit gebod meer en beter strekken tot beide soorten van mensen, nl. tot hen, die binnen in heiland en tot hen, die bij de zee wonen. Maar opdat niemand meen, dat na het einde van dit leven, dat overgebracht wordt in dit lichaam, nog enige tijd overgebleven is om recht en gerechtigheid te doen alzo hij deze, toen hij in het vlees was, niet gedaan heeft, en dat hij alzo daardoor zou kunnen ontgaan het goddelijk gericht, zo dunkt mij, dat met de woorden 'in 't midden van de aarde' dit daarmee gezegd is, zolang nl. ieder in zijn lichaam leeft; want in dit leven is ieder omdragende zijn aarde, welke de aarde weder ontvangt en tot zich neemt wanneer de mens sterft, en zal dezelve hem weergeven wanneer hij verrijst. Daarom 'in het midden van de aarde,' dat is: zo lang onze ziel besloten blijft in dit aardse lichaam, moet men recht en gerechtigheid doen, teneinde ons dat tot nut zij in het toekomende 'wanneer ieder ontvangen zal naar hetgeen hij in het lichaam gedaan heeft, hetzij goed of kwaad,' want bij die woorden 'in het lichaam' heeft de apostel aldaar verstaan die tijd, die hij in het lichaam geleefd heeft, want zo iemand met een boze ziel en met een goddeloze gedachte lastert, en dat niet werkt met enige leden van zijn lichaam, zal die onschuldig zijn, omdat hij dat niet gedaan heeft door enige beweging van zijn lichaam? Geenszins; omdat hij dat in die tijd gedaan heeft toen hij zijn lichaam droeg. En op dezelfde wijze kan ook gepast verstaan worden, wat men leest in Psalm 74, nl.: 'maar God onze koning heeft voor alle eeuwen de zaligheid gewrocht in het midden van de aarde,' zodat daarbij verslaan wordt de Heere Jezus, onze God, die voor alle eeuwen is, omdat de eeuwen door Hem gemaakt zijn. Deze heeft onze zaligheid gewrocht in het midden van de aarde, toen het woord vlees is geworden, en in het aardse lichaam gewoond heeft. Voorts nadat er geprofeteerd is in deze woorden van Hanna, dat ieder behoort te roemen, die daar roemt, niet in zich zelf, maar in de Heere, overmits de Wedervergelding, die in de dag van het oordeels geschiedden zal. 'De Heere is in de Hemel geklommen, en heeft gedonderd: Hij zal richten de uitersten van de aarde, want Hij is rechtvaardig.' Hier heeft zij geheel gehouden de orde van de belijdenis van de gelovigen; want de Heere Christus is opgeklommen in de Hemel, en zal van daar wederkomen om te richten de levenden en de doden. Want wie is er opgeklommen, gelijk de apostel zegt, dan die nedergedaald is in de laagste delen van de aarde? Die nedergedaald is, is dezelfde, die ook opgeklommen is boven alle Hemelen, omdat hij alle dingen vervullen zou Zo dan, met Zijn wolken heeft, Hij gedonderd, die Hij met Zijn heiligen Geest, toen hij opgeklommen was, vervuld heeft, vanwege hetwelk Hij bij Jesaja bedreigingen gedaan heeft aan de dienstmaagd Jeruzalem, dat is aan de ondankbaren wijngaard, dat ze geen regen over dezelve zou regenen. Maar er is gezegd 'Hij zal richten de uitersten van de aarde, even alsof daar gezegd werd: en hij zal ook richten de uiterste einden van de aarde; want het zal niet geschieden, dat Hij de andere delen van de aarde niet zal richten, Hij nl. , die

buiten allen twijfel alle mensen zal richten. Maar bij de uitersten van de aarde worden allerbest verstaan de uitersten van het mensen want daar zullen niet gericht worden die dingen, die óf in beter, óf in erger in de tussentijd veranderd worden, maar de mens in zodanig uiterste als hij gevonden wordt, alzo zal hij gericht worden. Daarom is er gezegd: 'die volstandig blijft tot het einde toe, die zal zalig zijn.' Daarom dan, die volstandig recht en gerechtigheid doet, die zal niet verdoemd worden, wanneer gericht worden de uitersten van de aarde. 'En Hij geeft macht onzen koningen,' zegt zij, zodat Hij richtende hen niet verdoemt; Hij geeft hen macht, waardoor zij het vlees evenals koningen regeren, opdat zij alzo in Hem die om hunnentwil zijn bloed gestort heeft , de wereld overwinnen. 'En hij zal verhogen de hoorn van zijn Christus.' Hoe zal hij verhogen? Want van wie hierboven gezegd is 'de Heere is in de Hemel geklommen,' (waarbij verstaan is de Heere Christus) die zelfde, gelijk hier gezegd wordt, zal verhogen de hoorn van zijn Christus, nl. die zelf Christus is Christus zal verhogen ieder van zijn gelovigen, gelijk deze vrouw dat in het begin van deze lofzang te kennen geeft, zegende 'mijn hoorn is verhoogd in mijn God.' Want allen, die gezalfd zijn met Zijn zalving, mogen wij wel terecht Zijn gezalfden noemen, van wie het gehele lichaam nochtans met zijn hoofd een Christus is. Dit heeft Hanna geprofeteerd, de moeder van Samuel, die heilige en zeer geprezen man, in van wie de toen afgebeeld is de verandering van het oude priesterschap, en is nu vervuld, omdat daar verzwakt is geworden zij, die veel was in kinderen, opdat de onvruchtbare, die 7 gebaard heeft, een nieuw priesterschap hebben in Christus.

Hoofdstuk 5. VAN DIE DINGEN, WELKE DE MAN GODS PROFETISCHE WIJZE GESPROKEN HEEFT: LOT. DE PRIESTER ELI, BEDUIDENDE DAT HET PRIESTERSCHAP. HETWELK INGESTELD WAS NAAR DE ORDE VAN AARON, ZOU WEGGENOMEN WORDEN.

Maar dit zelfde spreekt de man Gods, gezonden zijnde tot de priester Eli, veel klaarder uit, wiens naam wel verzwegen wordt, maar uit wiens ambt en dienst zonder twijfel verstaan wordt, dat hij een profeet geweest is; want aldus is er geschreven: 'En er kwam een man Gods tot Eli, en zei tot hem: zo zegt de Heere; heb Ik Mij niet klaar geopenbaard aan het huis van uw vader, toen zij in Egypte waren, in het huis van Farao? En ik heb hem uit alle stammen van Israël mij ten priester verkoren, om op te offeren op Mijn altaar, om met reukwerk aan te steken, om de afgod voor mijn aangezicht te dragen; en heb aan het huis van uw vader gegeven al de vuuroffers van de kinderen Israël's. Waarom slaat gij lieden achteruit tegen mijn slachtoffer, en tegen mijn spijsoffer, hetwelk ik geboden heb in de woning; en eert uw zonen meer dan Mij, dat gij lieden u mest van het voornaamste van alle spijsoffers van mijn volk Israël? Daarom spreekt de Heere, de God Israël's: Ik had wel klaar gezegd: uw huis en uw vaders huis zouden voor mijn aangezicht wandelen tot in eeuwigheid; maar nu spreekt de Heere: dat zij verre van mij! Want die Mij eren, zal Ik eren, maar die Mij versmaden, zullen ligt geacht worden. Zie, de dagen komen, dat ik uw arm zal afbouwen, en de arm van uw vader huis; dat er geen oud man in uw huis wezen zal En u zult aanschouwen de benauwdheid van de woning Gods, in plaats van al het goede, dat hij Israël zou gedaan hebben; en er zal te geen dage een oud man in uw huis zijn. Maar de man, dien Ik u niet zal uitroeien van mijn altaar, zou zijn om uw ogen te verteren, en om uw ziel te bedroeven; en al de menigte uw huizes zal sterven, mannen geworden zijnde. Dit nu zal u een teken zijn, hetwelk over uw beide zonen, over Hofni en Pinchas, komen zal: op een dag zullen zij beiden sterven. En Ik zal Mij een getrouwe priester verwekken; die zal doen, gelijk als in Mijn hart en in Mijn ziel zijn zal; die zal ik een bestendig huis bouwen, en hij zal altijd voor het aangezicht Mijns gezalfden wandelen En het zal geschieden, dat al wie van uw huis, zal overig zijn, zal komen, om zich voor hem neer te buigen om een stukje geld, en een bolle broods en zat zeggen: neem mij toch aan tot enige priesterlijke bediening, dat ik een bete broods mogen eten.' Er is geen reden om te zeggen, dat deze profetieën Samuel vervuld is, omdat in dezelve met zulke klaarheid tevoren verkondigd is

de verandering van het ouden priesterschap. En hoewel Samuel niet was van een andere stam dan die van de Heere verordineerd was, om het altaar te dienen, nochtans was hij niet van de kinderen van Aaron wiens geslacht verordineerd was, dat van hetzelve priesters zouden gemaakt worden, en daarom is ook mede in die verhandelde zaak voorgebeeld. die zelfde verandering, welke door Christus Jezus geschieden zal, en behoorde eigenlijk tot het oude Testament, maar in voorbeeld tot het nieuwe, zodat het een profetie is zowel metterdaad als. met het woord; want dat is metterdaad beduid, hetwelk door het woord tot de priester Eli gesproken is door de profeet. Want er zijn daarna priesters geweest uit het geslacht van Aaron, gelijk Sadok en Abjathar ten tijde van koning David, en ook in volgende tijden weer anderen, eer de tijd kwam, waarop die dingen door Christus moesten volbracht worden, welke zolang tevoren aangaande de verandering van het priesterschap voorzegd zijn geweest. Maar wie ziet nu niet, wanneer hij dit met een gelovig oog aanschouwt, dat dit alles nu vervuld is, naardien er nu geen tabernakel, geen tempel, geen altaar, geen offerande, en alzo geen priester voor de Joden meer overgebleven is, aan wie in de Wet Gods bevolen was, dat ieder priester van het zaad Aärons zou geordineerd worden, hetwelk ook hier verhaald is volgens het zeggen van de profeet, zeggende: daarom spreekt de Heere, de God Israël's; Ik had wel klaar gezegd: uw huis en van uw vaders huis zouden voor mijn aangezicht wandelen tot in eeuwigheid; maar nu spreekt de Heere: dat zij verre van Mij Want die Mij eren, zal Ik eren; maar die Mij versmaden, zullen ligt geacht worden,' aangaande dat hij hier noemt zijns vaders huis, dat moet men verstaan, dat hij niet zegt van zijn naaste vader, maar van dien Aaron, die allereerst tot priester ingesteld is, van wiens afkomst al de volgenden waren, en dit zelfde bewijzen kennelijk de voor verhaalde redenen, als hij zegt: 'heb Ik Mij niet klaar geopenbaard aan het huis van uw vader, toen zij in Egypte waren, in het huls van Farao? En Ik heb hem uit alle stammen van Israël Mij ten priester verkoren, om voor Mij te offeren op Mijn altaar, om het reukwerk aan te steken, enz.' Wie is de vader van deze geweest in die Egyptische dienstbaarheid, welke, wanneer zij daarvan verlost waren, verkoren is tot het priesterschap, anders dan Aaron? Nu, van deze Zijn stam heeft Hij op die plaats gezegd, dat het geschieden zal, dat daarvan niet meer priesters zullen zijn, hetwelk wij nu vervuld zien. Laat het geloof waken, de zaken zijn tegenwoordig, zij worden gezien, zij worden gehouden, zij worden voorgedragen en ingedrukt in de ogen van hen, die het zelfs niet willen zien. 'Zie zegt Hij, de dagen komen, dat Ik uw arm zal afbouwen, en de arm van uw vaders huis, dat er geen oud man in uw huis wezen zal En u zult aanschouwen de benauwdheid van de woning Gods, in plaats van al het goede, dat hij Israël zou gedaan hebben; en er zal te geen dage een oud man in uw huis zijn. Maar de man, dien Ik u niet zal uitroeien van Mijn altaar, zou zijn om uw ogen te verteren, en om uw ziel te bedroeven.' Ziet, die dagen, die tevoren voorzegd zijn, zijn nu gekomen; want daar is geen priester meer na. de orde van Aaron, en ieder man van dat geslacht, wanneer hij ziet, dat de offerande van de Christenen door de ganse wereld haar kracht heeft, en dat hem die grote eer onttrokken is, diens ogen versmachten, en zijn ziel kweelt uit door uittering van droefheid. Maar hetgeen er volgt behoort eigenlijk tot het huis. van deze Eli, tot van wie deze redenen gesproken werden. 'En al de menigte van uw huis zal sterven, mannen geworden zijnde. Dit nu zal u een teken zijn, hetwelk over uw beide zonen, over Hofni en Pinchas komen zal; op één dag zullen zij beiden sterven.' Dit teken dan van het priesterschap te veranderen van zijn huis, is geschied, door welk teken mede beduid is, dat ook veranderd zal worden het priesterschap van het huis Aärons; want de dood van deze zijn kinderen heeft beduid niet de dood van de mensen, maar van het priesterschap van de kinderen Aärons. Nu, wat daar volgt, behoort tot dien priester, wiens voorbeeld Samuel, met in diens plaats te komen gedragen heeft. Daarom de dingen, die daar volgen, worden gesproken van Christus Jezus, die de ware priester van het Nieuwe Testament is. 'En Ik zal Mij een getrouwen priester verwekken; die zal doen, gelijk als Ik in Mijn hart en in mijn ziel zijn zal; die zal ik een bestendig huis bouwen.' Dit is het Jeruzalem, dat eeuwig en van hierboven is. Ik heb gezegd: uw huis en uw vaders huis. zullen voor Mij doorgaan in eeuwigheid.' Zo dan, zijn huis zal voor hem doorgaan; maar dit doorgaan al de dagen mag ook verstaan worden van de

dood tot het leven, en al die dagen, van die dagen, in welke de sterfelijkheid van deze leven ten einde toe overgebracht wordt, en belangende dat God zegt 'die alles doet, wat in Mijn hart en in mijn ziel is,' hier moet men niet menen, dat God een ziel heeft, naar die Hij een schepper van de ziel is; want dat wordt van God gesproken op een oneigenlijke manier, en niet eigenlijk, gelijk handen en voeten, en andere leden van het lichaam. En opdat de mens vanwege dat niet geacht worde in de beeltenis van dit vlees geschapen te zijn naar de gelijkenis en het evenbeeld Gods, zo worden Gode ook andere dingen toegevoegd, welke de mens niet heeft, want tot God wordt gezegd: 'behoed mij onder de schaduw Uwer vleugelen,' opdat alzo de mensen mogen verstaan, dat die dingen van die onuitsprekelijke natuur gezegd worden niet met eigen woorden, maar met woorden, die bij gelijkenis van enige dingen genomen zijn En dat er voorts bijgevoegd wordt: 'en het zal geschieden, wie overgebleven zal zijn van uw huis, die zal komen, en voor hen neervallen.' Dit wordt niet eigenlijk gesproken van he t huis van deze Eli, maar van het huis van Aaron, van hetwelk tot de komst van Jezus Christus mensen gebleven zijn, en van welk geslacht ook nu geen ontbreken; want aangaande dit huis van Eli is reeds hierboven gesproken: 'en ieder, die van uw huis overgebleven zal zijn, die zal vallen in het zwaard van de mannen.' Hoe heeft hier dan waarlijk kunnen gezegd worden: 'en het zal geschieden, wie overgebleven zal zijn van uw huis, die zal komen, en voor hem neervallen,' indien het waar is, dat niemand van hen vanwege het wrekende zwaard zal overblijven? Maar hij wilde, dat hier verstaan zouden worden alleen zij, die behoren tot de stam, wel verstaande van het gehele priesterschap na de orde van Aaron. Indien hij daarom is van die tevoren gepredestineerde overblijfselen, van wie een ander profeet gezegd heeft: 'de overblijfselen zullen zalig worden,' waarover ook de apostel zegt 'alzo is er dan ook in deze tegenwoordige tijd een overblijfsel geworden, naar de verkiezing van de genade;' want diegene wordt van zodanige overblijfselen verstaan te zijn, van welke gezegd is: 'die daar overgebleven zal zijn van uw huis;' want zulk een voorwaar, die gelooft in Christus, gelijk ook ten tijde van de apostelen velen uit dat volk geloofd hebben, en tegenwoordig ontbreken daar ook geen, welke (hoewel weinigen) nochtans geloven: en alzo wordt in dat vervuld, wat die man Gods vervolgens daar bijgevoegd heeft, nl. 'die zal komen, en voor hem neervallen om een zilveren penning.' En voor wie anders zal hij neervallen dan voor die hoogste priester, die ook God is? Want zelfs in dat priesterschap na de orde van Aaron kwamen de mensen niet in de tempel of tot het altaar Gods, om voor een priester neder te vallen. Maar wat is dit te zeggen, dat hij zegt 'om een zilveren penning.' Dit betekent de kortheid van het woord van het geloof, van welk de apostel een zekere spreuk verhaalt, nl., 'de Heere zal een volmaakt en kort woord maken op de aarde.' Nu, aangaande, dat het zilver voor een uitspraak en reden gesteld wordt daarvan is die Psalm getuige, waarin gezongen wordt 'de redenen van de Heere zijn doorlouterde redenen, evenals zilver in het vuur doorlouterde zijnde.' Maar wat zegt diegene, die daar komt, en neervalt om een zilveren penning? 'Werp mij op een deel van uw priesterdom om brood te eten.' Ik wil niet in de eer van mijn vader gesteld worden, welke toch geen is; werp mij op een deel van uw priesterdom; want ik heb verkozen nederig en verworpen te zijn in het huis van het Heere; zelfs het allerminste en meest verachte lid van uw priesterdom begeer ik te zijn. Want hier noemt hij het priesterdom zelfs het volk, van welk volk hij priester is, die de Middelaar Gods en van de mensen is, nl., de mens Christus Jezus, tot welk volk de apostel Petrus zegt 'een heilig volk, een koninklijk priesterdom' (2 Petrus 2:9) en hoewel sommigen dit uitgelegd hebben sacrificie tui, dat is: uwer offerande, en niet *sacerdotij tui,* dat is: uw priesterdom, zo betekent dat niettemin dat zelfde Christenvolk, waarom ook de apostel Paulus zegt (1 Corinthiërs 10:17) 'want één brood is het, zo zijn wij velen één lichaam, omdat wij allen eens broods deelachtig zijn.' Ook zegt hij 'ik bid u dan broeders! door de ontferming van God, dat gij uw lichamen stelt tot een levende, heilige en Gode welbehaaglijke offerande, welke is uw redelijke godsdienst'. (Romeinen 12) En daarom, dat hij daarbij gevoegd heeft 'om brood te eten,' daarmee heeft hij de soort en de hoedanigheid van de offerande gepast uitgedrukt, van welke onze priester zelf zegt; het brood, dat ik geven zal, is mijn vlees voor 's werelds leven. Dit is de offerande niet naar de orde van Aaron, maar naar de

orde Melchizédek; die het leest, die versta het. Zo dan, dit is een belijdenis, die kort is, en heilzaam nederig, door welke gezegd wordt 'werp mij op een gedeelte van uw priesterdom om brood te eten.' Dit is de zilveren penning; want deze spreuk is kort, en zij is een reden van de Heere, die woont in het huis van de gelovigen. Want aangezien hij hierboven gezegd had, dat hij aan het huis van Aaron gegeven had spijzen van de offeranden van het Oude Testament, als hij nl. zegt: 'Ik heb uw vaders huis gegeven alles wat van het vuur van de kinderen Israël's ten spijze dient,' want dit waren de offeranden van de Joden, zo zegt hij nu hier 'brood te eten,' hetwelk in het Nieuwe Testament is de offeranden van de Christenen.

Hoofdstuk 6. VAN HET JOODSE PRIESTERSCHAP EN KONINGRIJKE WELKE DAAROM NIET BLIJVEN, HOEWEL ZIJ GEZEGD WORDEN IN EEUWIGHEID TE ZULLEN BLIJVEN, OPDAT DAARUIT MAG VERSTAAN WORDEN, DAT DE ANDERE DINGEN, DIE DAAR BELOOFD WORDEN, EEUWIG ZIJN.

Aangezien dan deze dingen toen met zulke grote diepgrondigheid voorzegd zijn als zij ons nu door heldere openbaring verklaard zijn, evenwel niet zonder reden; nochtans zou iemand. bedenkelijk mogen worden en zeggen: hoe zullen wij vertrouwen, dat alles zal geschieden, wat in die boeken voorzegd is, indien dat, wat aldaar van God gezegd is, nl. 'uw huis en uw vaders huis zullen voor Mij doorgaan in eeuwigheid' geen vervulling heeft kunnen hebben? Want wij zien, dat priesterdom veranderd is, en dat niet gehoopt wordt, dat te eniger tijd vervuld zal worden, wat dat huis beloofd was, want wat in plaats van dat verworpen en veranderd priesterdom komt, dat wordt veel meer gepredikt eeuwig te zijn. Hij, die dat zegt, verstaat of overlegt nog niet, dat het priesterdom, naar de orde van Aaron als. een schaduw en als. een voorbeeld. van het toekomstige. eeuwige priesterschap is ingesteld; en daarom, wanneer aan dit de eeuwigheid beloofd is, is dat niet aan de schaduw en aan het voorbeeld. beloofd, maar aan datgene, wat door dit beschaduwd en voorgedeeld werd. Maar opdat men evenwel niet zou menen, dat de schaduw zou blijven, zou meest ook de verandering derzelve tevoren geprofeteerd worden. Op die zelfde wijze is ook het koningrijk van Saul, die verworpen en verstoten was, een schaduw geweest van het toekomstige koningrijk, dat in eeuwigheid zou blijven. Want de olie, waarmee hij gezalfd is (van welk chrisma of zalving hij Christus genaamd is) moet men geestelijker wijze nemen, en daarbij is een grote verborgenheid te verstaan, welke zelfs David in hem zó eerbiedig geëerd heeft, dat hij met een verslagen hart geschrikt heeft toen hij in het duistere hol verborgen lag, waarin ook Saul van nood gegaan was, en toen hij daar van achteren heimelijk een klein stukje van zijn kleed gesneden heeft, om alzo iets te hebben, waarmee hij zou kunnen bewijzen, dat hij Saul verschoond had, hoewel hij hem had kunnen doden, en alzo van zijn gemoed zou wegnemen dat vermoeden, waardoor hij meende, dat David zijn vijand was en hem alzo dapper vervolgde. Teneinde hij dan niet schuldig zou zijn van geschonden te hebben zulk een grote verborgenheid in Saul, alzo hij zelfs zijn kleed op die wijze. had aangeroerd, zo is. hij bevreesd geworden; want aldus is er geschreven: 'Doch het geschiedde daarna, dat David's hart hem sloeg omdat hij de slip van Saul afgesneden had.' En tegen de mannen, die met hem waren, en die hem raden, dat hij Saul, als in zijn handen geleverd zijnde, zou doden, heeft hij gezegd; 'Dat geschiede mij van de Heere niet, dat ik alzo dat woord doen zou aan mijn Heere de Christus van de Heere, en dat ik aan Hem mijn handen zou leggen; want deze is de Christus van de Heere.' Deze eerbied is alzo betoond aan de schaduw van het toekomstige, niet om de schaduw zelf, maar om datgene, wat zij voorbeelde, en mede datgene, wat Samuel tegen Saul zei, nl.: 'Gij hebt zot gedaan, gij hebt het gebod van de Heere uw God, niet gehouden, dat Hij u geboden heeft; want de Heere zou nu uw rijk over Israël bevestigd hebben tot in eeuwigheid. Maar nu zal uw rijk niet bestaan. De Heere heeft zich een man gezocht naar zijn hart, en de Heere heeft hem gehouden een voorganger te zijn over zijn volk, omdat gij niet gehouden hebt, wat u de Heere geboden had;' (1 Samuel 13:13-

14) dit moet men niet opvatten of nemen, alsof God dezen Saul tevoren bereid had om in eeuwigheid koning te zullen zijn, en dat Hij hem dat daarna, alzo Hij zondigde, niet heeft willen houden, want het was Hem niet onbekend, dat hij zou zondigen; maar zijn koningrijk had Hij bereid, teneinde hierin Zijn Koningrijk een voorbeeld zou zijn van het eeuwige Koningrijk. En daarom heeft hij daar bijgevoegd: 'Alzo zal nu het koningrijk aan u niet blijven staan.' Het heeft dan gestaan, en het zal blijven staan, gelijk in die woorden is te kennen gegeven; maar het zal aan hem niet blijven staan, omdat hij. niet in eeuwigheid koning zou zijn, noch zijn geslacht, zodanig, dat door zijn nakomelingen, de een na de ander altijd volgende, zou schijnen vervuld te worden dat zeggen, hetwelk daar gezegd is in eeuwigheid: 'En de Heere heeft zich een man gezocht,' betekende óf David, óf de Middelaar van het nieuwe Testament, welke voorgebeeld werd in die zalving, waarmee gezalfd zijn David en zijn nakomelingen. Maar God zoekt zich zelf niet alzo een man, als of Hij niet weet waar hij is, maar door een mens spreekt Hij naar de wijze van de mensen, vermits Hij met zo te spreken ons zoekt; want wij zijn alzo geheel bekend geweest niet alleen voor God, de Vader; maar ook zelfs voor Zijn eniggeboren Zoon, die gekomen is om te zoeken, dat verloren is.

Hoofdstuk 7. VAN DE AFSCHEURING VAN HET ISRAËLITISCHE KONINGRIJK, WAARDOOR VOORGEBEELD IS DE EEUWIGE SCHEIDING VAN HET GEESTELIJK EN VLESELIJK ISRAËL.

Daarna heeft Saul weder door ongehoorzaamheid gezondigd, en Samuel sprak weder tot hem in het woord van de Heere: 'Omdat gij van de Heere woord verworpen hebt, zo heeft Hij u verworpen, dat gij geen koning zult zijn.' (1 Samuel 15:23) En weer vanwege dezelfde zonde, alzo Saul die bekende en daarom om vergiffenis bad, en van Samuel begeerde, dat hij met hem zou wederkeren om God te verzoenen, zo heeft hij gezegd: 'Ik zal met u niet wederkeren; omdat gij het woord van de Heere verworpen hebt, zo heeft u de Heere verworpen, dat gij geen koning over Israël zult zijn. Als zich Samuel omkeerde om weg te gaan, zo greep hij een slip van zijn mantel, en zij scheurde. Toen zei Samuel tot hem: de Heere heeft heden het koningrijk van Israël van u afgescheurd, en heeft het aan uw naaste gegeven, die beter is dan gij. (1 Samuel 15:26-28) 'En Israël zal gedeeld worden in tweeën, en het zal niet wederkeren; want het zal Hem niet berouwen; want Hij is geen mens, dat Hem iets berouwen zou. (1 Samuel 15:29) Hij, tot van wie gezegd wordt: 'de Heere zal u verwerpen, dat gij geen koning bent over Israël,' insgelijks: 'de Heere heeft heden het koningrijk van Israël van u afgescheurd,' die zelfde is 40 jaren koning geweest over Israël, en dus even lang als David, en heeft dat evenwel gehoord in de eersten tijd en in de aanvang van zijn Rijk; opdat wij mogen verstaan dat dat gezegd is omdat niemand van zijn geslacht koning zou zijn, en opdat wij ons oog zouden richten op het geslacht David's, waaruit. naar het vlees voortgesproten is de Middelaar Gods en van de mensen, de mens Christus Jezus. Ondertussen zegt de Schriftuur niet, gelijk in sommige Latijnse Bijbels staat: 'De Heere zal het Rijk Israël's van uw hand scheuren,' maar gelijk het door ons gesteld is, alzo is het in de Griekse Bijbels gevonden, nl.: 'De Heere heeft het koningrijk van Israël van uw hand gescheurd,' opdat men alzo bij die woorden 'van uw hand' hetzelfde versta, dat daar is 'van Israël.' Zo dan, die man droeg in een voorbeeld de persoon van het volks Israël's, welk volk zijn koningrijk zou verkiezen, omdat Christus Jezus, onze Heere, door het nieuwe Testament niet vleselijk, maar geestelijk zou heersen Als hiervan gezegd wordt: 'En hij zal het uw naasten geven,' moet dit verstaan worden van de vleselijke maagschap; want Christus is uit Israël naar het vlees, waaruit ook Saul was. En aangaande 'die goed is boven u,' dit mag men wel verstaan, even alsof er gezegd was: die beter is dan gij,' want enigen hebben het ook zó uitgelegd; maar beter wordt het aldus genomen, als hij zegt 'die goed is boven u,' nl. aangezien hij goed is, dat hij daarom ook boven u is, volgens dat andere profetische zeggen: 'Totdat ik stellen zal uw vijanden onder uw voeten,' onder welke ook Israël is, welk volk Christus, alzo zij. Hem vervolgden, het koningrijk heeft afgenomen;

hoewel aldaar ook Israël geweest is 'in hetwelk geen bedrog was,' van dat kaf als een zeker koren zijnde; want uit hetzelve zijn ongetwijfeld de apostelen, en uit hetzelve zijn ook zo vele martelaren, van wie Stefanus de eerste is, en uit hetzelve komen ook zo vele gemeenten, van wie de apostel Paulus verhaalt, dat ze in zijn bekering God prezen. Aangaande deze zaak twijfel ik niet, dat men daarvan behoort te verstaan, hetgeen er volgt, nl. 'En Israël zal gedeeld worden in tweeën,' nl. in Israël, dat Christus haat en vijandig is, en in Israël, dat Christus aanhangt en toegedaan is; insgelijks in Israël, behorende tot de dienstmaagd, en in Israël, behorende tot de vrije, want die 2 soorten waren in het eerst te samen, even alsof Abraham nog aanhing de dienstmaagd totdat de onvruchtbare, door de genade Gods vruchtbaar geworden zijnde, klaar uitriep: 'Drijft de dienstmaagd uit met haar zoon.' Het is wel waar, wij weten, dat ten tijde toen Rehabeam, de zoon van Salomo, koning was, Israël om de zonde in tweeën is verdeeld geworden, en dat zij alzo gebleven zijn, hebbende elk deel zijn koningen tot de tijd, dat het ganse volk door een zeer grote verwoesting van de Chaldeeërs omgekeerd en ook vervoerd werd. Maar wat gaat dit toch Saul aan, indien er daarom iets te dreigen was, men dat veelmeer aan David zelf behoorde gedreigd te hebben, wiens zoon Salomo was. Eindelijk zo is nu het Hebreeuwse volk onder elkander niet verdeeld, maar het is zonder enige onderscheiding in de gemeenschap van dezelfde dwaling verstrooid door de wereld. Maar die deling, welke God onder de persoon van Saul (die het voorbeeld van ditzelfde koningrijk en volk droeg), aan dit koningrijk en volk gedreigd heeft, die is te kennen gegeven, eeuwig en onveranderlijk te zullen zijn, door hetgeen er bijgevoegd is: 'En het zal niet wederkeren; want het zal Hem niet berouwen; want Hij is niet gelijk een mens, dat Hem iets berouwt.' Want waar gelezen wordt, dat het Hem berouwt, daar wordt verandering van de dingen te kennen gegeven, blijvende ondertussen de Goddelijke voorwetenschap onveranderlijk. Alwaar dan gezegd wordt 'niet berouwen,' daar wordt verstaan: niet veranderen, Zo zien wij dan, dat dit vonnis van de deling van het volks Israël's van God door deze woorden uitgesproken zijnde, gans onverbrekelijk en dus eeuwig is; want allen, die van daar tot Christus doorgegaan zijn, of doorgaan, of nog zullen doorgaan, waren van daar afgescheiden naar de voorwetenschap Gods, en niet naar een en dezelfde natuur van het menselijke geslacht. Want voorwaar, allen die uit de Israëlieten Christus aanhangen en in Hem volharden, die zullen nimmer meer zijn met die Israëlieten, welke tot het einde van deze leven volharden, zijn vijanden te zijn; maar zij zullen in de deling, die hier voorzegd is, eeuwig blijven, want het oude Testament van de berg Sinaï generende ter dienstbaarheid, is nergens anders toe nut, dan dat het getuigenis heeft het nieuwe Testament; want anderszins 'zolang Mozes gelezen wordt, ligt een deksel op hun hart'. (2 Corinthiërs 3:15) Maar als iemand daar vandaan doorgegaan zal zijn tot Christus, dan zal dat deksel weggenomen worden; want de genegenheid van, die doorgaan, wordt veranderd van het oude tot het nieuwe, zodat ieders genegenheid en inziening nu is, niet te ontvangen het vleselijk maar het geestelijk geluk, om welks wil het geschied is eer die grote profeet Samuel koning Saul gezalfd had (zo wanneer hij uitriep tot de Heere voor Israël en hij hem verhoord had), en toen hij brandoffer offerde, en ten zelfde tijde tegelijk de vreemden ten strijde tegen het volk Gods, en toen de Heere over hem donderde, en zij versla gen werden en neergevallen zijn voor Israël en overwonnen geworden dat hij toen een steen genomen en dien gesteld heeft tussen het nieuwe en het oude Mitzpa, en heeft zijn naam genoemd Abenezer, hetwelk te zeggen is in het Latijn lapis adjutorie, dat is: 'de steen van de hulp,' en heeft gezegd: tot hiertoe heeft ons de Heere geholpen. Mizpa betekent: genegenheid en inziening; die steen van de hulp is de middeling van het Zaligmakers, door van wie men moet doorgaan van het oude Mizpa tot het nieuwe, dat is: van die genegenheid en inziening, waardoor men verwachtte in het vleselijk koningrijk de valse vleselijke gelukzaligheid, tot die genegenheid en inziening, met welke door het nieuwe Testament verwacht wordt in het koningrijk van de Hemelen de allerwaarachtigste geestelijke gelukzaligheid, behalve welke, aangezien er niets beters is, zo is het, dat tot hiertoe ons onze God helpt.

Hoofdstuk 8. VAN DE BELOFTEN AAN DAVID IN ZIJN ZOON, WELKE TEN GEEN DELE IN SALOMO, MAAR ALLER-VOLKOMENST IN CHRISTUS GEVONDEN WORDEN.

Maar nu zie ik, dat ik heb te betonen, wat God beloofd heeft aan David zelf, die na Saul in het koningrijk gevolgd is, door welke verandering die eindelijk verandering voorgebeeld is, nl. om wier wil door Gods ingeven alles gesproken, alles geschreven is. Want voorwaar, dit behoort tot die zaak, waarover wij handelen. Als dan koning David al zijn dingen voorspoedig gelukten, heeft hij bedacht, de Heere een huis te maken, nl. die tempel, die zo vermaard is geweest en die door zijn zoon Salomo daarna gebouwd is. Als hij dit nu in de zin had, is het woord van de Heere daarna tot de profeet Nathan geschied, omdat over te dragen tot de koning; alwaar God gezegd had, dat Hem geen huis gebouwd zou worden door David, en dat Hij tot dien tijd toe niemand bevolen had onder zijn volk, dat hij Hem een cederen huis zou maken, en nu, zegt Hij, zult gij dit mijn knecht David zeggen, nl. 'zo zegt de Heere der heirscharen: Ik heb u genomen van de schaapskooi, van achter de schapen, dat gij een voorganger zou zijn over Mijn volk, over Israël. En ik ben met u geweest overal, waar gij gegaan bent, en heb al uw vijanden voor uw aangezicht uitgeroeid; en Ik heb u een grote naam gemaakt, als de naam van de groten, die op de aarde zijn. En Ik heb voor Mijn volk, voor Israël, een plaats besteld, en hem geplant, dat hij aan zijn plaats woont, en niet meer heen en weer gedreven worde; en de kinderen van de verkeerdheid zullen hem niet meer verdrukken, gelijk als in het eerst. En van die dag af, dat Ik geboden heb richters te wezen over Mijn volk Israël. Maar u heb Ik rust gegeven van al uw vijanden. Ook geeft u de Heere te kennen, dat de Heere u een huis maken zal. Wanneer uw dagen zullen vervuld zijn, en gij met uw vaderen zult ontslapen zijn, zo zal Ik uw zaad na u doen opstaan, dat uit uw lijf voortkomen zal, en Ik zal zijn koningrijk bevestigen. Die zal Mijn naam een huis bouwen; en Ik zal de stoel van zijn koningrijk bevestigen tot in eeuwigheid. Ik zal hem zijn tot een vader, en hij zal Mij zijn tot een zoon; dewelke als hij misdoet, zo zal Ik hem met een mensenroede en met plagen van de mensen kinderen straffen. Maar Mijn goedertierenheid zal van hem niet wijken, gelijk als Ik die weggenomen heb van Saul, die Ik van voor uw aangezicht heb weggenomen. Maar uw huis zal bestendig zijn, en uw koningrijk tot in eeuwigheid, voor uw aangezicht; uw stoel zal vast zijn tot in eeuwigheid.' (1 Samuel 2:8-16) Nu, indien iemand meent, dat deze zo grote belofte vervuld is in Salomo, die dwaalt grotelijks; want hij het aan de een zijde alleen op hetgeen er gezegd is: 'Deze zal Mij een huis bouwen,' uit oorzaak, dat Salomo die zeer vermaarden tempel gebouwd heeft; en aan de andere zijde geeft hij er geen acht op, dat er staat: 'En uw huis. zal bestendig zijn, en uw koningrijk tot in eeuwigheid, voor uw aangezicht.' Daarom laat hij bemerken en aanschouwen het huis. van Salomo, vol zijnde van vreemde vrouwen, die daar valse goden eerden, en laat hij ook aanschouwen de koning zelf, hoe hij, die eens zo wijs was, door die vrouwen tot de afgoderij misleid en verachtelijk ter neder geworpen is; en laat hij zich wachten, van zo stout te zijn, dat hij zou menen, dat God hem dat óf in leugen beloofd had, óf dat God niet vooruit had kunnen weten, dat Salomo en zijn huis zó zouden worden; want hieraan hebben wij niet te twijfelen, zelfs niet, al was het, dat wij in Christus onze Heere (die geworden is uit het zaad van David naar het vlees) die dingen niet vervuld zagen worden, ook hebben wij daarom niet ijdel en lichtvaardig een ander te vereisen, gelijk de vleselijke Joden; want zij lieden zelfs verstaan, dat die zoon, welke zij op die plaats lezen beloofd te zijn aan koning David, niet Salomo geweest is, zodat (niettegenstaande Hij, die beloofd is, met zulk een klaarheid geopenbaard is) zij evenwel door een wonderlijke verblindheid durven zeggen, dat zij een ander verwachten Het is wel waar, er is ook enige voorbeeld van de toekomstige zaak in Salomo geschied, met name dat hij een Tempel gebouwd heeft, en dat hij ook vrede gehad heeft volgens zijn naam. (want Salomo is' in 't Latijn te zeggen: pacificus, dat is: vreedzaam) en daar benevens, dat hij ook in het begin van zijn regering wonderbaar loffelijk en prijselijk geweest is; maar met zijn persoon heeft hij door de schaduw de toekomstige Christus, onzen Heere, voorzegd, maar niet vertoond; zo dat ook enige dingen van hem zó geschreven zijn, alsof ze van hem alzo voorzegd waren, omdat de heilige Schriftuur, die door de gebeurde zaak mee profeteert, in hem enigszins als een

voorbeeld afmaalt de toekomstige dingen. Want behalve de boeken van de goddelijke historie, waarin hij een koning genoemd wordt, is ook de 72ste Psalm met zijn naam aangetekend, in welken Psalm zeer vele dingen gezegd worden, die op hem in 't geheel niet kunnen toegepast worden; maar op de Heere Christus voegen zij met een aller-merkelijkste klaarheid, zodat het kennelijk blijkt, dat in hem als in een voorbeeld dat afgeschaduwd is, maar dat in Christus de waarheid zelf vertoond is. Want het is bekend binnen wat palen het koningrijk van Salomo besloten is geweest, en nochtans (opdat ik van meer andere dingen zwijg) lezen wij (Psalm 72:8) 'En hij zal heersen van de zee tot aan de zee, en van de rivier tot aan de einden van de aarde,' hetwelk wij in Christus zien vervuld worden Want van de rivier heeft hij het begin van zijn heerschappij aangevangen, waar hij door Johannes gedoopt is, en waar hij door diens aanwijzing is bekend geworden van de discipelen, welke Hem niet alleen 'Meester,' maar ook 'Heere' genoemd hebben. En om geen andere reden is Salomo, terwijl zijn vader nog leefde, begonnen te regeren, hetwelk geen van de andere koningen gebeurd is, dan opdat hieruit. mede kennelijk zou blijken, dat hij niet die is, welke die profetie tevoren betekend heeft, die tot zijn vader sprekende aldus zegt: 'En het zal geschieden, zo wanneer uw dagen vervuld zullen zijn, dat gij met uw vader slapen ligt, zo zal ik een zaad na u verwekken, hetwelk van uw lijf komen zal, diens koningrijk wil ik tevoren bereiden.' En hoe zal dan vanwege dat dat er volgt, nl. 'Deze zal Mij een huis bouwen,' gemeend worden, dat deze Salomo hier geprofeteerd is? En waarom zal daar niet veel liever vanwege wat er voorgaat, nl.: 'Zo wanneer uw dagen vervuld zullen zijn, dat gij met uw vader slapen ligt, zo zal ik een zaad na u verwekken,' verstaan worden, dat er een anderen vreedzame beloofd is, van wie nl. voorzegd is, dat Hij opgewekt zal worden, niet vóór de dood van David, gelijk deze, maar die na de dood van David zou opgewekt worden. Want hoewel Jezus Christus lang daarna gekomen is, zo is het toch buiten twijfel, dat Hij na de dood van koning David gekomen is, aan wie hij beloofd was; alzo moest Hij ook komen, die een huis voor de Heere zou bouwen, niet van hout en steen, maar van mensen, zulk een huis nl. waarin ook wij ons verheugen, wanneer wij het bouwen; want tot dit huis, dat is: tot de gelovigen in Christus, zegt de apostel: 'Want de tempel Gods is heilig, welke gij bent.' (1 Corinthiërs 3:17)

Hoofdstuk 9. DAT DE PROFET IE IN Psalm 89 GELIJK IS AAN DIE DINGEN, WELKE DOOR DE VOORSPELLING VAN NATHAN IN DE BOEKEN DER Koninkrijken BELOOFD WORDEN.

In Psalm 89 worden verhaald de beloften Gods, die gedaan zijn aan Koning David, en daar worden enige dingen gesproken, die gelijk zijn aan die, welke gesteld zijn in het boek der Koninkrijken , gelijk daar is: 'Ik heb mijn knecht David gezworen: Ik zal uw zaad tot in eeuwigheid bevestigen.' En verder: 'toen hebt gij in een gezicht gesproken van uwen heilige en gezegd: Ik heb hulp besteld bij een Held; Ik heb een verkorene uit het volk verhoogd. Ik heb David, Mijn knecht, gevonden; met mijn heilige olie heb Ik hem gezalfd, met welken Mijn hand vast blijven zal; ook zal hem Mijn arm versterken. De vijand zal hem niet dringen, en de zoon der ongerechtigheid zal hem niet onderdrukken. Maar Ik zal zijn wederpartijders verpletteren voor zijn aangezicht, en die hem haten, zal Ik plagen. En Mijn getrouwheid en Mijn goedertierenheid zullen met hem zijn, en zijn hoorn zal in mijn naam verhoogd. Worden. En Ik zal zijn hand in de zee zetten en zijn rechterhand in de rivieren. Hij zal Mij noemen: Gij zijt mijn Vader! Mijn God, en de rotssteen mijns heils! Ook zal Ik hem ten eerstgeborene Zoon stellen, ten hoogste over de koningen der aarde. Ik zal Hem Mijn goedertierenheid in eeuwigheid houden, en Mijn Verbond zal hem vast blijven. En Ik zal Zijn zaad in eeuwigheid zetten, en zijn troon als de dagen der Hemelen.' (Psalm 89:20-30) Dit alles wordt van de Heere Jezus verstaan onder de naam van David, vermits de gedaante van de dienstknecht, welke de Middelaar van het zaad David's uit de maagd aangenomen heeft. En daarna wordt daar ook gezegd van de zonden van zijn kinderen iets dergelijks als in het boek der koninkrijken gesteld is, en dat in 't algemeen als van Salomo verstaan wordt. Want daar, nl. in het boek der koninkrijken zegt hij aldus: 'en wanneer hem enige misdaad overkomt, zal Ik hem straffen in de roede der mannen,

en in de aanraking van de kinderen der mensen, maar mijn barmhartigheid zal Ik nimmermeer van hem wenden,' betekenende de aanrakingen de slag van de bestraffing, waaruit ook spruit: en wilt Mijn Christus niet aanraken, hetwelk betekent: wilt ze geen leed doen. Nu, in deze psalm, als hij hier handelde als van David, opdat hij ook iets dergelijks aldaar zou zeggen, zo zegt hij: indien zijn kinderen Mijn wet verlaten, en in Mijn rechten niet wandelen; indien zij Mijn inzettingen ontheiligen, en Mijn geboden niet houden; zo zal Ik hun overtreding met de roede bezoeken, en hun ongerechtigheid met plagen. Maar Mijn goedertierenheid zal Ik van hen niet wegnemen.' (Psalm 89:31-34) Hij heeft niet gezegd van hen - toen Hij sprak van Zijn kinderen, noch van hem zelf, - maar Hij heeft gezegd van hem, hetwelk, wanneer men het wel verstaat, evenveel doet; want aangaande Christus zelf, die daar het hoofd der kerk is, in Hem kunnen geen zonden gevonden worden, welke nodig zouden zijn door menselijke bestraffingen van God behoudens Zijn barmhartigheid gestraft te worden; maar dat wordt gevonden in Zijn lichaam en in zijn leden, welke Zijn volk zijn, en daarom wordt in het boek der koninkrijken gezegd 'Zijne ongerechtigheid' en in de Psalm 'de ongerechtigheid Zijner kinderen,' opdat wij alzo mogen verstaan dat enigszins van Hem gezegd wordt, wat van Zijn lichaam gezegd wordt; daarom zegt Hij ook zelfs van de Hemel, als Saulus zijn lichaam, hetwelk. zijn gelovigen zijn, vervolgde; 'Saul, Saul! wat vervolgt gij Mij?' Daarna in het vervolg van de Psalm zegt Hij 'Ik zal hem geen leed doen in Mijn waarheid, ook zal Ik Mijn verbond niet ontheiligen, en Ik zal Mijn verwerpen wat van mijn lippen voorkomt; Ik heb eenmaal gezworen in Mijn heiligheid, indien Ik David liege' dat is; Ik zal David geenszins liegen; want de Schriftuur plagt alzo te spreken. Nu, wat Hij niet liegt, voegt Hij daarbij, en zegt: 'zijn zaad zal in eeuwigheid blijven, en zijn stoel gelijk de zon in Mijn aanschouwen, en gelijk de volle maan in eeuwigheid en de getrouwe getuige in de Hemel.

Hoofdstuk 10. HOE DE ZAKEN IN HET KONINGRIJK VAN HET AARDSE JERUZALEM ZEER ONDERSCHEIDEN GESCHIED EN UITGEVALLEN ZIJN VAN DIE DINGEN, WELKE GOD BELOOFD HAD, OPDAT DAARUIT ZOU MOGEN VERSTAAN WORDEN, DAT DE WAARHEID VAN DE BELOFTE BEHOORDE TOT DE HEERLIJKHEID VAN EEN ANDER KONING EN EEN ANDER KONINGRIJK.

Na deze aller-vaste verzekeringen van zulk een grote belofte, opdat niet gemeend zou worden, dat die in Salomo vervuld is, even alsof dat verwacht en niet gevonden werd, zo zegt hij; maar gij hebt hem verstoten en verworpen.' Want dat is geschied aangaande het rijk van Salomo in zijn nakomelingen, zelfs. tot de uitroeiingswet van het aardse Jeruzalem, dat de zitstoel van dat zelfde koningrijk was, en ook tot de allermeeste ontheiliging en schandvlekking van die tempel, die door Salomo gebouwd was Maar opdat daar niet gemeend zou worden, dat God daarom tegen Zijn belofte gedaan had, zo heeft hij daar bijgevoegd: 'maar gij hebt Hem verstoten en verworpen.' Zo is dan deze. niet geweest die Salomo, noch ook David, indien Christus de Heere verstoten en verworpen is; want naardien zijn gezalfden genoemd werden, alle koningen, zijnde geheiligd of ingewijd met het geestelijk voorbeeldende chrisma, dat is: zalving, beginnende niet alleen van koning David, maar ook zelfs van Saul, die over dat volk het eerst als koning gezalfd is; want David noemt hem de Christus des Heeren, dat is: de gezalfde des Heeren; nochtans was er maar één ware Christus, wiens voorbeeld zij door een profetische zalving droegen, welke Christus naar de mening van die mensen, welke meenden, dat hij in David of in Salomo te verstaan ware, voor een lange tijd uitgesteld werd; maar naar de beschikking Gods werd Hij tevoren bereid, om op zijn behoorlijke tijd te komen Daarentegen terwijl hij uitgesteld wordt, wat er geschied is aangaande het koninkrijk van het aardse Jeruzalem, waarin hij verwacht werd dat Hij gewis zou heersen, datzelfde heeft deze Psalm vervolgens daar bijgevoegd, zeggende: 'Gij hebt verstoord het verbond van uw knecht, en hebt op aarde ontheiligd zijn heiligheid Gij hebt verbroken al zijn muren, en hebt zijn vestingen

gesteld tot vrees. Allen, die op de weg daar voorbijgaan, hebben hem beroofd, en hij is een smaad geworden van de naburen. Gij hebt verhoogd de rechterhand van zijn vijanden, en hebt verheugd al zijn vijanden Gij hebt de hulp van zijn zwaard weggenomen en gij hebt hem niet geholpen in de strijd. Gij hebt hem losgemaakt van zijn reiniging, en gij hebt zijn stoel ter aarde geworpen: gij hebt verminderd de dagen van zijn stoel, en gij hebt hem overgoten met schande.' Dit alles is overgekomen de dienstmaagd Jeruzalem, waarin ook geheerst hebben enige kinderen der vrijen, houdende dat koningrijk in tijdelijke bestelling; maar ondertussen hadden zij het koningrijk van het hemelse Jeruzalem (waarvan zij kinderen waren in het ware geloof), en in de ware Christus hoopten zij Nu, op welke wijze al die dingen gekomen zijn over dat koninkrijk, daarvan zijn bewijzen genoeg te vinden in de historie van de verhandelde zaken.

Hoofdstuk 11. VAN DE SUBSTANTIE, OF VAN HET WEZEN VAN HET VOLK GODS, HETWELK DOOR DE SUCCESSIE VAN HET VLEES IN CHRISTUS IS, DIE ALLEEN MACHT GEHAD HEEFT OM ZIJN ZIEL VAN DE HEL TE VERLOSSEN.

Na deze geprofeteerde dingen heeft de profeet zich gewend om God te bidden. En ondertussen is ook dit gebed zelfs een profetie, nl. 'Hoe lang, o Heere! zult Gij u steeds verbergen? (Psalm 89:47) Hierdoor wordt verstaan 'Gods aangezicht,' gelijk elders gezegd wordt: Hoe lang wendt Gij Uw aangezicht van mij? Want daarom hebben sommige Bijbels hier niet' avertis,' dat is: wendt gij af; maar.' averteris,' dat is: wordt gij afgewend; hoewel hier verstaan zou kunnen worden; 'wendt gij af uw barmhartigheid, die gij aan David beloofd hebt.' Nu, dat hij gezegd heeft 'zult Gij u steeds verbergen,' dit betekent tot het einde toe, door welk einde te verstaan is de laatste tijd, wanneer dat volk ook zou geloven in Christus Jezus, vóór welk einde al die dingen moesten geschieden, die hij hier boven als. jammerlijke dingen beklaagd heeft, vanwege welke hier ook volgt: 'zal Uw grimmigheid branden als een vuur? Gedenk van hoedanige eeuw ik ben.' Hier wordt niet beter verstaan dan Jezus zelf, die de substantie van dit volk is, uit hetwelk de natuur van zijn vlees is; want (zegt hij) Gij hebt niet ijdelijk geschapen al de kinderen der mensen; want tenzij, dat niet een enige zoon des mensen de substantie van Israël ware, door welke zoon des mensen vele kinderen der mensen verlost zijn, zo zouden dan waarlijk alle kinderen der mensen ijdelijk geschapen zijn. Het is wel waar, nu is de gehele menselijke natuur door de zonde van de eerste mens van de waarheid in de ijdelheid gevallen, waarover ook een ander Psalm zegt: 'de mens is der ijdelheid gelijk geworden, en zijn dagen voorbij als een schaduw.' Maar ondertussen, God heeft niet ijdelijk al de kinderen der mensen geschapen, want Hij verlost velen van de ijdelheid door de Middelaar Jezus, en hen, van wie Hij tevoren geweten heeft, dat zij niet verlost zullen worden, die heeft Hij gesteld tot nut van diegenen, die verlost zullen worden, en tot vergelijking van de 2 steden in haar tegendeel onder elkander, zodat hij ze voorwaar geenszins ijdelijk in deze. aller-schoonste en aller-rechtvaardigste ordinantie van het gehele vernuftige schepsel geschapen heeft. Daarna volgt er: 'wie is die mens, die daar leven zal en de dood niet zal zien, en die zijn ziel verlossen zal van de hand der hel?' Wie is die anders dan die daar is de substantie Israël's uit het zaad van David, nl. Christus Jezus? Van Hem zegt de apostel: dat Hij van de doden opstaande, nu niet sterft, en dat de dood niet meer over Hem zal heersen; want Hij leeft alzo, en zal de dood niet zien, hoewel Hij gestorven is; maar, zegt hij, Zijn ziel zal Hij verlossen van de hand van hel, want om de banden van enigen te ontbinden, was Hij nedergedaald ter helle Nu, uit die macht heeft Hij zichzelf verlost, van welke macht hij in het evangelie spreekt, als Hij zegt: Ik heb macht het leven af te leggen, en heb macht het wederom te nemen. (Johannes 10:18)

Hoofdstuk 12. OP WELKE PERSOON MEN MOET VERSTAAN, DAT DIE VEREISING VAN DIE BELOFTEN BEHOORT, VAN WELKE IN Psalm 89 GEZEGD WORDT: 'WAAR ZIJN UW OUDE ONTFERMINGEN, HEERE?'

Maar aangaande de volgende woorden van deze psalm, welke aldus luiden: waar zijn Uw oude ontfermingen Heere! welke Gij David gezworen hebt in Uw waarheid? Gedenk Heere! aan de smaadheid Uwer knechten, die ik gedragen heb in mijn schoot van vele volkeren. Omdat Heere! Uw vijanden U verweten hebben, de verandering van Uw Christus, daarvan zou met recht kunnen gevraagd worden of dezelve gesproken zijn in de persoon van die Israëlieten, die verlangden, dat eenmaal aan hen vervuld. zou worden die belofte, welke aan David gedaan is, dan of dit alles gesproken is in de persoon van de Christenen, die niet naar het vlees, maar naar de geest Israëlieten zijn. Want deze dingen zijn gesproken of geschreven toen daar leefde een Ethan, van wiens naam deze Psalm zijn opschrift. ontvangen heeft, welke tijd ook de tijd geweest is. van het koninkrijk David's, en alzo zou daar niet behoren gezegd te worden, waar zijn Uw oude ontfermingen Heere! welke Gij David gezworen hebt in Uw waarheid, tenzij, dat de profeet in zichzelf voorbeeldde de persoon van diegenen, die lang daarna zouden komen, voor wie deze tijd, op welke aan koning David deze dingen beloofd zijn, dan oud zou zijn. Nu, met deze spreuk kan verstaan worden, dat vele heidenen, wanneer zij de Christenen vervolgden, hun verweten hebben het lijden van Christus, hetwelk de Schriftuur verandering noemt, uit oorzaak, dat Hij met sterven onsterfelijk is geworden. Insgelijks de verandering van Christus kan ook te dezen aanzien verstaan worden aan de Israëlieten verweten te zijn, omdat het geschied is, daar Hij gehoopt werd hun Christus te zijn, dat Hij geworden is die van de Heidenen. En dit verwijten hun nu vele Heidenen, welke in Hem geloofd hebben door het Nieuwe Testament; daarom wordt gezegd 'gedenk, Heere! aan de smaadheid Uwer knechten,' aangezien zij zelfs ook na deze smaadheid, niet door enige vergeting van de Heere, maar veel liever door Zijn ontferming in Hem namaals zullen geloven. Maar die zin, die ik allereerst gesteld heb, dunkt mij zeer gepast te zijn; want ongepast wordt deze reden toegeëigend aan de vijanden van Christus, aan wie verweten wordt, dat Christus, gaande tot de Heidenen, hen verlaten heeft: 'gedenk, Heere! aan de smaad Uwer knechten,' niet dat zodanige Joden knechten Gods te noemen zijn, maar hun voegen die woorden, die, wanneer ze. ware verdrukkingen van de vervolgingen voor de naam van Christus leden, hebben kunnen gedenken, dat het allerhoogste koninkrijk aan het zaad van David beloofd is, en die alzo uit een verlangen tot hetzelve, niet met te wanhopen, maar met te begeren, zoeken en kloppen, en hebben kunnen zeggen 'waar zijn Uw oude ontfermingen Heere, die Gij David gezworen hebt in Uw waarheid? Gedenk, Heere! aan de smaadheid uwer knechten, die ik gedragen heb in mijn schoot van vele volkeren,' dat is: in mijn inwendigste leden geduldig verdragen heb: 'omdat, Heere! Uw vijanden U verweten hebben de verandering van Uw Christus,' achtende die te zijn, niet een verandering, maar een ganse vertering. En wat is dit toch te zeggen 'gedenk, Heere?' Dit wil zeggen, ontferm U toch over mij, en dat Gij, omdat ik geduldig mijn verdrukking verdragen heb, mij wilt geven die hoogheid, die Gij David gezworen hebt in Uw waarheid. Maar indien wij deze woorden de Joden willen toe-eigenen, hebben deze dingen kunnen zeggen zulke knechten Gods, welke na de inneming van het aardse Jeruzalem, eer Jezus Christus menselijkerwijze geboren werd, in de gevangenis gevoerd zijn, verstaande bij de verandering van Christus dit, nl. overmits door Hem niet een aards en vleselijk geluk verschenen is, te weten: niet zodanig als er weinige jaren tevoren ten tijde van koning Salomo gebleken was, maar overmits door Hem een hemels en geestelijk geluk met alle zekerheid des geloofs te verwachten was, welke naar dien destijds het ongelovige volk van de heidenen niet verstond noch wist, en alzo het volk Gods beschimpte en bespotte vanwege dat het gevangen was, wat deden zij daarmee anders dan dat zij onwetend de wetende de verandering van Christus verweten? En daarom hetgeen er volgt, nl. waar deze Psalm besloten wordt 'de zegening des Heeren in der eeuwigheid, het geschiedde alzo,' dit past genoegzaam op het ganse volk Gods, behorende tot het Hemelse Jeruzalem, hetzij, dat zij aangemerkt worden in

hen, welke toen verborgen waren in het Oude Testament eer het nieuwe geopenbaard werd, of hetzij, dat zij aangemerkt worden in hen, die na de openbaring van het Nieuwe Testament kennelijk bemerkt worden te behoren tot Christus. Want de zegening des Heeren in David's zaad was te hopen niet als. een zegening, die voor enige tijd zou duren, nl. zodanige als in de dagen van Salomo verschenen was, maar als een zegening, die men vast had te hopen dat in eeuwigheid zou duren, in welke aller-zekerste hoop alzo gezegd wordt: het geschiede alzo, want de bevestiging van deze. hoop is de herhaling van dit woord. David, dit verstaande, zegt in het tweede boek der koninkrijken vanwaar wij tot deze Psalm gekomen zijn: 'en Gij hebt voor het huis van Uwen knecht van over lang in het toekomende gesproken,' en daarom zegt hij ook een weinig daarna; 'zo begin nu, en zegen het huis van Uw knecht tot in eeuwigheid,' en voorts hetgeen er volgt, want alstoen zou hij telen dien zoon, uit wie zijn afkomst zou voortgeleid worden tot Christus, door wie eeuwig zou worden zijn huis, en mitsdien ook het huis Gods: want het is het huis David's vanwege het geslacht David's, en het is het huis Gods vanwege de tempel Gods, gemaakt zijnde van mensen, en niet van stenen, alwaar het volk in eeuwigheid woont met zijn God en in zijn God en God wederom met Zijn volk en in Zijn volk, zodat Hij een God is, vervullende zijn volk, en zij een volk, vol zijnde van Hem. Daarom 'wanneer God alles in allen zal zijn,' zo zal dezelfde in vrede zijn het loon, die in oorlog geweest is de kracht. Alzo, wanneer in de woorden van Nathan gezegd is: 'en de Heere heeft u verkondigd, dat gij Hem een huis zult bouwen,' zo is daarna in de woorden van David gezegd: 'want Gij de almachtige Heere, de God Israël's, bent geopenbaard ter oren van Uw knecht, zeggende: een huis zal Ik u bouwen.' Want dit huis bouwen wij mede door wél te leven, en God, met ons te helpen, opdat wij wél leven, wat tenzij de Heere het huis bouwe, tevergeefs arbeiden zij, die daaraan bouwen. Wanneer de aller-laatste inwijding van dit huis. zal gekomen zijn, alsdan zal geschieden, wat God alhier gesproken heeft door Nathan, zeggende: 'en Ik heb voor Mijn volk, voor Israël, een plaats besteld, en hem geplant, dat hij aan zijn plaats wone, en niet meer heen en weder gedreven worde; en de kinderen der verkeerdheid zullen Hem niet meer verdrukken, gelijk als in het eerst, en van die dag af, dat Ik geboden heb richters te wezen over Mijn volk Israël.' (2 Samuel 7:10-11)

Hoofdstuk 13. OF DE WAARHEID VAN DE BELOOFDE VREDE OOK TOEGESCHREVEN KAN WORDEN AAN DIE TIJDEN, WELKE ONDER SALOMO VOORBIJ GELOPEN ZIJN.

Nu, ieder die dit zo groot goed in deze wereld verwacht, die is zeer dwaas. Zal er dan wel iemand zijn, die meent, dat dat vervuld is in de vrede van Salomo's koninkrijk? Want de schrifturen in een schaduw van het toekomstige verheft die vrede met een uitnemend hoge aanprijzing. Maar zodanige bedenking is met een wakkere voorzichtigheid voorgekomen, nl. wanneer daarna, als er gezegd is 'en de Zoon der ongerechtigheid zal niet meer voornemen het volk te vernederen,' bijgevoegd is 'gelijk hij van het begin aan gedaan heeft, van die tijd af, dat ik Rechters gesteld heb over Mijn volk Israël's.' Want eer dit volk koningen had, waren er Rechters over gesteld van die tijd af, dat zij het land der belofte ontvangen hadden. En dit zelfde volk vernederde toen de zoon der ongerechtigheid, dat is: de vreemde of buitenlandse vijand. Het geschiedde bij afwisseling van tijden, zodat van hen gelezen wordt, dat zij beurtelings oorlog en vrede gehad hebben, ja! aldaar worden tijden van vrede gevonden, die veel langer geweest zijn dan Salomo gehad heeft, die 40 jaren geregeerd heeft; want onder die Rechter, die genoemd is Aád, zijn 80 jaren vrede geweest. Verre moet het er af zijn, dat men zou menen, dat de tijden van Salomo in deze beloften zouden voorzegd zijn, en veel minder nog de tijden van een andere koning, want geen van allen heeft ooit in zo grote vrede geregeerd als hij, en dit zelfde volk heeft ook nooit zulk een koninkrijk gehad, dat het niet te bekomen zou geweest zijn voor zijn vijanden Want in zodanige. ongestadige veranderlijkheid als er is in de menselijke zaken, is er nooit aan enig volk zodanige vastheid verzekerd geweest

dat het in dit leven niet zou te vrezen gehad hebben enige vijandelijke aanvallen Zo. dan, die plaats van zo vreedzame en verzekerde woning als daar beloofd wordt, is eeuwig, en komt de eeuwigen toe in de Moeder Jeruzalem, die vrij is alwaar waarlijk zal zijn het volk Israël, welke naam te zeggen is: 'aanschouwende God.' Uit verlangen naar dit loon is men schuldig in dit ellendig vreemdelingschap een Godvruchtig leven te leiden door het geloof.

Hoofdstuk 14. VAN DAVID'S VLIJT IN HET STELLEN VAN DE PSALMEN.

Zo dan, als de Stad Gods door verscheiden tijden vervolgens voortliep, heeft in de schaduw van de toekomstigen, nl. in het aardse Jeruzalem allereerst het koninkrijk gehad David. Nu, David was een man, zeer ervaren in gezangen, en die het zoete in een smeltend geluid van de lieflijke kunst van de zang beminde, niet naar de gewone. vermakelijkheid, maar door een gelovige. genegenheid en hiermede heeft hij gediend zijn God, die de ware God is, in een geestelijke voorbeelding van een zeer grote zaak. Want door het vernuftig en geschikt overeendragen van zo vele geluiden geeft hij te verstaan de goede enigheid van een wel geschikte stad zijnde tezamen gehecht door eendrachtige verscheidenheid. Voorts is bijna al zijn profetie in zijn Psalmen begrepen, die dat boek, dat wij het boek der Psalmen noemen, 150 in getal bevat. Aangaande dezelve willen sommigen, dat die Psalmen alleen van David gemaakt zijn, welke het opschrift van zijn naam hebben Ook zijn er, die menen, dat geen andere door hem gemaakt zijn dan die met dit opschrift vooraan getekend zijn 'een Psalm David's; 'maar die tot opschrift hebben 'een Psalm om David,' dat die door anderen gemaakt en tot zijn persoon toegepast zouden zijn. Maar zodanige mening wordt door de evangelische stem van onze Zaligmaker weerlegd, alwaar Hij zegt, dat David zelf in de Geest gezegd heeft dat Christus zijn Heere is, omdat Psalm 110 aldus begint: 'De Heere heeft tot mijn Heere gesproken: Zit aan mijn rechterhand, totdat Ik Uw vijanden gezet zal hebben tot een voetbank Uwer voeten.' En voorwaar, deze Psalm heeft niet tot opschrift 'een Psalm David's,' maar 'een Psalm om David,' gelijk vele. anderen (enige verstandigen in de Hebreeuwse taal menen, dat beide manie ren van spreken naar de Hebreeuwse wijze hetzelfde betekenen). Maar zij dunken mij het waarschijnlijkst en geloofelijkst te gevoelen, die aan hem toe-eigenen, dat al de 150 psalmen zijn werk zijn, en dat hij enige vooraan getekend heeft met de namen van anderen, nl. met de namen van zodanige, welke iets, dat tot de zaak behoort, voorstellen. En aangaande de anderen, dat hij die wederom niet gewild heeft, dat die enig opschrift van een mens zouden hebben. Hoewel die bestelde orde van de veranderlijkheid duister is, toch is die niet ijdel geweest, zodat hij daarin gedaan heeft even als hem de Heere ingeblazen heeft. En wij moeten ons hier niet laten bewegen, om dat niet te willen geloven, dat nl. in ditzelfde boek sommige psalmen het opschrift hebben van de namen van enige profeten, welke lang na de tijd van koning David geweest zijn; en daar benevens, dat de dingen, die daar besproken worden, schijnen gezegd te worden alsof ze door hen gesproken waren. Want de profetische Geest heeft de profeterende David licht deze namen kunnen openbaren, zodanig, dat er ook iets profetischerwijze. tevoren is kunnen gezongen worden, dat op hun persoon zou passen; evenals koning Josias, die na meer dan 3 eeuwen zou heersen, aan een zekere profeet, die ook zijn toekomstige daden voorzegd heeft, met zijn eigen naam zo lang tevoren geopenbaard is geworden.

Hoofdstuk 15. OF ALLES, WAT IN DE PSALMEN, VAN CHRISTUS EN ZIJN GEMEENTE GEPROFETEERD WORDT, HIER TOT HET VERVOLG VAN DIT WERK BEHOORT TOEGEPAST TE WORDEN.

Ondertussen zie ik, dat nu van mij verwacht wordt, dat ik op deze plaats van dit boek zal ontdekken en openen, wat David in zijn psalmen van de Jezus Christus of van Zijn kerk geprofeteerd heeft, hetwelk ik niet zo zal doen als de verwachting daarvan schijnt te vereisen, hoewel ik het reeds in een Psalm gedaan heb, omdat ik in dat meer verhinderd word door al te grote overvloed dan door gebrek. Want om langwijligheid te verhoeden, zo word ik weerhouden alles te stellen en ik vrees zeer, wanneer ik maar enige dingen daaruit gekozen zal hebben, dat het velen, die dezelve weten, zal toeschijnen of voorkomen, dat ik de noodzakelijkste dingen voorbij gegaan ben of overgeslagen heb. Voorts aangezien ieder getuigenis, dat er voortgebracht wordt, van de tekst van de gehele Psalm zijn toestemming moet hebben, zodat er niets is, dat het tegenstemt, hoewel het niet alles medestemt; opdat het niet geschiede, dat wij, evenals uit een groot gedicht, enige stukken en brokken schijnen bijeen te rapen en als tot verzen te brengen, en dezelve tot de zaak, die wij willen en voornemen, alzo te passen, daar nochtans dat gedicht niet van die zaak, maar van een geheel andere bevonden wordt, geschreven te zijn. Daarom, opdat wij dat niet schijnen te doen, en opdat dat ook in iedere Psalm mag betoond worden, zo moet die geheel uitgelegd en verklaard worden, hetwelk een zeer wijdlopig werk is, gelijk de boeken van anderen genoeg te kennen geven en ook die van onszelf, waarin wij dat gedaan hebben. Laat ieder, die wil en mag, dezelve alzo lezen, en hij zal aldaar vinden hoe vele en hoe grote dingen koning David (die ook een profeet is van Christus en Zijn kerk, dat is: van de koning en van Zijn stad, die hij gebouwd heeft) geprofeteerd heeft.

Hoofdstuk 16. VAN DIE DINGEN, WELKE ÓF OPENLIJK ÓF BEDEKTELIJK IN Psalm 45 VERHAALD WORDEN BEHORENDE TOT CHRISTUS EN ZIJN KERK.

Maar hoe eigen en klaar van enige zaken de profetische woorden en redenen zijn, zullen nochtans noodzakelijk enige. oneigen manieren van spreken daar onder vermengd zijn, welke bijzonder vanwege de eenvoudige en trage een wijdlopig werk van onderhandeling en verklaring de geleerde aanbrengen. Evenwel zijn daar enige dingen, die bij het eerste aanschouwen zodra ze gesproken worden, ons Christus en Zijn kerk vertonen; hoewel zulke dingen bij gelegenheid altijd overblijven te verklaren, die het minst verstaan worden, zoals het volgende uit het boek der psalmen. Mijn hart geeft een goede rede op; ik zeg mijn gedichten uit van een koning; mijn tong is een pen van een vaardige schrijver. Gij zijt veel schoner dan de mensenkinderen; genade is uitgestort in uw lippen; daarom heeft u Go d gezegend in eeuwigheid. Gord uw zwaard aan de heup, o Held! uw majesteit en uw heerlijkheid En rijd voorspoedig in uw heerlijkheid, op het woord der waarheid en rechtvaardige zachtmoedigheid; en uw rechterhand zal u vreselijke dingen leren. Uw pijlen zijn scherp, volken zullen onder u vallen; zij treffen in het hart van des Konings vijanden. Uw troon o God! is eeuwiglijk en altoos; de scepter van uw koninkrijk is een scepter der rechtmatigheid. Gij hebt gerechtigheid. lief, en haat goddeloosheid, daarom heeft U, o God! uw God gezalfd met vreugde-olie, boven uw medegenoten Al uw kliederen zijn mirre, en aloë, en kassie; uit de elpenbenen paleizen, van waar zij u verblijden. Dochters van koningen zijn onder uw kostelijke staatdochteren; de koningin staat aan uw rechterhand, in het fijnste goud van Ofir. (Psalm 45:2-10) Wie is er, hoe traag van verstand hij ook zij, die op deze plaats Christus, die wij prediken, en in Wie wij geloven, niet bekend, met name, wanneer hij hoort noemen die God, wiens stoel of troon is van eeuwigheid tot eeuwigheid, en dat dezelve door God gezalfd is, nl. ; op zulk een wijze gelijk God zalft, te weten: niet met een zichtbare, maar met een geestelijke zalving, die door het verstand begrepen moet worden? Want wie is zo onwetend en onervaren in deze religie, of zo doof tegen het gerucht derzelve, dat zo wijd en zijd verspreid is, dat hij niet weet, dat Christus van Chrisma, dat is: van de zalving zijn naam ontvangen heeft? Nu, wanneer de mens hier koning Christus bekend heeft, kan hij bij gelegenheid voorts

onderzoeken al die andere dingen, die op een oneigenlijke wijze gesproken zijn Als. nl. , dat hij schoon is van gestalte boven de kinderen der mensen, welke schoonheid des te beminnelijker en verwonderlijker is naarmate zij minder lichamelijk is. Insgelijks wat Zijn zwaard is, welke Zijn bijl is, en meer andere dingen, die in een oneigenlijke betekenis gesteld zijn; daarenboven, wie Hem onderdanig is, die daar heerst vanwege waarheid, zachtmoedigheid en gerechtigheid. Voorts laat Hij daarna ook aanschouwen Zijn kerk, welke aan zulk een groot man met een geestelijk huwelijk en door een Goddelijke liefde samengevoegd en verbonden is, van welke in hetgeen er volgt, aldus gesproken wordt: 'de koningin staat aan uw rechterhand, in het fijnste goud van Ofir. Hoor, o dochter! en zie, en neig uw oor, en vergeet uw volk en uws vaders huis. Zo zal de koning lust hebben aan uw schoonheid: omdat Hij uw Heere is, zo buig u voor Hem neder. En de dochter van Tyrus, de rijken onder het volk zullen uw aangezicht met geschenken: En de rijken onder het volk zullen uw aangezicht smeken. Des konings dochter is geheel verheerlijkt inwendig, haar kleding is van gouden borduursel. In gestikte klederen zal zij tot de koning geleid worden; de jonge dochters, die achter haar zijn, hare medegezelinnen, zullen tot u gebracht worden Zij zullen geleid worden met alle blijdschap en verheuging; zij zullen ingaan in des konings paleis. In plaats van uw vaderen zullen uw zonen zijn; u zult hen tot vorsten zetten over de ganse aarde. Ik zal uw naam doen gedenken van elk geslacht tot geslacht: daarom zullen u de volken loven eeuwiglijk altoos. (Psalm 45:10-17) Ik meen niet, dat iemand hier zo uitzinnig is, dat hij zou denken, dat hier geroemd en beschreven wordt een zeker wijfke; maar hier wordt beschreven de vrouw van Hem, tot Wien gezegd is 'Uw stoel, o God! is van eeuwigheid tot eeuwigheid. De roede van Uw Rijk is een roede van de bestiering. Gij hebt bemind de gerechtigheid en Gij hebt gehaat de ongerechtigheid; daarom heeft Uw God U gezalfd. met olie. van de blijdschap boven Uw medegenoten,' nl. Christus boven de Christenen; want deze zijn Zijn medegenoten, uit wier enigheid en eendracht onder alle volken die koningin bestaat gelijk in een anderen Psalm van haar gesproken wordt: 'de stad des groten Konings.' Deze is Sion geestelijker wijze, welke naam in 't Latijn uitgelegd wordt speculatio, dat is: aanschouwing; want zij aanschouwt het grote goed van de toekomstige eeuw want daarheen strekt haar aandacht en haar oogmerk. Deze zelfde is ook Jeruzalem, nl. op dezelfde geestelijke wijze, daar wij nu alreeds veel van gesproken hebben. Haar vijandige stad is de stad des duivels, nl. Babylon, hetwelk verwarring betekent, uit welk Babylon deze koningin nochtans onder alle volkeren door de wedergeboorte verlost wordt, zodat zij zich afscheidt van een aller-booste koning en gaat tot een allerbeste koning, dat is: van de duivel overgaat tot Christus. Daarom wordt tot haar gezegd: 'vergeet uw volk en uws Vaders huis,' van welke goddeloze stad zij, die Israëlieten alleen naar het vlees, en niet naar het geloof zijn, ook een gedeelte zijn, zodat zij zelfs ook vijanden zijn van dit grote koninkrijk en van deze koningin, want Christus, tot hen komende, is door hen gedood, en is alzo meest geworden tot nut van anderen, die Hij nooit gezien heeft in het vlees. Daarom zegt ook onze koning zelf door een profetie van zekere Psalm aldus: 'Gij zult Mij verlossen van de twintigen van het volk, u zult Mij stellen tot een hoofd van de Heidenen, het volk, dat Ik niet gekend heb, heeft Mij gediend, en het heeft in het gehoor van de oren Mij gehoorzaamd.' Dat volk der heidenen dan, dat Christus niet bekend heeft door Zijn lichamelijke tegenwoordigheid, is dat, hetwelk nochtans in die zelfde Christus, die het verkondigd werd, geloofd heeft, zodat met recht van hetzelve gezegd kan worden 'in het gehoor der oren heeft het Hem gehoorzaamd,' want het geloof is uit het gehoor. Dit zelfde volk, zeg ik, tezamen gevoegd zijnde bij hen, die ware Israëlieten zijn beide naar het vlees en naar het geloof, is de Stad Gods, welke ook Christus naar het vlees voortgebracht heeft, omdat dezelve toen alleen in die Israëlieten was. Want uit hen was de maagd Maria, in welke Christus, opdat Hij mens zou zijn, het vlees, aangenomen heeft. Van deze Stad zegt een andere psalm: 'En van Sion zal gezegd worden: Die en die is daarin geboren: en de Allerhoogste zelf zal hen bevestigen.' Die Allerhoogste is niemand anders dan God, en alzo Christus God, eer Hij in die Stad door Maria een mens geworden was, heeft zelf op de patriarchen en profeten haar gegrond en gebouwd. Aangezien dan tot deze koningin de Stad Gods door een profetie zo lang tevoren gezegd is, wat wij nu zien vervuld te zijn, nl. 'in

plaats van uw vaderen zullen uw zonen zijn, u zult hen tot vorsten zetten over de ganse aarde,' want uit haar kinderen zijn over het ganse land vorsten gesteld, zodat Hem belijden de volkeren tezamen lopende tot haar met belijdenis van eeuwige lof. Daarom al wat hier duister door beeldspraak gezegd is, hoe men het ook verstaat, nochtans moet het voegen en overeenkomen met deze. aller-klaarste en kennelijkste dingen.

Hoofdstuk 17. VAN DIE DINGEN, WELKE IN Psalm 110 TOT HET PRIESTERSCHAP VAN CHRISTUS BEHOREN, ALSMEDE VAN DIE DINGEN, WELKE IN Psalm 22 TOT ZIJN LIJDEN BEHOREN.

Gelijk ook in die Psalm, waar de Priester Christus openlijk gepredikt wordt, even gelijk hier de Koning Christus gepredikt werd, welke aldus luidt: 'de Heere heeft tot mijn Heere gesproken: Zit aan mijn rechterhand, tot dat Ik uw vijanden gezet zal hebben tot een voetbank uwer voeten. De Heere is aan uw rechterhand dat gelooft men, maar men ziet het niet; insgelijks, dat ook zijn vijanden gesteld worden onder zijn voeten, dit blijkt mede nog niet; alzo zal dat blijken in het einde, zodat het nu waarlijk geloofd wordt, maar namaals zal gezien worden Maar hetgeen daar volgt: de Heere zal de roede van uw kracht zenden uit Sion: heers in het midden van uw vijanden,' dit is zo klaar dat dat ontkend. wordt niet alleen in grote ongelovigheid. en rampzaligheid, maar ook in grote onbeschaamdheid; want zelfs de vijanden moeten bekennen en belijden, dat uit Sion gezonden is de Wet van Christus, welke wet wij het evangelie noemen, en welke wij bekennen 'voor de roede Zijner kracht.' En aangaande dat Hij heerst in het midden van Zijn vijanden, dat betuigen zelfs zij, onder wie, Hij heerst met op hun tanden te bijten, en met ellendig uit te teren, en evenwel niets tegen hem vermogende. Voorts: dat hij een weinig daarna zegt: 'De Heere heeft gezworen en het zal Hem niet berouwen,' met welke woorden hij te kennen geeft, dat het onverantwoordelijk zal zijn, wat hij daar bijvoegt, nl. Gij zijt Priester in eeuwigheid, naar de ordening van Melchizédek'. (Psalm 100:4) En alhier, uit hetgeen, dat nu nergens een priesterschap noch offerande is naar de orde van Aaron, dat overal geofferd wordt onder de priester Christus, hetgeen Melchizédek voortgebracht heeft wanneer hij Abraham zegende, wie zou men kunnen toelaten er nog aan te twijfelen van wie dat gezegd wordt? Tot deze zo klare dingen moeten al die andere dingen gebracht worden, welke een weinig duister in dezelfde Psalm gesteld zijn. Hoe al deze tezamen recht zullen verstaan worden, hebben wij al reeds in onze gemeenzame sermoenen bekend gemaakt. Alzo ook in die Psalm, waar Christus door een profetie de vernederingen van Zijn lijden uitspreekt zeggende: Zij hebben Mijn handen en Mijn voeten doorboord: zij hebben mijn beenderen geteld; zij hebben Mij beschouwd en bezichtigd Hiermee heeft. Hij te kennen gegeven, dat Zijn lichaam aan het kruis uitgerekt is geworden, zijnde vastgemaakt aan handen en voeten, alzo dezelve met nagelen doorboord zijn geworden, en dat Hij zó zichzelf tot een schouwspel aan de beschouwers en bezichtigers vertoond heeft Verder voegt Hij daar bij: 'Zij hebben Mijn klederen onder zich gedeeld, en over Mijn gewaad hebben zij het lot geworpen.' Op welke wijze deze profetie vervuld is geworden, verhaalt ons de Evangelische historie Dit alzo zijnde, zo worden voorwaar alle andere dingen straks wel verstaan, welke aldaar minder klaar gezegd zijn, nl. wanneer ze gepast worden op die dingen, welke daar met zulk een grote klaarheid blijken; des te meer overmits die dingen, welke wij niet geloven volbracht te zijn, maar welke wij tegenwoordig aanschouwen, evenals ze in die zelfde Psalm gelezen worden zolang tevoren voorzegd te zijn, op dezelfde wijze van ons aanschouwd worden, omdat zij nu dagelijks vertoond worden; want aldaar wordt een weinig daarna gezegd: 'Alle einden der aarde zullen het gedenken, en zich tot de Heere bekeren; en alle geslachten van de heidenen zullen voor uw aangezicht aanbidden. Want het koningrijk is des Heeren, en Hij heerst onder de Heidenen.' (Psalm 22:28-29)

Hoofdstuk 18. VAN Psalm 3, 16, 41 EN 68, IN WELKE DE VERRIJZENIS DES HEEREN GEPROFETEERD WORDT.

Ook van zijn verrijzenis hebben de profetieën der psalmen geenszins gezwegen; want wat is dat anders, dat in de derden Psalm in zijn persoon gezongen wordt: Ik lag neder en sliep; ik ontwaakte, want de Heere ondersteunde mij. (Psalm 3:6) Is er wel iemand zo uitzinnig, dat hij gelooft, dat de profeet ons iets groots daarmee heeft willen te kennen geven, dat hij geslapen heeft en opgewekt is, tenware, dat die sla ap de dood en het ontwaken zijn verrijzenis ware, welke van Christus alzo moesten geprofeteerd worden? Want in Psalm 41 (naar de afdeling ten tijde van Augustinus Psalm 40) wordt ditzelfde aldus klaarder betoond, alwaar in de persoon van de Middelaar als verleden dingen verteld worden, welke nochtans geprofeteerd worden als toekomstig te zijn, omdat die dingen, welke toekomstig waren in de Predestinatie, vóórordening en voorwetenschap Gods, even als geschied waren, omdat zij vast en zeker waren. 'Mijn vijanden (zegt hij) spreken kwaad van mij, zeggende: Wanneer zal hij sterven en zijn naam vergaan? En zo iemand van hen komt, om mij te zien, hij spreekt valsheid, zijn hart vergadert zich onrecht; gaat hij uit naar buiten, hij spreekt ervan. Al mijn haters mompelen tezamen tegen mij, zij bedenken tegen mij, hetgeen mij kwaad is, zeggende: Een Belials stuk kleeft hem aan; en hij, die neerligt, zal niet weder opstaan'. (Psalm 41:6- 9) Deze woorden zijn voorwaar zó gesteld, dat men daaruit verstaat even alsof hij gezegd had: zal hij, die dood is, niet weder levend pogen te worden? Want de voorste redenen betonen, dat zijn vijanden zijn dood bedacht en besloten hebben, en dat dat teweeggebracht is door hem, die inkwam om te aanschouwen, en die buiten ging, om hem te verraden. En wie zou hier niet denken aan Judas, die uit zijn discipelen zijn verrader geworden is? En naardien zij Hem zouden doden, zo betoont Hij, dat zij met een ijdele boosheid Hem zullen doden, die verrijzen zal en alzo heeft Hij dit versje op zodanige. wijze daar bijgevoegd, even alsof Hij zeide; Wat maakt gij, ijdele mensen? Hetgeen uw boosheid is, zal Mijn slaap zijn. Nu, zal diegene , die slaapt, niet weder pogen op te staan? En evenwel geeft Hij in de navolgende verzen verstaan, dat zij vanwege zodanige boosheid niet ongestraft zullen heengaan zeggende: 'Zelfs de man mijns vredes, op wie Ik vertrouwde, die Mijn brood at, heeft de verzenen tegen mij grotelijks verheven,' (Psalm 41:10) dat is: heeft Mij vertreden 'Maar gij, Heere! (zegt. hij) ontfermt U over mijner en wekt mij op, en ik zal hen vergelden.' Wie zou durven ontkennen, dat dat geschied is, nl. die ziet, dat de Joden na het lijden de verrijzenis van Christus uit hun zitstoelen door krijgsnederlagen en verwoestingen van de oorlogen uitgeroeid zijn? Want nadat zij Hem gedood hadden, is Hij weder opgestaan, en heeft hen vergolden een tijdelijke straf, behalve hetgeen, dat hij voor hen, die niets verbeterd zijn, nog behouden heeft, nl. wanneer Hij oordelen zal de levenden en de doden. Want de Heere Jezus zelf, tonende aan de apostelen zijn verrader door het toegereikte brood, heeft dit zelfde: van deze Psalm ook verhaald, en heeft gezegd, dat in Hem vervuld was: 'Die met Mij het brood eet, heeft tegen Mij zijn verzenen opgeheven'. (Johannes 13:18) Nu, aangaande zijn zeggen 'Op wien ik gehoopt heb,' dat voegt niet het hoofd, maar het lichaam; want de Zaligmaker kende hem zeer wel, van wie Hij tevoren gezegd had: 'één uit u is een duivel'. (Johannes 6:70) Maar gewoonlijk placht Hij de persoon van zijn leden op zich nemen, en is alzo gewoon zichzelf toe te schrijven, wat hun eigen is; want het hoofd. en het lichaam zijn tezamen één Christus Daarvan komt. ook, wat wij lezen in Mattheüs 25:35, nl. 'Want ik ben hongerig geweest, en gij hebt mij te eten gegeven.' Dit verklaart Hij aldus: Hetgeen gij een van mijn minsten gedaan hebt, dat hebt gij Mij gedaan. Over dat heeft Hij gezegd, gehoopt te hebben van Judas, wat zijn discipelen van hem gehoopt hadden toen hij onder de apostelen gerekend werd. Maar de Joden, zoveel belangt hun Christus, die zij verwachten, Hem verwachten zij niet als diegene, welke zou sterven. Alzo Hem, die de wet en de profeten ons verkondigd hebben de onze te zijn, die menen zij niet Christus te zijn; maar ik weet niet, wie zij voor zichzelf verdichten, vreemd. zijnde van het lijden van de doods. Daarom beweren zij met een beklagenswaardige ijdelheid en blindheid, dat die woorden, welke wij gesteld hebben, niet betekenen de dood en de opstanding, maar de slaap en het ontwaken.

Maar de 16de Psalm roept hen mede toe, zeggende: 'Daarom is mijn hart verblijd, en mijn eer verheugd zich; ook zal mijn vlees zeker wonen. Want u zult mijn ziel in de hel niet verlaten; u zult niet toelaten, dat uw Heilige de verderving zie.' (Psalm 16:9-10) Wie kan zeggen, dat Zijn vlees op die hope gerust heeft, dat Zijn ziel niet verlaten zijnde in de hel, maar spoedig tot het zelve wedergekeerd zijnde, Zijn vlees weer levend geworden is, opdat het niet zou verrotten? Dit kon alleen Hij zeggen, die ten derden dage verrezen is, nl. onze Heere en Zaligmaker. Want dat zouden zij niet kunnen zeggen van de profeet en koning David. Insgelijks roept mede tegen hen Psalm 68:21, waar wij lezen: 'Die God is ons een God van volkomen zaligheid; en bij de Heere, zijn uitkomsten tegen de dood.' Wat zou daar openlijker en klaarder kunnen gezegd worden; want de God der zaligmaking is de Heere Jezus, hetwelk te zeggen is: Zaligmaker of Heiland. Want dusdanige reden is er van Zijn naam gegeven, wanneer er, vóór Zijn geboorte uit de maagd Mara, gezegd is: 'En zij zal een zoon baren, en u zult zijn naam heten Jezus; want Hij zal Zijn volk zalig maken van hun zonden'. (Mattheüs 1:21) Daar Zijn bloed tot vergiffenis van de zonden vergoten is, zo heeft Hij voorwaar uit dit leven geen andere uitkomsten mogen hebben dan van de dood. Daarom als er gezegd was 'Onze God, een God der zaligmaking,' zo is daar bij gevoegd: 'En des Heeren, die daar is de Heere van de uitkomst des doods,' opdat daarmee betoond zou worden, dat Hij zou zaligmaken door sterven. Maar met verwondering is er gezegd: 'En des Heeren,' even alsof er gezegd werd: Zodanig is dit leven van de sterfelijke mensen, dat zelfs de Heere op geen andere wijze uit hetzelve gegaan is dan door de dood.

Hoofdstuk 19. VAN Psalm 69, WAARIN DE HARDNEKKIGE ONGELOVIGHEID VAN DE JODEN VERKLAARD WORDT.

Maar hoewel de Joden zulke klare getuigenissen deze profetie en zulke merkelijke zaken, die tot zekere vervulling gebracht zijn, niet geloven, zo wordt in hen vervuld, wat in de Psalm , die na deze volgt, geschreven is. Want alzo ook daarin de persoon, Christus zulke dingen op profetische wijze gezegd worden, die tot Zijn lijden behoren, zo is ook daar verhaald, wat in he t evangelie gebleken is, nl.: 'zij hebben Mij gal te eten gegeven, en in Mijn dorst hebben zij Mij edik te drinken gegeven'. (Psalm 69:22) En na zodanige maaltijd en spijs heeft hij daarbij gevoegd 'laat hun tafel voor hen ten strik worden, tot vergelding, en tot een val: laat hun ogen duister worden, dat zij niet zien, en wilt hun rug voor altijd krom maken,' en voorts al het andere, dat er volgt, hetwelk niet wensende gesproken is, maar schijnbaar wensende, profeterende voorzegd is. Is het dan wonder, dat zij deze zo klare dingen niet zien, naardien hun ogen verduisterd zijn, zodat zij niet zien? Wat wonder is het, dat zij omhoog naar de Hemelse dingen niet zien naardien hun rug voor altijd krom geworden is, zodat zij alleen nederwaarts naar de aardse dingen zien? Want met deze woorden, die bij gelijkenis van lichamelijke zaken genomen zijn, worden betekend de gebreken der zielen. Maar deze dingen, die wij gezegd hebben aangaande Psalmen, dat is aangaande de profetieën van koning David, zullen genoeg zijn. Maar die dit lezen en al deze dingen weten, laat die mij alles ten beste houden, en indien zij menen, dat ik aangaande deze dingen mogelijk enige klaarder en vaster getuigenissen voorbij gegaan ben, laten die daar over niet klagen.

Hoofdstuk 20. VAN HET KONINKRIJK VAN DAVID EN VAN ZIJN VROOMHEID, ALSMEDE VAN ZIJN ZOON SALOMO, EN VAN DIE PROFETIE, WELKE AANGAANDE CHRISTUS GEVONDEN WORDT OF IN DIE BOEKEN, WELKE ACHTER AAN ZIJN SCHRIFTEN GEWOONLIJK TEZAMEN GEVOEGD WORDEN, ÓF IN DIE BOEKEN, AAN WELKE GEENSZINS GETWIJFELD WORDT, DAT ZIJ ZIJN EIGEN ZIJN.

Zo dan, David is koning geweest van het aardse Jeruzalem, zijnde een zoon van het Hemelse Jeruzalem, welke David zelfs door het Goddelijk getuigenis zeer loffelijk geprezen is geweest; want zijn misdaden zijn met zulke godsvrucht door een aller-heilzaamste nederigheid van bekering verbeterd, dat hij geheel onder hen is geweest, van wie hij zelf zegt: 'welgelukzalig is hij, wiens overtreding vergeven, wiens zonde bedekt is'. (Psalm 32:1) Na David heeft als koning over dat volk geregeerd zijn zoon Salomo, die begon te regeren toen zijn vader (David) nog leefde. Met goede beginselen aanvangende, heeft hij slechte uitkomsten nagelaten; want de voorspoedige zaken, welke de gemoederen der wijzen vermoeien en bezwaren, hebben hem meer tot nadeel gestrekt dan hem ooit tot voordeel geweest is zijn grote wijsheid, waardoor hij zeer vermaard is geworden en toen wijd en zijd geprezen werd. Deze Salomo wordt ook bevonden, geprofeteerd te hebben in zijn boeken van welke 3 aangenomen zijn onder de Canonische geloofwaardigheid, nl. zijn Spreuken, de Prediker en het Hooglied, dat ook wel genaamd wordt: Lied der Liederen. Aangaande de andere 2 boeken, waarvan het een genaamd wordt wijsheid. en het andere Ecclesiasticus, vanwege. enige gelijkheid in de manier van spreken zijn deze boeken mede aan Salomo toegeschreven; maar de geleerden houden voor zeker, dat deze 2 boeken niet van Salomo zijn; hoewel nochtans enigen, en allermeest de Westerse kerk die vanouds onder de waardigheid van de heilige Schriftuur aangenomen heeft. In een van deze boeken, dat de.' wijsheid van Salomo' genaamd wordt, wordt het lijden van Christus aller-klaarst geprofeteerd; want aldaar worden verhaald zijn goddeloze ombrengers, zeggende: 'Laat ons op de rechtvaardigen letten; want Hij is ons onzoet, en zet zich tegen onze werken, en verwijt ons de zonden van de wet, en de zonden van onze tuchtiging brengt hij over ons tot onze schande. Hij geeft voor, dat Hij de wetenschap Gods heeft en noemt zich Gods zoon. Hij is ons geworden tot een scheiding van onze gedachten; Hij is ons niet lijdelijk om aan te zien, want Zijn leven is niet gelijk aan het leven van anderen, en Zijn wegen zijn veranderd. Wij zijn door Hem geacht voor beuzelachtig en ongeschikt; Hij onthoudt zich van onze gebreken even als van onze onreinheden Hij draagt voor zich het einde van de rechtvaardigen, en roemt, dat Hij God tot een Vader heeft: zo laat ons toch zien, of Zijn woorden waar zijn, en laat ons verzoeken wat Hem zal overkomen en wij zullen weten, wat Zijn einde zal zijn. Is de rechtvaardige Gods zoon, zo zal Die Hem helpen, en verlossen van de hand van degenen, die tegen Hem zijn. Laat ons met smaadheid. en pijniging Hem vragen, opdat wij mogen weten Zijn godsvrucht, en opdat wij beproeven Zijn geduld. Laat ons Hem met een aller-schandelijkste dood veroordelen, en dan zal Hij bekend worden met Zijn woorden. Dit hebben zij bedacht en hebben gedwaald want hun boosheid heeft hen verblind.' Nu, in Ecclesiastico wordt het toekomstig geloof van de heidenen aldus voorgesteld: 'Gij, God! heerser van allen, ontferm U over ons, en zendt uw vrees over alle Heidenen, hef uw hand op over de Heidenen, en laat ze Uw macht zien; opdat gelijk Gij voor hen geheiligd zijt in ons, Gij ook alzo voor ons groot gemaakt wordt in hem, opdat zij u mogen bekennen in dat als wij U bekend hebben, want er is geen God, dan Gij alleen Heere!' Deze profetie, onder de schijn van een wens en gebed, zien wij door Jezus Christus vervuld, en kan gebruikt worden tegen de tegensprekingen; maar deze. Schriften worden met geen grote vastheid verhaald, alzo zij niet begrepen zijn in de Canon van de Joden, dat is: in hun lijst of in hun register van heilige boeken. Maar aangaande de andere 3, van welke zeker is, dat ze van Salomo zijn, en welke de Joden voor Canonisch houden, indien men, wat daarin dergelijks bevonden wordt, wil betonen tot Christus en Zijn gemeente te behoren, zou daartoe een wijdlopige verhandeling nodig zijn, die ons werk te uitvoerig zou maken. Nochtans hetgeen in de bijspreuken gelezen wordt, dat de goddeloze mannen gezegd hebben: 'laat ons onrechtvaardig de rechtvaardige man verdempen op de aarde, en laat ons hem als een hel levend verslinden, en laat ons zijn gedachtenis wegnemen van de aarde, en laat ons zijn kostelijke bezitting innemen,' dit is zo duister niet, of het kan ligt zonder moeilijke verklaring van Christus en Zijn bezitting, nl. de kerk verstaan worden. Want zoiets heeft ook Jezus zelf door een evangelische parabel betoond dat de boze landlieden gezegd hebben, nl. deze is de erfgenaam; komt! laat ons hem doden en de erfenis zal de onze zijn.' Insgelijks ook in hetzelfde boek, dat wij aangeroerd hebben toen wij

handelden van de onvruchtbare, welke 7 gebaard heeft, dat plagt in 't geme en niet anders dan van Christus en Zijn kerk, evenals namaals gezegd zal worden, verstaan te worden van diegene nl., die Christus bekennen de wijsheid Gods te zijn. De wijsheid (zegt hij) bouwde zichzelf een huis, en heeft het ondersteund. met 7 kolommen, en heeft haar offeranden geslacht, en heeft in de beker haar wijn gemengd en heeft haar tafel bereid. Zij heeft haar dienstknechten uitgezonden om tezamen te roepen door een heerlijke prediking tot de beker, zeggende; wie onwijs is, die kome bij mij ter herberge; en tot hen, die zonder verstand waren, sprak zij: komt! eet van mijn brood en drinkt de wijn, die ik u gemengd heb.' Voorwaar, hier bekennen wij merkelijk, dat de wijsheid Gods, dat is: het woord, dat eeuwig is met de Vader, in de maagd een huis voor hemzelf gebouwd heeft, nl.: zijn menselijk lichaam, en dat Hij bij datzelve, evenals bij het hoofd, gevoegd heeft Zijn leden, nl.: de kerk, en dat Hij geofferd heeft de offeranden der martelaren, en dat Hij Zijn tafel in wijn en brood bereid heeft, waarin ook blijkt Zijn priesterschap naar de ordening van Melchizédek; voorts, dat Hij ook de onwijzen, en die zonder verstand zijn, geroepen heeft, want gelijk de apostel zegt: 'het zwakke der wereld heeft God uitverkoren, opdat Hij het sterke zou beschamen,' (1 Corinthiërs 1:27) tegen welke zwakke hij nochtans zegt: 'verlaat u onzinnig wezen, opdat gij moogt leven, en zoek de wijsheid, opdat gij het leven moogt hebben.' Ondertussen deelachtig te worden aan zijn tafel, dat is alreeds beginnen, het leven te hebben. Want ook in de Prediker zegt Hij; 'is het dan niet goed voor de mens, dat hij ete en drinke, en dat hij zijn ziel het goede doe genieten in zijn arbeid?' Wat kan daar verstaan worden, gelooflijker gezegd te worden dan wat tot de mededeling en gemeenschap van deze tafel behoort, welke die Priester, nl. de Middelaar van het Nieuwe Testament zelf ons geeft, naar de ordening van Melchizédek, van zijn lichaam en bloed? Want deze offerande is in de plaats gekomen van al die offeranden van het Oude Testament, welke geofferd werden in de schaduw van het toekomstige, vanwege hetwelk wij ook in Psalm 40 de stem van de Middelaar, door de profetie tot ons sprekende, bekennen: 'brandoffer en zondoffer hebt gij niet geëist, maar een lichaam hebt gij mij bereid;' want in plaats van al die offeren en spijsoffers werd zijn lichaam geofferd, en wordt aangeboden degenen, die het deelachtig worden. Want dat die prediker in die spreuk. van eten en drinken, welke Hij dikwijls verhaalt en zeer aanprijst, niet verstaat enige vleselijke spijzen dat geeft Zijn andere reden genoegzaam te kennen als Hij zegt: 'het is beter te gaan in het klaaghuis dan te gaan in het huis van de maaltijd'. (Prediker 7:2) En een weinig daarna het hart der wijzen is in het klaaghuis; maar het hart der zotten in het huis der vreugde (Prediker 7:4) Maar aangaande dit. boek dunkt mij, dat ik allermeest behoor te verhalen, hetgeen behoort tot die 2 steden, nl. de een van de duivel en de andere van Christus, en hetgeen betreft haar 2 koningen, nl.: de duivel en Christus 'wee u, land! welks koning een kind is, en welks vorsten in de morgenstond eten! Welgelukzalig zijt gij, land! welks koning een zoon van de edelen is, en welks vorsten te rechter tijd eten, tot sterkte en niet tot brasserij.' (Prediker 10:16-17) De duivel heeft hij een kind genoemd vanwege zijn dwaasheid, zijn hoogmoed, zijn vermetelheid en dartelheid, alsmede vanwege alle andere gebreken en ondeugden, welke bij de jeugd overvloedig voorkomen. Maar Christus heeft hij genoemd een zoon der edelen, nl.; van de heilige Patriarchen, die behoren tot de vrije stad, uit welke Hij afstamt naar het vlees. Aangaande de vorsten van de eerste stad, zij eten vroeg, dat is: vóór de gepaste tijd, want zij verwachten de gelukzaligheid van de gepaste tijd niet, welke de waarachtige gelukzaligheid is in de toekomstige eeuw, begerende spoedig gelukzalig te zijn door de wellustigheden van deze wereld. Maar belangende de vorsten van de stad van Christus, zij verwachten geduldig de tijd van de onbedrieglijke gelukzaligheid. Dit geeft hij te kennen, als hij zegt 'tot sterkte, en niet tot brasserij.' En wat het Lied der Liederen aangaat, dat is een zekere geestelijke vermaking van de heilige gemoederen in het huwelijk van die koning en die koningin van de stad, welke is Christus en Zijn gemeente. maar deze vermakelijkheid is ingewikkeld en besloten binnen allegorische en verborgen bedekselen, opdat met meer vurigheid begeerd worde, en met meer vermakelijkheid ontbloot worde en verschijne die bruidegom, tot wie gezegd wordt in datzelfde lied: 'de gerechtigheid heeft U bemind, en die bruid, die aldaar hoort, is liefde in Uw

vermakelijkheden.' Vele dingen gaan wij stilzwijgend voorbij, daar wij dit werk eenmaal hopen te eindigen.

Hoofdstuk 21. VAN DE KONINGEN NA SALOMO, ZOWEL IN JUDA ALS IN ISRAËL.

Alle andere koningen der Israëlieten na Salomo worden nauwelijks bevonden, iets door enige verborgenheden, hetzij van spreuken of verhandelde daden, geprofeteerd te hebben, dat Christus en Zijn gemeente aangaat. Ik spreek zowel van de koningen in Juda als in Israël, want zo zijn die 2 delen van dat volk genaamd geworden van die tijd af, dat dat volk, vanwege de boosheid van Salomo ten tijde van zijn zoon Rehabeam, die na zijn vader in het koningrijk gevolgd is, door Gods wraak verdeeld is geworden Daarom de tien stammen, die Jerobeam, de knecht van Salomo, ontvangen heeft, zodat hij tot koning over dezelve in Samaria gesteld werd, die 10 stammen werden eigenlijk Israël genaamd, niettegenstaande die naam een gemene naam was van 't ganse volk. Maar de 2 stammen Juda en Benjamin, die om David's wil, opdat het koninkrijk van zijn stam niet geheel uitgeroeid zou worden, overgebleven waren, gelegen zijnde onder de stad Jeruzalem, die 2 stammen kregen de naam van Juda, want uit deze stam was David. Nu, Benjamin, de andere stam, behoorde tot dat koninkrijk, waaruit. Saul geweest is; maar deze beide stammen tezamen werden Juda genaamd en werden door deze naam onderscheiden van Israël, met welke naam genoemd werden de 10 stammen, hebben hun eigen koning Want de stam Levi, aangezien die priesterlijk was, en alzo toegeëigend was ten dienste van God en niet van de koningen, die stam werd voor de dertiende geteld; want Jozef, een van de 12 zonen van Israël, heeft niet een stam uitgemaakt zoals de anderen ieder een gemaakt hebben, maar hij heeft twee stammen gemaakt, nl. Ephraïm en Manasse. Nochtans behoorde de stam Levi meer tot het koninkrijk van Jeruzalem, waar de tempel Gods was, die zij dienden Zo dan, als het volk gedeeld was, heeft allereerst in Jeruzalem geheerst Rehabeam, de zoon van Salomo en koning van Juda. En in Samaria heeft allereerst geregeerd Jerobeam, koning van Israël, de knecht van Salomo En als Rehabeam de tirannie van het afgescheiden deel wilde vervolgen door oorlogen, is hem verboden, te strijden met zijn broeders, alzo God door de propheet zeide 'dat Hij dat gedaan had,' waaruit dan gebleken is, dat in die zaak geen zonde geweest is, noch van het koningrijk Israël, noch van het volk, maar dat daarmee is vervuld de wil van God, die daar was richtende. Als zij dit verstaan hadden, zo zijn beide die delen onder elkander bevrucht geworden en hebben zich stil gehouden; want onder hen was een deling en afscheiding geschied, niet van de religie, maar van het Rijk.

Hoofdstuk 22. VAN JEROBEAM, DIE DOOR DE GODDELOOSHEID VAN ZIJN AFGODERIJ HET VOLK, HEM ONDERDANIG ZIJNDE, ONTHEILIGD HEEFT, ONDER WELK VOLK GOD NOCHTANS NIET OPGEHOUDEN HEEFT PROFETIEËN IN TE BLAZEN, EN DAARDOOR VELEN VAN DE MISDAAD VAN DE AFGODERIJ TE BEWAREN.

Maar Jerobeam, de koning van Israël, van verkeerd gemoed zijnde, en God niet gelovende, die hij nochtans waarachtig gevonden had, daar hij hem het rijk beloofd en ook gegeven had deze Jerobeam vreesde, dat het volk, dat tot de tempel Gods kwam (welke binnen Jeruzalem was, alwaar volgens de wet het ganse volk moest komen om hun offeranden te doen) door Rehabeam zou misleid en alzo weder overgezet worden tot de stem David's, als. zijnde het koninklijk zaad. Alzo heeft hij afgoderij in zijn rijk ingesteld, en heeft het volk Gods door zijn gruwelijke goddeloosheid bedrogen en door de beeldendienst met hem verbonden. Evenwel heeft God niet opgehouden door zijn profeten hen te bestraffen, niet alleen die koning, maar ook zijn nakomelingen en navolgers van zijn goddeloosheid, en ook dat volk; want onder hen zijn geweest die grote en voortreffelijke profeten, welke ook vele wonderen gedaan hebben, nl.: Elias en zijn discipel Eliza. En toen zeide ook Elias: 'Heere! zij hebben Uw profeten gedood

en Uw altaren omver geworpen, en ik ben alleen overgebleven, en zij zoeken ook mijn ziel,' waarop hem geantwoord is: 'dat aldaar nog 7 000 mannen waren, die hun knieën voor Baäl niet gebogen hebben.

Hoofdstuk 23. VAN DE VERANDERLIJKE EN ONZEKERE STAAT VAN BEIDE KONINKRIJKEN VAN DE HEBREEËN, TOT DE TIJD, DAT DIE BEIDE VOLKEREN OP VERSCHILLENDE TIJDEN OVERWONNEN ZIJN, ALSMEDE HOE OOK NADERHAND JUDA WEER IN ZIJN KONINKRIJK IS HERSTELD, HETWELK EINDELIJK ONDER DE MACHT VAN DE ROMEINEN GEKOMEN IS.

Ook in het koninkrijk Juda, dat tot Jeruzalem behoorde, hebben ten tijde van de navolgende koningen geen profeten ontbroken, gelijk het God beliefde, hen te zenden, hetzij om te voorzeggen wat nodig was, of ook om de zonden te bestraffen en de gerechtigheid te bevelen. Want ook hier hoewel veel minder dan in Israël, zijn enige koningen geweest, die door hun goddeloosheden God erg vergramd. hebben, zodat zij met gemachtigde geselingen en roeden tezamen met het volk daarover gestraft zijn Voorwaar geen kleine vromigheden van de godvruchtige koningen worden daar geprezen. Maar in Israël lezen wij, dat de koningen, de een wat meer en de ander wat minder goddeloos zijn geweest. Zo dan, beide die gedeelten gelijk de Goddelijke voorzienigheid beval of toeliet, werden door verschillende voorspoed verheven, en door tegenspoed vernederd, en werden benauwd en bezwaard, niet alleen door buitenlandse oorlogen, maar ook door burgeroorlogen onder elkander, opdat alzo naar uitwijzen van zekere oorzaken de barmhartigheid Gods of Zijn gramschap openbaar zou mogen worden tot ten laatste Zijn toorn zó hoog gestegen was, dat het ganse volk van de Chaldeeën, die hen beoorloogden, niet alleen uitgeroeid is geworden in hun eigen landen en zitstoelen, maar ook grotendeels overgevoerd is naar Assyrië, eerst nl. dat gedeelte, hetwelk. Israël genoemd werd, bestaande uit. 10 stammen, en daarna ook Juda toen Jeruzalem verwoest en omgekeerd werd gelijktijdig met die aller-vermaardste tempel, in welke landen datzelfde Juda 70 jaren gevankelijk geweest is; na welke jaren zij, weder losgelaten zijnde, die tempel, welke verwoest was, weder vernieuwd en opgebouwd hebben. En hoewel velen van hun in vreemde landen woonden, hebben zij nochtans daarna niet meer 2 gedeelten van hun koninkrijk gehad en alzo 2 verschillende koningen, nl. in elk gedeelte één; maar binnen Jeruzalem hadden zij hun enige prins, en op zekere tijden kwamen zij tot de tempel Gods (welke aldaar was) allen gelijkelijk van alle kanten, waar zij waren, en vanwaar zij konden en mochten. Maar zelfs ook toen hebben hun geen vijanden ontbroken van andere volken, welke hen ook door oorlogen overwonnen hebben. Want Christus heeft hen te zijnen tijd ook gevonden onder de schattingen der Romeinen Van hier komt de vraag: 'is het ook geoorloofd de keizer schatting te geven?'

Hoofdstuk 24. VAN DE PROFETEN, DIE ÓF DE LAATSTE BIJ DE JODEN ZIJN GEWEEST, ÓF WELK DE EVANGELISCHE HISTORIE OMTRENT DE TIJD VAN CHRISTUS' GEBOORTE ONS ONTDEKT.

Na die ganse tijd, nadat zij wedergekeerd zijn van Babylonië of Babylon, hebben zij na Maleachi, Haggaï en Zacharia, die toen profeteerden, en na Ezra geen profeten gehad, tot aan de toekomst van de Zaligmaker, dan Zacharias, de vader van Johannes, en Elizabeth, zijn huisvrouw, nl.: toen de geboorte van Christus aller-naast op handen was. En toen Christus nu geboren was, ook de oude Simeon en Anna, de weduwe, mede oud zijnde, en aller-laatst Johannes zelf, welke jong zijnde, Christus, die ook jong was, niet als. toekomstig voorzegd. heeft, maar nochtans, hen onbekend zijnde, door een profetische bekentenis gewezen heeft, waarover ook de Heere zelf zegt: *De Wet en de profeten zijn tot Johannes toe.'* Doch de profetering van die vijf is ons uit het evangelie bekend, alwaar ook de maagd Maria, de moeder van onze Heere, bevonden, wordt geprofeteerd te hebben. Maar deze profetie van hen nemen de verworpen Joden niet aan; maar ontelbaar velen van hen, die het evangelie geloofd hebben, hebben dezelve aangenomen Want toen is waarlijk Israël in tweeën gedeeld. geweest, nl.: door die deling, welke door de propheet Samuel aan koning Saul onveranderlijk is

voorzegd. Ondertussen hebbende verworpen Joden Maleachi, Haggaï, Zacharia en Ezra ook onder de Canonische geloofwaardigheid. aangenomen, en houd en hen voor de laatste profeten Want er zijn ook geschriften van hen, gelijk van anderen, die in grote menigte hebben geprofeteerd; maar weinigen hebben die dingen geschreven, welke de Canonische geloofwaardigheid behouden. Van die voorzeggingen, aangaande de dingen, welke tot Christus en Zijn kerk behoren, dunkt het mij, dat ik enige dingen in dit werk behoor te stellen, hetwelk beter door de hulp des Heeren zal geschieden in het volgende of achtste boek, opdat wij dit lang en wijdlopig boek niet verder uitbreiden.

AURELIUS AUGUSTINUS, VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave 1646:

het vierde deel begint met boek 15 en eindigt met boek 18.

DEEL 18

Hoofdstuk 1. VAN AL DIE DINGEN, WELKE TOT DE LIJDEN VAN DE ZALIGMAKERS IN DE VORIGE BOEKEN VERHANDELD ZIJN.

Ik heb hier vóór beloofd, dat ik zou schrijven van de eerste opkomst, de voortgang en de behoorlijke einden van de 2 steden, van welke de een is de Stad Gods, en de andere de stad van deze. wereld, in welke de eerste, zoveel het menselijk geslacht betreft, tegenwoordig in vreemdelingschap is. En ten eerste heb ik de vijanden van de Stad Gods, die hun goden stellen boven Christus, die de schepper van deze Stad is, en die daarenboven met een aller-hatelijkste en gruwelijkste nijdigheid de Christenen benijden, met alle macht, zoveel de genade Gods mij gegeven heeft, beantwoord en weer legt, hetwelk ik in de eerste boeken gedaan heb. En aangaande deze mijn drieërlei toezegging, die ik hier voor gedaan heb, is in het eerste, tweede, derde en vierde boek van dit deel de opkomst van beide steden beschreven. Daarna is verhaald de voortgang, beginnende van de eerste mens tot aan de Zondvloed, en is dat begrepen in één boek alleen, nl.: in het vijftiende van dit werk. En van daar zijn beide steden, even als in de tijden geschied is, ook alzo in onze schriften voortgelopen tot aan Abraham Maar van Abraham af tot aan de tijd van de koningen van de Israëlieten, waarmee wij het zesde boek geëindigd hebben, en voorts van daar tot de komst van de Zaligmakers in het vlees; tot aan welken tijd het zevende boek zich uitstrekt, gedurende die ganse tijd schijnt in ons schrijven alleen voortgelopen te hebben de Stad Gods, daar nochtans dezelfde Stad Gods in deze wereld niet alleen voortgelopen heeft, maar beide deze steden zijn in het menselijk geslacht, even als van het begin geschied is, ook alzo in haar voortgang van tijd tot tijd voortgelopen. Maar dat heb ik gedaan, opdat van dier tijd af, dat de beloften Gods het klaarst begonnen te zijn, tot de geboorte van Christus in van Wie alles, wat in het eerst beloofd werd, moest vervuld worden, allereerst die stad, die Gods Stad is, zonder verhindering van het tegendeel van de andere stad, aller-bescheidenst in haar voortloop zou mogen blijken, hoewel dezelve tot aan de openbaring van de nieuwe Testament niet in een licht, maar in een schaduw voortgelopen heeft. Daarom zie ik nu, dat ik bij de hand te nemen heb, wat ik nagelaten had, nl.: dat ik aan roer, zoveel mij nodig zal voorkomen, hoe en op welke wijze van de tijden van Abraham af, de andere stad ook voortgelopen is, opdat ze door naarstige aanmerking van hen, die dit lezen, te beter onder elkander kunnen vergeleken worden.

Hoofdstuk 2. VAN DE KONINGEN VAN DE AARDSE STAD, EN DE TIJDEN, MET WELKE DE BEREKENINGEN VAN DE TIJDEN VAN DE HEILIGE, BEGINNENDE VAN DE OPKOMST VAN ABRAHAM AF, OVEREEN KOMEN.

Zo dan, het mensdom, verstrooid zijnde over de aarde, is wel in verscheidenheden van plaatsen, hoewel het blijft in gemeenschap van dezelfde natuur. Maar, dit zelfde mensen geslacht, alzo ieder zijn eigen bijzondere voordelen en begeerlijkheden najaagt, en daar benevens, alzo hetgeen er begeerd wordt, niemand genoeg is, of tenminste niet allen, wordt

tegen zich zelf verdeeld, en het een deel onderdrukt het andere. Want het overwonnen deel buigt zich onder het overwinnende, stellende mitsdien de vrede en het behoud boven de heerschappij, of ook boven de vrijheid, zodat zulke mensen tot een grote verwondering zijn geweest, die liever wilden sterven dan dienen. Want bijna alle overwonnen volken hebben liever gesteld willen worden onder het juk van de overwinnaars, dan dat zij door de velerlei verwoestingen van de oorlogen geheel uitgeroeid en tenietgedaan zouden worden. En hierdoor is het geschied, (doch niet zonder de Voorzienigheid van God, in Wiens macht en bestelling het is, dat de mens door de oorlog onder het juk gebracht. wordt of onder het juk brengt) dat enigen begiftigd zijn geworden met heerschappijen en koninkrijken , en anderen onderworpen zijn geworden aan hen, die heersten. Maar onder zeer vele koninkrijken van de aarde, in welke het mensdom verdeeld is, welke Koninkrijken wij de stad dezer wereld noemen, zien wij, dat 2 Koninkrijken boven anderen aller-vermaardst en heerlijkst opgekomen zijn, nl.: eerst dat, van de Assyriërs en daarna dat van de Romeinen, welke beide Rijken in verschillende tijden en op verschillende plaatsen bestaan hebben. Want even gelijk het een het eerst en het andere het laatst is, alzo is ook het eerste in 't Oosten en het laatste in 't Westen ontstaan. En na het einde van 't eerste is 't laatste opgekomen. Aangaande alle andere Koninkrijken en Koningen, daarvan zeg ik, dat die enigszins als aanhangsels van de genoemde 2 zijn. Zo dan, toen Abraham geboren werd in Chaldéa, was Ninus de tweede Koning van de Assyriërs, welke na zijn vader Belus, die de eerste Koning is geweest, in dat Rijk opgevolgd is. Ten zelfde tijde was ook het Koningrijk van de Zicyoniërs, dat zeer klein was, van hetwelk die aller-geleerdste Macus Varro, die schrijft van de afkomst van het Romeinse volk, als van oude tijden voortgekomen is; want van deze Koningen van de Zicyoniërs, is het Rijk gekomen tot die van Athene, en van daar tot de Latijnse, en van daar voorts tot de Romeinen.

Maar al deze koninkrijken vóór de opbouw van de stad Rome worden in vergelijking van het koningrijk Assyrië zeer klein gerekend, hoewel Zallustius, een Romeins historie-schrijver bekent, dat de republiek Athene. aller-heerlijkst en vermaard geweest is; want van de Atheners sprekende, zegt hij: 'De verhandelde daden van de Atheners gelijk ik meen, zijn eertijds zeer heerlijk en groot geweest; maar nochtans zijn ze minder geweest dan het gerucht van hun zegt; maar aangezien daar voortgekomen zijn die zeer grote verstanden van de schrijvers, zo zijn daardoor de daden van de Atheners voor de grootste van de wereld gehouden; want daardoor is de vroomheid van hen die iets gedaan hebben zó groot gehouden als. de kloeke verstanden die met woorden hebben kunnen beschrijven. Daar benevens heeft Athene geen kleine eer en vermaardheid gekregen door de geleerdheid van de filosofen, die hier vooral geweest zijn. Want zoveel de heerschappij betreft, er is in de eerste tijden geen groter Rijk geweest dan dat van de Assyriërs, want er wordt verhaald, dat in dit Rijk koning Ninus, de zoon van Pelus, geheel Azië (dat ten aanzien van het getal van de delen het derde deel genoemd wordt van de gehele wereld, en ten aanzien van de grootte bevonden wordt de helft van de wereld te zijn) onder zijn macht gebracht heeft tot aan de einden van Lybië; want in het Oosten waren alleen de Indianen over wie hij niet geheerst heeft, welke zijn huisvrouw Semiramis nochtans, nadat hij overleden was, beoorloogd heeft. Dit is geschied, opdat al die volken of koningen, die in die landen waren, onderworpen zouden worden aan het koningrijk en de heerschappij van de Assyriërs, en dus alles zouden doen wat hen bevolen werd. Zo dan, Abraham is in dat koningrijk bij de Chaldeeën ten tijde van Ninus geboren. Maar aangezien de Griekse zaken ons veel meer bekend zijn dan de zaken van de Assyriërs, en alzo zij, die de afkomst van het Romeinse volk in de oudheid van hun ontstaan naarstig onderzocht hebben, het vervolg en de orde van de tijden gebracht hebben door de Grieken tot de Latijnen, en daarna tot de Romeinen, die ook Latijnen zijn, zo zijn wij verplicht ter plaatse, waar het nodig is, ook van de Assyrische koningen te verhalen, opdat alzo mag blijken, dat Babylon als het eerste Rome, tezamen met de Stad Gods, die in vreemdelingschap in deze wereld is, voortgelopen heeft Maar, die zaken, welke wij vanwege de vergelijking van de beide steden, nl. de aardse en de Hemelse Stad, in dit werk schuldig zij n in te voegen, moeten wij meest

nemen van de Grieken en Latijnen, bij wie Rome is als een tweede Babylon. Daarom, toen Abraham geboren werd, toen is bij de Assyriërs de tweede koning geweest Ninus en bij de Zicyoniërs is de tweede koning geweest Europs; maar de eerste koning bij hen is geweest Belus, en bij deze is de eerste geweest Eqialeus. Als nu Abraham van Babylon uitgegaan was en God hem beloofd had, dat uit hem een groot volk zou komen, en hem ook toegezegd had de zegening aller volken in zijn zaad, toen hadden de Assyriërs hun vierde koning, en de Zicyoniërs hun vijfde. Want bij hen heerste de zoon van Ninus na zijn moeder Semiramis, die, naar men zegt, door hem gedood is, omdat zij, zijn moeder zijnde, haar zoon durfde bevlekken met onbetamelijke dingen. Sommigen menen dat Babylon door deze vrouw gesticht is. Nu, wanneer of hoe Babylon is gesticht, hebben wij in het zesde boek gezegd. En aangaande de zoon van Ninus en Semiramis, die zijn moeder in het Rijk opgevolgd is, enigen noemen hem Ninum, en anderen noemen hem (met een naam, die van zijn vader afkomstig is) Ninium. Nu, het Rijk van de Zicyoniërs had in dien tijd Telerion. Terwijl deze heerste, zijn het zulke aangename en blijde tijden geweest, dat de mensen hem, toen hij gestorven was, als. een god geëerd hebben met offeranden te doen en met spelen, welke men zegt, dat allereerst tot zijn eer ingesteld zijn.

Hoofdstuk 3. WIE GEHEERST HEEFT OVER DE ASSYRIËRS EN DE SICYONIËRS TOEN DE HONDERDJARIGEN ABRAHAM, VOLGENS DE BELOFTE, HAAK GEBOREN WERD, EN DAARNA TEN TIJDE TOEN AAN HAAK DE TWEELINGEN ESAU EN JACOB, VAN REBECCA GEBOREN ZIJN.

Te dien tijde werd ook Izaäk, volgens Gods belofte, aan zijn honderdjarige vader geboren, want hij was een zoon van Abraham en diens huisvrouw Sara, welke onvruchtbaar en oud geworden zijnde, alle hoop op kinderen verloren had. Te zelfde tijde was bij de Assyriërs de vijfde koning Aralius, die ook wel Argius en Analius genoemd wordt. Toen Izaäk 60 jaar oud was, zijn geboren de tweelingen Esau en Jacob, welke Rebecca hem geschonken heeft ten tijde dat hun grootvader Abraham nog leefde en 160 jaren oud was, welke, nadat hij 175 jaren oud geworden was, gestorven is ten tijde, dat bij de Assyriërs heerste Xerxes, die ook Baleus genoemd werd, en toen bij de Sicyoniërs heerste Thuriachus, dien sommigen ook Thurimachus noemen. En beide zijn zij in hun koningrijk de zevende koning geweest Nu, het koningrijk van de Argivisen is. opgekomen te samen met de kindskinderen van Abraham, onder welke allereerst geheerst heeft Inachus, hetwelk niet voorbij te gaan is; Varro verhaalt, dat de Sicyoniërs offeranden plachten te doen bij het graf van hun zevende koning Tharimachus. Toen heerste Armamitres, de achtste koning van de Assyriërs, en Leucippus, de achtste koning van de Sicyoniërs, en Inachus, de eerste koning van de Argivisen, heeft God gesproken tot Izaäk, en heeft ook die zelfde 2 dingen, die hij zijn vader toe gezegd had, aan hem beloofd, nl. het land Kanaän aan zijn zaad, en de zegeningen van alle volken in zijn zaad; deze dingen zijn ook beloofd geweest aan zijn zoon het kindskind van Abraham, welke eerst Jacob en daarna Israël genaamd is, nl. toen Belocus, de negende koning heerste over de Assyriërs en toen Phoroneus, de zoon van Inachus, als tweede koning heerste over de Argivisen, blijvende Leucippus nog aan de regering bij de Sicyoniërs. In deze tijd is Griekenland onder Phoroneus, de Argolischen koning, vermaard geworden door de instellingen van zekere goede wetten en gerichten. Nochtans, alzo Phegous, de broeder van deze Phoroneus in zijn jonkheid gestorven was, 's bij zijn graf een tempel gebouwd, opdat hij daarin zou geëerd worden als een God, en opdat aan hem aldaar ossen zouden geofferd worden. Ik meen, dat zij hem zodanige eer waardig geacht hebben, omdat hij in het gedeelte van zijn koningrijk (want de vader had hun ieder een gedeelte van het rijk gegeven, waarover zij bij zijn leven zouden heersen) zekere tempels gesticht had, om daarin de goden te eren, en evenzo omdat hij diegene was, welke geleerd bad de tijden bij maanden en jaren waar te nemen, nl. hoe verre in wat aanzien zij ieder dezelve zouden tellen. Deze dingen, als nieuw zijnde, hebben die mensen, die nog onervaren,

waren in hem bewonderd, en toen hij gestorven was, hebben zij daarom gemeend of gewild, dat hij een god geworden was. Want ook van Job wordt gezegd, dat zij een dochter van Inachus geweest is, welke later genaamd is Isis, en welke als een grote godin geëerd werd in Egypte, hoewel sommigen schrijven, dat zij, een koningin zijnde uit het Moorenland, in Egypte gekomen is, en zeggen, overmits zij zeer wijd in gerechtigheid geheerst heeft, dat haar, na dat zij gestorven was, deze goddelijke eer bewezen werd, en daar benevens, dat deze eer zó groot was, dat hij, die zei dat zij een mens was geweest, strafschuldig gehouden werd.

Hoofdstuk 4. VAN DE TIJDEN VAN JACOB EN ZIJN ZOON JOZEF.

Als nu bij de Assyriërs heerste de tiende koning Baleus, en bij de Sicyoniërs de negende koning Mesappus; insgelijks als bij de Argivisen heerste de derde koning Apis, toen is Izaäk gestorven, oud zijnde 180 jaar, en heeft nagelaten zijn tweelingen, oud zijnde 120 jaar, van welke Jacob de jongste was, behorende tot de Stad Gods, van welke wij schrijven, en de oudste is verworpen geworden. Deze Jacob had 12 zonen, van welke één, nl. Jozef, door zijn broeders, terwijl hun grootvader Izaäk nog leefde, aan kooplieden, die naar Egypte reisden, verkocht werd. Nu, Jozef stond voor Farao, en was 30 jaar oud toen hij van zijn nederigheid en versmaadheid, die hij verdragen had, verhoogd werd, omdat hij de dromen van de koning door goddelijke openbaringen verklarende, 7 toekomstige vruchtbare jaren voorzegd had, wier overvloed de navolgende 7 onvruchtbare jaren zouden verteren. Daarom heeft de koning hem tot een vorst gesteld over Egypte, hem verlossende uit zijn gevangenis, in welke hem gebracht had zijn eerbaarheid, die hij kloekmoedig wilde bewaren, zodat hij ook niet bewilligd heeft in het onbetamelijk verzoek van diens vrouw, die hem onbehoorlijk beminde en hem tot ontucht wilde verleiden. Toen zij hem bij zijn kleed vasthield, scheurde hij zich los en liep weg van haar, waarna zij hem valselijk bij zijn heer, die lichtgelovig was, aanklaagde en Jozef beschuldigde van het kwaad, waartoe zij hem had willen overhalen Nu, in het 2de jaar van de 7 onvruchtbare jaren is Jacob met al de zijnen in Egypte gekomen tot zijn zoon, oud zijnde 130 jaar, gelijk hij zelf aan de koning, die hem dat vroeg geantwoord heeft; en Jozef was toen 39 jaar, voegende nl. bij de 30, die hij oud was toen hij van de koning vereerd werd, de 7 vruchtbare jaren en daarenboven nog 2 jaren van de duren tijd.

Hoofdstuk 5. VAN APIS, DE KONING VAN DE ARGIVISEN, DIE DE EGYPTENAREN SERAPIS NOEMEN, EN DIE ZIJ GODDELIJKE EER BEWEZEN.

Te deze tijde is Apis, de koning van de Argivisen, met schepen overgevaren naar Egypte en toen hij daar gestorven was, is hij geworden Serapis, de allergrootste van alle goden bij de Egyptenaren. Nu, waarom hij na zijn dood niet Apis, maar Serapis genaamd is, daarvan geeft Varro een zeer begrijpelijke reden; want aangezien die kist, in welke de dode gelegd werd (welke nu ieder Sarcophaag, dat is: vleeseter, noemt) in 't Grieks sores genaamd werd, en daar zij hem, begraven zijnde, ter plaatse waar hij lag, begonnen te eren, eer nl. zijn tempel gebouwd was, zo is het dat hij genoemd is Soro Sapis, dat is: de doodkist van Apis, of Sorapis, en daarna met verandering van één letter, gelijk dat meer gebeurde, werd hij Serapis genaamd. Daarna is ook een gebod uitgegeven aangaande hem, indien iemand zei, dat hij een mens was geweest, dat die lichamelijk zou gestraft worden. En aangezien bijna in alle tempels, waar Isis en Serapis geëerd werden, ook een beeld was, dat een vinger op zijn lippen houdende, scheen te vermanen tot zwijgen, zo meent Varro, dat dat beduidt, dat men moest zwijgen, dat zij mensen geweest waren. En aangaande dien os, dien het land Egypte, bedrogen zijnde door wonderlijke ijdelheid, tot zijn eer met grote vermakelijkheden houdt en voedt, daar zij hem levend zonder enige doodkist eerden, die os werd genaamd Apis, en niet Serapis. Toen die os gestorven was, werd er in zijn plaats gezocht en gevonden een kalf van gelijke kleur, dat is met enige witte plekken gelijk gesprikkeld, waarom zij meenden, dat hun iets

wonders als van God besteld was. Want het is de duivelen geen grote kunst geweest aan zekere koe, die kalfdragende werd, te tonen de inbeelding van even zulk een stier, en alzo te maken, dat zij alleen daarop haar bemerking had, zodat de genegenheid van de moeder daar van zou aftrekken wat in haar vrucht lichamelijk zou blijken, gelijk Jacob met de gesprikkelde roeden teweeggebracht heeft, dat er bonte en gesprikkelde schapen en geiten geworpen werden Want wat de mensen aan de dieren met ware kleuren en lichamen kunnen vertonen, dat kunnen de duivelen met gemaakte en verdichte beeld, zeer licht aan de dieren, wanneer zij ontvangen, voor ogen stellen.

Hoofdstuk 6. WIE GEHEERST HEEFT BIJ DE ARGIVISEN, EN WIE BIJ DE ASSYRIËRS, TOEN JACOB IN EGYPTE GESTORVEN IS.

Zo dan, Apis, een koning, niet van de Egyptenaren, maar van de Argivisen, is gestorven in Egypte. Na deze is zijn zoon Argus hem opgevolgd, naar wie zij genoemd zijn Argi, en verder daaruit Argivi. Want onder de voorgaande koningen was er geen plaats noch enig volk, met deze naam genoemd. Toen nu deze Argus bij de Argivisen heerste, en Eratus bij de Sicyoniërs, blijvende ondertussen Baleus bij de Assyriërs nog in zijn rijk, toen is Jacob gestorven in Egypte, oud zijnde 147 jaren, nadat hij op zijn doodbed zijn zonen en kleinkinderen, gewonnen bij Jozef, gezegend had, en openbaar in volle klaarheid. Christus geprofeteerd had, zeggende op de zegening van Juda: 'de scepter zal van Juda niet wijken, noch de wetgever van tussen zijn voeten, totdat, Silo komt, en dezelve zullen de volken gehoorzaam zijn'. (Genesis 49:10) In de tijd dat Argus heerste begon Griekenland zijn eigen vruchten te gebruiken en had door de landbouw zijn eigen koren, hebbende zaad van elders gehaald en overgebracht. Want Argus werd na zijn dood ook voor een god gehouden en werd vereerd met een tempel en met offeranden, welke eer, toen hij nog heerste, ook bewezen is aan een mens buiten allen staat, nl.: Aan Homogyrus, die door de bliksem getroffen was, overmits hij allereerst de ossen voor de ploeg gespannen had.

Hoofdstuk 7. TEN TIJDE VAN WELKE KONINGEN JOZEF IN EGYPTE GESTORVEN IS.

Toen bij de Assyriërs de 12de koning Mamitus heerste, en bij de Sicyoniërs de 11de, nl. Plemneus, blijvende ondertussen Argus bij de Argivisen nog in het rijk, toen is Jozef in Egypte gestorven, oud zijnde 110 jaren, na wiens dood het volk Gods wonderbaar aanwassende, in Egypte gebleven is 145 jaren, te weten in het eerst met gerustheid tot tijd en wijle dat zij gestorven waren, die Jozef gekend hadden; daarna, overmits men dit volk zij n aanwas benijdde, en omdat zij verdacht waren, zolang tot zij verlost werden, zo zijn zij daarover met zeer vele vervolgingen bezwaard geworden; evenwel is dit volk door Gods zegen te midden hiervan nog vermeerderd. Dit volk werd in Egypte gedwongen tot allerlei zware arbeid Gedurende deze tijd zijn in Assyrië. en Griekenland dezelfde koninkrijken gebleven.

Hoofdstuk 8. TEN TIJDE VAN WELKE KONINGEN MOZES GEBOREN IS, EN WELKE GODENDIENST TEN ZELFDE TIJD OPGESTAAN IS.

Toen nu over de Assyriërs heerste de 14de koning Saphrus, en over de Sicyoniërs de 12de nl. Orthopolus, en over de Argivisen de 5de, nl. Criasus, toen is Mozes geboren in Egypte, door wie het volk Gods van de Egyptische dienstbaarheid verlost is, in welke ditzelfde volk op zodanige wijze moest geoefend worden om van de te meer te verlangen naar de hulp van zijn Schepper. Ten tijde, dat die voorverhaalde koningen heersten, wordt door sommigen geloofd, dat er een zekere Prometheus geweest is, van wie zij zeggen, dat hij de mensen van slijk gemaakt heeft, overmits van hem verhaald wordt, dat hij de beste leraar van de wijsheid geweest is, en nochtans Wordt daar niet betoont welke wijzen te zijn tijd geweest zijn. Zijn broeder Atlas wordt gezegd een groot sterrenkijker geweest te zijn, waaruit de fabel ontstaan is, welke verdicht, dat hij de Hemel draagt, hoewel ook een berg met zijn naam alzo genoemd

wordt, door wiens hoogte veel meer zulk dragen van de Hemel onder het algemeen gevoelen van de volks schijnt gekomen te zijn. Van dien tijd af begonnen in Griekenland vele andere fabelachtige dingen versierd te worden; maar tot aan Cecrops, koning van Athene, onder wiens regering deze stad ook zijn naam ontvangen heeft, en ten tijde van wiens heerschappij God zijn volk door Mozes uit Egypte geleid heeft, tot aan deze Cecrops zijn daar nu en dan enige afgestorvenen door de blinde en ijdele gewoonte en de superstitie van de Grieken onder het getal van de goden gesteld, onder welke deze bij zonder geweest zijn, nl. Melantonice, de huisvrouw van koning Criasus, en Phorbas, hun zoon, die na zijn vader de zesde koning van de Argivisen geworden was, en ook Jasus, de zoon van Triopas, de zevende koning, en voorts de negende koning Sthenelas, of Stheneleus, of Sthenelus; want bij onderscheidene schrijvers wordt zijn naam verschillend gevonden. Te dezen tijde wordt ook gezegd, dat er Mercurius geweest is, een kindskind van Atlas, uit zijn dochter Maja, gelijk alle algemeen schriften dat te kennen geve n. Deze is zeer vermaard geweest door de kennis van vele kunsten, die hij aan de mensen overgeleverd heeft, vanwege welke verdienste zij na zijn dood óf gewild óf geloofd hebben, dat hij een god was. En eindelijk wordt gezegd, dat Hercules de laatste geweest is, behorende nochtans tot die tijden van de Argivisen, hoewel sommigen menen, dat hij, ten aanzien van de tijd, vóór Mercurius geweest is; ik geloof echter dat dezen hierin mis zijn Maar op welke tijden zij ook geboren zijn, het is zeker, en buiten allen twijfel bij alle voortreffelijke historieschrijvers, die deze oude geschiedenissen beschreven hebben, dat zij beide mensen zijn geweest; maar daar zij de mensen veel goeds aangebracht hebben voor dit leven, bewezen de mensen hun goddelijke eer. Maar Minerva is veel ouder dan dezen; want van haar wordt gezegd, dat zij ten tijde van Ogygius in maagdelijke jeugd verschenen is aan het meer Tritonis, waarom zij zelve ook Tritonia genoemd werd. Deze Minerva is de vindster geweest van vele werken, en is van de te lichter voor een godin gehouden naarmate haar oorsprong minder bekend was; Want aangaande, dat er in 't algemeen gezongen werd, dat zij geboren was uit het hoofd van Jupiter, dat moet men aan de poëten en fabelen toeschrijven, en niet onder de historie of gebeurde zaken stellen, hoewel men ook niet zeker zeggen kan wanneer Ogygius geweest is; want te zijn tijde is er een grote watervloed geweest, (niet die allergrootste, waarin geen mensen ontkomen zijn dan alleen zij, die in Ark waren) welke watervloed geen Griekse noch Latijnse historie van de heidenen bekent, maar nochtans was hij groter dan die, welke daarna ten tijde van Deucalion geweest is. Maar aangaande de tijd, wanneer dit alles geweest is, hierin komen de historieschrijvers niet overeen; Want Varro heeft van daar zijn boek begonnen, waarvan ik vroeger melding gemaakt heb, en om te komen tot de Romeinse zaken, zo stelt hij niets ouder als de watervloed van Ogygius, dat is: die in zijn tijd plaats had. Maar de onzen, die tijdboeken geschreven hebben, nl. eerst Eusebius, en daarna Hieronimus, welke zelfs ook enige voorgaande historieschrijvers in deze mening gevolgd zijn, deze verhalen, dat toen Phoroneus, de tweede koning van de Argivisen heerste, de watervloed van Ogygius er geweest is. Maar wanneer het ook geweest is, het is zeker, dat Minerva toen als een godin geëerd werd, nl. toen Cecrops heerste over de Atheners, onder welken koning zij ook verhalen, dat diezelfde stad óf vernieuwd of gesticht is.

Hoofdstuk 9. WANNEER ATHENE GEBOUWD IS, EN WELKE NAAR HET ZEGGEN VAN VARRO, DE OORZAAK VAN DIEN NAAM IS.

Want dat deze stad Athene is genaamd, welke naam zeker van Minerva zijn oorsprong heeft, die in het Grieks Athene genaamd wordt, daarvan geeft Varro deze reden: Alzo het geschied was, dat aldaar zeer schielijk een olijfboom opgeschoten was en op een andere plaats water uitgesprongen was, zo hebben die vreemdheden de koning bekommerd, zodat hij enigen uitgezonden heeft tot de Delphische Apollo, om aan hem te vragen, wat hiermee te verstaan was, en wat men had te doen. Hierop heeft Apollo geantwoord, dat de olijfboom Minerva en

dat het water Neptunus betekende. Voorts gaf hij te kennen, dat dit beduidde, dat het in van de burgeren macht en vrije wil was, naar wiens naam van die 2 goden, van wie het teken die zelfde dingen waren, zij hun stad zouden willen noemen Als Cecrops deze antwoorden ontvangen had, heeft hij al de burgers bijeen geroepen, om hun stem te geven, zowel vrouwen als mannen; want het was toen in die plaatsen het gebruik, dat ook de vrouwen tegenwoordig waren bij de beraadslagingen van de algemeen zaken. Als men dan de ganse menigte hierover aangesproken had, gaven de mannen hun stemmen voor Neptunus, en de vrouwen voor Minerva. En daar er één stem van de vrouwen meer was dan van de mannen, heeft Minerva. de overhand behouden Toen is Neptunus hierover vergramd geworden, en heeft door overvloeiing van de zeebaren het ganse land van Athene bedorven, want het is voor de duivelen geen grote moeite, allerlei wateren wijd en breed uit te spreiden. Middelerwijl, opdat zijn toorn zou mogen verzoend worden, zo zegt diezelfde schrijver, dat daarover de vrouwen door de Atheners roet drieërlei straf zijn gestraft geworden, ten eersten nl. dat zij voortaan geen stemmen meer zouden hebben; ten tweeden, dat niemand voortaan van hen, die geboren werden, zijn moederlijke naam zou ontvangen; ten derden, dat niemand haar naar de stad Athenaias of Athenienses zou noemen. Op deze wijze dan heeft die stad, die de moeder en voedster is van alle vrije geleerdheden, en van zoveel en zo grote filosofen, behalve welke gans Griekenland geen vermaarde en heerlijker stad gehad heeft; op die wijze, zeg ik, heeft die stad, door bespotting van de duivelen, van de twist van hun goden, de een man en de andere vrouw zijnde, en daarover van de overwinning van de vrouw door de vrouwen, de vrouwenlijken naam Athene ontvangen. En daar benevens, alzo haar hierover leed aangedaan is van de overwonnenen, zo is dezelfde stad vanwege dat gedwongen, de overwinning van de overwinnaars te straffen, vrezende alzo meer de wateren van Neptunus, dan de wateren van Minerva Want in de vrouwen, welke alzo gestraft zijn, is ook Minerva, die de overwinning had, wederom overwonnen geworden; Want zij heeft haar stemgeefsters zoveel niet bijgestaan noch geholpen, dat zij met verlies van de macht van haar stemmen, en met haar kinderen te laten vervreemden van de naam van hun moeders, tenminste Athenajai mochten genaamd worden, en mitsdien de naam van die godin verwerven, welke zij, met haar stemmen te geven, een overwinnaar gemaakt hadden van een mannelijke god. Uit dit alles blijkt genoegzaam, welke en hoe grote dingen daarvan zouden kunnen gezegd worden, tenware wij ons naasteden, om tot andere dingen over te gaan.

Hoofdstuk 10. WAT VARRO VERHAALT VAN DE NAAM, AREOPAGUS EN VAN DE WATERVLOED VAN DEUCALION.

Marcus Varro wil geenszins dat men zal geloven de fabelachtige verdichtselen tegen de goden, opdat hij van hun waardigheid niet iets onwaardigs gevoelt, en daarom wil hij niet, dat die rechtplaats, Areopagus genaamd, (alwaar Paulus gedisputeerd heeft, en van welke plaats de raadsheren van de stad Areopagiten genaamd zijn) daarvan de naam ontvangen heeft, overmits Mars, die in 't Grieks Ares genoemd wordt, aangeklaagd zijnde over doodslag, ten tijde dat de 12 goden in die plaats hun gericht hielden, door 6 stemmen vrijgesproken is, want waar eertijds evenveel stemmen vóór als tegen iemand waren, daar werd de aangeklaagde vrijgesproken. Maar tegen deze mening, die door verre de meeste aangenomen is, poogt hij een andere reden van dezen naam uit de wetenschap van verborgene en duistere geleerdheden bij te brengen, opdat men niet zou menen, dat de Atheners deze rechtplaats, *Areopagus* genaamd, van de naam Ares, dat is: Mars, en van Pagos, als Martispagus schijnen genoemd te hebben, nl. tot spijt en verwijt van de goden, die naar zijn mening van alle pleidooien of rechtszaken geheel vreemd zijn, daarom beweert hij, dat zowel dit, wat van Mars gezegd wordt, vals is als dat, wat gezegd wordt van de 3 godinnen, nl. Juno, Minerva en Venus, van welke verteld werd, dat zij om de gouden appel te verkrijgen vanwege de uitstekende

schoonheid voor Paris als hun rechter gepleit hebben; dit alles acht Varro onwaar te zijn, opdat hij niet zou geloven zulke dingen, die van de goden natuur of manieren onbetamelijk of onwelvoeglijk zijn. En deze zelfde Varro, die van de naam Athene niet een fabelachtige, maar een historische reden wil geven, stelt in zijn geschriften zodanige grote twist tussen Neptunus en Minerva, vanwege de naamvan de stad, naar wie zij best genoemd zou worden, dat zelfs Apollo, gevraagd zijnde, niet tussen hen heeft durven oordelen toen zij ieder om het meest met vertoon van wonderheden twistten. Daarom heeft hij, even als Jupiter die de twist van de 3 genoemde godinnen aan Paris gezonden heeft, ook alzo om de twist van deze goden te eindigen, hen tot de mensen gezonden, waar Minerva de zaak won door de stemmen, maar wederom overwonnen werd door de straf van haar stemgeefsters; want de naam Athene heeft zij in haar tegenstemmers (de mannen) kunnen behouden, maar haar toegedane vriendinnen (de vrouwen) heeft zij de naam Athene of Athenajai niet deelachtig kunnen maken In dezen tijd, toen de opvolger van Cecrops he erste over Athene, of, gelijk onze Eusebius en Hieronymus schrijven, toen Cecrops nog in zijn Rijk bleef, toen is een watervloed geweest, die genaamd werd de watervloed van *Deucalion*, omdat hij in dat gedeelte van de aarde heerste, waar die vloed zich vertoonde; maar deze vloed is geenszins tot Egypte tot de naburige landen gekomen.

Hoofdstuk 11. WANNEER MOZES DE ISRAËLIETEN UIT EGYPTE GELEID HEEFT, ALSMEDE VAN JOZUA, DIE IN ZIJN PLAATS GEVOLGD IS, EN WELKE KONINGEN REGEERDEN TOEN HIJ GESTORVEN IS.

Mozes heeft het volk Gods uit Egypte geleid in het laatst van de tijd van Cecrops, koning van Athene, nl. toen bij de Assyriërs heerste Ascatades; bij de Sicyoniërs Marathus, en bij de Argivisen Triopas. Nu, als hij het volk uitgeleid had, heeft hij de Wet, die hij op de berg Sinaï van God ontvangen had, aan hen overgeleverd, welke Wet het oude Testament genaamd wordt, omdat zij aardse beloften heeft, en omdat door Jezus Christus toekomstig was een nieuw Testament, waarin het koningrijk van de Hemelen zou beloofd worden Want deze orde moest onderhouden worden, evenals in ieder mens geschiedt, die naar God vordert: Hiervan zegt de apostel 'dat er niet eerst is, dat geestelijk is, maar wat zichtbaar is, en daarna wat geestelijk is.' Want zoals hij gezegd heeft (en dit is ook waar!) 'De eerste mens. is uit de aarde aards, en de tweede mens is van de Hemel hemels.' Doch Mozes heeft het volk geregeerd 40 jaren in de woestijn, en is gestorven, oud zijnde 120 jaren nadat hij Christus ook zelf geprofeteerd had door het voorbeeld van de vleselijke onderhoudingen in de Tabernakel, in priesterschap en offeranden, en andere geestelijke en menigvuldige bevelen, Na Mozes is gevolgd Jozua, die het volk in het land van beloften gebracht heeft, alwaar hij het gesteld heeft nadat hij tevoren door Gods bevel met oorlog verdreven had die volken, van welke die plaatsen ingehouden werden. Toen Jozua het volk na de dood van Mozes 27 jaren geregeerd had, is hij gestorven, ten tijde nl. dat over de Assyriërs regeerde de achttiende koning, (Amyntas) over de Sicyoniërs de zestiende, (Corax) over de Argivisen de tiende (Danaus) en over de Atheners de vierde, nl. Erichtonius.

Hoofdstuk 12. VAN DE GODSDIENSTEN VAN DE VALSE GODEN, WELKE DE KONINGEN VAN GRIEKENLAND BINNEN DIE TIJDEN INGESTELD HEBBEN, WELKE BETEKEND WORDEN VAN DE UITTOCHT VAN DE ISRAËLIETEN UIT EGYPTE TOT AAN DE DOOD VAN JOZUA.

Gedurende deze tijden, dat is: van de uittocht van de Israëlieten uit Egypte tot aan de dood van Jozua, door van wie het volk het land van belofte ontvangen heeft, zijn door de koningen van Griekenland ingesteld zekere godsdiensten ter ere van de valse goden, welke door een jaarlijkse samenkomst weer in gedachtenis gebracht hebben de herinnering aan de watervloed, alsmede de verlossing van de mensen daarvan, en voorts hun ellendig leven, daar

zij nu tot de hoogten en dan weder tot de laagten hun toevlucht moesten nemen. Want alzo verklaren zij het op- en afklimmen langs de heilige straat van de Lupercische naakte spelers, zodat zij zeggen, dat daardoor betekend worden de mensen, welke om de overstroming van het water naar het opperste van de gebergten geklommen zijn, en die daarna, toen het water gevallen was, weer naar de laagten getogen zijn. Op deze tijd zeggen zij ook, dat Dionysius in het land van Athene de wijngaard aan zijn vriend, die hem herbergde, allereerst aangewezen heeft. Deze zelfde is ook genaamd geweest de vader Liber, en is na zijn dood voor een God gehouden Toen zijn ook ter erevan de Delphische Appollo de zangspelen ingesteld, opdat zijne. gramschap zou verzoend worden, omdat zij meenden, dat de landen van Griekenland daardoor geplaagd waren met onvruchtbaarheid vanwege zij zijn tempel niet bewaard hadden die koning Danaus verbrand had toen hij die landen door oorlogen had ingenomen. Nu, dat zij deze spelen moesten instellen, daartoe zijn zij door de goddelijke antwoorden vermaand geworden. maar in het land van Athene heeft koning Erichtonius, hem ter ere, allereerst spelen ingesteld. Gedurende die jaren wordt ook gezegd, dat Europa door Xanthus, koning van de Cretensers, van wie wij ook bij anderen een andere naam vinden, ontschaakt en weggevoerd is, en dat van haar geboren zijn Rhadamanthus, Sarpedon en Minos, van welke nochtans algemeen meer verbreid is, dat zij alle 3 zonen van Jupiter bij deze vrouw geweest zijn. Maar deze dienaars van de goden houden datgene, wat wijvan de koning van de Cretensers gezegd hebben, voor historische waarheid, maar wat de poëten van Jupiter zingen en de schouwhoven uitdaveren, en de volken verbreiden, dat eigenen zij toe de ijdelheid van de fabelen, dienende om stof te hebben waarmee zij spelen zouden houden tot verzoening van hun versierde goden, door middel van hun versierde misdaden. In deze tijd is ook Hercules zeer vermaard gehouden, maar, wél verstaande, een andere Hercules dan die, van wie wij hierboven gesproken hebben; want in hun verborgen historie wordt gezegd, dat er meer zijn geweest die de naam gehad hebben van de vader Liber, en evenzo, dat er ook meer dan één Hercules geweest is. En aangaande deze Hercules, wiens 12 grote en kloeke daden zij verhalen (onder welke zij het ombrengen van de Afrikaanse Anteus niet eens stellen, omdat dat behoort tot dien andere Hercules) zeggen zij in hun eigen geschriften, dat hij op het gebergte Eta van zich zelf verbrand is, alzo hij door die ziekte en kloekheid, door welke hij alle wrede en wilde dieren overwonnen had, zijn eigen ziekte niet kon lijden of verdragen. Ten zelfde tijde offerde de koning of veel meer de Tyran Busyris zijn gasten en van buiten komende lieden aan zijn goden. Deze is, volgens hun zeggen, een zoon geweest van Neptunus, uit de moeder Libya, de dochter van Epaphi. Maar laat daar niet geloofd worden, dat Neptunus zodanige hoererij bedreven heeft, opdat de goden niet beschuldigd worden; maar laat zulke dingen toegeëigend worden aan de poëten en schouwhoven, opdat er alzo iets zij, waarmee de goden verzoend worden. Voorts wordt gezegd, dat Vulcanus en Minerva de ouders geweest zijn van Erichthonius, koning van de Atheners, in wiens laatste jaren Jozua gestorven is. Maar daar zij Minerva eren als een maagd, zeggen zij, dat in de worsteling van hun beiden Vulcanus bewogen is geworden, en dat hij zijn zaad op de aarde uitgestort heeft, en dat hierover die mens, die daaruit geboren werd, daarom dien naam ontvangen heeft Want in de Griekse taal betekent Eris twist en worsteling, en *chthoon* betekent in die taal aarde, uit welke 2 woorden samengesmolten is de naam Erichthonius. Maar de geleerden weren en leren deze dingen van hun goden af en zeggen, dat deze fabelachtige mening ontsproten is, omdat in de tempel van Vulcanus en Minerva, welken enigen tempel die 2 te Athene met hun beiden hadden, gevonden is een te vondeling gelegd kind, omwonden zijnde met een draak, welke beduid heeft, dat het groot zou worden. Verder zeggen zij, dat dit kind vanwege die tempel, alzo zijn ouders onbekend. waren, daarom een zoon van Vulcanus en Minerva genaamd werd. Nochtans de oorsprong van zijn naam geeft meer die fabel te kennen dan deze historie. Maar wat gaat ons dit aan, alzo zij wel in de waarachtige boeken van deze dingen onderwijzen de godsdienstige mensen, maar door onware en bedrieglijke spelen het ander te vertonen, behaagt de onreine duivelen, welke zij nochtans, wanneer zij godsdienstig zijn, als. goden eren. En hoewel zij. deze. dingen van hen ontkennen, nochtans kunnen zij hun niet geheel van alle

boosheid zuiveren, omdat zij hun volgens hun begeerte, zodanige spelen vertonen, in welke schandelijk van hen gespeeld worden zulke dingen, die dan ook wijselijk van hen ontkend worden. En daar benevens ook, omdat deze. goden door dusdanige vals versierde en schandelijke dingen verzoend worden. En al is 't, dat de fabel zingt en speelt een vals versierde misdaad van de goden; nochtans een behagen te hebben in een vals verdicht boevenstuk, is zelfs een waar boevenstuk.

Hoofdstuk 13. WELKE FAB ELEN VERDICHT ZIJN TOEN DE RECHTERS HET OPZICHT OVER DE HEBREEËN KREGEN.

Na de dood van Jozua heeft het volk Gods rechters gehad. Gedurende deze. tijd leefde het volk vanwege zijn zonden nu eens in vernedering en ellende dan weer werd het verkwikt en vertroost door de ontferming en de genade van God. In deze tijd zijn daar vele fabelen verdicht, zoals: van Triptomeus, die door vliegende slangen door de lucht gedragen zijnde, op bevel van Ceres koren, al vliegende aan die landen gegeven heeft, welke daaraan behoefte hadden; van Minotauro, dat hij een beest, is. geweest, besloten in het doolhuis, Labyrinthus genaamd, waarin de mensen, die er in gingen, geheel verdwaalden zodat zij er niet weer uit konden komen; van de centauren, dat nl. in hen de natuur van paarden en mensen samengevoegd was; van Cerberus, dat hij een driehoofdige hond van de hel is; van Phryxus en zijn zuster Helle, dat zij, gevoerd zijnde van een ram, gevlogen hebben; van Gorgone, dat haar haren was van slangen, en dat zij allen, die haar aanzagen, veranderde in stenen; van Bellerophon, dat hij gereden heeft op een paard, dat vleugels had en vloog, welk paard genaamd was Pegasus; van Amphion, dat hij door de zoetigheid van zijn cither de stenen bewogen en tot zich getrokken heeft; van de timmermeester Dedalus en zijn zoon Icarus, dat zij met gemaakte vleugels, die zij naar hun lichaam gepast hadden, gevlogen hebben; al deze en meer andere fabelen, die daar verdicht zijn gedurende die ganse tijd tot aan de Trojaanse oorlog, alwaar Marcus Varro zijn tweede boek van de afkomst van het Romeinse volk eindigt, al deze fabelen zijn zó door het verstand van de mensen opgesmukt en verdicht, dat zij niet met enige smaadheden van de goden vermengd zouden schijnen. Maar zij, die verdicht hebben, dat de aller-schoonste jongeling Ganymedes door Jupiter tot schandelijkheid en oneer weggevoerd en gedwongen is, welken gruwel koning Fantalus gedaan heeft, hetwelk de fabel nochtans aan Jupiter toeschrijft; of ook, dat hij begeerd heeft het bijslapen van Danaë, door middel van de gouden regen, waardoor verstaan wordt, dat de eerbaarheid van die vrouw door goud ten val gebracht is; welk een kwaad deze dingen, die te dien tijde verdicht zijn, in de harten van de mensen verwekt hebben, is niet te zeggen, omdat de goden zelfs zonder kwalijk nemen of gramschap zulke leugens hebben kunnen verdragen, ja; dat niet alleen, maar daarenboven dezelve ook gaarne hebben aangenomen, daar zij hen, die dat van Jupiter durfden zeggen, zoveel te strenger behoorden gestraft te hebben, naarmate zij hem meer vereerd hebben. Maar zij zijn op hen, die deze dingen versierd hebben, niet alleen niet vergramd geweest, maar zij hebben daarentegen veeleer gevreesd, dat de goden zelfs op hen vergramd zouden zijn, zo zij zodanige lelijke verdichtselen op de schouwhoven niet speelden Te deze tijde heeft Latona gebaard Apollo, niet dien Apollo, wiens antwoorden wij hier vóór gezegd hebben, dat men placht te vragen, maar dien Apollo, die naar hun zeggen, met Hercules de beesten van koning Admetus gehoed heeft, welke nochtans alzo voor een god gehouden is, dat zeer velen gemeend hebben, dat hij één en dezelfde Apollo is geweest. Toen heeft ook de vader Liber geoorloogd in Indië, welke Liber in zijn leger vele vrouwen had, die genaamd zijn Bacchae; deze vrouwen waren niet zozeer uitstekende in krijgskloekheid als. wel voornamelijk in dolheid. en ongeschiktheid. Sommigen schrijven, dat deze Liber is overwonnen en ook gebonden en gevangen genomen; enigen zeggen ook dat hij in de strijd gedood is Perseo, en verzwijgen ook niet waar hij begraven is, en evenwel zijn op zijn naam, als op de

naam eens god, door de onreine duivelen de Bacchanalische heiligheden, of veel liever heiligschendelijkheden, ingesteld, vanwege welke dolle en razende uitzinnige schandelijkheden de raad ten laatste na zoveel jaren zó beschaamd is geworden, dat hij daarover een verbod gedaan heeft, nl. dat men in de stad Rome zulke schandelijke feesten niet meer zou mogen houden. Omstreeks deze tijden hebben zij ook geloofd, dat Perseus en zijn huisvrouw Andromeda, nadat zij gestorven waren, alzo zeker in de Hemel zijn ontvangen, dat zij zich niet geschaamd noch ontzien hebben, hun beelden met zekere sterren aan te wijzen en die met hun namen te noemen.

Hoofdstuk 14. VAN DIE POËTEN, WELKE THEOLOGI ZIJN GENAAMD OMDAT ZIJ VAN DE GODEN EN HUN GELEGENHEDEN GESCHREVEN HEBBEN.

In de vóórverhaalde tijd zijn er ook enige poëten geweest, die Theologi genaamd werden omdat zij zekere gedichten van de goden stelden en uitgaven, nl. van zulke goden, die, hoewel zij grote en heerlijke mensen geweest waren, evenwel niet meer dan mensen waren of anders zulke goden, die niet meer dan elementen zijn van deze wereld, welke de ware God gemaakt heeft, of anders ook zulke goden, die in Vorstendommen en machten naar de wil van de Schepper, en niet naar hun verdiensten en waardigheden geordineerd en gesteld zijn. En al is 't, dat zij onder hun menigvuldige ijdele en valse dingen ook iets van de enige ware God gezongen hebben, nochtans erende met Hem ook anderen, die geen goden zijn, en aan de zelve zodanige gedienstigheid betonende, die men alleen aan de ware God schuldig is, zo hebben zij de enige ware God niet terecht geëerd; daar benevens hebben zij zich ook niet kunnen onthouden van de fabelachtige schandelijkheden en oneerlijkheden van hun goden Onder het getal van zulke poëten zegt men, dat Orpheus, Museus en Linus geweest zijn. Maar deze Theologie dat is: godenbeschrijvers, hebben de goden geëerd, maar zijn geenszins zelf voor goden geëerd; hoewel de stad van de goddeloze. gewoon is Orpheus het opzicht te geven over de helse heiligheden, of veel liever heiligschendigheden. Voorts: de huisvrouw van koning Athamas, welke Juno genaamd werd, en haar zoon Melicertes hebben vóórbedachtelijk zich in de zee geworpen, en zijn verdronken, welke ook door de mening van de mensen onder de goden gebracht zijn, gelijk ook meer anderen van die tijden, onder welke ook Castor en Pollux geweest zijn De moeder van Melicertes hebben de Grieken Leucothea en de Latijnen Matua genoemd; evenwel beide hebben zij haar voor een godin gehouden.

Hoofdstuk 15. OVER DE ONDERGANG VAN HET KONINGRIJK VAN DE ARGIVISEN, TEN TIJDE NL. TOEN PICUS, DE ZOON VAN SATURNUS, ALLEREERST HET RIJK VAN ZIJN VADER BIJ DE LAURENTERS GEKREGEN HEEFT.

Omtrent deze tijd is het rijk van de Argivisen geëindigd, en het is overgezet aan de stad Mycene, vanwaar Argamemnon gesproten is. Voorts is daar opgekomen het rijk van Laurentus, alwaar Picus, de zoon van Saturnus, allereerst het koningschap gehad heeft, hetwelk was ten tijde toen de vrouw Debora bij de Hebreeën richters was; maar dit ambt van rechten voerde de Geest Gods door haar uit, want zij was een profetes, van wie de profetie in 't eerst niet zo klaar is, dat wij zonder lange verklaring zouden kunnen bewijzen, dat die van Christus gesproken is. Intussen heersten de Laurenters in Italië, uit welke, na de Grieken, de Romeinse afkomst aller-klaarst genomen wordt. En nochtans bleef het koningrijk van de Assyriërs, waar de 23ste koning was Lampares, toen Picus de eerste koning van de Laurenters was. Wat de dienaars van deze goden gevoeld hebben van de vader van deze Picus, nl. van Saturnus, daarin laat ik hen toezien, die zeggen, dat hij geen mens geweest is, van wie ook anderen geschreven hebben, dat hij in Italië voor zijn zoon Picus geheerst heeft, en Virgilius zegt ook in zijn welbekende geschriften, dat hij het onkundige volk, en dat op de hoge gebergten verstrooid. was, in orde en geschiktheid gebracht heeft, en dat hij aan hetzelve wetten gegeven heeft, en

dat hij. gewild heeft, dat het landschap allerliefst Latium zou genoemd worden, omdat hij in die streek vrij en veilig zijn schuilhoek gehad heeft. Onder die koning is gelijk men zegt, de gulden eeuw geweest. Maar laten ze menen, dat dit poëtische verdichtselen zijn geweest, en laten ze veel liever zeggen, dat de vader van Picus is geweest Sterces, van welken aller-verstandigste akkerman zij zeggen, dat allereerst gevonden is, dat men de velden met mest van de beesten verbeterd en vruchtbaar gemaakt heeft, welke mest naar zijn naam stercus is genaamd, waarover sommigen ook zeggen, dat hij ook Stercuteus genaamd werd; maar om welke oorzaak zij hem Saturnus hebben willen noemen, het is nochtans zeker, dat deze is geweest Stercus of Stercutius, dien zij met recht een god van de landbouw gemaakt hebben. Ook hebben zij zijn zoon Picus in het getal van deze goden opgenomen, van wie zij zeggen, dat hij een voortreffelijk waarnemer van het vogelgeschrei, en een dapper oorlogsman geweest is. Picus heeft Eaunus voortgeteeld, die de tweede koning van de Laurenters geweest is; deze is bij hen ook een bosgod geweest. En deze zijn diegenen, welke zij, als zij gestorven waren, alle tezamen vóór de Trojaansche oorlog goddelijke eer bewezen hebben.

Hoofdstuk 16. HOE DIOMEDES NA DE VERWOESTING VAN TROJE ONDER DE GODEN GESTELD IS, EN HOE ZIJN MEDEGEZELLEN IN VOGELS VERANDERD ZIJN.

Als nu Troje omgekeerd en die verwoesting overal uitgebreid en vermaard geworden was, zodat zij aan de kinderen overal bekend werd (want deze verwoesting is zeer vermaard en uitgebreid geweest, zo vanwege haar grootheid als vanwege de uitnemende tongen van de schrijvers en is verhandeld geweest toen Latinus, de zoon van Faunus, heerste) hebben de Grieken, overwinnaars zijnde, dit verwoeste Troje verlaten en zijn naar hun eigen land teruggekeerd; maar op de terugreis zijn zij door vele en verschrikkelijke zwarigheden van elkander gescheurd en jammerlijk verminderd; evenwel hebben zij met enige van deze ook het getal van hun goden vermeerderd, want Diomedes hebben zij mede tot een god gemaakt, van wie zij zeggen dat hij vanwege zekere straf, die hij van God ontving, tot de zijnen niet weergekeerd is. En van zijn medegezellen zeggen zij dat die veranderd zijn in vogels, niet door een fabelachtig en poëtisch versiersel; maar zij bevestigen dat door historische betuigingen en voegen er bij, dat zelfs deze nieuw geworden god, gelijk zij menen, hun geen menselijke natuur heeft kunnen weergeven, of dat hij zoveel van Jupiter zijn koning, als een nieuwe burgervan de hemels niet heeft kunnen verwerven. Daarenboven zeggen zij ook, dat zijn tempel is in het eiland van Diomedes, niet ver van de berg Garganus in Apulië, en voegen daarbij, dat aldaar, wonen en rondom die tempel vliegen deze zodanige vogelen, en dat zodanig, dat zij hun bek met water vullen en hem alzo besproeien. Voorts zeggen zij, indien daar enige Grieken komen, of die van Grieken afkomstig zijn, dat zij als dan niet alleen gerust en stil zijn, maar ook boven hun hoofd heen naar hen toevliegen; maar indien zij enige vreemden zien of vernemen, dat zij dan tegen hen aan snorren en vliegen, en dat zij met hun bekken zo heftig tegen hun hoofden aanstoten, dat zij hen met zo erge prikken wonden, dat zij daaraan sterven; want van deze vogels wordt gezegd, dat zij tot deze strijd voldoende gewapend zijn door hun harde en stijve bekken.

Hoofdstuk 17. WAT VARRO GEVOELD HEEFT VAN DE VOORVERHAALDE ONGELOFELIJKE VERANDERINGEN VAN DE MENSEN.

Om datzelfde te bewijzen en staande te houden, verhaalt Varro enige andere dingen, die niet minder ongelofelijk zijn dan het voorgaande, zoals met name van die aller- vermaarde toveres Circe, welke de medegezellen van Ulysses ook veranderd heeft in beesten; insgelijks van de Arcadischen, die onder elkander plachten te loten, en zij, die door het lot verkoren werden, dat die dan over een zeker stilstaand water zwommen en daar veranderd werden in wolven, en dat zij door de woestijnen van dat land aldaar wandelden en leefden met dergelijke wilde

dieren, maar indien zij geen mensenvlees aten, dat zij dan na 9 jaren overzwemmen van datzelfde water veranderd werden in mensen. Voorts heeft hij ook verhaald van een Demenetus, dat die, alzo hij gegeten had van die offerande, welke de Arcadischen door opoffering van een jong kind aan hun god Lyceus plachten te offeren, in een wolf veranderd is, en dat hij later wederom in zijn oude gedaante hersteld is, en dat hij zich daarna in het kamp vechten geoefend heeft, en dat hij in het Olympische gevecht overwinning en prijs behaalt heeft. Ook meent Varro, dat om geen andere reden door de historieschrijvers zulk een naam toegedicht is in Arcadië aan Pan Lyceus en Jupiter Lyceus dan vermits deze verandering van de mensen in wolven, vanwege dat daar gemeend wordt, dat deze verandering niet anders kon geschieden dan door een Goddelijke kracht; want een wolf wordt in 't Grieks Lycos genaamd, waarvan de naam Lyceus blijkbaar zijn oorsprong heeft. Ook zegt hij, dat de Romeinse priesters, Luperci genaamd, uit dit zaad van deze verborgenheden voortgesproten zijn.

Hoofdstuk 18. WAT MEN TE GELOVEN HEEFT VAN DIE VERANDERINGEN, WELKE DE MENSEN SCHIJNEN OVER TE KOMEN DOOR DE KUNST VAN DE DUIVELEN.

Maar van deze goochelarij en bedriegerij van de duivelen verwachten mogelijk enigen die dit zullen lezen, wat wij zullen zeggen, opdat zij alzo zouden mogen weten hoe de Christenen zich zullen behoren te gedragen, wanneer er gezegd wordt, dat onder de afgoden van de heidenen mirakelen geschieden. Maar wat zullen wij hierop anders zeggen, dan dat men uit het midden van Babylon heeft te vluchten, welk profetisch bevel alzo geestelijk verstaan wordt, dat het ons vermaant, dat wij door de trede van het geloof, welke door de liefde werkt, voortgaande te vorderen hebben tot de levende God en te vlieden van de stad van de wereld, die waarlijk een gezelschap is van boze engelen en mensen. Want naarmate wij zien dat de macht van de duivelen over deze benedenste dingen groter is, naar die mate behoren wij ook vaster aan te hangen de Middelaar, door van Wie wij van de benedenste tot de hoogste dingen opklimmen. Want indien wij zeggen, dat het zulke dingen zijn, die wij. niet hebben te geloven, zullen er ook nu geen mensen ontbreken, die met waarheid zullen durven zeggen, dat zij enige zodanige dingen zelf gehoord of alzo bevonden hebben; want toen wij in Italië waren, hoorden ook wij zodanige dingen zeggen van zeker landschap in die hoek. Daar nl. vertelde men ons, dat zekere stalvrouwen en waardinnen, besmet zijnde met deze boze kunsten, gewoon waren aan de reizende lieden, die zij wilden of konden dat in de kaas te geven, waardoor zij straks in lastdieren veranderd werden en ook alle benodigdheden droegen, en als zij hun werk gedaan hadden, dat zij dan weer tot zich zelf kwamen, en dat nochtans in hen geen dierlijk verstand kwam, maar dat bij hen het vernuftig en menselijk verstand behouden werd, gelijk Apulejus in de boeken, die hij het opschrift heeft gegeven van de gulden ezel, gemeend of versierd heeft, dat hem gebeurd was, nl. dat hij een zeker vergif ingenomen had, waardoor hij een ezel werd, blijvende ondertussen in hem zijn menselijke ziel. Deze dingen zijn zo vreemd en buitengewoon, dat ze met recht niet geloofd worden; evenwel moet men vast geloven, dat de almachtige God alles kan doen wat hij wil, hetzij met wraak te nemen, of met weldaden te doen, en dat de duivelen niets kunnen werken naar de macht van hun natuur; want zij zelf zijn geschapen engelen, hoewel door hun eigen schuld boos; daarom zeg ik, dat zij niets kunnen doen dan hetgeen Hij toe laat, wiens oordeel verborgen, maar voor niemand onrechtvaardig is. En voorwaar, de duivelen scheppen geen naturen al is 't, dat zij niets doen van zulke daden als waarover hier het geschil is, maar die dingen, die door de waren God geschapen zijn, die veranderen zij in schijn, zodat zij schijnen te zijn, wat zij niet zijn. Alzo kan men op generlei wijze geloven, niet alleen aangaande de ziel, maar ook aangaande het lichaam, dat het door de kunst of macht van de duivelen waarlijk veranderd zou kunnen worden in dierlijke leden en aftreksels van gedaanten; maar het is een ijdel spooksel van een mens, hetwelk óf door inbeeldingen en gedachten, óf door dromen verandert, en hoewel het geen lichaam is, neemt

het evenwel met een wonderlijke snelheid. zulke gedaanten aan, die aan belichamen gelijk zijn. Iemand heeft gezegd, dat hij in de nacht vóór hij rustte, een filosoof tot zich heeft zien komen, die hem zeer wel bekend was, en dat deze hem uitgelegd en verklaard heeft enige spreuken van Plato, die hij hem tevoren, toen hij hem dat vroeg, niet had willen verklaren. En alzo hij die filosoof vroeg, waarom hij nu gedaan had, wat hij vroeger in zijn eigen huis, toen hij verzocht werd, niet wilde doen, zei hij: ik heb het niet gedaan, maar ik heb gedroomd, dat ik het gedaan had. Alzo, dat er gezegd wordt, dat de mensen veranderd zijn in dieren, en dat er ook beschreven is, dat de Arcadischen door de duivelen in wolven plachten veranderd te worden, en dat Circe door haar toverwoorden de medegezellen van Ulysses veranderd heeft, dat verdient geen geloof.

Hoofdstuk 19. DE KOMST VAN ENEAS IN HALTE TOEN LABDON RECHTER WAS OVER DE HEBREEËN.

Na de inneming en verwoesting van Troje is Eneas met 20 schepen, waarin de overblijfselen van de Trojanen weggevoerd werden, in Italië gekomen toen aldaar heerste Latinus en toen Labdon (in de Bijbel Abdon genoemd) rechter bij de Joden was. Na de dood van Latinus heeft Eneas aldaar 3 jaren geheerst en ondertussen bleven in de genoemde plaatsen dezelfde koningen, uitgezonderd dat de koning van de Sicyoniërs toen Pelasqus was en dat de rechter van de Hebreeën toen Simson was, die, omdat hij buitengewoon kloek en sterk was, voor een Hercules werd gehouden. Maar aangaande Eneas daar hij te voorschijn gekomen is toen hij gestorven was, deze hebben de Latijnen daarom tot hun god gemaakt. Insgelijks hebben de Sabijnen hun eerste koning Sangum of Santum onder de goden gesteld. Te deze tijde heeft Codrus koning van de Atheners, zich met voordacht, zonder door iemand gekend te worden, overgegeven om gedood te worden aan de Peloponesers, die Athene vijandig waren. Op deze wijze, zeggen zij, heeft hij zijn vaderland verlost; want de Peloponesers hadden een antwoord ontvangen, dat zij hun vijanden zouden overwinnen, indien zij dezelve koning niet doodden. Zo heeft hij dan in de gedaante van een arm gewoon man hen bedrogen, verschijnende in zodanige gedaante voor hen, en daarenboven hen tergende door twisten en kijven om hem te doden. En dezen hebben de Atheners als een god met ere van de offeranden ook geëerd. Middelerwijl, ten tijde van de vierden koning van de Latijnen, welke is geweest Sylvius, de zoon van Eneas, (niet geboren van Creusa van wie voortgekomen is Ascanius, die aldaar als de derde geheerst heeft, maar geboren van Lavinia, de dochter van Latinus, dien Eneas, naar gezegd wordt, na zijn dood bekomen heeft) en voorts ten tijde van de 29ste koning van de Assyriërs, Oneus genaamd en van de 6de koning van de Atheners, Melanthus genaamd, en voorts toen bij de Hebreeën de priester Eli rechter was, toen is het rijk van de Sicyoniërs geëindigd en teniet gegaan, waarvan verhaald wordt, dat het zich uitgestrekt heeft tot de tijd van 959 jaren.

Hoofdstuk 20. OVER HET VERVOLG VAN DE STAAT VAN DE KONINKLIJKE REGERING BIJ DE ISRAËLIETEN NA DE RECHTERS.

Kort daarna, terwijl nog dezelfde koningen in de genoemde plaatsen heersten, is geëindigd de tijd van de rechteren, en het koningrijk van de Israëlieten heeft zijn begin genomen met koning Saul, in wiens tijd daar geweest is de profeet Samuel Van die tijd af zijn er koningen van de Latijnen geweest, aan wie zij de bijnaam gaven van Sylvius, welke zijn oorsprong nam van die zoon van Eneas, die het eerst genaamd is Sylvius; want de anderen, die hem opvolgden, hadden hun eigene namen; daarnevens heeft hun dezen bijnaam niet ontbroken, evenals die prinsen, welke na Julius Cesar gevolgd zijn, alle tezamen later toegenaamd zijn Cesar. Als nu Saul verworpen was, zodat niemand van zijn geslacht meer zou heersen, en als hij eindelijk gestorven was, toen is David gevolgd in het koninkrijk na 40 jaren te rekenen van dien tijd af, dat Saul in het rijk geweest was. Toen hebben de Atheners, na de dood van Codrus, voortaan

geen koningen meer gehad, maar in hun plaats kregen zij zekere overheden om de republiek te regeren Na David, die ook 40 jaren geregeerd heeft, is zijn zoon Salomo koning van de Israëlieten geweest, die te Jeruzalem die aller-vermaarde tempel Gods gebouwd heeft, ten tijde dat bij de Latijnen de stad Alba gesticht is, van welke stad de koningen voortaan niet koningen van de Latijnen, (hoewel in het landschap van Latium) maar koningen van de Albaners genaamd werden. Na Salomo is zijn zoon Rehabeam gevolgd, onder wie dat volk in 2 koninkrijken verdeeld is geworden, die elk hun eigen koning hadden.

Hoofdstuk 21. VAN DE KONINGEN VAN HET LANDSCHAP LATIUM, VAN WELKE DE EERSTE, NL. ENEAS, EN DE TWAALFDE (AVENTINUS) GODEN GEWORDEN ZIJN.

Het landschap Latium heeft na Eneas, dien zij tot een god gemaakt hebben, 11 koningen had, van welke niet één god geworden is, maar Aventius (als hij verslagen was in de oorlog, en begraven was in dat gebergte, dat nu nog naar zijn naam genoemd wordt) is gevoegd bij het getal van de goden die zij zich zelf maakten. Anderen echter hebben niet willen schrijven, dat hij in de krijg gedood is, maar hebben gezegd, dat hij van die tijd af niet meer verschenen is, en dat de berg niet naar hem genoemd is, maar dat hij Aventinus geheten is ab adventum avium, dat is: van de bijeenkomst van de vogelen. Na deze is er in 't landschap Latium geen god gemaakt dan Romulus, de stichter van Rome. Nu, tussen deze koning en die anderen worden daar 2 koningen gevonden, van welke de eerste is (opdat ik hem uitspreek met het Virgillaansch gedicht) die naaste Procas, de eer van het Trojaanse volk, in wiens tijd aangezien Rome toen opkwam, het rijk van de Assyriërs, zijnde het grootste onder alle koninkrijken , eindigde na een langdurig bestaan; want het is overgegaan tot de Meden, na omtrent 1305 jaren, wél verstaande, daaronder begrepen de tijd van Belus, die Ninus geteeld heeft, welke eerste koning aldaar met een klein rijk tevreden was. Aangaande Procus, die heeft geheerst vóór Amulius. Nu deze Amulius heeft de dochter van zijn broeder Numitor, Rhea genaamd, welke ook Ilia genaamd werd, die de moeder van Romulus geweest is, deze had hij gemaakt tot een geheiligde maagd. van Vesta, welke maagd zij willen zeggen, dat uit de bijslapen van Mars tweelingen ontvangen had, (op die wijze haar hoererij óf erende, óf verschonende) en voegen nog dit daar bij, nl.: dat een zekere wolvin de jonge kinderen, te vondeling gelegd zijnde, opgevoed heeft. Want zulk een beest menen zij tot Mars te behoren, opdat geloofd mag worden, dat de wolvin zich elders gevoegd heeft aan de jonge kinderen, omdat zij bekend heeft dat de kinderen van haar heer Mars voortgekomen zijn, hoewel er ook zijn, die zeggen, toen de kinderen weggelegd waren en krijtende nederlagen, dat zij door een hoer opgenomen zijn. Nu, de hoeren noemden zij toen lupas, dat is: wolvinnen, waarom ook hare schandelijke en oneerlijke plaatsen *lupanaria* genoemd werden. Voorts zeggen zij, dat zij daarna gekomen zijn tot de herder Faustulus en dat zij door zijn huisvrouw Acca opgevoed zijn, hoewel om te schande te maken, een mens, koning zijnde, die zeer wreed gelast had deze kinderen in 't water te werpen, indien God die kinderen (door welke een grote stad zou gebouwd worden) door Zijn goddelijke hulp van 't water verlost en door een wild dier, hen zogende, had willen te hulp komen; wat wonder was zulks? Na Amulius is in het rijk van Latium gekomen zijn broeder Numitor, de grootvader van Romulus. In 't eerste jaar van Numitor is Rome gebouwd; alzo heeft hij voortaan met zijn dochters kind, nl. met Romulus geregeerd.

Hoofdstuk 22. HOE ROME GEBOUWD IS TEN TIJDE DAT HET KONINGRIJK VAN DE ASSYRIËRS TE NIET GEGAAN IS EN EZECHIAS GEHEERST HEEFT IN HET JOODSE LAND.

Zo dan Rome, als. een ander Babylon en als een dochter van het eerste Babylon, is gebouwd waardoor God beliefd heeft de wereld door krijg te dwingen en te brengen in een bondgenootschap en in gemeenschap van republieken en wetten, en dezelve voorts wijd en breed te bevredigen; want de volkeren waren nu machtig en sterk en de mensen waren

geoefend in de wapenen, zodat zij niet licht weken en dus niet zonder gevaar en grote moeite overwonnen konden worden Want wanneer het rijk van de Assyriërs bijna geheel Azië. onderworpen had, hoewel dat door oorlogen teweeggebracht werd, nochtans heeft dit niet met zeer harde en zware oorlogen kunnen geschieden, want de volkeren waren toen nog ongeoefend in het weerstaan. Want na die allergrootste en algemene zondvloed toen in de ark van Noach slechts 8 mensen ontkomen zijn, waren niet meer dan 1000 jaren verlopen toen Ninus geheel Azië, uitgezonderd Indië, onder zijn juk bracht; maar Rome heeft zoveel volken, beide van het Oosten en Westen, welke wij aan het Romeinse rijk onderworpen zien, niet met zodanige rasheid en gemakkelijkheid bedwongen, want met allengs toe te nemen heeft dat rijk, overal waar het zich uitbreidde, sterke en strijdbare volken gevonden. Nu, ten tijde dat Rome gebouwd is, was ook het volk Israëls 718 jaren in 't land van de belofte geweest, van welke 27 behoren tot Jozua, en daarna tot de tijd van de regieren behoren 329 jaren, en van die tijd af, dat er koningen waren, waren er 362 jaren verlopen. Destijds was er een koning in Juda, wiens naam was Achas, of gelijk anderen berekenen, die koning die hem opgevolgd is, nl. Ezechias. Van dezen aller-vroomste en aller-godvruchtige koning is zeker, dat hij geregeerd heeft ten tijde van Romulus, en ten zelfde tijde is in dat gedeelte van het Hebreeuwse volks, dat Israël genaamd werd, begonnen te regeren Hosea.

Hoofdstuk 23. VAN DE HEIDENSE PROFETES SIBYLLA ERYTHREA, VAN WELKE ONDER ANDERE HEIDENSE PROFETESSEN, (BIJ HEN SIBYLLEN GENAAMD) GEZEGD WORDT, DAT ZIJ VEEL KLARE DINGEN VAN CHRISTUS VOORZEGD HEEFT; ZIJN LIJDEN EN ZIJN WEDERKOMST OM TE OORDELEN

Ten zelfde tijd willen sommigen zeggen dat de Heidense profetes Sibylla Erythrea haar voorzegging gedaan heeft. Nu, Varro zegt, dat vele van hun profetessen Sibylla genaamd werden. Voorwaar deze Sibylla Erythrea heeft enige kennelijke en openbare dingen van Christus geschreven, welke wij ook in de Latijnse taal, in enige gedichten in kwaad Latijn, die niet welgevoegelijk tezamen rijmden noch in goed verband van woorden stonden, gelezen hebben, hetwelk gekomen is door de onkunde van vertalers, gelijk wij daarna verstaan hebben Want die aller-vermaarde man Flaccianus die ook stedehouder is geweest van de burgemeesters, een man van zeer goede welsprekendheid en van zeer grote geleerdheid, heeft op zekere tijd dat wij met elkander van Christus spraken, zeker Grieks boek te voorschijn gehaald hetwelk hij zei te wezen de zanggedichten van Sibylla Erythrea, alwaar hij op zekere plaats in de hoofdletters van ieder gedicht ons vertoond heeft zulke orde van letters, welke op zulke wijze gesteld waren, dat daarin deze woorden konden gelezen worden: 'Jesous Christos Theou hujos soter,' hetwelk in 't Latijn is: *Jesus Christus dei Filius Salvator,* dat is: *Jezus Christus, de zoon Gods, de Zaligmaker.* Nu, deze zanggedichten, welker eerste letters die zin uitbrengen, bevatten deze inhoud, volgens hetgeen iemand daarvan met Latijnse in metrisch correcte zanggedichten, nog in wezen zijnde, vertaald heeft. Deze luiden aldus:

[Hieronder behoorde een passage te staan die als noot *opgenomen is in de oude editie van 1646, maar volgens* ***Dr. Wijdeveld in de Latijnse tekst voorkomt.****]*

"Uit de hemel zal de Koning komen, die eeuwig zal regeren,
om in eigen persoon het vlees en de wereld te oordelen.
Dan zullen zowel de ongelovigen als de gelovigen God zien,
in de hoogte, met de heiligen, op het einde van deze tijd.
Zo zullen de zielen daar staan met hun vlees en Hij oordeelt ze,
terwijl de aarde onbebouwd ligt, met dichte doornstruiken.
De mannen gooien hun beelden weg en al hun schatten.
Het vuur zal de aarde verbranden, en de zee en de lucht.
al zoekend en het zal de poorten van de gruwelijke Avernus openbreken.
Aan al de heiligen zal het vrije licht
gegeven worden; maar de schuldigen zullen branden in het eeuwig vuur.
Dan zal een ieder zijn verborgen daden onthullen en uitspreken
wat geheim was; dan zal God de harten ontsluiten voor het licht.
Dan zal er droefenis zijn en allen zullen met de tanden knarsen.
De stralende zon wordt weggerukt, de dans der sterren vergaat.
De hemel zal wegrollen, de glans van de maan zal sterven.
Hij zal de heuvels neer doenstorten, de dalen uit de diepte opbeuren.
Bij de mensen zal niets meer hoog of verheven zijn.
De bergen worden al gelijk gemaakt met de velden; de blauwe vlakten
der zee zullen niet meer bestaan; de aarde zal breken en te gronde gaan.
Zo worden ook de bronnen en de rivieren door het vuur verzengd.
Maar dan zal de bazuin haar droef geluid uit de hemel
doen weerklinken, klagend over het deerniswekkend gebeuren,
de vele ellende,
en de aarde zal opensplijten en de diepte tonen van de Tartarus.
En voor de Heere zullen de koningen verschijnen tot de laatste toe.
Uit de hemel zal een stroom van vuur en zwavel neerdalen."

In deze vertaalde Latijnse gedichten, welke redelijker wijze uit het Grieks overgezet zijn, heeft die zin zo gepast niet kunnen uitgedrukt worden, welke zich in 't Grieks vertoont wanneer de letters, welke aan het hoofd van ieder zanggedicht samengevoegd worden, met name daar de letter *v* [ypsilon] in 't Grieks gesteld is; want daar hebben geen Latijnse en ook geen Duitse [=Neder-duits, Nederlands] woorden kunnen gevonden worden, die met zodanige letters beginnen en daar benevens met deze zin overeenkomen. Nu, er zijn 3 zulke verzen, die met deze letter beginnen, nl. de vijfde, de zeventiende en de negentiende. [Volgens vertaling van Wijdeveld: de 5e, de 18e en de 19e] Daarom, wanneer wij deze letters, die aan het hoofd van ieder staan, samenvoegen, zullen wij de genoemde 3, die in ons gedicht in plaats van *v* met een andere letter getekend staan, niet alzo lezen, maar in plaats daarvan zullen wij de letter *v*, even alsof zij op dezelfde plaats gesteld ware, gedenken; en dit doende, wordt de zin uitgedrukt met deze 5 woorden: *Jezus Christus Dei filius salvator*, dat is: Jezus Christus, de Zoon Gods, de Zaligmaker; wel verstaande wanneer het in 't Grieks gezegd wordt, en niet in 't Latijn. Er zijn 27 versregels, het getal wat de 3 in kubiek brengt. 3 maal 3 is negen en als men 9 met 3 vermenigvuldigt, zodat de figuur uit het vlakke naar boven gaat, krijgt men 27,

Nu, indien gij van deze 5 Griekse woorden, welke zijn Ιησους Χριστος Θεου Υιος Σωτηρ *Jesous Christos Theou hujos sotor*, dat in 't Latijn is: *Jesus Christus Dei filius salvator*, dat is: Jezus Christus Gods Zoon, de Zaligmaker, indien gij, zeg ik, van deze 5 Griekse woorden de eerste letters van ieder woord samenvoegt, ontstaat hieruit het woord **ΙΧΘΥΣ** *ichthus*, dat is te zeggen: *vis*. In welke naam geestelijker wijze verstaan wordt Christus, vermits Hij in de afgrond van deze sterfelijkheid, evenals in de diepte van de wateren, levend heeft kunnen zijn, dat is: zonder zonde heeft kunnen zijn.

Ondertussen deze Heidense Sibylla, hetzij zij geweest is, Erythrea, of gelijk sommigen liever geloven Rumina, heeft in haar zanggedicht niet één versje welk minste deeltje iets meebrengt, dat tot de dienst van de valse of versierde goden behoort. Ja, deze zelfde Sibylla spreekt zo geheel tegen die goden en tegen hun dienaars, dat het schijnt dat zij behoort gesteld te worden onder het getal van hen, die tot de Stad Gods behoren. Insgelijks voegt ook Lactanitus in zijn werk enige voorzeggingen van Sibylla aangaande Christus, hoewel hij niet uitdrukt wiens voorzeggingen dezelve zijn. Maar wat hij hiervan, in stukken afgezonderd, gesteld heeft, dat zelve heb ik tezamen gevoegd en aldus van zijn korte stukken één lange voorzegging gemaakt.

Hij zegt ***'onder de ongerechtige handen van de ongelovigen zal hij hierna komen; en zij zullen God kinnebakslagen geven met hun onreine handen, en met een uitgestoken mond zullen zij hun vergiftig speeksel uitspuwen. En Hij zal eenvoudig Zijn heilige rug overgeven tot slagen, en kinnebakslagen ontvangende, zal hij zwijgen, opdat niemand bekent dat Hij het Woord is en vanwaar Hij komt, dat Hij tot de doden spreekt. En Hij zal met een doornenkroon gekroond worden. En tot Zijn spijs hebben zij Hem gal gegeven, en edik tot Zijn dorst, en met onvriendelijkheid zullen zij Hem deze tafel tonen. Want gij dwaas en uitzinnig volk hebt uw God niet gekend, die spelende is geweest onder de gedachten van de strafbare mensen; ja gij hebt Hem ook met doornen gekroond, en gij hebt Hem gemengd gruwelijke gal. Het voorhangsel van de tempels zal gescheurd worden, en op het midden van de dag zal daar een gans duistere nacht zijn 3 uren lang. En Hij zal de dood sterven, slapende 3 dagen, en alsdan van de hel wederkerende, zal Hij als eerste komen tot het blijde licht en aan de teruggeroepenen het begin der opstanding tonen.'***

Deze Sibyllijnsche getuigenissen heeft Lactantius [Lactantius Caecilius Firmianus, christelijk schrijver, ca. 250-ca. 320 n. Chr.] bij stukken in het midden zijner onderhandelingen ingevoegd, evenals die dingen schenen te vereisen, die bij voornam te bewijzen, welke wij, zonder iets tussen te stellen, maar de zelve voegende in een orde, bij elkander onderscheiden hebben, alleen in de hoofdpunten, welke mogelijk, de schrijvers voortaan niet gaarne zouden willen

verzuimen alzo te onderhouden. Middelerwijl hebben enigen geschreven, dat deze Sibylla Erythrea niet geleefd heeft ten tijde van Romulus, maar ten tijde van de Trojaanse oorlog.

Onderstaande passage die als noot voorkomt in de editie van 1646 wordt hieronder als kopie getoond.

I. I. ι I n teecken c des Gerichts, ſal't aertrijck ſweeten bang,
η E en Coninck uyt Godts throon, voorſeyt van over lang,
ς S eer ſchoon in s' menſchen vleeſch, ſal comen om te richten,
ο O ock alles ſal doorſien, voor hem ſal alles ſwichten,
υ V an het gheen op Aerden leeft, voor hem quaet ende goet,
ς S elfs aldaer weſen ſal, met eyghen vleeſch en bloet.
X CH X. C heurlijck is des werels oogh, maer ſondich is haer leven :
ρ Rijckdom is d' menſchen luſt, maer doet den menſche ſneven.
ε I n beelden ſtelt men hoop, maer al' men laten ſal.
ς S' hellen quaede poorten wreet, dien Coninck brengt ten val.
τ T en hemel trecken ſal, het blijde vleeſch der vromen:
ο O nder ter hellen ſal, de booſe met beſchromen :
ς S' herten ghedachten diep, hy maecken ſal bekent,
Θ TH Θ. T hranen end' ſwaer geween, tant-knerſſing ſonder ent.
ε E n huylen weſen ſal, Des ſonnen licht verheven,
ο O ock duyſter vverden ſal, de ſterren ſullen ſneven
υ V yt s' hemels throon ſeer hooch, de Maen Godts heerlijcheyt
H aer licht niet toonen ſal, in dit ons aertſche creyt.
Y V. υ' V an berch ſal worden dal, maer dalen ſullen rijſen:
ς I n s' menſchen ſaecken d niets, oneffens ſal men vvijſen :
ο O ock berghen ende Zee, dan ſullen even hooch,
ς S ampt met malcand'ren zijn, de Zee ſal weſen drooch,
Σ. S. Ξ. S taen d'aerde ſal niet meer, maer twater ſal verſterven,
ω O ock beecken altemael, door brant ſullen verderven,
τ T' aertrijck berſtend' van een, ſal toonen 's helſchen gront.
η E nd' des Baſuyns geluyt, ſal roepen te dier ſtont,
ρ Richters end' Coninghen, voor Godts vyerſchaer verheven

c De Griecrſche ſang-gedichten van Sibylla cannen ſien in de aanteyckeninge van Ludovicus Vives op deſe plaetſe getogē uyt Euſebio.
d 1. Cor. 15. 24. Alle heerſchappije en alle overigheyt ende macht ſal te niete gemaeckt werden en Godt ſal alles in allen zijn.

Jn

Hoofdstuk 24. HOE DE ZEVEN WIJZEN, TEN TIJDE DAT ROMULUS HEERSTE, BLOEIDEN, IN WELKE TIJD DE 10 STAMMEN, DIE ISRAËL GENAAMD WERDEN, GEVANKELIJK DOOR DE CHALDEEËN WEGGEVOERD ZIJN, EN HOE DEZELFDE ROMULUS, TOEN HIJ GESTORVEN WAS, VEREERD IS GEWORDEN MET GODDELIJKE EER.

Ten tijde dat deze zelfde Romulus heerste, schrijft men ook, dat er geweest is Tales Milesius, een van de 7 wijzen, welke naar de poëten (die genaamd waren *theologi* dat is: beschrijvers van de goden, van welke Orpheus dé voornaamste geweest is) genaamd zijn geweest Sophi, dat in 't Latijn is; sapientes, dat is: wijzen. Omtrent diezelfde tijd zijn die 10 stammen, welke in de deling van de volks Israël genaamd werden, door oorlogen overwonnen door de Chaldeeën en zijn gevankelijk aldaar in diezelfde landen vervoerd, blijvende in het Joodse land die 2 stammen, welke Juda genaamd werden, en die tot de zetel van hun rijk hadden de stad Jeruzalem. Maar toen Romulus gestorven was, alzo hij mede nergens te voorschijn kwam, zo hebben de Romeinen hem mede onder de goden: gesteld, gelijk dat algemeen bekend is, iets dat bij hen anders niet meer geschiedde, en later, ten tijde van Caesar, is dat ook niet gedaan door dwaling, maar door vleierij, zodat Cicero het tot grote lof van Romulus rekent, dat hij niet op enige ongeleerde tijden, in welke de mensen licht bedrogen konden worden, maar op zeer geoefende en geleerde tijden deze eer verkregen heeft. Maar al is het ook, dat de volgende tijden niet ingesteld noch voorgenomen hebben enige gestorven mensen tot goden te maken, nochtans hebben zij daarom niet nagelaten de goden, die door de ouden ingesteld en gemaakt werden, te houden en te eren, ja zij hebben daarenboven met beelden, die de ouden niet gehad hebben, de aanlokking van hun ijdele en goddeloze superstitie en afgoderij vermeerderd hetwelk de onreine duivelen in hun harten teweeg gebracht hebben, bedriegende hen door bedrieglijke antwoorden van de goden zodanig, dat de fabelachtige en versierde boeverijen van de goden, welke nu in een geleerder eeuw niet meer verdicht werden, ter ere en tot een godsdienstig behagen van de valse goden, evenwel voortaan in hun spelen zeer schandelijk gespeeld werden. Na Romulus heeft geregeerd Numa, die, alzo hij meende dat zijn stad behoorde versterkt te worden met een zeer grote menigte goden, die voorwaar vals. zijn geweest, nochtans zelf niet waardig geacht is, toen hij gestorven was, onder de schaar van die goden gesteld te worden, uit oorzaak mogelijk, dat hij geacht werd de Hemel met zijn grote menigte goden zo dicht op elkander bepakt te hebben, dat hij zelf aldaar geen plaats heeft kunnen vinden. Ten tijde dat deze koning te Rome heerste, en bij de Hebreen ten tijde van de aanvang van het koningrijk van Mense, (door welken goddeloze. koning de profeet Jesaja gezegd. wordt gedood te zijn) verhaalt. men, dat er geweest 's de Heidense profetes Sibylla Samia.

Hoofdstuk 25. WIE DE UITSTEKENDE EN VOORNAAMSTE FILOSOFEN GEWEEST ZIJN, TOEN BIJ DE ROMEINEN HEERSTE TARQUINIUS PICUS EN BIJ DE HEBREEËN ZEDEKIA, TOEN JERUZALEM INGENOMEN EN DE TEMPEL VERWOEST WERD.

Als nu bij de Hebreeën heerste koning Zedekia, en bij de Romeinen Tarquinius Priscus, de opvolger van Ancus Martius, toen zijn de Joden gevankelijk weggevoerd naar Babylon met verwoesting van Jeruzalem en van dien tempel, die door Salomo gebouwd was; want de profeten, hen bestraffende over hun ongerechtigheden en goddeloosheden, hadden hun voorzegd, dat hun dat zou overkomen, vooral Jeremia die ook aangeduid heeft het getal van de jaren In dezen tijd meent men ook, dat Citatus, (van Uitleen) die een van de 7 wijzen was, geleefd heeft. Aangaande de andere 5 wijzen, die er buiten Tales en Citatus geweest zijn, Eusebius zegt, dat zij geleefd hebben ten tijde toen het volk. Gods gevankelijk gehouden werd in Babylon. Nu, die andere 5 zijn: Solon van Athene, Chilo van Hacedemonië, Periander van Corinthe, Cleobulus van Lindium en Bias van Prienen Al deze zeven wijzen hebben na de poëten, die Theologie, dat is: beschrijvers van de goden, geweest zijn, gebloeid Zij werden

wijzen genoemd omdat zij met hun gemachtigde afgezonderde orde van het leven zekere prijselijke dingen aan andere mensen betoonden en omdat zij sommige onderwijzingen van de zeden in korte spreuken bevat hebben; echter hebben zij geen onderwijzingen in geschrifte voor de nakomelingen nagelaten, uitgezonderd Solon, van wie gezegd wordt, dat hij aan de Atheners wetten gegeven heeft; maar Thales is een beschrijver van de naturen geweest en heeft enige boeken van zijn leringen nagelaten. Ten tijde van de Joodse ballingschap hebben ook gebloeid Anaximander, Anaximenes en Xenophanes, die alle drie onderzoekers van de naturen waren. Ten zelfden tijde heeft ook gebloeid Pythagoras, van wie de wijzen begonnen zijn genaamd te worden Filosofie, dat is: liefhebbers van de wijsheid.

Hoofdstuk 26. HOE TEN TIJDE TOEN DE 70 JAREN VERVULD WAREN EN DE JODEN VERLOST UIT HUN GEVANGENIS, OOK DE ROMEINEN VAN HUN KONINKLIJKE HEERSCHAPPIJ VERLOST ZIJN.

Omtrent dezelfde tijd heeft Cyrus, de koning van de Perzen, (die ook over de Chaldeeën en Assyriërs heerste) enigszins de gevangenis van de Joden verlicht en vijftig duizend van hen wederom in hun land doen trekken om hun tempel te bouwen: doch daar de vijanden hen overvielen, hebben zij hun werk moeten staken tot de tijd van Darius. Omtrent diezelfde tijd zijn ook die dingen verhandeld, welke beschreven zijn in het boek Judith, waarvan gezegd wordt, dat de Joden het nooit onder de Canon of lijst van de Heilige Schriftuur aangenomen of ontvangen hebben. Zo dan, als onder Darius, de koning van de Perzen, de 70 jaren vervuld waren die de profeet Jeremia voorzegd had, toen is aan de Joden hun vrijheid weder gegeven ten tijde nl. toen bij de Romeinen heerste Tarquinius, de zevende koning. Daar deze koning om zijn trotsheid door de Romeinen verdreven werd, eindigde met hem de koninklijke regering. Tot deze tijd hebben de Israëlieten profeten gehad; van weinigen van hun zijn nochtans, zo bij de Joden als. bij. ons, zekere Canonische schriften bewaard, van welke ik aan het einde van het vorige boek beloofd heb, in dit boek iets te zullen mededelen, dat ik nu behoor te doen.

Hoofdstuk 27. VAN DE TIJDEN VAN DE PROFETEN, VAN WIE DE PROFETIEËN BEVAT ZIJN IN HUN BOEKEN, EN HOE ZIJ VAN DE ROEPING VAN DE heidenen VELE DINGEN GESPROKEN HEBBEN TOEN HET RIJK VAN DE ROMEINEN BEGON EN DAT VAN DE ASSYRIËRS TENIET GING.

Opdat wij hun tijden beter verstaan mogen, zo zullen wij enige jaren terug moeten keren. Aan het hoofd. van het boek van de profeet Hosea, die de eerste onder de 12 gesteld wordt, is aldus geschreven: 'Het Woord van de Heere, dat geschied is tot Hosea, in de dagen van Uzzia, Jotham en Achaz, koningen van Juda.' Amos schrijft mede, dat hij in de dagen van koning Uzzia geprofeteerd heeft, en voegt daar ook bij Jerobeam koning van Israël, die in dezelfde dagen geweest is. Insgelijks Jesaja, de zoon van Amos, heeft dezelfde vier koningen gesteld, die Hosea gesteld heeft aan het hoofd van zijn boek. Micha verhaalt dezelfde tijden van zijn profetie na de dagen van Uzzia, want die drie koningen, die na hem volgen, noemt hij, welke ook Hosea genoemd heeft, nl. Jotham, Achas en Ezechias. Uit de geschriften van dezen blijkt, dat zij dezelfde tijd geprofeteerd hebben. Bij hen wordt gevoegd Jonas, die mede geleefd heeft toen koning Uzzia regeerde, en Joel toen Jotham regeerde die Uzzia opgevolgd is. Maar de tijden van deze 2 profeten hebben wij in de tijdboeken, en niet in hun geschriften kunnen vinden, omdat die van hun dagen zwijgen. Nu, deze dagen strekken zich uit van de Latijnse koning Procas tot Romulus, of zelfs, ook tot het begin van het rijk van zijn opvolger Numa Pompilius; want Ezechias, de koning van Juda, heeft zolang geregeerd, en daarom in die tijden zijn te gelijk ontsprongen die fonteinen van de profetie, wanneer nl. het rijk van de Assyriërs te niet ging en het rijk van de Romeinen begon, opdat alzo, nl. gelijk in de eersten tijd van het rijk van de Assyriërs Abraham geweest is, aan van wie de aller-klaarste beloften van de zegening aller- volken in zijn zaad geschied zijn, dat ook alzo in het begin van het Westerse Babylon,

Christus zou bomen, in Wie vervuld zouden worden alle beloofde voorzeggingen van de profeten, niet alleen door hen gesproken maar ook beschreven. En hoewel de profeten bijna nimmer het volk Gods ontbroken hebben van dien tijd af, dat daar koningen geweest zijn, zo zijn wij alleen tot hun dienst en hun gebruik geweest, en niet ten dienste van de Heidenen; maar wanneer de Schriftuur die daarvan klaarder profeteerde, gesteld werd, zo is 't, dat dezelfde, die de heidenen eenmaal ten dienste zou zijn, dan moest beginnen wanneer die stad gesticht werd, welke over de heidenen zou heersen.

Hoofdstuk 28. WAT HOSEA EN AMOS GEPROFETEERD HEBBEN VAN, DIE DINGEN, WELKE TOT HET EVANGELIE VAN CHRISTUS BEHOREN.

Hosea is zulk een profeet, die krachtiger doordringt naarmate hij dieper spreekt. Maar iets moeten wij daaruit nemen en hier volgens onze toezegging stellen. En het zal geschieden zegt hij, aan de plaats waar men tot hen gezegd heeft: 'gij zijt Mijn volk niet, zo zullen zij ook kinderen van de levenden Gods genoemd worden.' Dit profetisch getuigenis hebben ook zelfs de apostelen verstaan van de roeping van de Heidenen, die tevoren niet behoorden tot God. En daar het volk van de heidenen ook geestelijk is onder de kinderen Abrahams, en dienvolgens ook wel terecht. Israël genaamd wordt, zo volgt daar aldus 'en de kinderen van Juda en de kinderen Israëls zullen te hoop komen en zullen zich met elkander tezamen op een vorstendom stellen en zullen opklimmen van de aarde.' Indien wij dit wijdlopige willen verklaren, wordt de zoetigheid en de smaak van de profetische reden bedorven Nochtans laat hier ook overlegd worden die hoeksteen en die twee muren, de een bestaande uit de Joden en de andere uit de Heidenen, waarvan de eerste verstaan wordt door de naam van de kinderen Juda en de andere door de naam van de kinderen Israëls, en laat ze bekend worden tezamen op een Vorstendom steunende en tezamen opklimmende van de aarde.

Nu, die vleselijke Israëlieten, die nu niet willen geloven in Christus, maar die namaals zullen geloven, dat is: *hun kinderen; want zij zullen door afsterven in hun plaats komen, hen betuigt diezelfde profeet aldus: want de kinderen Israëls zullen vele dagen blijven zitten zonder koning, en zonder vorst, en zonder offer en zonder opgericht beeld, en zonder priesterschap en zonder openbaringen.* (Hosea 3:4) Wie ziet niet, dat nu de Joden alzo zijn? Maar laat ons horen, wat hij daar bij vraagt: ***'Daarna zullen zich de kinderen Israëls bekeren, en zoeken de Heere, hunn God, en David, hun koning; en zij zullen vrezende komen tot de Heere en tot Zijn goedheid, in het laatste van de dagen'.*** (Hosea 3:5) Voorwaar! er is ter wereld niets klaarder dan deze profetie in welke door de naam van koning David verstaan wordt voorbeeld te zijn Christus, Die geworden is, gelijk de apostel Paulus zegt, uit het zaad van David naar het vlees. Deze zelfde profeet heeft ook voorzegd, dat de verrijzenis van Christus ten derde dage zou geschieden, hetwelk hij voorzegd heeft met zodanige profetische diepte gelijk dat behoorde voorzegd te worden, als hij zegt: Hij zal ons na twee dagen levend maken; op de derde dag zal Hij ons doen verrijzen, en wij zullen voor Zijn aangezicht. leven. (Hosea 6:2) En de apostel zegt tot ons (Colossenzen 3:1) *'Indien gij dan met Christus opgewekt zijt, zo zoekt de dingen, die boven zijn, waar Christus is, zittende aan de rechterhand Gods.'* Ook Amos profeteert van deze dingen aldus: 'Bereid u zelf van tevoren, opdat gij aanroept uwen God Israëls, want ziet! Ik ben diegene, die de donder sterkt, en die de geest schept, verkondigende onder de mensen hun Christus.' En op een andere plaats. (Amos 9:11- 12) 'Te dien dage zal ik de vervallen hut van David weder oprichten, en ik zal haar reten vertuinen, en wat aan haar is afgebroken, weer oprichten, en zal ze bouwen, als in de dagen vanouds; opdat zij erfelijk bezitten het overblijfsel van Edom, en al de Heidenen, die naar Mijn naam genoemd worden, spreekt de Heere, die dit doet.'

Hoofdstuk 29. WAT HET IS, DAT BIJ JESAJA VAN CHRISTUS EN ZIJN GEMEENTE VOORZEGD IS.

De profeet Jesaja is in het boek niet van de 12 profeten, welke de kleine profeten genoemd worden, omdat hun redenen en vertogen klein en kort zijn in vergelijking van de andere profeten, die de grote profeten genoemd worden, omdat zij grote boeken gemaakt hebben. Onder die, is geweest deze Jesaja die ik vanwege dezelfde tijden van zijn profeten bij de bovengenoemde twee voeg. Deze Jesaja heeft onder vele andere dingen, die hij als boos bestraft, en daarentegen als rechtvaardig gebiedt ook vele toekomstige ongelukken aan het zondigende volk voorzegd, en heeft ook van Christus en zijn gemeente, d. i. van de koning en van die stad, die hij gebouwd heeft, veel meer geprofeteerd, dan één van de anderen, zodat hij door sommigen veel liever een evangelist, dan een profeet genoemd wordt.

Doch omdat ik dit mijn werk wil eindigen, zo zal ik één van de velen op deze plaats verhalen. 'Ziet (zegt hij) Mijn knecht zal verstandig zijn, en zal verhoogd en zeer verheerlijkt worden. En gelijk velen over u verwonderd zullen worden, alzo zal uw gedaante van eer beroofd worden van de mensen, en uw heerlijkheid zal weggenomen van de mensen. Maar vele heidenen zullen over hem verwonderd zijn, en de koningen zullen hun mond toehouden, want zij, aan wie van hem niets verkondigd is, zullen hem zien, en die hem niet gehoord hebben, die zullen hem verstaan. Heere, wie heeft ons gehoor geloofd, en de arm van de Heere, aan wie is die geopenbaard? Wij zullen voor Hem verkondigen, gelijk een jong kind , en gelijk een wortel in dorstige grond Hij heeft geen gestalte noch heerlijkheid, en wij hebben Hem gezien, en Hij had gestalte noch schoonheid, maar zijn gestalte was zonder eer, zeer verachtelijk voor alle mensen. Hij was een mens, gesteld in smarten, en die zwakheid wist te verdragen, want Zijn aangezicht is afkerig geworden, en Hij was zonder eer, en Hij is gering geacht. Deze draagt de zonden en lijdt de pijn voor ons. En wij hebben gemeend, dat Hij was in pijn en in smart, en in verdrukking. Hij is verwond geweest, om onze ongerechtigheden, en Hij. is zwak geworden om onze zonden. De onderrichting onze vrede is in Hem en door zijn verwonding zijn wij genezen; wij hebben allen als schapen gedwaald De mens. is gedwaald van zijn weg en de Heere heeft zich overgegeven voor onze zonden, en toen Hij geslagen werd, deed Hij Zijn mond niet open. Gelijk een schaap is Hij gebracht, om geofferd te worden. En gelijk een lam zonder enige stem is voor hem, die het scheren zal, alzo heeft Hij Zijn mond niet open gedaan. In nederigheid is Zijn gerichte weggenomen, en wie zal Zijn geslacht verhalen? Want Zijn leven zal weggenomen worden van de aarde. En door de boosheden van mijn volk is Hij ter dood gebracht En ik zal de kwaaddoeners geven voor Zijn begrafenis, en de rijken voor Zijn dood, want Hij heeft geen misdaad gedaan, noch enig bedrog met Zijn mond. En de Heere wil Hem zuiveren van Zijn smart. Indien gij uw ziel geeft voor de zonde zult gij een langdurig zaad zien. En de Heere wil zijn ziel wegnemen van de smart en wil Hem het licht tonen, en wil Zijn verstand onderwijzen, en wil rechtvaardigen de gerechtigde die velen wel dienende is. En hun zonde heeft Hij gedragen. Daarom, Hij zal er velen tot erfgenamen maken en Hij zal de roof van de sterken delen. En daarom is Zijn ziel overgegeven ter dood. En Hij is gerekend onder de ongerechtigde. En Hij zal veler zonden dragen, en om hun zonden is Hij overgegeven.'

Dit is van Christus; maar laat ons nu horen, wat van de gemeente volgt: 'Zing vrolijk, gij onvruchtbare, die niet gebaard hebt! Maak geschal met vrolijk gezang, en juich, die geen barensnood gehad hebt! Want de kinderen van de eenzame zijn meer, dan de kinderen van de getrouwde, zegt de Heere, maak de plaats van uw tent wijd, en dat men de gordijn van uw woningen uitbreide, verhinder het niet; maak uw koorden lang en steek uw pinnen vast in. Want u zult uitbreken ter rechter- en ter linkerhand, en uw zaad zal de heidenen erven, en zij zullen de verwoeste steden doen bewonen. Vrees niet, want u zult niet beschaamd worden, en word niet schaamrood, want u zult niet te schande worden, maar u zult de schaamte uwer jonkheid vergeten en de smaad van uw weduwschap zult gij niet meer gedenken Want uw maker is uw man, Heere der heirscharen is Zijn naam; en de Heilige Israëls is uw Verlosser; Hij

zal de God van de ganse aardbodem genoemd worden.' (Jesaja 54:16) Laat deze dingen genoeg zijn, en hoewel in dezelve enige dingen te verklaren zijn, zo meen ik toch, dat dit alles genoeg is, omdat dezelve zo klaar zijn, dat zelfs ook de vijanden gedwongen worden die te verstaan.

Hoofdstuk 30. WELKE DINGEN MICHA, JONA EN JOEL GEPROFETEERD HEBBEN, OVEREENKOMENDE MET HET NIEUWE TESTAMENT.

De profeet Micha, stellende Christus in een figuur onder de afbeelding van een grote berg, zegt aldus: 'Maar in het laatste van de dagen zal het geschieden, dat de berg van het Huis van de Heere zal vastgesteld zijn op de top van de bergen; en hij zal verheven zijn boven de heuvelen, en de volken zullen naar hem toevloeien. En vele heidenen zullen heengaan en zeggen: Komt en laat ons opgaan tot de berg van de Heren, en ten huize van de God Jacobs, opdat Hij ons leert van Zijn wegen, en wij in Zijn paden wandelen; want uit Sion zal de wet uitgaan, en van de Heere woord uit Jeruzalem En Hij zal onder grote volken richten, en machtige heidenen straffen, tot verre toe. (Micha 4:1-3) Deze profeet voorzegt ook de plaats, waarin Christus geboren is want hij zegt: 'En gij, Bethlehem, Efratha! zijt gij klein om te wezen onder de duizenden van Juda? Uit u zal Mij voortkomen, die een Heerser zal zijn in Israël, en wiens uitgangen zijn vanouds, van de dagen van de eeuwigheid. Daarom zal hij hem overgeven tot de tijd toe, dat zij, die baren zal, gebaard hebben: dan zullen de overigen van zijn broederen zich bekeren met de kinderen Israëls. En hij zal staan en zal weiden in de kracht van de Heere, in de hoogheid van de naam van de Heere, zijn God; en zij zullen wonen; want nu zal hij groot zijn tot aan de einden van de aarde.' (Micha 5:1-3)

De profeet Jona heeft niet zo zeer met zijn redevoeringen als met zijn lijden Christus geprofeteerd, en voorwaar veel klaarder dan als hij zijn dood en verrijzenis met zijn stem uitgeroepen had. Want waartoe is hij ontvangen in de buik van de walvis, en ten derde dage weer te land gebracht? Anders nergens om, dan om te betekenen, dat Christus uit de diepte van de hel ten derde dage zou weerkomen. Wat Joel betreft, deze vereist, dat alle dingen, die hij profeteert met vele woorden zullen verklaard worden, opdat alzo van de te klaarder mogen verstaan worden al die dingen, welke tot Christus en zijn gemeente behoren. Evenwel zal ik niet nalaten een zeker stuk te verhalen, dat de apostelen verhaald hebben, wanneer op de tezamen vergaderde gelovigen de Heilige Geest van boven gekomen is, gelijk hij van Christus beloofd was. 'En het zal geschieden, zegt Hij, voortaan, en Ik zal uitstorten van Mijn geest op alle vlees. En uw zonen en dochters zullen profeteren, en uw ouden zullen dromen, dromen en uw jongelingen zullen gerichter zien. En op Mijn knechten en op Mijn dienstmaagden zal ik in die dagen uitstorten van Mijn geest. (Joel 2:28-29)

Hoofdstuk 31. WAT IN OBADJA, NAHUM EN, HABAKUK BEVONDEN WORDT UITGESPROKEN TE ZIJN, AANGAANDE DE ZALIGHEID VAN DE WERELD IN CHRISTUS.

Er zijn 3 van de kleine profeten, nl. Abdia (Obadja) Nahum en Hábakuk, welke zelfs niet zeggen hun tijden; ook wordt in de tijdboeken van Eusebius en Hironimus. geen tijd opgegeven wanneer zij geprofeteerd hebben. Het is zo, Abdia is van hen gesteld te samen met Micha, maar hij staat niet op die rechte plaats volgens welke die tijden aangetekend worden, op welke het zeker is, dat Micha, uitwijzende zijn schriften, geprofeteerd heeft, hetwelk ik meen dat geschied is door vergissing bij het uitschrijven van de arbeid van anderen En aangaande de 2 anderen, die hebben wij niet kunnen vinden in de schriften van de tijdboeken die wij hebben Daar deze profeten in de Canon, dat is: in de lijst van de heilige boeken bevat zijn, zo is het ook niet behoorlijk, dat zij door ons zullen voorbijgegaan worden Abdia is, wat zijn beschrijving betreft, de kortste van alle profeten; hij spreekt tegen het Edomitische volk, nl. tegen het volk van Esau, die een van de tweelingzonen van Jacob was, en ook een van de kleinkinderen van Abraham, nl. de oudste van die tweelingen, die verworpen is geweest. maar indien wij het

Edomitische volk nemen gesteld te zijn voor de Heidenen, naar die wijze van spreken, door welke bij het deel het geheel verstaan wordt, zo mogen wij bekennen, dat hetgeen hij onder anderen zegt van Christus gesproken is, nl. 'Op de berg Sion zal de zaligheid zijn, en aldaar zal het heiligdom zijn.' En een weinig daarna aan het einde van zijn profetie zegt hij aldus 'En die wederbehoudend zijn, zullen opklimmen van de berg Zion om voor te staan het gebergte Esau, en het koningrijk zal van de Heere zijn.' (Obadja) dat blijkt vervuld te zijn, wanneer de weerbehoudend van de berg Zion, dat is: zij, die uit het Joodse land in Christus, geloofden (voor welke bijzonder gehouden worden de Apostelen) opgeklommen zijn, om voor te staan de berg Esau. En hoe hebben zij die anders voorgestaan, dan door de prediking van het Evangelie, zalig makende die geloofd hebben, opdat zij mochten verlost worden van de macht van de duisternis, en overgevoerd worden in het koningrijk Gods? Dit heeft hij bij klaar gevolg uitgedrukt, er bij voegende en het koningrijk zal van de Heere zijn want de berg Zion betekent het Joodse land, alwaar voorzegd is de toekomstige zaligheid en het heiligdom hetwelk is Christus Jezus. Voorts, de berg Esauis het Edomitische land, waardoor verstaan wordt de kerk van de heidenen, welke voorgestaan hebben, gelijk ik verklaard heb, de weer behoudend van de berg Zion, opdat die een koningrijk van de Heere mochten zijn. Dit is duister geweest vóór het geschiedde; maar geschied zijnde, wie van de gelovigen bekent niet, dat dat alzo is? Aangaande de profeet Nahum, deze, of veel meer God door hem, zegt aldus: 'Ik zal uitroeien de gesnedene en gegoten beelden; ik zal u daar een graf maken, als u zult veracht zijn geworden. Ziet op de bergen de voeten degenen, die het goede boodschapt, die vrede doet horen; vier uw vierdagen, o, Juda! betaal uw beloften, want de Belialsman zal voortaan niet meer door u doorgaan, hij is gans uitgeroeid'. Maar wie daar van de hel opgetrokken is, en wie daar geblazen heeft in het aangezicht van Juda, dat is van de discipelen uit Juda, die dat wil weten, zo hij kennis heeft van het Evangelie, die denkt aan de Heilige Geest. Insgelijks behoren de feestdagen tot het Nieuwe Testament, welks feestdagen op zodanige wijze geestelijk vernieuwd worden, dat zij niet kunnen verouderen. Voorts, door het Evangelie zijn uitgeroeid al de gesneden en gegoten beelden, dat is te zeggen, de beelden van de valse goden. En wij zien die voortaan ook overgegeven aan de vergetelheid, even alsof zij begraven waren. En alzo eindelijk bekennen wij, dat ook in deze zaak deze profetie vervuld is. Aangaande Habakuk, van wie anders wordt hij verstaan te spreken, dan van de toekomst van Christus, die komen zou, als hij zegt: 'en de Heere antwoordde tot mij en zei: schrijf dit gezicht openbaar in een bosboom, opdat diegene, die het lezen mag en verstaan.'

Hoofdstuk 32. VAN DE PROFETIE, DIE IN HET GEBED VAN HABAKUK EN IN ZIJN LOFZANG BEVAT IS.

En in zijn gebed en zijn lofzang zegt. hij tot Christus de Heere: 'Heere! ik heb gehoord Uw hooring, en ik heb gevreesd; Heere! ik heb aangemerkt Uw werken, en ik ben verschrikt geweest.' En wat is dit anders dan een ontboezemde verwondering van die, bij hem tevoren bekende en onverwachte zaligheid van de mensen? 'Gij wordt in 't midden van twee dingen bekend.' Wat is dit anders, dan in 't midden of van twee Testamenten, of van twee moordenaren, óf in 't midden van Mozes en Elias, die te samen met hem gesproken hebben op de berg! 'Als de jaren naderen, wordt hij bekend; in de toekomst destijds wordt bij vertoond.' Daar dit uit zich zelf klaar genoeg is, behoeft het geen opheldering. Aangaande hetgeen er volgt: 'In hem, als mijn ziel ontroerd is, zo zult gij in gramschap gedachtig wezen van de barmhartigheid.' Wat is dit anders, dan dat hij de Joden in zich zelf overgezet en overgebeeld heeft, uit welk volk hij geweest is: want als zij, met grote gramschap ontroerd zijnde, Christus kruisten, heeft hij, gedachtig zijnde aan zijn barmhartigheid, gezegd: 'Vader! Vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen.' 'God zal van Theman komen en de heilige van de bosachtige en schaduwrijken berg.' Wat hier gezegd is, nl. 'Hij zal van Theman komen,' betekent volgens

anderen van 't Zuiden, óf van 't Zuidwesten, waardoor beduidt wordt de middag, d. i. de hitte van de liefde en de glans van de waarheid. En aangaande van de bosachtige en schaduwrijke berg, hoewel dat op velerlei manieren zou kunnen verstaan worden, zou ik evenwel dat het liefst nemen voor de diepte van de Goddelijke schrifturen, in welke Christus van tevoren geprofeteerd is; want aldaar zijn vele bosachtige en dichte schaduwende donkere dingen, welke dienen om het gemoed te oefenen van hem, die zoekt. Nu, vandaar komt Hij uit, als diegene, die Hem verstaat, Hem aldaar vindt. 'Zijn kracht heeft de Hemelen bedekt, en de aarde is vol van Zijn lof.' Wat is dit anders, dan wat in de Psalm gezegd wordt, nl. 'God wil verhoogd worden boven alle Hemelen, en laat Uw heerlijkheid zijn op de aarde. Zijn glans zal zijn, als het licht.' Wat is dit anders, dan dat zijn gerucht en zijn naam de gelovigen zal verlichten? 'De hoornen zijn in zijn handen.' Wat is dit anders, dan de victoriepaal van het kruis? 'En Hij heeft een vaste liefde Zijner sterkte gesteld.' Dit behoeft ook geen verklaring. 'Voor Zijn aangezicht zal Zijn woord heengaan, en het zal in het veld voortkomen, na zijn voeten.' Wat is dit anders, dan dat Hij tevoren is verkondigd, eer Hij hier kwam, en dat Hij ook verkondigd is, nadat Hij van hier wedergekeerd was? 'Hij heeft gestaan, en de aarde is bewogen geweest,' wat is dit anders, dan dat Hij gestaan heeft om te hulp te komen; en dat de aarde bewogen is om te geloven? 'Hij heeft omgezien, en de volken zijn versmacht,' d. i. Hij heeft zich ontfermd en de volken door boetvaardigheid leedwezen doen hebben. 'De bergen zijn vermorzeld door Zijn geweld.' d i. door de mirakelen, die kracht deden, is vermorzeld de hoogmoed van de hovaardige.' 'De eeuwige heuvelen zijn terneder gebogen,' d. i. zijn vernederd voor een tijd om opgericht in eeuwigheid. 'Ik heb Zijn eeuwige ingangen gezien voor Zijn werk,' d. i. niet zonder beloning van de eeuwigheid heb ik de arbeid Zijner liefde aanschouwd. 'De hutten van de Moren zullen verschrikken, en de hutten van het land Madian,' d. i. de heidenen zullen zeer schielijk verschrikt worden door de verkondiging van uw wonderen, en zelfs zij, die niet zullen zijn onder het Romeinse recht, zullen nochtans zijn onder het Christenvolk. 'Zijt Gij, Heere! dan verstoord op de rivieren, of is Uw geweld over de zee?' Dit is gezegd, omdat Hij nu niet gekomen is, om de wereld te oordelen, maar opdat de wereld door Hem behouden wordt. Want u zult klimmen op Uw paarden, en Uw ruiterij is een heil,' d. i. Uw evangelie is een heil voor allen die in U geloven. 'Spannende zult Gij Uw boog spannen over de scepters, spreekt de Heere,' d. i. u zult met Uw gericht dreigen, zelfs de koningen van de aarde. 'De aarde zal van een gescheurd worden door rivieren,' d. i. door de invloeiende redenen van hen, die U prediken, zullen geopend worden de harten van de mensen, om U te belijden, tot wie gezegd is: 'Scheurt uw harten, en niet uw klederen.' En wat is dit. te zeggen 'Zij zullen U zien, en de volkeren zullen bedroefd zijn?' Dit betekent, dat zij door huilen en treuren zalig zullen zijn. En wat is dit 'Gij zult de wateren verstrooien door Uw ingang,' anders dan wandelende in diegene, die U doorgaans verkondigen zo zult Gij hier en daar verspreiden de vloeden van de lering. Want ook dit: 'de afgrond heeft zijn stem gegeven?' Heeft misschien de diepte van het menselijk hart uitgedrukt wat het dacht? 'De diepte van haar inbeelding;' dit is als een verklaring van het voorgaande versje, want de diepte is een afgrond. Haar inbeelding daaronder moet verstaan worden, wat zij dacht; want inbeelding is een gezicht, dat hij niet bij zich gehouden, noch bedekt heeft, maar heeft die aan anderen beleden of te kennen gegeven. 'De zon is verheven, en de maan heeft gestaan in haar ordonnantie,' d. i. Christus is opgeklommen in de Hemel en de kerk is hare ordonnantie gesteld onder de koning. 'Uw pijlen zullen in het licht gaan,' d. i : niet in het verborgen, maar in 't openbaar zullen Uw woorden uitgezonden worden. 'Tot een glans van de glinstering van Uw wapenen,' waarbij te verstaan is: Uw pijlen gaan. 'In Uw dreiging zult Gij de aarde verkleinen,' d. i. door Uw dreiging zult Gij de mensen vernederen 'En in Uw grimmigheid zult Gij de volken terneder stoten; want hen, die zich verhogen, zult Gij met wraak te doen vermorzelen gij zijt uitgegaan ter zaligheid van Uw volk, opdat Gij zou mogen zalig maken Uw gezalfden. En Gij hebt de dood uitgezonden over de hoofden van de ongerechtigde. Hier is niets wat verklaring behoeft. 'Gij hebt de banden opgewekt tot de hals toe.' Hierdoor kunnen verstaan worden goede banden van de wijsheid, opdat daarmede de voeten gebonden worden als tot hun voetbanden en zijn hals als

tot zijn halsband. 'Gij hebt ze afgesneden in de verwondering van Uw gemoed.' Laat ons hierdoor verstaan de banden, want Hij heeft de goede banden opgewekt en de kwade banden afgesneden, van welke gezegd wordt 'Gij hebt mijn banden verbroken, en dat hebt Gij gedaan in verwondering van de gemoed, d. i. wonderbaar. 'De hoofden van de machtigen zullen over dezelve bewogen worden,' nl. met verwondering. Zij zullen openen hun boeten, even gelijk de armen eten in het verborgen.' Want enige machtigen van de Joden kwamen tot de Heere, verwonderd zijnde over zijn werken en woorden, en hongerende naar het brood Zijner leer, aten zij in het verborgen overmits de vrees van de Joden, gelijk het evangelie daarvan verhaalt. 'En gij hebt in de zee Uw paarden gezonden, die daar vele wateren ontroeren,' welke niet anders zijn dan vele volkeren. Want voorwaar de een zou niet bekeerd worden door vrees, en de andere zou hem niet vervolgen door grimmigheid, tenzij zij alle ontroerd werden. 'Ik heb waargenomen, en mijn buik is verschrikt geworden vanwege de stem van de reden mijner lippen. En daar is verschrikking ingegaan tot mijn gebeente, en onder mij is mijn gestalte ontroerd geworden.' Hij ziet op hetgeen hij gezegd heeft, en hij is in zijn eigen reden verschrikt geworden, welke hij profetische wijze uitstortte, en in welke hij de toekomstige dingen zag, want met ontroering van vele volken heeft hij de aanstaande verdrukking van de kerk gezien, en straks daaraanvolgende heeft hij bekend, dat hij een lidmaat er van was, en alzo zegt hij 'Ik zal rusten in de dag van de verdrukking, als behorende tot hen die in hoop blij zijn en in verdrukking geduldig lijden, opdat ik opklim zegt hij tot het volk van mijn vreemdelingschap,' want hij week af van het boze volk van zijn vleselijke maagschap, dat in geen vreemdelingschap zijnde op aarde, ook het vaderland van hierboven die n volgens geenszins zocht. 'Want de vijgenboom (zegt hij) zal geen vruchten voortbrengen, en de geboorten zullen in de wijngaarden niet zijn Het werk van de olijfboom zal liegen, en de velden zullen geen spijs voortbrengen De schapen zijn versmacht bij gebrek van spijs, en daar zijn aan de kribben geen ossen meer.' Hij zag dat volk, dat Christus zou doden, hoe dat het verliezen zou de vruchtbaarheid van de geestelijke overvloedigheden, welke hij profetische wijze door de aardse vruchtbaarheid afgebeeld heeft. En daar dat volk zodanige gramschap geleden heeft, omdat het niet bekennende Gods gerechtigheid, zijn eigen gerechtigheid heeft willen oprichten, zo zegt hij daarna. Maar ik zal verheugd zijn in de Heere en ik zal mij verblijden in God mijn Heiland. De Heere mijn God is mijn kracht. En Hij zal mijn voeten stellen tot volbrenging; op de hoogte zal Hij mij stellen, opdat ik mag overwinnen in Zijn lofzang,' nl. in die lofzang, waarvan enige dergelijke dingen gezegd worden in de psalm, nl. 'Hij heeft mijn voeten op een steenrots gesteld, en heeft mijn gangen bestuurd, en heeft in mijn mond gelegd een nieuw lied, en een lofzang voor onze God'. (Psalm 40) Zo dan, die overwint in het lied van de Heere, die een lust en behagen heeft in Zijn lof, en niet in eigen lof, zodat hij dus roemt in de Heere. maar in enige boeken staat mijns inziens gepaster 'Ik zal mij verheugen in God mijn Jezus.'

Hoofdstuk 33. WAT JEREMIA EN ZEFANJA DOOR DE PROFETISCHE GEEST VOORZEGD HEBBEN VAN CHRISTUS EN DE ROEPING VAN DE HEIDENEN.

Jeremia is één van de grote profeten, gelijk ook Jesaja, en niet van de kleine profeten gelijk de anderen, van wie de geschriften ik reeds enige dingen vermeld heb. Nu, hij heeft geprofeteerd, toen Josia in Jeruzalem koning was en bij de Romeinen Ancus Marcius, nl. toen de gevangenis van de Joden naderde. Ondertussen heeft hij zijn profetie uitgestrekt tot de 5de naam van de gevangenis, gelijk in zijn schriften gevonden wordt. Maar Zefanja, een van de kleine profeten, wordt hem bijgevoegd, want deze zegt ook, dat hij geprofeteerd heeft in de dagen van Josia, maar zegt niet hoe lang Jeremia heeft alzo niet alleen geprofeteerd ten tijde van Ancus Marcius maar ook ten tijde van Targuinius, Priscus, die de Romeinen tot hun vijfde koning gehad hebben, want toen de gevankelijkheid begonnen was, regeerde laatst genoemde koning. Jeremia, profeteerde van Christus, zegt aldus: 'de geest onze mond, de Heere Christus is gevangen in onze zonden,' gevende alzo te kennen, dat Hij onze Heere Christus is, en dat Hij

ook voor ons geleden heeft. Op een andere plaats zegt hij: 'Deze is mijn God, en er zal geen andere in vergelijking van Hem geacht worden, die gevonden heeft alle wegen van de wijsheid, heeft die gegeven aan Zijn knecht Jacob en aan Israël Zijn beminde En daarna is Hij gezien op de aarde, en heeft gewandeld onder de mensen.' Dit getuigenis schrijven enigen toe, niet aan Jeremia, maar aan zijn schrijver, die Baruch genoemd. werd; maar meest wordt het daarvoor gehouden, dat het een spreuk van Jeremia is. Wederom zegt dezelfde profeet van Hem: 'Ziet! de dagen komen, spreekt de Heere, en Ik zal David verwekken een rechtvaardige spruit, en de koning zal heersen, en zal wijs zijn, en zal gerechtigheid en recht doen op de aarde In die dagen zal Juda behouden worden, en Israël zal zeker wonen, en dit. is. zijn naam, dat zij hem noemen zullen onze. gerechtigde Heere.' Van de roeping van de Heidenen, die toekomstig wezen zou, en welke wij nu vervuld zien, heeft hij aldus gesproken: 'de Heere mijn God is mijn toevlucht in de kwade dagen; tot u zullen de heidenen komen van het uiterste van de aarde, en zij. zullen zeggen: Waarlijk onze vaderen hebben leugenachtige beelden vereerd en aanbeden, want in dezelve is geen nuttigheid. En aangezien de Joden Hem niet zouden belijden en Hij daarenboven ook door hen moest gedood worden, zo geeft dezelfde profeet dat aldus te kennen: 'Arglistig is het hart, meer dan enig ding; ja dodelijk is het, wie zal het kennen? (Jeremia 17:9) En zodanig is dat ook, wat ik geschreven heb in het zevende boek, van dit deel aangaande het Nieuwe Testament, welks Middelaar Christus is. Want Jeremia zegt aldus: 'Ziet de dagen komen spreekt de Heere dat Ik met het huis van Israël en met het huis van Juda een nieuw Verbond zal maken,' (Jeremia 31:31) en wat daar verder gelezen wordt. Intussen zal ik hier bijvoegen de profetieën van Zefánja van Christus: 'Daarom verwacht Mij, spreekt de Heere ten dage als Ik Mij opmaak tot de roof; want Mijn oordeel is, de heidenen te verzamelen, de koninkrijken te vergaderen, om over hen Mijn gramschap, de ganse hittigheid Mijn toorns uit de storten, want dit ganse land zal door het vuur van Mijn ijver verteerd worden. Vast, dan zal Ik tot de volken een reine spraak wenden, opdat zij allen de naam van de Heere aanroepen, opdat zij Hem dienen met een eenparige schouder Van de zijden van de rivieren van de Moren, zullen Mijn ernstige aanbidders met de dochter Mijner verstrooide mijn offeranden brengen. Te dien dage zult gij niet beschaamd wezen vanwege. al uw handelingen, waarmee gij tegen Mij overtreden hebt; want alsdan zal Ik uit het midden van u wegnemen, die van vreugde opspringen over uw hovaardij, en u zult u voortaan niet meer verheffen om Mijn heilige bergs wil. Maar Ik zal in het midden van u doen overblijven een ellendig en arm volk; die zullen op de naam van de Heere betrouwen'. (Zefánja 3:8-12) Dit zijn de overblijfselen, waarvan elders geprofeteerd wordt, zoals ook de apostel zegt: 'Indien het getal kinderen Israëls even zo is, als het zand van de zee, zo zullen de overblijfselen behouden worden. Want de overblijfselen van dat volk hebben geloofd in Christus.

Hoofdstuk 34. VAN DE PROFETIE VAN DANIËL EN EZECHIËL, DIE OP CHRISTUS EN ZIJN KERK PAST.

Voorts onder de gevangenschap van Babylonië. hebben zelfs Daniël en Ezechiël allereerst geprofeteerd, welke de twee anderen zijn van de grote profeten. En eerstgenoemde Daniël heeft ook de tijd, waarop Christus komen zou en lijden, met een zeker getal jaren bepaald. Van zijn macht en heerlijkheid heeft hij aldus gesproken: Ik zag (zegt hij) in een nachtgezichten, en ziet de Zoon van de mensen was aldaar bomende met de wolken van de Hemel, en Hij kwam tot de ouden van dagen, en in Zijn aanschouwen is Hij boven anderen verheven geworden en Hem is gegeven heerschappij, eer en het Koningrijk, en alle volkeren, geslachten en tongen zullen Hem dienen; Zijn macht is een eeuwige macht, die nooit vergaan zal, en Zijn koningrijk zal nooit verderven. Insgelijks voorzegt Ezechiël, in David Christus profeterende, (vermits Hij zijn vlees uit het zaad van David heeft, waarom Hij ook een dienstknecht van God genoemd wordt in plaats van een Zoon van God) 'En Ik zal een enige herder over hen verwekken, en Hij zal hen weiden, namelijk Mijn knecht David; die zal ze weiden, en die zal hun tot een herder zijn. En Ik de Heere, zal hun tot een God zijn; en Mijn knecht David zal vorst zijn in het midden

van hen; Ik de Heere heb het gesproken.' (Ezechiël 34:23-24) En op een andere plaats zegt hij: 'En Ik zal ze maken tot een enig volk in het land op de bergen Israëls; en zij zullen allen tezamen een enige koning tot koning hebben; en zij zullen niet meer tot twee volkeren zijn, noch voortaan meer in twee koninkrijken verdeeld wezen. En zij zullen zich niet meer verontreinigen met hun drekgoden, en met hun verfoeiselen, en met al hun overtredingen; en Ik zal ze verlossen uit al hun woonplaatsen, in dewelke zij gezondigd hebben, en zal ze reinigen; zo zullen zij Mij tot een volk zijn, en Ik zal hun tot een God zijn. En Mijn knecht David zal koning over hen zijn; en zij zullen allen tezamen een herder hebben'. (Ezechiël 37:22-24)

Hoofdstuk 35. VAN DE PROFETIE VAN DRIE PROFETEN NL. VAN HAGGAI, ZACHERIA EN MALEACHI.

Er zijn nog drie andere kleine profeten, die geprofeteerd hebben in het laatst van de gevankelijkheid, nl. Haggaï, Zacharia en Maleachi. Van deze profeteert Haggaï Christus en zijn kerk zeer duidelijk en klaar: 'Want alzo zegt de Heere der heirscharen; nog eens, een weinig tijd zal het zijn; en Ik zal de Hemelen, en de aarde, en de zee, en het droge doen leven ja Ik zal al de heidenen doen leven en zij zullen komen tot de mens aller- heidenen en Ik zal dit huis met heerlijkheid vervullen.' (Haggaï 2:7-8) Deze profetie wordt eensdeels nu als vervuld gezien, en wordt ook gehoopt als diegene, die eensdeels op het einde zal vervuld worden. Want hij heeft de Hemel bewogen door het getuigenis van de engelen en sterren, wanneer Christus in het vlees gekomen was. Hij heeft de aarde bewogen met een groot mirakel door het baren zelfs van een maagd. Hij heeft de zee en het droge bewogen, als Christus op de eilanden en in de ganse wereld verkondigd werd. En alzo zien wij, dat ook alle heidenen bewogen worden tot het geloof. Nu, aangaande hetgeen er volgt. 'En daar zal komen diegene, die van alle heidenen met verlangen begeerd wordt,' dat wordt verwacht van zijn laatste komst; want opdat Hij met verlangen begeerd mag zijn van hen, die Hem verwachten, zo moest Hij eerst bemind worden door hen, die in Hem geloven. Voorts, Zacharias spreekt van Christus en Zijn kerk aldus: 'Gij, dochter Zion! verheug u zeer, en juicht, gij dochter Jeruzalem. Ziet! uw Koning zal komen, rechtvaardig en uw Zaligmaker. Hij zelf is arm en klimmende op een ezelin, en Zijn macht is van de een zee tot de andere, en van de rivieren tot de einden van de aarde. Dit wordt ook in het evangelie gelezen, nl.: dat de Heere Christus op Zijn reis een lastdragend dier van dit geslacht gebruikt heeft. En op een andere plaats tot Christus zelf van de vergiffenis van de zonden in Zijn bloed, sprekende in de geest van de profetie, zegt hij aldus: 'Gij hebt in het bloed van uw Testament uitgelaten de gevangenen uit de kuil, waarin geen water was.' Wat hij bij deze kuil wil verstaan hebben, daarover mag men verschillende gevoelens hebben, ook naar uitwijzing van het rechte geloof. Maar mij dunkt, dat daardoor niets beter kan verstaan worden dan die diepte van de menselijke ellende, waarin geen vloeden van de gerechtigheid zijn, maar waarin alleen slijk van de ongerechtigheid is. Want van deze kuil wordt ook in Psalm 40 gezegd: 'En hij heeft mij verlost uit de kuil van de ellende en uit het slijk van het slijm.' Voorts, Maleachi, door profetie voorzeggende de kerk, welke wij nu door Christus uitgebreid zien, zegt tot de Joden zeer kennelijk en klaar in de persoon Gods: 'Ik heb geen welgevallen aan u, en Ik zal geen gift van uw hand ontvangen. Want van de opgang tot de ondergang van de zon, is Mijn naam groot onder de Heidenen, en op alle plaatsen zal geofferd worden, en aan Mijn naam zal geofferd worden een reine offerande, want Mijn naam is groot onder de Heidenen, spreekt de Heere.' Daar wij. deze offerande door het priesterschap van Christus naar de ordening van Melchizédek nu zien aan God geofferd te worden op alle plaatsen van de opgang van de zon tot haar ondergang, en wij ook niet kunnen ontkennen, dat de offerande van de Joden, tot wie gezegd is: 'Ik heb geen welgevallen aan u, en Ik zal geen gift van uw hand ontvangen,' geheel opgehouden is. Waarom verwachten zij nog een andere Christus, daar hetgeen zij lezen dat geprofeteerd is, en dat zij ook vervult zien, niet anders heeft kunnen vervuld worden, dan door Hem? Want een weinig daarna spreekt hij van Hem in de persoon Gods aldus: 'Mijn Verbond van het leven en van de vrede was met Hem en

Ik heb Hem gegeven, dat Hij met vreze zou vrezen, en van 't aangezicht van Mijn naam zou verschrikt zijn De wet van de waarheid was in Zijn mond, en in vrede alles bestierende, heeft Hij met Mij gewandeld, en Hij zal velen bekeren van hun boosheid, want de lippen van de priesters zullen de wetenschap bewaren, en zullen de Wet onderzoeken uit Zijn mond, want Hij, de engel, is van de Almachtige Heere.' En 't is niet te verwonderen, dat Christus Jezus genaamd is *de engel van de Almachtige* Gods. Want gelijk Hij een dienstknecht is vanwege de gedaante van de dienstknechts in welke Hij gekomen is tot de mensen, alzo is Hij een engel, d. i. een boodschapper, vanwege het evangelie, hetwelk Hij geboodschapt heeft aan de mensen; want indien wij deze Griekse woorden wél uitleggen, betekent het evangelie: een goede boodschap, en een engel is te zeggen een bode of boodschapper. Daarom zegt Hij weder van Hem: 'Ziet! Ik wil Mijn engel zenden, en Hij zal voor Mijn aangezicht de weg vooruit zien en zeer schielijk zal in Zijn tempel de Heere komen, Dien gij zoekt, en de engel van het Verbond, Dien gij wilt. Ziet! Hij komt, spreekt de Heere God de Almachtige, en wie zal kunnen verdragen de dag van Zijn ingang? Of wie zal weerstaan in Zijn aanschouwen?' Op deze plaats heeft hij tevoren de eerste en de tweede toekomst van Christus verkondigt; de eerste nl. waarvan hij zegt: 'En zeer schielijk zal in Zijn tempel komen de Heere,' d i. in Zijn vlees, waarvan Hij in het evangelie zegt: 'Breekt deze tempel af, en in drie dagen zal Ik hem weer oprichten.' De tweede toekomst, als hij zegt: 'Ziet! Hij komt spreekt de Heere, de Almachtige, en wie zal kunnen verdragen de dag van Zijn ingang? of wie zal weerstaan in Zijn aanschouwen?' Nu, dat hij zegt: 'De Heere die gij zoekt, en de engel van het Verbond, die gij wilt,' daarmee heeft hij te kennen gegeven dat de Joden volgens de schrifturen, die zij lezen, Christus zoeken en willen. Maar velen van hun hebben niet bekend, dat Hij gekomen was, die zij zochten en begeerden, verblind zijnde in hun harten door hun voorgaande kwade verdiensten. En voorwaar, wat hij alhier het Verbond noemt, of ook hierboven, als hij zegt: 'Mijn Verbond was met hem', of hier, waar hij hem noemt 'een engel van het Verbond,' daarbij moeten wij ongetwijfeld verstaan het Nieuwe Verbond, waarin de eeuwige dingen beloofd zijn, en met het Oude Verbond, waarin de tijdelijke dingen beloofd zijn, welke vele zwakken alhier voor iets groots houden, en die volgens de ware God voor de beloning van zodanige dingen dienen, en daarom is het ook, dat zij beroerd worden, wanneer zij zien, dat de goddeloze daarvan overvloeien. Opdat die zelfde profeet alzo de eeuwige gelukzaligheid van de nieuwe Verbond, welke niemand gegeven zal worden, dan alleen de goeden, zo mogen onderscheiden van de aardse gelukzaligheid van het Oude Verbond, welke in 't algemeen ook gegeven wordt aan de kwaden, zo zegt hij: 'Uw woorden zijn mij te sterk geworden, zegt de Heere; maar gij zegt: Wat hebben wij tegen U gesproken! Gij zegt het is te vergeefs God te dienen; want wat nuttigheid is het, dat wij zijn wacht waarnemen, en dat wij in het zwart gaan voor het aangezicht van de Heere der heirscharen? En nu? wij achten de hoogmoedige gelukzalig; ook die goddeloosheid doen, worden gebouwd; ook verzoeken zij de Heere, en ontkomen, alsdan spreken, die de Heere, vrezen, een ieder tot zijn naaste: de Heere merkt er toch op en hoort, en er een gedenkboek voor zijn aangezicht geschreven voor degenen, die de Heere vrezen, en voor degenen, die aan Zijn naam gedenken'. (Maleachi 3:13-16) In dit boek is te kennen gegeven het Nieuwe Verbond. Hierop volgt: 'En zij zullen, zegt de Heere der heirscharen, te dien dage, dien Ik maken zal, Mij een eigendom zijn, en Ik zal hen verschonen, gelijk als een man zijn zoon verschoont, die hem dient. Dan zult gij lieden wederom zien het onderscheid tussen de rechtvaardige en de goddeloze, tussen die, die God dient, en dien, die Hem niet dient. Want ziet, die dag komt, brandende als een oven; dan zullen alle hoogmoedige, en al wie goddeloosheid doet, een stoppel zijn, en de toekomstige dag zal ze in vlam zetten, zegt de Heere der heirscharen, die hun noch wortel, noch tak laten zal. U lieden daarentegen, die mijn naam vreest, zal de zon van de gerechtigheid opgaan, en er zal genezing zijn onder zijn vleugelen; en u zult uitgaan, en toenemen als mestkalveren. En u zult de goddeloze vertreden, want zij zullen as worden onder de zolen uwer voeten te dien dage, dien Ik maken zal, zegt de Heere der heirscharen'. (Maleachi 3:17-18, 4:1-3) Dit is de dag van het oordeel, waarvan wij indien God het wil, te zijner plaatse breedvoeriger zullen spreken.

Hoofdstuk 36. VAN EZRA EN DE BOEKEN VAN DE MACHABEEËN.

Na de profeten Haggaï, Zacharia en Maleachi heeft op dezelfde tijd van de verlossing van het volk uit de Babylonische ballingschap ook geschreven Ezra, die meer gehouden is voor een schrijver van de verhandelde zaken dan voor een profeet, gelijk ook de schrijver van het boek is, dat Esther heet, welks verhandelde zaak tot prijs van God bevonden wordt te zijn niet verre van deze tijden, tenware men wellicht wil verstaan, dat Ezra daarin Christus geprofeteerd heeft (nl. alzo daar een vraag ophezen was onder zekere jongelingen wat of wie het sterkst was onder alle dingen, en de eerste gezegd had de koningen en de tweede: de wijn, en de derde de vrouwen, welke over t algemeen de koningen beheersen) dat nl. dezelfde derde ook bewezen had, dat de waarheid het sterkst van alles was. Want wanneer wij het evangelie onderzoeken en inzien, bekennen wij dat Christus de waarheid is. Van deze tijd af, dat bij de Joden de tempel weer opgebouwd was, zijn bij hen geen koningen, maar vorsten geweest tot de tijd van Aristobulus toe, waarvan de berekening van de tijden niet in de Heilige Schrifturen, die Canonische genaamd. worden, maar in andere boeken gevonden wordt, waaronder ook de boeken van de Machabeeën zijn, die niet de Joden voor Canonisch houden, maar de kerk, en dat vanwege. het uitnemend, heftig en wonderlijk lijden van enige. martelaren, welke voor Christus in het vlees gekomen zijn, tot de dood toe voor de wet Gods gestreden hebben en de aller-zwaarste en verschrikkelijkste pijnen geleden hebben.

Hoofdstuk 37. HOE DE PROFETISCHE WAARDIGHEID EN WIJSHEID BEVONDEN WORDT OUDER TE ZIJN, DAN DE OORSPRONG VAN DE HEIDENSE FILOSOFIE.

Ten tijde van onze profeten, van wie de geschriften nu reeds tot de kennis van bijna alle volken gekomen zijn, waren er nog geen filosofen van de Heidenen, die met dezen naam genoemd werden, want deze naam werd het eerst gegeven aan Pythagoras, welke vermaard werd, toen de Joden uit hun gevangenis ontslagen werden. Hoeveel te later zijn dan de andere filosofen na de profeten geweest, want zelfs Socrates van Athene, de meester van allen, die toen het meest vermaard was, daar hij de voornaamste was in dat gedeelte van de filosofie, dat de zeden betrof, deze wordt in de tijdboeken bevonden na Ezra te zijn geweest. Niet lang daarna is ook Plato geboren, die alle andere discipelen van Socrates verre te boven ging. Indien wij bij deze voegen al de voorgaande wijzen, die nog geen filosofen genaamd werden, nl. de zeven wijzen, en na hen de Physische, die, navolgers zijnde van Thales, zijn vlijtige benaarstigen in het onderzoeken van de natuur van de dingen nagevolgd hebben, gelijk er geweest zijn Anaximander, Anaximenes en Anxagoras en enige anderen meer vóór Pythagoras beleed, dat hij een filosoof was, voorwaar al dezen gaan onze profeten geenszins te boven in oudheid van de tijden, omdat Thales, na wie al de anderen geweest zijn, gezegd wordt, dat hij gebloeid heeft toen Romulus regeerde. Al die poëten daarom, welke Teologi of goden beschrijvers genaamd werden, nl. Orpheus, Limus, Miseus en wie er meer bij de Grieken geweest zijn, die alleen worden bevonden in oudheid van jaren voor deze Hebreeuwse profeten geweest te zijn, van wie de geschriften wij. voor Goddelijke waardigheid. houden. Maar deze Heidense Theologen zijn evenwel geenszins in oudheid van tijden te boven gegaan onze ware Theologes Mozes, die de enige ware God waarachtig verkondigd heeft, en wiens geschriften in de Canon, d i. de lijst of zegel van de Goddelijke geschriften, de eersten zijn. En alzo hebben de Grieken, in van wie de taal de geleerdheid dezer wereld het meest gebloeid heeft, geen redenen om vanwege hun wijsheid te roemen dat die ouder is dan onze religie of godsdienst, in welke de ware wijsheid is. Maar niet alleen in Griekenland, gelijk men bekennen moet, maar ook onder de andere volkeren, gelijk in Egypte, is vóór Mozes reeds enige geleerdheid geweest, die genoemd werd hun wijsheid, want anders zou er in de Heilige Boeken niet geschreven staan,

dat Mozes onderwezen is geweest in alle wijsheid van de Egyptenaren. Want toen hij daar geboren en door Farao's dochter als een zoon aangenomen en opgevoed werd, is hij daar in de vrije geleerdheid onderwezen. Maar zelfs de wijsheid. van de Egyptenaren heeft in oudheid van tijd de wijsheid onzer profeten niet kunnen te boven gaan, want ook Abraham is een profeet geweest. En welke wijsheid heeft er in Egypte kunnen zijn, eer Isis hun de geleerdheid ge geven had, welke Isis zij na haar dood waardig geacht hebben als een grote godin te vereren? Van deze Isis wordt gezegd, dat zij een dochter geweest is van Inachus, die over de Archivischen geregeerd heeft, toen er reeds kleinkinderen van Abraham geboren waren.

Hoofdstuk 38. HOE DE KERKELIJKE CANON ENIGE GESCHRIFTEN VAN DE HEILIGEN NIET AANNEEMT VANWEGE HUN AL. TE GROTE OUDHEID, OPDAT ONDER DE WARE GESCHRIFTEN GEEN VALSE ZOUDEN VERMENGD WORDEN.

Om nu nog melding te willen maken van veel ouder tijden, er is zelfs voor die grote zondvloed geweest onze Noach, die ik ook niet ten onrechte een profeet mag noemen, want die zelfde Ark, die hij gemaakt heeft, en waarin hij met de zijnen ontkomen is, die is een profetie geweest van onze tijden. En wat zal ik ook zeggen van Henoch, die de zevende is geweest van Adam. Wordt van hem in de Canonische brief van de apostel Juda mede niet gezegd, dat bij geprofeteerd heeft? Dat zijn geschriften bij de Joden en bij ons in geen Canonisch aanzien geweest zijn, is een gevolg van hun al te grote oudheid, zodat men goed gevonden heeft die voor verdacht te houden, opdat in plaats van de waarachtige geschriften geen valse zouden voortgebracht worden. Want van enige geschriften wordt gezegd, dat zij van hen zijn, maar zodanige geschriften neemt de Heilige Canon niet aan, omdat men niet geloofd, dat zij van hen afkomstig zijn. En het moet ons niet verwonderen, dat die geschriften verdacht gehouden worden, welke onder de naam van zo grote oudheid bijgebracht worden, omdat zelfs in de historie van de koningen van Juda en van Israël, die zodanige verhandelde zaken bevat, aangaande welke wij de Canonische Schriftuur geloven, ook vele dingen worden verhaald, die daar niet verklaard worden, en waarvan nochtans gezegd wordt, dat zij in enige andere boeken voorkomen, die de profeten geschreven hebben, waarvan ook op sommige plaatsen de namen niet verzwegen zijn. En evenwel is het alzo, dat zij niet gevonden worden in de Canon van de Heilige Boeken, die het volk Gods aangenomen heeft. Gaarne belijd ik, dat ik hiervoor geen andere reden weet, dan dat ik meen, dat zelfs zij, wie de Heilig Geest die dingen geopenbaard heeft, welke onder ons de zekerheid van de religie en van de ware godsdienst behoren te hebben, ook soms als mensen enige dingen door een historische naarstigheid hebben kunnen schrijven, en dat zij wederom als profeten andere dingen door goddelijke inblazingen hebben kunnen schrijven.

Hoofdstuk 39. VAN DE HEBREEUWSE LETTEREN, WELKE IN DE EIGENSCHAP VAN HAAR TAAL ALTIJD GEWEEST ZIJN.

Ondertussen heeft men geenszins te geloven, gelijk sommigen menen, dat de Hebreeuwse taal door Heber, van wie de naam Hebreeën gekomen is, behouden is, en voorts vandaar tot Abraham gekomen is, maar dat de Hebreeuwse letteren allereerst begonnen zijn van de Wet, die gegeven is door Mozes; en nog veelmeer heeft men te geloven, dat de genoemde taal, te samen met haar letteren, door de vaderen vervolgens van hand tot hand bewaard is geworden. Voorts: Mozes heeft onder het volk Gods zulke mannen aangesteld, welke meesters zouden zijn om het volk de letteren te leren, eer zij. nl. enige letteren van de Goddelijke Wet wisten. Deze noemt de Schriftuur grammaton Sagogous, welke in 't Latijn genoemd mogen worden literarum inductores, of introductores, d i inl.eiders van de letteren, omdat zij de letteren enigszins als inleiden in de harten van hen, die onderwezen worden, of liever, omdat zij hen, die zij leren tot de letteren als het ware inleiden. Zo dan, geen volk is er,

dat zich door enige onrechtvaardige ijdelheid te beroemen heeft vanwege de oudheid van zijn wijsheid boven onze patriarchen en profeten, in wie de Goddelijke wijsheid geweest is. Want zelfs wordt niet bevonden, dat Egypte, dat doorgaans gewoon is vals en ijdel van de oudheid van zijn geleerdheden te roemen, in oudheid van tijd te boven gegaan zou zijn met zijn wijsheid de wijsheid van onze patriarchen. Want niemand zal immers durven zeggen, dat zij geleerd en ervaren geweest zijn in alle wonderlijke geleerdheden, eer zij de letteren wisten, d. i. eer Isis daar gekomen was en hen de letteren geleerd had. En voorts hun aller-vermaarde geleerdheid, die wijsheid genaamd werd, wat was die anders dan de kunst van Astronomie d i. *sterrenkunde,* of andere dergelijke kundigheden en geleerdheden, die maar plachten te dienen om het verstand te scherpen en te oefenen, dan om de harten en gemoederen met de ware wijsheid te verlichten. Want aangaande hetgeen de filosofie belangt, welke iets verklaart te leren, waardoor de mensen gelukzalig worden, zulke oefeningen en onderwijzingen hebben eerst in die landen gebloeid, ten tijde van Mercurius, dien zij Trismegistus genoemd hebben, welke tijd wel lang geweest is voor de wijzen van Griekenland, maar evenwel na Abraham, Izaäk, Jacob en Jozef, ja zelfs ook na Mozes, want ten tijde, dat Mozes geboren werd, wordt Atlas, die grote sterrenkundige, de broeder van Prometheus gevonden geweest te zijn, welke geweest is van moeders weg de groot vader van Mercurius, wiens kleinkind wederom geweest is deze Mercurius Trismegistus.

Hoofdstuk 40. VAN DE LEUGENACHTIGE IJDELHEID VAN DE EGYPTENAREN, DIE AAN HUN WETENSCHAPPEN EN GELEERDHEDEN EEN OUDHEID VAN HONDERD DUIZEND JAREN TOESCHRIJVEN.

Daarom te vergeefs zeggen sommigen met een aller-ijdelste vermetelheid dat van die tijd af aan, waarop de Egyptenaren de wetenschap van de sterren begrepen hebben, meer dan honderdduizend jaren verlopen zijn; want in welke boeken toch hebben zij dit getal gevonden en berekend, welke voor niet veel meer dan twee duizend jaren de letteren van hun meesteres Isis geleerd hebben? Varro, geen onbelangrijk historieschrijver, is degene, die dit beschreven heeft, hetwelk ook niet verschilt van de waarheid van de goddelijke schriften En daar sedert de eerste mens Adam, nog geen zes duizend jaren verlopen zijn, waarom zal men hen dan niet liever bespotten, dan beantwoorden, die aangaande het verloop van de tijden zulke valse en leugenachtige dingen de mensen trachten wijs te maken? En waarlijk, van wie zullen wij eerder geloven aangaande de verleden dingen, dan hem, die de toekomstige dingen voorspeld heeft, zoals wij die nu voor onze ogen zien? Want het verschil van de historieschrijvers zelf geeft ons aanleiding, dat wij hen veel liever geloven, die niet strijden tegen de goddelijke historie, waaraan wij ons vasthouden Maar de burgers van de stad van de goddeloze, over alle landen verspreid, kunnen niet vinden, van wie zij hebben te geloven, wanneer zij lezen, hoe de aller-geleerdste mannen, aan van wie de geloofwaardigheid zij niet twijfelen, met elkander verschillen in het verhalen van de voor langen tijd geschiede zaken. Maar wij, die in de historie van onze religie steunen op de goddelijke autoriteit, houden alles voor vals, wat daar tegen strijdt Daarom achten wij ook dat niet, wat in werelds boeken geschreven is; want hetzij dat waarheid is of leugen, het brengt toch niets bij tot het wél en gelukzalig leven.

Hoofdstuk 41. OVER DE VERSCHILLEN EN DE TEGENSTRIJDIGHEDEN VAN DE FILOSOFISCHE MENINGEN EN DE OVEREENKOMST IN DE CANONISCHE SCHRIFTUREN BIJ DE KERK.

Doch opdat wij de wetenschap van de historie. laten varen, zelfs de filosofen, die door al hun oefeningen en onderzoekingen niets anders schijnen gezocht te hebben, dan de wijze, hoe men moet leven om de gelukzaligheid te verwerven; waardoor verschilden zij zo veel van elkander, namelijk de discipelen van de meesters en ook de, discipelen onder elkander? Anders nergens door, dan dat zij als. mensen met menselijke zinnen en menselijk oordeel gezocht hebben En hoewel in deze verschillende meningen onder hen een ijver om roem

heeft kunnen zijn, uit kracht waarvan de een wijzer heeft willen schijnen dan de andere, en niet onder diens gevoelen heeft willen staan, maar ieder vinder en ontdekker heeft willen zijn, als wij toelaten, dat er enigen of ook velen van hen zijn geweest, die van hun leeraren of van de medegenoten van hun lering door de liefde van de waarheid afgetrokken werden, zodat zij gestreden hebben voor zodanig gevoelen, als zij meenden waarheid te zijn, hetzij dat het dat was of niet; voorwaar! als men ze op zodanige wijze inziet, wat bedrijft de menselijke ongelukzaligheid niet, of waarheen, of door welke weg breidt zij zich niet uit, om tot de gelukzaligheid te komen, wanneer de autoriteit van de goddelijke waarheid haar niet leidt? Maar verre is het er van af, dat onze goddelijke schrijvers, in wie niet tevergeefs de Canon onzer goddelijke schriften gevestigd en geëindigd wordt, onder elkander in enig opzicht zouden verschillen, zodat niet ten onrechte geloofd is, wanneer zij deze dingen schreven, dat God tot hen of door hen gesproken heeft, hetwelk niet alleen geloofd is door velen, die in de scholen en oefeningplaatsen door hun twisten vol ijdel geraas en geklap alles vervulden maar dat is in de velden en steden overal vast geloofd. Deze heilige schrijvers hebben weinig in getal moeten zijn, opdat datgene, dat vanwege de heiligheid van de religie dierbaar en kostelijk behoorde te zijn, door de grote menigte niet in verachting zou komen. En toch zijn ze wel zo sterk in getal, dat men zich over hun eendracht moet verwonderen Want onder de menigte van de filosofen, welke met enigen schriftelijke arbeid de gedachtenis van hun leringen hebben nagelaten, zal men niet licht enigen vinden, onder wie al die dingen met elkander overeen komen, die zij te samen gevoeld hebben, en dit te willen bewijzen, zou dit werk te uitvoerig maken. En waar is een auteur of meester van enige gezindheid, die in deze duiveldienende stad zo behaaglijk door de mensen aangenomen is, dat zij al de anderen zouden verworpen hebben, die daarmee tegenstrijdig gevoeld hebben en alzo andere meningen hadden? Is het niet alzo, dat de Epicuristen bij de Atheners vermaard zijn geweest, die zeiden, dat de zaken van de mensen niet behoorden tot de zorg van de goden? En zijn ook in Athene mede niet vermaard geweest de Stoïcijnen, die een geheel ander gevoelen hadden dan de Epicuristen, en die beweerden, dat 's mensen zaken door de hulp en bescherming van de goden geregeerd, bewaard en onder houden werden? Daarom verwondert het mij, dat Anaxagoras aangeklaagd en beschuldigd werd, omdat hij gezegd had, dat de zon een gloeiende steen was en hij ontkende, dat zij een god was, daar Epicurus in dezelfde stad evenwel met grote eer gebloeid en daar zonder zwarigheid en gevaar geleefd heeft, hoewel hij niet geloofde, dat de zon of één van de sterren God was, maar beweerde, dat noch Jupiter, noch iemand. van al de goden in de wereld woonde, er bijvoegende, dat de gebeden en smeekbeden van de mensen tot hen niet kwamen. Is ook aldaar niet geweest Aristippus, die in de wellust van het lichaam het hoogste goed stelde? En is ook daar niet geweest Antisthenes, die beweerde, dat de mens veel meer gelukzalig werd door de deugd van zijn gemoed? Deze beide filosofen, die discipelen van Socrates en zeer vermaard waren, hebben het hoogste stuk van ons leven in zo verschillende en tegen elkander inlopende einden gesteld. Ook zei eerstgenoemde, dat een wijze alle ambten van de overheid en bedieningen van de republiek behoorden te vermijden; maar de andere daarentegen zei, dat een wijze dat niet behoorde te vermijden, maar dat hij de republiek behoorde te bedienen. En beiden vergaderden zij zich leerlinge n, om hun gezindheden na te volgen. Want openbaar in de meest bekende galerij, in de schoten en oefeningplaatsen, in de hoven, in de algemeen en ook in de eigene bijzondere plaatsen, overal streed ieder met zijn aanhang om het zeerst voor zijn gevoelen Sommigen beweer den, dat er slechts één wereld was, anderen daarentegen, dat er talloze werelden waren. Onder hen, die beweerden en geloofden, dat er slechts één wereld was, waren sommigen, die zeiden, dat die wereld voortgesproten of ontstaan was; anderen wederom zeiden, dat zij geen begin had. Sommigen zeiden, dat zij zou vergaan, anderen wederom, dat zij altijd zou bestaan. Sommigen zeiden, dat zij bewogen werd door een goddelijke ziel of door een goddelijk gemoed, anderen daarentegen zeiden, dat zij. bewogen werd door onzekere omstandigheden en door toeval. Enigen zeiden ook, dat de zielen onsterfelijk waren; anderen echter, dat zij sterfelijk waren Onder hen, die zeiden, dat de zielen onsterfelijk waren,

beweerden sommigen, dat de zielen overgingen in beesten; anderen echter zeiden, dat dat niet gebeurde. En onder hen, die zeiden, dal de zielen sterfelijk waren, beweerden sommigen, dat zij na het lichaam vergingen; anderen echter beweerden dat zij ook daarna leefden, nl. óf een korte tijd, óf wat langer; maar evenwel niet altijd. Sommigen stelden het einde van het goede in het lichaam, anderen in de ziel; nog anderen in beide. Sommigen voegden de goederen, die buiten liggen, tot de ziel en het lichaam beide; anderen wederom niet. Sommigen meenden, dat men de zinnen van het lichaam altijd behoorde te geloven, anderen meenden, dat men dat niet altijd moest doen, terwijl enigen van mening waren, dat men die zinnen nimmer kon of moest geloven. Wat volk, welke raad, welke maat, welke gemeende waardigheid van deze stad van de goddeloze is er geweest, die ooit bij de hand genomen heeft, om een oordeel te vellen over de genoemde en meer andere verschillende meningen van de filosofen, en sommigen daarvan te prijzen en aan te nemen en anderen te laken en te verwerpen; ja! is het niet veel meer waar, dat ieder doorgaans zonder enig oordeel en onderscheid verward door elkander gehouden heeft zoveel verschillende meningen van de mensen, die onder elkander twisten, niet over landen en huizen of geldelijke zaken, maar over die dingen, waardoor men gelukkig of ongelukkig leeft. En hoewel onder hen enige ware dingen gezegd zijn, werden met dezelfde vrijheid en onverhinderd ook geheel valse dingen gezegd, zodat deze stad niet te vergeefs de naam Babylon in een verborgen zin ontvangen heeft, want Babylon betekent verwarring, zoals wij reeds vroeger gezegd hebben De duivel, de koning van deze stad, vraagt er echter niet naar met hoeveel tegenstrijdige dwalingen zij onder elkander twisten, welke hij vanwege hun menigvuldige goddeloosheid gelijk beziet. Maar die natie, dat volk, die stad, die republiek die Israëlieten, aan wie de woorden Gods vertrouwd zijn, deze hebben in geen deel de valse profeten met de ware met gelijke toelating en vrijheid door elkander gemengd, maar eendrachtig onder elkander en in geen dingen verschillende werden de waarachtige schrijvers van de heilige schrifturen door hen bekend Deze zelfde schrijvers waren hun filosofen, dat is: hun beminnaars van de wijsheid, hun theologen, dat is: hun beschrijvers van de goddelijke zaken, hun profeten, hun leraren van de vroomheid en godsvrucht. En ieder, die na hen geleefd heeft en wijs geweest is, die heeft geleefd en is wijs geweest, niet naar de mensen, maar naar God, die door hen gesproken heeft. Indien aldaar dus kerkroof en heiligschending verboden is, heeft God dat verboden Indien er gezegd is: 'Eert uw vader en uw moeder,' God heeft dat geboden Indien er gezegd is: 'Gij zult niet echtbreken, u zult niet doodslaan, u zult niet stelen,' en meer andere dergelijke dingen, al dat is niet gesproken door mensen maar door God. En wat sommige filosofen onder hun moeilijke onderhandelingen de mensen hebben pogen te leren, nl.: hoe God deze wereld gemaakt heeft, en hoe Hij die door Zijn allerhoogste voorzienigheid regeert; voorts: van de eerbaarheid van de deugden, van de vaderlandsliefde, van de getrouwheid van de vriendschap, van de goede werken en van alle andere dingen, die tot de goede zeden behoren, welke zij uitgesproken hebben, hoewel niet wetende tot welk einde, en op welke wijze men dezelve behoort te besturen; al die dingen zijn door de profetische, dat is: door goddelijke stemmen, hoewel door mensen in die stad aan de volken aangeprezen, en zijn geenszins door twist of heftige strijd van redenen hen ingedrukt en ingestampt, zodat ieder die dit bekend heeft, vreesde te verachten niet het verstand van een mens, maar de stem en uitspraak van God.

Hoofdstuk 42. DOOR WELKE BESTIERING VAN GODS VOORZIENIGHEID DE HEILIGE SCHRIFTEN VAN HET OUDE TESTAMENT IN DE GRIEKSE TAAL OVERGEZET ZIJN, OPDAT ZE VAN ALLE VOLKEN ZOUDEN BEKEND WORDEN.

Deze heilige schrifturen heeft ook één van de koningen van Egypte, nl.: één van de Ptolemeussen weten te bekomen Na de dood van Alexander de Grote, koning van Macedonië, en nadat zijn uitgestrekt rijk door oorlogen verbrokkeld was, kregen de Egyptenaren koningen, die Ptolomeus genaamd werden, van wie de eerste geweest is de zoon van Lagus, welke vele gevangenen uit het Joodse land naar Egypte gevoerd heeft. Na deze is gevolgd Ptolemeus

Philadelphus. Deze heeft allen, die gevankelijk naar Egypte gevoerd waren, toegestaan weder vrij naar hun vaderland terug te keren, en heeft daarenboven ook koninklijke geschenken in de Tempel Gods gezonden, en heeft van Eleazarus, die toen hogepriester was, begeerd dat hem vergund zou worden die schrifturen, van welke hij gehoord had, dat zij goddelijk waren; daarom verlangde hij die te hebben in zijn aller-vermaarde en heerlijkste bibliotheek of boekenkamer, die hij opgericht of aangelegd had. Toen de hogepriester hem deze schrifturen in het Hebreeuws gezonden had, verzocht hij ook vertalers, die hem 72 gegeven zijn, nl.: uit ieder van de 12 stammen 6 mannen, die zeer geleerd waren in de Hebreeuwse en Griekse taal beide Deze overzetting, die thans bij. ons in gebruik. is, wordt de vertaling van de 70, ofwel *Septuaginta*, genaamd Men zegt, dat er een zó wonderlijke en ongehoorde eendracht en overeenkomst in hun woorden en uitlegging geweest is, dat zij in geen woord verschild, hebben, zodat het was, alsof er slechts één overzetter geweest ware; want waarlijk! het was één geest in allen. Om hun geloofwaardigheid te beproeven, beval koning Ptolemeus, dat ieder overzetter het werk afzonderlijk en dus alleen zou verrichten, En zulk een wonderbare gave Gods ontvingen zij, opdat ook op die wijze de hoge voortreffelijkheid van die schriften, welke te houden zijn voor goddelijke bij de heidenen zouden aangeprezen worden, die dezelve later ook zouden geloven Dit zien wij nu reeds duidelijk vervuld, daar de Christelijke godsdienst zich hoe langer zo meer begint uit te breiden.

Hoofdstuk 43. VAN, DE VOORTREFFELIJKE GELOOFWAARDIGHEID VAN DE 72 Vertalers, WELKE, BEHOUDENS DE EER VAN DE HEBREEUWSE TAAL, BOVEN ALLE Vertalers TE HOUDEN EN TE ACHTEN IS.

Hoewel er ook andere vertalers geweest zijn, die deze heilige woorden uit de Hebreeuwse in de Griekse taal overgezet hebben, zoals: Aquila, Symmachus, Theodothius en nog een onbekende, wiens overzetting genoemd wordt 'de overzetting zonder naam'; evenwel wordt de overzetting van de 72 alleen voor echt gehouden en door de kerk alzo aangenomen, alsof zij enig en alleen was. En deze gebruiken de Christenen van de Griekse volken, van welke ook een andere overzetting is. Ook wat de Latijnse kerken hebben, is uit de overzetting van de 72 (meestal de zeventig genoemd) in de Latijnse taal overgezet. En hoewel in onze tijd niet ontbroken heeft de ouderling Hieronymus, (een man, die zeer geleerd was en ook ervaren in al de 3 talen, nl.: in het Hebreeuws, Grieks en Latijn) diezelfde Schrifturen in de Latijnse taal, niet uit het Grieks, maar uit het Hebreeuws overgezet heeft, toch oordelen de kerken van Christus, dat niemand geloofwaardiger behoort geacht te worden dan die 72 mannen die de hogepriester Eleazarus tot dat groot en moeilijk werk verkozen heeft. Want al was 't ook geweest, dat in hen niet gebleken had één en dezelfde goddelijke Geest, en alzo, dat de 72 geleerden onder elkander hun overzetting, naar de manier van de mensen, te samen overlegd hadden, zodat zou blijven, wat aan allen behaagde, nochtans behoort er geen overzetting van iemand alleen boven de hun gesteld te worden. Maar, daar in hen zulk een klaar en merkelijk toeken van de Goddelijkheid gebleken is, zo volgt daaruit, dat ieder, die een waarachtig overzetter is dezer Schrifturen uit de Hebreeuwse taal in een andere, met de 72 vertalers overeenkomt. Of, zo hij daarmee niet schijnt overeen te komen, moet men geloven, dat hier bij de 72, ter oorzaak van zulk een verscheidenheid. een profetische diepgrondigheid verborgen licht; want die Geest, die in de profeten geweest is, toen zij deze dingen spraken, diezelfde Geest is ook in de 72 mannen geweest toen zij deze dingen overzettende. Door Goddelijke macht heeft die Geest, iets ook wat anders kunnen zeggen; ook heeft hij iets kunnen weg laten of bijvoegen, opdat daarmee zou mogen betoond worden, dat in dat werk geweest is een goddelijke macht, welke het gemoed en het verstand van de vertalers vervulde en regeerde. Er zijn geweest, die goedgevonden hebben de Griekse Bijbels van de overzetting van de 72 naar de Hebreeuwse Bijbels te verbeteren, en evenwel hebben zij niet durven nalaten en aftrekken, wat de Hebreeuwse Bijbels niet hadden en de 72 nochtans gesteld hadden; maar hebben alleen, wat bij de 72 niet was en evenwel in de Hebreeuwse Bijbels

gevonden werd, daar bijgevoegd en hebben dat met enige tekens gemaakt op de manier van sterren, aan het hoofd en begin van de verzen aangetekend, welke tekentjes zij asteriscos noemen. Nu, wat in de Hebreeuwse Bijbels niet staat, en wat de 72 vertalers wel hebben, dat hebben zij mede aan de hoofden van de verzen met liggende roedekens aangetekend. En vele Griekse Bijbels, hebbende deze tekentjes, zijn overal verspreid, zoals ook de Latijnse. Nu, wat niet weggelaten of niet bijgevoegd is, maar alleen op een andere wijze gezegd is, hetzij, dat het een anderen zin maakt, die nochtans niet vreemd is, óf dat het bewezen wordt op een andere wijze dezelfde zin te verklaren, dat alles kan niet gevonden worden dan door beide Bijbels in te zien en die met elkander te vergelijken. Indien wij dan, gelijk het behoort, iets anders zien in die Schrifturen dan hetgeen de Geest Gods door de mensen gesproken heeft, zal men weten aangaande hetgeen, dat in de Hebreeuwse Bijbels is en nochtans niet is bij de 72 vertalers, dat de geest Gods dat niet door de 72, maar door de profeten heeft willen zeggen. En hetgeen bij de 72 gevonden wordt en in de Hebreeuwse boeken niet is, dat heeft de geest liever door hen dan door de profeten willen zeggen, zodat de geest Gods daarmede betoond heeft, dat zij beide profeten zijn geweest. Want op deze zelfde wijze heeft ook de geest Gods andere dingen door Jesaja, andere door Jeremia en andere door dezen of dien profeet gesproken, of heeft ook op een andere manier dezelfde dingen door dezen, en op een andere wijze door een ander gezegd, zoals hij dat wilde. Wat daar echter bij beiden gevonden wordt, dat heeft één en dezelfde geest door beiden willen zeggen, maar op zodanige wijze, dat de profeten voorgegaan zijn met profeteren en dat zij gevolgd zijn met profetische wijze dezelve over te zetten; want gelijk in hen, die waarachtige en in alles overeenstemmende dingen spraken, een geest van de vrede geweest is, alzo is ook in hen, die hun overzetting niet onder elkander hebben vergeleken en evenwel als met een mond alles eendrachtig hebben overgezet, een en dezelfde geest gebleken.

Hoofdstuk 44. WAT MEN TE VERSTAAN HEEFT AANGAANDE DE VERWOESTING VAN DE NINIVITERS, VAN WIE DE AANZEGGING IN DE HEBREEUWSE BIJBEL TOT 40 DAGEN ZICH UITBREIDT, EN IN DE OVERZETTING VAN DE 70 IN EEN KORTE TIJD VAN 3 DAGEN BESLOTEN WORDT.

Maar iemand zal zeggen: hoe zal ik weten, wat Jonas de profeet, tot de Ninivieten gezegd heeft, nl. of hij gezegd heeft, binnen 3 dagen zal Ninevé omgekeerd worden' dan of hij gezegd heeft, 'binnen 40 dagen.' Maar wie ziet niet, dat het beide toen door de profeet heeft kunnen gezegd worden, alzo hij gezonden was om die stad door bedreiging van haar aanstaand verderf te verschrikken. Indien het verderf ten 3de dage zou geschied zijn, zou het niet gebeurd zijn ten 40ste dage, en indien het ten 40 sten dage geschied was, zou het niet geschied zijn ten 3de dage. Indien dan van mij gevraagd wordt, wat Jonas alhier gezegd heeft, antwoord ik, dat het mij voorkomt, dat hij gezegd heeft wat in de Hebreeuwse bijbel gelezen wordt nl. 'binnen 40 dagen zal Ninevé omgekeerd worden.' Want de 70, die veel later overgezet hebben, hebben iets anders kunnen zeggen, dat tot de zaak behoorde en met de zelfde zin, hoewel onder een andere betekenis, overeenkwam, en alzo dat de lezer kon vermanen (zonder beider geloofwaardigheid. te verachten) om zich van de uiterlijke historie. te verheffen tot het nazoeken van die dingen, om welke te betekenen, de historie beschreven is. Want deze dingen zijn verhandeld in de stad Ninevé, maar dat heeft ook iets beduid, hetwelk de wijze en mate van die stad te boven gaan, gelijk daar ook verhandeld is, dat de profeet in de buik van de walvis 3 dagen geweest is, en evenwel heeft dat beduid een ander, die in de diepte van de hel 3 dagen zou zijn, nl. Hij, die is de Heere van alle profeten. Daarom, indien bij die stad terecht verstaan wordt de kerk van de Heidenen, zijnde profetische. wijze voorbeeld, als welke nl. omgekeerd is door boetvaardigheid en bekering, zodat zij thans zodanig niet is als zij geweest was, zo is 't, dat, aangezien dit geschied is door Christus in de kerk van de Heidenen, waarvan dit Ninevé een voorbeeld droeg, alhier, hetzij dat men 40 of 3 dagen neemt, dezelfde Christus is voorbeeld geweest, nl. door de 40 dagen, omdat Hij na zijn verrijzenis zoveel dagen

gewandeld heeft met zijn discipelen, en is daarna opgevaren ten Hemel. En door de 3 dagen, omdat Hij ten 3de dage verrezen is, zodat de 70 vertalers zijnde zelf ook profeten, de lezers van het hoogste hebben willen vermanen en opwekken, opdat zij. de diepte van de profetie zouden onderzoeken, zodat zij enigermate gezegd hebben: zoekt Hem in de 40 dagen, in wie gij ook 3 dagen kunt vinden, nl. het eerste in de Hemelvaart, en het andere zult ge vinden in zijn verrijzenis. Dit heeft daarom met beide getallen zeer gepast kunnen betekend worden, want het een is beduid geweest door de profeet Jonas en het andere door de profetie van de 70 vertalers. En evenwel heeft een en dezelfde geest het beide gezegd. Ik vermijd hier de langwijligheid, zodat ik nu niet met vele voorbeelden wil aantonen waarin de 70 vertalers geacht worden van de Hebreeuwse waarheid te verschillen, en hoe zij, wel verstaan zijnde, evenwel bevonden worden met dezelve overeen te komen. Ondertussen zal ik de voetstappen van de apostelen navolgen. En omdat zij uit beide, nl. uit de Hebreeuwse en uit de 70, profetische getuigenissen gesteld hebben, zo heeft mij ook goed gedacht de waarheid van beide te gebruiken, want beide is het een en dezelfde goddelijke waarheid. Maar laat ons wat er nog over is, zo goed wij kunnen, vervolgen.

Hoofdstuk 45. HOE NA DE WEDEROPRICHTING VAN DE TEMPEL BIJ DE JODEN DE PROFETEN OPGEHOUDEN HEBBEN, EN HOE ZIJ VAN DIE TIJD AF TOT AAN DE GEBOORTE VAN CHRISTUS MET GESTADIGE TEGENSPOEDEN BEZWAARD ZIJN GEWEESTE OPDAT DAARUIT ZOU BEWEZEN WORDEN, HOE DOOR DE PROFETISCHE WOORDEN DE OPBOUW VAN DE ANDEREN TEMPEL BELOOFD WAS.

Toen het Joodse volk geen profeten meer had, toen is ongetwijfeld de staat van het volk erger geworden, nl. toen zij met de opbouw van de tempels na de Babylonische ballingschap hoopten, dat hun staat veel beter zou worden, want alzo verstond dat vleselijke volk, wat door de profeet Haggaï voorzegd was, zeggende: de heerlijkheid van dit laatste huis zal groter worden dan van het eerste. (Haggaï 2:10) Een weinig tevoren heeft hij bewezen, dat dit gezegd is van het Nieuwe Testament, als hij aldus spreekt, belovende Christus openlijk en klaar: 'en ik zal alle heidenen bewegen; zo zal dan komen diegene, die begeerd is van alle heidenen.' Op deze plaats hebben de 72 vertalers door profetische macht een andere zin gezegd, die beter voegt op het lichaam dan op het hoofd, dat is: meer op de kerk dan op Christus, zeggende: 'Dan zullen komen al diegene, die van de Heere uitverkorenen zijn van alle Heidenen,' d i ; die mensen, van welke Jezus zelf in het evangelie zegt: 'velen zijn geroepen maar weinigen uitverkoren.' Want voor zulke uitverkorenen van de heidenen wordt het huis Gods gebouwd door het nieuwe Testament uit levende stenen, veel heerlijker dan ooit die Tempel geweest is, welke door Koning Salomo gebouwd en na de ballingschap weder opgericht en vernieuwd is. Daarom van dien lijd af heeft dat volk geen profeten gehad en is daarenboven door de buitenlandse koningen en zelfs ook door de Romeinen met vele zwarigheden en met veel aanstoot gekweld geweest, opdat zij niet zouden menen, dat deze profetie van Haggaï door die wederoprichting en vernieuwing van de tempels vervuld was geworden. Want niet lang daarna is ditzelfde volk door de overkomst van Alexander te onder gebracht, en hoewel er geen verwoesting plaats had, omdat zij hem niet durfden weerstaan, zodat zij, hem onderdanig zijnde hem licht verzoend aangenomen hebben, nochtans is de heerlijkheid van dat huis niet zo groot geweest als die wel was ten tijde van de vrije macht van hun eigen koningen. Wel is het waar, dat Alexander in Gods tempel offerande geofferd heeft, maar dat is niet geschied omdat hij tot zijn godsdienst door ware godsvrucht bekeerd was, maar omdat hij door goddeloze ijdelheid meende, dat het behoorlijk was hem te samen met de valse goden te eren Daarna heeft Ptolomeus, de zoon van Lagos, gelijk ik hierboven verhaald heb, uit. het Joodse land, vele gevangenen na. de dood van Alexander naar Egypte overgevoerd, welke zijn opvolger Ptolomeus Pliladelphus zeer goedertieren ook gebeurd is, dat wij de Schrifturen van

de 72 vertalers hebben. Daarna zijn zij vermorzeld, gesleten en gebroken geweest door verscheidene oorlogen, welke in de boeken van de Makkabeën verklaard worden; daarna zijn zij gevangen genomen door Ptolomeus, koning van Alexandrië welke koning ook Epiphanes genaamd werd. Daarna zijn zij door Antioches, koning van Syrië, door vele aller-zwaarste onheilen en vervolgen gedrongen om de afgoden te eren, zodat de tempel zelfs vervuld is geweest met de heiligschendige gruwelijke superstitiën van de heidenen welken tempel hun aller-dapperste vorst Judas, die ook genaamd is. Makkabeus, nadat hij de krijgsoverste van Antiochus verdreven had, van al die besmettingen van de afgoderij gereinigd heeft. En niet lang hierna is er door eergierigheid opgestaan Alchimus, die, niettegenstaande hij vreemd was van het priesterlijk geslacht, Hogepriester (dat echter ongeoorloofd was) geworden is. En daarna, ongeveer 50 jaren later, in welke tijd zij echter geen vrede gehad hebben, hoewel zij soms ook enige zaken voorspoedig verhandeld hebben, heeft bij hen allereerst Aristobulus het koninklijk hoofdwindsel aangenomen en is koning en Hogepriester geworden, want vroeger, te weten na de tijd, dat zij uit de Babylonische ballingschap wedergekeerd zijn, en na dat zij hun tempel weer vernieuwd hadden, hadden zij geen koningen gehad. Na dezen Aristobulus is gevolgd Alexander, die ook Koning en Hogepriester geweest is, en van wie gezegd wordt, dat hij zeer wreed over de zijnen geheerst heeft. Na deze is zijn huisvrouw Alexandra koningin van de Joden geweest, en van dien tijd af troffen hen gestadig nieuwe rampen; want de zonen van deze Alexandra, nl.: Aristobulus en Hircanus, die onder elkander oorlog voerden over de heerschappij, hebben de Romeinse macht te hulp geroepen tegen het Israëlitische volk, want Hircanus heeft hen om hulp verzocht tegen zijn broeder. De Romeinen hadden toen reeds Afrika en Griekenland onderworpen en voerden het bewind ook nog over andere gedeelten van de aarde, zodat zij destijds het machtigste volk van de wereld waren. Door inlandse muiterijen en door burgeroorlogen werd het rijk zo zeer verzwakt, dat de republiek ten val neigde. Pompejus, een vermaarde prins van het Romeinse Volk, is met zijn heirkracht getogen in het Joodse land en heeft de stad ingenomen en de tempel geopend, niet uit heiligen ijver of godsvrucht, maar vanwege zijn recht als overwinnaar, en is (niet als een heiligschendige onteerder) ingegaan, waar het niemand geoorloofd was in te gaan dan alleen de Hogepriester. Daarna heeft hij Hircanus in zijn Hogepriesterschap bevestigd en heeft Antipater over het overwonnen Joodse volk tot een bewaarder en toeziener gesteld, welke zij toen procurators noemden, en Aristobulus heeft. hij gevangen meegenomen Van dien tijd af kwamen de Joden onder de schatting van de Romeinen. Daarna heeft Cassius ook de tempel beroofd en weinige jaren later hebben zij ook verdiend een uitheemse Herodes tot koning te hebben, onder wiens heerschappij Christus geboren is, want nu was de volheid van de tijd gekomen, vroeger in de profetische geest betekent door de mond van de patriarch Jacob, als bij zegt; 'De vorst zal niet ontbreken van Juda, noch de leidsman van zijn heupen, totdat Hij komt, dien het weggelegd is, en Hij zal de verwachting van de heidenen zijn.' Want er is bij de Joden geen prins van de Joden ontbroken tot de tijd van deze Herodes dien zij het eerst als een uitheemse koning ontvangen hebben. Zo was dan die tijd, dat Hij zou komen voor wie weggelegd was, wat door het Nieuwe Testament beloofd was, nl. dat Hij zou zijn de verwachting van de heidenen Nu, het kan niet geschieden, dat de heidenen Hem als die komen zal, zullen verwachten, gelijk wij nu zien, dat Hij verwacht wordt, nl. opdat Hij komt om oordeel en gericht te doen in de klaarheid van zijn macht, tenzij, dat zij eerst in Hem geloven, wanneer Hij nl. gekomen is om oordeel en gericht te lijden in de nederigheid van Zijn lijdzaamheid.

Hoofdstuk 46. VAN DE AFKOMST VAN ONZE ZALIGMAKER, VOLGENS WELKE HET WOORD VLEES GEWORDEN IS, EN VAN DE VERSTROOIING VAN DE JODEN ONDER ALLE HEIDENEN, GELIJK DAARVAN GEPROFETEERD IS.

Toen Herodes koning was in het Joodse land, ten tijde dat bij de Romeinen de stand van hun republiek veranderd was, nl.: toen bij hen heerste Keizer Augustus, en toen door hem de wereld in vrede gebracht was, toen is Christus geboren volgens het voorgaande profetie in

Bethlehem Juda, die is geweest open mens uit een maagd mens, en verborgen God uit de Vader God. Want alzo had de profeet voorzegd: 'Ziet! een maagd zal zwanger worden, en zal een zoon baren, en zijn naam zal genoemd worden Emanuël, hetwelk betekent: 'God met ons.' Deze Jezus, opdat hij u zou bewijzen God te zijn, heeft vele mirakelen gedaan, van welke de evangelische schriftuur enige bevat, nl.: voor zoveel als genoeg geschenen heeft om hem te prediken. Van deze mirakelen is het allereerste, dat Hij zo wonderlijk geboren is, en het laagste is, dat Hij met zijn lichaam, van de doden opgewekt zijnde, ten Hemel gevaren is. De Joden ondertussen die Hem gedood hebben, en in Hem niet wilden geloven, dat Hij moest sterven en weder opstaan, zijn jammerlijk verwoest geworden door de Romeinen, en zijn te grondevan hun koningrijk, waarin vreemden nu de heerschappij over hen hadden, beroofd en uitgeroeid, en voorts verstrooid door alle landen; want overal en in alle streken vindt men hen. Ondertussen zijn zij ons door hun schrifturen tot een kennelijk getuigenis en bewijs, dat wij die profetieën van Christus niet versierd noch verdicht hebben. Daarom hebben ook velen van hen, dezelve inziende en bemerkende, zowel voor zijn lijden als voornamelijk na zijn verrijzenis, in Hem geloofd, van welke voorzegd is: 'indien het getal van de kinderen Israëls zal zijn gelijk liet zand van de zee, zo zullen de overblijfselen behouden worden.' Maar de anderen zijn verblind geworden, van wie voorzegd is 'laat hun tafel voor hen worden tot een strik, en tot een wedervergelding en tot een ergernis en aanstoot. Laat hun ogen verduisterd worden dat zij niet zien, en hun rug altijd buigt.' Daarom, als. zij onze schrifturen niet geloven, worden in hen vervuld hun eigen schrifturen die zij, blind zijnde, lezen, tenzij, dat iemand wilde zeggen, dat de Christenen al die profetieën van Christus bij zich zelf versierd hebben, welke op de naam van Sibylla of van anderen omgedragen worden, indien er nl. anderen zijn, die niet behoren tot het volk van de Joden. Ons evenwel, zijn die profetieën genoeg, welke zelf, uit de boeken van onze vijanden voortgebracht worden, welke wij bekennen, dat om dit getuigenis wil, hetwelk zij buiten hun mening en tegen hun wil ons ten gevalle moeten geven, alzo zij deze boeken bij zich hebben en bewaren, dat, zeg ik, zij daarom onder alle heidenen verstrooid zijn overal, waar de kerk van Christus zich uitbreidt. Want er is ook een profetie in de psalmen, die zij ook lozen, van deze zaak voorheen uitgegeven, nl. waar geschreven is: mijn God: Zijn barmhartigheid zal mij voorkomen. Mijn God heeft mij bewijzing gedaan van de vijanden. En wilt ze niet doden, opdat zij niet eenmaal Uw Wet vergeten. Verstrooi hen in Uw macht.' Zo dan, God heeft zijn kerk bewijzing gedaan, in haar vijanden de Joden, van de genade Zijner barmhartigheid want, gelijk de apostel zegt, hun misdaad is de heidenen de zaligheid geworden, en daarom heeft Hij hen niet gedood, dat is: Hij heeft in hen niet tenietgedaan, dat zij Joden zijn, hoewel zij door de Romeinen overwonnen en geheel onderdrukt zijn, nl. opdat zij de Wet Gods niet zouden vergeten, en dien volgens geheel zonder kracht en onnut zouden zijn tot dit getuigenis, waarvan wij hier melding maken. Daarom is het hem niet genoeg geweest, dat hij gezegd had: en wilt niet doden, opdat zij niet eenmaal Uw Wet vergeten, tenzij hij daar ook bijgevoegd had 'verstrooi hen,' want indien zij met het getuigenis van de schrifturen alleen in hun land waren gebleven en niet overal waren geweest, voorwaar! dan zou de kerk, die overal is, hen onder alle volkeren niet kunnen hebben tot getuigen van die profetieën, welke voorheen van Christus gesproken zijn.

Hoofdstuk 47. OF ER VÓÓR DE TIJDEN VAN CHRISTUS OOK ENIGEN GEWEEST ZIJN BUITEN HET ISRAËLITISCHE GESLACHT, DIE TOT DE GEMEENSCHAP VAN DE HEMELSE STAD BEHOORD HEBBEN.

Indien er alzo iemand is van elders afkomstig, dat is: zulk een, die niet uit Israël voortkwam en die ook van dat volk in de lijst van de Heilige schrifturen niet ontvangen is, en van wie gelezen wordt, dat hij iets geprofeteerd heeft van Christus, indien hij tot onze kennis gekomen is of komen mocht, die mag onder de hoop als tot een overvloed, door ons mede verhaald en bijgebracht worden, niet dat zo iemand nodig is, indien hij daar niet is, maar omdat het niet ongevoegelijk is te geloven, dat ook onder andere volken mensen zijn geweest aan wie deze

verborgenheid geopenbaard is, en die ook gedreven zijn om dat te voorzeggen, hetzij. dat zij mede deelachtig zijn geweest dezelve genade, of hetzij, dat zij zonder dezelve geweest zijn, of ook hetzij, dat zij dat voorzegd hebben, onderwezen zijnde door de kwade engelen, van wie wij weten, dat zij de tegenwoordige Christus, die de Joden niet bekenden, beleden hebben. En ik meen ook niet, dat de Joden zouden durven beweren, dat er niemand tot God behoord heeft dan de Israëlieten, uit wie de voortteling Israëls begonnen is met verwerping van zijn oudste broeder; want in waarheid, er is geen ander volk geweest, dat eigenlijk Gods volk genaamd werd. Maar evenwel kunnen zij niet ontkennen, dat er sommige mensen ook onder andere volken zijn geweest behorende tot de ware Israëlieten, die burgers zijn van het Vaderland. van hierboven, niet door een aardse, maar door de Hemelse gemeenschap; want indien zij dat ontkennen, licht zullen zij overtuigd worden door de heiligen en wonderlijken man Job; deze was noch inboorling, noch aankomeling, dat is: een die van buiten aankomende was bij het volk Israëls, maar hij had zijn oorsprong uit het Edomitische volk. Daar was hij geboren, en daar is hij ook gestorven, welke in de goddelijke Schrift alzo geprezen wordt, dat, zo veel de gerechtigheid en de godsvrucht belangen, geen mens van zijn tijd met hem gelijk gesteld wordt. En al is 't, dat wij zijn tijd in de tijdboeken niet vinden, evenwel besluiten wij bij gevolg uit zijn boek, dat de Israëlieten naar de waardighe id er van onder de Canonische aanzienl.ijkheid aannemen, dat hij in het 3de geslacht lager is geweest dan Israël of Jakob. Maar ik twijfel in 't geheel niet, of dat is door de Goddelijke voorzienigheid aldus beschikt, opdat wij uit deze een zouden mogen bekennen, dat er ook onder andere volken enigen hebben kunnen zijn, die naar God geleefd hebben en die Hem behaagd hebben, behorende tot het geestelijk Jeruzalem. Maar men moet geloven, dat dat niemand gegeven is, dan hem, aan wie van God geopenbaard is de enige Middelaar Gods en van de mensen, de mens Christus Jezus, die even alzo tevoren verkondigd is geweest, dat Hij zou komen in het vlees, even gelijk Hij nu ons verkondigd is, dat Hij gekomen is, zodat één en hetzelfde geloof allen, die tot de Stad Gods, tot het Huis Gods, tot de Tempel Gods van tevoren geschikt zijn, leidt en brengt tot God. Maar van al de profetieën van enige anderen, welke aangaande de genade Gods door Christus Jezus bijgebracht worden, zou kunnen gemeend worden, dat die door de Christenen versierd zijn. Daarom is er niets zekerder en vaster, nl.: om alle vreemden en die buiten zijn te overtuigen, wanneer zij over deze zaak beginnen te twisten, en tevens ook om de onzen te verzekeren en te versterken, wanneer zij het rechte verstand aangenomen hebben, dan dat zulke goddelijke voorzeggingen van Christus verhaald worden, die geschreven zijn in van de Joden boeken, door welke Joden, naardien zij uit hun eigen landen weggerukt zijn, en om dit getuigenis overal te doen, door de ganse wereld verstrooid zijn, de kerk van Christus dus zeer gewassen en toegenomen is.

Hoofdstuk 48. HOE DE PROFETIE VAN HAGGAÏ, DOOR WELKE HIJ GEZEGD HEEFT, DAT DE HEERLIJKHEID VAN HET HUIS GODS GROTER ZAL ZIJN DAN DIE EERST GEWEEST IS, VERVULD IS GEWORDEN, NIET IN DE WEDEROPRICHTING VAN DE TEMPEL, MAAR IN DE KERK VAN CHRISTUS.

Dit huis Gods is van veel groter heerlijkheid dan ooit geweest is dat eerste huis, opgebouwd zijnde van houten balken en stenen, en andere kostelijke dingen en metalen. De profetie van Haggaï is dus in de wederoprichting van dien tempel niet vervuld, want van die tijd af, dat de tempel van nieuws weer opgericht is, kan nooit bewezen worden, dat die zodanige heerlijkheid gehad heeft als hij had ten tijde van Salomo. Ja, er kan veel meer bewezen worden dat de heerlijkheid van dat huis verminderd is, eerst door het ophouden van de profetie, en daarna door de zware nederlagen van het volk, zelfs tot de laatste en uiterste uitroeiing toe, die geschied is door de Romeinen, gelijk zulks, wat hierboven verhaald is, kennelijk getuigt. Nu, dit huis, behorende tot het Nieuwe Testament, is van zoveel groter heerlijkheid boven het andere als levende stenen, waaruit dit huis gebouwd wordt, beter zijn dan andere. (De levende stenen zijn hier de gelovigen en vernieuwden van geest). Maar dit zelfde huis is door de

wederoprichting van die tempel beduid geweest, omdat de vernieuwing van dat gebouw door een profetische manier van spreken het Nieuwe Testament beduidt. Hetgeen dan God gezegd heeft door de genoemde profeet, nl.: 'En Ik zal vrede geven aan die plaatsen,' aldaar moest men door de voorbeeldende plaats Hem verstaan die daarmee beduid wordt; want daar door de vernieuwde plaats voorbeeld is de kerk, welke zou gebouwd worden door Christus, zo mag datgene, waarmee gezegd is 'ik zal vrede aan deze plaats geven,' op geen andere wijle verstaan worden dan aldus: 'Ik zal vrede geven aan die plaatsen,' nl.: aan dengenen, wie die plaatse vóórbeeldt of betekent, want alle betekenende dingen schijnen enigszins. de personen en de gelegenheden te dragen van die dingen, welke zij betekenen, gelijk er gezegd is door de apostel: 'De steenrots was Christus,' omdat die steenrots, van welke dat gezegd is, Christus betekende. Zo is dan de heerlijkheid van dit huis van de Nieuwe Testament groter, dan geweest is de heerlijkheid van het eerste huis van de Oude Testament. En de heerlijkheid zal nog groter zijn, wanneer het ingewijd zal worden, want dan zal hij komen, die begeerd is van alle heidenen, gelijk er gelezen wordt in de Hebreeuwse tekst, want zijn eerste toekomst was nog niet begeerd door alle heidenen want zij kenden Hem niet, dien zij moesten begeren, als in wie zij niet geloofd hadden. 'Als dan zullen ook (volgens de 70 vertalers, want hun overzetting is ook een profetische zin) zij, die de uitverkorenen van de Heere zijn, van alle heidenen voortkomen;' want dan zullen waarlijk geen anderen komen dan de uitverkorenen, van wie de apostel zegt: 'Gelijk Hij ons in Hem verkoren heeft vóór de grondlegging van de wereld.' Want de Opperbouwmeester zelf, Die gezegd heeft: 'Velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren,' heeft dat niet van hen gezegd, die geroepen zijnde alzo gekomen zijn, dat zij van de maaltijd verdreven zijn. Maar Hij wil betonen, dat het huis hetwelk voortaan geen val heeft te vrezen, van uitverkorenen gebouwd is. Maar zolang de anderen de kerken vervullen, welke de wanning evenals op een dorsvloer, zal afzonderen, blijkt er niet zo grote heerlijkheid van dit huis, als dan blijken zal, wanneer de mens, die daar zal zijn, altijd zijn zal.

Hoofdstuk 49. VAN DE ONZEKERE VERMENIGVULDIGING VAN DE KERK DOOR WELKE IN DE WERELD VELE VERWORPENEN VERMENGD WORDEN ONDER DE UITVERKORENEN.

In deze boze wereld, in deze kwade dagen, alwaar de kerk door de tegenwoordige nederigheid de toekomstige hoogheid verkrijgt, alwaar zij ook door de prikkels van de vrees, door de kwellingen van de pijnen, door de moeilijkheden van de arbeid, en door de gevaren van de verzoekingen geleerd wordt, en voorts waar zij in de enige hoop zich verblijdt, wanneer zij zich terecht verblijdt; alhier, zeg ik, worden vele verworpenen vermengd onder de goeden, en beide worden zij vergaderd als in het evangelische net, en beide besloten zijnde in dit net, zwemmen zij zonder onderscheid in deze wereld even als in een zee, tot men komt aan de oever, waar de kwaden van de goeden afgescheiden worden, en waar God in de goeden, evenals in Zijn Tempel, alles in allen is. Daarom bekennen wij nu, dat de stem van Hem vervuld wordt, die in de Psalm gesproken heeft 'Ik heb verkondigd en gesproken, zij zijn vermenigvuldigd boven het getal.' dat geschiedt nu van af dien tijd, dat Hij eerst door de mond van Zijn voorloper Johannes, en daarna door Zijn eigen mond verkondigd en gesproken heeft, zeggende: 'doe boete, want het koningrijk van de Hemelen is nabij.' Hij heeft discipelen gekozen, die Hij ook apostelen genoemd heeft, mannen van nederige afkomst, ongeacht en ongeleerd, opdat alzo alles, wat groot in hen was en wat zij groots deden, Hij dat in hen zou zijn en in hen doen Onder hen heeft Hij ook een opgenomen die boos was, alzo Hij door hem eensdeels de voorbeschikking van Zijn lijden heeft vervuld en anderdeels zijn kerk een voorbeeld nagelaten van de bozen te verdragen. Als nu het heilig evangelie, voor zoveel nodig was, door Zijn lichamelijke tegenwoordigheid gezaaid was, heeft Hij geleden en is gestorven, en is weder opgestaan, betonende door Zijn lijden, wat wij schuldig zijn voor de waarheid te verdragen, en door zijn opstanding, wat wij in de eeuwigheid behoren te hopen, wél verstaande uitgezonderd de hoogte en diepte van de verborgenheid, door welke Zijn bloed tot vergiffenis van de zonden vergoten is. Voorts heeft Hij 40 dagen op aarde verkeerd met zijn

discipelen, en is ten aanschouw van hen opgevaren ten Hemel, en heeft. na. 10 dagen de beloofde Heilige Geest Zijns Vaders gezonden, welke, komende over hen die geloofden, toen het allergrootste en noodzakelijkste toeken deed, dat ieder van hen sprak met de talen van alle volkeren, gevende alzo te kennen, dat er éénheid van de algemeen kerk door alle volkeren zou zijn, en dien volgens, dat zij met alle talen zouden spreken.

Hoofdstuk 50. VAN DE VERKONDIGING VAN HET EVANGELIE, HETWELK DOOR HET LIJDEN VAN HEN, DIE HET VERKONDIGDEN, VEEL KLAARDER EN KRACHTIGER GEWORDEN IS.

In de profetie van Jesaja lezen wij: Uit Sion zal de wet voortkomen, en het woord van de Heere uit Jeruzalem. Als Christus na Zijde opstanding het verstand opende van zijn discipelen, die over Hem verwonderd varen, opdat wij de Schrift zouden verstaan, zei Hij tot hen: 'want alzo is er geschreven, en alzo moest Christus lijden en ten derde dage. weer opstaan van de doden, en in Zijn naam bekering en vergeving van de zonden gepredikt worden onder alle volken, beginnende van Jeruzalem.' En toen zijn discipelen Hem vroegen naar Zijn laatste toekomst, antwoordde Hij: 'het komt u niet toe, te weten de tijden of stonden die de Vader in Zijn eigen macht gesteld heeft, maar u zult ontvangen de kracht van de Heilige geest, die op u komen zal, en u zult Mijn getuigen zijn te Jeruzalem en in geheel Judea en Samaria, en tot het uiterste van de aarde.' Eerst heeft de kerk zich verspreid van Jeruzalem, en daarna, als er in Judea en Samaria velen geloofden, is men ook gegaan tot andere volken, want zij verkondigden het evangelie die Hij evenals lichten bekwaam gemaakt had door het Woord en aangestoken had door de Heilige Geest. Want Hij had tot hen gezegd 'en wilt niet vrezen degenen, die het lichaam doden, maar de ziel niet kunnen doden,' welke opdat zij door vrees niet koud zouden zijn, door het vuur van de liefde gebrand hebben Eindelijk door hen, niet alleen door diegenen, die Hem zowel vóór Zijn lijden als na Zijn verrijzenis gezien en gehoord hadden, maar ook door hun nazaten is het evangelie door de ganse wereld te midden van vreselijke vervolgingen en vele pijnigingen en kwellingen en vele ombrengen van de martelaren gepredikt. Ondertussen heeft de Heere zich aan hen betuigd door tekenen en wonderen, en door verscheidene krachten en gaven van de Heilige Geest, opdat alzo de heidenen in Hem zouden geloven, Die voor hun verlossing gekruist is, en alzo met een christelijke liefde zouden eren het bloed van de martelaren, dat zij door een duivelse uitzinnigheid vergoten hadden; insgelijks opdat ook de koningen, door van wie de wetten 40 plakkaten de kerk verwoest werd, heilzaam onderworpen zouden worden aan die naam, die zij gepoogd hadden van de aarde wreed weg te nemen, en daarentegen, opdat zij eenmaal zouden beginnen hun valse goden te vervolgen, om van wie de wil zij de dienaars van de ware Gods tevoren vervolgd hadden.

Hoofdstuk 51. HOE HET ALGEMEEN GELOOF OOK GESTERKT EN BEVESTIGD WERD DOOR DE GESCHILLEN VAN DE KETTERS.

De duivel, ziende dat van de duivelen tempelen verlaten werden, en dat het menselijk geslacht tot de naam van de Verlosser en Middelaar toeliep, heeft de ketters opgemaakt, welke onder de naam van Christenen de Christelijke leer weerstaan hebben, even alsof zij zonder onderscheid buiten alle bestraffing mochten gehouden worden binnen de Stad Gods, even gelijk de stad van de verwarring zonder onderscheid binnen in haar lichaam gehouden heeft de filosofen die onder elkander verschillende, ja zelfs tegenstrijdige gevoelens hadden. Daarom, indien zij, die in de kerk van Christus iets ongezonds en kwaads gevoelen, en daarover vermaand en gestraft zijnde om gezond en recht. te gevoelen, evenwel hardnekkig en moedwillig weerstaan, zodat zij hun verderfelijke en dodelijke leerringen niet willen verbeteren, maar veel meer volharden en aanhouden om dezelve te beweren en staande te houden, dezulken worden dan ketters, en indien zij buiten gaan, worden zij gehouden onder de vijanden ons oefenende. Deze zelfde zijn ondertussen op die wijze door hun kwaad ook bevorderlijk de ware leden van de algemeen Christen kerk, omdat God de kwaden wel gebruikt, en omdat ook alle dingen hen, die God liefhebben, mede werken ten goede.

(Romeinen 8) Want al de vijanden van de kerk, met welke dwalingen zij ook verblind zijn, of met welke boosheid zij ook bedorven zijn, indien zij de macht ontvangen van hen lichamelijk te knellen, oefenen hun lijdzaamheid, en indien zij alleen hen tegenstaan met kwalijk te gevoelen, oefenen zij hun wijsheid. Voorts ten aanzien dat ook de vijanden moeten bemind worden, zo oefenen zij hun goedwilligheid of ook hun goeddadigheid, hetzij, dat men met hen handelt door ten beste vermanende lering en goed onderricht, of hetzij, dat men met hen handelt door heilzame en van 't kwaad afschrikkende discipline en tuchtiging. de duivel daarom, die een prins is van de goddeloze stad, bewegende en opmakende zijn eigen vaten tegen de Stad Gods, zijnde in deze wereld in vreemdelingschap, hem wordt niet toegelaten hen iets te schaden, want dezelve wordt buiten allen twijfel door de Voorzienigheid Gods besteld in de voorspoed van haar vertroosting, zodat zij door tegenspoeden niet verkrenkt wordt; en evenzo wordt dezelve wederom besteld in tegenspoeden hare oefening, zodat zij door voorspoed niet bedorven wordt. En beide deze dingen worden het een van het andere alzo gematigd, dat wij bekennen, dat nergens elders vandaan die stem gesproten is, die wij in de Psalm lezen, nl. 'na de menigte van mijn smarten in mijn hart hebben uw vertroostingen mijn ziel verheugd.' En hier vandaan spruit ook die spreuk van de apostels: 'in hoop verblijdende, in verdrukking lijdende.' Want hetgeen diezelfde leraar zegt: 'zij. die godvruchtig in Christus. willen leven, zullen vervolging lijden,' dit moet men achten, dat op geen tijden ontbreekt. Want ofschoon het zo is, dat door het ophouden van het woeden van hen, die buiten zijn, stilte en gerustheid schijnt te zijn, of ook waarlijk is, zodanig dat dat een zeer grote vertroosting aanbrengt, vooral de zwakken, nochtans ontbreken daar geen lieden, ja daar zijn er zeer velen, die de harten van hen, die godvruchtig leven, pijnigen en kwellen door de slechte manieren van hun wandel, want door hem wordt de Christelijke en algemeen naam gelasterd Daar hen, die godvruchtig willen leven in Christus, deze naam zeer lief en waardig is, zijn zij zoveel te meer bedroefd, dat het door de bozen geschied, dat de Heere Christus minder bemind wordt dan de gemoederen van de godvruchtige mensen begeren. Insgelijks ook zelfs de ketters, naar die men meent, dat zij hebben de Christennaam, en de Christelijke sacramenten, en de schrifturen, en de belijdenis, zij maken ook een grote smart in de harten van de godvruchtige, want velen, die Christenen willen zijn, worden gedwongen te twijfelen vanwege. hun verschillen, en vele lasteraars en kwaadsprekers vinden in dezen ook gelegenheid en stof, om de Christennaam te lasteren, omdat zij zelf ook enigszins Christenen genaamd worden. Door deze en dergelijke kwade reden en dwalingen van de mensen lijden zij. vervolging, die godvruchtig in Christus willen leven, zelfs ook, wanneer niemand hun lichaam leed of kwelling aandoet, want zij lijden deze vervolgingen in hun harten, vanwaar ook die stem is 'na de menigte mijner smarten in mijn harte.' Maar aangezien bij hen bedacht en overlegd wordt, hoe de Goddelijke beloften onveranderlijk zijn, en daar benevens ook overlegd wordt, wat de apostel zegt, nl. 'de Heere weet, wie de Zijnen zijn, want die Hij van tevoren geweten heeft, en die Hij van tevoren verordineerd heeft ongelijkvormig te worden het beeld van Zijn Zoon van die kan niet een vergaan,' zo is het dat in diezelfde Psalm volgt: 'Uwe vertroostingen hebben mijn ziel verheugd.' Ondertussen, de smart die komt in de harten van de godvruchtige door dat de reden van de kwade of valse Christenen hen vervolgden, die is bevorderlijk dengenen, die zodanige smart hebben, omdat zij voortkomt uit de liefde, door welke zij niet willen, dat zij zouden verloren gaan en dat zij ook zouden beletten de zaligheid van anderen. Voorts komen er ook grote vertroostingen van hun bestraffingen, omdat dezelve de gemoederen van de godvruchtige met zo grote verheuging overgieten als zij ooit met smarten gekweld zijn geweest vanwege hun verderf. Zo dan, in deze wereld, in deze boze dagen, niet alleen van de tijd van de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus en de apostelen af, maar ook zelfs van Abel af, welken eerste rechtvaardige, zijn goddeloze broeder gedood heeft, en voortaan tot het einde van de wereld heeft de kerk, zijnde in vreemdelingschap, midden tussen de vervolging en van de wereld en de vertroostingen Gods tussenbeide heengelopen.

Hoofdstuk 52. OF MEN TE GELOVEN HEEFT, GELIJK SOMMIGEN MENEN, DAT NA DE 10 VERVOLGINGEN, WELKE ER GEWEEST ZIJN, GEEN ANDERE OVERIG IS DAN DE ELFDE, WELKE IN DEZELFDE TIJD VAN DE ANTICHRIST ZOU GESCHIEDEN.

Daarom meen ik ook niet, dat men licht behoort te zeggen of te geloven hetgeen sommigen gemeend hebben of nog menen, nl. dat de Kerk tot de tijd van de Antichrist niet meer vervolging zal lijden dan zij nu geleden heeft, nl. de 10 vervolgingen die voorbij zijn, zodat de elfde en tevens de laatste die zal zijn, welke zij zal lijden van de Antichrist. Want de eerste vervolging berekenen zij die te zijn, welke geschied is door Nero, en de tweede die, welke aangericht is door Domitianus, de derde door Trojanus, de vierde door Antionius de vijfde door Severus, de zesde door Maximinus, de zevende door Decius, de achtste door Valerianus, de negende door Aurelianus, de tiende door Diocletanus, en Maximianus. Want aangezien er tien plagen van de Egyptenaren geweest zijn, eer het volk Gods uit dat land trok, zo menen zij ook, dat deze zelfden tot dezen verstande toe te eigenen zijn zodat hen ook de laatste vervolging van de Antichrist schijnt gelijk te zijn de elfde plaag, door welke de Egyptenaren, als zij de Hebreeën vijandig vervolgden, in de Rode zee, waar het volk Gods droog door ging, verzonken zijn. Maar ik meen niet, dat door die gebeurtenis in Egypte deze vervolgingen profetische wijze betekend zijn geweest, hoewel van hen, die dit menen, deze dingen stuk voor stuk zeer naarstig en vernuftig met dezelve schijnen vergeleken te zijn, niet door een profetische geest, maar door raden en gissen van het menselijk vernuft, dat somtijds tot de waarheid komt, maar soms daarin ook mist. Want die dit alzo menen, wat zullen die zeggen van die vervolgingen in welke de Heere zelf gekruisigd is? Onder wat getal zullen zij dezelve berekenen en stellen? Indien zij menen, dat men deze behoort uit te zonderen en niet te rekenen, alsof men die behoort te tellen, welke tot het lichaam behoort, en niet die, in welke het Hoofd zelf aangetast en gedood is, hoe zullen zij het dan maken met die vervolging, welke, nadat Christus opgevaren was ten Hemel, te Jeruzalem geschied is, alwaar de zalige Stephanus gestenigd is, waar Jacobus, de broeder van Johannes, met het zwaard gedood is, waar de apostel Petrus, om gedood te worden, in de gevangenis gesloten en door de engel verlost is, waar de broeders in de vlucht verjaagd en verstrooid zijn van Jeruzalem, waar Saulus, die daarna de apostel Paulus geworden is, de kerk verwoestte, alwaar hij zelf, evangeliserende het geloof dat hij vervolgde, zulke dingen als hij een ander gedaan had, geleden heeft, zowel in het Joodse land als onder andere volkeren, overal waar hij Christus met groten ijver predikte? Waarom menen zij dan, dat men behoort te beginnen, omdat de kerk midden onder de zwaarste vervolgingen met te wassen en toe te nemen, gekomen is tot de tijd van Nero? Maar indien zij menen, dat men alleen in 't getal behoort te stellen de vervolgingen, die door de koningen geschied zijn, Herodos is mede een koning geweest die na de Hemelvaart van Christus een aller-zwaarste vervolging aangericht heeft. En wat zullen zij ook antwoorden aangaande Julianus, dien zij ook niet tellen onder de 10? Of hij heeft de kerk niet vervolgd, die de Christenen verboden heeft de vrije geleerdheden te mogen leren of elkander onderwijzen. Onder dezen is Valentianus, die de derde keizer na hem was de oudste belijder van het Christelijk geloof geweest, en daarover ook van zijn krijgsdienst beroofd, opdat ik voorbij ga, wat hij begon en voorgenomen had bij Antióchië te doen, ten ware hij een grote verwondering en verschrikking gekregen had over de vrijmoedigheid en blijmoedigheid van een getrouwe en standvastige jongeling, welke, alzo daar velen gevangen waren om gepijnigd te worden, uit dezelve allereerst genomen is, en de ganse dag door gepijnigd zijnde, tussen de haken en tangen en pijniging nog zong, zodat hij bevreesd werd aangaande de anderen nog veel lelijker beschaamd te zullen staan. Eindelijk, is er in onze tijd niet geweest een Valens, een Arrianer, de broeder van de genoemde Valentianianus? Heeft hij niet met een grote vervolging in de Oosterse delen de algemeen kerk verwoest? En wat is dat toch voor een bedenken, niet eens aan te merken, dat de kerk, die vruchtdragend en wassende is door de ganse wereld, onder enige volken van de koning vervolging kan lijden, dezelfde tijde, wanneer zij onder andere volkeren niet lijdt? Of het moest zijn, dat men het voor geen vervolgingen wil rekenen, dat de koning van de Gothen zelfs in

Gothenland de Christenen vervolgd heeft met een zeer grote wreedheid, omdat daar anders niet waren dan algemeen Christenen, van welke daar velen met het martelaarschap gekroond zijn, gelijk wij van enige broederen, die toen aldaar kinderen waren, en nog in verse gedachtenis hadden wat zij aldaar gezien hadden, gehoord hebben. En is de vervolging in Perzië tegen de Christenen niet zo heet geworden, dat enige Christenen, vandaar gevlucht zijnde, gelopen zijn tot de Romeinse steden toe? Wanneer ik deze en meer andere dingen bij mij zelf overleg, dunkt mij, dat men geen zeker getal van de vervolgingen kan beschrijven, met welke de kerk moet geoefend worden. Maar aan de andere zijde vast te willen verzekeren, dat er, behalve die laatste, van welke geen Christen twijfelt, nog enige anderen van de koningen zullen geschieden, dat is geen mindere vermetelheid. Daarom laten wij dat in het midden staan, en willen noch het een noch het andere deel van deze vraag óf beweren óf tegenspreken, maar willen alleen onze zinnen aftrekken van zodanige stoute vermetelheid om een van beiden voor de waarheid vast te zeggen.

Hoofdstuk 53. VAN DE VERBORGEN TIJD VAN DE LAATSTE VERVOLGING.

De laatste vervolging, die door de Antichrist geschieden zal, zal Jezus door zijn tegenwoordigheid uitblussen, want er is geschreven, dat Hij hem doden zal met de geest van Zijn mond, en dat Hij hem teniet zal maken door de verlichting Zijner tegenwoordigheid. Alhier plagt gevraagd te worden, wanneer dat geschieden zal. Maar dat is zeer onbeleefd en onbehoorlijk; want indien ons dat nut ware te weten, van wie zou dat beter gezegd worden dan van God de Meester, zelfs als zijn discipelen Hem naar dat vroegen. Want bij Hem zijnde, hebben zij niet gezwegen, maar hebben tot Hem gezegd; 'Heere! zult Gij. in deze. tijd het koningrijk Israël weder oprichten?' Hierop antwoordde Jezus: 'Het komt u niet toe te weten de tijden, die de Vader in zijn macht gesteld heeft.' Zij hebben Hem niet gevraagd naar het uur, of de dag, of het jaar, maar zij hebben Hem gevraagd naar de tijd, toen zij dit antwoord ontvingen. Tevergeefs pogen wij dus te berekenen en te schrijven die jaren, welke nog in de toekomst zijn, omdat wij uit de mond van de Waarheid horen, dat het ons niet toekomt, dat te weten. Sommigen echter hebben gemeend, dat deze jaren van de Hemelvaart van de Heere tot zijn laatste toekomst zouden duren 400 jaren, anderen bepaalden die tijd op 500 jaren, nog anderen zeiden, dat dat duizend jaren zou duren; maar zij gebruiken anders niet dan menselijke gissingen, en er wordt door hen in dit opzicht niets zeker voortgebracht uit de waarheid van de Canonieke schriftuur. Ondertussen ontbindt Hij en maakt los de vingers van allen, die naar deze zaak gissen en berekeningen maken, en beveelt hen, om stil te zijn. Hij, zeg ik, Die zegt: 'Het komt u niet toe, de tijden te weten, die de Vader in Zijn eigen macht gesteld heeft.' Maar, aangezien dit een evangelische spreuk is, zo is het geen wonder, dat de dienaars van de menigte van de valse goden daarmee niet neergezet zijn om voortaan niet meer te verdichten, dat door de antwoorden van de duivelen, welke zij als goden eren, zekere tijd zou bestemd en uitgesproken zijn hoelang de Christelijke religie zou duren. Want daar zij. zagen, dat door zoveel en zo grote vervolgingen zij niet kon uitgeroeid worden, maar dat zij daardoor veelmeer een grote en wonderlijke aanwas gekregen had, hebben zij verdicht ik weet niet welke Griekse gedichten als door Goddelijk antwoord uitgestort te zijn aan een, die de goden vroeg, alwaar zij Christus stellen als diegene, die vrij is van de misdaad van de heiligschending; maar aangaande Petrus, van hem zeggen zij, dat hij lelijke boze daden gedaan heeft teneinde de naam Christus 365 jaren zou mogen geëerd worden, maar daarna, wanneer die jaren zouden verlopen zijn, dat dan zonder enig vertoeven dat een einde zou nemen. O, kloeke harten van de geleerde mannen! O, wijze en geleerde verstanden, waardig zijnde om dat te geloven van Christus, gij die nochtans niet wilt geloven in Christus, en evenwel zegt, dat Zijn discipel Petrus, van Hem de toverkunsten niet geleerd heeft, maar dat hij onschuldig is geweest en niettemin, dat Zijn discipel een boosdoener is geweest, en dat deze boosdoener liever gehad heeft, dat de naam Christus, dan dat zijn eigen naam zou geëerd worden, door middel van zijn toverkunsten, door zijn grote arbeid en zijn menigvuldige gevaren, en eindelijk

zelfs door het vergieten van zijn eigen bloed. Indien de boosdoener Petrus gedaan heeft, dat de wereld Christus alzo beminde, wat heeft de onschuldige Christus gedaan, dat Petrus Hem alzo beminde? Laten ze dan zich zelf hierop antwoorden, en zo zij kunnen, laten ze verstaan, dat dat geschied is door de genade van hierboven, dat nl. de wereld Christus bemind heeft om het eeuwige leven, door welke genade het ook gebeurd is, dat, om het eeuwige leven van Hem te verkrijgen, Petrus Christus bemind heeft, zelfs tot de tijdelijke dood toe, om die voor Hem te lijden Daarna, wat zijn dit toch voor goden, welke deze dingen kunnen voorzeggen, en dezelve van hun hals niet kunnen voorzeggen, en dezelve van hun hals niet kunnen keren, zodat zij mitsdien onderliggende staan onder enigen boosdoener en onder die enige toverachtige gruwelijke daad door welke een kind van een jaar, zo zij. zeggen, gedood en van een gescheurd, en door een boze schrikkelijke ceremonie begraven wordt. En dit alles daarom, opdat zij alzo zouden toelaten, dat een sekte en gezindheid, die hen gans tegen is, zo lange tijd achtereen zou aanwassen en toenemen, en daar benevens, dat dezelve al de schrikkelijke wreedheden van zoveel en zware vervolgingen niet met tegen te staan, maar met te lijden, zou overwinnen, en voorts, dat dezelve eindelijk ook tot omkering van hun beelden, tempelen, godsdiensten en goddelijke antwoorden zouden komen. Ten laatste, wat is het toch voor een God? Voorwaar, het is de onze niet, maar de hunne, welke door zodanige gruwelijke boosheid óf uitgelokt, óf gedrongen was, dit alles te doen; want dit wordt aan geen duivel toegeschreven, maar deze verzen zeggen tot God hoe Petrus door zijn toverkunst dit dus bepaald heeft. Zulk een God hebben zij, die Christus niet hebben.

Hoofdstuk 54. VAN DE ALLER-DWAASTE LEUGEN VAN DE HEIDENEN, WAARDOOR ZIJ VERDICHT HEBBEN, DAT DE TIJD VAN DE CHRISTELIJKE RELIGIE NIET ZOU DUREN BOVEN DE 365 JAREN.

Deze en meer andere dergelijke redenen zou ik kunnen bijbrengen, indien nu reeds dat jaar niet voorbij was, hetwelk hun leugenachtige gissing beloofd heeft, en dat de bedrogen ijdelheid geloofd heeft Want naardien van dien af, dat de dienst van de naam van Christus, door zijn tegenwoordigheid in het vlees en door zijn apostelen ingesteld is, reeds veel meer dan 365 jaren verlopen zijn, behoeven wij niets te zoeken om daarmee deze valsheid te weerleggen. Want opdat wij in de geboorte van Christus het begin van deze zaak niet stellen (sprakeloos en een kind zijnde had Hij geen discipelen) evenwel toen Hij discipelen had, ongetwijfeld is toen door Zijn lichamelijke tegenwoordigheid de Christelijke leer bekend geworden, nl. nadat Hij door Johannes in de Jordaan gedoopt was, want hierom is van Hem geprofeteerd: Hij zal heersen van de een zee tot de andere, en van de rivieren tot de einden van de aarde.' Maar aangezien eer Hij geleden had en verrezen was, het geloof nog met volkomen bescheiden was (want in de verrijzenis van Christus is het volkomen bescheiden geworden, want alzo spreekt de apostel Paulus tot die van Athene, zeggende: 'Als nu verkondigt Hij aan alle mensen, dat zij allen zich overal zouden bekeren, omdat Hij een dag gezet heeft, waarop Hij de aardbodem in rechtvaardigheid zal richten, in Dien man, in wie Hij bescheiden heeft het geloof aan allen, Hem opwekkende uit de doden)' zo is 't, dat wij allerbest, om deze vraag te beantwoorden, daar vandaan het begin nemen, vooral omdat toen ook gegeven is de Heilige Geest, gelijk het ook behoorlijk was, dat die na de verrijzenis van Christus zou gegeven worden in diezelfde stad, van welke heeft moeten beginnen de tweede wet, dat is: het nieuwe Testament Want de eerste wet is gegeven op de berg Sinaï door Mozes, welke wet het Oude Testament genaamd werd. Nu, van die wet, welke door Christus gegeven is, daarvan is voorzegd: 'Uit Sion zal de wet voortkomen, en het woord van de Heere uit Jeruzalem.' Hierover heeft Hij ook zelf gezegd, dat door alle volkeren in Zijn naam boetvaardigheid moest gepredikt worden, beginnende van Jeruzalem (Lukas 24:47) Zo dan, aldaar is begonnen de godsdienst van dezen naam, opdat men in Christus Jezus, Die gekruisigd en verrezen was, zou geloven. Aldaar heeft dit geloof door zo heerlijke beginselen geijverd, dat er ettelijke duizenden, in de naam van Christus door een wonderlijke wakkerheid bekeerd

zijnde, hun goederen verkocht hebben om aan de nooddruftige uitgedeeld te worden, zodat zij met een heilig voornemen en met brandende liefde tot gewillige. armoede kwamen, en daar benevens zich zelf midden onder de woedende en bloeddorstige Joden bekwaam maakten en voorbereidden, om voor de waarheid te strijden tot de dood toe, niet met gewapende macht, maar met een veel machtiger lijdzaamheid. Indien dat door geen toverkunsten geschied is, waarom willen zij dan niet geloven, dat door dezelfde goddelijke macht, waardoor dit geschiedde, dit ook door de gehele wereld heeft kunnen geschieden? Nu, indien Petrus zijn toverij reeds gedaan had toen te Jeruzalem zulk een grote menigte mensen met genegenheid en ijver opgewekt werd tot de godsdienst van Christus, welke nochtans Hem, gevangen zijnde, óf aan het kruis vastgemaakt, óf, vast zijnde, bespot had, zo moet men van dat jaar beginnen te zoeken de tijd, wanneer de 365 jaren vervuld zijn. Zo dan, Christus is gestorven toen er in 't Romeinse rijk twee Heere burgemeesters waren, op de 24ste Maart, en Hij is verrezen ten derde dage, gelijk de apostelen dat ook met hun zinnen bevonden en bemerkt hebben Na veertig dagen is Hij opgevaren ten Hemel, en 10 dagen daarna, dat is: op de 50ste dag na zijn verrijzenis heeft Hij de Heilige Geest gezonden. De apostelen predikten Hem toen, en 3000 mensen geloofden in Hem Toen is de dienst van Zijn naam opgekomen door de krachtige werking van de Heilige Geest, gelijk wij geloven en gelijk de waarheid is, maar gelijk de goddeloze ijdelheid verdicht of gemeend heeft. door de toverkunsten van Petrus Korte tijd daarna. is door Hem ook een wonderteken gedaan, toen nl. op het woord van Petrus een bedelaar, die van zijn geboorte af zó kreupel was, dat hij door anderen gedragen werd en aan de poort van de tempels gesteld werd om een aalmoes te bidden, in de naam van Jezus Christus geheel gezond geworden en opgesprongen is, zodat ten zelfde tijde ook 5000 mensen geloofd hebben. Daarna is de kerk aangewassen en toegenomen. Ondertussen wordt hieruit bij goed gevolg ook verstaan die dag, waarvan het jaar zelf zijn begin genomen had, nl. die dag, toen de Heilige Geest gezonden werd, te weten op de 15 Mei. Alzo, wanneer men na de burgemeesters rekent, wordt bevonden, dat de 365 jaren vervuld waren op de zelfde 15 Mei, in het jaar van het burgemeesterschap van Honorius en Eutychianus. Wat er in het volgende jaar, ten tijde dat Manlius Theodorus burgemeester was, en toen er volgens het antwoord van de duivelen en het gedicht van de mensen geen Christelijke religie meer zou zijn; wat er toen in andere delen van de aarde daarom geschied is, behoeft niet onderzocht te worden, maar hetgeen wij weten, is kennelijk hoe in de vermaarde stad Carthago, in Afrika, Gaudentius en Jovius, prinselijke metgezellen van keizer Honorius, op de 10de Maart de tempelen van de valse goden omgekeerd en de beelden verbroken hebben. Van dien tijd af is de dienst van Christus bijna 30 jaren achter elkander zeer aangewassen of toegenomen, vooral nadat velen van hen Christenen zijn geworden, welke alsof die waarzegging waar geweest was, daardoor van het geloof weerhouden waren, maar daarna, toen dat getal van de jaren vervuld was, gezien en bekend hebben, dat die voorzegging ijdel en bespottelijk was. Wij dan, die Christenen zijn en genoemd worden, wij geloven niet in Petrus, maar in Hem, in wie Petrus geloofd heeft, en wij zijn gesticht door de redenen van Petrus aangaande Christus, en niet betoverd door enige van zijn toverwoorden, en alzo zijn wij niet bedrogen door zijn boze daden, maar zijn geholpen door zijn weldaden. Diezelfde Meester van Petrus, nl. Christus, is ook onze Meester in die leer, welke tot het eeuwige leidt. Maar laat ons nu dit boek besluiten, alzo wij tot nu toe verklaard, en zoveel ons goed dacht bewezen hebben, welke de sterfelijke voortloop is van beide die steden, nl. de Hemelse en aardse, die van het begin tot het einde onder elkander vermengd zijn. Van deze 2 steden is de aardse die, welke zich zelf gemaakt heeft zulke valse goden als zij wilde, die zij aannam hier en daar vandaan, zo als die haar voorkwamen, zelfs ook van de mensen, en dat wel, opdat die door offeranden zouden gediend worden. Maar die stad, welke de Hemelse is, welke hier op aarde in vreemdelingschap is, die stad maakt zich zelf geen valse goden, maar zij wordt gemaakt door God zelf, wiens ware offerande zij wordt; beide deze steden evenwel gebruiken te samen het tijdelijk goede, en worden te samen bezwaard met het tijdelijk kwade, maar met verschillend geloof, met onderscheidene hoop, met verschillende liefde tot dat zij in het laatste oordeel van elkander

gescheiden worden, en tot zij ieder haar eigen einde ontvangen daarvan dat geen einde is, van welke einden van beide wij nu voortaan hebben te spreken.

AURELIUS AUGUSTINUS, VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

AAN MARCELLINUS.

Vijfde deel

Oude uitgave 1646:

het vijfde deel begint met boek 19 en eindigt met boek 22.

AURELIUS AUGUSTINUS, VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN. AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave 1646:

het vijfde deel begint met boek 19 en eindigt met boek 22.

DEEL 19

Hoofdstuk 1. HOE MARCUS VARRO, AANGAANDE DE VRAAG (WELKE HIJ IN EEN ZEKERE FILOSOFISCHE ONDERHANDELING ONDERZOCHT HEEFT) VAN DE EINDEN VAN GOED EN KWAAD, BEMERKT HEEFT 288 VERSCHILLENDE GEZINDHEDEN.

Daar ik bemerk, dat ik voortaan heb te verhandelen van de behoorlijke einden van de beide steden, nl. van de aardse en Hemelse stad, zo is 't nodig, dat wij eerst verklaren, zoveel de vereiste reden van dit. werk toelaat, al de besluiting van de mensen, waardoor zij gearbeid hebben zelf de gelukzaligheid te verkrijgen in de ongelukzaligheid van dit leven, opdat alzo mag blijken, wat van hun ijdele dingen onze hoop verschilt, die God ons gegeven heeft, en wat ook de zaak zelf verschilt, dat is: de ware gelukzaligheid, die Hij geven zal, niet alleen volgens de waarheid van Gods Woord, maar volgens het bewijs van zekere bijgevoegde reden, die wij hierbij kunnen doen om de ongelovige wil. Want van de einden van goed en kwaad hebben de filosofen vele dingen en dezelve ook veelvoudig onder elkander gehandeld. Alzo die vraag met grote aandacht overleggende, hebben zij gepoogd te onderzoeken en te vinden, wat liet is, dat de mens gelukzalig maakt, want dat is het einde onze goeds, om welks wil alle andere dingen te begeren zijn, en dat zelfs ook te begeren is om zijn eigen wil Zo zeggen wij dan nu, dat het einde van het goede is, niet datgene, waardoor het verteerd wordt, zodat het niet is, maar waardoor het volbracht wordt, zodat het volmaakt is. En het einde van het kwaad, zeggen wij, is niet waardoor het ophoudt te zijn, maar dat door schade en leed te doen tot de volkomenheid komt. Zo dan, die einden zijn het hoogste goed en het hoogste kwaad. Om die te vinden, en om het hoogste goed in het leven te verkrijgen, en het hoogste kwaad te vermijden, hebben zij naarstig gearbeid, die de oefening van de wijsheid in de ijdelheid van de wereld beleden hebben. En evenwel heeft de bepaling van de natuur, hoewel zij op verscheidene wijzen dwaalden, hen niet zo ver van de weg van de waarheid laten afwijken, dat sommigen de einden van het goede en kwade niet gesteld zouden hebben in de ziel, anderen in het lichaam en nog anderen in beide, uit welke drieërlei afdeling van de gezindheden in 't algemeen Marcus Varro, in zijn boek van de filosofie zeer naarstig en scherpzinnig alles onderzoekende, zoveel verscheidenheid van leringen bemerkt heeft, dat hij zeer licht door invoeging van enige verscheidenheden gekomen is tot 288 gezindheden, niet die er waren, maar die er mogelijk waren of konden zijn. Opdat ik dit kort aantoon, zo is het nodig, dat ik daar vandaan begin als hij zelf aangemerkt en gesteld heeft in het voorverhaalde boek, nl. hoe er 4 dingen zijn, die de mensen zonder enige meester en zonder enige naarstigheid of kunst van leven (die genaamd wordt deugd, en ongetwijfeld geleerd wordt) bij zich zelf natuurlijkerwijze begeren, nl. of de wellust, tot welken de zinnen van het lichaam door behaaglijkheid bewogen worden, óf de rust, waardoor het geschiedt, dat er niemand is, die kan lijden enige pijn en moeilijkheid van het lichaam óf beide te samen, welke Epicurus nochtans met de naam van wellust genoemd heeft, óf in 't algemeen de eerste beginselen van

de natuur, onder welke deze en meer andere dingen zijn, nl. óf in het lichaam, gelijk volks men geheelheid van de leden, alsmede van het zelfs welvaren en gezondheid; óf in de ziel, gelijk daar zijn die dingen, die klein of groot gevonden worden in het verstand van de mensen. Deze 4 dingen, nl. wellust, rust, beide te samen, en de eerste beginselen van de natuur zijn alzo in ons, dat zelfs de deugd, die het onderwijs ons indrukt, om dezelve te begeren is, of ook, dat dezelve te begeren zijn om de deugd, of voorts ook beide om haar eigen zelfs wil. En zo spruiten hieruit daarom 12 gezindheden, en op deze wijze wordt ieder weer driemaal verdubbeld. Als ik dit in één zal bewezen hebben, zal het niet zwaar zijn, dat ook in de anderen te vinden Wanneer dan de wellust van het lichaam óf onder de deugd van het gemoed gesteld wordt, óf boven dezelve, óf met dezelve tezamen gevoegd wordt, zo wordt zij gedeeld door een driedubbele verscheidenheid van de gezindheden. Nu, onder de deugd wordt gesteld, wanneer zij ten dienste of tot gebruik van de deugd aangenomen wordt, want het gaat de schuldigen plicht van de deugd aan, ten dienste van het vaderland te leven, en om de wil van het vaderland kinderen te verwekken, hetwelk geen van beiden kan geschieden zonder de wellust van het lichaam, want zonder dezelve wordt noch spijs, noch drank genomen om te leven, en zonder dezelve wordt het menselijk geslacht niet vermeerderd. Nu, wanne er de wellust boven de deugd gesteld wordt, dan wordt die begeerd om zijn eigen wil, en aangaande de deugd wordt dan geloofd, hoe men haar behoort aan te nemen om wellust wille, dat is: dat de deugd niets doe dan alleen om de deugd van het lichaam óf te verkrijgen, óf te behouden, welk leven een vuil en lelijk leven is, omdat de deugd daar onderworpen en dienstbaar staat onder de heersende wellust van de vrouw, hoewel zodanige deugd de naam van deugd niet mag dragen. Toch heeft die vuile schandelijkheid zelfs enige filosofen tot haar beschermers en voorstanders gehad. Eindelijk wordt de wellust met de deugd tezamen gevoegd, wanneer de een niet om de andere, maar ieder om eigen wil begeerd wordt. Daarom, gelijk de wellust, gesteld zijnde of onder of boven de deugd, of ook tezamen gevoegd met de deugd, 3 gezindheden maakt, alzo wordt ook bevonden, dat de rust, dat de wellust en de rust te samen, en dat de eerste beginselen van de natuur ieder ook 3 andere gezindheden maken. Want naar gelegenheid van de verscheidenheid van de menselijke meningen en gevoelens werden zij somtijds gesteld. onder de deugd, soms boven de deugd, en dan weer met dezelve tezamen gevoegd en alzo komen wij tot 12 gezindheden Maar dit getal wordt weer verdubbeld met bijvoeging van een andere onderscheiding, nl. die van het gezellige leven, want ieder die één van die twaalf gezindheden volgt, doet dat voorwaar of alleen om zijn eigen wil, of om de wil van zijn metgezel, aan wie hij schuldig is te willen, wat hij zelf wil. Alzo zijn er 12 degenen, die menen, dat men ieder dezelve behoort te houden alleen om eigen wil, en er zijn nog andere 12 degenen, die verstaan en besluiten, dat men zó of zó zal filosoferen, niet alleen om zijn eigen wil, maar ook om de wil van anderen, van wie goed zij evenals haar eigen begeren Nu, deze 24 gezindheden worden weder verdubbeld met bijvoeging van de onderscheiding uit de nieuwe academisch gezinde, en alzo komen er 48 gezindheden. Elke gezindheid van de andere 24 mag ieder vast houden en beweren als zeker, even gelijk dat beweerd hebben de Stoïcijnen, alzo het goede van de mens, waardoor hij gelukzalig is, naar hun mening, alleen in de deugd van het gemoed bestaat. Insgelijks kan een ander dezelve beweren als onzeker, gelijk de nieuwe academische gedaan hebben, alzo het goede hen, is 't niet zeker, nochtans waarschijnlijk scheen te zijn. Zo dan, 24 komen door hen, die menen dat men deze gezindheden heeft te volgen, als zeker om van de waarheid wille, en nog andere 24 komen door hen, die menen, dat men dezelve heeft te volgen als onzeker, om de waarschijnlijkheid wille. Wederom, aangezien ieder elke gezindheid van die 48 mag volgen in kleding en gedaante van andere filosofen, en een andere dezelve. mag volgen in kleding en gedaante van de Cynischen of Hondsgezinde, zo worden zij uit dit onderscheid weer verdubbeld, en zo ontstaan er 96 gezindheden. Daarna, aangezien de mensen elke gezindheid van deze alzo. kunnen voorstaan en navolgen, dat zij óf een ledig leven beminnen, gelijk zij, die alleen zich zelf bezig hebben willen en kunnen houden in de oefeningen van de geleerdheid, óf aangezien zij een onledig leven beminnen, gelijk zij, die, hoewel zij met de filosofie bezig waren, evenwel meest bezig geweest zijn met de

bediening van de republiek, en met 's mensen zaken te regeren, of, aangezien zij een leven beminnen, gematigd zijnde uit die beide soorten, gelijk zij, die de tijden huns levens bij beurten toegeëigend hebben eensdeels tot de geleerde ledigheid en anderdeels tot de noodwendige onledigheid, zo is het, dat vanwege dit onderscheid ook driemaal verdubbeld mag worden het getal van deze gezindheden, en alzo mag het tot 288 gebracht worden. Dit is het, wat ik uit het boek van Varro, zo kort en klaar als. mij mogelijk was, geteld heb, verklarende zijn redenen met mijn woorden. Is Varro van mening, dat de gezindheid van de oude Academische (zij werden onderwezen van Plato) vrij is van allen twijfel, hij acht ook, dat zij zonder dwaling is. Het zou te lang zijn alles te bewijzen, en toch mag men de zaak niet geheel voorbijgaan. Hij verwerpt dan allereerst al die onderscheidingen, die bij vermenigvuldigingen uitgebracht hebben dat groot getal van de gezindheden, die men naar zijn mening behoort te verwerpen omdat in dezelve niet is het einde van het goeds, want hij meent dat die gezindheid geen gezindheid van filosofie kan genaamd worden, die daarin niet verschilt van de andere, nl. dat zij verscheiden einden van het goede en kwade heeft, want er is geen andere reden van filosoferen dan het einde van het goeds, en alzo behoort men die gezindheid, die niet tracht naar het einde van het goeds, geen gezindheid van de filosofie te noemen. Ondertussen, als er dan gevraagd wordt van het gezellige leven, of een wijs man dat behoort te houden als het hoogste goed, waardoor de mens gelukzalig wordt, zodat hij het hoogste goed van zijn vriend alzo wil bevorderen als zijn eigen, dan of bij om zijn eigen gelukzaligheid wil behoort te doen, alles wat hij doet? dat is geen vraag van het hoogste goed, maar is een vraag van het aannemen of niet aannemen van een metgezel tot de mededeling dezes goeds, niet om eigen wil, maar om de wil van de metgezel, ten einde hij zich alzo in zijn goed verheug gelijk hij zich in zijn eigen goed verheugd. Insgelijks, wanneer er gevraagd wordt van de nieuwe Academische, bij wie alle. dingen onzeker en twijfelachtig zijn, of nl. de zaken, in welke men heeft te filosoferen, op zodanige wijze te achten zijn, dan of men die zaken als zeker moet achten even gelijk zulk andere filosofen behaagd heeft? Aldaar wordt niet gevraagd, wat men in het einde van het goede behoort te betrachten, maar er wordt gevraagd of men van de waarheid van het goede, dat men meent te moeten betrachten, zal twijfelen of niet, dat is: om duidelijker te spreken, of men het alzo heeft te betrachten, dat diegene, die het betracht, mag zeggen, dat het eer een waar goed is, dan of men het zo heeft te houden, dat diegene, die het betracht, heeft te zeggen, dat het hem eer waar goed dunkt te zijn, al was het mogelijk ook een vals goed, en evenwel, dat zij beide een en hetzelfde goed betrachten. In dat zelfde onderscheid, dat ingebracht wordt uit de kleding en gewoonten van de Cynischen wordt ook niet gevraagd, wat het einde van het goede is, maar er wordt gevraagd of diegene in zulke kleding en gewoonte heeft te leven, die het ware goed betracht, en hoedanig het goed is, dat hem dunkt het ware goed te zijn en dat hij behoort te betrachten. Alles, waardoor de Cydische filosofen onderscheiden worden van de anderen, had geen kracht dat te verkiezen, waardoor zij gelukzalig werden.

Hoofdstuk 2. HOE VARRO, MET VERWERPING VAN AL DIE ONDERSCHEIDINGEN DIE GEEN GEZINDHEDEN ZIJN, TOT DRIEËRLEI BESCHRIJVING VAN HET HOOGSTE GOED GEKOMEN IS, VAN WELKE 3 EVENWEL SLECHTS EEN TE VERKIEZEN IS.

Insgelijks ook in die 3 soorten van het leven, nl. het eerste, hetwelk ledig is, niet lui of ijdel, maar dat ledig bezig is in de aanschouwing of het onderzoek van de waarheid: het tweede, dat in de bediening en regering van de menselijke zaken onledig is, en het derde, dat uit die 2 soorten gemengd is: in deze 3 soorten, zeg ik, als er gevraagd wordt welke men daarvan heeft te verkiezen, heeft men niet te vragen naar het einde van het goede maar welke van deze 3 zwaarte of lichtheid bijbrengt om te verkrijgen of te behouden het einde van het goede; dat is het, wat hier in deze vraag te bemerken staat. Want het einde van het goede is zodanig, dat, wanneer iemand tot hetzelve komt, het hem gelukzalig maakt; maar in de ledige bezigheid van

de geleerdheid is de mens niet gelukzalig, want velen kunnen in één van dit 3 leven, en kunnen niettemin in het begeren van het einde van het goeds, waardoor de mens gelukzalig wordt, missen. Zo dan, wat anders is de vraag van de einden van goed en kwaad, die iedere gezindheid van de filosofen maakt, en wat anders zijn de vragen van het gezellige leven, van de twijfeling van de academische, van de kleding en de manier van eten van de Cynischen, van de 3 soorten van het leven, nl. het ledige het werkende en dat, wat uit beide gemengd is, van welke geen is in die, waarin gehandeld en onderzocht wordt van de soorten van goed en kwaad. Daarom, aangezien Marcus Varro, bijbrengende deze 4 onderscheidingen, nl. uit het gezellige leven, uit de nieuwe academische, uit de Cynischen en uit die drieërlei soort van het leven, tot 288 gezindheden gekomen is, en tot meer andere zodanige, welke daar bijgevoegd zouden mogen worden, en hij al deze verworpen heeft, omdat zij geen vraag medebrengen aangaande de betrachten van het hoogste goed, en dus ook geen gezindheden zijn, noch genoemd kunnen worden, zo keert hij terug tot die 12 gezindheden, in welke gevraagd wordt, wat het goed van het mensen is, door welks verkrijging hij gelukzalig wordt, opdat hij alzo mag belonen, dat er onder dezelve slechts één ware gezindheid is, en dat de anderen dus vals zijn, want wanneer men die drieërlei soort van het leven verwerpen worden er 2 delen van dit getal afgetrokken en er blijft over één derde deel of 96 gezindheden. En zo men verwerpt het onderscheid, daar bijgevoegd zijnde van de Cynischen, worden die gezindheden tot de helft minder gebracht, zodat er slechts 48 over zijn, en laat ons ook daar aftrekken, wat er bijgevoegd is van de nieuwe academische, alsdan blijft er over de helft, d. i. 24. Voorts wat van het gezellig leven daar bijgedaan is, laat dat ook weggenomen worden, zo zijn er nog 12 over, van deze. 12 kan geen reden bijgebracht worden, waarom men die niet voor verscheiden gezindheden zal houden, in dezelve wordt niet anders gezocht aan het einde van goed en kwaad. Nu, als men gevonden heeft het einde van het goed, zo heeft men ook het einde van het kwaad. Opdat deze. gezindheden 12 in getal mogen zijn, worden deze 4 dingen driemaal verdubbeld, nl. wellust, rust, en beide te samen, en eindelijk de eerste beginselen van de, natuur die Varro noemt Primigenia, dat is: dingen die aangeboren zijn. Want deze 4, als ieder in 't bijzonder door sommigen onder de deugt gesteld wordt, zodat het schijnt, dat men ze behoort te begeren, niet om haar eigen wil, maar om de schuldigen plicht van de deugt; insgelijks als bij ook door sommigen boven de deugd gesteld worden, zodat men de deugd nodig acht. te zijn, niet om haar eigen wil, maar om de genoemde dingen te krijgen en te behouden. Daar benevens als zij door sommigen met de deugd te samen gevoegd worden, zodat men meent, dat de deugd en de genoemde dingen te begeren zijn om baar eigen wil, als dit, zeg ik, aldus geschiedt, maakt dit 3 maal een getal van 4, en zij komen alzo tot 12 gezindheden. Nu, van deze 4 dingen trekt Varro 3 af, te weten: de wellust, de rust, en beide te samen, niet dat hij die misprijst, maar omdat die eerste beginselen van de natuur in zich bevatten de wellust en de rust. Waartoe is het dan nodig uit deze 2, drie te maken, te weten 2, als nl. wellust en rust ieder bijzonder begeerd worden, en het derde als zij beide tegelijk begeerd worden, omdat de eerste beginselen van de natuur dezelve en veel meer andere dingen bevatten? Daarom dunkt hem goed, dat men alleen van 3 gezindheden behoort te handelen, welke men voornamelijk zal hebben te verkiezen, want de ware reden laat niet toe, dat meer dan één gevoelen waar zal zijn, hetzij, dat het een van deze 3 is, of elders vandaan, hetwelk wij later zullen zien. Laat ons ondertussen vermelden, zo kort en klaar wij kunnen, hoe Varro een van deze 3 verkiest. Voor eerst deze 3 gezindheden worden aldus gemaakt, als nl. de eerste beginselen van de natuur geacht worden, dat men die behoort te begeren om de deugd, of dat men de deugd behoort te begeren om de eerste beginselen van de natuur, of dat men beide, de deugd en de eerste beginselen van de natuur nl. behoort te begeren om haar eigen wil.

Hoofdstuk 3. VAN 3 GEZINDHEDEN, ZOEKENDE HET HOOGSTE GOED VAN DE MENS, EN WELKE VAN DIE 3 MEN BEHOORT TE VERKIEZEN NAAR DE BESCHRIJVING VAN VARRO, IN

WELKE BESCHRIJVING HIJ, VOLGENS DE LEER VAN ANTIOCHES, HET GEVOELEN VOLGT VAN DE OUDE ACADEMIE.

Wat dan van deze 3 het ware goed is, dat men behoort na te volgen, dat poogt hij op deze manier te bewijzen; Aangezien in de filosofie het hoogste goed gezocht wordt, niet van de bomen, niet van de beesten, niet van God, maar het hoogste goed van de mens, zo meent hij, dat men eerst heeft te onderzoeken, wat de mens is, want hij gevoelt, dat in deze zelfde natuur 2 dingen zijn, nl. het lichaam en de ziel. En verder twijfelt hij geenszins te zeggen, dat van deze 2 de ziel het beste en het heerlijkste is, maar hem dunkt, dat men behoort te onderzoeken of de ziel alleen de mens is, zodat het lichaam ten dienste van hem is evenals een paard voor een paardrijder, want deze is niet mens en paard beide, maar is alleen een mens, nochtans wordt hij een paardrijder genaamd, omdat hij enigszins zijn aanzien draagt op het paard. En voorts, zo dat niet is, of dan het lichaam alleen de mens is, welk lichaam enigszins zijn aanzien op de ziel draagt, evenals de drinkbeker tot de drank; want de kroes en de drank, die de kroes bevat, worden niet beiden te samen drinkbeker genaamd, maar de kroes alleen, en wel, omdat die geschikt is om de drank te bevatten. En voorts, indien hij noch de ziel alleen is, noch het lichaam alleen, of dan de mens is beide te samen, zodat zijn een deel is óf de ziel óf het lichaam, en dat hij geheel uit beide bestaat, opdat hij een mens zou mogen zijn. Nu, van al deze 3 verkiest hij het 3de, en meent, dat niet de ziel alleen, noch het lichaam alleen de mens is, maar hij meent, dat hij ziel en lichaam beide is. Daarom zegt hij, dat het hoogste goed van de mens, waardoor hij gelukzalig wordt, uit het goede van die beide dingen, nl. van ziel en lichaam bestaat, en alzo meent hij, dat de eerste beginselen van de natuur om haar zelf behoren begeerd te worden, en dat de deugd, welke door onderwijs de mens ingedrukt wordt als een kunst om te leven, en welke alzo onder het goede van de ziel is, ook een aller-heerlijkst goed is. Die zelfde deugd daarom, dat is: de kunst om behoorlijk het leven te leiden, als zij ontvangen heeft de eerste beginselen van de natuur, welke zonder dezelve waren, maar evenwel waren, zelfs wanneer haar de lering en onderwijzing nog ontbrak, zo is 't dat zij alles om haar eigen wil begeert, en ook te samen haar zelf. Insgelijks gebruikt zij alles, en ook te samen haar eigen tot zodanig einde, opdat zij zich in alles vermaakt en alles genieten, meer en minder naar dat de dingen groter of kleiner zijn, evenwel zich in alles verheugende, en ook enige kleinere dingen, indien de nood het vereist, om de grotere óf te verkrijgen óf te behouden, versmadende. Ondertussen, van al die goederen, óf van de ziel óf van het lichaam is er niets ter wereld, dat de deugd boven zich zelf stelt, want deze gebruikt ook wel haar eigen, alsmede alle ander goeds, waardoor de mens gelukzalig wordt. En daarom, daar zij zelf niet is, aldaar (hoeveel goede er ook is) is het goede van hem niet, van wie dat eigen is, en alzo kan het ook niet gezegd worden het goed van hem te zijn, dien het, alzo hij het kwalijk gebruikt, niet nuttig noch voordelig kan zij n. Zo dan, dat leven van de mensen, hetwelk de deugd geniet, en alle ander goede van de ziel en van het lichaam, zonder hetwelk de deugd niet kan zijn, dat leven wordt gelukzalig genoemd. En indien dat leven ook ander goede geniet, zonder hetwelk de deugd wel kan zijn, alsdan wordt het gelukzalig genoemd. En indien dat leven al het goede geniet, zodat het geen goed ontbreekt noch van de ziel, noch van het lichaam, als dan is het aller-gelukzalig, want het leven is niet wat de deugd is, want niet alle leven, maar een wijs leven is de deugd, en evenwel kan zeker leven zonder enige deugd zijn, maar de deugd kan niet zonder enig leven zijn. dat zou ik ook zeggen van de memorie en van de reden, en wat er meer van dien aard in de mens is, want deze dingen zijn ook voor de lering, en zonder dezelve kan er geen lering zijn, en alzo ook niet de deugd, die ook geleerd wordt. Maar wél te lopen, schoon te zijn van lichaam, sterk te zijn en dergelijke dingen meer, zijn zodanig, dat de deugd zonder die kan zijn, en ook, dat zij zonder de deugd ook goed zijn. Voorts, uit de 3 soorten van het levens, nl. het ledige, het werkende, en wat uit beide te samen gemengd is, zeggen zij, dat hun de derde soort aanstaat en behaagt. Dit zegt Varro, dat de oude Academische. gevoeld. en geleerd hebben volgens de onderwijzing van Antioches, die de meester van hem en ook van Cicero geweest is.

Hoofdstuk 4. WAT DE CHRISTENEN, VAN HET HOOGSTE GOED EN HET HOOGSTE KWAAD GEVOELEN TEGEN DE FILOSOFEN, WELKE GEZEGD HEBBEN, DAT ZIJ HUN HOOGSTE GOED IN ZICHZELF HEBBEN.

Indien dan van ons gevraagd wordt, wat de Stad Gods, van ieder van deze punten gevraagd zijnde, antwoordt, en wat zij gevoelt van de einden van het goede en kwade, zo zal zij antwoorden, dat het eeuwige leven het hoogste goed is, en dat de eeuwige dood het hoogste kwaad is, en alzo, dat men, om het eerste te verkrijgen en het andere te vermijden, wél en oprecht behoort te leven, waarom ook geschreven is 'de rechtvaardige leeft uit het geloof' (Galaten 3, Hábakuk 2) en daar wij ons goed nu niet zien, zo is 't nodig, dat wij het gelovende zoeken. Ondertussen, zelfs het wél leven hebben wij uit ons zelf niet, tenzij, dat Hij de gelovigen en de biddende helpt, die het geloof zelf gegeven heeft, waardoor wij geloven, dat wij door Hem zullen geholpen worden. Maar zij, die gemeend hebben, dat de einden van goed en kwaad in dit leven zijn, stellende het hoogste goed óf in het lichaam, óf in de ziel, óf in beide tezamen, en opdat ik dit klaarder uitspreek, stellende het hoogste goed óf in de wellust, óf in de deugd, óf in beide; of weer in de rust, óf in de deugd, óf in beide; of ook in de wellust en de rust te samen, of in de deugd, óf in beide: door deze dingen, zeg ik, hebben zij door een wonderlijke ijdelheid gelukzalig willen zijn en van zich zelf gelukzalig willen worden. dat heeft de waarheid bespot door de profeet, zeggende: 'de Heere weet de gedachten van de mensen, dat ze ijdel zijn.' (Psalm 94) Of gelijk de apostel Paulus dit getuigenis gesteld heeft: 'de Heere weet de gedachten van de wijzen, dat ze ijdel zijn'. Want wie kan genoegzaam, hoe welsprekend hij ook zijn mag, de ellenden van dit leven uitspreken en verklaren? Cicero heeft dit leven, zoveel als hij kon, ten hoogste beklaagd in de vertroosting over de dood van zijn dochter. Maar wat is toch datgene, wat hij kon? Want die dingen, die genaamd worden de eerste beginselen van de natuur; wanneer, waar en hoe kunnen zij ooit in dit leven zo wél zijn, dat zij niet onder de onzekere gevallen, evenals baren, in onrust waggelen? Want welke pijn, strijdende tegen de wellust, en welke onrust, strijdende tegen de rust kan het lichaam van de wijze al niet overkomen? Voorwaar, de afsnijding of verzwakking van de leden bederft. het welvaren van de mens, de lelijkheid bederft. de schoonheid, de zwakheid de gezondheid, de vermoeidheid de krachten, de slapheid of traagheid de vaardige bewegelijkheid. En wat van dit alles is er, dat niet kan overvallen of treffen het vlees van een wijze? Insgelijks het staan en bewegen van het lichaam, wanneer het schikkelijk en gevoegelijk is, worden onder de eerste beginselen van de natuur gerekend. Maar of nu enige ongezondheid, of kwade ziekte de leden slaan met zwelling, en of het ruggebeen gekromd wordt, zoverre, dat men de handen tot aan de aarde uitsteekt, en alzo de mens enigszins als viervoetig gemaakt wordt; zou dat niet al de schoonheid en de goede gestalte van het staan en bewegen van het lichaam bederven? En aangaande eerste beginselen van de ziel, die goed genaamd worden, alwaar zij om de waarheid te begrijpen en te ontvangen 2 eerste beginselen stellen, nl. de zinnen en het verstand. Hoedanige zinnen blijven er over, opdat ik nog andere dingen verzwijg, indien de mens dooft en blind wordt? Nu, de reden en het verstand, waar zullen zij de wijk nemen, en waar zullen zij rust hebben, indien de mens door enige ziekte razend of dol wordt? Voorwaar, wanneer de dolle mensen vele dingen zeggen of doen, die in 't algemeen vreemd zijn van hun goed voornemen, of van hun manieren, ja! die strijdig zijn tegen hun eigen goed voornemen en tegen hun manieren, hetzij dat wij dat bedenken of zien, indien wij het behoorlijk overleggen, zo kunnen wij ons nauwelijks onthouden van tranen. Wat zal ik ook zeggen van hen, die aan de bestormingen van de duivelen onderworpen zijn? Waar hebben zij alsdan hun verstand, en waar is het verborgen of bedekt, wanneer de boze geest naar zijn wil, ziel en lichaam beide gebruikt? En wie is verzekerd, en wie heeft dat vertrouwen, dat zodanig kwaad een wijs man in dit leven niet kan overkomen? Daarna, de ontvangen van de waarheid in dit vlees, hoedanig of hoe groot is die, dewijl, gelijk wij lezen in het waarachtige boek van de wijsheid 'het verderfelijke lichaam de ziel bezwaart, en de aardse inwoning het verstand, dat

vele dingen bedenkt, terneergedrukt?' Nu, de aandrijvende genegenheid (impetus) of de begeerlijkheid van enige werking, (actionis cappetitus) indien het anders op deze wijze terecht in het Latijn genoemd wordt, wat de Grieken normen noemen, aangezien zij dezelve ook rekenen onder het eerste goed van de natuur, want is zij diegene niet, door welke bestuurd worden die ellendige bewegingen van de razende en dolle lieden, alsmede die daden, waarvan wij een schrik hebben, wanneer nl. hun zinnen verkeerd worden en hun reden als in een slaap verdoofd worden? Maar de deugd, welke niet is onder de eerste beginselen van de natuur, omdat zij in dezelve namaal komt door het invoeren van de onderwijzing, aangezien zij de hoogste trap van het menselijk goed zich zelf toe eigent, wat doet die hier anders, dan dat zij gestadig oorlog voert met de ondeugden, niet zodanige, die uitwendige gebreken zijn, maar zulke, die inwendige gebreken zijn, ook niet zulke, die vreemd zijn, maar zulke, die geheel de onze zijn. En dat doet voornamelijk die deugd, welke in 't Latijn temperantia, dat is: matigheid, genoemd wordt? door welke de vleselijke lusten gebreideld worden, opdat zij het toestemmend verstand niet trekken en misleiden tot enige boosheden; want er is geen ondeugd (gelijk óók de apostel dat te kennen geeft, zeggende: het vlees begeert tegen de geest) tegen welke niet weer over staat een deugd, dewijl, gelijk de apostel zegt 'de geest begeert tegen het vlees,' want deze, zegt hij, strijden tegen elkander, zodat gij niet doet, wat gij wilt. Nu, wat willen wij doen, wanneer wij volmaakt willen worden door het genieten van het einde van het hoogste goeds, anders dan dat het vlees tegen de geest niet begeert, en dat in ons zodanige ondeugd niet zij, tegen welke de geest begeert? Hoewel wij dat in dit leven willen, nochtans, omdat wij dat niet vermogen te doen, laat ons door de hulp Gods ten minste dat doen, dat wij vlees begerende tegen de geest, niet wijken, en de geest laten overwonnen worden, en dat wij ons alzo niet laten trekken door onze eigene bewilliging om de zonde te doen Verre is het daar vandaan, zolang wij in dezen inwendige oorlog zijn, dat wij zullen geloven, na verkregen te hebben de gelukzaligheid, tot welke wij willen komen door te overwinnen. En wie is ooit zo wijs, dat hij tegen de lusten van het vlees geheel geen strijd heeft? En wat zal ik ook zeggen van die deugd, welke prudentia, dat is: voorzichtigheid genaamd wordt? Onderscheidt zij niet met alle waakzaamheid en wakkerheid het goede van het kwade, opdat om het goede te begeren, of om het kwade te vermijden, geen dwaling geschiede of enige misslag begaan worde? En alzo betuigt zij, wat wij in het kwade zijn, of dat het kwade in ons is. Want deze deugd leert ons, dat het kwaad is de lust tot zonde in te willigen, en dat het goed is in het zondige niet te bewilligen. Nochtans dat kwaad, waarin de voorzichtigheid ons leert niet te bewilligen, dat doet de matigheid, en alzo neemt noch de voorzichtigheid, noch de matigheid het weg van dit leven. Wat zal ik ook zeggen van de gerechtigheid, van wie het ambt is ieder het zijn toe te delen, waarover ook in de mens zelf enige rechtvaardige orde van de natuur geschiedt, zodat de ziel gesteld wordt onder God, en het vlees onder de ziel, en alzo ziel en vlees beide onder God. Betoont zij niet veel meer, dat zij nog in datzelfde werk werkzaam is, dan dat zij nu in het einde van dat werk rust? Want naarmate de ziel in haar gedachten God minder begrijpt, naar die mate wordt zij ook minder aan God onderworpen, en naar mate het vlees meer tegen de geest begeert, naar die mate wordt het ook minder aan de ziel onderworpen Zolang dan in ons is deze zwakheid, deze pest, deze. ziekte, hoe zullen wij durven zeggen, dat wij behouden zijn, en zo wij nog niet behouden zijn, hoe zullen wij dan durven zeggen, dat wij gelukzalig zijn? Maar nu voorts aangaande die deugd, van wie de naam is kloekmoedigheid, in hoe grote wijsheid is zij een aller-klaarste getuige van het menselijk kwaad, hetwelk zij door geduld moet verdragen De Stoïsche filosofen belijden, dat een wijs man, het kwade niet kunnende verdragen omdat het zo groot is, door het zelve gedwongen zou worden, zich zelf de dood dan te doen en uit dit leven te verhuizen. Want zodanige domheid van het hoogmoed is in deze mensen, die menen, dat hier het einde van het goede is en daar benevens, dat zij van zich zelf gelukzalig worden, dat bij hen een wijs man, dat is zodanig een, dien zij met een wonderlijke ijdelheid beschrijven, al is het, dat hij blind, doof, stom, in zijn leden verzwakt, en met pijnen gepijnigd wordt, en wat er meer van dien aard kan gezegd of gedacht worden, dat, zeg ik, dezelve en zodanige domheid vervalt,

waardoor hij gedwongen wordt zich zelf te doden. Evenwel schamen zij zich niet, het leven, in deze rampen gesteld zijnde, een gelukzalig leven te noemen. O! Gelukzalig leven, hetwelk, opdat het geëindigd mag worden, de hulp van het dood zoekt. Indien het gelukzalig is, laat er dan in gebleven worden; doch, indien men om deze onheilen van hetzelve vliedt, hoe is het dan gelukzalig? Of zijn dat geen onheilen, welke overwinnen het goed van de kloekmoedigheid, en welke dwingen de kloekmoedigheid, niet alleen om ze te wijken, maar ook om uitzinnig te razen, zodat zij van een en hetzelfde leven zeggen, dat het gelukzalig is en tevens aanraden, dat men het behoort te vlieden. Wie is zo geheel blind, dat hij niet ziet, bijaldien het gelukzalig is, dat het dan ook niet behoort ontweken te worden. Maar zo zij belijden, dat men het moet vlieden, vanwege het gewicht van de zwaarte, waardoor het ter neder gedrukt wordt; wat oorzaak is er, dat zij ook niet belijden, verbrekende de nek van de hoogmoed, dat het ellendig is? Waarom heeft Cato zich zelf gedood? Was het door geduld, of is het veel meer door ongeduld geweest. Voorwaar, hij zou dat niet gedaan hebben, zo hij niet ongeduldig de overwinning van Caesar gedragen had. Waar is hier dan kloekmoedigheid? Dit is er geschied: zij is geweken, zij is bezweken, zij is overwonnen zo verre, dat zij daarom het gelukzalig leven begaf, verliet en ontvlood Of was dit leven toen niet gelukzalig? Dan was het ellendig. Maar waren dat geen onheilen, die dit even ellendig maakten en zodanig dat men het behoorde te vlieden? Daarom spreken ook zij verdraaglijker, welke beleden hebben, dat het onheilen zijn, gelijk de Peripatetischen en de oude Academische, wier gezindheid Varro verantwoordt. Maar ondertussen hebben zij mede een wonderlijke dwaling, dat zij beweren, dat in deze onheilen, al is 't, dat die zo zwaar zijn, dat men ze behoort te vlieden door de dood, zodat hij zich zelf de dood mag aandoen, die dezelve lijdt, dat zij, zeg ik, beweren, dat in deze onheilen evenwel het gelukzalig leven gelegen is. De onheilen zijn, zegt hij, pijnen en smarten van het lichaam welke zoveel te erger zijn naarmate zij groter zijn. Om die te derven, behoort men uit dit leven te vlieden Uit wat leven toch? Uit dit leven, zegt hij, dat bezwaard wordt met zo grote onheilen. Gewis, dan is het gelukzalig in die onheilen, om welke gij zegt, dat men het behoort te vlieden. Of zegt gij, dat het gelukzalig is, omdat het geoorloofd is door de dood van deze onheilen te scheiden? Maar of gij dan in dezelve door enig goddelijk oordeel gehouden werd, en of gij niet toegelaten werd te sterven, en of gij ook nimmermeer zonder dezelve gelaten werd? Voorwaar! dat tenminste zou gij zeggen, dat zulk een leren een ellendig leven Was. Zo dan, het is daarom niet, de t het niet ellendig is, omdat het haast verlaten wordt, omdat, indien het eeuwig was, het door u geoordeeld wordt ellendig te zijn; want voorwaar, daarom moet ellende niet schijnen geen ellende te zijn, overmits zij kort is, of, hetwelk nog ongerijmde is, aangezien de ellende kort is, dat zij daarom gelukzaligheid zal genaamd worden. Zeker, er is een grote kracht. in die onheilen, die de mens dwingen, zich zelf het leven te benemen, daar zij evenwel zeggen gelijk ook waar is, dat dit enigszins de eerste en grootste stem van de natuur is, dat de mens met zich zelf verzoend wordt, en daarom alzo natuurlijkerwijze de dood vermijdt, en dus in de samenvoeging van lichaam en ziel wenst te blijven leven Er is een grote kracht in die onheilen, door welke dat gevoelen van de natuur overwonnen wordt, waardoor in alle manieren en door alle krachten en pogingen de dood vermeden wordt. Er is een grote kracht in die onheilen, welke de kloekmoedigheid maken tot een moordenaar, indien het nog kloekmoedigheid mag heten, welke door deze onheilen zó overwonnen wordt, dat zij de mens door geduld niet alleen niet kan bewaren, maar dat hij daarenboven ook gedwongen wordt zich te doden. Het is wel waar, een wijs man moet ook de dood geduldig dragen, maar zulk een dood, die hem van buiten aan komt, en die dus geen zelfmoord is. Nu, naar hen gevoelen, indien de mens gedwongen wordt tot zelfmoord zo moeten zij ook belijden, dat het niet alleen onheilen, maar ook onverdraaglijke onheilen zijn, die hem dwingen en aandrijven om dat te doen Zo dan, het leven, dat bezwaard en onderdrukt wordt met de lasten van die zo grote en zware onheilen, dat leven zou niet gelukzalig genoemd worden, indien de mensen, welke het zo noemen, gelijk zij overwonnen zijn door de aandringende onheilen, wanneer zij zich zelf de dood aandoen, en alzo zich buigen onder het ongeluk, ook alzo zich lieten overwinnen door zekere en vaste redenen, en alzo wanneer zij

het gelukzalig leven zoeken, zich zelf verwaardigden te buigen onder de waarheid, en voorts niet meenden, dat zij in deze sterfelijkheid zich in het einde van het hoogste goede hadden te verheugen, alwaar de deugden, naarmate zij meer hulpmiddelen tegen het geweld van de gevaren, moeiten en pijnen, ook van het te klaarder en zekerder getuigenissen zijn van de ellenden. Want indien het ware deugden zijn, welke alleen kunnen zijn in hem, in wie ware godsvrucht is, zij belijden openlijk, dat zij dat niet kunnen teweeg brengen, dat de mensen, in wie zij zijn, geen ellende zouden lijden Want de ware deugden zijn niet leugenachtig, dat zij dat belijden; maar dat geschiedt, opdat het menselijk leeft, hetwelk gedwongen wordt door zoveel en grote onheilen van deze wereld ellendig te zijn, door de hoop van de toekomstige wereld gelukkig en ook zalig zij. Want hoe kan gelukkig zijn, wat nog niet zalig is? Daarover zegt ook de apostel Paulus van hen, die naar de ware godsvrucht leefden, en die dus waarlijk deugdzaam waren, van zulke zegt hij 'door hope zijn wij zalig geworden. De hoop nu, die gezien wordt is geen hoop, want hetgeen iemand ziet, waarom zal hij het ook hopen? Maar indien wij hopen, hetgeen wij niet zien, zo verwachten wij het met lijdzaamheid.' (Romeinen 8:24-25) Gelijk wij dan door hoop zalig geworden zijn, alzo zijn wij ook door hoop gelukkig geworden, en gelijk wij nu nog niet hebben de zaligheid, alzo hebben wij ook niet het geluk, maar wij verwachten de zaligheid en het geluk in de toekomst, en dat door lijdzaamheid, omdat wij in tegenspoeden zijn, die wij geduldig moeten verdragen tot wij komen tot het ware geluk. Zodanige zaligheid, welke in de toekomst zal zijn, zal ook onze gelukzaligheid ten laatste zijn, en daar de filosofen deze gelukzalig niet zien, en alzo ook niet willen geloven, pogen zij zich hier een aller-ijdelste en valse gelukzaligheid op te richten door hun deugd, die naar mate zij hovaardiger is, ook van het te leugenachtige is.

Hoofdstuk 5. VAN HET GEZELLIG LEVEN, DAT, DIKWIJLS DOOR VELE AANSTOTING TEN ONDER GEKEERD WORDT, WANNEER HET MEEST BEGEERLIJK IS.

En aangaande, dat zij willen dat het gezellig leven een wijzen zal toekomen, zulk stemmen wij nog veel meer toe, want waar vandaan zou die Stad Gods, van welke wij nu reeds in dit werk het 9de boek onderhanden hebben waar vandaan zeg ik, zou zij óf met haar opkomst beginnen, óf met haar voortloop voortgaan, óf ook haar behoorlijke einden vatten, indien er geen gezellig leven van de heiligen was? Maar ondertussen, wie zou kunnen verhalen in de ellende van deze sterfelijkheid met hoeveel en hoe grote onheilen het menselijk gezelschap overvloeit? Wie zou ze alle kunnen overleggen en berekenen? Laat ze bij hun kamer spelschrijvers horen spreken een zeker mens met kennis en toestemming van alle mensen. 'Ik heb (zegt hij) een wijf getrouwd; wat ellende heb ik aldaar niet gezien? Daar zijn kinderen geboren: wederom een andere zorg.' (Dit spreekt Denide in Adelphis Terentius) En waartoe zal ik ook die gebreken en onvolmaaktheden verhalen, welke dezelfde Terentius in de liefde verhaalt, nl. 'verongelijkingen, kwade vermoedens, vijandschappen, bestand, oorlog, weer vrede.' Hebben dezen niet overal 's mensen zaken vervuld? Gebeuren deze dingen ook niet in 't algemeen zelfs in de eerlijke liefde van de vrienden? Zijn niet doorgaans hiermee vol 's mensen zaken, alwaar wij de verongelijkingen, de kwade vermoedens, vijandschappen, oorlog en andere onheilen gevoelen? En daarentegen de vrede, als een onzeker goed, omdat wij de harten van hen, met welke wij dezelve willen houden, niet kennen, en ofschoon wij die heden konden kennen, zo kunnen wij evenwel niet weten, hoe zij morgen zullen worden. En wie plachten meer vrienden onder elkaar te zijn, of behoorden ook meer vrienden te zijn, dan zij, die in één huis wonen? Evenwel, wie is er, die van de anderen veilig en vrij is, omdat onder hen dikwijls zulke grote onheilen ontstaan zijn door verborgen lagen en heimelijke verraderijen, welke onheilen van het te harder en bitterder geweest zijn, naar mate de vrede zoeter was, welke gemeend is geweest oprecht te zijn, daar zij gans listig verdicht en versierd is geweest, waarover zij ook de harten van ieder alzo aanroert, dat zij die perst en dringt tot zuchten, want gelijk Tullius zegt: er zijn geen heimelijke verraderij en dan die, welke verborgen liggen onder

het veinzen van gedienstigheid, of onder enigen naam van vriendschap; want hun, die een openbaar vijand van u is, die kunt gij licht vermijden en ontgaan; maar zodanig heimelijk inwendig huiskwaad komt u niet alleen over, maar overvalt u ook eer gij dat kunt voorzien en er op bedacht zijn. Daarover wordt ook de goddelijke stem: 'en de vijanden van het mensen zullen zijn huisgenoten zijn,' met grote droefheid van het harten gehoord, want al is 't, dat hij zo kloekmoedig is, dat bij alles met een geduldig gemoed verdraagt, of ook zo wakker, dat hij alles voorzichtig vermijdt van datgene, wat de geveinsde liefde tegen hem aanvangt en voorneemt; nochtans door het kwaad van zulke trouweloze mensen, wanneer hij bevindt, dat zij de aller-booste schalken zijn, alsdan, indien hij goed is, zal het noodzakelijk geschieden, dat hij grotelijks daarin gemoeid zal worden, hetzij dat zij altijd boos geweest zijn en niet goed geveinsd hebben, of dat zij uit goedheid veranderd zijn in zodanige boosheid. Indien dan een huis, dat in deze onheilen een toevlucht en troost is van het menselijke geslacht, niet veilig en niet vrij is, wat zal het dan zijn met een stad, die, naarmate zij groter is, ook voller en overvloediger is met krakelen en twisten in haar richthuis, zowel van burgerlijke zaken als van zaken van strafbare misdaden, niettegenstaande anders in rust zijn niet alleen de beroerten, maar ook dikwijls stilstaan de bloedige muiterijen en burgeroorlogen, van wier uitkomst dikwijls de steden vrij zijn, maar van de gevaren dezelve nimmermeer.

Hoofdstuk 6. VAN DE DWALING IN DE MENSELIJKE OORDELEN OF VONNISSEN, WANNEER DE WAARHEID VERBORGEN IS.

Wat zal ik ook zeggen van de vonnissen van de mensen over de mensen, welke de steden, in vrede willende blijven, niet kunnen ontberen Hoedanig menen wij. dezelve te zijn, hoe ellendig, hoe beklaagswaardig, alzo zij, die oordelen en vonnis wijzen, de harten niet kunnen zien van hen, over wie zij het vonnis uitspreken. Daarom zijn zij ook dikwijls genoodzaakt door het pijnigen van enige onschuldige getuigen te onderzoeken, om de waarheid te weten te komen. En wat zal ik ook zeggen van zulks, wanneer ieder in zijn eigene zaak gepijnigd wordt; want hij wordt gepijnigd, omdat er onderzocht wordt of hij schuldig is, zodat de onschuldige vanwege een onzekere misdaad, somtijds ook lijdt de aller-zekerste straffen, niet omdat er ontdekt wordt, dat hij dat bedreven heeft, maar omdat men niet weet, dat hij dat niet bedreven heeft; het niet weten van een rechter is dikwijls de ellende van de onschuldige. En hetgeen, dat onverdraaglijker is. en allermeest te beklagen, en hetgeen men, indien het mogelijk ware, met fonteinen van tranen behoorde nat te maken, omdat de rechter de beschuldigden pijnigt, opdat hij niet onwetend een onschuldige dode, en dat het ondertussen evenwel geschiedt door de ellende van de onwetendheid en omdat hem de zaken onbekend zijn, dat hij hen, die hij gepijnigd had om niet onschuldig te doden, geheel en ook onschuldig gaat doden; Want indien hij naar hun wijsheid liever uit dit leven verkiest te gaan dan langer die pijniging te lijden, zo zal bij zeggen, van hetgeen hij niet gedaan heeft, dat hij het gedaan heeft. Als deze dan daarover veroordelen en gedood is, weet de rechter evenwel nog niet of hij een schuldigen, dan of hij een onschuldige gedood heeft, want om niet door onwetendheid onschuldig te doden, heeft hij hem gepijnigd, en alzo heeft hij de onschuldige gepijnigd, opdat hij dat zou weten. En ondertussen, omdat hij het niet heeft. geweten, zo heeft hij hen gedood. Zal in deze duisternissen van het gezellige leven een wijs rechter zitten of niet zitten? Voorwaar hij zal daarin moeten zitten, want het menselijk gezelschap, dat hij acht, onbehoorlijk te zijn te verlaten, dwingt hem tot dat en trekt hem tot dezen schuldigen plicht. Want dat acht hij niet onbehoorlijk te zijn, dat de onschuldige getuigen gepijnigd worden in de zaken van een ander, dat zij, die beschuldigd worden, door de kracht van de pijnen dikwijls overwonnen worden, en alzo dat zij van zich zelf valse dingen belijden, en voorts, dat zij ook onschuldig gestraft worden nadat zij onschuldig gepijnigd zijn ja, al is 't, dat zij soms niet met de dood gestraft zouden worden, dat zij evenwel dikwijls sterven onder of van het pijnigen Behalve dit alles, dat ook somtijds zij, welke beschuldigen, willende uit een goede mening het

menselijk geslacht voordeel doen, ten einde de misdaden niet ongestraft zouden blijven, dat zulke beschuldigers, niet kunnende bewijzen wat zij voorgebracht hebben, hoewel zij anders waarachtige dingen voorgebracht hebben, uit oorzaak dat de getuigen daarom liegen, en omdat de aangeklaagde zeer hard ten uiterste het pijnigen weerstaat, dat zij, zeg ik, zelfs hierover van de onwetende rechter veroordeeld worden. Deze zoveel en zo grote onheilen acht hij voor geen boosheden, want een wijs rechter doet dat niet met de wil en de mening om te schaden, maar door de nood bij gemis van kennis, en ook door de nood (gelijk hem het menselijk gezelschap daartoe dwingt) om te oordelen en vonnis te wijzen. Dit dan, hetwelk wij zeggen, is voorwaar een ellende van het mensen, al is het geen boosheid van het wijzen. Ondertussen pijnigt en straft hij dan de onschuldige door de nood bij gemis van kennis, en omdat hij moet oordelen In deze nood is het veel bedachtzamer en betamelijke voor een mens, dat hij zijn ellende bekent en die in zich haat, en zo hij godvruchtig wijs is, dat hij tot God roept: bevrijd mij van mijn noden.

Hoofdstuk 7. VAN DE VERSCHEIDENHEID VAN DE TALEN, DOOR WELKE HET GEZELSCHAP. VAN DE MENSEN VAN ÉÉN GEBROKEN WORDT, EN VAN DE ELLENDE VAN DE OORLOGEN, ZELFS ZODANIGE, DIE RECHTVAARDIG GENOEMD WORDEN.

Na een burgerschap of stad volgt de ganse rondewereld, in welke zij de derde trap van het menselijke gezelschap stellen, beginnende van het huis en vandaar voortgaande tot de stad, en daarna komende tot de ganse wereld, welke, evenals een boezem van wateren, van het te gevaarlijker is naarmate zij groter is. In deze wereld vervreemdt de verscheidenheid van talen de een mens het eerst van de anderen; want indien twee mensen elkander tegemoet komen, en zij elkanders taal niet verstaan en zij gedrongen worden, niet voorbij te gaan, maar bij elkander te zijn, veel lichter zullen de stomme dieren, al is het ook dat zij. van onderscheiden geslacht zijn, met elkander in gezelschap verenigd worden dan die mensen, daar zij evenwel beide mensen zijn. Want naardien zij, wat zij gevoelen, elkander niet kunnen mededelen, omdat zij elkanders taal niet verstaan, zo is 't, dat zodanige grote gelijkheid van de natuur niets helpt om de mensen door onderling gezelschap met elkander te verenigen, zodat de mens liever is met zijn hond dan met een vreemd mens, dien hij niet verstaan kan. Maar u zult zeggen: men heeft ook gearbeid, dat die streng heersende, of wijd gebiedende stad nl. Rome de overwonnen volkeren door een vrede van het bondgenootschap opgelegd heeft niet alleen haar juk, maar ook haar taal, opdat geen vertolkers zouden ontbreken, ja opdat er overal overvloed van vertalers zou zijn. Het is waar, maar door hoeve el en hoe grote oorlogen en door boe grote nederlagen van mensen en door hoe grote storting van mensenbloed is dat verkregen! En als zij geëindigd waren, was evenwel niet geëindigd de ellende van hun rampen of onheilen. En hoewel bun niet ontbroken hebben enige uitlandse natiën, en ook geen vijanden tegen welke altijd oorlogen gevoerd zijn, nochtans heeft zelfs de grote uitgestrektheid van het rijk hen ook enige. oorlogen gebaard van veel kwader soort, gelijk daar zijn geweest de burgeroorlogen, waardoor het mensdom aller-ellendigst en jammerlijk ontroerd en ontsteld wordt, het zij wanneer men oorlog voert, ten einde dezelve eenmaal in stille mogen komen, of, het zij ook daarna, omdat men vreest, dat zij weer zouden opstaan. Maar, zeggen zij, een wijze zal rechtvaardige oorlogen voeren, alsof een wijze, indien hij gedenkt een mens te zijn, niet veel meer droeviger zal wezen, dat hij door nood tot rechtvaardige oorlogen gedrongen is; want, tenware, dat zij rechtvaardig waren, zo behoefde hij. die niet te voeren, en alzo zou een wijze geen oorlogen hebben, want de ongerechtigheid van zijn tegenpartij dringt een wijze om rechtvaardige oorlogen te voeren, welke ongerechtigheid een zaak om te beklagen voor beide die mensen, omdat ze van de mensen is, al was het, dat daaruit geen nood van oorlogen kwam. Zo iemand deze grote onheilen, zo verschrikkelijk en wreed, met droefheid overlegt, hij zal ook moeten belijden, dat zij ellendig zijn. Maar zo iemand deze. zelfde dingen zonder droefheid. van het gemoed verdraagt of bedenkt, daar is het veel ellendiger gesteld, want hij meent gelukzalig te zijn, omdat hij alle menselijk gevoel verloren heeft.

Hoofdstuk 8. HOE DE VRIENDSCHAP. VAN DE GOEDEN NIET ZEKER NOCH VEILIG KAN ZIJN, omdat MEN EVENWEL NODIG HEEFT, TE VREZEN VOOR DE GEVAREN VAN HET TEGENWOORDIGE LEVEN.

Doch zo ons niet overkomt zodanige onwetendheid, die de uitzinnigheid gelijk is, welke evenwel in deze ellendige gestalte van dit leven dikwijls bij ons is, zodat de mens geacht wordt óf een vriend te zijn die een vijand is, óf een vijand te zijn die een vriend is; wat is er dat ons troost in dit menselijk gezelschap zo vol dwalingen, anders dan een vertrouwen, dat niet geveinsd is, en een onderling beminnen van ware en goede vrienden, over wie wij, naarmate wij ze meer hebben, ook met meer vrees bezield zijn, dat hen onheilen zullen overkomen, die in dit leven zo menigvuldig zijn. Want wij zijn niet alleen bekommerd, dat zij bezwaard worden met hongersnood, met oorlogen, met ziekten en met gevangenis, en voorts, dat zij ook zodanige dingen lijden, die wij zelfs niet kunnen bedenken, maar hier is nog een vrees, die veel bitterder is, nl. dat zij tot trouweloosheid, boosheid en verkeerdheid veranderd worden. En wanneer zulke dingen zoveel te meer geschieden naar mate het getal vrienden groter is en die dingen tot onze kennis gebracht worden, wie kan dan zeggen hoe diep ons hart gewond wordt? Dit kan alleen hij, die dat gevoelt, want wij zouden liever vernemen, dat zij dood waren, hoewel wij ook dat niet zonder droefheid zouden horen. Of zou het mogelijk zijn, dat de dood van hen, met wie wij door oprechte vriendschap verbonden waren, ons geen droefheid veroorzaakte? En zo iemand deze droefheid wilde verbieden, laat hij dan ook verbieden de samenspraak van de vrienden en hun gezellig verkeer. Indien dat niet kan geschieden, hoe zal dan kunnen gebeuren, dat de dood van hem ons geen leed doet, wiens leven ons lief was? En hiervan komt het, dat de rouw in het menselijk hart evenals een wonde is, of als enig gezweer, om welke te genezen zeer gepast bijgebracht worden de vertroostingen. Zo dan, daar het leven van de sterfelijke mensen nu minder, dan meer bedroefd en bezwaard wordt over het afsterven van hun liefste vrienden, bijzonder van hen, wier gedienstigheden nodig zijn voor het menselijk gezelschap, nochtans hebben wij liever, dat zij, die wij liefhebben, dood zijn, dan dat zij van het geloof of van de goede zeden zouden afvallen, d. i : dat wij zouden horen of zien, dat zij in de ziel gestorven waren, waarvan in dit. leven helaas! vele voorbeelden zijn, waarom er ook geschreven staat: Is het mensenleven niet een strijd op aarde? Daarom zegt ook de Heere zelf: Wee de wereld van ergernissen! En op een andere plaats zegt Hij: aangezien de boosheid overvloedig geworden is, zo zal de liefde van velen verkouden. Hierdoor komt het dat wij van onze goede vrienden, wanneer zij gestorven zijn, te kennen geven, dat zij gelukkig zijn, en hoewel hun dood ons bedroeft, evenwel vertroost de dood zelf ons veel zekerder, omdat zij bevrijd zijn van al die onheilen, waardoor in dit leven zelfs goede mensen óf vermorzeld, óf verdorven worden.

Hoofdstuk 9. VAN DE VRIENDSCHAP VAN DE HEILIGE ENGELEN, WELKE IN DEZE WERELD NIET OPENBAAR KAN ZIJN VOOR DE MENS, VANWEGE DE BEDRIEGLIJKHEID VAN DE DUIVELEN, ONDER WIE ZIJ GEVALLEN ZIJN, DIE MEENDEN, DAT MEN VELE GODEN BEHOORT TE EREN.

Aangaande het gezelschap van de heilige engelen welke de filosofen, die gewild hebben dat de goden onze vrienden zijn, op de 4de plaats gesteld hebben, aangaande hen vrezen wij geenszins, dat zij ons óf door de dood, óf door enige ontrouw of boosheid zullen bedroeven; maar aangezien zij met ons niet vermengd worden door gemeenzame omgang, zoals die onder de mensen bestaat, hetwelk daarom ook tot de ellende van dit leven behoort, en aangezien ook de Satan, gelijk wij lezen, zich verandert in een engel van het licht, om dien te verzoeken, voor wie het nodig is op zodanige wijze óf onderwezen, óf naar rechtvaardigheid billijk bedrogen te worden, zo is er een zeer grote barmhartigheid Gods nodig, ten einde de mens, wanneer hij meent, dat hij goede engelen tot vrienden heeft, geen boze duivelen tot geveinsde vrienden hebben, en alzo middelerwijl onderworpen is aan zeer boze vijanden, die van het te bozer en schadelijker zijn naarmate zij zich listiger en bedrieglijker voordoen. En wat

is het, dat deze grote barmhartigheid Gods nodig heeft, anders de grote menselijke ellende, die met zo grote onwetendheid beladen is, dat zij zeer dan licht door de veinzerij van deze duivelen bedrogen wordt. En belangende deze zelfde filosofen in de goddeloze stad, die gezegd hebben dat de goden hun vrienden waren, het is zeker, dat zij vervallen zijn in boze duivelen, welke die ganse stad onderworpen is, die met hen ontvangen zal de eeuwige straf, hetwelk kennelijk genoeg door hen zelfs, die als goden geëerd worden, blijkt, en met name is dat kennelijk uit hun heiligdommen, of veel liever heiligschendingen, door welke die blinde mensen meenden, dat men hen behoorde te eren. Ook blijkt dat uit hun oneerlijkste en onreinste spelen, door welke zij gemeend hebben, dat men hen moest verzoenen, van het te meer, omdat zij zelfs instellers en aanmaners, ja! afdringers waren van zodanige en zo grote oneerlijkheden.

Hoofdstuk 10. WAT DE HEILIGEN BEREID IS VANWEGE HET OVERWINNEN VAN DE VERZOEKINGEN VAN DIT LEVEN.

Maar ook zelf de heilige en gelovige dienstknechten van de enige ware God zijn niet vrij van hun bedriegerij en menigvuldige verzoeking; want in deze plaats van de zwakheid, en in deze boze dagen is ook zodanige vrees en bekommering niet te vergeefs, noch onnut, nl. opdat daardoor die vaste gerustheid en verzekerdheid, waar de aller-volkomenste en zekerste vrede is, met een vuriger begeerte van het te meer gezocht worde. Want daar zullen de gaven van de natuur, dat is: die aan onze. natuur. door de Schepper aller- naturen gegeven werden, niet alleen goed zijn, maar ook eeuwig, en zullen niet alleen in de ziel zijn, welke genezen zal worden door wijsheid, maar ook in het lichaam dat vernieuwd zal worden door verrijzenis. Daar zullen de deugden niet strijden tegen de ondeugden of onheilen, maar tot prijs ter overwinning zullen zij hebben de eeuwige vrede, welke geen vijand zal verstoren of ongerust maken, want deze vrede is de gelukzaligheid, zij is het einde van de volkomenheid, nl: zodanig einde, dat geen verteren einde heeft. Maar hier worden wij gelukzalig genoemd als wij zodanige vrede hebben als men nl. hier in een goed leven kan hebben. Maar deze gelukzaligheid, vergeleken bij de eeuwige gelukzaligheid, wordt bevonden ellende te zijn. Deze vrede dan, nl : zodanige als hier kan zijn, wanneer wij sterfelijke mens en in onze sterfelijke zaken hebben, indien wij wel leven, gebruikt de deugd de goederen daarvan terecht. Maar dan is het een ware deugd, wanneer zij al die goederen, die zij wél gebruikt, en voorts wanneer zij alles, wat zij in een goed gebruik van het goede en kwade doet en daar benevens, wanneer zij ook zich zelve tot dat einde strekt, in hetwelk wij zodanige en zo grote vrede zullen hebben, dat er geen groter noch beter kan zijn.

Hoofdstuk 11. VAN DE GELUKZALIGHEID VAN HET EEUWIGE VREDE, WAARIN DE HEILIGEN HET EINDE HEEFT, DAT IS: DE WARE VOLKOMENHEID.

Daarom kunnen wij zeggen, dat het einde van ons goed is de vrede, gelijk wij ook gezegd hebben, dat het is het eeuwige leven, van het te meer, daar zelfs tot die stad, van welke wij deze grote onderhandeling hebben, in de heilige Psalm gezegd wordt: 'gij, Jeruzalem! Prijs de Heere. Prijs uw God, Sion; want Hij heeft bevestigd de sloten van uw poorten; Hij heeft in u gezegend uw kinderen: Die uwer einden gesteld heeft van de vrede,' Want wanneer de sloten van die poorten bevestigd zijn, zal niemand er ingaan, en zal er ook niemand uitgaan, en alzo moeten wij door haar einden hier die vrede verstaan, van welken wij willen bewijzen, dat het een vrede is van het laatste einde; want ook die geestelijke naam van die stad, nl. Jeruzalem geeft dat te kennen, hetwelk (gelijk wij hier boven gezegd hebben) een gezicht van de vrede te zeggen is. Maar daar de naam van de vrede ook in deze sterfelijke dingen dikwijls gebruikt wordt, alwaar nl. het eeuwige leven niet is, zo hebben wij daarom het einde van die stad, waarin haar hoogste goed zal zijn, liever willen noemen het eeuwige leven dan de vrede, van welk einde de apostel zegt: *nu zijt gij bevrijd van de zonde, maar gij zijt God dienstknechten geworden, en gij hebt uw vrucht tot heiligmaking, en uw einde het eeuwige leven.* Maar aangezien het eeuwige leven van hen, die geen gemeenzame omgang hebben met de Heilige

Schrifturen, ook zó mag genomen worden, dat daarbij het leven van de bozen verstaan wordt, nl óf vanwege. de onsterfelijkheid van de ziel volgens het verstand van de filosofen, óf volgens ons geloof vanwege die eindeloze straffen van de goddeloze, welke in van de eeuwigheid niet kunnen gepijnigd worden, tenzij dat zij ook in de eeuwigheid leven, zo zal voorwaar het einde van deze onze stad, waarin zij haar opperste goed zal hebben, moeten genaamd worden óf de vrede in het eeuwige leven, óf het eeuwige leven in de vrede, teneinde de zaak van het te lichter door allen mag verstaan worden, want het goed van de vrede is zo groot en heerlijk, dat men zelfs ook in de aardse en sterfelijke zaken niets liever hoorden, niets aangenamer begeerde en niets beters vond. Indien wij hiervan wat breedvoeriger willen spreken, zo meen ik niet dat wij de lezer daar mee verdriet zullen doen, zo ten aanzien van het einde van deze stad, van welke onze verhandeling nu is, als ten aanzien van de zoetigheid van deze vrede, welke ieder lief en aangenaam is.

Hoofdstuk 12. HOE DE WREEDHEDEN VAN HEN, DIE OORLOGEN, EN HOE AL DE ONGERUSTHEDEN VAN DE MENSEN TOT HET EINDE VAN DE VREDE BEGEREN TE KOMEN, ZODAT ZONDER DIE BEGEERTE GEEN NATUUR IS.

Ieder, die met mij de menselijke zaken en de algemene natuur enigszins inziet, betekent dit, want gelijk er niemand is, die niet blij wil zijn, alzo is er ook niemand, die geen vrede wil hebben, want zelfs zij die oorlogen willen, willen niet anders dan overwinnen. Zo begeren zij dan te komen tot een heerlijke vrede door middel van oorlogen; want wat is de overwinning anders, dan een onderdanig maken van hen, die tegenstaan? Wanneer die onderwerping teweeggebracht is, zal er vrede zijn. Daarom, met mening van vrede worden ook de oorlogen gevoerd, zelfs van hen, die de vroomheid in de oorlogen zoeken te oefenen en te betonen door gebieden en strijden, zodat het alzo zeker is, dat de vrede het gewenste einde is van de oorlogen, want alle mensen zoeken vrede door oorlog te voeren, maar niemand zoekt oorlog door vrede te maken; want zij, die willen, dat de vrede verstoord wordt, haten de vrede niet, maar begeren alleen, dat die naar hun behagen veranderd wordt. Zo dan willen zij niet, dat er geen vrede is, maar zij willen, dat die vrede zo is als zij willen. En voorts, al is 't, dat zij door enige beroerte zich van de anderen afgescheiden hebben, nochtans, tenzij, dat zij enige. gedaante van vrede houden met hun mee samengespannen, zo kunnen zij nimmermeer teweeg brengen wat zij voorgenomen hebben Zelfs de moordenaars, opdat zij van het te krachtiger en met meer zekerheid zich vijandig mogen tonen tegen de vrede van anderen, willen vrede oefenen met hun bondgenoten. En al was iemand ergens zo machtig in krachten, en zo zeer alle metgezellen hatende, dat hij zich onder geen metgezel wilde vertrouwen, zodat hij alleen lagen legt en zijn geweld betoont, en alzo onderdrukt en doodt allen, die hij kan, en alleen zijn vrijbuiterijen oefent, deze zelfde evenwel onderhoudt een zekere schaduw van de vrede met hen, die hij niet kan doden en voor wie hij wil, dat verborgen zal zijn, wat hij doet. Insgelijks in zijn huis, tezamen met zijn vrouw en kinderen, en met alle anderen, die daar meer zijn, zoekt hij vreedzaam te leven, want ongetwijfeld heeft hij er behagen in, dat zij hem gehoorzaam zijn, want indien dat niet geschiedt, wordt hij vergramd; hij kijft, hij straft, en vordert de vrede in zijn huis, indien het nodig is zelfs met harde straffen, omdat hij weet, dat de vrede in zijn huis niet bestaan kan, zo niet al zijn huisgenoten onderworpen zijn aan een zeker hoofdbeginsel, dat hij zelf in zijn huis is. Daarom, indien hem aangeboden werd de dienstbaarheid van velen, hetzij van een stad of van enig volk, zodat zij hem zouden dienen en gehoorzamen, even als hij wilde, dat men hem in zijn huis zou dienen en gehoorzamen, zo zou hij zich zelf niet als een moordenaar in schuilhoeken verbergen, maar hij zou zich als een zichtbaar koning verhogen, niettegenstaande evenwel in hem de begeerlijkheid en de boosheid zouden blijven. Zo dan, allen willen zij vrede met de hunnen hebben, welke zij willen, dat na hun behagen zullen leven; want zelfs ook hen, met wie zij oorlog voeren, zoeken zij als zij eigen te maken, opdat zij hen, wanneer zij hen onderdanig gemaakt hebben, mogen opleggen de wetten van hun vrede. Ook zelfs de aller-wreedste dieren bewaren als door een zekere vrede hun eigen geslacht met te samen te komen, met hun jongen warm te houden, en

ook met die op te voeden, daar zij nochtans meestendeels afkerig zijn van gezelschap en dus alleen lopen, zoals leeuwen, vossen, arenden, nachtuilen enz. Want wat tijger is er, die niet vriendelijk met zijn jongen omgaat, en, met stilling van zijn wrede wildheid, hen liefkoost? Wat kiekendief is er, hoe eenzaam hij anders overal omvliegt om buit en roof, die niet met zijn wijfje als in huwelijk te samen koppelt, met hetzelve een nest maakt, eieren uitbroedt en de jongen koestert? Hoeveel te meer dan wordt de mens gedreven door de wetten van zijn natuur om gezelschap aan te gaan, en om, zoveel in hem is vrede te houden met alle mensen, omdat zelfs de kwaden ook voor de vrede van hun oorlogen en zij hun best doen om die allen onder de gehoorzaamheid van één te brengen. En hoe kan dat anders geschieden, dan dat zij óf uit liefde, óf door vrees in zijn vrede bewilligen, want op zodanige wijze zoekt de hoogmoed verkeerdelijk God na te volgen; wantte samen met zijn metgezellen haat hij de gelijkheid onder hem. En evenwel wil hij zijn metgezellen aan zijn heerschappij onderwerpen: alzo haat hij de gerechtigd vrede Gods en bemint hij zijn eigen ongerechtig vrede. Nochtans kan hij niet nalaten enige vrede te beminnen; want er is geen ondeugd zo zeer tegen de natuur, dat zij de aller-uiterste overblijfselen van de natuur geheel tenietdoet Zo. dan, dat de vrede van de ongerechtig in vergelijking met de vrede van de gerechtigden geen vrede behoort genoemd te worden, ziet en bemerkt bij, die het goede boven het boze, en het welgeordineerde boven het verkeerde schat. Nu, wat verkeerd is, dat heeft ook bevrediging nodig, daar het anders niet meer bestaan zal. Wanneer iemand bv. met het hoofd naar beneden hangt, is dat een verkeerde gestaltes van het lichaam en een verkeerde orde van de leden en omdat dat, wat volgens de natuur boven behoort te zijn, beneden is, en omgekeerd. Die verkeerdheid zal de vrede van het vlees verstoren, en alzo is dezelve moeilijk, maar evenwel is. de ziel in vrede met ha ar lichaam, en is bekommerd voor hetzelfde behoud, en alzo is zij bedroefd.

Hoofdstuk 13. VAN DE ALGEMENE VREDE, WELKE IN 'T MIDDEN VAN ALLERLEI BEROERNISSEN, HOEDANIG DIE OOK ZIJN, NIET KAN BEROOFD WORDEN VAN DE WET VAN DE NATUUR, OMDAT IEDER ONDER DE RECHTVAARDIGE RECHTER DOOR ZIJN ORDINEREN TOT DATGENE KOMT, WAT HIJ VERDIEND HEEFT MET ZIJN EIGEN WIL.

Zo dan, de vrede van het lichaam is een welgeschikte en gematigde samenvoeging van de delen; de vrede van de ziel, onvernuftig zijnde, is een welgeschikte overeenkoming van de genegenheden en lusten. De vrede van de ziel, vernuftig zijnde, is een welgeschikte overeenkoming van de kennis en van de werking. De vrede van het lichaam en van de ziel is een wel geschikt leven en behoud van het levende schepsel. De vrede van de sterfelijke mens en van de onsterfelijke Gods is in het geloof een welgeschikte gehoorzaamheid onder de eeuwige wet. De vrede van de mensen is een welgeschikte eendrachtigheid De vrede van een huis is een welgeschikte eendracht van hen, die bij elkander wonen onder hetzelfde hoofd De vrede een stad is een welgeschikte eendracht van de burgers onder één overheid De vrede van de Hemelse Stad is. een geschikte en eendrachtige medegenootschap van hen, die God genieten en in elkander God. De vrede aller dingen is stilte en gerustheid van een welgeschikte orde. De welgeschikte orde is een gevoegelijke schikking van gelijke en ongelijke zaken, gevende ieder zijn eigen plaats. Daarom zijn de ellendige, voor zoveel zij ellendig zijn, geenszins in enige vrede, want zij hebben geen stilte en gerustheid van een welgeschikte orde, alwaar zodanige ongeruste ontroering is. Maar aangezien zij met recht en naar behoren ellendig zijn, zo kunnen zij nochtans niet geheel buiten alle orde en geschiktheid in hun ellende zijn. Het is. wel waar, dat zij niet samengevoegd. zijn met de gelukzaligen, maar dat zij van hen afgezonderd zijn, dat is door enige wet van orde. Daarom, hoewel zij niet zijn zonder ongeruste ontroering, worden zij evenwel met enige overeendraging samengevoegd met die dingen, in welke zij zijn, en alzo is in hen enige stilte en gerustheid van een welgeschikte orde, en bij gevolg is in hen ook enige vrede. Maar al is 't, dat zij vanwege. enige gerustheid niet bedroefd. zijn, evenwel zijn zij ellendig, omdat zij daar niet zijn, waar zij gerust moesten zijn en

niet bedroefd. Maar ellendiger zijn zij, indien zij zelfs met die wet geen vrede hebben, door welke de natuurlijke orde geregeerd wordt. Nu, wanneer zij bedroefd zijn, is er verstoring van de vrede, ten aanzien van dat gedeelte, naar hetwelk zij bedroefd zijn. Maar evenwel zal er nog vrede zijn ten aanzien van dat gedeelte, waarin hen de droefheid niet kwelt en waarin de samenvoeging niet gebroken wordt. Zo dan, gelijk er enig leven is zonder droefheid, maar er geen droefheid zonder enig leven kan zijn, alzo is er ook vrede zonder oorlog, maar geen oorlog kan er zijn zonder enige vrede. Daarom is er wel een natuur, in welke geen kwaad is, of ook, in welke geen kwaad kan zijn, maar er kan geen natuur zijn, in welke niet altijd enig goed is. Alzo is ook de natuur van het duivels, voor zoveel zij een natuur is, mede niet kwaad maar de verkeerdheid maakt die kwaad, want in de waarheid is hij niet gebleven, maar het vonnis van de waarheid is hij evenwel niet ontgaan. Ja in de stille gerustheid zijner ordinantie is hij niet gebleven en evenwel is hij de macht van het Allerhoogste niet ontvloden. Het goede werk Gods, dat hij in de natuur heeft, maakt, dat bij niet kan ontsluipen aan de gerechtigheid van God, door wie hij geordineerd wordt tot straf, maar evenwel doet God in hem geen achtervolging op het goede dat hij geschapen heeft, maar op het kwade dat hij zelf bedreven heeft. Evenzo neemt Hij ook niet geheel weg, wat Hij de natuur gegeven heeft, maar iets neemt Hij weg en iets laat hij, opdat hij alzo bedroefd mag zijn over datgene, wat Hij hem beneemt. En daarenboven, ook zelfs zijn droefheid is een bewijs en getuigenis zowel van zijn ontnomen als van zijn behouden goed, want, tenzij hem iets goede gelaten ware, zo zou hij over zijn verloren goed niet bedroefd kunnen zijn, want hij die zondigt is dan aller-kwaadst, indien hij zich verheugt in het verlies van de gerechtigheid; Maar die gepijnigd wordt, al is 't, dat hij daarvan niets goede verkrijgt, is evenwel bedroefd over het verlies van zijn welvaren. En naardien gerechtigheid en welvaren goede dingen zijn, zo heeft men meer reden om bedroefd te zijn dan zich te verblijden over het verlies van zodanig goed, voornamelijk indien er geen vergelding is van enig beter goed nu, de gerechtigheid is veel beter dan de gezondheid van het lichaam. En de onrechtvaardige is gevoegelijke bedroefd over zijn straf dan hij zich verblijdt over zijn misdaad. Gelijk dan de blijdschap vanwege het verlaten van het goede in de zonde een getuige is van een kwade wil, alzo is ook de droefheid vanwege het verlies van het goede in de straf een getuige van een goede natuur. Want hij, die bedroefd is vanwege de verloren vrede van zijn natuur, die is dies halve bedroeft uit kracht van enige overblijfselen van de vrede, waardoor het geschiedt, dat hem zijn natuur een bijzondere vriendin is. Nu, in de uiterste straf geschiedt wel terecht dat de ongerechtig en goddeloze in hun pijnigingen bewenen de schade en het verlies van hun natuurlijke goederen, als gevoelende bij zich zelf, dat God een aller-rechtvaardigste wegnemer daarvan is, dien zij, als een aller-goedertierenste Gever dezelve, veracht hebben God dan is van alle naturen de aller-wijste Schepper en de aller-rechtvaardigste Ordineerde, die onder alle aardse versierselen het sterfelijk geslacht van de mensen ingesteld heeft tot het aller-heerlijkste en grootste, die ook de mens gegeven heeft enige goederen gevoegelijk naar de gelegenheid huns levens, t. w : de tijdelijke vrede naar gelegenheid van hen sterfelijk leven bestaande in het welvaren, het behoud en het onderling gezelschap van hun geslacht. Daarbeneden al zulke dingen, die nodig zijn, óf om dezen vrede te behouden en te bewaren, óf om die weer te krijgen, zoals die dingen zijn, die gevoegelijk ten dienste van de zinnen staan, als met name: het zichtbare licht, de inadembare lucht, de drinkbare wateren, en wat verder dient en past om het lichaam te voeden, te dekken, te bewaren en ook te versieren. En dit alles heeft Hij gedaan met zodanige aller-gerechtigdste belofte of toezegging, dat ieder sterfelijk mens, die deze goederen, geschikt zijnde tot bewaring van de vrede onder de mensen, wel gebruikt zal hebben, veel groter en beier zal verkrijgen, nl. de vrede van de onsterfelijkheid, en zodanige heerlijkheid en ere in het eeuwige leven, die er mede overeenkomen, zodat hij daar genieten zal zijn God en zijn naasten in God; maar die dezelve kwalijk gebruikt zal hebben, dat die deze heerlijke goederen niet zal ontvangen en deze tegenwoordige evenwel zal verliezen.

Hoofdstuk 14. VAN DE ORDINANTIE EN WET, ZOWEL HEMELSE ALS AARDSE, DOOR WELKE HET MENSELIJK GEZELSCHAP DOOR HEERSING BEWAARD EN DOOR BEWARING GEDIEND WORDT.

Zo dan, al het gebruik van de tijdelijke dingen strekt hem tot het genieten van de aardse vrede in de aardse stad, maar hetzelfde strekt hem tot het genieten van de eeuwige vrede in de Hemelse stad. Daarom, als wij onredelijke dieren waren, wij zouden behalve de welgeordineerde matiging en samenschikking van de lichaamdelen, als ook de rust van de natuurlijke lusten, niet meer begeren. Alzo, behalve de rust van het vlees en de overvloedigheid van de wellusten, heeft de vrede van het lichaam gans niet meer nodig om bevorderlijk te zijn de vrede van de ziel. Want indient daar de vrede van het lichaam ontbreekt, zo wordt daar ook belet de vrede van de ziel, omdat zij dan niet kan bekomen de ruste van de natuurlijke lusten. Maar beide te samen zijn nuttig en bevorderlijk voor de vrede, die de ziel en het lichaam, als zijnde nl. van een welgeordineerde leven en welvaren ondermelkander hebben Want gelijk de dieren tonen, dat zij de vrede van het lichaam beminnen, wanneer zij de pijn ontvlieden, en dat zij ook de vrede van de ziel beminnen, wanneer zij de wellust najagen, alzo geven zij ook, met de dood te ontvlieden, genoegzaam te kennen hoezeer zij die vrede beminnen, waardoor ziel en lichaam met elkander verenigd worden. Maar aangezien de mens een redelijke ziel heeft, maakt hij alles, wat hij met de dieren gemeen, heeft, geheel onderdanig aan de vrede van de redelijke ziel, opdat hij alzo met zijn gemoed iets aanschouwt, en volgens dit zelve ook iets werkt, en alzo daardoor hebben een welgeschikte overeenkoming van de kennis en van de werking, hetwelk wij genoemd hebben de vrede van de vernuftelijke ziel. Want daarom behoort hij te willen, dat hij met geen pijn mag gekweld worden, met geen begeren of verlangen mag ontroerd worden, en eindelijk met geen dood mag ontbonden worden, opdat hij iets nuttigs en voordeligs zou mogen bekennen, en verder, opdat hij volgens die kennis zijn leven en de manieren zou mogen aanstellen Maar, opdat hij zelfs. in zijn benaarstiging van de kennis en wetenschap, vanwege de zwakheid van het menselijke verstand, niet valt in enige verderfelijke pest van dwaling, zo behoeft hij de Goddelijke onderwijzing, opdat hij met alle zekerheid dezelve onderdanig zij, en behoeft hij ook de Goddelijke hulp, opdat hij. in alle. vrijheid Hem gehoorzaam zij. 'En aangezien de mens in vreemdelingschap is van de Heere, zolang Hij is in dit sterfelijk lichaam, wandelt hij door het geloof, en niet door een zichtbare gedaante.' En alzo is het, dat hij al de vrede, óf van het lichaam, óf van de ziel, óf die beide te samen aanwendt en doet strekken tot die vrede, welken de sterfelijke mens heeft met de onsterfelijke God, ten einde hij mag hebben een welgeschikte gehoorzaamheid in het geloof onder de eeuwige Wet. Nu, aangezien God ons de twee voornaamste geboden leert, nl. de liefde tot Hem en die tot de naasten, in welke twee de mens 3 dingen vindt die hij moet liefhebben, nl. God, zich zelf en zijn naasten: nu, aangezien voorts diegene niet dwaalt in het liefhebben van zich zelf, die God lief heeft, zo volgt daaruit ook, dat hij zijn naasten, die hij behoort lief te hebben als zich zelf, mede zal bewegen om God lief te hebben. Zo zal hij doen met zijn huisvrouw, met zijn kinderen, met de andere huisgenoten en met alle andere mensen zoveel hij kan. En tot ditzelfde, indien dit voor hem nodig mocht zijn, wil hij ook aangespoord worden door zijn naasten, en alzo zal hij vrede hebben, zoveel in hem is, met alle mensen, zodat hij met hen in eendracht zal leven. Deze orde is zodanig, ten eersten dat hij niemand beschadigt en vervolgens dat hij ieder naar zijn vermogen behulpzaam is. Vooreerst dan heeft hij de zorg en het opzicht over de zijnen, want bij hen heeft hij, zowel ten aanzien van de orde van de natuur als ten aanzien van de orde van het menselijke gezelschap, een gereder en lichter toegang om hen ten beste te raden, waarom ook Paulus zegt: wie de zijnen, en bijzonder zijn huisgenoten niet voorziet, die verzaakt het geloof, en is erger dan een ongelovige, (1 Tim. 5:8) Alzo komt hieruit voort de vrede van een huis, welke is een welgeschikte eensgezindheid van hen, die bij elkander wonen onder één hoofd; want zij gebieden, welke tot het goede vermanen, gelijk een man zijn vrouw doet, gelijk de ouders hun kinderen en de heren hun knechten doen. En zij zijn onderdanig, van wie best

gezocht wordt, gelijk de vrouwen hun mannen, de kinderen hun ouders en de knechten hun heren onderdanig zijn. Maar in het huis van het rechtvaardigen, levende uit het geloof, en nog buiten de Hemelse stad in vreemdelingschap zijnde, is het, dat zij, die gebieden, hen dienen, over wie zij schijnen te gebieden, want zij gebieden niet uit begeerte van heerschappij, maar om het goede te bevorderen, ook niet uit hovaardij om anderen te overtreffen, maar uit medelijden en liefde om anderen te voorzien en te helpen.

Hoofdstuk 15. VAN DE NATUURLIJKE VRIJHEID EN VAN DE DIENSTBAARHEID, VAN WIE EERSTE OORZAAK DE ZONDE IS, DOOR WELKE DE MENS, VAN KWADE WIL, AL IS HIJ OOK GEEN DIENSTKNECHT VAN EEN ANDER MENS, EVENWEL TOCH EEN DIENSTKNECHT IS VAN ZIJN EIGEN BOZE GENEGENHEID.

Zulks leert ons de natuurlijke ordinantie, en alzo heeft God de mens geschapen, want zegt Hij: laat hij heersen over de vissen van de zee, en over de vogelen van het Hemels en over het kruipend gedierte. Hij heeft gewild, dat de redelijke mens, gemaakt zijnde naar zijn evenbeeld, nergens anders over heersen zou dan over de onredelijke dieren. Geenszins wilde Hij, dat de een mens heersen zou over de ander, maar wél de mens over het vee; zodat ook de eerste rechtvaardigen meer geweest zijn herders van het vee dan zij gesteld zijn tot koningen of heersers van de mensen, opdat God ook alzo daarmee te kennen zou geven, wat nl. de orde van de schepselen vereist, en wat ook de verdienste van de zonde meebracht, want de conditie en de staat van de dienstbaarheid wordt met recht verslaan de zondaar tot belasting opgelegd te zijn. Daarom lezen wij in de schriftuur nergens van enige dienstknecht vóór de rechtvaardige Noach met deze naam de zonde van zijn zoon wreekte. Daarom heeft de misdaad zodanige naam aangebracht, en niet de natuur. Maar de naam dienstknechten, volgens de oorsprong van de naam servi in de Latijnse taal wordt geacht daarvan zijn oorsprong te hebben, overmits zij, die volgens het recht van de oorlog mochten gedood worden door de overwinnaars, wanneer zij. ser vabant ur, dat is: behouden werden bij het leven dienstknechten werden, zodat servi, dat is: dienstknechten, de naam gekregen hebben a servando, dat is: van bij het leven te behouden; hetwelk ook zonder de verdienste van de zonde niet opgekomen is, want wanneer er rechtvaardig oorlog gevoerd wordt, zo wordt er gestreden om een tegenovergestelde onrechtvaardigheid, en daar benevens iedere victorie, zelfs zodanige, welke ook de bozen bekomen, verootmoedigt hen, die overwonnen worden door een Goddelijk oordeel, willende daardoor hun zonden óf verbeteren, óf die straffen. Hiervan is getuige Daniël, die man Gods, toen hij, gesteld zijnde in de gevangenis, beleed zijn en zijns volks zonden, en toen hij daar met een goddelijke droefheid betuigde, dat die de oorzaak waren van die gevangenis. De eerste oorzaak dan van de dienstbaarheid is de zonde, waardoor de één mens onder de ander met een verbintenis van zodanige conditie zich zelf gegeven heeft, hetwelk niet gebeurt dan door het oordeel en gericht van God, bij wie geen ongerechtigheid is, en die ook de zondaren en de misdadigers naar verdienste straft. Jezus zegt: een iegelijk, die de zonde doet, is een dienstknecht van de zonde. (Johannes 8:34) Vele godvruchtige dienen onrechtvaardige heren, welke nochtans zelf geen vrije mensen zijn, want van wie iemand overwonnen is, dien is hij ook tot een dienstknecht gemaakt. (2 Petrus 2:19) En voorwaar, veel gelukkiger dient men enig mens dan de boze lust, omdat zelfs de kwade lust van te heersen (opdat ik andere voorbij ga) met een aller-wreedste heerschappij. de harten van de mensen vernielt en verwoest. Middelerwijl in die orde van het vrede, door welke de mensen elkander onderworpen zijn, gelijk hen, die dienen, de ootmoed nuttig is, alzo is hen, die heersen, de hoogmoed schadelijk. Maar ten aanzien van die natuur, in welke God allereerst de mens geschapen heeft, is er geen mens, die een dienstknecht is van een ander mens of van de zonden. Insgelijks, de dienstbaarheid van de straf wordt volgens zodanige wet geordineerd, welke wil, dat de natuurlijke orde zal behouden worden, en niet wil, dat dezelve zal verstoord worden. Want indien er tegen zodanige wet niet gedaan ware, zou men niets behoeven te

bedwingen met de dienstbaarheid van de straf. Daarom vermaant ook de apostel, dat zij hun heren onderdanig zullen zijn, en dat zij hen van hart met een goede wil zullen dienen, (Efeziers 6:5) opdat zij alzo, indien zij van hun heren niet vrijgemaakt kunnen worden, zelf enigszins hun dienstbaarheid vrij maken, dienende hen niet met bedrieglijke vrees, maar met getrouwe liefde zolang, dat alle ongerechtigheid voorbij gaat, en alle heerschappij en menselijke macht vernietigd wordt, en God alles in allen zij.

Hoofdstuk 16. VAN GELIJK RECHT TOT HEERSEN.

Daarom, al is 't, dat onze rechtvaardige vaders ook enige dienstknechten gehad hebben nochtans hebben zij de vrede in hun huishouding alzo onderhouden, dat zij wel ten aanzien van het tijdelijk goed de staat van hun zonen van de staat van hun dienstknechten onderscheiden hebben; maar om God te dienen, in wie men het eeuwig goed te hopen heeft, hebben zij met gelijke liefde het voordeel gezocht van al de leden van het huis. Want zelfs volgens die wijze leert het ons de natuurlijke orde, zodat de naam van vader van het huisgezin hieruit voortgekomen is, welke zich zó ver uitgebreid heeft, dat zelfs zij, die onrechtvaardig heersen, zich verheugen met deze naam genoemd te worden. Maar zij, die ware en oprechte vaders van het huisgezin zijn, zoeken het voordeel van allen; even of zij hun kinderen waren, om God te samen te eren en zijn genade te verwerven, en daar benevens verlangen zij te komen tot dat Hemels huis, waar de schuldige plicht van over sterfelijke mensen te gebieden, niet nodig is; omdat er niet nodig zal zijn de schuldigen plicht van het voordeel te zoeken van hen, die in de onsterfelijkheid aldaar gelukzalig zijn. Alzo tot de tijd, dat men daar komt, moeten de vaders meer lijden, overmits zij hebben te heersen, dan de dienstknechten moeten lijden, overmits zij hebben te dienen. Ondertussen, indien er iemand is in enig huis, welke door ongehoorzaamheid zich steil tegen de vrede van het huisgezin, die wordt gestraft, óf met slagen, óf op een andere wijze die rechtvaardig en geoorloofd is, nl. voor zoveel het menselijk gezelschap dat toelaat ten nutte van hem die gestraft wordt, opdat hij daardoor weer samengevoegd wordt in die vrede, die hij verlaten had. Want, gelijk het geen weldaad is, wanne er men, met iemand te helpen, bewerkt, dat een groter goed verloren gaat, alzo is het ook geen onschuld, wanneer men, met iemand te verschonen, toelaat, dat hij in een groter kwaad vervalt; want het behoort tot het ambt van een onschuldige en vromen, niet alleen niemand kwaad te doen, maar ook anderen terug te houden van de zonde, of hun zonde te straffen, opdat alzo eensdeels hij zelf, die gestraft wordt, verbeterd worde, anderdeels, opdat ook anderen afgeschrikt worden door zijn voorbeeld. Nu, daar ieder huis een deel moet zijn een stad, en daar benevens ieder begin gebracht wordt tot enig einde van zijn soort, en ieder deel gebracht wordt tot het geheel waarvan het een deel is, zo volgt daaruit, dat de vrede van een huis gebracht moet worden tot de vrede een stad, d i. dat de welgeschikte eendracht van hen die bij elkander wonen, onder zekere orde van gebieden en onderdanig zijn, moet gebracht worden tot een welgeschikte eendracht van de burgers, mede onder zekere orde van gebieden en van onderdanig zijn. Alzo is 't, dat een vader van het huisgezin nodig heeft uit de wetten een stad zulke geboden te nemen, door welke hij zijn huis alzó regeert, dat het gevoegd mag zijn naar de vrede van een stad.

Hoofdstuk 17. WAARDOOR HET GESCHIEDT, DAT HET HEMELSE GEZELSCHAP VREDE HEEFT MET DE AARDSE STAD, EN WAARDOOR HET OOK TWEEDRACHT HEEFT.

Maar aangaande het huis van zulke mensen, welke niet leven uit het geloof, dat zelve zoekt uit het goede en de gemakken van dit tijdelijk leven de aardse vrede te bekomen. Het huis van zulke mensen daarentegen, welke uit het geloof leven, verwacht die goederen, welke in het toekomende hen voor eeuwig beloofd zijn, en gebruikt dit aardse en tijdelijk goed even als in vreemdelingschap zijnde, zodat het met de lasten daarvan niet ingenomen wordt, noch ook

door dezelve afgekeerd en teruggesteld wordt in dat voornemen en oogmerk, waardoor het heengaat tot God, maar gebruikt ze zo om daardoor onderhouden te mogen worden, om alzo te lichter te dragen en te minder te verzwaren de lasten van het verderfelijk lichaam, hetwelk de ziel vermoeit en bezwaart. Het gebruik daarom van al zulke dingen, welke tot dit sterfelijk leven nodig zijn, is algemeen de gelovige en ongelovige mensen, en ook beide deze huizen; maar elk heeft zijn eigen einde van het gebruik, dat grotelijks gescheiden is. Alzo ook de aardse stad, welke niet leeft uit het geloof, begeert ook de aardse vrede, en in dat vestigt dezelve de eendracht van de burgers onder gebieden en gehoorzaam te zijn, zodat het een overeendraging is van de menselijke willen aangaande die dingen welke tot het sterfelijk leven behoren. Maar de Hemelse stad, of om beter te zeggen, een gedeelte dezelve, dat alhier in deze sterfelijkheid uitlandig is, en dat uit het geloof leeft, dat gedeelte heeft ook nodig, dat het dezen vrede gebruikt zolang, tot eenmaal voorbijgaat de stedelijkheid zelfs, voor welke zodanige vrede nodig is. Daarom, zolang deze stad bij de aardse stad, het leven van haar vreemdelingschap, evenals in gevankelijkheid leidt, zo is 't dat dezelve, ontvangen hebbende al rede de beloften van haar verlossing en dat geestelijk geschenk. evenals pen onderpand, zich tegenwoordig nipt ontziet te gehoorzamen de wetten van de aardse stad, door welke die dingen geregeerd worden, welke bekwaam zijn om dit sterfelijk leven te onderbonden, opdat alzo tussen beide deze steden, gelijk bij haar algemeen is, de sterfelijkheid, ook onderhouden mag worden behoorlijke eendracht in die dingen, die tot dezelve behoren. Maar aangezien de aardse stad zulke wijzen onder haar gehad heeft, welke de Goddelijke leer verwerpt, welke nl. óf door eigen vermoeden óf door bedriegerij. van de duivelen geacht hebben, hoe men ten dienste van de menselijke zaken de goedgunstigheid behoort te verwerven van vele goden, als tot welke naar gelegenheid van hun verscheidene ambten verscheidene dingen als hun eigenlijk onderworpen zijnde, behoren, als nl. tot de een het lichaam, tot de anderen de ziel, en wederom zelfs in het lichaam tot de een het hoofd, tot de anderen de nek, en voorts alle. andere leden elk bijzonder tot de zijne; insgelijks in de ziel tot de een het verstand, tot de anderen de geleerdheid, wederom tot een anderen de gramschap en tot een anderen de begeerlijkheid. Voorts ook in die dingen, die tot dienst van dit leven behoren, tot de een het vee, tot de anderen de tarwe, tot een anderen de wijn, tot een anderen de olie, tot een anderen de bomen en bossen, tot een anderen het geld, tot een anderen de scheepvaart, tot een anderen de oorlog en de overwinning, tot een anderen de huwelijken, tot een anderen de kinderbaring en de vruchtbaarheid, en voorts alle and ere dingen elk tot de zijne. En aangezien hiertegen de Hemelse stad bekend, dat men de enigen God alleen moet eren, en daar benevens met een gelovige godsvrucht belijdt, dat men alleen Hem moet dienen met zodanige godsdienst, welke in 't Grieks Latreia genaamd wordt, en welke niemand anders dan God toekomt, zo is hierdoor gekomen, dat zij de wetten van de religie met de aardse stad niet kan gemeenschappelijk hebben, alzo ten aanzien van dezelve nodig heeft van haar te verschillen en hen, die anders gevoelen, tot moeilijkheid en last te zijn, en dienvolgens ook hun gramschap, haat en overvallingen van vervolgingen onderworpen te zijn zolang, tot deze zelfde stad de gemoederen van haar tegenstrijders, door enige schrik van hun menigte vergezelschapt zijnde, altijd met de hulp Gods verpletterd en vervaard maakt. Zo dan zolang deze Hemelse stad op aarde in vreemdelingschap is, roept zij haar burgers te samen uit alle volkeren, en vergadert alzo een uitlandig gezelschap uit alle tongen en talen, geen acht gevende op enige verscheidenheid en verschillen, óf in manieren, óf in wetten, óf in instellingen, waardoor dezelve hier op aarde óf vergaderd óf gehouden wordt, ja niets daarvan teniet doend? Maar hetzelve veel meer overal onderhoud en in volgende. Want al is 't, dat dat verschillend is in onderscheidene volkeren, zo strekt dat nochtans tot hetzelfde einde van de aardse vrede, indien het nl. niet belet die godsdienst, waardoor wij leren, hoe men alleen de waren God heeft te eren. Daarom deze Hemelse stad gebruikt in dit haar vreemdelingschap de aardse vrede, en daar benevens aangaande de zaken, die tot de sterfelijke natuur van de mensen behoren, onderhoudt en begeert zij ook een geschikte eendracht onder de mensen, zoveel als behoudens de godsvrucht en de ware religie mogelijk is, en daarenboven strekt zij

deze aardse vrede tot de Hemelse vrede, die waarlijk zulk een vrede is, dat zij alleen te houden is voor een vrede alleen van het redelijke schepsel, nl. een geschikte en eendrachtige medegenootschap van hen, die God genieten, en elkander in God, en wanneer wij daar gekomen zijn, zullen wij niet hebben een sterfelijk leven, maar dan zal het gewis een onsterfelijk leven zijn; alsdan zal ook ons lichaam niet zienlijk zijn; hetwelk nu, wanneer het verdorven wordt de ziel bezwaart, maar ons lichaam zal geestelijk zijn, zonder enig gebrek en in allen dele onderworpen aan de wil. Deze vrede heeft deze Stad zolang zij uitlandig is in het geloof, en uit dit geloof leeft zij rechtvaardig, wanneer zij, om dien vrede te verkrijgen, al haar goede daden strekt, welke zij uitvoert tegen God en de naasten, want het leven van deze Stad is voorwaar mede een gezelschappig leven.

Hoofdstuk 18. HOE DE TWIJFELING VAN DE NIEUWE ACADEMIE VERSCHILT VAN DE STANDVASTIGHEID VAN HET CHRISTELIJKE GELOOF.

Nu, aangaande het verschil, dat Varro bijgebracht heeft van de nieuwe Academische, wie gevoelen was, dat alle dingen onzeker zijn, daarvan heeft. De Stad Gods ganselijk een afkeer, en vergruwt zodanige twijfeling even als een uitzinnigheid, omdat zij zodanige wetenschap heeft van die dingen, welke zij met haar verstand en reden vat, die hoewel zij klein is (vanwege het verderfelijk lichaam, dat de ziel bezwaart, want, gelijk de apostel zegt: wij weten ten dele) nochtans een aller-zekerste wetenschap is Alzo gelooft deze stad klaarblijkelijk van iedere voorgedragen zaak haar zinnen, welke de ziel door middel van het lichaam gebruikt; want veel jammer en ellendiger faalt hij, die meent, dat men dezelve nimmermeer heeft te geloven, deze zelfde gelooft ook de Heilige Schrift, nl. het Oude en Nieuwe Testament, waaruit het geloof ontvangen is, waardoor de rechtvaardige leeft, en waardoor wij zonder enige twijfeling wandelen zolang wij uitlandig zijn van de Heere. Nochtans, behoudens de zekerheid van dat geloof, zo is 't, dat wij evenwel aangaande sommige dingen (nl. die wij noch door de zinnen, noch door de rede gewaar worden en welke ons ook niet blijken door enige canonieke schrifturen, en welke daar benevens ook door geen getuigen, t w. zulke, welke niet te willen geloven, onbehoorlijk zou zijn, tot onze kennis komen) buiten alle rechtvaardige berisping twijfelen.

Hoofdstuk 19. VAN VERSCHILLENDE KLEDERDRACHT, EN VAN DE MANIEREN EN ZEDEN VAN HET CHRISTENVOLK.

Ondertussen gaat het deze stad in 't minst niet aan met welke klederdracht of met welke manier van leven, wanneer het slechts niet strijdt tegen Gods geboden, iemand dit geloof navolgt en betracht, waardoor men komt tot God. Daarom noodzaakt zij geenszins de filosofen, wanneer zij Christenen worden, om te veranderen hun klederdracht, of hun voeding, alzo dezelve de religie en de godsdienst niet verhindert, maar zij dringt hen er toe om hun valse leringen te veranderen. Alzo let deze stad geenszins op het verschil, dat Varra bijgebracht heeft, betreffende de Cynischen, wel verstaande, indien zij niets schandelijks of ongeschikts aanrichten of vertonen. En aangaande die 3 manieren van het leven, waarvan het één is ledig, het andere welkende, en het derde uit beide beslaat; hoewel ieder, behoudens het geloof, in één van die 3 wel mag leven en tot de eeuwige beloning komen, nochtans is er veel aan gelegen, wat hij behoudt uit liefde tot de waarheid, en wat hij in 't werk stelt door de schuldigen plicht van de liefde, want niemand moet alzo ledig zijn, dat hij in de ledigheid niet zou denken aan het voordeel zijns naasten, en niemand moet alzo werkende zijn, dat hij niet nodig zou vereisen de aanschouwing Gods. In de ledigheid moet de mens geen vermaak hebben in domme luiheid zonder enige oefening maar zijn vermaak moet wezen óf in het onderzoeken óf in het vinden van de waarheid, opdat alzo ieder in dezelve toeneemt en niemand een ander benijde over hetgeen hij gevonden heeft. Insgelijks in de werkzaamheid heeft men niet te beminnen de eer in dit leven, of de macht. Want alle dingen zijn ijdel onder de zon, maar men moet beminnen het werk zelf, dat door diezelfde eer of macht geschiedt, wel verstaande, indien het wel en ten nutte van anderen geschiedt, d. i : indien het krachtig is

tot zodanig welvaren van de onderdanen, dat naar God is, waarvan wij hierboven hebben gesproken. Daarom zegt. de apostel te dezen aanzien: zo iemand een bisschopsambt begeert, die begeert een schoon werk. (1 Timotheüs 1:3) Hier heeft hij willen verklaren, wat een bisschopsambt is, nl. dat het een naam is van werk, en niet van ere, want het is een Grieks woord, dat daarvan zijn oorsprong heeft, omdat hij, die in zodanig ambt over anderen gesteld wordt, acht geeft op en het opzicht houdt over hen, over wie hij gesteld wordt, nl. zorg voor hen dragende, want Episcopus of bisschop is te zeggen: een opziener of opmerker, want epi is zoveel als op, en scopos is zoveel als ziening of merking, in 't Latijn intentio; daarom, indien wij episcopein, dat is: opzien en opmerken, in 't Latijn zouden willen zeggen, zouden wij mogen zeggen superintendere, opdat alzo diegene, welke liever in eer wil uitsteken dan anderen nuttig zijn, daaruit mag verstaan, dat hij dan geen Episcopus, bisschop of opziener is. Daarom wordt niemand verhinderd, om met vlijtige benaarstigen de waarheid te bekennen en te onderzoeken, zoveel nl. de prijselijke ledigheid aangaat. Ondertussen, al is 't, dat deze hogere staat en plaats, zonder welke het volk niet geregeerd kan worden, zo bewaard en bediend mocht worden als het betaamt, nochtans is het onbetamelijk, dat men die begeert of er naar staat. Daarom, de liefde van de waarheid. zoekt een heilige ledigheid, en de noodzakelijkheid van de liefde neemt gewillig aan een rechtvaardige werking. Indien niemand ons dit pak oplegt, zo behoort men dan naarstig te arbeiden om de waarheid te verkrijgen en te aanschouwen; maar indien ons zodanig pak opgelegd wordt, behoort men dat ook te aanvaarden, vanwege de noodzakelijkheid van de liefde; indien niemand ons dit pak oplegt, zo behoort men dan naarstig te arbeiden om de waarheid te verkrijgen en te aanschouwen; maar indien ons zodanig pak opgelegd wordt, behoort men dat ook te aanvaarden, vanwege de noodzakelijkheid van de liefde; maar dan behoort men evenwel niet geheel te laten varen het vermaak van de waarheid opdat ons aan de een zijde niet onttrokken wordt de zoetigheid, en aan de andere zijde ons niet overvallen de noodzakelijkheid.

Hoofdstuk 20. HOE DE BURGERS VAN DE HEILIGEN IN DIT LEVEN DOOR HOOP GELUKZALIG ZIJN.

Zo dan, het opperste goed van de Stad Gods de eeuwige en volmaakte vrede is, niet door welken de sterfelijke mensen doorgaan met geboren te worden en te sterven maar in welken zij onsterfelijk blijven zonder enige tegenspoed te lijden, zo vraag ik wie er is, die durft zeggen, dat zodanig leven niet gelukzaligst is, en daarentegen, wie is er, die niet oordeelt, dat, in vergelijking van dit leven, het andere leven, dat hiertoe gebracht wordt, hoe overvloeiende het ook is van alle goederen van de ziel, van het lichaam en van de uitwendige dingen, niet het aller-ellendigste is? Nochtans, ieder die dit leven alzo heeft en bezit, dat hij het gebruik er van doet strekken tot het einde van hem, die hij gelovig hoopt, die zelfde kan ook niet ongerijmd zelfs nu gelukzalig genoemd worden, te weten: meer door de hoop dan door het dadelijk bezit. Ondertussen, het dadelijk bezit, zonder die hoop, is anders niet dan een valse gelukzaligheid, en inderdaad een grote ellende; want de zodanige gebruikt de ware goederen van de ziel niet, want bij hen is geen ware wijsheid, welke in die dingen, die zij wijselijk onderscheidt, haar oogmerk kloek uitvoert, matig bedwingt en rechtvaardig uitdeelt. Alzo strekt hij dezelve niet tot dat einde, alwaar God alles in allen zal zijn, met een gewisse eeuwigheid en met een volmaakte vrede.

Hoofdstuk 21. OF HET ROMEINSE RIJK, VOLGENS BESCHRIJVING VAN SCIPIO, WELKE IN ZEKERE SAMENSPRAAK VAN CICERO VERHAALD STAAN, OOIT EEN REPUBLIEK GEWEEST IS.

Thans zal ik, zo kort en klaar ik kan, verklaren wat ik in het tweede boek van dit werk beloofd heb, nl. dat er volgens de beschrijvingen, welke Scipio hij Cicero in de boeken van de republiek gebruikt, nooit een Roomse republiek geweest is; want in 't kort beschrijft hij de republiek of

het gemenebest aldus: 'respublico est res populi, dat is: de republiek of het gemenebest is res populi dat is: het beste van het volk. Indien deze beschrijving waar is, zo is het Roomse rijk nooit een republiek geweest, omdat het nooit geweest is res populi, dat is: het beste van het volk, hetwelk hij nochtans gewild heeft, dat een beschrijving zou zijn van de republiek. Nu, een volk heeft hij aldus beschreven, nl. dat het is een vergadering een menigte, welke te samen een gezelschap is door eendrachtige bewilliging van het rechts, en door gelijke gemeenschap van profijt. Wat hij door eendrachtige bewilliging van het rechts verstaat, dat verklaart hij aldaar in zijn onderhandelingen, betonende door dit zelfde, dat de republiek niet kan geregeerd en staande gehouden worden zonder gerechtigheid; daarom, waar geen ware gerechtigheid is, daar kan ook geen recht zijn, want wat volgens het recht geschiedt, dat geschiedt ook rechtvaardig, want de onrechtvaardige wetten en ordonnantiën van de mensen behoren geen rechten genoemd te worden, noch voor rechten gehouden te worden, daarom zij ook zelfs dat het rechte zeggen te zijn, dat uit de fontein van de gerechtigheid gevloeid en afgedaald is, en voegen ook daarbij, dat het vals is, wat van sommigen niet recht. gevoelende plagt gezegd te worden, nl. dat dat het recht is, wat hem, die 't meest vermag, voordelig is. Zo dan, waar geen ware gerechtigheid is, daar kan geen vergadering zijn van de mensen, te samen een gezelschap uitmakende door eendrachtige bewilliging van het rechts, en alzo kan daar volgens die beschrijving van Scipio of Cicero ook geen volk zijn, en indien daar geen volk is, kan er ook geen gemenebest van het volks zijn, en dienvolgens, indien een republiek of gemenebest res populi is, dat is: het beste van het volk, en voorts, indien dat geen volk is, hetwelk niet te samen een gezelschap is door eendrachtige bewilliging van het recht is, en indien dat geen recht is, alwaar geen gerechtigheid is, zo moet buiten allen twijfel ook daaruit besloten worden, dat waar de gerechtigheid niet is, dat ook geen republiek is. Nu, de gerechtigheid is die deugd, welke ieder het zijn geeft. Maar wat is dat voor een gerechtigheid van het mensen, die de mens zelf afrukt van de ware God, en hem onder de onreine duivelen stelt? Is dat wel ieder het zijn geven? Indien iemand de eigendom van een akker hem ontneemt, door wie die gekocht is, en die akker geeft aan iemand, die er geen recht op heeft, de zodanige wordt voor onrechtvaardig gehouden. En zal dan hij voor rechtvaardig gehouden worden, die zich onttrekt en afrukt van de heersende God, door Wie hij geschapen is, en daarenboven zich dienstbaar gaat stellen onder de boze geesten? Voorwaar, er wordt over en weer zeer dapper en kloek gesproken in dezelfde boeken van de republiek tegen de ongerechtigheid om vóór te staan de gerechtigheid. En alzo daar eerst verhandeld werd om vóór te staan de ongerechtigheid tegen de gerechtigheid, zodat er gezegd werd, dat zonder ongerechtigheid de republiek niet kon bestaan, noch vermeerderd worden, zo is dit als tot een aller-vaste grondreden gelegd, dat het ongerechtig was, dat de mensen onder anderen heersende mensen zouden dienen; Uit welke ongerechtigheid volgt, dat de wijd gebiedende stad Rome, aan welke de grote republiek toekomt, dan geenszins over de Provinciën en overweldigde landen zou kunnen heersen, waarover aan de zijde van de gerechtigheid geantwoord is, dat dat evenwel te dezen aanzien gerechtig is, omdat de dienstbaarheid voor zulke mensen nuttig en voordelig is, en dat ditzelfde tot nut en dienst van hen geschiedt wanneer het wel gedaan wordt, nl. wanneer aan de bozen benomen wordt alle vrijheid van onbehoorlijke verongelijking en overlast, want zulke overweldigden varen beter, omdat zij, nog niet overweldigd zijnde, slechter gevaren zijn En opdat deze reden nog van het te meer zou gesterkt worden, is bij dit alles gevoegd een zeer welbekend voorbeeld, genomen zijnde dan van de natuur, want daar wordt gezegd: waarom heerst dan God over de mens de ziel over het lichaam, de rede over de wil en over alle andere verdorven delen van de ziel? Voorwaar, door dit voorbeeld wordt klaar genoeg bewezen, dat de dienstbaarheid sommigen nuttig en voordelig is, omdat het nuttig en dienstig is voor allen, dat zij allen gelijkelijk God dienen. Voorts, de ziel, die God dient, heerst behoorlijk over het lichaam; daarenboven zelfs ook in de ziel de rede, wanneer zij de Heere haar God, onderdanig is, heerst dan wel en behoorlijk over de wil en over alle andere verdorvenheden Daarom, wanneer de mens God niet dient, welke gerechtigheid is dan in hem? Want wanneer hij. God niet dient, kan de ziel op generlei wijze

rechtvaardig heersen over het lichaam, en de menselijke rede kan ook niet terecht. gebieden En indien in zulke mensen geen gerechtigheid is, ongetwijfeld is ook in de vergadering van de mensen geen gerechtigheid, omdat die uit zodanige mensen bestaat, en alzo is hier geen eendrachtige bewilliging van het rechts, welks beste gezegd wordt te zijn een republiek of een gemenebest. Maar wat zal ik van het profijt zeggen, uit kracht van welks gelijke gemeenschap de verenigde vergaderingvan de mensen een volk genaamd wordt? Voorwaar, al is 't, indien gij alles naarstig aanmerkt, dat er geen profijt is voor enige levende mensen, die goddeloos leven (gelijk allen leven, die God niet dienen, maar de duivelen, die zoveel te bozer zijn, naarmate zij meer willen, dat men aan hen, evenals aan goden, daar zij nochtans de onreinste geesten zijn, offeranden zal doen) nochtans wat wij aangaande de eendrachtige bewilliging van het rechts gezegd hebben, dat meen ik genoeg te zijn, om te doen blijken, dat er volgens deze beschrijving geen volk is, dat een republiek kan heten, alzo in hetzelve de gerechtigheid niet is. Maar hierop zullen zij zeggen, dat de Romeinen in hun republiek niet gediend hebben de onreine geesten, maar de goede en heilige goden. Maar ieder, die al het voorgaande boeken van dit werk oplettend geleden heeft, weet, dat de Romeinen de boze en onreine duivelen gediend hebben Maar opdat ik verzwijg hoedanig zij waren, die zij door offeranden geëerd hebben, zo is het, dat er in de wet van het ware Gods geschreven staat: die de goden offerande doet, die zal uitgeroeid worden, want aan niemand zal men offeranden doen dan aan God. Hij, die dit met zo grote dreiging gebiedt, heeft daarmede ons willen vermanen, dat wij noch aan de goede, noch aan de kwade goden enige offerande zullen doen.

Hoofdstuk 22. OF DIE GOD, DIE DE CHRISTENEN DIENEN, DE WARE GOD IS, DIE MEN ALLEEN OFFERANDE BEHOORT TE DOEN.

Maar hier zouden zij. kunnen antwoorden: wie. is die God, en waaruit wordt bewezen, dat Hij waardig is, dat de Romeinen Hem onderdanig behoren te zijn, zodat zij niemand van de goden, dan alleen Hem met offeranden behoren te eren? Maar het is een grote blindheid, nog te vragen, wie die God is. Het is die God Wiens profeten voorzegd hebben al die dingen, welke wij zien; het is die God, van Wie Abraham dit antwoord ontvangen heeft: in uw zaad zullen gezegend worden alle volkeren van de aarde (Genesis 22:18) Dat dit in Christus, die naar het vlees van dat zaad voortgesproten is, vervuld is, moeten zelfs zij bekennen, die als vijanden van Zijn naam overgebleven zijn. Het is die God, Wiens Goddelijke geest door hen gesproken heeft van Wie de voorleggingen en vervullingen, die ik in de bovenverhaalde boeken gesteld heb, overal in de kerk betekend zijn, welke wij door de ganse wereld verspreid zien. Het is die God, die Varro, de aller-geleerdste van de Romeinen, meent Jupiter te zijn, hoewel hij niet weet wat hij zegt. Ik heb evenwel goed gevonden dit te verhalen, omdat die man van zou grote wetenschap niet heeft kunnen bedenken, dat diezelfde geen God zou zijn, of dat diezelfde ook een slechte God zou wezen; want hij geloofde dat deze die God was, die hij voor de oppersten God hield Eindelijk, het is die God, dien de aller-geleerdste onder de filosofen, hoewel anders een aller-bitterste vijand van de Christenen zijnde, nl. Porphyrius, zelfs door de antwoorden van hen, welke hij meent dat goden zijn, belijdt te zijn de grote God.

Hoofdstuk 23. WELKE DIE DINGEN ZIJN, DIE VOLGENS ZEGGEN VAN PORPHYRIUS, DOOR DE ANTWOORDEN VAN DE GODEN VAN God en van CHRISTUS GESPROKEN ZIJN.

Want in die boeken, welke hij noemt Theologion Phitosophius, waarin hij verhaalt en beschrijft de Goddelijke antwoorden van die dingen, welke tot de filosofie behoren; (opdat ik enigszins zijn eigen woorden, gelijk die uit de Griekse taal in de Latijnse overgezet zijn), stellen in die boeken zegt hij aldus: Niemand heeft gevraagd, met welke God te verzoenen, hij zijn huisvrouw zou kunnen aftrekken van het Christengeloof. Waarop Appollo hem geantwoord heeft met zekere gedichten.

En daarna volgen deze woorden van Appollo: 'Gij zult veellicht in het water met ingedrukte letteren eer kunnen schrijven, of niet het geblaas en gewaaid van enige lichte vleugelen en wieken door de lucht als een vogel eerder kunnen vliegen, dan gij het verstand van uw goddeloze vrouw, nu eenmaal met dat bevlekt zijnde, daarvan zou kunnen terugtrekken. Laat zij daarom voortgaan zoals zij zelf wil, en laat zij volharden in haar ijdele bedriegerijen, en laat zij met haar aller-bedrieglijkste klaagliederen zingen van haar gestorven God, welke omgebracht is van zodanige rechters, die terecht van Hem geoordeeld en gevoeld hebben, en welke onder de scharen, door een aller-lelijkste dood te samen gevoegd zijnde met ijzers, gedood is.'

Daarna heeft deze zelfde Porphyrius na deze gedichten van Apollo, die met een ongeschikt staande maat in het Latijn overgezet zijn, bijgevoegd en gezegd: 'In deze gedichten heeft hij de uitvlucht gezocht van hen ongeneeslijk gevoelen te kennen gegeven en geopenbaard, zeggende: Want de Joden nemen God beter aan, dan zij lieden. Ziet, om Christus lelijk te maken, stelt hij hier de Joden boven de Christenen, openhartig belijdende, dat de Joden God aannemen. Want alzo heeft hij de gedichten van Apollo verklaard als hij zegt, ***dat Christus gedood is van zodanige rechters, die terecht van Hem geoordeeld en gevoeld hebben, evenals of Hij met recht gestraft is geworden, naardien Zijn rechters rechtvaardig over Hem oordeelden. Maar hij heeft toe te zien, wat de leugenachtige priester Apollinis van Christus gezegd heeft, en Phophirius geloofd heeft; en laat hem dan het zelf geloven, of laat hem ook uit zijn eigen hersenen verdichten zodanige dingen, die de priester niet gezegd heeft, even alsof hij die gezegd zou hebben. Ondertussen, hoe zeker en vast hij in zijn dingen gaat, en hoe hij deze antwoorden zelfs onder elkander doet overeenkomen, dit alles zullen wij later nog zien. Evenwel zegt hij dat de Joden als mensen met begrip voor God van Christus een juist oordeel geveld hebben, omdat zij geacht hebben, dat men met een aller-lelijkste dood Hem behoorde te doden en te kruisigen. Indien dit zo is, behoorde men ook de God van de Joden, dient hij hier getuigenis geeft, te horen, wanneer hij aldus zegt: 'Die de goden offerande doet, die zal uitgeroeid worden; want aan niemand zal men offerande doen, dan aan God.*** (Exodus 22:20)

Maar laat ons tot klaarder en openbaarden zaken komen, en laat ons van Porphyrius horen hoe groot de God van de Joden volgens hem is. Hij zegt aldus: 'Dat Apollo op dat geen, wat hij hem gevraagd had (nl. wat daar beter is: verbum sive, ratio, of lex? ... het woord of de rede) geantwoord heeft met zekere gedichten, zeggende aldus: en daarop verhaalt hij enige gedichten van Apollo, onder welke ook deze zijn, opdat ik daaruit trek zoveel mij genoeg is: ***'In God (zegt hij) de voor alles bestaande Verwekker en de Koning boven alles, voor wie de Hemel en de aarde, en de zee en de verborgen geheimenissen van de hel beven, ja zelfs voor Wie ook de goden verschrikken, als van wie de Wet, die Vader is, dien die zeer heilige Hebreeën eren.'*** Door dusdanig antwoord van zijn god Apollo zegt Porphyrius, dat de God van de Hebreeën zulk een groot God is, dat zelfs ook de goden voor Hem verschrikken. En naardien deze God gezegd heeft: 'die de goden offerande doet, die zal uitgeroeid worden,' verwondert het mij, dat ook Porphyrius voor Hem niet verschrikt is geworden, en dat hij, de goden offerande doende, niet bevreesd is geweest van uitgeroeid te zullen worden.

Deze filosoof spreekt ook goede en eerlijke dingen van Christus, even alsof hij geheel vergeten had de vorige lastering, waarvan wij een weinig tevoren gesproken hebben. Ja! Even alsof zijn goden in de slaap Christus gelasterd hadden, en, daarna ontwakende, Hem wederom voor goed bekend en waardig geprezen hadden. En eindelijk, alsof hij iets wonderlijks en ongelooflijks zou verhalen, zo zegt hij: 'Het zal misschien sommigen buiten mening en verwachting schijnen te wezen, hetgeen wij zullen zeggen: want de goden hebben verklaard, dat Christus godvruchtig is geweest, en dat Hij onsterfelijk geworden is, en daar benevens doen zij ook een eerlijke vermaning van Hem met goeden lof en prijs. Maar aangaande de Christenen zegt hij, dezelve zijn besmet, bevlekt en met dwaling ingewikkeld; en tegen hen gebruiken zij vele zodanige lasteringen'.

Daarna voegt hij er bij enige antwoorden van de goden, die de Christenen lasteren. En nadat alles zegt hij: 'aangaande Christus (zegt Hecate) tegen hen, die vragen of hij God is naardien gij weet hoe de onsterfelijke ziel na het afscheid van het lichaam heengaat, en hoe de ziel, afgezonderd zijnde van de wijsheid, altijd dwaalt, zo is deze ziel geweest van zulk een man, die uitnemend was in godsvrucht, dien zij eren met zulke waarheid, die van hem vreemd is.'

Na deze woorden va het orakel voegt Porphyrius daarbij zijn eigen antwoord, nl. 'zij heeft hem dan genoemd een godvruchtige man, en zij zegt, dat zijn ziel, even als van alle andere godvruchtigen begaafd is geworden met onsterfelijkheid, en dat de dwalende Christenen dezelve eren.' Voorts zegt hij: 'wanneer de mensen vragen, waarom bij dan veroordeeld is, antwoordt de Godin: het lichaam is bloot gesteld gesteld tegen de pijnigingen, die het verzwakten, maar de ziel van de godvruchtig zit in de Hemelse woning. Maar deze ziel ondertussen heeft door goddelijke beschikking andere zielen gegeven, dat zij in dwalingen zouden gewikkeld worden, nl. die zielen, aan welke de goddelijke ordinantiën niet gunstig geweest zijn om van de goden gaven te mogen hebben, of ook om de kennis van de onsterfelijke Jupiter te mogen genieten. Daarom zijn zij gehaat van de goden, want die hebben door de goddelijke ordinantie dat niet, dat zij God mogen kennen, en dat zij gaven van de goden mogen ontvangen. Aan de zodanige heeft deze door goddelijke beschikking gegeven, dat zij in dwalingen zouden gewikkeld worden. Maar Hij zelf is godvruchtig geweest, en is naar de Hemel gereisd, gelijk andere godvruchtigen. Daarom zult gij Dezen niet lasteren maar u zult medelijden hebben met des mensen uitzinnigheid en over dat gerede en zware gevaar in hen, dat, ter oorzaak van Hem, hen overkomt.'

Wie is zo dwaas en uitzinnig, dat hij niet verslaat, dat deze antwoorden óf verdicht zijn van een loos en listig mens, en alzo gans vijandig zijn de Christenen, óf door dergelijke listige raad door de onreine duivelen alzo gegeven zijn, opdat zij nl. aangezien zij Christus prijzen, daarom van het te oprechter naar waarheid zouden geacht en geloofd worden de Christenen te misprijzen opdat zij alzo zouden mogen afsluiten de weg van de eeuwige zaligheid, in welken ieder mens een Christen wordt. Want deze listige weifelaars en aannemers van duizenderlei gedaanten achten dit niet strijdig te zijn tegen hun listigheid van te schaden, dat men hen gelooft, wanneer zij Christus prijzen, als men hen ook gelooft, wanneer zij de Christenen misprijzen, opdat zij alzo teweeg mogen brengen, dat zij hem, die het beide gelooft, zodanige prijzer van Christus mogen maken, dat hij ondertussen geen Christen begeert te zijn, en dienvolgens, dat alzo Christus, hoewel hij door hem geprezen is, hem nochtans niet verlost van de heerschappij van de duivelen, van het te meer, aangezien zij alzo Christus prijzen, dat ieder die in Hem op zodanige wijze gelooft als Hij van hen verkondigd wordt, niet een waar Christen wordt, maar een Photiniaans ketter; welke bekent, dat Christus alleen een mens is, en geen God, en alzo dat hij door Hem niet kan zalig worden, en dus zodanig een, die niet kan vermijden of verbreken de strikken van die leugensprekende duivelen.

Wat ons aangaat, wij kunnen niet toestaan noch Apollo, die Christus misprijst, noch Hecate, die Christus prijst, want Apollo wil hebben, dat men gelooft, dat Christus boos en ongerechtig was, dien hij zegt gedood te zijn van zulke rechters, die terecht van Hem waren gevoelende.

Maar zij zegt, nl. Hecate, dat er een godvruchtig Mens gedood is, maar nochtans alleen een mens zijnde. Maar beide, zowel hij als zij, hebben generlei oogmerk, nl. dat zij niet willen, dat de mensen Christenen zullen zijn; want zo zij geen Christenen worden, zullen zij ook van hun macht nimmer kunnen verlost worden Ondertussen, deze filosoof, of liever allen, die zodanig Goddelijk antwoordt tegen de Christenen geloven, laat die eerst waken en teweeg brengen, indien zij kunnen, dat Hecate en Apollo ouder elkander aangaande Christus overeenkomen, zodat zij beide of Hem misprijzen, of beide Hem prijzen. En al konden zij dat doen, zo zouden wij hen evenwel, hetzij dat zij misprijzers of prijzers zijn van Christus als bedrieglijke duivelen vlieden en vermijden. Maar omdat hun lieden god en godin aangaande Christus onder elkander verschillen, de een Hem misprijzende, en de andere Hem prijzende, zo is 't voorwaar niet zonder oorzaak, dat de mensen, indien zij terecht gevoelen, hen niet geloven, alzo zij beide de Christenen lasteren. En voorwaar, deze prijzer van Christus, hetzij, dat het is Porphyrius of Hecate, hoewel hij zegt, 'dat hij door Goddelijke ordinantie de Christenen gegeven heeft, dat zij in dwalingen zouden gewikkeld worden', evenwel, gelijk hij meent, ontdekt hij de oorzaken van hun dwaling op zichzelf.

Voor ik dat uit zijn eigen woorden verklaar, vraag ik eerst: indien Christus de Christenen een inwikkeling van de dwalingen door Goddelijke beschikking gegeven heeft, of Hij dat willens of onwillens gegeven heeft? Indien Hij dit willens gedaan heeft, hoe is Hij dan rechtvaardig? En zo hij het onwillens gedaan heeft, hoe is hij dan gelukzalig? Maar laat ons de oorzaken van de dwaling zelf aanhoren. 'Daar zijn enige allerminste aardse geesten (zegt hij) op een zekere aardse plaats aan de macht van de boze duivelen onderworpen. Van deze zodanige te eren, hebben de wijzen van de Hebreeën, onder welke ook deze Jezus een geweest is, gelijk gij hierboven gehoord hebt uit de Goddelijk antwoorden van Apollo, welke hier voor gezegd zijn; van deze zodanige aller-booste duivelen en aller-minste geesten te eren, zeg ik, weerhielden de Hebreeën hun priesters en godsdienstige en verboden hen aan dezelve enigen dienst te doen, maar wilden, dat zij veel meer de Hemelse Goden zouden eren, en allermeest, dat zij God, de Vader, zouden eren. Dit, zegt hij, gebieden ook de goden, want in de voorgaande boeken hebben wij ook aangetoond, hoe zij vermanen acht te geven op God, en dat zij overal gebieden Hem te eren. Maar de ongeleerde, en die van een goddeloze natuur zijn, aan wie waarlijk de Goddelijke ordinantie niet vergund heeft, dat zij enige gaven zouden verwerven van de goden, en dat zij zouden hebben de kennis van de onsterfelijke Jupiter, welke ook zodanig zijn, dat zij noch de goden, noch de goddeloze mannen horen; dezen hebben al de goden te samen verworpen en hebben daarentegen verkoren de duivelen, daar men hen van verboden had, en zijn gezind geweest dezelve niet alleen met geen haat te haten, maar hen ook te dienen en te eren. En aan hen overlatende om God te eren, hebben zij alleen zodanige dingen nagelaten en niet gedaan, door welke God gediend en aangebeden wordt. Want God, alzo Hij de Vader is van allen, heeft niets van node of gebrek, maar voor ons gaat het wèl, wanneer wij Hem door gerechtigheid en kuisheid, alsmede door andere deugden aanbidden, als zijnde het leven zelfs; doende ons gebed tot Hem, door navolging en onderzoeking van Hem. 'Want de onderzoeking, zegt hij, zuivert, en de navolging vergoedt de genegenheid tot Hem door werking.' Hij heeft hier wel verkondigd God de Vader, en hij heeft ook gezegd hoe men Hem behoort te eren, van welke bevelen en geboden de profetische boeken van de Hebreeën vol zijn, wanneer het leven van de heiligt óf misprezen, óf geprezen wordt. Maar aangaande de Christenen dwaalt of lastert hij zoveel als de duivelen willen, welke hij meent goden te zijn, min of meer, als of het voor de mens gans duister en zwaar ware te overleggen hoedanige schandelijkheden en onbehoorlijkheden tegen de dienst van de goden in de schouwhoven en tempelen onder hen verhandeld zijn, en aan de andere zijde daarentegen ook aan te merken, hoedanige dingen daar gelezen, gesproken en gehoord werden in de gemeenten, of ook, welke offerande aldaar aan de waren God opgeofferd werd, en alzo even alsof men hieruit niet genoeg zou kunnen verstaan, waar de stichting en waar het verval van de goede manieren is.

Maar wie heeft hem zulk een grove en openbare leugen gezegd of ingeblazen? Wie anders dan de duivelse geest? Hij zegt nl. dat de Christenen zelfs veel liever de duivelen eren dan haten, die van de Hebreeën verboden zijn te eren. Maar die God, Dien de wijzen van de Hebreeën eren, verbiedt uitdrukkelijk offerande te doen, zelfs aan de Hemelse heilige engelen, en aan de krachten Gods, welke wij, in deze onsterfelijk vreemdelingschap, even als de gelukzaligste burgers eren en beminnen; want in Zijn Wet, welke Hij het Hebreeuwse volk gegeven heeft, is Hij met een luide stem uitdonderende en met grote dreigingen zeggende: 'die de goden offerande doet, die zal uitgeroeid worden.' (Exodus 22:20) En opdat niemand meent dat daar geboden en bevolen is, dat men geen offerande zal doen aan de aller-booste duivelen en aan de aardse geesten, welke hij noemt de allerminste of de minder goden; want zij zijn ook zelfs in de Heilige Schrift goden genaamd, niet van de Hebreën, maar van de Heidenen, gelijk de 70 vertalers dat zeer klaar in zekere Psalm gesteld hebben, zeggende: 'want al de goden van de heidenen zijn duivelen.' Opdat dan niemand meent, dat aldaar verboden is offerande te doen aan die duivelen; maar aangaande de Hemelse geesten, dat het wel geoorloofd zou zijn, óf aan hen alle gelijk, óf aan enigen van hen offerande te doen, zo voegt hij er daarna bij: 'Want aan niemand zal men offerande doen, dan alleen aan de Heere, *nise Domino soli,* dat is: nisi Domino tantum, dat is: *aan de Heere alleen,* opdat niemand, in het geen dat hij zegt, *nisi Domino soli,* bij zich zelf achte, dat hij meent *Dominum solem*, dat is: *de Heere de zon*, alsof men aan de zon offerande behoorde te doen; want dat dat alzo niet behoort verstaan te worden, zal men zeer ligt kunnen zien in de Griekse schrifturen. Zo dan, die God van de Hebreeën, aan wie de die zeer vermaarde filosoof zulk een groot getuigenis geeft, die zelfde heeft Zijn Hebreeuws volk gegeven een Wet, geschreven in de Hebreeuwse taal, welke niet duister of onbekend is, maar zeer wijd verspreid en vermaard, overal onder alle tegenwoordige volkeren. En in deze zelfde Wet is geschreven: 'die de goden offerande doet, die zal uitgeroeid worden, want aan niemand zal men offerande doen, dan alleen aan de Heere.'

Maar wat is er nodig, aangaande deze zaak; vele dingen in deze Zijn Wet en Zijn de zaak; vele dingen in deze Zijn Wet en Zijn profeten te gaan opzoeken; want het zijn geen verholen of zelden gehoorde dingen; maar wat is er van node deze zo openbaar kennelijke en zo dikwijls gehoorde dingen te verzamelen in deze mijn onderhandeling te stellen, omdat het ieder duidelijk blijkt, dat de ware God gewild heeft, dat men alleen aan Hem offerande zal doen. Ziet toch toe, en laat dit enige, zo kort en zo treffend met zo zware bedreiging, en daarenboven ook zo waarachtig gesproken zijnde van dien God, Dien hun geleerdste zo uitnemend prijzen; 'Die de goden offerande doet, zegt Hij, zal uitgeroeid worden; want aan niemand zal men offerande doen, dan alleen aan de Heere.' Niet, dat Hij aan enig goed gebrek heeft, maar ten aanzien van ons, nuttig is, dat wij zijn goed zijn. Daarom wordt ook te dezen aanzien in de Heilige Schriften van de Hebreeën gezongen: 'Ik heb gezegd tot de Heere: Gij zijt mijn God, want mijn goederen heeft Gij niet van node.' Psalm 16. Nu, de aller-heerlijkste en allerbeste offerande van die God zijn wij zelf. Dit is Zijn Stad, wier verborgenheid wij verklaren door onze offeranden, welke de gelovigen bekend is, gelijk wij in het voorgaande boeken aangetoond hebben. Want de Goddelijke antwoorden van de Hebreeën, van welke wij reeds enige, zoveel ons goed gedacht heeft, verhaald hebben, die hebben ons door de profeten zeer duidelijk te kennen gegeven, dat die offeranden zouden ophouden, welke de Joden onder de schaduw van het toekomstige offerden, en dat daarentegen de heidenen van de opgang tot de ondergang van de zon zouden offeren, even gelijk wij nu zien dat geschiedt. Zo dan, waar die gerechtigheid niet is, dat de ware God over zijn gehoorzame Stad met gebiedt naar zijn genade, zó, dat men aan niemand offerande doet, dan alleen aan Hem, en dienvolgens, dat in alle mensen, die tot die Stad behoren en God gehoorzaam zijn, de ziel over het lichaam, en de rede over de verdorvenheden (door een wettelijke orde, voortkomende uit het geloof) heersen, opdat alzo *gelijk een rechtvaardige leeft uit het geloof,* ook de ganse vergadering en het volk van de rechtvaardigen te samen uit het geloof leven, dat door de liefde werkt, door

welke de mens God lief heeft, even gelijk *men God behoort lief te hebben en zijn naasten als zichzelf;* waar die gerechtigheid niet is, daar is geen vergadering van de mensen, samen verenigd door eendrachtige bewilliging van het recht en door gelijke gemeenschap van het profijt. Indien dit niet zo is, zo is het ook geen volk, indien nl. de vorige beschrijving van de naam van het volk waar is, en alzo is ook daar geen republiek of gemenebest, omdat er geen gemenebest van het volk is waar geen volk is.

Hoofdstuk 24. IN WELK OPZICHT, EN VOLGENS WELKE BESCHRIJVING HET BESTAAN MAG, DAT NIET ALLEEN DE ROMEINEN, MAAR OOK ANDERE KONINKRIJKEN, ZICH NIET RECHT TOE EIGENEN DE NAAM VAN VOLK EN REPUBLIEK.

Doch indien niet op die, maar op een andere wijze het volk beheersen wordt, t. w. indien men zegt: 'Een volk is een vergadering een redekavelende menigte, zijnde te samen verenigd in eendrachtige gemeenschap van al zulke dingen, welke het bemint,' alsdan voorwaar, opdat het mag blijken hoedanig ieder volk is, moet men naarstig al die dingen inzien, welke het bemint. Want hoedanige dingen het bemint, indien het is een vergadering van redelijke schepselen, en wanneer die vergadering ook verenigd is door eendrachtige gemeenschap van de dingen die het bemint, alsdan wordt het niet ongepast een volk genaamd. Zulk een volk is van het te beter naarmate het in goede dingen eendrachtig is, en van het te slechter naar mate het in kwade dingen eendrachtig is. En volgens deze beschrijving is het Romeinse volk: een volk, en zijn beste is buiten allen twijfel een republiek of gemenebest. Nu, wat het is, dat dit volk in de eerste tijd, en wat het is, dat het in latere tijd bemind heeft, en door welke manieren het gekomen is tot de bloedigste beroerten en muiterijen, en voorts hoe het daarna gekomen is tot burgeroorlogen, en alzo hoe het zelfs de eendracht, welke enigermate het behoud van het volk is, gekrenkt en vermengd heeft, daarvan getuigt voldoende de historie, waaruit wij in het voorgaande boeken vele dingen gesteld hebben Evenwel zou ik daarom niet gaarne zeggen, dat de Romeinen geen volk geweest zijn, en dat hun beste geen republiek of gemenebest geweest is, wél verstaande nl, zolang het blijft een vergadering van een redekavelende menigte, tezamen verenigd zijnde in eendrachtige. gemeenschap van die dingen, welke het bemint. Nu, wat ik van dit volk en deze republiek gezegd heb, dat moet verstaan worden, dat ik ook gezegd heb van de republiek van de Atheners of van een andere Griekse republiek, ja dat heb ik ook gesproken van de republiek van de Egyptenaren, ook van dat Babylon van de Assyriërs, wanneer zij in hun republiek de heerschappij hadden, hetzij klein of groot, eindelijk moet ook verslaan worden, dat ik het gesproken heb van alle andere republieken. Want de stad van de goddeloze (over welke de Heere niet heerst als over een stad die Hem gehoorzaamt, omdat zij haar offeranden niet offert naar behoren, t. w. aan niemand anders dan aan Hem alleen, zodat dienvolgens in dezelve de ziel niet recht en naar het geloof heerst over het lichaam, noch ook de rede over de ondeugden en verdorvenheden) is ontbloot van de waarheid van de gerechtigheid.

Hoofdstuk 25. HOE DAAR GEEN WARE DEUGDEN KUNNEN ZIJN, WAAR DE WARE RELIGIE NIET IS.

Want hoe loffelijk ook dat de ziel over het lichaam en de rede over de ondeugden schijnt te heersen, indien evenwel de ziel en ook de rede God niet dient op zodanige wijze als God bevolen heeft, dat men Hem zal dienen, zo heersen zij op generlei wijze terecht over het lichaam en over de ondeugden of verdorvenheden Want hoedanige heerseres of gebiedster kan de ziel zijn over het lichaam en over de verdorvenheden, welke geen kennis van de waren God heeft, en die Zijn bevel niet onderdanig is, maar daarentegen ten dienste bereid staat van de verdorven duivelen, die haar hoe langer hoe meer verderven? De deugden daarom, welke de ziel zich laat voorstaan te hebben, door welke zij. heerst over het lichaam en de ondeugden,

om, wat haar behaagt, te verkrijgen of te behouden; indien zij het niet strekt tot God, zijn zelfs die deugden veelmeer ondeugden dan deugden. Want al is 't, dat zij door sommigen als ware, en eerlijke deugden geacht worden, wanneer zij tot zich zelf gestrekt worden, nochtans, wanneer zij niet om een ander begeerd worden, zo zijn de deugden opgeblazen en hovaardig en dus zijn zulke deugden niet te houden voor deugden, maar zijn te houden voor ondeugden Want gelijk het niet van, maar boven het vlees is, wat het vlees doet leven, alzo is het ook niet van, maar boven de mens, wat hem gelukzalig doet leven, en niet alleen de mens, maar ook alle Hemelse macht en kracht.

Hoofdstuk 26. VAN DE VREDE VAN HET VOLKS, VERVREEMD ZIJNDE VAN GOD, DIEN HET VOLK GODS, ZOLANG HET UITLANDIG IS IN DEZE WERELD, GEBRUIKT TOT DE GODSVRUCHT.

Daarom, gelijk het leven van het vlees de ziel is, alzo is het gelukzalig leven van het mensen God, van Wie het Heilige schriften van de Hebreeën zegt, gelukzalig is het volk, dat de Heere tot God heeft.' Ongelukkig en ellendig is het volk, dat van God vervreemd is. Evenwel bemint dit ook een zekere vrede, die niet te misprijzen is, die dat volk niet zal hebben in het einde, omdat het die niet wél gebruikt voor het einde. Evenwel gaat het ons ook aan, dat het dien vrede heeft in dit leven, want zolang beide steden onder elkaar vermengd. zijn, gebruiken wij ook de vrede Babylons, waarvan het volk Gods alzo door het geloof verlost wordt, dat het bij dezelfde zich in uitlandigheid houdt. Daarom heeft ook de apostel de gemeente vermaand, dat zij zou bidden voor haar koningen en voor hen, die in hoogheid gesteld zijn, er bijvoegende, opdat wij een gerust en stil leven leiden mogen met alle. godzaligheid en liefde. En ook de profeet Jeremias, als hij het oude volk Gods tevoren verkondigde de toekomstige gevangenis, en door Goddelijk ingeven gebood, dat zij gehoorzaam naar Babylon zouden gaan, alzo zij door die lijdzaamheid ook hun God zouden dienen, zo heeft hij zelf ook vermaand, dat men voor hen zou bidden, zeggende: 'Want in hun vrede zal uw vrede zijn,' wél verstaande de tijdelijke vrede, die zowel aan de kwaden als aan de goeden algemeen is.

Hoofdstuk 27. VAN DE VREDE DEGENEN, DIE GOD DIENEN, VAN WIE DE VOLMAAKTE GERUSTHEID IN DIT LEVEN NIET KAN AANGEGREPEN OF GEKREGEN WORDEN.

Ondertussen, onze eigen vrede is hier met God door het geloof, en zal in van de eeuwigheid met Hem zijn door de gedaante, d. i. door aanschouwing en als gezicht. Maar de vrede hier, hetzij die algemene, of onze eigen vrede, is zulk een vrede, dat die meer een troost van de ellende is dan een blijdschap van de gelukzaligheid En zelfs ook onze gerechtigheid hoewel zij een ware gerechtigheid is vanwege het einde van het ware goeds, tot hetwelk zij ge strekt wordt, is evenwel zodanig in dit leven, dat zij meer bestaat in vergiffenis van de zonden dan in volmaaktheid van de deugden Hiervan is getuige het gebed van die ganse Stad Gods welke in vreemdelingschap is op aarde, want zij roept uit door al haar leden tot God: 'vergeef ons onze schulden, gelijk wij vergeven onze schuldenaren,' welk gebed voor hen niet dienstig noch krachtig is, van wie geloof zonder de werken dood is; maar voor hen is het krachtig, van wie geloof door de liefde werkt. En hoewel de rede Gode onderworpen is, aangezien dezelve in deze sterfelijke stand en in dit verderfelijk lichaam de ziel bezwaart, zo is 't, dat de rede niet volkomen over de ondeugden heerst, en daarom is zodanig gebed nodig voor de rechtvaardigen. Want hoewel er geheerst wordt over de ondeugden, wordt echter geenszins zonder strijd over dezelve geheerst Ja, voorwaar! in deze zodanige gelegenheid zelfs bij hem die wél strijdt, of over zodanige overwonnen vijanden wel heerst, sluipt ook enige zwakheid in, waardoor men zondigt, is het niet door een losse en lichte werking, dan door een losse en lichte uitspraak of vliegende gedachte, en daarom is hier, zolang men over de ondeugden heerst, geen volkomen vrede; want die dingen, die ons tegenstaan, worden door een gevaarlijke en zorgelijke strijd overwonnen, en over die dingen, die overwonnen zijn, wordt

hier niet met een verzekerde gerustheid getriomfeerd, maar zij worden gestadig hier met een bekommerde heerschappij. te onder gehouden. In deze aanvechtingen dan, van welke alle tezamen in de Goddelijke schriften kort gesproken is: 'is niet 's mensen leven op aarde een aanvechting of strijd?' Wie zal onder de mensen zo vermetel en goeddunkend durven leven, dat hij niet nodig heeft te zeggen; 'vergeef ons onze schulden?' Zeker niemand, dan zodanig mens. die hovaardig en door eigenwaan verblind is; want niet alleen is zulk een mens trots, maar hij is ook opgeblazen en vol van ijdele hoogmoed; daarom wederstaat Hij door gerechtigheid de zodanige; die de nederige genade geeft; wan (er is geschreven: 'God weerstaat de hovaardige, maar de nederige geeft Hij genade.' Jakobus 4, 1 Petrus 5) Alzo hierin ieder van deze. is gerechtigheid nl. vooreerst, dat God heerst over de gehoorzame mens, en daarna, dat de ziel heerst over het lichaam en de rede over de tegenstrijdende verdorvenheden en ondeugden, dezelve óf te onder brengende óf wederstaande: daar benevens, dat men ook van God zelf bidden de genade van de werken en de vergiffenis van de misdaden, en eindelijk, dat men, vanwege de ontvangen weldaden, Hem ook betaalt dankzegging en dankbaarheid. Nu, in dien vrede van het laatste einde naar hetwelk men die gerechtigheid moet strekken, en om welken te verkrijgen, men die gerechtigheid moet hebben, aangezien onze natuur dan genezen zal zijn, en alsdan begaafd. zijnde met onsterfelijkheid en onverderfelijkheid, geen ondeugden meer zal hebben, en daar benevens ook, aangezien niets met allen óf van een ander, óf van ons zelf tegen iemand van de onzen dan zal tegenstrijden, zo zal het ook dan niet nodig zijn, dat de rede over de ondeugden heersen, aangezien er dan geen zullen zijn; maar God zal over de mens heersen, en de ziel over het lichaam. En de zoetigheid en de lichtheid van te gehoorzamen, zal daar zo groot zijn als daar zal zijn de gelukzaligheid van te heersen. En dat zal daar in alle mensen eeuwig zijn, en het eeuwig zijn, zal zeker en gewis zijn, en daarom zal de vrede van deze gelukzalig, of de gelukzaligheid van dezen vrede het hoogste goed zijn.

Hoofdstuk 28. TOT WELK EINDE DE UITGANG VAN DE GODDELOZE ZAL KOMEN.

Maar zij, die niet behoren tot de Stad Gods zullen een eeuwige ellende hebben, welke ook genaamd wordt 'de tweede dood.' Want aldaar mag men niet zeggen, dat die ziel leeft, welke vervreemd zal zijn van het leven Gods, noch ook dat het lichaam leeft, dat onder de eeuwige pijnen zal liggen. En alzo zal daarom ook de tweede dood veel harder zijn, omdat die door de dood niet zal kunnen geëindigd worden Maar aangezien, gelijk de ellende strijdig schijnt te zijn tegen de gelukzaligheid, en de dood tegen het leven, alzo ook de oorlog schijnt strijdig te zijn tegen de vrede, zo wordt er met recht gevraagd, gelijk de vrede in de einden van het goede geroemd en geprezen is, welk een oorlog in de einden van de kwaden hier en tegen zou kunnen verstaan worden. Maar hij, die dat vraagt laat die overleggen, wat daar in de oorlog schadelijk en verderfelijk is, en dan zal hij bemerken, dat daar niet anders is dan vijandschap en strijd van de dingen onder elkander. Zo dan, welk een oorlog kan er zwaarder en bitterder bedacht worden, dan waar de wil zo vijandig is tegen de genegenheid, en deze tegen de wil, dat zelfs door geen overwinning van een van beiden zodanige vijandschap ooit geëindigd wordt; ja, waar de kracht van de pijn zo strijdt met de natuur van het lichaam, dat geen van beiden voor de andere wijkt? Want alhier, wanneer zodanige strijd gebeurt, alsdan overwint óf de pijn (en dan neemt de dood het gevoel weg) óf geen van beiden overwint, wanneer zij niet bestaan kunnen, en dan neemt de gezondheid de pijn weg. Maar aldaar blijft de pijn, opdat zij de mens kwelt, en geen van beiden kan bestaan, opdat hij gevoele; want beide is het, dat het daarom niet vermindert of ophoudt, opdat de straf niet vermindert of ophoud. Maar aangezien tot deze einden van het goede en kwade, waarvan het eerste te begeren, en het andere te vlieden is, alle mensen door het oordeel heen zullen gaan, nl. tot het einde van het goede de goeden, en de kwaden tot het einde van het kwade, zo zal ik van dit oordeel zoveel God mij geven zal, in het volgende boek melding maken.

AURELIUS AUGUSTINUS, VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave 1646:

het vijfde deel begint met boek 19 en eindigt met boek 22.

BOEK 20

Hoofdstuk 1. HOEWEL GOD TE ALLEN TIJDE OORDEELT HEEFT MEN ECHTER IN DIT BOEK EIGENLIJK VAN ZIJN LAATSTE OORDEEL TE SPREKEN.

Daar wij, zoveel God geven zal, willen spreken van de dag van het laatste oordeels Gods, en dien zoeken staande te houden tegen de goddeloze en ongelovigen, zo moeten wij allereerst, als tot een grondvest van het gebouw, de Goddelijke getuigenissen stellen, welke allen, die dat niet geloven willen, pogen tegen te spreken met enige valse en bedrieglijke schijnredenen van het menselijke vernuft, zodat zij pogen te bewijzen, dat zodanig getuigenis, dat te dien einde uit de Heilige Schriften bijgebracht wordt, óf wat anders betekent, óf ook wel uitdrukkelijk durven zeggen, dat dat gans niet door ingeven Gods gesproken is; want ik meen niet, dat, er een sterfelijk mens is, welke, wanneer hij deze getuigenissen, alzo ze gesproken zijn, terecht verstaat, en daarbij ook gelooft, dat zij van de opperste en ware God door de heilige zielen gesproten zijn, niet voor dezelve zouden wijken, en ze toestaan, hetzij hoe hetzij, of dat hij dat met de mond belijdt, of dat hij dat door enige vrees belijdt of zich door enige zwakheid daarover schaamt, of anders ook, dat hij door enige hardnekkigheid, die de uitzinnigheid aller-naast is, met geweld en met de uiterste heftigheid poogt voor te staan en staande te houden, hetgeen hij kennelijk weel of gelooft, vals te zijn, tegen dat als hij daarentegen weet of gelooft, waar te zijn. Zo dan, wat al de kerken van het ware Gods in haar bekentenis en belijdenis van het geloof voor waar houden, nl. dat Christus van de Hemel zal komen om te oordelen de levenden en de doden, die dag van het Goddelijk oordeel zeggen wij te zijn de jongste dag, dat is: de laatste tijd; want hoeveel dagen dit oordeel zal duren of uitgestrekt worden, is onzeker; maar dat volgens de gewoonte van de Heilige Schrift het woord dag meermalen plagt gesteld te worden voor het woord tijd, is niemand onbekend, die de Heilige Schriften, hoe onachtzaam dan ook, gelezen heeft; maar wanneer wij de dag van het oordeel Gods noemen, voegen wij er het woord laatste of jongste bij, omdat God nu ook oordeelt, en ook geoordeeld heeft van af het begin van het menselijk geslacht, als Hij de eerste mensen, die bedrijvers en werkers waren geworden van die grote zonde, uit de lusthof deed vertrekken, en hen afzonderde van de boom van het leven; ja toen, buiten allen twijfel, heeft Hij ook geoordeeld, wanneer Hij de engelen, die gezondigd hadden, niet gespaard heeft, van wie overste, van zich zelf te gronde omgekeerd zijnde, door nijdigheid ook de mensen omgekeerd heeft. Ook is het niet zonder Zijn hoog en rechtvaardig oordeel, dat in de Hemel deze lucht en op de aarde het leven van de duivels en van de mensen aller-ellendigst is, en daar benevens ook overvloeit van alle dwalingen. Maar al was 't ook dat er niemand gezondigd had, nochtans niet zonder een goed en oprecht oordeel zou God in de eeuwige gelukzaligheid alle redelijke creaturen, blijvende in

de allerhoogste volharding aan Hem als hun Heere verenigd, gehouden hebben. Insgelijks oordeelt Hij ook niet alleen in 't algemeen over het geslacht van de duivels en van de mensen zodanig, dat ze allen ellendig zijn vanwege de verdienste van de eerste zonden, maar Hij oordeelt ook over ieders eigen werken, welke zij bedrijven door de vrijheid van hun wil. Want ook de duivels bidden, dat zij niet gepijnigd mogen worden. En voorwaar, het is. niet onrechtvaardig, dat zij naar hun boosheid gepijnigd worden. En, wat de mensen aangaat, zij ontvangen van God naar hun werken ook hun straffen, dikwijls in 't openbaar en altijd in 't verborgen, hetzij in of na dit leven, hoewel niemand van de mensen goed doet dan met Gods hulp, en ook niemand van de duivels kwaad doet, tenzij hem door een aller-rechtvaardigst oordeel Gods dat toegelaten worde. Want, gelijk de apostel zegt: 'er is geen ongerechtigheid bij God'. En gelijk hij ook elders zegt: 'de oordelen Gods zijn ondoorzoekelijk, en zijn wegen onnaspeurlijk'. (Romeinen 11:33) Daarom zal ik in dit boek niet handelen over die eerste, noch over die middelste oordelen Gods, maar ik zal over zijn laatste oordelen spreken, nl. wanneer Christus van de Hemel komen zal om te oordelen de levenden en de doden; want die dag wordt eigenlijk de dag van het oordeel genaamd, overmits aldaar geen onverstandige klacht van de mensen meer zal plaats hebben, nl. waarom die ongerechtig gelukkig, en die gerechtig ongelukkig is. Want dan zal daar van niemand anders een waar en aller-volkomen geluk openbaar blijken dan van alle goeden, en daarentegen zal daar van niemand een waar en allerhoogst ongeluk blijken, dan van alle kwaden.

Hoofdstuk 2. VAN DE GROTE VERSCHEIDENHEID VAN DE MENSELIJKE ZAKEN, WAARIN NIET. KAN GEZEGD WORDEN, DAT GO DS OORDEEL ONTBREEKT, AL IS 'T, DAT HET NIET KAN DOORGROND WORDEN

Maar nu leren wij met een effen gemoed ook kwade dingen verdragen, alzo de vromen die ook lijden, en daarentegen leren wij ook, om goede dingen niet groot te achten, alzo de onvrome die ook verkrijgen, en dies volgens is zelfs in die dingen, in welke de Goddelijke gerechtigheid niet blijkt, nochtans de Goddelijke leer heilzaam Want wij weten niet, door wat oordeel Gods die goeden arm zijn en die kwaden rijk, en deze. blijde, over wie wij oordelen dat zij vanwege hun verdorven manieren met droefheid behoren gepijnigd te worden, en de anderen wederom droevig zijn, van wie wij menen, dat zij vanwege. hun prijselijk leven blij. behoren te zijn Insgelijks ook, waarom de onnozele uit het gerichte gaat, niet alleen zonder verstand, maar ook veroordeeld wordt, of door de ongerechtigheid van het rechters verdrukt, of door valse getuigenissen overvallen wordt. En daarentegen, waarom zijn ongerechtig en schelmachtige tegenstander niet alleen ongestraft blijft, maar ook met een blijde wrake hem bespot; waarom ook de goddeloze aller-kloekste van gezondheid is en de godvruchtige daarentegen door ziekte uitteert en vergaat. Verder, waarom de jongelieden moorden en vrijbuiterijen in een allerhoogste gezondheid bedrijven en aanrichten, en daarentegen, dat zij, die zelfs met het minste woord niemand hebben kunnen misdoen, met verscheidene. ziekten gekweld worden; waarom de jonge, onmondige kinderen, die dienstig en voordelig zouden kunnen zijn voor 's mensen zaken, door een ontijdige dood weggerukt worden, en daarentegen, waarom zij, die zodanig schijnen te zijn, dat zij niet behoorden geboren te worden, aller-langst leven; waarom hij, die vol is van alle schelmerij en misdaden, verheven wordt tot alle eer en staat, en daarentegen, waarom de duisterheden van onedelheid een man zonder opspraak in 't verborgen te onder houden, en meer andere dergelijke dingen. Indien dusdanige dingen zelfs in hun ongerijmdheid enige gestadigheid hadden, gelijk er wel is in dit leven, waarin de mens, gelijk de heilige Psalm spreekt aan de ijdelheid gelijk geworden is, en zijn dagen gaan voorbij als een schaduw, alsdan, zou niemand anders dan alleen de kwade deze vergankelijke en aardse goederen verkrijgen, en niemand anders dan alleen de goeden, zouden zodanig kwaad lijden; indien dat zeg ik, alzo geschiedde, zou het mogen gestrekt worden tot een rechtvaardig, of ook tot een weldadig oordeel Gods, nl. opdat zij, die de eeuwige goederen, welke de mensheid gelukzalig maken, niet zullen verkrijgen, door deze tijdelijke, goederen of bedrogen

zouden worden naar hun boosheid, of vertroost zouden worden naar Gods barmhartigheid; en daarentegen zij, die de eeuwige pijnen niet zullen lijden, opdat zij door tijdelijke kwaden zouden gekweld worden, naar de eis van hun zonden, hoedanig of hoe klein die ook mogen zijn, of ook daarom, opdat zij door het tijdelijk kwaad zouden geoefend. worden om daarin hun deugden te voltrekken en te vervullen. Maar nu, aangezien niet alleen de goeden onder het ongeluk van het kwade zijn, en daarentegen de kwaden onder het geluk van het goede zijn, hetwelk onrechtvaardig schijnt, maar daar benevens ook in het algemeen de kwaden het kwade overkomt en de goeden het goede te beurt valt, zo zijn de oordelen Gods zoveel te meer onbegrijpelijk en Zijn wegen van het te meer onnaspeurlijk. Ondertussen, hoewel wij niet weten, noch verstaan door wat oordeel God die dingen doet of toelaat, bij Wie de allerhoogste kracht is, en de allerhoogste wijsheid, en de allerhoogste gerechtigheid, en in Wie geen zwakheid, geen onbesuisdheid en geen ongerechtigheid is, zo leren wij nochtans om niet hoog te achten, datgene, wat zowel aan kwaden als aan goeden te beurt valt, en daar benevens leren wij die goederen te zoeken, die aan de goeden eigen zijn, en die onheilen voornamelijk te vlieden, welke aan de kwaden eigen zijn. Maar als wij tot dat oordeel Gods zullen gekomen zijn, welks tijd eigenlijk de dag van het oordeels is, en soms de dag van de Heere genaamd wordt, alsdan zullen klaarblijkelijk voor ieder aller-gerechtigdst blijken niet alleen die dingen, die dan zullen geoordeeld worden, maar ook die dingen, welke van den beginne geoordeeld zijn en welke voortaan nog tot dien tijd ook zullen geoordeeld worden. Aldaar zal ook geopenbaard worden, door hoedanig rechtvaardig oordeel Gods het geschiedt, dat nu zoveel en bijna alle rechtvaardige oordelen Gods voor de zinnen en gemoederen van de sterfelijke mensen verborgen zijn, hoewel nochtans in deze zaak voor het geloof van de godvruchtige niet verborgen is, dat alles, wat verborgen is, rechtvaardig is.

Hoofdstuk 3. WAT SALOMO IN HET BOEK 'DE PREDIKER' VAN, DIE DINGEN GESPROKEN HEEFT, WELKE IN DIT LEVEN DE GOEDEN EN KWADEN GEMEEN ZIJN.

Doch Salomo, de aller-wijste Koning van Israël die geheerst heeft binnen Jeruzalem, heeft zijn boek dat genaamd wordt Ecclestiastes dat is: de prediker, en dat door de Joden ook gehouden wordt onder de Canon van de Heilige Schrifturen aldus begonnen: 'ijdelheid van de ijdelheden, zegt de prediker; ijdelheid van de ijdelheden, het is al ijdelheid. Wat voordeel heeft de mens van al zijn arbeid, dient hij arbeidt onder de zon?' (Prediker 1:2-3) En als hij uit dit zeggen voorts al zijn andere redenen vervolgt, verhalende nl. al de ellende en de dwalingen van dit leven, en voorts ondertussen de vergankelijke en ijdel verdwijnende tijd verlopen, in welke geen vastheid en geen gestadigheid gehouden wordt, zo is 't, dat hij in die ijdelheid van de dingen onder de zon ook dit enigszins beklaagt, dat, naardien de overvloed van de wijsheid boven de onwijsheid zo danig is, als de overvloedigheid van het licht boven de duisternis, (alzo de ogen van het wijzen in zijn hoofd zijn, en de dwaas in de duisternis wandelt) dat nochtans een gelijke aanloop allen ontmoet in dit leven dat onder de zon geleid wordt, verstaande daarbij nl. al die onheilen, welke wij zien, dat goeden en kwaden genoemd zijn. Hij zegt ook dit daarbij, dat de goeden ook het kwade lijden, even alsof zij kwaden waren, en dat de kwaden ook het goede verkrijgen, even alsof zij goeden waren, want aldus spreekt hij: 'Er is nog een ijdelheid, die op aarde geschiedt dat er zijn rechtvaardigen, dien het weder vaart naar het werk van de goddeloze, en er zijn goddeloze, die het wedervaart naar het werk van de rechtvaardigen.' Ik zeg, dat dit ook ijdelheid is. (Prediker 8:14) In deze ijdelheid, die hij, zoveel hem goed dacht, heeft willen verklaren, en tot welke die aller-wijste man dat ganse boek toegeëigend heeft, en dat tot geen ander einde, dan opdat wij naar dat leven zouden verlangen hetwelk geen ijdelheid heeft onder de zon, maar dat de waarheid heeft onder Hem, die deze zon gemaakt heeft; in deze ijdelheid dan, zal het anders geschieden dan door een rechtvaardig en oprecht oordeel Gods, dat de mens, die de ijdelheid gelijk geworden is, daarin zou kunnen verijdelen en verdwijnen? In de dagen van zijn ijdelheid nochtans is er veel aangetegen, of hij de waarheid tegenstand! Biedt, dan of hij die onderdanig is, en of hij buiten

de ware godzaligheid is, dan of hij die deelachtig is, niet te dien aanzien om daardoor het goede van deze leven te verkrijgen, of het kwade er van te ontvlieden welke beide door verijdeling voorbijgaan, maar om van het toekomstige oordeels wil, waardoor de goeden het goed zullen hebben, en de kwaden het kwaad, welke beide in van de eeuwigheid zonder einde zullen bij blijven. Eindelijk, deze wijze man heeft dit boek aldus besloten, zeggende: vrees God, en houd zijn geboden, want dit betaamt allen mensen. Want God zal ieder werk in het gericht brengen, met al wat verborgen is, hetzij goed, of hetzij kwaad. (Prediker 12:13-14) Wat kon daar korter, waarachtiger en heilzamer gezegd worden? Hij zegt: vrees God, en houd zijn geboden, want dit betaamt allen mensen. Wie dat doet, die is een bewaarder van Gods geboden, en die dat niet doet, is gans niets; want hij wordt niet verbeterd of vernieuwd tot het evenbeeld van de waarheid, alzo hij blijft in de gelijkenis van de ijdelheid. Want al dit werk, d. i. alles wat door de mens gedaan wordt in dit leven, hetzij goed, of kwaad, dat zal God voor het oordeel brengen, hetwelk zal komen over allen die hier versmaad schijnen te zijn. Maar God evenwel ziet hen en versmaadt hen niet; ook gaat Hij hen niet voorbij, wanneer Hij oordeelt.

Hoofdstuk 4. OM GEPAST TE HANDELEN OVER het LAATSTE OORDEEL GODS, ZAL IK EERST BIJBRENGEN DE GETUIGENISSEN, VAN HET NIEUWE EN DAARNA DIE VAN HET OUDE TESTAMENT.

Zo dan, de getuigenissen, aangaande het laatste oordeel Gods, welke ik uit de Heilige Schrift zal bijbrengen, moeten eerst bijgebracht en uitgekozen worden uit de boeken van het Nieuwe Testament, en daarna uit de boeken van het Oude Testament; want hoewel de oude eerst zijn ten opzichte van de tijd, moeten de nieuwe evenwel eerst gesteld worden ten opzichte van haar waardigheid, want de oude zijn uitroepingen van de nieuwe. Zo dan, de nieuwe moeten eerst gesteld worden, en om die van het te sterker te bewijzen, zullen daarbij ook de oude genomen worden In de oude zijn begrepen de Wet en de profetieën, en in de nieuwe het evangelie en de geschriften van de apostelen. Maar de apostel zegt: door de Wet is de kennis van de zonde. Maar nu is de gerechtigheid Gods geopenbaard zonder de Wet, en is betuigd door de Wet en de profeten, en de gerechtigheid Gods is door het geloof in Jezus Christus over allen, die in Hem geloven. Nu, deze gerechtigheid Gods behoort tot het Nieuwe Testament, en heeft haar getuigenis van de oude boeken, d. i. van de Wet en de profeten. Eerst moet men dus de zaak zelve stellen en daarna moeten de getuigen bijgebracht worden, welke orde de Heere Jezus Christus ook aantoont dat men behoort te houden, want een iegelijk Schriftgeleerde, in het koningrijk van de Hemelen onderwezen, is gelijk aan een heer van het huis die uit zijn schat nieuwe en oude dingen voortbrengt. (Mattheüs 13:52) Hij heeft niet gezegd: oude en nieuwe hetwelk Hij ongetwijfeld zou gezegd hebben, indien Hij niet liever had willen onderhouden de orde van de waardigheden dan die van de tijden.

Hoofdstuk 5. DOOR WELKE SPREUKEN BEWEZEN WORDT, DAT HET GODDELIJK OORDEEL VAN ONZE HEERE EN ZALIGMAKER ZAL GESCHIEDEN IN HET EINDE VAN DE WERELD.

De Zaligmaker zelf, als Hij bestraft die steden in welke Hij grote krachten gedaan hadden en die evenwel niet geloofden en daarenboven als Hij de uitheemse boven haar stelde, zegt aldus: doch ik zeg u: het zal Tyrus en Sidon verdraaglijke zijn in de dag van het oordeels, dan u lieden. (Mattheüs 11 vers 22) En een weinig daarna zegt Hij tot een andere stad: maar ik zeg u, dat het de lande van Sodom verdraaglijke zal zijn in de dag van het oordeels, dan u. (Mattheüs 11:24) Hier predikt Hij zeer duidelijk, dat er een dag van het oordeels zal komen. En op een andere plaats zegt Hij: de mannen van Ninevé zullen opstaan in het oordeel met dit geslacht, en zullen hetzelve veroordelen; want zij hebben zich bekeerd op de prediking van Jonas; en ziet, meer

dan Jonas is hier! De koningin van het zuiden zal opstaan in het oordeel met dit geslacht, en hetzelve veroordelen; want zij is gekomen van de einden van de aarde, om te horen de wijsheid van Salomo: en ziet, meer dan Salomo is hier! (Mattheüs 12:41-42) Op deze spreuk zeggen wij twee dingen, nl. dat het oordeel komen zal, en dat het met de opstanding van de doden komen zal; want toen Hij deze dingen sprak van de Ninevieten en van de koningin van het Zuiden, zonder twijfel sprak Hij toen van zulke, die gestorven waren, van wie Hij nochtans voorzegd heeft, dat zij in de dag van het oordeels weder opstaan zullen En niet daarom heeft Hij gezegd, dat zij hen zullen veroordelen, overmits zij zelf mede zullen oordelen, maar omdat zij met recht veroordeeld zullen worden in vergelijking met hen. Wederom op een andere plaats, als Hij sprak van de vermenging van de goede en kwade mensen, die nu is, en van hun afzondering hier na maal, welke nl. in de dag van het oordeels geschieden zal, zo heeft Hij bijgebracht een gelijkenis van gezaaide tarwe en van het onkruid boven dezelve gezaaid zijnde. Als Hij deze gelijkenis Zijn discipelen verklaart, zegt Hij aldus: die het goede zaad zaait, is de Zoon van het mensen; en de akker is de wereld, en het goede zaad zijn de kinderen van het koningrijk, en het onkruid zijn de kinderen van het bozen; en de vijand, die hetzelve gezaaid heeft, is de duivel; en de oogst is de voleinding van de wereld; en de maaiers zijn de engelen Gelijkerwijs dan het onkruid vergaderd en met vuur verbrand word, alzo zal het ook zijn in de voleinding dezer wereld De Zoon van het mensen zal zijn engelen uitzenden, en zij zullen uit Zijn Koningrijk vergaderen al de ergernissen, en degenen, die de onrecht doen en zullen dezelve in de vurige oven werpen; daar zal huilen zijn en knarsen van de tanden. Dan zullen de rechtvaardigen blinken, gelijk de zon, in het Koningrijk van hun Vader. Die oren hebben om te horen, die hoort. (Mattheüs 13:37- 43) Hier heeft Hij wel het Oordeel of de dag van het Oordeel niet genoemd, maar door de zaken zelve heeft hij evenwel dien dag veel klaarder uitgedrukt, want Hij heeft kennelijk voorzegd, dat in het einde van de wereld het Oordeel zijn zal. Insgelijks zegt Hij ook tot zijn discipelen: *Voorwaar, ik zeg u, dat gij, die Mij gevolgd bent, in de wedergeboorte, wanneer de Zoon van het mensen zal gezeten zijn op de troon van Zijn heerlijkheid, dat gij ook zult zitten op 12 tronen, oordelende de 12 geslachten Israëls.* (Mattheüs 19:28) Hieruit leren wij, dat Jezus Oordelen zal met Zijn discipelen. Daarom heeft Hij ook elders tot de Joden gezegd: Indien Ik door Beëlzebul de duivels uitwerp, door wie werpen ze dan uw zonen uit? Daarom zullen die uw rechters zijn. (Mattheüs 12:27) Ondertussen alzo Hij zegt, dat zij op 12 tronen zullen zitten, moeten wij niet menen, dat slechts 12 mensen met Hem zullen oordelen; want met het getal 12 is enigszins beduid de ganse algemeen menigte degene, die oordelen zullen vanwege de 2 delen van het getal van 7 waardoor doorgaans een algemeenheid beduid wordt, welke 2 delen, nl. 3 en 4, met elkander vermenigvuldigd zijnde, 12 uitmaken; en evenzo voorts, indien er enige andere reden meer van het getal 12, welke hiertoe dient, kan gevonden worden; want anderszins, aangezien wij lezen, dat in de plaats van de verrader Judas de apostel Matthias verordineerd is, zo zou de apostel Paulus, die meer dan zij allen gearbeid heeft, geen plaats hebben, waar hij zou mogen zitten om te oordelen, daar hij nochtans bewijst dat hij te samen met alle andere heiligen tot het getal van de rechters behoort, als hij zegt: weet gij niet, dat wij de engelen oordelen zullen? (I Corinthiërs 6:3) Insgelijks is het ook een en gelijke zaak in het getal 12, aangaande hen, die geoordeeld zullen worden; want daar volgt niet uit, omdat er gezegd is 'oordelende de 12 geslachten Israëls,' dat het geslacht van Levi, hetwelk het 13de is, door hen niet zal geoordeeld worden, of ook, dat zij alleen dat volk zullen oordelen, en geen andere volken. Nu, aangaande dat hij zegt 'in de wedergeboorte,' ongetwijfeld heeft Hij met de naam wedergeboorte willen te kennen geven de opstanding van de doden; want ons vlees zal alzo wedergeboren worden door donverderfelijkheid, gelijk onze ziel wedergeboren is door het geloof. Ik ga vele dingen voorbij, welke nl. van het laatste oordeel alzo schijnen gesproken te worden, dat ze, wanneer ze naarstig en aandachtig aangemerkt worden, bevonden worden twijfelachtig te zijn, of meer tot iets anders behorende, hetzij tot die toekomst van het Zaligmakers, met welke Hij door deze ganse tijd in Zijn kerk begrepen zijnde, gekomen is; dit is: in Zijn leden, t. w. aan stukken en allengs, want de gehele. kerk is. in Zijn lichaam: of hetzij tot de verwoesting van het aardse

Jeruzalem, want wanneer Hij van die verwoesting spreekt dan spreekt Hij in 't gemeen, alzo even als van het einde van de wereld, en even, alsof Hij sprak van die laatste en grote dag van het Oordeels, zodat ganselijk dat zelve niet onderscheiden, noch bekend kan worden, tenzij dat al die dingen, welke bij de 3 evangelisten Mattheüs, Marcus en Lucas van deze zaak gelijkvormig gesproken, naarstig onder elkander vergeleken en overlegd worden; want sommige dingen spreekt de een wat duisterder dan de ander, en de een verklaart de zelve duidelijker dan de andere, opdat alzo aangaande die dingen, welke, als tot een zaak behorende gesproken worden, maar blijken, waaruit en bij welke gelegenheid zij gesproken werden. Hier laat ik volgen, wat in het evangelie bij Mattheüs van de afscheiding van de goeden en kwaden gelezen wordt, door het laatste Oordeel van Christus. Daar, lezen wij: en wanneer de Zoon van het mensen komen zal in zijn heerlijkheid, en al de heilige engelen met Hem, dan zal Hij zitten op de troon van Zijn heerlijkheid. En voor Hem zullen al de volken vergaderd worden, en Hij zal ze van elkander scheiden, gelijk de herder de schapen van de bokken scheidt En hij zal de schapen tot Zijn rechterhand. zetten, maar de bokken tot Zijn linkerhand Alsdan zal de Koning zeggen tot degenen, die tot Zijn rechterhand zijn: Komt, gij gezegende Mijn Vader! Beërft dat koningrijk, hetwelk u bereid is van de grondlegging van de wereld. Want Ik ben hongerig geweest, en gij hebt Mij te eten gegeven; Ik ben dorstig geweest, en gij hebt Mij te drinken gegeven; Ik was een vreemdeling, en gij hebt Mij geherbergd; Ik was naakt, en gij hebt Mij gekleed; Ik ben krank geweest, en gij hebt Mij bezocht; Ik was ie de gevangenis, en gij bent. tot Mij gekomen. Dan zullen de rechtvaardigen Hem antwoorden, zeggende: Heere! wanneer hebben wij U hongerig gezien, en gespijzigd, of dorstig, en te drinken gegeven? En wanneer hebben wij U een vreemdeling gezien, en geherbergd? of naakt, ongekleed? En wanneer nebben wij U krank. gezien, of in de gevangenis, en zijn tot U gekomen? En de Koning zal antwoorden en tot hen zeggen: Voorwaar zeg ik U: voor zoveel gij dit één van deze mijn minste broeders gedaan hebt, zo hebt gij dat Mij gedaan Dan zal Hij zeggen ook tot degenen, die ter linkerhand zijn: Gaat weg van Mij, gij vervloekten! in het eeuwige vuur, hetwelk de duivel en zijn engelen bereid is. (Mattheüs 25:31-41) Daarna. verhaalt Hij ook aan hen die voorgaande dingen, alzo zij zo danige dingen niet gedaan hebben, welke Hij verteld heeft dat zij gedaan hebben, die aan zijn rechterhand zijn. En omdat zij vragen, wanneer zij Hem gezien hebben in zulk een nood, zo antwoordt Hij, dat wat aan de minste van hen niet gedaan is, ook Hem niet gedaan is, daarover Zijn rede besluit en zegt Hij: *en dezen zullen gaan in de eeuwige pijn, en de rechtvaardigen in het eeuwige leven.* Ook de evangelist Johannes verhaalt zeer klaar en openlijk, dat Hij in de verrijzenis van de doden voorzegt heeft het toekomstig Oordeel. Want als Hij gezegd had: want ook de Vader Oordeelt niemand, maar heeft al het Oordeel de Zoon gegeven; opdat zij allen de Zoon eren, gelijk zij de Vader eren. Die de Zoon niet eert, eert de Vader niet, die Hem gezonden heeft; (Johannes 5:22-23), zo heeft Hij daar bij gevoegd; voorwaar, voorwaar zeg ik u: die Mijn woord hoort, en Hem gelooft, die Mij gezonden heeft, die heeft het eeuwige leven, en komt niet in de verdoemenis, maar is uit de dood overgegaan in het leven (Johannes 5:24) Ziet, hier heeft Hij gezegd, dat zijn gelovigen niet in het Oordeel komen; hoe zullen zij dan door het Oordeel afgescheiden worden van de kwaden, en hoe zullen zij aan Zijn rechterhand staan, tenware, dat Hij op deze plaats het woord verdoemenis voor Oordeel gesteld had? Want in zo danig Oordeel zullen zij niet komen, die Zijn woord horen, en Dien geloven, die Hem gezonden heeft.

Hoofdstuk 6. WELKE DE EERSTE, EN WELKE DE TWEEDE OPSTANDING IS.

Daarna voegt Hij er bij: Voorwaar, voorwaar zeg ik u: de ure komt, en is nu, wanneer de doden zullen horen de stem van het Zoons Gods, en die ze gehoord hebben, zullen leven. Want gelijk de Vader het leven heeft in zich zelf, alzo heeft Hij ook de Zoon gegeven, het leven te hebben in zich zelf (Johannes 5:25-26) Nog spreekt Hij niet van de tweede opstanding, nl. die van de

lichamen, welke in het einde wezen zal; maar van de eerste opstanding, welke nu is, want opdat Hij deze zou mogen onderscheiden, zo zegt Hij: de ure komt, en is nu. Maar is nu niet van de lichamen, maar van de zielen want de zielen hebben ook haar dood in de goddeloosheid en in de zonden, na welken dood zij doden zijn, van wie de Heere spreekt: laat de doden hun doden begraven, nl. opdat alzo zij, die in de ziel dood zijn, hen mogen begraven, die in het lichaam dood zijn. Om van die dode wil dan, welke door hun goddeloosheid en ongerechtigheid in de ziel dood zijn, zegt Hij: De ure komt, en is nu, wanneer de doden zullen horen de stem van het Zoons Gods, en die ze gehoord hebben, zullen leven. Die ze zullen gehoord hebben, zegt Hij: die ze gehoorzaam zullen geweest zijn, die zullen geloofd hebben, en die tot het einde toe, zullen volhard hebben. En hier heeft Hij geen onderscheid gemaakt van goeden en kwaden; want het is voor allen goed zijn stem te horen, en te leren, doorgaande uit de dood van de ongerechtigheid tot een leven van de godsvrucht, van welke dood de apostel aldus spreekt: zo zijn zij dan alle doden, en er is een voor allen dood, opdat zij die leven, nu niet zich zelf leven, maar Hem, die voor hen gestorven en weder opgestaan is. Alle zijn zij dan dood in hun zonden, niemand uitgezonderd, hetzij in de erfzonde, hetzij ook in zo danige zonde, daar de wil bijgevoegd is, nl. óf niet wetende, óf wetende, óf doende wat ongerechtig is. En voor al deze doden is er één levende dood, nl. Hij, die gans geen zonde had, omdat zij, die door vergiffenis van de zonde leven, nu niet zich zelf leven, maar Hem, die voor allen gestorven is om onze zonden, en die weder opgestaan is, om onze rechtvaardig maken opdat wij, gelovende in Hem, die de goddeloze. rechtvaardigt, uit onze goddeloosheid gerechtvaardigd zijnde, en even als uit de dood levend gemaakt zijnde, tot de eerste opstanding, die nu is, zouden mogen behoren. Want tot deze eerste behoren geen anderen dan zij die eeuwig gelukzalig zullen zijn; maar tot de tweede, van welke Hij daarna zal spreken, zal Hij ons leren, dat daartoe behoren de gelukzaligen en de ellendige beide. De eerste is een opstanding van de barmhartigheid, en de tweede van het oor' deels. Daarom is ook in Psalm 101 geschreven: 'Heere! ik zal U zingen barmhartigheid en oordeel,' van welk oordeel Hij vervolgens gezegd heeft: en heeft Hem macht gegeven, ook gericht te houden, omdat Hij van het mensen Zoon is (Johannes 5:27) Hier geeft Hij te kennen, dat Hij in dat vlees zal komen om te oordelen, waarin Hij gekomen was om geoordeeld te worden: want daartoe dient het, dat Hij zegt: 'omdat Hij van het mensen Zoon is.' En daarna voegt Hij er bij: 'verwondert u daar niet over; Want de ure komt, in welke allen, die in de graven zijn, zijn stem zullen horen; en zullen uitgaan, die het goede gedaan hebben, tot de opstanding van het leven, en die het kwade gedaan hebben, tot de opstanding van de verdoemenis;' zo dat Hij dan opstaan in de eerste, opstanding, die niet wil verdoemd worden in de tweede. 'Want de ure komt, en is nu, wanneer de doden zullen horen de stem van het Zoons Gods, en die ze gehoord hebben, zullen leven,' dat is: zullen in de verdoemenis niet komen, welke de tweede dood genaamd wordt, in welke dood, na de tweede opstanding, die van de lichamen zijn zal, gestoten zullen worden allen, die in de eerste opstanding, die van de zielen is, niet opstaan 'Want de ure komt,' alwaar Hij niet zegt: 'en is nu,' alzo die zijn zal in het einde van de wereld, dat is: in het laatste en allergrootste Oordeel Gods, 'wanneer allen, die in de graven zijn, zijn stem zullen horen, en zullen uitgaan.' Hij heeft hier niet gezegd, gelijk in de eerste opstanding: 'en die ze zullen gehoord hebben, zullen leven:' Want zij zullen niet allen leven, nl. met dat leven, hetwelk, omdat het gelukzalig is, alleen een leven behoort genoemd te worden; want voorwaar indien zij zonder alle leven waren, zouden zij niet kunnen horen en met de opstanding van het vlees uit de graven kunnen komen. Nu, waarom zij niet allen zullen leven, dat leert Hij in hetgeen er volgt: 'die goed gedaan hebben (zegt Hij) ter opstanding van het levens; deze zijn diegene, welke zullen leven, en dat kwaad gedaan hebben, ter opstanding van het oordeels; deze zijn diegene, welke niet zullen leven, want zij zullen met de tweede dood sterven; want zij hebben kwaad gedaan, omdat zij kwalijk geleefd hebben, en kwalijk hebben zij geleefd, overmits zij in de eerste opstanding van de zielen, welke nu is, niet op nieuw geleefd hebben, of overmits zij daarin, dat zij op nieuw geleefd hebben, tot het einde toe niet gebleven zijn. Gelijk er dan twee wedergeboorten zijn; van welke ik hierboven gesproken heb, van welke de eerste is naar het

geloof, welke geschieden zal in de donverderfelijkheid en de onsterfelijkheid door het grote en laatste oordeel: Alzo zijn er ook twee opstandingen, van welke de een is de eerste, nl. die van de zielen, welke nu is, en die zodanig is, dat zij niet toelaat te komen in de tweede dood, en de andere is de tweede, welke nu niet is, maar die in het einde van de wereld zijn zal, en deze is niet die van de zielen, maar die van de lichamen, en zal door het laatste Oordeel sommigen zenden tot de tweede dood; En anderen tot dat leeft, hetwelk geen dood heeft.

Hoofdstuk 7. WAT IN DE OPENBARING VAN JOHANNES GESCHREVEN IS VAN DE TWEE OPSTANDINGEN, EN WAT DAARVAN NAAR MENSELIJK VERSTAND GEVOELD WORDT.

Van deze twee opstandingen hééft dezelfde evangelist Johannes op dezelfde wijze mede gesproken in dat boek, hetwelk genaamd wordt de openbaring, zodat de eerste van deze twee opstandingen, door sommigen van de onzen niet wel verstaan zijnde, daar over gekeerd en veranderd is in zekere bespottelijke fabelen, want in het genoemde boek zegt de apostel Johannes: 'En ik zag een engel afkomen uit de Hemel, hebbende de sleutel van de afgrond, en een grote keten in zijn hand; en hij greep de draak, de oude slang, welke is de duivel en Satanas, en bond hem 1000 jaren; en wierp hem in de afgrond, en sloot hem daarin, en verzegelde die boven hem opdat hij de volken niet meer verleiden zou totdat de duizend jaren zouden geëindigd zijn. En daarna moet hij een kleine tijd ontbonden worden. En ik zag tronen, en zij zaten op dezelve, en het oordeel werd hun gegeven; en ik zag de zielen degenen, die onthoofd waren om de getuigenis van Jezus, en om het Woord Gods, en die het beest en van hetzelfde beeld niet aangebeden hadden, en die het merkteken niet ontvangen hadden aan hun voorhoofd en aan hun hand; en zij leefden en heersten als Koningen met Christus, de duizend jaren. Maar de overige van de doden werden niet weder levend, totdat de duizend jaren geëindigd waren. Deze is de eerste opstanding. Zalig en heilig is hij, die deel heeft in de eerste opstanding; over deze heeft de tweede dood geen macht, maar zij zullen priesters van God en Christus zijn, en zij zullen met Hem als Koningen heersen duizend jaren (Openbaring 20:1-6)

Zij, die vanwege deze woorden van dit boek gemeend hebben, dat de eerste opstanding lichamelijk zou zijn, zijn daartoe voornamelijk bewogen door het getal van duizend jaren, even alsof daar in de heiligen op die wijze, een Sabbat van zulk een lange tijd behoorde te zijn, nl. met een heilig rust na 6000 jaren arbeid, te rekenen van die tijd af, dat de mens geschapen werd, en door de verdienste van die grote zonde in de ellende dezer sterfelijkheid uit het geluk van het paradijs verstoten werd, opdat alzo (dewijl er geschreven is: één dag is bij de Heere als 1000 jaren, en duizend jaren zijn bij Hem als één dag) na vervulling van 6000 jaren, evenals na 6 dagen; vervolgens volgt de 7de dag, namelijk de Sabbath, bevattend de laatste 1000 jaren, op welken Sabbat de heiligen weer zouden verrijzen en opstaan. Deze mening zou tamelijk verdraaglijk zijn, indien er geloofd werd, dat die vermakelijkheden en die vreugde, welke op die Sabbat, door de tegenwoordigheid van de Heere, de heiligen zullen hebben, geestelijk waren; *want, dat hebben wij ook te eniger tijd gemeend.*

[De vertaler Fenacolius noemt in een noot in de versie van 1646 enkele voor- en tegenstanders op van de heerlijke kerkstaat. *Hij zegt onder meer dat Hiëronimus de uitleg van de heerlijke staat van de Kerk bespot, nochtans als hij schrijft in boek 4 over Jeremia, zegt hij, ditzelve gevoelen niet te durven veroordelen uit oorzaak dat veel kerkelijke mannen en martelaren dat gezegd hebben. Zoveel geloof en eerbiedigheid is er toegedaan geweest op het zeggen van enige grote mannen. Ondertussen geloof ik nauwelijks dat deze heilige mannen een gelijk gevoelen gehad hebben met de ketter Cerentius, enz."]*

Maar aangezien zij zeggen, dat zij, die dan zullen opgestaan zijn, zich oefenen zullen in aller-overdadigste vleselijke maaltijden, in welke zoveel spijs en drank zal zijn, dat zij niet alleen geen maat, noch geschiktheid zullen houden, maar zelfs ook de maten van ongelovigheid zullen te boven gaan, zo kunnen zodanige dingen alleen door vleselijke mensen geloofd worden. Maar aangaande hen, die geestelijk zijn en dit van deze 1000 jaren geloven, die noemt men met een Grieks woord Chiliastus. Indien wij dit van woord tot woord willen uitdrukken, zo mogen wij hen noemen: 1000 jaarsgezinde. Dit van stuk tot stuk te willen weerleggen, zou zeer lang zijn, maar wij moeten nu veel meer aantonen, hoe en op welke wijze deze Schriftuur moet genomen worden. Onze Heere Jezus Christus zegt zelf 'niemand kan ingaan in het huis eens sterke en zijn vaten beroven, tenzij hij eerst die sterken gebonden heeft,' willende door dien sterken verslaan hebben de duivel, omdat hij het menselijk geslacht heeft gevangen kunnen houden, en bij zijn vaten, welke hij hem zou beroven, zijn toekomstige gelovigen, welke hij in verscheiden zonden en goddeloosheden bezat. Opdat dan deze sterke zou mogen gebonden worden, daarom heeft de apostel in de Openbaring een engel zien neerkomen van de Hemel, welke de sleutel van de afgrond had, en een keten in zijn hand. En bij heeft (zegt hij) de draak gegrepen, die oude slang, welke hoegenaamd is duivel en Satanas, en heeft hem gebonden duizend jaren, dat is: hij heeft zijn macht om hen te verleiden en te bezitten, die verlost zouden worden, bedwongen en gebreideld. En de duizend jaren kunnen mijns inziens op tweeërlei wijze verstaan worden, nl. óf daarom, overmits in de laatste duizend jaren deze zaak verhandeld wordt, dat is: 'n het zesde duizendste jaar, evenals ten zesden dage, welker laatste uren nu verlopen, waar na volgen zal die Sabbat, welke geen avond heeft, nl. de ruste van de heiligen, welke geen einde heeft, zodat hij van dezen duizend jarigen dag het laatste deel, dat overig wezen zal tot het einde van de wereld toe, duizend jaren genaamd heeft, met die manier van spreken, waardoor een deel betekent wordt door het geheel: of anders heeft hij duizend jaren vooral de jaren van deze wereld gesteld, opdat door een volkomen getal betekend zou worden de volheid van het tijd. Voorts, indien zelfs honderd op enige wijze somtijds gemeenheid gesteld wordt, gelijk daar is, wat de Heere beloofd heeft dengenen, die al het zijn verlaat en Hem navolgt, zeggende: hij zal het honderdvoudig in deze wereld ontvangen, hetwelk. de apostel aldus enigszins verklaart: als niet hebbende, en alles bezittende; want voorheen was reeds gezegd: de gelovige. mens. is een gehele wereld van de rijkdommen Hoeveel te meer dan wordt duizend voor de algemeenheid gesteld ! Daarom kan ook op geen andere wijze daar beter verstaan worden, wat in zekere Psalm gelezen wordt, nl : Hij is in van de eeuwigheid gedachtig geweest aan zijn verbond, aan het woord nl , dat Hij geboden heeft aan duizend geslachten, dat is aan allen. En Hij heeft hem in de afgrond geworpen, zegt Hij, nl. de duivel heeft Hij geworpen in de afgrond, door welken naam beduid wordt de talloze menigte van de goddeloze, van wie harten afgrondig en diep zijn in boosheid tegen de Kerke Gods. En hij wordt gezegd daar geworpen te zijn, niet daarom, vermits de duivel daar tevoren niet was, maar daarom wordt hij gezegd daar geworpen te zijn, vermits hij, uitgesloten zijnde van de gelovigen, zoveel te meer begon te bezitten de goddeloze; want diegene wordt meest bezeten van de duivel, die niet alleen vervreemd is van God, maar welke ook om niet en zonder oorzaak hen haat, die God dienen. En heeft hem gesloten, zegt Hij, en heeft verzegeld over hem, omdat hij de volken niet meer verleiden zou, totdat de duizend jaren voleindigd waren. Hij heeft hem gesloten, wil zeggen: hij heeft hem een verbod gedaan, opdat hij niet zou mogen uitgaan, dat is: overtreden wat hem verboden was. En aangaande, dat Hij daar bij gevoegd heeft 'en heeft verzegeld over hem,' daarmede dunkt mij, dat Hij bedoeld heeft, dat Hij wilde, dat verborgen zou zijn, wie behoren tot het deel van de duivel, en wie daartoe niet behoren; want dat is in deze wereld gans verborgen, want die schijnt te staan, is onzeker of hij niet zal vallen, en die schijnt te liggen, is onzeker of hij weer op zal staan. Nu, door de band van dit verbond wordt de duivel verhinderd en weerhouden om die volken te verleiden, welke tot Christus behoren, die hij nochtans tevoren verleidde en vasthield. Want God heeft deze volken verkoren vóór de grondlegging van de wereld om die te verlossen van de macht van de duisternissen, en over te voeren in het Rijk van het Zoons Zijner klaarheid,

gelijk de apostel spreekt; want wie van de gelovigen weet niet, dat hij nu wel volken verleidt en met zich trekt in de eeuwige straf, maar nimmermeer diegene, die gepredestineerd zijn ten eeuwigen te ven, tegen hetwelk. ons geenszins moet bewegen, dat dikwijls ook de duivel hen verleidt welke nu wedergeboren zijnde in Christus, de wegen Gods ingaan; want de Heere kent hen, die de Zijnen zijn. (2 Timotheüs 2:19) Van deze verleidt hij niemand tot de eeuwige verdoemenis; want God de Heere, voor Wie niets verborgen is, kent hen alzo, niet als een mens, welke de mens in tegenwoordigheid ziet, en nochtans, indien hij hem ziet, zijn hart niet ziet, en ten opzichte wat hij na maal zal worden, ziet hij ook zich zelf niet. Zo dan, te deze einde is de duivel gebonden, en gesloten in de afgrond; om nu niet te verleiden die volken, uit welke de kerk bestaat, welke tevoren door hem verleid waren, en welke hij vasthield eer zij de kerk waren; want er is niet gezegd, opdat hij niemand zou verleiden, maar (zegt hij) opdat hij nu niet zou verleiden de volken, in welke hij ongetwijfeld gewild heeft, dat de kerk zou verstaan worden totdat de duizend jaren voleindigd waren, d. i. of datgene, wat overig blijft van de zesden dag, welke bestaat uit duizend jaren, of d. i. al de jaren, in welke voortaan deze wereld zal volbracht worden. En hier moet men alzo hetgeen niet nemen dat hij zegt 'opdat hij nu niet zou verleiden de volken totdat de duizend jaren voleindigd waren,' even alsof hij namaal alleen de volken zou verleiden, uit welke de gepredestineerde gemeente bestaat, van welke te verleiden hij tegenwoordig door die band en die opsluiting verhinderd wordt; maar dat is of met een zekere manier van spreken gezegd, welke dikwijls in de Schrifturen gevonden wordt, gelijk in zekere Psalm: 'gelijk onze ogen tot de Heere onze God zijn, totdat Hij ons genadig zij;' want geenszins is het zo, dat, wanneer Hij zich over hen ontfermd zal hebben, dat dan de ogen van Zijn dienstknechten niet zullen zijn tot de Heere hun God; of anders is dit de orde van de woorden: 'en Hij heeft hem gefloten, en Hij heeft verzegeld over hem, totdat de duizend jaren voleindigd waren.' En aangaande, dat hij daar tussen gesteld heeft 'opdat hij de volken nu niet verleiden zou,' dit is alzo gesteld, dat het van de samenbinden van deze. orde vrij is, zodat het op zich zelf is te verstaan, even alsof het daarna bijgevoegd was, zodat deze gehele spreuk aldus getegen is: 'En Hij heeft hem gesloten, en Hij heeft over hem verzegeld, totdat de duizend jaren voleindigd waren, opdat hij de volken nu niet verleiden zou.

Hoofdstuk 8. VAN DE BINDING EN VAN DE LOSLATING VAN DE DUIVEL.

Daarna zegt hij, moet hij een kleine tijd ontbonden worden. (Openbaring 20:3) Indien gebonden en gesloten te worden voor de duivel dit is, nl. de kerk niet te kunnen verleiden, zo zal dan zijn ontbinding zijn, dat hij die zal kunnen verleiden. Maar dat zij verre; want nooit zal die gepredestineerde, en voor 's werelds grondlegging verkoren gemeente door hem verleid worden, van welke gesproken is: de Heere kent, wie de zijn zijn. En nochtans alhier zal de kerk ook te dien tijde zijn, als de duivel zal ontbonden worden, gelijk zij van die tijd aan, dat zij ingesteld is, alhier geweest is, en zijn zal ten allen tijde in de haren, nl. welke door geboren te worden hen volgen, die sterven Want een weinig daarna zegt hij, dat de ontbonden duivel de verleide volken door de ganse wereld met zich verzamelen zal tot de oorlog tegen de kerk van welke vijanden het getal zal zijn als het zand van de zee En zij zijn opgekomen op de breedte van de aarde, en omringden de legerplaats van de heiligen, en de geliefde stad; en er kwam vuur neder van God uit de Hemel, en heeft hen verslonden. En de duivel die hen verleidde, werd geworpen in de poel van het vuur en sulfer, alwaar het beest en de valse profeet zijn; en zij zullen gepijnigd worden dag en nacht in alle eeuwigheid. (Openbaring 20:8-10) Maar dit behoort nu tot het laatste Oordeel, hetwelk ik goed gevonden heb daarom nu te verhalen, opdat niemand meen, dat indien kleine tijd, op welken de duivel ontbond en zal worden, geen kerk op aarde zal zijn, hetzij hij die hier niet vindt als hij ontbonden is, of dat hij die verteert wanneer hij baar door alle middelen vervolgd zal hebben; zo dan door deze ganse tijd bevat hij niet allen tijd van de eerste komst van Christus tot het einde van de wereld toe, op hetwelk

zijn tweede komst zal zijn; maar de duivel wordt alzo gebonden, dat dit nl. zijn binding is, t w. dien ganse tijd door, hetwelk hij noemt het getal van duizend jaren, de kerk niet te verleiden, omdat hij, ook zelfs ontbonden zijnde, dezelve niet zal verleiden. Maar voorwaar, indien gebonden te worden bij hem zoveel is als niet te kunnen verleiden, of niet toegelaten te worden, wat zal dan ontbonden anders zijn dan te kunnen verleiden, of toegelaten te worden? Verre is het er evenwel van af, dat dat zou geschieden. Maar de binding van de duivel is: niet toegelaten te worden om te oefenen de gehele aanvechting, welke hij óf met geweld, óf met list vermag om de mensen te verleiden, dwingende hen met geweld aan zijn zijde, of hen listig bedriegende. Indien hem dat toegelaten werd in deze zo lange tijd, en ook in zo grote zwakheid van velen, zou hij vele zodanige, die God niet wil, dat dat onderworpen zullen zijn, te gronde brengen, want de gelovigen zal hij neer storten en anderen, om niet te geloven, zou hij verhinderen, en opdat hij dat niet zou doen, daarom is bij gebonden; maar dan zal hij ontbonden worden, wanneer het een korte tijd zal zijn, want er wordt gelezen, dat hij 3 jaren en 6 maanden met al zijn en zijns heirmachten woeden zal; maar zij, met wie hij strijden zal, zullen zodanig zijn, dat zij door zijn groot geweld en door zijn listige lagen niet zullen kunnen overwonnen worden. Ondertussen, indien hij nooit ontbonden werd, alsdan zou veel min blijken zijn boze macht, en dan zou veel min de lijdzaamheid van de heilige stad, vol zijnde van geloof, beproefd worden, en dan eindelijk zou ook minder gezien worden, hoe de almachtige God zijn groot kwaad zo wel gebruikt heeft, welke hem niet geheel weggenomen heeft van het verzoeken van de heiligen (hoewel hij van hen ieder inwendige mensen, naar welke men in God gelooft, buiten gestoten is) opdat zij door zijn bestorming die van buiten is, zouden toenemen. En Hij heeft hem ook gebonden in hen die van zijn zijde zijn, opdat hij met al zijn boosheid, zoveel hij kon, uit te storten en te oefenen, niet zou te gronde brengen talloze menigten van zwakken, uit welke nodig was, dat de kerk zou vermenigvuldigd en vervuld worden, nl. opdat hij aan de een zijde hen, die geloven zullen, niet zou afschrikken van het geloof van de godsvrucht, en aan de andere zijde, opdat hij ben, die nu geloven, niet zou krenken in hun standvastigheid. 'En hij zal in de voleinding ontbonden worden,' opdat alzo de Stad Gods dan met de grote heerlijkheid haar Verlossers, helpers en bevrijders aanschouwt, welk een sterke vijand zij overwonnen heeft. Wat zijn wij toch in vergelijking van die Heiligen en gelovigen, die dan zullen zijn? Om hen te beproeven, zal zulk een zware vijand ontbonden worden, met wie wij, zelfs terwijl hij gebonden is, met zo grote gevaren strijden, hoewel ook in deze loop van het tijd er niet aan te twijfelen is, dat er enige krijgsknechten van Christus zo wijs en sterk geweest zijn, en nog zijn, welke, ook al was het, dat zij. dan in die sterfelijkheid leefden, wanneer hij ontbond en zal worden, al zijn lagen en verspringingen aller-wijsselijkst zouden vermijden en aller-lijdzaamst zouden verdragen. Deze binding van de duivel is niet alleen geschied van dien tijd aan, dat de kerk buiten het Joodse land hier en daar onder andere volken begon uitgebreid te worden, maar geschiedt ook nu, en zal blijven geschieden tot het einde van de wereld, op hetwelk hij ontbonden zal worden; want de mensen worden ook nu van hun ongelovigheid, in welke hij hen bezat, bekeerd tot het einde toe. En voorwaar bij ieder van de gelovigen wordt die sterke dan gebonden, wanneer wij van hem, als zijnde zijn vat, afgeroofd worden. En die afgrond, waarin hij gesloten wordt, is in die goddeloze mensen niet teniet gekomen toen zij gestorven zijn, nl. zij, die toen waren, toen hij begon opgesloten te worden; want anderen, door geboren te worden, zijn vervolgens hen gevolgd, en volgen nog elkander totdat deze wereld eindigt, nl. zulke, die de Christenen haten, in wier blinde en diepe harten hij dagelijks even als in een afgrond gesloten wordt. Ondertussen doet zich hier een vraag op, nl. of ook in die laatste 3 jaren en 6 maanden, wanneer hij, ontbonden zijnde, met alle machten zal woeden, iemand tot het geloof zal komen, waarin hij tevoren niet was? Want hoe zal die spreuk bestaan, met welke gezegd is: 'of hoe kan iemand in het huis eens sterke inkomen, en zijn vaten ontrooft, tenzij dat hij eerst de sterke gebonden hebben,' indien de vaten van de sterke, zelfs wanneer hij ontbonden is, kunnen weg geroofd worden? (Mattheüs 12:29) Alzo schijnt ons die spreuk er toe te dwingen, om te geloven, dat in dien kleine tijd niemand zal bijkomen tot het Christenvolk, maar dat de duivel strijden zal met hen, die dan

bevonden zullen worden Christenen te zijn. Indien enigen van dezen overwonnen worden en hem volgen, van hen zeggen wij, dat zij niet behoren tot het gepredestineerd getal van de kinderen Gods; want het is niet te vergeefs, dat deze zelfde apostel Johannes, die deze Openbaring geschreven heeft, ook in zijn brief van sommigen gezegd heeft; 'zij zijn uit ons uitgegaan, maar zij waren uit ons niet; want indien zij uit ons geweest waren, zo zouden zij met ons gebleven zijn '. (1 Johannes 2:19) Maar hoe zal het dan gaan met de jonge kinderen? Want het is gans niet gelovig en het is geenszins te denken, dat er dan geen jonge onmondige kinderen van de Christenen, pasgeboren en nog ongedoopt zijnde, door die tijd zullen overvallen en verrast worden; ook is het niet gelovig dat dan in die dagen geen kinderen meer zullen geboren worden, en indien er jonge kinderen zullen zijn, is het mede niet gelovig, dat zij door alle mogelijke middelen van hun ouders tot het bad van de wedergeboorte niet zullen gebracht worden. Indien dit geschieden zal, op welke wijze zal het dan toegaan, dat, naardien de duivel nu ontbonden is, hem die vaten zullen afgeroofd worden, omdat niemand in zijn huis treedt om zijn vaten weg te roven, tenzij hij hem eerst gebonden heeft. Maar dit is het, wat men veelmeer heeft te geloven, nl. dat terzelfder tijde noch aan de een zijde die zullen ontbreken, welke zullen afvallen van de kerk, noch aan de andere zijde, welke tot de kerk zullen toekomen. Maar ondertussen zullen de ouders zo sterk zijn voor hun kinderen om die te laten dopen, en insgelijks zullen zij ook sterk zijn, die allereerst dan zullen geloven, dat zij die sterken zullen overwinnen, zelfs niet gebonden zijnde, d. i., dat zij hem, die met alle list en bedrieglijke kunsten, zoals hij nooit tevoren gebruikt heeft, hun lagen legt, of ook met alle. kracht. en geweld hen perst en bespringt, beide wakker zullen kennen en lijdzaam zullen verdragen, zodat zij op zodanige wijze, ook van hem, daar hij niet gebonden is, zullen weg geroofd worden. Evenwel, daarom zal die evangelische spreuk geenszins vals zijn, nl. 'of hoe kan iemand in het huis eens sterken komen, en zijn vaten ontrooft, tenzij dat hij eerst de sterke gebonden hebben?' Want volgens de waarheid van die spreuk is daar zodanige orde gehouden, dat nl. allereerst die sterke gebonden is, zodat met weg roven van zijn vaten, de kerk wijd en breed uit alle volken, beide, sterken en zwakken, alzo vermenigvuldigd wordt, dat zij door het allersterkst geloof van die dingen, welke door God voorzegd en vervuld zijn, zelfs ook de ontbonden zijn vaten kan ontnemen. Want gelijk men moet bekennen, dat de liefde van velen zal verkoelen, wanneer de ongerechtigheid de overhand heeft, en dat er ook velen van hen, die niet in het boek van het leven geschreven zijn, door de inwijkeling van de allergrootste vervolgingen en bedrieglijkheden van de duivel, nu losgelaten zijnde, zullen afwijken, alzo moet men ook bedenken, dat niet alleen de goede gelovigen welke die tijd vinden zal, maar dat ook sommigen, die dan nog buiten zullen zijn, met de hulp van de genade Gods door de bemerking en overlegging van de Schrifturen (in welke vele andere dingen, en ook het einde voorzegd is, hetwelk zij nu gewaar worden dat komt) om te geloven hetgeen zij niet geloofd hadden, veel sterker zullen zijn, en, om zelfs de duivel, die nu niet gebonden is, te overwinnen, veel kloek er zullen zijn Naardien dit zo zijn zal, moet men zeggen, dat zijn binding voorgegaan is, opdat daarop zou volgen de beroving van de gebonden en ontbonden, alzo van deze zaak gezegd is: 'of hoe kan iemand in het buis eens sterken inkomen, en zijn vaten ontrooft, tenzij dat hij eerst de sterke gebonden hebben?'. (Mattheüs 12:29)

Hoofdstuk 9. Welk dat koningrijk van de Heiligen is, waarin zij met Christus duizend jaren regeren, en waarin het onderscheiden wordt van het eeuwige koningrijk.

Terwijl de duivel duizend jaren gebonden is, regeren de heiligen met Christus die duizend jaren, hetwelk zonder twijfel ook op dezelfde manier te verstaan is, nl. van dien tijd, die er is van zijn eerste komst. Want bijaldien behalve dat koningrijk (waarvan Hij op het einde zeggen

zal: 'komt, gij gezegende Mijns Vaders! beërft dat koningrijk, hetwelk u bevrijd is') op enige andere wijze, verre datzelfde ongelijk zijnde, nu niet met Hem regeerden zijn Heiligen, tot welke Hij zegt: 'Ziet, Ik ben met u lieden al de dagen tot de voleinding van de wereld,' voorwaar de kerk zou dan ook nu niet genaamd worden: zijn Koningrijk, en het Koningrijk van de Hemelen, want zelfs is ook op deze tijd die Schriftgeleerde, welke onderwezen is in het Koningrijk van de Hemelen, die uit zijn schat nieuwe en oude dingen voortbrengt, van wie wij hierboven gesproken hebben. En voorts, die maaiers zullen van de kerk vergaderen het onkruid dat Hij toegelaten heeft met de tarwe op te wassen tot de oogst toe. Dit verklarende, zegt Hij: 'de oogst is de voleindiging van de wereld, en de maaiers zijn de engelen.' Gelijkerwijs dan het onkruid vergaderd, en met vuur verbrand wordt, alzo zal het ook zijn in de voleinding van deze wereld. De Zoon van het mensen zal zijn engelen uitzenden, en zij zullen uit Zijn Koningrijk vergaderen al de ergernissen. (Mattheüs 13:39-41) Kan Hij dit zeggen van dat koningrijk, waar geen ergernissen zijn? Zo dan, uit dat zijn koningrijk, hetwelk hier is, nl. uit zijn kerk zullen de ergernissen vergaderd worden. Insgelijks zegt Hij 'zo wie dan één van deze minste geboden zal ontbonden, en de mensen alzo zal geleerd hebben, die zal de minste genaamd worden in het Koningrijk van de Hemelen, maar zo wie dezelve zal gedaan en geteerd hebben, die zal groot genaamd worden in het Koningrijk van de Hemelen' (Mattheüs 5:19) beide deze twee zegt Hij te zijn in het Koningrijk van de Hemelen, nl. degene, die de geboden niet doet welke Hij leert, en ook diegene, die ze doet, en alzo leert; maar de eerste noemt Hij de minste, en de anderen noemt Hij groot. En daarna voegt Hij er bij: 'want Ik zeg u: tenzij uw gerechtigheid overvloediger zij, dan van de Schriftgeleerden en van de Farizeeën,' dat is, boven de gerechtigheid van hen, welke ontbinden hetgeen zij leren. Want van de Schriftgeleerden en Farizeeën zegt Hij op een andere plaats: 'want zij zeggen het, en doen het niet '. (Mattheüs 23:3) Tenzij dan, dat uw gerechtigheid overvloediger zij dan die van hen, dat is: dat gij met ontbindt, maar veel liever doet, hetgeen gij leert, zo zult gij niet ingaan, zegt hij, in het Koningrijk van de Hemelen. Daarom op een andere wijze moet het Koningrijk van de Hemelen te verstaan zijn daar zij beide zijn, nl. diegene, welke ontbindt hetgeen hij leert, en diegene, welke het doet, maar wel verstaande de eerste de minste, en de andere groot. En op één andere wijze wordt het Koningrijk van de Hemelen genaamd, waarin niemand anders ingaat dan diegene, die ze doet. En daarom, daar beide deze soorten van mensen zijn, daar is de kerk, even zo als ze nu is; maar waar alleen die een soort zal zijn, daar is de kerk even als ze dan zal zijn, wanneer daar geen kwaad in haar zal zijn Zo is. dan ook nu de kerk het Koningrijk van Christus en het Koningrijk van de Hemelen. Alzo regeren ook nu met Hem zijn heiligen, maar op een andere wijze als zij dan zullen regeren. Evenwel regeren met hem niet de onkruiden, hoewel zij in de kerk met de tarwe opwassen. Want met Christus regeren zij, welke doen hetgeen de apostel zegt: 'Indien gij dan met Christus opgewekt bent, zo zoekt de dingen, die boven zijn, waar Christus is, zittende aan de rechterhand Gods:' Bedenkt de dingen, die boven zijn; niet die op de aarde zijn. (Colossenzen 3:1-2) Van dezen zegt hij ook, dat hun wandel in de Hemel is. Eindelijk, zulke regeren met Hem, welke op zodanige wijze in zijn Koningrijk zijn, dat zij ook zelfs Zijn Koningrijk zijn. Hoe zijn die dan het Koningrijk van Christus, welke, (opdat ik andere dingen verzwijgen hoewel zij aldaar zijn totdat uit zijn Koningrijk in het einde van de Wereld alle ergernissen vergaderd worden, nochtans hier het hun zoeken, en niet hetgeen Jezus Christus is? Zo dan, dit boek spreekt hier van dit koningrijk van het strijd, in hetwelk nog met de vijand gestreden wordt, alwaar men somtijds tegen strijdt met de tegen strijdende verdorvenheden, en somtijds over dezelve heerst, wanneer zij wijken, welke strijd tot die tijd duurt dat men eenmaal komt tot dat aller-vreedzaamst en aller-gerust koningrijk, waar men zonder vijand regeren en heersen zal. Ook spreekt alhier dit boek van de eerste opstanding, welke nu is. Want wanneer hij gezegd heeft, dat de duivel gebonden werd 1000 jaren, en dat hij daarna een korte tijd ontbonden werd, verhaalt hij als opnieuw, wat nl. in die 1000 jaren de kerk doet of wat in haar gedaan wordt, zeggende: 'en Ik zag tronen, en zij zaten op dezelve, en het oordeel werd hun gegeven'. (Openbaring 20:4) Men moet niet menen, dat dat gezegd wordt van het laatste Oordeel, maar bij de tronen van de oversten moeten de

oversten zelf verstaan worden, door wie de kerk nu geregeerd wordt. Nu, bij het oordeel dat hen gegeven is, dunkt mij, dat men op geen ander oordeel beter kan nemen dan op hetgeen van 't welk gezegd is: 'al wat gij op de aarde binden zult, zal in de Hemel gebonden wezen; en al wat gij op de aarde ontbinden zult, zal in de Hemel ontbonden wezen. (Mattheüs 18:18) Daarover zegt ook de apostel: 'want wat heb ik ook die buit en zijn te oordelen? Oordeelt gij lieden niet, die binnen zijn? (1 Corinthiers 5:12) En de zielen, zegt hij, degenen die gedood waren om het getuigenis van Jezus, en om het Woord Gods, waarop verstaan wordt, hetgeen hij na maal zal zeggen, nl. 'en regeer de met Christus 1000 jaren,' t w. de zielen van de martelaren, welke nog niet hersteld zijn in hun lichamen. Want de zielen van de godvruchtige, die gestorven zijn, worden niet afgescheiden van die kerk, welke ook nu het Koningrijk van Christus is Want anders zou ook bij. het altaar Gods hun gedachtenis niet gehouden worden in de gemeenschap van het lichaam van Christus, en het zou ook geen voordeel zijn in gevaren tot Zijn doop te lopen, opdat zonder Hem dit leven niet geëindigd worde, ja! Zelfs zou het niet baten tot de verzoening, indien misschien iemand door berouw en kwade overtuiging van het geweten van dat lichaam afgezonderd is. Want waarom geschieden die dingen? Anders nergens om, dan overmits de gelovigen, zelfs zij die overleden zijn, Zijn leden zijn. Hoewel zij dan niet hun lichamen zijn, evenwel regeren nu hun zielen met Hem zolang die 1000 jaren duren. Daarom wordt ook in dit zelfde boek elders anders gelezen 'gelukzalig zijn de doden die in de Heere sterven; de Geest zegt ook van nu aan, dat zij rusten van hun arbeid, want hun werken volgen hen.' Zo dan, de kerk regeert nu de eerste maal met Christus in de levenden en doden. Want daarom, gelijk de apostel zegt, is Christus gestorven, opdat Hij heerst, beide over de levenden en over de doden. Maar ondertussen heeft hij alleen vermaand gedaan van de zielen van de martelaren overmits die doden voornamelijk regeren, welke tot hun dood toe voor de waarheid. gestreden hebben Maar evenwel bij een deel verstaan wij het geheel, nl. ook al de doden, welke behoren tot de kerk, die daar het Koningrijk van Christus is. En aangaande, dat er volgt: 'en die het beest, noch zijn beeld aangebeden had, hadden het merkteken niet ontvangen aan hun voorhoofd, noch aan hun hand,' dat moeten wij tegelijk van de levenden en doden verstaan. Nu wat men door dat beest te verstaan heeft, hoewel men dat wat naarstige behoort te onderzoeken; nochtans is het niet vreemd van het rechte geloof, dat daardoor verstaan wordt de goddeloze stad en dat volk van de ongelovigen, hetwelk vijandig staat tegenover eet gelovige volk en de Stad Gods. En het beeld dunkt mij te zijn de veinzen nl. in die mensen die in schijn het geloof belijden en in ongelovigheid leven, want zij veinzen te zijn, wat zij niet zijn, en worden niet door een ware gedaante, maar door een bedrieglijk beeld , Christenen genaamd; want tot dit beest behoren niet alleen de openbare vijanden van de naam Christus en Zijner aller-heerlijkste stad, maar ook de onkruiden, die uit Zijn Koningrijk, hetwelk de kerk is, in het einde van de wereld zullen vergaderd worden En wie zijn zij, die het beest niet aanbidden, noch zijn beeld? Anders geen, dan die doen, hetgeen de apostel zegt, nl. 'trekt niet een ander Juk aan met de ongelovigen'. (2 Corinthiers 6:14) Want zij bidden het niet aan, dat is: zij staan het niet toe, noch worden het onderdanig, en ontvangen ook het, merkteken niet, t w. het brandmerk hunner misdaad aan het voorho ofd, vanwege hun belijdenis, noch aan hun hand vanwege hun werkingen Zo dan, zij, die vreemd zijn van deze kwaden, hetzij dat zij nog in dit sterfelijk vlees leven, of hetzij dat zij overleden zijn, die regeren met Christus nu reeds op een zekere manier, gevoegelijk zijnde voor die tijd, welke de ganse tijd door duurt, welke door het getal van 1000 jaren betekend wordt. 'Maar de anderen van hen (zegt hij) hebben niet geleefd.' 'Want het is nu de ure dat de doden zullen horen de stem van het Zoons Gods, en die ze gehoord zullen hebben, zullen leven,' maar de anderen van hen zullen niet leven. En belangende, dat hij daarbij gevoegd heeft 'totdat de 1000 jaren voleind. worden,' dat is te verstaan, dat zij op die tijd niet geleefd hebben, toen zij benoorden geleefd te hebben, t w. doorgaande van de dood tot het leven. En daarom, wanneer die dag zal gekomen zijn, waarop ook de opstanding van de lichamen geschieden zal, zullen zij uit de graven niet uitgaan tot het leven, maar tot het oordeel, t w tot de verdoemenis, welke de tweede dood genoemd wordt; want diegene, die niet geleefd heeft

totdat de 1000 jaren voleindigd zijn, dat is: die dien ganse tijd, waarin verhandeld wordt de eerste opstanding, niet gehoord heeft de stem van het Zoons Gods, en van de dood niet doorgegaan is tot het leven, voorwaar! die zal in de tweede opstanding, welke die van het vlees is, te samen met zijn vlees doorgaan tot de tweede dood, want daar volgt: 'dit is de eerste opstanding; zalig en heilig is hij, die deel heeft in de eerste opstanding,' dat is: die dezelve deelachtig is. Nu, diegene is dezelve deelachtig, die niet alleen weer levend wordt van de dood, die in de zonde is, maar die ook blijft in datgene, waarin hij weer levend wordt. 'In deze heeft de tweede dood geen macht,' zegt hij, maar hij heeft wel macht in de anderen, van wie hij hierboven gezegd heeft 'en de anderen van hen hebben niet geleefd totdat de 1000 jaren voleindigd waren.' Want dien ganse tijd door, dien hij 1000 jaren noemt, hoezeer iemand van hen toen geleefd heeft in het lichaam, evenwel is hij niet weer levend geworden van die dood, waarin de goddeloosheid hem vasthield, opdat hij alzo, door weer levend te worden, deelachtig zou mogen worden aan de eerste opstanding, en die volgens de tweede dood in hem geen macht zou hebben.

Hoofdstuk 10. WAT MEN HEN HEEFT TE ANTWOORDEN, DIE MENEN, DAT DE OPSTANDING ALLEEN BEKOORT TOT DE LICHAMEN EN NIET TEVENS TOT DE ZIELEN.

Er zijn enigen, die menen, dat de opstanding niet anders kan genoemd worden dan van de lichamen, en daarom beweren zij, dat die eerste opstanding ook in de lichamen zal geschieden; want (zeggen zij) van wie eigenschap is te vallen, aan die komt ook toe, weder op te staan Nu, de lichamen vallen door het sterven; alzo, zeggen zij, kan er geen opstanding zijn van de zielen, maar van de lichamen. Maar zij spreken tegen de apostel, die dezelve. opstanding noemt Want voorwaar naar de inwendige, en niet naar de uitwendige mens waren zij opgestaan, tot wie hij zegt: 'Indien gij dan met Christus bent opgewekt, zo zoekt de dingen die boven zijn.' (Colossenzen 3) Deze zin heeft hij ook elders met andere woorden gesteld, zeggende; 'opdat, gelijkerwijs Christus uit de doden opgewekt is tot de heerlijkheid van het Vaders, alzo ook wij in nieuwigheid van het leven wandelen zouden'. (Romeinen 6:4) Hiervan komt ook dit gezegde: 'Ontwaakt, gij die slaapt! en staat op uit de doden; en Christus zal voor u lichten'. (Efeziers 5:14) Nu, aangaande dat zij zeggen, dat er geen kunnen opstaan dan die vallen, en daarom menen, dat de opstanding tot de lichamen, en niet tot de zielen, behoort, overmits het de eigenschap van de lichamen is, te vallen; waarom (zeg ik) horen zij de volgende spreuken niet: 'En wilt van Hem niet afwijken, opdat gij niet valt. En: 'Hij staat, of hij valt zijn eigen Heer.' En: 'Die meent te slaan, hij ziet toe, dat hij niet valt.' Want ik meen, dat die val te verhoeden is in de ziel, en niet in het lichaam; daarom, indien de opstanding is degenen die vallen, (nu, de zielen vallen mede) voorwaar, zo moet men ook belijden, dat de zielen weder op staan En aangaande zijn zeggen: 'In deze zal de tweede dood geen macht hebben,' dat hij daar bijgevoegd heeft: 'Maar zij zullen zijn priesters Gods en Christus, en zij zullen met Hem regeren duizend jaren,' dat is voorwaar niet alleen van de bisschoppen of opzieners en ouderlingen gezegd, welke eigenlijk nu in de kerk priesters genoemd worden, maar gelijk wij ze allen Christenen noemen, naar de zalving onze Heere, vanwege onze geestelijke zalving; alzo noemen wij ze ook allen priesters, omdat zij allen te samen leden eens priesters zijn. De apostel Petrus zegt er van: 'Een heilig volk, een koninklijk priesterdom'. (1 Petrus 2:9) Voorwaar in het kort en als in het voorbijgaan heeft hij te kennen gegeven hoe Christus God is, wanneer hij noemt de priesters Gods en Christus, dat is: van het Vaders en van het Zoons, hoewel Christus, overmits de gedaante van een dienstknecht, gelijk hij een Zoon van het mensen geworden is, alzo is hij ook een priester geworden en van de eeuwigheid naar de ordening van Melchizédek, van welke zaak wij in dit werk meermalen gesproken hebben.

Hoofdstuk 11. VAN GOG EN MAGOG, WELKE DE DUIVEL, OMTRENT HET EINDE VAN DE WERELD ONTBONDEN ZIJNDE, ZAL OPWEKKEN OM DE KERK GODS TE VERVOLGEN.

'En wanneer de duizend jaren zullen geëindigd zijn, zal de Satanas uit zijn gevangenis ontbonden worden. En hij zal uitgaan om de volken te verleiden, die in de 4 hoeken van de aarde zijn, de Gog en de Magog, om hen te vergaderen tot de krijg; welker getal is als. het zand. aan de zee.' (Openbaring 20:7-8) Hiertoe zal hij dan hun verleiden, opdat hij hen verzamelt tot de krijg; want ook tevoren verleidde hij de mensen. Maar nu zal hij uitgaan, gelijk daar gezegd is, tot een openbare vervolging, en zal uitbarsten uit de schuithoeken van zijn vijandschap, want dit zal de laatste vervolging zijn, nl. in dien tijd, dat het laatste Oordeel op handen zal zijn, welke de heilige kerk Gods door de ganse wereld zal lijden, nl. die algemeen stad Christus van de algemeen stad van de duivel, voor zo veel zij beide op de aarde zullen zijn. Want die volken, welke hij noemt Gog en Magog, moet men niet alzo nemen even alsof zij zouden zijn zekere barbarische mensen, gesteld zijnde in enigen hoek van de aarde, of dat het ook zouden zijn de Gelen en Massageten, gelijk sommigen menen, ter oorzaak van de eerste letters van deze. namen, of dat het zouden zijn enige andere volken, zijnde uitheems, en afgezonderd van het Romeinse recht. Want daar wordt te kennen gegeven hoe deze volken overal zijn door de ganse wijde wereld, wanneer daar gezegd is 'de volken die in de 4 hoeken van de aarde zijn,' en dezelve verklaart hij daarna te zijn Gog en Magog. Wanneer wij de verklaring dezer namen onderzoeken, bevinden wij dat Gog te zeggen is tectum, dat is: dak, en Magog zoveel als de tecto, dat is: van het dak, even alsof men zei 'het huis, en diegene, die voortkomt van het huis.' Zo zijn het dan die volken, in welke wij hierboven verstaan hebben, dat de duivel even als in een afgrond besloten is, en daarna hij zelf, welke enigszins van die volken zich verheft en van dezelve voort komt, zodat die volken zijn het dak, en hij van het dak. Maar indien wij beide deze namen willen strekken tot volken, en niet de een naam tot volken en de andere tot de duivel, zo zullen die volken in enig opzicht ook het dak zijn, omdat in dezelve na de duivel gesloten wordt, en overmits enigszins de oude vijand onder dezelve. bedekt wordt; en ook in enig opzicht zullen die volken van het dak zijn, wanneer zij nl. van een verborgen, bedekten haat zullen uitbarsten tot openbare vijandschap. En aangaande, dat hij zegt: 'en zij zijn opgekomen op de breedte van de aarde, en omringden de legerplaats van de heiligen, en de geliefde stad.' Daarmede wordt voorwaar niet te kennen gegeven, hoe dat zij gekomen zijn, of komen zullen tot een plaats, even alsof op een zekere plaats zou zijn het heirleger van de heiligen en de beminde stad, omdat deze anders niet is dan de kerk van Christus, die door de gehele wereld verspreid is, en daarom overal, waar zij dan zal zijn, welke onder alle volken zal zijn, ,(hetwelk betekend is door de naam van de breedte van de aarde) daar zal het heirleger van de heiligen zijn, daar zat de beminde God zijn, nl. zijn Stad, daar zal zij van al haar vijanden (want dezelve zullen met haar ook onder alle volken zijn) met de gruwel van die vervolging omringd worden, dat is: zal met benauwdheden van de verdrukkingen benauwd worden, verdrongen worden, besloten worden en evenwel zal zij haren krijg niet verlaten, welke genoemd is met de naam heirleger.

Hoofdstuk 12. OF TOT DE LAATSTE STRAF VAN DE GODDELOZE BEHOORT, DAT ER GEZEGD WORDT 'DAT HET VUUR NEER KWAM VAN DE HEMEL, EN HEN VERTEERDE'

Aangaande hetgeen hij zegt 'en er kwam vuur neer van de Hemel, en verteerde hen,' dat moet men niet menen hun uiterste straf te zijn, welke zijn zal, als er gezegd zal worden 'gaat weg van mij, gij vervloekten! in het eeuwige vuur.' Want dan zullen zij in het vuur gestoten worden, maar het vuur zal van de Hemel niet over hen komen. Maar alhier wordt het vuur van de Hemel zeer wel verslaan van de sterkte van de heiligen, door welke zij de woedende vijand

geenszins zullen wijken om hun wil te doen; want hun vastheid is de Hemel, door welks vastheid zij gekweld en gepijnigd zullen worden met een zeer brandende aller-vurigste ijver, uit oorzaak dat zij de heiligen Christus niet hebben kunnen trekken aan de zijde van de antichrist. En dit zal het vuur zijn, dat hen verteren zal, en dat zal van God zijn, want de heiligen worden door Gods gave overwinnelijk, daarom dat de vijanden gepijnigd zullen worden. Want gelijk de ijver ten goede gesteld is, alwaar gelezen wordt 'de ijver van uw huis heeft mij verteerd,' alzo daarentegen wordt zij ten kwade gesteld als er gezegd wordt 'de ijver heeft het ongeleerde volk ingenomen.' En nu zal een strijdig vuur hen verteren, uitgezonderd nl. het vuur van het laatste Oordeel. Of indien hij 'het vuur, komende van de Hemel en hen verte rende,' genoemd heeft die plaag met welke, wanneer Christus nu komt, geslagen zullen worden al de vervolgers van de kerk, welke hij in het leven op de aarde zal vinden, zo wanneer hij de Antichrist zal doden met de geest zijns mond, zo zal dat evenwel niet de laatste straf van de goddeloze zijn, maar dat zal de laatste straf zijn, welke zij nl. zullen lijden als de opstanding van de lichamen geschied is.

Hoofdstuk 13. OF MEN VOOR DE TIJD VAN DE VE RVOLGING VAN DE ANTICHRIST DUIZEND JAREN HEEFT TE REKENEN.

Deze laatste vervolging, welke geschieden zal door de Antichrist, zal duren (gelijk wij gezegd hebben, en gelijk ook in dit boek en bij de profeet Daniël gesteld is) 3 jaren en 6 maanden. Of deze tijd, hoewel klein zijnde, tot de duizend jaren behoort, in welke hij aan de een zijde zegt, dat de duivel gebonden is, en aan de andere zijde, dat de heiligen regeren met Christus, dan of boven die jaren ook deze. kleine tijd gevoegd wordt, zodat zij daar buiten zijn, daaraan wordt met recht getwijfeld. Want indien wij zeggen, dat deze tijd tot die jaren behoort zo zal bevonden worden, dat het Koningrijk van de Heiligen met Christus niet even zulk een lange tijd zich uitstrekt als de duivel gebonden blijft, maar langer; want voorwaar, de heiligen zullen met hun Koning zelfs in de vervolging voornamelijk regeren, overwinnende al die grote onheilen, t. w. op die tijd, wanneer de duivel niet zal gebonden zijn, zodat hij met alle machten vermogen zal hen te vervolgen. Indien dit zo is, hoe geschiedt het dan, dat deze Schriftuur met die duizend jaren beide bepaalt, t. w. de binding van de duivel en het koningrijk van de heiligen, omdat met de binding van de duivel betekend wordt, dat die 3 jaren en 6 maanden eerder gedaan zal zijn dan het Koningrijk van de heiligen in die duizend jaren met Christus. Maar indien wij zeggen, dat die kleine tijd van die vervolging in die duizend niet behoort gerekend. te worden, maar dat na de vervulling er van deze tijd behoort bijgevoegd te worden, opdat alzo eigenlijk mocht verstaan worden, wat hij (wanneer hij gezegd 'de priesters Gods en Christus zullen met Hem regeren duizend jaren') bijgevoegd heeft zeggende, en als de duizend jaren zullen voleind zijn, zal de Satan uit zijn gevangenis ontbonden worden.' En op die wijze geeft hij dan te kennen, dat beide, nl. het koningrijk van de heiligen en de binding van de duivel te samen gelijk zullen ophouden, zodat daarna de tijd van die vervolging noch behoort tot het koningrijk van de heiligen, noch tot de gevangenis van de Satan, (dewijl het beide in duizend jaren bestaat) en alzo wordt dan geloofd, dat deze tijd daarboven bijgevoegd is, en dat men dien daar buiten heeft te rekenen. Indien wij dit alzo willen, verstaan, zullen wij gedrongen worden te belijden dat de heiligen in die vervolging met Christus niet zullen regeren. Maar wie zou durven zeggen, dat dan zijn leden met Hem niet zullen regeren, wanneer zij Hem allermeest en aller-kloekste zullen aanhangen? Want zelfs ten deze tijde, hoe heviger de bestorming van het strijd zijn zal, naar die mate zal de eer van niet te wijken, noch te bezwijken, groter zijn, ja! naar die mate zal de kroon van het martelaarschap waardiger en beter zijn. Of, indien men vanwege de verdrukkingen, die zij zullen lijden, niet behoort te zeggen, dat zij zullen heersen, zo zal daaruit ook volgen, dat in het voorgaande dagen, nl. in die duizend jaren, van al die heiligen, welke toen verdrukt werden, moet gezegd worden, dat zij

ten tijde van hun verdrukking niet geregeerd hebben met Christus. Insgelijks hebben dienvolgens ook zij, (van wie zielen de auteur. van dit boek schrijft gezien te hebben als zielen degenen die gedood waren om het getuigenis van Jezus en om het Woord Gods) niet geregeerd met Christus wanneer zij de vervolging leden, en zij waren het koningrijk van Christus niet, hetwelk nochtans Christus aller-uitnemend bezat dat is gans ongerijmd en vreemd, en men behoort dat geheel tegen te staan, want voorwaar, de overwinnende zielen van de glorievolle martelaren, wanneer zij overwonnen en geëindigd hebben al hun pijnen en moeiten, na dat zij hun sterfelijke leden hebben afgelegd, hebben geregeerd en regeren met Christus totdat de duizend jaren geëindigd zullen zijn, om daarna zelfs ook met de ontvanger van onsterfelijke lichamen in van de eeuwigheid te regeren. Daarom zullen de 3 Jaren en 6 maanden de zielen van hen, die gedood zijn vanwege zijn getuigenis, en die tevoren uit hun lichamen waren gegaan, en die ook zelfs in de aller-laatste vervolging uit hun lichamen zullen gaan, met Hem regeren tot deze sterfelijke eeuw geëindigd wordt en dat men tot dat koningrijk doorgaat, alwaar de dood niet zijn zal. Daarom zullen de jaren van de heiligen, met Christus regerende, meer zijn dan de jaren van de banden en gevangenis van de duivel; want zij zullen ook met hun koning, de Zoon Gods, wanneer de duivel ontbonden zal zijn, 3 jaren en 6 maanden regeren. Zo blijft dan over, wanneer wij horen 'dat de priesters Gods en Christus met Hem regeren zullen duizend jaren, en wanneer de duizend jaren zullen geëindigd zijn, dat de satan ontbonden zal worden van zijn gevangenis,' dat wij dan moeten verstaan, dat, óf de duizend jaren ten aanzien van dit koningrijk van de heiligen niet zullen geëindigd worden, maar ten aanzien van de binding en de gevangenis van de duivel; óf dat de duizend jaren zullen geëindigd worden, zodat zij langer zullen zijn ten aanzien van het koningrijk van de heiligen, en daarentegen korter ten aanzien van de binding van de duivel. Of anders, aangezien de lijd van 3 jaren en 6 maanden zeer kort is, dat het ook wel gelovig is, dat Hij dien tijd niet in rekening heeft willen brengen, hetzij dat satans binding zoveel te minder jaren heeft, of ook, hetzij dat het koningrijk van de heiligen zoveel te meer jaren schijnt gemaakt te hebben, even gelijk ik van de 400 jaren in het 6de boek van dit deel gesproken heb, welke, hoewel zij iets meer waren, evenwel 400 jaren zijn genoemd. En zo danige dingen meer worden vaak in de Heilige Schrift gevonden, indien iemand daar met voordacht op let.

Hoofdstuk 14. VAN DE VERDOEMENIS VAN DE DUIVEL MET DE ZIJNEN, EN EEN KORT WEDERVERHAAL VAN HETGEEN HIER VÓÓR GESPROKEN IS VAN DE OPSTANDING ALLER-GESTORVEN LICHAMEN, EN VAN HET OORDEEL VAN DE LAATSTE VERGELDING.

Na dit verhaal van de aller-laatste vervolging bevat hij in 't kort alles, wat in het laatste Oordeel de duivel en de vijandige stad met haar overste zal lijden. Want, zegt hij: 'en de duivel, die hen verleidde, werd geworpen in de poel van het vuur en suffers, alwaar het beest en de valse profeet zijn; en zij zullen gepijnigd worden dag en nacht in alle eeuwigheid'. (Openbaring 20:10) Dat door het beest zeer wel verstaan wordt de goddeloze stad, daarvan hebben wij reeds gesproken. Nu, zijn valse profeet, is óf de Antichrist, óf dat beeld, dat is: dat geveinsde schijnsel, waarvan wij ook reeds gesproken hebben. Daarna vertelt hij ons, met een kort verhaal van het voorgaande, het laatste Oordeel, dat zijn zal in de laatste opstanding van de doden, welke die van de lichamen zijn zal, en geeft hij ons te verstaan, dat dezelve aan hem geopenbaard is. 'En ik zag (zegt hij) een groten witten troon, en degene, die daar op zal, van wiens aangezicht de aarde en de Hemel wegvlogen, en geen plaats is voor die gevonden '. (Openbaring 20:11) Hij zegt niet: ik zag een grote witte troon, en die daar opgezeten was, van wiens aangezicht de aarde en de Hemel wegvlogen, overmits dat nog niet gedaan was, nl. eer men geoordeeld had over de levenden en de doden; maar hij zegt, dat hij dien heeft zien zitten op de troon, van wiens aangericht de aarde en de Hemel wegvlogen, maar dat geschiedde daarna. Want als het Oordeel volbracht is, dan zal deze Hemel en deze aarde ophouden, nl.

wanneer er een nieuwen Hemel en een nieuwe aarde zijn zal; (Openbaring 21) want deze wereld zal voorbijgaan door verandering van de dingen, en niet door een gehele verderving dezelve, waarover ook de apostel zegt: 'de gedaante dezer wereld gaat voorbij, daarom wil dat gij zonder bekommering zult zijn.' (1 Corinthiers 8:13) Zo dan, de gedaante gaat voorbij, maar niet de natuur. Alsdan Johannes gezegd heeft 'dat hij een heeft zien zitten op de troon, van wiens aangezicht (hetwelk hij wil zeggen, dat daarna zou geschieden) Je aarde en de Hemel wegvlogen,' zo zegt hij: 'En ik zag de doden, klein en groot, slaande voor God; en de boeken werden geopend: en een ander boek werd geopend, dat van het leven is; en de doden werden geoordeeld uit hetgeen in de boeken geschreven was, naar hun werken.' (Openbaring 20 is. 12) Hij zegt, dat de boeken geopend waren, en ook een boek; maar hoedanig dit boek was, verzwijgt Hij ook niet, want hij zegt 'dat van het leven is.' Zo dan, bij die boeken, welke hij in de eerste plaats gesteld heeft, moet men verstaan de heilige boeken, zowel oude als nieuwe, opdat daarin verklaard zou worden, welke zijner geboden God gewild heeft, dat onderhouden zouden worden. Maar in het boek 'dat van het leven is,' wordt ons verklaard, wat ieder gedaan of niet gedaan heeft. Indien dit boek vleselijk bedacht wordt, wie zal van dezelfde grootte of lengte kunnen schatten of berekenen? Of ook binnen welke tijd zal zulk een boek kunnen gelezen worden, waarin al de levens van alle mensen geschreven zijn? Of zal daar zulk een groot getal engelen tegenwoordig zijn, als daar mensen zullen zijn, zodat een iegelijk zijn eigen leven van zijn bijgevoegde engel zal horen lezen. Indien dit zo is, zal het geen boek zijn van alle mensen, maar ieder bijzonder zal zijn boek hebben. Maar deze Schriftuur, willende dat er één boek zou verstaan worden, zegt. aldus: 'en een ander boek werd geopend.' Zo is hier daarom een zekere Goddelijke kracht te verslaan, door welke het geschieden zal, dat ieder in gedachtenis zulten gebracht. worden al zijn werken, hetzij. goede of kwade, zodat zij met een aanschouwing van het gemoed? in een wonderlijke snelheid zullen aanschouwd worden, zo danig, dat hun kennis en consciëntie zal beschuldigen en verontschuldigen de consciëntie, ten einde alzo te samen alleen geoordeeld worden, welke zodanige goddelijke kracht de naam eens boek ontvangen heeft, uit oorzaak daarin enigszins gelezen wordt datgene, wat van hem, die iets gedaan heeft, overdacht wordt. Nu, opdat hij betoont, welke de doden zijn, die daar geoordeeld zullen worden, nl. welke die kleine zijn tezamen met de groten, zo zegt hij met een kort verhaal van het voorgaande, en als wederkerende tot datgene, wat hij voorbijgegaan was, of veel liever opgeschort had: 'En de zee gaf de doden, die in haar waren: en de dood en de hel gaven de doden, die in hen waren.' (Openbaring 20:13) Voorwaar, dat is ongetwijfeld voorheen geschiedt eer de doden geoordeeld worden, en nochtans is dit laatste eerst en voorheen gezegd. Maar dit is het, wat ik gezegd heb, nl. dat hij met een kort verhaal van het voorgaande wedergekeerd is tot datgene, wat hij nagelaten had; maar nu houdt hij de orde, en opdat deze orde te beter zou mogen onderhouden worden, zo verhaalt hij ook van de geoordeelde doden op zijn plaats, even gelijk hij het gezegd had: 'en de zee gaf de doden, die in haar waren; en de dood en de hel gaven de doden, die in hen waren,' zo voegt hij daarna er bij, wat hij tevoren gesteld had, nl. 'en zij werden geoordeeld, een iegelijk naar hun werken.' Want dat is even hetzelfde, wat hij hier voor gezegd heeft; 'en de doden werden geoordeeld naar hun werken.'

Hoofdstuk 15. WELKE DE DODEN ZIJN, DIE DE ZEE GEGEVEN HEEFT TEN OORDEEL OF WELKE DE DOOD EN DE HEL GEGEVEN HEBBEN.

Maar welke zijn die doden, welke de zee gegeven heeft, wel verstaande die doden, welke in haar waren? Want zij, die in de zee sterven, zijn niet in de hel. Alzo, óf hun lichamen werden bewaard in de zee, óf (hetwelk veel ongerijmde is), de zee had die goede doden, en de hel de kwade. Wie is er, die dat zal menen? Maar voorwaar, gevoegelijk verstaan sommigen, dat de zee op deze plaats gesteld is voor deze wereld. Alzo, naardien hij te kennen geeft, dat Christus

alle, die hij hier zal vinden in het lichaam gesteld te zijn, te samen met hen, die daar zullen opstaan, zal Oordelen, zo heeft hij bij deze doden verstaan, eensdeels de goeden, als tot welke gezegd wordt 'gij bent doden, (of anders) gestorven, en uw leven is verborgen met Christus in God,' anderdeels de kwaden, van welke gezegd wordt: 'laat de doden hun doden begraven.' Insgelijks kunnen de mensen ook de doden genaamd worden, omdat zij sterfelijke lichamen hebben; daarom zegt ook de apostel Paulus: 'het lichaam is wel dood om van de monden wil, maar de geest is het leven om van de gerechtigheid wille,' tonende alzo, dat het beide is in de levende mens, welke hier in het lichaam gesteld is, nl. het lichaam, dat dood is, en de geest, die het leven is; want hij heeft niet gezegd: 'het sterfelijk lichaam,' maar 'het lichaam dat dood is,' hoewel hij deze zelfde lichamen een weinig daarna sterfelijke lichamen noemt, gelijk zij ook gewoonlijk genoemd worden. 'Deze doden dan heeft de zee gegeven, nl. zodanige, die in haar waren,' dat is: deze wereld heeft gegeven alle zodanige mensen die in haar waren, nl. welke nog niet gestorven waren 'En de dood, (zegt hij) en de hel hebben hun doden gegeven die zij binnen of in zich hadden.' De zee heeft de hare gegeven, want zij zijn daar tegenwoordig geweest even gelijk ze gevonden zijn. De dood en de hel hebben ook de hun gegeven, want zij hebben ze weder hersteld tot het leven, waarvan zij uitgegaan waren En veellicht ook niet zonder oorzaak is het hem niet genoeg geweest, dat hij gezegd zou hebben 'de dood of de hel,' maar beide is er gezegd; de dood nl. om van de goede wil, die alleen de dood hebben kunnen lijden en niet de hel: en de he l, om van de kwade wil, welke ook in de hel hun straffen betalen en verdragen Want, indien het niet ongevoegelijk schijnt, geloofd te worden, dat de oude heiligen, die het geloof van de toekomstige Christus behouden hebben, in zulke plaatsen geweest zijn, welke zeer verre zijn van de pijnigingen van de goddeloze, evenwel omtrent de hel geweest zijn tot de tijd, dat hen het bloed van Christus, en het nederdalen tot die plaats daar vandaan verlost heeft, zo is het, dat nu voortaan de goede gelovigen, die door dat vergoten rantsoen, verlost zijn, gans geen het bekennen totdat zij. met het ontvangen van hun lichamen het goede deelachtig worden, dat hun toekomt. Voorts, als hij gezegd had 'en zij worden geoordeeld, een iegelijk naar zijn werken,' zo voegt hij kort daarbij hoe dat zij geoordeeld zijn. 'En de dood en de hel werden geworpen in de poel van het vuur,' zegt hij, verstaande bij deze namen de duivel (alzo hij de auteur is van het doods en van de helse straffen) en ook tezamen met hem het ganse gezelschap van de duivels; want dat is het wat hij hier boven met een klare voorkomende reden gezegd heeft, als hij zei: 'en de duivel, die hen verleidde, werd geworpen in de poelvan het vuur en sulfer' (Openbaring 20:10) Nu, wat hij daar duister bijgevoegd heeft, zeggende: 'daar liet beest en de valse profeet zijn,' dit zegt hij hier openlijker niet deze woorden, en zo iemand niet gevonden werd geschreven in het bock van het levens, die werd geworpen in de poel van het vuur.' (Openbaring 6:15) Dit boek helpt God niet het geheugen versterken, teneinde Hij door vergetelheid niet falen; maar het beduidt de predestinatie degenen, aan wie het eeuwige leven zal gegeven worden; want God is niet diegene, welke hen niet kent, en die in dit boek leest om hen te kennen, maar dit boek van het leven, waarin zij geschreven zijn, is veel liever aangaande hen zijn voorkenning zelfs, welke niet kan falen, noch bedrogen worden.

Hoofdstuk 16. VAN DE NIEUWE HEMEL EN DE NIEUWE AARDE.

Nu, het Oordeel voleindigd zijnde, waarin hij tevoren voorzegd heeft, dat de kwaden zullen geoordeeld worden, zo is daar nu nog overig, dat hij ook van de goeden spreke; want nu heeft hij verklaard, wat door de Heere kort gezegd is, nl. 'en zij zullen gaan in de eeuwige straf.' Zo volgt nu dan, dat hij ook verklaart, wat daar bijgevoegd wordt, nl. 'doch de rechtvaardigen zullen gaan in het eeuwige leven.' Verder zegt hij: 'en ik zag een nieuwe Hemel en een nieuwe aarde; want de eerste Hemel, en de eerste aarde was voorbijgegaan, en de zee was niet meer'. (Openbaring 21) Dit zal geschieden met zodanige orde, gelijk ik hier voor door een voorkomende rede reeds gezegd heb, nl. dat hij op de troon een zag zitten, van wiens aangezicht de aarde en de Hemel wegvlogen. Want als zij zullen geoordeeld zijn, welke niet

geschreven zijn in het boek van het leven, en als zij in het eeuwige vuur zullen geworpen zijn, (hoedanig dit vuur zal zijn) of in welk gedeelte van de wereld of van de geschapen dingen het zal zijn, geloof ik niet, dat enig mens weet, tenware, dat de Goddelijke geest hem dat openbaarde, alsdan zal de gedaante dezer wereld door verbranding dezer wereldse vuren vergaan, gelijk in de zondvloed geschied is, door overstroming van de wereldse wateren. Zo dan, door die wereldse verbranding, gelijk ik gezegd heb, zullende de hoedanigheden van de verderfelijke elementen, die overeenkomen met, onze verderfelijke lichamen, geheel door verbranding teniet gaan. En haar wezen zal dan zodanige hoedanigheden hebben, welke door een wonderlijke verandering met de onsterfelijke lichamen zullen overeenkomen, zodat de wereld, tot beter vernieuwd zijnde, bekwaam zal gestekt worden voor die mensen, die zelfs ook in liet vlees tot beter vernieuwd zijn. Maar aangaande zijn zeggen 'en de zee was niet meer,' of zij door die grote brand uitgedroogd werd, dan of zij ook tot een betere veranderd werd, dat zou ik niet licht, kunnen zeggen; want wij lezen, dat er een nieuwe Hemel en een nieuwe aarde zijn zal; maar aangaande een nieuwe zee, daarvan herinner ik mij niet, dat ik ergens iets anders gelezen heb dan dat ook in dit boek gevonden wordt, nl. 'evenals een glazen zee, gelijk kristal.' Maar toen sprak hij niet van dit einde van de wereld, en schijnt niet eigenlijk gezegd te hebben de zee, maar evenals een zee, hoewel hij ook hier volgens de profetische manier van spreken (welke gewoon is de woorden in een figuurlijke zin te gebruiken en door gelijkenissen te spreken) die spreuk 'en de zee was niet meer,' heeft kunnen zeggen van die zee, van welke hij hierboven gezegd heeft 'en de zee gaf de doden, die in haar waren.' Want dan zal deze wereld, nl. het leven van de sterfelijke mensen niet meer beroerlijk en onstuimig zijn, want dat heeft door de naam zee afgebeeld.

Hoofdstuk 17. VAN DE VERHEERLIJKING VAN DE KERK ZONDER EINDE NA DE DOOD.

'En ik, Johannes, zag de heilige stad, het nieuwe Jeruzalem, nederdalende van God uit de Hemel, toebereid als een bruid, die voor haar man versierd is. En ik hoorde een grote stem uit de Hemel, zeggende: ziet, de tabernakel Gods is bij de mensen, en Hij zal bij hen wonen, en zij zullen zijn volk zijn, en God zelf zal bij hen en hun God zijn. En God zal alle tranen van hun ogen afwissen; en de dood zat niet meer zijn; noch rouw, noch gekrijt, noch moeite zal meer zijn; want de eerste dingen zijn weggegaan En die op de troon zal, zei: ziet; ik maak alle dingen nieuw '. (Openbaring 21:1-5) Deze stad wordt gezegd van de Hemel neer te komen, omdat die genade Hemels is, door welke God dezelve gemaakt heeft. Daarom zegt Hij ook tot haar door Jesaja 'Ik ben de Heere die u maak.' En voorwaar, van haar begin af is zij van de Hemel neergekomen, van welk begin af, gedurende de lijd dezer wereld, haar burgers allengs aanwassen door de genade Gods, van boven komende, nl. door het bad van de wedergeboorte in de Heilige Geest, gezonden zijnde van de Hemel. Maar door het Oordeel Gods hetwelk het aller-laatst zijn zal, t w. door Zijn Zoon Jezus Christus, zal haar klaarheid uit een zonderlinge weldaad Gods zó groot en zó nieuw zijn, dat er geen overblijfselen van de oudheid zullen overblijven, want ook de lichamen zelfs zullen uit hun oude verderfelijkheid en sterfelijkheid overgaan tot onverderfelijkheid en onsterfelijkheid. Want dit van die tijd te willen verslaan, op welken zij regeert met haar koning duizend jaren, zou, dunkt mij, een al te grote onbeschaamdheid zijn, omdat hij openlijk zegt: 'God zal alle tranen van hun ogen afwissen; en de dood zal niet meer zijn; noch rouw, noch gekrijt, noch moeite zal meer zijn.' Want wie zal zo vreemd zijn, en zo gans uitzinnig door hardnekkige twisting, dat hij zou durven zeggen, dat iemand in deze ellende dezer sterfelijkheid, ik zeg niet, dat het heilige volk, maar dat iemand van al de heiligen, dit leven óf leidt, óf geleid heeft, óf leiden zal zonder enige tranen of pijnen te hebben? Want het geschiedt veel meer dat, naarmate iemand heiliger is, of overvloediger in heiliger zuchten en begeerten, ook zijn wenen in het bidden overvloediger is. Want is het niet de stem eens burgers van het Jeruzalem hierboven, welke zegt: 'mijn tranen zijn mijn brood

geworden dag en nacht.' En: 'ik zal alle nachten mijn bed wassen, en in mijn tranen zal ik mijn leger nat maken.' En: 'mijn zuchten is niet verborgen voor U.' En; 'mijn pijn is vernieuwd geworden.' Of zijn het Zijn kinderen niet, die, bezwaard zijnde, zuchten, omdat zij niet willen omkleed, maar overkleed worden, opdat het sterfelijke van het leven verslonden worde?' (2 Corinthiers 5:4) Zijn zij degene niet, die, de eerstelingen van de geest hebbende, in zich zelf zuchten, verwachtende de aanneming tot kinderen, nl de verlossing van hun lichaam?' (Romeinen 8:23) Was ook de apostel Paulus niet van het Jeruzalem van hierboven, en bijzonder was hij dat niet veel meer, wanneer hij voor de Israëlieten, zijn vleselijke broeders, een grote droefheid had, en een gestadige pijn van het hart? Nu, wanneer zal er geen dood meer zijn in die stad, dan als er gezegd zal worden 'o dood! waar is uw strijd? O dood! waar is uw prikkel?' De prikkel van het dood is de zonde, welke dan voorwaar niet meer zal zijn, wanneer er gezegd zal worden: waar is zij? Maar nu is niet alleen een iegelijk een zwak burger dezer stad, maar zelfs deze Johannes zegt in zijn zendbrief aldus: 'indien wij zeggen, dat wij geen zonde hebben, zo bedriegen wij ons zelf, en de waarheid is in ons niet'. (1 Johannes 1:8) En ook in dit boek, welks naam is Openbaring, worden vele dingen duister gezegd, opdat zij het verstand van de lezer mogen oefenen, en in hetzelve zijn slechts weinige dingen, uit wie de verklaring de andere dingen met moeite en arbeid kunnen onderzocht worden, van het te meer overmits hij dezelfde dingen op velerlei wijzen verhaalt, opdat het schijnt, dat hij telkens wat anders spreekt, daar nochtans in het onderzoeken bevonden wordt, dat hij het zelfde zegt, hoewel telkens op een andere manier. Maar aangaande deze woorden 'God zal alle tranen van hun ogen afwissen; en de dood zal niet meer zijn: noch rouw, noch gekrijt, noch moeite zal meer zijn,' zij zijn met zulk een klaar licht uitgesproken van de toekomstige eeuw, en van de onsterfelijkheid en de eeuwigheid van de heiligen (want dan alleen, en daar alleen zullen deze dingen niet zijn) dat wij in de Heilige Schriften geen klare plaatsen zullen kunnen zoeken of lezen, indien wij menen, dat dit duister zijn.

Hoofdstuk 18. WAT DE APOSTEL PETRUS GELEERD HEEFT VAN HET LAATSTE OORDEEL GODS.

Laat ons nu ook zien, wat de apostel Petrus van dit oordeel geschreven heeft. 'In het laatste van de dagen, zegt hij, zullen er spellers komen, die naar hun eigen begeerlijkheden zullen wandelen en zeggen: waar is de belofte van zijn toekomst? Want van die dag, dat de vaders ontslapen zijn, blijven alle dingen alzo gelijk van het begin van de schepping Want willens is dit hun onbekend, dat door het woord Gods de Hemelen van overlang geweest zijn, en de aarde uit het water en in het water bestaande, door welke de wereld, die toen was, met het water van de zondvloed bedekt zijnde, vergaan is Maar de Hemelen, die nu zijn, en de aarde, zijn door hetzelfde woord als een schat weggelegd, en worden ten vuur bewaard tegen de dag van het Oordeel, en van de verderving van de goddeloze mensen. Maar deze éne zaak zij u niet onbekend, geliefden! dat één dag bij de Heere is als duizend jaren, en duizend jaren, als één dag De Heere vertraagt de belofte niet, (gelijk enigen dat traagheid achten) maar is lankmoedig over ons, niet willende, dat enigen verloren gaan, maar dat zij allen tot bekering komen. Maar de dag des Heere zal komen als een dief in de nacht, in welken de Hemelen met een gedruis zullen voorbijgaan, en de elementen branden zullen en vergaan, en de aarde en de werken, die daarin zijn, zullen verbranden. omdat dan deze dingen alle vergaan, hoedanig behoort gij te zijn in heiligen wandel en godzaligheid! Verwachtende en haastende tot de toekomst van de dag Gods, in welke de Hemelen, door vuur ontstoken zijnde, zullen vergaan, en de elementen brandende zullen versmelten Maar wij verwachten, naar zijn belofte, nieuwe Hemelen en een nieuwe aarde, in dewelke gerechtigheid woont'. (2 Petrus 3:3-13) Hier heeft hij niet gezegd van de opstanding van de doden; maar van het verderf dezer wereld voorwaar gans genoeg, alwaar hij ook, verhalende wat vóór de zondvloed geschied is, enigszins schijnt vermaand te hebben, hoe verre wij te geloven hebben, dat de wereld in het einde van deze tijd

zal vergaan Want ook te dien tijde zegt hij, dat de wereld vergaan is, die toen was, en niet alleen de wereld van de aarde, maar ook de Hemelen, bij welke wij verstaan deze lucht hemelen, van wie plaatsen en ruimten de wateren toen door hun hoog wassen bezet en ingenomen hadden. Zo dan, die ganse windwaaiende lucht, of schier die ganse lucht, die hij de Hemel noemt, of veel liever de Hemelen, maar wél verslaande deze laatste Hemelen, en niet die hoogste, in welke de zon, maan en sterren gesteld zijn, is verkeerd geworden in een waterige hoedanigheid, en was dienvolgens op deze wijze te samen met de aarde vergaan, welke gedaante van de aarde allereerst door de zondvloed verdelgd was. 'Maar de Hemelen, zegt hij, die nu zijn en de aarde, zijn door het zelfde woord als een schat weggelegd, en worden ten vuur bewaard tegen de dag van het Oordeels, en van de verderving van de goddeloze mensen.' Daarom diezelfde Hemelen, en die zelfde aarde, dat is: diezelfde wereld, die, in plaats van die wereld, die door de zondvloed vergaan is, uit dat zelfde water gezet is, die wordt behouden tot het aller-laatste vuur, in de dag van het Oordeel, en verderving van de goddeloze mensen. Want vanwege die zeer grote verandering twijfelt hij ook niet te zeggen, dat er zelfs een verderving van de mensen geschieden zal, daar nochtans hun natuur altijd zal blijven, hoewel gesteld zijnde in de eeuwige straffen. Iemand. zal misschien hier vragen: indien, nadat het Oordeel geschied is, deze wereld zal branden, eer dat in plaats van dezelve een nieuwe Hemel en nieuwe aarde gesteld worden, waar zullen dan ten zelfden tijde van de verbranding dezelve de heiligen blijven, omdat zij, aangezien zij lichamen hebben, in een zekere lichamelijke plaats noodzakelijk moeten wezen? Wij mogen antwoorden, dat zij zullen zijn in de bovenste delen, alwaar zo hoog de vlam van die brand niet zal opklimmen, gelijk ook aldaar de wateren van de zondvloed niet opgeklommen zijn. Want zij zullen alsdan zodanige lichamen hebben, dat zij daar zullen zijn, waar zij willen zijn. Daarenboven zullen zij, die nu onsterfelijk en onverderfelijk geworden zijn, zelfs het vuur van die verbranding niet vrezen, even gelijk de verderfelijke en sterfelijke lichamen van die drie mannen in de brandende oven ongekwetst hebben kunnen leven (Deze 3 mannen waren Sadrach, Mesach en Abednego, die het gouden kalf van Nebucadnezar veracht hadden. Men kan deze geschiedenis lezen in het derde hoofdstuk van Daniël)

Hoofdstuk 19. WAT DE APOSTEL PAULUS AAN DE THESSALONICENZEN GESCHREVEN HEEFT, EN VAN DE OPENBARING VAN DE ANTICHRIST, NA WIENS TIJD DE DAG VAN DE HEERE ZAL VOLGEN.

Opdat dit boek niet al te uitvoerig wordt, zal ik vele evangelische en apostolische spreuken van dit laatste Goddelijke Oordeel moeten voorbijgaan; evenwel op generlei wijze moeten wij voorbijgaan de apostel Paulus, die, schrijvende aan de Thessalonicensen, aldus zegt: 'En wij bidden u, broeders! door de toekomst van onze Heere Jezus Christus, en onze toevergadering tot Hem; dat gij niet haast bewogen wordt van verstand, of verschrikt, noch door geest, noch door woord, noch door zendbrief, als. van ons geschreven, alsof de dag van Christus aanstaande ware. Dat u niemand verleide op enigerlei wijze; want die komt niet, tenzij dat eerst de afval gekomen zij, en dat geopenbaard zij de mens van de zonde, de zoon van het verderf; die zich tegenstelt en verheft boven al, wat God genaamd, of als God geëerd wordt, alzo dat hij in de tempel Gods als een God zal zitten, zich zelf vertonende, dat hij God is. Gedeukt gij niet, dat ik, nog bij u zijnde, u deze dingen gezegd heb? En nu, wat hem weerhoudt, weel gij, opdat hij geopenbaard worde te zijner eigen tijd. Want de verborgenheid van de ongerechtigheid wordt al rede gewrocht; alleenlijk, die hem nu weerhoudt, die zal hem weerhouden, totdat hij uit het midden zal weggedaan worden En alsdan zal de ongerechtig geopenbaard worden, dewelke de Heere verdoen zal door de Geest zijns mond, en teniet maken door de verschijning Zijner toekomst; Hem, zeg ik, wiens toekomt is naar de werking van de satan, in alle kracht, en tekenen, en wonderen van de leugen; en in alle verleiding van

de onrechtvaardigheid in degenen, die verloren gaan; daarvoor dat zij de liefde van de waarheid niet aangenomen hebben, om zalig te worden. En daarom zal hun God zenden een kracht van de dwaling, dat zij de leugen zouden geloven; opdat zij allen veroordeeld worden, die de waarheid niet geloofd hebben, maar een welbehagen, hebben gehad in de ongerechtigheid', (2 Thessalonicenzen 2:1-12) Er is niemand, die hieraan twijfelt of hij heeft dit gesproken van de Antichrist en van de dag van het oordeel 'Want deze dag van de Heere, zegt hij zal niet komen, tenzij dat diegene eerst komt, dien hij de afval noemt,' nl. de afval van God de Heere. Indien dit van alle goddeloze met recht gezegd kan worden, hoeveel temeer dan van hem. Maar in welken tempel Gods hij als een God zal zullen, is onzeker, nl. of hij zal zitten in die vervallen steenhoop van die tempel, die door koning Salomo opgebouwd is, dan of hij zal zitten in de kerk. Want de apostel heeft ongetwijfeld de tempel van enige afgod, of van enigen duivel niet genoemd de tempel Gods, waarom ook sommigen op deze plaats willen verstaan hebben bij de naam Antichrist niet de overste zelfs, maar de ganse menigte mensen tot hem behorende, te samen met hun overste, en menen ook, dat het beter in het Latijn zou gesproken worden, even gelijk het in het Grieks slaat, nl. dat hij zit, niet in Templo Dei, dat is: in de tempel Gods, maar in Templum Dei, dat is: tot een tempel Gods, even alsof hij zelf was de tempel Gods, welke is de kerk, even gelijk wij zeggen sedet in amicum, idest, velut amicus, dat is te zeggen: hij zit, tot een vriend, dat is: even gelijk een vriend, en zo voorts alles, wat men meer de zodanige manier van spreken plagt te zeggen. En aangaande dat hij zegt: 'en nu, wat hem weerhoudt, weet gij,' dat is: wat hem in de weg is, en wat de oorzaak van zijn vertoeven is, weet gij, opdat hij. geopenbaard worde te zijnen eigen tijd Dit. heeft. hij hen niet openlijk willen zeggen, aangezien hij gezegd had, dat zij het wisten. En alzo wij, die niet weten wat zij dies aangaande wisten, begeren met grote arbeid gekomen tot datgene, wat de apostel van dat gemeend heeft, maar kunnen niet van het te meer omdat, wat hij daarbij gevoegd heeft, dezen zin nog duisterder maakt. Want wat is dit te zeggen, nl. 'want de verborgenheid van de ongerechtigheid wordt al rede gewrocht; alleenlijk die hem nu weerhoudt, die zal hem weerhouden, totdat bij uit het midden zal weggedaan worden. En als dan zal de ongerechtig geopenbaard worden.' Ik belijd hier gaarne, dat ik gans niet weet, wat hij wil zeggen: nochtans zal ik niet verzwijgen de gissingen of bedenkingen van de mensen, die ik aangaande deze zaak heb kunnen horen of lezen. Enigen menen, dat dit gesproken is van het Romeinse Rijk, en dat de apostel Paulus daarom dit niet openlijk heeft willen schrijven, opdat hij geen lastering en haat zou onderworpen zijn als iemand, die het Romeinse Rijk kwalijk gewenst had, van het te meer omdat daar gemeend en gehoopt werd, dat het eeuwig zou zijn, zodat hij daarom bij hetgeen hij gezegd heeft 'want de verborgenheid van de ongerechtigheid wordt al rede gewrocht,' wil verstaan hebben keizer Nero, wiens daden evenals van de Antichrist al rede schenen te zijn. Vandaar, ook sommigen menen, dat hij eenmaal weer op zal staan en de Antichrist zal worden; maar er zijn ook enigen, die menen, dat hij zelfs ook niet omgebracht is maar menen veel liever, dat hij heimelijk weggenomen is, opdat daardoor zou gemeend worden, dat hij gedoopt was, waarbij zij ook voegen, dat hij levend verborgen werd, blijvende in dezelfde kracht van zijn jaren, in welke hij was, toen men meende dat hij gedood werd, en dat hij alzo daar zal blij ven tot hij te zijner tijd geopenbaard wordt en weer hersteld in zijn Rijk. Maar ik verwonder mij zeer over de stoute vermetelheid van hen, die dit menen: nochtans hetgeen de apostel zegt 'alleenlijk, die hem nu weerhoudt, die zal hem weerhouden tot dat hij uit het midden zal weggedaan worden' dat wordt niet ongevoegelijk geloofd van het Romeinse Rijk gezegd te zijn, nemende het nl. even alsof er aldus gezegd was: alleenlijk die nu heerst, laat hem heersen tot dat hij uit het midden wordt, dat is: uit het midden weggenomen worde.' En alsdan zal de ongerechtig geopenbaard worden, aangaande van wie niemand twijfelt of daarbij wordt te kennen gegeven de Antichrist. Maar anderen menen dat dit, alsmede dat hij zegt 'en nu, wat hem weerhoudt, weet gij;' insgelijks 'het werken van de verborgenheid van de ongerechtigheid, van niemand anders gesproken is dan van de bozen en van de geveinsden, welke in de kerk zijn zolang tot zij komen tot zulk een groot getal, hetwelk voor de Antichrist een groot volk mag uitmaken, en dit zeggen zij, dat de verborgenheid van de ongerechtigheid

is, omdat het verborgen en onbekend schijnt te zijn. Voorts zeggen zij, dat de apostel de gelovigen vermaant, dat zij het geloof, dat zij houden, toch standvastig houden, en er in volharden, zeggende: 'Tantum qui modo tenet, teneat donec de medio fiat,' hetwelk men uitleggen mag: alleenlijk, die nu houdt, laat bij houden, tot dat hij uit het midden worde, dat is: tot dat de verborgenheid van de ongerechtigheid, welke nu verborgen is, uit het midden van de kerk uitgaat. Want tot deze zelfde verborgenheden menen zij ook te behoren, wat de evangelist Johannes in zijn zendbrief zegt, nl: 'Kinderen! het is de laatste ure; en gelijk gij gehoord hebt, dat de Antichrist komt, zo zijn ook nu vele Antichristen geworden; waaruit wij kennen, dat het de laatste ure is. Zij zijn uit ons uitgegaan, maar zij waren uit ons niet, want indien zij uit ons geweest waren, zo zouden zij met ons gebleven zijn.' (I Johannes 2:18-19) Gelijkerwijs dan voor het einde, zeggen zij, in deze ure, welke Johannes de laatste noemt, vele ketters uitgegaan zijn uit het midden van de kerk, welke hij noemt vele Anti christen, alzo zullen zij dan allen daarvan uitgaan, welke niet tot Christus, maar tot dien laatste Antichrist zullen behoren, en alsdan zal hij geopenbaard worden. Ondertussen verstaat de een de duistere woorden van de apostel aldus; de andere weer anders. Nochtans is het buiten alle twijfel, dat hij hiermede gezegd heeft, dat Christus niet zal komen om te oordelen de levenden en de doden, tenzij, dat zijn tegenstander de Antichrist, eerst komt om te verleiden allen, die in de ziel dood zijn, hoewel dat tot het verborgen oordeel Gods behoort, dat zij door hem verleid zullen worden; want zijn toekomst zal zijn, gelijk daar gezegd is, na de werking van de satan, in alle macht, en tekenen, en wonderheden van de leugen, en in alle verleiding van de ongerechtigheid in diegene, die verloren gaan; want dan zal de satan ontbonden worden, en door dien Antichrist zal hij in al zijn kracht wonderlijk, maar leugenachtig werken. Maar hiervan plagt getwijfeld te worden of deze. tekenen en wonderheden van de leugen daarom alzo genaamd zijn, overmits zij door spokerijen en toverijen de zinnen van de sterfelijke mensen zal bedriegen, zodat hij schijnt te doen, wat hij niet doet, dan of het daarom is, overmits deze wonderheden, hoewel het ware wonderheden zullen zijn, diegene, welke geloven gouden, tot de leugens zullen trekken, menende, dat die anders niet kunnen geschieden dan door Goddelijke kracht, alzo zij geen wetenschap hebben van de kracht van de duivel, voornamelijk, alzo hij dan zulke grote macht zal krijgen, meer dan hij ooit gehad heeft. Want, wanneer het vuur van de Hemel gevallen is, en dat met een gelijke overvalling verteerd heeft zulk een groot huisgezin met zulke grote kudden van de beesten van de vrome Job, en toen ook die grote wind plotseling kwam en het huis neerwierp, en zijn zonen dode, dat zijn toen geen ijdele schijnsels of spokerijen geweest. En evenwel zijn dat werken van de satan geweest, aan wie God deze macht gegeven had. Maar aangaande deze wonderheden en tekenen van de leugen, waarom of om welke reden van beiden, dat zij alzo genoemd zijn, dat zal dan klaarst blijken. Maar om welk van beiden er gezegd is, dat zij verleid zullen worden door deze. tekenen en wonderheden, die waardig zullen zijn verleid te worden, daarvan zegt hij: 'Daarom, dat zij de liefde van de waarheid niet aangenomen hebben om zalig te worden.' (2 Thessalonicenzen 2:10) De apostel heeft hier bijgevoegd 'En daarom zal hun God zenden de werking van de dwaling, opdat zij de leugen geloven.' Want God zal hen zenden, overmits God door Zijn rechtvaardig oordeel toelaten zal, dat de duivel dat doet, hoewel bij dat doet met een ongerechtig en boze raad. 'Opdat zij alle geoordeeld worden, zegt hij, die de waarheid niet geloofd hebben, maar een welbehagen hebben gehad in de ongerechtigheid.' (2 Thessalonicenzen 2 vers 12) Daarom, de geoordeelde zullen verleid worden, en de verleiden zullen geoordeeld worden. Maar de geoordeelde zullen verleid worden door die oordelen Gods, die verborgen rechtvaardig zijn en rechtvaardig verborgen zijn, met welke oordelen Hij van den beginne de zonde van de redelijke schepselen altijd geoordeeld heeft. Maar de verleiden zullen geoordeeld worden in het laatste en openbare Oordeel door Jezus Christus, die aller-rechtvaardigst zal oordelen, en die zelf aller-onrechtvaardigst geoordeeld is.

Hoofdstuk 20. WAT DEZELFDE APOSTEL IN ZIJN EERSTE ZENDBRIEF, AAN DE THESSALONICENZEN VAN DE OPSTANDING VAN DE DODEN GELEERD HEEFT.

Maar hier heeft de apostel gezwegen van de opstanding van de doden, maar in zijn eerste zendbrief aan hen zegt hij: 'doch, broeders! ik wil niet, dat gij onwetende bent van degenen, die ontslapen zijn, opdat gij niet bedroefd bent, gelijk als de anderen, die geen hoop hebben. Want indien wij geloven, dat Jezus gestorven is en opgestaan, alzo zal ook God degenen, die ontslapen zijn in Jezus, weer brengen met Hem Want dat zeggen wij. u door het woord van de Heere, dat wij, die levend overblijven zullen tot de toekomst van de Heere, niet zullen voorkomen degenen, die ontslapen zijn. Want de Heere zelf zal met een geroep, met de stem van het archangels, en met de bazuin Gods neerdalen van de Hemel; en die in Christus gestorven zij', zullen eerst opstaan; daarna wij, die levend overgebleven zijn, zullen tezamen met hen opgenomen worden in de wolken, de Heere tegemoet, in de lucht; en alzo zullen wij altijd met de Heere wezen '. (1 Thessalonicenzen 4:13-17) Deze apostolische woorden verklaren ons zeer duidelijk, dat de opstanding van de doden dan zal geschieden, wanneer de Heere Christus komen zal om te oordelen de levenden en de doden. Maar alhier plagt gevraagd te worden, of ook diegene, welke de Heere Christus in het leven vinden zal, van wie persoon de apostel afbeeldt op zich zelf, en op hen, die toen met hem leefden, of die nimmermeer zullen sterven, dan of zij in dat zelfde ogenblik tijd, waarop zij tezamen met hem, die verrijzen, opgenomen zullen worden in de wolk, de Heere tegemoet in de lucht, met een wonderlijke rasheid door de dood tot de onsterfelijkheid zullen doorgaan; want men kan niet zeggen, dat het onmogelijk is, wanneer zij door de lucht omhoog gevoerd worden, dat zij dan in die korte tijd zouden kunnen sterven, en weer levend worden Want aangaande zijn zeggen 'en alzo zullen wij altijd met de Heere wezen,' dit moet men niet zó nemen, even alsof hij gezegd had, dat wij altijd in de lucht met de Heere zullen blijven, want Hij. zelf zal daar niet blijven, omdat Hij daar heen komende doorgaan zal. Want Hem zal men tegemoet gaan als komende, en niet als blijvende; maar alzo zullen wij met de Heere wezen, d i : alzo zullen wij zijn, hebbende altijd eeuwige lichamen, overal, waar wij met Hem zullen zijn. Maar ondertussen zelfs ook de apostel schijnt ons tot deze zin te dringen, door welken wij menen, dat die levenden, welke de Heere hier vinden zal, in die zelfde korte tijd niet alleen de dood zullen ondergaan, maar ook de onsterfelijkheid zullen verkrijgen. Want, zegt hij 'in Christus zullen zij alleen levend gemaakt worden.' (1 Corinthiers 15:22) Maar omdat hij op een andere plaats van deze zelfde opstanding van de doden zegt 'hetgeen gij zaait, wordt niet levend, tenzij dat het eerst sterft,' hoe geschiedt het dan, dat zij, die Christus hier levend vinden zal, in Hem door onsterfelijkheid zullen levend gemaakt worden, aangezien zij niet sterven, omdat wij zien, dat er daarom gezegd is. 'hetgeen gij zaait, wordt niet levend, tenzij dat het gestorven is?' 1 Cor. 15:36) Of indien het niet behoorlijk is, dat wij zeggen, dat alleen die lichamen van de mensen gezaaid worden, welke enigszins door sterven weer tot de aarde keren, volgens hetgeen mede brengt dat vonnis van God, uitgesproken tegen dien overtreder, die een vader van het menselijk geslacht was, nl. 'stof bent gij, en u zult tot stof wederkeren,'. (Genesis 3:19) Zo zal daaruit volgen, dat wij dan moeten bekennen, dat zij, welke Christus, als Hij zal komen, vinden zal, nog niet uitgegaan zijnde uit hun lichamen, niet gehouden noch onderworpen zijn aan de voorverhaalde woorden van het apostels, gelijk ook aan die woorden van het boek van de schepping; want omhoog opgenomen zijnde in de wolken, worden zij niet gezaaid, want zij gaan niet weer tot de aarde, noch keren weer tot haar, hetzij dat zij gans geen dood ondergaan, of dat zij een korte tijd in de lucht dood zijn. Maar behalve dit komt mij iets anders te binnen, nl. dat dezelfde apostel zegt, wanneer hij tot die van Corinthe spreekt van de opstanding van de doden: 'wij zullen allen weder opslaan,' of gelijk in andere boeken staat 'wij zullen allen ontslapen.' Aangezien er dan geen opstanding kan geschieden, tenzij de dood voorgaat, en aangezien wij ook geen ander ontslapen op die plaats kunnen verstaan dan de dood: hoe zal dit geschieden, nl. dat zij allen zullen óf ontslapen, óf weer opstaan, indien er zo velen zijn, die niet zullen ontslapen, noch weer opstaan, nl. zij, welke Christus in het lichaam zal vinden? Daarom, indien wij geloven aan gaande die heiligen, welke (wanneer Christus komt), in 't leven gevonden zullen worden, en Hem in 't gemoed opgenomen zullen worden, dat zij in die opneming uit hun sterfelijke lichamen zullen gaan, en dat zij weer zullen keren tot

dezelfde lichamen, die daar nu onsterfelijk zullen zijn, alsdan zullen wij in de woorden van de apostel geen zwarigheid lijden, hetzij te plaatse, waar hij zegt 'hetgeen gij zaait, wordt niet levend, tenzij dat het eerst sterft,' of hetzij ter plaatse, waar hij zegt 'wij zullen allen weer opslaan,' of 'wij zullen allen ontslapen.' Want deze n zullen ook door onsterfelijkheid niet levend worden, tenzij dat zij eerst, hoewel een weinige sterven, en volgens dien zullen zij ook buiten de opstanding niet zijn, als voor welke de ontslapen voorgaat, hetwelk, hoewel het zeer kort is, nochtans ontslapen is. En waarom zal het ons ongelovig schijnen, dat die menigte lichamen enigszins in de lucht gezaaid wordt, en dat zij aldaar later onsterfelijk en onverderfelijk weer levend worden, omdat wij geloven, wat dezelfde apostel elders zeer klaar zegt, nl. dat de opstanding zal geschieden 'in een ogenblik tijd,' (1 Corinthiers 15:52) en dat het stof van de aller-oudste dode lichamen met een onbegrijpelijke snelheid zal wederkeren tot hun leden, die daar in een allerhoogst geluk zonder einde zullen leven. En wij hebben ook niet te menen, dat die heiligen vrij zullen zijn van dat vonnis, waardoor tot de mens gezegd is: 'stof bent gij, en u zult tot stof wederkeren,' indien de lichamen van hen, wanneer zij sterven, niet in de aarde komen, want gelijk zij in de opneming zullen sterven, alzo zullen zij ook weer opstaan, wanneer zij gevoerd worden in de lucht; want u zult tot de aarde wederkeren, is even zoveel als tot dat zult gij wederkeren door verlies van het leven, hetwelk gij waart eer gij het leven aanneemt, dat is: gij zult, dood zijnde, zijn, wat gij waart eer gij leefde. 'En de Heere God had de mens geformeerd uit het stof van de aarde, en in zijn neusgaten geblazen de adem van het leven, alzo werd de mens tot een levende ziel,' even alsof er gezegd werd: gij zijt levende aarde, welke gij niet waart, en u zult levenloze aarde worden, gelijk gij waart. (Genesis 2:7) Insgelijks hetgeen alle lichamen van de doden zijn eer ze vergaan, dat zullen dezen mede zijn als zij sterven, waar zij ook sterven, als zij nl. zonder leven zullen zijn, hetwelk zij daarna weder zullen ontvangen. Zo dan, op deze wijze zullen zij wederkeren tot de aarde, omdat zij van levende mensen aarde zullen worden. Nu, hoe geschieden zal, wat wij nu naar het begrip van ons klein verstand enigszins gissen, dat zal dan allermeest bij ons zijn om het te mogen bekennen: ondertussen is het behoorlijk, indien wij. Christenen willen zijn, dat wij geloven, dat de opstanding van de doden geschieden zal in het vlees, wanneer Christus komen zal om te Oordelen de levenden en de doden. Evenwel is ons geloof aangaande deze zaak daarom niet ijdel, al is 't, dat wij niet volkomen kunnen begrijpen hoe deze opstanding zal toegaan. Maar het is tijd, dat wij nu ook eens, zo veel ons nodig zal schijnen, aan tonen, (gelijk wij beloofd hebben,) wat de oude profetische boeken van dit laatste Oordeel Gods voorzegd hebben.

Hoofdstuk 21. WAT DE PROFEET JESAJA GESPROKEN HEEFT VAN DE OPSTANDING VAN DE DODEN EN VAN DE VERGELDING VAN HET OORDEEL.

De profeet Jesaja zegt: 'de doden zullen weder opstaan, en die in de graven zijn, zullen weder opstaan, en allen die op aarde zijn, zullen zich verblijden; want de dauw, die van U is, is hun gezondheid; maar de aarde van de goddeloze zal vallen.' Het gehele voorgaande lid behoort tot de opstanding van de gelukzaligen, maar dat hij zegt 'de aarde van de goddeloze zal vallen,' dat wordt wel verstaan als gezegd te zijn van de lichamen van de goddeloze, welke ten val van de verdoemenis zullen, komen Ondertussen, indien wij, wat gesproken is van de opstanding van de goeden, naarstige en nauwkeuriger willen doorzien, moeten wij die spreuken 'de doden zullen weder opstaan,' tot de eerste opstanding strekken, en hetgeen er volgt 'en die in de graven zijn, zullen weder opslaan,' moet men verstaan van de tweede opstanding. Voorts, indien wij ook willen onderzoeken aangaande die heiligen, welke de Heere hier levend vinden dat, zo is 't, dat zeer gevoegelijk hun toegeëigend zal worden, wat hij daar bijgevoegd heeft, nl. 'en allen, die op aarde zijn, zullen zich verblijden; want de dauw, die van u is, is hun gezondheid.' Door de gezondheid verslaan wij op deze plaats zeer gevoegelijk de onsterfelijkheid, want die is een aller-volkomendste gezondheid, welke niet ververst wordt, door de spijzen, evenals door dagelijkse medicijnen. Diezelfde profeet, die elders de goeden, goede hoop geeft vanwege de dag van het Oordeel, en daarna de kwaden verschrikt, spreekt

aldus: 'want alzo zegt de Heere: Ziet, ik zal de vrede over haar uitstrekken als een rivier, en de heerlijkheid van de heidenen als een overlopende beek; dan zult gij lieden zingen, u zult op de zijden gedragen worden, en op de knieën zeer vriendelijk getroeteld worden. Als een, dien zijn moeder troost, alzo zal Ik u troosten; ja! u zult te Jeruzalem getroost worden En u zult het zien, en uw hart zal vrolijk zijn, en uw beenderen zullen groenen als het tedere gras; dan zal de hand van de Heere bekend worden aan zijn knechten. En Hij zal zijn vijanden gram worden. Want ziet, de Heere zal met vuur komen, en zijn wagen als een wervelwind; om met grimmigheid zijn toorn hiertoe te wenden, en zijn scheiding met vuurvlammen. Want met vuur, en met zijn zwaard zal de Heere in het recht treden, met alle vlees; en de verslagenen van de Heere zullen vermenigvuldigd zijn '. (Jesaja 66:12-16) Hij zegt 'ik zal de vrede over haar uitstrekken als een rivier,' waarbij wij moeten verstaan de overvloed van zijn vrede, behalve welke geen groter kan zijn. Met deze vrede zullen wij in het einde besproeid worden, met dezen, zeg ik, waarvan wij overvloedig in het voorgaande boek gesproken hebben. Deze rivier zegt hij neer te wenden over hen, aan wie hij zo grote gelukzaligheid belooft, opdat wij alzo mitsdien mogen verstaan, dat in dat land van die gelukzaligheid (hetwelk in de Hemel is) alles door die rivier verzadigd wordt. Maar aangezien deze vrede ook in de aardse lichamen een kracht van onverderfelijkheid en onsterfelijkheid zal doen vloeien, zo is het, dat hij daarom zegt, dat hij deze rivier neer wend, opdat hij niet enigszins de dingen, die beneden zijn, met de dingen, die' omhoog zijn, overgiet en overstort, en alzo mitsdien de mensen gelijk de engelen maakt. En bij Jeruzalem moeten wij niet verstaan dat Jeruzalem, dat dienstbaar is tezamen met van dezelfde kinderen, maar onze vrije moeder, welke naar het getuigenis van de apostel 'eeuwig in de Hemelen is,' alwaar wij na de moeite onzer ellende en zorgen van de sterfelijke mensen zullen vertroost worden, evenals zijn kleine kinderen, die op zijn schouders en knieën zullen gedragen worden; want die gans ongewone gelukzaligheid zal ons, die nog nieuw en ongeoefend zijn, met haar aller-vriendelijkste behulpzaamheid en gedienstigheden tot zich ontvangen. 'Aldaar zullen wij zien, en aldaar zal ons hart zich verblijden.' Doch hij zegt niet, wat wij zullen zien. Maar wat zouden wij anders zien, dan God? Opdat in ons vervuld worde de evangelische belofte 'zalig zijn het reine van harte, want zij zullen God zien.' En voorts zullen wij alle dingen zien, die wij nu niet zien, maar die wij geloven naar de mate van ons menselijk verstand, en alzo veel minder bedenken dan zij zijn. 'En u zult zien, zegt hij, en uw hart zal zich verblijden.' Hier gelooft gij, maar daar zult gij zien Maar aangezien hij gezegd heeft 'en uw hart zich verblijden,' opdat wij niet zouden menen, dat die goeden van Jeruzalem alleen tot onze geest behoren: 'en uw beenderen, zegt hij, zullen groeien als het tedere gras,' alwaar hij bedekt te kennen geeft de opstanding van de lichamen, zo goed als verklarende hetgeen hij niet gezegd had; want wanneer wij zien, zo zullen zij niet worden; maar omdat zij geweest zijn, zo zullen wij, die geweest zijn, zien; want ook van de nieuwe Hemel en van de nieuwe aarde heeft de profeet hierboven gezegd, alzo hij die dingen, die de heiligen in het einde beloofd worden, dikwijls gezegd had. Want ziet zegt hij, Ik schep nieuwe Hemelen en een nieuwe aarde; en de vorige dingen zullen niet meer gedacht worden, en zullen in het hart niet opkomen. Maar wees gij lieden vrolijk, en verheugt u tot in van de eeuwigheid in hetgeen Ik schep; want ziet, Ik schep Jeruzalem een verheuging, en haar volk een vrolijkheid. En Ik zal Mij verheugen over Jeruzalem, en vrolijk zijn over Mijn volk; en in haar zal niet meer gehoord worden de stem van de wening' (IJes. 65:17-19) Dit alles pogen sommige vleselijke mensen te strekken en toe te eigenen tot die 1000 jaren. Maar naar de profetische wijze worden figuurlijke manieren van spreken onder de eigen gemengd, opdat onze nuchtere aandacht met een heilzame arbeid moge komen tot het geestelijk verstand. Want de vleselijke luiheid, of ook de traagheid van het ongeleerde en ongeoefende verstand is tevreden met de uiterlijke boekstaf van de letters, en meent niet, dat zij inwendig iets heeft te onderzoeken. Maar dit zal genoeg gezegd zijn van die profetische woorden, welke voor deze plaats geschreven zijn. Maar aangaande deze plaats, van welke wij tot het voorgaande afgeweken zijn, als hij in dezelve gezegd had: 'en uw beenderen zullen groenen als het tedere gras,' zo is 't, dat hij daar bijgevoegd heeft, om te bewijzen, dat hij nu spreekt van de opstanding van het vlees, maar wél

verstaande van de goeden, zeggende: 'En de hand van de Heere zal bekend worden van hen, die Hem eren;' want is dit anders, dan de hand van Hem, die zijn dienaars van zijn verachters onderscheidt? Van dezen voegt hij het volgende er bij: 'En hij zal de ongehoorzame dreigen,' of, gelijk een ander overgezet heeft: 'En hij zal de ongelovigen dreigen;' maar wat nu door dreiging gezegd wordt, zal dan door werking vervuld worden. 'Want ziel, de Heere (zegt hij) zal met vuur komen, en zijn wagens als een wervelwind; om met grimmigheid Zijn toorn hiertoe te wenden, en zijn scheiding met vuurvlammen Want met vuur, en met Zijn zwaard zal de Heere in het recht. treden, met alle vlees; en de verslagenen van de Heere sullen vermenigvuldigd zijn.' (Jesaja 66:15-16) Alhier (hetzij door vuur, hetzij door onweer hetzij door het zwaard) geeft hij te verstaan de straf van het Oordeel Want hij zegt, dat de Heere voor dengenen, wie zijn komst tot een straf zal zijn, komen zal tot een vuur. Nu, bij Zijn wagens verstaan wij niet ongepast de diensten van de engelen En aangaande zijn zeggen 'dat al het land en al het vlees geoordeeld wordt in zijn vuur, en in het zwaard, daarbij moeten wij niet verstaan de geestelijken en heiligen, maar de aardse en vleselijke, van wie gesproken is: 'Die het aardse smaken,' of; 'dewelke aardse dingen bedenken '. (Filippenzen 3:19) Insgelijks: 'Wijs te zijn naar het vlees, is de dood.' En welk gans vlees door de Heere genaamd worden, als hij zegt: 'Mijn Geest zal niet langer blijven in die mensen, want zij zijn vlees.' En belangende, dat hier bijgesteld is: 'en velen zullen daar gewond zijn van de Heere,' daarbij wordt te verstaan gegeven, dat door die wonde de tweede dood zal geschieden. Het is wel waar, het vuur, het zwaard en de wonde kunnen ook genomen worden ten goede, want de Heere heeft ook gezegd, dat Hij het vuur wil zenden in de wereld; ook werden door hen gezien gedeelde tongen als vuur, toen de Heilige Geest gekomen was. En dezelfde Heere, zegt hij, is niet gekomen om vrede te brengen op aarde, maar het zwaard. En het woord Gods noemt de schriftuur een tweesnijdend zwaard, vanwege de tweeërlei snijding van de twee Testamenten. En in het lied van de liederen zegt de Heilige kerk, dat zij met liefde gewond is, zodat zij is als geschoten door het geweld van de pijlen van de liefde. Maar hier, als wij lezen of horen, dat de Heere als een wreker zal komen, zo blijkt ook daaruit, hoe en op welke wijze men dit te verstaan heeft. Daarna in 't kort verhalende allen, die door dit oordeel zullen verteerd worden, en betekenende de zondaren en goddeloze onder het voorbeeld van de spijzen, in de oude wet verboden zijnde, van welke zij zich niet onthouden hebben, verklaart hij, met een kort verhaal van het voorgaande, van den beginne aan de genade van het Nieuwe Testament, eindigende zijn rede van de eerste komst van de Zaligmaker tot het laatste Oordeel toe, waarover wij nu handelen. Want hij vertelt, dat de Heere zegt, dat Hij komt om te vergaderen alle volken, en zegt verder, dat in zullen komen en Zijn heerlijkheid zullen zien. Want (gelijk de apostel zegt) zij hebben allen gezondigd, en derven de heerlijkheid Gods '. (Romeinen 3:23) En voorts zegt hij, dat Hij over hen tekenen zal laten geschieden over welke zij, verwonderd zijnde, in Hem zullen geloven, en daarenboven, dat Hij van hen zal uitzenden de behouden aan verscheidene volken, en aan vergelegen eilanden, welke Zijn Naam niet gehoord, noch zijn heerlijkheid gezien hebben, en dat die uitgezondenen zijn heerlijkheid zullen verkondigen onder de heidenen, en dat zij zullen aanbrengen de broeders degenen, met wie Hij gesproken heeft, d. i. : in hetzelfde geloof onder God de Vader broeders van de uitverkoren Israëlieten, en dat zij de Heere uit alle volken geschonken zullen aanbrengen in vee en wagens (bij welk vee en welke wagens gepast verstaan wordt de Goddelijke hulp, die daar bestaat in allerlei diensten Gods) tot de Heilige stad Jeruzalem, welke nu in de heilige gelovigen verspreid is over de aardbodem; want waar zij van God geholpen worden, daar geloven zij, en, waar zij geloven, daar komen zij. Nu, de Heere heeft hen vergeleken bij de kinderen Israëls, die aan Hem offerden hun offeranden met psalmen en lofgezangen in Zijn huis, hetwelk de kerk nu overal doet. Ook heeft Hij beloofd, dat Hij van hen zal ontvangen priesters en Levieten, hetwelk wij ook zien geschieden. Maar nu heeft God geen priesters noch Levieten verkozen uit het geslacht van vlees en bloed, gelijk daar was het eerste priesterschap naar de orde van Aäron, maar gelijk daar behoorde in het Nieuwe Testament, alwaar naar de orde van Melchizédek de opperste priester Christus is alzo heeft hij naar ieders waardigheid, welke in hem de Goddelijke

genade aangebracht heeft, priesters en Levieten verkozen gelijk wij daarom dagelijks zien, welke dusdanige priesters te achten zijn, niet naar hun naam, dien dikwijls zij, die henzelf onwaardig zijn, verkrijgen, maar naar die heiligheid, welke geenszins aan de goeden en kwaden gemeenschappelijk is. Als hij dit van de aller-klaarste en aller-bekendste ontferming Gods, welke hij nu de kerk geeft, gezegd had, zo heeft hij ook die einden beloofd, tot welke men door het laatste Oordeel (als de onderscheiding van de goeden en kwaden geschied is) zal komen, zeggende door de profeet, of veel meer de profeet dat zeggende van de Heere: 'Want gelijk als die nieuwe Hemel en die nieuwe aarde, die Ik maken zal, voor Mijn aangezicht zullen slaan, spreekt de Heere, alzo zal ook u ieder naam staan, En het zal geschieden, dat van de een nieuwe maan tot de andere, en van de een Sabbat tot de anderen, alle vlees komen zal om aan te bidden voor Mijn aangezicht, zegt de Heere. En zij zullen heen uitgaan, en zij zullen de dode lichamen van de lieden zien, die tegen Mij overtreden hebben; want hun worm zal niet sterven en het vuur zal niet uitgeblust worden, en zij zullen alle vlees een afgrijzing wezen.' (Jesaja 66:22-24) Alhier heeft deze profeet zijn boek geëindigd, alwaar de wereld zal eindigen. Er zijn enigen, die hier overgezet hebben 'dode lichamen van de mannen,' betekenende door de dode lichamen een merkelijke straf van de lichamen, hoewel nochtans bij een dood lichaam niet anders plagt verslaan te worden dan levenloos vlees; maar deze lichamen zullen levende lichamen zijn, want anders zouden zij geen pijnen kunnen voelen, tenzij men, wil, dat zij daarom niet ongepast dode lichamen kunnen genoemd worden, omdat zij zullen zijn lichamen van de doden, dat is: degenen, welke in de tweede dood zullen vallen, waaruit ook komt, wat gezegd is van dezelfde profeet, nl. 'de aarde van de goddeloze zal vallen.' En aangaande het woord mannen is kennelijk, dat die vertalers het gesteld hebben in plaats van het woord mensen; want er is niemand, die zal zeggen dat aldaar geen overtredende of zondige vrouwen in die straf zullen zijn. Doch, aangezien in de goeden genoemd wordt het vlees, en in de kwaden genoemd worden de leden of dode lichamen, zo wordt voorwaar hier kennelijk mede verklaard, dat na de opstanding van het vlees dat Oordeel geschieden zal, waardoor de goeden en kwaden in hun einden van elkander afgezonden zullen worden.

Hoofdstuk 22. HOEDANIGE DE UITGANG VAN DE HEILIGEN ZAL ZIJN, OM DE STRAFFEN VAN DE KWADEN TE ZIEN.

Maar hoe zullen de goeden uitgaan om de straffen van de kwaden te zien? Zullen zij door beweging van hun lichaam die gelukzalige woningen verlaten, en vandaar naar de plaatsen van de straffen reizen, opdat zij alzo met hun lichamelijke tegenwoordigheid mogen aanschouwen de pijnen van de kwaden? Dat zij verre! Maar zij zullen uitgaan door wetenschap; want door dit woord wordt beduid, dat zij, die gepijnigd zullen worden, buiten zullen zijn. Daarom noemt ook de Heere die plaatsen de uiterste duisternissen, waar tegen weder gesteld is dat ingaan, waarvan tot de goede dienstknecht gezegd wordt 'gaat in de vreugde uw Heere,' opdat men niet meen, dat aldaar mede de kwaden ingaan, teneinde men van hen zouden weten maar veel liever, dat de goede tot hen uitgaan door die wetenschap, door welke zij hen zullen kennen, want zij zullen ook bekennen hetgeen buit en is. Maar zij, die in de straffen zullen liggen, zullen niet weten wat daar binnen verhandeld wordt in de blijdschap van de Heere; maar zij, die in die blijdschap zullen zijn, die zullen weten, wat zij buiten doen in de uiterste duisternissen. En daarom is er gezegd 'zij zullen uitgaan,' want zij, die buiten weg van hen zullen zijn, zullen voor hen niet verborgen zijn. Want indien de profeten dit alles, dat nog niet gebeurd was, hebben kunnen weten, door middel van dien, God naar zulke mate als. het was, in de gemoederen van die sterfelijke mensen was, hoe zullen dan de onsterfelijke heiligen de dingen, die nu reeds geschied zijn, dan niet weten, naardien 'God zal zijn alles in allen?' Zo dan, in die gelukzaligheid zal bestaan het zaad en de naam van de heiligen, het zaad namelijk, waarvan Johannes zegt: En zijn zaad blijft in hem'. (I Johannes 3:9) De naam mede, te weten

van welken door Jesaja gezegd is: 'Ik zal hun een eeuwige naam geven.' En zij zullen hebben maand na maand, en Sabbat na Sabbat, even als zij zullen hebben maan na maan, en rust na rust, hetwelk beide zij zullen zijn als zij uit deze oude en lijdelijke schaduwen in die nieuwe eeuwigdurende lichten zullen doorgaan. Maar in de straffen van de kwaden is dat onuitblusbaar vuur en die aller-krachtigst levende worm van enigen op verschillende plaatsen ongelijk voorgesteld en verklaard; want sommigen strekken beide die dingen tot het lichaam, anderen weder strekken beide tot de ziel: nog anderen strekken het vuur eigenlijk tot het lichaam, en de worm door een figuurlijke, manier van spreken tot de ziet bewerk best gelovig schijnt te zijn. Maar het is hier de plaats niet, om over dit onderscheid te handelen; want wij hebben voorgenomen in dit boek gewag te maken van het laatste Oordeel waardoor de afscheiding van goeden en kwaden geschieden zal. Aangaande de beloningen en straffen, daarover zullen wij op een andere plaats een nauwkeurig onderzoek doen.

Hoofdstuk 23. WAT DANIËL GEPROFETEERD HEEFT VAN DE VERVOLGING VAN DE ANTICHRIST, EN VAN HET OORDEEL GODS EN HET KONINGRIJK VAN DE HEILIGEN.

Daniël profeteert van dit laatste Oordeel zó, dat hij meteen ook verkondigt, dat de Antichrist eerst zal komen, en vandaar brengt hij zijn verhaal tot het eeuwige Koningrijk van het Heiligen. Want als hij in een profetisch gezicht gezien had vier beesten, betekenende vier koninkrijken en verder gezien had, dat het vierde koningrijk door zekeren koning overwonnen werd, welke bekend wordt de Antichrist te zijn, en hij daarna gezien had het eeuwige Koningrijk van de Zoon van het mensen, door wie Christus verslaan wordt, zo zegt hij: Mij Daniël werd mijn geest door stoken in het midden van het lichaam, en de gezichten mijns hoofd verschrikten mij. Ik naderde tot een degenen, die daar stonden, en verzocht van hem de zekerheid over dit alles: en hij zei ze mij, en gaf mij de uitlegging dezer zaken te kennen.' (Daniel 7:15-16) Daarna verhaalt hij, wat hij van hem gehoord heeft, die hij vroeg naar deze dingen, en even alsof hij hem dat uitlegde en verklaarde, spreekt hij aldus: 'Deze grote dieren, die vier zijn, zijn 4 koningen, die uit de aarde opstaan zullen. Maar de heiligen van de hoge plaatsen zullen dat koningrijk ontvangen, en zij zullen het rijk bezitten tot in van de eeuwigheid, ja tot in eeuwigheid van de eeuwigheden. Toen wenste ik naar de waarheid van het vierde dier, hetwelk verscheiden was van al de andere, zeer gruwelijk, wiens landen van ijzer waren, en zijn klauwen van koper; het at, het verbrijzelde, en vertrad het overige met zijn voelen. En aangaande tien hoornen, die op zijn hoofd waren, en de anderen, die op kwam, en voor de welken drie afgevallen waren, namelijk die hoorn, die ogen had, en een mond, die grote dingen sprak, en wiens aanzien groter was, dan van zijn metgezellen. Ik had gezien, dat diezelfde hoorn krijgt voerde tegen de heiligen, en dat hij die over mocht. Totdat de Oude van dagen kwam, en het gericht gegeven werd aan de heiligen van de hoge plaatsen, en dat de bestemde tijd kwam, dat de heiligen het rijk bezaten'. (Daniel 7:17-22) Dit zegt Daniël, dat hij gevraagd heeft. Daarna voegt hij er bij, wat hij gehoord heeft. 'En hij sprak,' zegt hij, dat is: diegene, van wie hij gevraagd had, heeft geantwoord en gezegd: 'Het vierde dier zal het vierde rijk op aarde zijn, dat verscheiden zal zijn van al die rijken; en het zal de ganse aarde opeten, en het zal dezelve vertraden, en het zal ze verbrijzelen. Belandende nu de tien hoornen: uit dat koningrijk zullen tien koningen opslaan, en een ander zal na hen opstaan; en dat zal verscheiden zijn van de vorige, en het zal drie koninkrijken vernederen. En het zal woorden spreken tegen de Allerhoogste, en het zal de heiligen van de hoge. plaatsen verstoren, en het zal menen de tijden en de wet te veranderen, en zij zullen in van hetzelfde hand overgegeven worden tot een tijd en tijden, en een gedeelte eens tijd. Daarna zal het gericht zitten, en men zal zijn heerschappij wegnemen, hem verdelgende en verdoende tot het einde toe Maar het rijk, en de heerschappij, en de grootheid van de koninkrijken onder de ganse Hemel, zal gegeven worden het volk van de heilige van de hoge plaatsen; welks rijk een eeuwig rijk zijn

zal, en alle heerschappijen zullen hem eren en gehoorzamen. Tot hiertoe is het einde dezer rede. Wat mij Daniël aangaat, mijn gedachten verschrikken mij zeer, en mijn glans. veranderde aan mij; maar ik bewaarde dat woord in mijn hart'. (Daniel 7:23-28) Deze 4 Rijken hebben sommigen verklaard te zijn: het Rijk van de Assyriërs, dat van de Perzen, dat van de Macedoniërs en dat van de Romeinen. Nu, zij, die willen weten, hoe gepast zij dat gedaan hebben, zullen lezen het boek van de Ouderling Hieronymus, dat bij hem op Daniël zeer naarstig en geleerd beschreven is. Ondertussen, die alleen slapende of sluimerende dit. leest, kan niet toegelaten worden te twijfelen aangaande dit aller-wreedste Rijk van de Antichrist tegen de kerk, hetwelk voor een korte lijd zal verdragen worden, nl. totdat de heiligen in het laatste Oordeel Gods het eeuwige rijk zullen ontvangen. Want belangende, dat hij zegt: 'een tijd, en tijden, en een gedeelte eens tijd,' dat blijkt zelfs met stelling van de dagen achteraan, dat het even zoveel is als een jaar, en 2 jaren, en een half jaar, en volgens dien drie jaar en 6 maanden, hetwelk ook somtijds in de Schrifturen door het getal van de maanden verklaard wordt. Het is wel waar, dat het woord Tempora, dat is: tijden, hier onbepaald schijnt gesproken te zijn in de Latijnse taal, maar evenwel is het gesproken door een manier van verandering van het woord, welke het getal twee medebrengt, welk zodanig getal de Latijnse in de verandering van hun woorden niet hebben. Maar gelijk de Grieken dat hebben, alzo wordt ook gezegd, dat dit bij de Hebreeën zo is. Dus is het woord Tempora (dat is: tij den) even zó gezegd, alsof men zei: duo Tempora, dat is: 2 tijden. Ondertussen beken ik, dat ik vrees, dat wij veellicht wel zouden kunnen bedrogen worden in de tien koningen welke de Antichrist schijnt te zullen vinden even als 10 mensen, en alzo, dat de Antichrist ons onverwacht zou mogen overkomen, indien er zoveel koningen in het Romeinse rijk niet waren. Of zijn misschien door het getal tien in 't algemeen alle koningen betekend, na welke hij komen zal, gelijk door het getal duizend, honderd, zeven en sommige andere getallen dikwijls betekend wordt zodanige algemeen geheelheid? Op een andere, plaats zegt deze zelfde Daniël; 'en van die tijd zal het zulk een tijd van de benauwdheid zijn, als er niet geweest is sinds dat er een volk geweest is, tot op die zelfde tijd toe,' en te die tijd zal uw volk verlost worden, al wie gevonden wordt geschreven te zijn in het boek. En velen van die, die in het stof van de aarde slapen, zullen ontwaken, deze ten eeuwige leven, en genen tot versmaadheden, en tot eeuwige afgrijzing De leraren nu zullen blinken, als de glans van het uitspansels, en die er velen rechtvaardigen, gelijk de sterren, altoos eeuwig'. (Daniel 12:1-3) En totnogtoe alhier is deze plaats zeer gelijk die evangelische spreuk van de opstanding van de dode lichamen, want die aldaar gezegd worden in de graven te zijn, die worden hier genoemd 'slapende in het stof van de aarde,' of, gelijk anderen overgezet hebben, onder het stof van de aarde. En gelijk als daar gezegd is 'zullen uitgaan,' alzo is hier gezegd 'zullen ontwaken.' En gelijk aldaar gezegd is 'die goed gedaan hebben tot de opstanding van het leven en dat kwaad gedaan hebben, tot de opstanding van het oordeel,' alzo is ook op deze plaats 'deze ten eeuwige leven, en geen tot versmaadheden, en tot eeuwige afgrijzing. Maar men moet niet menen, dat er enig onderscheid is, omdat daar gesteld is 'allen die in de graven zijn,' en hier, omdat de profeet niet zegt allen, maar 'velen van hen, die in het stof van de aarde slapen.' Want de Schriftuur stelt somtijds het woord vele voor alle; en daarom is er ook tot Abraham gezegd: 'Ik heb u gesteld tot een Vader van vele volkeren,' tegen wie hij nochtans op een andere plaats zegt: 'In uw zaad zullen alle volkeren gezegend worden. Ondertussen, van deze zelfde opstanding wordt tot de profeet Daniël een weinig hierna gezegd: 'maar gij, ga heen tot het einde, want u zult rusten, en zult opslaan in uw lot, in het einde van de dagen '. (Daniel 12:13)

Hoofdstuk 24. WAT IN DE PSALMEN DAVIDS GEPROFETEERD WORDT VAN HET EINDE VAN DEZE WERELD EN VAN HET LAATSTE OORDEEL.

In de psalmen worden vele dingen verhaald van het laatste Oordeel, maar het grootste deel daarvan zeer kort, evenwel zal ik niet met stilzwijgen voorbijgaan, wat daar zeer duidelijk gezegd is van het einde van de wereld. 'In den beginne hebt Gij de aarde gevestigd Heere, en de Hemelen zijn de werken van Uw handen; zij zullen vergaan, maar Gij blijft. En allen zullen zij verouden gelijk een kleed, en gelijk een deksel zult Gij hen veranderen, en zij zullen veranderd worden. Maar gij zijt altijd dezelfde, en Uw jaren zullen met verouden'. (Psalm 102:26-28) Wat reden heeft alhier Horphyrius, aangezien hij zo zeer de godsdienstigheid van de Hebreeën prijst, door welke van hen die groeien en waren, en zelfs van de Goden verschrikkelijke God geëerd wordt, dat hij, om ditzelfde de Christenen van de allergrootste dwaasheid beschuldigt, omdat zij nl. mede zeggen, zelfs volgens de antwoorden van hun goden, dat deze wereld zal vergaan? Ziet, zelfs in de geschriften van de godsdienst van de Hebreeën wordt tot die God gezegd, voor wie, volgens de bekentenis van die grote filosoof, zelfs ook de goden verschrikt zijn: 'de Hemelen zijn de werken van Uw handen; zij zullen vergaan.' Wanneer de Hemelen vergaan, zal dan de wereld, waar van de Hemelen het bovenste deel zijn, niet vergaan? Indien dit gevoelen Jupiter mishaagt, door wiens antwoord, als van meer aanzien, gelijk die filosoof schrijft, dezelfde tegen de lichtgelovigheid van de Christenen bestraft wordt; waarom bestraft hij ook niet, evenals een dwaasheid, de wijsheid van de Hebreeën, in wie aller- godvruchtige boeken dit zelfde gevonden wordt? Voorts, indien in deze wijdheid van de Joden, welke Porphyrius zo zeer behaagt, dat hij die ook met de stemmen van zijn goden prijst; indien, zeg ik, in deze wijsheid gelezen wordt, dat de Hemelen zullen vergaan? Wat is dat dan voor een ijdel bedrog, dat deze zelfde lieden in het geloof van de Christenen, of onder anderen, of boven anderen dit zo zeer vergruweten, dat men in hetzelfde gelooft, dat de wereld zal vergaan (indien zij niet vergaat, kunnen ook de Hemelen niet vergaan) En in de Heilige Schriften, welke eigenlijk de onze zijn, en niet die van de Hebreeën, wordt gelezen 'de gedaante dezer wereld gaat voorbij.' Ook wordt er gelezen 'de wereld gaat dood.' Ook wordt er gelezen 'Hemel en aarde zullen voorbijgaan.' Maar ik denk dat deze uitdrukkingen een weinig zachter gezegd zijn dan 'zullen vergaan.' Ook in de Zendbrief van de apostel Petrus, alwaar gezegd wordt, dat de wereld, die toen was met het water van de zondvloed bedekt zijnde, vergaan is, blijkt duidelijk welk deel van de wereld door het geheel betekend is, en in wat opzicht dat deel gezegd wordt vergaan te zijn, en voorts 'welke Hemelen weggezet zijn, om bewaard te worden tot het vuur in de dag van het Oordeel en verderving van de goddeloze mensen.' En ook in hetgeen hij daarna zegt, nl. 'de dag van de Heere zal komen als een dief in de nacht, dan zullen de Hemelen met een groot gedruis voorbijgaan, en de elementen zullen brandende versmelten, en de aarde en al de werken, die in dezelve zijn, zullen verbrand worden.' En daarna voegt hij er bij: 'dewijl dan dat alles vergaat, hoedanig behoort gijlieden te zijn? Bij die Hemelen, welke vergaan zullen, mogen verstaan worden 'die Hemelen, welke hij zegt weggezet te zijn om bewaard te worden tot het vuur,' en hij de elementen die branden zullen, mogen verstaan worden die elementen, welke in dit benedenste gewest van de wereld bestaan, en welke ook vol wind en vol beroerten van onweer zijn, in welk gewest hij ook zegt, dat de Hemelen weggezet zijn, zodat de bovenste Hemelen, waarin de sterren gesteld zijn, behouden zullen blijven. Want, aangaande, dat er geschreven is, dat de sterren van de Hemel zullen vallen, behalve dat dit veel waarschijnlijker anders verstaan moet worden, dat geeft van het te meer te kennen, dat die Hemelen zullen blijven. En dat de sterren daaruit zullen vallen, dat is óf een figuurlijke manier van spreken, hetwelk het meest te geloven is, óf het zal geschieden in deze benedenste Hemel, t w veel wonderlijker dan het nu geschiede! Hier vandaan komen ook die redenen van Virgilius, nl 'daar is. een ster geweest, zegt hij, welke een brandende fakkel vertoonde, en is met een groot licht voortgelopen!' En daarna zegt hij 'en heeft zich verborgen in het Ideische bos.' Doch die spreuk welke ik uit de Psalm verhaald heb, schijnt geen Hemel over te laten, welke niet zal vergaan; want als er gezegd wordt 'de Hemelen zijn van Uw handen werken, zij zullen verdaan,' gelijk met die spreuk geen van allen uitgezonderd wordt van het werk Gods, alzo wordt ook geen van allen uitgezonderd van de verderfenis en van het vergaan. Want zij zullen zich niet willen verwaardigen om uit de spreuk

van de apostel Petrus, welke zij. geheel haten, de godsdienstigheid van de Hebreeën te verantwoorden, zijnde door de antwoorden van hun goden voor goed gekend, ten einde door verlichting van de spreuk, opdat men niet meen, dat de gehele wereld zal vergaan, bij het geheel verstaan worde een deel, nl. in die spreuk, door welke gezegd is 'zij zullen vergaan.' Want alleen de benedenste delen zullen vergaan, even gelijk in die apostolische zendbrief duur het geheel mede een deel verstaan wordt, wanneer daar gezegd wordt, dat de wereld door de zondvloed vergaan is, want alleen het benedenste deel is vergaan. Maar aangezien zij zo veel vermogen aan de laatste verbranding niet toe eigenen als wij aan de zondvloed toeschrijven, omdat zij uitdrukkelijk beweren, dat het gehele menselijk geslacht niet door enige wateren, noch door vlammen geheel kan vergaan, zo is daarom dit alleen over, dat zij mogen zeggen, dat hun goden daarom de Hebreeuwse wijsheid geprezen hebben, omdat zij die Psalm niet gelezen hadden. Insgelijks in Psalm 50 wordt verstaan dat dit mede van het laatste Oordeel Gods gesproken is als hij zegt: 'onze God zal komen, en zal niet zwijgen: een vuur voor Zijn aangezicht zal verteren, en rondom Hem zal het zeer stormen Hij zal roepen tot de Hemel van boven, en tot de aarde, om Zijn volk te richten Verzamelt Mij mijn gunstgenoten, die Mijn verbond maken met offerande!' Dit verstaan wij van onze Heere Jezus Christus, dien wij hopen, dat van de Hemel komen zal om te oordelen de levenden en de doden. Want diegene zal openbaar komen om rechtvaardig te oordelen tussen de rechtvaardigen en onrechtvaardige, die eerst kennelijk gekomen is om onrechtvaardig geoordeeld te worden door de onrechtvaardige; Diegene, zeg ik, zal openbaar komen, en Hij zal niet zwijgen, dat is: in de stem eens rechters zal Diegene openbaar verschijnen, die eerst, toen hij heimelijk gekomen was, voor de rechter gezwegen heeft, toen hij nl. 'als een schaap ter slachting geleid is, en toen hij als een lam zonder stem is geweest voor zijn scheerder,' gelijk wij lezen, dat van Hem door Jesaja geprofeteerd is, en gelijk wil zien, dat in het evangelie vervuld is. Wat het vuur en het onweer betreft, omdat wij iets dergelijks in de profetie van Jesaja verhandeld hebben, daarvan hebben wij reeds gezegd, hoe die dingen te verstaan zijn. En aangaande dat er gezegd is: 'Hij zal de Hemel omhoog tot zich roepen,' aangezien de heiligen en rechtvaardigen gevoegelijk genaamd worden de Hemel, zo wil hij hetzelfde zeggen, wat de apostel zegt, nl. 'wij zullen te samen met hen opgenomen worden in de wolken, de Heere tegemoet, in de lucht, (1 Thesslaonicenzen 4:17) Want naar de boekstaaf van de letters, hoe wordt tot de Hemel omhoog geroepen, even alsof de Hemel elders kon zijn dan omhoog? En aangaande, dat er bijgevoegd is: 'en de aarde, om te onderscheiden Zijn volk;' indien hier alleen op verstaan wordt het woord 'tot zich roepen,' namelijk, en hij zal ook de aarde tot zich roepen, zonder daarbij te verstaan 'omhoog' zo schijnt het deze zin volgens tot rechte geloof te hebben, te weten: dat de Hemel verstaan wordt bij hen, welke met hem zullen oordelen, en de aarde bij hen, die; geoordeeld zullen worden. 'En hij zal de Hemel omhoog tot zich roepen,' daarbij moeten wij hier niet verstaan, dat hij ze in de lucht zal opnemen, maar dat hij ze omhoog zal zetten in de oordeelstoelen; insgelijks deze spreuk: 'Hij zat de Hemel omhoog tot zich roepen,' kan ook aldus verstaan worden: Hij zal tot zich roepen de engelen in de hoge en verhevene plaatsen, met wie hij zal nederdalen om oordeel te doen. 'Hij zal ook tot zich roepen de aarde,' dat is: de mensen op aarde, nl. die geoordeeld zullen worden. Maar indien men beide die woorden daarbij heeft te verstaan, wanneer men zegt 'en de aarde,' nl. 'hij zal ook omhoog tot zich roepen,' zodat de zin is: Hij zal de Hemel omhoog tot zich roepen, en Hij zal de aarde omhoog tot zich roepen; zo meen ik dat daarbij niet beter kan verstaan worden dan de mensen, welke Christus tegemoet opgenomen zullen worden in de lucht, maar zij worden de Hemel genoemd vanwege hun zielen, en de aarde vanwege hun lichamen. Nu, Zijn volk te onderscheiden, wat is dat anders, dan door het oordeel de goeden van de kwaden te scheiden, even gelijk de schapen van de bokken. Daarna geschiedt er een wending of kering; van de rede tot de engelen: 'vergadert Hem Zijn rechtvaardigen.' Voorwaar, zodanige gewichtige zaak moet door de dienst van de engelen teweeg, gebracht. worden. Doch, indien wij vragen, hoedanige rechtvaardigen zijn engelen tot Hem vergaderen zullen, luidt het antwoord hierop: die daar stellen Zijn Verbond boven de offeranden,' dit is het ganse leven van de

rechtvaardigen, nl. het Verbond Gods te stellen boven de offeranden; want of de werken van de barmhartigheid. zijn boven de offeranden, dat is: hoger te achten dan de offerande, volgens die spreuk Gods, zeggende: 'Ik wil liever barmhartigheid, dan offerande.' Op deze werken van de barmhartigheid stellen de rechtvaardigen het Verbond Gods, overmits zij dat alles doen om van de beloften wil, welke in zijn nieuw Testament of Verbond bevat zijn. Zo dan, als de rechtvaardigen bij Hem zullen vergaderd zijn, en aan zijn rechterhand zullen gesteld zijn, als dan zal Christus in Zijn laatste Oordeel, tot hen zeggen: 'Komt, gij gezegende Mijn Vaders! beërft dat Koninkrijk, hetwelk u bereid is van de grondlegging van de wereld. Want Ik ben hongerig geweest, en gij hebt Mij te eten gegeven, Ik ben dorstig geweest, en gij hebt Mij te drinken gegeven; Ik ben een vreemdeling geweest en gij hebt Mij geherbergd; Ik was naakt, en gij hebt Mij gekleed; Ik ben ziek geweest, en gij hebt Mij bezocht; Ik was in de gevangenis, en gij zijt tot Mij gekomen'. (Mattheüs 25:34 -37) Door het laatste Oordeel zullen aan de rechtvaardigen hun eeuwige beloningen toegewezen worden door hun Heere, in Wie zij hier geloofd hebben.

Hoofdstuk 25. VAN DIE PROFETIE VAN MALEACHI, DOOR WELKE HET LAATSTE OORDEEL GODS VERKLAARD WORDT, EN VOORTS OVER WIE DE REINIGING GESCHIEDEN ZAL DOOR DE ZUIVERENDE STRAFFEN.

De profeet Maleachi, die ook genaamd is de engel, en die ook door sommigen de priester Esdras wiens andere geschriften in tien Canon of lijst van de heilige Schrifturen mede zijn ontvangen geacht wordt te zijn; (want dat zegt Hieronymus, aangaande hem de algemeen mening van de Hebreeën te zijn) deze heeft ook tevoren geprofeteerd het laatste Oordeel, zeggende: 'ziet, Hij komt, zegt de Heere der heirscharen Maar wie zal de dag van Zijn toekomst verdragen? En wie zal bestaan, als Hij verschijnt? Want Hij zal zijn, als het vuur van een goudsmid, en als zeep van de vollers. En Hij zal zitten, louterende, en het zilver reinigende, en Hij zal de kinderen van Levi reinigen, en Hij zal ze doorlouteren als goud, en als zilver: dan zullen zij de Heere spijsoffer toebrengen in gerechtigheid. Dan zal het spijsoffer van Juda en Jeruzalem de Heere zoet wezen als in de oude dagen, en als in de vurige jaren En Ik zal tot u lieden ten oordeel naderen; en Ik zal een snel getuige zijn tegen de tovenaars, en tegen de overspeler, en tegen degenen, die valselijk zweren, en tegen degenen, die de loon van het dagloners met geweld inhouden, die de weduwe, en de wees, en de vreemdeling het recht verkeren, en Mij niet vrezen, zegt de Heere der heirscharen. Want Ik, de Heere, word niet veranderd '. (Maleachi 3:1-6) Uit hetgeen hier gezegd is, schijnt kennelijk te blijken, dat er in dat oordeel over enige mensen zekere uitzuiverende straffen zullen zijn. Want, alwaar gezegd wordt: 'wie zal de dag Zijner toekomst kunnen verdragen? En wie zal bestaan, als hij verschijnt? Want hij zal zijn, als het vuur van een goudsmid, en als zeep van de vollers. En hij zal zitten, louterende, en het zilver reinigende, en hij zal de kinderen van Levi reinigen, en hij zal ze door louteren als goud, en als zilver;' wat is daar anders mede te verstaan? Iets dergelijks zegt ook Jesaja, nl. 'de Heere zal afwassen de vuiligheden van de zonen en dochter Sions, en hij zal hun bloed reinigen uit het midden van hen, door de geest van het oordeel, en door de geest van de verbranding.' Of het moest zijn, dat men wilde zegden, dat zij op deze wijze alsdan gereinigd worden van hun vuiligheden, en enigszins zal gesmolten, wanneer de kwaden door het oordeel van de straf van hen afgezonderd worden, zodat hun afzondering en verdoeming een reiniging is van dezen, omdat zij voortaan zonder vermenging van zodanige zullen leven. Maar als hij zegt: 'en hij zal de kinderen van Levi reinigen, en hij zal ze door louteren als. goud, en als zilver, dan zullen zij de Heere spijsoffer toebrengen in gerechtigheid Dan zal het spijsoffer van Juda en Jeruzalem de Heere zoet wezen,' zo geeft hij daarmee te kennen dat zij, die gereinigd zullen worden, voortaan in de offeranden van de gerechtigheid de Heere zullen behagen, en alzo, dat zij zelf van hun ongerechtigheid zullen gereinigd worden, in welke zij de Heere mishaagden. Maar in de volkomen en volmaakte gerechtigheid, wanneer zij gereinigd zullen zijn, zullen zij zelf de offeranden zijn; want wat kunnen zodanige God

aangenamer offeren dan zich zelf? Maar het behoort tot een anderen tijd en een andere gelegenheid opgeschort te worden, om naarstig te handelen over de vraag, aangaande de zuiverende straffen. Ondertussen, bij de kinderen van Levi en Juda in Jeruzalem moeten wij de kerk Gods verstaan, welke niet alleen uit de Hebreeën, maar ook uit andere volken vergaard is; maar welke dan niet zó is, als zij nu is; want nu, indien wij zeggen, dat wij geen zonde hebben, zo bedriegen wij ons zelf, en de waarheid is in ons niet. Maar dan zal zij even zo zijn, gelijk een gehuiverde dorsvloer; want gelijk een dorsvloer door de wanning, alzo zal de kerk door het laatste Oordeel gezuiverd worden, zodat zij ook door het vuur gereinigd zullen worden, voor wie zodanige reiniging nodig zal zijn, zo danig dat er niet één is, die enige offerande offert voor zijn zonde; want allen, die alzo offeren zijn voorwaar in zonde, om wie wil, opdat zij hen vergeven zouden worden, zij offeren, opdat het alzo geschiede, wanneer zij geofferd hebben, en dat God behaaglijk is, dat zij ben dan mogen vergeven worden.

26. VAN DE OFFERANDEN, DIE DE HEILIGEN GOD ZULLEN OFFEREN, EN WELKE HEM ALZO ZULLEN BEHAGEN, EVEN ALS ZE VAN OUDE DAGEN AF HEM BEHAAGD HEBBEN.

Nu, God willende tonen, dat zijn stad alsdan in die gewoonte niet zijn zal zo heeft Hij gezegd, dat de kinderen van Levi offeranden zullen offeren in gerechtigheid; dus niet in de zonde, en dienvolgens ook niet voor de zonde. Uit hetgeen hij vervolgens daar bijvoegt, zeggende 'dan zal het spijsoffer van Juda en Jeruzalem de Heere zoet wezen, als in de oude dagen, en als in de vorige jaren,' kan daarom genoegzaam verstaan worden, dat de Joden te vergeefs zich zelf toezeggen het verleden tijden van hun offeranden, volgens de wet van het oude Testament, want toen offerde zij hun offeranden niet in gerechtigheid, maar in zonde, omdat zij dezelve eerst en voornamelijk opofferden voor de zonden, zo danig, dat zelfs de priester, van wie wij behoren te geloven, dat hij rechtvaardiger geweest is dan de anderen, volgens Gods bevel, eerst voor zijn konden plagt te offeren, en daarna voor de zonden van het volk. Daarom moeten wij verklaren hoe te verstaan zijn de volgende woorden: als in de oude dagen, en als in de vorige jaren. Veellicht verhaalt hij die tijd, in welke de eerste mensen in het paradijs geweest zijn want toen waren zij zuiver, en rein van alle vuiligheid en besmetting van de zonde, en toen offerden zij zich zelf God tot aller-zuiverste offerande. Maar als zij om de begane overtreding daaruit verstoten zijn, en toen de menselijke natuur in hen verdoemd is. geworden, daarna (uitgezonderd de enige Middelaar, en na. het bad van de wedergeboorte enige nog kleine kinderen) is er niemand rein van vuiligheid, gelijk daar geschreven is, ja zelfs nok niet een klein kind, van wie leven op aarde slechts van één dag is. Maar men mag hierop antwoorden dat zij nok met recht kunnen gezegd worden hun offeranden in gerechtigheid te offeren, die dezelve in het geloof offeren; want de rechtvaardige leeft uit het geloof; maar zij zou hij bedriegen, indien hij zei, dat hij geen zonde had; maar daar hij uit het geloof leeft, daarom zegt hij dat ook niet. Maar wanneer men dit alzo neemt, zal men dan wel durven zeggen, dat die lijd van het geloof gelijk gemaakt en vereffend mag worden met dat einde, als nl. zij, die hun offeranden in gerechtigheid offeren door het vuur van het laatste Oordeel zullen gereinigd worden? Geenszins! En daar het gelovig is, dat de rechtvaardigen na die reiniging geen zonde zullen hebben, zo heeft men die tijd, zoveel belangt het niet hebben van de zonde met geen andere tijd te vergelijken dan toen de eerste mensen in het paradijs voor de overtreding in het aller-onnozelste geluk geleefd hebben; daarom, zeer wel verstaat men, dat de eerste tijd hiermede betekend is, wanneer er gezegd is 'als in de oude dagen, en als in de vorige jaren.' Maleachi 3:4) Want ook Jesaja, nadat de nieuwe Hemel en de nieuwe aarde beloofd. is, zegt. onder andere dingen, welke hij aldaar van de gelukzaligheid van de heiligen door gelijkenissen en duistere redenen spreekt aldus: gelijk de dagen van de boom van het leven, alzo zullen de dagen Mijns volks zijn ; (Jesaja 66) Nu, wie is er, die de heilige schrift gelezen heeft, die niet weet waar God geplant heeft de boom van het levens, van wiens wijze de mensen afgezonderd zijn geworden toen hun ongerechtigheid hen uit het Paradijs verdreven heeft; want toen is rondom die boom een schrikkelijke en vurige wacht getiteld.

Maar iemand zal misschien zegen en willen beweren, dat die dagen van de boom van het leven, welke de profeet Jesaja verhaalt, de dagen zijn van de kerk van Christus, en dat Christus profetische wijze de boom van het leven genaamd is, want Hij is die wijsheid Gods, van welke Salomo zegt: zij is een boom van het leven alleen, die dezelve omhelzen. Ook zou diezelfde kunnen bewaren, dat de eerste mensen in het Paradijs niet geleefd hebben enige jaren, alzo zij uit hetzelve zo spoedig verdreven zijn, dat zij geen zoon gewonnen hebben, en alzo, dat deze. tijd niet kan verstaan worden door hetgeen er gezegd is, nl : als in de oude dagen, en als in de vorige jaren. Maar zodanige vraag ik thans voorbij, opdat ik niet genoodzaakt worde, hetwelk heel lang zou zijn alles te doorzoeken, en omdat de waarheid, wanneer zij geopenbaard wordt, ook iets van dit alles mag bevestigen. Ondertussen zie ik ook een andere verklaring, opdat wij aangaande de oude dagen en de vorige jaren niet geloven de oude dagen en de vorige jaren van de vleselijke offeranden even alsof die ons tot eer grote weldaad door de profeet beloofd waren Want de offeranden van de oude Wet, die bevolen werden te offeren van beesten, die onbesmet waren en geheel zonder enig gebrek, die offeranden betekenden heilige mensen, zodanige nl. als alleen Christus bevonden is, te weten: geheel zonder enige zonde. Daarom, aangezien na het oordeel in al de heiligen (als nl. ook door het vuur zullen gereinigd zijn allen, die zodanige. reiniging waardig zijn) gans geen zonde zal gevonden worden, en dienvolgens, aangezien zij zich zelf zullen opofferen in gerechtigheid, zodat hun offeranden dus onbevlekt en geheel zonder enig gebrek zullen zijn, zo zullen zij zijn 'als in de oude dagen, en als in de vorige jaren,' in welke onder de schaduw van deze toekomstige zaak de aller-zuiverste offeranden geofferd werden. Want deze zuiverheid zal dan zijn in het onsterfelijk vlees en gemoed van de heiligen, welke afgebeeld werd in de lichamen van die offeranden Daarna, om de wil van hen, welke geen reiniging, maar verdoemenis waardig zijn, zegt hij: 'En Ik zal tot u lieden ten oordeel naderen; en Ik zal een snel getuige zijn tegen de tovenaars, en tegen de overspeler. Enz. bij welke verdoemelijke misdaden hij voegt: 'want Ik, de Heere, word niet veranderd,' even alsof hij zei hoewel ulieden veranderd heeft aan de éne zijde uw schuld ten kwade, en aan de andere zijde Mijn genade (en goede, evenwel verander Ik niet. Voorts zegt Hij, dat Hij een getuige zal zijn; want in Zijn oordeel heeft Hij geen getuigen nodig. Ook zegt Hij, dat Hij een snel getuige zal zijn, eensdeels omdat Hij snel zal komen, zodat zijn oordeel door zijn onverwachte komst haastig zal zijn, hoewel gemeend werd, dat het aller-traagst zou zijn; anderdeels, overmits Hij zonder enige langheid van redenen de consciënties overtuigen zal. Want in gedachten, gelijk er geschreven is, zal de vraag van het goddeloze zijn. En Paulus zegt, dat de gedachten elkander beschuldigen, of ook verontschuldigen in die dag, waarop God de verborgen werken van de mensen zal oordelen naar mijn evangelie door Jezus Christus. (Romeinen 2:15-16) Zo moet men dan ook op die wijze verstaan, dat de Heere een snel getuige zal zijn, omdat Hij zonder enige vertoeven dat in gedachten zal brengen, waarmee Hij, de consciëntie zat overtuigen en straffen.

Hoofdstuk 27. VAN DE AFZONDERING VAN DE GOEDEN EN KWADEN, DOOR WELKE HET ONDERSCHEID VAN HET LAATSTE OORDEEL VERKLAARD WORDT.

Ook dat zelfde, wat ik, wat anders verhandelende, in het 8e boek van dit deel uit dezelfde profeet gesteld heb, behoort mede tot het laatste Oordeel, nl als hij zegt: 'en zij zullen, zegt Heere heirscharen, te dien dage, dien Ik maken zal, Mij een eigendom zijn; en Ik zal ben verschonen, gelijk als een man zijn zoon verschoont, die hem dient. Dan zult gij lieden wederom zien het onderscheid tussen de rechtvaardige en de goddeloze, tussen die, die God dient, en die, die Hem niet dient. Want ziet, die dag komt, brandende als een oven: dan zullen alle hoogmoedig, en al wie goddeloosheid doet, een stoppel zijn, en de toekomstige dag zal ze in vlam zetten, zegt de Heere der heirscharen, die hun noch wortel, noch tak laten zal. U lieden daarentegen, die Mijn naam vreest, zal de zon van de gerechtigheid opgaan, en er zal genezing

zijn onder zijn vleugelen; en u zult uitgaan, en toenemen, als mestkalveren. En u zult de goddeloze vertreden; want zij zullen as worden onder de zolen van uw voeten, te dien dage, die Ik maken zal, zegt de Heere der heirscharen.' (Maleachi 3:17-18, Maleachi 4:1-3) Dit onderscheid van de beloningen en straffen, scheidende de gerechtig van de ongerechtig, welke onder deze zon in de ijdelheid van deze leven niet gezien wordt, zal eenmaal onder de zon van de gerechtigheid in de openbaring van dat ander leven kennelijk blijven. En voorwaar, dan zal er zo danig oordeel zijn, als er nooit geweest is.

Hoofdstuk 28. HOE MEN DE WET VAN MOZES GEESTELIJK TE VERSTAAN HEEFT, OPDAT HET VLESELIJK VERSTAND NIET VALLE TOT VERDOEMELIJKE TEGENSPREKEN.

En aangaande, dat die zelfde profeet daar bij voegt 'gedenk van de Wet van Mozes, Mijn knecht, die Ik hem bevolen heb op Horeb aan gans Israël,' voorwaar, zeer gepast vermaant hij van de geboden en rechten, nadat hij verklaard heeft, dat er zulk een groot onderscheid zal zijn tussen de onderhouders en de verachters van de Wet. En meteen dient ook dat daartoe, opdat zij de Wet geestelijk leren verstaan, en alzo, opdat zij ook in dezelve Christus vinden, door welken rechter de onderscheiding geschieden zal tussen de goede en kwaden. Want niet zonder reden zegt dezelfde Heere tot de Joden: 'Want indien Hij Mozes geloofde, zo zou gij Mij geloven: want hij heeft van Mij geschreven'. (Johannes 5:40) Want omdat zij de Wet vleselijk namen, en nipt bekenden, dat zijn aardse beloften voorbeelden waren van Hemelse zaken, zo is 't, dat zij in dusdanige murmurerende vervallen zijn, dat zij hebben durven zeggen 'het is te vergeefs God te dienen: want wat nuttigheid is het, dat wij zijn wacht waarnemen? En dat wij in het zwart gaan, voor het aangezicht van de Heere der heirscharen? En nu, wij achten de hoogmoedige gelukzalig; ook die goddeloosheid doen, worden gebouwd.' (Maleachi 2:14-15) Door deze hun woorden is de profeet enigszins gedrongen geweest, het laatste Oordeel te verklaren, alwaar de bozen zelfs ook in schijn niet gelukzalig zullen zijn, maar met de allerhoogste klaarheid zullen blijken de aller-ellendigste te zijn, en alwaar de goeden daarentegen zelfs ook met geen tijdelijke ellende zullen bezwaard zijn, maar een openbare en eeuwige gelukzaligheid zullen genieten, want zodanige woorden had ook een verhaald van hen, die hierboven gesproken hebben: 'al wie kwaad doet, is goed in de ogen van de Heere, en Hij heeft lust aan zo danige.' (Maleachi 2 vers 17) Tot deze murmureren tegen God zijn zij opgekomen, verstaande de Wet van Mozes vleselijk. Daarvan komt het ook, dat die profeet in Psalm 73 zegt: 'mijn voeten waren bijna uitgeweken; mijn treden waren bijna uitgeschoten Want ik was nijdig op de dwazen, ziende van de goddeloze vrede, zodat hij ook onder anderen zei: 'hoe zou het God weten, en zou er wetenschap zijn bij de allerhoogste?'. (Psalm 73:11) Ja, dat bij ook zei: 'Immers heb ik te vergeefs mijn hart gezuiverd, en mijn handen in onschuld gewassen '. (Psalm 73:13) En om de aller-zwaarste vraag te beantwoorden, welke hieruit voortspruit, dat de goeden ellendig, en de kwaden gelukkig schijnen te zijn; dat, zegt hij, was moeite in mijn ogen; totdat ik in Gods heiligdommen inging, en op hun einde merkte'. (Psalm 73:16-17) Want in het laatste Oordeel zal het alzo niet zijn, maar met ontdekking van de ellende van de ongerechtig, en met ontdekking van het geluk van de gerechtig zal de zaak zich dan geheel anders vertonen dan zij nu is.

Hoofdstuk 29. VAN DE TOEKOMST VAN ELIA VOOR HET OORDEEL, DOOR WIENS PREDIKING (WELKE DE VERBORGENHEDEN VAN DE SCHRIFTUREN ZAL ONTDEKKEN) DE JODEN BEKEERD ZULLEN WORDEN.

Als hij vermaand had, dat zij zouden gedenken aan de Wet van Mozes, en met een voorzag, dat zij nog een lange tijd dezelve. niet geestelijk, gelijk het behoorde, zouden verstaan, zo

heeft hij daar bijgevoegd: 'ziet, Ik zend u lieden de profeet Elia, eer dat die grote en die vreselijke dag van de Heere komen zal En hij zal het hart van de vaderen tot de kinderen weder brengen, en het hart van de kinderen tot hun vaderen; opdat Ik niet kom, en de aarde met de ban sla. (Maleachi 4:5- 6) Aangaande deze Elia, deze grote en wonderlijke profeet, is doorgaans en in 't algemeen een zeer vermaard bedenken overal in de redenen en in de harten van de gelovigen, hoe door de zelfden de Joden in de laatste tijd, na verklaring van de wet door hem gedaan, nog voor het oordeel in de ware Christus, dat is: in onze Christus zullen geloven; want niet zonder reden wordt diegene gehoopt voor de toekomst van het hoogste rechters onze Zaligmaker te zullen komen, die evenzo ook niet zonder reden geloofd wordt, nu tegenwoordig te leven. Want met een vurige wagen is hij van alle menselijke dingen weggenomen, gelijk de Heilige Schrift zeer klaar betuigt. Als hij dan zal gekomen zijn, verklarende de Wet geestelijk, welke nu de Joden vleselijk vergaar, zal hij het hart van de vaderen tot de kinderen weer brengen. De zin daarvan is deze: opdat de kinderen, d i. de Joden ook alzo de Wet verstaan gelijk de vaders die verslaan hebben, d i. de profeten, onder wie ook Mozes was. Want op zodanige wijze zal het hart van de vaderen bekeerd worden tot de kinderen, nl. als het verstand van de vaderen gebracht zal worden tot het verstand van de kinderen, en het hart van de kinderen tot hun vaderen, als nl. hetgeen zij alzo verstaan hebben, dezen ook alzo zullen verstaan. In de woorden van de 72 overzetters kan ook een veel heerlijker zin gevonden worden, nl. dat daarbij verstaan wordt Elia, die het hart Gods van het Vaders bekeren zal tot de Zoon, met te leren, dat de Vader de Zoon lief heeft, opdat alzo de Joden Hem, Dien zij tevoren gehaat hebben, nu liefhebben, nl. Hem, die onze Christus is; want God schijnt nu bij de Joden een afgekeerd hart te hebben van onzen Christus, omdat zij menen, dat Hij niet God is, noch Gods Zoon Bij hen dan zat zijn hart gekeerd worden tot de Zoon, als zij door bekering van hun harten verstaan zullen hebben de liefde van het Vaders tot de Zoon. Maar aangaande, dat er volgt: 'En het hart van het mensen tot zijn naasten,' nl. dat Elia het hart dus mensen tot zijn naasten zal bekeren, wat kan daarbij beter verstaan worden dan het hart van het mensen tot de mens Christus? Want naardien in de gedaante Gods onze. God is, zo is 't dat Hij, aannemende de gedaante van een dienstknecht, zich ook verwaardigd heeft onzen naaste te zijn. Dit zal dan Elia doen. 'Opdat Ik niet komen, en de aarde met de ban sla.' Want die het aardse smaken, die zijn aarde, gelijk ook de Joden vleselijk zijn tot nu toe, door welk gebrek die murmurerend voortgekomen zijn, nl. 'het is te vergeefs, God te dienen.'

Hoofdstuk 30. HOE IN DE BOEKEN VAN HET OUDE TESTAMENT, WANNEER DAAR GELEZEN WORDT DAT GOD ZAL OORDELEN, NIET KLAAR GENOEG CHRISTUS AAN GEWEZEN WORDT, MAAR DAT HET EVENWEL UIT SOMMIGE GETUIGENISSEN, IN WELKE GOD DE HEERE SPREEKT, BUITEN ALLEN TWIJFEL BLIJKT, DAT HET CHRISTUS IS.

Er zijn vele andere getuigenissen van de Goddelijke alle Schrift aangaande het laatste Oordeel, maar die bijeen te verzamelen, zou ons te lang bezig houden. Laat het daarom genoeg zijn, dat wij bewezen hebben, dat dat zowel in de Nieuwe als in de Oude Heilige Schrift voorzegd is. Ofschoon het in de Oude Schrift niet zo klaar uitgedrukt, is dat het oordeel geschieden zal, nl. dat de rechter Christus van de Hemel komen zal; want als daar gezegd wordt, dat God de Heere zal komen, of als. hij. zegt, dat de Heere God zal komen, dan wordt niet bijgevolg straks verstaan Christus, want de Heere God is ook de Vader, en de Zoon, en de Heilige Geest, hetwelk wij ondertussen ook niet onbetuigd behoren te laten Eerst dan moet men bewijzen, hoe de Heere Jezus Christus als de Heere God spreekt in de profetische boeken, zodat het kennelijk blijkt, dat hij Jezus Christus is, opdat alzo, wanneer het niet blijkt, en nochtans gezegd wordt, dat de Heere God zal komen tot het laatste Oordeel, daaruit verstaan mag worden Jezus Christus. Er is een plaats bij de profeet Jesaja, die klaar aantoont wat ik zeg. Want God zegt door de profeet aldus: Hoor naar Mij, o Jakob! en gij Israël mijn geroepene! Ik ben

dezelfde; Ik ben de eerste, ook ben Ik de laatste. Ook heeft mijn hand de aarde gegrond, en mijn rechterhand heeft de Hemelen met de palm afgemeten: Wanneer Ik ze roep, staan zij daar te samen. Vergadert u gij allen, en hoort: wie onder hen heeft deze dingen verkondigd? De Heere heeft hem lief. Hij zal zijn welbehagen tegen Babel doen, en zijn arm zal tegen de Chaldeeën zijn Ik heb het gesproken, ook heb Ik hen geroepen; Ik zal hem doen komen, en hij zal voorspoedig zijn op zijn weg. Nadert gijlieden tot mij, hoort dit: Ik heb van den beginne niet in het verborgene gesproken, maar van die tijd af, dat het geschied is, ben Ik daar, en nu, de Heere Heere, en Zijn Geest heeft mij gezonden '. (Jesaja 48:12- 16) Hij was nl. diegene, die daar sprak als Heere God, en nochtans kon men daaruit niet verstaan dat het Jezus Christus was, tenware hij daar bijgevoegd had 'de Heere Heere, en Zijn geest heeft mij gezonden.' Want dit zelfde heeft hij gezegd naar de gedaante van een dienstknecht, van de toekomstige zaak, gebruikende daarin een woord van zulk een tijd, die voorbij is, gelijkerwijs ook hij dezelfde profeet gelezen werd 'als een lam werd Hij ter slachting geleid '. (Jesaja 53:7) Hij zegt niet, dat Hij ter slachting geleid zal worden, waarin plaats van zodanig woord, dat van toekomstige zaken zou spreken, heeft hij gesteld een woord van zulk een tijd, die voorbij was. En doorgaans spreekt de profeet alzo. Er is ook een plaats bij Zacharia, die hetzelfde duidelijk te kennen geeft, nl. dat de almachtige gezonden heeft de Almachtige. Wie toch anders heeft de Zoon gezonden, dan God de Vader? Want alzo is er geschreven: 'want zo zegt de Heere der heirscharen: naar de heerlijkheid over u, heeft Hij mij gezonden tot die Heidenen, die u lieden beroofd hebben: want die u lieden aanraakt, die raakt zijn oogappel aan. Want ziet, Ik zal mijn hand over henlieden bewegen, en zij zullen hun knechten een roof wezen. Alzo zult gijlieden weten, dat de Heere der heirscharen mij gezonden heeft.' (Zacharia 2:8- 9) Ziet, de almachtige Heere zegt, dat Hij door de almachtige Heere gezonden is. Wie zou hier iemand anders durven verstaan dan Christus, sprekende nl. tot de schapen van het huis Israëls, die verloren waren. Want Hij zegt in het evangelie: 'Ik ben niet gezonden, anders dan tot de schapenvan het huis Israëls die verloren zijn,' welke Hij hier vergeleken heeft bij de appel van de ogen Gods, vanwege de aller-uitnemend toegenegenheid Zijner liefde, van welk geslacht. van de schapen ook zelfs de apostelen geweest zijn. Maar na de heerlijkheid van zijn opstanding, voor welke de evangelist Johannes zegt: 'de geest was nog niet gegeven, overmits Jezus nog biet verheerlijkt was,' is Hij óók over de heidenen gezonden in zijn apostelen. En alzo is er dien volgens vervuld, wat in zekere Psalm gelezen wordt: 'Gij zult mij bevrijden van de twistingen van het volk, en u zult mij stellen tot een hoofd van de Heidenen,' opdat zij, die de Israëlieten beroofd hebben, en onder welke de Israëlieten gediend hebben toen zij de heidenen onderdanig waren, niet op dezelfde wijze beroofd worden, maar opdat zij een roof van de Israëlieten worden Want dat had hij aan de apostelen beloofd, zeggende: 'Ik zal u lieden vissers van de mensen maken.' En aan een van hen had Hij gezegd 'van nu voortaan zult gij mensen vangen.' Zo zullen zij dan een roof worden, maar ten goede; evenals vaten, die beroofd worden van die sterken, die toch sterker gebonden is.

Dezelfde Heere zegt ook, sprekende door die zelfde profeet: 'En het zal te die dage geschieden, dat Ik zal zoeken te verdelgen alle heidenen, die tegen Jeruzalem aankomen. Maar over het huis Davids, en over de inwoners van Jeruzalem, zal Ik uitstorten de geest van de genade en van de gebeden; en zij zullen mij aanschouwen, dien zij doorstoken hebben, en zij zullen over hem rouwklagen, als met de rouwklaag over een enige zoon; en zij zullen over hem bitterlijk kermen, gelijk men kermt over eren eerstgeborene..' (Zacharia 12:9- 10) Komt het ook iemand anders toe dan God 'weg te nemen al de heidenen,' die vijanden zijn van de heilige stad Jeruzalem, die nl. tegen Jeruzalem aankomen? Of komt het ook iemand anders toe dan God 'over het huis van David, en over de inwoners van Jeruzalem, uit te storten de geest van de genade en van de gebeden?' Dit dan wordt in de persoon Gods gesproken door de profeet; en deze God nochtans, die zo grote en zo gans Goddelijke duigen doet, betoont zich Christus te zijn, daar bijvoegende: 'en zij zullen mij aanschouwen, die zij doorstoken hebben, en zij zullen over hem rouwklagen, als met de rouwklacht over een enigen Zoon; en zij zullen

over Hem bitterlijk kennen, even gelijk men bitterlijk kermt ever een eerstgeborene.' ***Want het zal te dien dag de Joden leed zijn, hen die ontvangen zullen de geest van de genade en van de barmhartigheid, dat zij Christus in Zijn lijden bespot hebben, als zij namelijk Hem zullen aanschouwen, komende in zijn Majesteit, en als Zij Hem zullen bekennen, dien zij te voren, toen Hij nederig was, in hun ouderen bespot hebben***. Ondertussen evenwel, hun ouders zelfs, die werkmeesters geweest zijn van deze goddeloosheid, wanneer zij opstaan, zullen mede Hem zien, maar in zulke schijn, als die nu gestraft zullen worden, en niet in mogelijkheid, als die nog verbeterd zullen worden. Alzo heeft men hen niet te verstaan op deze tegenwoordige plaats, waar gezegd is: 'over het huis van David, en over de inwoner van Jeruzalem, zal Ik uitstorten de geest van de genade en van de gebeden; en zij zullen mij aanschouwen, dien zij doorstoken hebben, en zij zullen over hem rouwklagen,' maar alleen moet men verstaan diegene, die van hun stam afkomstig zijn, die door Elia te dien tijd gelovig zullen worden. Maar gelijk wij tot de Joden zeggen 'gijlieden hebt Christus gedood,' hoewel hun ouderen zulke gedaan hebben; alzo zullen zij ook bedroefd zijn, dat zij enigszins dat gedaan hebben, omdat zij het gedaan hebben, uit wiens stam zij afkomstig zijn. Zo dan, hoewel na het ontvangen van de geest van de genade en van de barmhartigheid, de gelovigen nu niet verdoemd zullen worden met hun goddeloze ouderen, zo zullen zij evenwel bedroefd zijn even alsof zij zelf gedaan hadden, wat door hun ouderen gedaan is; daarom zullen zij bedroefd zijn, niet vanwege de aanklacht van de misdaad, maar vanwege de genegenheid van de kinderlijke liefde.

En voorwaar, ter plaatse, waar de 70 vertalers (Septuaginta) gesteld hebben 'en zij zullen naar mij omzien, in plaats dat ze mij bespot hebben,' aldaar is aldus uit het Hebreeuws overgezet: 'en zij zullen naar Mij om zien, dien zij doorstoken hebben,' door welk woord veel klaarder te kennen gegeven wordt Christus de Gekruiste. Maar *die bespotting* welke de 70 vertalers liever hebben willen stellen, is in zijn ganse lijden nergens ontbroken. Want toen Hij vastgehouden werd, toen Hij gebonden werd, toen Hij veroordeeld werd, toen Hij met doornen gekroond werd, toen Hij met een rietstok op Zijn hoofd geslagen weid toen Hij schamper met gebogen knieën aangebeden werd, toen Hij Zijn kruis droeg, en toen Hij aan het kruis hing, overal hebben zij Hem bespot. Daarom volgen, wij niet éne overzetting, maar hebben liever beid e willen samenvoegen; want als wij lezen 'bespot' en ook 'doorstoken,' zo bekennen wij volkomen de waarheid van het lijden van onze Heere.

Zo dan, naardien in de profetische schriften gelezen wordt, dat God komen zal om het laatste Oordeel te houden, zo is 't, dat, hoewel de onderscheiding niet gesteld wordt, dat alleen om van het oordeel wil Christus daarbij moet verstaan worden; want al is 't, dat de Vader zelf mede oordelen zal, nochtans zal Hij door de toekomst van de Zoon van het mensen oordelen Want hij zal niemand oordelen door de openbaring van zijn tegenwoordigheid, maar alle oordeel heeft Hij de Zoon gegeven, die geopenbaard zal worden een mens te zijn, als Hij oordelen zal, gelijk Hij geopenbaard is een mens te zijn, toen Hij geoordeeld is; want wie is anders diegene, van wie God mede spreekt door Jesaja, onder de naam Jakob en Israël, van wier zaad Hij zijn lichaam ontvangen heeft? 'Want aldus is. er geschreven: 'Jakob Mijn knecht. en Ik zal hem opnemen: Israël mijn uitverkorene, die mijn ziel aangenomen heeft. Ik heb Mijn Geest gegeven op Hem, en hij zal het oordeel van de heidenen voortbrengen. Hij zal niet roepen, noch ophouden, en zijn stem zal buiten niet gehoord worden. Het gekrookte riet zal Hij niet breken, en het rokende vlas zal Hij niet uitblussen, maar in waarheid zal Hij het oordeel voortbrengen Hij zal blinken, en niet gebroken worden, totdat Hij op de aarde het oordeel stelt, en in Zijn naam zullen de heidenen hopen.' In het Hebreeuws wordt niet gelezen Jakob en Israël; maar omdat daar gelezen wordt *Mijn knecht*, zo hebben de vertalers willen te kennen geven, hoe en op welke wijze men dat heeft te nemen. Want aangezien hetzelve overmits de gedaante eens knechts gezegd is, waarin de allerhoogste Hem vernedert getoond heeft, zo hebben zij gesteld de naam van de mens zelf, om te betekenen dengenen, van wiens geslacht de gedaante van een knecht aangenomen is. 'Hem is gegeven de Heilige Geest,'

hetwelk ook door de gedaante van een duif volgens het getuigenis van het evangelie bewezen is De heidenen heeft Hij. het oordeel voortgebracht,' overmits Hij tevoren aan hen verkondigd heeft, dat het oordeel, dat verborgen was, zou geschieden. 'Hij heeft niet geroepen' vanwege Zijn zachtmoedigheid, en evenwel heeft Hij niet opgehouden in de waarheid te prediken. Insgelijks is ook zijn stem niet buiten gehoord, en wordt ook niet getoond; want van hen die buiten van Zijn lichaam afgesneden zijn, geschiedt Hem geen gehoorzaamheid.

Ook heeft Hij zijn vervolgers, de Joden, die door het verlies van hun geheelheid bij een gekrookt riet, en door het verlies van hun licht bij het rokende vlas vergeleken zijn, niet gebroken, noch uitgeblust, want Hij heeft hen gespaard, alzo Hij toen niet gekomen was om hen te oordelen, maar om van hen geoordeeld te worden. En voorwaar, in waarheid heeft Hij ook het oordeel voortgebracht, hen de tijd voorzeggende, wanneer zij gestraft zouden worden, indien zij in hun boosheid bleven volharden. Op de berg heeft geblonken Zijn aangezicht; in de wereld zijn faam, en Hij is niet gebroken, noch vermorzeld geweest, want Hij is niet bezweken onder de vervolgingen, zodat Hij ophield te zijn óf in zich zelf, óf in Zijn kerk. En daarom is ook niet geschied, en zal ook niet geschieden, wat zijn vijanden hebben gezegd, of nog zeggen 'wanneer zal Hij sterven, en wanneer zal Zijn naam vergaan' totdat Hij op de aarde het oordeel stellen zal. Zie, het is openbaar geworden, wat wij als verborgen zochten. 'Want dit is het laatste Oordeel, hetwelk Hij op de aarde zal stellen,' wanneer Hij gekomen zal zijn van de Hemel. Hier van zien wij nu, dat vervuld is, wat hier aller-laatst bijgezet is, nl. en in Zijn naam zullen de heidenen hopen;' door dit zelfde, hetwelk niet ontkend kan worden, laat toch geloofd worden, hetgeen nochtans onbeschaamd ontkend wordt. Want wie zal toch hopen van hen, die nu met ons zien, en evenwel nog niet willen geloven in Christus, en aangezien zij het niet kunnen ontkennen, zo is 't, dat zij op hun tanden knersen, en verterende verdwijnen; wie, zeg ik, zou kunnen hopen, dat de heidenen in de naam Christus gehoopt zouden hebben, toen Hij gehouden, gebonden, geslagen, bespot en gekruisigd werd, naardien zelfs ook Zijn discipelen hun hoop verloren hadden, die zij in Hem gesteld hadden? Wat toen nauwelijks genoeg een moordenaar gehoopt heeft aan het kruis, dat hopen nu de heidenen, die overal verspreid zijn. En opdat zij in van de eeuwigheid niet sterven, zo worden zij ook getekend met het kruis, waarin Hij gestorven is. Er is dan niemand, die óf ontkent, óf twijfelt, dat er zodanig laatste Oordeel door Jezus Christus zal geschieden, als in de Heilige Schriften voorzegd is, óf het moest iemand zijn die door stoute ongelovigheid of blindheid die schriften niet gelooft, welke nochtans de ganse wereld door hun waarheid bewezen hebben.

Zo dan, in dat oordeel, of aangaande dat oordeel hebben wij verstaan, dat die zaken zullen geschieden, nl. Elia de Thesbiter, het geloof van de Joden; voorts, dat de Antichrist zal vervolgen, dat Christus zal komen om te oordelen: ook de opstanding van de doden, de afscheiding van de goeden en kwaden, de branding van de wereld, en de vernieuwing dezelve, welke alle mensen behoren te geloven, dat komen zullen; maar op welke wijze, en in welke orde zij komen zullen, dat zal dan de bevinding van de dingen beter leren, dan 's mensen verstand nu kan begrijpen tot vordering.

Nochtans meen ik, dat al deze dingen in zodanige orde zullen komen, gelijk zij door mij verhaald zijn. Twee boeken zijn ons nog overig, behorende tot dit werk opdat wij door van de Heere hulp onze beloften mogen volbrengen; het een daarvan zal zijn van de straf van de kwaden, en het andere van de gelukzaligheid der rechtvaardigen.

In die twee boeken zullen allermeest weerlegd worden, zoveel God geven zal, de menselijke redenen en verwijzingen, welke de ellendige zich zelf laten danken wijselijk voort te brengen tegen de goddelijke voorzeggingen en beloften, zodat zij daarom bewogen worden hen, die daar zijn voedende spijzen van het heilzame geloof, als vals en bespottelijk te achten. Maar die naar God wijs zijn, diezelfden, aangaande die dingen die ongelovig schijnen, en nochtans in de Heilige Schrifturen, wiens waarheid nu op velerlei manieren bewezen is, bevat zijn, houden het

voor een allergrootste en allersterkste reden de waarachtige almacht, Gods, die zij voor zeker houden, eensdeels, dat Hij geenszins in die dingen heeft kunnen liegen, en anderdeels, dat Hij ook kan doen, wat onmogelijk is bij de ongelovigen.

AURELIUS AUGUSTINUS, VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave 1646:

het vijfde deel begint met boek 19 en eindigt met boek 22.

DEEL 21

Hoofdstuk 1. VAN DE ORDE ZIJNER VERHANDELING, IN WELKE MEN EER TE SPREKEN HEEFT VAN DE EEUWIGE STRAF DEGENEN, DIE VERDOEMD ZIJN MET DE DUIVEL, DAN MEN TE HANDELEN HEEFT VAN DE EEUWIGE GELUKZALIGHEID VAN DE HEILIGEN.

Naardien door Jezus Christus onze Heere, de rechter van de levenden en doden tot haar behoorlijke einden beide die steden gekomen zijn, van welke de een de Stad Gods, en de andere die van de duivel is, zo hebben wij nu, zo veel wij door de Goddelijke hulp zullen vermogen, heel naarstig, in dit boek te verhandelen, hoedanig de straf zal zijn van de duivel, en van allen die tot hem behoren. Ondertussen heb ik liever deze orde willen houden, opdat ik daarna mag handelen van de gelukzaligheid van de heiligen, want beide zal het tezamen met de lichamen zijn; maar ongelovig schijnt het te zijn, dat de lichamen zullen blijven in de eeuwige pijnen, dan dat zij zonder enige pijn in de eeuwige. gelukzaligheid zullen blijven. En alzo, als ik bewezen zal hebben, dat die straf niet ongelovig behoort te zijn, zo zal dat mij zeer veel helpen, omdat het dienen zal om de toekomstige onsterfelijkheid van de lichamen, in de heiligen, die zonder enige pijn zijn zal, veel lichter te doen geloven. En voorwaar, zodanige orde is niet vreemd aan de Goddelijke Schriften, want soms wordt wel de gelukzaligheid van de goeden eerst gesteld, gelijk daar is 'die goed gedaan hebben tot de opstanding van het leven, en die kwaad gedaan hebben, tot de opstanding van het oordeel;' maar soms wordt dezelve ook achteraan gesteld, gelijk daar is: 'de Zoon van de mensen zal Zijn engelen uitzenden, en zij zullen uit Zijn koningrijk vergaderen al de ergernissen, en degenen, die de ongerechtigheid doen; en zullen dezelve in de vurige oven werpen: daar zat wening zijn en knarsing van de tanden. Dan zullen de rechtvaardigen blinken, gelijk de zon, in het koningrijk huns vaders'. (Mattheüs 13:41-43) En ook deze spreuk 'de ongerechtig zullen ingaan tot de eeuwige straf, maar de gerechtig tot het eeuwige leven'. En ook in de profeten wordt nu deze, dan weder een andere orde gevonden. Ondertussen heb ik reeds gezegd, waarom ik die orde gekozen heb.

Hoofdstuk 2. OF DE LICHAMEN EEUWIGDUREND IN DE BRAND VAN HET VUUR ZULLEN ZIJN.

Wat zal ik dan voor bewijsredenen bijbrengen, waardoor de ongelovigen overtuigd kunnen worden, dat de zieltogende en levende menselijke lichamen niet alleen nimmermeer door de dood zullen verbroken worden, maar zelfs ook in de pijnigingen van het eeuwige vuur zullen durven? Want zij willen niet toeslaan, dat wij dat zullen strekken tot de mogendheid van de almachtige, maar vereisen, dat dat hun bewezen en te verstaan gegeven zal worden door enig voorbeeld. Indien wij hen antwoorden, dat er dieren zijn, verderfelijk omdat zij sterfelijk zijn, die nochtans in het vuur leven; insgelijks, dat er ook een geslacht van wormen in de vlieten en springbronnen van de warme wateren gevonden wordt, wier hitte niemand zonder smart kan aanraken, en daarenboven, dat zij niet alleen zonder hinder of kwetsing daar zijn, maar dat zij

ook zodanig zijn, dat zij daar niet buiten kunnen zijn, alsdan willen zij dat niet geloven, zo wij het niet bewijzen kunnen, of indien wij het kunnen doen blijken, nl óf de zaken zelf voor de ogen vertonende, óf die door geloofwaardige getuigen bewijzende, alsdan beweren zij. met gelijke ongelovigheid, dat dat niet genoeg is tot voorbeeld en bewijs van die zaak, uit oorzaak, zeggen zij, dat die dieren niet altijd leven, en overmits zij ook in die hitte zonder pijn leven, want, zeggen zij, zij worden onderhouden door zulke elementen, die met hun natuur overeenkomen, en worden niet door dezelve gepijnigd, even alsof door zulke dingen onderhouden te worden niet ongelofelijker en wonderlijker was dan niet gepijnigd te worden. Want voorwaar, het is een wonderlijke zaak, pijn te lijden in het vuur, en evenwel te leven; maar nog veel wonderlijker is 't, te leven in het vuur zonder pijn te gevoelen. Nu, wanneer men dit laatste gelooft, waarom gelooft men dan ook het andere niet?

Hoofdstuk 3. OF HET OOK ZO IS, DAT NA DE LICHAMELIJKE PIJN HET VERDERF VAN HET VLEES NOODZAKELIJK VOLGT.

Maar zeggen zij, er is geen lichaam, dat pijn kan lijken zonder te sterven. En waaruit weten wij dat toch? Want aangaande de lichamen van de duivels, is 't niet zeker dat zij in dezelve pijn lijden, alzo zij zelf belijden, dat zij gekweld en bezwaard worden met grote pijnen? Indien hierop geantwoord wordt, dat er geen grof, en vast, en zichtbaar aards lichaam is, of liever opdat ik het met een woord uitdrukken dat er geen vlees is, hetwelk gene pijn kan lijden en ook niet kan sterven; wat wordt daarmee anders gezegd dan dat dan de mensen door de zinnen van het lichaam en door de bevinding geleerd hebben? Want zij weten van geen ander vlees, dan hetwelk sterfelijk is, en alzo is dit hun ganse grondreden, nl. dat zij menen, dat alles, wat zij niet door ervaring weten, en dus zelf niet ondervonden hebben, ook niet kan bestaan of zijn. Want wat verstand is dat, en wat is dat voor een reden, dat men de pijn stelt tot een bewijs van de dood, daar zij veelmeer een klaar teken en duidelijk bewijs van leven is. Want al is 't, dat wij hier vragen of zodanig lichaam altijd mag leven, nochtans is het zeker, dat alles, wat pijn heeft, leeft, en dat alleen in levende dingen pijn kan zijn; daarom volgt noodzakelijk, dat diegene, die pijn heeft, leeft, maar het volgt niet noodzakelijk, dat de pijn doodt, want ook niet alle pijn doodt deze lichamen die sterfelijk zijn, en ook te zijner tijd zullen sterven; maar de reden, waarom er pijn is, die kan doden, is deze: overmits de ziel aan dit lichaam zo verknocht is, dat zij de hoogste pijnen ontwijkt, en alzo het lichaam verlaat; want zelfs de samen binding van de leden, en ook van de levend houdende delen is zo zwak, dat zij zodanig geweld, hetwelk de grootste of hoogste pijn aanbrengt niet kan verdragen Maar hier namaal zal de ziel met het lichaam op zodanige wijze verknocht en verbonden worden, dat die band, gelijk die door gene lengte van tijd ontbonden zal worden ook alzo door geen pijn gebroken zal worden; daarom, al is 't, dat er nu geen zodanig vlees is, dat het gevoel van de pijn kan lijden, en de dood niet zou kunnen lijden, nochtans zal er dan zodanig vlees zijn als er nu niet is, even als er dan zodanige dood zal zijn als er nu niet is, want dan zal het een eeuwige dood zijn. Want de ziel zal niet kunnen leven, omdat zij God niet heeft, en zal ook niet kunnen zijn zonder pijnen van het lichaam, omdat dit niet sterft; alzo, de eerste dood drijft de ziel tegen haar wil van het lichaam; de tweede dood houdt de ziel tegen haar wil het lichaam, en daarom van beide deze doden houdt men dat gemeen, dat de ziel van haar lichaam moet lijden, wat zij niet wil. Ondertussen, deze tegensprekers bemerken wel, dat er nu geen vlees is, hetwelk pijn kan lijden en de dood niet zou kunnen lijden, maar zij bemerken niet, dat er nochtans iets is, dat meer is dan het lichaam; want zelfs de ziel, door van wie tegenwoordigheid het lichaam leeft en bestuurd wordt, kan pijn lijden, en evenwel kan hij niet sterven. Ziet, er is iets, dat, hoewel het gevoel van pijn heeft, nochtans onsterfelijk is; daarom dat zal dan zijn in de lichamen van de verdoemden, hetgeen wij nu weten te zijn in de zielen van allen. En wanneer wij de zaak nader inzien, behoort de pijn, die genaamd wordt van het lichaam, meest tot de ziel, want pijn te lijden komt de ziel toe, en niet het lichaam, zelfs ook dan, wanneer de oorzaak van de pijn van het lichaam komt, omdat zij op die plaats pijn lijdt, waar het lichaam gekwetst werd. Want

gelijk wij de lichamen gevoelende en levende noemen, daar nochtans het gevoel en het leven van het lichaam beide van de ziel zijn, alzo zeggen wij ook pijnlijdende lichamen, daar evenwel de pijn van het lichaam nergens anders vandaan kan zijn, dan van de ziel. Zo lijdt dan de ziel pijn met het lichaam, nl. in die plaats van het lichaam, waar dit iets over gekomen is, waardoor het pijn lijdt. En de ziel lijdt ook alleen pijn, hoewel zij in het lichaam is, wanneer zij om enige oorzaak ook onzichtbaar droevig is, staande ondertussen het lichaam in goede doen, en in zijn geheelheid. Daar benevens, de ziel lijdt ook pijn zelfs buiten het lichaam; want voorwaar, die rijke in de het leed ook pijn, toen hij zei 'ik word gepijnigd in deze vlammen'. Maar een lichaam, dat zonder ziel is, lijdt geen pijn, en een lichaam, dat een ziel heeft, lijdt zonder die ziel ook geen pijn. Zo dan, indien het bewijs terecht genomen wordt van de pijn, om daaruit te beweren de dood, zodat daarom de dood zou kunnen overkomen, omdat er pijn heeft kunnen ontslaan, zo zou de dood of het sterven allermeest tot de ziel behoren, daar het pijnlijken meest tot dezelve behoort. Maar aangezien de ziel, die meest pijn kan lijden, niet kan sterven, wat reden brengt toch dat mede, dat wij aangaande de lichamen zullen geloven, aangezien zij in de pijnen zullen zijn, dat zij daarom ook zullen sterven? Er zijn enige Platonisten geweest, die gezegd hebben, dat de ziel uit de aardse lichamen en stervende leden die eigenschap heeft van te vrezen, te begeren, droevig te zijn, en blij te zijn. Daarom zegt ook Virgilius: hier vandaan komt het, n l. uit de stervende leden van het aardse lichaam, dat zij vrezen, begeren, droevig zijn, en blij zijn. Maar wij hebben hen weerlegd in het 4de Boek van dit deel, en hebben hun bewezen, dat de zielen, zijnde van alle besmetting, zelfs van het lichaam, volgens hen zeggen, gezuiverd, een jammerlijke begeerte hebben, door welke zij willen wederkeren in haar lichamen. Nu, waar begeerte kan zijn, daar kan ook pijn of droefheid zijn; want de begeerte, bedrogen zijnde, hetzij met daartoe niet te komen, waartoe men wilde zijn, of met te verliezen, waartoe men gekomen was, wordt geleerd in pijn of droefheid. Daarom, indien de ziel, die óf alleen, óf allermeest pijn lijdt, evenwel op haar wijze haar onsterfelijkheid heeft, zo zullen ook daarom die lichamen niet kunnen sterven, omdat zij pijn zullen lijden. Eindelijk ook, indien de lichamen doen, dat de zielen pijn lijden, waarom gebeurt het toch, dat zij haar wel pijn kunnen aandoen, en niet de dood? Anders nergens om, dan overmits het niet noodzakelijk volgt, dat hetgeen, dat pijn aandoet, ook de dood aandoet. Waarom is het dan niet te geloven, dat het vuur alzo de lichamen pijn kan aandoen, en niet de dood, gelijk de lichamen aan de ziel doen, welke zij wel pijnen doen lijden, maar dwingen haar nochtans daarom niet te sterven? Alzo is de pijn geen noodzakelijk bewijs van enige toekomstige dood.

Hoofdstuk 4. VAN ENIGE NATUURLIJKE VOORBEELDEN, WELKE BEWIJZEN, DAT ER LEVENDE LICHAMEN ZIJN, DIE IN HET VUUR KUNNEN BLIJVEN LEVEN.

Daarom, indien het alzo is, gelijk zij beschreven hebben, die de natuur van de dieren wat nauwkeuriger onderzocht hebben, dat nl. de salamander in het vuur leeft, en dat ook het vuurspuwende bergen van tijd tot tijd branden en evenwel blijven beslaan, zo zijn dit genoegzame geluiden, dat niet alles wat brandt, verteerd wordt en voorts, indien ook de ziel ons te kennen geeft, dat niet al, wat pijn kan lijden, ook kan sterven; waarom vorderen zij nog zekere voorbeelden van ons, om daardoor te bewijzen, dat het niet ongelofelijk is, dat de lichamen van de mensen, die met de eeuwige. straf gestraft worden, in het vuur hun ziel of het leven niet verliezen, en dat zij ook zonder beschadiging; branden, en voorts, dat zij ook zonder verderving pijn lijden? Want alsdan zal dat wezen van het vlees die ingedrukte hoedanigheid of kracht hebben, welke ingedrukt zal zijn door Hem, die zo wonderlijk en zo verschillende hoedanigheden in zo vele dingen, die wij dagelijks zien, ingedrukt heeft, dat wij ons daarover niet verwonderen, uit oorzaak dat ze zo vele zijn. Want wie is het anders, dan God, de schepper aller- dingen, die het vlees van een dode pauw zulk een hoedanigheid gegeven heeft, dat het niet verrot? Daar dit is, die het hoorden, ongelovig scheen, is ons op zekere tijd omtrent Carthago [nu Tunis genoemd] een gekookte pauw voorgesteld, van wiens borst wij een stuk afgenomen hebben Hierna hebben wij gelast om het weg te zetten en te bewaren, en

na verloop van een jaar was dat vlees nog hetzelfde gebleven, uitgezonderd, dat het vrij wat droger en ingekrompen was. En wie kan ook al de wonderen van het vuur verklaren? Want door hetzelve worden alle gebrande dingen zwart, daar het nochtans zelf klaar en licht is, ja door zijn aller-schoonste kleur ontkleurt het bijna alle dingen die het aanraakt, en uit een aller-klaarste vuurkool maakt het een aller-lelijkste zwarte kool, hetwelk niet door een algemene regel alzo gewoonlijk voegt, want de stenen integendeel, welke met gloeiend vuur gebakken zijn, worden wit; maar hoewel het vuur meest rood is, en de stenen door witachtige kleur, glinsteren, komt evenwel, wat wit is, beter overeen met het licht, gelijk hetgeen zwart is, beter overeenkomt met de duisternis. En wat zullen wij ook aanmerken in de zwarte dorre kool? Heeft men zich eensdeels niet te verwonderen over de grote broosheid dezelve, zodat zij zeer licht gebroken en vermorzeld kan worden, en anderdeels hierover, dat zij door gene vochtigheid verdorven en door geen ouderdom vernietigd kan worden, zodat zij, die scheidspalen stellen, daaronder dove kolen plachten te legden om de twister te overtuigen, die na enige jaren zou mogen opstaan en zou willen beweren, dat de vast in gehechte steen geen behoorlijke scheidpaal is, Wie heeft gemaakt, dat die kolen, die onder de vochtige aarde bedolven worden, alwaar het hout verrot, zolang zonder verderf kunnen duren? Hier van is het vuur de oorzaak, maar laat ons ook het wonder van de kalk bemerken, nl. dat zij door het vuur wit wordt, waardoor alle andere dingen zwart worden. Door een verborgene kracht ontvangt zij inwendig vuur van 't vuur, hetwelk de kalk, die nu koud is, zo in zich verborgen houdt, dat het voor geen van onze zinnen openbaar wordt, maar door ervaring wordt dat bevonden, zodat men bekent, dat het vuur, al blijkt dit niet uiterlijk, binnen in de kalk verborgen als in slaap licht. Daarom noemen wij ook die kalk levende kalk, even alsof dat verborgen vuur de onzichtbare ziel was van het zichtbare lichaam. En voorts, hoe wonder is het, dat, als zij uitgeblust wordt, dat zij dan aangestoken wordt. Want, opdat zij dit verborgen vuur niet zou hebben, wordt zij met water begoten, en dan wordt de kalk, die vroeger koud was, daardoor heet, terwijl alle andere hete dingen door water koud worden; want dan, even alsof die kalk de geest gaf en stierf, openbaart zich het vuur, dat verborgen lag, en daarna is die kalk, even alsof zij gestorven was, zo koud, dat zij niet meer door opgieten van water zal branden, zodat wij die kalk, die wij vroeger levende kalk noemden, nu gebluste kalk noemen Wanneer men in die kalk geen water, maar olie giet, die het vuur hevig doet branden, wordt de kalk niet heet. Indien wij dit wonder van een Indische steen lazen, of hoorden vertellen, zodat wij het niet bij ervaring hadden, zouden wij dat voor een leugen houden, of er ons zeker grotelijks over verwonderen. Maar van zodanige dingen komen door dagelijkse ervaring genoeg voor onze ogen, die van gene minder wonderlijke soort zijn, maar door de gewoonte komen zij in geringschatting, zodat wij voortaan ophouden ons te verwonderen over enige wonderlijke dingen, die tot ons overgevoerd zijn zelfs uit Indië, een deel van de wereld, dat zeer ver van ons verwijderd is. Er zijn velen bij ons, die de diamantsteen hebben, met name de goudsmeden en de gesteentesnijders: van dezen steen wordt gezegd, dat hij niet overwonnen dan worden door ijzer, dood vuur noch door enig ander geweld uitgezonderd alleen door bokkenbloed. Maar verwonderen zij, die die steen kennen en hebben, zich daarover wel zo zeer als zij, aan wie zijn krachtige sterkte nu eerst getoond wordt? Maar zij, aan wie die sterkte niet getoond wordt, geloven wellicht dat niet, of, zo zij het geloven, verwonderen zij zich over datgene, waar van zij gene. ondervinding hebben, en indien het hun gebeurt, daar van ondervinding te krijgen, zo verwonderen zij zich nog over hetgeen zo gans ongewoon is. Maar de dagelijkse ervaring beneemt hun allengs de opwekking van de verwondering. Wij weten, dat de magneet of zeilsteen het ijzer aantrekt. Toen ik dit voor het eerst zag, verschrikte ik zeer, want ik zag, dat door deze steen een ijzeren ring opgenomen en omhoog gehangen werd; daarna, even alsof hij aan 't ijzer, dat hij opgenomen had, zijn kracht had gegeven, is die zelfde ring gedaan bij een anderen ring, dien hij ook omhoog opgehangen heeft en, gelijk de eerste ring aan de steen gehecht was, alzo was ook de andere ring gehecht aan de eersten. Op dezelfde wijze werd er bijgedaan de derde ring, en daarna ook de vierde. En alzo deze ringen toen aldus aan elkander gehecht waren, niet binnen, door elkander gaande, maar van buiten aan elkander klevende,

hing daar een ganse keten van ringen. Wie zou zich niet verwonderen over die kracht van de zeilsteen, die niet alleen binnen in de steen, was, maar die ook door zo vele dingen, welke er aan hingen, heimelijk doorkroop en dezelve als door onzichtbare banden aan elkander bond!

Maar nog veel wonderlijker is het, wat ik van mijn broeder en medebisschop Severus Milevitanus van dien steen gehoord heb, want bij verhaalde, dat hij zelf gezien had, dat Barthanarius, eertijds metgezel van een prins in Afrika, toen hij, bisschop zijnde, bij hem te gast was, dien zelfde steen vertoonde, en dat bij hem hield onder zilver en dat hij boven op het zilver ijzer plaatste. Toen hij daarna zijn hand, in welke hij de steen had, bewoog, werd ook het ijzer bewogen, maar het zilver bleef stil liggen, zonder zich te bewegen, zodat het ijzer boven hetzelve zeer snel heen en weer door de steen bewogen werd, even gelijk de steen beneden hetzelve door de mens bewogen werd Ik zeg, hetgeen ik zelf gezien heb, alsmede, wat ik van iemand gehoord heb, dien ik zo wel geloof, alsof ik het zelf gezien had. Daarenboven zal ik ook zeggen, wat ik van de magneet of zeilsteen gelezen heb. Wanneer een diamant bij hem gelegd wordt, trekt hij geen ijzer tot zich, en al was het, dat hij enig ijzer tot zich getrokken had, zodra de diamant hem nadert, laat hij het ijzer los. Het land van Indië zendt ons deze stenen. Maar indien wij, die hem kennen, ons over zijn werking niet meer verwonderen, behoeft het ons niet te bevreemden, dat de bewoners van die landen waar deze steen vandaan komt, zich in 't geheel niet over de eigenschappen van dien steen verwonderen. Wellicht hebben zij deze dingen zo algemeen als wij de kalk, die op een wonderbare wijze door water heet wordt, waardoor het vuur plagt uitgeblust te worden, terwijl die kalk niet heet wordt door olie, door welke nochtans het vuur aangestoken en gevoed wordt. Nochtans verwonderen, wij ons in 't geheel niet over die kalk, daar wij haar dagelijks zien gebruiken.

Hoofdstuk 5. HOE ER VELE DINGEN ZIJN, WELKE NIET RECHT BEKEND KUNNEN WORDEN, EN WAAR VAN HET NOCHTANS ZEKER IS, DAT ZIJ ZO ZIJN.

Wanneer wij aan de ongelovige mensen enige goddelijke wonderen, die geschied zijn of nog geschieden zullen, verkondigen en zij die niet bij ervaring hebben, zo vorderen zij van ons redenen van zodanige dingen, en, daar wij die niet kunnen geven, omdat het verre boven, de krachten van het menselijk verstand is, zo menen zij, dat al die dingen, welke door ons gezegd worden, vals of onwaar zijn. Ondertussen moeten zij bedenken, dat zij zelf ook redenen behoren te geven van zoveel wonderlijke dingen, die wij zien of kunnen zien, maar indien zij verslaan, dat dat niet door enig mens kan geschieden, zo moeten zij meteen bekennen, dat enige zaak daarom niet geweest is, of ook daarom niet zijn zal, overmits daar van geen reden kan gegeven worden, omdat die voorverhaalde zaken ook zó zijn, dat daar van mede geen reden kan gegeven worden. Daarom wil ik niet gewagen van vele dingen, welke beschreven zijn; ook wil ik niet spreken van vele gebeurde of verhandelde dingen; maar ik zal zulke dingen verhalen, welke ieder in zijn plaats blijven, alwaar ieder, die daar wil en kan gaan, ook zal kunnen beproeven, of dat niet waar is. Men verhaalt van het Agrigentijnse zout van Sicilië, dat het, aan het vuur gehouden wordende, smelt, evenals in water, en, wanneer men het in water doet, dat het dan knapt en springt evenals in het vuur. Ook betuigt men, dat er bij de Garamanters een fontein is, welke van de daags zó koud is, dat men er niet van drinken kan en van de nachts zó heet, dat men die niet kan aanraken. Voorts, dat er ook in het landschap Epirus een fontein is, in welke de toortsen, wanneer zij aangestoken zijn, wel uitgeblust worden evenals in andere fonteinen, maar zij blijven niet uitgeblust, zoals in andere fonteinen, maar worden, wanneer zij uitgeblust zijn, in dezelve weer aangestoken. Ook verhaalt men, dat de steen asbestos in Arcadië alzó genaamd wordt, omdat hij, aangestoken zijnde, niet weer uitgeblust kan worden; daar benevens ook, dat het hout van een Egyptische vijgenboom niet, zoals ander hout, op het water drijft, maar dat het daarin zinkt; en, wat nog wonderlijker is, dat dit hout, wanneer het enigen tijd op de grond geweest is , weer boven komt en op het water begint te drijven, daar het nochtans, doorweekt en nat geworden zijnde, door de

ingetrokken vochten zoveel te zwaarder moest zijn. Boven dit alles, dat er ook appels in 't land van Sodom groeien, die wel schijnbaar tot rijpheid komen, maar die wanneer men er in bijt, de schil verliezen en verdwijnen tot rook en as. Verder, dat de Perzische steen pyrites, wanneer hij zeer vast in de hand toegeknepen en bedwongen wordt, de hand van hem, die dat doet, verbrandt, en dat die steen vanwege de brand van het vuur zijn naam ontvangen heeft. Evenzo, dat in datzelfde land, nl. in Perzië, ook groeit de steen selenites, wiens inwendige witheid, evenals de maan, wast en afneemt. Ook verhaalt men dat op het eiland Tijlos, gelegen in Indië, al de bomen, die er groeien, nimmer zonder bladeren zijn van deze en vele andere wonderlijke dingen spreekt de historie, niet de historie van de daden en van de gebeurde dingen, maar de historie van de vast blijvende en zekere plaatsen, maar het zou mij, die wat andere verhandelt, te lang bezig houden, die te verhalen Ondertussen, laat deze ongelovige mensen van dit alles reden geven, indien zij kunnen; deze ongelovige mensen, zeg ik, welke de Goddelijke schriften niet willen geloven, en die menen, dat zij niet Goddelijk zijn, omdat zij in zich bevatten ongelofelijke zaken, zoals die, waar van wij nu melding maken; want, zeggen zij, geen reden laat toe, dat enig vlees zal branden en niet verteerd zal worden, dat het pijn zal lijden en niet zal sterven. O! voortreffelijke redegevers, die van alle dingen, welke als wonderlijk bekend zijn, zo kloek reden weet te geven. Maar laten zij dan ook reden geven van zulke dingen, waar van wij nu enige voorbeelden opgegeven hebben. Voorwaar, dezelve, bijaldien ze hen niet bekend waren, en zo wij zeiden, dat ze in het toekomende zullen geschieden, zouden zij dan ongetwijfeld veel minder geloven, dan zij dat doen, waar van wij nu spreken, hetwelk zij niet willen geloven, dat eenmaal zal geschieden. Want wie van hen zou ons geloven, indien het gebeurde, dat, gelijk wij zeggen, van de mensen lichamen levend zullen worden, en altijd zullen branden en in pijn zijn, en evenwel nooit zullen sterven; dat wij ook alzo zeiden, dat er in de toekomstige eeuw zout zal zijn, dat het vuur zal doen smelten op gelijke wijze als bij ons in water geschiedt, en dat het water het zout zal doen knetteren en springen, evenals bij ons in het vuur geschiedt; of dat wij ook zeiden, dat er in de toekomstige eeuw een fontein zal zijn, van wie water in de verkoeling van de nacht alzo zal branden, dat men het niet zal kunnen aanraken, en welke in de verwarmende hitte van de dag zo koud zal zijn, dat men haar water niet zal kunnen drinken; of dat wij ook zeiden, dat er in de toekomstige eeuw wonderlijke stenen zullen zijn, nl. óf zulk een, die door zijn hitte de hand degenen, die hem toeknijpt en vasthoudt, zal branden óf zulk een steen, die, van alle kanten ontstoken zijnde, in 't geheel niet zal kunnen uitgeblust worden, en voorts alzo met al de andere wonderheden, welke wij goedvonden te verhalen, verzwijgende ondertussen talloze. andere voorbeelden. Daarom, indien wij zeiden, dat vele dingen in die eeuw, welke toekomstig is zullen geschieden, en indien de ongelovigen ons daarop antwoorden: indien gij lieden wilt, dat wij die zullen geloven, geeft van ieder bijzonder reden, wij zouden hen ronduit belijden, dat wij niet konden, omdat het zwak en klein verstand van de mensen door dergelijke wonderlijk werken Gods overwonnen wordt; maar dat bij ons evenwel vast staat, dat de Almachtige niets doet zonder reden, zodat Hij er ook reden voor heeft, waarom het zwak mensen verstand geen redenen kan geven. Insgelijks, dat ons in vele zaken onzeker is, wat Hij wil, maar dat dit nochtans zeker is, dat Hem niets onmogelijk is van alles, wat Hij wil, en alzo, dat wij Hem, behoren te geloven, daar het Hem nimmer aan macht ontbreekt en Hij de leugen haat. Maar zij, die dat niet geloven, en die daar van de redenen van ons vorderen, wat zullen zij op die dingen antwoorden, vanwege welke geen reden door enig mens kan gegeven worden? Nochtans zijn er vele zodanige dingen, die alzo geschieden, en evenwel schijnen zij strijdig te zijn tegen de reden van de natuur. Ondertussen, indien wij aangaande dezelve zeiden, dat zij toekomstig zullen zijn, zouden de ongelovigen insgelijks reden van ons eisen, gelijk zij nu van deze dingen doen, die wij zeggen, dat te zijner tijd zullen zijn. En dienvolgens, aangezien in zodanige werken Gods de reden en het verstand van het menselijk hart, en van de menselijke spraak verre te kort schieten, en deze dingen toch bestaan, zo zullen ook de andere toekomstige daarom niet nalaten te zijn, omdat van geen van beiden enige reden door de mens gegeven kan worden.

Hoofdstuk 6. HOE NIET ALLE WONDEREN NATUURLIJK ZIJN, MAAR DAT VELE ER VAN DOOR MENSEN VERNUFT GEWROCHT OF DOOR DE KUNST VAN DE DUIVELS TEWEEGGEBRACHT ZIJN.

Maar hierop zullen zij veellicht aldus antwoorden: die dingen, welke gij verhaal zijn ganselijk alzo niet, en wij geloven ze. niet; alles is vals, wat daar van gezegd wordt, vals ook, wat daar van geschreven is. En wellicht zullen zij met reden strijd hier bijvoegen en zeggen: indien men dat heeft te geloven, geloof dan ook anderen dingen, die in hetzelfde schriften geschreven zijn, als met name, dat er geweest is, of is een zekere tempel van Venus en dat aldaar is een kandelaar, en op dezelfde een kaars, welke onder de blauwe Hemel altijd brandt, zodat geen wind, of onweer, noch slagregen die uitblust; daarom, gelijk die steen genaamd. is. Asbestos, alzo wordt ook de kaars Lychnos Asbestos, dat is: een *onblusbare kaars* genoemd, hetwelk zij kunnen zeggen, opdat zij ons alzo het antwoorden moeilijk zouden maken: want indien wij zeggen, dat men dit niet heeft te geloven zullen wij de schriften van de vorige wonderheden verzwakken; en indien wij toeslaan, dat men het heeft te geloven, zo zullen wij de goden van de heidenen versterken en bevestigen. Maar gelijk ik in het 8e boek van dit deel gezegd heb, wij behoeven niet alles te geloven, wat de historie van de heidenen bevat, omdat zelfs ook de historieschrijvers onder elkander, gelijk Varro zegt, als met een voornemen en als uit voordacht in zeer vele dingen verschillen; maar ondertussen, wij geloven die dingen, welke niet strijdig zijn tegen die boeken, welke wij weten, dat wij ze behoren te geloven. Maar belangende deze plaatsen van de wonderen, met welke wij de ongelovigen willen onderrichten aangaande het geloof van die dingen, welke toekomstig zullen zijn, daar van zullen ons die genoeg zijn, welke wij. zelfs ook door ervaring alzo kunnen bevinden, en van welke het niet zwaar is geloofwaardige vaste getuigen bij te brengen. Aangaande dien tempel van Venus, en die onuitblusbare kaars, vanwege dezelve worden wij niet alleen ganselijk niets in enige engte gebracht, maar daarenboven wordt ons daarom, een wijd veld, om te spreken, geopend. Ja! Wij voegen ook bij deze onuitblusbare kaars nog vele wonderen eensdeels van menselijke kunsten, anderdeels van toverkunsten, nl die gedaan worden, óf door mensen, zijnde van duivelse kunsten, óf door de duivels zelf, die zij nl. door onderlinge hulp doen. Indien wij dit willen ontkennen, zullen wij ons stellen tegen die waarheid van de Heilige Schriften, welke wij geloven; daarom, in die kaars is óf enig vernuftig werk, dat de menselijke kunst teweeggebracht heeft door middel van de steen Asbestos, óf dat is geschied door toverkunst, opdat de mensen, komende in dien tempel, vanwege dat zich zouden verwonderen; óf anders enige duivel heeft onder van de naam van Venus zich met zulke kracht vertoond, teneinde aldaar dat wonder voor de mensen zou blijken, en ook gedurig aldaar zou blijven; want de duivels worden aangelokt naar hun verscheidenheid door verscheiden vermakelijkheden, om te wonen in de schepselen, welke niet zij, maar God geschapen heeft. Zij worden, zeg ik, aangelokt door dezelve, niet gelijk de dieren door spijs, maar als geesten door leken, zodanige. nl als. met ieders vermaak overeen komen, t. w. door verscheiden soorten van stenen, kruiden, houten, dieren, woorden, gedichtspreuken en ceremoniën of gebaarden. Nu, ten einde het daartoe komt, dat zij door de mensen mogen aangelokt worden, zo verleiden zij dezelve allereerst met hun loze listigheid, hetzij, óf met in hun harten in te blazen oen verborgen vergif van boosheid, óf hetzij, met aan hen te verschijnen door bedrieglijke vriendschap, zodat zij enigen van hen tot hun discipelen maken, die zij wederom stellen tot leraren van velen. Want men heeft niet kunnen leren noch weten, tenzij het allereerst geweest is door hun eigen onderwijs, wat ieder van hen met lust begeert, wat hij wederom met afkeer verfoeid, met wat naam ook een iegelijk genood wordt, zodat hij naar dezelve luistert, en wederom, door wat naam ieder gedwongen wordt, zodanig, dat hier van gesproten is opgekomen zijn de toverkunsten en de kunstige meesters dezelve. En voornamelijk bezitten deze zelfde duivels de harten van de sterfelijke mensen, in welker bezit zij zich allermeest verheugen 'wanneer zij zich veranderen in engelen van het licht'. Alzo, naarmate wij de vele daden, die er van hen zijn, meer als wonderlijk erkennen, naar die mate

moeten wij dezelve met meer voorzichtigheid vermijden. Maar ondertussen, zij doen ons ook voordeel in datgene, waarover wij nu handelen Want indien de onreine duivels deze, dingen kunnen teweeg brengen, zo is het, dat de heilige engelen zoveel machtiger zijn dan zij, als God machtiger is dan zij allen, omdat Hij zelfs de engelen gemaakt heeft tot werkers en uitvoerders van zó grote wonderheden. Daarom, indien er zoveel, zo grote en zo wonderlijke dingen door menselijke kunsten geschieden, zodat zij, die dezelve niet weten noch kennen, menen, dat het goddelijke werken zijn, zo is het ook gebeurt, dat er in zekere tempel ettelijke magneetstenen beneden op de vloer en boven op het overwelfsel naar dezelfde gelijkmatigheid van grootte gelegd zijn, waarop gevolgd is dat tussen deze magneetstenen en door hun kracht een ijzeren beeld midden in de lucht, tussen de vloer en het overwelfsel, zonder ergens vast te zijn, is blijven hangen, zodat dit beeld bij hen, die niet wisten, wat daarboven of beneden was, als door een wondere macht Gods aldaar scheen te hangen. Iets dergelijks hebben Wij ook nu gezegd in de kaars van Venus, nl. dat dat door middel van de steen asbestos heeft. kunnen geschieden. Maar aangaande de werken van de tovenaars, welke onze schriftuur vergifmengers en bezweerders noemt; indien de duivels dezelve zó hoog hebben kunnen op trekken, dat de vermaarde poëet Virgilius gemeend heeft, dat hij niets ongevoegelijk tegen het verstand van de mensen sprak, wanneer hij van zekere vrouw, die in zodanige kunst ervaren was, aldus zegt: 'deze vrouw verzekert, dat zij door haar bezweerwoorden de gemoederen van de mensen, die zij wil, kan verlichten, en wederom, dat zij aan anderen zware bekommeringen in het hart kan sturen; daar benevens dat zij ook de rivieren in haar loop kan stuiten en doen stil staan, en daarenboven, dat zij sterren kan terug zetten. Wijders zo roept zij al de nachtgeesten te samen, dat dat gij vernemen zult, dat de aarde onder uw voeten huilt, en dat de bomen neerdalen van de bergen'. Hoeveel te meer is dan God machtig zulke dingen te doen, welke de ongelovigen ongelofelijk zijn, maar die licht zijn voor zijn mogendheid. Want Hij heeft geschapen de kracht van de stenen en van alle. andere dingen, alsmede de verstanden van de mensen, die dezelve op wonderlijke wijze weten te gebruiken. En voorts ook de naturen van de engelen, die machtiger zijn dan alle aardse dieren, en daarenboven, die door zijn wonderlijke kracht, die alle wonderen overwint en te boven gaat, en die ook door zijn wijsheid van werking, bevel en toelating alle dingen zó wonderlijk gebruikt als Hij dezelve geschapen heeft.

Hoofdstuk 7. HOE IN ALLE WONDERLIJKE DINGEN DE HOOGSTE REDEN IS OM TE GELOVEN DE ALMACHT VAN DE SCHEPPERS.

En waarom zou God niet kunnen maken, dat de doden weer opstaan, en dat de lichamen van de verdoemden met het eeuwige vuur gepijnigd worden, daar hij diegene is, welke de wereld vol met talloze mirakelen geschapen heeft, van de te meer, omdat de wereld zelf ongetwijfeld een veel groter en heerlijker mirakel is dan al die dingen, waar van zij vol is? Maar deze lieden, met of tegen welke wij handelen, welke ook geloven, dat er een God is, door Wie de wereld gemaakt is, en die ook zeggen, dat de goden door Hem gemaakt zijn, door welke van Hem de wereld bestuurd wordt, die goden nl , van wie zij zeggen, dat zij werkers van de mirakelen of wonderen zijn, hetzij dat die geschieden door eigen beweging of hetzij, dat zij verkregen worden door enige gedienstigheid of ceremonie, of hetzij, dat ze geschieden door de kunsten van de tovenaars; deze lieden, zeg ik, ontkennen ook de krachten van de wereld niet, en sommigen daarenboven verheffen en prijzen dezelve, wanneer wij hun voorstellen de wonderlijke kracht van alle andere dingen, welke noch vernuftige dieren zijn, noch ook in enig opzicht de voorzegde geesten zijn, gelijk daar zijn die dingen, waar van wij enige verhaald hebben. Maar ondertussen zijn zij dies aangaande evenwel gewoon aldus te antwoorden: 'Dat is een kracht van de natuur. De natuur van die dingen is alzo gesteld. Het zijn krachtige werkingen van enige eigene naturen'. Alzo, waarom de vlam het Agrigentijnse zout doet smelten, en het water hetzelve doet kraken en springen; de reden hier van is deze, omdat dat zijn natuur is. Maar dit schijnt veel meer tegen de natuur te zijn, als welke met het vuur, maar

het water die kracht gegeven heeft om het zout te doen smelten, en daarentegen aan het vuur, en niet aan het Water, die kracht gegeven heeft om hetzelve te doen drogen Maar, zeggen zij, dit is de natuurlijke kracht van dit zout, dat het zodanige dingen, die tegen de gewone natuur strijdig zijn, onderworpen is Deze reden wordt dan ook gegeven van die Garamantise fontein, alwaar dezelfde waterader daags koud en s' nachts heet is, in beide gevallen met zo buitengewone kracht, dat zij moeilijk en pijnlijk is dengenen, die ze aanraken. Evenzo wordt dan ook die reden gegeven van een andere fontein, welke, hoewel zij koel is dengenen, die ze aanraken, en hoewel zij gelijk andere fonteinen, een aangestoken toorts uitblust, nochtans daarin van andere fonteinen verschilt, dat deze fontein de uitgebluste toorts zeer wonderlijk weder aansteekt En deze reden wordt ook gegeven van de steen asbestos, die, hoewel bij geen eigen vuur heeft, evenwel, wanneer hij vreemd vuur van buiten ontvangen heeft, alzo brandt, dat hij niet uitgeblust kan worden. Eindelijk, deze reden wordt dan van al die andere dingen gegeven, welke mij te moeilijk zijn, weer te verhalen; want aangaande al deze dingen, al is 't, dat in dezelve schijnt te zijn een buitengewone kracht tegen de natuur, evenwel wordt van dezelve gene andere reden gegeven, dan dat er gezegd wordt, dat dat hun natuur is. Voorwaar, ik beken, dat het een korte reden is en ook een voldoend antwoord. Maar, aangezien God de Werkmeester is van alle naturen, waarom willen zij, dat wij Sterker reden zullen geven, dan wij geven, nl. wanneer zij iets als onmogelijk niet willen geloven, en dienvolgens van zulke reden eisen, dat wij dan antwoorden, dat dat de wil is van de almachtige God, die voorwaar dan gene andere oorzaak almachtig genoemd wordt, dan omdat Hij alles vermag wat Hij wil; die ook heeft kunnen scheppen zoveel dingen, welke, zo zij ons niet geloond werden, of zo zij ons niet door geloofwaardige getuigen dagelijks gezegd werden, voorwaar voor onmogelijk zouden gerekend worden, ik meen niet alleen die dingen welke bij ons geheel onbekend zijn, maar die dingen, welke ik zelfs als het meest bekent gesteld heb! Want anders aangaande die dingen, welke geen getuige altoos hebben, anders dan diegene, wier boeken wij daar van lezen, en welke ook van hen beschreven zijn, die van God niet geleerd zijn, en alzo, die veellicht menselijker wijze hebben kunnen bedrogen worden; zulke dingen zeg ik, niet te geloven, is ieder geoorloofd, zonder verwachting van enige rechtvaardige berisping. Want ik wil ook zelfs niet, dat men loffelijk en lichtvaardig alles zal geloven, wat ik gesteld heb; want ook zelfs. door mij worden ze alzo niet geloofd even alsof daar van geen twijfel in mijn gedachten was, uitgezonderd evenwel die dingen, welke ik óf zelf bevonden heb, óf welke men nog licht door ervaring kan bevinden, gelijk van de kalk, welke heet is in het water en in de olie koud van de magneet steen, die, ik weet niet door welke en hoedanige verborgene en onmerkbare aanzuiging, het stro niet roert en het ijzer tot zich trekt: van het niet verrottend vlees Pavonis, dat is: van een pauw, daar nochtans verrot is zelfs het vlees Platonis, dat is: van Plato; van het klaarblinkend vuur, dat volgens zijn glans de stenen, door zijn hitte bakkende, wit maakt, en dat tegen dezelfde glans, vele dingen verbrandende, zwart maakt. Iets dergelijks is ook, dat zwarte lelijke vlekken voort komen, van eer klaar klinkende olie, en dat zwarte linie van het zeer witte zilver ingedeukt, en getogen worden; van de dove kolen mede, die door het vuur alzo recht anders omgekeerd worden, dat zij van zeer schoon hout vuil en lelijk worden; van hetgeen, dat hard is, broos, en van hetgeen dat verrot is, onverrot. Deze zodanige dingen zijn er enige, welke velen met mg vreten, en er zijn ook enige, welke allen met mij weten. Ondertussen, aangaande die dingen, welke ik gesteld heb, niet als door ervaring bevonden zijnde, maar gelezen zijnde, daar van heb ik zelfs gene genoegzame getuigen totnogtoe kunnen vinden, van welke ik mocht horen, dat is, alles waar was, uitgezonderd wat ik van die fontein gezegd heb, in welke de brandende toortsen uitgeblust worden, en, uitgeblust zijnde, weer aangestoken worden; ook uitgezonderd wat ik gezegd heb van de appels van het lam van Sodom, die zich van buiten als rijp en schoon vertonen, en van binnen vol zwarte vuiligheid zijn; maar wel verstaande, ik heb geen getuigen gevonden, welke mij zeiden, dat zij die fontein in het landschap van Epirus gezien hadden, maar die een dergelijke fontein in het Franse land gekend hadden, niet verre van de stad, die thans Grenoble heet. En aangaande de vruchten van de Sodomitische bomen, dat geven niet alleen

de geloofwaardige schriften te kennen, maar er zijn ook zeer vele mensen, die er van spreken, dat zij het door ervaring bevonden hebben, zodat ik dies halve daaraan niet kan twijfelen. Maar al de andere dingen acht ik alzo, dat ik niet voorgenomen heb dezelve noch aan de een zijde voor waar te verklaren, noch aan de andere zijde, als onwaar, te ontkennen. En evenwel heb ik dezelve gesteld, omdat ik ze bij de historieschrijvers degenen, tegen welke wij handelen, geleden heb, opdat ik alzo zou mogen bewijzen, hoe vele dingen geschreven zijnde in de schriften van hun geleerden, vele van hen zonder enige reden te geven, geloven, welke ons nochtans belangende, hetgeen hun ervaring en hun verstand te boven gaat, niet verwaardigen te geloven, zelfs wanneer wij ook die reden geven, dat de almachtige God dat doen zal. Want er kan geen beter en krachtiger reden van zulke dingen gegeven worden, dan wanneer er gezegd wordt, dat de Almachtige die dingen, kan doen, en als daarbij verklaard wordt, dat Hij al zulke dingen zal doen, welke men aldaar leest, dat Hij voorzegd heeft, alwaar Hij meer andere dingen voorzegd heeft, die men bewijst, dat Hij gedaan heeft. Want Hij zal die dingen doen, welke Hij beloofd heeft te zullen doen. En Hij die beloofd heeft die dingen, welke onmogelijk geacht worden, heeft dezelve ook gedaan, opdat de ongelovige heidenen zelfs ongelofelijke zaken zouden geloven.

Hoofdstuk 8. HOE HET NIET TEGEN DE NATUUR IS, WANNEER IN ENIGE ZAAK, VAN WIE DE NATUUR BEKEND IS, IETS BEGINT. TE VERSCHILLEN VAN HETGEEN TEVOREN BEKEND WAS.

Doch indien zij hierop antwoorden, dat zij daarom niet kunnen geloven, wat wij zeggen van de menselijke lichamen, die altijd branden en nimmer sterven zullen, omdat wij weten, dat de natuur van de menselijke lichamen geheel anders gesteld is, zodanig, dat hier van zulke reden niet kan gegeven worden, gelijk aangaande die wonderlijke naturen gegeven is, zó, dat men zou mogen zeggen: dat is de natuurlijke kracht van zulks, dat is de natuur van deze zaak; omdat wij weten dat dat niet is de natuur van het menselijk vlees; indien zij dat zeggen, antwoorden wij hierop, dat dit menselijk vlees anders gesteld is geweest vóór de zonde, nl. dat het nimmermeer de dood kon ondergaan. En anders na de. zonde, nl. zodanig als zij in de ellende van deze sterfelijkheid bekend geworden is, nl. dat hetzelve niet kan behouden een eeuwigdurend leven Alzo ook zal het menselijk vlees mee anders gesteld zijn in de opstanding van de doden, dan het nu bekend is. Maar daar zij de Schriften niet geloven, in welke gelezen wordt hoe de mens geleefd heeft in het Paradijs, alsmede hoe gans vreemd hij toen geweest is van de dood; (indien zij dit geloofden, zouden wij niet wijdlopig met hen behoeven te handelen van de straf van de verdoemden, welke daar geschieden zal,) daarom is het nodig, dat wij iets voortbrengen uit de schriften van hen, die de aller-geleerdste bij hen geweest zijn, opdat alzo mag blijken dat iedere zaak anders kan zijn dan zij eerst in de menselijke zaken bekend is geworden door de bepaling van haar natuur. Er staat in de boeken van Marcus Varro, die tot opschrift heeft: 'van de afkomst van het Romeinse volk,' het volgende: in de Hemel is geschied een wonderlij ke vertoning, want in die aller-vermaard ster van Venus (welke Plautus noemt Vesperuqo, en die Homerus Hesperos noemt, d. i. de Avondster van welke hij ook zegt, dat zij aller-schoonste is) schrijft Pastor, dat er zulk een vreemde vertoning is geweest, dat zij veranderd heeft haar kleur, grootte, gedaante en loop, hetwelk noch vroeger noch later alzo is geschied. Adrastus Cyricenus en Dion Neapolites, beide zeer vermaarde wiskundige sterrenkijkers, zeggen dat dit gebeurd is onder koning Gigues. Adrastus Cyricenus en Dion Neapolites, beide zeer vermaarde wiskundige sterrenkijkers, zeggen dat dit gebeurd is onder koning Ogyges. Dit zou Varro, zulk een groot schrijver, geenszins genoemd hebben Portentum, of een wonderlijke vertoning, tenware hij gedacht had dat het tegen de natuur was want wij zeggen, dat alle wonderlijke vertoningen tegen de natuur zijn, maar zij zijn het niet; want hoe is tegen de natuur, wat geschiedt door Gods wil, omdat de wil van de grote Schepper de natuur is van iedere geschapen zaak? Zo dan, de wonderlijke vertoning geschiedt niet tegen de natuur, maar tegen de na tuur die ons bekend is. En wie zou al de grote menigte van de wonderlijke vertoningen kunnen vertellen, die in de historie van de heidenen bevat

zijn? Maar laat ons ondertussen op dit enige acht geven, hetwelk tot die zaak behoort, waarover wij nu handelen Wat is zó wél in orde geschikt door de Werkmeesters van Hemel en aarde als de aller-ordelijkste loop van de sterren? En wat is in zó zekere en vaste wetten gesteld? En nochtans, wanneer Hij het gewild heeft, die met Zijn hoogste macht regeert wat Hij geschapen heeft, heeft een ster, die boven anderen in grootte en glans het meest bekend is, haar kleur, grootte, gedaante, en hetgeen wonderlijker is, de orde en de wet van haar loop veranderd. Voorwaar, dat heeft toen beroerd en te niet gedaan de regels van de sterrenkijkers, indien er toen enige geweest zijn, die zij als. met een onfeilbare rekening aangaande het verleden en de toekomstige bewegingen van de sterren in geschrift mochten gehad hebben. Alzo dezelfde regels volgende, hebben zij durven zeggen, dat, wat aangaande de ster, genaamd Lucifer, geschied is noch vroeger noch later alzo geschied is, maar wij lezen ook in de goddelijke boeken, dat zelfs de zon stil gestaan heeft, toen nl. de heilige man Jozua dat van God begeerd had, tot dien tijd toe, dat zijn begonnen strijd met de overwinning geëindigd was. (Jos 10:12-13) Ook lezen wij, dat zij teruggekeerd is, opdat alzo door dit wonderteken, gevoegd zijnde bij de belofte Gods, aan koning Ezechia zou te kennen gegeven worden, dat hem nog 15 jaren tot zijn leven toegevoegd waren. Maar deze mirakelen en wonderheden, welke wij weten vergund geweest te zijn de vroomheden van de heiligen, zo wanneer het gebeurt, dat zij geloven, dat dezelve geschied zijn, alsdan eigenen zij dezelve de toverachtige kunsten toe, waaruit dan ook gesproten is, wat ik tevoren verhaald heb dat Virgilius zegt, nl : 'dat ze de loop van het water in de rivieren sluit, en daarenboven dat zij de sterren terug zet'. Want in onze heilige schriften lezen wij, dat de rivier opwaarts gestaan heeft en beneden gelopen heeft nl. toen het volk Gods onder de leidsman Jozua. reisde; insgelijks ook, toen Je profeet Elias midden door dezelve ging, en eindelijk ook, toen dat daarna zijn discipel Eliseus mee deed. Ook hebben wij tevoren verhaald, dat het allergrootste gesternte onder koning Ezechia teruggekeerd is. Maar aangaande hetgeen Varro van de ster Lucifer geschreven heeft, aldaar wordt niet gezegd, dat dat vergund is geweest aan enig mens, die het begeerde. Zo dan, laat de ongelovigen zich zelf uit de wetenschap van de naturen gene duisterheid aanbrengen min of meer alsof er van God in enige zaken niet anders zou kunnen geschieden, dan zij zelfs in de natuur dezelve door hun menselijke ervaring bekend hebben; hoewel nochtans deze dingen zelfs, die in de geschapen natuur een iegelijk bekend zijn, niet minder wonderlijk voor ben, die dezelve wat nauwkeuriger bedachten, als enige andere dingen zouden zijn, bijaldien de mensen niet gewoon waren zich te verwonderen alleen over die dingen, welke zeldzaam zijn. Want wie is er, die niet ziet hoe in die talloze menigte mensen, en in zulke grote gelijkheid van de natuur, wanneer men reden onder onderzoekt, gans wonderlijk is te bemerken, dat evenwel ieder zijn bijzonder aangezicht heeft. Want zo zij onder elkander niet gelijk waren, zou hun geslacht van andere dieren niet onderscheiden worden, en zo zij onder elkander niet ongelijk waren, zou de een van de ander niet onderscheiden kunnen worden. Evenwel, die mensen, welke wij belijden gelijk te zijn, die bevinden wij evenwel ongelijk te zijn. Maar aller-wonderlijkst is de bemerking van de ongelijkheid, omdat de gemene natuur door een rechtvaardige reden de gelijkheid allermeest schijnt te vereisen En aangezien zodanige dingen, die zeldzaam zijn, daarom ook wonder zijn, zo verwonderen wij ons het meest, wanneer wij twee mensen zo gelijk bevinden, dat wij dikwijls falen, wanneer wij ze van elkander onderscheiden willen. Maar wat ik verhaald heb beschreven te zijn door Varro hoewel hij hun historieschrijver is, en tevens ook zeer geleerd is, zullen zij wellicht niet geloven, waarlijk geschied te zijn; of anders, aangezien de verhaalde andere loop van die ster niet lang gebleven is, omdat zij wedergekeerd is tot haar gewone loop, zo zullen zij door dat voorbeeld waarschijnlijk niet zeer bewogen worden. Laat ze dan iets anders hebben, dat hen nu nog kon vertoond worden, hetwelk hun, naar ik meen, genoeg behoort te zijn om, wanneer zij iets bemerkt hebben in de instelling van de natuur, dat zij daarom God niet enige wetten behoren voor te schrijven, even alsof Hij die niet zou kunnen omkeren en veranderen in heel wat anders dan bekend is. Het land van Sodom is eertijds gewis niet geweest zoals het nu is, maar het heeft gelegen in een gedaante evenals andere landen, en het hoeft. ook gehad

dezelfde, of nog veel groter vruchtbaarheid; want het is in de Goddelijke Schriften vergeleken bij het Paradijs Gods. Dit land, nadat het geraakt is van de Hemel, is zodanig, gelijk ook hun historie betuigt en zoals ook door hen gezien wordt, die tot die plaatsen komen, dat hen door zijn gruwelijk vuile zwartheid tot een schrik is, ja dat zelfs de appels daar inwendig de verbrande as onder een bedrieglijke schone gedaante van rijpheid uiterlijk besluiten. Ziet! het lam was vroeger zo met, maar zo is het nu. Ziet! door de Schepper van de naturen is zijn natuur in deze aller-vuilste verscheidenheid door een wonderlijke verandering omgekeerd, en wat het na zulk een lange tijd overgekomen is, dat blijft het ook zo lange tijd bij. Gelijk het dan God niet onmogelijk geweest is zulke naturen instellen als Hij gewild heeft, alzo is 't Hem ook niet onmogelijk de naturen die Hij ingesteld heeft, te veranderen naar Zijn wil. Daarom komt ook geheel in kleinachting al hun grote menigte wonderen, welke Monstra, dat is: wanschapen gedrochten; Ostenta, dat is: vreemde vertoningen; Potenta, dat is; wonderlijke tekenen en Prodigia, dat is: schrikkelijke waarschuwingen genaamd worden. Indien ik deze wilde verhalen, wat zou het einde van dit werk zijn? Ondertussen, deze dingen, welke Monstra, Ostenta, Portenta en Prodigia genaamd worden, moeten ons aanwijzen, tonen, waarschuwen en voorzeggen hoe God aangaande de lichamen van de mensen al die dingen zal doen, zonder enig beletsel van zwarigheid en zonder enige voorschrijven van de wet van de natuur, welke Hij tevoren gezegd heeft te zullen doen. Nu, op welke wijze Hij dat voorzegd heeft, dit meen ik voldoende gezegd te hebben in het voorgaande boek.

Hoofdstuk 9. VAN DE HEL, EN VAN DE HOEDANIGHEID VAN DE EEUWIGE STRAF.

Hetgeen dan God van de eeuwige straf van de verdoemden door Zijn profeet gezegd heeft, dat zal geheel geschieden'. Hun worm zal niet sterven, zegt hij, en hun vuur zal niet uitgeblust worden'. (Jes. 66) Om dit krachtiger voor te stellen zei de Heere Jezus, toen Hij hen, die de mens ergeren, voor al zulke mensen namen, welke iemand als zijn rechterleden bemint, en toen Hij daarenboven gelastte dezelve of te snijden: 'het is u beter met éne hand tot het leven in te gaan, dan twee handen hebbende, te gaan in de hel, in dat onblusbare vuur, daar hun worm niet sterft, en het vuur niet uitgeblust wordt'. En van de voet zegt Hij: 'het is u beter, tot het leven in te gaan, kreupel of vermikt zijnde, dan twee handen of twee voeten hebbende, in het eeuwige vuur geworpen te worden'. En van het oog zegt Hij: 'het is u beter, maar één oog hebbende, tot het leven in te gaan, dan twee ogen hebbende, in het helse vuur geworpen te worden'. Zij die willen zeggen, dat het vuur en de worm behoren tot de straffen van de ziel, en niet tot die van het lichaam, zeggen ook, dat zij, die afgezonderd zullen zijn van het Rijk Gods, gebrand zullen worden met de pijn van de ziel, die te laat en vruchteloos, haar berouw zal tonen, en alzo beweren zij, dat het vuur hier voor die brandende pijn niet ongevoegelijk kan genomen worden. Ook menen zij, dat door de worm mee die pijn te verstaan is; want er is geschreven, zeggen zij: gelijk de mot het kleed, en de worm het hout verteert, alzo verteert de droefheid het hart van de mensen'. Maar zij, die het buiten alle twijfel stellen, dat er in die straf pijnigingen van de ziel en van het lichaam zullen zijn, diezelfden zeggen, dat door het vuur het lichaam gebrand wordt, maar dat door de worm van de droefheid als aan de ziel geknaagd wordt. En hoewel dit gelovig is, (want het is gans ongerijmd, dat daar de pijn van het lichaam of van de ziel zal ontbreken) evenwel meen ik, dat men veel liever mag zeggen, dat het beide tot het lichaam behoort, dan, geen van beiden, en alzo, dat in die woorden van de Goddelijke schrift de pijn van de zielen verzwegen is, omdat genoegzaam verstaan wordt, dat zij daarop volgt, al is 't dat zij niet uitgedrukt wordt; want men verstaat licht, dat de ziel ook met berouw gepijnigd wordt, wanneer het lichaam alzo pijn lijdt; want er wordt ook in het Oude Testament gelezen: 'de wraak van het vlees van de goddeloze is een worm van het vuur'. Hier kon men korter gezegd hebben 'de wraak van de goddeloze'. Waarom is er dan gezegd 'van het vlees van de goddeloze?' Omdat beide, n. l. het vuur en de worm een straf van het vlees zullen zijn. Of wellicht heeft hij daarom van de wraak van het vlees gesproken, omdat dit in de mens zal gewroken worden, nl. dat hij naar het vlees geleefd heeft, Want hierom zal hij komen in de

tweede dood, dien de apostel te kennen geeft, zeggende: 'want indien gij naar het vlees leeft, zo zult gij sterven (Romeinen 8) Zo dan, ieder kiest en neme hier naar zijn believen: óf dat hij het vuur toeschrijft aan het lichaam, en de worm aan de ziel, nl. het eerste eigenlijk, en het andere bij gelijkenis; óf dat hij beiden aan het lichaam eigenlijk toeschrijft; want ik heb vroeger genoegzaam bewezen, dat de levend e dieren ook zelfs in het vuur kunnen leven, en dat zij kunnen zijn in branding zonder vertering, en in pijn zonder dood, door een wonderwerk van de Almachtige Schepper; want zo er iemand. is, die de mogelijkheid hier van ontkent, die weet niet van wie datgene is, hetwelk hij dagelijks in alle naturen met verwondering bemerkt. Want het is die God, die gemaakt heeft alle wonderen in deze wereld, beide groot en klein, die wij verhaald hebben, en vele andere, die wij niet verhaald hebben, en heeft dezelve besloten in deze wereld die van alles het grootste wonder is. Zo dan, ieder kiest en versta een van deze twee, wat hem het beste dunkt, hetzij dat hij meent, dat de worm behoort tot het lichaam op een eigene wijze van spreken, óf dat die behoort tot de ziel, nemende nl. het woord bij gelijkenis, en hetzelve van lichamelijke dingen tot onlichamelijke overzettende. Maar welke opvatting de ware is, valt moeilijk te zeggen, want wij weten slechts ten dele, gelijk de apostel Paulus zegt, maar wanneer het volmaakte zal gekomen zijn, dan zal, hetgeen ten dele, is tenietgedaan worden. (1 Corinthiërs 13:9- 10) Evenwel hebben wij niet te geloven, dat die lichamen zó zullen zijn, dat zij van het vuur met geen pijnen aangedaan zullen worden.

Hoofdstuk 10. OF HET VUUR VAN DE HEL, INDIEN HET LICHAMELIJK IS, OOK DE BOZE GEESTEN, DIE DE ONLICHAMELIJKE DUIVELS, DOOR AANRAKING KAN BRANDEN.

Hier kan men vragen, indien daar geen onlichamelijk kwetsend vuur zal zijn, gelijk daar is de pijn van de ziel; maar indien daar zal zijn een lichamelijk vuur, kwetsende door aanraking, zodat door hetzelve de lichamen kunnen gepijnigd worden; op welke wijze zal dan in dit vuur ook zijn de straf van de boze geesten? Want het zal hetzelfde vuur zijn, dat nl. toegeëigend zal zijn tot de straf van de mensen en tot de straf van de duivels, volgens hetgeen Christus zegt 'gaat weg van Mij gij vervloekten! in het eeuwige. vuur, dat de duivel en zijn engelen bereid is (Mattheüs 25:41). Maar wellicht is het, omdat de duivels ook hun eigen lichamen op hun wijze hebben, gelijk dat de geleerde mannen goed gedacht heeft, bestaande nl uit die lucht, welke, als de wind blaast, merkbaar gevoeld wordt. Maar indien iemand zegt, dat de duivels geen lichamen hebben, behoeft men zich daarover niet te bekommeren en er geen strijd over te voeren; want waarom zouden wij niet kunnen zeggen, dat evenwel de onlichamelijke geesten op een wonderlijke, hoewel waarachtige wijze, met de straf van het lichamelijk vuur kunnen gekweld worden, indien het alzo is, dat de geesten van de mensen, welke ook onlichamelijk zijn, nu kunnen besloten worden in haar lichamelijke leden, en ook dan onafscheidelijk zullen kunnen gebonden worden met de banden van haar lichamen? Zo dan, vast in het vuur zullen de geesten van de duivels, indien zij geen lichamen hebben, gewikkeld zijn, die daar, hoewel zij onlichamelijk zijn, nochtans met het lichamelijk vuur zullen gepijnigd worden Ik zou wel zeggen, dat de geesten op zodanige wijze zonder enig lichaam zullen branden, gelijk die rijke in de hel brandt, toen hij zei 'ik word gepijnigd in deze vlam; maar ik bemerk, dat hierop gepast kan geantwoord worden, dat die vlam zó is geweest, als die ogen waren, welke bij opgeheven heeft, en met welke hij Lazarus gezien heeft, zoals die toen is geweest, welke hij met een weinig vocht nat gemaakt wenste; zoals die vinger van Lazarus is geweest, van wie bij vereist heeft, dat ditzelfde aldaar aan hem zou mogen gedaan geworden, waar nochtans, de zielen geweest zijn zonder lichamen. Want op zodanige wijze is dit onlichamelijk geweest, t. w. deze vlam, en die droppel water, dien hij vereist heeft, evenals de gezichten zijn van hen die slapen, of van hen die in een vertrekking van het gemoed zijn, welke onlichamelijke zaken aanschouwen, hebbende nochtans een gelijkenis van de lichamen. Want ook de mens, daar hij in zulke gezichten met de geest, en niet met het lichaam is, ziet evenwel dan zich zelf zó gelijk aan zijn lichaam, dat hij dat van zijn lichaam niet kan onderscheiden. Maar deze hel, die ook poel van het vuur en van de sulfer genaamd is, zal een lichamelijk vuur zijn, en zal pijnigen de

lichamen van de verdoemden, óf van de mensen en van de duivels, t. w. van de mensen vaste lichamen, en van de duivels lucht-lichamen; óf alleen van de mensen lichamen met hun geesten, en voorts ook de duivels en geesten, zonder lichamen in het vuur gewikkeld en gesloten zijnde; want beide zullen zij één en hetzelfde vuur hebben, gelijk de waarheid gezegd heeft.

Hoofdstuk 11. OF DE GERECHTIGHEID MEDEBRENGT. DAT DE TIJDEN VAN DE STRAFFEN NIET LANGER BEHOREN TE ZIJN DAN DE TIJDEN VAN DE ZONDEN GEDUWD HEBBEN.

Doch enigen van hen, tegen wie wij de Stad Gods voorstaan, menen dat het onbehoorlijk en onrechtvaardig is, dat een mens om zijn zonden, hoe groot ze ook zijn, (alzo ze maar een korte tijd gedaan zijn) veroordeeld zal worden tot de eeuwige straf, even alsof de rechtvaardigheid van enige wet ooit vereist heeft, dat de straf zolang zal duren als de tijd van de misdaad geduurd heeft, om welke hij gestraft wordt. Tullius schrijft, dat er in de wetten 8 soorten van straffen zijn, nl. schade, banden, slagen, vergelding, schande, ballingschap, dood en dienstbaarheid. Welke van deze straffen uitgezonderd alleen de vergelding, duurt juist zo lang als de misdaad of zonde geduurd heeft? Want de vergelding brengt teweeg, dat ieder lijdt, wat hij gedaan heeft. En de inhoud van de wet is 'oog om oog, en tand om tand'. (Exodus 21) Want het kan gebeuren, dat iemand in zulk een korten tijd zijn oog verliest door wraak als hij een ander door zonde van een oog beroofd heeft. Maar indien het recht is, een kusje aan een andere vrouw gedaan, met slagen te wreken, is het met zulk een niet alzo, dat hij, die dat gedaan heeft in een ogenblik, daarover een veel langer tijd geslagen wordt, zodat het genot met een langdurige pijn gestraft wordt? En wat zullen wij ook aanmerken in de banden of gevangenissen? Is het niet behoorlijk dat de misdadiger veroordeeld wordt zolang gevangen te blijven als de tijd van zijn misdaad geduurd heeft? En evenwel is het rechtvaardig, dat een slaaf jaren achtereen in banden of boeien zijn straf lijdt, als hij nl. zijn heer getergd of geslagen heeft. Nu, aangaande schade, schande, ballingschap, en dienstbaarheid, aangezien zij de mensen in 't algemeen zó aangedaan worden, dat zij door geen genade daar van ontlast worden, is het niet alzo, dat zij naar de mate van dit leven gelijk schijnen te zijn met de eeuwige straffen? Want zij kunnen niet eeuwig zijn, omdat dit leven, dat er mede gestraft wordt, zich niet uitstrekt tot de eeuwigheid. Nochtans worden de misdaden, die met langdurige straffen gestraft worden, in een korte tijd bedreven En nooit is er iemand geweest, die geoordeeld heeft, dat de pijnigingen van de misdadigers in zulk een korte tijd behoorden te eindigen als hun misdaad (hetzij doodslag, overspel, kerkroof, of enig ander schelmstuk) geduurd had; want de zonden moet men afmeten, niet naar lengte van tijd, maar naar de grootte van de onrechtvaardigheid en van de goddeloosheid. Nu, aangaande hem, die met de dood gestraft wordt, is 't alzo, dat de wetten zijn straf schatten naar de tijd, binnen welke hij gedood wordt, welke tijd zeer kort is. Of is het niet veelmeer, omdat zij hem in van de eeuwigheid wegnemen uit het gezelschap van de levenden? Nu, wat het wegnemen van de mensen is door de straf van de eerste dood uit deze sterfelijke stad, dat is het wegnemen van de mensen door de straf van de tweede dood uit die onsterfelijke stad; want gelijk de wetten van deze stad niet teweeg brengen, dat hij, die gedood is, weer tot de zelve gebracht en hersteld wordt; alzo brengen ook de wetten van die stad niet teweeg, dat hij, die met de tweede dood veroordeeld is, terug gebracht wordt tot het eeuwige leven. Hoe is dan waar, zeggen zij, hetgeen uw Christus zegt, nl. 'met welke maat gij gemeten zult hebben, zal u weer gemeten worden,' indien nl. een lijdelijke zonde gestraft wordt met de eeuwige straf? Maar zij, bemerken en verstaan niet, dat dit gezegd is, niet ten aanzien van enige gelijkheid van tijd, maar ten aanzien van de gelijke vergelding van het kwaad, dat is: dat hij, die kwaad gedaan heeft, ook kwaad lijdt, want daarom is deze. gelijke maat gezegd, hoewel eigenlijk hetzelve kan verstaan worden in die zaak, van welke de Heere sprak toen hij dit. zei, nl van het oordelen en veroordelen. Daarom, die onrechtvaardig oordeelt en veroordeelt, indien hij rechtvaardig geoordeeld en veroordeeld wordt, ontvangt in dezelfde maat, hoewel hij niet ontvangt, wat hij

gegeven heeft; want door oordeel heeft hij gewrocht, en door oordeel lijdt hij, niettegenstaande hij door veroordeling gewrocht heeft, hetgeen ongerechtig was, en dat hij door veroordeling lijdt, hetgeen gerechtig is.

Hoofdstuk 12. VAN DE GROOTTE VAN DE EERSTE OVERTREDING, OM WELKE DE EEUWIGE STRAF TOEKOMT AAN ALLEN, DIE BUITEN DE GENADE VAN DE ZALIGMAKERS ZULLEN ZIJN.

Maar de eeuwige straf schijnt hard en onrechtvaardig te zijn voor het menselijk verstand, omdat in deze. zwakheid van de sterfelijke gevoelens het verstand. van de allerhoogste en aller-zuiverste wijsheid ontbreekt, door welke men kan verstaan, welk een gruwel in die eerste overtreding bedreven is; want hoe meer gemeenschap de mens had met God, van de te goddelozer was het, dat hij God verliet, en alzo is diegene waardig geworden het eeuwige kwaad, welke dit goed, dat eeuwig kon zijn in zich zelf, te niet gedaan heeft, en hier van komt het, dat het ganse menselijk geslacht verdoemd is, omdat hij, die het eerst die zonde bedreven heeft, tezamen met zijn ganse stam, die in hem geworteld was, gestraft is, zodat niemand van deze rechtvaardige straf anders dan door barmhartigheid en met schuldige genade, verlost wordt zodanig, dat ook hierdoor het menselijk geslacht alzo gedeeld en onderscheiden wordt, dat in sommigen betoond wordt, wat de barmhartige genade vermag, en in anderen, wat de rechtvaardige wraak werkt. Want in allen zou het beide niet betoond worden, want indien zij allen bleven in de straffen van de rechtvaardige verdoemenis, zou in niemand kennelijk zijn de barmhartige genade van de Verlossers. En indien zij allen uit de duisternis overgebracht werden tot het licht, zou in niemand kennelijk zijn de strengheid Zijner rechtvaardige wraak Onder deze wraak zijn veel meer mensen dan onder de Barmhartigheid, opdat alzo zou beloond worden, wat het is, dat men aan allen zou schuldig zijn. Indien dit aan allen betaald werd, zou er niemand zijn, die met recht de gerechtigheid van de wrekers zou kunnen berispen. Maar aangezien nu daar zo velen uit verlost worden, hebben wij ook reden om hoogst dankbaar te zijn vanwege die genadige gave van de verlossers.

Hoofdstuk 13. TEGEN HEN, DIE MENEN, DAT AAN DE MISDADIGE NA DE DOOD ENIGE STRAFFEN TOT UITVAGING GEDAAN WORDEN.

Er zijn Platonisten, die, hoewel zij niet willen dat enige zonden ongestraft zullen zijn, evenwel menen, dat alle straffen aangedaan worden tot verbetering, hetzij ze aangedaan worden door menselijke of door goddelijke wetten, hetzij in dit leven of na de dood, nl. wanneer iemand óf hier verschoond, óf alzo gestraft. wordt, dat hij niet verbeterd wordt. En hier vandaan komt die spreuk van Maro, in welke als hij gezegd had aangaande de aardse lichamen en stervende leden 'dat de zielen vanwege dezelve vrezen en begeren; ook bedroefd en blij zijn, en dat zij ook de lucht niet aanschouwen, besloten zijnde in duisternis en blinde gevangenis,' zo is het, dat hij daarbij gevoegd heeft 'ja het leven heeft hen tezamen met het uiterste licht verlaten,' dat is: tezamen met de laatste dag heeft hen dit leven verlaten. 'En nochtans hebben daarom, zegt hij, de ellendige zielen niet alle het kwaad, en evenwel wijken ook niet geheel van hen alle lichamelijke zwarigheden; want het is ganselijk nodig, dat vele dingen, lang vergaderd zijnde, op een wonderlijke wijze weer te niet gedaan worden. Zo dan, zo worden zij. met straffen geoefend, en zij betalen de straffen van hun oude boosheden; anderen worden uitgestrekt, en droog opgehangen in de wind; anderen wordt hun boze misdaad afgewassen door de diepe afgrond, of dezelve wordt hun afgebrand door het vuur'. Zij, die dit menen, willen dat er gene andere straffen na de dood zullen zijn, dan die uitvagende zijn, opdat alzo, aangezien water, lucht en vuur zulke elementen zijn, die boven de aarde zijn wat door de aardse besmetting bijeenvergaderd is, door uitvagende straffen van een van de elementen gereinigd mag worden; want de lucht wordt verslaan bij hetgeen hij zegt 'opgehangen in de wind,' het water, als hij zegt 'door de diepe afgrond,' en het vuur is met zijn eigen naam uitgedrukt, als hij zegt 'óf het wordt hen afgebrand door het vuur'. Maar ons aangaande, wij belijden ook, dat er in dit sterfelijk leven enige uitvagende straffen zijn, met welke aangedaan worden, niet zij, van wie

het leven daar van niet beter, maar veeleer erger wordt; maar deze straffen zijn uitvagende ten opzichte van hen, die door dezelve bedwongen en ingehouden zijnde, verbeterd worden. Ondertussen, zoveel belangt alle andere straffen, hetzij ze tijdelijk of eeuwig zijn, naar dat ieder door de Goddelijke voorzienigheid aangedaan wordt, dezelve worden de mensen toegezonden, óf om van hun zonden wil, beide zodanige die voorbij zijn, en ook zulke in welke hij, die gestraft wordt, nog leeft; en al deze straffen worden aangedaan door de mensen en engelen, beide goede en kwade. Ondertussen, wanneer iemand door een ander mens iets kwaads lijdt, hetzij door zijn moedwilligheid, of door enig misverstand, zo zondigt wel de mens die óf door onwetendheid, óf door ongerechtigheid iemand iets kwaads aangedaan heeft; maar God zondigt niet, die dat toelaat door een rechtvaardig, hoewel verborgen oordeel. Maar de tijdelijke straffen lijden sommigen alleen in, anderen na dit leven, nog weer anderen beide, nu en dan, maar nochtans alle tezamen voor het laatste Oordeel; maar niet allen, die na de dood de tijdelijke straffen dragen, zullen komen in de eeuwige straffen, welke anderen na dat Oordeel zullen overkomen. Want, gelijk wij reeds gezegd hebben, wat hen niet vergeven wordt in deze wereld, wordt hun vergeven in de toekomstige wereld, di. dat zij niet gestraft worden met de eeuwige straf van de toekomstige wereld.

Hoofdstuk 14. VAN DE TIJDELIJKE STRAFFEN VAN HET LEVEN, AAN WELKE DE MENS HIER ONDERWORPEN IS.

Maar die mensen zijn zeer weinig in getal, die in dit leven aan geen straffen onderworpen zijn, maar alleen hun straffen hier namaal lijden. Toch zijn er mensen geweest die tot in hoge ouderdom altijd gezond en gerust geleefd hebben, hoewel het gehele leven van de mensen een straf is, want van de mensen leven is een strijd, gelijk de Heilige Schrift zegt, in welke wij lezen 'Is niet van de mensen leven een strijd op aarde?' Want zelfs de onkunde is geen kleine straf, omdat van dezelve met recht geoordeeld wordt, dat men die zó geheel zal schuwen, dat men de kinderen liever zal dwingen, door straffen vol pijn, handwerken of enige wetenschappen te leren; maar de afkeer van sommigen om te leren was zó groot, dat zij nog liever die straffen wilden ondergaan dan leren. Wie zou niet liever ver kiezen te sterven, indien hem de keur gegeven werd van óf de dood te ondergaan, óf weer met zijn kindsheid beginnen te leven welke laatste zó is, dat zij niet met lachen, maar met schrijfen in dit leven begint, waardoor zij enigszins als onwetend profeteert, welk kwaad en ongeluk zij ingegaan is. Men verhaalt, dat Zoroastres bij zijn geboorte gelachen heeft, hetwelk hem evenwel niets goeds voorspelde, want men meldt van hem, dat hij een insteller en vinder is geweest van de toverkunsten, die hem evenwel geen voordeel gedaan hebben in zijn leven tegen zijn vijanden, want bij, die koning van de Bactriërs was, is in de oorlog overwonnen door Ninus, koning van de Assyriërs. En alzo moet geheel vervuld worden, wat geschreven is, nl. 'een zwaar juk over de kinderen Adams, van af de dag van hun geboorte tot de dag van hun begrafenis in de moeder van allen'. dat moet zo geheel vervuld worden, dat zelfs de kleine kinderen, die door het bad van de wedergeboorte nu ontbonden zijn van de band van de oorspronkelijke zonde, met welke zij alleen gebonden waren, veel kwaad lijden, ja sommigen lijden ook soms de bestormingen, van de boze geesten.

Hoofdstuk 15. HOE ALLE WERK VAN DE GENADE GODS, DIE HEN VERLOST VAN DE DIEPTE VAN HET OUDE KWAAD, BEHOORT TOT DE NIEUWIGHEID VAN DE TOEKOMSTIGE WERELD.

Maar ondertussen hen in dit zware juk dat gelegd is op de kinderen Adams van de dag van hun geboorte af tot de dag van hun begraving, wordt ook deze geenszins klaaglijk zwarigheid gevonden, dat wij nuchtere moeten zijn, en verstaan, dat dit leven vanwege de allergruwelijkste zonde, die in het paradijs begaan is, nu ons tot straf is geworden, en dat al hetgeen, hetwelk met ons gehandeld wordt door het nieuwe Testament nergens elders toebehoort, anders dan tot de nieuwe erfenis van de nieuwe wereld, opdat wij alzo hier het onderpand ontvangende, te zijner tijd mogen verkrijgen datgene, waar van het een onderpand

is. 'Daarom nu laat ons wandelen in hoop, en van dag tot dag toenemende, la at ons door de geest de werken van het vlees doden. Want de Heere weet, wie de Zijnen zijn, en die door de geest Gods geleid worden, die zijn kinderen Gods,' welverstaande, door de genade, en niet door de natuur; want er is slechts een enige Zoon Gods door natuur, die om onze wil uit barmhartigheid een zoon van de mensen is geworden, opdat wij, die door de natuur zonen van de mensen zijn, om Zijnentwil, door de genade zonen Gods zouden worden. Want Hij, onveranderlijk blijvende, heeft onze natuur, in welke Hij ons wilde aannemen, van ons aangenomen, en, zijn Godheid behoudende, is Hij onze zwakheid deelachtig geworden, opdat wij, tot beter veranderd zijnde, eenmaal door de gemeenschap Zijner onsterfelijkheid en gerechtigheid dit zouden mogen verliezen, dat wij zondaars en sterfelijk zijn, en daarentegen, dat wij dat goed, hetwelk Hij in onze natuur gewrocht heeft, vervuld zijnde met het hoogste goed, in de goedheid Zijner natuur zouden mogen behouden. Want gelijk wij door een mens die zondigde, tot dit zo zwaar kwaad gekomen zijn, alzo zullen wij ook door een mens, die mede God is en ons rechtvaardigt, tot dit zo hoog goed komen. Maar niemand moet menen, dat hij van de eerste Adam tot de tweede overgegaan is, dan als hij daar zal zijn, waar gene aanvechting noch strijd zal zijn, of dan als hij vrede zal hebben, welken vrede hij in dezen oorlog, in welken het vlees begeert tegen de geest, en de geest tegen het vlees, door veel strijd zoekt en najaagt. Nu, deze oorlog zou er nooit geweest zijn, indien de menselijke natuur door haar vrije wil in die oprechtheid, in welke zij geschapen was, gebleven ware; maar nu is het dat die natuur, die geen vrede gelukkig heeft willen hebben met God, ongelukkig met haar zelf strijdt. En hoewel dit een klaaglijk kwaad is, nochtans is het beter dan hetgeen in het leven voorheen gaat; want het is beter, dat men strijdt tegen de ondeugden, dan dat de ondeugden zonder enigen strijd heersen; ja! beter zeg ik, is oorlog met de hoop van een eeuwige vrede, dan gevangenis zonder enig bedenken van verlossing. Wij begeren mede wel deze oorlog te derven, en wij worden ook met het vuur van de Goddelijke liefde aangestoken, van te omhelzen de geschikte vrede, in welke het zieke met een allersterkste vastigheid het beste onderworpen zal zijn. Maar al was het, dat er gans gene hoop bestond (hetwelk verre is) van dat zo groot goed, zo behoren wij evenwel liever te willen blijven in deze moeilijkheid van de strijd, dan dat wij de ondeugden, met die niet te weerstaan, zouden toelaten de heerschappij over ons te voeren.

Hoofdstuk 16. ONDER WELKE WETTEN VAN DE GENADE AL DE OUDERDOMMEN VAN DE WEDERGEBORENEN GEHOUDEN WORDEN TE ZIJN.

Maar zo groot is de barmhartigheid Gods over de vaten van de barmhartigheid, die Hij tevoren bereid heeft tot zijn heerlijkheid, dat zelfs de eerste ouderdom van de mensen, dat is: zijn onmondigheid, die zonder enige tegenstand onder het vlees licht, en daar benevens, dat ook de tweede ouderdom, welke kindsheid genaamd wordt in welke de rede nog niet aangenomen heeft deze strijd, en welke daarenboven onder alle ondeugende vermakelijkheden licht; want al is 't dat hij nu met de mond kan spreken, en dus zijn sprakeloze onmondigheid voorbij getreden is, nochtans is in dien ouderdom de zwakheid van zijn verstand niet bekwaam om enige bevelen aan te nemen: Zo zeg ik, dat de barmhartigheid Gods over deze 2 ouderdom zó is, dat, bijaldien zij de Sacramenten van de Middelaars ontvangen, al is 't, dat zij dit leven in die jaren eindigen, dat zij dan van de macht van de duisternis overgevoerd worden in het Rijk van Christus, zodat zij niet alleen in 't minst niet van tevoren bereid worden tot de eeuwige straffen, maar dat zij ook zelfs na de dood gans geen uitvagende pijnen lijden. Want de enige geestelijke wedergeboorte is genoeg om te weerhouden, dat na de dood hen niet schade hetgeen de vleselijke geboorte met de dood meegebracht heeft. Maar als men zal gekomen zijn tot zodanige ouderdom, die nu bekwaam is om bevelen te vatten, en welke onderworpen kan worden aan het gebied van de wet, dan moet men oorlog voeren tegen de ondeugden, en dien strijd of oorlog moet men ook kloek en wakker uitvoeren, opdat deze ouderdom ons niet brengt tot verdoemelijke zonden, welke zonden, zolang zij door gene gewoonte van zondigen

sterk geworden zijn, licht overwonnen worden en ook licht wijken; maar wanneer zij gewoon zijn te overwinnen en te heersen; dan worden zij met vele moeite overwonnen. Dit alles geschiedt, ondertussen niet waarachtig noch oprecht, tenzij dat het geschiede uit vermaak van de ware gerechtigheid, welke is in het geloof van Christus. Want indien de bevelende wet daar bij, en de helpende geest daar af is, zo geschiedt het zelfs door verbod, dat het verlangen en de begeerte van de zonde wast en overwint, zodat daarop ook volgt de schuld aan de overtreding. Ja somtijds zelfs de openbare en merkelijkste ondeugden door andere heimelijke ondeugden overwonnen, welke geacht worden deugden te zijn, in welke evenwel heerst een ijdele hovaardigheid, en een hoogte van zich zelf te behagen, gans gereed om van loven neer te storten en te vallen. Maar dan heeft men de ondeugden te houden als overwonnen, wanneer zij door de liefde Gods overwonnen worden, welke liefde niemand geeft dan God zelf, en Hij geeft die op gene andere wijze dan door de Middelaar Gods en van de mensen nl. door de mens Jezus Christus, die deelachtig is geworden onze sterfelijkheid, opdat hij ons deelachtig zou maken zijn Goddelijkheid. Ondertussen zijn er weinigen van zodanig geluk, dat zij van de aan vang van hun jongelingschap gene verdoemelijke zonden begaan, hetzij in misdaden, of in schelmstukken, of in dwalingen van enige boze en afgrijselijke goddeloosheid. en daarentegen, dat zij met een grote overvloedigheid van de geest alles onder drukken en onderhouden, wat in hen door vleselijk vermaak zou kunnen heersen. Maar de meeste zijn allereerst overwonnen nadat zij ontvangen hebben het bevel van de wet, en alzo, doordien de ondeugden hen overwonnen hebben overtreders van de wet zijn geworden. Daarna nemen zij hun toevlucht tot de helpende genade, opdat zij door dezelve eensdeels een bitter leedwezen betonen, en anderdeels ook met een gemoed, dat God eerst onderworpen is, en alzo heersende over het vlees, zeer heftig strijden, en eindelijk alzo overwinnaars worden. Daarom, laat ieder die de eeuwige straffen wil ontgaan, niet alleen gedoopt worden, maar ook gerechtvaardigd worden in Christus, en laat hij alzo waarlijk overgaan van de duivel tot Christus. En aangaande de uitvagende straffen, laat iemand niet denken, dat er enige in het toekomende zullen zijn, tenware voor het laatste en zeer schrikkelijke Oordeel. Evenwel heeft men niet te ontkennen dat ook zelfs het eeuwige vuur naar verscheidenheid van de werken, hoewel zij alle te samen kwaad zijn, in sommigen lichter in anderen zwaarder zal zijn, hetzij, dat het geweld en de brand van het vuur naar ieders straf verschillend is, of hetzij, dat het gelijk brandt, maar evenwel met geen gelijke pijn gevoeld wordt.

Hoofdstuk 17. VAN HEN, DIE MENEN, DAT DE STRAFFEN VAN NIET ÉÉN MENS EEUWIGDUREND ZULLEN ZIJN.

Maar nu ondertussen zie ik, dat ik ook met onze barmhartige lieden heb te spreken en vreedzaam te handelen, welke niet willen geloven, dat al die mensen, welke de allerrechtvaardigste rechter zal oordelen, de straf van de hel waardig zijn, of dat ook sommigen van hen in het toekomende eeuwigdurend gestraft zullen worden, maar zij menen, dat dezelve na verloop van zekere tijd, naar de mate van ieders zonden, hetzij lang of kort, eindelijk daaruit verlost zullen worden, in welke zaak Origenes nog veel barmhartiger geweest is, daar hij geloofde, dat zelfs de duivel en zijn engelen na zware en langdurige straffen, volgens hun verdiensten uit die pijnen zullen verlost worden, en dat zij weer gesteld zullen worden in het gezelschap van de heilige engelen. Maar hierom, en om andere dingen, en bijzonder om de gestadige afwisseling van geluk en ellende heeft de kerk hem niet ten onrechte verworpen; want zelfs zijn barmhartigheid, die hij scheen te hebben, heeft hij verkoren, doende de heiligen inderdaad ware ellende aan, door welke zij straffen hadden te lijden, en doende daarentegen hen valse gelukzaligheid aan, in welke zij geen ware en bekommerende, di. zonder vrees welverzekerde blijdschap van het eeuwige goeds konden hebben. Maar geheel anders is de barmhartigheid van hen, die menen dat de ellende van al die mensen, die in dat oordeel verdoemd zijn, tijdelijk zal zijn, maar daarentegen dat de gelukzaligheid van hen, die vroeger of later verlost worden, eeuwig zal zijn. Indien deze mening goed en waar is omdat zij

barmhartig is, zo volgt ook daaruit, dat een gevoelen barmhartiger is naarmate het beter en waarachtiger is. Laat de fontein dezer barmhartigheid uitgestraald worden zelfs. tot de verdoemde engelen, zodat zij ten minste na vele eeuwen eindelijk zullen verlost worden. Waarom straalt die fontein wel uit tot aan de ganse menselijke natuur toe, en wanneer men komt tot de natuur van de engelen, waarom verdroogt zij dan? Evenwel durven zij hun ontferming niet uitstrekken tot de verlossing van de duivels; maar zo iemand dit mocht doen, zou hij dwalen, en wel van de te meer naarmate zijn barmhartigheid groter schijnt dan die van anderen.

Hoofdstuk 18. VAN HEN, DIE MENEN DAT IN HET LAATSTE OORDEEL, VANWEGE DE VOORBIDDINGEN VAN DE HEILIGEN, GEEN MENS VERDOEMD ZAL WORDEN.

Er zijn ook mensen, gelijk ik zelf in onze samenspraak bevonden heb, die, hoewel zij de Heilige Schrift schijnen te eren, in hun manieren evenwel te misprijzen zijn, en om hun zaak goed te maken, schrijven zij aan God veel groter barmhartigheid toe jegens de mensen dan de voorgaande; want zij zeggen aangaande de kwade en ongelovige mensen, dat er door God wel waarachtig voorzegd is, dat zij de straf verdiend hebben, maar wanneer men komt tot het oordeel, dat dan de barmhartigheid alles zal overwinnen. Want de barmhartige God, zeggen zij, zal hen vergeven vanwege de voorbidding Zijner Heiligen. Want indien zij voor hen baden toen zij hen als hun vijanden moesten lijden, hoeveel te meer zullen zij voor hen bidden, wanneer zij hen ootmoedig ter aarde zullen zien liggen met bidden en smeken Want het is niet te geloven, zeggen zij, dat de Heiligen dan de binnenste bewegingen van hun barmhartigheid zullen verliezen, wanneer zij nl zullen zijn van de volmaakte heiligheid. Want omdat zij gebeden hebben voor hun vijanden toen die niet zonder zonde waren, zouden zij dan niet bidden voor hun ootmoedige smekers, wanneer zij nu beginnen geen zonde meer te hebben? Of zal God dan ook niet verhoren zoveel en zulke Zijner kinderen, wanneer Hij in hun zo grote heiligheid geen beletsel huns gebed zal vinden? En aangaande het getuigenis van de psalm, waar gelezen wordt 'zal de Heere dan vergeten zich te ontfermen, of zal Hij in zijn gramschap zijn barmhartigheden inhouden?' Dit zeggen zij, welke toelaten dat de ongelovige en ongoddelijke mensen voor een zekeren tijd gepijnigd zullen worden, en dat zij daarna van alle kwaad verlost zullen worden, voor hen te dienen, maar dezen zeggen dat het nog veel meer voor hen is. Zijn gramschap, zeggen zij, is zo, dat allen, die de eeuwige gelukzaligheid onwaardig zijn, volgens Zijn oordeel gestraft zullen worden met de eeuwige straf. Maar indien hij toelaat, dat daar lange of ten minste enige straf volgt, zo zal hij voorwaar, ten einde die straf mag geschieden, in zijn gramschap zijn barmhartigheden inhouden, hetwelk hij volgens dien Psalm niet doen zal; want hij zegt niet 'zal God een lang in zijn gramschap zijn barmhartigheden, inhouden,' maar hij betoont, dat Hij die gans niet zal inhouden. Alzo dan willen dezen, dat de bedreiging van het oordeel Gods evenwel niet leugenachtig zal zijn, hoewel Hij niemand zal veroordelen, op gelijke wijze, als wij zijn bedreiging, door welke Hij gezegd heeft, dat Hij de stad Ninevé zou omkeren, niet leugenachtig kunnen noemen En nochtans, zeggen zij, is niet gebeurd, wat hij zonder enige voorwaarde voorzegd had; want Hij zegt niet: Ninevé zal omgekeerd worden, indien de inwoners dezer stad gene boete doen, en zich niet verbeteren; maar zonder dat er bij te voegen, heeft Hij voorzegd, dat de omkering van die stad zou geschieden Deze bedreiging menen zij waarachtig te zijn, overmits God dat voorzegd heeft, wat zij waarlijk waardig waren te lijden, hoewel hij dat evenwel niet zou doen. Want gelijk hij hen, boete doende, gespaard heeft, zeggen zij, alzo is hem gewis ook niet onbekend geweest, dat zij boete zouden doen, en nochtans zonder vermaan van enige voorwaarde heeft hij voorzegd, dat de omkering van Ninevé zou geschieden. dat daarom is er geweest ten aanzien van de waarheid de strengheid, welke zij waardig waren; maar dat is er niet geweest ten aanzien van de reden van de barmhartigheid, welke Hij niet ingehouden heeft in Zijn gramschap, zodat hij de ootmoedige van die straf verschoond heeft, welke Hij de hoogmoedige bedreigd had. Indien Hij hen dan toen gespaard heeft, zeggen zij, toen Hij Zijn

heilige profeet, met hen te sparen, zou bedroeven; hoeveel te meer dan zal hij met barmhartigheid de ellendige en veel meer jammerende bidders dan sparen, wanneer al zijn heiligen te samen zullen bidden dat Hij hen spaart! Maar wat zij genoegzaam in hun harten vermoeden, menen zij, dat de Goddelijke Schrift gezwegen heeft, opdat velen zich zouden verbeteren, ten aanzien nl. van de vrees óf van de langdurige, óf van de eeuwige straf, en opdat er ook zulke zouden zijn, die voor hen zouden kunnen bidden, welke zich niet verbeterd hebben, en evenwel menen zij, dat de Goddelijke Schrift dit geheel verzwegen heeft. Want, zeggen zij, waartoe strekt, wat er geschreven is, nl : 'hoe groot is de menigte van Uw zoetigheid o Heere, welke Gij verborgen hebt voor hen, die U vrezen?' Alleen daartoe, opdat wij zouden mogen verstaan, dat om van de vreze wil zijn zo grote en heimelijke zoetigheid Zijner Goddelijke barmhartigheid verborgen is. Zij voegen ook daarbij, dat de apostel daarom gezegd heeft: 'God heeft allen besloten in ongelovigheid, opdat Hij zich over allen ontfermt,' om daarmede te kennen te geven, dat er niemand door Hem verdoemd zal worden. En zij nochtans, die dit aldus gevoelen, strekken dit, hun gevoelen, niet uit tot de verlossing of niet verdoeming van de duivels en zijner engelen. Want met een menselijke barmhartigheid worden zij alleen bewogen jegens de mensen, en voornamelijk zoeken zij mitsdien hun eigen zaak ten beste te brengen, door een algemene ontferming Gods over het menselijk geslacht, verzekerende alzo zich zelve vanwege hun boze en verdorven manieren een valse vrijheid van straf. Alzo dan, zij, die deze vrijheid van straf ook verzekeren voor de prins van de duivels en zijn trawanten, die gaan zich in het verheffen van de barmhartigheid Gods te boven.

Hoofdstuk 19. VAN HEN, DIE VANWEGE ALLE ZONDEN VRIJHEID VAN STRAF BELOVE N, ZELFS AAN DE KETTERS, OVERMITS HET MEDEDELEN VAN CHRISTUS' LICHAAM.

Ook zijn er enigen, die de verlossing van de eeuwige straf beloven, niet aan alle mensen, maar alleen aan hen, die door de doop in Christus afgewassen zijn, welke deelachtig worden aan Zijn lichaam, hoe zij ook beleefd hebben, of ook in welke ketterij of ongoddelijkheid zij geweest zijn, hetwelk zij zeggen vanwege hetgeen Jezus zegt, nl. 'dit is het brood, dat uit de Hemel neerdaalt, opdat de mens daar van eet, en niet sterft. Ik ben dat levende brood, dat uit de Hemel neergedaald is; zo iemand van dit brood eet, die zal in van de eeuwigheid leven'. (Johannes 6:50-51) Zo dan, zeggen zij, van de eeuwigen door moeten zij verlost en eenmaal tot het eeuwige leven gebracht worden.

Hoofdstuk 20. VAN HEN, DIE VRIJHEID VAN STRAF BELOVEN, NIET AAN ALLE MENSEN, MAAR ALLEEN AAN HEN, DIE IN DE CHRISTENKERK HERBOREN ZIJN, AL IS 'T, DAT ZIJ NAMAALS IN VELE MISDADEN EN DWALINGEN KOMEN TE VERVALLEN.

Ook zijn er enigen, die dit niet toezeggen aan allen, die het sacrament van de doop van Christus en van Zijn lichaam hebben, maar alleen aan de Christenen van de ware en algemene kerk, hoewel zij kwalijk leven, omdat zij het lichaam van Christus niet alleen in het sacrament, maar ook inderdaad gegeten hebben, en omdat zij ook in Zijn lichaam zelfs gesteld zijn, van welk lichaam de apostel zegt: 'Want één brood is het, zo zijn wij velen één lichaam'. Zodat, al is 't dat zij na maal in enige ketterij, of ook in de afgoderij van de heidenen vervallen zijn, dat zij nochtans daarom alleen, overmits zij in het lichaam van Christus, d. i. in de algemene kerk, de doop van Christus ontvangen en het lichaam van Christus gegeten hebben, in van de eeuwigheid niet zullen sterven, maar dat zij te eniger tijd het eeuwige leven zullen verkrijgen: ondertussen, dat al hun goddeloosheid, hoe groot die ook geweest zij, in beo niet gelde tot de eeuwigheid, maar tot de langdurigheid en grootte van de straffen.

Hoofdstuk 21. VAN DIEGENEN, DIE HEN, WELKE IN HET WARE ALGEMENE GELOOF BLIJVEN, AL IS 'T. OOK, DAT ZIJ ALLER-BOOST GELEEFD HEBBEN, ZODAT ZIJ VERDIEND HEBBEN TE BRANDEN, EVENWEL VERKLAREN, DAT ZIJ ZALIG ZULLEN WORDEN VANWEGE HET FONDAMENT VAN HET GELOOF.

Ook zijn er enigen, die, omdat er geschreven staat 'Die volhardt tot het einde toe, die zal zalig worden,' dat alleen toezeggen aan hen; die volharden in de ware algemene kerk, hoewel zij in dezelve kwalijk leven, zeggende nl , dat zij door het vuur zalig zullen worden, uit kracht van het fondament, waar van de apostel spreekt: 'Want niemand kan een ander fondament leggen, dan hetgeen gelegd is, hetwelk is Jezus Christus. En indien iemand op dit fondament bouwt, goud, zilver, kostelijke stenen, hout, hooi, stoppelen: eens iegelijk werk zal openbaar worden: want de dag zal het verklaren, omdat het door vuur ontdekt wordt; en hoedanig eens iegelijk werk is, zal het vuur beproeven. Zo. iemands werk blijft, dat hij daarop gebouwd. heeft, die zal loon ontvangen. Zo iemands werk zal verbrand worden, die zal schade lijden; maar zelf zal bij behouden worden, maar alzo als door vuur'. (1 Corinthiers 3:11-15) Zo zeggen zij dan, dat een Christenmens van de ware algemene kerk van hoedanig leven hij ook zij, Christus heeft in het fondament, welk fondament bij geen ketterij is, alzo dezelve afgesneden is van de enigheid Zijns lichaam, en daarom menen zij, dat een Christen van de ware algemene kerk, vanwege dit fondament, al is 't dat zijn leven boos is, als welke daar op timmert hout, hooi en stoppelen, zal behouden worden door het vuur, d. i. dat hij na de straffen van het vuur zal verlost worden, door welk vuur de kwaden zullen gestraft worden in het laatste Oordeel.

Hoofdstuk 22. VAN HEN, DIE MENEN, DAT DE MISDADEN, WELKE ONDER DE WERKEN VAN DE AALMOEZEN BEDREVEN WORDEN, NIET TOT HET OORDEEL VAN DE VERDOEMENIS GETROKKEN WORDEN.

Ik heb ook bevonden, dat sommigen menen, dat zij alleen zullen branden in die eeuwigdurende straf, welke voor hun zonden verzuimen te doen behoorlijke aalmoezen, of werken van de barmhartigheid, volgens die spreuk van de apostel Jacobus: 'Een oordeel zonder barmhartigheid zal over diegene komen, welke geen barmhartigheid gedaan hebben'. (Jas 2) Daarom zeggen zij, die barmhartigheid zal gedaan hebben, hoewel hij zijn manieren niet verbeterd heeft, ja zelfs hoewel hij onder zijn aalmoezen gruwelijk en boos geleefd heeft, dat die een oordeel met barmhartigheid zal verkrijgen, zodat bij of met geen verdoemenis zal gestraft worden, of dat hij na enige tijd, hetzij kort of lang, van die verdoemenis zal verlost worden. Daarom menen zij ook, dat de rechter van de levenden en doden niets anders heeft willen verhalen, dan dat Hij zeggen zal, hetzij aan hen die ter rechter zijde zijn, aan wie Hij het eeuwige leven geven zal, of aan hen die ter linker zijde zijn, die Hij met de eeuwige straf verdoemen zal, anders nergens van dan van de aalmoezen, hetzij gedaan of niet gedaan. En hiertoe zeggen zij ook, dat behoort in het gebed van onze Heere de dagelijkse bede 'vergeef ons onze schulden, gelijk ook wij vergeven onze schuldenaren'. Want hij, die hem, die tegen hem misdaan heeft, vergeeft, en dien de zonde kwijtscheldt, die doet ongetwijfeld een aalmoes of een werk van de barmhartigheid, welke zaak de Heere ook alzo aangeprezen heeft, dat Hij gezegd heeft: 'Indien gij de mensen hun misdaden vergeeft, zo zal ook uw Vader vergeven uw misdaden. Maar indien gij de mensen niet vergeeft, zo zal ook uw Vader die in de Hemelen is, u niet vergeven'. Daarom behoort ook tot deze soort van aalmoezen of werken van de barmhartigheid hetgeen Jacobus zegt nl. dat er een oordeel zonder barmhartigheid zal komen over hem of haar, die geen barmhartigheid gedaan heeft. En zeggen zij: de Heere heeft. niet gezegd grote of kleine misdaden, maar 'uw Vader zal u vergeven uw misdaden, indien gij lieden ook de mensen vergeeft'. En alzo menen zij, dat zelfs zij, die boos geleefd hebben tot hun dood toe, al hun zonden, die zij dagelijks begaan hebben, hoedanig en hoe groot die ook zijn, door dit gebed vergeven worden evenzo zeker als dagelijks dat gebed gelezen wordt, indien zij alleen gedenken dit te onderhouden, dat zij hen, die hun met enige misdaad gekwetst hebben, wanneer zij van hen vergiffenis begeren, dat van hart vergeven. Wanneer ik op al deze. dingen te samen, door Gods genade, zal geantwoord hebben, zal het tijd zijn, dit boek te sluiten.

Hoofdstuk 23. TEGEN DE MENING VAN HEN, DIE ZEGGEN DAT NOCH DE STRAFFEN VAN DE DUIVELS, NOCH DIE VAN DE BOZE MENSEN EEUWIG ZULLEN ZIJN.

Vooreerst behoort men alhier te vragen en te weten, waar van de Kerk niet heeft kunnen verdragen het drijven van die mensen, welke na een allergrootste en langdurige straf de duivel mede toezeggen óf een uitvaging, of een kwijtschelding Want geenszins hebben zoveel heilige', en welke zowel in de oude en nieuwe Heilige. Schrift ervaren waren, de engelen, na hun zo grote straffen, de uitzuivering en de gelukzaligheid van het Rijk van de Hemelen benijd; maar veel meer hebben zij hierop gezien, als dat het Goddelijk vonnis niet kan verijdeld of verzwakt worden, hetwelk de Heere voorzegd heeft, dat Hij. in het laatste Oordeel zal uitspreken en verhalen, nl 'gaat weg van Mij, gij vervloekten! in het eeuwige vuur, dat de duivel en zijn engelen bereid is'. Want alzo bewijst Hij, dat de duivel en zijne. engelen zullen branden in dat eeuwige vuur. En hetgeen geschreven is in de openbaring 'de duivel, die hen verleidde, is gestoten in de poel van het vuur en van de sulfer, alwaar ook zijn de beesten en de valse profeten, en zullen daar gepijnigd worden nacht en dag van eeuwigheid tot eeuwigheid'. Hetgeen in de eerste plaats gezegd is eeuwig, dat wordt hier genoemd van eeuwigheid tot eeuwigheid,' met welke woorden de Goddelijke schrift gewoon is niets anders te betekenen, dan hetgeen geen einde van de tijd heeft. Daarom, waarom er met een allerwaarachtigste godsvrucht voor vast en onbewegelijk gehouden wordt, dat de duivel en zijn engelen geen wederkeer zullen hebben tot de gerechtigheid en het leven van de heiligen, daar van kan gans geen andere oorzaak noch rechtvaardiger, noch openbaar gevonden worden, dan de Schriftuur, welke niemand bedriegt, dies halve zegt, dat God hen niet gespaard heeft; en dat zij ondertussen van tevoren alzo door Hem veroordeeld zijn, dat zij, gestoten zijnde in de gevangenissen van de duisterheid van de hel, overgegeven zijn, om daarin bewaard te worden en in het laatste Oordeel gestraft te worden, alwaar hen dan zal ontvangen het eeuwige vuur, waarin zij gepijnigd zullen worden van eeuwigheid tot eeuwigheid Indien dit zo is, hoe zullen van de eeuwigheid van deze straf, óf alle, óf enige mensen na zeker verloop van tijd uitgehaald worden, zodat niet straks daardoor verzwakt zou worden het geloof, waardoor geloofd wordt, dat de straf van de duivels eeuwig zal zijn? Want indien diegenen, tot wie gezegd wordt 'wijkt van Mij, gij vervloekten! in het eeuwige vuur, dat de duivel en zijn engelen bereid is,' óf alle, óf enige dezelve niet altijd daar zullen zijn: waarom gelooft men dan, dat de duivel en zijn engelen daar altijd zullen zijn? Of zal wellicht het vonnis Gods, dat uitgesproken zal worden tegen boze engelen en mensen, jegens de engelen waar, en jegens de mensen vals zijn? En voorwaar, volkomen zal het alzo zijn, indien niet, wat God gezegd heeft, maar hetgeen de mensen bedenken, het meest zal gelden, hetwelk, omdat het niet kan geschieden, zo moeten ook allen, die begeren te derven de eeuwige straf, niet rede twisten tegen God, maar zij moeten veel liever, terwijl het tijd is, zijn Goddelijk bevel gehoorzamen Voorts, wat reden is ook dit, dat men de eeuwige straf neemt voor een vuur van langdurige tijd, en dat men geloofd, dat het eeuwige leven zonder einde is, daar nochtans Christus in een en dezelfde plaats, en in een en dezelfde spreuk, beide bevallende, gezegd heeft 'alzo zullen zij gaan in de eeuwige straf, en de rechtvaardige in het eeuwige leven, Indien het beide eeuwig is, voorwaar of beide moet langdurig met een einde, of beide moet eeuwig zonder einde verslaan worden. Want op gelijke wijze slaan ze tegen elkander, aan de een zijde de eeuwige straf, en aan de andere zijde het eeuwige leven. Nu, te willen zeggen in deze een en dezelfde spreuk, het eeuwige leven zal zonder einde zijn, en de eeuwige straf zal een einde hebben, dat zou gans ongerijmd zijn. Daarom, aangezien het eeuwige leven van de heiligen zonder einde zal zijn, alzo zal ook de eeuwige straf voor ben, die er aan onderworpen zullen zijn, ongetwijfeld geen einde hebben.

Hoofdstuk 24. TEGEN DE MENING VAN HEN, DIE MENEN, DAT ALLE SCHULDIGE ZONDAREN IN HET OORDEEL GODS, OM DE VOORBIDDING VAN DE HEILIGEN WIL VERSCHOOND ZULLEN WORDEN.

Dit zelfde geldt ook tegen hen, die, hun eigen zaken zoekende te behouden, pogen met meer barmhartigheid, lijnrecht tegen de woorden Gods aan te gaan, zodat zij zeggen, dat dezelve in zodanig aanzien waar zijn, omdat de mensen die dingen, welke Hij gezegd heeft dat zij zullen lijden, waard zijn te lijden, en niet in aanzien, dat zij dezelve zullen lijden Want, zeggen zij, God zal hem verschonen om de voorbiddingen Zijner heiligen, welke dan zoveel te meer voor hun vijanden zullen bidden naarmate zij heiliger zullen zijn. En hun gebed zal van de te krachtiger zij', en van de te waardiger de verhoring Gods, omdat het gebed zal zijn van hen die nu gans geen zonde hebben. Maar waarom zullen zij dan ook niet met dezelfde aller-volmaaktste heiligheid, en met hun aller-reinste en barmhartige gebeden, machtig zijnde om alles te verkrijgen, bidden voor die engelen, van wie het bereid is het eeuwige vuur opdat God zijn vonnis verzachte, en hen stelle verre van dat vuur? Of is er misschien iemand die meent dat dat ook geschieden zal, zodat hij zegt, dat ook de heilige engelen tezamen met de heilige mensen, welke dan de engelen Gods zullen gelijk zijn, beide voor de engelen en de mensen die daar slaan om verdoemt te worden, zullen bidden, opdat zij door barmhartigheid niet lijden hetgeen zij in waarheid verdiend hebben? Niemand van gezond geloof heeft dit ooit gezegd, of zal dit ooit zeggen Want anders is er geen reden, waarom de kerk ook nu niet voor de duivel en zijn engelen zal bidden, voornamelijk alzo God, onze Meester, belast heeft voor zijn vijanden te bidden. Deze oorzaak dan, door welke het gebeurt, dat de kerk nu niet bidt voor de boze engelen, die zij als haar vijanden kent, zal dan ook dezelfde oorzaak zijn, waardoor het geschieden zal, dat zij dan in dat oordeel, hoewel zij zal zijn van volkomen heiligheid, niet zal bidden voor de mensen die met het eeuwige vuur zullen gepijnigd worden. Want nu bidt zij voor hen, die zij tegenwoordig onder het menselijk geslacht tot haar vijanden heeft, omdat het nu een tijd is van vruchtbare boetvaardigheid. Want wat is het anders, dat zij bijzonder voor hen bidt, dan dat God hun wil geven gelijk de apostel zegt, boetvaardigheid, en dat zij zich mogen bekeren van de strikken van de duivels, waardoor zij ge vangen gehouden worden naar zijn wil? Ondertussen, indien van sommigen de kerk alzo verzekerd ware, dat zij ook wist, wie zij waren, en hoe zij hoewel zij in dit leven staan, evenwel geordineerd zijn te gaan in het eeuwige vuur tezamen met de duivel, ik zeg: de kerk zou zo weinig voor zodanige bidden als voor hem. Maar daar de kerk van niemand enige zekerheid heeft, zo bidt zij voor alle mensen, zelfs voor haar vijanden die tegenwoordig alleen in dit lichaam staan, en evenwel wordt zij vanwege allen niet verhoord, die, hoewel zij vijandelijk strijden tegen de kerk, nochtans zo gepredestineerd zijn, dat die kerk vanwege hen verhoord wordt, en dat zij daarenboven kinderen van de kerk worden. Maar Indien er enigen zijn, die tot de dood toe een onbekeerlijke hart hebben, en die van vijanden niet tot kinderen veranderd worden, aangaande dezen is de vraag, of de kerk ook nu voor hen, dat is: voor zodanige mensen geesten, wanneer zij overleden zijn? Geenszins! En waarom anders, dan omdat diegenen gerekend worden aan de zijde van de duivels, welke, zolang zij in het lichaam geweest zijn, niet overgevoerd zijn tot Christus. Want dezelfde reden is het, waarom men dan niet bidt voor die mensen, welke met het eeuwige vuur zullen gestraft worden. En een en dezelfde reden is het waarom men nu en ook dan niet bidt, voor de kwade engelen. En evenzo is het een en dezelfde reden, hoewel men bidt voor de mensen die nu leven, zelfs ook voor de kwaden, waarom men evenwel nu niet bidt voor de overledene ongelovigen en goddeloze. Want anderszins het gebed van de Kerk, óf van enige godvruchtige wordt vanwege enige overledenen verhoord, nl. vanwege hen, die in Christus wedergeboren zijn en wier leven in het lichaam niet zó gans boos toegebracht is, geweest, dat zij geacht zouden mogen worden deze barmhartigheid niet waardig te zijn, en evenwel niet zó gans wél toegebracht zijn geweest dat zij bevonden zouden mogen worden zodanige barmhartigheid niet nodig te hebben, gelijk ook, nadat de opstanding van de doden geschied zal zijn, zodanige niet ontbreken zullen aan wie na de straffen, die de geesten van de doden lijden zullen, de barmhartigheid vergunnen zal, dat ze in het eeuwige vuur niet geworpen worden. Want anders zou aangaande sommigen niet met waarheid gezegd kunnen worden, dat de zonde hen niet vergeven wordt, noch in deze, noch in de toekomstige eeuw, tenware, dat enigen de zonde, zo niet in deze, dan in de toekomstige

wereld vergeven wordt. Maar aangezien er van de Rechter van de levenden en doden zal gezegd worden: 'Komt, gij gezegende Mijns Vaders! bezit het Rijk, dat u bereid is van vóór de grondlegging van de wereld,' en aan de anderen daarentegen: 'Gaat weg van Mij, gij vervloekten! in het eeuwige vuur, dat de duivel en zijn engelen bereid is. En dezen zullen gaan in de eeuwige straf, en de rechtvaardigen zullen gaan in het eeuwige leven'. zo is het, dat het een al te grote vermetelheid zou zijn, te zeggen, dat iemands straf niet eeuwig zou zijn, van diegene, welke God zegt, dat in de eeuwige straf zullen gaan; want dienvolgens door de laatdunkendheid van deze vermetelheid zou men ook meteen maken, dat men zelfs ook aangaande het eeuwige leven óf zou mistrouwen óf zou twijfelen Niemand versta alzo de psalm, waarin gezegd wordt: God zal dan vergeten zich te ontfermen, of zal Hij in zijn gramschap inhouden Zijn barmhartigheden?' dat hij daarom meent, dat, de sententie Gods, van de goede mensen gesproken waarachtig is, en van de kwaden vals is, of dat zij van de goede mensen en kwade engelen waarachtig is, en van de kwade mensen vals is. Want hetgeen de Psalm aldaar zegt, behoort tot de vaten van de barmhartigheid, en zelfs tot de kinderen van de belofte, van welke ook zelfs de profeet een was, welke, als hij gezegd had 'zal God dan vergeten zich te ontfermen, of zal Hij in Zijn gramschap inhouden zijn barmhartigheden?' zo heeft hij straks daar bijgevoegd: 'En ik zei, nu heb ik begonnen. Dit is de verandering van de rechterhand van de Allerhoogste'. Voorwaar, hij verklaart alhier, wat bij hiermede gezegd heeft: 'Zal God dan in zijn gramschap inhouden zijn barmhartigheden?' Want de gramschap Gods is ook dit sterfelijk leven, waarin de mens de ijdelheid gelijk is geworden, en waarin zijn dagen voorbij gaat als een schaduw In deze zelfde gramschap evenwel vergeet God niet, zich te ontfermen, doende zijn zon opgaan over goeden en kwaden, en regende over rechtvaardigen en onrechtvaardige, en alzo is Hij in zijn gramschap niet inhoudende zijn barmhartigheden, en voornamelijk geldt dat in hetgeen de Psalm hier uitgedrukt heeft, zeggende: 'Nu heb ik begonnen, dit is de verandering van de rechterhand van de Allerhoogste'. Want in dit hun ellendig leven, hetwelk een gramschap Gods is, verandert Hij de vaten van de barmhartigheid tot een beter, hoe wel nog Zijn gramschap blijft in de ellende dezer verdorvenheid, want zelfs in deze zijn gramschap is Hij niet inhoudende zijn barmhartigheden. Zo dan, naardien op deze wijze vervuld wordt de waarheid van dat goddelijk lied, zo is het ook niet nodig, dat dat van die plaats zal verstaan worden, alwaar zij, die niet tot de Stad Gods behoren, met de eeuwige straf zullen gestraft worden.

Maar zij, die een lust hebben deze spreuk ook uit te strekken tot die pijnigingen van de Goddeloze, laat die ten minste dezelve dan alzo verslaan, dat, blijvende in hem de gramschap Gods, welke uitgesproken is in een eeuwige straf, God evenwel in zijn gramschap niet inhoudt zijn barmhartigheden, omdat Hij hen niet laat gepijnigd worden met zulk een gruwelijke straf als zij wel waardig zijn of verdiend hebben, zodat zij de straffen zachter en lichter zullen hebben, dan zij die verdiend hebben. Want op deze wijze zal ook de gramschap Gods blijven, en evenwel zal Hij met zijn gramschap zijn barmhartigheden niet inhouden. Dit bevestig ik met gene reden, overmits ik het niet tegensta Ondertussen, aangaande hen, die menen, dat het meer in dreiging dan in waarheid gesproken is, nl hetgeen de Heere zegt: 'Gaat weg van Mij, gij vervloekten! in het eeuwige vuur'. Insgelijks: 'Zij zullen gaan in de eeuwige straf, en zullen gepijnigd worden van eeuw tot eeuw;' daar benevens: 'hun worm zal niet sterven, en het vuur zal niet uitgeblust worden,' en meer andere dergelijke spreuken; zulke mensen weerspreekt en weerlegt met de allerhoogste klaarheid en volkomenheid de goddelijke schrift. Want de Ninevieten hebben in dit leven boete gedaan, welke vruchtbaar geweest is, omdat zij zaaiden in dezen akker, in welke God gewild heeft, dat men met tranen zal zaaien hetgeen namaal met blijdschap zal gemaaid worden En nochtans, wie is er, die zeggen zal, dat, wat de Heere voorzegd heeft, in hen met vervuld is, of het moest zijn, dat hij er weinig acht op geeft, hoe God niet alleen vergrammende, maar ook ontfermende de zondaren omkeert. Want de zondaren worden op tweeërlei wijze omgekeerd, nl. gelijk de Sodomiten, zodat de mensen zelfs vanwege hun zonden gestraft worden, of gelijk de Ninivieten, zodat de zonden zelfs door

boetvaardigheid in de mensen tenietgedaan worden. Zo is daarom gebeurd, wat God voorzegd heeft: Ninevé is omgekeerd, hetwelk kwaad was, en is goed getimmerd en gesticht, hetwelk zij met was; want met bijblijven van de vesten en huizen is de stad omgekeerd in haar bedorven manieren. En dienvolgens, hoewel de profeet bedroefd is geweest, omdat niet gebeurd is hetgeen die mensen vrezen na zijn profetie te zullen geschieden, evenwel is gebeurd hetgeen naar Gods voorwetendheid voorzegd was, want Hij wist, wat Hij voorzei, hoe het in beter zou vervuld. worden Ondertussen, opdat deze verkeerde barmhartige lieden ook mogen weten, waartoe strekt hetgeen er geschreven is, nl : hoe groot is de menigte van uw zoetigheid Heere, welke Gij verborgen hebt voor hen, die U vrezen,' laten zij ook lezen, wat er volgt, nl : maar die Gij. volbracht hebt aan hen, die in U hopen'. Want wat is dat 'welke Gij verborgen hebt voor hen, die U vrezen, en volbracht hebt aan hen, die in U hopen,' anders dan dat dengenen, die uit vrees van straf hun gerechtigheid, die in de wet is, willen oprichten, de gerechtigheid Gods niet zoet is, omdat zij die niet kennen? Want zij hebben die niet gesmaakt, want zij hopen in zich zelf, en niet in Hem. En daarom wordt voor hen verborgen gehouden de menigte van de zoetigheid Gods, want zij vrezen wel God, maar met zulk een knechtelijke vrees, welke niet is in de liefde; want de volmaakte liefde drijft de vreze buiten, (1 Johannes 4) Daarom, aan hen, die in Hem hopen, volbrengt Hij zijn zoetigheid, hen inblazende zijn liefde, opdat zij met een reine vrees (niet die de liefde buiten drijft, maar die eeuwig blijft) wanneer zij roemen, in de Heere mogen roemen Want de gerechtigheid Gods is Christus, welke ons geworden is, gelijk de apostel zegt, wijsheid van God, en gerechtigheid, en heiligmaking en verlossing, opdat gelijk daar geschreven is, diegene, die roemt, in de Heere zich beroemt. (1 Corinthiers 1:30) Deze gerechtigheid Gods, welke de genade schenkt zonder verdiensten, kennen zij met, die hun eigen gerechtigheid willen oprichten, en daarom zijn zij de gerechtigheid Gods, welke Christus is, niet onderworpen, in welke gerechtigheid een grote menigte is van die zoetigheid Gods, van welke in Psalm 34 gezegd wordt: 'smaakt en ziet, hoe zoet de Heere is'. Ondertussen, wij, die in dit vreemdelingschap dezelve smaken, en niet ter verzadiging genieten, hongeren veelmeer en dorsten naar dezelve, opdat wij namaal er mede verzadigd mogen worden, wanneer wij Hem zullen zien gelijk Hij is. En dan zal vervuld worden wat er geschreven is, nl : ik zal verzadigd worden, wanneer Uw heerlijkheid zal geopenbaard worden. (Psalm 16) En alzo volbrengt Christus de grote menigte Zijner zoetigheid aan hen, die in Hem hopen. Maar indien het alzo is, dat God zijn zoetigheid, gelijk zij menen, verborgen heeft voor hen, die Hem vrezen, in aanzien dat Hij de goddeloze niet zal verdoemen? Voor wie Hij nochtans dat verborgen heeft, opdat zij, dit niet wetende, en ondertussen vrezende verdoemd te worden, wél en behoorlijk zouden leven, en ten aanzien van anderen, opdat er ook enigen zouden mogen zijn, welke bidden voor hen, die niet wél leven; indien dit, zeg ik, alzo is, hoe volbrengt Hij dan dezelfde zoetigheid aan hen, die in Hem hopen, naardien Hij door middel van deze zoetigheid, gelijk zij dromen, zelfs ook niet verdoemen zal die niet in Hem hopen? Zo dan, laat deze zijn zoetigheid gezocht worden, welke Hij volbrengt aan hen, die in Hem hopen, en niet zodanige, welke zij menen, dat Hij volbrengt zelfs aan hen, die Hem verachten en lasteren. Daarom, te vergeefs zoekt de mens na dit lichaam, wat hij in dit lichaam verzuimd heeft te verkrijgen.

En aangaande deze spreuk van de apostel 'God heeft allen onder de ongelovigheid besloten, opdat Hij zich over allen ontfermt,' dat is niet gezegd, omdat Hij niemand zal verdoemen; maar waarom het gezegd is, blijkt voorheen Want alzo de apostel van de Joden, die namaal zouden geloven, tot de heidenen sprak, aan wie hij, als nu gelovig zijnde, zijn zendbrieven schreef: 'Want gelijkerwijs ook gijlieden eertijds God ongehoorzaam geweest bent, maar nu barmhartigheid verkregen hebt door dezer ongehoorzaamheid; alzo zijn ook deze nu ongehoorzaam geweest, opdat ook zij door uw barmhartigheid zouden barmhartigheid verkrijgen'. (Romeinen 11 vers 30-31) Daarna voegt hij er bij datgene, waarmee zij dwalende zich zelf vleien, en zegt 'want God heeft hen allen onder de ongehoorzaamheid besloten, opdat Hij hun allen zou barmhartig zijn'. (Romeinen 11:32) Daarom, zo heeft God dan de heidenen en de Joden, welke Hij van tevoren gekend en gepredestineerd heeft, het beeld Zijns

Zoons gelijkvormig te worden, alle gelijk onder de ongelovigheid besloten, opdat zij vanwege de bitterheid van hun ongelovigheid door boetvaardigheid zouden beschaamd worden, en daarenboven, opdat zij tot de zoetigheid van de barmhartigheid Gods, door te geloven, zouden beheerd worden en uitroepen hetgeen er in de Psalm staat, nl : hoe groot is de menigte van Uw zoetigheid, Heere! die Gij verborgen hebt voor hen, die U vrezen, en daarentegen volbracht hebt aan hen, die in U hopen. Zo ontfermt Hij zich dan over alle vaten van de barmhartigheid van allen, die Hij uit de heidenen en uit de Joden gepredestineerd, geroepen, gerechtvaardigd en verheerlijkt heeft, zal Hij niemand verdoemen.

Hoofdstuk 25. OF ZIJ, DIE ONDER DE KETTERS GEDOOPT ZIJN, EN DAARNA, DOOR KWALIJK TE LEVEN, ERGER GEWORDEN ZIJN; INSGELIJKS OF OOK ZIJ, DIE ONDER DIE VAN DE WARE ALGEMENE KERK WEDERGEBOREN ZIJN, EN DAARNA TOT KETTERIJ OF TOT SCHEURING VERVALLEN ZIJN; DAARENBOVEN, OF OOK ZIJ, WELKE VAN HEN, DIE VAN DE ALGEMENE KERK ZIJN, NIET AFWIJKEN, EN EVENWEL VOORTGAAN MET BOOS TE LEVEN OF DEZEN, ZEG IK, ALLE TE SAMEN DOOR HET VOORDEEL VAN DE SACRAMENTEN KUNNEN HOPEN DE VERGIFFENIS EN KWIJTSCHELDING VAN DE EEUWIGE STRAF?

Maar laat ons ook nu hen antwoorden, welke niet alleen aan de duivel en zijn engelen geen verzekering altoos doen aangaande de verlossing van het eeuwige vuur, maar zelfs ook mede niet aan alle mensen; want aan dezen alleen doen zij deze verzekering, welke afgewassen zijnde met de doop van Christus, deelachtig zijn geworden zijn lichaam en bloed, hetzij ook hoe zij geleefd zullen hebben, of in hoedanige ketterij of goddeloosheid zij geweest zullen zijn Maar dezen weerspreekt de apostel, zeggende: 'de werken van de vlees nu zijn openbaar: welke zijn overspel, hoererij onreinheid, ontuchtigheid, afgoderij, venijngeving, vijandschappen, twisten, afgunstigheden, toorn, gekijf, tweedracht, ketterijen, nijd, moord, dronkenschappen, braspartijen, en dergelijke; van welke ik u tevoren zeg, gelijk ik ook tevoren gezegd heb, dat die zulke dingen doen, het Koningrijk Gods niet zullen beërven. (Galaten 5:19-21) Voorwaar, deze apostolische spreuk zal vals zijn, indien zodanige lieden na verloop van zekere tijd verlust zullen worden, en het Koninkrijk Gods zullen bezitten. En indien het alzo is, dat zij nimmer meer in het bezit van het Koningrijk Gods zullen zijn, zo volgt daar uit, dat zij in de eeuwige. straf zullen gehouden worden, want er is geen middelplaats tussen beiden, alwaar zulk een is buiten straf, welke nl. niet gesteld is in dat Koninkrijk. Daarom, aangaande hetgeen de Heere Jezus zegt: 'dit is het brood, dat van de Hemel gekomen is; indien iemand daar van eet, die zal niet sterven Ik ben het levende brood, dat van de Hemel neergekomen is. Indien iemand van dit brood eet, die zal in van de eeuwigheid leven,' aangaande deze spreuk, zeg ik, wordt met recht gevraagd, hoe men die heeft te verstaan. Ondertussen, het dwaalachtig verstand van hen, welke wij nu beantwoorden, nemen zelfs zij weg, welke wij daarna hebben te beantwoorden, nl. zij, die deze verlossing verzekeren, niet aan allen, die het Sacrament van de doop en het lichaam van Christus hebben, maar alleen aan hen, welke onder die van de algemene kerk zijn, niettegenstaande zij boos leven, omdat zij, naar hun zeggen, niet alleen in het sacrament, maar ook inderdaad het lichaam van Christus gegeten hebben, zijnde nl in Zijn lichaam ingelijfd en gesteld, van welk lichaam de apostel zegt 'één brood, één lichaam zijn wij vele'. Daarom, die daar is in enigheid zijns lichaam, d i : in de samenbinding van de christenleden, die kan waarlijk gezegd worden, het lichaam van Christus te eten en Zijn bloed te drinken. En dienvolgens, de ketters en scheurmakers, zijnde van de enigheid van deze lichaam afgezonderd, mogen hetzelfde sacrament genieten, maar het zal hen niet dienstig zijn, integendeel, het zal hen veelmeer schadelijk zijn, zodat zij daardoor veel meer zwaarder zullen geoordeeld worden dan zij te langzamer zullen verlost worden; want zij zijn niet in dien band van de vrede, welke in dat sacrament verklaard en uitgedrukt wordt; maar verder ook aangaande hen, die zeer wel verstaan, dat men geenszins behoort te zeggen, dat die het

lichaam van Christus eet, welke het lichaam van Christus niet is. Deze zelfden evenwel doen niet wél daar aan, dat zij hen, die uit de enigheid van deze lichaam óf tot een ketterij, óf ook tot de superstitie en afgoderij van de heidenen vervallen, verzekering doen van eenmaal te zullen verlost worden uit het vuur van de eeuwige straf. Want zij moeten aanmerken hoe gans onlijdelijk, en hoe zeer verschillend van de gezonde leer het is, dat velen en bijna allen, welke, uit de algemene kerk gaande, ongoddelijke ketterijen opgericht hebben, en welk daarover aartsketters geworden zijn, beter zaken zouden hebben dan zij, die nooit van de algemene kerk geweest zijn, en nochtans in haar strikken vervallen zijn, hetwelk nochtans geschiedt, indien dit maakt, dat die ketters verlost worden van de eeuwige straf, overmits zij in de algemene kerk gedoopt zijn, en overmits zij het sacrament van het lichaam van Christus in het ware lichaam van Christus van voorheen ontvangen hebben, daar het nochtans kennelijk is, dat iemand, die een verlater van het geloof geworden is, en daarenboven een bestrijder van het geloof geworden is, veel erger is dan zulk een, die het geloof, dat hij nimmer gehad heeft, ook nooit verlaten heeft. Daarna staat ook te merken, hoe de apostel hen mede tegenspreekt; want, dezelfde woorden verhalende, en de werken van het vlees vervolgende, voorzegt hij met dezelfde waarheid, dat zij, die dat doen, het rijk Gods niet zullen bezitten Daarom behoren zij, die als tot het einde toe in de gemeenschap van de algemene. kerk blijven, en evenwel in verdorven en verdoemelijke wandelingen voortgaan, niet zonder vrees en zorgeloos te zijn, ziende alleen op hetgeen er gezegd is, nl : die volhardt tot het einde toe, die zal zalig worden. Maar zij behoren te bedenken, hoe zij door de ongerechtigheid van hun leven, zelfs de gerechtigheid huns levens, welke hun is Christus, verlaten, hetzij met hoereren, hetzij met andere gruwelijke onreinheden, welke de apostel niet heeft willen noemen, in het lichaam te bedrijven, óf hetzij ook met weg te vloeien door schandelijkheid van wulpsheid, óf hetzij ook met iets anders van al die dingen te verhandelen, van welke hij zegt: want die zodanige dingen doen, zullen het rijk Gods niet bezitten. En alzo, die zulke dingen doen, zullen nergens zijn dan in de eeuwige straf, omdat zij niet kunnen zijn in het Koningrijk Gods. Want volhardende in die boosheden tot aan het einde van deze leven, mag men geenszins van hen zeggen, dat zij in Christus volhard hebben tot het einde toe. Want in Christus te volharden, is in Zijn geloof te volharden, welk geloof, gelijk dezelfde apostel zegt, door de liefde werkt. Nu, de liefde, gelijk hij elders zegt, werkt geen kwaad. En alzo mag men van hen niet zeggen, dat zij eten het lichaam van Christus, omdat zij niet te houden noch te rekenen zijn onder de leden van Christus; want, opdat ik van vele andere dingen zwijg, zij kunnen niet tegelijk zijn de leden van Christus en de leden ener hoer. Daarenboven, als Jezus zelf zegt 'die Mijn vlees eet, en Mijn bloed drinkt, blijft in Mij, en Ik in hem,' geeft Hij hiermede te kennen, wat het is, niet in sacrament, maar in waarheid het lichaam van Christus te eten en Zijn bloed te drinken Want dat is in Christus blijven, dat ook Christus in hem blijft. Want dit heeft Hij even zo gezegd, alsof Hij zei: die niet in Mij blijft, en in wie Ik niet blijf, laat die niet zeggen of menen, dat hij Mijn lichaam eet, of Mijn bloed drinkt. Alzo blijven zij niet in Christus, die zijn leden niet zijn. Nu, zij zijn geen leden van Christus, die zich zelf leden maken ener hoer, tenware zij door boetvaardigheid ophouden te zijn zulk kwaad, en door verzoening wederkeren tot dusdanig goed.

Hoofdstuk 26. WAT HET IS, IN HET FONDAMENT TE HEBBEN CHRISTUS, EN AAN WIE DE BEHOUDENIS BELOOFD WORDT, ALS DOOR BRANDING VAN HET VUUR.

Maar zeggen zij, de Christenen van de algemene kerk hebben in het fundament Christus, van wiens enigheid zij niet afgeweken zijn, hoewel zij op dit fondament opgetimmerd hebben allerlei aller-boost leven, gelijk hout, hooi en stoppelen. Alzo is dat het rechte geloof, waardoor Christus het fondament is, hoewel met schade; want de dingen, die daar opgetimmerd lijn, zullen verbrand. worden, en evenwel, zeggen zij, zal, Hij te eniger tijd hen kunnen behouden van de eeuwigdurendheid van het vuur Maar laat de apostel Jacobus deze lieden kort beantwoorden: 'indien iemand zegt, dat hij geloof heeft, en de werken niet heeft, zal het

geloof hem wel zalig kunnen maken?'. (Jakobus 2:14) Maar, zenden zij, wie is dan Hij, van wie de apostel Paulus zegt: 'Hij zal behouden worden, maar nochtans alzo als door vuur' Wel, laat ons ook tezamen onderzoeken wie degene is. Evenwel is het aller-zekerst, dat dezen zodanige. niet is, want anders zouden wij de spreuken van de apostelen Jacobus en Paulus tegen elkander stellen, indien nl. de een zegt; al heeft iemand kwade werken, het geloof zal hem zalig maken door het vuur, en de andere zegt; indien hij de werken niet heeft, zal het geloof hem wel kunnen zalig maken? Ondertussen zullen wij wel kunnen vinden, wat het is, behouden te worden door hel vuur, indien wij eerst gevonden hebben, wat het is, in het fondament te hebben Christus. Indien iemand dan alzo Christus in zijn hart heeft, dat hij voor Hem niet legt de aardse en tijdelijke dingen, zelfs. ook die, welke geoorloofd en toegelaten zijn, die heeft het fondament van Christus Maar indien hij iets voor Hem legt, al is 't, dat hij schijnt te hebben het geloof aan Christus, evenwel is in hem niet het fondament van Christus, omdat zodanige dingen voor hem gelegd worden. Indien dit zo is, hoeveel te meer volgt het dan, indien hij, zijn gezonde geboden verachtende, ongeoorloofde dingen doet, dat hij kan overtuigd worden, dat hij Christus niet boven alles, maar beneden alles gehouden heeft; want de geboden van Christus heeft hij niet opgevolgd, als hij, tegen Diens geboden, door gruwelijke boosheden zijn eigen lust eerst heeft zoeken te vervullen. Indien dan ergens een Christen een hoer bemint, die heeft nu in het fondament niet Christus. Nu, indien iemand zijn huisvrouw bemint, en dat naar Christus is, wie twijfelt er aan, dat die in het fondament Christus heeft? En indien dat is naar deze wereld, indien het vleselijk is, indien het in de ziekte van de begeerlijkheden is, gelijk het bij de heidenen geschiedt, die God niet kennen, dat ook laat de apostel toe naar de genade ja! door de apostel, Christus. Zo iemand mag ook in het fundament hebben Christus, en daarom zal hij behouden zijn door het vuur. Want al deze vermakelijkheden en aardse liefden, die vanwege het huwelijk niet verdoemelijk zijn, zal het vuur van de verdrukking verbranden, tot welk vuur ook behoren verliezen van vrouw en kinderen, en alle andere ellende en tegenspoeden, welke dit alles wegnemen. En alzo zal deze timmering hem, die getimmerd heeft, schadelijk zijn, omdat hij niet meer hebben zal, wat hij daarop getimmerd heeft; alzo door het verlies daarvan zal hij gepijnigd worden, over welks genot hij zich vroeger verheugde; maar door dit vuur zal hij behouden zijn uit kracht van het fondament. Want indien hem door de vervolger de keur gegeven werd, nl of hij liever dat, dan of hij liever Christus wilde hebben, ongetwijfeld zou geenszins dit bij hem boven Christus gesteld worden En ziel toch in de woorden van de apostels een man, timmerende op dit fondament goud, zilver en kostelijke gesteenten. Die zonder vrouw is (zegt hij) bedenkt de dingen die Gods zijn, hoe hij God zal behagen. Maar die in het huwelijk verenigd is, zegt hij, die bedenkt de wereldse dingen, hoe hij zijn vrouw zal behagen. Nu ieders werk zal openbaar worden, want de dag van de Heere zal het openbaren, nl. de dag van de verdrukking, want het zal, zegt hij, in het vuur geopenbaard worden; want deze zelfde verdrukking noemt hij vuur, gelijk ook elders gelezen wordt; de vaten eens pottenbakkers beproeft de oven, en de rechtvaardige. mensen de bezoeking van de verdrukking 'En ieders werk zal het vuur beproeven'. En indien iemands werk blijft (en dit doet het, wanneer iemand bedenkt hetgeen God is, hoe hij God zal behagen) hetgeen hij daarop getimmerd heeft, die zal loon ontvangen, d. i : wat hij bedacht heeft, zal hij ontvangen. Maar indien iemands werk brandt, die zal schade lijden, want hetgeen hij bemind heeft, dat zal hij niet meer hebben; maar hij zal behouden worden, want gene verdrukking heeft hem van de vastheid van de fondament. afgesloten; nochtans alzo als door het vuur; want hetgeen hij zonder aanlokkende liefde niet gehad heeft, dat zal hij zonder brandende pijn niet verliezen. Zo dan, ziet aldaar, zoveel mij dunkt, is het vuur gevonden, dat geen van allen verdoemt, maar de een rijk maakt, en de andere schade aan doet, en beide beproeft. Maar indien wij op deze plaats willen verstaan dat vuur, waar van de Heere zegt tot hen, die aan zijn linkerzijde staan: gaat weg van Mij, gij vervloekten! in het eeuwige vuur, zodat onder de verdoemden ook die geloofd worden te zijn, welke op het fondament timmeren: hout, hooi en stoppelen, en dat hen uit dat vuur (na zekere tijd hun toegemeten voor hun kwade werken) verlosser de verdienste van de goede fondament; wie

zullen wij dan verstaan door hen, die aan zijn rechterzijde zullen staan, en tot wie gezegd zal worden: komt gij gezegende Mijns Vaders, bezit dat rijk, dat u bereid is, anders dan hen, die op het fondament getimmerd hebben: goud, zilver en kostelijke gesteenten? Maar dan zullen in dat vuur, waar van gezegd is 'nochtans alzo als door het vuur,' (indien het nl. alzo te verstaan is) geworpen worden die aan zijn linker, en ook die aan zijn rechterzijde zullen gesteld zijn; want van dat vuur moeten zij dan beide beproefd worden, omdat van hetzelve gezegd is: want de dag van de Heere zal het openbaren, want het zal in het vuur geopenbaard worden, en hoedanig het werk van een iegelijk is, zal het vuur beproeven. Zo dan, het vuur zal beide alzo beproeven, dat, bijaldien iemands werk aldaar blijft, d. i : door het vuur niet verleerd wordt dat hij daarop getimmerd heeft, die zal loon ontvangen; maar indien iemands werk brandt, zo zal hij schade lijden, waaruit blijkt, dat het niet is het eeuwige vuur; want daarin zullen alleen zij, die aan de linkerzijde staan, in de aller-laatste en eeuwige verdoemenis geworpen worden; maar dit vuur beproefd hen, die aan de rechterzijde staan. Maar enigen van die beproefd het alzo, dat het niet verbrandt noch verteert, wat het bevindt door hen getimmerd te zijn op het fondament van Christus; maar anderen beproeft dit vuur op een andere wijze, nl. alzo, dat, wat zij daarop getimmerd hebben, brandt, en alzo, dat zij daar van schade lijden, maar evenwel, dat zij behouden worden, omdat zij met een uitnemende liefde Christus, die daar vast in het fondament gelegd was, behouden hebben. Nu, indien zij behouden zullen worden, zo zullen zij voorwaar ook aan de rechterzijde staan, en zullen met al de anderen aanhoren: 'komt gij gezegende Mijns Vaders, bezit dat rijk, dat u bereid is,' en geenszins zullen zij slaan aan de linkerzijde, waar zij zullen zijn, die niet behouden zullen, zijn, en daarom horen zullen 'gaat weg van Mij, gij vervloekten! in het eeuwige vuur'. Want niemand zal van dat vuur behouden worden, omdat zij allen in de eeuwige straf zullen gaan, alwaar hun worm niet zal sterven en het vuur niet uitgeblust zal worden, waarmee zij gepijnigd zullen worden nacht. en dag van eeuwigheid tot eeuwigheid. Maar indien men zegt, dat de geesten van de overledenen na de dood van dit lichaam dergelijk vuur lijden tot die tijd toe, dat men eindelijk komt tot dien dag, die na de opstanding van de lichamen de laatste dag van de verdoeming en wedervergelding zal zijn; indien men, zeg ik, zegt, dat zij tot dien tijd toe zodanig vuur zullen lijden, hetwelk nl. zij niet zullen gevoelen die in het leven dezes lichaam zodanig leven en liefde gehad hebben; dat hun hout, hooi en stoppelen niet zullen verteerd worden, maar daarentegen, dat zij, die met zich zelf zodanige timmering meegebracht hebben, dat hun hout, hooi en stoppelen verteerd zijn, dezelve wel zullen gevoelen, óf daar alleen, óf hier en daar te samen, óf anders ook daarom alhier, opdat zij aldaar het vuur van de vergankelijke verdrukking niet vinden, dat brandende is de zonden die eeuwig zijn, hoewel zij van de verdoemenis vergefelijk zijn; al zulks, zeg ik, weerleg ik niet, omdat het mogelijk waar is. Ja, tot deze verdrukking kan ook behoren zelfs de dood van het vlees, welke van het begaan van de eerste zonde ontvangen is, en te zijner tijd van ieder, naar gelegenheid van ieders getimmer, aangenomen is. Insgelijks kunnen bij deze verdrukkingen ook verslaan worden de vervolgingen van de kerk, met welke de martelaren gekroond zijn, en welk alle Christenen lijden. Want deze zelfde beproeven beide de getimmerten als vuur, en sommigen verteren zij tezamen met de timmerlieden, indien zij in dezelfde Christus tot het fondament niet vinden, en sommigen verteren zij zonder de timmerlieden, indien zij in dezelfde Christus tot een fondament vinden; want zij zullen behouden wezen, hoewel het met schade zal zijn, en zij zullen niet verteerd worden, omdat zij nl. vanwege de verdiensten van Christus op het fondament gevonden zijn dat blijft in van de eeuwigheid.

Ook zal er in het einde van de wereld een verdrukking zijn ten tijde van de Antichrist zodanig als er nooit tevoren geweest is; hoeveel getimmerten zullen daar dan zijn, hetzij van goud, of van hooi, of het allerbeste fondament, hetwelk is Christus Jezus, zodat het vuur ze beiden zal beproeven, en vanwege sommigen aanbrengen zal blijdschap, en vanwege anderen schade, maar geen van beiden zal verderven in welke het deze dingen zal vinden vanwege het vaste fondament. Maar diegene, welke, ik zeg niet zijne. huisvrouw, door van wie het vleselijke

vermenging bij lichtelijk brandt tot een vleselijke wellust, maar zelfs. de namen van de godsdienstigheid, welke van zodanige vermakelijkheden vreemd zijn, naar menselijke wijze zo vleselijk lief heeft, dat hij die boven Christus stelt, die heeft Hem niet in het fondament, en daarom zal hij ook door het vuur niet behouden worden; maar hij zal niet behouden zijn, omdat hij niet zal kunnen zijn, melden Zaligmaker, die, van deze zaak openlijk sprekende, aldus zegt: 'Die zijn vader, of zijn moeder lief heeft boven Mij die is Mijns niet waardig; en die zijn zoon of zijn dochter lief heeft boven Mij, die is Mijns niet waardig'. Maar ondertussen, die deze maagschappen zo vleselijk lief heeft, dat hij die evenwel voor Christus de Heere niet stelt, en dat hij dezelve liever wil derven dan Christus, wanneer hij tot zulk een uiterste punt van bezoeking gebracht is, die zal door het vuur behouden zijn, want door het verlies dezelve is het nodig, dat de pijn hem zo zeer brandt als de liefde hem aangehangen had. Maar die zijn vader, zijn moeder, zonen en dochters na Christus lief heeft, zodat hij hen vordert om zijn koningrijk te krijgen en Hem aan te hangen, of ook zo, dat Hij in hen bemint, dat zij leden van Christus zijn; verre moet het daar vandaan zijn, dat die liefde zodanig bevonden worde, om in bout, hooi en stoppelen verteerd te worden, maar zodanige liefde zal gerekend worden als een getimmerte van goud, zilver en kostelijke gesteenten. Want hoe kan hij hen meer lief hebben dan Christus, omdat hij hen lief heeft om Christus?

Hoofdstuk 27. TEGEN DE MENING VAN HEN, DIE MENEN, DAT HUN DE ZONDEN MET ZULLEN SCHADEN, IN WELKE ZIJ STONDEN, TOEN ZIJ AALMOEZEN DEDEN.

Er is nog over, hen te beantwoorden, die zeggen, dat zij alleen in het eeuwige vuur zullen branden, welke verzuimen voor hun zonden behoorlijke aalmoezen te doen, vanwege. hetgeen de apostel Jacobus zegt: 'een oordeel zonder barmhartigheid zal zijn over diegene, welke geen barmhartigheid gedaan heeft'. Die daarom barmhartigheid gedaan heeft, zeggen zij, hoewel hij zijn verdorven wandel en leven niet verbetert, maar gruwelijk en boos onder de aalmoezen zelfs leeft, dat die een oordeel zal hebben met barmhartigheid, zodat bij of niet gans verdoemd wordt, of na enige tijd van de verdoemenis verlost wordt. Daarom menen zij ook, dat Christus om geen andere oorzaak van het waarnemen en verzuimen van de aalmoezen de onderscheiding tussen die van de rechter, en die van de linkerzijde zal maken, van welke bij de eerste zenden zal in Zijn rijk, en de anderen in de eeuwige straf. Daarenboven, opdat zij zich zelf zouden mogen verzekeren, dat de dagelijkse zonden, welke zij blijven doen, hoedanig en hoe groot die ook zijn, door de aalmoezen kunnen vergeven worden, zo pogen zij het gebed, dat de Heere zelf ons geleerd heeft, tot een toestemmende getuige te nemen Want, gelijk er geen dag is, zeggen zij, op welken dit gebed door de Christenen niet gelezen wordt, alzo is er ook gene dagelijkse zonde, hoedanig die zij, welke door dat gebed niet vergeven wordt als wij zeggen: 'vergeef ons onze schulden,' indien wij, wat daar volgt, schikken te doen 'gelijk ook wij vergeven onze schuldenaren'. Want de Heere Zegt niet, zeggen zij, 'indien gij de mensen vergeeft hun zonden, uw Vader zal u vergeven uw dagelijkse kleine zonden maar Hij zegt 'Hij zal u vergeven uw zonden,' hoedanig dan, of hoe groot ze zijn, en al is 't, dat zij dagelijks bedreven worden, en dat alzo hun hoos leven van hen niet wijkt, veranderende tot een beter, zo is 't nochtans, dat zij zich zelf vast laten voorstaan, dat dezelve door de aalmoezen buiten alle weigering van genade hun kunde vergeven worden. Maar dat schijnt wel te zijn, dat zij vermanen, dat men behoorlijke aalmoezen moet doen voor de zonden; want indien zij zeiden, dat allerlei aalmoezen, hoedanig die zijn, voor de dagelijkse en ook voor de grote zonden, en voorts voor de gewoonte van allerlei boosheden, hoe groot die zijn, kunnen verkrijgen de goddelijke barmhartigheid, zodat daarop volgde een dagelijkse vergiffenis van de zonden, zouden zij straks zien, dat zij een vreemde en belachelijke zaak zeiden; want alsdan zouden zij ook gedrongen worden, om te bekennen, dat het geschieden zou, dat dan ieder rijk man door dagelijks 10 penningen tot aalmoezen te besteden, zou kunnen afkopen doodslag, overspel en andere gruwelijke, lelijke daden. Indien er gevraagd wordt, welke de behoorlijke of waardige aalmoezen zijn voor de zonden, van welke ook de

voorloper van Christus gesproken heeft, toen hij zei: brengt dan vrucht en voort van de bekering waardig, zo zullen buiten allen twijfel zij niet bevonden worden zulke aalmoezen te doen, die hun leven tot de dood toe met het begaan van dagelijkse misdaden bezoedelen, omdat zij de aalmoezen doen met het besteden van een anders goed, want het meeste deel roven zij ondertussen voor zich zelf, van hetwelk zij een weinige de armen gevende, daarover menen, dat zij Christus tot dat einde spijzigen, opdat zij geloven zouden, dat zij van Hem vrijheid om kwaad te doen, gekocht hebben, of veel liever nog dagelijks kopen, waarop dan volgt dat zij met alle zorgeloosheid alle verdoemelijke zonden begaan, welke nochtans, al was het, dat zij voor een enige misdaad al hun goed uitdeelden aan de behoeftige leden van Christus, indien zij ondertussen geen afstand deden van zulke daden, hebbende nl. de liefde, welke niets kwaads doet, zou dat hen geenszins iets kunnen helpen of baten. Daarom, die dan behoorlijk aalmoezen voor zijn zonden zal doen, laat die dezelve van zich zelf eerst beginnen te doen; want het is onbetamelijk, dat hij aan zich zelf niet doet, die aan zijn naasten iets doet, bijzonder daar men de Heere hoort zeggen: u zult *uw naasten lief hebben als u zelf.* Insgelijks, daar men ook hoort: hebt medelijden over uw ziel, gij, die God behaagt. Diegene dan, die deze aalmoezen, nl. dat hij God behaagt, niet doet aan zijn ziel, hoe kan van dien gezegd worden, dat hij behoorlijke aalmoezen doet voor zijn zonden? Want hier is ook deze spreuk geschreven, nl. 'die zich zelf boos is, van wie zal hij goed zijn?' Want de aalmoezen helpen de gebeden. En daarenboven moet men ook zien op hetgeen wij lezen, nl Zoon! hebt gij gezondigd, bega niet wederom zulks, en bid vanwege uw zonden die voorbij. zijn, dat ze u mogen vergeven worden. Daarom behoort men aalmoezen te doen, opdat wij, wanneer wij bidden vanwege onze vroegere zonden, mogen verhoord worden, en niet daarom, opdat wij, in dezelve volhardende, zouden menen, dat wij vrijheid om kwaad te doen door de aalmoezen verkrijgen. Maar daarom heeft de Heere tevoren voorzegd, dat Hij, die aan de rechterzijde zullen staan, toerekenen zal hun gedane aalmoezen, en die aan de linkerzijde zullen staan, daarentegen hun niet gedane aalmoezen, opdat Hij hierdoor zou tonen, welke grote kracht de aalmoezen hebben om de vroegere zonden uit te wissen, maar niet om de gestadig durende in vrijheid van straf te bedrijven. Alzo kunnen zulke niet gezegd worden aalmoezen te doen, welke van de gewoonte van hun boosheden niet willen afwijken en hun leven niet willen verbeteren. Want zelfs in hetgeen hij zegt, nl. 'hetgeen gij een van deze minsten niet gedaan hebt, hebt gij Mij niet gedaan,' daarmee toont Hij, dat zij geen aalmoezen doen, zelfs wanneer zij menen, dat zij die doen. Want indien zij aan een hongerig Christenmens, even als aan Christus brood gaven, voorwaar, zij zouden zich zelf niet weigeren het brood van de gerechtigheid, hetwelk Christus zelf is; want God let er niet op, aan wie men geeft, maar met welk. gemoed men geeft Daarom, die Christus bemint in een Christenmens, die geeft hem een aalmoes met zulk een gemoed als waarmee hij tot Christus komt, en niet met hoedanig hij van Christus in vrijheid van straf wil afwijken. Want zoveel meer verlaat een ieder Christus, hoeveel meer hij bemint, hetgeen mis prijst Christus; want wat baat het iemand, dat hij gedoopt wordt, indien hij niet gerechtvaardigd wordt? Heeft niet Hij, die gezegd heeft 'tenzij iemand wedergeboren wordt uit water en de Heilige Geest, zo zal hij niet ingaan in het Rijk Gods,' ook gezegd 'tenzij uw gerechtigheid overvloediger zij dan die van de Schriftgeleerden en Farizeeën; zo zult gij niet ingaan in het Koninkrijk van de Hemelen?' Waarom is het, dat vele mensen, vrezende het eerste, lopen om gedoopt te worden, en waarom is het, dat vele anderen, niet vrezende het andere, niet lopen om gerechtvaardigd te worden? Gelijk dan hij tegen zijn broeder niet zegt 'gij dwaas,' die, wanneer hij dit zegt, niet vergramd is op het broederschap, maar op zijn zonde, want anders zou hij schuldig zijn aan het vuur van de hel; alzo hiertegen, die een aalmoes geeft aan een Christenmens, die geeft dezelve aan een Christenmens niet, indien hij in dezelfde Christus niet bemint. Nu, die bemint Christus niet, welke weigert gerechtvaardigd te worden in Christus. Weinig beduidt het echter, aalmoezen (hoe groot die ook zijn) te geven voor zijn boosheid en ongerechtigheid, zo men in zijn boosheden blijft volharden en zonder God leeft.

Het dagelijks gebed, hetwelk de Heere zelf geleerd heeft, waarom het ook het gebed van de Heere genaamd wordt, wist wel uit de dagelijkse zonden, alzo er dagelijks gezegd wordt 'vergeef ons onze schulden;' maar dan heeft het zijn kracht wanneer, wat er volgt, niet alleen gesproken maar ook gedaan wordt, nl 'gelijk wij. ook vergeven onze. schuldenaren'. Maar omdat er zonden gedaan worden, wordt dit gebed gesproken; maar het wordt niet gesproken opdat ze gedaan zouden worden. Want door dit gebed heeft de Zaligmaker ons willen tonen, hoe gans rechtvaardig wij ook in de duisterheid en zwakheid dezes levens leven, dat evenwel ons gene zonden ontbreken, om van wie vergeving wij behoren te bidden, en om wier wil wij hen, die tegen ons zondigen, behoren te vergeven, opdat ons ook vergeven worde. Daarom gebeurt het ook niet daarom, dat de Heere zegt 'indien gij de mensen hun zonden vergeeft, zo zal ook uw Vader u vergeven uw zonden,' dat wij, niet eens achterdenken hebben om dit gebed te doen, dagelijkse zonden in alle vrijheid en zorgeloosheid zouden doen, hetzij vanwege onze macht, door welke wij niet vrezen de wetten van de mensen, of hetzij vanwege onze listigheid, door welke wij de mensen weten te bedriegen; maar het gebeurt daarom, opdat wij daardoor zouden leren, niet te denken, dat wij zonder zonden zijn, al is 't, dat wij vrij zijn van misdaden, die bij de overheid strafbaar zijn, gelijk wij ook zien, dat God het de priesters van de oude wet door offeranden te kennen gegeven heeft, omdat Hij hun bevolen heeft, om eerst te offeren voor hun eigene zonden, en daarna voor de zonden van het volk. Want men behoort zelfs die woorden van onze grote Meester en Heere wakkerk te bemerken, want Hij zegt niet: indien gij de mensen de zonden vergeeft, uw Vader zal u ook vergeven de zonden, hoedanig die ook zijn; maar Hij zegt: uw zonden; want Hij leerde het dagelijks gebed en sprak daar benevens tot zijn gerechtvaardigde discipelen. Wat betekenen 'uw zonden' anders dan de zonden, zonder welke gijlieden ook niet bent die gerechtvaardigd en geheiligd zijl? Alhier dan, waar zij die door dit gebed oorzaak zoeken om dagelijks allerlei boosheden te doen, uitdrukkelijk zeggen, dat de Heere ook betekend heeft de grote zonden, omdat Hij niet gezegd heeft: Hij zal u lieden vergeven uw kleine zonden, maar 'uw zonden;' alhier, zeg ik, hebben wij te bemerken tegen wie Hij sprak, en horende, dat er gezegd is 'uw zonden,' zo moeten wij anders niet denken dan kleine zonden, omdat de zulke gene grote hadden. Aangaande de grote zonden evenwel, van welke men ganselijk met verandering van onze wandel tot een beter leven afstand heeft te doen, die zonden worden hen, die bidden, niet vergeven, tenzij nagekomen wordt, wat er gezegd wordt, nl. 'gelijk ook wij vergeven onze. schuldenaren'. Want indien de aller-kleinste zonden, zonder welke het leven van de rechtvaardigen niet is, op geen andere wijze vergeven worden, hoeveel te meer volgt dan, dat zij die vele. en grote boosheden bedreven hebben, hoewel zij. die nu niet meer doen, geen vergiffenis verkrijgen, indien zij om anderen te vergeven, wat die tegen hen misdaan hebben, onverbiddelijk zijn, omdat de Heere zegt 'indien gij de mensen hun zonden niet vergeeft, zo zal ook uw Vader u niet vergeven; want hiertoe dient ook, wat de apostel Jacobus zegt 'een oordeel zonder barmhartigheid zal over hem komen, die geen barmhartigheid gedaan heeft'. Want ons moet in de zin komen die dienstknecht, aan wie zijn heer, alzo hij schuldig was tienduizend talentponden, die kwijtgescholden heeft, welke hij echter daarna gelast heeft, dat hij zou betalen, omdat hij zich niet ontfermd had over zijn mededienstknecht, die hem schuldig was 100 denari-penningen. Zo dan, in dezen, welke zijn kinderen van de belofte en vaten van de barmhartigheid, geldt wat dezelfde apostel daar bijvoegt, nl. *'de barmhartigheid verhoogt hen boven het oordeel'.* Want ook die rechtvaardigen, die in zó grote heiligheid geleefd hebben, dat zij ook ontvangen hebben in de eeuwige tabernakelen andere mensen, van wie vrienden zij geworden zijn, van de mammon van de ongerechtigheid, dezelve, dat ze zodanige zijn, bomt daar van, dat zij door barmhartigheid verlost zijn van Hem, die de goddeloze rechtvaardigt, hun loon toerekenende naar genade, en niet naar schuld. Daarom, in het getal dezelve is de apostel, welke zegt: 'ik heb barmhartigheid verkregen, opdat ik getrouw zou zijn,'. (1 Timotheüs 1) En aangaande hen, die van zodanige ontvangen worden in de eeuwige tabernakelen, daar van moet men belijden, dat zij niet met zodanige geschiktheid van leven begaafd zijn, dat hun eigen leven, zonder het toestemmende gebed van de heiligen om hen te

verlossen, genoeg zou zijn, en dienvolgens is het, dat in hen veelmeer de barmhartigheid hen verhoogt boven het oordeel. En evenwel moet men daarom niet menen, dat ieder aller-boost mens, welke geenszins veranderd is, óf tot een goed leven, óf tot een leven, dat enigszins. verdraaglijk is, in de eeuwige tabernakelen ontvangen wordt overmits hij. de heiligen gedienstig is geweest van de mammon van de ongerechtigheid, d. i. van zijn geld of rijkdommen, welke kwalijk verkregen zijn, of, indien zij wél verkregen zijn, welke nochtans geen ware rijkdommen zijn, maar zulke welke de ongerechtigheid voor rijkdommen aanziet, omdat zij niet weet of verslaat, welke die ware rijkdommen zijn, in welke zij overvloedig zijn, die ook anderen in de eeuwige tabernakelen ontvangen. Zo is er dan een zekere manier van leven, welke aan de een zijde zo gans kwaad niet is, dat, om het rijk van de Hemelen te bekomen, ben, die dat leiden, geheel niets zou baten de mildheid van de aalmoezen, door welke onderhouden wordt de armoede van de rechtvaardigen, zodat zij hun vrienden worden, die hen in de eeuwige tabernakelen ontvangen; en anderdeels ook welk leven zo gans goed niet is, dat het, om zulk een grote gelukzaligheid te verkrijgen hun genoegzaam is, tenzij, dat zij door de behulpzaamheid van, hen, die zij tot vrienden maken, barmhartigheid verkrijgen. En aangaande deze zaak verwonderde ik mij somtijds, dat ook bij Virgilius gevonden wordt deze spreuk van de Heere: maakt u lieden vrienden van de mammon van de ongerechtigheid, opdat zij u ook ontvangen in de eeuwige tabernakelen, met welke spreuk ook zeer gelijk overeen komt deze: die een profeet ontvangen, en die een rechtvaardigen ontvangt in de naam eens rechtvaardigen, die zal het loon eens rechtvaardigen ontvangen. Want als. die poëet beschreven had de Elysische velden, alwaar zij menen, dat de zielen van de gelukzaligen wonen, zo heeft hij niet alleen daar gesteld hen, die door hun eigen vroomheden tot die woonplaats hebben kunnen komen, maar bij voegt daar ook bij: en zij, die met weldadigheden te doen, gemaakt hebben, dat anderen hun gedachtig te zijn geweest, dat is: die eerst aan anderen weldaden gedaan hebben, en met hun eerst wél te doen, gemaakt hebben, dat zij hun gedachtig zijn geweest, even ganselijk alsof hij gezegd had hetzelfde, wat gemeenlijk in van de Christenen mond is, wanneer men zich zelf ootmoedig beveelt aan iedervan de heiligen, zeggende 'wees mijner gedachtig'. En opdat hij dit zou mogen zijn, zo brengt men dat teweeg met tevoren aan hem wel te doen.

Maar ondertussen, welke deze wijze of mate van het leven is, en welke ook die zonden zijn, die alzo verhinderen het komen tot het rijk Gods, dat zij nochtans door de behulpzaamheid van de heilige vrienden genade en vergiffenis verkrijgen, dat is gans moeilijk te vinden, en is gans zorgelijk te verklaren. Voorwaar, zoveel mij aangaat, ik, die tot deze tijd toe tot dat mijn best gedaan heb, ik heb tot het verstand daar van niet kunnen komen en veellicht is dit daarom verborgen, opdat onze vlijt van dagelijks toe te nemen en te vorderen, in het vermijden van alle zonden niet vertraagt. Want indien men wist, welke en hoe die misdaden zijn, vanwege welke, indien zij blijven en door geen vordering van een beter leven weggenomen worden, men alsdan de voorbidding van anderen had te zoeken en te hopen, zo is 't, dat hierdoor zorgloos zich invoegen zou van de rechtvaardigen menselijke traagheid, en zou daarenboven dezelve uit die inwikkelingen te redden en te helpen, maar alleen zou hij zoeken door de hulp van anderen verlost te worden, welke hij van de mammon van de ongerechtigheid, door het geven van de aalmoezen, tot zijn vrienden gemaakt had. Maar nu, daar men niet weet de mate, noch de wijze van de vergefelijke ongerechtigheid, al is 't, dat iemand volhardt, zo is evenwel het aanhouden in de gebeden een zalig krachtig middel tot een betere levenswandel. Ondertussen wordt niet veracht de zorg, van de heiligen tot vrienden te maken van de mammon van de ongerechtigheid Maar deze verlossing, welke óf door dagelijkse eigen gebeden, óf door de voorbidding van de heilige vrienden geschiedt, brengt. teweeg, dat men niet verstoten wordt in het eeuwige vuur, maar brengt niet teweeg, dat, wanneer iemand daarin gestoten is, die na zekeren tijd daaruit verlost wordt. Want ook zij, die menen, dat op zodanige wijze te verstaan zou zijn, wat er geschreven is, nl ; 'dat de goede aarde overvloedige vruchten voortbrengt, de een 30 de andere 60, en de andere 100, nl : dat alzo de heiligen, naar

de verscheidenheid van hun vroomheid, de een 30, de andere 60, en de andere 100 mensen verlossen zou; dezen plachten ook daarbij te bedenken, dat dat geschieden zal ten dage van het oordeel, en niet na het oordeel, door welke mening, alzo een zag, dat de mensen zeer verkeerdelijk zich zelf vrijheid van straf verzekerden, overmits alle mensen op die wijze schijnen te kunnen behoren tot de verlossing, zo wordt daar verhaald, dat hij daarop zeer heerlijk geantwoord heeft, nl. dat men veel liever wél behoort te leven, opdat ieder onder hen mag gevonden worden, die daar zullen voorbidden om anderen te verlossen, opdat zulke voorbidders zo weinig niet zijn, dat alzo een ieder dezelve straks, óf tot het getal 30, óf 60, óf 100 komt, dat er velen van overblijven, welke door hun voorbidding van hun straffen niet kunnen verlost worden, en dat ook zelfs zulk een, die zich zelf met een aller-ijdelst vertrouwen verzekering doet van eens anders vruchten, onder dezelve overblijvende, niet mede gevonden wordt. Maar laat dit genoeg zijn als antwoord aan hen, welke de waardigheid van de heilige Schrifturen, die wij tezamen gemeenschappelijk hebben, niet verwerpen, maar evenwel dezelve kwalijk verstaan, en daardoor menen, dat het in het toekomende zijn zal niet gelijk Schrifturen spreken, maar gelijk zij zelf willen. Alzo deze beantwoording volbracht hebbende eindigen wij dit boek.

AURELIUS AUGUSTINUS, VAN DE STAD GODS TEGEN DE HEIDENEN.

AAN MARCELLINUS.

Oude uitgave 1646:

het vijfde deel begint met boek 19 en eindigt met boek 22.

DEEL 22

Hoofdstuk 1. VAN DE SCHEPPING VAN DE ENGELEN EN VAN DE MENSEN.

Gelijk wij in het voorgaande boek beloofd hebben, zal dit boek, het laatst van dit werk zijnde, bevatten de handeling van de eeuwige. gelukzaligheid. van de Stad Gods, welke gelukzaligheid ontvangen heeft de naam van eeuwig, niet vanwege zekere lengte van tijd door vele eeuwen durende, maar nochtans ter eniger tijd eindigende; maar ten aanzien gelijk geschreven is in het Evangelie: aan Zijn Koningrijk zal geen einde zijn. Noch ook alzo, dat er een gedaante van eeuwigheid in dezelve is met afgaan van enigen door sterven, en met aankomen van anderen door geboren te worden, gelijk in een boom, welke met gestadig dorre bladeren bekleed is, alwaar dezelfde groente schijnt te blijven, alzo na de bladeren die afvallen, straks andere, die voortkomen, dezelfde groene gedaante bewaren Maar al de burgers in deze Stad zullen onsterfelijk zijn, alzo de mensen zullen verkrijgen, wat nooit de heilige engelen verloren hebben. dat zal God doen, hun aller-machtigste Schepper; want Hij heeft het beloofd, en Hij kan niet liegen En opdat Hij dit ons des temeer zou doen geloven, zo heeft Hij vele wonderlijke dingen reeds gedaan, zowel die, welke door Hem niet beloofd zijn, als die, welke door Hem beloofd zijn. Want Hij is diegene, die in den beginne de wereld geschapen heeft, tot van alle zichtbaar goeds en van verstandelijke dingen. En in de wereld heeft Hij niets beters gemaakt dan de geesten, aan wie Hij verstand gegeven heeft en welke Hij bekwaam gemaakt heeft om Hem te aanschouwen en te begrijpen, en daar benevens, welke hen in dat enige gezelschap te samen gebonden heeft, dat wij noemen de Heilige stad van hierboven, in welke stad hetgeen, waardoor zij onderhouden worden, en ook gelukzalig zijn, God zelf is, als zijnde hun leven en voedsel, welke aan deze verstandelijke natuur zulk een vrijen wil gegeven heeft, dat, zo hij zijn God wilde verlaten, te weten zijn gelukzaligheid, dat dan daarop zou volgen de ellende, en hoewel Hij van tevoren wist, dat enige engelen door hovaardige verheffing door welke zij zich zelf genoeg wilden zijn tot het gelukzalig leven verlaters zouden worden van dit zo grote goed, evenwel hun deze macht niet benomen heeft, oordelende, dat het machtiger en beter zou zijn ook zelfs door de kwaden wel te doen, dan niet toe te laten, dat er kwaden zouden zijn, welke kwaden gans niet zouden zijn, tenware de veranderlijke, hoewel goede natuur van de Opperste God, en van de onveranderlijk goeden, die alle goede geschapen dingen gemaakt heeft, door te zondigen, deze kwaden zich zelve gemaakt had. Door wroeging van deze zonde wordt hij overtuigd, dat God een goede natuur in hem geschapen heeft; want zo deze natuur niet een groot goed was, hoewel niet gelijk aan haar Schepper, voorwaar! het vertalen van God, als zijnde het verlaten van haar licht, zou haar kwaad niet kunnen zijn. Want, gelijk de blindheid een gebrek van het oog is, en gelijk dat ook te kennen geeft, dat het oog alleen geschapen is om het licht te zien, en alzo gelijk door het gebrek zelfs veel klaarder aan de andere leden getoond wordt welk lid bekwaam is om het licht te vatten; want om gene andere oorzaak is het, dat het gebrek daarvan is, het licht te derven. Alzo ook die natuur, die tevoren God genoot, dat zij allerbest geschapen is, leert zij ons door haar eigen gebrek, waardoor zij

ellendig is, omdat zij God niet geniet, die de vrijwillige val van de engelen met een allerrechtvaardigste straf van het eeuwige ongeluk gebonden heeft, en die daarentegen aan de anderen, die in dit hoogste goed bleven, als een beloning daarvoor gegeven heeft, dat zij van hen eeuwig blijven zonder einde zeker zouden zijn. Voorts, die ook zelfs de mens oprecht met dezelfde vrije wil gemaakt heeft, welke wel een aards dier is, maar evenwel de Hemel waardig, indien hij verenigd blijft met zijn Schepper en die blijft aanhangen. Maar evenzo zal hem ook de ellende volgen, zodanig nl. als met zijn natuur overeen komt, indien hij zijn Schepper verlaat; deze, alzo hij van tevoren wist, dat hij door God te verlaten met de overtreding van de wet Gods zou zondigen, heeft Hij niet benomen de macht van de vrije wil, voorziende wat goed hij van zijn kwaad zou teweeg brengen; hij nl. welke, van het sterfelijk geslacht zijnde, naar verdienste en rechtvaardig verdoemd, zulk een groot volk door zijn genade vergadert, dat hij door middel van dezelve vervuld, en weder in zijn geheel helpt dat deel van de engelen, dat gevallen is, en dienvolgens opdat alzo de beminde Stad van hierboven niet verkort worde in het getal haar burgers, maar veelmeer, dat zij zich verblijde in een groter getal burgers. Het is wel waar, er gebeuren vele dingen door de kwaden tegen de wil van God, maar God is zó wijs en machtig, dat zelfs al die dingen, welke schijnen te strijden tegen Zijn wil, strekken tot die uitgangen of einden, welke Hij van tevoren geweten heeft, dat goed en rechtvaardig zullen zijn, en alzo, wanneer God gezegd wordt zijn wil te veranderen, als bv. dat Hij op hem, dien Hij tevoren goedertieren was, nu vergramd wordt, alsdan worden zij veelmeer veranderd dan Hij, maar op enigerlei wijze vinden zij Hem als veranderd in die dingen, welke zij lijden, even gelijk de zon verandert bij hen, die gekwetste ogen gekregen hebben, want op enigerlei wijze wordt de zon, die vroeger goedertieren voor hen was, streng, en in plaats van genot te geven, veroorzaakt zij hem nu verdriet, daar zij evenwel dezelfde bluft, die zij vroeger was. Insgelijks wordt ook dat de wil Gods genoemd, wat Hij werkt in de harten van hen, die zijn geboden gehoorzaam zijn, waarvan de apostel zegt 'het is God, die in ons werkt zelfs ook het willen'. Want gelijk dat niet alleen de gerechtigheid Gods genaamd. wordt, waardoor Hij zelf gerechtig is , maar ook wat Hij in de mens, die gerechtvaardigd wordt werkt. Alzo wordt ook die zijn wet genaamd. Wat nochtans meer is een wet van de mensen, hoewel door Hem aan de mensen gegeven; want het waren mensen, tot wie Jezus zei: 'in uw wet is geschreven,' daar wij echter op een andere plaats lezen 'de wet zijns Gods is in zijn hart'. (Psalm 37) Naar deze wil, die God in de mensen werkt, wordt Hij ook gezegd te willen, hetgeen Hij niet wil, maar hetwelk Hij evenwel maakt, dat de Zijnen willen, gelijk Hij ook gezegd wordt, datgene bekend te hebben, wat Hij maakt dat bekend wordt bij hen, voor wie dat onbekend was. Want, omdat de apostel zegt 'nu kennen wij God, ja, wij zijn van God bekend,' daarom is het niet geoorloofd, dat wij zouden geloven, dat God toen eerst bekend heeft diegenen, die van tevoren hij Hem bekend waren van voor de grondlegging van de wereld; maar Hij wordt gezegd toen bekend te hebben, wat Hij toen teweeggebracht heeft dat bekend werd. Maar van deze manieren van spreken herinner ik mij, dat ook reeds in het voorgaande boeken gewaagd is. Zo dan, naar deze wil, naar welken wij zeggen, dat God wil hetgeen Hij maakt, dat anderen willen, bij wie de toekomstige dingen niet geweten worden, wil Hij vele dingen, welke Hij echter niet werkt.

Hoofdstuk 2. VAN DE EEUWIGE EN ONVERANDERLIJKE WIL GODS.

Want zijn heiligen, van Hem ingeblazen zijnde met zijn heilige wil, willen, dat vele dingen zullen geschieden die evenwel niet geschieden, gelijkerwijs zij bidden voor enige godvruchtig en heilig, en hetgeen zij bidden, werkt Hij niet, daar Hij nochtans in hen door Zijn heilige Geest deze wil van bidden gewrocht heeft. En dienvolgens, wanneer de heiligen naar God willen en bidden, dat ieder behouden zij, zo mogen wij, volgens dezelfde manier van spreken, zeggen: 'God wil en werkt niet, dat wij zeggen dat Hij het wil, omdat Hij werkt, dat zij dat willen'. Maar naar Zijn wil, die met zijn voorwetendheid eeuwig is, heeft Hij in Hemel en op aarde gedaan, wat Hij wilde. Maar eer de tijd komt, op welken Hij gewild heeft, dat geschieden zou, wat Hij door alle tijden van tevoren geweten en geschikt heeft, zo zeggen wij: het zal geschieden,

wanneer God zal willen; maar indien wij niet alleen onwetend zijn van de tijd, wanneer het geschieden zal, maar ook óf het geschieden zal, zo zeggen wij: het zal geschieden, indien God het wil; niet, overmits God dan een nieuwe wil zal hebben, dien Hij niet gehad heeft, maar omdat dan zijn zal, wat van alle eeuwigheid in Zijn onveranderlijke wil tevoren bereid is.

Hoofdstuk 3. VAN DE BELOFTE VAN DE EEUWIGE GELUKZALIGHEID VAN DE HEILIGEN, EN VAN DE EEUWIGE STRAFFEN VAN DE GODDELOZE.

Daarom, opdat ik zoveel andere dingen voorbij ga, gelijk wij nu in Christus vervuld zien, het geen hij aan Abraham beloofd heeft, zeggende: 'in uw zaad zullen alle volkeren gezegend worden,' alzo zal ook vervuld worden, hetgeen hij aan hetzelfde zaad beloofd heeft, daar bij zegt door de profeet 'zij zullen opstaan, die in de graven zijn,' en hetgeen hij zegt, nl. 'daar zal een nieuwe Hemel en een nieuwe aarde zijn, en zij zullen niet meer gedenken het voorgaande, noch dat zal in hun hart opklimmen, maar blijdschap en verheuging zullen zij in dezelve vinden. En ziet, ik zal Jeruzalem tot een verheuging maken, en Mijn volk tot een blijdschap, en Ik zal Mij verheugen in Jeruzalem, en Ik zal Mij verblijden in Mijn volk, en daar zal niet meer een stem van de wening gehoord worden'. En door een andere profeet, hetwelk Hij voorzegd heeft, zeggende tot dezelfde profeet: 'van die tijd zal al uw volk behouden worden, hetwelk bevonden zal worden beschreven te zijn in dat boek, en velen van hen, die onder het stof van de aarde zullen slapen, zullen opstaan, deze ten eeuwige leven, en de anderen tot eeuwige smaad en schande'. En op een andere plaats door dezelfde profeet: 'en de heiligen van het allerhoogste zullen het Koningrijk ontvangen, en zullen het behouden tot in van de eeuwigheid'. En een weinig daarna: 'Zijn Koningrijk, zegt hij, zal een eeuwig Koningrijk zijn,' en meer andere dingen hiertoe behorende, welke ik in het tiende boek van dit boek gesteld heb, of welke ik ook niet gesteld heb, en die nochtans in dezelfde boeken beschreven zijn. Want ook deze dingen zullen komen, gelijk ook al die andere dingen gekomen zijn welke de ongelovigen meenden, dat niet zouden komen Want diezelfde God, voor Wie zelfs. de goden van de heidenen verschrikken, naar het getuigenis van Porphyrius, de aller-vermaard onder de filosofen, diezelfde God, zeg ik, heeft het beide beloofd, die heeft het ook voorzegd, dat het beide zal komen.

Hoofdstuk 4. TEGEN DE WIJZEN VAN DE WERELD, WELKE MENEN, DAT DE AARDSE LICHAMEN VAN DE MENSEN NIET OVERGEVOERD KUNNEN WORDEN TOT DE HEMELSE WONING.

Maar ondertussen zijn er enige geleerden en wijzen, welke tegen de kracht van zodanig gewicht van de getuigenissen (welke allerlei geslachten van mensen beweegt om dit te geloven en te hopen, even gelijk Hij het van zolang tevoren voorzegd heeft) evenwel zeer scherpzinnig hun redenen schijnen te stellen tegen de opstanding van de lichamen, verhalende tot dat einde, wat bij Cicero in het van derde boek van de republiek beschreven staal Want als hij aldaar zei dat Hercules en Romulus van mensen goden geworden waren, zegt hij voorts, dat hun lichamen niet in de Hemel zijn opgenomen; want de natuur, zegt hij, zou niet willen lijden, dat, wat van de aarde is, elders dan op de aarde zou blijven. Er hiervandaan komt die grote reden van de wijden, van wie de gedachten de Heere weet, dat ze ijdel zijn. Want indien wij alleen zielen waren, d. i. geesten zonder lichaam, en indien wij in de Hemel wonende, van geen aardse dieren wisten, en indien aldaar gezegd werd, dat het ons nog zou gebeuren, dat wij door zekeren wonderlijken hand met de aardse lichamen, om die levend te maken, zouden verbonden en verknocht worden, zouden wij, wanneer wij het weigerden te geloven, niet met veel sterker reden dat tegenspreken, indien wij zeiden, dat de natuur niet kan lijden; dat een onlichamelijke zaak gebonden wordt met een lichamelijke band? En evenwel, is de aarde vol van groeiende zielen, met welke deze aardse leden op een wonderlijke wijze verknocht zijn. En waarom kan dan niet door de wil van God, die dit dier gemaakt heeft, een aards lichaam opgegeven opgeheven worden tot het hemels lichaam, indien de ziel, die edeler is dan enig

lichaam, en alzo beter dan enig Hemels lichaam, met een aards lichaam heeft kunnen tezamen gebonden worden? En is het alzo, dat een zo klein stukje aarde iets bij zich heeft kunnen houden dat beter is dan enig Hemels lichaam, zodat het heeft gevoel en leven, en zal hiertegen de Hemel, dit stukje aarde, nu gevoelende en levende, zich verontwaardigen op te nemen, of, opgenomen hebbende, zal het dan hetzelve niet kunnen houden, daar het nochtans zijn gevoel en leven heeft van zodanig ding, dat beter is dan alle Hemelse lichamen? Maar dat geschiedt nu nog niet, overmits nog die tijd niet is, waarop Hij gewild heeft dat het zou geschieden, Die, wat nu door dagelijks te zien, in kleinachting is, veel wonderlijker gemaakt heeft dan daar is hetgeen, dat door hen niet geloofd wordt. Want waarom zouden wij. ons niet veelmeer verwonderen, dat de onlichamelijke zielen, die beter zijn dan het Hemelse lichaam, aan de aardse lichamen gebonden worden, dan dat de lichamen, hoewel zij aards zijn, in de Hemelse, maar evenwel lichamelijke woning opgeheven worden. Maar dat dat bij ons recht anders geschiedt, is alleen, omdat wij het eerste gewoon zijn te zien, maar het laatste zien wij niet, en dat hebben wij ook nooit gezien. Want voorwaar, wanneer wij deze zaak met onze gezonde rede overlegden, bevinden wij, dat het een veel wonderlijker werk Gods is, aan de onlichamelijke dingen de lichamelijke dingen te binden, dan dat de lichamen met de lichamen, hoe verschillend zij ook zijn, alzo het een Hemels en het andere aards is, tezamen verenigd worden.

Hoofdstuk 5. VAN DE OPSTANDING VAN HET VLEES, WELKE SOMMIGEN NIET GELOVEN, HOEWEL DE WERELD HET DOORGAANS WEL GELOOFT.

Maar laat dit toch te eniger tijd ongelofelijk geweest zijn: ziet, de wereld heeft nu reeds geloofd, dat het aardse lichaam van Christus in de Hemel opgenomen is, en daar benevens hebben geleerden en ongeleerde reeds geloofd zijn opstanding van het vlees en Zijn opvaren in de Hemelse woningen. Indien zij een gelovige zaak geloofd hebben, zo hebben zij te zien, hoe uitzinnig zij zijn, die dit niet geloven. En indien daarentegen een ongelofelijke zaak geloofd is, zo is dat voorwaar ook ongelofelijk, dat alzo geloofd is, hetgeen ongelofelijk is. Deze twee ongelofelijke dingen nl. de opstanding van onze lichaam in de eeuwigheid, en dat de wereld zodanige ongelofelijke zaak zal geloven, heeft de Heere, eer een van beiden geschiedde, van tevoren voorzegd, dat beide geschieden zouden. Nu, één van deze twee ongelofelijke dingen zien wij reeds geschied te zijn, nl. dat de wereld gelooft, hetgeen ongelofelijk was. En waarom wanhoopt men dan aan hetgeen nog overig is, nl. dat dat ook komt, wat ongelofelijk zijnde, de wereld geloofd heeft, gelijk nu reeds gekomen is, hetgeen ook ongelofelijk was, nl. dat de wereld zulk een gans ongelofelijke zaak zou geloven, omdat beide deze ongelofelijke dingen, waarvan wij het één zien en het andere geloven, in diezelfde schriften voorzegd zijn, door welke de wereld geloofd heeft. En zelfs die wijze, op welke de wereld geloofd heeft, indien zij wél aangemerkt wordt, zal bevonden worden nog veel ongelofelijker te zijn; want lieden, ongeleerd in de vrije wetenschappen, niet ervaren in de grammatische letterkunde maar vissers heeft Christus met de netten van het geloof tot de zee dezer wereld uitgezonden, en door hen heeft Hij uit alle geslachten van mensen, en dezelve zoveel te wonderlijker, naarmate ze zeldzamer waren, t. w. zelfs ook de filosofen gevangen. Laat ons bij die twee ongelofelijke dingen, indien het u behaagt, ja omdat het u behagen moet, dit de derde voegen; alzo zijn er nu drie ongelofelijke dingen, welke nochtans geschied zijn; want het is ongelofelijk, dat Christus opgestaan heeft in het vlees, en dat Hij ook in de Hemd opgevaren is met het vlees; het is ongelofelijk dat de wereld zulk een ongelofelijke zaak geloofd heeft; ook is het ongelofelijk, dat slechts enkele ongeleerde mensen een zo ongelofelijke zaak de wereld, en in dezelve ook de geleerden hebben kunnen doen geloven.

Het eerste van deze 3 ongelofelijke dingen willen zij, met wie wij handelen, niet geloven; het tweede worden zij gedwongen zelfs te zien, en kunnen niet vinden, waardoor dat gekomen is, indien zij niet het van derde geloven Voorwaar, de opstanding van Christus en zijn hemelvaart

tezamen met het vlees, waarin Hij opgestaan is, wordt nu door de ganse wereld gepredikt en geloofd. Indien zij niet gelovig is, waardoor komt het dan, dat zij nu door de gehele wereld geloofd wordt? Indien vele edelen, hoog geplaatsten en geleerden gezegd hebben, dat zij dat hebben gezien, en hetgeen zij gezien hebben, besteld hebben ruchtbaar te maken, zo is het geen wonder dat de wereld het geloofd heeft; maar dat dezen evenwel nog niet willen geloven, is een grote hardigheid. Maar indien het alzo is, gelijk het waarachtig is, dat de wereld geloofd heeft enige weinige, onedele, onaanzienlijke en ongeleerde lieden, welke zeggen en schrijven, dat zij dat gezien hebben, waarom gebeurt het nog dat enige weinige aller-hardnekkigste mensen, welke overgebleven zijn, zelfs de wereld, die nu gelooft, tot deze tijd toe niet geloven, welke wereld het klein getal van deze. onedele, zwakke en ongeleerde mensen geloofd heeft, omdat in zulke verachtelijke getuigen de goddelijkheid. zich veel wonderlijker heeft doen geloven; want de aanradende beweeglijke redenen, welke zij spraken, zijn geweest wonderlijke daden, en geen woorden. Want zij, die niet gezien hadden, dat Christus in het vlees was opgestaan, en daarmede in de Hemel was gevaren, hebben hen geloofd, die hun dat vertelden, niet alleen sprekende, maar ook wonderlijke tekenen doende; want mensen, die zij gekend hadden als slechts één, of ten hoogste twee talen sprekende, hoorden zij zeer vlug wonderlijk spreken met de talen van alle volkeren; daar benevens zagen, zij iemand, die van zijn geboorte af kreupel was, op hun woord, de naam van Christus, kloek en gezond staan, niettegenstaande hij 40 jaren kreupel geweest was. Ook zagen zij, dat de zweetdoeken, van hun lichamen genomen, de zieken bevorderlijk waren. Daarenboven zagen zij, hoe vele mensen, beladen zijnde met verscheiden ziekten, straks hun gezondheid terug kregen, en voorts zagen zij ook meer andere wonderlijke tekenen, welke in de naam van Christus door hen gedaan werden. Eindelijk zagen zij ook, dat de doden opstonden. Indien zij al deze. dingen tezamen geloven, zo is het, dat wij zoveel ongelovige dingen bij die 3 ongelofelijke voegen van daarom, opdat geloofd wordt een ongelofelijk ding, nl. hetgeen geloofd wordt van de opstanding van het vlees en van de hemelvaart, zo is 't, dat wij zoveel getuigenissen van ongelofelijke dingen bijeenvergaderd hebben en evenwel bewegen wij hen nog niet om te geloven, die met een schrikkelijke hardigheid ongelovig zijn. Maar indien zij niet geloven, dat ook deze mirakelen geschied zijn door de apostelen van Christus, nl. opdat men hen zou geloven, die daar predikten de opstanding en de hemelvaart van Christus, zo is ons evenwel dit enige mirakel genoeg, dat de ganse wereld dit alles zonder enige mirakelen geloofd heeft.

Hoofdstuk 6. HOE ROME ZIJN STICHTER ROMULUS, DOOR HEM TE BEMINNEN TOT EEN GOD GEMAAKT HEEFT, EN HOE DE KERK CHRISTUS, DE HEERE, DOOR IN HEM TE GELOVEN, BEMIND HEEFT.

Laat ons ook te dezer plaatse verhalen en verleggen, hetgeen Tullius met verwondering verhaalt, nl. dat de godheid van Romulus in 't algemeen door de mensen zo licht geloofd is geworden. Ik zal zijn eigen woorden, zo als zij bij hen geschreven zijn, hier stellen: 'het is allermeest, zegt hij, in Romulus te verwonderen, dat alle anderen, welke gezegd worden van mensen geworden te zijn goden, in zodanige eeuwen van de mensen geweest zijn, welke niet zeer geleerd waren, zodat er een gereder reden en gelegenheid is geweest om iets te verdichten, omdat de ongeleerde mensen zeer ligt gedreven en opgewekt werden, om dit of dat te geloven. Nu, de tijd van Romulus geleden zijnde minder dan 600 jaren, zien wij dat al rede geweest is van verouder en vast ingewortelde wetenschappen en geleerdheden, zodat alle. oude dwalingen, gesproten zijnde uit het rauwe ongeoefende leven van de mensen, weggenomen zijn geweest'. En een weinig daarna spreekt hij van dezelfde Romulus aldus, hetwelk mede tot deze. zelfde zin behoort 'Waaruit dan kan verslaan worden, zegt hij, dat Homerus zeer vele jaren vóór Romulus is geweest, zodat er nauwelijks gelegenheid is geweest om iets te versieren in zodanige geleerde tijden, in welke nu al rede zoveel geleerd de mensen waren; want de oude lieden hebben de fabelen aangenomen, zelfs zodanige, welke gans

ongeschikt verdicht zijn. Maar deze nu zo wel geoefende en gans geleerde eeuw, welk bijzonderlijk is bespottende al hetgeen, dat niet geschieden kan, verwerpt dat alles'. En uit het getal van de aller-geleerdste mannen, en de welsprekende van allen, Marcus Tullius Cicero zegt, dat de godheid van Romulus met verwondering geloofd is, omdat het toen geleerde lijden waren, welke de valsheid en de leugens van de fabelen niet aannamen. Nu, wie anders dan Rome, dat toen nog klein en in het begin was, heeft geloofd, dat Romulus een god was? daarna is het nodig geweest voor de nakomelingen te behouden, hetgeen tij van hun voorouders ontvangen hadden, opdat alzo die stad, met die superstitie, welke zij met de moedermelk indronk, zou mogen opwassen en tot zo grote heerschappij komen, en voorts, opdat zij van de uiterste top dezelfde heerschappij, evenals van een hoog verheven plaats, deze zelfde mening van boven neder zou uitstorten op alle andere volkeren, over welke zij zou heersen, zodat zij juist niet zouden geloven, maar nochtans zouden zeggen, dat Romulus een god was, opdat zij die stad, onder welke zij dienstbaar waren, vanwege de stichter van de zelve niet zouden vergrammen met dien anders te noemen dan Rome zelf deed, welke dat geloofde, niet uit liefde van deze dwaling, maar nochtans uit dwaling van zijn liefde. Maar Christus, hoewel Hij de opbouwer is van de Hemelse en eeuwige Stad, heeft evenwel daarom niet geloofd aan de godheid van Romulus, omdat zij van hem opgebouwd is, maar dezelve moest veelmeer daarom opgebouwd worden omdat zij in Hem geloofd heeft. Rome nu reeds volkomen gesticht en ingewijd zijnde, heeft zijn opbouwer of stichter even als een God in een tempel geëerd maar dit Jeruzalem heeft zijn opbouwer, n l. zijn God Christus, gesteld in het fondament zijns geloof, opdat het volkomen zou mogen gesticht en ingewijd worden. Door Romulus te beminnen, heeft Rome geloofd, dat hij een god was geworden: maar Jeruzalem heeft Christus bemind door te geloven aan diens Godheid. Gelijk dan dat voorheen gedaan is, waardoor Rome zijn stichter bemind heeft, en waardoor het ook, vanwege het beminde, gaarne een vals goed geloofd heeft, alzo is er ook dat voor heen gegaan, waardoor Jeruzalem geloofd heeft met zodanig opzicht, om met een oprecht geloof met ijdel of los te minnen hetgeen vals is, maar hetgeen waar was. Want behalve zoveel en zo grote mirakelen, welke vast verzekerd hebben, dat Christus God is, zijn daar ook voorheen gegaan de aller-geloofwaardigste Goddelijke profetie, welke in hem niet vervuld zullen worden, gelijk nog door de vaderen geloofd wordt, maar welke de ganse wereld door betoond worden, in Hem reeds vervuld te zijn.

Maar aangaande Romulus, dat hij Rome gebouwd heeft en daarin als koning geheerst heeft, dat wordt gehoord en gelezen, maar niet, dat er iets gedaan is van hetgeen tevoren geprofeteerd is geworden; maar dat hij opgenomen is onder de goden, dat is volgens de Schriften geloofd, maar die Schriften leren niet, dat dat gebeurd is; want door geen tekenen van enige. wonderlijke dingen wordt daar bewezen, dat dat hem waarlijk overgekomen is. Want aangaande Lupa dat is: de wolvin die de minnevoedster is geweest van Romulus en Remus, hetwelk een groot wonder schijnt geweest te zijn wat en hoe is toch zulks, om daarmede te bewijzen, dat Romulus een god is. Want genomen, dat die Lupa niet geweest is een hoer maar een beest, nl. een wolvin, nochtans wordt Remus, de broeder van Romulus, daarom voor geen god gehouden, hoewel dit wonder beide broeders betrof Voorts, wie is ooit verboden geweest te zeggen, dat óf Romulus, óf Hercules, óf andere zodanige mensen goden zijn, en wie is er die liever gehad heeft te sterven, dan dat niet te zeggen? Ja! zou er ook wel enig volk Romulus onder de goden eren, zo het niet daartoe gedwongen werd uit vrees voor de naam van de Romeinen? Maar hiertegen, wie zou kunnen verhalen hoeveel liever gehad hebben gedood te worden met allerlei wreedheid, dan dat zij zouden loochenen, dat Christus God ware? Daarom, de vrees van een zeer kleine en lichte stoornis, welke men meende, indien dat niet gedaan werd, dat door de gemoederen van de Romeinen zou ontstaan, dwong enige steden, gesteld zijnde onder het Romeinse recht, Romulus als een god te eren; maar gene vrees heeft zodanige grote menigte van martelaren overal door de ganse wereld kunnen aftrekken van Christus, noch van Hem als God te eren, noch van Hem ook zelfs te belijden. Ik

zeg geen vrees, niet van kleine en lichte stoornis van de gemoederen, maar van zeer grote en verscheidene straffen, ja zelfs niet van de dood, die boven allen het meest gevreesd wordt. Want toenmaals heeft de stad Christus, hoewel zij nog uitvaardig van was op de aarde, en hoewel zij had zoveel hopen van zo grote volkeren, tegen haar goddeloze vervolgers niet gestreden voor haar tijdelijk behoud, maar heeft veel liever, om het eeuwige leven te behouden, niet tegen gestreden. Zij zijn gebonden, opgesloten, geslagen, gepijnigd, gebrand, verscheurd, gedood en vermenigvuldigd. Ik weet dat in het van derde boek van Cicero, van de Republiek, gezegd wordt 'dat er geen oorlog van enige aller-vroomste stad opgenomen wordt, anders dan voor het geloof, of voor de behoudenis'. Nu, wat hij daarmee wil zeggen, 'voor de behoudenis,' of welke behoudenis hij daarbij verslaan wil hebben, dat loont hij op een andere plaats, zeggende: 'maar deze straffen, welke ook de aller- dwaaste gevoelen, nl. armoede, ballingschap, banden, slagen, ontgaan dikwijls enige bijzondere mensen bij gelegenheid, dat hun de haastigheid van de dood aangeboden wordt; maar aangaande de steden, voor haar is zelfs de dood een straf, welke nochtans een ieder bijzonder van de straf schijnt te verlossen; want een stad moet alzo gesteld zijn, dat zij eeuwig is van daarom, geen ondergang van de republiek is natuurlijk, gelijk wel is de ondergang van de mens, in wie niet alle en de dood noodzakelijk is, maar dikwijls ook gans wenselijk. Maar een stad, wanneer die weggenomen, tenietgedaan en uitgeblust wordt, is enigszins gelijk, opdat wij kleine dingen bij grote vergelijken, alsof deze gehele wereld ten onder ging, en geheel verviel'. Dit heeft Cicero gezegd, omdat hij met de Platonisten van gevoelen was, dat de wereld niet zou vergaan. Zo blijkt dan vast, dat hij gewild heeft, dat door een stad voor die behoudenis oorlog zal gevoerd worden, waardoor het gebeurt, dat een stad alhier blijft, gelijk hij zegt, eeuwig, hoewel ieder bijzonder sterft en geboren wordt, even nl gelijk eeuwig is het groen van een olijfboom, laurierboom, of van andere van degelijke bomen. Want de dood, gelijk hij zegt, is niet een straf van de mensen in 't bijzonder, maar is een straf van de ganse stad, welke dikwijls ieder in 't bijzonder van de straf verlost. Daarom wordt er ook met recht gevraagd, of de Saguntijners wél gedaan hebben, wanneer zij liever gehad hebben de ondergang van hun ganse stad, dan dat zij hun geloof of eed, waarmee zij aan de Romeinse republiek gehouden waren, zouden breken, in welke daad zij geprezen worden door alle burgers van de aardse republiek; maar ik zie niet, hoe dezen dit zeggen, kunnen toeslaan, alwaar gezegd wordt, dat men gans geen oorlog heeft te voeren anders, dan voor het geloof, of voor de behoudenis. Want daar wordt niet gezegd, indien deze twee in één gevaar alzo tezamen komen, dat het een niet kan behouden worden zonder het verlies van het andere, wat men dan liefst zal verkiezen; want aangaande de Saguntijners, indien zij liever hun behoudenis wilden verkiezen, dan nu moesten zij verlaten hun geloof, of hun eed. En indien het alzo is, dat zij hun geloof moesten houden, zo moesten zij dan verliezen hun behoudenis, gelijk ook gebeurd is. Nu, de behoudenis van de Stad Gods is zo, dat zij met en door het geloof kan behouden, of zelfs verkregen worden; want wanneer het geloof verloren wordt, kan men tot die behoudenis niet komen, welke bedenking, als zijnde van een kloeke en lijdzaamst hart, zo vele en zo dappere martelaren gemaakt heeft, zodanig als. zelfs niet één gehad heeft, of heeft kunnen hebben die Romulus, wanneer hij voor een god gehouden werd.

Hoofdstuk 7. HOE HET GESCHIED IS DOOR BEWEGING VAN een GODDELIJKE KRACHT, EN NIET DOOR ENIGE MENSELIJKE WIJSMAKING, DAT DE WERELD IN CHRISTUS GELOOFD HEEFT.

Maar het is gans bespottelijk en verachtelijk, wanneer wij van Christus spreken, dat men melding maakt van de valse godheid van Romulus. Maar aangezien omtrent 600 jaren Romulus geweest is vóór Scipio, en dat van die eeuw gezegd wordt, dat zij zeer geoefend is geweest in geleerdheden, zodat zij al hetgeen, dat niet geschieden kan, bespottende verwierp; hoeveel te meer dan was het te verwachten, dat na de 600 jaren, en zelfs ten tijde van Cicero, en voornamelijk daarna in die aller-geleerdste tijden onder Augustus en Tiberius 's mensen verstand de verrijzenis van het vlees van Christus en zijn hemelvaart niet zou kunnen

verdragen, ja dezelve bespottende, dat te enenmale zou verwerpen en verstoten, ten ware de Goddelijkheid van de waarheid, en de waarheid van de goddelijkheid, en de medetuigende tekenen van de mirakelen bewezen hadden, dat dat kon geschieden, en ook geschied was Zodat niettegenstaande het afschrikken en tegenspreken van zoveel en zo grote vervolgingen de opstanding en de onsterfelijkheid van het vlees beide, nl. de eerst voorgaande in Christus en die daarna in de nieuwe wereld volgen zal in andere met een aller-verzekerd geloof geloofd is, en met onbevreesdheid gepredikt is, en voorts zeer vruchtbaar door de ganse wereld voortgelopen is als het bloed van de martelaren gezaaid is; want daar werden gelezen de prediking van de voorgaande profeten, en met haar liepen te samen de vertoningen van de krachten, en voorts werd daar met vaste verzekerdheid de mens in het hart gedrukt een nieuwe waarheid, strijdig zijnde tegen de gewoonte, maar niet tegen de reden, totdat eindelijk de ganse wereld, welke vervolgde met gramschap, nagevolgd heeft met het geloof.

Hoofdstuk 8. VAN DE MIRAKELEN, OF WONDEREN WELKE, OPDAT DE WERELD IN CHRISTUS GELOVEN ZOU, GESCHIED ZIJN, EN DIE, TOEN DE WERELD GELOOFD HEEFT, OOK NAMAALS NOG GESCHIED ZIJN.

Maar waarom, zeggen sommigen, geschieden nu die mirakelen niet, welke gij lieden predikt, dat geschied zijn? Ik zou wel kunnen zeggen, dat zij voorheen, eer de wereld geloofde, nodig zijn geweest, ten einde de wereld zou ge loven, zodat hij, die nog wonderen begeert om te geloven, zelf een groot wonder is, omdat bij, daar de gehele wereld gelooft, niet gelooft. Maar dit zeggen zij daarom, opdat Zelfs niet geloofd zou worden, dat die mirakelen ook toen gebeurd zijn. Van waar komt het dan, dat men niet zulk een groot geloof van Christus doorgaans zingt, dat Hij met het vlees opgenomen is in de Hemel? Vanwaar komt het, dat in zulke geleerde tijden, die alle, hetgeen niet geschieden kan, verwierpen, de wereld. zo wonderlijk, zonder enige wonder tekenen deze ongelofelijke dingen geloofd heeft? Of zullen zij mogelijk zeggen, dat het gelovige dingen zijn, en van daarom, dat ze daarom geloofd zijn? Waarom geloven zij dan zelf niet? Onze reden sluiting is kort, nl: óf aan deze ongelofelijke zaak, die niet gezien werd, hebben andere ongelooflijke zaken, welke nochtans geschieden en gezien werden, het geloof aangebracht; óf de zaak is gelovige geweest, zodat zij geen mirakelen nodig had om daardoor de zaak te doen geloven. Indien dit zo is, geeft het te kennen hun al te groot ongeloof. Dit zou ik zeggen tot wederlegging van zulke aller-ijdelste mensen. Wat anders, dat er vele mirakelen gebeurd zijn, welke de waarheid betuigd hebben van dat enige, grote en heilzame mirakel, waardoor Christus in de Hemel, met zijn vlees, in hetwelk Hij verrezen is, gevaren is, dat kunnen wij niet ontkennen Want dat alles is in dezelfde aller-waarachtigste boeken beschreven, nl. welke mirakelen daar geschied zijn, en om wat te geloven, die geschied zijn van daarom zijn deze bekend geworden om geloof te maken, en door het geloof, dat ze gemaakt hebben, worden zij dagelijks nog veel klaarder bekend; want zij worden onder de volkeren gelezen om geloofd te worden, en evenwel, ten ware, dat zij van tevoren geloofd waren, zouden zij onder die volkeren niet gelezen worden en nochtans nu gebeuren er ook mirakelen in Zijn naam, hetzij door zijn Sacramenten, of door de gebeden, of gedachtenissen van zijn heiligen; maar deze worden met de klaarheid niet blijkelijk gemaakt, zodat zij met even zo grote heerlijkheid als de andere niet vermaard worden; want het kanon van de heilige Schrifturen, welke overal vermaard moest zijn, maakt dat dezelve overal gelezen worden, en dat zij in de gedachtenissen zijn van alle volkeren; maar deze, daar ze geschieden, aldaar worden ze nauwelijks bekend van een gehele stad, of van die plaats, waar de lieden met elkander wonen; want in 't algemeen aldaar zijn de lieden gans weinig, die dezelve weten, zodat de anderen ondertussen daarvan niet weten, voornamelijk wanneer het een grote stad is. Daarenboven, wanneer zij onder elkander verteld worden, zo is 't, dat dat met zulke grote aanzienlijkheid dezelve met aan prijst, dat zij zonder enige bezwaarde nadenkelijkheid of twijfeling zouden geloofd worden, niettegenstaande zij aan de Christenen, gelovig zijnde, door de gelovigen verteld worden. Het mirakel dat binnen Milaan geschied is toen wij daar waren,

als daar een blinde met zijn gezicht verlicht werd, heeft tot kennis van velen kunnen komen, want het is een grote stad, en toen was aldaar de Keizer, en voorts gebeurde de zaak met kennis van een zeer groot volk, hetwelk daar toeliep tot de lichamen van de martelaren Protasius en Gervasius, welke, alzo zij toen geheel verborgen waren, en men niet wist waar zij waren, aan de bisschop Ambrosius in de slaap geopenbaard zijn geworden, zodat zij gevonden zijn terzelfder plaatse, waar die blinde, met aflegging van zijn oude duisternissen, de dag gezien heeft. Wat zal ik doen? De belofte, van dit werk te eindigen, belet mij hier alles te verhalen, wat ik weet. Hen, die hierover ontevreden zijn, bid ik, dat zij mij dat ten goede willen houden en bedenken, dat dit werk anders veel te uitvoerig zou worden; want indien ik de mirakelen van de gezondheden, opdat ik van anderen zwijg, alleen nu zou willen schrijven, welke door de martelaar Stephanus geschied zijn in de Calamenische voortgeplante gemeente, en in de onze, zo zou ik vele boeken moeten maken, en evenwel zouden te niet alle bijeenvergaderd kunnen worden, maar alleen die, van welke de boeken uitgegeven zijn, welke gelezen worden onder de volken. Maar dit is hel, wat wij gewild hebben, naardien wij zagen dat ook in onze tijd tekenen van de Goddelijke krachten geschieden, zijn de ouden gelijk, dat dezelve niet behoren te verdwijnen uit de kennis van velen Het is nog geen 2 jaar geleden, dat deze gedachtenis bij het koninklijke Hippo begon te zijn, en hoewel er van al de dingen, die daar wonderlijk geschieden, vele onuitgegeven boeken zijn, hetwelk wij zeker weten, zo is echter het getal uitgegeven boeken bijna 70, nl. toen ik dit schreef; maar binnen Calama, alwaar deze gedachtenis eerder begonnen is, en waar die boeken vaker uitgegeven werden, aldaar zijn een talloze menigte van dezelve. Wij weten ook, dat binnen Usalis, dat een voortgeplante gemeente is, zeer nabij Uttica, vele heerlijke dingen door dezelfde martelaar geschied zijn, waarvan de gedachtenis aldaar veel eerder dan bij ons van de bisschop Exodius gesteld is geweest. Maar de gewoonte van boeken uit te geven is bij hen niet gebruikelijk, of liever is bij hen toen nooit geweest; maar mogelijk is toen die gewoonte aldaar ook begonnen; want toen wij onlangs daar waren, en aldaar een zeer vermaarde vrouw, Petronia genaamd, wonderbaarlijk van een erge en langdurige ziekte, in welke de hulp van de medicijnmeesters vruchteloos bleek te zijn, genezen was, hebben wij haar vermaand, dat zij met wille van de Bisschop van de voorzegde plaats een boekje daarvan zou uitgeven om gelezen te worden door het volk, waarin zij ons ook zeer onderdanig gehoorzaamd heeft. Daarin heeft zij ook gesteld, wat ik hier niet kan verzwijgen, hoewel ik gedrongen word mij te haasten tot die dingen, welke dit werk eigenlijk vereist. Zij zei, dat haar door zekere Jood geraden was, dat zij in een haar gordel een ring zou naaien en dat zij met die gordel zich omgorden zou onder haar klederen: deze ring had onder de parel een steen, gevonden zijnde in de nieren van een os. Met deze gordel, als een hulp middel omgord zijnde, kwam zij tot de dorpel van het heilige martelaars. Maar gereisd zijnde van Carthago, en blijvende omtrent de rivier Bagrada op haar hoeve, zo gebeurde het, toen zij opstond om voort te reizen, dat zij voor haar voeten dien ring zag liggen, en ook de hare gordel, waarmee zij omgord was geweest. Zij, hierover verwonderd zijnde, heeft die gordel onderzocht, maar als zij bevond, dat die gelijk was als vroeger met alle strikken en sterke knopen vast gebonden, zo vermoedde zij, dat de ring gebarsten en in stukken gesprongen was, maar als die ook gans geheel gevonden was, zo heeft zij zich verzekerd, dat zij door dit mirakel enigszins als een pand ontvangen had van haar toekomstige gezondheid, en van daarom, nemende die gordel, heeft zij die ring in de rivier geworpen. Dit geloven zij niet, welke daarmede niet geloven hoe de Heere Jezus, behoudens de geheelheid van de maagdelijkheid van Zijn moeder, geboren is, en daar benevens, dat Hij met besloten deuren tot zijn discipelen ingegaan is. Maar laten zij hier onderzoek naar doen en indien zij het waar bevinden laten zij het dan ook geloven. Er is een mirakel, dat bij ons geschied is, hetwelk wel niet groter is dan die, welke ik verhaald heb, maar het is zulk een vermaard mirakel, dat, naar mijn mening, er niemand uit Hippo is, die het óf niet gezien, óf niet van anderen gehoord heeft, ja, mij dunkt dat niemand het kan verhelen. Er waren 7 zoons en 3 dochters, gesproten van Cesarea in Capadocië, zijnde niet onbekend. onder hun medeburgers, dezen zijn door de vervloeking hunner moeder, (toen zij pas weduwe was door het overlijden van hun lieven

vader) alzo zij zeer verstoord was vanwege enig ongelijk, dat baar door hen aangedaan werd, met zodanige straf van God gestraft geworden, dat zij allen gelijk een zeer schrikkelijke beving door hun leden kregen En daar zij in deze aller-gruwelijkste gedaante niet onder hun medeburgers durfden verschijnen, zo ging de een hier en de andere daar, zodat zij dwaalden schier door het ganse Romeinse rijk.

Alzo zijn er ook 2 van hen bij ons komen, nl. een broeder en een zuster, de een genaamd Paulus en de andere Palladia, welke ook op vele andere plaatsen vanwege hun wijd beruchte ellende zeer wel bekend waren. Zij kwamen omtrent 15 dagen vóór Pasen, en bezochten dagelijks de kerk en in dezelve de gedachtenis van de aller-heerlijkste Stephanus, biddende God, dat Hij met hen genadig wilde verzoend wilden, en dat Hij hun de vorige gezondheid wilde wedergeven. Daar ter plaatse, en waar zij gingen, trokken zij de ogen van de ganse stad tot zich. Sommigen, die hen ook elders gezien hadden en de oorzaak van hun schudding wisten, vertelden het aan de anderen zo goed zij konden. Het Pascha is ook gekomen, en op de Heere dag s' morgens, toen daar veel volk was, en die jongeling vasthield aan de traliën van de heilige plaats, waar het martelaarschap was, en aldaar bad, werd hij schielijk ter aarde neergeslagen, en lag evenals iemand die slaapt, maar niet schuddende gelijk hij anders zelfs ook in de slaap deed. Als allen die daar tegenwoordig waren, zich daarover verwonderden, en ook sommigen daarover verschrikt en bedroefd. waren, zo hebben enigen hem willen oprichten, maar anderen hebben dat belet, en zeiden, dat het beter was, dat men de uitkomst afwachtte. En ziet! hij stond op en beefde niet, en was genezen. Hij stond daar kloek en fraai, anderen aanziende, en door hen aangezien wordende. Maar wie van de omstanders, die hem aanzagen, heeft zich toen onthouden van de lof Gods? Ieder wenste hem geluk, en met de stemmen van de gelukwensen is de ganse kerk vervuld geworden. Daarna is men tot mij gekomen, en de éne voor en de andere na boodschapte schijnbaar wat nieuws hetgeen een ander vóór hem reeds gezegd had. Als ik hierover verblijd was en God dankte, is de jongeling ook gekomen met meer anderen; hij boog zich voor mij aan mijn knieën, hij richtte zich daarna weder op om mij te kussen. Wij gingen tot het volk, de kerk was vol en zij weerklonk van de stemmen van de blijdschap, welke aan alle kanten gehoord werden, omdat niemand naliet, God te danken en te loven Ik groette het volk, en ziet! hetzelfde riepen zij wederom veel heftiger. Ten laatste stilzwijgen gemaakt hebbende, is uit de Goddelijke schriften opgelezen, hetgeen jaarlijks placht opgelezen te worden Toen men nu kwam tot de plaats van mijn predicatie, heb ik een weinig gesproken, naar tijd en gelegenheid van dat blijde gejuich; want ik heb hen toegelaten, dat zij veel meer in het goddelijke werk zelfs de uitspraak Gods niet alleen zouden horen, maar ook overleggen. Deze jongeling heeft s' middags met ons gegeten, en heeft ons zeer naarstig verteld de ganse historie van zijn ellende en die van zijn moeder en van zijn broeder de navolgende dag, nadat de predicatie gedaan was, beloofde ik het volk, dat ik een boekje of geschrift van het ganse verhaal van deze wonderlijke zaak op morgen in het openbaar zou aflezen, hetwelk gebeurde op de derde dag na s' Heere dag van Pascha op de trappen van de hoogverhevene gestoelten, alwaar ik als van een hogere plaatse sprak. Ik deed ook daar tegenwoordig staan de broeder en de Zuster, toen hun boekje gelezen werd. Al het volk zag deze twee aan, nl: de broeder, die stil stond zonder lelijke beweging of schudding, en de zuster daarentegen, bevende en schuddende aan al haar leden. Toen ik het boekje afgelezen had, heb ik hen gelast, uit het aanschouwen van het volk te vertrekken, en begon daarover van deze. ganse zaak wat naarstig te handelen. Maar ziet! terwijl ik dit deed, werden daar bij de gedachtenis van de martelaar andere stemmen van nieuwe blijdschap gehoord, zodat allen, die mij hoorden, zich daarnaar toekeerden en ook daar naar toe liepen, want zodra deze zuster neerwaarts geklommen was van de trappen, op welke zij gestaan had, was zij dadelijk bij de heilige martelaar gegaan om te bidden. Als zij daarna de traliën aangeraakt had, is zij ter neder gevallen, evenals om te slapen, en daarna is ook zij gezond weer opgestaan. Terwijl wij vroegen, wat er gebeurd was, en waaruit. zodanig blij gerucht ontstond, zijn zij met haar gegaan in de hoofdkerk alwaar wij waren, brengende haar gezond van de

plaats van het martelaars. Toen is er van mannen en vrouwen zulk een aanhoudend en luid geween ontstaan, dat er geen eind aan scheen te kunnen komen. Middelerwijl is zij gebracht tot die plaats, alwaar zij tevoren schuddende gestaan had, en ieder was verheugd dat zij nu haar broeder gelijk geworden was. En zij bemerkten verder aldaar, dat niet hun gebeden, alzo die nog voor haar niet uitgestort waren, maar hun wil verhoord was geworden. Zij verhieven tot Gods lof hun stemmen zonder enige woorden met zulk een geluid, dat onze oren het nauwelijks meer konden verdragen. En wat was daar anders in de harten van deze blije en juichende mensen dat het geloof aan Christus, voor Wie het bloed van Stephanus gestort is.

Hoofdstuk 9. HOE AL DE MIRAKELEN OF WONDEEREN, WELKE DOOR DE MARTELAREN IN DE NAAM VAN CHRISTUS GESCHIED ZIJN, GETUIGENIS GEVEN VAN DAT GELOOF, WAARMEE DE MARTELAREN IN CHRISTUS GELOOFD HEBBEN.

En van welk geloof geven deze mirakelen getuigenis, anders dan van dat geloof, in hetwelk gepredikt wordt, dat Christus opgestaan is in het vlees, en in de Hemel gevaren is met het vlees? Want zelfs ook de martelaren zijn getuigen van dit geloof geweest, want van dit geloof getuigenis gevende, hebben zij de vijandige. wereld. verdragen en dezelve. niet met tegenstrijden, maar met sterven overwonnen. Voor dat geloof zijn zij gestorven, die deze dingen kunnen verkrijgen van de Heere, om van Wie naam zij gedood zijn. Voor dit geloof is voorafgegaan hun wonderlijke lijdzaamheid, opdat in deze mirakelen zou mogen volgen hun zo grote mogendheid. Want indien de opstanding van het vlees in van de eeuwigheid óf niet voorheen gegaan is in Christus, of niet geschieden zal, gelijk zij van tevoren verkondigd is van Christus, en gelijk zij ook van tevoren verkondigd is door de profeten, van wie ook van tevoren verkondigd is Christus, waarom vermogen dan de martelaren zulke grote dingen, welke door dat geloof, waarin deze opstanding gepredikt wordt, gedood zijn? Want hetzij dat God zelf, door zich op een wonderlijke wijze, door welke Hij, eeuwig zijnde, de tijdelijke dingen werkt, óf hetzij, dat Hij dat doet door zijn dienaren, en voorts die zelfde dingen, welke Hij door Zijn dienaren doet, hetzij dat Hij enige dingen van dezelve doet door de geesten van de martelaren, evenals door mensen, nog in de lichamen gesteld zijnde, óf hetzij, dat Hij al deze dingen doet door de engelen, in wie Hij onzichtbaar en onlichamelijk heerst en werkt, zodat datgene, wat gezegd wordt door de martelaren te geschieden, alleen door hun bidden, en niet door hun werking gebeurt, óf hetzij, dat ook sommige dingen op deze, en wederom andere dingen op andere wijzen geschieden; welke geenszins door de sterfelijke mensen kunnen begrepen worden, zo geven al dezen getuigenis van dat geloof, waarin gepredikt wordt de opstanding van het vlees in van de eeuwigheid.

Hoofdstuk 10. HOE HET BEHOORLIJKER SCHIJNT, DE MARTELAREN TE VERERENEN, DIE VE LE WONDERLIJKE DINGEN VERKRIJGEN, OPDAT DE WARE GOD GEËERD EN GEDIEND WORDE, DAN DAT MEN ZOU VERERENEN DE DUIVELS, WELKE ENIGE DINGEN DOEN, OPDAT VAN HEN GELOOFD ZOU WORDEN, DAT ZIJ GODEN ZIJN.

Hier zullen zij wellicht zeggen, dat ook hun goden enige wonderlijke dingen gedaan hebben. Het gaat wel, indien zij nu beginnen hun goden met onze gestorven mensen te vergelijken Of zullen zij mogelijk zeggen, dat zij ook hun goden hebben van de gestorvene mensen, gelijk Hercules, Romulus en meer anderen, van wie zij menen, dat zij onder het getal van de goden opgenomen zijn? Maar de martelaren zijn bij ons geen goden, want wij weten dat één en dezelfde God onze God is en die van de martelaren En evenwel zijn die mirakelen, welke gezegd worden in hun tempelen geschied te zijn, geenszins te vergelijken bij die mirakelen, welke door de gedachtenissen van de martelaren geschieden; maar indien er enige gelijk schijnen te zijn, zo is 't gelijkerwijs als de tovenaars van Farao door Mozes overwonnen zijn, dat ook alzo hun goden door onze martelaren overwonnen zijn Nu, de duivels hebben hezelfde gedaan met dezelfde opgeblazenheid van hun onreine hovaardigheid, door welke zij hun goden hebben willen zijn. Maar deze dingen doen de martelaren, of veel liever God, hetzij

door hun bidden of door hun medewerking, opdat het geloof mag toenemen, waardoor wij, aangaande hen, geloven, dat zij niet onze Goden zijn, maar dat zij de énige God met ons geme en hebben. Voorts, zij hebben voor deze zodanige goden tempelen gesticht, altaren opgericht, priesters ingesteld en ook offeranden gedaan. Maar wij timmeren voor de martelaren niet enige tempelen, gelijk als voor goden, maar wij timmeren voor hen gedachtenissen, gelijk als voor afgestorven mensen, wier geesten bij God leven, en aldaar richten wij niet op enige altaren, op welke wij offeren voor de martelaren, maar voor de enige God, die onze en van de martelaren God is, offeren wij onze offerande, in welke offerande zij als mensen Gods, die in zijn belijdenis de wereld gewonnen hebben, op hun plaats en orde genoemd worden, maar worden door de priester, die daar offerande doet, evenwel niet aangeroepen, want hij doet aan God, en niet aan hen, offerande, hoewel hij op hun gedachtenis offerande doet, want hij is Gods priester, en niet hun priester Nu, de offerande zelf is het lichaam van Christus, hetwelk aan hen niet geofferd wordt, want zij ook zelf zijn hetzelfde. Wie dan van deze, als zij mirakelen doen moeten wij geloven? zullen wij hen geloven, die zich zelf willen geacht hebben voor goden van hen, voor wie zij dezelve doen, of zullen wij hen geloven, die alles wat zij doen, daarom doen, opdat men gelooft in God, welke ook Christus is? Insgelijks die, welke gewild hebben, dat hun heiligdommen boeverijen zouden zijn, of hen, die niet willen dat hun heiligdommen hun eigen lof zullen zijn, maar willen, dat het gehele, waarom zij waarlijk geprezen worden, zal dienen en strekken ter ere van Hem, in Wie zij geprezen worden? 'Want in de Heere worden hun zielen geprezen'. (Psalm 34) Laat ons dan hen geloven, zowel in het zeggen van dingen die waar zijn, als in het doen van dingen die wonder zijn. Want met te zeggen waarachtige dingen, hebben zij geleden, opdat zij zouden mogen doen wonderlijke dingen. Onder die waarachtige dingen is het voornaamste, dat Christus opgestaan is van de doden, en dat Hij de onsterfelijkheid van Zijn opstanding in het vlees allereerst getoond heeft, welke Hij beloofd heeft dat ons mede zal geworden, nl. óf in het begin van de nieuwe wereld, of in het einde van deze wereld.

Hoofdstuk 11. TEGEN DE PLATONISCHGEZINDEN, WELKE POGEN TE BEWEREN UIT DE NATUURLIJKE ZWAARTE VAN DE ELEMENTEN, DAT GEEN AARDS LICHAAM IN DE HEMEL KAN ZIJN.

Tegen deze grote gave Gods beweren deze redetwisters, van wie de gedachten de Heere weet dat ze ijdel zijn, uit de zwaarte van de elementen (aangezien zij van hun meester Plato geleerd hebben, dat de 2 grootste en uiterste lichamen van deze wereld door 2 middenlichamen, nl. de lucht en het water te samen gebonden en gevoegd zijn) dat geen aards lichaam en de Hemel kan zijn, omdat de aarde van hier opwaarts het eerste element is, het water boven de aarde het tweede, de lucht boven het water het van deden, en de Hemel boven de lucht het vierde; want ieder element wordt in zijn eigen weegschaal, om orde te houden, gewogen. Zie met hoedanige redenen de menselijke zwakheid, die ijdelheid bezit, de almacht Gods weerspreekt. Wat maken dan in de lucht zoveel aardse lichamen, daar evenwel de lucht van de aarde de van derde is? Of gij moest willen zeggen, dat Hij, die door de lichtheid van de pluimen en vederen aan de aardse lichamen van de vogelen gegeven heeft, dat zij in de lucht gedragen worden, aan de lichamen van de mensen, nu onsterfelijk geworden zijnde, mede niet zou kunnen geven die kracht, om in de allerhoogste Hemel te kunnen wonen Ja, zelfs ook de aardse dieren, welke niet kunnen vliegen, onder welke ook de mensen zijn, behoren onder de aarde te leven, even gelijk de vissen onder het water. En waarom is het, dat dit aardse dier zijn leven niet scheidt van het tweede element, dat is van het water, maar juist van het van derde? Waarom is het, dat, naardien het behoort tot de aarde, evenwel, indien het gedrongen wordt in het tweede element te leven, hetwelk boren de aarde is, straks verstikt? En alzo, opdat het mag leven, waarom leeft het in het van derde? Of dwaalt hier de orde van de elementen? Neen! voorwaar; maar veelmeer is er gebrek, niet in de natuur van de dingen, maar in hun redenering. Ik laat nu na, te verhalen wat ik reeds gezegd heb in het van derde boek, van dit

deel nl. hoeveel zware aardse lichamen er zijn, gelijk lood, welke evenwel zulke gedaanten van de kunstenaar ontvangen, dat zij op het water kunnen drijven. Nu, dat het menselijk lichaam zulk een hoedanigheid ontvangt, door welke het ten Hemel gevoerd kan worden, en door welke het in de Hemel kan zijn, zal men dat de almachtige kunstenaar tegenspreken? Maar nu zelfs ook tegen hetgeen ik hierboven gezegd heb, aanmerkende en verhandelende de orde van de elementen, even gelijk als. zij. zich daarop verlaten, zo vinden zij evenwel gans niet, wat zij zullen zeggen. Want alzo is van hier opwaarts de aarde de eerste, het water de tweede, de lucht de van derde en de Hemel de vierde, en boven die allen is de natuur van de ziel. Want ook Aristoteles (een zeer beroemd Grieks wijsgeer) heeft deze het vijfde lichaam genoemd, en Plato heeft gezegd, dat zij geen lichaam is. Indien zij het vijfde lichaam is, zo is zij ook zeker boven al de anderen, en wanneer gezegd wordt, dat zij geen lichaam is, zo is zij zoveel te meer boven allen. Wat maakt de ziel in deze zwaarte, die lichter is dan allen? Wat maakt zij in deze langzaamheid die rasser is dan allen? Zal het dan niet door de kracht van deze zo uitnemende natuur kunnen geschieden, dat 's mensen lichaam opgeheven wordt in de Hemel? En, daar nu de natuur van de aardse lichamen vermag de zielen nederwaarts te drukken, zullen ook niet op enige wijze de zielen vermogen de aardse lichamen opwaarts te heffen? Daar benevens nu, indien wij ook tot hun mirakelen komen, welke zij, als van hun goden gedaan zijnde, stellen tegen onze martelaren, zullen dezelve ook niet bevonden worden voor ons te dienen, en geheel tot onze vordering te strekken? Want onder al de grote mirakelen van hun goden is voorwaar dat zeer groot, hetwelk Varro verhaalt, nl. dat een Vestaalse maagd, als zij door kwaad vermoeden van oneer in gevaar was, een zeef genomen heeft, en die met water gevuld heeft uit de Tiber, en dat zij hetzelve, zonder dat ergens enig water was uitgelekt, bij haar rechters gebracht heeft. Wie heeft het gewicht van het water boven op de zeef gehouden? Wie heeft daar toegelaten, naardien er zo vele gaatjes open waren, dat er niets van dat water op de aarde viel? Zij zullen antwoorden: een god, of een duivel. Indien het een god geweest is, zal hij dan meer zijn dan die God, die deze wereld gemaakt heeft? Indien bij een duivel geweest is, zal hij dan machtiger zijn dan een engel, die Dien God dient, door Wie de wereld gemaakt is? Indien dan een kleine God, of engel, of duivel het gewicht van een vochtig element alzo heeft weten omhoog te houden, dat de natuur van het water veranderd scheen te zijn, zal dan op zodanige wijze ook niet die almachtige God die de elementen geschapen heeft, van het aardse lichaam het zware gewicht kunnen wegnemen, zodat het levend gemaakte lichaam in hetzelfde element. woont, waarin zijn levendmakende geest wil, dat het zal wonen? Daarna, aangezien Hij de lucht in 't midden stelt, tussen het vuur opwaarts en het water benedenwaarts, hoe komt het, dat wij die tussen water en water ja tussen water en aarde dikwijls vinden, want wat willen zij, dat de waterige wolken zullen zijn, tussen welke en de zee de lucht gevonden wordt? En ik bid u toch, door welke zwaarte en orde van de elementen geschiedt het, dat de aller-geweldigste en waterachtige beken, eer zij onder de lucht op de aarde lopen, boven de lucht en de wolken hangen? En waarom is ook de lucht in 't midden tussen het opperste van het hemels en tussen het benedenste van de aarde, overal waar de wereld. zich uitstrekt, indien haar plaats tussen de Hemel en de wateren gesteld is, even gelijk de plaats van de wateren tussen de lucht en de aarde gesteld is? Eindelijk, indien alzo de orde van de elementen geschikt is, dat volgens het zeggen van Plato, door de twee middelste elementen, nl. lucht en water, de twee uiterste, dat is: vuur en aarde, te samen gevoegd worden, zodat het vuur heeft, de opperste plaats van de Hemel, en de aarde de benedenste plaats, even als de grond van de wereld, zodat daarom de aarde niet in de Hemel kan zijn; waarom evenwel is het vuur op de aarde want volgens deze reden hebben deze twee element en alzo in hun eigen plaatsen, laagste en hoogste, nl. aarde en vuur moeten zijn, zodat gelijkerwijs zij willen, dat hetgeen omlaag is, niet kan zijn in de hoogste plaats, dat ook alzo, hetgeen omhoog is, niet kan zijn in de laagste plaats. Gelijk zij dan menen, dat er geen deel van de aarde in de Hemel is of zijn zal, zo behoorden wij dan ook geen deeltje vuur op de aarde gezien te hebben. Maar nu is het vuur niet alleen op de aarde, maar het is ook alzo onder dezelve, dat de bovenste toppen van de gebergten het uitblazen, nl. de vuurspuwende bergen

Behalve dit zien wij ook in het algemeen gebruik van de mensen, dat er vuur is op de aarde, en dat het ook groeit uit de aarde, omdat het voortkomt uit hout en stenen, welke zonder twijfel aardse lichamen zijn. Maar, zeggen zij, dat vuur is een stil, zuiver, onnozel en eeuwig vuur, maar dit is een beroerlijk, rokend, verderfelijk en bedervend vuur; evenwel verderft het de gebergten niet, in welke het eeuwig rookt en brandt; ook verderft het de kolen van de aarde niet. Maar laat het zo zijn. Laat dit vuur dat ongelijk zijn, zodat het met onze aardse woningen overeenkomt. Waarom willen zij dan niet, dat wij geloven, dat de natuur van de aardse lichamen, te eniger tijd onverderfelijk geworden zijnde, als dan ook overeenkomende zal zijn met de Hemel, even gelijk nu het verderfelijk vuur overeenkomt met deze aarde? Alzo brengen zij geen reden bij uit de gewichten en de orde van de elementen, waarmee zij de almachtige God kunnen voorschrijven, waarom Hij onze lichamen niet zó zou kunnen maken, dat zij ook in de Hemel zouden kunnen wonen?

Hoofdstuk 12. TEGEN DE LASTER VAN DE ONGELOVIGEN, WAARMEE ZIJ DE CHRISTENEN, VANWEGE HET GELOVEN VAN DE OPSTANDING VAN HET VLEES, BESPOTTEN.

Maar ondertussen zo plachten zij met grote bekommering in schijn te vragen, en alzo vragende te bespotten ons geloof, waardoor wij geloven, dat het vlees weer op zal staan De vraag is of ook de ontijdige geboorten weer op zullen staan En aangezien de Heere zegt; 'Ik zeg u lieden, daar zal niet een haar van uw hoofd vergaan;' of ook gelijke grootte en sterkte alle mensen zullen hebben, dan of de lichamen in grootte zullen verschillen. En indien daar gelijkheid van grootte in de lichamen zal zijn, vanwaar dan de ontijdige geboorten in de grootte haar lichamen zullen hebben hetgeen zij tevoren in haar grootte niet gehad hebben, indien zij nl. mee zullen opstaan. Of, bijaldien het alzo is, dat zij niet zullen opstaan, omdat zij niet geboren, maar als. een misdracht. afgegaan zijn, zo is het, dat zij evenwel dezelfde vraag van de jonge kleine kinderen opwerpen, nl. vanwaar hun de mate van het lichaam komt, welke wij nu zien, dat hun ontbreekt, wanneer zij in hun jonge jaren sterven. Want wij zullen geenszins zeggen, dat die niet zullen opstaan, welke niet alleen de geboorte, maar ook de wedergeboorte deelachtig zijn. Daarna vragen zij voorts welke mate van grootte deze gelijkheid zal hebben? Want indien zij allen zo groot en lang zullen zijn, als zij geweest zijn, welke hier de allergrootste en langste zijn geweest, zo vragen zij niet alleen van de kleinen, maar ook van vele groten, vanwaar zij dat zullen krijgen, hetwelk hun niet ontbroken heeft, met name, indien ieder daar zal ontvangen hetgeen hij hier gehad heeft. En indien het zó is gelijk de apostel zegt, dat wij allen Hem zullen tegemoet gaan in de mate van de grootte van de volheid van Christus, en volgens dat andere zeggen, allen, die Hij van tevoren verordineerd heeft het beeld Zijns Zoons gelijkvormig te worden; indien, zeg ik, dit alzo te verstaan is, dat de grootte en de maat van het lichaam van Christus de grote en de maat zijn zal van alle menselijke lichamen die in Zijn Koningrijk zullen zijn, zo is het, zeggen zij, dat men velen wat zal moeten afnemen van de grootte en lengte van hun lichamen En waar zal dat zeggen dan blijven: 'er zal niet één haar van uw hoofd vergaan,' indien zelfs van de grootte van het lichaam zoveel zal vergaan? Gelijk ook van de haren zelfs zou kunnen gevraagd worden, of ook zal wederkomen, hetgeen bij het afscheren afgevallen is. En indien het zal wederkomen, wie zou niet gruwen voor zodanige lelijke wangestalte! Want ook dan schijnt het noodzakelijk te moeten volgen van de nagels, nl. dat zoveel moet weerkomen als de goede waarneming van het lichaam afgesneden heeft. En waar zal dan die schoonheid en heerlijkheid zijn, welke voorwaar in die onsterfelijkheid groter moet zijn, dan zij in deze verderfelijkheid heeft kunnen zijn? Maar indien het niet weerkomen zal, zo zal het dan vergaan, en hoe zal dan, zeggen zij, niet één haar van uw hoofd vergaan? Evenzo vragen zij ook van de magerheid en van de vetheid. Want indien zij allen van dezelfde grootte zullen zijn, zo zullen dan niet sommigen mager en anderen vet zijn; en dus zat bij sommigen iets toegevoegd en van anderen iets afgenomen worden, en alzo zal men niet ontvangen al hetgeen daar tevoren was, maar op de een plaats zal bijgevoegd worden hetgeen daar tevoren niet was, en op de andere, plaats zal teniet gedaan worden, hetgeen daar

tevoren was. Ook zijn niet weinigen bekommerd over het vergaan van de dode lichamen, omdat het een verandert in stof en het andere verdampt en verdwijnt tot lucht, insgelijks omdat er ook enigen zijn, die door de beesten verslonden worden, en ook enigen, die door het vuur verteerd worden, en nog anderen, welke door schipbreuk of op een andere wijze in het water alzo vergaan, dat de verrotting van hun vlees tot water en vocht verteert. Hierover, zeg ik, niet weinig bekommerd zijnde, geloven zij niet, dat dit alles weer hersteld en weer bijeen vergaderd zal worden tot zijn eigen vlees. Boven dit alles verhalen zij ook allerlei lelijkheden en gebreken, hetzij, dat die bij ongeval overkomen, of dat men daarmee geboren werd, alwaar zij voorts dan verhalen mot verschrikking en bespotting de vreemde wanstaltige geboorten, en vragen stout, hoedanige opstanding dan van iedere lelijkheid zal geschieden. Want indien wij zeggen, dat er niets zodanige tot het lichaam van de mens zal weerkeren, zo menen zij dan, dat zij onze antwoorden zullen weerleggen van de plaatsen van de wonden, met welke wij prediken, dat onze Heere Christus opgestaan is. Maar onder dit alles wordt ook voorgesteld die aller-zwaarste vraag, nl. in wiens vlees dat vlees zal weerkomen, waarmee door aandringen van hongersnood het lichaam van een ander, die 's mensen vlees eet, gevoed wordt, want het is veranderd in het vlees van hem, die van zodanig voedsel geleefd heeft, en het heeft die schade en dat verlies vervuld, welke de magerheid aangebracht had. Zo vragen zij dan, of dat weerkeert tot die mens, wiens vlees het allereerst geweest is, dan of het weerkeert tot die, wiens vlees het namaal geworden is. Dit vragen zij, opdat zij het geloof van de opstanding mogen bespotten, en dienvolgens, opdat zij alzo aan de menselijke ziel, of bij beurten, gelijk Plato leerde, mogen geloven en toe eigenen waarachtige ongelukzaligheden en valse gelukzaligheden, of ook, opdat zij aangaande de ziel van het te stouter mogen zeggen, dat zij na vele omlopen door verscheiden lichamen, eenmaal echter, gelijk Porphyrius zegt, haar ellende zal eindigen, zodanig nl. gelijk hij belijdt, dat zij nimmer tot dezelve zal weerkeren, evenwel niet alzo, dat zij enig onsterfelijk lichaam heeft, maar dat zij ieder lichaam ganselijk vliedt.

Hoofdstuk 13. OF DE ONTIJDIGE GEBOORTEN, MISDRACHTEN EN MISVALLEN OOK BEHOREN TOT DE OPSTANDING, INDIEN ZIJ BEHOREN TOT HET GETAL VAN DE DODEN.

Zo dan, op deze. dingen, welke volgens mijn aanwijzing van de tegenstrijdige. zijde mij schijnen tegengeworpen te worden, zal ik door de barmhartigheid van God, die mijn voornemen te baat komt, antwoorden. Aangaande de ontijdige geboorten of misdrachten, welke zodanig zijn dat zij geleefd hebben, maar vóór de geboorte gestorven zijn, durf ik niet zeggen dat zij zullen verrijzen, evenmin durf ik dit ontkennen, hoewel ik ook niet zie, dat tot dezelve niet zou behoren de opstanding van de doden, indien zij niet uitgezonderd worden van het getal van de doden. Want, óf niet alle doden zullen verrijzen, en alzo zullen er enige menselijke zielen wezen zonder lichamen in van de eeuwigheid, welke evenwel haar menselijke lichamen, hoewel vóór de geboorte, omgedragen hebben; óf, indien alle menselijke zielen weer ontvangen haar verrijzende lichamen, die zij gehad hebben waar zij leefden, en die zij gelaten hebben, waar zij stierven, zo vind ik geen reden, waarom ik zal zeggen, dat tot de verrijzenis van de doden niet zij behoren, welke zelfs voor hun geboorte gestorven zijn. Maar ieder denkt hierover naar zijn eigen gevoelen Ondertussen, hetgeen wij van de pasgeboren kinderen zullen zeggen, dat zelfde zal men mee van deze verstaan, indien zij nl. zullen verrijzen.

Hoofdstuk 14. OF DE JONGE KINDEREN IN DIE GESTALTE VAN HET LICHAAM ZULLEN VERRIJZEN, WELKE ZIJ IN HUN VOLWASSEN OUDERDOM ZOUDEN GEHAD HEBBEN.

Wat zullen wij dan anders van de jonge kinderen zeggen, dan dat zij in die kleine gestalte van hun lichaam niet zullen verrijzen, in welke zij gestorven zijn? Maar hetgeen hun langzaam met de tijd zou aangekomen zijn, dat zullen zij zeer haast in dat wonderlijke en aller-snelste werk Gods ontvangen. Want in die spreuk van de Heere, daar Hij zegt 'geen haar van uw hoofd zal vergaan,' wordt gezegd, dat er niets ontbroken zal van hetgeen er geweest is, maar daar wordt

niet geloochend, dat er niet iets bijkomen zal van hetgeen daar ontbroken heeft Nu, een gestorven jong kind heeft ontbroken de volkomen grootte van zijn lichaam; want zelfs aan een volkomen jong kind ontbreekt de volkomenheid van de lichamelijke grootte, want wanneer het deze bereikt heeft, kan de gestalte niet langer of hoger worden. Deze wijze van volkomenheid hebben alle jonge kinderen alzo, dat zij daarmee ontvangen en geboren worden, maar zij hebben dezelve in een ongewikkelde kracht, maar niet inderdaad, even gelijkerwijs door een ingewikkelde verborgen kracht al de leden in het zaad zijn, daar evenwel, wanneer de kinderen geboren zijn, ook enige leden ontbreken, zoals de tanden. Ten aanzien van deze kracht, ingedrukt zijnde in de lichamelijk stof, schijnt nu enigszins, om zo te zeggen, als op het weefgetouw gezet te zijn hetgeen nog niet is, ja hetgeen nog verborgen is, maar dat in het vervolg zal zijn, of veel liever zal openbaren In dit opzicht dan is een jong kind nu kort, of hetzelve is lang, 't welk nu kort zijnde lang zal worden. Ten aanzien dan van deze reden, hebben wij voorwaar in de opstanding van het lichaam niet enige schade of enig verlies van het lichaam te vrezen; want al was het dat ze allen even groot zouden worden, zodat ze allen behoorden tot de grootte van de reuzen, zo zouden zelfs ook zij, die allergrootst zijn, daarom niet minder hebben in hun grootte, zodat van hen daarom iets zou vergaan, tegen de spreuk van Christus, welke gezegd heeft, dat er niet één haar van het hoofd zal vergaan. Want hoe zou de Schepper, die alles uit niet geschapen heeft, iets kunnen ontbreken, om daarvan dat bij te voegen, hetgeen die wonderlijke kunstenaar verstaat en vreet, dat daar behoort bijgevoegd te worden.

Hoofdstuk 15. OF NAAR DE MATE VAN DE GROOTTE VAN HET LICHAAM VAN ONZE HEERE DE LICHAMEN VAN ALLE DODEN ZULLEN OPSTAAN.

Doch Christus is in die mate van het lichaam, waarin hij gestorven was, weder opgestaan, en men behoort niet te zeggen, wanneer de tijd van de opstanding van allen zal komen, dat tot Zijn lichaam zulk een grootte zal komen, welke hij niet gehad heeft, wanneer Hij aan de discipelen verschenen is, in die grootte, waarin Hij hen bekend was, nl. dat Hem bij zou komen zulk een lengte, dat Hij de aller-langste gelijk zou kunnen worden. Doch, indien wij zeggen, dat tot de mate van het lichaam van de Heere ook alle andere grote lichamen moeten gebracht worden, alsdan zal er zeer veel van veler lichamen moeten vergaan, daar Hij evenwel beloofd heeft, dat er niet één haar zal vergaan. Zo blijft dan over, dat ieder zijn eigen maat zal ontvangen, welke hij gehad heeft in zijn jongheid, al is 't, dat hij een oud man gestorven is, óf welke hij zou gehad hebben, indien hij voorheen gestorven is. En aangaande hetgeen de apostel verhaald. heeft. van de mate van de grootte van de volheid van Christus, dat moeten wij verstaan óf dat het om iets anders gezegd is, nl. dat aan het hoofd van Christus door bekoming van de volkomenheid van al zijn leden in de Christenvolkeren de mate zijner grootte vervuld worde; óf, indien dat van de opstanding van de lichamen gezegd is, laten wij het dan nemen, dat het zo gezegd is, dat noch boven, noch beneden de jongeling gedaante de lichamen van de doden zullen verrijzen, alzo dat zij in zulk een ouderdom en sterkte zullen verrijzen, tot welke wij weten, dat Christus alhier op aarde gekomen is; want omtrent op de 30 jaren zeggen zelfs enige geleerde mensen van deze wereld, dat het jongmanschap is. Van die jongmanschap indien tijd als op zijn eigen tijd bepaald zijnde, zeggen zij, dat de mens van daar voorts heen loopt tot de schade en ongemakken van de lastige en moeilijke oude jaren, en van daarom wordt ook gemeend, dat aldaar daarom niet gezegd is 'tot de mate van de grootte, maar tot de mate van het ouderdom van de volheid van Christus'.

Hoofdstuk 16. HOE MEN HEEFT TE VERSTAAN DE GELIJKVORMIGHEID VAN DE HEILIGEN TOT HET BEELD VAN DE ZOON GODS.

En aangaande hetgeen hij zegt, nl. dat die tevoren geordineerde gelijkvormig worden het beeld van de Zoon Gods, dat kan ook naar de inwendige mens verstaan worden. Daarom zegt hij tot ons op een andere plaats: (Romeinen 12) en wilt niet gelijkvormig worden aan deze

wereld, maar wordt verbeterd in nieuwigheid. uw gemoed van daarom, wanneer wij verbeterd worden, om niet gelijkvormig te worden aan deze wereld, alsdan worden wij ook gelijkvormig gemaakt aan de Zoon van God. Men kan het ook alzo verstaan: gelijk Hij ons gelijkvormig geworden is in sterfelijkheid, dat wij ook alzo Hem gelijkvormig zullen gemaakt worden in onsterfelijkheid, hetwelk ook zelfs tot de opstanding behoort. Maar indien ons in deze woorden geleerd wordt in welke vorm onze lichamen zullen opstaan, zo moeten wij weten, gelijk de mate te verstaan is, niet van de mate van de grootte, maar van de ouderdom, dat ook alzo de gelijkvormigheid mee te verstaan is, niet van de grootte, maar van de ouderdom Zo zullen zij dan allen opstaan in zodanige grootte van het lichaam als zij in de ouderdom van hun jongmanschap gehad hebben of zouden gehad hebben; want tot dat zal hen niets in de weg zijn, al was 't ook, dat zij gehad hadden de gedaante van een jong kind of van een oud man, want aldaar zal geen zwakheid blijven, noch van de ziel, noch van het lichaam. Indien iemand wil beweren, dat ieder in dezelfde mate van het lichaam, in welke hij gestorven is, verrijzen zal, met die behoort men mee ook niet te redetwisten.

Hoofdstuk 17. OF OOK DE LICHAMEN, VAN DE GESTORVEN VROUWEN IN HUN VROUWELIJKE BEELTENIS ZULLEN OPGEWEKT WORDEN EN ALZO BLIJVEN.

Er zijn enigen, welke (omdat er gezegd is 'totdat wij allen zullen komen tot de enigheid van het geloof en van de kennis van de Zoon Gods, tot een volkomen man, tot de mate van de grootte van de volheid van Christus; insgelijks 'dat wij ook gelijkvormig zullen zijn het beeltenis van het Zoons Gods') daaruit besluiten en geloven, dat zelfs de vrouwen niet zullen opstaan in haar vrouwelijke beeltenis, en die verder zeggen, dat zij alle in een mannelijke beeltenis zullen opstaan; want, zeggen zij, God heeft de man alleen gemaakt uit het slijk, maar de vrouw uit de man Maar mij dunkt, dat zij de zaak het best schijnen te verstaan, die buiten allen twijfel stellen, dat ieder in zijn eigen beeltenis zal opstaan; want aldaar zal geen onkuise lust zijn, welke oorzaak is van schaamte; want eer zij gezondigd hadden, waren zij naakt, en beide, man en vrouw, waren niet beschaamd. Zo dan, van hun lichamen zullen de ondeugden afgetrokken worden, maar de natuur zal behouden blijven. Nu, de vrouwelijke beeltenis is geen ondeugd, maar het is haar natuur, welke dan geen kinderen zal baren; evenwel zullen het vrouwelijke leden zijn, welke zullen dienen tot een nieuwe heerlijkheid en versiering, door welke niet verlokt zullen worden de lust en begeerlijkheid van de aanschouwers, maar door welke de wijsheid en goedertierenheid Gods zal geprezen worden, welke gemaakt heeft, hetgeen niet was, en die van de verdorvenheid bevrijd heeft, hetgeen Hij gemaakt had. Want gelijk in de aanvang van het menselijk geslacht uit de zijde van de slapende man een rib genomen is, opdat daarvan een vrouw zou gemaakt worden, alzo door zodanige daad moest toen ook van tevoren geprofeteerd worden Christus en Zijn gemeente; want die slaap van de man was de dood van Christus, Wiens zijde, toen Hij dood aan het kruis hing, met een speer doorboord is, waaruit gevloeid is bloed en water, welke de sacramenten zijn, waardoor de kerk gebouwd wordt. Want dit woord heeft ook de schriftuur gebruikt, in welke niet gelezen wordt 'heeft haar gemaakt of gebeeld,' maar heeft haar gebouwd tot een vrouw, waarover ook de apostel zegt: *de opbouw van het lichaam van Christus, hetwelk de gemeente is*. Zo dan, de vrouw is een schepsel Gods, gelijk ook de man, maar dat zij van de man genomen is, daarmee is de enigheid hun beiden aangeprezen. En daar benevens, dat het op zodanige wijze geschied is, daardoor is Christus en zijn gemeente afgebeeld geweest, van daarom, Hij, Die man en vrouw beide gemaakt heeft, zal ze ook hermaken. Voorts, zelfs ook de Heere Jezus gevraagd (zijnde van de Sadduceeër), welke de opstanding ontkenden, aan wie van de 7 broeders toekomen zal zodanige vrouw, die ze ieder gehad hebben, alzo ieder zijns overleden broeders zaad, gelijk de wet geboden had, wilde verwekken, geantwoord heeft: 'gij dwaalt, niet wetende de schrifturen, noch de kracht Gods'. En naardien daar een geschikte gelegenheid was om te zeggen: de vrouw, naar wie gij mij vracht, zal man zijn, en geen vrouw, zo heeft Hij dat echter niet gezegd, maar Hij zei: in de opstanding zullen zij geen man trouwen, noch huisvrouwen

nemen, maar zij zijn gelijk engelen Gods in de Hemel Want de engelen zijn zij gelijk in onsterfelijkheid en gelukzaligheid, maar niet in het vlees, gelijk ook niet in de opstanding, welke de engelen niet nodig gehad hebben, omdat zij ook niet hebben kunnen sterven. De Heere heeft dus ontkend, dat er in de opstanding huwelijken zullen zijn, maar heeft niet ontkend, dat er vrouwen zullen zijn. En daar ter plaatse heeft Hij ontkend, dat er huwelijken zullen zijn, alwaar zodanige vraag voorgesteld werd, dat Hij met ontkenning van de vrouwelijke beeltenis, zo Hij van tevoren geweten had, dat zij daar niet zou zijn, veel rasser en lichter dezelve zou beantwoord gehad hebben. Maar het is alzo, dat Hij veelmeer bevestigd heeft, dat de vrouwelijke beeltenis aldaar zal zijn, omdat Hij zegt 'zij zullen geen man trouwen, hetwelk tot de vrouwen behoort, en zij zullen geen huisvrouwen nemen, hetwelk tot de mannen behoort. Zo zullen daar dus wel mannen en vrouwen zijn, maar zij zullen daar niet met elkander huwen.

Hoofdstuk 18. VAN DE VOLKOMEN MAN, D. I. VAN CHRISTUS EN VAN ZIJN LICHAAM, D. I : VAN ZIJN KERK, WELKE ZIJN VOLHEID IS.

Daarom, aangaande hetgeen de apostel zegt, dat wij allen zullen komen tot een volkomen man, van die ganse leer moeten wij de omstandigheid wel bemerken, welke aldus is: 'Die neergedaald is, zegt Paulus, is dezelfde, Die ook opgevaren is boven alle Hemelen, opdat Hij alles zou vervullen. En Hij heeft gegeven sommigen tot apostelen, en sommigen tot profeten, en sommigen tot evangelisten, en sommigen tot herders en leraren: tot de volmaking van de heiligen, tot het werk van de bediening, tot opbouw van het lichaam van Christus, totdat wij allen zullen komen tot de enigheid van het geloof en van de kennis van de Zoon Gods, tot een volkomen man, tot de mate van de grootte van de volheid van Christus; opdat wij niet meer kinderen zouden zijn, die als de vloed bewogen en omgevoerd worden met allen wind van de leer, door de bedriegerij van de mensen, door arglistigheid, om listiglijk tot dwaling te brengen; maar de waarheid betrachtende in liefde, alleszins zouden opwassen in Hem, die het Hoofd is, namelijk Christus; uit welken het gehele lichaam, bekwaam samengevoegd en samen vastgemaakt zijnde, door alle voegsels van de toebrenging, naar de werking van een iegelijk deel in zijn maat, de wasdom van het lichaam bekomt, tot zijns zelfs opbouw in de liefde'. (Efeziers 4:10-16) Ziet wat hier is de volkomen man, het hoofd en het lichaam, hetwelk bestaat uit al zijn leden, welke te zijner tijd zullen vervuld worden. Nochtans bij dit zelfde lichaam komen nog dagelijks verscheiden leden, zolang als de kerk gebouwd wordt, tot welke gezegd wordt: gij zijt het lichaam van Christus en zijn leden. En elders: voor Zijn lichaam, hetwelk de kerk is. Insgelijks op een andere plaats: één brood, één lichaam zijn wij vele; van welker lichaam opbouw ook hier gezegd is: tot de volmaking van de heiligen, tot het werk van de bediening, tot opbouw van het lichaam van Christus; en wordt daar bijgevoegd datgene, waarover wij nu handelen, n. l. 'totdat wij allen zullen komen tot de enigheid van het geloof en tot de kennis van de Zoon Gods, tot een volkomen man, tot de mate van de grootte van de *volheid van Christus,*' enz. totdat hij eindelijk betoont in wat lichaam dezelfde mate te verslaan is, zeggende: 'laat ons vermeerderd worden in Hem door alles, die het hoofd is, nl : Christus, van Wie het gehele lichaam samengevoegd en samengebonden is'. Gelijk dan daar een mate is eens iegelijk deel, alzo is ook het gehele lichaam, hetwelk uit al zijn delen bestaat, een mate van de volheid, van welke gezegd is: 'tot de mate van de grootte van de volheid van Christus,' welke volheid hij ook op dezelfde plaats vermaand heeft, als hij van Christus zei: 'En heeft Hem gegeven tot een Hoofd over zijn ganse kerk welke is Zijn lichaam, en de volheid degenen, die alles in allen vervult'. Maar indien dit toe te eigenen ware tot de gedaante van de opstanding, in welke ieder zal zijn, wat zou ons verhinderen, waarom wij, de man genoemd zijnde, ook niet de vrouw zouden kunnen verstaan, zodat wij de naam man zouden nemen gesteld te zijn in plaats van mens, gelijk in die spreuk, in welke gezegd is: 'gelukzalig is de man, die de Heere vreest,' voorwaar daaronder zijn ook begrepen de vrouwen welke de Heere vrezen.

Hoofdstuk 19. HOE GEEN GEBREKEN VAN HET LICHAAM, WELKE IN DIT MENSELIJK LEVEN STRIJDIG ZIJN TEGEN DEZELFDE HEERLIJKHEID EN SIERLIJKHEID, IN DE OPSTANDING ZULLEN ZIJN, ALWAAR, MET BLIJVEN VAN HET NATUURLIJK WEZEN, DE GEDAANTE EN DE GROOTTE IN een ZEER LIEFELIJKE SCHOONHEID ZULLEN OVEREENKOMEN.

Wat zal ik nu antwoorden aangaande het haar en de nagels? Voorwaar, eenmaal verslaan hebbende, dat er daarom niets van het lichaam zal vergaan, opdat er niets lelijks zij in het lichaam, zo zal men ook tezamen verstaan, dat al die dingen, welke een le lijke ongeschiktheid zouden maken, zullen bijkomen tot de ganse massa, en niet tot die plaatsen in welke de schoonheid van de leden lelijk gemaakt zou worden, even gelijk, alsof daar van slijk een vat gemaakt werd, en dat het daarna weer tot hetzelfde slijk gebracht werd, en daarna weer, dat het voorgaande gehele vat wederom van datzelfde gehele slijk gemaakt werd. Aldaar zou niet nodig zijn, dat gedeelte van het slijk, dat aan het handvat geweest was, wederom zou komen aan het handvat, of hetgeen tevoren de bodem maakte, dat dat wederom de bodem zou maken, als slechts het geheel wederkeerde tot het geheel, d. i. dat het gehele slijk tot het gehele vat, zonder enig deeltje te verliezen, wederkwam, van daarom, indien het haar dat zo dikwijls afgeschoren is, en de nagels welke zo menigmaal afgekort zijn, niet dan met een lelijke wanschikkelijkheid op hun plaatsen zullen weerkeren, zo is 't, dat zij aldaar niet zullen weerkeren; en evenwel zullen ze van niemand, die weer opstaat, vergaan, want door de veranderlijkheid van de stof zullen zij veranderd worden in hetzelfde vlees, en zullen met behoud van de geschiktheid van de delen aldaar hun zekere plaats in het lichaam hebben, hoewel de woorden van de Heere 'niet één haar zal van uw hoofd vergaan,' veel gepaster mogen verstaan worden gezegd te zijn, niet van de lengte, maar van het getal van de haren, waarom Hij ook elders zegt 'de haren van uw hoofd zijn alle geteld'. Maar ik wil dat evenwel niet zeggen, alsof ik meende dat er van het lichaam iets zal vergaan van hetgeen, dat natuurlijk in hetzelve was; want hetgeen lelijk geboren is, is nergens anders om geschied, dan dat hierdoor mee zou beloond worden, dat de stand van de sterfelijke mensen tegenwoordig alle straf onderworpen is. Alzo meen ik, dat het zó zal wederkeren, dat met behoud van de geheelheid van het wezens dezelfde lelijkheid en wanstaltigheid zal vergaan Want indien een kunstig mens een beeld, dat hij om zekere reden lelijk gemaakt heeft, weer kan vergieten en aller-schoonst maken, met behoud van alle stof, zodat alleen de lelijkheid verdwijnt, wat behoren wij dan van de Almachtige kunstenaar te gevoelen? Kan Hij dan ook niet wegnemen en teniet doen alle lelijkheden van de menselijke lichamen, niet alleen zulke dat algemeen zijn, maar ook zulke die zeldzaam en monsterachtig zijn, welke wél met dit ellendige leven overeenkomen, maar vreemd zijn van de toekomstige gelukzaligheid van de heiligen? En dus hebben magere nog vetten te vrezen, dat zij daar zodanig zullen zijn als zij hier niet gaarne zouden willen zijn. Want alle schoonheid van het lichaam is een gelijke overeenkomst van de delen, met een zekere zoetigheid en liefelijkheid van kleur. Nu, waar gene overeenstemming van de delen is, daar mishaagt iets, óf omdat er iets te weinig, óf omdat er iets te veel is van daarom zal daar geen lelijkheid zijn, welke de onevenredigheid van de delen maakt, waar alles, wat kwaad en wanschikkelijk is, verbeterd zal worden, opdat er een juiste verhouding tussen alle delen tot stand komt. Voorts ook, welke zoetigheid en liefelijkheid van kleur zal daar zijn, waar de rechtvaardigen zullen blinken gelijk de zon in het Koningrijk van hun Vader Deze heerlijkheid in het lichaam van Christus, toen Hij opgestaan was, behoort meer geloofd te worden, dat zij verborgen is geweest voor de ogen van Zijn discipelen, dan dat zij zou ontbroken hebben; want het menselijk en zwak aanschouwen kon die niet dragen, met name toen Hij van de Zijnen alzo moest aangemerkt worden, dat Hij van hen mocht bekend worden, waartoe ook gediend heeft, dat Hij hen, toen zij Hem waren tastende en voelende, ook getoond heeft de littekens van Zijn wonden, ja zelfs heeft Hij ook spijs en drank met hun genoten, niet door gebrek aan voedsel, maar door zodanige macht, waardoor Hij ook dat vermocht. Nu, wanneer iets niet gezien wordt van iemand, hoewel het er is, en van wie evenwel andere dingen, die ook daar zijn, gezien worden (zoals deze heerlijkheid, welke wij

zeggen daar geweest te zijn, en echter van hen niet gezien van wie andere dingen gezien werden) alsdan wordt dat in 't Grieks aorasia genaamd, hetwelk onze vertalers in het boek Genesis overgezet hebben caecitas, d. i. blindheid. Want aan dat waren de inwoners van Sodom onderworpen, toen zij de deur van het rechtvaardigen mans zochten en die niet vinden konden, hetwelk geweest zou zijn caecitas, d. i : blindheid, bijaldien zij niets hebben kunnen zien, zodat zij niet alleen niet gezien hebben de deur, maar zelfs leidslieden hebben moeten nemen om vandaar weggeleid te worden.

Hoofdstuk 20. HOE IN DE OPSTANDING VAN DE DODEN DE NATUUR VAN DE LICHAM EN, DIE ALLESZINS VERSTROOID EN VERSPREID MOGEN ZIJN, VAN ALLE KANTEN WEER BIJ ELKANDER EN TOT HUN GEHEEL ZULLEN GEBRACHT WORDEN.

Ik weet niet waardoor het komt, dat wij zulk een liefde en genegenheid hebben tot de gelukzalige martelaren, dat wij zelfs ook in dat koningrijk willen zien de littekenen van hun wonden die zij voor de naam van Christus geleden hebben, en mogelijk zullen wij ze mee zien Want het zal in hen geen lelijkheid, maar een waardigheid en een sieraad zijn, en alzo zal in hen een zekere schoonheid, hoewel in het lichaam, evenwel niet van het lichaam, maar van de deugd blinken; en alzo zullen daarom de martelaren, indien hun enige leden afgesneden en afgenomen zijn, in de opstanding van de doden niet wezen zonder die leden, alzo tot hen gezegd is: 'geen haar van uw hoofd zal vergaan'. Maar indien het hun heerlijk zal zijn in de nieuwe wereld, dat ook in hun onsterfelijk vlees gezien worden de tekenen van hun wonden, zo zal het geschieden, dat ter plaatse, waar de leden (toen ze afgesneden werden) óf geslagen, óf gesneden zijn, aldaar de littekenen zullen openbaren, maar met herstelling van dezelfde leden, en niet met tenietdoening van dezelve. En hoewel aldaar niet zullen zijn enige gebreken die het lichaam toegevallen zijn, evenwel gaat dat dit niet aan, omdat deze tekenen van de vroomheden niet te achten noch te noemen zijn onder de gebreken. Ondertussen, verre moet het van ons zijn, te menen, dat de Almacht van het Scheppers, in het opwekken en weer levend maken van de lichamen, niet alles wederom zou kunnen roepen en herstellen, hetgeen óf enig beest, óf het vuur verteerd heeft, óf hetgeen tot stof en as vervallen is, óf hetgeen tot vochtigheid en water versmolten is, óf hetgeen in de lucht uitgedampt en verdwenen is. Verre moet het van ons zijn, te geloven dat enige verborgen plaats van de natuur alzo iets ontvangt en uit de kennis onzer zinnen onttrekt, dat dat verborgen zou kunnen zijn voor de Schepper van allen, of dat zulk zijn mogendheid zou kunnen ontgaan.

Cicero, een groot en voortreffelijk schrijver onder hen, God willende beschrijven zoveel hij kon, zegt, dat God is een zeker gemoed, hetwelk ontbonden en vrij is, en dat afgescheiden is van alle sterfelijke tezamenmenging, alles gevoelende en alles bewegende, en zelfs. ook hebbende een eeuwige beweging Ditzelfde heeft hij gevonden in de leringen van de grote filosofen. Opdat ik dan volgens hun eigen zeggen spreke, hoe kan iets verborgen zijn voor Hem, die alles gevoelt, of hoe kan iets onherroepelijk Hem ontgaan, die alles beweegt? Daarom moet ook hier beantwoord worden die vraag, welke zwaarder schijnt te zijn dan alle anderen, nl. in welke gevraagd wordt, wanneer het vlees van een gestorven mens zelfs het vlees wordt van een ander levend mens, aan wie van beide dat in de wederopstanding weergegeven zal worden. Want indien iemand door honger uitgeteerd wordt, en door honger gedrongen wordt om de dode lichamen van de mensen te eten, hetwelk menigmaal gebeurd is, gelijk dat de oude historie betuigt, en de ongelukkige bevindingen ook van onze tijden geleerd hebben; zal men daarover met waarheid. en met reden wel kunnen beweren en staande houden, dat dat geheel en door de benedenste gangen wederom doorgegaan is, en dat niets daarvan in het vlees van hem, die het gegeten heeft, veranderd en gekeerd is, met name daar de magerheid zelfs, die daar geweest is, en daarna niet was, genoegzaam te kennen geeft hoedanige schaden en uitteren door die spijzen vervuld zijn? Maar een weinig tevoren heb ik hier enige dingen aangeroerd, welke ook nu zullen moeten dienen, om deze knoop te ontbinden. Want al het

vlees dat de honger tot zich getrokken heeft, is in de lucht uitgedampt en verdwenen, vanwaar wij gezegd hebben, dat de Almachtige God weer kan roepen hetgeen aldaar ontgaan en gevlucht is. Zo zal dan dat vlees aan dien mens weer gegeven en hersteld worden, in wie het allereerst begonnen is menselijk vlees te zijn; want men moet het daarvoor houden, dat het van de anderen als ter leen is genomen, en dat het, even als geleend geld, aan hem, van wie het genomen is, weergegeven moet worden Insgelijks zal ook aan hem, die de honger uitgeteerd en verdord gemaakt had, zijn eigen vlees, van hem, die zelfs het uitgedampte weerom kan roepen, weer gegeven worden. Maar uit oorzaak van de spreuk van de waarheid, door welke gezegd is: 'geen haar van uw hoofd zal vergaan,' zo ware het gans vreemd, dat wij zouden menen, naardien niet een haar van de mens. kan vergaan, dat zoveel vlees, door hongersnood gegeten en verteerd zijnde, zou kunnen vergaan; dit alles dan naar de mate van ons vermogen aangemerkt en verhandeld zijnde, zo wordt dit besluit bij ons gemaakt, nl. dat de grootte van de lichamen in de opstanding van het vlees in van de eeuwigheid die maten zal hebben, welke de eis van het jongmanschaps ingedrukt zijnde in ieder lichaam, hetzij dat het volkomen zou worden, of volkomen geweest is, alhier gehad heeft, behoudens de behoorlijke eer in de gelijkmatige overeenstemming van alle leden Indien het geschiedde, om deze schikkelijke eer te behouden, dat er iets afgenomen werd van enige onschikkelijke grootte, gesteld zijnde aan zeker gedeelte van het lichaam en dat het zich verspreidde door het gehele lichaam, opdat het alzo niet verga, en ook opdat alzo overal gelijke overeenstemming van de delen gehouden worde, zo is het ook niet vreemd, dat wij mede geloven, dat daarvan iets aan de lengte van het lichaam zou kunnen worden bijgevoegd, alzo dit verdeeld wordt onder al de delen van het lichaam, opdat zij de heerlijke schikkelijkheid zouden mogen behouden; want anders, indien dit zelf aan een deel blijft, zo zou het niet schikkelijk, noch heerlijk kunnen zijn. Of indien daar beweerd wordt, dat ieder zal opstaan in die grootte en lengte van het lichaam in welke hij gestorven is, dit heeft men ook niet zeer heftig tegen te staan, maar verre vandaan moet daar zijn alle lelijkheid, alle zwakheid, alle traagheid, alle verderfelijkheid, omdat dat niet voegt voor het Koningrijk, waarin de kinderen van de opstanding en van de belofte aan de engelen Gods gelijk zullen zijn, nl niet in lichaam, niet in ouderdom, maar voorwaar in gelukzaligheid.

Hoofdstuk 21. VAN DE NIEUWHEID VAN HET GEESTELIJKE LICHAAM, WAARIN HET VLEES VAN DE HEILIGEN ZAL VERANDERD WORDEN.

Zo dan, dan zal alles hersteld worden, en alles wat van de levende lichamen, of na de dood van de dode lichamen vergaan is, tezamen met datgene, wat in de graven gebleven is, zal veranderd worden uit de oudheid van een bezield lichaam in de nieuwheid van een geestelijk lichaam, en het zal weder opstaan, bekleed zijnde met de onsterfelijkheid en de onverderfelijkheid. En al is 't dat door een erg ongeluk, of door de gruwelijke wreedheid van de vijanden het lichaam geheel verbrijzeld wordt tot stof, en dat het daarenboven in de lucht of in het water verstrooid wordt, zo kan dat evenwel aan de Almacht van God niet onttrokken worden, ja zelfs niet een haar van het hoofd zal vergaan. Zo dan, het geestelijk vlees zal de geest onderdanig zijn, maar evenwel zal het vlees zijn, en niet geest, evengelijk de vleselijke geest onderdanig is geweest het vlees, maar evenwel is het geweest geest, en niet vlees, van welke zaak wij een proef en bevinding hebben in de lelijkheid van onze straf. Want niet naar het vlees, maar naar de geest waren zij vleselijk, tot wie de apostel zegt: ik heb tot u lieden niet kunnen spreken als. tot geestelijken, maar als tot vleselijke. (1 Corinthiers 3:1) En de mens wordt in dit leven alzo geestelijk genoemd, dat hij evenwel naar het lichaam nog vleselijk is, en dat hij een andere wet in zijn leden voelt, strijdende tegen de wel zijns gemoeds; maar naar het lichaam zal hij dan ook geestelijk zijn, wanneer ditzelfde vlees alzo opgestaan zal zijn, dat geschieden zal wat er geschreven is, nl : 'een natuurlijk lichaam wordt er gezaaid, een geestelijk lichaam wordt er opgewekt'. (1 Corinthiers 15:44) Nu, daar nog niet tot onze bevinding gekomen is, welke en hoe groot de genade van het geestelijk lichaam daar is, zo

vrees ik, dat alle redenen, die men daarvan zou willen verhalen, al te stout en te vermetel zullen zijn. Maar daar de blijdschap onzer hoop, vanwege de lof Gods, niet verzwegen behoort te worden, zo is uit het inwendige en binnenste merg van een brandende heilige liefde gesproken 'Heere! ik heb lief de ere van Uw huis'. Daarom, uit Zijn gaven, welke Hij in dit aller-ellendigste leven aan goeden en kwaden geeft, mogen wij door Zijn hulp, zoveel wij kunnen, gissen en bedenken, hoe groot n l. datgene is, hetwelk, eer wij het bevonden hebben, zó is, dat wij het naar waarde niet kunnen uitspreken. Ik laat varen, dat God de mens oprecht gemaakt heeft; ik laat varen dat gelukkig leven van die twee samengevoegde mensen in de vruchtbaarheid van het paradijs, hetwelk zó kort geweest is, dat het niet tot het gevoelen van enige mensen, die uit hen geboren zijn, gekomen is. Zelfs in dit leven, hetwelk wij kennen, waarin wij nog zijn, ja dat, zolang de mens hier op aarde leeft, een strijd voor hem is en blijft, wie zal ooit kunnen uitspreken en verklaren, zeg ik, welke in dit leven de betuigingen zijn van de goedheid Gods aan het menselijk geslacht!

Hoofdstuk 22. Van de ellende en het kwaad, waaraan het menselijk gedacht door de eerste overtreding ouder worpen is, en van welke niemand, dan alleen door de genade van Christus, verlost wordt.

Want zoveel de eerste oorsprong belangt, dat geslacht. van alle sterfelijke mensen verdoemd is geweest, dat betuigt zelfs dit leven, indien men het leven noemen kan, hetwelk zo vol is van zo vele en grote ellenden Want wat geeft anders te verstaan de schrikkelijke diepte van de onwetendheid, uit welke alle. dwaling voortkomt, en welke in haar duistere schoot alle kinderen Adams alzó weggenomen heeft, dat de mens daaruit zonder arbeid, pijn en vrees niet kan verlost worden? En wat geeft ook anders te verslaan zelfs de liefde van zoveel ijdele en schadelijke dingen? En wat geven te verstaan, uit deze zelfde voortkomende al die knagende zorgen, ontroeringen, droefheden, angsten, razende blijdschappen, tweedrachten, twisten, oorlogen, verraderijen, gramschappen, vijandschappen, listen, vleierijen, bedriegerijen, dieverijen, roverijen, trouweloosheden, hovaardigheid, eergierigheid, nijd, doodslag, vadermoorden, wreedheid, heftigheid, boosheid, gulzigheid, dartelheid, onbeschaamdheid, onreinheid, hoererij, overspel, bloedschanden, en tegen de natuur van man en vrouw beide, zoveel oneerlijke vermengingen en onreinheden, welke schandelijk zijn zelfs om te zeggen, heiligschendingen, ketterijen, lasteringen, meineden, onderdrukkingen van de onnozele, achterklappingen, bewimpelingen, valse getuigenissen, onrechtvaardige vonnissen, geweld, moorden, enz. Maar deze dingen, welke eigen zijn aan de kwade mensen, komen evenwel voort van de wortel van de dwalingen van de verkeerde liefde, met welke alle kinderen Adams geboren worden Want aan wie is het onbekend met hoe grote onwetendheid van de waarheid, welke genoegzaam in de jonge kinderen kennelijk is, en met hoe grote overvloed van ijdele begeerlijkheid, welke zich in de kinderen reeds begint te openbaren, de mens in dit leven komt, zodanig, dat hem toegelaten wordt te leven zoals hij wil, en alles te doen zoals hij wil, dat hij dan tot deze gruweten en boosheden welke ik hier boven genoemd heb, en meer andere welke ik niet heb kunnen noemen, óf zeg ik, tot alle, óf tot vele van dezelve zal komen. Maar omdat de Goddelijke bestiering niet geheel verlaat de verdoemde, en omdat God in zijn gramschap zijn barmhartigheden niet inhoudt, zo is 't, dat in de zinnen van het menselijke geslacht, tegen die duisternissen met welke wij geboren worden, maken beide, verbieding en onderwijzing, welke gesteld worden tegen al deze kwade bewegingen, hoewel zij ondertussen vol zijn van allen arbeid, moeite en pijn. Want waartoe dienen de menigvuldige. afschrikkingen, welke gebruikt worden om te bedwingen, en in te houden de ijdelheden van de kinderen? Waartoe dienen de schoolmeesters, waartoe de leermeesters, waartoe de plakken, waartoe de touwen waartoe de roeden, waartoe die straf, van welke de Heilige Schriftuur zegt: dat men behoort te slaan de rug van zijn beminde Zoon, opdat hij niet ongetemd opgewast, en opdat het niet geschiede daarna, wanneer hij hard ware, dat hij dan óf in 't geheel niet, óf slechts met moeite zou kunnen getemd worden. Waartoe gebruikt men al deze straffen?

Nergens anders toe, dan opdat de onkunde zou gemeesterd worden en de boze begeerlijkheid zou betoomd en gebreideld worden, met welke kwaden wij in deze wereld leven. Want wat geeft dit te kennen, dat wij met arbeid gedenken, en zonder arbeid vergeten; dat wij met arbeid leren, en zonder arbeid onkundig zijn; dat wij met arbeid. kloek, en zonder arbeid dom zijn? Blijkt hieruit. niet genoeg, waarnaar toe de verdorven natuur, evenals door haar eigen gewicht, hellende en genegen is, en hoe grote hulp zij nodig heeft, om daaruit. verlost te worden? Ledigheid, traagheid, luiheid en onachtzaamheid zijn zulke gebreken, door welke de arbeid vermeden wordt, daar evenwel zelfs zodanige arbeid die nuttig en dienstig is, straf is. Maar behalve de kennelijke straffen, zonder welke niet gezegd kan worden, dat zij meer willen, die iets nuttigs willen; wie zal met enige reden uitspreken, of met enige. gedachten begrijpen met hoeveel en hoe grote straffen het menselijk geslacht verontrust wordt, ik meen zulke straffen niet, welke tot de kwaadheid en boosheid van de ongerechtig behoren, maar welke tot de menselijk conditie en tot de algemene ellende behoren hoe grote vrees heeft men, en hoe grote ellende vanwege het verlies van zijn ouders, en uit de rouw vanwege de schaden en uit de beschadigingen, vanwege de bedriegerijen van de mensen en hun leugens, vanwege valse vermoedens, vanwege alle geweldige boeverijen en vreemde schelmstukken, alzo van dezelve de mensen dikwijls overkomen beroving, gevangenis en banden, kekers, ballingschap, pijnigingen, afsnijding van de leden beroving van de zinnen en overweldiging van het lichaam door zulke, die het tot verzadiging van hun onkuise lust overvallen, en meer andere schrikkelijke dingen? Wat zal ik ook zeggen van de talloze menigte van de ongevallen, die vanwege het lichaam, van buiten gevreesd worden; hoe grootte ellende is er vanwege hitte, koude, onweer, regen, watervloeden, donder, hagel, bliksem, aar bevingen en aardscheuringen, overvallen van neerstortende werken, insgelijks vanwege stoornis en versaagdheid, of ook vanwege de boosheid van de dieren, vanwege zoveel vergiftige kruiden, of vanwege de pijnlijke en dodelijke beten van wilde dieren, vanwege de dolheid, welke overkomt van een dolle hond, zodat zelfs een dier, dat zeer liefelijk en vriendelijk is jegens zijn heer, somtijds veel heftiger en bitterder gevreesd wordt dan zelfs de leeuwen, omdat het zelfs de mens, dien het heeft gebeten, zó dol maakt dat hij door zijn ouders, vrouw en kinderen veelmeer gevreesd wordt dan enig dier. Aan welke gevaren staan de schepelingen bloot? Welke onheilen treffen ook hen die de wegen van de aarde betreden? Waar wandelt. daar iemand, die niet overal onderworpen is. aan onverwachte ongevallen? Daar komt iemand van de markt thuis, bij valt met zijn gezonde voeten, breekt één er van, en verliest op deze wijze zijn leven Wie schijnt meer verzekerd te zijn dan hij, die zit? Eli, de priester, is evenwel gevallen van zijn stoel, waarop hij zat, en is gestorven Voorts de landlieden, ja alle mensen die vruchten op het veld hebben, hoeveel en hoe grote onheilen vrezen zij van Hemel en aarde, of ook van schadelijke dieren? Evenwel, wanneer zij hun koren bijeenvergaderden en geborgen hebben, zijn zij gerust een onverwachte overstroming van een rivier heeft sommigen echter van veel koren somtijds plotseling beroofd en de mensen genoodzaakt, om te vluchten. Wie kan zich verzekerd houden vanwege zijn onnozelheid tegen de menigvuldige aanvechtingen van de duivels, omdat zij zelfs, opdat men zich niet verzekerd zouden houden, de gedoopte kleine kinderen, die in de hoogste mate onnozel zijn, soms zó kwellen, dat door toelating van God daarin voornamelijk aangewezen wordt de beschreiens waardige ellende van dit leven, en de wenselijke gelukzaligheid van het andere leven? Voorts, uit het lichaam zelfs ontstaan zoveel ziekten, dat die in de boeken van de medicijnmeesters niet alle begrepen zijn. In de meeste dezer ziekten, of in bijna alle, zijn zelfs de hulp en medicijnen niet dan pijnen, zodat de mensen van het verderf van de straffen door hulp van de straffen verlost worden En heeft ook de honger de mensen er niet toe gebracht, dat zij zich niet hebben kunnen onthouden, om zelfs van mensen het vlees te eten, en, wanneer bij hen geen gestorvene mensen gevonden werden, dat zij dan door hen gedood zijn, niet alleen vreemden, maar zelfs ook hun eigen kinderen? Ja, dat zelfs moeders haar eigen kinderen met een ongelofelijke wreedheid, die het gevolg van een vreselijk hongerlijden was, opgegeten hebben?

En eindelijk zelfs de slaap, wie zou met woorden kunnen verklaren, hoe onrustig die dikwijls is door de gezichten van de dromen, en met hoe grote verschrikkingen van verscheidene dingen (welke de dromen, hoewel vals zijnde, alzo vertonen en enigszins. alzo uitdrukken, dat wij die van ware dingen niet kunnen onderscheiden) de ellendige ziel daarover ontroert en verontrust is. Met deze valsheid van gezichten worden ook somtijds wakende lieden ontroerd in enige zieloten en jammerlijke vergiften, gelijk ook de boze duivels door hun menigvuldige verscheidenheid van bedriegerijen somtijds gezonde mensen door zodanige gezichten bedriegen, en hoewel zij hen hierdoor niet kunnen overvoeren tot genieting van hun dingen, nochtans bedriegen zij hun zinnen alle en met een enigszins aanradende begeerlijkheid van de valsheid. Van de ellende van deze levens verlost ons niets, dan de genade van het Zaligmakers Christus, onze Gods en onze Heren; want dat beduidt de naam Jezus, welke betekent Zaligmaker Deze. verlossing strekt voornamelijk, opdat na dit leven ons geen ellendiger leven tot het eeuwige ontvangen, hetwelk geen leven is, maar dood. Want hoewel er in dit leven door de heiligdommen en heiligen grote vertroostingen van de bezorgdheden zijn, evenwel worden niet altijd daarom de weldaden aan hen gegeven, die ze begeren, opdat om dat niet gezocht worde de religie, die meest moet gezocht worden om het andere leven, waarin gans geen ellenden zullen zijn. En hiertoe helpt de genade in dit ellendige leven de vromen, zodat de wederwaardigheden en rampen van dit leven door hen gedragen worden met een zeer kloek harte, dat van het te sterker is, naarmate het vaster is in het geloof. Tot deze zaak is volgens zeggen van de geleerden van deze wereld ook dienstig de filosofie of de leer van de wijsheid, welke de Goden, gelijk Tullius zegt, aan sommige weinigen waar en oprecht zuiver gegeven hebben; en van hen is aan de mensen, zegt hij, geen groter gave gegeven, en heeft ook geen groter gave kunnen gegeven worden Zo zeer worden zelfs zij, tegen wie wij handelen, in alle opzichten gedrongen, de Goddelijke genade te belijden in het hebben van de ware filosofie. Maar indien de enige hulp van de ware filosofie tegen de ellende van dit leven aan weinigen door God gegeven is, zo blijkt ook daaruit genoegzaam dat het menselijk geslacht gedoemd is om te lijden de straf van de ellende. Nu, gelijk behalve dit geen goddelijke gave (gelijk zij belijden) groter is, alzo moet men ook geloven, dat dat van geen anderen God gegeven wordt, dan van Hem, buiten van Wie, ook naar het zeggen van hen, die vele goden eren, geen groter bestaat.

Hoofdstuk 23. VAN DAT KWAAD, HETWELK, BEHALVE HET KWAAD, DAT AAN GOEDEN EN BOZEN GEMEENSCHAPPELIJK IS, IN 'T BIJZONDER BEHOORT TOT DE ARBEID VAN DE RECHTVAARDIGEN.

Behalve het kwade van het leven, welke aan goeden en kwaden algemeen is, hebben de rechtvaardigen in hetzelve ook hun eigen arbeid, waarmee zij tegen de ondeugden strijden, zodat zij dagelijks in de aanvechtingen en gevaren van zulk een strijd verkeren, maar nu eens heftiger, dan slapper, evenwel zó, dat het vlees niet ophoudt te begeren de geest, en de geest tegen het vlees; zodat wij niet doen die dingen, die wij willen met vertering van al onze kwade begeerte, maar deze zelfde begeerte maken wij door de hulp Gods, zoveel wij kunnen aan ons zelf onderdanig met in dezelve niet te bewilligen; zodat wij gestadig waakzaam zijn, opdat geen waarschijnlijke mening ons bedriegt; opdat geen doortrapte listige reden ons vervoert; opdat gene duisternis van enige dwaling ons verblinde, opdat hetgeen goed is, niet geloofd worde kwaad te zijn, en wat kwaad is, niet geloofd worde goed te zijn; opdat niet enige vrees ons aftrekke van hetgeen wij behoren te doen; opdat niet enige begeerte daarentegen tot hetgeen wij niet behoren te doen, ons drijft; opdat de zon over onze. toorn niet onderga; opdat de vijandschap ons niet tergt. om kwaad met kwaad te vergelden; opdat ons niet wegrukt en verslinde een oneerlijke en ongematigde droefheid; opdat ons geen ondankbaar gemoed aanbrengt een slapheid in het mededelen van de weldaden; opdat door geen lasterende geruchten de goede consciëntie vermoeid worde; opdat geen lichtvaardig en onbedacht vermoeden tegen een ander ons bedriegt; opdat geen vals vermoeden tegen ons

bij een ander ons kleinmoedig maakt; opdat de zonde niet heerst in onze sterfelijke lichamen om te gehoorzamen zijn lusten; opdat onze leden niet aangeboden worden om wapenen van de ongerechtigheid te zijn tot de zonde, opdat het oog niet volgt de begeerte; opdat de begeerte van te wreken, niet overwint; opdat ons gezicht of onze gedacht e ons niet houd op datgene, waarin een kwaad vermaak is, opdat geen ongeschikt of oneerlijk woord gaarne gehoord worde; opdat niet gedaan worde hetgeen ongeoorloofd is, al is 't, dat wij daartoe lust hebben; opdat ook in dezen strijd, vol zijnde van allen arbeid van gevaren, niet gehoopt worde, dat men de victorie zal verkrijgen door onze krachten, of, verkregen hebbende, dat men die zal toeschrijven aan onze krachten; maar men moet die toe eigenen aan de genade van Hem, van wie de apostel zegt: 'ik dank mijn God, die ons de overwinning geeft door onze Heere Jezus Christus' (1 Corinthiers 15) In zijn brief aan de Romeinen zegt dezelfde apostel 'in al dezen zijn wij meer dan overwinnaars, door Hem, die ons liefgehad heeft'. En evenwel moeten wij ook weten, met hoe grote kracht wij tegen de ondeugden strijden, of ook dat wij de ondeugden overwinnen en te onderbrengen, dat ons echter, zolang wij in dit lichaam zijn, geen reden ooit kan ontbreken, waarom wij tot God hebben te zeggen: vergeef ons onze schulden Maar in dat koningrijk, waar wij altijd met onze onsterfelijke lichamen zullen zijn, aldaar zullen wij geen strijd hebben, noch schulden, welke ook nergens en nooit geweest zouden zijn, indien onze natuur, gelijk zij oprecht geschapen is geweest, ook oprecht gebleven ware. En alzo behoort deze onze strijd (waarin wij dus aan vele gevaren onderworpen zijn, van welke wij door de laatste victorie begeren verlost te worden) mede tot de kwaden dezes levens, hetwelk wij door het getuigenis van zoveel en zo grote kwaden, bewezen hebben, verdoemd te zijn.

Hoofdstuk 24. VAN het GOEDE, WAARMEE DE SCHEPPER DIE LEVEN, AAN DE VERDOEMENIS ONDERWORPEN ZIJNDE, VERVULD HEEFT.

Nu heeft men voorts ook te bemerken, aangaande de ellende van het menselijk geslacht, in welke de gerechtigheid van Hem, die straft, geprezen wordt, met hoedanig en hoeveel goeds de goedheid van Hem, die alles, wat Hij geschapen heeft, ook bestuurt, deze ellende vervuld heeft, vooreerst die zegening, welke Hij uitgesproken had voor de zonde, zeggende: wast en vermenigvuldigt, en vervult de aarde, dezelve heeft Hij niet willen inhouden ook na de zonde; alzo in het verdoemde geslacht is gebleven de gegeven vruchtbaarheid. En die wonderlijke kracht van de zaden, ja die nog veel wonderlijker kracht, door welke de zaden gemaakt worden, inwendig ingedrukt zijnde in de menselijke lichamen, ja enigszins in dezelve gewrocht zijnde, heeft het gebrek van de zonde niet kunnen wegnemen, waardoor nochtans ons ingedreven is de noodzakelijkheid van het doods. Maar in het menselijk geslacht loopt tezamen het kwaad, dat van de telenden getrokken wordt, en het goed, dat van de Scheppende gegeven wordt. Nu, in het oorspronkelijk kwaad zijn 2 dingen, nl. de zonde en de straf In het oorspronkelijk goed zijn 2 andere dingen, nl de voortteling en medefatsoenering. Maar van deze kwaden, waarvan het éne gekomen is van onze stoutheid, nl. de zonde, en het andere van het oordeel Gods, nl. de straf, hebben wij reeds genoeg gesproken. Nu heb ik voorgenomen te spreken van de goederen Gods, welke Hij ook zelfs aan de verdorven en verdoemde natuur gegeven heeft, of tot nu toe nog geeft. Want met het verdoemen heeft Hij hen niet óf geheel weggenomen, hetgeen Hij gegeven had, want dan zouden zij gans niet zijn, óf hen geheel buiten zijn macht verstoten, als Hij hen tot straf onder de duivel gesteld heeft, want zelfs ook de duivel heeft Hij niet vervreemd van zijn heerschappij; want dat van de duivels natuur blijft beslaan, dat doet Hij Die de aller-opperste is. Zo dan, van die 2 goeden, welke wij genoemd hebben, heeft God vergund, dat als van een zekere fontein van Zijn goedheid op die natuur, die door de zonde verdorven en door de straf verdoemd is, zou vloeien de voortteling, welke Hij door zijn zegening in de eerste werken van de wereld gegeven heeft, van welke werken Hij ten zevende dage gerust heeft. Nu, de medefatsoenering in dat Zijn werk is zó verre en zóveel als Hij nu werkt; want indien Hij zijn krachtige mogendheid aan de dingen onttrekt, kunnen zij niet voortgaan, en kunnen ook niet in hun afgemeten

bewegingen hun tijden volbrengen, en zullen ook ganselijk niet blijven in datgene, waarin zij enigszins geschapen zijn. Alzo dan heeft God de mens geschapen, dat Hij hem ook toegevoegd heeft een zekere vruchtbaarheid, waardoor hij andere mensen zou voorttelen. Deze voortteling kracht heeft God aan sommige mensen benomen, zo dat zij onvruchtbaar geweest zijn; evenwel heeft Hij het menselijk geslacht niet benomen de zegening van de voortteling, die Hij eenmaal aan de 2 eerst samen gevoegde mensen gegeven heeft. Deze voortteling dan, al is zij door de zonde niet weggenomen, is evenwel niet zó als zij geweest zou zijn, indien niemand gezondigd had. Want de mens, nadat hij gezondigd heeft, in ere gesteld zijnde, wordt vergeleken bij het vee, en evenals dit teelt hij voort, maar evenwel is in hem niet geheel uitgeblust zijn rede, daar hij gemaakt is naar het evenbeeld van God. Nu, indien tot deze voortteling niet bijgevoegd werd zijn medefatsoenering, zou dezelve niet kunnen voortlopen in gelijke gedaante en manieren van zijn geslacht. Want al hadden de eerste mensen gene hinderen verwekt, toch had God de aarde met mensen kunnen vervullen, indien Hij dat gewild had; want op dezelfde wijze als Hij één mens geschapen heeft, had Hij alle mensen kunnen voortbrengen De mens zaait en plant, maar God geeft de wasdom, en door die wasdom vertonen planten en zaden zich in die heerlijkheid, waarin wij ze aanschouwen. Het is God, die een onlichamelijke en een lichamelijke natuur, van welke de eerste gebiedt, en de andere onderdanig is, op een wonderlijke wijze tezamen voegt en tezamen bindt, en daar door een levend schepsel maakt, welk werk zo groot en wonderlijk is, dat het niet alleen in de mens, die een vernuftig dier is, en veel uitnemend en heerlijker dan alle aardse dieren, maar zelfs ook in de aller-kleinste vlieg voor hem, die de zaak wel en aandachtig overlegt een verwondering de gemoeds aanbrengt, en de mens alzo stemt tot lof van het Scheppers. Het is God, die de menselijke ziel verstand gegeven heeft, maar alzo, dat dit vernuft en verstand in een jong kind enigszins als opgesloten en verborgen is, evenals of er niets in hetzelve was; maar het verstand en vernuft, dat in het jonge kind nog sluimert, heeft men daarna op te wekken en te oefenen in die jaren, waarin het bekwaam is om wetenschap en lering te begrijpen, en ook bekwaam tot de aanneming van de waarheid en tot de liefde van het goede, in welke bekwaamheid hij heeft aan te nemen de wijsheid, en daar benevens moet hij ook voorzien zijn van alle deugden, opdat hij daardoor wijs, kloek, matig en rechtvaardig strijde tegen alle dwalingen en andere aangeboren ondeugden en gebreken, en dezelve overwinnen alleen door begeerte van het hoogste en onveranderlijke goed. Maar wie zal behoorlijk kunnen uitspreken of bedenken welk een groot goed en welk een wonderlijk werk van het Almachtige dit is? Want behalve de kunst van wél te leven, en van te komen tot de onsterfelijke gelukzaligheid, welke deugden genaamd worden en welke alleen door de genade Gods, die in Christus is, aan de kinderen van de belofte en van het koningrijk gegeven worden, zijn er door het menselijk vernuft niet zo vele. en zo grote kunsten, eensdeels. nodig, anderdeels. willekeurig, gevonden en geoefend, dat die zo uitnemende kracht van verstand en rede, die zij betoont zelfs in het begeren van die dingen, welke overtollig, ja zelfs gevaarlijk en verderfelijk zijn, genoegzaam betuigt welk een groot goed hij heeft in de natuur, in welke hij al die dingen heeft kunnen vinden, of leren, of oefenen. Want wie zal kunnen uitspreken tot welke wonderlijke en onbegrijpelijk werken van kleding en getimmerten 's mensen vernuft gekomen is? Wie kan zeggen, welke vorderingen de mens. gemaakt heeft. in landbouw en scheepvaart, in het vervaardigen van vaten, beelden en schilderijen? Wie kan bepalen hoe ver de mens het gebracht heeft in het vangen, doden en temmen van onvernuftige dieren? En wie kan alle vergiften, alle wapen, alle soorten van oorlogswerken opnoemen, die door 's mensen vernuft bedacht en gemaakt zijn? Wie kan zeggen hoeveel medicijnen en hulpmiddelen door 's mensen vernuft aangewend zijn om zijn gezondheid te behouden of te verkrijgen? En hoe groot zijn niet de vorderingen, die de mens gemaakt heeft in taal en dichtkunst! Hoeveel speel instrumenten en hoeveel zangwijzen heeft niet de mens uitgevonden om het oor te strelen? En welke grote vorderingen hebben de mensen gemaakt in reken- en meetkunde, en met hoe grote kloekheid van verstand hebben zij de loop van de sterren berekend! Zo dan, naardien God de schepper is van deze grote en heerlijke natuur, en Hij alles bestuurt wat Hij gemaakt heeft, en omdat Hij ook de hoogste

macht en de hoogste gerechtigheid heeft, zo is 't, dat deze natuur nooit in deze ellende zou vervallen zijn, en dat dezelve nooit uit deze ellende in de eeuwige straffen (waarvan alleen zij uitgezonderd worden, die verlost zullen worden) zou gegaan zijn, tenware, dat er een al te grote zonde in de eerste mens, van wie alle anderen voortgesproten zijn, voorafgegaan was. En voorts in het lichaam, hoewel het de sterfelijkheid met de dieren algemeen heeft, ja hoewel menig dier de mens in sterkte overtreft; hoe grote goedheid Gods en welk een wijze voorzienigheid blijkt daarin niet! Zijn niet de leden van de zinnen en alle andere leden zo gepast op hun plaats gesteld en geschikt, en is ook niet tevens de gedaante, het maaksel, de lengte en de ganse gestalte van het gehele lichaam zodanig, dat dat genoeg te kennen geeft, dat het gemaakt is ten dienste van de redelijke ziel? Want de mens is niet geschapen gelijk de dieren, die zonder vernuft zijn en hun blik naar de aarde gericht hebben, maar de gestalte van zijn lichaam is recht opgeheven naar de Hemel, en vermaant hem, om wijs te zijn in de dingen, die daarboven zijn. Voorts, welk een wonderlijke beweeglijkheid is er aan de tong en aan de handen gegeven, geschikt en gepast zijnde om te spreken en te schrijven, en ook om uit te voeren het werk, dat aan zeer vele kunsten en ambten verbonden is Toont dit. niet genoegzaam aan hoedanige ziel te dienen, zodanig werk bijgevoegd is? En al neemt men ook alle noodzakelijkheden van de werkingen weg, zo is nochtans in dit lichaam de overeenstemming van alle delen zo overvloedig en schoon, dat gij niet recht zou kunnen weten of de Schepper meer acht genomen heeft op het nut dan op de schoonheid van hetzelve; want wij zien, dat in dit lichaam niets geschapen is om alleen nut te doen, maar dat het ook levens schoonheid heeft; maar dat zou ons nog veel duidelijker blijken, indien wij de werken van de Schepper juister konden beoordelen en wisten, in welk een nauw verband de delen onderling tot elkander staan. Maar de inwendige delen van het menselijk lichaam, zoals zenuwen, hersenen en ingewanden zijn voor ons oog verbogen. Want al hebben ook sommige medicijnmeesters, die zij Anatomicos, d. i. opsnijders en ontleders van de menselijke leden noemen, vaneen gescheurd de lichamen van de doden, of van hen, die onder de handen van zulk een medicijnmeester stierven, om daardoor gewaar te worden hoe en waar men ieder gebrek behoort te helpen, toch is de kennis van het menselijk lichaam nog zeer gebrekkig. Maar er zijn ook enige dingen zó gesteld in het lichaam, dat die alleen schoonheid hebben, en geen gebruik, zoals de borst van de man, zijn aangezicht, hetwelk een baard heeft, die daar niet is tot bescherming, van zijn aangezicht, maar welke dient tot een mannelijke versiering, gelijk dat genoegzaam de zuiver naakte aangezichten van de vrouwen te kennen geven, welke, alzo zij zwakker zijn dan de mannen, ongetwijfeld dan allermeest zou passen, alzo beschermd te worden. Indien dan niemand betwijfelt, dat er een lid is onder al deze zichtbare leden, of het is alzo tot enig werk toegeëigend, dat het ook tegelijk wélschikkelijk en schoon is, en daar benevens, indien er ook enige leden zijn, die alleen welschikkelijkheid en schoonheid hebben, en niet enige nuttigheid of gedienstigheid, zo meen ik daaruit, dat lichtelijk kan verstaan worden, dat in de schepping van het lichaam de waardigheid en welschikkelijkheid gesteld zijn boven de noodzakelijkheid. Want de noodzakelijkheid zal voorbijgaan, en de tijd zal komen, dat wij onder elkander alleen de schoonheid zonder onkuise lust, zullen genieten, hetwelk bijzonder moet gestrekt worden tot lof en prijs van de Schepper, tot Wie in zekere Psalm gezegd wordt: Gij hebt belijdenis en schoonheid aangetogen.

Voorts alle andere schoonheid en nuttigheid van alle andere schepselen, welke aan de mens, hoewel hij uitgeworpen is en verdoemd tot deze arbeid en deze ellende, door de goddelijke goedheid en mildheid vergund is, om te aanschouwen en te gebruiken; met welke reden zou die ooit uitgesproken en geëindigd kunnen worden, gelijk die beslaat in de menigvuldige schoonheid van Hemel, aarde en zee, alsmede in die zo grote overvloed van het lichts en in de wonderlijke schoonheid van dat licht. Verder in zon, maan en sterren, in groenschaduwende bossen, in de kleuren en geuren van de bloemen, in de menigte van de liefelijk zingende en schoon geschilderde vogeltjes, in de velerlei gedaanten en verschillende maaksels van zo vele en ook zo grote dieren, van welke die het meest bewonderd worden, die het kleinst van

lichaam zijn; want over de werken van de mieren en bijen verwonderen wij ons meer, dan over de grote lichamen van de walvissen. Voorts in dat grote schouwspel van de zee, omdat zij verscheidene kleuren, evenals klederen aantrekt; want somtijds is zij groen, en dat op verscheidene wijzen; somtijds is zij purperrood, en dan eens is zij blauw. Nu, gelijk zij somtijds met vermaak aanschouwd wordt, alzo is het dat zij somtijds ook ontroerd wordt, en daarvan komt van het te meer zoetigheid, omdat zij de aanschouwer alzo vermaakt, dat zij niet onderwerpt noch verbreekt hen, die te scheep varen. Wat zal ik ook zeggen van de groten overvloed van spijs tegen de honger? Wat van de verscheidenheid in smaak tegen de walging van de natuur, die van God ingevloeid is en niet door kunst of arbeid van de koks verkregen is? Welke grote diensten bewijzen ons niet vele dingen om onze gezondheid te behouden, of terug te verkrijgen? Hoe aangenaam is het, dat dag en nacht elkander geregeld afwisselen en opvolgen! En hoe liefelijk en aangenaam is de verkoelende lucht! Hoeveel stof, om er klederen van te vervaardigen, verschaffen ons bomen en dieren! Ja, wie zou alles kunnen verhalen, wat de mens tot nut dient en zijn leven op aarde veraangenaamt? Al deze dingen zijn vertroostingen van de ellendige en verdoemden, maar gene beloningen van de gelukzaligen. Welke heerlijke dingen moeten dan de beloningen van de gelukzaligen zijn, indien deze dingen zoveel, zodanig en zó groot zijn! Wat zal Hij hem geven, dien Hij van tevoren geschikt heeft ten leven, Hij zeg ik, Die zodanige dingen zelfs aan hem gegeven heeft, die Hij van tevoren geschikt heeft tot de dood? Wat goeds zal Hij in dat gelukzalig leven hen doen ontvangen, voor wie Hij gewild heeft, dat Zijn eniggeboren Zoon zulk een groot kwaad tot de dood toe zou lijden? Daarom zegt ook de apostel Paulus, als hij spreekt van hen, die tot dat Rijk gepredestineerd zijn, aldus: Die Zijn eigen Zoon niet gespaard heeft, maar Hem voor ons allen heeft overgegeven, zal Die ons ook met Hem niet alle dingen schenken? Als deze belofte vervuld zal worden, wat en hoe zullen wij dan zijn? Welk goeds zullen wij in dat Koningrijk ontvangen, omdat wij door het sterven van Christus reeds zodanig onderpand voor ons verkregen hebben? Hoedanig zal de geest van het mensen zijn, hebbende gans gene verdorvenheid, onder welke zij ligt, of onder welke zij zich buigt, noch tegen welke zij gans prijselijk strijdt, alzo zij in een aller-vreedzaamste deugd volkomen zal zijn? Hoe grote, hoe schone, hoe zekere wetenschap van alle dingen, zonder enige dwaling en zonder enige arbeid, zal daar zijn, waar de wijsheid Gods uit Zijn eigen fontein zal gedronken worden met de hoogste gelukzaligheid, zonder enige zwarigheid. Hoedanig zal het lichaam zijn, dat, geheel de geest onderworpen en daarvan genoegzaam levend gemaakt zijnde, aan geen onderhoud van spijzen gebrek zal hebben? Want het lichaam zal niet natuurlijk, maar het zal geestelijk zijn, hebbende wel een wezen van het vlees, maar alzo, dat het is zonder enige vleselijke verderfelijkheid.

Hoofdstuk 25. OVER DE HARDNEKKIGE BOOSHEID VAN HEN DIE BESTRIJDEN DE OPSTANDING VAN HET VLEES, WELKE ECHTER, GELIJK GEZEGD IS, DE GEHELE WERELD GELOOFT.

Maar aangaande het goede van de ziel, dat de gelukzaligste na dit leven genieten zal, daarin verschillen ons niet die vermaarde filosofen, welke twisten over de opstanding van het vlees, want zoveel zij kunnen loochenen zij die, maar velen, die ze geloven, hebben weinigen, die ze loochenen, achtergelaten, want ge leerden en ongeleerde, wijzen dezer wereld en onwijze zijn met gelovige harten bekeerd tot Christus, die, wat hun vreemd schijnt te zijn in zijn opstanding aangewezen heeft Want de wereld heeft geloofd, wat God voorzegd heeft, die ook voorzegd heeft, dat de wereld ook zelfs deze zaak zou geloven; want het is geenszins alzo, dat hij door de boze toverkunsten van Petrus zou gedrongen geweest zijn deze dingen zo lang tevoren te voorzeggen, om te dienen tot lof van hen, die het zouden geloven. Want het is die zelfde God voor Wie, gelijk ik meermalen gezegd heb, de goden zelfs verschrikt zijn, gelijk Porphyrius dat belijdt en het ook begeert te bewijzen door de antwoorden zijner goden, ja! die hij alzo geprezen heeft, dat hij Hem noemt God, de Vader en de Koning. Daarom, verre moet het zijn, dat, wat hij voorzegd heeft, alzo zal verstaan worden gelijk zij willen, welke dat met de wereld

niet geloofd hebben, wat hij voorzegd heeft, dat de wereld zou geloven. Waarom geloven zij dan niet veel liever alzo, gelijk zolang tevoren voorzegd is, dat de wereld zou geloven, en niet gelijk enige weinigen snateren, welke met deze wereld, omdat daarvan voorzegd is, dat zij dat zal geloven, niet willen geloven? En indien zij ook willen zeggen, dat het op een andere wijze te verstaan is, en dat daarom en om dezer oorzaak wille, opdat zij, door te zeggen dat en valsheden beschreven zijn, gene lastering aan dien God doen, Dien zij zulk een groot getuigenis geven, zo is 't evenwel, dat zij zo grote of veel groter lastering aan Hem doen, indien zij zeggen, dat dezelve anders te verstaan is, en niet, gelijk de wereld dezelve geloofd heeft, alzo hij dezelfde wereld, die dat geloven zou, geprezen, beloofd en zelfs vervuld heeft. Waarom kan Hij niet maken, dat het vlees weder opstaat en in van de eeuwigheid leeft. Of zal men daarom niet geloven, dat Hij dat doen zal, omdat het kwaad is en God onbetamelijk? Maar van zijn almacht, waardoor Hij zoveel en zo grote ongelofelijke dingen doet, hebben wij reeds vele dingen gezegd. Maar indien zij hierop iets willen vinden, dat de Almachtige niet kan, ziet! daar hebben zij ook iets; ik zal het zeggen: Hij kan niet liegen. Maar laat ons van daarom geloven, wat Hij kan, en daarentegen niet geloven, wat hij niet kan; alzo, niet gelovende, dat Hij liegen kan, laat ze geloven, dat Hij doen zal, wat Hij beloofd heeft te zullen doen; en laten zij alzo geloven, gelijk de wereld geloofd heeft, door welke geloofd is, wat Hij tevoren voorzegd, geprezen, beloofd, en nu reeds betoond heeft. Maar waaruit bewijzen zij, dat dit kwaad zou zijn? Aldaar zal gene verderfelijkheid zijn, welke een kwaad is van het lichaam. Van de orde van de elementen hebben wij reeds gehandeld; van alle andere gissingen en bedenkingen van de mensen hebben wij ook genoeg gezegd, en hoe groot in dat onverderfelijke lichaam de lichtheid van hun beweging zal zijn, hebben wij uit de goede welgemachtigde gestalte dezer tegenwoordige gezondheid, welke op generlei wijze met die onsterfelijkheid. te vergelijken is, in het van derde boek van dit. deel, zoals ik meen, genoegzaam aangetoond; van daarom laat gelezen worden de boven verhandelde dingen van dit werk door hen, die ze óf niet gelezen hebben, óf willen herhalen, wat zij gelezen hebben.

Hoofdstuk 26. HOE DE BESCHRIJVING VAN PORPHYRIUS (WAARDOOR BIJ HEM GEACHT WORDT, DAT DE GELUKZALIGE ZIELEN TEN ENENMALE ALLE LICHAMEN BEHOREN TE VLIEDEN) DOOR DE LEER VAN PLATO TENIETGEDAAN WORDT, WELKE ZEGT, DAT DE OPPERSTE GOD AAN DE GODEN BELOOFD HEEFT, DAT ZIJ NIMMERMEER ZULLEN ONTBLOOT EN UITGETOGEN WORDEN VAN HUN LICHAMEN.

Maar zeggen zij, Porphyrius zegt: 'dat de ziel alle lichamen moet vlieden, opdat zij gelukzalig zij'. Alzo baat het niet, dat wij gezegd hebben, dat het lichaam onverderfelijk zal zijn, indien de ziel niet gelukzalig zal zijn, tenware, dat zij alle lichamen vlieden. Maar hiervan heb ik ook in het voorverhaald boek, zoveel nodig was, verhandeld, maar daar vandaan zal ik hier nu alleen een zaak verhalen. Laat hun aller- meester Plato zijn boeken verbeteren, en laat hij zeggen, dat hun goden hun lichamen, opdat zij gelukzalig mogen zijn, zullen vlieden, dat is: dat zij zullen sterven, welke hij gezegd heeft, dat in de hemelse lichamen besloten zijn, aan wie evenwel God, door Wie zij gemaakt zijn, teneinde zij wel gerust zouden zijn, beloofd heeft de onsterfelijkheid, dat is: een eeuwig blijven in dezelfde lichamen, niet vanwege hun natuur, die dat heeft, maar vanwege Zijn raad, die dat vermag, met welke spreuk hij ook tenietdoet hetgeen zij zeggen, nl. dat men niet heeft te geloven de opstanding van het vlees, omdat het onmogelijk is. Want openlijk en heimelijk, volgens diezelfde filosoof, heeft die God, die niet gemaakt is, wanneer hij aan de goden, die door Hem gemaakt zijn, de onsterfelijkheid belooft, gezegd, dat Hij doen zal, hetgeen onmogelijk is. Want alzo verhaalt Plato, dat die zelfde God gesproken heeft 'aangezien gij lieden uwen oorsprong hebt, zo mocht gij niet onsterfelijk en niet onvergankelijk zijn; nochtans zult gij niet van anderen gesloopt worden, en geen nood dringingen van de dood zullen u ombrengen, want die zullen niet sterker zijn dan mijn raad, welke veel sterker band is, om u lieden in eeuwigdurendheid te behouden, dan die dingen zijn, waarmee gijlieden tezamen gebonden bent'. Indien men niet dom, ja! niet doof wil zijn, zo

zullen allen, die dit horen geenszins daaraan twijfelen, of volgens Plato is aan de gemaakte goden door die God, die hen gemaakt heeft, dat beloofd, wat onmogelijk was; want Hij, die zegt: gijlieden kunt niet onsterfelijk zijn, maar door Mijn wil evenwel zult gij onsterfelijk zijn; wat zegt hij hiermee anders, dan dat zij zullen worden, wat zij niet kunnen zijn! degene dan zal een onverderfelijk, onsterfelijk en geestelijk vlees opwekken, welke volgens Plato beloofd heeft, dat te zullen doen, wat onmogelijk is van daarom, wat roepen zij nog, dat onmogelijk is, hetgeen God beloofd heeft; terwijl wij daarentegen zeggen, dat God, die ook zelfs. naar het zeggen van Plato, onmogelijke dingen doet, dit doen zal van daarom, opdat de ziel gelukzalig zij, zo moet men niet alle lichamen vlieden, maar een onverderfelijk lichaam aannemen. En in welk onverderfelijk lichaam zal zij beter en gevoeglijk zich verblijden, dan in dat lichaam, waarin zij gezucht hebben toen het verderfelijk was? Want in hen zal op zodanige wijze niet zijn die jammerlijke begeerte, welke Virgilius uit Plato gesteld heeft, nl. 'dal zij wederom beginnen te willen wederkeren in hun lichamen,' op zodanige wijze, zeg ik, zullen zij gene begeerte hebben om in hun lichamen weder te keren, omdat zij de lichamen, waarin zij begeren weder te keren, met zich zullen hebben, en die alzo zullen hebben, dat het nimmermeer zijn zal, dat zij die niet zullen hebben, en dat het ook nimmermeer zijn zal, dat zij die door enigen dood geheel, of voor enige tijd zullen afleggen.

Hoofdstuk 27. VAN DE TEGENSTRIJDIGE BESCHRIJVINGEN VAN PLATO EN PORPHYRIUS, IN WELKE GEEN VAN BEIDEN VAN DE WAARHEID ZOU AFDWALEN; ZO DE EEN DE ANDER WAT WEEK.

Plato en Porphyrius ondertussen hebben ieder enige bijzondere dingen gezegd, en indien zij met elkander hadden kunnen overleggen, zouden zij. wellicht Christenen geworden zijn Plato heeft gezegd, dat de zielen in van de eeuwigheid niet kunnen zijn zonder lichamen, en daarom heeft hij ook gezegd, dat de zielen van de wijzen, hoewel na een lange tijd, weer tot hun lichamen zullen keren; Porphyrius heeft gezegd, dat de aller-zuiverste ziel, wanneer zij wedergekeerd zal zijn tot de Vader, nimmer tot de ellende van deze wereld zal wederkeren Nu, hierover, indien Plato, wat hij naar waarheid. gezien heeft, overgegeven had aan Porphyrius, nl 'dat de aller-zuiverste zielen van de rechtvaardigen en wijzen tot hun menselijke lichamen zullen wederkeren,' en indien Phorphyrius, wat hij naar waarheid gezegd heeft, overgegeven had aan Plato, nl. 'dat de heilige zielen nimmermeer zullen wederkeren tot de ellende van dit verderfelijk lichaam,' zodanig, dat, indien hiervan niet ieder in 't bijzonder het zijn gezegd had, maar dat zij óf tezamen, óf ieder bijzonder dit gezegd hadden, zo meen ik, dat zij dan ook dit gevolg zouden gezien hebben, nl. dat de zielen zullen wederkeren tot de lichamen, en dat zij zulke lichamen zullen ontvangen, waarin in gelukzalig en onsterfelijk mogen leven; want volgens Plato zullen de heilige zielen tot de menselijke lichamen wederkeren, en volgens Porphyrius zullen de heilige. zielen niet wederkeren tot de ellende dezer wereld Laat Plato met Porphyrius zeggen 'de zielen zullen niet wederkeren tot de ellende,' zo zullen zij daarin dan straks met elkander samen stemmen, dat zij tot zulke lichamen zullen wederkeren, waarin zij geen ellenden zullen lijden, hetwelk dan hetwelk dan hetzelfde zal zijn, wat God beloofd heeft, nl. 'dat de gelukzalige zielen in van de eeuwigheid met haar eeuwig vlees zullen leven'. En dit zelfde, zoals ik meen, zouden zij beiden ons lichtelijk toestaan, nl. alzo zij belijden, dat de zielen van de heiligen weder zullen keren tot onsterfelijke lichamen, dat zij ook zouden toelaten, dat zij zullen wederkeren tot haar eigen lichamen, waarin zij de ellenden van deze wereld geleden hebben, en waarin zij God, om bevrijd te zijn van zodanige ellenden, godvruchtig en getrouw geëerd hebben.

Hoofdstuk 28. WAT PLATO, LABEUS EN OOK VARRO TOT HET WARE GELOOF VAN DE OPSTANDING HADDEN KUNNEN BIJBRENGEN, INDIEN HUN MENINGEN IN EEN GEVOELEN OVEREEN GEDRAGEN WAREN.

Sommigen van de onzen, die Plato beminnen om zijn aller-heerlijkste manier van spreken en om andere dingen, waarin hij waarachtig gevoeld heeft, dat wil zeggen waarin zijn gevoelen met de waarheid overeenkwam, zeggen, dat hij ook iets gelijk met ons van de opstanding van de doden gevoeld heeft, hetwelk Tullius in zijn boek van de republiek alzo aanroert, dat hij zegt, dat hij veelmeer daarmede als. gespeeld. heeft, dan dat hij. zou hebben willen zeggen, dat hij dat met waarheid zei; want in zijn reden voert hij in een mens, die weer levend geworden was, en zegt. dat hij enige dingen verhaald heeft, die met de Platonische leringen overeenkwamen. Labeus zegt, dat er ook twee op enen dag gestorven zijn, en dat zij elkander tegemoet gekomen zijn op zekere weg, en dat hun daarna gelast is, om weder te keren tot hun lichamen, en dat zij met elkander overeengekomen zijn, om als vrienden te leven, en dat dat ook gebeurd is tot dat zij eindelijk stierven. Maar deze schrijvers hebben verteld, dat er zodanige opstanding van het lichaam geschied is, als geweest zijn de opstandingen van hen, die wij weten opgestaan te zijn en in dit leven hersteld te zijn, maar niet op zodanige wijze dat zij niet meer zouden sterven. Maar iets wonderlijks stelt Marcus Varro in zijn boek dat hij geschreven heeft van de afkomst van het Romeinse volk, wiens eigen woorden ik, goed gevonden heb hier te stellen Enige waarnemers van de geboorten van de mensen, zegt hij, hebben geschreven, dat er in het vernieuwen van de mensen een wederbaring is, welke de grieven palingenesian noemen. Deze geschiedt volgens hun schrijven na verloop van enige jaren, zijnde 440, zodat dan hetzelfde lichaam en dezelfde ziel, die te eniger tijd in de mens tezamen gevoegd waren, wederkeren tot hun vorige samenvoeging. Deze Varro, of deze waarnemers van de geboorten van de mensen (wie zij zijn, weet ik niet, want hun namen verhaalt hij niet, van wie gevoelen hij verhaald heeft) hebben iets gezegd, dat, hoe wel het vals is (want, wanneer de zielen wedergekeerd zullen zijn tot haar eigen lichamen, zullen zij die nimmermeer verlaten) evenwel maakt dit krachteloos en doet te niet vele van hun redenen van de onmogelijkheid, welke zij tegen ons uitkakelen en snateren Want zij, die dit gevoelen, of gevoeld hebben, meenden, dat het niet kon geschieden of dat het onmogelijk was, dat de dode lichamen, verdwenen zijnde in de lucht, veranderd zijnde in stof, in as, in waterachtige vochtigheden, in de lichamen van de dieren, die hen gegeten hebben, of ook zelfs. van de mensen, dat, zeg ik, zulke verteerde lichamen zouden wederkeren tot hetgeen zij tevoren geweest zijn van daarom, Plato en Porphyrius, of liever allen, die hen beminnen en nog leven, indien zij met ons overeen dragen, dat de heilige zielen tot de lichamen zullen wederkeren, gelijk Plato zegt, en dat dezelve evenwel niet tot enige ellende zullen wederkeren, gelijk Porphyrius zegt, opdat daaruit mag komen zulk een gevolg als het Christengeloof predikt, nl. dat de zielen zodanige lichamen zullen ontvangen, waarin zij zonder enig kwaad in van de eeuwigheid gelukzalig zullen leven; laat ze dan daarmee bijnemen deze spreuk uit Varro, nl. dat zij tot haar eigen lichamen zullen wederkeren, waarin zij tevoren geweest zijn, zo zal de ganse zwarigheid van de opstanding van het vlees in van de eeuwigheid bij hen gesloten en geëindigd zijn.

Hoofdstuk 29. VAN DE HOEDANIGHEID VAN HET GERICHT, WAARDOOR DE HEILIGEN IN DE TOEKOMSTIGE WERELD GOD ZULLEN ZIEN.

Maar laat ons nu zien, met de hulp van God, wat de heiligen zullen doen of werken in hun onsterfelijke en geestelijke lichamen, als nl. hun vlees niet vleselijk, maar geestelijk leeft, Voorwaar, hoedanig hun werking, of veel liever hun rust en stilte zal zijn, weet ik niet, indien ik de waarheid wil zeggen, want ik heb dat nooit door de zinnen van het lichaam gezien; maar indien ik zeg, dat ik dat met mijn gemoed d i. met mijn verstand gezien heb, hoe klein is toch ons verstand bij die uitnemendheid! Want aldaar is de vreze Gods, welke, gelijk de apostel zegt, alle verstand te boven gaat. En welk verstand anders, dan het onze of veellicht ook dat van alle heilige engelen; want men heeft niet te menen, ook dat van God. Indien dan de heiligen in de vrede Gods zullen leven, voorwaar zo zullen zij in die vrede leven, welke buiten twijfel ons verstand te boven gaat. Maar indien zij ook het verstand van de engelen te

bovengaat, zodat Hij hen niet schijnt te hebben uitgezonderd, wanneer Hij zegt 'alle verstand,' zo moeten wij het nemen alzo gezegd te zijn, omdat wij de vrede Gods, waardoor God bevredigd is, alzo niet kunnen weten, noch ook enige engelen, gelijk God die weet. Buiten twijfel dan gaat het alle verstand te boven, behalve het Zijne; maar aangezien wij ook op onze wijze zijn vrede deelachtig geworden zijn, zo zullen wij ook in en tussen ons, en met Hem een allerhoogste vrede bezitten. En op die manier weten de heilige engelen dezelve op hun wijze, maar de mensen nu ter lijd weten dat verre daar beneden, hoe zeer zij ook in kloekheid van verstand uitmunten. Want men heeft aan te merken, hoe groot die man geweest is, welke gezegd heeft: 'wij bekennen ten dele, en wij profeteren ten dele; maar wanneer het volmaakte zal gekomen zijn, dan zal, hetgeen ten dele is, tenietgedaan worden. Want wij zien nu door een spiegel in een duistere rede, maar alsdan zullen wij zien aangezicht. tot aangericht'. (1 Corinthiërs 13:9-12) En alzo zien nu de heilige engelen, welke ook onze engelen genaamd zijn, overmits wij, verlost zijnde van de macht van de duisternis, en ontvangen hebbende het onderpand van de geest, overgevoerd zijn tot het Koningrijk van Christus, en dienvolgens ook begonnen zijn te behoren tot die engelen, met welke wij die Heilige en aller-zoetste Stad Gods, van welks wij nu zoveel boeken geschreven hebben, algemeen zullen hebben. Alzo zijn zij dan onze engelen, die engelen Gods zijn, gelijk Christus Gods en onze Christus is. Zij zijn God, omdat zij God niet verlaten hebben, zij zijn de onze, omdat zij ons tot hun medeburgers zijn begonnen te hebben. Nu, de Heere Jezus heeft gezegd: 'ziet toe, dat gij niet een van deze. kleinen veracht; want ik zeg u lieden, dat hun engelen, in de Hemelen, altijd zien het aangezicht Mijns Vaders, die in de Hemelen is'. (Mattheüs 18:10) Gelijkerwijs zij dan nu zien, alzo zullen ook wij zien, maar nog zien wij alzo niet; daarom zegt ook de apostel 'Wij zien nu door enen spiegel in een duistere rede, maar alsdan van aangezicht tot aangezicht'. Tot beloning van het geloof wordt voor ons gehouden dat gezicht, waarvan ook de apostel Johan nes aldus zegt: 'Maar wij weten, dat als Hij zal geopenbaard zijn, wij Hem zullen gelijk wezen; want wij zullen Hem zien, gelijk Hij is'. (1 Johannes 3:2) Nu, bij het aangezicht Gods moet zijn openbaring verstaan worden, en met enig zodanig lid als wij hebben in ons lichaam, en als wij met die naam noemen. Wanneer men mij van daarom vraagt, wat de heiligen zullen doen in dat geestelijk lichaam, zo zeg ik niet, wat ik nu zie, maar ik zeg, hetgeen ik geloof, volgens hetgeen ik in zekere Psalm lees, nl. ik heb geloofd, en daarom heb ik gesproken. Zo zeg ik dan, dat zij God zullen zien zelfs in het lichaam; maar of zij Hem door middel van het lichaam zullen zien, gelijk wij daar door zien de zon, de maan, de sterren, de zee, de aarde en alles wat daar in en op is, dat is gene kleine vraag. Het is hard, te zeggen, dat de heiligen dan zodanige lichamen zullen hebben, dat zij hun ogen niet zullen kunnen sluiten en open doen, wanneer zij willen; nog harder is het, te zeggen, dat diegene, die zijn ogen sluit, God niet zal zien: want indien de profeet Eliza zijn knecht Gehazi, bij wie hij naar het lichaam niet was, de geschenken heeft zien ontvangen, welke Naäman van Syrië hem gegeven heeft, dien de genoemde profeet van de melaatsheid gereinigd had, hetwelk die boze knecht, zijn heer dat niet ziende, meende in het verborgen gedaan te hebben, hoeveel te meer dan zullen de heiligen in dat geestelijk lichaam alles zien, niet alleen wanneer zij hun ogen sluiten, maar zelfs ook die dingen, bij welke zij ook naar het lichaam niet tegenwoordig zijn! Want dan zal dat volmaakte zijn, waarvan de apostel zegt: 'wij kennen ten dele en wij profeteren ten dele; maar wanneer het volmaakte zal gekomen zijn, dan zal, hetgeen ten deel is, tenietgedaan worden'. (1 Corinthiërs 13:9-10) Daarna, opdat hij enigszins door een gelijkenis, zoveel hij kon, zou mogen verklaren, hoeverre dit leven, niet van de mensen in 't algemeen, maar zelfs van hen, die hier met de voornaamste heiligheid begaafd zijn, van dat leven, dat toekomstig is, verschilt, zo zegt hij: 'Toen ik een kind was, sprak ik als. een kind, was ik gezind als. een kind, overlegde ik als. een kind; maar wanneer ik een man geworden ben, zo heb ik tenietgedaan, hetgeen eens kinds was. Want wij zien nu door een spiegel in een duistere rede, maar alsdan zullen wij zien van aangezicht tot aangezicht, nu ken ik ten dele, maar alsdan zal ik kennen, gelijk ook ik gekend ben'. (1 Corinthiërs 13:11-12) Indien dan in dit. leven (waarin de profetie van de wonderlijke mensen alzo bij dat leven te vergelijken is even als dat van dat van een kind bij dat van een volwassen

jongeman) Eliza evenwel gezien heeft zijn knecht toen hij de geschenken ontving, hoewel bij daar ter plaatse niet bij hem was, alzo ook, wanneer gekomen zal zijn hetgeen volmaakt is, en wanneer het verderfelijk lichaam niet meer bezwaren zal de ziel, en daarentegen het onverderfelijke hun niets zal beletten, alsdan zullen de heiligen, om hetgeen zij hebben te zien, de lichamelijke ogen, welke de afwezige Eliza, om zijn knecht te zien, niet gebrek gehad heeft, ook niet gebrek hebben Want volgens de 70 vertalers zijn dit de woorden van de profeet tot Gehazi, nl: wandelde mijn hart niet met u, en weet ik niet, dat de man omgekeerd is van zijn wagen u tegemoet? En dat gij het geld ontvangen hebt? Maar gelijk dat uit het Hebreeuws overgezet heeft de ouderling Hieronymus, zegt hij: was mijn hart niet in tegenwoordigheid met u, zo wanneer de man wedergekeerd is van zijn wagen u tegemoet? Zo dan heeft. de profeet gezegd, dat hij dit gezien heeft met zijn hart, wonderlijk dat dat door God geholpen zijnde, gelijk daaraan niemand twijfelt. Maar hoeveel te meer zullen zij allen dan met die gave overvloeien, wanneer God alles in allen zal zijn! Evenwel die lichamelijke ogen zullen ook hun diensten doen, en zij zullen ook in hun plaats wezen, en de geest zal ze ook gebruiken door het geestelijk lichaam. Want ook zelfs die profeet heeft, omdat hij dezelve niet gebrek gehad heeft om de afwezenden te zien, niet nagelaten, dezelve. te gebruiken om de tegenwoordige dingen te zien, welke hij nochtans in de geest kon zien, al was 't, dat hij zijn ogen gesloten had, even gelijk hij de afwezige dingen gezien heeft, bij welke hij niet tegenwoordig was. Verre moet het dan van ons zijn, dat wij zouden zeggen, dat de heiligen in dat leven met gesloten ogen God niet zullen zien, omdat zij hem met de geest altijd zullen zien. Maar het is de vraag, of zij Hem ook zullen zien door de ogen van het lichaam, wanneer zij die open zullen hebben. Want indien in het geestelijk lichaam de ogen, die naar dezelfde wijze ook geestelijk zijn, zoveel vermogen als de ogen, die wij nu hebben, ongetwijfeld zo zal God door dezelve niet gezien kunnen worden; alzo moeten zij van een geheel andere kracht zijn, indien door dezelve gezien zal worden die onlichamelijke natuur, welke in gene plaats beval is, maar die overal geheel is. Want het is alzo met, overmits wij zeggen, dat God in de Hemel en op de aarde is, alzo Hij zelfs door de profeet zegt 'Ik vervul Hemel en aarde,' dat wij daarom willen zeggen, dat Hij het een deel heeft in de Hemel en het andere op de aarde; maar hij is geheel in de Hemel en geheel op de aarde, niet bij beurten, maar beide tegelijk, hetwelk geen lichamelijke natuur vermag. Zo moet daar dan een uitnemende kracht van de ogen zijn, niet om scherper te zien, dan slangen of arenden, (want hoe scherp het gezicht van deze dieren ook is, toch kunnen zij niet anders zien dan lichamen) maar om zelfs ook onlichamelijke dingen te zien. En die grote kracht van te zien is ook veellicht voor een tijd gegeven geweest, zelfs in dit sterfelijk lichaam, aan de ogen van de heilige Job, wanneer hij tot God zegt: 'In het gehoor van mijn oren hoorde ik U eerst, maar nu ziet mijn oog U; daarom heb ik mij zelf veracht, en ik ben versmacht geworden, en heb gedacht dat ik was aarde en as,' hoewel men ook niet kan tegenspreken, dat hier het oog van het harten verslaan wordt, van welke ogen de apostel zegt, dat ze verlichte ogen van het harten hebben En dat niet dezelfde God gezien zal worden, wanneer men Hem zal, zien daaraan twijfelt geen Christenmens, alzo hij met een gelovig hart aanneemt, hetgeen Jezus zelf zegt, nl. zalig de reine van harte, want zij zullen God zien. Maar of Hij ook daar gezien wordt met lichamelijk ogen, dat overleggen wij in deze vraag. Want aangaande hetgeen er geschreven is, nl. 'alle vlees zal het heit Gods zien,' dit kan zonder zwarigheid alzo verklaard worden, als of er gezegd was: alle mensen zullen Christus Gods zien, welke voorwaar in het lichaam gezien is, en in het lichaam gezien zal worden, wanneer hij de levenden en de doden zal oordelen; want dat Hij het heil Gods is, dat bewijzen vele andere getuigenissen van de Heilige Schrift; maar aller-kennelijkst verklaren dat de woorden van dien eerwaardige. oude Simeon, welke, als hij het kindje Christus in zijn handen ontvangen had, aldus zei: *Nu laat Gij, Heere! Uw dienstknecht gaan in vrede, naar Uw woord; want mijn ogen hebben Uw zaligheid gezien* (Lukas 2:29-30) En ook aangaande hetgeen de bovengenoemde Job zegt 'en in mijn vlees zal ik God zien,' waar hij zonder twijfel geprofeteerd heeft van de opstanding, evenwel heeft hij daar niet gezegd 'door het vlees,' en al was 't ook dat hij dit gezegd had, zo zou daarbij kunnen verslaan worden Christus, Die door het vlees in het vlees zal gezien worden;

maar nu kan het ook aldus genomen worden, nl. 'in mijn vlees zal ik God zien,' even alsof hij gezegd had: 'ik zal in mijn vlees zijn, wanneer ik God zal zien. En aangaande hetgeen de apostel zegt: 'van aangezicht tot aangezicht,' dit dringt en dwingt ons niet, om te geloven, dat wij God door dit lichamelijk aangezicht, waarin de lichamelijke ogen zijn, zullen zien, omdat wij Hem door de geest zonder ophouden zullen zien Want tenzij, dat er ook een aangezicht was van de inwendige mens, zo zou dezelfde apostel niet zeggen: 'wij zullen de heerlijkheid van de Heere aanschouwen met ongedekte aangezicht, en zullen vernieuwd worden naar hetzelfde beeld, van heerlijkheid tot heerlijkheid, als van het Heere Geest. (2 Corinthiers 3:18) En op gene andere wijze verstaan wij, wat in zekeren Psalm gezongen wordt, nl: nadert tot Hem en wordt verlicht, en uw aangezichten zullen niet beschaamd worden. Want met het geloof nadert men tot God, hetwelk blijkt een nadering van het harten te zijn, en niet van het lichaam. Maar daar wij niet weten hoedanige naderingen en bijkomende het geestelijk lichaam zal hebben, (want wij spreken van iets, waarvan wij gene ondervinding hebben) zo is 't, wanneer daar voorkomen zodanige dingen, die anders niet verslaan kunnen worden, dat ons te hulp moet komen de hoge waardigheid van de goddelijke Schrift; want in ons moet noodzakelijk geschieden, hetgeen gelezen wordt in het boek van de wijsheid, nl de gedachten van de sterfelijke mensen zijn bevreesd, en onze voorzienigheden zijn onze kerk. Want de bewering van de filosofen, dat die dingen, welke door het aanschouwen van het gemoed verstandelijk of begrijpelijk zijn, en dat de dingen, die door het gevoelen van de zinnen gevoegelijk, d i. lichamelijk zijn, op zodanige wijze gezien worden, dat ondertussen het gemoed geen verstandelijke dingen kan zien door het lichaam, en ook geen lichamelijke dingen door zich zelf; indien deze bewering vast en zeker voor ons was, zou het ook zeker zijn, dat God op generlei wijze kan gezien worden; ook zelfs niet door de ogen van het geestelijk lichaam. Maar deze bewering wordt bespot door de ware rede, en van de profetische waarheid en waardigheid. Want wie is zó gans afgekeerd van de waarheid, dat hij zou durven zeggen, dat God deze lichamelijke dingen niet weel? En heeft hij daarom dan een lichaam, door welks ogen bij dat kan ge waar worden? En hetgeen wij van de profeet Eliza in dit hoofdstuk gezegd hebben, geeft dat niet genoeg te kennen, dat ook met de geest zonder door het lichaam de lichamelijke dingen kunnen gezien worden? Want wanneer die knecht de geschenken ontving, is dat lichamelijker wijze geschied, hetwelk die profeet niet door het lichaam, maar door de geest gezien heeft. Gelijk het dan blijkt, dat de lichamen gezien worden met de geest, of er dan ook zodanige kracht in het geestelijk lichaam is, dat zelfs met het lichaam ook gezien zal kunnen worden de geest? (Want God is een Geest) Voorts ziet ook een iegelijk zijn eigen leven, waarin hij nu leeft in het lichaam, en hetwelk deze aardse lieden doet groeien en leven, hetwelk hij bekent met zijn inwendige zinnen, en niet door de lichamelijke ogen En aangaande het leven van anderen, naardien het onzichtbaar is, zo ziet hij het door het lichaam; want waaruit onderscheiden wij de levende lichamen van de nietlevende? Daaruit, dat wij de lichamen en het leven zien, hetwelk wij op geen andere wijze kunnen zien, dan door het lichaam; maar het leven zonder de lichamen zien wij niet door lichamelijke ogen van daarom is het mogelijk, en het is zelfs zeer gelovig, dat wij alzo dan zullen zien de wereldse lichamen van de nieuwe Hemel en van de nieuwe aarde, dat wij tegelijk door de lichamen, die wij dragen en die wij aanschouwen zullen, met de grootste klaarheid God, Die overal tegenwoordig is, en Die ook alle lichamelijke dingen bestiert, zien en aanschouwen zullen, niet gelijk nu de onzienlijke dingen Gods, door die dingen die gemaakt zijn, verstaan zijnde, gezien worden door een spiegel in een duistere rede, en ten dele; daarom geldt ook hij ons hier meer het geloof, waardoor wij geloven, dan de gedaante van de lichamelijke dingen, welke wij zien door de lichamelijke ogen. Maar gelijk wij de mensen, onder wie wij dagelijks leven, zodra wij hen aanschouwen, niet geloven te leven, maar zien dat zij leven; (want hoewel wij hun leven zonder de lichamen niet kunnen zien, zo is 't evenwel buiten allen twijfel, dat wij het door de lichamen in hen zien) alzo, waar wij overal de geestelijke ogen van onze lichamen omdragen, daar zullen wij ook door de lichamen de onlichamelijke God aanschouwen, Die alles regeert. Zo dan, óf door die ogen zal God alzo gezien worden, dat zij in die heerlijke uitnemendheid alsdan iets hebben, het verstand gelijk

zijnde, waardoor ook de onlichamelijke natuur kan gezien worden; (maar dat is óf gans zwaar, óf onmogelijk door enige voorbeelden zonder getuigenis van de goddelijke Schrift te betonen) óf, wat lichter te verslaan is, God zal ons alzo bekend en zichtbaar zijn, dat Hij door de geest gezien zal worden van ieder onzer in 't bijzonder, in ieder van ons bijzonder; dat Hij gezien zal worden van de een in de anderen; dat Hij gezien zal worden in zich zelf; dat Hij gezien zal worden in de nieuwe Hemel en in de nieuwe aarde, en in alles, wat dan een schepsel zal zijn; dat Hij gezien zal worden ook door de lichamen in alle en ieder lichaam, waarheen de ogen van ons geestelijk lichaam met hun toereikend gezicht uitgestrekt en uitgebreid zullen zijn; ja! onze gedachten zullen ons ook onder elkander openbaar zijn; want dan zal vervuld worden, wat de apostel zegt, nl : en wilt niet voor de tijd iets oordelen totdat de Heere komt en verlichte de verborgenheden van de duisternissen, en openbare de gedachten van het harten, en dan zal een iegelijk van God lof hebben.

Hoofdstuk 30. VAN DE EEUWIGE GELUKZALIGHEID VAN DE STAD GODS, EN VAN DE EEUWIGE SABBATH.

Hoe groot zal dan die gelukzaligheid. daar wezen, waar geen kwaad zal zijn, waar geen goed verborgen zal zijn, waar men gestadig zal zijn in het oefenen van de lof van God, Die alles in allen zal zijn! Want wat daar anders gedaan zal worden, waar men door geen luiheid ledig zal zijn, weet ik niet. Want dat leert mij ook dat heilig gezang, waar ik lees of hoor: zalig zijn zij, die in Uw huis wonen, Heere! van eeuwigheid tot eeuwigheid zullen zij U prijzen. Al de leden en ingewanden van het onverderfelijk lichaam, welke wij nu ten dienste van elkander verdeeld zien, omdat zij dan niet meer zodanige. noodzakelijkheid. zullen hebben, maar een volle, zekere, geruste en eeuwige gelukzaligheid, zullen vorderen in de lof Gods. Want alle verborgenheden van het lichaam zullen dan niet meer verborgen zijn, maar in- en uitwendig door al de leden van het lichaam verspreid zijnde, zullen zij zich openbaren, tezamen met al die andere dingen, welke aldaar zeer groot en wonderlijk zullen gezien worden, en daar benevens zullen de redelijke gemoederen door vermaking van hun redelijke schoonheid tot lof van zulk een grote kunstenaar aangestoken worden. Welke en hoedanig de bewegingen van zulke lichamen zullen zijn, durf ik niet beschrijven, omdat ik dat niet vermag te denken; zeker echter is het, dat daar niets zal zijn of geschieden, wat ongevoegelijk en ongeschikt zal zijn. Daar benevens, waar de geest zal willen zijn, daar zal straks het lichaam zijn, en de geest zal niet iets willen, wat niet de geest, noch het lichaam zou betamen. Aldaar zal een ware heerlijkheid zijn, waar hij, die geprezen zal worden, niet geprezen zal worden door dwaling of door vleierij van de prijzende. Aldaar zal ware eer zijn, welke geen waardige zal onthouden, noch een onwaardige zal gegeven worden; ja, zelfs naar die ere zal niemand staan, die onwaardig is, waar niemand toegelaten wordt, dan die waardig is. Daar is ware vrede, waar niemand iets tegenstrijdigs lijdt noch van zich zelf, noch van een ander. Daar zal de beloning van de deugd diegene wezen, die de deugd gegeven heeft, en die zich zelf, behalve wie niets beter noch groter kan zijn, beloofd heeft. Want wat is dat anders, hetgeen hij door de profeet gezegd heeft, nl. 'Ik zal hunlieder God zijn, en zij zullen Mijn volk zijn,' dan: 'Ik zal diegene zijn, van Wie zij verzadigd zullen worden; Ik zal al hetgeen wezen, dat van allen begeerd wordt, nl. het leven, de gezondheid, de nooddruft, de overvloed, de heerlijkheid, de eer, de vrede en alles goeds?' Want alzo ook wordt dat recht verstaan, hetgeen de apostel zegt, nl. 'opdat God alles zij in allen;' want Hij zal het einde zijn van al onze begeerten Die daar zonder einde zal gezien worden, zonder walging zal bemind en zonder vermoeiing zal geprezen worden. Zodanig ambt, zodanige genegenheid, zodanige werking zullen zij allen hebben, even gelijk aldaar het eeuwige leven aan allen gemeenschappelijk zal zijn. Ondertussen, welke de trappen van de eer en heerlijkheden naar de waardigheden van de beloningen aldaar zullen zijn, wie is bekwaam, om dat te bedenken, of dit door woorden uit te drukken? dat er evenwel zodanige trappen zullen zijn, daaraan heeft men niet te twijfelen. Maar deze gelukzalige Stad zal dit zo groot goed ook binnen zich zelf zien, dat de mindere de meerdere niet zal benijden, gelijk dit

nu ook niet geschiedt onder de engelen; ieder zal dus tevreden zijn met hetgeen hij ontvangen heeft; want met een aller-vreedzaamste band van de ééndracht is hij, die iets ontvangen heeft, verbonden aan Hem, van Wie hij het ontvangen heeft, even als in het lichaam de vinger geen oog wil zijn, omdat een vreedzame samen binding van het ganse vlees beide die leden bevat. Want de een zal een mindere gave dan de ander zó hebben, dat hij ook meteen deze gave heeft, dat hij niet meer zal willen hebben.

En evenwel volgt daaruit niet, dat zij geen vrije wil zullen hebben, omdat hen de zonden niet kunnen vermaken, want dat zal veel meer vrij zijn, hetwelk bevrijd zal wezen van het vermaak van de zonden, zelfs tot een onvermijdelijke vermakelijkheid toe van niet te zondigen. Want de eerste vrije wil, die de mens gegeven is toen hij eerst oprecht geschapen werd, was wel niet genoodzaakt of gedwongen, om te zondigen, maar kon toch zondigen; maar deze laatste vrije wil zal daarom te machtiger zijn, omdat hij niet zal kunnen zondigen, maar hij zal zodanig zijn door een gave Gods, en niet door de mogendheid van zijn natuur, want het is iets anders God te zijn dan Hem deelachtig te zijn. God kan van natuur niet zondigen, maar die God deelachtig is, ontvangt van Hem, dat hij niet zondigen kan. Ondertussen moesten enige trappen van de goddelijke gave gehouden worden, zodat de eerste vrije wil alzo gegeven is, opdat de mens wel zou kunnen, maar niet zou behoeven te zondigen; terwijl de laatste alzo gegeven is, opdat de mens niet zou kunnen zondigen, en daar benevens, opdat het eerste zou dienen tot het verkrijgen van deugd en vroomheid, en het laatste zou dienen tot het ontvangen van de beloning. Maar, aangezien de natuur gezondigd heeft toen zij dit niet behoefde, zo wordt zij door een overvloedige genade bevrijd, opdat zij tot zodanige vrijheid gebracht worde, in welke zij niet kan zondigen Want gelijk de eerste onsterfelijke natuur, die Adam door de zonde verloren heeft, niet zou hebben behoeven te sterven, en de laatste onsterfelijke natuur zal zijn niet te kunnen sterven, alzo is de eerste vrije wil zó geweest, dat zij wel kon, maar niet behoefde te zondigen; terwijl de laatste zó zijn zal, dat zij niet zal kunnen zondigen. Want de wil van de godsvrucht en van de gerechtigheid zal alzo onverlieslijk zijn gelijk daar onverlieslijk is de wil van de gelukzaligheid. Want door het zondigen hebben wij noch godsvrucht noch gelukzaligheid behouden; maar de wil van de gelukzaligheid hebben wij zelfs door het verliezen van de gelukzaligheid niet verloren. En omdat God zelf niet zondigen kan, mag men daarom loochenen, dat Hij een vrije wil heeft? Zo dan, van die Stad zal daar zijn en vrije wil, die één is in allen, en onafscheidelijk in ieder bijzonder; zulk een vrije wil, die bevrijd is van alle kwaad, en die vervuld is met alle goed; die onophoudelijk geniet het vermaak van de eeuwige vreugde, die niet gedachtig is de schuld en de straf, maar echter wel gedachtig is de verlossing, waaraan met dankbaarheid gedacht wordt. Gelijk er dan tweeërlei wetenschap is van het kwaad óf de ellende, nl. ene, waardoor het kwaad niet verborgen is voor de kracht van het gemoed, en de andere, waardoor de ellende ingedrukt is in de zinnen van hem, die ze ondervindt; (want op een andere wijze worden de ondeugden bekend door de lering van de wijsheid dan door het aller-booste leven van de dwaas) alzo is er ook tweeërlei wijze, waarop het kwaad vergeten wordt; de wijze en geleerde toch, vergeet het, indien hij zijn studie verwaarloost, terwijl hij, die het kwaad ondervonden en geleden heeft, dit vergeet, wanneer hij er van bevrijd is en dus de ellende van derft En wat dit vergeten betreft, de heiligen zullen niet gedachtig zijn het verleden kwaad; want zij zullen van derven alle kwaad of ellende, zodat de vroegere ellende gans te niet zal gedaan worden uit hun zinnen; maar evenwel door die kracht van de wetenschap, welke zeer groot in hen zal zijn, zal hun niet alleen hun eigene vroegere ellende, maar zelfs ook de eeuwige ellende van de verdoemden niet verborgen wezen; want, indien zij niet zullen weten, dat zij ellendig geweest zijn, hoe zullen zij dan gelijk de Psalm zegt, de barmhartigheden van de Heere in van de eeuwigheid zingen? (Psalm 89) Boven dit gezang, tot heerlijkheid van de genade van Christus, door Wiens bloed wij verlost zijn, is voorwaar niets genoeglijker noch vermakelijker voor die Stad, nl. de Stad Gods. Aldaar zal volbracht worden het woord van de schrift: 'Rust en ziet, want Ik ben God;' want aldaar zal waarlijk de allergrootste Sabbat zijn, die geen avond heeft, hetwelk de Heere aangeprezen en

voorgedragen heeft in de eerste werken van de wereld, alwaar gelezen wordt: 'En God rustte ten zevende dage van al Zijn werken, die Hij gemaakt had: en God zegende de zevende dag, en heiligde henzelf'. (Genesis 2:2-3) Want die zevende dag zullen ook wij zelf zijn, wanneer wij door zijn zegening en heiliging zullen vervuld en verkwikt zijn. Aldaar rustende, zullen wij zien, hoe Hij God is, hetwelk wij zelf hebben willen zijn toen wij van Hem afgevallen zijn, horende van de verleider: 'Gij zult als Goden zijn,' en mitsdien wijkende van de ware God, door Wie wij Goden konden zijn, te weten door Hem deelachtig te zijn, en niet door Hem te verlaten Want wat anders hebben wij zonder Hem gewrocht, dan dat wij in zijn gramschap van Hem zijn afgeweken? Alzo, van Hem vermaakt zijnde, en door een grotere genade volmaakt zijnde, zullen wij rusten in van de eeuwigheid, ziende hoe Hij God is, met Wie wij vervuld zullen wezen wanneer Hij alles in allen zal zijn. Want zelfs ook onze goede werken, omdat zij veel liever verslaan worden zijn te wezen dan onze, zullen dan, om deze Sabbat te verkrijgen, ons toegerekend worden; want, indien wij dezelve ons toe eigenen, zo zullen het slaafse werken zijn, daar evenwel van de Sabbat gezegd wordt; 'Geen slaafs werk zult gij op henzelf doen'. (Deuteronomium 5) Daarom wordt er ook door de profeet Ezechiël gezegd: 'Daartoe ook gaf Ik hun Mijn Sabbatten, om een teken te zijn tussen Mij en tussen hen, opdat zij zouden weten, dat Ik de Heere ben, Die hen heilige'. (Ezechiël 20:12)

Ditzelfde zullen wij dan volkomen weten, wanneer wij volkomen zullen rusten, en volkomen zullen zien, dat Hij God is. Ja zelfs ook het getal van de ouderdom, even als die dagen, indien ze naar die leden van het tijd gerekend worden, welke in de heilige Schriftuur schijnen uitgedrukt te zijn, zo zal deze Sabbat zoveel te klaarder blijken, omdat die bevonden wordt de zevende te zijn, zodat de eerste ouderdom even als de eerste dag is van Adam tot de zondvloed; de tweede is van daar tot Abraham, niet ten aanzien van de gelijkheid van de tijden, maar ten aanzien van het getal van de geslachten; want zij worden bevonden tien geslachten te hebben; vandaar weer, gelijk de evangelist Mattheüs beschrijft, volgen drie ouderdom tot de toekomst van Christus, welke ieder verklaard worden in veertien geslachten, namelijk: de eerste, van Abraham tot David; de tweede van daar tot de overvoering in Babylonië; de van derde van daar tot de vleselijke geboorte van Christus. Alzo alle tezamen maken zij vijf ouderdom, en de zesde loopt nu tegenwoordig, welke met geen getal van geslachten afgemeten moet worden, vanwege hetgeen er gezegd is, nl. 'Het komt ulieden niet toe, de tijden te weten, welke de Vader in Zijn macht gesteld heeft'.

Na deze ouderdom, even als op de zevende dag, zal God rusten, wanneer Hij in Zichzelf die zevende dag, die wij zullen zijn, zal doen rusten. Maar van deze ouderdom in 't bijzonder op het nauwkeurigst met alle naarstigheid te handelen, zou te lang zijn. Evenwel deze zevende ouderdom zal onze Sabbat zijn, welks einde niet zal zijn de avond, maar de dag van de Heere, evenals een eeuwige achtste dag, welke geheiligd is door de opstanding van Christus, die vóórbeduidt de eeuwige rust, niet alleen van de geest, maar ook van het lichaam. Daar zullen wij rusten, en daar zullen wij zien; daar zullen wij zien en beminnen; daar zullen wij beminnen en prijzen.

Ziedaar, wat er wezen zal in het einde zonder einde; want wat hebben wij voor een ander einde, dan te komen tot dat Koningrijk, waaraan geen einde zijn zal! En nu dunkt mij, dat ik dit groot werk door de hulp van de Heere afgedaan heb. Die het te weinig, of die het te veel is, mogen het mij ten goede houden, terwijl ik hen verzoek, voor wie ik genoeg geschreven heb, om daarvoor niet mij, maar met mij de Heere te danken. Amen. Amen!

Slotopmerking van de vertaler.

Een insgelijks dunkt mij ook in deze overzetting geen klein werk afgedaan te hebben. Want zo grote last als dit wonderlijke werk van deze boeken is geweest voor het aller-kloekste vermogen van verstand, geleerdheid en heiligheid van deze oudvader, evenzo grote, ja meerdere last is deze overzetting geweest voor mijn zwakheid, onwetendheid en ongeleerdheid. Daarom indien het soms zo overgezet is, dat het aangenaam is, de christelijke lezer wil daarover God danken om mijnentwil.

En indien het soms niet aangenaam is geweest dezelfde lezer wil het mij vergeven om Gods wil. En hetgeen kwalijk gesteld is, wil hij mij ten goede houden om hetgeen goed gesteld is. Daarbij, indien hij daardoor een christelijke liefde, zodanige dwalingen als ik kan gehad hebben, verbeterd en wegneemt, daar aan zal mijn vriendschap geschieden; en de christelijke lezers van ons vaderland alle dienst, welke op mij zich verlatende, misschien zouden kunnen bedrogen worden. (Johannes Fenacolius)

Register van namen

Abdias, Obadja, profeet O.T.
Abeona, Oud-Romeinse godheid.
Acca, voedster van Romulus en Remus.
Achilles, Griekse held in de Trojaanse oorlog.
Achior, veldheer van de Ammonieten.
Adeona, Oud-Romeinse godheid.
Admetus, Thessalische koning wiens schapen Apollo hoedde.
Adonis, jeugdige minnaar van Venus.
Adrastus van Cyzicus, astronoom, 2de eeuw na C.
Aegialeus, koning van Sicyon.
Aeneas, Trojaanse held, zoon van Anchises en Venus, stamvader van de Romeinen.
Aeolus, god van de winden.
Aeschines, Atheens redenaar en politicus,
Aesculanus, Oud-Romeinse godheid.
Aesculapius, god van de geneeskunst.
Africanus zie Scipio, P. Cornelius Aemilianus Africanus
Agamemnon, koning van Mycene.
Agar, dienstmaagd van Sarra.
Agenoria, Oud-Romeinse godheid.
Alcibiades, Atheens politicus en veldheer, ca. 450-404 v. C.
Alcimus, onwettig hogepriester in Jerusalem 162-160 v. C.
Alexander de Grote, koning van Macedonië 336-323 v. C.
Alexander Jannaeus, hogepriester en koning van de Joden 103-76 v. C.
Alexander van Macedonië zie Alexander de Grote
Alexandra (Salome), koningin van de Joden 76-67 v. C.
Alypius, bisschop van Thagaste, vriend van Augustinus.
Ambrosius, kerkvader, bisschop van Milaan 374-397.
Amulius, broer van Numitor. 152, 872vv
Anaxagoras, voor-socratisch filosoof, ca. 500-428 v. C.
Anaximander, voor-socratisch filosoof en natuurkundige, 6de/5de eeuw v. C. Anaximenes, voor-socratisch filosoof, ca. 55o v. C.
Antiochus, I. Antiochus in (de Grote), koning van Syrië 223-187 v. C.,
Antipater, door de Romeinen aangestelde procurator van Judea.
Antisthenes, Grieks filosoof, ca. 455-36o V. C. 361, 903
Antonius, Marcus Antonius, Romeins staatsman en veldheer, 83-30 V. C.
Antonius (= Marcus Aurelius), Romeins keizer
Apis, koning van Argos, god in Egypte.
Apollo, god van kunsten en profetie.
Apuleius, Lucius, Latijns schrijver en redenaar,
Arcesilaus, Atheens filosoof, hoofd van de Academie, ca. 316-24o v. C.
Archelais, voor-socratisch filosoof, 5de eeuw v. C.
Ares zie Mars
Argentinus, Oud-Romeinse godheid.
Argus, koning van Argos. 854
Arion uit Methymna, Grieks dichter en zanger, 6de eeuw v. C. 63
Aristippus, Grieks filosoof, ca. 435-355 v. C.
Asclepius, Griekse naam voor Aesculapius; gesprekspartner van Hermes
Assaracus, voorvader van Aeneas.
Assur, zoon van Sem.

Athamas, mythische koning van Boeotië.
Athena zie Minerva
Atlas, een van de Titanen.
Attis, Phrygische god.
Augustus, Gaius Julius Caesar Octavianus, Romeins keizer 27v. C.-14 na C.
Aurelianus, L. Domitius Aurelianus, Romeins keizer 270-275.
Aurelius, bisschop van Carthago ca. 400.
Aventinus, koning in Latium.
Avernus, volgens de Grieken en Romeinen een toegang was tot de onderwereld of hel

Balbus, Quintus Lucilius, gesprekspartner van Cicero in De natura deorum.
Baleus, koning van Assyrië.
Bassus, een in Hippo gevestigde Syriër.
Bathanarius, comes van Africa ten tijde van Augustinus.
Bathuël, vader van Rebecca.
Bellona, godin van de oorlog.
Belocus, koning van Assyrië. Belus, koning van Assyrië.
Bias van Priene, een van de zeven Griekse wijzen.
Brutus, Lucius J. Brutus, eerste consul van de Romeinse republiek in 509 V. C.
Bubona, Oud-Romeinse godheid.

Caecilius, Gaius Caecilius Statius, Romeins blijspeldichter, ca. 223-168 v. C. Caelestis, Carthaagse godin.
Caesar, Gaius Julius, Romeins veldheer
Caesars, Gaius Julius Caesar Strabo en zijn broer Lucius Julius Caesar, door de Marianen in 87 V. C. vermoord.
Camillus, Marcus Furius, Romeins veldheer, ca. 400 v. C.
Carbo, Gnaeus Papirius, Romeins politicus, 1ste eeuw v. C.
Cardea, Oud-Romeinse godheid.
Carmentes, Romeinse godheden.
Cassius, Gaius Cassius Longinus, Romeins politicus en veldheer, 1ste eeuw v. C.
Castor, Grieks retor, lste eeuw v. C.
Castor en Pollux, tweelingzonen van Jupiter of van Tyndareus; de Dioskuren of Tyndariden.
Catilina, Lucius Sergius, Romeins staatsman, 108-62 v. C.
Catius, Romeinse godheid.
Cato, Marcus Porcius Cato Censorius, Romeins staatsman, 234-149 v. C.
Cato, Marcus Porcius Cato Uticensis, Romeins staatsman, 95-46 v. C.
Cattosus, kok in Hippo.
Catulus, Q. Lutatius, 1. Romeins politicus, ca. 158-87 v. C. 2. Romeins politicus, zoon van 1, ca. 121-60 V. C.
Cecrops, legendarische stichter en eerste koning van Athene.
Cerberus, driekoppige waakhond van de onderwereld.
Ceres, godin van de veldvruchten.
Chaeremon, Egyptisch priester en filosoof, leermeester van Nero
Chilon de Lacedaemoniër, een van de Griekse wijzen.
Chronos zie Saturnus
Chrysippus, Stoïcijns filosoof ca. 280-205 v. C.
Cicero, Marcus Tullius, Romeins staatsman, redenaar en schrijver, 106-43 V. C.
Cincinnatus, Lucius Quinctius, Romeins staatsman 5de eeuw v. C.
Cinna, Lucius Cornelius, Romeins politicus, 1ste eeuw v. C.
Circe, toverheks uit de Griekse mythologie.
Cluacina, Oud-Romeinse godheid.

Concordia, godin van de eendracht.
Constantijn de Grote, Romeins keizer
Cotta, Gaius Aurelius, Romeins politicus, ca. 124-74 v. C.
Cranaus, koning van Athene.
Crassus, Marcus Licinius, Romeins politicus 14o-87 v. C.
Creusa, vrouw van Aeneas.
Crissus, koning van Argos.
Cunina, Oud-Romeinse godheid.
Curiatii, drie gebroeders uit Alba Longa, die tegen een Romeins drietal (de Horatii) streden.
Curtius, Marcus, Romeins strijder die zich voor zijn volk offerde in 362 v. C. Cynocephalus, Egyptische god, Anubis.
Cyrus, koning der Perzen

Decius, P. Decius Mus, vader en zoon, Romeinse krijgshelden.
Decius, Gaius Messius Quintus Trajanus, Romeins keizer
Demaenetus, een Arcadiër.
Deucalion, zoon van Prometheus, overlevende uit een grote vloed.
Deverra, Oud-Romeinse godheid.
Diana, godin vande wouden en de jacht, de maan enz.
Diespiter zie Jupiter
Diocletianus, Gaius Aurelius Valerius, Romeins keizer
Diogenes van Appolonia, Grieks filosoof ca. 44o v. C.
Diogenes van Sinope, Cynisch filosoof, 4de eeuw v. C.
Diomedes, Griekse held in de Trojaanse oorlog.
Dion van Neapolis, astronoom, ede eeuw na C.
Dionysus zie Liber
Dispater, god van de onderwereld, Pluto.
Domiduca, Oud-Romeinse godheid.
Domiducus, Oud-Romeinse godheid. 301
Domitianus, Titus Flavius, Romeins keizer
Drusus, Marcus Livius, Romeins politicus,
Educa, Oud-Romeinse godheid.
Egeria, Latijnse bronnimf, raadgeefster of echtgenote van Numa Ponipilius.
Ennius, Quintus, Latijns dichter, vertaler van Euhemerus, 239-169 v. C.
Epaphus, zoon van Jupiter
Epictetus, Stoïcijns filosoof, 55-ca. 135 n.C.
Epicurus, Grieks filosoof, 341-270 v. C.
Eratus, koning van Sicyon.
Erichthonius, koning van Athene.
Eucharius, Spaans priester.
Eugenius Flavus, Romeins retor, trad in 392-394 als tegenkeizer op.
Euhemerus van Messene, Grieks schrijver over historie en religie, ca. 340-260 v. C. Europa, dochter van de Fenicische koning Agenor.
Europs, koning van Sicyon.
Eusebius van Caesarea, bisschop, theoloog, kerkhistoricus
Eutychianus, Romeins consul in 398 n. C.

Fabius, Q. Fabius Maximus Cunctator, Romeins politicus en veldheer, 3de eeuw v. C.
Fabricius, Gaius Luscinus, Romeins consul, 3de eeuw v. C.
Faunus, bosgod.
Faustulus, herder, pleegvader van Romulus en Remus.
Faustus, bisschop van de Manicheeërs, 4de eeuw.

Febris, godin van de koorts.
Felicitas, godin van het geluk.
Fides, Oud-Romeinse godheid.
Fimbria, Gaius Flavius, aanhanger van Marius, 1ste eeuw v. C.
Flaccianus, proconsul in Africa, tijdgenoot van Augustinus.
Flora, godin van het bloeiende koren.
Forculus, Oud-Romeinse godheid.
Fortuna, godin van het geluk.
Fortuna Barbata, Oud-Romeinse godheid.
Fructesea, Oud-Romeinse godheid.
Fulgora, Oud-Romeinse godheid.
Fulvius, Marcus Fulvius Flaccus, Romeins politicus, aanhanger van Gaius

Ganymedes, Trojaanse koningszoon.
Gaudentius, zaakgelastigde van keizer Honorius in Africa
Gellius, Aulus, Romeins schrijver, zde eeuw n. C.
Geminus, Lucius Rubellus, Romeins consul in 29 n. C.
Genius, Romeinse godheid.
Gervasius zie Protasius en Gervasius
Gorgo, godin met een schrikwekkend uiterlijk.
Gracchen, de gebroeders Tiberius Sempronius Gracchus en Gaius Sempronius Gracchus, Romeinse politici die ingrijpende hervormingen in de Romeinse staat trachtten door te voeren, ede eeuw v. C.
Gratianus, Flavius, Romeins keizer 367-383.
Gulosus, priester in Carthago ca.

Hadrianus, Publius Aelius, Romeins keizer,
Hannibal, Carthaags veldheer, 247-183 v. C.
Helle, dochter van Athamas en Nephele.
Hera, Griekse naam voor Juno, zie Juno
Heraclitus, voor-socratisch filosoof, ca. 550-480 v. C.
Hercules, Griekse held.
Hermes zie Mercurius
Hermes Trismegistus, Griekse naam voor de Egyptische god Thoth; 2. Egyptisch godsdienstig schrijver, 1ste eeuw n. C. 390-401
Herodes Agrippa, koning van Judea 37-44 n. C.
Hieronymus, kerkvader, Bijbelexegeet en Bijbelvertaler, ca. 347-419.
Hippocrates, Griekse arts, ca. 460-370 v. C.
Holofernes, Assyrisch veldheer.
Homerus, Grieks dichter, ca. 8steeeuw v. C.
Homogyrus, tot god verheven uitvinder van de met ossen bespannen ploeg.
Honor, Honos, Oud-Romeinse godheid.
Honorius, Romeins keizer
Horatii, drie Romeinse gebroeders die tegen de Albaanse Curiatii streden.
Horatius, Quintus Horatius Flaccus, Latijns dichter, 65-8 v. C. 46,
Hortensius, Romeins dictator 3de eeuw v. C.
Hostilina, Oud-Romeinse godheid.
Hyperbolus, Atheens demagoog 5de eeuw v. C.
Hyrcanus, hogepriester en koning in Jerusalem, 1ste eeuw v. C. Icarus,
Inachus, koning van Argos.
Innocentius, hoge ambtenaar in Carthago, gastheer van Augustinus.
Ino, vrouw van Athamas.

Intercidona, Oud-Romeinse godheid.
Isis (Io), Egyptische godin.
Jamblichus, neo-platonisch filosoof
Janus, Romeinse god van het begin, de deuren enz.
Jovianus, Flavius Claudius, Romeins keizer 363-364 n. C.
Jovis zie Jupiter
Jovius, zaakgelastigde van keizer Honorius in Afrika.
Judas Macchabeus, leider in de Joodse opstand tegen Antiochus van Syrië,
Jugatinus, Oud-Romeinse godheid.
Julianus, Flavius Claudius bijgenaamd Apostata, Romeins keizer 361-363 n. C.
Juno, zuster en gemalin van Jupiter.
Jupiter (Diespiter, Jovis).
Justinus, Romeins geschiedschrijver, ede eeuw n. C.
Juventas, Oud-Romeinse godheid.
Labeo, Cornelius, Latijns schrijver over religieuze aangelegenheden. 2de/3de na Chr.
Lactantius Caecilius Firmianus, christelijk schrijver, ca. 250-ca. 320 n. Chr.
Lacturnus, Oud-Romeinse godheid.
Laelius, Gaius, consul in 140 v. C., gesprekspartner in Cicero's De republica.
Lagus, aanzienlijk Macedoniër; vader van Ptolemaeus 1
Latinus, koning in Latium.
Latona, moeder van Apollo en Diana.
Leo van Pella, Egyptisch priester.
Lepidus, Marcus Aemilius, Romeins consul in 78 v. C.
Liber (Dionysus, Bacchus), god van de vruchtbaarheid van de natuur en meer in het bijzonder van de wijn.
Libera, vrouwelijke godheid naast Liber.
Limentinus, Oud-Romeinse godheid.
Linus, voorhistorisch Grieks zanger en dichter.
Livius, Titus, Romeins geschiedschrijver,
Lubentina, Oud-Romeinse godheid.
Lucanus, M. Annaeus, Latijns dichter, 39-65 n. C.
Lucina, Oud-Romeinse godheid.
Lucretia, vrouw van Tarquinius Collatinus.
Lucretius, Romeins consul, Ede eeuw v. C.
Lucullus, L. Licinius Lucullus, Romeins staatsman en veldheer, ca. 150 v. C.
Luna, Oud-Romeinse maangodin.
Lux, Oud-Romeinse godheid.
Lycaeus, Arcadische godheid.
Lycurgus, wetgever van Sparta.

Maia, dochter van Atlas.
Mallius Theodorus, Romeins geleerde en neoplatonisch filosoof, consul in 399.
Mamythus, koning van Assyrië.
Mancinus, Gaius Hostilius, Romeins veldheer, 2de eeuw v. C.
Manlius Vulso, Gnaeus, Romeins veldheer, 2de eeuw v. C.
Manlius, Titus Manlius Torquatus, Romeins veldheer
Marcellinus, Flavius, gevolmachtigde van keizer Honorius in Carthago, vriend van Augustinus.
Marcellus, Marcus Claudius, Romeins consul en veldheer, ca. 268-208 v. C.
Marica, nimf.
Marius, G. 1. Romeins veldheer en politicus, 155-86 v. C.
Mars, god van de oorlog.
Matuta, Oud-Romeinse godheid.

Maximianus, Marcus Aurelius Valerius, medekeizer van Diocletianus van 286-305 Maximinus, bisschop van Siniti.
Maximinus, Gaius Julius Verus Maximinus Thrax, Romeins keizer 235-238 n. C.
Maximus, Magnus, Romeins keizer 383-388 n. C.
Melanthus, koning van Athene.
Mellona, Oud-Romeinse godheid.
Mena, Oud-Romeinse godheid.
Menelaus, koning van Sparta, echtgenoot van Helena.
Mens, Oud-Romeinse godheid.
Mercurius (Hermes), god van de handel.
Mercurius Trismegistus zie Hermes Trismegistus
Merula, L. Cornelius, priester van Jupiter, 1ste eeuw -v. C. 175
Metellus, L. Caecilius, Romeins priester, 3de eeuw v. C.
Metellus, Quintus Caecilius Metellus bijgenaamd Macedonicus, Romeins veldheer, 2de eeuw v. C.
Minerva (Athena), godin van de ambachten.
Minos, koning van Kreta, zoon van Jupiter en Europa.
Minotaurus, mythologisch monster.
Mithridates, koning van Pontus,
Mucius Scaevola, Gaius Cordus, Romeinse held in de strijd tegen Porsenna,
Mucius Scaevola, Quintus, Romeins priester en rechtsgeleerde, ca. 140-82 v. C.
Murcia, Oud-Romeinse godheid.
Musaeus, voorhistorische Griekse zanger en dichter, leerling van Orpheus.
Naevius, Gnaeus, Romeins dichter, 3de eeuw v. C.
Nebroth, koning van Babylon.
Nenia, Oud-Romeinse godheid.
Neptunus, god van de zee.
Nero, Romeins keizer 54-68 n. C.
Nigidius Figulus, astroloog, natuuronderzoeker en grammaticus, vriend van Cicero,
Ninus, koning van Assyrië, stichter van Ninevé.
Ninyas, zoon van Ninus.
Nodutus, Oud-Romeinse godheid.
Numa Pompilius, 2de koning van Rome.
Numeria, Oud-Romeinse godheid.
Numitor, koning van Alba Longa.

Ogygus, koning van Boeotië, stichter van Thebe.
Olympias, moeder van Alexander de Grote.
Oneus, koning van Assyrië.
Ophni, zoon van Heli.
Opimius, Lucius, Romeins consul in 121 V. C.
Ops (Opis), Oud-Romeinse godheid.
Orcus, god van de onderwereld.
Origenes, Alexandrijns theoloog, 185-255 n. C.
Orpheus, voorhistorisch Grieks dichter en zanger.
Orthopolis, koning van Sicyon.
Osiris, Egyptische godheid.

Pallor en Pavor, Oud-Romeinse godheden.
Panthus, priester in Troje.
Paris, zoon van de Trojaanse koning Priamus.
Patelana, Oud-Romeinse godheid.

Paulus en Palladia, een jongeman en een meisje uit Caesarea in Cappadocië.
Paventia, Oud-Romeinse godheid.
Pecunia, Oud-Romeinse godheid.
Periander, vorst van Corinthe, 7de-6de eeuw v. C.
Pericles, Atheens staatsman, ca. 494-429 v. C.
Perseus, Argivische held, zoon van Jupiter en Danaë.
Perseus, koning van Macedonië, 179-168 v. C.
Persius Flaccus, Aulus, Latijns satirisch dichter, 34-62 n. C.
Philippus van Macedonië, vader van Alexander de Grote, 382-336 v. C.
Philus, L. Furius, Romeins politicus, 2de eeuw v. C.
Phoebus (Apollo).
Phoenix, opvoeder en begeleider van Achilles voor Troje.
Phorbas, koning van Argos.
Phoroneus, koning van Argos.
Pieus, zoon van Saturnus.
Pittacus van Mitylene, een van de zeven Griekse wijzen, 7de-6de eeuw v. C.
Plautus, Titus Maccius, Latijns blijspeldichter, ca. 250-184 V. C.
Plinius Secundus, Gaius, Romeins geleerde en schrijver, ca. 23-79 n. C.
Plotinus, neo-platonisch filosoof,
Pluto (Pluton), god van de onderwereld.
Polemo, platonisch filosoof, leider van de Academie van ca. 315-266 v. C.
Pollux zie Castor
Pompeius, Gnaeus Pompeius Magnus, Romeins veldheer en staatsman,
Pomponius, Latijns blijspeldichter, Iste eeuw v. C.
Porphyrius, neo-platonisch filosoof, leerling van Plotinus,
Porsenna, Etruskische koning, 6de eeuw v. C.
Posidonius van Apamea, geograaf, historicus en Stoïcijns filosoof, ca. 135 v. C.
Possidius, bisschop van Calama sinds 397, biograaf van Augustinus.
Postumius, wichelaar uit de tijd van Sulla.
Potina, Oud-Romeinse godheid.
Praeiectus, bisschop van Aquae Tibilitanae, 5de eeuw.
Prema, Oud-Romeinse godheid.
Priamus, koning van Troje, zoon van Laomedon.
Priapus, Griekse vruchtbaarheidsgod.
Procas, koning van Alba Longa.
Proculus, Julius, Romein, tijdgenoot van Romulus.
Prometheus, Titan, zoon van Japetus.
Proserpina, koningin van de onderwereld.
Protasius en Gervasius, martelaren uit Milaan.
Ptolemaeus Soter, zoon van Lagus, koning van Egypte, 305-283 v. C.
Ptolemaeus II Philadelphus, koning van Egypte, 283-246 v. C.
Ptolemaeus v Epiphanes, koning van Egypte, 210-180 v. C.
Pulvillus, Marcus Horatius, Romeins consul in 509 v. C.
Pyrrhus, koning van Epirus, 319-272 v. C.
Pyrrhus, zoon van Achilles.
Pythagoras van Samos, Grieks filosoof

Quintius zie Cincinnatus, Lucius Quinctius
Quirinus, naam van de vergoddelijkte Romulus.
Radagaisus, aanvoerder van de Oostgoten in 405/406.
Radamanthus, zoon van Jupiter en Europa, rechter in de onderwereld.
Regulus, Marcus Atilius, Romeins veldheer, 3de eeuw v. C. 63vv,

Remus, tweelingbroer van Romulus.
Restitutus, priester in Calama ten tijde van Augustinus.
Rhea (Ilia), moeder van Romulus en Remus.
Robigo, Oud-Romeinse godheid.
Romulus, stichter van Rome, tweelingbroer van Remus.
Rusor, Oud-Romeinse godheid.

Salacia, Oud-Romeinse godheid.
Sallustius, Gaius Sallustius Crispus, Romeins geschiedschrijver
Samiramis, vrouw van Ninus.
Sancus (Sanctus), koning der Sabijnen.
Sardanapalus, de Assyrische koning Assurbanipal, 668-626 v. C.
Sarpedon, zoon van Jupiter.
Saturninus, bisschop van Uzalis.
Saturninus, Lucius, Romeins volkstribuun, 2de eeuw v. C. 174
Saturnus (Chronos, Kronos), vader van Jupiter
Scipio, Gnaeus, broer van Publius Cornelius Africanus Scipio
Scipio, Publius Cornelius Aemilianus Africanus, de jongere, Romeins veldheer, Scipio, Publius Cornelius Africanus, de oudere, Romeins veldheer, 235-183 v. C.
Scipio, Publius Cornelius Nasica, Romeins politicus, ca. 224-ca 170 v. C.
Segetia, Oud-Romeinse godheid.
Seneca, Lucius Annaeus, Stoïcijns filosoof, 14 v. C.-65 n. C.
Sentia, Oud-Romeinse godheid.
Sentinus, Oud-Romeinse godheid.
Sertorius, Quintus, Romeins veldheer en staatsman, 123-72 v. C.
Servilius, Gaius Servilius Glaucia, Romeins pretor in 100 v. C.
Servilius, Quintus Servilius Ahala, Romeins politicus, 5de eeuw v. C.
Servius Tullius, zesde koning van Rome.
Severus, Lucius Septimius, Romeins keizer, 193-211 n. C.
Sibylle, Samische.
Silvanus, Oud-Romeinse godheid.
Silvius, zoon van Aeneas, koning in Latium.
Simplicianus, opvolger van Ambrosius als bisschop van Milaan 397-400.
Socrates, Grieks filosoof, 470-399 v. C.
Sol, zonnegod.
Solon van Athene, Grieks staatsman en dichter, 7de-6de eeuw v. C.
Soranus, Quintus Valerius, Romeins staatsman en schrijver, 1ste eeuw v. C.
Speusippus, Grieks filosoof, opvolger van Plato als hoofd van de Academie,
Sphinx, mythologisch monster.
Spiniensis, Oud-Romeinse godheid.
Spurius Maelius, Romeins ambtenaar, 5de eeuw v. C.
Statilinus, Oud-Romeinse godheid.
Sterces (Stercutius), Oud-Romeinse godheid.
Sthenelas (Stheneleus of Sthenelus), koning van Argos.
Stimula, Oud-Romeinse godheid.
Strato van Lampsacus, peripatetisch filosoof, 3de eeuw v. C.
Strenia, Oud-Romeinse godheid.
Subigus, Oud-Romeinse godheid.
Sulla, L. Cornelius Felix, Romeins veldheer en staatsman, 137-78 v. C.
Symmachus, Griekse vertaler van het Oude Testament, 2de-3de eeuw n. C.

Tantalus, mythische koning van Lydië, zoon van Jupiter.

Tarquinius, L. Tarquinius Collatinus, consul in het eerste jaar van de Romeinse republiek.
Tarquinius, L. Tarquinius Priscus, koning van Rome.
Tarquinius, L. Tarquinius Superbus, 7de en laatste koning van Rome.
Tartaros, (Grieks) of Tartarus, Latijn, deel van de hel in de Griekse mythologie.
Tatius, Titus, koning der Sabijnen, 8ste eeuw v. C.
Tellumo, Oud-Romeinse godheid.
Tellus, Oud-Romeinse godheid.
Terentianus Maurus, Latijns grammaticus, ca. 200 n. C.
Terentius, Publius Afer, Latijns blijspeldichter,
Terminus, god van de grenssteen.
Terra, godin van de aarde.
Tertullianus, Quintus Septimius Florens, oudchristelijk schrijver,
Thales, filosoof uit Milete, 7de-6de eeuw v. C.
Theodosius, Romeins keizer 378-395.
Theodotion, Grieks vertaler van het Oude Testament, 2de eeuw n. C.
Thuriacus (Thurimachus), koning van Sicyon.
Tiberinus, god van de Tiber.
Tiberius, 2de Romeinse keizer 14-37 n. C.
Titius, Lucius, tijdgenoot van Sulla.
Trajanus, Marcus Ulpius, Romeins keizer 98-117 n. C.
Triopas, koning van Argos.
Triptolemus, Griekse godheid, uitvinder van de landbouw.
Tritonia, bijnaam van Minerva.
Trogus, Pompeius, Romeins geschiedschrijver ten tijde van Augustinus.
Tullius zie Cicero
Tullus Hostilius, 3de koning van Rome.
Tutilina, Oud-Romeinse godheid.
Tyndariden zie Castor en Pollux

Ulixes, Griekse held voor Troje.
Valens, Flavius, Romeins keizer
Valentinianus, 1. Romeins keizer 2. Romeins keizer
Valerianus, Publius Licinius, Romeins keizer
Valerius, Lucius, Romeins consul, 5de eeuw v. C.
Valerius, Publius, Romeins consul in 509 v. C.
Vallonia, Oud-Romeinse godheid.
Varro, Marcus Terentius, Romeins geleerde, 116-27 v. C.
Vaticanus, Oud-Romeinse godheid.
Venilia, Oud-Romeinse godheid.
Venus, godin van de liefde.
Vergilius, Publius Vergilius Maro, Latijns dichter, 70-19 v. C.
Vespasianus, Titus Flavius, Romeins keizer 69-79 n. C.
Vesta, godin van het haardvuur.
Victoria, godin van de overwinning.
Virginensis, Oud-Romeinse godheid.
Virtus, Oud-Romeinse godheid.
Vitumnus, Oud-Romeinse godheid.
Voconius, Quintus Voconius Saxa, Romeins politicus, 2de eeuw v. C.
Volumna, Oud-Romeinse godheid.
Volupia, Oud-Romeinse godheid.
Volutina, Oud-Romeinse godheid.
Vulcanus, god van het vuur.

Xanthus, koning van Kreta.
Xenocrates, Grieks filosoof, leerling van Plato, ca. 396-312 v. C.
Xenophanes van Colophon, Grieks filosoof
Xerxes (Baleus), koning van Assyrië.
Zeno van Kition, stichter van de Stoa, 342-279 v. C.
Zoroaster, Oud-Perzisch godsdienststichter, 7de of 6de eeuw v. C.